De Gids. Jaargang 11

bron
De Gids. P.N. van Kampen, Amsterdam 1847

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001184701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

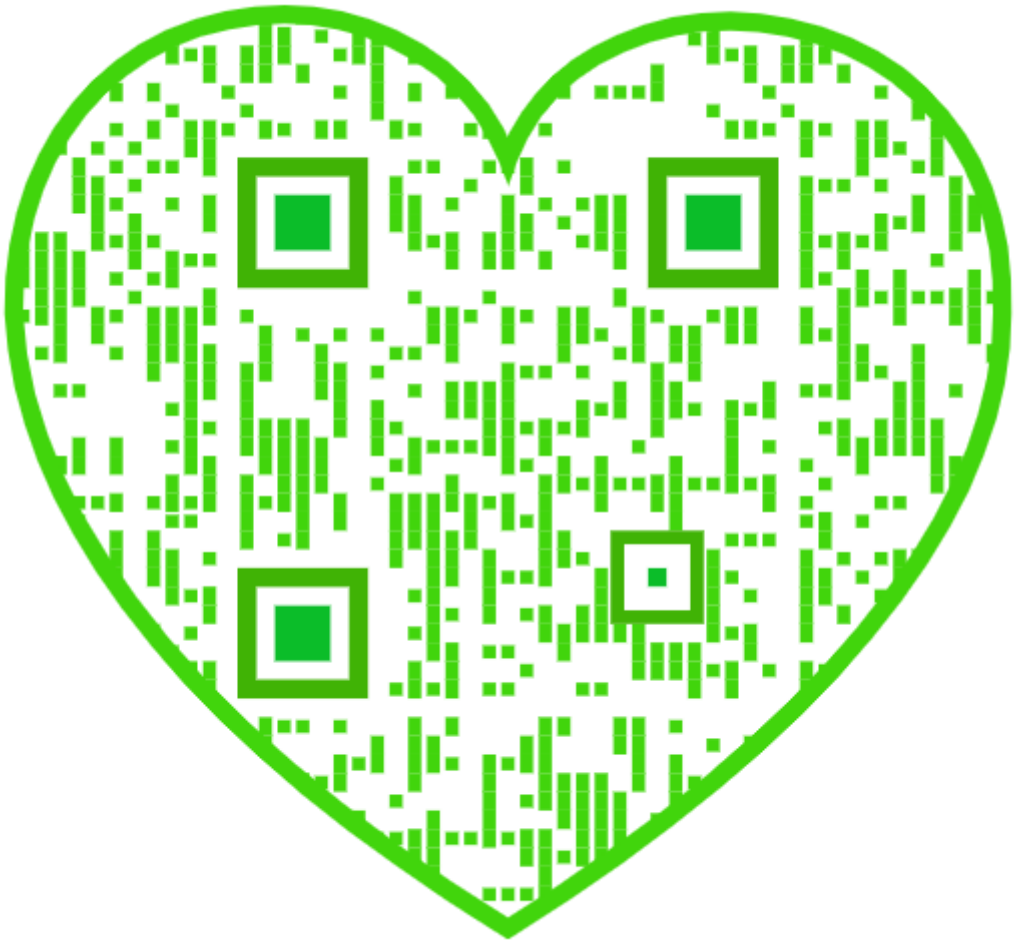

Beoordeelingen en aankondigingen.

Tijdschrift ter bevordering van christelijken zin in neêrland's (Neêrlandsch) indië. Onder medewerking van de HH. Predikanten in Nêerland's (Nêerlandsch) Indië, en ten voordeele van het weeshuis te Parapattan, uitgegeven door Dr. *W.R. van Hoëvell*, Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Eerste Jaargang. I. Batavia, ter drukkerij van het Bataviaasch Genootschap. 1846.
Nederland en bali. Eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk, door *W.R. van Hoëvell*, Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Met eene kaart van Bali en Lombok. Groningen, A. Oomkens, Jr. 1846.
Inwijdings-rede, gehouden in de nieuw gebouwde kerk te Cheribon, op Zondag den 27sten November, 1842, voorafgegaan door een kort overzigt van de geschiedenis der Christelijke gemeente aldaar, door *W.R. van Hoëvell*, Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Batavia, ter landsdrukkerij. 1843.

Wie alleen den strijd gadeslaat, die in de laatste jaren zoo vaak door de wetenschap, hetzij meer open of meer bedekt, tegen het Christendom gevoerd is, zou het zeker naauwelijks kunnen gelooven, wat echter de onwraakbare getuigenis der geschiedenis als zekere waarheid leert, dat de wetenschap slechts

bloeit op den akker, dien het Christendom besproeid heeft; dat de beginselen van het vrije onderzoek slechts gekend worden, waar eerst de beginselen van het Christelijk geloof hadden wortel geschoten. Het Christendom heeft de grove zinnelijkheid en de zedeloosheid bestreden, en daardoor het hart ontvankelijk gemaakt voor de zucht en de liefde tot de waarheid; het Christendom heeft alle krachten des menschdoms veredeld, en op het hooge en eeuwige gerigt, en het onvermoeide streven naar de kennisse Gods en de wetten zijner schepping is daardoor opgewekt en geprikkeld; het Christendom heeft alle dingen trachten dienstbaar te maken aan de uitbreiding van Gods Koningrijk, en heeft in de wetenschap een krachtig wapen gevonden tot aanval en tot schutsweer, dat het zorgvuldig heeft onderhouden en gescherpt; het Christendom eindelijk, verontreinigd en door het besef zijner verontreiniging gedrukt, heeft het niet beneden zich geacht zich te louteren door de wetenschap, en onderwerpt ook thans nog gaarne de stellingen, in zijnen boezem geopperd, aan de werking van haren smeltkroes, mits het gezag van zijnen Stichter als Koning in het rijk der waarheid worde erkend en geëerbiedigd. Men kan, wel is waar, ook buiten het Christendom eenige sporen van wetenschappelijke ontwikkeling aanwijzen. Maar hoe beperkt was de wetenschap bij Grieken en Romeinen, hetzij wij het oog slaan op den omvang van den kring harer onderzoekingen, hetzij wij den blik vestigen op het aantal harer beoefenaars! Hoe oneindig stond niet de wetenschappelijke ontwikkeling der oude wereld bij hare aesthetische vorming ten achteren! En wil men ook van de wetenschap bij Jood en Muzelman gewag maken, met vertrouwen vragen wij, waar men ze vindt, anders dan aan den leiband der traditie, ten zij ze in sommigen door den invloed der Christenwereld is geëmancipeerd? Daarom wilden wij zoo gaarne der wetenschap toeroepen, eerbied te hebben voor het Christendom, dat haar gevoed heeft en gekoesterd, dat hare wankele schreden heeft gerigt, en haar den weg gewezen naar den tempel der waarheid, en dat zijnen eigen kweekeling niet heeft versmaad, maar in eere gehouden; daarom wilden wij zoo gaarne, dat zij, alvorens het Christendom aan te randen, ernstig aan zich zelve de vraag rigtte, of zij waarlijk hoog en krachtig genoeg is opgewassen, en uit haren aard immer opwassen kan, om zich zelven te kunnen genoeg zijn, hare voedster te kunnen ontberen, en haar gemis aan de wereld te vergoeden.

Het is echter onze wensch, zoo weinig als onze roeping, het vrije onderzoek te belemmeren, en door het gezag der Christelijke leer binnen zijne grenzen terug te wijzen. Naar ons inzien, zou het ongerijmd zijn het gebied af te perken tusschen gelooven en weten, en *a priori* te willen bepalen, dat nimmer de wetenschap ontdekkingen zou doen, die zij met een gerust geweten als waarheden zou kunnen aankondigen, op het gebied, waarop het geloof zich laat gelden. Is het Christendom inderdaad, gelijk het zich aankondigt, de absolute waarheid, dan moet en zal het door eigen kracht de valsche wetenschap overwinnen en beschamen, terwijl het de ware niet zal behoeven te vreezen. En daarom - geene beperking van het wetenschappelijk streven! - maar bedachtzaamheid, maar heilige ernst, maar zorgvuldige zelfbeproeving en waardering zijner krachten, maar afstand van alle ligtvaardigheid en vermetelheid en overmoed! Want wie de wereld haar geloof ontneemt op schoonschijnende, maar valsche of ontoereikende gronden, heeft wel geene schade aan het Christendom toegebragt, maar inmiddels duizenden van het spoor geleid, en in eigene rampzalige dwaling medegesleurd.

Voor ons, wij ontveinzen het niet, dat elke strijd, dien de wetenschap tegen het Christendom voert, ons pijnlijk aandoet en verontrust, niet uit vrees voor onze eigene Christelijke overtuiging, want, plooibaar als die is, en ongenoegzaam als zij aan velen welligt mogt toeschijnen, wij gelooven niet, dat eenige menschelijke wetenschap in staat is hare grondslagen te schokken, of eene overtuiging te weeg te brengen, sterker dan die subjectieve, welke wij geloof noemen, en in staat, om daar met goed gevolg tegen te worstelen; maar omdat die strijd, noodzakelijk voorzeker en onvermijdelijk in de ontwikkeling, der menschheid voorbestemd, voor het oogenblik echter de verderfelijkste gevolgen voor veler zedelijke vorming en ontwikkeling met zich sleept. Aangenaam daarentegen is het ons, Christendom en wetenschap in verbond aan te treffen tot intellectuële en zedelijke opheffing der volkeren, en tot uitbreiding dier echte beschaving, welke zich evenzeer kenmerkt door zucht naar waarheid en door heiligen ernst, als de valsche beschaving zich aankondigt door liefde voor wat de zinnen streelt en het haken naar vlugtig genot. En zoo zal het dan wel niemand bevreemden, dat wij naast het vernieuwde wetenschappelijk streven, dat zich in de laatste jaren in de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen met kracht heeft werkzaam betoond, ook

met innig welgevallen de sporen opmerken van het krachtig opluiken des Christelijken levens in die zelfde gewesten, welke zich zoo duidelijk vertoonen in de geschriften, aan het hoofd van dit opstel vermeld. Immers, indien ergens, dan is daar van het verbond van Christendom en wetenschap een rijke oogst te wachten voor de veredeling en het geluk des menschdoms, waar millioenen, onder den invloed eener minder milde godsdienst, op een' vrij lagen trap van halve beschaving sedert eeuwen zijn blijven stilstaan, en millioenen in een poel van dierlijke ruwheid en onwetendheid zijn verzonken.

De belangrijke verschijnselen op het gebied der wetenschap in *Indië* in de tien laatste jaren hebben in ‘de Gids’ niet die opmerkzaamheid gevonden, welke zij verdienen, en waarop zij vooral aanspraak mogten maken in een tijdschrift, dat zich ten doel stelt den dommelenden, suffenden geest, waarin het gros onzer landgenooten verzonken is, tot nieuw leven en nieuwe werkzaamheid te doen ontwaken; maar dan ook niet verzuimen mag kennis te nemen van de sporen van het betere, die zich hier en daar vertoonen. De beoefening der wetenschap heeft zich eigenaardig bij voorkeur gerigt op de kennis van den bodem en de voortbrengselen van den Archipel, die van de bevolking en hare geschiedenis, die van de talen en letterkunde dezer uitgestrekte gewesten; - een onmetelijk veld voorwaar, biunen welks omtrek menige bijdrage moet te vinden zijn tot oplossing van de moeijelijkste en gewigtigste geologische, anthropologische en historische vraagstukken, maar tevens tot aanwending der wetenschap in de dienst van het Evangelie. De organen dezer wetenschappelijke rigting zijn voornamelijk het *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* en het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*[1]. Het eerste, reeds in 1778 opgerigt, vertoonde echter vroeger slechts nu en dan en bij voorgaande vlagen de teekenen van krachtige werkzaamheid, en heeft gedurende de eerste 64 jaren van zijn bestaan (tot 1842) de resultaten zijner bemoeijingen langzaam opgestapeld in eene verzameling van achttien boekdeelen,

(1) Wij hebben ter dezer plaatse geen gewag willen maken van het *Indisch Mayazijn*, geredigeerd door den Heer E. DE WAAL, wijl dit Tijdschrift, dat ons niet uit eigene inzage, maar alleen uit antikritieken in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* bekend is, van geringer belang schijnt te zijn geweest, en, na slechts twee twaalftallen te hebben geleverd, met het einde van 1845 heeft opgehouden te bestaan.

meestal met lange tusschenpoozen in het licht gegeven. In de laatste jaren heeft zich een andere geest in dit genootschap vertoond, en de vroeger onzekere schreden op het veld der wetenschap zijn door een krachtig streven naar een bepaald doel vervangen. Welk dit doel zij, heeft het genootschap in het thans afgeloopen jaar uiteengezet, door de uitgave eener kleine brochure, die, onder den titel van *Desiderata van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, in korte trekken ontwikkelt, welke tegenwoordig de toestand zij, waarin zich de verschillende takken der wetenschap van den Archipel, Taal- en Letterkunde, Oudheidkunde, Penningkunde, Natuurlijke Geschiedenis, Ethnologie, Landbouw en Nijverheid bevinden; opmerkzaam maakt op de talrijke punten, die nog moeten worden opgehelderd, en op die bijzonderheden, waarvan de directie tot opbouw dier wetenschap in de eerste plaats de behandeling meent te moeten uitlokken; en alle ingezetenen van Neêrlandsch *Indië*, die door woonplaats, werkkring of omstandigheden in gunstige gelegenheid mogten zijn, om iets tot oplossing der voorgestelde vraagstukken bij te dragen, dringend uitnoodigt, om hunne mededeelingen niet aan het genootschap te onthouden. Inmiddels heeft in 1843 de verzameling der werken des genootschaps met het negentiende deel als het ware eene nieuwe serie aangevangen, waarvan, volgens de laatste berigten, reeds het vierde stuk (deel XXII) ter perse was gelegd, terwijl deze boekdeelen voor geen der vroegere, noch in uitgebreidheid, noch in belangrijkheid, behoeven onder te doen. Sedert 14 Januarij 1845 is de betrekking van voorzitter van dit genootschap, welke door het overlijden van den Gouverneur-Generaal Mr. P. MERKUS vacant was geworden, opgedragen aan den Heer Dr. W.R. Baron VAN HOËVELL, die reeds gedurende twee jaren den post van vice-president had waargenomen. De jongste verslagen en werken des genootschaps, en zoo vele andere pogingen, ten behoeve der wetenschap in het werk gesteld, bewijzen overvloedig, hoezeer de Heer VAN HOËVELL de hem te beurt gevallen onderscheiding verdiende, en niemand voorzeker zal het wraken, dat men in de keuze voor het hoofd eener aan wetenschap gewijde inrigting vooral naar de diensten heeft gevraagd, aan het rijk van kennis en waarheid bewezen. Wij hopen eerlang gelegenheid te vinden, naar aanleiding der jongste verslagen, den tegenwoordigen toestand des genootschaps wat nader in dit Tijdschrift te doen kennen, en verwijzen inmiddels onze lezers naar het *Geschiedkundig*

overzigt van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, door den Heer S.A. BUDDINGH geplaatst in de tweede aflevering van het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* voor 1846.

Van nog belangrijker invloed op de beoefening der wetenschap in Neêrlandsch *Indië* dan de pogingen van het Bataviaasch genootschap, is de uitgave van het Tijdschrift geweest, zoo even door ons aangehaald. Aanvankelijk door de Heeren S.A. BUDDINGH, P. MIJER en W.R. VAN HOËVELL gezamenlijk geredigeerd, staat het sedert drie jaren uitsluitend onder het opzigt van den laatste. Geheel aan de belangen van *Indië* gewijd, heeft het echter in zijnen kring de meest mogelijke verscheidenheid opgenomen, en, zonder uitsluitend de strenge wetenschap te huldigen, heeft het de wetenschappen door belangrijke bijdragen aangebouwd, en een depôt gevormd, waarin ieder beschaafd ingezeten van Neêrlandsch *Indië* de vruchten zijner ervaringen en nasporingen kan nederleggen en bewaren. Verwonderlijk is de uitwerking geweest, die eene bij den materiëlen geest, die in onze Indische bezittingen plagt te heerschen, aanvankelijk zoo weinig belovende poging in Neêrlandsch *Indië* heeft te weeg gebragt; als met een' tooverstaf is daardoor de zin voor wetenschap in het aanzijn geroepen, en van alle kanten stroomden de bijdragen toe, die gedurig in omvang en belangrijkheid toenemen. Terwijl de maandelijksche afleveringen aanvankelijk jaarlijks slechts twee boekdeelen uitmaakten, is sedert den zesden jaargang (voor 1844) de omvang verdubbeld, en tot vier boekdeelen jaarlijks gestegen, terwijl nog bovendien voor de bijdragen, die te veel natuurkundige kennis vorderden, om algemeene belangstelling te vinden, eene heilzame afleiding is verkregen door de oprigting van een *Natuur- en Geneeskundig Archief*, geredigeerd door de Heeren P. BLEEKER, P.A. FROMM en M.J.A. MULLER, dat aan het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* zijne geboorte verschuldigd is[1], en thans reeds den derden jaargang beleeft. Thans, nu de achtste jaargang zal voltooid zijn, mogen wel der redactie de woorden herhaald worden, haar reeds bij het einde van den vijfden jaargang met zoo veel regt toegevoegd: ‘de redactie mag de zelfvoldoening smaken van de mogelijkheid van het bestaan eens tijdschrifts, aan de belangen van *Indië* gewijd, bewezen te hebben; van den zoo lang onderdrukten geest

(1) Zie *Tijdschr. v.N.I.*, Jaarg. VI, DI. II, blz. 185.

van publiciteit in deze gewesten opgewekt, de kennis dezer landen en volkeren uitgebreid, de gelegenheid tot ontwikkeling en wetenschappelijk onderzoek geopend, en alzoo den eersten steen gelegd te hebben aan het optrekken van een gebouw, dat nog voor weinige jaren velen voor eene onmogelijkheid hielden'[1].

Het is echter ons oogmerk niet, thans op den wetenschappelijken toestand van *Indië* de aandacht bijzonder te vestigen, en wij bepalen ons daarom tot de korte herinnering van hoofdzaken, terwijl wij eene reeks van bijzonderheden van ondergeschikt belang met stilzwijgen voorbijgaan. Ons hoofdoogmerk is voor het oogenblik op de ontwaking van het Christelijk leven gerigt, waarvan wij de sporen ontwaren in het vernieuwde leven, dat zich in het Nederlandsch Oost-Indisch Bijbelgenootschap te *Batavia* heeft begonnen te vertoonen[2], in den aanbouw van kerken, die in de laatste jaren in verschillende oorden heeft plaats gevonden, en in de uitgave van een Tijdschrift ter bevordering van Christelijken zin in Neêrlandsch *Indië*, dat reeds bij zijne eerste verschijning eene naamlijst voert van meer dan drie honderd inteekenaren uit de verschillende oorden van den Archipel, niettegenstaande van een aantal plaatsen de inteekenlijsten nog niet zijn binnengekomen. Wij stemmen den Heer VAN HOËVELL, wiens naam wij ook weder aan het hoofd van deze schoone onderneming zien prijken, volmondig toe, dat 'reeds de mogelijkheid van zulk een werk te kunnen uitgeven, een bewijs is van toenemende belangstelling in de godsdienst en van zedelijken vooruitgang in deze gewesten,'

(1) Het doet ons leed, dat aan bet *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* tot dusverre in het moederland zoo weinig opmerkzaamheid werd geschonken. De vierde jaargang werd aangekondigd door den Heer H.G. MILLIES in de *Recensent ook der Recensenten* voor 1843, N°. 8, en door den Hoogleeraar T. ROORDA in *de Gids* voor 1843, N°. 12. Eene korte aankondiging van denzelfden jaargang werd door den schrijver dezer bladen geplaatst in *de Referent* voor 1843, kol. 60 en 251, en eene dergelijke van den vijfden jaargang in hetzelfde Tijdschrift voor 1844, kol. 571. Van de latere jaargangen is, zoo veel wij weten, in geen onzer Tijdschriften notitie genomen. [De redactie van *de Gids* moge zich daardoor verontschuldigen, dat haar de vijfde en zesde jaargang, zoo weinig als de drie eerste zijn toegekomen. Aan den zevenden jaargang, haar onlangs geworden, zal zij zich beijveren zoo spoedig mogelijk een artikel te wijden.]

(2) Zie *Handelingen der* 32^{e} *Alg. Vergad. van het Nederl. Bijbelgen*, blz. 52.

en voegen er de verklaring bij, dat de bewijzen van die belangstelling, door de inteekening gegeven, onze verwachting verre overtreffen. De volgende zinsneden in de voorrede, die ons een' treurigen terugblik geven op het voorledene, en de klagten van geringe belangstelling in morele ontwikkeling, zoo dikwijls aan het Nederlandsch bestuur over de Koloniën verweten, maar al te zeer schijnen te wettigen, openen ons tevens, gelukkig! een beter uitzigt voor de toekomst, en leggen voor de gezindheden van den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal eene eervolle getuigenis af. ‘Ik mag deze voorrede niet eindigen,’ schrijft de Heer VAN HOËVELL, ‘zonder mijnen eerbiedigen dank betuigd te hebben aan Z. Exc. den Minister van Staat, Gouverneur-Generaal van *Neêrland's Indië*, voor de gunstige dispositie, waarbij de uitgave van dit tijdschrift is toegestaan. Reeds in April, 1845, heb ik het eerste rekwest omtrent die uitgave aan het Gouvernement ingediend; er schenen echter moeijelijkheden en bezwaren tegen de inwilliging daarvan te bestaan, althans eene gunstige beslissing op een tweede den 17^{den} Julij 1.1. ingediend rekwest bleef achterwege, zoodat ik mij verpligt rekende onmiddellijk na de komst van den Heer ROCHUSSEN in deze gewesten, den 3 November 1.1., mij tot Z. Exc. te wenden, ten einde van Hoogstdezelve de toestemming te verkrijgen tot het ten uitvoer brengen van mijn voornemen. Reeds den 25 November verleende Z. Exc. mij die toestemming, en toonde daardoor niet alleen onze materiële, maar ook onze morele belangen ter harte te nemen en te bevorderen.’

Wij behoeven niet uit te weiden over het doel van dit tijdschrift, wijl de titel dat reeds genoegzaam verklaart, en ons doet zien, dat de schrijvers zich niet zoo zeer voorgesteld hebben de theologische wetenschap te verrijken, als de gemeenten van Neêrlandsch *Indië*, die zoo zeer behoefte hebben aan hulpmiddelen tot opwekking van Christelijke gezindheden en bevordering van Christelijken wandel, op te bouwen in het geloof en de liefde. Daarom echter behoeft dit tijdschrift niet onvruchtbaar te zijn voor de wetenschap, en dit eerste nommer is het reeds inderdaad niet, door de belangrijke bijdragen, die het bevat, tot de kennis van den kerkelijken toestand van *Indië*, en de geschiedenis van het Christendom in deze gewesten. De redactie heeft zich voorgesteld de stof, haar voor haar tijdschrift geleverd, onder vier rubrieken te rangschikken, zonder zich te verbinden, om in elke aflevering voor iedere afdee-

ling bijdragen op te nemen. De eerste aflevering echter, die wij alleen nog voor ons hebben, bevat één of meer stukken onder elke rubriek, en kan ons dus den gang van dit tijdschrift aanvankelijk met eenige volledigheid doen kennen. Onder de eerste rubriek: *Verhandelingen*, lezen wij een vertoog van den Heer F.C.V.D. MEER VAN KUFFELER, Predikant van *Soeracarta* en *Djocjocarta*, over *De Profetiën des Ouden Verbonds in verband beschouwd met de Evangelische Geschiedenis*. Dit stuk betreft het moeijelijk onderwerp der Messiaansche voorspellingen, op welke de schrijver het voorname bewijs voor de waarheid des Christendoms schijnt te willen bouwen. Wij kunnen ons daarmede onmogelijk vereenigen, wijl wij er verre af zijn van zoo gemakkelijk als hij over de tallooze zwarigheden heen te stappen. Het betoog van den Heer KUFFELER is echter te algemeen en te weinig wetenschappelijk, dan dat het ons tot bepaalde en met bewijzen gestaafde tegenspraak over bijzondere punten zou uitlokken, en dit te minder, wijl de bijdrage onvoltooid is, en het moeijelijkst gedeelte van het onderzoek voor eene volgende aflevering bespaard wordt. De vorm van dit stuk zou zeer aanbevelenswaardig wezen, indien de stijl niet aan eenige gezwollenheid leed.

Al de overige bijdragen in dit nommer zijn van den Heer VAN HOËVELL zelven, van wien onder de tweede rubriek: *Gedachten en Opmerkingen*, de volgende stukken voorkomen: *Gedachten bij het openen der versnelde gemeenschap tusschen Neêrland's Indië en Europa, - Zonde en Vergeving*, naar het Hoogduitsch, - en *Jonge Dooden, een woord aan treurende ouders*, naar aanleiding van Openb. XIV: 1-5. Men gevoelt, dat deze opstellen voor geene ontleding vatbaar zijn; liever halen wij uit het eerstgenoemde stuk de volgende zinsneden aan, als eene proeve van het eigenaardig karakter, dat op zoodanige stichtelijke beschouwingen door het verblijf onder eene aan onze godsdienst en onze beschaving tevens vreemde bevolking gedrukt wordt: ‘Er rust op *Nederland* - er rust op ons eene groote verantwoordelijkheid! Wij brengen die beschaving, die menschelijke grootheid, die *Europa* kenmerkt, herwaarts over. Door ons wordt langzamerhand dit land met hare kunstgewrochten overstelpt, deze bevolking in hare uitvindingen ingewijd. Tot dusverre houden die inboorlingen zich vast aan de Oorzaak en Bron van al wat ze bezitten; tot dusverre vereeren ze de Godheid, wel onder ruwe en onvolmaakte vormen, maar ze aanbidden haar toch. Door de be-

schaving en verlichting, die wij hun brengen, zullen ze weldra in die vormen geen voldoening meer vinden, zullen die vormen weldra verouderen. Maar als wij hun dan niets teruggeven: als door ons de Godsvereering, waarbij ze nu nog ruste vinden, hun een ijdele klank is geworden, en wij geen reiner, geen heiliger Godsdienst in de plaats brengen: aan ons zal de schuld zijn, dat ontevredenheid, onrust, ellende en jammer eene maatschappij verwoesten, die thans nog in eene zekere verdooving des geestes en onverschilligheid des gemoeds een negatief geluk vindt.'

De derde afdeeling voert den eenigzins onbestemden titel van *Verhalen*, dien de voorrede nader verklaart door bijvoeging der woorden: 'voornamelijk uit het gebied der kerkelijke geschiedenis en van het Christelijk leven, bijzonder ook met betrekking tot *Indië*.' Wij achten de keuze bijzonder gelukkig van het onderwerp, door den Heer VAN HOËVELL in deze afdeeling behandeld. Het is *de Maleische Bijbelvertaling, een monument van den godsdienstigen zin onzer vaderen*.

Niet ligt zal men ergens eene naauwkeuriger, veel min eene ook door uiterlijken vorm meer aanbevelenswaardige uiteenzetting vinden van de geschiedenis dier merkwaardige bijbelvertaling, ondernomen in een tijd, toen men al die hulpmiddelen daarvoor ontbeerde, en zich eerst na langdurig zoeken en rondtasten wist te verschaffen, die alleen het welslagen van zulk eene onderneming kunnen verzekeren, en met welker bezorging onze eeuw zoodanigen arbeid zou vermeenen te moeten aanvangen. De wensch naar het bezit van eenen Maleischen Bijbel ontstond schier gelijktijdig met de oprigting der Oost-Indische Compagnie. De eerste, die zich daaraan toewijdde, was JAN VAN HAZEL, ambtenaar in dienst der Oost-Indische Compagnie te *Patani*, op het schiereiland *Malakka*, die eene vertaling vervaardigde van Genesis, de vijftig eerste Psalmen en de vier Evangeliën. Deze arbeid werd niet publiek gemaakt, maar werd in het jaar 1612 geraadpleegd door ALBERT CORNELISZ. RUIL, van wien in 1629 eene vertaling van het Evangelie van MATTHEUS, te *Enkhuizen* gedrukt, en in 1639, met toevoeging eener vertaling van het Evangelie van MARKUS, op last der Compagnie te *Amsterdam* herdrukt werd. Later kwamen de Handschriften van VAN HAZEL in handen van JUSTUS HEURNIUS, die ze tot grondslag legde bij eene overzetting van de Evangeliën van LUKAS en JOHANNES, te *Amsterdam* in 1646 uitgegeven. In 1648 bezorgde HEURNIUS den druk van eene door hem zelven omgewerkte re-

dactie van VAN HAZEL's vertaling der 50 eerste Psalmen, terwijl hij in 1651 de vier Evangeliën gezamenlijk, naar de reeds bestaande drukken, doch veel verbeterd, in het licht zond, en eene alleen door hem zelven bewerkte vertaling van de Handelingen der Apostelen daaraan toevoegde. Eindelijk bezorgde hij in 1652 eene nieuwe uitgave der reeds vroeger gedrukte Psalmen, met toevoeging der overige honderd, mede door hem zelven overgebragt.

De naastvolgende, die zich aan de zaak der Maleische bijbelvertaling wijdde, was DANIEL BROUËRIUS, wiens vertaling van Genesis in 1662 te *'s Gravenhage* het licht zag, en, in 1668, door eene vertaling van het geheele Nieuwe Testament werd gevolgd. Men vindt ook nog van hem eene vertaling van den Profeet HOSEA vermeld, die echter nimmer is uitgegeven. De vertalingen van den krankbezoeker JAKOB DE BOUVEREN, en die der 11 laatste Profeten, door den ongelukkigen Predikant JOSIAS SPILJARDUS, welke niet schijnen gedrukt te zijn, gaan wij met stilzwijgen voorbij, en vermelden ook slechts met een woord de vertaling van den geheelen Bijbel, gedeeltelijk uit de overzettingen zijner voorgangers zamengesteld, door SIMON DE LARGE, waarvan het HS. na zijn overlijden door zijne weduwe aan den Predikant te *Banda*, JACOBUS DU BOIS, werd geschonken, en later in handen van den beroemden FRANÇOIS VALENTIJN kwam.

Wij bevinden ons hier op de grenzen van het eerste tijdvak der Maleische bijbelvertaling, dat der eerste onzekere schreden op een gebied, waarbij men den fakkel, dien eene naauwkeurige grammaticale beoefening der taal zou gereikt hebben, niet meende te behoeven, of liever in zijne waarde niet kende. Een volledig Nieuw Testament was in het licht gegeven, en een geheele Bijbel was in Handschrift aanwezig; maar het was er verre af, dat daarmede de arbeid voltooid mogt heeten. ‘Ofschoon de taal,’ zegt de Heer v.H., ‘waarin de overzettingen gesteld waren, over 't algemeen vrij wel verstaan werd, kon zij echter op geene duidelijkheid, juistheid van uitdrukking, wetenschappelijke naauwkeurigheid en sierlijkheid van stijl aanspraak maken. - Men had zich tot het gebruik der taal, die in het dagelijksche leven in zwang was, bepaald, alleen uit den omgang met de inboorlingen de kennis van het Maleisch geput, en voor zulke denkbeelden, die in geene Maleische woorden konden worden uitgedrukt, Portugesche of zelfs Latijnsche gebezigd’[1].

(1) Zoo vinden wij b.v. reeds in de twee eerste verzen der vertaling van Genesis van BROUËRIUS de woorden *Deos* en *Spirito*.

Eene verandering in dezen staat van zaken werd vooral te weeg gebragt door de komst in *Indië* van den geleerden MELCHIOR LEIDEKKER, die zijne bemoeijingen aanving met eene reis langs de noordkust van *Java*, met het doel, om Maleische geschriften te verzamelen. In 1679 tot predikant te *Batavia* benoemd, zette hij de beoefening der verzamelde handschriften ijverig voort en stelde een uitvoerig woordenboek daaruit zamen(1), terwijl hij inmiddels tot de overtuiging kwam, dat de taal, in deze geschriften gebezigd, veel geschikter was voor de vertolking des bijbels, dan die van het gemeene leven; dat men zoo veel mogelijk geene andere woorden moest bezigen, dan bij de Maleijers in gebruik waren, en geene andere beteekenis aan de woorden onderschuiven, dan waarin zij algemeen gekend werden; en dat men eindelijk in geval van nood zijne toevlugt niet tot het Portugeesch of Latijn, maar tot het Arabisch moest nemen, eene taal, die door den Koran aan de Maleijers bekend was, en waaruit zij, behalve een aantal algemeen gangbare woorden, ook nog in hunne eigene geschriften dikwijls min bekende uitdrukkingen ontleenen. Nadat het hem in 1685 gelukt was de belangstelling van bewindhebberen der O.I. Compagnie voor zijne pogingen te winnen, begaf hij zich met den meesten ernst en vlijt aan eene vertaling des bijbels, volgens de reeds genoemde grondregelen, in een meer gekuischt, zuiver en verstaanbaar idioom, en in het Arabisch karakter. Hij versmaadde bij dien arbeid geen der hem aangeboden hulpmiddelen, en verwaarloosde dus ook het werk zijner voorgangers niet, en even weinig eene vertaling van het Nieuwe Testament, hem in 1689 door zijnen voormaligen leerling NICOLAAS HODENPYL uit de *Molucco's* toegezonden. De volgende woorden van WERNDLIJ worden door onzen schrijver aangehaald, als een bewijs der zeldzame volharding en voorzigtigheid, waarmede LEIDEKKER zijne taak volvoerde: ‘Met de overzetting zelve ging hij niet schielijk voort; hij wilde niets zonder naauwkeurige opmerking ter nederstellen. Hierom heeft hij de boeken van MOZES, de twee boeken der Chronijken, EZRA, NEHEMIA, ESTHER, JOB en de Psalmen driemalen overgezet, en al de overige boeken des Ouden Testaments tweema-

(1) Zie daarover VAN HOËVELL, *Geschiedkundig overzigt van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Nederlandsch Indië* (overgedrukt uit het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 2e Jaargang), bl. 15. Vgl. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, Jaarg. VI, D. II, bl. 46.

len, uitgenomen het boek RUTH, waarvan maar ééne overzetting is gevonden. In het N. Testament heeft hij de vier Evangeliën maar éénmaal overgezet, doch de Handelingen der Apostelen en de brieven van PAULUS aan de Romeinen, Corinthiërs en Galaten tweemalen.' LEIDEKKER mogt echter zijn arbeid niet ten einde brengen; hij overleed den 16^{den} Maart, 1701, terwijl zijne vertaling tot aan het zesde hoofdstuk van den brief aan de Ephesen gevorderd was. De voltooijing van dit gewigtig werk werd als nu opgedragen aan den bekwamen leeraar PETRUS VAN DER VORM, in 1688 in *Indië* gekomen, die reeds na vijf maanden daarmede gereed was, en in October 1701 de volledige bijbelvertaling aan den kerkeraad van *Batavia* aanbood(1).

De nieuwe rigting intusschen, door LEIDEKKER aan de beoefening en het gebruik der Maleische taal gegeven, vond warme tegenstanders onder de predikanten, die tot dusverre slechts de bedorven taal van het dagelijksch leven bij hunne voordragt en onderrigt hadden gebruikt, eensdeels, wijl zij met de zuiverder taal onbekend waren, anderdeels, wijl het inderdaad niet zonder bezwaar was de reeds verwende gemeenten daaraan te gewennen. Hieruit ontspon zich de rampzalige strijd tusschen het *hoog* en *laag* Maleisch, die vaak als twee verschillende talen tegen elkander werden overgesteld(2), terwijl

(1) In de verzameling der handschriften, nagelaten door den Heer J. WILLMET, en aangekocht voor het Kon. Nederl. Inst., bevindt zich een afschrift der vertaling van het Nieuwe Testament van LEIDEKKER en VAN DEN VORM, keurig met Arabisch-Maleische karakters, in groot folio geschreven. In den Catalogus der *Bibliotheca Willmetiana* lezen wij aangaande dit HS., op N°. 233 der *Codd. MSS.:* 'Est exemplum, quod auctoritate gubernatoris Indiae Orientalis in Archivis Consistorii Batavici depositum fuit.' In de aanteekeningen van Prof. WEIJERS over deze handschriften, van wege het Instituut in onze handen gesteld, vinden wij alleen vermeld, dat dit HS. aan den Heer WILLMET door zijnen leerling BEUSEKAMP was vereerd, doch hoe het in diens handen gekomen is, is ons ten eenemale onbekend. De Heer WILLMET heeft ook van dit HS. gewag gemaakt in zijn rapport aan het Nederl. Bijbelgenootschap, in de handelingen der Derde Algemeene Vergadering, bl. 62.

(2) Hoezeer dit gevoelen moet zijn ingeworteld, blijkt nog uit de wijze, waarop, in de handelingen der Eerste Algemeene Vergadering van het Nederl. Bijbelgenootschap, een besluit van het den 14den Junij, 1814, opgerigte Bijbelgenootschap te *Batavia* wordt vermeld: 'Het eerste besluit, door hetzelve genomen, betreft de vertaling van den Bijbel in het Nedermalays, welke taal in het benedenste gedeelte van *Java* gesproken wordt door duizenden van inboorlingen, die het Oppermalays, waarvan alleen de verlating voorhanden is, niet verstaan, *tusschen welke beide talen hetzelfde onderscheid als tusschen het Hoog- en Nederduitsch plaats heeft.*'

intusschen het ware onderscheid geen ander is, dan ook bij ons tusschen de schrijftaal en de bedorven taal des gemeenen levens, die, ten gevolge van het verbeterd onderwijs, in al hare ruwheid nog slechts onder de heffe des volks wordt aangetroffen, aanwezig is[1]. De beroemde VALENTIJN koos de zijde

(1) Terwijl wij de behoefte erkennen, die, ten gevolge van gebrekkig onderwijs en langdurige gewoonte, aan laag-Maleische bijbelvertalingen ook thans nog bestaat, kunnen wij ons echter niet onthouden in beginsel de bedenkingen goed te keuren, die wij daartegen aantreffen in de voorrede van het Maleische Nieuwe Testament, in 1758 door MOHR en VAN DE WERTH uitgegeven (met uitzondering altoos van hetgeen daar in overdreven ijver, wegens de ontheiliging der Schrift door het gebruik dezer gemeene taal is in het midden gehragt), en die wij hier mededeelen om den vermelden strijd eenigzins nader te karakteriseren: ‘Hoord men zommige menschen redeneeren over het werk der talen, waarin de H. Schriften onder ons gedrukt zijn, en voornamelijk over het zoogenaamde *hoog* en *laag* Maleisch, dan heeft men zomtijds reden om zig te bedroeven, en zomtijds moeyte om zig te onthouden van lagchen. Schoon nu zulke menschen van de echte en zuivere boektaal der Maleiers, zoo als dezelve van hen in hunne Schriften, en van ons in onsen Bijbel ter hunner overtuiging en bekeering gebruikt word, zo weinig kennisse hebben, dat ze dezelve niet eens konnen lezen of schrijven, veel min grondig verstaan of spreken, zo laten zij zig nochtans voorstaan, boven andere bekwaam en bevoegt te zijn, om daarover een beslissend oordeel en vonnis te vellen. Zulke en diergelijke redeneeringen, die nergens anders toe strekken, als om de goede zaak in 't gemeen, en dit heilzame werk van den Portugeeschen en Maleischen bijbeldruk in 't bijzonder, hatelijk en veragtelijk te maken, zijn altoos, maar dan allermeest van zeer nadeelige gevolgen geweest voor de Propagatie des geloofs, wanneer ze voortkwamen of ondersteund wierden van Leeraren zelvs, die zulke talen nimmer in den grond, nog in hare zuiverheid geleerd hadden, en die dezelve om bijzondere redenen of niet konden, of niet wilden behoorlijk aanleeren: want het aan één van beide, of aan heide teffens, hetwelk te min verschoonlijk is, zekerlijk moet gehapert hebben. Ziet daar, geneigde Lezer! het ware, maar zeer slegte grondbeginsel, en de hatelijke oorspronkelijkheden, waaruit die questieuse naam en stoffe van *hoog* en *laag* Maleisch gesproten, en waaruit die grote twistappel en zo langdurige pennestrijd, tot algemeen verdriet en nadeel van Gods Kerk geboren is. Taal- en oordeelkundige menschen, die gewoon zijn, zaken van die natuur niet oppervlakkig, maar in den grond te beschouwen, hebben van zulk een weezenlijk onderscheit dier taal nimmer geweten: bij dezelve is maar ééne echte en zuivere Maleische taal, die de algemeene boektaal der natie is, bekend. Al wat buiten en tegen dezelve op de markten, in den koophandel, bij de straten, en (gelijk men zegt) in de wandeling of dagelijkse verkeering, door den tijd is in gebruik geraakt, is eene onechte en onzuivere mengeltaal, zo krom en verbastert, dat ze kwalijk verdiend, met den naam van taal bestempelt te worden. Maar wil men haar den naam van *laag* Maleisch, dien ze dog van overlang reeds gehad heeft, geven en behouden laten, wij mogen zulks wel lijden, en zullen ons daartegen geenzins aankanten, indien maar deze zo lage als laffe, en om de waarheden en heilgeheimen van den godsdienst behoorlijk voor te stellen, zeer gebrekkelijke taal, niet verheven en verkoren word tot eene gewijde bijbeltaal, om de H. Schriften in dezelve over te zetten: in welk geval haar goddelijk aanzien en caracter in 't oog van Christenen en Onchristenen niet weinig zou vermindert worden. In dit geval, zeggen wij, kan de hoge eerbied voor Gods allerheiligst woord, de reden en 't gezond verstand, zulk eene taal, of liever misbruik van dezelve, geenzins dulden en inschikken.’ Na eenige uitweiding over dit punt, lezen wij nog het volgende: ‘Zulk eene onzuivere en lage straat- of mengeltaal vind men nergens in gewijde Schriften van Joden, Grieken, Romeinen, of andere Heidensche en Muhammedaansche natiën; maar allerminst onder beschaafde Christen volkeren, nog in de Latijnsche, Fransche, Spaansche, Engelsche, Hoog- en Nederduitsche, nog in eenige andere overzetting der Westersche natiën in Europa: op die der Oosterlingen zullen wij ons niet eens beroepen. Men stelt en drijft derhalven in dit geval (nopens den Portugeeschen en Maleischen Bijbel) iets, dat niet alleen tegen alle reden, maar ook tegen alle voorbeeld strijd. MUHAMMED zelvs heeft zijnen Alkoran, hoe vol die ook is van dwase en ongerijmde stellingen, nochtans opgestelt in de echte en zuivere taal der Arabieren: gelijk die ook als zoodanig eveneens is overgezet in de talen der Maleiers en Javanen, die denzelven met zo veel vrucht gebruiken in hunne scholen en vergaderplaatsen, dat het te verwonderen is, en tot beschaming veeler Christenen strekt, die de nodige middelen van onderwijs in hunnen godsdienst verwaarlozen; waardoor de onkunde in veele opzigten zo groot en algemeen is, dat men zig niet zeer behoeft te verwonderen over de bijzondere manier van denken en redeneeren diesaangaande. Wij hopen en wenschen even daarom met de Beer WERNDLY, dat 'er nooit meer zulke lage verstanden zullen verschijnen, die niet anders dan

van het laag Maleisch, en vervaardigde daarin met ijzeren volharding eene vertaling der gansche Heilige Schrift, die hij naderhand nog eens geheel en al omwerkte in een eenigzins meer gezuiverd idioom, wijl de kerkeraad te *Batavia* de daarin gebruikte taal, *als, buiten eenige woorden, geheel van den ouden trant*, had afgekeurd. Ten gevolge dezer noodlottige verschillen verkeerde zoo de regering in *Indië*, als de raad van zeventien in het moederland in de grootste onzekerheid, en de druk noch van de ééne, noch van de andere vertaling

het lage zoeken, maar dat zij alle na het hoge en verhevene in de taal zullen streven, om dezelve niet alleen uit het gehoor, maar ook uit de boeken der Maleiers zelve te leeren.'

kwam tot stand. VAN DER VORMS voorstel, om de vertalingen van LEIDEKKER en VALENTIJN nevens elkander in twee kolommen te doen drukken, werd door den kerkeraad te *Batavia* en de kerkelijke besturen in het moederland verworpen, en niet vóór 1722 werd in deze teedere aangelegenheid een eindbesluit genomen, waarbij de zaak ten voordeele van het hoog Maleisch beslist, en eene commissie benoemd werd om het werk van LEIDEKKER naauwkeurig te herzien, en aan de inmiddels reeds meer gevorderde kennis van het Maleisch, alsmede aan den grondtekst der Schrift te toetsen. Deze commissie bestond uit vier predikanten, PETRUS VAN DER VORM, ARNOLDUS BRANDTS, ENGELBERTUS CORNELIUS NINABER en GEORGE HENDRIK WERNDLIJ. De derde in 1726 overleden zijnde, werd vervangen door JOHANNES HARDHOLT, dic echter ook nog vóór de voltooijing des werks in 1728 bezweek. Deze commissie kwam het eerst bijeen in Junij 1723. VAN DER VORM en WERNDLIJ maakten vooraf uit het handschrift van LEIDEKKER, dat in Arabisch karakter geschreven was, een afschrift in Latijnsche letters, waarin zij al die veranderingen bragten, welke hun noodzakelijk voorkwamen, na met de oude en nieuwe overzettingen in verschillende talen, de verklaringen der beste uitleggers, en de vroegere Maleische vertalingen te rade te zijn gegaan. Geregeld drie of viermaal 's weeks kwam de commissie van 's morgens acht tot elf uur bijeen. Eerst werd de grondtekst voorgelezen, vervolgens de Nederduitsche vertaling, dan de overzetting van LEIDEKKER, en eindelijk de bewerking van WERNDLIJ en V.D. VORM. Slechts wat met eenparige stemmen werd goedgekeurd, werd dadelijk in de vertaling opgenomen; maar bij gerezene moeijelijkheden nam men soms maanden bedenktijd, om niets dan met de uiterste zorgvuldigheid vast te stellen. Zoo werkte men *onafgebroken* vijf jaren lang, en in October 1728 was de geheele bijbel voltooid. Twee afschriften met Arabisch en twee met Latijnsch karakter werden daarvan vervaardigd, welker onderlinge vergelijking in September 1729 werd ten einde gebragt. Daarop werden WERNDLIJ en CAROLUS GEORGIUS SERRUUS naar het moederland gezonden, om het opzigt over den druk te voeren, die aanvankelijk slechts in Latijnsche karakters, op de pers der bekende gebroeders WETSTEIN, tot stand kwam, en wel in die orde, dat in 1731 het Nieuwe Testament, en in 1733 de geheele bijbel het licht zag.

De Heer VAN HOËVELL heeft gemeend zijne geschiedenis der Maleische bijbelvertaling met deze eerste uitgave des geheelen

bijbels te moeten besluiten. Wij hadden wel gewenscht, dat hij daarbij eenig berigt had gevoegd omtrent den Maleischen bijbel in Arabisch karakter, die tusschen de jaren 1744 en 1758 te *Batavia* in vijf deelen is in het licht gegeven, eensdeels, wijl wij meenen, dat eerst door deze uitgave de kroon op het werk werd gezet, en het dus tot de taak des schrijvers behoorde, daarvan melding te maken; anderdeels, dewijl wij hoop zouden gevoed hebben, dat ons door hem eenige duisterheden in de geschiedenis dezer uitgave zouden zijn opgehelderd. Misschien echter waren hem daarvan geene bijzonderheden bekend; althans in zijn vroeger uitgegeven *Geschiedkundig overzigt van de beoefening van kunsten en wetenschappen in Nederlandsch Indië*, wordt van deze uitgave slechts zeer vlugtig gewag gemaakt[1]. Wat wij vooral wenschten te weten, is in welke verhouding de tekst dezer uitgave tot den arbeid der bovengemelde commissie staat. Waarschijnlijk is het geheel dezelfde vertaling, doch met Arabische letters in plaats der Latijnsche gedrukt; ten minste kondigt zij zich in de voorrede ons niet als eene nieuwe aan. Eene vergelijking der beide teksten zou, bij gemis van bescheiden, de veiligste, maar wat omslagtige weg zijn, om hieromtrent tot zekerheid te geraken. Wij hebben het Nieuwe Testament van deze uitgave met Arabische letters voor ons liggen, en ontleenen uit de voorrede daarvan de navolgende historische bijzonderheden omtrent dezen druk. Het Oude Testament, in 1744 begonnen en in 1756 ten einde gebragt, werd gedrukt op order en kosten der O.I. Maatschappij, terwijl het opzigt en de correctie achtervolgens werden toevertrouwd aan de Eerwaarde Heeren WERNDLIJ[2], BRAARDA, SCHIEBER, SCHILLING en MULLER, en eenige andere taalkenners, die echter allen overleden, zonder de voltooijing van hunnen arbeid te mogen zien. Het Nieuwe Testament werd in de jaren 1757 en 1758 daaraan toegevoegd op order en eigen kosten van den Gouverneur-Generaal JAKOB MOSSEL, gelijk ook op den titel staat uitgedrukt, terwijl het opzigt en de correctie waren opgedragen aan JOHAN MAURITS MOHR en HERMANUS PETRUS

(1) Zie ald. bl. 46.

(2) Zeker een andere dan de beroemde GEORGE HENDRIK WERNDLIJ, die sedert 1737 Hoogleeraar in de Oostersche talen aan het Gymnasium te *Lingen* was; misschien JOHANNES THOMAS WERNDLIJ, die zich reeds in 1723 zonder vast beroep te *Batavia* ophield. zie VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, D. IV, St. II, bl. 127.

VAN DE WERTH, Leeraren bij de Maleische en Portugesche gemeenten te *Batavia*.

Eindelijk willen wij in dit, hoofdzakelijk aan den kerkelijken toestand van Neêrlandsch *Indië*, gewijde opstel, om der volledigheids wille, nog kortelijk vermelden, wat in latere dagen tot verspreiding van den bijbel in de Maleische taal is verrigt.

Gedurende bijna zestig jaren, in welke de kerkelijke aangelegenheden van *Indië*, met uitzondering der vijf of zes laatste, steeds meer en meer waren verwaarloosd en verachterd, vergenoegde men zich met de beide bestaande uitgaven, die echter natuurlijk zeldzamer en zeldzamer werden. Het Britschen Buitenlandsch Bijbelgenootschap, dat zich, vooral ten gevolge van het Engelsche tusschenbewind in onze Koloniën, de belangen van den Indischen Archipel had begonnen aan te trekken, bezorgde in 1818 en 1821 eene nieuwe uitgave van den Maleischen bijbel met Latijnsch karakter, bij de gebroeders WETSTEIN gedrukt. Terzelfder tijd had het Britsche Genootschap eenen herdruk van de uitgave van *Batavia* met Arabische letters trachten aan te moedigen, door aan het Nederlandsch Zustergenootschap den aankoop aan te bieden van 5000 geheele Bijbels en nog 5000 Nieuwe Testamenten, indien het zich met het bezorgen dezer uitgave wilde belasten. Dit voorstel werd door het Nederlandsch Genootschap met gretigheid aangenomen, en de lastige taak der correctie werd opgedragen aan den Hoogleeraar J. WILLMET, terwijl de uitvoering van den druk aan de Heeren ENSCHEDÉ EN ZONEN werd toevertrouwd. In 1820 werd het Nieuwe Testament voltooid, en in 1824 kon de Heer WILLMET de voleindigde uitgave des geheelen Bijbels, in correctheid en netheid van uitvoering alle vroegere Maleische bijbeluitgaven verre overtreffende, aan de algemeene vergadering des Genootschaps aanbieden. Daar intusschen, in weêrwil der ruime uitdeelingen door het Britsch- en Buitenlandsch Bijbelgenootschap, in de *Molukken*, waar het Arabisch karakter bij de Christelijke gemeenten veelal onbekend is, de vraag om Bijbels met Latijnsche letter steeds bleef aanhouden, werd inmiddels besloten om ook van deze eene nieuwe uitgave ter perse te leggen, van welke dan ook, mede onder toezigt van den Hoogleeraar WILLMET, het Nieuwe Testament in 1823, en het Oude in 1826 bij de HH. ENSCHEDÉ en DEN HENGST het licht zag[1].

(1) Zie *de Bijbel en de Bijbelgenootschappen* (Amst. 1839), bl. 150-152 en de *Handelingen der Algemeene Vergadering* van 1817, verv., *passim*.

Ofschoon de strijd tusschen het *hoog* en *laag* Maleisch in het midden der achttiende eeuw door de uitgave des Maleischen Bijbels beslecht scheen, was echter het gebruik van het laag Maleisch veelal in de gemeenten in stand gebleven, en werden zelfs tot in onze eeuw veelvuldige klagten aangeheven over de onmogelijkheid voor het gros der Christenen op *Java* en in de *Molukken*, om de uitgegeven Maleische Bijbels te verstaan, en vindt men zelfs van tijd tot tijd van nieuwe proeven tot meer algemeen verstaanbare bijbelvertaling gewag gemaakt. Het valt niet te ontkennen, dat er eenige reden bestond voor die klagten en pogingen, eene reden gelegen in een groot gebrek, dat de bestaande vertalingen aankleefde, en waarvan waarschijnlijk in den strijd over *hoog* en *laag* Maleisch zelven de grond moet worden gezocht. Dat gebrek was namelijk het gebruik van vele Arabische en andere aan de massa des volks vreemde woorden en uitdrukkingen, en was ongetwijfeld ontstaan uit de door tegenstand gescherpte begeerte om het woord van God slechts in keurige en sierlijke taal te vertolken, en tot omschrijvingen zoo min mogelijk de toevlugt te nemen[(1)]. Aan het voortdurend besef der ongelegenheid, door dit gebrek veroorzaakt, moeten wij de uitgave toeschrijven van eene laag-Maleische vertaling des Nieuwen Testaments, door het Zendelinggenootschap te *Soerabaya*, met den Predikant RUEMPOL aan het hoofd, waarvan de druk onder het opzigt der Heeren LENTING en MEDHURST heeft plaats gehad ter Gouvernements-Drukkerij te *Batavia*, in 1832[(2)]. Aan hetzelfde streven, om de Heilige Schrift meer voor alle Maleische Christenen toegankelijk te maken, moet ook ēene uitnoodiging worden toegeschreven, door D^{s}. RUEMPOL in 1840 aan het Nederl. Bijbelgenootschap gerigt, om den druk te bekostigen van eene vertaling der Psalmen in het laag Maleisch, door den ijver der Christenen van *Soerabaya*

(1) Dit gebrek wordt gereedelijk erkend door den Heer VAN HOËVELL, bl. 118, 119. Men vergelijke ook over de gebreken der Maleische bijbelvertaling de voorrede van het geschrift des Engelschen Zendelings W. ROBINSON, *an attempt to elucidate the principles of Malayan orthography, Fort Marlborough* (*Benkoelen*), 1823. Dezelfde Zendeling heeft later te *Benkoelen* ook werkelijk eene nieuwe Maleische vertaling van het Evangelie van JOHANNES met Maleische letters bij herhaling ter perse gelegd. Ook vinden wij van eene nieuwe vertaling van MATTHEUS, aldaar door Engelsche Zendelingen vervaardigd en gedrukt, gewag gemaakt. Zie *Handd*. van 1826, bl. 54, 1827, bl. 48 en 50.

(2) Zie *Handd. der* 19^{e} *Alg. Verg.*, bl. 41, 42.

tot stand gebragt. Na vele briefwisselingen en raadplegingen werd deze vertaling eindelijk te *Amsterdam* ter perse gelegd, onder toezigt van den schrijver dezer bladen, en aan de Algemeene Vergadering des Bijbelgenootschaps van 1846 aangeboden. De vertaling is zonder kennis der oorspronkelijke taal alleen naar de Hollandsche Statenoverzetting vervaardigd, en laat ook uit het oogpunt van zuiverheid zeer veel te wenschen overig, dat echter de corrector, uit hoofde van den uitdrukkelijken wensch, om de vertaling onveranderd te behouden, medegedeeld in een brief van den Heer Predikant WESTENBRIK MEIJER te *Soerabaya*, niet gewaagd heeft te verbeteren[(1)].

Wij keeren, na deze uitweiding, tot den Heer VAN HOËVELL terug, die aan het slot van zijn verhaal, aangaande de Maleische bijbelvertaling, door het voorbeeld der vaderen tracht op te wekken, om aan de verschillende bevolkingen des Archipels het Evangelie in hunne eigene taal te schenken. De geschiedenis der Javaansche bijbelvertaling, die daarbij even wordt aangeroerd, hebben wij vroeger bij gelegenheid onzer beoordeeling van de Javaansche spraakkunst van CORNETS DE GROOT, door den Hoogl. ROORDA uitgegeven, uitvoerig in dit tijdschrift behandeld; en zij is in alle opzigten als een merkwaardige tegenhanger tot de geschiedenis der Maleische vertaling te beschouwen. Wij onthouden ons echter thans van alle vergelijking, en maken slechts van deze gelegenheid gebruik, om in het voorbijgaan aan te stippen, dat althans het Javaansche Nieuwe Testament zijne voltooijing met snelle schreden nadert, daar de Evangeliën en Handelingen en de Brieven van PAULUS, tot dien aan de Ephesiërs ingesloten, reeds in het Moederland zijn ontvangen, en eene spoedige toezending van het nog overig gedeelte is toegezegd, terwijl inmiddels het reeds voorhandene, onder toezigt van den Hoogleeraar ROORDA, bij den Heer FUHRI te *'s Gravenhage* is ter pers gelegd en reeds grootendeels afgedrukt.

Op de vermelding van den arbeid, aan de Javaansche bijbelvertaling besteed, laat de Heer VAN HOËVELL ten slotte volgen een volledig afschrift der voorstellen, door de afdeeling *Haarlem* in 1845 aan het Nederlandsche Bijbelgenootschap gerigt, tot ondersteuning der uitgave van de Dajaksche vertaling des N.T. door de missionarissen van het Rhijnsch-Zendelinggenootschap op *Borneo*, tot het voorloopig aanvragen, bij het En-

(1) Vgl. *Hand. der* 32e *Alg. Verg.*, bl. 54-56.

gelsch Genootschap, en doen drukken van eene vertaling van MATTHEUS in het Boegineesch, door Dr. LEYDEN, en tot het zenden van afgevaardigden onder de Boeginezen op *Celebes*, en onder de Battaas op *Sumatra*, om vertalingen der H. Schrift in de talen dezer volken voor te bereiden. In de *Handelingen der* 32^{e} *Alg. Verg. des Nederl. Bijbelg*. (voor 1846) kunnen onze lezers een uitvoerig verslag vinden aangaande het onderzoek, door eene daartoe benoemde Commissie in het werk gesteld, waartoe de schrijver dezer bladen behoort. Daar nu het onderzoek dezer Commissie nog niet is ten einde gekomen, en zij aan de eerstvolgende algemeene vergadering andermaal een rapport aangaande de later ter harer kennisse gekomen bijzonderheden zal moeten mededeelen, zoude ik daarvan hier ter plaatse geen gewag maken, indien niet eene aanteekening van den Heer v. HOËVELL mij gelegenheid gaf eene minder juiste voorstelling, in voornoemd Rapport ingeslopen, te herstellen. Ik schreef daar, op grond van ontvangen mededeelingen, dat wel is waar een Bijbelsch leesboekje door de Rhijnsche Zendelingen, in het Dajaksche dialekt van *Poeloepetak* vervaardigd, in 1843 op kosten van het Bataviaasch Bijbelgenootschap was gedrukt, maar dat genoemd genootschap hun, vooral ook *wegens gebrek aan bruikbare drukmaterialen*, in eene zoo uitgebreide onderneming als de uitgave des Nieuwen Testaments, de noodige hulp niet had kunnen verleenen. Het is er intusschen verre af, dat zulk een gebrek (indien het al werkelijk bestond) ter kennisse der Rhijnsche Zendelingen zou gebragt zijn, gelijk uit de volgende aanmerkingen van den Heer v.H. op de voorstellen van *Haarlem* ten duidelijkste blijkt: ‘In 1843 is op kosten van het Nederl. O.I. Bijbelgen. te *Batavia* gedrukt eene bloemlezing uit de Heilige Schrift in de taal der *Dajak* van *Poeloepetak*. Die vertaling was inderdaad vervaardigd door Zendelingen van het Elberfeldsche Genootschap, en het Ned. O.I. Bijbelgen. te *Batavia* was op de eerste aanvrage bereid, van de uitgave de kosten te dragen, gelijk het ook gedaan heeft. Wat dus de genoemde Zendelingen genoopt heeft, om de vertaling van het N.T., die zij thans gereed hebben, niet door dat zelfde kanaal, maar door het Engelsche Bijbelgenootschap te laten drukken, is mij onbekend.’ Het is mij later gebleken, dat de Rhijnsche Zendelingen, reeds vóór zij nog aan eene bijbelvertaling konden denken, aanbiedingen van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap ontvangen hebben, voor het geval, dat zij pogingen wilden aanwenden

om den Bijbel in nieuwe talen te vertolken, waarom zij zich niet eenmaal van de mogelijkheid, om te *Batavia* hulp te erlangen, zullen hebben vergewist, te minder, daar de reis van broeder HARDELAND naar de *Kaapstad*, tot herstel van gezondheid, gereede aanleiding gaf, om zich met het Britsche Genootschap in nadere betrekking te stellen. Overigens kunnen wij deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, zonder nog de volgende belangrijke bijzonderheden voorloopig ter algemeene kennis te brengen. Reeds in 1843 was door het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap besloten tot het drukken der vier Evangeliën, welker vertaling toen alleen nog voltooid was. Hierom beperkte zich het voorstel, door de Commissie tot onderzoek der voorstellen van *Haarlem* aan de Alg. Verg. des Bijbelgen. van 1846 gedaan, en door deze aangenomen, tot het aanbod aan de Rhijnsche Zendelingen, om, onder zekere voorwaarden, de kosten van den druk van het overig gedeelte des inmiddels afgewerkten Nieuwen Testaments te dragen. Doch terwijl hierover van onze zijde met den Heer Missions-Inspektor RICHTER te *Elberfeld* werd gecorrespondeerd, werd, onmiddellijk uit de *Kaapstad*, door broeder HARDELAND, bij monde van den agent des Britschen Genootschaps, op grond der vroegere aanbiedingen, een verzoek tot bekostiging van de inmiddels reeds vol tooide uitgave des ganschen Nieuwen Testaments, ten getale van 1500 exemplaren, aan dat Genootschap gerigt, waarop dadelijk, in October 1846, door het Engelsche Genootschap, dat sedert het besluit tot bekostiging van den druk der Evangeliën niets meer van het Dajaksche N.T. had vernomen, de gevraagde som van 300 p. St. voor het *gansche* N.T. is toegestaan en werkelijk reeds uitbetaald. Derhalve zal de hulp door *Nederland*, in *zijne eigene bezittingen*, aan deze belangrijke zaak te bewijzen, zich aanvankelijk alleen tot verligting der moeijelijkheden van vervoer en verspreiding moeten bepalen, behoudens den bijstand, die welligt later voor eene nieuwe oplage zou kunnen verleend worden. Velen zullen misschien deze uitkomst, die, zonder opoffering van onze zijde, de behoeften van *Borneo* bevredigt, als eene hoogst verblijdende beschouwen; ons heeft zij met spijt en droefheid vervuld. Verre is het van ons de zuiverheid der bedoelingen van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap te verdenken; maar wij kennen de Engelsche staatkunde te wel, om niet te weten, dat de dienst aan Christendom en beschaving in het zuid-oosten van *Borneo*, bewezen, eenmaal een magtig wapen in hare hand zal worden,

om de pogingen van daar in te dringen in het oog der Christenheid te regtvaardigen, terwijl, wat het ergste is, indien wij ons niet welhaast met krachtiger ijver aan de bevordering der zedelijke belangen van den Archipel wijden, ons eigen geweten ons de getuigenis zal geven, dat de zorg voor die belangen beter aan het krachtige en voortvarende *Engeland*, dan aan het trage en onverschillige *Nederland* is toevertrouwd.

Nog een enkel woord ook willen wij hier bijvoegen ten opzigte van het tweede voorstel, hetwelk naar de thans bekomene inlichtingen als geheel vervallen moet beschouwd worden. Nadat reeds de Commissie in haar rapport vermeld had, dat het door LEYDEN in het Boegineesch vertaalde Evangelie bij onderzoek gebleken was niet dat van MATTHEUS, maar dat van MARKUS te zijn, en dat die vertaling onder het hulpgenootschap te *Calcutta* berustte, is dezer dagen van laatstgenoemde plaats het berigt ontvangen, dat van de acht verschillende vertalingen, door Dr. LEYDEN in gereedheid gebragt, in weêrwil der zorgvuldigste nasporingen, niets heeft kunnen gevonden worden.

Het komt ons hier, waar wij achtervolgens van verschillende pogingen hebben gewag gemaakt, in vroeger en later tijd in het werk gesteld, om den bijbel in de talen van den Indischen Archipel te verspreiden, en het Christendom onder zijne bevolking voort te planten, de geschikte plaats voor, om ook de uitzigten te bespreken, die zich voor de taak der Bijbel- en Zendeling-Genootschappen, ten gevolge der jongste expeditie tegen *Bali*, op dat merkwaardig eiland hebben geöpend. Wij doen dit naar aanleiding, niet van eenigen wenk in het tot dus verre beschouwde Tijdschrift, maar van eene allermerkwaardigste brochure, voor weinige weken in het licht gegeven, en mede afkomstig van den Heer VAN HOËVELL, doch door dezen ter uitgave naar het moederland gezonden, wijl zij niet aan de bevolking van Neêrlandsch *Indië*, maar aan die van *Nederland* zelf is gerigt. Dit blijkt reeds uit den titel, dien wij aan het hoofd van dit opstel in de tweede plaats hebben vermeld. Eer wij echter tot de beschouwing dezer brochure overgaan, ga een woord over den staat onzer kennis van *Bali* vooraf.

Onder de vroegere schrijvers over den Indischen Archipel, vinden wij in VALENTIJN's *Oud-* en *Nieuw-Oost-Indiën*, slechts een zestal bladzijden aan *Bali* gewijd[1], terwijl wij voor het overige geene nadere berigten van eenig aanbelang aantreffen vóór

(1) *Oud- en Nieuw Oost-Indiën*, D. III, St. II, blz. 252-259.

de tijden van het Engelsche tusschenbewind. RAFFLES heeft, in een aanhangsel op zijne geschiedenis van *Java*, veel wetenswaardigs omtrent *Bali* bijeenverzameld(1), doch dat, gelijk zijn geheele werk, slechts bouwstoffen opeenhoopt zonder die te schiften, en derhalve slechts met oordeel kan gebruikt worden. CRAWFURD, die zelf *Bali* bezocht, gaf eene beschrijving van de godsdienst van dat merkwaardig eiland, in het XIII^{de} Deel der *Asiatic Researches*, die hij naderhand hoofdzakelijk weder opnam in zijne geschiedenis van den Indischen Archipel(2). Van de deels nog vrij verwarde, deels verre van volledige berigten dezer beide schrijvers, slechts met enkele van elders ontvangen wenken vermeerderd, is een hoogst oordeelkundig gebruik gemaakt door WILH. VON HUMBOLDT, in zijn werk *über dic Kawisprache*(3), die te regt aan eene naauwkeuriger kennis van *Bali* hoog gewigt heeft gehecht voor de geschiedenis der Javaansche beschaving. Uit de vroegere periode der geschiedenis dezer gewesten, na de terugkeering onder het Nederlandsche bewind, zijn ons geene andere berigten van aanbelang omtrent dit eiland bekend, dan het *Verslag nopens het eiland Bali*, door den Heer V.D. BROEK in het Tijdschrift *de Oosterling*(4); maar hoeveel schoons en nuttigs dit opstel ook moge bevatten, het brengt ons slechts weinig verder in de kennis van de geschiedenis en godsdienst van dit merkwaardige eiland, die echter bij uitnemendheid de aandacht van den man van wetenschap verdienen. Aan de beoefening der Balinesche taal, schijnt nog niets van eenig aanbelang te zijn verrigt, want bezwaarlijk kunnen wij eenig gewigt hechten aan de Makassaarsche, Boeginesche en Balinesche woordenlijst, in het IV^{de} Deel der werken van het Bataviaasch Genootschap opgenomen.

Bij den wetenschappelijken zin, die in de laatste jaren in Neêrlandsch *Indië* zoo krachtig is ontwaakt, zou men kunnen verwachten, dat ook over *Bali* de mededeelingen niet zouden ontbroken hebben; echter wordt deze verwachting niet door de uitkomst bevestigd, en de reden daarvan is te zoeken in de schaarschheid der betrekkingen, door het Nederlandsch Gouvernement met dit eiland onderhouden, waardoor eene gunstige gelegen heid om het te bezoeken slechts aan weinigen gegeven was. In

(1) *History of Java*, Appendix K.
(2) *Geschiedenis van den Indischen Archipel* (Ned. Vert.), D. III, bl. 252-273.
(3) Deel I, blz. 97-111 en verder *passim*.
(4) *De Oosterling*, Deel I, blz. 158-236.

den 7den Jaargang van het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* (voor 1845), vinden wij echter een belangrijk opstel over dit eiland door den Heer ZOLLINGER, die, in Mei 1845, met de stoomboot *Bromo*, de Staten van *Badong* en *Karang Assem* bezocht, en deze gewesten vooral heeft beschouwd met het oog van een' geoloog en natuurkenner. Dezelfde jaargang bevat ook nog een opstel over *Bali* van een' geheel anderen aard, namelijk een Maleisch geschrift over de geschiedenis van dat eiland, zamengesteld door ABDALLAH DEN MOHAMMED AL-MITSRI(1), die voor eenige jaren den Pangeran SAÏD HASSAN, op eene zending naar dit eiland, hem door het Nederlandsch Gouvernement opgedragen, als secretaris vergezelde. Wij vinden in dit geschrift, gelijk in alle historische schriften van den Archipel, de wonderlijkste en ongerijmdste overleveringen met de historische feiten vermengd. Echter verspreidt het genoeg licht over menig duister punt, om de zorg, door den Heer VAN HOËVELL er aan besteed, overwaardig te zijn. Deze ijverige schrijver, wiens naam onze lezers zeker wel niet hier weder zullen aantreffen, zonder over zijne veelomvattende kennis en werkzaamheid verbaasd te staan, heeft het niet slechts van eene vertaling, maar ook van belangrijke aanteekeningen doen vergezeld gaan, die bewijzen, dat hij reeds te huis was in alles, wat over *Bali* is geschreven, en dat zijne opmerkzaamheid had waardig gekeurd, voor nog de jongste expeditie naar dat eiland zijne blikken als van zelve daarop vestigde(2).

Wij danken het aan de *Overland-Mail*, en aan de thans geopende gelegenheid, om ook gedrukte stukken onder kruisband daarmede te verzenden, dat wij hierbij nog van een ander opstel van den Heer VAN HOËVELL kunnen gewag maken, onder den titel: *wetenschappelijke nasporingen op het eiland Bali*, in het derde Deel van den 8sten Jaargang van het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië* geplaatst, terwijl op het oogenblik, waarop wij dit schrijven, immers voor zoo ver ons bekend is, door de gewone kanalen nog geene latere afleveringen van dit Tijdschrift, dan de drie, welke het eerste Deel des 8sten Jaargangs

(1) De Heer VAN HOËVELL schrijft: ABDULLAH BEN MOHAMAD AL MAZRIE. Hij houde het ons ten goede, dat deze barbaarsche schrijfwijze van Arabische namen ons niet uit de pen wilde vloeijen.

(2) In de Maleische boekzaal van WERNDLIJ vinden wij nog een ouder Maleisch geschrift over *Bali*, onder den titel: حكاية تانه بالي vermeld. Het zou wenschelijk zijn, maar is naauwelijks te hopen, dat van dit werk nog een exemplaar kon worden opgespoord en uitgegeven.

uitmaken, in *Nederland* zijn ontvangen. Wat ons in dit opstel wordt medegedeeld, verdient vooral opmerking, als een bewijs van de groote omwenteling in gezindheden en denkwijs, door het ontwaken van wetenschappelijken en Christelijken zin, onder de Europesche bevolking op *Java* te weeg gebragt, welke, zoo als wij reeds zeiden, in het moederland nog te weinig gekend is en op prijs wordt gesteld. Den 19^{den} Februarij, 1846, toen zich het gerucht van eene aanstaande expeditie tegen *Bali* begon te bevestigen, rigt de Heer VAN HOËVELL, in zijne kwali teit als president van het Bataviaasch Genootschap, een gemotiveerd adres aan den Gouverneur-Generaal, om vergunning aan het Bataviaasch Genootschap van bij de expeditie, naar *Bali* bestemd, in wetenschappelijke zending te voegen den Heer R. FRIEDERICH, adsistent-bibliothecaris des Genootschaps, met het doel, om handschriften, inscriptiën en godenbeelden te verzamelen, het ritueel der godsvereering en den bouwstijl der tempels te onderzoeken, en, zoo mogelijk, eenen geleerden Brahman naar *Java* met zich te voeren; hij verzoekt bovendien om tegemoetkoming aan het Genootschap in de kosten dezer zending, en het verleenen van hulp en bescherming aan den afgevaardigde, ook bij het overvoeren der verzamelde schatten, voor zoo verre dit met de belangen der expeditie zal zijn overeen te brengen. Reeds den 28sten Februarij neemt de Gouverneur-Generaal een besluit, waarbij de drie punten van het verzoek volledig en zonder eenig voorbehoud worden toegestaan. Den 26sten Mei gaat de Heer FRIEDERICH aan boord van Z.M. Schoener *Circe*, en komt den 27sten Junij voor *Bleling* ten anker. De Heer ZOLLINGER, door het gouvernement met eene wetenschappelijke zending naar *Lombok* en de verder oostwaarts gelegene eilanden belast, is toevallig mede een toeschouwer van het daarop gevolgde treffen, en beide beijveren zich om het zeerst, om voor de wetenschap belangrijke voorwerpen te redden. Na het eindigen van den strijd trekt de Heer FRIEDERICH, slechts van zijnen bediende vergezeld, dieper landwaarts in, om zijne nasporingen voort te zetten, en blijft verder op *Bali* vertoeven, waar hij, volgens de jongste berigten van 25 Augustus, zich met inspanning bezig houdt, om de Balinesche taal aan te leeren, ten einde nog gewigtiger diensten aan de wetenschap te kunnen bewijzen. Behalve de bijzonderheden tot de geschiedenis van dezen togt betrekkelijk, worden in het bedoelde artikel ook de voornaamste resultaten, reeds door den Heer FRIEDERICH medegedeeld, kortelijk uiteengezet, terwijl ons

ten slotte het uitzigt geopend wordt, dat de nadere bijzonderheden, naarmate zij bekend worden, op dezelfde wijze en langs denzelfden weg, ter kennis van het algemeen zullen gebragt worden.

Het zou ons te ver afleiden van het eigenlijk doel van dit artikel, indien wij ons thans volgens de berigten der hier ver melde geschriften wilden bezig houden, met eene schets van den tegenwoordigen toestand onzer kennis van het eiland *Bali* te ontwerpen. Op zich zelf zou het onderwerp uitlokkend en belangrijk genoeg zijn, en wij kunnen ons daarom het aangenaam vooruitzigt niet weigeren, van eerlang, welligt in het mengelwerk, van dit tijdschrift, daarop terug te komen. Doch het daartoe gevorderd onderzoek is moeijelijk en veelomvattend, en ofschoon er in de brochure *Nederland en Bali*, in de beide eerste afdeelingen, genoegzame aanleiding daartoe of althans tot eene vergelijking der resultaten onzer studie, met die van den Heer VAN HOËVELL, zou voorhanden zijn, beschouwen wij hier zijn geschrift te zeer uit een bepaald oogpunt, als bewijs voor het krachtig werkzaam zijn van Christelijke gezindheden in Neêrlandsch *Indië*, dan dat wij voor het tegenwoordige daaraan zouden kunnen denken. Ook de wijze, waarop de Heer VAN HOËVELL zijne algemeene schets van het eiland *Bali* heeft aangelegd, plaatst zijn Christelijk standpunt geheel op den voorgrond, en het is daarom ook natuurlijk, dat zij minder veelzijdig is, dan anders het geval zou zijn, en dus minder voegzaam tot grondslag zou strekken voor eene algemeene, ofschoon dan ook beknopte beschrijving van dat eiland. Reeds de titels der beide vermelde afdeelingen wijzen het uit. De eerste draagt tot opschrift: *Geschiedkundige beschouwing van de voorbereiding tot* CHRISTUS, *die de Balinezen in de verloopene eeuwen van God ontvangen hebben*, en wijst op de Hindoe beschaving, die zich van oudsher op dat eiland heeft gevestigd en er nog heden bloeit. De tweede is getiteld: *Een blik op den tegenwoordigen toestand der Balinezen, in zooverre zij vatbaar zijn voor het Evangelie en daaraan behoefte hebben*, en toont ons eerst de gunstige zijde van den godsdienstigen en maatschappelijken toestand des volks, om hunne ontvankelijkheid voor het Evangelie daaruit af te leiden; daarna de ongunstige zijde, hun bijgeloof, hunne vele maatschappelijke en huisselijke barbaarschheden, om ons van hunne behoefte aan het Evangelie der liefde te overtuigen. En na aldus den grond gelegd te hebben, waarop hij verder kan voortbouwen, geeft de schrijver ons in de derde afdeeling

Eenige denkbeelden ten beste, *omtrent de wijze, waarop het Evangelie aan de Balinezen behoort gebragt te worden*, en besluit zijn merkwaardig geschrift met eene beschouwing der *Gevolgen voor de Kerk en den Staat, die eene vestiging van het Christendom op Bali welligt zal hebben*.

Ten einde onze lezers te verplaatsen op het standpunt, van waar de beschouwingen van den Heer VAN HOËVELL uitgaan, kunnen wij niet beter doen, dan de korte inleiding mede te deelen, welke de vier genoemde afdeelingen voorafgaat. ‘Er heeft dezer dagen,’ zoo laat hij zich hooren, ‘in Neêrlands *Indië* eene gebeurtenis plaats gehad, van veel belang uit een staatkundig oogpunt beschouwd, maar bovenal voor de uitbreiding van het Christendom van het uiterste gewigt. Op den 28 Junij l.l. hebben de Nederlandsche wapenen eene roemrijke overwinning behaald op den Radja van *Blêling*, een der acht vorsten van het eiland *Bali*. Ten gevolge daarvan is tusschen het Neêrlandsch Indisch Gouvernement ter eener zijde, en tusschen dien Vorst en zijnen broeder en bondgenoot, den Radja van *Karang Assem*, ter ander zijde, een vredestractaat gesloten, waarbij onder anderen bepaald wordt, dat binnen het rijk van *Blêling* eene Nederlandsche bezetting zal blijven tot de finale aflossing der oorlogskosten, waartoe den Radja tien jaren tijds zijn toegestaan. Reeds is men bezig aldaar een fort op te werpen, waarin ongeveer 200 militairen post zullen houden.’

‘Welke de staatkundige gevolgen dezer heugelijke gebeurtenis zullen zijn, laat ik aan de beoordeeling van anderen over; maar ik meen er eene stem in te hooren van CHRISTUS aan het Nederlandsche volk, waarop ik in dit geschrift opmerkzaam wil maken. God, die bijna drie eeuwen lang ons in dezen Archipel zoo bijzonder heeft gezegend, die er aan *Nederland* eene opperheerschappij heeft geschonken over vele millioenen inboorlingen - God heeft onze magt op nieuw versterkt en bevestigd, en ons den toegang verleend tot een eiland, bedekt met vruchtbare en weelderig bebouwde velden, rijk aan voortbrengselen van den grond, en bewoond door eene talrijke bevolking, sterk en schoon van ligchaamsbouw, van een goedhartig en zachtaardig karakter, op eenen betrekkelijk hoogen trap van Indische beschaving staande. Zou het niet in Gods bedoelingen liggen, dat die bevolking door ons verder wierd ontwikkeld en opgevoed? Zou het niet medewerken met God zijn, dat *Nederland* CHRISTUS met al zijne

zegeningen aan haar bragt? Zou het niet onverantwoordelijk zijn, indien wij eene natie, die door hare vroegere lotgevallen, en haren tegenwoordigen toestand voorbereid is voor het Evangelie, verwaarloosden en aan haar eigen lot overlieten?'

'Deze vragen hebben mij in de laatste dagen onophoudelijk voor den geest gestaan, en nopen mij, nu eenige woorden tot mijne landgenooten te rigten. Ik doe dat alleen, om, zoo mogelijk, velen te overtuigen, en eene algemeene geestdrift op te wekken voor de Christelijke opvoeding van een volk, dat daartoe zoo bijzonder, juist in den tegenwoordigen tijd, door God schijnt bestemd te wezen. De mededeelingen en berigten, die men in deze bladen zal vinden, bevatten waarheid en niets dan waarheid, zonder eenige overdrijving of eenzijdige beschouwing: en ofschoon ik nu en dan genoodzaakt ben op gebeurtenissen en omstandigheden te wijzen, die ons nationaal en Christelijk gevoel pijnlijk moeten aandoen, heb ik mij echter verpligt gerekend dit gevoel niet te sparen, ten einde voor *Bali* althans eene betere toekomst te verwerven, dan het lot, 't welk aan vele volkeren van den Archipel tot hiertoe is te beurt gevallen. De Almagtige legge op deze mijne pogingen zijnen Goddelijken zegen!'

Men zal uit hetgeen wij te voren gezegd hebben gemakkelijk opmaken, waarom wij ons voor het oogenblik onthouden van eene meer uitvoerige vermelding en beoordeeling van hetgeen door onzen schrijver in de beide eerste afdeelingen gezegd is. Voorloopig echter eene enkele bedenking. Het komt ons namelijk voor, dat de Heer VAN HOËVELL het Pantheïstisch karakter van alle godsdienstvormen der Hindoes te zeer heeft uit het oog verloren, en te veel waarde hecht aan hetgeen van de Godheid *Sang yang Toenggal* (d.i. letterlijk, *hij, die éénig is*) gemeld wordt. 'Mij dunkt,' zegt de Heer VAN HOËVELL, 'onder zulk een volk, waar hetidee van eenen *eenigen* God zelfs door de taal wordt uitgedrukt, en waar, bij verschil van meeningen, evenwel eendragt en vrede heerscht, moet de verkondiging van dien *eenigen* God, althans geen tegenstand, en bij sommigen misschien wel geopende harten ontmoeten. Of denken wij hier niet onwillekeurig aan den *Areopagus* te *Athene*, en de altaren, gewijd aan een' *onbekenden* God, en aan sommigen, die de prediking van dien onbekenden God door PAULUS aanhingen en geloofden? Maar hier is het geen *onbekende* God; de Balinezen weten althans, dat Hij *eenig* is, ofschoon tallooze magtige wezens onder hem mede invloed uitoefenen op het lot

der menschen. *Hij* is echter zoo hoog en verheven, dat hij met de menschen niet onmiddellijk in gemeenschap staat, maar door tusschenkomst van *Batara Goeroe*, den onderwijzenden God.' Wij merken hierop aan, dat, volgens alle berigten, *Batara Goeroe* het hoogste voorwerp is van de Godsvereering der Balinezen; dat wel is waar sommige berigten hem aan eene nog hoogere godheid, den *eenigen*, onderschikken, maar in andere slechts *Batara permisti Goeroe, Batara Narada* en *Batara Sang yang Toenggal*, nevens elkander, als de hoogste Godheden genoemd worden(1). Waarschijnlijk behooren beide berigten aan afzonderlijke godsdienstvormen, die nevens elkander op *Bali* bestaan, maar noch in de Siwa-dienst (een zijtak van het Brahmanisme), noch in het Boeddhisme is plaats voor eene Godheid, als wij ons volgens VAN HOËVELL in *Sang yang Toenggal* zouden moeten voorstellen. Behoort deze Godheid werkelijk aan de Hindoesche stelsels, dan mogen wij geenszins denken aan eene eeuwige persoonlijkheid of individualiteit, waarvan het denkbeeld aan alle Hindoesche godsdienstvormen vreemd is, maar moeten in *Sang yang Toenggal* óf het Absolute erkennen, dat geen ander attribuut heeft dan de oneindigheid, maar waaruit door den wil van het noodlot de wording van Goden en menschen ontsprongen is, óf reeds eene dier verpersoonlijkingen, zij het ook de eerste en hoogste, van het absolute, die als niet *eeuwig*, maar *geworden*, ons zeker eenen anderen God vertoonen, dan de éénige en eeuwige God des Christendoms. Het komt mij voor, dat de Heer VAN HOËVELL deze zwarigheid gevoeld heeft, en daarom bl. 21 gewaagt van 'van het Hindoeïsme overgenomene, maar zelfstandig gewijzigde en ontwikkelde godsdienstige denkbeelden.' Inderdaad twijfelen wij niet, of de Hindoesche godsdienstvormen hebben zich op *Bali* naar de inheemsche godsdienstbegrippen gewijzigd, door eenigermate de vereering der inheemsche goden in zich op te nemen; doch voorzeker duldden zij deze slechts als Déwa's of lagere goden, welker voortdurende eeredienst, die echter de eigenlijke priesters of Brahmanen aan de zorg van geringere personen overlieten, aan het bijgeloovig volk de onderwerping aan de nieuwe leer gemakkelijk maakte; maar geenszins als hoogste godheden, waardoor het gansche godsdienststelsel zou verwrikt zijn. Inderdaad doen de berigten over de godsdienstvormen van *Bali*, meer nog dan zij op

(1) Verg. v. HUMBOLDT, t. a p., bl 254.

het verschil tusschen Siwaïsme en Boeddhisme drukken, het onderscheid uitkomen tusschen eene hoogere, op heilige boeken steunende, leer, en de slechts gedulde vereering van berggeesten door de massa des geringen volks[1]. Doch vóór wij over dit alles beslissende uitspraak zouden durven wagen, komt ons eene vernieuwde studie der godsdienstvormen van *Bali* uit de thans voorhandene, en welligt weldra nog te opene bronnen noodzakelijk voor, terwijl wij het gezegde slechts willen doen strekken, om aan den Heer VAN HOËVELL de vragen te rigten, of hem goede gronden bekend zijn, waarop deze *Sang yang Toenggal* voor eene oorspronkelijke Godheid der Balinezen, of voor een uitvloeisel van eene eigenaardige wijziging der Hindoesche stelsels kan gehouden worden? en zoo niet, welke Godheid, hetzij van het Brahmanistische, hetzij van het Boeddhistische stelsel, onder deze éénige Godheid moet verstaan worden?

Onze bedenkingen kunnen slechts geringen invloed hebben op de beschouwing van hetgeen VAN HOËVELL bijbrengt, om ons eensdeels van de vatbaarheid des volks voor de Evangelieprediking, anderdeels van de behoefte daaraan te overtuigen. Wat in dit opzigt het meest onze opmerkzaamheid getrokken heeft, is hetgeen bl. 33 voorkomt over de uitbreiding, die het Islamisme zich langzamerhand verwerft op een eiland, waar anders zich de Hindoe-beschaving tot nog toe, en dus meer dan vier eeuwen later dan op *Java*, heeft staande gehouden. Niet ten onregte maakt de Heer v. HOËVELL er uit op, dat, gelijk op *Java* in het begin der 15de eeuw, zoo ook thans op *Bali* het Hindoeisme bloei en kracht heeft verloren, en dat de afgeleefde en verouderde godsdienstvorm, die zich ook in de maatschappelijke vormen zoo sterk heeft afgedrukt, onmagtig is langer het hoofd te bieden aan het indringen van de Koranleer, wijl de behoefte aan eene nieuwe orde van zaken onder het volk is ontwaakt. Van ganscher harte stemmen wij in met des schrijvers welsprekende ontboezeming: ‘Zullen wij aan de volgelingen van MOHAMED die hervorming overlaten? Zullen wij werkeloos toezien, dat de dorre en geest en leven uitdoovende Islam de plaats inneme, die door de Voorzienigheid zoo zigtbaar in onze dagen aan het Evangelie is aangewezen? Zullen wij ook nu weder onze bestemming in den Archipel verloochenen, en ons slechts bekommeren om de bevestiging onzer magt, aan anderen overlatende, om in de geestelijke en zedelijke behoeften dier

(1) Verg. v. HUMBOLDT, t.a.p, bl. 107.

‘volkeren te voorzien, met wier handenarbeid wij ons verrijken?’

Wij zijn het geheel eens met den schrijver, wanneer hij in de ontwikkeling zijner denkbeelden over de wijze, waarop de kennis des Evangelies tot de Balinezen behoort gebragt te worden, op den voorgrond stelt, dat de regering slechts moet *toestaan, toezien* en *medewerken;* maar dat vooral de natie hier tot handelen en arbeiden geroepen is, alsmede daarin, dat het bestaande Bijbel- en Zendeling-Genootschap de geschiktste organen zijn zouden, waardoor die arbeid kon tot stand komen. Het denkbeeld van den Heer VAN HOËVELL sluit zich geheel aan aan hetgeen in de voorstellen van *Haarlem*, ten opzigte van *Celebes* en de *Batta-landen* geöpperd is, doch heeft tevens eene ruimere strekking, die aan den werkkring van het Bijbelgenootschap vreemd is en uitsluitend tot dien van het Zendelinggenootschap zou behooren. Hij dringt aan op het zenden van afgevaardigden, niet om kerken op te bouwen, of scholen op te rigten, of te leeren en te prediken, of de afgoden te vernielen, maar om zich met de taal, de denkwijze en zeden der Balinezen naauwkeurig bekend te maken, woordenboeken en spraakkunsten te vervaardigen, en de resultaten hunner studiën door de drukpers, vooral ook ten dienste van volgende arbeiders, mede te deelen. Eerst na aldus den grondslag gelegd te hebben, zal men tot de verspreiding van Evangelische kennis moeten overgaan, ‘niet, gelijk Europeanen wel eens meenen, dat *alle* Zendelingen doen, door de Balinezen eenige leerstellingen uit een godgeleerd systeem, of eenige formuliergebeden en geloofs-artikelen van buiten te laten leeren, maar door te handelen, gelijk *goede* Zendelingen nu reeds elders doen, door al hunne eigenschappen en hoedanigheden Christelijk te ontwikkelen, door hen Christelijk *op te voeden*.’ Daartoe moet het ware in hunne godsdienstbegrippen worden opgebouwd, het goede in hunne instellingen gelouterd worden; bij voorkeur moeten inlanders tot onderwijzers hunner eigene landgenooten gevormd worden; geene vreemde taal, gelijk de Maleische, door onze voorvaderen ter kwader ure tot de taal van alle Christengemeenten in den Archipel bestemd, maar de Balinesche taal zelve moet bij het onderwijs des volks worden gebezigd; de bijbel, vooral het N.T., moet in die taal overgebragt, en andere goede boeken onder de bevolking verspreid worden; en de kunstzin, die onder de Balinezen wordt aangetroffen, vooral hun zin voor poëzij en zang en muzijk, moet niet verstikt, maar

gelouterd worden, en eene Christelijke rigting ontvangen. Wij betreuren het met den Heer VAN HOËVELL, dat onze voorouders, hoe ijverig ook werkzaam voor de uitbreiding van Gods koningrijk, eenen zoo geheel verschillenden weg van den hier geschetsten hebben ingeslagen, en, geheel vreemd aan het denkbeeld, om slechts Christelijke beginselen onder de Indische bevolkingen te brengen, gerust, dat die als een zuurdesem weldra geheel hun leven en hunne instellingen zouden doortrekken, tevens met de Christelijke leer ook de vormen der Vaderlandsche kerk naar *Indië* hebben willen overplanten, en de gemeenten zelfs gezangen en psalmen, wel is waar in Maleische woorden maar naar de regelen der Nederduitsche prosodie, en op Europesche zangwijzen, ten hemel hebben leeren opzenden. ‘Thans’ zeggen wij met den schrijver, ‘valt hier niet meer aan te veranderen; maar laat ons ten minste voor de toekomst eenen beteren weg inslaan. Welligt ontwikkelt zich in dit rijk-begaafde volk een nieuw leven, dat zich, op eene geheel eigenaardige wijze, ook in uiterlijke vormen openbaart: welligt volgt het zelfstandig eene bijzondere rigting, ook in die uitwendige vormen, wanneer de Christelijke geest eene zelfopborrelende bron in hen wordt, die, na eens geopend te zijn, stroomen van frisch en helder water voortbrengt.’

Wij kunnen kort zijn over de vierde afdeeling, die de ver moedelijke gevolgen der Evangelieprediking op *Bali*, voor kerk en staat, ten onderwerp heeft. *Bali* behoort niet onder de grootste eilanden van den Archipel; maar het heeft eene talrijke bevolking, eene algemeene bekendheid, eene gunstige ligging, en, schoon de Balinezen geen zeevarend volk zijn, talrijke handelsverbindingen met vreemden, die de rijke voortbrengselen van den grond komen koopen of inruilen. *Bali*, indien het niet, als de *Molukko's*, het Christendom slechts aanneemt als een kleed, maar het opneemt in het organismus van zijn geheel maatschappelijk en zedelijk leven, is dus allezins geschikt om een middelpunt te worden, waaruit zich de geest van CHRISTUS als eene weldadige kracht verder over den Archipel verspreiden zal. Van den anderen kant zou de vestiging van het Christendom op *Bali*, het onzer regering mogelijk maken, dit ééne eiland althans door morelen invloed te besturen. ‘Wij zullen dan ten minste ééne natie, eene krachtvolle, energieke natie hebben, op eene andere wijze aan ons gehecht dan door het regt van den sterkeren en de magt van het geweld. De innigste band, die menschen met menschen verbindt, zal ons in de Balinezen een

trouw en moedig volk verzekeren, dat, tot bewustheid van de zegeningen des Evangelies gekomen, *Nederland* aanhangt, vereert, bemint, omdat het aan *Nederland*, onder Gods voorzienigheid, die zegeningen verschuldigd is.'

Er is echter nog één punt in deze laatste afdeeling, hetwelk wij, daar het meermalen in dit tijdschrift besproken is, niet geheel met stilzwijgen voorbij mogen gaan. Het betreft de onverschilligheid onzer regering, voor hetgeen de opvoeding des volks in onze overzeesche bezittingen zou kunnen bevorderen. De Heer VAN HOËVELL tracht de regering te regtvaardigen, en werpt de schuld geheel op de natie. Zie ik wel, dan komt zijne redenering daarop neder, dat de regering door de natie tot geen ander stelsel gedrongen is. Zonderlinge verontschuldiging, voorwaar! En toch is het waar, dat de regering hier niet veel kan tot stand brengen, zoo zij niet krachtig door de natie wordt gerugsteund, dat de natie de bouwstoffen moet leveren, de mannen moet vormen, met welker hulp iets goeds zal verrigt worden. Is het daarom geoorloofd stil te zitten, niets tot aanmoediging en opwekking te verrigten, en de enkele zwakke openbaringen van den wil tot het betere, die dan toch hier en daar voorkomen, onopgemerkt te laten voorbijgaan, en door verwaarloozing te verlammen? Is er dan inderdaad niets te doen voor de regering, dan alleen wanneer haar een *wel overdacht plan wordt aangeboden, een plan van grooten omvang, en op wetenschappelijke gronden steunende, dat deelneming gevonden heeft bij geheel het Protestantsche Nederland, en in die deelneming zijne kracht en sterkte vindt?*

Doch wij willen over dit punt niet verder met den Heer VAN HOËVELL regten, te minder, daar wij gelooven, dat de regering langzamerhand van haar stelsel terugkomt. En heeft zij al niet gedaan wat zij doen konde, ook de natie heeft niet gedaan wat zij doen moest. Die natie - het ontbreekt haar aan krachtigen wil, zij is te zwak en te onverschillig, zelfs om haar stoffelijk welzijn naar behooren te behartigen, en daarom onmagtig en om die handelsvrijheid te verkrijgen, waarvan hare materiële welvaart voor de toekomst afhangt, èn om die wijziging harer grondwettige instellingen te verwerven, waarvan het afhangt, of zij hare plaats onder de volken met eere zal blijven bekleeden, èn om de opvoeding van het volk van *Indië* te durven eischen, waarvan het afhangt of zij hare hoogste bestemming in de wereldgeschiedenis vervullen zal! Anders voorwaar is het volk van *Engeland!* en brandende tranen van spijt dringt het in de

oogen dier weinigen, die het beseffen, wat wij zijn konden, en wat wij zijn! Maar God dank, het leven, hoe kwijnend ook, is niet uitgebluscht. Rondom ons ontwaakt het, en zelfs uit *Indië*, zoo lang het ‘paradijs der tragen van geest,’ wordt eene stem vernomen, die velen uit hunne doodelijke sluimering komt opwekken. Moge zij weêrklank vinden in aller harten(1), een' weêrklank, die tot krachtige daden leidt, en alzoo, in weerwil van het onherstelbaar verlies van materiëel overwigt, *Nederland* in het streven naar den weldadigen invloed, door de verspreiding van echte beschaving en zuivere godsdienst geboren, zoo niet aan het hoofd, althans op gelijke lijn plaatst met de vooruitstrevendste volken van *Europa!*

Het is tijd, dat wij, na deze lange uitweiding, terugkeeren tot het *tijdschrift tot bevordering van Christelijken zin*, waarin ons nog de vierde rubriek, ten opschrift dragende, *Mengelingen, Berigten, enz.*, ter beschouwing is overgebleven. Zij bevat, in dit nommer, slechts ééne, maar in vele opzigten belangrijke bijdrage, wederom van de hand des Heeren VAN HOËVELL, t.w. een *Overzigt van den uitwendigen toestand der Protestantsche Kerk in Neêrlands-Indië*. Wij verbinden met de opmerkingen, waartoe het ons aanleiding geeft, de behandeling der brochure, waarvan de titel in de derde plaats aan het hoofd van dit opstel is aangekondigd, wijl zij in het historisch overzigt, dat zij als inleiding bevat, eenige punten ter vergelijking van den hedendaagschen met den vroegeren kerkelijken toestand onzer Oost-Indische bezittingen aanbiedt(2), en evenzeer eene welkome bijdrage levert tot hetgeen in onze eigene dagen in Neêrlandsch *Indië* in het kerkelijke is voorgevallen. Het verblijdt ons, dat wij alzoo tevens eene voegzame gelegenheid vinden, om een langdurig verzuim te herstellen, en de aandacht onzer lezers ook bij deze brochure van den Heer VAN HOËVELL met weinige woorden te bepalen.

(1) Die weerklank is aanvankelijk niet achter gebleven; zelfs de dagbladen hebben er van gewaagd. Vooral echter vergelijke men N.C. KIST, *liet Nederlandsche Bijbelgenootschap* in 1846, blz. 35, 36.

(2) Uitvoerige berigten aangaande de kerkelijke aangelegenheden van *Indië* vindt men bij VALENTIJN, *Javaansche zaken van den Godsdienst (Oud- en Nieuw-Oost-Indië*, D. IV, St. II, blz. 1-142), *Zaken van den Godsdienst op Ceylon* (ald. D. V, St. I, blz. 366-462) en *Ambonsche zaken van den Godsdienst* (ald. D. III, St. I, blz. 1-152), alsmede bij P. HOFSTEDE, *Oost-Indische kerkzaken*, en bij YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*. passim. De lezer houde het ons ten goede, dat wij, behoudens een paar aanmerkingen en kleine - bijvoegsels, ons bepalen tot de weinige hoofdzaken door v. HOËVELL in de Inleiding zijner inwijdings-rede geleverd, als voor ons tegenwoordig oogmerk genoegzaam.

Wij hadden reeds vroeger in dit artikel gelegenheid op te merken, dat onze vrome voorvaderen, schoon niet altijd even gelukkig in de keuze der middelen, echter geene pogingen onbeproefd lieten, om de belangen der Christelijke kerk in de *Indiën* te behartigen. Reeds de eerste derwaarts gezonden schepen voerden leeraren met zich, die aan boord het herderlijk werk verrigtten, en de predikant ADRIAAN JAKOBSZOON HULSEBOS, was reeds geruimen tijd werkzaam geweest bij de bezetting der versterkte faktorij te *Jacatra*, toen deze stad in 1619 den Nederlanders in handen viel, en den naam van *Batavia* ontving. Reeds den 3^{den} Januarij, 1621, werd door den gemelden leeraar, een kerkgebouw plegtig ingewijd, in het kasteel van *Batavia* gesticht; en gelijk deze stad het middelpunt en de hoofdstad werd onzer Indische volkplantingen, werd zij ook de moederstad der Oost-Indische kerken en het middelpunt der verkondiging van de *Christelijke religie*, tot welker *bevordering en uitbreiding* de Oost-Indische Compagnie bij haar octrooi uitdrukkelijk was verpligt.

In den aanvang bepaalde zich de aandacht der regering, behalve bij de hoofdstad, voornamelijk bij de Moluksche eilanden, wijl aldaar vele Europeanen gevestigd waren, en vele inboorlingen tot het Christelijk geloof werden gebragt. Om *Indië* van bekwame predikanten te voorzien, werd in 1622, te *Leyden*, onder het opzigt van den Hoogleeraar ANTONIUS WALAEUS, een seminarium gesticht voor jongelingen, die lust hadden, zich aan de verkondiging van het Evangelie in *Indië* te wijden, en terwijl, door dit en andere middelen, met het wassen van den invloed der Compagnie, ook het aantal van leeraren vermeerderde[(1)],

(1) Nadere bijzonderheden omtrent dit Seminarium kan men vinden in VAN HOËVELL's *Overzigt van de beoefening van kunsten en wetenschappen in Neêrl. Indië*, blz. 6 en 7. Daaruit blijkt, dat een twaalftal kundige mannen aldaar gevormd werden, doch reeds na tien jaren deze schoone inrigting ophield te bestaan, wijl WALAEUS, om onbekende redenen, zijnen post nederleide. De Heer V. HOËVELL schrijft, *inwijdingsrede*, blz. 2: 'Het ontbrak toen ter tijd niet aan Predikanten, die gaarne hunne standplaatsen in het vaderland verlieten, om zich aan de dienst der Indische kerk te verbinden.' Wij gelooven, dat dit wat sterk is uitgedrukt, wanneer wij daarmede vergelijken, wat wij in het *Geschiedkundig overzigt*, blz. 6, lezen: 'In 1620 was het in het moederland bij de regering in ernstige overweging gekomen, welke de beste middelen zouden zijn, om de Indische kerk van bekwame leeraars te voorzien; en dien ten gevolge werd er, in 1622, door de Oost-Indische Maatschappij besloten: dat zij, bekommerd over de zaligheid harer Indianen, en vernemende, dat er voor deze naauwelijks andere kerkedienaars te bekomen zijn, *dan die in Nederland geen plaats konden krijgen*, en dikwijls of minder vermogen bezitten, of *met een zeker teeken gebrandmerkt staan*, een eigen seminarium verordende, waaruit zij zich zelve des noods van predikanten kon voorzien.' Over andere inrigtingen tot vorming van aanstaande Christenleeraars in *Indië*, zij het volgende herinnerd: In 1642 werd te *Batavia*, onder toezigt van den predikant STERTHEMIUS, eene Latijnsche school of Seminarium geopend, van welker doel en werkkring weinig bekend is In 1656 gesloten, werd zij in 1659 heropend, maar in 1675 finaal opgeheven. Zie *Gechiedk, overzigt* blz. 9, 10. In 1690 werd een Seminarium geopend te *Naloer* in *Jaffanapatnam*, en in 1696 een dergelijk te *Colombo*, beide op *Ceylon (Geschiedk. overz.*, bl. 13, 14). Het eerste was meer voor de studie van het Malabaarsch, het andere voor die van het Cingaleesch bestemd. Deze Seminariën ondergingen zeer groote verbeteringen door toedoen van den Baron VAN IMHOFF, die van 1736 tot 1740 de betrekking van Gouverneur van *Ceylon* bekleedde, doch keerden na weinige jaren van bloei tot vorige onbeduidendheid terug, terwijl zij tegen het einde der vorige eeuw langzamerhand wegstierven (*Geschiedk. orerz.*, bl. 37-41). Als Gouverneur-Generaal rigtte later VAN IMHOFF in 1745 ook weder een Seminarium te *Batavia* op, dat echter reeds in 1756, om onbekende redenen, weder werd opgeheven (*Geschiedk. overz.*, blz. 41-44).

bepaalde zich de zorg der regering weldra niet alleen meer bij de *Molukko's*, maar strekte zich uit tot *Formosa, Malabar, Ceylon*[1], *Malacca* en andere plaatsen, waar kantoren gevestigd waren. Op *Java* echter bleef *Batavia* de eenige gemeente, wijl de compagnie daar aanvankelijk naar geen grondbezit streefde. Nadat echter in 1677 de *Preanger-Regentschappen*, in 1681 *Cheribon*, en in 1743 de geheele noord-oostkust van *Java* aan de compagnie waren afgestaan, vormden zich op verschillende plaatsen van lieverlede grootere verzamelingen van Christenen, vooral te *Samarang, Rembang, Soerabaya, Tagal* en *Cheribon*. In de geestelijke behoeften dezer kleinere gemeenten werd uitsluitend voorzien door kerkelijke bezoeken van de Predikanten te *Batavia*, die, soms met tusschenpoozen van eenige jaren, derwaarts kwamen, om de kinderen te doopen en de ledematen aan te nemen, gelijk blijkt uit eene reeks van verslagen, in het Archief van den Kerkeraad der Hervormde gemeente te *Batavia*, door den Heer VAN HOËVELL aangehaald. Ten gevolge van den oorlog op *Java*, die in 1755 met de verdeeling der nog overgeblevene Javaansche vorstenlanden eindigde, nam de talrijkheid dezer gemeenten aanmerkelijk toe,

(1) De Heer VAN HOËVELL noemt bl. 3, *Jaffanapatnum* nevens *Ceylon*, maar, schoon op een afzonderlijk eiland gelegen, wordt het gewoonlijk gerekend tot *Ceylon* te behooren.

gelijk uit de verslagen der bezoekreizen van de Bataviasche Predikanten in de laatste helft der achttiende eeuw duidelijk blijkt; en werden er, naar het schijnt, hier en daar krankbezoekers geplaatst, die des Zondags geregeld voorlezingen hielden, en de nieuwe gemeenteleden door catechisatiën tot het afleggen hunner geloofsbelijdenis voorbereidden(1). Doch de toestand van het moederland, door verdeeldheden verscheurd, en in rampspoedige oorlogen gewikkeld, verhinderde weldra niet slechts, dat op betere wijze in de behoeften dezer gemeenten voorzien werd, maar had weldra op den bloei ook der aanzienlijkere gemeenten den nadeeligsten invloed. Het getal der leeraren, vroeger reeds niet in overeenstemming met de hand over hand toenemende behoefte, werd langzamerhand nog geringer, waardoor sommige gemeenten geheel vervielen. ‘In 1782,’ zegt de Heer VAN HOËVELL, ‘waren er te *Batavia* slechts vijf predikanten, terwijl aldaar een twaalftal nog niet genoegzaam was, om de belangen der gemeente naar behooren te behartigen; in 1794 waren er slechts vier predikanten bij de Nederduitsche, twee bij de Portugesche en één bij de Maleische gemeente, terwijl in al de uitgestrekte Nederlandsche bezittingen bij elkander gerekend slechts zes en twintig Predikanten in dienst waren. Weinig jaren later was dit getal reeds op meer dan de helft verminderd, en zag men bijna overal de gemeenten zonder herderlijk opzigt en aan zich zelve overgelaten.’ Dus neigde al het goede ten val, door de vaderen met zoo veel moeite gesticht.

Had men ook mogen verwachten, dat na de teruggave der koloniën aan het moederland in 1816 zich een nieuw leven in de kerk zou openbaren, aanvankelijk werd die verwachting niet bevredigd. Wel werd in 1815 eene commissie voor de zaken der *Hervormde* kerken in de koloniën, sedert, in 1821, in eene commissie voor de zaken der *Protestantsche* kerken veranderd, te *'s Gravenhage* gevestigd, welke alle pogingen aanwendde, om de Indische kerken van leeraren te voorzien, en zelfs, in 1817 en 1821, predikanten en kandidaten uitnoodigde, om, op de dringende roepstem der herderlooze gemeenten, zich aan te geven voor de dienst der Indische kerken. Doch het gebrek, dat in het moederland zelf een' tijd lang aan predikanten heerschte, gepaard met de tegen *Indië* bestaande vooroordeelen, deed deze pogingen meerendeels mislukken, en

(1) Bepaaldelijk lezen wij dit van *Cherilon, Inwijdings-rede*, bl. 7.

een veel te beperkt getal aan de vernomene roepstem gehoorzamen. Doorgaans waren te *Batavia* niet meer dan twee, nu en dan zelfs slechts één predikant werkzaam, en in de overige gemeenten was het meestal nog treuriger gesteld.

Intusschen begon in het moederland het vroegere gebrek aan kandidaten voor de heilige dienst langzamerhand voor een' overvloed plaats te maken, die, hoe belemmerend in zich zelf, voor *Indië* van gezegende gevolgen was, en aanleiding gaf, dat het koninklijk besluit van 1835, volgens hetwelk het getal der Hervormde Predikanten voor de Oost-Indische dienst op 15 zou gebragt worden, niet zonder de gewenschte uitkomst bleef. Mogt dit getal iemand gering toeschijnen, vergeleken met de 26 predikanten, die nog, gelijk wij boven meldden, in 1794 in de Nederlandsche overzeesche bezittingen in dienst waren, men bedenke, dat onder die 26 niet alleen de predikanten in de *West-Indiën*, maar ook die aan de *Kaap de Goede Hoop, Ceylon* en andere bezittingen, welke in handen der Engelschen bleven, begrepen waren. Intusschen gelooven wij met den Heer VAN HOËVELL, dat dit getal, niet onevenredig aan vroegere behoeften, thans als volstrekt ontoereikend moet beschouwd worden. Het stelsel van cultures heeft de Europesche bevol king op *Java*, vroeger op eenige weinige plaatsen geconcentreerd, over het geheele eiland verspreid, terwijl, door de behoefte aan een grooter aantal ambtenaren, die bevolking ook aanmerkelijk is toegenomen. Te *Cheribon*, dat echter tot dusverre geen' eigen' predikant heeft, telde in 1841 de Hervormde gemeente 145 zielen, waarvan 73 belijdenis hadden afgelegd, en in 1842 telde de school 43 kinderen, die toen van Europesche onderwijzers een vrij goed onderrigt genoten, maar van godsdienstonderwijs geheel verstoken waren. ‘Er zijn,’ zoo sprak de Heer VAN HOËVELL voor drie jaren in de inleiding tot zijne inwijdingsrede, ‘tegenwoordig vele gemeenten op *Java*, die in dezelfde omstandigheden verkeeren. Te *Tagal* is eene Christen-bevolking, gelijk staande met die van *Cheribon*, ik vond er bij mijn laatste bezoek 49 kinderen ter school. Te *Pekalongan*, waar 57 kinderen op de Gouvernements-school onderwijs genieten, gaat het getal der Hervormden dat der beide vorige plaatsen nog verre te boven, en zijn de ingezetenen genegen, uit eigen fondsen, eene kerk te bouwen, indien zij de zekerheid hebben van een vasten leeraar te zullen erlangen. Te *Solo*, waar wel eene kerk, maar geen predikant is, zag ik meer dan 80 kinderen op de Gouvernements-school,

en ongeveer 40 meisjes op eene partikuliere kostschool; te *Djocjokarta* was het getal leerlingen meer dan 70, en waren er, drie jaar geleden, toen ik aldaar godsdienstoefening hield, meer dan honderd toehoorders. Te *Pasoeroean* moet eveneens eene zeer aanzienlijke Christengemeente wezen, 't geen onder anderen ook blijkt uit het aantal van 80 kinderen, dat er op de Gouvernements-school onderwijs geniet. Hoevele gemeenten zijn er in het Vaderland, die veel minder talrijk zijn, door hare nabuurschap bij andere plaatsen veel meer de gelegenheid bezitten, om zich godsdienstig onderwijs voor de jeugd te verschaffen en de openbare godsdienstoefeningen bij te wonen, en waar toch afzonderlijk een Leeraar gevestigd is. In de provincie *Noord-Braband* geeft een getal van 50 zielen, op ééne plaats vereenigd, aanspraak op eene kerk en eenen Predikant.' Intusschen is, gelijk het vervolg van ons verslag zal leeren, in den toestand van sommige der hier genoemde gemeenten sedert eene gunstige verandering gekomen, en het gezamenlijk getal predikanten tot 17 of 18[1] aangegroeid, zonder de zendelingpredikers te rekenen, die op verschillende plaatsen de dienst van predikanten waarnemen, en in dat geval van het gouvernement eenige ondersteuning genieten.

Wij hebben thans de geschiedenis der protestantsche gemeenten in *Indië*, naar aanleiding der historische inleiding, vóór de inwijdingsrede der kerk te *Cheribon* geplaatst, kortelijk doorloopen, en slechts datgene laten liggen, wat meer bepaaldelijk tot de gemeente van *Cheribon* betrekking heeft, en zullen ons thans wenden tot de beschouwing van hetgeen ons over den tegenwoordigen toestand dier gemeenten in het *Tijdschrift tot bevordering van Christelijken zin* wordt medegedeeld. De Heer VAN HOËVELL verontschuldigt de oppervlakkigheid en onvolledigheid van zijn overzigt door het gebrek aan toereikende hulpmiddelen, en belooft, naarmate hem de berigten toestroomen, tot welker overmaking hij allen uitnoodigt, die in de kerk van CHRISTUS belang stellen, nader op de bijzonderheden zijner ruwe schets terug te komen, en die met de tot nog toe daaraan ontbrekende trekken, b.v. eenige mededeelingen om-

(1) Wij hebben thans geene gelegenheid na te zien, of onder het getal van 15 predikanten, bij besluit van 1835 bepaald, ook de Luthersche predikant van *Batavia* begrepen is. Wordt deze medegerekend, dan bedraagt het getal predikanten thans 18.

trent de bestaande philanthropische inrigtingen, en de werkzaamheden der zendelingen, te vermeerderen. In onze oogen zijn deze mededeelingen, zoo onvolkomen zelfs als zij daar liggen, reeds van een overgroot belang, wijl zij, zoo veel wij weten, het eenige zamenhangende overzigt bevatten van den toestand der Protestantsche kerk in *Indië*, en mede hier en daar de sporen van dien ontwakenden Christelijken zin vertoonen, die, zoo als wij reeds meermalen opmerkten, eindelijk den langen doodslaap in het kerkelijk leven schijnt te zullen vervangen.

Aan het hoofd dezer mededeelingen vinden wij de tegenwoordige zamenstelling van het kollegie, dat, in verband met de commissie tot de zaken der Protestantsche Kerk in Nederlandsch *Oost*- en *West-Indië* te *'s Gravenhage*. en onder toezigt van den Gouverneur-Generaal, de kerkelijke aangelegenheden der Protestanten in *Indië* regelt, en den naam voert van *Bestuur over de Protestantsche Kerk in Neêrlandsch Indië*. Bedriegen wij ons niet, dan was de instelling van dit kollegie reeds besloten bij de koninklijke verordening van 1835, welke, te zamen met de besluiten, die den werkkring der commissie te *'s Gravenhage* regelen, den grondslag uitmaakt van de tegenwoordige kerkelijke organisatie van *Indië*. In deze verordening heerscht dezelfde geest, die reeds vroeger aan de commissie in *'s Gravenhage*, welke aanvankelijk voor de Hervormde Kerk alleen was ingesteld, den ruimeren naam en werkkring gaf van *Commissie tot de zaken der Protestantsche Kerk*. De verschillende Protestantsche afdeelingen buiten de Hervormden, die in *Indië* slechts een gering aantal leden tellen, werden met de Hervormde gemeente tot één Protestantsch kerkgenootschap zamengesmolten, en alleen bepaald, dat, terwijl de overige predikanten uitsluitend uit het Hervormde kerkgenootschap worden gekozen, te *Batavia* altijd één predikant uit het Luthersch genootschap zou in dienst zijn. Wij hadden gaarne gezien, dat de Heer VAN HOËVELL deze merkwaardige verordening, alsmede de besluiten omtrent de Indische commissie in het moederland, aan het hoofd van zijn overzigt had medegedeeld. Zij zouden ons een' dieperen blik hebben vergund in dat zonderlinge stelsel, waardoor de kerkbesturen slechts als regeringskollegiën beschouwd worden en de leeraren van de godsdienst, geheel en al als Gouvernements-ambtenaren, in drie klassen worden ingedeeld, en niet door de roepstem der gemeente, maar naar ancienneteit en bekwaamheid worden bevorderd.

De schrijver heeft zich echter tevreden gesteld met de mededeeling van het Reglement op het bestuur der Protestantsche kerk in Nederlandsch *Indië*, dat eerst bij koninklijk besluit van 28 Oct., 1840, is gearresteerd, en door het Indisch gouvernement niet eerder dan den 30sten October, 1844, is in werking gebragt, met bepaling, dat voorloopig de Evangelisch Luthersche gemeente te *Batavia* en haar predikant nog niet aan het kerkbestuur zou worden onderworpen. De voornaamste bepalingen van dit reglement komen hierop neder, dat de benoeming tot lid des kerkbestuurs geschiedt door den Gouverneur-Generaal, de eerste maal onmiddellijk, en later, bij voorkomende vacature, uit een drietal, door het kerkbestuur zelf aan te bieden; dat het zal zijn zamengesteld uit een lid van den raad van *Indië* als president, de predikanten van *Batavia* en drie notabele leden der Protestantsche gemeenten aldaar, voor hun leven te benoemen; dat dit bestuur het toezigt houdt op de Protestantsche gemeenten en hare predikanten en kerkeraden, overcenkomstig de kerkelijke reglementen en verordeningen in het moederland, en zich verzekert van het regelmatig verrigten der Maleische dienst; dat alle administrateuren van kerke- en diakoniekassen of uit kerkelijke fondsen opgerigte liefdadige gestichten aan het kerkbestuur verantwoording schuldig zijn; dat alle kerkelijke ligchamen voorstellen aan het kerkbestuur doen en zijne voorlichting vragen kunnen, maar alleen dit kollegie onmiddellijk met het Gouvernement correspondeert; dat het kerkbestuur aan den Gouverneur-Generaal alle voordragten doet omtrent de plaatsing, verplaatsing, bevordering der predikanten, met inachtneming, deels van hunne ancienniteit, maar vooral van hunne bekwaamheden en geschiktheid voor eenige bijzondere gemeente, maar gehouden is, geene personen ter plaatsing als predikant voor te dragen, dan die daartoe door Z.M. den koning benoemd en door de kommissie te *'s Gravenhage* bevestigd zijn; dat het kerkbestuur echter, in geval van noodzakelijkheid, geregtigd is, in overleg met het Javaansch medewerkend Zendeling-Genootschap te *Batavia*, zendelingen, door de Indische kommissie in *Nederland* geördend, ter tijdelijke plaatsing als hulppredikanten aan het Gouvernement voor te dragen; dat het kerkbestuur zorg draagt, dat de gewone bezoekreizen in de buitengemeenten, overeenkomstig de daaromtrent door den Gouverneur-Generaal te maken bepalingen, door de leeraren worden volbragt; en eindelijk, dat het jaarlijksch een algemeen verslag van den godsdienstigen en zedelijken toe-

stand der verschillende gemeenten in *Indië*, opgemaakt uit de jaarlijks door alle kerkeraden in te dienen verslagen, aan den Gouverneur-Generaal aanbiedt, om te worden toegezonden aan het ministerie van koloniën. Zoodanig is in de hoofdtrekken de magt en werkkring der belangrijke commissie, die thans, onder voorzitterschap van den raad van *Indië*, Mr. W. VAN NES, de kerkelijke aangelegenheden der Protestanten in den ganschen Archipel regelt.

Op de mededeeling van dit reglement volgt het verslag over den staat der bijzondere gemeenten, waaruit wij het volgende ontleenen.

Batavia telt volgens de jongste telling eene Christen-bevolking van 3589 zielen, waarvan 2500 tot de Protestantsche kerk behooren, en 1522 als lidmaten dier gemeente bekend staan. Het aantal hervormde Predikanten, in 1835 op drie gebragt, is sedert met nog één vermeerderd. De Godsdienstoefeningen hebben plaats in *vier* kerken, de Buitenkerk in 1695 gesticht, de eenige, die in de oude stad *Batavia* nog overig is van de vier daar vroeger aanwezige kerkgebouwen; de in 1839 aan het *Koningsplein* gebouwde Willemskerk[1]; de kerk te *Parapatan*, in 1832 gesticht door eenige Engelschen, die toenmaals onder de leiding van den Zendeling MEDHURST eene afzonderlijke gemeente vormden, doch bij het vertrek van dien Heer het gebouw aan de Nederduitsch Protestantsche gemeente tijdelijk ten gebruike afstonden; en een voor Godsdienstoefeningen afgezonderd vertrek in het aan het *Molenvliet* gelegen Armenhuis. De dienst wordt verrigt in twee talen, het Nederduitsch en Maleisch, terwijl de vroeger ook bij een deel der Christenen gebruikelijke Portugesche taal thans geheel in onbruik geraakt is, en wordt door al de Predikanten in de beide talen waargenomen. In de Maleische taal wordt elken zondag in de Buitenkerk en eens in de maand 's woensdags middags in het Armenhuis gepredikt, terwijl in het Nederduitsch de dienst de eene week des morgens in de Willemskerk, en de andere week des morgens in de Buitenkerk en de kerk te *Parapatan* en des avonds in de Willemskerk wordt verrigt. Voor de Godsdienstoefeningen der Luthersche gemeente wordt mede afwisselend van de Buitenkerk en Willemskerk gebruik gemaakt. Overigens behooren nog tot den werkkring der Predikanten van

(1) (1) Zie eene afbeelding daarvan in de *Gezigten uit Neêrlandsch Indië*, door C.W.M. VAN DE VELDE, Pl. VII.

Batavia een aantal van niet minder dan 13 gemeenten in de residentiën *Bantam, Buitenzorg, Preanger Regentschappen Cheribon, Tagal* en *Pekalongan*. Van deze heeft *Buitenzorg* eene kerk, grootendeels uit bijdragen der ingezetenen opgetrokken, en waar elken *derden* zondag der maand Godsdiensloefening wordt gehouden, terwijl het in dezelfde residentie gelegen *Depok* eene gemeente heeft van 200 zielen, alle inboorlingen, bij welke het dienstwerk door den Zendelingleeraar WENTINK verrigt wordt. De overige elf gemeenten worden slechts twee of driemaal door de Predikanten van *Batavia* bezocht, hetgeen echter niet verhindert, dat te *Serang* eene kerk in aanbouw is, grootendeels uit bijdragen der ingezetenen opgerigt, en dat reeds in 1842 te *Cheribon* een kerkgebouw geheel uit bijdragen der gemeente werd gesticht. Het is aan een daarbij bestaand tekort van ongeveer ƒ 1500, dat wij de uitgave te danken hebben der inwijdingsrede dezer kerk, den 27sten November, 1842, door den Heer VAN HOËVELL uitgesproken, vermeerderd met de belangrijke inleiding, waarvan wij vroeger gesproken hebben. Wij verheugen ons, dat door de ruime inteekening het nuttig doel volkomen is bereikt; maar kunnen niet nalaten op te merken, als eene merkwaardige bijdrage tot de kennis der onderlinge verhouding van de godsdienstige gezindheden in *Indië*, dat de Mohammedaansche regent van *Cheribon* voor eene aanzienlijke som tot den bouw heeft bijgedragen, en de Mohammedaansche geestelijkheid eene groote hoeveelheid metselsteenen daarvoor heeft bijeengebragt. De regent en de hoofdpriester waren bij de inwijdingsrede tegenwoordig, en werden door den Heer VAN HOËVELL in de Maleische taal toegesproken en hartelijk voor hunne medewerking gedankt. Nog mogen wij de volgende bijzonderheid niet terughouden, die wij in de woorden van den Heer VAN HOËVELL zelven willen mededeelen: ‘Het gebouw is niet alleen voor de Hervormden, maar ook voor de Roomsch-Catholijken bestemd, het is eene *Christelijke kerk*. Nadat de Hervormde Predikant den kansel verlaten had, bediende dan ook de Heer J. VAN DIJK, Pastoor te *Batavia*, die zich bij toeval toen ook juist in de residentie *Cheribon* bevond, de mis, welke plegtigheid door de Hervormde gemeente werd bijgewoond, gelijk de Roomsch-Catholijken almede de leerrede van den Hervormden Leeraar hadden aangehoord.’ Wij twijfelen of, sedert de bemoeijingen van Monsr. GROOFF, en den steun, dien hij bij de regering in het moederland schijnt te vinden, deze ver-

draagzame stemming der Christelijke gemeenten jegens elkander, na eenige jaren, nog zal worden aangetroffen; doch wij willen ons niet verdiepen in het netelige vraagpunt, dat wij hier hebben aangeroerd. De inwijdingsrede van den Heer VAN HOËVELL is een eenvoudig maar hartelijk woord, naar aanleiding van Psalm XXVI: 8[a]: *Heere ik heb lief de woninge Uwes huizes*. Over de homiletische waarde durven wij niet oordeelen; maar van ganscher harte vereenigen wij ons met den wensch van den schrijver[(1)], dat weldra een voorganger in de Godsdienst aan deze gemeente mogt geschonken worden, in staat om door zijn voorbeeld en leiding ook de Mohammedaansche bevolking te stichten en haar hart voor het Christendom te winnen, en dat de kerk van *Cheribon* even goed elken dag des Heeren hare deuren mogt openen voor de godsdienstige bijeenkomsten der Christenen, als thans elken vrijdag, in de daar tegenover staande moskee, de Mohammedaan gelegenheid vindt den Almagtige te bidden en te danken.

Met weinige woorden over de andere gemeenten zullen wij onze schets trachten te voltooijen. *Samarang* telt eene gemeente van 1291 personen, waarvan 909 lidmaten zijn, en twee Predikanten, die in eene in het midden der vorige eeuw gebouwde kerk geregeld alle zon- en feestdagen des voormiddags en eenige malen des avonds de dienst waarnemen, en nog zeven gemeenten in de residentiën *Samarang Banjoemaas, Bagelen, Kadoe, Japara* en *Rembang* eens of tweemalen des jaars bezoeken. *Solo* of *Soerakarta*, dat eene gemeente van 600 personen, waaronder 280 lidmaten, telt, mag zich thans in het bezit van eenen leeraar, den Heer VAN DER MEER VAN KUFFELER verheugen. De godsdienstoefeningen worden des voormiddags gehouden in een kerkgebouw, dat in 1832 door de vereenigde pogingen van eenige vrienden der godsdienst werd opgetrokken. De predikant van *Solo* bezoekt ook eens in de maand de bijna even talrijke gemeente van *Djocjokarta*, waar de godsdienstoefeningen in het schoollokaal verrigt worden, en een paar malen 's jaars de kleine gemeente van *Madioen*. De gemeente van *Soerabaya* bestaat uit 1200 personen, waaronder 500 lidmaten en twee predikanten. Elken zondag voormiddag wordt de godsdienst gevierd in eene kerk, die onlangs vergroot en vernieuwd is. Bovendien worden huiselijke oefeningen in de Nederduitsche en Maleische taal gehonden, eene inrigting hier voormaals door den

(1) Inleiding, blz. 15.

Zendelingleeraar KAM gesticht, en die hier de werkzaamheden der leeraren niet tegen- maar in de hand werkt. Acht kleine gemeenten in de residentiën *Soerabaya* en *Kedirie*, worden bovendien door de predikanten dezer gemeente bediend. *Pasoeroean* heeft, even als *Solo*, thans niet slechts eene kerk, maar ook een' vasten leeraar(1). De gemeente telt 450 zielen, waarvan 160 lidmaten, terwijl nog vier kleinere gemeenten in *Pasoeroean* en *Bezoekie* door den predikant worden bezocht.

Ons rest thans nog te spreken van de gemeenten die buiten *Java* gevonden worden. Op *Sumatra's* westkust zijn omtrent 1500 leden der protestantsche kerk, met eenen leeraar, die in de hoofdplaats *Padang*, den eenen zondag in de Nederduitsche, den anderen in de Maleische taal, de gemeente voorgaat. Ter oostkust heeft *Sumatra* geene andere gemeente van eenig aanbelang dan *Palembang*. Maar deze plaats, even als de kleine gemeenten van *Muntok* (op *Banka*), *Riouw* en verschillende plaatsen van *Borneo*, waren in vele jaren door geenen predikant bezocht. Het was eene der eerste werkzaamheden van het pas ingestelde bestuur der protestantsche kerken, om in deze behoefte te voorzien. De predikant H. MARNSTRA is belast met eene bezoekreis naar alle deze gemeenten, en het inleveren van een verslag omtrent haren toestand. Te *Palembang* zijn 23 kinderen door hem gedoopt, en 19 personen tot ledematen aangenomen. Van *Muntok* zijn geene andere bijzonderheden medegedeeld, dan dat hij er twee malen godsdienstoefening hield; van *Borneo* waren nog geene berigten ingekomen. De uitvoerigste mededeelingen zijn van de gemeente te *Riouw*, welke 150 zielen telt, en in 1836 uit vrijwillige bijdragen eene kerk heeft opgerigt. De zendelingprediker RÖTTGER, die hier eenige jaren gearbeid had, was voor eenige maanden vertrokken, en had *Riouw* zonder geestelijke hulp achtergelaten. Het zou ons geene moeite kosten, hier aan de berigten omtrent deze laatste gemeente eene aanmerkelijke uitbreiding te geven. Niet slechts toch vinden wij eenig berigt omtrent deze gemeente in *de Gezigten uit Neêrlandsch Indië* van den Heer V.D. VELDE, waarbij eene plaat is gevoegd, die een gezigt

(1) Wij vooronderstellen hier eene drukfont in het verslag De Heer J.J. SCHEUER, vroeger predikant te *Padang*, maar thans naar *Soerabaya* verplaatst, wordt hier tevens, verkeerdelijk, zoo wij gelooven, als predikant van *Pasoeroean* aangewezen. Wij kunnen toch bezwaarlijk denken, dat twee predikanten in Neêrlandsch *Indië* volmaakt denzelfden naam en voornaam zonden dragen.

op het gemelde kerkgebouw vertoont[1], maar de Heer RÖTTGER heeft bij zijne terugkomst in *Europa* in de Hoogduitsche taal berigten omtrent *Indië* medegedeeld, die reeds in het Nederduitsch zijn overgebragt. Wij vinden in dat werk uitvoerige mededeelingen omtrent den in- en uitwendigen toestand der gemeente te *Riouw*, en tevens menige bijzonderheid die over de zedelijke gesteldheid der christenbevolking van Neêrlandsch *Indië* licht verspreidt, maar daardoor, helaas! maar al te vele wonden en smetten opendekt; schoon wij tevens moeten erkennen, dat de vooroordeelen en de stijl en toon, aan zijnen stand eigen, niet zonder invloed op het donkere der voorstelling zijn geweest. Wij behouden ons voor, in een volgend nommer, op het niet onbelangrijke werk van den Heer RÖTTGER terug te komen; maar willen hier alleen inlasschen, wat hij van het bijeenbrengen der fondsen voor de op te rigten kerk verhaalt, als een merkwaardige tegenhanger tot hetgeen wij boven omtrent de hulp van Mohammedaansche opperhoofden bij den bouw der kerk te *Cheribon* gemeld hebben. 'Ik sprak,' zegt de heer RÖTTGER, 'met den koning van *Riouw*, [dien hij ons vroeger als een vroom Mohammedaan deed kennen] en zeide: "wij *orang mesèhi* (christenen) hebben geenen tempel, waarin wij God kunnen vereeren; het huis, waarin godsdienst gehouden werd, is door de witte mieren verteerd - kunt gij ons niet helpen?" - "Ik geef al het hout," was terstond zijn antwoord, "wat tot de kerk noodig is, en wanneer gij collecteren wilt, zendt gij mij de inteekeningslijst." Het voorbeeld des konings vond aan het hof goede navolgers; ook vele Chinezen droegen veel meer bij, dan ik ooit vermoed had. De christelijke gemeente gaf zeer rijkelijke bijdragen. Door de liefde en den invloed, dien de Hollandsche predikant Dr. LENTING te *Batavia* bij velen had, vloeiden ons vele giften toe; zelfs zijne Exc. de Gouverneur-Generaal BAUD toonde door eene aanzienlijke bijdrage zijn genoegen in dezen bouw. Door de gemeente te *Malacca* werd ons insgelijks eene rijke ondersteuning toegezonden, en de gemeente te *Singapore*, welke juist in denzelfden tijd eene kerk bouwde, beloofde ons ook nog hare hulp, indien onze middelen niet toereikend zijn zouden.'

Op *Celebes* is eene protestantsche gemeente te *Macassar*, die 624 zielen, waaronder 293 ledematen telt. In plaats van het

(1) Zie bladz. 72 en Pl. XLVII.

bestaande gebrekkige kerkgebouw is eene nieuwe kerk in aanbouw, tot welker stichting de kerkeraad door vrijwillige bijdragen en eene belangrijke ondersteuning van regeringswege is in staat gesteld. De leeraar verrigt de dienst elken zondag in het Nederduitsch, en bovendien eenige malen in de Maleische taal in het diakonie-armengebouw. Bovendien worden door hem een zestal buitenposten bezocht, zooveel tijd en gelegenheid toelaten. Op de Noord Oostkust van *Celebes*, die echter tot het *Gouvernement der Molukken* gerekend wordt, vindt men te *Menado* eene gemeente van 600 zielen, waarbij de dienst wordt waargenomen door de zendelingen, die aldaar onder de Alfoeren werkzaam zijn. Bij ons verslag van het werk van den Heer RÖTTGER zullen wij gelegenheid hebben, uitvoeriger over de verrigtingen dezer missie te spreken.

Eindelijk komen wij aan den Molukschen Archipel, waar vroeger de talrijkste gemeenten en het grootst aantal leeraren gevonden werden, maar de tegenwoordige gesteldheid geenszins aan den vroegeren bloei beantwoordt. Te *Ambon* telt de Nederduitsche gemeente 300 leden; van de 7529 Maleische Christenen zijn slechts 1358 ledematen. Behalve den Heer VAN DAVELAAR, is thans de Heer WESTENBRINK MEIJER als tweede predikant van *Soerabaya* derwaarts verplaatst, eene schikking, die wij hopen, dat vooral op het lot der inlandsche christenen gunstigen invloed zal uitoefenen. Behalve de geregelde dienst voor de Nederlandsche gemeente, vond de Heer VAN DAVELAAR slechts tijd om éénmaal in de veertien dagen in de Maleische taal godsdienstoefening te houden. Voor het overige werd in de behoefte dezer talrijke gemeente zooveel mogelijk voorzien door *goeroe's* of inlandsche onderwijzers, terwijl de *goeroe besar* of hoofdonderwijzer eene leerrede uitsprak, zoo dikwijls des zondags niet door den predikant werd gepredikt. Een elftal negorijen met christelijke bevolking worden onmiddellijk tot de gemeente der hoofdplaats gerekend. Bovendien telt het eiland nog 20 andere Christen-negorijen, die elke éénen inlandschen onderwijzer hebben. Aan deze *goeroe's* is niet slechts het burgerlijk zoowel als godsdienstig onderwijs der jeugd, maar ook de leiding der openbare godsdienstoefeningen toevertrouwd, welke in het voorlezen eener vertaalde leerrede bestaat, terwijl hun voor al dezen arbeid eene maandelijksche bezoldiging van 6-12 gulden verstrekt wordt. Niet beter is de uitwendige toestand der godsdienst in de talrijke Christen-negorijen van *Saparoea, Haroekoe, Noesa laoet* en *Ce-*

ram, waar vele dorpen zelfs eenen onderwijzer missen. Wij lezen daarom hier met vreugde, dat de Heer VAN MAARSEVEEN tot predikant dezer verspreide gemeenten is benoemd, en reeds derwaarts vertrokken is. Als zijne standplaats is *Saparoea* bepaald. In de *Gezigten uit Neêrlandsch Indië* vonden wij, plaat XXXIII, eene afbeelding van de bouwvallen eener Christen-kerk aldaar, die, half voltooid zijnde, in 1837 door eene aardbeving vernield werd. Wij zochten daarom hier naar eenig berigt omtrent het gebouw, aldaar voor de openbare godsdienst bestemd, doch te vergeefs. Op *Ternate* wordt voor eene gemeente van 200 zielen de dienst door den Zendelingleeraar HÖVEKER waargenomen, terwijl eindelijk *Banda Neira*, met de daaronder behoorende gemeenten, eene Christen-bevolking van 1043 zielen met slechts 210 lidmaten telt, voor welke de dienst, beurtelings in het Maleisch en Nederduitsch, door eenen predikant wordt waargenomen, die in de afgelegener negorijen door Ambonesche *goeroe's* wordt bijgestaan.

Dit vlugtige overzigt van den tegenwoordigen toestand der Protestantsche gemeenten in Neêrlandsch *Indië* heeft ons in de gelegenheid gesteld, ook daarin menig blijk van vooruitgang en verhoogde belangstelling in de godsdienst op te merken. De instelling van het kerkbestuur, dat in korten tijd reeds zoo gunstig gewerkt heeft, de vermeerdering van het aantal leeraren, de talrijke kerkgebouwen, die pas voltooid of in aanbouw zijn, zijn verschijnselen, die niet kunnen nalaten onze vreugde en deelneming te wekken. Maar die rigting ten goede heeft uitbreiding en bevestiging noodig, en geheel stemmen wij het den Heer VAN HOËVELL toe, dat in *Indië*, waar de toestand der zamenleving vóór alles en bijna alleen aan de materiële belangen herinnert, waar zoo weinige gemeenten het voorregt van gezette godsdienstoefening genieten, waar de hulpmiddelen tot verkrijging van goede lektuur zoo schaarsch en beperkt zijn, meer welligt dan ergens elders behoefte bestaat aan een maandwerk, als dat, welks verschijning wij in dit artikel met zoo veel welgevallen begroet hebben. Moge alzoo het *Tijdschrift ter bevordering van Christelijken zin*, gelijk het uit Christelijke beginselen en besef van Christelijke behoeften is geboren, zoo ook die beginselen voortplanten en dieper doen wortelen, die behoeften rijkelijk bevredigen. De Heer der gemeente geve daartoe zijnen zegen!

P.J. VETH.

Overzigt van het werk van den heer *Eduard Ducpétiaux*, Inspecteur-Generaal der Gevangenissen in België.

Mémoire à l'appui du projet de loi sur les prisons, door M^{r}. *L.G. Vernée*. Hoorn, P.J. Persyn 1846.

Bij het doorloopen van het overzigt door den geachten schrijver, uit de memorie van den Belgischen inspecteur-generaal der gevangenissen en gestichten van liefdadigheid, den heer DUCPÉTIAUX, aan zijne landgenooten aangeboden, rees dadelijk bij mij de vraag op: Of de schrijver bij de keuze der punten, welke hij zich te behandelen voorstelde, zich wel op een juist standpunt geplaatst had? Aanleiding tot de keurig bewerkte memorie van den heer DUCPÉTIAUX, gaf een ontwerp voor eene nieuwe gevangeniswet, den 3^{den} December 1844 aan de Kamer der Volksvertegenwoordigers aangeboden. Volgens dit ontwerp zou de geheele afzondering, met een maximum van 12 jaren (Art. 11), op alle mannelijke burgerlijk veroordeelden boven de 16 jaren worden toegepast. De vrouwelijke, zoowel crimineel als boven de zes maanden correctineel veroordeelden, zouden aan het Auburnische stelsel met geheele afzondering bij de intrede, gedurende 15 dagen voor de crimineelen, 12 dagen voor de correctioneelen, onderworpen blijven, zoo als hetzelve in het vrouwelijke boetehuis te *Namen*, sinds Julij 1840 betrokken, is ingevoerd. De gevangenis te *Aalst*, waarin men eene cellen-afdeeling gebouwd heeft ter eenzame opsluiting dag en nacht van 63 gevangenen, zou voor militairen bestemd blijven, die wegens zuiver militaire delicten waren veroordeeld; op hen zou de geheele afzondering slechts worden toegepast als proeftijd, zoowel gedurende de eerste vier of acht dagen na hunne komst in de gevangenis, als gedurende dienzelfden tijd vóór hun ontslag, voorts nog als disciplinairen maatregel wegens overtredingen gedurende hun verblijf aldaar. Eindelijk waren nog de jeugdige misdadigers onder de 16 jaren van het wetsontwerp uitgesloten; voor dezen was, overeenkomstig de wet van 8 Junij 1840, eene voormalige abtdij in het Luxemburgsche, *St. Hubert*, tot een boetehuis en eene landbouw-kolonie tevens herbouwd en ingerigt. Dit gesticht, sinds Junij 1844 (niet zoo als de schrijver, bl. 8, opgeeft, sinds 1840) betrokken, had de bijzondere afdeeling voor jeugdige misdadigers te *St. Bernard* vervangen. De kinderen slapen er 's nachts in cellen, terwijl zij over

dag hetzij op het land, hetzij in werkzalen, gezamenlijk hun werk verrigten.

De minister van justitie had, zoo als wel meer het geval is, eene weinig beteekende, hoogst oppervlakkige memorie van toelichting aan het wetsontwerp doen voorafgaan. De Kamer, zich hiermede niet tevreden stellende, ook welligt minder doordrongen van de noodzakelijkheid eener gevangenis-hervorming, wenschte door een uitvoerig en beredeneerd verslag de redenen te vernemen, welke de regering genoopt hadden haar een wetsontwerp aan te bieden, waarbij de invoering der afzondering van de gevangenen werd voorgedragen. Vandaar de opdragt van den minister van justitie aan den heer DUCPÉTIAUX, als inspecteur-generaal der gevangenissen, alleen in staat de noodige inlichtingen te geven.

De memorie werd in het laatst van 1845 onder de leden der beide Kamers rondgedeeld. Ten einde de noodzakelijkheid der hervorming aan te toonen, moest de heer DUCPÉTIAUX eerst, steunende op de statistieke verslagen, sinds 1833 in *België* geregeld uitgegeven[1], de leden met den tegenwoordigen treurigen toestand van het gevangeniswezen in *België* bekend maken. Hieraan werd, althans ten deele, het eerste gedeelte van zijn verslag toegewijd, hetwelk alleen 316 bladz. gr. 8° beslaat. Dit gedeelte, in vier hoofdstukken ingedeeld, handelt 1°. over den tegenwoordigen toestand der gevangenissen in *België*, 2°. over de verschillende boetestelsels, met toelichting der voordeelen van het afzonderingstelsel, 3°. over de in andere landen reeds betrokken afzonderings-gevangenissen, waarbij hij zich tevens beroept op het gezag van bekende schrijvers; het vierde hoofdstuk eindelijk behelst eene beredeneerde kritiek van de voornaamste, tegen

(1) Hem, die met de criminele statistiek in *België* nader wenscht bekend te worden, verwijs ik naar: :*Statistique des tribunaux de la Belgique pendant les années* 1826, 1827, 1828, 1829 *et* 1830, *par M.M.* A. QUÉTELET *et* ED. SMITS (Brux. 1833). *Comptes de l'administration de la justice criminelle en Belgique, pendant les années* 1831, 1832, 1833 *et* 1834 (Brux. 1835), *pendant l'année* 1835 (Brux. 1839), *pendant les années* 1836, 1837, 1838, 1839 (Brux. 1843), *presentés au Roi par le ministre de la justice. Compte de l'administration de la justice criminelle en Belgique* (1826 *à* 1839), *analyse par M.* ED. DUCPÉTIAUX, *membre de la commission centrale. Article extrait du Tom. I du Bulletin de la commission centrale de statistique de la Belgique. Rapport au ministre de l'intèrieur sur les travaux de la commission eentrale et des commissions provinciales de statistique*, Brux. 1846. NYPELS, *Revue de droit français et étranger*, Mai 1844, p. 377-391. VARRENTRAPP, *Jahrbücher der Gefängnisskunde*, Bd VIII, II. I, S. 64-109.

de eenzame opsluiting ingebragte, tegenwerpingen. Het tweede gedeelte van dit verslag, groot 214 bl. gr. 8., is een appendix, in 16 nommers ingedeeld, en behelzende de voornaamste officiële verslagen, zoowel in *Noord-Amerika* als in *Frankrijk* en andere landen van ons werelddeel, ter aanprijzing van het afzonderingstelsel, opgemaakt. Drie bouwplannen van gevangenissen besluiten deze memorie; dat namelijk van de modelgevangenis te *Pentonville* in *Engeland*, en de nieuwe bouwplannen van de Fransche bouwkundigen BLOUET en HAROU ROMAIN; in het eerste (bl. 299-309) en in het tweede (bl. 661-685) deel van de *Revue pénitentiaire* van MOREAU-CHRISTOPHE door de ontwerpers zelven toegelicht en beschreven.

Welke is nu de aanleiding, die den heer VERNÉE tot het in onze moedertaal vertalen van een gedeelte van dit verslag gebragt heeft? Om eenig nut te stichten, leert ons de verslaggever. Verre van mij, om aan het prijzenswaardige dier bedoeling in het minst te kort te doen. Ware vóór 1840, kort vóór de toenmalige aanneming van het ontwerp van het eerste boek van strafregt, hetwelk ons met de invoering van een Auburnisch stelsel bedreigde, een dergelijk verslag ook ten onzent uitgekomen, de eerste zoude ik geweest zijn, om er het nut van te erkennen. Maar nu, nadat, tijdens de beraadslagingen in de afdeelingen van de 44 leden, 33 zich ten stelligste als voorstanders der eenzame opsluiting verklaard hebben, nadat slechts enkelen eene stem van afkeuring hebben laten hooren, is de invoering van het stelsel van afzondering buiten allen kijf, en de publieke meening, zoo namelijk de meening van de groote meerderheid der leden voor publieke meening mag doorgaan, omtrent dit punt geheel gevestigd; zoodat hetzelfde werk, hetwelk in *België* ter geschikter ure geschreven werd, om de denkbeelden der volksvertegenwoordigers te wijzigen of te leiden, bij ons als verjaard, als toespijze na verrigten maaltijd, mag beschouwd worden.

Doch ook uit den aard der zaak, uit het behandelde onderwerp zelf, volgt, dat het Hollandsche verslag niet met diezelfde belangstelling ten onzent, als het Fransche in *België*, kan gelezen worden. De heer DUCPÉTIAUX als Belg geeft immers een verslag van den toestand van het gevangeniswezen in zijn eigen vaderland; de heer VERNÉE discht ons, Nederlanders, ditzelfde verslag, in het verkort, woordelijk op, zonder de minste toepassing op zijnen geboortegrond.

De kennis van den gang der verbeteringen in het gevangeniswezen in *België* is vooral daarom belangrijk, dewijl van dit

land in het laatst der vorige eeuw, het eerste sein tot hervorming der gevangenissen is uitgegaan. De bekende burggraaf VILAIN XIV gaf reeds in 1771 eene memorie uit met plannen, overeenkomstig welke het tuchthuis te *Gend* zou gebouwd worden; hij toonde toen reeds, eer nog in *Noord-Amerika* of *Engeland* aan eene hervorming gedacht werd, de noodzakelijkheid aan van de invoering van een boetestelsel[1]. Als een gevolg dier memorie, is het oprigten der centraalhuizen te *Gend* en te *Vilvoorden* te beschouwen. *België* kan dus teregt de bakermat van het boetestelsel genoemd worden, en het is uit dien hoofde, dat men van den schrijver, toegerust met het belangrijke verslag van den inspecteur-generaal der gevangenissen, eene uitvoerige ontwikkeling had kunnen verwachten van hetgene, sinds de scheiding in 1830, voor het gevangeniswezen in *België* geschied is, gepaard met eene kritische beoordeeling van de verbeteringen, zoowel als van de nog bestaande gebreken, vooral met toepassing op zijn vaderland; daar het niet te ontkennen valt, dat sinds de laatste zestien jaren, vooral met betrekking tot het klassificeeren der gevangenen, de inrigting van het werk en het werkaandeel[2], veranderingen hebben plaats gehad. Ondertusschen maakt dit gedeelte van het werk, het hoofdstuk over den tegenwoordigen staat der gevangenissen in *België*, zoo mij voorkomt, voor ons het belangrijkste, ja welligt het eenig belangrijke, slechts een klein deel uit (bl. 5-18) van het werk van den schrijver. Wat ons in het overige gedeelte van het werk wordt medegedeeld, vindt men in de jaarboeken in tallooze geschriften over hetgevangeniswezen en de *Revue pénitentiaire* van MOREAU CHRISTOPHE naauwkeurig opgegeven. Wij zouden evenwel er vrede mede hebben, indien de schrijver het onvolledige van het verslag van den heer DUCPÉTIAUX tot op den huidigen dag had aan-

(1) *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaitours et les fainéans à leur propre avantage, précédé d'un premier mémoire inédit présenté aux états da Flandre*, 1771, 1775, *par le Vicomte* VILAIN XIV. *Nouv. édit. par* HYPPOLITE VILAIN XIV, Brux. 1841.

(2) Ik bedoel de verordeningen van 22 December 1832 en van 28 December 1835, welke laatste verordening, in plaats van het vaste loon, hetwelk den gevangenen bij ons uit het werkaandeel toekomt, een stelsel van belooningen (*gratifications*) en van vermeerdering dier belooningen (*majoration de gratifications*) invoerde, volgens den maatstaf van de menigte en van de hoedanigheid van het werk, met een bepaald tarief voor iederen tak van nijverheid. Ik bedoel tevens het bij gedeelten en allengs uitkeeren van het geld uit de reservekas aan den ontslagenen. Verg. *Jahrb. d. Gefängnissk*. Bd. VIII, bl. 133 en volg., *Revue pénitentiaire*, D III, bl. 316 en volg.

gevuld. Doch ook hierin niets als teleurstelling. Terwijl ieder nieuw jaarlijksch verslag een nieuw veld van beschouwing voor de studie van het gevangeniswezen opent, geeft ons de schrijver niet anders dan een uittreksel der kennis van den Belgischen inspecteur-generaal in 1844 of 1845. Het meest doet zich die gaping gevoelen bij de berigten omtrent de gevangenis *Cherry-Hill* of van het Oosten (*Eastern-Penitentiary*) in *Noord-Amerika*. De schrijver beroept zich onder anderen (bl. 60 en volg.) op reizigers, die reeds vóór een tiental jaren *Noord-Amerika* bezocht hebben. De berigten onder anderen omtrent de gevallen van zinsverbijstering of van krankzinnigheid in deze gevangenis, een zoo hoogst belangrijk strijdpunt onder de deskundigen, loopen slechts tot 1841. Het zijn de weifelende verslagen van de geneesheeren BACHE en DARRACH, later hoogst oppervlakkig, onnaauwkeurig en gebrekkig bevonden. Voor beide deze heeren was namelijk het behandelen der krankzinnigen in de gevangenis *Cherry-Hill* slechts eene bijzaak; het *delirium tremens*, uit de dronkenschap voortkomende, wordt nog in hunne verslagen telkens verward met de krankzinnigheid; en toch is het maken van eene splitsing tusschen dronkaards en krankzinnigen vooral van belang in eene gevangenis, waar in 1839 64 pCt. van de bevolking uit dronkaards bestond, terwijl van de overige 36 pCt. nog daarenboven 18 pCt. liefhebbers van den sterken drank waren (*Jahrb. d. Gefängnissk*. Bd. VI, bl. 66). Eerst sinds 1843 ontving men over het aantal krankzinnigen in *Cherry-Hill* naauwkeurige berigten; toen werd een vaste geneesheer, de kundige heer HARTSHORNE, aangesteld, uitsluitend met het toezigt over den gezondheidstoestand in de gevangenis belast; aan hem dankt men het uitvoerige vijftiende verslag van 1843[1], hetwelk een einde maakte aan de bestaande onzekerheid. Ook de heer HARTSHORNE, die vóór ruim een jaar ons werelddeel bezocht, mogt niet lang geneesheer van het strafgesticht blijven en werd reeds in Junij 1844 door D^{r}. R. GIVEN, die gedurende ruim twee jaren hulpdoctor in het Pennsylvanische krankzinnigen-gesticht geweest was, vervangen. Van hem heeft men een uitnemend en uitvoerig berigt, zoowel over den gezondheidstoestand in het algemeen, als over dien der krankzinnigen, in het zeventiende of laatste jaarlijksche verslag, H. Februarij in druk verschenen[2].

(1) Te vinden in *Jahrb. d. Gefängnissk*. Bd. VI, bl. 56-70, 88-95, VII, bl. 163-167, *Revue pénitentiaire*, D. II, bl. 620.

(2) Verg. *Jährb. d. Gefk.* Bd. IX, bl. 139-165.

Over de Varrentrappsche vergelijking der verhouding van de krankzinnigen en van hunne genezing in *Cherry-Hill* en te *Genève*, waarvan de schrijver (bl. 89 en volg.) gewaagt, gaf ik reeds elders mijne meening te kennen[(1)], even als ook over de berekening der sterfte (bl. 74 en volg.)[(2)] en der recidivisten (bl. 94-97)[(3)]. Ter aanvulling voeg ik er nog bij, dat in 1845, bij eene middelbare dagelijksche bevolking van 319 gevangenen (224 blanken, 95 kleurlingen), het getal sterfgevallen 15 heeft beloopen, waarvan slechts 3 blanken, daarentegen 6 negers en 6 mulatten. Zoodat de sterfte bij de blanken 1,34 pCt., bij de kleurlingen 12,73 pCt. heeft beloopen. Gewoonlijk sterven betrekkelijk drie à vier malen zoo veel kleurlingen in de gevangenis *Cherry-Hill* als blanken. Van 1829-1845 was namelijk de verhouding der sterfte tot de overige bevolking der gevangenis, voor de eersten 6,99 pCt., voor de laatsten 2,14 pCt.[(4)], voor beiden te zamen 3,83 pCt. Het aantal recidivisten heeft van 1829-1845, op een getal van 2,059 gevangenen, 589 of 28,6 pCt. beloopen; hiervan waren echter 370 of 18 pCt. nooit vroeger in cellulaire gevangenis geweest, 130 of 6,3 pCt. zoowel in andere gevangenissen als in afzondering, 89 of 4,3 pCt., vroeger niet anders dan in afzondering[(5)].

Onjuist is voorts hetgene de schrijver (bl. 56 en 57) ter loops zegt over het cellulaire strafgesticht bij *Pittsburg* (*Western-Penitentiary*) in *Alleghenytown*. Van deze gevangenis, zoo als zij thans staat, werd de eerste vleugel eerst in 1833, naar het plan van den bekenden Noord-Amerikaanschen bouwkundige JOHN HAVILAND, gebouwd; aan den laatsten vleugel begon men eerst in 1842 te werken[(6)]. De vroegere gevangenis te *Pittsburg* namelijk, wier bouw reeds in 1818 was besloten, hoewel zij eerst in 1824 geheel werd betrokken en waarin de gevangenen zonder werk, dag en nacht afgezonderd, in cellen werden gehouden, werd toen afgebroken, dewijl de cellen te klein en ongezond waren bevonden.

(1) *Alg. Letterl. Maandschr.* 1846, bl. 437 en volg.
(2) Ibid, bl. 436.
(3) bl. 431-435.
(4) VERNÉE, bl. 74, geeft verkeerdelijk op 20, 24.
(5) 1829-1843.. ..... 1778...528.....347.....111.....70. 29 pCt.. 19 pCt.. 6 pCt.. 3,9 pCt. opgenomen van 1843-1845.. 281... 61..... 23..... 19..... 19
(6) TELLKAMPF, *über die Besserungsge fängnisse in N. Amerika u. England*, bl. 8, 45 en volg., *Jahrb. d. Gefk.* Bd. V. bl. 70, Bd. VI, bl. 6.

Voorts telt men in den staat *Pennsylvanië* geene *drie* maar *vier* cellulaire graafschap-gevangenissen (*County-Prisons*)*: Moyamensing-Prison*, sinds 1835 voltooid, doch eerst later betrokken; de gevangenissen te *Lancaster* en te *Harrisburg*, beiden sinds 1841 betrokken, en de gevangenis *West-Chester*. Eindelijk voege men nog bij de door den schrijver, (bl. 57 en volg.) opgesomde cellulaire Noord-Amerikaansche gevangenissen, die te *Jackson* in *Missouri*, te *Providence* in *Rhode-Island*, in 1839 als cellulaire gevangenis geopend, later echter in eene Auburnische veranderd, en te *Kingston* in *Opper-Kanada*.

Over *Groot-Brittanje* geeft ons de schrijver eene lijst der cellulaire gevangenissen en eene opgave van het aantal reeds gebouwde cellen (bl. 58)[1]. De jongste berigten omtrent *Engeland's* gevangenissen vindt men in het tiende verslag van de inspecteurs der gevangenissen WILLIAM CRAWFORD en WHITWORTH RUSSELL voor *Midden-Engeland* en van JOHN PERRY voor *Zuid-* en *West-Engeland*[2]. Uit dit verslag leert men, dat men voornemens is te *Clerkenwell, Maidstone* en *Canterbury*, alle graafschapsgevangenissen, nieuwe cellulaire gevangenissen te bouwen, en dat de graafschaps- en correctie-gevangenis in *Shrewsbury*, allengs (van Nov. 1838-Maart 1844) tot eene cellulaire gevangenis herbouwd is. Het getal cellulaire gevangenissen in *Engeland* beliep in Februarij 1846 44, te zamen bevattende meer dan 6,000 cellen. In aanbouw *Manchester* met 500, *Birmingham* met 400, *Glowcester* met 160 cellen en eenige kleinere gevangenissen. Afzonderlijk vindt men nog hier en daar bij den schrijver melding gemaakt van *Milbank* bij *London* (bl. 56, 84), *Bridewell* te *Glaskow* (bl. 68, 69, 83, volg. 92) en *Pentonville* bij *London* (bl. 49, 56, 64, volg. 70, 72, 78, 83, 92). Vooral over de laatste gevangenis, de modelgevangenis voor de later gebouwde Europeesche gevangenissen, had men iets meer kunnen verwachten[3].

Opvallend is het in een werk, in de Nederduitsche taal geschreven, *het Koningrijk der Nederlanden* onder den naam van

(1) Vergel. TELLKAMPF, t.a. pl., bl. 8 en volg., *Jahrb. d. Gefk.* VII. bl. 201 en volg.
(2) Te vinden in *Jahrb. d. Gefk.* Bd. IX, bl. 111-123.
(3) Uitvoerig beschreven vindt men deze gevangenis bij v. WÜRTH, *die n. Fortschritte des Gefängnissw.* bl. 101-135, 357-377, *Wien* 1844, en bij ADSHEAD, *Prisons and Prisoners*, bl. 226-253, *London* 1845. Het jongste en volledigste werk is dat van JULIUS, *England's Mustergefängniss in Pentonville in seiner Bauart, Einrichtung und Verwaltung.*

Holland (bl. 57) en van koningrijk *Holland* (bl. 5), en de titels van Engelsche verslagen, ik bedoel die over *Pentonville* (bl. 78) en *Cherry-Hill* (bl. 69, 173), in het Fransch vermeld te zien. Ik kan tevens niet onopgemerkt laten, dat de gedurige aanhaling van gezegden en redevoeringen van schrijvers en redenaars, vooral in eene vreemde taal, als onder anderen eene geheele redevoering, door den heer DE TOCQUEVILLE (bl. 33-36) destijds in de Fransche Kamer uitgesproken, mij min gepast voorkomt. Hierbij komt nog, dat het Fransche gedeelte van des schrijvers verslag wemelt van taal- en drukfouten.

Doch genoeg over deze bijzaken. Beschouwen wij nog even het door den schrijver over de overige Europeesche landen medegedeelde. Wat *Frankrijk* betreft, gaarne hadden wij vermeld gezien, dat het ontwerp der gevangeniswet, 18 Mei 1844 door de Kamer der Volksvertegenwoordigers met 231 tegen 128 stemmen aangenomen, sinds dien tijd aan het oordeel zoowel van het hof van cassatie, waar de heer RENOUARD als rapporteur een hoogst belangrijk verslag inleverde[1], en van de 27 koninklijke hoven[2], als van de prefekten[3] werd onderworpen; vooral, dewijl het te betreuren is, dat dit hooger beroep op regtsgeleerden en mannen van praktische ondervinding in ons vaderland geenen weêrklank mogt vinden. Reeds is de uitslag van dit hooger beroep bekend. Het oordeel van het hof van cassatie komt hierop neêr. Het keurt geenszins het stelsel der afzonderlijke opsluiting op zich zelf af, vreest echter, dat de gelijkheid van straf, voortspruitende uit het leven in eene cel, de trapsgewijze opklimming der straffen, zoo als het *Code Pénal* dezelve voorschrijft, zal omverstooten. Naar deszelfs meening moest men dus, hetzij de mogelijkheid doen geboren worden, om deze opklimming ook op de afzonderlijke opsluiting toe te passen (welke toepassing bestaat in eene eenvoudige verlenging van den straftijd; een onderscheid veel grooter dan het tegenwoordige tusschen *maisons centrales* en *bagnes*) hetzij het strafwetboek omwerken en met het nieuwe stelsel in overeenstem-

(1) Te vinden in WOLOWSKI, *Revue de législ.* Febr. 1845, p. 235 en volg.

(2) *Ministère de l'intérieur. Projet de loi sur les prisons présentè à la Chambre des Pairs le* 10 *Juin* 1844. *Observations de la cour de cassation et des cours royales sur ce projet de loi, Paris* 1845, 4°, VIII en 874 p.

(3) *Ministère de l'intérieur. Projet de loi sur les prisons présenté à la Chambre des Pairs le* 10 *Juin* 1844. *Observations de MM. les préfets sur ce projet de loi dans ses rapports avec l'administration et la police des prisons, Paris* 1846, 4°, VIII en 124 p.

ming brengen. Het wenschelijkst kwam aan het hof van cassatie het eerste middel voor.

De volgende zes vragen werden aan de koninklijke hoven voorgesteld:

1°. Of het mogelijk zij, met behoud van het tegenwoordige Strafwetboek, de cellulaire opsluiting toe te passen op alle gearresteerden, beklaagden, beschuldigden; op alle, hetzij tot kortere of langere gevangenis, hetzij tot het tuchthuis of de bagnes, veroordeelden? Door 13 van de 27 hoven bevestigend beantwoord.

2°. Of de afzondering bij dag en bij nacht op alle gearresteerden, beklaagden, beschuldigden moest worden toegepast? Bevestigend 23, voor het facultatieve 2; één enkel, dat van *Nismes*, zich niet uitgelaten.

3°. Of de eenzame opsluiting toepasselijk was op tijdelijken en levenslangen dwangarbeid? Deze vraag was de gewigtigste en werd het hevigst bestreden. Twintig hoven gaven een bevestigend, zes een ontkennend antwoord; dat van *Nismes* bleef weêr het antwoord schuldig.

4°. Of de straf der eenzame opsluiting aan de tot gevangenisstraf of reclusie voor meer dan één jaar veroordeelden moest worden opgelegd? Voor 18, tegen 8; het hof van *Nismes* onzijdig.

5°. Of de slechts tot hoogstens één jaar veroordeelden afzonderlijk moesten worden opgesloten? Voor 22, tegen 3, twee onzijdig.

6°. Of de nieuwe straf der transportatie als aanvulling van den straftijd na voorafgaande eenzame opsluiting zou worden aangenomen? Voor de aanneming 15, tegen 8; terwijl vier geen antwoord inzonden.

Hieruit volgt dus, dat alle vraagpunten, op het eerste na, met eene grootere of geringere meerderheid, bevestigend werden beantwoord.

Van dit uitstapje tot den schrijver terugkeerende, valt mij nog omtrent *Frankrijk* op te merken, dat in afzonderlijke rubrieken sprake is over de afzonderingsgevangenis voor jeugdige misdadigers *la Roquette* te *Parijs* (bl. 63, 69, 72, 83, 98), en over de cellulaire huizen van arrest te *Tours* in *Bordeaux*[1] (bl. 63 volg.). Vreemd klinkt het uitsluitend beroep op de ver-

(1) 17, niet 14 Augustus 1843 geopend: *Revue pénitentiaire*, Jaargang I, bl. 158 volg.

slagen van BÉRENGER over de jaren 1840 en 1843, terwijl reeds vóór twee jaren het hoogst belangrijke tienjarige verslag (van 1834-1844) over *la Roquette* en verscheidene Fransche Tijdschriften, bij wijze van uittreksel, is overgenomen(1). In zijne opgave van het aantal cellen te *Tours* blijft de schrijver zich zelven niet gelijk, daar hij dan eens opgeeft 162 (bl. 60), dan weder 112 (bl. 64). Ondertusschen is geene van beide opgaven de juiste. De gevangenis te *Tours*, 11 (niet 14) November 1843 geopend, telt 118 cellen, op de volgende wijze ingedeeld: 78 voor mannen, 22 voor vrouwen en kinderen, 6 cellen voor zieken, 12 strafcellen, bestemd voor donkerarrest. Eene goede beschrijving dezer gevangenis geeft GATIAN DE CLÉRAMBAULT, *Notice sur le pénitencier de Tours*, te vinden achter zijn werk: *Over de instellingen van liefdadigheid en het gevangeniswezen*. Tot de laatstgeopende cellulaire gevangenissen in *Frankrijk* behoort het huis van arrest *Remiremont*, in het departement der *Vogesen*, met 68 cellen, den 4^{den} Mei 1846 ingewijd(2). Volgens het getuigenis van den Heer ARDIT, hoofd van de sectie gevangenissen in het departement van binnenlandsche zaken, telt *Frankrijk* thans 22 cellulaire gevangenissen met 1216 cellen, terwijl er nog 10 in aanbouw zijn. - Voorts geeft de schrijver in zijne lijst der Fransche cellulaire gevangenissen, bl. 59, huizen van arrest als voltooid op, die eerst in aanbouw zijn; ik behoef slechts met het grootste, dat van *Parijs*, te beginnen, hetwelk eerst tegen het einde van 1847 gereed moet zijn(3).

Met betrekking tot *Pruissen* valt op te merken, dat de schrijver, bl. 59, de reeds sinds eenige jaren betrokken, ten deele cellulair gebouwde, gevangenissen te *Halle* met 48, *Insterburg* met 305 cellen, heeft over het hoofd geslagen. Voorts zijn in *Zweden zeven*, in *Noorwegen* een gelijk getal cellulaire gevangenissen ontworpen of in aanbouw; in *Denemarken* werd, 22 December 1841, het bouwen van cellulaire huizen van arrest, waarvan twee derden reeds voltooid, en 7 October 1842 het bouwen van cellulaire tucht- en verbeterhuizen voor man-

(1) Zie onder anderen: *Revue de législation et de jurisprudence* 1844, September, bl. 115 volg.; *Biblioth univ. de Genève*, N°. 109, Janv. 1845, *Nouv. sér.*, ann X, p. 51 suiv. Verg. *Jahrb. d. Gefängnissk.*, Band IX, bl. 51 volg.

(2) *Revue pénitentiaire*, D. III, bl. 273 volg.

(3) Verg. *Revue pénitentiaire*, D. I, bl. 451 volg., 521 volg., D. II, bl. 374; *Jahrb. d. Gefängnissk.*, Bd. V, bl. 351 volg., Bd. IX, bl. 47 volg.

nen, door Koninklijke Besluiten verordend. Reeds bezit het eigenlijke koningrijk twee tuchthuizen, ieder van 400, en de hertogdommen een van 320 cellen, terwijl twee tuchthuizen voor veroordeelden tot meer dan zes jaren vóór 1852 moeten gebouwd zijn[1].

Als voorstanders van het stelsel van afzondering worden, bl. 65, onder meer anderen, in éénen adem onder onze landgenooten SURINGAR, BOURICIUS, MAHIEU, onder de Italianen PETITTI DI RORETO, TORRIGIANI, EANDI en andere Italianen genoemd. Ondertusschen blijkt het uit de beide werken, door den Heer BOURICIUS over de gevangenissen in *Nederland*, in 1838 en 1840, uitgegeven, vooral uit de tabellen, gevoegd achter het laatste dier werken, genoegzaam, dat hij, wel verre van de meening der beide overigen te deelen, een bepaald voorstander is van een gemengd stelsel, en slechts hierin van LUCAS verschilt, dat, terwijl de Fransche inspecteur-generaal de gevangenen het eerste jaar in afzondering, het overige gedeelte van den straftijd bij afdeelingen in werkzalen wil doen doorbrengen, hij daarentegen afwisselend een gedeelte van het jaar de cel, een ander gedeelte van het jaar eene gemeenschappelijke werkplaats den gevangenen over dag tot oponthoud aanwijst.

Terwijl TOBRIGIANI een voorstander is van het stelsel van eenzame opsluiting, werd vooral door het toedoen van den Graaf PETETTI DI RORETO en van den Intendant EANDI het Auburnsche stelsel in het koningrijk *Sardinië* ingevoerd. Italianen zijn over het algemeen geene voorstanders van het afzonderingsstelsel, dewijl zij nog in den dunk verkeeren, dat de afzondering aan de plegtigheden van de Roomsch-Katholijke eeredienst afbreuk zou doen.

Na aldus de voornaamste leemten in dit verslag kortelings te hebben aangewezen, vermeen ik te mogen besluiten, zoo als ik reeds aanvankelijk zeide, dat de schrijver zich op een verkeerd standpunt geplaatst heeft. Heeft de schrijver vermeend in de bewuste memorie een volledig handboek over het gevangeniswezen voor den deskundige te zien? Wij zouden zijn werk hoogst oppervlakkig en onvolledig moeten noemen. Wilde hij dezelve tot handleiding voor den leek doen strekken? Dan vraag ik, of degene, die niet in eene wetenschap is inge-

(1) *Jahrb.*, Bd. II, bl. 39 volg., Bd. VIII, bl. 324 volg. Verg. de drie eerste verslagen van het poenitentiair congres te *Frankfort: Overijsselscha Courant*, N^{is}. 178, 179, 180.

wijd, lust heeft eene reeks van berekeningen na te gaan, en niet veeleer eischt, dat men hem enkel de uitkomsten kort, bondig en met orde gerangschikt blootlegge[1] en de berekeningen voor den deskundige overlate?

Lang heb ik geaarzeld, om aan de uitnoodiging der Redactie te voldoen, eene beoordeeling van dit werk in te leveren; maar die weifeling heeft moeten onderdoen voor de gedachte, dat het hier eene kennis, eene wetenschap geldt, wier aankweeking zoo innig aan het belang der maatschappij verknocht is, en die nog ten huidigen dage ten onzent zoo weinig opregte beoefenaars mag tellen. Het zij verre van mij iets te kort te willen doen aan de persoonlijke verdiensten van den geachten schrijver; niet de persoon, maar het werk des schrijvers werd ons ter beoordeeling toegezonden. Ik trad hier enkel op ter handhaving der regten van de wetenschap. Ik schreef tevens deze beoordeeling ter neder, om den schrijver, die als een vlijtig beoefenaar van de wetenschap van het strafregt en van het gevangeniswezen bekend staat, aan te sporen, in het vervolg geene miniatuur-uitgave meer van eene memorie van eenen Belgischen inspecteur-generaal der gevangenissen, maar een werk van eigen onderzoek aan zijne landgenooten te leveren. Het Belgische ontwerp tot eene gevangeniswet, hetwelk nu in het Fransch achter het werk, zonder zamenhang of verband tot hetzelve, geplaatst is, zou voorzeker daartoe eenen ruimen stof aan den schrijver hebben kunnen geven. Het zij mij vergund, om het belang der zaak, mij eenige oogenblikken met hetzelve onledig te houden.

Het eerste punt, waarop zich onze aandacht vestigt, is het verschil in de ontwikkeling der strafwetgeving in *België* en in ons Vaderland, vooralsnog door de laatdunkendheid van onze strafwetgevers geheel theoretisch ten onzent, praktisch bij onze naburen. De strafwetgeving opende zich in *België* nieuwe bronnen van leering en ondervinding, zoowel door zich aan den leiband der criminele statistiek te laten leiden, als door het zich sinds jaren voorbereiden tot eene gevangenishervorming. Ik bedoel hiermede niet slechts het inrigten van slaapcellen in de hoofdgevangenissen, maar vooral het bouwen van cellen voor afzondering bij dag en bij nacht te *Gend* en te *Aalst;* eene proefneming niet te versmaden. Ik bedoel het bouwen

(1) Niemand is vooralsnog beter hierin geslaagd dan de Oostenrijksche v. PRATOBEVERA, *Einige Worte über die Gefängnissfrage*. Wien, 1845.

van het boetehuis voor vrouwen te *Namen*, het oprigten van een afzonderlijk gesticht voor jeugdige misdadigers in de voormalige abtdij *St. Hubert* in het Luxemburgsche. Onze strafwetgever heeft gemeend gevangeniswet en strafwetboek als een geheel gezamenlijk te moeten aanbieden. Ik beken, theoretisch laat zich die wijze van aanbieding verdedigen. Men kan, van zijn standpunt uit, het geheel beter overzien; de verschillende deelen laten zich geleidelijker tot één stelsel terugbrengen. Of zij echter praktisch mag genoemd worden, mag ik zeer betwijfelen. Alhoewel de meesten het omtrent dit punt eens zijn, dat de afzondering der gevangenen onderling het krachtigste hulpmiddel is tegen de schrikbarende toename der misdadige bevolking; welk verschil van meening over de toepassing, over de gevolgen dier afzondering, over de verhouding van de intensiviteit der cellulaire opsluiting tot die in gemeenschappelijke werkzalen! Waarlijk! een wetgever, die, zoo als de onze, deze bezwaren over het hoofd ziet, hakt den Gordiaanschen knoop door, zonder dien te ontknoopen. Ondervinding alleen, geene willekeurige reductie van den wetgever, kan de verhouding tusschen opsluiting in gemeenschap en opsluiting in afzondering doen kennen. Die reductie kan tevens, dunkt mij, voor alle misdrijven niet eene en dezelfde zijn, maar veeleer moet iedere soort berekend worden naar eenen afzonderlijken maatstaf; even als men alle misdadigers niet zoo maar willekeurig naar ééne leest kan schoeijen. Ik noem het dierhalve praktisch, eerst eene gevangeniswet voor te dragen, zijne gevangenissen overeenkomstig de voorschriften dier wet te bouwen, en het strafwetboek slechts allengs te wijzigen, naarmate de ondervinding, uit de gevangenishervorming te putten, de noodzakelijkheid der wijzigingen zal hebben leeren inzien. Die weg is praktisch. Alle praktische volken zijn dien weg ingeslagen; de Engelschen, die, hoewel reeds sinds meerdere jaren in het bezit van cellulaire gevangenissen, zich nog steeds vergenoegen met afzonderlijke strafwetten; de Franschen en Belgen, die zich tot het wijzigen van den Code Pénal bepaalden. De theoretische Duitschers daarentegen waren onze voorgangers. Men lette wel, dat de hervorming der gevangenissen de grondslag is waarop het gebouw der strafwetgeving moet rusten, dat een kundig bouwmeester zijn gebouw niet optrekt, eer hij, en dan nog slechts naarmate hij, de hechtheid der grondslagen heeft leeren kennen.

Beschouwen wij in de tweede plaats het Belgische gevange-

niswetscontwerp zelf, met welks bepalingen de schrijver door zijn diep stilzwijgen, door aan de toelichtende memorie van den Heer DUCPÉTIAUX zijn zegel te hechten, althans den schijn aanneemt in te stemmen; dan zien wij, dat men van de verhouding tusschen het oude en het nieuw in te voeren stelsel, van de intensiviteit of de bestraffende kracht in de afzondering der gevangenen onderling gelegen, zich geen juist begrip heeft gevormd. De reductie van de correctionele straffen met een derde (art. 9), van de crimineele met een vierde voor de eerste tien, met de helft voor de daarop volgende jaren (art. 10), is veel te gering, leidt slechts tot de toepassing van langdurige straffen, en ontneemt aan het afzonderingsstelsel een zijner grootste voorregten, den misdadiger door de zwaarte der straf, door zijne afzondering van ieder kwaad gezelschap eenen veel korteren straftijd behoevende, na zijn ontslag niet geheel vreemd in de maatschappij te doen terugkeeren. Eene afzondering van twaalf jaren noemen wij eene moedwillige roekeloosheid en verkwisting; zij kan slechts ten gevolge hebben, de gratie tot regel, het zijnen straftijd uitzitten tot uitzondering te maken. Men wane niet hem, die na eene beproeving gedurende acht a tien jaren niet tot inkeer komt, het twaalfde jaar tot betere gevoelens te zullen brengen. Lusteloosheid, mismoedigheid, halsstarrigheid, ontvreemding aan zijne betrekkingen en aan de buitenwereld, ziedaar de treurige gevolgen, welke men van eene langdurige opsluiting mag verwachten. Zes en dertig jaren, of welligt nog minder, is de middelbare duur van het menschelijke leven, en van die zes en dertig jaren zal de misdadiger twaalf, of, zoo als onze wetsontwerpers het verlangen, vijftien, men lette wel, dat men die jaren bij de meesten voor dubbel mag tellen, in zijne cel, achter de grendels, moeten doorbrengen! Doch ook dit maximum was voor de Belgische wetgevers niet toereikend. Bij eeuwigdurende, of liever levenslange, straffen zijn zij inconsequent genoeg, om de meerdere intensiviteit der afzondering geheel weg te cijferen. Daargelaten, dat ik iedere levenslange straf afkeur, als eene speculatie op het menschelijke leven, als eene straf, waarvan men den langeren of korteren duur niet vooraf wettelijk kan bepalen; welk is het gevolg van art. 11 van het Belgische ontwerp? Dat, terwijl het eene reductie noodzakelijk acht wegens de intensiviteit der straf in afzondering doorgebragt bij alle tijdelijke gevangenisstraffen, het, bij levenslange straffen, levenslange opsluiting in gemeenschap gelijkstelt met de eerste

twaalf jaren in afzondering, en het overige gedeelte van zijn leven naar verkiezing, hetzij in afzondering, hetzij 's nachts in cellen en over dag in zalen bij klassen!

Mijne tweede bedenking geldt de exceptiën ten behoeve van vrouwen en militairen, wegens zuiver militaire delicten veroordeeld. Met betrekking tot de laatsten leeren ons de motieven niet anders, dan dat de aard der feiten, die deze veroordeelingen te weeg brengen, deze uitzondering regtvaardigt; dewijl zij over het algemeen niet dien graad van verdorvenheid en onzedelijkheid aan den dag leggen, welke men gewoonlijk bij andere veroordeelden aantreft. - De ontwerpers erkennen zelve in hunne motieven de slechte uitwerking der zamenleving in de gevangenis, de gevaren der betrekkingen in dezelve aangeknoopt, de mogelijkheid der verbetering door afzondering. En toch, terwijl zij dit erkennen, zijn het juist degenen, bij wien de kans te verbeteren het grootst is, die zij aan die slechte uitwerking, aan die gevaren willen blootstellen; het zijn juist hen, voor wie de afzondering van slechteren eene weldaad zijn moest, aan wie men die weldaad vermeent te moeten ontzeggen! De hoofdreden der uitzondering schijnt mij dan ook toe, niet te zoeken te zijn in de overtuiging van de noodzakelijkheid dier uitzondering, maar veeleer, dewijl men er tegen opzag, om aan de gevangenis te *Aalst*, eerst in 1832 ingerigt zoo als zij thans bestaat, voorzien van 63 cellen ter afzondering als disciplinaire straf, en eerst door het koninklijk besluit van 12 Mei 1839 bestemd voor veroordeelden wegens zuiver militaire delicten tot kruiwagenstraf of gevangenisstraf boven de zes maanden, hare tegenwoordige bestemming te ontnemen.

Ter verdediging der uitzondering ten behoeve van vrouwelijke misdadigers, geven de motieven op, dat haar getal gering is, dat dus het toezigt gemakkelijker zal zijn, wanneer zij in klassen worden ingedeeld, dat men, door ze aan liefdadige zusters toe te vertrouwen, hopen kan de gevaren en kwade gevolgen van het zamenzijn te voorkomen; dat het toereikend zal zijn voor het bestaan van strafcellen te zorgen ter beteugeling van voorkomende overtredingen. Voeg hierbij nog drie opmerkingen van MOREAU CURISTOPHE, in zijne verdediging van het Fransche gevangenis-wetsontwerp (bl. 71), en waarop DUCPETIAUX zich in zijne memorie van toelichting beroept: 1°. dat uit ontslagene vrouwen geen gevaar van associatie voor de maatschappij voortspruit. 2°. Dat de inborst der vrouwen,

zelfs bij gemeenschappelijke opsluiting, veel vatbaarder is voor zedelijke verbetering en voor godsdienstige indrukken, dan die der mannen. 3°. Dat de vrouwen, om zoo te zeggen, vreemd blijven aan de aanhoudende vermeerdering der misdadige bevolking.

Ik vermeen de juistheid dier opmerkingen te moeten betwijfelen. Het is een onbetwistbaar feit, dat de misdadige vrouwelijke bevolking veel geringer is dan de mannelijke. De statistiek leert, dat de voor de vrouwen ongunstigste verhouding nog is als van één tot vier, terwijl de gunstigste verhouding, zoo als men die in *Noord-Amerika* aantreft, ééne misdadige vrouw geeft tegen tien mannelijke misdadigers(1). Het is hier echter de vraag niet, hoe groot of hoe gering het aantal is van vrouwelijke misdadigers, maar welken invloed de vrouwelijke misdadige bevolking, iedere misdadige vrouw als individu, op de criminaliteit uitoefent. Kan immers bewezen worden, dat eene misdadige vrouw aan de maatschappij meer nadeel toebrengt dan vier of tien mannelijke misdadigers, dan vervalt het geheele beroep op de telling.

Het best laat zich die invloed waarnemen in de plaatsen, waar de eerste kiem der bevolking uit misdadigers gevormd werd; ik bedoel in de Engelsche strafkoloniën. Het is in de faktorij te *Paramatta*, dien harem der ontucht, dat men de misdadige vrouw en haren invloed leert kennen(2) Terwijl in *Europa* vooral de aandacht gevestigd is op de afzondering van mannelijke misdadigers, heeft in de Engelsche strafkoloniën juist het omgekeerde plaats. Terwijl men zich bij de mannelijke misdadigers, die hunnen proeftijd in het moederland hebben doorgestaan, vergenoegt met klassificatie, gelastte Lord STANLEY, in November 1842, dat men, om het zedenbederf, door de vrouwen voortgeplant, te stuiten, in de buurt van *Hobart-Town* een boetehuis oprigte voor eene bevolking van ten min ste 400 zielen, waarin alle nieuw aankomende vrouwen de

(1) In *Engeland* telt men op 100 aangeklaagden 23 vrouwen, in *Frankrijk* 17 à 18, in *België* 17, in *Baden* 10. Zie *Jahrb. d. Gefängnissk*., Bd VIII, bl. 72. In *Cherry-Hill* maken de vrouwelijke misdadigers slechts 5,1 pCt. der bevolking uit; hiertegenover staat echter, dat, doordien de Noord-Amerikaansche regters zelden de vrouwen tot zware straffen veroordeelen, de graafschapsgevangenissen van *Philadclphia* bijkans even sterk bevolkt zijn met vrouwelijke als met mannelijke misdadigers.

(2) Verg. *Revue pénitentiaire*, D. III, bl. 334 volg.

eerste zes maanden zullen moeten vertoeven[1]. Eveneens verdient het opmerking, dat men in 1843 te *Singsing*, in den Noord-Amerikaanschen Staat *New-York*, besloten heeft, de Auburnsche wijze van opsluiting, met behoud derzelve voor mannelijke misdadigers, voor de vrouwen, vooral uithoofde van hare liederlijkheid en van het uiten der afschuwelijkste godslasteringen, af te schaffen, en in hare plaats eene cellulaire gevangenis voor vrouwen te bouwen[2].

De misdadige neiging, de euveldaden der vrouwen, zijn uit dien hoofde veel gevaarlijker en besmettelijker dan die der mannen, dewijl deze door zijne neigingen, zijne onzedelijkheid, meer naar buiten, gene door hare ondeugden meer in de huis selijke haardstede onder hare naaste omgeving trachten te werken. De misdaden van den man, openlijk gepleegd, worden spoedig ruchtbaar; eer het kwaad nog diepe wortels heeft gevat, is men vaak op het spoor gekomen: terwijl men daarentegen bij de vrouw, die meer dan de man den sluijer der geheimzinnigheid over haren inborst, over hare daden, weet te spreiden, het misdadige meest eerst dan gewaar wordt, wanneer alles verloren is. Gelijk aan een langzaam en ongemerkt, maar juist daarom onfeilbaar werkend gift, nestelen zich de booze neigingen der vrouw in iederen schuilhoek der familie, oefenen zij haren invloed uit op alle leden van een huisgezin. Men bedenke slechts, dat aan eene moeder haar kroost in de eerste jaren, vooral onder den laagsten stand uitsluitend, is toevertrouwd, dat meest het goed of kwaad met de moedermelk wordt ingezogen; dat de zedelijkheid der vrouw de zedelijkheid mag genoemd worden der familie; dat de zedelijkheid der familiën de zedelijkheid der maatschappij waarborgt; dat dus de vrouw, als eerste schakel, eene hoofdrol speelt in de zedelijke en maatschappelijke orde.

De opmerkingen van MOREAU CHRISTOPHE, waarvan wij zoo even gewaagden, zijn geheel uit de lucht gegrepen en worden door de werkelijkheid gelogenstraft. De vrouwen vormen, wel is waar, zelden onderling associatiën, maar zonder hare hulp, zonder hare bemiddeling worden zelden door beruchte misdadigers benden of associatiën gevormd. Zij zijn de tusschenhandelaars, de makelaars in de misdadige wereld. De vrouw, zwak uit zich zelve, ontleent hare kracht aan den mannelijken

(1) *Revue pénit.*, D. III, bl. 314.
(2) *Jahrb. d. Gefüngnissk.*, Bd. VI, bl. 77 volg.

bijstand. Bij vereenigingen van misdadigers zal men meest de vrouwen als heelsters, als wachters van het entrepôt der misdadige opbrengst aantreffen. Doch het zijn niet slechts de goederen, het zijn de misdadigers zelve, die door de vrouwen geheeld worden. Geen braak, geen belangrijke diefstal wordt in *Parijs* of in eenige groote stad gepleegd, of het is naar de huizen van ontucht, dat de policie zich wendt, om achter het spoor van misdaad en misdadigers te komen. Die huizen, en bij gevolg hare bewoonsters de vrouwen, zijn het brandpunt der associatie in groote steden.

De vrouw, meer omzigtig, meer ingetogen dan de man, door haar innerlijk bewustzijn, dat zij het voorwerp is der algemeene aandacht, dat de maatschappelijke welvoegelijkheid hare handelingen binnen eenen engen kring insluit, weêrhoudt zich langer, eer zij zich van den rand des afgronds stort; maar eens gevallen, zinkt zij ook veel dieper. Laat de man, steunende op zijn overwigt van krachten, zich meer vrijwillig tot de misdaad leiden; de vrouw daarentegen, van hare zwakheid bewust, heeft meest de gepleegde misdaad vooraf lang gewikt en gewogen; zij handelt met voorbedachten rade; zij heeft vooraf hare krachten berekend. Vergift of verraad is haar wapen tegen hem, die zich bevindt in de kracht van zijn leven; geweld pleegt zij slechts tegen kinderen of grijsaards; hare criminaliteit bepaalt zich meerendeels tot misdaden tegen zaken. De zedelijke verdorvenheid der vrouw gaat gewoonlijk met hare schande, hare onteering gepaard; prostitutie is voor de vrouw de eerste stap, de sleutel tot de misdaad. Hieruit laat het zich verklaren, waarom de vrouw, eens onteerd en verleid, veel moeijelijker dan de man, die dikwijls slechts aan indrukken van het oogenblik gehoor gaf, wiens schande niet, even als bij de vrouw, onmiddellijk aan zijnen persoon verknocht is, op het regte spoor is terug te brengen.

Ook de derde opmerking van MOBEAU CHRISTOPHE vindt zich niet algemeen door de statistiek bewaarheid. Zoo leert zij in *België*, dat de correctionele misdrijven, gepleegd door mannen, in 1838 en 1839 met 3 pCt. verminderd, die door vrouwen daarentegen gedurende diezelfde jaren met 5 pCt. vermeerderd waren[(1)].

Uit dit alles meen ik eene slotsom te mogen opmaken, lijn-

(1) *Jahrb.*, Bd. VIII, bl. 92.

regt in strijd met die der Belgische wetsontwerpers; dat, zoo men het afzonderingsstelsel in een land invoert, men toch vooral het eerst beginne met de afzondering der vrouwelijke misdadigers, die door haar gift de maatschappij in haren hartader weten aan te tasten.

Utrecht, December 1846.

M.M. v. BAUMHAUER.

De kerken der woestijn,

of Geschiedenis van de verdrukking der Protestanten in Frankrijk, van het einde der regering van Lodewijk XIV tot op de Fransche Omwenteling, meerendeels naar oorspronkelijke en onuitgegevene stukken bewerkt, door *C. Coquerel*. Met eenige verkorting uit het Fransch vertaald. Tweede Deel. Groningen, bij M. Smit, 1846.

Met verlangen hebben wij naar dit Tweede Deel uitgezien, en verheugen ons bij zijne verschijning, zonder eenigzins ons over den vertaler te beklagen, die met vele zorg, naauwkenrigheid en oordeel is werkzaam geweest, en wien daarom wel een ruime tijd mogt geschonken zijn. Want een gewoon vertalingswerk is het niet. Wij brengen hem nogmaals onzen hartelijken dank, en wenschen eenige oogenblikken aan de beschouwing der gebeurtenissen, ons hier geboekt, toe te wijden. Die gebeurtenissen, in dit Deel vertaald, beginnen met het tijdperk na den vrede van Aken, en wel met het jaar 1750, en eindigen met 1789, in welk jaar op den 23sten Augustus de eerste formeele verordening over de godsdienstige vrijheid van wege de constitueerende nationale vergadering uitging. Nog zijn het negen en dertig jaren van lijden en geduld aan de zijde der Hervormden, van onregtvaardigheid en geweld aan de zijde van *Frankrijk's* regenten, zoo als wij in de laatste helft der achttiende eeuw naauwelijks konden verwachten, en die ons door dit werk van COQUEREL eerst regt duidelijk en ernstig zijn blootgelegd. Wij willen het getuigenis hooren van een der predikanten, die het Woord Gods, met levensgevaar, in woestijnen en spelonken verkondigden, om overtuigd te worden, welke de ellenden waren, door een deel der onderdanen van den *menschlievenden* LODEWIJK XV gedragen. Het oogenblik en de

gelegenheid zijn plegtig. PIERRE PEYROT zal, in eene afgelegene spelonk van *Vivarais*, twee proponenten inzegenen tot de heilige dienst, 25 October 1762. Een hunner is ALEXANDRE VERNET, de andere ALEXANDRE RANG, de broeder van LOUIS RANG, die zijn jeugdig leven, om des Evangeliums wil, aan de galg geëindigd had in 1745. De tekst van PEYROT is zoo regt gekozen, zoo volkomen op de omstandigheden van toepassing: de woorden van den Heer, MATTH. 10, vs. 16: Ik zend u als schapen in het midden der wolven. ‘Niets is zekerder,’ zoo spreekt hij den jeugdigen leeraren toe, ‘wij mogen het zonder vrees van logentaal zeggen, wij mogen het ten aanzien van hemel en aarde betuigen, wij zijn als schapen in het midden der wolven. Het volk, onder hetwelk wij verkeeren, moge, zooveel het wil, op zijne beschaving en menschelijkheid bogen, het is ten onzen opzigte niet minder wreed en niet minder dorstend naar ons bloed. Hunne geestelijken mogen zich, zooveel zij willen, de opvolgers der gelukzalige apostelen noemen, die zoo vreedzaam van karakter waren; zij mogen naar hun goeddunken eene schijnbare zachtmoedigheid voorgeven; zij mogen doen alsof zij van bloed en slachting een afgrijzen hebben; laat ons daarop niet vertrouwen! - En hoe vele stemmen spreken die vreeselijke taal niet tot ons? wat zegt ons de vrees waarin wij verkeerd hebben, om deze plegtigheid te vieren; wat de voorzorg die wij verpligt zijn geweest tot ons behoud te nemen? - Roepen ons deze woeste oorden niet toe, dat wij ons onder de menschen als schapen in het midden der wolven moeten beschouwen, daar wij verpligt zijn met zoo vele behoedzaamheid te ontvlugten? wat zegt u de haat, welke zoovele lieden, aan welke wij nooit eenig kwaad hebben gedaan, echter tegen ons koesteren? wat zeggen ons die plannen, die bloeddorstige aanslagen, welke men iederen dag smeedt, om ons te ontdekken en in het verderf te storten? wat geen dertig zilverlingen, maar groote, daartoe bestemde sommen aan de Judassen belooft, die ons zullen verraden en overleveren? - Wat zeggen u de troepen, waarmede wij van alle zijden omringd worden, die altijd in de wapenen zijn, altijd gereed om tegen ons aan te rukken, en daartoe alleen het noodlottige oogenblik afwachten, dat zij ons toevlugtsoord ontdekken zullen? wat die bevelschriften, die bekendmakingen, door welke onze Godsdienst verboden en afgekeurd wordt, en door welke al diegenen, welke haar gepredikt hebben, tot dezelfde straffen als de misdadigers worden veroordeeld? Zijn dat niet alle stemmen, die

ons donderend toeroepen, dat wij als schapen zijn in het midden der wolven? Wat zeggen ons die noodlottige gebeurtenissen, die treurtooneelen, welke in ons midden zijn voorgevallen? wat die ongunstige bewegingen, die zorgen, welke men heeft aangewend om ons te verpletteren? wat die lijken met wonden bedekt, die bebloede galgen? wat zeggen ons, o jammer! die dierbare schapen, die eerwaardige herders, die verscheurd zijn en gedood? - Ik voeg hier niets meer bij. - Het is al te waar, dat wij als schapen zijn in het midden der wolven.... Wat volgt hieruit? Gij gevoelt het! U is een heilig pand toevertrouwd; gij moet het bewaren. Eene kroon is u op het hoofd gezet; duldt nooit dat men haar u ontroove!' - Men vergeve het den Referent, indien hij hier zulk een uitgebreid uittreksel van PEYROT's predikatie gaf; het is het thema van het verslag der lotgevallen van de Fransche Hervormden, ons in dit werk gegeven; het is letterlijk waar, daar is niets overdrevens in. Neen! het was niet noodig, dat de Heer COQUEREL voor deze taal, als eenigzins ruw, eenige verschooning poogde bij te brengen; de wezenlijkheid was ook ruw, en wie in de woestijn de welsprekendheid van MASSILLON wil wachten, diens gevoel en smaak moeten beiden bedorven zijn. Beter is het wat hij aan het einde van dit Hoofdstuk zegt, bl. 433: 'zij (de predikanten der woestijn) deden in hunnen tijd de kenmerken van hun leven doorstralen: geloof namelijk en geestkracht.'

Wij hebben het bij de aankondiging van het I^{e} Deel reeds aangemerkt (*Gids*, 9de Jaarg. N°. 2, bl. 133), dat de schrijver zijne landgenooten met de zachtheid der Christelijke liefde behandelt en zich aan hatelijkheid tegen de verdrukkers niet heeft toegegeven; wij herhalen hier dezen lof, schoon hij dan ook genoodzaakt is, om der geschiedenis getrouw te blijven, feiten aan te halen, die krachtig genoeg van de gewelddadige handelwijze der vervolgers getuigen. Vandaar, dat dan ook zijn geest van gematigdheid in het beoordeelen der karakters van de vervolgende koninklijke beambten, en van den Koning zelven - hier LODEWIJK XV - wel eens in tegenspraak is met het verhaal van hunne daden jegens de Hervormden. Wij kunnen het begrijpen, dat de vervolgden in hunne smeekschriften aan den Koning of zijne ministers schrijven: 'Groote Koning, van wiens karakter de heerschende en kenmerkende trek zachtmoedigheid is enz.; of aan den controleur-generaal MACHAULT: Uwe Excellentie weet ook, dat onze Koningen al te veel goedheid van hart, al te veel teederheid jegens hunne onderdanen

koesteren, om uit zich zelven tot zulke uitersten van gestrengheid over te gaan:' - schoon dergelijke uitdrukkingen meer hebben van eene scherpe ironie dan de smeekenden dat meenden. Zij vloeijen toch voort uit de blijvende overtuiging der Hervormden, dat het niet de Koning was, maar de geestelijkheid en zijne staatsdienaren, die hem tot eene vervolging aanporden, van welker hevigheid hij onbewust was. Maar als de schrijver zelf spreekt van dien *wel zelfzuchtigen, maar toch menschlievenden Vorst*, die zijne tranen niet kon bedwingen bij het aanschouwen der bloedige vlakte van *Fontenoi*, dan klinkt ons dit zeer vreemd. Hoe zelfzucht en menschenliefde kunnen zamengaan in ééne ziel, verstaan wij niet. Wel is waar, in eene depêche van den graaf DE ST. FLORENTIN komt eene uitdrukking voor, die aan LODEWIJK's menschenliefde doet denken: *dat Z.M. er volstrekt afkeerig van was, om op eenige wijze den oorlog aan zijne onderdanen aan te doen*, en derhalve verbood, om zulke gestrenge maatregelen te nemen, welke daarvan den schijn hadden. Doch wie gevoelt niet, dat het gezegde zeer onbepaald was, en wie zou het van eenen menschlievenden Vorst niet gewacht hebben, dat hij ten minsten de processen tegen ongelukkigen, als CALAS, tegen Evangelie-dienaars, als BENEZET en LAFAGE, met belangstelling had ingezien; dat hij bij de galgen, waaraan die edelen waren opgehangen, tranen gestort had, wenschen wij niet eens; maar wij kunnen ons geene menschlievendheid in een Vorst denken, die, in zijne wellusten verzopen, geen onderzoek doet, hoe zijne staatsdienaren zijne onderdanen mishandelen en tot wanhoop zouden gebragt hebben, zoo eene hoogere kracht hen niet ondersteund had. Hetzelfde hebben wij aan te merken omtrent PHÉLYPEAUX DE ST. FLORENTIN, minister van het Huis des Konings, die gedurende eene halve eeuw de zaken der Hervormde Kerken bestuurde, een man *van een buigzaam en gematigd karakter*, zoo als hij hier beschreven wordt. Doch hoe strooken met die gematigdheid zijne onverbiddelijkheid, bl. 37, zijne meêdoogenlooze bevelen, bl. 40, de harde en onverschillige toon, waarop de minister zoo dikwijls maatregelen van wreede onderdrukking aanbeveelt, en er bovenal op uit is om moedige en achtingwaardige leeraars te doen gevangen nemen en teregt stellen, bl. 107? - Soms zeker ijvert hij tegen de onverdraagzaamheid der geestelijken, en matigt de gestrengheid der intendanten. In hem stapelen de inconsequentiën zich op: hij schijnt steeds naar de omstandigheden van het oogenblik te handelen, en is

wreed of meer gematigd, naarmate het waaijen der hofgunst hem aanblies, of zijn eigen belang, of zijne luimen hem voortdreven. ‘Zijne verdraagzame taal was waarschijnlijk in den mond van dien buigzamen bewindsman alleen een aangenomen maatregel van bestuur’ - ‘de overleveringen van LODEWIJK XIV waren steeds aanwezig als eene schim, die de verstandigsten en braafsten verbijsterde.’ Op deze wijze heeft de schrijver gepoogd, de handelingen van den secretaris van staat, DE ST. FLORENTIN, toe te lichten. Eenen dergelijken man treffen wij aan in den Vicomte DE ST. PRIEST, intendant van *Languedoc*, het voornaamste tooneel der vervolging. Hij, de gestrenge uitvoerder der bloedplakaten, van wiens wreedheid wij bl. 44, 45 eenige stalen vinden, wordt geroemd als ‘een man in oogenblikken van ontspanning, beminnelijk en beschaafd zonder gemaaktheid. Gehuwd met mademoiselle DE BARRAL, bestond er nooit eenstemmiger, aangenamer en volmaakter echt. Gevoelens, die iederen dag zeldzamer worden, bezielden het geheele gezin. Hetzelve vereenigde zich gaarne tot het vieren van huisselijke feesten, door ouderlijke teederheid en kinderlijke liefde bereid.’ - ‘Il parait que cet Intendant comme ses collègues L'ESCALOPIER et LENAIN avoit l'esprit enjoué et tourné à l'idylle:’ lezen wij nog in het Fransch De karakter beschrijving is getrokken uit de *Eloges des Academiciens de Montpellier*. De wegens zijne verdraagzaamheid en Christelijke gematigdheid bekende HECDELIÈVRE, bisschop van *Nimes*, is even zulk een struikelblok voor de beoordeeling van COQUEREL. Doch wij kunnen niet verder in die raadselen doordringen, en wijzen alleen op deze voorbeelden, om de waarheid der woorden van PEYROT, hierboven opgegeven, te staven. Indien waarlijk de vervolgers zulk een karakter bezaten, als hun wordt toegekend, wij kunnen dit raadsel niet anders oplossen dan door te stellen, dat der Hervormden standvastigheid en trouw den hoogmoed en den haat ontvlammen deden in menschen, die van zoogenoemde goedhartigheid niet ontbloot waren, eene deugd, die dikwijls niet anders is dan zwakheid en weekheid, niet bestand tegen het gewoel van meer onstuimige driften. Voegt er toe de bij vervolgers zoo gewone onkunde omtrent de denkbeelden, gevoelens en daden der vervolgden, eene onkunde, die wij door de geheele Kerk-geschiedenis aantreffen; daarenboven, de indrukken eener verkeerde en oppervlakkige godsdienstigheid, die de waarheid aan hare zijde meent, en dus voor de waarheid waant te strijden, als zij hare tegenstanders

aanvalt en onderdrukt. Die valsche godsdienstigheid is bij geene gezindheid vreemd; de verschillende vervolgingen en godsdienstoorlogen doen ze ons telkens aanschouwen. Daar alleen wijkt zij, waar het zuivere licht van het Evangelie de verstanden doordringt en de harten verwarmt.

En welke waren dan nu de ellenden door de Hervormden geleden? Gij vindt ze hier en daar naauwkeurig opgegeven. ‘Geheele en volslagen weêrlooze dorpen prijs gegeven aan de buitensporigheden en ruwheden der troepen; de aanzienlijkste Protestanten op de vlugt of gevangen, terwijl eene groote meerderheid zich aan het geweld schijnt te onderwerpen; hoopen van kinderen uit de armen der moeders gerukt, en naar de Katholieke Kerken gesleept:’ bl. 52; woede tegen de leeraren, hernieuwde dragonnaden in 1751 en 1752, tegen menschen die voorbeelden waren van gehoorzaamheid aan de landswetten, altijd genegen om de bevolking tot bedaren te brengen; het verbod zelfs aan hun, die het land wilden verlaten, om vrouw en kinderen met zich te nemen, bl. 112 en 113: deze waren de maatregelen van den secretaris van staat, DE ST. FLORENTIN, waartegen alleen het opregt en innig geloof der gemeenten haar kon doen staande blijven, en tegen welke zij dan ook staande bleven. Waarlijk krachtig moet de Godsdienst in de gemoederen der vervolgden gewerkt hebben, dat zij nog getrouw konden blijven! Slechts weinig zijn de voorbeelden, waaruit het bleek, dat het langgerekt geduld moede werd, en wij verwonderen ons, dat de oproeren der *Cevennes* niet meer herhaald werden, hetgeen grootendeels aan de wijsheid en den invloed der leeraren, waaronder vooral PAUL RABAUT uitmuntte, moet worden toegeschreven. Enkele proeven van tegenstand en wraak ontmoeten wij, vele van lijdzaamheid en Christelijke onderwerping. De gewapende wederstand te *Ledignan* tegen de dragonders, door geestelijken aangehitst, werd veroorzaakt door het wegslepen der kinderen van de Hervormden naar de kerken der Roomschen, en het mishandelen dier ongelukkigen, die de lucht van hun jammergeschrei deden weêrgalmen. Dric pastoors werden bij die gelegenheid gekwetst, waarvan twee later omkwamen. Doch dit was het eenige voorbeeld na den vroegeren opstand; bij alle andere geweldenarijen ontweek men liever de vervolging, dan ze tegen te staan. Want de moord aan LEFÈVRE gepleegd, is den Hervormden niet ten laste te leggen; DE ST. FLORENTIN kon er hen niet eens van beschuldigen. De

gissing van den schrijver, dat een Protestant de dader was geweest, had dus wel kunnen achterwege blijven. Merkwaardig zijn de bewijzen van den hatelijken ijver der lagere en hoogere geestelijkheid, om de verdrukten tot den doop en het huwelijk naar de Roomsche kerkzeden te dwingen. Dit is duidelijker in het origineele werk, en de vertaler heeft, bl. 4, enkele woorden uitgelaten, die er toch noodwendig behoorden. Als wij bijv. bl. 4, lezen van eene inquisitie der godsdienst tot in het huisselijke leven toe, heeft het Fransche: ‘qui resulta soit des dénonciations des prêtres, soit des ordres de *Versailles;*’ terwijl terzelfder plaats de geestelijkheid meer als aandringende tot vervolging voorkomt, dan dit in de Nederduitsche vertaling is uitgedrukt. De sporen dier hatelijkheid doen zich meer voor, zie bl. 211, en in de zaak van JEAN CALAS; even als bewijzen van volkshaat en woede tegen de weêrlooze Hervormden, hoewel wij ook opbeurende blijken van mededoogen en regtschapenheid aantreffen. Van dat mededoogen, en tegelijk van krachtdadige hulpvaardigheid, badden wij gaarne meer vruchten gezien. Er waren, die dadelijk hulp konden aanbrengen, de grooten en magtigen. Het bleef bij vertoogen, die niets uitwerkten, en soms hard werden afgewezen, voorspraken van de gezanten van *Denemarken* en *Engeland*, de Baron BERNSTORF en de Hertog VAN ALBEMARLE, van den afgezant van *Pruissen*, en zelfs van eene aanzienlijke Fransche vrouw, de Hertogin D'AIGUILLON. Deze ten minste deden nog wat zij vermogten; maar niettegenstaande men den Maarschalk van *Saxen* om zijne voorbede smeekte, er is geen spoor van zijne tusschenkomst te ontdekken, schoon hij een Lutheraan was. Evenwel werden er, op voorspraak van den Markgraaf van *Brandenburg-Bareith Culmbach* en zijne gemalin, enkele galeislaven verlost, de Hertog van *Bedfort*, de Engelsche ambassadeur, arbeidde ook niet geheel te vergeefs; tot hunne redding werkten zelfs voorname Franschen mede; maar VOLTAIRE's verachtelijke spot moest zelfs de daad der redding van CHAUMONT bezoedelen. Met eere wordt *Middelburg* genoemd, waar gelden tot lossing der hervormde galeislaven werden verzameld, zoowel als de Hollandsche Ambassade en de werkzaamheden van haren Predikant DELABROUE. Doch welke verademing dit alles aanbragt, de ellende bleef op de verdrukten rusten; het scheen te moeten blijken, dat menschelijke krachten buiten staat waren zulk een lijden geheel weg te nemen. Alleen RABAUT DE ST. ETIENNE, de zoon van

den Predikant RABAUT, mogt zijne pogingen met een' goeden uitslag bekroond zien. De verordening van 1789 was het gevolg zijner welsprekende rede. Het mag ons verwonderen, dat van wege *Europa's* protestantsche mogendheden, en vooral door *Engeland*, geene sterkere middelen werden aangewend. Belette het de staatkunde, die nu de hoven bestuurde, waar in vroeger eeuw de godsdienst nog stem had? Een CROMWELL had met meer stoutheid gehandeld, en de vervolgers hadden voor hem gesidderd. Of vreesde men het schijnbaar overmagtige *Frankrijk?* In enkele Protestanten mogt nog gloed en leven zijn, maar laauwheid drukte op de achttiende eeuw, en de mishandelde Fransche hervormden waren het alleen, die bewijzen gaven, dat waarachtig Christelijk leven, ijvergloed en getrouwheid tot in den dood het beste in den strijd en onder den druk opwassen en vruchten dragen. Welhaast moesten de hevigste schokken, die de volkeren tot in het hart beroerden, de laauwheid verdrijven. En nog is het einde niet!

Het is te veel al de ellenden op te noemen, die tot eene hernieuwde uitwijking in den jare 1752 aanleiding gaven. Wij vinden hier evenwel zeer weinig aangaande die uitwijking, en het is mogelijk, dat zij uiterst moeijelijk viel, en dus weinig daaromtrent kon aangeteekend worden. De marteldood van den student, als proponent dienst doende, FRANCOIS BENEZET, drong de hervormden tot nieuwe vlugt; aan welke gevaren de blijvenden waren blootgesteld, leerde hun de afval van den Predikant MOLINES, gezegd FLECHIER, die aan den voet der galg, waaraan BENEZET zijn leven eindigde, zijn geloof afzwoer. Aandoenlijk is het verhaal van het berouw en de boete des ongelukkigen, die naar *Holland* wist te ontkomen, en, naar het verhaal van N. CHATELAIN, te *Amsterdam*, onder tranen van het grievendste leedwezen en ontroostbaren jammer, veertig jaren lang een leven voortsleepte, toegewijd aan het kermen over zijne lafhartigheid, en hem nog niet genoegzaam, om hetgeen hij zijn onvergeeflijk misdrijf noemde, te betreuren. De vertaler heeft dit verhaal uit de *Pièces justificatives* van het Fransche geschrift met oordeel in den tekst gelascht. De aanmerking evenwel, dat dit tafereel geheel en al in den stijl van REMBRANDT is geteckend, hadden wij daar niet gewenscht. Het gevoel bij zulk een tafereel is te diep, te hartberoerend, dan dat wij het met een zeker kunstgevoel mogen vermengen. Niet minder treffend door het lijden zelve, zoowel als door de

eenvoudigheid des verhaals, is de gevangenneming en de dood van LAFAGE te *Montpellier*, 17 Aug. 1754, en van eenen anderen Predikant ROCHETTE, die met de drie gebroeders GRENIER werd ter dood gebragt, 19 Febr. 1762, en die de laatste der leeraren was, welke om den naam zijns Heeren den dood onderging. Van het lijden des eersten, LAFAGE, bestaat een vrij uitvoerig verhaal in verzen, eene ballade zoogenoemd, die al de kenteekenen draagt van het diepe gevoel des vervaardigers, den proponent LAPIERRE, die van echte godsvrucht en innige gehechtheid aan de martelaren getuigt, en in zijne boersche eenvoudigheid door de zaak zelve roert en treft, maar geene de minste poëtische verdiensten bezit. De vertaler had liever de klagt over den dood van BENEZET gewenscht; hij had ons - daar wij die toch missen - ter vergoeding wel eenige coupletten van deze kunnen mededeelen, louter als eene proeve van het geloof en de vroomheid van LAFAGE's geloofsgenooten.

Intusschen had de jammergeschiedenis van JEAN CALAS, die hier, bl. 255 en verv., uitvoerig verhaald wordt, den geest der verdraagzaamheid bij verschillende personen in *Frankrijk* opgewekt en gaande gemaakt. Hoewel de lotgevallen dezer rampzalige familie niet tot de geschiedenis van *de Kerken der Woestijn* behooren, staat het verhaal daarvan echter hier op zijne plaats, omdat het lijden van CALAS en de zijnen aan ieder, die nadacht, een krachtig bewijs was van verregaande onregtvaardigheid en geweldenarij, zelfs in hen, die geroepen waren het regt te handhaven. Één krect van verontwaardiging ging door *Frankrijk* en *Europa* op, en het is bekend, wat VOLTAIRE in deze zaak gedaan heeft. Maar men wane niet, dat mannen als VOLTAIRE en MONTESQUIEU den vervolgden hervormden eenige lafenis konden aanbrengen, en het is door den schrijver oordeelkundig aangetoond, dat de stellingen van MONTESQUIEU eer geschikt waren om de onderdrukking te bevorderen dan ze te verminderen. De sofismen van VOLTAIRE konden ook evenmin den hervormden welgevallig zijn als hunnen tegenstanders; zij dienden, om alle godsdienst omver te werpen. De verdiensten van VOLTAIRE zijn op verre na zoo groot niet, als men die weleens heeft willen doen voorkomen. ‘Zijne onverklaarbare ligtzinnigheid ten opzigte van het Christendom was oorzaak, dat de gemeenten zelfs geene enkele poging aanwendden, om hem hunne ongelukken ernstig te doen begrijpen,’ bl. 283. In het algemeen blijkt het, dat de toenmalige philosophie -

indien zij waarlijk zoo heeten mag - eigenlijk vergat het belang der waarachtige verdraagzaamheid in handen te nemen. Waarom? COQUEREL drukt zijne meening uit in eene plaats, H. VII, van het 2de Boek, die door den vertaler ons niet is medegedeeld: ‘c'est que la philosophie du dixhuitième siècle, soit par la néeessité de sa position, soit par la tendance de l'esprit francais, n'eut point de caractère positif et pratique. Elle s'en tint à de grandes et bélles generalités.’ Wij kunnen niet zeggen, dat deze verklaring de zaak genoegzaam oplost. Die wijsbegeerte miste de zuivere kennis en dien helderen blik, om de omstandigheden regt in te dringen en te doorzien; zij wilde dien niet, en de oppervlakkige spot van VOLTAIRE betooverde den wuften Franschman te zeer, om hem tot ernstige nasporingen op te leiden, die toch zoo hoog noodig waren, om die veranderingen te voorschijn te roepen, aan welke *Frankrijk* zoo zeer behoefte had. Hoe kon men dan de hoogere zaken der godsdienst onderzoeken en kennen? En dit moest, wilde men de ware verdraagzaamheid op den troon zetten. *Après nous le déluge!* zeide LODEWIJK XV, en hij drukte met die woorden het karakter van zijnen tijd en volk juist uit. De zondvloed is ook na hem gekomen, kort na hem, in vreeselijke ellenden, om de dartelende zorgeloosheid te verrassen, die geweigerd had het oor te leenen aan de dringende eischen eener bevolking, van alle zijden in de engte gebragt. Meer dan wat de wijsbegeerte hier en daar uitstrooide, hadden wij mogen verwachten van de pogingen van RIPPERT DE MONCLAR en zijne *Mèmoire Thèologique;* doch ook deze pogingen gingen van het regte standpuut nog niet uit. ‘Het geldt hier niet de geheele herstelling van de hervormde eeredienst: indien dat zoo ware, dan konden wij vijanden en dat wel geduchte hebben;’ zoo drukte hij zich uit. o! De hervormden hadden zich met de eenvoudige vrijheid vergenoegd. Ook DE MONCLAR's blik was niet helder genoeg: de uitkomst heeft het geleerd. Een bewijs evenwel, dat *Frankrijk* de hervormden vreesde, en eene verklaring, die ons het hardnekkig volhouden der dwangbevelen tegen hen duidelijk maakt. En toch was die vrees ijdel, als eene vergadering van 40 à 12000 Christenen zich door vijftien soldaten uiteen liet drijven. Maar men was gewoon van verkeerde denkbeelden uit te gaan; het zou tijd en moeite kosten, eer zij waren uitgeroeid. Minder hoop mogt men koesteren van de beraadslaging, met den Prins van *Conti* aange-

vangen, een man van een ‘wispelturig karakter, welks hoofdbestanddeelen waren: dapperheid, onbeschaamdheid (cynisme) en zucht tot oppositie.’ Wij twijfelen echter niet, of het een en ander, vereenigd met wat uit de zaak van CALAS voortvloeide, liet eenige goede denkbeelden na, die tot de eindelijke vrijheid medewerkten. De onderhandelingen over het oprigten eener protestantsche bank beduidden even weinig; de leeraren der woestijn zelve vertrouwden haar niet. Het is mogelijk, dat men te veel tot menschelijke middelen de toevlugt nam; doch wie zal het den lijdenden ten kwade duiden, die overal uitkomst zoekt, en te vaak eene wenk der Voorzienigheid tot redding meent te aanschouwen, waar alleen het bekrompen verstand zijne maatregelen beproeft? - Meerderen invloed hadden de werkzaamheden van COURT DE GEBELIN, den zoon van den waardigen ANTOINE COURT, te *Parijs*, die ten laatste door allerlei moeitevolle onderhandelingen tot eene zekere uitkomst leidden. Eindelijk daagde de morgen der verlossing, toen LODEWIJK XVI zijn edict gaf betreffende den burgerregtelijken staat der Protestanten, schoon nog niet volkomen aan alle eischen beantwoordende. Hij stelde zich toch niet ten doel - zoo als hij zich uitdrukte in zijn antwoord aan het Parlement - om de strafwetten tegen de Protestanten, welke de billijkheid en menschelijkheid verwerpen, af te schaffen; maar daar in mijn edict van geene Protestanten gesproken wordt, nademaal het mijne bedoeling is, om slechts ééne openlijke eeredienst in mijn rijk te hebben, moet er wel een wetboek van strafvordering op dit punt blijven bestaan. Voor het overige zal ik deze strafwetten, gelijk ook de andere, weldra matigen, enz., bl. 470. Waarlijk eene geringe zekerheid, en een vrij weifelend besluit! Doch de nationale vergadering gaf weldra hare verordening, en aan de omwenteling hadden de hervormden hunne vrijheid te danken.

Hier eindigt COQUEREL zijne belangwekkende geschiedenis, waarvan hij getuigt - en dit getuigenis bevat eene verhevene waarheid - ‘dat er weinig gebeurtenissen zijn, waarin de vinger der Voorzienigheid meer zigtbaar is, dan in de geschiedenis der woestijn van *Frankrijk*.’ Eere het hart en het Christendom van den geschiedschrijver dezer ellenden en dwingelandij, die zijn werk met dit slot kon eindigen: ‘daardoor zal men den roem van een zoo schoon verleden het meest verhoogen, dat men van deszelfs nagedachtenis alle gevoelens van wraakzucht

en haat verbant. Het zij ons eindelijk vergund dit al te vlugtig en al te onvolkomen tafereel van zulk een verbazend werk te besluiten met de woorden van THEODORUS BEZA, dat sieraad der wetenschappen en der hervorming, die getuige was geweest van de geweldige beroerten en van de verschrikkelijke worstelingen ter zake van de vrijheid, en die in zijnen hoogen ouderdom tot HENDRIK IV zeide: “dat het zijn wensch was, dat de Franschen elkander mogten liefhebben!”’

Wij willen het den schrijver wel niet gaaf toestemmen, als hij zijn tafereel al te vlugtig en te onvolkomen noemt; maar wij hadden toch gaarne nog meer gewenscht. Misschien wenschen wij te veel, daar de auteur geene eigenlijke kerkgeschiedenis van de kerken der woestijn wilde geven. Doch het is juist zulk eene geschiedenis, die wij zouden wenschen. Hij geeft ons eenige wenken, doch ook niets meer. Zoo veel zien wij, dat de kerken in het algemeen overeenstemden met de oude Calvinistische leerstellingen in de kerk van *Frankrijk* aangenomen. Twisten liepen alleen over mindere punten van kerken-ordening of grensbepaling. Hier en daar vinden wij sporen van verval in de zeden, bij ernst en strengheid in de handhaving der tucht, maar ook van den invloed, dien de Hervormden op de Roomschen oefenden, zoodat de laatsten meermalen tot hen overgingen. Proeven ontmoeten wij van moed, ijver en geloofskracht, vooral in verschillende leeraren, en tot dat alles ware nog meer te voegen, indien de geschiedschrijver niet al te streng was geweest in de opneming van verhalen omtrent de gemeenten en hare lotgevallen. Die verhalen zijn in de streken, waar zij te huis behooren, bij overlevering bewaard; ‘maar in de tragische en rouwvolle jaarboeken der woestijn is het niet noodzakelijk de overleveringen bij echte bescheiden te voegen, en de wezenlijke daadzaken met twijfelachtige legenden te omgeven;’ zoo schrijft COQUEREL, en al kunnen wij niet anders dan zijne naauwgezetheid prijzen, misschien is er toch veel in die overleveringen, dat de gemeenten der woestijn en bijzondere leden karakteriseert. Zoo geheel twijfelachtig kunnen zij wel niet zijn; de kinderen en kindskinderen dier getrouwen leven nog ten minste voor een deel, en men zal voor de zuivere bewaring dier gebeurtenissen wel met innige belangstelling gezorgd hebben. - Van dit eene zijn wij intusschen verzekerd, dat wij hier waarheid, niets dan waarheid, voor ons hebben, zoo als zij ontleend is aan de Handschrif-

ten van ooggetuigen, en van hen, die in de droefenissen en werkzaamheden dier tijden zijn gemengd geweest. Vooral leverden de Handschriften van RABAUT, predikant te *Nimes*, cen' rijken schat. Zij zijn ook van eenen man, wiens ijver, beleid, geloof, wijsheid en geestkracht, naast den Almagtige, de steun waren der bedrukte kerken; van eenen man, die zijn gansche leven aan het heil der verdrukten had toegewijd, die, schoon hem meer dan eens de gelegenheid werd aangeboden, om de ellenden der vervolging buiten zijn vaderland te ontwijken, niet aarzelde, om midden in het gevaar te blijven, en te deelen in het lijden zijner geloofsgenooten. Het is in dien man karakteristiek, dat hij zich veel met de profetiën bezig hield, de hoop koesterde op een zigtbaar duizendjarig rijk, en het vertrouwen voedde op de incensmelting van alle Christelijke gezindten. Moest niet het Chiliasmus eene magtige vertroosting opleveren voor eenen man, die de verdrukkingen der gemeenten dagelijks zag en in zijn eigen persoon ondervond, en de verwachting des vredes op aarde, onder CHRISTUS opperheerschappij, hem staande houden onder die herhaalde aanvallen der boosheid, welke het bloed van Gods knechten deed stroomen? - Hoe spijt het ons, dat COQUEREL bij het eindigen zijner geschiedenis, tegelijk RABAUT geheel laat varen! Hij had ons nog het een en ander van den geleerden COURT DE GEBELIN berigt, maar van RABAUT's laatste dagen zwijgt hij. De grijsheid en rust van zulk eenen man moeten belangvol zijn geweest. Eene levensbeschrijving van hem zou ons hoogst welkom zijn, zoowel als eene geschiedenis van het meer inwendige leven van de kerken der woestijn. Onze wensch zal wel niet doordringen tot den Heer COQUEREL, en wij zullen dien dan ook niet nader aandringen.

De vertaler heeft zijne taak met eere vervuld. Hij heeft niet slaafsch vertaald, maar met oordeel sommige stukken verplaatst, enkele uit de bijlagen in den tekst overgebragt, somwijlen, en toch niet te veel, verkort. Enkele onnaauwkeurigheden konden wij aanwijzen, b.v. dat hij het woord *bizarre* eens, bl. 2, door *wreed* heeft vertaald, en bl. 3 door *zonderling*, hetwelk meer met de oorspronkelijke beteekenis overeenkomt. Het woord *verbannen*, bl. 17, door *déraciner*, is te flaauw; in plaats van *maarschalk de Perusse*, bl. 142, moet gelezen worden: *de Marquis de Perusse, Colonel van het regiment van Normandië*, en voor *predikant*, bl. 326, *president*. Doch dit zijn enkele

onnaauwkeurigheden en van weinig belang. Wij eindigen met het motto (des vertalers) van dit II^{de} Deel, dat ons beter beviel dan dat van het I^{ste} Deel; het is aan HAGENBACH ontleend: ‘Onze tijd en ons verweekt geslacht moet het weten, wat het onzen vaderen gekost heeft, de banier der waarheid onder ons op te rigten, en uit de offers, die gevallen zijn, moet het woord des Apostels ons tegenstralen: gij zijt duur gekocht; zoo verheerlijkt dan God in uw ligchaam en in uwen geest, welke Godes zijn.’

Q. Horath Flacci Epistola ad Pisones.

Disposuit *J.G. Ottema*. Leovardiae, apud G.T.N. Suringar. MDCCCXLVI.

Het verband, waarin de verzen van HORATIUS *Ars Poetica* staan, is niet altijd even duidelijk; de draad, die de verschillende regels aaneenknoopt, ontsnapt meermalen zelfs den meest scherpzigtigen lezer. Vandaar vele uitvoerige, omslagtige verklaringen - verklaringen, waarover bij den dichter waarschijnlijk meermalen een glimlach zou zijn opgekomen - door welke vele geleerden van vroegeren niet slechts, maar ook van lateren tijd, den zamenhang voor ieder kennelijk wilden maken. Het gevoel, dat deze ophelderingen niet altijd voldoende waren, en het voorbeeld, dat de kritiek bij andere schrijvers had gegeven, deed naar een beter middel omzien. Dat middel meende men gevonden te hebben in eene verplaatsing van regels en van geheele brokstukken; door zulke verschikking wenschte men de bestaande zwarigheden uit den weg te ruimen, en den regelmatigen, geleidelijken voortgang van het dichtstuk te bevorderen. Het werk van den Hoogl. PEERLKAMP, die, door en door vertrouwd met de Latijnsche poëzij en vooral met HORATIUS, uit innerlijke bewijzen eene andere orde der praecepta wilde doen volgen, schijnt den Heer O. op de gedachte te hebben gebragt, om ook zijne pogingen aan te wenden - maar op eene geheel verschillende wijze. Innerlijke bewijzen schenen hem te veel subjectief; daarom zag hij liefst naar uiterlijke, en meende ze in de gedaante van het boek te vinden, uit hetwelk onze HSS. zijn afgeschreven. Hij ver-

moedde eene verwarring in de bladzijden; rekende na, en bevond, dat, als hij 13 regels of de veelvouden daarvan bijeen nam, en deze anders rangschikte, er eene geleidelijke volgorde ontstond, naar welke hij dus de *A.P.* afschreef en drukken liet. De hypothese, waarop dus deze geheele uitgave berust, is, dat het HS., waaruit wij de tegenwoordige HSS. en verder de afdrukken bezitten, een boekje was van 36 bladzijden; dat deze toevallig zijn losgeraakt en ongelukkig verkeerd zijn zamengevoegd, en dat wij aldus - wie weet hoevele eeuwen? - met allerlei duisterheden hebben te worstelen gehad, zoodat wij HORATIUS nimmer hebben kunnen begrijpen.

Deze hypothese heeft weinig schijn van waarheid. Wij herinneren, dat bij de Romeinen *gewoonlijk* rollen werden gebruikl, al laat zich ook bewijzen, dat gebondene boekjes van het formaat der onze niet geheel onbekend waren. Bij eene dusdanige rol nu is de verandering moeijelijk denkbaar; vgl. BECKER, *Gallus*, Vol. I, p. 165. Daarenboven rijst terstond de vraag op: wanneer heeft deze verwarring plaats gegrepen? Natuurlijk niet bij het leven van den dichter zelven, die dan wel in staat zou geweest zijn, die orde te herstellen, welke hij zelf had gevolgd. Kort na zijn' dood? Maar toen bestonden er reeds verscheidene afschriften van. In latere tijden dan? Maar elk jaar bragt tallooze afschriften voort, niet te *Rome* alleen, maar ook in de provinciën; want de werken van HORATIUS werden veel gelezen. - Ja, ik wenschte wel een' stap verder te gaan, en den Heer OTTEMA te vragen, waarom hij geen enkel bewijs heeft aangevoerd voor dit ééne Handschrift, zonder hetwelk geheel zijne vooronderstelling volkomen vervalt. Het bij uitnemendheid groote aantal van HSS. - weinige schrijvers kwamen tot ons in zoo vele afschriften - maakt dit reeds onwaarschijnlijk; de zuiverheid van den tekst vermeerdert die onwaarschijnlijkheid (hoewel de schrijver er belang bij hebben kan, om deze zuiverheid van tekst te ontkennen, al was het slechts wegens de veelvuldige emendatiën, die hij in zijne uitgave heeft opgenomen). ORELLI, wiens tekst men toch wel eene leesbare zal willen noemen, verklaart, Praef. V. I, p. VII, dat in de vijf boeken Oden slechts eene lezing is opgenomen, welke niet steunt op het gezag van één' Codex of meerdere. Nu noeme mij de Heer O. éénen schrijver der oudheid, die, uit één HS. tot ons gekomen, eene zoo groote zekerheid van tekst bezit. Prof. PEERLKAMP bewijst zelfs, Praef. p. XXIII, dat het niet waar schijnt, dat al onze Codices in de recensie van MAVORTIUS hunnen

oorsprong hebben; hoeveel te minder dan in een' Codex. - Wanneer de Heer O. niet een enkel bewijs voor deze zijne stelling bijbrengt, dan duide hij het ons niet ten kwade, wanneer wij daarvan niets gelooven.

Waarom toch heeft de uitgever volstrekt geen' acht gegeven op die vele latere schrijvers, welke woorden van HORATIUS aanhalen; daarin had hij eene bevestiging van zijn gevoelen kunnen vinden, of misschien was hij daardoor van zijne opvatting afgebragt. Even weinig is gebruik gemaakt van de scholiasten, die hier wel stellig van groot nut zouden geweest zijn. Op die wijze ware het mogelijk geweest, althans met eenige waarschijnlijkheid, den tijd te vinden, waarop die verandering had plaats gehad. - Alleen, wanneer de schrijver dit middel naauwgezet had beproefd, en ons de resultaten van zijn onderzoek had medegedeeld, zoude zijne behandeling - ook al bleef de vooronderstelling min waarschijnlijk - eene wetenschappelijke geweest zijn.

Ondertusschen, indien werkelijk telkens door verschikking van een getal van 13, 26, 39 regels eene geleidelijker volgorde ontstond, dan zou dit gelukkige toeval zoo groot zijn, dat wij, onzes ondanks, tot het geloof aan het andere ongelukkige toeval zouden gebragt worden. Maar ook deze arithmetische methode faalt. Want van de 36 bladzijden komt het uit op 17; maar met de meerderheid 19 komt het niet naauwkeurig uit, althans, - wat op hetzelfde nederkomt - eerst wanneer de Heer O. eenige regels er uitgenomen of bijgevoegd heeft - gewoonlijk om geene andere reden, dan omdat anders het getal van dertien zou worden geschonden. Voor *4* bladzijden echter bestaat nog eene andere oorzaak.

Het blijkt dus, dat de schrijver niet streng bij zijne hypothese is gebleven; maar, om zijne stelling vol te houden, de toevlugt heeft genomen tot verschuiven, invoegen en uitlaten, dat gewoonlijk niet is geschied ten voordeele van het dichtstuk, en waarvoor wij geen' grond ter wereld kunnen opsporen. Op bl. 7 is tusschen vers 135 en 136 ingevoegd 240-243; tusschen 274 en 275 lezen wij 83-85, 73-82; tusschen 280 en 281 staan 214-216; tusschen 157 en 158 vers 175-178; tusschen 184 en 185 338-340. Meestal geeft de schr. zelf daarvoor slechts eene zeer onbeduidende reden op; vooral verwonderde ons dit argument: ‘eoque lubentius hos versus expungo, quia deletis his numerus tredecim versuum paginae redditur,’ p. 18, hetwelk meermalen herhaald

wordt, b.v. p. 26, 28. De Heer OTTEMA gevoelt immers, hoe zeer op die wijze zijne kritiek in eenen cirkel rondloopt? Evenzoo is het mij onverklaarbaar, hoe met des schrijvers veronderstelling bestaan kan, dat p. XXXI van het oorspronkelijke HS. bevatte vs. 408-418 en r. 86 en 87, terwijl op p. XXIX vers 88 bovenaan staat. Overigens is door deze verplaatsing het begrip der *Ars Poëtica* niet veel gemakkelijker geworden, de zamenhang niet helderder; maar die geen vreemdeling in HORATIUS is, weet ook, dat men eenig gedeelte naar een' anderen kant overbrengen kan, zonder veel bezwaar, zonder dat daardoor de orde *geheel* verstoord, het regte begrip *geheel* onmogelijk gemaakt wordt. Daarenboven geeft de wijze van drukken een moeijelijk overzigt, en de herinnering aan vroegere lezingen geeft aan deze uitgave iets vreemds, en maakt het bezwaarlijk hierover een billijk en juist oordeel uit te brengen.

Mogen wij den Heer O. eene vraag doen? Vindt hij, dat HOR. in zijne overige gedichten, vooral *Sermones* en *Epistolae*, zoo bijzonder logisch redeneert? Of dat ook daar eene verwisseling te bemerken is? Het laatste schijnt men te mogen vermoeden uit de aanteek. op vs. 204, waar hij 12 verzen, namelijk 202-213, naar de *Epist. ad Aug.*, tusschen vs. 144 en 145 invoegt. In dat geval verwachten wij eene uitgave van al de werken van HORATIUS, waarin de schr. zijne meening verder behoorlijk zal kunnen uiteenzetten, en waarop menig hoofd zich zal kunnen suf denken. Hij dient dit wel te doen om zich gelijk te blijven; want anders ware de onregelmatigheid te groot. Of wil de schr. zijne toevlugt nemen tot het beweren, dat in de satirische poëzij minder een geregelde gang wordt gevorderd, dan in de didactische? Ik vrees, dat hij dan de *Ars Poëtica* slechts ten halve begrepen hebbe.

Wij kunnen alzoo - en wij hopen de gronden van ons onvermogen te hebben aangewezen - de hypothese van den Heer OTTEMA niet aannemen; maar hiermede is onze taak op verre na niet geëindigd; want deze uitgave bevat nog verscheidene emendatiën en conjecturen, die - om ze meer schijn van zekerheid te geven? - in den tekst zijn opgenomen. Ook dit onderwerp vereischt eenige aandacht. Zoo vinden wij, r. 26 (der gew. uitg.), *lenia* gedrukt voor *levia;* r. 28, *cautus* voor *totus*, zonder dat eenig HS. hiertoe grond of aanleiding geeft. In r. 32 leest de schr. *tenues faber ungues*. Ware dit de lezing geweest van het HS., hoe is dat dan toch wel veranderd in *faber unus et ungues*, wat de gewone uitgaven hebben? In

vs. 3 staat voor *ut, sed*, met eene geheele verwringing van r. 3 en 9. Vs. 139. Hier leest de schr. *parturiat montem, nascetur ridiculus mus*, dewijl het singul. *mus* niet goed overeen komt met den plur. *montes*. De conjunct. wordt door *quamvis parturiat m., nascetur tamen* verklaard. Maar nu werd er een voorbeeld gevorderd, om te bewijzen, dat *parturire* in zijne eigenlijke beteekenis een' objects. accusat. bij zich hebben kan. Waarschijnlijk zullen zich de lezers wel niet zoo aan dien plur. hebben geërgerd, dat zij het onnatuurlijke en onbehagelijke beeld van een dichter, *parturiens montem* en *enixus murem*, daarvoor in ruil wenschen te ontvangen. Op vs. 36 vinden wij eene aanteekening, merkwaardig genoeg om over te nemen: 'Non tamen mirum videri potest, cum, qui in Epist. ad Lollium felicissime reddiderat exordium Odysseae, nune minus feliciter idem iterum tentavisse.' Daaruit moet men opmaken, dat HOR. juist niet scherp toezag, of zijne verzen wat beter of wat minder uitvielen. Zou hij dan niet liever hetzelfde goede vers herhaald hebben, zoo als Sat. I. 6, 74, en Epist. I, 1, 56? Deze zelfde aanteek. bevat eene verbetering op Epist. I, 2, 19, waar *qui domitor Trojae* veranderd is in *domita Troja*, omdat dit nader bij de woorden van HOMERUS komt! In vs. 46 wenscht de Heer O. voor *tenuis, timidus*, hetwelk ons echter met *cautus* een weinig pleonastisch schijnt. Voor *serendis* verlangt hij *creandis*. Altijd ten onregte. Want laat men aan *serere* de beteekenis van 'zaaijen,' dan is *creandis* daarvan slechts eene verklaring; maar neemt men het, wat stellig de voorkeur verdient, voor 'verbinden,' dan is deze gissing nog des te vreemder. Vs. 85 wordt aldus verklaard: 'nomen signatum praesente nota non est nomen priscum et cognitum, sed novum fictumque nuper, cui, ut ab omnibus intelligatur fidemque habeat, indita est forma non barbara aut obsoleta, sed recens et usitata.' Wie oordeelt deze verklaring helder? Is zij wel volkomen in overeenstemming met den zin en de woorden van HORATIUS? In r. 59 leest men voor het gewone *ut silvae foliis* etc. *silvarum folia ut pronos mutantur in annos*. Waartoe toch deze prozaïsche emendatie in den tekst gedrukt, daar zij naauwelijks eene plaats in de aanteekening verdiende? Al de volgende regels zijn door elkander gezet. In vs. 68 slaat de schr. voor: *si talia*, in plaats van *mortalia*, dewijl hij meende, dat *mortalia* en *peribunt* een onverdragelijk pleonasme veroorzaakten, en het hem te hard voorkwam, om *mortalia facta* in den zin van *morta-*

lium facta op te nemen. Wel stellig is deze laatste reden ongegrond; voorbeelden van zulk eene constructie op te geven, ware bijna dezen of genen Rom. dichter uit te schrijven. De eerste wordt weggenomen, omdat de tegenstelling valt op *facta* en *sermones*. 'Worden de daden der menschen der vergetelheid ten prooi, hoeveel te meer hunne taal.' R. 222 leest men in deze uitgave aldus: '*Mox etiam ex agro Satyros mandavit*.' Ook geeft de schr. nog eene andere verbetering in bedenking: '*Mox etiam in Satyros homines mutavit*,' welke laatste gerust achterwege had kunnen blijven. De eerste is echter in den tekst opgenomen, hoe stout de verandering ook zij. Waarom kan den *nudavit* niet staan in de beteekenis van *nudos induxit?* En wat beteekent toch *mandare ex agro?* Is het *arcessere?* Waarom dan geen voorbeeld ten bewijze? Voor den regel 303: *munus et officium nil scribens ipse docebo*, leest de Heer O.: *munus scribendi, nil.s. i.d.*, waarvoor de reden is ontleend uit eene waarschijnlijke vergissing van den afschrijver met vs, 309: *scribendi recte*. Welke zwarigheid had dan de gewone lezing? Vs. 120. Hier wil de schr. *scena inhonoratum si forte reponis Achillem* voor *scriptor honoratum*. Deze verandering is, met andere vergeleken, weinig koen; maar is zij noodig? is zij waar? Neen, HORAT. kon ACHILLES moeijelijk een epitheton geven, ontleend aan eene omstandigheid, die voorbijgaande was. De roem en eer van ACHILLES was wel zoo bij de Grieken gevestigd, dat hij door HORAT. met volle regt *honoratus* kon genoemd worden. Zie Il. IX, 604: *ἶσον γάρ σε θεῷ τίσουσιν Ἀχαιοί*. Vgl. 631: *τῆς* [*φιλότητος*], *ἣ μιν παρὰ νηυσὶν ἐτίομεν ἔξοχον ἄλλων*. In diezelfde noot vindt men nog een scherpzinnig onderzoek over de uitdrukkingen *fabula ponitur*, wordt opgevoerd, en *persona ponitur scena*, wordt ten tooneele gevoerd. - Het opgegevene en gezegde zal, hoop ik, voldoende zijn, om den lezers eenig denkbeeld te geven van den moed, waarmede zich de Heer O. over het vooroordeel eener vulgata, en over het geloof aan handschriften durft heenzetten. De lezer kan zien, hoe geheel vrij hij is van alle banden, waardoor zich soms de kritiek gekneld voelt.

Wij gaan over tot de verzen, welke de Heer O. voor ondergeschovene verklaart. Het getal dezer is niet minder dan 18. Zij worden alle veroordeeld wegens inwendige bewijzen, welke dus volgens des schrijvers eigene meening, Praef. p. I, subjectief en van betrekkelijk geringere waarde zijn. Voor geen enkelen regel bestaat eenige de minste grond in de HSS.; van

geen enkelen laat zich vermoeden, waarom hij zou zijn ingeschoven. Maar elke bladzijde moest immers in het bezit worden gesteld van *dertien* regels, niet meer, niet minder; de kritiek is in de hand des schrijvers eene soort van *Procrustes*.

Vs. 65, 66 worden verworpen, daar van deze droogmaking der Pontijnsche moerassen geene melding wordt gemaakt. Maar evenmin worden de dijken aan den *Tiber*, in vs. 67, elders vermeld. Is het noodig aan te nemen, dat HORAT. spreekt van een' voltooiden arbeid? Kan hij het oog niet gehad hebben op groote, belangrijke werken, waartoe wel nog slechts het plan bestond, maar waarover toch toen te *Rome* reeds veel gesproken werd? - Vs. 99,100 worden veroordeeld, maar onverhoord. Vs. 121 omdat het uit glossen schijnt zamengesteld. Anders is het nog al een zonderling glossema, om *jura neget sibi nata* te verklaren door *iracundus*, en *sit Medea ferox* door *acris*. Vs. 254 heeft vele verklaringen uitgelokt, vooral het laatste gedeelte: '*non ita pridem*,' - het eerste was reeds lang goed begrepen -; welke woorden echter zeer wel kunnen worden verklaard, wanneer men aanneemt, dat HORATIUS niet met historische naauwkeurigheid het woord *pridem* heeft gebruikt. Vs. 307: *unde parentur opes, quid alat formetque poetam*, wordt weggecijferd, omdat HOR., volgens den schr., de beoefening der poëzij niet als van eene voordeelige kunst aanraden kon; juist alsof men *opes* niet van de gaven des verstands te verstaan had. Ten andere, omdat *alat formetque* een *ὕςερον πρότερον* is; waaruit men opmaken kan, dat de schr. deze woorden verstaat van de geboorte en opvoeding des dichters, niet als dichter, maar als mensch. Anders toch is de zamenvoeging van beide woorden en hunne volgorde de eenige juiste. Het verstand moet eerst op zijne kracht zijn, vóór de smaak kan gevormd worden. - De volgende regel verdwijnt, omdat hij HORAT. onwaardig is. - Dewijl de schr. vs. 310 niet begreep, verwierp hij het. Zeer ten onregte. Want hier spreekt de dichter niet uitsluitend alleen van de dramatische poëzij; uit de werken der Socratische school moest de dichter menschkunde en zedekunde leeren. Wie nu kan vragen, in welke betrekking deze tot de poëzij staan? Wie vooral, die HORATIUS heeft bestudeerd en genoten? Met evenveel regt had de Heer O. ook de volgende verzen kunnen veroordeelen, die de bedoeling van den dichter nader aanwijzen. - Vs. 333-337 zijn verworpen, omdat zij noch met het voorgaande, noch met het volgende, noch met iets in den geheelen brief in verband

staan. ‘Sunt versiculi memoriales ex nescio quo libro scholastico, qui puerorum educationem aut docendi methodum, vel simile quid tractasse videtur.’ Dat de schrijver deze verzen verwerpt, is duidelijk; minder duidelijk, aan welk eene soort van boek hij hunnen oorsprong toekent; want wat beteekent een *liber scholasticus*? Valt eene dergelijke soort onder het zwak der Romeinen? Of bewijst iets in deze verzen, dat hun oorsprong in de middeleeuwen moet gezocht worden? Hoe deze regels in HOR., *A.P.*, zijn aangeland, wordt niet zóó opgegeven, dat men zich de zaak helder kan voorstellen, zoodat wij geneigd zijn, nog liever de verzen, wier verband ongetwijfeld zeer moeijelijk te vinden is, op hunne plaats te houden, dan de manier goed te keuren, waarop de Heer O. tracht te bewijzen, dat zij in de *A.P.* zijn gekomen. - Vs. 394, 395. *Dîctus et Amphion, etc*. Deze twee regels worden verbannen, omdat zij zamengesteld schijnen uit Od. III, 2, 2: *Movit Amphion lapides canendo*, en Epist. II, 1, 135: *docta prece blandus*. Uit QUINT. I, 10, zou dan verder iemand *et saxa* hebben geput; deze aanteekening zou dan door een' ander' tot een distichon zijn gevormd. Allezins wordt er eene hooge mate van scherpzinnigheid gevorderd, om tot zulk eene verklaring te geraken. Maar kan men er bewijzen tegen aanvoeren? Ik vrees, zoo weinig als vechten tegen eene schim. Hoevele honderden verzen verdwijnen op dezelfde wijze, door hetzelfde argument: dat iets dergelijks ook op andere plaatsen met weinig verschillende woorden uitgedrukt staat. Vs. 304, 5, 6 zijn door den Hoogl. PEERLKAMP veroordeeld, en de Heer O. kan ze best missen. Want het ongelukkige getal van 13 wil het.

Menigmaal had de meening, dat óf verzen, óf gedeelten van eenig werk ingeschoven waren, of dat ook wel een geheel boek ten onregte aan eenig' schrijver werd toegekend, groot nut, ook al was het gevoelen niet waar, want het wekte onderzoek op; het gaf aanleiding tot herhaalde behandeling der opgeworpene zwarigheden, het leidde tot beter begrip des schrijvers, en altijd werd het verstand er door gescherpt, de kritiek er door gevormd. Maar zal dit het gevolg er van zijn, dan moeten bewijsgronden worden aangevoerd; zulk een gevoelen moet niet geuit slechts, maar ook bewezen worden. - Geschiedt dit niet, dan is het werk vruchteloos; de arbeid wordt beschouwd als niet gedaan, en zoo zal ieder, die met aandacht de aanteekeningen des Heeren O. nagaat, genoodzaakt

zijn te oordeelen over deze uitgave. In een werk, dat zich bezig houdt met de hooge kritiek, ziet men met bevreemding een geheel gemis aan kritische behandeling.

Verder stelt nog de Heer O. voor, dezen brief te beschouwen als uit twee brieven bestaande; van welke de eerste aan den vader en de beide zoons is geschreven, de laatste aan den oudsten der zonen. In den eersten spreekt HOR. telkens in het meervoud: '*credite Pisones; pater et juvenes patre digni;*' in den laatsten in het sing: '*tu - audi; notandi sunt tibi mores*.' Wanneer men de verschikking niet aanneemt, kan men ook dit gevoelen, dat er onafscheidelijk mede verbonden is, niet goedkenren, noch voor waarschijnlijk houden. Ook meent de schrijver nog eene andere verdeeling te hebben bespeurd in vier deelen, waarop ook de woorden van QUINT., VIII, 3, 60, doelen: 'in prima parte libri de Arte Poetica.' Deze verdeeling meenen ook anderen te hebben gevonden, maar schrijven ze niet aan HORATIUS zelven, maar aan de Grammatici toe.

Wij hebben ons verslag geëindigd, ons oordeel gezegd, en, zoo wij hopen, bewezen. Welligt, zoo dachten wij soms onder het schrijven dezer beoordeeling, glimlacht de schrijver, als hij ze leest, over ons weinig inzigt, want het vermoeden rees bij ons bij wijlen op: Bedoelde de Heer O. misschien ook eene persiflage te schrijven op de kritiek, zoo als die zich somtijds van alle banden ontslagen acht? Dit vermoeden kon nog meerderen schijn verkrijgen door eene vergelijking met eene andere uitgave, door denzelfden schrijver bewerkt voor een dozijn jaren, en die, zoo deze laatste geene persiflage is, een bewijs oplevert voor de waarheid der stelling: *les extrèmes se touchent*.

Zierikzee, Sept. 1846.

MOLL.

Wat moet het zwaarste wegen?

Of, wat is de Nederlandsche burger verpligt aan zijn Vaderland, zijn huisgezin en zich zelven, omtrent de landverhuizing. Uitgegeven tot nut en voorlichting van 't algemeen. Te Deventer, bij A. ter Gunne. (*sine anno*), 15 bl. 8°.

Een kras boeksken. Het eischt opmerkzaamheid, minder om zijne innerlijke waarde, dan omdat het kan gelden als een teeken des tijds. Het moet tot schrijver hebben eenen man, die

met de pen weet om te gaan, en den toon weet aan te slaan, welke bij de groote menigte ingang vindt; het verraadt kennis van zaken, ofschoon het die niet opregt gebruikt.

‘De bewoner van ons vaderland vergelijkt den toestand van hetzelve met dien van een ander, gelukkiger, land, en vooral met *Noord-Amerika*, omdat daarheen de rigting van de openbare meening gevestigd is. Hij vergelijkt de vooruitzigten van den burger hier, met die van den burger daar, de omstandigheden zoo veel mogelijk gelijkelijk handelende, en wat moet zijn oordeel zijn?’ (blz. 8). Ziedaar het kort bestek van het geheele geschrift. En nu is de vergelijking voor het vaderland zeer ongunstig. Hier zoekt het volk naar werk, dáár zoekt de arbeid den mensch; hier wordt meer verteerd dan verdiend, dáár meer gewonnen dan verbruikt; hier liggen de kapitalen ledig, dáár is gebrek aan kapitaal; hier wordt de boer langzamerhand arbeider, dáár wordt de arbeider spoedig boer; hier drukt eene aristocratie van geboorte en van geld op de menigte des volks, dáár is het volk meester; hier beperkte vrijheid van geloof, dáár bemoeit zich geene regering met godsdienst en hare vormen, noch tot bescherming en ondersteuning, noch tot vervolging; hier Nederlandsche moeraskoorts, dáár een gezond klimaat.

‘Dat hij ons wederlegge die het kan!’ roept de schrijver bout uit. Wij zullen het niet. De schrijver moet zelf al te wel weten, dat de waarheid, die hij hier spreekt, slechts halve waarheid is, en dat de andere helft, welke hij moedwillig verzwijgt, haar tot onwaarheid maakt. Wij laten het aan zijn auteursgeweten, om daarover met hem te regten: en wij laten aan het geweten van den mensch, die zegt: ‘tot nut en voorlichting van 't algemeen’ te spreken, de taak, om het hem te verwijten, zoo hij ook maar éénen rampzalige tot eenen onbezonnen stap gebragt zal hebben. Hij wege zelf de zwaarte der schuld, die op hem drukken zal, wanneer hij ook maar éénen beangsten huisvader zal hebben verleid, om voor de zijnen welvaart en geluk te zoeken, dáár, waar het volk meester is, maar waar de individu geene bescherming, naauwelijks regt vindt; waar kapitalen bestemming vinden, maar waar de vermogende landverhuizer door bedriegers en plunderaars wordt opgewacht; waar de arbeid naar handen zoekt, maar waar de arme vreemdeling in handen van zielverkoopers valt; waar de natuur hare heerlijkste schatten verkwist, maar waar de immigrant naar de wildernissen van het westen wordt opgedrongen, om ze bewoonbaar te maken; waar het geweten

vrij is, maar waar de ontwikkeling van geest en ziel in eene doodsche eenzaamheid verstikt wordt; waar in bewoonde streken het klimaat gezond zijn kan, maar waar de verre landontginner, in zijne boschhut, verstoken van hulp, beroofd van al de gemakken des levens, waaraan hij zich gewend had, door teleurstellingen overstelpt, door gebrek misschien van de zijnen afgescheurd, onder ellende en kommer bezwijkt.

Het boekje is een teeken des tijds, zeiden wij. De landverhuizing, bij ons vóór weinige jaren - maanden bijna - nog alleen het onderwerp van enkele staathuishoudkundige beschouwingen, is thans eene zaak des volks geworden. Is de oorzaak daarvan eene, dikwerf zoo raadselachtig zich ontwikkelende, beweging, die zich van de gemoederen des volks meester maakt, zonder dat men nagaan kan, waarom, hoe, waartoe? Of is het de werkelijke, dadelijke, bestaande behoefte, die eene overvloedige bevolking ten lande uitperst? Of is het eene ernstige ontevredenheid met de wijze van bestuur, een diep besef, dat de staat in zijne bestaande vormen niet meer aan zijne verpligtingen tegenover den burger kan voldoen, 't welk den burger alle banden, welke hem aan het land zijner vaderen moeten hechten, doet verscheuren - schoon het pijnlijk zij - om elders vrede voor het gemoed en zekerheid van heilige regten te zoeken? - Iets van dit alles, welligt. Genoeg, het verschijnsel bestaat: en wanneer in zulke volksbewegingen zich zoo bepaalde verschijnselen openbaren, dan is het veelal ijdel, immers reeds te laat, om nog naar de oorzaken te zoeken. Het eenige, wat er dan te doen overblijft, is de beweging ten beste van het algemeen welzijn te rigten en te leiden.

Landverhuizing, ook op eene groote schaal, kan op zich zelve niet als een kwaad beschouwd worden. Maar zij gaat gemeenlijk van velerlei kwaad vergezeld, dat, althans gedeeltelijk, gestuit en zelfs in goed verkeerd kan worden. Dit te doen, is de taak van hen, wier verkregene kennis en ondervinding eene meestal onkundige menigte met raad en voorlich ting kan bijstaan: het is de pligt der regering. Het behoeft geen betoog meer, dat die taak niet vervuld wordt in geschriften als hetgeen voor ons ligt, en dat zich niet in het geringste boven het scheeve oordeel der onkundige menigte verheft, maar dezelfde uitvoerige opsomming van al het leed, dat hier gedragen wordt, tegelijk met dezelfde onbestemde uitzigten op een' beteren toestand elders, bevat, als waardoor het grootste aantal der landverhuizers zelven reeds verlokt wordt, om van verandering verbetering in hun lot te hopen. De schrijver raadt

aan, om naar *Noord-Amerika* te trekken. Waarom? Omdat de openbare meening daarheen gerigt is. Het ware beter geweest, indien hij getracht had, dier meening eene andere rigting te geven. *Noord-Amerika* is welligt voor de landverhuizing uit *Nederland* de minst geschikte bestemming van alle. De Engelschman komt daar onder stam- en spraakgenooten: hij is er zoo goed als te huis. De Duitscher vindt er vier millioenen, die zijne taal spreken, en Duitsche zeden en Duitschen zin behouden hebben. De weinige Nederlanders (en betrekkelijk zullen het altijd *weinigen* zijn) zullen er alras hunne nationaliteit moeten opofferen, en geen dragelijk leven vinden, tenzij zij zich geheel in een dezer vreemde elementen oplossen. Dat is reeds eene harde noodzaak, waaronder velen zullen bezwijken. En indien zij met tegenspoed te worstelen hebben, geen landgenoot, die hun de helpende hand toesteekt, die hen in die nieuwe wereld, waar alles hun nieuw en vreemd is, inwijdt en den weg wijst. Ware het niet verkieslijker de openbare meening op de *Kaap* te wijzen, waar nog zulk een krachtig Hollandsch element heerscht?

Men spreekt veel van het nadeel, dat de emigratie voor de achterblijvenden, voor den Staat, medebrengt. Er is te veel voor en tegen aan te voeren, om te dezer plaatse daarvan iets te zeggen. Doch op één voordeel der landverhuizing hebben wij hier te wijzen. Het is, dat zij dienstbaar gemaakt kan worden, om de magt van den Staat uit te breiden, de staatkundige grootheid en achtbaarheid eener natie te vermeerderen, hare nijverheid te ontwikkelen. De landverhuizing naar *Noord-Amerika* is voor de staten van *Duitschland* bijkans zoo veel als de aanwinst eener kolonie geweest. Die vier millioenen Duitschers in de Vereenigde Staten verstrooid, hebben hunne vaderlandsche gebruiken en behoeften behouden, waarin het oude vaderland nog altijd moet voorzien; hunne betrekkingen met achtergeblevene verwanten en vrienden hebben de handelsbetrekkingen krachtig bevorderd; en zulk eene ontzagwekkende menigte kan op de staatkunde van het groote gemeenebest niet zonder eenen invloed blijven, dien zij gaarne ten voordeele des ouden vaderlands zal gebruiken. In dit opzigt is de verhuizing van Nederlanders naar *Noord-Amerika* een kwaad. Zij, die van hier derwaarts trekken, te weinigen, en daarom magteloos om hunne nationaliteit in het nieuwe vaderland te behouden, gaan *geheel* voor ons verloren. - Ook hier zouden wij op de Kaap willen wijzen, ofschoon ook de Engelsche kolonie voor onzen regtstreekschen handel minder toegankelijk is dan de Amerikaansche Staten.

En - - onze eigene koloniën?

Het is wel een betreurenswaardig verschijnsel, dat de openbare meening hier op *Noord-Amerika* gevestigd is, terwijl wij zelve zulke heerlijke *débouchés* - men vergeve het woord - voor de emigratie bezitten. Wij hebben koloniën, de schoonste, de gezegendste landen van den aardbodem, onder alle klimaten, rijk in alle voortbrengselen, met eene oppervlakte, veertig malen die van *Nederland* zelf overtreffende, slechts wachtende op eene nijvere, veerkrachtige, beschaafde bevolking, om tot eene onberekenbare hoogte van bloei, rijkdom en magt te geraken; koloniën, die alle andere volken ons grimmig benijden, door onderlinge jaloezij tot heden alleen verhinderd om ze ons te ontrooven; koloniën, die, zoo wij ze wisten te gebruiken, *Nederland* weder eene plaats zouden kunnen verzekeren onder de gezaghebbenden der mogendheden - en de openbare meening is voor de landverhuizing op *Noord-Amerika* gevestigd!

Er rust eene zware schuld op de regering, op de regering van het Koningrijk der Nederlanden sedert 1815. Zij had in die dertig jaren in deze koloniën in Oost en West een nieuw *Nederland* kunnen scheppen, sterk in zich zelf door eene wakkere nationaliteit, door eene verlichte bevolking, die met duizende banden aan het moederland gehecht zoude zijn. Zij heeft het niet gewild. Zij heeft verkozen, de natie vreemd te houden aan hare koloniën, en bewerkt, dat de natie er bijkans onverschillig voor geworden is. De eene heeft zij door een ellendig bestuur te gronde geholpen, en door een bekrompen monopoliestelsel, ten voordeele van enkele Amsterdamsche kantoren, alle kracht benomen, om zich weder te verheffen. De andere heeft zij, als ware het haar eigendom, met achterdochtige hebzucht tegen hare eigene onderdanen bewaakt, om er zelve als de eenige groote landbezitter den grond te bebouwen, en om er zelve als de eenige handelaar koopmanschap te drijven, en om er te heerschen, met willekeur en geweld, over eenige gunstelingen, over een aantal ambtenaren, altijd hunkerende naar eene gift of sidderende voor eenen gefronsten wenkbraauw, en over eene verstompte inlandsche bevolking. - Is het dan nog wonder, dat de openbare meening voor de landverhuizing op *Noord-Amerika* gevestigd is?

Doch de regering heeft, zoo 't schijnt, eindelijk hare dwaling ingezien: getuige de poging tot kolonisatie aan de *Saramacca*, getuige vooral de *vrijhaven Macassar*. Deze verschijnselen doen hopen, dat zij voortaan eenen anderen weg inslaan

wil., Moge die hoop niet worden teleurgesteld. En dan geve God, dat het niet reeds te laat zij. Want het is niet genoeg te zeggen: daar is eene vrije kolonie, daar eene vrijhaven! - De openbare meening moet er op gevestigd worden; en dat kost tijd en zorg, vooral wanneer men ze vroeger moedwillig in eene andere rigting geleid heeft.

S.V.

I. Beschouwing omtrent eenige punten van nederlandsch staatsregt

door een Lid der Regterlijke Magt. In een' brief aan een' vriend. Amsterdam, S.J. Prins, 1846, 46 blz.
II. Voorstel aan de staten der provincie utrecht, van Jhr. *Beeldsnijder van Voshol en de Vrije Ness*, Lid der Staten. Ingezonden voor de Vergadering van 7 Julij 1846, 21 blz.

Het eerste dezer vlugschriften, is te voorschijn geroepen door de geregtelijke behandeling van een der gewigtigste vragen van ons staatsregt. Het requisitoir van den Arnhemschen Officier van Justitie, in de zaak van THIEME, had den bekenden brief van Q.N. uitgelokt: het ‘lid der regterlijke magt,’ achtte het nuttig aan te wijzen, dat Q.N. ‘ware en valsche stellingen door elkander verwart, en dat hij, terwijl hij de niet moeijelijke taak op zich neemt, om sommige vrij wonderlijke stellingen van den Officier van Justitie te wederleggen, in bijna gelijke dwaling vervalt als waarvan hij dien ambtenaar tracht te overtuigen.’ - Het *voorstel* van den Heer B.v.V. was zelf bestemd, om eene andere groote vraag van ons staatsregt ter sprake te brengen, in eenen kring, waar men tot nog toe deze kwestie achteloos was voorbijgegaan, of misschien wel willens onderdrukt had.

Beide vragen hebben reeds lang dáár, waar zij aanhangig gemaakt zijn, hare beantwoording gevonden. De Hooge Raad heeft, bij arrest van 17 Junij (arrest in zake: VAN HULST), als regterlijke uitspraak het gevoelen geuit, dat, naar ons staatsregt, de Troonrede niet is eene handeling der regering, welke binnen de ministeriëele verantwoordelijkheid der grondwet valt; en de Provinciale Staten van *Utrecht* hebben, volgens advies van den kommissaris des Konings, in die provincie het voorstel der Heeren B.v.V., om ‘voortaan hunne zittingen in in het openbaar te houden,’ verworpen.

Zijn deze beide vragen daarmede beslist? - Verre van daar. Ware het ook al mogelijk, dat in eenige regtsvraag de uitspraak van het Hoogste Regterlijke collegie *jure* of *facto*, een beginsel konde

vaststellen, waaraan men zich voortaan hebbe te houden, eene vraag van staatsregt, als deze, is boven alle *beslissing* der regterlijke magt verheven. En, gaan wij een stap verder, ware ook zoodanige beslissing hier denkbaar, zij zoude niets uitwerken, omdat zij, indien ze cenige kracht zoude hebben, heerschappij over de meeningen zou moeten bezitten. In vragen van burgerlijk regt, of van regtspleging, onderwerpt de belanghebbende zich somwijlen gewillig aan eene gevestigde jurisprudentie, omdat hij uit verzet daartegen, eigen schade vooruitziet; hier zal de belangstellende den inhoud van een arrest niet anders dan als het werk van kundige mannen tot eigene voorlichting in aanmerking nemen. Geen arrest van den Hoogen Raad heeft kunnen voorkomen, dat de jongste Troonrede door allen, die zich daartoe geroepen gevoelden, in gesprekken en bij geschrifte is beoordeeld, en goed- of afgekeurd, geprezen of gelaakt, in meer of min sterke bewoordingen, en dat elke volgende koninklijke aanspraak hetzelfde lot zal ondergaan.

Evenmin zal het besluit der Staten van *Utrecht*, op raad van den koninklijken kommissaris, noch de stilzwijgende onderwerping van die van *Limburg* aan eenen ministeriëelen brief, in 1846, het voortaan als uitgemaakt doen beschouwen, dat de grondwet de openbaarheid van de zittingen der Provinciale Staten *verbiedt*. Het zal niet kunnen verhinderen, dat de handelingen van die van *Overijssel* en *Gelderland*, gelijk thans, ook na dezen openbaar zullen worden gemaakt, noch dat die van *Friesland* extracten uit hunne notulen in de *Leeuwarder Courant* laten opnemen. In een volgend jaar kunnen de Utrechtsche Staten, hetzij anders ingelicht, hetzij anders zamengesteld, eene andere meening huldigen.

Gelukkig mogen wij het noemen, dat beide deze groote vraagpunten, nu zij eenmaal zijn opgeworpen, alzoo *noodzakelijk* ieder jaar op nieuw weder ter sprake zullen komen. Het kan niet anders, of bij iedere volgende vergadering van Provinciale Staten, zal hier of daar over de *openbaarheid* onzer vertegenwoordigende ligchamen worden gehandeld, en iederen keer zullen de redenen voor een tegen met meer klem aangevoerd en met betere kennis beoordeeld kunnen worden. Wij houden ons verzekerd, dat over twee of drie jaren geene argumenten meer gebruikt zullen kunnen worden als die, welke de gouverneur van *Utrecht*, tegen het voorstel van den Heer B.v.V., heeft aangevoerd.

Na de verschijning van het vlugschrift van ‘het lid der regterlijke magt’ is het arrest van het Hof van *Zuid-Holland*, waarheen de zaak van den Heer THIEME door den Hoogen Raad was verwezen, gevallen; van dit arrest is wederom cassatie aangeteekend, en de Hooge Raad zal eerlang nog eens in de gelegenheid komen, om

een gevoelen over beginselen van Nederlandsch Staatsregt te ui ten. Daarbij zal dan, naar allen gis, zich nog eens het moeijelijke vraagstuk ter oplossing aanbieden, hoe het mogelijk zij, het constitutioneel beginsel vast te houden ‘dat de Koning in Zijne onschendbaarheid persoonlijk nimmer aansprakelijk wordt gesteld voor de handelingen Zijner regering,’ en tegelijk aan te nemen, dat er enkele daden van regering zijn, die door den Koning persoonlijk worden beraamd en verrigt, zóó, dat men de verantwoordelijkheid er van niet op Zijne ministers mag overdragen, met andere woorden, zóó, dat men ze niet mag beoordeelen. Zal men misschien die oplossing trachten te vinden door te stellen, dat men wèl mag beoordeelen, mits men slechts de waardigheid des Konings ontzie? Het zal dan geene vereeniging der beide strijdende beginselen zijn kunnen, maar eene wegeijfering van het eerste ter wille van het laatste. *Beoordeeling* sluit in zich het begrip van *goed*- of *afkeuring*, naarmate van den uitslag der beschouwing. Maar de *afkeuring* van 's Konings persoonlijke handelingen te vergunnen, is reeds- inbreuk maken op 's Konings onschendbaarheid. Dan zal men echter tevens de noodzakelijkheid doen gevoelen, om spoedig een terminologisch woordenboek zamen te stellen, waarin wordt aangewezen, welke woorden en uitdrukkingen *al* en welke *niet* mogen worden gebruikt, om eene openbare handeling des Konings, met behoud van het ontzag voor Zijne waardigheid, af te keuren. - Of zal men aannemen, dat de troonrede des Konings *als Zijne persoonlijke daad* in het geheel niet afgekeurd, dat is, niet beoordeeld mag worden? Dan zal men voorop moeten stellen, dat de troonrede *qua talis* niet tot de openbare handelingen van regering behoort, waarover het vrije oordeel der ingezetenen wettelijk is gewaarborgd, maar tegelijk ook, dat de Koning, wanneer Hij die troonrede stelt, bepeinst en uitspreekt, dat niet als Hoofd van den Staat doet.

Wij zullen niet herhalen al wat er gezegd is over het ongepaste van het vervolgde artikel en het onverstandige der vervolging, noch de sombere voorteekenen voor de vrije drukpers in *Nederland*, welke men in deze vervolging heeft gemeend te zien, weder voor den geest roepen. Wij durven van die vervolging integendeel iets goeds verwachten. Zij zal ons, even als het voorstel van den Utrechtschen Afgevaardigde, eene schrede nader leiden tot het juiste begrip en de krachtdadige handhaving van het groote beginsel des constitutionelen staatsregts: openbaarheid en vrije beoordeeling van regeringshandelingen en van zijne eerste voorwaarde - eene vrije drukpers.

S.V.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Verhaal van de krijgsgebeurtenissen en verschrikkelijke rampspoeden van het engelsche leger in cabul, en van de krijgsgevangenschap in affghanistan, door *Vincent Eyre*, Luitenant der Bengaalsche artillerie. Naar den derden Engelschen druk. Amsterdam, G.J.A. Beijerinck. 1843.

De titel van het oorspronkelijke werk is als volgt: *Journal of an Affghanistan prisoner; with a narrative of the military operations at Cabul, which ended in the retreat and destruction of the British Army, in January*, 1842. *By Lieut*. VINCENT EYRE, *Bengal Artillery, late deputy commissary of ordnance at Cabul. With a plan of Cantonment*. Wij kunnen niet zeggen, dat de titel, bij de overbrenging, hetzij in juistheid, hetzij in duidelijkheid, gewonnen heeft. Zoowel het epitheton *verschrikkelijke*, als de coördinatie van *krijgsgebeurtenissen* en *rampspoeden*, schoon de woorden *van het Engelsche leger* met het eerste niet kunnen verbonden worden, pleiten weinig voor goeden smaak. De wijze bovendien, waarop, in den Nederduit schen titel, *Cabul* en *Affghanistan* tegen elkander zijn overgesteld, verraadt onkunde. *Afghanistan* is de algemeene naam van al de landen tusschen *Perzië* en *Indië*, die, daar zij voormaals meermalen, geheel of ten deele, tot de Perzische monarchie behoorden, somtijds ook den naam van *Oost-Perzië* dragen, maar, voor zoo veel de oostelijke provinciën betreft, door de Grieken en Arabieren gemeenlijk tot *Indië* gerekend werden. De tegenwoordige naam is ontleend van het volk der *Afghanen*, de aloude bewoners der bergen tusschen *Indië* en *Perzië*, die op het lot van beide deze gewesten beurtelings

den beslissendsten en geduchtsten invloed hebben uitgeoefend. De troon van *Delhi* en de troon van *Ispakan* werden beide in verschillende tijdperken door Afghaansche overheerschers bekleed. Het Afghaansche rijk van *Delhi* werd verzwolgen in de zegepralen der *Mongolen*, de overheerschers van *Ispahan* bukten voor de wapenen van NADÎR SJAH. Doch toen met den dood van dezen vorst, in 1747, het door hem gestichte onmetelijke rijk uit elkander spatte, nestelde zich AHMED KHAN, een opperhoofd der *Afghanen*, met evenveel stoutmoedigheid als bekwaamheid in *Kandahar*, liet zich als koning uitroepen, en werd de stichter van het nieuwe Afghanen-rijk, dat over het algemeen de verschillende gewesten van *Afghanistan* onder zijnen scepter vereenigd hield, ofschoon de grenzen nu eens werden uitgebreid door verovering, dan weder enger beperkt door de onafhankelijkheid, die zich sommige opperhoofden aanmatigden en wisten te handhaven. Daarentegen is *Cabul*, of, gelijk een Nederlander schrijven moest, zoo lang ons althans voor de schrijfwijze van Oostersche namen een algemeen aangenomen harmonisch alfabet ontbreekt, *Kaboel*, eigenlijk slechts de naam eener stad en van het omliggende gewest, dat echter thans als het belangrijkste gedeelte en middelpunt van geheel *Afghanistan* mag beschouwd worden. Gelijk de naam van *Holland* gemeenlijk door den vreemdeling op al de *Nederlanden* wordt toegepast, zoo wordt ook de naam van *Kaboel* of *Kaboelistan* niet zelden tot al de provinciën uitgestrekt, die aan de Afghaansche vorsten van *Kaboel* gehoorzamen. Intusschen is het er verre af, dat deze provinciën in de laatste jaren altijd het geheele *Afghanistan* zouden omvat hebben; hevige burgeroorlogen hebben sedert het begin dezer eeuw eene monarchie verscheurd, die altijd kwalijk bevestigd was, te midden der republikeinsche inrigting der stammen, welke in hunne inwendige aangelegenheden nimmer eenige inmenging der vorsten gedogen[1],

(1) Over de inrigting van het inwendig beheer der Afghaansche stammen, vergelijke men: *An account of the kingdom of Caubul and its dependencies, by* MOUNTSTUART ELPHINSTONE, London, 1815, book II, chapt. 2, en WILKEN, *Ueber die Verfassung, den Ursprung und die Geschichte der Afghanen* (in de *Abhandlungen der Hist. phil. Klasse der Königl. Preuss. Akad. der Wissenschaften*, 1818-1819). Elke stam is weder in kleinere afdeelingen, en deze weder in onderafdeelingen gesplitst, zoodat de kleinste afdeelingen meestal niet meer dan 10 of 12 huisgezinnen bevatten. De hoofden dezer kleinste afdeelingen dragen den Afghaanschen naam van *Spihn Zehra* (d.i. *witbaard*), de grootere afdeelingen staan onder *Moesjîrs* en *Maliks*, terwijl het hoofd van den geheelen stam den naam van *Khan* voert. Geen dezer opperhoofden kan in gewigtige aangelegenheden iets beslissen zonder zijnen Raad of *Djirga*. De *Djirga* van den *Spihn Zehra* bestaat uit de gezamenlijke hem onderworpene familiehoofden, die van den *Moesjîr* uit de onder hem staande *Spihn Zehra's*, die van den *Malik* uit de *Moesjîrs* zijner afdeeling, en die van den *Khan* eindelijk uit al de *Maliks* van zijnen stam. Deze inrigting schijnt geheel met die der oude Germanen overeen te komen, en vormt als een' kommentaar op de woorden van TAGITUS (*de morib. Gorm.*, e 11): 'De minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes ita tamen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur.' De Koning is wel het hoofd van het gansche rijk, en heeft de oppermagt in alle zaken van algemeen belang, doch zijne bemoeijing met de inwendige aangelegenheden strekt zich slechts tot zijnen eigenen stam uit, waarvan hij tevens *Khan* is. De opvolging der verschillende hoofden is erfelijk in zekere familiën, doch hangt binnen die grenzen van keuze af, waartoe het regt gemeenlijk bij de lagere opperhoofden, doch onder koninklijke bevestiging, in sommige stammen bij den Koning zelven berust. Overigens worden den Koning schatting en heerendiensten betaald, doch door de ruwere bergstammen vaak slechts in zooverre, als hij in staat is hen daartoe te dwingen.

en aan der Engelschen slagtoffer, DOST MOHAMMED, althans, werd door vele gewesten slechts in naam, door andere in het geheel niet, eenige hulde en schatting geboden. *Kandahar* was in handen zijner broeders, die hunne afhankelijkheid van hem erkenden, doch zelden door daden betoonden. *Herat*, met het daaronder behoorend gedeelte van *Khorasan*[1], gehoorzaamde aan een' onafhankelijken vorst, een' ouderen broeder van der Engelschen gunsteling SJAH SOEDJAH. *Pesjáwar* was in 1834 in handen van den krijgszuchtigen RUNDJÎT-SING, den koning van de *Sikhs* of van *Lahore*, gevallen. Het zuidelijk gedeelte des lands, eindelijk, was in handen van woeste Afghanen-stammen, onafhankelijk van elkander, en slechts door den gemeenschappelijken strijd met de *Sikhs*, als vijanden van den *Islam*, met DOST MOHAMMED verbonden[2]. Doch keeren wij van deze uitweiding terug.

(1) Omstreeks een vierde gedeelte van *Khorasan* is door de Afghanen aan het Perzische rijk ontscheurd.

(2) Wij achten het niet onbelangrijk hier uit BURNES, *Cabool*, Appendix III, de volgende beschrijving in te lasschen van de grenzen en verdeeling der stalen van DOST MOHAMMED in 1838: 'The present ruler of *Cabool*, DOST MAHOMED KHAN, assumed a few years ago the title of *Ameer*. The chiefship comprehends the country extending from *Hindoo Koosh* to the southward of *Ghuzni*, and from *Bameean* to the mountains of *Khyber*. The eastern portion, or *Julálábad*, is a recent addition of territory, and has increased the chief's revenue from eighteen to twenty-four laes of rupees per annum. This territory is apportioned in separate governments to the different sons of the *Ameer* - a policy, which is more wise than popular. His brother AMEER KHAN, who ruled *Ghuzni*, is dead, and that district is also held by one of his own family. The distribution is as follows: - MEER UFZUL KHAN, the eldest son, holds *Zoormut*, an agricultural district east of *Ghusni;* MAHOMED AKBAR KHAN SIRDAR, the favourite son, has *Julálábad*, and is constituted chief of the *Ghiljees;* AKROH KHAN has charge of *Bumeean, Besoot* and the *Husara's*, tributary to *Cabool;* HYDER KHAN has *Ghuzni;* and the son of AMEER KHAN has the charge of *Kohistan*, having lately been ejected from *Ghuzni*, to make way for the *Ameer's* son, and when another of the sons shall be old enough, the nephew will probably be again removed. The *Ameer* himself governs *Cabool*, where he usually resides, having with him bis brother, the *Nuwab* JUBBAR KHAN.'

Zoo weinig ons de titel der Nederduitsche vertaling bevalt, zoo weinig behaagt ons het boek. Wij hebben niets tegen het dagverhaal van luitenant EYRE, wanneer het beschouwd wordt als bestemd voor Engelsche lezers; want natuurlijk kent het meerendeel der beschaafde Engelschen de geschiedenis van het Engelsche rijk in *Indië* in de laatste jaren, en bij de belangstelling in koloniale aangelegenheden, bij onze naburen zoo veel algemeener dan bij ons, heeft het publiek niet dezelfde mate van voorbereiding als de Nederlandsche lezer noodig, om zich dadelijk bij deze episode uit de geschiedenis van Britsch *Indië* te kunnen verplaatsen. *Kaboel* is in zijne topographische gesteldheid, in de hoofdtrekken zijner geschiedenis, in den aard zijner betrekkingen tot Engelsch *Indië*, daar algemeen bekend, deels door de uitvoerige berigten van ELPHINSTONE, BURNES en anderen, deels door de dagbladen van het moederland en de koloniën, welker mededeelingen waarschijnlijk op zich zelve toereikend waren, om het meerendeel der lezers die algemeene kennis te verschaffen, welke hen op het terrein der hier geschetste gebeurtenissen doet te huis zijn. Voor zulke met den algemeenen gang der zaken bekende lezers, maar ook voor dezulken alleen, zijn de gedenkschriften van Luitenant EYRE geschreven, die, na eene hoogst onvolledige inleiding van weinige bladzijden, ons dadelijk verplaatst bij het oogenblik, toen Generaal ELPHINSTONE, in April, 1841, het bevel over de krijgsmagt in *Afghanistan* aanvaardde, en zich hoofdzakelijk bepaalt bij de lotgevallen van het hoofdcorps te *Kaboel*, van welke hij deelgenoot was, zoodat wij naauwelijks en slechts in het voorbijgaan onderrigt worden

van de krachtige handhaving des Engelschen gezags in *Djelalabad* door Generaal SALE, en van den zegevierenden togt van Generaal POLLOCK, die de rampspoeden van het Engelsche leger op eene even barbaarsche als nuttelooze wijze heeft gewroken.

Het was wel te verwachten, dat de treffende gebeurtenissen in *Afghanistan*, die een verhaal opleveren van onbeschrijfelijke ellenden, waarvan de nieuwere geschiedenis, sedert NAPOLEON's terugtogt uit *Rusland*, geene wedergade aanbiedt, door hetgeen daarvan door de dagbladen nu en dan ook ter kennis van ons publiek was gebragt, genoegzame belangstelling zouden hebben opgewekt, om een uitvoerig verhaal der geheele vernietiging van het Engelsche leger met eenige graagte te doen ontvangen. Evenzeer kon tot de vertaling de opmerking aansporen, dat die gebeurtenissen rijk zijn in gewigtige lessen, niet slechts morele, maar ook politieke, en de laatste niet voor *Engeland* alleen, maer ook voor eene natie, die, gelijk de onze, in het bezit is van uitgebreide koloniën, en in veelvuldige betrekkingen van vrede en oorlog is gewikkeld met volken, die op de ladder van beschaving en zedelijkheid met de Afghanen op tamelijk gelijken trap staan. Maar gerustelijk durven wij beweren, dat het werk van Luitenant EYRE, in zijn' oorspronkelijken vorm, ongeschikt was, om aan het Nederlandsch publiek te worden aangeboden. Dat werk, als bevattende het verhaal van eenen ooggetuige, is eene belangrijke *bron* voor de kennis der gebeurtenissen in *Afghanistan;* doch voor ons bestond er geene behoefte, noch aan de mededeeling van den ganschen vloed van schriften, die als bronnen voor de geschiedenis van den Afghaanschen oorlog kunnen gelden, noch aan die van het werk van EYRE in het bijzonder; onze letterkunde had behoefte aan eene *bewerking* dier geschiedenis, naar de verschillende bronnen, steunende op zorgvuldige vergelijking en onpartijdige kritiek, en waarbij de lezer vooraf werd bekend gemaakt met de aanleiding en het tooneel der gebeurtenissen, en met het karakter en de vroegere lotgevallen der hoofdpersonen, die daarbij zijn werkzaam geweest. Waar zou het heen met onze letterkunde, indien men ons wilde overstroomen met vertalingen dier tallooze speciale geschriften, bestemd om elke episode in de geschiedenis der wereld toe te lichten? Iets anders ware het, zoo ons een werk werd geleverd, dat met regt den titel mogt dragen: *Kaboelistan in de negentiende eeuw, bewerkt naar de*

berigten van Engelsche reizigers en krijgslieden[1]. Zulk een werk zou zeker de bekwaamheden te boven gaan van de letterkundige beunhazen, die bij ons tot het vertaalwerk (meestal = broddelwerk) gebezigd worden; maar het is niettemin zeker, dat daardoor meer dienst aan onze literatuur zou bewezen worden, dan door de, zelfs uitstekende, vertaling van twintig bijzondere geschriften over dat onderwerp.

Indien wij om de aangevoerde redenen zelfs eene goede vertaling van het werk van EYRE *ungeniessbar* zouden achten voor ons publiek, hoeveel meer moet dit het geval zijn, daar, in de hier geleverde, een karakterlooze stijl, eene achtelooze taal en eene slordige correctie zich vereenigen, om ons het genot des werks nog verder te bederven. Schier op elke bladzijde lezen wij het langwijlige voegwoord *nademaal;* het onderscheid tusschen *hen* en *hun* schijnt den vertaler ten eenemale onbe kend te zijn; en telkens worden wij onthaald op volzinnen, zoo keurig als de volgende: '*Kohistan*, welks wilde en onrustige opperhoofden hunne onafhankelijkheid hardnekkig hadden verdedigd tegen den vorigen regent DOST MOHAMMED KHAN, *schenen* eindelijk gekomen te zijn tot een' staat van stille, ofschoon onwillige onderwerping aan SHAH SOOJAH;' of als deze: 'Hij stelde dadelijk aan den Kommissaris voor oogen, hoe onvoldoende onze krijgsmagt in *Kohistan* was, vermits zij op dat tijdstip niet sterker was dan twee zesponders, en het Kohistansche regiment, dat later, bij het eerste uitbarsten van het oproer, een zijner eigene, beste officieren (den Luit. MAULE) op eene wreedaardige wijze ombragt, of, wat op hetzelfde nederkomt, met *deszelfs* [MAULE's?] toestemming liet vermoorden.' Voeg hierbij, dat ons de Oostersche eigennamen in deze vertaling doorgaans onveranderd naar de Engelsche spelling worden opgedischt, en daardoor een aanzien krijgen, dat den Nederlandschen lezer zelfs van de poging, om ze uit te spreken, moet afschrikken; en men zal zich den aanlokkenden vorm kunnen voorstellen, waarin dit werk aan ons publiek is aangeboden.

Doch ook hiermede mogen wij den vertaler nog niet loslaten. Hij geeft ons nog eene voorrede van zes bladzijden ten beste, die wij bezwaarlijk zonder eenige opmerkingen kunnen

(1) Wij denken hierbij aan den titel van een vóór korten tijd in *Engeland* uitgegeven werk, hetwelk ons echter verder onbekend is: *Japan in the nineteenth century, described by recent Dutch travellers*.

laten doorgaan. Het meest trof ons daarin de volgende paragraaf, die wij hier willen aanhalen als een waarschuwend voorbeeld, hoe noodig althans eenig denkbeeld van Oostersche talen is voor hem, die zich in gissingen over den zamenhang van Oostersche met Europesche woorden wil verdiepen. ‘Ook in een ander opzigt,’ lezen wij, ‘geeft het werk menigen wenk tot onderzoek. Zoo is, bij voorbeeld, de verwantschap van sommige Indische taaltakken met het Nederduitsch, als eene opmerkelijke daadzaak bekend; ook in dit werk vindt men er hier en daar bewijzen voor. Zoo treft men onder de opgegeven woorden, uit de daar te lande gesproken taal, het woord “begeer”, *vat, krijg* [aan]; en wanneer men nu ook al aanneemt, dat dit naar de Engelsche spelwijze *begier* moet gelezen worden, ook dan nog zal men er overeenkomst in zien met *gier, gierig, begeeren*, enz. Een ander woord, voor den Nederlander opmerkelijk, is de naam, welke gegeven wordt aan den opperpriester of aan eenige andere, door vromen levenswandel of verstand uitmuntende personen, of ook aan onderwijzers, zijnde het woord “Meerwijze,” enz.’

Wij willen niet wederom de aandacht rigten op de sierlijke volzinnen, waarin deze opmerkingen vervat zijn, en waarvan inzonderheid de laatste onze bewondering verdient; maar zullen ons liever de moeite geven, van, tot toelichting dezer hoogwijze aanmerkingen over het, voorzeker onloochenbaar, verband der Indische en Germaansche talen, den oorsprong en beteekenis der beide aangehaalde voorbeelden te verklaren. Het eerste woord moet wel ongetwijfeld met inachtneming der Engelsche schrijfwijze, en wel met de harde of Saksische *g* worden uitgesproken. Het is eene zamenstelling van de partikel *bih* of *bi* (بِه of بِ), die in het Perzisch dikwijls vóór de gebiedende wijze geplaatst wordt, en van *ghîr* (گیر), de gebiedende wijze van het Perzische werkwoord *ghiriftan* (گرفتن), *grijpen, vatten*. Nu behoort wel de Perzische taal ongetwijfeld tot den Indo-Germaanschen stam, en zou zich eene vergelijking met het Nederduitsche werkwoord *grijpen* laten verklaren, maar met *begeeren* heeft het Perzische werkwoord even weinig verwantschap, als het er in beteekenis mede overeenstemt. Nog grappiger is het tweede voorbeeld, waarvoor wij vooronderstellen, dat de Engelsche tekst, dien wij thans niet kunnen nazien, *Meer-Wyse* aanbiedt, ofschoon anders deze titel gewoonlijk door de Engelsche schrijvers *Meer Vaïz* ge-

schreven wordt. In de schrijfwijze van den vertaler, die zeer het aanzien van zuiver Nederduitsch heeft, zijn de twee Arabische woorden, waaruit deze titel is zamengesteld, bezwaarlijk meer te erkennen. *Meer*, naar de Engelsche schrijfwijze, naar de onze *mîr*, is eene in dergelijke titels zeer gebruikelijke Perzische verkorting van het Arabische *Emîr* (أمير), *opperhoofd*, terwijl *vaïz*, of, zoo als wij liever schrijven, *wa'iz* (أعظ), een Arabisch, maar ook in het Perzisch gebruikelijk deelwoord is, dat *leerend, onderwijzend, vermanend*, beteekent. De geheele titel kan derhalve door *onderwijzend opperhoofd* vertaald worden, en is door EYRE, bl. 313, vrij wel verklaard: 'letterlijk een onderwijzer, doch naar den zin een persoon uitstekend door bijzondere gaven of heiligheid.' Deze titel *Mîr Wa'iz* heeft in de geschiedenis der *Afghanen* vrij wat vermaardheid, daar het beroemde opperhoofd, dat zich, in 1713, van de verdeeldheden in het Perzische rijk onder de zwakke regering van SJAH HOSEIN gebruik makende, te *Kandahar* tot Koning liet uitroepen, en welks opvolger MAHMOED de regerende dynastie geheel ten val bragt, algemeen bij dezen naam bekend is.

De vraag naar de taal, die in *Afghanistan* gesproken wordt, door onzen vertaler even ligtzinnig als onvolledig beantwoord, wanneer hij ze eenvoudig tot de Indische taaltakken rekent, is één van de vele punten, die voor den Nederlandschen lezer eenige toelichting hadden noodig gehad, en is zelfs tot regt verstand van sommige plaatsen, in het hier aangekondigde werk, niet overbodig. Dat in dit land twee talen nevens elkander schier algemeen gesproken of althans verstaan worden, blijkt uit de bijzonderheid, door EYRE, bl. 315, medegedeeld, van het schandelijk verraad, door MOHAMMED AKBAR gepleegd, toen hij, bij den doortogt der Engelsche troepen door den bergpas van *Khoerd Kaboel*, in denzelfden adem, den *Gildjiërs* in het Perzisch toeriep met vuren op te houden, en in het *Poesjtoe* beval daarmede voort te gaan. Dit *Poesjtoe*, waarop wij zoo aanstonds nog met weinige woorden zullen terugkomen, is de eigenlijke taal der *Afghanen;* maar de volgende zinsneden van den geleerden onderzoeker der Afghaansche taal en geschiedenis, BERNHARD DORN[(1)], zullen het ons duidelijk maken, waarom

(1) Zie DORN, *Grammatische Bemerkungen über das Puschlu oder die Spruche der Afghanen* (in de *Mémoires de l'Academie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIe Série, T. V, 1845). Wij danken aan denzelfden schrijver de bewerking der belangrijke *History of the Afghans, translated from the Persian of Neamet Ullah*, in 1829 en 1836 in twee deelen in 4° uitgegeven door het *Oriental Translation Funds*. De schrijver van het oorspronkelijke werk was geschiedschrijver aan het hof van Keizer DJEHANGHIR te *Delhi*, en schreef omstreeks het jaar 1610, en dus vóór de veroveringen van MÎR WA'ÏZ, MAILMOED en AHMED KHAN. Zijn werk is vooral belangrijk voor de geschiedenis der Afghaansche dynastiën in *Indië*, en is door den vertaler met vele belangrijke aanteekeningen verrijkt.

de hier en daar bij EYRE voorkomende Oostersche woorden voor verreweg het grootste gedeelte tot het Perzisch, of daarbij ingelijfde Arabisch behooren[(1)]. ‘Noch heutigen Tages,’ zegt hij, ‘überlässt man das *Puschtu* dem Volke, und zieht vor *Persisch* zu sprechen und zu schreiben, und ich selbst habe Gelegenheit gehabt, geborne *Afghanen* zu sehen, welche kein Wort *Puschtu* verstanden, und behaupteten, dass das der Fall sci mit den meisten *Afghanen* höheren Standes, namentlich denen, welche die grösseren Städte bewohnen, und das man bisweilen das *Puschtu* nur erlerne, um sich mit der Dienerschaft verständigen zu können, wie man etwa in *Kur*- und *Livland*, für einen ähnlichen fall, *Lettisch* erlernt und spricht.’ Wij gelooven met DORN, dat deze bewering wat overdreven is, maar wij kunnen er genoegzaam uit opmaken, waarom bij EYRE en elders het Perzisch voorkomt, als het gewone middel van gemeenschap met de Europeanen, hetzij regtstreeks, hetzij door middel van tolken.

Intusschen is ook het tegenwoordige *Poesjtoe* eene geheel andere taal dan die, waarvan, volgens de overlevering, MOHAMMED de Profeet eenmaal zeide, dat het *Poesjtoe* de taal was der hel. Schoon zij in hardheid en ruwheid (eigenschappen, waaraan zij deze vleijende uitspraak schijnt te danken te hebben) slechts weinig van haar oorspronkelijk karakter heeft verloren, is zij echter, sedert de Afghanen den *Islam* hebben aangenomen[(2)], door den invloed der nieuwe godsdienst, en de

(1) Tot de Perzische taal behooren ook de woorden ‘*Feringhi hast*’ (فرنگی هست), *'t is een Europeaan* (blz. 51); ‘*Az barai khoeda*’ (از برای خدا), *om Gods wil* (bl. 180); ‘*Sjoema moelk-i-ma mi ghirîd*’ (מוֹאָבְעֵדָה), *gij zoudt ons land overmeesteren?* (blz. 182); ‘*Sjâbâsj*’ (شاباش), *bravo!* (blz. 279), enz.

(2) Het schijnt, dat de *Afghanen* zich te regt beroemen, tot de vroegste belijders van den *Islam* te behooren; doch de geschiedenis hunner hekeering schuilt zeer in het duister, en de legenden, daaromtrent in omloop, zijn in strijd met elkander, en deels zelfs met de hekende geschiedenis. Zie eene overlevering daaromtrent hij NIAMET ALLAH, P. I, p. 37, en eene andere, ontleend uit de خلاصة الانساب (eene bekende, maar tot dusverre onuitgegevene, genealogische geschiedenis der Afghanen), in de aanteekeningen van DORN. P. II, p. 75. Een derde berigt is door VANSITTART (*Asiatic Researches*, V. II, p. 71) ontleend uit eene Perzische verkorting van de اسرار الافاغنة, eene in het *Poesjtoe* geschrevene geschiedenis der Afghanen, terwijl een vierde, uit Perzische handschriften, in MALCOLM's *History of Persia*, Vol. I, p. 596, is medegedeeld. Allen komen daarin overeen, dat eenige Afghaansche opperhoofden, het gerucht van MOHAMMED's prediking vernomen hebbende, naar *Arabië* zonden vertrokken zijn, om hunne hulde aan den Profeet te brengen, dat zij dadelijk zijne godsdienst zouden aangenomen, en die bij hunne terugkomst onder hunne landgenooten zouden voortgeplant hebben. De voornaamste rol in deze overleveringen speelt zekere KAIS, die van MOHAMMED den naam van ABDO-R-RASJÎD ontving Wanneer echter in sommige berigten de beroemde KHALID IBN AL-WALÎD onder deze Afghaansche hoofden geteld wordt, dan is dit volstrekt onvereenigbaar met de Arabische schrijvers, die ons hem doen kennen als een' Arabier uit den stam van *Koreisj*. Volgens NIAMET ALLAH, P. I, p. 26, was KHALID inderdaad een afstammeling van AFGHAN, den kleinzoon van koning SAUL, en dus, even als alle Afghanen (zie beneden) een Israëliet, maar had zich zijn geslacht reeds sedert 1500 jaar in *Arabië* opgehouden. Ook zou hij de man geweest zijn, door wien de kennis van MOHAMMED tot zijne stamgenooten in *Afghanistan* gebragt is. Men ziet hieruit tevens, dat de Jood KHALUD, waarvan MALCOLM spreekt, inderdaad niemand anders is dan de wereldberoemde KHALID IBN AL-WALÎD, het zwaard van den *Islam*. Oppervlakkige bekendheid met de Afghaansche legende, heeft tot wanspelling van den naam aanleiding gegeven, en bovendien KHALID eenen *Jood* doen noemen, schoon de Afghanen hem slechts den naam van *Israëliet* toekennen, een' naam, dien zij ook zelven gaarne dragen, schoon zij dien van Joden, die alleen aan de wedergekeerden uit de Babylonische ballingschap toekomt, verre van zich werpen.

aanraking met andere Mohammedaansche volken, aanmerkelijk gewijzigd. Oorspronkelijk behoort het *Poesjtoe* ongetwijfeld tot den Indo-Germaansche taalstam, en waarschijnlijk vormde het een' overgang tusschen de talen van *Perzië* en *Indië*, doch het is thans met eene tallooze menigte Arabische en Perzische woorden vermengd, zoo zelfs, dat gansche plaatsen van Afghaansche schrijvers geheel door hulp van het Perzisch kunnen verstaan worden(1). In den jongsten tijd hebben onderscheidene geleerden, met meer of minder toereikende hulpmiddelen, en meer of minder gelukkig gevolg, tot de kennis der *Poesjtoe*-taal zoeken door te dringen, zoo als KLAPROTH, EWALD, LEACH en bovenal DORN(2). Onder onze landgenooten weten wij

(1) Zie DORN, *Ueber das Puschtu*, p. 4, 5.

(2) Over KLAPROTH en EWALD, zie DORN, *Ueber das Puschtu*, p. 10-13. ROBERT LEACH, luitenant der Bengaalsche Genie, vergezelde BURNES in 1836 op zijnen togt naar *Kaboel* (zie BURNES, *Cabool*, pag. 1), en schreef later *a Grammar of the Pashtoo or Afghanee language*, opgenomen in het *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, N°. 85, January, 1839, bl. 1-16. Van deze beknopte, maar in *Afghanistan* zelf bewerkte en daarom geheel niet verwerpelijke spraakkunst, is later ook door DORN gebruik gemaakt in de *Zusätzo zu den grammutischen Bemerkungen über das Puschtu*, in het reeds aangehaalde Deel der *Mém. de l'Acad. de St. Petersb.*, bl. 435-487, geplaatst. Op het slot van dat Deel vinden wij nog van denzelfden schrijver *Auszüge aus Afghanischen Schriftstellern* van pag. 581-643, terwijl wij eindelijk ook nog aan hem verschuldigd zijn: *A Chrestomathy of the Pooshtoo or Afghan language, to which is subjoined a Glussary in Afghan and English. St. Petersburgh*, 1845, 4°.

slechts te wijzen op HAMAKER, wiens opmerkingen over de *Poesjtoe*-taal voorkomen in zijne recensie van KLAPROTH's *Asia Polyglotta*, in het eerste deel der *Bibliotheca Critica Nova*. Door den ijver der zendelingen van *Seram pore* is reeds in 1818 eene vertaling des Bijbels in de *Poesjtoe*-taal tot stand gebragt, en in vijf deelen uitgegeven.

Tot het onderzoek naar de *Poesjtoe*-taal moest niet slechts de hoop drijven van een' nieuwen schakel te ontdekken in de keten, die de talen van het oude *Indië* met die van het Germaansche *Europa* verbindt; men mogt daarvan ook het antwoord wachten op een bijzonder duister historisch vraagpunt, namelijk de oorsprong en afstamming der *Afghanen*. Een overzigt van de talrijke meeningen en overleveringen daaromtrent gaf DORN in zijne aanteekeningen op NIAMET ALLAH[1], waarbij hij als zijn eigen gevoelen opgeeft. dat zij sedert onheugelijke tijden het gebergte bewonen, dat bij de Ouden den naam van *Paropamisus* droeg, en thans den naam van *Indischen Kaukasus* of *Hindoe-Koesj*[2] voert, en niet verschillen van de *Paro-*

(1) P. II, p 64-72.

(2) هندوکش, d.i. *Hindoe-dooder*. De reden dezer benaming is, dat de slaven, die uit *Hindostan* over dit gebergte werden gevoerd, doorgaans bezweken ten gevolge der ruwheid van het klimaat. In het woestste gedeelte van dit gebergte, in een van hemelhooge bergen omgeven dal, waardoor, over steile rotspunten en door enge bergpassen, de eenige reisweg van *Koboel* naar *Balkh*, het onde *Baktrië*, loopt, ligt het voor de onderzoekingen der geleerden zoo merkwaardige *Bamijan*, welks kolossen de jongste nasporingen ons als Boeddhistische gedenkteekenen hebben doen kennen. De resultaten dezer nasporingen zijn medegedeeld door den Hoogleeraar JUYNBOLL, *Letterkundige Bijdiagen*, 3de Stukje, bl. 360, verv. EYRE vond gelegenheid deze kolossen te beschouwen, terwijl hij als gevangene van den eenen hoek des lands naar den anderen werd voortgesleept. Is het vermoeden van RITTER juist, dat de beide kolossen standbeelden zijn van de eerste predikers van het Boeddhisme in deze streken, dan schijnt het bezwaarlijk, met EYRE (bl. 355-359) aan te nemen, dat de kleinere kolossus een vrouwenbeeld zou zijn. Waarschijnlijk echter heeft hij hierin slechts de meening gevolgd, die de tegenwoordige bewoners des lands algemeen koesteren. Hun is nog een derde kolossus bekend, en van die drie te zamen spreken zij onder de namen van *man, vrouw* en *kind*.

pamisadae, door CURTIUS vermeld. Intusschen is dit gevoelen in lijnregten strijd met de bestendige overlevering der Mohammedaansche, met name ook der Afghaansche schrijvers, die den oorsprong van dit volk, schier eenstemmig, van de Israëliten, en wel bepaaldelijk van koning SAUL[1], afleiden. Doch deze overlevering, reeds vroeger door *Sir* JOHN MALCOLM[2], en inzonderheid door WILKEN[3] bestreden, wel verre van door een naauwkeurig onderzoek der *Poesjtoe*-taal bevestigd te worden, kan veeleer als volledig daardoor wederlegd worden beschouwd. De Engelsche Zendelingen, die den Bijbel in het *Poesjtoe* vertaalden, hebben zich, toen zij de overeenkomst dezer taal met het Hebreeuwsch bleven vasthouden, waarschijnlijk laten bedriegen door de Arabische bestanddeelen, die zich met de taal der *Afghanen* vermengd hebben[4]. De overeenkomst van een enkel woord met het Hebreeuwsch, t.w. *ōr, licht*, is zeker niet toereikend, om eene verwantschap der beide talen te bewijzen, terwijl het gebruik der letter ى als teeken van den *genitivus*, dat trouwens wel met het Arameesch, maar geenszins met het oude Hebreeuwsch overeenstemt, door DORN[5] uit het *Poesjtoe* zelf toereikend verklaard is. Merkwaardig blijft echter de door vele reizigers opgemerkte overeenkomst

(1) Dat de Afghanen koning SAUL, even als de *Koran*, THALOET, en zijnen vijand, wederom even als de *Koran*, DJALOET (GOLIATH) noemen, is alleen reeds genoegzaam om den Mohammedaanschen oorsprong der gansche legende te bewijzen. De lof aan dien koning (Sura II:248, vgg) toegezwaaid, schijnt hen op hem hunne keuze als stamvader te hebben doen vestigen. Klaarblijkelijk zijn het verdichtsels, wanneer aan SAUL twee in de Israëlitische geschiedenis onbekende kleinzonen, UZBEK en AFGHAN, worden toegekend, en van den laatsten verhaald wordt, dat hij gewoon was dikwijls in de bergen rond te zwerven, waar zijn kroost zich, na zijnen dood, als onafhankelijke slam zou gevestigd hebben. Wanneer Europesche geleerden de Afghanen als overblijfselen der tien stammen in de ballingschap hebben aangezien, dan werd dit gevoelen althans geheel ten onregte op de eigene overleveringen der Afghanen gebouwd, die, zoo als wij zagen, hunne afkomst van ISRAEL op gansch andere wijze verklaren.
(2) *History of Persia*, Vol. I, p. 596.
(3) *Ucber die Verfassung*, u.s.w., p. 254.
(4) Vgl. DORN, *Ueber das Puschtu*, p. 2.
(5) *Ueber das Puschtu*, p. 40.

der Afghaansche gelaatstrekken met die der Joden, en de inachtneming van het leviraats-huwelijk, waarvan ook BURNES gewag maakt[1]. Wij willen het echter DORN[2] gereedelijk toestemmen, dat overeenkomst met Joodsche gelaatstrekken ook bij andere volken van *Midden-Azië*, b.v. dat van *Kasjmir*, is opgemerkt, en dat ook de overeenkomst in een enkel op zich zelf staand gebruik verre is van een' gemeenschappelijken oorsprong te bewijzen.

Wij moeten onzen lezers verschooning vragen, indien wij hier wat te veel ons stokpaardje hebben bereden, en hen langer bij de taal van *Afghanistan* hebben opgehouden, dan de aard van het aangekondigde werk schijnt te vorderen of ons zelfs te vergunnen. Er is in de voorrede des Vertalers nog eene andere paragraaf, die wij met eenige aanmerkingen moeten toelichten, welke ons nader zullen brengen tot den hoofdinhoud van dit werk. Had EYRE voor Nederlanders geschreven, dan zou het onbegrijpelijk zijn, dat hij in de behandeling der gebeurtenissen in *Afghanistan* zoo uiterst vlugtig van de mededinging tusschen den Engelschen en Russischen invloed in het Oosten had gewaagd[3], waarin echter de eigenlijke bron van den geheelen krijg moet gezocht worden. Maar wat hij misschien bij zijne landgenooten als bekend kon vooronderstellen, had de Vertaler voor zijne lezers wel wat zorgvuldiger mogen toelichten. Inderdaad heeft de Vertaler in de voorrede (bl. V) getoond eenig donker denkbeeld te hebben, dat de ware reden der bezetting van *Afghanistan* in den naijver van *Engeland* op *Rusland* moet gezocht worden; doch in plaats van de aanleiding tot die gebeurtenis door het aanvullen der bij EYRE ontbrekende feiten in het licht te stellen, vergenoegt hij zich met eenige algemeene en deels vrij zonderlinge redeneringen, waarbij onder anderen de stelling wordt aanbevolen: ‘ééns zal *Europa* republikeinsch of kozaksch worden,’ die wij, al werd ze naauwkeuriger gemaakt door *republikeinsch* in *constitutioneel* te veranderen, niet anders dan *per millesimam consequentiam* uit de zamenhorting der Russische en Engelsche magt in het hart van *Azië* kunnen afleiden. Wij vertrouwen onzen lezers geene ondienst te zullen doen, met hun een' blik op de drijfveren der staatkunde

(1) BURNES, *Cabool*, pag. 142: ‘In reply to my enquiries regarding the descent of the *Afghans* from the *Jews*, DOST MAHOMED said: “Why, we marry a brother's wife, and give a daughter no inheritance; - are we not, therefore, of the children of Israel?”’

(2) *Ueber das Puschtu*, p. 2.

(3) Eene enkele toespeling daarop vinden wij, Inleiding, bl. 14.

van de Engelsche Oost-Indische Compagnie te verschaffen, voor zoover het aan ons oog vergund werd daarin door te dringen.

Perzië, diep vernederd door den laatsten oorlog met *Rusland*, werd in de laatste jaren in het Oosten als geheel afhankelijk van de Russische magt aangezien. Het beleg door den *Sjah* van *Perzië* voor *Herat*, een' der sleutelen van den weg tusschen *Perzië* en *Indië* geslagen, werd door het Engelsch bestuur beschouwd als geschied op aanstoking van het hof van *St. Petersburg*, terwijl de dépêches van den Engelschen gezant in *Perzië*, M'NEILL, waren opgevuld met klagten tegen de Russen, en van beloften gewaagden, door Russische agenten aan den *Sjah* gedaan, om hem in het bezit der heerschappij over geheel *Afghanistan* te stellen. Hierdoor zou zich de invloed van *Engeland*'s geduchtsten mededinger in het Oosten, tot op eene gevaarlijke nabijheid van de grenzen des Engelschen gebieds, hebben uitgebreid. *Lord* AUCKLAND, de Gouverneur-Generaal, door *Russo-phobie* bevangen, en begeerig de Engelsche grenzen te dekken, zond *Sir* ALEXANDER BURNES naar het hof van *Kaboel*, om met DOST MOHAMMED te handelen over een verbond van vriendschap en koophandel. Natuurlijk mogt men bij dezen vorst de vrees vooronderstellen voor de uitbreiding der Perzische magt, voor welker aanvallen, door de verovering van *Herat, Kandahar* en *Kaboel* zouden zijn blootgelegd; en niet minder kon men rekenen op den haat, dien de regtgeloovige *Soenniten* van *Afghanistan* aan de *Sjiïten* van *Perzië* toedragen, welke zij als vijanden Gods beschouwen, en erger achten dan ongeloovigen. Doch hoezeer de *Afghanen* de dappere verdediging van *Herat*, onder de leiding van een' Engelsch officier, luitenant ELDRED POTTINGER, mogten toejuichen, het gelukte niet aan *Sir* ALEXANDER, om hen van het gevaar van den kant van *Rusland* te overtuigen. Schier tegelijkertijd met den Engelschen gezant kwam ook een Russische agent aan het hof van *Kaboel*, die zoodanig van de omstandigheden wist partij te trekken, en op de hoop en vrees van DOST MOHAMMED te werken, dat hij zich weldra van zijn oor wist meester te maken, BURNES geheel uit zijne gunst verdrong, en hem met vrees voor de uitbreiding der Engelsche magt vervulde. Het schijnt zelfs, dat hij geene zwarigheid maakte, hem Russische hulp tot herkrijging van het aan de *Sikhs* verloren landschap *Pesjawar* toe te zeggen, hoe weinig zulk eene belofte ook mogt strooken met de toezeggingen aan den *Sjah* van *Perzië* gedaan. In dezen staat van zaken strekte zelfs de opheffing van het beleg

van *Herat*, ten gevolge van eene demonstratie der Engelschen in de *golf van Perzië*, en van de bedreigingen des Engelschen gezants, om de vrees voor de Britsche overmagt bij DOST MOHAMMED te versterken, en den Russischen invloed te vermeerderen. Inmiddels was *Sir* ALEXANDER BURNES in 1838 van de mislukte zending teruggekeerd, en het Britsch-Indisch Gouvernement, zich willende wreken over de weigering der aangeboden vriendschap door DOST MOHAMMED, en begeerig om zich den invloed in *Kaboel*, dien het door de behendigheid van den Russischen diplomaat had verloren, langs eenen anderen weg te verzekeren, besloot de partij van den voor vele jaren verdreven vorst van *Kaboel*, SJAH SOEDJAH, te omhelzen, en dien eensklaps op den troon te herstellen. En ofschoon het beleg van *Heral* reeds was opgebroken, eer nog 'het leger van den *Indus*' (gelijk het in N poleontischen stijl genoemd werd) geheel te *Firoezpore* was verzameld, had de vrees voor den Russischen invloed en voor de nadeelige uitwerking, die de nederlaag van den Engelschen diplomaat op de vorsten van het Oosten mogt uitoefenen[(1)], zoodanig de overhand, dat de even onregtvaardige als onberadene onderneming, zelfs bij het opheffen van de oorspronkelijke aanleiding der verwikkelingen, niet werd opgegeven. Teregt vergelijkt een Engelsch tijdschrift[(2)] den aanslag tegen DOST MOHAMMED, om de voorkeur aan het verbond met *Rusland*, boven dat met *Engeland* gegeven, met NAPOLEON's uitdrijving van het huis van *Braganza*, wijl het Portugesche hof het verbond met *Engeland*, boven dat met *Frankrijk* verkoos. De vraag naar de wettigheid der aanspraken van beide vorsten kwam daarbij voorzeker niet anders in aanmerking,

(1) Wij achten het niet onbelangrijk hier de volgende zinsneden mede te deelen uit eene dépêche van Mr. M'NEILL: 'The failure of the missions from the Indian government to *Kabool* and *Kandahar*, and the success of the Russian negociations with the chiefs on our very frontier, must give the *Shah* a more exalted opinion, than even he has hitherto entertained, of the superior power of Russia, as compared with that of England. He sees an unknown captain of *Cossacks* from the banks of the *Volga* or the *Elba* ride up to *Kabool*, without pomp or retinue, and he sees him apparently driving ont of *Affghanistan* the agent of the governor-general of *India*, and that agent captain BURNES, who enjoys a reputation as high, and as extensive, as any officer, who could have been employed upon that duty.' Deze plaats is in het *Athenaeum*, N^{O}. 988, Oct. 3, 1846, p. 1015, overgenomen, uit het Vlde Deel van THORNTON's *History of the British Empire in India*.

(2) *Athenaeum*, t.a.p.

dan voor zoover zij tot voorwendsel moest strekken, om de onderneming eenen glimp te geven. Immers, om niet te zeggen, dat de aanspraken van den vorst van *Herat*, als oudere broeder, in dat geval boven die van SJAH SOEDJAH hadden moeten gesteld worden; die wettigheid was moeijelijk te beslissen, daar onze regelen van erfregt in het Oosten onbekend zijn, en dikwijls over het lot der troonen slechts het regt van den sterkste betwist. Ook had de zending van BURNES bewezen, dat de wettigheid der heerschappij van DOST MOHAMMED door de Engelschen niet eerder werd betwijfeld, dan toen zij met de ware of vermeende belangen van *Engeland* in strijd geraakte. In één opzigt durven wij niet beslissen, of het Engelsch-Indisch bestuur *dupe* geweest is, of de wereld *dupe* heeft willen maken. Men sprak van den tegenzin der Afghanen tegen het bewind van DOST MOHAMMED, en van hunne geneigdheid, om SJAH SOEDJAH als opperheer te ontvangen; doch de uitkomst heeft deze bewering in bloedige woorden gelogenstraft. Het moge wat sterk zijn, wanneer graaf DE WARREN[1] zegt: 'DOST MOHAMMED, dien zijne onderdanen aanbaden, is onttroond voor een monster, dat de Afghanen driemaal hebben weggejaagd, en wiens ondeugden hem onder de DOMITIANEN en HELIOGABALEN doen tellen;' maar zeker is het, dat de verwisseling van regeerder, gepaard met den tegenzin tegen den invloed der heerschzuchtige vreemden, de Afghanen ten hevigste verbitterde en voor *Engeland* de bron werd der gevoeligste ramp, die immer de gedurige uitbreiding zijner Indische heerschappij heeft beteugeld.

Natuurlijk doet zich hier de vraag voor, of de vrees voor *Rusland*, die aanleiding gaf tot zulk eene daad van verregaand onregt en geweld, eenigen wezenlijken grond had, of louter als eene *popular fallacy* moet worden aangemerkt. In het beantwoorden dezer vraag gelooven wij op twee uitersten te moeten wijzen, die beide evenzeer verdienen in het ongelijk te worden gesteld. Sommige Engelsche *Reviewers* hebben den spot gedreven met de *Russo-phobie* van *Lord* AUCKLAND, en luide klagten geuit, dat de eer en de belangen des lands zijn opgeofferd aan eene loutere hersenschim. Van den anderen kant wordt het gevaar, dat Britsch-*Indië* van *Rusland* bedreigt, door graaf DE WARREN als zoo onvermijdelijk en ontzettend aangezien, dat hij aan den op handen zijnden ondergang der En-

(1) *Engelsch-Indië in* 1843, 2de Deel, bl. 266 der Ned. Vert.

gelsche heerschappij in *Azië* geen oogenblik zelfs schijnt te twijfelen[(1)]. Geen van beide gevoelens komt mij voor *sine ira et studio* te zijn. Dat de pogingen van *Rusland*, om zijnen invloed in *Middel-Azië* te versterken en zijne handelswegen te vermenigvuldigen, op den duur niet zonder gevaar voor *Engeland* zullen zijn, en eenmaal tot eene botsing tusschen deze magten zullen leiden, is inderdaad waarschijnlijk genoeg, en het is slechts wijze voorzorg in dit opzigt de teekenen des tijds zorgvuldig gade te slaan, en te handelen voor het te laat is. Aan den anderen kant heeft ook het Russische rijk in *Finland* en *Polen*, in den *Kaukasus* en de *Krim*, maar al te veel kwetsbare punten, dan dat men in eene Engelsche vloot in de *Oostzee* en de *Zwarte Zee* niet een krachtdadig middel zou zien, om den marsch van een Russisch leger naar den *Indus* tegen te gaan. De Engelsche schrijvers, die alle Russenvrees belagchen, schijnen mij toe den kwalijk verkropten spijt over het mislukken der onderneming op *Afghanistan*, en over den vlek, dien zij op den Engelschen naam werpt, te willen wreken, door aan de berekeningen der aanleggers elk greintje van

(1) *Engelsch-Indië in* 1843, D. II, bl. 295 (Ned. Vert.): ‘Het tijdstip is gekomen, waarin *Rusland*, zoo het zijne bestemming begrijpt, met vaste schreden en zonder langer te aarzelen naar het doel zal treden, dat de Hemel het heeft aangewezen. Het is de *pligt zijner regering*, omdat het van het hoogste belang is voor zijne volken, dat het bezit neme van *Middel-Aziü*, ten einde hunnen handel te beschermen, en deszelfs wettige uitbreiding tot aan den *Indus* te bevorderen en aan te moedigen;’ en bl. 299: ‘Zoo evenwel een andere reus van gelijke sterkte zich aan de boorden van den *Indus* kwam vertoonen, om met *Engeland* te kampen, dan zou dit eene geheel andere vertooning geven: alleen de zamenstoot dezer beide gevaarten zou den storm doen losbarsten en den geheelen staatkundigen horizont in vuur zetten. De onweders zouden van alle kanten komen opzetten; de wet van zamentrekking en vereeniging zou zich doen gelden. Alsdan voorspellen wij ongeluk aan den aangevallene: “onze vijand is onze meester,” ziedaar de uitdrukking van alle in slavernij verkeerende volken. Hoe langer de worsteling zou duren, des te meer zouden zich de opstanden en afvallen van binnen vermenigvuldigen; boe meer de nieuw verbondenen zich zouden vestigen en in sterkte winnen, des te meer zou het getal vijanden van het tegenwoordig bestuur toenemen, totdat eindelijk de onbedwingbare vloed hetzelve zou omverwerpen, en het van onder de kanonnen van *Calcutta* en *Bombay*, gewond en stervend, zou medeslepen.’ Verder betoogt hij, dat een Europeesch leger van 70,000 man toereikend zou zijn om geheel *Hindostun* van de Engelsche overheersching te bevrijden, en deelt een uitgewerkt plan van militaire operatiën mede, dat de Russische Keizer slechts zou te volgen hebben, om van de zegepraal zeker te zijn.

gezond verstand te ontzeggen. DE WARREN daarentegen, ‘Franschman in zijn hart en door opvoeding[1],’ al droeg hij een Engelschen naam en daarbij den Engelschen officiersrok, schijnt ons zijne redeneringen op zijne wenschen te bouwen, en verraadt ook hier dien afkeer van *Frankrijks* geduchtsten mededinger op het staatstooneel, die, in weêrwil zijner tegenbetuigingen, op elke bladzijde van zijn anders lezenswaardig werk doorschemert.

Het leger van den *Indus* werd onder het bevel van *Lord* KEANE gesteld, en als politiek agent of Kommissaris vergezeld door *Sir* WILLIAM MAC NAGHTEN, die later viel als een slagtoffer van het verraad van MOHAMMED AKBAR. In 1839 viel het leger in *Afghanistan*, dat eene even gemakkelijke prooi der Engelsche wapenen werd, als *Algerië* in 1830 voor de Fransche. Slechts de bestorming van *Ghazni* kan als een belangrijk wapenfeit beschouwd worden. DOST MOHAMMED gaf bewijzen van persoonlijke dapperheid, doch de halfwilde horden der Afghanen bleken onbestand tegen de ongeregelde Engelsche troepen. Na onderscheidene nederlagen gaf de vorst van *Kaboel* zich aan *Sir* WILLIAM MAC NAGHTEN gevangen, en werd met zijn gezin naar het Noorden van *Hindostan* gevoerd, waar hij onder een scherp toezigt geplaatst werd, terwijl SJAH SOEDJAH op den troon werd hersteld. Doch ook hier, als in zoo vele andere voorbeelden, bleek de magt van den vreemden veroveraar, die geenen wortel had in de genegenheid der ingezetenen, hoe gemakkelijk ook de verovering volbragt was, ontoercikend om haar te handhaven, en begonnen eerst de moeijelijkheden, toen de zegepraal was bevochten.

In de inleiding van EYRE ontbreekt niet slechts schier alles, wat wij tot dusverre over de aanleiding en den aanvang van den oorlog in *Afghanistan* gezegd hebben, terwijl het vlugtige en vrij verwarde verhaal der burgeroorlogen, die dat land sedert het begin der eeuw verscheurden, hetwelk zelfs over de aanspraken van SJAH SOEDJAH geen licht verspreidt, daarvoor eene uiterst schrale vergoeding biedt; maar ook de toestand des lands na de verovering, de maatregelen door de Engelsche overheerschers getroffen, en de oorzaken, waardoor zij zulk eene gemakkelijke prooi werden van de aanvallen der roofgierige Afghanen-horden, worden niet waar wij zulks verwacht hadden, en waar dit althans voor den Nederlandschen lezer behoefte was, t.w. aan het hoofd des verhaals, in een geregeld

(1) Het zijn zijne eigene woorden, D. H, bl. 119.

overzigt behandeld; maar kunnen slechts worden opgemaakt uit aanmerkingen, die door het geheele werk verspreid zijn. Wij kunnen echter niet anders, dan de met bescheidenheid gepaarde rondborstigheid roemen, waarmede luit. EYRE de bedrijven en misslagen zijner landgenooten beoordeelt, en zouden gaarne den terugblik, dien hij ons op bl. 200, verv., op de vroegere gebeurtenissen verschaft, in zijne eigene woorden mededeelen, indien wij niet een onoverwinnelijken afkeer gevoelden, om aan de sierlijke perioden van den Vertaler eene ruimere plaats in deze bladen te verleenen. Men vergunne ons derhalve de zaak op onze eigene wijze te verhalen.

Ofschoon de gesteldheid des lands, en de weêrzin der inboorlingen tegen de Engelsche veroveraars, eene dubbele mate van de gewone voorzorgen schenen te vorderen, werd de onbedachtheid en misplaatste zuinigheid, in het handhaven der gemaakte verovering, tot zulk een uiterste gedreven, dat be zwaarlijk in de Britsche geschiedenis eene wedergade daarvan zal worden aangetroffen. Tallooze versterkte forten en gevaarlijke bergpassen bleven in handen der oorlogzuchtige Afghanen stammen, welker schijnbare onderwerping aan den opgedrongen vorst verre was van eene welgemeende gehoorzaamheid. In plaats van zijne talenten dienstbaar te maken aan de bevestiging der verovering, door het aanleggen van forten en het plaatsen van garnizoenen in welgekozen stellingen, vergenoegde zich *Lord* KEANE met den oppervlakkigsten schijn van herstelde orde, en haastte zich om in *Engeland* den wierook te genieten, die hem in kwistigen overvloed werd toegezwaaid, terwijl hij de werkelijke onderwerping der slechts in naam verworven bezitting aan zijne opvolgers overliet.

Toen *Lord* KEANE naar *Indië* terugkeerde, voerde hij een groot gedeelte der Bengaalsche krijgsmagt met zich mede, die in de verovering van *Kaboel* was behulpzaam geweest, en terzelfder tijd maakten al de troepen van *Bombay* eene rugwaartsche beweging. Noch aan het bouwen eener sterkte, volgens de regelen der nieuwere krijgskunde, noch aan het vormen eener linie van militaire posten, om den toevoer uit *Indië* open te houden, werd in de verte gedacht. De afstand van *Kaboel* naar *Firoezpore*, den naasten Indischen post, bedraagt ongeveer 600 Eng. mijlen. Van *Kaboel* tot *Pesjawar* vindt men niet minder dan vijf allergevaarlijkste en door eene handvol volks te verdedigen bergpassen[1], terwijl zich tusschen *Pesjawar* en

(1) In de noot op bl. 200 meenen wij, schoon het er niet bij is uitgedrukt. de hand van den bekwamen Vertaler te erkennen. Wij leeren uit die noot letterlijk niets, dan wat ook in den tekst staat, behalve dat er *in Afghanistan vijf verbazende en onneembare bergpassen zijn*, hetgeen in een grootendeels zoo woest en bergachtig land te merkwaardiger moet voorkomen, daar EYRE alleen op den weg van *Kaboel* naar *Pesjawar* van vijf zoodanige bergpassen gewag maakt. In ernst gesproken, de Vertaler schijnt verkeerdelijk van het geheele land te hebben opgevat, wat in den tekst slechts van een zeer klein gedeelte gezegd was.

Firoezpore de *Pendjab* of het land der *Sikhs* uitstrekt, op wier vredelievende gezindheid niet de geringste staat was te maken. Langs deze gansche uitgestrekte lijn plaatste *Lord* KEANE slechts een' enkelen militairen post, en liet een verzwakt en geïsoleerd leger achter, welks krachteloosheid en gevaarlijke stelling het ongeschikt maakten om eenige uitbarsting van vijandige gezindheid te bedwingen, en veeleer een trotsch en krijgszuchtig volk moesten aansporen, om, door eene naauwere vereeniging zijner verspreide stammen, eene krachtige poging te wagen tot herkrijging der verlorene onafhankelijkheid.

Bij de opvolgers van *Lord* KEANE bemerkte men dezelfde neiging, om zich met den schijn te laten tevreden stellen. Aan de reeds zoo verzwakte krijgsmagt werd weldra nog eene brigade onttrokken, terwijl de stelling, door het hoofdcorps des legers in de onmiddellijke nabijheid van *Kaboel* ingenomen, geenszins kon strekken om het gemis aan krachten te vergoeden. Het *kantonnement*, zoo als men de versterkte liniën der Engelsche troepen noemde, wordt door luitenant EYRE op eene andere plaats (bl. 25) uitvoerig beschreven. Het terrein, dat op goed geluk af scheen uitgekozen, was een laag en moerassig land, van alle zijden door heuvels en forten bestreken. Het bestond uit een' lagen wal en smalle gracht, in den vorm van een parallelogram, had eene lengte van 915 en eene breedte van 548 Ned. ellen, en was op de hoeken met ronde bastions voorzien. Eene uitgebreide ruimte voor het verblijf van den Kommissaris en de verdere officieren en ambtenaren der Engelsche zending bestemd, en daarom den naam dragende van *Mission-Compound*, half zoo groot bijna als het gansche kantonnement, en slechts door een' eenvoudigen muur omgeven, grensde aan de eene zijde dezer versterking, en terwijl de noodzakelijkheid, om haar mede te verdedigen, bij eenigen aanval de krachten van het garnizoen moest verdeelen, verzwakte zij tevens het gansche front, aan welks zijde zij geplaatst was. Bovendien waren de liniën veel te uitgestrekt,

dan dat het zwakke garnizoen de wallen behoorlijk konde bemannen. Andere nadeelen der stelling, welker beoordeeling eene naauwkeuriger topographische kennis zou vorderen; gaan wij met stilzwijgen voorbij. Bij de oorspronkelijke uitgave van EYRE's werk is een plan van het Engelsche kantonnement gevoegd, maar hoe noodig, hoe onmisbaar schier, tot verstand van sommige deelen des werks, zulk een plan moet gerekend worden, waarvoor wij den gelithographeerden titel met het vignet gaarne aan den uitgever hadden geschonken, in de vertaling wordt het niet aangetroffen: en liever dan ons bloot te stellen aan het gevaar van misslagen, die daarvan het schier onvermijdelijk gevolg zouden zijn, willen wij afstand doen van de poging om de gevaarlijke positie der Engelschen anders dan in algemeene trekken te schetsen. Maar de onverschoonlijkste misslag van allen, en die het meest tot de latere rampen heeft bijgedragen, was, dat de magazijnen van het kommissariaat geheel van het kantonnement waren afgescheiden, en in een oud fort, het zoogenaamde *Kommissariaatsfort*, geplaatst, dat, in geval van opstand, in het geheel niet te verdedigen was. In de ontsteltenis en verwarring, door het plotselinge losbreken van het oproer te weeg gebragt, viel dit fort, zonder eenige ernstige poging tot ontzet, en bijna zonder slag of stoot, in 's vijands handen. Niet het geweld der wapenen, maar de *honger* werd daardoor der Engelschen geduchtste tegenstander. Radeloosheid en vertwijfeling vervulden het hart der opperhoofden, en veroorzaakten, dat misslag op misslag werd gestapeld. De zedelijke kracht van den soldaat werd geheel gebroken door het gebrek aan zorg en doorzigt, dat welhaast voor den eenvoudigsten zigtbaar werd, en het vertrouwen geheel en al deed wankelen; terwijl het volslagen verval der krijgstucht weldra de laatste mogelijkheid afsneed, om door beleid en standvastigheid de rampen van het leger te lenigen.

De generaal ELPHINSTONE, die in April, 1841, aan het hoofd der krijgsmagt in *Afghanistan* geplaatst werd, was kort voor het uitbreken van den opstand aangetast door eene smartelijke en uitputtende ziekte, die zijn zenuwstel hevig geschokt, en zelfs, zoo als EYRE (bl. 23) berigt, zijne verstandelijke vermogens aangedaan had. Bij herhaling had hij aan *Lord* AUCKLAND den ondermijnden staat zijner gezondheid onder het oog gebragt, en zonder omwegen verklaard, dat hij daardoor voor het bevel ongeschikt was geworden, en verlof verzocht, om zijne betrekking neder te leggen. *Lord* AUCKLAND had lang bij hem

aangedrongen, om zijnen post niet te verlaten, maar toch eindelijk aan zijne wenschen gehoor gegeven; en de generaal stond op het punt van naar *Indië* en van daar naar *Europa* terug te keeren, toen hij verrast werd door de rampzalige gebeurtenissen, tegen welke hij in zijnen verzwakten toestand niet was opgewassen. Mistrouwen op zijn eigen oordeel, en besluiteloosheid om te kiezen tusschen de verschillende gevoelens zijner raadslieden, traagheid in het beramen van plannen, stelselloosheid en uitstel in de uitvoering, kenmerkten van den aanvang af het gedrag des ongelukkigen krijgsmans, en geen dezer gebreken werd vergoed of opgewogen door de veerkracht van hen, die in het bevel op hem volgden. De Kommissaris, *Sir* WILLIAM MAC NAGHTEN, anders een bekwaam en moedig man, deelde onbegrijpelijkerwijze in de algemeene zorgeloosheid; de herhaalde waarschuwingen van *Majoor* POTTINGER (vroeger, als luitenant, de verdediger van *Herat*), die in *Kohistan* het zamenpakken van den storm reeds van Mei af had gadegeslagen, waren door hem in den wind geslagen of gering geacht; de moord aan eenige Europeanen gepleegd, in plaats van als een waarschuwend teeken van den haat des volks te worden beschouwd, werd alleen aan persoonlijken wrok toegeschreven, en zelfs, toen de opstand reeds was uitgebroken, kon de Kommissaris nog niet gelooven aan de uitgestrektheid van het gevaar, en misleidde hij zich zelven en den generaal ELPHINSTONE, door de miskenning der ongunstige gezindheden, die de gansche bevolking van *Afghanistan* jegens de vreemde overheerschers koesterde. Diezelfde geest van ongegrond vertrouwen, meer een gevolg van den overmoed des voorspoeds, dan van het besef der regtvaardigheid hunner zaak, kenmerkte, met enkele uitzonderingen, het gedrag van alle Britsche officieren en ambtenaren.

Toen den 2^{den} November, 1841, het oproer plotseling in *Kaboel* uitbarstte, en de eerste aanval gerigt werd op het huis van *Sir* ALEXANDER BURNES[(1)], die met het Engelsche leger in *Kaboel* was teruggekeerd, vreesde deze nog zoo weinig eenig ernstig gevaar, dat hij zijne lijfwacht van *Sipaaijers* verbood op de aanvallers te vuren, en beproefde hen door eene

(1) Het is later gebleken, dat SJAH SOEDJAH oorspronkelijk het oproer had aangehitst, in de hoop van daardoor van BURNES bevrijd te raken, dien bij als een' persoonlijken vijand beschouwde, en vreesde in den post van *Sir* WILLIAM MAC NAGHTEN te zien opvolgen. Weinig vermoedde hij toen, dat die zijn' eigen' ondergang zou na zich slepen.

toespraak tot bedaren te brengen. De ongelukkige werd het eerste slagtoffer van zijn vertrouwen. Doch het grootste deel der schuld, zoowel als der verantwoordelijkheid, rust ongetwijfeld op het *Britsch-Indisch* bestuur. Het is van daar dat de roekclooze onderneming was uitgegaan, en van daar dat de verkeerde bevelen werden gegeven, die haar volkomen deden mislukken, een geheel Engelsch leger ten verderve bragten, en zelfs de Engelsche heerschappij in *Azië* aan het schromelijkst gevaar blootstelden. De ligtzinnigheid en overmoed, die van den aanvang af alle maatregelen bestuurden; de aanmoediging aan al de aangeworven manschappen verleend, om hunne huisgezinnen met zich te voeren (een maatregel, die de bewegingen des krijgsvolks door een vervaarlijken hoop weêrlooze lieden belemmerde, en maar al te vaak de behartiging van het algemeen welzijn deed achterstaan bij de natuurlijke zucht om voor gade en kroost te waken), als ware men zeker van eene zegepraal zonder moeite en zonder gevaar; de benoeming van aanvoerders, die voor hunne gewigtige taak niet berekend bleken; ongepaste bezuinigingsmaatregelen, waaronder het besnoeijen der jaargelden van de Gildjische opperhoofden als de regtstreeksche aanleiding van den opstand beschouwd wordt; achteloosheid en weêrzin in het toestaan van onderstand, zoodat men zelfs den Kommissaris wist te belezen van op het verzoek om versterking, eenige maanden voor het uitbreken des oproers gedaan, niet verder aan te dringen; - ziedaar de misslagen van het Indisch bestuur, die het gansche leger van *Kaboel*, met uitzondering der weinigen, die later door generaal POLLOCK uit hunne krijgsgevangenschap verlost werden, ten prooi deden worden der geduchte zamenspanning van honger, strenge koude, wapengeweld en verraad.

Het is ons voornemen niet luitenant EYRE te volgen, door het gansche verhal der ‘Ilias van plagen,’ waarvan wij de oorzaken hebben aangewezen. Slechts de hoofdpunten zullen wij kortelijk aanstippen, om aan onze lezers een beknopt overzigt te geven van den zamenhang der gebeurtenissen, waaraan wij ten slotte nog eenige opmerkingen over den veldtogt van generaal POLLOCK kunnen knoopen.

In *Kohistan* hadden zich reeds sedert maanden teekenen van onrust vertoond. In November zag majoor POTTINGER, die vergeefs op versterking had aangedrongen, zich buiten staat om zijnen post te handhaven. Zijn geheele regiment werd verslagen of verstrooid, terwijl hij zelf met luitenant HAUGHTON,

beide zwaar gewond, het leven, dat te midden van duizend gevaren slechts als door een wonder gered was, op den 15den aan de bescherming van het kantonnement kwam toevertrouwen. In October reeds hadden zich onrustige bewegingen onder de *Gildjiërs* vertoond, die door hun vroeger opperhoofd, MOHAMMED AKBAR KHAN, tweeden zoon van DOST MOHAMMED, en onverzoenlijken vijand der Britten, tot afval waren aangespoord. De generaal SALE was met zijne brigade van *Kaboel* vertrokken om deze onlusten te bedwingen. Bij het uitbarsten van het oproer te *Kaboel* werd hij terug ontboden. Een krijgsraad besliste met algemeene stemmen, dat dit bevel onuitvoerlijk was, waarop zich de generaal in *Djelalabad* wierp, alwaar hij zich moedig handhaafde, en den vijand in eenige uitvallen zwaar verlies toebragt. Te *Kaboel* was, gelijk wij zagen, den 2den November op het alleronverwachtst een hevig oproer uitgebarsten, dat met den moord van *Sir* ALEXANDER BURNES een aanvang nam, en, bij gemis van gepaste maatregelen tot onderdrukking, welhaast in een' algemeenen volksopstand overging. In weinige dagen was door het verlies van verschillende versterkte posten, vooral door de onverantwoordelijke opoffering van het Kommissariaatsfort, en door eene reeks van gevechten, die meest alle door de begane misslagen op groot verlies te staan kwamen, en in het beste geval geen resultaat opleverden, de nood en het gevaar der Engelsche troepen tot eene vervaarlijke hoogte gestegen. De *Bala-Hissar*, of citadel van *Kaboel*, de verblijfplaats van SJAH SOEDJAH, had nog Engelsche bezetting in, en meermalen werd het plan overwogen om de troepen derwaarts te voeren en het kantonnement te verlaten; doch dit plan, dat waarschijnlijk, ofschoon niet zonder gevaar van groot verlies van manschappen, het behoud van *Kaboel* zou hebben ten gevolge gehad, werd aan eenige bedenkingen van ondergeschikt belang opgeofferd. Het noodlottige gevecht van den 23sten November besliste het lot der Engelsche legermagt; de zware verliezen en begane misslagen deden het laatste spoor van moed en vertrouwen verdwijnen; en van nu af was op onderhandelingen met den vijand de eenige hoop op lijfsbehoud gevestigd. De voorwaarden echter, het eerst door den vijand gesteld, en die niets minder behelsden dan de uitlevering van SJAH SOEDJAH met zijn geheele gezin, de nederlegging der wapenen, en de overgave op genade, werden door den Kommissaris met verontwaardiging van de hand gewezen, en den 1sten December werden de vijandelijkheden hervat. De radeloosheid der opperhoofden,

en het wangedrag van het krijgsvolk, hadden weldra nieuwe verliezen ten gevolge, en het gevaar der stelling was grootelijks toegenomen, toen de tijding eener beslissende overwinning, door Generaal SALE behaald, de hoofden der muitelingen wat zachter scheen te stemmen. Het gelukte thans aan den Kommissaris de onderhandelingen op nieuw te openen, en een verdrag te sluiten, waarvan het volgende de voorname inhoud was. De Engelschen zouden geheel *Afghanistan* ontruimen, en dus niet slechts *Kaboel*, maar ook *Djelalabad, Ghazni, Kandahar* en alle andere plaatsen, die zij nog bezet hielden; aan alle Engelsche troepen zou een vrije aftogt vergund, en alle benoodigdheden hun daartoe verstrekt worden; aan DOST MOHAMMED en zijn gezin zou de terugkeer in het Vaderland worden toegestaan; SJAH SOEDJAH zou van het Afghaansch bestuur een jaargeld ontvangen, met verlof om óf te *Kaboel* te blijven, óf de Engelschen naar *Indië* te volgen; het Afghaansche bestuur zou de vervoermiddelen leveren voor de Engelsche magazijngoederen; aan alle aanhangers van SJAH SOEDJAH en zijne bondgenooten zou eene *amnestie* worden verleend; alle gevangenen zouden in vrijheid gesteld worden; en nimmer zou een Britsche magt in *Afghanistan* terugkeeren, tenzij zij werd ingeroepen door het bestuur, waarmede het Britsche volk in een eeuwigdurend verbond van vriendschap zou leven. Het schijnt, dat MOHAMMED AKBAR, die bij de laatste gebeurtenissen te *Kaboel* was tegenwoordig geweest, reeds bij deze onderhandelingen den toeleg had zich van den persoon van den Kommissaris meester te maken, maar door de overige *Khans* of stamopperhoofden met moeite daarvan was teruggehouden.

De eerste stap tot uitvoering van het traktaat was de ontruiming van de *Bala Hissar*, waarmede men den 13^{den} December een aanvang maakte, niet zonder reeds toen door de verraderlijke gezindheid van MOHAMMED AKBAR verontrust te worden, en groote schade te lijden. Door de traagheid der Afghaansche hoofden in het verschaffen van vervoermiddelen, en de besluiteloosheid van SJAH SOEDJAH, welke partij te kiezen, werd het vertrek van dag tot dag vertraagd, tot den 18^{den} December het vallen eener ontzaggelijke sneeuwmassa de bezwaren van der Engelschen toestand kwam verdubbelen, en tevens de laatste hoop afsneed op ontzet door de krijgsmagt van *Kandahar*, waarmede men zich nog altijd gevleid had. Eenige weinige dagen later viel *Sir* WILLIAM MAC NAGHTEN, die bij de aanwezigheid der gevaren even groote geestkracht getoond had, als

vroeger verblindheid, toen zij nog op een' afstand dreigden, als het offer eener lage list van MOHAMMED AKBAR, die hem onder voorwendsel van betere voorwaarden, bij persoonlijk voordeel voor zich zelven, tot eene heimelijke zamenkomst wist te belezen. Daar van de artikelen des vroegeren verdrags geen enkel door de Afghanen was nagekomen, en der Engelschen toestand door de hevige koude zeer was verergerd, greep de kommissaris met gretigheid naar dezen stroohalm; doch de geheele voorgewende onderhandeling was eene list, om hem in handen te krijgen, terwijl hij, onwillig zich over te geven, door MOHAMMED AKBAR met eigene hand doorschoten werd. Met hem viel Kapitein TREVOR. Het op den helderen dag, in het gezigt van een Britsch leger, gepleegd verraad bleef ongewroken. Zoo ver was het met de vertwijfeling en moedeloosheid der Engelsche troepen gekomen!

Majoor POTTINGER, ofschoon hij nog hevig aan zijne wonden leed, werd thans met den post van kommissaris of politiek agent belast, die door de geheime onderhandelingen van *Sir* WILLIAM niet weinig bemoeijelijkt was. Het vroegere traktaat werd echter op nieuw door de Afghaansche hoofden aan de Engelsche bevelhebbers ter bevestiging aangeboden, doch met de verzwarende bepalingen, dat zij hun geschut, met uitzondering van zes stukken, zouden achterlaten, en alle in kas zijnde gelden onmiddellijk zouden overgeven. Majoor POTTINGER verklaarde daarop in den krijgsraad, dat men, naar zijne overtuiging, geen vertrouwen kon stellen in eenig traktaat met de Afghanen, dat het onder deze omstandigheden onbestaanbaar was met den pligt, aan het vaderland verschuldigd, het Gouvernement de handen te binden door de belofte, om het land te ruimen, en den afgezetten Emîr te herstellen; en dat de eenige eervolle handelwijze was, om het óf te *Kaboel* tot het uiterste vol te houden, óf zich door te slaan naar *Djelalabad*. Zijne medeleden echter verklaarden eenstemmig beide ontwerpen voor onuitvoerlijk; het gewijzigde traktaat werd aangenomen, de gewonden en zicken werden onder de bescherming der Afghaansche hoofden geplaatst, en na nog vele vertragingen werd den 6den Januarij de terugtogt aangevangen, en SJAH SOEDJAH aan zijne eigene hulpmiddelen overgelaten. De sterkte der krijgsmagt beliep, na al de geleden verliezen, nog omstreeks 4500 man, waaronder ruim 3800 Sipaaijers, en naauwelijks 700 Europeanen. Het getal der ongewapende legervolgers echter bedroeg, uitgenomen de vrouwen en kinde-

ren, wel 12000 man, die voor de bewegingen der krijgsmagt den grootsten hinderpaal opleverden, en daardoor de voornaamste oorzaak werden van de vreesselijke rampen en ellenden, die de gansche Engelsche magt op dezen terugtogt letterlijk *vernietigden*. Onze pen weigert de ijsselijkheden te beschrijven, waaraan de gestrenge vorst, het gebrek aan levensmiddelen, de algemeene verwarring, het gemis van alle krijgstucht, en de telkens herhaalde verraderlijke aanvallen der Gildjiërs, die, naar het schijnt, zelfs door hunne eigene opperhoofden niet konden bedwongen worden, een uitgeput en moedeloos leger blootstelden. Alleen in den bergpas van *Khoerd Kaboel* rekent men, dat 3000 menschen den dood vonden. De ellende was zoo hoog gestegen, dat men, schoon niet zonder schroom voor verraderlijke bedoelingen, den voorslag van MOHAMMED AKBAR, om de gehuwde officieren met hunne echtgenooten en kroost, alsmede de weduwen, onder zijne bijzondere bescherming te nemen, en met hen op een dagmarsch afstand van de achterhoede des legers te volgen, als de eenige kans van behoud voor de hulpelooze vrouwen en kinderen, met gretigheid aannam. Onder deze vrouwen waren er vele in den schoot van weelde en overvloed geboren, sommige met zuigelingen aan de borst, andere in vergevorderden staat van zwangerschap, terwijl schier alle, met uitzondering van *Lady* MAC NAGHTEN en *Mrs.* TREVOR, reeds van al hare bagaadje beroofd waren, en geene andere kleederen hadden dan het *nachtgewaad*, waarin zij, in draagzetels geplaatst, van *Kaboel* waren vertrokken. Nieuwe verliezen door de verraderlijke aanvallen der Afghanen, waarbij zich sterke desertie der Hindostansche soldaten voegde, deden weldra de weerbare manschappen tot eenige weinige honderden versmelten, schoon het getal der legervolgers nog altijd aanzienlijk bleef. Den 10^{den} Januarij rekende men het gezamenlijk verlies reeds op 12000 man; maar zelfs aan het rampzalig overschot werd geen rust of vrede gegund, en in elken der door te trekken bergpassen herhaalde zich het bloedbad van *Khoerd Kaboel*. Bij *Gundamuk* werd, den 13^{den} Januarij, het laatste overschot afgemaakt of gevangen genomen, en van het gansche Britsche leger was de geneesheer BRYDON de *eenige* officier, die dood en gevangenschap ontsnapte, en behouden het garnizoen van *Djelalabad* bereikte.

Intusschen was een vrij aanzienlijk getal officieren en manschappen, benevens eenige vrouwen en kinderen, in handen der Afghanen geraakt. Een deel van deze was ziek of gewond,

of ook als gijzelaars voor de uitvoering van het traktaat, te *Kaboel* achtergebleven. Wij spreken echter vooreerst slechts over hen, die zich in handen van MOHAMMED AKBAR bevonden. Op den terugtogt der Engelsche troepen waren cerst eenige officieren, waaronder ook de Majoor POTTINGER, door hem opgeëischt als gijzelaars voor de ontruiming van *Djelalabad*, later waren de gehuwde officieren, waaronder ook de schrijver, Luit. EYRE, met hunne huisgezinnen onder zijne bescherming gesteld; vervolgens waren nogmaals gijzelaars voor de ontruiming van *Djelalabad* gevraagd, en bij die gelegenheid de Generaal ELPHINSTONE zelf door MOHAMMED AKBAR, onder voorwendsel van een mondgesprek, gevangen genomen; terwijl eindelijk de officieren en manschappen, die bij verschillende gelegenheden op den terugtogt van het hoofdcorps waren afgesneden geraakt, voor zooverre zij niet van koude en gebrek waren omgekomen, in handen der Gildjiërs waren gevallen en aan hun opperhoofd uitgeleverd. Deze allen werden, ten gevolge der weigering van Generaal SALE, om *Djelalabad* te verlaten, die voor MOHAMMED AKBAR eene geheel ongewachte teleurstelling was, als krijgsgevangenen behandeld, en van den 16^{den} Januarij tot den 11^{den} April in een fort te *Boeddiabad* opgesloten, dat aan den schoonvader van MOHAMMED AKBAR behoorde. Een belangrijk gedeelte der memoriën van onzen schrijver is aan de bezwaren en ellenden dezer gevangenschap gewijd. Wij mogen er hier niet verder bij stilstaan.

Inmiddels hadden zich te *Ghazni* de tooneelen van *Kaboel*, slechts op kleinere schaal, herhaald. Gelijk gebrek aan voorzorg stelde de bezetting schier buiten staat van verdediging. Den 7^{den} December werd de stad door den vijand ingesloten, en den 16^{den} door medewerking der inwoners in zijne handen geleverd, terwijl de Engelsche troepen naar de citadel weken. Gebrek aan levensmiddelen en brandstof noodzaakte hen den 6^{den} Maart een verdrag te teekenen, waarbij een eervolle en veilige aftogt naar *Pesjawar* was bedongen. Totdat de sneeuw in de bergpassen zou gesmolten zijn, werden zij in de stad in gelegerd, maar in dezen weerloozen toestand door de Afghanen overvallen en grootendeels afgemaakt. De overgeblevenen gaven zich over, op voorwaarde eener eervolle behandeling, terwijl een aantal Hindostansche soldaten, die eene poging tot ontvlugting wilden beproeven, werden verstrooid of neergesabeld.

Kandahar was middelerwijl nog altijd door Generaal NOTT

bezet gebleven, die echter, wegens de gesteldheid van het jaargetijde, van alle poging tot ontzet der troepen te *Kaboel* had moeten afzien; doch toen hij, ingevolge het traktaat, het bevel ontving, om de stad te verlaten, het karakteristieke antwoord gaf, dat hij zou aftrekken *via Ghazni* en *Kaboel*, eene voorspelling, die eenige maanden later door de uitkomst werd bewaarheid. Generaal SALE handhaafde zich in *Djelalabad*, zonder zich aan de bevelen van ontruiming te storen, en dat niettegenstaande zijne echtgenoot in de Afghaansche gevangenschap deelde. Tegen het einde van Januarij maakte MOHAMMED AKBAR toebereidselen tot de belegering van *Djelalabad*, terwijl hij in Maart eene poging beproefde, om de wallen te ondermijnen, die echter door een uitval van Generaal SALE op eene gevoelige wijze werd gestraft. Eenige dagen later deed dezelfde generaal nogmaals een gelukkigen uitval, waarbij hij het kamp van MOHAMMED AKBAR overviel, drie stukken geschut heroverde, en hem met zijne geheele magt op de vlugt dreef. Te gelijker tijd ongeveer was een aanval door de Afghanen in den bergpas van *Khaibar* op Generaal POLLOCK, die met een leger uit *Indië* kwam opdagen, met groot verlies teruggeslagen, terwijl zijne aannadering, uit vrees voor geduchte wraakoefening, alom den grootsten schrik verspreidde.

Intusschen was te *Kaboel* alles in de grootste verwarring geraakt. SJAH SOEDJAH was vermoord, doch zijn oudste zoon had zich van de *Bala Hissar* meester gemaakt, en de aanhangers der partij zijns vaders rondom zich verzameld, terwijl hij eischte, dat al de Europesche gevangenen aan hem zouden worden uitgeleverd. Ten gevolge dezer gebeurtenissen besloot MOHAMMED AKBAR, die sedert eenige dagen de in *Boeddiabad* gevangene officieren en vrouwen van daar weggevoerd, en op zijne togten door het land met zich gesleept had, met Generaal POLLOCK, die thans te *Djelalabad* was aangekomen, over de uitwisseling te onderhandelen. Kapitein MACKENZIE werd door hem als agent verkozen, en vertrok op denzelfden dag (23 April), waarop de Generaal ELPHINSTONE, door vermoeijenis en ziekte uitgeput, zijn lijden met de rust des doods verwisselde. De zucht van MOHAMMED AKBAR, om zich zoo veel mogelijk met de Engelschen te verzoenen, verschafte aan den opperbevelhebber eene eerlijke begrafenis in *Djelalabad*, schoon het lijk bij het vervoer derwaarts de mishandeling der woeste Gildjiërs niet mogt ontgaan.

Te *Kaboel* bleef de strijd tusschen de beide partijen voort-

duren, en vielen schier dagelijks gevechten voor. MOHAMMED AKBAR begaf zich derwaarts, en wendde ernstige pogingen aan, om de citadel in zijne magt te krijgen, minder op hoop van daarin het Engelsche leger te wederstaan, dan om de schatten in handen te krijgen, die aldaar in grooten overvloed waren opgehoopt; doch de zoon van SJAH SOEDJAH hield zich staande, zich vleijende van weldra door de Engelschen ontzet te worden. Daar de onderhandelingen van Kapitein MACKENZIE tot geene uitkomst geleid hadden, werden de gevangenen naar *Kaboel* opontboden, en in de nabijheid der stad gehuisvest, waar zij dagelijks de geruchten van den strijd en het gebulder der kanonnen vernamen. Eindelijk werd eene overeenkomst getroffen, volgens welke de citadel tusschen SJAH SOEDJAH's zoon en MOHAMMED AKBAR benevens eenige andere hoofden verdeeld werd, welke laatste ieder een toren tot verblijf kregen, terwijl de eerste in het bezit van de koninklijke woning bleef. MOHAMMED AKBAR liet hem den ijdelen titel van Koning, maar, terwijl het hem gelukte zijne overige mededingers uit den weg te ruimen, maakte hij zich onder den naam van *Vizier* van alle wezenlijk gezag meester, terwijl hij terzelfder tijd de Engelsche gijzelaars, die zich nog te *Kaboel* bevonden, tegen betaling eener geldsom in handen kreeg.

Men hoorde intusschen weinig van bewegingen der Europesche troepen, behalve dat Generaal NOTT in het begin van Junij een belangrijk voordeel behaalde, dat aan 2000 Afghanen het leven kostte. In de eerste helft van Julij liet Generaal POLLOCK aan de Afghaansche hoofden eene uitwisseling der krijgsgevangenen *zonder reserve* voorstellen, waarin echter de *Emîr* DOST MOHAMMED niet begrepen was, terwijl tevens de teruggave van al het overweldigde geschut werd geëischt. De Generaal liet hun tevens weten, dat zijne magt te *Djelalabad* 20,000 man, en die van Generaal NOTT te *Kandahar* 15,000 man bedroeg, terwijl te *Firoezpore* een reserve-leger van 25,000 man zou verzameld worden, en 10,000 man uit *Engeland* op weg waren. Het schijnt, dat de Generaal toenmaals geen last had tot eenige operatiën tegen *Kaboel*, en voornemens was, bij inwilliging zijner voorwaarden, de troepen uit *Afghanistan* terug te trekken, ten zij hij nadere bevelen mogt ontvangen. Reeds was eene wapenschorsing gesloten, toen *Lord* ELLENBOROUGH, die *Lord* AUCKLAND als Gouverneur-Generaal was opgevolgd, aan de Generaals POLLOCK en NOTT het bevel zond, om tegen *Kaboel* voort te rukken, ten einde hunne

wapenbroeders te wreken, en het ontzag van den Britschen naam te handhaven. Het plotseling afbreken der onderhandelingen en krachtdadig hervatten der vijandelijkheden, dat naauwelijks schijnt te kunnen geregtvaardigd worden, daar aan het reeds geschreven en van beide zijden goedgekeurd traktaat slechts de teekening van Generaal POLLOCK ontbrak, deed MOHAMMED AKBAR in hevigen toorn ontsteken, en plaatste de gevangenen op nieuw in den gevaarlijksten toestand. Het schijnt, dat slechts de vrees voor der Engelschen wraak de Afghanen van gewelddadigheden terug hield. Onbegrijpelijk is de handelwijze van het Britsch-Indisch bestuur, dat, ofschoon in het bezit van talrijke en geoefende krijgsbenden, den vijand zoo lang gelegenheid gaf zich te versterken, het garnizoen van *Djelalabad* schier van gebrek liet omkomen, een aantal landgenooten negen maanden lang in gevangenschap liet zuchten, en het tijdstip van bijna ten einde gebragte onderhandelingen afwachtte, alvorens het besluiten kon tot handelen over te gaan.

Den 11^{den} Augustus deed MOHAMMED AKBAR zijnen koninklijken meester in hechtenis nemen, ten gevolge eener ontdekte briefwisseling, waarbij op het dadelijk aanrukken van Generaal POLLOCK werd aangedrongen. De ongelukkige vorst had echter het geluk eenige dagen later uit zijne klaauwen te ontvlugten. In het laatst der maand kregen de gevangenen, die inmiddels vermeerderd waren met de officieren, die zich te *Ghazni* hadden overgegeven, plotseling last, om zich tot de afreis gereed te maken, en werden onder een sterk geleide naar *Bamijan* vervoerd, zoodat de laatste hoop op verlossing verloren scheen. Wij zullen zoo aanstonds zien, hoe juist toen hunne redding nabij was.

Den 20sten Augustus vereenigde zich de divisie van Generaal POLLOCK met het garnizoen van *Djelalabad*. Het vereenigde legerkorps nam *Gundamuk*, bragt aan den vijand twee geduchte nederlagen toe, en nam daarop stormenderhand *Istalif* in, in welke plaats tallooze vlugtelingen en vele kostbaarheden waren geborgen, waaronder het grootste gedeelte van den buit op het Engelsche leger behaald. Gedurende twee dagen was de stad aan plundering, moord en brandstichting overgegeven, de vijanden werden als wilde dieren gejaagd en aan niemand werd kwartier verleend. Generaal NOTT vertrok den 10^{den} Augustus van *Kandahar*, bragt insgelijks aan de Afghanen eene geduchte nederlaag toe, nam daarop *Ghazni* in, waar hij al de vestingwerken door mijnen in de lucht deed springen, en

onder andere kostbaarheden twee sandelhouten deuren wegvoerde, afkomstig van den Hindoeschen tempel te *Somnauth*, en die als zegeteeken het graf van Sultan MAUMOED GHAZNEWI versierden. Vervolgens vereenigden zich de beide divisiën te *Kaboel*, van waar MOHAMMED AKBAR op hunne aannadering de vlugt nam naar *Kohistan*. Van *Kaboel* werd *Sir* RICHMOND SUAKSPEAR afgezonden, om de gevangenen te verlossen, die inmiddels reeds ten gevolge van onderhandelingen met de hoofden, aan wier zorg zij waren toevertrouwd, hetzij op hoop van belooning, hetzij uit vrees voor der Engelschen wraak, op vrije voeten waren gesteld, en den 21sten September in het kamp van Generaal POLLOCK aankwamen, waar zij met luide vreugdekreten begroet werden. Hun geheele aantal bedroeg 122 personen, de eenige Engelschen, die waren overgebleven van het gansche leger van *Kaboel* en het garnizoen van *Ghazni*.

In October trokken de Britsche troepen terug uit *Kaboel*, nadat, met medewerking der Afghaansche hoofden, SJAH POERO, een andere zoon van SJAH SOEDJAH, tot Koning was aangesteld, en nadat zij den prachtigen *Bazar*, een trotsch gedenkteeken van de magt van Keizer AURENGZEB, benevens eene pas gebouwde moskee, door mijnen hadden vernield, omdat op de eerste het lijk van den vermoorden Kommissaris was ten toon gehangen, en de laatste, naar men zeide, gebouwd was tot aandenken aan der Engelschen nederlaag. Op den aftogt, die overigens met veel overhaasting plaats had, werden nog drie dagen besteed aan het vernielen van *Djelalabad*, dat in eene woning voor wild gedierte werd herschapen, terwijl den 2^{den} December het geheele leger te *Firoezpore*, de eerste grensstad van *Indië*, aankwam, waar het door den Gouverneur-Generaal *Lord* ELLENBOROUGH werd begroet.

Dus eindigde in een baldadigen strooptogt het grootsche ontwerp der Engelsche Oost-Indische Compagnie, om *Afghanistan* tot eenen afhankelijken staat te maken, en tot een bolwerk te stellen tegen het vooruitdringen van den Russischen invloed; en het blijft nog de vraag, waardoor grooter vlek op den Britschen naam is geworpen, door de onregtvaardigheid en roekeloosheid der bezetting des lands, of door de Vandaalsche vernielingszucht bij het verlaten aan den dag gelegd. De plundering en verwoesting. die hier de sterkten ontmantelt gindsch de woningen in brand steekt, elders de *vruchtboomen* eener geheele landstreek omhouwt, en alom de smeulende puinhoopen door breede bloedstroomen bluscht, krijgt slechts een te

schrikkelijker voorkomen, door het opzet, het stelsel, dat daarin overal doorblinkt. En moge al de wraak niet ongetergd zijn geweest, het bloed, dat vergoten werd, was niet het bloed der schuldigen; het was dat van weêrloozen, vrouwen, kinderen en grijsaards; terwijl de aanhitsers en hoofden van den opstand allen óf losgelaten, óf niet achtervolgd werden. Dubbel gelukkig zou het geweest zijn voor de eer van *Brittanje*, indien nimmer een Engelsch leger den voet had gezet op den bodem van *Afghanistan*, waar de eindelijke zegepraal geen ander doel of nut had, dan het uitwisschen der vroegere schande, en het handhaven van het ontzag, dat men door vroegere misstappen bedreigd zag. Geen enkel voordeel werd bij de einduitkomst gekocht, geen enkel punt bleef in *Afghanistan* bezet; het leger der overwinnaars verliet het land met eene overhaasting, die naar vlugt geleek. Zelfs de *Emîr* BOST MOHAMMED en andere gevangen Afghaansche hoofden werden onvoorwaardelijk ontslagen; geen grenstraktaat werd gesloten, de veiligheid van *Herat* aan zijne eigene regeerders overgelaten, en aan den *Sjah* van *Perzië* vergund, om naar hartenlust van Afghaansche verovering te droomen, zoodat geene enkele voorzorg tegen de uitbreiding van *Ruslands* magt werd gehandhaafd. Het was, of de vrees voor den kolossus van het Noorden, waaraan men zoo veel bloeds en schats had opgeofferd, thans plotseling verdwenen was, en alle inzigten van het Indisch bestuur zich hadden opgelost in de even onstaatkundige als onmenschelijke begeerte, om den Engelschen naam, ik zeg niet gevreesd en geducht, maar gehaat en verfoeid te doen zijn. Alsof moord en brand nog niet genoeg was, hitste men de veten tusschen de stammen nog sterker aan, en liet als laatste erfmaking de op nieuw ontstoken gruwelen van den burgerkrijg in *Afghanistan* achter. Naauwelijks had het Engelsche leger den terugtogt aangenomen, of MOHAMMED AKBAR verzamelde een leger in *Kohistan*, waarmede hij zich vertoonde voor de poorten van *Kaboel*. De dynastie der *Doerani's*[1], door *Engeland* zoo ter kwader ure tegen den wil des volks gehandhaafd, werd andermaal van den troon gestooten, en DOST MOHAMMED werd bij zijne terugkomst in de vroegere waar-

(1) *Docrani* is de naam van den stam, waaruit AHMED SJAH, de stichter van het Afghaansche rijk, en zijne opvolgers, afkomstig waren, en waartoe ook SJAH SOEDJAH behoorde. Zie WILKEN, *Ueber die Verfass.*, etc., p. 251, en DORN op NEAMET ULLAR's *History of the Afghans*, P. II, p. 123.

digheid hersteld. ‘Tusschen de Engelschen en de troonen van *Kaboel* en *Kandahar*, thans weder door het geslacht der *Barukziërs* bezeten, zijn voor het oogenblik alle betrekkingen geëindigd; maar mogt zich een wreker vertoonen aan de boorden der *Kaspische Zee*, de herinnering aan de gruwelen van *Istalif, Kaboel* en *Djelalabad*, de snoode verwoesting van den grooten bazaar, dien de barbaren zelve geëerbiedigd hadden, zouden geheel *Afghanistan* als één man onder zijnen standaard vereenigen[(1)].’

Luitenant EYRE besluit zijn werk met eenige aanmerkingen over de sandelhouten deuren van het graf van Sultan MAHMOED te *Ghazni* geroofd, die *Lord* ELLENBOROUGH in eene proclamatie, welke door hare opgeblazene grootspraak de wereld evenzeer vermaakte als verbaasde, aan de bevolking van *Hindostan* als een veroverd zegeteeken voorstelde, waardoor de eer hunner godsdienst en hunner vaderen op de Muzelmannen gewroken was. Hij gelastte die deuren met alle eerbewijzen naar den tempel van *Somnauth* te brengen; maar die tempel heeft opgehouden te bestaan, en de plaats is slechts door Muzelmannen bewoond, die op de bouwvallen van het huis van DJAGGANNÂTHA eene moskee voor ALLAH hebben gebouwd; en er schoot niets anders over dan het zegeteeken als nuttelooze ballast in een militair magazijn te werpen. Wel mogen wij met Graaf DE WARREN[(2)] opmerken, dat de bezorgdheid voor de eer der Hindoesche godsdienst weinig voegde aan den vertegenwoordiger van het Protestantsch *Brittanje*, en dat het gedenkteeken van de overwinning der Koran-leer op het ruwe Heidendom althans eenige aanspraak had, om door Christenen ontzien te worden[(3)].

(1) Deze woorden zijn met eenige verandering ontleend uit DE WARREN's *Britsch Indië in* 1843, D. II, blz. 195.

(2) T.a.p., blz. 273, 286.

(3) Op eene wonderlijke wijze heeft de vertaler zijne eigene woorden met die van Luit. EYRE vermengd, waar deze op de laatste bladzijde te kennen geeft, dat men de deuren wel in *Afghanistan* had kunnen laten, als grafteeken voor de 16,000 daar omgekomene Engelschen. De vertaler laat er met even goeden smaak als fijn gevoel, zonder eenige aanwijzing van den oorsprong dezer woorden, op volgen: op welke deuren men dan, met eenige verandering, had kunnen beitelen de woorden van BILDERDIJK in zijne meesterlijke vertaling van HOMERUS, *Muis- en Kikvorsch-krijg*, luidende:

‘Sta wand'laar, meld aan 't muizenras,
Dat hier, tot kruimdiefs wraak,
Geheel hun leger heet in 't gras
Voor de algemeene zaak.’

De even ongepaste als ongerijmde verminking van de woorden des schrijvers zou scherpe tentoonstelling verdienen, indien er in ons vaderland aan het ras der vertalers iets te verbeteren viel.

Wij willen hier nog, alvorens te eindigen, uit eene andere bron[1], eene bijzonderheid mededeelen over de wijze, waarop de Engelschen hunne zegepraal vierden, die ons minder algemeen bekend schijnt, en echter, in de vooronderstelling, dat de klucht behoort te volgen op het treurspel, een te waardig slot vormde van het gansche jammerlijke schouwspel, om niet algemeene bekendheid te verdienen. Er werd aanvankelijk te kennen gegeven, dat de Gouverneur-Generaal het voornemen had, om te *Firoezpore* een' zegepralenden optogt te doen houden, waarbij de gevangene Afghanen de voornaamste rol zouden vervullen. Tot geluk der nationale eer van *Brittanje* werden echter de hoofdacteurs - om welke reden is onbekend - niet werkelijk ten tooneele gebragt; maar de vertooning had niet te min plaats met geschilderde olifanten, triomfbogen, wuivende banieren en bulderend geschut.

In navolging van Luit. EYRE hebben wij ons in dit artikel onthouden van alle gewag over de gebeurtenissen in *Sinde*, die echter met den oorlog in *Afghanistan* in het naauwste verband staan. Zij zijn te belangrijk en kenschetsen te zeer den geest van het Britsch-Indisch bestuur, om hier in het voorbijgaan vermeld te worden; wij hopen echter eerlang, naar aanleiding van DE WARBEN's meermalen aangehaald werk, waarin de onderwerping van dit gewest uitvoerig besproken wordt, eene gelegenheid te vinden, om daarop terug te komen. Kolonel OUTRAM, die de maatregelen van *Sir* CHARLES NAPIER tegen de ongelukkige *Emîrs* dezer landstreek krachtdadig, doch vruchteloos, wederstond, heeft door de uitgave van zijn *Conquest of Scinde* belangrijke bijzonderheden aan het licht gebragt over eene gebeurtenis, die de onregtvaardigheid van den Afghaanschen krijg bij vergelijking nog in de schaduw stelt. Maar ook hier heeft geen zegen de pogingen eener roekelooze heerschzucht achtervolgd, en *Sinde* is door zijn verderfelijk klimaat en zijn onvruchtbaren grond een beenderhuis voor het Engelsche krijgsvolk, en een hevel voor de inkomsten der Compa-

(1) Uit THORNTON's *History of the Brit. Emp. in India*, aangehaald in *the Athenaeum*, t.a.p.

gnie geworden, zoodat thans de eenige vraag schijnt, hoe men het weder met eer zou kunnen verlaten[1].

De jongste gebeurtenissen in Britsch *Indië* mogen wel eenig nadenken wekken, in hoeverre de heerschappij over zulk een uitgestrekt grondgebied, en zulk eene onmetelijke bevolking, bij voortduring met eer en veiligheid kan blijven toevertrouwd aan de middeleeuwsche instellingen der Engelsche Oost-Indische Compagnie, aan de wijsheid der *Directors* van *Leadenhall-Street*, en aan de ambtenaren, die *by ancienneteit* in *Indië* tot de gewigtigste betrekkingen opklimmen. Het Britsche volk is te verlicht en te edelmoedig, om bij voortduring in zijne Oost-Indische bezittingen de handhaving van een bestuur te wenschen, steeds gekenmerkt door onverzadelijke hebzucht en gewetenlooze dwingelandij, en dat, door zijne hartstogten vervoerd, zelfs zijn eigen welbegrepen belang zoo vaak als met voeten treedt.

P.J. VETH.

Reize van *Benjamin van Tudela*, in de jaren 1160 tot 1173, door Europa, Azië en Afrika.

Vertaald en met aanteekeningen voorzien door *S. Keyzer*. Leyden, bij H.W. Hazenberg en Comp. 1846 8°.

De Heer KEYZER, die in dit geschrift eene eerste proeve zijner werkzaamheden aan onze landgenooten aanbiedt, levert hier eene Nederduitsche vertaling der Reis, welke BINJAMIN VAN TUDELA in den loop der 12° eeuw volbragt. Niemand, die het belang van zoodanige verhalen inziet, kan aan die keus zijne goedkeuring weigeren. Even als onze vertaler, gevoelt hij het, dat zij uitnemend geschikt zijn, zoowel tot toelichting der geschiedenis, als tot vermeerdering onzer kennis van landen en volken, en door de vermelding van bijzonderheden, welke men in geschiedverhalen mist, ons meer dan deze in staat stellen, een' diepen blik te werpen in den inwendigen toestand der maatschappij. De geschiedschrijver toch bepaalt zich gewoonlijk bij de belangrijkste verrigtingen, die den meesten invloed hebben uitgeoefend op den staat des geheelen volks, dat hij

(1) Vgl. *the Athenaeum*, N°. 991, Oct. 24, 1846, p. 1089.

behandelt, en om alles zoo veel te beter te overzien, en oorzaak en gewrocht te onderscheiden, moet hij zich als het ware op hooger standpunt plaatsen. Hetgeen hij vandaar niet scherp genoeg onderkennen kan, zal hij niet beter dan uit den mond van den reiziger vernemen, die zich te midden van het volksleven beweegt, en dit in zijne verschillende rigtingen bespiedt. De eerste ziet dikwijls op een' afstand van eeuwen, de laatste is getuige van het tegenwoordige, en in zijne tafereelen wordt de tijd, dien hij beleeft, als in een' spiegel getrouw teruggegeven.

Van geene mindere waarde zijn zoodanige reisverhalen voor de aardrijkskunde door de beschrijving der plaatsen, die men er in aantreft. In eigen persoon die streken bezoekende, en den toestand der landen beschrijvende, voert de reiziger den lezer rond door eene wereld, die in vervolg van tijd aan gedurige veranderingen onderworpen was, welke velen zich na verloop van honderde jaren moeijelijk kunnen vertegenwoordigen. Niet alleen merkt men daar de veranderingen op, door de *natuur* op de aarde te weeg gebragt, of eene geheel andere landsverdeeling, het uitvloeisel der *staatkunde*, of rijken, ten gevolge van *omwentelingen* reeds lang gesloopt, maar ook steden doorwandelt men, toen nog aanwezig, ja in bloei, doch nu schier vergeten, en door andere vervangen, en vele, die thans ieders bewondering en verbazing wekken, worden daar vergeefs gezocht, of als in hare eerste opkomst bijna voorbijgezien.

Geen wonder derhalve, dat velen, in onzen tijd alles opsporende, wat dienen kan tot verkrijging eener juister kennis der oudheid, om deze en andere redenen hunne aandacht ook bijzonder op zulke reisverhalen vestigen. Om van den reeds vroeger bekend gemaakten IBN BATOETA niet te gewagen, zij het genoeg hier slechts de keurig bewerkte uitgave te vermelden van de reizen, door eenige Arabieren en Perzianen in de 9° eeuw onzer jaartelling naar *Indië* en *China* ondernomen, welke wij aan den Heer REINAUD te danken hebben[(1)]; vervolgens de reis van ABOE DOLAF MISARIS BEN MOHALHIL, van

(1) *Relution des Voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le* IXe *siècle de l'ère chrétienne. Texte arabe imprimè en* 1811 *par les soins de feu* M. LANGLÈS, *publié avec des corrections et additions, et accompagné d'une traduction françuise et d'éclaireissements*, par M. REINAUD. Paris, 1845, 2 voll. oct. min.

Bokharah, door de landen der Turken, Chinezen en Indiërs in de 10e eeuw volbragt, en door den Heer KURD DE SCHLOEZER in 1845. te *Berlijn* uitgegeven(1); eindelijk het belangrijke gedeelte van het reisverhaal van IBN DJOBAIR, voor zooverre dit *Sicilië* betreft, door den Heer AMARI in het *Journal Asiatique* in het vorige jaar medegedeeld, en afzonderlijk verkrijgbaar gesteld(2), hetwelk weldra gevolgd zal worden door de uitgave der *geheele* reis, welke de Heer R.P.A. DOZY te *Leyden* heeft op zich genomen.

Niet lang vóór IBN DJOBAIR, waarschijnlijk 22 jaren vroeger, aanvaardde BINJAMIN VAN TUDELA zijne reis, die hij in het jaar 1273 eindigde. Dit laatste getuigt de schrijver der Inleiding, de eenige bijdrage slechts tot kennis van BINJAMIN's leven, maar door een tijdgenoot opgesteld, wien wij hierin volkomen kunnen vertrouwen. Het verhaal toch bevat vele aanduidingen, welke die getuigenis bekrachtigen. Ik bedoel de menigvuldige opgaven van *Joodsche Geleerden*, die hij als *levende* vermeldt, - van *regerende Vorsten*, als van den Paus, die ADRIAAN IV in 1159 opvolgde, ALEXANDER III namelijk (bl. 6), welke tot 1161, en vervolgens van 1165-1167 (zie de aanteekeningen, bl. 90), te *Rome* aanwezig was; - van MANUËL COMNENUS (bl. 11 en 14), te *Constantinopel* regerende van 1145-1180 (bl. 92); - van TOROS, koning van *Armenië* (bl. 19), na eene regering van 24 jaren in 1167 overleden (bl. 94); - van BOHEMOND III, vorst van *Antiochië* (bl. 19); - van NOERO 'D-DĪN (bl. 35), als meester van *Damascus*, dat hij in 1151 bemagtigde. Vervolgens treffen wij aan de vermelding van *plaatsen;* b.v. komt *Barcelona* (bl. 2) voor als *nog klein van omvang*. Ook het *Nieuw Mitsraïm* (bl. 75, 78 en 79) wijst niet slechts op eene *oudere* stad van dien naam, wier bouwvallen hij ook beschrijft, en in welke hij het voormalige *Memphis* herkent, maar ook op eene *vereeniging van* 2 *steden*, welke sinds de stichting van *Qahira* (*Caïro*), nevens het vroeger bestaande *Fostāt*, eerst bestond, en *toen* nog behouden was, terwijl sinds het jaar der Hidjra 568, of 1176 onzer tijdrekening, toen SALĀHO 'D-DĪN (SA-

(1) ABU DOLEF MISARIS BEN MOHALHAL (I. MOHALHIL), *de itinere asiatico Commentarium ad Golhani, Petropolitani, Berolinensis Codicum fidem recensuit et nunc primum edidit* KURD DE SCHLOEZER, Phil. Doct. Berol. 1845, 4o.

(2) *Voyage en Sicile de* MOHAMMED-EBN-DJOBAIR *de Valence, sous le Règne de Guillaume le Bon; texte arabe suivi d'une traduction et de notes*, par M. AMARI. Paris, 1846, 8o.

LADIJN) *Qahira* vergrootte en verfraaide, *Fostāt* allengs meer verviel, en zóó afnam, dat deze stad reeds in 1201, volgens de getuigenis van ABDO'L-LATĪF, door den toenemenden bloei van *Qahira* overschaduwd, en ruim eene eeuw later, ten tijde van *Al-maqrīzī*, in vruchtdragende akkers herschapen was.

Sommige dezer opgaven, die, indien de plaats het toeliet, met nog vele andere diergelijke konden vermeerderd worden, doen ons reeds vermoeden, dat dit geschrift, uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, belangrijke aanduidingen bevat. Bij nader inzien wordt die verwachting niet teleurgesteld. De schrijver, een vroom Israëliet, bezoekt *onderscheidene* landen. Uit *Catalonië* wendt hij zich naar het zuiden van *Frankrijk, Italië* en *Griekenland;* door den Archipel begeeft hij zich naar *Syrië, Palestina, Mesopotamië* en *Perzië*. Hij bezoekt *Ceylon*, de kusten van *Iemeu* en *Egypte*, en keert over *Sicilië* naar zijn Vaderland terug. Tot in *China* evenwel schijnt hij niet te zijn doorgedrongen, hoewel hij dit land ook vermeldt, doch uit dat verhaal (bl. 72) blijkt genoeg, dat hij hier slechts berigten van anderen levert. Om nu te weten, welke berigten men hier verwachten kan, lette men op, *met welk plan* die reis geschiedt. Het voorname doel was niet *geleerde* navorschingen in het werk te stellen, want dan had hij zich niet vergenoegd met slechts de *namen* van Joodsche geleerden zorgvuldig op te teekenen, maar zonder twijfel over hunne geleerdheid uitvoerige berigten ingewonnen, en hunne belangrijkste werken hier en daar vermeld. Integendeel is er niets, wat hij bij hunne namen, en met één woord, van eenig voortbrengsel der letterkunde opgeeft, wat niet aan elk Israëliet, buiten den geleerden stand, belangstelling zal inboezemen. *Handelsbelang* was stellig het hoofddoel van zijn togt. Daarom bezoekt hij bij voorkeur *plaatsen voor den handel* van *groot gewigt*, of van *eenig belang;* daarom liet hij zich inzonderheid inlichten nopens de *voortbrengsels van den grond* (bl. 68, 70, 74), nopens het *aantal* zijner *geloofsgenooten*, hun *staat*, en de *voorregten*, die zij in elk land genoten, of de *lasten*, waaronder zij gebukt gingen. En die aanwijzigingen zijn niet van gewigt ontbloot. Zij geven ons een aanschouwelijk beeld van den toenmaligen toestand der Joodsche natie in genoemde streken. Zoo als nog heden zien wij haar in het *Westen* zich vooral met den *handel* bezig houden, of eenig maatschappelijk *bedrijf* uitoefenen (bl. 10, 11, 14), doch in het *Oosten* den *landbouw* daarmede verbinden. Gering was het getal der Joden

in *Palestina*, maar groot in *Spanje* en *Italië*, vooral in *Syrië* en *Mesopotamië*, bijzonder in *Perzië* en *Medië*, ook op *Ceylon*, te *Aden* en in *Egypte*, en aanzienlijk waren de rijkdommen, die zij in sommige van die oorden bezaten (bl. 36, 39 verv., 50 verv., 57, 59, 63, 71, 73, 75 verv.). Onder de Christenen doorgaans in meerdere of mindere mate verdrukt, waren zij onder de Muzelmannen meestal met bijzondere vrijheden begiftigd. Gunstig bovenal was hun lot in alle *groote steden*, zelfs te *Constantinopel*, bijzonder echter in de hoofdstad van *Egypte*, te *Damascus*, en voornamelijk te *Bagdad*, waar hunne groote prachtige bedehuizen, en de onderscheiding, die aan hunne overheden te beurt viel, inderdaad opmerking verdienen. Lezenswaard is de beschrijving van hun eigen bestuur, dat hun in de verschillende staten der Muzelmannen in *Azië* (bl. 46-49), en in *Egypte* (bl. 75, 76) was toegestaan, en de onderscheiding van Perzische of Babylonische, en Syrische Joden daardoor te weeg gebragt, en kennelijk in eenig verschil van kerkelijke verordeningen.

BINJAMIN, hoezeer hij zich meestal met de Rabbijnsche of Thalmudische Joden bezig houdt, verliest echter andere rigtingen niet geheel uit het oog. Hij gewaagt van de *Karaïten*, van welken hij velen te *Constantinopel* en te *Asqalon* aantrof (bl. 17 en 33); de *Cyprische secte* wordt herdacht (bl. 19, 94), en over de *Samaritanen*, die hij soms (bl. 33, 36, 37, 38) ter loops vermeldt, een breedvoerig berigt ingelascht (bl. 21 verv.).

Nog hooger echter moest de belangstelling in dit reisverhaal rijzen, na het laatst ingestelde onderzoek nopens de Nestorianen in het voormalig *Assyrië*, en sinds het steeds meer waarschijnlijk geworden is door het werk van Dr. GRANT, en het bijgebragte van den Hoogleeraar VETH (toen hij in een vroegeren jaargang van dit Tijdschrift over de Nederduitsche vertaling van dat werk handelde), dat men onder die Nestorianen overblijfsels der weggevoerden van de *tien stammen* van ISRAËL aantreft. De berigten namelijk omtrent de Joden, die BINJAMIN vond in de streken ten N. van *Mesopotamië* (bl. 54 verv.), en in *Medië*, als ook de bewering van Joden in *Perzië*, dat zij tot die Israëliten zouden behooren (bl. 64), zijn waardig om met bovengenoemde onderzoekingen vergeleken te worden(1).

(1) Uit laatstgenoemde plaats, in de uitgave van L'EMPEREUR, p. 97, ontdekt men, dat BINJAMIN in 2 Kon. XVII: 8 gelezen heeft voor de woorden וְעָרֵי מָדָי (*on de steden van Medië*), met weglating van het *voegwoord*, הָרֵי מָדָי(*de bergen van Medië*). Dit zet derhalve mijne gissing in de *Commentarii ad Historiam Gentis Samuritanae*, p. 27, nog meer waarschijnlijkheid bij, dat de Glos הַפְּסָגָה שָׂדֵה צֹפִים אֶל רֹאשׁ, die in de plaats 1 Chr. V: 26 ingeslopen is, uit een Handschrift genomen werd van de Boeken der Koningen, waarin, even als in het Handschrift van den Griekschen Vertaler van dat zelfde Werk, welke 2 Kon. XVII: 8 die woorden vertaalt ὀρη Μήδων, het woord עָרֵי in הָרֵי veranderd was.

Eindelijk verdienen ook onze aandacht de sprookjes en legenden, die BINJAMIN van tijd tot tijd in zijn verhaal invlecht, hoe onbeduidend deze mogen schijnen, en hoe tastbaar verdicht vele óf geheel óf ten deele inderdaad zijn. Ook zij behooren tot de karakteristieke trekken van het beeld dier eenwen. Toen pleegde de mensch even als nu, waar hij op gelijken trap van beschaving staat, bij uiterst geringe kennis van geschiedenis en aardrijkskunde, en daarbij aan zijne verbeelding den ruimen teugel vierende, tijden en plaatsen, die zich aan zijne herinnering voordeden, doch weinig of niets met elkander gemeen hadden, te verbinden, en alleen afgaande op gezag, zonder aanwending van eenig oordeelkundig onderzoek, was men toen bereid alles aan te nemen, wat door een geloofwaardig persoon verhaald werd. Even beperkt in kennis en even ligtgeloovig als zijne tijdgenooten, dischт alzoo ook onze reiziger zonderlinge dingen en wonderbare voorvallen op, b.v. van het paleis van TITUS te *Rome* (bl. 7), van het zweet eener kolom aldaar, die op last van SALOMO zou zijn vervaardigd (bl. 8), van DAVIDS graf (bl. 28 verv.), van de Moskée te *Damascus* (bl. 36), het paleis te *Baalbek* (bl. 37), enz.

Niet weinige dier vertellingen vindt men elders in denzelfden, of in een eenigzins verschillenden vorm weder; welke, zoo men ze onderling vergelijkt, de ontwikkeling voor oogen stellen, die de overlevering allengs ontving, en oorzaken doet kennen, welke tot hare meerdere opsiering, en zelfs tot nieuwe vindingen aanleiding gaven. ROBINSON, in zijn Werk over *Palestina*, haalt daarvan menig voorbeeld aan. Uit *deze* reis kunnen ze nog vermeerderd worden. Menigmaal wijst de heer KEIJZER zijne lezers op plaatsen, waar men hetzelfde met weinige of geene verandering terugvindt. Om niet te spreken van LOTHS huisvrouw (bl. 28), en de sprookjes betrekkelijk de Chinesche zee (bl. 72, 73), kunnen wij op het gezegde omtrent *Soretto* (bl. 9 en 10), de lichtende steenen van het paleis van MANUËL (bl. 16 en 97), het verblijf van ARISTOTELES te

Alexandrië, en den vuurtoren aldaar (bl. 79, 80, 102), verwijzen. En wat de aanleidingen betreft tot het wijzigen der eens genomene rigting, of het openen van een weg tot nieuwe verdichting, wie ziet niet in BINJAMINS mededeelingen den invloed, dien de *verspreiding* der Joden op hunne volks-traditie heeft uitgeoefend? Hun verblijf in *Babylonië* en aangrenzende landen immers werd oorzaak, dat zij hunne herinneringen aan beroemde mannen hunner natie vastknoopten aan plaatsen in de landen van den *Eufraat* en den *Tiger*. Daarvan getuigen de toren van BILEAM te *Bales* (bl. 39), de bedehuizen van EZRA te *Kalne*, en niet ver van den *Ararat* het huis van ABRAHAM te *Haran* (bl. 39 en 40); ook de Synagogen van NAHUM en OBADJA te *Aschūr* (bl. 41), die van DANIËL te *Babel* en de oven der 3 jongelingen aldaar (bl. 50), het graf van EZECHIËL, door JECHONJA te *Nafata* gesticht (bl. 51), en de kist van DANIËL (bl. 57). Niet minder bevestigen het de Joden in het Westen. Ook dáár bragten zij bijbelsche personen in betrekking met voorname helden der oudheid. ROMULUS ontmoet er DAVID (bl. 9), HADAD-EZER sticht *Soretto* (bl. 9). Geen wonder dus, dat onze reiziger het land van *Phūl* (Jes. LXVI: 19) in *Apulië* verplaatst (bl. 10 en 91).

Met regt mag alzoo dit reisverhaal in zijne soort belangrijk heeten, en eene nieuwe bewerking in onzen tijd niet onwaardig geacht worden. Zien wij dus, hoe de heer KEIJZER zich daarvan gekweten heeft. Die taak is thans waarlijk niet gemakkelijk, als men zich ten doel stelt *alle* moeijelijke plaatsen op te helderen, en overal, zoo veel mogelijk, *alle* thans voorhanden zijnde hulpmiddelen aan te wenden, om het geheel tot de hoogte der wetenschap in onzen tijd op te voeren, opdat elk, die het raadplegen wil, alle teregtwijzing vinden kan. Wilden wij hier *zulk* eene bewerking tot maatstaf nemen, en daarmede dit stukje vergelijken, wij zouden vreezen in onze vorderingen onbillijk te zijn. Van den jeugdigen Vertaler zouden wij veel meer eischen dan hij nu nog leveren kan, en hij, gelijk eene oppervlakkige inzage hier reeds aantoont, inderdaad zich heeft voorgesteld. Gaarne dus erkennende, dat eene andere behandeling aan de meeste lezers zeer welkom zou geweest zijn, willen wij echter hier slechts spreken over hetgeen gegeven is.

Het korte voorberigt handelt over den reiziger, zijne reis en de geloofwaardigheid der berigten, die, hoezeer de Vertaler zijn oog niet sluit voor wezenlijke onnaauwkeurigheden in de-

zelve (b.v. bl. 97), op goede gronden, zoowel hier als vervolgens, tegen BARATIER met regt verdedigd wordt.

De Nederduitsche vertaling volgt van bl. 1-87. Welke uitgaaf van den Hebr. tekst hier gevolgd is, vindt men niet aangeduid. De vertaling verdient in meer dan één opzigt wezenlijken lof, en is op verschillende plaatsen, zoo niet bijna overal, boven die van L'EMPEREUR te verkiezen, die het Werk in het Latijn overbragt, en nevens den Hebr. tekst, met aanteekeningen voorzien, ten jare 1633 in het licht gaf. Niemand, trouwens, die zich den staat der wetenschap ruim 2 eeuwen te voren voor den geest brengt, zal zich daarover verwonderen, en, hoewel hij aan het gezegde zijne toestemming schenkt, weigeren, regtmatige hulde toe te brengen aan dien voor *zijn* tijd beroemden Geleerde. Deze uitgave hebben wij hier en daar met deze vertaling vergeleken. Niet zelden bleek het ons daaruit, dat de heer KEIJZER den zin der woorden dikwijls beter begrepen heeft. Zoo wordt bl. 5, reg. 3 (vergeleken met het aangeteekende bl. 89), de eigennaam, welken L'EMPEREUR, bl. 31, las דמיך, waarbij hij aan een denkbeeldigen *Damon* dacht, hier te regt vertaalt *Raimond*, die door BINJAMIN ook zeker bedoeld is. Bl. 19, reg. 3 v. ond. is er sprake van *Boëmond Poitevin, bijgenaamd le Baube*, terwijl L'EMPEREUR de woorden פריצין אמונת הפיטיבין הפפא, *feroces Pitivini Papae fidem amplectentes* vertaalt, en in de noot, bl. 165, te vergeefs poogt op te helderen. Bl. 42, reg. 8, wordt van den *Khalief* gesproken, die ten tijde, dat BINJAMIN te *Bagdad* vertoefde, daar regeerde. L'EMPEREUR meent, bl. 184, dat er bedoeld wordt *Al-moqtafi*. Op beter gronden steunt het gevoelen van den heer KEIJZER, die bl. 98 zich voor zijn opvolger *Mostandjed Billah* verklaart, daar deze van 1160-1170 het bestuur in handen hebbende, derhalve juist regeerde, toen BINJAMIN *Bagdad* bezocht. Hij namelijk van 1160-1173 reizende, en langzaam zijn togt vervolgende, zal zeker meer dan 3 jaren noodig hebben gehad, om al die landen door te trekken, naar welke hij na het verlaten dier stad, voor zijne terugkomst in zijn Vaderland, zich begeven heeft.

De invoegsels van later hand, die blijkbare glossen zijn, heeft de Nederduitsche Vertaler met regt weggelaten, zoo als bl. 27, reg. 21, de woorden: *en hier is de woestijn der volken* (zie de Aant., bl. 96), die den zin storen, en nog door L'EMPEREUR, bl. 43, behouden waren. Waar echter de zaak nog twijfelachtig is, als b.v. bl. 25, vergel. bl. 95, vindt de heer

KEIJZER het niet te onregt geraden, dit wel te vermelden, doch de betwiste plaats niet uit den tekst te verwijderen. Elders, bl. 18, heeft hij de glos in eene noot opgenomen. Hier echter, hoezeer met den Vert. de verklaring van מגדל door *toren* verwerpende, zou ik zonder eenig bijkomend gezag aarzelen zijne verbetering, door גדול te lezen, over te nemen, en liever het Hebr. woord voor een *Infinitivus* houdende, letterlijk vertalen: *en in de taal van Griekenland noemt men het groot zijn* (dat is, volgens de bedoeling des Glossators, *iemand die groot is*) μέγας.

Aan hen, die eene *letterlijke* vertaling wenschen, heeft de heer KEIJZER zeker niet voldaan. Met den toeleg, om den zin der woorden getrouw terug te geven, meende hij zich, om een in onze taal leesbaar werk te leveren, de noodige vrijheid te mogen veroorloven. Hij heeft dus de stijfheid van den Hebr. tekst, welke in het oorspronkelijke minder aanstootelijk is, vermeden, en daar deze uit de gedurige terugkeering van dezelfde woorden ontstaat, in die gezegden eenige afwisseling gebragt, en daarbij zelfs den tekst somwijlen een weinig omgezet. Velen, vertrouwen wij, zullen hem dit niet zeer ten kwade duiden, zoo niet goedkeuren, en zeker zijne kieschheid niet misprijzen, als hij den hatelijken naam van *Edom* met dien van *Christenen* verwisselt, hoewel dit als iets karakteristieks van de Joodsche schriften, uit vroegeren tijd, met een enkel woord in de aanteekeningen had kunnen vermeld worden. Alleen hadden wij gewenscht, dat de Vertaler op plaatsen, waar het zonder op-offering der duidelijkheid, en met behoud van ons taaleigen had kunnen geschieden, zich nog meer aan den letter gehouden had.

In vele bijzonderheden kunnen wij hier niet treden, en zullen ons daarom tot korte aanduidingen bepalen. In plaats van *Genoezen* (bl. 3, 13, 21) had de heer KEIJZER best *Genuëzen* kunnen schrijven, vooral daar de naam der stad (b.v. bl. 5) *Genua* gespeld wordt. Bl. 52, reg. 17 (in den Hebr. tekst, bl. 79, reg. 5 v. ond.), is de bedoeling van BINJAMIN, dat niet EZECHIËL, maar *zijn graf, Dār Meliha* (دار مَليحَة, *een schoon gebouw*) genoemd werd. Bl. 54, r. 5 (Hebr. tekst, bl. 82, r. 3), wordt het land *Scheba* אלימן (*el-Jaman*) geheeten, en dan wordt, hetgeen vervolgens van *Jemen* verhaald wordt, duidelijk. Vervolgens kan men met regt de naauwkeurigheid der vertaling van andere plaatsen betwijfelen; b.v. van bl. 28,

r. 4 (Hebr. tekst, bl. 44, r. 1); bl. 59, r. 5 v. ond. (Hebr. tekst, bl. 90); bl. 72, r. 13, 14 (Hebr. tekst, bl. 110, r. 6 en 7); en bl. 83, r. 1 (Hebr. tekst, bl. 125 op het einde); en zoo ook gegronde zwarigheden inbrengen tegen de overbrenging van eenige namen van *handelsartikelen*, bl. 68, r. 11 van ond. (Hebr. tekst, bl. 104, r. 8 van ond.), en bl. 74, r. 4 v. ond. (Hebr. tekst, bl. 113 op het eind, en 114).

In de *Aanteekeningen*, bl. 88-103, worden vele plaatsen kort en doelmatig opgehelderd. Met oordeel heeft de schrijver hier gebruik gemaakt van de opmerkingen, door andere geleerden te voren bij dit reisverhaal gemaakt, en met regt den reiziger in bescherming genomen tegen de onjuiste aanmerkingen zijner voorgangers, vooral van den reeds genoemden BARATIER. Ook vindt men er proeven van eigen nadenken, en de vruchten van de lezing van werken, in de laatste jaren eerst uitgegeven. Nog veel belangrijker echter zou de schrijver dit gedeelte van zijn arbeid hebben kunnen maken, als hij zich voor die Aanteekeningen meer tijd gegund had. Daaraan voornamelijk willen wij het gaarne toeschrijven, dat men over vele zaken niet meer aantreft, en bij sommige opmerkingen de noodige naauwkeurigheid mist. Met het bijbrengen van enkele voorbeelden daarvan willen wij deze aankondiging besluiten.

Bl. 20, r. 11 (Hebr. tekst, bl. 32), wordt er gesproken van den *Scheich Elchaschischin*, en daarbij (bl. 95) aangemerkt: *Dit is een volkstam, die zich in de* 11de *eeuw in Perzië vormde*. In plaats van *volkstam*, leze men *staatkundige en godsdienstige partij* of *secte*. Niets minder dan de beruchte en gevreesde *Assassins* of *Ismaëliens* worden hier bedoeld, over welke men vergelijke HERBELOT, in de artikels *Bathania* en *Ismaëlioun*, vooral VON HAMMER, *Geschichte der Assassinen*, Stuttg. 1828, en DE SACY, in zijn *Exposé de la Religion des Druzes*, Deel I, bl. LXVIII tot CLXVI. - Ook nog op eene andere plaats der reis, bl. 58 (Hebr. tekst, bl. 89 in het midden) spreekt BINJAMIN over deze. Hier noemt hij hen כשישין, juister op de eerstgenoemde plaats חשישין. In het Arabisch namelijk heeten zij naar den bedwelmenden drank, حشيش (*haschīsch*) genoemd, waarvan zich het opperhoofd zal bediend hebben, om de geestdrift der zijnen op te wekken, الحشيشيّة, b.v. bij AL-IDRĪSĪ, in de plaats, uitgegeven in E.F.C. ROSENMULLERS *Analecta Arabica*, Part. III, bl. 15. Hun opperhoofd heet in de 2 aangehaalde plaats van BINJAMIN זקן, in de

1° שיך. Dit schrijvende, had hij op het oog den titel van شيخ الجبل, welken zich het hoofd dier secte bij voorkeur gaf, zich dus noemende naar *Perzisch Irāq*, de landstreek, waar hij zijn hoofdzetel had in de sterkte *Alamoet;* waarom men hem in het Westen genoemd heeft *le vieillard de la montagne*. In de zoo evengemelde streken komen zij in ons reisverhaal voor in de laatstgenoemde plaats, doch van daar zich westelijk verspreidende, vestigden zij zich later niet minder vast op den *Libanon*, bij welken in de eerstgenoemde plaats aan het opperhoofd in die oorden de stad *Kormos* of *Karmoes* als hoofdzetel wordt aangewezen. Zoo de lezing van den Hebr. tekst, bl. 89 מולחאת de ware is, welk woord (bl. 58) der vertaling *Moleheth* (liever *Molahāth*) wordt uitgesproken, is de naam van het land, waar het hoofd dier secte in *Perzië* zich ophield, niet juist door BINJAMIN opgegeven. Ook de aanteekening van den heer KEIJZER bij deze plaats (bl. 100) is onnaauwkeurig. Men vindt er deze woorden, MOLEKETH *beteekent bij de Saracenen afvallige*. BINJAMIN en de heer KEIJZER doelen op het Arabisch woord مُلَاحِدَة, dat in *dien* zin gebruikt wordt, en een *collectivum* is van het enkelvoud مُلْحِدٌ, *injustus, impius*.

Bl. 98 wordt er van den toenaam بُرْهَانُ ٱلْفِلْكِ gezegd, dat deze beteekent *hem, die wonderlijke dingen voorspelt op gegronde redenen*. Letterlijk geven die woorden te kennen *de duidelijke* of *ontwijfelbare bewijsvoering van den starrenhemel*, hetgeen, toegepast op een persoon, *iemand* aanduidt, *die op ontwijfelbare gronden, hetgeen men uit de starren meent te moeten opmaken, betoogt*. Daarom heet die man (bl. 40) *de sterrekundige van Sain-Eldin* (lees *Zaino'd-dīn*, en evenzoo *Noero'd-dīn*, in plaats van *Nur-Eldin*). Men herinnert zich bij genoemden toenaam terstond dien van *Borhano'd-dīn* برهان الدين, dat is: *iemand, die op goede gronden de godsdienst verdedigt*, of *een handhaver* derzelve is, een titel, dien nevens eenige andere geleerde Muzelmannen, ook de schrijver droeg van het bekende *Enchiridion Studiosi*, laatstelijk door CASPARI uitgegeven.

In de beschrijving van *Bagdad*, bl. 45, r. 28, wordt van een krankzinnigengesticht gesproken, dat genoemd wordt het gebouw *Dar-Elmaraphtan* (liever *Dāro'l-marāftān*, in het Hebr.,

bl. 69, דאר אלמראפתאן). Daarbij is dit (bl. 98) opgemerkt, dat die woorden beteekenen *het verblijf der gebondenen*, met bijvoeging van het Arabisch woord مربط. Hiervoor leze men دار المُرابَطون.

Bij de woorden in den aanvang van bl. 49, waar sprake is van de 18 *kerken* (liever *synagogen*), die de Joden te *Bagdad* in de 12e eeuw bezaten, deels *in de stad zelve gelegen*, deels *in Elkork, aan de overzijde van den Chidekel* (lees *Chiddèqel*, dat is de *Tigris*), wordt opgemerkt, bl. 99: *Elkork is eene voorstad van Bagdad, door* ELMOHEDI (lees AL-MAHDI), *zoon van* ELMANZOR (AL-MANDSOER), *den stichter van Bagdad, gebouwd*. De Hebr. tekst van L'EMP., bl. 75, heeft als naam dier voorstad אל פרך (*Al-farek*). De Heer K. volgt hier de ware lezing, doch men spreke die uit *Al-qarkh* (القَرْخ), volgens gezag van den المشترك, onlangs door Prof. WÜSTENFELD uitgegeven (bl. ٣٩٩), en van het Leydsche HS. van den المَراصد, waar echter ook een ander verhaal wordt medegedeeld, volgens hetwelk de aanleg dier plaats aan AL-MANDSOER wordt toegekend.

Elajur, bl. 50, met welken naam de tigchels bestempeld worden, uit welke een toren 4 mijlen van *Hilla* zal gebouwd zijn, in het Hebr. (bl. 77, r. 7) לאגור, is het woord أَجُور, uit het Perz. in het Arab. overgebragt, dat een *tigchelsteen* beteekent.

Bl. 99, bij bl. 53, r. 8, leze men: *Kufa* was *voor eenigen tijd* de zetel der Khaliefen vóór de stichting van *Bagdad*.

Bl. 57, r. 4 van ond., vindt men den naam van SANJAR SCHAK BEN SCHAK, die bl. 100 geheeten wordt SANJAR, SCHEICH BEN SCHEICH, *of liever* (zegt de Heer K.) BEN MELIKSCHEICH. Men leze op deze plaatsen voor SCHAK en SCHEICH overal SCHAH. BINJ. denkt aan den bekenden titel شَاهِنْشَاه, *Koning der Koningen*.

Een weinig verder is in die aanteekening, bl. 100, en zoo ook bl. 63, bij vergissing de naam der stad *Samarqand* (سَمَرْقند), dien men ook goed gespeld vindt bl. 58, geschreven *Samarcanth*. De fout is zeker ontstaan uit de verkeerde schrijfwijze der afschrijvers van den Hebr. tekst, סמרכות, waar zelfs de ו in eene [×] is overgegaan.

Bl. 100 is, bij bl. 61, r. 19, zeker bij overhaasting gesproken van den naam *Jehovah*. Waarom niet *Jahvèh?*

Bl. 101, bij bl. 73, r. 17, leze men bl. 74, r. 17.

Bij bl. 75, waar in den laatsten regel van den tekst de laatste Khalief der Fatimiden door BINJ. genoemd wordt ALI BEN ABI TALEB, was het niet overtollig geweest op te merken, dat de reiziger zich hier schromelijk vergist, zoo als reeds door L'EMPEREUR werd aangewezen. Waarschijnlijk was aan B. de naam des Khaliefs ontgaan, en hem verhaald, dat die vorsten van ALI afstamden.

Bl. 82, r. 3, leze men voor *grafzerk* eenvoudig *graf*. Hiermede stemt de Heer K., blijkens zijne aanteekening bl. 102, ook overeen, waar hij spreekt van *katakomben met Hieroglyphen-schrift*. BINJ. heeft zeker in zijne gedachte de bekende *kolom van Pompejus*, bij *Alexandrië*, waarover men onder anderen vergelijke CHAMPOLLION's *Lettres écrites d'Egypte*, bl. 40 verv.

Eindelijk, want niet langer mogen wij hier den lezer bezig houden, zouden wij, gelijk uit het voorgaande reeds gebleken is, liever BINJAMIN schrijven dan BENJAMIN. Men leze voorts voor *Abassiden* en *Kalief, Abbasiden* en *Khalief;* vervolgens, bl. 98, voor *Mokstansched, Al-mostandjed;* bl. 46, r. 5 van ond., *Abu* voor *Abn*, en bl. 68, r. 11, voor *Moche, Mosche*.

Deze aanwijzingen houde ons de schrijver ten goede. Wij vertrouwen, dat hij reeds vele bij nader inzien van zijn werk zelf zal bemerkt, en zoo hij over ruimer hulpmiddelen had kunnen beschikken, het verlangen van sommige lezers nog meer zou bevredigd hebben. Na dezen eersteling ga hij voort, zonder overhaasting, nog vele proeven van zijnen arbeid te leveren, en vinde daartoe in veler goedkeuring eene krachtige aanmoediging.

T.W.J. JUYNBOLL.

Handboek voor notarissen naar de nederlandsche wetgeving, door Mr. *J.J. Loke*, Lid der Arrondissements-Regtbank te Breda.

Breda, Broese en Comp. 1846. 968 bladz. in 8°. Leerboek der notariele wetenschap, door *G. Pliester*, Notaris te Zevenaar. Arnhem, bij I.A. Nijhoff. 1845. 384 bladz. in 8°. Handleiding tot de beoefening van het notarisambt, ingerigt voor jongelieden, met aanteekeningen, enz. enz., door *Th. van Uije Pieterse*, Candidaat-Notaris te Goes. Amsterdam, J.M.E. Meijer. 1846. 398 bladz. in 8°. Regt en wet. Tijdschrift voor het Notarisambt. Amsterdam, J.C. Spijker, Az., 1846. 1e en 2e Stuk.

Ziehier eenige van de vele boeken, die in den laatsten tijd, betreffende het Notarisambt, zijn uitgekomen, en wier verschij ning zeer zeker getuigt van de verlevendigde belangstelling voor die zoo hoogstgewigtige betrekking. Trouwens ook vroe ger heeft men veelvuldige blijken dier belangstelling waargenomen; men herinnere zich slechts den ontzaggelijken vloed van petitiën en memoriën, aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend, toen het ontwerp der wet van 9 Julij 1842 was voorgedragen en in overweging genomen. Van alle oorden des rijks kwamen verzoekschriften, door een groot getal Notarissen geteekend, te voorschijn, alle veelvuldige bedenkingen omtrent de voorgedragene wet inhoudende. De Heer VAN DEN HONERT heeft ons de dienst bewezen, de verschillende stukken, tot de geschiedenis der beraadslagingen over die wet behoorende, bijeen te zamelen.

Naauwelijks was de wet in werking gebragt, en werden de dagen aangekondigd, waarop de examens volgens de nieuwe bepalingen voor de commissiën uit de provinciale geregtshoven gehouden zouden worden, of een groot aantal jongelieden meldde zich aan, om tot dat examen te worden toegelaten. Volgens de laatste berigten is het aantal dergenen, die dat examen hebben afgelegd, reeds tot ver over de driehonderd gestegen; een cijfer, waarvan men de hoegrootheid begrijpen zal, wan-

neer men bedenkt, dat er in het geheel in ons land, volgens koninklijk besluit, slechts even zeshonderd Notarissen zijn mogen. Onder de geëxamineerden bevinden zich zeer velen, die te voren den akademischen graad van Juris Utriusque Doctor hebben verworven. En hoezeer er zeker onder zijn, die tot andere betrekkingen geroepen, de studie van het Notariaat weder hebben vaarwel gezegd, is toch de aandacht van de meesten bij voortduring op die studie gevestigd. Vandaar zeker ook die groote menigte van geschriften over dit onderwerp.

Zonder twijfel is het Notarisambt de levendigste belangstelling overwaardig; meer nog dan vele, vooral de oudere Notarissen, of zij, die, onder de leiding dier oudere Notarissen opgevoed, zonder geschiktheid tot eigene ontwikkeling, de oude sleur gewoon zijn te volgen, wel gelooven. Het is door anderen aangetoond(1), hoedanig vroeger het Notarisambt in deze landen is ontstaan, hoe beperkt de werkkring was van den Notaris, en hoe weinig het gezag, hem toegekend; hoe aanzienlijk daarentegen, door de wet van Ventose XI° jaar, die werkkring is uitgebreid, en welk een groot gezag door haar aan de notariële akten is geschonken. En ik mag gerustelijk de woorden van de aangehaalde schrijvers tot de mijne maken:

'Door deze wet is de stand van zaken geheel veranderd. Het Notariaat, zoo als het vroeger hier bestond, is daardoor niet zoo zeer meer ontwikkeld, niet gewijzigd, maar geheel vervallen en door eene geheel nieuwe instelling, het Fransche Notariaat, vervangen. Wij noemen het Fransche Notariaat eene geheel nieuwe instelling voor ons land; want het verschilde van het hier bestaande niet slechts in eenige grootere of kleinere punten, maar in den oorsprong en het karakter der instelling zelve,' enz.

Twee groote beginselen hebben vooral aan die betrekking het hoogste gewigt bijgezet, het zijn die, volgens welke de notariële akte ten eerste in regten een volledig bewijs oplevert, zoo lang zij niet van valschheid beticht wordt, en ten tweede in executorialen vorm wordt uitgegeven, dat is, zonder tusschenkomst van den regter, even als diens vonnissen, kan worden ten uitvoer gelegd. Het behoeft dus geen betoog, dat in den Notaris boven alles eerlijkheid en kunde vereischt worden.

Hoe meer zich de maatschappelijke betrekkingen vermenig-

(1) In de inleiding op het werk: *De Wet op het Notarisambt*, toegelicht door Mr. P MABÉ, Jr. en Mr. G. DE VRIES, AZ.

vuldigen, en hoe moeijelijker tegelijk de kennis van het bestaande regt voor den burger wordt, hoe meer men zich ook genoodzaakt ziet zijne toevlugt tot een' kundigen en vertrouwden raadsman te nemen, die zijn leven geheel aan de studie der wetten heeft toegewijd, die daardoor in staat is zijne medeburgers in de verschillende omstandigheden des levens voor te lichten, hun hunne wederzijdsche regten en verpligtingen te ontvouwen, en wien tevens door den Staat de magt is verleend, om hunne overeenkomsten en handelingen op eene authentieke wijze te constateren. Van een' goeden raad bij die overeenkomsten en handelingen hangt dikwijls het fortuin, het geluk of ongeluk der handelende personen en hunne familiën geheel af. Onduidelijke of verwarde contracten en testamenten zijn veelal een bron van twisten, die de goede verstandhouding tusschen bloedverwanten of andere betrekkingen niet zelden duurzaam verstoren, en ten slotte, door vele onaangenaamheden en ingewikkelde processen, ten nadeele van allen uitloopen. Onzer natie moge over het algemeen de eer toekomen van weinig procesziek, weinig chicaneus te wezen, ook bij ons geldt tegenwoordig nog in volle kracht het spreekwoord: *Imperitia Notarii est messis Advocati*. De oprigting van elf geregtshoven kan ook wel van onze natie maken, wat zij vroeger niet was, en zal in allen geval de zucht, om processen te voeren, niet verminderen. Alleen de kennis en ervaring van den Notaris kan in den tegenwoordigen tijd de rust der familiën, de onschendbaarheid van ieders regten verzekeren.

Oppervlakkig zal men misschien deze aanmerking overbodig achten, omdat de onmisbaarheid van eerlijkheid en kunde bij den Notaris reeds zoo herhaaldelijk in het breede betoogd is, en inderdaad zoo ontwijfelbaar moet geacht worden. Ik geef dit toe, en zal ook verder hierover niet uitweiden; maar toch komt het mij voor, dat het algemeen, en dat vooral de Regering van die waarheid niet genoeg doordrongen is. Algemeene beschouwingen zullen, vrees ik, die overtuiging niet beter vestigen; het zoude noodig zijn, om sprekende voorbeelden van de ongelukkige gevolgen, die de onkunde en onachtzaamheid van Notarissen hebben kan, en inderdaad gehad heeft, openlijk bekend te maken, en zoo doende ook den meest onbedachtzame te waarschuwen. Niet zelden komen die voorbeelden voor, niet zelden stuit de pleitbezorger op de moeijelijkheden, uit die onkunde en onachtzaamheid geboren. Want inderdaad, niemand zal het mij durven betwisten, dat onder de tegen-

woordige Notarissen, zoowel in de steden als ten plattelande, verscheidenen zijn, voor hun ambt niet berekend.

Daarenboven, dewijl de invloed van de Notarissen op de belangen der maatschappij zoo belangrijk is, zou men met regt kunnen verwachten, dat de Regering met den meesten ernst toezag, dat bekwame mannen gevormd werden, aan wie met gerustheid die gewigtige betrekking kon worden toevertrouwd. Maar neen! ook hierin is de Regering niet op de hoogte van onzen tijd. Het is waar, de wet eischt als waarborg voor de kunde van den te benoemen Notaris, dat hij een examen aflegge, terwijl zij met strafbedreiging voor de inachtneming der voorgeschrevene formaliteiten en bevelen heeft gewaakt. Maar de inachtneming dier voorschriften, gesteld, dat de gemaakte strafbepaling die verzekeren kon, waarvan de dagelijksche ondervinding het tegendeel leert, heeft wel voor de belanghebbende partijen veel waarde, maar zij is slechts een bijkomend iets bij den eigenlijken inhoud der akten. En de examens? Is er iemand buiten de Regering, die werkelijk nog gelooft, dat een examen, hoezeer goed en met oordeel afgenomen, op den duur een' voldoenden waarborg voor de geschiktheid van den geëxamineerde oplevert? ik geloof niet, dat er zoo iemand te vinden is. En is het voor de Regering ook genoeg te zeggen: ‘gij moet zorgen, dat gij u die kennis vergaart,’ zonder de middelen aan de hand te doen, om die te verkrijgen? De vroeger vereischte leerjaren (stage) zijn afgeschaft; men rekende die niet zoo dringend noodzakelijk. Ik geloof, dat dit eene dwaling is, maar voor het oogenblik is hieraan moeijelijk te veranderen. Maar voor het oogenblik, dadelijk, is het pligt der Regering, geen lijdelijk toeschouwer te blijven, maar aan de opvoeding, de ontwikkeling, het onderwijs der toekomstige Notarissen eene goede rigting te geven, die behoorlijk te ondersteunen en te bevorderen. Men zegge niet, dat de Akademiën daar zijn, die aan ieder de gelegenheid openstellen, om het noodige onderrigt te komen erlangen; zoo als de Akademiën nu zijn, voorzien zij in de behoefte aan onderwijs niet. Het is eene bekende en erkende zaak, dat het aantal Hoogleeraren, daar aanwezig, volstrekt ontoereikend is, om de verschillende noodige vakken van wetenschap, bepaaldelijk der regtsgeleerde wetenschap, te onderwijzen, gelijk dit getal dan ook in alle buitenlandsche Hoogescholen van eenigen naam minstens tweemaal zoo groot is. Zelfs bij het onbeschaafde *Rusland* staat ons lieve vaderland daarin tegenwoordig verre ten

achter. Het gevolg is, dat onderscheidene bijzondere vakken, tot de regtswetenschap behoorende, in het geheel niet onderwezen worden, en der studerende jeugd zelfs niet in de hoofdtrekken bekend gemaakt worden. Daaronder behoort in de eerste plaats ook het Notariaat. Er wordt, ja, één algemeen collegie over het burgerlijk regt gegeven, waarop in één jaar dat geheele regt moet worden afgehandeld, maar dat is ook al. Een cursus over het Notariaat, over den aard der meest voorkomende overeenkomsten en akten, over de bepalingen, daarin gewoonlijk voorkomende, wordt tot nu toe niet gehouden. Even alsof het niet hoogstnoodzakelijk ware, dat men den aanstaanden Notaris deze onderwerpen grondig en stelselmatig uiteenzette, verklare en opheldere, opdat hij het doel en de kracht van de onderscheidene bepalingen der wet in de toepassing moge leeren begrijpen, voordat hij zelf tot de toepassing geroepen worde. De registratie- en successie-wetten, en andere daarmede in verband staande, vereischen zonder twijfel eene opzettelijke studie, die geen Notaris straffeloos verzuimen mag. Maar aan de Akademiën is er niemand, die hem daarbij den weg wijst. Wanneer ten behoeve van het Notariaat een afzonderlijke leerstoel werd opgerigt, het zou den leeraar niet aan ruime stoffe voor zijne lessen ontbreken. Eerst dan, wanneer dat onderwijs goed geregeld ware, zou men een' akademischen graad als vereischte voor de benoeming tot Notaris kunnen voorschrijven, en zou men daardoor eene groote weldaad bewezen hebben aan alle ingezetenen zonder onderscheid; want geen hunner, die niet meermalen op eenen Notaris zich verlaten moet. Er is echter nog weinig uitzigt op verbetering in deze; de Regering trekt zich de zaak van het onderwijs niet aan, en laat het maar liever aan het toeval over, hoe ieder zoo veel kundigheden verkrijgen zal, als noodig is om het examen door te staan. De geldelijke nood van het vaderland is zoo hoog geklommen, dat op het noodzakelijkste van alles, op het onderwijs, wordt bezuinigd en ook daarin vooruitgang onmogelijk wordt gemaakt.

Het is aan den aanstaanden Notaris geheel en al overgelaten, zich zelf te vormen, eene taak, die, vooral bij eene nog nieuwe wetgeving, dubbel moeijelijk is, en blijven zal, zoo lang wij ons niet in eene waarlijk wetenschappelijke behandeling van ons burgerlijk regt mogen verheugen. Ik versta daardoor niet eene zoodanige, waarbij alle mogelijke vraagpunten, waartoe de duisterheid der uitdrukkingen onzer wet aanleiding geeft

of kan geven, worden beantwoord en opgelost, en die daardoor als vraagbaak in alle voorkomende gevallen kan gebezigd worden; maar zulk eene, waarin van al de hoofdstukken van het burgerlijk regt eene beknopte geschiedkundige ontwikkeling wordt gegeven; waarin daarna de hoofdbeginselen, van welke de wetgever bij ieder onderwerp is uitgegaan, worden aangetoond en toegelicht; waarbij verder op de gevolgen en uitvloeisels dier beginselen wordt gewezen, en de bepalingen der wet oordeelkundig aan het aangenomen beginsel worden getoetst, en eindelijk de regels eener gezonde wetsuitlegging worden ontvouwd en met voorbeelden opgehelderd. Zoodanig werk zou den onkundige niet op iedere vraag een antwoord geven, maar zou hem, die zich de moeite gaf het te lezen en herlezen, tot eene volkomene kennis des regts kunnen brengen, en hem in staat kunnen stellen, eenmaal zelf alle voorkomende vragen met juistheid en gewisheid te beslissen. Het zou hem met der daad tot een' regtsgeleerde kunnen maken. - Zoodanig een werk blijft nog altijd onder de *pia vota*. Wie lust gevoelen moge, die behoefte te vervullen, zou zich, mijns erachtens, het werk van Mr. J. DE BOSCH KEMPER, *over het Wetboek van Strafvordering*, tot voorbeeld kunnen stellen.

Inmiddels is hun, die zich op het Notariaat willen toeleggen, hulp geboden door de uitgave van onderscheidene handboeken, waarvan dat van Mr. P. MABÉ, JR. het eerste is geweest, eerst gevolgd door het hier aangekondigde werk van Mr. J.J. LOKE en later door vele anderen. Het doel dier handboeken is, om den beginnenden den toegang tot de kennis des regts gemakkelijker te maken, en tevens, door de verklaring der meest voorkomende geschilpunten, den Notarissen in hunne dagelijksche praktijk tot rigtsnoer te strekken. Daartoe is het alzoo noodig, dat de wet op het Notarisambt naauwkeurig worde behandeld, ontwikkeld en toegelicht, het burgerlijk regt kort, maar klaar worde uiteengezet, en de toepassing daarvan duidelijk worde gemaakt, met oplossing der voornaamste geschilpunten, waarop de ondervinding opmerkzaam heeft gemaakt. Binnen deze grenzen moet zich ook het handboek bepalen. Het moet niet zoeken uit te blinken door diepe geleerdheid, door behandeling van fijne en spitsvondige quaestiën, maar door eenvoudigheid, helderheid en bovenal door juistheid.

Aan al deze vereischten voldoet het handboek van den Heer Mr. J.J. LOKE, hetwelk niet missen kan daardoor een groot

nut te stichten, en, zoo wij verwachten mogen, met het handboek van den Heer Mr. P. MABÉ, JR., op den duur zich in de handen van velen bevinden, en hen tot hooger en grondiger studie van het burgerlijk regt uitmuntend voorbereiden zal.

Het is uit den aard der zaak ondoenlijk, een werk als het genoemde in eene beoordeeling geheel te ontleden. Het is voldoende, in het algemeen de strekking en de wijze van behandeling te hebben aangetoond; er worden in het werk van den Heer LOKE onderscheidene stellingen verkondigd, waarmede steller dezes zich niet kan vereenigen, maar het zijn geringe punten in betrekking tot het geheel; eene opzettelijke behandeling derzelve behoort hier niet te huis. Dit alleen mag hier niet onopgemerkt blijven, dat de geachte schrijver zijn werk, dat onder de wet van Ventose is aangevangen, na de invoering der wet van 9 Julij 1842, die wijzigingen heeft gegeven, welke noodig waren geworden. Ook eene breedvoerige verklaring der laatstgenoemde wet wordt daarin thans niet gemist; ik mag echter niet ontveinzen, dat die verklaring, na de vroegere, door de Heeren Mrs. MABÉ en DE VRIES uitgegeven, weinig nieuws bevat, daar zij zich van dezelve alleen door weglating van enkele minder belangrijke aanmerkingen en door verschillende wijze van beschouwing op weinige punten onderscheidt. Het grootste onderscheid is in de veranderde orde gelegen. Had de Heer LOKE niet beter gedaan de orde der wet te volgen, die waarlijk logisch zeer wel te verdedigen is? Het ware zeker voor den lezer en gebruiker van zijn werk gemakkelijker geweest.

Van geheel andere gehalte als het zoo even genoemde is het werk van den Heer PLIESTER, dat, geloof ik, in menig opzigt geene goedkeuring verdient. Immers, ook al moge er iets goeds in vervat zijn, het wordt door de groote gebreken, waaraan het werk mank gaat, zóó overschaduwd, dat het niet baten kan. Met korte woorden zal ik rekenschap geven van dit oordeel, uitgesproken over een werk, dat, volgens des schrijvers eigene meening, veel meer moest wezen dan de vroeger uitgegevene handboeken, en de jeugdige regtsgeleerden tot wetenschappelijke vorming leiden moest, opdat zij, zich boven eene letterlijke opvatting der woorden verheffende, tot den geest der wet mogten leeren doordringen.

In de eerste plaats schijnt de schrijver geen denkbeeld van logische orde te hebben, en is reeds daarom zijn boek voor het gebruik ten eenemale ongeschikt. Orde toch is bovenal

voor den Notaris een groot vereischte; naauwkeurigheid en duidelijkheid hangen daarvan af. Eene goede rangschikking der onderwerpen leidt tot juiste kennis, eene slechte rangschikking moet verwarring van begrippen te weeg brengen. Welnu, enkele voorbeelden mogen getuigen van de wijze, waarop in dit boek alles dooreen is verward.

Het werk begint met eenige beginselen en regelen op te geven over regt, wetten en wetsuitlegging in het algemeen. Maar in plaats van zich daar tot het voordragen en uitleggen dier beginselen en regelen te bepalen, worden telkens, quasi tot opheldering, voorbeelden bijgebragt, uit alle deelen des burgerlijken regts gegrepen, en worden alzoo toepassingen gemaakt op de bijzondere bepalingen van onderscheidene regten, welke regten zelve eerst veel later worden ontvouwd. Mijns inziens behoort men eerst de verschillende regten en regtsbetrekkingen te kennen, om daarna tot de uitlegging en ontwikkeling der bijzondere bepalingen over te gaan. - Daarenboven bevat dit eerste gedeelte eene uiteenzetting en toepassing der transitoire bepalingen. Is dat logisch? De transitoire bepalingen te behandelen, voordat men het regt kent, waartoe men overgaat; het is zoo goed, alsof men op een eiland eene brug liet maken, zonder nog te weten, aan welken kant men tot eene tegenovergestelde kust moet oversteken. - Ook de orde van het wetboek moest veranderd worden, en hoe? Na de behandeling der minderjarigen, onder curatele gestelden en gehuwde vrouwen, als in den regel onbekwaam om zich te verbinden, worden in eene afzonderlijke afdeeling als eenige bijzondere onbekwaamheden opgenoemd de bepalingen der wet, volgens welke de voogd geene daden van eigendom ten aanzien van de goederen der minderjarigen doen kan zonder behoorlijke magtiging; het verbod aan echtgenooten, om van elkander te koopen of aan elkander te schenken; het verbod aan eenige andere personen, om enkele bepaalde zaken te koopen; het verbod aan openbare gestichten, om schenkingen aan te nemen, zonder magtiging, en de onbekwaamheid van sommigen, om uit eene uiterste wilsbeschikking voordeelen te genieten. Ieder beslisse voor zich, of zulk eene bijeenvoeging geschikt is, om den waren aard van elk dier bepalingen helderder en duidelijker te doen begrijpen, dan wanneer men ze op de haar bij de wet aangewezene plaats laat. In de afdeeling *over de personen, welke overeenkomsten kunnen aangaan*, wordt alleen behandeld de wijze, waarop overeenkomsten worden gesloten,

hetzij mondeling, hetzij schriftelijk. - De bepalingen, dat minderjarigen door hunne ouders of voogden vertegenwoordigd worden, worden met de bepalingen omtrent lastgeving in ééne afdeeling vereenigd! Bij vennootschappen worden in ééne afdeeling gevoegd onbeheerde nalatenschappen, uitvoerders van uiterste wilsbeschikkingen, erfgenamen onder voorregt van boedelbeschrijving, faillissement en kennelijk onvermogen, terwijl naderhand nog eens op vennootschappen wordt teruggekomen; bij leening worden tevens de lijfrente en eeuwigdurende rente behandeld, enz.; alle zeker om eene schijnbare gelijkheid, die in het wezen der zaak echter niet bestaat. Voor de juiste onderscheiding en het regt verstand der verschillende leerstukken des regts acht ik deze door niets ver goelijkte verwarring allernadeeligst.

In de tweede plaats is de behandeling van schier ieder onderwerp hoogst onvolledig, waardoor het werk als handboek onbruikbaar wordt, in wiens aard het immers ligt, om een beknopt overzigt over het geheel te geven. Nu missen wij in het werk van den Heer P. belangrijke onderwerpen, wier kennis voor den aanstaanden Notaris onvermijdelijk is. Zoo wordt b.v. bij de behandeling der wet op het Notarisambt niet gesproken, noch van de ambtsbediening, noch van de wijze van benoeming, noch van het examen, noch van het toezigt over de Notarissen, noch van het bewaren der minuten of protocollen, noch van de verantwoordelijkheid der Notarissen, noch van het honorarium. - Zoo worden van de wet op het zegel alleen eenige der voornaamste (?) bepalingen medegedeeld. Ik wil mij hier niet in een' strijd begeven over het meer of minder voorname van iedere bepaling; maar ik vraag: waarom de overige bepalingen, die toch ook te pas komen, verzwegen? of liever, waartoe dient zulk een willekeurig uittreksel der wet? want van eigene vinding is hier geen woord bijgevoegd. Dat uittreksel kan nergens anders toe dienen, dan om oppervlakkige kennis in de hand te werken, om de lezers te doen denken, dat zij, deze artikelen uit het hoofd leerende, genoeg weten. Veel beter ware het, om van de wet op het zegel niets te zeggen, dan moest ieder de wet zelve in haar geheel lezen en zich eigen maken. - Hetzelfde geldt omtrent de wet op de registratie; hoe weldadig had het kunnen zijn, de instelling der registratie, haar doel en hare thans verkeerde rigting te ontvouwen, en de hoofdbeginselen der wet in een kort, maar volledig en duidelijk geheel bijeen te vatten,

zóó, dat de lezer, uit dat overzigt alleen, zich een helder denkbeeld van de zaak kon maken. Maar de schrijver heeft hiernaar niet eens getracht; hij vermeldt alleen eenige weinige bestaande wetsbepalingen, die ieder, zelfs de minste Notaris-klerk, door de sleur leert, en wel uit zijn hoofd op het papier kan nederschrijven. - De schrijver spreekt ook van verkoopingen van roerende goederen; maar de tegenwoordig zoo besprokene en bepleite quaestie, welke de eigenlijke betrekking is van den Notaris bij die verkoopingen, en welke regten daaruit voor hem of voor de verkoopers voortvloeijen, wordt niet eens aangeroerd.

Dezelfde onvolledigheid ontmoet men bij de behandeling van het Burgerlijk Wetboek. Sla het boek maar open, en schier op elke bladzijde zult gij zien, dat ten aanzien van de gewigtigste leerstukken des regts eenvoudig naar de wet zelve verwezen wordt. Volgens de voorrede geschiedt dit, om de woorden der wet niet over te schrijven, hetgeen den schrijver doorgaans noodeloos scheen. Ik kan dit volstrekt niet toegeven. Een handboek of leerboek moet eene schets van het geheele regt bevatten, voorgedragen op eene wijze, die het den beginnende gemakkelijker maakt tot het regt verstand der zaken door te dringen, dan de bloote lezing der wet dit doet. Maar al geeft men den schrijver toe, dat in zijn leerboek niet overal de woorden der wet behoefden overgeschreven te worden, dan moest hij hierbij toch volgens een bepaald systeem te werk zijn gegaan, en had hij zich, vóór hij ging schrijven, moeten afvragen: wat zal ik overal vermelden, wat weglaten? Nu heeft hij, naar het hem lustte, nu eens bij het eene onderwerp schier alle bepalingen der wet vermeld, dan weder bij een ander onderwerp zelfs de hoofdbepalingen niet opgenomen; nu eens zich in fijne quaesties verdiept, dan weder zelfs de beginselen onvermeld gelaten. Is dat stelselmatig? bereikt men zoo de volledigheid? Neen, welk doel de schrijver ook moge verklaren gehad te hebben, ieder onpartijdige, die oplettend zijn werk doorleest, zal bemerken, dat het hem alleen te doen is geweest, om losse opmerkingen en aanteekeningen op het Burgerlijk Wetboek mede te deelen; en in waarheid kan het werk niet anders dan als eene verzameling van zoodanige opmerkingen en aanteekeningen worden beschouwd. Maar waarom dit door den vorm dan niet te kennen gegeven? Waarom hier niet voor uitgekomen? Ook losse aanteekeningen kunnen nut hebben. Er worden er hier in

dit boek eenige goede medegedeeld, maar bij lange na niet onvermengd.

In de derde plaats toch zijn de stellingen des schrijvers niet zelden onjuist, en wordt ook daardoor het gebruik van dit werk voor aanstaande Notarissen gevaarlijk. De schrijver leert, bladz. 16, dat men aan enkele woorden of uitdrukkingen niet juist altijd de beteekenis moet geven, die ze volgens het taaleigen of in de zamenleving hebben; dat men niet zoo zeer aan de letter moet hechten, maar meer naar het doel moet vragen; dat men zelfs eene gebrekkige of onvolkomene uitdrukking der wet mag aanvullen. Ik erken, er ligt hierin een grond van waarheid maar het wordt eene gevaarlijke leer, dit in het algemeen te stellen, zonder met juistheid en oordeel de algemeene regelen eener gezonde wetsuitlegging tevens te ontwikkelen. Meer naar het doel der wet te vragen, dan naar de letter, stelt eene wijde deur open voor willekeur! Hoedanig de wijze van wetsuitlegging des schrijvers zelven is, tot welke stellingen zij hem brengt, mogen de volgende voorbeelden bewijzen: De vaderlijke magt en de voogdij zijn, volgens den schrijver, in den grond der zake één, en zijn slechts verschillende benamingen. Zij worden als zoodanig door den schrijver ook te zamen behandeld. Moet dit den onervarene niet in de schromelijkste verwarring brengen? Dient niet ieder Notaris te weten, dat de ouderlijke magt geheel iets anders is dan de voogdij, en daarvan zelfs onafhankelijk? - Eigendom gaat, volgens den schrijver, tusschen partijen over door de overeenkomst, ook zonder levering; de overschrijving in de registers heeft alleen betrekking op de regten van en tegen derden, bl. 108. - Tiendregt is, volgens hem, niet meer vatbaar voor bezit, en kan dus niet door verjaring worden verkregen, zoodat het heffen van tiend gedurende meer dan 30 jaren onder de nieuwe wetgeving geen bewijs meer voor een beweerd tiendregt zou kunnen opleveren. Ook kan tiendregt alleen bij vervreemding van vast goed worden voorbehouden, maar niet bij overeenkomst worden gevestigd, bl. 118 en 119. - De vereeniging van den eigendom met het op de zaak gevestigde zakelijke regt wordt *schuld*vermenging genoemd, bl. 103. - Het beding, dat, bij gebreke van betaling van een' der termijnen eener schuld op den bepaalden tijd, het geheel dadelijk opeischbaar zal worden, is, volgens hem, eene ontbindende voorwaarde, waarvan de toepassing in regten moet worden gevraagd; zoodat ook, wanneer dat beding in eene authentieke akte voorkomt, er

toch nog een regterlijk vonnis noodig zou zijn, om het effect van die dadelijke opeischbaarheid te kunnen genieten, blz. 166. - Op blz. 188 wordt geleerd, dat ruiling van verbruikbare zaken tegen elkander, en die van verbruikbare tegen eene onverbruikbare, koop is en geene ruiling. Zoodat, als ik een vat wijn ruil tegen een vat bier, er geene ruiling in den zin der wet zou plaats hebben, maar een koop! - Onder de formulieren is er een van huwelijksvoorwaarden, volgens hetwelk eene gemeenschap van winst en verlies wordt bedongen, met bijvoeging, dat die, als later eene zekere gebeurtenis plaats mogt hebben, in algeheele gemeenschap zal veranderen!! Maar ik mag deze opnoeming niet verder uitstrekken. Vele zijn de punten, waarin de schrijver gedwaald heeft. Ik heb alleen sommige opgenoemd van de zoodanige, waaromtrent ter goeder trouw geen twijfel bestaan kan, of hij heeft misgetast, en waarbij zelfs alle wederlegging voor den regtsgeleerde overbodig mag geacht worden. Ik heb noch de gewoonte, noch den lust anderen verwijtingen te doen; maar hier heb ik toch, dunkt mij, regt om te vragen: wie zelf zoo dwaalt, moet die zich als leermeester voor anderen opwerpen? En hiermede scheid ik van dit werk, niet bevreesd, dat deskundigen mijn oordeel zullen laken.

De handleiding van den Heer VAN UIJE PIETERSE is anders ingerigt, dan de overige handboeken. Hij heeft aan den vorm van vragen en antwoorden de voorkeur gegeven. Recensent acht dien vorm beneden de waardigheid van het onderwerp. Het regt is niet eene les, die op de school uit het hoofd geleerd, opgezegd en overhoord moet worden. Zulk eene inrigting van het boek moet tot oppervlakkigheid leiden, daar het bij velen het denkbeeld doet ontstaan, dat hij, die dat boek uit het hoofd kent, een regtsgeleerde is; en daar is het toch ver van af. Maar ik laat ieder zijne keus. De Heer VAN UIJE PIETENSE heeft overigens zijn onderwerp meestal volledig behandeld. In den tekst worden de artikelen der wet onder vragen en antwoorden gebragt, zonder dat hij zich dáár door ingewikkelde quaesties of minder belangrijke opmerkingen laat afleiden. Opmerkingen, behandeling van quaesties en dergelijken worden naar den voet der bladzijde, naar de aanteekeningen verwezen. Alzoo wordt er een goed overzigt over het geheele regt gegeven, en menige juiste aanmerking kan bij het lezen der aanteekeningen tot nadere overdenking opscherpen. Enkele onjuistheden zijn in den tekst ingeslopen, b.v.:

Als een tweede gevolg van den afstand der gemeenschap wordt vermeld, dat de vrouw daardoor ontheven wordt van de verpligting, om bij te dragen tot de schulden der gemeenschap, ten ware zij zich als openbare koopvrouw mogt hebben verbonden, of de schulden vóór haar huwelijk gemaakt mogt hebben, bladz. 51. Mogt hier verzwegen worden, dat zij in die laatste gevallen evenwel haar verhaal voor het geheel heeft op haren man of diens erfgenamen? - Ook had de vorm van vragen en antwoorden meer nut kunnen doen, zoo men dien had doen dienen, om het door de wet aangenomen stelsel duidelijker in de oogen te doen springen. B.v. bij huwelijksvoorwaarden had de schrijver niet eerst moeten vragen: welke bepalingen mogen bij huwelijksvoorwaarden niet gemaakt worden? en dan: welke mogen wel gemaakt worden? en in de antwoorden op ieder dier vragen eenige bepalingen moeten opnoemen. Maar de eerste vraag had moeten zijn: Welke bedingen mogen bij huwelijksvoorwaarden gemaakt worden? en het antwoord had dan den algemeenen regel moeten bevatten: Alle, die de wet niet bepaald verbiedt. Waaruit dan voortgevloeid ware de tweede vraag: Welke verbiedt de wet? N°. 1 en 2 van het antwoord op vraag 163 zijn uitzonderingen op het verbod in N°. 1 en 4 van het antwoord, op vraag 161 voorkomende. In enkele §§, zoo als b.v. in die omtrent schenkingen ter zake des huwelijks en omtrent gemeenschap bij tweede en verder huwelijk, zijn belangrijke bepalingen der wet zonder reden weggelaten.

Ten slotte moet ik met enkele woorden het onlangs in het licht gekomen Tijdschrift *Regt en Wet* aankondigen, waarvan ik twee nommers voor mij heb liggen.

Het was een gelukkig denkbeeld een tijdschrift uitsluitend voor Notarissen uit te geven. Bij den vloed van uitkomende geschriften, bij de telkens aangroeijende menigte van arrestenverzamelingen, is het voor den Notaris, die eene eenigzins uitgebreide praktijk heeft, niet doenlijk de jurisprudentie bij te houden. En toch heeft hij daarbij, ten minste voor zoo veel het burgerlijk regt, de wet op het Notarisambt, op het zegel, de registratie en de openbare registers betreft, het hoogste belang. Het is daarom eene nuttige onderneming, om uit al het uitkomende, uit al het gewijsde datgene bijeen te lezen, wat voor den Notaris meer bijzonder van gewigt is; het stelt hem in staat de wet in hare toepassing te volgen en daardoor

beter te leeren kennen. Daartoe moet de bijeenzameling echter oordeelkundig geschieden. Vele van dergelijke tijdschriften, aan bepaalde vakken gewijd, leveren te veel. Op bepaalde tijden uitkomende, moeten zij alles opnemen, om hunne bladzijden te vullen. Vandaar die groote menigte inderdaad nietige bijdragen, in sommige tijdschriften medegedeeld. Dit heeft een tweeledig nadeel; vooreerst schrikt het velen van de lezing af, omdat zij eene massa onnuttigs moeten doorworstelen, om een enkel degelijk stuk te vinden, en ten tweede strekt het grootelijks tot nadeel der wetenschap. Het is ongeloofelijk, welke ongerijmde quaesties er al in het brein opkomen van hen, die zich verbeelden, dat, nu de wet in de moedertaal geschreven is, zij ook door ieder kan begrepen worden; dat men nu slechts zijne taal behoeft te verstaan, om regtsgeleerde te zijn en quaesties te behandelen. Maar het is tevens betreurenswaardig te zien, hoe het opperen en mededeelen van al die quaesties zoo velen, die niet degelijk genoeg onderwezen zijn, al meer en meer in verwarring brengen, zoodat eindelijk in regten alles onzeker wordt. Het is daarom de verpligting van de redactie, niet alleen bijeen te voegen en te drukken, maar te schiften en te scheiden; de rijpe vrucht te gebruiken, maar de groene weg te werpen. Eene kleine verzameling van gewigtige, grondig bewerkte quaesties doet meer nut, dan eene groote hoop van opmerkingen, mededeelingen en wat niet al, die meer voor de onkunde van den opmerker of mededeeler, dan voor de onjuistheid of onnaauwkeurigheid der wet bewijzen.

De twee in het licht verschenen nommers van het Tijdschrift *Regt en Wet* hebben recensent in dit opzigt niet ten volle voldaan. Omtrent de boekbeoordeelingen zij alleen aangestipt, dat zij grootendeels uit overgenomen gedeelten der aangekondigde werken bestaan, wat, naar mijn oordeel, noodelooze bladvulling mag gerekend worden. - Onder de behandelde regtsvragen zijn er voorzeker, die de algemeene aandacht in ruime mate verdienen; zijn er van goede bewerking. Maar over het geheel openbaart zich daarin juist het gebrek aan wetenschappelijke opleiding, waarover zoo menigen, die zich aan de beoefening der regten in ons vaderland toewijden, zich zeer te beklagen hebben. Aan wie de schuld? Aan de veronachtzaming van het onderwijs, dat evenmin als andere instellingen bij ons den voorwaartschen gang der tijden schijnt te mogen

volgen. De inhoud van de beide rubrieken, ten titel voerende: *Geregtelijke en administratieve beslissingen en Aankondigingen en Berigten*, is allezins belangrijk, en getuigt voor de zorgvuldigheid en naauwkeurigheid der verzamelaars. Alleen de breedvoerige vermelding van zekere uitspraak van het Hof van Orleans komt recensent minder doeltreffend voor, omdat de daar behandelde regtsvragen toch hier te lande minder van toepassing zijn.

L.

Raadgevingen voor vrouwen en moeders, uit den schat harer ondervinding medegedeeld, door *Charlotte Rublack*.

Met eene voorrede van Dr. *C.G. Carus*. Uit het Hoogduitsch vertaald door *J.D. Schepers*, Med. et Art. Obst. Doctor te Woudsend. Sneek, bij van Druten en Bleeker, 1846. 120 bl. kl. 8°.

Het was Ref. aangenaam, eenigen tijd geleden, dit Werkje aangekondigd te zien; hij hoopte, op den titel afgaande, daarin eene geschikte handleiding te vinden voor jonge vrouwen, in die belangrijke tijdperken van haar leven, waarin zij als zwangeren en barenden, als zogende en verplegende moeders optreden; te meer hoopte hij dit, omdat het oorspronkelijke, van eene aanprijzende voorrede van den zoo gunstig bekenden Gynaecoloog CARUS voorzien, in zijne soort zeker niet tot de minst goede *populaire* geschriften konde behooren. Van den anderen kant kwam echter ook de gedachte bij hem op, of een zoogenaamd Volksboekje wel geheel geschikt was om vertaald te worden, daar het berekend moet zijn naar de bijzondere behoeften van het volk, voor hetwelk het bestemd is, en men niet verwachten kan, dat in ons land juist dezelfde vooroordeelen en kwade gewoonten aangetroffen worden, die in *Saksen* heerschen, noch ook, dat dezelfde raadgevingen alhier ingang zullen vinden, welke aldaar te pas komen. Rec. verwachtte echter, dat de Vertaler, die als Nederlandsch Verloskundige dan toch wel eenigzins met de vele

verkeerde denkbeelden, gewoonten en vooroordeelen, welke in *Nederland* bestaan, dient bekend te zijn, de vrijheid zoude genomen hebben, bij het vertalen, het boekje naar de behoeften van haar, voor wie hij schreef, om te werken. Met deze gedachten vervuld, nam Ref. de raadgevingen in handen; hij vond zich echter deerlijk bedrogen. In plaats van een aangenaam leesboekje voor vrouwen uit den beschaafden stand, hetwelk eenigzins op dezelfde lijn zoude kunnen geplaatst worden met het zoo gunstig bekende werkje van Dr. ALLEBÉ: 'De ontwikkeling van het kind:' en daarmede een volkomen geheel zoude uitmaken, - dewijl het, volgens den inhoud der verschillende afdeelingen, meer bepaald raadgevingen aan vrouwen en moeders, met betrekking tot haar zelve, bevat; terwijl Dr. ALLEBÉ hoofdzakelijk de behoeften van het kind op het oog gehad heeft, - vond Ref. een geschrift, dat volgens den inhoud voor vrouwen en moeders al zeer weinig geschikt is, daar zij zeker de helft er van wegens gebrek aan de hiertoe benoodigde kennis niet zullen begrijpen, en dat buitendien door den stijl eene alles behalve aangename lectuur oplevert, ja zelfs hier en daar onverstaanbaar is. Ref. verwonderde zich, hoe iemand, als CARUS, aan zulk een werkje zijnen naam had kunnen verbinden, en voelde zich genoopt de vertaling met het oorspronkelijke te vergelijken; het gevolg hiervan was, dat hij zich overtuigde, dat de ongunstige indruk, welken het Boekje op hem gemaakt had, grootendeels aan den Vertaler te wijten was. Reeds bij het vergelijken van de titels bespeurde Ref., dat de Heer SCHEPERS de strekking van het werkje niet begrepen heeft; CHARLOTTE RUBLACK schreef: 'für junge Frauen und Hebammen,' en gaarne erkent Ref., dat de inhoud voor de laatsten vele goede en noodige wenken bevat; in den Hollandschen titel is echter deze bedoeling niet uitgedrukt, waarvan het gevolg is, dat men nu bij het lezen geheel iets anders vindt dan men verwacht. Het boekje, zoo als het voor ons ligt, is in acht afdeelingen gesplitst; hiervan- handelt de eerste over de *menstruatie;* de schrijfster bespreekt hier voornamelijk het eerste intreden dier functie in den jeugdigen, en het ophouden derzelve in den gevorderden leeftijd. Dat het doelmatig was, om juist met dit onderwerp te beginnen, waarover vrouwen, zelfs in de mindere standen, liefst slechts in verbloemde termen spreken, gelooft Ref. niet; hij had het liever achteraan geplaatst gezien, als raadgeving aan de moe-

ders, om haar in staat te stellen te waken voor de gezondheid van hare dochters, wanneer deze in den leeftijd der huwbaarheid overgaan. In de 2de afdeeling wordt over de zwangerschap gehandeld. De teekenen derzelve, de bezwaren, die zij soms medebrengt, de voorzorgen, die zij vordert, worden vrij goed uiteengezet; bij het lezen van dit hoofdstuk zal men echter spoedig bemerken, dat, zoo de schrijfster reeds niet wèl gedaan heeft, met tegelijk voor vrouwen en voor vroedvrouwen te schrijven, de Vertaler nog meer gedwaald heeft, door het boekje alleen voor vrouwen en moeders te bestemmen. De 3de afdeeling wordt aan eene korte beschouwing van de miskraam en vroegtijdige verlossing gewijd; Ref. had dit gedeelte liever weggelaten gezien, daar deze toestanden, als steeds ziekelijk, eigenlijk geheel tot het gebied der Genees- en Verloskunde behooren. De baring en verpleging der kraamvrouw worden in de 4de afdeeling besproken; de raadgevingen, die dit gedeelte bevat, zijn, hoewel in het algemeen dezelfde aanmerking, die Ref. op de 2de afdeeling maakte, hier toepasselijk is, vrij volledig en doeltreffend. De 5de afdeeling handelt over het zogen, vooral in betrekking tot de moeder, terwijl in de 6de afdeeling over de verpleging van het kind gesproken wordt; vooral dit laatste hoofdstuk voldeed Ref. (althans in het oorspronkelijke) zeer wel, en bevat ook verscheidene voor Hollandsche moeders nuttige wenken. Zoo de 7de afdeeling, over de ziekten der jonggeborenen handelende, weggelaten ware geworden, het boekje zoude er niet in waarde door verloren hebben, daar de eenige raad, welke voor vrouwen en ook voor vroedvrouwen in dit opzigt te pas komt, wel hierin zal bestaan, dat zij, zoodra zij iets vreemds bij het kind opmerken, zich om raad tot een' deskundige wenden. In de laatste of 8ste afdeeling wordt over de keuze eener min gesproken; dit gedeelte had Ref., om het groote belang van het onderwerp, wel gewenscht wat uitgebreider behandeld te zien.

Dat Ref. zich niet vergiste, toen hij betwijfelde, of een Duitsch boekje, over deze onderwerpen handelende, wel geschikt was voor eene eenvoudige vertaling, kan reeds dadelijk blijken uit het groote onderscheid, dat tusschen den stand van vroedvrouw in *Duitschland* en in *Nederland* bestaat. In *Duitschland* toch bedient men zich vrij algemeen, zelfs in de hoogere standen, van vroedvrouwen, terwijl een vroedmeester slechts dan, wanneer kunsthulp noodig schijnt, geroepen

wordt; in *Nederland* daarentegen wordt de hulp van eene vroedvrouw alleen door de mindere klasse ingeroepen, hetgeen misschien wel de voornaamste reden is, waarom de Nederlandsche vroedvrouwen over het algemeen zoo weinig beschaafd zijn. Hierdoor verliest b.v. de inhoud van bl. 41 en 42 veel van zijne kracht. Tot de onderwerpen, waarop, naar het Ref. voorkomt, voor Nederlandsche vroedvrouwen meer bepaald de aandacht had moeten gevestigd worden, behoort onder anderen: 1°. het nadeel van het gebruiken van hooge en diepe bedsteden als verlosbedden, hetwelk zoo dikwijls, voornamelijk bij kunstmatige verlossingen, aan den verloskundige moeite en aan de barende nadeel veroorzaakt; 2°. het nut van een badje voor het kind, hetwelk bij ons, zelfs in den gegoeden stand, zoo zeldzaam op de kraamkamers aangetroffen wordt; 3°. het verderfelijke van het toedienen van slaapstroopjes aan onrustige kinderen, waardoor, helaas! nog te dikwijls aanleiding tot stuipen, ja, tot den dood wordt gegeven; het misbruik maken van die ellendige *dotjes*, vooral door minnen en bakers, waarvan het veroorzaken van spruw, van 'twelk de schrijfster op bl. 111 spreekt, misschien wel het geringste nadeel is, terwijl het Ref. meermalen is voorgekomen, dat kinderen, die men gedurig op die wijze trachtte stil te houden, later de borst in het geheel niet meer wilden nemen en werkelijk door gebrek aan voedsel wegkwijnden. Doch hierover schijnen de gevcelens verschillend; althans de Heer SCHEPERS laat dit woord (*Zulpen*) op de eenige plaats, waar het voorkomt, in de vertaling weg. Wat op bl. 45 over den sluitband en over een middel ter vervanging van dien gezegd wordt, is onjuist: een breede, niet te vast aangelegde sluitband, zoo als in ons land door geschikte verloskundigen algemeen aangeprezen en gebruikt wordt, is niet nadeelig, en voor het gevoel der kraamvrouw aangenaam; ongaarne zoude Ref., om het mogelijke *misbruik*, het *gebruik* daarvan verbannen zien. Het aanprijzen van tinnen waterflesschen ter verwarming van de noodige kleedingstukken, het linnen, enz. voor kraamvrouw en kind, zal ook bij ons weinig ingang vinden; de bij ons algemeen gebruikte vuurmand is én beter koop, én gemakkelijker, én doelmatiger dan de waterflesschen, waarvan men er minstens twee noodig heeft. De eenige raadgeving, waartoe dit onderwerp in ons land aanleiding moet geven, is het afkeuren van de gewoonte, om de

mand steeds in de kraam- of kinderkamer te plaatsen, en het aantoonen van het walgelijke en nadeelige, dat er in gelegen is, om de kleedingstukken, luijers, enz., zoo als in de mindere standen zoo vaak geschiedt, bij den kagchel of voor den haard te droogen.

En nu nog een enkel woord over de wijze, waarop de vertaling bewerkt is. Ref. noemt haar slecht. Over het algemeen schijnt de Heer SCHEPERS er zich op toegelegd te hebben, letterlijk te vertalen, waardoor de stijl alles behalve vloeijend en aangenaam is geworden, terwijl germanismen bij dozijnen worden aangetroffen. De eenige vrijheid, die de vertaler genomen heeft, is geweest, dat hij hier en daar woorden en zinnen heeft weggelaten, waardoor de zin en de zamenhang weleens geleden hebben. Zou dit soms hieraan moeten toegeschreven worden, dat hij ze niet verstond, en dus, even als de boeren, die in den bijbel lezen, de *kwade woorden* maar overgeslagen heeft? Want dat de Heer SCHEPERS eigenlijk geen Hoogduitsch verstaat, en zich ook niet de moeite gegeven heeft, om een goed woordenboek te raadplegen, hiervan is Ref. ten volle overtuigd. Enkele staaltjes zullen voldoende zijn, om zulks te bewijzen: b.v. ‘eigene Hinfälligkeit’ wordt door *eigenaardige misvorming* (bl. 3) vertaald; ‘indem’ door *indien* (bl. 6); ‘Beleg’ door *kiem* (bl. 29); ‘eine genügend bestandene Prüfung’ door *een standvastig onderzoek* (bl. 41); ‘in dieser Beziehung’ door *in deze aanhaling* (bl. 42); ‘verschuldet’ door *gedwongen* (bl. 71); ‘Ungebührniss’ door *ontijdigheid* (bl. 77); ‘Kleienbäder’ door *kleibaden* (bl. 113); ‘Frauenflachs’ [Sinaria vulgaris] door *vrouwenhaar* [Polytrichium] (bl. 114), enz. enz. Op sommige plaatsen is de vertaler de plank geheel mis, en schrijft eigenlijk niet veel beter dan *nonsens*. Bij v. op bl. 70 staat: ‘denn bei noch vorhandenem blutigen Abgange kann das Gehen nicht gestattet werden, und ein längeres Liegen, wenn auch nicht im Bette, ist unerlässlich’ (onvermijdelijk); van dezen zin wordt het laatste gedeelte op de volgende wijze vertaald: *en een langer blijven liggen, hoewel niet in het bed, is even verkeerd*. Op bl. 74 leest men: ‘manche Kinder ..... lassen selbst wenn die Milch aus der Brust fliesst diese (d.i. die Milch) am Munde herablaufen;’ hiervan maakt de Vertaler: *sommige kinderen.... laten zelfs, als het zog uit de borst vloeit, de tepels rondom de mond heenloopen*. Op bl. 75 zegt de schrijfster: ‘überhaupt muss das Kind mehr

nach unter als nach oben an die Brust angedruckt worden, da der Unterlippe des Säuglings die untere Hälfte der Warze sonst gar leicht entschlüpft (ontsnapt, ontglijdt) und er dann bloss an der oberen Hälfte saugt, u.s.w.;' in het Hollandsch daarentegen staat: *omdat de onderlip des zuigelings de benedenste helft des tepels somtijds terstond vat* (*!*) *en hij dus enkel aan de bovenste helft zuigt, enz*.

Waarlijk, de Nederlandsche literatuur zal er niet bij verliezen, al neemt de Heer SCHEPERS ook in lang geene vertaling uit het Hoogduitsch weder op zich.

R.

S.....s.

Beoordeelingen en aankondigingen.

De historia morborum, liber unus auditorum in usum editus, auct. *C. Pruys van der Hoeven*. Lugd. Bat., apud S. et J. Luchtmans. 1846.

> Conjecturas finxerunt, antequam observationes fecerant atque leges sanciverunt, fundamento empirico destitutas.
> C. PRUYS V.D. HOEVEN, *De historia morborum*, p. 321.

> Ich bedachte zur rechten Zeit, dass leeres Haschen nach Analogieen nur dazu dienen kan, wahre Wissenschaft gänzlich zu untergraben.
> Prof. M.E.A. NAUMANN (*Handbuch der med. Kliniek*, Vorr. XIII).

> Meinen Zuhörern gegenüber setze ich die Treue der Wahrheit allem Andern vor. Die Lücken, wo sie vorhanden, anfzudecken, ist mein Bemuhen, nicht sie mit phantastischen Ausschmückungen zu verhüllen. Ich halte es für unverträglich mit meinem Gewissen, Erklärungen abzugeben, wo keine gegeben werden können, wo die Zwischenglieder noch unbekannt sind. Den Fortschritten der Medizin hat diese Erklärungssucht geschadet, hat dem Dilettantismus freie Bahn gemacht, während die exacten Wissenschaften mit gebührender Strenge sie von sich weisen.
> Prof. M.H. ROMBERC (*Klinische Ergebnisse*, Vorw.).

In zijne *Historia medicinae* heeft de Hoogleeraar C. PR. VAN DER HOEVEN de geschiedenis der geneeskundige wetenschappen beschreven; hij heeft daarin de stelsels nagegaan, die elkander beurtelings opgevolgd hebben, de belangrijke ontdekkingen in dit gebied van menschelijke kennis vermeld, die, op verschillende tijdperken gedaan, eenen merkbaren invloed op de ontwikkeling der wetenschap gehad hebben; en heeft daardoor

aangetoond, hoe onze wetenschap trapsgewijze tot dien staat van bloei gekomen is, waarover wij ons nu verheugen.

Reeds in dat werk had hij gesproken over den belangrijken invloed, dien het heerschen van epidemiën op de ontwikkeling der wetenschap en het ontstaan en te gronde gaan van sommige stelsels gehad heeft; maar slechts ter loops had hij van haar melding gemaakt, en, zoo als uit zijne voorrede kan[1] blijken, moet het onderhavige werk dienen, om die gaping te doen verdwijnen. Hij stelde zich namelijk hierin voor, den oorsprong (*origines*) en de lotgevallen (*fata*) der ziekten mede te deelen.

Het werk is in verschillende deelen verdeeld. Het eerste gedeelte, p. 1-212, handelt over de algemeene geschiedenis der pandemiae; in het tweede gedeelte, p. 212-247, wordt de onderlinge vermenging der pandemiae afgeschetst; in het derde, p. 247-289, wordt eerst de geschiedenis vermeld der pandemiae, zoo als zij in sommige landen van *Europa* geheerscht hebben; daarna worden de vormveranderingen en opvolgingen dier ziekten in verschillende landen geschetst, en eindelijk in het kort melding gemaakt van de in *Europa* en *Indië* heerschende endemische ziekten; in het vierde gedeelte wordt eene schets van geneeskundige geographie gegeven, waarop ten laatste eenige algemeene opmerkingen over de ziekten volgen.

Het plan dezer beoordeeling is niet, het geheele werk na te gaan; wij wenschen ons hoofdzakelijk tot het eerste gedeelte, hetwelk de Hoogleeraar met eene zekere voorliefde schijnt behandeld te hebben, te wenden, en zullen van de volgende gedeelten alleen in zooverre gebruik maken, als zij tot toelichting en opheldering van het eerste kunnen dienen.

Zoo als uit de inhoudsopgave reeds blijkt, heeft de Hoogleeraar zich hoofdzakelijk tot de pandemische en endemische ziekten bepaald; van de geschiedenis der sporadische wordt geene melding gemaakt; men blijft dus in het ouzekere, zoo men zich tot deze *Historia morborum* bepaalt, of ook deze ziekten gedurende den loop der eeuwen veranderd zijn, of haar voorkomen op verschillende streken des aardbols invloed op hare wijze van zijn heeft uitgeoefend.

Geene dorre opsomming van het voorkomen in tijd en ruimte der pandemiae en endemiae heeft de Hoogleeraar zich ten doel gesteld; hij beoogde iets hoogers, hij zocht namelijk naar het

(1) *Hist. Morb.*, praef. p. I.

verband tusschen het ontstaan van ziekten en de ontwikkeling van het menschelijk geslacht; hij zocht naar de reden van het verband, dat er tusschen de verschillende ziekten bestaat, en vond dit in prototypen, die de zaden van alle ziekten zouden bevat hebben, die, door latere afzonderlijke ontwikkeling, en door verbinding met ziekten uit andere typen ontsproten, dat tallooze heir van ziekten daarstelden, dat men nu waarneemt.

Wil men van die hoogte eene geschiedenis der ziekten schrijven, dan moet men aan eenige hoofdvoorwaarden voldoen, bij wier gemis het gebouw, dat men optrekt, een luchtkasteel wordt, hetgeen reeds na de eerste naauwkeurige beschouwing zonder grond blijkt te zijn. Vrij van alle vooroordeelen, moet men dan de geschiedenis onderzoeken, en nagaan, of zij inderdaad bruikbare grondstoffen aanbiedt, waarmede men verder voort kan bouwen. Tot grondslag zijner redeneringen moet men dan slechts feiten, en wel ontwijfelbare feiten aannemen. Met de grootste omzigtigheid moet men dan van analogiën gebruik maken, en nooit vergeten, dat analogie geene identiteit daarstelt. Vooronderstellingen mag men dan nooit tot de waarde van waarheden verheffen, maar deze slechts beschouwen als middelen, om tot de waarheid te geraken. Gezag van personen, hoe beroemd dan ook, mag bij dergelijke beschouwingen alleen gebruikt worden als getuigenis gevend van de waarheid van het door hen waargenomene; nimmer mogen de vruchten hunner redeneringen als onfeilbare waarheden aangevoerd worden.

Of de schrijver aan deze voorwaarden heeft gestand gedaan, of hij altoos op eene wetenschappelijke wijze de geschiedenis der ziekten beschreven heeft, om dit te onderzoeken, zijn de volgende regelen bestemd.

Even als de individuële mensch[1], doorleeft de menschheid hare ontwikkelingstijdperken. De menschheid was kind in het Oosten, knaap in de tijden der klassische wereld, jongeling in de middeleeuwen, en heeft tegenwoordig haren mannelijken leeftijd bereikt, is zelfs reeds[2] tot de grijsheid genaderd.

Hare ziekten hebben denzelfden ontwikkelingsgang gevolgd[3]; bij het nog sprakelooze (*infans*) menschdom heerschten de ziekten der eerste kindschheid; bij de Grieken die des knaaps (*pue-*

(1) *Hist. Morb.*, p. 1.
(2) l l. p. 204.
(3) l.l. p. 204.

ritiae); bij de volkeren der middeleeuwen die der jongelingschap (*juventutis*); en thans heerschen die des beginnenden ouderdoms (*declinantis aetatis*). Reikten de geneeskundige oorkonden tot in de eerste tijden des menschdoms, toen het nog als in zijnen foetaal-toestand verkeerend mogt beschouwd worden, misschien konden wij ons dan reden geven van de verscheidenheden der rassen, door haar als *Bildungshemmungen*, als ziekten van het foetus, te beschouwen; nu is ons echter dit genoegen ontzegd, en moeten wij ons tevreden stellen met ons onderzoek te beginnen, terwijl het menschdom als een sprakeloos wicht op den aardbol hulpeloos ligt rond te wentelen.

In de ontwikkeling der menschelijke wetenschap en kennis is stellig eene zekere volmaking zigtbaar, al heeft zij dan ook zoo geleidelijk niet plaats gehad, als de schrijver dit voor de ontwikkeling van het menschdom gelieft aan te nemen. Wel leert de geschiedenis, dat bijna ieder volk, hetwelk ontstaat, een tijdperk van opkomst, bloei, verval doorloopt en eindelijk te gronde gaat; wel kan men, zoo men die klimmende en dalende reeks leven wil noemen, van volkerenleven spreken; maar zelfs dit leven heeft, behalve die verschijnselen van toeen afnamen, geboren worden en sterven, geene de minste overeenkomst met dat, hetgeen wij in den natuurkundigen zin gewoon zijn leven te noemen. Het is dus misbruik maken van analogie, om zulks hier te zoeken. Maar zoo reeds bij het volkerenleven alle overeenkomst met het individuële leven gemist wordt, hoeveel te meer zal die gelijkheid wegvallen bij het menschelijk geslacht, dat wij tot den huidigen dag slechts in aantal hebben zien toenemen, waarvan wij niet weten, of het eenmaal zal afnemen, waarvan ons de wetenschap geene bewijzen aanvoert, dat het eenmaal vergaan zal. Het nasci, erescere, volgens den Hoogleeraar hoofdeigenschappen van het leven[1], is hier wel aanwezig, maar het decrescere en mori wordt gemist; ver gezocht is dus eene gelijkheid, die op zoo weinig feitelijks berust.

Men zoude deze wijze van spreken dan ook voor overdragtelijk moeten houden, strekte de schrijver zijn gevoelen slechts tot den geestelijken en niet tot den ligchamelijken mensch uit; maar duidelijk staat het overal geschreven, dat de ziekten der verschillende leeftijden heerschten in de verschillende tijdperken des menschelijken geslachts, en daar juist de

(1) *Path. Gen.*, § 1.

verscheidenheid van ligchaamsbouw, van sapmenging en van geestelijke vermogens, de oorzaken zijn, waarom in dezen leeftijd deze, in genen leeftijd gene ziekten bij voorkeur het menschelijk ligchaam aantasten, zoo is de vooronderstelling alleen mogelijk, dat de schr. inderdaad gemeend heeft, dat de menschheid gedurende het verloop der eeuwen kind, knaap, jongeling geweest en thans man geworden is[1].

Het zou overtollig zijn, bewijzen aan te voeren, om het onware hiervan aan te toonen; alle overblijfselen van kunst en wetenschap getuigen, dat in de grijze oudheid de mensch evenzoo zijnen manbaren leeftijd bereikte als nu; en slechts groote vooringenomenheid met zijn stelsel kon den schrijver er toe brengen, om op het ligchaam te durven toepassen, hetgeen eenige Duitsche wijsgeeren van de geestontwikkeling zeggen. En ook hierin dwaalt men: geen bewijs bestaat er, dat 's menschen geestvermogens nu meer ontwikkeld zijn dan vroeger; geen bewijs is er, dat zijn verstand juister, zijn wil vaster, zijne deugden grooter zijn dan vroeger. Wij zijn, wel is waar, in het bezit der ons door onze voorouders overgeleverde kundigheden; doordat ons oordeel over meerdere zaken gaat, kunnen wij juister oordeelen dan zij, zonder dat het oordeel zelf daardoor scherper is. Bij ons zijn eene menigte ondeugden onbekend, waaraan onze voorouders mank gingen; maar wij bezitten ook eene veel verhevener godsdienst, die ons van ondeugden eenen afschuw doet hebben, welke zij uit hun godsdienstig oogpunt als geoorloofd beschouwden. De mensch is gebleven, wat hij was; alleen de wereld, die hem omgeeft, is veranderd, en daardoor schijnt hij anders dan vroeger. Zou de schr. zelf niet twijfelen, aan wiens verstand hij den voorrang moest geven, aan dat van PLATO, of aan dat van HEGEL? zal hij niet moeten erkennen, dat SOCRATES een even deugdzaam mensch was, als een onzer beste Christenen?

Hoe zeer des menschen geest afhankelijk is van de wereld, die hem omringt, kunnen ons zijne verstandsafwijkingen en vooral de in deze ziekte zoo dikwijls voorkomende zinsbegoo-

(1) De schrijver heeft zelfs het verwijt willen voorkomen, dat er in vroegere eeuwen ziekten zijn geweest, die, volgens zijn stelsel, in latere eeuwen eerst ontsprongen zijn (*Hist. Morb.*, p. 206); hij zegt: 'Nolite tamen putare, alteris alteros proscribi. Nam uti provectiori aetate interdum junioris aetatis morbos renasci videmus ipsosque senes puerorum aut juvenum morbisprehendi, ita plures simul observamus valetudines variarum aetatum provenientes.'

chelingen leeren. Deze toch verschillen naar den tijd, waarin de mensch leeft; in de oudheid verschenen hem de goden zijner mythologie; in de middeleeuwen zag hij duivels, spoken en alles, wat het bijgeloof dier tijden hem leerde; nu zijn zijne zinsbegoochelingen even verscheiden, als de indrukken, die de buitenwereld hem mededeelde; indrukken, die met onze tegenwoordige beschaving oneindig meer verscheidenheid aanbieden dan in vroegere dagen(1).

Deze beschouwingswijze van het menschelijk geslacht heeft daarenboven het gebrek, dat zij zich alleen met de beschaafde volkeren en met hen, die eenen, aan ons bekenden, invloed op de beschaving hebben uitgeoefend, onledig houdt. Hij echter, die zich met de natuurkundige beschouwing van het menschelijk geslacht onledig houdt, moet zich niet alleen tot dit gedeelte beperken, maar zijne onderzoekingen tot het geheele menschdom uitstrekken. Ware die magtspreuk over de ontwikkeling des menschdoms niet om de aangegevene redenen als valsch te beschouwen, hare onwaarheid zoude men reeds alleen uit hare eenzijdigheid kunnen betoogen.

A priori is dus reeds bewezen, dat des schrijvers hoofdidee op eene vooronderstelling rust, die voorzeker niet als waar aangenomen kan worden; er blijft nog overig te onderzoeken, in hoeverre zijne andere inzigten met de waarheid overeenkomstig zijn. Zoo als de aard van het onderwerp het medebrengt, rust het hier behandelde geheel op geschiedkundig onderzoek: belangrijk is het dus te weten, van welke bronnen de schrijver gebruik gemaakt en hoe hij deze toegepast heeft.

Het is met de geschiedenis der ziekten even als met die der staten en volkeren gelegen, dat zij, op eenige uitzonderingen na, zoo veel te onzekerder wordt, naarmate de tijd, waarin de vermelde gebeurtenissen plaats grepen, verder van den onzen verwijderd is.

In de geneeskunde is dit nog te meer het geval, daar hij, die eene ziekte waarneemt, reeds in staat moet zijn, om haar waar te nemen, met andere woorden, weten moet, waarop hij te letten hebbe, welke verschijnselen aan den gezonden, welke aan den

(1) Belangrijk hieromtrent is CALMEIL's werk: *de la Folie considérée sous le point de vue pathologique, philosophique, historique et judiciaire*. Paris, 1845. De schrijver schijnt dit voor de geschiedenis dier ziekte hoogstbelangrijke werk niet gekend te hebben. Nergens vindt men het bij hem aangehaald.

zieken eigen zijn. Het is dus een natuurlijk gevolg van den minder gevorderden toestand der wetenschap, dat de waarnemingen van ziekten, in vroegere tijden vermeld, te onnaauwkeuriger zullen wezen, naarmate zij ouder zijn; eene andere onzekerheid omtrent de waarheid der waarnemingen ligt in de stelselzucht des waarnemers: vooringenomen met het stelsel, dat hij aankleefde, zag hij alleen die verschijnselen, welke voor zijn stelsel pleitten, en zag de overige over het hoofd. Anderen, door hun schoonheidsgevoel medegesleept, letten meer op hunnen stijl, dan wel op de waarheid; zoo zegt VAN DER HOEVEN[1] van ARETAEUS, dien hij elders *summus diagnosticus* noemt: ‘et sane si ARETAEI historiam legamus, dubitabimus neqúaquam..... ARETAEUM nimis indulsisse poëticis descriptionibus et comparationibus, qui Graecorum ex Asia scribendi mos est.’ Een ander verwijt treft nog de geneeskundige schrijvers van vroegere dagen; in stede van de afzonderlijk bij ieder waargenomene ziektegevallen mede te deelen en daarna het algemeene ziektebeeld te vormen, gaven zij de voorkeur aan dit laatste alleen. HIPPOCRATES was bijna de eenige, die afzonderlijke ziektegevallen vermeld heeft, welke, wel is waar, uitmunten door kortheid, maar misschien daarom dikwijls de oordeelvelling over den aard der ziekte moeijelijk, somtijds wel eens onmogelijk maken. -

Dat dergelijke ziektebeelden alles behalve dienstig zijn, om zich een gevoelen te vormen over den aard eener beschrevene ziekte, zal iedereen gemakkelijk bevroeden, die weet, hoe dezelfde ziekte zich bij verschillende personen, naar gelang van eene menigte omstandigheden, door verschillende, somtijds geheel afwijkende verschijnselen openbaart. Zoo deze ziektebeelden dus door personen opgemaakt zijn, die niet eens de kunst van waarnemen verstonden, dan zal voorzeker de waarde, die men daaraan hechten moet, uiterst gering zijn.

Niet tevreden met deze bron van geschiedkundige kennis heeft de schrijver zijne toevlugt tot eene andere genomen, die stellig niet zuiverder is; hij heeft namelijk gepoogd, om uit de gevolgde behandeling een besluit te trekken omtrent den aard der in een zeker land of gedurende een zeker tijdperk heerschende ziekten. Zoo meldt hij[2] van de oude Egyptenaren, dat zij veel gebruik maakten van *purgantia* en *squilla*,

(1) *Liber de Hist. Morb.*, pag. 22.
(2) *Hist. Morb.*, p. 10.

hetgeen, volgens hem, aantoont, dat bij hen gastrische ziekten en waterzucht algemeen waren; een bewijs, dat even zeker is, als wanneer men zeide: in sommige streken van ons vaderland heerschen ontstekingen, want daar laten zich de boeren alle voorjaren bloed onttrekken; in andere streken zijn gastrische ziekten endemisch, want daar purgeert ieder huisgezin vier maal in het jaar. De epilepsie der ouden[1] was deuteropathisch (de protopathische is eene ziekte van latere dagen, wanneer de zenuwaandoeningen de bovenhand hebben!); zij had toen haren eersten oorsprong in het zieke organische, plastische leven; want zij werd genezen door braakmiddelen, en tot tweemaal toe zegt ARETAEUS, dat in melancholie de maag ondersteund moet worden. Misschien, zegt de schrijver verder[2], was de epilepsie ook wel eens van eenen roosachtigen of rheumatischen aard, want ARETAEUS genas of behandelde (*ouravit*) haar ook met blaartrekkende middelen. Hoe onzeker eene gevolgtrekking over den aard eener ziekte is uit de aangewende geneesmiddelen, is iederen geneeskundige bekend. Eene menigte ziekten toch genezen niet alleen zonder, maar ook zelfs ondanks den geneesheer; het zijn deze, die gewoonlijk den naam van onkundige artsen, rondreizende kwakzalvers en medicastri vestigen; hetgeen nu nog gebeurt, zal toen ook wel gebeurd zijn, en menig geneesheer zal toen, even als nu, zich de eer van genezingen toegerekend hebben, die de natuur bewerkstelligde; zoo lang wij dus niet weten - en er is veel kans, dat wij het nooit zullen weten - hoevele er van een gegeven getal menschen, die aan eene ons nu bekende ziekte leden, genazen, en hoevele er bezweken, zullen wij niet kunnen oordeelen, of de geneesheeren van dien tijd hunne zieken behoorlijk behandelden, en omgekeerd uit hunne behandeling niet kunnen besluiten tot den aard der toen heerschende ziekten.

De schrijver schijnt de zwakheid van dit middel, om zijne geneeskundige kennis te verrijken, gevoeld te hebben; daarom zegt hij[3]: ‘Quodsi theoriae repugnasset naturae observatio, procul dubio brevi corruisset, neque per tot secula inter medicos Graecos et Romanos viguisset. Nam crebrius, quam vulgo putatur, medicina dogmatica medicinac empiricae proles est.’

Dat echter op dezen regel uitzonderingen mogelijk zijn, be-

(1) *Hist. Morb.*, p. 31.
(2) l.l. p. 32.
(3) l.l. p. 35.

wijst, behalve de dagelijksche ondervinding, het door den Hoogleeraar[1] aangehaalde gezegde van CARDANUS: 'GALENO plus credunt quam naturae.' De theorie van GALENUS was reeds toen 1300 jaren de leiddraad der geneeskundigen geweest, en menigeen kleeft thans nog, zonder er bewust van te zijn, dwalingen van GALENUS aan.

Eene andere, meestal onoverkomelijke, moeijelijkheid bij het zamenstellen eener geschiedenis der ziekten, ligt in het vinden van het eerste oogenblik, waarop zij ontstaan, en onder welken vorm zij zich toen geopenbaard hebben. Men kan toch wel niet aannemen, dat iedere ziekte dan eerst ontstaan zij, wanneer men van haar het eerst gewag gemaakt vindt; dat iedere ziekte bij haar ontstaan al dadelijk eenen geschiedschrijver zou gevonden hebben, wiens schriften tot op onzen tijd zouden bewaard zijn. Zoo geloofde men vroeger, dat de tegenwoordige bubonenpest niet vóór 541 n.C. geheerscht zou hebben; dit geloof had tot het gevoelen aanleiding gegeven, dat de vroegere pesten eene eigenaardige typhus-soort (HECKER) daarstelden, of dat het embryonische vormen der latere pest (HAESER) waren. Het vinden van het 44ste boek der verzameling van ORIBASIUS wierp in eens deze gissingen omver, door aan te toonen, dat reeds 100 jaar na Chr. de bubonenpest door RUFUS van *Ephesen* beschreven was, en dat die pest reeds omstreeks 117 jaar v. Chr. geheerscht had[2]. Zoo stelde men vroeger het eerste ontstaan der pokken in onze jaartelling, terwijl nadere bekendheid met de Indische geschriften later geleerd heeft, dat zij reeds sinds onheugelijke tijden in *Indië* heerschten. HECKER[3] gelooft, dat de scheurbuik op de lepra volgde, en PR. V.D. HOEVEN stelt haren eersten oorsprong in 1482. Ondertusschen vindt men reeds sporen dier ziekte, behalve bij PLINIUS[4], in 1002 na Chr., toen THORSTEIN, hoofdman der Noormannen, door schipbreuk genood-

(1) *Hist. Med.*, p. 151.
(2) F.o. LIETZAU, *Lehró. der Spec. Ther.*, p. 212. - *Rapport à l'Académie Royale de Médecine sur la Peste et les Quarantaines*, fait au nom d'une commission par M. le Dr. PRUS. Prem. part. Chap. Prem. Dit rapport en de daarop gevolgde discussien zijn allerbelangrijkst voor de geschiedenis der pest en quarantaines.
(3) *Hist. Morb.*, p. 83.
(4) J. ELLIOTSON, *The principles and practice of medicine*, p. 260: 'We find it mentioned by PLINY, as occurring in the Roman army under the command of Germanicus.'

zaakt werd, een' winter op de woeste kusten van *Groenland* door te brengen[1]. GUILLAUME DE NANGEAC[2] beschrijft eene scheurbuikepidemie, die in 1248, tijdens den eersten kruistogt van LODEWIJK *den Heiligen*, onder diens troepen heerschte.

Even moeijelijk als het vinden des tijdvaks van het ontstaan eener ziekte is, is het kennen van den vorm, waaronder zij zich het eerst openbaarde. Dat, bij de weinige vorderingen der geneeskunde in de eerste tijden dier wetenschap, soms de vreemdsoortigste ziekten onder ééne soort gebragt worden, moet ons niet verwonderen, die weten, dat in latere tijden, en zelfs heden nog, dergelijke verwarringen alles behalve ongewoon zijn. Zoo noemt MORTON[3], een tijdgenoot van SYDENHAM, die al deze ziektevormen onderscheidde, mazelen, roodvonk en pokken, verscheidenheden van dezelfde ziekte. DIEMERBROECK[4] (1687) vindt tusschen pokken en mazelen slechts een verschil in hevigheid. WILLIAM WATSON[5] rekende in 1769 mazelen niet onderscheiden van het roodvonk. Zoo zag ik zelfs in 1840 een geval van variolae nigrae, hetwelk de behandelende geneesheer mij liet zien als een voorbeeld van mazelen en roodvonk. De ziekte was met lendepijn en braken begonnen; herhaalde latingen hadden, zoo als altoos, de uitbraak van het exantheem niet voorkomen; de pokken waren zwart gekleurd en klein; deze en de daarnevens staande petechiae en ecchymoses werden voor mazelen gehouden, terwijl de roosachtig gezwollene huid der armen en het oedemateus gezwollen gelaat mij als een bewijs van roodvonk getoond werden.

(1) OZANAM, *Hist. des mal. épid. et contag.*, Tom. IV, p. 100.
(2) OZANAM, l.c., Tom. IV, p. 100: ‘Nous vint une grande persécution et maladie en l'os, qui estoit telle, que la chair des jambes nous desséchoit jusques à l'os, et le cuir nous devenoit tanné de noir et de terre, à ressemblance d'une vièlle houze qui a esté long-temps musée derrière les coffres, et oultre, à nous autres, qui avions eette maladie, nous venoit une autre persécution de maladie en la bouche de ce que nous avions mangé de ees poissons, et nous pourryssoit la chaire d'entre les genèvres, dont chacun estoit orriblement puant de la bouche, et en la fin guères n'en échappaient, que tous mourrussent, et le signe de mort que on y cognaissoit continuellement, estoit quand on se prenoit à seigner du neys; et tantoust on estait bien assuré d'être mort de brief.’
(3) MORTON, *Opera Med. de Phthisi; de morbis universalibus; de febribus inflammatoriis*.
(4) *Op. omnia Anat. et Med.* ISBR. V. DIEMERBROECK.
(5) *An Account of Experiments on the Inoculation of Small-pox*.

Met welke moeijelijkheden de schrijver te worstelen heeft gehad, kan uit het gezegde reeds blijken; het blijft nog overig aan te toonen, hoe hij haar overwonnen heeft.

In het Oosten, de bakermat des menschelijken geslachts, vindt men de eerste sporen van beschaving, en met deze de sporen van ziekten. Reeds in de vroegste tijden heerschten in *Hindostan* de pokken; de sporen der eerste chronische ziekte vindt men bij MOZES en JOB. MOZES beschrijft de forma squamosa, JOB de forma tuberculosa(1). Het is overbodig te melden, dat beide gewijde schrijvers zich niet ten doel stelden het geven eener geneeskundige beschrijving; die van MOZES moest alleen dienen, om de ziekte ten spoedigste te herkennen; hij vermeldt dan ook voornamelijk, zoo als de schr. dit aanmerkt(2), de eerste beginselen dier ziekte.

De Lepra speelt in deze geschiedenis der ziekten eene groote rol; zij is de hoofdtype, waaruit later alle heteroplasiae en andere organische ziekten ontsproten zijn(3). Des Hoogleeraars bewijs voor deze stelling is als volgt:

Tusschen de Elephantiasis van JOB (*forma tuberculosa*) en de Elephantiasis Surinamensis bestaat wel een onderscheid, maar zonder twijfel behooren zij tot hetzelfde geslacht (*tribus*). ‘Want al verschillen sommige verschijnselen en al komen anderen in deze beide ziekten overeen, hetgeen misschien te zoeken is in het verschil der aangedane deelen, zoo is dit toch zeker, dat in de Elephantiasis Surinamensis het watervaatstelsel ziek is door eene onzuivere ontsteking.’ Het bewijs, dat dit laatste bij de ziekte van JOB en de *forma tuberculosa* het geval was, blijft de Hoogleeraar ons schuldig, en toch ware zulks misschien niet overbodig geweest bij eene ziekte, aan welke later zulk eene rol wordt toegekend.

‘In de Elephantiasis der Grieken *schijnt* ook het aderstelsel(4)

(1) Bij de Hindo's was deze ziekte reeds vroeg bekend. Vele merkwaardige bijzonderheden, zoowel over deze ziekte als over den toestand der geneeskundige wetenschappen in *Hindostan*, vindt men in het werk van Dr. F.A. WISE, *Commontaries on the Hindu System of Medicine*. Calcutta, 1845.

(2) *Hist. Morb.*, p. 3.

(3) *Hist. Morb.*, p. 4: ‘Nee *dubito* quin priseis istis paratrophiis recentiorum contineantur principia heteroplasiarum aliorumque morborum organicorum, in quae deineeps secesserunt.’ Verder p. 2, 38, 204, 336, etc.

(4) Het eenige bewijs voor aandoening der aderen, dat men in de door den schr. aangevoerde beschrijvingen van ARCHIGENES en CELSUS vindt, zijn de volgende, door de eerste (p. 22) aangevoerde verschijnselen: ‘Malae primum crassiores fiunt.... deinde rubescunt, non florido, sed *livido*. Et sub lingua *venulae varicosae fiunt ae nigrescunt*.’ Hetgeen gewoonlijk niets anders beleekent dan eenen verlangzaamden omloop van het bloed in de aderen, en volstrekt niet bewijst, dat deze ziek zijn aangedaan.

aangedaan te zijn en roos te ontstaan. De Elephantiasis der Arabieren is der Lepra meer verwant en *wordt* voor haren hoogsten graad *gehouden*. Zij, die aan deze ziekte bezwijken, sterven *gewoonlijk* ten gevolge van knobbelvorming in de longen. Hetgeen *eenigermate aanduidt* (*subindicat*) de verwantschap, die tusschen deze ziekte en de knobbel- en klierziekte bestaat.' Op deze redenering steunt het bewijs, dat de Lepra de moeder is van meest alle chronische ziekten.

De redenering, die de Hoogl. gevolgd heeft, is derhalve deze: Er bestaat overeenkomst tusschen de door MOZES en JOB onvolmaakt[1] beschrevene ziekte; tusschen die van JOB en de Elephantiasis Surinamensis; want in de laatste is het watervaatstelsel ziek. In die der Grieken komt eene aandoening der aderen en roos misschien voor. In die der Arabieren, naar men gelooft den hoogsten graad van Lepra, sterven de lijders aan knobbeltering. Er bestaat dus verband tusschen alle deze ziekten; de Lepra is dus de protype van allen, en daar tuberkels, klierziekte, watervaatstelselziekten en aderstelselziekten verwant zijn met alle heteroplasiae en organische ziekten, zoo is de Lepra de algemeene bron, waaruit deze later alle voortgesproten zijn.

Nu is er bij de kinderen een overvloed van plastisch leven aanwezig, dat bij hen de neiging tot hypertrophiën[2] doet ontstaan; bij hen zoeken de dyscrasiae bij voorkeur haren zetel op de huid: in deze ziekten, Lepra en pest, is ook een krachtig overvloedig plastisch leven aanwezig; de ziekten der oudheid waren dus die der kindschheid.

(1) Deze beschrijving is zoo noodlottig, dat GIBERT, wien men het bezit van dermatographische kundigheden niet zal ontkennen, in zijn *Traité des maladies de la peau*, p. 315, zegt, terwijl hij over de schriften van HENSLER spreekt, wien onze schr. ook aanhaalt: 'Ils verront que ce savant n'a pu réussir, malgré tous ses efforts, à débrouiller le chaos, et qu'il a rénni, comme ses predécesseurs, sous le nom de *lèpre* des affections bien différentes les unes des autres, telles que *l'éléphantiasis* des Grees, *l'éléphantiasis* des Arabes, *le vitiligo*, la *pellugre*, la *lèpre squammeuse*.'

(2) Het is eene willekeurige stelling, dat er bij kinderen eene neiging tot hypertrophiën bestaat: het tegendeel kunnen de sterflijsten bewijzen. Evenmin kan men aannemen, dat én in de lepra, eene ziekte, die dikwijls met uittering eindigt (zie verder p. 81), én in de pest, die soms in een oogenblik doodt, een krachtig plastisch leven aanwezig is. Had de schr. het omgekeerde gesteld, het zou misschien meer schijn van waarheid hebben.

Een ieder zal wel inzien, hoe gewaagd deze redenering is en hoe zij geheel op veronderstellingen rust; de wetenschap vordert door dergelijke redeneringen, die op gelooven, schijnen en onzekere feiten rusten, geen haarbreed verder.

De Lepra was eene chronische ziekte der oudheid; onze voorvaderen waren echter, evenmin als wij, bevrijd van snelverloopende ziekten. Gewijde en ongewijde schrijvers maken dan ook veelvuldig van pestziekten gewag, die, epidemisch heerschend, door het volksgeloof als bewijzen van den toorn der goden beschouwd werden. De eerste pestziekte, waarvan wij eene eenigzins naauwkeurige[1] beschrijving bezitten, is die van THUCYDIDES (429-431 j.v. Ch.). Deze pest heeft de eer genoten van de aandacht eener menigte geneeskundigen tot zich te trekken, die alle, zoo het schijnt, vergeefs gepoogd hebben haar tot eene bekende ziekte terug te brengen; zoo beschouwt KRAUSE[2] haar als eene mazelen-epidemie, MALFATTI als eene mazelen- of roodvonk-epidemie, WEBSTER en SMITS als gele koorts, WAWRUCH en OCHS als petechialtyphus, HECKER als een' embryonachtigen vorm der echte pest. De schrijver kleeft het gevoelen van HECKER aan en zegt[3]: ‘interim *verosimile* est initio Pestis formam minus fuisse expressam minusque evolutam, ut hoc etiam nomine cum embryonis forma sit comparata.’ HAESER gelooft, dat het vermoeden niet geheel ongegrond is, dat deze ziekte dezelfde als latere pestziekten was, die zich alleen daardoor van haar onderscheiden, dat misschien in latere tijden eerst de bubonen als kenmerkend verschijnsel der pest zich ontwikkelden. Hij houdt het zelfs voor niet onmogelijk, dat THUCYDIDES, een leek, de bubonen geheel over het hoofd heeft gezien. Ook maakt hij de opmerking, dat de bubonen niet zulk een zeker kenteeken daarstellen, dat uit hunne afwezigheid tot die der pest besloten kan worden.

(1) De Hoogleeraar spreekt hier van *Egypte* als van het geboorteland der pest. Daarna laat hij, als eerste pestbeschrijving, die van THUCYDIDES volgen; deze is echter niet in *Egypte*, maar waarschijnlijk in *Aethiopiën* ontstaan. THUCYDIDES toch zegt: ‘*Ἤρξατο δὲ τὸ μὲν πρωτον, ὡς λέγεται, ἐξ Αἰθιοπίας τῆς ὑπὲρ Αἰγύπτου, ἔπειτα δὲ καὶ ἐς Αἴγυπτον καὶ Αιβύην κατέβη, καὶ ἐς τὴν βασιλέως γῆν τὴν πολλήν.*’ Het *ὡς λέγεται* bewijst, dat THUCYDIDES de waarheid van het verhaal diens oorsprongs voor onzeker hield. Zeker is het, dat hij haar niet in *Aegypte*, maar in *Aethiopië* plaatste, alwaar tegenwoordig de Egyptische pest niet voorkomt. Deze toch strekt hare verwoestingen, volgens OZANAM (l.c., p. 54), zuidwaarts alleen tot *Kénée*, digt bij *Denderach*, uit.

(2) LIETZAU, l.c., p. 212, en HAESER, *Gesch. der Med*, p. 78, 79.

(3) *Hist. Mörb.*, p. 5.

De beschrijving van THUCYDIDES heeft het gebrekkige, aan de meeste dier beschrijvingen eigen, dat zij slechts een algemeen ziektebeeld, waarin al de bij ieder individu waargenomene verschijnselen zijn opgenomen, bevat; misschien is dit wel de reden, waarom een oordeel over den waren aard zoo moeijelijk geveld kan worden, en dat ieder, die er zich mede bezig hield, haar voor eene andere ziekte hield. Zeker is het, dat het tot nog toe niet voldoende uitgemaakt is, tot welke ziektesoort zij gebragt moet worden. Deze eerste, altoos nog onvolkomen beschrevene ziekte, wordt door den S. aangevoerd als bewijs(1), dat zij het embryo was, waaruit zich later alle andere pestziekten ontwikkelden. De onzekerheid, waarin wij omtrent den aard dier ziekte verkeeren, maakt die gevolgtrekking even onzeker. Eene wetenschap als de onze moet op feiten en niet op onzekerheden rusten; gissingen als deze, die geheel strijdig zijn met hetgeen de wetenschap volgens haar tegenwoordig standpunt omtrent den aard der ziekten leert, kunnen niet op louter gezag aangenomen worden.

De derde ziekte, waarvan in de oudheid gewag wordt gemaakt, zijn de pokken. Reeds in BRAHMA's tijd in *Indiën* bekend, wordt in *Europa* eerst in de 5de en 6de eeuw van haar melding gemaakt. De eerste beschrijvingen zijn door de Arabische geneesheeren der 9de en 10de eeuw gegeven, die de mazelen en pokken als eene en dezelfde ziekte beschouwden.

Uit de beschrijving van RHAZES en AVICENNA, die beiden zich tot het geven van een algemeen ziektebeeld beperkten(2), trekt de schrijver het gevolg, dat in den beginne de vormen der koortsachtige huiduitslagen minder scherp afgeteekend waren, maar dat er als het ware een algemeene huiduitslag

(1) Op de eenige regelen vroeger aangevoerde phrase, laat hij onmiddellijk volgen: ‘Verum ne videamur conjeetnris indulgere, agite paullo adenratius exponamus de prima hactenus cognita morbi pestilentis descriptione, percelehri illa apud THUCYDIDEM;’ en pag 2 zegt hij: ‘Inter orientes morbos, duos maxime offendimus qui jure summo primordiales generis humani morbi dicendi sunt; alterum acutum, alterum chronicum, utrumque sui ordinis principem et quemdam quasi prototypum: ille pestis est, hie lepra, in quibus tamquam in embryone quiennque alii reconditi esse videntur.’

(2) Bij RHAZES vindt men slechts eene individuële ziektegeschiedenis, die meer schijnt te moeten dienen om de kracht van een oogwater, dan wel om de bij haar waargenomene verschijnselen te vermelden (Zie BHAZES in *Art. med. prine.*, ed. HALLER, Tom. VII, p. 307).

in het eerst is ontstaan, waaruit zich later alle andere afgezonderd hebben[1].

Zoo als reeds aangetoond is, bleef de verwarring dier verschillende huidziekten tot in het midden der achttiende eeuw bestaan, ofschoon toen en vroeger reeds door eenige geneesheeren de onderscheidingsteekenen dier ziekten aangetoond waren. Meer overeenkomstig met de rede is het dus aan te nemen, dat de Arabische geneeskundigen, die het eerst deze ziekten beschreven[2], evenmin op deze onderscheidingsteekenen gelet hebben, als de latere; dat zij soorten bijeengevoegd hebben, die hemelsbreed van elkander verschilden. Wonderbaar zoude het zeker zijn, dat dit algemeene exantheem, waaruit later alle andere ontsproten zijn, eeuwen lang in denzelfden vorm zou geheerscht hebben[3], om zich drie eeuwen later in meerdere vormen te scheiden, juist dan, wanneer terugkeer tot de studie der natuur en minachting van het stof der school den geneeskundigen drong, om naar naauwkeurige onderscheidingsteekenen der ziekten te zoeken.

Later[4] komt de schrijver nog eens op deze ziekte terug en spreekt van de verwantschap, die zij met het kinderlijke organisme heeft[5]. Dat deze verwantschap slechts schijnbaar is, weet ieder zaakkundige. De pokken sparen leeftijd noch sexe; zij tasten ieder aan, die met hunne smetstof in aanraking komt; de reden, waarom bij epidemiën volwassenen in minder aantal daardoor aangetast worden dan kinderen, is eenvoudig daarin gelegen, dat deze ziekte, op zeer weinige uitzonderingen na, slechts eenmaal denzelfden persoon aantast, en volwassenen gewoonlijk in hunne kindschheid reeds pokken gehad hebben (natuurlijk wordt hier de inënting buiten spraak gesteld). Waar deze ziekte bij wilde volkeren zich voor het eerst geopenbaard heeft, spaarde zij niemand. Slechts hooge vooringenomenheid met een stelsel kan er toe bren-

(1) *Hist. Morb.*, p. 12.
(2) HAESER (l.c.p.) zegt, terwijl hij over de mazelen spreekt: Es ist selbst nicht unwahrscheinlich, dass das, was man bei RHAZES für Masern hält, Petechien sind.
(3) De Chinezen stellen het eerste ontstaan der pokken 1122 jaar v. Chr., ruim 2000 j. later werden zij het eerst eenigzins naauwkeurig door de Arabieren beschreven. HAESER, l.c., p 256.
(4) *Hist. Morb.*, p. 38.
(5) 'Pestis denique variolosa, quae quantam habeat cum organismo infantili cognationem quotidianae experientiae testimonia indicent.'

gen, om zulke zwakke bewijzen voor zijne stelling aan te voeren.

De drie eerste ziekten, waarvan melding gemaakt wordt in de geschiedenis, de lepra, de pest en de variola, de hoofdtypen, waaruit later alle andere zich zouden ontwikkeld hebben, kunnen geenszins tot bewijs strekken, dat in de grijze oudheid de ziekten der infantie geheerscht hebben (over de redenering, volgens welke bij de Egyptenaren gastrische ziekten en hydropes zouden geheerscht hebben, is vroeger reeds gesproken). De pokken worden wel is waar met den naam van *kinderziekte* bestempeld, maar die naam bewijst niets meer dan ieder andere naam: zij bewijst niets; de variola is eene ziekte, aan alle leeftijden gemeen; dat zij eene hoofdtype zou geweest zijn, waaruit eene menigte andere ziekten ontsproten zijn, is eene stelling, die op geen enkel, zelfs maar waarschijnlijk bewijs rust. Wie zal van de pest, al is de door THUCYDIDES beschrevene de ware geweest, durven beweren, dat het eene ziekte van kinderen is; dat de pest der ouden de embryonaire vorm was, waaruit alle andere later ontsproten zijn? Geheel willekeurig is het gevoelen van den schrijver(1), dat zij bij voorkeur het watervaatstel aantast. Er waren toch pestziekten, waarin geene bubonen zich openbaarden(2). Wat de lepra betreft, de schrijver heeft ons evenmin als bij de twee anderen bewezen, dat zij eene hoofdtype is, waaruit de andere ontsproten zijn. Hare verwantschap met de ziekten der kindschheid rust op even losse gronden. De uitdrukking van vermeerderd plastisch leven, die eigenlijk niets beteekent, ten minste zeer onbepaald is, op eene ziekte toe te passen, waarin alle levenswerkdadigheid vermin-

(1) *Hist. Morb.*, p. 38.... 'Sic pestis exemplar est dyscrasiae primordialis, pariter ad lymphaticorum genus revocandae.'

(2) HAESER, l.c., p. 79. CZERNOBACO (SCHMIDT's *Juhrb.*, II. Supplementband, p. 56) nam in 1829 in de vestingen *Kistendshi* en *Mangalia* aan de *Zwarte Zea* eene pestziekte waar, waarin de bubonen op den achtergrond traden. In de door LARREY waargenomene pestgevallen toonde de autopsie wel zwelling van het omliggend celweefsel, maar geene klieraandoening. De schr. (p. 7 in de noot) stelt wel tegenover dat getuigenis van LARREY dat van anderen, en zegt, dat de anatomie het tegenovergestelde leert; maar uit LARREY's woorden (*Mém. de Chir. Mil.*, Tom 1, 319) blijkt, dat ook zijn gevoelen op gedane lijkopeningen rust, en de waarheidsliefde en ontleedkundige kennis van NAPOLEON's eersten Chirurg zijn te overbekend om baar uit liefde voor een systeem in twijfel te trekken. Dezelfde opmerking als LARREY heeft de Russische geneesheer SAMOÏLOWITZ (OZANAM, l.c., T. IV, p. 44) gemaakt.

dert[1], waarin algemeene vermagering plaats grijpt en de ledematen waterzuchtig worden[2], is ten minste zeer onjuist; eenige gelijkheid tusschen haar en de ziekten der kinderen te zoeken (p. 204), en tot bewijs daarvan (p. 4) de erysipelas neonatorum en de induratio telae cellulosae aan te voeren, is gelijkenis zoeken, waar zij niet bestaat.

Als ziekten, die bij de Grieken heerschten, worden de causus, febris ardens biliosa, tusschenpoozende koortsen en de erysipelas (p. 16, 19, 39), met andere woorden, de ziekten van den knaap[3] vermeld. Bij deze voegden zich verschillende slepende huidziekten, terwijl de ontwikkeling van hunne hersenen en van hun spierstelsel, phrenitides, deliria, vesaniae, convulsien en spasmi algemeen maakten (pag. 39).

Op het voorbeeld van onzen schrijver, die in het hoofdstuk: *de physiologia veterum universe*, eenigermate uit de ziekten van een volk tot diens natuurkundige gesteldheid besloot, zoude het niet moeijelijk zijn te bewijzen, dat de hedendaagsche Grieken nog in het bezit van dezelfde ligchamelijke gesteldheid zijn, als hunne voorvaderen in de tijden van Griekenlands grootsten bloei. Dezelfde ziekten van toen heerschen nu nog aldaar, zoo als de schrij er zelf getuigt[4].

Gold het niet den opbouw van een stelsel, dan zoude men door dat gelijkblijven van het heerschend ziektekarakter welligt op de gedachte gebragt zijn, of de ontwikkeling van het menschelijk geslacht misschien in dit speciële geval geenen, en het klimaat eenen grooten invloed op het ontstaan en heerschen dier ziekten gehad had; men zou misschien niet gezegd hebben, dat bij de oude Grieken de ziekten van den knaap[5], en bij de tegenwoordige, even als bij alle andere volkeren, die des beginnenden ouderdoms[6] heerschten.

(1) p. 22: ‘Consequitur cos, qui obnoxii futuro malo sunt *segnities, spiratio tarda, spirandi difficultas, motus difficites*,’ en p. 23...: ‘Pusillanimes fiunt ad omnia,.... se occultant et notos homines vitant.’

(2) p. 23: ‘.... corpus emasescit, os, surae, pedes inhumescunt.’

(3) *Hist. Morb.*, p. 204: ‘Inter Graccos pueritiae morbos vigentes videmus.’

(4) ‘Morbi Graeciae.... inflammatorii, gastrici, intermittentes: etiam nonnullae neuroses. Verosimiliter character erysipelaceus morborum, quemadmodum pridem et antiquitus, sie hodie quoque maxime vulgaris.’ *Hist. Morb*, p. 309.

(5) *Hist. Morb.*, p. 204: ‘Inter Graecos pueritiae morbos vigentes videmus.’

(6) *Hist. Morb.*, eod. l.: ‘Hoe autem quo vivimus seculo declinantis aetatis notantur morbi pandemii’

Met te meer regt zou men aan het klimaat van Griekenland het karakter der toen en nu heerschende ziekten toeschrijven, wanneer men bedacht had, dat dezelfde ziekten bij alle die volkeren aanwezig zijn, die onder dezelfde voorwaarden van temperatuur, weêrsveranderingen, grondgesteldheid, enz. leven als de Grieken.

In alle kustenlanden, waar de zee inhammen en bogten vormt, heerschen gastrische, bilieuse en dikwijls tusschenpoozende koortsen. Hunne hevigheid hangt af van den warmtegraad, waaraan het land, waarin zij voorkomen, is blootgesteld(1).

Het roosachtig karakter moet eigen geweest zijn aan de meeste ziekten van Griekenland; ‘het ontstekingachtig en galachtig beginsel was aan de erysipelas zoo verbonden, dat zij te zamengevloeid *schenen*, om zich later weder af te scheiden, zoodat als het ware uit deze gemeenschappelijke bron zoowel de phlogoses als de choloses ontsproten zijn’(2).

Wat de schrijver met de woorden ontstekingachtig en galachtig beginsel (elementen) bedoelt, is moeijelijk te bepalen, wanneer men bedenkt, hoe vele en hoe verschillende beteekenissen aan deze woorden gehecht zijn. Belangrijk was het, te weten, wat hij *erysipelas* en *morbi erysipelacei* noemt; de daarvan door hem gegevene omschrijving(3) bevat zoo vele verschillende ziektesoorten, dat het niet te verwonderen is, wanneer hij later uit de erysipelas zoo vele ziekten doet ontspruiten. Dat echter de, op zulke algemeene en willekeurige beschrijvingen gebouwde, stelsels geene de minste wetenschappelijke waarde hebben, spreekt van zelf.

Het is overbodig, om de geneeskundigen te herinneren, dat al die ziekten van Griekenland geenszins bij voorkeur den kinderlijken leeftijd (*pueritia*) aantasten; met meer regt zou men haar onder die des manbaren leeftijds kunnen rangschikken,

(1) LIETZAU, *Lehrb. der Spec. Ther.*, voert hiervoor, p. 266 et seq. eene menigte bewijzen aan.
(2) *Hist. Morb.*, p. 20.
(3) PR. V.D. HOEVEN, *de Arte Med.*, Lib. I, p. 280: ‘Nimirum saepenumero inflammatio fugax est et membranacea, cui vel propria diathesis subest, vel colluvies gastrica, vel sanguinis dyscrasia, aut corporis cachexia: quapropter.... errores in victu sequi, morbos rheumaticos, catarrhales, biliosos comitari, in habitu corporis venoso, scorbutico, hydropico crebrum esse exanthematis genus, in gangraenam tandem terminari cernitur.’

convulsien uitgezonderd, die bij zuigende kinderen het meest algemeen voorkomen.

Bij de Romeinen neigde zich de roosachtige aard der ziekten der Grieken meer tot het rheumatische, jichtige en tot steenvorming, waarmede de schr. gelooft, dat de morbus cardiacus mede in verband stond, welke ziekte hij vermoedt dat rheumatisme van het hart geweest is[1]. De steenziekte en de arthritis worden hier te regt door den schr. aan de toenemende weelde dier tijden toegeschreven. Beide deze ziekten, maar voornamelijk de arthritis, zijn aan den ouderdom eigen; de Romeinen dus, die, even als de Grieken[2], de jaren van de eerste jongelingschap bereikt hadden, leden reeds aan kwalen van den ouden dag.

Weinig kan ons de schr. melden over den aard der ziekten bij de Arabieren[3]; slechts door gissing, zegt hij, kan men zich daarmede eenigzins bekend maken. Zij[4] gebruikten veel zachtere purgantia dan de Grieken; bloedontlastingen werden zelden door hen aangewend; daarentegen schreven zij veelvuldig kampher en moschus voor, waaruit de schr. vermoedt, dat de ziekten minder ontstekingachtig, meer zenuwachtig werden. Het is hier de plaats niet, om tegen het woord *zenuwachtig* te velde te trekken, een woord, waarvan de beteekenis zoo uiterst onbepaald is; alleen moet er opgemerkt worden, dat eene gissing, die op de kennis der aangewende geneesmiddelen rust, gelijkstaat met eene bekentenis van niet weten.

Tot nog toe heeft de geschiedenis der ziekten zich onledig gehouden met de volkeren van het Oosten en van Zuid-Europa; terwijl weelde en losbandigheid den val berokkenen van het groote Romeinsche rijk, terwijl de verwijfde zonen der Hellenen nog met moeite de agonie van hun rijk verlengen, treden er nieuwere volkeren op, die de beschaving naar het Westen en Noorden verplanten, en het geschiedverhaal in onze gewesten verplaatsen.

Bij de vroegere kroniekschrijvers dier volkeren wordt slechts weinig en ter loops van ziekten gewag gemaakt; wij weten alleen, dat in de zesde en volgende eeuwen de pokken in Europa zich het eerste vertoonden, dat in de achtste en negende eeuw epidemische catarrhen in *Italië, Gallië* en *Germanië* heerschten. Uit dit weinige bekende houdt de schr. de gissing

(1) *Hist. Morb.*, p. 29.
(2) l l, p. 1.
(3) l.l., p. 42.
(4) l.l., p. 43.

der nieuwere pathologische geschiedschrijvers voor zeer waarschijnlijk[1]: ‘dat door deze epidemische catarrhen het dierlijk (*animalis*) karakter van de epidemiën der middeleeuwen wordt aangeduid, hetwelk zich kennelijk afteekende in de ziekten der ademhalingswerktuigen.’

Slechts door uit het oog te verliezen, dat de toenmalige epidemiën in andere streken plaats grepen dan de vroegere, hebben de nieuwere pathologische geschiedschrijvers, en met hen de schr., in deze dwaling kunnen vervallen. Nu nog, even als toen, heerschen catarrhale epidemiën in *Midden-* en *Noord-Europa;* borstaandoeningen behooren te huis in alle koudere streken, en verdwijnen, hoe meer men de evennachtslijn nadert. Waarom zal men dan het heerschen van een genius epidemicus in de geschiedenis des toenmaligen menschdoms aannemen, terwijl diezelfde genius nu nog aanwezig is?

Bevendien zijn de volkeren der oudheid niet geheel vrij van catarrhale ziekten geweest. Hoogstwaarschijnlijk heerschte 415 j.v. Chr. de influenza te *Rome*, en schijnt het uit HIPPOCRATES te blijken, dat ook in zijnen tijd catarrhi geene vreemde verschijning waren[2].

Gelijktijdig met deze ziekten wordt er van eene andere melding gemaakt, die in sommige streken van *Gallië* heerschte, de Ignis saeer of Ignis Saneti Antonii. De schr. vermeldt, dat onlangs sommigen deze ziektesoort als ergotisme hebben beschouwd[3]; zonder zich hierover bepaald uit te laten, maakt hij ons met zijn gevoelen over den aard dier ziekte in de volgende regelen bekend[4]: ‘....Sub uno hoe genere erysipelatis omnes istas species ac varietates comprehendere oportet, cui subcrat vel neurophlogosis, vel status phlogistico-gastricus aut nervosus, quae pro climatis, soli, constitutionis endemicae discrepantia, impetigines, zosteres, carbunculos, ergotismum aliosve consimiles erysipelaceos procreavit, utut nomine ac forma varios, genere tamen naturaque adfines atque cognatos.’

Het ergotisme behoort dus tot de roosachtige ziekten, een' ziektevorm, die zoo rekbaar door den schr. gemaakt is, dat hij deze, en iedere, die men er onder wil voegen, gemakkelijk omvatten kan. Het ergotisme dient dan ook om te bewijzen, dat het ziektekarakter, even als vroeger in *Griekenland*, roosachtig was, maar dat het tot het catarrhale overhelde, ‘hetwelk, doordat

(1) *Hist. Morb.*, p. 47.
(2) HAESER, l.c. p. 80.
(3) *Hist. Morb.*, p. 48.
(4) l.l., p. 49.

het de ademhalingswerktuigen mede aandoet, eene nadere verwantschap met de organa vitalia[1] en met de longen zelve aanduidde, terwijl de overgang van het organische tot het dierlijke leven plaats greep[2].'

FUCHS[3] heeft onomstootelijk bewezen, dat de Ignis Sancti Antonii der middeleeuwen[4] niets anders was dan het ergotisme der nieuweren.

Hoe de schr. er toe gekomen is, om eene ziekte, die volstrekt geene overeenkomst met de roos heeft, eene ziekte, die door eene eigenaardige oorzaak teweeg gebragt wordt, tot de roosachtige te brengen, zou geheel onverklaarbaar zijn, indien zij hem als zoodanig niet dienen moest, om den overgang der ziekten der ouden tot die der middeleeuwen, die der vita organica tot die der vita animalis, geleidelijk te doen plaats grijpen.

Deze vorm en plaatsverandering (*metaschematismus*)[5] moet zich duidelijker openbaren in eene dier ziekten, die millioenen ten grave sleepte, in den zwarten dood.

Het menschdom[6] heeft dat levenstijdperk bereikt, waarop zich de longen beginnen te ontwikkelen; het is tot de jaren der jongelingschap gekomen. Eene nieuwe, tot nog toe onbekende ziekte, kenmerkt deze ontwikkelingsperiode, die reeds, zoo als wij gezien hebben, door andere ziekten aangekondigd was.

Groote natuurverschijnselen waren deze schrikkelijkste[7] aller pesten, wier weêrga men vruchteloos in de geschiedenis zoekt, voorafgegaan. 'Es bebte,' zegt HECKER, 'von China bis an den atlantischen Ocean der Erdboden, in ganz Asiën und Europa gerieth der Luftkreis in Aufruhr und gefährdete durch schädliche Einflüsse das Pflanzen- und Thierleben.' De schr. noemt deze natuurverschijnselen de caussae occasionales,

(1) Levenswerktuigen, een verouderde naam voor de in de borstholte bevatte werktuigen.
(2) *Hist. Morb.*, p. 49.
(3) HAESER, *Gesch. der Med.*, 257.
(4) Niet dat, waarvan CELSUS spreekt, nog minder het bij ons zoogenaamde St. Antoni's vuur, een naam, waarmede het gemeen de herpes zoster bestempelt.
(5) *Hist. Morb*, p. 50.
(6) l.l., p. 54.
(7) Men schatte het aantal der in het Oosten bezwekene, waarschijnlijk met uitzondering van *China*. op 23,840,000; HECKER berekent het aantal der in *Europa* gestorvene op 25,000,000. In *Itatië* bleef er naauwelijks van de drie menschen één in het leven.

en zoekt in de ontwikkelingsperiode der menschheid de voorbeschikkende oorzaak dier ziekte[1].

Wanneer men *à tort et à travers* eene vòorbeschikkende oorzaak wil aannemen, dan behoeft men haar niet in iets zoo onwaarschijnlijks als de ontwikkeling der longen te zoeken, maar kan men haar gereedelijk vinden in den maatschappelijken toestand, waarin het menschdom toen verkeerde.

Het regt der sterksten was toen het eenigst geldende; enkele geweldenaars, die elkander steeds beoorloogden, vertrapten alle regten der menschheid. De geestelijkheid, die tot nog toe de partij der verdrukten gekozen had, baadde zich in weelde, en voegde hare afpersingen bij die der edelen; daarbij kwam misgewas en hongersnood. Geen wonder dus, dat de zaden eener besmettelijke ziekte, op zulk een' bodem gestrooid, welig voortgroeiden en zich heinde en ver verspreidden.

Deze ziekte bestond uit twee beginselen: het eene de bubonenpest, het andere de longenbrand[2]. Dit laatste beginsel toont de ontwikkeling der longen aan[3].

Al ware des schr. gevoelen over den aard der ziekte de ware, dan zou het nog niets voor die ontwikkeling bewijzen: er bestaat toch geen noodzakelijk verband tusschen ontwikkeling en ziekte van een orgaan. De door hem aangehaalde plaatsen bewijzen echter volstrekt niet, dat er longenbrand aanwezig geweest is[4]. Zijne stelling rust ook hier dus aan de eene

(1) *Hist. Morb.*, p. 56.
(2) l.l., p. 59.
(3) l.l., p. 204.
(4) GABR. DE MUSSIS.... ‘sputoque ex ore eruento;’ hij zegt niet, of het bloed uit de mondholte, pharynx of longen kwam; bovendien is haemoptoë geen ongewoon verschijnsel in de bubonenpest. I. DE DIEMERBROECK (de Peste) vermeldt in de beschrijving der Nymweegsche pest (1635, 1636 en 1637) (p. 14): ‘Haemoptoe: tussicula sicea.’ In dezelfde pestbeschrijving spreekt hij van borstverschijnselen (p. 77). ‘Pleuritides quae durante hoe pestilenti constitutione invadebant, semper lethales.’ ‘Tussicula, spirandi difficultas, sputum cruentum.... haec omnia calamitosa erant.’
IO. CANTACUZENES.... ‘aliis in pulmones invadens malum praecordia inflammasse et dolores acutos circa pectus adtulisse eosque sputa sanguine contecta ejecisse.’
DIONYSIUS SECUNDUS COLLA ... ‘pestilentia cum sputo sanguinis et notis peripneumoniae malignae contagiosae est’.... ‘anxietas et dolor cordis, anhelitus frequens, tussis et sputamina varia.’
MURATOR en PETRARCA vermelden geene longverschijnselen. Misschien gelooft de schr. daarom, dat de door hen beschrevene ziekten tot de roosachtige en de ignis saeer behoorden.

GUIDO DE CHALIAC nam twee soorten aan: in de eerste alleen wordt van sputum sanguinis gesproken.
CHALINI.... ‘quibusdam sanguis expuitur, aut naribus, alvo mejendo rejicitur.’ Op het bloedspuwen legt hij geen meerder gewigt dan op de overige bloedingen.

zijde op eene hoogst onwaarschijnlijke gissing, aan de andere op eene dwaling.

HAESER, nadat hij het door HENSCHEL publiek gemaakte handschrift van de MUSSIS heeft leeren kennen, herroept zijn vroeger geuit gevoelen, dat de zwarte dood een longenbrand was; hij erkent de *volkomene identiteit met de bubonenpest*[1].

Het is hier niet de plaats, om te beslissen, wiens gezag grooter is, dat van den schr. of van HAESER; in eene natuurkundige wetenschap geldt het gezag van personen niets; alleen kan die verandering van HAESER's gevoelen bewijzen, dat de meening van onzen schrijver niet door alle geschiedkundigen gehuldigd wordt.

De gevolgen van deze epidemie waren allerbelangrijkst: ‘ut per eum tanquam ad novam vitam instauratum videatur genus humanum, aut potius nova orta sit vitae cum physicae, tum psychicae epocha[2].’

Niemand voorzeker zal het betwijfelen, dat eene epidemie, die zoo vele millioenen ten grave sleepte, eene groote verandering in het maatschappelijk leven der volkeren moet te weeg gebragt hebben. Eenstemmig zijn hierover de berigten der geschiedschrijvers. Maar onwaarschijnlijk is het, dat in haar woeden de eenige hoofdoorzaak moet gezocht worden van de veranderingen, die eene eeuw later in het volkerenleven plaats grepen

Dezelfde oorzaken, waarin wij de voorbeschiktheid der volkeren, om door die pest aangetast te worden, zochten, diezelfde oorzaken bleven na haar heerschen voortduren en bragten voor een gedeelte de daarop volgende veranderingen in het volkerenleven te weeg.

Bij niet ontzenuwde volkeren moesten willekeur en misbruik van magt weêrstand, en zoo niet geheele, dan toch gedeeltelijke omverwerping van die magt opwekken.

Misbruik van kerkelijk gezag moest bij toenemende verlichting onderzoek en verwerping van dit gezag ten gevolge hebben.

Reeds vóór het heerschen dier ziekte had ABAILARD[3] het geloof

(1) HAESER, *Gesch. der Med.*, p. 271.
(2) *Hist. Morb.*, p. 59.
(3) 1124 n. Chr. Zie MICHELET, *Hist. de France*, Tom. II, p. 281 et seq.

aan het kerkelijk gezag doen wankelen: de *Jacquerie*[1] was eene, ofschoon vruchtelooze, poging om het geweld der edelen te keer te gaan. De inname van *Constantinopel* en het verspreiden der Grieksche letterkunde, de uitvinding der boekdrukkunst, van het geschut, de ontdekking van *Amerika*, waren zoo vele oorzaken, die het hare er toe bijbragten, om door veredeling van 's menschen geest, door vermeerdering zijner stoffelijke krachten, die veranderingen daar te stellen, die kort na het heerschen dier pest in *Europa* plaats grepen.

Kort na deze pest ontstond eene nieuwe ziekte (1374), de Chorea epidemica (*St. Vitus dans*). Zij ontstond het eerst in het *Rijndal*[2], en strekte zich vandaar over *Holland* en *België* uit. Reeds vroeger vindt men van sporadische Choremanie gewag gemaakt. VINCENT DE BEAUVOIS[3] verhaalt, dat reeds in de dertiende eeuw negentien personen op een' kerkhof gingen dansen: de priester van het dorp deed hen in den kerkelijken ban. Allen waren door eene danswoede aangetast en konden onmogelijk ophouden of langzaam dansen.

De kindertogten (*puerorum peregrinatio*) in de 13de eeuw, en de manie der flagellanten in het begin der 14de eeuw, gingen deze epidemie vooraf. Kort daarop heerschten er verschillende demonomaniën in het land van *Vaud*, in *Bern*, te *Artois* en in den *Elzas* (1436-1500). Eene menigte waanzinnigen, die met booze geesten omgang meenden te hebben, werden geregtelijk ter dood gebragt. Anthropophagie was de gewone

(1) 1358 n. Chr. Deze volksbeweging was wreed en meêdoogenloos als de verdrukking, die haar opwekte. ‘Les Jacques payèrent à leurs seigneurs un arriéré de plusieurs siècles. Ce fut une vengeance de désespérés, de damnés. Dieu semblait avoir si complètement délaissé ce monde.... Ils n'égorgaient pas seulement leurs seigneurs, mais tâcherent d'exterminer les familles, tuant les jeunes heritiers, tuant l'honneur en violant les dames.’ MICHELET, l.c., Tom. III, p. 407 et seq.

(2) ‘Der Niederrhein,’ zegt NEUMANN (*Beitr. zur Nat. und Heilk.*, 2 b., p. 144), ‘den Priesterfürsten unterthänig, war von jeher, bis auf den heutigen Tag, auf die Ehre stolz, der finsterste Winkel in *Europa* zu sein; ausser ST. HUBERTUS, ausser dem heiligen Rock, der 1844 sechsmahlhunderttausend Pilger nach Trier zog, haben wir noch ein schönes Andenken an jene Epidemie, welche dies beweist, in der Echternacher Procession, wo Schaaren von Pilgern jeden Jahr sich versammlen, um zwei Schritte vorwärts und einem rückwarts springend eine Heiligen Kapelle des St. Veit zu erreichen, wo sie dann nach mehrere Stunden bis auf's aüsserste erhitzt und erschöpft anlangen.’

(3) *Speculum historiale*, lib. 26, cap. 10.

beschuldiging, die op hen rustte, en waaraan zij zelven erkenden schuldig te zijn[1].

De schr. gist, dat de chorea epidemica en het daarmede verwante tarantisme kritische ontwikkelingsziekten van het menschelijk geslacht waren, dat zijne jongelingschap en puberteit bereikt had[2]. Deze gissing wordt later[3] een stellig beweren.

Gedurende de puberteit ontstaan er gewoonlijk eene menigte zenuwaandoeningen, vooral bij het vrouwelijk geslacht; onder deze behoort ook de tegenwoordig voorkomende St. Vitus dans; daar dit verband niet geloochend kan worden, zoo moet ook de toenmalige epidemie eene ziekte der puberteit van het menschelijk geslacht geweest zijn.

De zwakheid der bewijsvoering is hier in het oog vallend: ten tijde der puberteit ontstaan somtijds neuroses; daarom moet de Chorea epidemica eene ontwikkelingsziekte van het menschelijk geslacht zijn, dat toen juist manbaar werd. Het bewijs, dat die Chorea eene ziekte der puberteit was, mist men niet alleen, maar de schr. zelf geeft aan, dat het eene ziekte was, die reeds volwassenen aantastte[4]; het was dus geene puberteitsziekte. Het bewijs, dat het menschdom toen eerst puber geworden is, zal wel nooit gegeven kunnen worden.

Opmerkelijk is het, dat deze ziekte voornamelijk de armen aantastte[5], hetgeen misschien eenig licht over haar ontstaan en voortplanting kan verspreiden.

De mensch is van natuur tot navolging geneigd; deze neiging openbaart zich vooral bij den minder beschaafden; zij maakt hem voorbeschikt, om door sommige ziekten als het ware besmet te worden. Zoo deelen zich epilepsie, hysterie, etc.

(1) CALMEIL, l. c, Tom. I., p. 135 et seq.
(2) *Hist. Morb.*, p. 73: ‘Atque hoe quidem sensu non inepta fortasse conjectura foret, choream epidemicam buieque cognatum tarentismum fuisse morbos evolutionis criticos generis humani adolescentis atque pubescentis.’ Welke meening de schr. hier aan kritisch hecht, is moeijelijk te bepalen; 's menschen wasdom is toch wel geene ziekte, die tot zijn herstel eene kritische ziekte noodig heeft (De schr. neemt morbi depuratorii aan, p. 343).
(3) *Hist. Morb.*, p. 204: ‘Aetate media mors nigra et Chorea St. Viti designant pulmonum et genitalium evolutionem.’
(4) l.l., p. 62: ‘Haec viros et mulieres, juvenes et virgines... ex patria et cognatione ejecit.’
(5) l.l., p. 60: ‘masculos et foeminas maxime pauperes et levis opinionis (vexabat)....: pauci clericorum vel divitum sunt vexati.’

mede. In 1803 zag NEUMANN een sprekend voorbeeld, hoe ook de Chorea St. Viti op die wijze zich mededeelt[1]. Op eene danspartij kreeg een kind onder het dansen een' aanval dier ziekte; al de overige kinderen maakten zijne sprongen na. Eên veertigjarige man, die daar aanwezig was, begon mede te dansen. Op dezelfde wijze ontstond de bekende manie der Abderiten. Bij de door schrik en angst geëxalteerde Calvinisten der Cevennes was het voldoende, dat een in extase geraakte convulsief ter neder viel, om allen, die hem omringden, tot zelfs jonge kinderen, in denzelfden toestand te brengen[2]. Geen' anderen oorsprong hebben de demonopathiën der middeleeuwen; de volkeren, die hun geloof aan de monsters der Noordsche mythologie hadden laten varen, hadden daarvoor het geloof aan spoken, heksen en booze geesten in ruil ontvangen; de duivel speelt steeds eene groote rol in de legenden dier tijden; een ieder verhaalde de verschijning. die hij had meenen te zien; de verhitte verbeeldingskracht wekte droomen op, die daarop betrekking hadden; deze werden voor realiteit gehouden, en menigeen stierf op den brandstapel, in de stellige overtuiging, dat zijne droombeelden waarheden waren, dat hij gemeenschap met booze geesten gehad, hun menschen en kinderen geofferd had[3].

Waarschijnlijk heeft de eene of andere godsdienstige plegtigheid, processie misschien, zoo als die nog heden te *Echternach* gevierd wordt, eenen diepen indruk op de omstanders gemaakt, heeft hen ter navolging opgewekt, en zijn voorbeeld, door duizenden anderen gevolgd, heeft aanleiding tot die epidemie gegeven. De meer beschaafden boden weêrstand aan die besmetting, terwijl de onbeschaafde menigte zich teugelloos aan die danswoede overgaf.

De Chorea epidemica is echter niet de eenige ziekte, wier oorsprong in de zich ontwikkelende puberteit gezocht moet worden; de Syphilis, die kort daarna ontstond, had haren oorsprong daaraan eveneens te danken: ‘metamorphosi peculiari eo tempore vitae organismi generis humani, cujus typus habetur in vitae genitalis evolutione[4].’

(1) NEUMANN, l.c., p. 145.
(2) CALHEIL, l.c., Tom. II, p. 242 et sim.
(3) Ibid., l.c., Tom. I, p. 139.
(4) *Hist. Morb*, l.c., p. 81. Dit is het gevoelen van QUITZMAN, hetwelk de schrijv. gaaf aanneemt, hij zegt: ‘Habetis viri ingeniosi conjecturam qua ad rem obscuram illustrandam neque probabiliorem novi, nee magis adaequa tam.’ Hetgeen hij hier (p. 80) hoogstwaarschijnlijke gissing noemt, wordt later voor hem eene stellige waarheid. ‘Aevo medio pestis, lepra et erysipelas pulmones prehenderunt, arterias, genitalia: unde mors nigra, iguis sacer, syphilis, cum, per nervos sympathicos excitata medulla, chorea epidemica in scenam prodiit,’ p. 206 (Men ziet, dat de schr. de analogie tusschen mensch en menschdom zoo ver uitstrekt, dat hij dit laatste nervi sympathici en eene medulla geeft, elders krijgt het een hart en slagaderen, p. 100).

‘Volgens de getuigenis der geschiedschrijvers waren de lepra en syphilis verwante ziektesoorten, en verschilden daarin alleen, dat in de syphilis de organa genitalia bij voorkeur aangedaan waren.’

Op dezen grond rust des schrijvers gevoelen over den aard der syphilis en hare betrekking tot het menschelijk geslacht.

Het zoude te ver voeren, zoo men de redenen voor en tegen het ontstaan der syphilis uit de lepra hier te berde bragt; voldoende zij het te vermelden, dat een groot aantal schrijvers dit gevoelen als het waarschijnlijkste aankleeft. Bewezen is het echter nog niet, hetgeen te meer bevreemden moet, daar de lepra nu nog onder verschillende vormen in sommige streken des aardbols heerscht, en die overgang van lepra in syphilis zich nu ook wel eens zou voordoen, had ze toen plaats gegrepen.

Zeker is het, in zoover de geschiedenis zekerheid kan geven, dat de syphilis zich het eerst in de vijftiende eeuw vertoond heeft en in vele opzigten met de lepra overeenkwam.

Waren de door den schr. aangehaalde woorden geheel met de waarheid overeenkomstig, dan zou de lepra en de syphilis dezelfde ziekte moeten zijn; het eenige onderscheid bestaat, volgens hem, toch daarin, dat deze de genitalia bij voorkeur aantast.

Zoo als de nieuwere Syphilologie met grondige bewijzen dit aangetoond heeft, is de urethritis geene syphilitische ziekte[(1)];

(1) Ware dit het geval, dan zou de syphilis bijna zoo oud als het menschelijk geslacht zijn, en zou des schr. theorie van zelve vervallen; want de door MOZES vermelde spermatorrhoea was niets anders dan eene urethritis, zoo als D THIENE (*Sulla storia di mali venerei*, p. 40 en 41) ten duidelijkste bewijst. Hij zegt: ‘Nè crediate già, come si crede comunemente, che il flusso mosaïco fosse una vera perdita di seme: I. perchè la parola del testo originale non significa flusso di seme in particolare, ma bensè flusso di qualunque umore in generale; II. perchè le perdite di seme non regnano in maniera endemica; III. perchè non hanno mai un' indole contagiosa; IV. perchè constituiscono una malattia cronica, a d'ordinario incurabile, ossia tabe dorsale, a differenza del flusso mosaïco, che apparisce guaribile, e di non lunga durata; V. perchè il flusso mosaïco cola senza alcuna interruzione, quando la perdita di seme ricorre ad intervalli.’

de syphilis zelve heeft echter geene andere dan eene toevallige betrekking tot de genitalia. Overal, waar haar virus op van epithelium of epidermis ontbloote plaatsen neêrgelegd wordt, doet het een ulcus ontstaan, dat onder gunstige omstandigheden secundaire en tertiaire verschijnselen veroorzaakt.

Daar dit eenige reële onderscheid wegvalt, zoo zou men tot de volkomene identiteit van beide ziekten moeten besluiten, bewees niet de ondervinding, dat er tusschen de tegenwoordige vormen een groot onderscheid bestaat.

Die leer van de verandering der lepra in de syphilis, teweeggebragt door de evolutio vitae genitalis generis humani, rust dus op eene dwaling, die de syphilis als eene ziekte der genitalia beschouwt, en op eene gissing, die, hoe waarschijnlijk dan ook, altoos niets meer dan eene gissing is.

Vruchtbaar was die tijd in het voortbrengen van epidemiën; misschien was die vruchtbaarheid echter slechts schijnbaar, doordat van de in vroegere dagen heerschende, uit gebrek aan opmerkzaamheid, door de geschiedenis geen gewag geschiedt. Als van eene nieuwe ziekte[1] wordt van de scheurbuik melding gemaakt; zoo als reeds aangetoond is, hadden zich reeds veel vroeger sporen dier ziekte vertoond, en HECKER's gissing[2], ‘dat zij op de lepra volgde, of liever, dat de dyscrasia leprosa plaats maakte voor de dyscrasia scorbutica, ziekten, waarvan deze meer tot het bloedvaatstelsel, gene tot het watervaatstelsel gebragt moet worden,’ is daarom reeds als onwaarschijnlijk te beschouwen, hoe groot diens gezag ook zijn moge.

Geheel en al kon de schr. het ontstaan dier ziekte uit uitwendige oorzaken, die haar nu nog voortbrengen en waarschijnlijk ook vroeger voortgebragt hebben, niet ontkennen; hij is evenwel niet ongenegen om HECKER's gissing als de waarheid aan te nemen, en spreekt er later van als van eene bewezene zaak[3], zonder hiervoor eenige gronden aan te voeren.

QUITZMAN[4] gist en de schr. weêrlegt hem niet, maar schijnt het

(1) *Hist. Morb.*, p. 82-83.
(2) l. l, p. 83.
(3) *Hist. Morb.*, p. 206. ‘Dyscrasiam leprosam lymphaticam secuta est arthritica primum, deinde scorbutiea, sanguinea.’
(4) *Hist. Morb.*, p. 84. - Pag 29 heeft de schr. zijn gevoelen over de ziekte geuit, en gezegd, dat hij van haar vermoedt, dat zij een rheumatismus cordis was.

stilzwijgend aan te nemen, ‘dat de morbus cardiacus der ouden tot de scheurbuik behoorde, of met de dyscrasia scorbutica in verband stond, zoodat zij het begin was der arthritis of arthritische constitutie.’ HECKER zegt, ‘dat deze arthritische constitutie gedurende acht eeuwen de heerschende dyscrasie was[1].’ ‘De scheurbuik was dus eene overgangsvorm in de rheumatische constitutie[2], die sedert de zestiende eeuw geheerscht heeft.’

Hetzelfde ziekteproces, dat uit de grondtype, de lepreuse dyscrasie, ontstaan is, heeft in de oudheid de synoviaalvliezen en door tusschenkomst van de scorbutische dyscrasie in de nieuwere tijden de vaatrokken aangetast; en wel daarom, omdat in de oudheid de organen van het plantaardig leven de bovenhand hadden, terwijl in lateren leeftijd de levensorganen, de vaatrokken, de bloedbereiding, de heerschappij voerden[3]. Met andere woorden dus: de arthritis, eene ziekte der synoviaalmembranen, ontstond uit de lepra en ging door behulp der scheurbuik in het rheumatisme, eene ziekte der vaatrokken[4], over.

Het verband echter, dat tusschen deze ziekten bestaat, is slechts schijnbaar en toevallig. Op uiterlijken schijn en toeval mag zich eene wetenschap als de onze niet gronden; deze theorie is dus, zoo lang geene andere bewijzen als namen van beroemde personen aangevoerd worden, als hersenschimmig te beschouwen.

Het Engelsche zweet (*sudor Anglicus*), dat met tusschenpoozen van 1486-1551 in de noordwestelijke streken van *Europa*

(1) Dus gedurende acht eeuwen zouden ziekten des vergevorderden leeftijds geheerscht hebben in een' tijd, dat het menschdom nog niet manbaar geworden was. Ware HECKER's gevoelen het ware, dan zou des schrijvers stelsel als onwaar verworpen moeten worden. Zoo moeijelijk is het zelfs voor den kundigste, om zich gelijk te blijven bij het opbouwen van een stelsel, dat met de feiten en de waarheid in strijd is.

(2) Bij de Romeinen was het rheumatisch ziektekarakter reeds niet vreemd (p. 29).

(3) *Hist. Morb.*, p. 85.

(4) Dat het rheumatisme de vaatrokken aantast, is eene geheel met de waarheid strijdende stelling. Het is eene ongerijmde verklaring zoeken van de endocarditis, die zoo dikwijls het rheumatisme compliceert; geen enkel bewijs bestaat er, dat in rheumatisme de eigenlijke vaten ooit aangedaan worden.

heerschte, was eene terugwerking (*reactio*) tegen de scheurbuik[1]; het was eene rheumatische epidemie[2].

De menschheid, van kindsbeen af door allerlei ziekten aangetast, had naauwelijks met inspanning van alle krachten den zwarten dood en diens gevolgen doorworsteld, of reeds wordt het door nieuwe ziekten gekweld. Pas in de jaren der jongelingschap getreden, na als compensatie voor de ontwikkeling zijner organa genitalia de syphilis ontvangen te hebben, wordt het menschdom ziek door eene ontmenging van zijn bloed. Gelukkig heeft het niet alle zijne krachten tegen den zwarten dood verspild; gelukkig is het nog sterk genoeg, om terug te werken tegen die ziekte; maar die terugwerking moet nog duizenden het leven kosten, en, niet volledig genoeg om alle ziektestoffen uit te scheiden, blijft, als aandenken aan die worsteling, de dyscrasia rheumatica hem bij.

Vele, zeer vele ziekten zullen hem nog bezoeken, alvorens het zijnen tegenwoordigen leeftijd bereikt heeft. Hun aantal neemt zelfs steeds toe, ofschoon het moeijelijk te beslissen valt, of zij de gevolgen zijn der uitspattingen zijner jeugd, dan wel of deze omstandigheid verklaard moet worden uit de meerdere aandacht, welke haar in de laatste eeuwen gewijd werd, waardoor ziektesoorten van elkander gescheiden werden, die men eeuwen lang overtuigd was, dat bijeenbehoorden. Tevreden met hem tot de jaren der jongelingschap vergezeld te hebben, willen wij hem in de verdere ontwikkeling niet volgen; wij hebben de voornaamste gronden van des schrijvers stelsel blootgelegd; het zou tijdroovend zijn het tot in de bijzonderheden na te gaan.

Geene volledige bewijzen toonen aan, dat zijn stelsel de natuur getrouw afschildert; zoo als door redenering bewezen is,

(1) *Hist. Morb.*, p. 100. ‘Nempe in scorbuticam dyscrasiam, recentioram temporum illam, quae temporum antiquorum dyscrasiam leprosam secuta videtur, quum reniterentur cor et genus arteriarum et systema motorium, ecce aut reactionis, aut, si mavelitis reflectionis (alsof beide woorden dezelfde beteekenis hadden) modo exorta est ephemera brittannica, sudorem anglicum vocant, qua character ille rheumaticus expressus est, qui deinde in communem characterem nosologicum abiit. Ideoque hoc sensu ephemera brittannica epidemia sive pandemia rhenmatica nuncupari potest.’

(2) Tusschen den sudor Anglicus en en het rheumatisme bestaat al zeer weinig overeenkomst, zoo als HECKER's *Criticus*, in de *Med. Chirurg, Review* (1844, p. 99) te regt opmerkt: ‘Rigors,’ zegt hij, ‘usher in almost all fevers of an inflammatory nature, and perspiration is far from being common in the first day's rheumatic fever.’

zoo staat ook door geschiedkundig onderzoek vast, dat de ontwikkelingsphasen van het menschelijk geslacht niet zoo plaats gegrepen hebben, als hij dit voorgeeft; dat de menschheid niet kind, knaap en jongeling geweest is. Evenmin hebben in verschillende tijdperken der wereldgeschiedenis zickten van verschillende leeftijden geheerscht; alles, wat de schrijver hiervan zegt, rust op gissing, gezag en verkeerd toegepaste analogie. Van het bestaan van hoofdtypen, waaruit zich later alle andere ziekten zouden ontwikkeld hebben, is in de geschiedenis geen enkel spoor; het zijn de voortbrengselen van des schrijvers verbeeldingskracht, die uit onvolledige ziektegeschiedenissen, uit moeitevol maar nutteloos gemaakte ziektevergelijkingen, besluiten getrokken heeft, geheel van de waarheid afwijkende.

Des schrijvers dwaling zou onverklaarbaar zijn, gave ons het voor dit boek geplaatste motto[1] niet den sleutel in handen ter oplossing van dit raadsel.

De mensch, die altoos het onbekende zoekt te raden, moet reeds vroeg, aan de onbekende oorzaak van het ziek zijn, den naam van ziekte gegeven hebben. Zij, die later zich dat ziek zijn tot het doel hunner beschouwingen stelden, vonden dat woord en gebruikten het, zonder te bedenken, dat het een naam als ieder andere was, gemakshalve gegeven, zonder de zaak zelve naauwkeurig te omschrijven. Zij vergaten, dat de ziekte een wezen in abstracto was, de onbekende oorzaak van het ziek zijn. - Zij namen waar, dat op sommige tijden een groot aantal personen op dezelfde wijze ziek waren, en vonden de oorzaak daarvan in het heerschen eener epidemische ziekte; zij zagen, dat gedurende het heerschen dier epidemische ziekte het aantal zieken langzamerhand toe- en afnam, dat er in die toe- en afname afwisselingen plaats grepen, en spraken van eene epidemie als van een' individu. - De ziekte zelve had een tijdperk van begin en einde, van af- en toename; ze had eenige eigenschappen gemeen met het leven[2]; haar werkkring beperkte zich tot het levend individu[3]; zij werd zelve eene soort van leven[4].

Eenmaal tot die waarde verheven wordt zij een vijand,

(1) *Morbus ast species vitae*.
(2) PR. V.D. HOEVEN, *Path. Gen.*, § 1, § 51.
(3) *Path. Gen.*, § 47.
(4) *Path. Gen.*, § 46.

die zich aan het organisme opdringt[1], waartegen zich dit met alle kracht verdedigt. Overwint het laatste, dan wordt zij uitgedreven en hare stoffelijke overblijfselen langs de verschillende kanalen verwijderd; deze uitdrijving gaf aanleiding tot de mythe der crisen. Niet altoos echter is het organisme slim genoeg, om tot die crisen de natuurlijke wegen te kiezen; soms begaat het den misslag, om zijnen vijand in eene of andere holte op te sluiten; de crisis is dan onvolmaakt, en zuur bekoopt het organisme dit verstandeloos aanwenden der in haar aanwezige natuurgeneeskracht.

Even als het normale organisme, ontstaat de ziekte door generatie[2] de voorbeschikkende oorzaak is hare moeder; de toevallige haar vader[3]; eene algemeene voorbeschiktheid is bij ieder mensch aanwezig; omdat hij mensch is, kan hij ziek worden[4].

Gelijk het leven, heeft de ziekte hare eigenaardige verschijnselen; deze worden verschijnselen der ziekte genoemd[5]; zij zijn verscheiden van die des zieken[6]. Deze tracht de ziekte te verwijderen; hierdoor ontstaan wederom verschijnselen (*synergica*)[7], verschijnselen der terugwerking des zieken, die somwijlen eenen graad van hevigheid kunnen verkrijgen, welke ter gelijkertijd zieken en ziekte ten grave sleept. Het is des menschen geest (*mens*), welke die reactieverschijnselen opwekt[8], en even als in het gewone leven dwalen kan.

Zoo als in het embryo eerst de dierlijke vorm, dan het geslacht, vervolgens de soort, en eindelijk het individu omschreven wordt[9], zoo wordt dezelfde natuurwet in de ontwik-

(1) *Path. Gen.*, § 53.
(2) *Path. Gen.*, § 326.
(3) *Path. Gen.*, § 325, § 331.
(4) *Path. Gen.*, § 351. Zoo staat het hier wel niet uitgedrukt, maar de schr. maakt aandachtig op de zoo zamengestelde menschelijke bewerktuiging, en noemt deze het seminium morborum commune. Met even veel regt kan men zeggen: de steen heeft eene natuurlijke voorbeschiktheid om te breken, want hij is bros.
(5) *Path. Gen.*, § 548.
(6) *Path. Gen.*, § 549.
(7) *Path. Gen.*, § 551.
(8) *Path. Gen.*, § 560.
(9) Deze vergelijking gaat reeds daaraan mank, dat de schr. een verkeerd begrip van de ontwikkeling des Embryo's voorstelt. De door zijne embryologische onderzoekingen zoo beroemde BISCHOFF zegt (*Handwörterb. der Phys.*, p. 879), na over de vroegere ideën omtrent de ontwikkeling van het Embryo gesproken te hebben: ‘Indessen ergaben die weiteren Forschungen selbst bald, dass diese Ansicht einseitig und unwahr sei, dagegen führten sie zu der Erkenntniss, dass der Körperbildung, wenigstens der Wirbelthiere, ein sogenannt gemeinsamer Plan zu Grunde liege, d.h. dass bei den verschiedenen Wirbelthierformen eine gewisse Summe von Theilen und Organen immer vorkommt und sich immer findet, welche zwar in ihren entwickelten Formen schr verschieden sein können, in ihren ersten Anfängen aber *eine schr grosse Uebereinstimmung* darbeiten, so dass daher die Organe der verschiedenen entwickelten Thiere, zwar wohl verschiedene Entwickelungsstufen der allgemeinen Idee dieser Organe bezeichnen, ohne dass daraus folgt, dass die Embryonen aller höheren Thiere, alle niedrigeren Formen der Entwickelung dieser Idec durchlaufen müssen.’ Er is dus wel eene zeer groote, maar geene volkomene overeenkomst tusschen de organen der embryo's aanwezig; reeds in den aanvang zijn er sporen van verscheidenheid, die bij meerdere ontwikkeling en voortgaanden groei het zigtbare verschil tusschen de dieren daarstellen; men kan dus niet zeggen: ‘In embryone primo animalis forma, deinde genus, tandem species manifesta est, ultimo individuum circumscribitur.’ (*Hist. Morb.*, p. 112).

keling der ziektereeks gevolgd. Eerst ontstonden er hoofdtypen, waaruit zich later alle anderen ontwikkelden. De ziekten hebben haren geboortegrond; zij doorloopen hare verschillende phases[1]; zij sterven en laten een stoffelijk overblijfsel na (*funus*)[2].

Eene bepaling van ziekte te geven, is volgens den tegenwoordigen stand der wetenschap onmogelijk; de grenzen tusschen gezondheid en ziekte zijn niet scherp afgeteekend; beide gaan trapsgewijze in elkander over. Al de tegenwoordig gangbare bepalingen zijn op willekeurige afscheidingen gegrond; zij zijn dus alle onvolmaakt. Die des schrijvers, die hierin het voorbeeld der natuurphilosophen, wier leer reeds tot het gebied der geschiedenis behoort, gevolgd heeft, is daarom onaanneembaar, omdat zij eene duistere zaak door iets nog onbekender verklaart; de ziekte eene soort van leven te noemen, is hetzelfde als te verklaren: *ziekte is een onbekend iets*.

Het woord leven kan niet omschreven worden; het is een onbepaalde klank, die op de meest verschillende zaken wordt toegepast. Men spreekt van leven des heelals, van leven van het aardrijk, van het leven des menschelijken geslachts, van

(1) *Hist. Morb.*, p. 345. ‘Oriuntur, increscunt, decrescunt, occidunt morbi, planetarum adinstar, suas decurrentes periodos suasque subeuntes metamorphoses, quas, quatenus sensibus manifestae sunt, dixerunt phases.’ Hier analogie met de planeten te zoeken, is vergelijkingen maken tusschen zaken, die geene de minste overeenkomst hebben. Zoover de sterrekunde dit leert, ontstaan noch vergaan de planeten, er is in hen noch toe noch afname zigtbaar.

(2) *Hist. Morb.*, p. 349.

volkerenleven; men kent een plantaardig en een dierlijk leven; men verdeelt dit laatste in brokstukken, en neemt er een plantaardig en dierlijk leven in aan; men schrijft aan de verschillende organen een eigenaardig leven toe, en spreekt van hersen-, zenuw-, longen-, genitaliën-leven. Men noemt de inorganische natuur, in tegenstelling van de organische, doode natuur; ieder physioloog beijvert zich om vast te stellen, waar de inorganische ophoudt en de organische begint, en iedere nieuwe ontdekking in de microscopische botanie en zoölogie leert, dat de vroeger opgegevene onderscheidingsteekenen niet bestaan.

Zoo ontsproten uit ééne dwaling eene menigte andere; een bewijs, hoe moeijelijk het is, om, wanneer men eens den verkeerden weg heeft ingeslagen, op het pad der waarheid terug te keeren.

Het werk is tot gebruik van des schrijvers leerlingen geschreven[(1)], en als zoodanig meenden wij het te moeten beoordeelen. Hij, die reeds de eerste gronden onzer wetenschap kent, die door eigen onderzoek reeds het ware van het onware weet te onderkennen, behoeft niet ingelicht te worden over de waarde van een werk als het onderhavige; maar aan hen, die vertrouwen stellen in de woorden van hunnen leermeester, die aan zijn gezag geloof slaan, moet aangetoond worden, dat ook hij dwalen kan, dat zijn gezag niet boven dat der rede verheven is.

Ofschoon dit Werk geenen onmiddellijk nadeeligen invloed op de praktijk van den toekomstigen geneesheer kan uitoefenen, daar het zich alleen met theoretische meeningen onledig houdt, zoo kan het echter middellijk nog nadeeliger voor hem worden, door hem aan ligtvaardig oordeelen te gewennen, door hem te veel te doen vertrouwen op analogie, vergelijking en gezag; het kon hem opwekken, om aan geschiedkundig onderzoek den tijd te verbeuzelen, dien hij, door de studie der natuur aan het ziekbed, nuttiger had kunnen besteden. Wij

(1) Beter had het aan dit doel beantwoord, ware het in het Hollandsch geschreven. Des schrijvers Latijn is zoo gemakkelijk verstaanbaar niet, dat het niet sommigen veel moeite moet opleveren; herhaalde malen hebben wij daarover hooren klagen.
Waarom de schr. aan het Latijn de voorkeur boven zijne moedertaal gegeven heeft, begrijpen wij niet; hij is reeds te veel als goed Latijnsch letterkundige door zijne vroegere schriften bekend, om zich aan de kans van niet begrepen te worden, bloot te stellen. - Goede werken, zelfs de in het Hollandsch geschrevene, vinden tegenwoordig ook in vreemde landen hunne vertalers.

toch gelooven niet met den schr.[1], dat het aantal naauwkeurige ziektebeschrijvingen zoo groot is, als hij dit aanneemt. Slechts weinige waarnemingen zijn er, die aan al de vereischten voldoen, en misschien ligt juist in dit gering aantal de reden, die hij elders zoekt, waarom onze kennis nog zoo beperkt is.

Van de geschiedenis[2] moet men niet meer vergen dan zij kan opleveren; haar nut is echter meestal negatief, daar zij ons veeleer aantoont, welke dwalingen wij te mijden, dan hoe wij de waarheid zelve te vinden hebben. Niet ligt echter zal iemand tegenwoordig in de vorige dwalingen vervallen; want zoo wij nu bekennen minder te weten aangaande het leven, en ons minder met gissingen daaromtrent ophouden dan onze voorvaderen, zoo weten wij toch zoo veel meer dan zij van de verschijnselen en de wetten van het leven, dat iemand, die op de hoogte der tegenwoordige physiologische wetenschappen staat, nooit dwalingen zal aankleven, die, als de hunne, geheel strijdig zijn met die welten, en die het gevolg waren van hunne onkunde in dit opzigt[3].

Vreemd is het zeker, dat, terwijl de natuur- en scheikundigen zich bijna niet, of slechts uit nieuwsgierigheid, met de geschiedenis hunner wetenschap onledig houden, zich een aantal geneeskundigen aan de beoefening der geneeskundige geschie-

(1) *Hist. Morb.*, Praef., p. IX.

(2) Hoe weinig zij met zekerheid over den aard der epidemische en contagieuse ziekten, vooral die der oudheid, leeren kan, blijkt uit dit onderzoek. Ons gevoelen wordt door meerderen gedeeld; van de epidemiën der middeleeuwen sprekende, zegt de *Med. Chir. Review:* 'We may remark, in conclusion, that the Epidemics of the Middle Ages are merely matters of curiosity; and we do not believe, that they do, or ever will, throw a single ray of light on the etiology, pathology, or therapeuties of epidemics in general, or themselves in particular.'

(3) Een' goeden raad voor studerenden vindt men in de *Med. Chir. Rev.* (1845, p. 193), wat de beoefening der oude geneeskundige schrijvers betreft, hij gelegenheid dat er eenige ongerijmdheden van PAULUS AEGINETA vermeld worden. 'Reader,' zoo vraagt hij, 'have you enough of these specimens of ancient medical knowledge? If so, shut the book, and if a student, go to the hospital, the lecture-room and the dissecting-room for information (een raad, hier moeijelijk te volgen, waar de hospitalen voor Academisch onderwijs zoo klein, en de dissectiezalen zoo arm aan lijken zijn), rather than to Galen and Paulus Aegineta. If you are in actual practice, study disaeses for yourself at the bedside of sickness, and keep up to the level of swelling tide of knowledge that everywhere flowers around you. - If, however, you prefer the imperfect - too often absurd - doctrines and practices of the Arabian, Greek and Roman physicians, you wil study their writings by day and by night, till you have earned for yourself the reputation of being a learned veteran of - THE OLD SCHOOL.'

denis gewijd hebben. Zou de reden daarvan misschien gelegen zijn in de meerdere ingewikkeldheid (*sit venia verbo*) van onze wetenschap, in vergelijking met die van anderen, zoodat het gemakkelijker is de vruchten van het onderzoek van anderen en het door hen geziene te leeren kennen, dan door eigene waarneming en eigene studie tot nieuwe resultaten te geraken?

Bij ons te lande, waar, in tegenstelling van andere beschaafde en verder gevorderde landen, nog steeds in eene verouderde taal de wetenschap onderwezen wordt, heeft men nog veel op met die geschiedkundige opleiding; de benoemingen van Hoogleeraren in de praktische geneeskunde, in de laatste jaren gedaan, kunnen dit bewijzen; en zou juist niet die voorliefde voor eene studie, die slechts betrekkelijk geringe vruchten oplevert, waaraan zoo veel tijds dikwijls nutteloos doorgebragt wordt, de reden zijn, waarom er in de geneeskundige wetenschappen bij ons, in vergelijking van andere landen, zoo weinig vooruitgang wordt gemaakt, waarom over het algemeen die inrigtingen, waar de toekomstige geneesheer de kunst van waarnemen moet leeren, zoo verwaarloosd worden?

Is het niet schande, dat jaarlijks zoo vele jonge geneeskundigen naar vreemde landen gaan reizen, om kundigheden op te doen, waartoe hun het eigen Vaderland geene gelegenheid aanbiedt, een land, waar in vorige eeuwen de geneeskunde haren hoogsten bloei bereikt had?

Als leerling van den Hoogleeraar PRUYS VAN DER HOEVEN deed het mij leed, zijne gevoelens te moeten weêrleggen; maar beiden, leermeester en leerling, hebben wij de beoefening der natuur tot ons doel gesteld; en er is geene reden, waarom deze voor zijn gevoelen niet uit zou mogen komen, zoo hij meent, dat gene dwaalt. Indachtig aan de woorden van HORATIUS:

> ‘Semper semperque licebit
> Dicere de vitiis parcere personis,’

heb ik dan ook niet geaarzeld openlijk voor het mijne uit te komen.

's Gravenhage.

K.G. EVERS.

Dissertatio theologica de christi, e cruce pendentis, vocibus, quam - publico ac solemni examini submittit *Gerardus Joannes Vinke*.

Traj. ad Rhenum, 1846.

Gewigtig zijn ons de laatste woorden van eenen stervenden vriend. Zij leiden ons vaak dieper in het binnenste zijns gemoeds in, en wij gevoelen de behoefte, om zijn beeld helder en krachtig in onzen geest te bewaren. De liefde, die hem jegens ons bezielt, trekt zich als zamen en zoekt eene des te sterkere uitdrukking, hoe korter zij daartoe meer in staat zal wezen. Is het wonder, dat zij ons dierbaar zijn? Maar oneindig gewigtiger en dierbaarder moeten ons dan wel de laatste woorden wezen van Hem, die meer dan een vriend, die de Verlosser uit zonde en ellende voor ons geweest is, van JEZUS CHRISTUS. Wij verwachten reeds vooruit, dat zij een gewenscht licht zullen terugwerpen op Zijn bijna geëindigd leven; wij zoeken in hen vooral veel ter verklaring van zijnen dood, eenig gelijk hij was, en de troostrijke prediking, dat Hij, opgewekt uit de dooden, nog voor ons leeft en zorgt in den hemel, doet ons met verhoogde belangstelling nadenken over hetgeen Hij in de scheidingsure sprak, omdat wij daarin het onderpand hebben van hetgeen wij nog van Hem mogen hopen. Wij kunnen daarom den Heer VINKE slechts prijzen, dat hij zijne aandacht daarbij bijzonder bepaalde, en toen hij de doctorale waardigheid in de Godgeleerdheid wenschte te verkrijgen, de zeven kruiswoorden des Heeren tot onderwerp zijner verhandeling koos. Hij toonde daarmede, dat hij de behoeften van onzen tijd kende, waarin zich de strijd op het gebied der Godgeleerdheid en zelfs der Wijsbegeerte steeds meer om den persoon en het werk van CHRISTUS beweegt, zonder dat wij nog zijne volledige oplossing mogen aanstaande rekenen. En terwijl de beschouwing dezer woorden eene stof was, eng begrensd genoeg voor het doel zijner verhandeling, was zij tevens geenszins overbodig te achten, al hadden door alle eeuwen des Christendoms reeds zoo velen met heiligen zin en geleerdheid daaraan hunne krachten gewijd. Gaarne geven wij daarom verslag van hetgeen de schrijver geleverd heeft, om er meer licht over te verspreiden. Wij doen het des te liever, omdat zijn werk een

teeken is van zijne ijverige studie en zijn' Christelijken geest. En juist daarom houden wij ons verzekerd, dat hij onze aanmerkingen welwillend zal ontvangen, onpartijdig beproeven, en voor zooverre zij gegrond zijn, als eene aanleiding tot voortgaand onderzoek zich ten nutte maken.

De verhandeling is in vier *partes* verdeeld. Zij worden *pars exegetica* (p. 5-76), *apologetica* (p. 77-153), *dogmatica* (p. 154-197) en *moralis s. practica* (p. 198-219) genoemd. Wij willen ons voornamelijk met de eerste bezig houden.

In de *verklaring* der kruiswoorden volgt de schrijver deze orde, dat hij eerst die bij MATTHAEUS en MARCUS, daarna die bij LUCAS, eindelijk die bij JOHANNES voorkomen, beschouwt. De beide eersten vermelden alleen de bange klagt des Heeren: *mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten*? Het zal niemand vreemd dunken, dat wij het meeste hierover licht verlangden, en daarom ook de meeste belangstelling wijdden aan hetgeen de schrijver daarover in het midden zou brengen. Het doet ons leed te moeten betuigen, dat de slotsom ons niet geheel voldeed. Trachten wij den gang van zijn onderzoek open te leggen. Na eene uitvoerige tekstkritiek, die hier te regt elke verklaring voorafgaat, verdeelt de schrijver de verschillende uitleggingen, die van dezen uitroep gegeven zijn, in drie klassen, de eerste van hen, die, op grond van het Hebreeuwsche spraakgebruik, vertalen: *mijn God, mijn God, verlaat mij niet!* d.i. weiger mij geen hulp, verlos mij! De tweede van hen, die de eigenlijke beteekenis der spreekwijze meer drukken, en denken óf aan eene objectieve, eene wezenlijke verlating van God, die CHRISTUS zou ondervonden hebben, óf aan eene subjectieve, d.i. aan een gevoel van verlating, dat CHRISTUS zou beangst hebben. Eindelijk maakt hij ook melding van den Wolfenbuttelschen fragmentist, die de klagt meent te moeten afleiden uit de teleurgestelde verwachting van JEZUS. De schrijver gaat daarop over tot de beoordeeling dezer gevoelens, en maakt vervolgens melding van het verband, waarin deze woorden staan met die van Ps. XXII: 2, waarvan hij de zoo even genoemde vertaling goedkeurt. ‘Est igitur,’ zegt hij, ‘haec CHRISTI de cruce pendentis exclamatio minime animi desperantis dicenda querimonia; sed est, *cum* sortem suam miserrimam summo cum dolore deplorantis, *tum* vero etiam ardentissime precantis, ut a vehementissimis, quibus fere oppressus erat, perpessionibus liberaretur.’ Deze verklaring beveelt hij dan aan als overeenkomstig met het Hebreeuwsche

spraakgebruik: en zegt: ‘tantum ergo abest ut CHRISTI verbis: *λαμὰ σαβαχθανί*, desperantis cujusdam animus manifestetur, ut potius summa in Deo posita fiducia, summaque liberationis spes ex iis elucescant,’ daarna als overeenkomstig met de omstandigheden, waarin JEZUS zich bevond, en met den spot, waarmede de Joden die klagt beantwoordden. Na opgave van hetgeen in verschillende tijden door de voornaamste geleerden in het midden is gebragt, om de smart des Heeren ons duidelijker te maken, eindigt hij met de opgave van zijn gevoelen, dat JEZUS, toen Hij dit woord sprak, ofschoon Hij anders altijd de tegenwoordigheid des Vaders gevoelde, nu dit gevoel voor een korten tijd gemist heeft, welke ervaring ook geloovige Christenen, zegt hij, somtijds met den Heer deelen. - Het speet ons, dat de schrijver dit gevoel niet heeft getracht te beschrijven en te ontleden. Hij zou dan, dunkt ons, hebben ingezien, dat niemand, in zulk eene zielsgesteldheid verkeerende, zijn *onwankelbaar* vertrouwen op God en zijn *vaste* hoop op redding *kan* uitspreken, hoedanig een vertrouwen de schr. in de woorden *ἠλὶ, ἠλὶ, λαμὰ σαβαχθανί* uitgedrukt acht. Of is dat gevoel niet voortgesproten uit eenige twijfeling, hoe flaauw en voorbijgaande ook, aan de liefde en wijsheid van God? Ook had het een opzettelijk onderzoek vereischt, of dit gevoel in den Heer wel mogelijk was, hetgeen ontkend wordt door den Hoogl. PAREAU, in *Waarheid en Liefde*, 1847, I, bl. 128. Is aan de andere zijde die uitroep, gelijk V. wil, de openlijke verklaring van het vaste vertrouwen op God, dat in JEZUS woonde, dan begrijpen wij niet, hoe hij, p. 124 en elders meermalen in soortgelijke bewoordingen, schrijven kon: ‘flebilis illa VOX, qua a Patre se derelictum questus fuerat CHRISTUS.’ Het kan hier ons doel niet zijn, om in eene uitvoerige beschouwing van dit woord te treden, maar wij willen alleen mededeelen, op welke wijze slechts, naar ons inzien, eene zekere verklaring te verkrijgen is. Het is ontegensprekelijk, dat JEZUS zich bediend heeft van het woord des dichters van den 22sten Psalm. Alle verklaring van hetgeen J. wilde zeggen, en van hetgeen in Hem omging, mist dus goeden grond, zoo lang wij niet eerst tot helderheid gekomen zijn van hetgeen de Psalmdichter wilde. Die Psalm heeft betrekking op den Messias, zegt VINKE, p. 16 en Thesis V. Wij wenschten, dat hij bepaalder had gezegd, welke betrekking hij bedoelt. Zonder dat is het verder onderzoek ijdel. Heeft DAVID - of wie de dichter zijn mag - slechts aanleiding tot zijn lied

verkregen uit zijn' eigen' toestand, maar, spoedig zich zelven vergetende, alleen de toekomst in het oog gehad, om de geheel eenige gesteldheid van den Messias af te schilderen? Maar dat zelfde denkbeeld van verlating door God treffen wij ook elders aan in het O.V., met gelijke, vaak nog sterkere uitdrukkingen van anderen gebezigd. Ja zelfs is er eene merkwaardige overeenkomst tusschen den 22sten Psalm en andere, bijzonder den 10den, waarop wij een oogenblik de aandacht moeten vestigen. Beide Psalmen beginnen met gelijke klagt (Ps. X: 1, XXII: 2). Die aanhef leidt in beide de beschrijving in van het roekeloos gedrag der goddeloozen, die de vromen verdrukken, welke in den 22sten slechts meer op den persoon des dichters betrekking heeft dan in den 10de. Dan volgt de bede om uitredding (Ps. X: 12, enz., XXII: 12, 20-23). Beide besluiten met eene lofverheffing van Gods goedheid voor de verleende uitredding (Ps. X: 16-18, XXII: 24-32). Verg. ook Ps. XIII, XLII, XLIII, LXXIV, in welke allen wij een' soortgelijken gang van denkbeelden aantreffen. Mij dunkt, dat wij dus geen regt hebben om te stellen, dat dezelfde woorden, in denzelfden zamenhang geplaatst, Ps. XXII iets anders, en wel, gelijk de Heer DA COSTA wil (*Diss.*, p. 17), *eene eenige uitdrukking voor een' geheel eenigen toestand*(1), zouden zijn dan elders, en dat wij gedrongen worden, om eerst het begrip te ontwikkelen van hetgeen de vromen onder het O. Verbond wilden te kennen geven, als zij klaagden, dat *God hen verliet, Zijn aangezigt voor hen verborg, hen vergat*, enz. De schr. zegt daarvan iets p. 18, maar veel te weinig. Het is niet genoeg op te merken (gelijk ook de Hoogl. PABEAU doet, t.a.p., bl. 127), dat God dan gezegd wordt den mensch te verlaten, wanneer Hij hem niet terstond uit zijn lijden verlost; er had tevens mocten aangetoond zijn, dat de ellende, volgens het geloof der Israëlieten, voortvloeide uit een werkelijk onttrekken van Gods zegenrijke nabijheid, gunst en kracht aan den mensch, ter oorzake van overtredingen, waaraan deze zich had schuldig gemaakt. Zie b.v. Rigt. VI: 13; Deut. XXXI: 17, 18. Daarom was het den vromen een onoplosbaar raadsel, waarom God hen, ofschoon zij voor Hem leefden, in rampen liet zuchten, terwijl

(1) Wij ontkennen hiermede niet, dat J., toen Hij deze woorden gebruikte, in een' geheel eenigen toestand verkeerde, en ze overnam als de krachtigste uitdrukking van Zijn gevoel, maar alleen, dat DAVID een' geheel eenigen toestand wilde afschilderen.

de goddeloozen ongestoord hun werk dreven, en vroegen zij daarvan de oplossing. Zie b.v. Jerem. XV: 15-18. En tevens had uit de diepere ontwikkeling van dit geloof moeten blijken, hoe schijnstrijdigheden, als b.v. de uitspraken Jes. XLIX: 14, 15 en LIV: 6-8 opleveren, te verklaren zijn, en hoe de vrome Israëliet, die in zijne ellende, welke hij - wat wel moet worden opgemerkt - *om zijne vroomheid* leed, eene verlating Gods zag en betreurde, toch op God kon blijven vertrouwen. Die ontwikkeling zou eerst den sleutel tot regt verstand van den 22sten Psalm aan de hand hebben gegeven. De schr. zou dan ook niet verleid zijn geworden, om de woorden אֵלִי אֵלִי לָמָה עֲזַבְתָּנִי te vertalen: *mijn God, mijn God, waarom zoudt Gij mij verlaten*? d.i. 'help mij!' waarin de Hoogl. PAREAU met hem instemt. Die vertaling toch strijdt én tegen de beteekenis van לָמָה, én tegen het verband. Het doet weinig af, of de laatstgenoemde opmerkt, dat לָמָה eigenlijk niet *waarom*, maar *waartoe* beteekent. De zin blijft dezelfde, of ik vraag, *om welke reden*, of *met welk doel* verlaat Gij mij? En nooit kan לָמָה gerekend worden synoniem te zijn met אַל en het Latijnsche *ne*. Ook wanneer het werkwoord, dat er op volgt, door ons in den voorwaardelijken tijd vertaald moet worden, blijft het eene vraag uitdrukken, gewoonlijk door een' ongelukkige aan dengene, die hem dat lijden heeft aangedaan, of daarmede bedreigt, of daarvan verlossen kan, gerigt, met oogmerk, om hem te doen gevoelen, hoezeer dit kwaad strijdt tegen zijne billijkheid, regtvaardigheid of goedheid, en met de *ingewikkelde* bede, om hem op grond daarvan uit dien nood te redden. Zie b.v. 1 Sam. XX: 8; Exod. XXXII: 11; Gen. XLIV: 7, XLVII: 19. Elders is het eene vraag, gedaan, om iemand op het gepaste of voordeelige eener daad opmerkzaam te maken, en daardoor eene *ingewikkelde* aansporing daartoe, b.v. 2 Sam. XIX: 13. In geen geval kan dus een werkwoord met לָמָה worden overgezet in de gebiedende wijs, zonder de eigenaardigheid en de kracht der bedoeling geheel weg te nemen. Maar bovendien mogen wij zelfs te dezer plaatse niet vertalen: 'waarom *zoudt* Gij mij verlaten?' Wij weten wel, dat het aoristum perfectum en imperfectum der Hebreën veel minder bestemd zijn, dan onze voorledene en toekomende tijd; maar toch zien wij, dat zij op die plaatsen, waar wij het werkwoord in den voorwaardelijken tijd moeten vertalen, - zoo ik mij niet bedrieg - altijd het aoristum imperfectum ge-

bruiken[1], terwijl wij hier het perfectum lezen, even als b.v. Jer. XV: 18; Ps. XLII: 10. De aard van dien tijd moet ons doen denken aan een' *volledig aanwezigen* toestand[2]. Ook het verband bevestigt dit. De dichter beschrijft, vs. 3-9 en vs. 13-19, wat hij dadelijk lijdt. Dan eerst bidt hij om uitkomst, vs. 12, 20-23, en als die uitkomst geschonken is, dankt hij Jehova, dat Hij zijn aangezigt niet van hem verborgen heeft, maar dit zijn gebed heeft gehoord. De dramatische gang van dit en soortgelijke liederen eischt het dan, dat wij in den aanhef eene bange klagt lezen van den dichter, dat hij in zijn' druk vruchteloos God om redding heeft gevraagd en van Hem als verlaten schijnt. Wanneer wij nu helder hebben ingezien, wat de Psalmdichter wilde zeggen, kunnen wij eerst onderzoeken, waarom CHRISTUS die woorden kon overnemen, en in welken zin alleen wij dus dezen Psalm Messiaansch kunnen noemen. Belangrijk is het, wat daarover geschreven hebben o.a. F. BLEEK, *der Br. an die Hebräer*, 2^{e} Abth., a.S. 310 folgg., en F.W.C. UMBREIT, *ist Jesus Christus im 22 Psalm?* in de *Theol. Stud. u. Krit*, 1840, S. 697 folgg. Dan eerst kunnen wij vragen, in welken zin Hij ze gebruikt heeft, en daartoe den geest, die Hem altijd bezielde, en de omstandigheden, waarin Hij nu verkeerde, te regt in aanmerking nemen. Is zulk eene uit den geest des O. Verbonds afgeleide en daarop steunende verklaring der Psalmwoorden voorafgegaan, dan vervallen terstond de meeste uitleggingen, die men aan CHRISTUS' klagt gegeven heeft, b.v. die, welke V. de kerkelijke noemt, die van den Wolfenbuttelschen Fragmentist misschien ook die, welk hier een *gevoel* van verlating Gods vindt. - Door het geschrevene meenden wij niet dit gewigtig onderwerp af te handelen. Het was alleen ons doel den schrijver te wijzen op het gebrek zijner redenering, en den weg aan te toonen, langs welken wij alleen, naar ons inzien, in de onzekerheid, die bij de meesten nog gevonden wordt, tot eene wél gegronde en zoo veel mogelijk heldere verklaring komen kunnen. Het is meer dan tijd hiervan af te stappen. Alleen moeten wij nog aanmerken, dat natuurlijk een gewijzigd inzigt in de beteekenis en het doel dezer woorden in JEZUS mond ook invloed

(1) Ook Klaagl. V: 20, welke plaats de floogl. P. aanhaalt, lezen wij: לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ

(2) Zie P.J. VETH, *Beknopte Hebr. Spraakk.*, bl. 160 volgg.

zou uitoefenen op des schrijvers beschouwing van JEZUS' zielsgesteldheid, waaraan hij later eenige bladzijden heeft gewijd.

Over hetgeen hij geleverd heeft ter verklaring der andere woorden, kunnen wij korter zijn. Wie de bede geldt: *Vader, vergeef het hun!* toont hij overtuigend aan: maar het verband, waarin de bijgevoegde verontschuldiging met de bede staat, hadden wij dieper en breeder ontwikkeld gewenscht. Daartoe ware eene aanwijzing van den aard en de oorzaken hunner onwetendheid noodig geweest, en eene oplossing van de schijnstrijdigheid tusschen dit woord en de uitspraak van Joh. XV: 22-24. Het zou hem daarbij zeer te stade hebben kunnen komen, indien hij ook op PAULUS, en hetgeen die van zich zelven getuigt 1 Tim. I: 13, het oog gevestigd had. - Zeer voldoende is, wat V. over het woord des Heeren aan den moordenaar geschreven heeft. Ten opzigte der zamenvoeging van *σήμερον* met *λέγω*, die hij te regt verwerpt, is het welligt belangrijk op te merken, dat wij ook in het *Evangelium Nicodemi*, c. 26, lezen: *ἀμὴν ἀμὴν σὴμερον λέγω σοι, μετ᾽ ἐμοῦ ἔση ἐν τῷ παραδείσῳ*, waarbij de aanmerking van THILO waardig is gelezen te worden. En ook na hetgeen de schr. over de beteekenis van JEZUS' antwoord voortreffelijk in het midden gebragt heeft, zal het hem niet berouwen het uitmuntende opstel van den Eerw. BROES, in het *Maandschr. voor Christenen*, VI^{de} Dl., 1842, bl. 245, enz., te raadplegen. - In de verklaring van Joh. XIX: 28 voegt V. zich bij degenen, die de woorden *ἵνα τελειωθῆ ἡ γραφὴ* laten afhangen van *λέγει*. Wij gelooven, ten onregte. De natuurlijke volgorde der woorden strijdt er tegen. Al is *ἵνα* ééns bij JOHANNES (XIV: 13) vooraan geplaatst, dáár was voor geene dubbelzinnigheid te vreezen, gelijk hier het geval zou zijn. Maar vooral merken wij dit aan. JOHANNES zegt: 'JEZUS wist, dat *nu* alles volbragt *was*.' Moest dus, volgens zijne meening, *nog* ter vervulling der Schrift gesproken worden: 'mij dorst,' dan ware toen nog niet alles volbragt. Ook de aanvang van het 30^{e} vers schijnt ons aan te duiden, dat JEZUS alleen lafenis heeft begeerd, om des te luider te kunnen uitroepen *τετέλεσται*. Intusschen wil JOHANNES niet zeggen, dat JEZUS wist, dat alles vervuld was, wat de Schrift had voorspeld, maar dat alles, het geheele werk, Hem opgedragen, was volbragt, met het doel, om de Schrift te vervullen, of in overeenstemming met de voorspelling. Wij zijn het overigens met den schrijver eens, dat JEZUS bij het uitroepen *τετέλεσται* aan zijn *geheele* werk gedacht heeft. Daarom verwonderde het ons, dat

hij onmiddellijk daarop twee plaatsen uitschrijft en goedkeurt, waarin het alleen op het lijden en den dood van CHRISTUS betrekkelijk wordt gemaakt.

Wij gaan over tot eene korte beschouwing van het tweede deel der verhandeling, die *pars apologetica* genoemd wordt; 'in qua,' zegt de schrijver p. 77, '*momentum* eorum' (verborum) '*Apologeticum* exposituri sumus.' Deze titel en opgave deed ons iets anders verwachten, dan wij ontvingen. Spreken wij toch van het Apologetisch *gewigt*, hetwelk die woorden bezitten, dan denken wij natuurlijk aan hetgeen *zij* toebrengen tot verdediging van *iets anders*, b.v. van de waarheid van de overige verhalen der Evangelisten. V. schijnt het echter zoo niet bedoeld te hebben. Eerst toch, in cap. I, wederlegt hij de tegenwerpingen, die STRAUSS tegen de echtheid dezer woorden gemaakt heeft (p. 85-114), dan verdedigt hij in cap. II, sect. 1, die echtheid, door het oog te slaan op hunne innerlijke gesteldheid (p. 115-141), en eindelijk, in de 2de sect., doet hij ons gevoelen (p. 141-153), welk gewigt zij hebben tot regte waardering van hetgeen de Evangelisten ons verhalen van JEZUS vorig leven. Aan deze orde scheen ons wat te ontbreken. Het was een gevolg van de verkeerde keuze in het opgeven van den titel. Had V. zijn eerste stuk genoemd b.v. *Christi e cruce pendentis voces explicantur*, en het tweede *defenduntur*, hij zou spoedig een' beteren gang van ontwikkeling zijner denkbeelden gevonden hebben. Hoeveel waarlijk voortreffelijks nu ook dit stuk bevat, lijdt het echter aan herhalingen en noodelooze uitvoerigheid, waardoor de kracht zijner redenering vaak verminderd wordt.

In zijn 3de en 4de deel toont V. aan, welk gewigt deze woorden van J. hebben voor de Dogmatiek en de Moraal, waartoe hij ook de Pastoraal brengt. Ofschoon wij het doel van zulk een onderzoek prijzen, achten wij, dat de wijze, waarop V. het heeft ingerigt, wel wat te wenschen overlaat. Had hij, zoo diep mogelijk doorgedrongen in den geest des Heeren, gelijk die zich in deze Zijne laatste woorden onder het vreeselijkst lijden met den dood voor oogen openbaarde, onzen blik gewend op Zijn' persoon, gelijk die vroeger zich vertoonde, en het werk, dat Hij volbragt, om ons dat te verklaren, hij zou een' nuttigen en noodigen arbeid hebben verrigt. Dan had hij tevens gepast onze aandacht gevestigd op die bijzonderheden van de volheid Zijner genade en waarheid, welke vroeger niet zóó treffend als nu aan den dag kwamen. En dat beeld des

Heeren ons voorhoudende, had hij eindelijk met weinige, maar fiksche trekken ons het beeld kunnen schetsen, dat wij als Christenen, of bijzonder als voorgangers der gemeente, moeten vertoonen. Wel had hij dan onze aandacht niet gevestigd op alle deelen der Christelijke waarheid, maar die weinige, welke hij ons ter beschouwing gaf, had hij ons dieper leeren inzien. Maar hij heeft eene andere behandeling gekozen. Als gewapend met een mikroskoop, heeft hij uit die weinige woorden bouwstof trachten te verzamelen voor de verschillende dogmata en de capita der moraal en pastoraal, en b.v., wat de dogmatiek betreft, zijne resultaten nedergelegd in de vakken der Christologie, Theologie, Anthropologie, Soteriologie en Eschatologie. Is het wonder, dat hij ons een bont allerlei leverde, maar naauwelijks één punt grondig voorstelde? Is het wonder, dat hij de belangrijkste vragen, vaak de levensvragen der Godgeleerdheid, in het voorbijgaan besprak en er een beslissend oordeel over velde, alsof zij met weinige woorden waren af te doen? Vandaar o.a. uitweidingen over de hedendaagsche Christologiën (p. 157, seqq.), de beteekenis van den naam ‘Zoon van God’ (p. 170, seqq.), het Pantheïsmus (p. 181, seqq.), de trichotomie der menschelijke natuur (p. 186). De mikroskoop heeft zijne nuttigheid, maar hij maakt ons eenzijdig, wanneer wij niet tevens den blik slaan op de natuur in haar geheel, opdat wij het onderling verband, waarin alles staat, leeren kennen. Niet altijd zeide JEZUS alles. Hoe ligt kunnen dan eenige woorden, op zich zelve beschouwd, tot eene scheve voorstelling aanleiding geven? De resultaten, die het onderzoek des schrijvers oplevert, zijn dan ook niet vele. Wij zullen toch deze woorden wel niet behoeven, om het als Christelijke waarheid aan te zien, dat er een God bestaat, en dat Hij één is (p. 181). Ook de geheele redenering, dat zij het Pantheïsme tegenspreken, was overbodig. Niemand, eenigzins der zake kundig, ontkent, dat het gansche Christendom op het Theïsme gebouwd is. Eene andere proeve van het minder doelmatige zulk eener behandeling levert ons b.v.C. I, § 3, waar de schr. ons zal aantoonen, dat deze woorden ons JEZUS leeren kennen als Gods Zoon. Maar wat leeren zij ons daarvan? JEZUS noemt God tweemalen *Vader*. Dat deed Hij vroeger meermalen, en behoeft dus niet bijzonder opgemerkt te worden. De gewigtige vraag is slechts, in welken zin Hij God zóó noemde, en daarvan leeren ons deze woorden niets. Al wat de schrijver over dien naam verder zegt, ontleent dan ook van hen volstrekt geen licht, en

is dus hier een *πάρεργον*. Daarentegen is hier geheel op zijne plaats, wat hij in het midden brengt over den staat des menschen na den dood en het vagevuur. Zoo ver ons uit de Evangeliën bekend is, heeft CHRISTUS nimmer zóó duidelijk en treffend geleerd, dat de vergelding *aanstonds* den dood volgt, nimmer zóó heerlijk Zijne liefde aan het licht gebragt, die den boetvaardigen zondaar nog aan den rand des grafs wil behouden, en te regt slaan wij het oog op Zijne koninklijke magt, die zich des te luisterrijker aan het kruis openbaart, hoe dieper de wereld Hem verguist, en hoe meer Hij van God verlaten schijnt.

Wij spoeden naar het einde. Mogen wij nog eenige algemeene aanmerkingen maken, dan wenschten wij, dat de schr. niet zoo mild geweest ware in het uitschrijven van lange citaten, zelfs uit onuitgegevene dictaten. De stijl is vaak te rhetorisch, en daardoor voor eene wetenschappelijke behandeling niet kalm genoeg. De Latiniteit is gemakkelijk, maar niet altijd zuiver. Niet ligt zouden de oude Romeinen b.v. de woorden: *flebilis illa scena de Maria - Johanni commendata*, p. 122, verstaan hebben, en als zij, p. 128, gelezen hadden: ‘hac voce de *se ipse* questus est,’ hadden zij zeker gedacht, dat CHRISTUS over zich zelven geklaagd had.

Onze gemaakte aanmerkingen mogen niets ontnemen aan den lof, dien wij den schrijver gaarne gaven, dat zijne dissertatie getuigt van vlijtige studie, veelzijdige kennis en echt Christelijken zin, en als wij ten slotte den wensch uiten, dat hij der Gemeente des Heeren tot rijken zegen zijn en de wetenschap bevorderen moge, spreken wij niet slechts onzen wensch, maar ook onze verwachting uit.

Wederlegging van de *Bijdrage tot de Kennis onzer Marine*, van den gepensioneerden Schout-bij-nacht *Arriens*, door *X, Y, Z*.

Te Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema, 1846.

Het was te voorzien, dat de brochure van den Schout-bijnacht ARRIENS niet geheel onbeantwoord blijven zou; en vooral kon men verwachten, dat X, Y, Z., vroeger als ijverig verdediger van het tegenwoordige marine-bestuur opgetreden, ook thans bij den schijnbaar zoo hevigen aanval zich op de bres stellen zou, om den storm af te slaan. - Wij zeggen, den *schijnbaar* hevigen aanval, want hij was, zoo als wij vroeger opmerkten[1], grootendeels tegen de vroegere besturen der marine gerigt, en het, al dan niet opzettelijk, verzuim eener behoorlijke onderscheiding tusschen wat bereids verbeterd en wat nog steeds even verkeerd was, moest van zelf tegenspraak uitlokken.

Uit het stilzwijgen van den schrijver of de schrijvers der *beschouwingen* maakt X, Y, Z. het besluit op, dat zijne wederlegging van dat vlugschrift zoo beslissend is geweest, dat hij zich aanmerken kan als meester te zijn gebleven van het slagveld. Intusschen geeft hij zelf niet onduidelijk aan, dat het klaverblad, door hem vroeger bestreden, uiteengeraakt is. En, moge de beteekenis van deze uitdrukking voor menigeen duister zijn (en ook wij zullen niet zoo onbescheiden zijn van dit duistere voor het publiek op te helderen) zoo veel is daaruit toch op te maken, dat de vroegere aanvallers van het krijgstooneel verwijderd zijn geworden, en dus, zoo al anders daartoe bereid, niet in de gelegenheid waren om den strijd voort te zetten, later door den Heer A. met eigene wapens en krachten weder aangeknoopt. Dat overigens X, Y, Z. deze bijzondere aanleiding noodig had, om zich toe te leggen op vermeerderde kennis van den toestand onzer marine, willen wij liever onaangeroerd laten voorbijgaan, dan er onbepaald op te vertrouwen. Er is meer noodig dan uitwendig onderzoek, om zoo van nabij bekend te worden met kleine bijzonderheden, die wij in dit stukje bijna op elke bladzijde aantreffen, en die

(1) *Gids*, 1846, bl. 816.

eene inwendige gemeenzaamheid verraden, welke alleen door dagelijksche ijverige beoeffening verkregen wordt.

De eerste aanmerking van X, Y, Z. betreft het gebrek aan logische orde, in de brochure van A. heerschende: eene aanmerking, waarmede wij gaarne instemmen. Evenmin behaagde ons den stijl, waarin die brochure geschreven was, schoon wij hiermede niet willen beweren, dat die van X, Y, Z., hoewel ongelijk veel beter, ook niet somwijls afkeuring verdient. Zoo noemt hij het bij voorbeeld, bl. 7, eene *gewaagde gissing*, dat de Heer A. geen stelsel of beginsel had weten te brengen in zijne brochure; en toch, ware het in zijne oogen niets meer dan dat, hoe kon hij zich dan het regt toekennen er zoo laag op neder te zien?

Het was voornamelijk de niets beteekenende maar helklinkende zinsnede van de 300 millioenen, - waaruit hij opmaakte, dat dit geschrijf veeleer te huis behoorde in de kolommen der hevigste oppositie *qnand même*, dan in het geschrift van een Hollandsch zeeofficier, - welke X, Y, Z. noopte de pen op te vatten. Eerst wordt nu de uitdrukking zelve wederlegd - meer eer dan zij waardig was - en daarna op eene vernuftige wijze overgesteld tegen de groote som aan tractementen, door den Heer A. gedurende de laatste jaren voor zijne pensionering genoten, juist onder het bestuur, dat thans zoo hevig door hem aangevallen wordt. Zonder juist de onbescheidene vraag te doen, welke vruchten het vaderland van die sommen heeft getrokken, merkt X, Y, Z. echter aan, dat, had de Heer A. het denkbeeld van de geheele afschaffing der marine twaalf jaren vroeger aangegeven, en had men het toen dadelijk toegepast, hij ƒ 80,000 minder van den staat zou ontvangen hebben.

Bij het doorloopen van het geheele dienstleven van den Schoutbij-nacht A., waarbij hij hem alle mogelijke regt laat wedervaren, toont X, Y, Z. voorts aan, dat deze althans geene reden heeft om zich te beklagen over miskenning en ondank voor bewezene diensten: zoodat men ten slotte slechts aan wrok en wrevel zijn hevigen aanval zou hebben toe te schrijven. Dit laatste kan echter, onzes oordeels, niet opgaan. Steken de gunsten, door den Heer A genoten, na het vrijwillig verlaten van zijne loopbaan, zonderling af tegen de behandeling van anderen, die zich niet mogten verheugen in zoo hooge bescherming, en bewijzen zij alzoo te meer de inconsequentie van het vroeger bestuur der marine, - men behoeft geene

onedele bedoelingen te vooronderstellen, waar belangstelling in de goede zaak, die men meent niet naar behooren te worden behandeld, alleen voldoende is om tot schrijven aan te sporen. Intusschen is, hoe scherp ook, de aanmerking niet onverdiend, dat de Heer A. het gemakkelijker vindt, uit te roepen: '*het is een bed..derde boel!*' dan zich de moeite te geven, de zaken in al hare bijzonderheden na te sporen; want er bestaat geen enkel blijk, dat de Heer A. ooit eenig voorstel ingezonden heeft, om het gebrekkige te verbeteren: iets, waartoe hij in zijne laatste aanzienlijke dienstbetrekkingen de uitmuntendste gelegenheid had, met de kans, om, eer dan eenig ander, gehoor te erlangen.

Men kan echter ook, zonder met de bijzonderheden eener inrigting bekend te zijn, met grond uit de resultaten, welke zij oplevert, tot hare verkeerdheid besluiten. Hem, die voor het eerst eenig inzigt krijgt in eenige administratie, komt alles schoon, doelmatig, ja zelfs noodzakelijk voor. Alligt vergeet men, met het kunstmatige zamenstel bekend gemaakt, den geest van oppositie, om - voorbeelden bewijzen het - een voorstander, een slaaf zelfs van het bestaande te worden. En toch, als men denkt aan die menigte schrifturen, die nooit worden gelezen, terwijl de ambtenaren toch nog over gebrek aan arbeid klagen; aan de omslagtige contrôle, die, zoo als de ondervinding leert, hem, die de uiterlijke vormen weet in acht te nemen, juist de middelen aan de hand geeft, om het kwaad, dat zij voorkomen moest, te veroorzaken; aan de sommen, die *verknoeid* worden, terwijl men altijd door een' of anderen *vorm* gedekt is; aan de knoeijerijen, waartoe men door een vittend toezigt gedwongen wordt, om niet den schijn van oneerlijkheid op zich te laden; aan den budgetkanker, die aan onze welvaart knaagt[1]; aan die uitsluitend stoffelijke verantwoordelijkheid, zonder den schijn van zedelijke: moet men dan niet, hoe ingenomen ook met het kunstmatige raderwerk, tot het besluit komen, dat de inrigting *slecht* is; ook zonder zich in staat te kennen tot het ontwerpen van eene betere? Maar dit alles betreft niet uitsluitend de marine; het is de vloek, die op ons geheele constitutionele stelsel drukt. En ware het er onafscheidelijk van, heilig dan het meest despotisch bestuur!

(1) Te weten, waardoor alle spaarzaamheid wordt verbannen, daar de toegestane sommen moeten worden uitgegeven, omdat het anders blijken zou, dat het budget te hoog gesteld was.

Maar keeren wij tot ons eigenlijk doel terug. Sprekende over het corps officieren, zegt X. IJ. Z., dat A. in zijne brochure het zelfde zegt, wat reeds voor 20 jaren door den tegenwoordigen minister RIJK gezegd is. Maar dit zal toch wel den heer A. niet als verwijt treffen; want eene herhaling van goede denkbeelden, die zoo lang hebben geslapen, kan niet anders dan nuttig wezen. En bovendien konden er in dien tijd veranderingen zijn voorgevallen, zoo als wij dit, in eenen gunstigen zin, voor vast stellen. Ook zal X. IJ. Z. niet onbekend zijn met hetgeen de minister heeft gedaan tot het verwijderen van zoodanige elementen uit het corps officieren, welke eenigermate afbreuk deden aan den lof, welken het vaderland dat corps schuldig is. En is het al waar, dat de Heer A. daarmede *den minister* niets nieuws verkondigt: hij spreekt ook niet tot dezen, maar tot het publiek, dat zeker niet zoo zeer bekend is met de bijzonderheden der marine, als wenschelijk wezen en van echte belangstelling getuigen zou.

Ook met betrekking tot de dek- en onderofficieren verwijst X. IJ. Z. naar hetgeen vroeger door den kapitein-luitenant RIJK is gezegd. Wij hadden gewenscht, dat hij zou hebben kunnen wederleggen, in plaats van met zoo veel gewigt toe te stemmen, en hopen alsnu, dat de minister, juist door de overeenstemming van oppositie en verdediging in dezelfde zaak, zal mogen worden opgewekt (zoo dit noodig mogt zijn) tot het zoeken van middelen, om de marine te voorzien van goede onderofficieren, die zij zoo hoog noodig heeft.

Dat de werving *geen enkel* goed matroos opleveren zou, is eene overdrevene uitdrukking, waarvan de Heer A. zich heeft bediend (zeeofficieren houden wel eens van sterke uitdrukkingen, als zij verlangen *goed* te worden verstaan); en X. IJ. Z. maakt er, voor zijn doel, uitmuntend gebruik van, om te vragen, hoe dan toch de Nederlandsche oorlogschepen, zonder een enkel goed matroos aan boord, ten minste zoo goed als andere, over zee komen? En toch, schoon wij evenmin als X. IJ. Z., sedert ons vroeger schrijven, de marine uit het oog verloren hebben, nemen wij niets terug van hetgeen wij in 1845 omtrent de zamenstelling der equipagiën hebben gezegd; en het komt ons voor, dat, evenmin A. als X. IJ. Z., behoorlijk gewigt hebben gehecht aan de verdiensten der officieren, die met zoodanige gebrekkige elementen goede resultaten wisten te verkrijgen. Is, volgens X. IJ. Z., bl. 25, na een half jaar, het grootste gedeelte van dit onbevaren volk allezins geschikt en bruikbaar;

dan nog herhalen wij de vraag, in 1845 gedaan, wat is daarvan te verwachten, als er kort na het verlaten der haven iets van belang gebeuren mogt? En wij hopen, dat het schrijven van X. IJ. Z. op den minister zoo veel invloed hebben zal, dat de equipagiën geen half jaar zullen behoeven, om volkomen bruikbaar te zijn. In de zeeslagen op *Doggersbank* en voor *Kamperduin* waren de schepen slechts weinig dagen in zee!

Aangenaam was het ons, bl. 29, te lezen, dat een groot deel der bezwaren tegen het behouden van goed zeevolk, ook door ons vermeld[1], door het tegenwoordige marinebestuur zijn opgeheven. Wij hopen, dat de maatregelen, in dien zin genomen, naar behooren zullen worden opgevolgd, opdat het lot der zeelieden verbeterd en de dienst van den lande bevorderd worde.

Op bl. 31 wil X. IJ. Z. den Heer A. de taak opdragen, om de matrozen aan te sporen tot het beleggen hunner verdiende gelden in de spaarbanken, waarvan hij, ingewikkeld, den Heer A. het nut toegeeft. Maar dit is eene inconsequentie, omdat de Heer A. daartoe niet meer in de mogelijkheid is, en wij zouden moeten weten, wat hij daaromtrent gedaan heeft, toen hij nog scheepsbevelhebber was, om te kunnen oordeelen, in hoe ver hij deswege lof heeft verdiend. Heeft de zaak hare moeijelijkheden, en zien de zeeofficieren er zoo veel bezwaar in, als hier gezegd wordt, het zou niet voor het eerst zijn, dat voorstellen, tot welzijn van personen van mindere klasse strekkende, ondanks alle daartegen ingebragte bezwaren, tot stand kwamen. En wij hopen, dat de minister R., zoo al niet in het schrijven van den Heer A., dan in dat van X. IJ. Z. aansporing vinden zal, om te beproeven, wat hierin te doen is, zoo al niet voor de massa, dan voor *enkele* zeelieden. En wij hebben ze gekend en kennen ze nog, die verlangen te sparen, maar - groote kinderen, als zij zijn, - de gelden verkwisten, die zij in handen krijgen, omdat zij geen middel weten om ze vast te zetten. Want laat het geld zijn bezitter zelden gebrek lijden, hoe dan, als die bezitter zeeman is die haast heeft om te genieten? Men kan spotten met het denkbeeld, om de matrozen tot couponknippers te maken: spotten is geen redeneren. En, al waren het slechts zeer weinige, die tot nuttige spaarzaamheid konden worden genoopt door het uitzigt, om op den ouden dag eenige ondersteuning

(1) *Gids*, 1846, bl. 809, 810.

te hebben, wij voor ons zouden gaarne de zelfvoldoening genieten van daartoe iets te hebben toegebragt. De matroos verkwist zijn geld, omdat hij er geen raad mede weet. ‘Och, het is maar een' dag minder in de goot,’ was het antwoord van den schepeling, die opmerkzaam werd gemaakt op de grootheid der som, waarvoor hij aan een nuttig werk had deel genomen. Zou van deze denkwijze geen partij te trekken zijn? Wij meenen ja. Minder dagen in de goot, voor eene goede toekomst! Hij zal gaarne de ruil doen, mits zijne zuur verdiende gelden onder eene bewaring komen, welke hij vertrouwt, niet onder eene zoodanige, die hij, hetzij dan te regt of te onregt, geen vertrouwen schenkt.

Sprekende over een vast corps zeelieden, zegt X. IJ. Z.: ‘In *Engeland* heeft het, zoo ver het ons bekend is, nimmer bestaan.’ Wij meenen te weten, dat tegenwoordig in *Engeland*, eenigzins als in *Frankrijk*, de maritime bevolking ingeschreven is; en dat wel, onzes oordeels, uit hoofde van de bezwaren, welke de *press-gang* voor het vervolg doet te gemoet zien. - Dat de tegenwoordige minister een voorstander is van een vast corps matrozen - mits behoorlijk gealimenteerd - belooft iets goeds voor het vervolg, als de nieuwe wet op de militie en schutterijen eens aangenomen wezen zal.

Op bl. 33 spreekt X. IJ. Z. over *zeemansrust*, een der voornaamste punten uit de brochure van A., en toont zich dadelijk in het bezit van betere gegevens, dan hij, om de zaak te beoordeelen, en tevens ook als iemand, die de zaken overdenkt, terwijl de Heer A. ze slechts vlugtig oppert. Althans hij werkt de denkbeelden van dezen uit, om te geraken tot een vermoedelijk bedrag van ontvangsten en uitgaven, waardoor hij tot het besluit komt, dat deze inrigting tot veel grooter bezwaar van 's Rijks Schatkist strekken zou, dan het verhoogen der tegenwoordige gagementen met de helft, waarmede de gegageerden, in de goedkoope provinciën van ons land, betrekkelijk zeer goed zullen kunnen bestaan. Het ligt, trouwens, in den aard der zaak, dat een man *minder* noodig heeft om voor zich zelven te zorgen, dan zijne verpleging door anderen, waarop hij eischen meent te hebben, kosten zou.

Het afschaffen der *leges* wordt door X. IJ. Z. niet alleen bij de marine, maar algemeen gewenscht; en wij hopen, dat deze wensch bij den minister RIJK en zijne ambtgenooten ingang vinden zal. De Heer A had namelijk de 2½ pCt. korting voor chirurgijnsgelden en 2 pCt. voor het rijk, met de *leges* verward;

en de helft dier korting voor *zeemansrust* verlangd. X. IJ. Z. zegt ons, dat reeds voor lang bij den minister het plan heeft bestaan, om deze korting op de scheeps soldijen - een bedrag van ƒ 30,000 's jaars - geheel af te schaffen; en inderdaad, het klinkt zonderling, dat de staat met de eene hand een gedeelte terugneemt van hetgeen hij met de andere geeft; en het is wel zeer onnoozel, te denken, dat de onkosten van de geneeskundige dienst met die 2½ pCt. op de soldijen zouden kunnen worden bestreden. Het is strijdig met de waarde van den staat, kortingen op de soldijen te doen; en daarom juichen wij van harte de afschaffing dier kortingen toe, welke dezer dagen heeft plaats gehad.

Met genoegen zagen wij, bl. 39, de erkenning, dat er in de brochure van den Heer A. vele goede denkbeelden worden gevonden, hoe weinig uitgewerkt zij dan ook zijn. De vraag - ‘waarom dit’ (de opgave van den verachterden toestand der marine) ‘zoo hevig, zoo personeel gedaan? zij, op wie het van toepassing is, rusten sedert lang in het graf;’ - zullen *wij* niet beantwoorden. Maar wie in het graf rust, men vergete niet dat hij der geschiedenis, der beoordeeling van het nageslacht behoort. En, was hij, door zijne verhevene standplaats, gedurende zijn leven boven het bereik van aanmerking of berisping, dat dan in het graf de verdiende schande op hem ruste! dat op zijn' naam de verachting drukke, de vloek, dien hij op zich geladen heeft, door de miskenning der dierste belangen des vaderlands, door mishandelingen, hun aangedaan, wier lot in zijne handen was gesteld. Werd hij, in zijn leven, door de stem van vleijers en creaturen doof gemaakt voor regt en billijkheid: zwijgt zelfs die stem niet na zijnen dood, zoo zwijge ook de stem der verontwaardiging, der verachting niet, en hij, die hoog geplaatst is, leere uit zulke voorbeelden, wat zijne nagedachtenis te wachten staat. - Elke miskenning van het belang des vaderlands, zelfs al is zij het gevolg van eene eigenschap, welke in den ambteloozen burger prijzenswaardig wezen zou, is eene vlek op de eerzuil, door het nageslacht voor veel bewerkt goeds opgerigt; en hoe veel te zwarter worden zoodanige vlekken, als zij van onkunde en onregt, van onregtvaardig doordrijven, van onedele gevoelens getuigen!

Wij erkennen intusschen met X. IJ. Z., dat de Heer A. niet billijk is geweest met het weerhouden der erkentenis van het goede, door het tegenwoordige marine-bestuur gesticht. Zelfs het weinige goede, door het vroegere bestuur vastgesteld,

voor zoo ver het niet het gedwongen gevolg was der omstandigheden, had niet onvermeld mogen blijven; men moest regtvaardig zijn, zelfs jegens diegenen, die men bestrijdt.

Na het afhandelen der twee voornaamste punten uit het boekje van den Heer A., - zeemansrust en een vast corps zeelieden, - gaat X. IJ. Z. over tot de bijzonderheden, en stelt tegen de beschuldiging, dat het tegenwoordige tijdvak der marine het allerslechtste is, in eenige breede trekken eene schets, voor zoo ver het personeel betreft, aan het onmiddelijke voorgaande over. De wijze, waarop dit gedaan is, kenmerkt vernuft, en wij twijfelen niet, of X. IJ. Z. zal hier de oppervlakkige beoordeelaars op zijne zijde hebben, schoon hij zich in de noodzakelijkheid heeft gezien, wegens eene en andere uitdrukking, die door nog overgeblevenen van dat tijdvak beleedigend konden worden geacht, in het *Handelsblad* eene apologie te maken. Maar het is hier om geene vernuftspelingen te doen, en, zoo de woorden van den Heer A. op de wezenlijke magt der marine - niet op de behandeling van het personeel - doelden (en wij erkennen gaarne, dat hij ook hier niet duidelijk zijne bedoeling gezegd heeft) dan heeft X. IJ. Z. zijn vernuft *à pure perte* verspild: daarenboven is het niet juist, als hij zegt, dat de schepen met schrikverwekkende namen zich nooit buiten de uiterton zouden hebben vertoond. Immers de *Schrikverwekker* is in *Oost-Indië* gebleven, en de *Hersteller* - later de *Rotterdam* - in *Engeland* gesloopt.

Op bl. 43 staat: ‘de discipline kreeg een' geweldigen knak,’ door het dienen namelijk op kleine vaartuigen. Wij hopen, dat de de minister dit lezen zal, en zich daardoor zal genoopt vinden om zoo veel mogelijk *groote* schepen in dienst te stellen en te houden, al kan al het noodige ook door kleine bodems, met minder bezwaar voor het bekrompen budget, worden verrigt. Want wat is eene zeemagt, waarbij de discipline geknakt is?

Wij zien niet, als X.Y.Z., een *coup de patte* in hetgeen de Heer A. zegt over de zinsnede in het besluit van den Minister RIJK, omtrent het schulden maken door officieren. Dat zij er vroeger, bij hunne bekrompene traktementen en de noodwendigheid van eene kostbare uitrusting, niet buiten konden blijven, is eene waarheid, door den Heer A. erkend, en daarmede is stilzwijgend - al is het dan ook onwillekeurig - de verbetering van het lot der zeeofficieren in lateren tijd, en wel met name door den Heer RIJK, toegegeven. En inderdaad, door het handhaven van zijn besluit omtrent het schul-

den maken, zal de Minister gewis een' even gunstigen invloed op het korps officieren uitoefenen, als hij nadeelig werken zou, door te verschoonen wat, niet alleen in ministeriëlen zin, maar in de volste beteekenis des woords, tot schande van een' zeeofficier strekt, en eene blaam op het korps werpt. - De tijd ligt zoo ver niet achter ons, dat men, met schulden beladen, het medelijden des Ministers inroepende, vrij wat zekerder van diens gunst was, dan door een braaf gedrag en ijver en kunde in zijn vak. - De Heer RIJK moet, om aan zijne bestemming te beantwoorden, een *andere* Minister dan zijne voorgangers wezen; en zijn loon zal groot zijn!

Of het charter van het schip, of wel de rang des bevelhebbers, diens zeetraktement behoort te bepalen, is eene zaak, waarin de Heer A. van X.Y.Z., en ook van den Minister verschilt. Er is voor en tegen beide opvattingen te zeggen; doch, bij de opgave van onkosten van in dienst zijnde schepen, levert de eerste manier meer eenheid en gereeder overzigt. Daarenboven heeft de Minister daardoor de magt, een verdienstelijk officier te bevoordeelen, met minder nadeel voor anderen, dan het geval wezen zou door bevordering naar keuze, waartor men anders te ligter zou overgaan, en die, tenzij in zeer buitengewone gevallen, hoogst belangrijke nadeelen heeft.

De aanmerking van den Heer A. over het gebrek aan dienstreglementen, wordt door X.Y.Z. beantwoord, door te wijzen op de daarmede belaste commissie, welke haren arbeid heeft volbragt, zoodat ook deze klagt weldra haren grond verliezen zal. Wij meenen echter, zoo als wij bij vroegere gelegenheid opmerkten, dat de Heer A. hier het oog had op den vroegeren staat der Marine[1], vóór den Minister RIJK: slechts daarop toch is deze zinsnede, zoowel als die over den toestand der schepen, waaruit, na 1813, de eerste eskaders werden zamengesteld, en van hunne equipagiën en de daarbij plaats gehad hebbende desertiën, alsmede die over de omslagtige geldadministratie, de bedorvene victualiën en de overbrenging van de magt der Ministers op zijne ondergeschikten, van toepassing. X.Y.Z. had zich dus daarmede niet behoeven in te laten, want blijkbaar heeft hij zich de taak

(1) Liever schrijven wij aan gebrek aan logische orde, in het stukje van den Heer A., door X.Y.Z. vroeger opgemerkt, de verwarring van vroegeren en lateren toestand toe, dan aan een opzet, dat aan kwade trouw zou doen denken.

gesteld, het tegenwoordige bestuur te verdedigen, of het zou moeten zijn, om aan te toonen, dat de Heer A. niet heeft gedaan, wat hij had behooren te doen, toen hij daartoe de beste gelegenheid had: voorstellen tot het verbeteren van het gebrekkige of verkeerde.

Over de bestaande verschillende soorten van schepen bij onze Marine, spreekt X.Y.Z. in denzelfden geest als wij (*Gids*, 1846, bl. 805 en 806), en opent tevens een nieuw gezigtspunt nopens de vraag, waarom de transportschepen niet worden afgeschaft, namelijk: omdat de gelden, uit den verkoop voortspruitende, als toevallige bate in de schatkist zouden moeten gestort worden, en dus voor de Marine zouden verloren zijn. Hetzelfde is het geval met de werf te *Rotterdam* (over wier behoud of afschaffing X.Y.Z., na hetgeen er reeds over gezegd is, in geene polemiek verkiest te treden). ‘Wanneer hij (de Minister) die werf verkocht en er een millioen voor kreeg, ging dat geld in de schatkist; maar om ƒ 100,000 meer te krijgen om *Hellevoetsluis* in evenredigheid uit te breiden, hiertoe zou hij hemel en aarde moeten bewegen.’ ‘Kunnen wij het voorts den Minister wel kwalijk nemen, daar hij zoo deerlijk op zijn budget beknibbeld wordt, dat hij liever ƒ 10,000 voordeel op oude schepen enz. voor zijn Departement bespaart, dan ze voor ƒ 20,000 te verkoopen, om die som in de schatkist te moeten afgeven?’ Deze woorden spreken boekdeelen vol over de belangrijke kwaal van het financiëele stelsel van ons land, niet uitsluitend der Marine. - Verkwisting, verwaarlozing van de algemeene rijksbelangen, ondanks zich zelven, om te voldoen aan *vormen*, zich te vrijwaren voor het vitten der Rekenkamer, die de geweldigste enormiteiten laat passeren, zoo zij slechts door de uiterlijke formaliteiten gedekt zijn: knoeijerijen, die men zelf verafschuwt, maar waartoe men genoodzaakt wordt, en waardoor het gevoel voor strikte eerlijkheid en de zucht tot het behartigen van 's lands belangen verdooft: ziedaar de zwarte zijde onzer Staatsinrigting, waarop volzinnen als de bovenstaande een' blik laten slaan.

Met eene in ons oog eenigzins overdrevene ligtgeraaktheid, vat X.Y.Z. de aanmerking van den Heer A., dat alleen beschermende zorg en regtvaardigheid van het Hoofdbestuur noodig zijn om het lot der officieren te bepalen, op, als ware het eene beschuldiging van gebrek aan deze vereischten, en beantwoordt haar met eene opgave der bevorderingen, die sedert de optre-

ding van den Minister RIJK zijn geschied. Over de bevordering van den Heer RIJK zelven spreekt X.Y.Z. op gelijke wijze als wij[1], maar voegt er bij, dat de Heer A., door zijne vrijwillige demissie, had afstand gedaan van zijn regt op pensioen, zoodat als nu alleen zijne dienst, sedert 1830, wettig regt daarop gaf, en het waarschijnlijk is om zijne dankbaarheid te toonen voor de gunst der toekenning van de volle 40 jaren diensttijd, dat hij zijne brochure in het licht heeft gegeven.

X.Y.Z. slaat den bal ver mis, als hij op de aanmerking van den Heer A., ‘dat er officieren zijn, die in 12, ja 16 jaren niet in zee zijn geweest,’ antwoordt, ‘dat er slechts één kapitein bij het corps is, die in bijna vijf jaren niet heeft gevaren,’ want hij is toch zelf genoodzaakt er op te laten volgen, ‘of men moest er die weinigen onder begrijpen, die, ofschoon in sedentaire betrekkingen geplaatst, nog niet uit het corps afgevoerd zijn.’ - Wij voor ons zien in het bekleeden van eene sedentaire betrekking geen misdrijf, dat met ontzetting uit het corps moet gestraft worden. Wil een officier het corps verlaten, om eene sedentaire betrekking te bekleeden, waartoe hij overigens de geschiktheid heeft, daartegen is miets in te brengen, en het is billijk, dat hij afgevoerd worde om plaats te maken voor anderen, die de actieve dienst blijven vervullen. Maar het was een' WOLTERBEEK waardig, ook zoodanigen af te voeren, die zonder hun toedoen in sedentaire betrekking waren gesteld, terwijl voor zijne gunstelingen zelfs opzettelijk sedentaire posten werden geschapen, die zij, met behoud van hun rang in het corps, zijn blijven bekleeden. Maar de Minister RIJK heeft, tijdens zijn optreden, zelf daaromtrent bepalingen gemaakt, en X.Y.Z. zal gewis in staat zijn om op te geven, in hoeverre die worden nagekomen.

De Leden der Tweede Kamer hebben, volgens onzen schrijver, bl. 64, ‘een' goeden wil, maar natuurlijk weinig kennis van Marinezaken.’ Helaas! *natuurlijk!* zoo is de natuur der Nederlanders aan de Marine vreemd geworden! Wij willen niet twijfelen aan den goeden wil van *enkele* Leden, niet uit het oog verliezende het onderscheid tusschen een vriendschappelijk gesprek, en een votum in de Kamer: maar er is weinig te roemen op den goeden geest van het geheel. Het doet er overigens zeer weinig toe, of de Heer A. al dan geen lust heeft om een' Edelmogende te worden. Hij is blijkbaar

(1) *Gids*, 1846, bl. 806-807.

meer bekend met het verledene dan met het tegenwoordige der Marine, die dus zeker weinig goeds van hem te wachten heeft.

Het nuttelooze der stuurlieden, door den Heer A. gesteld, wordt door X.Y.Z. ‘grootendeels beäamd:’ echter kent hij officieren van den tegenwoordigen tijd, die geenszins van dat gevoelen zijn. Wij zijn in hetzelfde geval[1], maar zien niet in, waarom er, door hunne afschaffing, zoo veel meer matrozen in de rol zouden moeten komen. Die matrozen zijn noodig, of zij zijn het niet. In het eerste geval zijn zij het ook thans, want geen stuurman doet matrozenwerk; en in het tweede bestaat er geene reden om er de bemanning mede te vergrooten.

Verder spreekt X.Y.Z. over de nieuwe bemanningslijsten, waardoor vele onregelmatigheden, waarvan de Heer A. gewaagt, zullen vervallen; over het aannemen van jongens, die, in de militie vallende, hun' tijd bij de marine uitdienen; over de schikkingen, in het belang der schepelingen gemaakt omtrent de uitbetaling der soldijen; over het wenschelijke, hen te ontheffen van de onkosten voor wissel, dat echter alweder vermeerderden omslag van administratie ten gevolge hebben zou; over den vrijdom van kooigeld, door den Heer A. voorgesteld, die ƒ 30,000, en van de vermeerdering der maandelijksche soldij, die ƒ 600,000 aan den staat kosten zou. Uit een en ander blijkt, dat X.Y.Z. met meer gezetheid dan de Heer A. de veranderingen, welke ten goede zouden kunnen worden gemaakt, heeft nagegaan, om het wenschelijke in overeenstemming te brengen met de onkosten, die het veroorzaken zou.

Eene vergelijking van het lot van den oorlog-matroos met dat van den koopvaarder, en met dat van den soldaat der landmagt, door X.Y.Z. in verschillende bijzonderheden doorgevoerd, leidt tot een zeer gunstig besluit, waaraan wij gaarne ons zegel hechten, zonder daarom te ontkennen, dat er nog het een en ander te doen overblijft, om zoowel het morele, als het materiële welzijn van den matroos te verbeteren.

Op bl. 78 schijnt X.Y.Z. den Heer A. kwalijk te hebben begrepen, schoon wij niet beweren willen, dat de laatste zich zeer duidelijk uitgedrukt heeft. *Al het onaangename van de dienst* doelt, meenen wij, op hetgeen onafscheidelijk is van de

(1) *De Gids*, 1846, bl. 815.

ondergeschiktheid, zonder dat daarbij behoeft te worden gedacht aan een bezwaar tegen het bestuur der marine, dat in die woorden zou kunnen geoordeeld worden gelegen te zijn.

Op bl. 80 wordt de onjuistheid aangetoond van de opgave van den Heer A., dat voorwerpen, in geval van nood aan particulieren verstrekt, ten voordeele van de schatkist en niet van de marine zouden worden vergoed, evenzoo van het gezegde, dat men op de werven oude schepen sloopt, omdat er geen arbeid voor het werkvolk wezen zou; daar, integendeel, het jaarlijks opgelegde werk niet geheel kan afgemaakt worden. De lof, toegezwaaid aan de werf te *Amsterdam* boven die van de andere departementen, is, zoo al niet overdreven, een gevolg van persoonlijke betrekkingen, tegen wier invloed het vooral van belang is op zijne hoede te zijn, wil men omtrent anderen niet onregtvaardig wezen.

Over de verschillende bijzonderheden, in het laatste gedeelte der brochure van den Heer A. vervat, spreekt X.Y.Z. nagenoeg op gelijke wijze, als wij in onze beoordeeling van dat stuk hebben gedaan. Wij komen alzoo tot het besluit, dat X.Y.Z. zijne taak heeft volbragt op eene over het algemeen zeer loffelijke wijze. Veel minder dan bij vroegere gelegenheid heeft hij de verdediging op zich genomen van zaken, die minder of geheel niet verdedigbaar zijn. Veel heeft hij aan het licht gebragt omtrent den tegenwoordigen toestand der marine, en datgene, waarin die van den vroegeren verschilt. Maakten wij vroeger[1] de aanmerking, dat het schrijven van den Heer A., en de opgave van zoo veel verkeerds en berispelijks, voornamelijk van toepassing was op dien vroegeren toestand, dat schrijven heeft nut gedaan door het uitlokken van de repliek van X.Y.Z. Kan hij die wederleggen, zonder personaliteiten of bitterheid, ook dan zal hij nut stichten; want de kennis van den tegenwoordigen staat der marine - ligt door harer verdediger te gunstig gekleurd, - kan niet anders dan hoogst belangrijk wezen voor een ieder, die het met het Vader land wèl meent.

(1) *De Gids*, 1846, bl. 808.

Beknopte handleiding tot de herkenning van zoöchemische stoffen, door Dr. Vrijheer *E. von Bibra*.

Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1846. 32 bladz.

‘Die zich gedurende langen tijd aanhoudend met de studie van enkele rijen van verbindingen bezig houdt, heeft, zoo hij niet een zeer gelukkig geheugen bezit, niet altijd de verhouding van alle andere stoffen voor den geest. Ja, dikwijls treden vroegere eigene werkzaamheden op den achtergrond.’ Zoo staat in het voorberigt te lezen, en wie zal het ontkennen, als hij ook slechts in het algemeen let op hetgeen van eenen scheikundige gevorderd wordt, wien men wil, dat alle eigenschappen der ligchamen dadelijk voor den geest staan.

Eene eerste toenadering tot dit doel zoude gelukt zijn, zoo men het wezen, dat is: al de eigenschappen der elementen volkomen kende, maar ook dan nog ware het een groote stap, om daaruit die van de meest eenvoudige verbindingen af te leiden. Hoe ver is men er intusschen nog niet van af, al heeft reeds de waarneming den draad in de hand gegeven, en al hebben reeds verschillende geleerden dezen verder trachten te vervolgen, om ook slechts de physische eigenschappen der verbindingen van de eerste orde, als smelt- en kookpunten, digtheid, vorm en specifieke warmte der oxyden, sulphureten, chlorureten, enz. vooruit te bepalen, te voorzeggen; of zelfs om die eigenschappen, nadat zij reeds waargenomen waren, uit de eigenschappen der elementen te kunnen verklaren. Maar al ware men reeds zoo ver gevorderd, hoe zal men de chemische eigenschappen der zoo zeer zamengestelde dierlijke stoffen door eene wet aangeven, waarbij zoo vele omstandigheden, zoo vele wijzigingen van de orde, waarin de deeltjes zamengevoegd zijn, zouden moeten worden in aanmerking genomen; daar toch hier de zamenstellende deelen zelve weêr zamengesteld zijn, en uit meerdere elementen dan in het vorige geval. Daarenboven bedoelt men hier voornamelijk de scheikundige eigenschappen, die door de inwerking van een tal van reactieven zich vertoonen. Wat zijn er niet eene overgroote menigte van combinatiën mogelijk tusschen deze laatsten en de verschillende dierlijke stoffen; en van wien kan men dan vergen, dat

hij ook slechts de kenmerkende onder deze in het geheugen houdt, dat wel door eenige algemeene regelen wordt geholpen, maar bij het gemis aan de kennis der wet toch allen waren steun mist. Zoo lang dan nog slechts geheel empirische en alleen uit analogie geputte regelen ons ten dienste staan, zoo lang de onderzoekingen nog niet daarheen gevoerd hebben, om de heerschende natuurwet op de veelvuldige gevallen toe te passen, kunnen wij geen oogenblik aarzelen, om de aangehaalde woorden van VON BIBRA te onderschrijven; zoo lang, en dat zal voorwaar nog zeer lang zijn, moeten wij elke bijdrage welkom heeten, die ons de herinnering dier eigenschappen gemakkelijk maakt. Het zal er slechts op aankomen, of de opgave derzelve juist is.

De schrijver heeft voornamelijk de kenmerkende eigenschappen gekozen, en daarom zeker dikwijls de zoogenaamde negatieve, b.v. bij Albumine de onoplosbaarheid in alcohol, aether, vette en vlugtige oliën weggelaten, even als bij de Proteïne, ofschoon wij die toch nu en dan, zoo als bij het onmiddellijk volgende Fibrine, vermeld vinden. De verhouding van albumineuse vloeistoffen tot sulphas deutoxydi cupri had evenwel wel mogen worden aangevoerd. Intusschen billijken wij de keuze des schrijvers, die zich slechts tot enkele eigenschappen moest bepalen, om niet weder aan zijn boekje, of liever aan zijne tabellen, want dit is de oorspronkelijke vorm van het werkje, eene uitgebreidheid te geven, die het gebruik daarvan ongeriefelijk maakte. Alleen geven wij in bedenking, of het niet wenschelijk ware geweest, om bij eene bijzondere reactie tevens, b.v. tusschen twee haakjes, het ligchaam aan te voeren, waarvan het er bepaaldelijk door onderscheiden wordt, gelijk de schrijver het bij Glutine en Chondrine gedaan heeft. Zoo, daar nu toch bij Fibrine gesproken wordt van de ontleding, die deutoxydum Hydrogenii, een reactief, dat men niet zoo voor de hand heeft, bij aanraking daarmede ondergaat, had ligt kunnen toegevoegd worden, dat dit met gecoaguleerde Albumine volstrekt het geval niet is. Proteïne laat zich op 100° volkomen droogen, hetgeen van belang kan zijn te weten. Trioxy-proteïne zal zich door de geelachtige kleur, waardoor het van de verwante stoffen onderscheiden is, ligt verraden.

De reactiën op Keratine, blz. 7, zullen wel allen op ontledingen berusten, behalve de laatst opgenoemde onoplosbaarheid in water, alcohol en aether; in water wordt het echter,

voor een gedeelte vooral, bij verwarming opgenomen; misschien is slap acidum aceticum het beste oplossingsmiddel, zoo althans de geelachtige stof, die bij verdamping terugblijft, de zuivere Keratine is; maar het is de vraag, of men niet nog altijd een mengsel van stoffen gehad heeft? Uit eene azijnzure oplossing wordt door acetas Plumbi wel Bioxy-proteïne, maar volstrekt niet hoornstof gepraecipiteerd (J.L. TILANUS, *Scheik. Onderz.*, III, 292). Bij het Ureum merkt VON BIBRA op, dat het de eerste 'künstlich erzeugte organische Verbindung' is; dit bebeteekent dan hier: uit minder zamengestelde stoffen. En het was de moeite waardig dit op te merken, want hierdoor is toch de scheidsmuur gaan wankelen, die, naar men meende, tusschen de organische en anorganische natuur bestond; men is beginnen te vermoeden, of het niet slechts veranderde toestanden en omstandigheden waren, die tot het verschil in den aard dier twee soorten van verbindingen aanleiding gaven, en niet andere krachten, die in een der rijken uitsluitend zouden heerschen. Men weet, dat sedert meer andere organische verbindingen buiten de werkplaatsen der natuur, waarvoor men in eenen te beperkten zin planten en dieren erkende, zijn tot stand gebragt; zoo als b.v. apocrenas Ammoniae uit salpeterzuur en kool, of de ligchamen, die KOLBE reeds gevormd heeft en nog vormen zal. De vragen, of eene stof organisch of niet organisch is, zoo als in het eerste voorbeeld omtrent acidum cyanicum, kan men veelal niet beantwoorden, omdat men geene bepaling voor de twee soorten van ligchamen heeft vastgesteld, die algemeen aangenomen wordt. Het is nog eene andere soort van onzekerheid, dan die, welke heerscht in de beslissing van het strijdpunt, of men sommige wezens tot het plantenrijk dan wel tot het dierenrijk zal brengen; want, terwijl daar de onzekerheid geboren wordt, doordien men het kenmerkend verschil, dat tusschen het wezen *plant* en het wezen *dier* bestaat, aan die twijfelachtige wezens wegens de moeijelijkheid des onderzoeks nog niet heeft kunnen *toetsen*, gevoelt men hier zich in verlegenheid, omdat er geen kenmerkend verschil tusschen organische en anorganische stoffen in scheikundig opzigt *bestaat*, maar het praedicaten zijn, die naar gelang der omstandigheden al of niet aan eene zelfde stof kunnen toekomen.

VON BIBRA laat bij de gal de Taurine onvermeld, die, ofschoon dan niet oorspronkelijk of onverbonden in de gal aanwezig, toch zeer veelvuldig door ontbinding der biline ont-

staat, b.v. bij aanwending van zeezoutzuur of warmte, en die alzoo menigmaal voorkomt. Zij is onoplosbaar in absolute alcohol, maar wordt opgenomen in eene alcoholische oplossing van gal; zij schiet uit eene kokende wateroplossing in regelmatige zeszijdige prismata, aan welker grondvorm een regt ruitvormig prisma met hoeken van $111^{o}44$ en $68^{o}16$ is. Op de temperatuur van 12° zijn nog 6 deelen in 100 deelen water aanwezig. Het geeft geene reactie met subacetas plumbi, chloruretum stanni, nitras argenti, sulphas cupri; ook wordt het onveranderd in koud acidum nitricum opgenomen, en daaruit weder afgezonderd.

Dyslysine, dus genaamd wegens hare onoplosbaarheid in water, is een gemengd ligchaam, en gaan wij dus voorbij. Men vergelijke hierover de jongste onderzoekingen van Prof. MULDER, *Scheik. Onderz.*, IV, 1ste Stuk, waarvan noch v. BIBRA, noch de vertaler gebruik hebben kunnen maken.

Fellinezuur en Cholinezuur worden bijna volkomen van elkander afgescheiden door derzelver barytzouten; het eerste van deze is oplosbaar in alcohol, het laatste althans zeer weinig. Wij verwijzen echter liever voor deze en andere stoffen naar het aangevoerde stuk, dat niemand, die eene galonderzoeking onderneemt, ongebruikt kan laten liggen. Bijzondere kenmerkende reactiën vindt men daar op blz. 43, 44, 48, 52, 53. Wat Biliverdine betreft, zoo geeft ook het volgende nog een gemakkelijk onderkenningsmiddel aan de hand: eene geconcentreerde oplossing in alcohol is namelijk bij doorvallend licht bijna rood; in water is zij evenwel onoplosbaar even als haar barytzout.

Het is de vraag, of de hersenvetten niet hadden kunnen achterwege blijven, daar toch de zoo zeer zamengestelde formulen, die er voor gevonden zijn, althans doen vermoeden, dat het gemengde stoffen, zeker nog niet genoeg bekende stoffen zijn.

Bij melksuiker ware het niet ondoelmatig geweest het specifiek gewigt 1.543 van hare witte doorschijnende vierzijdige prismata met vierzijdige toespitsing en bladerige breuk op te geven, daar zij hierdoor van de vorige druivensuiker kenmerkend onderscheiden is, meer zeker dan door de opgegevene reactiën, die zij, zoo als v. BIBRA zegt, met deze gemeen heeft. Voorzeker heeft het vooral bij de organische stoffen bezwaar in den krystalvorm te onderkennen, wegens de kleinheid der krystallen, die bij de zeer zamengestelde ligchamen vrij alge-

meen is; maar toch meenden wij dezen te moeten vermelden, ook om gelegenheid te hebben de aandacht der scheikundigen meer op het onderzoek van deze eigenschap te vestigen, die ook zelfs in de anorganische scheikunde nog zoo zeer wordt over het hoofd gezien, en zelfs door BERZELIUS zoo onnaauwkeurig wordt aangegeven. MITSCHERLICH en KOPP hebben reeds eenige waarheden aangetoond, waarin de zamenhang tusschen krystalvorm en sommige physische en scheikundige eigenschappen niet te miskennen valt, en hoeveel hooger zoude de belangstelling in de naauwkeurige kennis daarvan niet rijzen, wanneer werkelijk de uitgesprokene hypothese bewaarheid werd, dat de verschillende elementen alleen door vorm en grootte van derzelver kleinste deeltjes onderscheiden zijn!

Zoo hebben wij dan op eenige punten van dit werkje opmerkzaam gemaakt en eenige reactiën toegevoegd, en beweren op die wijze eene aankondiging er van geleverd te hebben, terwijl wij niet in het minste meenen eene beoordeeling te hebben gegeven, waarvoor wij ons onbevoegd verklaren. Zoodanig een oordeel kan alleen den praktischen scheikundige toekomen, die, voor zooverre de gevoeligheid en de genoegzaamheid der aangevoerde reactieven hem niet meer levendig voor den geest mogten staan, ze eerst zoude behooren te toetsen. Het laatste gedeelte van het werkje (de IV^{de} tabel van v. BIBRA) noemen wij voor een gedeelte onnoodig en zwak. Die de enkelvoudige gazzen, de minerale zuren en alcaliën nog niet van elkander kan onderscheiden en afzonderen, wage zich niet aan de onderzoeking der dierlijke stoffen. Die de hydrogenia carbonata opneemt, mag ook b.v. het acidum formicum wel vermelden. Daarenboven laat men een mengsel van Hydrogenium en Oxygenium ter quantitatieve, zelfs ter qualitatieve bepaling, niet anders dan voor eene proef, door de vonk ontploffen, terwijl zulks anders geschiedt door een kleibolletje, met fijn platina vermengd, waardoor zij zachtkens vereenigd worden; ware het om de snelheid te doen, dan konde men ook wel Chlorium en Hydrogenium plotseling door den zonnestraal verbinden, in plaats van den juisten door v. BIBRA aangegevenen weg van eene langzame vereeniging door het diffuse daglicht te volgen. Als v. BIBRA leert, dat de aanwezenheid van Ammonia best door een met acidum hydrochloricum bevochtigd glazen staafje ontdekt wordt, dient hij ook te zeggen, dat men op moet passen, dat het zeezoutzuur op zich zelve niet reeds dampen geve. Bij de louter negatieve eigenschappen van het Azotum, of in plaats

daarvan, had kunnen aangevoerd worden, dat het, met vochtig Oxygenium vermengd, door elektrische vonken, en als er, behalve eene genoegzame hoeveelheid hiervan, nog daarenboven Hydrogenium in overvloed (14 voll.) aanwezig is, door verbranding salpeterzuur geeft. Zie hierover ook *Ann. der Chem. und Pharm.*, LIX, S. 208-223. Op dit laatste is eene zwavelzure indigo-oplossing gevoeliger dan sulphas Ferri, en ligt zoude het kunnen vergeten worden, dat Chlorzilver in sterk zeezoutzuur oplosbaar is. Op neutrale ijzeroxydzouten is niet de prussias Potassae et Ferri het gevoeligste reactief, maar de Hydrosulphas Sulphureti Ammonii, het acidum hydrosulpho-cyanicum, en bij oxydulzouten het infusum Gallarum. Deze duiden nog sporen aan, zoo lang er slechts een driemillioenste gedeelte aan ijzer in de oplossing is (L.A. BUCHNER). Het artikel over Zwavel en Phosphorus is in drie opzigten gebrekkig. Phosphorus komt als zoodanig wel niet voor, behalve in de opgegevene stoffen, de hersenvetten, visch en spons, maar zwavel vindt men veel meer verspreid. De wijze van bepaling der zwavel, die opgegeven wordt, is niet voldoende. Nog kort geleden heeft Taurine het geleerd, dat men eerst de stof wel zeer naauwkeurig en omzigtig met salpeter moet verbrand hebben, om zeker te zijn, dat er geen zwavel in is; daar zelfs het op het geringste zwavelgehalte van minerale stoffen zoo gevoelige, maar toch door VON BIBRA niet vermelde, zilverblikje den zwavel van sommige organische stoffen onaangehouden laat vervlugtigen. Vergelijk over eene nieuwe wijze van zwavelbepaling met Chloras potassae KEMP, *Ann. der Chem. und Pharm.*, LX, 107: deze is wel niet beter dan de oudere. Er is verzuimd op te geven, dat Phosphorus best bepaald wordt door toevoeging van ijzer aan de door eene groote hoeveelheid salpeterzuur ontleede stof, uit welke zure oplossing dan phosphas deutoxydi ferri, vermengd met deutoxydum ferri, door Ammonia wordt nedergeslagen en na afzondering van het laatste gewogen wordt.

Maar genoeg, ter algemeene vermelding van het werkje. De vertaler had, mijns inziens, wel wat meer acht mogen geven op de uitkomsten der scheikundige onderzoekingen in het laboratorium te *Utrecht*, die voor zulk een aanzienlijk gedeelte op dierlijke stoffen betrekking hebben. Zijne vertaling is zeer naauwkeurig, de uitvoering netjes. Wij verkiezen den Hollandschen vorm boven den Duitschen, maar

hadden nu tevens de behandelde stoffen liever in alphabetische orde gerangschikt gezien.

Utrecht.

BUYS BALLOT.

De aardappelepidemie in nederland in den jare 1845, door *C.A. Bergsma*, Hoogleeraar der Landhuishoudkunde te Utrecht.

Utrecht, bij J.G. van Terveen en Zn., 1845. Volksvoorschriften, om de rotziekte der aardappelen, zoo als die in 1845 geheerscht heeft, te behandelen, te genezen, enz., door *Ch. Morren*. Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema, 1845.

De voor de geheele maatschappij zoo noodlottige aardappelziekte in het jaar 1845 trok, zoo als natuurlijk was, de aandacht van alle landhuishoudkundigen en staatkundigen tot zich; een ieder deed zoogenoemde meer of minder naauwkeurige waarnemingen; geleerd en ongeleerd overstroomden de wereld met artikels in periodieke werken, dagbladen en opzettelijke brochures, zoodat men naauwelijks in staat was, om alles, wat in allerlei tongen en spraken uitkwam, met lezen bij-, veel minder uit elkander te houden. Jammer intusschen is het, dat men na al dat geschrijf eigenlijk geene schrede verder is, dan vóór dien tijd; want geene twee schrijvers stemmen onderling overeen, en, zoo zij dit al in sommige punten doen, dan staan zij in andere zoo lijnregt tegen elkander over, dat niemand, hij moge voor zich een zeker gevoelen aankleven, het wagen kan, een stellig oordeel uit te spreken. Terwijl toch sommigen de oorzaak in den dampkring zoeken, meenen anderen die in insekten en insektenlarven te vinden, terwijl weder anderen haar aan schimmelplantjes toeschrijven. Het ergst van allen is het echter, dat er onderscheidene schrijvers, die, wegens hunnen rang in de wetenschappelijke wereld, een zeker gezag hebben, en door de stelligheid hunner uitdrukking eene zekere betoovering op vele hunner lezers uitoefenen, de ziekte, die zij in haren aard en wezen en oorsprong geheel mis-

kennen, met andere ziekten, bepaaldelijk met het sedert jaren geheerscht hebbende drooge bederf verwarren, en daaruit, zoo als van zelf spreekt, geheel scheve gevolgtrekkingen afleiden. Tot deze laatste behoort de schr. van het eerste der bovengenoemde geschriften, die zelfs zoo verre gaat, van bij herhaling zich te beroemen, *de naderende ziekte voorspeld te hebben*, en zich te beklagen, *dat men zijne raadgevingen ter voorkoming der ziekte in den wind geslagen heeft*.

Wij zullen slechts enkele voorname punten aanvoeren, en vooral de getuigenissen van in de wetenschap hoog staande autoriteiten aanvoeren, waaruit blijken zal, dat onze Hoogleeraar de geheele ziekte verkeerd beschouwt.

Uit de inleiding zien wij, dat onze schrijver eerst in 1842, na het lezen van het werkje van VON MARTIUS, zijne aandacht op de dwaasselijk zoogenoemde *aardappelepidemie* (letterlijk vertaald: *eene onder het aardappelvolk heerschende ziekte*) gevestigd heeft, ofschoon zij zich reeds jaren te voren vertoond had, en onder anderen door referent reeds in 1839 in vrij hoogen graad op vele velden waargenomen was. - Intusschen waren de drie jaren 1842, 1843 en 1844 meer dan voldoende, om waarnemingen omtrent den aard der toenmalige ziekte te doen, en zich te overtuigen, dat de aardappelen, die later daaraan lijden, noch gedurende den groei, noch bij den oogst, het minste spoor daarvan leverden. Wat ook de schrijver van zijne waarnemingen zegge, wij houden ons met Prof. SCHULZ te *Berlijn* overtuigd, dat het drooge bederf zich uitsluitend in de bewaarplaatsen ontwikkelt, tusschen den tijd van het uit den grond nemen en het op nieuw zetten der pooters, en dat er geene voortplanting dier ziekte van het eene gewas op het andere plaats heeft. Uit dien hoofde kan de ziekte van 1845, die bovendien zich met geheel andere verschijnsels vertoonde, hoegenaamd niet met de ziekte van vorige jaren vergeleken, veel min daarvan afgeleid worden. Ook de als naauwkeurig natuuronderzoeker beroemde EHRENBERG verklaart ronduit, dat de door v. MARTIUS naauwkeurig beschrevene ziekte, met de ziekte van 1845 niets gemeen heeft.

Ofschoon onze schrijver verklaart, dat hij honderde bunders zieke aardappelen gezien heeft (waarschijnlijk in ieder geval *par manière de dire*), zou men eerder vermoeden, dat Z. Hg. geen enkelen aardappel gezien had; want hoe het anders mogelijk zij, in de beschrijving der krul van PUTSCHE eene overeenkomst met de

ziekteverschijnselen van 1845 te vinden, verklaren wij niet te begrijpen; immers in verre de meeste punten staat alles lijnregt tegen elkander over; b.v. terwijl PUTSCHE van de krul zegt, dat de bladeren ruw, rimpelig, schraal, gekruld en ineengekrompen waren, herinnert zich niemand een schooner, weliger voorkomen van het aardappelloof, dan in 1845, tot op het oogenblik, dat de ziekte zich plotselijk vertoonde, en in korten tijd de schoonste hoop vernietigde. Evenzoo is het besluit op blz. 21: *de thans heerschende ziekte is dezelfde, welke ik reeds in* 1841 *en vervolgens waargenomen heb*, ten eenemale valsch, en berust op gebrekkige waarneming van eenen stedeling, die slechts nu en dan de aardappelvelden bezoekt en zich verder verlaten moet op de berigten van meer of minder ongeoefende en onkundige lieden, en daarop in de studeerkamer een stelsel bouwt. Het is waar, dat de klagt over het toenemen van het drooge bederf (hetwelk overal toegenomen is, naarmate de aardappelteelt zich uitgebreid heeft, en er in die zelfde mate minder zorg aan de groote massa pooters kon worden besteed) vroeger de aandacht had behooren te trekken; maar nimmer zou men daardoor de ziekte van 1845 hebben kunnen voorkomen, omdat beide niets gemeens hebben.

‘De ziekte is niet anders besmettelijk,’ zegt EHRENBERG te regt, ‘dan door onmiddellijke aanraking, even als een aangestoken appel bij vochtige lucht het bederf mededeelt. De vrees voor de herhaling der ziekte in een volgend jaar, zelfs wanneer men uitgesneden zicke aardappelen pootte, hetgeen echter niet raadzaam is, schijnt niet meer gegrond te zijn, dan wanneer men uit het verrotten van boomvruchten op den boom voor de rijpheid in het eene jaar, tot hetzelfde in een volgend jaar besluiten wilde.’ En inderdaad, wij hebben pooters van aardappelen, die in het vorige jaar sterk door de ziekte geleden hadden, en zonder eenige bijzondere zorg bewaard waren, uitgepoot, en hebben volkomen gezonde aardappelen zonder eenig spoor van ziekte ingeoogst.

Ofschoon wij met onzen schrijver toegeven, dat er niets gemakkelijker is, dan het mislukken der veldvruchten aan de weersgesteldheid toe te schrijven, zoo is men echter, wanneer men erkennen moet, dat de ziekte in bijna geheel *Europa* dezelfde geweest is, en zich bijna gelijktijdig geopenbaard heeft, geregtigd, om, even als dit jaar bij de ziekte der rogge, tot eene algemeene oorzaak te besluiten, die moeijelijk elders dan

in den dampkring te vinden is, daar zij onder de meest verschillende omstandigheden van kultuur en grond, en bij alle soorten van aardappelen, ofschoon meer of minder sterk, geheerscht heeft. Wij worden hiertoe te meer genoopt, daar wij het, zoo als boven gebleken is, geenszins met onzen schrijver als bewezen erkennen, maar integendeel stellig ontkennen, dat deze ziekte reeds eenige jaren bestaan zou hebben, even als wij met Z.H.G. gelooven, dat insekten de oorzaak der ziekte niet zijn kunnen.

Maar evenmin gelooven wij aan den schimmel als oorzaak; deze moet als gevolg der ziekelijke ontaarding der plantsappen en niet als oorzaak aangenomen worden, daar wij nog nergens een stellig bewijs gevonden hebben, dat er zich schimmel op volkomen gezonde levende wezens voordoet, en wij zijn in dit gevoelen bevestigd, nadat EHRENBERG verklaard heeft: ‘dat hij bij het *begin* der ziekte geene enkele maal schimmelvezels in de zieke cellen gevonden heeft.’ Maar ofschoon wij evenmin als onze schrijver het vrijwillig ontstaan van schimmel zonder vooraf bestaande kiem aannemen, gelooven wij, dat de schimmelkiemen zich niet zonder voorafgaande chemische verandering der bewerktuigde stoffen daarop of daarin ontwikkelen kunnen; dat derhalve de ziekelijke toestand voorafgaat en de schimmelontwikkeling gevolg is.

Wij willen hierbij nog doen opmerken, dat de theorie der schimmelplanten als oorzaak der ziekte onder onze vaderlandsche geleerden, behalve de Heeren MOLESCHOTT en BAUMHAUER, naauwelijks eenen verdediger gevonden heeft. Nog onlangs heeft Dr. HARTING, in overeenstemming met EHRENBERG, stellig verzekerd, dat eerst, nadat de ziekte reeds eenigzins gevorderd is, en *nooit vroeger*, zich schimmels ontwikkelen; terwijl Z.E. nog onderscheidene bewijsgronden aanvoert, waardoor het gevoelen van hen, die de schimmels als oorzaak der ziekte beschouwen, ten eenemale wederlegd wordt.

De uitzigten, die onze schrijver voor het jongst verloopen jaar opende, zijn geheel op zijne averegtsche beschouwing der ziekte gegrond. Zij hebben zich dan ook niet bevestigd; want hoezeer men hier en daar dezelfde ziekte heeft willen waarnemen, zoo zijn de berigten daaromtrent zoo verward, dat men er zich niet in het minst op verlaten kan. Dit is zeker, dat de ziekte niet absoluut aanstekelijk is, of liever zich voortplant, zoo als wij boven met aanvoering der bewijzen hebben ontwikkeld.

Wanneer mem eene ziekte verkeerd beschouwt, kunnen de middelen, die men tegen de voortplanting en ter voorkoming voor het vervolg voorschrijft, bezwaarlijk doeltreffend zijn. Het is dan ook gebleken, dat b.v. in *Zeeland*, waar men zich met het kalken en zouten der aardappelen afgegeven heeft, juist die aardappelen geheel mislukt zijn.

De slotsom van alles is, dat noch de wetenschap, noch de praktijk door het geschrijf van den Utrechtschen Hoogleeraar in het minste gewonnen hebben, maar dat dit er toe heeft kunnen bijdragen, om bij lieden, die niet in de gelegenheid geweest zijn, veel voor en tegen te lezen, verkeerde begrippen omtrent de ziekte te verspreiden, en hun noodelooze vrees voor de toekomst in te boezemen.

Van eenigzins betere gehalte is het werkje van den Belgischen Hoogleeraar MORREN: *Volksvoorschriften om de rotziekte der aardappelen, zoo als die in* 1845 *geheerscht heeft, te behandelen, te genezen, enz*. Ofschoon wij het met dezen schrijver, evenmin als met den Hoogl. BERGSMA, omtrent de oorzaak en de middelen ter bestrijding der genoemde ziekte eens kunnen zijn, daar zij ten opzigte van beide punten vrij naauwkeurig overeenstemmen, zoo heeft de Heer MORREN echter, onzes inziens, een veel duidelijker begrip der ziekte, daar hij ten minste er tegen waarschuwt, om deze ziekte niet met de schurft, *noch met de krul* te verwarren, als welke laatste ziekte van het loof *wel de opbrengst doet verminderen, maar de aardappelen niet door rotting bederft*.

De vertaling is goed, en heeft in zoo verre eene bijzondere waarde, dat zij in de aanteekeningen de opgave bevat van vele artikels over de rotziekte in nieuwsbladen als anderzins, die daardoor ten allen tijde gemakkelijk weder te vinden zijn.

In dit laatste opzigt derhalve, maar nog meer om de in het tweede stuk geleverde *Inlichtingen voor de kweeking van aardappelen in den winter*, en bovenal om *de aanwijzing van het nuttig gebruik der aardperen of topinambours*, in het derde stuk, is dit geschrift aanbevelenswaardig. Wij houden ons toch met den Heer MORREN overtuigd, dat het aankweeken van laatstgenoemd gewas, hetwelk vroeger veel algemeener schijnt geweest te zijn, maar later door de aardappelen bijna geheel

verdrongen is, allezins verdient aanbevolen te worden, daar deze aardvrucht inderdaad veel boven de aardappelen als voedsel voor de dieren vooruit heeft.

De vlaamsche landbouw volgens *van Aelbroeck* en *van Leigtenvelde*, door *C.A. Bergsma*, Hoogleeraar der Landhuishoudkunde te Utrecht.

Indien dit werkje inderdaad door den Hoogl. BERGSMA naar het oorspronkelijke bewerkt is, dan aarzelen wij niet het voor het beste en verdienstelijkste te verklaren van al, wat in landhuishoudelijken zin uit zijne pen gevloeid is. Wij zeggen, *indien;* want wij kunnen het vermoeden niet van ons weren, dat het niet eene eigene bewerking, maar eene vertaling, of, op het zachtst genomen, eene navolging van een gelijksoortig Engelsch werk is, waarvan de vertaling in der tijd door eenen onzer vrienden ondernomen, maar bij het in het licht verschijnen van het onderhavige werk wegens de treffende onderlinge overeenkomst gestaakt is. Indien het inderdaad eene vertaling of navolging van de bedoelde Engelsche bewerking van de *Landbouwkonst der Vlamingen* ware, zou het eene laffe kwakzalverij zijn, hier niet voor uit te komen, eene zucht, om verdienstelijker te schijnen, dan men inderdaad is, eene mystificatie van het Nederlandsche landhuishoudelijke publiek, hetwelk men zoo weinig kundig acht, dat men zelfs niet vreest zich door dat publiek verraden te zien. Maar wij willen het er voor houden, dat de Utrechtsche Hoogleeraar ter goeder trouw hierbij te werk gegaan is, en zeggen: *que les beaux esprits se sont rencontrés*.

Wat de bearbeiding van het werk van VAN AELBROECK betreft, kunnen wij zeggen, dat wij deze met genoegen gelezen hebben. Zij geeft een aardig overzigt van den Vlaamschen landbouw. Tot ons leedwezen bezitten wij het werk van VAN AELBROECK niet, maar het komt ons, bij herinnering van het vroeger lezen daarvan, voor, dat de bewerking al te beknopt is, daar vele artikelen uiterst kort en oppervlakkig behandeld zijn,

iets, waarvan men in het algemeen den oorspronkelijken schrijver niet beschuldigen kan, die integendeel meestal zeer uitvoerig en daardoor dikwijls langdradig is. Wij twijfelen zeer, of wij wel al het leerzame uit het oorspronkelijke teruggekregen hebben, terwijl daarentegen het eerste hoofdstuk, de beoordeeling der gronden, zonder eenig nadeel voor het geheel, had kunnen weggelaten worden, daar de beschrijving der gronden zoo zonderling is, dat men na het lezen even wijs is als te voren. Maar hoe het met den oorsprong van dit werkje gelegen zij, en niettegenstaande de enkele aanmerkingen, die wij er op meenden te moeten maken, bevat het veel belangrijks, en zal door menigen Nederlandschen landbouwer met genoegen en eenig nut gelezen worden, en wij wenschen het daarom een goed vertier.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen, door *W. Moll*, Hoogleeraar in de Godgel. en Kerk. Gesch. te Amsterdam.

Tweede Deel. Amsterdam, bij S.J. Prins, 1846. 517 bladz. in gr. 8°.

Met blijdschap ontvangen en begroeten wij het tweede deel van eenen arbeid, die eene even belangrijke bijdrage voor de wetenschap der kerkelijke archaeologie, als voor de leering en stichting van ons beschaafd Christelijk publiek mag genoemd worden. Ongeveer twee jaren na het eerste deel, dat ons de kerkelijke maatschappij geschetst heeft, biedt de schrijver ons hier het resultaat zijner onderzoekingen aan over de openbare eeredienst en de kerkelijke zeden der Christelijke gemeente van de zes eerste eeuwen. Alzoo brengt hij zijne gewigtige taak ten einde, en hij doet het op eene wijze, die ons niets terug doet nemen van den lof, vroeger[1] aan dit werk gegeven. Wij achten het niet noodig te herhalen, wat bij de aankondiging van het eerste deel over standpunt, methode en doel van den geleerden schrijver is in het midden gebragt. Ook hier hield hij de beginselen in het oog, die toen zijn onderzoek leidden. En was ditmaal de omvang zijner taak zoo veel grooter, en bragt de aard der hier behandelde onderwerpen vaak mede, dat de moeijelijkheden des onderzoeks toenamen, dubbelen dank verdient voorzeker Prof. MOLL van allen, die het wél met de kerk en de wetenschap meenen, dat hij zich evenmin door den eersten liet afschrikken, als door de laatsten

(1) *Gids*, 1845, bl. 153-171.

terughouden, om handen aan den arbeid te slaan. Maakt de groote rijkdom der stof het ons hier, nog veel meer dan vroeger, onmogelijk, elk bijzonder gevoelen te toetsen, elk verschil van meening uitvoerig ter sprake te brengen, elke nieuwe bijdrage tot kennis der Christelijke oudheid, die hier geleverd wordt, haar regt te doen wedervaren; wij achten ons gelukkig, dat niemand zulk eene beoordeeling van ons eischen zal, die weinig minder tijds zou vorderen, dan het schrijven van dit boek heeft gekost. Wij meenen genoeg gedaan te hebben, zoo wij met algemeene trekken den gang der behandeling mededeelen, en hier en daar eene enkele opmerking aan dit overzigt toevoegen.

De grootste helft van dit deel is aan *de openbare eeredienst*, dat is: aan de beschouwing der heilige *plaatsen, tijden* en *handelingen* gewijd. Te regt, want niet slechts is de stof, die hier behandeld moet worden, veel overvloediger, maar ook in onze schatting veel belangrijker, dan de onderwerpen, die bij de behandeling der *kerkelijke zeden* ter sprake komen. De laatsten hangen zoo naauw met den tijd, het klimaat, het volk zamen, waarin zij te voorschijn treden, dat zij zeer wetenswaardig, maar zelden navolgenswaardig heeten mogen. De eerste integendeel levert wenken ook voor onze eeuw, die de naauwlettendste aandacht verdienen. Zal de Christelijke cultus ooit eene aanbidding Gods worden in geest en in waarheid, waarin evenmin heidensche praal als puriteinsche armoede u hindert, de geschiedenis moet eerst luide gesproken hebben van hetgeen de openbare Godsvereering in de eerste eeuwen geweest is. Hoogstbelangrijk is ook in dit opzigt de roeping van den Archaeoloog, om op den rijken schat van Christelijke ideeën en schoone vormen te wijzen, in den cultus der oude kerk te vinden, en voor veler oog nog verborgen. Heeft de schrijver het ook niet bepaaldelijk uitgesproken, wij kunnen er niet aan twijfelen, of ook daarom ligtte hij den sluijer van het voorledene op, opdat het licht, dat vandaar ons tegenstraalt, weldadig zou worden voor de ontwikkeling van de kerk der toekomst. Daarom vestigen wij met dubbele belangstelling onzen blik op het tafereel der vroegere aanroeping van Gods naam in de gemeente des Heeren.

Allereerst komen *de vergaderplaatsen der Christenen* in aanmerking. Ziethier den gang des onderzoeks. De geest des N.V. bragt niet mede, dat de vereering des Allerhoogsten bij voorkeur aan bepaalde oorden verbonden werd. De ure was gekomen, dat

men aan alle plaatsen den Vader verheerlijkte. Onderlinge liefde dreef intusschen de geloovigen tot onderlinge bijeenkomsten aan. Toen de Christenen te *Jeruzalem* uit den tempel waren verdrongen: koos men gewoonlijk eene ruime opperzaal als punt van vereeniging uit. Vandaar het ontstaan der huisgemeenten (*ἐκκλησίαι κατ' οἶκον*), die elk hunne afzonderlijke voorstanders hadden. Reeds tegen het einde der tweede eeuw schijnen echter sommige gebouwen meer opzettelijk tot godsdienstig gebruik te zijn afgezonderd; in het begin der derde vinden wij daarvan meer duidelijke sporen. In het jaar 260-303 nam het aantal der kerken aanzienlijk toe, en toen dat tijdperk van rust door de Diocletiaansche vervolging vervangen werd, boden de catacumben der gemeente een toevlugtsoord aan. Zoo eenvoudig waren intusschen de vergaderplaatsen der Christenen, dat zij, in vergelijking met de Joodsche en Heidensche tempels, dezen laatsten naam naauwelijks verdienden. Het eerste aanzienlijke kerkgebouw, van welks bestaan wij een zeker spoor vinden, was te *Nioomedië*, en werd in 303 verwoest. Pas met CONSTANTIJN *den Grooten* vangt de geregelde geschiedenis van den Christelijken kerkenbouw aan. Te *Jeruzalem, Antiochië, Constantinopel* en elders verrezen op zijn bevel prachtige bedehuizen; elders wees hij Heidensche tempelen den Christenen tot vergaderplaats aan, schoon het vermoeden, dat sommige Basiliken dadelijk ten behoeve der Godsvereering afgestaan werden, op inwendige gronden onwaarschijnlijk, op uitwendige niet genoegzaam bewezen is. De oudste Christelijke tempels, door veelbeteekenende namen aangeduid en op voegzame plaatsen gesticht, hadden aanvankelijk een' langwerpig vierkanten vorm, het zoogenaamde *oblongum*, dat eerst later door den kruisvorm vervangen werd. In drie hoofddeelen, het koor, het schip, het *atrium* gescheiden, vertoonden zij eene onveranderlijke grondtype, en doen duidelijk zien, dat den oudsten bouwmeesters hetzelfde ideaal voor de aandacht zweefde. Verkeerdelijk heeft men hierin eene navolging van den Jeruzalemschen tempel meenen aan te treffen. De *basiliken*, de hoofdwerken der toenmalige architectuur, de gebouwen, waarin regt gesproken, koopmanschap gedreven en onderling verkeer geoefend werd, hebben voor de Christelijke kerken tot modellen gediend. Door mededeeling van de beschrijving der kerk van PAULINUS, bisschop van *Tyrus*, zoo als die in de inwijdingsrede bij EUSEBIUS voorkomt, zoekt de schrijver in het algemeen de overeenkomst tusschen beide soorten van gebouwen te staven, terwij! hij ons

daarna met den inhoud en de inrigting van elk der drie hoofddeelen der Christelijke basiliken naauwkeurig bekend maakt, om ons eindelijk nog de doophuizen en andere nevengebouwen der kerken (pastorijen, bibliotheken, gevangenissen) voor een oogenblik binnen te leiden. Aangaande de *beelden, sieraden* en *opschriften* in de kerken, vernemen wij hier, dat de oudste kerkvaders hunne afkeuring van de zucht tot weelde en pracht, die zich in dit opzigt openbaarde, luide uitspraken; dat de beelden in de drie eerste eeuwen geenen toegang in de gewijde vergaderplaatsen vonden, en dat men eerst in het begin der vierde sporen ontdekt van eene eigenlijk gezegde kerkelijke kunst, slechts langzamerhand en onder veelvuldigen tegenstand binnen de wanden van het heiligdom toegelaten, terwijl aldaar zelfs op het einde der zesde eeuw nog geene staande beelden gevonden schijnen te zijn. Het oudste kerkelijk symbool zal het kruis zijn geweest, dat wij ook in het huisselijk leven der Christenen het eerst ontdekken. Even menigvuldig was het beeld der duive. Het gebruik van lampen en kroonluchters, soms op den vollen middag, wordt door meerdere, de aanwending van werktuigen tot zamenroeping der gemeente slechts door onzekere bewijzen gestaafd. *Reliquiën* bewaarde men reeds vroeg in het heiligdom. De waarde, die men daaraan hechtte, is gegrond op eene diepe en natuurlijke behoefte van het menschelijke hart, en de opmerking daarvan moet ons terughouden van onregtvaardigheid jegens eene vereering, die eerst in hare latere overdrijving de bron werd van zulk een schromelijk misbruik. Haar oudste spoor vinden wij reeds in de waarde, die de Christenen van *Smyrna* aan het gebeente van POLYCARPUS hechtten. Intusschen gingen weldra ook de beroemdste leeraren voor in de treurige overdrijving van zulk eene hulde. HIERONYMUS en GREGORIUS *Nazianzenus* zelfs waren voorstanders van het geloof aan de wonderknacht der reliquiën, en vruchteloos liet de stem van den wakkeren VIGILANTIUS, ‘den Protestant van zijnen tijd,’ tegen dat bijgeloof zich hooren. Geen wonder dan ook, dat het schandelijkst bedrog zich weldra in de ligtgeloovigheid der menigte een goudmijn geopend zag! Doch hetzij men al of niet zulke heilige overblijfselen onder de altaren begroef, de *wijding* der kerken had overal in dit tijdperk met groote plegtigheid plaats. Het berigt van EUSEBIUS aangaande de wijding der beroemde kerk van CONSTANTIJN bij het heilige graf kan daarvan ten bewijze verstrekken, terwijl op het einde der zesde eeuw zelfs de grond, waarop

de kerken gesticht werden, meermalen eene soort van heiliging onderging, en aan de wijding der heiligdommen eene veel te hooge waarde door sommigen werd toegeschreven. - Met eene korte beschouwing der vrijplaatsen in de kerkgebouwen, bepaaldelijk van het altaar als zoodanig, en met vermelding van de wijze, waarop CHRYSOSTOMUS, blijkens zijne bekende redevoering ter gunste van den gevallen' gunsteling EUTROPIUS, het asijlregt verdedigde, wordt deze afdeeling besloten.

Deed ons beknopt overzigt reeds zien, hoeveel belangrijks hier in een kort bestek wordt geleverd, wij deelen van het door ons aangeteekende bij de lezing slechts het volgende mede. De plaats uit CLEMENS *Al.*, bl. 11, aangehaald, komt ons te zwak voor, om er een bewijs op te bouwen, dat er reeds in zijnen tijd afzonderlijke bedehuizen bestonden. Immers niet slechts het verwijt van CELSUS, bij ORIGENES, VIII, p. 389, dat de Christenen het vermeden, om tempels en altaren op te rigten, maar ook de vraag van den Heiden bij MINUCIUS FELIX: ‘cur nullas aras habent, *templa nulla?*’ schijnt ons ten bewijze te verstrekken, dat men niet vóór het begin der derde eeuw van afzonderlijke plaatsen der Godsvereering spreken kan. - Bij de aanwijzing van het zeldzame der beelden in de kerken nog in den aanvang der vierde eeuw, kwam ons de bedenking voor den geest, of de Hoogleeraar hier niet te veel op den brief van EUSEBIUS aan CONSTANTIA bouwt, dien hij bl. 71 aanhaalt? Het kan hem toch niet onbekend zijn, dat tegen de echtheid van dien brief (zoover wij weten in geene uitgave van dien kerkvader te vinden) belangrijke bedenkingen bestaan, door PETAVIUS en anderen aangewezen, wier korte wederlegging wij bij het gebruik dezer betwiste bron ongaarne mistten. - Ook zouden wij zwarigheid maken, zijn gevoelen aangaande het ontbreken der *statuae* in de kerken, gedurende geheel dit tijdperk, te onderschrijven. Eene plaats uit den 40sten brief van GREGORIUS, o.a. door AUGUSTI, in zijne *Beiträge zur Kunstgeschichte*, I, S. 145, aangehaald, komt ons voor, hun aanwezen reeds in de vierde eeuw tot hooge waarschijnlijkheid te verheffen. - Doch vooral trok de hoogstbelangrijke voorstelling van den grondvorm der Christelijke tempels onze aandacht. Wij zijn den geleerden schrijver dank verschuldigd voor de wijze, waarop hij een denkbeeld in het licht gesteld heeft, dat zich door innerlijke waarschijnlijkheid ten sterkste aanbeveelt. Wij meenen, dat de overeenkomst der Christelijke kerken met de Heidensche Basiliken niet langer kan betwijfeld worden, en

zijn ten volle overtuigd geworden, dat deze afleiding van den ouden kerkbouw verre de voorkeur boven die van de inrigting des Jeruzalemschen tempels verdient. Terwijl wij zijne voorstelling aan de ernstige overweging van allen aanbevelen, die meer dan wij in de studie der kerkelijke architectuur zijn ingedrongen, zij het ons geoorloofd te vragen: of het volstrekt noodzakelijk is, aan te nemen, dat *alle* Christelijke bedehuizen naar dezen grondvorm ingerigt werden? Dat het van *vele*, dat het bepaaldelijk van die der Westersche kerk waarheid is, betwijfelen wij niet. De kerken van St. LAURENTIUS en SANTAAGNES, in de vierde eeuw te *Rome* opgerigt, kunnen daarvan ten bewijze verstrekken. Doch was dit ook in het *Oosten* het geval? Het onwaarschijnlijke der navolging van den Jeruzalemschen tempel in den vorm der kerken geven wij toe. Doch is daarmede ook de invloed van den vorm der Joodsche *Synagogen* op de inrigting der Christelijke bedehuizen ontkend? Het verwonderde ons grootelijks, deze laatste niet meer opzettelijk ter sprake gebragt te zien. Wij werden er opmerkzaam op door A. LENOIR, die in zijn allerbelangrijkst artikel over *l'Architecture Chrétienne de l'occident*, voorkomende in de *Revue Générale de l'Architecture*, I, p. 257 en verv., in de hoofdzaak met den Hoogl. overeenstemt, maar toch ook de opmerking niet terughoudt: ‘les synagogues dûrent avoir une grande influence sur la distribution des temples, déstinés au nouveau culte: allongées dans leurs proportions, contenant a l'intérieur deux étages, dont le plus élevé était consacré aux femmes, cette disposition, qui s'est conservée de nos jours chez les Juifs, fût celle que les chrétiens imitèrent dans leurs premiers édifices religieux’[(1)]. Doch wij kunnen een zoo belangrijk vraagstuk niet met weinige woorden beslissen. Het gezegde moge alleen ten proeve verstrekken van de belangstelling, waarmede wij den arbeid des schrijvers hebben gadegeslagen. Gaarne hadden wij gezien, dat eene beknopte teekening van den platten grond eener basiliek den lezer van het vierde en vijfde hoofdstuk ware ter hulp gekomen. Wij voor ons althans kregen pas eene heldere voorstelling van de inrigting der oude kerkgebouwen, toen eene vriendelijke hand ons *die Basiliken der christl. Kirche*, bepaaldelijk ook die *des christlichen Roms*, had leeren kennen, zoo als die door BUNSEN

(1) Verg. ook de *Dictionnaire de l' Architeeture du moyen âge*, par ST. BERTY. Paris, 1835, in voce.

zijn gerangschikt en verklaard, naar de opgaven der architecten GUTENSOHN en KNAPP. Daarmede de voorstelling van den Hoogl. vergelijkende, vonden wij de laatste gewoonlijk zeer juist en naauwkeurig, schoon wij - hij houde de opmerking ten goede -, bepaaldelijk aangaande den *narthex*, vele vragen op de lippen kregen, die ons door de wijze, waarop hij, bl. 48, zich in weinige woorden aangaande dit duister punt verklaart, nog niet beantwoord zijn.

Doch een blik op den rijken voorraad van bijzonderheden, waar over wij hem nog hebben te hooren, roept ons tot voortgaan. Wij volgen hem al verder bij de beschouwing der heilige *tijden*. Regt schoon is hetgeen in het *elfde* hoofdstuk over het oogpunt in het midden gebragt wordt, waaruit het Evangelie wil, dat bepaalde feestdagen beschouwd zullen worden. Het leven der Christenen moest eene eeuwigdurende feestviering zijn. Niet slechts eenmaal des jaars, maar alle de dagen huns levens moesten zij de geboorte, den dood en de herleving des Heeren gedenken, en de hoofdfeiten van CHRISTUS' verschijning behoorden in den geest der geloovigen zich als gedurig te herhalen. Toen de Christenen gevaar liepen, om, gelijk onder de wet, aan afzonderlijke feestdagen te hooge waarde te hechten, waarschuwde de Apostel PAULUS hen ernstig daartegen, Gal. IV: 9, en bij HIERONYMUS, CHRYSOSTOMUS en anderen vinden wij uitspraken, in gelijken geest gestemd. Eerst later, toen geloof en liefde verkoelden, moest men op bepaalde dagen herdenken, wat niet meer te aller ure leefde in de harten. - Wij gelooven, dat aan deze beschouwing waarheid ten grondslag ligt, doch zouden in bedenking geven, of boven dit hoofdstuk wel te regt het opschrift mag prijken: *der Christenen* denkwijze aangaande heilige tijden? Denkwijze van PAULUS, ja, denkwijze van enkele voortreffelijke mannen des ouden tijds (die overigens ook door dit spiritualisme geen oogenblik van het feestelijk vieren van bepaalde gedenkdagen werden teruggehouden[1]). Maar ook denkwijze van de Christenen uit de Joden, die zoo zeer aan hunne vroegere hooge feestdagen gehecht waren? Ook denkwijze van de bekeerde Heidenen, die zich eene godsdienst zonder feesten naauwelijks voorstellen konden? Liever hadden wij de beschouwingen van dit hoofdstuk ons onder den titel zien medegedeeld: *Het hoogste Evangelische standpunt, waarvan men bij de beschouwing der heilige tijden moet uitgaan*. De ontwikkeling had dan kunnen

(1) Zie b.v. Hand. XX: 16; 1 Cor. V: 8.

aanwijzen, dat er werkelijk *sommigen* zijn geweest, die zich tot deze hoogte verhieven. Voor de bewering intusschen, dat dit standpunt het meest algemeene en oorspronkelijke der eerste Christenen was, gelooven wij, dat de *data* ontbreken. Zelfs het vroegtijdig voorkomen van *dagelijksche, wekelijksche* en sommige *jaarlijksche* tijden van godsdienstoefening schijnt er tegen te pleiten.

Als *dagelijksche* heilige tijden leeren wij hier de morgen- en avondgodsdiensten kennen, waaraan later, bij het meer doordringen eener ascetische rigting, de negende, twaalfde en derde ure voor- of namiddag volgens onze tijdrekening toegevoegd werden. Wat de *wekelijksche* feestdagen betreft, M. houdt den apostolischen oorsprong van den Zondag voor onbewijsbaar en onwaarschijnlijk, dewijl hij met de denkwijze van PAULUS aangaande wettig voorgeschrevene feestdagen streed. Ook wij vinden het eene schoone gedachte, dat geen voorschrift, maar eene natuurlijke behoefte der Christenen hen aanspoorde, om den eersten dag der week aan de opstanding van den Heer te gedenken. Toch zouden wij willen vragen, of de andere Apostelen, in *Judea* arbeidende, daaromtrent wel geheel op het standpunt van den vrijzinnigen PAULUS stonden, en of de Christenen uit de Joden wel zonder apostolisch gezag den Zaturdag met den Zondag eerst vereenigd, later verwisseld zouden hebben? De bijbelsche sporen der zondagsviering hadden wij gaarne meer opzettelijk beoordeeld gezien, en ook had de vraag wel nadere beantwoording verdiend, vanwaar in de eerste helft der tweede eeuw eene zoo algemeene en naar het schijnt geenszins meer nieuwe viering van den Zondag, zoo alle apostolisch gezag hier moet worden buitengesloten? Doch al meende men ook een ander gevoelen, dan dat des schrijvers, te moeten omhelzen, zeker zal men hem met genoegen volgen bij de boeijende voorstelling der gebruiken en plegtigheden, die de zondagsviering der oude Christenen onderscheidde. Na ons nog met een kort woord aan den oorsprong en het karakter der *diës stationarii*, den Woensdag en Vrijdag, en aan de oorspronkelijke vereeniging van den Sabbath met de Zondagsviering herinnerd te hebben, verklaart hij de beteekenis der *vigiliën*. Waarom hier geen enkel woord over het verband der *vigiliën* met het oude Christelijke geloof aan eene spoedige wederkomst van CHRISTUS? (Zie b.v. HIERONYMUS op Mt. XXV: 6.) Genaderd tot de beschouwing der *jaarlijksche* feestdagen, kiest hij boven de chronologische orde, die met de oudste fees-

ten begint, en boven de verdeeling der feestdagen in drie cirkels, den meest natuurlijken leiddraad, dien de loop der herdachte gebeurtenissen zelf aan de hand geeft, en vangt dus met het geboortefeest aan. om met het Pinksterfeest te eindigen, en eerst dan tot de feesten der heiligen over te gaan. Ook bij deze methode bevonden wij, dat er zwarigheden zijn, b.v. dat alzoo het Epiphaniënfeest eerst na het Kersfeest kan behandeld worden, en dat sommige heiligendagen worden losgescheurd van de hoofdfeesten, waarmede zij in den geest der oude kerk zoo naauw vereenigd waren, ja, waarvan zij een deel hunner beteekenis ontleenden, gelijk b.v. de Stephanusdag van het Kersfeest, en de herinnering der onschuldige kinderen van het Epiphaniënfeest. Echter moeten wij toestemmen, dat de afgekeurde methoden door nog grootere bezwaren gedrukt worden, en prijzen het, dat hier een weg is ingeslagen, waardoor aan de ideale beteekenis van den jaarlijkschen feesttijd het meeste regt wedervaart. Met klimmende belangstelling volgden wij den Hoogl., waar hij ons den oorsprong, de viering en de hooge waarde der voornaamste Christelijke feesten in het licht stelt. De reden, dat het Kersfeest eerst in de vierde eeuw gevierd werd, vindt hij daarin, dat het gevoel der behoefte daaraan niet altijd even luide sprak, en dat er ook voor dit feest onder de Israëlitische heilige tijden geen voorteeken bestond, zoo als voor de Christelijke Paasch- en Pinksterviering. Zou de oorzaak niet bovendien daarin gelegen zijn, dat de Oostersche kerk het Epiphaniënfeest mede als feest van JEZUS verschijning in het vleesch heeft gevierd, en er alzoo een dubbelen feestdag van maakte, waardoor men langer een afzonderlijk geboortefeest kon ontberen? - Bij de groote belangrijkheid, die de Paaschstrijd tusschen POLYCARPUS en ANICETUS, POLYCRATES en VICTOR, vooral in onzen tijd heeft gekregen, door het verband, waarin de Tubingsche school dit vraagstuk geplaatst heeft tot de echtheid van het vierde Evangelie, hadden wij gaarne, nevens de naauwkeurige *opgave* van het verschil, eene juiste *beoordeeling* er van in het zestiende hoofdstuk gevonden, al stemmen wij toe, dat het onderwerp niet tot de uitlokkendste behoort. Daarentegen kunnen wij de aanschouwelijke voorstelling der groote feestweek met al hare zeden en gebruiken niet luide genoeg roemen. Bij enkele bladzijden was het ons, als waren wij geheel in het midden der vastende, biddende of juichende scharen overgebragt. Kort, maar voldoende is de beschrijving van het Hemelvaarts- en Pinksterfeest.

Met eene schoone inleiding vangt de schrijver zijn hoofdstuk over de *gedenkdagen der heiligen* aan. ‘De oude Christenen telden onder hunne geestelijke aanverwanten in het hemelsche vaderland sommigen, tot wie zij opzagen met meerderen eerbied en uitstekende dankbaarheid. Dit waren dezulken onder de heiligen van vroeger dagen, die onder de leiding des Heeren op eene uitnemende wijze hadden medegewerkt tot uitbreiding van het Koningrijk Gods, en waarvan velen hunne liefde tot JEZUS hadden bezegeld met eenen vrijwilligen dood. De martelaren waren de triomferende leden der kerk van CHRISTUS, en hunne nog strijdvoerende broeders en zusters op aarde konden het gevoel hunner geestelijke gemeenschap met de overwinnaars niet verloochenen. Dit gevoel drong hen, om de namen der verhoogde bloedgetuigen in gedurig vernieuwd aandenken te houden, en als men dit gemeenschappelijk wenschte te doen, en dus ook op bepaalde tijden, koos men daartoe met voorliefde de dagen, waarop zij de aarde verlaten hadden. Men noemde de sterfdagen der martelaren gewoonlijk hunne *geboortedagen*, en men zou daarbij denken - aan den dag, waarop een martelaar werd geboren van de aarde voor den hemel, van den arbeid voor de rust, van de verzoekingen tot den vrede, van de smart tot de vreugde, geene vergankelijke vreugde, maar duurzame en eeuwige.’ Zie, zulke plaatsen deelen wij gaarne mede. De beschaafde Roomschgezinde - behoeven wij te zeggen, dat we het boek van Prof. M. ook in handen van dezen wenschen? - kan er uit zien, dat het ook in de Protestantsche kerk niet ontbreekt aan hen, die een' open' zin hebben voor het schoone en goede, dat aan de vereering der heiligen ten grondslage ligt, en die, waar zij het misbruik betreuren, echter aan het beginsel, waaruit het aandenken aan de zegepralende kerk in de strijdende voorsproot, regt doen wedervaren. En de Protestant, die zoo vaak vergeet op de ‘wolke van getuigen’ te zien, waaraan *Rome* eene al te hooge eere gewijd heeft, kan er door opgewekt worden, om den schrijver met ingenomenheid te volgen, waar hij ons zoo beknopt en naauwkeurig van den Allerheiligendag, van de onschuldige kinderen en het Stephanusfeest, van de Petrus- en Paulusdagen, van het feest des zetels van PETRUS, der Maccabeën en des Doopers verhaalt. Hij zal het leeren opmerken, wat rijke poëzij en wat diepe symboliek er, hier in de inrigting, dáár in de tijdsbepaling dier verschillende dagen valt op te merken. En al kon hij het den schrijver slechts ten

halve vergeven, dat hij, die ons zoo veel schonk ons geen enkelen blik op de feesten van MARIA, van JOHANNES den Evangelist en den Aartsengel MICHAËL liet slaan, waarvan wij toch reeds de kiemen aan het einde *dezer* periode ontdekken; hij zal het hem ten goede houden, dat hij liever tot de behandeling van het volgende tijdvak heeft bewaard, wat dáár beter te zamen wordt gevoegd. Wij voor ons althans keuren het goed, dat M. bij zoo grooten overvloed van stof alles heeft afgesneden, wat niet noodzakelijk tot het grondgebied zijns onderzoeks behoorde. Dezelfde reden, waarom hij de genoemde feesten onvermeld liet, heeft hem waarschijnlijk bewogen, om ook het feest van JEZUS' *verheerlijking op den berg* met stilzwijgen voorbij te gaan. Of keurde hij de gronden, waarop o.a. RHEINWALD, S. 236, dit feest nog binnen het eerste tijdperk laat ontstaan, welligt te zwak? Wij zouden hem alsdan niet durven tegenspreken. - Slechts met één woord vermelden wij de beknopte behandeling der *plaatselijke gedenk, vast-* en *boetedagen* (b.v. kerkwijdingen, ordening van bisschoppen, gedachtenisviering van reddingen of afsmeeking van gevaren), in het *twintigste* hoofdstuk, daar wij ons spoeden tot de *handelingen der openbare eeredienst*, die in de *derde* afdeeling ter sprake komen.

De lezer verwacht reeds hier bekend gemaakt te zullen worden met de oude vormen van eeredienst, doop, avondmaal, enz., en hij wordt in dat uitzigt niet teleurgesteld. M. vangt aan met een' blik op de Christelijke godsdienstoefening in haren oorspronkelijken toestand en aanvankelijke ontwikkeling, gedurende de twee eerste eeuwen. Na eene korte schets van de verhouding, waarin de Heer zelf zich plaatste tot de Mozaïsche Godsvereering, wijst hij aan, hoe JEZUS met diepe wijsheid geene strenge bepalingen, maar slechts eenvoudige beginselen voor den cultus verordende, en maakt vooral op de onderscheiding tusschen *missa fidelium* en *catechumenorum* als eenen der oudste grondvormen in de gemeenschappelijke godsdienst opmerkzaam. Dan slaat hij de verschillende handelingen van den cultus en hare geschiedenis gade, en bepaalt ons bij het *gezang*, de *voorlezing* der heilige schriften, de *homilie* en het *gebed* der gemeente. Hij beschrijft (in tegenspraak met NEANDER, die het Christelijk kerkgezang alleen van het Mozaïsme afleidt) de behoefte aan het gemeenschappelijk lied als eigenaardige vrucht van de hartverheffende kracht des Evangelies, en deelt ons aangaande de liederen, die, en de wijze, waarop zij gezongen werden, hoogstbelangrijke bijzonderheden

mede. Zonder eenig bedenken rangschikken wij het hoofdstuk over de kerkmuzijk onder die, waarin zich de schrijver, geheel onafhankelijk van zijne voorgangers, een eigen pad gebaand en het geliefkoosde vak zijner akademische onderzoekingen met nieuwen lust ter hand heeft genomen. Aan nieuwe opmerkingen ontbreekt het niet. Zoo houdt de schrijver het berigt van ISIDORUS *Hispalensis*, aangaande den *modicus flexus vocis*, waardoor het psalmgezang der oude kerk recitativè werd aan geheven, voor hoogst onnaauwkeurig. Indien het - wij wagen het niet partij te kiezen - waarheid is, wat ons na het lezen van MENSINGA's *Diorismen over Kerkgezang en Kerkmuzijk*(1) hoogst aannemelijk werd, dat het recitatief kerkgezang eene navolging was van de zangerige declamatie der ouden, dan is echter de genoemde wijze van zingen niet slechts te *Alexandrië* onder den gestrengen ATHANASIUS de meest gewone, maar de oudste en meest algemeene in geheel de kerk geweest, en de door M. bestredene meening zou nieuwen steun ontvangen. Doch er zijn aangaande de muzijk bij de oude Heidensche en Joodsche godsdienst nog zoo vele vragen te doen, dat hij met wijsheid vermeed, zich over hare verhouding tot de Christelijke al te stellig te verklaren. Ten proeve van het rijke détail in dit hoofdstuk en tevens ten bewijze, dat het niet altijd ‘heilige zanglust’ was, waarvan de oude Christenen blaakten, nemen wij de interessante mededeeling over, dat ARIUS, ter verspreiding van zijne gevoelens, kleine molenaars, schippers en bakkersliederen opstelde, en dat PAULUS van *Samosate*, nederiger gedachtenis, op den grooten Paaschdag in het midden der gemeente door de vrouwen zekere psalmen tot zijnen eigenen lof liet aanheffen. De *voorlezing der H. Schriften* wordt van het gebruik in de Joodsche Synagoge afgeleid; en alles is bijeenverzameld, wat aangaande den toon, waarop, de orde, waarin, de personen, door wie dit geschiedde, met eenige zekerheid kan worden vastgesteld. Aangaande de oudste *Homiliën* vond M. hier en daar belangrijken voorarbeid in PANIËL's *Geschichte der christlichen Beredsamkeit*, zonder dat hij hem echter slaafsch is gevolgd: getuige zijn zelfstandig oordeel over de eenvoudigheid der oudste Homileten, bl. 268. Den inhoud en vorm der homiliën doet hij ons naauwkeurig kennen, en terwijl wij ons met moeite weerhouden, om het berigt aangaande de Egyptische monniken en hunne

(1) *Gids*, Mengelwerk, 1845, § 9.

veelbeteekenende houding bij de openbare godsdienst, bl. 279 medegedeeld, over te nemen, misten wij ongaarne de schoone plaats uit CHRYSOSTOMUS, waar hij zich over het handgeklap bij zijne prediking beklaagt, en daardoor nieuw handgeklap uitlokt. Zij is, in der tijd, voor ons publiek overgebragt in de aanteekeningen van den Hoogl. V.D. HOEVEN op zijnen *Joh. Chrysostomus*. - Bij het onderzoek naar *het gebed* in de oude kerk, komen bepaaldelijk die gebeden in aanmerking, welke tot het eerste deel van de godsdienst behoorden, de voorbidding namelijk voor de Catechumenen, Energumenen en Poenitenten: de behandeling van de gebeden bij de *mis der geloovigen* wordt tot de beschouwing van het Avondmaal uitgesteld. Uit de *Constitutiones Apostolicae* en CHRYSOSTOMUS hooren wij ons hier schoone proeven van den geest en de strekking dezer gebeden mededeelen.

Met groote zorg en liefde is *het Heilig Avondmaal* bewerkt, hoofdst. 26-31, en de voorstelling der Avondmaalsviering in haar geheel behoort geenszins tot de minste plaatsen uit het boek. Zullen wij er den schrijver hard over vallen, dat ook hij in de opgave van het verband tusschen Avondmaal en liefdemaaltijden niet geheel van de onbestemde voorstelling vrij is, die bij zoo velen aangaande dit ingewikkeld onderwerp wordt gevonden? Hoogst onbillijk zou het zijn, van een' auteur, die een geheel veld van wetenschap afwandelt, op elk bijzonder punt dezelfde oorspronkelijkheid en volledigheid te eischen, die men van den bearbeider eener monographie over een enkel betwist vraagstuk te regt verwachten mag. Bovendien zag de belangrijke verhandeling van v. HENGEL over dit probleem eerst na dit deel van het kerkelijke leven het licht. Heeft zij op M. denzelfden overtuigenden indruk gemaakt als op ons, hij zal dan in eene volgende uitgave (die wij niet slechts voor zijne eer, maar ook voor die des publieks wenschelijk achten) bezwaarlijk meer schrijven, dat de gedachtenis van den dood des Heeren ‘óf in den aanvang, óf aan het einde der liefdemaaltijden plaats had.’ Wij gelooven ook, dat de oorspronkelijke inrigting der Agapen niet slechts uit de apostolische eeuw, maar, nog hooger, uit een woord des Heeren moet worden afgeleid: ‘wanneer gij een maaltijd zult houden, zoo noodt armen, verminkten, kreupelen en blinden,’ Luc. XIV: 13, en hadden zeker gewacht, in het 27ste hoofdst., het spoor van de vroegtijdige viering en oorspronkelijke zuiverheid dezer maaltijden vermeld te vinden, dat wij hoogst waarschijnlijk bij PLINIUS

aantreffen, L.X *ad Trajan.*, ep. 96. Doch waartoe andere kleinigheden genoemd, die wij onder het lezen opteekenden? Liever roemen wij den belangrijken inhoud naast den aangenamen vorm der beschrijving van den maaltijd des N.V., waarin wij ons niet herinneren, dat iets is voorbijgezien, en waarvan wij zoo gemakkelijk gevoelen, dat zij den schrijver tot hooggestemde lofspraak op de mis der geloovigen vervoeren kon.

Van haar gaat hij over tot *den doop*. De vraag, of de doop van JOHANNES toen al of niet oorspronkelijk was, laat hij in het midden; den Christelijken doop beschouwt hij als teeken en zinnebeeld der wedergeboorte, en de instelling van den kinderdoop door de Apostelen houdt hij voor onbewijsbaar, ja, laat de oudste getuigenis voor deze laatste plegtigheid, die van IRENAEUS, niet gelden. Van het uitstel des doops in de Oostersche kerk geeft hij belangrijke proeven en afdoende redenen, en deelt de tweederlei beschouwingswijzen aangaande den doop der ketters in de kerk naauwkeurig mede. Na het noodige over de tijden en plaatsen der doopsbediening gezegd te hebben, beschrijft hij haar zelve met al de plegtigheden, die haar voorafgingen en volgden. De afzwering, de zalving, de wijding des doopwaters, de aflegging der kleederen, de handoplegging, de versiering der gedoopten met witte kleederen en brandende kaarsen - dit en zoo veel meer wordt met fiksche trekken geteekend. In plaats van regtmatige lofspraak, die door gedurige herhaling eentoonig zou worden, ontboezemen wij liever de bescheidene vragen: of de sporen van Exorcisme bij den doop, die wij na de tweede helft der derde eeuw aantreffen, benevens de ziekendoop bij besprenging (reeds door CYPRIANUS verdedigd) en het al of niet gebruiken eener bepaalde doopformule bij de oude Christenen, geene meer opzettelijke aanwijzing hadden verdiend? Het gezegde over den kinderdoop zou nog veel in kracht hebben gewonnen, zoo de bijbelsche sporen daarvan, Hand. XVI: 33; 1 Cor. I: 16, meer opzettelijk waren ter sprake gebragt. Daarentegen achten wij de wijze, waarop de Hoogl. de zalving *na* den doop verklaart, hoogst aannemelijk. Maar kunnen de doopgetuigen niet in navolging van de getuigen bij de Joodsche besnijdenis zijn aangesteld? En waarom mogten wij niets van de *voetwassching* hooren, die toch door sommigen in de eerste eeuwen als sacrament werd beschouwd?

De overgang van den doop tot de *kerkelijke zeden* kan ons niet moeijelijk zijn. De eerste was de inwijding tot, de ande-

ren waren uitdrukking van het nieuwe leven, dat men in de gemeenschap aan CHRISTUS moest leiden. Inderdaad, zoo ergens de herscheppende kracht van het Christendom te voorschijn trad, het was op dit grondgebied. In zijn huis vertoont zich de mensch zoo als hij is, en eerst wanneer eene godsdienst niet slechts nieuwe vormen van eeredienst in het leven roept, maar ook alle betrekkingen van het maatschappelijke leven verhoogt en heiligt voldoet zij aan hare bestemming, om licht en zout der aarde te wezen. Is er geene zijde van ons aanzijn, die niet door dat licht moet worden beschenen; wij weten toch ook, dat de stralen, die reeds in de kerk en in het hart haren glans openbaren, dikwijls het laatst in woning en werkplaatsen doordringen. Daar blijft de mensch het langst aan oude en zondige gewoonten verslaafd; daar geeft dikwijls de geest der eeuw zijne wetten, strijdig als zij zijn met de volmaakte wet der vrijheid; - voorwaar, elke verandering, die het Evangelie op *dit* grondgebied te voorschijn riep, herinnert ons aan de gelijkenis van het zuurdeessem, dat de mate meels tot in hare verst verwijderde deelen doortrekt. Zou de schr. van deze *geschiedenis des kerkelijken levens* dus in waarheid toonen, wat het ‘CHRISTUS leeft in mij’ beteekent, hij mogt zich ook aan de behandeling van dit onderwerp niet onttrekken. Zonder over de gepastheid van den naam *kerkelijke* zeden te willen twisten, vermelden wij slechts met korte woorden, wat ons hier wordt aangeboden. Aanvangende van de Christelijke *trouwplegtigheden*, spreekt hij vervolgens van de *huisselijke godsdienstoefeningen* der geloovigen, wier onderhouding het echtelijk leven heiligen moest. Dan doet hij ons de geschiedenis der *bedevaarten* gadeslaan, de godsdienstige *reizen*, waardoor het huisselijk verkeer van de leden des Christelijken gezins somwijlen werd afgebroken, om te eindigen met de voorstelling van de gebruiken der Evangeliebelijders, ten aanzien van hen, die door den *dood* aan hunnen kring waren ontrukt. Wij meenen, dat ieder met ons deze volgorde hoogst natuurlijk en eenvoudig zal vinden.

In het *eerste hoofdstuk* van dit gedeelte wijst M. aan, hoe het Christendom de regten der vrouw heeft hersteld, en aan het huwelijk eene hoogere beteekenis heeft gegeven. De diep-Christelijke opvatting van den echt door PAULUS, als symbool van de naauwe vereeniging tusschen CHRISTUS en de gemeente, had hier, gelooven wij, nog meer in het licht moeten gesteld worden, als oorzaak der hoogere wijding van het huwelijk bij

de Christenbelijders. - Dan beschrijft hij, door wat gebruiken en plegtigheden de voltrekking des huwelijks werd voorafgegaan, vergezeld en gevolgd, terwijl alles besloten wordt met de aanwijzing van het verschil van gevoelen aangaande de geoorloofdheid eener tweede echtverbindtenis, dat zich reeds vroeg openbaarde. Bij de opgave der personen, met wie men voor de huwelijksvoltrekking te rade ging, zochten wij te vergeefs naar de *Diakonessen*, van welke toch TERTULLIANUS, *de Monog.*, c. 11, uitdrukkelijk spreekt.

Het *tweede hoofdstuk* handelt over de *godsdienstoefeningen*, het *kruisteeken*, het *monogram* en de *Christelijke symbolen in het huisselijk leven;* onder de laatsten komen vooral *de goede herder, de duif, de visch, het schip, het anker* en *de lier* in aanmerking. Waarom geen woord over de symbolen, die de Christenen, in onderscheiding van de Heidenen, *vermeden?* Zoo als wij die uit AUGUSTI's *Beiträge*, I, S. 125, leerden kennen, had ook hunne opgave geene onbelangrijke karakteristiek van den Christelijken geest helpen geven. - Ten *derde* roept de schrijver ons, om de eerste Christenen te vergezellen op hunne togten naar die oorden, welke aan de hoofdfeiten van het leven des Heeren op aarde herinnerden. Zelf ingenomen met het echt menschelijk gevoel, waaruit de behoefte voortsproot, om zich daarhenen te begeven, is hij ver verwijderd van de meening, dat de bedevaartsreizen slechts vruchten van een berispelijk bijgeloof zouden wezen. Hij maakt ons met de personen en gemoedsgesteldheid der oudste pelgrims naar *Palestina* bekend, en deelt mede, hoe de kerkvaders der vierde en vijfde eeuw het bijgeloof bestreden, dat maar al te spoedig aan deze togten eene zekere verdienstelijkheid toekende. Wij moeten hem te meer voor dit hoofdstuk danken, daar het door sommige Archaeologen, b.v. RHEINWALD, niet behandeld is, en inderdaad hoogst belangrijke bijdragen tot kennis der kerkelijke zeden bevat. Zoo is het ook met hetgeen ons in het vierde tot zesde hoofdstuk over de Christelijke uitvaart en de haar voorafgaande zorgen voor de dooden, de Christelijke begraafplaatsen met hare schilderwerken en inscriptiën, eindelijk over de nagedachtenis der dooden wordt medegedeeld. Niet slechts is hier herhaald, en in een' uitlokkenden vorm gegoten, wat reeds door anderen gezegd is; niet slechts is er meermalen aan de kritiek en exegese der bronnen kennelijke zorg besteed, maar ook heeft de Hoogleeraar de Archaeologie in dit opzigt met verschillende bijdragen verrijkt, vruchten van eigen anti-

quarisch onderzoek. Enkele graflampen en afbeeldingen van zerken, in het Leidsche Museum van oudheden voorhanden en hem door den Heer LEEMANS ter bezigtiging geschonken, bieden hier bevestiging, daar wijziging aan van het heerschend gevoelen aangaande vorm en inrigting dezer voorwerpen bij de oude kerk. Wij kunnen niet alles opnoemen, wat hier den mannen van het vak nieuw of opmerkenswaardig zal voorkomen; doch hebben sympathie genoeg voor de studie des schrijvers, om te gevoelen, hoe warm en blij bij elken nieuwen vond zijn hart moet hebben geslagen. Hij is hier geheel op zijn terrein, en beschouwt de overblijfselen der Christelijke oudheid met een' blik, door de liefde gescherpt. Eene plaat, met bijgevoegde verklaring, waarbij de conjectuur over N°. XII ons hoogst gelukkig voorkwam, stelt ons zijnen rijken vond aanschouwelijk voor. - Zoo wij bij de verzekering onzer ingenomenheid ook met dit hoofdstuk nog enkele bedenkingen voegen, dan vertrouwen wij, dat de Hoogl., die aan niets anders toeschrijven zal, dan aan den wensch, dat zijn arbeid zoo volkomen mogelijk zij. Het kwam ons voor, dat 1°. nog had moeten vermeld worden de schoone gewoonte der moeders, om zelve hare kinderen den Heer te wijden, en, in onderscheiding van menig bijgeloovig Heidensch gebruik, daarbij de hand op den Bijbel te leggen. O.a. spreekt daarvan GREG. NAZ. in *carmine de rebus suis*, vs. 440, en THEODORETUS, *Opera*, III, p. 1215. 2°. Misten wij ongaarne de mededeeling van de zorg, die de Christenen voor vreemden en slaven droegen. De lofspraak van JULIANUS op hen, uit hoofde van de eerste, door M. zelven medegedeeld, had ons te meer doen verlangen, daarvan iets naders te hooren. 3°. Hadden wij, bij de behandeling der Christelijke kunst, gaarne iets uitvoerigers over de beeldtenissen van CHRISTUS gevonden, die toch in en na de tweede helft der vierde eeuw meermalen voorkwamen. Ook over den *nimbus*, die toch stellig reeds aan de vijfde en zesde eeuw behoort, zochten wij hier vruchteloos eenige opheldering. 4° Eindelijk kwam het ons vooral wenschelijk voor, dat er somwijlen nog scherper onderscheiding van de Christelijke zeden en gebruiken bij de *verschillende* volken gemaakt ware. Hier toch is naast den invloed van den Christelijken geest, die aan allen bedeeld was, de kracht van nationaliteit en klimaat minder dan elders te miskennen. Zoo iemand ons de bedenking maakte, of niet hier en daar iets wat louter locaal, bijna zeiden we exceptioneel gebruik was, onder de *algemeene* Christelijke

zeden van dit tijdperk was gerangschikt, wij zouden hem niet op alle punten durven weêrspreken. Liever dan onze opmerking met proeven te staven, bevelen wij de zaak zelve aan de aandacht des Hoogleeraars, die meer bevoegd is dan wij, om bij elke bijzonderheid over haar *algemeen* Christelijk karakter te beslissen, en zeker niet blind zal zijn voor de zwakke zijde van zijn' arbeid.

Terwijl wij aan het einde van ons overzigt staan, gevoelen wij bij vernieuwing, hoe moeijelijk het is, een werk als dit goed te beoordeelen. Wij hadden ons die taak gemakkelijker kunnen maken, en tevens der historische wetenschap betere diensten bewijzen, wanneer wij, met terzijdestelling van al het overige, een of twee punten, die hier behandeld zijn, van alle zijden hadden gewikt en gewogen. Zoo wij het nalieten, het was evenmin uit gebrek aan belangstelling in het onderwerp van elk afzonderlijk hoofdstuk, als uit vrees, dat het geschrift, waarvan wij spreken, dien scherperen toets niet zou kunnen doorstaan. Het was veeleer uit de overtuiging, dat zulk eene handelwijze onbillijk jegens de lezers van dit Tijdschrift zou worden, die regt op een *overzigt* dezer geschiedenis hadden, en alleen langs dien weg den schat konden leeren kennen, die hun in dit werk is aangeboden. Voor de zaak der wetenschap zelve wenschen wij den Hoogleeraar van harte eene meer uitvoerige beoordeeling toe, dan wij hem hier konden wijden. Hij zal die voorzeker later vinden, zij het ook niet in eenig vaderlandsch tijdschrift, dat slechts bij het werk in zijn geheel blijft stilstaan, dan toch van hen, die eene of andere bijzonderheid der oude kerkelijke maatschappij, eeredienst en zeden opzettelijk bearbeiden, en dan ook wat hij geleverd heeft nog juister bezien zullen, dan wij bij magte waren. Wij voor ons namen slechts de moeite, om met geringe hulpbronnen voorzien, te lezen, de pen in de hand; te toonen, dat onze lofspraak niet partijdig of ongemotiveerd was, en enkele opmerkingen in het midden te brengen, vaak ingerigt, gelijk AUGUSTINUS van de kerkelijke bepalingen der triniteit zegt: *non ut aliquid diceretur, sed ne taceretur*. Bij het besluit van het tweede deel hebben wij, gelijk gezegd is, zoo weinig iets terug te nemen van hetgeen ter aanprijzing van het eerste moest dienen, dat wij integendeel zonder bedenking aan dit tweede de voorkeur en aan den schrijver de getuigenis geven, dat hij ‘den besten wijn voor het laatst bewaard heeft.’ Niet slechts is de stof hier belangrijker, maar

ook de hand, die ze bearbeidde, toont meer vastheid, juistheid en kracht. De litteratuur is rijk en welgekozen: ook de oudere en latere monographiën zijn zorgvuldig gebruikt, en in den *Thesaurus Commentationum Selectarum illustrandis Antiquitatibus Christianis inservientium*, waarvan het eerste Deel, door M.J.E. VOLLBEDING uitgegeven, in 1846 te *Leipzig* verscheen, vonden wij er, bij vergelijking van enkele hoofdstukken, slechts betrekkelijk weinigen, die den schrijver vreemd zijn gebleven. Het Christelijk standpunt, waarop hij zich bij den aanvang van zijn onderzoek had geplaatst, heeft hij tot aan het einde toe niet verlaten, en ook de Aesthetiek heeft geene rede van klagen, dat hare vleugelen door de historische kritiek zouden zijn verlamd. Door al wat louter philologisch of kritisch was naar de noten te verwijzen, heeft de auteur de frischheid en den gloed der voorstelling ook hier op eene gelukkige wijze bewaard. Hij ontvange dan onzen broederlijken gelukwensch met de voltooijing van het eerste gedeelte van zijnen veelomvattenden arbeid. Moge het hem gebeuren, ook de geschiedschrijver van het kerkelijke leven der middeleeuwen te worden, de moeijelijkheden, die hij te overwinnen had, zouden wel nog grooter, maar ook zijne aanspraak op de dankbaarheid van ons Christelijk publiek zou nog regtmatiger zijn!

v.O.

Het leven en de regering van z.m. willem I, Koning der Nederlanden, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz., door *G. Engelberts Gerrits*.

Met vier Staalplaten, xx en 391 blz. in 8°. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1845. Nieuwste geschiedenissen van nederland in jaarlijksche overzigten, (ook van Europa's toestand), door *A.L. Lastdrager*. Deel I-V: VIII en 368; VIII en 388; XII, 323 en 79; VIII, 375 en 64; VIII, 330 en 78 blz. in 8°. Met Platen en Kaarten. Amsterdam, G.J.A. Beijerinck, 1839-1844. Belegering en verdediging des kasteels van antwerpen, door *A.J. Lastdrager*. X, 270 en 80 blz. in 8°. Met Platen en Kaarten. Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck, 1846. België sedert de omwenteling in 1830. Naar het Hoogduitsch van *Ignaz Kuranda*. II Deelen: XII en 226; VI en 226 blz. in 8°. Met Platen. Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink, 1846.

Onder de *popular fallacies*, die zóó lang en zóó dikwerf voor goede munt zijn uitgegeven en aangenomen, dat men ze niet dan ten koste eener schijnbare paradoxie mag tegenspreken, behoort ook de stelling, dat de historie van een tijdperk slechts door het nageslacht mag beschreven worden; dat de geschiedschrijver alleen helder ziet in de verte, alleen vasten grond vindt op bouwvallen en graven.

Die stelling was in vroegere dagen welligt verdedigbaar. Zij dagteekent uit eenen tijd, toen het vaak even ongeraden als moeijelijk was, met onpartijdigheid de geschiedenis van den dag te schrijven: toen alleen over het verledene eene vrijmoedige en onafhankelijke oordeelvelling vrijstond; toen staatszaken tevens staatsgeheimen waren, welke de tijd slechts langzaam en allengs voor den oningewijde ontsluijerde. Maar in onze dagen, nu de geschiedschrijver, met hoe veel gestrengheid hij de daden van hooggeplaatste personen gispe, altijd nog wel

beneden den toon zal blijven, dagelijks door de journalistiek aangeslagen; in onze dagen, nu de geheime briefwisselingen der Europesche kabinetten vaak na weinige weken in de vergaderzalen der volksvertegenwoordigers nedergelegd, en door de dagbladen aan eene onbeperkte openbaarheid worden blootgegeven, is zij onhoudbaar.

Maar die stelling dagteekent daarenboven uit een' tijd, toen de historische kritiek nog het bewijs niet geleverd had, hoe moeijelijk het is, ook de geschiedenis van een vroeger tijdperk uit een juist en onzijdig oogpunt te beschouwen. In denzelfden tijd toch, waarin eene vaak overdrevene verdenking van onkunde en partijdigheid op dengene rustte, die de geschiedenis van zijn' eigen' tijd wilde schrijven, was men slechts te goedgelooviger omtrent hetgeen een ander goedvond van vroegere dagen te vermelden, alsof het een voldoende waarborg was voor onafhankelijkheid, dat men door eigenbelang noch vreesachtigheid belemmerd werd, en het genoegzame zekerheid opleverde voor ijverig en scherpzinnig onderzoek der bronnen, dat geen oogenblikkelijk staatsbelang den toegang daartoe verbood.

Sinds echter de kritiek zoo menige zuil aan het wankelen gebragt heeft dien men voor de eeuwigheid bevestigd waande, zoo menige stralenkroon heeft doen verbleeken aan wier glans zich een vroeger geslacht blind staarde, zoo menige overtuiging geschokt heeft die men onomstootelijk waande, zoo menige dijk heeft ondergraven waarmede men de zee des twijfels voor goed geweerd achtte, heeft zich dat onbepaald vertrouwen op het oordeel der nakomelingschap eenigzins gewijzigd, en tevens het wantrouwen jegens de uitspraken van den tijdgenoot eenigzins gematigd.

De ondervinding heeft ons nu geleerd, hoe veel er altijd aan de zaakkennis, hoe veel aan de onpartijdigheid, ook van den uitstekendsten geschiedschrijver blijft ontbreken; zij heeft getoond, dat op het veld der geschiedenis, even als elders, de wetenschap wel naar waarheid zoekt, maar ze slechts langzaam, slechts bij gedeelten, in volle zuiverheid vindt; dat hier, als overal, de menschelijke geest onophoudelijk voorwaarts streeft op eene baan, die nimmer is afgeloopen. Maar zij heeft ons daardoor tevens doen zien, dat ook de beschouwingen van den tijdgenoot een deel uitmaken van dien keten des onderzoeks, waarvan ook het uitmuntendste geschiedwerk des nakomelings slechts eene schakel is. Als letterkundig voortbrengsel moge het werk des geschiedschrijvers op onvergankelijkheid aanspraak maken,

als wetenschappelijk voortbrengsel kan het nimmer meer dan eene tijdelijke waarde hebben. Al droogen eindelijk de nieuwe bronnen op, die thans nog zoo mildelijk vloeijen; al put zich de mijn uit, nu eerst even ontgonnen: wie zal de grenzen bepalen der ontdekkingen, welke den menschelijken geest op zijn eigen gebied nog verbeiden? En zoo lang toch de mensch de geheimen, die hij in zijne eigene natuur vindt, niet alle ontraadseld heeft, zoo lang blijft het oordeel, dat hij over de lotgevallen en daden van vroegere geslachten te vellen heeft, voor eindelooze wijziging en zuivering vatbaar; zoo lang is het vonnis der geschiedenis nooit onherroepelijk gestreken.

De bevoegdheid der gelijktijdige geschiedschrijving is dus van geenen anderen aard dan die der geschiedenis in het algemeen. En wat hare belangrijkheid betreft, wie zal niet gereedelijk toegeven, dat, zoo het voor elk, die den toestand van het oogenblik beoordeelen wil, noodzakelijk is, niet onkundig te zijn aan de feiten en gebeurtenissen, welke in den loop des tijds den tegenwoordigen stand der zaken hebben bepaald en voorbereid, die noodzakelijkheid te dringender wordt, naarmate die feiten ons nader liggen, en alzoo in een meer onmiddellijk en onafscheidelijk verband met het tegenwoordige staan.

Wij mogen ons niet ontveinzen, dat die behoefte, wat de geschiedenis van ons Vaderland belangt, tot nog toe weinig bevrediging vindt. Staat reeds onze journalistiek op een laag standpunt, het ontbreekt ons bijna geheel aan die soort van maandelijksche of driemaandelijksche tijdschriften, welke, de gebeurtenissen van den dag van een breeder standpunt en met ruimer blik overziende dan het vlugtige dagblad vermag, in andere landen eene aaneengeschakelde geschiedenis van den dag leveren. En ook aan boekwerken, welke de geschiedenis van ons rijk sinds de herkrijging onzer onafhankelijkheid in haren geheelen en veelzijdigen omvang behandelen, hebben wij een bijna volslagen gebrek.

Het Handboek van den Heer GROEN VAN PRINSTERER, dat de geschiedenis dezer landen tot op den troonsafstand van WILLEM den Eersten voortzet, maakt hier eene eervolle uitzondering. Maar de Redactie van dit Tijdschrift heeft de beoordeeling van dat uitstekend werk, voor welks ongewone verdienste wij misschien een te onpartijdiger oog hebben, naarmate onze overtuigingen en beginselen meer van die des beroemden schrijvers verschillen, wijsselijk aan bekwamer handen dan de onze toevertrouwd.

Ook de Heeren LASTDRAGER en ENGELBERTS GERRITS intusschen, hebben eene poging gedaan, in de bestaande behoefte te voorzien. Wat wij gezegd hebben, bewijst genoegzaam, dat wij de poging op zich zelve toejuichen. Voor het geslacht, dat, tijdens onze vereeniging met *België* en gedurende de eerste jaren welke op de gewelddadige afscheuring volgden, nog aan den gang der politieke zaken geheel vreemd was, of althans nog niet genoegzaam gevormd om die te beoordeelen - en het aantal der zoodanigen, aanzienlijk als het reeds is, groeit natuurlijk met ieder jaar aan - is dat tijdperk als het ware een gesloten boek. De lezing, of zelfs maar de doorbladering, der velerlei dagbladen en vlugschriften van die dagen vereischt eene studie, waartoe het de meesten aan gelegenheid ontbreekt, en de enkele werken van breederen omvang zijn zoo zeer onder den onmiddellijken invloed van de hartstogtelijke spanning des oogenbliks geschreven, dat zij de behoefte aan eene doorwerkte en bezadigde behandeling van het gewigtige tijdvak slechts te sterker doen gevoelen. Op de vraag echter of de geschriften dier beide Heeren de behoefte bevredigen, moeten wij een ontkennend antwoord geven.

De vijf deelen der *Nieuwste geschiedenissen van Nederland* van den Heer LASTDRAGER, waarvan de *Geschiedenis der belegering en verdediging van het kasteel van Antwerpen* eigenlijk het zesde deel uitmaakt, sluiten zelve zich weder in chronologische orde aan een vroeger werk van denzelfden schrijver - *Proeve eener Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1815-1830, - aan. Hoe nederig de titel van dit laatste werk gekozen zij, de lezer der beide lijvige boekdeelen zal het ons toegeven, dat hij nog meer belooft dan het werk zelve geeft. Meer toch dan eene verzameling van bouwstoffen is het niet. Het ontbreekt den Heer LASTDRAGER aan alle die eigenschappen, welke op den naam van geschiedschrijver regt geven: zelfs schijnt hij de eischen van het vak naauwelijks te bevroeden. Zijne *Proeve* moge in zooverre eene aaneengeschakeld verhaal heeten, dat de volzinnen zich in eene zekere geleidelijke orde volgen: van eenheid of zelfs van aaneenschakeling van voorstelling is geen spoor; van ordening en rangschikking nog minder. Geen anderen leiddraad volgende dan de willekeurige splitsing, door de jaarlijksche zittingen der Staten-Generaal aan de hand gegeven, wordt telkens in het eene hoofdstuk een dor verslag van den loop der zitting, met opgave der jaarlijksche begrootingen, der verschillende wetsontwerpen en dier af-

loop, en hier en daar van de adviezen der bijzondere leden geleverd, terwijl in een ander hoofdstuk de voornaamste gebeurtenissen, tijdens eene of meer dier zittingen voorgevallen, in willekeurige wanorde achter elkander geplaatst worden. De stijl is van geen beter allooi dan die der dagbladen, waaruit het werk geput is. Wij willen het strenge oordeel verzachten, door te erkennen, dat de Heer LASTDRAGER, schoon als geschiedschrijver verre beneden het middelmatige, als ijverig opteekenaar en verzamelaar zijne verdiensten heeft; en in zooverre juichen wij gaarne zijne onderneming toe, om, zonder een eigenlijk geschiedverhaal te schrijven, de voornaamste gebeurtenissen, in dagbladen en elders verspreid, jaarlijks bijeen te verzamelen, en alzoo een werk te leveren, waarvan men zich met vrucht kan bedienen, wanneer men zich een vergeten punt in het geheugen wenscht te roepen of eene onvolledige herinnering verlangt te preciseren. Zulk eene onderneming zijn de *Nieuwste Geschiedenissen*, het werk dat wij hier aankondigen.

Toch schijnen de pogingen van den Heer LASTDRAGER tot nog geen zeer gelukkigen uitslag gehad te hebben. Het eerste deel, in 1839 verschenen, behandelt, aanvangende met het oogenblik van den Belgischen opstand, de jaren 1830-1831. Het ware, dunkt ons, zaak geweest, de volgende deelen zoo spoedig mogelijk na elkander in het licht te zenden: de ware nuttigheid toch van dergelijke seriën begint eerst, wanneer zij tot op het tegenwoordig oogenblik bijgehouden zijn. En toch zijn wij nu eerst tot het einde van 1835 gebragt, en schijnt daarenboven de onderneming, na de verschijning van het vijfde deel (reeds in 1844 uitgekomen) gestaakt, of voor het minst gestremd. Althans de nitgave van *de belegering en verdediging van het kasteel van Antwerpen* - volgens hetgeen de schrijver in zijne *Nieuwste Geschiedenissen* zelve verklaart, slechts een toevoegsel tot deze - onder een afzonderlijken titel, wekt het vermoeden, dat het aantal koopers der geheele verzameling niet aanzienlijk genoeg is om de kosten van een nieuw deel te dekken.

Het zal ons aangenaam zijn, zoo wij ons in deze meening bedriegen; maar wij vreezen toch, dat, zoo de belangstelling van het publiek den Heer LASTDRAGER nog niet ontvallen is, hij groot gevaar loopt haar te verliezen, wanneer hij niet met wat sneller schreden vooruitgaat en zulke lange tijdruimten tusschen de verschijning der verschillende deelen laat verloopen. Juist naar mate de verzameling kostbaarder wordt, heeft

men meer regt te eischen, dat zij zich ook completere, en wie de kans daarop telkenreize verschuiven en verminderen ziet, wordt op den langen duur moedeloos.

Is daarentegen de uitgave op het punt om, bij gebreke aan deelneming, op den duur gestaakt te worden: misschien laat zij zich, behoudens eenige wijzigingen, met beter gevolg hervatten. Wij betwijfelen vooreerst of de schrijver altijd met genoegzame juistheid onderscheiden heeft, wat de opneming waardig was, wat niet. Het ligt buiten ons bestek, met uitvoerigheid de plaatsen aan te wijzen, waar hij, naar onze gedachte, heeft misgetast. Misschien biedt zich later de gelegenheid aan een enkel voorbeeld te leveren. Ééne algemeene aanmerking echter willen wij niet verzwijgen. De overzigten der Europesche staatkunde, aan het hoofd van elk boekdeel geplaatst, en vaak meer dan een derde van het geheel uitmakende, konden gevoegelijk weggelaten. Zij geven niets dan wat men elders volledіger en beter vindt, en kunnen uit den aard der zaak slechts uiterst oppervlakkig zijn. Een eigenlijk *leesboek*, waarin men in breede trekken het laatste bedrijf, dat eerst zoo even op het Europesche staatstooneel werd afgespeeld, terugvindt, zullen zij toch nimmer worden, en voor het doel der verzameling - om bronnen en bouwstoffen te leveren - blijven zij te onbeduidend. De Heer LASTDRAGER kan zijn werk voor ieder, die eenig onderwerp uit de laatste jaren der Nederlandsche geschiedenis behandelt, onmisbaar maken. Hij zal het moeijelijk zoo ver brengen, dat men het bij onderzoekingen over algemeene staatkundige geschiedenis raadplege. Eene bloot chronologische opgave der voornaamste Europesche gebeurtenissen ware voldoende. Even zoo konden ook de platen wegvallen: een opschik, waarmede men hier te lande veel te kwistig is, en die waarschijnlijk het vele, waarin onze uitgevers bij vreemden achterstaan, moeten vergoeden. Daarenboven zijn het meest alle afbeeldingen van gedenkpenningen. De numismaticus koopt penningen en wie omtrent deze onverschillig is - en dat zal wel de overgroote meerderheid zijn - is het zeker niet minder omtrent de afbeeldsels. Deze wijzigingen zouden het groote voordeel hebben, dat de prijs van het werk aanzienlijk verminderde, en het derhalve voor een veel grooter publiek toegankelijk werd. Overigens vergt zulk een werk een zaakrijken kernigen stijl, waaraan het den schrijver tot nog toe wel eens ontbrak. Alle bloemrijkheid, alle omslagtigheid dient vermeden te worden, waar het enkel

de kortst mogelijke teboekstelling, de naauwst mogelijke zamenvatting van feiten geldt.

Het werk van den Heer ENGELBERTS GERRITS heeft een eerzuchtiger voorkomen. Het geldt hier wel degelijk eene geschiedschrijving in eigenlijken zin, waarin, zoo als het in het korte maar hoogdravende voorberigt heet, gestreefd wordt, ‘aan de waarde der geschiedenis niet te kort te doen, en tusschen de klippen van *vleijerij, die om de grafsteden der vorsten waart*, en van *nijd, die aan de gebeenten van doorluchtige afgestorvenen knaagt*, heen te sturen.’ En toch schatten wij den arbeid van den Heer LASTDRAGER, hoe veel wij daarop ook vonden aan te merken, van veel meer nut en degelijkheid dan het *would-be* prachtwerk, waarvan de Heer ENGELBERTS GERRITS den tekst bezorgde. Dit verschil mag vooral daarin zijne oorzaak hebben, dat de laatstgenoemde schrijver zeer ongelukkig is geweest in de keus van zijn *cadre*, of zeer ongedachtig aan het Horatiaansche *sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam, viribus*. Immers zoo het geene buitengewone inlichtingen en gelegenheden vereischt, om, met de dagbladen en vlugschriften van den tijd voor zich, een tamelijk overzigt te leveren van de algemeene geschiedenis van ons rijk, gedurende eenig bepaald tijdsverloop; hij, die de biograaph van een bepaald persoon zijn wil, behoeft meer. Wie hier geene andere bronnen heeft dan openbare stukken, wie, noch door persoon lijke betrekkingen, noch door aanteekeningen, briefwisselingen of andere geheime bescheiden, in staat is iets meer van zijn onderwerp te weten dan het algemeen, kome niet onbeslagen ten ijs. Dat de Heer ENGELBERTS GERRITS inderdaad niets nieuws of bijzonders mededeelt, behoeft wel niet gezegd te worden. Wij kunnen het hem moeijelijk ten kwade duiden, dat hij waarschijnlijk steeds ook buiten den buitensten kring bleef, waarin zich de persoon des konings bewoog; maar wij ontzeggen hem dan ook het regt om zich tot diens levensbeschrijver op te werpen. Die zoogenaamde biographie is dan ook niets anders dan een oppervlakkig overzigt der vaderlandsche geschiedenis van 1772 tot 1843, gebogen en verwrongen naar den willekeurigen maatstaf van het leven van een enkel persoon. Het is, in stede van een levensverhaal van koning WILLEM, eene schets van den tijd waarin hij leefde; het zijn de decoratiën, in plaats van het beloofde drama. Dat de enkele, hoogst weinige en onbeduidende bijzonderheden, welke den koning meer persoonlijk betreffen, in dat geschiedkundig overzigt geheel onevenredige verhoudingen moeten aannemen, om althans

den schijn cener biographie te bewaren, is niet het minste bezwaar van den vorm; een vorm, die zich bovendien nog daarin handhaaft, dat wij bij het verhaal van alle mogelijke gebeurtenissen steeds de verrassende bijvoeging aantreffen, dat koning WILLEM ze met vreugde of met leedwezen zag, ze vooruitgezien had, of niet had kunnen vooruitzien, er door bemoedigd of teleurgesteld werd - mededeelingen, die vooreerst tot de zaken zelve weinig afdoen, en voor welker geloofwaardigheid daarenboven de Heer ENGELBERTS GERRITS, die voorzeker nimmer middellijk of onmiddellijk in de geheimen van 's konings overwegingen gesteld is, geen anderen waarborg kan aanbieden dan zijne eigene schranderheid, waarvan zijn werk ons overigens geene hooge gedachten geeft.

Zoo veel over de eene helft van den titel: *Het leven van Z.M.* WILLEM I. Dat de Heer ENGELBERTS GERRITS de *Regering* van dien vorst beschrijve, zoo als die titel tevens belooft, daartoe kunnen wij hem althans vooraf de bevoegdheid niet ontzeggen. Inderdaad is, van blz. 115 (Hoofdstuk VI) af, dit het terrein, waarop zich de voorgewende biographie eigenlijk beweegt. Wij zullen dus onzen auteur de mededeelingen, dat koning WILLEM in zijne jeugd bijzonder gaarne met soldaatjes speelde, en zijne doorluchtige familie uit kinderboekjes voorlas (bl. 16), met andere bijzonderheden van gelijke belangrijkheid schenken, en hem op het terrein volgen van 's vorsten regering, waar wij althans uit gelijke bronnen putten, en met gelijke wapenen strijden kunnen.

Er is één feit, dat het geheele tijdperk dier regering beheerscht en alle andere gebeurtenissen als in de schaduw stelt: een feit dat zich gedurende vijftien jaren van schijnbare kalmte voorbereidde, en, schoon het zich binnen een tijdperk van weinige maanden verwezenlijkte, nog lange jaren op den gang dier regering den gewigtigsten invloed bleef oefenen. Dat feit is de Belgische omwenteling. Zal eene geschiedenis der regering van WILLEM den Eersten iets meer zijn dan eene bloote kronijk, zoo behoort zij die omwenteling in hare oorzaken, ontwikkeling en gevolgen te doen kennen. Zij behoort dit reeds uit een biographisch standpunt. Zeldzaam toch biedt zich in constitutionnele staten eene gelegenheid aan, waarbij het persoonlijk karakter van den vorst zoo sterk kan uitkomen en zulk een gewigtigen invloed op den algemeenen gang der zaken kan oefenen als dat van den koning der vereenigde *Nederlanden*, bij de nootlottige splitsing zijner staten. Maar zij behoort dit vooral,

wijl de geschiedenis eener regering tevens en vooral de geschiedenis moet zijn der natie, die geregeerd wordt; en dan althans is de vereeniging van *Holland* met *België*, de vijftienjarige verdeeldheid, de geweldige afscheuring, en de wederzijdsche spanning, die op die scheiding volgde, eene zoo belangrijke en eigenaardige gebeurtenis, dat zij bij de behandeling van het tijdvak op den voorgrond moet staan en al het overige aan zich moet onderwerpen.

Die beschouwingswijze schijnt de Heer ENGELBERTS GERRITS niet met ons te deelen: althans eene opzettelijke behandeling van dit onderwerp zoeken wij bij hem te vergeefs. Slechts ter loops wordt in de vier hoofdstukken, waarin de geschiedenis der 15 jaren beschreven is (Hoofdst. VIII-XI), van de oppositie der Belgen in en buiten de kamers gewaagd; en schoon aan den opstand zelven een afzonderlijk Hoofdstuk (XII) gewijd zij, de schrijver verheft zich ook hier niet boven eene, nog vrij onvolledige en onnaauwkeurige, opgave der feiten, zonder tot hunne eigenlijke beteekenis door te dringen. Nergens vonden wij eenig blijk, dat de Heer ENGELBERTS GERRITS het belangrijke vraagstuk tot een onderwerp van ernstig onderzoek of nadenken gemaakt heeft; overal zagen wij hem den platgetreden weg volgen en de verouderde vooroordeelen huldigen, welke thans zoo misplaatst en onverdedigbaar zijn, als zij eenmaal natuurlijk en verschoonbaar waren.

Waar, in stede der vruchten van een kalm en naauwlettend onderzoek, de haastig ternedergeschreven herhalingen van populaire opvattingen en dwalingen aan het publiek worden aangeboden, zal menigeen eene opzettelijke wederlegging noodeloos achten. Zoo althans dacht er de recensent in het *Letterlievend Maandschrift* over, die zich vergenoegde, bij eene vlugtige doorlooping van het werk van den Hr. ENGELBERTS GERRITS, hier en daar met een scherpen zet de oppervlakkigheid en bevooroordeeldheid van den schrijver ten toon te stellen, en daarmede de zaak liet afloopen. Betrof het alleen den Heer ENGELBERTS GERRITS, wij zouden geneigd zijn denzelfden weg te volgen; maar juist omdat wij in zijn oordeel slechts de echo zien eener aanzienlijke fractie der openbare meening, gelooven wij dat oordeel aan een meer naauwkeurig onderzoek te moeten onderwerpen.

Sinds de uitbarsting van den Brusselschen opstand de algemeene verontwaardiging der Noordsche gewesten gaande maakte, sinds de rampspoedige intogt onzer troepen binnen de oproe-

rige stad die verontwaardiging ten top voerde, sinds de langzame en onzekere gang der Londensche conferentie het ongeduld der wakkere krijgslieden, die, aan de grenzen geschaard, het sein tot den aanval afwachtten, tot het uiterste dreef, is zeker het vuur van den nationalen haat wel bekoeld, maar is toch de indruk, welken de eerste tijdingen uit het oproerig *België* maakten, nog verre van uitgewischt. Men heeft sedert weinig meer over de zaak geschreven en gesproken; de afkeer heeft voor onverschilligheid plaats gemaakt: maar keert men in gesprek of geschrift tot de dagen van 1830 en 1831 terug, dan wordt bij velen de oude vete ook weder wakker, en men vervalt onwillekeurig in den heftigen toon, die destijds het fortuin van lierzangen en vlugschriften maakte. Wel is er een jonger geslacht verrezen, dat in den tijd der algemeene wapening nog achter de schoolbanken zat, of althans vreemd bleef aan de omstandigheden, die vijftien jaren lang den wederzijdschen volkshaat voedden en de uitbarsting van 1831 voorbereidden; maar het blijft de vraag of de indrukken, die zij ontvingen, minder sterk waren omdat ze onbestemder waren, en of de herinnering aan die dagen bij hen minder levendig is, al heugen hen slechts enkele omstandigheden. Wie herinnert zich niet hoe men bij de scheldnamen van belg, muiter, blaauwkiel, op straat en in de school handgemeen raakte; wien heugen de liederen niet, waarin DE POTTER en zijne medgezellen aan de verguizing van het gemeen werden blootgegeven; en wie weet niet dat zulke indrukken, in een tijd van algemeene opwinding door het kind ontvangen, den man jaren lang bijblijven en een veelvermogenden, schoon hemzelven vaak onbewusten invloed op zijne denk- en zienswijze oefenen?

En toch, na het antwoord, dat de geschiedenis der laatste 15 jaren op het eeuwige: ‘waarheen ontzinde Belgen’ gegeven heeft. heeft die vraag veel van haren klem verloren, en eer men in 1845 al de woorden en namen van 1830 op nieuw voor zijne rekening name, ware het misschien voorzigtig geweest, vooraf te onderzoeken wat er van dien dollen muitershoop, waartegen zich destijds alle pennen om strijd scherpten, geworden zij. Wanneer men bij dat onderzoek ontwaard had, dat de vuile dagbladschrijvers van 1829 bekwame staatsmannen, de dolle heethoofden van 1830 kundige administrateurs, de lage verraders achtingswaardige bewindvoerders geworden zijn; wanneer men bespeurd had, dat beschaving en welvaart ook zonder het *vaderlijk* bestuur van koning WILLEM voor *België* mogelijk zijn; wanneer men vooral

gezien had, dat die toomelooze vrijheid, waarvoor men bij voorbaat bezorgd was, zonder wanorde en burgeroorlog mogelijk is, men had daarin misschien een genoegzame reden gevonden, om ook bij de vermelding van het verledene zijne taal te matigen, en zich te vrijwaren voor het verwijt, van in de 15 jaren, die ons van het Brusselsche oproer scheiden, niets geleerd en niets vergeten te hebben.

De verschijning van het werk van KURANDA in onze taal bragt ons op het denkbeeld, de beoordeeling van dien arbeid met die van het werk van den Hr. ENGELBERTS GERRITS te vereenigen, en bij die gelegenheid tevens het oordeel van den laatste over de Belgische omwenteling met meer uitvoerigheid ter toetse te brengen, dan wij anders welligt zouden gedaan hebben. Het moge sommigen gewaagd dunken, den voet op de asch te zetten, waaronder nog zoo ligt het vuur van den haat kan smeulen: wij aarzelen bij die schrede niet, omdat wij overtuigd zijn, dat die asch weldra voor den adem des tijds zal verstuiven, mits men niet onvoorzigtig de enkele overgeblevene vonken op nieuw zoeke aan te blazen. Welligt echter zouden wij weigeren de hagchelijke vragen aan te roeren, zoo onze overtuiging ons gebood voor de Belgische natie tegen de Nederlandsche partij te trekken. Maar zulk eene noodzakelijkheid bestaat niet, zelfs wanneer wij pogen de eerste in een minder ongunstig daglicht te plaatsen. Bij eene onpartijdige beschouwing der gewigtige jaren van 1830 en 1831 is het niet onmogelijk aan beide natiën regt te doen wedervaren en behoeven wij niet spaarzamer te zijn in den lof onzer landgenooten, al zijn wij matiger in de verguizing onzer naburen. Inderdaad, het is als of de geschiedenis zelve ons het vergeten van wederzijdsche grieven en het erkennen van wederzijdsche verdiensten gemakkelijk heeft gemaakt. Ware de scheiding aanstonds na den terugtogt onzer troepen uit *Brussel* gevolgd, dan ware er ook lang in het Nederlandsche hart eene snaar blijven trillen, welke het onvoorzigtig zoude zijn met onzachte hand te beroeren. Wij hebben te veel eerbied voor nationaal eergevoel, en gevoelen ons te zeer Nederlanders, om, zelfs in naam der historische onpartijdigheid, al te spoedig de vergetelheid eener ongewroken beleediging te vergen. Maar na de roemvolle uitslag der tiendaagsche campagne behoort alle prikkelbaarheid, aan onze zijde althans, geweken te zijn, en voor heldere onbevangenheid plaats gemaakt te hebben. Vóór den afloop van het nationale tweegevecht ware een angstvallig onderzoek naar het mogelijk

regt der tegenpartij ontijdig geweest, en was partijdigheid bijna pligt. Nu het pleit in het open veld is beslist, en onze gekrenkte nationaliteit voldoening erlangd heeft, wordt het tijd de vete te vergeten en ook op het verledene een onbevoordeelden blik te werpen. Zoo eene naauwe vereeniging tusschen *Nederland* en *België* onoverkomelijke zwarigheden scheen met zich te voeren, eene vriendschappelijke verhouding is evenzeer in beider belang. Daartoe echter is het noodig, dat men den nationalen wrok aflegge, oorspronkelijk aan beide volken vreemd, en slechts uit de on natuurlijke vereeniging gesproten. En daarom, om van onze uitweiding terug te keeren, verdienen werken, die, als dat van den Heer ENGELBERTS GERRITS, de strekking hebben om dien nationalen afkeer te voeden en levendig te houden, openlijke tegenspraak en tentoonstelling.

Wij merkten reeds aan, dat de levensbeschrijver van WILLEM I nergens den toestand der Belgen gedurende de vijftien jaren van ons vereenigd volksbestaan, en hunne verhouding tot de Noord- Nederlanders, tot het voorwerp eener opzettelijke en afzonderlijke behandeling maakt. Om dus het beeld, door hem van de Belgische natie ontworpen, aan onze lezers voor oogen te stellen, dienen wij de losse trekken, hier en ginds verspreid, bijeen te zamelen. Wij zullen pogen zoo veel mogelijk de woorden des schrijvers te behouden.

Tijdens de inlijving in *Nederland* waren in *België* ‘de hoogere (standen), en ten deele ook de middelstand geheel met Fransche denkbeelden doortrokken, en ten opzigte van het godsdienstige over het algemeen vrijdenkers; in het staatkundige noemden zij zich liberalen, doch waren echter meestal aanhangelingen van BONAPARTE. Verreweg het grootste deel van den middelstand, een deel der hoogere en de geheele geringere klasse stonden onder de leiding der geestelijkheid. In één punt waren de partijen het eens: afkeer van de Hollanders en hunne regering’ (bl. 147, 148). Reeds in 1816 bleek bij den mislukten oogst het Belgisch gemeen ‘holziek,’ maar tevens ‘door vastberadenheid en krachtbetoon wel te bedwingen’ (bl. 151). Drie jaren later moest de Geestelijkheid beteugeld worden, ‘de doortastende handelwijze jegens den bisschop van *Gent* bragt echter de beste vruchten voort, en de geestelijkheid stak gedurende tien jaren het hoofd niet weder op’ (bl. 155). ‘De rigting echter van den geest der Belgen was *een kwaad*, dat den koning onophoudelijk de meeste zorg en kommer baarde (bl. 153). Het tarief van 1819 ging door, omdat

de Belgische leden met elkander waren *overeengekomen*, gezamenlijk voor eene wet te stemmen, welke de fabrijknijverheid hunner landgenooten ten koste van den handel begunstigde' (bl. 158). 'Het Burgerl. Wetb., (in 1820) aan de Staten-Generaal aangeboden, leed schipbreuk op den Belgisch-Franschen geest' (bl.163), en wij moesten 'de wet des Corsicaanschen tirans torschen, omdat de verfranschte Belgen ons het *Code Napoléon* zochten op te dringen' (bl. 174). 'Men hield zich er echter in het Noorden van overtuigd, dat de Koning het goede zocht, maar door den krachtigen tegenstand van het Zuiden niet altijd konde bereiken' (bl. 163). Slechts in 1825 geraakten de Belgen, bij de Haarlemsche tentoonstelling, 'in de beste luim, omdat zij, zoo door het aantal als de keurigheid hunner kunstvoortbrengselen, hunne stiefbroeders overschaduwden.' Nu wilde de Vorst ook de geestelijkheid verlichten, 'wier *onkunde* in de noodzakelijkste wetenschappen voor haar beroep voorbeeldeloos was,' schoon Keizer JOSEPH's pogingen ter harer hervorming toch 'op hare *slimheid* tot bewaring van hare magt en haren invloed op de menigte hadden schipbreuk geleden' (bl. 180, 181). 'Z.M. vertrouwde op den bijval der liberalen - grootendeels godloochenaars of ten minste deïsten van den ergsten stempel.' (ibid) Intusschen[(1)] 'ontmoette de maatregel omtrent het verpligtend (verpligt) gebruik der Nederlandsche taal groote tegenwerking bij de Liberalen' (bl. 189) (die nu weder 'meest uit jonge advokaten' bestonden). De Regering intusschen 'in de vruchtelooze hoop de Belgen eenmaal door overmaat van *weldaden* te winnen,' beaamde 'gereedelijk delijk hunne eischen om beschermende wetten' (bl. 191). '*Noord-Nederland* werd het lastdier van *België*' (bl. 193). Nu werd 'de wrokkende geestelijkheid door de vermogende kracht der drukpers in toom gehouden, en de Koning kon hare stem *verachten*' (bl. 199). 'Inmiddels werden de hoofden der Liberalen - jonge advokaten, die het niet konden uitstaan, dat hunne verhevene bloemen van Fransche welsprekendheid in de gehate Nederlandsche taal er belagchelijk uitzagen en verwelkten - van voorstanders hevige bestrijders der Regering' (bl. 203, 204). 'Er rezen *zelfs* klagten op tegen het Amor-

(1) De taalbesluiten dagteekenen van den 15^{den} September 1819 en den 26sten October 1822, en traden den 1sten Januarij 1823 in werking. Zij worden dus zeer verkeerdelijk door den Heer ENGELBERTS GERRITS in het derde tijdvak van den 15jarigen vrede gebragt. Maar van znlke onnaauwkeurigheden vloeit het boek over.

tisatie-Syndicaat, omdat deszelfs werkzaamheden tot nog toe in *een plegtig donker* bleven gehuld (bl. 205). Eindelijk kwam in 1828 de vereeniging tusschen liberalen en geestelijken tot stand, en nu steeg het kwaad ten top. De geestelijkheid klaagde met drieste onbeschaamdheid' (ibid.); 'de Belgische leden van beiderlei kleur zouden geene middelen te heilig achten om den troon omver te werpen en daarna elkander den voet te ligten' (bl. 206). 'DE POTTER, wiens eerzucht geen palen kende, kraamde met een onbeschaamd gelaat de tastbaarste onwaarheden uit' (bl. 207), waarbij hij rekenen kon op 'de hulp van een aantal duisterlingen en nieuwigheidszoekers' (bl. 208). Eindelijk begreep de Regering, 'dat het meer dan tijd was om door te tasten en den woelgeesten te doen zien, dat de snoode lastertaal, waaraan de toomelooze drukpers zich dagelijks schuldig maakte, niet langer straffeloos zoude geduld worden' (bl. 215). De boodschap van 11 Dec. 1829 volgde. 'DE STASSART, die jaren lang onverdiend een jaargeld van 1800 gulden had getrokken, verloor dien begeerlijken buit' (bl. 217). Nu eischten de Belgen weder 'met groot geschreeuw de plaatsing van den Hoogen Raad binnen *Brussel*' (bl. 220). 'De Koning vestigde dien in den zomer van 1830 te *'s Hage*,' en 'de Hollander zag met smart de ondankbaarheid der Belgen' (bl. 221). Eindelijk viel het in *Frankrijk* regerende koningsgeslacht en 'nu achtte het verbond van bijgeloof, heerschzucht en losbandigheid den tijd gekomen, om bij het licht van verbrande paleizen en fabrijken, bij het puin van vernielde gebouwen, bij de afschuwelijkste tooneelen van verwoesting, plundering en moord, de nieuwe vrijheid te vieren' (bl. 223).

Wij behoeven wel niet verder te gaan om het gezigtspunt te doen kennen, waaruit de Belgische natie door den Heer ENGELBERTS GERRITS beschouwd wordt. De lezer ziet reeds wat het oordeel van dien schrijver over den opstand zelven zijn-zal. Hij ziet daarin alléén het werk van zaamgezworenen, die de plunderaars en brandstichters vooruitzenden, om, onder het voorwendsel van bewaking der openbare veiligheid, zich van het gezag te kunnen meester maken, het leven van den prins in de oproerige stad bedreigen, allengs het masker afwerpen, en den koning openlijk naar de kroon steken. Zoo ontwikkelde zich allengs het plan, door de 'eedgenooten' met 'helsche list' beraamd, en ten laatste is bij de krooning van LEOPOLD de lijst der gruwelen voltooid, en de maat der ongeregtigheid volgemeten. Het vaderlijk bestuur van den koning,

den weldoener der Belgen, ‘die als 's konings jongste kinderen met de meeste toegevendheid en liefde werden behandeld’ (bl. 209) - laffe uitwerking van een valsch beeld - vormt natuurlijk de lichtzijde der donkere schilderij.

Vatten wij de hoofdtrekken van het tafereel zamen, dan zien wij in de Belgen eene natie, die zich door duisterlingen en heethoofden tegen het weldadigst bestuur laat opwinden, en zichzelve aan de eer- en heerschzucht van enkele raddraaijers gewillig ten speelbal stelt; in de Belgische omwenteling eene rede- en doellooze vertreding van het gezag des besten Konings, de vrucht eener monsterachtige zamenzwering; in de Belgische oppositie - straks de mannen van het nieuwe staatsbewind - een bent van eedgenooten, die galg en strop verdiend hadden; en ons resultaat is het: ‘faites les pendre’ van LIBBY BAGNANO[1].

Wij gelooven, dat er middel is, om, bij naauwkeuriger en onpartijdiger onderzoek, tot bevredigender uitkomsten te geraken, en willen het beproeven.

Zoo de herstelling van de onafhankelijkheid der Nederlandsche gewesten in 1813 eene gebeurtenis was naar het harte des volks, niet minder was dit de opdragt der souvereine magt aan den afstammeling der vroegere stadhouders.

(1) LIBBY-BAGNANO, *La villc rebelle ou les Belges au tribunal de l'Europe*, La Haye, 1831. Ziehier een paar volzinnen uit deze merkwaardige publieatie:
‘Mais vous qui avez à remplir l'auguste mission de rétablir l'ordre et l'empire des lois, si ees journalistes infâmes, soit en rabat, soit en blouses, qui ont préparé la rebellion, tombent entre vos mains, au nom de l'humanité et de la justice, *fuites les pendre*.
Si les membres des commissions prétendues de sûrelé publique, et du gouvernement provisoire, au nom de l'bumanité et de la justice, *faites les pendre*.
L'exécrable scélérat, qui, après avoir hautement appelé sur la Hollande le fer et le feu destructeurs, a osé prononcer un tissu de calomnies les plus atroces, dans son insolente parodie des attributions royales, lors de l'ouverture du pretendu congrès national, s'il vous tombe entre les mains, au nom de l'humanité et dans l'interêt du genre humain, *faites le pondre*.
S'il vous tombe entre les mains cette troupe de saltimbanques et de traîtres qui, prostituant le nom révéré et les fonctions de diplomates, sont allés marchander dans les différentes capitales de l'Europe le démembrement du royaume et l'asservissement de leur patrie, dans l'intérêt du genre humain, *faites les pendre*’. (pp. 403-406)

De opgewondenheid, waarmede de Zoon van WILLEM DE VIJFDE in zijne erflanden ontvangen werd, was eene ongehuichelde, en drukte den geest der natie uit. Het volk geloofde eerst volkomen aan de bevrijding van het Fransche juk, toen het weér een lid van het oude stamhuis in zijn midden had; en ook in de hoogere standen was men te zeer onder den indruk der reactie, die op de omwentelingskoorts van het einde der vorige eeuw gevolgd was, om zich aan eene herhaling van denzelfden strijd te willen blootstellen. Had men moeten kiezen tusschen de stadhouderlooze anarchie van vroeger dagen en eene onbeperkte alleenheersching, door een Oranjevorst geoefend, misschien had men zich uit moedeloosheid der laatste in den arm geworpen. Voor eene zoo hagchelijke keuze bleef men echter bewaard. Zoowel de mannen, die de omwenteling voorbereid en bestuurd hadden, als de Vorst zelve, erkenden de noodzakelijkheid eener constitutie. Zij werd de voorwaarde, waarop WILLEM DE EERSTE de teugels van het bewind aanvaardde.

Eene schets - vrucht der overpeinzingen van GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP - wordt aan eene Commissie van twaalf leden ter wijziging en uitwerking voorgelegd. Het ontwerp der Commissie, door den Koning goedgekeurd, wordt aan het oordeel eener vergadering van zeshonderd notabelen onderworpen, en, met eene tegenspraak van slechts 26 stemmen, wordt het tot Grondwet des rijks verheven.

Een der medewerkers aan dit tijdschrift[1] heeft in de snelheid, waarmede die grondwetgeving gedreven werd, eene kunstgreep willen zien, waarmede der natie, in een oogenblik van onberadene opwinding, eene Grondwet onttroggeld werd, die weldra, kneedbaar als was voor de wenschen en bedoelingen der Regering, een ijzeren muur zou blijken tegenover elke poging van nationale ontwikkeling en vooruitgang. Wij zijn zoo ergdenkend niet. Maar daarenboven ware zulk eene list, indien men ze al gebruikt had, volkomen noodeloos geweest. Gaarne gelooven wij, dat WILLEM I met eene Grondwet, als de tegenwoordige Belgische, slecht gediend ware geweest; maar ook de natie verlangde die niet. Men was in eene stemming, om eerder naar waarborgen tegen te grooten invloed des volks dan tegen overdreven magt der kroon te zoeken. In het poli-

(1) *Onder welke voorteekenen* WILLEM I *de Grondwet der Vereenigde Nederlanden bezwoer (eene historische herinnering). De Gids*, 1845, Mengelingen, bl. 221.

tiek gezag van provinciale staten en steden zag men gaarne de historische traditiën herleven. Men was daarenboven vol vertrouwen op de nieuwe regering, en verlangde vóór alles, dat de nieuwe staat zich, tegen welken prijs dan ook, vestigde.

Geheel anders was de toestand in *België*. Deze gewesten, vroeger een deel der Oostenrijksche monarchie, hadden geen zelfstandig volksbestaan, dat zij, bij hunne bevrijding van de Fransche heerschappij, in het leven konden terugroepen. De beschikking over hun lot hing dus van de vereenigde Mogendheden af. *Oostenrijk* was weinig geneigd de verafgelegene, woelige bezittingen terug te nemen, en stelde zich liever in *Italië* voor dat verlies schadeloos. Eene geschikte gelegenheid bood zich aan om het geliefde droombeeld der oude Europesche diplomatie te verwezenlijken, en een bolwerk aan de noordelijke grenzen van *Frankrijk* op te rigten, magtig genoeg om een eersten aanval te weêrstaan.

Bij het traktaat van *Parijs*, den 30 Mei 1814 gesloten, werd in het zesde artikel bepaald, dat *Holland*, onder de souvereiniteit van het Huis van Oranje geplaatst, eene vergrooting van grondgebied erlangen zou[1], eene bepaling, die reeds vroeger bij de onderhandelingen te *Chatillon*, zoowel in het vredesverdrag door de vereenigde Mogendheden aan NAPOLEON aangeboden, als in het tegenontwerp des Keizers, was opgenomen[2].

Reeds vóór den aanvang van het Weener Congres werd die voorloopige bepaling ten uitvoer gelegd. In Junij 1814, terwijl de gemagtigden der verbondene Mogendheden te *Londen* bijeen waren, werden de voorwaarden der vereeniging tusschen *Holland* en *België* vastgesteld. Op den 21 Julij 1814 nam de Souvereine Vorst de bepalingen van het protokol aan, en aanvaardde het voorloopig bewind der Belgische gewesten[3].

De acht artikelen van het protokol gingen van het beginsel eener volkomene gelijkheid tusschen de Belgische en Noord-Nederlandsche gewesten uit. Innige vereeniging der beide landen

(1) ‘La Hollande, placée sous la souveraineté de la maison d'Orange, recevra un accroissement de territoire. Le titre et l'exerciee de la souveraineté n'y pourront dans aucun cas appartenir a aucun prince, portant ou appelé a porter une couronne étrangère.’ MARTENS, *Supplèment au Recueil*, T. VI, p. 5.

(2) S.P. LIPMAN, *Geschiedenis van de Stuatkunde der voornaamste Mogendheden van Europa sedert den val van* NAPOLEON *tot op heden*, D. I, bl. 13.

(3) Ibid. bl. GG.

onder de reeds in *Holland* aangenomene Grondwet, die met gemeen goedvinden gewijzigd zou worden; gelijkheid der verschillende eerediensten; voegzame vertegenwoordiging der Belgische gewesten in de Staten-Generaal; gelijke verdeeling der lasten en gemeenschappelijke vaart op de koloniën, waren de hoofdbepalingen van het protokol[1].

Hoe schijnbaar gunstig echter deze artikelen voor de Belgische gewesten waren, zij waren onvermogend om den ongunstigen indruk weg te nemen, welken de onvoorzigtige uitdrukking van het Parijsche traktaat gemaakt had.

Intusschen werd aan het protokol gevolg gegeven: de Grondwet werd aan het onderzoek eener Commissie van 24 leden, voor de helft uit Belgen, voor de helft uit Noord-Nederlanders zamengesteld, onderworpen, die daarin enkele wijzigingen bragten.

Even als in de noordelijke gewesten geschied was, werd nu ook in *België* eene vereeniging van notabelen opgeroepen, welke hun oordeel over het Grondwetsontwerp moesten uitbrengen. De uitslag was hier echter eene geheel andere. Het aantal der bijeengeroepene notabelen bedroeg ongeveer 1600. Slechts 1325 namen aan de beraadslagingen deel, en van dezen stemden niet meer dan 529 vóór het ontwerp.

Wel verre echter van zich door dien ongunstigen uitslag te laten afschrikken, verklaarde de Regering, dat uit den afloop der stemming voldoende van de aanneming der Grondwet bleek. Zij bezigde daartoe eene redenering, die te ongerijmder was, daar er eene veel betere voor de hand lag. De Regering namelijk veroorloofde zich vooreerst het stilzwijgen der 245 notabelen, die aan de stemming geen deel hadden genomen, volgens het populaire adagio: *qui se tait consent*, als een toestemmend votum uit te leggen; zij ging nog verder, en bragt ook de stemmen van 125 notabelen, die uitdrukkelijk verklaard hadden, dat zij om de artikelen, de eeredienst betreffende, hunne goedkeurende stem weigerden, bij de goedkeurenden op te tellen, onder voorgeven dat dit vraagstuk reeds door de verklaring der Mogendheden in de meergemelde acht artikelen was uitgemaakt, en men hier niet op mogt terugkomen[2]. Volgens die vreemdsoortige berekening ver-

(1) Zie de acte zelve in het werk van den Baron VAN KEVERBERG: *Du Royaume des Pays-Bas*, T. III (*pièces justificatives*), pp. 3 ss.

(2) Besluit van 27 Junij 1815. *Staatsblad*, 1815, N°. 73.

kreeg men eene meerderheid, die men ligter op eene andere wijze had kunnen erlangen. Eene veel eenvoudiger redenering doet zich van zelve op, en wordt ook door den Baron VAN KEVERBERG aan de hand gegeven[1]. De gewijzigde Grondwet toch was ook aan de Staten-Generaal in de noordelijke provinciën onderworpen en door deze met algemeene stemmen goedgekeurd, zoodat de 529 goedkeurende stemmen in *België*, voor stellende twee vijfden der bevolking, bij de totaliteit van de bevolking der noordelijke gewesten gevoegd, eene beslissende meerderheid ten gunste van het ontwerp opleverden. Die redenering gaat te eerder op, omdat de vereeniging van *Holland* met *België*, te regt of te onregte door de groote Mogendheden vastgesteld, tijdens de beraadslagingen over de gewijzigde Grondwet reeds feitelijk bestond, en men dus tot de aanneming of verwerping van deze slechts uit den uitslag der gezamenlijke stemming besluiten kon. Trouwens eene tegenovergestelde opvatting zoude de vereeniging zelve op de door de groote Mogendheden vastgestelde voorwaarden onmogelijk gemaakt hebben; immers zoodra men vorderde, dat in elke der beide natiën zich eene volstrekte meerderheid voor het ontwerp verklaren zoude, stelde men zich aan eene voortdurende teleurstelling bloot, wijl het, bij de verschillende denkwijze in *België* en *Holland* over de gewigtigste punten, meer dan waarschijnlijk was, dat juist altijd de meerderheid aan elke zijde van een tegenovergesteld gevoelen zijn, en over elk ontwerp in verschillenden zin stemmen zoude.

Wij gelooven dus, dat de Nederlandsche Regering bij de invoering der Grondwet den eenig mogelijken weg insloeg, en alleen onhandig bleek in de openlegging harer motieven. Zoo aan *België* tegen den verklaarden wil van de meerderheid barer notabelen eene Grondwet werd opgedrongen, de schuld ligt niet bij den Koning der *Nederlanden*, die zich slechts naar den eisch der groote Mogendheden voegde, maar bij de groote Mogendheden zelve.

Wij zullen ons niet verdiepen in een onderzoek naar de voorwaarden, van welke de legitimiteit eener Regering afhangt. De regel van BARTHÉLÉMY:
Le roi qu'un peuple élit est le seul légitime[2],

(1) V. KEVERBERG, T. III, pp. 151 sqq.
(2) BARTHÉLÉMY ET MÉRY, *La Révolution*.

hebben een' schoonen klank: wie zal het wagen die uitspraak in staats- en volkenregt tot gids te nemen? Maar ook de theorie van het goddelijk regt, hoe vast een steun zij aan het koningsgezag schijnt aan te bieden, lijdt in de toepassing maar al te vaak schipbreuk. De scherpe afscheiding, die men in den aanvang eener omwenteling tusschen het feitelijk en wettig gezag (*gouvernement de fait* en *gouvernement de droit*) maakt, sterft uit en verliest alle beteekenis, wanneer het feitelijk gezag zich slechts lang genoeg weet staande te houden, en wie niet ten eenenmale vreemdeling is in de geschiedenis, weet, uit hoe onzuivere bron menige Regering is ontsprongen, aan welker door den tijd geijkte legitimiteit het thans redeloos zou schijnen te twijfelen.

Maar schoon men zich wijsselijk voor een spitsvindig onderzoek naar den oorsprong van het regt der Regeringen wachte, men heeft daarom het verschil niet voorbij te zien tusschen de betrekking, waarin zich *België* en *Nederland*, Zuid en Noord, tot den Koning der *Nederlanden* geplaatst zagen. Tusschen *Noord-Nederland* en OBANJE bestonden zoo hechte banden, als tusschen eenig volk en zijn vorstenhuis bestaan kunnen. Het gezag van den eersten Stadhouder uit dat Huis was, ook volgens den toets, door BARTHÉLÉMY aangegeven, zóó legitiem als eenig gezag zijn kan, en zoo in latere dagen bittere staatstwisten vaak een deel der natie van den Stadhouder vervreemdden, die veten waren in 1813 uitgedoofd, en de troonsbestijging van den eersten Koning uit hetzelfde stamhuis was, schoon dan al de natie niet hoofdelijk geraadpleegd werd, evenzeer overeenkomstig haren wil en begeerte. Des vorsten terugroeping uit *Engeland*, en zijne verheffing tot de souvereiniteit, waren onafhankelijke en vrijwillige daden der natie. De Grondwet eindelijk, die de wederzijdsche regten en verpligtingen tusschen Vorst en Volk regelde, werd met eene zoo overgroote meerderheid door de notabelen goedgekeurd, dat ook zij mag heeten hare verbindende kracht aan de stem des volks te ontleenen.

Geheel tegenovergesteld was de toestand in *België*. Dáár werd de natie over de keuze niet geraadpleegd, maar zag zich een vreemden vorst opgedrongen. En bij die daad van willekeur, waartoe de vreemde Mogendheden zich alleen door dat regt van verovering konden geregtigd achten, welks misbruik men NAPOLEON tot zoo groote schuld had gerekend, was evenmin naar de begeerten als naar de belangen gevraagd van het volk, over welks

dierbaarste regten men besliste. Een bolwerk tegen *Frankrijk* was het eenige wat men zocht en op die wijze meende gevonden te hebben. ‘In 1830 als in 1814,’ zeggen wij een scherpziend schrijver na, ‘hadden de groote Mogendheden slechts één doel: hun behoud; slechts ééne drijfveer: het egoïsme[1].’

En evenmin als de natie geraadpleegd werd bij de keuze van haren Vorst, evenmin had zij stem bij de regeling der voorwaarden dier regering: of liever, hier had zij eene gelegenheid tot vruchtelooze afkeuring. De Grondwet werd Grondwet voor *België*, schoon de groote meerderheid der Belgische notabelen haar verwierp.

Maar zwaarder welligt nog dan de grieve van den miskenden volkswil woog de grieve der opgeofferde nationaliteit. De Groote Mogendheden, getrouw aan de overleveringen dier *théorie d'arrondissement*, welke bij de zamensmelting en splitsing der rijken slechts naar de ligging der landstreken en den loop der rivieren, en evenmin naar de zeden en belangen der volkeren, als naar hunne voorkeuze vraagt, hadden twee natiën aaneengeklonken, die, schoon ten deele althans van gelijken stam, elkander door eene afscheiding van meer dan twee eeuwen vreemd waren geworden, in godsdienst, zeden, denkwijze, handelsbelang tegen elkander over stonden, en van den aanvang af een gebrek aan sympathie voor elkander aan den dag legden, dat weldra tot onverholen tegenzin en eindelijk tot volkshaat stijgen zou. Het nationaliteitsgevoel wordt nimmer ongestraft miskend. De geschiedenis is dáár, om te bewijzen, dat elke tyrannie, hetzij van een enkelen persoon, hetzij van eene bepaalde klasse uitgaande, ligter gedragen wordt dan de overheersching van eene natie door eene andere, de onderdrukking eener nationaliteit door eene meer bevoorregte. Geen burgerkrijg, geen volksopstand vereeselijker, dan die, waar het nationaal gevoel wordt opgewekt en het eene volk zich op het andere voor vermeend of werkelijk geleden onregt wreekt.

(1) *Histoire des Elats Européens depuis le Congrès de Viènne*, par le Vicomte DE BEAUMONT-VASSY: *Belgique-Hollande*, p. 22. Een welingelicht Engelsch schrijver erkent hetzelfde: “That the union of Belgium and Holland was one conceived, less with an eye to the interest of the two Countries, than in an anxiety for the erection of a substantial power in that precise locality, as a security for the peace of Europe, *is admitted by all, engaged in its actual arrungements*.” *Belgium*, by J. EMERSON TENNENT, Esq. M.P. London, 1841, T. I, p. 226.

Die grieven, wij erkennen het, drukten niet alleen *België*, maar ook *Holland*. Wie in de noordelijke gewesten helder zag, had gaarne het gevaarlijke geschenk geweigerd, door de Groote Mogendheden met geveinsde mildheid den jeugdigen staat in den schoot geworpen. Reeds zag de voorzigtige handelaar met angstvallige verwachting de eischen der Belgische fabrijken, de gevaarlijke mededinging van *Antwerpen;* de warme Protestant met weêrzin de aansluiting van zooveel Catholijken; de echte vaderlander met onwil de invlechting van zooveel vreemdsoortige bloemen in den krans der zeven provinciën te gemoet. En weldra zou de keten, die *België* aan *Holland* verbond, aan het laatste niet minder zwaar wegen dan aan het eerste.

Maar dit neemt niet weg, dat in de eerste oogenblikken der vereeniging de schaal der bezwaren aanmerkelijk ten nadeele van *België* oversloeg. Wij hebben reeds van de vernederende benaming gewaagd, welke de mogendheden zelve aan de aansluiting van *België* gaven. De Belgische provinciën met het vorige bisdom *Luik* werden aan den reeds gevestigden staat der *Nederlanden* toegevoegd. Zij werden gebragt onder een Nederlandschen vorst; zij zagen zich gebonden aan eene Grondwet, door Nederlandsche staatslieden opgesteld, door het Nederlandsche volk goedgekeurd, door henzelven verworpen.

Maar nog in twee andere opzigten moesten zij zich als lijdende partij tegenover *Noord-Nederland* beschouwen: ten opzigte der staatsschuld en der vertegenwoordiging.

De werkelijke schuld, uit de conversie der oude Hollandsche schuld voortspruitende, bedroeg ƒ 575,304,644; die uit den Nederlandschen achterstand ƒ 14,136,836. De vereenigde Austro-Belgische en die, in de zuidelijke gewesten gevestigd, bedroegen te zamen slechts ƒ 27,453,198[(1)]. In de uitgestelde schuld was de verhouding natuurlijk ongeveer dezelfde. De Belgen zagen zich alzoo, na de vereeniging, verpligt, de helft der rente te dragen eener schuld, waarvan naauwelijks het 22ste gedeelte door henzelve was aangegaan. Wel rekende men het hun als eene vergelding aan, dat hun de vrije vaart op de Hollandsche koloniën geopend werd, en zeker heeft later de Belgische nijverheid van die toelating rijke vruchten geplukt; maar, behalve dat een voordeel, dat enkelen ten goede komt, niet vermag op te wegen tegen het nadeel, door eene geheele natie

(1) F.A. VAN HALL, *Procve van Onderzoek naar de Schuld van het Koningrijk der Nederlanden*, bl. 12.

geleden, vergeet men, wanneer men dat voorregt te hoog opvijzelt, wat *Java* vóór de invoering der latere kultuurstelsels was. Immers, niet slechts vóór de oprigting der Handelmaatschapij, maar ook gedurende de eerste jaren van het bestaan dier instelling, werd de handel op onze koloniën doorgaans met verlies gedreven, terwijl, vooral tijdens den langdurigen oorlog op *Java*, het bezit dier thans zoo winstgevende volksplanting der natie meer geld kostte dan opleverde.

Zoo de acht artikelen de verdeeling der staatsschuld geregeld hadden, de bepaling van het aantal vertegenwoordigers, welke iedere provincie zou verkiezen, was het werk der grondwetgeving. De verdeeling was schijnbaar gelijkmatig, daar *België* en *Noord-Nederland* elk evenveel - 55 - leden der Tweede Kamer kozen. Maar die schijnbare gelijkheid vervalt, wanneer men bedenkt, dat, tijdens de vereeniging, de bevolking van *België* op 3,337,000 inwoners, en die van *Holland* slechts op 2,046,000 geschat werd. Hiertegen plagt men aan te voeren, dat men bij de twee millioenen Hollanders de millioenen tellen moest, die de Hollandsche koloniën bevolken; maar de bewering is ongerijmd, wijl, volgens de uitlegging, bij voortduring aan de Grondwet gegeven, de Staten-Generaal geenerlei wetgevende magt over de koloniën mogen uitoefenen en dus de bewoners dier koloniën ook geenszins vertegenwoordigen. Wel is waar, uit het Hollandsche standpunt was de verdeeling niet onbillijk. Bij eene vertegenwoordiging toch, geëvenredigd aan het aantal der bevolking, ware het overwigt der Belgische afgevaardigden beslissend geweest[(1)]. Men had in eene zoo onnatuurlijke stelling slechts de keuze tusschen twee onregtvaardigheden, en moest tot de eene de toevlugt nemen om de andere te vermijden. Maar ook hier weder was *België* de lijdende partij.

Wij hebben met eenige uitvoerigheid bij de vestiging van den Belgisch-Nederlandschen staat stilgestaan, wijl wij in die vestiging zelve de oorzaken van haren ondergang zien. Geen *coup d'état* is in 1830 den opstand onmiddellijk voorafgegaan, noch heeft haar gewettigd; en toch bestond er een *coup d'état*, waarte-

(1) NOTHOMB zelve erkent het in zijn *Essai Historique et Politique sur la Révolution Belge*, 3e *édition, Bruxelles*, 1834: p. 51. ‘C'était là,’ zegt hij, une injustice, mais une injustice en quelque sorte logique; si l'on nous avait attribué une réprésentation en rapport avec la population, nous aurions dominé le nord; nous aurions dès notre début saisi la suprématic, nous aurions traité la Hollande comme *un accroissement de territoire*.

gen zich de Belgische natie verhief; maar die *coup d'état*, wij zeggen het NOTHOMB na, dagteekende van 1814[1]. De vermenging der beide natiën, waarmede zich de groote mogendheden gevleid hadden, heeft geen oogenblik bestaan; ja, het uitzigt daarop was reeds bij de vereeniging afgesneden. Van 1815 tot 1830 stonden, schoon door dezelfde regering bestuurd, in dezelfde kamers vertegenwoordigd, onder dezelfde Grondwet vereenigd, aan dezelfde wetten gebonden, de twee natiën steeds tegen elkander over; de voormalige afscheiding tusschen *België* en *Holland* werd geen oogenblik vergeten.

Het proces-verbaal van de stemmingen der Tweede Kamer over haast al de belangrijkste ontwerpen, welke haar gedurende de vijftien jaren der vereeniging werden aangeboden, zou een levend commentair op deze verklaring kunnen leveren. Meest altijd stonden, op enkele uitzonderingen na, Noordelijke en Zuidelijke leden als twee legers tegen elkander over. En toch was het in den aanvang er verre van af, dat de Zuidelijke leden eene stelselmatige oppositie tegen de regering voerden, evenmin als de Noordelijke leden in de eerste jaren haar *à tout prix* ondersteunden. Ook hier besliste de drang der omstandigheden.

Het gewigtigste punt maakten de wetten op de indirecte belastingen uit. De verbazende sommen, welke onder het stelsel van centralisatie, waardoor thans de meeste natiën bestuurd worden, vooral wanneer een in jaren van spilzucht of roekeloosheid opeengestapelde schuldenlast het budget drukt, voor de staatsbehoeften gevorderd worden, zouden zeker ondragelijk zijn, wanneer niet eene lange gewoonte het drukkende van den last deed vergeten. Vandaar, bij de betrekkelijke gemakkelijkheid, waarmede van oudsher bestaande belastingen, hoe zwaar zij ook mogen wegen, geheven worden, de tegenstand, welke meestal elke nieuwe soort van belasting ondervindt. Vandaar de omzigtigheid, welke de staatsman bij de vestiging van den grondslag van zijn belastingstelsel behoort in acht te nemen, om zich zoo weinig mogelijk van de aangenomene nationale gewoonten te verwijderen en zich zoo veel mogelijk bij het oude te houden.

Hier had in den nieuwelings vereenigden staat de wetgever met zware moeijelijkheden te kampen, welke het hem niet gelukte te overwinnen. Op het punt van belastingen hadden Noord- en

(1) NOTHOMB, *Essai*, p. 19.

Zuid-Nederland, eeuwen lang van elkander gescheiden en volgens geheel verschillende beginselen geregeerd, geheel uiteenloopende tradities en gewoonten. Zoo men gelijken afkeer jegens de Napoleontische *droits réunis* koesterde, men was verre van eenstemmig, wat daarvoor in de plaats te stellen. En weder was *België*, plotseling met een aandeel aan den Noord-Nederlandschen schuldenlast bezwaard, aan het slechtste einde, wijl het vroeger daar geldende belastingstelsel onmogelijk de gevorderde sommen konde opleveren, en men dus in elk geval tot nieuwe, vreemde belastingen de toevlugt zou moeten nemen.

Zoo zich echter de vraag alleen in dezen eenvoudigen vorm had voorgedaan, men had welligt begrepen, dat er van beide zijden opofferingen gedaan moesten worden, en het middel ter vereeniging der strijdige belangen had zich misschien laten vinden.

Maar een stelsel van indirecte belastingen is niet alleen een middel om in de behoeften der schatkist te voorzien, het oefent tevens op handel en nijverheid des lands een gewigtigen invloed, door dezen gevreesd, door genen, onder enkele voorwaarden, gewenscht.

Schoon de strijd tusschen vrijheid en bescherming ten voordeele der eerste ook in de praktijk schijnt beslist te zullen worden, in de dagen, waarvan onze vereeniging met *België* dagteekent, was zij dit zeker nog niet.

Het continentaal stelsel van NAPOLEON had in Zuid- en Noord-Nederland eene geheel verschillende werking gehad. Hier had het den handel - vroeger de zenuw van den staat - gestremd en gefnuikt; dáár had het de nijverheid tot een ongekenden trap van grootheid verheven. Terwijl men dus hier met uitgerekt verlangen het oogenblik verbeidde, waarop zich de havens weder voor den vreemdeling zouden openen en zich reeds weder in het bezit der verloren handelsgrootheid waande, duchtte men ginds niets zoo zeer dan den onbelemmerden aanvoer van vreemde, vooral Engelsche, fabrijkgoederen, bij welker toelating de Belgische fabrijkant den ondergang zijner industrie te gemoet zag.

Het valt ligt, van de hoogte der staathuishoudkundige theorie met minachting op de zoo vaak weêrlegde sophismen der beschermingsstelsels neder te zien; maar men vergete niet dat de Belgen zich van hunne zijde voor geene hersenschim bevreesd maakten, en dat, welke de latere vruchten eener onbeperkte handelsvrijheid ook voor hunne nijverheid zouden geweest zijn,

vele hunner fabrijken, door bescherming in het leven geroepen, slechts door bescherming voor verval bewaard konden blijven. Men vergete ook vooral niet, dat de Hollandsche kooplieden zich evenmin als de Belgische fabrijkanten om de regten der wetenschap of de belangen der verbruikers bekommerden. Van beide zijden stonden individuële belangen tegen elkander over: belangen, zeker de zorg der regering overwaardig, maar waartusschen het moeijelijk was een vergelijk te treffen.

Aanvankelijk helde de schaal ten voordeele der Belgen over. Het tarief van 1816 ging van een beginsel van bescherming uit, en krenkte door het stelsel van heffing bij de eerste hand, de belangén des handels. Men bleef in die rigting eenige jaren voortgaan, en bragt zelfs, in 1819, ondanks den hevigen tegenstand der Noord-Nederlanders, ook de koffij en suiker op de lijst der belaste voorwerpen.

In 1822 keerde de kans plotseling. Men had door herhaalde tekorten het onvoldoende der vroegere tarieven leeren inzien, en telkens vruchteloos beproefd door verhooging der belasting of vermeerdering van het aantal der belaste voorwerpen het verbroken evenwigt te herstellen. Thans besloot men tot een geheel ander stelsel de toevlugt te nemen. Men zag van alle hooge in- en uitgaande regten af, en besloot in de behoeften der schatkist door twee nieuwe belastingen - eene op het gemaal en eene op het geslagt - te voorzien, terwijl men, om aan de Belgische fabrijken de schade, welke hun de opheffing der prohibitieve regten veroorzaakte, te vergoeden, eene jaarlijksche som van ƒ 1,300,000, later van een millioen guldens - *le million de l'industrie* - ter aanmoediging en bescherming der inlandsche nijverheid op het budget beschikbaar stelde. Zeker wonnen de zuivere beginselen bij deze transactie weinig. Een millioen, jaarlijks door de natie opgebragt, om, in zoo ver het niet van zijne bestemming verwijderd werd, door premiën en voorschotten eene kunstmatige nijverheid aan den gang te houden, zal bij den staathuishoudkundige even weinig genade vinden als een beschermend tarief. Zoo daarenboven de staathuishoudkunde in het belang van den verbruiker de opheffing van beschermende regten vraagt, deze zal er weinig door gebaat worden, wanneer die regten vervangen worden door belastingen op de eerste levensmiddelen, zoo drukkend als die op gemaal en geslagt.

Maar wat er ook van de betrekkelijke verdiensten der beide

stelsels zij, zeker is het, dat de beraadslagingen den scherpen strijd tusschen de werkelijke of vermeende belangen der beide natiën in al zijne onverzoenlijkheid deed uitkomen. Bij de stemming over het ontwerp van 1816 bevroedden welligt al de Noordelijke leden de strekking van het aangenomen stelsel nog niet, terwijl de Zuidelijke, door de eerste schreden der regering aangemoedigd, zich vleiden nog meer te zullen verkrijgen. Althans enkele Noordelijke leden vielen der beschermingswet bij, die door verschillende Zuidelijke werd afgekeurd. Maar in 1819 was er slechts één der Zuidelijke leden, die zich tegen de suikerbelasting verklaarde, terwijl slechts één der Noordelijke leden vóór de koffijwet stemde, en toen later in 1821 de Regering de zijde der Noord-Nederlandsche belangen en inzigten koos, had zij al deze, op éénen - een Noord-Brabander[1] - na, voor zich, en al de Belgen, op drie na, tegen zich[2]. Had de krachtigste der Belgische oppositie-redenaars, REYPHINS, ongelijk, toen hij in die noodlottige afscheiding der Belgische en Noord-Nederlandsche suffragiën de bestendiging zag dier scheiding tusschen beide volkeren, welke men vruchteloos gehoopt had door eene vermenging van sympathiën en belangen vervangen te zien[3]?

Hetzelfde verschil, schoon de cijfers hier uit den aard der zaak niet zoo sterksprekende zijn kunnen, vertoonde zich, toen het de invoering eener nieuwe burgerlijke en handels-wetgeving gold. De gansche geschiedenis dier wetgeving, van de aanbieding van het ontwerp der eerste commissie aan den Koning, den 3den Maart 1816, tot de afkondiging der vier voltooide

(1) De heer LEHEU.

(2) Weinige dagen later werd eene wet op het gedistilleerd aangenomen met 59 stemmen tegen 50, van welke laatste 48 Belgische waren.

(3) En supposant, que les vōtes affirmatifs sur la loi du 12 Juillet prouvent que toute la population des anciennes Provinces-Unies désire le nouveau système d'impôts, la même preuve de l'aversion des Provinces Belges résulte de l'unanimité de nos votes négatifs. S'il y avait en quelque amalgame, quelque fusion dans les opinions, la majorité, quelque faible qu'elle fut, aurait présenté de la force à l'opinion triomphante; mais une scission aussi complète ne laisse voir, d'un côté, qu'une volonté impérative, tonjours formidabïe pour cenx qui l'exercent, et de l'autre, une soumission sans hornes, dont les premiers nous donnerons l'exemple salutaire, quoi qu'on se demande avec une espèce d'anxiété, s'il n'y à point de danger à faire plier la partie la plus forte au gré de la plus faible. (Discours de Mr. REYPHINS 14 Mai 1822). E.C. DE GERLACHE, *Histoire du Royaume des Pays-Bus*. T. II (pièces justificatives) 17.

wetboeken op den 5^{den} Junij 1830, was een aanhoudende strijd tusschen Noord- en Zuid-Nederlandsche beginselen en belangen, waarbij, wel is waar, beurtelings beide onderlagen, maar waarbij toch, als overal, de Belgen het meest moesten opofferen.

De geheele onderneming toch, die zoo veel jaren achtereen een hoofdonderwerp van de werkzaamheden der Tweede Kamer uitmaakte, was tegen den zin, niet slechts der Zuid-Nederlandsche vertegenwoordigers, maar der geheele Belgische regtsgeleerde wereld, aangevangen(1). Men was dáár langer dan bij ons aan het *Code Napolèon* gewend, en had deszelfs goede zijden leeren waarderen, terwijl in de leemten door eene gevestigde *jurisprudentie* voorzien was, en zag dus ongaarne eene hervorming dier wetten te gemoet(2).

In Noord-Nederland dacht men er anders over. Na de herwonnen onafhankelijkheid was men niet vrij gebleven van een zucht tot reactie, die zich wel eens even onbesuisd tegen de weldadigste overblijfselen van het keizerrijk, als tegen het keizerlijk despotisme zelve verhief; aan den anderen kant heerschte daar eene lofwaardige gehechtheid aan voorvaderlijke en nationale wetgevings-traditiën; eindelijk bestond er tusschen de Hollandsche en Belgische regtsgeleerden verschil van wetenschappelijke inzigten(3). Vandaar, dat men, tegen den wil der Belgen, zich op Art. 163 der Grondwet beroepende, waarin men een stellig voorschrift ter invoering eener *nieuwe* wetgeving zien wilde, de handen aan het werk sloeg; en zich eerst, toen het ontwerp van een nationaal burgerlijk wetboek, aan KEMPER toe-

(1) Zoolang wij nog onder het *Code Nap*. leefden, 'torschten wij,' volgens de heer ENG. GERR, 'met weêrzin de wet des Corsikaanschen tirans.' Wij laten het sierlijke beeld eener natie, die eene wet torscht, voor rekening van den uitvinder. Wij veroorloven ons alleen de opmerking, dat er misschien geen punt van wetgeving is, waarin tusschen de belangen van een tiran (Corsikaansch of niet), en die zijner onderdanen zoo weinig strijd is als bij eene burgerlijke wetgeving, die de belangen dier onderdanen onderling regelt. Juist het omgekeerde is bij eene strafwetgeving het geval, waar altijd het staatsgezag tegenover de enkele burgers staat. Zoo de Belgen dus verfranscht heeten, omdat zij in 1821 het *Code Civil* wilden behouden, wat zegt de heer ENG. GERR. dan van den Nederlandschen zin eener regering, die ons nog in 1847 het *Code Pénal* laat torschen?

(2) Zie de Redevoeringen van REYPHINS (8 Febr. 1821) en van DOTRENGE (24 Maart 1821). DE GERLACHE, I.l. I, 430, 431.

(3) Ook ten onzent was men echter verre van eens. Men weet hoe weinig de beroemde J.D. MEIJER met het wijzigings-ontwerp ophad. Zie zijn werk *de la Codification en général et de celle de l'Anyleterre en particulier*.

geschreven, door de groote meerderheid der Kamers voor practisch gebruik ongeschikt werd geoordeeld, er toe liet bewegen om bij den arbeid der nieuwe wetgeving althans de Fransche Code's als *point de depart* aan te nemen, en zich, in stede eener nieuwe schepping, met eene wijziging te vergenoegen. De nederlaag der Belgische beginselen werd in 1829 beslist, toen de Jury, èn als algemeene instelling èn als speciale regtbank voor drukpersdelicten, telkens door de meerderheid der Belgen aangenomen, maar door de meerderheid der Kamers, waaronder zich bijna alle Noord-Nederlanders schaarden, werd afgestemd(1).

Denzelfden strijd vindt men op het terrein van kleine en ondergeschikte belangen terug. Wij zullen slechts enkele voorbeelden aanhalen. De wet op de jagt, in 1818 voorgesteld en verworpen, had al de Zuid-Nederlanders tegen zich, en 25 Noord-Nederlanders vóór zich(2); de wet van 1824, op de Schutterijen, had eene minderheid van 39 leden tegen zich, onder welke zich bij 38 Belgen slechts één Hollander bevond(3).

Uit de zittingen van 1828-1829 en 1829-30 zouden wij nog sterker voorbeelden kunnen aanhalen. Zóó werd het voorstel van CH. DE BROUCKÈRE tot intrekking der uitzonderingswetten van 1815 door 42 Belgen en slechts éénen Hollander ondersteund(4), en had daarentegen de wet op de koffij bij 35 Hollanders slechts éénen Belg tegen zich(5); maar toen was dan ook de gisting der gemoederen op het uiterste, en stond de omwenteling aan de deur.

Het gezegde bewijst intusschen genoegzaam, hoe scherp van den aanvang af de scheiding tusschen beide natiën was. In de kamer der Vertegenwoordigers, waar zich in den regel het gevoelen der gematigdsten en bezadigdsten uit den lande kond doet, bleken in alle groote belangen - waar het burgerlijke wetgeving, waar het belasting, waar het bescherming van handel en nijverheid gold - Noord en Zuid tegen elkander over te staan. Van andere, minder stoffelijke en heiliger

(1) Zoo hestond b.v. de meerderheid, die de Jury als regtbank bij drukpersdelicten verwierp, uit 53 leden, waaronder 42 Noord-Nederlanders en slechts 11 Belgen. VAN KEVERBERG, I, 346.
(2) NOTHOME, *Essai, etc.*, p. 81.
(3) LASTDRAGER, *Proeve eener Geschiedenis*, enz., II, bl. 272.
(4) Zitting van 4 Dec. 1828. NOTHOMB, *Essai, etc.*, p. 52.
(5) Zitting van 15 Mei, 1830. Ibid.

belangen gewagen wij straks, omdat de vraagpunten, godsdienst en onderwijs betreffende, wegens de uitlegging, welke men goedvond aan de Grondwet te geven, niet van de bevoegdheid der kamers geacht werden.

Zien wij intusschen, hoe de Regering hare rol, als bemiddelaresse tusschen de strijdige nationale belangen en sympathiën, vervulde.

Het ongelukkige woord, door de Groote Mogendheden gebezigd, toen zij *België* een toevoegsel aan het grondgebied van het koningrijk der *Nederlanden* noemden, was niet uit het geheugen der Belgische natie gewischt. Vóór alles kwam het er op aan, wilde de Regering het vertrouwen der natie winnen, om ook den ligtsten schijn te vermijden, alsof *België*, in stede van niet *Noord-Nederland* gezamenlijk onder éénen scepter te staan, door Noord-Nederlanders beheerscht werd. Groot was dus de onvoorzigtigheid dier Regering, toen zij niet alleen de voornaamste Staats-Collegiën en Instellingen in de Noordelijke provinciën vestigde, maar tevens, met eene voorkeuze, te in het oog loopend om toevallig te zijn, zoo veel mogelijk Noord-Nederlanders tot de aanzienlijkste betrekkingen, zoowel in de hooge administratie als in het leger en de zeemagt, riep.

Aan die grieve hebben de Belgische dagbladen steeds eene hooge beteekenis gehecht[1], en geen der schrijvers over de Belgische revolutie, hetzij inboorling of vreemde, of hij heeft van haar met bijzonderen nadruk gewaagd, terwijl men steeds vruchteloos beproefd heeft haar te ontzenuwen. De baron VAN KEVERBERG heeft met bekwaamheid, in zijn reeds hier en daar aangehaald werk, de Hollandsche zijde van het vraagpunt verdedigd, en meermalen teregt de overdreven en ongegronde klagten der Belgen wederlegd. Ook de grieve der ongelijke verdeeling van staatsinstellingen en staats-ambten wordt door hem besproken[2]; maar wij gelooven niet dat het hem gelukt is, de blaam van groote partijdigheid van de Hollandsche Regering af te wenden. Men oordeele zelve.

In den aanvang van 1830 telde men onder de ministers 6 Hollanders tegen 1 Belg; onder de hoofd-administrateurs en directeurs-generaal 1 Belg en 13 Hollanders; onder de eerste kommiezen der ministeriën 11 Belgen en 106 Hollanders; onder

(1) Zie zoowel de *Statistiques*, tegen het einde van 1828 in den *Courrier de la Meuse* opgenomen, als reeds in 1819 de *Lettres sur l'Almanack Royal*, in den *Observateur*.

(2) *Du Royaume des Pays-Bas*. I, 307-337.

de geëmploijeerden aan het ministerie van financiën 1 Belg en 28 Hollanders; aan dat van oorlog 3 Belgen en 99 Hollanders. De juistheid der uittreksels uit de *Cadres* van het leger, door NOTHOMB gegeven[1], en volgens welke er, bij voorbeeld, onder de hoofd-officieren van den staf tegen 76 Hollanders slechts 10 Belgen geweest zouden zijn, wordt door den Baron VAN KEVERDERG bestreden; maar ook volgens diens opgaven zoude in onze armee het getal der Belgische officieren nimmer een vierde van het geheel bedragen hebben. De groote onevenredigheid in het getal der Hollandsche en Belgische marine-officiers wordt door den Baron gereedelijk toegegeven.

Wat de staats-instellingen belangt, zoo waren de Algemeene Rekenkamer, de Staatsdrukkerij, de Hooge Raad van Adel in *den Haag*, het Amortisatie-Sijndicaat en de Handel-Maatschappij te *Amsterdam*, het Collegie van Raden en Generaalmeesteren van de Munt, het Hoog-Militair Geregtshof en de Vee-Artsenijschool te *Utrecht*, de Invalieden te *Leyden*, de Militaire Akademie te *Breda*, de Kanselarijen der beide Orden, te 's *Gravenhage* en te *Amsterdam* gevestigd; terwijl, schoon de ministers zich jaarlijks met de Kamers verplaatsten, de hoofd-bureaux der Ministeriën van Oorlog en Marine, benevens het Departement van Inkomsten, de Administratie van directe belastingen, accijnsen en inkomende en uitgaande regten, het Bestuur der registratie, van het kadaster en de loterijen, het Bestuur der posterijen en zelfs de Administratie der mijnen, voortdurend in den *Haag* bleven. Maar wat de ongelijkheid ten top voerde, was het koninklijk besluit van 1830, dat *'s Gravenhage* als de zetel van den Hoogen Raad aanwees, ofschoon vooreerst, in het belang van alle ingezetenen, eene dergelijke instelling zooveel mogelijk midden in het rijk moest geplaatst worden, en het ten anderen te voorzien was, dat verreweg de meeste gedingen voor dien Raad uit *België* zouden worden aangebragt.[2]

Wordt zulk eene ongelijkheid tusschen de beide gedeelten

(1) *Essai*, p. 50.

(2) Van 1820-1830 was, volgens de opgave van DE GERLACHE (T. I, p. 493), de verhouding tusschen de civiele en commerciële zaken, in appèl gebragt voor de geregtshoven van *'s Gravenhage, Luik* en *Brussel* de navolgende:

te *Brussel*	6,352
te *Luik*	3,082
te zamen	9434
te *'s Gravenhage*	1,940

des rijks voldoende geregtvaardigd door de opmerking, dat *België*, bij een' mogelijken oorlog, het eerst de prooi des vijands zou worden, en daarom minder geschikt was, om de zetelplaats der groote staatsinstellingen te zijn? Wordt zij het, door de berekening, dat *België*, zoo door het millioen der industrie als door den vestingbouw aan het zuidelijk frontier, meer geldelijke voordeelen genoot dan de tractementen der talrijker Hollandsche ambtenaren aan de Noordelijke gewesten aanbragten? Wij betwijfelen het! Maar stellig waren zulke bewijsgronden voor het beleedigd nationaal gevoel der zuidelijke gewesten onvoldoende.

Voorzeker heeft elke regering het regt, bij benoemingen tot staats-ambten en waardigheden siechts naar persoonlijke geschiktheid, bij de vestiging van staats-instellingen slechts naar de voordeelen der plaatselijke gelegenheid te zien. Maar de toestand der Nederlandsche Regering was eene exceptioneele. Tusschen twee nieuwelings verbondene natiën geplaatst, in godsdienst, zeden, denkwijze en belangen verschillende, moest men door angstvallige onpartijdigheid beletten, dat de zaden van wederzijdschen naijver ontkiemden, en zich vóór alles wachten aan het denkbeeld voedsel te geven, alsof de eene natie door de andere, de grootste door de kleinste overheerscht werd. Wij vragen, na de bovenstaande opgaven, aan den Heer ENGELBERTS GERRITS c.s., die niet weten te zwijgen van de vaderlijke goedheid des Konings voor de Belgen en van de groote ondankbaarheid der Belgen jegens den Koning, of de Regering dien pligt begrepen en vervuld heeft. Wij vragen of zich onder dergelijke omstandigheden geen volkshaat ontwikkelen moest.

In gelijken zin werkten op den Belgischen volksgeest de befaamde taalbesluiten, waarbij in *Vlaamsch België*[1] het gebruik der landtaal werd voorgeschreven, met uitsluiting van het Fransch, waarvan men zich anders bij voorkeur bediende. Zeker werd deze grieve vaak overdreven[2], en de opmerkingen

(1) *Limburg, Antwerpen, Vlaanderen* en *Zuid-Braband*, met uitzondering van het arrondissement van *Nivelles*.

(2) Gelijk b.v. door WHITE, die, schoon anders wel onderrigt, het doet voorkomen, alsof ook aan de Waalsche gewesten de Hollandsche taal werd opgedrongen, en daarop zijne aanvallen grondt tegen de ‘prétensions des Hollandais qui tentaient de bannir une langue polie, presque universelle dans le pays, pour y substituer leur idiôme inconnu a deux pas de la frontière.’ CH. WHITE, *Révolution Belge* de 1830, traduit de l'Anglais par *Miss* MARY CORR. Brui. 1836, T. I, p. 66.

van den baron VAN KEVERBERG op dit punt laten wij gaarne in hare volle waarde; maar men vergete niet, dat, schoon het ligt te bewijzen zij, dat het Vlaamsch oorspronkelijk in dat gedeelte van *België*, waarop de besluiten betrekking hebben, volkstaal is[1], eeuwenlang door de hoogere standen, althans bij alle openbare gelegenheden, het Fransch niet slechts bij voorkeuze, maar bijna bij uitsluiting gebezigd werd; dat daarenboven - en hier mag wel de voorname oorzaak zoo van de Besluiten zelve als van den tegenstand, dien zij verwekten, gelegen zijn - de Vlaamsche taal, destijds althans, slechts een gesproken idioom en voor een officiëel gebruik volstrekt ongeschikt was, daar zij noch voor den stijl der openbare akten, noch vooral voor de balie-welsprekendheid de voegzame woorden aanbood. Men had zich dus eigenlijk van de naauw-verwante, maar rijkere Hollandsche taal moeten bedienen, en daarom lag in de taal-besluiten het denkbeeld eener centralisatie in Hollandschen geest, eener suprematie der Hollandsche boven de Fransche taal wel degelijk opgesloten, schoon men zich voor de stellige verkondiging daarvan voorzigtiglijk gewacht had. Vandaar die algemeene tegenstand, welken men niet alleen uit de gekrenkte eerzucht van enkele advokaten verklaren kan. Vandaar dat de Regering, door zich - schoon welligt zonder verkeerde bedoelingen - in een geschil te mengen, dat alleen de tijd kon uitwijzen, aan eene nieuwe grieve het aanwezen gaf, die zij te laat zou pogen uit den weg te ruimen.

Op een ander terrein echter als dat der nationaliteit ontmoette de Regering nog grootere zwarigheden. *België* is een bij uitstek Catholijk land. Zoo de hervorming, tijdens zij zich in de noordelijke provinciën vestigde, een tijdlang ook in de zuidelijke voet scheen te krijgen: die kans keerde alras, en in den schoot der moederkerk teruggekeerd, onderscheidde zich *België* van nu aan door eene gehechtheid aan den Roomschen stoel, die schaars elders hare wedergade vond. De welgemeende maar voorbarige hervormingsplánnen van JOZEF DE TWEEDE waren min-

(1) Die waarheid werd in *België* zelve reeds toen door den beroemden WILLEMS verkondigd in een' openlijken brief aan VAN DE WEIJER. *De la Langue Belgique. Lettre de Jean François Willems à M. Sylvain van de Weyer*. Bruxelles, 1829.

der nog op de liefde der natie voor hare privilegiën, dan op den veelvermogenden invloed der beleedigde geestelijkheid afgestuit. Noch de Fransche Omwenteling, noch het Keizerrijk vermogten dien nationalen karaktertrek uit te wisschen. Na den val van NAPOLEON rigtte de gefnuikte geestelijkheid het hoofd weder op, vond op nieuw bij de groote menigte de oude verkleefdheid en eerbied terug, en verzuimde geene poging, om de kerk in hare voormalige regten te herstellen.

Was het wonder, dat de aanhechting aan een Protestantsch rijk, de onderwerping aan een Protestantschen Vorst, met leede oogen werd aangezien, en de geestelijkheid zich in gemoede verpligt achtte hare leeken tegen die vereeniging te waarschuwen en elken stap te ontraden, welke haar bevestigen konde? Die bedoeling der geestelijkheid bleek niet alleen, vóór de aanneming der Grondwet, maar verloochende zich ook na die gebeurtenis niet. Zoodra toch had de Regering niet verklaard, dat zij de Grondwet door zuidelijke en noordelijke gewesten tevens aangenomen achtte, of er verscheen een herderlijk oordeel, door de bisschoppen van *Gend, Doornik* en *Namen* en de Vicarissen-Generaal van *Luik* en *Mechelen* geteekend[1], waarbij de onderteekenaars verklaarden, ‘dat niemand, zonder aan de heiligste belangen der godsdienst verraad te plegen en eene groote misdaad op zich te laden, de verschillende eeden, door de Grondwet voorgeschreven, konde afleggen.’ Hoe ver de eischen der Belgische geestelijkheid gingen, blijkt uit eene memorie[2], den 3^{den} October 1814 bij het Weener Congres door de Vicarissen-Generaal van het Bisdom van *Gend*, volgens den uitdrukkelijken last van den afwezigen bisschop - den Prins van *Broglio* - ingereikt, waarin, onder meer, niet slechts de oppermagt der Catholijke kerk, maar de uitsluiting van elke andere godsdienstoefening, met uitzondering eener kapel in het vorstelijk paleis, de herstelling der tienden en de openlijke toelating der Jezuïten gevraagd werd. Hoe overdreven echter die eischen ook waren, en hoe onmogelijk het uit ieder standpunt was daaraan te voldoen, zeker is het, dat de Belgische Catholijken met reden beducht moesten zijn voor de invoering eener Grondwet, die,

(1) Zie een uittreksel daarvan bij VAN KEVERBERG, T. III, pp. 209 sqq. De bezwaren golden artt. 190-196, 226, 143 en het tweede der additionnele artikelen.

(2) Zie een uittreksel daarvan bij VAN KEVERBERG, T. III, p. 201 sqq.

schoon in het stuk van godsdienst voor eene hoogst liberale toepassing vatbaar, geen enkelen waarborg opleverde tegen de ontwikkeling en zegepraal dier anti-catholische pogingen, welke men van een Protestantsch vorst, door eene Protestantsche bevolking omringd, kon verwachten.

Hoe gevaarlijk men enkele der leerstellingen der Catholijke kerk voor de onafhankelijkheid van den staat moge achten, in de staatkunde is er wel geen andere weg open, dan haar met al hare bezwaren als een *fait accompli* te eerbiedigen; en geene regering vermag, door welke drijfveeren ook bewogen, de godsdienstige overtuiging van de groote meerderheid der natie belemmeren of beleedigen.

Zoo daarenboven de naauwe betrekking, waarin de Catholijke kerk met *Rome* verlangt te staan, vaak een struikelblok is voor eene staatkunde, welke die kerk in het gareel der overige staatsinstellingen zoekt te brengen, zij biedt tevens het middel aan om de nadeelen te keeren, welke de eerzucht of overdreven godsdienstijver van een enkelen prelaat zou kunnen veroorzaken. De vrijwillige en onverwijlde toezegging van een Concordaat met den Heiligen Stoel, waarop de Roomsche kerk ten allen tijde regt heeft, maar voorzeker dan althans, wanneer hare leden de groote meerderheid der onderdanen van een Protestantsch vorst uitmaken, had de zwarigheden uit den weg geruimd en de Catholijke oppositie - later de gevaarlijkste - in de geboorte verstikt.

Men koos een anderen weg. Terwijl de groote meerderheid der Belgische natie, minder misschien uit eigen overtuiging als uit vrees om die van anderen te beleedigen, zich van alle staats-ambten onthield of terugtrok, bij wier aanvaarding de Grondwet bezworen moest worden, legde de bisschop van *Luik*, de Graaf DE MÉAN, tot lid der Eerste Kamer verkozen, den eed af, onder de restrictie, dat hij slechts in zooverre daaraan gehouden zou zijn, als de Paus de aflegging zou goedkeuren.

Die voorwaardelijke onderwerping, welke eigenlijk alles weder op losse schroeven zette, werd door den Koning als het eenig redmiddel in de verlegenheid aangegrepen; ieder, op weinige uitzonderingen na, maakte zich het voorbeeld van den Graaf DE MÉAN ten nutte, en weldra achtte de regering zich sterk genoeg, om zich op den prins DE BROGLIO te wreken. Na twee jaren (in 1817) werd de weêrspannige kerkvoogd, ter gelegenheid eener briefwisseling met den Paus, betreffende een ondergeschikt punt

gehouden[1], tevens over het herderlijk oordeel teregtgesteld en, bij verstek, tot uitbanning veroordeeld[2]. Het vonnis werd met eene ruwheid ten uitvoer gelegd, welke, niet slechts uit een politiek oogpunt, de sterkste afkeuring verdient. Op den grooten marktdag werd de naam van den prelaat, wien men, bij overdreven eerzucht, althans geen ijver voor zijn geloof ontzeggen konde, met groote letters aan een schandpaal op het schavot te *Gend* ten toon gesteld tusschen twee misdadigers, wegens diefstal met braak veroordeeld. Te gelijker tijd werd een ander Gendsch geestelijke, de abt DE FOERE, wegens een drukpersdelict tot tweejarige gevangenisstraf veroordeeld, en korten tijd later werden ook de Vicarissen-Generaal van het Bisdom, die voortgegaan waren met hunnen veroordeelden Bisschop eene officiële briefwisseling te houden en zijne instructiën af te kondigen, in eene crimineele vervolging betrokken, die echter ditmaal bij den regter geen ingang vond.

Het gelukte der Regering door zulke krachtige maatregelen der Belgische Geestelijkheid vrees in te boezemen. Men bleef haar ijdele beloften van een Concordaat voorspiegelen, terwijl men in waarheid geenerlei pogingen daartoe deed, en veroorloofde zich zelfs, zonder heftigen tegenstand te ontmoeten, eene *Société Catholique de Belgique*, die de uitbreiding der Catholijke Godsdienst ten doel had, bij eenvoudig Koninklijk Besluit te ontbinden[3].

Men rekende zich eindelijk sterk genoeg, ook op het punt van onderwijs de langgekoesterde plannen door te zetten. De groote vraag, of het elken vader vrij zal staan zijne kinderen op zoodanige wijze te doen onderrigten als hem goeddunkt, dan wel of de Staat zich deze zaak aantrekken en de personen aanwijzen zal, tot welke men zich wenden moet, brengt nog thans veler gemoederen in beweging. Wij behoeven haar hier wel niet tot het onderwerp eener opzettelijke behandeling te maken; maar zeker is het, dat, zoo immer de Regering van haar regt een spaarzaam en omzigtig gebruik moet maken, het zeker dáár is, waar een Protestantsche vorst tegenover eene Catholijke

(1) Het gold de vergunning, om bij de geboorte van den Erfprins, volgens aanschrijving van regeringswege gedaan, openlijke dankzegging te doen, welke door den Paus werd gegeven.

(2) De veroordeeling grondde zich op Artt. 204, 205, 207 en 208 Code Civil. DE GERLACHE, T. I, p. 347.

(3) *Staatsc.*, 1823, N°. 208.

bevolking staat. In de eerste jaren na de vereeniging scheen zij dien weg te willen inslaan. Schoon ijverige pogingen aangewend werden om het hooger en lager onderwijs in *België* op denzelfden voet te brengen, waarop het in *Noord-Nederland* stond, en men daarin, trots den tegenzin van een deel der bevolking, dat zelfs eene stoffe van bezwaar vond in de toevallige omstandigheid, dat de schoolgebouwen in denzelfden stijl werden opgerigt, welken men bij den bouw der Hervormde kerken bezigde[(1)], aanmerkelijke vorderingen maakte, sloot men echter aanvankelijk de Geestelijkheid den weg niet geheel af. Oogluikende liet men toe, dat aan de Seminariën, den bisschoppen volgens het Napoleontische Concordaat vergund, andere, kleinere Seminariën, werden toegevoegd, en deze weder hunne succursalen hadden. Ja zelfs werden allengs, hetgeen trouwens niet ligt te verhoeden was, ook leeken onder de Seminaristen opgenomen, welke op deze wijze het onderwijs der Geestelijkheid, in stede van dat der Regering, zochten te verkrijgen.

Zóó stonden de zaken, toen op den 14^{den} Junij 1825 de befaamde Onderwijs-Besluiten verschenen. De kleinere Seminariën, waarin het voorbereidend onderwijs gegeven werd en die alzoo de plaats der Latijnsche scholen of Athenaea vervingen, werden opgeheven, en daardoor de mogelijkheid, dat leeken aan het geestelijk onderwijs deel namen, afgesneden: maar tevens werd voor het onderwijs der geestelijken zelve eene instelling ontworpen, die ten deele de alsnog bestaande Seminariën noodeloos zoude maken.

Het *Collegium Philosophicum*, te *Leuven* opgerigt, zou, wel is waar, onder toezigt van den Aartsbisschop van *Mechelen* staan, maar deze zoude geen anderen invloed oefenen, dan elders de Curatoren eener academie; de benoemingen zouden door den Koning geschieden, die wel in het besluit toezegde bij voorkeur Roomsch-Catholijke priesters te zullen kiezen, maar geenerlei waarborg voor de nakoming dier belofte aanbood. Overigens zou het onderwijs aan het *Collegium Philosophicum* voor de aanstaande geestelijken verpligtend zijn: geene kweekelingen zouden tot de Seminariën of tot eenige geestelijke betrekking worden toegelaten, die hunnen cursus aan dat *Collegium* - een cursus van minstens twee jaren - niet volbragt hadden. Tevens zou het philosophisch onderwijs aan de Seminariën ophouden, ten minste niet meer van landswege bezoldigd wor-

(1) WHITE, T.I, p. 97.

den. Het onderwijs daarentegen van het *Collegium* zou zich niet al te streng binnen de perken der voorbereidende wetenschappen bepalen, maar ook geschiedenis der wijsbegeerte, kerkelijke geschiedenis, zedeleer, metaphysica en canonisch regt omvatten - een omvang, waarin zich zeker ligtelijk de geheele theologische wetenschap laat brengen.

Eindelijk waakte een besluit, twee maanden in dagteekening later, dat de geestelijkheid zich niet aan den band van het Staats-onderwijs ontwrong. Reeds hadden vele vaders aangevangen hunne kinderen naar elders te zenden, om zich, hetzij van de *Athenaea*, hetzij van het *Collegium Philosophicum*, te ontslaan. Het besluit van 24 Augustus 1825 verijdelde alle dergelijke pogingen voor het vervolg, door voor hen, die hunne *humaniora* in den vreemde geleerd hadden, den toegang tot het *Collegium Philosophicum* en de Universiteiten te sluiten, en al wie het *Collegium Philosophicum* of de Universiteiten niet bezocht had, uit alle, hetzij wereldsche, hetzij geestelijke, betrekkingen te weren.

Toevallig was het zeker niet, dat ongeveer op denzelfden tijd, de Utrechtsche Cleregie - eene afdeeling der Roomsche kerk, die nimmer te *Rome* erkend was, schoon zich daartoe nog onlangs vruchteloos tot den Pausselijken gevolmagtigde, NAZALI, gewend hebbende, en welker hoofden weldra door den kerkelijken ban getroffen zouden worden[1] - plegtig door de regering erkend, en gemagtigd werd zelve in hare kerkelijke belangen te voorzien, mits de keuze der bisschoppen aan de goedkeuring des konings onderworpen werd. Zóó werd haast gelijktijdig met de afkondiging der onderwijs-besluiten[2] de nieuw benoemde bisschop van *Deventer*, WILHELMUS VET, in tegenwoordigheid van den Gouverneur der provincie en den burgemeester der stad, te *'s Hage* ingewijd, en had later dezelfde plegtigheid ten opzigte van JOANNES VAN SANTEN, als Aartsbisschop van *Utrecht*, plaats.

Wie zal tegenover deze feiten durven volhouden, dat in dit alles geenerlei plan lag ter vorming eener Nationaal-Catholijke kerk[3], eener Catholijke kerk, afgescheurd van *Rome*, van

(1) W. VET werd den 29sten Aug. 1825, J. VAN SANTEN den 13den Januarij 1826 geëxcommuniceerd. (*De Godsdienstvriend*, XV, 232-235.)

(2) Den 12den Junij 1825. LASTDRAGER, *Praeve eener Geschiedenis*, enz., D. II, p. 389.

(3) DE GERLAGHR beweert, dat er werkelijk in 1825 een plan van onafhankelijke kerkelijke organisatie en episcopale circumscriptie door den minister van eeredienst, GOUBAU, zou opgemaakt zijn en in twaalf exemplaren aan enkele hooge personen zou zijn rondgedeeld. Hij zelf beweert, aan eene indiscretie van een dier bevoorregten de inzage van dat ontwerp verschuldigd te zijn geweest. Op aanraden echter van een hoogen Protestantschen ambtenaar, zou de koning van de uitvoering hebben afgezien. DE GERLACHE, T. I, p. 441 en 442.

haren grondslag beroofd? Wij laten de vraag in het midden, in hoeverre het in het belang van den Staat is, de Catholijke kerk te nationaliseren en daardoor te voorkomen, dat hare leden tevens een vreemden heerscher als onderdanen huldigen. Maar het mag ons niet bevreemden noch ergeren, dat het plan van zulk eene afscheiding de Catholijke geestelijkheid tegen de borst stuitte en in de wapenen riep. Nu bleek het, dat zij zich bij den aanvang der regering van WILLEM I niet vergist had, toen zij voorzag, welk gebruik een Protestantsch vorst van de Grondwet, en vooral van de bepalingen, het onderwijs betreffende, zoude weten te maken. De oppositie, die zij van nu af tegen de regering voerde, behoeft noch aan woelzucht, noch aan heerschzucht te worden toegeschreven, maar vindt eene voldoende verklaring in hare gehechtheid aan de kerk en hare regtmatige vrees voor de bedeclingen door de Regering jegens deze gekoesterd.

Het is waar: nog éénmaal scheen de hoop op eene vredelievende beslissing der vrage herboren. Het was toen, den 18^{den} Junij 1827, ondanks den tegenstand van een groot aantal der Protestanten, een Concordaat[(1)] tusschen den koning der Nederlanden en den Pauselijken Stoel tot stand kwam. Een oogenblik scheen het wantrouwen der Catholijke bevolking geweken en de breuk tusschen den Koning en de Kerk geheeld. Slechts een oogenblik echter; weldra bleek het dat de contracterende partijen het eigenlijk over niets eens waren: noch over den invloed des Konings bij de keuze der bisschoppen, noch over de herstelde vrijheid van het onderwijs. De ver-

(1) Dit Concordaat was eigenlijk niets anders dan eene wijziging van het Concordaat van 1801, dat nu tevens op de Noordelijke provinciën werd toegepast.
De noodzakelijkheid dier wijziging vloeide voort uit het zeventiende Artikel der Conventie van 15 Julij 1801, volgens hetwelk, in geval een der opvolgers van den eersten consul niet Catholijk zijn mogt, de wijze van benoeming der bisschoppen door eene nieuwe conventie moest geregeld worden.
Zie op dit punt de *Verzameling van officiële Stukken, cnz., betreffende het Concordaat, 's Gravenhage* bij J. BELINFANTE, 1842.

klaringen toch der Pausselijke bulle van den 16^{den} der kalenden van September, met 's konings vergunning afgekondigd, werden op beide punten ten stelligsten in eene circulaire, door den Minister van Binnenlandsche Zaken den 5^{den} October 1827 aan de Gouverneurs der provinciën gerigt en acht dagen later in den *Courrier des Pays-Bas* overgenomen, tegengesproken. Van beide zijden beriep men zich op geheime overeenkomsten, en nieuwe onderhandelingen waren noodig. Was het wonder dat de naauw gebluschte vlam op nieuw in laaijen gloed uitsloeg, en in de lange vertraging, die nu de tenuitvoerlegging van het Concordaat ondervond, telkens vernieuwde voeding vond? Was het wonder dat de koninklijke verklaring, den 21sten October 1828, bij de opening der Kamers, afgelegd: dat de voorbereidende maatregelen tot uitvoering van het Concordaat meer en meer tot rijpheid kwamen, slechts wantrouwen en twijfel ontmoette? Was het wonder dat, hoezeer men ook met de toepassing der besluiten van 1825 de hand ligtte, de Catholijke oppositie aangroeide en toenam?

Zóó had de Regering de magtige Catholijke partij van zich vervreemd, en vond thans in de hoofden dier partij hare vinnigste bestrijders. Maar ook eene andere partij, minder talrijk en over mindere materiële hulpmiddelen beschikkende, doch door de bekwaamheid en het talent harer hoofden geducht, stond in en buiten de Kamer tegen de Regering over: de partij der Liberalen.

Het behoeft in onze dagen wel niet gezegd te worden, dat de Grondwet van 1815, hoe gaarne men ook aan de zuivere bedoelingen van alle partijen bij hare invoering geloove, door den tijd gevonnisd is. Ieder weet, door ondervinding wijs geworden, dat de constitutiennele waarborgen, welke zij tegen de magtsoverschrijding der Regering aanbiedt, waar zij meer zijn dan ijdele klanken, althans onvolledig zijn. Ieder weet, dat de invloed, welken de natie vooronderstelt wordt op de keuze zijner afgevaardigden te oefenen, haar door het trechterstelsel der trapsgewijze verkiezingen telkens ontgoocheld wordt. En toch, schoon in onze dagen de wijziging dier achterlijke Grondwet eene volksbehoefte is, wie zal durven ontkennen, dat het in het belang der natie is, dat men zich, zoolang zij bestaat, zoo streng mogelijk aan haar houde; maar wie zal daarenboven loochenen, dat wij, schoon ook hier nog verre van de volmaaktheid verwijderd, op dit punt althans, op den constitutionnelen weg aanmerkelijk gevorderd zijn. In de dagen

van WILLEM DE EERSTE was die Grondwet een rad, dat het volk voor de oogen gedraaid werd; een kleed, dat men naar elke behoefte wist te plooijen; een vorm, waarvan men zich tot ieder doeleinde wist te bedienen. Ja, het is zelfs meermalen opgemerkt, dat onder eene absolute monarchie eene vermeerdering van publieke schuld, gelijk zij onder de regering van den vorigen vorst plaats had[1], eene onmogelijkheid ware geweest, wijl geen alleenheerscher, hoe onbeperkt ook, de openbare meening derwijze zou hebben durven trotseren, terwijl de constitutionnele vorst zich achter eene gedienstige vertegenwoordiging, die toch het volk zelve heette voor te stellen, in volle veiligheid verschuilen konde.

Onder constitutionnele regeringsvormen pleegt zich zelfs het gematigdste gevoelen een verantwoordelijk ministerie, goedkeuring der staatswetten en uitgaven door de volksvertegenwoordigers, en onafhankelijkheid der regterlijke magt te denken. Waar een dezer waarborgen ontbreekt, mist het constitutionneel stelsel een van zijne bestanddeelen; waar alle ontbreken, is constitutionnaliteit niets meer dan een klank, en bestaat er feitelijk alleenheersching.

De ministeriële verantwoordelijkheid was in de Grondwet van 1815 niet geschreven. Aan sommigen scheen die uitlating onverschillig, wijl een beginsel, dat zoo onmiddellijk met de koninklijke onschendbaarheid zamenhangt, reeds door deze wordt medegebragt. De Regering deelde die inzigten niet, en de Ministers verzuimden geene gelegenheid om den Koning in het spel te brengen, die er zelve behagen in scheen te vinden, zijne sterkgeteekende persoonlijkheid bij elke gelegenheid op den voorgrond te plaatsen.

Wat de wetten aanbelangt, wie weet niet, hoe vaak de grens overschreden werd, die het koninklijk besluit, dat alleen de uitvoering der wet vermag te regelen, van de wet zelve scheidt; of liever, hoe glad die grensscheiding was uitgewischt, zoodat over der burgeren heiligste belangen en strengste verpligtingen eenvoudig bij koninklijke besluiten beschikt werd.

Aanvankelijk scheen het gebied der financiën voor zulk eene onafhankelijke werking der Regering gesloten. Immers bij belastingen en geldleeningen waagde men het niet zich van de

(1) Volgens het reeds aangehaalde Werkje van Mr. F.A. VAN HALL heeft het Koningrijk der Nederlanden in vijf en twintig jaren eenen schuldenlast van acht en twintig millioen guldens aan renten en van zevenhonderd millioen guldens aan kapitaal op zich geladen. (bl. 30).

bewilliging der Staten-Generaal te ontslaan. Intusschen, door geene afdoende contrôle der Rekenkamer beperkt, ontwrong men zich ook hier allengs aan den knellenden band van het budget, en legde dan later aan de Kamers een *deficit* voor, dat wel door eene nieuwe leeningswet moest gedekt worden. Na weinige jaren echter drukte ook deze verpligting, en werd men de gedurige klagten der vertegenwoordiging over den geldelijken achteruitgang moede. Den 20sten December 1822 opende een nieuw tijdperk in onze finantiële geschiedenis. Wat men vruchteloos door een Domein-wet had zoeken te verkrijgen, verlangde men door de creatie van het Amortisatie-Syndicaat, eene instelling, welker eigenlijke beteekenis de meerderheid, die de onheilzwangere Wet aannam, te laat leerde kennen. Van toen af toch kan men in waarheid zeggen, dat de tien- en eenjaarlijksche budgets eene bloote formaliteit geworden waren, en Koning WILLEM dat onbeperkte geldelijk beheer erlangde, waarin hem later de Indische opbrengsten zouden bevestigen.

En hoe stond het nu met de regterlijke magt? Volgens de regtsgeleerden der Regering was het volstrekt onmogelijk, aan de regterlijke organisatie, die de kroon moest zetten op het gebouw onzer Nationale Wetgeving, de hand te leggen, eer al de steenen van het gebouw zorgvuldig bijeengebragt en zamengevoegd waren. En daarom bleef die onafhankelijkheid der regterlijke magt uitgesteld - vijftien jaren lang uitgesteld; en provisioneel had men regtbanken, welker leden door de Regering naar willekeur konden herroepen worden.

Die grieven - en gewigtige grieven waren het zeker - waren aan beide natiën gemeen; en toch werden zij in *Noord-Nederland* door de meerderheid haast ten eenenmale voorbijgezien, of gaven althans, schoon ze enkelen tegen den borst stuitten - zoo min in als buiten de Kamer - tot bepaalde oppositie of heftig beklag aanleiding.

De reden ligt voor de hand. Afwezigheid of onvolledigheid van constitutionnele waarborgen zal op zich zelve nimmer eene reden tot volksontevredenheid zijn. Voor het abstracte denkbeeld van ministeriële verantwoordelijkheid of regterlijke onafhankelijkheid moge de publicist ijveren: niet ligt zal eene natie, die overigens hare belangen gehandhaafd en hare wenschen vervuld acht, voor een van beiden in het harnas komen; en zelfs de dagbladschrijvers, die dagelijks tot het volk spreken, zullen gesloten ooren vinden, wanneer zij, in stede van de voorvallen van den dag te behandelen, de aandacht hunner lezers bij

die theoriën bepalen willen. Eerst dan, wanneer koninklijke besluiten in de heiligste belangen van godsdienst en nationaliteit - taal en onderwijs - ingrijpen, wordt het denkbeeld levendig, dat hier de uitgesloten volksvertegenwoordiging de stem had moeten verheffen; eerst dan, wanneer de mannen des volks in de gevangenis gesleept worden, en de naam van een geëerbiedigden kerkvoogd tusschen twee boosdoenders aan de schavotspalen wordt gespijkerd, brandt het denkbeeld der menigte op het hart, dat de regters, die het vonnis velden, afhankelijk zijn van vorstelijke gunst, en op een wenk van den monarch van hunne zetels ontzet kunnen worden; eerst dan, wanneer de natie een stelsel, dat haar drukt en vernedert, verpersoonlijkt ziet in den persoon van een staatsdienaar, die behagen schept in den afkeer, dien hij bij een deel der bevolking wekt, en, geene gelegenheid verzuimende om nationale en vrijzinnige sympathiën te beleedigen, zich altijd ter goeder ure achter den onschendbaren persoon des Konings weet te verschuilen, begint zich het begrip der ministeriële verantwoordelijkheid in de gemoederen des volks te ontwikkelen. Eerst langs zulk een harden maar noodzakelijken weg ontvangt ook het volk eene constitutionnele opvoeding, en *België* had toen dat treurige voorregt hoven *Nederland* vooruit.

Vandaar de oorsprong eener liberale oppositie, welke, in de Kamer vooral door DOTRENGE en BEYPHINS vertegenwoordigd, ook in de Journalistiek talrijke organen had, en overal te levendiger belangstelling en sympathie wekte, naarmate de Regering onvermoeider was in de opeenstapeling van geregtelijke vervolgingen, maar al te vaak met gunstigen uitslag bekroond[1].

(1) Het getal der drukpersvervolgingen was verbazend. Wij ontleenen uit de *Polemische Schriften* van Dr. C.M. FRIEDLANDER (Paris, 1834) de volgende opsomming, alleen voor de jaren 1816-1821. Vervolgd werden: in 1816 - de *Mercure Surveillant* en de *Nain Jaune;* in 1817 - de abt DE FOERE, redacteur van den *Spectateur Belge;* het *Journal de la province d'Anvers;* STEVENOTTE, redacteur van den *Vrai Libéral;* GUYET en LEMAIRE, redacteurs van hetzelfde blad; L'ALLEMAND, van het *Journal des Flandres;* BRISSOT, redacteur van het *Journal Constitutionnel d'Anvers;* CH. DONNY, schrijver der *Habitants de La Lune;* en VALLEZ, redacteur van den *Flambeau.* In 1818 - DUBAR, uitgever van het *Journal de Gand*. In 1819 - DOUFFAIN, van het *Journal des deux Flandres;* DENNIER, redacteur van het *Journal Constitutionnel d'Anvers;* WEISSENBRUCH, uitgever van het *Journal Officiel*. In 1820 - VAN DER STRAETEN, schrijver eener brochure *de l'état Actuel des Pays-Bas et des moyens de l'améliorer;* zeven Brusselsche Advokaten, welke eene memorie ten gunste van VAN DER STRAETEN geteekend hadden; de redacteur van het *Journal Constitutionnel d'Anvers;* WIBMER en VINCK. In 1821 - STEVENOTTE, redacteur van den *Vrai Libéral;* LEVENBACH, redacteur, en ALBERT, uitgever van het *Journal de Sittard;* PEZEUX, redacteur van het *Journal d'Anvers;* de uitgever van den *Vrai Libèral;* HENNEQUIN, burgemeester van *Maestricht*, METDEPENNINGEN en BONNIER; VERSTRAETEN, redacteur van den *Ami du roi et de la patrie;* PYCKE, burgemeester van *Kortrijk;* GOGHÉ-MOMMENS, uitgever, en CHARPENTIER, redacteur van den *Courrier des Pays-Bas*. De meeste dier vervolgingen vonden bij de Regtbanken ingang; maar in elk geval stelde de Regering zich vooraf schadeloos door een overdreven gebruik te maken van hevoegdheid tot voorloopige inhechtenisneming, destijds in elk geval door de wet toegelaten.

Zoodanig was de toestand der gemoederen, zulke waren de elementen in België voorhanden. Het was er echter verre vandaan, dat zij van den aanvang af vereenigd werkten. Zoowel in de Kamer als in de Journalistiek hadden de Catholijke en liberale oppositie hunne afzonderlijke vertegenwoordigers, die slechts daar de handen ineensloegen, waar de bijzondere nationale belangen van België op het spel stonden, maar overigens in de meeste punten van algemeene staatkunde, vooral waar het de vrijheid van drukpers of onderwijs gold, lijnregt tegen elkander overstonden, ja heftiger nog tegen elkander dan tegen de Regering zelve streden: eene reden, waarom zoowel Catholijken als Liberalen zich telkens vaster aan het Gouvernement aansloten, zoodra zij begrepen, dat de andere partij meerdere kans op overwinning verkreeg. Eerst moest elke partij, beurtelings door de Regering aangetrokken en afgestooten, zich geheel van haar vervreemd gevoelen, eer men aan eene vereenigde werking denken konde. Het was vooral de teleurstelling, die op de voorbarige afkondiging van het Concordaat volgde, welke voor de Catholijken beslissend was; en nu kwam tegen het ein de van 1828 de *Union Catholico-libérale* tot stand, die, in de hand van bekwame leiders tot een magtigen hefboom ter opwekking van den volksgeest geworden, door de Noord-Nederlandsche publicisten uit de omwentelingsdagen, en door schrijvers als de Heeren ENGELBERTS GERRITS en LASTDRAGER ook nog in de onze, met zoovele verwenschingen is overladen.

Bij kalmer en onpartijdiger beschouwing is het moeijelijk in die Unie het gedrocht te zien, waarvoor men haar heeft uitgekreten. Zij was, dunkt ons, het natuurlijk gevolg van den staatkundigen toestand dier dagen. Dat twee partijen, welke zich door eene derde verdrukt zien of achten, hunne

onderlinge grieven voor eene wijle ter zijde stellen, om met vereende krachten de bovendrijvende partij te bestrijden, is een verschijnsel, dat, althans in constitutionnele Staten, zich te dikwerf herhaalt en te natuurlijk is, om zooveel bevreemding of verontwaardiging te baren. Daarenboven hadden Catholijken en Liberalen in vele opzigten een gelijk belang, en zelfs op die punten, waar vroeger verschil heerschte en thans inschikkelijkheid gevergd werd, behoefde geene van beide partijen hare eigene eischen prijs te geven, maar moest slechts van haren tegenstand tegen die der andere afzien. Die vereeniging tusschen beide partijen verwerkelijkte zich dan ook met eene snelheid, welke onverklaarbaar zijn zoude, ware het denkbeeld zelve niet zoo eenvoudig en de toepassing zoo gemakkelijk geweest, en in welke velen dan ook slechts de plotseling gerijpte vrucht van de geheimzinnigste en verderfelijkste machinatiën zien wilden, terwijl in waarheid slechts de toenadering van enkele personen noodig was geweest.

Aan het hoofd der liberale oppositie, in de Tweede Kamer, stonden destijds LE HON en DE BROUCKÈRE; de eene de welsprekendste, de andere de vurigste redenaar der geheele Vergadering De Catholijke partij, schoon vooral door den naam van den baron DE SÉCUS grooten invloed op het Belgische volk oefenende, telde geen onder hare Leden, die in bekwaamheid met den geleerden en scherpzinnigen Luikschen Raadsheer DE GERLACHE wedijveren konde. Waarschijnlijk kwam van deze zijde, zoodra de ministeriële circulaire de hoop op eene bevredigende schikking met *Rome* in hare geboorte vernietigd had, de eerste opening. Onder de organen der openbare meening werd het eerste signaal gegeven door eene brochure van DE POTTER: *Union des catholiques et des libéraux dans les Pays-Bas*, en weldra vonden die woorden zoowel in de dagbladen der liberale partij - *le Courrier des Pays-Bas le Belge, le Politique* - als in die der Catholijke - *le Courrier de la Meuse, le Catholique* - bijval; en van nu aan was eene vereeniging gesloten tusschen twee partijen, van welker verdeeldheid de Regering zich zoolang met gunstigen uitslag bediend had, en welker eensgezinde zamenwerking haar weldra zoo verderfelijk zoude worden.

Evenmin echter als de Unie zelve de vrucht was van uitvoerige en kunstmatige machinatiën, evenmin had zij die veruitziende plannen, welke men haar later heeft toegeschreven. Het zijn altijd de eenvoudigste zielen, die het ligtst aan de overgehaalde sluwheid van anderen gelooven; en vandaar, dat

er bij sommigen geen het minste bezwaar bestaat, om aan het ‘verwaten eedgespan’ der oppositie reeds in het midden van 1828 eene volkomene voorwetenschap toe te kennen der Revolutie van 1830, welker programma door hen reeds toen met ‘helsche sluwheid’ zou zijn uitgewerkt.

Wie eenig denkbeeld heeft van den toestand van *België* in 1828, weet, dat eene omwenteling onmogelijk in de plannen van dien tijd heeft kunnen liggen, al ware het niet, dat de hoofden van Adel en Geestelijkheid voorzeker liever alles gedaan zouden hebben, dan de hand te leenen aan een spel, dat hun zoo ligt al hunnen invloed en gezag had kunnen kosten. Men wenschte alleen de Regering te dwingen om aan de eischen der beide partijen gehoor te geven, haar daartoe te dwingen door eene heftige oppositie, zoo in de Tweede Kamer als in de Journalistiek, en vooral ook door de houding, welke men aan de geheele Belgische natie poogde te geven; maar andere dan constitutionnele en legale middelen lagen in het plan van de hoofden der Unie niet. Zelfs wat het doel hunner pogingen betreft, verlangde, schoon al enkelen verder gezien en meer gewild mogen hebben, de meerderheid niets dan de verwijdering van impopulaire staatsdienaars, de opheffing van enkele gehate belastingen, en de volledige toepassing dier vrijzinnige beginselen, welke men in ernst in de Grondwet vervat achtte[1].

Evenwel, zoo als het meer, zoo als het bijna altijd gaat, toen eenmaal de strijd was aangevangen, werden de gemoede ren dagelijks verhitter; de oorspronkelijke bedoelingen, de eigenlijke grieven traden vaak op den achtergrond of werden slechts als wapenen gebezigd, waarmede men der Regering de ge voeligste wonden zocht toe te brengen. De Grondwet werd verklaard en toegelicht met al de eenzijdige vooringenomenheid, waarmede hartstogtelijke pleitbezorgers de geschrevene letter naar

(1) Merkwaardig is op dit punt de bekentenis van DE GERLACHE. ‘La loi fondamentale,’ zegt hij, ‘méconnne avec une incroyable imprudence par le gouvernement, le fût bientôt par ceux, qui avaient tant á se plaindre de sès injustices. J'ai dit ailleurs quel était le principe de cette loi, et je me suis bien convaincu, après y avoir longuement réfléchi, que nous nous trompions alors, en l'assimilant aux chartes, qui ont pour base la souverainité populaire. Mais la vivacité de la réaction avait mis les passions en mouvement, les excés du pouvoir nous précipitèrent dans des excès opposés; et chacun vit dans la constitution ce qu'il désirait y voir. Au surplus nous étions tous de très-bonne foi dans ce système, qui nous fournissait de nou velles armes pour foudroyer l'autorité qui avait elle même provoqué cette guerre.’ DE GERLACHE, T. I, p. 453.

hunne inzigten zoeken te buigen, instede der naauwkeurige onpartijdigheid, waarmede de regter bij de toepassing der wet pleegt te werk te gaan. Het gewigt, aan de verschillende wetsontwerpen gehecht, hing minder af van hun wezenlijk belang, dan van de meerdere of mindere kans, welke zij tot uitgebreide politieke discussiën, tot breede uiteenzetting der nationale grieven openden. In één woord, men deinsde voor geene middelen af, om de Regering in de openbare meening afbreuk te doen, hare bedoelingen te dwarsboomen, haar stelsel te ondergraven. Het was niet langer eene parlementaire oppositie, welke daarbuiten haren weêrklank vond, en misschien door enkelen overdreven werd; het was een legale strijd, gevoerd met alle wapenen, welke men ter hand had.

Zoo de Koning alleen over *België* geheerscht, en de Tweede Kamer slechts uit Zuid-Nederlanders bestaan had, dan ware de toestand aanstonds onhoudbaar geweest, zoodra de Unie gesloten was. De vereenigde tegenstand der beide partijen, waarin de Kamer, op enkele uitzonderingen, die weifelende en schuchter hunne stem voor de Regering uitbragten, na, gesplitst was, zou, even als in elken constitutionnelen Staat, onvermijdelijk den val van het ministerie en den triomf der oppositie beslist hebben. Maar juist nu kwam scherper dan immer de scheiding tusschen de beide natiën uit. De Unie der Belgische Liberalen en Catholijken besliste de aansluiting der Noordelijke leden aan de Regering. De liberale oppositie der Belgen had welligt op den duur in het Noorden sympathie en medewerking gevonden, maar voor de grieven van Belgische nationaliteit en Catholicisme had men geene ooren. En het kon wel niet anders, toen eenmaal de Noordelijke afgevaardigden besloten hadden zich ten dam te stellen tegen den wassenden vloed der Belgische oppositie, en de Regering tegen de eischen der Unie te handhaven, of elke nieuwe strijd moest de klove wijder doen gapen, en het aanschouwen der roekelooze hartstogtelijkheid, waarmede de Belgische volksmenners hunne eischen zochten door te drijven, moest het Noorden te onverzettelijker maken in zijnen tegenstand.

Bij dien strijd tusschen twee volkeren, bij den nationalen tegenstand welken zij aan de eene, en de nationale sympathie welke zij aan de andere zijde ondervond, scheen de weg, dien de Regering moest inslaan, voor haar afgebakend, of liever, scheen haar tusschen twee wegen de keuze open te staan. Een stelsel van ruime concessiën aan de cischen van Liberalen en Ca-

tholijken, of althans aan die van eene der beide partijen, had welligt de gevaarlijke Unie kunnen verbreken en der regering haren vroegeren invloed hergeven. Een stelsel van gestrenge beteugeling had, in den toenmaligen toestand van Europa, den moed der verbondenen gefnuikt en hunne pogingen verijdeld. De Regering koos een' ongelukkigen middenweg tusschen beide uitersten. Het stelsel, dat zij aannam, was een stelsel van weifeling, waarbij den eenen dag werd omvergeworpen wat op den vorigen gebouwd was, morgen werd ingewilligd wat heden op hoogen toon geweigerd was, groote woorden gebruikt werden bij kleine daden, op zaken werd toegegeven, en wraak genomen op personen. Zoo werd de oppositie tevens door schroomvallige toegevendheid aangemoedigd, en door noodelooze beleedigingen getergd. Het was alsof men haar tegen elken prijs dwingen wilde op den ingeslagen weg voort te gaan en elke gelegenheid tot verflaauwing zocht te ontnemen. Een vlugtige blik op de geschiedenis van de laatste jaren der vereeniging moge het gezegde staven.

Een der voorname middelen, waarvan zich de oppositie bediende, waren de petitiën, door honderdduizenden, vooral in de beide *Vlaanderen's*, geteekend. Vooral dat petitionnement heeft men der Unie als misdaad aangerekend en met verontwaardiging gewaagd van de opruijende middelen, door welke een onkundige hoop tot het inleveren van bezwaarschriften verleid werd, welker eigenlijke bedoeling slechts door enkele hoofden gevat werden. Men vergete echter ook bij de beoordeeling van dit feit niet, welke de toestand der beide partijen was. Men zocht de Regering niet te overtuigen, maar te dwingen. De petitiën moesten haar bewijzen leveren, hoe impopulair zij in België was. En dat bewijs leverden zij zeker. De onderteekenaars mogen al niet ten volle de beteekenis hunner eischen bevroed hebben, zij gevoelden, dat zij door de daad hunner onderteekening zich in eene vijandige lijn tegenover de Regering plaatsten en openlijk de zijde van hare tegenpartij kozen. En dat eene geheele bevolking zonder aarzelen die keuze deed, was zeker een veelbeteekenend feit, dat de oogen der Regering had moeten openen, ware zij niet met blindheid geslagen geweest.

Het was vooral in 1828 en in den aanvang van 1829, dat de petitiën in de Staten-Generaal toestroomden; en toch waren die dagen slechts het voorspel van den strijd, die vooral in de zitting van 1829-1830 zou gevoerd worden.

Het was der Regering gelukt de herkiezing van twee harer ge-

vaarlijkste tegenstanders, de HH. DE MUELENAERE en VILAIN XIV te beletten, een triomf, waarop de Unie geantwoord had, door openbare gastmalen voor die Heeren aan te rigten en een eerepenning te doen slaan met hunne gelauwerde beeldtenissen aan de eene en het opschrift: '*Le pouvoir les poursuit, le peuple les couronne*' aan de andere zijde[1]; - over het geheel echter hadden de verkiezingen hoogst ongunstige resultaten voor het bestuur opgeleverd, gelijk aanstonds bij de eerste beraadslagingen bleek. De Heer BRUGMANS, een vertrouwd vriend van den minister VAN MAANEN en diens staatkunde toegedaan, was door de Provinciale Staten van *Holland* naar de Tweede Kamer gezonden. Men maakt moeijelijkheid hem toe te laten, wijl zijne betrekking als lid der permanente commissie van het Amortisatie-Syndicaat hem volgens art. 92 der grondwet scheen uit te sluiten. De meerderheid eener commissie, in wier handen de zaak gesteld is, verklaarde zich echter voor de toelating; doch de meerderheid der Kamer (47 tegen 40) voor de afwijzing[2]. Wij halen deze beslissing aan, vooreerst als eene eerste zegepraal der oppositie, maar vooral om te bewijzen hoe wijd de klove tusschen Noord en Zuid gaapte. Hier toch, waar het de beslissing eener zuivere regtsvraag[3] gold, waren, op drie of vier uitzonderingen na, de resultaten van het onderzoek van *al* de Zuidelijke leden aan die van *al* de Noordelijke tegenovergesteld. Wat het tafereel voltooit, is de houding des Konings, die den Heer BRUGMANS, na den afloop der stemming, eervol ontslag verleent uit eene betrekking, welke hij volgens die stemming nimmer had kunnen bekleeden, en zich aldus het kleingeestige genoegen gaf eene uitspraak der Kamer, waaraan hij zich feitelijk onderwierp, schijnbaar te miskennen.

Wij beoogen in onze vlugtige schets geene volledigheid en gaan dus, naast vele andere beraadslagingen, ook de discussie over het verzoekschrift van FONTAN, een Fransch banneling wien het verblijf te *Brussel* ontzegd was, met stilzwijgen voorbij, hoe karakteristiek de geest van het tijdperk ook uitkome in de

(1) Zie de afbeelding van dien penning aan het einde van het tweede deel van het *Procès contre* L. DE POTTER, etc. *Bruxelles*, chez BREST VAN KEMPEN, 3 Mai, 1830.

(2) LASTDRAGER, *Proeve eener Geschiedenis*, enz., D. II, 494.

(3) Men vindt eene uitvoerige behandeling van het vraagpunt in *de Nederlandsche Gedachten* (D I, N°. 7 en 10) en in de *Noordstur* (N°. 10 en 11). Het eerste blad verdedigde de toelating, het tweede de uitsluiting.

gretigheid, waarmede de Belgische afgevaardigden elken schemerschijn eener gelegenheid, om de Regering van grondwets-verkrachting te beschuldigen, aangrepen.

In hoogere mate verdient de behandeling en doordrijving der tienjarige begrooting - de groote gebeurtenis der zitting - onze aandacht.

Reeds geruimen tijd te voren hadden de Belgische Leden de Kamer niet onduidelijk hunne geneigdheid doen blijken om, door volstrekte weigering der ontwerpen zoowel van uitgaven als van middelen, de Regering te dwingen de grieven der Zuid-Nederlanders ter harte te nemen. Met nieuwsgierige verwachting zag men de uitkomst te gemoet. Wel had de Regering van tér zijde te kennen gegeven, dat zij den haar aangeboden middelweg, om namelijk eene transitoire begrootingswet voor te stellen en de eindbeslissing tot de volgende zitting te verschuiven, niet verkoos in te slaan. Maar men schreef haar den moed niet toe, om bij die weigering te blijven volharden, en voorzag, dat zij zich, bij eene afstemming van het budget, op genade zou moeten overgeven.

Toen verscheen plotseling, ten geleide eener wet ter beteugeling der drukpers, de befaamde boodschap van 11 December 1829, waarin een toon gevoerd werd, die in den laatsten tijd althans aan de Regering was vreemd gebleven. De boodschap stelde de ontevredenheid, welke in de Zuidelijke gewesten heerschte, op rekening der woelingen van enkele raddraaijers en vooral van de opruijngen der journalisten, tot wier beteugeling de handen ineen moesten geslagen worden. Zij handhaafde op ieder punt van bestuur en staatkunde het stelsel der Regering tegen de bezwaren der oppositie, en gewaagde, op dreigenden toon, van die regten van het Vorstelijk Huis (*les droits de notre maison*), welke men nimmer in onbegrensde volheid had willen uitoefenen, maar uit eigen beweging beperkt had, voor zoo ver het met de duurzame welvaart en het karakter der natie bestaanbaar geacht was, - eene taal, die zeker althans aan het Zuidelijk gedeelte der natie, die toch wel in geen geval kon geacht worden de constitutie aan het *bon plassir* des Konings verschuldigd te zijn, vreemd in de ooren moest klinken.

Intusschen werd het doel der boodschap bereikt. Het was der Regering gelukt, enkelen althans der Zuidelijke leden aan eenen moed en eene vastberadenheid te doen gelooven, welke haar in waarheid vreemd waren. De leeuwenhuid deed de gewenschte werking. De Noord-Nederlandsche leden sloten zich naauwen

aan eene Regering aan, welke met zooveel klem den tegenstand durfde aantasten, en zelfs die Belgische vertegenwoordigers, welke zich niet reeds te ver gewaagd hadden om openlijk te kunnen terugtreden, gaven hunne stem aan de begrooting[1], die thans met eene onverwachte meerderheid doorging - eene meerderheid, die zeker veel talrijker geweest ware zoo men in committé-generaal of in besloten bussen had kunnen stemmen; want zoo weinig voorzag men de mogelijkheid eener revolutie, dat men bij elken stap, die van den legalen weg afleidde, terugdeinsde, en niets meer vreesde dan de Regering tot een *coup d'état* te dwingen.

Maar niet tevreden met de behaalde overwinning, dreef de Regering nu weder de leden der oppositie tot het uiterste. Naauw waren de begrootingswetten aangenomen, of een Koninklijk Besluit ontzette die leden der Staten-Generaal, welke, schoon met staatsambten bekleed, desniettegenstaande tegen de Regering gestemd hadden, van hunne betrekkingen, en ontnam zelfs aan den baron DE STASSART, de eenige die tegen de ontvangsten was blijven stemmen, een pensioen van ƒ1800, dat hij tot dusverre genoten had.

Kleingeestige wraakneming tegen personen, die vreemd afstak bij de zwakheid, waarmede de op hoogen toon gepredikte beginselen in de toepassing werden prijsgegeven, eene zwakheid, waarvan de intrekking der wet op het onderwijs, der taalbesluiten, der voorschiften omtrent de seminariën, en de aan bieding eener belasting-wet op de koffij zoovele blijken waren; maar die vooral doorstraalde in de ministeriële verklaring, bij de sluiting der Staten-Generaal afgelegd, dat de zitting door de beste overeenstemming tusschen den Troon en de volksvertegenwoordiging bekroond was, terwijl in waarheid, op de zegepraal bij de begrootingen, welke men aan eene goedgelukte fanfaronnade verschuldigd was na, de Regering haast overal het onderspit gedolven had, en de meerderheid althans der Belgische Oppositie geen oogenblik in haren stelselmatigen tegenstand geweifeld had.

Maar die strijd, welke trots de ontkentenis des ministers bij de sluiting der zitting in de Kamer bestond, openbaarde zich nog sterker daar buiten: niet slechts in de voortduring van het petitionnement; maar in menige omstandigheid, op zich

(1) Het budget der ontvangsten werd eerst met 55 legen 54 stemmen geweigerd, doch ging, zoodra de Regering eenige wijzigingen, vooral omtrent het gemaal, had ingewilligd, met honderd legen ééne stem door.

zelve van weinig beteekenis, doch als bewijs van den stand der publieke opinie, belangrijk.

In den zomer van 1829 deed de Koning eene reis door het Zuiden, om zoo mogelijk door zijne hooge tegenwoordigheid de afnemende gehechtheid aan zijn bestuur te verlevendigen. Hij ontmoette overal niet slechts dat officiële vreugdebetoon, dat de vorstelijke tegenwoordigheid altijd opwekt, maar meende zelfs in het gejuich der menigte een blijk van wezenlijke genegenheid jegens zijn persoon te zien. Hij deelde die meening aan de personen, die hem omringden, mede, en verklaarde, nu in te zien, wat er van die voorgewende grieven was, dat men die alleen aan de belangzuchtige opruijing van enkele volksmenners te danken had, *que c'ètait une conduite infâme.* Het vorstelijk woord werd gretig opgevangen en verspreid, en zag zich in *Vlaanderen* beantwoord door de oprigting eener *ordre de l'infamie*, welker leden openlijk een zilveren penning ten toon droegen, welke aan de eene zijde het woord *lex* met het omschrift *fidèles jusqu'à l'infamie*, en aan de andere het woord *rex* met de spreuk *infamia nobilitat* voerde.

Te *Leuven* had een student, ROUSSEL, de redactie op zich genomen van een blad - *le Journal de Louvain* - dat, van weinig wezenlijke beteekenis, in heftigheid goedmaakte, wat het in verdienste miste. De persoon des Konings werd er in zulke hevige bewoordingen in aangetast, dat de Senaat der Universiteit zich genoodzaakt zag den heethoofd het academieburgerschap op te zeggen. Desniettegenstaande vond ROUSSEL goed, de collegiën te blijven bezoeken, en toen hij dat voornemen ten uitvoer legde door op een der lessen van den Hoogleeraar WARNKOENIG te verschijnen, zag hij zich met daverend gejuich door zijne medestudenten ontvangen, terwijl de Hoogleeraar, van zijn zetel verjaagd, zich met moeite door de vlugt voor grooter schade redde.

Onder de menigvuldige dagbladen, die overal dezelfde grieven met meer of minder kracht en talent ontwikkelden, speelden vooral de *Courrier des Pays-Bas* en de *Politique* eene eerste rol; de Redactie van het eerstgenoemde der beide bladen bestond uit VAN DE WEIJER, NOTHOMB, DUCPÉTIAUX en JOTTRAND, namen die men thans slechts heeft te noemen, om een denkbeeld te geven van het talent, waarmede dit blad geschreven werd, een talent, dat trouwens door opregte tegenstanders niet werd geloochend. Een ander drietal toekomstige celebriteiten, de aanstaande doctrinaires van *België* - DEVAUX, LEBEAU en ROGIER - schreven te *Luik* den *Politique*.

Tegen zulke mannen achtte de Regering de welgeordende gelederen van het parket, welks leden na de koninklijke boodschap van December eene circulaire van den minister VAN MAANEN ontvangen hadden, waarin hun gelast werd, zich binnen tweemaal vierentwintig uren te verklaren, of zij gereed waren het stelsel der regering onvoorwaardelijk te steunen, geen krachtig bolwerk genoeg. Een dagblad moest in *Brussel* zelve worden opgerigt, om den dagelijkschen strijd met de oppositie-bladen te voeren. Een Italiaan, LIBRY BAGNANO, wien het niet aan publicistische talenten ontbrak, werd redacteur van den *National*, en aanvaardde den kamp, die van nu, aan beide zijden, zoo niet met gelijke bekwaamheid, althans met gelijke hevigheid gevoerd werd. Plotseling verschijnt in den *Courrier des Pays-Bas*(1) een afdruk van twee vonnissen, in *Frankrijk* geveld, waarvan het eerste den bekenden redacteur van den *National* wegens valschheid in geschrifte tot 10 jaren dwangarbeid, kaak en brandmerk verwijst, en het tweede hem wegens herhaling van dezelfde misdaad tot kaak, brandmerk en eeuwigdurenden dwangarbeid veroordeelt. En korten tijd later(2) leest men in hetzelfde blad de Besluiten, waarbij Koning WILLEM aan dienzelfden LIBRY BAGNANO uit de fondsen voor de bescherming der nationale nijverheid bestemd (*le million de l'industrie*) eene eerste maal ƒ 30,000, eene tweede maal ƒ 30,000, eene derde maal ƒ 25,000 verleent. Wat moest er bij zulke revelatiën van de waardigheid der Regering in de oogen der Belgische natie worden?

De Brusselsche bevolking aarzelde niet in hare sympathiën. DE POTTER, wegens een drukpersdelict tot anderhalfjarige gevangenisstraf veroordeeld(3), werd, op zijnen terugtogt

(1) *Courrier des Pays-Bas*, 14 Nov., 1829.

(2) *Courrier des Pays-Bas*, 3 Maart, 1830.

(3) De Leden van het Openbaar Ministerie zijn bij persdelicten vaak ongelukkig in de keuze der artikelen, welke zij vervolgen.
Dat er in die dagen veel geschreven werd, wat, althans uit een juridisch gezigtspunt, strafbaar was, lijdt geen twijfel. Maar de *phrase*, door DE POTTER gebezigd, viel, dunkt ons, niet in die termen.
Wij ontleenen aan DE GERLACHE het gedeelte van het artikel, dat met den volzin, waartegen de vervolging gerigt was, in onmiddelijk verband staat.
'Maudits jésuites' - heet het - 'ils nous ont fait bien du mal! car, pour nous défendre contre eux, on nous a, comme le cheval de la fable, sellés, bridés et montés. C'était si commode de pouvoir répondre anx Français, qui, après quinze jours de séjour en Belgique nous disaient: Quoi, pas de jury? - Non, mais aussi pas de jésuites! Quoi, pas de liberté de la presse? - Non, mais aussi pas de jésuites! Quoi, pas de responsabilité ministérielle? pas d'indépendance du pouvoir judiciaire? un systeme d'impositions accablant et antipopulaire? une adminislration boiteuse, etc., etc.? - Il estvrai, mais point de jésuites! Comment, demanderais-je volontiers à nos voisins, pouvons-nous nous tirer de là? - Dès que nous nous mêlons de nos affaires, on crie: aux jésuites! et nous voilà hors du droit commun'
'Dites moi, messieurs? de ce qu'on appelle un homme jésuite s'ensuit-il qu'il faut l'emprisonner, le juger, le torturer et le condammer? Toutes ses actions deviennent-elles des crimes, et ses paroles des absurdités?'
'Il me vient une idée. Opposons des mots à des mots. Jusqu'ici on a traqué les jésuites: *baffouons, honnissons, poursuirons les ministériels*.' (DE GERLACHE, D. I, p. 485 et 486).
Wie ziet niet, dat het hier slechts eene ironische tegenstelling is, waarvan de laatste phrase de pointe uitmaakt. Zou men waarlijk ter goeder trouw geweest zijn, toen men de vijf laatste woorden uit hun verband rukte, en, ten overvloede al het onbepaalde voorbijziende dat er in de uitdrukking *ministerie's* lag, den schrijver veroordeelde, omdat hij haat en wantrouwen onder de burgers gezaaid had (op grond van het koninklijk besluit van 10 April 1815, *Stbl.* N^{O}. 32).

naar de gevangenis, in triomf begeleid door eene volksmenigte, die zich bij het voorbijtrekken van het hotel des ministers van VAN MAANEN aan de baldadigste buitensporigheden overgaf, terwijl de president der regtbank, die het vonnis had uitgesproken, zich overal, waar hij vroeger welwillendheid en toenadering gevonden had, met koelheid en verwijdering bejegend zag[1].

Eene laatste vervolging, in aard en strekking gewigtiger dan eene der vroegere, zou het voorspel zijn van het groote omwentelingsdrama, dat weldra in Brussels straten zou worden opgevoerd.

DE POTTER bleef uit zijne gevangenis het land met vlugschriften overstroomen, waaronder een vooral, getiteld *une lettre de Démophile au Roi*, de algemeene aandacht in hooge mate gewekt, en bij de verschillende partijen hooge ingenomenheid of verontwaardiging had te weeg gebragt.

Nog meer beweging echter maakte eene brief van zijne hand, den eersten Februarij 1830 in den *Courrier des Pays-Bas* geplaatst, waarbij een project van nationale associatie medegedeeld en alle Belgen tot medewerking werden opgeroepen.

(1) De volgende vrij karakteristieke anecdote wordt door DE POTTER zelven medegedeeld: ‘Le président des assises, qui m'avaient condamné, M. KERSMAKER, faisait régulièrement sa partie de dominos à un des cafés les plus fréquentés de la ville. La première fo's qu'il y reparut après mon procés, les bons bourgeois, ses partenaires lui déclarèrent ouvertement que dorénavant il ne trouverait plus dans toute la ville avec qui jouer. La suite a prouvé qu'ils avaient bien jugé leurs compatrioles.’ (DE POTTER, *Révolution Belge*, 1829-1839, *Souvenirs Personnels*, T. I, p. 29).

De ontzetting der Volksvertegenwoordigers, die tegen het budget gestemd hadden, van hunne ambtsbetrekkingen, en de aanschrijving van den minister van justitie, waarbij alle leden van het Openbaar Ministerie verpligt werden van hunne gehechtheid aan de beginselen der Koninklijke Boodschap van 18 December getuigenis te geven, waren de feiten, welke aan het denkbeeld eener zoodanige vereeniging de geboorte gegeven hadden. Haar doel was hoofdzakelijk het volgende:

Ieder ambtenaar, die lid van het Verbond zijn zoude en om eene eervolle oorzaak zoude afgezet worden, zou uit de nationale kas de helft of twee derden van zijne bezoldiging blijven genieten. Elk der bondgenooten, die wettelijken wederstand (*résistance légale*) aan de Regering geboden, en daarin het onderspit zou gedolven hebben, zou schadeloos gesteld worden. De nationale kas zou eereloonen uitkeeren aan de burgers, die zich jegens het vaderland verdienstelijk gemaakt hadden. Al wie eenig regt van dadelijke verkiezing of aanbeveling had, zou zich verbinden zijne stem slechts aan een lid van het Verbond te leenen.

Een ongerijmd plan voorzeker, misschien geschikt om een oogenblik de opgewondenheid van enkele utopisten gaande te maken, maar waarvan de verwezenlijking ondenkbaar was; en toch nog ongerijmder dan het plan, was de vervolging, welke men tegen de ontwerpers instelde.

Om in eene dergelijke associatie, ware zij al tot stand gekomen, eene zamenspanning tot omverwerping of verandering der Regering te zien, moet men de grens voorbijzien, welke den wettelijken tegenstand van den tegenwettelijken en strafbaren scheidt. Eene vereeniging, die volgens den aard harer instelling, slechts legale middelen bezigt, kan nimmer, welke ongerijmde bedoclingen zij zich ook voorstellen en welke dwaze machinatiën zij daartoe bezigen moge, onder het bereik eener criminele vervolging vallen. Men begreep dan ook, zijne bewijzen van elders te moeten ontleenen. Eene huiszoeking bij DE POTTER bragt op het spoor eener uitvoerige correspondentie, door dezen met TIELEMANS, referendaris aan het ministerie van buitenlandsche zaken, gehouden; onverwijld werd ook deze in hechtenis genomen, en zoo viel ook de wederhelft der briefwisseling in handen der. Regering, die hierin den draad hoopte gevonden te hebben, welke tot de ontdekking van een vreesselijk complot leiden zoude. Werkelijk ondernam men het, de beide gevangenen met nog eenige anderen, welke men in het

geding gewikkeld had, van werkelijke zamenspanning ter omkeering der staatsorde te betichten. De ongerijmdheid was echter ditmaal te zeer in het oog loopend, en de Raadkamer van het Hof van Brussel begreep, dat er althans in elk geval slechts van opzetting (*excitation*) tot zulk eene zamenspanning, welke tot geen begin van uitvoering was overgegaan, sprake kon zijn. In dien vorm kwam de zaak ter openbare teregtzitting.

Het sprak wel van zelve, dat, nu er alleen over de opzetting te beslissen viel, de bewijzen slechts uit de openbare daden en geschriften der beschuldigden geput konden worden, en eene geheime briefwisseling tusschen twee personen geen bewijsmiddel zijn konde. Maar juist om die briefwisseling was het te doen. Die brieven, in al de vertrouwelijkheid der vriendschappelijke mededeeling gewisseld tusschen twee menschen, door de staatkundige driften van het oogenblik weggesleept, en waarvan de een in den kerker voor zijne staatkundige bemoeijingen boette, roerde alle zaken en personen, plannen en uitzigten, die met de Belgische Oppositie in verband stonden, met die roekelooze losbandigheid der uitdrukking aan, welke de intimiteit zoo ligt uitlokte, en bevatten bijzonderheden en bewoordingen, wier openbaarmaking bij meer dan één lid der Belgische Oppositie den onaangenaamsten indruk moest nalaten. Maar juist dit wilde men. Men hoopte door dergelijke mededeelingen de partij der oppositie in een verachtelijk daglicht te stellen, en maakte daartoe op de meest onedelmoedige wijze van eene bevoegdheid, in enkele gevallen aan den regter verleend, een schandelijk misbruik. Want niet slechts bediende zich de procureur-generaal, bij de toelichting van zijnen eisch, van die briefwisseling, om de zedelijkheid der beschuldigden in het hatelijkste licht te plaatsen, maar men liet zelfs de geheele correspondentie drukken, en stelde ze openlijk verkrijgbaar: eene nieuwe schrede op den onstaatkundigen weg, waarlangs men de gemoederen tegen zich verbitterde en van zich vervreemdde.

Het geding liep af met eene veroordeeling tot uitbanning, waarvan een Engelsch Tijdschrift, om de gematigdheid zijner oordeelvellingen bekend, openlijk verklaart: *a more grow violation of justice has not been committed in modern times*(1).

Weinige maanden later zou dezelfde DE POTTER, uit zijne ballingschap terugkeerende, met eerbewijzingen ingehaald worden, van welker uitbundigheid de geschiedenis van de laatste

(1) *Edenburgh Review*, Vol. LVI, p. 421.

jaren misschien nergens de wedergade aanbiedt, en tot het toppunt van populariteit verheven zijn. Maar juist zijne verheffing zoude zijne eigenlijke onbeduidendheid in het licht stellen, en de man, die eenmaal de oogappel, de afgod eener geheele natie geweest was, zou weldra slechts te gelukkig zijn, in volslagen vergetelheid den nationalen weerzin te kunnen ontgaan. Is er krachtiger bewijs voor de ongerijmdheid van politieke vervolgingen, slechts vermogend, om hare slagtoffers tot martelaars te verheffen en weinigbeteekenende tegenstrevers in magtige vijanden te herscheppen?

De uitbanning intusschen van DE POTTER en zijne medepligtigen zou de laatste magtsontwikkeling der Regering zijn. De omwenteling stond aan de deur.

Wij willen in een volgend nommer den Heer ENGELBERTS GERRITS ook op dat terrein volgen.

Handboek der bijzondere ziektekundige ontleedkunde van *C. Rokitansky*, uit het Hoogduitsch vertaald, met eene voorrede en aanteekeningen door *Jac. Moleschott*, Med. Chir. et Art. Obst. Doct. te Utrecht[1].

Haarlem, Erven F. Bohn. 1846.

Men wachte hier evenmin eene bloote aankondiging, als eene uitvoerige beoordeeling van ROKITANSKY's werk. De rijkdom en

(1) Dezer dagen heeft men uit de nieuwsbladen kunnen vernemen, dat MOLESCHOTT als privaatdocent in de physiologie naar het in jeugdige kracht herlevende *Heidelberg* beroepen is, en gemeend heeft aan deze roepstem gehoor te moeten geven. Ons land verliest zeker in hem eenen ijverigen, kundigen en veelzijdigen beoefenaar zijner wetenschap, van wien het reeds veel had kunnen vergen en van wien het rog meer had kunnen verwachten. Het getal van hen, die met bijzondere voorliefde Anatomie en Physiologie bestuderen, is in ons land zeker te klein, dan dat wij er eenen van kunnen missen, maar is zeker nog groot genoeg (zonder dit nominalim te bewijzen), om de vraag te regtvaardigen: of het wel noodig zou zijn, dat ons Gouvernement, hetwelk de wetenschappen anders zoo stiefmoederlijk behandelt, iemand buiten'slands in bovengenoemde vakken liet opleiden, en zich daarvoor zelfs geldelijke offers getroostte?

omvang der stoffe toch, die het aanbiedt, maken eene eenvoudige aankondiging reeds tot eenen reuzenarbeid. De *Oester. Jahrbücher* hebben daarvan het bewijs geleverd, hoezeer ook dat Tijdschrift ter naauwernood meer dan eene breedvoerige inhoudsopgave bevatte. - De diepte en het veelomvattende der kennis, die in dit werk ten toon gespreid zijn, laten elke poging tot kritiek gewaagd schijnen, althans, indien deze zich niet op eenen eenigzins geëvenredigden schat van ervaring mag beroemen. De eerste zou dus tijdroovend voor mij en vervelend voor den lezer zijn, en tot de laatste gevoel ik mij nog geenszins berekend, iets, waarin men wel geene overdrevene nederigheid zal zien, wanneer ik alleen dit en slechts ter loops doe opmerken, dat R.'s werk het resultaat van welligt meer dan 40,000 lijkopeningen bevat. - De mij opgedragene taak wordt echter nog moeijelijker, indien men den aard en de strekking van *de Gids* wel in het oog houdt. Zij toch gedoogen het niet den lezer af te schrikken door eene bloote inhoudsopgave, die slechts eene lijst van vreemde en alleen voor den ingewijden verstaanbare woorden zou bevatten; maar zij laten ook tevens voor eene uitgewerkte en beredeneerde kritiek op een even gering en weinig bevredigend aantal lezers hopen, als aan de uitstekende beoordeeling van VALENTIN's *Natuurkunde van den Mensch*, ons in den vorigen jaargang van dit tijdschrift door den verdienstelijken DONDERS geleverd, ten deel kon vallen. - Hoe moeijelijk eindelijk eene soortgelijke voorstelling en schatting van ROKITANSKY's handboek geacht moet worden, valt reeds daaruit op te maken, dat nog geen, zelfs uitsluitend aan de geneeskundige wetenschappen gewijd tijdschrift, noch in *Duitschland*, noch elders, zich aan eene eigenlijke en breedvoerige beoordeeling daarvan gewaagd heeft, in weêrwil dat het eerste stuk daarvan reeds voor eenige jaren verschenen is.

En toch is de vertaling daarvan in ons land een zoo bijzonder en heuchelijk verschijnsel, dat *de Gids* het niet onopgemerkt mag laten voorbijgaan. Dat verschijnsel noopt mij, indien ik niet den schijn op mij zal laden, alsof ik het op te hoogen prijs stelde, om over de onmisbaarheid der pathologischanatomische studie, in het algemeen, mijn gevoelen uit te spreken, den ontwikkelingsgang dezer wetenschap in korte trekken te schetsen, en zoo doende de verdiensten van ROKITANSKY beter te doen uitkomen, en zijn standpunt in een helderder daglicht te stellen.

SARCONE verklaarde reeds in het midden der voorgaande eeuw,

dat de waarde der path. Anatomie slechts door ijdelheid en onwetendheid kon bestreden worden. En echter schijnt zij, in ons land, nog verdediging en aanprijzing te behoeven. Want, ofschoon wel niet allen tegen haar eenen zoo openlijken uitval wagen, als nog voor weinige jaren de Hoogleeraar deed, die eene aanbevelende voorrede schreef voor eene vertaling van RISUENO D'AMADOR, waarin het nut en de invloed der path. Anatomie, al ware het dan ook met zwakke wapenen, bestreden werden, zoo zijn er, helaas! toch nog al te veel, die haar óf verwaarloozen, óf hare waarde betwijfelen, óf over hare resultaten met een *dummdreist* schouderophalen durven glimlagchen.

Trouwens, - en dit strekt misschien tot eenige verontschuldiging, - er zijn weinig landen, die spaarzamer dan het onze de gelegenheid bieden, om de path. Anatomie te beoefenen, en hare waarde in het leven, en haren invloed aan het ziekbed, op juisten prijs te stellen[1]. Mogen er al aan de inrigtingen van hooger onderwijs mannen gevonden worden, die zich te regt op eenen schat van anatomisch-pathologische kennis kunnen beroemen, zij zijn te zeer door bezigheden van allerlei aard overladen, om geregeld en met milde hand daarvan aan anderen mede te deelen. Mogen ook hunne lessen overvloeijen van scherpzinnige theoriën, hunne voordragt uitmunten door duidelijkheid, juistheid en volledigheid in de beschrijving, - de indruk, dien de beste beschrijving achterlaat, zal toch ras verloren gaan, zoo het geheugen niet door plastische voorstelling te gemoet gekomen wordt. De schoonste theoriën zullen niet begrepen en gewaardeerd worden, zoo men geene ervaring krijgt, waaraan men ze kan vasthechten, zoo men geene zinnelijke voorstelling heeft van datgene, hetwelk de theorie moest toelichten. Het is waar, plaatwerken kunnen in deze behoefte voor een deel voorzien; zij zijn zelfs, ter opheldering van geïsoleerde voorwerpen, onmisbaar; pathologisch-anatomische praeparaten, waaraan onze kunstverzamelingen wezenlijk rijk zijn, kunnen aan de verzinnelijking van het behandelde onderwerp bevorderlijk zijn. Maar een ieder weet het, dat daar, waar het pathologische voorwerp duizende kleine afwijkingen van omvang, con-

(1) Opmerkelijk is het, dat er bij ons nog zoo vele godshuizen en armengestichten gevonden worden, waar het den geneesheeren ten eenemale ontzegd is de lijkopeningen te doen. Als men zelfs hier nog aan een ongelukkig vooroordeel zoo zeer toegeeft, dan zal men zich den krachtigen tegenstand kunnen voorstellen, dien de antopsiën in de partienliere woningen ontmoeten.

sistentie, kleur, enz. kan aanbieden, plaatwerken slechts eene eenzijdige en niet toereikende voorstelling kunnen geven. Een ieder weet het, hoe veel de keurigste praeparaten op den duur aan duidelijkheid, aan kleur en consistentie verliezen, zoodat men daarin wezenlijk niet veel meer dan het doode ziekteproduct kan herkennen, fenzij dan dat keurige injectiën ons eenen dieperen blik vergunnen op zijne ontwikkeling en fijnere structuursveranderingen, die, in den natuurlijken toestand, aan ons oog ontsnappen. Behoort men voorts niet vooraf eene heldere en getrouwe voorstelling van dien natuurlijken toestand te hebben, om niet door het geïnjiciëerde praeparaat misleid te worden en het gebrek, later bij de lijkopening, over het hoofd te zien? Doch hoe het zij, plaatwerken en kabinetten mogen tot nut van meer geoefenden verstrekken, en de belangstelling van enkelen bewijzen, zij voldoen niet, om de path. Anatomie bij allen ingang te verschaffen, of in de behoefte van allen te voorzien. Zij zijn onmisbare hulpmiddelen voor hem, die de path. Anatomie als meer op zich zelve staande wetenschap wil beoefenen, maar de groote massa der practische geneeskundigen, die daarvan licht in de pathologie en verklaring voor de diagnostiek verwachten, kunnen zij niet bevredigen. Zij toch toonen slechts de veranderingen in het geïsoleerde orgaan aan. Maar de patholoog wil het *verband* kennen, dat er tusschen de afwijking van dit en van de andere organen gelegen is; de diagnosticus wil weten, hoe hij de wijziging der verschijnselen in verband moet brengen tot de veranderingen van het orgaan; hij wil de ziekte als *proces* kunnen opvatten in hare verschillende tijdperken en uitbreiding; hij wil zich eene veelzijdigere voorstelling van het geheele zieke individu kunnen maken, zal hij met vertrouwen de behandeling daarvan op zich nemen. Om tot dit alles te geraken, moet men de veranderingen in het lijk zelve bestuderen, vele en herhaalde lijkopeningen gezien en gedaan hebben, ten einde de nuances te kennen, die in den materiëlen toestand der deelen kunnen voorkomen, ten einde den invloed te leeren waarderen, dien deze op de ziekteverschijnselen uitoefenen, ten einde de betrekking, die er tusschen de afwijkingen van verschillende organen bestaat, te leeren inzien, en ten einde gewaarborgd te wezen voor eene al te organisch-ontologische opvatting der ziekte, die ons het ziekteproduct voor ziekteoorzaak, ja voor het essentiële daarvan zou laten houden. Lijkopeningen, zelfs vele lijkopeningen, moeten er dus gedaan worden!

Maar waar zal men daartoe bij ons de gelegenheid vinden? Waar zal men hare orakelspreuken kunnen vernemen? Waar hare resultaten in die mate opzamelen dat zij van kracht en invloed worden op onze pathologie en diagnostiek? De Nosocomiën in onze academiesteden leveren door hun klein getal bedden eenen te schamelen voorraad van lijkopeningen. De verderfelijke afscheiding, die er in eenige dier steden nog gevonden wordt tusschen de zoogenaamde stedelijke en akademische ziekeninrigting, maakt, dat een relatief belangrijk materiëel, hetzij aan het onderwijs, hetzij aan de oefening der geneeskundigen onttrokken wordt. Hoe omvangrijk dan ook de kennis van sommige onzer klinische en anatomische docenten, hoe groot de ijver hunner leerlingen zijn mogen, bij gemis aan lijken, ontbreekt de gelegenheid aan beiden, om of hunne wetenschap aanschouwelijk te maken en mede te deelen, of hunne weetgierigheid te voldoen. ‘Dat men lijkopeningen gezien hebbe’ (zegt MOLESCHOTT in zijne voorrede, bl. XII), ‘moet natuurlijk op den voorgrond staan. Doch wie van onze artsen, die zich zoo durft te laten noemen, heeft ze niet gezien? Wie is er, wien het om kennis te vergaderen, slechts uit de verte te doen is, die in de jaren, op de academie doorgebragt, niet langzamerhand althans de hoofdzakelijkste veranderingen uit eigene aanschouwing heeft leeren kennen?’ Het antwoord is gereed en luidt eerlijk: *niemand onzer* heeft, hetzij langzamerhand (!), hetzij uit eigene aanschouwing, ze leeren kennen, ten minste zoo hij zich alleen bij datgene bepaalde, wat de academie hem opleverde. Ja, ijverige en zeer kundige jonge geneesheeren hebben mij, na hunne promotie, onbewimpeld bekend, dat zij nooit eene longontsteking in vivo, nooit eene hepatisatio pulmonis in mortuo gezien, andere, dat zij nooit eenen typhuslijder bij het leven of na den dood onderzocht hadden. Zal men dan niet de anatomisch-pathologische ervaring van deze bijna = nul mogen achten? En indien het nu met hen, die aan de hoogere inrigtingen van onderwijs hunne opleiding kregen, veelal zoo gesteld is, wat mag men dan billijkerwijs van het groote aantal plattelandsheelmeesters verwachten? Ik wil deze vraag niet uitgestrekt hebben tot hen, die aan de grootere ziekeninrigtingen, waaronder *Amsterdam* met de 600 lijken, die alleen in het binnengasthuis jaarlijks voorkomen, eene eerste plaats bekleedt, hun clinisch onderwijs ontvingen, en die althans in de gelegenheid waren de lijkopeningen bij te wonen, maar tot hen, die aan de kleinere inrigtingen, met

mindere gelegenheid tot onderwijs en oefening in deze, gevormd werden. Hier zal voorzeker de oogst van pathologisch-anatomische kennis nog schraler uitvallen.

Het kan derhalve niet anders, of ook in lateren tijd zullen deze alle weinig lijkopeningen verrigten. Nu eens zullen zij te vergeefs het vooroordeel der nageblevene betrekkingen trachten te bestrijden, dan weder zullen zij zelfs vreezen het te kwetsen. De een zal zich laten weêrhouden door het bewustzijn, dat hem de handen, bij de lijkopening, scheef zouden staan; de andere, omdat hij niet weet, wat hij zoeken, wat hij vinden, hoe hij het gevondene noemen moet. Hoevelen eindelijk worden niet belemmerd door den angst, dat zij iets anders vinden zullen, dan zij wel gewacht hadden, en dat de lijkopening hunne onzekerheid bij de herkenning der ziekte, hunne onwetendheid in den pathologischen toestand van het organisme, onverbiddelijk aan den dag zal brengen, en hunne dwaling in de aanwending der geneesmiddelen luide zal aanklagen? Zoo doende blijft ook deze weg, om hunne path.-anat. kennis uit te breiden, voor hen gesloten. Geen wonder dus, zoo men de billijke klagt aanheft, dat er weinige landen zijn, die spaarzamer dan het onze de gelegenheid bieden, om de path. Anatomie te beoefenen, en hare waarde in het leven en haren invloed aan het ziekbed op juisten prijs te stellen.

De treurige gevolgen, die dit gemis voor de wetenschap in het algemeen, maar voor de diagnostiek, therapie en medicina forensis in het bijzonder, en bij gevolgtrekking voor de geheele maatschappij, na zich sleept, kunnen niet uitblijven; zij liggen voor de hand. Het is toch onmogelijk, in den tegenwoordigen tijd, billijke aanspraak te maken op den naam van wetenschappelijk geneesheer, zonder met de vorderingen en feiten van de ziektekundige ontleedkunde bekend te zijn. Of zeg mij, welk belangrijk onderdeel der geneeskundige wetenschap kan ten slotte de hulp en voorlichting der pathologische Anatomie ontberen?

Aan haar is de ANATOMIE, en vooral de HISTOLOGIE, de juistere kennis der fijnere structuur van vele organen, zoo als lever, nieren, enz., verschuldigd, en zal dit nog meer zijn, indien men voortgaat op den aangewezen weg van microscopisch onderzoek, dien ook GLUGE, HEUSINGER, GUNSBURG, LEBERT en anderen volgden.

Van haar heeft zoo menig duister hoofdstuk der PHYSIOLOGIE zijne opheldering en toelichting ontvangen of nog te wachten;

zoo als dat van de galafscheiding, van de verrigting der milt en der verschillende hersenorganen.

Door haar heeft de PATHOLOGIE eenen hechteren grondslag verkregen, zoodat zij zich niet meer met de nevelige voorstelling van eene *vita aliena*, van eene afwijking en *omstemming* (!) der levenskracht, van eenen vijand, die het organisme aanvecht, behoeft tevreden te stellen.

Aan haar heeft de DIAGNOSTIEK bijna al wat zij aan zekerheid gewonnen heeft, te danken; zij is voor den geneesheer het compas geworden, dat aan zijn onderzoek en handelen rigting en doel geeft.

Van haar eindelijk moeten de PHARMAKODYNAMIEK en THERAPIE, in hare bijna volslagene duisternis, nog alle licht verwachten, en kunnen dit ook met grond, indien de path. Anatomie, geleid door *microscopie* en *chemie*, slechts voortgaat de veranderingen van het bloed en van de verschillende secreta en excreta te onderzoeken.

Behoeft het derhalve nog betoog, dat zonder haar de practische geneesheer op eenen lageren trap van ontwikkeling blijft staan, en de grenzen der routine ter naauwernood kan overschrijden? Of zou het niet vooral aan de mindere bekendheid met haar toe te schrijven zijn, dat de vaagste ontologische voorstellingen der ziekten nog altijd in de hoofden van vele onzer geneeskundigen blijven huisvesten? Draagt die onbedrevenheid er niet grootendeels de schuld van, dat zelfs de meer wetenschappelijke onder hen, in plaats van elken positiveren grondslag voor hurme ziektebeschouwingen aan te nemen, in plaats van daarbij aan de ziekelijke structuurveranderingen der organen te denken, bij voorkeur stilstaan bij de onbestemde voorstellingen van *gewijzigde levenskracht, verhoogde irritabiliteit, verminderde sensibiliteit*, enz., die, hoezeer wij ze nog niet geheel kunnen missen, bij hen ter naauwernood meer zijn dan klanken zonder beteekenis? Zou bij meerdere path. anat. kennis zelfs de minst wetenschappelijke zich niet schamen, indien hij zich vergenoegde aan zijnen kunstbroeder mede te deelen, dat de patient *het op de borst, in de buik, in het hoofd heeft?* Nu echter blijft men aan uitwendige en bloot toevallige verschijnselen, aan wisselvallige functionele stoornissen hangen, die door de meest uiteenloopende oorzaken kunnen voortgebragt worden, en van de meest tegenovergestelde toestanden der organen kunnen afhangen. Zonder haar vervalt men tot de schromelijkste onzekerheid in de diagnostick, en wat erger is,

tot de onverantwoordelijkste wankelmoedigheid, zoo niet roekeloosheid in de therapie. Ziet men niet zulke artsen, zonder oordeel des onderscheids, met vermetele hand, in den voorraad van geneesmiddelen rondtasten, zoodat den gemoedelijken mensch de haren daarbij te berge rijzen? Ziet men ze niet heden eene aderlating voorschrijven, *omdat* de patient *spanning* op de borst heeft, morgen calomel toedienen, *omdat* hij *hoest* en *koorts heeft*, maar overmorgen nervina te baat nemen, *omdat* hij *zenuwachtig* geworden is, en vervolgens nu eens kina tegen *zwakte*, elect. eccopr. tegen *verstopping*, maar daarentegen ook weêr gum. kino en katechu tegen *diarrhoea* aanwenden? Het motto: ‘physiologisch eine Unkenntniss, pathologisch ein Irrthum, therapeutisch ein Mord,’ dat onlangs de geneesheer D'ARMANCOURT voor zijn werk: *Ueber die acuten Gehirnaffectionen der Kinder*, enz. plaatste, zoude dit niet het vonnis en het motto kunnen zijn voor hunne geheele practische loopbaan?

Men versta mij echter wel. Ik ben er verre af van te beweren, dat zelfs de volledigste kennis der pathologische Anatomie alle onzekerheid in de geneeskunde zou kunnen wegnemen. Ik wil de beschuldiging, die men tegen haar aanvoert, gedeeltelijk aannemen, dat zij ons, bij elke afzonderlijke lijkopening, slechts het gevolg, den uitgang der ziekte leert kennen, en niet de ziekte zelve. Maar is dit niet reeds eene belangrijke aanwinst? Kunnen wij wel, in het geheel, langs eenen veiligeren weg, dan langs den aposterioristischen tot kennis, althans van het leven geraken? In geloofszaken moge men van eene stelling *a priori*, van een postulaat uitgaan; maar moeten wij niet in ervaringswetenschappen ons besluit van uitwerking tot kracht, van gevolg tot oorzaak, van product tot producent opmaken? Doch er is daarenboven wel degelijk een organiserend element in de path. Anatomie. Voor zoo ver zij ons de veranderingen der weefsels, de anomaliën der organen in hare verschillende graden voorstelt, leert zij ons het trapswijze proces op het spoor komen. Voor zoo ver zij het algemeene in het bijzondere tracht te vinden, en eenen aanvang neemt bij de eerste afwijkingen van de eenvoudigste kiem van het organisme, en zoo tot de meer zamengestelde vormen opklimt, tracht zij zich de wet te verduidelijken, die de openbaringen des levens zoowel in den ziekelijken als gezonden toestand regelt. Zoo dan ook al de path. Anatomie niet in staat zij, ons den eersten aanvang der ziekte te leeren kennen, met nog minder gevolg zullen wij elken anderen tak

onzer wetenschap om rekenschap daarnaar vragen, tenzij men zich met de nevelige, dubbelzinnige orakelspreuken eener dynamische pathologie wil vergenoegen. Doch ik herhaal het: de pathologische Anatomie heeft geenszins de aanmatiging van alléén alles te willen verklaren. Zonder de chemie en hare onderzoekingen omtrent de menging en zamenstelling der deelen, zonder de physiologie met hare experimenten en vivisectiën aan den eenen kant, zonder kliniek met hare ziekteverschijnselen en werking der geneesmiddelen aan den anderen kant, zoude haar gewigt op de schaal der kennis des gezonden en zieken levens slechts luttel zijn. Maar door deze wetenschappen gesteund, moet zij er in slagen, om een nieuw licht over vele verschijnselen, ook des levens, te verspreiden, en geeft zij ons daarom het regt tot de stoutste verwachtingen voor de toekomst. Die verwachtingen behoeven niet te verflaauwen, al stelt de lijkopening onze weetgierigheid vaak te leur, al staan de ziekteverschijnselen na den dood niet in verhouding tot die gedurende het leven, al vinden wij nog vaak ter naauwernood eenige voldoende reden voor den dood. De pathologische Anatomie heeft immers haar hoogste toppunt nog niet bereikt. Indien wij slechts voortgaan de natuur om inlichting te vragen, zal zij ons zeker te eeniger tijd het meest voldoende en juiste antwoord geven. Hier past, wat SCHILLER's *Wallenstein* uitriep:

> Die Sterne lügen nicht, denn sie sind ewig wahr;
> Nur ihr bringt Lug und Trug in den wahrhaftgen Himmel.

Eerst moeten wij weten *wat* wij zoeken, *wat* wij vragen, *hoe* wij het formuleren moeten, en daarna moeten wij leeren het gevondene juist te waarderen. Hieraan kan eerst bij de latere ontwikkeling der path. Anatomie geheel voldaan worden. Maar daarom treft ook het bovenstaande verwijt niet haar, maar onze onwetendheid, onze onbedrevenheid, waardoor wij de middelen van onderzoek verkeerd of in het geheel niet bezigen, en waardoor wij ons tot onjuiste gevolgtrekkingen en voorbarige besluiten laten verleiden. Het is waar, zij moge geen voldoend uitsluitsel geven omtrent het eerste begin der ziekte, omtrent de laatste oorzaak van den dood; maar zij is daarom niet geringer te achten, dan de physiologie, die ons evenmin het groote vraagstuk omtrent begin en einde van het leven, omtrent stof en kracht kan oplossen.

> Encheiresin naturae nennt's die Chemie
> Spottet ihrer selbst und weiss nicht wie.

Geene wijziging van kracht zonder verandering van stof; geene

gewijzigde levensuiting zonder moleculaire omzetting van het stoffelijke element, waaraan het leven gebonden is. Dezen stelregel houde de pathologische Anatomie voor als nog vast, en zij zal eens in die mate onzen weetlust bevredigen, als menschelijke vatbaarheid het toelaat, moge ook al de primus en ultimus terminus van leven en dood even als van alles voor ons onbegrijpelijk en onverklaarbaar blijven. Voorlooping althans vrijwaart zij ons voor grove dwalingen in de diagnostiek der ziekten en voor deerniswaardige misvattingen in de therapie. Zij maakt omzigtiger in het gebruik van woorden en termen, waaraan men eene verkeerde beteekenis kan hechten, of geene voorstelling kan verbinden. Zij maakt behoedzamer in de keuze der middelen tot genezing. In elk geval verduidelijkt zij de voorstelling van het ziekè ligchaam, en geeft, zoo al geen afdoend antwoord op de vraag, *waardoor?* dan toch eenig meerder licht omtrent de wijze, *hoe?* en voldoende opheldering omtrent datgene, *wat* geworden is. Daarom moet de voortgezette beoefening der path. Anatomie voor elken geneeskundige als een noodzakelijk vereischte beschouwd worden, en daarom acht ik ook, dat de vertaling van NOKITANSKY's Handboek als een zoo bijzonder heuchelijk verschijnsel moet erkend worden, dat *de Gids* het niet onopgemerkt mogt laten voorbijgaan.

Op zeer verschillende wijze echter wordt de path. Anatomie beoefend en door zeer uiteenloopende middelen is zij op den weg harer ontwikkeling voortgegaan. Nu eens moeten de lijkopeningen er alleen toe dienen, om curiosa voor de kabinetten op te leveren, curiosa, geschikt, om het bewijs te leveren, welke verbazende afwijkingen in vorm, zamenhang en grovere zamenstelling de organen kunnen ondergaan, terwijl men er zich weinig om bekommert, waardoor die afwijkingen voortgebragt zijn, hoe zij zich reeds gedurende het leven geopenbaard hebben, of op welke fijnere structuurveranderingen zij berusten. Dan weder moeten zij slechts het antwoord geven op de vraag: wat er gedurende de voorafgegane ziekte in het organisme hebbe plaats gegrepen, welke organen daardoor het sterkst aangetast zijn? Hier verlangt men dus van de path. Anatomie niets dan de opheldering van het speciale ziektegeval, en wordt zij dikwerf door het vooraf daaromtrent opgevatte denkbeeld gedwongen, haar antwoord zoodanig in te rigten, als het gewenscht wordt. Vindt men daarbij de voorafgestelde diagnose bevestigd of tegengesproken, dan stelt men zich gewoon-

lijk met dit algemeene resultaat tevreden, zoo als zoo vele der in grootere werken en journalen verspreide ziektegeschiedenissen van vroegeren en lateren tijd bewijzen. Wel is waar strekt men soms zijn onderzoek daarbij verder uit, en vraagt zich rekenschap van het verband, dat er tusschen de afwijkingen der verschillende organen gevonden wordt, ten einde daardoor een helderder inzigt in den oorsprong, den aard en de uitbreiding van het ziekteproces te winnen, en zijne uiterlijke verschijnselen te leeren verklaren. Doch op eene meer wetenschappelijke en zelfstandige wijze wordt eindelijk de path. Anatomie beoefend, wanneer zij, vrij van de zucht, om rariteiten te vinden, en zich niet bekommerende om de voorafgegane ziekteverschijnselen, de afwijkingen der organen op zich zelve beschouwt, naar de fijnere deelen, waarin die afwijkingen bestaan, onderzoek doet, het microscoop om opheldering van de fijnere structuurveranderingen vraagt, de chemie uitsluitsel laat geven omtrent de wijzigingen in menging en zamenstelling der deelen; wanneer zij overeenkomst en gelijkheid der anomaliën van verschillende organen opspoort, zoo doende algemeene gezigtspunten vaststelt en de bijzonderheden tot een systeem tracht te verbinden.

Indien men wil, is in deze uiteenzetting van de verschillende wijzen van beoefening van de path. Anatomie tevens haar ontwikkelingsgang aangeduid. Vóór de 16de eeuw toch verrigtte men geene lijkopeningen, of derzelver resultaat is althans niet tot ons gekomen. Toen begon men eerst casus rariores op te teekenen en te verzamelen, echter zonder wetenschappelijken zin of kritiek, zoodat ROKITANSKY daarvan zegt: ‘Sie tragen häufig das Gepräge des Aberglaubens an sich und sind durch Abentheuerlichkeit ihrer Auslegung entstellt.’ Onze landgenooten TULPIUS(1), STALPAART VAN DE WIEL en RUYSCH(2) bekleedden onder de beoefenaars der path. Anatomie in den zin van dien tijd nog den eersten rang. De rijke en door hare bewerking zoo keurige kunstverzameling van laatstgenoemden toont genoegzaam de wijze van behandeling van de path. Anatomie, die destijds gebruikelijk was, aan, en het doel, dat men zich met haar voorstelde.

De eerste, die de pathol. Anatomie eigenlijk om licht en opheldering voor de pathologie vroeg was BONNET (1679). Zijn

(1) *Centuriae observationum.*
(2) *Thesaurus maximus.*

sepulchretum bevat eene groote menigte feiten, deels door anderen, deels door hem zelven waargenomen, waardoor hij de geschiedenis der ziekten en de verschijnselen, die zij bij de lijkopening opleverden, wilde toelichten. Doch zijne beschrijvingen misten nog de vereischte volledigheid; de physiologie was nog niet ver genoeg gevorderd, om de betrekking tusschen ziekteproces en ziekteproduct met juistheid te kunnen opgeven. Door rijkdom van ervaring zoowel, als door scherpzinnigheid in de verklaring en door orde en methode in de behandeling, waren MORGAGNI (1767) en onze landgenoot EDUARD SANDIFORT (1777), van wien ROKITANSKY getuigt, ‘dat hij wegen Reichhaltigkeit und Gründlichkeit seiner Schriften an die Seite MORGAGNI's verdient gestellt zu werden,’ reeds verre boven hem verheven. Maar nog altijd waren het eigenlijk meer casus selecti s. rariores, die men beschreef, en aan eene meer zelfstandige bewerking der path. Anatomie werd nog niet gedacht[1]. Eene groote schrede daartoe werd reeds gedaan, toen LUDWIG[2], CONRADI[3], VOIGTEL[4] het waagden compendiën in het licht te geven, waarin zij, wel is waar, niet altijd met de vereischte kritiek of de noodige volledigheid, de gemaakte ervaringen onder algemeene gezigtspunten trachtten te vereenigen. Om dit goed te kunnen doen, behoefden zij nog éénheid in het principe en den physiologischen grondslag bij de verdere bewerking. Bij JOH. FR. MECKEL[5] bespeurt men te dien aanzien reeds eene betere toepassing. Hij verdeelde de organische abnormiteiten reeds in aangeborene en verworvene, en nam, ter verklaring van de eerste, wijzigingen (vermeerdering of vermindering) van vormkracht aan. Doch dit principe kon niet voor zijn geheele systeem gelden, en zoo doende moest

(1) Geen wonder toch, indien men bedenkt, dat *Padua*, waar FALLOPIUS, VALSALVA, MORGAGNI en andere Anatomen geschitterd hadden, nog ten tijde van TOMASINI zoo terughoudend was, met het onderwijs in de Anatomie en met lijkopeningen in het algemeen, dat door dezen schrijver de antopsie van een cadaver als eene zoo bijzondere gebeurtenis vermeld wordt, dat zij niet zonder vele ceremoniën plaats greep, zoo zelfs, dat de geheele universiteit en de magistraatspersonen er mede gemoeid werden, de geestelijken naderhand het lijk vergezelden, en er soms door eenen Professor litter, human, eene lijkrede gehouden werd.
(2) *Primae lineae Anat. patholog.*, 1785.
(3) *Handbuch der path. Anatomie*, 1796.
(4) *Handbuch der anat. Pathologie mit Zusätzen*, von P.F. MEGKEL, 1804, 1805.
(5) *Handbuch der path. Anatomie*, 1812-1818.

hij, ten behoeve eener derde klasse van afwijkingen, zijne toevlugt nemen tot eene bloot anatomische beschouwing van verandering in den vorm, in de ligging, terwijl hij eindelijk in een 4de klasse de tweelingsvorming moest ontwikkelen. BAILLIE[1] en VETTER[2] vervolgden wel evenzeer eene physiologische rigting, maar meer nog dan daardoor, maakten zij zich verdienstelijk door hun naauwkeurig onderzoek naar de fijnere structuurveranderingen der deelen. Doch in weêrwil hiervan bleef hun arbeid te fragmentarisch, en konden zij daardoor de path. Anatomie nog niet tot eene zelfstandige wetenschap verheffen. Niets was hiertoe meer bevorderlijk dan de belangrijke nasporingen, door BICHAT in de algemeene Anatomie gedaan, en de ontdekkingen, die men ten gevolge daarvan in de weefselleer maakte. Ofschoon BICHAT zelf de path. Anatomie niet afzonderlijk bewerkte, ofschoon hij in zijne irritabiliteits- en sensibiliteits-leer op een dwaalspoor geraakte, en van het positieve in het speculatieve verviel, zoo oefende zijn streven toch den krachtdadigsten invloed uit op zijne opvolgers. Op zijn voorbeeld was CRUVEILHIER[3] de eerste, die de ziekelijke afwijkingen der organen in haren voortgang onderzocht en ontwikkelde, en later[4] dit onderzoek uitbreidde en door een prachtig plaatwerk toelichtte. Hij stelde zich niet tevreden met de kennis van het ziekteproduct, van het residuum van een abnormaal proces, maar hij trachtte de opeenvolgende veranderingen op te sporen, die het te doorloopen had, voordat het zijnen tegenwoordigen trap van ontwikkeling kon bereiken. Moet men hem te laste leggen, dat hij te ver gegaan en geheel op het gebied der pathologie verdwaald is, toen hij de irritatie en de atonie, de koortsen en de neurosen in zijn cadre wilde opnemen; ANDRAL[5] kan de beschuldiging niet ontgaan, dat hij evenzeer de grenzen van zijne wetenschap te buiten ging, toen hij in de rij zijner abnormiteiten ook aan die van de innervatie eene plaats toekende; terwijl eindelijk BROUSSAIS, die meer dan eenig ander de ziekten trachtte te localiseren, en het essentiële daarvan in

(1) *The morbid human anatomy of some of the most important parts of the human body* (later door SÖMMERING en door HOHNBAUM vermeerderd).
(2) *Aphorismen aus der path. Anatomie*.
(3) *Essai de l'Anat. path. en général et sur les transformations et productions organiques en particulier*, 1816.
(4) *Anatomie pathol, du corps humain on description avec figures lithographiées des dicerses altérations morbides, dont le corps humain est susceptible.*
(5) *Précis d'Anal. pathol*.

de pathol. anatomische veranderingen wenschte te vinden, door zijne bijna uitsluitend practische bemoeijingen, en door allerlei toevallige omstandigheden tot de zoo eenzijdig opgevatte beschouwing zijner gastro-entérite verleid, en daarin geheel verstrikt werd.

Doch al ware het dan ook niet zoozeer zelfstandig, en door hare uitsluitende beoefening, de path. Anatomie ging met reuzenschreden voorwaarts, en haar naauw en onverbreekbaar verband met de pathologie en kliniek trad door de werken van CORVISART, LAENNEC, DUPUYTREN, LALLEMAND, LOBSTEIN, LOUIS, GENDRIN, BOUILLAUD, RAYER, enz. in *Frankrijk*, en door ABERNETHY, BELL, COOPER, CARSWELL, WARDROP, BARON, HOPE en anderen in *Engeland*, en in ons land door SCHROEDER VAN DER KOLK en VROLIK, hoe langer zoo duidelijker aan het licht, zoodat zij daarvan reeds als een integrerend deel beschouwd kon worden. Opmerkelijk is het, dat *Duitschland*, in dien zelfden tijd, daarin niet leverde, wat men, bij den vlijt en de overigens zoo veel omvattende kennis zijner geleerden, daarvan had kunnen verwachten. Wel gaven deze ons hier en daar belangrijke opmerkingen, breedvoerige beschrijvingen van lijkopeningen, ja ook enkele dieper gaande anat. pathologische beschouwingen; maar zij bleven als van zoo vele afzonderlijke gevallen, meer als curiosa, zonder beteekenis en invloed voor de geheele wetenschap. Wel konden de werken van eenen NASSE[(1)], HASSE[(2)] en ALBERS[(3)], in vele opzigten verdienstelijk genoemd worden; maar NASSE leverde enkel eenige lijkopeningen; het werk van HASSE bleef onvoltooid, en dat van ALBERS bevatte, bij veel goeds, veel dat onwaar en hypothetisch genoemd moet worden, en in elk geval te weinig oorspronkelijk is.

Of nu dit gemis meer aan de speculatieve, natuurphilosophische rigting der Duitschers in dien tijd, dan wel aan de mindere gelegenheid, om in hunne kleinere academiesteden de path. Anatomie op ruimere schaal te beoefenen, moet toegeschreven worden, wil ik thans in het midden laten. Genoeg: aan de path. Anatomie ontbrak nog altijd die veelzijdige blik, die het geheel kon overzien, die scherpzinnige opvatting, die het bijzondere onder algemeene gezigtspunten zou brengen, en met ziftend oordeel tot een systeem zou coördineren, en zoodoende de pathologische Anatomie tot eene meer zelfstandige wetenschap moest verheffen. Want de rijkdom der kennis moge

(1) *Leichenoffnungen*, Bonn, 1821.
(2) *Spec. path. Anat.* 1ster Band.
(3) *Atlas der path. Anatomie für pract. Aerzte*,

de geleerdheid uitmaken, - het zamenvatten der empirische feiten tot een geheel, het terugvoeren van het afzonderlijke tot algemeene waarheden, en de bevestiging van deze door vaste beginselen, dit alleen maakt de wetenschap uit.

Het was aan ROKITANSKY voorbehouden, deze moeijelijke, maar grootsche taak te vervullen. Niemand voorzeker was daartoe beter in staat dan hij; aan niemand bood zich daartoe eene ruimere gelegenheid, dan waarover hij kon beschikken. Toegerust met eenen rijken schat van klinische ervaring, bezield door de levendige overtuiging, dat *de kliniek* het hoogste doel der geneeskunde zijn en blijven moet, maar onbevredigd door de onzekerheid harer middelen, en doordrongen van de behoefte om deze middelen op eenen meer positieven grondslag te doen berusten, aanvaardde hij zijn buitengewoon hoogleeraarsambt in de path. Anatomie te Weenen. De aldaar aanwezige *Leichenhof* was de tempel, waarin hij de natuur om hare orakelspreuken zou vragen, waar hij met onvermoeide vlijt en met onverzadiglijke weetgierigheid de geheimen van het zieke leven zou nasporen. Geheel nieuw was de weg, dien hij daarbij insloeg. Terwijl toch de meeste geneeskundigen, door de vooropgevatte meening omtrent het ziekteproces verblind, in hunne lijkopeningen slechts de bevestiging of ten hoogste de teregtwijzing hunner diagnose zoeken, nam hij het aanwezige onbevooroordeeld op, beschouwde het in al zijne wederkeerige betrekkingen en maakte daarna eindelijk een besluit tot de verschijnselen, die, volgens alle waarschijnlijkheid, gedurende het leven waargenomen moesten zijn.

De eigenaardige bepalingen omtrent den *Leichenhof* maakten dezen weg voor hem verkieslijk, ja zelfs voor een deel noodzakelijk. Daarheen toch worden alle lijken, die het zeer uitgestrekte *allgemeine Krankenhaus* in zijne verschillende afdeelingen oplevert, overgebragt, slechts voorzien van eenige eenvoudige aanwijzingen van den geneesheer, die den lijder vroeger behandelde. De lijkopeningen geschieden alle door of onder toezigt van den hoogleeraar in de path. Anatomie, die bij de schatting der resultaten, hetzij zij de diagnose bevestigen of tegenspreken, geene andere belangen behoeft te dienen, dan die der wetenschap. Op die wijze heeft ROKITANSKY, gelijk wij reeds vroeger zeiden, zeker meer dan 40,000 lijken onderzocht, met dien onbevangen zin, met die scherpzinnige opvatting, met dat voorzigtig scepticisme, met dat ziftend oordeel, die den man zoo bijzonder kenmerken, en die hem weldra, als grondlegger eener bijna geheel nieuwe school, dien krachtdadigen invloed op

de ontwikkeling der Duitsche geneeskunde moesten verzekeren, waardoor aan de vitale droomerijen en de natuurphilosophische bespiegelingen der pathologie en aan de hersenschimmige, vaak zoo phantastische verklaring der semiotiek een einde gemaakt zou kunnen worden. Op breedere schaal, en met strengere consequentie, dan al degenen, die vóór hem in die rigting werkzaam geweest waren, vatte hij zijne taak op. Eerst gaf hij door enkele stukken in Journalen verslag van sommige zijner resultaten, totdat hij eindelijk, in 1842, met het 2de deel van zijn *Handbuch für die spec. path. Anatomie*, als met de slotsom van zijn onderzoek, te voorschijn trad.

Bij de uitgave van zijn werk sloeg hij denzelfden weg in, langs welken hij tot die slotsom gekomen was, en laat ons daardoor eenen blik werpen op den gang zijner eigene ervaring. Terwijl bij anderen het reeds voltooide stelsel doorgaans van het algemeene tot het bijzondere, van het eenvoudige tot het meer zamengestelde overgaat, en op die wijze de natuur synthetisch voor ons oog ontwikkelt, kiest hij als 't ware een geheel tegenoversteld punt van aanvang. De weg der zuivere ervaring biedt ons eerst het bijzondere, waarvoor de algemeene wet nog door ons gezocht moet worden; onze zintuigen ontwaren eerst het zamengestelde en het blijft aan ons onderzoek, aan ons verstand overgelaten, om het later in zijne deelen te ontleden. Deze methode, die men de analytische zou kunnen noemen, openbaart zich zelfs in de opeenvolging van de drie deelen van zijn werk.

In het derde deel, 'twelk het eerst het licht zag, behandelt ROKITANSKY de afwijkingen van die zeer zamengestelde organen, die van het clinische standpunt beschouwd, vanwaar zijn onderzoek eenen aanvang nam, de belangrijkste zijn, en die bij de lijkopening het eerst onze aandacht tot zich trekken; zoo als de werktuigen der ademhaling, der spijsververtering, der urienafscheiding en der geslachtsverrigtingen. Na deze organen eerst in hun geheel, ten opzigte van hunne afwijkingen beschouwd te hebben, onderzoekt hij daarna, bij de eigenlijke structuurveranderingen, hunne grovere zamenstellende deelen; zoo als bij de longen, het slijmvlies, het submuceuse weefsel, het kraakbeenig skelet der luchtwegen, enz. Het derde deel handelt in één woord over die deelen van het ligchaam, die wegens hunne meerdere zamenstelling, niet tot eenig bijzonder systeem van weefsels gebragt kunnen worden, ofschoon zij doorgaans meerdere daarvan in zich vereenigen. Tot hiertoe is zijne path. Anatomie derhalve nog zuiver *organographisch*.

In het tweede deel onderwerpt hij reeds de eenvoudigere deelen aan zijne beschouwing, en toont de afwijkingen aan van het celwijsweefsel, van de wei- en synoviaalvliezen, van de slijmvliezen in het algemeen, van de huid en hare aanhangselen, van het vezelig- en beenweefsel, van de beenderen in het bijzonder, van de kraakbeenderen en de gewrichten, van het spierstelsel, van de organen van den bloedsomloop, en eindelijk van het zenuwstelsel (hersenen, ruggemerg en zenuwen). Alhoewel de afwijkingen van de werktuigen van den bloedsomloop welligt reeds eene plaats hadden kunnen vinden in het vooraf uitgegeven derde deel, zoo hebben zij er toch zeker door gewonnen, dat zij eerst na die der weivliezen, vooral van het vezelig en spierweefsel gevolgd zijn, die tot hunne zamenstelling zoo veel bijdragen. In elk geval kan zijne path. anatomische uiteenzetting in dit deel meer eene *histographische* genoemd worden.

In zijn eerste deel, hetwelk in het verloopen jaar eerst verschenen is, en den titel draagt van *allgemeine pathol. Anatomie*, klimt hij inderdaad op tot de algemeene beginselen, tot de eerste kiem van alle structuurveranderingen, tot het begin van alle ziekteprocessen, die zich bij elke afwijking der verschillende organen reproduceren, tot de algemeene wet, die elk harer tot grondslag ligt, tot de fijnste zamenstelling der nieuwe vormsels, en tot die van het bloed, waaruit alle deelen hunnen oorsprong en hunnen aanwas ontleenen. Hier wordt derhalve zijne path. Anatomie zuiver *clementair* en sluit zich ten naauwste aan de chemie en physiologie, ja wordt zelfs de basis eener op *daadzaken berustende pathogenie*.

Eene ontzettende massa van feiten, duizende lijkopeningen werden er toe vereischt, om zulke onomstootelijke waarheden, zulke stellige resultaten te kunnen opgeven, als men hier verzameld vindt. Maar van den anderen kant waren ook de onbevangen zin, de scherpzinnige opvatting en het critisch oordeel van ROKITANSKY er toe noodig, om niet door die massa overstelpt te worden, en in dien chaos eene orde te brengen, die haar licht tot over de kleinste bijzonderheden van elk voorwerp zou kunnen verspreiden. Het is, volgens deze orde, dat hij bij elk orgaan en elk weefsel eerst in het algemeen de aangeborene afwijkingen der vorming zoowel het te veel, als te weinig (*Bildungsmangel und Excess*) beschouwt; voorts de afwijking in de grootte en den omvang, die van den vorm, van de ligging, van den zamenhang, van de structuur of het weefsel, en eindelijk, waar het te pas kan komen, van den inhoud aantoont.

In het hoofdstuk over de afwijkingen der eerste vormen wordt de vraag beantwoord: of alle deelen, die in den physiologisch-anatomischen toestand van het orgaan vereischt worden, daarin aanwezig zijn; of en welke er gemist worden of te veel zijn; ja, of zelfs het geheele orgaan ontbreekt, dan wel dubbel of in grooteren getale aanwezig zij. Het handelt derhalve bijna uitsluitend over die organische gebreken, die aangeboren zijn, en waarop de verdere ontwikkeling van het orgaan geenen of slechts eenen zeer geringen invloed kan uitoefenen. Bij de anomaliën in de gedaante komt óf alleen de uitwendige vorm, óf de dispositie der zamenstellende deelen in aanmerking. Deze anomaliën zijn of aangeborene of verkregene, zoo als eene in meerdere lobben verdeelde lever, eene langwerpige milt, enz. Ditzelfde geldt ook van de afwijkingen van de ligging, waarbij natuurlijk het orgaan in betrekking tot de andere, en vooral de naastbijgelegene, beschouwd wordt. Bij de anomaliën in grootte en omvang zijn het atrophie en hypertrophie; bij die van den zamenhang daarentegen, de verwondingen, scheuringen, berstingen, enz., die voornamelijk onze aandacht trekken. De rijkste en belangrijkste stoffe biedt ons intusschen ongetwijfeld het hoofdstuk over de veranderingen van het weefsel. Daarin toch worden de meer elementaire ziektetoestanden, zoo als hyperaemie, anaemie, de ontsteking met hare zoogenaamde uitgangen, de bloeding, het oedeem, de metastatische processen, de verharding, verweeking, versterving en eindelijk de pseudoplasmata (fungus, fibroïd, hydatiden) afgehandeld.

ROKITANSKY heeft bij de beschrijving van elk dezer abnormale toestanden, waarin de bijzondere organen zich kunnen bevinden, zóó het typische, het daarin karakteristieke, in één woord, zóó het algemeene weten op te vatten, en met zóó veel plasticiteit voorgesteld, dat men niet ligt in eenig lijk eene afwijking zal vinden, waarvan de grondvorm niet door hem aangewezen is, waarvan men de beschrijving en opheldering te vergeefs in zijn werk zal zoeken. Hij heeft zich echter niet bij deze bloot beschrijvende voorstelling bepaald, maar, steeds indachtig aan zijn doel, om de ware betrekking der path. Anatomie tot de physiologie, pathologie en semiotiek aan te toonen, het proces zelf, waardoor vele der bovengenoemde afwijkingen ontstaan zijn, opgespoord en ontwikkeld. Hieraan zijn wij de belangrijkste opheldering omtrent het croupeuse, het typheuse, het dysenterische proces verschuldigd; hierdoor

zijn wij tot betere inzigten omtrent het ontstaan van de doorborende maagzweren, van de slagaderbreuken, van de ziekelijke veranderingen der slagaderen in het algemeen, en van het atheromateuse proces in het bijzonder geraakt. Hierdoor is zijn handboek voor de spec. path. Anatomie dan ook niet enkel een beschrijvende catalogus van de producten der ziekten gebleven, maar levert het ons dikwerf eene op anatomische daadzaken berustende speciele pathologie, van wier uitbreiding wij zoo veel heil voor de geneeskunde verwachten, en die ons voorshands uit den maalstroom van nevelige bespiegelingen en losse hypotheses redden moet.

Meer dan men reeds zoo spoedig had kunnen hopen, heeft de verschijning van ROKITANSKY's *Handboek der algemeene pathologische Anatomie*, ten deze opzigte, onze verwachting bevredigd. Bewonderde men toch in zijne *bijzondere* Ziektekundige Ontleedkunde den schat zijner ervaring, werd men duizelig van de menigte van feiten, die hem in staat hebben moeten stellen, om zoo kort en kernachtig, zoo beknopt en toch zoo volledig en alomvattend, enkel de resultaten van duizende lijkopeningen op te geven, den grondvorm van alle materiele afwijkingen van elk orgaan en van elk weefsel te verduidelijken, hier, in zijne *algemeene* Ziektekundige Ontleedkunde, wordt men getroffen door den omvang zijner kennis, door de diepte zijner physiologische inzigten, en door de scherpzinnigheid van zijne critiek. - Na de ontwikkeling van eenige algemeene waarheden der path. Anatomie, na daarin een critisch overzigt gegeven te hebben van de belangrijkste classificatiën der oorspronkelijke misvormingen of zoogenaamde monstruositeiten, gaat hij achtereenvolgens na: 1°. de anotomaliën met betrekking tot het getal der deelen, 2°. die van de grootte, 3°. van de gedaante, 4°. van de ligging, 5°. van de verbinding, 6°. van de kleur, 7°. van de consistentie, 8°. van den zamenhang. Wat er gemeenschappelijks in deze toestanden voor de verschillende organen, zoowel in wijze van ontstaan als van ontwikkeling, gevonden wordt, ziet men hier op zuiver anatomische of pathologische gronden aangetoond. Het belangrijkste van allen is hier wederom het 9de hoofdstuk van de veranderingen der textuur (structuur?). Leerde men in zijne spec. path. Anatomie ten opzigte hiervan kennen *wat* er door de path. processen tot stand gebragt wordt, hier krijgt men nadere inzage er van, *hoe* zulks geschiedt. Afgezien van elke uitwendige oorzaak wordt hier de grondslag gelegd voor eene pathogenie, die ons het ziekteproces bijna tot zijnen laat-

sten term kan laten vervolgen, terwijl wij altijd geleid worden door zuivere physiologische kennis en gesteund worden door de rijkste ervaring. Ook hier zijn het weer geene ijdele redeneringen of vooraf opgevatte denkbeelden, die hem bij zijn onderzoek het spoor wezen, maar voorzigtig gekozen experimenten en vaak onomstootelijke daadzaken. ROKITANSKY tracht langs dien weg op te klimmen tot het begin van elke anomalie, die de structuur van het menschelijk ligchaam bevat. Hij bewijst, hoe in het blastema reeds primitief verschillende voorwaarden gelegen moeten zijn, waarvan de ontwikkeling der latere anomaliën afhangen, en leert de omstandigheden nader kennen, waaronder die ontwikkeling plaats grijpt. Zoodoende worden de primaire ziektetoestanden, zooals hyperaemie, haemorrhagie, ontsteking met hare uitgangen in fibrineus (*a*. eenvoudig plastisch, *b*. croupeus, *c*. tuberculeus) exsudaat; vervolgens in albumineus, sereus, purulent, haemorrhagisch exsudaat, in het algemeen en op de meest volledige wijze toegelicht, om daarop vervolgens de nieuwe georganiseerde vormsels in het bijzonder, zoo als van het eelwijs-wefsel, van het fibreus, elastiek, kraakbeenig, sarcomateus, carcinomateus, tuberculeus weefsel enz. te baseren; terwijl ook de niet georganiseerde nieuwe voortbrengselen, zoo als proteïne, margarine, elaine, de verschillende zouten enz. niet worden vergeten. Voorts worden in zijn 10de hoofdstuk de anomalien van den inhoud en daarbij de pneumatosen, de vreemde ligchamen en de parasiten afgehandeld, en eindelijk aan de ziekten van het bloed eene afzonderlijke beschouwing gewijd.

Vroeger, ten tijde eener tot in uitersten gedrevene humoraalpathologie had men, wel is waar, aan de afwijkingen des bloeds van de normale menging het grootste gewigt gehecht. Maar zoowel de normale toestand als de afwijkingen daarvan waren ten eenemale onbekend; men had ze noch chemisch, noch microscopisch trachten te onderzoeken. Men had zich derhalve eigenlijk slechts door een duister voorgevoel omtrent de belangrijkheid dier veranderingen laten leiden en zonder eenige positieve kennis, losse hypotheses en willekeurige stellingen tot grondslag dezer pathologie aangenomen. Het was dus geen wonder, dat deze weldra alle crediet verloren en men tot het andere uiterste oversloeg, waarin men op de verandering van het bloed ter naauwernood lette en haar slechts als een onbepaald en hoogstens waarschijnlijk te noemen ziektemoment liet gelden. Onverminderd de zeker zeer verdienstelijke bijdragen van eenige fransche geleerden, is het echter aan de

Weener school en voornamelijk aan ROKITANSKY en zijne leerlingen, dat de eer toekomt, van het bloed, bij de pathol. beschouwing, in zijn billijk gevorderd aanzien hersteld te hebben. ROKITANSKY sloeg ook hier wederom den empirischen weg in. De ziekteproducten, die hij in het lijk aantrof, begon hij namelijk als criterium van de verandering der bloedmenging te beschouwen, waaruit zij zich zouden ontwikkeld hebben; hij onderzocht voorts, in hoe verre zekere ziekteproducten en zekere bloedcrases standvastig gelijktijdig voorkwamen, en trachtte de opgemaakte besluiten zoowel door analytisch, als door physiologisch onderzoek te staven. Zoodoende vinden wij bij hem, 1°. eene fibrineuse crasis (de eenvoudig vezelstof voorbrengende, de croupeuse en de tuberculeuse); 2°. eene veneuse of albumineuse crasis (hypinose), *a*. plethor., *b*. typheuse, *c*. exanthematische crasis, *d*. bij ziekten van het zenuwstelsel ontstaande hypinose, *e*. de dronkaardsdyscrasie, *f*. de acute tuberculeuse, *g*. de carcinomateuse dyscrasie; 3°. eene hydraemische en anaemische crasis en 4°. eene septische crasis. Alhoewel men op dezen weg van eene gezuiverde haematopathologie, die slechts in hare eerste kindschheid verkeert, voorzigtig moet zijn, en zich inzonderheid voor al te voorbarige gevolgtrekkingen moet wachten, zoo is het toch niet te ontkennen, dat wij veel licht voor onze wetenschap daarvan hopen kunnen, gelijk daarop door ANDRAL en GAVARRET, door ENGEL, WUNDERLICH, MÜHLBAUER en anderen reeds belangrijke ontdekkingen gedaan zijn. Door ROKITANSKY zijn de verschillende crases, met hare onderscheidende kenmerken, hare wederkeerige overgangen en hare uitsluiting, eveneens met die mate van zekerheid en volledigheid behandeld, die men bij den tegenwoordigen stand der wetenschap kon verwachten.

Door dit laatst besproken eerste deel van ROKITANSKY heeft derhalve de path. Anatomie, meer dan door iets anders, eene uitbreiding gekregen, waaraan men vroeger ter naauwernood kon denken en is zij tot eene meer afgeronde wetenschap verheven. Van haar zal de physiologie aan den eenen kant weer menig nut kunnen trekken. Door haar zal vooral aan den anderen kant de semiotica gezuiverd worden van eene reeks van verschijnselen, die meer en meer blijken slechts toevallig te zijn, terwijl men ze voor noodzakelijk hield; verschijnselen, die voor pathognomonisch gehouden werden, terwijl zij toch van allerhande mindere essentiële omstandigheden afhangen. Het is vooral door ROKITANSKY, dat de tegenwoordige Weener school die rigting gekregen heeft, die haar, in één opzigt althans, zoo voordeelig van andere onderscheidt, van namelijk de materiele veran-

deringen objectief op te vatten, zich daarvan bij elk ziekteproces streng rekenschap te vragen, elk ziekteverschijnsel *zooveel mogelijk* daarvan af te leiden en daartoe terug te brengen, en zoodoende, met uitsluiting van elke bloote gissing, met inachtneming van alle mogelijkheden, maar toch alleen zich bedienende van de resultaten der ervaring, de diagnose vast te stellen en slechts *daarna* de therapie te bepalen.

Na al het geschrevene, zal men zich wel niet verwonderen, dat ik de onderneming van MOLESCHOTT van ganscher harte toejuich. Hoezeer anders toch de vertalingen van soortgelijke werken, vooral uit het Hoogduitsch, volkomen overbodig geacht kunnen worden, zoo moet ik toch bekennen, dat ik die van ROKITANSKY's *Handboek* zeer wenschelijk, ja bijna noodzakelijk acht. Niet zoo zeer omdat ik met MOLESCHOTT geloof, dat daardoor in eene bestaande behoefte van den grooten drom van practische artsen en van plattelandsheelmeesters voorzien wordt. o Neen! de minste hunner gevoelen die behoefte; vele staan niet op de hoogte om ROKITANSKY te waarderen, en de meeste plattelandsheelmeesters, althans dezulke, die aan de kleinere klinische scholen hunne opleiding ontvingen, zullen hem niet kunnen begrijpen, al wordt hij hun ook, in een hollandsch gewaad gestoken, voorgesteld.

Maar ik heet die vertaling welkom, 1°, omdat de eigenaardige, kort ineengedrongen, en toch zeer overladen stijl, en de door allerlei vreemde Idiomata ontsierde taal van ROKITANSKY eene ruimere kennis van het Duitsch vorderen, dan wel doorgaans, zelfs bij vele onzer studenten en gepromoveerden aangetroffen wordt, 2°. omdat deze vertaling, met die van HENLE's algemeene *Anatomie* door HEINSIUS, en die van HENLE's *rationelle Pathologie* door MOLESCHOTT geleverd, een goed Hollandsch geheel uitmaken; en 3°. omdat de vertaling van zulk een werk er iets toe kan bijdragen, om ons te gewennen, over de daarin behandelde vakken in onze eigene taal te spreken. Het is toch in het oog vallend, hoe weinig geneeskundigen, zelfs van den meest wetenschappelijken stempel, dit kunnen doen; en het is wel eens om te lagchen, wanneer men ze, in hunne wetenschappelijke discussiën, nu eens Grieksche of Latijnsche, dan weder Fransche of Duitsche woorden hoort bezigen. Wat sommigen voor pedanterie zouden willen houden, is eigenlijk toch niet anders dan het gevolg van onbedrevenheid in de Hollandsche terminologie, die zelfs in onze geneeskundige werken meestal door eene vreemde

vervangen wordt. Het is trouwens geen wonder. Onze eerste begrippen van de verschillende onderdeelen van ons vak, worden ons, bij de classieke (!) opleiding aan onze Academiën, in de Latijnsche taal bijgebragt. Schrijvers, die zich van de Latijnsche taal bedienden, en wien daarom het praedicaat van classiek ten deel valt, worden (werden?) ons ter lezing aanbe volen. Men riep ons toe:

> Vos exemplaria tanta
> Nocturna versate manu, versate diurna.

Onze dispuutcollegiën moesten ons oefenen, om nieuwe denkbeelden over nieuwe zaken in eene taal uit te drukken, die er geene woorden voor bezit. Wilden wij eindelijk in het vervolg onze kennis uitbreiden, dan moesten wij, bij gemis van oorspronkelijk Hollandsche werken, onze toevlugt nemen tot die der Franschen, Duitschers en Engelschen. Hoe zoude zich hierbij eene Hollandsche terminologie hebben kunnen vormen? Hoe zouden wij, indien zij er ook al ware, geleerd hebben, er ons gemakkelijk van te bedienen? En toch is dit noodzakelijk, zal onze geneeskundige taal niet langer een *gallimathias* van den vreemdsten aard blijven, maar zal zij zich op die zuiverheid en verstaanbaarheid mogen beroemen, die men van den beschaafden man vergen kan; zal onze wetenschap inderdaad bij ons het burgerregt verkrijgen, en zullen hare vormen zoowel voor oningewijden, als voor ingewijden verstaanbaar worden.

Indien men nu de vele vertalingen, die op het gebied der geneeskunde bij ons het licht zien, als zoo vele pogingen mogt beschouwen, om tot dit laatstvoorgestelde doel te geraken, dan zou men er vrede meê kunnen hebben; maar dan zouden zij ook goed verstaanbaar, zuiver, dan zouden zij ook wezenlijk Hollandsch moeten zijn. Te dien opzigte bestaat er eenig verschil tusschen MOLESCHOTT en mij. In zijne voorrede (pag. XXII) namelijk zegt hij: ‘Het zij mij eindelijk veroorloofd, eenige woorden over mijne vertaling zelve te zeggen. Ik heb getracht ze duidelijk en verstaanbaar te doen worden, doch hield het voor ongeoorloofd, ROKITANSKY's schrijfwijze te veranderen. Er is te veel waars in BUFFON's *le style c'est l'homme*, om niet de beschuldiging van roekeloosheid te verdienen, wanneer ik den stijl van zulk eenen man had willen opofferen. Ik wil mij geenszins van Germanismen vrijpleiten, daar ik weet, hoe gemakkelijk men daarin vervalt, wanneer men uit het Hoogd. in het Holl. vertaalt, en daar dit bij mij welligt nog gemakkelijker gebeuren kan. Doch ik verzoek den

lezer te bedenken, dat men van eenen man, die zoo eigenaardig *zijn* Duitsch schrijft, als ROKITANSKY, indien hij Hollander ware, ook eenen eigenaardigen Hollandschen stijl zou moeten verwachten', enz. Moge het nu aan den eenen kant voor eene vertaling een vereischte zijn, dat zij, vooral daar, waar het redeneringen over en beschrijvingen van het geziene geldt, het oorspronkelijke getrouw teruggeve, zonder er iets bij te voegen of weg te laten; nog grooter zal de verdienste worden indien men het gebrekkige van den stijl verbetert, en het onduidelijke door eene andere woordzetting duidelijker maakt. Dit is bij ROKITANSKY volstrekt noodzakelijk. Zijne taal is over het algemeen niet alleen doorspekt met provincialismen, en daardoor soms bijna onverstaanbaar voor velen, maar zijn stijl druischt ook dikwerf regtstreeks tegen de regelen der Duitsche syntaxis aan. Beide zijn voor den lezer, wiens phantasie door de kort ineengedrongene plastische voorstelling der daadzaken reeds zeer ingespannen is, indedaad zeer onaangenaam, en maken de lezing, wel is waar niet vervelend, maar toch zeer vermoeijend. Zijne zinsneden vereischen vaak, tot goed verstand, eene herhaalde lezing, daar zij soms uit een substantivum bestaan met eene lange reeks van adjectiva van de meest uiteenloopende beteekenis, door vele *oder's aber's, mehr's weniger's* in verband gebragt, waarop soms eerst na verscheidene toelichtende en teregtwijzende tusschenzinnen, het werkwoord ten slotte volgt. Moet men nu deze gebreken in de vertaling teruggeven? Is het wel roekeloos, ja is het niet veeleer noodzakelijk, ze ter dienste der Hollandsche lezers te verbeteren? Wat mij betreft, ik geloof, dat ieder, zelfs hij, die het Duitsch volkomen verstaat, verreweg de voorkeur zou geven aan eene Hollandsche vertaling, die gezuiverd was van die hinderlijke feilen in den vorm. En de plattelandsheelmeesters (zoo er gevonden worden, wier wetenschappelijke ijver groot genoeg is, om hen tot de studie van ROKITANSKY te drijven) zouden den vertaler voor de meerdere duidelijkheid, voor den hun daardoor bespaarden tijd en de verminderde inspanning, zeker dank geweten hebben.

De nederige zelfbeschuldiging des vertalers omtrent zijne germanismen maakt het mij tot pligt, om bij de veroordeeling van dit gebrek zijner vertaling meerdere bescheidenheid in acht te nemen. Er zijn er echter eenige, die men voor zeer hinderlijke germanismen moet blijven verklaren, in weerwil van het verzoek (zie Voorrede), om niet alles daarvoor te

houden, wat men in het Hollandsch nooit meer gehoord heeft; zoo als *bedekking*, Decken; *afzondering*, Absonderung; *gelapt*, gelappte; *vermiddeld*, vermittelt; *inklemming*, Einklemmung, enz., enz. Er is echter meer, wat den Hollandschen stijl, niet alleen van MOLESCHOTT's vertaling, maar van bijna alle Hollandsche geneeskundige werken, hetzij oorspronkelijke of vertaalde, eenigzins ontsiert. Het is, dat wij ons geene moeite geven de vreemde termen in goede en verstaanbare Hollandsche woorden over te brengen. Zonder gevaar te loopen van met den naam van *puristischen pedant* bestempeld te worden (waarvoor zelfs deze zin mij zou kunnen waarborgen), kan men zeer goed het andere uiterste vermijden. Men kan zeer goed eenige vreemde termen, die voor de vertaling minder geschikt en daarin omslagtiger zijn, behouden en toch kunsttermen vermijden, zoo als resorptie, evolutie, circulatie, eruptie, degeneratie, enz., waarvoor onze taal goede, gebruikelijke en verstaanbare woorden heeft, en waarvan wij ter liefde van het Hollandsch inderdaad verpligt zijn gebruik te maken. Anders loopen wij ook al te zeer gevaar, ons van eenen anderen kant de beschuldiging van pedanterie op den hals te halen. Vooral echter is het misbruik van vreemde en Latijnsche woorden dan af te keuren, wanneer zij óf in het oorspronkelijke niet gevonden worden, óf tot een verkeerd begrip aanleiding geven. Zoo b.v. zijn de woorden Atrophie en Hypertrophie, door MOLESCHOTT gebezigd voor *Bildungsmangel und Excess*, buiten allen twijfel verkeerd. Indien de hand geheel ontbreekt, kan men haar immers evenmin Atrophisch noemen, als de volledige verdubbeling van het hart (dat is te zeggen, twee gescheidene harten in twee afzonderlijke hartezakjes) tot de Hypertrophie van dit orgaan gebragt kan worden.

Doch, hoe het zij, in weêrwil van de mindere zuiverheid van taal en van de germanismen, die er in gevonden worden, in weêrwil dat de vertaler niet altijd getracht heeft de moeijelijk verstaanbare slepende zinnen van het oorspronkelijke te verduidelijken en te verbeteren, - is het werk van MOLESCHOTT toch uiterst belangrijk en in vele opzigten zeer verdienstelijk te noemen. Ieder, die met het oorspronkelijke bekend is, en het slechts hier en daar beproefd heeft er eene vertaling van te leveren, zal de bijna onoverkomelijke zwarigheden, die daaraan verbonden zijn, terstond hebben leeren inzien, zoodat ik gerustelijk zou durven verklaren, dat er in den laatsten tijd geen geneeskundig werk in eene vreemde taal uitge-

komen is, dat voor den vertaler meerdere moeijelijkheden zou kunnen opleveren. Onverminderd deze verklaring heb ik de bovenstaande gebreken om der waarheid wille niet mogen verzwijgen. Dat ik ze *sine ira et studio* (zie Voorrede) aangetoond heb, zal de lezer evenzeer willen gelooven, als de vertaler zelf, op grond van mijne vriendschappelijke gezindheid jegens hem, er van overtuigd is. Ik kan hierbij dan ook tevens de verblijdende opmerking mededeelen, dat de 3de en 4de aflevering, die tot dusverre de laatste is, er de duidelijkste bewijzen van dragen, dat er of meerdere zorg aan besteed is, of de meerdere oefening den vertaler meerdere gemakkelijkheid bij zijn werk verworven heeft, waardoor eenige der bovenstaańde gebreken reeds vermeden zijn.

De aanteekeningen, meestal van eenen pathologisch-histologischen aard, zijn met bescheidenheid en bijna al te karig gegeven. Voor het juiste verstand der zaak zou vooral de minder geoefende er meerdere gewenscht hebben, waartoe MOLESCOTT voorzeker wel in staat geweest zou zijn. Voor het vervolg geve hij ze ons dan ook met mindere terughouding; want ik wensch ten slotte van harte, dat zijn werk in veler handen kome, dat het den lust en den ijver voor de pathologische Anatomie bevordere, het gevoel van behoefte daaraan bij allen verlevendige, en hen de overtuiging schenke, dat de pathologische Anatomie, op den tegenwoordigen stand van ons weten, de hoeksteen is der geneeskundige praktijk; terwijl zonder haar geene vaste diagnose; zonder haar geene rationele behandeling mogelijk is.

SCHNEEVOOGT.

De hulpprediker. Tafereelen uit de papieren van ‘Oom Adam’ [*C.A. Wetterbergh*], Schrijver van ‘De Dochter van den Dorpspredikant.’

Naar het Zweedsch. Te Nieuwe-Diep, bij C. Bakker, Bz., 1846.

Geld! geld! is, helaas! alweder de hoofdoorzaak van de verschijning van dit boek in onze taal, op onzen bodem. ‘Wat geef ik er om,’ zegt de uitgever, ‘of mijne landgenooten wat aan dit boek hebben, dan of zij na de lezing onvergenoegd het onbegrepen wegleggen; of het uit het Hoogduitsch of uit het oorspronkelijke, goed of slecht vertaald zij! Wat geef ik er

om? Als ik het maar *goedkoop* vertaald krijg, en als de leesgezelschappen er maar een paar honderd exemplaren van slikken. Het Zweedsch en Deensch is in de mode: Oom ADAM! en een titelvignet! zullen het overige wel uitwerken: de titel belooft wat luimigs, wat humoristisch, en nog wel uit het Zweedsch! Geen nood! vóórdat de recensenten met hun eeuwig gezanik voor den dag komen, ben ik al geborgen. - Het ziet er wel naar uit, dat ik zoo gek zou zijn, om bij een letterkundige eene peperdure vertaling uit het oorspronkelijke te koopen, met aanteekeningen en ophelderingen: die meerdere uitgaaf vergoedt mij geen mensch: men koopt het boek *toch*.' - 'Wat geef ik er om,' zegt de vertaler, 'of de een of andere wijsneus een woord minder juist vertaald vindt: niemand weet toch, hoe ik heet. Ik verdien een eerlijk stukje brood zoo goed als ik kan. Alle waar is naar haar geld! Ik kan mijn' tijd niet aan het nazoeken weggooijen: een nieuw vertaalwerk wacht mij.'

Zoolang dus de leesgezelschappen niet goed kunnen vinden, om een artikel in hunne wetten te maken, bepalende, dat geene vertalingen zullen worden aangekocht van naamlooze vertalers, helpt het ons niets, of wij al honderd malen dezelfde aanklagten vruchteloos bij het publiek inleveren tegen de vertalingen, die het zich in de handen laat stoppen. Ik zwijg nog van de verpligting, mijns inziens, *in casu* op vertaler en uitgever berustende, om den lezer in een voorberigt met WETTERBERGH eenigermate bekend te maken, hem ten minste eenige uitlegging te geven betrekkelijk 'Oom Adam' en zijne papieren, maar hier is, God betere het! het Hoogduitsche *Sie haben* vertaald: 'zij hebben' (bl. 183), en een meisje zegt tegen een jongeling (bl. 197): 'als *zij* (er stond zeker weder *Sie*) om mij *uitkomen* (!), dan zal het hier bruiloft zijn.' DE *Voorfront* ontmoet men reeds bl. 17.

Doch zelfs de voortreffelijkste vertaling zoude op eene zee van noten hebben moeten drijven, en dan nog zouden ettelijke hoofdstukken den Nederlandschen lezer luttel belang hebben ingeboezemd, zoo geheel Zweedsch is het boek. Er is eene polemische rigting in tegen eene soort van predikanten, zoo als er bij ons, Goddank! zelfs geen gedacht worden, die met bulderende stem en ratelende woorden schrik en angst prediken; in wier boeken volzinnen gloeijen als de navolgende: 'gij zijt derhalve tot het eeuwige vuur gedoemd, en duivelen in de gedaante van arenden met menschenhoofden zullen u

onder eene afschuwelijke en wanluidende muzijk, welke naar het gehuil van hongerige wolven gelijkt, ten dans opleiden' (bl. 124). De toespraak is namelijk aan meisjes gerigt, die den dans liefhebben! Geheele hoofdstukken zijn aan de tentoonstelling van zulke predikers gewijd, geheele bladzijden met uittreksels uit hunne predikatiën bedekt, en de Hulpprediker, de hoofdpersoon, is in zijne echt Christelijke denk- en handelwijze als een voorbeeld gesteld, hetwelk den invloed, dien de aangestipte predikwijze in vele provinciën van Zweden schijnt te hebben, eenigzins moet tegengaan. Het boek is dus voor *Zweden*, met het oog op Zweedsche toestanden van den dag, geschreven, met de uitnemendste bedoelingen, op eene voortreffelijke wijze - doch wij Hollanders hadden het best kunnen missen, en menigeen zal het onvoldaan ter zijde leggen.

Ware nu al hetgeen die gebreken in de kerk, en die boetpredikers en hunne sermoenen betreft, weggelaten, dan hadde welligt het vertaalde boek een derde van zijne dikte verloren, en dan ware de *betrekkelijke* voortreffelijkheid van het karakter des Hulppredikers, met het gansche oorspronkelijke doel des boeks vervallen; maar dan zoude men den leeshonger onzes volks nog eene fraaije en nuttige rij van tafereelen en toestanden hebben kunnen opdisschen, die op zich zelve zeer behagelijk zoude geweest zijn. Het grootste deel des boeks toch is zeer aardig en onderhoudend geschreven, hier aandoenlijk, daar vrolijk, overal luimig, zeer satyrisch, soms epigrammatisch en de menschen waarlijk niet vleijende. Het leven van den Hulpprediker wordt in eene reeks van tooneelen van zijne geboorte tot zijn huwelijk beschreven, met meesterlijke uitwerking van zijn diepgevoeld voortreffelijk gemoed, en met meer schetsgewijze voorstelling van een aantal personen, met welke hij in aanraking komt. Als eene proeve der ingevlochten opmerkingen (en tevens van stijl en punctuatie!) moge het volgende dienen, dat menig vader en onderwijzer zich ten nutte moge maken:

'God alleen weet vanwaar het denkbeeld ontstaan mag, dat het geheugen het meest bij een kind werkt, en dat men daarom ook heden nog voortvaart het van buiten leeren tot de hoofdzaak van het onderwijs te maken. Men is daarin, gelijk in meer andere zaken, zijne eigene beschouwing gevolgd, in plaats van zich te vernederen om met de natuur te rade te gaan, hoewel het waarschijnlijk beter was geweest, alzoo het om de manier te doen is van een kind kennis bij

te brengen, wanneer men eens opmerkzaam had gadegeslagen hoe een kind er uit zich zelf mede te werk gaat, als het zonder van buiten komend onderrigt zich de noodige kennis aangaande de omringende voorwerpen tracht te verkrijgen. Alsdan zal men zien, dat dit niet op zulk eene manier geschiedt, dat het kind eerst een woord, een naam of iets dergelijks leert, maar dat het eerst de eigenschappen, het nut en het gebruik eener zaak tracht te ontdekken; dat het zich, met één woord, een begrip van de zaak zelve en dan eerst van den naam verschaft, en dat wel óf den gewonen, óf ook een anderen, dien het ten gevolge eener eigenschap van het voorwerp zijns onderzoeks uitdenkt. Zulke benamingen zijn dikwijls zeer veel beteekenend. Zoo hoorde ik eens een kind spreken van een “Doorkijk,” een woord, hetwelk niemand verstond, totdat het kind naar de vensterruit wees, aan welke men inderdaad zulk een naam geven kon, indien men er niet reeds een anderen voor had gehad. Met één woord, het is eene vaste zekerheid, dat het kind met een denkbeeld begint en met eene vérklaring eindigt en niet omgekeerd, zoodat, wanneer het onderwijs de kunst zal zijn van het kind tot een zelfdenkend en zelfonderzoekend wezen te vormen, hetzelve denkbeelden behoort mede te deelen en de oefening van het geheugen ten zeerste te beperken. Men kan eene zaak in het geheugen prenten, welke niet verstaan wordt, maar men kan onmogelijk eene zaak begrijpen en haar niet onthouden. Het geheugen is voor den geest des menschen, wat een bladwijzer voor een boek is. Het berigt ons *waar* eenig onderwerp behandeld wordt, en wanneer men alleen het geheugen oefent, dan handelt men even zoo verkeerd, alsof men iemand eerst den bladwijzer en vervolgens het boek liet lezen, hetgeen de grootste dwaasheid zoude zijn; want een boek zonder bladwijzer kan er zijn, maar geen bladwijzer zonder een boek’ (bl. 93-95).

Men ziet, de schrijftrant van WETTERBERGH is eenigzins wigvormig. Wat breed van boven, loopt de zin op eene scherpe snede uit. Zulk een beiteltje is ook, bl. 108:

‘Eene alles tot in het diepst toe doorgrondende werkkracht van den geest hutselt de gansche oppervlakte van onze eeuw om. De vorm zelf, in welken ons geloof gegoten werd, is te bekrompen geworden; de pop is verdroogd, maar in dezelve groeit en beweegt zich evenwel de vlinder, die eenmaal sterk genoeg zijn zal om door de schaal heen te breken, in weêr-

wil van degenen, die gaarne gezien hadden dat hij er eeuwig in was blijven sluimeren, opdat zij in eeuwigheid zijde van het tonnetje zouden kunnen spinnen.'

Ons oordeel dus zamentrekkende, zoo acht ik het boek in *Zweden* en in het Zweedsch als zeer nuttig en ongemeen fraai. De Nederduitsche lezer moet zich echter door veel ontoepasselijks en onbegrijpelijks, onhollandsch naar vorm en wezen, heen werken, om hier en daar denkbeelden aan te treffen, die noch Zweedsch, noch Hollandsch, maar menschelijk, ja van Goddelijke natuur zijn, als het volgende, betrekkelijk een' grijzen vader, die zijn eenig kind beweent: 'de band, die hem aan de aarde had vastgehouden, was verbroken en hij dreef als eene afgeplukte bloem met den stroom des levens mede, zoog alleen door bloesem en bladeren licht en voedsel in, en leefde niet dan door de sappen, die hij van boven kreeg' (bl. 129).

Februarij 1847.

SCHÜLLER.

Drenthsche volksalmanak. 1847.

Elfde Jaargang. Koevorden, bij D.H. van der Scheer.

Nooit heeft het denkbeeld, voor iedere provincie een afzonderlijken *Volksalmanak* te hebben, onzen 'Nederlandschen zin' toegelagchen. Wat lief of leed de omwenteling van 1795 in haar gevolg moge gevoerd hebben, een zegen was het, dat zij een einde maakte aan het foederalismus, en, in plaats van acht souvereine staatjes, met de generaliteitslanden van dien, éénen staat grondde, inderdaad nog klein genoeg, om zich staande te houden in het midden van groote, gecentraliseerde volken en staatsverbonden, magtige taaleenheden en ruim begrensde tolstelsels. Die provinciën als halve souvereiniteiten te herstellen, was een misgreep in 1813. Onbekwaam om iets groots tot stand te brengen, zijn zij magtig genoeg, om elkander onderling den voet dwars te zetten, en den gang van het algemeen gouvernement te belemmeren. Het is een beginsel van ontbinding, dat de nieuwe Nederlandsche staat met zich ter wereld heeft gebragt, omdat het in strijd is met den algemeenen geest des tijds, die associatie, vereenigingen van allerlei aard, centralisatie en zamenwerking op den voorgrond stelt. En nog is *Nederland* door zijne uitgestrekte koloniën, in zekeren zin, eene wereldheerschappij, een staat van den eersten

rang; maar geloof niet, dat oogen, die zich blind getuurd heb ben op kleine, interprovinciale twisten en belangen, den gang der hoofdgebeurtenissen kunnen overzien, en den koers der eeuw tijdig waarnemen; die zijne oogen met microscopische waarnemingen heeft bedorven, ziet niet meer op een' afstand.

Naar binnen werkt het beginsel even nadeelig; het verspreidt kwijning en kleingeestigheid door alle aderen van ons volksbestaan en intellectuëel leven.

De provinciale almanakken zijn, in oorsprong, vruchten van dien zelfden anti-Nederlandschen geest, van afzondering en provincialismus. Dien geest af te keuren, overal waar er aanleiding toe bestaat, is pligt. Overigens, op de aankondiging van bovengenoemden almanak heeft die afkeuring geenen invloed; gelijk, op hare beurt, deze late aankondiging waarschijnlijk geene werking meer zal uitoefenen op het vertier van dit jaarboekje, ons eerst in de vorige maand geworden. De provinciale almanakken bestaan nu eenmaal: het kan alleen de vraag wezen: zijn zij, hetgeen men billijk er van mogt verwachten? Zijn zij voor opbeuring vatbaar?

Wat is een provinciale volksalmanak?

Een geschrift, evenmin voor eigenlijke geleerden, in de eerste plaats, bestemd, als voor de geheel en al ongeletterde klassen, maar voor dien middelstand der beschaving, welke van lezen geene hoofdzaak maakt, nu en dan echter wel eens een kort stuk lezen wil. Voor dezen vooral moet een volksalmanak, met fijnen tact en levendigen stijl, bijeenbrengen, met het oog op eigene provincie, wat, uit het verledene en tegenwoordige, het meest geschikt is, om gunstig te werken op kennis en beschaving, verheffing en volksleven. Deze vordering schijnt ons niet overdreven. En toch, de Drentsche almanak voldoet er evenmin aan, als die der overige provinciën, voor zoover wij die kennen.

De *Proeve van een woordenboekjen van den Drentschen tongval en 't Drentsche taaleigen* betwisten wij geene verdiensten voor onze vergelijkende taalkunde. Naarmate wij zelven afkeeriger zijn van dat ophemelen, dat koesteren en troetelen van de platte dialecten, bewonderen wij meer en ongeveinsd, dat een man van dichterlijk talent er geduld en vlijt voor over kon hebben. Alles wel. Maar, mijne Heeren, wat zal de Drenthenaar, wat in 't algemeen de lezer van een almanak met die woordenlijst doen? Geene enkele straal van licht, geen vonk van vuur, kan het volksleven er aan ontleenen. Voor elken

taalbeoefenaar, zonder onderscheid, heeft zij zelfs geene waarde; het is eene specialiteit voor eene bijzondere liefhebberij, die alleen in een maandwerk voor taalstudie welgeplaatst was. Hier gaat er een zevende van den almanak mede verloren voor den gewonen kooper. Beschaaf liever de platte talen: gij zult kerk- en schoolonderwijs vruchtbaarder maken, en, zedelijk, *Nederland* opbouwen.

Bijna even lang is: *Edict des Hertogen van Gelder* met het bijwerk. Het stuk zelf was in NIJHOFF's *Bijdragen* op zijne plaats; het bijwerk is kennelijk een strijd *pro aris et focis*, die, consequent volgehouden, ons naar de middeleeuwen zou terugvoeren, wat de huishouding van staat betreft. Neen, neen, er is al middeleeuwsch genoeg; zie nadenkend rond. - Beide genoemde stukken zijn lang: eigenlijk lijvig is: *Dwingeloo en onderhoorige gehuchten*, en *Land- en volksverhuizingen, koloniën en volkplantingen of enkele hoofdtrekken harer geschiedenis, inzonderheid van die van Nederland;* met elkander over de tachtig bladzijden, in eenen almanak, die er honderd twee en zeventig bevat! ‘Afwisseling vermaakt’ is bij beide kennelijk vergeten. *Dwingeloo*, wat het onderwerp betreft, behoort hier te huis; de stijl is levendig, maar het stuk valt al te veel in het nietige en beuzelachtige. Er bestond in dat dorp, vóór eene eeuw omtrent, eene gemeente van réfugiés, 25 jaar lang: en nu maakt de lezer hier kennis met de leden van dezelve, die alle *dit* bijzondere hadden voor de geschiedenis, dat zij - réfugiés waren, of kinderen van réfugiés. Er waren er zelfs onder, wier leven nog minder oplevert, dan dat van den grijsaard bij GELLERT:'s

> Hört, Zeiten, hört's! Er ward geboren,
> Er lebte, nahm ein Weib, und starb.

Als zóó *Nederlands* dorpen en gehuchten in hunne geschiedenissen worden uitgerekt en opengespalkt, wat zal er dan van het lieve vaderland worden en van de goede burgerij?

Wat de keus van het onderwerp betreft, verdient *Land- en volksverhuizingen* allen lof; het grijpt in het werkelijke leven en in den tegenwoordigen tijd. Verdient de keus lof, de behandeling is niet die, welke een volksalmanak vordert. Het stuk beweegt zich te veel in den verledenen tijd; 't is te geleerd. Die oudste, die Grieksche, Romeinsche koloniën, middeleeuwsche volksverhuizingen: er is geen leven in te brengen voor den gewonen lezer. Hij begint er mede; maar, ziet!

oogenblikkelijk overmeestert hem eene zachte neiging tot insluimeren. Alle werking mist het alzoo niet. Die bijdragen voor een' volksalmanak wil leveren, zende den redacteur stukken, die niet alleen op zich zelve niet verwerpelijk zijn, maar die ook tevens voor het doel bepaaldelijk zijn bewerkt. Volksen kinderboeken schrijft niet ieder, die wil, al is hij niet zonder kennis en stijl; 't is eene bijzondere gave.

Met het oog op de vordering voor een' almanak, kunnen wij ons het best vereenigen met *Hunnebedden in Frankrijk*. Voor *Drenthe* is het eigenaardig om het onderwerp, en de behandeling is zoo levendig, als de stof toelaat. Het bijgevoegde volksverhaal geeft aan het stukje eene poëtische tint, die wel is gekozen. Ook: *De oorzaak van de vruchtbaarheid van den grond en die der werking van den mest, volgens de nieuwe denkbeelden van den grooten scheikundige Justus Liebig*, is een *onderwerp*, met het oog op de provincie en op den tijd genomen. - Waarom is, voor het overige, de almanak zoo arm aan practicaliteit, aan statistieke opgaven? Welke zijn de voortgangers der ontginning in *Drenthe?* der kanalen en wegen? Van dat alles geen woord; bloot een tafel van de bevolking over de laatste tien jaren.

Wat de taal betreft: ‘altijd speelt 't zelfde tooneel’ - ‘wien *'t* ter eere werd opgerigt,’ is voor ons niet welluidend; ‘dwaasheden en domheden, die zijn uitgeblaft,’ schijnt zeer onbeschaafd gezegd; het is zoo hondachtig. Bij: ‘wanneer het door den wind met stuifzand *voor het oog* onzigtbaar is geworden;’ moeten wij vragen, of de dingen in *Drenthe* ook voor andere zintuigen *onzigtbaar* worden, dan voor het oog?

Der wakkere redactie wenschen wij, terwijl ‘het papierenkind’ (*Voorberigt*) haar aan het hart ligt, eene ruime toezending van stukken, bepaaldelijk en met lust voor den almanak bewerkt. Zoo onze aankondiging er iets toe bijdroeg, niemand meer dan wij zou er zich over verheugen.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Twaalf preeken, door *Nicolaas Beets*, Theol. Dr., Herder en Leeraar te Heemstede. Haarlem, Erven F. Bohn. 1845.

Wie BEETS was en is, weet men. De ontwikkeling zijner individualiteit is in geen' hoek geschied. De geprezen en gevierde dichter, toen hij BYRON's genie huldigde, de bekwame stylist in de *Camera Obscura* en het leven van VAN DER PALM, heeft zich als ‘Herder en Leeraar’ naauw der kerkelijke reactie aangesloten, en treedt stoutmoedig, met alle wapenen van zijn talent, op als kampvechter voor de zaak der formulierregtzinnigheid. Hare uitspraken eerbiedigt hij als ‘heilige overtuigingen,’ als voor hem Goddelijke waarheden. Hij doet zulks vooral in den aangekondigden preekbundel.

Wij willen hem over de rigting, welke zijn geest genomen heeft, niet hard vallen. Wij kennen hem in geen zijner letterkundige karakters van dichter, stylist, biograaf of theoloog als een man van den vooruitgang. Daarenboven moest wel de sombere, onvergenoegde, zwartgallige toon, die menigmalen, zijns ondanks, zich van zijne pen meester maakte, hem als prediker van het Evangelie eene eigene plaats doen innemen. En als wij zelve volle vrijheid van godsdienstige overtuiging verlangen, hoe inconsequent, ja hoe onchristelijk zou het van ons zijn, onzen broeder te veroordeelen, omdat hij niet alleen van ons afwijkt in denkwijze, maar ook omdat hij zijne waarheid slechts meent te vinden binnen de muren van het eerwaardige kerkgebouw, door onze vaderen gesticht! Het is niet bewezen, wij ten minste kunnen daartoe geene bewijzen verzamelen, dat BEETS ‘*is óf een schijnheilige óf een bedrieger*’

(*Twaalf Preeken*, Voorr. bl. XI); en wij stemmen dus gaarne toe, dat hij van de Christelijke liefde zijns beoordeelaars mag eischen, dat die ‘te zijnen opzichte by het algemeen het vermoeden niet opwekke, dat hy zijne overtuigingen uitspreekt of belijdt, uit eenig ander beginsel dan dat het overtuigingen zijn, met eenig ander oogmerk dan het heil van onsterfelijke zielen (Ald.).’

Maar ook de beoordeelaar heeft zijne eischen. De schrijver, die bescheidenheid in den recensent vèrlangt, moet zelf bescheiden zijn; de recensent mag van hem eischen eene overeenstemming in zijne beginselen en woorden, die den scherpsten toets doorstaat. Aan BEETS doen wij nog de volgende eischen, die ons als beoordeelaars van regtswege toekomen. Hij noemt zich *Theologiae Doctor*, en moet dus gerekend worden op de hoogte der wetenschap te staan: zijne rigting overigens daargelaten. Hij noemt zich *Herder en Leeraar te Heemstede*, en zijn kanselwerk moet dus, wat inhoud en vorm betreft, berekend zijn voor de behoeften zijner gemeente, eener gemeente van onze dagen en van ons volk. Hij geeft een *Twaalftal Preeken* uit, en moet derhalve meenen, dat het beter is deze preeken aan onze kerk en ons volk te laten lezen, dan ze in zijn *scrinium* op te sluiten.

Genoeg om te bewijzen, dat, zoo wij ons voornemen zonder eenige bitterheid onze taak te vervullen, de kritiek nog wel behoorlijk voorzien is van wapenen, om den kampvechter op zwakke plaatsen te treffen. - Het is zoo; - wij zijn niet dwaas genoeg om te verwachten, dat BEETS met ons tevreden zijn zal; wij weten, dat de reactie, indien zij zich verwaardigen mogt ons te lezen, en ons genoegzaam minachten, om zich over ons niet boos te maken, - met nederbuigend medelijden den natuurlijken mensch in ons beklagen zal. Wij zijn, wat nog veel meer zegt, overtuigd van de minderheid onzer persoonlijke talenten, in vergelijking met die van BEETS. Nogtans, hoe hagchelijk onze kans misschien zij, wij schromen niet voor eene taak, die de Redactie van *de Gids* ons meende te moeten opdragen. Want het is de Tijd, het is de Wetenschap, het is de Kerk, het is onzer aller roeping, die het niet gedoogen, dat wij zelfs de magtigste of welsprekendste stemmen nedervallende aanbidden. Omstandigheden alleen, tot de moeite der zaak en onzen lust in het volbrengen daarvan niet in betrekking staande, hebben de verschijning van ons opstel vertraagd.

Wij hebben moeite gehad een geregeld plan te vormen tot geschikte beoordeeling van het aangekondigd geschrift. Wijl de *Voorrede* karakteristiek is en het publiek er zeer op schijnt te letten, komt het ons best voor, eerst de *Voorrede*, daarna de *Preeken*, eindelijk de *overeenstemming* der Voorrede met de Preeken in oogenschouw te nemen.

Die Voorrede, zij is vreemd. Zij bevat eene uitvoerige geloofsbelijdenis van den Prediker; eene handhaving van zijn karakter tegen de ergernis der andersdenkenden, benevens eene korte aanduiding van het doel der uitgave dezer *Twaalf Preeken*, dat is, eenvoudig en voldoende: ‘tot stichting.’

Welke redenen hem bewogen hebben tot eene zoodanige openbaring van zijne bepaalde denkwijze en rigting, kunnen wij niet gissen. Noodzakelijk was zij, onzes inziens, niet. Elk, wien B. niet geheel onbekend was, weet toch, onder welke vanen hij zich als Prediker schaart. Beide, de besliste vooren tegenstanders van zijne rigting, wisten uit zijne ‘Kruiswoorden,’ hoedanig het Evangelie door hem werd opgevat en bediend. Wij zwijgen van het gevaarlijke, om als Theoloog onzer dagen door eene zulke geloofsbelijdenis eene positie te kiezen, welke pas houdbaar is. Wien toch mag het onbekend zijn, dat eene uit de smarten der revolutie geborene wetenschap, gekweekt en gevoed door de edelste talenten van *Europa*, mondig geworden onder de hooge bescherming van den Heer der Kerk, eene andere taktiek aangenomen heeft, waartegen - wil men strijden - de oude bolwerken en geloofsleuzen vruchtelooze verdedigingsmiddelen zijn? Maar bovendien: in tijden van woeling, van gisting, van beroering der geesten, als de onze, valt het niet ligt, zich zelven steeds gelijk te blijven. Dagelijks ziet men het gebeuren, dat de overtuiging verandert. Die heden vast meent te staan in zijne overtuiging, wankelt dikwijls morgen, en is overmorgen tot de tegenpartij overgegaan. - Zou het onmogelijk zijn, dat B., die zich nu reeds zoo bitter beklaagt in de poëzij niet VONDEL, den echt Hollandschen genius, boven BYRON tot leermeester gekozen te hebben, eens later zich zal beklagen over de rigting, die zijn geloof en zijne theologie thans nemen?

Toch is er in die geloofsbelijdenis iets opens, iets mannelijks, iets ridderlijks, dat ons voor den man zou innemen, ware het niet, dat wij, aan de vermetelheid der reactie gewoon, in verzoeking geraakten het alles aan een' tragischen hoogmoed toe

te schrijven, om het voor de verliezende partij op te nemen. Willen wij de beste uitlegging aan deze handelwijze geven, dan is het deze: BEETS heeft gepredikt en geschreven volgens de rigting, die hij in zijne Voorrede als *zijn* geloof belijdt; hij oordeelt, dat de waarde en het nut van zijn werk met die rigting stijgt of valt; wil men hem veroordeelen, dan veroordeelt men alle gelijkgezinden mede; wil hij zich verdedigen, dan wordt hij door allen, die met hem van ééne denkwijze zijn, mede verdedigd.

Dit over de Voorrede in het algemeen. Wij zullen er nu een kort beoordeelend verslag van geven. Want ofschoon B. de belijdenis der reactie (waarover wij nu den staf niet willen breken) vast houdt, heeft hij toch ook zelfs hierin iets eigens. Vooreerst de orde zijner geloofspunten, *dogmata*. 1°. De leer van God; 2°. van den mensch; 3°. van Christus; 4°. van het geloof; 5°. van de heiligmaking; 6°. van de kerk; 7°. andere minder gewigtige leerstukken. Wij hoopten anders, dat de reactie ons voorgaan zou in het navolgen van den Heidelb. Katechismus, die de leer van God niet vóór die der Verlossing behandelt. Hoe echt Christelijk, hoe echt Evangelisch! Stilzwijgend belijdt men er mede, dat al onze kennis van God buiten Christus en het verlossingswerk weinig beteekent, en dat wij slechts eene ware en waardige kennis van het hoogste Wezen kunnen verkrijgen door de openbaring van J.C.

Bij het eerste geloofspunt (dat van God, *één* in wezen, maar in drie personen onderscheiden) vindt men eene praedestinatie, aldus uitgedrukt: ‘God is in J.C. de Zaligmaker van zoo velen als Hem liefhebben en naar zijn voornemen geroepenen zijn.’ Dus alleen eene verkiezing, geene verwerping. *Geroepenen* zijn eene klasse van menschen, die geroepen *werden;* deze naam is beter dan *uitverkorenen*. Maar nog beter ware gezegd: *die geroepen zijn*. B. onderstelt ook menschen, die niet geroepen worden; hij schijnt evenwel deze hierom nog geene *verworpenen* te willen noemen. Een rekkelijk Gomarisme!

B. gelooft 2°.: ‘dat de mensch van nature is geneigd tot alle kwaad en onbekwaam tot het ware goed.’ Het paralellisme doet ons *alle kwaad* verklaren door *allerlei* kwaad, niet door *al wat kwaad is*. Anders toch zou de geijkte zegswijze: *onbekwaam tot eenig goed*, wel behouden zijn gebleven. Men ziet dus, B. waagt het enkele scherpe doornen der formulieren af te breken.

Vervolgens (bij het 3° geloofspunt) belijdt hij: *J.C. te aan-*

bidden als waarachtig God en tevens te erkennen als waarachtig mensch, in eenigheid der naturen. Wij meenden, dat men thans, op het standpunt zelf der regtzinnigheid, bevreesd begon te worden, om van die *eenigheid der naturen* te spreken, daar plaatsen als Luk. XXII: 42. Mark. XIV: 36, enz. haar onmogelijk maken.

Verder: ‘De zondaar wordt voor God aannemelijk, indien hy zich Gods genadige toerekening van het plaatsbekleedend lijden van C. geloovig toeëigent, met afstand van alle hoop op behoud als door zich zelven, en alle inbeelding van eenige eigene verdienste of medewerking tot zijne zaligheid, eene weldaad Gods waarvan Gode-alleen alle de eer gelijk al de dank behoort.’ - Hoe grof! Hoe kan de zondaar zich de toerekening van C. verdiensten geloovig toeëigenen, zonder daarbij werkzaam, *actief* te zijn? Of wordt er bedoeld, dat slechts eene toeëigening in den geloove, d.i. in de overtuiging, dat wij ons de Goddelijke toerekening van C. verdiensten *mogen* toeëigenen, - ons voor God aannemelijk maakt? Dan vragen wij, of er ooit overtuiging bestaan hebbe, die niet door de werkzaamheid van 's menschen redelijken geest is voortgebragt, en of het dan mogelijk zijn kan, dat God den mensch ooit zonder eigene medewerking door het geloof aannemelijk stelle (regtvaardige)?

Het vijfde punt der geloofsbelijdenis bevat de heiligmaking. Daarin luidt het nog eens: ‘het geloof met de daarmede gepaard gaande bekeering, daaruit voortvloeiende heiligmaking en goede werken, is geen vrucht van des menschen eigen akker, maar Gods gave.’ Zoo als het daar staat, is het ultraorthodox, niet gereformeerd. Met een enkel woord zal het onbijbelsche dezer stelling blijken. In gelijksoortigen zin als men naar Rom. XII: 3; 1 Cor. XII: 9, enz. het geloof eene *gave* Gods mag heeten, moet men ook het *ongeloof*, de *verblinding*, de *verharding*, gaven Gods noemen: vgl. Jes. VI: 9; Joh. XII: 40; Rom. XI: 8, enz. Doch gelijk wij in de parallelen: Ezech. XII: 2; Matth. XIII: 14; Mark. IV: 12; Luk. VIII: 10; Hand. XXVIII: 26, enz., het ongeloof als een werk des menschen en niet van God vinden voorgesteld, eveneens kan men de citaten vermenigvuldigen, die het geloof niet als *gave* Gods, maar als het werk des menschen aangeven. Ziet Jes. VII: 9; Dan. VI: 24; Jona III: 5; Mark. XI: 22; Hand. XVI: 31; Rom. IV: 12; 1 Cor. XVI: 13; Eph. VI: 16; 1 Thess. III: 10, V: 8; 1 Tim, I: 19, II: 15, 22,

Tit. I: 13; Hebr. X: 22, XIII: 7; Jak. I: 6; Jud. 20, enz. enz.

Bij het geloofspunt aangaande de opstanding des vleesches, zegt BEETS in eene noot, bl. VIII, dat men juister spreekt van *opstanding des ligchaams*. Doch men kan, volgens hem, de uitdrukking der apostolische geloofsbelijdenis in een' gezonden zin zeer wel behouden. Hij staaft dit beweren met de ongelukkig gebezigde autoriteit van NITZSCH: *In der That kan diese Differenz von Leib und Fleisch ausgeglichen werden; denn in dem einem Falle ist eben nur die bloss geistige Existenz des Menschen in der Zukunft geläugnet, im andern zugleich der* (*die*) *erneuerte Einheit der geistigen und natürlichen Wesenheit behauptet, in beiden die Erhaltung und Erneuerung der Individualität* (wat? *geläugnet* of *behauptet?*). De zaak van den schr. wint niets door deze aanhaling; wij begrijpen haren *gezonden* zin niet. Doch er is hier geene spraak van eene uitdrukking, maar van het *dogma*. En een Theol. Dr. zal wel toegeven, hopen wij, dat *opstanding des ligchaams* een ander dogma is, dan *opstanding des vleesches*.

Nog meer. BEETS gelooft (bl. IX), ‘eene innige vereeniging door het geloof met den persoon, het lijden, en den zoendood van C. in het Avondmaal.’ Wat beteekent dit? Het schijnt, dat de schrijver hierover liefst niet begrepen wil worden. Want gelijk wij lezen, kunnen wij er de transsubstantiatie, de consubstantiatie, de leer van CALVIJN, ja zelfs van ZWINGLI uit maken. Mystiek is en klinkt de uitdrukking *in het Avondmaal*, die ook niet ontleend is aan ons formulier, welks heerlijke voorstelling aan B. maar niet schijnt behaagd te hebben. Doop en Avondmaal schijnen dan ook bij hem niet te zijn: *zegelen des Nieuwen Verbonds* (Heid. Kat., Zond. 25); niet te dienen, ‘om ons Gods beloften te verzegelen en om panden te zijn der goedwilligheid en genade Gods te onswaart, en ook om ons geloof te voeden en te onderhouden: dewelke hij gevoegd heeft bij het woord des Evangelies, om te beter aan onze uiterlijke zinnen voor te stellen, zoowel hetgeen hij ons te verstaan geeft door zijn woord, als hetgeen hij inwendig doet in onze harten (Nederl. Geloofsb., Art. 33).’

Doch misschien reeds genoeg over de dogmatiek van BEETS. Er volge nog eene proeve zijner logica, of zijn doordenken over wetenschappelijke onderwerpen. ‘Indien hy zegt dat hy dit alles (het voorafgegane) gelooft, zoo doet hy daarmede meer dan cene korte opgave van voor zijn verstand en hart

minder of meerder bevestigde opvattingen en meeningen, of van de resultaten van een voorloopig onderzoek; want het zijn heilige overtuigingen die hy uitspreekt, overtuigingen die al den troost zijns levens en al de sterkte zijner ziele uitmaken, of daarmede in het innigst verband staan, overtuigingen, waarin hy door Gods genade hoopt te volharden, en door welke hy ook met gerustheid de eeuwigheid te gemoet ziet; overtuigingen, waarvoor hy God vurig te danken, en dagelijks te bidden heeft dat zy een immer krachtiger invloed op zijn leven mogen uitoefenen tot ware heiligmaking, zonder welke niemand God zien zal. - Hy ontleent deze overtuigingen aan het onfeilbaar en voor hem te iederer bladzijde en in alle dingen beslissend Woord van God, welks klare uitspraken in dezen hy op geene andere wijze kan uitleggen; hy hoopt dat Woord nu noch ooit van eenig menschelijk gezag afhankelijk te maken (bl. IX en X).' - Men bejammert waarlijk deze heerlijke en gemoedelijke taal wegens de inconsequentie en de onwaardige bedoeling, om het dogma tot Evangelie te verheffen. B. erkent geen *menschelijk gezag, om daarvan het Woord afhankelijk te maken;* maar hij *kan de uitspraken van het Woord op geene andere wijze uitleggen*. Doch wat is uitlegging van het Woord anders dan het gebruik der middelen, om te verstaan de bedoeling desgenen, die in dat Woord tot ons spreekt? En die middelen, bestaan zij niet als zoodanig door het *gezag* der menschen, *gezag*, niet in den zin der Inquisitie en der *auto-da-fé's*, maar in den zin van *autoriteit*, zoo als B. toch wel zal bedoelen? *Het Woord van God is in alle dingen beslissend*. Maar hoe, wanneer de letter en de geest van dat Woord lijnregt tegen elkander inloopen? B.v. Exod. XX: 12 en Luk. XIV: 26? Of Ps. LXIX: 20-30 en Matth. V: 43-48, of Rom. IX: 3, 4? Wat anders kan dan beslissen, dan eene gezonde uitlegkunde, eene wetenschap, welke niet kan bestaan zonder gezag van menschen? - Maar het Woord beslist ook niet volgens BEETS. Het staat reeds op bl. VIII. 'De H.S. kan door den zondigen en onbekwamen mensch niet dan bij het licht des H. Geestes worden verstaan.' Ongelukkig dan wel hij, wiens *heilige overtuigingen* op geene vastere grondslagen rusten als die van BEETS. Of is zulk redeneren geen schermen in den wind, geen loopen als op het onzekere, geen kampen alzoo als de lucht slaande? Immers: wie beslist weder, *wat*, of *waar* de H. Geest is? Natuurlijk het Woord. - Ook zal er wel beslist moeten

worden, of de H. Geest Gods in zoo sterke mate den mensch bezielt, dat niets van den ouden mensch dien Geest verhindert in het *beslissend* uitleggen der H.S. En wie zal dit beslissen? Het Woord doet het niet. Wie zal het dan wagen te beslissen, welke menschen men juist als zóó vol des H. Geestes mag beschouwen, dat zij met Goddelijk, d.i. onfeilbaar gezag den zin der H.S. mogen verklaren? - B. zelf toch wel niet! - Het is zeker, dat er een onderzoek, eene kritiek behoort te geschieden naar de echtheid van den zich noemenden Goddelijken geest. Beproeft de geesten of zij uit God zijn. Maar als wij zulks niet kunnen met ons menschelijk oordeel, dan moet het volgens B. door den H. Geest zelven geschieden, en moet deze zich zelven beproeven, of hij uit God is. - Zoo cirkelt de onnadenkende eindeloos rond, en meent iets van de waarheid gegrepen te hebben, wat slechts cene schaduw is.

Het slot der Voorrede is welsprekend en krachtig. Het is eene kordate, mannelijke taal. Men zou gaarne den man hoogachten, die onbewimpeld zegt: 'hy zou sidderen van de algemeene bewondering eener vlekkeloos geachte vorm, indien er by al dit menschenbehagende maar weinig Godebehagelijks in zijne geschriften gevonden werd. De weg tot roem by menschen is hem getoond, en hy mag zeggen eenigzins bekend geworden. De vurigste wensch zijns harten is, dat, ook met opoffering daarvan, zijn lof uit God moge zijn, enz.' Maar die zoo vele woorden bezigt, zoo veel moeite zich geeft, om zijne versmading van menschenroem te betuigen, wekt hij niet onwillekeurig het vermoeden, dat hij dien roem ten minste als eene zaak van veel aanbelang beschouwt? De echte, nederige Christen spreekt naauwelijks over den roem, want - hij denkt er niet aan, en deze is de ware versmading.

Wij gaan over tot de *Preeken* zelve. Zij zijn getiteld: 1°. *Het vernuft van de kinderen der menschen* (Gen. IV: 20 - 22 *a*); 2°. *Alle tranen afgewischt* (Openb. XXI: 4 *a*); 3°. *Een dierbare wensch verworpen en vervuld* (Rom. I: 9-15); 4°. *Niet verre* (Mark. XII: 34 *b*); 5°. *Gods licht in de ziele* (Ps. IV: 7); 6°. *Geloof met ongeloovigheid, ongeloovigheid met geloove* (Mark. IX: 24); 7°. *Jezus Christus den heidenen overgeleverd door de Joden* (Luk. XXIII: 1); 8°. *Groote zonde, groote genade, groot geloof, groote liefde* (Luk. VII: 36-50); 9°. *Natuur en schrift* (Ps. XIX); 10°. *Heilig leven* (1 Cor. X: 31);

11°. *Het gebed eens regtvaardigen* (Jak. V:16*b*); 12°. *Goed doen* (Gal. VI:9).

Elk deskundige ziet terstond, hoe deze opschriften geene *themata* mogen heeten, dewijl zij woorden behelzen, maar geene gedachten. Doch ook die woorden zelve konden beter gekozen zijn en uit de teksten ontleend. Laten wij ze een oogenblik voor de aandacht nemen. I. *Het vernuft van de kinderen der menschen*. Wat doen hier die kinderen? Is het om het menschelijk vernuft als kinderachtig te vernederen? De t. spreekt van *vaders* in de uitvindingen en noemt het woord *kinderen* niet. II. *Alle tranen afgewischt*. Het *God zal*, de hoofdzaak in den t. vinden wij niet in het opschrift. III. *Een dierbare, wensch verworpen en vervuld*. Volkomen onzin. Niets kan tegelijk verworpen en vervuld worden. Zal het zin geven, dan moet het zijn of: *deels verworpen, deels vervuld*, of: *op den eenen tijd verworpen, op den anderen vervuld*. Ach, dat onze redenaars zulk jammerlijk spelen met woorden, waaraan de menigte zich zoo gaarne vergaapt, leerden verwerpen! Dan ware een onzer dierbaarste wenschen vervuld. IV. *Niet verre*. Dit opschrift toont genoeg, dat B. *verre* is van een goed homileet te zijn. De t. gaf aan de hand: *Niet verre van het Koningrijk Gods*. V. *Gods licht in de ziele*. De tekst bedoelt iets geheel anders: *het lichten van Gods aanschijn* OVER *ons*. VI. *Geloof met ongeloovigheid, ongeloovigheid met geloove*. Een der minst berispelijke opschriften. Maar waarom het leelijke lange woord *ongeloovigheid*, daar wij met den t. veel beter *ongeloof* zeggen? VII. *J.C. den Heidenen overgeleverd door de Joden*. Nog de beste titel. VIII. *Groote zonde, groote genade, groot geloof, groote liefde*. Het ware genoeg geweest: *Groote genade, gròote liefde*, of nog beter bij den t. gebleven: *Vele genade, vele liefde*. IX. *Natuur en Schrift*. Als appositum had er bij uitgedrukt moeten zijn: *de woorden* - of: *het woord Gods*. X. *Heilig leven*. De tekst spreekt van een leven *tot eere Gods*. Dat is nog iets anders dan *heilig* in den zin van *gewijd;* ook iets anders dan *zonder vlek of rimpel*, wat de gemeente veelal door *heilig* verstaat. XI. *Het gebed eens regtvaardigen*. Dit opschrift zegt niets. De geheele tekst geeft woordelijk den besten titel en het beste thema. XII. *Goed doen*. Een geheel valsch opschrift. De hoofdzaak in den t. is de aandrang tot volharding in goed doen; terwijl als drijfveêr daartoe gebruikt wordt: het maaijen op zijn' tijd. Gelijk het dus geen opschrift is, dat aan den t. beantwoordt, zoo past het evenmin voor de preek.

De homiletische vorm is meestal in de preeken verwaarloosd. Wij zijn ver af van die kunstmatigheid, welke de gedachten in deelen en onderdeelen, volgens den logischen en rhetorischen regel, steeds past en meet, onvoorwaardelijk goed te keuren. Niets beweegt minder het gemoed, niets minder de hoorende menigte, dan een gedwongen, onnatuurlijke, verkunstelde vorm. Maar wil men jagt maken op eenvoudigheid van plan, dan worde men niet planloos, of niet ongetrouw aan zijn eigen eenvoudig plan. Zoo ver gaat B. meer dan eens in zijne preeken.

Ten bewijze van dit gezegde strekke het volgende: De derde preek behandelt Rom. I:9-15. B. zegt er van in den aanhef: ‘Wij zien hier een geloovigen in zijne met Gods wil overeenkomende wenschen, voornemens, en gebeden, en God in zijnen met des geloovigen wenschen, voornemens, en gebeden niet overeenkomstigen wil (bl. 54.’ Een heerlijk onderwerp, en ook wat PAULUS betreft, heerlijk behandeld! Het leidende hoofdidée in de preek is: PAULUS werd door de Goddelijke Voorzienigheid vele jaren verhinderd, om, volgens zijn wensch, bede, voornemen, in persoon te *Rome* te komen; en deze verhindering was de aanleiding tot het schrijven van den zoo gewigtigen brief aan de Romeinen. Eindelijk echter werd PAULUS' bede vervuld, maar op een geheel andere wijze, dan hij verwacht had. Hiermede nu worden 22 bladzijden gevuld, en wijl de prediker toch eindelijk eens van PAULUS moet scheiden, besluit hij met eene peroratie van een halve bladzijde tot de hoorders, die niet eens duidelijk slaat op het behandelde. Dit noemen wij *planloos*. - De schets der twaalfde preek, *goed doen* getiteld, is meer dan gewoonlijk uitgewerkt. I. De Apostel onderstelt, dat de Christen goed doet. *a*. Welk goed doet hij? *b*. Hoe doet hij het? II. De Apostel waarschuwt tegen vertragen en verslappen. *a*. Vertragen. *b*. Verslappen. III. De Apostel bemoedigt met het uitzigt op eenmalige belooning. Maar in plaats van nu dit 3de deel als de beide vorige te ontwikkelen, zoo als men verwacht zou hebben, en ook de t. aan de hand gaf (b.v. *a*. Wij zullen maaijen. *b*. Te zijner tijd, *χαιρῷ ἰδίῳ*, wijkt B. van zijn aangegeven oogmerk geheel af. Er wordt in dit deel naauwelijks melding gemaakt van de eenmalige belooning. De liefde en het geloof van PAULUS, in voorbeelden geschetst, vullen het. En wat was nu de drijfveêr tot alle die rustelooze werkzaamheid des grooten mans? Volgens den tekst en het plan zouden wij meenen: het uit-

zigt op eenmalige belooning. Maar neen: B. leert het, bl. 286, ‘de liefde CHRISTI[1] drong hem.’ Ik vraag het den minsten onzer broederen, of zulks homiletisch mag heeten? of wij niet zelfs voor de eenvoudigste gemeente, wanneer eene zulke afdwaling van gedachten ons op het papier gevallen mogt zijn, al sprekende weder zouden zien den draad onzer redenering te hervatten? Of wij zulk eene fout gemaakt hebbende er ooit toe zouden kunnen komen, ze in de preek te laten drukken, als wij tot hare uitgaaf besloten? Waarlijk, wie niet naauwkeuriger is in zijn denken, loopt gevaar zijne *heilige overtuigingen* op een zandgrond te bouwen. Wij ten minste noemen zoo iets *ontrouw aan zijn plan*, ongelijkheid aan zich zelf.

In de Exegese vooral openbaart BEETS zijne zwakheid. Dit is te meer hinderlijk, dewijl hij niet zonder aanmatiging in dezen optreedt. Of wat beteekent anders het onnoodig aanhalen van Hebreeuwsche en Grieksche woorden in de noten? Wat anders een passage als die op bl. 16 en 17?

> Bl. 16.
> ‘Neen de *uitvinders*, de *kunstenaars* zijn uit CHAM, in *Egypten* (1) en *China* (2), uit JAPHETH vooral, in het alle
> (1) Mitsraïm. Zie Gen. X:6.
> (2) De Chinezen zijn, naar 't oordeel van vele geleerden, van Egyptischen stam.’
>
> Bl. 17.
> ‘warelddeelen in beschaving en weelde voorbystrevend Europa. Maar de tijd komt, dat JAPHETH *in* SEMS *tente woont* (Gen. IX:27); dat de *Filistyn en de Tyriër, met den Moor* (1), het volk Gods wordt ingelijfd (Ps. LXXXVII:4) enz.’
> ‘(1) Aethiopiër, Heb. כּוּשׁ, Cusch. Alle deze natiën zijn uit CHAM. Zie Gen. X:6. De Filistyn en de Tyriër door CANAÄN. De Aethiopiër door CUSCH, uit wien in 't algemeen de meeste Afrikaansche en Zuid-Aziatische volken gedaald zijn.’

Welk eerstbeginnend Theoloog zal hierin niet een onhandigen bluf erkennen, en niet tevens aan de studie van die het waagt

(1) ‘Ik behoud gaarne dien Genitivus, omdat die in de overzetting van den Bijbel moeijelijk gemist kan worden, en ook algemeen genoeg wordt verstaan. Dit tot naricht van dezulken, die zijn gebruik door my en anderen aan, ik weet niet welke, kleingeestigheid toeschrijven.’ BEETS, aang. W., bl. 27, noot.

zich zóó aan het publiek te vertoonen, geen de minste waarde hechten? Men betrouwt naauwelijks zijne oogen als men zulks leest van de hand eens Doctor's.

Nog een paar proeven zullen bewijzen, dat wij niet te laag over deze bekwaamheden van den S. oordeelen. Bl. 109. (Preek V, over Ps. IV:7). '*Gy mannen;* het Hebr. woord beteekent hier aanzienlijken, grooten der aarde.' Wel is waar, B. heeft voor zijne stelling autoriteit, maar het is eene hoogst willekeurige uitlegging. Niets geregtigt ons de formule אִישׁ בְּנֵי in tegenstelling der *velen* vs. 7. רַבִּים van de hoofden des volks te verstaan. Bij Thren. III:33 leest men immers deze zelfde uiterst zeldzame formule niet van aanzienlijken gebezigd.

Bl. 206, 211, 215 (Preek IX, over Ps. 19) wordt de statenoverzetting van vs. 5. 'Haar richtsnoer gaat uit over de gansche aarde.' behouden. *Haar* is het bezittelijk voornaamw., dat op *hemelen* (vs. 2) slaat, en moest dus *hun* zijn. Zoo weinig is de grondtekst geraadpleegd. *Rigtsnoer* geeft hier naauwelijks zin; maar hoe lang reeds wist men dat קָוּ *geluid* en בְּנָם *hun geluid* beteekende? Hier moesten de LXX en PAULUS, Rom. X:18 (beide hebben letterlijk: *εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τά ῥήματα αὐτῶν*) den S. overtuigd hebben, te meer, wijl hij dien tekst bij PAULUS in eene noot op bl. 75 en 76 aldus toepast: 'Wij hebben dus alle reden om ons het werk van den Apostel in die volkomenheid voor te stellen, waarin het *geluid* van zijn Euangelie, naar de aardrijksbeschouwing van zijn tijd, over de geheele aarde is uitgegaan, zijne woorden tot de einden der wareld.'

Bl. 193 (Preek VIII, over Luk. 7: 36-50). 'UWE ZONDEN ZIJN VERGEVEN. Eigenlijk UWE ZONDEN WAREN VERGEVEN,' waarbij eene noot: '*ἀφέωνται*. Meer dan volmaakt verleden Tijd.' Dit laatste wisten wij en met ons WINER niet, wien BEETS anders met regt als goede autoriteit in het Grammatikale laat gelden. Deze schrijft er van (*Gr. N.T. Sprach-id*. IIe Abschn., § 14, 3): '*ἀφέωνται*. Die alten Grammatiker sind selbst uneins über die Erklärung dieser Form; einige, wie EUSTATHIUS (ad H. *π´* 590) halten sie für gleichgeltend mit *ἀφῶνται*, so wie bei Homer *ἀφέη* für *ἀφῇ* vorkommt; andere geben sie richtiger für das Präteritum aus (statt *ἀφεῖνται*), wie HERODIAN, das *Etymol. magn.* und SUIDAS, doch mit dem Unterschiede, dass letzterer sie dem *dorischen*, der Verf. des Etymol. aber dem *attischen* Dialekte zuschreibt; ersteres ist sicher das richtige,

und es reducirt sich dieses perf. pass. auf das perf. act. *ἀφέωχα* u.s.w.'

Helaas! dat het in onze dagen gemakkelijker valt, Theologiae Doctor, dan Theoloog te worden! Zulke bokken schiet B. zeer vele in deze twaalf preeken.

Veel beter slaagt hij in het gebruik, dat hij van zijne teksten maakt, de leeringen en toepassingen, die hij er uit trekt. Meermalen grijpt hij, op eene geniale wijze, den meester waardig, zijn tekst aan. Wij spraken reeds met lof van zijne derde preek, hoe schraal die moge zijn, waar de Prediker PAULUS verlaat. Wij willen er nog de tweede bijvoegen. Deze onderscheidt zich door eene wel losse en vrije, maar toch nette bewerking. De tekst is Openb. XXI:2[a]: *En God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen*. Het troostrijke denkbeeld, dat in de preek heerscht, is: God zelf zal reeds bij den aanvang van den toekomenden heilstaat de sporen van den aardschen jammer uitvagen. De geloovigen (toekomstige bewoners van het nieuwe *Jeruzalem*) hebben *oorzaak* van tranen en zij *mogen* weenen. Doch hierna zal God hun de smarten des eersten levens doen gedenken zonder smartgevoel. 'Neen, het herleven tot zaligheid is geen gantsch ander leven, hetwelk het eerste ontkent, maar een vernieuwd leven, hetwelk het eerste verklaart; het vatbaar worden voor het genieten der hemelsche vreugde begint niet met eene versteening van onzen kant voor de geledene smart, maar met hare eigene voelbare oplossing (bl. 40).' Evenwel niet allen zullen dat heil erlangen. Het nieuwe *Jeruzalem* 'heeft *eenen grooten en hoogen muur, gebouwd op twaalf fondamenten, en in dezelve de namen der twaalf Apostelen des Lams;* en schoon zij ook *twaalf poorten heeft, die niet gesloten worden*, men kan de stad toch niet binnengaan dan dóór deze poorten, en derzelver toegang is niet verleend dan in den *naam des geslachten Lams*, door zijne twaalf Apostelen op aarde gepredikt.' Voorwaar cene heerlijke greep om tot de toepassing over te gaan! En wij vergeven den Prediker zijn dogmatisch standpunt, dat hem den tekst alleen van den toekomenden heilstaat na den dood doet opvatten. - Gunstig is ten dezen ook ons oordeel over de zesde, zevende en twaalfde preek.

Desniettemin stuiten wij ook hier op grove willekeurigheden, die waarlijk hinderen. Het gebrek van B. is, niet door te denken, over de zaken, die hij predikt. Zijne phantasie is levendig en vurig. Maar met de phantasic begrijpt men de *beel-*

den, niet de *waarheden* der Openbaring. De phantasie blijft steeds oppervlakkig, de rede daarentegen dringt tot het wezen der zaken door. En waar de rede door een rein, een voor Goddelijke Openbaring ontvangbaar hart, wil men, door een heiligen geest, wordt bestuurd, daar ontsluijeren zich vele verborgenheden. Wij hebben dan ook die oppervlakkigheid in deze preeken overal aangetroffen, welke naar den luim der phantasie de teksten schijnt op te vatten. - Wij spraken reeds van de 5de preek: *Gods licht in de ziele*. Terwijl de Schr. hoogst willekeurig het zeggen der *velen* in den t. veel meer een *klagen* dan een *vragen* noemt, begint hij de preek zelve met de geheele vervalsching der voorstelling van den Psalmist (bl. 112): '*Velen zeggen: wie zal ons het goede doen zien?* Dit woord voor byna drieduizend jaren, door een Godsman gesproken, dagvaart ook heden voor onze verbeelding het gantsche heirleger van ontevredenen, dat ons alomme omringt.' Dan hebben onze berijmers het beter uitgedrukt:

> Daar veelen twijfelmoedig vraagen:
> 'Wie zal ons 't goede toch doen zien?'

De tekst heeft immers duidelijk genoeg het oog op de twijfelaars aan het gezag, dat DAVID van JEHOVAH ontvangen had, aan de gunst, waarin hij bij Hem stond, aan 't geluk en den zegen, welke hij, met Hem verbonden, zoude verwerven. BEETS dwaalt zelfs nog verder af en zegt (bl. 113): 'Onder dezen (die *velen*) maken een groot aantal uit de zoodanigen, die de begoochelingen hunner harten voor waarheid genomen hebben, en tot geen prijs gewild, dat men hen in plaats daarvan gave wat zij de hardheid der waarheid noemden.' Deze toch staan vast in hunne dwaling, terwijl het kenmerkende der *velen* bestaat in het *vragen*, of zij het goede wel zullen zien, d.i. in het heen en weêr slingeren hunner blijde of droevige verwachtingen. - Vervolgens: die ontevredenen zullen geen troost ontvangen, zoolang zij niet geleerd hebben te bidden: Verhef gij over ons het licht uws aanschijns, o Heere! en de verhooring daarvan aan hun hart ondervonden hebben. De overgang tot het aanwijzen: hoe en wat men niet, hoe en wat men wèl met dit woord hebbe te bidden, is uitmuntend. Maar hoe valsch en willekeurig is nu weder de opvatting: de verheffing van des Heeren aanschijn over ons is niets anders dan het licht van den Heiligen Geest in ons? Die geest 1°.

maakt ons aan ons zelven kenbaar; 2°. ontdekt ons het wezenlijk doel onzes bestaans; 3°. verleent ons moed en wil en kracht om naar het hoogste doel onzes bestaans te streven. - Waarlijk, het is geen wonder, dat de Heeren der reactie den ban uitspreken over de al te zware eischen der Wetenschap. Neen, die kan zich niet vereenigen met een willekeur omtrent teksten, waarvan noch de letter, noch de geest begrepen wordt.

In de eerste preek vinden wij een vernuftig uitgedachte meening verkondigd, dat de zonde de moeder is der kunsten; dat dus onze kunstvaardigheid, wel verre van ons te verheffen, integendeel ons moet beschamen. Hoe aardig de bewijsvoering is volgehouden, en hoezeer zij den oppervlakkigen hoorder of lezer mag medeslepen: de stelling zelve is hoogst willekeurig en kan ten minste uit den tekst niet bewezen worden. B. ziet zich in zijne preek gedrongen, telkens het noodzakelijke, het edele, het goddelijke, ja het godverheerlijkende van het wèlgebruikte kunstgenie des menschen aan te toonen, en zoo bewijst hij, dat het op zich zelve iets goeds in den mensch moet zijn. Er is dus in deze geheele preek geen grond, dan de toevallige opmerking, dat de eerste uitvinding een gevolg was der zonde en de eerste voorname uitvinding Kaïniten waren. Maar wij vragen: 1°. *moet* juist de zamenhechting der vijgeboombladeren de eerste uitvinding geweest zijn, en *moeten* juist Kaïniten de eerste uitvinders van gewigtige kunsten geweest zijn? En zoo ja: 2°. *moet* dan juist de zonde het kunstgenie in den mensch ontwikkeld hebben? Waarom *kan* niet de overgeblevene deugd, de niet verlorene goddelijke natuur, hem tot zijne eerste uitvindingen gebragt hebben?

Doch zulke gewaagde, onbekookte stellingen treft men gedurig in zijne preeken aan. Wij kunnen er ons niet langer mede bezig houden. Wij zullen nog een enkel woord zeggen over de wijze, waarop B. zijne gepredikte leer aanwendt tot stichting van zijn publiek. Doorgaans is hij vrij gelukkig in het schiften der twee klassen van menschen, der dienaars van de wereld en der dienaars van God. Zijne toespraken zijn ook dikwijls, ofschoon niet op de oude stootende manier, volgens deze denk- en handelwijze, doelmatig ingerigt. Er is vuur, leven, kracht. Men ziet, men hoort het den Prediker aan, dat hij niet vreemd is aan het geestelijk leven, aan den omgang met God. Het lust ons ten bewijze hiervan een enkele toepasselijke passage aan te halen uit preek VI (*geloof met on-*

geloovigheid, ongeloovigheid met geloove). De Prediker antwoordt op de bedenking van hen, die wegens de zwakheid en ongenoegzaamheid van hun geloof vreezen met vrijmoedigheid te betuigen: *Ik geloof, Heere!* aldus (bl. 142): ‘Zeide ik u niet reeds, geliefden! dat die het *geloof* niet kennen in al zijn omvang, in al zijn dierbaarheid, in al zijn eischen, en in al het geluk, dat het aan de ziele mededeelt, niet gehoord worden zich over *ongeloovigheid* te beklagen? Waarlijk, zy hebben uwe bekommeringen niet. Maar daarom zijn de ongeloovigheden u zoo bedroevend, omdat gy weet, wat het zegt te gelooven; omdat gy door Gods genade den overgang van de onverschilligheid der uitwendige (*oppervlakkige?*) berusting, tot het levendig en levendigmakend geloof gevoeld hebt; een overgang als van de duisternis tot het licht; van de bezwaarnis eens loggen slaaps, met wilde, benaauwde, dartele, ijdele droomen, tot de gelukkige zelfbewustheid van een klaar en helder, een verstandig, een levendig ontwaken; omdat gy ondanks al uwe zwakheden, struikelingen, verflaauwingen en verdoovingen, nog door dat geloof leeft, by dat licht ziet, en juist door dat licht de duisternisse te minder kunt verdragen, ja telkens nieuwe duisternis als voorwerp van nieuwe bekommering opmerkt. Het zy voorwerp van nieuwe verootmoediging, innig en diep! Voorwerp van nieuwe bestrijding met allen ernst en veel gebeds! Maar verheugt u te midden van dien ootmoed en dien strijd, dat gy ze zien moogt; dat gy ze kunt onderscheiden; dat gy ze den Heere kunt klagen.’

Gelukkig, dat B. het uitverkoren deel zijner hoorders niet te veel opheft; veelal weet hij hunne gebreken of ‘zwakheden’ juist aan te geven. Uiterst zeldzaam worden zij aangesproken als bl. 124 (preek V): ‘En gy, gelukkigen! over wie de Heere het licht zijns aanschijns verheven heeft, wie de Heilige Geest in de waarheid onderwezen, in de waarheid geleid, vertroost en geheiligd heeft; met wier geest *hy getuigt, dat gy gunstgenooten des Heeren, dat gy* om CHRISTUS wille *kinderen Gods zijt*, enz.’ Doch als het meer geschiedde, wie zou zich niet ergeren?

Wijl de Moraal van BEETS zucht onder het ijzeren juk der praedestinatie, zoo begrijpt men ligt, dat zijne Toepassingen weinig doel kunnen treffen. Willekeurig of onwillekeurig moet de Prediker zich zelven daarmede vastpreeken. B.v.: ‘Een groot deel van u, M.H.! is onbekeerd. Bekeert u dan!

Maar gij kunt u niet bekeeren. Bidt dan tot God, dat hij het doe! Maar God zal het niet doen, indien hij niet van den beginne u verkoren heeft ten eeuwigen leven. Bidt God evenwel! Maar gij kunt ook niet bidden. Bidt dan, dat God u bidden leere! Maar ook dit kunt gij niet, want gij zijt van nature onbekwaam tot het ware goed.' Wanneer op deze wijze alle kansen van vermaning, waarschuwing, opbeuring, bemoediging worden afgesneden, hoe zal men kunnen stichten? Ja zelfs gruwelijke stellingen moeten de wrange vruchten zijn van zulk eene Moraal. Leest onzen BEETS op bl. 87: 'Hoe weinig baatte hem (den Schriftgeleerde van Mark. XII: 28) dan zijn *niet verre* zijn. Ach, het was hem tot schade! Die niet ingaat, het is hem beter *verre* te wezen dan *dichte by!*' - Ongelukkige Prediker! hoe veroordeelt gij u zelven als gij den zondaar met inspanning nader tot CHRISTUS zoekt te brengen!

In één punt mag men de preeken van BEETS lof- en lezenswaardig noemen. Het is zijne welsprekendheid, zijn heerlijke, rollende stijl, vaak gespierd en vol vermogen om uit te drukken wat verkondigd moet worden. Trouwens, dat kon men van den geestrijken stylist niet anders verwachten. En hierdoor worden ook wij andersdenkenden zelfs verzoend met de uitgave dezer *Twaalf Preeken*, slechts beklagende, dat die schoone taal al te dikwijls een voertuig werd van vele onbedachte en mislukte denkbeelden. Een juweel van edele en den echten redenaar waardige uitdrukkingen is de VII^{de} Preek: JEZUS CHRISTUS *den Heidenen overgeleverd door de Joden* (Luk. XXIII:1), waaruit wij tot staving van ons beweren, buiten het reeds opgenomene, de volgende plaats afschrijven van bl. 153 vg. 'Aandoenlijk denkbeeld! die zich daar door de gantsche menigte der Joden tot de Heidenen leiden laat, en aan de Heidenen overgeven; die daar, en zonder aarzelen, den onreinen drempel overstapt, waarvoor zy, zich klemmende aan de uiterlijkheden der Wet, staan blijven; die zich aan de heidensche wijsheid, hooghartigheid, wareldliefde, lichtzinnigheid, dienst der afgoden prijs geeft, om door haar bespot, gegeesseld en gekruisigd te worden, doet het om ook der Heidenen Zaligmaker te zijn; doet het om op dit Paaschfeest der Joden ook den Heidenen een Pascha thuis te brengen; om zich door Heidenen voor Heidenen als het waarachtig Pascha te laten slachten, terwijl de Joden zich tot een Pascha keeren, dat van nu voortaan geen beteekenis hebben zal. Die ééne stap van zijne gezegende voeten over den heiden-

schen drempel, den onreinen drempel van het rechthuis, brengt zijn rein en reinigend bloed ook der heidensche wareld binnen; die ééne stap en de middelmuur des afscheidsels tusschen Joden en Heidenen is een aangestooten wand; hij maakt Jood en Heiden één; in inniger en oprechter zin dan HERODES en PILATUS op dienzelfden dag vrienden worden, maakt by voor de eeuwigheid den vrede tusschen ISRAËL en de volkeren, hy die beider vrede is; en dat: Door, gelijk de verwerping der Joden, zoo ook de mishandeling der Heidenen te verdragen.' - Zulke gloeijende, vuur en geestdrift ademende passage's treft men er vele in de Twaalf Preeken aan. Wij maken slechts de aanmerking, dat zij hier en daar tot bombast ontaarden en de volzinnen doorgaans te lang zijn. Nu en dan betrapten wij den dichterlijken Prediker op valsch vernuft; zoo toch noemen wij de speling op bl. 32 en 33. 'De geheimzinnige inhoud van dit Boek (de Openb. van Joh.) zweeft over de toekomstige geschiedenis der volkeren als eene wolkkolomme; als een vuurkolomme over de verledene. Maar over het schoon verschiet der eeuwige toekomst openbaart zich God aan den geest der geloovigen, hier en bestendig, zoo als hy zich weleer dikwijls aan hunne zinnen openbaarde, in cene *luchtende wolke*.' Nu en dan op onvoegzame uitdrukkingen als bl. 259. 'Men kan een gebed zoodanig bidden, dat het geen bidden is, maar spreken, preeken, pralen, indien niet een gedachteloos of met verstrooijing van gedachten opzeggen, opzingen, afraffelen.' Of bl. 233. 'Op het brandofferaltaar eischte de God des Ouden Verbonds het geheele offerdier; niet slechts het hoofd en de stukken en het vet, maar ook de schenkelen, ja tot het ingewand toe, dat niet dan na met water gewasschen te zijn zich eenigzins oogelijk kon vertoonen; en 't was hem alles ten liefelijken reuke.' Nu en dan stootten wij op ironische en zelfs sarcastische tirades of plaatsen waar wij den humorist meer zien dan den prediker, b.v. waar hij in den anders meesterlijken aanhef van de Twaalfde Preek de philanthropie onzer dagen persiffleert. Ironie en sarcasme zijn bitter en behooren niet op den kansel. Onze Heer streed niet met zulke vergiftige pijlen, maar het tweesnijdend zwaard, dat uit zijn mond uitging, was Gods woord. Doch alle deze aanmerkingen zijn weinig beduidend bij het vele voortreffelijke van den stijl des meesters!

Wij hebben ons voorgenomen nog iets te zeggen van de overeenstemming der *Voorrede* met de *Preeken*. Hiermede bedoelen wij niet een passen en voegen van uitdrukkingen of zelfs van begrippen, maar de harmonische overeenstemming, het innige verband tusschen beide. - En dan valt ons al terstond een groot onderscheid in het oog. In de Voorrede is de geloofsbelijdenis, tamelijk scherp bepaald, de hoofdzaak; zij spreekt het uit, dat de schr. als leeraar zijne overtuigingen wenscht te prediken op openhartige, ondubbelzinnige, liefderijke wijze. Men zou dus een bundel dogmatische preeken uit het standpunt der regtzinnigheid onzer dagen verwachten, *leerredenen*. Maar neen; in de *Twaalf Preeken* wordt de dogmatiek kennelijk ondergeschikt aan het bijbelsch prediken. Zij wordt zelfs weinig genoeg aangeroerd, en soms, waar zij, naar onze meening, naauwelijks gemist kon worden, schijnt BEETS haar opzettelijk vermeden te hebben. - Ook in het vlechten van dogmatische voorstellingen of uitdrukkingen tusschen de preeken vinden wij geene gelijkmatigheid, wat men ten minste eenigzins na zulk eene Voorrede zou moeten verwachten. Bijna op elke bladzijde wordt aan de verdorvenheid der menschelijke natuur herinnerd. Maar het verzoenend lijden en sterven des Verlossers, de hoofdzaak des Evangelies van C. en de Apostelen, thans ook weder het middelpunt der oudere zoowel als nieuwere zienswijze, wordt in de *Twaalf Preeken* door BEETS zeer weinig gepredikt of verklaard. Evenzoo wordt er in de Voorrede met geen woord gesproken van het *gebed* (behalve dit woord van den schr.: hij aanbidt J.C. als waarachtig God), dat de Preeken, gewis met het meeste regt, zeer dikwijls als eene zaak van het uiterst aanbelang in het leven des geloovigen Christens voorstellen. - Ten aanzien der geloofsbelijdenis zien wij dan geene harmonische overeenstemming tusschen Voorrede en Preeken, tusschen overtuiging en prediking; maar wat in het eene gewigtig beschouwd werd, is in het andere verwaarloosd. Er is dus weinig innerlijk, weinig diepliggend geestelijk verband tusschen beide, altijd een gebrek in een schrijver, vooral een stichtelijk schrijver, die meer dan iemand anders zich zelven gelijk moet blijven.

Het oogmerk van BEETS, wat hij bedoelde met de uitgave van dezen bundel preeken te bereiken, was, blijkens de Voorrede, bl. XII, om te strekken ‘als getuigenis van hetgeen hy gelooft waarheid te zijn en tot stichting.’ Dat eerste zal, hopen wij, hem op het papier ontglipt zijn. Het zou toch eene zonder-

linge aanmatiging zijn in een' nog jongen prediker, te vooronderstellen, dat het Nederlandsche volk er zeer groot gewigt aan zou hechten, te weten, wat hij geloofde waarheid te zijn. Wij hebben daarom boven ook zijn oogmerk: '*eenvoudig en voldoende: tot stichting*,' opgegeven. Dat doel is voortreffelijk, onzen Heer en zijnen grooten discipelen waardig. Daartoe moet elke preek uitgesproken, daartoe mag elke goede preek uitgegeven worden. Wij kunnen zelfs, volgens den wil van onzen eenigen Meester, de verkondiging van zijn Evangelie niet te openbaar verrigten. En wijl ons volk gaarne preeken leest, zoo is hiermede de uitgave der preeken van BEETS, gelijk die van alle andere preekbundels, genoegzaam geregtvaardigd. Intusschen wordt dat schoone woord *stichting* zeer veel misverstaan, en verstaat men er dikwijls door het geschokt worden van het gevoel door zenuwachtige aandoeningen (*ταράσσεσθαι τῇ καρδίᾳ*), of het aanhoudend zuchten over de zonden tegen elkander (*στενάζειν κατ᾽ ἀλλήλων*), of het roemen van elkanders geestelijke voorregten, en daardoor het stijven van den geestelijken hoogmoed (Rom. XVI: 18), of wel het meer of minder gemaskerd prijzen van zich zelven (2 Cor. X: 18), of, en dat is het ergste, het onverdraagzaam ijveren tegen de leer der andersdenkenden en het karakter der anderslevenden, hoewel men niet bewijzen kan, dat hunne leer en hun leven onchristelijk zijn (Matth. V: 9; Rom. XII: 18), of iets anders, dat evenzeer tegen de letter en den geest van het Evangelie strijdt. Wij vreezen, dat ook onze schr. zeer in dit misverstaan van dat woord, dat heerlijke woord uit de school van den grootsten en besten Meester, heeft gedeeld. Reeds het gezegde heeft ons daarvan proeven aangewezen. En het lust ons thans niet, zoowel uit vrees voor te groote uitvoerigheid, als uit vrees om bitter te worden, daarvan meer bewijzen mede te deelen. Wij voor ons kunnen geene andere beteekenis aan het woord hechten, dan het opbouwen van den tempel Gods (*οἰκοδομή*), de medewerking aan de uiterlijke en innerlijke ontwikkeling van het Godsrijk op aarde, van het rijk van Christus, het rijk van hemelsche waarheid, heiligheid, liefde en zaligheid. Toegepast op ons predikanten (herders en leeraars onzer gemeenten), wordt *stichting* niets anders dan de aankweeking van het Christelijk leven, zoowel in 't geheele ligchaam der gemeente, als in den individu. Het is dus wel degelijk eene *opvoeding*, maar opvoeding in den hoogst edelen, in den heiligsten zin des woords, die stichting, welke de Christelijke pre-

diker moet bedoelen. Die opvoeding geschiede daarom van onzentwege steeds met zachtheid en liefde, met onverflaauwde hoop, waar het noodig is met gestrengheid, naar het voorbeeld van den Heer en zijne Apostelen. En wie nu, in dezen zin van het woord, *stichting* in de *Twaalf Preeken* van BEETS meent te vinden, zal doorgaans onvoldaan zijn, zoo niet menigmalen geërgerd worden. Ook ons, wij bekennen het gaarne, kwam dat aanhoudende terugkomen op de verdorvenheid der menschelijke natuur, zonder regte aanwijzing der middelen en werkzaamheden, welke hoop geven op eenmalige verlossing, tamelijk onstichtelijk voor. Wij meenden er gedurig te zien den arts, die onophoudelijk den niet hopeloozen zieke ter neer slaat, met hem te stijven in het diepe gevoel zijner smarten en in de vreeze des doods, zonder hem genoeg met hoop op genezing te bemoedigen, en tot het gebruik der geneesmiddelen aan te sporen. Wij meenden er te zien den opvoeder, die zijn hoofdwerk maakt van het bestraffen zijner kweekelingen, het aanhoudend wijzen op hun onvermogen, hunne zwakke krachten, en daarbij meestal vergeet hen op te beuren met het vooruitzigt, dat het zaad, wél aangekweekt, op zijn tijd vrucht zal dragen. O de leeraar, o de herder onzer dagen vergete niet het oprigten zelfs van 't gekrookte riet, het aanblazen van de rookende vlaswiek!

Eindelijk: BEETS schrijft in zijne Voorrede, bl. XII: ‘Ongeloovig zou de vrees zijn, dat de tegenkanting die deze (zijne) overtuigingen ondervinden, den zegen zoude kunnen weeren of steuren, dien zij, gepredikt wordende in den geest niet der vreesachtigheid, maar der kracht, en der liefde, en der gematigdheid, zouden kunnen verspreiden.’ - ‘Zijn God zal hem niet beschamen.’ - Elders in de Preeken openbaart hij zulken geloofsroem niet, b.v. bl. 41 en 42. Wij gevoelen het, wij roeren hier de teederste snaar van het Christelijk ge moed, en wij willen het noemen, wat B. zelf in zijne VI^{de} Preek prijst: ‘geloof met ongeloovigheid.’ Wij zouden er van gezwegen hebben, ware het niet, dat wij het volgende wilden zeggen. - Hoe veel achting en eerbied wij koesteren jegens een vast en heilig geloofsvertrouwen, wij kunnen niet voorbij, de aangehaalde uitdrukkingen der Voorrede in de gegevene omstandigheden minstens ongepast te heeten. Er behoort toch in onze dagen geen Christelijke heldenmoed als van LUTHER of CALVIJN toe, om met een bundel preeken voor het publiek te verschijnen. De regering zal geen prediker om zijne ‘kleur’

vervolgen, en ‘de groote menigte der andersgevoelenden’ zal welligt meer inschikkelijkheid betoonen, dan men vooronderstelt. Wij zijn er van overtuigd, dat de aangekondigde *Twaalf Preeken* met veel meer welwillendheid door het Nederlandsche publiek ontvangen zouden zijn. zonder die Voorrede.

Wij eindigen ons moeijelijk werk. Wij wilden in ons oordeel zoo min mogelijk partijdig zijn. Ofschoon ons in eene andere rigting bewegende, wilden wij haar niet tegen die van B. verdedigen, waar wij er de beste gelegenheid toe vonden, en zochten haar alleen daar, waar zij ons wezenlijke fouten in het aangekondigde werk deed zien, met algemeen erkende bewijsgronden te staven. Menigmalen viel het ons zwaar, ons beginsel getrouw te blijven, en geraakten wij in verzoeking onze pen uit verontwaardiging in alsem te doopen; nogtans gelooven wij nergens die bescheidene vrijmoedigheid, welke den broeder jegens den broeder past, uit het oog te hebben verloren. Voorzeker zullen wij in 't oordeel van velen door de uitvoerigheid onzer beoordeeling meer waarde aan dezen preekbundel schijnen te hechten, dan hij verdient. Maar hij was de vrucht van eene persoonlijkheid, al te zeer bekend in onze letterkundige wereld, dan dat wij haar onze wezenlijke belangstelling zouden hebben mogen onthouden. Hij was de vrucht eener thans, helaas! in het buitenland heerschzuchtig gewordene reactie, welker woelingen wij God bidden, dat onze geliefde vaderlandsche kerk niet mogen beroeren. En hierom beschouwden wij het als onze verpligting jegens onzen leeftijd, onze wetenschap, onze kerk en ons Christendom, dat wij meer dan gewone moeite aan de ons opgedragene taak besteedden. De lezer, die ons met belangstelling gevolgd heeft, doe er zijn nut mede en leere het woord van PAULUS gedurig beter begrijpen: ‘Al ware het, dat ik de talen der menschen en der engelen sprake, en de liefde niet had, zoo ware ik een klinkend metaal of luidende schelle gelijk geworden. Want het Koningrijk Gods is niet gelegen in woorden, maar in kracht.’

R., Febr. 1846.

K.

Symbolae literariae. Edidit Doctorum in Gymnasiis societas. VI. Curarunt, mandatu societatis, *Gerardus Dornseiffen, Arnoldus Ekker, Albertus de Jongh*.

Trajecti ad Rhenum, apud J.G. Broese. A. MDCCCXLV. m. Februario[1].

Wanneer wij ons nederzetten tot het schrijven van een verslag van dit 6de stuk der *Symbolae*, dat later onze schrijftafel verlaat, dan ons zelve aangenaam is, kunnen wij aanvangen met de verzekering, dat het bij vroegere bundels zeer gunstig afsteekt, dat het rijker is aan degelijke stukken, en blijken draagt van grondiger onderzoek.

Jammer, dat de eerstgenoemde Redacteur een stukje mededeelde: ‘de Graecorum studio pulchri ejusque origine,’ waarvan het onderwerp de gratia novitatis geheel miste, terwijl de wijze van behandeling door niets anders uitmunt dan door eene schromelijke oppervlakkigheid. De Heer D. tracht dien oorsprong van den zin voor schoonheid te vinden in den schoonen vorm van het Grieksche volk, maar een bewijs wordt geheel en al gemist. Of kan het een bewijs heeten, zoo er sommige Grieken door Grieken voor uitstekend schoone menschen werden verklaard? De heerlijke standbeelden bewijzen wel, dat de Grieksche kunstenaars zich een bijna volmaakt ideaal van menschelijk schoon voorstelden, en dit uitnemend uitwerken konden; maar waar is het bewijs, dat die standbeelden *getrouwe portretten waren?* Het meest zou afdoen het doodshoofd, door D. te *Göttingen* gezien, dat te *Athene* was opgegraven, en dat aan uiterst schoone vormen scheen te hebben behoord; maar waar is de zekerheid, dat die doodskop van een' Griek was en niet van een' vreemdeling of slaaf, waarvoor bijna meerder kans bestaat, daar het aantal dezer laatste grooter was, dan dat der burgers? - Naar mijn gevoelen zou tot het staven dezer meening noodig zijn, te bewijzen, dat het Grieksche volk boven andere natiën in schoonheid uitmuntte; vervolgens, dat ook bij andere volken, waar

(1) De titel is zonderling, en de uitdrukking: ‘Doctorum in Gymnasiis,’ vrees ik, niet Romeinsch. Waartoe ook bij voorkeur het volgende: ‘mandatu societatis,’ insgelijks niet zeer welluidend?

men ligchamelijk schoon bij uitstek aantreft, ook tevens het meeste gevoel voor het ware schoon gevonden wordt, wat de ondervinding juist niet zeer bevestigt bij de tegenwoordige volkeren. Eindelijk zou welligt nog moeten onderzocht worden, of het uiterlijk schoon niet wordt bevorderd en ontwikkeld door den zin voor het schoone. - Niemand - ook de schr. niet - had er iets bij verloren, zoo deze verhandeling ongedrukt ware gebleven.

Het Latijnsche gedicht van den Heer SCHEIJ maakte op ons den indruk, dien wij ons herinneren in onze jeugd te hebben ontvangen van een' haspel in een' flesch. Het is aardig; hoe komt het er in? Gij begrijpt die vergelijking, als ik u zeg, dat in deze regels gesproken wordt over: luchtballons, kettingbruggen, bliksemafleiders, *l'ex-puit de Grènelle*, de stoombooten, Carter en van Amburgh. Het is verstaanbaar uitgedrukt, natuurlijk niet zonder sterke reminiscentiën uit HORATIUS. Voor een' liefhebber is het wat waard. Maar loont het de moeite, eene gedachte, die geheel en al waar is, in niet geheel ongevallig Latijn uit te drukken, terwijl niemand ze verlangen zou te lezen in het Hollandsch? Als men twijfelt of de tijd der poëzij in levende talen voorbij zij, dan hebben zij wel stellig regt, die beweren, dat het zamenstellen van Latijnsche of Grieksche verzen een onvruchtbaar en ondankbaar geduld-werk is. - De dichter schrijft den laatsten regel van elke strophe met eene kleine, de andere regels echter met eene groote letter aan het begin. Waarom dit? Het is een misbruik, om in poëzij elken regel met eene groote letter te laten aanvangen, zoo als HEINRICH leert op PERSIUS, p. 5; ook zijn de Grieksche dichters nimmer zoo uitgegeven; dat men dus ook bij Latijnsche schrijvers deze gewoonte als verkeerd laat varen, is zeer begrijpelijk, en schijnt wenschenswaardig; maar dan moet het op elken regel worden toegepast; ook verzen kunnen gelijkheid voor de wet vorderen. In het voorbijgaan - zouden ook hedendaagsche dichters niet wel doen, zoo zij dit zonderling gebruik, dat slechts op misverstand berust, lieten varen?

De Heer DE JONGH, wiens veelzijdige lectuur uit vroegere deelen der *Symbolae* blijkt, deelde thans eenige aanmerkingen mede op CICERO. Vooreerst beweert hij, dat in *Or. pro Rosc. Am.*, c. 1, *ingenium, facultas oratoria* beteekent; dat in c. 19 *planum facere* eene staande uitdrukking is *propria probationi judiciali;* dat c. 42, § 122, *non vult* in een woord moet

worden geschreven of althans gelezen; dat, § 124, *nomen aureum Chrysogoni* ook ziet op de schatten des vrijgelatenen. Dit alles moge nu naar de beschouwing des schrijvers bijzonder merkwaardig zijn, niemand was er, geloof ik, zeer verlangende naar. De honden op het kapitool, c. 20, § 56, worden opgehelderd door die, welke in het leven van ARATUS worden opgegeven door PLUTARCHUS, c. 5 en 7, waaruit wij weinig of niets leeren. Dat ze reeds in oude tijden op het kapitool werden gehouden, leert LIV. III, 29; V, 47. Het verdient opmerking, dat bij PLUTARCHUS van een' jagthond wordt gesproken, terwijl het bekend is, dat gewoonlijk onze jagthonden slecht waken. De aanteekening is overigens onvolkomen en overbodig; meer toch over deze honden vindt men reeds bij PITISC., *Lex. Antiq.*, I, 345. - In *Tusc.* I, 3, 5, leest de Heer DE J. *jacuit*, wat reeds in alle goede uitgaven staat. Op c. 5, § 9 vindt men eene lange aanteekening over *prorsus nemo;* ik wenschte te weten, ten wiens behoeve deze opmerking is neergeschreven. In c. 8, § 5, wordt, bij de woorden *sempiternum malum haberemus in vita, nunc video calcem* voorgeslagen, de weglating van *in vita* als een glossema van *nunc*. De schr. kan niet goedkeuren de meening van anderen, die, door eene verplaatsing van de punt, verbinden *in vita nunc video calcem*, wat mij de ware opvatting toeschijnt, welke niet wordt weêrlegd door de woorden des Heeren DE J.: ‘significaretur enim sic conspici calcem, ad quam quum esset decursum aliqua vitae pars remaneret; neque enim vitae finem in vita esse dici potest.’ Zulk eene schijnbare scherpzinnigheid doet duizende verbeteringen voorslaan, zelfs bij naauwkeurige schrijvers. Op C. 37, § 90, verklaart de schrijver de beteekenis van *ad decem millia annorum* (*over* 10,000 jaar) door de woorden: ‘ut sit in tempore notando id, quod *post* sed tamen post ipsum tempus praesens,’ en door een voorbeeld uit PLAUTUS, *Rud.* V, 3, 66; maar hij had bij FACCIOLATI een paar voorbeelden kunnen vinden uit CICERO zelven, die PLAUTUS overbodig maakten: *ad Att.* XII, 46 *ad X annos*, en V, 27 *ad annum*. Men zal ons waarschijnlijk wel willen ontslagen achten van de taak, om ook nog de overige aanteekeningen over de boeken *de Finibus* na te gaan; zij zijn van dezelfde gehalte. Ik begrijp, dat de Heer DE JONGH ze voor eigen gebruik opschreef; maar ik verwonder mij, dat hij ze uitgaf. Een zoo klein getal losse aanteekeningen dient uit slechts uitgelezene te bestaan; zij moeten boeijen door zakelijkheid en vorm beide.

Het uitgebreidste stuk in dit deel is van den Heer J.A.C. VAN HEUSDE. Het is eene e n a r r a t i o van HOR., *Sat.*, I, 9. Hij voorzeker had voor zich een alleraangenaamst onderwerp. Zijne aanteekeningen worden voorafgegaan door eene opgave van de wijze, waarop de aanleg van HOR. door hem zelven en door zijne tijdgenooten werd beschouwd. Van lateren wordt slechts QUINTILIANUS aangevoerd. Daarop wijst v.H. aan, hoe dit *ingenium* gevormd is door veelzijdige kennis, kunst en oefening. De schr. schijnt wel eene zekere neiging tot iets wijdloopigs en vague's te hebben, zoodat men, aan het einde gekomen, geneigd is te vragen: wat wordt er bewezen? En of ieder, welke zich die vraag doet, ze terstond zal kunnen beantwoorden, betwijfel ik; ja, zelfs zou ik eene schrede verder durven wagen, en beweren, dat het den Heer v.H. moeijelijk zou vallen, om in eenige weinige regels op te geven, wat hij heeft bewezen, of zelfs wilde bewijzen. Wel zou zich de Heer v.H. daarin op meer dan één groot voorbeeld kunnen beroepen; ons schijnt dit vague zeer naauw verwant aan iets duisters, en beide houden wij voor een gebrek, hoe kunstig het ook verborgen worde.

Het tweede gedeelte der inleiding bevat eene beschouwing van het onderwerp der behandelde satire, waarover de geleerden het geenszins eens zijn. De ouderen beweren, dat er de classe der babbelaars in wordt gehekeld, of ook wel die der indringers; welk gevoelen met eenige wijzigingen het algemeene kan genoemd worden, tot op WIELAND, terwijl het ook zelfs na dien fijnen kenner niet geheel is opgegeven. WIELAND echter meende, dat HOR. bij deze gelegenheid eene les wenschte te geven aan die velen, welke, bewust van de blakende gunst, waarin hij bij MAECENAS stond, hem opzochten, met het doel, dat hij hunne belangen bij MAECENAS zoude behartigen. Ook werd dit gevoelen door JACOBS niet geheel verworpen, die vooral ook wilde gelet hebben op het in 't oog vallend verschil in zeden tusschen den lagen kruiper en den edelen, grootmoedigen hoveling; bij hem is de babbelaar middel, geen doel. RÖDER, die deze satire afzonderlijk heeft uitgegeven, stelt ze in een naauw verband met de 6de, en oordeelt, dat HOR. opzettelijk in deze beide zijn' invloed op MAECENAS geringer voorstelde dan die was, om zoo doende van die lastige indringers bevrijd te worden. DÜNTZER's gevoelen komt nabij dat van JACOBS. De Heer v.H. meent, dat HOR. vooral op het oog had, om het huisselijk leven van M. te prijzen, hoewel dit slechts

een gering gedeelte van het dichtstuk uitmaakt, en dat hij, om dit te doen op eene wijze, die met de satirische poëzij in overeenstemming was, een' babbelaar of verwaten indringer (*ambitiosus*) sprekende heeft ingevoerd. Men ziet, dat ook deze opvatting niet zeer ver van die van FR. JACOBS afwijkt. Verder meent v.H., dat eene navolging van de mimen van SOPHRON niet geheel en al onmogelijk is, dat ook welligt MENANDER niet ongebruikt is gelaten. Hij vermoedt nog daarenboven, dat ook de stilzwijgendheid van MAECENAS, om welke hij vooral door AUGUSTUS werd geacht en bemind, in deze satire wordt gesteld tegenover de babbelzucht des anderen (waarvan ons trouwens geen het minste bewijs in het oog is mogen vallen); eindelijk, dat, dewijl HOR. zoo telkens met de hoogste afkeuring van gelden heerschzuchtigen spreekt, hier nog liever, dan een babbelaar, een heerschzuchtige beschreven is. - Het valt niet te ontkennen, dat enkele uitdrukkingen voor dit gevoelen pleiten: de man is geweldig begeerig, om tot MAECENAS te worden toegelaten, en dat in het geheel niet enkel uit achting voor zijn karakter; hij was verwaand zeker, en had eene meer dan noodzakelijke ingenomenheid met zich zelven; maar toch moet ik erkennen, dat het algemeene gevoelen met de wijziging van JACOBS mij meer aannemelijk toeschijnt. Ik zie er de type van een' indiscreet mensch in. Nergens blijkt het ten minste in deze satire, dat de indringer tot MAECENAS wenschte dóór te dringen, om een' post of schatten te verkrijgen, - en is dit niet misschien wel wat te zeer een modern denkbeeld? - hij was eerzuchtig, het zijn bij den gunsteling des Imperators streelde hem, het was hem een schitterend geluk.

Wij zullen de aanteekeningen des Heeren v.H. naauwkeurig nagaan. - Die op vs. 1 behelzen niets bijzonders, en konden aldus zijn weggelaten, zonder nadeel. Dit is het geval ook, volgens ons gevoelen, met die op vs. 11, 13, 21, 22, 27, 31 b, c, 32 a, b, c, 33, 36, 37, 43 a, b, 44 a, 46 a, 47 a, b, 48, 49, 51, 55 b, 60, 61, 62, 64, 68, 70, 72, 74. - Op vs. 2 behandelt de schrijver het onderscheid tusschen *totus* en *omnis*, hetwelk hij aldus bepaalt: ‘illud usurpatur si finite loquamur; hoc si infinite.’ Deze bepaling vindt echter niet hare toepassing op de voorbeelden, door v.H. zelven uit HOR. vooral aangehaald, terwijl er overigens nog bijgevoegd zijn dezulke, die tot dit fijnere onderscheid niets afdoen, namelijk waar *totus* g e h e e l en *omnis* e l k beteekent. Daaruit ontstaan

somtijds geheel verkeerde verklaringen, b.v. *Sat.*, II, 1, 32: *omnis vita senis*, ‘quia Lucilius praecipua vitae suae tempora, non annua fata adscripserat.’ - Vs. 3. v.H. verkiest *occurrit* boven *acc.*, tegen het gezag der HSS.; de aangevoerde reden is deze: die op iemand toeloopt, kan niet terstond den vooruitgaande bij de hand vatten, zoo niet zich deze omkeert of de toeloopende eerst geroepen heeft. Het schijnt zeer naauwkeurig. Maar 1°. kan men dan van iemand, die ons tegenkomt, maar haastig op ons toeloopt, zoodra hij ons bemerkt, niet beter zeggen *accurrit*, dan *occurrit?* 2°. Waaruit bewijst men, dat niet de een zich even omgekeerd of de andere gehemd hebbe? In zoo onbeduidend eene zaak behoefde HOR. toch niet zoo wanhopend naauwkeurig te beschrijven. 3°. Het is uit HOR. niet blijkbaar, dat hij juist achter hem zou hebben moeten gaan, maar hij kan zeer wel aan de overzijde der straat hebben gewandeld, en wie vandaar op ons toeloopt, van hem zal men wel altijd *accurrit* moeten bezigen. - Vs. 4. Wie kan het met den schrijver eens worden, als hij in ernst meent, dat de uitdrukking *dulcissime rerum* tegenover een' hekeldichter ongepast zou zijn? Vs. 6. In het woord *assectaretur* zoekt de schrijver alweder eene zeer fijne en zeer verborgene aardigheid. Vs. 7 worden de woorden *pluris mihi hoc eris*, verklaard door de bijvoeging van ‘si ocius discesseris;’ de schrijver noemt dit eene ‘grata reticentia.’ Met welk een gelaat zou HOR. zelf deze aardigheden hebben aangehoord, die men hem opdringt? De aant. op vs. 10 behelst een onderzoek, waaraan het zij toe te schrijven, dat HOR. hier een' ‘puer’ bij zich heeft, hij, die, *Sat.* I, 6, 112, verklaart, dat hij gaarne alleen wandelt? v.H. neemt aan, dat die slaaf hem vergezelde, omdat hij ditmaal in zijne betrekking uitging. Op het oogenblik zullen wij ons gevoelen dienaangaande uitspreken; maar hier moet ik verklaren, dat ik mij zulke naauwgezetheid in HOR. satiren niet voorstellen kan. Is het dan niet mogelijk, dat HOR., toen hij de eene satire schreef, gaarne alleen ronddrentelde, maar toch juist een' jongen bij zich had, bij de gelegenheid, waarvan hij nu spreekt? Sluit zelfs dit *alleen*, in tegenoverstelling van dien grooten stoet, vs. 109, wel een' enkelen jongen uit? Eindelijk, is het volstrekt noodig aan te nemen, dat HOR. hier spreekt van iets, dat werkelijk is gebeurd? dat hem die garrulus ooit heeft aangesproken? Vs. 16. Te regt volgt de Heer v.H. de interpunctie *Persequar. Hinc.* - Vs. 18. Uit dit vers en *Ep.* II, 2, 68, maakt de schrijver op, dat HOR. die

zieken ging bezoeken als scriba, om hun bij te staan in het maken van hun testament. Dit vermoeden rust op zeer zwakke grondslagen. CIC., *Verr.*, III, 79, bewijst tegen v.H., want daar wordt van niets dan van staatsstukken gesproken. Zoo HOR. de listen der erfenisjagers wel kende, - wat uit *Sat.* II, 5, blijkt, - bewijst dat dan, dat hij een ervaren jurist was, en den titel der erfenissen goed verstond? Alsof hij zich daar met bijzonderheden, die men slechts uit een wetboek leert kennen, inliet; alsof de algemeenheid van het kwaad hem geene gelegenheid te over had aangeboden? Ook *Epist.* II, 2, 68 geeft geen' grond voor bewijs. Dáár kon HOR. niet anders zeggen, dan dat het bezoeken van zieke vrienden, dat het moeten aanhooren van voorlezingen, *lasten* van het stadsleven waren, die voor de beoefening der poëzij als wezenlijke hinderpalen gelden. Overigens zouden wij gaarne van den Heer v.H. eene plaats willen ontvangen, waar melding wordt gemaakt van een testament, door een' scriba publicus geschreven. Wij vinden wel melding van een' vriend, PLIN., *Ep.*, VI, 22; van een' slaaf, l. 28 ff. *qui testam.* (XXVIII, 1); van een' vrijgelatene, SUET., *Oct.*, 101; van een' vrije, l. 15, § 6, 1. 22, § 10, *de lege Corn. de fals. ff.* (XLVIII, 10); het meest van een' regtsgeleerde van minderen rang (SUET., *Nero*, 32). - Vs. 20. *Auriculas.* v.H. gist hieruit, dat HOR. kleine ooren heeft gehad, wat daarenboven uit zijne afbeeldingen en zijn' bijnaam *Flaccus* wordt bewezen. Vindt iemand deze aardigheid geestig, hij rekene zich gelukkig door de uitvinding. Kon men niet ongeveer met denzelfden schijn van bewijs stellen, dat HOR. in hetzelfde geval was als koning MIDAS? Wat de schrijver van den naam *Viscus* zegt, komt mij eenigzins onduidelijk voor. - De plotselinge vraag van HOR.: *Est tibi mater*? in vs. 26, geeft gelegenheid tot eene lange aanteekening. VAN H. geeft er de bedoeling aan van: Hebt gij iemand, voor wien gij zorgen moet? Wilt gij, dat ik uwe voorspraak zij tot ondersteuning van dezen? niet bij MAECENAS, maar als *scriptor quaestorius* bij de Aedilen. Het komt mij voor, dat, wat daarop volgt: ‘Felices! nunc ego resto,’ gebiedend een' anderen zin vordert, en de gegevene verklaring volmaakt verhindert. De opvatting van ORELLI schijnt mij de voorkeur te verdienen, hoewel ik gaarne met een *non liquet* volsta. De gissing van den schrijver schijnt mij te vreemder, daar eene buitengewone ondersteuning uit 's lands schatkist meer hedendaagsch-Nederlandsch dan oud-Romeinsch schijnt. Waarom al-

thans dit gebruik niet bewezen door sprekende voorbeelden? Vs. 30. v.H. vat in de woorden: *diviná mota anus urnâ, mota* als nominativus op, en verklaart het door '*sollicitata, conturbata urnâ*, quae puero Horatio divinitus fatum portendebat.' Maar had die oude vrouw dan werkelijk reden, om zoo vreesselijk geschokt te zijn? Was die dood zoo veel treuriger dan eene andere der vele wijzen, waarop wij menschen het leven moeten verlaten? - Dat, in het volgende vers, *dira venena* en *hosticus ensis* op eene bepaalde omstandigheid zien, kunnen wij niet denken; dit schijnt weder te ver gezocht. Het is in het algemeen gezegd, zoo als het volgende vs. 34; tusschen *cavere* en *vitare* maakt v.H. dit onderscheid, dat het eerste wordt gezegd: 'de re quae lente accedit,' het tweede: 'de re, quae inexspectata supervenit vel instat.' Ik betwijfel dat onderscheid. De voorbeelden zelve, door v.H. aangehaald, bewijzen tegen deze stelling. *Sat.* II, 3, 114, *vitanda est improba Siren*, daar dit een verbod is, kan men de *Siren* niet houden voor eene zaak, 'quae inexspectata advenit.' *Od.* I, 17, 17, *vitabis caniculae aestus*. Ook de hitte der hondster komt gewoonlijk op denzelfden tijd en wordt dus te gemoet gezien. *Vitare* beteekent vermijden. *Cavere* op zijne hoede zijn; het laatste is een werk des verstands; het gaat het andere vóór. Kan men het wel voor synonimen houden? Vs. 40. Omdat misschien een ander gelukkiger zijn kan dan ik, in het begrijpen dezer aanteekening, schrijf ik die uit: 'Mihi non tam familiarem sermonem imitatus videtur HOR. quam ambitiosissimi hominis naturam uno verbo *quid* exprimere voluisse. Qui etiamsi *avaritia* laboraret - quod res pro *re familiari* usurpata fortasse indicat ut Sat. II, 5, 8 - tamen tantum pollebat apud eum *ambitio* ut in ipsa fere dubitatione sententia staret, atque optio facta esset.' Vs. 42. *Praecedere coepit*, dit doet hij niet uit 'arrogantia,' maar als iemand, die na lang denken zich eene keus heeft gemaakt, en die verlangt uit te voeren. - Vs. 44. De schr. meent, dat *paucorum hominum* woorden van HOR. zijn. Dit gevoelen, reeds door LAMBINUS geuit, heeft buiten andere bezwaren nog tegen zich; dat de dialoog op die wijze te zeer versnipperd wordt. Vs. 52. Eenigermate gewrongen schijnt de wijze, waarop de Heer v.H. dit vers verstaat. Vs. 54. Naar de zonderlinge opvatting van WADDELIUS kan niemand begeerig zijn. Het is een ondankbare arbeid, vergetene en versletene verklaringen op te rakelen; het bewijst slechts kennis van rare en nare boeken. HOR. ant-

woordde dit, om den indringer af te wijzen. Vs. 55. Dat het woord *expugnabis* vorderen zou, te denken aan den toren van MAECENAS, schijnt slechts toe te schrijven aan de zucht, om HOR. meer geestig en puntig te maken, dan hij is, - eene zucht, die door langdurige studie en veelzijdige kennis ligt kan gekweekt worden, maar die toch werkelijk eene ziekelijke ontwikkeling schijnt. Is het gebouw, *Od.* III, 29, 10 vermeld, wel hetzelfde? De zwarigheden tegen vs. 56 schijnen niet vrij van gezochtheid. De zin is: 'MAEC. kent zijn zwak, om zich spoedig te laten ompraten, daarom bemoeijelijkt hij den toegang tot zich, opdat niet ieder tot hem doordringen zou.' In plaats van het gezegde op vs. 58 en 59, hadden wij liever eene verklaring van *in triviis* gevonden, beter dan de gewone, die weinig voldoet. Waarom toch eer *in triviis*, dan op de straat? Vs. 68. Dat *Aristius* de *trigesima sabbatha* inroept als voorwendsel voor zijn 'silentium,' noemt v.H. 'fictum;' maar is tevens van oordeel, dat hier een schimpschoot wordt gegeven op het murmelend bidden der Joden; zoo worden ook verstaan *Ep.* I, 16, 60 en *Sat.* I, 4, 138; beide onwaarschijnlijk. Vs. 75. v.H. houdt met OUWENS en RÖDER dezen adversarius voor een' ander' dan die boven, v. 37, was vermeld. Het invoeren van een' derde, die geheel onbekend is, schijnt mij toe weinig het belang der voorstelling te verhoogen. Volgt men de wijze van beschouwing, door v.H. voorgeslagen, dan schijnt het woord *obvius* deze te bevestigen. Hij stelt, dat de adversarius hem niet had gevonden op het forum, maar aldaar had gevraagd, welken weg hij en HORATIUS (hoe kon hij weten, dat zij te zamen waren weggegaan?) hadden ingeslagen? derhalve, dat hij hem alzoo nimmer kon t e g e n k o m e n . Maar men gevoelt, hij behoeft hem immers niet gevolgd te zijn; hij had hem op de markt niet gevonden, en was toen zijns weegs gegaan; nu komt hij hem bij toeval tegen ('casu').

In een' excursus gist de Heer v.H., dat de verzen, waarvan HOR. zelf spreekt, *Ep.* II, 2, 51, satiren zijn geweest, die later zijn vernietigd. Dit berust voornamelijk op een misverstand van 't woord *paupertas audax;* hetwelk de Heer v.H. verstaat van dengene, die verzen schrijft, tot wier zamenstelling moed noodig is, omdat men er iets mede waagt. Ondertusschen is de zin eenvoudig: de armoede deed mij zoo vermetel zijn, dat ik verzen maakte en uitgaf. Overigens is de meening, dat hier de satiren en epoden bedoeld zijn, geenszins nieuw.

De Heer OTTEMA deelde een stukje mede: ‘de Latina nominum verborumque flexione.’ Pars prior. Hij keurt de gewone verdeeling in vijf declinatiën af, en stelt daarvoor in plaats eene *opene* (*aperta*) en *geslotene* (*clausa*). Beide hoofdsoorten hebben twee onderdeelen, een *minor* en *major*, waarvan het eerste de *neutra* omvat. Hierbij ware het wenschelijk geweest, dat zich de schr. op een linguistisch standpunt had geplaatst, en eene vergelijking had ingesteld met de andere verwante talen, dan zou daardoor dit onderzoek veel in belang gewonnen hebben. Thans ontbreekt mij de gelegenheid na te zien, in hoeverre deze stelling des Hn. O. geheel nieuw is. De Pronomina zijn niet behandeld. De Adjectiva krijgen hunne beurt, bl. 12, maar hier begint ook tevens de verhandeling iets min helders, iets duisters te krijgen, wat in een' stikdonkeren nacht eindigt. Men oordeele. De schr. zegt, dat de regels zeer verward zijn, die den uitgang leeren van den Gen. Plur. op *um* of *ium;* dat echter daarin gewoonlijk zoo min de leerlingen na eenige oefening, als de geleerden fouten begaan, door een zeker gehoor geleid (‘aurium quodam judicio’). Dit verschijnsel schijnt te moeten verklaard worden door de ‘observatio’ of ‘suspicio,’ die hier nu volgt: ‘videtur enim mihi genitivus ille clausae declinationis vel *oxytonus* vel *proparoxytonus* vel *properispomenus* esse, nunquam *paroxytonus*.’ Wie dit begrijpt is gelukkiger dan ik, die meer dan eens met inspanning getracht heb den draad te houden, die de redenering verbinden moest; hij slipte altijd. Want ik vatte volstrekt niet, wat anders tot grondslag dezer accentuatie strekt, dan willekeur. Het gaat goed met *patrùm, paréntium, núbium, hóminum*, maar de schr. accentuëert ook *párentum, apùm, ápium, eléphantum, doctíorum*. En al is deze wijze van accentuatie uitmuntend, wat doet zij dan tot den Gen. op *um* of *ium?* In het vervolg geeft de Heer O. een vertoog, waarin hij beweert, dat de gewone regel: ‘Adj. et Subst. conveniunt genere, numero, et casu,’ eigenlijk moest luiden: ‘conv. declinatione numero et casu;’ want zijn gevoelen is, dat het onderscheid van geslacht der Substantiva niemand in de gedachte zou gekomen zijn, ‘zoo er geene Adjectiva waren,’ of deze niet werden ‘verbogen, en de verbuiging der zelfst. naamwoorden volgden,’ p. 18. Dit was de stikdonkere nacht, waarvan ik boven sprak. Ik verklaar opregt, dat het mij niet is mogelijk geweest de argumenten des schrijvers te begrijpen, en een mijner vrienden, wien ik verzocht had dit stuk naauwgezet te lezen, verzekerde

mij, dat hij niet wist, of het boven dan of het tegen zijn begrip was. Ik kan er dus niets verders van zeggen; - dat schijnt ook onnoodig; het zal wel geene omwenteling in de wetenschap te weeg brengen. Maar van twee één. Of de redactie heeft deze verhandeling bij het ter perse leggen niet doorgelezen, - dan sta zij mij de vraag toe, of zij haren pligt getrouw vervulde? Of zij las dit stuk - en begreep zij het? waarom dan den Heer OTTEMA niet uitgenoodigd, om zijn gevoelen een weinig naauwgezetter, duidelijker te ontvouwen? want dit begrijpen had haar toch stellig vele inspanning gekost. - Begreep de redactie er niets van, zoo als wij, - waarom het dan niet ter nadere overweging en bewerking aan den schrijver teruggezonden? Niemand zou er iets bij gemist hebben, denk ik.

Er volgt nog eene korte opgave aangaande het overlijden der Heeren TERPSTRA, POSTHUMUS, BADON-GHYBEN, VAN WIJK, BAKE. Eene zulke herinnering is blijkbaar te dezer plaatse gepast. Zij munt nog uit door kortheid en eenvoud, wat wij geene geringe verdiensten rekenen, daar slechts eene meer uitvoerige melding ons wenschelijk schijnt van die mannen, welke waarlijk den naam van de eersten in hun vak verdienen, zoo als HEMSTERHUIS, RHUNKENIUS, HEYNE.

Voor het laatst hebben wij bewaard om te spreken over eene verhandeling, aan welke verreweg de eerste plaats toekomt. Het is die van CLARISSE over drie opschriften uit de ἐφημερὶς ἀρχαιολογιχὴ. Een zoo weemoedig gevoel maakt zich van ons meester bij het doorlezen van deze bladzijden, dat men het ons niet ten kwade duide, zoo wij geene aanmerkingen maken, die ons waarschijnlijk toch slechts weinige zouden in het oog vallen, indien wij ten minste niet als scheidsregter optreden wilden tusschen den schr. en C.F. HERMAN, die over dit onderwerp eene mededeeling heeft gedaan in het *Tijdschrift voor Oudheidkunde*, 1845, N°. 73; en deze betrekking wenschen wij liever van onze schouders af te schuiven, gedachtig aan de Horatiaansche les. Maar wij kunnen niet nalaten een enkel woord te wijden aan de nagedachtenis van hem, wiens ontijdig afsterven een' parel aan de kroon der ‘Doctores in Gymnasiis’ ontnam. Inderdaad, men moet eenigermate het moeijelijke kennen van dat gedeelte der philologie, aan hetwelk hij zich toewijdde, om zijne naauwkeurige, veelzijdige kennis, zijne fijne wisse redenering, zijne voorzigtigheid in het beweren, zijne bedaardheid in het besluiten, op den wa-

ren prijs te stellen. Men moet weten, hoevele boeken daartoe noodig zijn, hoe uitgebreid eene lectuur daartoe gevorderd wordt, om de proeven, door CLARISSE uitgegeven, naar behooren te waarderen; men moet zelf in eene dergelijke betrekking geplaatst zijn, om de waarde van zulk een wetenschappelijk werk te achten te midden van veelvuldige bezigheden, van allerlei afleiding, en buiten de opwekkende omgeving van geleerde vrienden. - Zoo iemand dit stuk naauwgezet heeft gelezen, en daarbij in acht neemt, dat de schr. nog meerderen niet min belangrijken arbeid onder handen had, daarenboven zijne betrekking allervoorbeeldigst waarnam, dan zal hij waarschijnlijk, neen zeker, met ons instemmen in de klagt, die wij boven uitten, dat door zijn' dood de geleerde stand een grievend verlies heeft geleden, en hij zal misschien, als wij, de vraag niet kunnen onderdrukken, waarom was die uitstekende man, na tien jaren werkzaam geweest te zijn, nog niet tot uitgebreider' werkkring geroepen?

Rapport omtrent de onteigeningen ten behoeve der IVe sectie van den hollandschen spoorweg, door *F.W. Conrad*.

's Gravenhage en Amsterdam, Gebs. van Cleef. 1847. VI en 84 bl. 8°.

Het doel van dit werkje is, aan te toonen, wat de Wet van 29 Mei 1841 *over de onteigening ten algemeenen nutte* in de toepassing is, hoe zij de speculatiën van hebzuchtige eigenaars in de hand werkt, hoe zeer de Raad van Administratie der Holl. Spoorweg-Maatschappij gelijk had, toen zij reeds in 1843 om de herziening dier wet petitionneerde, en eindelijk, welk een pijnlijk, boven alle beschrijving lastig werk het voor eenen Ingenieur is, tegen het gretige eigenbelang met zoo ongelijke wapenen te vechten. Luider dan alle betoogen, moet dit eenvoudige verhaal der handelingen over de onteigening voor den Spoorweg van *'s Hage* naar *Rotterdam* verkondigen, dat de herziening der genoemde Wet volstrekt noodzakelijk is.

Hiervan zijne lezers te overtuigen, was voor den Heer CONRAD juist niet moeijelijk; aan welken regtsgeleerde toch, of aan

wien, die met onteigeningen maar iets heeft te doen gehad, is het niet voorlang bekend, dat de Wet van 1841 de gebreken van beginselloosheid, onduidelijkheid en onvolledigheid in zich vereenigt? Intusschen is het wel nuttig, uit dit overzigt te bespeuren, welken praktischen invloed al die leemten en gebreken der Wet op de zaken, aan haar gezag onderworpen, gehad hebben en voortdurend zullen hebben, totdat de Wetgever mag goedvinden, daarin verandering te brengen.

De schrijver stelt (bl. 9) op den voorgrond, dat, wat de IVe Sectie van den Holl. Spoorweg aangaat, ‘door de onteigenende partij niets is vergeten, niets verzuimd, dat alle formaliteiten stiptelijk zijn nagekomen, dat alles is aangewend, om den voortgang er van’ (daarvan) ‘te bespoedigen, en dat desniettegenstaande, bij de onteigeningen dezelfde moeijelijkheden, hetzelfde tijdverzuim, en dezelfde, ja, nog meerdere nadeelen ondervonden zijn, dan vroeger.’ - Deze daadzaak, dat de Maatschappij zich stipt aan de Wet heeft gehouden, is van het grootste belang. Daarom heeft ook de schrijver al de phases van iedere onteigeningszaak naauwkeurig beschreven, en indedaad het bewijs geleverd, dat de onteigenende partij alles gedaan heeft, wat de Wet voorschrijft, geenen termijn verzuimd, geene gelegenheid laten voorbijgaan, om te schikken zonder proces, en nooit de eene zaak naar de andere laten wachten. En echter zijn 20 maanden (Mei 1845 - Jan. 1847) verloopen, sedert de aanbieding der kaarten en plans aan de regering, tot op de inbezitneming der perceelen, terwijl ook toen, en nu nog, één eigenaar van een onzigtbaar stukje gronds de Maatschappij heeft gedwongen een hulpspoor te leggen, afwijkende van het bepaalde tracé; en, wat de geldelijke opoffering aangaat, heeft de onteigenende partij zich moeten getroosten te betalen (door elkander) ca. ƒ 7500 per bunder land, en met de kosten en extra werken ca. ƒ 12000 (bl. 45)! - Twee aanmerkingen zijn echter aan Referent voorgekomen, welke volstrekt niet te kort doen aan het goede getuigenis, zoo even aan de Holl. Spoorweg-Maatschappij gegeven, maar toch aantoonen, dat de schuld van den slechten uitslag niet geheel en uitsluitend in de wet, maar ook eenigzins in de menschen te zoeken is, die de wet moeten toepassen. - 1°. Op bl. 16 verhaalt de schrijver, dat aanvankelijk in 1845 de geregtelijke taxatie werd gevraagd, zoodra de eischen der eigenaars te hoog voorkwamen. Toen evenwel drie deskundigen, door de Haagsche regtbank benoemd, zeker weiland in de ge-

meente *Kethel*, groot 58 roeden, 80 ellen, ‘waarbij geene bijzondere omstandigheden bestonden,’ hadden getaxcerd op ƒ 8820 (dus in evenredigheid ƒ 15000 per bunder), haastte zich de Maatschappij, én met den eigenaar van dat land, én met vele anderen, onder aanzienlijke opofferingen minnelijk te schikken, ‘omdat,’ zoo zegt de schrijver, ‘men nu eenen maatstaf had, wat er van eene wettelijke taxatie te wachten was,’ en ‘er niet gedraald moest worden, als men slechts beneden dien maatstaf kon blijven.’

Was dit wel juist ingezien? Zag de Maatschappij hier niet over het hoofd de slotbepaling van art. 10 der Onteigeningswet: ‘Het rapport van deskundigen is voor de regtbank niet verbindende.’? - Onzes inziens ware het voorzigtiger geweest, eerst af te wachten, of de regtbank de buitensporige taxatie der deskundigen niet zoude reduceren, althans, indien men konde aantoonen, dat die werkelijk zoo buitensporig was. Dan eerst, als de Regtbank deze taxatie had beoordeeld, zoude men eenen *maatstaf* gehad hebben, waarop te rekenen viel; niet, nu men zich onderworpen heeft aan het oordeel van drie *individu's*, welke misschien in geene andere der onteigeningszaken weder de betrekking van deskundigen zouden vervullen. - 2°. Onze tweede aanmerking geldt de trage procedures, waarin de onteigenende partij zich, zoo wij gelooven, niets te verwijten heeft, maar eenige ambtenaren der regterlijke magt (s.r.) des te meer Het is te meermalen opgemerkt, om het hier te herhalen, dat over het algemeen *spoedig regt* (dat toch een wezenlijk bestanddeel is van *goed regt*) in *Nederland* uiterst zeldzaam verkregen wordt; dat bij de meeste regtscollegiën uitstellen de regel, afdoen de uitzondering is (zie twee uitmuntende stukjes in *Regtsgel. Bijblad*, 1843, bl. 609, 698, en *Weekblad*, N°. 443); bij zaken van onteigening, waar het algemeen belang zoo dringend spoed vereischt, en alleen de eigenaar, die eene *onredelijke winst* wil doen, lang uitstel kan verlangen, mogt men verwachten, dat van de sleur zoude worden afgeweken! Art. 16 der wet zegt dan ook: ‘Alle regtsvorderingen, tot dit onderwerp betrekkelijk, worden als summiere zaken behandeld[1]. In alle dag- en termijnbepalingen moet

(1) Men weet, dat er in de praktijk geen wezenlijk onderscheid is tusschen summiere zaken en gewone, dan alléén, dat in summiere zaken dadelijk bij het aanbrengen een termijn van antwoord wordt gegeven, terwijl bij niet-summiere vooraf gesommeerd wordt.

de meestmogelijke kortheid worden in acht genomen, en, wanneer zulks ter bespoediging noodig is, zullen er tot de behandeling van deze zaken buitengewone teregtzittingen moeten worden gehouden'[1]. En wat vinden wij nu in de procedures, waarvan dit werkje verslag geeft? Zeker zooveel bespoediging, als de *eischer* (de onteigenende partij) daaraan kon bijzetten, maar ook veel onnoodig, onverklaarbaar, schadelijk oponthoud. Nemen wij een paar voorbeelden, zoo als ze, bij het openslaan van het boekje, voor de hand komen. In z.w. HOVEN (bl. 78) wordt op 30 Januarij over eene exceptie gepleit, en 20 Februarij daarover vonnis gewezen; waartoe die drie weken? Was het zelfs niet zoowel voor den ambtenaar van het Publ. Ministerie gemakkelijker geweest, denzelfden of den volgenden dag na het hooren der pleidooijen conclusie te nemen, als voor den regter binnen gelijken termijn te vonnissen, dan nadat weken daarover waren voorbijgegaan, en in dien tusschentijd honderd andere zaken onder hunne aandacht waren gekomen?

Dit uitstellen van het vonnis op drie weken na de pleidooijen schijnt te *'s Gravenhage* de regel te zijn geweest; het wordt in bijna elke zaak vermeld. Door deze praktijk kan de gedaagde, die zelfs de ongerijmdste exceptie maakt, stellig op 2 of 2½ maand oponthoud rekenen. In z. wed. SMITS (bl. 81), gedagv. op 16 Dec., wordt op 8 Mei een incident bepleit; een vonnis van 29 Mei beveelt eene geregtelijke plaatsopneming door Regters-Commissarissen (NB. op 1½ uur afstand van den zetel der regtbank), en eerst op 2 October wordt op rapport van Hun Ed. Achtb. uitspraak op het incident gedaan. - In de eeuwigdurende zaak van VAN DER GAAG, die eene zekere vermaardheid van chicane heeft verkregen (bl. 82), gaat het niet veel vlugger toe, met uitzondering alleen van het Hof van *Zuid-Holland*, dat met loffelijken spoed reeds op 22 Julij uitspraak deed op het appèl van een incidenteel vonnis van 2 Junij bevorens. Ref. achtte het niet nutteloos bij al deze bijzonderheden stil te staan; kleine, alledaagsche misbruiken in de praktijk zijn soms voor de justitiabelen (te wier behoeve toch de wetten en regtbanken daargesteld zijn), lastiger en kwellender, dan groote

(1) Deze bepalingen, zal men zeggen, zijn vaag, en schrijven geene termijnen voor. Het is waar; maar wat baat het, termijnen voor te schrijven, zoo lang de procureurs, het openbaar ministerie, de leden der regtbank elkander wederkeerig uit beleefdheid uitstel verleenen? Alleen termijnen op straffe van nietigheid zouden een radicaal middel zijn.

dwalingen in de wet. Hervorming in het kleine, zoowel als in het groote; raakt het algemeen belang.

En wat nu de groote, door den Heer C. bedoelde, hervorming betreft, de herziening der wet op de onteigening; juist te regter tijde schijnt zijn werkje het licht te hebben gezien. Zoo de Regering en Vertegenwoordiging, na, 6 jaren lang, de Wet van 1841 in hare werking te hebben waargenomen, nog niet overtuigd zijn, dat zij onbruikbaar is, en door eene betere vervangen moet worden, zullen zij die overtuiging nooit bekomen; en juist *nu* wachten onderscheidene werken van algemeen nut op die langgewenschte verbetering.

Eene goede wet op de onteigening moet in hare beginselen uiterst liberaal, in de tenuitvoerlegging krachtig en snel werkend zijn; zij moet geene plaats voor willekeur openlaten, noch aan het bestuur, om op eigen gezag te bepalen, wat algemeen nut is; noch aan de administratie, om ter onteigening aan te wijzen, wat niet volstrekt voor de onderneming gevorderd wordt; noch aan de onteigenende partij in de bepaling der schadevergoeding; maar, heeft zij eenmaal in dit driedubbele opzigt den eigenaar beschermd, dan ook moet zij hem het vermogen benemen, om willekeurig te beletten, wat in het belang van allen geschieden moet; dan ook mag hem geene speculatie vrijstaan op het tijdverlies, dat hij door uitvlugten en bedriegelijke middelen van verdediging aan de ondernemers kan doen lijden.

Deze waarborgen voor het algemeene en bijzondere belang zochten onderscheidene wetgevers op verschillende wijzen; *Gr.-Brittannië* en *Noord-Amerika* laten alles aan de wetgevende magt ter beslissing over; *Frankrijk* onteigent krachtens eene wet, wijst de eigendommen aan bij ordonnantie, en doet de schadevergoeding bepalen door eene Jury; *Pruissen* beslist alles administratief, maar geeft beroep op de regterlijke magt aan den eigenaar, die met de schadevergoeding niet tevreden is; *Oostenrijk* en *Beijeren* geven eene afzonderlijke administrative regtspraak voor die zaken; *Baden* vereischt voor de onteigening wettelijke sanctie, maar verleent de inbezitstelling en schadevergoeding bij regterlijk vonnis, na eene zeer korte procedure[1], enz.

(1) Het Badensche *Expropriationsgesetz* van 1835 munt uit door naauwkeurige bepalingen over de schadevergoeding. Zie een overzigt der verschillende wetten over dit onderwerp in: *Onteigening ten algemeenen nutte, gadegeslagen op het gebied van regtswetenschap en wetgeving*, door W.D.S. 's Gravenhage, 1845. Een zeer nuttig boekje!

Bij het voordragen der Onteigeningswet van 1841 nam de Regering één punt boven alles ter harte, namelijk om het beginsel door te drijven (om 'twelk in 1825 een ontwerp door de Tweede Kamer met 60 tegen 20 stemmen was verworpen), dat de Koning bij Besluit kan beslissen, én of eene onderneming vereischt, dat ten haren behoeve onteigend worde, én welke eigendommen voor het algemeen belang benoodigd zijn. Werkelijk heeft men bij de Kamer dezen triomf behaald; het beginsel, dat niet bij Wet, maar bij Besluit over de questie van algemeen nut en over den eigendom kan beschikt worden, is aangenomen; maar, getrouw aan de gewone taktiek onzer raadsvergaderingen, heeft de Regering, om deze concessie te verkrijgen, omtrent de middelen van bedwang tegen onwillige eigenaren getransigeerd. Met andere woorden: in plaats van wettelijke waarborgen tegen willekeurige beschikking over den eigendom, heeft men den eigenaren middelen in handen gegeven, om de inbezitneming, de uitvoering der beschikking tegen te houden. Ziedaar het groote gebrek der bestaande wet! En wat is het gevolg? Dat die eigenaar, die wezenlijke en redelijke bezwaren heeft, hetzij tegen de nuttigheid der onderneming, waarvoor onteigend wordt, of wel tegen het overgelegde tracé, niet de minste reden heeft, om te verwachten, dat op zijne aanmerkingen zal gelet worden[1]; terwijl een ander eigenaar, die van de gelegenheid wil gebruik maken, om vijf- of zes-maal meer gelds voor zijn' grond te maken, dan die waard is, niet anders te doen heeft, dan exceptie op exceptie te stapelen, en tot in het hoogste ressort vol te houden, om den nuttigsten arbeid te doen stilstaan, of van zijne afgematte tegenpartij eene buitensporige winst af te dwingen. - Reeds in 1843 deden zich de gevolgen dezer dwaling bespeuren, en bewogen de Tweede Kamer, om een request van het bestuur der Holl. Spoorweg-Maatschappij, verbeteringen verzoekende (vooral voorloopige inbezitstelling), aan de Ministers van Binn. Zaken en van Justitie te verzenden. In Febr. 1845 droeg de Regering een nieuw ontwerp voor, waarvan het hoofddoel was, de voorloopige inbezitneming der te onteigenen gronden aan de onteigenende partij

(1) Art. 5 schrijft voor, dat van de ingebragte bedenkingen bij Commissarissen der Gedep. Staten proces verbaal zal worden opgemaakt. Maar waaruit zal blijken, of daarop in het minste wordt gereflecteerd bij het Kon. Besluit, van hetwelk natuurlijk geen appel is? Zie art. 6.

toe te staan, tegen depôt van eene voldoende som tot zekerheid. Na veel geschrijf en discussie werd dit ontwerp verworpen. Voor de ondernemingen was dit zeer jammer, daar het toch ééne verbetering behelsde, maar in het algemeen belang mag men er zich over verblijden; want het is ijdel monnikenwerk, een gebouw, dat op slechte grondslagen steunt, op te knappen en te verfraaijen; het eenige redmiddel is: afbreken en een nieuw opbouwen. - Het is hier de plaats niet, een ontwerp van wet op de onteigeningen voor te dragen; wij willen slechts de hoofdbeginselen aanstippen, waarvan wij meenen, dat het zoude moeten uitgaan.

De quaestie over de uitlegging van art. 162 der Grondwet achten wij overbodig. Verlangt dit artikel uitdrukkelijk eene Wet voor iedere onteigening? Misschien wel niet; maar bewijst dit, dat eene constitutionnele regering zonder tusschenkomst der wetgeving daarover mag beschikken?

De loop der zaak zoude, dunkt ons, moeten zijn als volgt: Eene *Wet* verklaart, dat eene onderneming van algemeen nut is, en magtigt den staat of de particulieren, om ten behoeve daarvan onteigening te vorderen; dan volgt overlegging van het plan of tracé, verzending aan de provinciale of districts-besturen; oproeping der Ingenieurs en betrokkene eigenaars voor gecommitteerden uit de gedep. staten of den districts-commissaris; beslissing van gedep. staten (of van den gouverneur der provincie), welke perceelen onteigend moeten worden; dadelijke bekendmaking van die beslissing; daarna zoude (binnen zeer korten tijd) beroep daarvan vrijstaan aan den Koning, zoowel van de zijde der Ingenieurs, als van de eigenaren. - Tot zoo ver gekomen, hebben het wetgevend en het administratief gezag ieder zijne functie verrigt. De tweede bemoeijenis van commissarissen uit de staten, om minnelijke schikkingen tot stand te brengen, is overbodig en nutteloos: de onteigenende partij kan hierin zelf hare belangen waarnemen. Van haar kan men verwachten, dat zij geene noodelooze processen zal aanvangen, indien eene minnelijke schikking mogelijk is. Nu volgt dus het onteigeningsproces. Indien art. 163 en 164, *Grondw.*, het toelieten, zouden wij het beste achten, hetzij eene Jury van niet belanghebbende grondbezitters te laten beslissen, zoo als in *Frankrijk*, of dadelijke inbezitstelling te gelasten (zoo als in *Pruissen*) tegen behoorlijken borgtogt voor de schadeloosstelling, en met vrijheid van den eigenaar, om als eischer daartegen op te komen. Maar daar dit bezwaarlijk met onze staatswet te rijmen is, zal men

zich tevreden moeten stellen met eene gemakkelijk en spoedig te verkrijgene regterlijke uitspraak tot inbezitneming, behoudens een proces in den gewonen vorm over het eigendomsregt. Op de *inbezitneming* toch komt alles aan; daardoor alleen kan de speculatie der eigenaars op tijdverlies worden onschadelijk gemaakt. - De onteigenende partij vrage derhalve bij request van den president der regtbank, waarop dadelijk moet gedisponeerd worden, de benoeming van deskundigen, om na beëediging voor den kantonregter te taxeren, en binnen 14 dagen rapport te doen. Bij de taxatie kan de eigenaar of bruiker van het perceel worden geroepen. Daarna volge de dagvaarding tot onteigening, en gelijktijdig request tot voorloopige inbezitstelling tegen consignatie van de getaxeerde som en minstens 1/4 daarboven, waarop altijd binnen 14 dagen beschikt worde zonder appèl. Die inbezitstelling wordt dan, het is waar, ingeval de eigenaar uitlandig is, misschien *unâ parte auditâ* verleend; maar daarentegen is zij ook geheel op risico der onteigenende partij, die, indien het eindvonnis de onteigening niet mogt uitspreken, het in bezit genomene weder moet ontruimen en de schade herstellen. - Dit alleen is reeds genoegzame waarborg, dat van die zijde zal gewaakt worden voor rigtige nakoming der formaliteiten en tegen ligtvaardige vorderingen. De bijzondere voorschriften, om tot den overgang van eigendom te geraken en de schadevergoeding definitief te regelen, behoeven dan niet veel van de gewone procesorde te verschillen. Eindelijk zullen, in plaats van het nietsbeteekenende art. 13 der Wet van 1841, bepalingen moeten worden gemaakt over de regten van derde belanghebbenden, en de wijze, waarop dezen die regten kunnen doen gelden.

Hiermede nemen wij afscheid van het boekje. Het heeft ons verre heengevoerd op het veld der projectmakerij; maar wij vreesden de aanhaling, die de verdedigers van alles, wat bestaat, zoo gaarne te baat nemen: ‘La critique est aisée et l'art est difficile;’ en meenden daarom ook te moeten aanwijzen, wat wij in de plaats zouden willen stellen van het afgekeurde.

H.

I. Reizen in ierland. Uit het Hoogduitsch van *J.G. Kohl*.

In twee Deelen. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1845. 384 en 378 bl. II. De withemden, of ierland in 1822. Naar het Engelsch van Mrs. *S.C. Hall*. In twee Deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen. 1846. 354 en 318 bl. III. O'donohu, een Iersch Volksverhaal uit den tijd der Fransche landing in 1797, door *Charles Lever*. Uit het Engelsch. In twee Deelen. Te Nieuwe-Diep, bij C. Bakker, Bz. 1846. 333 en 334 bl.

Aan het hoofd dezer aankondiging voegen wij de titels van drie onderscheiden werken bijeen. Ofschoon verschillend van inhoud en strekking, zijn ze door menigen band verbonden. De voornaamste is, dat ze *Ierland* en *Iersche* toestanden hebben gemaakt tot onderwerp hunner beschouwingen. Daarom duide de lezer 't ons niet euvel, als we poogden één geheel te vormen uit de verschillende bouwstoffen, die ons hier werden aangeboden.

Ierland! O, de kreet van jammer en smart, die er opgaat bij 't noemen van dien naam! Hoevele grootsche en dichterlijke herinneringen van verdwenen luister wekt die in ons op! Zie, we beamen met weemoed het klaaglied van den *Ierschen* Bard, als hij zingt van zijn volk:

‘Like them doth our nation lie conquer'd and broken,
And fallen from her head is the once royal crown;
In her streets, in her halls, Desolation has spoken,
And while it is day yet, her sun has gone down[(1)]!’

(1) THOMAS MOORE, in zijn gedicht *the Parrallel*, hetwelk hij schreef na de lezing der verhandeling van HAMILTON, waarin deze trachtte te bewijzen, dat de *Ieren* oorspronkelijk *Joden* waren.

en we betreuren het met hem, dat ge zóó zijt ter nedergestort van uwe hoogte, ‘green ERIN,

> First flower of the earth,
> First gem of the sea!’

Aan den reusachtigen voet van menigen bergketen, in bevallige bogten geslingerd, breiden zich rijke en vruchtbare velden uit. Dáár omzoomen groene en lagchende grasvlakten den liefelijken ‘*royal Shannon*,’ die, in zijn' loop van ruim twee honderd mijlen, aan de helft van *Ierland* de schatting zijner wateren brengt. Ginds weêrspiegelen krachtige wouden in 't vloeibaar kristal der binnenmeiren; verder wiegt zich de volle korenáar in de weelderigste vallei, en geeft menige hoeve, tusschen 't frissche groen verscholen, u een gevoel van vrede en rust, dat heftig contrasteert met de verheven indrukken, die uw gemoed overstroomen, als ge, in 't graafschap *Antrim*, de forsche basaltmassa's ziet opééngestapeld, ‘die reeds vóór de Christelijke jaartelling als eene merkwaardigheid onder de menschen bekend en beroemd waren’[(1)].

In een ander gedeelte heeft de natuur hare gaven teruggehouden. Daar ontmoet men onafzienbare vlakten, waar de armelijke plantengroei het kwijnend leven verraadt; waar ruwe rotsblokken zijn neêrgeworpen in uitgestrekte moerassen; waar, hier en daar, een half verdorde pijnboom het hoofd verheft, of 't spichtig riet opschiet uit den drassigen grond; waar overal het zegel der ellende op 't land en zijne bewoners is gedrukt en een eeuwige nevel slechts gedeeltelijk de tooneelen van jammer omsluijert, die dáár te huis zijn.

Dit is het beeld van *Ierland* - hier rijkdom met al zijn weelde en genot; ginds behoefte met al hare verschrikking en smart!

Ook tot ons is de mare gekomen van armoede en gebrek; maar van armoede, zoo als onze verbeelding ze weigerde te schilderen; maar van gebrek, zoo als we meenden, dat de menschelijke natuur onmagtig zou zijn te dragen. En nog schiet de taal te kort, om die ellende naar waarheid te schetsen. De *Iersche* armoede heeft een zoo eigenaardig karakter, dat ze niet in al hare schakeeringen kan beschreven worden. Ze is éénig in hare soort en maakt eene type uit, die nergens haar voorbeeld of haars gelijken heeft, want treft men bij

(1) Vgl. KOHL, Dl. I. Hoofdst. IX, en II. Hoofdst, XXXVI.

iedere natie armen aan, men had tot nog toe geene *natie van armen* aangetroffen, zoo als die in *Ierland* gevonden wordt.

Vergun mij, dat ik uit het klassieke werk van DE BEAUMONT[1] - hetgeen mij, bij 't stellen dezer aankondiging, belangrijke diensten heeft bewezen - eenige regelen aanhale, waarin die toestand der natie met breede trekken wordt geschetst:

'J'ai vu l'Indien dans ses forêts et le nègre dans ses fers, et j'ai cru en contemplant leur condition digne de pitié, que je voyais le dernier terme de la misère humaine; je ne connaissais point alors le sort de la pauvre Irlande. Comme l'Indien, l'Irlandais est pauvre et nu; mais il vit au milieu d'une société qui recherche le luxe et honore la richesse. Comme l'Indien il est dépourvu du bien-être materiel que procurent l'industrie humaine et le commerce des nations; mais il voit une partie de ses semblables jourir de ce bien-être auquel il ne peut aspirer. Au sein de sa plus grande détresse, l'Indien conserve une certaine indépendance qui a ses charmes et sa dignité. Tout indigent qu'il est, et quoique affamé, il est pourtant libre dans ses déserts; et le sentiment qu'il a de cette liberté adoucit pour lui bien des souffrances; l'Irlandais subit le même dénûment sans avoir la même liberté; il est soumis à des règles, à des entraves de toute sorte; il meurt de faim et il a des lois: triste condition, qui réunit les vices de la civilisation et ceux de la nature sauvage. Sans doute l'Irlandais, qui vient de secouer ses fers, et qui a foi dans l'avenir, est au fond moins à plaindre que l'Indien et que l'esclave noir. Cependant, aujourd'hui, il n'a ni la liberté du sauvage, ni le pain de la servitude'[2].

De nieuwspapieren hebben, in de laatste maanden, menig verhaal van *Iersche* behoefte ter onzer kennis gebragt. *The illustrated London News* heeft menige kolom aan de beschouwing dier armoede gewijd, en somtijds gepoogd met de teekenstift een gering denkbeeld te geven van den hartverscheurenden aanblik, dien u het een of ander gehucht aanbiedt, waar de honger omtast in de bijna leêggestorven hutten; waar de inwoners als schimmen ronddwalen langs de ontvolkte straten en de kwaadaardigste koorts - eene weldaad bij zooveel

(1) GUSTAVE DE BEAUMONT, *l'Irlande sociale, politique et religicuse*. Brux. 1843, 2 Tom.
(2) Vgl. ook KOHL, Dl. I, bl. 23 volgg.

ellende! - hare slagting aanrigt onder hen, die de honger heeft gespaard.

Die armoede heeft menigvuldige oorzaken.

De man uit de lagere volksklasse vindt in *Ierland* de uitoefening van slechts één beroep te zijner keuze. Hij *moet* landbouwer worden, d.i. hij moet voor zich een gering plekje gronds in huur nemen, uit de opbrengsten van zijnen bouw de hooge eischen der pacht voldoen en de zijnen onderhouden. Kan hij dit niet, dan is zijne laatste toevlugt, zich als arbeider bij den een' of anderen buur aan te geven, die ook al niet meer heeft dan een schamel stuk brood. De boerenstand in *Ierland* maakt ongeveer twee derde gedeelte der bevolking uit. In *Gróot-Brittannië* weinig meer dan een vierde. ‘It appears that in Great-Brittain the agricultural families constitute *little more than a fourth*, while in Ireland they constitute about two-thirds of the whole population;.... we thus find that there are in Ireland about *five* agricultural labourers for every *two* that there are for the same quantity of land in Great-Brittain’[1].

Men kent in *Ierland* slechts twee hoofdafdeelingen der maatschappij. 't Zijn de rijken en de armen. Ieder tusschentoestand en overgangsvorm, gelijk men die elders waarneemt, in elkander grijpende, als de schakels van eenen keten, die de aristokratie verbindt met het volk, wordt geheel gemist, en, naarmate iedere klasse zich in baren eigenen kring ontwikkelt en bevestigt, verwijdt zich de klove, die ze van elkander scheidt. De rijke beweegt zich al vrijer in zijn sfeer van knevelarij en magt; de arme daalt steeds tot dieper ellende en drukkender slavernij.

De inkomsten van den rijke klimmen vaak tot een fabelachtig cijfer. Hij voert in dat land der ellende een' schitterenden staat; hij bezit er prachtige kasteelen, onmetelijke grondeigendommen, bergen, meiren en bosschen. De genietingen cener verfijnde weelde dringen zich aan hem op, te midden eener uitgemergelde en hongerige menigte. Grievende tegenstelling! Van rondsomme wordt het land bedekt door eene naakte, bedelende, leêgloopende ellende! Ze vertoont zich overal; onder allerlei vormen; op ieder' oogenblik van den dag. Haar bemerkt ge het cerst, zoodra ge op de *Iersche* kust voet aan wal hebt gezet, en, van dien oogenblik af, doet ze

(1) Vgl *Third report of the Irish poor Inquiry*, 1836.

zich altoos voor aan uw oog; nu eens als de gebrekkige, die u zijne wonden toont, dan weder als de arme in lompen gehuld, die de vermagerde hand naar u uitsteekt met zoo veel duizend zegenbeden, als het volkskarakter hem ingeeft. Die armoede volgt u overal en bestormt u zonder poozen. Men kan het haar aanzien, dat ze ten naauwste verbonden is met den bodem, die haar draagt, en is menigmaal geneigd te gelooven, dat ze gerangschikt moet worden onder de natuurlijke voortbrengselen van den *Ierschen* grond. Die ellende besmet en verwoest alles wat haar omgeeft, even als sommige endemische uitdampingen de levenslucht verpesten.

Overal vertoont het land - soms in de breede schaduwen van het ridderlijk kasteel, welks hechte muren de woede van zeven eeuwen weêrstonden - de puinhoopen van verlatene hoeven of vervallen hutten. De pachter had zich afgesloofd, zoo lang hij kon; hij had van de weêrspannige aarde een' dubbelen oogst gebeden, om aan de wreede eischen van zijnen meester te voldoen; hij had zich zelven opgeofferd, en, aan het hoofd van zijn gezin, slavenarbeid verrigt, om te blijven, die hij was - vergeefsche poging! die vervallen hoeve is eene aandoenlijke treurzang op het lot van den *Ierschen* landman, die weêrklank vindt in ons hart!

En dan de hut van den arbeider! Vier wanden van leem, die inbuigen en wegbrokkelen voor den regen. Een dak van riet of zoden, waarin de schoorsteen wordt verbeeld door eene vierkante opening, die nog menigmalen gemist en door de deur vervangen wordt. Daar huizen soms drie geslachten in hetzelfde vertrek. De halfnaakte kinderen grabbelen gretig de weinige aardappelen uit de heete asch en betwisten ze aan den *rent-payer* der *Ierssche* armen, aan het varken - als het gezin vermogend genoeg is zich dien schat te verschaffen - dat tusschen hen inligt en zich van allen het beste t' huis gevoelt in dien poel van onreinheid en slijk. Naast de hut vindt ge de smalle strook lands, die, met aardappelen bepoot, moet voorzien in de behoeften der familie!

Die woning is ellendig genoeg; ‘cependant,’, zegt DE BEAUMONT, - ‘ce n'est point celle du pauvre proprement dit. On vient de décrire l'habitation du fermier irlandais et de l'ouvrier agricole.’

En die ellende is niet nieuw! Voor ruim honderd jaren (in 1727) schreef BOULTER, die te dier tijde in *Ierland* de voornaamste agent was der *Engelsche* regering: ‘Van mijne komst hier

te lande, in 1725, tot nu toe, heeft de hongersnood onder de armen bijna niet opgehouden. De levensmiddelen waren zóó in prijs gestegen, dat duizende gezinnen genoodzaakt waren hunne woningen te verlaten, om elders hun onderhoud te zoeken - *many hundred perished*[1].' Toen men in 1832 aan den bisschop DOYLE naar den toestand der bevolking vroeg, antwoordde hij: '*People are perishing as usual*[2],' en nog komt bijna ieder jaar uit *Ierland* het grievend berigt tot ons van een' algemeenen hongersnood. De laatste telling der armen, van wege het *Engelsch* gouvernement, begroot het getal dergenen, die jaarlijks tot volslagen behoefte vervallen, op drie millioenen. Behalve die zijn er nog ongeveer een millioen noodlijdenden, die, omdat ze geen dadelijk gevaar liepen van honger te sterven, niet zijn meêgeteld.

De roman van *Mistress* HALL, aan het hoofd dezer regelen genoemd, beschrijft een tijdperk van onlusten, onder den naam eener partij, die in het jaar 1822, het uitgehongerde *Ierland* teisterde met al de ijsselijkheden van den burgerkrijg.

Om de aanleidende oorzaken van dezen onzaligen oorlog uit het regte oogpunt te beschouwen, is 't noodig een' blik te slaan, behalve op den toestand der arbeidende, d.i. landbouwende klasse in 't algemeen, ook in 't bijzonder, op de betrekking van den landheer tot zijn' pachter. De misbruiken en knevelarijen, die onder allerlei schoonklinkende benamingen den arbeider tot geessel verstrekken, hebben hem aangespoord zijn eigen regter te wezen, waar de wet hem onbeschermd liet. Wij ontleenen aan het verhaal van *Mrs.* HALL menige bijzonderheid dienaangaande, en betuigen met genoegen te hebben opgemerkt, dat die geheel overeenkomen met de verschillende geloofwaardige werken, die wij omtrent dit onderwerp raadpleegden.

De arme heeft van den rijke eene strook lands in pacht, die hij voor eigen rekening bebouwt. Kleine grondeigenaars, zoo als men die in *Engeland*, onder den naam van *yeomen* en *freeholders* aantreft, bestaan in *Ierland* niet; dáár hebben de groote goedbezitters langzamerhand het erf van den minvermogende tot zich getrokken en met hunne onmetelijke eigendommen vereenigd. De Engelsche landheer neemt jegens

(1) Vgl. BOULTER's *Letters. To the Duke of Newcastle*, 7 March, 1727.
(2) TITHES *Inquiry; Hausa of Lords;* 1832, 2d. report.

zijn' pachter stilzwijgend verpligtingen op zich, die hij getrouw vervult. Hij gevoelt zich tegelijk beschermheer van den grond en van den pachter. Daarom heeft hij op dien eigendom ruime, schoone, gemakkelijke hoeven gebouwd; daarom stelt hij ter beschikking van den huurder alle gereedschappen, die hem bij den bouw kunnen te stade komen; daarom staat hij hem met hulp en raad ter zijde, als hem een ongeluk of misgewas treft, omdat het in zijn belang is dit ongeluk te verhelpen, eer de breuke zoo groot worde, dat ze niet meer te heelen is. De landeigenaar laat gaarne zijn oog gaan over zijn' grond en eigendom en behandelt den pachter met zoo veel goedwilligheid, dat deze onwillekeurig tot achting en eerbied wordt genoopt jegens zijn' meester en weldoener.

Welk een onderscheid met het lot van den *Ierschen* pachter! De grondeigenaar is gewoonlijk buiten 's lands. Somtijds kent hij zijne bezittingen alleen bij vrij onnaauwkeurig berigt of opmeting. Intusschen is zijn voorname doel van dien eigendom de grootst mogelijke voordeelen te trekken. Daarom verhuurt hij zijne bezitting, voor eene bepaalde som, in eens of jaarlijks te betalen, aan den een' of ander' spekulant. Deze, een rijk kapitalist, die te *Londen* of *Dublin* zijn verblijf houdt, heeft die landerijen geenszins gehuurd, met oogmerk, om zelf landbouwer te worden, maar hij verdeelt het land in een zeker aantal deelen van honderd, vijfhonderd, duizend acres, die hij weder in pacht geeft aan spekulanten van den tweeden rang, aan den zoogenaamden *middleman*.

Wij hebben den vinger gelegd op de pijnlijke plaats.

De *middleman* gevoelt voor den grond, die hem in huur wordt afgestaan, niet de minste sympathie. 't Is zijn doel om van de uitbetaalde pachtsom de hoogst mogelijke winsten te trekken. Daarom geeft hij aan den eigenlijken boer geene hut; hij geeft hem geene gereedschappen; hij staat hem, tegen onmatigen prijs, eene strook lands af, die slechts zoo veel bewerkt is, dat men ze niet braak kan heeten.

‘Hij weet, dat land, “*het stukje land*,” het bestaan uitmaakt van den boerenarbeider; in negen van de tien gevallen kan hij op geen vast werk rekenen; hij moet zijn stukje land hebben, onverschillig wat hij belooft er voor te zullen betalen; hij moet het hebben of bedelen en verhongeren.’ (De Withemden, Dl. I, bl. 138).

De arbeider wordt gedwongen te zwoegen en te sloven om alle belanghebbenden tevreden te stellen, die de schakels uit-

maken van den keten tusschen den grondeigenaar en zijn' geringsten pachter. Die schakels zijn vele! ‘The ground so let is again underlet and subdivided, till at last there come to be six or seven removes between the owner of the fee and the occupying tenant’[1]. Daarenboven moet de ongelukkige arbeider van den opbrengst zijner veldvruchten nog zich zelven en zijn huisgezin onderhouden. Kan nu de grond, hoe vruchtbaar die wezen moge, geven, al wat een meêdogenlooze woeker hem vraagt? Kan de handenarbeid van één' mensch voorzien in zoo vele behoeften? Geen wonder, als de bewoner verjaagd wordt uit de woning, die hij zich met eigen hand heeft gebouwd, nadat alle tilbare have door den barden schuldeischer is verkocht, en de eigenaar gedwongen was, met vrouw en kroost, te bedelen langs den weg. En al gebeurt het nu en dan, dat de grondeigenaar zelf zijne goederen bestuurt, zonder zich in te laten ‘*met het verachtelijke toonbeeld van eene klasse van menschen, die aan het levensbeginsel en het geluk van Ierland knagen, de afpersende, de eigenbatige, de onmeêdoogende, de lage en verlagende middelman*[2]’ - dan oefent zulks op den ellendigen toestand van den landbouwer geen' merkbaren invloed uit, omdat zelfzucht en gouddorst de drijfveêren zijn van beider handelingen. Men vraagt niet, of de arme lijdt, of hij zich afslooft, of hij de zuur gewonnen bete broods aan zijn hongerig huisgezin moet onthouden, om aan de barbaarsche eischen eener gruwzame tirannij te voldoen; - men vraagt slechts, of hij stipt zijne pachtpenningen betaalt - en is dadelijk gereed een ander in zijne plaats te stellen, als de ongelukkige buiten staat is die harde verpligtingen na te komen. En de landeigenaar houdt zich zelv' voor verontschuldigd, als hij aan anderen het beheer zijner goederen heeft overgedragen. - ‘Que voulez-vous de moi?’ s'écrie le propriétaire à l'aspect de ces maux affreux, ‘je n'y puis rien. J'ai cedé mon droit aux traitants, qui exercent le leur comme

(1) *Lord* STANLEY's *Speech*, 5 Juillet, 1832. *House of Lords*. - Ofschoon reeds voor bijna twintig jaren, bij acte van het Parlement - *the subletting act* - het onderverpachten ten eenenmale is verboden, heeft die maatregel tot nog toe slechts geringe gevolgen gehad, omdat die alleen op de pachtcontracten toepasselijk was, welke na het uitvaardigen van dat besluit werden gemaakt. Er zijn streken in *Ierland*, die, sedert onheugelijke jaren, in handen der *middlemen* en niet gemakkelijk aan hunne magt te ontrukken zijn.

(2) De Withemden, Dl. I, bl. 137.

il leur plait! Et le plus souvent le propriétaire ne prononce pas même ces paroles de regret, car il ne voit pas les misères dont il est l'auteur. Retiré dans son palais de Londres, il n'entend pas les cris de désespoir, qui s'échappent de la cabane Irlandaise; il ne sait point, sous le ciel pur et serein de l'Italie, si l'orage a foudroyé en Irlande la moisson du pauvre; il ne sait point à Naples si, faute de soleil, la récolte a manqué dans la froide Hybernie, si par contre-coup les pauvres colons dont sa terre est couverte sont tombés dans la détresse; il ignore si ces malheureux ont essuyé quelque coup imprévue de la fortune, telle qu'une longue maladie du chef de la famille, la perte de leur bétail; il ne sait rien de ces choses, et il serait incommode pour lui de les savoir. Ce qu'il sait bien, c'est que 20,000 livres sterling lui sont dues par ses fermiers d'Irlande; que sa vie est reglée sur ce chiffre, que cette somme lui doit être payée à telle écheance, et qu'on ne saurait en différer le payement un seul jour, sans troubler l'ordre de ses habitudes et l'arrangement de ses plaisirs.' (DE BEAUMONT, Tom. I, Chap. 2, p. 193.)

Lang, lang had de *Iersche* landbouwer geleden en gedragen, maar het juk der maatschappelijke onderdrukking, die voor een goed deel in de genoemde instellingen was gelegen, werd eindelijk te zwaar voor zijne schouders en het volk stond op om 't van zich af te schudden.

De opstand was - voor 't eerst ten minste - niet algemeen en gaf in zijnen gang en ontwikkeling menigvuldige bewijzen van de woeste uitspattingen eener natie, die door ellende was verbasterd en verlaagd door slavernij.

Omtrent het jaar 1760 braken de eerste onlusten uit. De *White-Boys* of *Levellers* - aldus geheeten, omdat ze als herkenningsteeken een wit hemd over hunne kleederen droegen, of zich ten doel hadden gesteld de omheiningen rondom nieuwverdeelde landerijen en de woningen der handlangers met den grond gelijk te maken - te nivelleren - worden door ARTHUR YOUNG aldus beschreven: 'Ze zijn gewoon het land af te loopen bij kleinere hoopen en dwingen den landbewoner een eed af te leggen, dat hij hen nimmer zal verraden, door middel van bedreigingen, die dikwijls tot dadelijkheden overslaan. Ze hebben zich zelven gesteld tot handhavers van het regt; zij deelen straffen uit aan ieder, die spekuleert op den koers der pachtprijzen;.... zij dwingen de meesters hunne leerknapen vrij te geven; schaken de dochters van rijke pachters, en nood-

zaken haar tot een huwelijk; men verhaalt vier voorbeelden van dien aard, in den loop van veertien dagen voorgekomen. Ze heffen van de pachters eene schatting, om de noodige fondsen te bezitten, waarmede ze hunne zaak dienen en den regtsgeleerde betalen, dien ze noodig hebben in de crimineele gedingen, waarin zij worden gewikkeld. Somtijds leiden er eenigen jaren lang van die heffing een lui en vadsig leven; somtijds dringen ze met geweld in de huizen en begaan er belangrijke diefstallen, onder voorwendsel van het een of ander ongelijk te herstellen, enz.[1].'

Intusschen gebiedt de billijkheid ons te vermelden, op het getuigenis van LEWIS, dat die diefstallen uiterst zeldzaam zijn; dat de 'Withemden' meermalen het geld onaangeroerd lieten liggen en gewoonlijk van het geroofde getrouw rekening en verantwoording deden aan den ontvanger en schatmeester hunner broederschap.

Deze eerste vereeniging heeft den grond gelegd tot menige gelijksoortige, die in verschillende tijdperken, en onder verschillende benamingen, bijna dezelfde beginselen huldigde. Zoo heetten zij in 1764 *Heart* of *Oak-Boys;* in 1772 *Heart* of *Steel-Boys;* in 1785 *Right-Boys, Peep-* of *Day-Boys;* in 1806 *Trashers;* in 1811, 1815, 1822 weder *White-Boys;* later in 1831 *Terry-Alts;* van 1832 tot 1837 *Whitefeet* en *Blackfeet*[2].

Twee hoofdwetten der vereeniging werkten mede tot de verbazende kracht, die ze ontwikkelen kon, en het geheimzinnige, dat hare handelingen verborg. Eerstens bragt ieder lid zich zelven onder de verpligting van stilzwijgenheid op straffe des doods; tweedens bekende ieder aan de broederschap onbepaalde gehoorzaamheid schuldig te wezen.

Nu begonnen zij aan dezen of dien landeigenaar, die van zijne pachters eene te hooge huur eischte, bij aanplakking in geschrifte of in druk, kennis te geven van hun ongenoegen over zijne handeling, met bedreiging eener ernstige tuchtiging; of ze waarschuwden den arbeiders zich niet te verhuren voor minder dan eenig bepaald daggeld; of ze verboden het opbrengen der belasting, alles aangedrongen met de bedreiging van ongeluk of dood voor den overtreder. Die aankondigingen waren met het een of ander pseudonym[3] geteekend en droe-

(1) ARTHUR YOUNG's *Travels*, Tom. I, pag. 82, 1780.
(2) GEORGE LEWIS, *Irish disturbances*. London, 1836, passim.
(3) Van dien aard zijn *Captain* GOLIN DOE, RICHARD ROE, *Captain* DREADNAUGHT, *Captain* MOONSHINE, STARLIGHT, ROCK.

gen het bijzonder merk der vereeniging. Zoo las men b.v.: ‘Take notice N.N. that unless you give up your transgressing and violating and attempting persecuting poor objects or poor miserable tenants, remark the country is not destitute of friends; or otherwise if you do not give over your foolishness or ignorance, *you will be made an example* in the country, *that never was beheld*.’
‘Captain ROCK.’

Die bedreigingen werden alleen ten uitvoer gelegd, wanneer de aldus gewaarschuwde zich niet verkoos te voegen naar de denkbeelden der broederschap, en wèl met den plegtigen ernst of de duistere geheimzinnigheid, die ons aan de vonnissen en straffen der veemgerigten doen denken.

Men heeft getracht aan deze systematische vereeniging der *Withemden* een' staatkundigen glimp te geven. Sommigen wilden ze afleiden van de intriguen der *Fransche* regering en den zoon van KAREL EDUARD, den Pretendent. Thans is het, met genoegzame zekerheid, uitgemaakt, dat al die woelingen alléén van maatschappelijken aard waren en enkel aan de ellende der arbeidende klassen moeten toegeschreven worden. Of zouden de *Withemden* van 1822 tot 1827 nog om dezelfde staatkundige redenen krijg voeren, op genoegzaam dezelfde wijze, als de *Oak-Boys* van 1760 zulks begonnen waren?

Het behoeft wèl geen betoog, dat het tijdstip, hetwelk de begaafde *Mrs*. HALL tot hoofdonderwerp koos van haren roman, rijk is aan gewigtige gebeurtenissen. Indien wij daarbij nog in het oog houden, dat die gebeurtenissen op *Ierschen* grond te huis behooren en tot stand kwamen in den boezem van het *Iersche* volk, dan vermoeden wij reeds, dat het verhaal dubbel belangrijk zijn zal. En de lezing van het boek beschaamt die onderstelling niet! Schier op iedere bladzijde vindt gij de bewijzen, dat de schrijfster diep is doorgedrongen in het bewustzijn der natie; dat ze hare ondeugden kent; hare deugden waardeert. Hoe ze ons inleidt bij het vriendelijke, vaderlandlievende, goedwillige, bijgeloovige volk! Hoe ze ons den adeltrots teekent van zoo veel vervallen geslachten, die in den ouden naam, welken ze voeren, of in de puinhoopen van den grijzen, voorouderlijken burg, de zoete herinneringen eeren van een uitgebloeid verleden.

- ‘Daar, ga!’ spreekt de grootmoeder van den fieren LAWBENCE M'ARTHY, wiens stijfhoofdige patriottische begrippen en hoogmoedige verachting van alles wat hem omringt, hem eindelijk in het verderf stortt'en, nadat hij de leiding van den

burgerkrijg had op zich genomen - ‘daar, ga!’ zegt ze stervende op een armelijk strooleger, maar omringd van landlieden, die met bijgeloovigen eerbied gehecht waren aan die hoofdelinge van een *Iersch* geslacht; maar neêrgestrekt op de koude zerken van haar *eigen* in puin gevallen slot; - ‘ga, neem uws vaders buks, mijn grootvaders zwaard, de oude vlag ook, wikkel die om uw lijf met de harp op uwe borst, opdat gij, als de tijd komt, gereed zijt. Gij allen ziet, hoe ik sterf; eene MAGARTHY, alles behalve zonder naam, zit ik hier, eene arme, oude, blinde, stervende vrouw; maar toch,’ en hare stem uitzettende, zoo veel hare zwakheid toeliet; gilde zij keer op keer: ‘toch nog eene MACARTHY. Vergeet uw' naam of uw land nooit, LAWRENCE, nooit!’ (De Withemden, Dl. I, bl. 114).

En het dichterlijk bijgeloof, dat nog de rotsachtige oorden bevolkt met allerlei goede en kwade geesten; het geloof aan de *Banshee*, die tooverachtige en getrouwe volgeling der oude geslachten; de kreet van jammer, die ze hooren doet, als weêr een afstammeling van een' gevierden naam het hoofd neêrlegt tot den slaap des doods; de hoogsteigerende improvisatiën der *ban Caointhe* of hoofdwaakster, die bij het flikkerend licht der gewijde kaarsen aan het doodbed haren klaagtoon zingt, - 't is alles weêrgegeven met zoo veel helderheid en waarheid en diepte van gevoel, als ten gunstigste spreken voor het hoofd en hart der gevierde *Mrs.* HALL.

Bewonder de edele ELLEN tegenover den vuigen ABEL RICHARDS, den *middleman*, wiens karakterschildering wij hopen, om den wil der menschelijke natuur, dat overdreven zijn zal; den loyalen EDWARD SPENCER, dien we lief krijgen, zoodra hij optreedt als handelend persoon; en de geestdrijvende, gloeijende *Lady* MARY O'BRIEN, die voor *Ierland*..... maar ge vergt van mij geene dorre inhoudsopgave van het aangekondigde werk. Den lezer wenschte ik een denkbeeld te geven van de menigvuldige verdiensten, die dezen historischen roman eene vereerende plaats verzekeren onder de lektuur van den dag. 't Was reeds eene aanbeveling - bij 't groote medegevoel, dat *Ierland* en zijne armen ook ten onzent heeft opgewekt - dat het verhaal dien naam op den titel droeg, en wij twijfelen er niet aan of de lezing van hetzelve zal strekken om die sympathie nog te verhoogen. 't *Iersche* volkskarakter wordt er duidelijk door in 't licht gesteld en 't nuttige en aangename aldus op eene bevallige wijze vereenigd, die ons doet gevoelen, dat we die boeijende schikking aan eene vrouw verpligt zijn.

De overzetting heeft regt op onzen lof. Zij is vrij genoeg om Hollandsch te heeten, en getrouw genoeg aan 't oorspronkelijke, om den localen tint niet te missen. De typographische uitvoering is goed; we zijn trouwens van den uitgever niet anders gewoon; maar we geven hier onzen wensch te kennen, dat deze roman de laatste wezen zal, die onder 't verouderd gewaad van een' roodgespikkelden omslag, met witten rugtitel, 't licht ziet. 't Boek is voorzien van een vignet, dat - in tegenstelling van zoo vele andere steendrukken, die den prijs verhoogen van onze romans, maar ze ook ontsieren - zuiver is van teekening en fijn genoeg van behandeling. Alleen zou ik de H.H. MENSING en LAST in bedenking willen geven, of 't gelaat van den ellendigen RICHARDS wèl de uitdrukking heeft, die 't onderschrift vordert; eene uitdrukking, nog scherper omschreven door 't verband, waarin de plaats voorkomt, die den teekenaar zijn onderwerp aangaf. Ook zou er op 't kostuum der lieve ELLEN nog eene aanmerking kunnen vallen, maar we eindigen liever met onzen kundigen Lithographen de belangen op het hart te drukken van alle roman-vignetten, die aan hunne pers zullen worden toevertrouwd.

De handeling, beschreven door den anderen roman, dien we noemden aan 't hoofd dezer aankondiging, valt voor op *Ierschen* grond in 't jaar **1797**.

We kennen den schrijver reeds uit verschillende werken, waarvan er enkele op vaderlandschen bodem werden overgebragt.

CHARLES LEVER - die zijn' waren naam, LORREQUER, onder dit pseudonym verschuilt - is een geliefd *Iersch* roman-dichter. Hij heeft het volk van *Ierland* grondig bestudeerd, grijpt diep in de elementen van deszelfs bestaan en geeft met veel getrouwheid de onderscheidene schakeringen weder, die den aanblik der natie even belangrijk als onderhoudend doet zijn. Hij heeft '*his own emerald isle*' gemaakt tot onderwerp van zijne geschriften; hij is echt vaderlander, en weet nu en dan zijnen lezers een goed deel in te storten van de geestdrift, die hem bezielt. Daarbij neemt hij de voorstelling van maatschappelijke of individuële positiën altijd van hare pikantste zijde; een fijne ader van 'humour' zet aan zijne scheppingen een bijzonder leven bij, terwijl zijn onderhoudende en gemakkelijke stijl de aandacht der lezers boeit.

Men heeft hem vereerd met den naam van: '*Iersche* DICKENS,'

maar LORREQUER verdient misschien hoogere onderscheiding, omdat hij in zijne wijze van opvatting en beschouwing, die een echt talent verraadt, gewoonlijk meer waarheid bezit dan zijn *Engelsche* mededinger.

O'DONOHU is een *Iersch* volksverhaal, genomen uit het tijdperk der *Fransche* landing, in 't laatst der achttiende eeuw.

De *Fransche* omwenteling van 1789 had in 't gemoed der *Iersche* natie een helderen weêrklank gevonden; daar waren de brandstoffen bijeen, die elders in vlam schoten, want het volk was gedrukt door ellende in menigvuldige gedaanten en inwendig beroerd door de gisting van allerlei hartstogten. Die omwenteling heeft, op bijna ieder volk, haren invloed uitgeoefénd en bijna elken staat eene trilling meêgedeeld van den schok, die *Frankrijk* aandeed; maar nergens heeft ze spoediger en duidelijker hare uitwerking getoond dan in *Ierland*. Daar zou de revolutie zich modelleeren, naar 't verheven voorbeeld, dat '*her sister of Gallia*' gegeven had. Daarom had men te *Dublin* eene nationale garde opgerigt; daarom gedacht men te *Belfast* feestelijk aan de verjaring der *Fransche* vrijheid; daarom werd de verovering en slooping der *Bastille* een *Iersch* volksfeest; daarom verdrong, bij iedere openbare vergadering, de roode vrijheidsmuts de eerwaardige harp van 't *Iersche* wapen; daarom werd eene overwinning van 't *Fransche* leger aan den *Rhijn*, te *Dublin* met eene algemeene illuminatie gevierd; - ja, toen de *Fransche* expeditie, die door 't Directoire was afgezonden om *Ierland* in oproer te zetten - aankwam in de baai van *Killala*, had men, bij duizende afdrukken, door 't land een volkszang verspreid, dien men eene vrije vertaling der '*Marseillaise*' mag noemen. 't Lied begon dus:

> Raise, Hibernians, from your slumbers!
> See the moment just arrived,
> Imperious tyrants for to humble,
> Our French brethren are at hand.
> - Erin's sons, be not fainthearted,
> Welcome sing then *ça-ira!*
> To the tune of..... Vive-là!
> - To arms.....![1].

Toen ontwaakte in *Ierland* een dolzinnige vrijheidszucht. Voor bestaande wetten eischte men nieuwe instellingen; daar-

(1) Vgl. MUSGRAVE, *Irish rebellious*, appendix, 78.

toe verzocht men van 't Parlement de intrekking van alle gehate maatregelen, en achtte het beter, dat de geheele orde van zaken wierd omgeworpen, dan dat ze blijven zou op den ouden voet. Daarom drong men, met onstuimigen ijver, aan op de emancipatie van *Ierland*, op de verbreking van 't juk der *Engelsche* slavernij en de uitroeijing eener gehate aristokratie. Spoedig begonnen de vrijheidsvrienden in te zien, dat de eigen krachten van *Ierland* niet genoegzaam waren, om dit groote doel te bereiken. 't Werd noodig vreemde hulp in te roepen en, geen wonder! men wendde zich het eerst tot *Frankrijk*, dat nog onlangs had getoond de eischen eener wèl beredeneerde vrijheid zoo juist te begrijpen! WOLF TONE[1] schreef in 1793, dat 10,000 man *Franschen* genoegzaam zouden zijn om *Ierland* van *Engeland* te scheiden.

De bloedige September-dagen, die op de geschiedrollen van *Frankrijk* altijd hun rossen gloed zullen doen spiegelen, en, zoolang de naam van historie bestaat, de menschheid doen blozen over de gruwelen, in naam der heilige vrijheid gepleegd, vervulden ook *Ierland* met angst en ontzetting. Bijna was het ontwaakt uit den onzaligen droom, waarin 't verkeerde; bijna viel de blinddoek van de oogen der warme patriotten, toen ze dachten aan de mogelijkheid, dat ook hun land ten toonecle zou kunnen verstrekken aan zoo veel verkrachte deugd en zoo veel vermoorde onschuld. Maar TONE wist hunne vrees te bezweeren; - ‘want,’ zeî hij, ‘de *Franschen* rooven niet, maar moorden; indien ook ten onzent dezelfde stand van zaken heerschende was, zou men het tegenovergestelde zien;

(1) WOLF TONE, een geboren *Ier*, die door het ‘Directoire’ tot Brigade-Generaal was aangesteld, was in den grond, bij het Fransche bewind, niets anders dan de staatkundige zaakgelastigde der vereeniging van het verbonden *Ierland*. Hij wist - als vurig vaderlander en echt republikein - het denkbeeld van eene landing in *Ierland* bij het Fransche volk ingang te doen vinden, en maakte daarbij een goed gebruik van het heerschend verlangen, om *Engeland* aan te tasten, waarom hij den Franschen deed gelooven, dat een inval in *Ierland* daartoe het meest geschikte middel wezen zou. Het is bekend, met welk ‘een’ ongunstigen uitslag de drie ondernomene expeditiën werden bekroond, en hoe TONE, in den ongelukkigen slag, op de kusten van *Ulster*, aan den ingang van het meir *Swilly*, geleverd den 10^{den} October van het jaar 1798, door de *Engelschen* werd krijgsgevangen gemaakt, herkend, te regt gesteld en ter dood veroordeeld. In zijne gedenkschriften - WOLF TONE's *Memoirs* - treft men veel belangrijks aan ten opzigte der *Iersche* beweging.

de *Ier* zou plunderen en rooven, maar niemand om 't leven brengen.'

Op eens komt de *Engelsche* regering tusschenbeide. Plotseling worden in 't woelige *Ierland* alle vergaderingen, clubs en bijeenscholingen, van wat aard of kleur, strengelijk verboden. De grootere steden ontvangen sterker bezetting; de gewapende corpsen worden ontbonden; de verkoop van krijgsbehoeften wordt aan banden gelegd en eene wet uitgevaardigd, welke iedere conventie van burgers, die over openbare en staatkundige aangelegenheden handelen zou, verbiedt.

Toen kreeg de vereeniging tot bevrijding van *Ierland* het uiterlijk eener zamenzwering. De dagbladen en openbare discussiën hadden vroeger alle grieven blootgelegd en middelen tot herstel voorgeslagen aan het volk. De *Engelsche* strengheid maakte dit verder onmogelijk. Men zag naar andere middelen om, en weinig tijds daarna bestond er tusschen het *Fransche* bewind en de raddraaijers der *Iersche* beweging, eene geheime, maar goed geordende gemeenschap, door middel van agenten, verspieders, verraders - in één woord, door alles wat men noodig had, om, op onderscheidene plaatsen, het volk tot ontevredenheid aan te zetten en overal de sluimerende vonk aan te blazen tot een vlam.

't Verhaal, dat thans voor mij ligt, is voornamelijk uit dit tijdstip genomen en eindigt met de eerste poging der *Franschen* om in *Ierland* te landen, waarom op 't einde des jaars 1796 eene vloot werd uitgerust, onder bevel van den generaal HOCHE, die, door storm uit elkaêr geraakt, gedwongen werd den steven te wenden en onverrigter zake te *Brest* weêrkwam. 't Ontbreekt in den gang van onzen roman niet aan warme ijveraars voor de zaak der *Iersche* vrijheid; mannen, die innig overtuigd waren van 't edele hunner bedoelingen, en den *Franschman* inriepen, met het vaste geloof, dat alleen van hem redding te wachten was; - maar we missen er evenmin den sluwen verspieder, den laaghartigen verrader en den misleiden patriot.

De geheimzinnigheid, waarmede de zendelingen der *Iersche Unie* hunne oogmerken bemantelden, en de bijzondere wegen, die ze dikwerf moesten inslaan, om hun doel te bereiken, geeft tot menig onderhoudend hoofdstuk gereedelijk aanleiding. De naauwkeurig teekening van 't huishouden des Landedelmans, die, op den ouden, ruimen burg, te midden zijner grootsche parken, zijn verblijf houdt; de goedgelukte beschrijving van

Iersche natuurtooneelen, en de naauwkeurigheid der opmerking van 't eigenaardige des volks, werken krachtig mede tot veraangenaming der lektuur. We hebben dit verhaal met genoegen gelezen. Wèl had de schrijver van de historische bijzonderheden, die hem zijn onderwerp aanbood, een ruimer gebruik kunnen maken, en zoo doende aan zijn werk een wezenlijker waarde bijzetten; wèl had hier of daar eene bladzijde kunnen gemist worden, waar wij er elders eene meer zouden wenschen; maar over 't algemeen mag men *O'donohu* rangschikken onder zulke lektuur, als men voor hoofd en hart niet geheel onvoldaan uit de hand zal leggen.

De vertaler had meer kunnen bijbrengen, dan hij deed, om het boek bij ons publiek ingang te doen vinden. De overzetting is misschien noch beter, noch slechter dan van menig' ander' vertaalden roman; maar 't is iets anders, den lossen en bevalligen verhaaltrant van het oorspronkelijke weêr te geven in vloeijend en keurig Hollandsch, dan woordelijk den inhoud der volzinnen over te gieten in stroef gebouwde, somwijlen onverstaanbare perioden. Wanneer een vertaler niet begint met zich zelv' zoodanig te verplaatsen in de positiën, door den oorspronkelijken schrijver geschetst, dat het verhaal hem uit de pen vloeit, alsof hij zelf het dacht en schreef, dan zal er in de overzetting altijd menig punt overblijven, dat den uitheemschen oorsprong verraadt. 't Spreekt van zelf, dat eene *grondige* kennis der beide talen voor den overzetter onmisbaar en eene *conditio sine quâ non* is. In de dagen, die wij beleven, wordt deze kennis maar al te dikwijls als eene zaak van ondergeschikt belang beschouwd; vandaar een magt van vertalingen, die we nimmer voor Hollandsch zouden groeten, indien niet uitgever of overzetter de beleefdheid had gehad ons met een enkel woord op den titel of in het voorberigt daaromtrent in te lichten!

De correctie draagt duidelijke sporen van overhaasting of onachtzaamheid; de interpunctie is verwaarloosd, en, in 't algemeen, menige feil had er kunnen vermeden worden, als de vertaler de copij nog eens bedaard had overgezien, eer hij haar ter perse zond; en de corrector van den zetter nog eene revisie meer had genomen, eer hij 't verlof tot afdrukken gaf. De uitgever heeft voor goed papier en nette, duidelijke letter zorg gedragen. Het boek bezit een goed vignet; maar we kunnen ons de keuze van 't onderwerp niet begrijpen. Alsof er in het verhaal niet menige passage voorkwam, die den teekenaar bevalliger onderwerp aanbood, dan bl. 296 van het tweede

deel, waar we lezen, hoe MARK O'DONOHU den schelmschen HEMSWORTH uit het burgvenster werpt! Misschien prikkelde de bijzondere zwarigheden, die van 't schetsen dezer plaats onafscheidelijk zijn, de eerzucht van den lithograaf; maar wanneer er in 't verhaal jonge *Ladies* worden beschreven, gelijk KITTY O'DONOHU en SYBELLA TRAVERS; of de wilde schoonheden van *Glenflesk;* of 't pittoresque ‘jagthuis,’ zal men 't ons niet euvel duiden, als we betuigen, die liever te zien op steen gebragt, dan de beeldtenis van een cavalerie-officier, die door een' auder' uit het venster wordt gesmeten! De roodgespikkelde omslag en de witte rugtitel geven het boek een deftig, oud-vaderlijk uiterlijk; van een' roman, als gedeelte onzer ‘*litérature facile*,’ heeft het weinig!

In den loop van dit verslag hadden we reeds een paar malen gelegenheid den naam van KOHL aan te halen. Die naam kan den lezer niet vreemd wezen. Zijne *Reizen door Engeland en Wallis*, zijne *Land und Leute der Brittischen Inseln* hebben hem ook ten onzent ingeleid en den aangenamen indruk achtergelaten van eene kennismaking, die men wenscht aan te houden of te vernieuwen.

Daartoe wordt u thans weêr de gelegenheid aangeboden. Het doet ons leed, dat omstandigheden, onafhankelijk van onzen wil, de aankondiging der *Reizen in Ierland* tot nu toe hebben verschoven. We hopen, dat deze regelen onder 't oog zullen komen van velen, die het regt hebben dit verslag te houden voor ‘mosterd na den maaltijd;’ of zoo er zijn, die zich met den reiziger nog niet in *Ierland* bevonden, dat ze zich spoedig met hem op weg begeven.

KOHL bezit eene gave van opmerken, die hem niets belangrijks over 't hoofd doet zien, en hij weet met benijdenswaardige gemakkelijkheid de indrukken weêr te geven, die hij ontvangt. Zijne bescheidenheid doet u met dubbele belangstelling luisteren naar het boeijend reisverhaal, waarin hij zijne persoonlijkheid zoodanig verloochent, dat ge vaak den reiziger uit het oog verliest, om u alleen met de geschetste tooneelen bezig te houden, en ge zeer tevreden zijt, als de wèlopgevoede, hartelijke, vrolijk-ernstige man zich op nieuw weêr aan uwe zijde voegt.

Maar nu ik overga tot de eigenlijke beschouwing van het werk, ben ik verlegen, hoe die aan te vangen. Als ik den tourist op zijne geheele reis volgen wilde, en, bij wijze van

uittreksel, u alles mededeelen, wat hij merkwaardigs hoorde of zag, dan zou deze aankondiging de ruimte, die daarvoor in dit tijdschrift kan worden afgestaan, verre overschrijden, en gewis niet veel korter zijn, dan het werk, waaruit we putten, omdat KOHL, bij een aantal goede eigenschappen, ook nog die voegt, nooit te veel van zijn onderwerp te zeggen, of zich langer dan noodig is op te houden bij dezelfde zaak.

Op den omslag der beide deelen, vinden we de voornaamste punten aangegeven, die in het werk zelf uitvoerig behandeld worden. Het zijn, als ware het, de noodigende uitstallingen, die den kooper in het magazijn moeten lokken. Dat hebben ze ons gedaan en we hadden reden over ons bezoek tevreden te zijn. Of moet het onze belangstelling niet opwekken, wanneer wij op den omslag van het eerste deel vinden:

O'CONNELL. - *Iersch Katholicisme*. - *Repeal!* - *Pater* MATHEW. - *Matigheidsgenootschap*. - *Temperance-Halls*. - *Total Abstinence*. - *Miss* EDGEWORTH. - THOMAS MOORE. - *Iersch bijgeloof, geestgeschiedenissen en vóórgezigten*. - *De Round-Towers*. - *Fire worshippers*. - *Racecources; Steeplechase; Hourdlerace*. - Of op het tweede deel:

Waterford. - ST. PATRICK. - *Dublin*. - *Nieuw R.K. Collegie*. - *Het dal van Avoca*. - *Iersch Harpenspel*. - *Belfast*. - *De kusten van Antrim*. - FINGAL *en* OSSIAN, e.a.m.

Laat mij voor het oogenblik alle natuur- en kunstschoon ter zijde stellen, en alleen uwe aandacht vestigen op drie beroemde namen, die we hierboven niet verre van elkander aantroffen: THOMAS MOORE, O'CONNELL en pater MATHEW. ‘Zij vormen,’ zegt KOHL (Deel II, bl. 55), ‘het groote driemanschap, dat thans aan de spits van alle zedelijke bewegingen in *Erin* staat; ieder op zijn eigen veld en op zijn' bijzonderen post.’

‘Zij vormen het magtige klaverblad van den merkwaardigen *Shamrock*, dat op de bergkruin van den *Ierschen* roem groeit en bloeit, en naar hetwelk de bewoners van *Erin* met liefde en bewondering opzien.’

MOORE is door en door een *Iersch* genie, die zich slechts van de *Engelsche* taal bedient, om zijne *Ierssche* gedachten, gevoelens, gezindheden en gewaarwordingen in te kleeden. Hij werd in het jaar 1780 te *Wexford* geboren; bezocht vroeg de universiteit van *Dublin*, om zich op het regt toe te leggen, en maakte zich aanvankelijk reeds een' grooten naam door eene wèlgelukte overzetting van ANAKREON, die, ten jare 1800, te *Londen* in het licht kwam. Daarna gaf hij een bundel minne-

liederen uit, die zich vooral door schoonheid van taal, zuiverheid van versbouw, rijkdom van denkbeelden en zangerigheid onderscheiden. Korten tijd heeft hij als agent der admiraliteit op de *Bermudische* eilanden eene openbare bediening bekleed. Hij nam afscheid van de staatsdienst en woonde later, als ambteloos burger, bij afwisseling in *Londen, Parijs* en *Dublin*. Als *Ier*, en Katholijk trad hij, in proza en poëzij, tegen de regering en bijzonder tegen de Tory's, met de scherpe roede der satyre, op. Zijne *Irish melodies* - die den tekst leverden tot bekende volkszangwijzen - dragen daarvan de duidelijkste teekenen. Ze werken krachtig op het patriottismus der natie; ze winden den geestdrift der ligt ontvlambare *Ieren* op tot de hoogste spanning, omdat ze nu eens in den doffen galm van weemoed en smart gedenken aan de roemvolle, glansrijke dagen van voorheen; - ‘yet still in the darkness doth Erin lie sleeping’ - dan weder, in de krachtige taal der herinnering, der natie, met een ernstig ‘Remember’ hare edele afkomst te binnen brengen en de grootsche daden van haar eigen koninklijk bloed;

- Remember the glories of BRIEN the Brave,
  Tho' the days of the hero are o'er! -

tot dat ze eindelijk, losbarstende, als de schetterende toonen der krijgsklaroen, van vaderlandsliefde en vrijheidszucht doortinteld, haar ‘vanquished Erin’ oproepen tot den heiligen strijd:

But onward! The green banner rearing
  Go flesh every sword to the hilt;
On our side is Virtue and Erin,
  On theirs is the Saxon and Guilt![1]

Ierland is het brandpunt, waarin al de stralen van MOORE's genie zich vereenigen; iedere verliefde mijmerij, iedere natuurof plaatsbeschrijving, iedere gedachte aan verdwenen genot, iederen groet aan levende of afgestorven vrienden brengt hij tot den dierbaren geboortegrond terug. Er ligt een tint van weemoed over die dichterlijke scheppingen, zoo als die leeft in de poëzij en muzijk der natie. Daarom zijn deze *Irish melodies* den *Ieren* uit het hart geschreven en onuitwischbaar in hun geheugen geprent. Daarom is MOORE - ofschoon hij zich

(1) Deze regelen heeft o'CONNELL geplaatst aan het hoofd zijner gedenkschriften over *Ierland*.

van het tooneel des strijds verwijderd houdt - in waarheid grooter *agitator* dan O'CONNELL, want ‘hij keert de harten der *Ieren* om, en trekt met tranen, met zuchten, met vurige zegenwenschen, met vloeken, met bardengezang en muzijk tegen de *Engelschen* te veld. O'CONNELL vecht aan de voorhoede, en THOMAS MOORE is zijn bard, die aan zijne zijde staat.’

En wie heeft in LALLA ROOKH en *the love of Angels* niet den rijkdom weêrgevonden der morgenlandsche poëzij? Ja, in den gloed van die verzen raadt ge het vuur van de zon der keerkringen; in die weelderige schilderingen de flonkerschatten eener Oostersche natuur, waarop het oog zich somtijds blind zou staren, als niet de schaduw der rozengaêrd van *Cashmere*, of het wèlriekendst oranjewoud, eene behagelijke schakering bragten in die tooneelen van gloed en licht.... Maar we mogen den verheven zanger van het ‘land der zonne, land der kleuren,’ niet anders beschouwen dan in zijne betrekking tot *Ierland*. Met voorbijgang zijner andere werken, wijzen we dus slechts op zijne *Memoirs of the life of Captain* ROCK, waarin hij het systeem ontwikkelt, dat het *Engelsch* bewind, ten opzigte van *Ierland*, heeft in het oog gehouden; op zijn *Travels of an Irish Gentleman in search of a Religion* en zijn *History of Ireland*, in LARDNER's *Cyclopedia* voorkomende. Bovenal herinneren we hier zijn *Memoirs of Lord* EDWARD FITZGERALD (*London*, 1831, in 2 Vol.), wiens rusteloos leven en treurig uiteinde het hoofdonderwerp uitmaken van dit belangrijk werk. MOORE heeft in die gedenkschriften den geest der insurrectie van 1798, de voorbereidende omstandigheden en de oorzaken, die haar deden mislukken, naauwkeurig uiteengezet en tevens de belangrijke biographie geleverd van den eenigen aristokraat, die zich te dier tijde aan het hoofd der beweging plaatste en in den weinig geordenden hoop eenigen regel wist te handhaven.

In het negentiende hoofdstuk zijner reize vergezellen we KOHL naar *Dublin*, waar hij den *immortal agitator* een bezoek bragt. Misschien heeft menig lezer met verlangen de bladzijde opgeslagen, waar hij den naam las van den *Ierschen* Demagoog. Misschien meende hij in deze bladen eene naauwkeurige schets aan te treffen van de maatschappelijke en staatkundige veranderingen, die, ten gevolge der pogingen van O'CONNELL, voor *Ierland*, en in het bijzonder ten opzigte van deszelfs betrekking tot *Engeland*, zijn te weeg gebragt. Misschien hebt gij u gevleid met eene karakteristiek van den grooten man, en

bij KOHL inlichting gezocht nopens zoo veel tegenstrijdige berigten, als partijdigheid heeft doen uitgaan omtrent een', dien men in *Ierland* ‘den onsterfelijken’ heet, en in *Engeland*, als een' *regular robber*, een' *knave in politics*, een' *hypocrite in religion*, brandmerkt. Hier zult gij u echter bedrogen vinden. Onze reiziger beschreef wat hij zag. Daarom bevat het hoofdstuk, dat aan de beschouwing van O'CONNELL moest gewijd zijn, grootendeels de naauwkeurige beschrijving eener *repeal*-vergadering, die door O'CONNELL - te dier tijde *Lord-Mayor* van *Dublin* - werd gepraesideerd in al den glans zijner waardigheid. Hier en daar vlecht de schrijver eene aanmerking in zijn verhaal, die (niettegenstaande de beleefde verontschuldiging, dát hij zich te weinig tot de beoordeeling van den volksleider berekend gevoelt) ons deed wenschen, dat KOHL zich meer opzettelijk met die beoordeeling had ingelaten.

O'CONNELL en de magt, die hij zich zelve heeft bezorgd, zijn verschijnselen, die zich alleen laten verklaren uit het karakter der *Iersche* nationaliteit. In de staten van het vaste land zou het volk misschien te verlicht en te verstandig zijn, om toe te laten, dat één persoon, uit hun midden, zich met zoo veel invloed kon verheffen. De *Ieren* zijn echter geloovig, vaderlandlievend en blind genoeg om zich geheel aan de bewondering van een talentvollen man over te geven, en begeeren daarbij zoo innig van hun lijden verlost te worden, dat ze ieder, die maar deelneming toont in hun lot, uit de volheid des harten toejuichen en zegenen. Volksleiders vormen zich niet in een behoorlijk geordenden staat, waar het bestaan van het individu is verzekerd en ieder zich zelf helpen kan. De *Tribuni plebis* werden eerst aangesteld in het oude *Rome*, toen de *infima plebs* zich schrikbarend had ontwikkeld. Zoo ging het ook in *Ierland*, waar meer arme, ongelukkige en van alle regt verstoken *proletarii* zijn, dan in eenig land ter wereld. Daarom kon O'CONNELL in *Ierland* zich verheffen tot die duizelingwekkende hoogte; daarom kon hij, geholpen door de talenten, waarmede hij overvloedig is toegerust, zich op den geest der natie den invloed verschaffen, door welken zijn woord een wet, zijn wil een bevel is geworden. Ruim dertig jaren heeft hij, als Demokraat, aan het hoofd der beweging gestaan, en zich, met de grootste sluwheid, van alle handeling onthouden, die strafbaar kon zijn voor de Engelsche wet. ‘I wish,’ zeî *Lord* PLUNKETT (*House of Lords*, February 17, 1832). ‘I wish to tell your Lordships that it is not so easy to catch that person

(O'CONNELL) within the law.' Nergens anders, ook niet in de republieken der oude geschiedenis, had één man zoolang ongestraft den kamp kunnen volhouden tegen de magt eener aristokratie, zoo groot als die van *Engeland* en *Ierland*.

Om dien strijd te doen duren, totdat hij het doel zal bereikt hebben, dat de aanvoerders beoogen, heeft O'CONNELL zijn geheele huis aan de *Repeal* verbonden. Daarom staat JOHN O'CONNELL - *the amiable son of the Liberator*, een eertitel, dien hij draagt en verdient - zijn' vader, den *Repeal-Patriarch*, ijverig ter zijde. Daarom heeft deze zijne overige zonen en schoonzonen tot leden der vereeniging doen aannemen, en onlangs den een en twintigsten kleinzoon, dadelijk na diens geboorte, op de registers der *Repeal* ingeschreven.

O'CONNELL is geheel de eigendom van het *Iersche* volk, en heeft minder voor zich zelf behouden dan eenig man in *Engeland*, omdat hij meer dan eenig ander zich publiek heeft gemaakt. Hij geeft zich overal prijs aan de blikken en beoordeelingen van het algemeen, in het parlement, in de volksvergaderingen, op de straat, bij de verkiezingen, op zijne reizen. Hij houdt schier niet op, een openbaar leven te leiden, en bijna alles wat hij doet, doet hij voor de oogen van honderden of duizenden. ROBERT PEEL, WELLINGTON, en andere groote staatslieden, hullen zich in het geheim hunner bureaux of kabinetten, waaruit zij slechts door hunne openbare maatregelen, in persoon alleen in het parlement en bij openbare diné's, enz., te voorschijn komen. O'CONNELL, de volkstribuun, is schier van top tot teen openbaar; zelfs zijne huiselijke zaken en familieaangelegenheden worden in zijne volksvergaderingen besproken, dewijl hij slechts door de regtstreeksche tusschenkomst van het publiek zijn huis en zijne familie onderhouden kan (KOHL, II, 90 en volgg.).

Men weet, dat de *Iersche* natie jaarlijks, ten behoeve der familie O'CONNELL, eene vrijwillige en onbepaalde schatting opbrengt. In het jaar 1832, toen die cijns het eerst werd uitgeschreven, verhief de ontvangst zich tot het belangrijk cijfer van 26,000 p. st., in 1832 bragt ze 12,533 pd. op; in 1835 weêr 20,189 pd. en zoo met wisselende daling en rijzing. Daarom wordt O'CONNELL in het Engelsch parlement meermalen den schimpnaam '*beggarman*' toegeworpen. Hij zelf is met die vrijwillige opbrengst volstrekt niet verlegen, en weet, door nu en dan een hartig woord te spreken, de laauwen onder de natie tot dubbele mildheid op te wekken. Hij heeft *Ier-*

land en zich zelven overtuigd, dat hij ter behartiging der belangen des lands een winstgevend beroep heeft laten varen, dat hem op gemakkelijker wijze zou hebben in staat gesteld nog belangrijker inkomsten te trekken, en de natie is daarvoor dankbaar genoeg om, van den rijken tot den armsten, de penning af te zonderen, waarmede zal worden voorzien in de behoeften van den bevrijder en diens huis. Het is dan ook niet te ontkennen, dat deze zich het goede der aarde laat welgevallen en dat zijn landhuis (*Derrynane-Abbey*, in *Kerry*) met alle mogelijke comfort is ingerigt.

Het heeft onzen reiziger zeer gehinderd, dat O'CONNELL en zijne vrienden zoo menigmalen aanspoorden tot het storten van bijdragen voor de jaarlijksche schatting der natie. Die geldkist op den voorgrond der *Repeal*-vergaderingen was hem een doorn in het oog. Hij weigert daarom O'CONNELL op ééne lijn te plaatsen met zoo menig edele ziel, die, vrij van roem- en geldzucht, zonder eenigen schijn van egoïsme, den weg der overtuiging heeft gevonden op den weg van algemeen nut; maar houdt hem integendeel voor een' van die buitengewone menschen, die, terwijl ze den Mammon dienen, toch in hunne ziel eene eeuwig frissche, jeugdige kracht weten te bewaren, het vuur der begoocheling met kunst warm te houden, en wèl toe te zien, dat hunne ééne helft niet door de andere worde bedorven. Of zijn er niet velen, die, met opoffering en geestdrift, eenen god dienen, aan welken zij zelven niet gelooven?

Intusschen poogt KOHL de houding van den ‘Liberator’ door menige puntige verontschuldiging te vergoêlijken. Hij wil het van den zin en geest der natie doen afhangen, dat O'CONNELL tot de aanneming dier schatting eenigermate gedwongen was. Hij leidt een gedeelte van den invloed, dien O'CONNELL bezit, van die cijns af, en beschouwt de *O'Connell's schatting* als een last, die alle Repealers te zamenhoudt, gelijk de nationale schuld van *Engeland* een last is, die het volk, dat hem draagt, bijeenbindt. De Repealers hebben zich eens verbonden, om zooveel te betalen, en hun woord verpligt hen nu met O'CONNELL verder te gaan; zij schatten hem welligt te hooger, naarmate ze zich meer verwonderen over het buitengewone dier cijns, die een man zonder uitwendige magt, enkel door zijne taal en ijver, hun wist op te leggen.

En wáár blijft de uitspraak van onzen reiziger:

‘O'CONNELL is een buitengewoon man der negentiende eeuw, der geldeeuw, die door middelen en wegen tot dus verre in de wereld bijna ongehoord tot magt, aanzien en vermogen is geraakt; die zonder eenige physieke magt en zonder iets toe te geven, veertig jaren lang eene oppositie tegen de sterkste aristokratie van *Europa* heeft volgehouden, terwijl hij aan zijnen kant, schier niets anders had dan eenige millioenen bedelaars.’

Wij willen, ten slotte, een' vlugtigen blik vestigen op den derden man van het *Iersch* triumviraat.

In het jaar 1838 kwamen eenige Quakers op het denkbeeld, te *Cork* een matigheidsgenootschap op te rigten. Aan zoo iets was lang en dringend behoefte gevoeld. Onder de *Iersche* volksondeugden stond het algemeen misbruik van den verderfelijken whiskey bovenaan. ‘*Ier*’ en ‘*dronkaard*’ was gelijkluidend, en de trek naar sterken drank zoo hevig, dat ieder dienstbare zich dikwijls genoeg daaraan te buiten ging, om de bijvoeging te regtvaardigen aan elke aanvraag om huisbedienden in de onderscheidene *Engelsche* en *Amerikaansche* dagbladen: ‘*No Irishmen need apply*.’ Pater MATHEW - de apostel der matigheid - leende de hulp zijner talenten aan het op te rigten genootschap, en bragt den 10^{den} April 1838 de eerste ‘*total abstinence Society*’ tot stand. Sedert dien tijd heeft hij zijne zaak door voorbeeld, leer en invloed op eene ongeloofelijke wijze uitgebreid. Even als O'CONNELL het gansche *repeal*-verbond beheerscht en als dictator aan het hoofd van alle *Repealers* staat, zoo berust bijna de geheele matigheidszaak op Pater MATHEW. De Katholijke priesterschap, die de eerste welgelukte pogingen van den eenvoudigen Franciskaner monnik met leede oogen aanzag, heeft zich in de dwarling der geestdrift laten medeslepen, zich ten deele mede aan het hoofd der matigheidszaak gesteld en haar alzoo eene godsdienstige tint gegeven, die haar niet onvoordeelig is. Daarbij bezit zij nog een sterk sprekenden anti-Engelschen, een patriotischen trek, omdat iedere uitgebreide vereeniging onder de natie zich van een zeker staatkundig karakter niet kan vrijwaren, en O'CONNELL, die dit spoedig heeft ingezien, de zaak der matigheid als eene Katholijk-*Iersche* aangelegenheid ijverig voorstaat. De matigheid geeft den *Ieren* eene grootere huiselijke welvaart, meer orde, meer zedelijke kracht, en daarom sterker aanspraak op nationale onafhankelijkheid. Misschien

is de tijd niet verre, dat het verbond der matigheid zich geheel vereenigt met het onafhankelijkheidsverbond.

De *Iersche* matigheidsgenootschappen en hun reusachtige aanwas zijn algemeen genoeg bekend, dan dat men zich, om zulks te bewijzen, op statistische opgaven zou hebben te beroepen; maar belangrijk is het toch te weten, hoe, in het jaar 1838, drie maanden na de oprigting, het matigheidsgenootschap eerst vijf honderd leden telde, en op het einde van 1842 - naar luid der berigten van MATHEW zelven - reeds vijf millioenen. Duizenden en honderdduizenden stroomden toe, *to be enrolled on the list of teetotalism*. Vier tot acht duizend menschen lieten zich soms op éénen dag als leden aannemen, en men heeft berekend, dat, sedert de oprigting van het matigheidsverbond, dagelijks drie duizend leden werden ingeschreven. Levert de geschiedenis het tweede voorbeeld van zoo groote omwenteling - want omwenteling is het in den waren zin des woords - in korter tijd tot stand gebragt? en wie verwierf spoediger een' schooner' en glansrijker' naam dan Pater MATHEW?

Het is hoogst belangrijk, bij onzen schrijver de middelen na te gaan, die de apostel der matigheid in het werk heeft gesteld, om zijne zaak te doen zegevieren; hoe hij hierbij met den heerschenden geest der natie te rade ging, en door physische en psychische hulpmiddelen op het gemoed van den *Ier* een' onbepaalden invloed heeft weten te verkrijgen. Daaron der rekenen wij de plegtigheden, die de aanneming van den neophyt vergezellen, als MATHEW hem de matigheidsmedaille (*pledge*) omhangt en zegenend de handen op het hoofd legt; de smaakvol versierde zalen der *temperance-halls;* de kernachtige opschriften, waarmeê de banieren der vereeniging prijken (b.v. *Sobriety, domestic Comfort and national Independance*), waaruit wij opmaken, hoe de *Iersche* onafhankelijkheid in verband wordt gebragt met de matigheidsvraag; de tallooze *tracts*, die er onder het volk worden uitgedeeld; de volksschouwspelen, waarin *the life of the drunkard* op eene weinig aesthetische, maar daarom misschien des te indrukwekkender wijze wordt voorgesteld; de processiën der matigheidsmannen met hunne vaandels, hunne muzijk-corpsen, hunne gemeenschappelijke groote togten in den omtrek der stad, die soms dagen duren, en waartoe alle aanhangers der zaak worden uitgenoodigd, en dergelijken meer.

In het reisverhaal, dat vóór ons ligt, vinden wij de uitvoerige beschrijving cener *temperance*-vergadering. Wij moeten den lezer naar de bronnen verwijzen. Het karakter van Pater MATHEW ontwikkelt zich grootendeels in zijne gedragingen bij die vergaderingen. Dáár doet hij zich kennen als uitstekend redenaar, die het *temperance-movement* alleen door den klem zijner taal zou gaande kunnen houden. Dáár wordt men meêgesleept door de verhevene schilderij, die hij ophangt van de *temperance* en hare gevolgen; door den ernst, waarmede hij vermaant tot orde, tot vlijt, tot deugd; en als we in het oog houden, hoeveel middelen der overreding de ijverige man te zijner beschikking heeft, verwondert het ons minder, dat zijne pogingen met dien grootschen uitslag werden bekroond. Pater MATHEW is begonnen met opoffering van eigen belang, en heeft niet teruggedeinsd voor de onderscheidene bezwaren, die de maatschappelijke positie zijner verwanten hem in den weg leggen moest. Een zijner broeders stond aan het hoofd eener uitgebreide jeneverstokerij, en twee andere hadden daarin aandeel voor aanzienlijke sommen. Zijne zuster was met den bekenden jeneverstoker HACKETT gehuwd, en al zijne betrekkingen maakten te zamen eene jeneverstokers familie uit; gelijk het over het algemeen in *Ierland* zeldzaam is, geen destillateur onder zijne maagschap te tellen. Nogtans heeft MATHEW, alleen gehoor gevende aan de krachtige inspraak van een edel gemoed, de banier opgestoken van eenen heiligen krijg, en aanvankelijk reeds duizende zegeningen verspreid over zijn ongelukkig vaderland.

Het is opmerkelijk, dat de *temperance* in *Ierland* met dezelfde snelheid werd ingevoerd als de Christelijke belijdenis, ‘die,’ zegt THOMAS MOORE, ‘te voorschijn kwam bij den eersten straal van het apostolische licht, en met de plotselinge rijpheid van een' Noordschen zomer, op eens het gansche land met bloesems en vruchten bedekte.’ Dit verschijnsel laat zich echter voldoende verklaren uit de bestendige bereidvaardigheid van den *Ier*, om zich aan nieuwe indrukken over te geven. Het Christendom bestaat sedert zijne haastige invoering in *Ierland* ruim veertien honderd jaren. Zal dit voor de zaak der matigheid een gunstig voorteeken wezen? Zal het grootsche werk van MATHEW den dood overleven van den stichter? Of zal de *temperance* nog zoo weinig gevestigd zijn, dat de *Ier*, alleen door het huidig geloof aan de goddelijke zending van

den Franciskaner monnik en niet door goede voornemens en den vasten wil, om zich te beteren, verbonden, weêr tot oude dronkenschap en ruwheid van zeden terugkeert, zoodra de persoonlijke invloed van den hervormer zal ophouden te bestaan? Het tijdvak van *teetotalism* is nog te jeugdig, om daarover een bepaald oordeel uit te spreken. Want de voordeelen eener langdurige onthouding van sterken drank - waar eertijds een gedurig misbruik plaats had - moet door den tijd aan het licht komen, en de *Ier* is niet scherpzinnig genoeg, om reeds in een toegenomen smaak voor onderwijs en kennis; in verbetering van de opvoeding der jeugd, en dus van de opvoeding des volks; in een verhoogde, redelijke liefde voor onafhankelijkheid, en mitsdien de emancipatie der lagere, slaafsche volksklasse, de heilrijke matigheidsvruchten te groeten. Die vruchten *belooft* Pater MATHEW en daarom gelooven zij er aan; daarom zou er, om hen dat vooruitzigt te blijven voorspiegelen, iemand moeten opstaan, die, toegerust met dezelfde talenten en sterk door dezelfde populariteit, de begonnen taak op dezelfde wijze afwerkte. De *Ier* dankt den ijverigen matigheidsman reeds eene vastere gezondheid, min gestoord huwelijksgeluk, vrede des gemoeds, en, zoo nog geen beginnende welvaart, althans eenigzins leniging der bittere ellende, wier oorzaken zoo diep in *Ierlands* maatschappelijken toestand wortelen; waarlijk onschatbare voorregten - maar der natie te liever, naarmate zij die eertijds te weinig had gekend, om ze te waarderen. Wie wenscht den edelen man niet leven en kracht om het gebouw op te trekken, waarvan hij met zoo veel oordeel als ijver de grondslagen heeft gelegd?

Overal treft gij in dit belangrijk werk dergelijke plaatsen aan. Overal weet KOHL bescheiden, maar met zaakkennis, zijn juist en goed gemotiveerd oordeel voor te dragen. Daarom zou nog menige proeve voorhanden en ligt te geven zijn, zoo niet deze aankondiging al grooter ruimte innam, dan ik mij in den aanvang had voorgesteld.

De vertaling is over het algemeen goed; hier en daar stieten wij op eenig hinderlijk germanisme, of zochten den lossen verhaaltrant van KOHL vergeefs in de overzetting weder. De correctie had met grooter zorg kunnen behandeld zijn, en vooral hadden wij de Engelsche aanhalingen veel naauwkeuri-

ger gewenscht. Het eerste deel bezit eene lithographie uit de steendrukkerij van BACKER. Ze stelt *Dublin* voor, en mag, ofschoon niet te rangschikken onder de schoonste voortbrengselen der Dordtsche pers, toch wèlgelukt heeten. Anders is het met de houtsneden, die hier en daar tusschen den tekst zijn gevoegd, om de opgaven en beschrijvingen van den schrijver te verduidelijken. Die houtsneden komen vooral voor in de laatste helft van het reisverhaal, die grootendeels aan de beschouwing van het *Iersche* natuurschoon gewijd is. Eerst bezoeken wij, met onzen vriendelijken gids, de kusten van *Antrim*, later kaap *Fair-head*, en bewonderen de gemakkelijke wijze, waarop hij een denkbeeld weet te geven van de lijn, die de vormlooze rotsmassa's beschrijven, of ons de overblijfselen van grijze sterkten voorstelt, zoo als ze, tusschen die reusachtige blokken inliggende, bijna voor toevallig daarhenen geworpen steenklompen te houden zijn.

Het hoofdstuk van de *Giant's Causeway* - eene dier wilde spelingen der natuur, die het hart van den aanschouwer met huivering slaan - is even leerrijk als onderhoudend, uit hoofde der geologische opmerkingen, met welke KOHL 't heeft doorvlochten. Zonder vertoon van geleerdheid weet hij de theoriën der basalt-formatiën kort en begrijpelijk den lezer voor te dragen, en heeft de meer wetenschappelijke uitweiding, tot welke die beschouwing hem aanleiding gaf, zoo heusch in het kleed des verhaals gestoken, dat ze ook den oppervlakkigen lezer niet hinderen zal. In het oog van velen zal het werk daardoor in waarde hebben gewonnen.

Zoo veel bestek en ruimte mij toelieten, heb ik getracht den lezer eenig denkbeeld te geven van de beschouwingswijze des reizigers, en gewezen op het nuttige en aangename in zijn verhaal. Heb ik daardoor het gevoelen geregtvaardigd, dat ik uitsprak in den aanvang van deze aankondiging? Het zal mij lief zijn, als ik de aandacht op de geprezen werken mogt vestigen, en hier of daar eenige sympathie opwekken voor wat mij voorkwam schoon en goed te zijn. Overigens eindig ik met dank aan den lezer voor de heusch-

heïd, waarmede hij mij volgde tot aan het einde van dit verslag, dat misschien menig taai geduld op pijnlijke proeve heeft gesteld!

Maart, 1847.

HENRY RIEHM.

In de kajuit. Transatlantische Schetsen.

Vrij gevolgd naar het Hoogduitsch van *Charles Sealsfield*. 2 Deelen, kl. 8°. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1846.

‘Het baat niets, of ge al tegen de vertaalwoede in onze dagen te velde trekt. Lectuur moet er nu eenmaal voorhanden zijn: gelezen moet er worden, en wel gedurig wat nieuws: de leesgezelschappen mogen onder de heilige wet van hun bestaan niet verhongeren: de oogst van uitspanningslectuur op den vaderlandschen akker is - ieder erkent het - uiterst schraal en staat in geenerlei verhouding tot den algemeenen leeshonger: niets is derhalve natuurlijker, gepaster en noodzakelijker, dan dat men elders gaat zoeken wat hier ontbreckt.’

De redenering sluit als eene bus. Om aan de *topic* van den dag getrouw te blijven, had men er nog kunnen bijvoegen: ‘Onze broodbakkers gaan wel in de *Oostzee* fourrageren; de kritiek kan dus het afschuwelijk verbodstelsel op de voedingsmiddelen van den geest niet willen toepassen.’ Volkomen juist. Slechts aan een enkel hoekje hinkt de argumentatie. De kritiek beklaagt zich geenszins, DAT er vertaald wordt, maar alleen over het wat en hoe er vaak vertaald wordt. Indien heeren uitgevers, of wie ook door hoop op zoet gewin daartoe gedreven worden, zoo maar rijp en groen, koorn en kaf van de vreemde markten wegrapen, om daarmede de wijdgapende monden onzer leesgezelschappen te vullen, is dit, om den zachtsten term te bezigen, eene onedel-

moedige handelwijze. Men mag van de onnoozelheid geen misbruik maken!

De Heer FUHRI zou, dit lezende, misschien ongerust kunnen worden; hij zij echter onbezorgd. Het boekje, in een allerbevalligst, regt handelbaar formaat, voor weinig geld, door hem in den handel verkrijgbaar gesteld, loopt geenerlei gevaar van - gelijk men het in recensentenstijl pleegt te noemen - *uitgekleed* te zullen worden. Integendeel, wij zouden wenschen het nog méér te kunnen tooijen en opschikken, ten einde het in alle leeskringen en huiskamers, waar het nog gemist wordt, zoo spoedig mogelijk binnengeleid en heusch ontvangen te zien.

Door dezen wensch doen wij tegelijker tijd regt wedervaren aan den reeds zoo gunstig bekenden schrijver CHARLES SEALSFIELD. Meer dan eens heeft hij blijk gegeven van wat eene vruchtbare phantasie, rijke schat van kennis en meesterschap over den vorm vermogen. Is hij in het tegenwoordige, minder misschien dan in zijne vroegere geschriften, *decoratie*-schilder, bij uitnemendheid daarentegen vertoont hij zich ditmaal als *situatie*-schilder. Wie intusschen hier een' kolossalen roman, met kunstig gelegden knoop, ingewikkelde intrigue en verbeelding schokkende ontknooping verwacht, zal zich bedrogen vinden. De titel van het boek is eerlijk, en belooft niet meer, dan de volgende bladzijden gestand doen. Het zijn *Schetsen*, aan elkander geregen door een' draad van avonturen of ontmoetingen, een paar hoofdpersonen wedervaren. In weêrwil van veldslagen en doodvonnissen, is de gelegenheid, om kippenvel te krijgen, slechts zeldzaam. En voor velen het onmisbare en meest romaneske bestanddeel, de liefdesgeschiedenis, bekleedt eene zeer ondergeschikte plaats, geheel aan het einde van het boek. Doet men evenwel afstand van de begeerte, om in de sfeer der phantasie, tusschen de polen van lust en smart, gestadig heen en weder geslingerd te worden, dan is er in de Kajuit stoffe te over, om zich eene wijle aangenaam en leerzaam bezig te houden.

Leerzaam, zeg ik, en waarom niet? Op het gebied van Land- en Volkenkunde valt voor velen nog veel te leeren en menig dwaalbegrip te verjagen. De nevelachtige voorstellingen, die de goedige *Haarlemmer*, of de valsche en door den effectentrechter overgehaalde voorstellingen, die het *Han-*

delsblad u daaromtrent dagelijks ten beste geeft, hebben hoog noodig nu en dan tot klaarheid en waarheid gebragt te worden. *Charles sealsfield* levert daartoe eene gewenschte bijdrage. Om b.v. een' ruimen blik te werpen op den bevrijdingsoorlog van *Texas*, voert hij u op een standpunt, vanwaar ge deze gebeurtenis vermoedelijk nog wel niet zult beschouwd hebben. De aanleiding voor den jeugdigen staat, om de boeijen zijner onmondigheid te verbreken; de politieke en godsdienstige roerselen, die daarbij werkzaam waren; de geringe hulpmiddelen, waarover men te beschikken, en de groote hinderpalen, die men te overwinnen had: van den eenen kant het achterdochtige *Mexico*, dat zoo ongaarne zijn' prooi, zijn' voormuur tegen het protestantsch *Amerika* liet glippen; van den anderen kant de pretensie van *Uncle* SAM, om de vruchtbare streek tusschen de *Missisippi* en de *Rio del Norte*, die hij beweert door zijne kinderen bevolkt te hebben, in zijne lange dorre armen te omvatten; de mannen van weifeling en zwakheid naast de mannen van kracht en moedige ondernemingsgeest; - van dat alles geeft de vaardige teekenaar u wel geene volkomen uitgewerkte beelden, maar toch fiksche en scherpe omtrekken, - omtrekken, die somwijlen aan die van RETSCH doen denken. Mogt men daaronder nu en dan een enkele *charge* willen opmerken, men zij niet te voorbarig met dat oordeel. De schijnbaar barre uitvallen, b.v., tegen catholicisme en priesterheerschappij, hebben eenen dieperen grond dan wij, aan deze zijde van den Oceaan, met ons gewoon peillood kunnen peilen. Zoo is het ook in andere opzigten. De eisch, dat bij de schildering van Amerikaansche toestanden JOHN BULL volstrekt ongedeerd blijve, is een bijna ongerijmde eisch, die door de Yankee's nimmer vervuld kan worden. Liever dan den nijdigen schimpscheut op *Engeland* terug te houden, geeft de Amerikaan zijne eigene dwaasheden aan de bespotting van vreemden prijs. De auteur trekt daar uitmuntend partij van. Het hooggespannen Missisippi-eergevoel, ziekelijk ontaard in eene gestadige duëlmanie, levert bouwstoffen tot een keurig tafereel, waarbij men slechts in twijfel staat, of men meer zal lagchen over de bespottelijke doldriftigheid der *Southron's*, dan zich ergeren zal over de treurige ontdekking, dat de uitspattingen van een maatschappelijk vooroordeel, hetwelk toch ten slotte ergens in 's menschen zedelijke

natuur wortelt, alleen door GELD kunnen bedwongen worden. Er zijn waarheden, die men erkennen moet, ofschoon men er bij zou willen schreijen. Het *Money is power* behoort er toe.

Tegenover enkele min aangename indrukken, die trouwens niet aan den auteur te wijten zijn, staat veel, dat opbeurt en versterkt en de belangstelling gaande houdt. De krachtige Virginiër, die, naar *Texas* verdwaald, zich beurtelings met katoenbouw en veeteelt onledig houdt, beurtelings voor Alcalde of regter fungeert, is eene hoogst belangwekkende figuur, die men gaarne langer zou willen zien en meer zou willen hooren, dan het cadre der *Schetsen* schijnt gedoogd te hebben. Zijne sympathie voor den boosdoener BOB, en de zonderlinge wijze, waarop hij met dezen omspringt, houdt men hem gaarne ten goede, na de vernuftige ontwikkeling zijner stelling: hoe en waarom een jeugdige staat zelfs van boos gespuis partij moet weten te trekken. Daaraan mag het dan ook wel zijn toe te schrijven, dat men allengs met minder afkeer het gelaat van BOB afwendt, en ten slotte eenig medelijden met hem krijgt. In de zonderlinge halstarrigheid althans, waarmede de moordenaar, ter bevrediging van zijn ontwaakt geweten, zijn doodvonnis begeert, en in de koelkoddige manier, waarop de Texaser Jury, haars ondanks, zich bereid toont den suppleant de verlangde gunst toe te staan, liggen de grenzen van het tragische en het comische zoo nabij elkander, dat men daarbij wonderlijk te moede wordt, en toch in het eind heimelijk wenscht, dat BOB den strop maar ontkomen mogt, hetgeen trouwens gebeurt.

Op welke wijze en met welke gevolgen, - blijft den lezer te onderzoeken. Wij mogen hem thans niet verder, dan reeds geschied is, in zijn oordeel vooruitloopen, nog minder hem berooven van de zeldzame gelegenheid, om verrast te worden. Wij onthouden ons derhalve ook van de mededeeling van eenige proeven der schrijfwijze van den auteur. Eene zoodanige brokswijze aanhaling zou bovendien slechts schaden aan de buitengewone frischheid en levendigheid van voorstelling, die zeker wel eene der eerste en hoogste verdiensten der Transatlantische Schetsen uitmaken. Zij steken daardoor gunstig af bij een heirleger van Amerikaansche romans, waaruit de verveling ons reeds tegenwalmt, zoodra zij uit de verte

slechts, voor de honderdste maal, ons de eentoonige prairies en de backwoodmen te kijken geven. Ditmaal kan men veilig Mister MORSE op zijn' togt door de *Graszee* van *Texas* vergezellen, en hem behulpzaam zijn den ontsnapten Mustang terug te vangen; wij zijn er zeker van, de lezer zal zich daarbij geen oogenblik vervelen.

De vertaling uit het Duitsche is zonder twijfel aan bekwame handen toevertrouwd geweest. Aan losheid en bevalligheid ontbreekt het niet, zoo min als aan blijken, dat de vertaler beide talen volkomen magtig is. Alleen zouden wij wenschen, dat zijn onbetwistbaar talent aan wat meer zorg, haast zouden wij zeggen: aan wat meer *conscientie*, gepaard ware geweest. Had hij zich de moeite getroost, alvorens zijne kopij ter perse te geven, ze nog eens met de pen in de hand te herlezen, stellig zou het hem gelukt zijn aan verscheidene zinnen veel meer ronding netheid en juistheid van uitdrukking te geven; zeker zou hij er in geslaagd zijn sommige vreemde spreekwijzen of spraakwendingen door inheemsche van geheel gelijke beteekenis, met groot voordeel voor de plasticiteit der voorstelling, te doen vervangen, en hij zou op die wijze een' arbeid geleverd hebben, die ook van den kant van vorm en stijl een voorbeeld voor anderen had kunnen zijn. Dit *a governo* bij eene tweede proeve.

Schetsen der algemeene geschiedenis.

Naar het Hoogduitsch bewerkt door *V.W. Thoden van Velzen*. Eerste Stuk. Leeuwarden, bij J.W. Brouwer, 1846.

Onder den naam van schetsen verwacht men de schoonste en meest belangwekkende tafereelen uit de geschiedenis, in een bevallig kleed gestoken. Het geldt hier geene nieuwe resultaten van het geschiedkundig onderzoek, maar de doeltreffende wijze, waarop de uitkomsten der wetenschap worden voorgesteld. De waarde van het hierboven aangekondigde boek zal dus voornamelijk in den vorm moeten gelegen zijn, en om dien te kunnen beoordeelen, hebben wij in de eerste plaats te letten op den stijl.

De stijl van een geschiedkundig werk voor de jeugd zal aanbevelenswaardig kunnen genoemd worden, wanneer hij eene heldere en bondige uiteenzetting van denkbeelden in zuiver Hollandsch weet te bereiken. Wij vermeenen, dat het gemelde werk aan geen dezer vereischten kan beantwoorden. De Duitsche bodem, waaraan het zijnen oorsprong verschuldigd was, is niet gelukkiger geweest in de ontwikkeling van zijnen stijl, dan in die van zijn staatkundig leven. Het proza der Duitschers is onaangenamer en duisterder geworden, naarmate hunne geleerdheid in diepte en naauwkeurigheid van onderzoek is toegenomen. Het was inzonderheid de wijsbegeerte van HEGEL, welke door hare nevelachtige en dikwerf dubbelzinnige uitdrukkingen een' zeer nadeeligen invloed op den vorm hunner gedachten uitoefende. Ook TALLEYRAND had hun *Helldunkel* begrepen, als hij zeide: ‘Lc plus grand chagrin, qu'on puisse faire à un Allemand, c'est de lui dire: soycz clair!’ Vanhier treft men niet zelden bij overigens uitmuntende schrijvers volzinnen aan, die met zoo vele tusschen- en nevenzinnen, alsmede verklarende (?) en teregtwijzende parenthesen overladen zijn, dat men eindelijk in den doolhof verward raakt. Het gaat er ons eveneens meê, als wanneer wij, bij mistig weder eene rivier overstekende, de plaats der af-

vaart reeds uit het oog verloren hebben, wanneer wij op den overkant aan wal gaan stappen. Het hier aangekondigde werk is min of meer in dien trant. De omwerker heeft dezen vorm, welken de Duitschers ten minste nationaal mogen noemen, getrouw teruggegeven. Wij vragen, of dit overeenkomt met het karakter van den Nederlandschen stijl? Vinden wij bij HOOFT, SIMON STYL en VAN DER PALM die ingewikkelde zinnen, die benevelde omhulsels van gedachten? Geenszins; integendeel bewonderen wij óf de kracht, óf de bondigheid, óf de duidelijkheid van hunnen periodenbouw, en wij gevoelen, dat zij het *τετράγωνον* der Ouden hebben gevat. Wij moeten dus besluiten, dat de omwerker het karakter van onzen stijl geweld heeft aangedaan. Hij heeft ons een werk geleverd, dat in strijd is met ons nationaal gevoel; en hij heeft getracht een verkeerd element op onzen vaderlandschen bodem over te brengen. Deze poging keuren wij af. Zij zoude alleen kunnen strekken, om onze jongelingen nog minder nationaal te maken, dan zij zijn - om hun gevoel voor een' goeden stijl te verdonkeren - om in plaats van helderheid, iets duisters en onbestemds in hunne wijze van denken te brengen.

Een tweede vereischte, dat wij met het volste regt mogen vorderen in een dusdanig boek, bestaat in eene zuiver Hollandsche woordvoeging en het gebruik van door ons taaleigen geijkte woorden. Men schijnt het al voor zeer gemakkelijk te houden, om uit het Duitsche in het Hollandsch te vertalen, zoo men ten minste mag oordeelen naar de vlugheid, waarmede dagelijks een onnoemelijk aantal boeken van onze naburen in een Hollandsch kleed gestoken worden. Intusschen is het overzetten uit de Duitsche taal moeijelijker, dan uit eenige andere; want juist die schijnbaar groote gemakkelijkheid bedriegt den vertaler. Indien hij uit eene andere taal overzet, dan is het verschil te groot, dan dat hij eene woordelijke vertaling zou kunnen leveren. Hij moet dus Hollandsch denken, en zijn stijl krijgt min of meer eene kleur. Bij het Duitsch daarentegen is de overeenkomst met onze moedertaal zoo groot, dat hij onwillekeurig verleid wordt, om den auteur nagenoeg woordelijk terug te geven. En nogtans, welk een onmetelijk verschil bestaat er tusschen beide talen in de schakering der beteekenis van enkele woorden, en vooral in de woordvoeging, waarin zich het karakter

eener natie zoo helder afspiegelt? Het meerendeel der vertalers schijnt hier anders over te denken. Zij schrijven de vertaling van een Duitsch werk met dezelfde gemakkelijkheid, als waarmede zij hunne pijp stoppen, welligt ook met hetzelfde phlegma; en zij overladen ons lezend publiek met eene massa vertalingen, welke uitnemend geschikt zijn, om het gevoel voor onze schoone moedertaal gansch en al uit te dooven. - De aangekondigde *Schetsen* deelen ruimschoots in de gebreken, welke veelal onze vertalingen ontsieren. Over de Duitsche tint, en de naauwkeurigheid van den stijl, oordeele men uit de volgende staaltjes. Bladz. 32: 'De tijd heeft ons deze gedenkstukken zeer *volstandig* bewaard en daarin deszelfs (?) wijscheid als in eene treffende proeve *betoond*.' Bl. 27: 'De oudste geschiedenis verliest zich in *dichting*.' Bl. 28: 'DIONYSIUS VAN MILETUS, in wiens bemoeijing het toeval uit te sluiten, zich het ontwaakte verstand openbaarde.' Echt Duitsch! 'HOMERUS en HESIODUS hebben de (eene) wijze *matigheid* met elkander gemeen.' Op bl. 32 moeten wij 'de *nuchtere* wijsheid van SOCRATES' bewonderen. Dan nog: 'Een scherp *uitgeteekend* karakter.'

Tot besluit geven wij nog den volgenden zin uit de inleiding op, bl. 4: 'De menschheid ook in hare achteruitgangen, afdwalingen, zonden, verdeeldheden, oorlogen, beschamende, vernederende, treurige uitkomsten; hoe zij opklom van (de) kindschheid tot den jongelingsleeftijd, hoe zij door *vele* grievende ondervinding en zelfgebrouwen kwaad (dichterlijk!) ervaring opdeed, wijsheid verkreeg (welk een verschil!), zich zelf leerde mistrouwen, gelouterd en gevormd *werd*T, steeds meer den echten, den echt menschelijken geest opnam, ontwikkelde en van trap tot trap opklimmende, een goddelijken geest in zich *laat* wonen (waar blijft de consecutio temporum?) en door denzelven opgevoed *wordt* tot vrede en geluk, als een groot huisgezin, als vele kinderen (een glossema) naauw verbonden door éénen gemeenschappelijken vader.'

Ik reken het onnoodig hier iets over den inhoud bij te voegen. Al ware hij ook voortreffelijk, zoo zouden wij niettemin genoodzaakt zijn, het werk af te keuren, omdat de vorm hier een hoofdvereischte uitmaakt. De slotsom onzer aankondiging is, dat wij aan iedereen, die zijne moedertaal liefheeft

en prijs stelt op eenen duidelijken en naauwkeurigen stijl, ten sterkste afraden dit boek te koopen. Veeleer geve men hun, die lust voor geschiedenis gevoelen, de historische werken van onzen Amsterdamschen Hoogleeraar en van Mr. A.W. ENGELEN in handen. Het gedurig lezen van deze en andere goed Hollandsche schrijvers zal onze jongelingschap gewennen, om hunne gedachten duidelijk en naauwkeurig uit te drukken, en de schoonheid hunner moedertaal te waarderen.

P. HALBERTSMA.

De engelsche taal, spraakkunst en letterkunde, door *T. Marshall;* 2de, 3de, 4de Stuk.

Rotterdam, T. Marshall en Comp., Amsterdam, P.N. van Kampen, 1846.

Het eerste stuk van dit werk hebben wij reeds vroeger aangekondigd. Het tweede bevat eene Engelsche Spraakkunst, in het Engelsch en Hollandsch opgesteld (bl. 1-60). Voorts oefeningen of *exercises* ter overbrenging uit het Engelsch, met eene vertaling der moeijelijkste woorden, die wij echter in wat beter Hollandsch gewenscht hadden. Immers *covers* door binding, *negociator* door behandelaar, *bard* door baardzanger, *departed worth* door overledene waardigheid, enz. enz. te vertalen, is onhollandsch en onverstaanbaar tevens. Met eene verzameling van opstellen, toepasselijk op de rededeelen, om uit het Hollandsch in het Engelsch te vertalen (bl. 143), eindigt dit stuk.

Het derde handelt in het Engelsch over de Engelsche Syntaxis, voorzien met de noodige oefeningen in het Engelsch ter verbetering, en in het Hollandsch ter vertaling in het Engelsch. Ten slotte wordt gehandeld over den accent, de verkorting, het gebruik van hoofdletters en de titulatuur in het Engelsch.

Het vierde stuk bevat Engelsche Lees- en Vertaaloefeningen,

grootendeels bestaande uit stukken van beroemde Engelsche schrijvers, benevens eene Hollandsche vertaling der moeijelijkste woorden en uitdrukkingen. Dat ook hier van toepassing is, wat wij bij het tweede stuk opmerkten, blijkt, wanneer men: *some minds create themselves*, door: sommige geesten doen aangroeijen; *carried the cause*, door: haalde eene gunstige regtspraak; *out of breath*, door: buiten ademhaling; *petrifaction*, door: steenachting, enz. enz. vertaald vindt.

Ons gevoelen over deze Spraakkunst is overigens gunstig. Zij is met zorg bewerkt en doeltreffend ingerigt; de taalregels worden beknopt, doch duidelijk, voorgedragen; de opstellen zijn gepast gekozen, en de lees- en vertaaloefeningen bevatten voorbeelden van sierlijkheid en zuiverheid van stijl, en tevens onderwerpen, die óf nuttig onderrigt in verschillende takken van wetenschap aanbieden, óf gevoelens van menschlievendheid en deugd opwekken. Wij prijzen deze Spraakkunst den eerstbeginnende in het Engelsch met volle ruimte aan.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Kerkelijke wetten voor de hervormden in het koningrijk der nederlanden, verzameld en met aanteekeningen voorzien door *C. Hooijer*, Predikant te Zalt-Bommel. Motto: *Een elck kenne sine reghten, maer een elc kenne ook sine plighten*. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon, 1846, gr. 8°. XII en 407 bladz.[1].

Wij hebben, bij ons zelven, verscheidene zwarigheden gemaakt, eer wij de taak aanvaardden, ons door de redactie van *de Gids* opgedragen, om van dit werk eene recensie op te stellen. Eene der eerste was, dat wij dien hoogstgewigtigen en teederen arbeid, waarbij niet alleen de Heer HOOIJER, zijn uitgever en zijne lezers, maar ook onze Hervormde Kerk zelf veel belang heeft, liever aan een' ander' hadden opgedragen gezien, en wel bepaald aan een' ambtsbroeder, grijs geworden in de practische oefening van het kerkregt, en toch nog jong genoeg, om vooruitgang en verbetering te verlangen, en voor het nieuwe, waar het wezenlijk beter is dan het oude, met warme geestdrift partij te trekken.

(1) De steller dezer recensie vertrouwt, dat het niemand zijner lezers verwonderen zal, wanneer hij er eenigen prijs op stelt, om ze te doen vergezeld gaan van zijne staatkundige geloofsbelijdenis; voor hem te aangelegener, omdat onlangs het tijdschrift *de Katholiek*, zeker niet uit vriendschap of edelmoedigheid, hem heeft willen doen voorkomen als een vijand van de monarchie en van de bestaande orde van zaken. Hij acht zich gelukkig, ten bewijze zijner opregtheid, zich te kunnen beroepen op zijne eigene uitgegevene geschriften als getuigen, waar hij wel wenschte, zijne voor zijne gemeente gehoudene leerredenen te kunnen bijvoegen. Hij is republikein in theorie, monarchaal in praktijk, immers zooveel de grootere Staten aangaat; voorstander der erfelijke monarchie, omdat die bij verkiezing de verderfelijkste van alle regeringsvormen is. Hij is overtuigd, dat de Voorzienigheid Gods den Staat der Vereenigde Nederlanden langzamerhand tot de monarchale eenheid heeft doen rijpen, en dat deze regeringsvorm hem ook in zijne geschiedenis door Gods vinger wordt aangewezen. Hij is met dankbaarheid en liefde, en niet minder door gemeenschappelijke godsdienstbelijdenis, gehecht aan het Huis van *Oranje*, hetwelk hij gelooft, door de in de geschiedenis werkzame Voorzienigheid, ten innigste met onzen Staat vereenigd, en tot deszelfs regering bestemd en geroepen te zijn. Hij houdt het voor Christenpligt, aan *alle* Vorsten eerbied en gehoorzaamheid, aan de *goede* daarenboven liefde en dankbaarheid te betoonen; de gebreken van hun' persoon en regering met bescheidenheid te behandelen, meer, dan die van bijzondere personen, en allermeest, wanneer zij reeds tot hooger gerigt zijn opgeroepen. Hij heeft deze gevoelens blootgelegd in zijne: *Vier Leerredenen*, (het eerste, waarmede hij voor het publiek opgetreden is) Amst. 1843, bl. 33-36. *Boekz. d. Gel. Wereld* voor Februarij 1844, Mengelw. bl. 90-202 (*Lijkrede op Koning* willem I.). *Gids*, 1845, N°. 11, Mengelw. bl. 497 en 1846, N°. 5, bl. 212 en 213.

Eene tweede was de vraag: behoort de zaak, die dan toch wel met geen bloot aanprijzend verslag zal afloopen, tot het veld van *de Gids?* Behoort ze niet uitsluitend tot de op zuiver kerkelijk terrein zich bewegende tijdschriften? Zijn niet de *Godgeleerde Bijdragen*, en, als er genoegzame ruimte voor was, ook de *Boekzaal* de eenig geroepenen, om een uitvoerig beoordeelend verslag te leveren?

Eene derde zwarigheid kwam bij ons op, toen wij, na het werk te hebben leeren kennen, onze gedachten daarover en onze plannen voor de recensie, mededeelden aan eenen bejaarden, in zaken van kerkelijk bestuur veel werkzaam geweest zijnden ambtsbroeder. Ze geleek iets op de vorige, maar had anderen grond. *De Gids* wordt meest door leeken, en, onder de predikanten, naar evenredigheid veel meer door die van de dissenterende genootschappen, dan door de Hervormden gelezen. Is het goed, vroeg onze geachte ambtgenoot, dat *die* zaken hun zoo onder de oogen gebragt, zij zoo als uitgenoodigd worden, om kennis te nemen van dingen, die velen der onzen minder aangenaam zullen zijn te hooren?

De vierde woog bij ons zelven het zwaarst. Onder het lezen van HOOIJER's werk, waren een aantal denkbeelden bij ons levendig en helder geworden, waar we, ja vroeger wel over nagedacht, ook wel een enkelmaal met in het kerkregt belangstellende ambtgenooten over gesproken hadden, maar die sinds lang alweder door andere verdrongen, en in de bonte rij van

zaken, die ons onophoudelijk voor de oogen voorbijgaat, medegesleurd waren. Die denkbeelden stemden in geenen deele overeen met den geest van ons tegenwoordig bestaand kerkregt; ze doelden op radicale hervorming. We begrepen, dat, als we eenmaal aan het recenseren en schrijven waren, op zulk eene breede schaal, als waarop men het genoegen heeft, in *de Gids* te kunnen werken, die denkbeelden van zelf te voorschijn zouden komen en de hoofdrol beginnen te spelen, te meer, daar HOOIJER in denzelfden geest is en er dus gereede aanleiding toe was. - Van meer dan een dier denkbeelden hebben wij dikwijls gewenscht, dat ze het voorwerp mogten worden van verzoekschriften of memoriën, aan de Synode en de regering te rigten, en het bejammerd, dat niemand, - en er zijn er toch zoo velen die het konden, - daar lust of moed toe had. Wij hebben de ondervinding, dat voorstellen tot wezenlijke verbeteringen, en in het algemeen, welgegronde verzoeken en voorslagen, mits in betamelijk bescheidene termen, en tevens met duidelijke en heldere opgave der gronden, bij beide, zoowel het staats- als het kerkelijk hoofdbestuur, op eene gunstige ontvangst en belangstellende overweging kunnen rekenen. Nu zullen diezelfde denkbeelden, welke wij zoo gaarne, voor lang, in *dien* stijl en termen, dáár ter behoorlijker plaatse gebragt gezien hadden, hier in *dit* tijdschrift verschijnen, natuurlijk in geheel anderen stijl en met gansch andere omkleeding. Dát woog bij ons zwaar. Zou niet eene behandeling dier zaken, in den vorm, die der periodieke pers, en *de Gids* in het bijzonder, eigen is, en van welken, om des publieks wille, niet geheel kon afgeweken worden, een' ongunstigen invloed kunnen hebben op het oogpunt, waaruit die zaken door die besturen zullen worden beschouwd? Want, met alle hooge achting, vinden wij het toch zeer natuurlijk en zeer menschelijk, dat ook dáár het gezegde van DEMOSTHENES geldig is: het eerste, het tweede en het derde vereischte in den redenaar, die zijn doel wil bereiken, is: de *elocutio*, de wijze waarop de zaken ingekleed en voorgedragen worden. Dáárom maakten wij werkelijk bedenking om in *de Gids* het werk van HOOIJER te recenseren. Wij hebben, toen we er eenmaal toe besloten hadden, gedaan wat ons mogelijk was, om dit bezwaar te vóórkomen, en onzen, misschien soms wel eens wat hoekigen stijl afgerond wat we konden. Mogt er nu, bij de ontwikkeling van eenig punt, dat aan de hooge besturen aanleiding mogt geven tot overweging en han-

deling (wat, het spreekt wel van zelve, ons doel en onze hoop is), hier of daar iets kantigs en puntigs aan gebleven zijn, wij verzoeken, dat men in het oog gelieve te houden, dat de stijl der periodieke pers toch niet de afgeronde, de statige, de langwijlige der verzoekschriften worden mogt. Ware het eene memorie aan de Synode of het Gouvernement, die op dit oogenblik uit onze pen vloeide, we zouden het toonen, dat wij ‘eere weten te geven wien eere toekomt,’ en niets verder buiten onze bedoelingen ligt, dan ‘de oversten onzes volks te vloeken.’

Eindelijk kwam, toen wij ons reeds aan het werk zetten, om onze denkbeelden in te kleeden, ons nog een bezwaar voor. Misschien zal het bij sommige lezers zeer wigtig zijn. Het ging ons zelven aan, onze persoonlijkheid en het oordeel des publieks daarover. Van welken aard het is, zal de lezer zelf wel gevoelen, als hij een paar malen het woord *dorpsprediker* ontmoeten zal. Bij ons woog het van alle het minst, en we waren er spoedig over heen. Sedert wij ons op het veld heb ben begeven, waarop men zoo zeer aan de publieke opinie en hare goed- of afkeuring onderworpen is, wordt het ons gedurig helderder en vaster in onze overtuiging, dat een schrijver en vooral een beoordeelend schrijver, zijne eigene persoonlijkheid en het oordeel des publieks daarover geheel en al moet onderschikken en ten offer brengen aan de zaken die hij voorstaat; daartoe moet hij de kracht zoeken, wij gevoelen het meer en meer, om op *die* zaken, op dat doel, zóó vast en strak de oogen gevestigd te houden, dat hij het niet gewaar wordt, wanneer er menschen naast hem staan, die op hem zelven zien en van hem zelven goed of kwaad spreken; staren, stijf en strak, zonder den mond te plooijen tot welgevallen, óf tot minachting, òf tot smart, koud en strak als de Sphinx; kracht, om, wat dat oordeel over zijnen persoon en zijne bedoelingen aangaat, zich te sluiten binnen dien engen kring, binnen welken er slechts plaats is voor twee. En nu, ware dat oordeel, bij dezen of genen, na het lezen dezer boekbeoordeeling, voor onze persoonlijkheid ongunstig; meende men, dat iets menschelijks er te veel invloed op gehad hadde, gevoelde iemand lust om er boven te schrijven, wat SALLUSTIUS van CATILINA zeide: ‘*Semper in civitate, quis opes nullae sunt,.... vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student*,’ - die kring is, van het oogenblik af, dat wij ons aan het schrijven zetten, rondom ons gesloten, en binnen denzel-

ven is er, nevens ons, geene andere plaats, dan voor ons geweten. - Slechts éénmaal, en daar bekennen wij het rond en goed, heeft eigenbelang ons de woorden in de pen gegeven; wij plaatsten het, met opzet, aan het slot. Scheid het af van het overige, zoo het u noodig dunkt.

Welke bezwaren wij overigens ons zelven gemaakt hebben, of ons door anderen gemaakt zijn, ze werden alle overwogen door de warme belangstelling, die ons het werk van HOOIJER inboezemde, door onze volkomene sympathie met zijne denkbeelden over kerkregt en kerkbestuur, door den lust om hem behulpzaam te zijn, door de hoop van de studie van ons kerkregt, zoo flaauw door de meesten onzer beoefend, te zullen aanwakkeren, en eenmaal betere beginselen van dat regt te zien zegepralen, dan die, welke sinds 33 jaren ons hebben beheerscht, - drie en dertig jaren! een derde van eene eeuw, al dommelende en al slapende!

Wij behoeven dus niet te zeggen, dat wij ons verblijd hebben over de verschijning van dit werk over eenen tak der godgeleerde wetenschappen, welks beoefening zoo dringend noodzakelijk is, en die toch zoo onvergeeflijk veronachtzaamd wordt, aan de academiën zoowel als in het werkelijk kerkelijke leven. Slechts ééne onzer hoogescholen (de Utrechtsche), waar lessen gegeven worden in dit vak, dat immers, practisch en dagelijks noodig als het is, onder de *verpligte* collegiën moest behooren. Geldt dit omtrent het *Jus Constitutum* onzer Kerk, nog veel meer omtrent het *Jus Constituendum*, omtrent de algemeene beginselen, de theorie van kerkregt, het fundament, waarop het andere moet rusten, en de toetssteen, waaraan iedere uitbreiding der verzameling van kerkelijke wetten moet beproefd worden. We mogen de werken van KIST en BROES bezitten, verlichte en onafhankelijke kerk-regtsgeleerden beide, de laatste in zijnen tijd bijna de eenige, die zich op dit vak toelegde, - door hoe weinigen worden ze nog bestudeerd; de laatste vooral! (*Kerk en Staat in wederzijdsche betrekking volgens de geschiedenis*.) En nog veel minder is er te onzent gedaan aan theorie van liturgiek, indien geen integrerend deel van het kerkelijk regt uitmakende, toch er zoo naauw aan verwant. Al wederom BROES bijna alleen, in zijne: *Engelsche Kerk in betrekking met de Nederlandsche*, zoodat wij, behalve hier en daar verspreide stukken, ons moeten behelpen met hetgeen *Duitschland* oplevert; -

zoodat de geest, de inhoud, de waarde van de liturgiek der Nederlandsche Hervormde Kerk, voor die Kerk zelve een nog onopgelost raadsel is.

Dank daarom aan den Heer HOOIJER. Moge zijn arbeid ook de aanwakkering dezer studiën ten gevolge hebben. Het uitwendige van zijn werk, om daarmede te beginnen, beveelt zich aan door billijken prijs. Wanneer men den inhoud, voor een groot deel kompres gedrukt, in aanmerking neemt, is het, betrekkelijk, veel goedkooper dan het *Compendium*, in 1834 door VAN DER TUUK vervaardigd, wegens de al te groote kostbaarheid van zijn *Handboek voor Hervormde Predikanten en Kerkeraadsleden*. Wij twijfelen niet, of de *Kerkelijke Wetten* zullen thans het *Compendium* allerwege vervangen; althans bij aankoop van een handboek, waar het laatste nog niet aanwezig is, verdienen ze verreweg de voorkeur.

De inhoud is van drieërlei aard. Vooreerst de wetten en reglementen zelve, het geschreven en bestaande regt onzer Kerk. Dertien jaren jonger dan het tot dus verre tot Handboek gediend hebbende *Compendium*, kunnen wij, zonder de minste ondankbaarheid jegens den verdienstelijken en noesten VAN DER TUUK, verzekeren, dat diens werk ook in dit opzigt uitgediend heeft, doordien HOOIJER in het zijne opgenomen heeft, al wat na dien tijd bepaald is, en in een werk als het zijne behoorde. Eenige minder noodzakelijke stukken, waaronder vooral die betreffende de Protestantsche Kerken in de Zuidelijke Provinciën, sedert onze scheiding van *België* nuttelooze ballast geworden, heeft hij uitgeworpen. Daarentegen heeft hij een groot gebrek van het *Compendium* verholpen, door, hoe beperkt ook de bladzijdenruimte was, waarover hij vermogt te beschikken, toch de provinciale reglementen op de kerkelijke administratie, en de huishoudelijke reglementen in zijn werk op te nemen. Hoe lastig het is, om zulke reglementen, die gedurig in den loop der zaken voorkomen, in zijn handboek te missen, die in de vergaderingen steeds afzonderlijk te moeten medenemen, weten wij bij ondervinding; daarenboven raken ze ligt verslingerd en zoek, als veelal niet in de portefeuille der archieven, maar naast het *Compendium* hare bewaarplaats vindende; jonge lieden, die pas in dienst komen, staan er mede verlegen; in vele archieven ontbreken ze; - met één woord, het is ons altijd onbegrijpelijk voorgekomen, dat VAN DER TUUK de in zijne voorrede, bl. VIII, opgegevene redenen zóó zwaar heeft doen wegen, om dáárom deze zoo

hoognoodige stukken aan zijn *Compendium* te laten ontbreken.

Wat we daarentegen bij HOOIJER missen, is een alphabetisch register. Het behoefde dan zoo ontzettend uitgebreid niet als het *Algemeene Register* van VAN DER TUUK, dat, *incredibile dictu*, en alsof het een beschamend symbool moest wezen van de volslagen onbekendheid der predikanten en kerkeraadsleden met den inhoud der kerkelijke wetten, niet minder dan vijfhonderd bladzijden beslaat, - zegge vijfhonderd bladzijden register op een *Corpus Juris* van duizend! Toch ware een kort, zakelijk alphabetisch register, een goed, bijna zeggen wij, onontbeerlijk hulpmiddel voor de jong aankomende kerkelijken, die de kennis aan den inhoud der reglementen nog niet door praktijk verkregen hebben en in hun eerste jaar nog te weinig vlugheid in den homiletischen arbeid verkregen hebben, om tijd te kunnen vinden tot eene studie, die, wij erkennen het gaarne, dor en onaangenaam is, en slechts noodzakelijkheidshalve beoefend wordt.

Bij het gebruik hebben wij in dit gedeelte reeds éénen kleinen misslag ontdekt, (geregelde doorlezing en collationering van *al* de wetten zal men toch wel van eenen recensent niet vorderen) bl. 171 boven aan, in de opgave van art. 8, van het huish. reglem. op de kerkenr. Dáár wordt, omtrent *Noord-Holland*, alleenlijk de variant van § 3 opgegeven, en aldus in het onzekere gelaten, of deze provincie de 4de § van dit art. met *Gelderland* gemeen heeft, òf met de overige provinciën haar mist. *Van der tuuk*, *Handb*. 1ste verv., bl. 135, is duidelijker: ‘Zuid-Holland conform, doch zonder de bepaling N°. 4. N.-Holl. N°. 3. aldus...., voorts *conform Zuid-Holland*.’ - Wij hopen niet, dat het gebruik meerdere dergelijke omissiën zal doen ontdekken.

De orde, door HOOIJER in het plaatsen dezer stukken gevolgd, verschilt aanmerkelijk van die van V.D. TUUK's *Compendium*. Eerst de reglementen, als algemeene regelen; daarna de speciale wetten en besluiten, als afwijkingen of nadere verklaringen van dat algemeene; de eerste onderscheiden in hoofd-, algemeene, provinciale en gemeentelijke reglementen; de laatste betrekkelijk 1°. kerkel. *besturen* in het algemeen, 2°. in het bijzonder, 3°. kerkel. *gemeenten* en *personen*, 4°. vierdagen en plegtigheden, 5°. geldmiddelen en goederen. Zij is, naar het ons voorkomt, meer wetenschappelijk en geleidelijk dan die van V.D. TUUK, die, behalve de onderverdeelingen, de zeer gebrekkige

hoofdverdeeling opgeeft; 1°. van de organisatie en het bestuur der Herv. Kerk, 2°. kerkelijke reglementen, 3°. van de traktementen en emolumenten van de predikanten en derzelver weduwen. Waarlijk, met allen dank voor de vlijt diens verzamelaars, was zulk eene rangschikking niet zeer geschikt, om een hoog denkbeeld te geven van den stand der theorie van het kerkregt; geen wonder, dat dáár, terwijl de *tweede* afdeeling beloofde, de *reglementen* te zullen bevatten, de eerste reeds terstond met een reglement begon. Een alphabetisch register was dáár wel volstrekt noodzakelijk. Toch missen wij het ongaarne bij HOOIJER; hij schijnt, zoo als de geleerden wel meer doen, alle hoofden aan zijn eigen gemeten te hebben.

Het tweede gedeelte van den inhoud dezes werks is geschiedkundig, de *historia juris*. Het bestaat, vooreerst, uit een overzigt over de voornaamste Oud-Nederlandsche kerkeordeningen, beginnende met die van *Wezel*, onder het kruis, in 1568, en eindigende met het concept-reglement, onder koning LODEWIJK (hetwelk wel reeds eene *oude* Nederlandsche, maar nog geene *Oud*-Nederlandsche kerkeordening is). Dit is kort (bl. 1-16) en zakelijk behandeld, ten behoeve van degenen, die, geene opzettelijke studie van de geschiedenis van ons kerkregt makende, met weinige moeite zich eenige kennis daarvan willen verschaffen. - Het andere deel van den historischen inhoud ligt verspreid in de inleidingen op de bijzondere afdeelingen der wetten; hierdoor wordt de band gemaakt tusschen onze tegenwoordige kerkelijke wetgeving en die geschiedenis van de vroegere (1562-1814), welke laatste anders op zich zelve zou gestaan hebben, en een eenigzins overtollig hoofd zou geweest zijn. - In dit gedeelte vindt men een aantal, dikwijls weinig bekende bijzonderheden uit de geschiedenis van ons vroeger kerkelijk regt, met oordeel gekozen en aangewend, en doorgaans een helder licht verspreidende over den tegenwoordigen stand dier onderwerpen. - Eindelijk liggen zulke geschiedkundige bijdragen, ofschoon schaarscher, hier en daar, waar het van pas en noodig was, verstrooid in de aanteekeningen, aan den voet der bladzijden geplaatst.

Het derde gedeelte van den inhoud is theoretisch regtskundig, en is ook wederom verspreid, deels in de zoo even genoemde bijzondere inleidingen, deels in de noten. Het bestaat voor één gedeelte in verklaringen en ophelderingen van het bestaande kerkregt, de *interpretatio juris*, voor het ander in aanwijzingen van het gebrekkige, en voorslagen tot verbete-

ring, met algemeene beschouwingen en opgaven van gronden, en handelt derhalve over het *Jus Constituendum*.

Het is dit laatste vooral, dat dadelijk onze belangstellende opmerkzaamheid trok; en die belangstelling groeide tot de hartelijkste sympathie aan, toen ik met den geest van het werk was bekend geworden. Wij kunnen de lezing, de behartiging, van hetgeen door H. overal met bescheidenheid en vrijmoedigheid tevens gezegd wordt, niet dringend genoeg aanbevelen. Helder, onbevooroordeeld, onbekrompen, onafhankelijk gaat hij overal te werk in het aanwijzen der gebreken van onze kerkelijke wetten, en in het voorslaan van verbeteringen. Hij heeft eene stem uitgebragt, die reeds lang gesluimerd heeft bij alle onafhankelijk denkenden, die het wél met onze kerk meenen en voor de studie van haar organismus en bestuur tijd en lust gehad hebben. Groot is de dank, dien onze kerk aan hem verschuldigd is. Zijne stem, - wij hebben te veel achting voor de personen, die tot het hoog bestuur onzer kerk geroepen zijn, om het niet te gelooven, - zal niet die eens roependen in de woestijn wezen. Immers is het plan bij de Synode reeds aanhangig tot eene algemeene herziening onzer wetten en reglementen. Juist dáárom is het ons aangenaam, dat dit werk thans het licht ziet, op het tijdstip, waarop het het meeste nut kan doen, meer dan voor een tiental jaren, toen onze kerk nog in dien staat van slaperigheid en dommeling verkeerde, waaruit zij thans, gelukkig, is beginnen te ontwaken. Terwijl wij overtuigd zijn, dat die beloofde herziening onzer wetten geen ijdel droombeeld zal wezen, geene kostbare jaren bij jaren zal kosten, wenschten wij toch, dat men, immers dit jaar, er nog geenen anderen aanvang mede maakte, dan alleen de beraadslaging, zoo mogelijk de beslissing, op welken voet en in welken omvang die herziening zal plaats hebben. Wij wenschten, dat de menigte van denkbeelden, door HOOIJER uitgedrukt, eerst tijd had om te gisten en allen te doordringen. Want het is hier niet te doen, om eene eenvoudige herziening, eene verbetering van kleine incohaeréntiën in onze wetten, neen, er moet - velen zijn er sinds lang van overtuigd, en wie nog niet genoeg aan kerkregt gestudeerd heeft, om er van overtuigd te wezen, make zich met HOOIJER bekend - er moet eene radicale hervorming, *in membris* niet alleen, maar ook *in capite*, van wetten niet enkel, maar van grondwet, eene geheele verandering van beginselen plaats hebben.

Treurig moge het zijn, dat de beoefening van het kerkregt

zoo weinig liefhebbers bij ons vindt, nog treuriger is het gesteld met het bestaande regt zelve. Er is geroepen en geschreven over hervorming van de burgerlijke grondwet, dat er het land van gewaagde. Ach! toen dachten wij aan onze kerkelijke, niet enkel grondwet, maar geheele organisatie. Wij hebben reglementen en besluiten, o ja! bij menigte, en er is in alles, althans in vele gevallen voorzien, maar, wat we niet hebben.... beginselen van regt; zij zijn als een ketting, die in de lucht hangt; niemand onzer weet, waarom de wetten zóó en niet anders zijn; met één woord, het is wel een organismus, een geregeld organismus, maar zonder ziel; - het *heet* Protestantsch, het heet Hervormd, maar wat het *is*, ja, los mij dat raadsel eens op!

Het is hier onze roeping niet, en, zelfs de ruimte, die *de Gids* aan zijne recenserende medearbeiders laat, zou niet ruim genoeg wezen, om al de bijzondere punten van hervorming, door HOOIJER aangewezen, op te noemen en aan te dringen; daartoe zij zijn werk zelve aangeprezen, waar ze duidelijk, bepaald, vrijzinnig en bescheiden tevens, worden ontwikkeld en met redenen omkleed.

Beter werk gelooven wij te doen, dienstiger voor de goede zaak, schrijver en uitgever welgevalliger, wanneer wij eenige weinige hoofdpunten, die den geest van zijne inzigten kenschetsen, opnemen en herhalen, - aandringen met die meerdere levendigheid, welke de stijl der periodieke pers toelaat, en, bij enkele, nog iets van het onze bijvoegen, waar we wenschten, dat H. òf nog meer doorgetast, òf niet zoo geheel stil gezwegen had.

Duidelijker en scherper gelooven wij onze meening, die, vertrouwen wij, ook die van H. is, alleenlijk door hem wat meer omwikkeld, niet te kunnen uitdrukken, dan door te beweren, dat *onze Nederlandsche Hervormde Kerk geene wetten, maar slechts provisionele reglementen bezit*.

Door wetten verstaan wij toch alleen zoodanige verordeningen, die van een wettig legislatief ligchaam zijn uitgegaan, of daardoor aangenomen en gesanctioneerd zijn. Daarvan hangt hare verbindende kracht af. Zijn ze dat niet, dan kunnen ze gewoonten, voorschriften, reglementen, of hoe ook heeten, maar wetten zijn ze niet, er is geene zedelijke verbindtenis om haar te gehoorzamen.

Dat wettig legislatief ligchaam is, in eenen zuiver democratischen staat, het volk zelf, of zijne daartoe gecommitteerde

vertegenwoordigers. - Maar de Nederlandsche Hervormde Kerk is een zuiver democratische staat, - maar zoodanige vertegenwoordiging bestaat niet, - derhalve...

Dat dit beginsel van vertegenwoordiging, het criterium van de democratie, werkelijk een integrerend deel van onze hervormde Kerkorde, dat dit haar beginsel van bestaan is, stemmen allen toe, die over kerkregt geschreven hebben. Prof. KIST (*Christ. Kerk op aarde*, 2de uitg. D. I, bl. 313) zegt van ons kerkbestuur: 'het klimt uit AL *hare* [der kerk] *afzonderlijke* deelen tot één middelpunt op; elke, ook de geringste gemeente,' (verbeter dit, en lees *lidmaat*) 'oefent op hetzelve haren invloed.' Prof. ROIJAARDS: (*Hedend. Kerkr. der Herv. in Nederl.* DI. I, bl. 66.) 'De kerkelijke collegiën *vertegenwoordigen* de meerderheid in de gemeenten.' In de Synode zelve werd aldus geoordeeld: (*Rapport op het voorstel van den Heer* VAN HEUSDE, *enz., Synod. Handel.* 1829, bl. 83 en 84) 'de leden der plaatselijke Nederduitsche gemeenten worden volledig vertegenwoordigd door derzelver kerkenraden,' - 'er is geen lid der Herv. Kerk in het Koningrijk der *Nederlanden*, dat niet vertegenwoordigd wordt.' Sla op wien gij wilt, overal. Onze oudste Hervormde Kerk is van geen ander gevoelen geweest: 'de dienaren des Woords ende de ouderlingen, maken 't samen een collegie of gezelschap, zijnde als een raet der kercke, *vertoonende de geheele gemeynte*.'(1)

't Zou ons geene moeite kosten, om te bewijzen, dat dit beginsel van Kerkbestuur overeenkomt: 1o. met de uitdrukkelijke uitspraken van onzen Heer CHRISTUS; 2o. met de praktijk der oudste Chr. Kerk; 3o. met den aard van het Genootschap; 4o, met deszelfs belang(2). - Maar 't is onnoodig, daar nie-

(1) Zelfs onder NAPOLEON was het geoorloofd, dit openlijk als beginsel van het Calvinisme te belijden. De wetten van 18 Germinal, An X, en 15 Germinal, An XII, erkennen openlijk, voor grondstellingen der Protestanten, ten opzigte van hun kerkelijk bestuur, 'dat alle regt en magt, van hun opperhoofd afkomende, berust bij de gezamenlijke gemeenschap der geloovigen, van welke alle huishoudelijke inrigtingen, bij wijze van verdrag, afhangen.' Zie *Frankrijk beschouwd in alle de deelen van deszelfs inwendig bestuur en regering, Amst.* 1811, 3de Deel, bl. 77.

(2) Of dus die beginselen van Kerkorde, die in de Luthersche Kerk en in 't algemeen in *Duitschland*, van de Saxische hervorming af, plaats gegrepen hebben, ook onder dit viervoudige vonnis vallen?... Zeer zeker, even zoo goed als die van het Pausdom, ofschoon dan ook in mindere mate. Al die hierarchie, in de tweede eeuw reeds, voetje voor voetje, begonnen, is het verderf der Kerk geweest en ging daarmede hand aan hand, al hooger en hooger, tot aan de dertiende eeuw toe, toen ze in den kamp tegen de Hohenstauffen hare hoogste ontwikkeling kreeg, maar toen ook - hare eigene doodsklok in *Duitschland* begon te luiden. Die aristocratische hierarchie in de Luthersche Kerkorde was het overblijfsel van dien Pausselijken zuurdeessem, die daar maar al te veel aanwezig bleef. Geheel met LUTHERS goedvinden was evenwel die aristocratie niet. Grootendeels was de Staatsmagt er oorzaak van, die gaarne het Papale en Episcopale regt overnam, en zelve Paus wilde wezen, en daarom het hierarchische beginsel in de Kerk wilde behouden hebben. LUTHER klaagde dikwijls genoeg over de Politieken, waar hij tusschen gekneld zat. Hij kon niet alles wat hij wilde. Juist dat beschermheerschap der wereldlijke Vorsten, zonder welker hulp de Hervorming in *Duitschland* zich niet ligt gevestigd en georganiseerd zou hebben, heeft daar op de organisatie zelve nadeelig gewerkt, even als in alle Staten, waar de reformatie door de Vorsten is ingevoerd, *Engeland, Zweden, Denemarken*. Waar ze van het volk, van de gemeente uitging, en door haar eigener kracht werd gevestigd, dikwijls in oppositie met de Souvereinen, daar ontwikkelde zich de geest van het Protestantisme vrij en onbelemmerd. Vandaar in *Genève*, en bij de Fransche Hugenoten, de republikeinsche Kerkvorm; en vooral in ons Vaderland; hier werd het karakter, reeds in het Zwitsersche Protestantisme aanwezig, gesecondeerd door den geest der natie, en, meest van allen, door de omstandigheden des tijds, den opstand tegen *Spanje*, door *die* omstandigheden vooral, waarin onze eerste Hervormde Gemeenten onder het kruis, te *Wezel*, te *Embden*, te *Frankenthal*, enz., zich gevestigd hebben. Hier had het Protestantisme de vleugels geheel vrij. Bij de Nederlandsche Gemeente te *Londen* iets minder, omdat men dáár onder de onmiddellijke bescherming van EDUARD VI stond, die er zelfs aan dacht, om LASGO

mand, geloof ik, er aan twijfelt, of het is het integrerend en noodzakelijk beginsel van het Protestantismus, het tegenovergestelde van de hierarchie der Roomsche Kerk.

Alleenlijk: in hoeverre mogen wij in zaken van Kerkbestuur van democratie spreken, en wat verstaan wij er door? - Wij hebben woorden noodig om onze denkbeelden uit te drukken; daarom ontleenen wij, in het Kerkelijke, het, zoover wij zien kunnen, geenszins ongepaste woord *democratie* aan het Staatsregt. We verstaan er dit door: In de Kerk kan, even als in den Staat, slechts tweeërlei beginsel van Bestuur en Wetgeving plaats hebben, óf een opklimmend óf een afdalend. Wanneer die magt, uit eigen regt, 't zij aangeboren, 't zij gegeven, bij één of meerdere personen berust, dan is het beginsel van Bestuur afdalend, de lagere Besturen zijn hunne Commissarissen, aan het volk worden de Wetten *gegeven*. Is daarentegen die magt bij het volk zelf, dan is het beginsel opklimmend. 't Zij

Superintendent over de toenmalige Nederlandsche Kerk der vlugtelingen in *Engeland* te maken.

het volk die magt persoonlijk en hoofdelijk uitoefene, 't zij geheel of gedeeltelijk door zijne vertegenwoordigers, 't zij met of zonder speciale commissie en lastbrieven, 't beginsel gaat van het volk uit, het volk is autonoom. Waar dit plaats heeft bestaat eene republiek, welker grondbeginsel is: gelijkheid van allen, niet slechts *voor* de Wet, maar ook *tot* de Wet. Dit neemt echter niet weg, dat de uitwendige vormen aristocratisch, oligarchisch, zelfs monarchaal kunnen zijn; indien de leden onzer Provinciale Besturen regelregt door de klassikale werden benoemd, zouden zij naar den vorm oligarchisch, naar het beginsel democratisch zijn. Worden ze door de Staatsmagt benoemd, wat ze dan zijn, namelijk naar het beginsel, dat weet ik zelf niet; wie kan mij dat zeggen? - Houdt dan de Kerk niet op, in zooverre, Staat, autonomisch Genootschap te zijn, en vervalt daarmede niet alle theorie van regt, die toch, als praemisse, het bestaan van autonomie, het zedelijk-vrij bestaan onderstelt? - Vertegenwoordiging behoort, in ieder geval, uitsluitend aan het opklimmend beginsel, en strijdt regelregt tegen het afdalende. Dit onderscheid van vorm en beginsel wenschten we wel, dat meer in het oog gehouden werd, want door het verzuimen daarvan ontstaat verwarring en duisterheid van begrip.

Nu, dat democratische, of zoo ge wilt republikeinsche beginsel, is de karakteristiek van het Protestantsche Kerkregt; zonder hetzelve *is* het niet Protestantsch; elke afwijking er van is afwijking van het Protestantisme. Volkomen teregt zegt Prof. ROIJAARDS (*Hedend. Kerkr.*, t.a. pl.): '*Van het republikeinsch beginsel mag het Protestantisme niet afwijken*.'

Derhalve, indien 't bewezen is, dat onze Herv. Kerk, in haar grondbeginsel van bestuur, in hare organisatie, daarvan afgeweken is, dan is die organisatie, en al wat daarvan uitgegaan is, niet Protestantsch - dat is: onwettig, niet verbindend voor hare leden.

Onwettig, niet verbindend. - Dat was ze reeds, alleen door de wijze van hare invoering. Zij is ons *gegeven*, om niet te zeggen opgedrongen, door een ligchaam, daartoe onbevoegd; en ook later is zij nimmer door de daartoe bevoegden in de Kerkelijke republiek, door het volk of zijne vertegenwoordigers, gesanctioneerd. Door de vertegenwoordigers niet, omdat die er nooit bestaan hebben.

Onbevoegd. Dat was de Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken, door wien of op wiens naam het *algemeen*

reglement voor het bestuur der Herv. Kerk in het Kon. der Nederl. in 1814 ontworpen werd. Onbevoegd, om het van wege de Kerk te beoordeelen of aan te nemen, waren de door den Souvereinen Vorst bijeengeroepen leden der consulerende Commissie; onbevoegd, om het in te voeren, was de Staat. - Volkomen regt had de Classis van *Amsterdam*, en de Predikanten uit de Classis van *Leyden* en *Woerden*. die dadelijk daarop hun protest, in den eerbiedigen vorm van ‘bezwaren,’ hebben ingediend, bezwaren, waarvan 't gewigt maar al te wel gevoeld werd, en welker gemeenmaking, door middel der drukpers, belet of belemmerd werd. Men zweeg op het wederleggend antwoord, dat de Commissaris-Generaal gaf; men zweeg, men wist wáárom; men zweeg, omdat men *moest*, omdat men - gehoorzamen wilde, liever dan wanorde stichten. Maar anders voorwaar is er gehandeld met de Grondwet van Staat; zóó, met zulk een dictatoriaal gezag, hadde men de Grondwet van 1814, of een door eene Koninklijke Commissie veranderd ontwerp daarvan, eens aan de Zuid-Nederlandsche provinciën moeten opdringen! - Maar dáár had men sterken tegenover zich, dáár volk, adel en geestelijkheid; hier slechts het zwakke ligchaam der Predikanten van de Hervormde Kerk.

Dat protest is levendig gebleven. Het leeft nog, en komt nu met verdubbelde kracht terug. En wie er nog eenige waarde hecht aan de gronden, door den Commissaris-Generaal bijgebragt in zijn rescript aan de Amsterdamsche Classis, die leze de voortreffelijke, wel korte, maar bondige wederlegging, door HOOIJER gegeven, bl. 23.

Des te meer verwondert het ons, dat een man van zooveel moed, onafhankelijkheid en helderheid niet geheel consequent gebleven is, waar hij de gevolgen van dit zijn eigen protest hooger op had te ontwikkelen; dat hij bevreesd geworden is, waar hij den *Rubico* voor zijne voeten had. - Zulk eene vreesachtigheid en inconsequentie lezen wij in hetgeen onmiddellijk volgt op deze door hem gegeven wederlegging der gronden, waarop de wettigheid der invoering van onze Kerkelijke Wetten werd beweerd.

‘Dat dit algemeen reglement, onkerkelijk geboren, niettemin verbindend moet worden geacht, wijl het sinds dertig jaren door de *geheele* Kerk niet stilzwijgend, maar *rebus ipsis et factis* aangenomen en onderhouden en alzoo kerkelijk geworden is, wat het in zijnen oorsprong niet was. Zij, die het genoemde reglement, met alles wat er op gebouwd is, voor

onverbindend verklaren en alles geheel willen gesloopt hebben, om thans de gansche Kerk op nieuw en beter te organiseren, eischen een gevaarlijk, moeijelijk en onmogelijk iets; terwijl zij zich aan onregtvaardigheid zouden schuldig maken jegens de gansche Kerk, die sinds zoo vele jaren in de organisatie van 1816 berust.'

Tot diegenen, die dat reglement voor onverbindend verklaren, behooren wij, en had ook HOOIJER moeten behooren; als hij *dat* niet durfde, was al dat vorige, over de onwettige invoering der Kerkorde, nuttelooze en schadelijke ballast in zijn boek. Wij zijn volkomen overtuigd, dat er in die verklaring niets gevaarlijks ligt, en dat de herstelling van het gebrek in den vorm eene zeer mogelijke, zelfs zeer gemakkelijke zaak is. Het is alleenlijk een gebrek in den *vorm*, maar.... van zoodanigen aard, zulk een kapitaal gebrek, dat het geheele nulliteit medebrengt. Gemakkelijk te herstellen! want er is slechts toe noodig, dat een, naar zuiver republikeinsche begrippen, en op zoodanige wijze, als de Heer H. zelf voorslaat, bijeengeroepen, onze Kerk wettig vertegenwoordigend ligchaam het reglement met zijne af- en aanhankelijkheden, hetzij met of zonder er voorshands verandering in aan te brengen, van wege de Nederlandsche Herv. Kerk aanneme en sanctionere. Dan is de nulliteit in ééns, in één uur, met ééne stemming opgeheven.

Maar zoolang dát niet is geschied, is het reglement onverbindend.

De Heer H. beweert, dat het reglement door de Kerk niet stilzwijgend slechts, maar *rebus ipsis et factis* aangenomen zij. En vergeet hij dan het protest der Classis van *Amsterdam?* Nooit, zoover ons bewust is, is dat protest ingetrokken. Men heeft op de repliek gezwegen, omdat men *moest*, en met een V.C. (*vi coactus*), gelijk DE WITT de intrekking van het Eeuwig Edict onderteekende. Hoe kan de Heer H. zich op de toestemming der *Kerk* beroepen, daar, naar zijne eigene beginselen niet alleen, maar ook volgens allerwege in zijn werk verstrooide uitdrukkelijke uitspraken, *de Kerk sinds* 1816 *niet wettig vertegenwoordigd is? Wie* zou er dan hebben moeten protesteren?? En *is* er wel zoo geheel gezwegen? Bedenk u eens wel, H.! Zij zijn wel van de onzen niet, maar toch ook leden van onze Kerk, zij die reeds sedert 1826 niet hebben opgehouden te protesteren. Doch gij beroept u op eene uitspraak van den Hoogen Raad (Zitting 20 Nov. 1845 en 2 Jan. 1846). Ziet dan een zóó hel-

der en onafhankelijk Kerkelijk-Regtsgeleerde, als gij, het niet in, dat het oordeel van eene Burgerlijke Regtbank, in Kerk-Regtszaken, geen meer gezag dan ieder ander particulier gevoelen heeft, ofschoon ook al de succumberende partij in het geding zich aan die uitspraak in het hoogste ressort moest onderwerpen? Wij zijn op 't oogenblik niet in de gelegenheid om het bedoelde arrest van den Hoogen Raad na te slaan; zoo wij ons wèl herinneren, wat er ons de dagbladen destijds van mededeelden, dan grondde het zich voornamelijk op deze *considerans*, dat hij, die zich vrijwillig begeeft in eenig genootschap, regtens gehouden wordt zich te onderwerpen aan al de instellingen en wetten, in hetzelve bestaande of te maken. Dát was volkomen regt. Maar, indien de appellant zich ook beroepen heeft op de nulliteit van ons Kerkregt, wegens gebrek in den vorm van deszelfs invoering, indien de Hooge R. dáártegen de praescriptie heeft aangenomen, dan zijn wij niet ver van de gedachte, dat de Hooge R. dáár buiten zijn terrein getreden is. Over de wettigheid der kerkelijke reglementen, over het al of niet en in hoeverre toepasselijke daarop van de algemeene beginselen van Burgerlijk Regt, heeft alleen de Kerkelijke Wetgever zelf te oordeelen. De zaak is niet *mixti fori*.

Als Kerk-Regtsgeleerden vragen wij: loopt ook op *ons* grondgebied de verjaring? Zoo ja (wat wij gaarne willen aannemen), binnen hoevele jaren? En hoe wordt haar loop gestuit?.... Moeijelijke vragen!! - Maar we laten die theoretische vragen daar. - Wij excipiëren de nulliteit van het reglement. Vooreerst wegens het bestaande, nimmer ingetrokken protest van *Amsterdam*, c.s. Ten tweede, omdat er na 1816 geen kerkelijk ligchaam de bevoegdheid tot protest gehad heeft, en derhalve protest *onmogelijk* gemaakt was. En ten derde, en voornamelijk op zedelijke gronden. Het is alleronverstandigst en alleronedelmoedigst om hier de praescriptie in te roepen. Onedelmoedig; men vergete toch niet, dat wij slechts Predikanten zijn; - menschen die én door stand én door opvoeding tot den middelstand der maatschappij behooren; afhankelijk, wel niet van het Gouvernement, maar toch niet ligt er ons tegen overstellende, en wien het zoo ligt euvel geduid wordt, op wier ambtswerk, althans zoo ze in geene gemeente staan, welker alleronbepaaldst vertrouwen zij bezitten, het zoo ligt kwaden invloed hebben kan, indien zij ook maar de geringste kleur van staatkundige oppositie schijnen aan te nemen; -

't is met ons geheel anders als met de Regtsgeleerden! - Wij zijn niet meer wat we tijdens LEICESTER waren en nooit weêr worden moeten. Maar werp het der kerkelijke duif niet voor, dat zij schichtig zich verborgen heeft voor den adelaar, die boven haar hoofd zweefde! Bedenk verder, hoe weinig Kerk-Regtsgeleerden ons Genootschap na 1816 bezat, hoe weinigen onder degenen, die BROES toejuichten, hem ook begrepen! - Hoe weinigen, die kennis genoeg hadden van Kerkregt, om het in te zien, dat oppositie tegen het ingrijpen van den Staat in de Kerk, dat protest wegens nulliteit, *pligt* kan wezen!

En, wat wel het meest van allen gelden mag, men vergete toch niet, dat met de omwenteling, gezegend op haar zelve, een treurig tijdperk was begonnen. Een tijd van sluimeren en slapen, toen: ‘een elc sine plighten kende, maer sine reghten en kende hy niet.’ Een tijdvak, dat in *Frankrijk* de revolutie van 1830 voorbereidde; een tijdvak, waarvan wij, in het staatkundig wantrouwen en de wederzijdsche oppositiën, die onze tijd beleeft, de bittere vruchten plukken. Voeg er bij de stelling van de Noordelijke provinciën tegenover de Zuidelijke, en de kleur, die zulks dadelijk aan alle handelingen gaf, welke slechts schenen eenige politieke beduidenis te kunnen hebben. Wie der onzen geprotesteerd had in dien tijd, ware hij niet gebrandmerkt als een gevaarlijk sujet, als een vijand van Oranje, en orde, en Vorst en Vaderland; gelijk geacht met BROGLIO en DE FOERE? Was het reglement van 1816 niet ingevoerd op gezag van den Vader des Vaderlands, dien wij in 1813, en wij deden er wèl aan, met dankbaar gejuich als den van God gezonden redder des lands begroetten?

Doch genoeg van deze nulliteit. Beschouwen wij nu den inhoud van het reglement en zijne aanhangigheden, de inwendige organisatie onzer Kerk. Thans sluiten wij ons weder digt aan den Heer H. aan. Vertegenwoordiging is, wij zagen het boven, niet naar *ons* particulier gevoelen, maar naar uitdrukkelijk getuigenis van alle onze Kerk-Regtsgeleerden, van onze Synode zelve, een integrerend beginsel van ons Kerkbestuur. Zonder vertegenwoordiging geen Protestantismus, geene Republiek. - Dat vertegenwoordiging alleen dáár bestaat, waar de vertegen woordigd wordende personen zelve hunne vertegenwoordigers benoemen, zal wel niemand willen tegenspreken. Regenten te benoemen door hoogere Collegiën van bestuur, en dezulken

te noemen *vertegenwoordigers*, is, dunkt ons, spotten met de Regtsgeleerdheid, is een spel, dat men zich in den burgerstaat niet zou veroorloven. Verder brengt de aard der zaak mede, dat vertegenwoordigers stemmen op lastbrief van hunne Committenten, en onder verpligting van hun rapport en verantwoording te doen. Slechts de Committenten zelve zijn bevoegd, om, wanneer gewigtige redenen daartoe moveren, deze verpligting geheel of gedeeltelijk op te heffen. Laat ons zien, wat er in onze Kerk geschiedt.

Het eerste vertegenwoordigend ligchaam onzer Kerk is de Synodale Commissie, bestemd om de Synode zelve te vertegenwoordigen, gedurende den tijd dat zij niet vergaderd is. Hare zes gewone leden worden door de Synode met volstrekte meerderheid benoemd (Art. 11 der Instructie). In hoeverre de Synode haar het handelen volgens lastbrief heeft willen opleggen, blijkt uit Art. 2-6. In alle andere gevallen dus wordt de Synode gerekend hen van die verpligting ontslagen te hebben. Zij doet jaarlijks verslag aan de Synode en is aan haar verantwoordelijk wegens hare handelingen en besluiten (Art. 7). Volkomen wettig derhalve. De Instructie dagteekent dan ook van het jaar 1844. Alleen merkt de Heer H. met regt aan, dat er eene bepaling noodig was, die belette, dat Praeses en Vicepracses *in perpetuum* leden der Commissie zijn.

Wij gaan verder. De leden der Synode, het eigenlijke *hoogste* representatief Collegie, worden benoemd door de Provinciale Kerkbesturen. Rigtig tot dusverre. Maar (wij gaan voorbij de benoeming der leden van de eerste Synodale Vergadering, wel door den Heer H. met regt afgekeurd, maar tot de geschiedenis behoorende): ‘de President en Vice-President der Synode worden, voor iedere zitting, *door den Koning* benoemd. - De Secretaris, hebbende rang en stem als lid, deszelfs secundus, en de Quaestor, hebbende mede rang en stem, alle drie vaste leden, worden uit door de Synode gemaakte drietallen *door den Koning benoemd*’ (Reglem., Art. 17, 18, 19).

Van verpligting tot het doen van verantwoording aan hunne Committenten, door die leden der Synode, welke als vertegenwoordigers van hunne respective Prov. Kerkbesturen optreden, bevat het Reglement niets.

Al verder. Hoe dieper we afdalen, des te flagranter zullen de infractiën op het wettig regtsbeginsel worden.

De Committenten der Synode, leden der Provinciale Kerkbestu-

ren, worden *door den Koning benoemd* uit een *zestal*, geformeerd door de Moderatoren van de Klassikale Besturen, tot een *drietal* verminderd door het Provinciaal Kerkbestuur, d.i. *het Collegie der Commissiehouders zelf* (Art. 32). De Secundi worden op dezelfde wijze benoemd. De Presidenten worden door den Koning onmiddellijk, de Secretarissen uit een drietal benoemd. Van verantwoordelijkheid weder geene sprake.

De Klassikale Besturen, Committenten der leden van de Provinciale Besturen, worden *benoemd door den Koning*, uit *zestallen*, geformeerd door de leden der Klassen (zijnde deze, voor zoover de Predikanten betreft, de laatste of grondvergaderingen), door de Provinciale Kerkbesturen tot drietallen gebragt. De Scriba's op gelijke wijze. Als Praesides fungeren de leden der Provinciale Kerkbesturen, ieder in zijn klassikaal ressort. Verantwoordelijkheid zal men ook wel hier niet wachten.

En nu:

'*Ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis*.'

Hoe het mogelijk is, dat men, in goeden ernst, van vertegenwoordiging in de Nederlandsche Hervormde Kerk spreken kan, is ons een raadsel. Geen wonder, dat de Staats-Regtsgeleerden laag op ons nederzien. Wij zijn nog niet ver in de eerste beginselen van het regt. - Of hebben wij (en we houden dit voor *zeer mogelijk*) de bovenaangehaalde woorden van geachte schrijvers, waar zij van vertegenwoordiging spreken, misschien *sensu optativo* te verstaan, en te houden voor een op de allerbescheidenst mogelijke wijze uitgedrukten wensch naar vertegenwoordiging?

Over de Klassikale Vergaderingen nog een woord. Als men weet, hoe klein het aantal Predikanten in iedere Klassis is, in verhouding tot die zestallen, - in de onze 41, waaruit jaarlijks twee zestallen voor de aftredende leden gemaakt worden, - dan verdwijnt toch wel de laatste schim van het denkbeeld eener vertegenwoordiging; dan wordt die geheele jaarlijksche Vergadering weinig meer dan een vernederend spel met de waardigheid der Kerk en hare Dienaren. 't Is pijnlijk voor een' volwassen man van eenig zelfgevoel, om aan zulk eene nietsbeteekenende stemming deel te nemen, en figurant in die klucht te wezen. Die Klassikale Vergaderingen, geheel nutteloos als ze zijn, kosten daarenboven jaarlijks eene som, altijd te groot, om op die wijze weg te werpen. Zij hebben geen ander nut, dan om de gezamenlijke leden eener Klassis, ten minste ééns in het jaar, aan eenen maaltijd bijeen

te brengen. - Waarom is men, als men toch het afdalende beginsel van Bestuur hebben wilde, en de republiek vernietigen, niet rond er voor uitgekomen, en heeft men de leden der Klassikale en Provinciale Besturen niet onmiddellijk laten benoemen en aanstellen? Waarvoor dat vijgenblad van die nietsbeteekende zestallen? Waarom van de weinige kunde onzer Predikanten in het Kerkregt misbruik gemaakt, en er op gerekend, dat zij, als zij slechts dat woord *Klassen* hoorden, de republiek behouden zouden wanen, en in die *Klassen* het bolwerk voor den republikeinschen Kerkvorm zouden zien? o! Het is ons zoo leed, en toch zien wij het in, het *is* waarheid: het was niet rond, niet open, niet edel gehandeld! Waarom het niet rond en ruiterlijk destijds verklaard: wij willen geene republiek! wij achten den autocratischen vorm en het Staats-medebestuur, zoo als 't in *Duitschland* plaats heeft, heilzamer voor u, en daar willen wij u langzaam op voorbereiden.

Wat wij zouden wenschen, Protestanten en Republikeinen in het Kerkelijke als we zijn! Dat de oude Klassen hersteld werden, immers zoo na mogelijk en zoo veel als met spoedigen gang der zaken bestaanbaar was. De Klassen moesten tot de Klassikale Besturen staan, nagenoeg in dergelijke betrekking als de Synode tot de Synodale Commissie. Allereerst wel, 't spreckt van zelve, - en zonder dat geene republiek, - directe benoemingen; maar ook behooren de Klassen, de Kerkelijke grondvergaderingen, al zoo veel gewigt te crlangen als zij bij mogelijkheid hebben kunnen. Vele zijn wel de Kerkelijke zaken niet, die aan eene, slechts ééns in het jaar bijeenkomende Vergadering kunnen worden opgedragen, en zeer zeker wenschten wij het Examen der Kandidaten niet in hare handen terug, - dat wenschten we zelfs liever aan ééne enkele Commissie, voor de gansche Kerk, opgedragen; - maar wat door de Klassen *kan* worden verrigt, dat moest haar geattribuëerd worden. Men vergete toch niet, dat in eene republiek de vertegenwoordiging slechts noodhulp is, dáár, waar alle stemhebbende leden niet zelven bijeen kunnen komen, of de ordelijke en spoedige gang der zaken het vereischt. De noodzakelijkheid tot die noodhulp bestaat in de Kerk veel minder dan in den Staat, omdat in de Kerk al de stemhebbende leden der republiek kennis en verstand hebben, immers behooren en gerekend moeten worden te hebben, van de te behandelen zaken; geheel anders dan in den Staat, waar de meeste stemhebbenden

gaarne en liefst hun oordeel onderschikken, en de leiding der zaken toevertrouwen aan eenen zaakkundigen vertegenwoordiger. *Alle* Predikanten in onze Kerk moeten, naar Protestantsche beginselen, gerekend worden, des noods, even als de tienduizend uitgelezenen van XENOPHON, de hoogste posten te kunnen vervullen.

De Commissaris-Generaal beweerde, in zijn antwoord op de bezwaren der Klassis van *Amsterdam*, dat ‘de Klassen eene toevallige vrucht waren der omstandigheden van de zestiende eeuw.’ Waar die bewering op rust, begrijpen, weten wij niet. Alleen daarop, dat ze in de zestiende eeuw ontstaan zijn? Is dan alles, wat in de zestiende eeuw ontstaan is, ‘toevallige vrucht der omstandigheden?’ - Onzes oordeels is het tegengestelde waarheid. Onze Nederlandsche Kerk is, van den beginne af, zuiver republikeinsch geweest. Niet enkel door den invloed van CALVIJN en ZWINGLI, maar door den eigen Nederlandschen geest, een geest voor een deel mogelijk van de Waldenzen overgenomen, en in de opvolgers van deze, de Doopsgezinden, de echte Oud-Nederlandsche Protestanten overgegaan, en bij hen, tot onze beschaming, levendig en werkzaam gebleven. Het merkwaardig, het veelbeteekenend Slotartikel van de Acten der Synoden der zestiende eeuw, waardig om het eerste Artikel van onze te verwachten nieuwe Kerkordening te wezen, luidde: ‘Geen Kerke sal over een andere Kerke, geen Dienaer over een ander Dienaer, geen Ouderling ofte Diacon over eenige andere Ouderlingen ofte Diaconen, eenige heerschappije voeren ofte overhant hebben.’ Daarom werd ook tot de zonden van de zwaarste soort in eenen Dienaar, die gestraft moest worden met afzetting van zijn ambt, gerekend: ‘baarblijkelijke trachting naar tyranny over de Kerk of zijne Collegen’ (Kerkeorde van de Wezelsche Synode, Cap. VIII, Artik. 14). Met dat zuiver republikeinsche, streng door onze Vaderen vastgehouden grondbeginsel, stond de instelling der Klassen in het naauwste verband; de Klassen werden eenvoudig ingevoerd, omdat bezwaarlijk of onmogelijk *alle* Dienaren der Nederlandsche Kerk aan ééne plaats konden bijeengeroepen worden; zij waren de *comitia curiata* van onze kerkelijke republiek. Dáárom waren aan haar de gewigtigstige kerkelijke werkzaamheden opgedragen, meer zelfs dan aan den ordelijken en spoedigen gang der zaken bevorderlijk was! Wèl gelijk, wèl regt had de Klassis van Amsterdam, als zij in DEZE Klassen het *Palladium* zag van den ouden

en echten geest onzer Nederlandsche Protestantsche Kerkorde[1]!

Hoe kwam onze Kerkordening van 1816, mag de lezer wel vragen, aan zulk eenen onnederlandschen, onprotestantschen geest van Kerkregt? - Naar onze meening, heeft er drieërlei oorzaak voor bestaan. Vooreerst de invloed van het Concept-Reglement, onder LODEWIJK NAPOLEON ontworpen, door HOOIJER (bl. 15) de overgang tot, en grondslag van onze tegenwoordige Kerkordening gerekend. Immers, hoe ijverig ook TE WATER, Baron VAN DER CAPELLEN, de Ridder JANSSEN (toenmaals Hoofdkommies), en andere verdienstelijke mannen, die aan de bearbeiding van dit Concept deel hadden, hebben getracht te waken voor afwijking van den geest der oude bestaande Kerkorde, hoeveel danks onze Kerk hun ook schuldig is voor de afwering van het groote gevaar van de invoering eener Episcopale hiërarchie, dat ons toen dreigend boven het hoofd hing, zij konden toch niet verhinderen (en was het, al de omstandigheden diens tijds in aanmerking genomen, wel te verwonderen), dat aan den Staat meerder magt en invloed in het Kerkbestuur verleend werd, dan vroeger het geval was geweest. Juist*dat* is zoo sterk en sprekend in de Kerkorde van 1816 overgegaan. - Ten tweede, de invloed der Staatkundige denkbeelden van dien tijd, en eenigermate ook de warme liefde voor den ten Koningstroon verheven' Oranjevorst, Vader WILLEM, aan wien men wel gaarne invloed in het bestuur der zaken verleende. De Staat was met aller goedkeuring eene monarchie geworden, aller rigting was monarchaal, 't was een gruwel, dat de kerk eene republiek, eene republiek in de monarchie zoude wezen; slechts weinigen zagen het in, dat kerk en staat zóó homogeen niet zijn, dat de eerste noodzakelijk het beeld der laatste behoeft te dragen. Eindelijk ten derde de neiging tot hiërarchie, tot pausdom, in onze kerk zelve, in het cerste vierde onzer eeuw. Hoe sterk die geweest zij, ten opzigte van het kerkbestuur, zoowel als de kerkplegtigheden, weten degenen, die toen volwassene mannen waren, en aan het bestuur van zaken staande, achter de *coulisses* gezien hebben. Hoe ver het zou gegaan zijn, indien wakkere mannen, onder wie wij, als een' boven allen, den helderen en moedigen BROES noemen, aan wien onze kerk misschien nog meer is verschuldigd, dan open-

(1) We hebben dit breeder uitgewerkt, omdat HOOIJER, tot onze verwondering, dit zoo allergewigtigste historische punt voorbijgegaan is.

baar bekend is, het niet geschut hadden, dat kunnen zij alleen beoordeelen. Daar droeg zeker mede toe bij, de toeneiging tot den geest der, met het eeuwfeest der hervorming, in *Pruissen* vereenigde Evangelische kerk, die later uit 's Konings handen hare *Kirchen agende* ontving; maar reeds onder LODEWIJK NAPOLEON had er een gerucht geloopen, dat men plan had, om in onze kerk onderscheidene hoogere en lagere geestelijke orden op te rigten, *bisschoppen*, en zelfs eenen *Nederlandsch-Hervormden aartsbisschop* te benoemen, en zooveel was daarvan aan, dat YPEY en DERMOUT grond gevonden hebben om te schrijven (*Gesch. der Nederl. Herv. Kerk*, Dl. IV, bl. 392): ‘het gerucht was valsch, maar de aanleiding tot hetzelve schijnt niet valsch geweest, of uit de lucht gegrepen te zijn.’

Wij zouden eindelijk wel willen vragen: *waartoe*, met welk oogmerk heeft men in 1816 die verkiezingen van de kerkelijke besturen door den staat ingevoerd? welk nut geeft het den staat, welk genoegen aan den souverein, om al die bestuurders en bestuurdertjes zelf te creëren? welke noodzakelijkheid bestaat er, om dat alles zelf met eigen handen te verrigten? Het ambt zelf, een zuiver kerkelijk ambt, wordt er toch niets achtbaarder door, of gij door den Koning of door de kerk gekozen en aangesteld wordt. Is dat genoegen van zulk een ontzaggelijk belang, om er den geheelen geest van het Protestantisme om te verkrachten, het beginsel en de ziel van de Nederlandsche Hervormde Kerk om te dooden? We krijgen, aan de hand der geschiedenis, op die vraag ten antwoord, dat het, hoogst waarschijnlijk, mede in verband staat met dien zoo verkeerden geest van het vorige bestuur, waarvan het tegenwoordige wijsselijk eenigzins is teruggekomen, om zelf alles te willen verrigten, om alle de raderen en ieder raadje van het groote uurwerk met eigen hand te willen omdraaijen, in plaats van liever en beter, vorstelijk en waardig, het toezigt over den gang van het geheel te houden, en alleen die raderen, waaraan gebrek komt, of die verkeerd werken, tot de orde terug te brengen of er uit te nemen. - Met één woord, die *Kleinlichkeit*, die angstvallige naauwkeurigheid, die overdreven bemoeizucht, *die* heeft mede haar deel, en dat niet het geringste, in die onprotestantsche organisatie onzer kerk gehad; van die *Kleinlichkeit* ook uit onze kerkeorde de laatste sporen te zien verdwijnen, zou ons een innig genoegen geven, en onzen tijd, die ons in zoovele opzigten het goede aanbrengt, te hooger doen achten en van ganscher harte doen zeggen: ‘En zegt niet: wat is er, dat

de vorige dagen beter geweest zijn dan deze? want gij zoudt, zulks doende, niet naar wijsheid vragen.'

En nu hopen wij, voor ons, dat weldra onze kerkelijke hemel gezuiverd zal zijn van het laatste wolkje van dat gelukkig afgedrevene onweder, en dat we ons kerkbestuur weldra weder zullen mogen begroeten als: bestuur van de Nederlandsche Hervormde Kerk.

Men bevroedde het in 1816 niet, dat men, met die kerkeorde, een zwaard nederwierp, dat de onzalige geest van separatismus en formulier-orthodoxie, die tien jaren later het hoofd zou beginnen op te steken, en nog een tiental verder reeds zoo geducht zou wezen, niet nalaten zou op te grijpen en tegen ons te keeren; een zwaard, waartegen wij geen weermiddel hebben, omdat het ons eigen zwaard is, dat wij roekeloos hebben weggeworpen. Zij hebben gelijk, volkomen gelijk, en ik weet niet, wat men hun zou kunnen antwoorden, wanneer zij beweren, dat onze kerk in hare maatschappelijke beginselen (van de leer spreken wij hier niet[1]) niet de Oud-Nederlandsche Hervormde Kerk is, en dat de Synode van 1816 en al de haar opgevolgden onwettig bestaan.

Maar heeft dan onze kerke-orde, voor degenen die nog met ons zijn en voor ons zelven, in het geheel geene sanctie, geene hoogere althans dan de penale, welke alleen van eenig gewigt is voor den onbemiddelden en met huisgezin bezwaarden predikant, die zich niet geroepen acht, om het welzijn van

(1) Over de vraag, of de Synode bevoegd is om veranderingen te maken in, of verklaringen te geven over de *leer* der Hervormde Kerk, en, in het algemeen, over de welbekende doctrinele twistvraag onzes tijds, waarover HOOIJER, bl. 48 en 49, het een en ander zegt, hebben wij ons in het geheel niet uitgelaten. De Synode is volkomen in haar regt, wanneer zij verklaart, tot geene '*gezugoefening over de leer*' geroepen noch bevoegd te zijn. Zij is zelfs niet bevoegd om te verklaren, welke de leer van de meerderheid der tegenwoordige Hervormde Kerk is. Om dat te kunnen doen, zou ze speciaal, *ad hoe*, door de leden der Kerk moeten gecommitteerd en bevolmagtigd zijn. Zoodanige verklaring, van haar uitgegaan, zou niets meer en hooger zijn, dan het particuliere gevoelen van Dr. A, B, en C, in der tijd leden van de Synode geweest zijnde. Op *dit* punt moet men streng en scherp loezien, om niet dan zuiver republikeinsch te werk te gaan, anders heeft men oogenblikkelijk het Pausdom en de hiërarchie in zijne meest onchristelijke gedaante in de Kerk. Zie hier wel toe, dat ge niet den Paus of het Concilie tot 'Kerk' maakt!

vrouw en kinderen aan zijne overtuiging ten offer te brengen? Geene zedelijke verbindelijkheid?

Ja voorzeker. En eene nog heiligere en hoogere, dan of de wetten bij hoofdelijke stemming door alle de leden der kerk waren aangenomen. Zij is de eenige band van orde, die op dit oogenblik bestaat; houwt gij dien door, gij neemt de orde en den vrede der kerk weg. Zie wel toe, wie er feitelijk de hand aan de orde slaat, dat hij zich rangschikke onder degenen, welke onze oude kerk ‘vermaende, haer van de tafel des Heeren te onthouden en verkondighde, dat ze geen deel in 't Rijcke CHRISTI en hadden, als daer zijn: alle die tweedracht, secten en muyterijen in kercken en wereltlijcke regimenten begeeren aen te rechten.’ - Zóóver is het met onze kerk niet gekomen, dat er LUTHER's en ZWINGLI's zouden noodig zijn, en verachtelijk of belagchelijk wie er hun karakter zich aanmatigt; zie toe, wie er dat zwaard neemt, dat hij niet door het zwaard verga; wie de orde stoort en den kerkvrede breekt, hij zondigt tegen de gemeente en tegen den Heer, wiens geest het oudtijds den Christen dienstknechten oplegde, zelfs den harden Heeren met alle vreeze onderdanig te zijn. (1 Petr. II, vs. 18-25).

Maar indien de gemeente van hare zijde de bestaande orde, ook eene onwettige, om des vredes wille eerbiedigt, hooger en heiliger is dan de pligt dergenen, wien ‘de magt van boven gegeven is,’ en zwaarder nog hunne verantwoordelijkheid, indien zij het weigerden, te doen wat hun pligt is. Dan werden *zij* de schuldigen aan de verstoring van den kerkvrede, indien hunne nalatigheid daar eenmaal aanleiding toe gave. En wie hunner geen moed, geene onafhankelijkheid bezit, wie er menschen naar de oogen ziet, òf wie er van kerkelijk regt geene hoogere kennis bezit, dan dat hij de artikelen der reglementen van buiten kent, die bezitte ten minste zóóveel geweten, dat hij vrijwillig een ambt nederlegge, waar hij niet voor berekend is.

Dan, wij hebben goeden moed, dat niet één lid der Synode zulk een besluit aan zijn geweten en aan de achting voor zich zelven en der gemeente jegens hem zal verschuldigd zijn. Er hebben zich, reeds sinds verscheidene jaren, de verblijdendste teekenen, voorboden eener geheele hervorming, bij de Synode zelve opgedaan; onbillijk en onverdiend zou het wezen, haar GATO's: *expergiscimini aliquando, et capessite rempublicam*, (Sallust. Catil. Cap. 52.) toe te roepen. Er is reeds tot eene

algemeene herziening onzer reglementen besloten; wat meer is, de geheele hervorming, in echt Protestantschen zin, is reeds begonnen met de nieuwe instructie (in 1844) voor de Synodale Commissie; wij hebben dan toch reeds één Collegie, en dat wel het hoogste, dat wettig en zuiver republikeinsch zijne committenten vertegenwoordigt. We hebben er niets op te zeggen dan het: *Macte virtute vestra*, van denzelfden strengen en eerbiedwaardigen republikein, en het: *bis! bis! a capite inde nunc ad membra, pedibusque tenus*, uit naam der toejuichende en dankbare gemeente uit te roepen!

Op wien onze hoop nog meer gevestigd is, dan op de jaarlijks veranderende leden der Synode? Op het hoofd van het ministeriëel departement voor de Herv. Eerdienst zelf. Er zijn van dien kant reeds meermalen verklaringen niet alleen, maar ook handelingen uitgegaan, die alle wel- en helderdenkenden met welgevallen en hoogachting hebben aangezien. Dit wenschen wij, met de dankbaarheid en de betuiging van achting, die wij, bij dezen, wij vertrouwen uit naam en met goedkeuring van velen, aan den Baron VAN ZUYLEN VAN NYEVELT toebrengen, dat Hij op dien weg voortga, en zich die hooge achting, die Hij reeds in de eerste jaren van zijne ambtsvoering verworven heeft, op den duur waardig make.

Pedibusque tenus, schreven wij zoo even en het herinnert ons, dat er nog verdere punten van hervorming, door HOOIJER aangewezen, of door ons aan te wijzen, zijn overgebleven. Wij hebben ze afgescheiden van de vorige, omdat ze in eenigzins ander licht verschijnen en met andere omstandigheden in aanraking komen.

In de eerste plaats komt hier in aanmerking, de deelneming van de ouderlingen, mede-vertegenwoordigers der afzonderlijke gemeenten, aan de algemeene vertegenwoordiging. HOOIJER oordeelt (bl. 29, noot), en in beginsel zijn wij het volkomen met hem eens, dat het aandeel van de ouderlingen aan de vertegenwoordiging in alle onze Collegiën van Kerkbestuur, ‘eene treurige relique is van het oude, op alle kerkelijke vergaderingen wel vertegenwoordigde en ijverig medewerkende ouderlingschap; dat het in slechte verhouding staat met het aanzienlijk aantal der ouderlingen in den kerkeraad van elke gemeente, en eene te grove achterstelling is van die *Mederegeerders, die met de dienaren des Woords, één collegie of ge-*

zelschap uitmaken, zijnde als de raad der kerk, vertoonende de geheele gemeente.' (*Form. v. bevest. der Ouderl.*)

In de praktijk verschillen wij echter van den hooggeachten schrijver. Die ouderlingen, leden van de hoogere vertegenwoordigende collegiën, worden toch, in den regel, uit de stedelijke kerkeraden genomen. Zij dienen wel, niet alleen onbesprokene en godsdienstige, maar ook der zaken kundige en, vooral door hunnen maatschappelijken stand, aanzienlijke leden der gemeente te zijn, anders doen ze meer kwaad dan goed aan de vertegenwoordiging. De vertegenwoordiging der kerk heeft behoefte aan *achtbaarheid*. Men zou ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal niet gaarne lieden van mechanieke professie zien; en bij allen eerbied voor de gelijkheid aller leden in de christelijke kerk, is die 'gelijkheid' toch geene zoodanige, als die der Fransche revolutie van 1789, die het Palladium der *égalité* daarin vond, dat zij eenen *Citoyen Savetier* met gejuich als lid der Conventie ontving. - De achtbaarste en aanzienlijkste leden der gemeente koos de oude kerk tot hare Episcopi en Presbyteri; - zoo deed ook onze oude Hervormde Kerk, in welker eerste moedergemeente te *Londen* een POLLANUS en een UUTTENHOVE, edellieden beide, tot eere en niet minder tot groot nut der kerk, het eervolle en gewigtige ambt van Presbyters waarnamen; zoo heeft de Middelburgsche gemeente de admiralen BLOYS VAN TRESLONG en WITTE CZ. DE WITH onder hare ouderlingen geteld. - En welk een gunstigen, voor de predikanten zelven aangenamen invloed op de beraadslagingen en den gang der zaken de tegenwoordigheid van zulke ouderlingen in de collegiën van bestuur heeft, mogen diegenen zich herinneren, die in der tijd met den Utrechtschen advokaat-fiscaal RAS in de Synode gezeten hebben. - Wanneer de kerk dezulken in overvloed in de stedelijke presbyteriën zal hebben, dan, ja van harte gaarne, verdubbeling en verdriedubbeling der vertegenwoordiging van het ouderlingschap. - En, wij willen niet onbillijk zijn, er is, in de laatste jaren, op dat punt in vele steden een betere geest ontwaakt; de aanzienlijkste leden der gemeenten zelven zijn gewilliger geworden, om den eervollen post op zich te nemen; - maar, zie rond u, en vraag u zelven af, of dat reeds zóó algemeen is, als het wezen moest, om aan eene vermeerdering van hunne vertegenwoordiging te denken? Wij willen geene professiën noemen, om geene bijzondere personen aanstoot te geven, want wij bedoelen ze allen; wilt ge u dan in gevaar stellen van *die, die*

personen in de provinciale besturen of in de Synode te zien zitten? Zoo laag moet toch ons uiterlijk aanzien niet beneden dat der Tweede Kamer staan. Laat eerst het presbyterium zelf verhoogd worden, dan zullen wij, gelijk wij het met HOOIJER in theorie wenschen, ook in de praktijk hen gaarne toegevoegd zien.

Overigens is de verhouding van het aandeel aan de vertegenwoordiging tusschen het predikant- en het ouderlingschap altijd eene moeijelijke zaak. Wij Protestanten hebben wel geen Clerus, geene regerende orde, maar toch staan onze predikanten, op het stuk van vertegenwoordiging, niet met de overige leden der gemeente gelijk. Ambtshalve geroepen tot de studie van het kerkregt, door oefening met de zaken bekend geworden, in de gemeente zelve door ons ambt uitstekend, maken wij toch een ligchaam uit, welks aandeel aan de vertegenwoor diging, uit den aard der zaak, grooter moet zijn, dan dat van het overige deel der gemeente. Er heeft hier iets plaats, niet geheel ongelijk aan hetgeen in den burgerlijken staat geschiedt, waar toch het getal dergenen, die eigenlijk aan de vertegenwoordiging deel hebben, zich alleen tot de *stembevoegde* burgers bepaalt. - Ware het als bij de Doopsgezinden, waren er ‘broeders-vermaners’ of ‘liefdepredikers,’ ja, dan stonden we gelijk, dan kwame ons geen grooter deel aan de vertegenwoordiging toe, dan den overigen leden. En, wil iemand ons ‘*dienaars der gemeente*’ noemen, dat zijn we, ja, maar toch in anderen zin dan de *kosters, voorzangers, klokluiders* en *hondenslagers!*

Hoe het zij, wij achten het beter, dit stuk ten minste zóó lang onaangeroerd en bij het bestaande te laten, totdat het Presbyterium zelf van onze kerk meer algemeen bevoegd zal geworden zijn, om in de hoogere collegiën van bestuur zitting te hebben.

Een tweede punt is de beroeping der Predikanten. Zonder in historische of theoretische beschouwingen dienaangaande te treden, nemen wij eenvoudig met volle goedkeuring de woorden van HOOIJER aan (bl. 64): ‘onze kerk kent het regt om leeraren te kiezen toe aan de gemeenten of hare vertegenwoordigers.’ *Aan de gemeenten*. Dat brengt, zoo wij wel zien, de geest van het Protestantisme niet alleen, maar ook de aard der zaak mede, dat hier de vertegenwoordiging, altijd slechts eene noodhulp, zoo min mogelijk moet worden ingeroepen, en dat, in zoo gewigtige en teedere, aller dierbaarst

belang van zoo nabij rakende zaak, waar het mogelijk is, allen leden stem en keuze moet worden gegeven. De predikant moet de man der volkskeuze zijn; dan alleen kan hij, met de volkomenste overtuiging, zijn: ‘Ja ik van ganscher harte,’ zeggen op die gewigtige gewetensvraag: ‘of gij gevoelt in uw hart, dat gij wettelijk van Gods *gemeente*, en mitsdien van God zelven, tot deze heilige dienst geroepen zijt?’

En waarom zou dat in kleinere gemeenten niet uitvoerlijk, waarom zou het schadelijk aan het belang der gemeente wezen? Tot aan 1816 is het in onze gemeente altijd zoo geweest, stemming door mansledematen; waarom hun die echt-Nederlandsche, echt-Protestantsche instelling ontnomen? Noch mijne actenboeken, noch het geheugen der oudste leden, die ik hier gekend heb, hebben mij ooit verhaald van wanordelijkheden, daarbij voorgevallen. Waren dan de regten der collatoren en der floreenbezitters in *Friesland* zoo veel heiliger dan die der gemeenteleden? - Ik ben op dit oogenblik zelf consulent eener vacante gemeente; ik betuig, dat ik menigmaal bezwaard ben onder de gedachte, dat die vier goede menschen de gewigtige taak des beroeps, waar *alle* leden der gemeente, en daaronder veel bevoegdere dan zij, gelijkelijk belang bij hebben, alleen op hun geweten zullen moeten hebben, en als regters over de gaven van wie weet hoevele kandidaten zullen moeten zitten; die vier, aan welke het wel te zien is, dat zij 't gevoelen, op dit oogenblik de gewigtigste personen der gemeente te zijn; bezwaard ben ik, dat ik, voor het eerst, mede de hand zal moeten leenen tot datgene, waarvan ik diep overtuigd ben, dat het een onregt is.

Het is alleen in de grootere gemeenten, dat aan de noodhulp van de vertegenwoordiging dit werk behoort opgedragen te zijn. Maar ook dáár heeft sedert jaren op de meeste plaatsen een misbruik plaats, zóó grof, dat het ons allezins verwondert, daaromtrent bij HOOIJER geene aanmerking gevonden te hebben. Wij bedoelen den invloed der diakenen op de predikantsberoepingen. Dat de diakenen nooit behoord hebben tot den eigenlijken kerkeraad, blijkt genoegzaam, niet allen uit het formulier van bevestiging der ouderlingen, maar ook uit de costumen der stedelijke gemeenten, waar de collegiën der diakenen en des kerkeraads afzonderlijk vergaderen, ieder voor hunne eigene werkzaamheden. Alleen bij beroepingen werken zij te zamen als zoogenaamde *breede Kerkeraad*. Vertegenwoordigers der gemeente zijn zij echter niet. Waarom is hun dat

aandeel aan de beroepingen toegestaan? Niet enkel, omdat algemeen het aantal der ouderlingen te klein werd gerekend voor eene zoo gewigtige zaak, want dit gold dan toch alleen voor de plattelandsgemeenten, maar ook om eene tegemoetkoming te zijn voor de bezwaren van hun ambt, dat zij gratis ten behoeve der gemeente waarnemen. *Eenigen* invloed *mogen* zij derhalve, ook onzentwege, in erkenning hunner diensten wel hebben. Maar, wat geschiedt er nu in bijna alle stedelijke gemeenten? Het is een ieder bekend, en menigeen tot groote ergernis, dat de collegiën van diakenen, die doorgaans bij het beroepingswerk minstens ééne stem meerder tellen, dan dat des eigenlijken kerkeraads, zich vooraf met elkander verstaan en aansluiten, en alzoo niet *eenigen* invloed op de beroeping uitoefenen, maar werkelijk *alleen* beroepen. Die, bij iedere beroeping plaats hebbende en telkens vernieuwde oppositie tusschen de beide collegiën, heeft daarenboven het hoogst nadeelige gevolg, van eene bestendige verwijdering tusschen de beide zoo naauw verwante ligchamen te veroorzaken, zeker niet tot stichting en voorbeeld der gemeenten, aan wier hoofd zij staan.

Regtens zou het der kerk, dat is, in dit geval, den vertegenwoordigers, den kerkeraden, toekomen, om aan de diakenen het door hen allerwege misbruikte, in zijne gevolgen niet dan schade barende privilegie weder te ontnemen, want de kuiperijen te beletten is eene besliste onmogelijkheid. Dan ware het echter te vreezen, dat men niet ligtelijk, wat reeds thans vaak bezwaarlijk is, geschikte mannen tot die bediening gereed vond. Maar er kunnen andere, meer doeltreffende middelen aangewezen worden, om dien strijd te neutraliseren. Nog onlangs werd in het klassikaal bestuur, waarvan ik de eer heb lid te wezen, de vraag opgeworpen (en dat niet door mij), of het niet dienstig ware, bij beroepingen, altijd het getal stemmen des kerkeraads gelijk te maken aan dat der diakenen, door te dien einde, in het doorgaans plaats hebbende geval, dat de kerkeraad de minderheid heeft, tot denzelven het benoodigde aantal oud-leden te *adscisceren ad hoc*. Maar niet genoeg is dit, onzes inziens. Vooreerst wijl den vertegenwoordigers der gemeente meerder aandeel toekomt dan den bij conniventie toegelaten diakenen; *eenigen* invloed mogen zij hebben, maar de helft is te veel. En ten tweede, omdat daardoor die onzalige en onstichtelijke oppositie niet wordt weggenomen. - Die moet, zoo het eenigzins mogelijk ware, worden geneutraliseerd door een' derden, die als scheidsman tusschentreedt.

Zulk een ligchaam, daartoe geheel bevoegd, bestaat er sinds lang, en wel wonder is het, dat men nog nooit ook aan hen gedacht heeft. Het zijn de notabelen en kerkvoogden, die ook hun werk gratis verrigten, daarenboven meest uit de aanzienlijker leden der gemeente bestaan, en daarbij nog dit boven de tegenwoordig bestaande orde van kerkeraadsleden en diakenen vooruit hebben, dat zij onmiddellijk door de gemeenteleden zelven zijn gekozen. Die hebben, zoo iemand, regt op mede-invloed bij de beroepingen. Even zoo goed als de diakenen, kunnen zij, wanneer hun dit regt geweigerd wordt, dreigen hunne ambten te zullen nederleggen. Zoodanige adscitie van dit ligchaam, *ad hoc*, zou ook nog het voordeel hebben, dat de vertegenwoordiging, noodhulp altijd, in dit gewigtigste geval, nog meer werd uitgebreid en over meerdere leden der gemeente verdeeld, dáár, waar de omstandigheden eene onmiddellijke deelneming van allen aan de verkiezing te bezwaarlijk maken.

Wij komen aan de Collatiën. Bij zoo echt Protestantsche en onafhankelijke beginselen als de Heer HOOIJER aan den dag legt, was 't niet anders te verwachten, dan dat hij deswegens het oordeel van ROYAARDS, KIST, BROES zou bijvallen, alle Collatiën, hoe ook genaamd, ruiterlijk voor onwettig verklaren, en derzelver geheele afschaffing voorstellen zoude. Wij voegen er onze stem bij, *si tanti est*. Het regt van beroeping behoort aan de gemeenten zelven. Wel kunnen zij, des verkiezende, bij iedere afzonderlijke beroeping, hunne keus leggen in de handen van eenen bijzonderen persoon, hetzij uit dankbaarheid, of omdat zij hem er beter bevoegd toe achten, maar het *in perpetuum* afstaan en verkoopen, is even zoo strijdig met de in beschaafd *Europa* bestaande beginselen van regt, is even zoo in zich zelf eene nulliteit, als wanneer iemand de vrijheid van zijne kinderen verkoopen wilde. Het is een onvervreemdbaar regt, even zoo goed als de persoonlijke vrijheid. Zelfs dáár, waar de Collator aanbood, om niet alleen het kerkgebouw, maar zelfs het predikantstraktement uit eigene middelen te betalen, zou deze, krachtens het regt alleen, niets meerder kunnen zijn, dan privaat-huiskapellaan.

Dat de omwenteling van 1795 er wel aan deed, dat zij dit regt beschouwde als een overblijfsel van het leenregt, en het dáárom afschaftc, willen wij niet beweren, want gewis zijn niet alle Collatiën oorspronkelijk feudale regten geweest; maar, zeer zeker is het, dat, toen men bij de nieuwe orde van zaken

in 1815 (Kon. Besl. van 1 Febr. 1815) het collatieregt weder herleven deed, men zoo handelde, omdat men het beschouwde als een oud heerlijk regt, en het dus in de herstelling der andere heerlijke regten liet deelen. En grievend, diep grievend is het, dat toen die regten, waar ze burgerlijke zaken betroffen, aanstellingen b.v. van schouten, schoolmeesters, geneeskundigen, polderbesturen, allerwege werden besnoeid en met de regten der burgerlijke maatschappij in overeenstemming gebragt; maar dat men der kerk, der zwakkere partij, het *la raison du plus fort est toujours la meilleure* heeft laten ondervinden, en zich doof hield voor menige stem, die om regt vroeg. Dat is eene grieve, die reeds te lang, dertig jaren lang, haar onwettig en onregtvaardig aanzijn handhaaft. Wat zou het wegruimen van deze ongeregtigheid wel kosten? Eene enkele koninklijke en ministeriële pennestreek, die de Synode en alle denkende leden der kerk met dankzegging ontvangen zouden, en beschouwen als de kroon op het reeds aangevangen werk van den tegenwoordigen Minister van Eeredienst. Ééne pennestreek, waardoor den Collatoren geene de minste wezenlijke schade werd aangedaan, die menig proces zou voorkomen, aan menige handeling, die het licht niet zien mag, en waarvoor bezwaarlijk de vingers zouden opgestoken kunnen worden, voor altijd een einde zou maken, eindelijk een onregt zou opheffen, dat, van de eerste stichting onzer Hervormde kerk af, zoo bittere grieve tegen de politieken geweest is.

Dusverre wat het regt der Collatiën in het algemeen aangaat. Ten opzigte van de Koninklijke Collatiën aarzelen wij ons gevoelen uit te spreken. Kon men zich verzekerd houden in den Koning en Zijn' minister van eerdienst ten alle tijden niet slechts belijders, maar ook warme en verlichte voorstanders der wèl begrepen belangen van de Nederlandsche Hervormde Kerk te zullen aantreffen, wij zouden kunnen wenschen, dat onze kerk, vrijwillig, de Koninklijke Collatiën niet alleen erkende, maar zelfs vermeerderde. De allereerste reden, die ons daartoe zou bewegen, verbiedt de kieschheid ons te ontwikkelen. Wij kunnen er alleen dit van zeggen, dat de democratie altijd hare schaduwzijde heeft. Denk slechts aan de oesterschelp van dien boer te *Athene*. - Gelukkig de republiek, die het middel bezit, om die schaduwzijde onschadelijk te maken, en het ostracismus, dat gij in geene republiek ooit beletten kunt, op te heffen. Dat middel zou onze Kerk in de Koninklijke Collatiën bezitten, zoolang zij vertrouwen mogt, dat Hij gaarne haar

beschermheer wezen en tot bevordering der inwendige belangen Zijner eigene kerk de hand zou willen leenen. Dát beschermheerschap, op die wijze aangewend en gebruikt, zou mede behooren onder de schoonste privilegiën der kroon. Het spreekt echter van zelve, dat een zoodanig gebruik van de Koninklijke Collatiën eene verandering zou medebrengen in den regel, welken de tegenwoordige minister volgt bij de begeving der Koninklijke Collatiën, het voorstellen van meerdertallen namelijk, waaruit aan de gemeenten de keuze wordt gelaten. In theorie kan niets ons aangenamer zijn, dan deze openlijke erkenning van het regt der kerk; maar in de praktijk (en let wel, deze is de eenige grond, waarop wij zouden aannemen, de Koninklijke Collatiën, als nuttige en wenschelijke uitzonderingen op den regel, te verdedigen), in de praktijk, meenen wij, dat, althans van ons standpunt beschouwd, de onmiddellijke benoemingen beter en doeltreffender zouden zijn.

Maar zulks vooral ter wille van het andere oogmerk, waartoe wij de Koninklijke Collatiën zouden wenschen behouden en gebruikt te zien. Het is ten behoeve van de martelaren onzer kerk. Wij bedoelen daarmede niet zoozeer die predikanten, welke, wegens bijzondere omstandigheden, bepaaldelijk voor die gemeente, waarin zij dienen, minder, voor iedere andere even geschikt zijn; niet enkel die, welke b.v. ten behoeve hunner letteroefeningen hunne al te groote en te veel werk eischende gemeente voor eene kleinere wenschten te verruilen; niet enkel die, welke, na ettelijke jaren in hunne eerste gemeente te hebben doorgebragt, dáárom naar verplaatsing verlangen, omdat zij gevoelen, dat zij het bekoorlijke der nieuwheid geheel verloren hebben, dat hunne gemeente, bij alle toegenegenheid voor hunne personen, toch ook wel eens wenschte te veranderen, en die zich blootgesteld gevoelen aan al die rampzalige gevolgen, wetenschappelijken en ambtelijken dood, somwijlen, erger nog, onverwinnelijke melancholic, welke het gevoel van oudbakkenheid met zich brengt, wanneer men het door geene letteroefeningen weet op te wegen; maar vooral degenen, die, in kleine afgelegene Hervormde gemeenten, te midden van eene, in onzen tijd opgewonden en bitter gemaakte Roomsch Katholijke bevolking, den voorpostenstrijd moeten voeren, en de hitte des daags en de koude des nachts ten behoeve van het Protestantismus verduren; - die hebben immers, wanneer zij 't begeeren, het regt, om op hunnen tijd, wanneer zij trouw voor ons hebben gestreden, te worden afgelost. En, meer nog dan deze, die

waarachtige martelaren, die, hadden zij het kunnen vooruitzien, wat hun levenslot zou worden, liever iedere andere maatschappelijke betrekking zouden gekozen hebben, - de medelijdenswaardigen, die op een eiland gebannen zijn en daar een strijd voeren, zieldoodender verreweg dan die tegen het Ultramontanisme, die toch altijd opwekt en prikkelt, dien onzaligen strijd tegen dat separatisme en mysticisme, dat u het leven bitter maakt, en de vrucht van uwen arbeid belet.(1) Voor die martelaren, gelukkig dat zij slechts weinigen zijn, gevoel ik, eenmaal orgaan der periodieke pers geworden, mij de vrijheid en het regt, om het onmiddellijk gebruik van het schoone koninklijke privilegie in te roepen; - al ware het ook, dat eene gemeente daardoor voor eene enkele maal een min geschikt predikant kreeg. Dat moet zij voor de kerk, waarvan zij een deel is, en voor hare martelaren overhebben.

Voor dezulken dan wenschen wij het behoud en de vermeerdering der Koninklijke Collatiën; voor dezulken bidden wij de Synode op het dringendst, om het verzoek, dat zij reeds ettelijke jaren geleden, ten behoeve der Predikanten op de eilanden, in het algemeen aan het ministerie rigtte, allerernstigst te vernieuwen. Wij - ware het, dat het dringende van deze onze vrijmoedigheid ons ongenugt baarde - wij hebben het er van harte voor over, en nooit is onze hand zoo vast geweest, als daar wij deze regelen schrijven.

De laatste rang der vertegenwoordigers van de gemeente, de ouderlingen, blijft nog over. Ook dezen plagten op vele dorpen, waaronder weder het onze, tot aan 1816 bij stemming

(1) Op het eiland, dat wij hier bepaaldelijk bedoelen, werd voor eenige jaren de uitdrukking gebezigd: ‘dat de hel bevloerd was met de schedels der onregtzinnige predikanten.’ Ik sta borg voor de waarheid hiervan. Het werd mij op het eiland zelf verhaald, toen ik er voor eenige jaren kerkvisitatie deed. Ik gevoelde voor mij zelven mijn hart verruimd, toen het scheepje in zee stak, dat ons weder aan vasten wal zou brengen; maar toegeschroefd voelde ik het tevens, toen ik dien broeder, die onder zulk een menschenras zijne beste jaren door moet brengen, ons van het havenhoofd zoo lang mogelijk zag nastaren. En dan onder zulke menschen zich *alleen* te bevinden, en van zijne gemeente ook den laatsten getrouwen, bij wien men zijn hart kon uitstorten, te zien heengaan! Zoudt gij, als ge die toekomst u w leven lang voor u uit zaagt liggen, u krachtig genoeg tegen het *tacdium vitae* gevoelen?

van mansledematen benoemd te worden. Sinds dat jaar vernieuwt dat collegie zich zelf. De notabelen daarentegen worden bij hoofdelijke stemming der stembevoegden benoemd. De tijdelijke belangen der gemeente schijnen haar dus wel van naderbij aan te gaan, dan hare geestelijke. Eindelijk, dat de gemeente geen aandeel heeft aan de verkiezing van het collegie van diakenen, hetwelk hare liefdegaven administreert, dat is de laatste anomalie van onze kerkelijke wetgeving. *Pedibusque tenus*.

Er blijft van de algemeene beginselen van het kerkregt nu slechtś overig de betrekking tusschen de Kerk en den Staat; waarin wij, wat de resultaten aangaat, ja, grootendeels met HOOIJER, die veelal BROES volgt, overeenkomen, maar in beginselen eenigermate van hem verschillen. Onzes inziens is dit punt, reeds op zich zelf teeder, nog veel ingewikkelder en moeijelijker geworden door de wijze, waarop het tot dusverre behandeld is. In zulk soort van zaken, zoo teeder, moet men naar de allereenvoudigste en klaarste grondbeginselen zoeken; en daarvan alleen uitgaan. Wij gelooven, dat de geschiedenis van het Regt hier veel te veel bij te passe gebragt is. Het is, onzes inziens, een onderwerp, dat geheel en al tot het moderne Staats- en Kerkregt behoort, en dat niet uit de geschiedenis, maar uit algemeene theoretische beginselen moet afgeleid worden. Het hoogste belang van den Staat, het hoogste belang van de Kerk, ziedaar de twee eenige en voor de ontwikkeling van de geheele theorie en hare toepassing op de kerkelijke wetgeving volkomen toereikende beginselen. De handhaving van het eerste is *de necessitate*, de Staat eischt haar, geen kerkgenootschap mag haar belemmeren; die van het andere is facultatief, het hangt van de Kerk zelve af, in hoeverre zij die vragen wil, het hangt van haar af, om te dezen hare instellingen, des noodig, te veranderen. De eerste moet tegenover allen gelijk zijn, de meening omtrent de andere zal wel altijd naar de inzigten en behoeften van elk kerkgenootschap verschillend blijven. - De geest en rigting van het Romano-Catholicismus en Papismus zal op de tweede, voor zoo ver zij de R.C. Kerk zelve betreft, belangrijken invloed hebben; - het Protestantismus daarentegen laat ons te dezen opzigte de handen volkomen vrij; inderdaad, ik zie niet, dat ten aanzien der betrekking van den Staat tot de Protestantsche kerk iets

zou af te leiden, eenig gevolg te trekken zou zijn, hetzij uit de algemeene beginselen van het Christendom, hetzij uit de speciale van het Protestantisme. Niets anders, zoo ver ik zien kan, dan in het algemeen: gehoorzaamheid aan de gestelde magt en het welzijn der kerk. Alleenlijk maakt de godsdienstbelijdenis van den Souverein een onderscheid; zij heeft wel geen invloed op de handhaving van den Staat tegenover de Kerk; maar wel degelijk op die van de Kerk tegenover den Staat. Is de Vorst geloofsgenoot, dan vertrouwt de Protestantsche Kerk zich meer aan hem toe, verleent hem meerderen invloed, vraagt van hem meerdere medewerking tot haar welzijn. Het blijkt hieruit, dat de handhaving van onze Kerk tegenover den Staat, in ons Land, waar de godsdienstbelijdenis aan den Souverein is vrijgelaten, ook uit dezen hoofde voor geene vaste bepalingen vatbaar is, en dat tijden en omstandigheden hier eene afwisseling in de wetten en reglementen moeten veroorzaken.

Door van zulke algemeene beginselen uit te gaan, komt men tot betere resultaten, dan wanneer men alleen de grondwet ten grondslage legt. De grondwet is ten opzigte der betrekking tusschen Kerk en Staat onvolledig; als men alleen van haar uitgaat, dan wordt het regt der regering veel te beperkt, veel meer dan met de eerste regelen der gezonde staatkunde bestaan kan. Men zie slechts bij HOOIJER (bl. 17-20), hoe eng die kring van de letter der grondwet wordt. Daarom moet men, niet alleen die geschrevene grondwet volgen, maar er die algemeene grondwet bijvoegen, zonder welke, eensdeels, geen Staat op den duur bestaan kan, anderdeels, geen Staat Chris. telijk, of liever algemeen godsdienstig, bevorderaar van de godsdienst, heeten mag. Ook die bevordering der godsdienst is wezenlijk *Grondwet*, hooger nog dan de geschrevene, beginsel van Staat, *conditio sine qua non* voor het bestaan van den Staat. Het is het groote gebrek van den Amerikaanschen regeringsvorm, dat de Staat dáár weigert, betrekking met de Kerken aan te knoopen, een beginsel, onzedelijk in zich zelf, bewijs van het materialismus van der Amerikanen geest, en waarvan zij vroeg of laat de schade zullen ondervinden. Onwettig ook is dat *verbod*, dat *beletten* van het aanknoopen van betrekking tusschen de Kerk en den Staat; want waarom mogen dan andersoortige genootschappen, vereenigingen en inrigtingen met den Staat in aanraking komen? Waarom aan *die* het toegestaan; - aan deze, de weldadigste, de voor den bur-

gerstaat nuttigste van allen, het geweigerd? Neen, gelijk het belang der kerk het medebrengt met den Staat in aanraking te zijn, gelijk zij gaarne zijne welwillende hulp inroept, gelijk zij gaarne den Souverein, als hij geloofsgenoot is, tot haren beschermer kiest, en *dan* hem nog meerdere regten ten haren eigen beste toestaat, of liever, verzoekt op zich te nemen en uit te oefenen, zoo is het regel van gezonde staatkunde, wèlbegrepen belang van den Staat, openlijk bewijs, dat hij van het voor alle staatswelzijn zoo noodlottige atheïsmus afkeerig is, en zoo dan ook niet *verbis et scripto*, toch *de facto* godsdienst bezit, aan de godsdienst die hulp te verleenen, die verlangde betrekking aan te knoopen, dat beschermheerschap te aanvaarden. Dat is het welzijn van de Monarchie, dat de Koning, onverminderd aller burgeren gelijkheid voor de wet, aller godsdienstbelijdenissen gelijke vrijheid, toch geboren beschermheer is van die kerk, welke de eer heeft hem onder hare leden te tellen.

Uit het cerste deel der aldus gestelde betrekking tusschen Kerk en Staat vloeit de eenvoudige en klare regel: *videat rex ne quid detrimenti capiat respublica*. En dat niet in dien oorlogzuchtigen zin, waarmede de Romeinsche Senaat haren *Consules* zulke volmagt gaf, niet als een wachtwoord, waarmede het land in staat van beleg wordt verklaard en der angstige burgerij de schrik om het hart wordt geslagen, alsof er een CATILINA met zijne zaamgezworenen buiten den Staat te dringen was; maar als een altijddurende, vredelievende, vreedzame regel, waarvan nimmer af te wijken, gezonde en heilzame staatkunde is. - De toepassingen van dezen regel zijn de *approbatie* en het *placet*, ten opzigte van personen de eene, van zaken het andere. Het laatste deelt zich nog weder in tweeën. Het bijwonen der vergaderingen, des verkiezende of noodig, door staats-commissarissen, en het eigenlijke *placet* of *visum*. Op het cerste denken wij strenger, en staan wij digter aan de zijde van den Staat dan HOOIJER, die zich, onzes inziens, te veel bij de, in dit opzigt gansch onvolledige, grondwet bepaalt. De godsdienstleeraars en bestuurders der kerk hebben, even als hunne handelingen en besluiten, eenen hoogst gewigtigen invloed in de maatschappij; niet één genootschap zóó gewigtig, zóo diep ingrijpend in het maatschappelijk leven; geene menschen zoo gevaarlijk als kwalijkgezinde kerkelijken. Daarom moet hunne verkiezing, even als die van elk ander hooggeplaatst en invloed hebbend regent, om des Staats en der

maatschappij wille, onderworpen zijn aan de goedkeuring des Staats, uitgeoefend door den Koning. Het is de voorwaarde van het aanwezen, van de dulding der genootschappen, op het grondgebied en binnen het huisgezin van den Staat.

Er is over die twee onderwerpen, *approbatie* en *placet*, even zooveel te veel geschreven en gesproken, als er te weinig omtrent gehandeld is. Men bedenke het toch wel, dat het aan de ééne zijde burgerpligt is, zich aan dat staatstoezigt te onderwerpen, maar dat ook, aan de andere zijde, die last: *videat ne quid detrimenti*, geen prerogatief der kroon is, waarover met partij getransigeerd kan worden, maar een opgedragen last, met verpligting van uitvoering, even zoo goed als die van den Senaat aan CICERO; dat dit regt van *videat* eigenlijk der republiek, het volk toekomt, maar door haar wordt opgedragen aan den Souverein. Wie onderwerping weigert, heeft al de overige leden van het huisgezin tegen zich, is kwaad burger als CATILINA, *capitis sons;* - jegens hem verandert dat woord *videat*, voor de gehoorzamen regel van vreedzame en wijze staathuishoudkunde, in een dreigend *Senatus consult*., waarvan, moge ook des dictators wijsheid het eenen tijd lang *inclusum in tabulis et tanquam in vagina reconditum* houden, toch het slot en het *involutum* is: *more maiorum animadvertendum*. - Het volk ziet de schreden van zijnen dictator belangstellend, scherp en starend na, en - zwijgt en wacht af, omdat de uitvoering van den last aan des dictators wijsheid is toevertrouwd; moge de uitkomst even zoo min voor onze verwachting beschamend zijn, als zij het den Romeinschen burgeren onder CICERO geweest is.

Er ligt ons de vraag op de lippen: Zou het weigeren dier gehoorzaamheid van de zijde der eene van de twee zusters, waaruit het huisgezin bestaat (de kleineren mogen mij voor ditmaal toegeven, dat ik haar, bij wijze van differentiaal- en integraalrekening, voor een oogenblik buiten den census laat; zij werpen ten minste haar gewigt, dat ik geenszins ‘oneindig klein’ beweer te wezen, in de schaal der gehoorzame zuster), zou dat ook *de facto* het maatschappelijk verdrag opheffen en ook de andere van het staatstoezigt ontslaan? - Neen, antwoorden wij, op denzelfden grond, waarop wij de vraag naar de verbindlijkheid onzer kerkeorde beantwoord hebben; - neen; en dat niet enkel daarom, omdat de Staat, het volk, zijne magt te dezen reeds uit de handen gegeven heeft, en nu enkel moet vertrouwen op de wijsheid, de kracht en den

mannelijken moed van den souvereinen volmagthouder, niet enkel om door de gehoorzaamheid van ons, die de numeraire, en nog meer, de morele meerderheid uitmaken, des Konings hand te sterken; maar omdat orde en vrede te handhaven dure Christenpligt, Protestantenpligt is, omdat het Protestantismus, waar zijne uitwendige belangen in aanraking komen met den burgerstaat, ten grondregel heeft: *Salus reipublicae summa lex*.

Wij hebben, over dit onderwerp, nog meer op het hart. Wij houden het binnen, omdat het oogmerk van dit ons tegenwoordig schrijven enkel het welzijn van onzen Staat en van onze Kerk is; omdat wij hopen, dat het eenen goeden ingang zal vinden ook bij de hoogere burgerlijke en staatsmagten; omdat wij niet, door noodeloos ons te ver op een terrein te begeven, waar we bezwaarlijk zouden kunnen nalaten scherp te worden, indien we ten minste kort wilden zijn, ons zelven de hoop op die voldoening willen benemen, welke wij bouwen op de waarheid van de spreuk: ‘een goed woord vindt eene goede plaats.’

Het toezigt op de kerkelijke fondsen en hunne administratie behoort voor een deel onder het verpligte, voor het ander deel onder het vergunde toezigt van den Staat op de Kerk. Dat eerste deel is uitgedrukt in de grondwet, art. 193: ‘de Koning zorgt, dat de toegestane penningen, die voor de openbare Godsdienst uit 's Lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn.’ HOOIJER bepaalt te regt (bl. 19) de toepassing van dit artikel alleen tot de *inzage* ten aanzien van het *gebruik* der uit 's lands kas voor de openbare godsdienst verstrekte penningen; - zonder ander of meerder regt van toezigt. Aan deze inzage zijn alle gesubsidiëerde gezindheden, voor zooveel die subsidie aangaat, onderworpen. Haar te weigeren, zou metderdaad afstand van die subsidie in zich sluiten.

De Hervormde Kerk gaat echter verder. De bepaling der grondwet van 1814 (art. 139), welke aan den Souvereinen Vorst het regt van inzage en beschikking gaf omtrent de inrigtingen van die gezindten, welke eenige betaling of bijdrage uit 's lands kas genoten, is, onzes inziens, onbillijk, en eischte meer, dan hij op dien grond regt had om te vorderen. - Maar de Hervormde Kerk staat aan haren beschermheer vrijwillig dat regt toe, of liever, verzoekt hem, om haar eigen bestwil, dat te willen aannemen en gebruiken. Het is alleen

op zulk een impliciet en ondersteld verzoek en opdragt, en niet op art. 193 van de grondwet, hetgeen HOOIJER zelf door het gebruik van het woord ‘waarschijnlijk’ toont te betwijfelen, dat het regt van den Staat gegrond is tot het maken van beschikkingen over de gemeentefondsen, en tot de jaarlijksche inzage van de kerkelijke administratiën. Om haar eigen bestwil, zeggen wij, verzoekt de Hervormde Kerk zulk een oppertoezigt van den Staat. Inderdaad, men moet de administratiën op de dorpen eenige jaren van nabij en in de bijzonderheden hebben leeren kennen, onverantwoordelijk, en ongelooflijk slordig als ze soms kunnen zijn! om het weldadige van zulk een toezigt geheel te beseffen, en het te betreuren tevens, dat er bij de invoering der reglementen op de administratie der kerkelijke fondsen niet cordater gehandeld is, en men het der gemeenten vrij heeft gelaten, om zich *al* of *niet* ‘onder het reglement te begeven.’ Wij wenschen, dat het eene van de eerste handelingen der Synode zal zijn, zoodra zij als wettig vertegenwoordigend ligchaam van de Hervormde Kerk zal geconstituëerd wezen, om de meerdere kracht, die zij zich daarin zal gevoelen, te gebruiken, ten einde *alle* de gemeenten, die tot nog toe niet onder het reglement zijn, daartoe te constringeren, op al zulke straffe, als op de ongehoorzaamheid jegens de kerkelijke *wetten* bedreigd is.

Tot de *geheel* vrijwillige of opgedragene betrekking tusschen Kerk en Staat behoort het stuk der dispensatiën. Naar de algemeene begrippen van wetgeving, kunnen deze uitzonderingen op de wet alleen van diezelfde magt uitgaan, welke de wet gemaakt heeft. Het regt der dispensatie behoort dus bij de Synode. Maar daar deze slechts zeer korten tijd van het jaar vergaderd, en bij de aanvragen om dispensatie doorgaans *periculum in morâ* aanwezig is, zoo heeft zij, of moet zij worden gerekend den Koning te hebben verzocht, om voor haar dat regt uit te oefenen, welke het wederom aan zijnen minister heeft opgedragen. Zoo oordeelen wij met HOOIJER, bl. 81. Door de instelling der permanente Synodale Commissie is de reden dier overdragt vervallen, en, onzes inziens, is het thans regelmatig, dat het regt der dispensatiën door de kerk zelve, door deze hare Commissie worde uitgeoefend[(1)].

(1) Voor 1795 werden de dispensatiën, meest in het geval van *venia actatis*, altijd door de politieke overheid verleend. Dit was echter niet op theoretische gronden van kerkregt, maar wegens de naauwe betrekking, waarin ten onzent de Kerk tot den Staat was getreden, eigenlijk, wegens de overmagt van den Staat op de Kerk, die het ook een klein weinig moest ondervinden, dat alle zoet zijn zuur heeft, en dat zij niet geheel gratis *heerschende Kerk* was. Wenschen wij *dát* toch niet terug! - Het was niet op regtsgrond, maar op historischen grond, *fait accompli*. Een bewijs van hetgeen wij zoo even zeiden, dat de betrekking tusschen Kerk en Staat niet op de historie, maar op de regtstheorie alleen moet worden gegrond; - dat de twee eenige regelen die men hierin volgen moet, zijn: welzijn van den Staat, welzijn van de Kerk. Wezenlijk, die zaken zouden nooit zoo geëmbrouilleerd zijn geraakt, er zouden zoovele dikke deelen niet over behoeven geschreven te zijn, en die nog tot geene uitkomst ooit geleid hebben, als men die ‘dingen van ouds’ er alle buiten gelaten had, en alleen gevraagd had: wat is regt, wat eischt onze tijd, wat komt den Staat, wat der Kerk toe?

Omtrent die dispensatiën hebben wij hier nog iets bij te voegen. De aanvragen daartoe waren voor eenige jaren zóó menigvuldig, dat zij aanleiding gaven tot eene ministeriële aanschrijving, strekkende, om ze tegen te gaan, door de verzekering, dat zij voortaan niet dan in gewigtige en urgerende gevallen zouden worden verleend(1). Maar niettegenstaande die aanschrijving, worden ze nog zoo veelvuldig en op zoo ligte gronden toegestaan, dat de wet bijna tot uitzondering, de uitzondering tot regel wordt. Nog onlangs heeft het geval ergens plaats gehad, aan steller dezes in bijzonderheden bekend, dat eene gemeente vraagt om dispensatie van art. 35 § 2 van het reglem. op de vacaturen. Zij geeft voor reden, het bezwaar van de vervulling der dienst gedurende de vacature; de predikant doet afstand van het jaar van gratie voor zijne (eventuële) weduwe, en legt

(1) Zulke aanschrijvingen gingen in der tijd ook van de Staten uit; zoo b.v. de *Resotutie van de St. v. Holl.*, 23 October 1725 (*Kerkt. Placaatb.*, Dl. III, bl. 37) ‘is goedgevonden en verstaan, dat van nu voortaan geene dispensatie van H.E. Gr. M. Resolutie van 21 Decemb 1680’ (hetreffende den vereischten ouderdom voor de beroepbaarheid der predikanten) ‘zal worden verleend, maar dat een ieder zich naar die Resolutie stiptelijk zal moeten reguleeren. En wordt den raadpensionaris bij dezen wel expresselijk gelast, geen propositie, die tot dispensatie van de voorgemelde Resolutie zoude mogen worden gedaan, in omvrage te brengen: ook geen requesten of remonstrantiën, die hij zal weten ten voorschreven einde te dienen, aan te nemen of ter vergadering te lezen, maar die te seponeeren of wederom uit te geven.’ - Maar zij helpen niets, zij doen meer kwaad dan goed, zij nemen de kracht der wetten en de achtbaarheid der besturen weg, als men er de hand niet aan houdt, en ze niet stiptelijk nakomt. Er is niets zoo verkeerd, als wetten te geven, die men niet voornemens is na te komen. - Die dispensatiën! Rampzalige dingen! Wat ze overal voor kwaad doen! Ze dienen nergens anders toe, dan om dezen of genen een pleizier te doen en aan zich te kunnen verpligten. In het Pausdom, te Rome, dáár, waar ze voor geld koopbaar zijn, behooren ze te huis.

tevens de belofte over, om geenen invloed op het beroepingswerk te zullen uitoefenen. Het klassikaal bestuur wordt *de more* aangeschreven om consideratie en advies. Met de ligging der gemeente van nabij bekend, oordeelt het, dat het genoemde bezwaar niet bestaat; het gaat daarenboven uit van den geest der bovengenoemde ministeriële aanschrijving, en ziet zelf het bezwarende in, van de uitzonderingen op de wet tot regel te maken; eindelijk komt bij hetzelve het bewijs ter tafel, dat de opgemelde belofte niet in den allerstrengsten zin moest worden opgevat. Kieschheidshalve wordt, bij het antwoord aan het ministerie, de laatste omstandigheid (in het algemeen weten degenen, die met de zaken bekend zijn, wat er van die beloften doorgaans aan is) verzwegen, maar zooveel te meer aangedrongen op het *niet* verleenen der dispensatie. Desniettegenstaande *wordt* ze verleend, en bij de kennisgeving daarvan aan het klassikaal bestuur als reden opgegeven: de afstand van het jaar van gratie en - de voormelde belofte.

Nu vragen wij: is het geven van consideratie en advies, bij zooveel laxiteit op het stuk der dispensatie, niet eene nuttelooze en vernederende formaliteit voor de klassikale besturen? Is het niet wenschelijk, dat er *wettelijke* bepalingen worden gemaakt, zoodanige nadere aanwijzing der gronden van dispensatie bevattende, waardoor deze aan vasteren en gelijkmatigeren regel onderworpen, en, waar er geene noodzakelijkheid toe dringt, finaal wordt voorgekomen; en in het bijzonder, wat art. 35 aangaat, dat, indien art. 32 (‘met de vervulling der vacature zal alle mogelijke spoed worden gemaakt’) zooveel overwigt moet hebben op art. 35 *b.*, eenvoudig deze bepaling, het geldelijke betreffende, (hetwelk toch de hoofdzaak is; de belofte van non-influentie is, onzes inziens, een eisch, dien men, om de zwakheid der menschelijke natuur, nimmer doen moest) aan art. 35 geannexeerd wierde: ‘wanneer de beroepen predikant afstand doet van het jaar van gratie voor zijne weduwe, ingeval hij voor zijne losmaking mogt komen te overlijden, zoo zal de kerkenraad aanstonds, na het ontvangen der handopening, tot de beroeping kunnen overgaan’?

En hiermede hebben wij het doel onzer recensie bereikt. Wij hebben ons alleen bepaald tot de hoofdzaak, tot datgene, wat met de theorie van kerkregt in verband staat, wat den

geest van HOOIJER's verdienstelijken arbeid in het algemeen kan doen kennen, wat wij hopen, dat de belangstelling en de studie onzer Nederlandsche kerkelijken zal opwekken; wij gelooven daarmede aan het oogmerk van den schrijver zelven, toen hij zijn werk bij *de Gids* ter beoordeeling inzond, het meest voldaan, en tevens onze sympathie en overeenstemming van denkbeeld het best getoond te hebben. In bijzonderheden te treden, waartoe nog overvloed van stoffe voorhanden was, zou deze boekbeoordeeling, reeds breed genoeg geworden, onmatig hebben doen uitzetten; daartoe zij het werk zelf van HOOIJER ter lezing, wij hopen ook, ter betrachting aanbevolen.

Een paar enkele punten nog slechts, ten slotte. Over de tegenwoordige inrigting der Indische kerk, waarover HOOIJER zeer ongunstig spreekt, (bl. 244) hebben wij ons niet uitgelaten. Wel zijn ook ons die geheel en al onprotestantsche predikanten van de eerste, tweede en derde klasse, die promotiën door den gouverneur-generaal, die geheel staats-autocratische inrigtingen, allergeweldigst tegen de borst, zóó zelfs, dat wij zwarigheid maken, om de Oost-Indische predikanten voor iets hoogers dan: ‘ambtenaren van den staat, of, eigenlijk van het O.I. bestuur’ te erkennen, maar - wij hebben het al zoo dikwijls ondervonden, dat de praktijk wel eens boven de theorie gaat, dat *Indië* is voor ons zulk eene *Terra Antarctica Incognita*, dat wij liever onze gedachten terughielden; wij hopen, dat te eeniger tijde een uit de *Oost-Indiën* teruggekeerd en daardoor onafhankelijk geworden predikant, ons zijne bevindingen en gedachten over het voor en nadeelige van de organisatie der Indische kerk, onbevooroordeeld en onbeschroomd, zal mededeelen; tot zoo lang willen wij voor'shands den Indischen predikanten de broederhand van het protestantismus toereiken.

Op bladz. 344 laat H. zich breedvoerig uit over en tegen het aangenomen ambtskostuum der predikanten in onze kerk. Dáár zijn we het in het geheel niet met hem eens. Hij beoordeelt, indien wij ons niet ganschelijk bedriegen, deze, in ons oog in geenen deele ongewigtige zaak, op eene zeer oppervlakkige wijze. Hij zegt o.a.: ‘eene kleederdragt, waardoor zij zich *belagchelijk* uitmonsteren van alle mede-christenen.’ Het zou ons eene zeer kleine moeite kosten, om de lagchers op onze zijde te krijgen; maar met lagchen is deze zaak niet afgedaan; het zou ons zelfs eenig bezwaar geven, om, over dit punt te eeniger tijde onze gedachten zeggende, te beginnen met te doen lagchen, zoo wij ons althans niet sterk genoeg

gevoelden, om het lagchen dadelijk weder te doen vergeten en in ernst te veranderen. Wij sparen de ontwikkeling onzer denkbeelden en de wederlegging van den Heer H. (die hier, behalve de ruimte die zij zou eischen, buitendien naast de *theorie* van kerkregt, waartoe wij ons meest bepaald hebben, minder gevoegelijk geplaatst zou zijn) tot eene volgende gelegenheid, misschien wel voor *de Boekzaal*.

Op bl. 115 en volg., heeft H. plaats gegeven aan het 'Reglement op de Diakonie-Administratie bij de Ned. Herv. Kerk,' door de Synode in 1844 aangenomen, doch hetwelk, wegens hot provisioneel weigeren der koninklijke sanctie, niet in werking heeft kunnen gebragt worden. Eene zeer *korte* inleiding gaat dit reglement vooraf. Wij keuren het goed, dat H. zich niet begeven heeft in de zoo moeijelijke, van meer dan ééne zijde te beschouwen, en zeker niet enkel door de theorie op te lossen vraag, over de betrekking tusschen den staat als opperste armverzorger en de diaconiën. Er is over dat punt in de laatste dagen te veel geschreven; er bestaat tusschen bekwame en stembevoegde mannen te veel verschil van opinie over deze zaak, dan dat wij hier, met weinige woorden, een kort en apodictisch vonnis zouden mogen uitspreken. Het verwondert ons evenwel, dat H. hier in het geheel geene melding gemaakt heeft van het aan de Tweede Kamer voorgedragen ontwerp van Wet op het armwezen, noch van de onderscheidene, vrij talrijke geschriften, waartoe het indienen van dit ontwerp aanleiding heeft gegeven; die zaak is zoo belangvol, de spanning en de verwachting welke dat ontwerp van wet veroorzaakt heeft, is nog niet voorbijgegaan, en nog vragen wij: wat moet het worden? Wij hebben hetgeen wij, zoodra ons dat ontwerp bekend werd, op het papier geworpen hebben, *en portefeuille* gehouden, en slechts aan eenen der leden van de Tweede Kamer medegedeeld, met verzoek om er, bij de discussiën over de wet, zooveel dienstig kon zijn, gebruik van te maken; - die discussiën blijven echter uit tot wie weet hoe lang; *ad Kalendas Graecas?* vragen er reeds menigen. Door het indienen van dat ontwerp is de stand der zaak intusschen aanmerkelijk veranderd en zeer verslimmerd; de geschriften en gesprekken, het onderzoek en het nadenken, waartoe dat ontwerp aanleiding gegeven heeft, hebben allerwege aan de diakoniën de oogen geopend, waar die het ten minste nog niet waren. Zij gevoelen thans hare algeheele onafhankelijkheid, hare nog meer dan dictatoriale magt; er is op dit oogenblik in het geheel geen band, geene

orde meer; zij doen somwijlen, met opzet, aan de burgerlijke autoriteit hare onafhankelijkheid gevoelen, en daaronder kunnen de belangen der bedeelden, en in het algemeen, de christelijke liefde en de orde niet anders dan lijden. Met één woord, het kan zóó niet blijven, er *moet* noodzakelijk een einde worden gemaakt aan zulk eenen staat van zaken, een staat, die nog drukkender geworden is door het gebrek en de duurte der twee laatste jaren, het daardoor snel toegenomen pauperisme, de allerwege bovenmate toegenomen behoefte aan bedeeling en, bij gebreke van deze, aan bedelarij. Dáár moet een eind aan komen! Dáár zijn de hooge staatsmagten, zoowel als de diaconiën, om de heiligste en duurste redenen toe verpligt. Verzuim in dezen wordt misdaad tegen de maatschappij! *Die* zaak gaat vóór alle andere, zij is aan de orde van den dag! - Wij gaven in ons opgemeld schrijven in bedenking, of het niet beter ware, bij eene nieuwe armenwet, van het geheel tegenovergestelde beginsel uit te gaan, dan tot dusverre gedaan is, - wij sloegen voor: 1°. armenbedeeling in den regel geheel over te laten aan de respectieve godsdienstgenootschappen; 2°. uitnoodiging tot algemeene en gelijkmatige instelling van diaconiën (kerkelijke armverzorgings-inrigtingen), waar ze nog niet bestaan; 3°. indeeling van alle hulpbehoevenden, ieder in het ressort der gemeente van zoodanig kerkgenootschap, waarvan zij door belijdenis, opvoeding of geboorte leden zijn; 4°. jaarlijksche verdeeling van de inkomsten der algemeene (of H. Geest) armverzorgings-stichtingen, mitsgaders van de van wege den burgerstaat verstrekte onderstandsgelden, aan de respectieve diaconiën, naar evenredigheid van ieders aantal bedeelden: 5°. onderhoud eindelijk van diegenen alleen, die onder geene kerk-gemeentelijke diaconie te plaatsen waren, door den staat. *Dit* beginsel (dat we hier slechts in zeer korte woorden en zonder verdere ontwikkeling aanstippen) zou ten minste, wat onze gemeente en de omliggende aangaat, de billijkheid vóór zich hebben, en aan den naijver der kerkgenootschappen, die zich, helaas! sedert lang in deze zaak gemengd heeft, een einde maken. Wij ontveinzen echter in geenen deele de bezwaren, die de algemeene toepassing van die beginselen hebben zou. De zaak is eene der moeijelijkste en intricaatste questiën van staatshuishoudkunde, intricaat vooral, omdat zij niet meer in haar geheel is, omdat men van geene theoriën kan uitgaan, omdat men rondom de diaconiën heen gaan moet; het ware, in dezen staat van zaken, en voor de

liquiditeit van het probleem, bijna te wenschen, dat er *geene* diaconiën bestonden. Indien wij wel zien, dan *kan* de zaak bij geene *wet* worden geregeld en afgedaan, tenzij er tevens tegen iedere diaconie een proces van onteigening ten algemeenen nutte worde gevoerd; en dán nog hadde, bij verlies van dat proces, iedere gemeente, tegenover den staat, het regt om hare liefdegaven terug te houden en naar eigen goedvinden te besteden; en uit die liefdegaven bestaan - houdt dit wel in het oog - de diaconie-inkomsten, in het meerderdeel der groote gemeenten bijna geheel en al. Onzes inziens, moet en kan de zaak niet anders worden afgedaan dan door minnelijk vergelijk, waarbij beide partijen iets van haar regt moeten overgeven en afstaan (en dat zal ieder, die het hoog en urgerend belang der zaak inziet, gaarne doen, daar is hij zedelijk toe verpligt), aan de ééne zijde de Staat, aan de andere zijde die kerken of genootschappen, die diaconale instellingen bezitten, hetzij dan de diaconiën op haar zelve, hetzij, wat nog best en ordelijkst ware, als onderdeelen van het groote kerkelijk ligchaam, en dus, voor zooveel ons Hervormden aangaat, vertegenwoordigd door de Synode. Zoo lang echter de Synode geen wettig vertegenwoordigend ligchaam is, zal dit laatste zeer moeijelijk wezen, en het blijft de vraag, in hoeverre zijn de diaconiën autonomische en autocratische ligchamen op haar zelve, even zoo goed als iedere particuliere instelling, even zoo goed als ieder *individu*, ieder burger; in hoeverre zijn zij gebonden aan de handelingen der tegenwoordig bestaande Synode, in hoeverre is voor haar verbindend het van *deze* Synode uitgegane reglement? Naar het striktste regt zeker *niet;* zedelijk evenwel, en in het belang van orde en vrede, in het belang der zoo gewigtige armenzaak, *al;* en wij hopen dat, wanneer de armenzaak tot afdoening mogt komen, eer dat onze Synode een wettig vertegenwoordigend ligchaam zal geworden zijn, deze laatste consideratiën zullen overwegen, en het bijzonder belang en de *vormen* des regts aan het algemeen zullen ten offer gebragt worden. Zwaar zou de verantwoordelijkheid wezen van dengenen, die zulks weigerde of belemmerde. Maar, wij herhalen het, er is *periculum in mora;* wij bidden - en hoe klein onze gemeente ook moge zijn, wij hebben toch ook de leiding van eene diaconie-administratie, welker botsing met het burgerlijk bestuur ons reeds eene enkele maal niet te vermijden is geweest, en wij hebben, in dat karakter, regt van vragen en dringen - we bidden ten ernstigste de hooge besturen, van Staat en Kerk beide,

om *die* zaak, van zoo dagelijks voorkomend belang, die zoo diep ingrijpt in de raderen van het maatschappelijk leven, niet als eene hopelooze te laten liggen; wie er in zóó hooge ambten en posten staat, wien zóó veel hoog belang in de hand gesteld is, dien is het niet geoorloofd den moed en de hoop te verliezen.

Op bladz. 297 geeft H. de ministeriële circulaire van 9 April 1823, N°. 1, (inhoud: de verkiezing van klassikale quaestoren vrij) zonder eenige aanteekening of aanmerking, zeer tot onze verwondering. Wij hebben aanleiding gehad, om opmerkzaam te worden op eene zeer groote lacune, die te dezen in onze kerkelijke wetgeving bestaat. Laat mij, om duidelijk te zijn, eerst de circulaire overschrijven.

‘Bij onlangs voorgevallen sterfgevallen van scriba's van klassikale besturen, die tevens als quaestors fungeerden, is in derzelver finantiële administratie eene zoodanige verwarring ontdekt, dat zelfs zeer nadeelige gevolgen daaruit schijnen te zullen voortvloeijen voor de leden, die, wegens presentie of defroyement-gelden en uit anderen hoofde, nog aanspraak op betaling hadden.’

‘Ik acht dus noodig, al de klassikale besturen te herinneren, dat zij, zoowel als de provinciale kerkbesturen en de commissie tot de zaken der Waalsche Kerken, volkomen vrij zijn in de keuze van hunne quaestors, en tevens bevoegd, om ter verzekering hunner belangen, op derzelver beheer en verantwoording bepalingen te maken.’

‘Volgens art. 13 toch der instructie, door den Heer Commissaris-Generaal, provisioneel belast met de zaken der Hervormde Kerk, den 24sten Febr. 1816 gearresteerd, fungeren de secretarissen en scriba's wel tevens als quaestors van hunne Kollegiën, maar alleen *voor zoo verre die Kollegiën niet verkiezen deswegens andere schikkingen te maken*.’

‘Deze Kollegiën kunnen dus ten deze zoodanige beschikkingen maken, als zij dienstig oordeelen.’

Den onwettigen vorm van de geheele ‘instructie’ en ‘ministeriële circulaire’ willen wij ter zijde zetten en ze beschouwen voor hetgeen waarvoor ze, met zoovele reglementen, voor het tegenwoordige gelden. Maar het anomale van de verkiezing der quaestoren voor de *geheele* klassen door het klassikale bestuur, moet, dunkt ons, ieder in het oog vallen. De zaak is deze: de scriba van het klassikaal bestuur wordt door de gezamentlijke leden der klassis gekozen, (zoo als het

heet; maar eigenlijk uit een zestal en daaruit gemaakt drietal, door den Koning benoemd). Aan dit scribaat heeft de gewoonte het quaestoraat verbonden. De leden der klassis, die eenen persoon tot scriba stemmen, houden het er dus voor, dat zij aan denzelfden tegelijkertijd hunne stem voor het quaestoraat geven, ofschoon het eigenlijk een in het oogloopend gebrek is, dat hieromtrent geene wettelijke bepaling bestaat. De ministeriële circulaire gaf echter aan de leden van het klassikaal bestuur het regt om zelven, eigener gezag, eenen quaestor te benoemen. Gaarne erken ik, dat, strikt genomen, de *scriba* van het klass. best. niet door de gezamenlijke leden der klassis, maar door de moderatoren, uit hun eigen midden, gelijk zulks in vele andere hoofdbesturen van maatschappijën plaats heeft, moest of mogt verkozen worden, even zoo als ook aan *hen* de keuze van hunnen praeses moest staan, - maar - geheel anders is het met den quaestor. Deze toch administreert niet *hunne* penningen alleen, maar die van alle de ringen, predikanten en gemeenten dier klassis; aan *dezen*, aan niemand anders komt het toe, om den man te kiezen, aan wien zij hun geld willen toevertrouwen. Het geeft ons grootelijks wonder, dat die circulaire daar reeds 24 jaren gelegen heeft, en niemand daar nog ooit den mond over geopend heeft. Zie! zóóveel wordt er aan het kerkregt in onze Kerk gedaan! Zulke wakkere mannen zijn wij!

Wat de considerans betreft, welke openlijk *gedrukt* te lezen ons wel een klein weinig moeijelijk maakt, wij moeten tot ons leedwezen bekennen, dat de bedoelde gevallen, na 1823, in geenen deele hebben opgehouden. En zij zullen ook wel blijven voorkomen, zoo lang onze bediening zoo karig, zoo buiten alle evenredigheid met de uitgaven, die onze *stand* vraagt, beloond wordt; en dat er nog niet *veel meerdere* zijn, die bij hun sterven verwarring in hun finantiéel, ‘kinderen, preeken en schulden’ nalaten, dat het geval nog onder de uitzonderingen behoort, is eene verblijdende omstandigheid, die veel voor de moraliteit onzer orde spreekt, in onzen tijd van weelde, verspilling en groote en kleine deficits en bankroeten; en gij, die den staf over ons breekt, beproef gij het eerst, om in *onzen stand* een huisgezin met ettelijke kinderen van *zes* of *achthonderd* gulden te onderhouden! Die considerans zal wel altijd bestaan en te vreezen zijn. Hare toepassing echter op bijzondere personen, wij behoeven niet te zeggen, hoe onkiesch, hoe snijdend, hoe onbroederlijk die zou worden. Wij zouden daar-

om voorstellen, vooreerst, om het quaestoraat, *algemeen* en *altijd*, onder verpligting van geldelijken borgtogt te stellen. En 2°., om òf het quaestoraat, *bij wet*, aan het scribaat te verbinden, òf den quaestor afzonderlijk, bij stemming door de leden der klassis zelve, te doen benoemen; in het laatste geval, hetgeen misschien ook over het geheel het best was, moest het honorarium, dat tegenwoordig toegekend is aan het scribaat, met het naar de gewoonte daaronder begrepene quaestoraat, tusschen die beide ambten in billijkheid verdeeld worden.

Wij besluiten onze recensie met een artikel, dat, wij willen het rond en open bekennen, ons door het eigenbelang wordt ingegeven. (Na zóóveel ons te hebben ingespannen in het belang van anderen, zal ons dit nu toch wel geoorloofd wezen?) Het betreft de pensioenen der predikants-weduwen, geregeld bij Kon. Besl. van 24 Sept. 1830. H. plaatst het, met het reglement voor de weduwen-beurs, onder het 1ste Hoofdst. van het 1ste Deel; wij zouden het liever gerangschikt hebben onder Dl. II, Hoofdst. V, § 48 'Traktementen en Pensioenen', of zouden althans ter laatste plaatse, waar velen het met ons zullen zoeken, een renvooi naar blz. 165 hebben ingelascht. In het opgemelde Kon. Besluit, worden de pensioenen der weduwen van predikanten van de drie grootste steden bepaald op ƒ 400, van de zeven volgende op ƒ 300, van negentien volgende op ƒ 200, van alle de overige op ƒ 100. Het is ons oogmerk niet, om eene betere evenredigheid te vragen tusschen de bezoldigingen der dorps- en stedelijke leeraars, hoezeer die onevenredigheid groot en onbillijk genoeg is; want, hoeveel hooger ook levenswijze en levensbehoefte in de steden staan, toch staat de behoefte van een' predikant, met een huisgezin bezwaard, die zijne kinderen wil opvoeden in denzelfden stand (en hij heeft regt om dit te mogen verlangen, als dienaar der *Protestantsche* Kerk, die de gelijkheid van *alle* hare dienaren erkent) als zijn stedelijke ambtsbroeder, en daartoe genoodzaakt is, althans als zij op zekere jaren zijn gekomen, hunne opvoeding elders te laten voltooijen, niet zóóveel beneden die van den dienaar der grootere steden, niet als 1 tot 2 of[1] 3,

(1) Onder NAPOLEON was het maximum der verhouding als 1 tot 2. De leeraars in gemeenten boven de 30,000 zielen (eerste rang), ontvingen 2000 frs., in die van 30,000-5000 (tweede rang), 1500 frs., en beneden de 5,000 (derde rang), 1000 frs. Huis en tuin waren hier *niet* onder begrepen. Zie: *Frankrijk beschouwd in alle de deelen van deszelfs inwendig bestaan en regeering*, Amst. 1811, 3de Deel, bl. 78. Het doet mij leed, dat mijne bibliotheek mij zoo weinig aanbiedt voor de geschiedenis van de traktementen der predikanten; ik beveel het voor eene kleine monographie zeer interessante onderwerp aan dengenen, die over de bronnen er toe beschikken kan. Uit de weinige opgaven, die hieromtrent in het *Kerkelijk Placaatboek* gevonden worden, ontleen ik alleen de aanteekening, dat de traktementen der predikanten in de dorpen en kleine steden van *Holland* en *Westvriesland*, reeds in het begin der zeventiende eeuw, werden gebragt op vijf à zes honderd gulden jaarlijks (Res. van 1 Decemb. 1623, 23 Julij 1624, 3 Decemb. 1649, WILTENS, Dl. III, bl. 50 en volg.). Bij Resol. van 6 Decemb. 1675 en 17 Julij 1690, werden zij gedeeltelijk nog met ƒ 100 verhoogd, en alzoo eenparig op ƒ 600 gebragt. Hoeveel is sedert dien tijd, de waarde van het geld niet verminderd; en hoeveel zijn, sedert, de traktementen der hooge ambtenaren vermeerderd! Het kindergeld bedroeg toen iets minder, nam. ƒ 50 voor 4 kinderen, en voor elk daarboven tot aan het achtste ƒ 30, 'in voege dat een predikant, gezegent met acht kinderen, zoude genieten, zoo over tractement als subsidie, te samen de somma van ƒ 720 sonder meer' (Resol. 3 Decemb. 1649). Het lands weduwenpensioen was reeds in 1633 (12-29 Januarij) op honderd gulden gebragt; het eenige verschil, dat ten opzigte hiervan gemaakt werd, bestond daarin, dat weduwen, boven de ƒ 20,000 gegoed, dit pensioen *niet* trokken, en die van ƒ 8,000 tot ƒ 20,000 slechts ƒ 50. In 1776 werd deze onderscheiding weggenomen, en aan *allen* hetzelfde pensioen toegelegd. Onze vaderen kenden dat hatelijke verschil tusschen weduwen van stads en dorpspredikanten niet. Wilden de stedelijke gemeenten uit haar zelven iets doen, dat stond haar vrij, zoo als nog heden (Resol. 12 Junij 1734, WILTENS, Dl II, bl. 615).

zelfs bijna 4. *Die* onevenredigheid, waarschijnlijk geboren uit de omstandigheid, dat de plattelands-bezoldigingen, als veelal voortkomende uit plaatselijke goederen, middelen en opbrengsten, minder met den tijd hebben kunnen medegaan dan de stedelijke, dragelijker ook in vroegere tijden, toen er meerder circulatie onder de predikanten plaats had, *die* te verbeteren willen wij niet vragen, overtuigd, dat het eene *mer à boire* zoude zijn, eene vraag, die, in de tegenwoordige finantiële omstandigheden des lands, al zeer weinig hoop op gunstigen uitslag zou overlaten; wij moeten dáárop het gezegde des predikers toepassen (VII: 13): ‘wie kan regt maken, dat Hij krom gemaakt heeft’; er zijn, behalve ons, zoovele ambtenaren, wier karige bezolding tegenover de hooge traktementen der hooggeplaatsten eene nog pijnlijker gewaarwording verwekt dan bij ons; - anders echter, waar het onze weduwen geldt!

Blijkbaar heeft men, bij de bepaling dier pensioenen, de predikanten blootelijk als staatsambtenaren beschouwd, en ten hunnen opzigte denzelfden regel gevolgd als bij de civiele ambtbekleeders, vergetende, dat wij, dienaars van de Nederlandsche

Hervormde Kerk, *allen gelijk* zijn, en die gelijkheid van ons allen de ziel is van ons kerkregt, ons palladium tegen de hiërarchie. Zoodra wij dood zijn, zijn onze weduwen gelijk; zij keeren terug in de maatschappij, als ‘predikants-weduwen’, allen zusters, gelijk hare mannen ‘broeders’ waren. Niet meer aan de dorpen gebonden, waar ze hare echtgenooten in hunne roeping gevolgd hadden, keeren ze naar de steden terug en wonen naast elkander. Waren de bedoelde pensioenen berekend om *geheel* in de behoeften der weduwen te voorzien, er ware nog iets ter verdediging van het gemaakte onderscheid aan te voeren; daar zij echter slechts kleine gratificatiën zijn, niet naar evenredigheid van de bezoldiging harer mannen, maar haar blootelijk als ‘predikants-weduwen’ verleend, valt ook de laatste grond voor die onderscheiding weg.

Maar laat mij ten behoeve van u, die zóó geheel gehecht en gewoon zijt aan dat groote verschil tusschen den stads- en den dorpspredikant, en ter uwer overtuiging, aanschouwelijk voorstellen, wat ik bedoel: bij zult het dan beter begrijpen.

Twee vriendinnen en geburinnen, beide uit den fatsoenlijken burgerstand, huwen aan twee vrienden, die tegelijk de academie met de pastorij verwisselen. Van die twee wordt de een, niet door ‘tijd en toeval’ (Pred. IX, vs. 11, zie *Gids*, 1846, N°. 12, bl. 837), maar door ‘den Heer, die arm maakt, ook maakt Hij rijk, die vernedert, ook verhoogt Hij’ (1 Sam. II: 6, 7) gelaten in die pastorij, de ander met kleiner of grooter stappen opgevoerd tot den uitwendig zoo benijdbaar schijnenden rang, die, positief en tastbaar, ten minste het voordeel van eene twee of drievoudige bezolding heeft. Beide zijn werkzame mannen, laten geen der kostbare uren verloren gaan; beide verpligten, schoon in ongelijken kring, de kerk aan zich.

Beider arbeid wordt gesloten. De beide vriendinnen keeren terug naar de geboortestad, en wonen nu weder naast elkander. Beide nu gelijk?? Gelijk, omdat ze beide dezelfde behoefte hebben, beider mannen dezelfde verdiensten hadden, beide ambts*broeders* in de Nederlandsche Hervormde Kerk waren? -

Dát wordt der arme, die in hare landelijke woning van de wereld en het leven zoo weinig genoot, om wier wille alleen haar man zou besloten hebben, zijne gouden dagen in het stille studeervertrek zijner dorpspastorij te verruilen tegen het vergulde bedrijvige leven der stad, dat wordt haar, telken vierendeeljaars, als zij de karige genade ontvangt, die haar her-

innert aan den man, wiens werkzaamheid eenmaal haar en hare kinderen voedde, in de oogen gedruppeld, alsof ze nog niet genoeg bekreten waren. Uw man moge achtingswaardig, verdienstelijk, werkzaam geweest zijn, hij moge zijne overtuiging niet opgeofferd hebben aan de goden dezer eeuw, de menigte niet gehuldigd noch naar de oogen gezien, u menigmaal het: *non civium ardor prava iubentium* van zijnen lievelingsdichter vertolkt hebben,... hij was - dorpsprediker - en daarom - zijt gij viermalen minder waardig dan uwe zuster.

Er liggen ons woorden in de pen.... maar, - ‘een goed woord vindt eene goede plaats’; bovendien, het is geen regt, maar eene koninklijke gunst, die wij vragen. En daarom:

‘Koning! wanneer den schrijver dezer regelen zal gebeurd zijn, wat zijn jongste wensch is, wanneer zijne lotgenoot in lief en leed hem de oogen zal toegedrukt hebben, wanneer hij U niets meer te vragen zal hebben, verheven boven Uwe gunst of ongunst, verheven boven blaam en lof, ook boven verdenking der menschen, doe het dan - het is koninklijk en edel, der weduwen regt te “doen en hare twistzake voor hem te laten komen,” al zoowel als het “de zuivere en onbevlekte godsdienst voor God en den Vader is, ze te bezoeken in hare verdrukking,” - doe het dan zijner weduwe vergeten, dat hij haar van het genot des levens niets meer heeft mogen aanbieden, dan de helft in eene dorpspastorij.’

MENS INGENUA DEO GRATA.

Het speeksel uit een physiologisch, diagnostisch en therapeutisch oogpunt beschouwd, door *S. Wright*, M.D. enz.

Naar de Hoogduitsche bearbeiding van Dr. *S. Eckstein*, vertaald en met Aanteekeningen voorzien, door *F. Rienderhoff*, Off. van Gezondh. 3de klasse. Amersfoort, Jacobs en Meyers, 1846, gr. 8°. VIII en 220 bladz. (met de Bijvoegsels).

Zoo als den lezer wel reeds bekend zal zijn, gaf de Engelsche geleerde, SAMUEL WRIGHT, in den jare 1842 zijn werk over het *Speeksel* in het licht. Het verscheen toen oorspronkelijk in *The Lancet*. Maar toen, in den jare 1844, ECKSTEIN in zijne pas gevestigde *Handbibliothek des Auslandes*, en daarna ook LEVIN, in de *kollmann*'sche vertaalfabrijk te *Leipzig*, dit geschrift uit *Engeland* op Duitschen bodem overplantten, verkreeg het eerst eene veel grootere bekendheid in de geneeskundige wereld. En het geschrift verdiende die onderscheiding; niet enkel van den kant der wetenschap, maar ook vooral van dien der kunst, der praktijk. Immers - zoo als blijkt uit de Voorrede des schrijvers (die echter in de onderhavige Nederduitsche vertaling, zeker kortheidshalve [?], *niet* is medegedeeld), - steunen de resultaten van WRIGHT op eene reeks van niet minder dan 5000 personen, waarop hij gedurende 7 jaren, in het groote hospitaal van *Birmingham*, zijn onderwerp bestudeerd heeft. Die waarnemingen nu zijn door WRIGHT, - zoo als HOFFMANN (in HAESER's *Archiv*. VIII, 1846, § 183) reeds zeer juist heeft aangemerkt, - met zoo veel eenvoudigheid en voorzigtigheid in de behandeling, en met zoo groote theoretische en letterkundige kennis van zijn onderwerp gedaan, dat de uitkomst niet anders dan gelukkig, en de vrucht van al dien arbeid niet anders dan een degelijk werk konde zijn.

Bij al het gewigt en het nut des werks, is het echter eene andere vraag, of eene Nederduitsche vertaling daarvan noodig was. Nuttig, ja, dat is zij zeker; maar noodig? dit alleen kan beslist worden, vooreerst door eene beschouwing van het vraagstuk der vertalingen bij ons in het algemeen, en vervolgens

door de waarde, die eene vertaling, door verbeteringen, vermeerderingen enz., boven het oorspronkelijke werk mogt bezitten. Elke vertaling van een goed werk - dit is zeker - maakt dat werk veel algemeener in eenig land bekend, en is als zoodanig nuttig. Bovendien, wie de vertaling niet bezitten wil, kan, even goed als vroeger, zich het oorspronkelijke werk aanschaffen. Alles lost zich dus op in eene boekverkooperskwestie; of het voor den *uitgever* wel zaak zou zijn, eene vertaling van dit of dat werk uit te geven. De wetenschap zou zich daarbij alzoo onzijdig en geheel onverschillig kunnen houden, wanneer zij daardoor niet op eene *indirecte* wijze allergevoeligst benadeeld werd; en wel, doordien, ten gevolge dier algemeene vertaalwoede, het uitgeven van oorspronkelijke geschriften, èn over dezelfde èn over andere onderwerpen, voor velen moeijelijk, of zelfs wel onmogelijk wordt gemaakt: - eene waarheid, welke ieder, hetzij uit eigene, hetzij uit andere ervaring, zal beämen, zoo hij niet vreemd is met de geneeskundige letterkunde en den toestand der pers hier te lande. Gewis volgt daaruit een groot nadeel voor de *oorspronkelijke* wetenschap en literatuur in een land. - Dit alles nu heeft tot het thans aan te kondigen werk niet meer betrekking, dan tot alle andere vertalingen; en Ref. kwam op dit onderwerp, omdat hij zich, zoo onder het schrijven, de apologie herinnerde, die onlangs, in de Voorrede van eene vertaling, in het Nederduitsch is in de wereld gezonden. Ref. zal dit voor onze letterkunde waarlijk belangrijke onderwerp niet verder beschouwen, - maar vervolgt de straks afgebrokene taak.

De onderhavige vertaling maakt dáárom aanspraak op eenige erkenning van noodzakelijkheid, omdat zij (bij onjuist gemotiveerde uitlatingen, aan den anderen kant; waarover nader) meer geeft dan het oorspronkelijke; omdat zij ook vele aanteekeningen van den vertaler bevat. Evenwel mag Ref. niet verzwijgen, dat, hoe *nuttig en noodzakelijk* hij de toepassing van veeartsenijkundige kennis ook acht voor de physio-pathologische kennis van den mensch, hij het echter in eene voor ons land bestemde vertaling op zijn minst weinig doelmatig beschouwt, daarin bij uitnemendheid aanteekeningen van dien aard te plaatsen; want waarlijk, het zal als geene beleediging aangemerkt worden, wanneer men zegt, dat de beoefening van *vergelijkende* anatomie, physiologie en pathologie in ons vaderland, tot dusverre, in het algemeen iets vrij vreemds en ongebrui-

kelijks is. Nogtans kan de vertaler, en niet zonder regt, daarin juist een' grond te meer hebben gezien, om *zulke* aanteekeningen bij het oorspronkelijke werk te voegen, ten einde zoo doende die algemeen verwaarloosde kennis bevorderlijk te zijn. Moge hij dit doel er mede bereiken! Ref. wenscht het, maar vreest het omgekeerde. - Ook is het niet zeer aangenaam, noten op noten te lezen, of de drieërlei soort van noten (van den schrijver, van den Hoogduitschen en van den Nederduitschen vertaler) hier uit elkaar te schiften en te houden.

Gaan wij, na deze meer algemeene beschouwingen, tot het werk zelf over:

Het geschrift bestaat uit *twee* Afdeelingen: I. Over het speeksel in den *gezonden* toestand (bl. 1-52); en II. Over dat vocht in den *zieken* staat (bl. 53-211). Men bemerkt reeds hieruit, welk gedeelte in dit werk voornamelijk is behandeld; dat namelijk het medico-praktische element, ook reeds naar den omvang, hier de hoofdrol speelt. En gewis, niemand zal deze strekking van het boek afkeuren!

I. In de *Eerste Afdeeling* worden behandeld: *a*. de *physische* eigenschappen van het speeksel; - *b*. de *chemische* eigenschappen, - en *c*. de *physiologische* werking. Deze Afd. wordt echter met eene korte inleidende beschouwing geopend (bl. 1 en 2), waarop wij reeds enkele aanmerkingen te maken hebben, vooral wat de Nederd. vertaling betreft.

Immers bl. 1, reg. 2, hadden bij de optelling der Speekselklieren *κατ ἐξοχήν*, ook behooren vermeld te worden: 1. de *Lipklieren* (zie hierover: A.A. SEBASTIAN, *Recherches anat., physiol., pathol. et séméiol. sur les Glandes Labiales;* av. 1 pl., Groning. 1842), - en 2. het *Pankreas*. Niemand zal twijfelen, of *Lipklieren* en *Pankreas* behooren inderdaad tot de Speekselklieren, zoo in den gezonden, als ook in den zieken staat, en op bl. 78 - 79 van het onderhavige werk zelf, worden dan ook eenige bewijzen hiervoor, wat het *Pankreas* betreft, bijgebragt.

Reg. 7, *deszelfs;* lees: zijn. (Harde woorden, als: *dezelve, deszelfs* enz., komen in deze vertaling over het geheel zeer dikwijls voor, zoo als uit de citaten beneden wel reeds zal blijken).

Reg. 10, WEDELIUS; lees: WEDEL. Reg. 11, DIEMERBROCK, lees: DIEMERBROEK (dezelfde fout staat ook op bl. 218).

Bl. 2, reg. 6, komt *derzelve* voor, en reg. 10, *dezelve*, waardoor de zin alles behalve helder is geworden; reg. 19, *het*

voorliggende werk. Ref. gebruikte boven het woord ‘onderhavig’, dat ook aan bedenking onderhevig is; maar gelooft, dat het toch nog beter is, dan ‘*voorliggend*’, hetwelk zuiver Hoogduitsch is.

Beschouwen wij nu de geheele *Eerste Afdeeling* wat naauwkeuriger. *a*. PHYSISCHE *eigenschappen van het Speeksel* (bl. 3-10). Even als bij alle dierlijke vloeistoffen, is ook hier het *specifiek gewigt* vrij verschillend. Bij een gezond man, wiens speeksel door WRIGHT eene week lang onafgebroken onderzocht werd, wisselde het af tusschen 1.0079 en 1.0085. Als die man alleen plantenvoedsel en water gebruikte, was het = 1.0039 tot 1.0047; als hij alleen vleesch en water tot zich nam, met een weinigje brood, = 1.0098 tot 1.0176. - Bij 200 personen wisselde het specif. gewigt af tusschen 1.0089 en 1.0069; - het middengetal van die 200 is ‘*derhalve*’ (zegt de schr.) = 1.0079 (bl. 6). Het schijnt Ref. echter zeer twijfelachtig, of dit middengetal wel op eene solide basis rust; in welk geval de conclusie, waarop dat ‘*derhalve*’ doelt, bij gevolg ook valsch moet zijn. Immers, wanneer het *maximum* bij 200 waarnemingen = 1.0089 is, en het *minimum* = 1.0069, dan is wel 1.0079 juist het midden tusschen *die twee getallen*, - maar het zou toch meer dan zonderling zijn, dat men *dit* getal verkreeg op de wijze, waarop het behoort, d.i. door deeling met 200 van de som der getallen, van al die 200 waarnemingen afzonderlijk.

Ten aanzien van de *hoeveelheid* speeksel, die dagelijks wordt afgescheiden, houdt de schr. de opgaaf van onzen uitstekenden sialograaph NUCK, voor de beste: u. 1. 10-12 onc. Het spreekt echter van zelf, dat die hoeveelheid, door tallooze oorzaken, vermeerdering of vermindering ondergaat. De schr. spreekt van den invloed, dien het kaauwen op die afscheiding uitoefent, haalt daarbij eene plaats aan van COMBE, en voegt er bij, ‘dat ook wij derhalve, *caeteris paribus*, meer speeksel zullen afscheiden, wanneer wij vele of vastere voedsels gebruiken, dan in een tegenovergesteld geval.’ Naauwkeurig beschouwd, zal die vermeerderde afscheiding, in den aangehaalden toestand bij den mensch, eerder en alleen aan de daarbij plaats vindende sterkere bewegingen van het kaauwen, oorspronkelijk moeten worden toegeschreven. Maar de schr. zoude uit de Vergelijkende Ontleedkunde betere bewijzen voor zijn denkbeeld hebben kunnen bijbrengen; hij had b.v. kunnen letten op den bever, die hoofdzakelijk van harde en drooge boombast leeft en buitenge-

woon sterk ontwikkelde speekselklieren bezit, en natuurlijk eene hiermede overeenkomende groote speeksel-afscheiding. Evenwel heeft, zelfs ook bij den bever, het mechanismus der spierbewegingen een' blijkbaar grooten invloed op de speeksel-afscheiding (vg. onder anderen: A.C. BONN, *Anatome Castoris* cet., L.B. 1806, p. 19, seq.). Voor het overige schijnt de schr. hierbij de zaken ook eenigzins te verwarren. Hij zegt toch (bl. 10): ‘Ik geloof dus te moeten besluiten, dat de speeksel*afscheiding* in den gezonden toestand te weeg gebragt wordt door de gezamenlijke *werking der spieren* en de *prikkeling der zenuwen*.’ Nu zal het toch wel zeker zijn, dat ‘de werking der spieren’ in de *eerste* plaats betrekking heeft, niet op de speeksel*afscheiding*, maar op de *uitscheiding* (excretie) daarvan, en slechts *secundair* op de secretie van dat vocht; terwijl de invloed der zenuwen een geheel andere is, en bestaat in de ‘prikkeling’ van de afscheidende bloedvaten zelve en eene dáárop berustende vermeerderde wezenlijke afscheiding, die alzoo hier (in betrekking tot de *excretie*) primair is.

Bij die korte beschouwingen van de *physische* eigenschappen des speeksels, zijn Ref. o.a. nog de volgende bijzonderheden in het oog gevallen:

Bl. 4, WRIGHT zegt aldaar: ‘Met het gebruik van het microscoop slechts weinig vertrouwd, moet ik de *belangrijke* taak van het hiertoe behoorende onderzoek, des gezonden zoowel als zieken speeksels, aan anderen overlaten.’ Dit is jammer, om meer dan eene reden, en die taak is inderdaad niet zoo geheel onbelangrijk. ECKSTEIN heeft daarom ook in eene aanteekening een paar woorden over de mikroskopische gesteldheid des speeksels er bij gevoegd (zie bl. 4, aant. 5, alwaar van ‘het speeksel dadelijk na *deszelfs* ontlasting’ wordt gesproken). De Nederd. vertaler had er de mikroskopische analysen kunnen en ook wel behooren bij te voegen, die gevonden worden in SEBASTIAN, *Gland. Lab.*, pag. 7-8; in G. VAN SETTEN, *Diss. med. inaug. observat. continens de saliva ejusq. vi et utilitate*, Groning., 1837, p. 12, om van geene anderen te spreken.

Aldaar, in de aant. van den Heer RIENDERHOFF, staat: ‘570 greinen,’ hetwelk blijkbaar moet zijn ‘470’ greinen, als men op de daarop volgende woorden let. Doch uit de ‘3.617’ pCt. schijnt weder te volgen, dat het getal ‘570’ juist is; maar dan zijn immers de woorden tusschen de ( ) geheel verkeerd.

Bl. 5. Ref. zou gaarne eenige nadere verklaring gelezen hebben nopens ‘den aanmerkelijken invloed,’ die onder anderen door ‘het geluid wordt uitgeoefend op de afscheiding van het speeksel en op *deszelfs* soortgelijk gewigt.’ Die invloed schijnt Ref. al zeer duister toe. Wel is waar, deelt ECKSTEIN (op bl. 8, aant. 7) dienaangaande eene soort van verklaring (volgens STARK) mede; maar Ref. zoude meenen, dat, alvorens aan het verklaren te gaan, men ook hier eerst de *daadzaken* wat beter diende te leeren kennen en te doen kennen.

b.) *Chemische eigenschappen* (bl. 11-33). De schr. gelooft, dat alleen het alkalisch reagerende speeksel aan de vereischten ter spijsvertering en assimilatie voldoet. De hoeveelheid alkali in gezond speeksel, verschilt tusschen 0,095 en 0,353 pCt. - De voornaamste bestanddeelen van het speeksel zijn, volgens den schr., *eiwit, speekselstof, vetzuur, zwavel-blaauwzuur*. Wat het *eiwit* betreft, zoo betwijfelt Ref. zeer, of dit wel in *normaal* speeksel gevonden wordt, of liever: aanwezig is; en van ziekelijk veranderd speeksel is *hier* natuurlijk geene spraak (waarover nader). - Wat het *Ptyaline* aangaat, zoo moet de Lezer daarbij vooral niet uit het oog verliezen, dat het Ptyaline van WRIGHT eene geheel andere stof is dan dat van BERZELIUS, ingevolge de verschillende wijze van bereiding, die beide volgen. Men kan de aanleiding tot weder eene nieuwe verwarring te meer, die hierdoor geboren wordt, waarlijk niet goedkeuren. WRIGHT schrijft aan zijne Ptyaline o.a., de reuk van het speeksel toe. Overigens is het hem tot dusverre nog niet gelukt, eene bijzondere physiologische werkzaamheid van die stof aan te toonen. - WRIGHT vond in het normale (alkalische) speeksel *altijd* het *vetzuur*, en wel in verzadigden staat. - Het *zwavel-blaauwzuur* (zegt de schr.) komt onder de dierlijke stoffen alléén in het speeksel voor (bl. 19), en wel als sulpho cyanuretum potassii, en dit wel ten bedrage van 0,51-0,98 pCt. der vloeistof (bl. 22). - Ref. gaat de andere hier medegedeelde analysen voorbij, en deelt alleen die van den schr. zelven mede (bl. 28-29):

Normaal speeksel volgens WRIGHT.

Water	998,1. (dit moet blijkbaar zijn: ‘988,1’; Ref.)
Speckselstof	1,8.
Vetzuur	0,5.
Chloruretum potassii en sodii	1,4.
Eiwit met soda	0,9.
Phosphas calcis	0,6.
Albuminas sodae	0,8.
Lactas potassae in sodae	0,7.
Sulpho-cyanuretum potassii	0,9.
Soda	0,5.
Slijm met ptyaline	2,6.
Verlies	1,2.
	1000,0.

Deze zamenstelling is echter alles behalve constant.

Op bl. 34, reg. 6 v.b., wordt gesproken over de ‘oplossing van het vetzuur in *zwavel*ZUUR.’ Blijkbaar moet dit zijn: *zwavel*AETHER; dezelfde fout komt ook bij ECKSTEIN voor. (De LEVIN - sche editie heeft de fout niet).

c). *Physiologische werking des speeksels* (bl. 33-52). De schr. deelt, in eene zeer uitvoerige aanteekening, vooraf de voornaamste denkbeelden mede, die men bij de ouden en lateren nopens de physiologische en geneeskrachtige werkingen van het speeksel vindt opgeteekend. Voor de geschiedenis des onderwerps is deze aant. alles behalve onbelangrijk te achten, en wij mogen er in zekeren zin erkentelijk voor zijn, dat ook zij in deze vert. niet is weggelaten, zoo als met andere geschiedkundige gedeelten van dit werk is geschied; maar wij moeten ons hier meer tot het medico-praktische element des vraagstuks bepalen.

‘Het speeksel, als normale en noodzakelijke *prikkel voor de maag*, wekt deze tot verhoogde werkzaamheid op, en bevordert hierdoor het spijsverteringsproces aanmerkelijk (bl. 33-34).’

‘Gewigtiger dan deze dynamische invloed, is evenwel die, welken het speeksel op het *chemismus* der spijsvertering uitoefent (bl. 37).’

Uit de (bl. 39-46) door den schr. medegedeelde proeven, komt hij tot de volgende resultaten (bl. 46-48):

1°. Op dierlijke, zoowel als op plantaardige zelfstandigheden, doch wel voornamelijk op de laatste, oefent het speeksel eene

ontzettende werking, tot op eenen zekeren graad met die der spijsvertering overeenkomende, uit. (Vandaar voor een gedeelte: ‘Qui bene manducat, bene digerit!’ Ref.)

2°. Met de normale spijsverterende werking des speeksels, gaat steeds de vorming van melkzuur gepaard. (Uit het zetmeel komt suiker, door inwerking van het speeksel; uit die suiker op dezelfde wijze melkzuur. Zóó verklaren sommigen dit verschijnsel. Of het alles juist is? Ref.)

3°. Door filtreren en koken wordt het digestie-vermogen des specksels verminderd, doch niet geheel weggenomen. (Ook een bewijs, dat de werking des speeksels niet aan één beginsel kan worden toegeschreven. Ref.)

4°. Wanneer men het speeksel bij eene gemiddelde temperatuur aan de lucht blootstelt, dan wordt *deszelfs* de [di] gestievermogen niet wezenlijk verminderd dit geschiedt echter wel, naarmate de ontbinding van *hetzelve* vordert.

5°. De zuurstof draagt wel bij ter bevordering van het digestie-vermogen des speeksels, doch is daartoe niet volstrekt noodzakelijk; door koolstofzuur wordt dit vermogen slechts weinig, door waterstof en stikstof zeer veel verminderd; even zoo wordt het door vermenging met zuren of alcaliën verminderd of geheel opgeheven.

6°. De aanwezigheid van speeksel in de maag is voor de normale spijsvertering wezenlijk noodig.

7. Dierlijk slijm, zuren, alcaliën of alkalische zouten bezitten het digestie-vermogen des speeksels niet. (Dit zal willen zeggen, dat de werkende kracht des specksels niet wezenlijk afhangt van deze hier genoemde stoffen. Ref.)

Over het geheel volgt uit de waarnemingen, proeven en onderzoekingen van WRIGHT, dat men aan het speeksel bij het *spijsverteringsproces*, eene grootere rol moet toeschrijven, dan in vele physiologische geschriften, vooral echter van vroegeren tijd, het geval is; - een resultaat, dat Ref. gaarne als juist erkent, en tevens als belangrijk voor onze kennis der dierlijke huishouding, zoowel in den gezonden als zieken staat.

De slotsom van des schrijvers betoog over de *physiologische* beteekenis des speeksels, komt hierop neder (bl. 52):

Active verrigtingen van het speeksel.

1°. Het speeksel prikkelt door zijne aanraking de maag, en wekt *dezelve* tot verhoogde werkzaamheid op.

2°. Het ondersteunt de spijsvertering door deszelfs eigendommelijken invloed op de spijzen. (Te gelijkertijd wordt ook het speeksel *zelf* gedigereerd. 'Ondersteunen' schijnt, in verband met al het vroeger gezegde wel iets te zwak. Ref.)

3°. Het neutraliseert het overmatige zuur in de maag, door het toevoeren van eene geëvenredigde hoeveelheid alcali.

Passive verrigtingen van het speeksel.

1°. Het speeksel ondersteunt het zintuig van den smaak. ('Lingua sicca, nullus verus gustus.' Ref.)

2°. Het maakt de uitdrukking (? het voortbrengen. Ref.) der stem (van het stemgeluid. Ref.) gemakkelijk. ('Lingua sicca, vox haeret in faucibus.' Ref.)

3°. Het reinigt het slijmvlies van den mond en matigt den dorst.

Zóó verre over het speeksel in den *normalen* toestand. Nu gaat de schr. over tot de *pathologische* gesteldheid van dat vocht, en behandelt dit praktisch belangrijk onderwerp oncindig uitvoeriger. Het is niet mogelijk, dat wij, hier, even zoo uitvoerig dit gedeelte beschouwen, als wij met het eerste gedaan hebben. Wij zullen slechts nopens een en ander punt in nadere bijzonderheden treden.

II. De schr. vangt aan met de *abnormale vermindering des speeksels* en neemt hiervan drieërlei oorzaken aan: 1) *verstopping* der speekselbuizen; 2) *onwerkzaamheid* der speekselklieren, en 3) *stoornissen* in de verrigting *der maag*.

Ten aanzien van de eerste dezer oorzaken, merken wij op, dat WRIGHT hieruit ook de Ranula afleidt, en er bijvoegt (bl. 55), dat de speekselsteenen verreweg de meest voorkomende oorzaken zijn van dat gebrek. (Zoo als men weet, waren de gevoelens nopens de *naaste* oorzaak der Kikvorschgezwellen, vooral in vroegeren tijd, verdeeld. Het schijnt echter thans naauwelijks meer twijfelachtig te zijn, dat, zoo niet altijd, dan toch over het geheel, die oorzaak gelegen zij in *belette ontlasting en ophooping* des speeksels in de ondertongs-klieren en hare uitlozingsbuizen, enz. Evenwel zal men zich ook herinneren, dat FLEISCHMANN voor eenige jaren schreef, dat hij, aan beide zijden van het frenulum der tong, eene Bursa sublingualis gevonden heeft, en dat de Renula op eene ziekte van deze beurs

berust, - waarbij, slechts in enkele gevallen de speekselbuizen sympatisch worden aangedaan. Ref.)

Wat de *verminderde werkzaamheid* der speekselklieren betreft, zij gezegd, dat de schr. hier eenige ziektegevallen mededeelt, ten blijke, ‘dat de speekselklieren, even als alle andere afscheidings-organen, onafhankelijk van het overige organismus, vatbaar zijn voor eene vermindering van hare verrigting [werkzaamheid]; waarbij [waartegen] dan plaatselijke prikkels het meest aangewezen zijn.’

Bij de vermindering des speeksels, ten gevolge van *ziekten der maag*, is het in den regel tevens qualitatief veranderd. De hoofdkuur is hier natuurlijk tegen den eersten grond der aandoening gerigt.

De schr. gaat daarna over tot de *abnormale vermeerdering* des speeksels, en spreekt onder anderen over den spontanen speekselvloed, waarbij het speeksel niet *qualitatief* veranderd is. - Bl. 68, deelt ECKSTEIN (ofschoon dit niet daar ter plaatse, maar later had moeten geschieden, bij het *albumineuse speeksel* enz.), onder anderen de resultaten mede, welke door L'HÉRITIER zijn verkregen uit zijne analysen van speeksel bij lijders aan Chlorosis, Hydrops met Albuminurie en inflammatoire aandoeningen.

	SPEEKSEL BIJ			
	GEZONDHEID.	**CHLOBOSIS.**	**ONTSTEKING.**	**ALBUMINURIE.**
Water	98,65	99,90	98,59	96,89
Organische stoffen	1,26	0,07	1,36	3,00
Anorganische stoffen.	0,09	0,03	0,05	0,11

De 3 pCt. organische stoffen in het speeksel bij Albuminurie, moeten dus als eene aanzienlijke vermeerdering beschouwd worden. Evenwel zal men in A. CRAMER, *Diss. inaug. med. de Morbo Brightii* cet., Groningae, 1844, pag. 28, een eigen geval van *Morbus Brightii* vermeld vinden, waar over het speeksel van dien lijder de volgende opgaaf voorkomt: ‘Quo tempore post inunctionis curam salivatio, orta erat, saliva quoque examinabatur. Ejus pondus specificum erat 1,0038; et alio die 1,0037;

alio 1,0038. Ejus quantitas albuminis uno die 7,13, alio die 6,4, alio 7,15.' - Doch hierop komen wij nog terug.

Bl. 77 volg., wordt eene vrij breedvoerige beschouwing van het wezen der Pyrosis medegedeeld. Volgens des schrijvers meening, moet deze aandoening in de eerste plaats aan het speeksel worden toegeschreven, en wordt *middellijk* de maag aangedaan.

Bl. 85, reg. 13 v.o., wordt gesproken van eene *alcalische* oplossing; dit moet zeker zijn: *alcoholische*, zoo als de LEVIN'sche editie dan ook heeft.

Ref. begrijpt niet wel, hoe ECKSTEIN heeft kunnen goedvinden, vooral in dezen tijd, nog een verhaal aan te voeren van HUFELAND, [zie bl. (99)], waarin deze spreekt van 'een kind, dat aan eenen hevigen typhus EN [!] pokziekte leed; *alle prikkelende middelen* [!] waren nutteloos [gewis een wel zeer gelukkig resultaat in dezen!], totdat op den 12^{den} dag eene ruime speekselvloed ontstond; dadelijk werd de hevigheid der ziekte minder,' enz.

Ptyalismus mercurialis (bl. 105) komt ook soms bij *kinderen* voor; - het speeksel bij die aandoening is veranderlijk ten aanzien van het spec. gewigt, en heeft overmaat of gemis van zwavelblaauwzuur, slijm, eiwit en speekselstof. Sp. gew. = 1,059-1,0015. De schr. vond eens 3 pCt. [!] zwavel-blaauwzuur potasch in zulk speeksel (bl. 106); hij heeft daarin *geene enkele keer* kwikzilver kunnen vinden, hoe dikwijls en hoe ijverig hij zulks ook poogde (bl. 111; - een resultaat, dat met het algemeene gevoelen in strijd is. *A priori* en *a posteriori*, houdt Ref. het echter tot dusverre met WRIGHT.)

Bl. 114 volg., wordt de *Jod-speekselvloed* behandeld. Even als de schr., heeft ook Ref. wel salivatie zien ontstaan na sterk gebruik van Hydriodas Potassae. en verkeerde alzoo CARO enz. in dwaling. In zulk speeksel vond de schr. soms Jodium. 'Ook de andere haloiden bewerken somwijlen speekselvloed' (bl. 117). Hetzelfde doen vele Narcotica (bl. 118, en de aant. des Nederd. vertalers aldaar), onderscheidene metaalzouten, enz. Ref. heeft meermalen vrij *hevige* salivatie gezien, vooral na een langdurig en sterk gebruik van *Saccharum Saturni*, ofschoon van den anderen kant, TANQUEREL DES PLANCHES, bij 127 lijders aan loodkolijk, niet éénmaal speekselvloed heeft waargenomen, en ook andere geneeskundige zeggen hetzelfde te hebben waargenomen.

Ref. had gaarne te dezer plaatse iets naders willen aantreffen aangaande de werking der kwikmiddelen op het darmkanaal, en bepaaldelijk ook op het *Pankreas*. Hij is toch van oordeel, dat deze werking in een naauw verband staat, - om niet te zeggen, dat zij, in meerdere of mindere mate in wezen, identisch schijnt, - met de *gewone* ptyalistische werking dier middelen.

Over het *vetachtige* speeksel (bl. 120-124) komen hier mede belangrijke mededeelingen voor.

Zoetachtig speeksel (bl. 124-130). De oorzaak daarvan ligt in het principium muco-saccharinum, dat in een geval, hier medegedeeld, 5, 6 p.M. bedroeg. Het zoete speeksel is meest eene symptomatische aandoening, en wel bij en door stoornissen in maag en darmen. In gevallen van Diabetes met geringe speekselafscheiding, vond de schr. geene suiker in het speeksel; wel echter en altijd, als daarbij de speekselafscheiding vermeerderd was. Men bedenke hierbij echter, dat er in dezen eene vicariëerende betrekking tusschen speekselklieren en nieren bestaat, - en voor het overige, dat het zoete speeksel juist niet enkel bij den Diabetes voorkomt.

Bij de beschouwing van het *eiwitachtige* speeksel (bl. 130-133), zal men misschien denken, ook den *Morbus Brightii* vermeld te zien, als een' ziektevorm, waarin het speeksel eiwit bevat en ook eerder dan in andere ziekten (schijnbaar althans) bevatten kan. Van die ziekte wordt hier echter niet gerept, maar wel van pokken, ascites, enz. Is dit nu eene nalatigheid of onvolledigheid in den arbeid van den schr. of van zijne beide vertalers? Ref. gelooft het niet, en wel om de volgende redenen: Bij *Ascites* komt, volgens onzen schr., eiwitachtig speeksel voor (bl. 132). Bovendien ‘wordt dit verschijnsel dikwijls waargenomen, als complicatie van kunstmatigen speekselvloed, na het gebruik van kwik’ (bl. 132). Vervolgens vindt men ook elders - behalve het reeds aangevoerde geval in de *Diss*. van Dr. CRAMER - nog weinig of niets vermeld nopens *albumineus* speeksel in *Morbus Brightii*, en wordt dan ook in de boven aangehaalde resultaten van L'HÉRITIER (bl. 69 van het onderhavige werk), uitdrukkelijk gesproken van een ‘*grooter* SLIJM*gehalte* (*gewijzigd eiwit*).’ Uit een en ander volgt, dat het eiwit in het speeksel van den lijder, in de *Diss*. van Dr. CRAMER vermeld, - welke wel aan M.B. leed, maar in nagenoeg alle holten waterzuchtig was en sterk saliveerde, door het gebruik van

kwikmiddelen, - misschien wel met zeer weinig regt aan den M.B. wordt toegeschreven. Ref. houdt het er voor, dat de aldaar (pag 20-21) *a priori* gestelde, en aan het slot der verhandeling (over de natuur van den M.B.) geheel tegenstrijdig beschouwde overeenkomst van den *Morbus Brightii* (die stellig zeker eene *organische nierziekte* is) met den *Diabetes Mellitus* (die even zeker zoodanige ziekte *niet* is), de oorzaak is van de in die verhandeling voorkomende bijzonderheden ten opzigte van het *albumineuse speeksel*. Ref. achtte deze refutatie dáárom *hier* te moeten inlasschen, omdat men anders dat geval als een argument tegen WRIGHT zoude kunnen beschouwen, - en als zoodanig, meent Ref., mag het niet beschouwd of gebezigd worden, vóoral niet als men daarbij nog het opgegeven sp. gewigt en het 'eiwit' gehalte vergelijkt, met hetgeen b.v. WRIGHT (bl. 131) over eiwitachtig speeksel in het algemeen mededeelt.

Wat over het *galachtig* speeksel (bl. 133-139) en het *bloed* (bl. 139-142) voorkomt, gaan wij voorbij, om de beschouwingen over het *zure speeksel* (bl. 142-166) iets nader te volgen.

Er kunnen onderscheidene vrije zuren in het speeksel voorkomen: melkzuur, azijnzuur, chloorwaterstofzuur; men spreekt zelfs van piszuur en zuringzuur. De schr. deelt de methode mede, hoe men die zuren kan onderzoeken. Er worden eenige proeven op honden medegedeeld, ten bewijze (bl. 147), 'dat de speekselklieren eene groote neiging hebben, om de in het bloed bevatte zuren òf door vermeerderde alkalische geaardheid van haar afscheidingsproces [? afscheidings-produkt] te neutraliseren, òf wel door vermeerdering dezer afscheiding, door speekselvloed, deze zuren te verwijderen.' Daarna beschouwt de schr. afzonderlijk de 4 oorzaken, die het speeksel zuur doen zijn (bl. 148):

1°. Eene spontane [zal moeten zijn: *idiopathische*] aandoening der speekselklieren.
2°. Eene abnormale, door constitutioneele of andere oorzaken te weeg gebragte hoeveelheid van zuren in het organismus.
3°. Eene subacute ontsteking der mucosa van maag en darmen, hetzij al of niet gepaard met indigestie.
4°. Verschillende, onder den algemeenen naam van dyspepsie begrepene, ziekelijke toestanden van den spijsverteringstoestel.

Dit alles wordt (bl. 149-166) met ziektegevallen enz., en in

vele bijzonderheden nader aangetoond, waar Ref. wel een en ander zou kunnen bijvoegen (bepaaldelijk bij N°. 2.) of aanmerken, indien hij zich niet wilde bekorten, ten einde dit verslag niet al te uitvoerig te maken.

Het speeksel wordt *alkalisch:* 1) ten gevolge van een vermeerderd soda-gehalte (bl. 167-171); dit vindt plaats na het overvloedig gebruik van Carb. Sodae, van onderscheidene minerale wateren, bij plaatselijke en bij algemeene zenuwaandoeningen. 'De zuiver zenuwachtige aangezigtspijn [b.v.] gaat bijna immer met *alcalisch*, - de rheumatische daarentegen met *zuur* speeksel gepaard' (bl. 168). - Bij Epilepsie, Hysterie, enz. is het speeksel [altijd? Ref.] alkalisch (bl. 170). 2) Evenwel is die alkalische gesteldheid des speeksels niet altijd het gevolg van een vermeerderd soda-gehalte, maar kan ook - wat uit een pathologisch oogpunt van gewigt is - ontstaan door het bijkomen van Ammonia (bl. 171, 172); dit vindt plaats bij hevige graden van Cachexie: rotkoorts, scheurbuik, purpura haemorrhagica (bl. 171).

Kalkhoudend speeksel (bl. 172) geeft o.a. aanleiding tot het vormen van Speekselsteenen of van een Kikvorschgezwel (zie boven).

Zoutachtig wordt het speeksel: 1) door overmaat van keukenzout daarin, ten gevolge van zijne vermeerdering in het bloed (bl. 174-176); - 2) door gelijke overmaat, ten gevolge van eene idiopathische aandoening der speekselklieren (bl. 176); - 3) door gelijke overmaat, ten gevolge van stoornissen in de spijsvertering (bl. 176, 177).

Het speeksel bevat soms ook *etter* (bl. 177, 178); maar men zou hier ligtelijk den etter, die eerst in de mondholte met het speeksel vermengd werd, kunnen verwarren met dien, welke uit de speekselklieren zelve afkomstig is, en hier ter plaatse alleen bedoeld wordt.

Het speeksel wordt stinkend: 1) ten gevolge van een' *algemeenen* ziektetoestand, waarbij de speekselklieren *symptomatisch* aangedaan worden (bl. 178, 179), - of 2) ten gevolge van eene spontane [*idiopathische*] aandoening der speekselklieren (bl. 179, 180).

Bij het *scherpe* speeksel (bl. 182-199) deelt de schr. eenige proeven mede, door hem in het werk gesteld ter opheldering van den invloed, welken het normale speeksel op de plantaardige en dierlijke bewerktuiging uitoefent. Het resultaat van

die proeven op planten is nagenoeg dit: dat het speeksel onder sommige omstandigheden wel een' nadeeligen invloed op de levenswerkdadigheid der planten uitoefent, doch dat deze niet afhankelijk is van zijn specifiek gewigt of alkalische gesteldheid, noch van zijn gehalte aan zouten; - dat, ten aanzien van het feit, dat enkel de stengels en niet de wortels en de zaden der planten door het speeksel worden aangedaan, daarin eene treffende overeenkomst gelegen is met hetgeen bij proeven op dieren is opgemerkt, dat namelijk het speeksel vooral dan eene algemeene en snel doodende werking uitoefent, wanneer het in de slagaderen is ingespoten (bl. 183).

Afzonderlijk en nader wordt daarna beschouwd ‘het *van zelf* abnormaal scherpe speeksel' (bl. 191-194). Die woorden *van zelf* moeten waarschijnlijk beteekenen: dat het speeksel hier scherp is, *niet* door het aanwezen van eene stof, die aan het normale speeksel vreemd is, maar door ‘eene eigenaardige, tot heden niet nader bekende wijziging der natuurlijke lees: *normale*] bestanddeelen’ van dat vocht. De schr. doelt hier bepaaldelijk op het speeksel van dolle honden, en zegt, ‘dat alle proeven, om dat speeksel van *deszelfs* vergift te ontdoen, of dit laatste afzonderlijk daar te stellen, tot heden vruchteloos gebleven zijn.’ Hij gelooft dan ook (bl. 192): ‘dat het met eene buitengewone [zekerlijk vooral *qualitatief* buitengewone] werkzaamheid bedeelde speeksel zich enkel daardoor van de normale afscheiding [moet zijn: *afgescheidene stof*, secretum] onderscheidt, dat *deszelfs* eigendommelijke eigenschappen tot eenen hoogen graad gestegen zijn.’ Gewis wordt men door deze verklaring niet veel wijzer, en blijft het vraagstuk even duister. Evenwel is die verklaring toch nog beter dan vele andere, en bevat zij, bij naauwkeuriger onderzoek, veel waars. ECKSTEIN heeft in eene aanteekening nog een en ander bijgevoegd over de rol, die het speeksel bij de hondsdolheid speelt.

Het speeksel, dat door eene heterogene stof eene scherpe gesteldheid verkregen heeft, neemt die stoffen op uit het ligchaam der lijders zelven, en is zoo doende in staat, dezelfde ziekte op andere voorwerpen over te brengen: zóó syphilis, scorbutus, enz. (bl. 196 volg.).

Eindelijk wordt nog gesproken over het *gekleurd* speeksel (bl. 199-201), over het *schuimend* speeksel (bl. 201-203),

over het *pisachtige* (bl. 203-206), over het *geleiachtige* (bl. 207, 208) en over het *melkachtige* (bl. 208-211).

Ten slotte geeft de Nederduitsche vertaler nog eenige Bijvoegsels (bl. 212-217), die op het vroeger gezegde betrekking hebben, en waarvan de inhoud eerst op het einde van den druk der vertaling ter zijner kennis gekomen was. Deze bijvoegsels zijn geenszins van literarisch belang ontbloot.

Aan het einde des werks (bl. 218-220) komt, onder den titel van *Bibliographie*, eene opgaaf voor van onderscheidene geschriften, waarin over het speeksel wordt gehandeld. Deze opgaaf heeft alleen betrekking tot de schrijvers, die door WRIGHT zelven zijn aangehaald, en is in alle opzigten zeer onvolledig en gebrekkig, zoowel naar inhoud als naar omvang.

Wat nu het eindresultaat van onze beschouwing des onderhavigen werks is, laat zich niet moeijelijk opmaken. Ref. acht het werk van WRIGHT eene wezenlijke aanwinst voor de wetenschappelijke praktijk der geneeskunde; - hij erkent ook de waarde van vele vermeerderingen, die de Heeren ECKSTEIN en RIENDERHOFF aan den oorspronkelijken arbeid hebben aangebragt, hier in meerdere, daar in mindere mate; - hij juicht alzoo het denkbeeld toe der uitgaaf van het onderhavige werk in de Neduitsche taal, dewijl daardoor menige oude en nieuwe, nuttige en noodige leering ten onzent algemeener zal bekend worden, dan dit ooit zoude gebeuren zouder zulk eene vertaling.

Ten slotte echter acht Ref. zich verpligt, den Nederduitschen vertaler nog onder het oog te brengen, dat het zijns erachtens zeer verkeerd gehandeld is, als men, geleid door zijne subjectieve inzigten, zich veranderingen in een werk veroorlooft, die daaraan in meerdere of mindere mate, in anderer oogen, eenige *wezenlijke* waarde ontnemen. Dit geldt reeds dadelijk ten opzigte van de hier weggelatene Voorrede van den schrijver, maar geldt bepaaldelijk ten aanzien van '*de* WEGLATING *van vele*, MINDER NOODZAKELIJKE, *geschiedkundige aanhalingen*,' zoo als de Heer R. dit in zijne Voorrede noemt. Eene '*geschiedkundige aanhaling*,' die de een als '*minder noodzakelijk*' beschouwt, zal door een' ander voor juist noodzakelijk gehouden worden, en dit op zijn minst met hetzelfde regt, als de eerste het omgekeerde verdedigt. Ware nu dit werk een gewoon, dagelijksch praktisch geschrift, alleen bestemd, om eenige praktisch-geneeskundige kennis als met stoom in te stampen, - dan zoude men veilig *elke* 'geschied-

kundige aanhaling' daaruit ten strengste hebben kunnen verbannen: maar zulk een werk is dat van WRIGHT waarlijk niet, en gelukkig, dat het dit niet is. Ref. verklaart, dat, volgens zijn oordeel, de 'weglatingen,' waartoe Dr. ECKSTEIN en, op het voetspoor van hem de Heer R. zijn overgegaan, als een *wezenlijk* gebrek in deze uitgaaf moeten aangemerkt worden, zoo als hem overtuigend is gebleken uit eene vergelijking op onderscheidene plaatsen van de nu beschouwde uitgaaf met die van Dr. JUL. LEVIN (Leipzig, 1845). In *dit* opzigt derhalve is de Hoogduitsche vertaling van LEVIN veel beter, dan die van ECKSTEIN (hoezeer zij *overigens* veel slechter is dan deze), en had de Nederduitsche vertaler, - naar Ref's oordeel, - alzoo *ook* de eerste *moeten* gebruiken, om de laatste aan te vullen; te eerder, omdat ECKSTEIN en hij toch ook nog menige 'geschiedkundige aanhaling' hebben behouden, waarvan de 'noodzakelijkheid' niet elken lezer zoo dadelijk zal in het oog springen.

Ref. meende dit te moeten in het midden brengen ter wille van de grondige geschiedkundige beoefening der geneeskundige wetenschappen, welke hem volstrekt onmisbaar en noodzakelijk voorkomt, wanneer men eene degelijke en onbekrompene ontwikkeling der wetenschap van de geneeskunde in onzen tijd verlangt.

L. ALI COHEN.

Geschiedenis van het spaansche schiereiland, gedurende de jaren 1807-1814.

Naar het Engelsch van *Archibald Alison*, door *G. Kuyper Hz.*, Luit.-Ingenieur bij de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. Te Breda, bij Broese en Comp. I^{e} Deel.

De Heer KUYPER heeft uit ALISON's *History of Europe* dat gedeelte vertaald, hetwelk de oorlogen in het Spaansche schiereiland van 1807-1814 behandelt; wij ontvangen hier het eerste deel van dit belangrijke werk, dat met een tweede zal besloten worden. In de volgende bladzijden zullen wij trachten een denkbeeld te geven, én van den geest en zienswijze des Engelschen schrijvers, én van den arbeid des vertalers.

Eene oorzaak, die zekerlijk het meest tot den val van NAPOLEON's heerschappij heeft bijgedragen, is de poging van den Franschen Keizer, om die heerschappij ook over het Spaansche schiereiland uit te breiden, en de bloedige langdurige worsteling, uit die poging ontstaan. Daardoor werd *Frankrijk* gewikkeld in eenen eindeloozen strijd tegen eene bevolking, die gewoon is een eenmaal begonnen kamp hardnekkig voort te zetten, en wier taaije volharding een' krachtigen steun vond in de hulp, welke de legers, vloten en het goud van *Groot-Brittannië* haar boden. Als een invretende kanker knaagde die oorlog aan het Fransche keizerrijk; een goed gedeelte der Fransche strijdkrachten werd daardoor nutteloos gemaakt, en gebruikt in krijgsverrigtingen, dikwijls roemrijk, maar nooit beslissende; en toen de dag aanbrak, waarop het geluk des oorlogs zich geheel van NAPOLEON's zijde afwendde, was de noodzakelijkheid, waarin zich die heerscher bevond, om in *Spanje* zijnen vijanden het hoofd te blijven bieden, de voornaamste oorzaak, die hem belette zijne Noordsche vijanden met goed gevolg te bekampen. - Zonder den oorlog in *Spanje* zouden de rampspoeden van 1812, de nederlaag van *Leipzig*, en *Frankrijk's* tenonderbrenging in 1814, niet hebben plaats gehad.

Belangrijk als oorzaak van eene groote wereldgebeurtenis, is de oorlog in het Spaansche schiereiland ook belangrijk op zich zelve, en verdient alzoo in meer dan één opzigt het onderwerp te zijn van de studie des geschiedvorschers. Hetzij men lette op den

heldenmoed van een volk, dat voor zijne heiligste regten - zijne vrijheid en onafhankelijkheid - de wapens voert, onversaagd tegen de reusachtige overmagt des vijands den kamp volhoudt, en dien kamp onsterfelijk maakt door dappere daden, der oudheid waardig; hetzij men acht geve op de werking van volkswapeningen tegen geregelde legers, en de hulpmiddelen op merke, welke uit eene verstandige aanwending van den partij gangersoorlog kunnen voortvloeijen; hetzij men de verschillende handelingen gadesla van twee legers, beide zich door dapperheid onderscheidende, maar overigens geheel verschillende, zoo door hunne zamenstelling en wijze van oorlogen, als door den geest, die hun bezielt; hetzij men de daden der verschillende legerhoofden, en voornamelijk van den Britschen aanvoerder - die, door sommigen te hoog geprezen, door anderen te laag gesteld, ontegenzeggelijk in zijne veldheersloopbaan zoo veel eigenaardigs heeft, dat het prijzend of lakend oordeel, dat over hem wordt geveld, immer een zeer grondig onderzoek vereischt - tot een onderwerp van bepaalde studie make: - altijd zal de oorlog van 1807-1814 in *Spanje* rijke bronnen van leering en waardige stoffe ter overpeinzing opleveren.

Hoezeer een groot aantal schrijvers reeds aan de beschrijving van dien oorlog, of van enkele gedeelten daarvan hunne krachten beproefd hebben, zoo kan men evenwel slechts weinigen noemen, wier arbeid ons een bevredigend en volkomen beeld van die gebeurtenis aanbiedt. Onder die weinigen verdienen NAPIER en ALISON eene eerste plaats.

Het werk van den Engelschen Kolonel NAPIER heeft zeer groote verdiensten. Het munt uit door een krachtigen, wegslependen, verhevenen stijl, - soms *te* verheven voor eene geschiedenis. Met helderheid schildert hij den gang der krijgsgebeurtenissen, en doet dit met eene juistheid en naauwkeurigheid, die bewijzen, dat hij ooggetuige en deelgenoot daarvan is geweest; men kan overal uit zijne taal opmerken, dat bij hem de hand, die met zoo veel bekwaamheid de pen voert, ook aan den degen gewoon is. Zijne krijgskundige aanmerkingen zijn dan ook van dien aard, dat zij gezag uitoefenen; en aan niemand, die zich op de krijgswetenschap toelegt, mag het werk van NAPIER vreemd blijven. Tegen die goede hoedanigheden van den Britschen geschiedschrijver staat echter zijne partijdigheid over. Die partijdigheid uit zich wel niet ten nadeele van de Fransche legers: integendeel, het oordeel van NATIER over die legers is zeer gunstig, misschien wel om juist daardoor

den roem te verhoogen, door de Britsche krijgsmagt in dezen oorlog verworven. Maar zij blijkt uit de ongunstige wijze, waarop hij de Spanjaarden beoordeelt. In strijd met de waarheid, tracht hij alle handelingen van dat volk als roemloos en onbeteekenend voor te stellen, of die aan lage drijfveeren toe te schrijven; door allerlei redenen wil hij het grootsche van der Spanjaarden heldendaden ontkennen, het deel verkleinen, dat zij genomen hebben aan de vrijvechting van hun land, en de eer dier vrijvechting bijna uitsluitend aan de Britsche wapenen toeschrijven.

ALISON is hierin verschillend van zijnen landgenoot. Over het geheel is er in zijne geschiedenis van den Spaanschen oorlog veel meer opregtheid en gemoedelijkheid, veel minder partijdige drift als bij NAPIER. Dit wil niet zeggen, dat er bij den eersten eene *volmaakte* onpartijdigheid bestaat: bij welk schrijver vindt men die? Altijd laten zich de indrukken gevoelen, door geboorte, opvoeding en stand bepaald, wier werking zoo dikwijls zelfs het helderste verstand verduistert, en belet de stem van regt en waarheid te hooren. ALISON is diep doordrongen van *tory*-beginselen; of beter gezegd, van de beginselen der behoudende partij. Bij hem is de kamp van *Groot-Brittannië* tegen *Frankrijk* eene worsteling van het beginsel van orde tegen bandelooze vrijheidszucht: bijna een heilige kamp van goed tegen kwaad, van licht tegen duisternis. Uit dit oogpunt ziet hij in de eindelijke zege van zijn vaderland de belooning, door de opperste regtvaardigheid aan hem verleend, die met trouwe volharding gestreden heeft voor wat goed en waar is; in den val des Franschen Keizers ziet hij het noodwendig gevolg, dat elke afwijking door de beginselen van regt en billijkheid na zich sleept. De Britsche staatslieden zijn, bij hem, mannen, die niets anders beoogen als het welzijn van hun land en de beschaving en het geluk der wereld; de oorlogen, waarin zij *Groot-Brittannië* wikkelen, zijn billijk en regtvaardig, dewijl zij ten doel hebben *die* beginselen te keeren, welke de staatsvormen bedreigen, waarin ALISON het toppunt van menschelijke volmaaktheid ziet.

Wij deelen geenszins in de staatkundige gevoelens van ALISON; maar wij kunnen zijne overtuiging begrijpen en waarderen, en ons gereedelijk ter verklaring zijner beschouwingswijze en redenering in den geest van den Engelschen schrijver verplaatsen. Wij stellen ons ALISON voor als een geleerde, die in zijn rustig en tevreden leven geene andere dan goede gevolgen

heeft ondervonden van de instellingen en den regeringsvorm zijns lands; en die daarom, maar zonder zelf te weten dat het *daarom* is, ten hoogste is ingenomen met die instellingen, en vijandig tegen alles, wat daaraan vijandig is. Er zijn van die menschen, die, wanneer zij wat hen onmiddellijk omringt welvarend zien, zich ter goeder trouw verbeelden, dat het overal zoo is; dat het toppunt van volmaaktheid is bereikt, en elke verandering eene afwijking van het goede zou zijn. Spreek hun niet van vooruitgang in beschaving en in volksvrijheid, zij wantrouwen die taal; zij hechten alleen aan het bestaande; zij duchten den minsten ommekeer of verandering; zij zien daarachter de schrikbeelden van bandeloosheid en geweldenarij. Onvoorwaardelijke aanklevers van alles wat bestaat, is elke poging tot verbetering, in hun oog, bijna misdadig; blinde aanbidders van orde en rust, zouden zij geen oogenblik aarzelen, om daaraan zelfs de vrijheid, regten en waardigheid van het menschdom op te offeren.

Maar hoe weinig de staatkundige gevoelens van ALISON ook geschikt zijn, om sympathie op te wekken, zoo moet men echter, bij het lezen van zijn werk, zijne grondigheid en waarheidsliefde bewonderen: hij ziet, en stelt de gebeurtenissen wel soms in een valsch licht; maar hij verandert of verwringt ze niet opzettelijk. In onze dagen vooral, waarin men zoo vaak, en dikwerf door de uitstekendste talenten, de feiten der geschiedenis verwrongen ziet naar den maatstaf van een aangenomen stelsel, verdient zulk eene onbevangenheid op hoogen prijs gesteld te worden. Men ontwaart het aanstonds, dat ALISON overal naar waarheid streeft; men kan zien, dat zijn werk de vrucht is van een gemoedelijk, grondig onderzoek, waarbij de verschillende opgaven naauwkeurig zijn overwogen. Van zijnen stijl zelfs spiegelt zich die eigenschap van zijnen geest af, waarvan men zeggen kan: *que c'est un style honnêtehomme*.

De behoudende, monarchale gezindheid van ALISON is mogelijk ook wel eene der oorzaken, waaraan het toe te schrijven is, dat hij de verrigtingen der Spanjaarden in dezen krijg veel gunstiger voorstelt, dan NAPIER dit heeft gedaan; maar welke ook de reden zij, zeker is het, dat ALISON aan deze bondgenooten regt doet, terwijl zij zich met reden over NAPIER's vijandige partijdigheid hebben te beklagen. ALISON zwaait een' welverdienden lof toe aan de verdedigers van *Saragossa* en *Gerona*, die door hunne onsterfelijke dapperheid veel zwakheid,

veel lafheid van anderen kunnen bedekken. Hij erkent het belang van den Guerilla-oorlog en den gewigtigen invloed, welke deze op de handelingen der geregelde legers heeft uitgeoefend. Overigens ontveinst hij het gebrekkige niet, dat zich in de inrigting van het Spaansche krijgsbestuur bevond; wij gelooven zelfs, dat hij hierin te ver gaat, en dat hij te weinig waarde en belang aan de werking der volkswapeningen, te veel aan die der geregelde legers hecht. Wij kunnen althans niet instemmen met de bewering, op bladz. 303-304 voorkomende, dat de tegenspoeden der Spanjaarden bewijzen, ‘dat ongeregelde troepen, zelfs wanneer zij door de vurigste geestdrift ter verwerving hunner onafhankelijkheid worden aangeprikkeld, en het onschatbaar voordeel van een bergachtig terrein bezitten, *volslagen ongeschikt* zijn, den aanval van eenen sterken, ervaren en goed aangevoerden vijand 't hoofd te bieden.’ - Wij gelooven, dat die tegenspoeden niets anders bewijzen, dan de onbekwaamheid van de hoofden van het Spaansche krijgsbestuur.

Men vergunne ons ter ondersteuning onzer tegenspraak eene korte uitweiding over het beginsel der volkswapeningen.

Twee gevoelens staan hier lijnregt tegen elkander over. Volgens het eene zijn geregelde legers overtollig, en kan men de verdediging van een land even goed aan schutterijen of volkswapeningen opdragen. Volgens het andere zijn de volkswapeningen van weinig of geene waarde, en niet in het minste bestand tegen de werking van eene geregelde legermagt; is er zulk eene legermagt aanwezig, dan kan de massa der bevolking soms eenige uitwerking doen, door zich, gewapend, bij haar aan te sluiten; maar alléén, op zich zelve, zal zij niets uitwerken. Die twee gevoelens, welke overal, maar vooral in ons land, de gemoederen verdeelen, wijken mogelijk beide even ver van de waarheid af.

Ja, een geregeld leger zoude eene overtolligheid zijn, wanneer wij nog in de dagen der oudheid leefden, toen ieder burger voor het vaderland de wapens voerde, en van zijne vroegste jeugd af onderwezen werd in alle oefeningen, voor den krijgsstand noodzakelijk. De krijgshaftige burger van *Sparta* of *Rome* had de hulp van een staand leger niet noodig, om de vrijheid van zijn vaderland te verdedigen; hij vervulde zelve die edele taak. Maar zoo destijds eene geregelde krijgsmagt ontbeerlijk was, is zij het ook in onze hedendaagsche maatschappijen? - Men beweert: ja; men beweert, dat door onze mili-

tiën en schutterijen onze legers thans op dezelfde wijze zamengesteld zijn als die van de republieken der oudheid. - Wij hebben hooge achting voor goede schutterijen; wij hebben zeer veel op met het *beginsel* van het militiestelsel, en zien daarin een krachtig middel ter opwekking van vaderlandschen geest. Maar wij zijn er ver van verwijderd, te gelooven, dat daarom onze hedendaagsche legers bij den vrede geheel ontbonden, en bij het uitbreken van eenen oorlog *oogenblikkelijk* weêr daargesteld zouden kunnen worden; ja, wij aarzelen niet te gelooven, dat een Staat, die zoo zoude handelen, zijne onafhankelijkheid op het spel zoude zetten.

Om ons van dit gevoelen te doen terugkomen, zou men ons moeten bewijzen, dat die volkswapening, waarvan men zoo hoog opgeeft, nu reeds werkelijk iets meer is dan een woord zonder beteekenis; dat werkelijk in ons land in alle standen en rangen zoo veel krijgsmansgeest, zoo veel vaderlandsliefde bestaat, dat op het eerste gevaar de gansche bevolking naar de wapenen zal grijpen, en dadelijk sterke en geoefende legers zal vormen. Zoodra dit bewijs voldingend geleverd wordt, zullen wij de afschaffing der staande, geregelde legers toejuichen; maar zoo lang wij blijven gelooven, dat onze landaard, hoezeer vroeger met roem in de geschiedenis prijkende, thans *niet* krijgshaftig is; zoo lang wij de overtuiging hebben, dat zwakheid naar ziel en ligchaam, afkeer van vermoeijenissen en gevaren, en onverschilligheid voor de zaak des vaderlands, thans bij een groot gedeelte der natie kenschetsende eigenschappen zijn; zoo lang wij zien, dat hier bijna bij uitsluiting de kunsten des vredes worden geliefd en aangemoedigd, terwijl de krijgsstand alleen in oogenblikken van gevaar geacht wordt, en in vredestijd soms met verongelijking en vernedering heeft te kampen; - zoo lang zullen wij het voor *Nederland* noodzakelijk achten, eene staande legermagt te bezitten. Onder de vanen dier legermagt kan zich dan dát gedeelte der bevolking scharen, dat nog moed en vaderlandsliefde bezit, dat nog niet onverschillig is voor onzen alouden volksroem, dat, gedachtig aan vroegere heldendaden, met verontwaardiging den laffen stelregel verwerpt, dat *Nederland* zich tegen geene groote mogendheid kan verdedigen. Dit klein, maar goed zamengesteld leger zal dan, bij den aanvang des oorlogs, den eersten schok der vijandelijke magt wederstaan, aan het overige der natie tijd geven zich te wapenen, de schutterijen in zich opnemen, de ongeoefenden bekwamen, den zwakken moed

inboezemen, en de onwilligen dwingen, zich niet te onttrekken aan den eersten burgerpligt: de verdediging des vaderlands.

Maar, zoo wij aan den eenen kant overtuigd zijn, dat het behoud eener staande legermagt noodzakelijk is, zoo behooren wij, aan den anderen kant, in geenen deele tot diegenen, welke met minachting en geringschatting op *alle* volkswapeningen nederzien. Wij deelen geenszins in het gevoelen van zoo vele militaire schrijvers, die den burger van alle deelneming aan den oorlog willen uitsluiten, het leger geheel willen afscheiden van het overige der natie, en met echte kwakzalverij er steeds op uit zijn, om hunnen lezers diets te maken, dat de krijgskunst slechts door de studie van een geheel menschenleven kan verkregen worden, en voor den oningewijden steeds met een digten sluijer bedekt is. Dwaze, aanmatigende schoolgeleerdheid, die door zoo vele lessen der ondervinding wordt tegengesproken! Niet dat wij beweren, dat de krijgsman van beroep niet meer kennis, meer bekwaamheid in zijn vak heeft, dan hij, die nooit vroeger de wapens heeft gedragen; maar die kennis, die bekwaamheid, worden soms opgewogen door moed en geestdrift. Voor den krijgsman is *kunde* veel waard, maar *dapperheid* is meer. Bovendien, zoo al de man van groote geestvermogens door eene langdurige studie der krijgswetenschap des te beter in haren geest doordringt: voor de groote meerderheid zal die studie alleen het aanleeren der eenmaal vastgestelde vormen en regelen ten gevolge hebben; en aan die vormen en regelen zal zij blijven hangen, zelfs daar, waar deze verouderd en onbruikbaar geworden zijn. Niet aldus bij eene volkswapening: dáár kent men de krijgsinstellingen, de krijgsregelen niet; men is verpligt die daar te stellen en uit te vinden; de nood scherpt den geest en dwingt tot onderzoek en eigen nadenken; men bepaalt zich niet meer met slaafsch en werktuigelijk na te volgen wat vroeger gedaan en door anderen verrigt werd; maar men toetst alles aan de regelen van oordeel en verstand, neemt alleen het goede aan, en verwerpt al het slechte en beuzelachtige. Vandaar, dat zeer vele verbeteringen in het krijgswezen te danken zijn aan die legers, welke plotselings ontstaan zijn, en aan welke de nood der tijden niet vergunde de instellingen van vroegere legers over te nemen. - In het algemeen is het dus eene ongerijmdheid, eene bevolking de bekwaamheid te ontzeggen oorlog te voeren, alleen omdat zij niet jaren lang het krijgsgewaad heeft gedragen. *Frankrijk*

heeft in 1792 bewezen, hoe schielijk men legers schept, hoe ras een man van genie een groot veldheer wordt; en *Polen* heeft in den opstand van 1830-1831 getoond, wat eene heldhaftige bevolking vermag, zelfs tegen een leger, zeker het talrijkste en welligt een der beste van *Europa*.

Zooveel over de volkswapeningen. - Eene andere bedenking, welke wij tegen ALISON's voorstellingswijze hebben, betreft de voorkeur, welke hij in een bepaald punt aan de Engelsche boven de Fransche legers toekent. Op verschillende plaatsen toch van zijn werk (onder anderen op blz. 306) schetst hij de wijze, waarop de Fransche legers gewoon zijn in oorlogstijd hun onderhoud te zoeken in het land, waar zij zich bevinden, als een stelsel van wanorde, plundering en geweldenarij, en verkiest hij verreweg de wijze van voeding der Engelsche legers, die altijd geregeld, door middel van magazijnen, geschiedt.

Wij beamen ten volle, dat deze wijze van oorlogvoering grooten invloed heeft uitgeoefend op de gezindheid der bevolking van het Schiereiland, doch gelooven tevens, dat het verkeerd is ingezien, de Britsche wijze van voeding als het beste stelsel van krijgvoering aan te nemen. Een leger, dat langen tijd op dezelfde plaats stil moet blijven, zal zeker wèl doen, magazijnen daar te stellen, om daaruit de troepen geregeld te voeden; maar wanneer dat leger tot beslissende operatiën overgaat, waarbij snelheid van beweging eene hoofdvereischte is, dan kan het geene magazijnen medevoeren, en dan moet het zich voeden door de hulpmiddelen van de landstreken, die het doortrekt. Wanneer slechts streng gewaakt wordt tegen misbruiken en wanorde, dan is die wijze van voeding niet drukkend voor de bevolking; en, wat alles afdoet, zij is noodzakelijk. Van de beslissende voordeelen af te zien, welke uit snelle marschen kunnen ontstaan, alleen omdat men daardoor een zeer kortstondigen last en druk aan de bevolking veroorzaakt, zou even ongerijmd zijn, alsof men bij eenen veldslag van de overwinning afzag, omdat men schroomde eene tuin of een lusthuis te verwoesten!

Het magazijnstelsel is in den nieuweren tijd bij de meeste Europesche legers vaarwel gezegd; en de reden valt in het oog, wanneer men slechts opmerkt, welke bezwaren die wijze van voeding bij de Engelsche legers veroorzaakt. Door het medevoeren en daarstellen van magazijnen, zijn die legers altijd gebonden of belemmerd in hunne handelingen; de snel-

heid der marschen, het voorname middel, waardoor men in den oorlog beslissende voordeelen behaalt, is met die legers eene onmogelijkheid; terwijl men daarenboven, bij elke belemmering of verwarring in de aankomst of daarstelling dier magazijnen, de grootste wanorde, de ergste buitensporigheden te wachten heeft van troepen, die niet gewoon zijn zelve voor hunne voeding te zorgen. In het vruchtbaarste land der wereld kan de aanvoerder van een Engelsch leger zich in gevaar bevinden, zijn leger van honger te zien vergaan, of zijne troepen door volslagene wanorde te verliezen. NAPIER zegt, dat in den zomer van 1812, vóór den slag van *Salamanca*, WELLINGTON belet werd verder in *Spanje* door te dringen, *omdat zijne troepen in lang geene soldij hadden ontvangen*. 'Zonder geld,' schreef toen het Britsche legerhoofd aan zijne regering, 'moeten wij van honger vergaan, en moet de oorlog van zelf ophouden;' - en NAPIER ondersteunt die meening, door zijne verklaring: 'dat, zonder geld *Spanje* verder binnen te trekken, eene onzinnige daad zoude zijn (*would be akin to madness*).' - Ziedaar dus een leger, dat, in eene vruchtbare landstreek, gevaar loopt van honger te vergaan, *alleen omdat het geen geld heeft om magazijnen daar te stellen!*

Niet zoo oorloogden de Romeinen; niet zoo oorloogden, na 1789, de Fransche legers, en later, op hun voorbeeld, de meeste legers van *Europa's* vaste land: zij gingen van het beginsel uit, dat een leger zelf in zijne voeding moet voorzien, dat het daartoe partij moet trekken van de hulpmiddelen der landstreek, waar het zich bevindt, en dat geen magazijnstelsel de krijgsoperatiën onnoodig moet belemmeren en de marschen vertragen. Het is waar, de bewoner van het oorlogstooneel heeft minder te lijden, wanneer de legers geregeld uit de magazijnen worden onderhouden; en oogenschijnlijk zou men dus moeten oordeelen, dat dit stelsel van voeding het meest met de voorschriften der menschelijkheid overeenkomt, omdat daardoor de rampen des oorlogs worden verminderd. Maar bij dit oordeel verliest men uit het oog, dat juist door die handelwijze de oorlog minder beslissend wordt, dus langer duurt, dus meer schatten en bloed kost, dus meer jammeren veroorzaakt, en dat een leger, hetwelk die handelwijze volgt, altijd in het nadeel is tegenover een leger, dat zonder magazijnen te veld trekt. Het eerste doel van den oorlog is de overwinning, en, zoo men elke onnoodige wreedheid moet vermijden, zoo de krijgseer gebiedend vordert, dat men niet

tot de zege kome door lage en schandelijke middelen, zoo moet men, aan den anderen kant, zich ook niet laten belemmeren door een' te grooten eerbied voor de regten der bijzondere personen, door een valsch begrip van menschelijkheid. De oorlog is eene handeling van het geweld, en zachte middelen voeren daar niet tot het doel.

Over het geheel schijnen ons ALISON's krijgskundige aanmerkingen het zwakste gedeelte van zijn werk. Immers voor zooverre zij niet uit NAPIER, FOY, en andere militaire schrijvers ontleend zijn, zijn zij meestal weinig beteekenend en onjuist, en verraden vaak onkunde in de verschillende gedeelten der krijgskunst. Sommige dier onnaauwkeurigheden zijn zelfs van dien aard, dat men met reden van den bekwamen vertaler mag verwachten, dat hij ze, zoo als in de voorrede beloofd wordt, bij het slot des werks zal aanwijzen en verbeteren. Dus, om maar eene kleinigheid aan te halen, worden, op bl. 85, de overwinningen van *Vittoria* en *Waterloo* in éénen adem genoemd. Het duidt eene volslagene onbekendheid met de krijgskunst aan, dat men den strijd bij *Vittoria*, die naauwelijks dien naam verdient, en weinig meer was dan de vervolging van een ordeloos vluchtend vijandelijk leger, in de minste vergelijking brengt met den reuzenkamp bij *Waterloo*. Even goed zou men in onze krijgsgeschiedenis *Doggersbank* naast de *vierdaagsche zeeslag* kunnen plaatsen, of het onbeduidende gevecht bij *Hasselt* met den bloedigen slag van *Sèneffe* kunnen vergelijken.

Wij drukken te meer op deze zwakke zijde van ALISON's werk, omdat wij volstrekt niet van gevoelen zijn, dat de *algemeene beginselen* der krijgskunst uitsluitend tot de kennis van den krijgsman moeten behooren; integendeel, wij gelooven, dat ieder man van studie en oordeel die kennis kan bezitten, en dat het, om als geschiedschrijver van eenen oorlog op te treden, volstrekt niet noodig is den krijg door ondervinding te kennen. THIERS is, onder anderen, een bewijs voor de waarheid dier stelling: in zijne *Geschiedenis van het Consulaat en van het Keizerrijk* (dat meesterstuk, de beste gewrochten der oudheid waardig) is ook het krijgskundig gedeelte uitstekend behandeld, en weinig militaire schrijvers, die, bij het verhaal van eenen veldtogt of veldslag, zoo duidelijk, zoo naauwkeurig, zoo helder van voorstelling zijn, of met meer juist en doordringend verstand de krijgshandelingen beoordeelen, dan THIERS.

Bij den lof, dien ALISON de Engelsche legers toezwaait (lof, waarmede de onpartijdigheid vordert om in te stemmen, ten minste wat de dapperheid op het slagveld aangaat), moet men echter, met ALISON, de groote voordeelen erkennen, welke die legers op hunne tegenpartij hadden; zoo door de ondersteuning, die zij van de zijde der bevolking ondervonden, als door de verdeeldheid in het opperbevel, bij de Fransche legers bestaande. De bevolking van het Schiereiland hield altijd een sterk gedeelte van NAPOLEON's krijgsmagt bezig; zij bragt die krijgsmagt, door den partijgangersoorlog, verliezen toe, die, ieder op zich zelve gering, evenwel door gedurige herhaling aanmerkelijk werden en den ontmoedigendsten indruk maakten; zelfs dáár, waar die bevolking schijnbaar in rust bleef, vorderde zij toch altijd de aanwezigheid van Fransche troepen, om die rust niet in opstand te doen veranderen; overal werden de Britsche troepen en hunne bondgenooten van alles onderrigt, wat bij de Fransche legers voorviel, en deze daarentegen geheel en al onkundig gehouden omtrent den toestand en de bewegingen hunner vijanden: - zulke voordeelen zijn beslissend. Maar een niet minder groot voordeel was de eenheid in het opperbevel bij de Britten, waar WELLINGTON alleen stond en vrij in zijne handelingen was; terwijl daarentegen de Fransche legers verschillende opperhoofden gehoorzaamden, onafhankelijk van elkander, zelden of nooit eenstemmig te werk gaande, en altijd het algemeen belang verwaarloozende, om alleen op het bijzondere te letten; de Fransche bevelhebbers vroegen zich nooit af, wat zij doen moesten, om den oorlog met goed gevolg ten einde te brengen, maar alleen, welke operatiën het voordeeligst waren voor *hunnen* eigen' krijgsroem, voor het gewest, dat *zij* bestuurden, voor het leger, dat *zij* aanvoerden. Het veelhoofdige bestuur in oorlogszaken is de ongelukkigste toestand, dien men zich denken kan. Tegen de enkele uitzondering, welke het voorbeeld van MARLBOROUGH en EUGENIUS aanbiedt, levert de krijgsgeschiedenis ontelbare bewijzen op van de wrange vruchten, uit zulk een krijgsbestuur voortspruitende, en er ligt groote waarheid in NAPOLEON's bekend gezegde: ‘dat één middelmatig veldheer beter is dan *twee* uitstekende.’

De voorstelling van WELLINGTON als legerhoofd is bij ALISON al te vleijend, en overdreven gunstig. Daarenboven mist de ruimschoots toegezwaaide lof de grondslag eener juiste beoordeeling. De Engelsche schrijver toch heeft zich alleen

aan de oude afgesletene zegswijzen gehouden: ‘voorzigtigheid met stoutheid gepaard; wijze bedachtzaamheid; adelaarsblik enz.’; - algemeene uitdrukkingen, die eigenlijk niets beduiden, maar bij den grooten hoop voor goede munt worden opgenomen; - en wanneer hij dan (bl. 221) in WELLINGTON ‘beurtelings de FABIUS en de MARCELLUS van zijn land ziet, die, in de velden weleer door SCIPIO onsterfelijk gemaakt, zich tot een tweeden slag van ZAMA voorbereidt,’ - dan geeft dit brokstuk van herinnering aan de Romeinsche Geschiedenis den doorslag aan de schaal der bewondering; en elk Britsch leger heeft dan de volle en vaste overtuiging verkregen, dat zijn land een legerhoofd bezit, dat naast de CESAR's en de NAPOLEON's kan geplaatst worden. - Welke waarde heeft echter dat oordeel, op geen grondig onderzoek berustende, en alleen door nationale ijdelheid uitgelokt? - Immers volstrekt geene; en het wordt dan ook luide wedersproken door de uitkomst van elke grondige onpartijdige beschouwing van WELLINGTON's veldheersdaden.

Het is het lot van dien man geweest, om overdreven gelaakt, en overdreven geprezen te worden. Zeker is hij niet die man zonder bekwaamheden, dat geesteloos troetelkind der blinde fortuin, waartoe zijne vijanden hem hebben verlaagd; maar hij is evenmin, zoo als zijne bewonderaars hem afschilderen, die adelaar, die op trotsche pennen de zon des roems te gemoet snelt. Hij is een legerhoofd, die veel goeds, veel groots heeft; van wien verschillende minder bevredigende handelingen verklaard kunnen worden door den bijzonderen toestand, waarin hij zich bevond; maar wien toch ook een groot aantal wezenlijke misslagen kunnen worden ten laste gelegd; een legerhoofd, eindelijk, die het talent van legers aan te voeren niet door ingeving heeft verworven, maar door de dikwijls harde lessen der ondervinding heeft verkregen, en voor wien de oorlog eene leerschool is geweest, aan welke hij, zelfs bij zijn laatsten veldtogt, nog niet ontwassen was.

Bij het beoordeelen van WELLINGTON's krijgsdaden moet men, om billijk jegens hem te zijn, niet uit het oog verliezen, dat het voornamelijk *Engelsche* legers waren, die hij aanvoerde: legers, uitstekend dapper op het slagveld, maar moeijelijk te onderhouden en aan te vullen, moeijelijk te bewegen, volstrekt ongeschikt tot het verduren van ontberingen, tot het verrigten van snelle marschen; in één woord, legers, uitmuntend op den dag van het gevecht, maar die overigens de meeste vereischten misten, welke tot den oorlog vereischt

worden. Het zoude eene onbillijkheid zijn, van WELLINGTON te vorderen, dat hij met *zulke* legers die snelle beslissende operatiën ondernam, die zoo menigmaal NAPOLEON de overwinning hebben verschaft; en, den aard, het karakter dier legers, te veranderen, dit schijnt boven de krachten van het Britsche legerhoofd te zijn geweest. - Men moet daarenboven in aanmerking nemen, dat WELLINGTON's taak in het schiereiland ook daarom te moeijelijker en omslagtiger werd, omdat hij daar niet alleen legerhoofd, maar ook staatsman en landsbestuurder was; omdat hij te doen had met trage onwillige bondgenooten, en met eene zwakke regering, die hij gestadig moest aanmoedigen tot voortzetting van den strijd, die hem meer dan eens door dwaze voorschriften belemmerde, en daarentegen in gevaarlijke omstandigheden de verantwoordelijkheid geheel op hem liet rusten; eene regering, die, kleingeestig in het toestaan der middelen tot het voeren van den krijg, van haren veldheer de naauwkeurige becijferingen en berekeningen van een koopman vorderde, die geen schelling onverantwoord mag laten.

Wanneer men op dit alles acht geeft, dan komt men tot de overtuiging, dat het een man van meer dan gewone bekwaamheden moet geweest zijn, die alle die zwarigheden is te boven gekomen. Zóó, onder anderen, zal de verdediging van *Portugal* in 1810-1811, altijd een schitterend bewijs zijn van WELLINGTON's veldheerstalent. Dat talent is, in het algemeen, het meest blijkbaar in de *veldslagen*, door den Engelschen aanvoerder geleverd. Wanneer men deze aan een naauwkeurig onderzoek onderwerpt, dan bewondert men de meesterlijke wijze, waarop WELLINGTON dikwijls sterke verdedigende stellingen wist uit te kiezen, zijne troepen daar wist te plaatsen, en partij wist te trekken van het eigenaardig karakter en van de bedaarde dapperheid dier troepen. Zoo zijn, onder anderen, de stellingen van WELLINGTON te *Busaco* (1810) en te *Waterloo* uitmuntende voorbeelden van verdedigende stellingen.

Maar indien de handelingen van WELLINGTON *op* het slagveld over het algemeen hoogen lof verdienen, zoo kan men niet hetzelfde zeggen van zijne handelingen *buiten* het slagveld: van de aanvankelijke plaatsing der troepen, van de marschen en strategische bewegingen, welke den veldslag voorafgaan en volgen. Deze zijn meestentijds en vaak in den hoogsten graad onvolkomen en ongeschikt; en alleen het geluk, de dapperheid zijner troepen, of de onbekwaamheid zijner tegenstanders, hebben den Britschen aanvoerder nederlagen bespaard, die hij door

overgroote misslagen had uitgelokt. Dan eens, zoo als bij den veldtogt van 1809, den zoogenaamden *veldtogt van Talavera*, handelt hij aanvallenderwijze, rukt onbedacht vooruit, zonder eene juiste kennis van de strijdkrachten zijner tegenpartij te hebben, en stelt zich daardoor in gevaar van eenen volkomenen ondergang. Dan weer stelt hij zich - zoo als bij *Fuentes Onoro* of bij *El Bodon* in 1811 - door eene onvoorzigtige uitbreiding zijner stelling, door de onverstandigste plaatsing zijner troepen, aan geduchte nederlagen bloot, die hij alleen ontgaat door de weinige werkdadigheid zijner tegenstanders. Dikwijls ook, zoo als bij MASSENA's terugtogt uit *Portugal* in het voorjaar van 1811, of na de overwinning bij *Salamanca* in 1812, trekt WELLINGTON geene partij van zijne behaalde voordeelen, en laat een vijand, dien hij had kunnen vernietigen, bijna ongehinderd aftrekken. Vooral de belegeringen, door WELLINGTON in het Spaansche schiereiland gevoerd, kenmerken zich door afwijking of geheele verwaarloozing van de eenvoudigste regels; zij zijn schandelijk - het is onmogelijk, hier eene zachtere uitdrukking te bezigen - zij zijn schandelijk door de drieste onkunde, die bij die gelegenheden duizende menschenlevens nutteloos deed opofferen. De bestorming en inneming van *Badajoz*, op den 6^{den} April 1812, is een blijvend gedenkteeken van de schitterende dapperheid der Britsche soldaten, maar tevens ook van de onverantwoordelijke onbekwaamheid in het besturen eener belegering, door den aanvoerder aan den dag gelegd.

Bij het bestuderen van WELLINGTON's veldheersdaden zal men ieder oogenblik op dergelijke verrigtingen stuiten, die noch te verklaren, noch te regtvaardigen zijn. Alléén die misslagen te schetsen, en daarnaar WELLINGTON te beoordeelen, zoude zeker eene onregtvaardigheid zijn; maar even onregtvaardig is het, op ALISON's voetspoor, die misslagen onopgemerkt voorbij te gaan, of ze onder eenige rhetorische bloempjes te verbergen. De geschiedenis wil waarheid.

De bovenstaande beschouwingen zijn ons door het lezen van ALISON's werk ontlokt; en wij hopen, dat zij mogen dienen, om een algemeen denkbeeld van dat werk te geven. Over de taak van den vertaler kunnen wij korter zijn, en met weinig woorden daaraan eenen welverdienden lof toezwaaijen. De vertaler heeft ALISON's geschiedenis van den oorlog in het schiereiland doen voorafgaan door eene inleiding, de vroegere ge-

schiedenis van *Spanje* behelzende, op welke men de enkele aanmerking zoude kunnen maken, dat aan sommige gedeelten, zoo als b.v. aan den zeeslag van *Trafalgar*, wat te groote uitvoerigheid is gegeven in verhouding van het geheel. Wat de vertaling zelve betreft, zij bewijst overtuigend, hoe zeer de vertaler de beide talen meester is, en met welk een gemak, losheid en juistheid hij den keurigen en boeijenden stijl van ALISON in het Hollandsch weet over te brengen. Eene weelderige welsprekendheid is het doorgaande kenmerk van dien stijl, die alleen op sommige plaatsen *te* bloemrijk is. De vertaler heeft, hier en daar, in dit gebrek verholpen; echter is hem dit niet altijd mogelijk geweest. Een voorbeeld van zoodanige overdrijving vindt men op bl. 88: NAPIER had in zijne geschiedenis van den Spaanschen oorlog gezegd, dat ‘de Britsche soldaat streed in de stille schaduw der aristocratie’ - een beeld, dat reeds niet vrij van gezochtheid is: ALISON gaat echter veel verder, door daarop, onder anderen, te antwoorden: ‘dat, indien de soldaat niet langer in de stille schaduw der aristocratie wil vechten, de burger *in het ondoordringbaar ijs van militaire dwingelandij* verpijnt.’ - Wij noemen dit wansmaak, en hebben de overtuiging, dat de vertaler in ons oordeel deelt; wij weten daarenboven, dat hij menig beeld nog zoo veel mogelijk verzacht heeft: geheel weglaten of omwerken kon hij ze moeijelijk. - Dit zijn kleine vlekken, die, hier en daar, ALISON's stijl ontsieren; zij worden echter door groote schoonheden opgewogen.

Het zou niet onmogelijk zijn, enkele kleine aanmerkingen te maken op de vertaling; maar zij zullen echter van zeer ondergeschikt belang zijn. Zoo vonden wij, b.v., op bl. 93, voor ongeoefende lotelingen, de uitdrukking: ‘baarsche lotelingen,’ - een nieuw woord, dat, onzes inziens, niet zeer gelukkig is; zoo komt het ons gemaaktheid voor, om *altijd* te schrijven ‘der Franschen Keizer; der Britten veldheer,’ in plaats van ‘de Fransche Keizer, de Britsche veldheer;’ of ‘de Keizer der Franschen, de veldheer der Britten;’ zoo klinkt het ons niet aangenaam, om, in navolging van de Engelsche taal, altijd, met weglating van het lidwoord, te schrijven: ‘generaal JUNOT, kolonel NAPIER, enz.’; in plaats van ‘de generaal JUNOT, de kolonel NAPIER, enz.’ - Maar, wij herhalen het, dit zijn kleinigheden, die niets afdoen aan het uitmuntende van het geheel. De vriendschap, waarmede de vertaler ons vereert, verbiedt ons, verder in den lof van zijn' arbeid uit te weiden; maar wij zijn overtuigd, door niemand te zullen worden tegengesproken, wan-

neer wij dien arbeid verdienstelijk en belangrijk noemen. Wij wenschen, dat de vertaler genoeg aanmoediging moge vinden, om het geheele werk van ALISON in onze taal over te brengen. - Ook de typographische uitvoering laat weinig te wenschen over; alleen zou het bijgebragt hebben tot de duidelijkheid, wanneer bij het werk, kleine schetsen van de geleverde veldslagen en gevechten waren gevoegd; waarom wij den uitgever dan ook dringend aansporen, gevolg te geven aan zijn later te kennen gegeven voornemen, tot bijvoeging van eenen schetsen-atlas.

Het is vooral de zucht, om bij het leger de beoefening der historische wetenschappen aan te wakkeren, welke tot deze vertaling aanleiding heeft gegeven, en zeker zal zij, ook in dat opzigt, nut stichten. Met veel waarheid zegt de vertaler in zijn Prospectus, ‘dat formulen en reglementen alléén niet genoegzaam zijn om den officier te vormen;’ - wij beamen dit ten volle, in dien zin echter, dat wij daarmede niet in het minste het belang van ‘formulen en reglementen’ willen ontkennen. Even als de vertaler, meenen wij daarmede, dat, boven die noodzakelijke kennis, het verkrijgen van algemeene kundigheden het streven moet zijn van elk officier: trouwens, dit is reeds lang de geest, die de officieren van het Nederlandsche leger bezielt; gerust kunnen zij den toets der vergelijking met officieren van andere legers doorstaan; beschaving, algemeene kundigheden, bekendheid met de vraagstukken des tijds, warme deelneming in alles wat het vaderland betreft, treft men overal bij hen aan; die officieren vormen een corps, dat zich even gunstig door kunde als door nationalen geest onderscheidt, en het zou niet moeijelijk vallen, bij de wapenen der artillerie en genie namen aan te wijzen, die, ook in het buitenland, eene welverdiende wetenschappelijke vermaardheid genieten. Men heeft wel eens tegen dien geest van vooruitgang geijverd, die het kleine Nederlandsche leger thans boven alle Europeesche legers onderscheidt; men heeft wel eens het nut ontkend der algemeene verspreiding van kunde en wetenschap onder onze officieren; - onzes inziens deed men dit zeer ten onregte. Bij legers zoo als de Fransche, Russische, Oostenrijksche, enz., die meestal met groote massa's werkzaam zijn, moge het al minder nadeelig zijn (een nadeel is het altijd), dat b.v. de aanvoerder van een bataillon een mensch zij van beperkte kennis en inzigten, alleen geschikt om als een werktuig door de hand van anderen bewogen te worden; oneindig nadeeliger zou dit zijn bij een leger als het Nederlandsche, dat bij de oorlogen, die het in *Nederland* of

de Oostersche bezittingen moet voeren, meest slechts met kleine afdeelingen werkzaam is; hier staat dikwijls de officier, zelfs die van een' minderen rang, geheel op zich zelf; zijne handeling kan een' beslissenden invloed op den loop van den oorlog hebben; en het is dus volstrekt noodzakelijk, dat hij kunde hebbe en door studie gevormd zij. Bovendien, het Nederlandsche leger is te zwak, om bij eenen oorlog alleen te staan; het moet door de bevolking ondersteund worden, en, vooral bij ons, is eene naauwe aaneensluiting tusschen volk en leger eene eerste noodzakelijkheid. Daarom juichen wij elke poging toe, die daartoe strekken kan, om het leger vooruit te doen gaan in nuttige kennis en wetenschappelijke beschaving, dewijl het daardoor te meer regtmatige aanspraak heeft op de achting en het medegevoel der natie; daarom zijn wij geene vrienden van die eeuwige klagten over de verwaarloozing en miskenning van het leger, over de weinige vooruitzigten, die de militaire loopbaan oplevert; wij houden niets van die naäping van JOACHIM AMBERT, die alleen daartoe strekt, om leger en natie van elkander te vervreemden. Wij weten wel, dat het omhelzen van den krijgsstand niet het middel is, om tot rijkdom te geraken; maar wij weten ook, dat rijkdom in onzen stand geen noodzakelijk vereischte is om geacht te worden. Het vooruitzigt op het bereiken van eenen hoogen rang is gering, wij erkennen dit; maar de roem kan ons deel zijn, ook in een' minderen rang: de verdediger van *Aardenburg*, die in 1672 door zijne dapperheid zijn' naam onsterfelijk heeft gemaakt, was niet meer dan *vaandrig;* en het was een *luitenant ter zee*, die gedurende de Belgische onlusten den hoogsten en meest verdienden roem verworven heeft. Trouwe pligtsbetrachting, beschaving, wetenschappelijke vorming, deelneming in alle belangen des vaderlands, en warme liefde voor dat vaderland, zich niet uitende in ijdele woorden, maar op den dag des gevaars in daden van moed en zelfopoffering blijkende, - dit zijn de boedanigheden die aan het Nederlandsche leger altijd de achting en vriendschap van het overige deel der natie zullen verzekeren.

Breda, 7 April 1847.

W.J. KNOOP.

De graaf van leycester in nederland, door *A.L.G. Toussaint*.

Drie Deelen. Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck. 1845 en 1846.

Maand voor maand had de schrijver dezer bladzijden gretig den inhoud van elk hem welwillend toegezonden nommer van dit Tijdschrift doorgezien, in de hoop van eene kernachtige grondige beoordeeling van den aan het hoofd dezes artikels genoemden roman te zullen ontvangen: eene beoordeeling, als waardoor dit Tijdschrift zich onderscheidt: eene kritische studie ván de ontwikkeling der schoone schrijfster, van hare eerste bedeesde schreden af tot deze hare prachtig aangekondigde en reikhalzend verlangde optreding toe; eene beschouwing wijders van den *Leycester* als historischen roman, tot opleiding strekkende zoowel van de schrijfster als van haar publiek; in één woord, eene den smaak aangenaam en gezond aandoende recensie, tot wier lezing de degelijke Nederlander met welgevallen een uur afzondert, en in het vooruitzigt van het genoegen, dat hem beloofd wordt door den naam van het Tijdschrift en van den onderteekenaar, eene smakelijke cigaar opsteekt en zich met het splinternieuwe nommer genoegelijk in zijn' armstoel nedervleit. Dat mij, in plaats van het luchtige nommer, waarbij ik anderer arbeid kon genieten, het lijvige werk werd toegezonden, was mij dus een waar pak op het hart. Terugzenden was zeker de gemakkelijke raad der luiheid: maar *quoniam* NEMINI *obtrudi potuit, itum est ad me:* en wanneer ik, de laatste, aan wien men zich gewend had, den last van mij afwierp, liep de *Leycester* gevaar, dat *de Gids* van hem zweeg, en zoo aanvaardde ik onbevoegde de taak.

Onbevoegd: want in eene gewigtige vraag te beantwoorden, schiet ik al aanstonds te kort: deze namelijk: is de geschiedenis getrouw in den roman voorgesteld? Is de voorstelling van LEYCESTER's karakter overeenkomstig met hetgeen de historische bronnen van hem melden? Handelen de Staten, spreken al de historische personen in den roman, zoo als men, na eene grondige studie der geschiedenis, overtuigd is, dat zij gehandeld, gesproken hebben, indien men werkelijk van snelschrijvende tijdgenooten hunne handelingen en gesprekken opgeteekend kon lezen? Zijn er uit de geschiedenis onwraakbare getuigenissen, die in tegenspraak zijn met hetgeen Mej. TOUSSAINT idea-

liseert? Hebben wij door eene, harer moeite, studie en genie waardige bestudering van den roman eene geheel of gedeeltelijk valsche voorstelling van LEYCESTER, of van REINGOUD, of van OLDENBARNEVELD, ALDEGONDE, BUIS, SIDNEY en de talrijke overige beeldengalerij? Deze vragen te beantwoorden, eischt studie, jarenlange studie. Niets is gemakkelijker, dan eigene opvattingen, zelfs op historische citaten in menigte gebouwd, tegen de opvattingen, tegen het geheele stelsel van Mej. TOUSSAINT over te stellen: de verdediging van haar, die jaren lang zich uitsluitend met het bestuderen van haar onderwerp en zijne bronnen heeft bezig gehouden, zal, mijns inziens, zegevieren over elken aanval van den desultorischen geleerde, of half-geleerden dilettant, of ongeleerden betweter, soms geput uit het opslaan van een' enkelen historieschrijver, b v. WAGENAAR, soms uit de herinnering van de op de school gegevene indrukken van den meester. Ik vorder van den historischen beoordeelaar van TOUSSAINT's *Leycester*, òf haar genie, òf hare studie: beide toch hebben dezelfde regten, dezelfde resultaten. WALTER SCOTT's genie kon *Ivanhoe* scheppen, waarin hij bij divinatie de betrekking van Noorman en Saks onder RICHARD LEEUWENHART raadde: THIERRY kwam door ongeloofelijke bronnenstudie tot op denzelfden top, waarop het genie van SCOTT zich met éénen sprong geplaatst had: maar luidde het niet belagchelijk, den eersten den besten beoordeelaar de vraag te hooren beantwoorden: of *Engelands* voorstelling in den *Ivanhoe* juist was, vóórdat THIERRY zich blind had gearbeid aan zijne onsterfelijke geschiedenis? Ook Mejufvrouw TOUSSAINT heeft, even als CERVANTES, hare pen te hoog opgehangen, dan dat een ander dan een waar geschiedschrijver, die *ook* ‘volle twee jaren van zijn leven’ aan LEYCESTER wil toewijden, haar afneme en gebruike, zonder haar te ontwijden.

Mogen wij thans naderen tot de volbrenging eener taak, waartoe wij ons nimmer zouden hebben durven aanbieden, dan zeggen wij ons oordeel het eerst over den historischen roman als een geheel, de historie van het standpunt der schrijfster beschouwende, en het er steeds voor houdende, dat zij goede redenen heeft gehad, om haar zoo en niet anders op te vatten. En dan is ons oordeel ongunstig: want de *Leycester in Nederland* vormt geen *geheel:* het plan, waarnaar het eerste deel is afgewerkt, is onder het schrijven veranderd, en het werk (ik mag het niet zwijgen) verongelukt. Wij komen aanstonds op de voortreffelijkheid van enkele deelen terug: wij zullen

onze innige bewondering luide uitspreken: maar het geheel voldoet niet. De Schrijfster verontschuldigt zich in hare Narede (III, 623-627): wij zijn het echter alleen hierin met haar eens. dat zij schuld heeft: zij kende toch de verpligting, die zij vrijwillig op zich had genomen. ‘Het groote historische tijdvak, dat ik mij tot onderwerp had gekozen, mogt niet in eenige losse en ruwe omtrekken worden geschetst, maar al zijne deelen eischten eene fijne afzonderlijke toetsing en eene scherpe teekening, tot beter gezigt op het geheel, tot juister waardering van hetgeen zoude volgen. Want in aanzien van de belangrijkheid, was het wel wat veel verwaarloosd door de historie, althans [daaraan] niet zoo zwaar gewigt toegekend, als hét werkelijk heeft gelegd in de schaal van Nederland's volksbestaan; meer gezien, voor het minst, als een tijdperk van wanorde, van jammer, van vernedering, dan als een tijdperk van overgang en van wording van opluikende volksbewustheid; en door die miskenning prijs gegeven aan oppervlakkige beschouwingen; of, waar die miskenning niet plaats vond, overgelaten aan de eenzijdige blikken van hartstogt en partijgeest. Zoo lag het dáár, voor wie het nemen wilde; maar aan wie het opvatte, deed het groote eischen, zelfs aan de *romancière*. Zoo besloot ik terstond, waar de belangen zich niet konden vereenigen, het mindere te onderschikken aan het meerdere, den roman aan de geschiedenis, voor 't minst in 't eerste deel, met eene stille belofte aan den eersten, ook zijne regten te handhaven, waar het later geschieden kon, zonder de andere te krenken. Ik heb getracht dit aldus te volbrengen.’ Wie zal ontkennen, dat deze opvatting juist is, en dat de historische roman een meesterstuk kon geworden zijn, ook als geheel, in zijne eenheid. Wij zien dat geheel geschetst, I, 28 en 29, en moeten nogmaals afschrijven: ‘wij zullen LEYCESTER zien leven in het midden van de Nederlanders.’ Ziedaar het thema, en nu zijne uitwerking: ‘LEYCESTER's verblijf in *Nederland* is te verdeelen in drie tijdperken, schoon die verdeeling een weinig de onze is. Het eerste begint.... met het begin: de algemeene geestdrift voor zijn persoon; en omvangt zijne bezitneming van het regentschap, de feiten en verschijnselen, waarbij hij geraakte tot de hoogste magt, de wijze, hoe hij die in het eerst gebruikte en met welke bedoelingen en uitkomsten: en smelt dus zamen met den aanvang van het tweede tijdperk, dat begint met ondubbelzinnige pogingen, om hem die hooge magt te ontnemen of voor het minst krach-

teloos te maken, de middelen, waardoor hij zich daarin tracht te handhaven, en dat is als eene rusteloos volgehoudene worsteling en een onbesliste strijd, die voortduurt tot op zijn eerste vertrek naar *Engeland*, dat eene kennelijke afscheiding maakt tusschen het einde van dit tweede tijdperk en den aanvang van het laatste, dat zich opent onder de blijde kenteekenen eener verzoening, die uitloopt op verergerde twisten, waarin listen zich stellen tegen openlijk geweld, het ééne misbruik van magt het andere leert wettigen, de ééne ontrouw zich tot voorbeeld zal stellen aan de andere, de ééne verwarring zich zal henenslingeren door de andere, totdat zij zich allen oplossen in het einde: LEYCESTER's afleggen van zijne waardigheid. - Van dit alles zullen wij beproeven de vertooning te geven in schetsen der historie, zoo trouw als het zijn moet; door de verbeelding ondersteld en door de poëzij gekleurd, zoo vaak beider licht en gloed kan strekken, om den nevel der historie weg te schuiven of hare tinten te verhelderen.' Uitmuntend! roepen wij weder: heerlijk opgevat, heerlijk begrepen. Maar is het waar, wat wij daar straks uit uwe pen opschreven: 'ik heb getracht, dit aldus te volbrengen?' Neen! helaas neen! Gij erkent het zelve: 'ik besloot mijne belofte ontrouw te worden.' En waarom? uwe redenen zijn onvoldoende. Gij 'bemerktet, reeds onder het afwerken van het tweede deel, dat gij den roman zoudt moeten afknotten en de geschiedenis verminken, of een deel van uw plan opgeven en uwer belofte ontrouw worden.' Gij 'besloot tot het laatste.' Maar *waaraan* bemerktet gij die *moet*, om òf den roman af te knotten en de geschiedenis te verminken, òf een deel van uw plan op te geven? 'Juist door beiden (roman en geschiedenis) te geven wat hun toekwam,' zegt gij. Dit hadt gij dus in het eerste deel gedaan (en ik stem het u toe), maar onder het afwerken van het tweede bemerktet gij, dat uw plan niet goed was. Het plan van den *roman* dan toch: het poëtische kleed paste niet, het was te kort voor het historische plan, boven door ons afgeschreven. Ook dit erkent de schrijfster in hare verontschuldiging: 'Met SIDNEY en REINGOUD, die de geschiedenis mij ontnam, ontvielen mij juist die twee historische personen, die de draden van den roman hielpen weven.' Zonderlinge verklaring: het is als of SIDNEY en REINGOUD aan Mej. TOUSSAINT *onverwachts* ontvielen: als of zij op hen gerekend had, om met hen de draden van haren roman af te weven tot LEYCESTER's afleggen van zijne waardigheid toe, en

als of de Voorzienigheid hun levensdraad afsneed - in het midden hunner loopbaan? neen, van den roman van Mej. TOUSSAINT. ‘De meeste roman-figuren waren te onbelangrijk, om zóó lange perioden door te leven.’ Maar de dichteresse heeft immers hare roman-figuren zelve geschapen: zij had ze slechts belangrijker te scheppen, zoo belangrijk als zij ze zelve noodig achtte. En ik *ontken*, dat de roman-figuren te onbelangrijk waren: bij eene nadere beschouwing zullen wij ze tegen hare maagdelijke moeder zelve als hoogstbelangrijk verdedigen. ‘Met LEYCESTER's eerste vertrek naar *Engeland*, zag ik mijn lossen knoop, als van zelve, uiteengerukt, terwijl het te gelijk het besluit was van het tweede tijdperk.’ Nog eens, o dichteresse, *gij* hebt uwen knoop uiteengerukt: gij hadt het in uwe magt dien knoop vaster te leggen, zoo vast als gij wildet en duurzaam tot aan het besluit van uw derde tijdperk. En nu, zeg niet, dat de schrijver dezer beoordeeling ‘niet hoog genoeg staat, om niet meer toegeeflijk te zijn, omtrent het getal der tijdperken, dan omtrent de behandeling er van.’ Het is het getal uwer tijdperken niet, waarover ik mij bekommer, maar juist de behandeling van het *geheel*. Het eerste deel is prachtig en uitvoerig aangelegd: heerlijk, met diepe studie is het voltooid, als een arduinen grondslag van het reuzengebouw; maar, onder het afwerken van het tweede deel, is de schrijfster.... eenvoudig *overhaast:* rusteloos, rusteloos heeft zij moeten voortwerken, om aan het geschreeuw van uitgever en publiek te voldoen: dáár zijn hare knieën gaan waggelen, hare handen gaan trillen: daar is zij overstelpt geworden en neêrgedrukt. SIDNEY en REINGOUD is zij voor onmisbare hoofdpersonen gaan houden, en toen de geschiedenis haar die ontnam, werd zij moedeloos, want haar matte geest liet de roman-figuren glippen, die, als cariatiden, haren tempel in zijne voltooijing hadden kunnen schragen; hare vermoeide vingers lieten den knoop los worden, dien zij met vaste hand tot aan het einde toe had kunnen vastsnoeren, en hare pen verwezentlijkte eindelijk de verzwaktheid harer phantasie, terwijl zij hare krachtige beelden liet verbleeken. De roman, op te breede schaal begonnen (niet naar het plan en de mogelijkheid, maar naar de uitvoering beoordeeld), loopt dus onbeduidend ten einde, het marmerblok is slechts ten deele een God geworden, en niet omdat hare vleugelen als Icarische smolten door te hooge verheffing, want hare adelaarswieken zouden haar hebben gebragt op de spitse, door haar bedoeld, maar omdat

haar geloof wankelde als dat van PETRUS op de zee, zonk de kloeke schrijfster, wie geen stemme van opbeuring aan haar zelve teruggaf, maar eene stemme Mammons toesnaauwde: uwe drie deelen moeten er zijn! in 1845 nog! schrijven! schrijven! duurt de voltooijing van uw derde te lang, het eerste gedeelte vast uitgegeven: toch nog in 1845! en het tweede gedeelte in Gods naam dan maar in 1846! voort! voort! de leesgezelschappen wachten!....

O gij rijkbegaafde schrijfster, heerlijke dichteresse! rust uit van uw zwoegen, en als uw genie weder eene stoffe heeft gevonden en een plan vervaardigd, werk het uit, dan eens kalm, dan eens in geestvervoering, sta der buitenwereld niets af, vóórdat gij het woord *einde* hebt geplaatst onder uw handschrift. Dan nóg niet uitgegeven! maar dan op nieuw gestudeerd en het geheel overzien en de deelen daartoe in evenredigheid gebragt, kalm, bedachtzaam. Dan uwe schepping afgerond en zoolang gekuischt, totdat *gij* ziet, dat het goed is, en dan, dan eerst het geheel aan de bewondering des vaderlands prijs gegeven. Maar nooit meer het tweede deel bewerkt, terwijl het eerste reeds gedrukt is en gelezen wordt en gerecenseerd in *Letteroefeningen* en *Boekzaal;* nooit meer een plan ópgegeven, waarnaar gij reeds een afgewerkt gedeelte hebt uitgegeven. Zoo eerst blijft gij de schrijfster van *Lauernesse!*

En nu de enkele deelen, en wel eerst de historische voorstelling, wat hare *form* betreft: want van het oordeel over hare waarheid hebben wij ons afgemaakt. En dan verklaar ik al dadelijk voor een meesterstuk van historische kunst, van duidelijke en voortreffelijke penvoering te houden de ontwikkeling der redenen, waarom de Nederlanders zich staâg wapenden ter verdediging hunner onafhankelijkheid tegen eene magt, die zij zelven eerst ootmoedig, ja laag hadden ingeroepen: eene verklaring, die den sleutel geeft tot het geheele tijdperk: *Holland's* tegenwerking tegen LEYCESTER (I, bl. 43 en volg.). Deze welbegrepene uitweiding, die den lezer al aanstonds op de hoogte der staatkunde van die jaren plaatst, wordt in het gansche eerste deel door eene reeks van soortgelijke historische bepeinzingen en door eene heerlijke teekening der karakters van de bedrijvige personen gesouteneerd. LEONINUS (I, bl. 205 en volg.), BUIS (I, bl. 266 en volg.), DS. LIBERTUS FRAXINUS (I, bl. 245 en volg., 289 en volg.), LEYCESTER (I, bl. 5, 143, 157) vooral, worden op

eene onuitwischbare wijze in ons geheugen gegraveerd. Het tweede deel wordt geopend met een der voortreffelijkste historische tafereelen, die immer in onze taal zijn uitgevoerd, en zal in elke bloemlezing van Nederduitsche prozaïsten eene eereplaats beslaan: het is het avondpartijtje van ALDEGONDE, OLDENBARNEVELD (waarom steeds BARNEVELD genoemd?), KOORNHERT en VAN DER MYLE bij LEONINUS. Alles is hier uitmuntend: de gesprekken karakteristiek, de vinding gelukkig, de toon en stijl los en zwierig, de beschrijvingen ongedwongen. Ook REINGOUD's schitterende verschijning in datzelfde deel is, vooral waar hij DE BURGGRAAF aan zijn genie onderwerpt, verrassend schoon en der groote schrijfster waardig. Daarna echter is, ons ten minsten, de historische arbeid niet meer zoo goed volgehouden toegeschenen. Met LEYCESTER naar *Utrecht* gegaan, geraken wij (even als hij) te ver van OLDENBARNEVELD en zijne Staten verwijderd, om hunne handelingen naauwkeurig gade te slaan en tot hunne bedoelingen door te dringen. Ook het leven van LEYCESTER in *Utrecht* is niet zoo fiks en stout voorgesteld, als dat in *'s Gravenhage:* bedriegen wij ons niet, dan is Mej. TOUSSAINT in het hedendaagsche *Utrecht* niet geheel tehuis en daardoor nog min der in het *Utrecht* der 16de eeuw. Daardoor zijn hare gangen door die stad onzeker: zij schroomt zich vrijelijk door de straten en pleinen te bewegen, en daardoor mist het tweede en derde deel, wier tooneelen meest in *Utrecht* zijn, iets van dat leven, dat het eerste bezielt. Toch levert ook die laatste helft van den *Leycester* schoone tafereelen op. Het bestaan en de vernietiging der Duifhuiziaansche gemeente, het liefelijke beeld van haren leeraar TACO SYBRANDSZ. en zijn gezin, de val van REINGOUD vooral, maken een onuitwischbaren indruk. Wat echter in den geheelen arbeid ontbreekt, en dit gebrek alleen zoude den *Leycester* in *Nederland* reeds onvolkomen hebben gemaakt, is de volslagene afwezigheid van al wat tot het krijgsleven betrekking heeft; zelfs de volledigste teekening van den *Gouverneur-generaal* en zijne betrekkingen tot OLDENBARNEVELD, MENIN, LEONINUS en andere staatslieden, wordt LEYCESTER in *Nederland* niet, zonder eene schets van den *Opperbevelhebber* en zijne betrekkingen tot Prins MAURITS, HOHENLOHE (ofschoon ik erken, dat van dezen eenig gewag wordt gemaakt, meer dan van MAURITS, wiens figuur niet op den voorgrond treedt) en andere krijgsbevelhebbers. En was er dan niets voor den roman te maken geweest van het Utrechtsche treurspel in 1586, toen

een aanzienlijk Geldersch edelman, de Heer TORCK VAN HEMERT, wegens kleinmoedigheid, aldaar staande onthalsd werd? Doch het genie hebbe zijne eigene beginselen, mits het dien maar getrouw blijve!

De roman: wij hebben er reeds van gewaagd in den aanvang. Eenheid, dat groote vereischte, wordt er in gemist. Het kunstige weefsel wordt met onvergelijkelijk talent in het onvolprezen eerste deel opgezet: maar nu hadden de gebeurtenissen zich belangrijk moeten ineenwikkelen, de knoop onoplosbaar schijnen te worden, de karakters hunne volle ontwikkeling hebben verkregen op tooneelen hunner waardig, tot de naan de onvoorziene uitkomst hijgende lezer in een natuurlijken afloop voldoening had gevonden voor zijne belangstelling in de schepselen der phantasie - of neen, der diepe studie van de historische dichteresse. En deze - die, voor zij aan het schrijven toog, een kunstigen knoop had moeten uitdenken, wilde zij niet bloot, als nu, *historische tafereelen* schilderen - werpe de schuld harer schipbreuk niet op hare personen. Want de historische personen waren vooreerst poëtisch genoeg - getuigen SCOTTS LEYCESTER in den *Kenilworth*, SIDNEY, ESSEX, MAURITS zelfs - en anders heeft de dichter hen slechts te poëtiseren - getuige wederom SCOTT, die JACOBUS I wel gebruikt, den meest prozaïschen man der wereld -; maar boven alles de schepselen van Mej. TOUSSAINT's verbeelding, zijn, mijns inziens, alleropmerkelijkst en wachtten slechts op eene zorgvuldiger bewerkte intrigue - op vier jaren arbeids, in plaats van op twee - om zich om LEYCESTER heen te groepeeren - als - wij denken alleen aan het boeijende - als de figuren der *Mystères de Paris* rondom RODOLPHE. Of is het niet eene heerlijke schepping, die MARTINA DE BURGGRAVE, die met de flaauwe werkelijkheid onvoldane vrouw, onvoldaan met de lage alledaagschheid van haren echtgenoot, onvoldaan met de koude godgeleerdheid van haren dominé, en wier dichterlijke ziel tot zelfbewustheid en voldoening komt, wanneer zij als een bloemknop ontluikt onder de koesterende warmte van de zonne der dichters, Sir PHILIP SIDNEY! En is zij niet poëtisch, heilig poëtisch, deugdzaam, godsdienstig, Hollandsch poëtisch, die worsteling der Hollandsche vrouw tegen hare genegenheid voor den ridderlijken dichter, die, wederom als de zon, onbewust was gebleven van den gloed, dien hij eener gebogene ziel opwekkend had inge-

boezemd? eene genegenheid, zoo ligt te voeden in de zoo schoon gegevene omstandigheden, in de mystieke taal der poëzij van die dagen, onder het geloken oog van den gevoegelijken echtgenoot! Maar hoezeer verflaauwt deze groep in het tweede deel, vooral na het ‘ontvallen’ van SIDNEY, of liever, na zijn vertrek naar het leger, waar de schrijfster, getrouw aan haar verkeerd beginsel, om alle krijgszaken onbehandeld te laten, hem laat varen, om MARTINA, op eene vrij onwaarschijnlijke wijze, zijn dood te boodschappen, juist toen deze, als bij ingeving, zich tot den waren CHRISTUS (niet dien van DS. FRAXINUS) bekeerd had.

Hoe onvergetelijk lief is wijders IVONNETTE, een wezen, dat slechts door eene vrouw van de rijkste talenten zoo plastisch kon worden gevormd, als wij het uit den *Leycester* bij ons blijven bewaren. Die lieve, schalksche IVONNETTE, die eenvoudige en toch behaagzieke schoone, hoe verlangen wij telkens van haar te hooren, hoe verheugen wij ons waar zij weder ten tooneele verschijnt, met wat leede oogen zien wij haar hart door den trotschen jonker ESSEX verschalken, wat gevoelen wij met onze voorouders een afkeer tegen die verwaten vreemdelingen, die hier de zaken in orde komen brengen, naar het hun dunkt, en tot loon, op onze boerschheid smalende, onze deftige burgerdochters komen verleiden. Maar ik vraag het u: voldoet u de afloop? die koele verzoening van IVONNETTE met haren ouden beminde, zoo ongemotiveerd, zoo vruchteloos, zoo moedeloos, bij gebreke van wat beters, gepenseeld? Eene verzoening, die toch nog op niets uitloopt. Ons, ten minsten, voldeed zij niet.

En JACOBA! hoe heerlijk is haar optreden in dat volschoone begin! schoon, als historische greep, want het was de landing van LEYCESTER in *Nederland*, schoon als romantische vinding, want het was het optreden van drie karakters, van welke de dichteresse het vooruitzigt had (waarom slechts een schetsgewijs, een ongewis vooruitzigt!) dat zij tot haren ganschen historischen roman krachtig zouden medewerken; PARET, de historische schelm, die in het tweede gedeelte van het derde deel zijne partij zoude verraden; JACOBA, de kleindochter van REINGOUD, en door zekeren knoop met de LEONINEN en met GIDEON te verbinden; BARBARA BOOTS eindelijk, zulk eene eigendommelijke personaliteit, de Roomsche, Brabandsche burgervrouw, misschien nog iets minder. Waarlijk, dat eerste hoofdstuk: ‘wat die vrouw

wilde,' is alleruitmuntendst in conceptie, in voorbereiding, in dialoog en in beschrijving. Maar al derven wij PARET met gelijkmoedigheid, al erkennen wij, dat BARBARA tot het einde toe goed is volgehouden, hoe armzalig is die knoop, de spil van de geheele zoogenaamde intrigue, van de betrekkingen tusschen REINGOUD, JACOBA, GIDEON, LEONINUS en IVONNETTE, bestaande of ontstaan. Waarlijk, iets magerders dan de zoo schraal voorbereide ontwikkelingsbladzijden (III, bl. 602 en 603) is niet denkbaar. En toch, wat was die JACOBA alweder eene rijke schepping: die naar het Geuzenland gevoerde Latijn sprekende kloosterlinge, die in eene cel opgevoede, in het gewoel der Leycestersche factie, die naar hoogere spheren reikhalzende heilige, met haar rozenkrans en haar gebedenboek! Dat GIDEON haar bekeerde, mogt ik echter nog lijden, maar dat GIDEON haar zoo plotseling huwt, omdat het boek uit moest, beviel mij ten minsten alweder slecht, die mij de schoone plaats, III, bl. 391, te veel bleef herinneren en in het daar gezegde reeds had berust.

GIDEON noemden wij daar reeds tweemalen. Ook zijne optreding is prachtig, als hij op de daar straks reeds aangeduide avondpartij bij LEONINUS onder die staatsmannen optreedt en hun allen ontzag inboezemt. Waarom had de dichteres eene romanfiguur noodig, die hare historische personen overschaduwde, allen, zelfs den jongen ESSEX, zelfs den heerscher LEYCESTER, in dat voortreffelijk bewerkte gesprek (III, bl. 141 en volg.), LEYCESTER, die toch reeds genoeg overschaduwd wordt door de historische personen, waarover hij kwam heerschen, zelfs REINGOUD eindelijk, wiens duister alle licht uitdooft, behalve dat van GIDEON (III, bl. 564 en volg.)? Waarom niet aan eene der *historische* personen die poëzij besteed? Het is toch een historische roman, waarbij men wel *vrouwen* schept om den roman te kunnen vormen, maar zoo min mogelijk *mannen*, ten einde der historie plaats te laten. Want waarlijk, GIDEON verschijnt daar als een engel onder de menschen, en het licht, dat van hem uitstraalt, overschijnt de historische figuren, met wie de roman ons vertrouwd moest maken. Doch op zich zelven is GIDEON ook weder eene schoone conceptie, ongetwijfeld verwant aan die van GABRIEL uit den *Juif Errant*, en waarvan alleen te weinig gebruik is gemaakt met betrekking tot zijne nevenpersonen; zijn huwelijk met JACOBA komt ons even onbegrijpelijk voor, zoo van zijne als van hare zijde, als zijne betrekkingen tot IVONNETTE ons, wat zoowel

het mannelijke als het vrouwelijke hart betreft, natuurlijk en juist opgevat en echt menschelijk toeschijnen. Maar wij zouden over GIDEON te veel zeggen, en vooral, wat zijn uiterlijk voorkomen betreft, ons in gissingen en gevolgtrekkingen kunnen verdiepen, die de lieve schrijfster ongerijmd *noemen* en onbescheiden *achten* zoude.

Nog zijn wij de beeldengalerij niet ten einde. DOUGLAS, de natuurlijke zoon van LEYCESTER en van .... - de roman zelfs fluistert slechts den verheven naam van de ontaarde moeder - DOUGLAS, de sombere Puritein van den stempel van hem, die zestig jaren later KAREL I met eigene handen onthalsde, de hartstogtelijke minnaar der Roomsche JACOBA, is schoon volgehouden, hoewel zijn persoon wel iets eentoonigs heeft, en hij ook al naar wordt afgescheept met ‘vergetelheid op een landgoed.’

Onder de gelukkig getroffen nevenfiguren bevielen mij vooral de gade van LEONINUS, die lieve, driftige, goedhartige, eigenzinnige, gehoorzame, deftige, burgerlijke huisvrouw van den Kanselier van *Gelderland*, en zijn voortreffelijke zoon, de krachtige en edele ELIAS LE LION. REINGOUD, die een hoofdpersoon heet, is, mijns inziens, zulks in geenen deele, want wij *hooren* het slechts van de schrijfster, wij *zien* het niet genoeg. Slechts eens boezemt hij ons vurig belang in: het is bij zijn' wanhopigen rid naar LEYCESTER's legerplaats. En allerongelukkigst was de ure, toen Mej. TOUSSAINT de groote tragische figuur van MARGUÈRITE LAGUILLÈRE zoo zeer verwaarloosde, en de eischen, ja den stijl van den roman zoo zeer miskende en vergat, dat zij (III, bl. 482) gewaagde van BOR, den geschiedschrijver, niet alleen, maar hoe deze een' oorspronkelijken brief dier vrouw aan haren trouweloozen minnaar mededeelt en voor authentiek waarborgt, een' brief, waarvoor zij de grootste belangstelling opwekt, en zoo doende hare lezeressen naar BOR's folianten drijft, om haren eigenen roman te laten liggen. Niet, dat ik dien brief in uwen roman had willen zien opgenomen, met het ouderwetsche ‘authentiek’ in eene noot: maar gij hadt er niet van moeten gewagen: voor u en uwe lezers bestaat slechts de *roman*, en *gij* kunt niet vergen, dat men in folianten romaneske brieven tot inlichting ga lezen; maar gij hadt dien brief als een' kostbaren schat u moeten toeëigenen, en ons dan MARGUÈRITE LAGUIELÈRE kunnen

voorstellen gelijk zij was, terwijl haar beeld nu onvolledig blijft niet alleen, maar de schrijfster zelve ons het onvolledige aanwijst met de bouwstoffen ter aanvulling daarbij. En zoo is het ook met REINGOUD zelven. Zijne vroegere geschiedenis, zijne betrekkingen tot GRANVELLE en de Roomsche Kerk, al wat hem door het contrast met zijne gedragingen in de Leycestersche tijden zoo belangwekkend maakt, wordt veel te veel als bekend ondersteld, of als kenbaar aangeduid, en hierdoor verkrijgt de werkelijk buitengewone REINGOUD in den roman van Jufvr. TOUSSAINT eerst zijn volle licht uit BOR, HOOFT en VAN METEREN, waar toch de lezers niet moeten verpligt zijn dat licht te gaan zoeken. Doch hier weten wij ten minste waar het te vinden; maar zelfs de meest mogelijke naauwlettendheid heeft ons de duistere intrigues van REINGOUD in den *roman* niet opgehelderd, wier middelpunt het geheimzinnige briefje is, dat hij MARTINA dwingt te schrijven, III, bl. 229 en 329.

De stijl van Mej. TOUSSAINT heeft iets bijzonder eigendommelijks. Haar verhaaltrant is breed en statig: de volzinnen zijn lang en doorgaans aaneengesnoerd op eene eenigzins vermoeijende wijze. Er zijn weinig rustpunten in hare beschrijvingen, in haar verhaal; rusteloos moet de lezer medevaren op den sterken Missisippistroom harer trotsche perioden, met adjectiven bezwaard en kunstig ineengevlochten(1). Vanhier begroeten wij steeds den dialoog met welgevallen, want daarin heerscht groote bevalligheid, zwierigheid, losheid. Men twist over het al of niet gepaste van in de gesprekken eene eenigzins verouderde taal te bezigen, ter aanduiding, dat de personen in 1586 spraken. Wel is waar, dat de taal, waarin Jufvr. TOUSSAINT hare personen laat spreken, niet die van 1586 is; wel is waar, dat LEYCESTER en zijne Engelschen geen oud-Hollandsch spreken, maar oud-Engelsch: de voorstelling blijft dus onwaar; ik stem het toe, en toch bevalt mij dat verouderde in den dialoog. Het is voldoende, om de sprekende personen tot een'

(1) Zie b.v. de periode van 28 regels (I, bl. 5 en 6, van 32 (III, bl. 82 en 83). Men begrijpt, ik heb er niet naar gezocht.

vroegeren tijd te brengen dan den onzen; de phantasie wordt tevreden gesteld; de historische waarheid verlang ik in dit opzigt niet: zij is onmogelijk te bereiken; maar omdat ik het onbereikbare niet erlangen kan, versmaad ik daarom deze tegemoetkoming niet. In den historischen roman moet men niet *al te* waar zijn, evenmin als al te regtvaardig in het beoordeelen. Doch hinderlijk is in het Engelsch, dat overigens zeer gepast is aangebragt, om aan de gesprekken der Engelschen een' Britschen tint te geven (ofschoon SIDNEY's gedicht (II, bl. 291) wel vertaald had mogen zijn), het gemis van kennis aan een aantal schijnbare kleinigheden in de Engelsche vormen van titulatuur en pligtpleging, waarvan de verwaarloozing die gesprekken juist on-Engelsch maakt. Jammer, dat de schoone schrijfster, die in de Fransche conversatie zoo t'huis is, zich die Engelsche vormen niet eigen heeft gemaakt, of haar werk door een' deskundige heeft laten overzien. Men zegt niet: ‘eene *miss* van dit land’ (I, bl. 88), maar ‘eene *lady* van dit land;’ men zegt niet *sirs* (II, 414), maar *gentlemen*. Het woord *baron* komt niet voor dan in den diplomatieken stijl: men spreekt in het gemeene leven altijd van *Lords* (I, bl. 130, 149, enz.). Het is een wanklank om te zeggen *Sir* HODDESDON (I, bl. 131) (tenzij HODDESDON een doopnaam ware?), of *Sir* COPELY (I, bl. 380), zoo min als *Sir* SCOTT, *Sir* PEEL: de Engelsche ridders (en dezen alleen hebben het *Sir* voor hunnen naam) verwaarloozen wel hun familienaam, maar nimmer hun doopnaam. Het is een wanklank, om te zeggen: *mylord baron* (II, bl. 276) en *mylord graaf* (II, bl. 217); alleen zeggen de Engelschen: *my Lord Hertog*. Dit schijnen kleinigheden, maar de geoefende lezer stuit er op, en zij benemen hem de illusie, even als dit zoude geschied zijn, indien Prins MAURITS als een hoofdpersoon in de gesprekken ware opgetreden, en men had hem telkens met het praedicaat *Hoogheid* aangesproken, welke titel den Prinsen van *Orange* eerst in 1637 door Koning LODEWIJK XIII is geschonken (verg. I, bl. 38).

En hiermede eindig ik deze aankondiging. *De Gids* komt er laat mede, want het publiek heeft het boek reeds gelezen. Om een roman van Jufvr. TOUSSAINT te lezen, wacht men ook niet tot de Tijdschriften hem hebben aangeprezen. Waartoe dus dit artikel? Der schrijfster had ik meer bescheiden mijne gedachten kunnen mededeelen (indien ik het voorregt had

haar te kennen), dan in het openbaar en gedrukt. Het publiek, heb ik wel eens opgemerkt, leest bij voorkeur recensies van boeken, die het reeds gelezen heeft: het zoekt dan misschien woorden voor zijne reeds gevormde opinie, doch die het schroomvallig was of onbekwaam om te uiten. Indien het publiek in *deze* aankondiging zijn gevoelen *niet* terugvindt, zal ik mij, ten genoegen der schoone schrijfster, mijne mislukking gaarne getroosten: nog liever zal het mij zijn, indien velen uit NEÈRLANDS letterkundigen dezen roman openlijk (mits niet anonym) tegen mij verdedigen: want door zulk een pennestrijd eerst vormt zich eene aesthetische kritiek, gelijk zij nu nog niet in ons vaderland bestaat.

SCHÜLLER.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Overeenstemming der evangelisten, ontworpen door *B. van Willes*, Th. Dr., in leven Predikant te Lekkerkerk; en naar de vroegere Proeve en den nagelaten arbeid des overledenen afgewerkt door *C.E. van Koetsveld*, Predikant te Schoonhoven. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1846.

‘Indien ik, door dit geschrijf, eenig vertrouwen mogt hebben verkregen bij het publiek, wil ik deze *Proeve*, door een meer ontwikkeld, en, ten opzigte van *kritische karmonie*, meer uitvoerig opstel, en dan welligt in het Latijn, laten volgen.’ Zoo schreef VAN WILLES in Augustus 1822 bij de uitgave van het eerste stuk zijner welbekende *Proeve*, en ieder weet, wat wij later van zijne hand hebben ontvangen. De dood heeft hem verhinderd eene nieuwe uitgave zijner Harmonie in het licht te doen treden. Gelukkig evenwel, dat de resultaten van zijn voortgezet onderzoek niet in het duister zullen verborgen blijven. Wij willen zien, wat ons nu reeds door de zorg van den vriend des overledenen wordt geschonken.

Het is eene overeenstemming, niet een overzigt der Evangelische verhalen, of liever, niet slechts het laatste, maar ook het eerste. Het onderscheid tusschen Harmonie en Synopse is, volgens v.W., op deze wijze te bepalen. ‘De *eerste* legt er zich op toe, om een zooveel mogelijk naauwsluitend geheel te vormen, uit de verschillende stukken der Evangeliën. De *laatste* bekommert zich hierover zoo weinig, dat zij deze onderscheidene berigten verplaatst, enkel om de bijzondere gedeelten te beter te doen overzien. *Gene* volgt de orde van

tijd niet alleen, maar sluit alles, zooveel dit kan, in naauwkeurige tijdperken op. *Deze* bindt zich aan geene tijdperken, naar welke zij zich het onderzoek geheel bespaart, en neemt, bij het geven van het noodige overzigt, enkel eenige orde van dien Evangelist over, die haar het minste noodzaakt, de afzonderlijke deelen uit de Evangeliën ver van elkander te scheiden. De *Harmonie* legt zich toe op het wegnemen van zwarigheden en schijnstrijdigheden, en neemt hiertoe uitlegkunde, oordeelkunde, tijdrekenkunde en aardrijkskunde te baat. De *Synopsis* geeft slechts op, wat zij vindt, zonder zich om eenige zwarigheid in het minste te bekommeren. Zij heeft eindelijk hare taak behoorlijk afgewerkt, wanneer de *Harmonie* nog met groote moeijelijkheden blijft kampen.' In één woord, de Synopse beschouwt de Evangeliën naast elkander, de Harmonie brengt ze met elkander overeen. Natuurlijk moet het overzigt aan de overeenbrenging voorafgaan, en de overeenbrenging met het overzigt gepaard gaan. Wie eene Synopse schrijft, behoeft zich niet met de Harmonie in te laten. Wie eene overeenstemming der vier Evangeliën leveren wil, moet ze echter eerst synoptisch, d.i. naast elkander, beschouwd hebben.

Gij weet dus, dat gij hier geen werk als de Synopsen van GRIESBACH, van DE WETTE en LÜCKE, van FRIEDLIEB, ook niet als de *Synoptische Zusammenstellung* van GEHRINGER (1842), en evenmin als de *Chronologische Synopse* van WIESELER (1843), hebt te wachten. Bedrieg ik mij niet, dan zal het onderscheid tusschen de Harmonie van v.W. en de Synopse van WIESELER voornamelijk hierin bestaan, dat de laatste u de opvolging der gebeurtenissen naar tijdorde, met bepaling van het jaar, de maand, den dag, waarin alles heeft plaats gevonden, voor oogen stelt, terwijl de eerste zich vergenoegt, als zij de evangelische verhalen zoo in overeenstemming gebragt heeft, dat gij kunt zien, wat bijeen behoort, en hoe de gebeurtenissen op elkander volgden, zonder zich met chronologie verder, dan tot het vinden der Harmonie noodig scheen, in te laten. Bij WIESELER is chronologie hoofdzaak, bij v. WILLES overeenstemming.

Het is zeer te bejammeren, dat v.W. het werk van WIESELER niet heeft kunnen gebruiken. Het had hem misschien van eene waarheid overtuigd, die aan zijne overeenstemming eene andere gedaante zou hebben gegeven. Wij komen er straks op terug. Nu alleen nog dit, dat wij in de verschijning van WIESELER's Synopse den aanvang eener nieuwe periode van de synoptische

en harmonistische studiën meenen te mogen begroeten, en wel zouden wenschen, dat ieder, die door STRAUSS, en wie verder in de Evangeliën mythen en fabelen vindt, op het dwaalspoor gebragt is, dat werk grondig bestudeerde. Misschien bleven wij dan van onbekookte uitvallen tegen en aanvallen op de geloofwaardigheid der evangelische geschiedenis verschoond. Of men moest kunnen aantoonen, dat WIESELER's Synopse de onrijpe vrucht is eener bevooroordeelde hoogschatting van de vier Evangeliën. Dat worde dan eerst eens beproefd!

Wanneer wij dat viertal in handen nemen en naast elkander leggen, zouden wij op het eerste gezigt kunnen wanhopen aan het welgelukken eener poging, om ze in overeenstemming te brengen. De ondervinding heeft dan ook geleerd, dat men slechts langzamerhand het doel heeft bereikt, en zeker zouden de Synoptiek en Harmonistiek zich in het jaar 1847 niet zoo over de verkregene resultaten kunnen verblijden, indien het gebrekkige van vroegere pogingen niet wijsheid geleerd had.

Neem eens de vier Evangeliën voor u, voordat gij ze nog met elkander hebt vergeleken. Wat studie is er dan noodig, zoo gij zonder leidslieden eene harmonie wilt vervaardigen. En bedenkt gij dan, dat VAN WILLES niet veel heeft kunnen gebruiken van het beste, dat in de laatste jaren op dit gebied is geleverd, dan zult gij er wel niets tegen hebben, als ieder hem groote en blijvende verdiensten met betrekking tot de evangelische Harmonistiek toekent.

Daar hebt gij Mattheus. Bij IV: 12 begint de geschiedenis van 's Heeren openbare werkzaamheid. *Galilea* is de plaats, waar Hij zich beweegt. Van een verblijf in *Judea* wordt niets gezegd, totdat JEZUS, XIX: 1, *Galilea* verlaat, om naar *Jeruzalem* te reizen. Maar het is ook de laatste reis, welke hij voor zijnen dood kon ondernemen; zijne openbare werkzaamheid spoedt ten einde.

Niet anders is het bij MARKUS, volgens wien JEZUS, I: 14, naar *Galilea* vertrekt en X: 1 naar *Jeruzalem*, om daar den dood te vinden. Hier, even als bij den eersten Evangelist, slechts ééne reis naar *Judea*, nadat de Heer in de woestijn verzocht werd.

Eenigzins anders bij LUKAS. Wel gaat JEZUS ook, volgens hem, na in de woestijn verzocht te zijn, naar *Galilea*, IV: 14, maar reeds IX: 51 begeeft Hij zich op weg naar *Jeruzalem;* XIII: 22 vernemen wij weder, dat JEZUS naar *Judea's* hoofdstad reist, en XVII: 11 komt een dergelijk berigt nogmaals voor.

Geheel anders bij JOHANNES. Nog is de Dooper niet gevangen, en JEZUS is reeds II: 1 te *Cana* in *Galilea*, gaat II: 13 om het Paaschfeest naar *Jeruzalem*, is III: 22 nog in *Judea*, vertrekt IV: 3 door *Samarië* naar *Galilea*, waar Hij IV: 45 aankomt. Daarop weêr eene reis naar *Jeruzalem*, V: 1, om een naderend feest. Wel maakt JOHANNES niet opzettelijk van 's Heeren terugkeer melding, maar VI: 1 vinden wij Hem in *Galilea* omstreeks het Paaschfeest, en vs. 17 bij *Kapernaum*. In stilte gaat Hij VII: 10 naar *Jeruzalem*, om het Loofhuttenfeest, en als het feest der tempelvernieuwing gevierd wordt, vertoont Hij zich daar onder de menigte, X: 23, totdat Hij, vs. 40. de plaats bezoekt, waar JOHANNES gedoopt had. Daarop vermeldt de Evangelist de reis naar *Bethanië*, XI: 7 - 10; de opwekking van LAZARUS; de vijandige stemming der Joden en 's Heeren vertrek naar *Ephraïm*, vs. 54. Als het Paaschfeest nadert, verlaat Hij die plaats, en is zes dagen vóór het feest weêr te *Bethanië*, XII: 1. Dan volgt de lijdensgeschiedenis. Zie, dat wijkt nog al af van de andere Evangelisten.

Nu moeten er evenwel punten van overeenkomst gezocht worden. De vraag is, wáár JOHANNES dezelfde reis naar *Galilea* vermeldt, waarvan de drie eerste Evangelisten na hun verhaal der verzoeking in de woestijn spreken. MATTHEUS en MARKUS plaatsen haar in een' tijd, toen de Dooper in de gevangenis was geworpen. Wilt gij nu Joh. IV: 3 tot gelijkluidende plaats met Matth. IV: 12. Mark. I: 14 en Luk. IV: 14 verheffen, dan zoudt gij moeten vergeten, dat JOHANNES de Dooper zich volgens Joh. IV: 1 nog op vrije voeten bevond, toen de Heer *Judea* verliet, terwijl de chronologie u spoedig zou leeren, dat gij geheel op den dwaalweg zijt. Neen, tot V: 47 vinden wij bij den vierden Evangelist, wat vóór 's Heeren reis naar *Galilea*, Matth. IV: 12 en gelijkluidende plaatsen, is voorgevallen. Wij moeten daarom

Matth. IV: 12. Mark. I: 14. Luk. IV: 14. Joh. VI: 1

met elkander zoeken overeen te brengen. Hier wordt van dezelfde reis gesproken. Het is waar, JEZUS heeft zich, volgens JOHANNES, vóór zijne reis naar *Galilea*, VI: 1, in *Judea* en *Jeruzalem* vertoond, terwijl de drie eerste Evangeliën hierover het stilzwijgen bewaren. Maar volgens Matth. IV: 25 zijn er onder de schare, die den Heer in *Galilea* volgen, velen van *Jeruzalem* en uit *Judea*, en evenzoo volgens Mark. III: 7, 8 en Luk. V: 17. VI: 17, wat ons op het vermoeden brengt, dat

zij Hem in *Judea* en *Jeruzalem* hadden gezien en gehoord, en daardoor waren opgewekt, om Hem in *Galilea* te volgen. Bovendien verwijt de Heer, volgens Luk. XIII: 34, *Jeruzalem* haren onwil, ofschoon zij toch zoo dikwijls zijne stem gehoord had. Redenen genoeg, om aan te nemen, dat de Heer in de hoofdstad geleerd, ja langeren tijd daar vertoefd heeft, voordat Hij zich om de gevangenneming des Doopers naar *Galilea* terugtrok.

Hier hangt nu veel af van het antwoord op de vraag, aan welk feest JOHANNES, V: 1, wil gedacht hebben. Spreekt hij daar van een Paaschfeest, dan zijn er twee jaren verloopen tusschen de beide Paaschfeesten, II: 13 en VI: 4. Is er geen Paaschfeest bedoeld, dan verliep er slechts één jaar tusschen beiden. Neemt gij aan, dat er Joh. V: 1 van een Paaschfeest wordt gesproken; en vindt gij dan Joh. VI: 1 van dezelfde reis naar *Galilea* melding gemaakt, die ook Matth IV: 12 en gelijkl. pl. bedoeld is, dan hebben JEZUS en de Dooper omstreeks 2½ jaar gelijktijdig gewerkt. Is er Joh. V: 1 geen Paaschfeest bedoeld, en plaatst gij toch Joh. VI: 1 naast Matth. IV: 12, dan valt er natuurlijk een geheel jaar weg. Welk eene verandering dit in de chronologische berekening te weeg brengt, zal ik u niet behoeven te herinneren. Gesteld toch eens, dat JEZUS, zoo als WIESELER dit heeft bewezen, in het jaar 783 u.c. is gestorven, dan moet het Paaschfeest VI: 4 in 782, en indien wij V: 1 ook een Paaschfeest vinden, dat, waarvan de Evangelist II: 13 spreekt, in 780 vallen. Is daarentegen het feest V: 1 geen Paaschfeest geweest, dan valt het Paaschfeest II: 13 in 781. Klimmen wij hooger op, dan is het duidelijk, dat JEZUS in 780 gedoopt is, wanneer er V: 1 niet van een Paaschfeest wordt gesproken, maar in 779, wanneer wij daar wel aan een Paaschfeest moeten denken. Zoo gaat het voort tot des Heeren geboortejaar. Of zoo gij het geboorte- en doopjaar niet vroeger wilt stellen, zijt gij gedwongen als sterfjaar niet 783, maar 784 u.c. op te geven.

Het antwoord op de voorgestelde vraag kan derhalve eigenlijk dan eerst met zekerheid gegeven worden, als eerst door middel van naauwkeurige chronologische berekening vaststaat, wanneer JEZUS is geboren, gedoopt en gestorven. Zoo begreep WIESELER het, en na bewezen te hebben, dat JEZUS in 750 u.c. geboren, in 780 gedoopt en in 783 gestorven is, *moest* hij wel tot het resultaat komen: het Paaschfeest, waarvan II: 13 wordt gesproken, viel in 781, het Paaschfeest, waarop JEZUS gekruisigd

is, viel in 783, het Paaschfeest, VI: 4, viel in 782; derhalve kan het feest der Joden, V: 1, onmogelijk een Paaschfeest geweest zijn. Opzettelijk bewijst hij dan, dat wij aan het Purimfeest hebben te denken.

Hoe anderen over WIESELER's bewijsvoering oordeelen, weet ik niet, maar ik vereenig mij geheel met hem, en bejammer het, dat v. WILLES van zijne resultaten geen gebruik heeft kunnen maken. Volgens v.W. is de *ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων* een Paaschfeest. Ik meen niet te dwalen, als ik zeg: het is geen Paaschfeest.

Reeds aanstonds ontmoeten wij bij v.W., bl. 74, eene bewering, die gij niet zult willen verdedigen. ‘Elk feest kan door JOHANNES bedoeld zijn.’ Integendeel, JOHANNES noemt overal de feesten uitdrukkelijk, en als hij er, na ze genoemd te hebben, dan weêr melding van maakt, spreekt hij eenvoudig van ‘het feest.’ Wat geeft u regt, om, als hij in het midden van zijn verhaal over ‘een feest der Joden’ spreekt, te zeggen: hier kan elk feest bedoeld zijn. Neen, hier kan alleen een feest bedoeld zijn, dat de Evangelist elders niet uitdrukkelijk noemt. Zoo moeten wij wel oordeelen, als wij zien, hoe naauwkeurig hij is in het vermelden der feesten. Zegt WIESELER van de uitdrukking *ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων*, dat zij *op zich zelve beschouwd* elk Joodsch feest kan beteekenen; hij laat er te regt op volgen: ‘nicht so im Sprachgebrauch und Bezeichnungssystem des *johanneischen* Evangeliums, welches hier unstreitig normirend ist.’ Alleen het Purimfeest kan hier bedoeld zijn. Laat mij dit hier niet moeten bewijzen. Want ik zou op dit oogenblik niets beters weten, dan WIESELER na te schrijven, en dan raad ik u liever, zijne Synopse voor u te nemen. Wat heeft nu v.W. tegen het Purimfeest? ‘De dagen van *purim* behoefden ook niet te *Jeruzalem* doorgebragt te worden.’ Dit bezwaar zou iets beteekenen, indien JOHANNES had geschreven: ‘na dezen was er een feest der Joden, en JEZUS ging naar zijne gewoonte,’ of ‘naar de gewoonte der Joden,’ ‘op naar *Jeruzalem*,’ of indien wij lazen: ‘en JEZUS ging op naar *Jeruzalem*, omdat er een feest der Joden was, waarbij ieder tegenwoordig moest zijn.’ Nu doet het echter niets ter zaak, of de dagen van purim te *Jeruzalem behoefden* doorgebragt te worden. ‘Algemeene, feestelijke optogt der Joden had er dus in die dagen geene plaats. En ééne maand later, in April, zal JEZUS het *Paaschfeest* hebben onbezocht gelaten, - uit vreeze voor vijanden, die Hij eenige dagen te voren, zonder

feestelingen van elders, alleen onder de oogen zag[1].' Ja - waarom niet? Is het zoo bevreemdend, dat JEZUS niet op het Paaschfeest naar de hoofdstad ging, omdat Hij kort te voren op het Purimfeest de vijandige stemming der Joden had bemerkt? Dat is, dunkt mij, nog al natuurlijk. Meer bevreemdend zou het geweest zijn, als JEZUS het Purimfeest niet had bezocht uit vrees voor de Joden, en kort daarop toch het Paaschfeest te *Jeruzalem* gevierd had. 'In deze opvatting wordt ons een ander karakter voorgehouden, dan onzen voortreffelijken Heiland eigen was. Daarom alleen reeds zou mij dit gevoelen onaannemelijk zijn, al konden er verder geene andere bezwaren tegen ingebragt worden.' Ik vind deze bewijsvoering de zwakste, die in het geheele boek wordt gevonden, niet alleen omdat zij op eene onjuiste voorstelling bouwt, maar ook omdat het schijnbaar bevreemdende in de handelwijze des Heeren als gewigt in de schaal gelegd wordt. Dergelijke redenen moeten niet in aanmerking komen, waar het alleen de vraag is: wat staat er geschreven en wat leeren chronologie en synoptiek ter bepaling van den tijd, waarop dit feest moet zijn ingevallen? Maar hoe kon v.W. zulk een bezwaar vinden in de stelling, dat JEZUS wel op het Purim-, maar niet op het volgende Paaschfeest te *Jeruzalem* zich vertoond heeft? 'Kon JEZUS - geene redenen gehad hebben voor deze zijne handelwijze?' vraagt de schrijver bl. 76, waar hij zijn gevoelen tegen HUG verdedigt. Dezelfde vraag zouden wij dan ook hier mogen doen. Doch dit is niet het eenige, wat wij op deze bewijsvoering hebben aan te merken. Er ontbreekt een grondslag, waarop kon voortgebouwd worden. Ongetwijfeld zou v.W. tot een geheel ander resultaat, met betrekking tot de verklaring van Joh. V: 1, zijn gekomen, indien hij aan zijne Harmonie eene chronologische vaststelling van het geboorte-, doop- en sterfjaar onzes Heeren had laten voorafgaan. Dan zou het hem duidelijk zijn geworden, dat er Joh. V: 1 onmogelijk aan een Paaschfeest kan gedacht worden. Wij hebben hier een van die gevallen, waaruit blijkt, dat eene Harmonie nooit tot volkomene zekerheid kan voeren, als zij niet tevens chronologische Synopse is. Bij v.W. blijft te veel

(1) 'Wie zou het den Heer ten kwade kunnen duiden, dat Hij, door weg te blijven van het laatstgenoemde feest, beider ontstemde gemoederen voorzigtiglijk ontweek?' Deze vraag, door v.W. bl 77 in een ander verband gedaan, zouden wij nu zeer goed als wapen tegen hem kunnen gebruiken.

speelruimte voor de subjectiviteit van den Harmonist over. Bij WIESELER niet, omdat de objectiviteit der chronologische vaststelling van de tijdruimte, binnen welke de gebeurtenissen moeten geplaatst worden, hem dwingt, alle subjectiviteit buiten het spel te houden. Al had WIESELER nog zoo gaarne bij Joh. V: 1 aan een Paaschfeest gedacht hij kon in de *ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων* geen Paaschfeest vinden, tenzij de Joden in de jaren 781 en 782 u.c. *driemaal* Paaschfeest gevierd hebben. Hij *moest* aan het Purimfeest van 782 u.c. denken, en ziet, alles stemt daarmede volmaakt overeen.

Er is nog eene reden, waarom v.W. met een Purimfeest, Joh. V: 1, geen weg weet. Hij plaatst namelijk den terugkeer van JEZUS uit *Judea* naar *Galilea* na de gevangenneming des Doopers vóór Joh. V: 1, en bouwt daarop dan zijne chronologische berekening en harmonistische vergelijking. Maar ik heb te vergeefs gezocht naar het bewijs voor de juistheid dier voorstelling. Zij is stellig onjuist. JEZUS verlaat. Joh. IV: 3, *Judea*, terwijl de Dooper nog niet in de gevangenis is geworpen. Hij reist door *Samurië* naar *Galilea*, en komt daar na een verblijf van twee dagen te *Sichem*, vs. 43-45. Het is duidelijk, dat deze reis naar *Galilea* niet dezelfde is, als waarvan de synoptische Evangeliën terstond na hun verhaal van de verzoeking in de woestijn melding maken. Nu blijft de Heer in *Galilea*, totdat Hij V: 1 weêr naar *Jeruzalem* gaat. *Vóór* dien tijd kan de Dooper nog niet gevangen zijn genomen. Er blijft derhalve niets over, dan zijne gevangenneming *na* V: 1 te plaatsen, en aan te nemen, dat, als wij den Heer VI: 1-3 weêr in *Galilea* vinden, Hij derwaarts is vertrokken omdat kort te voren aan de vrije werkzaamheid des Doopers een einde gemaakt was. Dit komt dan ook goed met V: 35 overeen, waar JEZUS te *Jeruzalem* tot de Joden, met het oog op JOHANNES, zegt: ‘hij *was* de brandende en lichtende kaars, en gij hebt u voor een tijd in zijn licht willen verheugen.’ Daarom moeten wij de gevangenneming des Doopers tusschen V: 1 en VI: 1 plaatsen, en Joh. VI: 1 naast Matth. IV: 12. Mark. I: 14. Luk. IV: 14 stellen. Daarentegen vindt v.W. in Joh. V. reeds de geschiedenis van hetgeen JEZUS na des Doopers gevangenneming verrigt heeft, en brengt zoo verwarring in de voorstelling van 's Heeren leven en werken, omdat hij al wat er tusschen het feest Joh. V: 1 en 's Heeren terugkomst in *Galilea* VI: 1 valt, naar tijdsorde te vroeg plaatst. Gij ziet, het is waarlijk geene onverschillige zaak, of gij stelt, dat de Dooper reeds in de gevan-

genis zat. toen het feest der Joden, Joh. V: 1, gevierd werd, zoo als v.W. meent, dan of hij eerst later van zijne vrijheid beroofd is, zoo als ik meen, dat wij moeten aannemen.

Eene andere hoogst belangrijke vraag is, waar wij van 's Heeren laatste reis uit *Galilea* naar *Jeruzalem* vóór zijnen dood melding gemaakt vinden? Volgens Joh. VII: 10 gaat JEZUS naar de hoofdstad om het Loofhuttenfeest, en is vóór zijnen dood niet weêr naar *Galilea* teruggekeerd. Met Joh. VII: 10 vlgg. loopt Luk. IX: 51 vlgg. parallel. Ook LUKAS laat den Heer niet meer in *Galilea* optreden, nadat hij Hem IX: 51 die streken heeft doen verlaten. Wel maakt deze Evangelist XIII: 22 en XVII: 11 melding van reizen naar *Jeruzalem*, maar wij mogen daar niet aan het noordelijke *Galilea* denken, als de plaats, vanwaar de reis werd ondernomen. Bedenken wij nu, dat JEZUS volgens JOHANNES na het gevierde Loofhuttenfeest tweemaal *Jeruzalem* heeft verlaten, eens om te vertrekken naar de plaats, waar de Dooper zich had opgehouden, X: 40, en eens naar *Ephraïm*, XI: 54, dan moeten wij zeer geneigd zijn om met WIESELER aan te nemen, dat Joh. X: 40 met Luk. XIII: 22 en Joh. XI: 54 met Luk. XVII: 11 parallel loopt. Maar dan zijn wij ook gedwongen Luk. IX: 51 - XIX: 28 als één geheel te beschouwen, waarin de Evangelist ons berigt, wat de Heer na zijn vertrek uit *Galilea*, Joh. VII: 10, gedaan heeft. Daarentegen valt het tijdstip der reis naar *Jeruzalem*, waarvan MATTHEUS, XIX: 1, en MARKUS, X: 1, spreken, in een later tijdvak dan dat, waarop LUKAS, IX: 51, doelt, zoodat wij ons de overeenstemming der synoptici niet aldus:

Matth. XIX: 1. Mark. X: 1. Luk. IX: 51,

maar op deze wijze:

Matth. XIX: 1. Mark. X: 1. Luk. XVII: 11,

moeten voorstellen. Daar LUKAS nu uitdrukkelijk zegt, *καθεξῆς* te willen schrijven, en de beide eerste Evangelisten dit niet beloven, meen ik, dat wij in de volgorde der verhalen bij LUKAS, IX: 51 - XVII: 11, geene verandering mogen brengen om MATTHEUS en MARKUS, maar omgekeerd die stukken, welke in de beide eerste Evangeliën met een gedeelte van Luk. IX: 51 - XVII: 11 overeenkomen, moeten verplaatsen, zoodat zij een gedeelte uitmaken van hetgeen JEZUS heeft verrigt, nadat hij *Galilea*, Joh. VII: 10. Luk. IX: 51, verliet. In één woord, ik verdedig de onschendbaarheid van Luk. IX: 51 -

XVII: 11, en kan mij derhalve onmogelijk met v.W. vercenigen, die haar aanrandt. Hij plaatst

Mark, III: 20, 22-30.	Matth. XII: 22-37.	Luk. XI: 14-28.
	Matth. XII: 38-45.	Luk. XI: 29-36.
		Luk. XI: 37-54.
Mark. III: 21, 31-35.	Matth. XII: 46-50.	Luk. VIII: 19-21.

naast elkander, en zoo moet LUKAS zich derhalve naar MARKUS schikken. Dat kan niet. Later wordt het nog erger. Dan plaatst v.W.

Mark. IX: 33-37.	Matth. XVIII: 1-20.	Luk IX: 46-48.
Mark. IX: 38-50.		Luk. IX: 49, 50.
Mark. X: 1-12.	Matth. XIX: 1-12.	
Mark. X: 13-16.	Matth. XIX: 13-15.	Luk. XVIII: 15-17.

naast elkander, alsof er tusschen het gebeurde, Luk. IX: 49, 50 en XVIII: 15-17, niets ware voorgevallen, dan wat MARKUS, X: 1-12, en MATTHEUS, XIX: 1-12, vermeldt. Neen, tusschen Luk. IX: 49, 50 en XVIII: 15-17 moet, naar het mij voorkomt, het geheele stuk, Luk. IX: 51 - XVIII: 14, zonder versnippering ingevoegd worden, en daarbij hebben wij dan uit de beide eerste Evangelisten de volgende parallele plaatsen:

Luk. IX: 57-62	Matth. VIII: 19-22.	
Luk. X: 12-24.	Matth. XI: 20-30.	
Luk. XI: 14-26.	Matth. XII: 22-37.	Mark. III: 20-30.

Nu moet hier volgen:

Luk. VIII: 19-21.	Matth. XII: 46-50.	Mark. III: 31-35.

Dan verder:

Luk. XI: 27-28.	
Luk. XI: 29-36.	Matth. XII: 38-42.

Voordat wij verder gaan, wil ik het volgende als episode hier invoegen. Dat Luk. VIII: 19-21 tusschen XI: 26 en 27 moet geplaatst worden, is, dunkt mij, boven alle bedenking verheven. Zie slechts. JEZUS verdedigt zich, Luk. XI: 14 vlgg. met de gelijkl. pl, tegen de beschuldiging, dat Hij door Beël-

zebul magt over de booze geesten uitoefende, of dat Hij zelf een' onreinen geest had. Terwijl Hij spreekt, komen, volgens Mark. III: 31, vgl. Matth. XII: 46. Luk. VIII: 19, zijne moeder en broeders. Als men dit den Heer boodschapt, is zijn antwoord, volgens Matth. XII: 50, vgl. Mark. III: 35: 'Wie Gods wil doet, is mijne moeder en mijne zuster en mijn broeder;' volgens LUKAS, VIII: 21: 'mijne moeder en mijne broeders zijn deze, *die Gods Woord hooren en het doen*.' Daar verheft nu eene vrouw hare stem, Luk. XI: 27, en spreekt toch zijne moeder zalig. Het is, als komt haar gevoel er tegen op, dat de moederlijke regten eenigzins op den achtergrond gesteld worden. Maar weer hervat de Heer, Luk. XI: 28: 'Zalig zijn zij, *die Gods Woord hooren en het bewaren*.' Dit ter regtvaardiging der verplaatsing van Luk. VIII: 19-21. (Matth. XII: 46-50. Mark. III: 31-35.)

Bedrieg ik mij niet, dan moet al wat LUKAS, IV: 14-IX: 50, verhaalt, in *Galilea* gebeurd zijn, nadat JEZUS uit *Judea* was vertrokken om de gevangenneming des Doopers, Matth. IV: 12. Mark. I: 14. Joh. VI: 1, en voordat Hij weêr naar *Jeruzalem* ging, om het Loofhuttenfeest te vieren. In dien tusschentijd schijnt Hij *Galilea* niet verlaten en dan ook niet de hoofdstad op het Paaschfeest waarvan Joh. VI: 4 spreekt, bezocht te hebben. Het is waar, JOHANNES zegt niet, dat JEZUS in *Galilea* is gebleven, toen dat Paaschfeest velen naar *Jeruzalem* opriep; maar evenmin verzekert hij, dat de Heer *Galilea* toen voor *Judea* heeft verlaten. En wanneer wij het vierde Evangelie met de anderen vergelijken, zien wij spoedig, dat er voor eene reis naar *Jeruzalem* op het Paaschfeest (Joh. VI: 4) nergens plaats is. Korten tijd voor dat Paaschfeest worden de 5000 gespijzigd, Joh. VI: 3-13. Matth. XIV: 14-21. Mark. VI: 34-44. Luk. IX: 11-17. De Heer ontwijkt de scharen; de discipelen gaan in het schip; JEZUS wandelt op de zee; Hij vaart weer met zijne discipelen naar het strand; is den volgenden dag te *Kapernaum*, volgens Joh. VI: 14-59, waarmede Matth. XIV: 22-34. Mark. VI: 45-56 gedeeltelijk overeenkomen. Wat nu bij MATTHEUS tot XVIII: 1, bij MARKUS tot IX: 33, bij LUKAS tot IX: 45, bij JOHANNES tot VII: 1 volgt, is in *Galilea* en de daaraan grenzende streken voorgevallen, zoodat wij verpligt zijn, het er voor te houden, dat JEZUS toen het Paaschfeest niet te *Jeruzalem* heeft gevierd. v.W. oordeelt er anders over. 'Uit het verhaal van LUKAS, H. VIII: 1-3, mag men wel besluiten tot eene feestreize des Heeren.' Dan

moet dit stuk geplaatst worden na IX: 11-17, en wij moeten vergeten, wat wij zoo even hebben opgemerkt omtrent de Evangelische berigten van 's Heeren werkzaamheid en verblijfplaats na de spijzing der 5000. ‘Die aanzienlijke vrouwen, welke Hem vergezelden en uit hare goederen Hem dienden, reisden niet mede, enkel opdat de Heer zou prediken. De beste opheldering van die plaats vindt men Matth. XXVII: 55, 56: Zij waren JEZUS gevolgd van *Galilea* (op zijne reize naar het feest), om Hem te dienen.’ Begaat v.W. hier niet een anachronisme? MATTHEUS spreekt van 's Heeren reis naar *Jeruzalem* tot het Paaschfeest, waarop Hij is gestorven, en wij hebben hier te doen met een Paaschfeest, dat een jaar vroeger gevierd is. ‘Al wordt het dus niet verhaald, men mag wel aannemen, dat JEZUS ook nu te *Jeruzalem* is geweest.’ Dit laatste blijft bij mij meer dan twijfelachtig. - ‘In 's Heilands nabijheid treft men reeds bij het begin van den togt eene *groote menigte* aan uit *Galilea, Judea, Jeruzalem, Idumea, Perea, Tyrus* en *Sidon*, Mark. III: 7, 8. Dezen kwamen allen tot JEZUS, hoogst waarschijnlijk door het gerucht zijner daden uitgelokt, om met Hem ten feeste te reizen.’ Er is Mark. III volstrekt geen sprake van eene reis naar *Jeruzalem*, en dat de inwoners van *Judea* en *Jeruzalem* zich bij den Heer in *Galilea* zouden gevoegd hebben, ‘om met Hem ten feeste te reizen,’ is toch waarlijk niet zeer waarschijnlijk. Ik ben niet door v.W. overtuigd, dat er Luk. VIII: 1-3 van eene feestreis wordt gesproken, en blijf het er voor houden, dat JEZUS het Paaschfeest Joh. VI: 4 niet te *Jeruzalem* heeft gevierd.

Ik ontveins het niet, mijne Harmonie der Evangeliën zou nog al afwijken van die, welke v.W. heeft gegeven. En geen wonder. Want hij plaatst de gevangenneming des Doopers vóór Joh. V: 1, en vindt daar van een Paaschfeest gesproken. Ik geloof, dat de Evangelist van een Purimfeest spreekt, en dat de Dooper toen nog niet in de gevangenis was geworpen. Voorts zie ik Luk. IX: 51 en vlgg. met een geheel ander oog aan dan hij. ‘Tegen de doorgaande tijdorde der verhalen van LUKAS spreekt vooral luide, hetgeen voorkomt H. IX: 51-XVIII: 14,’ zegt de schr. bl. 31. Waarom? Omdat hij LUKAS alleen met MATTHEUS en MARKUS vergelijkt, den laatstgenoemden ten grondslag legt, en vergeet, wat LUKAS, I: 3, belooft. Ware maar het Evangelie van JOHANNES niet te veel ter zijde gelegd! Van dit laatste zegt v.W.: ‘dat Evangelie staat in-

tusschen te veel op zich zelf, en bezit te weinig punten van aanraking met de drie andere, om veel dienst van hetzelve te wachten, wanneer wij het ten grondslag leggen van ons tegenwoordig onderzoek. Daarom houden wij dit Evangelie vooreerst buiten beschouwing, en bepalen ons tot de drie eerste Evangeliën, als die, om meer dan ééne reden, voor elkander ter regeling hunner verhalen van groote dienst zijn.' Deze methode kunt gij niet goedkeuren. Wie eene Harmonie der vier Evangeliën geven wil, moet ze gestadig naast elkander voor zich hebben, en nooit een van het viertal voor een oogenblik ter zijde leggen. Dat deed de vroegere Synoptiek en Harmonistiek te veel. Eerst werden MATTHEUS, MARKUS en LUKAS vergeleken en overeengebragt, dan werd het vierde Evangelie er bijgehaald - en het was ondertusschen te laat geworden, om te zien, dat LUKAS en JOHANNES zoo vele punten van overeenkomst hebben. Waarschijnlijk zullen de harmonisten voortaan wel inzien, dat deze methode op dwaalwegen voert, en uitgaat van de vooronderstelling, dat het vierde Evangelie voor niet veel meer dan een appendix op de drie eersten moet gehouden worden.

Op eene andere plaats zegt v.W.: 'Wanneer wij nu, eer wij de op ons genomene taak volbrengen, nog eens vlugtig de drie eerste Evangeliën vergelijken met dat van JOHANNES, dan wordt het ons hoe langer zoo duidelijker, dat eene onafgebrokene volgreeks voor al de verhalen van MATTHEUS, MARKUS en LUKAS onmogelijk kan worden gevonden. JOHANNES verplaatst den lezer telkens in *Judea*, de drie anderen vermelden bij voorkeur het gebeurde in *Galilea*. Aller berigten loopen over den geheelen tijd van 's Heilands openbaar leven.' Dit laatste is minder juist. De drie eerste Evangeliën verhalen niets van hetgeen JEZUS vóór de gevangenneming des Doopers in het openbaar gedaan heeft. Zij bewaren het stilzwijgen, waar het vierde Evangelie, I: 19-V: 47, over gebeurtenissen uit een tijdvak van ongeveer 1½ jaar spreekt. Verder sluit zich ons viertal zeer goed ineen, als wij slechts op deze wijze onze schets eener Harmonie ontwerpen:

Matth. I: 1.	Mark. I: 1. Luk. I: 1. Joh. I: 1.
	Joh. I: 19-V: 47.
Matth. IV: 12.	Mark. I: 14. Luk. IV: 14. Joh. VI: 1.
	Luk. IX: 51. Joh. VII: 10.
Matth. XIX: 1.	Mark. X: 1. Luk. XVII: 11. Joh. XI: 54-XII: 1[a].

En bedrieg ik mij niet, dan gaan MATTHEUS en MARKUS het tijdvak tusschen 's Heeren laatste reis uit *Galilea* naar het Loofhuttenfeest, Joh. VII: 10, en zijne reis uit *Ephraïm* naar *Bethanië*, kort voor het Paaschfeest van het jaar, waarin hij is gekruisigd, Luk. IX: 51-XVII: 11, vgl. met Joh. XI: 54,55, nagenoeg(1) met stilzwijgen voorbij.

Het is mij nog niet mogelijk, v.W. in alle bijzonderheden te volgen, en zijne geheele 'Overeenstemming' te toetsen. Daartoe wil ik eerst op de volgende afleveringen wachten. Ik moest mij nu bij eenige hoofdzaken bepalen. Maar al zag ik mij ook genoodzaakt, hier en daar van hem af te wijken, zijn werk blijft in mijn oog de vrucht van een naauwlettend onderzoek, dat hem zeker tot andere resultaten zou gebragt hebben, indien hij bij zijn leven door die leidslieden had kunnen voorgelicht worden, wier schriften kort voor of ook na zijn dood zijn verschenen, en voor mij en anderen een helder licht in deze duisternis hebben doen opgaan. Wij zouden den overledene onregt aandoen, als wij het hem euvel afnamen, dat hij geene partij heeft getrokken van de wenken, vooral door EBRARD en WIESELER gegeven. Maar wij mogten toch wel aan de wetenschap van den tijd, waarin wij nu leven, vragen, of zij genoegen kan nemen in het door v.W. geleverde. Viel het antwoord niet zoo uit, als ik het gewenscht had, gij moet het wijten aan het voortgezette onderzoek, dat nieuwe paden betreedt, waar de oude blijken niet tot de juiste voorstelling der zaken te voeren.

Ik zal wel niet behoeven te verzekeren, dat deze *Overeenstemming* veel boven de vroeger gegevene *Proeve* vooruit heeft. De schr. was een te ijverig onderzoeker, om niet te zien, dat hier en daar verbeteringen konden aangebragt worden. Met weemoed zien wij op deze zijne nalatenschap. Betreuren wij het, dat de dood een einde maakte aan een leven, dat voor de wetenschap nog zoo schoone vruchten had kunnen dragen, wij mogen er ons over verblijden, dat de niet afgewerkte taak eene zoo bekwame hand heeft gevonden, die haar zal voltooijen.

Gij kunt de *Proeve* nu wel missen, daar deze *Overeenstemming* veel boven haar vooruit heeft. In de Inleiding vindt gij eene § bijgevoegd over synoptische en harmonische (harmo-

(1) Nagenoeg. Wij hebben vroeger, bl. 534, eenige plaatsen uit MATTHEUS en MARKUS als parallel met een gedeelte van Luk. IX: 57 - XI: 36 leeren kennen.

nistische) behandeling der Evangeliën. De tweede afdeeling van het eerste deel: opmerkingen betrekkelijk de volgorde uit de Evangeliën op te maken, ontbrak voor het grootste gedeelte in de *Proeve*. Ook wat v.W. over de reizen des Heeren had geschreven, is op vele plaatsen door hem verbeterd. Onderscheidene § § zijn omgewerkt. Met belangstelling zien wij het verdere gedeelte te gemoet.

De correctie is zeer naauwkeurig, maar de zetter had aan bl. 142 en 143 niet moeten toestaan, dat zij elkanders plaats innamen.

J.I. DOEDES.

Tafereelen uit de openbaring van johannes. De drie eerste hoofdstukken.

Door *U.W. Thoden van Velzen*. Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1846. XIV en 312 bladz.

Men pleegt van onzen leeftijd, en bijzonder van onze vaderlandsche gemeenten, te roemen, dat zij zich boven vele andere tijden en volken kenmerken door opgewekten godsdienstzin en levendige belangstelling in het Evangelie onzer belijdenis. Zonder van dien lof te willen afdingen, kunnen wij toch niet nalaten te klagen, dat het dien ijver tot hiertoe veelal aan kennis en verstand, ja ook aan lust tot onderzoek ontbroken heeft. Te oordeelen naar de houding, die vele gemeenten aannemen, zou men meenen, dat zij uit louter godgeleerden bestonden, of dat althans het grooter deel harer leden roemen mogt:

> ‘Ik overtref mijn leeraars in beleid.’

Maar bij onderzoek blijkt, dat, waar het op godsdienst*leer* engeloofs*begrippen* aankomt, de meesten niet of naauwelijks verstaan, waarover eigenlijk gehandeld en gestreden wordt; dat de regtzinnigen onbekend zijn met de formulieren, voor welke zij heeten te ijveren, en zich in hoogst onregtzinnige dwalingen verloopen; dat de vrijzinnigen wegwerpen, wat hun boven alles dierbaar zou zijn, indien ze 't regt verstonden, en zich gevangen geven onder het ondragelijk juk der rationalistische traditie; met één woord, dat zeer velen hun Protestantsch regt van medespreken laten gelden, doch zeer weini-

gen prijs stellen op hun Evangelisch voorregt van medeweten. Vreemd is dit verschijnsel wel niet. Den schijn van kennis boven haar waarachtig bezit te verkiezen, en zich zelven te bedriegen met waan van wetenschap, is eene zeer gewone zwakheid onzer natuur - of *Unnatur*. Maar op het gebied der godsdienst, in het geval, waarvan wij spreken, laat zich ook nog iets anders en beters ter verklaring en verschooning bijbrengen. Het Christelijk geloof gaat vóór de Christelijke Gnosis; wie het Christelijk leven, zij het nog onvolkomen en min ontwikkeld, in waarheid heeft in zich blijvende, die *weet* - een Apostel getuigt het - die weet alle dingen; d.i.: in zijn geloofsleven zelf, in den H.G., die hem geschonken is, heeft hij voor zich zelven de gewisheid van alles, wat hem ter zaligheid noodig is; hij kan zelfs, als door een geestelijken tastzin, onderscheiden, wat met die zaligmakende waarheid strijdt of daarvan afwijkt(1). Het geloof heeft reeds gegrepen, terwijl de Gnosis nog altijd blijft zoeken en jagen; en waar het alleen op die gewisheid aankomt, van welke wij spraken, daar zal de Christelijke wetenschap volmondig erkennen:

> ‘Das Wissen all weiss nichts, und nur der Glaube weiss’(2).

Maar vast en zeker als dit weten des geloovigen is, mag het toch naauwelijks weten genaamd worden; het is eene gewisheid, die van den éénen kant wel niet noodig heeft iets *meer*,

(1) Zonder een bekenden strijd te willen hernieuwen, *aut tantas velle componere lites*, geef ik hier eenvoudig mijn gevoelen op, inzonderheid naar aanleiding van 1 Joann. II: 20,21,26,27. - Wanneer men zulk een *tastzin*, of *tact*, in het godsdienstige volstrekt niet wil erkennen, zal men dien ook in het zedelijke moeten verwerpen, en allen *pudor* of *horror naturalis* voor inbeelding moeten verklaren; ja, ook van het oorspronkelijk schoonheidsgevoel zal men dan niet meer kunnen spreken.

(2) In dien zin zegt ERDMANN, *Vorles. üb. Glauben u. Wissen*, S. 30, zeer waar en treffend: ‘der Glaube ist keineswegs ein niederer Grad der Gewissheit, und der Gläubige ist als solcher keines Dinges gewisser, als seines Glaubensobjectes. - Dem wirklich Gläubigen muss daher der Ausdruck, das kann ich *nur* glauben, befremdlich erscheinen, er könnte vielleicht eher sagen, das glaube ich nicht, ich weiss es *nur*.’ - Overigens verzoek ik verschooning voor het gebruik van 't woord *Gnosis;* het laat zich wel door *kennis* wedergever, maar het heeft door het gebruik eene zeer bepaalde heteekenis verkregen, die zelfs door de benaming *Christelijke kennis* niet juist wordt uitgedrukt, de beteekenis van: *kennis der Evangeliewaarheid*, doorzigt en begrip *dier* waarheid, welke men zich eerst door het geloof heeft toegeëigend.

iets *nieuws*, een' anderen weg des heils te leeren, die ook getuigenis kan afleggen tegen anti-Christelijke leugenen, doch overigens ten eenemale ongeschikt is, om anderen teregt te wijzen, en eerst zelve tot klaarheid, tot inzigt, tot kennis moet komen. Deze kennis, het kenmerk en sieraad der volwassenen in CHRISTUS, het onmisbaar vereischte voor allen, die Leeraars en Vaders in Hem zullen wezen, deze kennis klaagden wij, dat den meesten ontbreekt. Van deze Christelijke beschaving en verstandsontwikkeling betreuren wij, dat zij noch met de verbeterde opvoeding der jeugd, noch met het hooger onderwijs gelijken tred pleegt te houden; zoodat, met weinige uitzonderingen, de meer beschaafde en ontwikkelde leden der gemeente, ongelijk beter te huis zijn in de geschiedenis der wereld, dan in die van het Godsrijk, op het gebied van handel en staatkunde, dan in het heiligdom der Evangelieleer, in de letterkunde der nieuwere tijden, ja ook in die van *Griekenland* en *Rome*, dan in de letterkunde des Bijbels.

Het zal na deze voorafspraak naauwelijks noodig zijn, dat Ref. zijne ingenomenheid betuigt met het doel van den schrijver der *Tafereelen uit de Openbaring van Johannes*. Indien er eenig boek is onder de schriften des N.T., waarvan de vraag geldt: ‘verstaat gij ook hetgeen gij leest?’ en het antwoord: ‘hoe zou ik toch kunnen, indien mij niet iemand onderrigt,’ - het is dit Boek der Gezigten, het *χειμήλιον* bij uitnemendheid der Christelijke Kerk, hetwelk van eeuw tot eeuw voor haar in waarde toeneemt. Het strekt der gemeente inderdaad tot groote schade, dat de *Openbaring* voor zoo velen een gesloten boek blijft, prijs gegeven aan de minachting van sommigen, aan de dweepzieke willekeur van anderen. Tot het gezond en krachtig geloofsleven van den Christen behoort ook - hoe zullen wij het noemen? - *etwas Apokalyptisches*, een orgaan voor de dingen, die komen zullen, voor het goddelijk raadsbesluit en de Christusregering in den Hemel, die zich allengs op aarde ontvouwen en openbaren. Het besef moet in ons levendig zijn, dat de geschiedenis der kerk de voortdurende ontzegeling is van de rolle des Boeks, die is gegeven in de hand van onzen verhoogden Heer; de gemeenten moeten weten, dat de trouwe en waarachtige Getuige in haar midden wandelt; de Bruid mag niet moede worden van te roepen: ‘kom!’ en in iederen geloovige moet de stem des Geestes antwoorden: ‘Amen! ja kom Heere JEZUS!’

De Heer THODEN VAN VELZEN bepaalt zich in het aangekondigd

boekdeel tot de drie eerste Hoofdstukken der *Openbaring*, d.i. tot de inleiding des Boeks, en de zeven Zendbrieven. Mogt hem kracht en opgewektheid geschonken worden tot voortzetting van een' arbeid, die zich, naar onze bescheiden meening, in vele opzigten hoogst gunstig onderscheidt. Wetenschappelijk en stichtelijk tevens van inhoud, en echter noch geleerd, noch preekachtig van vorm, kan zijn werk als lees- en huisboek met volle ruimte worden aanbevolen. Wel zou Ref. wenschen, dat een tweede druk den schrijver gelegenheid gaf, om het boek, dat thans in een ergerlijk *negligé* van grove drukfouten rondwandelt, in netter gewaad te kleeden. Ook zou de stijl, naar ik mij verbeeld, bij eene omwerking grootelijks kunnen winnen. Hier en daar, als de schrijver *sich zusammennimmt*, is zijne taal gespierd en gekuischt; maar elders niet vrij van breedsprakige herhaling, op enkele plaatsen mat en slordig. Echter voegt bij de klagt over deze ongelijkheid van stijl de betuiging, dat ik haar niet ter neder schrijf zonder ernstig zelfverwijt, of zonder de erkentenis, hoe bezwaarlijk het valt een' arbeid van eenigen omvang als *aus einem Gusse* te leveren. De *Voorlezingen* van Prof. HOFSTEDE DE GROOT over *de opvoeding des menschdoms* kunnen in dit opzigt, als in vele andere, ons, jongeren schrijvers, ten voorbeelde strekken.

Wij gaan over tot het kort verslag van den belangrijken inhoud dezer *Tafereelen*. De *Inleiding* (bladz. 1-46) handelt van den *inhoud en* den *vorm der Openbaring van Johannes;* het *eerste tafereel* bevat onder het opschrift: *last van Johannes aan de gemeente van Christus*, eene verklaring van Openb. I: 9-11; het *tweede tafereel: de zegenwensch over de gemeente*, keert terug tot Openb. I: 4, 5 en 6. De schrijver zal voor deze verdeeling en omzetting zijne redenen hebben gehad; misschien was het hem te doen, om van het meer prozaïsche berigt in vers 9-11 op te klimmen tot den hoog dichterlijken zegengroet, die in vers 4-6 voorafgaat. Toch blijft het in ons oog een misstand, dat langs dezen weg van behandeling de orde waarin JOANNES zelf geschreven heeft, en die wel de meest natuurlijke wezen zal, verbroken is, enkele verzen geheel met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, en de algemeene beschouwingen over Boek en Schrijver onder twee rubrieken (de Inleiding en het eerste tafereel) verdeeld worden. Kort en bondig is de bewijsvoering, waarmede (blz. 49-54) de echtheid der Openbaring, als geschrift van den Apostel JOANNES, wordt verdedigd. Bij het erkend gezag der *testimonia externa*

kon de schrijver volstaan met het aanduiden der inwendige bewijzen. Hij maakt daarbij vooral opmerkzaam op ‘de groote overeenkomst van gedachten en gevoelens,’ ook ‘van stijl en uitdrukking,’ bij den schrijver der Apocalypse en dien van het vierde Evangelie; eene overeenkomst - voegen wij er bij - voor welke in onze dagen ook der ongeloovige kritiek de oogen zijn opengegaan, sinds het haar heeft goedgedacht het laatstgenoemd geschrift voor een werk des bedrogs te verklaren(1). Het gevoelen, dat de *Openbaring* door JOANNES in jeugdigen leeftijd geschreven is, hetwelk zamenhangt met de traditie, dat zijne verbanning naar *Patmos* onder de regering van CLAUDIUS zou hebben plaats gehad: dit gevoelen komt aan Ref. minder aannemelijk voor, dan aan den Heer v. VELZEN, die het vooral aanbeveelt door te wijzen op toon en stijl en kunstvorm van het profetisch geschrift. Hoe onzeker dergelijke bewijzen gaan, blijkt in dit geval uit het voorbeeld van LANGE, die op toon en stijl en vorm der *Apocalypse* geen' minderen klem legt, en haar karakteriseert als het werk van ‘dem grauen Patriarchen aller Gottesgemeinen auf Erden, dem hehren Aeltesten unter allen Gläubigen.’ Tot verklaring van den vorm en den stijl der Openbaring zouden wij niet zoo zeer op den leeftijd van JOANNES wijzen, als op het onderscheid,

(1) Zie o.a. SCHWEGLER, *nachapost. Zeitalter*, 2er Bd., S. 373: ‘Trotz der principiellen Differenz finden sich zwischen beiden doch nicht ganz wenige Berührungspunkte in Sprache, Darstellung und Inhalt’ u.s.w. - Overigens zij het mij vergund hier een woord in te brengen ter gunste der uitdrukking *ongeloovige kritiek*, van welke Dr. DOEDES, in zijne recensie van *het leven van Jesus*, door Dr. VAN OOSTERZEE (*Gids*, Jaarg. 1846, Boekb. blz. 523), klaagt: ‘wij zagen die woorden’ - *geloovige* en *ongeloovige* kritiek - ‘liever nooit meer gebruikt. De kritiek moet vrij zijn; geloovige kritiek is eigenlijk even zoowel een onding, als ongeloovige kritiek. Bovendien staan deze epitheta voor misvatting bloot, omdat zij altijd onbestemd blijven.’ - En toch hebben zij, naar mijne meening, een' zeer verstaanbaren en bepaalden zin *Geloovig* is de kritiek, wanneer zij uitgaat van het geloof in JEZUS CHRISTUS, als den Zone Gods; *ongeloovig* is zij, wanneer zij loochent, dat JEZUS is de Christus. Ik kan niet toegeven, dat het der kritiek zou vrijstaan, of ook maar mogelijk wezen zich buiten dit dilemma te houden. De kritiek des Bijbels, inzonderheid die des N.V., is, even als de Exegese, eene *Christelijke* wetenschap, welke door ‘hen, die buiten zijn,’ niet dan zeer gebrekkig beoefend kan worden. Wil men overigens de school van *Tübingen* niet voor *ongeloovig* of *onchristelijk* verklaren, men spreke dan, met hetzelfde regt waarmede men van *haeretische Gnosis* gewaagt, van hare *haeretische* kritiek.

door LANGE aangeduid, dat dit profetisch boek *ἐν τῷ πνεύματι*, het Evangelie met de Brieven daarentegen *ἐν τῷ νοΐ* geschreven is[1]. Meer stellig meent Ref. den Heer v. VELZEN te moeten tegenspreken, waar hij de Openbaring 'tusschen het 44ste en het 47ste jaar onzer Christelijke jaartelling, dus ongeveer 12 jaren na den dood des Heeren, en 24 jaren voor den ondergang van den Joodschen Staat,' wil vervaardigd hebben (blz. 54). Immers, hoe weinig chronologische data wij hebben voor die eerste halve eeuw der kerkgeschiedenis, en hoe wijde ruimte voor allerlei gissing en berekening hier opensta, bezwaarlijk zal men de stichting der zeven klein-Aziatische gemeenten tot zoo vroeg een tijdperk kunnen doen opklimmen. Het uiterste, wat men zou mogen toegeven, is, dat twaalf jaren na den dood des Heeren welligt reeds in elk dier zeven steden enkele Joden met het Evangelie bekend en daarvan niet afkeerig zijn geweest; maar het bestaan van *gemeenten*, - zij het ook, gelijk GROTIUS (ad Apoc. II, 18) wil, van enkel Joden-Christenen - van gemeenten, welke dien naam mogten dragen, en die reeds eene geschiedenis hadden, blijft meer dan onwaarschijnlijk. De meening, dat de Openbaring van dien allervroegsten tijd zou dagteekenen, heeft natuurlijk invloed op de verklaring van haren inhoud, en staat, mijns inziens, bijzonder in den weg aan het regt verstand der zeven Zendbrieven. Zoo ziet v.V. in 'hen, die zeggen Apostelen te zijn' (Openb. II: 2), en in de Nicolaïten en Bileämiten, *ongeloovige* Joden en Heidenen ('afgevaardigden van den Joodschen Raad' en 'afgodendienaars, Heidenprofeten, wigchelaars'); terwijl de waarschuwingen tegen deze verleiders toch eerst klem en nadruk - wij zouden bijna zeggen, eerst zin en beteekenis - krijgen, wanneer wij hen erkennen voor valsche broeders, die niet *gebleven zijn* in de leer van CHRISTUS (2 Joann. 9), voor de schandvlekken, van welke PETRUS in zijn' tweeden brief profeteert, als die komen zullen, en JUDAS in den zijnen spreekt als die gekomen zijn, beide schrijvers, tot in het gebruik maken van den naam van Bileäm toe, met de Apocalypse in volkomene overeenstemming.

Het *derde tafereel* stelt ons, naar Openb. I: 12-18, *Christus* voor *in Zijne heerlijkheid*. Vooral dit gedeelte des boeks kunnen wij aanbevelen als eene proeve van juiste, naauwkeu-

(1) LANGE, *Beiträge zu der Lehre van den letzten Dingen* (*Vermischte Schriften*, 2ter Band), S. 183, 187 fg.

rige. duidelijke en weltoegepaste schriftverklaring. De schr. heeft beseft en getoond, hoeveel reeds tot verstand van den tekst gewonnen is, wanneer men *trouw* vertaalt. Slechts in een enkel voorbeeld wensch ik te dezer gelegenheid aan te wijzen, hoe wij ons door de gewone overzetting laten misleiden, niet zonder merkelijke schade voor de juistheid onzer Exegese, en de klaarheid onzer dogmatische begrippen. De ééne uitdrukking *in eeuwigheid* moet in onze bijbelvertaling en in ons spraakgebruik strekken, om drie of vier spreekwijzen van den Griekschen tekst weêr te geven, wier nuances toch inderdaad eenige opmerking verdienen. Reeds op het eerste hooren gevoelt men het onderscheid tusschen het zeer concrete *εἰς τὸν αἰῶνα* en het zeer abstracte *in eeuwigheid*. En toch is het dit laatste begrip, hetwelk wij als bijbelsch en evangelisch in onze kanselredenen laten gelden en in onze dogmatiek ontwikkelen. Daar is meer. Terwijl JOANNES in zijn Evangelie en in de Brieven, zoo veel ik weet, alleen dezen enkelvoudigen vorm gebruikt, vinden wij bij de overige schrijvers des N.V. enkel- en meervoud bij afwisseling, doch niet, naar het mij voorkomt, zonder eenig verschil van beteekenis gebezigd. Vergelijk b.v. Matth. VI: 13 met XXI: 19 en Marc. XI: 14; en het zal u welligt niet onverschillig meer zijn, dat Marc. III: 29 het *enkelvoud* voorkomt. Luc. I: 33 wordt het meervoud, ibid. 55 het enkelvoud gebezigd; omgekeerd gebruik ware zeker min voegzaam geweest. In den brief aan de Hebreën vinden wij overal den enkelvoudigen, alleen XIII: 8 den meervoudigen vorm. In den brief van JUDAS komt vs. 13 het enkelvoud voor (even als 2 Petr. II: 17), maar vs. 25 een sterk geprononceerd meervoud. De Openbaring eindelijk - opdat ik tot haar wederkeere, en daarbij tevens verschooning vrage voor mijn' uitstap - heeft ook in dezen een eigen spraakgebruik. Zij kent slechts ééne formule: *εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων* (tenzij welligt Openb. I: 6 de Genit. *τῶν αἰώνων* met sommige HSS. en vertt. moet worden weggelaten); en waar deze in hare twee en twintig hoofdstukken voor het minst tien- of twaalfmalen voorkomt, daar kan ik het niet voor toeval houden, dat op ééne enkele plaats (Hoofdst. XIV, vs. 11) het dubbel lidwoord gemist wordt, noch er in berusten, dat dit onderscheid in de gewone overzetting verloren gaat. De Heer v.V. heeft de bovengenoemde spreekwijze vertolkt *van eeuw tot eeuw*, en daarmede voor het minst een' goeden stap nader gedaan tot haar regt verstand. Het zij mij intusschen

veroorloofd dit punt nog verder in zijne aandacht te bevelen.

In de zeven volgende tafereelen teekent ons de schr., naar elk der zeven Zendbrieven, het levensbeeld der gemeente, aan wier Engel de last des Heeren gerigt is. Wij geven den inhoud met zijne eigene woorden weêr: *de gemeente van Efesus* (achteruitgang); *de gemeente van Smyrna* (geestelijke rijkdom); *de gemeente van Pergamus* (rust bij gevaar); *de gemeente van Thyatire* (strijd zonder zegepraal); *de gemeente van Sardes* (geestelijke doodslaap); *de gemeente van Filadelfia* (getrouwe liefde); *de gemeente van Laodicea* (Farizeeuwsche hoogmoed). Het was voorzeker een gelukkig denkbeeld, om op deze wijs bij de schildering van elke gemeente één hoofdtrek te doen uitkomen, en daardoor in ieder beeld teekening en karakter en individualiteit te brengen. De gelukkige *uitvoering* hangt daarbij natuurlijk geheel af van den juisten blik en van de virtuositeit des schilders; de beoordeeling zou hier vervloeijen in een roemen of laken van meer of min, waartoe ik weinig roeping gevoel. De schr. heeft te veel talent, om niet onvoldaan te wezen met zijn eigen arbeid; en de toepassing van deze karakterschetsen op den lateren, ook op den tegenwoordigen toestand der Christenkerk, is te belangrijk en te vruchtbaar, dan dat zij zelve niet zou opwekken tot steeds dieper studie en keuriger behandeling. Bij enkele dezer tafereelen zou Ref. zich een ander oogpunt, soms ook maar ééne schrede links of regts van den schrijver, gekozen hebben; alleen van het laatste gelooft hij, dat het in *valsch* licht is geplaatst. De Heer v.V. ziet in de gemeente van *Laodicea* het beeld niet van *laauwheid*, maar van *Farizeeuwschen hoogmoed*. Waarschijnlijk werd hij tot deze opvatting gebragt door zijn gevoelen omtrent den tijd, waarin de Openbaring geschreven is, hetwelk hem dringt overal polemiek tegen het Jodendom en den Joodschen zuurdeesem te vinden. Hier en daar schijnt hij zelf gevoeld te hebben, dat die polemiek althans in sommige Zendbrieven *gezocht* moet worden. Meest brengt de brief aan de gemeente van *Thyatire* hem daarbij in verlegenheid (zie blz. 213, in de noot); en, inderdaad, de sterk sprekende uitdrukking *οἵτινες οὐκ ἔγνωσαν τὰ βαθέα τοῦ σατανᾶ, ὡς λέγουσιν*, die zoo duidelijk op Gnostische secten wijst, en vooral de hoogstmerk waardige overeenkomst van dezen brief met het apostolisch zendschrijven aan de broederen uit de Heidenen, Hand. XV (vergel. Openb. II: 20: *πορνεῦσαι καὶ εἰδωλόθυτα φαγεῖν*, met Hand. XV: 29:

ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων - καὶ πορνείας, en Openb. II: 24: *οὐ βαλῶ ἐιῤ ὑμᾶς ἄλλο βάρος*, met Hand. XV: 28: *μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος πλὴν κ. τ. λ.*), eene overeenkomst, waarop reeds GROTIUS opmerkzaam maakt, terwijl wij ons naauwelijks begrijpen kunnen, hoe lateren haar desniettemin over het hoofd zagen, een en ander had den schrijver wel aan de juistheid zijner verklaring mogen doen twijfelen. Die Joodsche verkeerdheid nu, welke de Heer in al de zeven gemeenten berispt zou hebben, heeft, volgens den schrijver, in de gemeente van *Laodicea* haar toppunt bereikt, en heerscht daar als Farizeeuwsche hoogmoed. Wij ontkennen geenszins, dat ook deze karaktertrek in het beeld der gemeente uitkomt; maar leert de ervaring niet, dat die inbeelding juist bij de laauwen t'huis behoort? En is het niet geheel in den geest des Evangelies, in den geest van den Heer zoowel als van den discipel dien Hij lief had, dat de onverschilligheid, het ‘noch koud zijn, noch heet,’ als het diepst en ongeneeslijkst bederf der gemeente wordt voorgesteld? Die *laauwheid* zal intusschen, volgens den Heer v.V., de uitdrukking zijn niet van den aard der Laodiceesche gemeente, maar enkel van de walging, die haar Farizeïsme bij den Heer verwekt. Zijne bewijsvoering, hoe vernuftig ook, heeft mij geenszins overtuigd. Op den aanhef: *Ik weet uwe werken*, volgt in al de zeven brieven, en *kan* niet anders volgen dan de aanduiding van den waren toestand en van het eigenaardig karakter der gemeente. De verklaring, tot welke wij hier onze toevlugt zouden moeten nemen: ‘Ik weet *uwe* werken, namelijk, dat gij *Mij walgt*, gelijk een laauwe drank,’ geeft geen' gezonden zin. Ook hetgeen in vs. 15 en 16 volgt zou dan de flaauwe beteekenis hebben: ‘Och, of gij Mij niet walgdet! Maar omdat gij Mij nu toch walgt, zal Ik u uitspuwen.’ En dáárop eerst zou de Heer aan de gemeente haar eigenlijk bederf onder 't oog brengen!

Het *elfde* of laatste *tafereel* behelst, onder het opschrift *de zeven Godspraken*, een kort overzigt van het voorgaande, van de geheele zevenvoudige Openbaring. De hoofdsom der dingen, van welke gesproken is, wordt daarbij zaamgevat in de drieledige beschouwing, van den (onvolmaakten) toestand der gemeente in betrekking tot haren Heer, van hetgeen CHRISTUS voor haar is en wezen wil, van hetgeen zij voor Hem moet worden. Vooral hier, aan het slot des boeks, openbaart zich de geest, die het geheele werk van den Heer v.V. doorademt en bezielt, de geest der echte profetie, die spreken doet, omdat wij gelooven

en omdat de liefde van CHRISTUS ons dringt. Met dien laatsten, hoogsten lof - beter, met die betuiging van innige en dankbare overeenstemming, nemen wij afscheid van den schr. Op het voetspoor van zijnen ouderen broeder ga hij voort met diepe, grondige studie der Evangeliewaarheid en van alles wat daarop betrekking heeft, om, als waarachtig schriftgeleerde, der gemeente uit zijn schat oud en nieuw te kunnen mededeelen, en haar te onderrigten aangaande de dingen des koningrijks. Wij herhalen het, zulk onderwijs in de waarheid is haar boven alles noodig, meer dan zij zelve misschien beseft. Dat toch deze Evangelieverkondiging nooit overschreeuwd worde door eene rustelooze polemiek, die te meer twistinge voortbrengt! ‘Een dienstknecht des Heeren moet niet twisten,’ en de Sancta Theologia heeft hooger roeping, dan op elken uitval des ongeloofs te antwoorden, of iedere dwaling in het breede te weêrleggen. Veel te spoedig plegen wij elkander te ontrusten door den noodkreet, dat HANNIBAL voor de poorten staat. En schoon het zoo ver gekomen ware, schoon een deel der Christenwereld afviel van den Heer, en alle wijsheid der negentiende eeuw tegen zijn Evangelie opstond, ons zou geen minder moed betamen dan die *Rome* heeft behouden. Ook nog in dat gevaar zou de kerk niet moeten ophouden hare keurbenden af te zenden tot verovering der Heidenwereld; en de Christelijke wetenschap zou, midden in den strijd met leugen en ongeloof, tijd en plaats en vrede moeten overig hebben, om de waarheid zoo kalm en rustig voor te dragen, alsof niemand aan haar twijfelde. Die prediking der waarheid was de Apologetiek van CHRISTUS en de Apostelen; zij blijft de eenige, die op den duur der gemeente voegt; de *Apologetica semper victrix*, die ook onder alle miskenning zich mag troosten met het woord des Heeren: ‘een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort Mijne stem.’

U.

V.D.H. JR.

De vraag: behoort het stelsel van afzondering ook op vrouwelijke veroordeelden en jeugdige gevangenen van de beide sexen te worden toegepast?

Toestemmend beantwoord door *W.H. Warnsinck, Bz.*

Het zal den lezers van dit maandschrift niet ontgaan zijn, dat de aan het hoofd dezes gestelde vraag, wat de vrouwelijke veroordeelden betreft, reeds vroeger in denzelfden zin door mij werd beantwoord(1). Eene verwijzing naar het toen gezegde acht ik te meer toereikend, daar de aanleiding toen dezelfde was als die, welke thans den geachten schrijver tot het uitgeven zijner brochure genoopt heeft.

Hoewel mijne denkwijze op dit punt van die van den schrijver geenszins verschilt, heb ik nogtans enkele bedenkingen tegen de wijze van behandeling van het onderwerp zelf in te brengen. Een groot gebrek, waaraan de schrijver, mijns bedunkens, zich heeft schuldig gemaakt, is, dat hij zich niet streng aan zijn onderwerp heeft weten te houden. Door te veel over mannelijke veroordeelden te spreken, zijne bewijsmiddelen voor een gedeelte aan den nadeeligen invloed van het Auburnsche stelsel, tegenover de heilrijke gevolgen van het afzonderingsstelsel, op de mannelijke bevolking te ontleenen (bl. 11, noot 1; bl. 23, noot 1), ontneemt hij een gedeelte der kracht aan de beantwoording der vraag, die hij zich heeft voorgesteld, en krijgt het geheel een meer weifelend aanzien.

Is des schrijvers voorstelling van het Auburnsche stelsel als een zweep- of stokslagen-systeem wel de juiste? De voorstanders van dit stelsel zouden hem met regt kunnen toeroepen: Ook wij willen geene zweepslagen; de roede is reeds lang in verscheidene naar het Auburnsche stelsel gebouwde gevangenissen afgeschaft. Wij beroepen ons op *Charlestown*, waar het stortbad is ingevoerd, op *Wethersfield, Singsing, Genève, Lausanne, St. Gallen*, op de boetehuizen voor vrouwen te *Bruchsal* en *Namen*, waar men zich enkel van de cel en van onthouding van voedsel en werkaandeel bedient als disciplinaire straffen. De meest genaakbare, de zwakste en gevoeligste zijde

(1) Beoord, en aank. bl. 64 volg.

van het Auburnsche stelsel is veeleer het gebrekkige van het opgelegde stilzwijgen[1]. Als zinnelijk of op de zintuigen werkend stelsel moet het dus worden aangevallen; het ondoenlijke, om alle mededeelingen, niet slechts door de spraak, maar tevens door het eene of het andere der vijf zintuigen, in eene werkplaats te voorkomen, om die vijf zintuigen als het ware geheel af te sluiten, moet en kan kort en bondig worden aangetoond. Men stelle vervolgens hier tegenover de zedelijke kracht van het afzonderingstelsel, het afsluiten van alle mededeelingen tusschen medegevangenen door de cellen.

Het gevangeniswezen is, meer dan eenige wetenschap, eene op praktische ondervinding gebouwde kennis. Het geldt hier geen betoog, geene bijzondere meening, die steeds voor wederlegging vatbaar is. Zoo veel hoofden, zoo veel zinnen, zegt teregt een Hollandsch spreekwoord. Het geldt hier daadzaken, het geldt hier feiten, waarvan de waarheid onbetwistbaar is. De schrijver had onder anderen hier moeten wijzen op de Engelsche strafkoloniën, waar men op *Paramatta*, wegens de onzedelijkheid der vrouwen, tot het bouwen van eene gevangenis met cellen voor deze heeft moeten besluiten; op het merkwaardige voorbeeld van *Singsing*, waar thans de vrouwen in cellen zijn opgesloten, terwijl de mannen aan het Auburnisch stelsel bleven onderworpen; op de cellulaire opsluiting der vrouwelijke veroordeelden te *Genève* en den afkeer, welken daar de gevangene vrouwen zelve voor het zamenzijn in werkzalen gevoelen; op de merkwaardige getuigenis van den Heer ELAM LYNDS, stichter der gevangenis te *Auburn*, dat zich met vrouwelijke veroordeelden niets laat uitvoeren, zonder afzondering zoowel over dag als bij nacht[2]. Hij had zich kunnen beroepen op de getuigenissen van de Heeren VON JAGEMANN en DIEZ, dat het in 1838 bouwen eener Auburnsche gevangenis te *Bruchsal* in *Baden* eene geheel mislukte onderneming is bevonden.

Niet ondienstig is het welligt, hier nog eenige staaltjes uit de reeds betrokken cellengevangenissen in *Frankrijk* bij te voegen, geschikt om een duidelijk denkbeeld van den invloed der

(1) Hierover wordt onder anderen zeer geklaagd door den directeur van het *vrouwelijke* boetehuis te *Namen*, den Heer VAN RAMAECKERS: ‘Je défie,’ zegt hij, ‘tout directeur d'une prison, oú les détenus sont en réunion, de faire observer un silence parfait.’ VON WÜBTH, *die n. Fortschritte des Gefängnissw.*, bl. 205.

(2) *Rev. pénit.*, Jaarg. I, bl. 398 volg.

afzondering op vrouwelijke veroordeelden te geven: ‘Dans l'ancienne prison de Bordeaux, où les femmes étaient réunies, l'on voyait,’ zegt de prefekt van het departement der *Gironde*, de baron SERS, in eenen brief van 27 Februarij 1844, ik bedien mij liefst van zijne woorden, ‘des filles publiques, toujours nombreuses parmi les détenues, afficher dans leurs propos et dans leur mise un cynisme révoltant. Leur quartier avait l'aspect le plus affligeant, malgré les soins des soeurs pour y maintenir la décence. La prison cellulaire, au contraire, a l'aspect décent et recueilli qui convient à un pénitencier. Aussi, les soeurs ont-elles pu dire, en toute vérité: *c'est le Paradis, après l'Enfer*.’ - Eene vrouw in het cellulaire huis van arrest te *Tours* opgesloten, tot acht jaren tuchthuisstraf veroordeeld, vroeg, toen zij vernam dat zij naar het tuchthuis te *Fontevault* zou worden overgebragt, in hare eenvoudigheid aan de commissie van toezigt, of het niet mogelijk ware in de cel te blijven, door zich te verbinden een jaar langer te zitten (en faisant un an de plus[1]). De Heer LUCAS, die anders geen voorstander is van het afzonderingstelsel, verhaalt, dat eene vrouw, die in den winter van 1838 drie maanden te *Clermont*, in het departement der *Oise*, in eene cel had doorgebragt, niettegenstaande de koude die zij er had doorgestaan, als eene gunst smeekte, om dit verblijf te mogen verlengen. Hij voegt er tevens bij: het is geen zeldzaam verschijnsel, dat eene gevangene vrouw een verzoek indient om afgezonderd te worden, eenig en alleen, ten einde zich aan het onverdragelijke schouwspel van eene meineedige minnares en van de zegepraal eener mededingster te onttrekken; want, zegt hij, zoodra de gevangene vrouw zich door haar, die zij bemint, verraden waant. doet zich voor haren geest, voor hare hartstogtelijke verbeelding geene andere keuze voor, dan of zich zelve of die medeminnares van kant te brengen[2].

Waar het vrouwelijke veroordeelden geldt, mogen vrouwen, wier fijn gevoel dikwijls dat der mannen verre overtreft, ook wel eens een woordje medepraten, die edele vrouwen vooral, die haar geheele leven aan de teregtbrenging van hare verdwaalde geslachtsgenooten hebben toegewijd. Men had, mijns

(1) *Rapport der Commissie aan den Minister van Binnenlandsche Zaken*, 4 Februarij 1844.
(2) *Communication sur quelques détenus cellulés*, 1839, p. 7, verg. *Rav. pénit.*, Jaarg. I, bl. 398.

inziens, dienen te vermelden, dat ook ELISABETH FRY, die in de voornaamste steden van *Groot-Brittanje* en *Ierland* vrouwengenootschappen ter bekeering en bescherming van gevangene en ontslagene vrouwen heeft opgerigt[1], wier bezoeken te *New gate* en in andere gevangenissen, wiei zedelijke en godsdienstige toespraken, wier troostredenen aan de gevangenen genoegzaam bekend zijn[2]; dat de beroemde Fransche schrijfster *des femmes en prisons*, JOSEPHINE MALLET, die eenen diepen blik in de vrouwelijke gevangenissen in *Frankrijk* heeft geworpen; dat de algemeene inspectrice der gevangenissen voor vrouwen in *Frankrijk*, Mevrouw LECHEVALIER, en de dames van het genootschap *l'Oeuvre des Prisons* te *Parijs*, zich eenstemmig voor de toepassing van het afzonderingstelsel op alle vrouwelijke gevangenen verklaard hebben. Nog onlangs werd die noodzakelijkheid betoogd door twee schrandere directeurs van gevangenen, den Heer POUTIGNAC DE VILLARS, directeur van het vrouwelijke tuchthuis (*maison centrale*) te *Montpellier*[3], en den Heer VENATOR, directeur van het Groot-Hessische tuchthuis *Marienschloss*, bestemd deels voor mannelijke, deels voor vrouwelijke misdadigers[4], door den procureur-generaal DAGUENET, met het oog op het tuchthuis te *Montpellier*[5].

Hoewel ik volgaarne erken, dat het stukje met gevoel en warmte geschreven is, mag ik niet verzwijgen, dat de drie punten, door MOREAU CHRISTOPHE aangehaald, ter verdediging der uitzondering van het beginsel van afzondering, met betrekking tot de vrouwelijke veroordeelden, geenszins grondig wederlegd zijn. De schrijver had in fiksche en korte trekken eene physiologie der misdadige vrouw moeten geven. Hieromtrent echter vindt men alleen vermeld: dat de vrouw zich in eenen eigenaardigen toestand bevindt, dat, even als de vrouw tegen de verleidingen

(1) In 1821 telde men reeds 16, in 1826, 31 zulke vrouwelijke genootschappen, geschoeid op de leest van dat voor de gevangene vrouwen uit *Newgate. Sketch on the origin and results of ladies prison association*, London, 1827. Verg. onder anderen LUCAS, *du syst. pénit.*, T. II, bl. 312 volg., *théor. de l'empr.* III, bl. 391 volg.

(2) Reeds in 1827 zag haar bekend werk het licht: *On the visiting, superintendance and governement of female prisoners*.

(3) Deze daadzaak is te meer opmerkelijk, dewijl *Montpellier* steeds als verreweg het beste vrouwelijke centraalhuis van *Frankrijk* geroemd wordt. Zie *Rev. pènit.*, Jaarg. I, bl. 395 volg.

(4) *Verhandl. der ersten Versamml. für Gefängnissreform*, Anlagen VIII en IX.

(5) *Rev. pènit.*, Jaarg I, bl. 397, 399, noot 1.

tot en het bedrijven van het kwade een krachtig wapen ter verdediging in het veelvermogend *gevoel van schaamte* heeft ontvangen, daar, waar de valsche schaamte de plaats der echte schaamte heeft ingenomen, zij doorgaans voert tot eene nietige schijnvertooning in het voorwenden, veinzen en huichelen van goede hoedanigheden en deugden, die aan het hart geheel vreemd zijn. Die opmerking is zeer juist, even als die over het geheimzinnige der vrouw, die hare onreine begeerten en driften weet te verbergen; die, hoewel dieper gezonken, hare schuld poogt te bedekken. Doch om de noodzakelijkheid van de afzondering der vrouwelijke veroordeelden te doen uitkomen, is het een hoofdvereischte, den overwegenden invloed aan te toonen der misdadige vrouw, in de eerste plaats op haar eigen huisgezin, vervolgens op den geheelen maatschappelijken toestand, en niet genoeg, van liederlijke gesprekken, van ontuchtige gebaren, van onzedelijk gedrag in de gevangenis te spreken. Wat beteekent b.v. 's schrijvers redenering (bl. 17 volg.) over de mindere geneigdheid der vrouwen tot zamenspanningen? Heeft hij niet opgemerkt, dat op de associatiën der misdadigers de vrouw inderdaad eenen grooten invloed uitoefent, dewijl zij het is, die zoowel de vrucht der misdaad als den misdadiger zelf, vooral in groote steden, pleegt te heelen? Nog dezer dagen deelden de dagbladen het opmerkelijke voorval mede van eene onlangs, zoo ik meen te *Parijs*, gevatte heelster. Eene winkelierster van gestolen goederen hield sinds eenen geruimen tijd eene kostschool van jongens, niet, om hun lezen, schrijven of rekenen te leeren, maar onder voorwaarde van haar door diefstal den noodigen voorraad tot het drijven van haar oneerlijk beroep te leveren.

Onjuist is voorts de stelling, dat de misdadige en met gevangenis gestrafte vrouw doorgaans mindere bezwaren zou vinden, om, na haar ontslag, tot het maatschappelijk leven en bedrijf terug te keeren; indien men althans hieronder een eerlijk bedrijf en niet het zich veil geven aan ontucht verstaan moet. Het tegendeel verklaart zich zoowel uit het veel grooter aantal mannelijke dan vrouwelijke beroepen, de hieruit voortspruitende grootere behoefte en navraag naar mannelijke dan vrouwelijke handen, als uit de algemeen bestaande strekking, om, zelfs tot vrouwelijk werk, niet zelden de mannelijke hand te bezigen. Het is juist dit bezwaar, om, na haar ontslag, aan de vrouwelijke kunne werk te verschaffen, dat degenen, wien het lot der ontslagenen ter harte ging, onder anderen in *Engeland* en *Frankrijk*,

heeft doen inzien, dat een welwillend patronaat, toereikend voor mannelijke ontslagenen, geenszins voldeed in de behoefte der vrouwelijke bevolking. Men was daarom in voornoemde landen er op bedacht, om voor vrouwelijke ontslagenen toevlugtshuizen, waar haar werk verschaft wordt, op te rigten. Men herinnert zich, dat er eerst onlangs te *London* een blij vend gedenkteeken aan Mrs. FRY werd opgerigt, door het bouwen van een lokaal voor ontslagene vrouwen, waarin zij zoolang zullen verblijven, totdat men voor haar een onderkomen zal hebben gevonden, en dat in ééne zitting, onder voorzitterschap van den Lord Maire, voor de niet onaanzienlijke som van 1000 p.st. of 12,000 gulden geteekend werd. Overigens is *Engeland* rijk aan toevlugtshuizen, zoowel voor ontslagene vrouwen als voor meisjes, die vroeger een liederlijk leven geleid hebben. - Reeds vóór de Fransche omwenteling had men te *Parijs* het bekende toevlugtshuis, *maison du bon Pasteur*, voor uit de gevangenis ontslagen liederlijke meisjes, hetwelk, door den stroom der omwenteling in 1792 verzwolgen, in 1821, door de bemiddeling van den abt LEGRIS-DUVAL, door een genootschap van vrouwen, onder voorzitterschap van de gravin DE VIGNELLES, hersteld werd[1]. Diezelfde gedachte bezielde den Franschen keizer, toen hij, bij decreet van 30 September 1807, de vergunning gaf tot het oprigten der vereenigingen van liefdadige zusters, bekend onder den naam van *congrégations de soeurs de charité dites de refuge*. De voornaamste reddings- of toevlugtshuizen voor ontslagene vrouwen zijn tegenwoordig *La Solitude* te *Lyon*, het toevlugtshuis van den Abt DUPUCHE voor de uit het tuchthuis *Cadillac* ontslagenen, het toevlugtshuis te *Montpellier*, het Parijsche toevlugtshuis van de dames DE LAMARTINE en DE LAGRANGE.

Doch ook in andere landen deed zich diezelfde behoefte gevoelen. Getuige het gesticht, sinds 1 Januarij 1843 door de Berlijnsche vrouwenvereeniging geopend, om aan die vrouwen hulp en bijstand en een eerlijk beroep te verschaffen[2], en de Rhijn-Pruisische reddinghuizen *Kaiserswerth* en *Ratingen;* getuige het toevlugtshuis *du bon Pasteur* te *Namen*[3], de *opera pia del rifugio* te *Turijn* en meer andere toevlugtsoorden in *Italië*.

(1) DE GERANDO, *De la bienfoisance publique*, D. III, bl. 412 volg.
(2) *Jahrb. d. Gefängmssk.*, Bd. VI, bl. 373 volg.
(3) Verg VAN HOOREBEKE, *Études sur le syst. pénit.*, bl. 320, die door een treffend voorbeeld staaft, hoe moeijelijk het in *België* is voor eene ontslagene vrouw om werk te verkrijgen.

Voeg hierbij nog het groote verschil in werkloon bij mannelijke en vrouwelijke beroepen. In *Noord-Amerika* wordt dit verschil in dagelijksch loon, ten nadeele der vrouw, op ¼ à ⅖, in ons werelddeel op meer dan de helft gerekend. Om zich hiervan te vergewissen, behoeft men slechts de opbrengst van het werk der gevangenen in gevangenissen voor vrouwen met die in gevangenissen voor mannen te vergelijken. De Heer LUCAS, als inspecteur-generaal van *Frankrijk's* gevangenissen een der bevoegdste deskundigen, verklaart, dat de uitgangskas der vrouwelijke ontslagenen meestentijds zelfs ter enkele goedmaking der reiskosten ontoereikend is, terwijl de man een aanzienlijk batig saldo overhoudt. De criminele statistiek leert dan ook, dat de bewaring voor de verzoeking, om tot herhaling van misdrijven te vervallen, bij ontslagene vrouwen niet zeer groot is. Men telde onder anderen in *Frankrijk*, in 1841, 178 recidivisten op 1,265 wegens misdaden en 2,233 (in 1835 eerst 1,579) op 37,800 wegens wanbedrijven aangeklaagde vrouwen. Aan welke verleidingen, aan welke aanrandingen is dan ook niet, bij gemis aan zedelijke kracht, de vrouw in den laagsten stand van de maatschappij blootgesteld, waar de man meest als heerschende en aanvallende, de vrouw als onderdrukte en aangevallene partij voorkomt!

Beknopt, duidelijk en juist van pas noem ik het tienjarige overzigt van den staat der bevolking onzer gevangenissen (bl. 13); welligt ware het niet ondienstig geweest, er eenen staat der herhalingen in *Gouda*, alsook enkele opmerkingen over de vrouwelijke correctioneel en crimineel veroordeelden bij te voegen.

De afzondering der vrouwelijke gevangenen onderling is zeer wijsselijk door onze Regering besloten en zal ook, bij onze volksvertegenwoordigers, geenen of althans geenen overwegenden tegenstand vinden. Dit waarborgen ons de voorloopige beraadslagingen in het afgeloopen jaar en de sinds dien tijd niet veranderde meening der Kamer. Van dit onderwerp kan ik dus gerustelijk afstappen. Maar er bestaat eene vermenging, wier voorkoming, verre van besloten te zijn, nog niet eens de aandacht der Regering en van de Volksvertegenwoordigers heeft tot zich getrokken, en die toch op het tegenwoordige oogenblik eene ernstige overweging en de bemoeijing van het departement der Justitie overwaardig schijnt. Ik bedoel de vermenging van vrouwelijke veroordeelden bij nacht zoowel als bij dag met mannelijke opzieners. Wij behoeven hier althans niet te vreezen wegens eene slaafsche zucht tot nabootsing door onze naburen

bespot te worden, wanneer wij op hun voetspoor het opzigt over vrouwelijke veroordeelden enkel aan personen van hunne kunne meenen te moeten toevertrouwen. Integendeel, zij zouden ons teregt van voortplanting der onzedelijkheid kunnen betichten, indien wij niet ten eerste, vooral bij de invoering der afzondering, bij het aannemen van een stelsel, rustende op de verbetering van den misdadiger, aan dit schromelijk misbruik perk en paal wilden stellen. Fraai boetestelsel voorwaar, indien het, in plaats van op zedelijke verbetering van den misdadiger, op de mogelijkheid van eenen ongestoord *tête-à-tête* tusschen eenen mannelijken opziener en eene vrouwelijke veroordeelde bleef rusten[(1)]!

In *Engeland* waren het de rustelooze bemoeijingen van eene ELISABETH FRY, die van 1816 af tot het invoeren van vrouwelijk opzigt, eerst in *Newgate*, vervolgens in de overige vrouwelijke gevangenissen, onophoudelijk heeft gewerkt. De verpligtingen en vereischten voor het personeel der gevangenissen zijn dan ook tegenwoordig uitnemend in *Engeland* geregeld[(2)].

In *Frankrijk* was het de inspecteur-generaal der gevangenen LUCAS, die, vooral sinds 1836, op de invoering van vrouwelijk opzigt in de tuchthuizen aandrong. Die zorg is tegenwoordig in alle vrouwelijke gevangenissen aan zusters, tot bepaalde geestelijke orden behoorende, meest aan de MARIA-JOSEPH-zusters[(3)] toevertrouwd[(4)]. De eerste proef werd in 1836 in het vrouwelijk tuchthuis *Cadillac* genomen. Dit voorbeeld werd in Augustus 1837 in *België* opgevolgd, waar in het vrouwelijke boetehuis te *Namen* en het huis van arrest en justitie te *Brussel* de liefdadige zusters, bekend onder den naam van *soeurs de Providence*, in het huis van arrest en justitie te *Luik* de zusters van het Kruis, met dit opzigt zijn belast geworden[(5)].

(1) Over de coquetterie en onbeschaamdheid der vrouwelijke gevangenen te *Gouda* leze men de menschkundige opmerkingen van den Spaanschen reiziger, RAMON DE LA SAGRA, *Reis door Nederland en België*, D.I, bl. 304 volg.

(2) *Regulations for prisons in England and Wales* van 1840, handelende in 322 § § over de pligten der ambtenaren in de gevangenissen, verg. met wet 2 en 3 VICTOR., Hst. 56, houdende verhod zich van medegevangenen als opzieners te bedienen.

(3) Zie LUCAS, *th. de l'empr.*, III, bl. 205 volg.; *Jahrb. d. Gefängnissk.*, Bd. IV, bl. 315 volg., Bd. VI, bl. 393 volg. *Circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken*, 6 April 1839.

(4) *Circulaire du Ministre de l'intérieur* (DUCHÂTEL) du 22 Mai 1841, in 24. § §. Overgenomen in *Jahrb. d. Gefängnissk.*, Bd. VIII, bl. 23 volg.

(5) VAN HOOREBEKE, *Études sur le système pènitentiaire*, bl. 315.

Sinds het begin van 1844 worden de vrouwelijke gevangenen te *Munster* in *Westphalen* bewaakt door de barmhartige zusters. Daar is men die verbetering vooral verschuldigd aan het Rhijnsch-Westphaalsche gezelschap voor vrouwelijke gevangenen, hetwelk zoowel voor de opleiding dier opzigtsters, als voor het verschaffen eener schuilplaats aan hulpelooze ontslagenen, zorgt(1). Ook de Badensche regering is sinds een paar jaren er op bedacht, het vrouwelijk opzigt in al hare gevangenissen in te voeren(2). In *Sardinië* leveren reeds sinds 1835 de kloosters vrouwelijke opzigters, terwijl diezelfde wensch reeds in 1842 in *Toskanen* geuit werd. - Ongunstig steekt voorzeker bij al deze overtuigingstukken de zorg voor onze vrouwelijke gevangenen af.

In het naauwste verband met de onderlinge afzondering der vrouwen in de gevangenis staat de zorg voor de afzondering der vervoerd wordende gevangenen of de invoering van cellulaire transportwagens. Het plan tot die wagens, zoo als men ligtelijk begrijpt onontbeerlijk bij de invoering der afzonderlijke opsluiting, werd het eerst in *Frankrijk* door den Heer GUILLO gegeven(3). Zij worden zoowel daar (Circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken DE MONTALIVET 3 Mei 1837) als in *België* (koninklijke verordening 25 Augustus 1837), sinds omstreeks tien jaren met veel vrucht gebezigd. Zij werden, sinds dien tijd, naar *Engeland* overgebragt, waar hunne innerlijke inrigting nog in vele opzigten werd verbeterd(4). Men onttrekt daardoor de aangeklaagde, beschuldigde of veroordeelde vrouw aan het oog, aan de beschimpingen, misschien aan de baldadigheden of mishandelingen eener spotzieke menigte; men voorkomt, dat het laatste gevoel van schaamte reeds bij en door het overbrengen naar de gevangenis wordt uitgedoofd. Men voorkomt het legeren en ophoopen van man nen en vrouwen in éénen wagen. Men heeft dan bij het overbrengen meestal geene sterke militaire bewaking meer noodig, weinig dienstig voor de vrouwelijke zedelijkheid. Reeds bij het transport zullen de vrouwelijke gevangenen onmiddelijk aan het vrouwelijke opzigt kunnen worden overgeleverd. Door het bespoedigde transport, vooral indien zulks, zoo als

(1) *Jahrb. d. Gefängnissk*., Bd. I, bl. 158.
(2) *Jahrb*, Bd. VIII, bl. 23.
(3) Men vindt die wagens beschreven onder anderen bij LUCAS, *Th. de l'ompr.*, D. III, bl. 39 volg., VAN HOOREBEKE, t.a. pl.
(4) Afbeeldingen vindt men in het *derde Rappart der Engelsche inspecteurs der gevangenissen*, Plan D. I-VII.

in *België*, langs spoorwegen geschiedt, door de mogelijkheid de gevangenen ook bij nacht te doen overbrengen, zullen de huizen van bewaring, ware pesthuizen voor de gevangenen, waar men zich dikwijls uit gebrek aan plaats verpligt ziet mannen en vrouwen in ééne kamer te doen overnachten, geheel kunnen ontbeerd worden. - In één woord, geen behoorlijk afzonderingstelsel zonder deze wagens. Zelfs het gezigt der cellenwagens, als voorproef en afschijnsel der afzonderlijke opsluiting, kan eenen heilzamen indruk bij de menigte nalaten.

Het tweede door den schrijver behandelde onderwerp is de toepassing van het stelsel van afzondering op jeugdige gevangenen van beide kunnen. Het is mij niet regt duidelijk geworden, wat eigenlijk hieronder door den schrijver verstaan wordt. Heeft hij alleen de jeugdige misdadigers bedoeld, of met andere woorden knapen en meisjes, die met oordeel des onderscheids gehandeld hebben, zoo geef ik hem volgaarne toe, dat ook de jongeren in jaren, zonder uitzondering, aan hetzelfde stelsel van afzondering dienen onderworpen te worden. Geldt het echter hen of haar, die zonder oordeel des onderscheids gehandeld hebben of degenen, die onder het bereik van Art. 66 van het Fransche strafwetboek vallen, bij wie de wetgever vereischt, dat zij niet *bestraft* maar *opgevoed* zullen worden, dan vervalt ook, met de gedachte aan straf, de toepassing van het afzonderingstelsel of het opsluiten in eene strafcel. Men heeft dan niet meer te zoeken naar het beste afzondering-of strafstelsel, maar veeleer naar een opvoedingstelsel, het meest overeenkomstig met hunne of hare toekomstige bestemming. Hoe heilzaam ook de eel zij als straf, als beteugeling en middel tot verbetering van den misdadiger, zij blijft toch uit haren aard meer of min in strijd met de natuur van den mensch als maatschappelijk wezen, en zal, als antisociaal, nimmer het geschiktste middel tot maatschappelijke opleiding der verwaarloosde en verwilderde jeugd onder de lagere volksklasse kunnen worden.

Utrecht, Mei 1847.

M.M.v. BAUMHAUER.

Sjaïr bidasari, oorspronkelijk Maleisch gedicht, met eene vertaling en aanteekeningen uitgegeven door *W.R. van Hoëvell*, Theol. Doct., Vice-president van het Bataviaasch Genootschap en Predikant te Batavia.

(Te) Batavia, ter drukkerij van het Bataviaasch Genootschap. 1844.

Het was eene gelukkige gedachte van den Heer VAN HOËVELL, den weinigen tijd, die hem van zijne vele en veelsoortige werkzaamheden rest, aan de uitgave van een Maleisch gedicht te besteden. Immers verdient die, tot dusverre zoo zeer verwaarloosde, poëzij onze aandacht ten volle; niet alleen om hare eigenaardige schoonheid, maar ook met het oog op de uitbreiding onzer taalkennis. Het is er toch verre af, dat hij, die een gewoon proza-werk met genoegzaam gemak kan lezen, zich ook in een dichtstuk te huis zoude vinden. Het is vooral hier, dat men ‘tallooze malen woordvormingen en woordvoegingen, spraakwendingen en zamenstellingen van volzinnen ontmoet, wier verklaringen te vergeefs bij de Grammatici gezocht worden[(1)];’ om niet te spreken van de vele, in proza weinig of niet gebruikelijke, hetzij echt Maleische, hetzij Arabische of Sanskrit-woorden, die in elk gedicht worden aangetroffen. In één woord, het is, om het Maleisch volkomen te verstaan, en in den geest der taal geheel in te dringen, volstrekt onmisbaar, dat men de poëzij grondig beoefene. Intusschen, het was tot dusverre moeijelijk daartoe toegang te bekomen; de Maleische gedichten zijn op verre na niet zoo talrijk als de proza-werken; slechts zeer weinige afschriften er van zijn buiten den Archipel verspreid; en, tot op de verschijning van VAN HOËVELL's *Bidasari*, was geen der grootere gedichten in zijn geheel door den druk gemeen gemaakt. Die uitgave mag dus als een belangrijk verschijnsel voor de Maleische letterkunde beschouwd worden; en de uitgever heeft aanspraak op den dank, dien wij hem daarvoor toebrengen. Hij beschouwe het als een blijk van onze belangstelling in zijnen arbeid, wanneer wij dien eenigzins van naderbij beschouwen; ook dan, wanneer wij daarin gebreken meenen te ontdekken, is het alleen in het belang der wetenschap, niet uit vitzucht of betweterij, dat wij daarop opmerkzaam maken. Wij zullen

(1) VAN HOËVELL, Inleiding tot de *Bidasari*, bl. 1.

ons daarom ook wachten voor dien scherpen en hatelijken toon, die zich, tot ons leedwezen, in *Neêrlandsch Indië* van de kritiek heeft meester gemaakt, en waarvan ook de strijd over deze uitgave van de *Bidasari* tusschen de Heeren ROORDA VAN EYSINGA, VAN HOËVELL en FRIEDERICH in de beide Indische tijdschriften(1) gevoerd, maar al te veel de sporen vertoont. De beslissende toon en de zonderlinge *blunders* des eersten verdienden voorzeker teregtwijzing, en toch wenschten wij wel, dat ook de beide andere Heeren wat meer het Sanskritsche gezegde bedacht hadden, door den laatstgenoemden aangehaald: 'SOEMITRA bragt tweelingen voort, LAKSMANA en SATROEGHNA, even als de wetenschap, indien men haar wel en volledig aanbouwt, de *kloekheid* en de *bescheidenheid* voortbrengt;' en dit te meer, daar, gelijk wij straks zullen toonen, vele aanmerkingen van den Heer R.v.E. in geenen deele verwerpelijk zijn.

De Heer VAN HOËVELL doet zijne uitgave, die, te gelijker tijd, als afzonderlijk boekdeel, en, nevens eene verhandeling van wijlen den Heer V.D. VLIS over de oudheden en opschriften van *Soekoeh* en *Tjetto*, als *Negentiende Deel der Verhandelin. gen van het Bataviaasch Genootschap*, werd in het licht gegeven, voorafgaan door eene *Inleiding*(2), waarin hij 1°. aan-

(1) De Heer ROORDA VAN EYSINGA schreef eene beoordeeling van VAN HOËVELL's *Ridasari* in het thans gesupprimeerde *Indisch Magazijn*, en werd beantwoord door den Heer VAN HOËVELL, in het *Tijdschr. voor Neerl. Indië*, Jaarg. VII. Deel IV, en, wat de rol betreft, die het Sanskrit in zijne recensie speelt, door den Heer R. FRIEDERICH, in hetzelfde Tijdschrift, Jaarg. VIII, Deel II. Het zij ons vergund bier in het voorbijgaan aan te merken, dat de Heer FRIEDERICH zich zeer grovelijk vergist, als hij verzekert, 'dat er slechts twee JOHNSONS bekend zijn, waarvan de een *een Engelsch Woordenboek* en de ander *over de Jagt* geschreven heeft;' ons is nog een derde JOHNSON bekend, en dat wel dezelfde, die ook aan den Heer ROORDA VAN EYSINGA bekend is, en die werkelijk de *Hitopadesa* heeft uitgegeven, in spijt van de ontkenning van den Heer F., en zulks onder den volgenden titel: *Hitopadesa, the Sunskrit text, with a grammatical analysis, alphabetically arranged. By* FRANCIS JOHNSON, Professor. *London*, W.H. ALLEN and C°. - Dezelfde FRANCIS JOHNSON heeft ook eene nieuwe zeer vermeerderde uitgave bezorgd van *the Persian, Arabic and English Dictionary* van JOHN RICHARDSON. De Hr. R.v.E. heeft zich alleen in zooverre vergist, dat hij JOHNNSON geschreven heeft, in plaats van JOHNSON. Alle vraag- en uitroepteekens, door F. achter dien naam geplaatst, zijn dus geheel overcompleet. Wanneer men zeer scherp is, zorge men althans ook zeer waar te zijn.

(2) Het is eigenlijk moeijelijk te zeggen, of de Inleiding het werk voorafgaat of volgt. Zoo als het hoek is ingerigt, is het begin in het midden, en zoowel vóór als achter heeft men een einde. Deze misstand had kunnen worden voorgekomen, door de Inleiding onmiddellijk te doen volgen door de vertaling van het gedicht, en den tekst achteraan te plaatsen; deze ware dan begonnen, zoo als ieder Maleisch werk, daar, waar wij het einde van een hoek zoeken. De Aanteekeningen hadden tusschen beide geplaatst, of, daar het werk toch hoofdzakelijk voor Europesche lezers ingerigt is, met kleinere letters onder den tekst aan den voet der bladzijde kunnen gedrukt worden, hetgeen in het gebruik veel gemakkelijker zoude zijn

toont, dat de wijze, waarop de Maleische taal tot dusverre over het algemeen beoefend werd, de grondige bekendwording van haar karakter en hare eigenaardigheden zeer heeft in den weg gestaan, en oorzaak is, dat o.a. nog geen enkel volledig en eigenlijk gezegd goed woordenboek bestaat; dat dus eene gestrenge beoefening der Maleische geschriften het eenige middel is, om tot eene grondige kennis dier taal en letterkunde te geraken; en derhalve de uitgave van manuscripten, zoowel van poëtische als van proza-werken, als hoogst nuttig te beschouwen is (bl. I-VIII); 2°. den hoofdinhoud der *Bidasari* mededeelt (bl. VIII-XV); 3°. handelt over den uitwendigen vorm van dit gedicht en vooral over de Maleische *Panton's* of liedjes, die er in voorkomen (bl. XV-XIX); 4°. over den oorsprong en den tijd der vervaardiging van de *Bidasari*, en over den eigennaam der hoofdpersoon uitweidt (bl. XIX-XXV), en 5°. rekenschap geeft van de Codices, die hem ten dienste stonden, en de wijze, waarop hij daarvan heeft gebruik gemaakt (bl. XXVI-XLII).

Over het eerste punt zal, vertrouwen wij, wel ieder het met den schrijver eens zijn; het tweede, waaromtrent wij anders meenen zouden eenige rekenschap aan de lezers van ‘de Gids’ schuldig te zijn, kunnen wij thans geheel laten rusten, nadat wij in het mengelwerk des tegenwoordigen jaargangs van dit tijdschrift, blz. 208 tot 222, nevens het grootste deel der inhoudsopgave van den Heer VAN HOËVELL, uitvoerige uittreksels uit het gedicht zelf hebben medegedeeld; het derde is, wat den uitwendigen vorm van de *Bidasari* betreft, die dan ook in dit opzigt niet van andere Maleische gedichten verschilt, zeer kort[1]; en wat de *Panton's* aangaat, hoofdzakelijk eene wederlegging van de, door MARSDEN en anderen geuite, meening, dat er eenig verband tusschen de beide eerste en laatste regels van ieder couplet zoude bestaan. In ons zoo even reeds aangehaald *iets over de Maleische Poëzij*, blz. 195, hebben wij het gevoelen van den Heer VAN HOËVELL tot het onze gemaakt,

(1) Over den versbouw in het Maleisch kan men nader herigt vinden in de Spraakkons' van WERNDLY, oorspronkelijke uitgave, en die van MARSDEN.

en wij bevelen zijne opmerkingen zeer aan de behartiging dergenen, die nog altijd een verband tusschen de beide deelen van een' panton zoeken, gelijk, b.v., de schrijver der beoordeeling onzer *Geschiedenis van Djohor Manikam*, in den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, blijkens zijne noot op bl. 796, schijnt te doen.

De punten, die, vooral na het reeds vroeger gezegde, in betrekking tot de uitgave van dit werk, ons thans het meest belangrijk voorkomen, zijn het vierde en vijfde. Wij willen dus over deze beide hier een weinig uitvoeriger spreken, en zullen met het laatste beginnen. - De Heer v.H. had twee volledige manuscripten, beide slechts twintig jaren oud, en een derde, incompleet, volgens zijne meening veel ouder, doch volgens de bewering van den Heer ROORDA VAN EYSINGA[1], die ons evenwel toeschijnt volstrekt niet bewezen te zijn, mede van gelijken ouderdom. Sedert wij de beoordeeling in het *Indisch Magazijn* lazen, hebben wij het jammer gevonden, dat de Heer v.H. ook niet het MS. van den Heer R.v.E. geconfronteerd heeft, daar het ons voorkwam, dat op de meeste aangehaalde plaatsen juist dit MS. de beste lezing had. Het bestaan van dien Codex zal toch wel aan v.H. niet onbekend geweest zijn; immers hij had het kunnen vermoeden uit de daaruit bijgebragte plaatsen in het Mal. Ned. Woordenboek van R.v.E., van wien wij niet aarzelen te vertrouwen, dat hij zijn MS. tot dat gebruik gaarne zoude hebben afgestaan. - In hoeverre nu v.H., naar ons oordeel, bij het vaststellen van den tekst, gelukkig is geweest in zijne keus tusschen de verschillende lezingen, zullen wij later zien; hier alleen nog een enkel woord over de door hem gevolgde spelling. Hij heeft de spelling behouden, zoo als hij die in zijne codices vond, doch zóó, dat hij, waar deze onderling verschilden, diegene aannam, welke het meest met de door MARSDEN en anderen opgegevene regels overeenkwam; hij deed dit voornamelijk, om ‘aan het publiek de taal en de schrijfwijze, in één woord, de geheele literatuur te doen kennen, zoo als men die vindt bij de Maleijers, bij wie niet zoo zeer wetenschappelijke regelmatigheid, als de zucht om duidelijk te zijn, en dubbelzinnigheden voor te komen, op den voorgrond staat,’ en omdat het dus ‘naar zijn oordeel, hetzij het oogmerk, waarmede men Maleische teksten uitgeeft, zuiver practisch is (d.i. om ze tot leerboek te doen strekken), hetzij

(1) In zijne hierboven gemelde beoordeeling der *Bidasari*, in het *Indisch Magazijn*.

men er een hooger wetenschappelijk doel mede beoogt, altijd wenschelijk is den tekst zóó terug te geven als men dien aantreft.' Wij voor ons zijn van eene andere meening. Wel is het buiten allen twijfel, dat men den leerling met de spelling, zoo als die in de MMSS. voorkomt, moet bekend maken, hetzij door hem gedrukte werken, waarin die spelling bewaard is, hetzij, hetgeen nog beter is, de MMSS. zelve te laten lezen; maar daarom is het nog niet noodzakelijk, dat in alle tekstuitgaven die spelling bewaard blijve, vooral niet in gedichten, waaraan de leerling toch zoo spoedig niet begint. Voor de duidelijkheid achten wij zulks even weinig noodzakelijk; of zoude er onder duizend gevallen één zijn, waarin het twijfelachtig is, of men b.v. تغكس moet uitspreken *tingkas* of *tangkis*, بنتغ *bonting, banting, bintang* of *benteng*, اندر *oendor* of *indra*, enz. Wij vinden, dat het veel meer aanleiding tot verwarring geeft, wanneer men hetzelfde woord hier اندر, elders اوندر, hier بندغ, elders باندغ, of بنداغ, of باندااغ, enz. geschreven vindt; terwijl wij het eindelijk ook voor het doel, om langzamerhand eene betere orthographie onder de Maleijers zelven in te voeren, veel geschikter vinden, hun hunne eigene werken, die zij kennen en begrijpen, met eene verbeterde spelling in handen te geven, dan zulks aan te vangen b.v. met eene vertaling der Heilige Schrift (bl. XXXVIII), die hun toch reeds duister genoeg is. Om deze redenen hadden wij dus gaarne gezien, dat de Heer v.H. in de *Bidasari* eene regelmatiger spelling had aangenomen.

Eindelijk nog een enkel woord over het vierde punt, waarvan de Inleiding handelt. Dat noch de schrijver, door wien, noch de plaats, wáár, noch de tijd, wanneer dit gedicht vervaardigd werd, bekend is, heeft het met bijna alle Maleische geschriften gemeen. Meest alle schrijvers berigten niets anders van zich, dan dat zij *fakhîr's*, bedelmonniken, zijn; en zoo er al nu en dan een enkele zijnen naam bijvoegt, geeft zulks toch geen meerder licht, daar die personen meestal van elders geheel onbekend zijn, en het daarenboven dikwijls niet eens duidelijk is, of zulk een *fakhîr* de oorspronkelijke schrijver, dan wel slechts de copijist, van het werk is. - Wat de plaats betreft, schoon hieromtrent niets met zekerheid te zeggen is, zouden wij niet ongeneigd zijn om ons met de conjectuur van v.H. te vereenigen, en die in *Palembang* te zoeken; immers de menigvuldige Javaansche of met het Javaansch verwante

woorden, die in dit gedicht, dat overigens wel de blijken draagt van oorspronkelijk Maleisch te zijn, voorkomen, bewijzen duidelijk genoeg, dat het moet geschreven zijn op eene Maleische plaats, waar de Javaansche taal en gewoonten den inboorling gemeenzaam zijn, gelijk zulks te *Palembang*, door de volkplanters, die uit het rijk van *Mådjåpahit*, ten tijde van zijnen hoogsten bloei, in de veertiende eeuw der Javaansche aera, derwaarts overkwamen, werkelijk tot heden het geval is. - Omtrent den tijd, wanneer dit gedicht geschreven is, laat zich ook wel niets vast bepalen; maar toch zouden wij v.H. niet onvoorwaardelijk willen toegeven, dat het waarschijnlijk van vóór de komst der Europeanen in den Archipel dagteekent. Wil men niet aan sporen van latere toevoegsels denken, dan schijnen ons de woorden in den panton op bl., *een Europeesch stuurman*, een zeker bewijs daartegen. Het is waar, dat فرغكى slechts eene Maleische wanspelling is voor het Perzische فرنگى (Arab. فرنجى), eigenlijk *Frank, Franschman*, en vandaar *Europeër*, en dat de Maleijers dit woord met zoo vele andere uit het westen van *Azië* ontvangen hebben; doch dit verklaart ons geenszins de vermelding van een' Europeschen stuurman in een' Maleischen panton, op een tijdstip, toen de Indische zeeën nog door geene Europesche schepen bevaren werden. Verder, in hoeverre de Arabieren de Maleijers met *kanonnen* hebben bekend gemaakt, durven wij niet bepalen; maar wij zien geene genoegzame reden, om zulks hier liever aan hen, and aan de Europeanen toe te schrijven. Ook dienden die kanonnen niet, gelijk v.H. zegt, voornamelijk als voorwerpen van koninklijke praal; b.v. op bl. ۹۴ der uitgave dienen ze wel degelijk ter verdediging van het nieuwe, door den Koning van *Indrapoera* voor BIDASARI gebouwde, paleis. Hierbij voegen wij eindelijk nog, dat in een der MMSS. van v.H. éénmaal, en in dat van R.v.E. meermalen het woord اولند, *Hollander, Hollandsch*, voorkomt. - Met de verklaring van den naam BIDASARI, ปิดสาหรี door *boreh* (zeker blanketsel, welriekende zalf), *van bloemen vervaardigd*, zoo als v.H. die geeft, waren wij het terstond eens, en zijn zulks ook gebleven, na het lezen van de aanmerking van R.v.E. daartegen; wij vinden haar zoo natuurlijk, zoo Javaansch, dat het ons niet in de gedachte zoude zijn gekomen, aan hare waarheid te twijfelen. De minder gelukkig gekozene uitdrukking

smeersel voor ꦱꦼꦩꦺꦴꦂ heeft waarschijnlijk den Heer R.v.E. gehinderd; maar dit regtvaardigt zijne verwerping der geheele verklaring niet.

Tot dusverre over de Inleiding. Slaan wij nu in de tweede plaats een' blik op den tekst en de daarbij behoorende aanteekeningen. - Wij durven van dit Tijdschrift geene ruimte vergen, genoegzaam om het geheele gedicht te doorloopen, waarom wij ons alleen bepalen tot den Eersten Zang, in het gebruik van welk woord wij *hier* als vertaling van قصة volstrekt geen kwaad zien.

Bl. 1, r. 2. De spelling شعيى, in plaats van شعى, zal de Heer v.H. verdedigen met het algemeen door hem aangenomen gebruik, om de spelling, ook waar die, zoo als hier, blijkbaar foutief is, weder te geven, gelijk hij ze in de MMSS. vond. Wij meenen, dat zulks in allen gevalle niet had moeten geschieden, wanneer een woord door die verkeerde spelling eene geheel andere, dan de door den schrijver bedoelde, beteekenis verkrijgt, gelijk hier het geval is.

In plaats van سرت zouden wij met R.v.E. liever سفرت gelezen hebben; namelijk indien, al ware het slechts één MS., daartoe vrijheid gaf.

r. 3. اكس Dat dit woord eene wijziging van باكس zijn zoude, komt ons even onwaarschijnlijk voor, als de conjectuur van R.v.E., dat het hier een nomen proprium is. Wij zouden met codex A. van v.H. en met dien van R.v.E lezen اكس, en dit houden voor het Javaansche ꦎꦏꦱꦶ *vlug, vaardig*, enz. De tegenwerping van v.H. (in zijne antikritiek op R.v.E.'s beoordeeling der *Bidasari*), dat ‘een *vlugge koning* in het oog van den Inlander geen eertitel is, daar hunne vorsten aanspraak maken op den roem van bedaardheid en deftigheid, niet op dien van vlugheid,’ komt ons niet afdoende voor; immers de koning was nog jong, hij was pas eenige maanden gehuwd geweest, en aan jeugdige vorsten wordt vlugheid toch wel tot eer gerekend; zoo heet het b.v. van شيخ مردان in het begin van zijne Geschiedenis:

مك بارغ
لكوپ ايت غون ترلال فنتس اد سفرت تياد برجحق د
ديوم رساپ

(zie mijne Bloemlezing, bl. 19v).

r. 12. Het ware misschien wel der moeite waard geweest, aan te teekenen dat براولا welk woord in de Woordenboeken

van MARSDEN en R.v.E. onder het woord اولہ *door* staat, hetzelfde is als het Javaansche Ngoko-woord 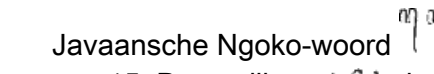 (Kråmå 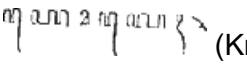) *verkrijgen*.

r. 15. De spelling نيچى, in plaats van نيچه, moet, naar ons oordeel, in geen geval behouden worden, als volstrekt strijdig met het Maleische schrijfgebruik.

Bl. ٢ r. 13. سيدغ. Met de vertaling van dit woord door *bevolking* kunnen wij ons bezwaarlijk vereenigen; niet alleen omdat het, zoo als v.H. zelf aanmerkt, eigenlijk niet *bevolking*, maar *vergadering* beteekent, en die metaphora wat heel sterk is; maar vooral ook, omdat hier van de bevolking volstrekt geene spraak kan zijn, midden in het verhaal van de ellenden der vorstelijke personen op hunnen togt; want ook de door v.H. in zijne vertaling ingevulde woorden: *door dit vertrek*, schijnen ons toe te ver gezocht te zijn. Met de verzekering van R.v.E., dat سيدغ hier *si dang* is, zouden wij kunnen instemmen, zoo wij دغ ooit van eene vorstin gebruikt hadden aangetroffen; nu niet. Intusschen weten wij zelf ook geene verklaring van dit woord te geven. Wij zouden voorslaan, om هيبلغ te lezen (verg. blz. ٣ reg. 7); maar geen der Codices geeft ons daartoe het regt.

r. 21. سوات ديواس. Wij moeten bekennen, dat de foutive lezingen der codd. (ديسوا en ديسواس) zich gemakkelijker laten veranderen in ديواس dan in ديس, en ook dat het eerste beter aan het rijm beantwoordt, hoewel toch ook ديس goed te verdragen is. Maar ons grootst bezwaar tegen de lezing ديواس is in het woord سوات gelegen. Om aan den regel een gezonden zin te geven, moet men dan vertalen gelijk v.H.:

> ‘De vorst ging in *één* tijdperk regt
> Op de kampong van een' koopman af.’

dat is dan *spoedig, oogenblikkelijk, in ééns*. Doch سوات beteekent niet één, in tegenstelling van *meer*, maar *een, een zeker;* met andere woorden, het is niet het Engelsche *one*, maar *a* of *any;* en deze beteekenis komt goed te pas, wanneer men de lezing ديس aanneemt:

> De vorst ging dwars door een zekere landstreek
> Regelregt naar de kampong van een' koopman.

Bl. ٣ r. 2. De lezing برهنتيكن الله komt ons zeer verdacht voor. Gaarne lazen wij الله, in plaats van الله. Ten

minste is برهنتیکن لله voor *uitrusten* eene zeer bekende spreekwijze, die men welligt eigenlijk zou moeten vertalen: *de vermoeidheid deed* [*hem*] *stilhouden*. Intusschen keuren wij het niet af, dat de Heer v.H. in den tekst geenerlei correcties opnam, waarvoor hij niet eenigen steun in zijne codd. vond; de cod. van R.v.E. schijnt echter de lezing برهنتیکن لله te hebben. Hoe overigens het aanhechtsel کن de gebiedende wijze kan vormen, zoo als R.v.E. te dezer plaatse zegt, is ons volstrekt onbegrijpelijk.

Bl. ٣ r. 4. انق٢ن. Zoo heeft geen der codd. Één heeft اناکن, en deze lezing had zeer goed kunnen behouden worden; *anâkan* beteekent toch evenzeer een *beeld* of *pop*, als *ânakh-anâkan*. Met de spelling van dit woord, zoo als die in den tekst gevonden wordt, zijn wij het ook niet eens; in *anâkan* moet de voorlaatste *a* worden uitgedrukt, en de ق in ك veranderen; daarom schrijven wij liever انق اناکن, even als v.H. zelf, reg. 17 van deze bladz., schrijft: مدهمداهن.

r. 14. بربهن, less: بربهان.

Bl. ٥ r. 8. Is het eene drukfout, dat in den tekst staat سشنشکل, terwijl in de aanteekening (bl. 252) staat شنشکل, naar welke laatste lezing ook de vertaling, waarop wij later terugkomen, is ingerigt?

Bl. ٩, r. 17. کو راس سماعت. De lezing van R.v.E.'s MS. کورس سماشت, komt ons veel beter voor. Maar ook als men de lezing van den tekst behoudt, zoude ik کو liever voor het voornaamwoord van den 2den dan van den 1sten persoon houden, en کوراس laten regeren door het volgende: ٢ موش, en dus de beide regels op deze wijze vertalen:

> Moogt gij het geluk ondervinden
> Van door een weldadig mensch gevonden te worden!

Als de vorstin reeds gevoelde, voorgevoelde (want راس is niet *gelooven*, maar *gevoelen, gewaar worden*), dat haar kind nog gelukkig zoude worden, had zij minder reden om zoo troosteloos bedroefd te zijn.

Wij hebben enkele aanmerkingen medegedeeld op den tekst en de aanteekeningen, voor zooverre zij binnen de grens van den Eersten Zang vallen; de billijkheid eischt, dat we er bijvoegen, dat wij onder de laatste ook verscheidene zeer belangrijke hebben aangetroffen; vooral onder diegene, welke dienen ter verklaring van zulke weinig, of alleen in poëzij, gebruike-

lijke woorden, die in de Lexica niet, of slechts gebrekkig, gevonden worden. Hiertoe rekenen wij b.v. de aanteekeningen, omtrent de woorden شولان of كولان (Kaw.) bl. 244; ليدغ bl. 246; ساخت (Kaw.) bl. 249; بوسالن bl. 249 en 250; بوبه ( ) bl. 251; de aant. bl. 253-255; die omtrent de verschillende beteekenissen van فري en برفري bl. 256; over رماج of روماج(Jav.) bl. 274; اولا of هولا (Jav.) bl. 294; برتمبالن bl. 326; لنتق bl. 333; رمل bl. 345 (in welke echter 'HERMES of FRISMEGISTUS' voor HERMES TRISMEGISTUS eene leelijke verschrijving is); سوسس bl. 375, en andere. Wij eindigen met een woord over de vertaling.

Op den voorgrond stellen wij, dat tekstuitgaven, met bijgevoegde vertaling, volstrekt niet in onzen smaak vallen[1]; zij, die de taal kennen, behoeven haar niet, en voor leerlingen is zij eene *pons asinorum*. Werpt men ons tegen, dat ook zij, die de taal kennen, in een gedicht nog dikwijls op moeijelijke plaatsen stuiten, wij stemmen het gaarne toe; maar men explicere zulke plaatsen dan in eene aanteekening; dit zal meer nut doen, dan den lezer kortweg eene vertaling voor te leggen, waarvan het soms nog niet eens regt duidelijk is, hoe men er aan komt. Dit is echter slechts onze particuliere opinie, die wij aan niemand opdringen; maar zeker is het, dat, wanneer men eene vertaling geeft, deze zuiver moet zijn, of zij verduistert het oorspronkelijke meer dan zij het verklaart; en het doet ons leed, aan de overzetting der *Bidasari* deze getuigenis niet overal te kunnen geven. Wij zullen ons, bij de aanhaling der plaatsen, die, naar ons inzien, onjuist zijn overgebragt, weder tot den Eersten Zang bepalen, en meenen

(1) Eene uitzondering hierop maken Javaansche gedichten, zoo als de *Wiwuhu* van GERICKE; immers alleen het gebrek aan woordenboeken zoude de Javaansche poëzij reeds ontoegankelijk maken: om niet te spreken van de veel grootere moeijelijkheden, die deze boven de Maleische oplevert, en die in de bestaande Spraakkunsten nog niet worden opgelost, en ook wel niet aan algemeene regels zullen te onderwerpen zijn. Daarom achten wij, bij den tegenwoordigen stand der kennis van de Javaansche taal, en onze nog gebrekkige hulpmiddelen, in dit geval, eene vertaling, mits zij van een' WINTER, GERICKE of WILKENS afkomstig zij, eene weldaad.

hiermede geene onbillijkheid te begaan, daar deze zeker niet tot de moeijelijkste gedeelten van het gedicht behoort.

Bl. 1 r. 4. ملمفهکن فد داڠ بیاڤری. (*'t Land*) *deed hij weemlen van vreemden en kooplieden*. Wij hebben het reeds elders[1] te kennen gegeven, dat wij de vertaling van dezen regel voor verkeerd hielden; de redenering van v.H. in zijne antikritiek tegen R.v.E. heeft ons daarvan volstrekt niet teruggebragt. Wij blijven beweren, dat de zin is: *hij bewees weldadigheid* of *gunsten aan alle vreemdelingen en kooplieden*, en de uitdrukking dus nagenoeg overeenkomt met مغاسه دان کرنی فد سکل داڠ, welke woorden zeer dikwijls gebruikt worden omtrent vorsten, die den koophandel in hun land bevorderen; zoo als in de Geschiedenis van *Bispoe Râdja*, en andere. ملمفهکن beteekent niet *overvloedig doen zijn in*, of *talrijk doen zijn in*, of *vervullen met* MENSCHEN; dat is مرامیکن of ملمفهکن کرنی ممنوسی of ook ملمفهکن alleen, is *overvloedig gunsten bewijzen;* ملمفهکن فد داڠ, *gunsten bewijzen aan kooplieden*. - Maar ook gaat de dichterlijke vrijheid niet zóó verre, om willekeurig elk zelfst. naamw. uit te laten; in het Maleisch zijn de voorbeelden daarvan hoogst zeldzaam; en dit is natuurlijk en noodig in eene taal, waar de bijv. naamww. of andere rededeelen geene verandering in den uitgang voor de verschillende geslachten, getallen of naamvallen ondergaan, waardoor het uitgelaten woord althans eenigzins wordt aangeduid, zoo als b.v. in het Latijn en Grieksch. Nog veel minder kan zulk eene willekeurige uitlating plaats hebben, wanneer er volstrekt geen bijv. naamw. of ander bepalend woord in den zin voorkomt, gelijk hier het geval is.

r. 9 en 10:

دمی دتنتغ دول مکت * مڠکنله هات برتمبه چنت

لقسان منداڤت جوکت فرمات * منتغ استریپ حامل سرت worden door v.H. vertaald:

Toen hij dit gewaar werd
Gloeide de liefde nog meer in zijn hart,
En 't was alsof hij een diamantmijn had gevonden,
Nu hij zijne gade zwanger zag.

تنتغ beteekent niet *gewaar worden* of *zien*, maar *aanzien*,

(1) Aanteekeningen op de geschiedenis van DJOHOR MANIKAM, bl. 23.

aanstaren, in de oogen zien; zoo wordt het ook gebruikt van het *onder de oogen zien* van den vijand op het slagveld; b.v. in de *Gesch. van Amîr Hamzah*[1]:

ایـن سـورت جـوهـن
فهلوان راج سکل لاك ۲ یغ فهلوان ترلال فرکاس تتکال
برفرغ د میدان تیاد داڤت د تنتغ متاپ.

Eristusschen deze beide beteekenissen een wezenlijk en groot verschil, en wij kunnen dus niet zien, dat *deze* aanmerking van R.v.E. onder de 'muggezifterijen' behoort, waarvan v.H. in zijne antikritiek spreekt. Ten gevolge van de verkeerde vertaling van dit woord, en van بوکت فرمات, is dan ook de geheele zin onjuist overgebragt; wij zouden hem op deze wijze vertalen:

Als de vorst haar (zijne gemalin) aanzag,
Nam de liefde in zijn hart hoe langer zoo meer toe;
Het was (hij was zoo verheugd) alsof hij een' berg (een' stapel) diamanten vond,
Als hij zijne zwangere gade aanzag.

Bl. ۲ r. 2:

بکند فون سدغ د هادف اورغ * منغرکن کمفر سفرت فرغ is verkeerd vertaald door:

Toen het volk voor den vorst verscheen,
Hoorde deze het rumoer, als dat van een' krijg.

in plaats van:

De vorst gaf juist gehoor,
Toen hij een rumoer hoorde, gelijk een gevecht.

De vertaling *gehoor geven* is ook wel niet letterlijk, maar komt toch het naast aan de bedoeling van den tekst. د هادف is het passivum van مغهادف, dat gezegd wordt van degenen, die den vorst hunne *opwachting komen maken;* د هادف drukt dus den toestand uit van den vorst, wien men zijne opwachting maakt.

r. 5. دولة تونك is vertaald: *doorluchtig heer;* het beteekent: *heil* (*u*) *mijn vorst!*

r. 5[b]. فاتک سکلین د فرهمبت. *Wij allen worden gekweld.* همبت of امبت is niet *kwellen*, maar *najagen, vervolgen*. Zoo komt het b.v. ook voor in de سلالة السلاطين (bl. ۲۰۵van onze Bloemlezing); Sri Toeri Boewana was op de jagt, en

(1) Bl. ۲۴۴ der door ons uitgegeven *Bloemlezing*.

had met zijne werpspies eene *roesa* getroffen, doch niet doodelijk; nu volgt er:

مک روس ایت فون لاری مک د فرامبت
اوله سری تری بوان, hetgeen

men toch wel niet zal vertalen: *en die* roesa *vlugtte, en werd gekweld door Sri Toeri Boewana*.

r. 11. فتری تاءداڤت برکات ٢. *De koningin sprak geen enkel woord*, lees: *De vorstin kon niet spreken*.

r. 13. برتمبه فیلو قلبوپ سیدغ. Over de vertaling van dit vers zijn wij het noch met v.H., noch met R.v.E. eens. Vergelijk hetgeen wij daarover hierboven gezegd hebben, bl. 566.

r. 15:

کن ترکاءیت دوری روتن * تمباهن فتری دغن کبراتن

(Zijn ligchaam werd gewond) door de haken van dorens en *rolan*,
Vermeerderd door de zwaarte der vorstin.

De vertaling van het eerste vers is onjuist, die van het tweede geheel verkeerd (dit laatste is reeds door v.H. zelf toegestemd in zijne antikritiek). Vooreerst: ترکاءیت is geen zelfst. naamw., maar een participium praet. pass., en beteekent dus niet *haak*, maar *gehaakt, vastgehaakt, blijvende haken*. Ten tweede: het is eenigzins moeijelijk te begrijpen, hoe de vorst aan gewoon *rotan*, die vrij glad is, bleef vasthaken; wij gelooven daarom, dat men niet vertalen moet *dorens en rotan;* maar dat het tweede woord in den genitivus staat, *dorens van rotan*, namelijk van de بمبو دوری of روتن دوری, eene doornachtige soort van bamboes, dat tot omheining, b.v. van kampongs, gebruikt wordt (zie Dr. s. MÜLLER, *Bijdragen tot de kennis van Sumatra*, bl. 109). De vertaling van het tweede vers is eigenlijk onzin, vooral daar een paar regels vroeger gezegd is, niet dat de vorst zijne gade droeg, maar dat hij met haar hand aan hand ging Wij vertalen den eersten regel op deze wijze:

(Zijn ligchaam) bleef haken aan (werd opengereten door) de (doornen der) *rotan doeri;*

van den tweeden heeft R.v.E. de vertaling voorgesteld:

Hoeveel te meer de vorstin in haren zwangeren staat!

die zeker veel beter is dan die van v.H.; evenwel twijfelen wij, of zij nog wel de ware is. Wij herinneren ons niet تمباهن

ooit te hebben aangetroffen in de beteekenis: *hoeveel te meer;* daarvoor gebruikt men استمبو فول of استمبو. *Tambâhan* beteekent *voorts, daarenboven;* en deze beteekenis komt hier uitnemend te pas, als men dit vers in verband brengt met de beide volgende: Daarenboven (namelijk behalve 's vorsten eigen smart),

> Daarenboven was de vorstin in een zwangeren staat;
> (Daarom) was zijne droefheid onuitsprekelijk,

(niet *bovenmate*, gelijk de vertaling heeft)

> En aanschouwde hij met medelijden den toestand zijner gade.

r. 18. ملیهتکن حالپ اددد is niet: *wanneer hij* het lot *der koningin aanschouwde*, maar: *als hij* den toestand *zijner gade aanschouwde*. حالپ is het Javaansche

r. 21[b]. De vertaling van dezen regel hangt geheel af van de lezing, die men aanneemt; men zie daarover hierboven, bl. 567; zoo ook die van bl. ٣ r. 2[b].

Bl. ٣ r. 5. اڤ بچار کیت is niet: *wat zal ik zeggen?* maar: *wat raad is er voor mij* (*ons*)? *wat zal ik* (*zullen wij*) *aanvangen?* Eveneens gelooven wij, dat, reg. 7, لنیڤ بچار verkeerd vertaald is door: *hij verloor zijne spraak*, in plaats van: *hij wist geen raad;* ook spreekt hij immers in den onmiddellijk volgenden regel.

r. 8. کالو kan hier zeer goed zijne gewone beteekenis *als, indien*, behouden;

> Als gij (gevoelt, dat gij) bevallen zult,
> Laat ons dan van hier gaan.

r. 16. ڤتری نن ساکت تیاد برداى (*Maar*) *de vorstin leed hevige smarten*. Waartoe dient hier (en op vele andere plaatsen) dat bijgevoegde *maar?* Deze regel is toch geene tegenstelling van den voorgaanden: *de heldere hemel schitterde heerlijk*. Bovendien is hij niet goed vertaald; de zin is: *de vorstin, die smart had* (d.i. *in haren barensnood*), *was radeloos*.

Bl. ٤ r. 10. کدواپ سام برچنت ڠندہ. *Beiden waren bezorgd en verontrust*. Wij zouden dit vertalen: *Beiden waren evenzeer bezorgd* (*of bekommerd*) *en besluiteloos*, in tweestrijd, of zij het kind zouden medenemen, dan wel het daar te vondeling laten liggen.

Bl. ٥ r. 3. تيدرله انقك چهاى مكت. *Slaap, mijn kind, glans mijner oogen;* lees: *Slaap, mijn kind, glans* (*luister*) *van mijne kroon*.

r. 6. باڭى دهيرس دغن سمبيلو. *Alsof het met een mes vaneen wordt gereten;* lees: *Alsof het door splinters wordt opengereten*.

r. 7. ايهند سايغكن سفرت عزيمة. *Uw vader is u genegen als door een tooverdrank*. Deze vertaling is zeker verkeerd. Om zoo te kunnen vertalen, zoude er noodwendig moeten staan: سفرت اوله عزيمة. اوله wordt gewoonlijk weggelaten bij lijdende werkwoorden; maar alleen dan, wanneer de persoon, die de handeling verrigt, *achter* het werkwoord staat; b.v.

داڭغ ايت هابس د ماكن تونك, *dat vleesch is door u opgegeten*, in plaats van د ماكن اوله تونك. Maar het is er verre af, dat men daarom اوله mag uitlaten, waar men zulks goedvindt; het hier aangehaalde geval is, zooverre wij ons herinneren, het eenige, waar zulks geschieden kan, en behoort te geschieden. - Verder: of عزيمة ook een *tooverdrank* beteekent, weten wij niet; bij FREYTAG vinden wij alleen: *incantamentum contra serpentes, morbos, aliave mala; versus Corani qui ad eam rem adhibentur;* ons zelven is het ook nooit anders dan in de beteekenis van *amulet, talisman*, voorgekomen. De zin van dit vers is: *Het kost uw' vader evenveel van u te scheiden, als het hem kosten zoude afstand te doen van eene amulet*. سايغكن en سايغ beteekent niet enkel *genegen zijn;* de daaruit voortvloeijende beteekenissen zijn: *aan iets gehecht zijn, moeite hebben om van iets te scheiden;* zoo komt het b.v. voor in de *Boenga Rampej* (bl. ٣ van onze *Bloemlezing*):

جك كو كهندكى ملى اڭكو فد سكّل
مانشى مك كو كرجاكنله كمراهن جاڭن اڭكو سايغ اكن
سكّل هرت,

, *indien gij wenscht geëerd te zijn bij de menschen, oefen dan weldadigheid uit, en wees niet aan uwe schatten gehecht* (*het koste u geene moeite van uwe goederen te scheiden*).

r. 8. سڭنڭكّل ايهند is niet: *uw vader verlaat u;* maar: *nadat uw vader u verlaten heeft*, of *zal hebben*. De zin zou deze zijn: *Moogt gij, nadat uw vader u verlaten heeft, gelukkig zijn en in leven en gezond blijven*. Doch wat zullen wij

alsdan met de woorden سرت همبة aanvangen: want deze woorden te vertalen: ‘dit is zijne bedoeling er mede,’ naml. met het verlaten van u, schijnt toch wat al te hard en gedrongen. Zoude همت ook kunnen zijn het Javaansche ꦲꦶꦩ꧀ꦥꦼꦤ꧀ *zich herinneren, gedenken*, ook *tot zich zelf komen;* en de geheele zin dus beteekenen: *moogt gij, nadat uw vader u verlaten zal hebben, gelukkig zijn* (*behouden worden*), *in leven en gezond blijven, en aan hem gedenken?* Het rijm is hiertegen geen bezwaar, want er komen meer voorbeelden voor van rijm alleen voor het oog; en evenmin de onmogelijkheid, dat het kind zich ooit haren vader zoude kunnen herinneren; hieraan denkt de vorst in zijne droefheid niet. In geen geval kan سفنغكل hetzelfde zijn als فنغكل, dat, gelijk wij reeds hierboven opmerkten, v.H. in de noot daarvoor in de plaats stelt.

Bl. ٩ r. 1. سماله هيلغ سام تياد. De vertaling hiervan door: *Te zamen omkomen*, of *te zamen behouden blijven*, komt ons voor goed te zijn; het is immers duidelijk سماله هيلغ(هيلغ) سام تياد, letterlijk: *te zamen omkomen*, of *te zamen niet* (*omkomen*). Met de vertaling van R.v.E.: *te zamen verloren gaan, te zamen niet* (*meer zijn*), kunnen wij ons niet vercenigen.

r. 17. كو راس سماغت. Over dezen regel zie men wat wij hierboven gezegd hebben, bl. 567.

Men ziet, dat wij ons met de vertaling van v.H. op verre na niet altijd kunnen vereenigen, en met het grootste deel der aanmerkingen van R.v.E., voor zooverre die daarop betrekking hebben, instemmen; en nog hebben wij alleen het voornaamste, vele kleinere onnaauwkenrigheden niet, aangewezen. Ook waar de zin goed is teruggegeven, is de overzetting dikwijls nog ver van woordelijk te zijn; hetgeen wij, als men dan toch eene tekstuitgave met vertaling leveren wil, wenschelijk zouden achten; immers, als deze den leerling, of ook den meergevorderde, dienen moet tot leiddraad in den doolhof der dichterlijke vrijheden (en waartoe anders kan ze dienen?), is zulks volstrekt noodzakelijk. In één woord, wij hadden wel gewenscht, dat v.H. zijne vertaling had achtergehouden, of haar afzonderlijk, tot een Hollandsch gedicht omgewerkt, had uitgegeven, in den smaak van de proeven, die hij daarvan gegeven heeft in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*,

Jaarg. VI, vierde Aflevering. De *Bidasari* had daarbij ook nog dit gewonnen, dat haar prijs, die nu vrij hoog is, aanmerkelijk lager had kunnen gesteld worden.

Wij eindigen met den wensch, dat het den Heer VAN HOËVELL niet aan tijd en krachten moge ontbreken, om zich, met al den ijver, waarmede hij bezield is, bij voortduring op de beoefening der Maleische literatuur te kunnen toeleggen, en aan het publiek de vruchten zijner studie mede te deelen.

Breda.

Dr. J.J. DE HOLLANDER.

Neues vollständiges deutsch-holländisches und holländisch-deutsches wörterbuch, nach den besten und neuesten Quellen bearbeitet.

Erster Theil. (Deutsch.) Nieuw volledig hoogduitsch-nederduitsch en nederduitsch-hoogduitsch woordenboek, naar de beste en nieuwste bronnen bewerkt. Eerste Deel. (Hoogduitsch). Te Amsterdam, bij W. de Grebber, 1845. 929 bl. gr. octavo.

Dit woordenboek, door den Heer CALISCH bewerkt, laat inderdaad aan volledigheid, in den wèlbegrepen zin des vervaardigers in zijne oordeelkundige Voorrede uitgedrukt, aan juistheid en naauwkeurigheid weinig, zoo iets, te wenschen overig. Het werk is daarenboven vernuftig, doeltreffend en gemakkelijk ingerigt, en overtreft ook in dit opzigt het Hoogduitsche Woordenboek van BOMHOFF, tot heden toe voor het beste gehouden. Mogten onze vertalers uit het Hoogduitsch het steeds raadplegen, zij zouden zich voor de vele *blunders* bewaren, die nu elk oogenblik gemaakt worden. Ongaarne misten wij onder de werken, door den Heer CALISCH bij zijnen arbeid geraadpleegd, HEYSE's *Handwörterbuch der deutschen Sprache*. Voorgelicht door dat uitmuntend werk, zou hij ongetwijfeld hier en daar het zijne tot nog hoogere volledigheid gebragt hebben; maar terstond moeten wij hier weder bijvoegen, dat men bij CALISCH onderscheidene woorden vindt, welke HEYSE niet heeft opgenomen, zoo als b.v. *gleichsam, grundaus, lubsal*

en andere meer. *Ableiben, halbherzigkeit, befächeln, gleger, mitnichten*, enz., zoekt men bij beide schrijvers te vergeefs.

Indien het tweede deel (Nederduitsch-Hoogduitsch) even zoo zorgvuldig en met even veel geweten bewerkt wordt als het hier aangekondigde eerste gedeelte, dan zullen én Nederlanders én Duitschers geene geringe verpligting hebben aan den Heer CALISCH, wien wij in de algemeene goedkeuring zijns werks de edelste belooning toewenschen voor de verbazende moeite, aan de zamenstelling daarvan ten koste gelegd.

De uitgever heeft voor eenen zuiveren, duidelijken en correcten druk gezorgd. Het papier mogt wel wat steviger zijn voor een werk, dat dikmaals in handen genomen wordt, en ook voor schoolgebruik bestemd is, waartoe wij het in volle ruimte aanbevelen.

1. Geographische oefeningen; of leerboek der aardrijkskunde, met XXV genommerde kaarten, naar de nieuwste ontdekkingen en volgens de tegenwoordige verdeeling der Landen, opgemaakt uit de beste schriften en nieuwste landkaarten; door *P.J. Prinsen*, Directeur en Onderwijzer van 's Rijks Kweekschool voor Schoolonderwijzers te Haarlem.

Vijfde druk. Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon, 1845. 385 blz. kl. oct. 2. Algemeene grondbeginselen der aardrijkskunde, door *L.A. Schroeder Steinmetz*, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. et Jur. Utr. Doctor, Praeceptor aan de Latijnsche School te Groningen. Derde vermeerderde en verbeterde druk. Te Groningen, bij W. van Boekeren, 1845. 416 blz. gr. oct.

N°. 1. Het woordje *vijfde druk*, op den titel geplaatst, heeft alleen betrekking tot hetgeen in dit werkje (bl. 97-

128) over *Nederland* en *België* gezegd wordt. Dit stuk is er ingelascht, gelijk uit het onderscheid van papier en druk met het overige ten volle blijkt. Bovendien is zoowel dit boekverkoopersbedrog, als het feit, dat ons hier slechts de vierde druk onveranderd teruggegeven wordt, ook daaruit merkbaar, dat er de toestand der aarde, zoo als die in 1832 was, in opgegeven wordt. Vandaar leest men hier nog (bl. 78), dat de troonsopvolger in *Portugal* den titel voert van Prins van *Brazilië*, en dat dit gewest onder de Portugesche bezittingen behoort (bl. 80); dat de regering in *Spanje* onbeperkt monarchaal is (bl. 83); dat *Manchester* 98,000 inwoners telt (bl 135), ofschoon dat getal thans, zoo wij ons niet vergissen, tot 400,000 gestegen is; dat *Hanover* aan den koning van *Engeland* behoort (bl. 208, 209), en dat *Griekenland* tot op de meerderjarigheid van Prins OTTO van *Beijeren* (1 Junij 1835) door een regentschap van drie Raden, benoemd door den Koning van *Beijeren*, geregeerd wordt (bl. 256, 257). Deze voorbeelden, die wij met een groot aantal anderen konden vermeerderen, zullen genoegzaam zijn, om te doen zien, dat dit werkje volstrekt niet staat op het tegenwoordig standpunt der aardrijkskunde, en alzoo voor het onderrigt in die wetenschap thans grootendeels onbruikbaar is.

Daarentegen verdient

N°. 2 alle aanbeveling. Van dit echt wetenschappelijk behandeld en uitnemend ingerigt werk wordt ons hier eene inderdaad vermeerderde en verbeterde uitgave aangeboden, waardoor het aanmerkelijk in volledigheid en naauwkeurigheid gewonnen heeft. Het boek staat geheel op de hoogte van den tijd, en zal ongetwijfeld met die goedkeuring ontvangen worden, welke het met zoo veel regt verdient, en reeds sinds de eerste uitgave, tien jaren geleden, genoten heeft.

A sketch of the history of holland, with occasional remarks.

By *Adrian van Bevervoorde*. Pro Patria. The Hague, H.C. Susan, 1846. 191 p. 8°.

Rec. heeft over het geheel met genoegen deze beknopte schets onzer Landsgeschiedenis gelezen. Zij is met geest en warmte, met onpartijdigheid en waarheidsliefde, en in een' vloeijenden Engelschen stijl geschreven. Tot bevordering echter van het loffelijk doel des schrijvers, om namelijk onder de Engelschen eene meer algemeene kennis onzer geschiedenis te verspreiden en daardoor hunne belangstelling in haar op te wekken, hadden wij het werkje wat uitvoeriger, wat zaakrijker gewenscht; want de lotgevallen van de bewoners der *Ne derlanden* sedert twee duizend jaren laten zich moeijelijk zonder oppervlakkigheid in nog geene twee honderd bladzijden afhandelen.

Het komt ons daarenboven voor, dat de Hr. VAN B. geenszins op de hoogte staat, tot welke de geschiedenis onzes vaderlands door eene gezonde kritiek gebragt is. Men zou dan, meenen wij, hier niet van eenen KATTENWALD melding gemaakt vinden; een personaadje, wiens bestaan alleen op de Rijmkronijk van KLAAS KOLIJN berust, welker onechtheid door HUIDECOPER en WAGENAAR overtuigend is aangetoond. Evenmin zou men dan weder herhaald vinden, dat Graaf ARNOUT in 993 sneuvelde, daar uit echte oorkonden blijkt, dat hij in 998 nog geleefd heeft. KLUIT, *Hist. Crit. Com. H.* et Z.T. 1, p. 1, p. 38, meent, dat ARNOUT eerst in 1003 of 1004 gestorven is. Men zou den wreeden dood van GERARD VAN VELSEN, den moordenaar van FLORIS V, niet op nieuw verteld, of de krankzinnigheid van Graaf WILLEM V als de regtvaardige straf des hemels voor zijn gedrag tegen zijne moeder beschouwd hebben. Men zou over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten niet zoo beslissend gesproken, noch het vertelsel betreffende de Jacobakannetjes opgewarmd (verg. AREND, *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, D. II, St. I, bl. 384; St. II, bl. 247, 161, 523), noch het bekende antwoord der weduwe VAN OLDENBAR-

NEVELD aan Prins MAURITS zoo onvoorwaardelijk voor echt verklaard hebben (V.D. KEMP, *Maurits van Nassau*, D. IV, bl. 375).

Het bevreemdt ons overigens, dat de Heer VAN B. niet spreekt van de Angelen en Saksen, die zich in onze gewesten vestigden, en van daaruit, althans voor een groot gedeelte, naar *Brittannië* overstaken. Wij begrijpen niet, hoe hij kan zeggen, dat de Christenpredikers ST. ELOY en ST. WILLEBRORD hunne zending in de *Nederlanden* onder elkander verdeelden, daar de eerste ongeveer eene halve eeuw vroeger het Evangelie verkondigde dan de laatste. Even weinig bevroeden wij, waarom VAN B. niet spreekt van de onbetwiste stichting van een klooster en herstichting van de kerk te *Egmond* door Graaf DIRK I, maar daarentegen dien Graaf de zeer betwistbare stichting van *Delft* en van *den Haag* toeschrijft. Het is eene grove vergissing, wanneer (bl. 88) de gevoelens van ARMINIUS aan GOMARUS, en omgekeerd die van GOMARUS aan ARMINIUS toegeschreven worden. Is het eindelijk waar, dat de Hollanders den slechten uitslag van den Engelschen oorlog in 1653 gedeeltelijk verschuldigd waren, ‘to the fact that half of their marine inclined towards Puritanism, which sect was then praedominant in *England*’ (p. 105)?

Bij kleine misstellingen of drukfeilen, als PETRUS DATHERUS, in plaats van DATHENUS; 1695 in stede van 1659; 1667 in plaats van 1676; 1792 in plaats van 1795, willen wij niet blijven stilstaan. *In other temps* (p. 169), lees *in other terms; more powerful as* (p. 174), lees *than*.

Handboek voor de regte uitspraak en spelling der engelsche taal, benevens eenige leesoefeningen over de klinkers, enz., gevolgd door eene keur van uittrekselen uit de beste Engelsche prozaschrijvers en dichters, door *J.L. Ledeboer*.

Voor rekening van den schrijver. Te Amsterdam, bij P.M. van Cleef, Jr., 1846. 310 bl. kl. octavo.

Dengenen, die van mondeling onderrigt in de uitspraak van het Engelsch verstoken zijn, kunnen wij dit met zorg bewerkt Handboek als een bruikbaar hulpmiddel in dezen aanbevelen. Wanneer de schrijver ons echter verzekert, dat er in de Hollandsche taal niets doelmatigs van dien aard bestaat, heeft hij niet gedacht aan het *Leerboek der uitspraak van het Engelsch*, door J. SCHOUWENBERG te *Zwolle* in 1840 uitgegeven. Hij heeft echter dit boven zijnen voorganger vooruit, dat, terwijl deze de *Pronouncing Dictionary* van WALKER alleen ten grondslag genomen heeft, hij de beste schrijvers over de uitspraak heeft geraadpleegd, en, bij verschil van gevoelen, van de ondervinding heeft gebruik gemaakt, welke een langdurige omgang met de beschaafde klasse in *Engeland* hem heeft doen verkrijgen.

Met eenige zeer goed gekozene stukken in proza en poëzij, waarschijnlijk er bijgevoegd, om den leerling in de uitspraak te oefenen, wordt dit zeer net uitgevoerde werkje besloten.

Beoordeelingen en Aankondigingen.

Paulus, eene schriftreschouwing; door Mr. *Isaac da Costa*. Eerste Deel. Leiden, bij Luchtmans. 1846.

I[1].

‘Ik onderneem het leven en den arbeid te overzien van den man, wiens naam sedert achttien eeuwen het denkbeeld der veelzijdigste bewijsvoering vertegenwoordigt zoo van de kracht als van de waarheid des Evangelies van JESUS CHRISTUS, den Heer.’

‘Over den Apostel PAULUS, eenmaal SAULUS den vervolger, zal onze tegenwoordige schriftbetrachting gaan; over de geschiedenis zijner roeping, prediking en werkzaamheid, gelijk zij ons in de groote trekken is overgeleverd in het tweede boek van den Evangelist LUCAS, zijnen medearbeider en boezemvriend; - gelijk zij zich telkens óf vervolledigt, óf in fijne overeenkomstigheden (liever: trekken van overeenkomst) terug laat vinden in die Zendbrieven, waarin én geheel de ziel, de zending, het geloof en de wandel van den dienstknecht, én de volle leer des kruises en des koninkrijks van den Meester en Heiland zelven met onvergelijkbaren rijkdom ons worden opengelegd.’ - Met deze woorden begint de

(1) Der redactie zijn te gelijker tijd twee zeer uiteenloopende recensiën van den ‘Paulus’ des Heeren DA COSTA in handen gekomen. De eerste plaatst zich geheel op hetzelfde standpunt en beschouwt vandaar de bijzonderheden; de tweede bestrijdt de beginselen van des schrijvers Schriftverklaring en schaart zich aan de zijde der Tubinger school. Met geen van beide stukken geheel tevreden, heeft de redactie gemeend het werk van den Heer DA COSTA met zijne verdiensten en gebreken, in hetgeen het geeft en onthoudt, het best aan hare lezers te zullen doen kennen, door aan heide beoordeelingen tevens eene plaats in haar Tijdschrift te verleenen.

schrijver het werk, dat wij aankondigen. Moge nu hij, bij wien de indruk, voortgebragt door de lezing der jongste levensbeschrijving van den Apostel PAULUS door den Hoogleeraar BAUR, nog levendig is, deze onderneming stout vinden; wij noodigen hem gerust uit den schrijver in zijne schriftbeschouwing te volgen; en werd hij door de fijne en strenge dialektiek, waarmede BAUR de Schrift door de Schrift ondermijnt en vernietigt, medegesleept; de scherpe en juiste blik, waarmede de schr. de Schrift doorgrondt, ‘de in haar schuilende krachten tot wederstand en zelfbehoud’ opspoort en zoo de Schrift door de Schrift bevestigt en opbouwt, zal hem behoedmiddelen aan de hand geven tegen de strikken, die de wegslepende redeneringen van eenen BAUR hem spanden; en het dorre geraamte van den grooten Apostel des Heeren, dat BAUR hem aanbood, zonder hem nog te durven verzekeren, of aan elk lid zijne juiste plaats zij aangewezen, wordt hem weder een harmonisch, levend beeld, bezield door den Geest des Heeren. Zoo meenen wij toch, dat de schrijver juist het ware standpunt heeft gekozen, om van uit te gaan, hem door de zaak zelve en door den drang der tijden aangewezen, en door de ondervinding van vroegere dagen als het eenige ware en zekere betoond. Is toch bij ons de overtuiging levendig, dat de Schrift meer is dan een bloot menschenwerk, dan kunnen wij niet vreezen, dat zij, hoe ook ontleed wordende, vernietigd worde; maar wij slaan met moed en vertrouwen de handen aan die ontleding, dit wetende, dat, zoo ‘de Schrift een van God ingericht geheel, een met leven uit Gods eigen Geest bewerktuigd zamenstel is,’ zij ook, ‘hoe meer zij ontleed wordt, des te rijker uitkomsten zal opleveren van bovenmenschelijke wijsheid, voorziening, en harmonijen van waarheid tot in de diepst liggende bijzonderheden, ja schijnbare kleinigheden toe.’ - Maar de drang der tijden wees ook den schrijver dien weg aan. Is dit toch het eigenaardige van de kritiek der Tubingers, dat zij zich aan een - zeker niet zeer groot - deel der Schrift[1] vastklemmende, van daaruit het overige

(1) Te weten aan de vier brieven van PAULUS (aan de Galat, 1 en 2 aan de Korinth. en aan de Rom., behalve de beide laatste capita), als den grondslag van het Paulinisme, en aan de Openbaring van Johannes, als den grondslag van het Jood-Christendom; en alzoo, waar het, gelijk hier, PAULUS geldt, aan zijne vier genoemde brieven tegenover de Handelingen der Apostelen en de overige onder zijnen naam bekende brieven.

deel bestrijdt, en zoo, terwijl zij overal strijd en tegenspraak vindt, door elke schijnstrijdigheid hoog aan te slaan, en tot het uiterste op te voeren, en wonder veel uit de *argumenta e silentio* op te maken, de Schrift als het ware door de Schrift zelve tracht op te lossen; dan is daardoor ook aan den apologeet zijn standpunt aangewezen: als wakker krijgsman moet hij voet bij stuk houden, den plek gronds, hem door den tegenstander zelven aangewezen, betreden, en van daaruit het overige terrein trachten te herwinnen. Zoo treedt deze schriftbeschouwing reeds doorloopend (want aan het slot belooft de schrijver ons eene opzettelijke wederlegging van de beginselen en uitkomsten van BAUR). zoo treedt zij reeds doorloopend als een apologetisch werk op tegenover de vernietigende kritiek der Tubingers, door, zoo menigmaal de gelegenheid zich aanbiedt, aan te toonen, dat de PAULUS van LUKAS, de PAULUS der Handelingen volkomen overeenkomt met den PAULUS in die vier Zendbrieven, ‘tegen welke’ - het zijn de woorden van BAUR(1) - ‘niet alleen nog nimmer het geringste vermoeden van onechtheid is opgevat; maar welke zoo ontegenzeggelijk het Paulinische karakter bezitten, dat men zich niet kan voorstellen, wat de kritische twijfel ooit met regt tegen hen zal kunnen inbrengen’(2). Zoo moet ook de verdedi-

(1) *Paulus, der Apostel Jesu Christi*, p. 248. Op deze allezins belangrijke plaats treedt BAUR als een tweede EUSEBIUS op, en verdeelt hij de schriften des Apostels op zijne wijze in homologumena, tot welke hij deze vier brieven alleen brengt, en antilegomena, of al de overige brieven, die aan den Apostel worden toegekend, terwijl onder deze nog eene onderafdeeling onderscheiden wordt, die der notha, waartoe de pastoraalbrieven verwezen worden.

(2) Hoe streng dialektisch de redeneringen van BAUR over het algemeen zijn, zoo is de grondslag zijner geheele kritiek toch eene *petitio principii:* waarom toch zijn die vier brieven zoo ontegenzeggelijk echt? Dat zij nooit bestreden zijn, kan toch geen bewijs heeten; maar, zegt men, zij zijn zoo karakteristiek, en overal vinden wij in dezelve het aan PAULUS eigenaardige weder. Uit welke bron kent BAUR het eigenaardige karakter van PAULUS anders, dan juist uit die vier brieven? Het is alweder de oude wel bekende cirkel in het redeneren. - De apologeet heffe daarom niet al te blij de juichtoonen aan, dat hem een plekje is afgestaan, vanwaar hij den strijd beginnen kan; wien toch de historische ontwikkeling van de Tubinger kritiek bekend is, hij weet ook, dat die plek gronds, vroeger ruimer zijnde, hoe langer zoo meer beperkt is, totdat hij eindelijk tot deze vier brieven is gereduceerd; en wat borg heeft hij, dat hem weldra ook dit plekje niet zal bestreden worden? Intusschen de apologie, die zich bepaald met de Tubingers bezig houdt, bezette het terrein, dat haar op hare vraag: *δός μοί που στῶ*, is afgestaan, en vange vandaar den strijd aan.

ger der Schrift van den aanvallenden tegenstander leeren, en de stemme der waarheid roept hem hier als het ware toe: haal uit de Schrift zelve de wapenen tot hare verdediging, verlaat die zijwegen, welke gij zijt ingeslagen om hulpe te zoeken; de Schrift zelve zij uw eenig bolwerk tegen elken aanval; zij worde onpartijdig en grondig onderzocht, doorzocht en ontleed; en de uitkomst moge leeren, of de Schrift een verbrokkeld lapwerk is, dat zijnen oorsprong te danken heeft aan eenen langzamerhand verflaauwenden en zich oplossenden strijd, gedurende omstreeks twee eeuwen in de Christelijke kerk tusschen het vrijere, van al de banden der wet ontdane, en het nog door de wet gebondene Christendom, tusschen het zoogenaamde Paulinisme en Petrinisme gevoerd; dan wel een harmonisch geheel, dat, ook bij de grootste verscheidenheid zijner deelen, uit de verschillende eigenaardigheid der schrijvers ontstaande, nogtans van eene hoogere éénheid getuigt, welke bovenal daar gevonden wordt, waar de Geest Gods, die bij de grootste verscheidenheid Zijner gaven nimmer met zich zelven in strijd kan zijn, de leidsman en aanvoerder is. - Vragen wij het eindelijk der ondervinding af, of zij het standpunt, door den schrijver gekozen, goedkeurt; zij verwijst ons naar den heerlijken uitslag, waarmede vóór een vijftigtal jaren de groote PALEY in zijne *Horae Paulinae* bij nagenoeg dezelfde omstandigheden dezelfde wapenen gebruikte; en heeft de wetenschappelijke Godgeleerdheid met de zoo belangrijke uitkomsten van dit werk (hoewel misschien niet altijd genoeg) gewoekerd, zij slaat ook met belangstelling de uitkomsten dezer schriftbeschouwing gade, en ontvangt met dankbare blijdschap het werk van hem, dien zij reeds als den meester kent in het opsporen dier kleine bijzonderheden, welke als ongemerkt in de verschillende deelen der Schrift overeenkomen (PALEY noemt ze *undesigned coincidences, circuitous references*), of ook in die menigmaal ingewikkelde vergelijking van daadzaken of omstandigheden, tusschen welke de overeenkomst vaak niet dan na eene omslagtige nasporing kan worden aangetoond.

Het kan ons doel hier geenszins zijn, geheel het werk naauwkeurig te doorloopen; wij zouden óf vreezen de behoorlijke perken eener aankondiging te overschrijden, óf door eene al te korte opgave het werk niet in zijne volle waarde te doen kennen; maar liever, - terwijl wij een iegelijk dringend tot de lezing dezer schriftbeschouwing uitnoodigen, niet alleen den wetenschappelijken Godgeleerde, maar ook (tot den zoodani-

gen toch is volgens de verklaring des schrijvers zelven zijne meer populaire schriftbeschouwing in eene eerste plaats gerigt) ‘elken oprecht en biddend waarheid zoekenden, en voor waarheid, onder aanwending van alle te zijner beschikking staande middelen en kanalen, wel vatbaren Bijbellezer;’ - liever, zeg ik, willen wij eenige der goede hoedanigheden, waardoor zich het werk aanbeveelt, en der treffendste punten doen uitkomen, daarbij de vraag voor oogen houdende: of de schrijver altijd op het standpunt gebleven is, waarop hij zich geplaatst heeft, en de belofte heeft gestand gedaan, die hij (bl. 2) aldus uitspreekt: ‘Hetgeen wij geven is wederom schriftbetrachting: onderzoek der Schriften door vergelijking en paring van de Schrift met de Schrift, door vruchtbaarmaking alzoo van het Woord door het Woord, den weg tot vermenigvuldigde uitkomsten, waarheden, vingerwijzingen (?), oplossingen, leeringen;’ terwijl wij nu en dan, en meer opzettelijk aan het einde, bij eenige bijzonderheden zullen blijven stilstaan, en met bescheidenheid ons gevoelen uiteenzetten, waar het van dat des schrijvers verschilt.

In de *eerste plaats* beveelt zich het werk in het algemeen aan door de onderhoudende en levendige, en daardoor tevens heldere en duidelijke wijze, waarop het beeld of het leven en de arbeid des Apostels ons worden afgeschetst; waartoe de behandeling der Zendbrieven, naar aanleiding telkens van het oogenblik en de plaats, waar en wanneer zij geschreven werden, niet weinig medewerkt. De verschillende tafereelen, waarin dit deel is ingedeeld, zijn fiks en meesterlijk geschetst, met levendige kleuren afgemaald, en getuigen niet zelden van een verheven dichterlijken geest; en beschouwen wij ze in hun onderling verband en met betrekking tot het geheel, dat zij gezamenlijk vormen, - voor zooverre ons dit in dit eerste deel bekend is, - dan zijn zij als even zoo vele welgeslaagde partijen eener groote schilderij te beschouwen, die door hare harmonische zamenstelling onze aandacht tot zich trekt, omdat ook bij de zorgvuldiger en uitvoeriger bewerking van het *détail* toch nimmer het hoofdidee wordt uit het oog verloren, en waar de achtergrond meer bewerkt wordt, dit slechts geschiedt, om wat op den voorgrond staat, des te beter en heerlijker te doen uitkomen.

En zoo komen wij als van zelve tot eene *tweede*, met deze naauw verwante hoedanigheid, dat namelijk de schrijver, het leven en den arbeid van den grooten Apostel des

Heeren beschrijvende, ons ook tevens de noodige kennis doet maken met hetgeen den Apostel omgeeft, en met de wereld, te midden van welke deze zich voortbeweegt. Zoo b.v. zoo dikwijls hij ter verkondiging des Evangelies eene nieuwe stad binnentreedt, maakt de schrijver ons telkens met korte woorden den aardrijkskundigen en burgerlijken toestand dier steden, en nu en dan ook den zedelijken en verstandelijken harer inwoners bekend. Zoo leze men onder anderen, wat de schrijver over *Philippi, Athene, Ephese* (bl. 173, 187 volg., 273 volg.) zegt. Alleenlijk verwonderde het ons zeer, dat wij over *Corinthe* zoo weinig opgeteekend vonden (bl. 199); niet eens vonden wij er met een woord gewag gemaakt van de verregaande zedeloosheid des volks, uit het verkeer met allerlei vreemde natiën ontstaan, en door de losbandige Venusdienst krachtig gevoed, zoodat, gelijk bekend is, het *κορινθιάζεσθαι* bij de Grieken een geijkt woord was, om de dienst der wellust uit te drukken[(1)]. Maakte de schrijver elders, b.v. waar hij van *Athene* en *Ephese* spreekt, van hetgeen hem van elders bekend was, een juist gebruik ter handhaving van de waarheid der Schrift, hier vooral ware eene vermelding van den zedelijken toestand des volks op hare plaats geweest, daar het toch uit zoo vele plaatsen in de brieven, tot deze gemeente gerigt, blijkt, hoe spoedig de heidensche zedeloosheid, vooral de wellust en onmatigheid, ook de Christen-gemeente bezoedelde[(2)]; ondeugden, waar ook de schr., als hij ons later den inhoud dier Zendbrieven opgeeft (bl. 296, 298 volg.), gewag van maakt, zonder nogtans op haren oorsprong oplettend te maken, en ze genoegzaam in hare geheele uitgebreidheid en in hare gevolgen te beschouwen. Zoo toch meenen wij, dat juist daardoor te *Corinthe* de prediking der dwaalleeraars, die openlijk leerden, dat er geene opstanding der dooden is, zóó veel veld won, dat de Apostel het noodig achtte hen met kracht en klem te bestrijden[(3)]. Dat de wellust en de minachting des ligchaams, of in het algemeen der stoffe, hand aan hand gaan, en dat de prediking, die de opwekking

(1) Vergel. NEANDER, *Gesch. der Pflanz. u. Leit. der christl. Kirche durch die Ap.*, 2de uitg., I, bl. 260 volg. en WINER, *bibl. Realwörterb.*, 3de uitg., I, bl. 672 volg.
(2) Zie b.v. 1 Cor. V: I, II; VI: 9 volg., 18; VII: 2; XI: 21; 2 Cor. XII: 21.
(3) 1 Cor. XV.

uit de dooden ontkent, den wellustigen brasser, die, hierdoor gerustgesteld, ligtzinnig uitroept: ‘Laat ons eten en drinken; want morgen sterven wij,’ welkom is, behoeft wel geen betoog; dat het te *Corinthe* alzoo was, dat daar die dwaling in de leer naauw verbonden was met de dwaling in het praktische leven, mogen wij, uit hetgeen PAULUS der gemeente schrijft, veilig besluiten; daarom toch, nadat hij tegen ontucht en onmatigheid gewaarschuwd heeft, eindigt hij met tot tweemalen toe de hooge waarde des ligchaams aan te toonen: ‘Weet gij niet, dat uwe ligchamen de leden van CHRISTUS zijn? Zal ik dan de leden van CHRISTUS nemen en maken ze leden eener hoere? Dat zij verre.’ En dan: ‘Of weet gij niet, dat ulieder ligchaam een tempel is des Heiligen Geestes, die in u is, dien gij van God hebt, en dat gij uwes zelfs niet zijt? Want gij zijt duur gekocht: zoo verheerlijkt dan God in uw ligchaam en in uwen geest, welke Godes zijn’[(1)]; en ook hier wordt de opwekking uit de dooden vermeld: ‘Doch het ligchaam is niet voor de hoererij, maar voor den Heer, en de Heer voor het ligchaam. En God heeft ook den Heer opgewekt, en zal ons opwekken door Zijne kracht’[(2)]. En omgekeerd, waar de Apostel meer opzettelijk de dwaling in de leer wederlegt, lascht hij er deze vermaning in: ‘Dwaalt niet. Kwade zamensprekingen verderven goede zeden. Waakt op regtvaardiglijk en zondigt niet; want sommigen hebben de kennisse Gods niet. Ik zeg het u tot schaamte’[(3)].

Maakt de schr. - wij keeren tot de Schriftbeschouwing terug. - ons met den toestand der verschillende steden, waarin de Apostel werkzaam is, bekend, ook omtrent de personen, die in het leven des Apostels belangrijk zijn, met welke deze, hetzij slechts bij eene voorbijgaande gelegenheid of gedurende eenen langeren tijd in aanraking komt, geeft hij ons de noodige inlichting; wij verwijzen hier onder anderen naar hetgeen de schr. over GAMALIËL, SILAS, den stadhouder GALLIO, AQUILA en PRISCILLA (bl. 28, 152, 201 volg. en 204 volg.), maar vooral over TIMOTHEUS en LUCAS (bl. 153 volg. en 160 volg.), die trouwe medgezellen en uitnemendste mede-arbeiders des Apostels, opteekent; en missen wij hier al eene korte karakterschets der andere Apostelen, met welke PAULUS in aanraking kwam, de schr. belooft ons aan

(1) 1 Cor. VI: 15, 19, 20.
(2) t.a.p. vs. 13 volg.
(3) 1 Cor. XV: 33 volg.

het einde van het tweede deel ‘eene vergelijking van den persoon van PAULUS met die drie onder zijne mede-Apostelen, welke hij zelve ergens de *zuilen der Gemeente*, bepaaldelijk te *Jerusalem*, heeft genoemd.’

Maar daar is iets anders, hetgeen wij hier verwacht hadden; wij bedoelen eene schets van het Judaïsme ten tijde van PAULUS. In fiksche trekken konden de hoofdrigtingen aangegeven worden, en in weinige woorden, gelijk menigmaal meesterlijk in deze Schriftbeschouwing geschiedt, kon het resultaat van breedvoerigere onderzoekingen uitgedrukt worden. Is toch het leven van PAULUS, van zijne bekeering af, een voortdurende strijd tegen de verkeerd-Joodsche leeringen zijner dagen, hetzij zich deze direct vijandig aan de leer van PAULUS overstelden, hetzij zij zich in eene den Jood-Christenen aanklevende zwakheid openbaarden; zijn verreweg de meeste brieven des Apostels voortbrengsels van dien strijd tegen dat Judaïsme, dat eerst in zijn Pharizeeschen vorm op het gebied des Christendoms trachtte door te dringen, dan ook Sadduceesche dwalingen verbreidde, en eindelijk als eene Joodsche Gnosis, die uit het Essaeïsme en de leer der Therapeuten haren oorsprong schijnt te hebben, en door de leer van PHILO kan worden opgehelderd, te voorschijn trad[1]; is het in één woord des Apostels roeping en bestemming, om het Christendom tegen het Judaïsme te verdedigen, onder welks vaandel hij weleer zoo ijverig had gediend; dan is ook, willen wij ons des Apostels werking tegenover de verkeerde geestesrigtingen van zijnen tijd juist voorstellen[2], eene korte schets daarvan voor het minst even noodig als de beschrijving der

(1) Wij verwijzen hier naar het belangrijke werk van HEINR. W.J. THIERSCH *Versuch zur Herstellung dos hist. Standpunets für die Kritik der neutest. Schriften*, bl. 232 volg. en 269 volg., die nogtans de verschillende geestesrigtingen, tegen welke de Apostelen den goeden strijd streden, meer uit hunne eigene schriften opgeeft, dan dat hij die bronnen raadpleegt, welke ons buiten de H. Schrift met dezelve bekend maken, zoodat hij zich in sommige opzigten weleens de beschuldiging eener *petitin principii* op den hals laadt, die BAUR in zijn, voor het overige eenen hoogleeraar der Godgeleerdheid onwaardig, schimpschrift: *der Kritiker und der Fanatiker, in der Person des Herrn* H.W.J. THLERSCH, hem ten laste legt.

(2) Wij spreken hier nog niet van de later opkomende heideusche Gnosis, tegen welke PAULUS in de zoogenaamde pastoraalhrieven vooral te veldetrekt.

verschillende steden, waar de Apostel werkzaam is, en de karakterschets dergenen, met welke hij in aanraking komt.

Hoe de schrijver voor eene fijne ontleding der Schrift, - en ziet hier eene *derde* eigenschap, waarbij wij even blijven stilstaan, - niet terugdeinst, moge bovenal dat gedeelte getuigen, dat ten opschrift voert: 'SAULUS en JESUS,' en de bekeering van SAULUS tot onderwerp heeft (bl. 45 volgg.). - Had BAUR[1] de onderlinge strijdigheden in de drie bekeeringsverhalen, die in de Handelingen[2] gevonden worden, doen uitkomen, en ook hierin een bewijs gevonden, om aan de geschiedverhalen de geloofwaardigheid, en aan de redevoeringen, die LUCAS ons opteekent, het authentische karakter te ontzeggen, terwijl hij den oorsprong dier strijdigheden in deze drie verhalen uit den pragmatismus des schrijvers afleidt; - dat magtwoord der Tubingers, dat hun den sleutel aanbiedt ter oplossing van alle strijdigheid en verscheidenheden, maar dan ook den schrijver der Handelingen tot eenen pragmaticus maakt, die op den naam van geschiedschrijver geene aanspraak meer kan maken! - ook de schrijver dezer Schriftbeschouwing ontleedt de drie bekeeringsverhalen woord voor woord, en, terwijl hij op meesterlijke wijze aantoont, hoe alle *strijdigheid* tusschen de drie berigten verdwijnt, zoo men ze slechts naauwkeurig leest[3], maakt hij den lezer daarop oplettend, hoe elk dier drie verhalen zijne eigene bijzonderheden heeft; en hoe, daar de verscheidenheid dezer bijzonderheden 'het zeer eenvoudig en natuurlijk gevolg is van den rijkdom der gebeurtenis in hare omstandigheden, verschijnselen en gevolgen, het juist uit hoofde der volstrekt historische waarheid van die allen, en der ongedwongene wijze van schrijven en vermelden, zoo van den Apostel als van den Evangelist, alzoo zijn *moest*, dat in het ééne verhaal beschreven werd, hetgeen in het voorafgaande of volgende kon voorbijgegaan worden; dat in het ééne met nadruk *deze*, in het andere wederom *gene* bijzonderheid in het licht wordt gesteld.' De schrijver toont ons dan, met betrekking ook tot de geringste bijzonderheden, en 'de *nuances* in de uitdrukking,' aan, hoe de karakteristieke verscheidenheden tusschen het verhaal van LUCAS en de beide berigten in de redevoeringen van PAULUS, en ook tusschen

(1) *Paulus*, bl. 60 volgg.
(2) Hoofdst. IX: 1 volgg. XXII: 1 volgg. XXVI: 2 volgg.
(3) Men leze het belangrijk resultaat dier naauwkeurige lezing bl. 61 en 62.

beide deze berigten onderling, zich volkomen laten verklaren uit en overeenkomen met ‘den aart der onderscheidene gelegenheden, die tot hetzelfde verhaal, maar telkens van uit een ander oogpunt en met een eigenaartig onderscheiden oogmerk, zich aanboden.’ Wij kunnen hier geene korte opgave der resultaten van dit onderzoek geven, maar willen zulks ook niet doen, daar wij zouden vreezen iemand van de lezing van dat twintigtal bladzijden (bl. 45 tot 67), die de bekeering des Apostels ten onderwerp hebben, en welke wij niet aarzelen het meesterstuk in deze Schriftbeschouwing te noemen, af te houden. Men zou hier nog op andere bijzonderheden oplettend kunnen maken, b.v. dat PAULUS alleen in de *verantwoording* voor AGRIPPA en FESTUS verklaart, dat hij *magt en last* aan de Overpriesters had, om de Christenen te vervolgen (XXVI: 12), waar alzoo die gehoorzaamheid aan de Overpriesters overstaat aan dat latere woord: ‘Daarom, o Koning AGRIPPA! ben ik dat hemelsch gezigt niet ongehoorzaam geweest’ (vs. 19); hoe tegenover de Joden *de God der vaderen* met nadruk genoemd wordt (XXII: 14); hoe de vermelding der *heidenen* (*τὰ ἔθνη*) in het geschiedverhaal van LUCAS (IX: 15) en de verantwoording voor AGRIPPA en FESTUS (XXVI: 17) geschiedt, terwijl, om den Joden niet onnoodig en al te spoedig aanstoot te geven, in de verantwoording voor hen de uitdrukking: ‘*alle menschen*’ (XXII: 15), gebezigd wordt. - Maar genoeg; geheel dit onderzoek is een sprekend bewijs, dat men voor de ontleding der Schrift niet behoeft te schromen, en het verreweg beter is, de handen aan die ontleding te slaan, dan haar door uitvlugten te ontwijken, en terwijl men dan de strijdigheden, die de tegenpartij ons voorhoudt, voor goede munt aanneemt, zonder hare deugdelijkheid te toetsen, ten koste niet zelden der waarheid haren oorsprong wil verklaren. Dit toch geldt zelfs, juist ten opzigte dezer bekeering van PAULUS, van den grooten NEANDER, als hij[1] zegt, dat die verscheidenheden tusschen de drie berigten niet ten bewijze strekken van eene verscheidene wijze van verhalen des Apostels, maar in eene minder naauwkeurige opvatting en teboekstelling van des Apostels redevoeringen haren grond hebben; het tegendeel blijkt na een grondig onderzoek waar te zijn; juist die karakteristieke verscheidenheid in de bijzonderheden is ons ten borg voor de naauwkeurigheid des geschiedschrijvers, en niet ten

(1) t.a.p. I, bl. 113 volg. in de nool.

onregte tot een bewijs aangevoerd ter handhaving der meening, dat LUCAS niet zelf de zamensteller is der redevoeringen, die wij in de Handelingen lezen, maar geschrevene bronnen daarbij gebezigd heeft(1). - Waar elke vergelijking der verhalen onderling ontbreekt, omdat zij noch meer dan eens in de Handelingen voorkomen, noch de brieven des Apostels ons een' toetssteen der waarheid aan de hand doen, daar moet de inwendige waarschijnlijkheid over de historische geloofwaardigheid dier verhalen beslissen. Dat hier een wijd veld voor al, wat scherpzinnigheid en gevatheid heet, geopend is, is ligt te begrijpen; en wie met de kritiek van BAUR bekend is, zal hem zeker deze eigenschappen niet durven ontzeggen. Intusschen, zal er uit de inwendige waarschijnlijkheid van een verhaal over al of niet-geloofwaardigheid geoordeeld worden, dan verplaatse zich de kritiek ook geheel te midden van het gebeurde; zij sla vooral ook eenen psychologischen blik op de personen, die aldaar handelende voorkomen, en rigte hare eischen zoo in, dat ook aan het hart en het geweten der menschen het regt van medespreken worde toegekend. Dat aan dezen maar al te veel door de moderne kritiek, bij name die der Tubingers, tegen alle regt en billijkheid het zwijgen wordt opgelegd, is eene ontegenzeggelijke waarheid, en door onzen schrijver haar te regt verweten; hoe geheel verschillend het oordeel over de al- of niet-waarschijnlijkheid eener gebeurtenis uitvalt, naarmate ook de eischen des harten en des gewetens gehoord worden of niet, hiervan moge de lezing getuigen van het gebeurde met PAULUS en SILAS in den kerker te *Philippi* (bl. 174-184), vergeleken met hetgeen BAUR hieromtrent in zijnen *Paulus* (bl. 150 volgg.) schrijft. Ook waar de geschiedverhalen alleen staan, zoodat zij niet met andere berigten kunnen vergeleken worden, en er alzoo, om de woorden des schrijvers te gebruiken, geene ‘vergelijking en paring van de Schrift met de Schrift’ kan plaats vinden, worde de Schrift ontleed, en dat ook hier een onpartijdig en grondig onderzoek der verschillende deelen ten voordeele der Schrift uitvalt, leeren ons, behalve dit gedeelte dezer Schriftbeschouwing, ook nog andere, zoo als die ten opschrift voeren: *Paulus en Barnabas te Lystre* (bl. 136-139), *Paulus te Ephese* (bl. 273-285), *het oproer te Ephese* (bl. 312-316) en anderen.

(1) Gelijk J C. RIEHM dit deed in zijne bekende dissertatie *de fontibus Actuum Apostolicorum*. Traj. ad Rhen. 1821, bl. 94-99.

Wij zouden nog op verscheidene bijzonderheden en goede hoedanigheden dezer Schriftbeschouwing opmerkzaam kunnen maken, ware het niet, dat wij ons hadden voorgenomen, later bij eenige bijzonderheden meer bepaaldelijk te blijven stilstaan. Ten slotte maken wij nog den lezer er opmerkzaam op, en zeggen wij den schrijver onzen dank voor de belangrijke uitstappen, die hij nu en dan op apologetisch of dogmatisch grondgebied doet. Zoo toch reeds dadelijk bij den aanvang (bl. 6 volg.) de beschouwing van het leven en de schriften van PAULUS als getuigenis voor de historische waarheid van den Persoon van CHRISTUS en van het Christendom, welke dan later meer gespecificeerd en uitgewerkt wordt, wanneer de schrijver zich deze vraag voorstelt en beantwoordt (bl. 70 volg.): 'Wat ligt er in de aldus ons overgeleverde geschiedenis der bekeering tot JESUS CHRISTUS van *Nazareth*, van den grootsten en voornaamsten zijner vervolgers, voor de volle historische waarheid van het Evangelie eens eenmaal uit de dooden opgestanen en aan de rechterhand der majesteit Gods gezetenen Zaligmakers?' - Verder de daar ter plaatse (bl. 73) voorkomende opmerking over de dubbele roeping der Apologetiek, volgens welke zij zoowel '*tot* het geloof beweegt door inlichting of opwekking van het onderzoekende verstand, door ontzenuwing van de tegenredenen der veelsoortige vijanden, als tegelijk het reeds *aanwezige* geloof sterkt en leidt tot eene van alle zijden steeds meer en meer ontwikkelde zelfbewustheid;' op welke *dubbele* roeping der Apologetiek had moeten gelet worden bij de laatste twisten over de wijze, waarop het Christendom moet verdedigd worden; - de juiste bewering (bl. 84 volgg.), dat men tegenover elken tegenstander des Christendoms, op wat hoogte van geloof en geloofskennis men ook geplaatst zij, altijd tot dien eersten en zoo eenvoudigen grond van geheel onze Christelijke Godsdienst moet terugkeeren: 'de historische zekerheid der feiten,' en met de vraag moet te voorschijn treden: 'historisch of mythisch? gebeurd of niet gebeurd? maar dan ook: zóó gebeurd, of: zóó niet gebeurd; maar dan ook als resultaat: niet of geheel?' (want geheel het Christendom der Heilige Schriften is een feit, is geschiedenis; geschiedenis en leer mogen hier niet gescheiden worden, zij zijn één; en zoo blijft - Dr. DOEDES heeft het onlangs krachtig aangetoond en met goeden uitslag in praktijk gebragt[1] - de

(1) *Het regt des Christendoms tegenover de Wijsbegeerte gehandhaufd, en de onbevoegdheid der Wijsbegeerte, om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis en over de waarheid der Christelijke leer.* 1847.

historische kritick de eenig ware grondslag der Apologetiek); - de uitweiding over de werking des Heiligen Geestes in de gemeente en over Zijn wezen (bl. 123 volgg.); - alsmede hetgeen wij uit den strijd tusschen PAULUS en PETRUS te *Antiochië* en deszelfs vereffening te *Jeruzalem* over den aard der apostolische onfeilbaarheid leeren kennen (bl. 150); - eindelijk ook hetgeen de schrijver opmerkt ten opzigte zoowel van de Zendbrieven in het algemeen, het belangrijke van den 'epistolairen' vorm voor de eigenaardigheid en waarheid des Nieuwen Testaments (bl. 208-212), als ten opzigte der brieven van PAULUS in het bijzonder: dien beslissenden familictrek aan al die brieven gemeen, dat ééne denkbeeld, dat in allen doorstraalt, te weten 'de verkondiging en verheerlijking van *genade*,' zoodat 'dat woord van genade als ware het de leus, het symbool, de handteckening (zie 2 Thess. III: 17, 18), van PAULUS is;' 'hetzelfde zich gelijk blijvende type der toeeigening aan het hoofd dier Zendbrieven' (bl. 212-223). - Hetgeen de schrijver bl. 212 beweert, dat er 'in het zamenstel van een iegelijk der brieven van PAULUS op zich zelve' (dus ook, gelijk de schrijver zelf zegt, zonder de getuigenissen der oudste kerkelijke schrijvers te doen gelden, en zonder de treffende kenmerken der waarheid, die de vergelijking met de overige brieven en met de Handelingen ons oplevert, zich ten nutte te maken), 'reeds blijk genoeg is van onwederlegbare echtheid,' is eene bewering, welker waarheid wij gaarne door eene proeve bevestigd zagen. Wij voor ons zien op zoodanig eene handhaving van elken brief van PAULUS geene kans; en haalt de schrijver hier als voorbeeld het getuigenis aan uit de opschriften der algemeene Zendbrieven van PAULUS en de personen, die als overbrengers der brieven genoemd worden, door Dr. DOEDES[1] afgeleid en ontwikkeld; toegegeven ook eens, dat de redenering van dien Geleerde doorgaat[2], wat zal zij

(1) *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, D. II, St 2.

(2) Eet bewijs uit de opschriften der algemeene Zendbrieven van PAULUS voor de echtheid derzelve werd onlangs met veel scherpzinnigheid en juistheid van redenering, met overtuigende gronden, voor niets afdoende tegenover de destructive kritiek verklaard door A. NIERMEIJER, 'Iets over de opschriften der algemeene Zendbrieven van PAULUS met betrekking tot derzelver echtheid. Tegelijk toetsing van het bewijs, door Dr. DOEDES daaruit voor de echtheid dier brieven afgeleid.' *Jaarb. voor wetensch. Theologie*, 1847, D. V, St. 1, bl. 88 volgg.

baten, indien wij het opschrift van eenen brief niet met dat van andere mogen vergelijken; niets omtrent die Christengemeente, die in het opschrift voorkomt, van elders mogen vernemen; ons niet eens van haar toenmalig bestaan van elders kunnen verzekeren? en wat zullen de namen dier overbrengers ons bewijzen, indien wij ze niet van elders als in dien tijd levende personen kennen, en het niet uit de schriften der kerkvaders weten, dat de verschillende gemeenten de brieven, aan haar gerigt, hebben aangenomen, en de oude Kerk derzelver echtheid niet in twijfel heeft getrokken? Meent de schr. bij hetgeen hij (bl. 381 volgg.) aangaande de slotgroetenissen van den brief aan de Rom. (H. XVI) zegt, eene proeve eener dergelijke handhaving te geven; hoe ware en schoone opmerkingen ieder, voor wien, gelijk voor ons, de echtheid van dat Hoofdstuk vaststaat, aldaar vinden zal, elke aanspraak op bewijskracht tegenover de destructive kritiek, zal wel ieder aan hetgeen wij daar lezen moeten ontzeggen, uitgenomen aan hetgeen wij omtrent de gemeente van *Cenchréa* vs. 1 en 2 lezen (wij voegen er bij: aan de wijze, waarop PAULUS vs. 3 en 4 van PRISCILLA en AQUILA spreekt; aan de vermelding der personen, vs. 21-23 genoemd, vergel. met Hand. XX: 4 en 2 Tim. IV: 20); daar hier juist de innerlijke harmonie tusschen de Handelingen en den brief aan de Romeinen, en de brieven van PAULUS onderling een ‘niet bedoeld, maar des te krach tiger getuigenis der echtheid van den geheelen Brief’ aflegt. Maar wij gelooven niet, dat de schrijver hier zulk eene proeve heeft willen leveren, daar hij toch in de noot op bl. 382 de kritische handhaving van H. XV en XVI, bepaaldelijk tegen BAUR, naar eene latere plaats verwijst; en het overige deel van den brief aan de Romeinen tot nu toe nog voor de aanvallen der destructive kritiek is gespaard gebleven. Bij hetgeen de schrijver over de Zendbrieven des N.T. zegt, missen wij de vermelding van dien karaktertrek, op eenige weinigen na, aan allen gemeen, ‘dat zij,’ het zijn de woorden van THIERSCH[1], ‘de *voortbrengsels* zijn *van den strijd*, in welken de Apostelen het opkomende Christendom tegen den smet van veelsoortige ontaardingen moesten behoeden, welke onder den invloed van niet-Christelijke geestesmagten en beginselen in het Apos-

(1) t.a.p. bl. 231.

tolische tijdperk met eene algemeenheid en kracht te voorschijn traden, die met de toenmalige werkingen van den Geest van CHRISTUS in eene nagenoeg gelijke verhouding stond, en slechts door de hoogste vereeniging van Apostolische wijsheid en kracht kon overwonnen worden.'

Dat de beantwoording der vraag, of de schrijver het door hem gekozen standpunt steeds gehouden heeft, of wij hier schriftbetrachting, onderzoek der schriften, in den volsten zin des woords, voor ons hebben, over het algemeen ten gunste des schrijvers uitvalt, is reeds uit het tot hiertoe opgemerkte blijkbaar; en daarom, in plaats van nog voorbeelden aan te halen, die aantoonen, hoe de schrijver door aandachtige en naauwkeurige vergelijking van de Handelingen en brieven, door aanwending dier menigmaal zoo occasioneele wenken en waarheidskenmerken, op het voetspoor van PALEY, tot de waarheid komt en haar handhaaft(1), veroorloven wij ons nog, als in het voorbijgaan, een paar opmerkingen, om dan bij eene bijzonderheid, die vooral tegenover de Tubinger kritiek van groot belang is, wat langer te blijven stilstaan.

Bij de vraag naar den oorsprong van het Romeinsch burgerregt van PAULUS (bl. 24), is de schrijver niet ongenegen dien af te leiden van zijne geboorte te *Tarsus* in *Cilicië*, aan welke stad, volgens het getuigenis van DIO CHRYSOSTOMUS, door AUGUSTUS het burgerregt zou geschonken zijn; dat de *τιμή*, van welke deze schrijver spreekt, van het burgerregt *kan* verstaan worden, wie zal het ontkennen? en zelfs bij voorkeur zouden wij het zoo verstaan, ware het niet, dat wij hier door de beschouwing der Schrift noodzakelijk tot een ander resultaat kwamen: hoe toch zou de Romeinsche Chiliarch CLAUDIUS LYSIAS, na uitdrukkelijk van PAULUS vernomen te hebben, dat hij geboren burger van *Tarsus* was (Hand. XXI: 39, vergel. XXII: 3), bijaldien de burgers dezer stad met het Romeinsche burgerregt begiftigd waren, eenige oogenblikken later PAULUS hebben overgegeven om gegeeseld te worden? Vanwaar die verwondering

(1) Wij verwijzen hier nog naar hetgeen de schrijver (bl. 13-16) over het karakteristieke van dat: Hebreër uit de Hebreën, zegt, hoe hij daar door toevallige bijzonderheden, in de Handelingen voorkomende, de eenig ware beteekenis dezer uitdrukking handhaaft, alsmede hoe hij ons door de vergelijking der Handelingen met de brieven aan de Thessalonicensen met den toestand dier gemeente en den waren zin dier brieven bekend maakt (bl. 223 volgg).

van LYSIAS bij het vernemen, dat PAULUS Romeinsch burger was (XXII: 27), en waarom beroept PAULUS zelf zich niet daarop, dat dit burgerregt, gelijk bekend was, aan *Tarsus* geschonken was[1]? Neen, noch LYSIAS, noch PAULUS zelf weten er iets van, dat *Tarsus* dat burgerregt bezit, en daarom blijft wel als de eenige ware de afleiding over van de familie-afkomst van PAULUS, welke ook de schrijver niet afkeurt, en haren steun heeft in het antwoord van PAULUS zelven aan LYSIAS (vs. 28): *ἐγὼ δὲ καὶ γεγέννημαι*. Hieraan moet men zich ook alleen houden bij de vraag naar den oorsprong van den Romeinschen naam: PAULUS; met het burgerregt heeft de Apostel ook dezen van zijne vaderen geërfd; want tegen het gevoelen, reeds door HIERONYMUS (catal. c. 5) voorgedragen, dat die naam door den Apostel eerst gevoerd zou zijn sedert en naar aanleiding der aanneming van het Evangelie door den Stadhouder SERGIUS PAULUS (de schrijver is, bl. 26, niet ongenegen dit gevoelen aan te nemen), is te regt opgemerkt, dat, indien de naamsverwisseling toen heeft plaats gehad, het vreemd is, dat LUCAS (Hand. XIII: 9) er ons niets uitdrukkelijk van meldt: dat alsdan de naamsverwisseling vs. 13, en niet vs. 9, had moeten vermeld worden; dat het wel overeenkomstig het gebruik der oudheid is, dat een leerling den naam zijns leeraars aanneemt, maar niet omgekeerd; eindelijk, dat de Apostel de bekeering van cenen stadhouder niet op zoo veel hoogeren prijs zal gesteld hebben, dan van elken anderen zondaar, dien hij door zijne prediking tot God bragt. - Hetgeen de schrijver (bl. 17 volg.) zegt: ‘Uit den stam van BENJAMIN en een SAUL! Zou wellicht de groote Apostel der Heidenen niet slechts stam- en naamgenoot, maar ook afstammeling geweest zijn van dien SAUL, DAVID's voorganger en vervolger; doch tevens vader van diens trouwen boezemvriend JONATHAN, die zoo edel en gewillig van de hoop op den troon in Israël afzag met dat aandoenlijk woord: Gij zult Koning worden over Israël en ik zal de tweede bij u zijn?’ en hetgeen daar meer volgt, is vernuftig en behoort zeker tot het rijk der mogelijkheden; - de schrijver noemt het ‘eene zich liefelijk aanbevelende mogelijkheid;’ - maar is nogtans daarom veeleer onwaarschijnlijk, dan waarschijnlijk te noemen, omdat, indien het zoo ware geweest, wij daarvan ligt eenigen historischen

(1) Men zie hieromtrent meer hij SCHRADER, *der Apostel Paulus*, 1832, bl. 5 volg.

wenk zouden vinden. Waarom toch PAULUS, Phil. III: 5, Rom. XI: 1 in Joodschen zin zijne voorregten opsommende, ook met nadruk zegt, dat hij ‘van den stam van BENJAMIN’ is, laat zich daaruit verklaren, dat het rijk van Juda, waartoe de stam van Benjamin behoorde, vooral sedert de tijden der ballingschap, bij het Joodsche volk veel hooger in achting stond dan het rijk der tien stammen, hetgeen zeer natuurlijk was, daar het wezen der Theocratie met het rijk van Juda en de tempeldienst in hetzelve ten naauwste verbonden was; de Godsgezanten en Propheten en bovenal de Messias moesten alzoo van den stam van Juda of van Benjamin afstammen; want ‘de zaligheid is uit de *Joden*’ (*ἐχ τῶν ᾽Ιουδαίων*, Joh. IV: 22). Overigens ontveinzen wij het niet, daarin iets aanstootelijks te vinden, om bij zulke spelingen des vernufts(1) van ‘eene heerlijkheid van *speling* (voorwaar een ongelukkig gekozen woord, waar er van de Godsbedeeling sprake is) in de Godsbedeeling’ te spreken. -

Over hetgeen de schrijver over elk der Zendbrieven zegt, weiden wij hier niet uit; hadden wij eene opmerking te maken, het ware deze(2): dat over het algemeen het eene met het andere niet genoeg *gecombineerd* wordt, en de verschillende leeringen te *geïsoleerd* naast elkander worden geplaatst, waardoor wij een levend beeld, een helder begrip van de ontwikkeling der dwaalleeringen, welke PAULUS te bestrijden had, missen, en ons niet altijd genoegzaam het verband, dat tusschen de dwalingen in de theorie en de praktijk, in de leer en het leven bestond, wordt aangetoond en opgehelderd. Doch de schrijver zelf zal hier welligt later op terugkomen;

(1) Van oudsher gaf de dubbele naam des Apostels tot onderscheidene vernuftsspelingen aanleiding: zie NEUDECKER, *Einleit. in das N.T.*, bl. 362 volg. AUGUSTINUS, Serm. CCGXV, zeide: ‘Persecutor SAULUS, praedicator PAULUS. SAULUS enim nomen est a SAULE. SAUL persecutor erat regis DAVID. Talis fuerat SAUL in DAVID, qualis SAULUS in STEPHANUM. Postea vera, cum vocatus esset de coelo, vocatus, prostratus, mutatus, ubi coepit apostolus praedicare verbum Dei, mutavit sibi nomen et dixit se PAULUM. Et hoc quare elegit? Quia PAULUS modieus est, PAULUS parvus est. Nos solemus sic loqui: videbo te post paulum, i.e. modicum. Unde ergo PAULUS: ego sum minimus apostolorum,’ coll. 1 Cor. XV: 9. Elders in Confess. 8, 9 leidt hij met HIEBONYMUS den naam van PAULUS van de bekeering van SERGIUS PAULUS af

(2) Dit geldt nogtaus volstrekt niet van hetgeen de schr. omtrent de brieven aan de Thessalonieensen zegt.

ten minste de gelegenheid zal zich daartoe aanbieden, wanneer hij ons den aard der partijen in de Corinthische gemeente zal ontvouwen en den persoon van PAULUS met dien van PETRUS, JACONUS en JOHANNES zal vergelijken. Dan toch komt noodzakelijk de vraag ter tafel, of het beeld, dat de Tubingers ons van de tegenpartij van PAULUS geven, uaar waarheid geschetst is, al of niet? Daarom ook onthouden wij ons hier geheel van het dogmatisch grondgebied, dat wij welligt later bij het overzigt van geheel het leerstelsel van PAULUS, hetwelk de schrijver ons belooft, zullen betreden. - Bij de beschouwing der brieven aan de Thessalonicensen vestigen wij ieders aandacht op hetgeen de schrijver omtrent de leer van PAULUS aangaande de toekomst of wederkomst des Heeren opmerkt, ook met het oog op de verhandeling van Dr. VAN OOSTERZEE, over de 'denkbeelden van den Apostel PAULUS aangaande den tijd der wederkomst van CHRISTUS'[1]; terwijl bij de brieven aan de Corinthiërs, vooral den eersten, uitmuntend wordt aangetoond, hoe de Apostel telkens uit geheel occasioneele leeringen, ook omtrent vragen van een zeer ondergeschikt belang, aanleiding neemt tot diepere bespiegelingen en tot openbaring van hoog verhevene en allergewigtigste waarheden. Bij hetgeen de schr. (bl. 297) zegt over 1 Cor. V: 7, 8, waar de Apostel ageheel 'de verborgenheid van het Oude Testament met de leer van *rechtvaardiging* en *heiligmaking* zoo veelbeteekenend verbindt,' na de bestraffing der bloedschande in de gemeente te hebben uitgesproken, maken wij op de aanleiding opmerkzaam, die de Apostel tot deze wending had, welke gelegen is in het tijdstip, waarop de Apostel zijnen brief schreef. Uit 1 Cor. XVI: 6, vergel. met vs. 8, besluiten te regt verreweg de meeste uitleggers, dat deze brief op het einde van het meer dan tweejarig verblijf des Apostels te *Ephese* geschreven is, en wel toen de winter ten einde was, en nog vóór het Pinksterfeest. Zoo worden wij als van zelven tot een tijdstip, niet verre van het Joodsche Paaschfeest verwijderd, bepaald[2], en het is ons nu duidelijk, hoe de Apostel eensklaps over Israëls

(1) *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, D.H, St. I, bl. 49 volgg.

(2) Ook PALEY, *Horae Paulinae*, bl. 82 volg. der Hollandsche overzetting, laat zich ten gunste van dit gevoelen, door Dr. BENSON voorgedragen, uit; men zie meerdere schrijvers aangehaald door ANGER, *de temporum in Act. Apost. ratione*, pag. 52, nota g.

Pascha en het daarvan onafscheidelijke feest der ongezuurde brooden spreekt, en op den typischen zin dezer feesten opmerkzaam maakt. Hetzij wij alzoo zeggen, dat de Apostel zijnen brief gedurende de feestviering schreef, of, hetgeen ons waarschijnlijker voorkomt, vóór dien tijd, zoodat zijne lezers dien op het Paaschfeest ontvingen, ook hier hebben wij een voorbeeld eener hoogstbelangrijke leering naar aanleiding der tijdsaangelegenheden en een bewijs, hoe de Apostel van alles, wat hem omgeeft, partij weet te trekken. - Bij den brief aan de Romeinen is deze vraag van het grootste belang te achten: is deze brief door PAULUS geschreven met het oogmerk, om een allesomvattend en welzamenhangend overzigt der Evangeliewaarheden, als het ware zijn dogmatisch systeem, of eene soort van catechismus, te geven? welk gevoelen, op voorgang van THOLÜCK, door DE WETTE, KÖLLNER, GLÖCKNER, REICHE en anderen op onderscheidene wijze is omhelsd, en vooral door OLSHAUSEN, die elke polemische strekking uitsluit, gehandhaafd[1]; - of is ook deze brief, gelijk al de anderen, geschreven naar aanleiding van bijzondere omstandigheden, van de bijzondere behoefte en toestand der gemeente te *Rome* zelve? Dit gevoelen was vóór THOLÜCK het doorgaande, - dat de brief namelijk zijnen oorsprong heeft uit twisten tusschen Jooden Heiden-Christenen te *Rome*, - en is vooral door BAUR, en naar zijn voorbeeld door SCHWEGLER[2], in dien zin gehandhaafd, dat zij dezen brief als eene polemiek beschouwen tegen het Jood-Christendom, dat te *Rome*, gelijk overal, zijnen zetel had, als cene apologie van het Paulinisme tegenover het Jood-Christendom of Ebionitisme, en wel meer bepaald van het Paulinisch universalisme tegenover het Joodsch particularisme, waardoor de Apostel tevens zijne Evangelieprediking onder de Heidenen en de steeds toenemende deelneming der Heidenen aan de genade regtvaardigt. - Niet volkomen juist zegt de schrijver (bl. 364), dat de brief, volgens BAUR, gerigt is ‘tegen vooroordeelen en *kiemende* dwalingen van den kant der Joodsche Christenen (Ebionitische of dergelijke);’ BAUR spreekt het wel niet zoo bepaald en met ronde woorden als SCHWEGLER[3] uit, dat het eerste Christendom niets anders dan Ebionitisme was;

(1) Men zie de korte opgave dezer verschillend gewijzigde gevoelens bij BAUR, t.a.p. bl. 335 volgg.
(2) *Das nachapostolische Zeitalter*, D. I, bl. 285 volgg.
(3) t.a.p.I, bl. 104 volgg.

maar volgens hem is toch ook het cerste Christendom, dat van *Jeruzalem* uitging, en door de oudere Apostelen, de door hem genaamde Jood-Apostelen, bij name PETRUS, JACOBUS en JOHANNES gepredikt werd, nog tot veertien jaren na de bekeering van PAULUS (Gal. II: 1), niets anders dan een Jodendom, dat in JEZUS van *Nazareth* zijnen Messias erkent, maar de absolute en blijvende geldigheid van het Mozaïsme handhaaft, de zaligheid aan degenen, die buiten het Jodendom staan, ontzegt, en daar het in CHRISTUS geenszins dengenen erkent, die de wet vervuld heeft, en daardoor heeft te niet gedaan, op de werken der wet en op de nakoming ook van al hare uiterlijke voorschriften blijft aandringen. Eerst toen, nadat PAULUS (Gal. II) zijn Evangelie en zijne grondstellingen tegenover de Jood-Apostelen te *Jeruzalem* heeft gehandhaafd, ontstaat er eene scheuring in dit Jood-Christendom: de strengere partij namelijk, die zich zelve consequent blijft, en, dit streng Joodsche standpunt niet verlatende, het Paulinisme, dat de Heidenen tot gemeenschap aan de zaligheid roept, zonder hun het juk der wet op te leggen, krachtdadig bestrijdt; - en de meer gematigde partij, aan welker hoofd de oudere Apostelen staan, die, terwijl zij van den eenen kant met PAULUS moet instemmen, maar van den anderen van hare bekrompene Joodsche inzigten zich niet kan outdoen, met zich zelve in strijd geraakt en tot de grootste inconsequentie vervalt, daarom den strijd met PAULUS ontwijkt, en alleen bij de Joden - niet meer bij de Heidenen - die tot het Christendom toetreden, hare eischen herhaalt(1). Dit Jood-Christendom, in het allereerst alleen staande, heeft nog lang de overhand; het vrijere standpunt, waarop STEPHANUS zich eensklaps plaatste, en als welks voorvechter hij viel, en dat kort daarop als Heiden-Christendom of Paulinisme te voorschijn trad, moet zich tegenover dat Jood-Christendom met groote moeite en zwaren strijd langzamerhand eenen weg banen. Is dit nagenoeg het gevoelen van BAUR omtrent den vroegsten toestand des Christendoms, en beweert hij(2) uitdrukkelijk, dat Jood-Christenen het hoofdbestanddeel uitmaakten der gemeente te *Rome*, terwijl hij het voor waarschijnlijk houdt, dat zij haren oorsprong had in den tijd vóór de bekeering van PAULUS, toen alzoo het Paulinisch Christendom nog

(1) Dit gevoelen van BAUR, uit geheel zijnen *Paulus* op te maken, is duidelijk en kort uitgesproken bl. 126-128.

(2) t.a.p. bl. 375 volgg

onbekend was; dan is ook volgens hem de brief aan de Romeinen gerigt tegen dat Jood-Christendom, dat ook te *Rome* nog den hoofdtoon had, en deze brief veeleer eene handhaving der te *Rome*, door de in kleinen getale aldaar aanwezig zijnde Heiden-Christenen, *ontkiemende* leeringen des Heiden-Christendoms, en eene bestrijding der aldaar *algemeen heerschende* dwalingen des Jood-Christendoms, dan wel als gerigt te beschouwen tegen '*kiemende* dwalingen van den kant des Jood-Christendoms.' - Dat echter de Apostel in dezen brief ook dwalingen voor oogen heeft, die van den kant des Jood-Christendoms (d.i. der Joden, die tot het Christendom waren overgegaan) haren oorsprong hadden, en in de gemeente te *Rome*, die deels - en wel grootendeels (zie deze Schriftbeschouwing zelve, bl. 364 volg.) - uit Heiden-Christenen, deels uit Jood-Christenen bestond, *ontkiemden*, dit ontkennen ook wij niet volstrekt(1); maar tegenover BAUR vragen wij: was te *Rome* het Jood-Christendom, die soort van Ebionitisme, waarvoor wij, volgens hem, het eerste Christendom te houden hebben, heerschende? Bewijst de brief uit de Romeinen ons, dat zoodanig te *Rome* het oorspronkelijk Christendom geweest is? Is deze als eene handhaving van het Paulinisch Christendom tegenover, en zoo tevens als eene bestrijding van dat Jood-Christendom te beschouwen? - Doch wij keeren van dezen langeren uitstap tot die vraag van het grootste belang bij den brief aan de Romeinen terug: Bij welke der beide partijen schaart zich de schrijver? Immers bij de tweede; want bl. 363 zegt hij, dat door BAUR 'te recht en met de hem, waar hij goed ziet, inderdaad eigene helderheid en juistheid is opgemerkt, dat op zich zelve reeds met weinig waarschijnlijkheid de Brief aan de Romeinen zich laat denken als geschreven zonder eenige bijzondere aanleiding, en met het algemeene of onmiddelijke voornemen om een alles omvattend en wel zamenhangend overzicht der Evangeliewaarheden te geven; dat onder al de Brieven van PAULUS die aan de Romeinen in dat geval zeker geheel eenig in zijne soort zoude daar staan; dat, eindelijk, onze beschouwing van den Brief als eene Paulinische dogmatiek, ten grondslag gelegd van alle verdere of latere leerstellingen en wetenschappelijke ontwikkeling, zonder eene openbare verwarring van tijden en bedeelingen niet mag gerekend worden op even dezelfde wijze het oogmerk, immers het punt van

(1) Later zal zich de gelegenheid voordoen, om hierop terng te komen.

uitgang, des Apostels te zijn geweest. En ook wij mogen dit aan BAUR - - - toestemmen, dat - - - - de schrijver bij het opstellen van den Brief ook hier wederom aanleiding genomen heeft uit tijdelijke, uit personeele, uit subjective gewaarwordingen, behoeften en toestanden'[1]. Is dit zoo - wij stemmen het den schrijver volmondig toe -, dan had ook in deze Schriftbeschouwing de beschouwing van dezen brief geheel van dit oogpunt moeten uitgaan. Is deze brief geschreven naar aanleiding van den bijzonderen toestand der Romeinsche gemeente, en staat hij in dit opzigt gelijk met de andere brieven des Apostels; wordt het toegegeven, dat het des Apostels oogmerk niet geweest is, om hier als het ware zijne dogmatiek te ontwikkelen en voor te dragen; dan moet ook bij ons zoodanig eene beschouwing van den brief niet op den voorgrond staan. Daarom kunnen wij het ook niet goedkeuren, dat de schrijver begint met aan te toonen, dat deze brief eene ontwikkeling is van geheel de leer der van God in het Evangelie gegevene waarheid; *onze* beschouwing van den brief, de vraag wat die brief voor *ons* is, moet, waar wij het leven en den arbeid des Apostels overzien, noodzakelijk voorafgegaan worden van deszelfs beschouwing uit het oogpunt des Apostels, van de vraag, wat die brief voor de gemeente, tot welke hij gerigt werd, geweest is. Juist deze vraag is, naar ons inzien, door den schrijver niet genoeg behartigd; op de wenken, die de brief ons, vooral in het paraenetische gedeelte (z.a. Hoofdst. XIII en XIV, XVI: 17, 18), aangaande den bijzonderen toestand der Romeinsche gemeente geeft, is niet genoeg gelet. Wel zegt de schrijver ons, dat het Heiden-Christelijke gedeelte, terwijl een Joodsch-Christelijk element niet uitgesloten mag worden, voor de eigenlijke kern dier gemeente te houden is; maar welke dwalingen uit Heidendom en Jodendom in de Romeinsche gemeente waren binnengeslopen, onderzoekt hij niet; en toch juist hierin, niet zoo zeer in het eerste, gelijk de schr. (bl. 366) beweert, is de aanleiding van het oogenblik te zoeken, waaruit wij den brief in zijn zamenstel en den schakel der denkbeelden te verklaren hebben. Op het oogenblik, dat wij verwachtten, dat de schrijver ons een dieperen blik op den toe-

(1) De uitdrukking: 'subjective gewaarwordingen,' is hier niet op hare plaats; de vraag is hier niet: of de subjectiviteit des Apostels in den brief doorstraalt, maar welke aanleiding de Apostel had tot, en welk oogmerk met het schrijven van dezen brief?

stand der Romeinsche gemeente zou doen slaan (bl. 367), leidt hij ons tot een geheel ander onderzoek, dat wel te onderscheiden is van het onderzoek naar de aanleiding tot het schrijven, en hij toont uitstekend aan, hoe ‘bij al het objective van den Brief, zich ook de subjectiviteit van den gewijden Schrijver grootelijks openbaart.’ - Vernuftig en gelukkig noemen wij de conjectuur aangaande den oorsprong der Heiden-Christelijke gemeente te *Rome* (bl. 341 volg.). Laat zich het ontstaan eener Jood-Christelijke gemeente te *Rome* verklaren uit de aanwezigheid dier Romeinsche Joden en Jodengenooten op den grooten Pinksterdag te *Jeruzalem* (Hand. II: 10), de wording eener gemeente van Christenen uit de Heidenen te *Rome* ís, ook geheel onafhankelijk van de Joodsche Christenen aldaar, denkbaar, ‘zoo men - - - met de Gemeente te *Rome* slechts de geschiedenis van dien Hoofdman *uit Rome* in verband brengt, in wiens persoon en huis te *Cesaréa* de Heilige Geest zelve de onmiddelijke roeping der Heidenen tot het Evangelie openbaar gemaakt heeft door de dienst van PETRUS en in de tegenwoordigheid van zes Christenbroeders uit de Joden (Hand. X, XI: 1-18).’ Zoo zou dan de gemeente te *Rome* (eenigzins ook de Jood-Christelijke) *middellijk* van eene prediking van PETRUS, bepaaldelijk en opzettelijk aan *Romeinen*, afkomstig zijn, en de oorsprong dier hierarchische overlevering eener stichting van de gemeente te *Rome* door PETRUS is eenigermate opgehelderd. ‘Wat toch is natuurlijker (bij alle overige aanleidingen tot de vorming der bekende, thands meer dan ooit zoo gantsch onhoudbaar bevondene legende!), dan dat nu ook eerlang PETRUS als de *onmiddelijke* en persoonlijke stichter, PETRUS als de Apostel niet van *Romeinen* blootelijk, maar van *Rome* zelve begon te worden geroemd?’ Wij merken hier nog bij op, hoe het gevoelen des schrijvers, nog onlangs door hem gehandhaafd[(1)], omtrent MARCUS den Evangelist en Hermeneut van PETRUS, dien hij voor den Godzaligen krijgsknecht houdt, door CORNELIUS gezonden, om den Apostel uit *Joppe* naar *Cesaréa* te noodigen en te geleiden, hiermede in verband kan gebragt worden. - De zwarigheid, die uit de betuiging der Joodsche Ouderlingen (Hand. XXVIII:

(1) Tegenover DOEDES en VAN OOSTERZEE in het *Algem. Letterlievend Maandschr.*, N°. 6, bl. 380 volg. Zie zijne *Verscheidenh. en overeenstemm. der Evv.* D. I, bl. 288-303.

22) voortvloeit, en door BAUR[1] is aangewend, om ook hier het apologetisch doel of de ongeloofwaardigheid van LUCAS te bewijzen, is, naar ons oordeel, niet voldoende opgelost, door op te merken (bl. 342), dat de Romeinsche gemeente voor het meest uit Heidenen van afkomst bestaan moet hebben, en zoo met de Synagoge der Joden weinig of geheel niet in aanraking zal zijn gekomen. Eene Evangelieverkondiging toch in de Synagoge bij de eerste wording der gemeente neemt de schrijver zelf aan, als hij die afleidt van een dier Joden en Jodengenooten, na den Pinksterdag uit *Jeruzalem* naar *Rome* teruggekeerd; - het edict van CLAUDIUS, door SUETONIUS[2] vermeld: 'Judaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit,' daar het, vergeleken met het getuigenis van LUCAS (Hand. XVIII: 2)[3], niet alleen van de Christenen uit de Joden, maar ook van de Joden moet verstaan worden, is bezwaarlijk van iets anders te verstaan, dan van onophoudelijke twisten of onlusten tusschen Joden en Christenen, die, gelijk in *Palestina, Klein-Azië* en *Griekenland*, ook te *Rome* de openlijke rust verstoorden, en leidt evenzeer tot de vooronderstelling, dat de Evangelieverkondiging in de Synagoge wel degelijk had plaats gehad, en dat juist daardoor die onlusten ontstaan waren. - Is het wel denkelijk, dat die Israëlieten van afkomst in de gemeente, van welke er in het laatste Hoofdstuk van den brief sommigen bij name genoemd worden, hunne vroegere geloofsgenooten met het Evangelie onbekend zullen hebben gelaten? Onzes inziens blijft, ook na het door den schrijver opgemerkte, de onwaarschijnlijkheid bestaan, dat 'de voornaamsten der Joden' bij de aankomst van PAULUS zoo weinig met de Christenen bekend zijn geweest, als zij te dezer plaatse voorgeven, indien wij op het getuigenis van TACITUS[4] letten, hoe twee of hoogstens drie jaren later de Christenen ook bij het graauw van *Rome* bekend stonden: 'Nero subdidit reos, et quaesitissimis poenis affecit, quos, per flagitia invisos, *vulgus Christianos appellabat*.' Een betere weg ter

(1) t.a.p. bl. 368 volg.
(2) *Vita Claudii*, c. 25.
(3) LUCAS zegt hier, dat 'CLAUDIUS bevolen had, dat *al de Joden* uit *Rome* vertrekken zouden;' dit: *al de Joden*, is in den Romeinschen zin, in den zin des edicts, volgens welken onder *Joden* zoowel Joden als Christenen te verstaan zijn, op te vatten.
(4) *Ann.* XY: 44.

oplossing dezer zwarigheid komt ons voor door diegenen ingeslagen te zijn, die dit antwoord van de voornaamsten der Joden als eene uitspraak hunner vreesachtigheid beschouwen tegenover de Romeinsche overheid, die het onophoudelijk onrust stoken der Joden reeds lang moede was. BÖTTGER, die dit gevoelen, reeds vóór hem eenigzins door THOLÜCK en HEMSEN uitgesproken, met grondige bewijzen gestaafd heeft(1), stelt het nagenoeg aldus voor: PAULUS was te *Jeruzalem*, waar de Joden onder hunnen Procurator vrij wat minder dan te *Rome* voor de noodlottige gevolgen eener onregtmatige beschuldiging en eener opschudding behoefden te vreezen, door hen aangeklaagd en daarom gevangen genomen; de zaak van PAULUS had te *Cesaréa* voor hem reeds een zeer gunstigen keer genomen, zoodat, ware het niet dat PAULUS zich op den Keizer beroepen had, waardoor elk vonnis van den Procurator verviel, hij reeds toen door FESTUS, op raad van AGRIPPA, op vrije voeten zou gesteld zijn (Hand. XXVI: 32); nu komt PAULUS te *Rome*, waar de zaak in het hoogste beroep moet afgedaan worden; ook daar moeten ten *derden dage* de aanklagers, de Joden, om hunne beschuldiging in te dienen, in persoon verschijnen; PAULUS komt te *Rome* aan in den tijd, toen BURRUS AFRANIUS, de steun en leidsman van Keizer NERO, nog praefectus praetorio was, toen alzoo de wetten nog streng gehandhaafd werden, en de willekeur, wetteloosheid en ongeregtigheid, die de regering van den wreeden NERO na den dood van den voortreffelijken BURRUS kenmerkten, te *Rome* nog ongekend waren; de Joden te *Rome* waren, nadat zij van hunne verbanning onder CLAUDIUS naar *Rome* teruggekeerd waren, voorzigtiger geworden, en vermeden elke aanleiding, waardoor zij andermaal in de ongenade der Romeinsche overheid konden vallen; te *Rome* is de zaak van PAULUS bij zijne aankomst reeds bekend (Hand. XXVIII: 15); dat de Romeinsche overheid door de zoogenaamde *literae dimissoriae* van FESTUS omtrent de toedragt dezer zaak te *Cesaréa* was ingelicht, vordert de Romeinsche regtshandel; en de

(1) In zijne zoo belangrijke *Beitrüge zur historisch kritischen Einleitung in die Paulinischen Briefe*, Abth, II, en meer bepaaldelijk in de *Nachtrüge, Verbesserungen und Zusätze* tot deze afdeeling, bl. 28 volgg. - Wij geven hier kortelijk de oplossing dezer zwarigheid in haren geheelen zamenhang op; vooral handhaaft BÖTTGER hier dit regtsgeding van PAULUS, gelijk het ons door LUCAS beschreven wordt, door naauwkeurige vergelijking met het Romeinsche regt.

wijze, waarop PAULUS zoowel op reis als bij zijne aankomst in de keizerstad behandeld wordt, getuigt van de gunstige gezindheid der Romeinsche overheid jegens hem. Is het nu eenigzins te verwonderen, dat de Joden bij deze toedragt van zaken, terwijl het eenen Romeinschen burger gold, ten onregte door hun volk beschuldigd, zich van deze voor hen hoogst onaangename zaak zoeken af te maken, en daarom, in plaats van de beschuldiging tegen PAULUS in te dienen, deze laten varen, en hunne volslagene onbekendheid er mede voorgeven; ja zelfs omtrent geheel die sekte, aan welker hoofd PAULUS staat, nagenoeg niets zeggen te weten? Zoo is, onzes inziens, de moeijelijkheid, uit dit antwoord van de voornaamsten der Joden voortspruitende, opgelost; en, terwijl de vreesachtigheid eene rondborstige aanklagte tegenhoudt, en hen schijnbaar onpartijdig en als onbekend met de geheele zaak doet zeggen: ‘wij begeeren wel van u te hooren, wat gij denkt, want wat deze secte (der Christenen) aangaat, ons is bekend, dat zij overal tegengesproken wordt,’ zien wij toch ook in dit antwoord den giftigen angel van de hatelijkheid der Joden in de diepte schuilen, in de poging, om het vermoeden op te wekken, alsof die nieuwe sekte der Christenen de oorzaak ware van die twisten en opschuddingen, die in zoo vele andere steden des Romeinschen gebieds de openlijke rust verstoorden.

Wij stappen eindelijk over tot de laatste bijzonderheid, waarbij wij ons wat langer wenschten te bepalen[(1)]; zij heeft betrekking tot deze *vier* punten, die met elkander in een onafscheidelijk verband staan: 1°. is de reis van PAULUS en BARNABAS naar *Jeruzalem*, in den brief aan de Galaten (II: 1 volgg.) vermeld, het *tweede* bezoek van PAULUS na zijne bekeering (Hand. XI: 30 en XII: 25), of wel het *derde* (Hand. XV: 2 volgg.)? 2°. is die spanning tusschen PAULUS ter eener en PETRUS met BARNABAS ter andere zijde (Gal. II: 11 volgg.) vóór of na dat derde bezoek (Hand. XV) te stellen? 3°. wanneer is de brief aan de Galaten geschreven? en 4°. wanneer heeft PAULUS het eerst in *Galatië* het Evangelie verkondigd? Van welk aanbelang de beantwoording dezer vragen zij tegenover

(1) Schoon wij haar volstrekt niet in al harer omvang denken te behandelen, daar het hier de plaatse niet is voor eene breedvoerige theologische verbandeling, en wij binnen kort deze vraagpunten meer opzettelijk hopen te beschouwen; wij stippen hier slechts eenige punten aan, en geven veelees eenige wenken, dan een in al zijne deelen zamenhangend geheel.

de Tübinger kritiek, weet ieder, die slechts eenigzins met haar bekend is. Het tweede Hoofdstuk van den brief aan de Galaten is als het ware hare wapenkamer, de vergelijking van dit Hoofdstuk met de Handelingen het punt, waarvan zij uitgaat, en waar zij telkens weêr op neêrkomt. Hier behoeft zij niet uit de inwendige onwaarschijnlijkheid van een verhaal te argumenteren, niet uit de *argumenta e silentio* wonderveel op te maken; maar PAULUS zelf treedt hier op om te getuigen tegen de geloofwaardigheid van den geschiedschrijver; de stelling, dat LUCAS in zijne verhalen niet te vertrouwen is, wordt hier, volgens hen, nagenoeg tot zekerheid opgevoerd. - De schrijver(1) antwoordt op deze vier punten aldus: 1°. de reis, Gal. II vermeld, is de derde bij LUCAS (Hand. XV); 2°. de spanning tusschen PAULUS en PETRUS is vóór dien tijd te stellen; 3°. de brief aan de Galaten is door PAULUS geschreven gedurende zijn verblijf te *Antiochië*, door LUCAS (Hand. XVIII: 22b) vermeld, tusschen het eerste en tweede bezoek van den Apostel in *Galatië;* want 4°. de eerste Evangelieverkondiging aan de Galaten is op de reis door *Phrygië*, in het land van *Galatië*, door LUCAS (Hand. XVI: 6) met een enkel woord vermeld, geschied.

Wij beginnen met het *tweede* punt, waaromtrent wij het volkomen met den schrijver eens zijn: die spanning tusschen PAULUS en PETRUS is te stellen vóór het *derde* bezoek van PAULUS te *Jeruzalem* en hetgeen aldaar volgens Hand. XV(2) is geschied; en wij verwijzen naar het uitstekend betoog des schrijvers (bl. 147 volg.), hoe 'allerlei onwaarschijnlijkheden, ja, onbestaanbaarheden,' het tegenovergestelde gevoelen drukken; maar vragen wij nu, waarom PAULUS in den brief aan de Galaten van het gebeurde tusschen hem en PETRUS melding maakt, in welk verband dit tot het overige in dien brief staat; stellen wij dit punt in betrekking tot de drie overige zoo even genoemde punten, dan noemen wij de beantwoording des schrijvers dier overige drie punten onbestaanbaar met zijne zeer juiste beantwoording van dit tweede vraagpunt, en ons ant-

(1) Bl. 140 tot 150, 165, 171, 253 volgg.

(2) Gal. II: 1 volgg. kan hier nog geheel buiten het onderzoek blijven; alleen uit vergelijking van Gal. 11: 11-14 met Hand. XV (vooral vs. 7-11) blijkt de onwaarschijnlijkheid van het Judaïseren van PETRUS en BARNABAS na het gebeurde op de vergadering te *Jeruzalem*.

woord op ieder der drie overige vragen verschilt ten eenemaal van dat des schrijvers. Wij gaan het aantoonen:

PAULUS handhaaft in de twee eerste Hoofdstukken van den brief aan de Galaten zijn Apostolisch gezag tegenover tegenstanders, die het in de gemeenten van *Galatië* trachtten verdacht te maken en te ondermijnen; uit het tweede Hoofdstuk vooral blijkt duidelijk, dat die tegenstanders tegenover PAULUS het gezag der oudere Apostelen, bij name van PETRUS, JACOBUS en JOHANNES, voorgaven, en dezen als handhavers aanvoerden dier zelfde Judaïserende dwalingen omtrent de noodzakelijkheid der onderhouding van besnijdenis en wet, welke zij met maar al te goeden uitslag in de gemeenten van *Galatië* verbreidden. Te regt zegt dan ook de schrijver (bl. 150), dat bij deze handhaving van zijn Apostolisch ambt de vermelding van het gebeurde tusschen hem en PETRUS en van zijn eigen gedrag in deze zaak[(1)], *polemisch*, liever nog zouden wij zeggen *apologetisch*, bij PAULUS op hare regte en wettige plaats staat, terwijl zij, *historisch*, in den zamenhang bij LUCAS kon gemist worden. Hiermede is ons dan ook juist het oogpunt gegeven, waaruit wij de in dezen brief vermelde feiten te beschouwen hebben: PAULUS treedt hier op als Apologeet van zijn eigen Apostolisch gezag en zijne eigene leer der volle vrije en vrijmakende genade tegenover de zoo even genoemde Judaïserende dwaalleeraars. - En nu - wij komen zoo tot de beantwoording der *eerste* vraag - willen wij eens voor een oogenblik het gevoelen des schrijvers aannemen, dat in den brief aan de Galaten (II: 1 volgg.) dezelfde reis bedoeld wordt als Hand. XV; dan is ook toen (Gal. II) PETRUS openlijk in zijne redevoering opgetreden als de verdediger van het Paulinische gevoelen (Hand. XV: 7-11), ‘de bestraffing in aller tegenwoordigheid door eenen jongeren mede-Apostel ootmoedig verdragen en ter harte genomen hebbende;’ dan is ook toen het besluit genomen door de Apostelen, de ouderlingen en de gemeenteleden, waarin de Heidenen ontslagen werden van de noodzakelijkheid der onderhouding van besnijdenis en wet (vs. 23-29). Maar dan met het oog op die feiten, welke wij van LUCAS vernemen, ons op het *apologetisch* standpunt van

(1) Ons komt het hoogst waarschijnlijk voor, dat de tegenstanders van PAULUS in *Galatië* van dat gedrag van PETRUS te *Autiochië* voor hunne zaak partij hadden getrokken, en dat naar aanleiding hiervan PAULUS deze zaak tot in de bijzonderheden beschrijft.

PAULUS verplaatst, en gevraagd, welk gebruik de Apostel van deze maakt! Ieder onbevooroordeelde leze uit dit oogpunt oplettend Gal. II: 1-14, en, wil hij de identiteit van Gal. II: 1 met Hand. XV niet opgeven, hij zal óf moeten bekennen, dat PAULUS een allerellendigst apologeet is, óf aan LUCAS alle geloofwaardigheid omtrent deze reis moeten ontzeggen. - Met het volste regt beweert dan ook BAUR, zich op het apologetisch standpunt des Apostels plaatsende, tegenover degenen, die de identiteit van beide deze reizen staande houden, dat er aan het verhaal van LUCAS niet de minste geloofwaardigheid kan toegekend worden. Het is geen wonder, dat die tijdsorde, volgens welke het geschil tusschen PAULUS en PETRUS vóór de derde réis (Gal. II: 1; Hand. XV: 2) heeft plaats gehad, 'zelden erkend' is[(1)]; want het is toch zoo klaarblijkelijk mogelijk, dat dan PAULUS deze beide gebeurtenissen nimmer in deze omgekeerde volgorde, buiten eenig onderling verband, had kunnen vermelden. Men begreep te regt, dat men niet, om het karakter van PETRUS eenigzins te redden of wat begrijpelijker te maken[(2)], PAULUS tot eenen apologeet mogt verlagen, die

(1) De schrijver haalt bl. 145 in de noot PALEY aan als voorstander van zijn gevoelen; PALEY aarzelt, en nadat hij eerst ten gunste van het gewone gevoelen gesproken heeft, merkt hij ten slotte op, dat niets ons belet, om dat geschil tusschen PAULUS en PETRUS vóór de beraadslaging te *Jeruzalem* te stellen (bl. 176 van de Holl. overz.); maar men vergete niet, dat hij kort te voren (bl. 168 volg.) had aangetoond, hoeveel bezwaren het gevoelen drukten, dat de reis, Gal. II: 1 vermeld, met die van Hand. XV: 2 gelijk te stellen is, en daarom vermoedde, dat LUCAS eene reis van PAULUS en BARNABAS, eenen nitstap, door beiden uit *Antiochië* naar *Jeruzalem* gedaan (Hand. XIV: 28), had uitgelaten. Meer beslissend werd het gevoelen des schrijvers uitgesproken door AUGUSTINUS, GROTIUS, CALOVIUS, HUG en SCHNECKENEURGER (zie de plaatsen aangehaald bij DE WETTE, *kurze Erkl. des Br. a.d. Gol.*, bl. 26), alsmede door BASNAGE, *Annal. pulit. Ecel.*, D. I, bl. 592.

(2) Het gedrag van PETRUS te *Antiochië* blijft toch altijd in strijd met de openbaring, aan hem gedaan bij gelegenheid der bekeering van CORNELIUS, en met zijne overtuiging te *Jeruzatem*, tegenover 'degenen, die uit de besnijdenis waren en die met hem twistten,' uitgesproken (Hand. X, XI: 2 volgg); ook PAULUS beschouwt het gedrag van PETRUS als eene *handeling, in strijd met zijne overtuiging* (*συνυπεχριθησαν - - τῇ ὑποχρισει*, vs. 13), voortspruitende uit *vreesachtigheid* (*φοβούμενος*, vs 12); het eenige verschil is, dat dit onderscheid tusschen overtniging en handel meer oogenblikkelijk op elkander volgen, en de val van PETRUS na de dadelijk voorafgaande en krachtig herhaalde uitspraak zijner overtniging (Hand. XV: 7-11) grooter is.

van de middelen tot zelfverdediging, welke hem voor de hand lagen, niet het minste gebruik wist te maken; terwijl het tevens niet onopgemerkt kon blijven, dat de Apostel, zoo ergens, op deze plaats streng de chronologische volgorde bewaart. En vergelijkt men nu die reis, Gal. II: 1 volgg. vermeld, op zich zelve beschouwd, met hetgeen wij in de *Handelingen* lezen, dan komt men ook hier noodzakelijk tot het besluit: óf dat PAULUS een slecht apologeet is, óf dat er aan LUCAS geene geloofwaardigheid op dit punt mag toegekend worden. Het is niet genoeg, dat men beweert en aantoont, dat LUCAS als *geschiedschrijver* niet in alle bijzonderheden (*dètails*) behoefde te treden, en overeenkomstig zijn doel handelde, wanneer hij het gebeurde 'alleenlijk in de groote omtrekken, en naar den eisch van zijn eigen bestek mededeelde' (bl. 143); maar men moet ook, en wel bovenal, vragen, of PAULUS als *apologeet* datgene, wat LUCAS ons vermeldt, kon verzwijgen; en ieder onbevooroordeelde zal moeten bekennen, dat PAULUS tegenover zijne tegenstanders zijne zaak vrij wat beter gehandhaafd had, indien hij niet in die bijzonderheden, maar in hetgeen, volgens het getuigenis van LUCAS, toen te *Jeruzalem* geschied is, de wapenen ter zijner verdediging had gezocht. Met niet één woord toch maakt PAULUS gewag van die openlijk uitgesprokene, volslagene instemming van PETRUS met zijn gevoelen (Hand. XV: 7-11); van dat gewijzigd, in de hoofdzaak nogtans Paulinisch, regtstreeks de bewering zijner tegenstanders tegensprekend gevoelen van JACOBUS (vs. 13-21), en van geheel de gemeente te *Jeruzalem* (vs. 23-29); maar in plaats van dit alles vermeldt hij bijzonderheden, toen te *Jeruzalem* voorgevallen, waaruit de lezers, bij welke hij zijn gezag handhaaft, alleenlijk konden opmaken, dat de oudere Apostelen, bij name die drie zuilen der kerke, niets tegen zijne leer hadden ingebragt (*οὐδὲν προσανέθεντο*, vs. 6), doch integendeel waren overeengekomen, dat PAULUS het Evangelie der Heidenen, zij dat der Besnijdenis zouden verkondigen; dat ook TITUS, een Griek zijnde, op wiens besnijdenis de ingeslopene valsche broeders (Judaïserende dwaalleeraars) aandrongen, door PAULUS en BARNABAS naar *Jeruzalem* medegenomen, aldaar, terwijl dus ook de oudere Apostelen er bij waren, niet genoodzaakt was om besneden te worden[(1)]; om kort te gaan: uit hetgeen PAULUS hier aan-

(1) Het is niet onwaarschijnlijk, dat die eisch van TITUS besnijding reeds te *Antiochië* gedaan was, dat daarom ook TITUS door PAULUS en BARNABAS was medegenomen naar *Jeruzalem;* zeker is het, dat hij ook te *Jerusalem* gedaan is; want hetgeen wij Gal. II: 3-5 lezen, is te *Jerusalem* geheurd, en wanneer de schrijver (bl. 143), op deze plaats doelende, zegt: 'het is buiten eenigen redelijken twijfel te *Antiochië* geweest, dat die eisch van TITUS besnijding gedaan was,' steunt deze bewering op de niet hewezene identiteit van Gal. II: 1 volgg. en Hand. XV.

voert, wordt deze stelling bewezen: de oudere Apostelen hebben zich niet tegen mijne leer verzet, niet op de besnijdenis van TITUS, een' Heiden, aangedrongen; en niet die andere stelling, welke PAULUS uit Hand. XV kon, en dan ook tegenover zijne tegenstanders had moeten bewijzen: de oudere Apostelen hebben openlijk en krachtdadig mijne leer gehandhaafd en bevestigd. - Daar is nog ééne zaak, waarvan PAULUS gewag maakt, terwijl zij, op zich zelve beschouwd, met de apologetische bewijsvoering in geene de minste betrekking staat; wij bedoelen: de verzorging en bediening der armen, de verpligting, bij die gelegenheid door PAULUS en BARNABAS op zich genomen, om door bijdragen uit de Heiden-Christelijke gemeenten de arme gemeente te *Jeruzalem* te ondersteunen (vs. 10). Bij LUCAS vindt men van deze zaak op de derde reis volstrekt geen gewag gemaakt; maar, zegt men, dit is weder eene bijzonderheid, die in het bestek des geschiedschrijvers hare plaats niet kan vinden; wij gelooven intusschen, dat de wijze, waarop de Apostel deze zaak aanvoert, ons regt geeft, om het er voor te houden, dat zij een der belangrijkste punten was, waarover bij die gelegenheid gehandeld werd, zoodat hare vermelding ook in de ‘groote omtrekken’ van den geschiedschrijver vereischt wordt; doch het zij zoo: zij behoort niet in het bestek der *Handelingen*. - Nu vragen wij - alweder op het apologetisch standpunt van PAULUS ons verplaatsende -: waarom maakt PAULUS melding van deze zaak? zij behoort immers nog veel minder tot het bestek zijner apologie?... Dan alleen behoort zij tot het bestek der apologie, wanneer PAULUS hier, even als bij de vermelding zijner eerste reis (Gal. I: 18, 19), geheel de verhouding, alles wat er voorgevallen is tusschen hem en de andere Apostelen, vermeldt, en BAUR[1] heeft hier wederom volkomen gelijk, als hij zegt, dat de wijze, waarop de Apostel in zijne apologie die armverzorging aanhaalt: ‘*alleenlijk* dat,’ enz. (*μόνον ἵνα*), onverklaarbaar is, bijaldien hetgeen wij Hand. XV lezen gedurende datzelfde verblijf van

(1) t.a.p. bl. 133.

PAULUS te *Jeruzalem* is voorgevallen. - Wannéér er te *Jeruzalem*, volgens de *Handelingen*, sprake geweest zij van de armverzorging - wij komen zoo tot het onderzoek, of PAULUS hier ook het *tweede* bezoek na zijne bekeering kan bedoelen -, is aan geen' twijfel onderhevig; de tweede reis toch werd door BARNABAS en PAULUS ondernomen, om de gelden, door de Christenen der Heidensche moedergemeente voor de Joodsche te *Jeruzalem* bijeenvergaderd, derwaarts over te brengen (Hand. XI: 30). Nu vragen wij: wat is waarschijnlijker, dat PAULUS bij die gelegenheid (omstreeks het jaar 44 der Dion. tijdrek.) de bediening der armen, die voor hem met de Evangelieprediking zoo naauw verbonden was (vergel. deze Schriftbesch., bl. 114 volgg.), heeft op zich genomen; of eerst zes of zeven jaren later (a°. 50 of 51)[1], toen de derde reis, waartoe eene geheel andere zaak aanleiding gaf, door hem ondernomen werd? De waarschijnlijkheid van het eerste noodigt ons uit, om te onderzoeken, of er ook meerdere punten van overeenkomst zijn tusschen die tweede reis in de Handelingen en de reis, Gal. II vermeld. Wij overzien ze spoedig, met het oog tevens op Hand. XV. Vooreerst dan werd die reis volgens PAULUS ondernomen: naar aanleiding, ten gevolge eener openbaring (*κατὰ ἀποκάλυψιν*, vs. 2), in overeenstemming met LUCAS, bij wien als de eerste aanleiding (de aanleiding tot de collecte) wordt opgegeven de voorspelling van eenen grooten hongersnood, waardoor *Palestina* weldra zou geteisterd worden, door den Propheet AGABUS (Hand. XI: 28); daarentegen Hand. XV: 1, 2, worden twisten over wet en besnijdenis als de aanleiding tot de reis genoemd. Wij vragen alweder: had PAULUS, bijaldien deze de hoofdaanleiding tot de reis waren, deze in zijn apologetisch belang niet uitdrukkelijk moeten noemen? - Verder: die reis wordt volgens den brief en de Handelingen ondernomen door PAULUS en BARNABAS; het *medenemen van* TITUS is met een bijzonder doel; denken wij hier (bij vergelijking zoowel met Hand. XI: 30 als met XV: 2 is dit noodzakelijk) aan eene bediening door de Antiochische gemeente hun opgedragen, dan is het volgens Gal. II: 1 waarschijnlijker, dat die bediening, overeenkomstig Hand. XI: 30, aan PAULUS en BARNABAS alleen, dan wel volgens Hand. XV: 2 aan PAULUS, BARNABAS *en eenige anderen* is opgedragen. - Dat LUCAS die afzonderlijke gesprekken, welke PAU-

(1) Wij volgen hier de chronologie van ANGER in het boven aangehaalde werk.

LUS buiten zijne bediening, *in 't particulier* (*κατ᾽ ἰδίαν*, Gal. II: 2), met de andere Apostelen hield, niet vermeldt, laat zich zoowel daardoor verklaren, dat deze buiten zijn bestek lagen, als dat hem de bronnen daartoe ontbraken; daarentegen kan PAULUS het gebeurde volgens Hand. XV niet verzwijgen, dat hoofddoel, dien hoofdinhoud van die reis mag hij niet met stilzwijgen voorbijgaan; de armverzorging, ons door PAULUS (Gal. II: 10) zoodanig gemeld, dat wij haar geenszins als bijzaak op de reis kunnen beschouwen, vermissen wij ongaarne bij den geschiedschrijver, Hand. XV; op de tweede reis daarentegen is zij de hoofdzaak (XI: 30, XII: 25); op die reis kunnen wij ons, ook overeenkomstig de Handelingen, de bevestiging van het Diaconaat van PAULUS te *Jeruzalem* denken.

Wij bepalen ons hier slechts bij de hoofdpunten, en meenen reeds te hebben aangetoond, dat, bij de handhaving van de geloofwaardigheid van LUCAS als geschiedschrijver en van de eer van PAULUS als apologeet, de *identiteit* van Gal. II: 1 volgg. en Hand. XV: 2 *onbestaanbaar* is: dat nogtans het gevoelen, volgens hetwelk door Gal. II: 1 de *tweede* reis (Hand. XI: 30) wordt bedoeld, eenigen graad van *waarschijnlijkheid* voor zich heeft; wij meenen daarom ook regt te hebben om af te keuren, dat de schrijver (bl. 144), zonder eene zorgvuldige schriftbeschouwing te hebben laten voorafgaan, waardoor hij alzoo zijn standpunt verlaat, aldus schrijft: ‘op den voorgrond sta, dat de reis naar *Jeruzalem*, die ter bedoelde plaats in den Brief aan de Galaten (II: 1 volgg.) vermeld wordt, geenszins het *tweede* bezoek van PAULUS, na zijne bekeering, in die stad mag geacht worden en dus geenszins eenzelvig met het door LUCAS verhaalde (Hand. XI: 30-XII: 25)[1], maar wel *zeer zeker* het *derde*, dat is: het in dat zelfde Boek van LUCAS ver-

(1) De schrijver vermeent, blijkens bl. 122, dat de vermoording van JACOBUS, den broeder van JOHANNES, en de gevangenneming van PETRUS, beiden op last van Koning HERODES, te *Jeruzalem* gebeurd zijn ‘gedurende het kortstondig verblijf van PAULUS en BARNADAS tot overbrenging van de gaven uit *Antiochië*.’ Het verhaal van LUCAS geeft geene aanleiding tot dit vermoeden, want hij zegt *omtrent*, niet gedurende, dien tijd (*κατ᾽ ἐκεῖνον τὸν καιρόν*, II: 1); en wij houden het voor hoogst onwaarschijnlijk, dat HERODES, die de Christenen vervolgde om den Joden te behagen (vs. 3), PAULUS, dien de Joden zoo bovenal haatten, zou gespaard hebben, indien hij toen te *Jeruzalem* ware geweest.

melde XV: 2.' - Maar de schrijver steunt zijne redenering op een bewijsgrond, dien hij voor alles afdoende houdt; want, zoo gaat hij voort, 'dit blijkt reeds genoegzaam uit het jaartal (Gal. t.a.p.): Daarna ben ik *na veertien jaren* weder naar *Jeruzalem* opgegaan met BARNABAS, ook TITUS medegenomen hebbende. Want ofschoon deze veertien jaren niet behooren gerekend te worden te beginnen van het bezoek aan PETRUS en JACOBUS (ald. I: 18, 19), maar van de bekeering nabij *Damascus*, zoo blijkt evenwel dit cijfer nog veel te ruim voor den tijd, dien de levensgebeurtenissen en handelingen van PAULUS vereischen tusschen den dag zijner bekeering en de overbrenging der Antiochtische collecte naar de Jeruzalemsche moedergemeente.' Wij erkennen het gaarne, dat de chronologie de zwakste zijde van ons gevoelen is; maar daarentegen ontkennen wij het ten stelligste, dat zij het hoofdmoment, nog veel minder, gelijk bij den schrijver, het eenig beslissend moment bij dit onderzoek mag uitmaken; de chronologische zwarigheid bestaat bovendien niet zoo zeer daarin, dat de tijd van veertien jaren te ruim is voor hetgeen PAULUS verrigt heeft tusschen zijne bekeering en zijn tweede bezoek te *Jeruzalem*, of, om de zaak nog nader te bepalen, dat de tijd van *elf* jaren (want tusschen de bekeering en het eerste bezoek verliepen er *drie* jaren, Gal. I: 18) te ruim is voor hetgeen PAULUS tusschen zijn eerste en tweede bezoek verrigt heeft; maar veeleer hierin: dat, wanneer wij van het jaar, waarin PAULUS voor de tweede maal *Jeruzalem* bezocht, hetgeen nagenoeg zeker in het jaar 44 te stellen is, deze *veertien* jaren aftrekken, de bekeering van PAULUS alsdan in een te vroegen tijd, te kort na, of gelijktijdig, ja zelfs volgens de berekening van sommige chronologen vóór den dood van CHRISTUS zou vallen. Niet zoo zeer in het eerste, zeiden wij, bestaat de chronologische zwarigheid; op de vraag toch, of ons 'de levensgebeurtenissen en handelingen van PAULUS' gedurende dien tijd bekend zijn, kan bezwaarlijk een beslissend antwoord gegeven worden; met zekerheid alleen weten wij, dat PAULUS 'een geheel jaar' te *Antiochië* was (Hand. XI: 26); maar is PAULUS in *Cilicië* (Gal. I: 21, vergel. Hand. IX: 30, XI: 25) niet werkzaam geweest? De waarschijnlijkheid spreekt er voor; men volge slechts onze redenering: in den tweeden brief aan de Corinthiërs, H: XI: 24-26, somt PAULUS de gevaren en vervolgingen op, door hem als geloovige en Apostel van CHRISTUS ondergaan, terwijl wij

van sommigen dezer[1] te vergeefs de vermelding in de Handelingen vóór Hoofdstuk XX (toen toch werd de tweede brief aan de Corinthiërs geschreven) zoeken; - vergelijken wij hetgeen wij van PAULUS zelven uit zijne vijf brieven (aan de Gal., de beide aan de Thess. en de beide aan de Cor.), vóór dien tijd geschreven, omtrent zijne eigene levensgebeurtenissen en handelingen vernemen, met hetgeen LUCAS ons berigt, b.v. het gebeurde bij de Evangelieverkondiging aan de gemeenten van *Galatië* uit den brief met Hand. XIII: 14 - XIV: 24 (wij komen hier aanstonds op terug), te *Thessalonica* met Hand. XVII: 1-9, te *Corinthe* met Hand. XVIII: 1-18, en dan zoo vele bijzonderheden uit het leven van PAULUS, vooral in die beide brieven aan de Corinthiërs, welke zich voor het grootste gedeelte in de Handelingen laten terugvinden; komen wij door die vergelijking tot het waarschijnlijk besluit, dat LUCAS ons, van de zoogenaamde eerste zendelingsreis des Apostels af (Hand. XIII volg.), vrij naauwkeurig het levensberigt des Apostels opgeeft, terwijl de beschouwing der geschiedverhalen op zich zelve ons hierin versterkt; dan noemen wij het ook onwaarschijnlijk, dat de geschiedschrijver zoo belangrijke gebeurtenissen uit het leven van PAULUS, als die, welker vermelding wij hier missen, met stilzwijgen zou zijn voorbijgegaan, wanneer zij in dat tijdperk van het leven van PAULUS waren voorgevallen; - eindelijk herinneren wij, dat de Evangelieverkondiging van PAULUS na zijn verblijf in *Cilicië* - de Apostel getuigt het zelf (Gal. I: 21 volgg.)[2] - reeds aan de Christelijke gemeenten in *Judea*, aan welke hij van aangezigt onbekend was, ter oore was gekomen, weshalve zij God in hem verheerlijkten. Hadden wij onregt te beweren, dat de waarschijnlijkheid voor eene vroegere, ons uit het boek van LUCAS niet bekende, werkzaamheid des Apostels spreekt, en daarom niet veel gewigt te hechten aan de *chronologische* bewijsvoe-

(1) Van de vijfmaal herhaalde geeseling in de Synagoge spreken wij hier zoo zeer niet; van de drievondige geeseling met roeden, vinden wij er slechts ééne in de Handelingen (XVI: 22) terug; de steeniging had te *Lystre* plaats (XIV: 19); van deze bijzonderheden: 'driemaal heb ik schipbreuk geleden, eenen ganschen nacht en dag heb ik in de diepte doorgebragt,' lezen wij niets bij den geschiedschrijver

(2) De vermelding van *Syrië* vóór *Cilicië*. verklaren wij met DE WETTE en anderen zoo, dat PAULUS, naar *Tarsus* reizende, in *Syrië* geland is.

ring des schrijvers ter staving van een gevoelen, dat door de *apologetische* bewijsvoering, indien ik mij zoo mag uitdrukken, ten stelligste als onjuist wordt afgewezen? - Deze chronologische bewijsgrond staat bovendien in deze Schriftbeschouwing zoo geheel op zich zelven, door geene andere tijdsaangaven gestaafd[1], dat hij daardoor reeds de kracht van bewijs mist. Wanneer had de bekeering van PAULUS plaats? Wanneer het eerste, tweede en derde bezoek te *Jeruzalem?* Op geene dezer vragen ontvangen wij eenig antwoord. Een echt wetenschappelijk chronologisch onderzoek zou voorzeker in deze Schriftbeschouwing het effect maken eener naakte heide te midden eener welig bloeijende landstreek, en zou menigen eenvoudigen, waarheidzoekenden bijbellezer, tot welken deze Schriftbeschouwing in de eerste plaats gerigt is, van de lezing afschrikken van een werk, waaruit hij zich vele en heilrijke vruchten voor hart en geest kan bijeenvergaderen, welke de wetenschappelijke Godgeleerde hem niet mag benijden, veel minder door baatzuchtige eischen verijdelen; evenwel zijn sommige tijdsaangaven hier onmisbaar, en zij hadden als resultaten van een wetenschappelijk onderzoek opgegeven kunnen worden, zonder de strekking van het werk in het minste te storen, en *moeten* worden, daar zij direct tot het gebied eener Schriftbeschouwing behooren, en het onaangenaam is, voor welken lezer dan ook. redeneringen gebouwd te zien op gronden, die zelve hem onbekend blijven. - Wij kunnen ook hier ter plaatse niet in zulk een wetenschappelijk onderzoek treden, hetwelk ons te lang zou bezig houden; daartegen nogtans moeten wij protest indienen, dat de chronologische bewijsvoering hier den boventoon zou voeren boven den apologetischen; men heeft toch slechts een vlugtigen blik te slaan op de chronologische tabellen van GÖSCHEN[2], ANGER[3] en WIESELER[4], waaruit men de resultaten der verschillende chronologen omtrent de voornaamste tijdstippen in het leven zoowel van JEZUS als van PAULUS leert kennen, om zich te overtuigen, op welk een glibberigen en onveiligen grond men hier staat, en dat men der-

(1) Hetzelfde geldt ook omtrent de vraag, wanneer de geestverrukking tot in het Paradijs plaats gehad heeft, bl. 171 beantwoord.
(2) *Stud. u. Krit.*, 1831, IV, bl. 706.
(3) t.a. pl, bl. 190.
(4) *Chronol. Synopse der vier Evv.*, bl. 485 volg.

halve, door den apologetischen grond, dien wij hier betraden, te verlaten, en uitsluitend den chronologischen te betreden, het zekere met het onzekere verwisselt; integendeel, wij meenen, dat bij het chronologisch onderzoek de resultaten, welke wij hier, van het apologetisch standpunt van PAULUS uit redenerende, verkregen, wel degelijk en voornamelijk moeten worden in aanmerking genomen. - Wij gaan over tot de beantwoording der *beide laatste* vraagpunten, welke zich in deze ééne vraag oplossen: heeft PAULUS vóór zijn derde bezoek te *Jeruzalem* (Hand. XV) in steden van *Galatië* het Evangelie verkondigd?

Wie ons onderzoek volgde, weet ook, dat uit onze redenering volgt, dat PAULUS den brief aan de Galaten vóór zijne derde reis naar *Jeruzalem* moet geschreven, en hij dus ook vóór dien tijd hun het Evangelie moet verkondigd hebben. Kan toch Gal. II: 1 volgg. om de genoemde redenen niet identisch zijn met Hand. XV, dan kon PAULUS ook als apologeet die derde reis niet met stilzwijgen voorbijgaan, en wij verwachten de noodzakelijke vermelding van het aldaar voorgevallene, nadat de schrijver het geschil tusschen hem en PETRUS heeft beschreven (na Gal. II, vs. 14 of vs. 21[1]).

Waarom spreekt PAULUS met geen woord van die reis? Men zegge hier niet: omdat het aldaar gebeurde zijnen tegenstanders en den Galaten reeds lang bekend, maar door hen niet ontzien was, zoodat een beroep hierop toch vruchteloos zou geweest zijn[2]; wie toch zal het gelooven, dat de tegenstanders zich tegenover PAULUS op het gezag der oudere Apostelen zouden hebben beroepen, en dan nog wel met zoo goeden uitslag, als wij uit den brief vernemen, bijaldien het gevoelen van PETRUS en JACOBUS en van geheel de gemeente te *Jeruzalem* den Galaten bekend ware geweest? Maar wat nog meer zegt: hoe is het mogelijk, dat PAULUS, dit wetende, zich nog moeite zou gegeven hebben, om zich op feiten te beroepen, die nog

(1) Sommigen meenen, dat de woorden der berisping, welke PAULUS te *Antiochiä* tot PETRUS sprak, reeds bij het 14de vers eindigen, anderen brengen er met meerdere waarschijnlijkheid ook de zeven volgende verzen toe. Vergel. WINER en DE WETTE bij deze plaats.

(2) De Schrijver schijnt er aldus over te denken; wij maken het op uit deze woorden (bl. 258): ‘zonder eenig ontzag voor het besluit zelfs der Jerusalemsche Gemeente.’

veel minder bewijzen? - De reden is eenvoudig deze: dat de derde reis naar *Jeruzalem* (Hand. XV) nog geen plaats had gehad. Maar, zegt men, PAULUS is voor de eerste maal op zijne *tweede* zendelingsreis (Hand. XVI: 6) in *Galatië* gekomen (vergel. deze Schriftbesch.. bl. 165); zie daar de vraag, van welker beantwoording òf de geloofwaardigheid van LUCAS, òf de eer van PAULUS als apologeet afhangt. - De opmerkzame schriftbeschouwer mag het niet onopgemerkt laten, dat LUCAS de beide kee ren (XVI: 6, XVIII: 23), dat hij van *Galatië* spreekt, telkens zegt: 'het Galatische gewest (*ἡ Γαλατικὴ χώρα*),' terwijl hij de andere landen ter zelfder plaatse eenvoudig noemt: *Mysië, Bithynië, Phrygië*. Is dit toeval en willekeur, of heeft de geschiedschrijver hier reden voor? Het laatste is reeds *a priori* waarschijnlijker, en een onderzoek naar den omvang van de provincie *Galatië* ten tijde van LUCAS geeft ons eene voldoende reden aan de hand. Wij geven hier wederom in korte woorden de resultaten op van het grondig onderzoek van BÖTTGER[1], die uit de Schriften der oudheid bewezen heeft, dat AMYNTAS 36 jaar v. Chr. van ANTONIUS een koningrijk ontving, bestaande uit het eigenlijk gezegde *Galatië*, en gedeelten van *Pamphylië* en *Lycaonië*, waarbij twee jaren later *Pisidië* gevoegd werd; AUGUSTUS bevestigde dit rijk, en voegde er nog *Isaurië* en een deel van *Cilicië* bij. Na den dood van AMYNTAS (26 j.n. Chr.) werden *Cilicië* en *Isaurië* met *Cappadocië* vereenigd, de steden van *Pamphylië* ontvingen hare vrijheid terug, terwijl *Galatië, Pisidië* en *Lyoaonië* (of een deel van *Lycaonië*) tot ééne provincie vereenigd werden, onder den gemeenschappelijken naam van *Galatië*. Deze resultaten zijn voor ons onderzoek van het grootste belang; hieruit volgt toch, dat de 'gemeenten van *Galatië*,' tot welke PAULUS zijnen brief rigt, niet uitsluitend in het eigenlijk gezegd *Galatië* behoeven gelegen te hebben, maar ook tot *Lycaonië* en *Pisidië* kunnen behooren; dat alzoo niet Hand. XVI: 6 voor de eerste Evangelieverkondiging van PAULUS in de steden van *Galatië* behoeft te worden gehouden, maar dat de ons naauwkeurig opgeteekende prediking in de steden van *Lycaonië* en *Pisidië* (Hand. XIII en XIV) hiervoor kan gehouden worden. Wij vinden het nu zeer natuurlijk, dat LUCAS, na even te voren (XVI: 1, 2) *Lystre*,

(1) t.a.p. Afd. I, § 8, 17 volg., Afd. III, § 1 volg. en 49, en *Nachträge, Verbesserungen u. Zusätze*, bl. 26 en 32 volg.

Derbe en *Iconium*, steden van *Lycaonië*, genoemd te hebben, welke dus ook een deel der provincie *Galatië* uitmaakten, in het 6de vers, om aan te toonen, dat PAULUS ook het overige deel van *Galatië* doortrok, uitdrukkelijk zegt: ‘en als zij *Phrygië* en het land (of de provincie) van *Galatië* doorgereisd hadden;’ en bevreemdde het ons, dat LUCAS die allerbelangrijkste Evangelieverkondiging van PAULUS in de steden van *Galatië*, gelijk wij die uit zijnen brief kennen. alleenlijk met die woorden zou aanduiden, terwijl hem toch het heerlijk gevolg van dat doorreizen van *Galatië* door PAULUS, SILAS en TIMOTHEUS(1) bezwaarlijk onbekend kan gebleven zijn, daar hij zelf op dien zelfden togt zeer korten tijd daarna te *Troas* (vs. 10) reisgenoot van den Apostel werd; wij hebben nu welligt ook van deze werkzaamheid des Apostels een naauwkeurig verslag in de Handelingen. - De *mogelijkheid*, dat de Evangelieverkondiging in steden van *Galatië* heeft plaats gehad vóór Hand. XV, bestaat; maar die mogelijkheid wordt tot den trap van *waarschijnlijkheid* verheven, wanneer wij die bijzonderheden, waarop wij PAULUS met een enkel woord in zijnen brief zien zinspelen, in de Handelingen bij de Evangelieverkondiging in *Pisidië* en *Lycaonië* (XIII: 14-XIV: 24) terugvinden, en het eene door het andere kunnen aanvullen en ophelderen; wij geven hier slechts eenige wenken, die tot eene naauwkeurigere vergelijking mogen opwekken. PAULUS wordt door de Galaten ontvangen, niettegenstaande zijne verzoeking in het vleesch, als ‘*een bode Gods*’ (*ὡς ἄγγελον Θεοῦ*), Gal. IV: 14; te *Lystre* noemen zij hem *Mercurius*, omdat hij het woord voerde, en - het wordt in deze Schriftbesch. (bl. 137) zeer aardig opgemerkt - omdat zijn uiterlijk afstak bij, minder indrukmakend was dan dat van BARNABAS, dien de Lystrensers als hunnen *Jupiter* wilden vereeren (Hand. XIV: 11-13). Ook op die eer, waarin BARNABAS bij de lezers van den brief stond, wordt in den

(1) Het is eene vergissing van den Schrijver, als hij (bl. 165) LUGAS bij den doortogt door *Phrygië* en *Galatië* onder de medereizigers des Apostels telt: bl. 160 toch zeide de Schr. zelf, dat ‘wij zijne tegenwoordigheid (onder de medereizigers en medestrijders des Apostels) alleenlijk bemerken door de eenvoudige verandering bij het gebruik des werkwoords van den *derden* in den *eersten* persoon des meervouds,’ en ‘dat woordeken: *wij*,’ merkte de Schr. juist op, ontmoeten wij het eerst Hand. XVI: 10, bij het vertrek van *Troas*, das na den doorlogt van *Phrijgië* en *Gulatië*.

brief door een enkel woordje: *ὥστε χαί*, *zoodat zelfs* (Gal. II: 13), gezinspeeld; dit is zeker, dat de wijze, waarop BARNABAS zoo geheel bijzonder genoemd wordt, zich zeer goed laat verklaren in eenen brief, gerigt aan lezers, die hem, den reisgenoot van PAULUS, als eenen God uit den hemel hadden ontvangen; minder goed, wanneer de brief gerigt is aan gemeenten, die gesticht zijn op eenen togt, toen BARNABAS en PAULUS reeds van elkander gescheiden waren. Maar die vergoding sloeg te *Lystre* eensklaps over tot gruwelijke mishandeling en steeniging, zoodat zij PAULUS als het ware levenloos uit de stad sleepten (Hand. XIV: 19); ook hiervan vindt men geheel aan het einde van den brief een wenk, die insgelijks al zijne kracht verliest, indien deze brief niet gerigt is aan gemeenten, te midden van welke PAULUS mishandelingen en verwondingen had ondergaan, aan wier gevolgen hij nog leed, wier lidteekenen hij nog droeg: 'voorts niemand doe mij moeite aan; want ik draag de lidteekenen van den Heer JEZUS in mijn ligchaam.' Wij kunnen nog op andere punten van overeenkomst opmerkzaam maken: in den brief aan de Galaten wordt hetzelfde thema verdedigd, als hetgeen door den Apostel in zijne redevoering te *Antiochië*, in *Pisidië*, gesteld was; dezelfde zeloten worden vermeld in de Handelingen (XIII: 45) als in den Brief (IV: 17); het grootste gedeelte der gemeenten bestaat, volgens den brief, uit Heiden-Christenen (IV: 8, 9. V: 2. VI: 12), hetzelfde leert ons de uitslag der prediking in de verschillende gemeenten van *Pisidië* en *Lycaonië*, volgens de Handelingen; het heerlijk gevolg dier prediking, zoodat PAULUS op de verschillende plaatsen getrouwe discipelen kreeg (Hand. XIII: 48, 49, 52. XIV: 20, 21, 22) komt overeen met Gal. III: 3-5. V: 7; - maar genoeg om aan te toonen, dat de waarschijnlijkheid er voor spreekt, dat PAULUS zijnen brief rigtte tot die gemeenten van de provincie *Galatië*, welke in *Pisidië* en *Lycaonië* gelegen waren. Vragen wij nu naar de plaats, waar, en den tijd, wanneer de brief aan de Galaten geschreven is, dan bewegen wij ons in het tijdsbestek, dat verloopen is tusschen Hand. XIV: 24 en 28; wij meenen alzoo, dat deze brief de allereerste is onder de brieven van PAULUS, geschreven gedurende het verblijf van PAULUS en BARNABAS te *Antiochië* in *Syrië*(1), hetwelk de derde reis van PAULUS naar *Jeruzalem* voorafging (Hand. XIV: 28).

(1) Ook de Schr. (bl. 256) vindt het waarschijnlijk, dat de brief uit *Antiochië* geschreven is (Hand. XVIII: 226) wegens dien algemeenen groet aan het hoofd van den brief uit naam van *al* de broeders, die met hem zijn (Gal. 1: 2); vergel. BÖTTGER t.a.p. Afd. III, bl. 17.

Ten slotte geven wij als het ware den uitersten omtrek van het beeld, dat het verloop der zaken, naar ons gevoelen beschouwd, vormt. In de gemeenten van *Galatië* (*Pisidië* en *Lycaonië*) hadden de Joodsche ijveraars voor de wet reeds gedurende het verblijf van PAULUS en BARNABAS in die streken, van de eene stad naar de andere om zoo te spreken den Apostel nareizende, de prediking van het Evangelie der vrije genade bestreden; maar de discipelen waren standvastig en getrouw gebleven in het geloof, niettegenstaande zelfs de verdrukkingen, die zij er om moesten ondergaan (vergel. alweder Gal. III: 4 met Hand. XIV: 22); die gezindheid nu is eensklaps (*οὕτω ταχέϛ*, Gal. I: 6) veranderd, en het Joodsch zelotisme is in de Christelijke gemeenten doorgedrongen; de Joodsche ijveraars hebben er met verbazend goed gevolg een ander Evangelie verkondigd, en het gezag van PAULUS verdrongen door de onafhankelijkheid des Apostels te ontkennen, en voor te geven, dat de oudere Apostelen aan hunne zijde en niet aan die des Apostels staan; ter staving dezer bewering hadden zij welligt eene geschikte aanleiding in het gedrag van PETRUS te *Antio chië* gevonden; hoe dit ook zij, nadat de mare hiervan tot PAULUS te *Antiochië* gekomen is, vat deze terstond de pen op, om het voortterend kwaad tegen te gaan; hij handhaaft zijne onafhankelijkheid in het eerste Hoofdstuk, door zich op feiten te beroepen; vermeldt daarna, ter wederlegging zijner tegenstanders, hoe het bij eene vroegere gelegenheid gebleken is, dat de oudere Apostelen niet gelijk de Joodsche ijveraars op de besnijdenis van TITUS, een' Heiden, hadden aangedrongen, noch zijne leer hadden bestreden; beschrijft hetgeen tusschen hem en PETRUS onlangs is voorgevallen, en zijn gemoed zoo zeer heeft geschokt, in al zijne bijzonderheden, de woorden zelve, door hem tot PETRUS gerigt, vermeldende; en gaat dan, zich regtstreeks tot de afgedwaalde Galaten rigtende, over tot eene nadere ontvouwing en staving zijner leer van volle vrije en vrijmakende genade. Dat die mannen, die uit *Judea* kwamen, en voorgaven afgezanten van JACOBUS te zijn (Hand. XV: 1, vergel. met VS. 24 en Gal. II: 12[(1)]), door dat vreesachtig vein-

(1) Dit *τινεϛ ἀπὸ ἰαχώβου* bij PAULUS Gal. II: 12 heeft den voorstanders van het gevoelen, dat wij bestrijden, niet weinig moeite gekost; hoe toch kan PAULUS, wien het gevoelen van JACOBUS uit Hand. XV bekend is, hier in deze Apologie het vermoeden opwekken, dat JACOBUS aan de zijde zijner tegenstanders staat? zal men nu met DE WETTE (Comm. bl. 26) en anderen zeggen, dat JACOBUS niettegenstaande zijne, door LUCAS (XV: 13) welligt overdrevene vrijzinnigheid, toch later tot eene reactie tegen het paulinisch Christendom eene helpende hand kon bieden? of met WINER (Comm. bl. 64) ligtvaardig over deze zwarigheid heen stappen, door aan te merken: 'Christianos dicit judaicae disciplinae nimium deditos (Act. 21. 20.), qui Jacobi auetoritate sive jure seu secus utebantur?' Tegenover zulke uitvlugten blijft BAUR in zijn volste regt, als hij (bl. 136) zich ook hierop beroept om aan te toonen, hoe PAULUS geenen met zijne leer instemmenden JACOBUS kent, en hoe alzoo aan Hand. XV geene geloofwaardigheid is toe te kennen. De zaak is overeenkomstig het hier ontwikkelde eenvoudig deze: LUCAS noemt hen 'sommigen, die afgekomen waren van *Judea*' (XV: 1); want hem is bekend, dat zij zich ten onregte voor gezanten van JACOBUS hadden uitgegeven, uit de uitdrukkelijke verklaring der Apostelen zelven in den rondgaanden brief (v. 24): 'welken wij dat niet bevolen hadden;' dit wist PAULUS niet, daar hij zijnen brief vóór dien tijd schreef, en hij houdt hen voor hetgeen zij zich uitgaven, voor afgezanten van JACOBUS; gelijk dan ook PETRUS zelf hun voorgeven, dat zij op gezag van JACOBUS kwamen, voor waarheid schijnt aangenomen te hebben.

zen van PETRUS, BARNABAS en vele anderen vernieuwden moed kregen en de gemeente te *Antiochië* meer en meer verontrustten door hunne prediking: ‘indien gij niet besneden wordt naar de wijze van MOZES, zoo kunt gij niet zalig worden,’ laat zich ligtelijk begrijpen; - de zaak moet eindelijk tot eene beslissing komen, de oudere Apostelen moeten openlijk hun gevoelen uitspreken, en door eenen rondgaanden brief, welke aan al de verontruste gemeenten kan bekend gemaakt worden, moet den tegenstanders van PAULUS dat bolwerk, waarachter zij zich verdedigen, dat wapen, waardoor zij in zoo vele gemeenten meer en meer veld winnen, te weten het gezag der oudere Apostelen, ontnomen worden; - dit geschiedt nu Hand. XV -; en kort daarna zien wij PAULUS diezelfde gemeenten bezoeken, om haar het besluit der gemeenten te *Jeruzalem* bekend te maken, met dien gewenschten uitslag, dat de in haar geloof geschokte ‘gemeenten bevestigd werden in het geloof en dagelijks overvloediger werden in getal’ (Hand. XVI: 5). Wij hielden ons met deze laatste bijzonderheid langer, welligt langer dan hier paste, bezig; wij deden het intusschen alleenlijk wegens het belang der zaak; daar wij ten volle overtuigd zijn, dat bij de handhaving van het gevoelen, hetwelk wij

hier bestreden, de geloofwaardigheid van Hand. XV moet vallen, hoe kunstige redmiddelen en uitvlugten men ook moge bedenken. Bij de beoordeeling eener Schriftbeschouwing verplaatsten ook wij ons op dat standpunt, en wij verkregen onze resultaten zoowel door beschouwing en onderzoek der plaatsen in de Schrift op zich zelve, als door vergelijking en paring van de Schrift met de Schrift; zoodanig nogtans, dat wij het verschillend standpunt der schrijvers nimmer uit het oog verloren; en slechts daar, waar wij juist door die beschouwing der Schrift als het ware verschijnselen ontdekten, die van elders eene opheldering vereischten, zochten wij onze hulp buiten de Schrift. Wij hopen intusschen, dat de schrijver bij 'de vergelijking van den persoon van PAULUS met die drie onder zijne mede-Apostelen, welke hij zelf ergens de zuilen der Gemeente, bepaaldelijk te *Jeruzalem*, heeft genoemd,' welke ons in het tweede Deel wordt toegezegd, alsmede, wanneer hij meer uitsluitend de kritiek van BAUR ter sprake zal brengen, op deze punten zal terugkomen, en zijn gevoelen op hechtere grondslagen zal bouwen, dan hij tot hiertoe gedaan heeft.

De stijl dezer schriftbeschouwing moge eenen anderen beoordeelaar vinden, daar Ref. zich zelven de bevoegdheid hiertoe niet toekent. In de schriften van DA COSTA al het eenigzins vreemdklinkende aan te wijzen, is eene gemakkelijke taak; maar men doet den schr. onregt aan, en betoont zich zelven als een onbevoegd kunstregter, wanneer men, met voorbijzien van het karakteristieke des schrijvers, dat op elke bladzijde doorstraalt, over dit alles een afkeurend vonnis uitspreekt. Wij voor ons bewonderen de korte en krachtige zegswijze des schrijvers, en de meestal juiste keuze van woorden, en werden door den dichterlijken gloed, die het geheel bezielt, opgewekt en als aangetrokken. Niet zeer gelukkig vonden wij nogtans de beschrijving van JOHANNES MARCUS: 'dien weduwe-zoon, bij den aanvang zijner loopbaan nog een *wittebroods kind*' (bl. 4); en onnatuurlijk is het beeld, om den toestand van PAULUS den Israëliet, die in JEZUS zijnen Messias gevonden heeft, uit te drukken: 'nadat hij de *knieën zijns harten* mocht *buigen* voor dien gekruisten Koning der Joden' (bl. 20)[1]; terwijl het '*Evan-*

(1) Dit vreemde beeld moge cenigzins zijne verontschuldiging vinden in het gebruik, dat kerkelijke schrijvers er van maken; zoo komt het voor in het verdichte gebed van Koning MANASSE, in de *Constitutiones Apost.*, II: 22, *καὶ νῦν κλίνω γόνυ καρδίας μου*, bij CLEMENS HOM, *Ep.* 1a *ad Cor.* § 57: *κάμψαντες τὰ γόνατα τῆς καρδίας ὑμῶν*, en elders.

gelieplantsoen' te *Rome* door een enkel van *Jeruzalem* naar *Rome* overgewaaid zaadje, onder de talrijke aldaar verspreide Joden gevormd (bl. 341), ons wat al te veel in de hedendaagsche tuinmansterminologie verplaatste. 'Het moederlijke en oudvaderlijke *Jeruzalem*' (bl. 106) en 'TIMOTHEUS, de zoon en kleinzoon der weduwen' (bl. 153), zijn vreemde epitheta; de minder kiesche omschrijving der besnijdenis (bl. 269) kon vermeden worden; het woord *tact* is van het mannelijk geslacht, gelijk de schr. bl. 251, reg. 4, zelf schrijft; niet onzijdig, gelijk wij bl. 216, reg. 12, lezen. Zinstorende drukfouten hebben wij niet aangetroffen; bl. 1, reg. 2 v.o., moet gelezen worden *onvergelijkbaren* voor *ongelijkbaren*; bl. 42, reg. 3, v.o. lees 24 in plaats van 21; bl. 66, reg. 5 v.o., *onomwonden* voor *omomwonden;* bl. 144, reg. 1 v.b., Galaten II: 11 voor Galaten II: 2; bl. 146, reg. 2 v.b., *die* voor *dien*; bl. 286 in de noot moet tweemalen I Cor. V: 9 in plaats van IV: 9 gelezen worden.

Wij besluiten deze ons opgedragene boekbeschouwing, aan den schrijver onzen hartgrondigen dank betuigende voor de belangrijke resultaten van zijn onvermoeid, steeds met vernieuwden ijver voortgezet onderzoek der Schrift, met den wensch. dat deze Schriftbeschouwing tot veler harten toegang moge vinden, en dat ook de wetenschap partij moge trekken van de talrijke en belangrijke opmerkingen en wenken, die in haar zijn nedergelegd.

Utrecht, Junij 1847.
DR. T.K.M.v.B.

Paulus, eene schriftbeschouwing, door Mr. *Isaac da Costa*.

Eerste Deel. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans. 1846.
II.

Het is niet dan noode, dat wij de pen opvatten, om de volgende regelen neêr te schrijven; zij gelden het werk van eenen man, wiens naam wij nimmer dan met de innigste vereering uitspreken, wiens gloeijende dichten ons zoo menig uur schonken van gewijd genot, wiens welsprekende stift ons zoo dikwerf aan zijne bezielde redenen geboeid, door de geestdrift zijns geloofs gesticht heeft. En toch mogen we niet anders; want ze gelden een werk tevens, waarin hij niet slechts als redenaar bezielen, niet slechts stichten wilde als prediker des geloofs, maar ook ‘de veder der historie’ opnam, om de werkzame loopbaan van een' zijner grootste voorgangers te schetsen; - helaas! dat ze ‘der grijze fabel in den schoot’ viel! Indien het van Mr. DA COSTA, den dichter en redenaar, heeten mag, dat het een ijver Gods is, die hem bezielt, waar hij als geschiedschrijver optreedt, hechten zich aan dat verblijdende getuigenis die bedroevende woorden, dat het een ijver is ‘niet met verstand.’

PAULUS, groote, *verstandige* Apostel! ijveraar Gods en der waarheid! hoeveel regt zoudt gij hebben tot verbazing en beklag, kondt gij de bladzijden naslaan, die een uwer ijverigste broederen hierin gevuld heeft! - Helaas! dat ze het niet inzien, gij, krachtige spreker! hoe gij de kampioen des verstands zijt geweest tegenover de bekrompenheid van een Godsvolk, het onverstand uwer tijdgenooten; hoe de godsdienst, die gij voorstondt, de overtuiging, die gij preêktet, u, in de oogen der uwen, tot den grootsten aller ketters, den vuigsten heiligschenner maken moesten, den prediker des vermetelsten ongeloofs! Dat zij het niet vatten tevens, hoe geheel anders thans uwe taal zou klinken, onder welk een' verschillenden vorm gij thans uwe leer des verstands en der waarheid voor zoudt dragen, ook al hadt gij weinig kans hunner zwakheid te behagen; al zou ook thans in hunne ooren, niet minder dan in die uwer tijdgenooten, uwe blijde vrijheidsboodschap als een gruwel der godslastering lui-

den! - Den tuchtmeester, dien gij te niete hebt gedaan, zoeken zij uit den dood te doen herrijzen, en, ongehoord bedrijf! in uwe eigene schriften meenen zij den krachtigsten steun te vinden voor zijn aanwezen. o Wel u, dat gij de smaadheid niet behoeft aan te zien, die zij uwen naam aandoen! Of, dat gij ze aanzien kondt, om de zwakke taal van uwen vereerder door de krachtige stem te vervangen, die den voorgangers hunner verkeerdheid woorden van zoo forsche kastijding wist te doen hooren!

PAULUS' levensbeschrijver vindt zich, in de Heilige Schriften der Christenen, twee bronnen geopend; de eerste en veiligste, hoewel schijnbaar onvolledigste, in de brieven op zijnen naam, daarin opgenomen; de andere, schijnbaar rijkste en volledigste, hoewel natuurlijk ondergeschikt en van betrekkelijke waarde, in het boek der Handelingen van de Apostelen, dat zich vooral veel met den grooten Heiden-Apostel bezig houdt. Op welke wijze hij uit beiden hebbe te putten, blijkt den Heer DA COSTA zeer wel bekend, al stelt hij het ten deele onder meer ‘dierbare,’ om hem dat woord te ontleenen, en weidsche, dan eenvoudige en korte woorden voor. ‘Men *isolere* niet, zegt hij, maar *combinere*. Niet door naast elkander plaatsing, maar door verbinding, door huwing, door vruchtbaarmaking van de eene waarheid met de andere, hebben het wetenschappen - zoo verbazend en zielverheffend ver gebracht. God wil dat men ook in het hoogst verhevene der werken Zijner wijsheid, de Schrift, door arbeid en denken, door vergelijking en opmerking, door zamenvoeging en zamenvatting tot steeds rijker en heerlijker uitkomsten doordringe. Niets ligt er op de oppervlakte, dat niet eindeloos vermenigvuldigd in nuttigheid en heerlijkheid gevonden wordt op den bodem tot in de diepte. Zoo is het in het groot bij de nasporing der hoogste ons tot zaligheid geopenbaarde verborgenheden; zoo is het met de eenvoudigste historische bijzonderheden, op wier kennis en betrachting het ook voor eene wezenlijke en vruchtbare opvatting dier hooge heilverborgenheden niet weinig aankomt’ (bl. 12, 13). Niemand, die niet met die regelen, van hun priesterlijken tooi ontdaan, en in de taal des eenvouds en des verstands overgebragt, zal instemmen. ‘Arbeid en denken, vergelijking en opmerking, zamenvoeging en zamenvatting’ zullen, bij het nasporen van ieder werk, Gods of der menschen, tot altijd naauwkeuriger, warer, en daarom verblijdender en wenschelijker uitkomsten leiden, en niet alleen ‘hooge heilverborgenheden’

zijn het, die dat alles bij haar onderzoek vereischen; wien de natuur en de waarheid lief is, zal ze bij elke studie vorderen, *combinatie*-vermogen een der hoofdeigenschappen rekenen van den navorscher. - Mr. DA COSTA zoekt er dan ook een trouw gebruik van te maken, al faalt hij wel eens in de toepassing. Een sprekend bewijs wordt ons daarvan al spoedig in zijne voorstelling der netelige bekeeringsgeschiedenis en hare gevolgen gegeven, die ons tevens een' eersten blik moge doen slaan op den ongewissen grond der tot THEOPHILUS' zekerheid te boek gestelde zaken. ‘Tot driemaal toe,’ zegt Mr. DA COSTA (bl. 45), wordt ‘ze er ons met telkens onderscheidene, hier en daar zelfs een oogenblik schijnstrijdige bijzonderheden beschreven. In welker verscheidenheid slechts eene domme scherpzinnigheid in staat is eenige wezenlijke strijdigheid staande te houden (bl. 56).’ Op het gevaar af, die beschuldiging niet te ontduiken, wagen we ons aan eene bezadigde beschouwing, al moeten wij bekennen dat, hetgeen Mr. DA COSTA, ergens anders, met eene hoogst eigenaardige uitdrukking ‘een verborgen harmonie’ noemt, ons vooral daarom zeer gelukkig gedoopt schijnt, dat er zich alle harmonie volkomen weet schuil te houden, onnaspeurlijk verstoken heeft. - Op weg naar *Damascus*, terwijl hij uit is op Christen-vervolging, verschijnt PAULUS snellijk een licht, hij valt ter aarde en de stem des Heeren spreekt hem toe (Hand. IX: 7). ‘En de mannen die met mij reisden stonden verbaasd’ heet het nu ‘*hoorende wel de stem*, maar *niemand ziende*,’ terwijl P. den Joden te Jeruzalem (Hand. XXII) vertelt: ‘die met mij waren, *zagen wel het licht*, maar *de stem* desgenen, die tot mij sprak, *hoorden zij niet*.’ - Evenzoo vielen, volgens Hand. XXVI, *allen* ter aarde die met hem waren; volgens Hand. IX, *stonden zij verbaasd*. Uit de eerste moeijelijkheid *combineert* zich Mr. DA COSTA aldus: ‘Het is zoo, volgens het eene berigt hebben de mannen gezien en niet gehoord, volgens het andere gehoord en niet gezien; maar PAULUS zegt, in de verantwoording (XXII), van het licht, dat het door zijne medereizigers gezien is, LUCAS (IX) ontkent niet, dat de mannen *iets*, maar dat zij *iemand* zagen. En op gelijke wijze, terwijl LUCAS stellig schrijft, dat zij de stem als geluid hoorden, ontkent PAULUS alleenlijk, dat zij de stem als die des Heeren onderscheidden; - dat is *Hem, die tot hem sprak*, verstonden.’ Wat de eerste aanmerking betreft, ze zou eenigen schijn kunnen hebben, wanneer zij niet op de geheel onjuiste uitlegging van een uit het verband gerukt - *geïsoleerd* -

vers steunde. Niet alleen niemand toch, als het *aldaar* woordelijk luidt, zagen de mannen; maar van het begin af reeds gaat de geheele verschijning - licht en stem - alleen PAULUS, niet zijne reismakkers aan: ‘als *hij* reisde, zegt het verhaal, en het geschiedde dat *hij* bij *Damascus* kwam, omscheen *hem* snellijk een licht van den Hemel, en ter aarde gevallen zijnde, hoorde hij eene stem, die tot hem zeide: SAUL, SAUL, wat vervolgt gij mij. En hij zeide, wie zijt gij Heere? En de Heer zeide: ik ben JEZUS dien gij vervolgt. Het is u hard de verzenen tegen de prikkels te slaan. En hij, bevende en verbaasd zijnde, zeide: Heere, wat wilt gij, dat ik doen zal? En de Heer zeide tot hem: sta op en ga in de stad en u zal gezegd worden, wat gij doen moet.’ Dit alles gebeurde, als men ziet, PAULUS; eerst nu echter worden zijne reisgenooten bedacht: ‘zij stonden verbaasd, hoorende wel de stem maar niemand ziende.’ Blijkbaar gold dus ook het licht *hem* alleen; het stelt, naar de voorstelling des verhaals, duidelijk den glans des Heeren voor, waarin deze, naar den aard aller Theophaniën, verschijnt; een glans zoo plotseling en schitterend, dat ze den verschrikten man ter aarde doet storten; hij ligt er (blijkens vs. 8) met gesloten oogen, en als hij ze later opent, is alles uit en hij verblind. Hoe geheel verschillend van *zijn*' toestand, wordt nu die zijner makkers voorgesteld: met open ooren en oogen, *verbaasd rond ziende*, vanwaar toch wel die *stem* komen mogt, die tot dat plotselinge neêrvallen van hun reisgezel in zulk een blijkbaar en toch zoo verbazend onverklaarbaar verband schijnt-te staan; en, verwonderlijk, de glans die hem verblind had, bleef voor hen geheel bedekt; er was anders niet de minste reden, waarom ze niet allen blind werden; ze stonden verbaasd te hooren spreken, zonder iemand te zien; de verschijning des Heeren gold hun bijgeloof niet. - Even weinig zegt de tweede onderscheiding: PAULUS hoort eene stem, die tot hem spreekt; de anderen *hooren die ook*, maar zien niemand van wie die komen kan; wat kan klaarder zijn? in het andere verhaal daarentegen heet het: ‘de stem desgenen die tot mij sprak *hoorden zij niet*.’ Wat is bevattelijker? wat eenvoudiger? - Ook hier gaat de geheele verschijning PAULUS aan; maar om het aan te toonen, heeft de verhaler den omgekeerden weg ingeslagen: hier *zien* ze maar *hooren niets* en begrijpen dus niets en zijn - *bevreesd;* dáár *hooren* ze maar *zien ze niets*, en begrijpen ook niets en staan - *verbaasd*. Ze zijn bevreesd (XXII) en storten ter aarde (XXVI); ze zijn ver-

baasd en blijven staan (IX). Nieuwe weêrspraak, denkt de lezer; ‘verborgen harmonie’ meent Mr. DA COSTA en isoleert weder: ‘dit staan heeft toch betrekking tot een later oogen blik, als SAULUS reeds woord en wederwoord met den hem verschenen Heiland gewisseld had, en de mannen in dien tusschentijd waren opgestaan.’ Wij behoeven wel niet anders dan op het straks uiteengezette verhaal te wijzen, om in het oog te doen vallen, hoe weinig waars dit beweren hebben kan: PAULUS, luidt het, ziet een plotseling licht, valt ter aarde, en verneemt de stem des Heeren; de anderen staan verbaasd bij dit *alles*, terwijl zij de stem hooren, maar niets zien. - Hebben we zoo de bovennatuurlijke geschiedenis in hare regten hersteld, we mogen ze gerust laten varen, verzekerd, de nagedachtenis van hem geene ondienst te doen, die liever niet roemde in den vleesche en in de verschijningen en gezigten (2 Cor.). Geheel in dien geest zijn ook de eenvoudige woorden, die hij zelf er den Galaten over schrijft: ‘Gij hebt mijnen omgang gehoord, die eertijds in het Jodendom was (Gal. I: 43 volg), dat ik uitnemend zeer de gemeente Gods vervolgde en verwoestte; en dat ik in het Jodendom toenam boven velen van mijnen ouderdom en mijn geslacht, zijnde overvloediglijk ijverig voor mijne vaderlijke inzettingen. Maar wanneer het Gode behaagd heeft zijnen zoon in mij te openbaren, opdat ik denzelven door het Evangelie onder de Heidenen zoude verkondigen, zoo heb ik terstond niet te rade gegaan met vleesch en bloed, en ben niet wederom gegaan naar *Jeruzalem*, tot degenen die vóór mij Apostelen waren, maar ik ging heen naar *Arabië*, en keerde wederom naar *Damascus*. Daarna kwam ik na drie jaren wederom naar *Jeruzalem* om PETRUS te bezoeken, en bleef bij hem veertien dagen en zag geen anderen van de Apostelen dan JACOBUS den broeder des Heeren..... daarna ben ik gekomen in de gewesten van *Syrië* en *Cilicië*. En ik was van aangezigt onbekend den gemeenten in *Judea*, die in Christo zijn. Maar zij hadden alleenlijk gehoord dat men zeide: degeen die ons eertijds vervolgde, verkondigt ons het geloof, hetwelk hij eertijds verwoestte.’ Toetsen wij er thans de feiten aan, die de Handelingen ons voorstellen en Mr. DA COSTA moge er ons bij voorlichten. Wij willen hem toegeven, dat de ‘vele dagen’ (Hand. IX: 23) de afzondering in *Arabië* insluiten, maar dan blijft de weêrspraak toch, dat in de Hand. (ald.) eene prediking van PAULUS aan de Joden en dier overtuiging in *Damascus* aan deze reis voorafgaat terwijl in

den brief, de afzondering, als billijk en natuurlijk, vóór de prediking komt. Na drie jaren komt dan PAULUS te *Jeruzalem* om PETRUS te bezoeken, en ziet alleen hem en JACOBUS; een bezoek, dat in Hand. IX: 26 dient verscholen te liggen; maar op welken grond dan wel de volgende mededeelingen steunen (vs. 27-29), zij druischen geheel aan tegen de strekking van het bovenstaande verhaal, en moeten in ieder geval met de veertien dagen toekomen, die heter ons voor afstaat(1). Daarop trekt PAULUS naar *Syrië* en *Cilicië*. 'Na veertien jaar,' zegt hij verder, 'ben ik wederom opgegaan naar *Jeruzalem* met BARNABAS, ook TITUS medegenomen hebbende' (Gal. II:1). In deze veertien jaar moeten dan de reizen zijn voorgevallen, die ons Handelingen XIII en XIV mededeelen. BARNABAS had hem (Hand. XI: 25) uit *Tarsus* naar *Antiochië* gehaald, vanwaar dan beiden, op de voorspelling van eenen hongersnood door een' der Profeten, die van *Jeruzalem* naar *Antiochië* kwam(2), naar *Jeruzalem* afgevaardigd werden met de van de broederen afgezondene gaven. 'Treffend,' zegt ons de Heer DA COSTA, 'is hier de verborgen harmonie tusschen de Handelingen en Brieven' (bl. 114). Het ware ons liever geweest, had hij ze aan den dag weten te brengen; van deze geheele reis naar *Jeruzalem* toch melden de laatsten geen woord. Zij komt in den brief aan de Galaten, die het zich juist ten doel stelt, ze allen op te sommen, in het geheel niet voor. Dat PAULUS zich om de armen moeide, blijkt wel is waar uit meer dan ééne - door den Heer DA COSTA aangehaalde - plaats: 'alleenlijk dat we den armen zouden gedenken,' zeggen ze in *Jeruzalem* hem en BARNABAS, op die reis na de veertien jaar, 'hetwelk zelve ik mij ook benaarstigd hebbe te doen (Gal. II: 10);' doch in de Handelingen is de verhouding omgekeerd; PAULUS en BARNABAS worden uit *Antiochië* met giften naar *Jeruzalem* gezonden; wat hier dus de hoofdaanleiding der reis is, is daar een - middellijk - gevolg. Wanneer dus onze schrijver PAULUS, tijdens dat verblijf (bl. 122, 123), den dood van JACOBUS,

(1) Geheel er meê in strijd is echter hetgeen wij Hand. XXVI, vs. 20, lezen: 'Maar hebbe eerst dengenen die te Damaskns waren, en *te Jeruzalem en in 't geheele land van Judea*, en den Heidenen verkondigd, dat zij zich zouden beteren,' enz., verg. Gal. I, vs. 22: *ik was van aangezigte onbekend den gemeenten in Judea, die in Christo zijn*, enz.

(2) Wij laten voor rekening van Mr. DA COSTA: de gave der prophecy, aan de eerste Christenen, als voorzegging van feiten, toegekend; die, welke wij uit PAULUS Brieven (Corinth.) onder dien naam leeren kennen, is als bekend eene geheel andere, die met die der Handelingen niets gemeens heeft.

de wonderbare bevrijding van PETRUS, enz. laat bijwonen, vervalt die onderstelling met het verblijf zélf. De eenige weg, om het verschil tusschen Handelingen en Brieven hier voor ons te verklaren en in zijn' oorsprong na te sporen, is door SCHLEIERMACHER(1) ingeslagen, al betwijfelen wij of hij Mr. DA COSTA voldoen zal. Hij rekent, Hand. XII: 25 volg., dezelfde reize met die in den brief aan de Galaten en Hand. XV bedoeld, en ze alleen door een misverstand van den zamensteller der Handelingen verdubbeld, die, wanneer hij zelf alles in zamenhang en aaneengeschakeld geschreven - het niet uit verschillende opgezamelde berigten, mededeelingen en verhalen had zamengesteld, bij het vermelden der reize, Hoofdstuk XV, dit vroeger verhaalde herdacht zou hebben. Terwijl hij zich nu, Hoofdst. XII: 25, gedrongen ziet te vermelden, dat BARNABAS en PAULUS weder naar *Antiochië* teruggekeerd zijn, daar hij hen noodzakelijk vóór die van H. XV dáár weder aanwezig dient te hebben, ‘zoo ontstond dan bij hem eene *schijnbare* reis, die - blijkens Galaten - nooit bestaan heeft.’ - Vóór wij nu echter PAULUS naar *Jeruzalem* begeleiden, slaan wij hem nog even met Mr. DA COSTA op zijne eerste zendingsreis met BARNABAS, op *Cyprus* gade. Te *Paphos* vinden zij, bij den Stadhouder SERGIUS PAULUS, ELYMAS den toovenaar, een valschen profeet, die hun wederstaat. ‘o Gij kind des duivels - spreekt hem daarop PAULUS toe, vervuld, als het luidt, met den Heiligen Geest, - vol van alle bedrog en arglistigheid, zult gij niet ophouden te verkeeren de regte wegen des Heeren? en nu zie de hand des Heeren is tegen u: en gij zult blind zijn, en de zon niet zien voor een tijd. En van stonden aan vielen op hem donkerheid en duisternis; - als de Stadhouder zag hetgene geschied was, geloofde hij, *verslagen over de leer* des Heeren’ (Hand. XIII: 6-12). Wel mogt de verhaler zeggen, dat de Stadhouder bij dit tooneel *verslagen* stond, en niemand zou het hem euvel kunnen duiden, ware hij, hoewel ‘een verstandig man’ (vs. 7) door zulk een krachtig *argumentum ad hominem* tot geloof overrompeld; maar onverklaarbaar is het bijvoegsel

(1) *Einleitung. Nachlass zur Theologie*, T. III, S: 369, f. Verg. nog aldaar S. 353 f.; Hand. XIII, vs. l. Zouden we, na XII, vs. 25, niet gewacht hebben BARNABAS en PAULUS onder de overigen nog in het bijzonder te hooren opnoemen? maar, daar ze pas te zamen genoemd waren, iets dergelijks, b.v. als: ‘behalve P. en B. waren er nog,’ enz. Onmogelijk is het dus, dat dit na elkander geschreven zij; begint hier daarentegen een nieuw, afzonderlijk verhaal, zoo verklaart zich alles natuurlijk.

van *de leer des Heeren*, en nog onbegrijpelijker wordt het, zoo als Mr. DA COSTA het geval heeft uitgewerkt: ‘vergeefs verzet zich de toovenaar ELYMAS; zoowel door *redenen* als door een teeken van boven ter bestraffing wordt hij tot zwijgen gebragt; de Stadhouder, een *verstandig* man, wordt *overtuigd* in het *verstand*, verslagen in het hart, en gelooft’ (bl. 128).

Op zijne tweede reis naar *Jeruzalem* was PAULUS, als hij aan de Galaten schrijft, met BARNABAS, ‘ook TITUS medegenomen hebbende; het is namelijk dezelfde, die Hand. XV voorkomt en blijkbaar ook worden er dezelfde zaken behandeld; maar op hoe verschillende wijze en welk eene geheel andere rol spelen de zuilen’ in beiden! Terwijl PAULUS (naar Gal.) zijne grieven en bedoelingen - ‘de valsche broederen van ter zijden ingekomen, om onze vrijheid te verspieden,’ en ‘het Evangelie der voorhuid hem toebetrouwd’ - uiteenzet, en voor zich en BARNABAS vrijheid verkrijgt zich tot de Heidenen te wenden, gaat in de Handelingen alleen van PETRUS(1) en JACOBUS zelven het voorstel dier vrijheid uit, wier eigenlijke, wier eenige prediker toch (blijkens Gal. weder) PAULUS zelf is. Vandaar dan ook wat

(1) PETRUS' redenering draagt de kennelijke blijken, eene geloofbelijdenis in den geest van veel lateren tijd en minder Joodschen geest te zijn; vs. 8-10 zijn genoegzaam dezelfde beginselen in bijna dezelfde taal voorgedragen als die, waarmede PAULUS (Gal. 11:14, vgg.) in zijne boetrede tegen PETRUS optreedt. - Evenzoo treedt de PAULUS der Handelingen met de beginselen op, die men geheel in den zin van den PETRUS der Galaten wanen zou, en weinig met die van den Apostel des kruises en der vrijheid strookende. Mr. DA COSTA drukt het ergens al zeer rekkelijk met de woorden uit, dat PAULUS in de Handelingen *het beginsel der inschikkelijkheid*, in de Brieven *dut der vrijheid* bezielt; wanneer maar die beiden niet zoo jammerlijk tegen elkander aandruischten. Hand. XXVI: 20, verhaalt b v. PAULUS aan Koning AGRIPPA, dat hij in't geheele land van *Judea*, en der Heidenen, - eene volgorde, die volstrekt onpaulinisch is, - verkondigd had, *dat zij zich zouden beteren*. Dat is, wat Mr. DA COSTA zeggen moge, in den geest der Hand., die hem zich altijd eerst tot de Joden laten wenden* en spreken van: *tot God bekeeren, werken doende der bekeering waardig*. Maar heeft PAULUS immer dergelijke werkheilige taal kunnen doen hooren? - Geheel daarmede overeenkomstig is ook: de weinige berigten, de in het oog loopende onachtzaamheid der Hand. omtrent de gemeenten in *Gulatië* en de Joodsche rigtingen en leeraars, waarmede PAULUS er te kampen had (waarover verg. SCHNECKENB. *Zweck der Ap. Ges.*, S. 103, u.s.w.).

* scheidde zich - blijkens zijne eigene berigten in Gal. - zeer wijsselijk, zoodra en zooveel mogelijk, van de Joden af; hij merkte spoedig er weinig meêgevoel voor zijne onbekrompene beginselen te vinden.

Mr. DA COSTA zegt: ‘niets onbegrijpelijker, dan dat *na* de beslissende en overeenstemmende gevoelens der Apostolische tezamenkomst in de moederstad, PETRUS en BARNABAS *gejudaïseerd* zullen hebben, en zich niet alleen met PAULUS, maar ook met zich zelve, met alle hunne broeders van de Jerusalemsche vergadering, in tegenspraak zullen hebben gesteld’ (bl. 146). Eene onbegrijpelijkheid, die echter alleen het gevolg is zijner zamenvoeging en zamenvatting, zijner vereeniging van twee geheel verschillende voorstellingen: - die van PAULUS in haren eenvoud en onopgesmukte waarheid, en die der Handelingen, geheel aan de opvatting, de denkbeelden, voorstellingen en zienswijze van later jaren ontsproten. Wanneer men PETRUS laat spreken, en beginselen laat blootleggen, als hij op die gewaande Jeruzalemsche vergadering doet, dan is niets onverklaarbaarder dan het harde en *verdiende* verwijt, dat zich PAULUS later gedrongen ziet hem te *Antiochië* toe te voegen; wanneer PAULUS daarentegen te *Jeruzalem* niets anders, niets meerder weêrvaart, dan hetgeen zijne eigene woorden ons mededeelen: - een verlof tot prediking onder de Heidenen naar eigen inzigt omtrent zijne en der zijnen verpligtingen - *οὐδὲ Τίτος ὁ σὺν ἐμοὶ*, enz. vs. 3, - dan is er niets vreemds in de mededeeling, die ons de tweede helft van dat Hoofdstuk, omtrent PETRUS' verblijf in *Antiochië*, doet. Hij was er gekomen, had er zich, in zijn verkeer met PAULUS en de anderen, naar dezen gevoegd, met hen en de Heidenen aangelegen en gegeten; handelingen, waartoe hij in *Jeruzalem* geene aanleiding had, en waartoe hij ook dan slechts als van zelf, door zijn' omgang met zijne broederen, gebragt was. Maar toen er nu van JACOBUS kwamen, geloofsgenooten uit *Jeruzalem*, uit de Joden, die gruwden van Heidensche spijze en Heidenschen omgang, moesten zijne natuurlijke, onwillekeurige handelingen hem onder een geheel ander aanzien voorkomen; en even gemakkelijk als hij zich vroeger naar die anderen geregeld had, was hij er nu weder door zijne landgenooten af te brengen en tegen in te nemen, en vond hij zich door vroegere vooroordeelen geboeid; ‘hij onttrok zich en scheidde zich af, vreezende degenen, die uit de besnijdenis waren’ (Gal. II, vs. 12). Mr. DA COSTA zoekt de ‘onbegrijpelijkheid’ te ontgaan, door, in navolging van PALEY, ‘de veinzing’ in *Antiochië* vóór PAULUS' reis naar *Jeruzalem* te stellen. Waardoor, daargelaten dat er de geleidelijke loop der voorstelling tegen strijdt, dan juist die geschiedenis de aanleiding tot de reize worden zou, hetgeen geene geringe verwarring in het regte verstand en de

toedragt der zaken, volgens Gal. II en de Hand., zou brengen. Volgens genen gaat PAULUS om zich met de Apostelen te verstaan, terwijl één dier Apostelen zelf zich door hem zou moeten weêrstaan laten hebben, in eene zaak, waarin hij, volgens deze, - zoo dadelijk daarop - *ijverig* voor *dezelfde* beginselen zou prediken. Ook worden Hand. XV:2, de Apostelen, even als Gal. II:1, duidelijk allen in *Jeruzalem* aanwezig gedacht.

Een vreemde tegenhanger met PAULUS' verstandigen ijver tegen TITUS' besnijdenis, is hetgeen de Handelingen op zijne tweede Apostolische reis met TIMOTHEUS doen voorvallen(1). Deze 'wilde PAULUS (Hand. XVI:3), dat met hem zoude reizen en hij nam hem en *besneed* hem om der Joden wille, die in die plaatsen waren; want zij kenden allen zijn vader, dat hij een *Griek* was.' Welk eene tegenspraak met het vorige Hoofdstuk zelf reeds, waar PAULUS alleen om der broederen wil, die de besnijdenis vergden, eene reis naar *Jeruzalem* onderneemt (XV: vs. 1); terwijl hier TIMOTHEUS, om der Joden wil, die hem als den zoon eens Grieks kenden, door PAULUS besneden zou worden. Als derden medgezel op dezen togt, noemt Mr. DA COSTA 'Lucas, de geliefde medicijnmeester' (bl. 153). Het is de gewone opvatting, die er echter niets warer om is; zij vindt niet den minsten steun in de woorden des verhaals; de eenige wankele grond, waarop ze rust, is, als men weet, de eensklapsche overgang van den derden tot den eersten persoon (Hand. XVI: 10), waaruit onmiddellijk nog niets anders volgt, dan dat eene soort van dagboek, door een' der reizigers zelven gehouden, den zamensteller ter dienste stond, en hier gebruikt werd. Nu vinden wij geen ander' dan PAULUS, SILAS en TIMOTHEUS genoemd, van welken ons niets verbiedt, den laatsten bijv. als schrijver aan te nemen. Zijne aanteekeningen werden dan door den verzamelaar der Hand. tusschen de hem van elders toegekomene

(1) BAUR maakt er in zijn' PAULUS (s. 129) opmerkzaam op, en zijne bezwaren worden door de ophelderingen van Mr. DA COSTA (bl. 156) niet weggenomen. Hij voert er met regt bijv. plaatsen als Gal. III: 28 ('daarin is noch Jood noch Griek... want gij zijt allen één in GHRISTUS') en V:11 ('indien ik nog de besnijdenis predik, waarom word ik nog vervolgd?') tegen aan. Op rekening des Apostels mogt zijne besnijdenis in geen geval komen. Mr. DA COSTA's verklaring (naar GHRYSOSTOMUS' *περιέτεμεν, ἵνα περιτομὴν καθέλῃ*), volgens welke niet de ergernis der Joden aan een onbesneden medgezel, maar de vrijheid daardoor TIMOTHEUS gegeven, om in de Synagogen le prediken, de reden zijn zou, ligt minder dadelijk in de hedoeling van den verhaler, en wordt door geen enkel feit uit het vervolg zijner geschiedenis geregtvaardigd.

wonderverhalen ingevlochten. Tot dezen behoort al aanstonds de naastvolgende bekende bevrijdings- en bekeerings-geschiedenis uit den kerker te *Filippi* weder, met en na welke dan ook de dagboekvorm geheel wegblijft. Bevreemdend is het, hoe dáár juist alleen tegen PAULUS en niet tegen den derden reismakker die harde maatregelen genomen worden, terwijl vroeger SILAS en TIMOTHEUS tegenover PAULUS (v. 17 bijv. 'PAULUS en *ons*') gesteld worden. Even als te *Filippi*, wordt de naam van TIMOTHEUS ook te *Thessalonika* verzwegen (XVII: 10), hoewel hij (volgens v. 14) met PAULUS vandaar naar *Berea* dient getrokken te zijn. - Wat het verhaal te *Filippi* aangaat, het is in zijn wonderzieken oorsprong en inwendigen weêrstrijd te duidelijk door BAUR (s. 150 ff.) uiteengezet en ontleed, om het niet noodeloos te maken, er hier langer bij stil te staan. Zeker was voor zijne denkbeelden eene naauwgezetter beoordeeling, eene krachtiger en afdoender weêrspraak noodig, dan ze Mr. DA COSTA (bl. 179) dier 'ziel- en levenlooze kritiek, uit een bron en beginsel' zoekt te doen geworden 'bij deze hoogere kritiek zeer weinig geschat of gekend: het geweten, die stem der verborgenste Gods- en zelfbewustheid in den mensch;' waardoor wel die kritiek een hard woord te hooren krijgt, maar de handelingen van den slotbewaarder niets natuurlijker en verklaarbaarder worden. Evenzoo valt hij daarop, na de re devoering te *Athene*, met de woorden uit: 'En nu, de nieuwste onkritiek van BAUR! Met eene scherpte van combinatie, enz., bewijst zij ons, dat PAULUS nimmer die redevoering voor den Areopagus kan gehouden hebben, en dat geheel deze prediking te *Athene* niets anders is dan eene *legende* van later tijd, enz. - Tusschen dergelijke twee afgronden' - deze legende en de Roomsche van *St. Denys* - 'van onverstand en heiligschennis, vervolgt het historisch Evangelie zijnen alle die sprongen van ingebeelde kritiek, zoowel als van zelfgemaakte godsdienst, ten slotte afmattenden en uitputtenden tred, majestueus en triomfeerend, enz.' (bladz. 199). - Wij zouden niet durven verzekeren, dat er door de Tubingerschool, in hare beoordeeling der bronnen voor de beide eerste eeuwen des Christendoms, niet te veel aan opzettelijk streven en bewuste strekking wordt toegeschreven; maar zeker is het, dat de tijd en een voortgezet onderzoek en studie daarover regt zullen doen; dat hare beginselen echter in hare aanvankelijke - en nog eenzijdige - toepassing, een' minder hartstogtelijken en bevooroordeelden tolk verdienen dan haar in Mr. DA COSTA ten deele valt. - Van

Athene begeleidt deze nu PAULUS naar *Korinthe*, voor GALLIO den stadhouder en bij AQUILA en PRISCILLA, waarop hij dan ettelijke bladzijden aan eenige algemeene denkbeelden over zijne *zendbrieven* wijdt. Niets natuurlijker, bij de vele reizen van den eersten Prediker der nieuwe godsdienst, zijne bezoeken in zoo verschillende streken, bij zoo onderscheidene menschen, zijne voortdurende belangstelling in de eenmaal gekende plaatsen - niets natuurlijker dan een tal van brieven, om zich op die reizen met die plaatsen en menschen in aanraking te stellen. Mr. DA COSTA wekten ze echter tot de volgende ontboezeming op: ‘in de keuze van dezen vorm, wat wijsheid en diepte tevens van oogmerk en van beteekenis.’ ‘Veel in alle maniere![1] duidt die vorm aan. En wel eerstelijk een zoo veel te dichter nadering van het goddelijke tot het menschelijke, een zooveel te inniger doordringen van het menschelijke door het goddelijke.’ ‘Brieven! hoe eigenaartig verschillend is deze wijze van mededeeling, bij de vergelijking met de prophecyën, psalmen, spreuken, wetbepalingen van het Oude Testament! enz. bl. 208-210. Voor zoo verre die bladzijden tot zijne en der zijnen stichting geschreven zijn, zal ze niemand, in de warmte, waarmede zij gesteld zijn, in den gloed harer denkbeelden, niet aan dat oogmerk voldoende vinden; maar in zijne Christelijke bezieling gaat de schrijver verder dan dat. Zoo als de geschiedenis toch immer, ook in latere, in algemeen beschaafder en min verwarde tijden leert, is er geen vorm, die meer aanleiding geeft tot navolging en onderschuiving, dan die der brieven, die ligter de stift ter hand doet vatten, om onder gezagvollen naam, geliefkoosde en gevierde denkbeelden te enten en te verspreiden. Geheel anders denkt Mr. DA COSTA: wat verdichter’ vraagt hij (bl. 211), ‘zal er zich zoo ligt aan gewaagd hebben, om voor zijn oogmerk, hoedanig dan ook, een soort van stijl te kiezen, die boven alle anderen, zijn kracht en leven ontleent van het natuurlijke, het ware, het geheel occasioneele van den gegevenen toestand! Wat verdichter zal zich bij voorkeur wagen aan een soort van schrijven, dat - zoo zeer spoedig òf de onnabootsbare waarheid der echtheid, òf

(1) Eene dier meer gezochte dan veelbeteekenende uitdrukkingen, waartoe zich Mr. DA COSTA, tot ontsiering zijner zoo gekuischte taal, eene enkele maal heeft laten verleiden. Wij teekenden nog aan: ‘*vulhverlijksten rijkdom, vernicuwdv lieflijkheid, volheerlijke diepte, volzaligste verwachting, zoo zeer diepgaande bedoeling, hoogdierbare waarheid*.’

de gedwongenheid, onnatuurlijkheid en onwaarheid der versiering moet aan den dag brengen?' Als had zulk een verdichter daaraan gedacht, wat er na meerder of minder tijd met zijn geschrift gebeuren zou, als had hij niet op de verspreiding zijner gedachten voor het naaste oogenblik - al was het liefst zoo lang mogelijk -, de prediking zijner beginselen, den bijval of zelfs maar den gemakkelijker ingang, dien hij ze verschaffen wilde, gedacht! Als was hij in de meeste gevallen zelfs maar beducht geweest voor de ontdekking van zijn *vroom bedrog*, als had hij er eenigen schuldigen logen, eenig bedriegelijk en boosaardig opzet in gezien! En wat nu PAULUS' brieven betreft, is het ons altijd voorgekomen, dat bij den rijkdom en het gehalte der vier brieven(1), die, in hunne waardij en oorspronkelijkheid, het kenmerk hunner echtheid voor altijd met zich dragen, de twijfel omtrent eenige andere, wier minder belangrijke inhoud een' zoo grooten schrijver minder noodzakelijk vereischt, hen aan de bedachtzame navraag eener voorzigtige kritiek meer blootstelt, van luttel beteekenis moet zijn. Een juist en afdoend oordeel omtrent *allen* te vellen - daartoe gelooven wij de tijd nog niet gekomen, de studie van het tijdvak, waaruit zij spruiten, nog niet genoeg gevorderd, de kennis van zijne maatschappelijke ontwikkeling nog niet volledig genoeg; waarom we ook niet den minsten lust gevoelen, ons bij de weinig voldoende pogingen tot hunne redding - hier nog maar voor die der beide aan de Thessal. - door Mr. DA COSTA aangewend, bijzonder lang op te houden. Voor iemand, die, als hij, in den Antichrist liefst nog den Paus ziet voorgesteld, of, bij ontstentenis van dezen, althans het Pausdom eenigzins geschetst wil zien (bladz. 247), moet vooral de laatste dier genoemden alleen daardoor reeds een hooger belang hebben(2).

(1) Gaarne nemen we omtrent dezen ook die schoone woorden van Mr. DA COSTA over: 'Schoon is de stijl van den Apostel met de schoonheid der kracht, met die der waarheid, met die der liefde, met die van een groothartig heldenkarakter, gepaard voor medemenschen, voor medezondaren met de teederheid als eener voedster, als eener moeder.'

(2) 'Bij eene oppervlakkige lezing,' zegt hij overigens zelf (bl. 225), 'hebben de beide brieven weinig van dat karakteristieke, ten aanzien van leer, redeneering, rijkdom van gedachten, uiteenzetting van waarheden, waarin zich anders de geest van PAULUS zeer spoedig kenhaar maakt.' Belangrijk blijken zij dan verder echter vooral, wanneer wij er tweederlei bij in het oog willen vatten, den stand van zaken in *Thessaloniku*, waar, naar het ons van alle zijden duidelijk wordt, *schoon zonder opzettelijke of uitdrukkelijke molding van het feit* (*!*), ook na het vertrek van P., de woelingen hebben voortgeduurd, de vervolgingen waarschijnlijk met het behulp van *marktboeven* (*!*) zijn voortgezet (eene veronderstelling die, geheel uit de lucht gegrepen, even goed juist omgekeerd luiden kon; die, de brief eens als echt aangenomen, eene poging tot verklaring eeniger verzen zijn zou, maar blijkbaar geen regt kan hebben bij eene uitspraak over die echtheid), - en de vermelding der ontslapenen (1 Thess. IV: 13-17), waarvan de Heer DA COSTA (met eene nog willekeuriger gissing en die daarbij geheel van de eerste afhankelijk is) het volgende zegt: 'hoe veel te verscher en levendiger wordt ons alles, wanneer die *gestorvenen* in de gemeente van Thess. *gevallenen* zijn geweest onder de vervolgingen, die van den beginne af in die stad gewoed hebben, en waarvan eene uitbarsting met bloedstorting allerminst bevreemden kan, dáár, waar het opgeruide volk zich zelve wraak verschafte door middel van *marktboeven!*' (bl. 233). - De bedenking tegen de onechtheid, uit IV: 15-17 (bl. 237) afgeleid, wordt door de eigen daarop volgende verklaring des Heeren DA COSTA weggenomen (bl. 238-239).

Van *Corinthe* trekt PAULUS naar *Syrië*, vandaar naar *Efeze* en dan naar *Jeruzalem*, want, als hem de Hand. (XVIII:20) laten zeggen, ‘ik moet gantschelijk het toekomende feest te *Jeruzalem* houden.’ Met regt schreef hieromtrent SCHNECKENBURGER (*Zweck der Apostelgeschichte*, s. 66), hoe opmerkelijk die vermelding is - een feest, dat den Apostel gewigtig genoeg was er het veld te *Efeze* voor te laten braak liggen, en dat in *Jeruzalem*(1); - terwijl de geheele reis van *Corinthe* naar *Syrië* en weder naar *Efeze* terug zoo kort en ter loops staat opgeteekend. De Heer DA COSTA maakt er zich met de woorden af: ‘Aldaar (te *Jeruz.*) was hij meermalen gewoon, zich bepaaldelijk op een der groote feesten te bevinden.’ Over de gelofte te *Cenchreën*, - ondersteld dat zij aan PAULUS en niet aan AQUILA (als MEYER en SCHNECK. willen) toegeschreven is (v. 18) - ‘zal ons later moeten blijken’ (bl. 252). Wanneer schreef PAULUS den brief aan de Galaten? - De latere uitleggers (OLSHAUSEN, DE WETTE, USTERI, CREDNER (*Einl.*)(2) stellen hem, in strijd met de vroegere, die zich door het onechte onderschrift lieten misleiden, uit *Efeze* geschreven, na de beide, Hand. XVI en XVIII: 23) opgeteekende, reizen in die landstreek. Mr. DA

(1) Verg. hierbij boven bl. 632 aant. (1).

(2) BAUR zouden wij er met Mr. DA COSTA (bl. 253) niet bij durven voegen, daar hij met gezegde stelling schijnt in te stemmen, zonder echter iets te bepalen. De redenen, die hij voor eene vroege uitvaardiging opgeeft, zijn geheel innerlijk: - de wijze waarop de Apostel zich tegen zijne tegenstrevers weert, en die geheel het kenmerk van een' eersten kamp draagt (S. 257), - en zouden hem, bij aannemelijke uitwendige redenen, evenzeer met de meening van den Heer DA COSTA kunnen doen instemmen.

COSTA wil hem nog vroeger stellen en acht hem van *Antiochië* uitgezonden, na de terugkomst uit *Jeruzalem*, en er is veel, dat ons voor zijne opvatting schijnt te pleiten. Wat USTERI bijv. (Comm. S. 221 f.) tegen eene vroegere afzending dan het tweede bezoek aanvoert, dat hij van geen zoo spoedig bezoek spreekt - als dan wel gevolgd zou zijn, - in woorden als de volgende (Gal. IV: 20): 'ik wilde, dat ik nu tegenwoordig bij u ware, en mijne stemme mogt veranderen, want ik ben in twijfel over u,' gevoegd bij verzen als IV:16: 'ben ik dan uw vijand geworden u de waarheid zeggende' (wat men met DE WETTE dan van het tweede bezoek verstaan kon) - daartegenover konden we ons den loop der zaak, naar PAULUS eigen woordén, dan aldus voorstellen: 'Gij weet,' schrift P., (Gal. IV: 13-20) 'dat ik u bij zwakheid des vleesches het Evangelie vroeger (Hand. XVI) verkondigd heb; verre van die te verachten, naamt gij mij aan als een Engel Gods; gij hadt, ware 't mogelijk, uwe oogen uitgegraven en mij die gegeven. Ben ik dan door de waarheden, die ik toen onder u gepredikt heb, uw vijand geworden? - Zij ijveren niet regt over u, die u anders leeren, maar zij willen ons uitsluiten, opdat gij over hen zoudt ijveren; ijvert te allen tijde in het *goede*, en dat niet alleen als ik bij u ben; ach, dat ik thans bij u ware, dat ik CHRISTUS wederom gestalte in u zag krijgen, want thans ben ik in twijfel over u.' - In welke laatste woorden dan allezins de wensch en de mogelijkheid van een spoedig bezoek is uitgesproken, dat hij zich nog haastte ten uitvoer te brengen, voor hij zich naar *Efeze* ten langeren oponthoud begaf.

Ik wenschte wel te weten, welk onding zich de Heer DA COSTA toch wel onder mythen voorstelt. Bl. 280, 281, bij gelegenheid van PAULUS' bezoek te *Efeze*, (Hand. XIX) komen *mythe* en *opzettelijke verdichting* als eensluidend voor, voor welke laatste dan zeker de '*mythische goochelarijen*' van bl. 282, hoe ondeftig en ongepast van voorkomen ook, zeker nog een passender naam zouden wezen. Bl. 287 wordt dan daarentegen weder van *mythische idealisatie*[1] gesproken, die de din-

(1) Evenzoo bl. 314, bij gelegenheid van het oproer te *Efeze:* 'Iloe zou de mythische verspreider of verhaler zich niet beijverd hebben, eene uitkomst te laten volgen, even huitengewoon en van hooger hand, als de hevigheid van het oproer.' Dat hangt immers geheel van de tijdelijke stemming af, van de punten, die den verhaler of opmerker in het een of ander feit het meeste boeijen en bezig houden. Ware de afloop van het oproer datgene geweest, wat den verhaler het meeste belang inboezemde, hij had zich, bij mythischen aanleg, vooral met dien afloop ingelaten en hem niet gespaard. - Overigens pleit alles, wat de Heer DA COSTA hier, met zoo veel regt, ten historischen voordeele van dit verhaal, uit zijne eenvoudigheid aanvoert, met dezelfde kracht tegen de wondergeschiedenissen van boven, die juist al die hinderlijke eigenschappen bezitten, welker gemis hem het onderwerpelijke als antimythisch doen prijzen.

gen '*vergoelijkt*' of '*bewimpelt*.' - Juist door die opmerking, *dat we menschen, gemeenten, geloovigen voor ons hebben, van gelijke bewegingen, als van alle tijden* (aldaar), had de Heer DA COSTA zich in zijne beoordeeling van menschen en zaken der Apostolische tijden moeten laten leiden, en hij ware niet tot de kinderachtige bewering gekomen, dat, zoo als er bij de vroegste prediking van het Evangelie te *Jeruzalem* waren, die, door onder de schaduw van PETRUS geplaatst te worden, zich genezen vonden, zoo ook 'hier te *Efeze* van op het ligchaam van PAULUS zweet- en gordeldoeken gelegd werden op kranken en bezetenen, en zij werden genezen.' 'Een mythische PAULUS' heette het vroeger (bl. 81), 'gelijk men een *mythischen* CHRISTUS bedacht heeft? een PAULUS, wel historisch persoon, maar, door de ingenomenheid van aanhangers of discipelen, tot een ideaal van uitnemendheid en werkzaamheid, ook in wonderen en teekenen verhoogd?'

Zeer zeker heeft zich de mythe, heeft zich de geest zijner tijdgenooten en volgelingen, met PAULUS, ter mythische inkleeding, bezig gehouden, en voor wie er aan twijfelde, zijn de Handelingen der Apostelen daar, om het te bewijzen. Wij hebben er, meenen wij, meer dan één voorbeeld van voor oogen gehad, en de Heer DA COSTA zal ons voorzeker, in het vervolg zijner *Schriftbeschouwing*, de gelegenheid tot nadere betrachtingen niet laten ontbreken. - Voor ditmaal leggen wij de pen thans neder.

Leiden, 1847.

J. VAN VLOTEN.

Praktisch handboek der klinische heelkunde in haren geheelen omvang, stelselmatig bewerkt volgens de nieuwste mededeelingen der voornaamste Heelkundigen van alle landen, enz., door *F.W. Krieger* en *M. Polano*.

Naar het Hoogduitsch. Te Gorinchem, bij H. Horneer.

Onze letterkunde is zoo overstelpt met vreemde vruchten, en hieronder bevindt zich zoo veel onkruid, dat ieder vaderlandsch voortbrengsel aller oplettendheid tot zich moet trekken.

Het is daarom, dat *de Gids* het zijnen pligt achtte bovenstaand werk eenigzins nader te doen kennen.

Het komt in afleveringen uit, waarvan er thans zes het licht zien. De eerste werd door Dr. TEMMINCK, onder medewerking van den Rotterdamschen Lector KRIEGER, als vrije vertaling uitgegeven, doch in de volgende werd Dr. TEMMINCK vervangen door Dr. POLANO, terwijl de vrije vertaling met vele bijvoegselen werd verrijkt. Hierdoor ontstond een van het oorspronkelijk zeer onderscheiden handboek.

Wij zullen in de volgende regelen trachten aan te toonen, wat het werk ons geeft; hoe in zijne opstellen van de bronnen gebruik gemaakt is, en welk het wetenschappelijk standpunt is, waarop de schrijvers zich bevinden.

Wat het eerste aangaat: de namen der gevolgde schrijvers zijn borg, dat men veel goeds zal vinden; het doet ons daarom leed te moeten aanmerken, dat men al dit goede, in den vorm van afzonderlijke opstellen gegoten, zoo vaak zonder band zal vinden zamengetast, terwijl de ondervinding en kunde der schrijvers ons zoo gemakkelijk daaruit een geheel hadden kunnen vormen.

Doch beschouwen wij den inhoud nader.

De inleiding vangt aan met eene ‘beschouwing der praktische heelkunde.’ Wat verstaan de schrijvers onder heelkunde en heelkundige ziekten? Reeds dikwijls is het aangemerkt. dat de onderscheiding der chirurgie van de overige medische wetenschap niet gemakkelijk en dat hare scheiding eene on-

natuurlijke is. In den beginne rekende men tot de heelkunde al wat ter genezing, enz. met de hand *χείρ* verrigt werd; weldra voegde men er de werktuigelijke middelen bij. Doch waar zijn de grenzen van het werktuigelijke? Daar men spoedig zag, dat zoodanige verdeeling niet aan de eischen voldeed, voegde men als onderscheidingsmerk *de plaats* der ziekte er bij. Zoo rekent CHELIUS tot de heelkunde die gebreken van bewerktuiging, welke *voor organen van ons gevoel* toegankelijk zijn, en de aanwending van werktuigelijke middelen veroorloven. Dit is het begrip der zoogenaamde *uitwendige ziekten*. Ook deze onderscheiding laat veel te wenschen over; men zal toch den hydrops, omdat er soms paracenthesis bij te pas komt, geene uitwendige ziekte noemen? Onze schrijvers noemen de ziekten, die tot het domein der chirurgie behooren, uitwendige ziekten, ‘omdat haar aanzijn zich openbaart in waarneembare, schoon niet altijd zigtbare en in het oog vallende (?) weefselen stofveranderingen; en wel in de zoodanige, wier onmiddellijke werking in ziekelijke levensverschijnselen des aangedanen werktuigs (plaatselijke terugwerking) en alzoo (?) in sympathische terugwerking op de geheele bewerktuiging (algemeene terugwerking) bestaat.’ Het komt Referent voor, dat deze duistere definitie op elke ziekte past, en dus geene onderscheiding aangeeft. De oorzaak van al deze moeijelijkheden ligt daarin, dat men tracht te onderscheiden, wat niet te onderscheiden is. Chirurgie is eene specialiteit van de therapie. Het is hieruit duidelijk, wat wij in een handboek der chirurgie verwachten: een gedeelte der bijzondere therapie. De grootste ruimte worde ingenomen door de verklaring van de aan de chirurgie eigenaardige hulpmiddelen, waarbij men in korte duidelijke trekken de indicaties en prognose voege. - Gaat men daarentegen verder, door daarin uitgebreid te handelen over hetgeen men in de algemeene en bijzondere ziektekunde en anatomie leert, zoo als onze schrijvers deden, zoo beweegt men zich, naar ons inzien, op een vreemd veld. Getuigen de talrijke bladzijden over de leer der irritatie, der congestie, over de histologische beschrijving der huid, enz.

Na een geschiedkundig overzigt der heelkunde volgens HECKER en RUST, vangt het werk zelf aan met een hoofdstuk over de prikkeling naar ROCHE en SANSON, met aanmerkingen van SCHILL.

Prikkel heet gewoonlijk alles, wat in het organismus de aan hetzelve eigenaardige werkingen te voorschijn roept. De werking des prikkels is *prikkeling, irritatio*. Met dezen naam duidt men ook vaak, schoon minder juist, het geheel der verschijnselen aan, die den prikkel doen erkennen. Het vermogen, aan levende ligchamen eigen, van door prikkels te worden aangedaan, heet *prikkelbaarheid, irritabilitas*. Zij is dus, gelijk HENLE te regt aanmerkt, eene soort van veranderbaarheid, afhangende van het verschillend zamenstel der deelen. Het leven bestaat in voortdurenden stofwissel, en is dus zonder die veranderbaarheid niet mogelijk. Het organismus is zamengesteld uit deelen, die zoodanig in verband staan, dat de eene werking de andere te weeg brengt, en tegelijk zelve weder een gevolg is van eene derde. Of met andere woorden: de eene is de stimulus van de andere. Men kan dus zeggen, dat het leven bestaat uit irritatie, en de mogelijkheid tot leven ligt in de irritabiliteit.

Dit begrip is vaak verkeerd voorgesteld. Nu eens ontologiseerde men de irritabiliteit tot oorzakelijk beginsel, dat de levenswerkingen bestuurt, even als men zich hiertoe eene autocratische levenskracht schept; dan weder verwarde men het met dat der irritatie zelve, eene dwaling, waarin vooral vele Franschen en Engelschen gevallen zijn: TRAVERS, MIRANDEL, BROUSSAIS, PRUS, enz. In het werk, dat wij aankondigen, is de onderscheiding goed in het oog gehouden. Onze schrijvers hechten evenwel aan de irritatie een veel te beperkt begrip, want zij stellen haar in het eerste hoofdstuk als chirurgische *ziekte*. Wanneer men echter, wat ons juister voorkomt, onder irritatie slechts de werking des prikkels verstaat, en niet het zoo onbestendig geheel der verschijnselen, waardoor deze zich uit, dan moet men de irritatie uit de rij der ziekten schrappen, en als toestand, zoowel aan het normale als aan het abnorme leven eigen, in de *algemeene* physiologie behandelen, op gelijke lijn als reactie, congestie, tonus en andere toestanden, terwijl, wanneer men zijne aandacht uitsluitend op het abnorme vestigt, zij in de algemeene, doch nooit in de bijzondere ziektekunde te huis behoort. Hetzelfde geldt van de verhoogde irritabiliteit van F. NASSE, ALBERS en anderen. Dan eerst, als men deze abnorme toestanden aan eenig orgaan verbindt, worden zij van het domein der *bijzondere* pathologie, zoo als (abnorme) spinaalirritatie, enz.

Bij de aangegevene literatuur voeg ik nog: GAUTIER, *Physiol. u. Path. der Reizbarkeit*, Leips. 1795. TRAVERS, *An inquiry concerning constitutional irritation*, Sec. Edit. Lond. 1827, en verder zijne *Further inquiry*, enz. Lond. 1835. FR. NASSE, *Specielle Therap*. Leipz. 1830.

Het tweede hoofdstuk handelt over de congestie in het algemeen. Het is vervaardigd naar NAUMANN (1835), C. JOLLY (1837) en HUFELAND (1832), met aanmerkingen van SUCCOW (1834). Uit de opgave dezer schrijvers ziet men, dat van het vele in het laatste tiental jaren over dit onderwerp geschrevene geen gebruik is gemaakt. De theorie, volgens welke de Heeren T. en K. de pathogenesis der congestie uitleggen, is de volgende: Congestie hangt af van gestoorde betrekking tusschen zenuwmerg en bloed. Een ziekelijk overwigt van middenpuntige (centrifugale) zenuwwerking kan niet als iets oorspronkelijks voorkomen, want eerst na voorafgegane prikkeling, dat is na centripetale nervenactie, wordt de middenpuntige zenuwindruk in de rigting naar ieder werktuig versterkt. ‘Indien echter eene oorspronkelijke versterking der middenpuntige zenuwwerking in afzonderlijke organen over het algemeen mogelijk ware, dan zoude eene grootere volkomenheid der voeding (sic) in dezelven en dus verhoogde werkdadigheid hunner verrigting, het eenige gevolg daarvan zijn. - Dit is geheel anders bij het overwigt der zenuwwerking van den omtrek (peripherisch) (centripetaal? Ref.), want terwijl de zenuwen bij voorkeur tot geleiders in eene den haarvaten tegenovergestelde rigting dienen, wordt voor het in de laatsten zich bevindende bloed stellig de benoodigde zenuwinvloed verzwakt. Hierdoor volgt het eigenlijke voedings- of vormingsproces langzamer, het bloed vloeit af in geringere mate dan het aanvloeit, het hoopt zich alzoo in de haarvaten op, en neemt tevens, naar gelang van het terugblijven of afnemen der zenuwwerking, vreemde prikkelende eigenschappen aan.’

Ik hoop, dat het den lezer beter moge gaan dan mij; ik toch kon de diepe waarheid in de beschrijving van dit mechanismus maar niet vatten. Ja, ik vind mij genoopt het ronduit voor *nonsens* te verklaren. De vaatjes, zeggen zij, zijn verslapt (vooral is hier rede van de passive congestie). ‘Niet geheel heeft aldaar de bloedsomloop opgehouden, maar zij gaat immer langzamer voort, dewijl (?) de slagaderen eene (voor de levenskracht des deels) betrekkelijk te groote hoeveelheid

bloed aanvoeren. Terwijl aldus het bloed, door de tusschengelegene haarvaten, slechts zeer langzaam in de aderen vloeit, komt natuurlijk (?) de werking des harten de laatsten allengs minder te stade. Het bloed hoopt zich alzoo in deze slappe vaten op, en zet ze uit, terwijl slechts door deze werktuigelijke aanvulling de verdere voortgang des bloeds in dezelve (in zekere mate een overloop) grootendeels mogelijk is. Dit vertragen des bloeds in de aderen moet echter stellig de ontlediging der haarvaten bemoeijelijken, waardoor de voeding van het deel onvolkomener wordt, alhoewel hetzelve met bloed kan opgevuld zijn.' - Ik zal niet behoeven aan te toonen, dat hier een verkeerd begrip van de bloedsbeweging ten gronde ligt; eene fout, die in de meeste der over de hyperaemie gegevene theorieën heerscht. Het oppervlakkig aannemen van eene zenuwwerking als eerste oorzaak van de bloedsophoopingen gaf eveneens aanleiding tot het stellen van eene kracht, aantrekkingskracht, die als een *Deus ex machina* alle verdere nasporing onnoodig maakte. Nog in 1844 en 1845 vindt men in de door JAHN uitgegevene *Allgem. Pathologie* van STARK talrijke bewijzen (?) voor het bestaan dier kracht bijeengeplaatst. STARK noemt haar *polair* en eene edeler soort van galvanismus. EISENMANN zeide reeds, dat zij electrisch was en volgens organisch-galvanische wetten werkte. VOGEL tracht in WAGNER's *Handwörterb* te bewijzen, dat zij niet kan zetelen in het bloed, noch in de haarvaten, of zenuwen alleen, noch in eenig histologisch element, maar dat zij in het parenchijm als geheel genomen zit. Het nadeel van dusdanige redeneringen zal door het volgende voorbeeld duidelijker worden. Eene zuigpomp trekt het water omhoog. Waardoor? - Antwoord der attractionisten: door de aantrekkingskracht. Door den slinger te bewegen, wek ik deze latente kracht op. Deze zetelt niet in het water, noch in het hout, noch in het ijzer, noch in eenig ander element der pomp, maar in de pomp als geheel genomen. Nu zou ik deze kracht nog met den een' of anderen mooijen naam kunnen betitelen, enz. - Ik vraag u, lezer! zijt gij er iets wijzer door geworden? - Te regt, dunkt mij, noemen onze schrijvers deze kracht dan ook, bl. 73: 'een volstrekt hypothetisch verzinsel,' waarbij het mij des te meer verwondert, dat zij later (bl. 264) het ontbreken van bloeding bij de afstooting van het gangreen, door het gemis der aantrekking uitleggen.

Tegen de attractionisten en vitalisten staan de mechanici en rationalisten over. Deze nemen niet eene kracht aan om het factum der attractie in schijn uit te leggen, maar zij trachten door toepassing van de bekende algemeene eigenschappen der stof op dit verschijnsel, het zoo veel mogelijk te verklaren. Men is hiertoe verschillende wegen ingeslagen. Ik wil hier slechts twee theoriën, die door eenvoudigheid en waarheid boven de anderen uitmunten, vermelden, die van CARSWELL en van HENLE. - CARSWELL (*Pathological Anat*. Lond. 1838) redeneert aldus: Prikkels verhoogen de contractiliteit; ook de vaten contraheren zich op prikkeling. Op werking volgt rust, op verhoogde werking volgt uitputting. Op sterkere vaatcontractie volgt dus een stadium, waarin de vaten aan den bloeddruk minder weerstand kunnen bieden, en daardoor uitgezet worden. Vandaar de roodheid, die op de prikkeling van vaatrijke deelen volgt.

Voorzeker is deze verklaring voor vele congesties de meest waarschijnlijke, b.v. voor die, welke uit koude ontstaat, waar de expansie op voorafgegane vaatcontractie volgt. In vele gevallen echter laat zij ons in den steek, zoo als in de verklaring der congesties, die door gemoedsaandoeningen ontstaan, bij die, welke in verschillende ligchaamsdeelen onder de evolutieperiode plaats vinden, die van den *uterus gravidus*, die bij de *erectie*, enz. Bij deze schijnt de vaatverslapping meer direct uit de nervencentra voort te komen.

HENLE, in aanmerking nemende, dat de hyperaemie zoo vaak op prikkels volgt, zonder dat vaatcontractie voorafgaat, neemt aan, dat er een antagonismus bestaat tusschen de animale gevoelszenuwen met de sympathische vaatzenuwen (motorische), zoodat als gene in verhoogde werking zijn (geïrriteerd), deze verslappen en omgekeerd. Zoo volgt op pijn roodheid. Deze theorie wordt door de waarneming van zicktegevallen en zenuwdoorsnijdingen allezins bevestigd, zoodat ik niet aarzel haar de beste van alle tot dusverre gegevene theorieën te noemen. Ligte wijzigingen zijn, dunkt mij, echter wenschelijk. Zoo is b.v. het woord *paralyse* voor de meeste gevallen te sterk, en kon de zaak beter door *relaxatie* worden uitgedrukt. Ik stel mij namelijk het antagonismus voor als niet ongelijk aan datgene, wat tusschen de *mm. flexores* en *extensores* der ledematen bestaat. Hebben de laatsten verhoogde werking verkregen, zoo zijn de eersten gerelaxeerd, doch geenszins paraly-

tisch te noemen. Alle paralyse is ziekelijk, doch niet elke hyperaemie. Er bestaat ook wel eene wezenlijke atonie en paralyse der vaatwanden, doch alleen bij exhaustie na al te sterke contractie, of bij kwijnende of opgeheven innervatie.

Het komt ons daarom voor, dat het eenzijdig is alle congestie op dezelfde wijze te willen uitleggen, en dat men beter doet drie wijzen van ontstaan, die zich ook met elkander kun nen combineren, daarvoor aan te nemen:

1°. De vaten niet primair aangedaan. Een mechanisch beletsel in de bloedstrooming brengt vóór die plaats ophooping te weeg.

2°. De oorzaak ligt in *sterkere vaatactie, tonus*. Een gedeelte des vaatstelsels sterker gecontraheerd wordende, zoo moeten, daar dezelfde hoeveelheid bloeds voortdurend rondvloeit en daar de vernaauwde buisjes hieraan meer weerstand bieden, de overige niet vernaauwde meer bloed in denzelfden tijd doorlaten. Hierdoor worden zij uitgezet (spastische congestie). De bloedstroom kan hier dan tevens sneller zijn door de grootere spanning, waarin de vaatstammen geraken (de *febris inflammatoria topica?*). Dezelfde oorzaak brengt hyperaemie in het geheele haarvaatstelsel te weeg, als de bloedmassa door sterkere werking van het hart met meer snelheid en kracht in de haarvaten gedreven wordt (koortsorgasmus).

3°. De oorzaak ligt in plaatselijk *minderen tonus* der vaatwanden. Deze geven daardoor aan den bloeddruk mede, *a*. door exhaustie na al te sterke contractie, - *b*. door mindere innervatie van de vaatzenuwen, zoo als bij typhus, enz. - *c*. door antagonistische relaxatie op prikkeling van gevoelszenuwen.

Men vergeve ons, dat wij zoo lang bij de congestie verwijld hebben; ter onzer verschooning herinneren wij echter daaraan, dat deze toestand de belangrijkste van allen voor den chirurg is, dewijl zonder kennis daarvan noch de bloedstorting, noch de ontsteking, noch de plastische processen kunnen verklaard worden. - Wij vergenoegen ons met aan te stippen, dat, wat den bloedvliet aanbelangt, de schrijvers de practische onderscheiding van bloedvliet met prikkeling en met uitputting aannemen. - Evenzoo bepalen wij ons met over de plethora aan te merken, dat zij daarvan vier soorten aannemen: pl. *arteriosa, venosa, nervosa* (waaronder zij minder bloedvermeerdering, dan wel de neiging tot spastische congesties verstaan) en pl. *vera*.

In het derde hoofdstuk vindt men de ontsteking verhandeld naar VETTER (1838) en RUST (1834). De microscopische onderzoekingen van KALTENBRUNNER, THOMSON en EMMERT worden ter verduidelijking aangebragt. - Men mist hier de nieuwere nasporingen, welk gemis door de voortzetters van het werk, van de tweede aflevering af, Dr. KRIEGER en POLANO, evenwel zoo veel mogelijk vergoed is.

Het is Ref. aangenaam te kunnen vermelden, dat deze latere redactie aan het werk eene geheel andere en hoogere waarde heeft geschonken. De hoofdstukken toch zijn nu niet meer slechts vrij vertaald, maar met zorg omgewerkt, waarbij de schrijvers meerdere bewijzen geven van grondige bekendheid met hetgeen in den laatsten tijd over de verschillende onderwerpen geleverd is. Men zal er zoo ook de te weinig bekende bijdragen in vinden van verschillende vaderlandsche geleerden, zoo als WETELING, KERST, MULDER, DONDERS, WIEDENBROEK, POLANO, HARTING, GOBEE, enz.; terwijl goede noten, zoo als over de indicaties tot aderlatingen, pappen, pleisters, enz., de practische bruikbaarheid verhoogen. Eene goede opgave der voornaamste bronnen besluit het hoofdstuk, waaraan niettemin het gebrek aan verwerking der verzamelde bouwstoffen kleven blijft. Ongaarne misten wij ook hierbij eene duidelijke uiteenzetting van de diagnostische kenmerken der ontsteking, b.v. tegenover de congestie. Voorzeker is dit eene moeijelijke opgave; ja, te bepalen, welke verschijnselen, behalve de hyperaemie, aan alle toestanden, die men met den naam van ontsteking aanduidt, gemeen zijn, is tot nog toe onmogelijk. Waarom? Omdat men dien naam nooit consequent gebruikt heeft. Men kan wel zeggen: alle ontsteking is *hyperaemia continua*, doch geenszins omgekeerd, dat iedere eenigen tijd aanhoudende hyperaemie ontsteking is. Duidelijk is het. dat men hier niet twist over het proces zelf, maar over den naam. Wil men eenmaal eene betere medische nomenclatuur hebben, wat Ref. gelooft dat nog wel lang onder de *pia vota* zal behooren, zoo zoude het doelmatigste zijn, alleen die hyperaemiae continuae inflammatie te noemen, welke door hare hevigheid het denkbeeld van *flamma* verlevendigen.

Het vierde hoofdstuk (bl. 152-238) handelt over het ettergezwel. Alle ettervorming is, volgens de schrijvers, een gevolg van ontsteking. Daar zij echter niet bepaald hebben, wat onder dezen naam te verstaan zij, heeft dit gevoelen wei-

nig steun. De oude verdeeling van heete of ontstekings- en koude of congestie-abscessen wordt verworpen. Zij onderscheiden abscessen, die door acute, andere, die door langzame, gematigde ontsteking ontstaan, en de symptomatische (eene onzuivere verdeeling). Bij de verklaring der pyogenesis zal men schatbare aanmerkingen vinden over purulente resorptie en infectie, die zij te regt als verschillende processen beschouwen, en bij hunne behandeling eene ruime uitweiding over de zoo gewigtige vraag van het al of niet openen der abscessen, enz.

Wat aangaat de versterving, waarover ruim 200 bladzijden handelen, bepalen zij, na opgave der onzekere beteekenis van het woord gangreen en sphacelus, onder het eerste te verstaan de *beginnende* versterving, onder het laatste den plaatselijken dood zelven. Vandaar ook spreken zij, wat op den eersten aanblik vreemd schijnt, van *uitgangen* der versterving. De dood wordt door verschillende ziekten te weeg gebragt, zoo ook de topische dood, het gangreen. Is het niet verkeerd dezen als ziekte te stellen, en nog daarenboven in afzonderlijke deelen te splitsen naar de verschillende oorzaken? Zij behandelen toch achtereenvolgend de versterving, door scheik. invloeden veroorzaakt, die door mechanisch werkende oorzaken, die van het doorliggen, waaraan zij te regt critische waarde ontzeggen, die door mechanisch beletsel in den bloedsomloop. In deze laatste benaming, in plaats van de meer gewone van *gangraena senilis* of *Pottii*, volgen zij CARSWELL. Dit heeft echter eveneens groote bezwaren. Vaak toch vindt men de arterieën niet gesloten of vernaauwd, terwijl van den anderen kant deze aandoeningen dikwijls zonder gangreen gevonden worden; daarbij leert de ondervinding, dat, bij zeer uitgebreide sluiting van groote vaatstammen, meermalen slechts een zeer klein gedeelte van het lid door versterving wordt aangedaan. - Verder vindt men onder dit hoofdstuk de versterving uit ergotismus, die der jonggeborenen, de hospitaalversterving, den carbunculus, de ozaena maligna, beide zoowel bij dieren als bij den mensch, den waterkanker én de mondrotting (*stomacace* en *noma*). Te regt maken de schrijvers opmerkzaam op de verwarring, die in de leer van deze ziekten heerscht, en geven ter opheldering eene duidelijke diagnostische parallel.

Aangaande de verweekingen, waarover in de wetenschap niet minder verschil heerscht, doen zij den voorslag, om, gelijk

bij gangreen en sphacelus, ook hier eene verdeeling aan te brengen, en *malacessentia* als beginnende verweeking te onderscheiden van *malacia*, de reeds gevormde. Wij zien hiervan de noodzakelijkheid nog niet in.

De tweede afdeeling bevat de bijzondere vormen der ontsteking, en begint met een uitgebreid artikel over de *roos*. 'De roos,' zeggen zij, bl. 464, 'behoort mede tot die ziektevormen, onder welke men elke aandoening, die slechts eenigermate met haar (met wie? Ref.) overeenkomende verschijnselen aanbiedt, gerangschikt heeft..... en hoe groot ook de verdiensten van RUST in der tijd omtrent hare kennis geweest mogen zijn, hoezeer hij den weg gebaand heeft tot verdere nasporingen, zeker is het, dat men nog zoo zeer ten haren aanzien in denkwijze verschilt, dat men het zelfs in verre nog niet eens is, over (hetgeen toch het begin van de kennis elker aandoening zijn moet) den zetel der ziekte en de weefsels, welke zij aandoet.' Ten einde dus hierin eenig licht te verkrijgen, vangen zij aan met eene histologische huidbeschrijving, die alle blijken draagt van grondige bekendheid met de nieuwste vorderingen. Ref. meent echter, dat zulks in eene klinische heelkunde niet te huis behoort, en ziet ook niet in, hoe deze zal hebben kunnen bijdragen ter vorming van het gevoelen der schrijvers, bl. 476, dat de roos is: eene hyperaemie van het oppervlakkig gelegene haarvaatnet des coriums en van het de cutis zamenstellend en onder haar gelegen bindweefsel, waarnaar zij simplex of phlegmoneus is. Voor het mechanismus der hyperaemie scharen zij zich nu aan de zijde van den scherpzinnigen HENLE, en vullen daarbij eene gaping aan, die, zoo als wij boven aanmerkten, door de eerste redactie in het leerstuk der congestie gelaten was. Het pseudo-erysipelas van RUST verwerpen zij als afzonderlijken ziektevorm, het beschouwende als eene eenvoudige terugkaatsing (?) der aandoening van een onder de huid gelegen weefsel van welken aard ook (dit geldt alleen van het zoogenaamde pseudo-erysipelas consensuale s. symptomaticum. Ref.). Naar hunne overtuiging, bl. 477, 'is de tijd niet ver meer af, dat men de roos als zelfstandigen ziektevorm geheel en al uit het nosologische kader zal verbannen en haar onder de eenvoudige (? Ref.) hyperaemieën of verdere ontwikkeling van dien toestand in de huid zal begrijpen.' Met deze redenering kan Ref. zich grootendeels vereenigen. Men werpe niet tegen, dat op dezelfde wijze mor-

billi, scarlatina, enz. onder de hyperaemieën zouden moeten gesteld worden. - Hier is eene vaste opvolging van verschijnselen, die ons regt geven om tot eene afzonderlijke ziekteoorzaak te besluiten. Bij erysipelas heeft dit geen plaats, hier worden de meest verschillende oorzaken aangenomen. ‘Maar,’ zal men antwoorden, ‘wij noemen niet iedere roodheid der huid aan min of meer zwelling verbonden roos, ook niet al bezit zij het karakter der zoogenaamde onzuivere ontsteking. Verkeerd is het, als men de roodheid aan het sacrum, die b.v. bij een' typheusen patient het beginnend doorliggen aanduidt, roos noemt; of als men zwelling der wang bij tandpijn met dien naam bestempelt, of den rooden rand eener wond, die te prikkelend behandeld is. Al zoodanige toestanden brengen wij tot het pseudo-erysipelas of tot het erythema idiopathicum. Er bestaat echter eene bijzondere bloedsaandoening, die de roos vormt. Zij hangt af van storingen in het poortaderstelsel, die gewoonlijk door gastrische onzuiverheden, vooral vet, te weeg gebragt worden. Ook bij het gebruik maken van vet uitwendig, b.v. als zalf, waarvoor sommige gestellen zoo gevoelig zijn, ontstaat de roos.’ Er is iets schoonschijnends in deze redenering. Doch vooreerst is praktisch deze verdeeling onbruikbaar. De uitwendige verschijnselen der echte roos zijn toch van die der valsche niet te onderscheiden. De storingen in het poortaderstelsel zijn niet altijd duidelijk, en van den anderen kant kan gastrische colluvies toevallig gelijktijdig met eene valsche roos aanwezig zijn. De bijzondere vorm dezer hyperaemie mag men wel van bloedsaandoening afleiden, maar evenzoo heeft er waarschijnlijk in het bloed een verschil plaats, waardoor b.v. in het eene geval *variolae purae* en in het andere *v. septicae* ontstaan, wat echter nog geen regt geeft beide ziekten geheel van elkander af te scheiden. *Pustulae*, een vorm van huidontsteking, neemt men niet als afzonderlijke ziekte aan. Van *erysipelas* geldt hetzelfde. Beide ontstaan uit de meest verschillende oorzaken. Wij verstaan daarom onder erysipelas slechts *een vorm van dermatitis*, die, even als pustulae, enz., uit onderscheidene oorzaken ontstaande, gekenschetst is door onomschrevene roodheid, zwelling, enz. Hoe is haar mechanismus? Meestal denkt men zich de bloedsaandoeningen als prikkels, die de vaatovervulling te weeg brengen; zoo ook onze schrijvers, die ter verklaring HENLE's antagonismus te hulp roepen, wat niet strookt met hunne definitie van crysi-

pelas. Het erysipelateuse principe (lees: de oorzaken van het Erysipelas. Ref.) zou dus de centripetale zenuwen prikkelen, en daardoor antagonistische relaxatie der vaatspier, dat is vaatverwijding, moeten voortbrengen. Het beloop echter der roosachtige ontstekingen, haar gemakkelijke overgang in gangreen, maakt het ons waarschijnlijker, dat zij, even als de icterische, typheuse, enz., veeleer op gebrek van innervatie der vaatzenuwen berusten, dat door bijkomende prikkeling verslimmerd wordt.

Doch reeds genoeg. - Wij hopen door deze aankondiging opmerkzaam te hebben gemaakt op een nieuw werk, dat, door kundige handen uit goede bronnen zamengesteld, niettegenstaande zijne gebreken, door niemand onvoldaan uit de handen gelegd zal worden. Wij hebben met vrijmoedigheid, die de opstellers ons zullen ten goede houden, onze aanmerkingen medegedeeld, zoowel om eenige punten ter nadere overweging aan te geven, als omdat wij het van onzen pligt achtten, daar, waar wij verbeteringen meenden te kunnen opgeven, deze niet terug te houden. Wij wenschen den schrijvers voorspoed bij hun verder werk.

J.M.S.

Beknopte hebreeuwsche spraakkunst voor de Gymnasiën en tot eigen voorbereiding voor de Akademische lessen, door *P.J. Veth*, hoogleeraar in de Oostersche talen aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Amsterdam, A.W. Rietveld. 1847.

Door menige aangename, maar tevens sombere gewaarwording, voelde ik mij aangedaan, toen ik dit werk doorbladerde. De Heer VETH heeft zoo juist den geest van zijnen leermeester, den onsterfelijken WEIJERS, gevat, zoo uitnemend zijne voortreffelijke methode op deze spraakkunst toegepast, dat ik mij gedurig in de herinnering van het akademieleven teruggeplaatst zag. Hoe helder was die blik, waarmede onze eenige leermeester de Semitische talen als tot eene gemeenschappelijke moeder terugvoerde! Hoe onvermoeid zijn wijsgeerig streven, om de diepste geheimen der zusterlijke taaltakken te ontdekken! Wanneer ik mij daarbij voor den geest stel de welwillendheid en het onuitputtelijk geduld, waarmede hij ons de beginselen zijner geliefkoosde wetenschap mededeelde, dan welt er een traan van dankbare herinnering in mijn oog op, en terwijl ik mij verheug zijne lessen gehoord te hebben, denk ik met weemoed aan het noodlottig oogenblik, dat den grooten man zoo vroegtijdig aan het rijk der letteren ontrukte. Maar deze weemoedige stemming wordt getemperd, zij erlangt eene mildere tint, wanneer ik ontwaar, dat de spranken van zijnen onsterfelijken geest nog voortleven. Ja, schoon zijn stoffelijk omkleedsel ons onttogen werd, zoo bezielt nogtans het edelste, dat in hem woonde, *zijn geest*, de jongere beoefenaars der wetenschap met een' heiligen ijver.

De Hoogleeraar VETH heeft door de uitgave dezer beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst in eene wezenlijke behoefte voorzien. Met het volste regt beklaagt hij er zich in zijne voorrede over, dat de theologanten gewoonlijk op de Hoogeschool komen, zonder zelfs eenigermate in de beginselen der Hebreeuwsche taal onderwezen te zijn. Het noodzakelijk gevolg

hiervan is, dat de Oostersche talen doorgaans zeer gebrekkig worden aangeleerd. Het spreekt immers van zelve, en de ondervinding leert het, dat een student zich niet meer met de borst wil toeleggen op de drooge elementen eener geheel vreemde taal. Had nu de Hoogleeraar even als de Rector de magt, om er deze beginselen door een *decies repetita placebit* eindelijk vast in te metselen, zoo ware de zaak ligt gewonnen. Maar de student, de vrije *per excellentiam*, zal hij zich laten dwingen? Zal hij zich het gehate juk eener geheel vreemdsoortige Grammatica op de schouders laten drukken? Immers de meesten niet. Zij leeren juist zoo veel, als voor het examen noodig is; met het zekere voornemen, om, na volbragt examen, de Hebreeuwsche Grammatica tegelijk met de Mathesis op *non activiteit* te stellen. Zal dus de Hebreeuwsche taal eens aangeleerd worden op eene wijze, welke den theoloog tot waarachtig nut strekt, dan moet het onderwijs in de Semitische talen reeds op het Gymnasium aangevangen worden en moeten de abiturienten het zoo ver gebragt hebben, dat zij met behulp van een woordenboek de geschiedschrijvers van het Oude Testament verstaan kunnen. Alzoo ware het allezins wenschelijk te noemen, dat van den aspirant-student in de theologie de elementaire kennis van de Hebreeuwsche taal bij het staatsexamen gevorderd werd. Immers zoo waarachtig elke hoogere verstands-beschaving haren kern mist, wanneer zij niet op Griekschen bodem is opgeschoten, eveneens kan de kennis van den theoloog geene wetenschappelijke zijn, wanneer zij niet vroegtijdig op den grond van *Palestina* geplant is!

Om het standpunt te beoordeelen, vanwaar men de Hebreeuwsche Spraakkunst van den Heer VETH te beschouwen hebbe, moeten wij eene schrede terug doen in de geschiedenis dezer wetenschap. Hetzelfde verschijnsel, dat wij in de vroegere beoefening der Grieksche en Romeinsche talen waarnemen, doet zich ook hier voor ons oog op. Een vlijtig te zamen brengen van bouwstoffen, eene naauwkeurige en heldere uiteenzetting van de gevondene resultaten, maken de lichtzijde uit van een vroeger tijdperk. Maar ook het opstellen van dikwerf willekeurige regels, welke als een *deus ex machina* uit de lucht komen vallen, groote gehechtheid aan eene overlevering, welke niet dan schoorvoetende plaats maakt voor meer verlichte denkbeelden, zijn de kenmerken van het verleden onderzoek. De Grammatica van SCHROEDER is het afdruksel van dien geest. Men

geloove evenwel niet, dat ik dit werk daarom gering schat; het tegendeel is waar. In hetzelve waren de resultaten der toenmalige wetenschap zoo doeltreffend voor de praktijk bearbeid, dat het als leerboek te regt een juweel mogt worden genoemd. Die zelfde praktische rigting, welke aan onzen ouden VOSSIUS een zoo langdurig gebruik op de scholen verzekerd heeft, gaf ook aan SCHROEDER een duurzamer bestaan, dan de eischen der wetenschap schenen te gedoogen. Immers ging de wetenschap met reuzenschreden voorwaarts; de veelzijdige beweging der 19de eeuw, zoo rijk aan groote verschijnselen, gaf ook aan de Oostersche studiën een' ongekenden schok, en HAMAKER was de lichtende star, waarin zich de stralen van het nieuwe levensbeginsel als in hun middenpunt vereenigden. Door de natuur toegerust met dien wijsgeerigen blik, welke niet rust, voordat hem de zaak klaar is, bovendien begaafd met het genie, dat licht ziet, waar anderen den nevel niet kunnen doorklieven, was HAMAKER even uitstekend in het geschiedkundig onderzoek als in de ontleding der taal. Voor willekeur stelde hij het gezond verstand, voor bekrompene opvatting eene veelzijdige methode in de plaats. Het eigenaardig kenmerk van groote mannen, dat zij eene school vormen, werd ook aan HAMAKER bewaarheid. Om den grooten orientalist verzamelde zich eene groep van jeugdige beoefenaars der wetenschap, welke, door de spranken van zijn schitterend genie weggesleept, den door hem afgebakenden weg met geestdrift insloegen. De school van HAMAKER, ook in latere vertakkingen voortgezet, heeft thans haren troon in onze wetenschappelijke republiek opgeslagen, en doet overal haren weldadigen invloed gevoelen. Het eerste leerboek, hetwelk in den geest der nieuw geborene rigting geschreven werd, was de Hebreeuwsche Spraakkunst van den Hoogleeraar T. ROORDA. Eene zuiver wijsgeerige strekking, eene gelukkige gave van combinatie, en logische ontwikkeling van begrippen, doen haar eene voorname plaats beslaan in de geschiedenis der Hebreeuwsche Spraakkunst. Voor eerstbeginnenden komt zij ons echter te uitvoerig voor. In eene Grammatica, als leerboek, moeten, naar ons oordeel, alleen de zekere resultaten der wetenschap, en deze in korte, zoo veel mogelijk aphoristische bewoordingen uitgedrukt worden. Zoodra de docent zich in redeneringen begeeft, verduistert hij voor het oog der leerlingen het beeld der aan te leeren wetenschap. Wel moet dat beeld der wetenschap op wijs-

geerige grondbeginselen rusten maar hiervan geeft men dan eerst rekenschap, wanneer de taal werktuigelijk tot eene zekere hoogte aangeleerd is. Voorzeker valt het niet te ontkennen, dat de Hebreeuwsche Spraakkunst een' anderen toon konde aanslaan, omdat zij gebruikt werd door akademieburgers, die het Gymnasium reeds verlaten hadden. Maar desniettegenstaande heeft ons de ondervinding, die wij bij het onderwijzen van het Hebreeuwsch aan 16- en 17jarige jongelingen opgedaan hebben, geleerd dat men door eene beknopte behandeling veel beter het beoogde doel zoude bereiken. Aan eene Spraakkunst, zoo als de Hoogleeraar VETH er ons eene leverde, bestond dus inderdaad eene groote behoefte, zoowel voor onze Gymnasiën als voor de beginselen van het akademisch onderwijs.

De Spraakkunst van Prof. VETH geeft ons in een kort bestek de voornaamste taalwetten, ontleend aan de nieuwste resultaten der wetenschap en voorgedragen in den aangenamen en duidelijken stijl, welke den schrijver eigen is. Men zal eene groote overeenkomst tusschen de zienswijze van Prof. VETH en die van Prof. T. ROORDA opmerken. Intusschen zal men, na eenig nader onderzoek, tot de overtuiging komen, dat de Heer VETH, op het beginsel van zijnen voorganger voortbouwende, nogtans verscheidene nieuwe blikken in het weefsel der Hebreeuwsche taal geworpen heeft. Zaakrijke beknoptheid is over het geheel eene eigenschap, waardoor dit werk zich gunstig aanbeveelt. Opmerkelijk is het echter, dat de schrijver, door zich zeer naauwkeurig te willen uitdrukken, dikwerf minder duidelijk voor den pasbeginnende wordt. De reden bestaat, meen ik, hierin. De schrijver is in zijne taalbeschouwing wijsgeer; hij behoort in het minst niet tot diegenen, welke vermeenen de waarheid schielijk gevonden te hebben; integendeel is hij zeer omzigtig, somwijlen sceptisch in zijne methode. Dit twijfelen, hoe onvermijdelijk ook in elke grondige studie, mag geene plaats vinden in een boek voor eerstbeginnenden. Eene weifelende onzekerheid moge den geleerden onderzoeker den lof van een onpartijdig oordeel geven, in den stijl van een leerboek zijn perioden, door voorwaardelijke en tusschenzinnen afgebroken (bl. 46. *b.*), niet geschikt, om den leerling een duidelijk denkbeeld van de zaak te geven. Wij willen, om onze belangstelling in des schrijvers arbeid aan den dag te leggen, een paar punten wat naauwkeuriger nagaan.

SCHROEDER schreef het als eene wet van Perzen en Meders ter neder: ‘Literae radicales in omni verbo, formâ originariâ, sunt tres neque pauciores neque plures.’ Deze grondstelling is met mathematische vastheid door de gansche beschouwing der werkwoorden, zelfs der onvolkomene media ו en י, volgehouden. Inderdaad was het niet te verwonderen, indien de geleerde Oosterling dezen regel tot eene onbeperkte algemeenheid wilde verheffen. Waar toch vindt men zulk een onbegrensd streven naar analogie als in de Semitische talen? Gelijk in de bewegelijkheid en oneindige verscheidenheid der Homerische vormen zich het karakter van den Ioniër afspiegelt, zoo vertoont ons de onwrikbare vastheid der Hebreeuwsche vormen het gelijkvormige en stationaire karakter van het Oosten. Intusschen heeft eene meer algemeene en onbevooroordeelde beschouwing der wortels het onvoorwaardelijke van SCHROEDER's regel in twijfel getrokken. Niet alleen vond men het willekeurig, om de werkwoorden media ו et י *analogiae causa* terug te voeren tot drieletterige vormen, die nooit bestaan hadden, en veeleer afstammelingen van den gebruikelijken vorm schenen, maar ook merkte men op, dat de beteekenis van een werkwoord dikwerf voornamelijk van twee medeklinkers afhing, terwijl de derde medeklinker slechts eene geringe wijziging aan het hoofddenkbeeld gaf. Eindelijk bastond er een vrij aanzienlijk getal zelfstandige naamwoorden, welke, niettegenstaande SCHROEDER alle moeite deed om ze onder zijne ijzeren wetten te doen buigen, het ontegenzeggelijk kenmerk der oorspronkelijkheid met zich voeren. Deze redenen te zamen genomen, hebben tot de overtuiging gebragt, dat althans een aanmerkelijk gedeelte der Semitische wortels uit niet meer dan twee medeklinkers bestaat. Ook de schrijver dezer Spraakkunst is van de waarheid van dit resultaat doordrongen, maar schijnt het omtrent sommige werkwoorden nog niet met zich zelven eens te zijn. Zoo wordt op bl. 46 onder *b*) gezegd: ‘In de onvolkomene werkwoorden en de daarvan afgeleide naamwoorden, komen zeer vele tweeletterige vormen voor, die men inderdaad gedeeltelijk kan aanmerken, als, wegens de natuur van sommige letters, uit drieletterige verkort, b.v. שֵׁב voor יָשֵׁב, קֹחַ voor לָקַח, תֵּן voor נָתוֹן, maar die nogtans, voor verreweg het grootste gedeelte, als sporen der oude tweeletterige wortels moeten worden aangemerkt, zoo als שָׁב, שׁוּב, בִּין,’ enz. Iets ver-

der: ‘Wegens de natuur der vloeibare letter ל achten wij het bestaanbaar, dat קוּם uit לָקוּם zou ontstaan zijn; maar inderdaad kan het even goed als een overblijfsel van den ouden wortel קוּמ worden aangemerkt.’ Onder *c*, in de noot: ‘De vorming der drieletterige wortels uit de oudere tweeletterige had voornamelijk plaats door middel der halfklinkers ו en , ... der vloeibare letters,’ enz. Men merkt, dat de schrijver zich ten aanzien der *verba primâ liquidâ* en *primâ semivocali* voor geen der twee gevallen verklaren wil. Intusschen hadden wij gaarne gezien, dat hij partij getrokken had. Want. hoe wetenschappelijk en opregt het ook zij, geen zeker resultaat te willen geven, zoo lang men zelf nog niet tot eene vaste overtuiging is gekomen, zoo lijdt het echter geen' twijfel, dat in eene elementaire spraakkunst het sceptisch redeneren zoo veel mogelijk vermeden moet worden. - Wat nu het aangevoerde punt betreft, zoude ik dit beginsel aannemen, om overal, waar ik door den ouderen vorm gemakkelijker tot de vorming van een' persoon of tijd kwam, dien ouderen vorm tot mijn *point de dèpart* te maken, en de nieuwere vormen te laten liggen. De analogie der taal bewijst, dat van alle onvolkomene werkwoorden eens tweeletterige vormen moeten bestaan hebben; even als *ἔλαβον* mij de overtuiging geeft, dat eens *λἀβω* bestaan heeft, gelijk *genui* mij terugvoert tot den stam *geno*, en zoo als *miggelen* mij brengt tot het stamwoord *migen* (mingo, mejo, Lat.), evenzoo doen mij de zoogenaamde afgekorte vormen in het Hebreeuwsch aannemen, dat naast רשׁב ook שׁב, naast נתן ook תן, naast גלה ook גל bestaan heeft. En waar het twijfelachtig zoude kunnen schijnen, of men volgens de regels der euphonie van den lateren vorm, of wel volgens de algemeene wetten der analogie van eenen ouderen stam moet afleiden, zoude ik de laatste manier de voorkeur geven. Deze methode komt mij eenvoudiger voor, en ligt bovendien meer in den aard der zake, daar de kortste vormen, als zijnde de oudste, reeds bestaan hebben, voordat de meer uitgedijde vormen hun aanwezen hadden gekregen.

Eveneens is de schrijver, naar het ons toeschijnt, in de beschouwing van het lidwoord halverwege blijven staan. Want, ofschoon hij op bl. 156 onder *b* zegt, dat de vragende ה in oorsprong welligt niet verschilt van het bepalende lidwoord, zoo neemt hij echter op bl. 155 onder *b* הַל als de ware gedaante van het artikel aan, schoon deze slechts in twee woor-

den voorkomt. Ik voor mij zoude niet חַל, maar תַּ, met de neiging, om zich door verdubbeling van den daarop volgenden medeklinker aan te sluiten, als den oorspronkelijken vorm beschouwen. In de twee aanwijzende bijvoegelijke naamwoorden (§ 82) zoude ik zeggen, dat de vorm door toevoeging van de vloeibare לּ uitgedijd was, gelijk zulks in het jongere Arabische dialect geregeld plaats vindt. Indien men aanneemt, dat חַלde eigenlijke vorm is, hoe zal men het dan maken met זֶהאִישׁ? Want te beweren, dat de לּ hier weggevallen zoude zijn, kan door geenen op de natuur der spraakorganen gebouwden regel bewezen worden.

De uitspraak der medeklinkers טּ en קּ hadden wij om der duidelijkheid wille gaarne vergeleken gezien met de eenigzins verharde uitspraak van onze *t* en *k* in 't is en 'k ben. Waarschijnlijk is de uitspraak der Latijnsche *q* ook dezelfde geweest. Bij sommige der onvolkomene werkwoorden misten wij ongaarne de paradigmata. Leeringen wekken, maar voorbeelden trekken. Een paradigma geeft in het gebruik te veel voordeel, dan dat men het zonder groote noodzakelijkheid zoude weglaten.

Nog een woord over de taal, waarin dit leerboek geschreven werd, en wij zullen eindigen. Er was een tijd, waarin de Latijnsche taal het eenige voertuig van de gedachten der geleerde wereld was. Een geleerde, zonder Latijn te schrijven, was ondenkbaar. Het afschaffen van het Latijn als algemeene schrijftaal moest het noodzakelijk gevolg worden van een nieuw wetenschappelijk leven, dat zich niet liet kluisteren door onbruikbaar gewordene vormen. Nieuwe denkbeelden eischen nieuwe woorden; eene doode taal, die zich niet laat ontwikkelen, is onmagtig de bouwstoffen daartoe te leveren. Zij moest dus als zoodanig van zelve in onbruik geraken; te meer, daar het dragelijk Latijn schrijven reeds zulk eene groote studie vereischt. Ofschoon het nu voor den Hollandschen geleerde eene moeijelijke vraag wordt, in welke taal hij zich in het vervolg zal uitdrukken, zoo bestond evenwel voor den Heer VETH geenerlei zwarigheid, om zich van zijne moedertaal te bedienen, daar hij alleen voor Hollandsche Gymnasiën schreef. Wij gelooven, dat de voorstelling der zaak hierdoor in duidelijkheid gewonnen heeft. Het Latijn, zoo als het gewoonlijk geschreven en verstaan wordt, kan niet missen een floers voor het

denkbeeld te hangen. Wanneer men over onderwerpen van den tegenwoordigen tijd, hetzij in het dagelijksche of wetenschappelijke leven, zich wil uitdrukken in eene doode taal, gevoelt men hetzelfde, als wanneer men een kleed aantrekt, waar men uitgegroeid is Gelijk het kleed de vrije beweging der ledematen knelt en belemmert, niet anders bemoeijelijkt het gebruik der Latijnsche taal den gang der gedachten.

Wij eindigen met deze spraakkunst, die bovendien door netheid van druk uitmunt, ten sterkste aan allen aan te bevelen, die de beginselen van het Hebreeuwsch nog moeten aanleeren. Zij, die de theologie gaan bestuderen, mogen het zich als een geluk aanrekenen, dat een grondig geleerde het niet beneden zich geacht heeft, om eene Spraakkunst als deze voor eerstbeginnenden te schrijven; terwijl ieder, die prijs stelt op de verbreiding van nuttige kennis, zich met ons verheugen zal, dat een Hoogleeraar, verre van zich met de wetenschap in zijne studeercel op te sluiten, hare weldadige stralen op ons gansche vaderland en inzonderheid op een jonger geslacht laat nederdalen.

P. HALBERTSMA.

Beoordeelingen en aankondigingen.

1. De godsdienstoorlog in duitschland, door Dr. *Söltl*, Hoogleeraar te Munchen. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Nijmegen, bij J.F. Thieme. 1842. 2 Deelen.
2. Geschiedenis van den dertigjarigen oorlog, door *Johan Sporschil*. Uit het Duitsch vertaald door Dr. *J.J. Kreenen*. Nijmegen, bij C.A. Vieweg. 1845. 2 Deelen.

Ik begin met toe te geven, dat het mogelijk en geoorloofd is, om een of ander gedeelte der godsdienstoorlogen, de geschiedenis der Ligue in *Frankrijk*, den onafhankelijkheidsoorlog in de *Nederlanden*, enz., afzonderlijk te beschouwen, en daarvan een belangwekkend, dramatisch, waar, en in zekere mate volledig verhaal zamen te stellen. Evenwel zal op iedereen, aan wien de studie der eeuw, welke op de reformatie volgde, eenigzins gemeenzaam is, het lezen der aangekondigde werken, met hoeveel talent zij overigens geschreven mogen zijn, omtrent denzelfden indruk maken, als het lezen van een enkel bedrijf van een treurspel. Dit bedrijf zal zijne eigenaardige schoonheden, zijne bijzondere waarde bezitten, maar het zal altijd een afgezonderd stuk wezen, hetwelk noodzakelijk in verband gebragt moet worden. - Het is eveneens gelegen met de godsdienstoorlogen; en wanneer zelfs de orde der gebeurtenissen dit innige verband niet aanduidde, zou een enkele meer oplettende blik, op deze verschillende oorlogen geslagen, voldoende zijn, om zich van hunne gelijksoortigheid te overtuigen.

Overal ziet men onbedwingbare, met woestheid uitbarstende

overtuigingen; overal hetzelfde karakter van onmeedoogende hardnekkigheid; - want de belangen der volken en der vorsten zijn ditmaal vereenigd: het overwigt van het huis van *Oostenrijk* kwetst of wint deze laatsten, even als zijn aanvallende en onvermoeibare ijver voor het Katholicisme de volken in opstand brengt; - overal dezelfde resultaten: de twee partijen blijven nagenoeg dezelfde, die zij waren, wat het getal, maar niet wat de innerlijke kracht betreft; evenwel is het Katholicisme genoodzaakt, om op eene officiële wijze zijne verliezen te constateren en aan zijnen tegenstander het regt toe te kennen, om onafhankelijk te bestaan, en naast hem en ten zijnen koste te groeijen. Vervolgens heeft de godsdienstige scheuring, door het afronden en verstompen der volkseigenaardigheden, voor alle landen betrekkingen geschapen, welke anders onmogelijk te voorzien of tot stand te brengen waren (SCHILLER). Duitschers, Engelschen en Franschen strijden onder dezelfde vanen tegen Franschen; Italianen, Spanjaarden en Duitschers tegen Duitschers; en zoo wordt de moderne staatkunde gegrondvest, het regt van interventie wordt door dit onuitwischbare antecedent erkend, geoorloofd, bevolen, naarmate der omstandigheden. - Het zijn altijd dezelfde volken, of beter gezegd, dezelfde gedeelten van volken. Indien er iets afwisselt, het is het tooneel des oorlogs; ik zou er bijvoegen: en de personen; maar men ziet zoo naauw niet, wanneer het eene worsteling van beginselen geldt: het individu telt alsdan niet, dan voor het weinige, dat het tot de algemeene zaak bijdraagt.

In de *Nederlanden*, in *Frankrijk*, in *Duitschland* is het aan de eene zijde de Katholijke wereld, door de Jezuïten vereenigd, door hen aan de gehoorzaamheid gewend, en van hare verbijstering bekomen, die zich om het Huis van *Oostenrijk* schaart (eerst den Spaanschen, daarna den Duitschen tak), - de Paus in haar gevolg, goedschiks of kwaadschiks; - aan de andere zijde gedeelten van Staten, die niet zoo innig door een zelfde geloof onder elkander verbonden zijn, en ook niet vereenigd om een magtiger, die hen bestuurt. Dáár onuitputtelijke hulpbronnen (men geloofde dit ten minste), het voordeel van het getal en de ligging, het voordeel van aanvaller te zijn, en van den beginne af een wel bepaald doel gehad te hebben; - hier, menschelijker wijze gesproken, eene kennelijke minderheid in alle opzigten, maar - de regterhand des Heeren.

Naast deze allesovermeesterende drijfveer, het godsdienstige

geloof, vindt men wel andere belangen van eenen geheel verschillenden aard, waarvan sommige schrijvers zich hebben bediend als middelen, om het geheel der godsdienstoorlogen te verbreken. Men heeft deze belangen, bij vergelijking zoo weinig beduidend, en welke door tijdgenooten overigens op hunne regte waarde zijn geschat, tot den rang van oorzaken verheven; zoodat het is alsof men, naarmate men zich van de godsdienstoorlogen verwijderde, er te minder van begreep. - Er heeft misschien ook wel schennis van burgerlijke regten en vrijheden, wedijver van vrouwen, wedijver van familiën, afgunst van regeringen, eerzucht van sommige bijzondere personen, er heeft kortom het een en ander plaats gehad, toereikend om eenen opstand of eenén kleinen oorlog te verklaren; maar geheel *Europa* te beroeren, en dat gedurende honderd jaren! - ten hoogste kan zoo iets tot *zeven* gaan. Evenwel zou ik deze belangen niet geheel en al willen verwaarloozen, omdat zij mij leeren, waarom de oorlog op de eene plaats liever uitbarstte dan op eene andere.

En aldus is datgene, wat men den dertigjarigen oorlog noemt, niets anders, kan het niets anders wezen, dan de ontknooping van dat verschrikkelijke drama der zestiende eeuw, zoo vol afwisselende gebeurtenissen, en waarvan alle tooneelen zoo bloedig waren. Maar het lag in den aard der zaak, dat de ontknooping nog verschrikkelijker, nog bloediger was, dan het geheele stuk. Ook moest dit laatste tijdperk, meer dan eenig ander, dergelijke voorbeelden van grootheid en triomf naar de wereld aanbieden, gevolgd door zoo plotselinge omkeeringen en zoo diepe vernederingen, voorbeelden van ontzaggelijke verwoestingen, zoodanig, dat de verbeelding zich die niet meer kan voorstellen, van geslachten van ijzer, welke geen tegenspoed verbaasde of kon ter neêr slaan, die voor geene opoffering, geene vermoeijenis, geen gevaar, geene wreedheid terugdeinsden.

Er blijft nog over te onderzoeken, waarom *Duitschland* het schouwtooneel was, door de twee partijen ter beslissing van haren twist gekozen.

Sedert de hervorming in dat land had voet gewonnen, met zoo veel snelheid en geluk, dat zij niet meer de zaak van eenige sectarissen was, maar van de helft der bevolking, had *Rome* begrepen, dat het dáár, in hare bron zelve was, dat men haar moest aanvallen. *Frankrijk* en de *Nederlanden* boezemden het mindere ongerustheid in. En zeker, indien, gelijk de aan-

hangers van *Rome* wilden, de hervorming het werk van menschen ware geweest, zou het eene uitmuntende staatkunde gebleken zijn, het kwaad bij den wortel aan te tasten. - Bovendien werd KABEL V met zijne schikkingen, zelfs na eene overwinning, gevaarlijker voor *Rome*, dan een verklaarde vijand.

Men kon er nog niet wel aan denken, om de wapenen op te nemen. Vóór alles moest men de gemoederen in het zuiden van *Duitschland* versterken en vereenigen, vervolgens de misslagen der andere partij bespieden, haar in het openbaar met redetwisten bezig houden, als met eenen valschen schijn van openlijken oorlog, terwijl men heimelijk in haar legerkamp binnendrong, om te weten, waarin hare krachten en hulpbronnen bestonden. Vooral moest men de vorsten aan de zaak van *Rome* verbinden, en, hetgeen het moeijelijkste was, de Duitsche geestelijkheid, die, zelfs in de getrouw geblevene landen, niets minder dan ultramontaansch was, weder onder zijne magt brengen. Dit was de ontzaggelijke taak, waarmede de Jezuïten zich belastten; zij kweten zich daarvan, dit moet men zeggen, met onvermoeiden ijver, behendigheid en volharding.

Bijna terstond na de instelling zijner orde, had IGNATIUS VAN LOYOLA Pater FABER naar *Duitschland* gezonden. De Jezuït begaf zich naar *Keulen*, waar hij zoo ijverig werkzaam was, dat de aartsbisschop HERMANN, meer dan ten halve Protestantsch, van zijnen zetel werd verdreven. Vervolgens verhief zich te *Mentz*, onder de bescherming van den aartsbisschop, een collegie van Jezuïten, dat het middelpunt hunner werkzaamheid in Beneden-*Duitschland* werd. De Paters JAIUS, BOBADILLA, SALMÉRON, enz. verdeelden onder elkander de erfstaten van *Oostenrijk* en *Beijeren;* CANISIUS gaf zijn' beroemden Katechismus uit, welke voor langen tijd het klassieke boek voor het godsdienstige onderwijs werd[1]. Getrouw aan de voorschriften van hunnen stichter, rigtten de Jezuïten zich vooral aan het opkomende geslacht, zonder evenwel de predikatie en de biecht te verwaarloozen; en zoo groot was de invloed, dien zij op hunne kweekelingen wisten uit te oefenen, dat men te *Weenen*, onder de regering van FERDINAND I, die zich nogtans een groot voorstander der verdraagzaamheid toonde, de jonge lieden van het nieuwe collegie de Protestanten zag beleedigen, die zich naar het hôtel van den Baron VON ROCKENDORFF, maar-

(1) ORLANDINO, *Historia Soc. Jesu*, Pars I.

schalk van *Oostenrijk*, of van den Baron VON EYZING, gouverneur van Beneden-*Oostenrijk*, begaven, zonder dat men blijk gaf zich om den invloed dezer heeren te bekommeren[1]. Reeds vroeger hadden zij zich openlijk tegen het *interim* durven verklaren. Hunne onbuigzaamheid ten opzigte der Protestanten verloochende zich geen oogenblik; zij waren de aanstokers van al de hoe langer hoe strenger wordende maatregelen, die op de Hervormden van *Oostenrijk* werden toegepast. Daar zij zich nog te weinig talrijk gevoelden, haalden zij FERDINAND I over, om de oprigting van het vermaarde *Duitsche Collegie* te *Rome* te begunstigen, waarvan het voorname doel was, om onder de oogen van den generaal der orde een nieuw geslacht van priesters en zendelingen te vormen, doordrongen met de Roomsche denkbeelden, vijandig tegen alle schikking met de ketters, voor het overige de Duitsche taal sprekende - een voordeel, dat de eerste Jezuïten gemist hadden - en door hunne geboorte zelve wetende, hoe zij met hunne landgenooten moesten omgaan. *Silezië* alleen b.v. moest twaalf jonge lieden leveren, welke CANISIUS, de bewerker van dezen maatregel, naar *Rome* zond[2]. Hunne werkzaamheid strekte zich tot de minst in het oog vallende onderwerpen uit. Te *Weenen* b.v. hadden zij, daar zij zich aan geen' boekdrukker konden vertrouwen, geene rust, voordat zij er een' uitsluitend voor hunne orde bekomen hadden (OBLANDINO ad ann. 1555). - De ruimte veroorlooft ons niet, hier eene geschiedenis van hunnen arbeid te geven; bepalen wij ons bij de resultaten.

Vijftig jaren later hadden zich overal collegiën verheven: te *Keulen, Mentz, Ingolstadt, Inspruck, Munchen, Weenen, Praag, Breslau*, enz., enz. - Deze innige vereeniging, in schijn onoplosbaar, van de belangen hunner orde met die der Katholijke zaak was een der merkwaardigste punten van de met zoo veel bekwaamheid opgestelde constitutie der Jezuïten. De erfstaten, voorheen voor twee derden Protestantsch, telden niet meer dan eenige zeldzame geheime aanhangers der hervorming. Het *kettersche Boheme* zag in zijnen boezem eene magtige Katholijke partij groeijen. *Beijeren* was voortaan zuiver. De aartsbisdommen van *den Rijn* hadden gezegepraald. En het nieuwe geslacht, door de Jezuïten gevormd, bleef aan hen

(1) HUBERT LANQUET, *Epist.* p. 116 et seq.
(2) ORLANDINO, L. XV. WÜTTKE, *Friedrichs des Grossen Besitzergreifung von Schlesien*, Th. I, S. 170.

gehoorzaam en onderworpen. De voorbeelden van *afvalligheid* werden van dag tot dag zeldzamer en wogen niet meer op tegen het aantal van *verdoolde zielen*, die in den schoot der Moederkerk terugkeerden. De Jezuïten waren voortaan in hunne partij de voornaamste organen on de bestuurders der openbare meening. Zij hadden met staatkundige geslepenheid de leden der keizerlijke familie ontzien (FERDINAND, RUDOLF, MATTHIAS, MAXIMILIAAN), die in de meer vrijzinnige denkbeelden van KAREL V waren opgevoed. Tevreden met van hen zoo vele voordeelen en voorregten als mogelijk was te trekken, hadden zij de staatkunde der keizers niet openlijk tegengewerkt. Al hunne zorgen, al hunne behendigheid hadden zich op den jongen FERDINAND, aartshertog van *Stiermarken*, vermoedelijken erfgenaam van den stam, en op MAXIMILIAAN, zoon van den Hertog van *Beijeren*, zamengetrokken.

Deze arbeid was ongevoelig volbragt, bijna zonder dat er op gelet was; ten hoogste was het, dat een Protestant, een weinig minder theologant dan de anderen, nu en dan zijne stem verhief (gelijk CHEMNITZ), om zijne geloofsgenooten te waarschuwen voor den vijand, dien zij het meest te duchten hadden. Verdiept in hare eigene twisten, dachten de verschillende protestantsche secten aan niets, dan om elkander te overmeesteren, en de theologische haat ging zoo ver, dat de Lutheranen aan eene vereeniging met *Rome* de voorkeur gaven boven den vrede met de Calvinisten. De gedragslijn der Jezuïten ten hunnen opzigte was reeds vooruit geheel getrokken. Op hunnen raad veinsde men aan de Katholijke hoven de Lutheranen te begunstigen; doch de verdragen sloten bij name de Calvinisten uit van alle deelname aan de wederzijdsche vergunningen. *Saksen* nam altijd en *Brandenburg* dikwijls partij voor *Oostenrijk* tegen geloofsgenooten. Deze verblinding, die met de theologanten begonnen was bedroefde KEPPLER: ‘Sedert bij de Protestanten de vrees voor de Katholijken verloren is gegaan,’ schreef hij, ‘zijn zij begonnen onder elkander te worstelen, en thans zullen zij slechts des te gemakkelijker overwonnen worden.’ De Katholijken verborgen de hoop niet meer, welke zulk eene tweedragt hun gaf. ‘De Lutherschen en Calvinisten zijn zoo hevig aan elkander, dat wij Roomsch-Katholieken de beste verwachting hebben, derzelver duivelsche plannen en Jisten door hunne eigene wapenen mislukt, en alzoo de ketters door zich zelven vernietigd te zien,’ en hetgeen volgt (MOSER, aangehaald door SÖLTL, D. I, bl. 104).

Voortaan versterkt en vereenigd, nam het Katholijke *Duitschland* eene aanvallende houding aan. Onder alle soorten van vermommingen, door hunne constitutiën gewettigd, drongen de Jezuïten bij de Protestanten in. Er waren er te *Heidelberg*[1], gelijk te *Dresden*, in de vrije steden van het Noorden, zoowel als in die aan den *Donau*. Nu eens, gelijk te *Donauwerth*, deden zij den Protestanten overlast aan, om deze tot eene uitbarsting te noopen, en alsdan kwam MAXIMILIAAN van *Beijeren* gewapenderhand de ketterij uitroeijen (SÖLTL); dan, gelijk te *Aken*, gaven zij zich voor slagtoffers van den overmoed der Protestanten uit, en hun P. JAQUINOT, provinciaal van *Frankrijk*, die zich toen daar bevond, deed het bewind van MARIA DE MEDICIS tusschen beide komen (*Mercure Français ad ann*. 1611). Overal waren de gevolgen dezelfde. Om de aandacht der Protestantsche theologanten af te leiden, hield men hen met openbare disputen bezig (dat van *Regensburg* b.v.) en men voerde schriftelijk eenen heeten, driftigen woordenstrijd; dit was de rol, die voor de P.P. GRETZER, TANNER, GREGORIUS DE VALENTIA, enz. bewaard was.

Van dit oogenblik af begint ook van de zijde der Katholijke staten eene reeks van willekeurige en gewelddadige bedrijven, welke de rijksdagen onvermogend zijn te beletten. De eene maal is het de kamer des rijks, die in hare beslissing eene onregtvaardige partijdigheid aan den dag legt; een ander maal is het de kamer van het keizerlijke hof, die zich voor het geregtshof des rijks in de plaats stelt. Van het jaar 1603 af zijn de wetten des rijks krachteloos. De huizen van *Oostenrijk* en *Beijeren* maken zich meester van de geestelijke vorstendommen; een bloedverwant van MAXIMILIAAN wordt aartsbisschop van *Keulen;* LEOPOLD van *Oostenrijk* vereenigt de Bisdommen van *Passau* en *Straatsburg*. Zonder eenig geldig regt maakt *Oostenrijk* aanspraak op de erfenis van *Gulik*. MAXIMILIAAN smoort de hervorming te *Donauwerth* en in het land van *Salzburg*.

De Protestantsche vorsten openen eindelijk de oogen, eindelijk besluiten zij, na lang aarzelen, om hunne krachten te vereenigen, ten einde zich tegen deze snel voortgaande aanmatigingen te verzetten (1608). Maar hunne zoogenoemde *Unie* was zelfs niet volkomen: de keurvorst van *Saksen* bood den Katholijken aan, om zich tegen deze bij hen te voegen, omdat

(1) Gelijk P. BOUDEWIJN, die daar aangehouden werd (*Journal de l'Etoile* ad ann. 1611, Julij).

het de Paltzgraaf, en niet hij was, die het voorzitterschap be kleedde. De keurvorst van *Brandenburg*, de landgraaf van *Hessen* aarzelden, en de Hanze-steden hielden zich zorgvuldig buiten den strijd. Bovendien, en juist uit hoofde der voorzigtigheid, waarmede de verschillende deelen der Protestantsche partij elkander moesten ontzien, nam de *Unie* een staatkundig, bijna dubbelzinnig karakter aan, zeer weinig geschikt, om de bevolkingen te vereenigen. Het was voor deze slechts om zekere grieven te doen - men durfde niet zeggen, dat het was, om de hervorming te verdedigen, daar deze hervorming niet meer voor allen dezelfde was. De predikers vergrootten het wantrouwen door hunne heftige smaadredenen. - Het eerste gevolg der *Unie* was de verklaring eener dergelijke vereeniging tusschen de Katholijke Duitsche vorsten (1609), bekend onder den naam van *Ligue*[1]. Maar welk een contrast tusschen deze twee! De Katholijke Ligue was in waarheid *één;* zij had een werkelijk opperhoofd, erkend en absoluut, aan wien allen gehoorzaamheid verschuldigd waren. En door een' gelukkigen zamenloop van omstandigheden was dit opperhoofd, MAXIMILIAAN, Hertog van *Beijeren*, de bekwaamste der Katholijke vorsten, tegelijk de magtigste[2]. Het doel was duidelijk aangewezen, zonder schroomvallige bedenkingen en zonder omwegen; en het is veel, duidelijk te weten, wat men wil, en dit te kunnen verklaren. Deze Ligue was overigens het werk der Jezuïten; men kon verwachten, dat er op de bevolkingen in denzelfden zin gewerkt zou worden, en dat aldus volken en vorsten hunne pogingen opregt zouden vereenigen.

Negen jaren bleven de twee bondgenootschappen tegen elkander overstaan, zonder dat de oorlog uitbarstte. Een overblijfsel van vrees hield misschien de Katholijken nog terug. De zaak van *Gulik* had bewezen, dat de oorlog, eenmaal aangevangen, Europisch zou worden. De Unie had den keurvorst van den Paltz met een voorzitterschap bekleed, wel in den grond nominaal, maar dit was den Katholijken onbekend. Men

(1) De Ligue bestond werkelijk lang vóór dien tijd, maar zij had nog geen officiëel karakter.

(2) FERDINAND van *Stiermarken* waren de handen gebonden door Keizer MAXIMILIAAN, die, gelijk zijn broeder MATTHIAS en FERDINAND I, het eene betere staatkunde achtte zoo lang mogelijk het evenwigt tusschen de twee partijen te bewaren.

wist, dat deze vorst in voortdurende betrekking met *Frankrijk* stond; hij had de dochter van den koning van *Engeland* gehuwd, en zijne zuster was keurvorstin van *Brandenburg* geworden. En zeker, indien hij de talenten van *maximiliaan* had bezeten, zou de Unie geducht hebben kunnen worden. Maar gedurende deze negen jaren verzekerde de Ligue zich, dat zij straffeloos alles kon wagen. Er ontbrak niets meer dan een dragelijk voorwendsel om uit te barsten; en de Paltzgraaf FREDEBIK V gaf dit voorwendsel aan de hand, door aan den opstand der Bohemers deel te nemen.

Het is aan het uiteenzetten dezer feiten, en wel in ongeveer dezelfde orde, dat de twee schrijvers, die wij nu van nabij gaan onderzoeken, de inleiding van hun werk hadden moeten toewijden. Den dertigjarigen oorlog aan de andere godsdienstoorlogen vast te knoopen, en aan te toonen, waarom het laatste tooneel in *Duitschland* werd gespeeld, dit zou hunne taak geweest zijn.

Ver vandaar, heeft SPORSCHIL niets beters weten te doen, dan ons eene slechte verkorting der geschiedenis van *Duitschland* sedert LUTHER te geven, veel te uitgebreid als inleiding, en toch te onvolledig om op de lezing van het werk voor te bereiden. Na de zoogenaamde oorzaken der hervorming vermeld te hebben, en hoe dat nog[(1)]? en het leven van LUTHER zoo

(1) Eigenlijk gezegd begint SPORSCHIL met de ontdekking van *Amerika!* De Duitsche schrijvers, van het slag gelijk den onzen, maken zich, naar het schijnt, zonderlinge denkbeelden van de manier, om een hoek te beginnen. Ik herinner mij, dat verleden jaar zekere KÖBERLE een werk heeft uitgegeven, getiteld: *Rom unter den letzton drei Päbsten*, enz., hetwelk begint met eene beschrijving van den toestand der godsdienst in den tijd van - AUGUSTUS! SPORSCHIL verwart met de oorzaak der hervorming zulke omstandigheden, als de uitvinding der boekdrukkunst, de herleving der letteren, enz., welke haren voortgang hebben bevorderd. Elders is het weder de *moed* van LUTHER, die alles gedaan heeft; maar indien er niets anders dan moed toe noodig was geweest, is het toch vreemd, dat er onder eenige millioenen menschen zich slechts één heeft hevonden, die den moed had.
Wil men een staaltje van de hoogte der inzigten, waarop SPORSCHIL zich geplaatst heeft, men sla bl. 4 op: ‘Uit de onhetwistbaar ware stelling, dat, naast bekeering, vooral goede werken de vergeving der zonden te weeg brengen, kwam men tot het volstrekt valsche begrip, dat die vergeving gekocht kon worden.’

tamelijk verhaald te hebben, is hij op bl. 52 aan den rijksdag te *Augsburg* gekomen (1555), waar hij het waagt in eenige regelen zijn gezigtspunt op te geven, zijn *cheval de bataille*, waartoe hij telkens terugkeert, en om welks wil ik opregt geloof, dat hij, indien hij in dit eerste gedeelte inderdaad een oogmerk heeft gehad, hij het geheel geschreven heeft. De rijksdag kondigde het beginsel af, dat elke vorst des rijks het vermogen zou bezitten, om zijne godsdienst aan zijne onderdanen op te leggen: *cujus regio ejus religio*. 'Dit vestigde eene onbepaalde heerschappij der Vorsten in zaken van Godsdienst, en daardoor werd de grond gelegd tot aanhoudende botsingen tusschen hen en hunne eigene Landstanden, tot eenen koortsachtigen[1] tijd van gestadige onrust, tot gruwelen en razernijen van allerlei aard en eindelijk tot den dertigjarigen oorlog' (bl. 52). - SPORSCHIL erkent wel op bl. 53, dat de Jezuïten ook in de zaak betrokken zijn geweest, maar eigenlijk is het toch de dwingelandij in zake van godsdienst, 'de ziekte van alle vorsten van dien tijd,' welke alles gedaan heeft. SPORSCHIL heeft, evenmin als SÖLTL, de werking der geestelijkheid op de bevolkingen doen gevoelen, die van de Katholijke geestelijkheid, om hunne partij te vereenigen, van de leeraars en hofpredikers[2], om de Protestanten oneenig te maken.

Zich op zulk een bekrompen terrein plaatsende, verliest SPORSCHIL alles uit het oog, wat den dertigjarigen oorlog voorbereidde. Hij houdt zich b.v. lang op met de regeringen van MATTHIAS en MAXIMILIAAN II, met al de kleine opstanden in *Boheme;* en men komt met hem tot de uitbarsting, zonder te voorzien, dat zij algemeen zal wezen, zonder, hetgeen erger is, te weten, uit welke bestanddeelen de twee partijen be-

(1) Deze *koortsachtige* toestand begint vrees aan te jagen; want op bl. 2 heerschte de koorts reeds in al hare kracht, zoodat zij 150 jaren tijd had, om den lijder te doen uitteren, die niemand anders is dan *Europa*.

(2) Deze onderscheiding is noodzakelijk ten minste voor dit tijdperk. Wat was toen een hofprediker? Die van *Dresden*, de bekende Dr. HOË, spreekt het anathema uit over ieder, die niet Luthersch, over ieder vooral, die den Keurvorst van *Saksen* niet onderworpen is, en neemt 10,000 rijksdaalders aan, om den Keurvorst over te halen, zich met den Keizer te verzoenen; en ABRAHAM SCULTETUS te *Heidelberg* veroorlooft zich op den predikstoel het besluit te prijzen, dat de Paltzgraaf ten opzigte van *Boheme* heeft genomen!

staan, zoodat men noch den geest kent, die haar bezielt, noch de hulpbronnen, op welke zij in *Duitschland* en daarbuiten rekenen, noch zelfs de personen. Om dit laatste gebrek te herstellen, heeft hij aan het begin der meeste hoofdstukken eene soort van tusschenzin moeten invoegen over den man, die daarin zal optreden, aldus telkens het verhaal afbrekende, zelfs op de meest dramatische plaatsen, alles vergezeld met alledaagsche opmerkingen: ‘Niets is minder den hooggeplaatsten man waardig, niets is voor hem zelven, en voor de belangen, die hij te verdedigen heeft, meer nadeelig, dan gebrek aan standvastigheid in tegenspoed,’ bl. 97. - ‘De gevaarlijkste hoedanigheid voor een Vorst is eene eerzucht, die zich ligtelijk laat verblinden, en niet door andere groote gaven van den geest ondersteund wordt,’ bl. 121, enz.

Dwalingen in bijzonderheden ontbreken niet. B.v. bl. 63, was het van veel belang al de vorsten te leeren kennen, die aan de Unie deelnamen, en hij vergeet melding te maken van den Paltzgraaf van *Tweebruggen*, het geheele huis van *Anhalt*, de Graven van *Oettingen;* en onder de vrije steden van *Schweinfurt, Weissenburg*, enz. Hij zegt niet, dat in het volgende jaar de Landgraaf van *Hessen*, alsmede de steden *Heilbron, Hall, Nordlingen, Meinungen, Kempten*, insgelijks toetraden. - Het is op de rijksdagen, dat de partijen zich het beste kenteekenen door de ontwikkeling harer aanspraken en grieven; naauwelijks haalt hij er eenige van aan. - Op bl. 70 schrijft hij aan HENDRIK IV dat vermaarde plan eener Europesche republiek toe: en men weet, dat dit plan van SULLY is, en dat HENDRIK IV slechts *Oostenrijk* wilde vernederen. Overigens zijn SCHILLER en Dr. SÖLTL in dezelfde dwaling vervallen.

Dr. SÖLTL heeft somtijds begrepen, dat hij de oorzaken van eenen godsdienstoorlog moest nasporen. En de daadzaken welke hij verzameld heeft, zouden, indien zij in hare natuurlijke orde waren gerangschikt, bijzonder strekken, om de manoeuvres der Katholijken te doen kennen. Zijn hoofdstuk over *Donauwerth* (l. I) wekt belangstelling op door het nieuwe van eenige bijzonderheden. Wij moeten hetzelfde zeggen van dat over *Saltsburg* en over de toebereidselen van MAXIMILIAAN van *Beijeren* (l. II), voordat de oorlog uitbarstte: dit is een voordeel op SPORSCHIL, die doorgaans zoo oppervlakkig is.

Het gebrek aan orde, de verwarring in de uiteenzetting, spruit bij SÖLTL uit eene tamelijk zonderlinge vooringenomen-

heid voort. Getroffen door van den aanvang af aan het hoofd der Ligue en der Unie twee leden van het oude geslacht van *Wittelbach* te zien, MAXIMILIAAN en FREDERIK, is hij op den inval gekomen, om de gebeurtenissen om deze twee vorsten heen te groeperen (zie bl. 8); maar dewijl de godsdienstoorlog niet de zaak van twee individuën was, zelfs niet van twee vorsten, vindt SÖLTL, bij het opstellen zijner inleiding, zich genoodzaakt, om het natuurlijke verband tusschen de feiten te verbreken. Als een goed Protestant blijft hij niet daarbij. Het is vooral de Paltzgraaf, diens persoon en staatkunde, welke hem al zijne aandacht waardig schijnt; hij beschouwt derhalve de zaken *uit een Paltzisch oogpunt*, - want zulk eene zonderlinge zamenstelling van woorden moet men maken na een gezegde, gelijk dit: ‘gelijk de Paltzische zaak de aanvang en het midden, de grondoorzaak en de levenskracht des langdurigen vreesselijken kamps was, zoo moest zij ook deszelfs eindpunt vormen; hare beslissing, dit erkende men tevens, gold tegelijk de Hervorming in het algemeen en de Godsdienstige vereenigingen der Gereformeerden in het bijzonder.’

SÖLTL is derhalve verliefd op dien jongen Paltzgraaf, die onder zulke gunstige voorteekenen optreedt; hij schept er behagen in, om ons de godsdienstige opvoeding te verhalen, welke hij van de vrome LOUIZE JULIANE ontving. Hierin is nog niets, dat de geoorloofde grenzen overschrijdt; maar daarna volgt SÖLTL hem naar *Engeland*, waar ELISABETH, de dochter der STUARTS, hem verwacht, - dit geeft gelegenheid tot eene andere buitensporigheid: aan ELISABETH moet insgelijks een aantal bladzijden worden gewijd. SÖLTL verhaalt ons de eerste jaren dier Prinses in de familie HARRINGTON, hare opvoeding, hare ongelukken in hare eigene familie; - daarop volgt het huwelijk der twee gelieven, de beschrijving van hunne kleeding bij de plegtigheid, hunne reis naar *Holland*, de feesten waarmede zij in het Paltzgraafschap worden ontvangen. Misschien had dat alles de stof kunnen uitmaken voor een wintervertellingje in het hoekje van den haard; maar het in eene inleiding tot den dertigjarigen oorlog te plaatsen, is al te onnoozel.

De feesten eens voorbij zijnde, en nadat de rust op het kasteel *Heidelberg* hersteld is, begint de staatkundige rol van den vorst. FREDERIK wil ook het huis van *Oostenrijk* ten onder brengen, het zijne verheffen, zijne partij vereenigen, MAXIMILIAAN van *Beijeren* of den Hertog van *Savoije* op den keizerlijken

troon plaatsen, enz. Jammer dat het ontwerp en de uitvoering zoo veel van elkander bleven verschillen.

De Paltzgraaf en zijn gezin moeten hem wel zeer ter harte gaan; want gedurende den loop van het verhaal komt hij telkens op dit verbannen, verstrooid gezin terug; wij moeten het lot van elk van zijne leden kennen: de schrijver zou zelfs GUSTAAF ADOLF verlaten, om een dier Paltzgravinnetjes na te loopen. En evenwel heeft de Paltzgraaf, met welke partijdigheid men zijn karakter ook afschildere, niets merkwaardigs gehad behalve zijne ongelukken. Zijne nietigheid heeft zich tot in de meest gewone omstandigheden geopenbaard. Wat de Paltzgravin ELISABETH betreft, is het nog erger. De ijdelheid is haar óngeluk geweest, en op het eind van haar leven was zij nog even hoogmoedig, als toen zij *eene gestolene kroon* verlangde. Toen de ongelukken haar Christelijk hadden moeten vernederen, toen talrijke schulden haar dwongen, om te *s Gravenhage* te blijven, toen het op eene schrikkelijke wijze ledig om haar heen was geworden, verneemt zij, dat hare dochter aan eenen Prins uit het huis van *Brunswijk* beloofd is, en vertoornt zich daarover als over eene *mésalliance*. 'Zij bewaarde nog altijd den ouden niet gebogen vorstelijken moed en trots' (SÖLTL, D. II, bl. 406). SÖLTL prijst de opvoeding zeer, welke zij aan hare kinderen liet geven; zonder in eenig hier niet passend onderzoek te treden, zullen wij slechts aanmerken, dat de vruchten dezer opvoeding bitter voor het hart van ELISABETH moesten zijn. De Paltzgraaf, even zwak als zijn vader, liet haar in hare schulden aan haar lot over. De ridderlijke Prins RUPERT, die in de oorlogen van *Engeland* deelnam, maakte zich daar bij beide partijen gehaat door zijnen ondragelijken hoogmoed en zijne gewelddadigheid. Prins EDUARD werd Katholijk. Onder hare dochters verliet de *philosophe* hare moeder, om zich in *Duitschland* met de wetenschap te gaan bezig houden: eene andere begaf zich naar *Frankrijk*, waar haar gedrag haar op eene treurige wijze vermaard deed worden onder den naam van Abdis van *Maubuisson*. - Tegen het einde van haar leven was ELISABETH insgelijks begonnen te philosopheren; zij wisselde met ANNA MARIA SCHUURMAN en anderen eenige brieven in die half zedekundige, half philosophische brabbeltaal, welke men vleijend *Cartesisch* noemde[1]. - Er stond echter naast die Paltzgrafelijke nulliteiten een karakter,

(1) Zie den tweeden druk der *Werken van* A.M. SCHUURMAN, bl. 281.

dat ook wel had mogen ontwikkeld worden - het was ten minste der moeite waardig -, het is dat van LOUIZE JULIANE, zoo Christelijk, zoo vast, zoo helder, zoo sterk in tegenspoed, en hetwelk de Paltzgraaf terstond uit zijnen raad verwijderde, toen hij zich aan zijne dwaze inbeeldingen overgaf. En indien er, gelijk de vertaler wil (bl. VI), eenig zachter tooneel noodig was, om den geest van de afgrijsselijkheden des oorlogs te doen uitrusten, zou het leven der waardige dochter van WILLEM I er belangrijker hebben aangeboden, dan die door SÖLTL gekozen zijn[(1)].

Evenmin als SPORSCHIL, geeft SÖLTL ons eene statistiek der partijen. Hij is ook niet zeer gelukkig, als hij buiten *Duitschland* komt; zijn uitstap in *Frankrijk*, bl. 43, D. I, zijne gedurige overstappen naar *Engeland* zijn niet met het onderwerp in verband gebragt en niet vrij van dwalingen.

Wanneer wij de beide werken zelve inzien, vinden wij terstond een eenigzins Duitsch gebrek, dat van willekeurige verdeelingen. SÖLTL vermenigvuldigt zijne hoofdstukken en boeken tot in het buitensporige; SPORSCHIL maakt er minder, maar snijdt ze even onregelmatig af. Evenwel bood de oorlog vier vrij duidelijk onderscheidene afdeelingen aan, waaraan wij ons in dit opstel zullen houden: de Paltzische, Deensche, Zweedsche en Zweedsch-Fransche tijdperken.

I.
Het Paltzische tijdperk. - Maximiliaan. Ferdinand II.

Waarlijk, indien SÖLTL in dit geheele eerste tijdperk de nietigheid van den Paltzgraaf, zijnen begunstigden held, had willen doen uitkomen, had hij daarin nooit beter kunnen slagen, dan door ons eenvoudig de daadzaken te geven. - Er zijn in dit tijdperk drie vorsten, die het tooneel innemen: FERDINAND II,

(1) De *Mémoires* van LOUIZE JULIANE, welke men tegenwoordig schijnt te verwaarloozen, zijn evenwel kostbare bronnen voor het tijdperk, dat den oorlog voorafging. - De schrijver dezer *Memoires* toont zeer wel aan, hoe de Katholijke partij, van vijandige geschriften, gelijk die van P. WINDECK, SCHOPPE, tot meer wezenlijke aanvallen kwam: de magt der voornaamste Protestantsche staten te *breidelon*, en vervolgens *den voet te ligten* (*Mem.* p. 97, 124, enz. van de uitgaaf in 4°).

MAXIMILIAAN van *Beijeren* en FREDEBIK V; maar hoe zeer verdwijnt de laatste bij de hoofden der Katholijke partij.

Tot dweepzucht toe ijverig, innig overtuigd van het goede hunner zaak, bieden FERDINAND en MAXIMILIAAN, nu alleen, dan vereenigd, bijna overal en altijd eene zeldzame mengeling aan van voorzigtigheid in het afwachten, van doorzigt in de keus hunner raadslieden en generalen, en van onverwinnelijke standvastigheid bij tegenspoeden. Indien men hen echter vergelijkenderwijze moest schatten, zouden wij niet aarzelen ter gunste van MAXIMILIAAN te beslissen, wiens stelling, in een staatkundig opzigt, moeijelijker was, terwijl zijne hulpbronnen minder aanzienlijk waren(1). MAXIMILIAAN hield den oorlog de dertig jaren, welke hij duurde, onafgebroken vol. Hij overleefde dien, en trok er al de materiële voordeelen uit, die hij geeischt had. Altijd vooraan, zonder zich zelven of zijne staten te ontzien, gaat hij, zonder af te wijken, op zijn doel af; onverbiddelijk in zijne zege, zonder er door bedwelmd te zijn, onverzettelijk zelfs dan, wanneer hem geene enkele stad meer overblijft, handhaaft hij zich altijd, en ziet elke veldtogt de Beijersche troepen geduchter dan ooit weder te voorschijn komen. Dit alles bewijst reeds, dat MAXIMILIAAN lang te voren had voorzien, welke de aard der naderende worsteling wezen zou, en dat hij dien ten gevolge zijne maatregelen had genomen. - Men moet niet vergeten, dat zijn vader WILLEM hem *Beijeren* in eenen treurigen toestand van ontblooting had nagelaten; dat hij, in weêrwil der edelen en steden, zijn gezag moest herstellen; het te kort, door de vorige regering in de geldmiddelen gelaten, aanvullen; eene militaire magt scheppen, waar deze niet bestond(2). Voegen wij er bij, dat hij, indien hij zich niet persoonlijk een bekwaam en ervaren krijgsman toonde, toch altijd uitmuntende bevelhebbers, gelijk TILLY, DE WERTH, MERCY, aan het hoofd zijner legers wist te plaatsen.

De toestand van MAXIMILIAAN gedurende den oorlog was dikwijls zeer netelig; de geringste misstap had hem in het verderf kunnen storten. Hij moest het Katholicisme verdedigen; maar tegelijker tijd moest hij de Oostenrijksche magt niet vergroo-

(1) Ook komt het ons voor, dat SPORSCHIL den Keizer te zeer ten koste van den Hertog van *Beijeren* verheft.

(2) SPORSCHIL geeft eenig denkbeeld van deze verschillende werkzaamheden; wij verwijzen liever naar den levensbeschrijver van MAXIMILIAAN en naar de geschiedschrijvers van *Beijeren*.

ten. Zijn gedrag werd altijd door deze dubbele beweegreden bestuurd. B.v. in 1618 kan hij zich de keizerlijke kroon opzetten; maar dit zou toen hetzelfde geweest zijn, als de Katholijke partij te verdeelen. In den opstand in *Boheme* komt hij in het eerst niet tusschen beide, omdat het de zaak van het huis van *Oostenrijk* was, en hij zich niet tot een werktuig van diens magt wilde maken; maar zoodra de Protestanten den schijn aannemen van er zich in te mengen, trekt zijn leger *Boheme* binnen; hij heeft begrepen, dat het nu een godsdienstoorlog is. Zoodanig was zijn bestendig gedrag.

FERDINAND beslaat, naar het ons voorkomt, slechts de tweede plaats. Indien zijne standvastigheid die van MAXIMILIAAN evenaarde, bezat hij toch hetzelfde doorzigt, dezelfde werkzaamheid, dezelfde belangloosheid niet. Zijne raadslieden waren ook gunstelingen; zijn biechtvader had veel vermogen op hem, en hij toonde zich minder gestreng in zijn bijzonder leven (KHEVENHILLER). De tegenspoed kon hem geen tittel van zijne aanspraken doen terugnemen; maar hij liet zich door den trots der zege verblinden, en zonder MAXIMILIAAN zou hij zich zeer digt bij zijn verderf bevonden hebben. Wat den Paltzgraaf betreft, het is voldoende hem te zien handelen.

(1618) Sedert FERDINAND, nog aartshertog, den Bohemers als hunnen vermoedelijken vorst was aangekondigd, had wantrouwen de utraquisten bemagtigd. Men had den jongen vorst in zijne erfstaten zien handelen. De Katholijken hadden daarentegen weder moed gevat. De *Majestäts Brief*, die gewetensvrijheid verzekerde, werd herhaalde malen geschonden; en de Bohemers, onder de vorige regering reeds getergd, barstten uit. Het teeken van hunnen opstand was een bedrijf, volkomen gelijk aan dat, hetwelk, 199 jaren vroeger, had aangekondigd, dat de Hussiten de wapenen opvatteden. *Moravië* en *Silezië* volgen gedeeltelijk dit voorbeeld; en de opstandelingen, met den Graaf VAN THURN aan het hoofd, vereenigen zich met BETHLEN GABOR van *Zevenbergen*, die *Hongarije* aan *Oostenrijk* wilde ontrukken. *Weenen* wordt belegerd; FERDINAND handhaaft zich daar. Eene nederlaag roept THURN naar *Boheme* terug, en de jonge aartshertog maakt van dit oogenblik van verademing gebruik, om zich te *Frankfort* te laten kroonen[1].

Ondertusschen vereenigden geheime betrekkingen de Bohe-

(1) SPORSCHIL, bl. 113, schildert vrij wel den staat van *Oostenrijk*, toen FERDINAND op den keizerlijken troon werd geroepen.

mers met de Protestantsche Unie. SÖLTL kan, in weêrwil van al zijne pogingen, niet bewijzen, dat de Paltzgraaf geen deel aan deze beweging gehad heeft. Deze vorst en zijne raadslieden onderhielden in *Boheme* eene levendige verstandhouding. Het hof van *Heidelberg* had er een' vertegenwoordiger. Men zond er nog ERNST VAN MANSFELD heen met een leger, door het geld van den Paltzgraaf op de been gebragt; en voordat de Bohemers FERDINAND, hunnen wettigen koning, plegtig hadden afgezet, raadpleegde FREDERIK reeds de Protestantsche vorsten, om te weten, of hij de kroon kon aannemen. Ter zelfder tijd deed hij heimelijk stappen om de keizerlijke kroon, of aan MAXIMILIAAN van *Beijeren* of aan den Hertog van *Savoije* te doen overgaan; men moet al deze stappen niet uit het oog verliezen, wanneer men later het gedrag des keizers te zijnen opzigte beoordeelt.

De Bohemers verklaren FERDINAND vervallen, en bieden de kroon aan den Paltzgraaf aan - op de weigering van den keurvorst van *Saksen*. En thans, nu het doel bijna bereikt is, maakt wankelmoedigheid zich van den vorst meester; hij raadpleegt nogmaals iedereen. De raad van LOUIZE JULIANE wordt nogmaals verworpen. Zijn prediker ziet in dit aanbod de hand Gods. De ijdelheid van ELISABETH wordt er te zeer door gestreeld. FREDERIK vertrekt derhalve naar *Boheme*, om zich te laten kroonen. - Onze twee geschiedschrijvers verhalen zeer uitvoerig, als iets belangrijks, al de krooningsfeesten. - Eenige dagen nog van ijdele zegepraal, en de zaken veranderen geheel en al van voorkomen.

FREDERIK had op de Unie gerekend; maar als hoofd van deze vereeniging had hij moeten weten, wat zij beteekende, en dat eenheid, kracht en belangeloosheid daarin geheel en al ontbraken. Hij had op JAKOBUS I, zijn' schoonvader, gerekend, maar FREDERIK kende toch dien armen vorst, die drie vierde gedeelten van zijne regering sleet om tot het besluit te komen, van gedurende het laatste vierde deel niets te doen. JAKOBUS, in het eerst besluiteloos, verklaarde daarna, dat zijn schoonzoon ongelijk had gehad. - FREDERIK wist eindelijk, dat het hof van *Frankrijk* in oorlog was met de Protestanten van dat koningrijk, en dat hij derhalve van dien kant geene hulp te wachten had. In weêrwil van dat alles had hij Koning van *Boheme* willen zijn. Indien op het oogenblik van gevaar alle hulp hem ontbrak, wien moest hij daarvan de schuld geven? Zijn gedrag in *Boheme* verloochende zulk een begin in geenen

deele. Uit ijver voor de uitwendige vormen van het Calvinisme, maakte hij de Lutherschen ontevreden; en aldus de vijandelijke ligtgeraaktheid van *Saksen* kwetsende, was hij de oorzaak, dat de keurvorst zich openlijk voor den keizer verklaarde. HOË preekte te *Dresden*, dat de Oostersche antichrist minder afschuwelijk was dan de Westersche (Turken en Calvinisten). De nieuwe koning wist niet eens de eensgezindheid te bewaren tusschen MANSFELD, THURN en zijnen raadsman, CHRISTIAAN VAN ANHALT, die allen aanspraak maakten op het opperbevel over de troepen.

De maatregelen zijner vijanden waren geheel andere. MAXIMILIAAN en de keizer wiegden de Unie door schoone woorden in slaap; - men had het geenszins gemunt op de erfstaten van den Paltzgraaf. Evenwel rukte een Spaansch leger uit de *Nederlanden* op naar de *Opper-Paltz*, die FREDERIK zonder verdediging had gelaten. Met het geld van *Spanje* versterkte FERDINAND zijn leger in *Boheme;* terwijl MAXIMILIAAN, door den marsch van SPINOLA tegen de ontwerpen der Unie gedekt, van eenen anderen kant *Boheme* introk. Een enkele geringe veldslag is voldoende, om het lot van den pretendent te beslissen. In den nacht, die op den slag van *Weissenberg* volgde (Nov. 1620), nam FREDERIK met zijne gemalin en zijne raden de vlugt naar *Breslau*, vervolgens naar *Berlijn* en vandaar naar *Holland*. En toen bedacht hij, dat de vorsten, gelijk andere menschen, aan lotwisseling waren blootgesteld, enz., waarover SÖLTL hem uitermate prijst[1].

Evenwel was, toen FREDERIK de vlugt nam, alles nog niet verloren. MANSFELD hield nog stand; *Silezië* en *Moravië* konden versterkingen leveren; GABOR bedreigde altijd nog *Oostenrijk* in het Oosten. Maar aldus verlaten, werd MANSFELD weldra tot het uiterste gebragt; *Pilsen*, zijne wapenplaats, kapituleerde, en met het overschot van zijn leger begaf hij zich naar de *Opper-Paltz*, waar hij het eerste voorbeeld gaf van

(1) Om den man geheel te doen kennen, voegen wij er bij, dat hij, van het Paltzgraafschap beroofd, te *Sedan* gevlugt, aan zijne vrouw schreef, dat men hem te *'s Gravenhage* zou laken, dewijl hij het Paltzgraafschap verlaten had, maar dat de langzaamheid en besluiteloosheid der Staten-Generaal daarvan oorzaak waren. Voor het overige voegt hij er bij: ‘ik breng den tijd hier door met het balspel en met baden, het eene maakt warm en het andere verfrischt; overigens bevind ik mij wel, en ik zou gelukkig zijn, indien het even zoo met mijne aangelegenheden gesteld was’ (SÖLTL, I, bl. 234)!!

een leger, dat zich zelf, op kosten zoowel van vrienden als van vijanden, onderhield. *Boheme* moest zich onderwerpen; en het geheele gebouw van zijne vrijheden, dat de Hussiten met zoo veel moeite, ten koste van bloedige oorlogen, hadden opgerigt, al wat de keizers zelven bevestigd hadden, werd door het geweld des overwinnaars vernietigd. De verbeurdverklaringen verarmden het land; ballingschap, vervolgingen en straffen verminderden de bevolking; - maar, gelijk de Jezuïten zeiden, *Boheme* werd gezuiverd.

FREDERIK liet, terwijl hij vlugtte, geene zijner aanspraken varen, en verschafte alzoo den Katholijken een voldoend voorwendsel, om hem in zijne erfstaten aan te vallen. - De Protestantsche schrijvers verwijten den keizer de onregtvaardigheid van dezen maatregel (SCHILLER, PFISTER, SÖLTL, ook SPORSCHIL, enz.) en beschouwen dien als eene schending van de wetten des rijks. Maar het komt ons voor, dat FREDERIK in dit opzigt de eerste schuldige was. Wat was toch zijn oorlog in *Boheme?* Overigens bewijst de aarzeling, welke hij in het eerst liet blijken, dat hij moeite deed om zijn geweten te verschalken. Daar nu FREDERIK in zijne aanspraken bleef volharden, moest men hem wel dwingen om daarvan af te zien. Indien de Ligue al zijne erfstaten aantastte, had hij niet eveneens gehandeld, toen hij beproefde de boeren van *Oostenrijk* in opstand te zetten en den oorlog voor *Weenen* bragt? - De eenige afkeuringswaardige daad van de zijde der Ligue was, naar het ons toeschijnt, het binnentrekken der Spanjaarden in de *Paltz;* en het is juist deze, welke men onopgemerkt laat. Terwijl hij de *Paltz* bezette, was de keizer in zijn regt; maar hij maakte daarvan misbruik, door op eigen gezag den Paltzgraaf en zijne kinderen van den titel van keurvorst te berooven.

Evenwel moet, hetgeen wij hier zeggen, niet zoo zeer strekken, om den keizer te regtvaardigen, dan om te doen gevoelen, dat de beschuldiging der Protestantsche schrijvers onjuist is. Want wat de Katholijke partij betreft, het is duidelijk, dat zij zonder dit voorwendsel den oorlog zou hebben voortgezet. Vooreerst moest FERDINAND aan MAXIMILIAAN de onkosten zijner tusschenkomst betalen. Men bood hem aan de *Paltz* met den keurvorstelijken hoed te veroveren. Vervolgens was de oorlog begonnen. en wel voordeelig voor de Ligue; zij achtte het oogenblik gekomen, om hare ontwerpen tegen de Protestantsche staten te verwezenlijken. Geen van onze beide schrij-

vers - en toch geeft SÖLTL vele bijzonderheden over dit tijdperk - doet dit vast beraamde ontwerp der Ligue genoeg uitkomen. JOHAN VON GARTZEN, een der voornaamste officieren van den keurvorst van *Maintz*, schreef b.v. aan GABRIEL DE ROY, dat men weldra meester zou zijn van het geheele Paltzgraafschap, en dat men vervolgens de wet zou stellen aan de aangrenzende staten van den landgraaf van *Hessen* (*Mem. de* LOUISE JULIANE, bl. 224).

Ondertusschen was TILLY MANSFELD in de *Paltz* gevolgd; en reeds toen had men eenen voorsmaak van den wreeden aard, dien de oorlog zou aannemen. Twee vorsten, de oude markgraaf van *Baden-Durlach* en CHRISTIAAN VAN WOLFENBUTTEL, verklaren zich voor FREDERIK. Een oogenblik vatten zijne aanhangers weder hoop; hij verschijnt zelf weder in het leger, maar weldra verloochent hij, om zijnen schoonvader JAKOBUS I niet te mishagen, in zekere mate zijne verdedigers, die niettemin den oorlog voortzetten. Het schijnt, dat, indien toen de Protestantsche legers zich onder een enkel hoofd hadden vereenigd, de 50,000 man, welke zij aan de Ligue konden tegenstellen, een' moeijelijk door te breken slagboom zouden gevormd hebben. In plaats daarvan verstrooit TILLY het Badensche leger te *Wimpfen* (April 1622), trekt daarna noordwaarts om CHRISTIAAN te *Höchst* te verslaan, valt dan weder op MANSFELD aan en verdrijft hem uit *Duitschland*.

Wat vooral van belang was ter verklaring der gebeurtenissen - SPORSCHIL schijnt dit nergens begrepen te hebben, want hij ziet in den dertigjarigen oorlog weinig meer dan eene reeks van militaire manoeuvres - was de staatkunde der Ligue bloot te leggen ten aanzien van de staten der Unie, en de houding der Katholijke partij in *Europa* in het algemeen ten opzigte der Protestanten. SÖLTL heeft dit gevoeld; maar, gelijk elders, maakt zijne vooringenomenheid ter gunste van den Paltzgraaf, dat hij zijn verhaal verwart en het telkens afbreekt, om de lotgevallen der geheele familie te volgen.

Wat *Saksen* betreft, had FERDINAND niets van den keurvorst te vreezen; zij wisselden op het eind van ieder jaar de lijst uit van het wild, dat in den tusschentijd gedood was; om HOË te bedaren, had men eenige Luthersche predikanten in *Boheme* gelaten. De keurvorst van *Brandenburg* beefde reeds, want zijne staten paalden aan *Silezië;* het was slechts te naauwernood, dat hij zijnen voortvlugtigen schoonbroeder eenige weken eene schuilplaats had durven geven. - *Spanje* had zich met

JAKOBUS I belast, die den Spaanschen ambassadeur GONDEMAR *een man naar zijn hart* vond. *Frankrijk* boezemde geene de minste ongerustheid in. Door de erfgename van *Péquigny* aan den broeder van LUINES, gunsteling van LODEWIJK XIII, te geven, had de aartshertogin der *Nederlanden* zich van de onzijdigheid dezer mogendheid verzekerd. Van tijd tot tijd beklaagde JAKOBUS zich, dat men geene oplettendheid voor hem had; en hij zond een' afgezant naar *Weenen*, een' anderen naar *Brussel*, een' derde naar TILLY om te reclameren (*Mem.* van LOUISE JUL., p. 209). Maar door de tusschenkomst der Engelsche Jezuïten wist de Katholijke partij maar al te wel, waaraan zij zich ten opzigte der klagten van JAKOBUS te houden had, en zij veroorloofden zich ten zijnen opzigte eene grove draaijerij. Er waren, als men de Katholijken gelooven zou, drie oorlogvoerende magten: de keizer, de Ligue en de Spanjaarden. Wanneer men zich te *Brussel* beklaagde, dat de Spanjaarden stad op stad in de *Paltz* wegnamen, antwoordde het hof der aartshertogin, dat hunne troepen in de soldij des keizers stonden. Dan nam men de toevlugt tot den keizer, die verzekerde, dat de Spanjaarden voor hunne eigene rekening handelden. Toen TILLY *Heidelberg* nam, antwoordde de keizer, dat TILLY de generaal der Ligue was, waarover hij geen gezag had. TILLY op zijne beurt gaf voor in naam van den keizer, de Ligue, den paus, of de kerk te handelen, al naarmate het hem te pas kwam. JAKOBUS bleef niettemin volhouden met onderhandelen!

Tot zelfs den Paltzgraaf leidde men met fraaije beloften om den tuin. Nu bood men hem een gedeelte van de *Paltz* aan; hij behoefde zich slechts aan de genade des keizers toe te vertrouwen; dan weder wilde MAXIMILIAAN een' zijner zonen te *Munchen* doen opvoeden, zonder dezen te dwingen om van godsdienst te veranderen, en zou hij hem bij zijne meerderjarigheid zijne erfstaten teruggeven. SÖLTL verhaalt in het breede deze spitsvindige en valsche onderhandeling; het is slechts te bejammeren, dat, in plaats van zich aan de *Mémoires*, enz. van RUSDORF, de hoofdbron, te houden, onze schrijver alle soorten van kleine geschrevene stukken te baat neemt, welker echtheid niets minder dan bewezen is[1].

(1) En in het algemeen bouwt SÖLTL al te ligt feiten op deze papiertjes; het is op zulk een gering gezag, dat hij beweert, dat keizer MATTHIAS zich met de Protestantsche Unie verstond, dat HENDRIK IV de Hervormden verwittigde van de ontwerpen, die *Rome* tegen hen smeedde (D. I, bl. 34). Men bood de kroon aan FREDERIK aan (bl. 122), ‘gelijk uit het schrijven van eenen Jezuït blijkt,’ voegt hij in eene noot er hij.

De uitslag van al deze intrigues wás, dat de *Opper Paltz* aan *Beijeren* bleef, dat de Spanjaarden zich in de *Beneden-Paltz* handhaafden, en dat, op den rijksdag te *Regensburg*, de titel van keurvorst, die tot nog toe aan den oudsten tak van *Wittelbach* had behoord, plegtig op MAXIMILIAAN werd overgebragt[1]. De Paltzische zaak was onherroepelijk verloren. De Unie bleef zoo goed als ontbonden, zonder hoofd, om hetwelk zij zich kon vereenigen, zonder hoop van buiten, tegenover de Ligue, die zegepraalde, en gereed was, om hare voordeelen te vervolgen. TILLY, de vreessclijke TILLY, aan het hoofd van een magtig leger, bedreigde tegelijk *Hessen* en den Neder-Saksischen kreits.

II.
Het Deensche tijdperk. - Wallenstein. zegepraal des keizers.

Thans, nu het ongeluk van zijnen schoonzoon voltooid was, meende JAKOBUS I, dat het oogenblik was gekomen om te handelen. Er was eenigen tijd sprake van een aanvallend verbond met *Frankrijk*, om de *Paltz* en *Valtellina* aan hare wettige eigenaren te doen teruggeven. MANSFELD, die zich naar *Engeland* had begeven (1624), werd aan het hoofd van een leger hulptroepen geplaatst, dat op kosten der natie werd geheven. Maar dewijl het nog niet met de plannen van het Fransche hof strookte, zich openlijk tegen *Oostenrijk* te verklaren, werd de doortogt door *Frankrijk* aan MANSFELD geweigerd. Ziekten beroofden hem van het grootste getal zijner soldaten.

RUSDORF, wien SÖLTL dikwijls met niet verdiende bijnamen

(1) Dit was, gelijk de schrijver der *Mém.* van LOUIZE JULIANE te regt aanmerkt (bl. 284), eene zaak van groot gewigt; want tot nog toe had het keurvorstelijke collegie drie Protestantsche stemmen tegen drie Katholijke geteld, - daar de koning van *Boheme* eigenlijk slechts zitting en stem had hij de verkiezing van eenen keizer. Voortaan telden de Katholijken vier stemmen tegen die van *Saksen* en *Brandenburg*.

brandmerkt[1], was op het punt om een ander veel gewigtiger plan te doen gelukken. - De koningen van *Denemarken* en *Zweden* zagen met ongerustheid den storm hunne grenzen naderen. Het edele hart van GUSTAAF ADOLF brandde van verlangen, om zijne geloofsbroeders te hulp te komen. Reeds toen gaf deze vorst het ontwerp te kennen, hetwelk hij geheel zijn leven trachtte te verwezenlijken, een verbond van alle Protestantsche staten. *'s Gravenhage* werd als de plaats der onderhandelingen aangeduid. Uit afgunst bood CHRISTIAAN IV van *Denemarken*, die buitendien zijnen titel van Rijksvorst kon laten gelden, zich aan, om zich te belasten den oorlog eene meer voordeelige wending te geven. Hij behield de overhand en liet zich tot militair opperhoofd van den Neder-Saksischen kreits benoemen. TILLY wachtte niet tot hij tot den aanval overging. Aan het hoofd van een leger der Ligue trok hij het grondgebied van den kreits binnen, bijna op hetzelfde oogen blik, dat een ander vijand, honderd maal geduchter, zich in *Duitschland* aankondigde àls de wreedaardige dienaar van den wil des onverbiddelijken keizers.

Inderdaad, FERDINAND II had begrepen, dat het tijd werd om zelf te handelen. Tot nog toe was het de Ligue geweest, die alles gedaan had, en het hoofd dezer Ligue was hij niet. TILLY stond niet onder zijne bevelen, en MAXIMILIAAN scheen de ware keizer te wezen. ALBERT VAN WALLENSTEIN bood zich toen aan, om een leger te heffen, dat zich op kosten des vijands zou onderhouden. Dit was te gelijker tijd de uitputting der schatkist afwenden; en door een' gelukkigen zamenloop van omstandigheden zou, nu de Ligue de Unie had verpletterd, de keizer, met dit hem toebehoorende leger, zonder andere moeite dan die van zijne toestemming te geven, de vruchten van den arbeid van anderen plukken. Welk eene toekomst van volstrekte magt! Wat WALLENSTEIN voorstelde, was in den grond niets anders dan eene herhaling der poging van MANSFELD: de rooverij in het groot, met *Duitschland* tot magazijn van levensmiddelen (SCHILLER). WALLENSTEIN wilde bovendien, en dit was het, wat zijn plan iets afgrijsselijk nieuws gaf, dat dit leger zoo aanzienlijk zijn zou, dat het straffeloos kon plunderen. Hij rekende op zijn genie en op de kennis van het soldatenkarakter, welke hij bezat, om eene soort van krijgstucht en eenheid

(1) Het is echter waar, dat hij, Deel II, bl. 244, hem prijst. Deze tegenstrijdigheid is eene kleine vergetelheid.

te vestigen in het vreemde zamenraapsel, dat zijne roepstem zou gehoorzamen. - Het is jammer dat niemand ons tot nog toe heeft ingewijd in het leven, dat in dit leger van zulk eene nieuwe soort geleid werd. Al deze menschen hadden eigenlijk geen souverein, geen vaderland meer; en buiten het kamp was alles voor hen vijands-land; Katholijk of Protestantsch, dit kwam er in den grond weinig op aan. Geenerlei band hechtte hen aan het overige der maatschappij. Naast de woeste Croaten, die Kozakken van den dertigjarigen oorlog, de schrik der bevolking van het platteland, marcheerden Italianen, die niets van hunne valschheid en hunne schandelijke lusten hadden vergeten, maar aan wie WALLENSTEIN moed had weten in te boezemen, - Spanjaarden, aangelokt door de hoop op buit, goedkooper gewonnen dan in de *Nederlanden*, - Duitschers van alle provinciën (ook Protestantsche), - Slavoniërs, die de oude vijandschap vergaten, - veteranen uit den Boheemschen en Hongaarschen oorlog, - eindelijk avonturiers uit alle oorden, die naar bevordering en roem jaagden, of behagen schepten in dat ongeregelde leven, met zulke afwisselende aandoeningen, met zulke onverwachte lotwisselingen. En te midden dezer verzameling zonder harmonie, waar elke afdeeling hare taal, hare gebruiken, hare geliefkoosde wapenen had, een enkel man, om deze verschillende bestanddeelen te vereenigen en te doen zamenwerken, een enkel man, die zich het middelpunt had weten te maken, waarvan alles moest uitstralen, de band, waaraan zich al deze op zich zelf staande deelen vasthechtten. Dit alles zou gewis wel eene bijzondere studie verdienen, des te meer, dewijl het juist datgene is, waarin het ware genie van WALLENSTEIN bestond: eene soort van orde in de wanorde te handhaven[1]. Een ontelbare hoop volks, zonder geloof, zonder wet, blindelings onderworpen aan een enkel man, zoodat deze hoop hem volgt, zich voor hem bloot geeft, zonder ooit eenige gezindheid tot opstand aan den dag te leggen; dit is een verschijnsel, dat ons duizend maal meer belang inboezemt, dan de koude verhalen van manoeuvres, waarin SPORSCHIL zoo veel behagen schept. *Wallensteins Lager* van SCHILLER is misschien een zeer schoon tooneelstuk met histori-

(1) Het is te verwonderen, dat FÖRSTER, na zich zoo zeer te hebben bezig gehouden mot alles, wat WALLENSTEIN betreft, nog deze gaping heeft overgelaten. Daardoor zou hij, veel meer dan door zijne redeneringen, zijnen held verheven hebben.

sche namen, eene prachtige *prologue* voor zijn groot drama; maar zoo iets is nog geene geschiedenis, nog niet het werkelijke leven. De minste vergelijking met gelijktijdige bronnen doet spoedig ontdekken, dat het slechts eene kleurlooze idealisatie is.

Nu eens *het beest* op het noorden van *Duitschland* is losgelaten, volgen de gebeurtenissen elkander met snelheid op. CHRISTIAAN IV had, waarschijnlijk op raad van MANSFELD en CHRISTIAAN VAN WOLFENBUTTEL, een niet kwalijk bedacht ontwerp voor eenen veldtogt gevormd. - Terwijl hij TILLY het hoofd zou bieden, moest MANSFELD WALLENSTEIN van *Neder-Saksen* afwenden, daarna, zich op *Silezië* werpende, de erfstaten van *Oostenrijk* bedreigen en zich met GABOR vereenigen, die, volgens zijne gewoonte, FERDINAND den oorlog verklaarde, wanneer hij wist, dat deze elders bezig gehouden werd. *De plannen waren zeer fraai op het papier;* maar er ontbraken twee dingen aan: troepen in genoegzaam aantal, en bevelhebbers, in staat om TILLY en WALLENSTEIN het hoofd te bieden. MANSFELD alleen voerde de rol uit, die hem was toevertrouwd. Hoewel op de brug van *Dessau*, na een hardnekkig gevecht, geslagen (April 1626), doet hij zich door WALLENSTEIN tot op de grenzen van *Hongarije* vervolgen. Maar daar blijkt het, dat GABOR, schrikkende van door dezen gewaagden marsch een' vreesselijken vijand op den hals te krijgen, zijne kleine schikkingen met den keizer heeft gemaakt; MANSFELD, verlaten, dankt zijn leger af, verkoopt zijnen krijgsvoorraad, en ontsnapt naar *Venetië*, om in *Frankrijk* misschien nieuwe hulpgenooten voor zijne zaak op te zoeken. De dood verraste hem onder weg op het Turksche grondgebied. - Altijd geslagen, maar altijd te vreezen, stijfhoofdig, onverzoenlijk in zijnen oorlog tegen *Oostenrijk*, hoe komt het, dat deze krijgsman, in weêrwil van zijne talenten, zijnen moed en zijne rampen, zoo weinig medegevoel bij ons opwekt? Zou het misschien wezen, omdat hij onder zijn ijzeren omkleedsel eigenlijk niets had, hetwelk hem aan de gewigtige belangen, die *Europa* verdeelden, verbond? Voor MANSFELD was de oorlog een handwerk, en indien hij de Protestantsche zaak getrouw is gebleven, was dit niet het gevolg eener diepe en bezielende overtuiging, maar omdat deze zaak ter bevrediging van zijnen persoonlijken haat dienstig was. En thans is het eene soort van nieuwsgierigheid, welke ons noopt om zijn leven te bestuderen, maar geene ware sympathie.

De koning van *Denemarken*, alleen tegenover TILLY gebleven,

verloor zijne beradenheid. - Van *Hameln* af, waartoe hij doorgedrongen was, is het slechts een rampspoedige terugtogt naar zijne staten, welke met eene volslagene nederlaag te *Lutter* eindigt (Aug. 1626). Om de eer des konings eenigzins te redden, gaf men voor, dat een val, dien hij te *Hameln* had gedaan, eene tijdelijke verzwakking zijner geestvermogens ten gevolge had gehad. Evenwel is er niets in zijn gedrag, hetwelk eene voorbijgaande verstandsverbijstering doet vooronderstellen. Zijne nederlaag hing van andere oorzaken af[1].

Met CHRISTIAAN IV viel de laatste hoop der Protestantsche partij. Een oogenblik hadden de Hervormden den tegenstand voor mogelijk gehouden. Dwaling! Het was niet door eenige soldaten meer of minder, door een eenigzins bekwamer bevelhebber, dat hunne partij kon worden opgebeurd.

WALLENSTEIN, uit het binnenste van *Silezie* teruggekomen, voltooide de nederlaag der Denen. Terwijl TILLY de Hollanders tegenhield, die *Brunswijk* bedreigden, zuiverde de generaal des keizers *Duitschland* en weldra *Jutland* van de benden van CHRISTIAAN. Hij was genoodzaakt bij de kust op te houden, want hij had geene vloot, om den koning op zijne eilanden te volgen. Toen werd de hand Gods zwaar over het noorden van *Duitschland*. De keizerlijken en de Liguisten hadden niets meer te vreezen; alle tegenstand was verbrijzeld. *Saksen* alleen werd nog geëerbiedigd, maar reeds moest *Brandenburg* ontzettende schattingen betalen. De keurvorst begrootte op den rijksdag van *Regensburg* de door zijn vorstendom geleden schaden op 20 millioen gulden. - Voor het leger van WALLENSTEIN bleef de plundering met al hare afgrijsselijkheden, maar het opperhoofd zelf verlangde provinciën, den titel van rijksvorst. Onder een of ander voorwendsel verdreef men de hertogen van *Mecklenburg*, en de keizer haastte zich om hunnen titel op het hoofd van zijnen generaal over te brengen. Dit was de tweede vorst, dien men uitkleedde. Na een jaar van verwoesting, werden gebrek en nood ondragelijk; het verschrikte zelfs de overwinnaars. LEOPOLD van *Oostenrijk* verzocht zijnen broeder om er een eind aan te maken.

De onverbiddelijke trotschheid van WALLENSTEIN won ook den raad des keizers, die tot nog toe eene voorzigtige matiging had bewaard. Het kwam ter sprake de Denen te dwin-

(1) Bij voorbeeld het gebrek in zijn leger aan dien geest, welke dat van GUSTAAF ADOLF, of dat van CROMWELL, bezielde: de afwezigheid van bekwame bevelhebbers.

gen, om onderdanen van *Oostenrijk* te worden[1]. Men fluisterde, dat EGGENBERG, raadsheer des keizers, hertog van *Wurtemberg* zou worden, en de hertog van *Lotharingen* den keurvorst van *Saksen* zou vervangen (MÜLLER, *Allg. Gesch.*). WALLENSTEIN, tot admiraal der Baltische zee benoemd, kocht de medewerking der Hanze-steden, om zich eene zeemagt te scheppen. De vrees en het lokaas van eenige handelsvoordeelen maakte de steden lafhartig. Men overlaadde LEOPOLD met bis dommen en aartsbisdommen (*Passau, Straatsburg, Bremen, Maagdenburg, Halberstadt*); reeds bezat hij vijf stemmen in den rijksdag. De ontmoedigde Deen verzocht om den vrede, zelfs op voor hem vernederende bedingen, en men weigerde hem dien. Nog ééne stad, *Straalsund*, moest vallen, en het geheele strand der Baltische zee behoorde aan den keizer. Tegen alle verwachting bood deze stad tegenstand, en WALLENSTEIN, die, 'al was zij met ketenen aan den hemel geklonken, haar dan nog naar beneden zou halen,' moest zich voor de eerste maal overwonnen verklaren en het beleg opbreken[2].

Duitschland doorliep aldus al de kringen der hel van DANTE; nog één stap en het raakte den bodem. Die stap was de tegen-hervorming. De Jezuïten vonden, dat het oogenblik gekomen was, om de oude kerk in hare goederen en vorigen luister te herstellen; en het edict van restitutie werd op *Duitschland* geworpen met toestemming van den hertog van *Beijeren*. Wat was er te vreezen? De Protestanten beefden onder het zwaard van TILLY en WALLENSTEIN; waarom zouden zij zich niet geduldig laten uitplunderen? Twee aartsbisdommen, *Bremen* en *Maagdenburg*, twaalf bisdommen, en een ontelbaar aantal kloosters, met scholen en universiteiten, die daarvan afhankelijk waren, sedert honderd jaren ten voordeele der Protestantsche vorsten geseculariseerd, werden aan de kerk teruggegeven. Men volgde zelfs den raad van MAXIMILIAAN niet, die met de prebenden wilde beginnen. Men rekende zoo zeer op de lafhartigheid der andere partij, dat de maatregel zich

(1) Wij kunnen ons niet overtuigen, zoo als de afgezant van *Beijeren* het te *Weenen* verzekerde, dat de Stenden van *Denemarken* voorstellen van schikking aan den keizer gedaan zouden hebben buiten weten des konings (SÖLTL, D. I, bl. 321, naar ARETINO). - FERDINAND zou niet hebben nagelaten daaraan gevolg te geven, waarvan echter geene melding wordt gemaakt.

(2) SPORSCHIL verhaalt niet, wat WALLENSTEIN gedaan heeft tusschen het heleg van *Straalsund* en den rijksdag van *Regensburg*.

over geheel *Duitschland* tegelijk uitstrekte. Door een overschot van voorzigtigheid sloot men vrede met den koning van *Denemarken*, op voorwaarde, dat hij niet in de zaken van *Duitschland* zou tusschen beide komen (vrede van *Lubeck*, 22 Mei 1692); terwijl eene afdeeling troepen, den koning van *Polen* tot hulp gezonden, GUSTAAF ADOLF moest bezig houden. Dit was het laatste spoor van bedachtzaamheid. De tegenhervorming werd met woest geweld voortgezet. De Calvinisten werden van alle deelneming aan de wetten des rijks uitgesloten; *Augsburg* werd gedwongen, om de Katholijke eeredienst te herstellen; de laatste Protestanten werden in *Opper-Oostenrijk* verjaagd, vermoord of bekeerd. De *Paltz* scheen voortaan voor de hervorming verloren(1). *Dortmund*, het graafschap van *Gulik* en *Berg, Dusseldorp*, enz. werden door geweld weder Katholijk. Het was eene volkomene zegepraal: van *Wurtemberg* tot aan de Baltische zee zag men niets anders meer dan keizerlijke commissarissen, door Jezuïten en andere geestelijken voorafgegaan of gevolgd, die den hoogen wil hunner meesters gingen verkondigen. Reeds begonnen de geestelijken elkander den veroverden buit te betwisten(2).

Te midden van zulk eene schitterende zegepraal vergat men de schoone verdediging van *Maagdenburg* en *Straalsund*, die alleen zich niet aan het juk der Katholijke legers hadden onderworpen. Het was te naauwernood, dat de onzijdig gebleven staten eenige reclamatiën waagden: de keurvorst van *Brandenburg* meende de zijne te moeten doen voorafgaan door zijne toestemming tot de berooving van den Paltzgraaf, zijn' schoonbroeder, en zoo was het met de anderen. Het was thans gedaan; de Protestanten achtten hunne zaak verloren: reeds twistten zij niet meer, dan om eenig overschot van de geestelijke goederen! De vernedering was derhalve volkomen. Maar dit moest zij ook wezen, zou de verlossing opdagen. Het is, wanneer de mensch zich zonder uitkomst verloren rekent, dat God hem redt; zoo is het ook met volken; alleen komt de hulp juist

(1) 'Ik wil u Katholijk maken,' zeggen nog tegenwoordig de boeren van de *Paltz*, als synoniem van 'slecht behandelen' (SÖLTL, D. II, bl. 13). Deze schrijver vermeldt breedvoerig de vervolgingen, welke MAXIMILIAAN te baat nam, om zijne nieuwe onderdanen Katholijk te maken. Zie ook *over de Tegen-hervorming*, D. I, bl. 300-310, en D. II, bl. 52, 77, enz., waar SÖLTL inderdaad merkwaardige bijzonderheden geeft.

(2) *La Morale pratique des Jésuites* heeft het geschil van deze met de Benedictijnen vermaard doen worden.

van eenen kant, van welken niemand die verwachtte, zelfs niet begeerde. - In den tijd van den Engelschen oorlog erkende *Frankrijk* zich overwonnen; het had alle hoop om zich te verdedigen opgegeven; en een arm boerenmeisje deed, wat de koning, de adel, de burgerij zelfs niet wilden beproeven! KAREL V had insgelijks de Protestanten overwonnen: niets stelde zich meer aan zijne ontwerpen tegen: hij speelde voor paus, geloof en eeredienst regelende; en hij zag MAURITS niet, die de Protestanten verraden had, maar die thans met groote schreden aanrukte, om hem uit *Duitschland* te verdrijven.

FERDINAND II liet zich door zijnen wonderbaren voorspoed bedwelmen, vergetende, dat hoogmoed voor den val gaat; en God sloeg hem met verblinding, opdat hij zelf het voornaamste werktuig van zijnen eigenen ondergang zou worden. FERDINAND vertoont en krenkt in zijnen overmoed den keurvorst van *Saksen*, dien tot nog toe zoo gehoorzamen en gedweeën bondgenoot. Hij wikkelt zich in eenen oorlog met *Frankrijk* (oorlog van *Mantua*): wat bekommert hij zich om eenen oorlog meer of minder? - en hij verzwakt het leger van het Noorden, dat tegen de Zweden zal moeten overstaan. WALLENSTEIN sprak *overluid* van *Turkije* te gaan veroveren, en *een weinig zachter* van de noodzakelijkheid, om van *Duitschland* een land te maken gelijk *Engeland* en *Frankrijk* - en de keizer stelt aan de Ligue voor, om haar leger af te danken, en hem al de plaatsen over te geven, welke zij bezet hield, voor haar de rol bewarende, om de grenzen van *Frankrijk* en *Holland* te bewaken. De trots van WALLENSTEIN kwetste al de Katholijke vorsten. FERDINAND en zijn veldheer verlangden het aandeel van den leeuw in den buit; het snelste middel, om zich van zijne bondgenooten te berooven. Het was uitzinnigheid! De keizer sloot het oor voor den verschrikkelijken noodkreet, dien *Duitschland* aanhief: misschien was die ontzettende verwoesting voor hem een waarborg van het gelukken zijner plannen. Ondertusschen vergaderde de rijksdag en ontscheepte GUSTAAF ADOLF in *Pommeren*.

Eene uitgestrekte zamenspanning omwikkelde den keizer, in weêrwil van het ontzaggelijke zijner ontwerpen; en deze uitgebreide zamenspanning ontsnapte zijner opmerking. - MAXIMILIAAN verlangde het verderf der Protestanten, maar niet het keizerlijke absolutisme van *Oostenrijk*. RICHELIEU, behendig van zijne klagten in dit opzigt gebruik makende, verbond zich heimelijk met

hem. MAXIMILIAAN vereenigde de Liguisten te *Heidelberg*, en liet er zweren, dat men het leger der Ligue zou in stand houden, onafhankelijk van dat des keizers, en bovendien, dat men den Friedlander zou omverwerpen. De rijksdag werd geopend (Junij 1630); de vermaarde Pater JOSEPH, een zendeling van RICHELIEU, kwam daar den keizer in alles om den tuin leiden. FERDINAND wilde zijn' zoon als koning der Romeinen laten kroonen; de geslepen ambassadeur verkreeg van den keizer, door zijne tusschenspraak bij de keurvorsten te beloven, dat hij in de zaak van *Mantua* toegaf: en als deze toen in den vollen rijksdag zijn verzoek voorstelde, weidde MAXIMILIAAN, zonder daarop te antwoorden, en zich tot den spreker van geheel *Duitschland* makende, in bittere klagten uit over het hatelijke en tyrannieke gedrag van WALLENSTEIN, en eischte stellig het afdanken van het leger en de verwijdering van den veldheer. FERDINAND verloor zijne koelbloedigheid, onder dat gemompel van afkeuring, dat hem van de zijde zijner bondgenooten zelven ten deel viel. Hij teekende het ontslag van zijnen veldheer en de afdanking van een gedeelte des legers[1], vergetende, dat zonder WALLENSTEIN het keizerlijke leger niets was, en dat de afgedankte soldaten misschien het leger van *Zweden* zouden gaan vergrooten, en hij zich nu weder gelijk te voren van de genade der Ligue afhankelijk maakte. - Daarna, toen de keizer op al deze punten had toegegeven, en hij de zaak der krooning weder wilde opnemen, verwees men hem tamelijk barsch naar eenen anderen rijksdag. - De tweedragt was derhalve in het hart der Katholijke partij.

Dezelfde gebreken, welke wij elders in SPORSCHIL en SÖLTL hebben aangewezen, vindt men hier wederom. SPORSCHIL geeft op geenerlei wijze het werkelijke leven van dit tijdperk weder; zijn verhaal is zonder leven en kleur. Eenige gezegden herinneren ons, dat WALLENSTEIN en TILLY vele verwoestingen aanrigtten. En indien wij vergelijkender wijze minder misslagen in bijzonderheden hebben op te merken, is het, omdat hij er zich eene wet van schijnt gemaakt te hebben, niets grondig te behandelen en geen enkel nieuw resultaat te leveren..... Ja toch: hij vraagt zich af, of het niet gelukkiger voor de toe-

(1) Het zou merkwaardig geweest zijn, hetzij hier of later, te onderzoeken, met welke gezindheid FERDINAND WALLENSTEIN wegzendt; daar hij er niet zeer bedroefd over schijnt, had FÖRSTER van deze daadzaak gebruik kunnen maken in zijne regtvaardiging van den Friedlander.

komst van *Duitschland* zou geweest zijn, dat WALLENSTEIN zich meester van de Baltische zee had gemaakt (D. I, bl. 309)? - en hij helt tot eene toestemming over. - De staatkundige on derhandelingen ontsnappen hem; de rol van Pater JOSEPH is hem niet duidelijk. Hij spreekt niet van den arbeid van RICHELIEU, om meer tijd te kunnen geven aan zijne *belangrijke* tactische operatiën.

Wat SÖLTL aangaat, hij reist zonder ophouden van *Engeland* naar *Regensburg*, van *Frankrijk* naar de boeren van *Oostenrijk*, van *Zweden*, van *Denemarken* weder naar *Regensburg*, om vandaar daar weder terug te keeren tot hetgeen hem het naast aan het hart ligt, de familie van den Paltzgraaf, die haar ongeluk in *Holland* moedig blijft dragen. En echter, hoe is het mogelijk niet te gevoelen, dat de arbeid van RICHELIEU in *Polen* en te *Regensburg* belangrijker is dan die van Pater HYACINTHE, om den Paltzgraaf te winnen. - Gelijk altijd, betoont hij zich slecht onderrigt en voorbarig buiten de zaken van *Duitschland*. De oorlog der Hugenoten in *Frankrijk* onder LODEWIJK XIII en die der Protestanten in *Duitschland* zijn voor hem eenerlei. RICHELIEU echter, men weet het, had het slechts op de staatkundige magt der hervormden gemunt, die, in handen van eenige onrustige heeren, de eenheid van *Frankrijk* bedreigde. Het wijdloopig beschreven beleg van *la Rochelle* is een *hors d'oeuvre*. In *Engeland* is hij er niet al te zeker van, of BUCKINGHAM het ook niet op de Protestanten gemunt had; maar dit was om eene andere reden. BUCKINGHAM wilde eenvoudig zich zelven koning van *Engeland* laten maken, in de plaats van KAREL I (D. II, bl. 29)! Bewijzen: 1°. een brief van den Jezuït LAMORMAIN aan een' anderen Jezuït, waarvan zelfs de echtheid niet bewezen wordt. 2°. BUCKINGHAM wilde, dat de zoon van den Paltzgraaf zijne dochter trouwde. 3°. Hij vernam bij sterrenwigchelaars naar den duur van het leven des konings. 4°. Hij onderhandelde met *Spanje* over het onderwerp zijner usurpatie (Bewijzen?). Het is te verwonderen, dat BUCKINGHAM niet geslaagd is. - Elders is het RICHELIEU, die de Protestanten in het verderf stort, om zich eenen weg te banen naar den pausselijken troon. - Behalve deze dingen, welke het best zal zijn niet te ontleden, blijft er in het werk van SÖLTL een goed aantal merkwaardige feiten over, zoo wat overal vandaan gehaald, hetgeen jammer is; b.v. over den boerenoorlog in *Oostenrijk*, over de vestiging der tegen-hervorming. - Op het eind is het, alsof hij zelf schrikte op het gezigt van den voorspoed

der Katholijken. Om dien te verklaren, geeft hij het bestaan van een uitgebreid stelsel van spionnering toe (D. I op het einde), door de monniken in geheel *Europa* ter gunste van *Oostenrijk* en het Katholicisme uitgeoefend. Een ongelukkig hulpmiddel, dat meer goeden wil dan oordeel in den geschiedschrijver onderstelt. Hoe zou bij eene dergelijke onderstelling RICHELIEU b.v. er toe gekomen zijn, om den keizer te *Regensburg* zoo volkomen te bedriegen, om hem het verdrag te verbergen, hetwelk hij met GUSTAAF ADOLF op het oog had, en dat, hetwelk hij met MAXIMILIAAN sloot?

III.
Het Zweedsche tijdperk. - Gustaaf Adolf.

Toen de tijding der ontscheping van GUSTAAF ADOLF in *Duitschland* bekend werd, schenen noch Protestanten, noch Katholijken daaraan groot gewigt te hechten. Bij de eersten was het ontmoediging. Met welke hulpmiddelen kwam de vorst, hij alleen, eene zaak opnemen, waarin magtiger dan hij, en dat wel met de Duitsche vorsten vereenigd, te kort waren geschoten? Te *Weenen* was het de bedwelming der zege: ‘die koning van sneeuw zal wel spoedig smelten, als hij onze keizerlijke zon nadert.’ *Saksen* en *Brandenburg* zagen zijne tusschenkomst in zekere mate met leede oogen aan. TILLY was bijna de eenige, die een voorgevoel had van iets buitengewoons. Inderdaad geleek dat kleine leger van 15,000 man in geenerlei opzigt naar die afzonderlijke benden, welke men toen omtrent overal in *Duitschland* aantrof. Het waren echte soldaten, die hun opperhoofd gevormd had in de moeijelijke Poolsche en Russische oorlogen. De guurheid van het klimaat, de strengheid des winters, de ontberingen hinderden hen niet, vertraagden hen zelfs niet. Het opperhoofd duldde bij hen noch wanorde, noch plundering; en om tot dit resultaat te komen, had hij hun *the discipline of the mind* ingeprent, meer nog dan die van het ligchaam.

Eens onderhield CROMWELL zich met HAMPDEN over de oorzaak van hunne bestendige tegenspoeden, telkens wanneer zij met de *Cavaliers* handgemeen raakten, ‘die eer, dapperheid en onversaagdheid bezaten.’ CROMWELL had het gebrek gevonden. ‘Uwe lieden moeten een' geest hebben,’ zeide hij, ‘- neem

mijne woorden niet kwalijk - een' geest, die even ver gaat als deze edellieden gaan kunnen, zonder welken gij altijd geslagen zult worden.' HAMPDEN vond de gedachte onuitvoerbaar; 'maar,' verhaalt CROMWELL, 'het gelukte mij mannen aan te werven, die de vreeze Gods voor oogen, en geweten hadden in hetgeen zij deden; en sedert dien dag, tot heden toe, werden zij nooit geslagen,' enz. (*Letters and Speeches of* OL. CROMWELL). Het was eveneens in het Zweedsche leger Het had een geweten in hetgeen het deed; en dit is nog eene gaping, welke wij den geschiedschrijvers van den dertigjarigen oorlog verwijten, dat zij ons niet ingewijd hebben in het inwendige leven van dit Christelijke leger: het zou een schoon pendant zijn geweest voor het tafereel van het leger van WALLENSTEIN. De twee legers hadden één punt gemeen: dat hunne opperhoofden hen naar hunnen wil konden besturen, hoewel door zeer verschillende beweegredenen. De soldaten van GUSTAAF ADOLF gehoorzaamden aan hun opperhoofd, omdat zij hem uit het diepst hunner ziel lief hadden; maar dit gevoel kwam niet daardoor in hen op, omdat hij hen tot roem, tot buit leidde, maar omdat zij in hem den opregten en getrouwen verdediger zagen van eene zaak, die ook de hunne was. - En nu dit opperhoofd?

Er zijn in de nieuwere geschiedenis twee menschen, die zich boven allen lof verheven hebben: GUSTAAF ADOLF en DE RUYTER. Wanneer men hun leven beschouwt, gevoelt men zich voor hen vervuld met die eerbiedige bewondering, met diezelfde gloeijende liefde, welke zij hunnen tijdgenooten wisten in te boezemen. In weêrwil van ons individualisme, zijn er zekere oogenblikken, waarin wij al te zeer vergeten, dat zij ook menschen waren, en waarin wij bijna in verzoeking zouden komen, indien zij weder onder ons verschenen, om ons, zonder bedenking en zonder voorbehoud, aan hunne leiding over te geven. Men lijdt als zij lijden, men verstoort zich over den tegenstand, dien zij ontmoetten, men bloost over de beleedigingen, die hun werden toegevoegd. - Beide vereenigden met die buitengemeene gaven van den geest, welke bewondering afeischen, en met de eigenschappen van het hart, welke gehechtheid inboezemen, die ontzagwekkende en toch innemende waardigheid van den Christen, welke in hen het ideaal van ware menschelijke grootheid voltooit. Zij waren van die uitverkorene vaten, hoedanige de Voorzienigheid op zeldzame tusschentijden verwekt tot het welzijn eener zaak, meer nog misschien dan

tot dat van een volk. Eene verpletterende getuigenis tegen het ongeloof, vertoonen zij zich aan de wereld met hun eenvoudig geloof, waaraan zich een geheel leven van bestendigen arbeid en inspanning aanknoopt. Alvorens een groot koning of groot burger te zijn, alvorens diepzinnige krijgskundigen en uitvinders te wezen, zijn zij nederige en ijverige Christenen; en het resultaat van een aldus vervuld leven is het zoo onmiskenbare uitvloeisel van dit geloof, dat nog niemand hen van huichelarij en praalzucht heeft durven verdenken.

En, om ons bij GUSTAAF ADOLF te houden, ik weet maar al te wel, dat vele Duitsche geschiedschrijvers dezen grondslag van het leven *fromme Schwärmerei* noemen; ik weet maar al te wel, dat het tegenwoordig eene zwakheid is, welke ten minste de schouders doet ophalen, van een geluk te spreken, dat aan gebeden zou zijn dank te wijten. GUSTAAF ADOLF dacht er anders over; en, alle persoonlijke overtuiging ter zijde stellende, wij gelooven hem liever dan schrijvertjes, die hem niet begrepen hebben. ‘Hem dreef een andere geest,’ om ons van zijne eigene uitdrukking te bedienen, ‘die hem dag noch nacht rust liet.’ In allen gevalle is het ongeoorloofd, niet geheel zijn leven aan zijn geloof aan te knoopen; want dit is dit leven verminken en uit zijn verband rukken.

‘Geen gebeden, geen overwinningen:’ zijne soldaten wisten ook wel wat er van was, toen zij dezen oorlogskreet aannamen. Bij hem begint en eindigt het gebed den dag. Ondanks den berg van arbeid van allerlei aard, die ieder ander zou overstelpt of ten minste geheel bezig gehouden hebben, terwijl hij dat *Duitschland*, hetwelk zich aan hem vasthoudt om gered te worden, moet reorganiseren, tegen zijnen wil met het heerschzuchtige Fransche hof moet onderhandelen, van zijnen kant zulke onveilige bondgenooten als den Sakser moet bewaken en behoeden, plannen van veldtogten voor vier jaren tegelijk moet ontwerpen, zelf moet voortrukken met eene snelheid, die aan het wonderbare grenst - bezwijkt hij niet slechts niet onder dien last, maar bewaart zijnen geest vrij en los, geschikt voor rondborstige vrolijkheid evenzeer als voor de uitboezemingen der vriendschap[(1)]; hij vindt nog tijd, om dagelijks de Heilige

(1) Onder de weinige brieven van GUSTAAF ADOLF, die aan den ramp der archieven van *Zweden* zijn ontkomen, zijn er eenige, die uitdrukkingen eener bijzonder teedere genegenheid bevatten. Het is onmogelijk, om den brief van 24 Dec. 1630 zonder aandoening te lezen (*Lettres et Mém. de G.A.*).

Schrift te bepeinzen, er bestuur en kracht uit te putten. Het is de Bijbel alleen, dien hij hooren wil; maar deze ontdekt hem ook geheimen, die voor andere vorsten verborgen zijn: de Christelijke verdraagzaamheid, zoodat geen Katholijk zich over onregtvaardigheid heeft kunnen beklagen(1). of hem heeft kunnen zeggen, dat hij heimelijk naar het papisme overhelde; - men weet, dat dit het compliment is, dat zij aan de verdraagzaamheid van GROTIUS, CASAUBONUS en anderen maakten. Vanwaar zou hem, zonder dit dagelijksche onderzoek, die ware vreeze Gods gekomen zijn, die hem nooit verliet? Wanneer de steden zich ledigen, om hem te gemoet te gaan, en allen zijne laars komen kussen, bedwelmt de hoogmoed hem niet; een treurig voorgevoel grijpt hem aan: 'Onze zaken staan op een goeden voet, doch ik vrees, dat God mij voor deze dwaasheid des volks bezoeken zal(2). Het is immers, alsof deze lieden mij stellig tot hunnen afgod maken. Hoe ligt kan dus Hij, die zich *de IJverige* noemt, hen en mij zelven doen ondervinden, dat ik een zwak en sterfelijk mensch ben' (SÖLTL, D. II, bl. 184). - Wie heeft hem geleerd, dat de oorlog, waarin zijne tijdgenooten hem den eersten noemen, waarin hij zich boven al zijne tegenstanders verheven gevoelt, de oorsprong van zijne wereldsche grootheid, dat die oorlog eene kastijding des hemels is, door de verdorvenheid der menschen veroorzaakt (*Gesch. van G.A.* in 4°)? Bij hem heeft deze vroomheid niets overdrevens, niets, dat misplaatst is: indien zij in het openbaar uitbarst, is het steeds op eenen voegzamen tijd, en op eene wijze geschikt, om vruchtbaar op hen, die hem omringen, te werken. Als hij, nog in *Zweden*, den senaat overtuigend heeft bewezen, dat een aanvallende oorlog de eenige is, die de kans van eenen goeden uitslag aanbiedt, ter handhaving van de godsdienst en de onafhankelijkheid van *Zweden*, rigt hij, nadat de vergadering eenstemmig in zijne inzigten is getreden, en allen in zijne geestdrift en belangeloosheid deelen, zijn laatst vaarwel en zijne laatste wenschen tot hen, met die welsprekendheid van het hart, waaraan niets kan wederstaan(3). De ontroering overmeestert al deze brave

(1) Men kan in de algemeene geschiedenis van PFISTER eene verzameling van Katholijke getuigenissen ter gunste van GUSTAAF ADOLF vinden. Zie ook S. PRIORATO.
(2) Wat hoog is onder de menschen, is een gruwel voor God (Luk. XVI: 15).
(3) Wij zonden deze rede in haar geheel moeten aanhalen, want het is nog tegenwoordig onmogelijk, om haar zonder aandoening ter lezen. Het is met regt een Christelijke koning, die tot zijn volk spreekt.

Zweden. De koning blijft eenige oogenblikken in stil gepeins, en besluit daarop zeer eenvoudig met een gebed, dat hij dikwijls in den mond had, eer hij eene gewigtige zaak ondernam (Psalm XC: 13): ‘Keer weder, Heere, tot hoe lang? en het berouwe u over uwe knechten. Verzadig ons in den morgenstond met uwe goedertierenheid, zoo zullen wij juichen, en verblijd zijn in al onze dagen. - Laat uw werk aan uwe knechten gezien worden, en uwe heerlijkheid over hunne kinderen. En de liefelijkheid des Heeren onzes Gods zij over ons; en bevestig Gij het werk onzer handen over ons; ja het werk onzer handen, bevestig dat.’ Te *Rügen* ontschepende, was zijn eerste bedrijf, om in tegenwoordigheid van zijn leger cene dankzegging uit te spreken: aldus zeide hij zijnen soldaten genoeg, hoe hij zijne zaak en zich zelven beschouwde, en hoe hij wilde, dat zij van hunne zijde beschouwd werd. Te *Lützen*, in het heetste van den strijd, behaalt hij een eerste voordeel, onbeduidend voor vele anderen: eene der stellingen van WALLENSTEIN wordt overmeesterd, de koning ontbloot zich het hoofd en dankt God.

De Christen is hier zoo onafscheidelijk van den held, dat zijne geschiedschrijvers (ik spreek hier voornamelijk van de nieuwere) niet kunnen nalaten zorgvuldig al deze bijzonderheden te herinneren, maar zonder verband, in den vorm van afzonderlijke anecdoten, zonder te trachten er het karakter van GUSTAAF ADOLF in te doen uitkomen, zonder zelfs zich veel te bekommeren over de echtheid hunner verhalen, of te vreezen, om belagchelijk te worden. Men zou somtijds gelooven de legende van eenen Heilige te lezen. ‘Men verhaalt’ (SPORSCHIL, D. II, bl. 31), ‘dat eerst de wind ongunstig was, dat daarop GUSTAAF ADOLF zich op de knieën geworpen en gebeden ten hemel gerigt heeft; en dat aanstonds (zoo vindt men in boeken uit dien tijd) de wind draaide,’ enz. Dit *men* in het begin en den tusschenzin is de naïviteit der middeleeuwen. - Zeker iets, waarvan deze schrijvers zich niet wel rekenschap kunnen geven, dwingt hen nogtans, om al die verhalen eene plaats te geven; - zij noemen dit de noodzakelijkheid, om het tafereel te voltooijen, om het verhaal te verlevendigen, het af te wisselen, er eene kleur van werkelijkheid aan te geven, enz. In den grond gevoelen zij, dat hun held zonder deze godsdienstige

anecdoten GUSTAAF ADOLF niet wezen zou. Evenwel is het toch niet hem begrijpen, wanneer men aldus zijn leven versnippert, er uit losmaakt, wat er het verband, de eenheid van uitmaakte.

Wanneer men zich aan dit hoofdpunt in het leven van den koning van *Zweden* vasthoudt, is het niet meer zoo noodig, zich op te houden met het uiteenzetten van al zijne deugden: en die bestendige goede luim, die tevredenheid, die zielsrust, de eerste belooning van eenen Christen na zijne bekeering, en die toegankelijkheid voor de minsten zoowel als voor de grootsten, dat diepe gevoel van waardigheid, die vastheid, die kracht van wil, die onverschrokkenheid in het uitvoeren zoowel als in het ontwerpen, en zoo vele andere hoedanigheden, waarmede het God behaagde het werktuig, dat Hij gekozen had, te versieren: - het waren de openbaringen van dat geloof, hetwelk God in zijn binnenste gelegd had, en die daarvan afhankelijk waren, gelijk de boom van den wortel.

Er was te veel leven en kracht in het karakter van GUSTAAF ADOLF, dan dat de drift hem niet somtijds zou overmeesterd hebben. Wanorde en onverschilligheid verstoorden dat zoo zuivere en getrouwe gemoed. En evenwel was deze gramschap altijd zoo wel gegrond, zoo rondborstig in hare uitbarsting; hij wist op zulk eene edele wijze te herstellen, wat zij kwetsends kon gehad hebben, dat zij, gelijk OXENSTIERNA later aan WHITELOCK verhaalde, *zijne zaken bevorderde*[1]; - meer zonder twijfel dan het de diplomatische en eenigzins trotsche koelbloedigheid van den kanselier kon doen. *Maagdenburg* werd belegerd, en de keurvorsten van *Saksen* en *Brandenburg* weigerden tot het ontzet mede te werken. ‘Daar deze lieden willen omkomen, laten zij omkomen,’ - dit is de eerste opwelling. ‘Maar wat? het huis van zijnen buurman te zien branden, zonder hem te willen helpen, om den brand te blusschen? Van zoo iets kon hij zich geen denkbeeld maken’ (*Gesch. van Gustaaf Adolf*, bl. 306). In *Beijeren* maakten de Duitsche troepen onder zijn bevel zich aan gruwelijke plunderingen schuldig. Hij liet hen bijeenkomen: ‘Gij, Duitschers, zijt het, die het allermeest ontrouw en moedwil aan uw eigen vaderland uitocfent; gij, officieren! rooft en besteelt uwe eigene geloofsgenooten, en veroorzaakt, dat ik een afkeer van u heb. God is mijn getuige, dat mij het hart in het lijf rilt, wanneer ik u aanschouw, dat gij wet en orde schendt,’ enz. Daarna be-

(1) WHITELOCK's *Journal*.

sluit hij: ‘Niet wegens uwe dapperheid berisp ik u, want daarvoor ben ik u steeds verpligt; alleenlijk toont nu spoedig aan uwe vijanden, wat een eerlijk en ridderlijk gemoed vermag.’ Hij is reeds bevredigd.

GUSTAAF ADOLF was geen diplomaat in den gewonen zin des woords. Omwegen waren stuitend voor zijne opregtheid; wat men voorzigtige langzaamheid noemt, strookte niet met de vastberadenheid van zijn karakter. Hij zag te snel en te ver, dan dat hij noodig zou gehad hebben de omstandigheden te ontcijferen. De zaak, welke hij voorstond, was eenvoudig, en hij had de zeldzame verdienste, van niet te dulden, dat zij onder zijne handen ingewikkeld werd. Er stak geene groote kunst in, zal men zeggen, om de Duitsche vorsten te leiden; zij waren hem alles verschuldigd, en behalve dat de nood hen aan hem onderworpen had, liet zijn voorspoed weinig tegenstand toe. Bovendien wist hij ook bondgenooten te *veroveren*. Evenwel, om den besluiteloozen en naijverigen Sakser naar zijnen zin te doen handelen, om de woeste drift van BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR te matigen, duizenden kleine belangen, kleine vorsten, vrije steden, te ontzien, zoodat allen hunne pogingen vereenigden, om de Protestantsche zaak te doen zegepralen, daartoe moest men meer dan een gewoon mensch wezen. Het was ook nog iets, twee mogendheden, *Polen* en *Denemarken*, die op *Zweden* naijverig waren, en twee vorsten, welken de verdiensten van GUSTAAF ADOLF in de schaduw plaatsten, tot onzijdigheid te bewegen. Hij zette de kroon op zijnen naam door in zijne betrekkingen met den bekwaamsten staatsman van dien tijd zijne meerderheid te bewaren. RICHELIEU wilde van hem een werktuig van verwoesting tegen *Oostenrijk* maken: GUSTAAF trok voordeel uit de hulp van *Frankrijk*, en bleef het hoofd der Protestantsche zaak. Al de streken van CHARNACÉ en ST. ETIENNE, al de schranderheid en lenigheid van den kardinaal-minister veranderden daaraan niets. M. BAZIN drukt het uit in deze weinige woorden: ‘De grijze dienaar der beschaafde hoven schijnt geen voordeel gehad te hebben op de eenvoudige rondborstigheid van eenen koning, dien men bijna barbaarsch achtte’[(1)].

En wat den veldheer aangaat, wanneer zijne veldtogten niet zoo luid spraken, zou het voldoende zijn te herinneren, dat men in GUSTAAF ADOLF datgene wedervindt, wat alle wezenlijk

(1) *Histoire de Louis XIII*. T. II, p. 226.

groote veldheeren gekenmerkt heeft: een vooruitgang in de taktiek en een' stoet van tactici, zijne leerlingen[1]. - Want de taktiek, gelijk TILLY, WALLENSTEIN en MANSFELD die verstonden, is toch slechts een kort begrip van wat reeds vroeger in praktijk was gebragt; zij kan den goeden uitslag slechts zoolang verzekeren, als geen verhevener genie de methode komt veranderen. Maar dat GUSTAAF ADOLF, FREDERIK II en NAPOLEON zulke schitterende overwinningen hebben behaald, is juist omdat zij allen de methode veranderd hebben. En wat het tweede punt betreft, is het zeker geoorloofd tusschen de bevelhebbers van CESAR en de maarschalken van NAPOLEON de kweekelingen van GUSTAAF ADOLF te plaatsen: HORN, TOTT, BANER, FORSTENBON, BERNARD, WRANGEL, KNIPHAUSEN bewezen aan het hoofd van legers, dat zij uit de lessen van hunnen meester nut hadden getrokken[2].

Er was echter ééne vlek in dit schoone leven, een kwaad, dat men gewoon is te verkleinen door het te bewimpelen met den naam van *amourette*, en er eene magt van verontschuldigingen bij te voegen: dat GUSTAAF jong en een koning was, dat hij beminde en bemind werd. Het is van belang dit kwaad met zijnen waren naam aan te duiden, bovenal omdat het, indien ik mij niet bedrieg, de keerzijde van zijn leven aanwijst. - De Duitschers fluisteren nog van eerzuchtige ontwerpen; wij zullen later daarop terugkomen: volgen wij voor het oogenblik GUSTAAF ADOLF op zijnen togt door *Duitschland*.

Het was den 4^{den} Julij 1630 (25 Junij o. st.), dat GUSTAAF ADOLF te *Rügen* aan land stapte, een eilandje op geringen afstand

(1) Wij zullen echter niet zoo ver gaan, om met SCHILLER te zeggen: '*Die Wichtigkeit des Fussvolks in Schlachten lernnte Europa crst von ihm*' (1. III); want het was door de Spaansche henden, gedurende de Italiaansche oorlogen, gevormd. De groote verdiensten van GUSTAAF ADOLF bestonden in eene nieuwe organisatie der artillerie, in de gemakkelijke beweging, welke zijne troepen, in kleine corpsen *en echelton* geplaatst, hem veroorloofden, enz.; maar nog meer in de snelheid van zijnen blik, om naar omstandigheden zijn eerste plan van bataille te wijzigen.

(2) Zijne brieven zijn in een strategisch opzigt voorheelden van duidelijkheid en juistheid; zijne instructiën openbaren eene naauwkeurige kennis van geheel zijn leger. Hem ook had men kunnen verrassen, gebukt '*sur la cuite immobile ou s'attachaient ses youx*.' 'Daar onze geographische kaarten allen versleten zijn, zouden wij verlangen, als het u mogelijk is, het buiten OLOF HARSON te stellen (den ingenieur, die zijne plannen en kaarten teekende), dat gij hem hier zondt, om nieuwe te maken' (Brief van 2 Julij 1631 aan J. BANER).

van den mond der *Peene* (*Pommeren*); de Voorzienigheid had gewild, dat het juist de eeuwdag der Augsburgsche confessie was. Hij liet zich voorafgaan door een manifest, waarin hij zijne grieven tegen den keizer optelde: maar dit geheele staatsstuk, waarin GUSTAAF ADOLF de ware reden zijner tusschenkomst slechts stilzwijgend te verstaan geeft, was de volkomene uitdrukking zijner gevoelens niet[1]. Zijne onderhandelingen met *Frankrijk* verhinderden hem zich voor verdediger der Protestantsche zaak tegen elken Katholijk te verklaren; maar reeds was dit aan niemand in *Duitschland* onbekend. De eerste bewegingen van GUSTAAF ADOLF werden met eene voorzigtigheid bestuurd, welke onvereenigbaar schijnt met de verpletterende snelheid, die hij later ontwikkelde. Toen alleen op zijne Zweden kunnende rekenen, wilde hij bovenal zijnen aftogt verzekeren. In plaats van zich terstond op de keizerlijke troepen te rigten, trok hij den *Oder* op en kwam hij voor *Stettin*, waar de hertog van *Pommeren*, onthutst door een dubbel gevaar, bleef aarzelen. Gedeeltelijk door zijne overmagt, gedeeltelijk door overreding, bewoog GUSTAAF ADOLF hem, om een offensief en defensief verbond te teekenen, hetwelk bovendien *Pommeren* aan *Zweden* verzekerde, ingeval de hertog zonder kinderen kwam te sterven. - Zoo moest hij zijnen eersten bondgenoot veroveren. GUSTAAF tastte daarna achtereenvolgens de in *Pommeren* en *Mecklenburg* verspreide keizerlijke bezettingen aan.

Sedert het wegzenden van WALLENSTEIN, begon zijn leger, reeds door plunderen gedemoraliseerd, te verloopen. De sterkste steden vielen de eene na de andere. Het kleine Zweedsche leger vermenigvuldigde zich; vereenigd hield het CONTI, generaal van *Oostenrijk*, tegen, telkens wanneer deze eene voorwaartsche beweging beproefde; en eenige dagen later kwam men dezen berigten, dat drie of vier zijner garnizoenen tegelijk aangevallen waren. De Italiaan nam de toevlugt tot sluipmoord. QUINTO DEL PONTE begeeft zich in het Zweedsche kamp, weet de genegenheid van GUSTAAF te winnen, en maakt daarvan gebruik, om hem in eene hinderlaag te lokken. De koning ontsnapt alleen door een wonder van dapperheid. - In December bleven den keizerlijken niet meer dan drie plaatsen in *Pommeren* over; *Mecklenburg* was meer dan half bevrijd. De desertie was bij de keizerlijken aangevangen. Het was een aller-

(1) Ook was het SALVIUS, en niet OXENSTIERNA, die het opstelde.

merkwaardigst schouwspel, dat geheele benden de strenge godsdienstige tucht van het Zweedsche leger boven hun leven van plundering en wanorde verkozen. - Aan de *Elbe* houdt de administrateur van *Maagdenburg* TILLY en PAPPENHEIM bezig; en het Zweedsche leger telt reeds 30,000 man. - De keizer neemt eindelijk een besluit, en vertrouwt aan TILLY het bevel over zijn leger.

(1631) TILLY laat PAPPENHEIM *Maagdenburg* insluiten, en trekt naar *Pommeren*, om de overblijfselen der keizerlijke troepen te verzamelen. De moord van *Nieuw-Brandenburg* kenteekent zijne aankomst. Evenwel is zijn marsch nutteloos. GUSTAAF teekent zijn verdrag met *Frankrijk:* voor 400,000 rijksdaalders in het jaar verbindt hij zich, om 30,000 man en 600 paarden te onderhouden. Door de onzijdigheid van de Katholijke staten der Ligue te bedingen, meende RICHELIEU van GUSTAAF een werktuig zijner staatkunde te maken; maar hij, de staatsman, begreep niet, wat godsdienstige overtuigingen kunnen doen. Hij begreep niet, dat MAXIMILIAAN van *Beijeren* zich zou blootstellen, om alles te verliezen, liever dan zijne zaak van die des keizers af te scheiden. - Van weinig belang was deze bepaling voor GUSTAAF ADOLF; hij trok regtstreeks door, totdat het Protestantismus hersteld was. - Van den anderen kant gevoelden de Protestantsche vorsten, zonder nog iets met GUSTAAF gemeen te willen hebben, zich door zijne tegenwoordigheid bemoedigd. De Sakser had eene bijeenkomst te *Leipzig* uitgelokt. Men besloot daar tot vertoogen aan den keizer; dit was weinig, hij was er aan gewoon; maar wat hem meer ontrustte, was, dat men, zonder melding van de Zweden te maken, hem verzocht, om zijne troepen uit de Protestantsche staten terug te trekken; en men hem verwittigde, dat de vorsten troepen tot hunne verdediging zouden ligten.

'De keurvorst van *Saksen* was een vorst, die het met het Duitsche vaderland opregt wel meende.' In de prijzende zinsneden, aan dezen vorst gewijd, een verflaauwde echo van de lofspraak van SCHILLER (B. II in het begin), schrijft SPORSCHIL aan den keurvorst het ontwerp toe, om in *Duitschland* eene derde partij te vormen[1], om de Duitsche nationaliteit te be-

(1) In den grond der zaak, wat zou eene derde partij gedaan hebben? Het Protestantisme verdedigen, de dwingelandij des keizers beletten? Maar wat wilde GUSTAAF ADOLF anders? Waren er dan twee wegen, om het doel te bereiken? Wat betreft *Duitschland* tegen *Zweden* te verdedigen, moet men vooraf bewijzen, dat er gevaar bestond. - Er heeft hier een misbruik van woorden plaats. Eene derde partij is diegere, welke zich tusschen twee uitersten plaatst, om deze bijeen te brengen, of ook die zich de verdedigster van eene nieuwe gedachte maakt, behalve die twee, welke tot nog toe voorhanden zijn. Zoo waren de *politiques* in *Frankrijk* gedurende de Ligue eene derde partij: zonder zich om de geloofsbelijdenissen te bekommeren, plaatsten zij den Staat boven het Katholicisme en Protestantisme.

waren voor het dubbele gevaar, waarmede, volgens hem, het keizerlijke despotisme en de wapenen van *Zweden* haar bedreigden. En gewis, sedert het woord *Duitschland* sommige Duitschers zoo zeer bedwelmt, heeft deze meening eenig veld gewonnen. Evenwel, na hunne redeneringen te hebben gelezen en de gelijktijdige bronnen te hebben geraadpleegd, kom ik tot het oude gevoelen terug, en vind ik, dat men aldus slecht de baatzuchtige onverschilligheid en zelfs de lafheid van den keurvorst van *Saksen*, JOHANN GEORGE I, bewimpelt. SPORSCHIL en SCHILLER verhalen zelven, dat deze vorst bestendig door gunstelingen werd geregeerd, die in regtstreeksche betrekking met den keizer stonden, of door hem betaald werden. Hij had om hem heen al de andere staten van zijne godsdienst zien vallen, zonder iets te hunner gunste te beproeven. Omdat hij, de eerste der Protestantsche vorsten, niet tot opperhoofd der Unie gemaakt was, had hij der Ligue aangeboden, om met haar gemeene zaak te maken. Wat hoopte hij van deze onverschilligheid, om niet meer te zeggen? Niets anders dan zijne rust en de onzijdigheid zijner staten. Verdierlijkt door zijne buitensporigheden, zag hij misschien niet, hoe de keizerlijke legers hem van al zijne geloofsgenooten afzonderden. Hij denkt er niet aan, om zich te beklagen, dan wanneer FERDINAND aan zijnen zoon het aartsbisdom van *Maagdenburg* weigert; later vlugt deze verdediger der Duitsche nationaliteit op den eersten schok der keizerlijken naar *Breitenfeld;* daarna, wanneer hij ziet, dat GUSTAAF ADOLF hem geen verwijt doet, wil hij - even als een kind, dat blijde is de verdiende straf te ontkomen - GUSTAAF ADOLF Roomsch koning laten maken. Weder, nog later, maar dit is, wanneer de Zweden overwonnen zijn, maakt hij vrede met den keizer en vereenigt zich met dezen tegen de andere Protestanten. Ziedaar de feiten, welke men toestemt, welke men verhaalt; in weêrwil daarvan gelooft men: ‘hij meende het opregt met het Duitsche vaderland!’

Den 2^{den} April gingen de verbondenen van *Leipzig* uiteen,

en den volgenden dag nam GUSTAAF ADOLF, na den ouden TILLY om den tuin geleid te hebben, stormenderhand *Frankfort aan den Oder* in. Dit was de sleutel van *Silezië*. TILLY snelde toe, maar vond GUSTAAF zoodanig verschanst, dat hij geene kans zag in *Pommeren* door te dringen, zonder den rug van zijn leger bedreigd te zien. Hij zag van zijn voornemen af, om naar *Maagdenburg* terug te keeren en de ligtingen der Protestantsche vorsten tegen te houden.

Het kwam er thans op aan, om deze dappere stad te redden, die zich voor de derde maal op het punt zag, om hare volharding in de zaak der hervorming met haar verderf te betalen. GUSTAAF wilde daarheen snellen, maar hij moest *Brandenbúrg* doortrekken, en de keurvorst maakte bezwaren; de Zweed had, uit hoofde der betrekkingen tusschen den keurvorst en den keizer, eene sterke plaats noodig, om ingeval van eene nederlaag zijnen aftogt te verzekeren; en GEORGE WILLEM weigerde *Spandau.* De koning was genoodzaakt de manoeuvre van *Stettin* te herhalen en op *Berlijn* te marcheren. De verschrikte keurvorst gaf toe. - Dezelfde bezwaren met *Saksen;* gedurende dien tijd viel de ongelukkige stad[1]. Drie dagen lang hielden de Katholijke legers er *bruiloft*, en er bleef slechts ééne kerk overeind, om er het *Te Deum* in te zingen.

De keizer zegevierde eene laatste maal. Hij verklaarde het *conclusum* der vergadering van *Leipzig* voor nietig. TILLY verstrooit al de reeds geligte troepen; de administrateur van *Wurtemberg* is zelfs gedwongen, om de zijne bij die van de Ligue te voegen. Hij trekt vervolgens tegen den landgraaf van *Hessen* op, die hem tart en een verbond met de Zweden sluit. Weldra de dubbelzinnige houding van den keurvorst van *Saksen* sedert de vergadering van *Leipzig* moede, wil hij dezen tot meer volgzaamheid dwingen. Voor de eerste maal wordt *Saksen* aangetast. TILLY belegert en neemt *Leipzig;* dit was zijne laatste overwinning; de Zweden *waren hem op het lijf*.

Een oogenblik nog opgehouden door nieuwe bedenkingen van de zijde van den keurvorst van *Brandenburg*, had GUSTAAF moeten eindigen met dezen een bezwarend verbond op te leggen.

(1) SÖLTL beweert, dat er verraad plaats had; hij verwondert zich, dat men dit niet reeds heeft opgemerkt. Maar een enkele spion in *Maagdenburg* was voldoende, om den doortogt van KHEVENHILLER te verklaren. - En wat het bewijs aangaat, uit dat *vertrautes Schreiben* getrokken, moest men vóór alles de echtheid van dit stuk bewijzen (D. II, bl. 107 en de noot).

De Sakser, bevende voor TILLY, had zich eindelijk in zijne armen geworpen; en toen de koning ditmaal van waarborgen sprak, bood JOHANN GEORGE zijn rijk en zijn eigen persoon aan. Nieuwe uit Zweden komende versterkingen, de 6000 Engelschen van HAMILTON[1], *Hessen* en *Saksen-Weimar*, die zich te zijner gunste beslisten, het geheele Saksische leger, dat zich met het zijne vereenigt, de keurvorst, die met drift op eenen veldslag aandringt, - dit waren te veel voordeelen, om er geen gebruik van te maken. Weldra komt hij aan de *Elbe*, steekt die over, verrast eenige te ver verwijderde troepen van TILLY, ontmoet hem eindelijk in die uitgestrekte vlakte van *Leipzig*, waar de Europesche legers elkander zoo dikwijls *rendez-vous* hebben gegeven, en wint hem, in weêrwil van de volkomene nederlaag der Saksers, dien beroemden slag van *Breitenfeld* af, die het zegel drukte op zijne militaire vermaardheid (17 Sept. 1631)[2]. TILLY, gewond, vlugt naar het noorden, om een nieuw leger te vormen. Het Protestantsche *Duitschland* vereenigt zich in eene hymne van dankzeggingen; het gevoelde, dat het gered was. En van dat oogenblik af begonnen die bijna afgodische betuigingen van bewondering, die GUSTAAF ADOLF walgden, wanneer zij door eenen slaafschen geest werden ingegeven, of hem bedroefden, als zij de blijken van waar gevoel waren. Deze overwinning maakte GUSTAAF tot het erkende opperhoofd zijner partij, en verschafte hem het regt, om over al hare hulpbronnen als heer en meester te beschikken.

Met eene even diepe kennis van de belangen zijner zaak, als HANNIBAL voorheen, toen deze tegen *Rome* worstelde en vermeed het te bemagtigen, rigt GUSTAAF zich naar de staten der Ligue, in plaats van op *Weenen* te marcheren. TILLY en de Ligue maakten de kracht des keizers uit; hij kon hen niet in het westen van *Duitschland* laten. Volgens zijn plan werd de

(1) Het komt ons voor, dat de apologie van BURNET ten behoeve van HAMILTON dezen laatsten geenszins regtvaardigt; en wij schrijven aan zijnen onverdragelijken trots al de twisten toe, die er tusschen hem en GUSTAAF ADOLF ontstonden. - SÖLTL, doorgaans zoo zorgvuldig om al het aandeel op te teekenen, dat *Engeland* aan dezen oorlog heeft genomen, is te weinig bij deze hulptroepen blijven stilstaan. SPORSCHIL vermeldt ten hoogste hunne tusschenkomst.

(2) In een strategisch opzigt komt SPORSCHIL er hier niet met eer af. - Vervolgens laat hij KOLLOREDO tweemaal sterven, zonder op te geven, of er ook twee verschillende personen van denzelfden naam waren. D. II, bl. 85 en 171.

oorlog weder naar de Katholijke staten overgebragt; en door den keurvorst van *Saksen* te dwingen, om den weg naar *Boheme* in te slaan, hield hij den keizer bezig, verhinderde hij alle toenadering tusschen dezen en den Sakser, en sneed bovenal het ontwerp van dezen laatste af, om van GUSTAAF ADOLF gebruik te maken, ten einde zich aan het hoofd der Protestantsche staten te stellen. - Het was een zegetogt. *Erfurt, Schweinfurt*, gelijk later alle rijkssteden, openden voor hem hare poorten. *Wurtsburg*, welks bisschop gevlugt was, bood slechts flaauwen tegenstand. *Hanau, Aschaffenburg, Frankfort*, geheel *Frankenland* vielen in zijne handen. Den 13^{den} December 1631 was hij den *Rijn* overgetrokken en vond hij zich meester van *Oppenheim* en *Maintz*. Gedurende den winter bezetten zijne onvermoeibare soldaten *Zwaben* van *Mannheim* tot *Ulm*. Hij herovert de *Palts* op de Spanjaarden en Beijeren. Elders dezelfde voorspoed. WILLEM VAN SAKSEN WEIMAR zuivert *Thuringen;* de landgraaf van *Hessen* maakt zich meester van de andere Rijnsche steden, en PAPPENHEIM, tusschen de Duitsche en Zweedsche benden ingesloten, ontsnapt alleen door zijne dapperheid en snelheid. De Sakser is in *Praag* binnengetrokken, maar ARNIM, minister van den keurvorst, waakte er voor, dat de voortgang niet te snel was. - Op het vernemen van deze verwonderlijke omkeering, vroeg de oude Koning van *Polen* in zijnen schrik, of onze Lieve Heer Luthersch geworden was (SÖLTL, D. II, bl. 124). - TILLY, een oogenblik meester van *Bamberg*, bedreigde de gemeenschap van GUSTAAF ADOLF met *Saksen*. De koning drijft hem naar *Beijeren* terug. De oude generaal posteert zich achter de *Lech*, om den dreigenden inval der Zweden tegen te houden. Hij vond daar den dood, zonder zelfs zijnen vijand te kunnen ophouden (5 April 1632). TILLY gaf stervend den keurvorst den raad, om *Beijeren* voor den vijand open te laten, en zijne middelen van verdediging te *Ingolstadt* zamen te trekken, ten einde meester van den loop van den *Donau* en in gemeenschap met *Oostenrijk* te blijven. Deze raad redde MAXIMILIAAN van eenen misschien volkomenen ondergang.

Door eenige aarzeling van de zijde van TILLY te *Breitenfeld* in verband te brengen met de anecdote van het huis des doodgravers te *Leipzig* en zijne latere rampen, zijn de geschiedschrijvers tot het besluit gekomen, dat sedert den moord van *Maagdenburg* de wroeging hem pijnigde en somtijds zijnen geest ver-

duisterde. Jammer dat ook dit slechts eene uitvinding der moderne sentimentaliteit is, welke door de feiten wordt tegengesproken. De mannen van den dertigjarigen oorlog waren zoo teeder niet. Behalve dat TILLY in koelen bloede de verwoesting van *Maagdenburg* had bevolen, overtuigd, dat er een voorbeeld noodig was, liet hij ook terstond daarop die van *Bremen* aankondigen: 'Indien gij niet aan de decreten van Zijne Keizerlijke Majesteit gehoorzaamt, zal ik u met vuur en zwaard verdelgen.' Hij beveelt dien ten gevolge het in brand steken van *Frankenhausen* en andere plaatsen in *Thuringen* (*Gesch. van G.A.*, bl. 338). Zijne aarzeling te *Breitenfeld* ontstond uit een verschil van gevoelen met PAPPENHEIM over het raadzame van het gevecht. En na de nederlaag gedraagt hij zich nog als een goed generaal. Naar het noorden vlugtende, meende hij zijnen vijand van de staten der Ligue af te trekken[1], en indien GUSTAAF ADOLF hem gevolgd was, zouden de Katholijken tijd gehad hebben, om weder een leger te vormen. Dit alles duidt geenszins eenen man aan, die door wroeging is ontmoedigd.

RICHELIEU, getuige van den voorspoed van GUSTAAF ADOLF, in zijne oogen al te snel en te gewigtig, zocht vruchteloos een middel, om er een eind aan te maken. Hij had niet bedoeld, het overwigt van *Oostenrijk* te vernietigen, om daarna tegen eene nog veel geduchtere magt te kampen te hebben. Hij had den koning aangeboden den *Elzas* te bezetten, terwijl deze zich tegen *Oostenrijk* zou wenden. Hij had den keurvorst van *Trier* onder zijne bescherming genomen op het oogenblik, dat de Zweed de steden van dezen ging bemagtigen. Persoonlijk viel hij den hertog van *Lotharingen* aan, en onderhandelde hij ijverig, om MAXIMILIAAN te bewegen de onzijdigheid te teekenen[2]. Hij zocht heimelijk den invloed van den Zweed te ondermijnen. - Maar MAXIMILIAAN had begrepen, dat GUSTAAF niet het werktuig van RICHELIEU was; hij bleef, in weêrwil zijner verschrikkelijke onheilen, getrouw aan zijne zaak. Van den anderen kant maakte OXENSTIERNA, dien GUSTAAF ADOLF

(1) COXE ziet een misslag in deze manoeuvre. D. III, bl. 257. Ik weet volstrekt niet, waarin deze bestond.

(2) STUMPF, *Geschichte der Ligue*, bl. 300, enz., en ARETIN, *Bayerns ausw. Verhältnisse*, hebben veel licht over deze pogingen verspreid. - SPORSCHIL heeft er geen gebruik van gemaakt.

in den *Elzas* had gelaten, de tusschenkomst van *Frankrijk* nutteloos. RICHELIEU zag zich gedwongen, om zijnen bondgenoot op zijne eigene manier te laten handelen.

De koning van *Zweden* was de *Lech* overgetrokken en had *Augsburg* bezet. Maar hij stootte het hoofd voor *Ingolstadt:* zich toen op *Beijeren* werpende, trok hij den 7deu Mei 1632 *Munchen* binnen, terwijl BERNARD in *Tyrol* doordrong. De tijding, dat WALLENSTEIN op marsch was, om zich bij den keurvorst van *Beijeren* te voegen, riep hem naar het noorden terug. - Inderdaad had FERDINAND, tot het uiterste gebragt, de toevlugt genomen tot den generaal, dien hij had weggezonden. Hij had diens terugkeer door de meest vernederende stappen, de gevaaŕlijkste inwilligingen moeten koopen: den vorm uitgezonderd, had de keizer zich eenen ambtgenoot gegeven. - In drie maanden had WALLENSTEIN 30,000 tot 40,000 man veree nigd, en den Sakser geheel uit *Boheme* verjaagd, hem echter altijd sparende; want hij wilde hem van het Zweedsche verbond aftrekken. Daarna had hij zich eenige weken verlustigd in den nood van zijnen persoonlijken vijand, MAXIMILIAAN van *Beijeren*, voordat hij er toe besloot, om hem te hulp te komen. GUSTAAF ADOLF had al te zeer op dezen haat gerekend, en toen de tijding van hunne vereeniging hem bereikte(1), waren al de afdeelingen van zijn leger verstrooid. Met 30,000 man wierp hij zich in *Neurenberg*, tegen hetwelk het vereenigde leger, 60,000 strijders sterk, optrok. Zijne snelheid was zoo groot, dat WALLENSTEIN den aanval onuitvoerbaar vond. In eenige dagen had GUSTAAF ADOLF naast *Neurenberg* eene geheel nieuwe stad met hare vestingwerken geïmproviseerd, om daarin de andere afdeelingen van zijn leger te verwachten. WALLENSTEIN kon hem noch de levensmiddelen afsnijden, noch de vereeniging der drie afdeelingen van BERNARD, BANER en OXENSTIERNA beletten. GUSTAAF nam toen, even sterk als zijn vijand, eene aanvallende houding aan; maar de Friedlander had op zijne beurt eene even onaantastbare stelling genomen. Den 24sten Augustus beproefde de koning eenen woedenden aanval, maar hij kon de keizerlijken niet verdrijven. Zes weken bleven de beide legers tegen elkander over, zich in duizend kleine gevechten uitputtende, en elkander wederkeerig de levensmid-

(1) Hij geloofde zelfs later niet, dat deze vereeniging duurzaam kon zijn. *Lettres et Mém. de G.A.*, p. 220.

delen afsnijdende. Eindelijk werden gebrek en honger zoo groot, dat men moest scheiden. GUSTAAF brak het eerst zijn leger op (3 Sept.). De legers waren tot op de helft gesmolten, zonder dat er een eigenlijke slag geleverd was.

WALLENSTEIN sloeg, ten gevolge zijner oogmerken op *Saksen*, weldra den weg naar het keurvorstendom in, rekenende op de vrees voor zijne schrikkelijke tegenwoordigheid, om den keurvorst tot eene schikking te dwingen. Ondanks het dubbelzinnige gedrag van ARNIM, die, in plaats van bij het afwezen van WALLENSTEIN in *Boheme* te rukken, bijna onbewegelijk in *Silezië* was gebleven, zag GUSTAAF ADOLF terstond van zijne oogmerken op de erfstaten van *Oostenrijk* af, om eenen bondgenoot, die dit weinig verdiende, te hulp te komen. Nogmaals BERNARD met zich vereenigende, wint hij eenige marschen op WALLENSTEIN en verschanst zich den 30sten October te *Naumburg* tegenover dezen. Daar verneemt hij, dat WALLENSTEIN, niet aan de mogelijkheid van eenen veldslag geloovende, PAPPENHEIM heeft laten vertrekken, en valt hem in de vlakte tusschen *Lützen* en *Weissenfels* aan. - Maar God had besloten, dat zijne roemrijke loopbaan daar zou eindigen. GUSTAAF ADOLF viel, op het oogenblik, dat de overwinning naar hem scheen over te hellen[1]. BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR hield het leger staan-

(1) Wat de vraag betreft, of GUSTAAF ADOLF vermoord werd, deze is minder dan ooit beslist. Na de redenering van SENCKENBERG te hebben gelezen (*Continuation de l'histoire de l'empire*, 6^{e} volume), en de nieuwere van FÖRSTER, welke beide besluiten met LAUENBURG te beschuldigen (hetzij dan voor rekening des Keizers, zoo als de eerste, hetzij voor die van WALLENSTEIN, zoo als de andere wil), zijn wij minder dan ooit genegen, om daaraan te gelooven. Tegen de redenen, getrokken uit de moraliteit van den Hertog VAN SAKSEN LAUENBURG, en het belang, dat *Oostenrijk* en WALLENSTEIN hij dezen dood konden hebben - redenen, die voor het overige slechts gissingen kunnen aan de hand doen - blijft er altijd eene onverklaarbare zaak over. Dit is, dat de voorgegeven pleger der misdaad in *Oostenrijk* geene andere belooning vond dan de gevangenis, en geene hij WALLENSTEIN. LAUENBURG ging tot de keizerlijken over, uit hoofde van de koelheid, welke de Zweedsche generalen hem betoonden, en den haat der soldaten. - Onze twee schrijvers beslissen niets in dit opzigt. SÖLTL heeft alleen met zijne papiertjes uit dien tijd de oude overlevering willen verlevendigen en aannemelijk maken, welke GUSTAAF den veldslag laat overleven. Maar alles is zoo zwak in zijn verhaal, rustende op zoo weinig authentieke bronnen, dat de vertaler zelf er niet aan durft gelooven, en ten minste door een vraagteeken protesteert (D. II. bl. 192, noot). SPORSCHIL heeft het gemakkelijker gevonden, niets over deze punten in het midden te brengen.

de, dat voor een oogenblik door den dood van zijn opperhoofd was geschokt, en door eene krachtige poging van alle afdeelingen tegelijk, dwong hij WALLENSTEIN, in weêrwil dat PAPPENHEIM zich weder bij de keizerlijken had gevoegd, tot den aftogt en vervolgens tot de vlugt. PAPPENHEIM werd doodelijk gewond.

Men zegt algemeen, dat GUSTAAF ADOLF *zuiver en onverwonnen* viel; maar de meeste geschiedschrijvers geven bedektelijk te kennen, dat het voor zijnen roem gelukkig was, dat hij zoo vroeg stierf. De heerschzucht, zegt men, begon hem plannen van verovering in te boezemen, die de nationaliteit en staatsregeling van *Duitschland* in groot gevaar bragten. - Maar men moet réeds terstond aanmerken, dat de beschuldigingen (indien zij gestaafd worden: dit worden zij niet altijd) op geen stellig feit steunen, nog meer, dat zij zelfs niet duidelijk worden uitgesproken. Het is eene verzameling van gissingen, gegrond op papiertjes, op hooren zeggen; alles midden in bedenkingen drijvende, die, zoo sterk als iets zou kunnen doen, de onzekerheid der schrijvers verraden. Zij zouden iets willen zeggen; weldra is het te veel, en zij nemen het gezegde terug.

Wat de omstandigheid betreft, dat GUSTAAF ADOLF *Wurtsburg* dwong, om aan hem persoonlijk den eed van getrouwheid te zweren[(1)], of dat hij den Paltzgraaf niet geheel en al op zijne manier wilde laten regeren, en andere daden van dien aard, begint SPORSCHIL, die hier SCHILLER volgt, met het regt van interventie van GUSTAAF ADOLF in twijfel te trekken; hij beschuldigt hem vervolgens van het heiligdom der Germaansche vrijheden te schenden, en daarna, moed vattende, eindigt hij met hem het plan toe te schrijven, om *Duitschland* te veroveren en zich zelven keizer te maken. SÖLTL, die zijne papiertjes en PUFFENDORF volgt, voegt er bij, dat GUSTAAF zich bovendien Czaar van *Moscovië* en koning van *Polen* wilde maken, en dan, zich op *Italië* en *Spanje* werpende, het Katholicisme wilde verpletteren. Anders niets! - Hoe groot het aantal getuigen en bewijzen zij, welke men ter bevestiging aanhaalt, wees ver-

(1) Ik zon willen vragen, aan wien deze stad, die hij had moeten helegeren, dan den eed van trouw had moeten doen? Of had zij aan den bisschop, een' der Liguisten, moeten teruggegeven worden?

zekerd, dat alles hoofdzakelijk op PUFFENDORF nederkomt. Maar wat het verschil tusschen de beschuldigers uitmaakt, is, dat de lateren het plan, door PUFFENDORF opgegeven, wat te ongerijmd hebben gevonden, en weinig overeenstemmende met het karakter en genie van GUSTAAF, ADOLF. Dan, in plaats van de waarheidsliefde van PUFFENDORF te onderzoeken, hebben zij eenvoudig het plan gewijzigd, om het *redelijk* te maken, maar zonder zich beter op stellige feiten te gronden, zoodat het plan in zijne nieuwe gedaante, hetwelk SPORSCHIL opgeeft, zelfs minder historisch is, om mij zoo eens uit te drukken, dan dat door PUFFENDORF vermeld.

Zal men ten minste kunnen zeggen, dat de beschuldiging, hoewel niet gestaafd, duidelijk uitgesproken is? Wel neen, niets is minder ernstig. Bovendien, gewoonlijk als men den dood van den held heeft verhaald en zijne lijkrede gehouden - ik weet niet, of het de blijken van droefheid van geheel *Duitschland* zijn, welke hen ontzag inboezemen, of die sympatie, welke tot in *Weenen*, tot in *Rome* gevoeld wordt, die hen overmeestert, of wel een terugzigt op het geheele leven van GUSTAAF ADOLF, dat hen doet schrikken voor hetgeen zij beweerd hebben, - dan trekt men zachtjes aan, stuk voor stuk, de beschuldiging weder in; ten slotte, zoo eindigt men, is er niets bewezen. PUFFENDORF alleen blijft zich tot het einde toe gelijk.

Wij moeten hier in de eeeste plaats opmerken, dat, wanneer GUSTAAF ADOLF in *Duitschland* tusschen beide kwam, hij zich in de omstandigheden bevond, waarin deze interventie geoorloofd was: gevaar voor zijne godsdienst, voor zijne eigene staten. Buitendien vergeten de Duitsche schrijvers, dat de Protestantsche vorsten der Unie eenparig, en meer dan eens, GUSTAAF ADOLF inriepen, zelfs vóór het edict van restitutie, voordat de keizer aan de *Palts* en *Mecklenburg* had geraakt[1].

Daar wij geene Duitschers zijn, zal het ons hier geoorloofd zijn te zeggen, dat wij niet begrijpen, wat de onschendbare heiligheid van deze constitutie des rijks uitmaakte. Wij hebben in dit *Heiligthum*, gelijk SCHILLER het noemt, nooit iets anders

(1) ARCHENHOLZ heeft de van *Heilbron* gedagteekende brieven van 24 Sept. 1614, 24 Junij 1619, 20 Januarij 1625, 17 Febr. 1621 teruggevonden, geteekend door de vorsten der Unie en de vertegenwoordigers der vrije steden, die GUSTAAF ADOLF uitnoodigden, om hun te hulp te komen (*Hist. de G.A.* bl. 193).

kunnen zien dan eene overeenkomst tusschen de Duitsche vorsten (het aantal doet niets tot de zaak), om, zonder iets te vreezen te hebben, hunne onderdanen, de groote en kleine, en allen te zamen den keizer, te tyranniseren. Het komt ons voor, dat de band, door deze overeenkomst gestrikt, ter gemeenschappelijke verdediging zeer zwak was, gewoonlijk door inwendige twisten gebroken - de geheele geschiedenis van *Duitschland* dient hier tot bewijs -; dat men, in weêrwil van dien band, de naburen naar hunnen lust het Heilige Rijk heeft laten afbrokkelen; dat, nadat het huis van *Oostenrijk* eene besliste overmagt had gewonnen, het heiligdom ten opzigte van *Boheme*, de *Paltz, Mecklenburg, Wurtemberg*, de rijkssteden, enz. geschonden is; eindelijk, dat, telkens wanneer *Duitschland* eenen wezenlijken stap voorwaarts heeft gedaan, dit ten gevolge eener schending van dien aard is geweest. - Toen GUSTAAF ADOLF optrad, komt het mij voor, dat de Spanjaarden, *Frankrijk* en de keizer weinig te doen overgelaten hadden.

Wat de vraag betreft, om te weten, of GUSTAAF ADOLF het op de heerschappij gemunt had, zelfs dan, wanneer dit het geval ware, zou het dan niet nog de schuld der Duitschers zijn geweest, die door hunne dwaze vergoding hem dit denkbeeld inboezemden? *Saksen* had hem zelfs regtstreeks den titel van Roomsch koning aangeboden. - Maar neen, indien GUSTAAF ADOLF op de heerschappij doelde, daalt hij voor ons van den hoogen rang, dien hij bekleedt, tot dien van eenen gelukkigen en talentvollen eerzuchtige af; men moet derhalve weten, wat daarvan zij. Het komt ons vooreerst voor, dat men een al te onbeperkt vertrouwen in de gelijktijdige bronnen stelt; want het hof van *Oostenrijk*, ten gevolge van het gevaar van zijne positie, *Saksen* uit naijver, RICHELIEU[1] door ongerustheid voor de toekomst, hebben eenigen invloed op de openbare meening kunnen uitoefenen. De haat bij de ultramontanen, bij de Protestanten de geestdrift voor hunnen held, het verlangen, om

(1) Wanneer b.v. RICHELIEU voorgeeft, dat GUSTAAF *Duitschland* binnentrok, ‘omdat hij zich verstoord gevoelde op den keizer, niet zoo zeer uit hoofde van werkelijke beleedigingen, welke hij van dezen ontvangen had, maar omdat de staten van het Oostenrijksche huis, beter dan de zijne, hem iets aanboden, dat hem voldoen kon’ (*Memoires*), mag men gelooven, dat hij hem naar zich zelven beoordeelde.

hem bij hunne tegenstanders grooter te doen schijnen, hebben hier en daar de historische waarheid wel kunnen vervalschen. Wat er van zij, er heeft geene kritiek der bronnen plaats gehad; en men heeft zelfs de voornaamste bron voor het punt in geschil, ik zou bijna zeggen, de eenige echte, vergeten. Ik bedoel de *manifesten*, hetzij te *Frankfort*, hetzij te *Neurenberg* uitgevaardigd, waarin GUSTAAF ADOLF van zijne ontwerpen spreekt.

De koning spreekt daarin zelf, en beter dan iemand kende hij zijne eigene ontwerpen. Zijn karakter geeft, naar het mij voorkomt, genoegzame waarborgen zijner waarheidsliefde. Nu verklaart hij in deze manifesten aan de vorsten. dat, indien hij hen verliet, de ondervinding hun geleerd heeft, wat hun lot zou wezen, in zooverre, dat zelfs eenigen reeds aan den keizer verkocht waren. Hij is voor hen een band, die hen vereenigd houdt; het is daarom, dat hij in zijnen naam met hunne steden heeft moeten contracteren. Hij heeft den Paltzgraaf niet zonder voorwaarden kunnen herstellen(1), omdat hij wilde, dat allen tot de algemeene redding zouden zamenwerken. Na de verovering van het land der Ligue, heeft hij de godsdienstvrijheid voor allen ingesteld(2); maar indien hij zijne overwinningen niet nutteloos wilde maken, kon hij de bisschoppen niet herstellen; het is daarom, dat hij aan den keurvorst van *Brandenburg* had aangeboden, om hunne kinderen te vereenigen en voor hen een keurvorstendom van *Maintz* te constituëren; en dewijl de keurvorst weigerde, had hij er aan gedacht, om een hertogdom van *Frankenland* te stichten, ter gunste van BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR. - Dit was handelen als zegepralend meester; maar het welslagen der Protestantsche zaak liet niet toe, dat het bestuur der zaken gedeeld werd: en dit is nog niet naar de keizerlijke heerschappij te streven. Bovendien hooren wij het manifest van *Neurenberg*. - Voor zich verlangt hij niets anders, dan de Protestantsche landen krachtig onder clkander en met *Zweden* vereenigd te zien, maar

(1) In eene noot (D. II, bl. 102) schijnt SPORSCHIL het gedrag des keizers de voorkeur te geven boven dat van GUSTAAF ADOLF ten opzigte van de *Paltz*. - De geheele noot is zonderling; het woord *misschien* is zeer goed.

(2) Door eene verkeerde uitdrukking zonder twijfel, vinden wij in SPORSCHIE en SÖLTL, dat GUSTAAF ADOLF een groot beschermer der *gewetensvrijheid* was; men behoorde er bij te voegen: *vrijheid van godsdienstoefening*.

alleen *vinoulo confoederationis*. Hij wilde, dat deze vereeniging een *corpus bellicum* kon vormen, zelfs een *corpus formatum per se subsistens* IN *ipso corpore imperii romani*, maar onder één enkel opperhoofd; anders zou alle tegenstand onmogelijk worden, en tot opperhoofd laat hij hun de keuze tusschen den Sakser, den landgraaf van *Hessen* of hem zelven. Hij betuigt, dat hij den staat en het rijk niet wil veranderen door nieuwe wetten in te voeren; hij zou verlangen, dat de staten *ad majorem libertatem* kwamen, gelijk b.v. in de *Nederlanden*.

En wanneer deze verklaringen niet genoeg mogten zijn, zou men nog moeten vragen, of hij bij het eerste denkbeeld van zulk een ontwerp niet terstond de onmogelijkheid zou hebben ingezien, om de keurvorsten te winnen. *Brandenburg* en *Saksen* trokken zich van hem af; *Trier* was onder de bescherming van *Frankrijk; Boheme* en *Keulen* beslissen vijandig. De stemmen van *Maintz* en de *Paltz* bleven over. Bovendien, zouden *Denemarken, Polen* en *Frankrijk* het toegelaten hebben?

Wij herhalen het, GUSTAAF ADOLF stierf *zuiver en onverwonnen;* en indien God zoo spoedig een eind aan zijne dagen maakte, was het niet omdat het voor zijnen roem en voor de vrijheid van *Duitschland* tijd was, het was misschien - indien de wegen der Voorzienigheid niet ondoorgrondelijk waren -, dewijl het Protestantisme van aard ging veranderen, aanvallend worden en zich aan de volken zou gaan opdringen, en dewijl het niet door geweld is, dat het zich kan vestigen en uitbreiden: - in strijd met het Islamisme, in strijd ook met het Romanisme, dat zich niet handhaaft, dan onder voorwaarde van altijd aan te vallen.

SPORSCHIL doorgrondt niets in dit tijdperk. De gedaante van GUSTAAF ADOLF is veel te groot voor hem, hij heeft die niet kunnen bevatten, en zijn arbeid blijft in alle opzigten ver beneden dien van SCHILLER. Wij ontmoeten wederom die oneindige uitweidingen, eene over GUSTAAF ADOLF, een klein kort begrip der geschiedenis van *Zweden* sedert GUSTAAF WASA, nog eene over ABNIM. Men moest ten minste consequent wezen. De landgraaf van *Hessen*, de eenige Duitsche vorst onder de Protestanten, die eene wezenlijke grootheid van karakter liet blijken, verdiende er eene, en wel eene lange. - Het is te naauwernood, dat de gewigtige zending van CHARNACÉ in *Polen*, daarna bij den koning van *Zweden*, wordt aangeduid. Hij slaat die van ST. ETIENNE en BRÈZÉ geheel over. Te naauwernood verschijnt BI-

CHELIEU op het tooneel, en evenwel had SCHILLER, die de hulpbron der *Mémoires* van dien grooten staatsman niet bezat, reeds den geheelen listigen gang des kardinaals geteekend, met eene naauwkeurigheid, die hem eer aandoet, des te meer, daar de *Mémoires* zijn verhaal zijn komen bevestigen. - Vervolgens zou het ten minste merkwaardig zijn geweest de betrekkingen van URBANUS VIII, die de Spanjaarden moede was, met de Katholijken van *Duitschland*, en zijn gevoelen over GUSTAAF ADOLF te doen kennen. SÖLTL geeft eenige feiten. Eene kostbare bron in dit opzigt is SIRI, *Mémoire recondite*, VII, p. 352, alsmede RICEI, L. V, p. 340, etc.

SÖLTL is veel volledige. De onderhandeling tusschen GUSTAAF ADOLF en WALLENSTEIN voor *Neurenberg* is bijna nieuw. Evenwel schrijft hij aan MAXIMILIAAN (bl. 134) eene onzekerheid ten opzigte der bemiddeling van *Frankrijk* toe, welke, volgens ons, slechts geveinsd was. MAXIMILIAAN wilde slechts tijd winnen. - SÖLTL geeft zich ook moeite, om zekeren heimelijken haat tusschen de hoven van *Munchen* en *Weenen*, sedert den rijksdag van *Regensburg*, te doen uitkomen: er was verkoeling ontstaan. SÖLTL verdient op dit stuk gelezen te worden, en hij zou met genoegen worden gelezen, indien hij zijn onderwerp had kunnen omvatten, de bouwstoffen verwerken, en eene strengere kritiek aan zijne bronnen uitoefenen.

(*Vervolg en slot in het volgende nommer*.)

Nieuw practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang, voor het jaar 1847, enz., inzonderheid ook ten dienste van jonge artsen en heelmeesters ten plattenlande, verzameld door *C. van Eldik* en *S.J. Galama*.

Januarij-Stuk. Te Gorinchem, bij Noorduyn en Zoon. 1847.

Vijf en twintig jaren had het oude practische tijdschrift zijn licht over de geneeskundige wereld laten schijnen; vijf en twintig jaren had het getracht den blinden in het vak eene baak, den dooven eene roepstem te zijn, en vijf en twintig jaren was het, in wezen en vorm onveranderd, zijnen kalmen gang van de pers naar de bibliotheek der plattelandsheelmeesters gegaan, om dáár het grootste en soms eenige medische sieraad te wezen. Wel meenden eenige kortzigtigen, dat zijn licht, na den dood van MOLL, spoedig zou gaan tanen; wel hoopten eenige voorbarige ijveraars voor wetenschappelijke ontwikkeling en vooruitgang, dat het flaauwe licht van zijne nachtpit weldra door de heldere vlam van de gazpijp eener gelouterde empirie zou overschenen, of zelfs door het veelbelovende morgenrood van eene physiologisch-anatomische wetenschap zou vervangen worden. Doch de een zag zich in zijne verwachting bedrogen, de ander werd in zijne hoop teleurgesteld; want de eerste 25 jaargangen met hunne 6 supplementbanden werden wel is waar als een geheel gesloten, maar eene *nieuwe* reeks volgde onder eenen *nieuwen* titel, als *nieuw* practisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang, de vorige jaargangen op den voet. Wel is de Heer MOLL overleden, maar de Heer GALAMA heeft zich, op vriendelijke uitnoodiging van den Heer VAN ELDIK, in de redactie aan diens zijde geschaard. Groot moge nu, volgens de overtuiging van den Heer VAN ELDIK, de aanwinst zijn, die het tijdschrift door de medewerking van dien Heer verkrijgt; maar zal het publiek, zoo als de Heer v. ELDIK gerustelijk vertrouwt, dit berigt met welgevallen ont-

vangen? Zeker, eene tegenovergestelde overtuiging, een daartegen overstaand vertrouwen zouden den schijn van onbescheidene personaliteit op zich laden, althans indien zij niet door argumenten buiten den persoon gestaafd en toegelicht werden. Wij laten dan ook de bekwaamheden van den Heer GALAMA voor als nog geheel op hare plaats, maar kunnen van de verdiensten, die hij voor, en van den gunstigen invloed, dien hij op het tijdschrift zal uitoefenen, geene al te hooge verwachting opvatten na de rondborstige verklaring, ‘dat de redacteuren gemeend hebben, voor het vervolg, geenerlei verandering in het plan of de strekking te moeten maken, *omdat* de algemeene goedkeuring, die aan het practische tijdschrift onafgebroken mogt ten deel vallen, hun toegeschenen heeft het bewijs te leveren, dat hetzelve in eene wezenlijke behoefte voorzag.’ - Voorwaar eene zonderlinge logica, voorwaar een conservatisme, dat alle denkbeeld te boven gaat. Brengen wij die wijze van redeneren eens op iets anders over. Het algemeen gebruik, dat men vroeger van de trekschuiten maakte, leverde het bewijs op, dat zij in eene wezenlijke behoefte voorzagen, in de behoefte namelijk aan een middel van transport, en derhalve behoorde in dit middel geene verandering gemaakt te worden, en had men noch diligences, noch spoorwagens moeten daarstellen. Een ander voorbeeld. De meest excentrische Fransche romans worden ongetwijfeld nog algemeener gelezen dan het tijdschrift voor de practische geneeskunde; daaruit volgt derhalve, dat zij nog meer dan dit in eene wezenlijke behoefte voorzien, en daaruit volgt weer de noodzakelijkheid, om geenerlei verandering in het plan en de strekking dier geschriften te maken. Doch wij behoeven wel niets meer te zeggen, en ieder zal erkennen, dat door zulk eene redenering het behoud van al wat slecht en middelmatig is, gewettigd en alle vooruitgang en verbetering daarentegen geweerd zouden worden.

Daarenboven, waaruit leiden de redacteuren die goedkeuring af, die aan hun tijdschrift ten deel viel? Toch wel alleen uit het debiet. Maar hoe groot dit ook wezen moge, is het echter nog verre van *algemeen* te zijn, en heeft in elk geval eenen anderen grond dan de behoefte aan zulk een tijdschrift, en daaruit vloeijen zeker geheel andere verpligtingen voort, dan de noodzakelijkheid, om het in plan en strekking onveranderd te laten. Die grond mag veeleer gezocht worden in het tijd-

stip, waarin dit journaal verscheen, toen er eigenlijk geen ander voor geneeskundigen in ons vaderland gevonden werd. Die grond mag voorts wel gelegen zijn in de gebrekkige vorming en opleiding van het grootste gedeelte zijner lezers, aan wie het geene hoogere eischen van wetenschappelijke beschaving doet, dan dat zij met de terminologie en phraseologie, zoo als die ten tijde van HUFELAND in de pathologie en therapie gebezigd werden, bekend zijn. Ongenoegzaam voorbereid, zoo als de meesten hunner zijn, gevoelen zij, het is waar, bij hunne intrede in de practische loopbaan, in de eerste plaats behoefte aan uitbreiding van hunne clinische kennis, aan steun en zekerheid in hunne geneeskundige praktijk. Maar hoe voorzag het practisch tijdschrift tot dusver in deze behoefte?

Het deelde hun, zonder eenige kritiek of toelichting, ja vaak zou men zeggen zonder keus of oordeel, geïsoleerde ziektegevallen bij de vleet mede, en maakte hen met allerlei kleine zoogenaamd practische handgrepen en hulpmiddelen bekend. Hier lazen zij van ziekten, die zij tot dusverre nooit zagen, waarvan zij nooit iets hoorden, waaraan zij welligt nimmer zouden gedacht hebben, en die zij van nu af aan overal meenden te moeten herkennen. Hier vonden zij ziektegevallen medegedeeld, goed waargenomen of niet, volledig geschilderd of flaauw geschetst, wier geloofwaardigheid in eenen bekenden naam hare waarborgen mogt vinden, of die in eenen onbekenden mogt missen; maar waarin zij toch altijd het overeenkomstige konden zoeken met enkele ziekteverschijnselen, die zij zelve zagen, die hen welligt nog verontrustten, en die tot dusverre voor hen onbegrijpelijk en duister waren. Hier vonden zij de in die gevallen gebezigde geneesmiddelen opgesomd, hunne werking aanschouwelijk gemaakt, hunne giften bepaald, ja zij hadden zelfs maar hunne formules na te schrijven en ze eveneens toe te dienen, om hun wetenschappelijk geweten gerust te stellen, om morgen hunnen lijder met versterkt zelfvertrouwen de op handen zijnde beterschap te voorspellen. Op deze wijze werd vaak de grofste empirie in de hand gewerkt, de onver antwoordelijkste routine bevorderd. In de behoefte van zulke kunstoefenaren mag het practische tijdschrift voorzien hebben; voor enkelen hunner mag het, benevens eenige verouderde handboeken, de eenige bron geweest zijn, waaruit zij hunne theoretische kennis putteden en hunne practische ervaring zochten te verrijken of toe te lichten. Maar wij vragen: is dit niet eene

ziekelijke behoefte, die gelijk staat met het verlangen, dat de dronkaard naar sterken drank gevoelt? Is de bevrediging daarvan op deze wijze geoorloofd? Of moet die behoefte niet veeleer met kracht bestreden, met verstand gewijzigd en naar iets beters afgeleid: of althans op eene andere wijze bevredigd worden? En al mogt voorts het practische tijdschrift op de goedkeuring van die onverstandigen nog kunnen rekenen, het zal zich daarop toch wel niet willen beroemen, het zal daardoor toch wel niet zijn voortdurend en tot op den huidigen dag onveranderd bestaan willen verantwoorden. Te vergeefs zal het dit trachten te doen bij een groot, en waarom zouden wij het niet zeggen? bij het betere deel der geneeskundigen, die beseffen, dat de menschheid en de wetenschap hoogere eischen aan hen mogen doen, dan die door de chaotische kennis van *casus rariores*, door de herinnering van bloote *loci communes*, door onbegrijpelijke voorbeelden van de wonderdadige en magische kracht van geneesmiddelen en door eene massa van formules kunnen voldaan worden.

Neemt men eindelijk in aanmerking, dat het practische tijdschrift durft beweren, dat het inzonderheid ingerigt is ook ten dienste van jonge artsen en heelmeesters ten plattelande, dan moeten wij met ernst en nadruk tegen zijn plan en zijne strekking protesteren; dan moeten wij voor de behoefte van deze dringend eene betere, meer met den geest des tijds overeenstemmende bevrediging eischen; en dan moeten wij rondborstig verklaren, dat de algemeene goedkeuring, bij voortduring geschonken aan het tijdschrift, zoo als het tot nog toe was, een hoon zou wezen onzer wetenschap aangedaan, en tot schande zou zijn voor de Hollandsche geneeskundigen.

Niemand zal wel van ons vergen, dat wij dit vonnis, hoe hard het ook zij, door de beschouwing van de 25 jaargangen nader toelichten. Niemand zal ons van onbillijkheid in onze uitspraak beschuldigen, omdat, wij zelven erkennen het gaarne, in de vroegere jaargangen eenige degelijke opstellen, belangrijke en leerrijke waarnemingen, goede en rationeele geneeswijzen, enz. aangetroffen worden. Tegen het verouderde plan, tegen de onwetenschappelijke strekking meenen wij onze bezwaren te moeten inbrengen. Wij betreuren het, - en doen het te inniger, naarmate het debiet van dit tijdschrift ruimer is en zijn invloed derhalve grooter *kon* zijn, - wij betreuren het, dat het niet met den geest des tijds is medegegaan; dat het

zijne kolommen niet heeft opengesteld, om zijne lezers langzamerhand en trapswijze met de groote veranderingen en verbeteringen bekend te maken, die onze kunst in de laatste jaren ondergaan heeft; dat het hun geene korte, heldere en bevattelijke berigten geleverd heeft van de latere physiologische, microscopische, chemische, pathologico-anatomische studiën en nasporingen; dat het hun niet de resultaten daarvan kortelijks medegedeeld, of, hetgeen nog meer in zijn plan zou gelegen hebben, dat het ze niet onderrigt heeft, welke toepassing men daarvan op de geneeskundige praktijk maken kan en moet; dat het ze niet in de gelegenheid gesteld heeft, om zelve te kiezen tusschen de oudere en de nieuwere geneeskunde, die in zoo, vele opzigten door eene scherpe grenslijn gescheiden zijn. Te oordeelen naar de 25 jaargangen, die voor ons liggen, is het toch, alsof het microscoop er nog toe diende, om slechts de liefhebbers wat den tijd te korten, alsof de chemische laboratoria nog voor ons gesloten waren, alsof de pathologische anatomie nog geene andere strekking had, dan om enkele zeldzame ziektegevallen toe te lichten, en alsof de physiologie eene wetenschap ware, waarvan men ter naauwernood de herinnering aan het ziekbed behoeft mede te brengen.

Wij willen van geene buitenlandsche Duitsche, Fransche, Engelsche journalen gewagen, om aan te toonen, wat wij in den tegenwoordigen tijd van een nieuw practisch tijdschrift mogen en moeten verlangen, maar verklaren stoutweg, dat, nadat de redactie van het *Nederlandsch Lancet* in zulke uitstekende handen is overgegaan, nadat wij achtereenvolgend het *Archief* van VAN DEEN, de *Kliniek* van GOBEE naast de reeds aanwezige Hollandsche journalen hebben zien ontstaan, er aan het practisch tijdschrift geene de minste behoefte meer bestond, ja zijn uitvallen uit de rij der tijdschriften zelfs wenschelijk geacht moest worden, daar het de verdere verspreiding en den invloed der betere in den weg staat; tenzij dan dat het onder zijnen nieuwen titel, door een verbeterd plan en eene meer doeltreffende strekking, waardiglijk met de bovengenoemde tijdschriften had willen concurreren.

Inderdaad, zoo ook al eenige jonge artsen, vóór vijf en twintig jaren, zich met den geest en de strekking van het tijdschrift tevreden konden stellen, zij zullen in den tegenwoordigen tijd zonder twijfel eene dringende behoefte gevoelen naar iets meer, naar iets beters. Dank zij daarvoor aan het in vele opzigten verbe-

terde onderwijs, aan de meer levendige belangstelling in studie, en aan het krachtige voorbeeld van andere landen toegebragt. Ja zelfs weinige plattelandsheelmeesters, althans zij niet, die aan de betere en grootere clinische scholen gevormd werden, en wier wetenschappelijke zin aldaar ruimer ontwikkeld is, zullen langer hunne deelneming aan het verouderde tijdschrift willen schenken, en zullen hoe langer zoo meer daaraan hunne ondersteuning, door medewerking, onthouden, indien de redactie niet spoedig aan de wenken des tijds gehoor geeft, en de zoo noodzakelijke hervorming in aard en strekking van het tijdschrift aanbrenge. Doet het dit niet, dan miskent het zijne roeping, dan zal het de wetenschap niet bevorderen, maar tegenhouden. ja zijne lezers terugdringen op eenen vroegeren trap van ontwikkeling; dan zal het de kunst niet uitbreiden, maar alleen het getal van onverstandige kwakzalvers vergrooten. Doch genoeg. - Gaarne erkennen wij ten slotte van deze algemeene beschouwing, dat ook wij behooren tot diegenen, welke na den dood van MOLL eene wijziging in de redactie verwacht hadden, overeenkomstig de vorderingen van den laatsten tijd. In plaats van zijnen ondergang te begeeren, hadden wij gewenscht, dat het tijdschrift aan de verspreiding dier vorderingen dienstbaar gemaakt zou worden. Door geen middel toch kan de wetenschap beter, spoediger en zekerder eene algemeene uitbreiding erlangen, dan door een tijdschrift, dat zich jaren lang eene algemeene goedkeuring, of liever een ruim debiet heeft weten te verzekeren, terwijl een nieuw journaal, aan hoe kundige handen ook toevertrouwd, vaak tegen vooroordeelen of financiëele bezwaren van allerhanden aard te worstelen heeft, die zijne vrije ontwikkeling vertragen en zijnen invloed verlammen. Onze hoop op verbetering werd eenigzins verlevendigd bij het zien van den nieuwen titel, met eenen tweeden redacteur aan het hoofd. Maar, tot ons leedwezen moeten wij het verklaren, onze verwachting was droevig bedrogen en teleurgesteld, eerst door het voorberigt, waarover wij tot dusverre spraken, en daarna niet minder door het eerste opstel, waarmede de Heer GALAMA, als mederedacteur, debuteert, en waarin hij *verslag geeft omtrent de epidemische ziekte, welke in den herfst van* 1846, *in Vriesland en elders geheerscht heeft*. De billijkheid gebiedt, dat wij hierbij eenige oogenblikken blijven stilstaan, om daaruit het plan van het nieuwe tijdschrift en

de rigting van den nieuwen redacteur te leeren kennen, en helaas! onze vroegere uitspraak over beide daardoor bevestigd te zien.

De beschrijving eener epidemie levert eigenaardige moeijelijkheden op, die niet ligt in eenig ander gedeelte der nosographie in die mate gevonden worden. Er wordt meer dan gewone opmerkingsgave toe vereischt, om juist datgene op te sporen, wat aan de verschillende zieke individus gemeenschappelijk is, wat aan hunne individualiteit, wat daarentegen aan de algemeen ziekmakende oorzaak moet toegeschreven worden. Buitengewone scherpzinnigheid in het ziften en combineren is er toe noodig, om het epidemische ziektebeeld van alle vreemde inmengselen vrij te houden; en een bijzonder talent, om het geobserveerde beknopt, duidelijk en helder voor oogen te stellen, kan daarbij niet gemist worden. Moge ook al een van deze vereischten bij de eenvoudige casuistiek in meerdere of mindere mate zonder nadeel kunnen ontbreken, bij de beschouwing der volksziekten, zal het gemis daarvan zich al aanstonds door onzekerheid en verwarring laten gevoelen.

'Oriuntur, increscunt, decrescunt, occidunt morbi, planetarum adinstar, suas decurrentes periodos suasque subeuntes metamorphoses, quas, quatenus sensibus manifestae sunt, dixerunt phases. Eas in pandemiis, epidemiis, endemiis non minus, atque in sporadicis morbis observare licet.' Hetzij men tot deze ontologische beschouwingswijze overhelle, waardoor men niet alleen in elken afzonderlijken ziektetoestand, als het ware, een geheel, een wezen herkent, maar dit ook uit de verschijnselen van verscheidene zieke individus op denzelfden tijd en ter zelfder plaats zich wil construeren; hetzij men die éénheid voor te gelijker tijd voorkomende ziekteverschijnselen meer in de voor allen gemeenschappelijke oorzaak wil vinden, hetzij men eindelijk, bij de herkenning van eene gemeenschappelijke oorzaak, de gevolgen daarvan in verschillende groepen wil verdeelen, om zoodoende gemakkelijker een volledig overzigt te erlangen, in elk geval zijn er, bij de beschrijving eener Epidemie, *eene strenge orde, scherpe karakteristiek en juiste waardering van de verschijnselen* volstrekt noodzakelijk.

Die *strenge orde* hebben wij in het verhaal van den Heer GALAMA te vergeefs gezocht. Op pag. 2 meenden wij eene regelmatige ontwikkeling van de ziekte, eene geleidelijke beschrijving van de voornaamste verschijnselen te zullen vinden.

Daartoe toch gaf de aanhef: ‘op vele plaatsen *begon* de ziekte met diarrhee’ aanleiding, maar reeds 6 regelen verder is er sprake van de primaire en secundaire borstaandoeningen (sic.), die door zuurriekend zweet of dikke, slijmachtige (dat is zeker niet waar!) geele urine in *genezing* overgingen. Terstond daarop lezen wij dat die toestand, zoo er geene scheiding volgde, dikwijls in het gastrisch - meestal in het catarrhaal nerveuse overging. Na dezen overgang vinden wij in eens weder, welke verschijnselen het eerst waargenomen werden, pag. 3. Dan weder volgt eene beschrijving van de verschijnselen, die zich bij hen vertoonden, die geene hulp inriepen. En op dezelfde pag. 3, begint eene nieuwe alinea met de woorden: ‘Bij anderen weder begon de ziekte in den vorm van cholera.’ Na eenige verschijnselen daarvan opgesomd te hebben, volgt eene beschouwing van de tusschenpoozende koorts, die zich daarbij vaak vertoonde, van de gevolgen dier koorts, van de sedert jaren niet waargenomene (?) galkoortsen (pag. 4) en daarna weer van de wijze, waarop zich de tusschenpoozende koorts het eerst vertoonde, en welke verschijnselen zij achtereenvolgens aanbood (5-11). Daarbij vinden wij van het braken, van de ontlastingen, van den pols, van de urien, van de koude, van de warmte, van het zweet, van den typus, van den loop, van het karakter, van den aard der koorts, van den typhus, van de febres larvatae, van de naziekten velerlei opgeteekend, maar alles zoo door elkander, dat onmogelijk hij, die de Epidemie zelve niet waarnam, zich eenige heldere voorstelling daarvan maken kan. Dit zelfde geldt van de oorzaken en nog veel meer van de behandeling, waarbij ongeveer de helft van de apotheek het onderste boven gehaald wordt.

Nog verwarder moet echter de voorstelling dier Epidemie worden, daar de *scherpe karakteristiek* bij de beschrijving daarvan bijna overal gemist wordt, eene fout, die grootendeels daardoor ontstaan is, dat de schrijver zich bij de opsomming der verschijnselen geene rekenschap gevraagd heeft van het anatomisch pathologische proces, waardoor zij ontstonden, en vaak geene strenge of juiste beteekenis gehecht heeft aan de woorden, die hij bezigde. Wil men voorbeelden, dan zullen wij niet in gebreke blijven ze in overgrooten getale te leveren. ‘In den beginne was de diarrhee veelal zonder, later meer met intermissiën. In het begin hadden er somwijlen (zoogenaamde *roosachtige*) ligte ontstekingen van maag, milt, lever of darmen plaats’ (pag. 2).

Wat nu is eene diarrhee zonder intermissiën? Die altijd door gaat? Wat verstaat de schrijver onder roosachtige ontsteking van de milt en lever, waarvan meermalen sprake is, onder anderen op pag. 11, waar zij ook gezegd wordt zich tot de hersenen te bepalen. Eene roosachtige ontsteking, wij willen voor dezen oogenblik dezen onjuisten en verwerpelijken term eens aannemen, kan toch wel alleen haren naam van de eigenaardige roodheid, die men bij de roos ziet, ontleenen, of men moet, met sommigen, voor haar eene eigenaardige dyscrasie willen aannemen. Maar hoe wil men de eerste bij de lever en milt herkennen? en is de voorstelling van de laatste niet wat al te zeer uit de lucht gegrepen? Daarenboven heeft de pathologische anatomie geleerd dat ontstekingen niet zoo veelvuldig in milt en lever voorkomen, als men vroeger wel dacht. Aan het woord ontsteking is derhalve hier òf eene te uitgebreide beteekenis geschonken, òf het is geheel verkeerd gebezigd en had door eenen anderen, *stasis, hyperaemie*, of soortgelijken thans meer gebruikelijken term vervangen moeten worden. Maar de maatstaf om deze ontstekingen te schatten, ontzonk ons geheel, toen wij, pag. 5. de bijna onverstaanbare zinsnede lazen: ‘Bij deze jeugdige, sterk gevoede gestellen was er vooral vele practische (ook theoretische) kennis noodig, om, in alle gevallen, eene lever-, milt- en darmontsteking van het epidemische der koorts te onderkennen.’ De lever-, milt en darmontsteking, die in of door de Epidemie bij de koorts plaats vond, moet onderkend worden van het epidemische der koorts. (?) Wat is dan toch de anatomische grondslag geweest van die epidemische ziekteverschijnselen, indien hij niet gelegen was in den eigenaardig pathologischen toestand van de lever, de milt en de ingewanden?

Voorts lezen wij pag. 7, dat deze koorts (de febris catarrhalis-rheumatica?) somwijlen *inflammatoir* was en nu en dan een nerveus karakter aannam. Hier moeten wij weer vragen, waar dan toch de inflammatie zat, waarbij zich de koorts openbaarde? Te vergeefs zochten wij naar het antwoord daarop. Wil men tegenwoordig eene koorts aanduiden, waarbij het bloed de eigenschappen heeft, die het bij ontstekingen gewoonlijk vertoont, of waardoor het tot ontstekingen disponeert, zonder dat het daartoe reeds gekomen is, dan zoude men welligt beter doen van deze koorts als van eene sthenische te spreken, in tegenoverstelling van de nerveuse of asthenische. O die ongeluk-

kige koortstheorie! - Wij willen voorts geene aanmerking maken op het gebruik van het woord synochus, als synoniem met zenuwkoorts en febris adynamica; wij willen er geen gewigt aan hechten, dat beide woorden soms zoo tegenovergesteld aan elkander geacht worden, dat men in een der latere handboeken nog leest: de febre *inflamatoria* sive Synocho. Beide termen zijn te zeer verouderd en zullen weldra, hopen wij, alleen eene historische waarde verkregen hebben; maar wij moeten protest aanteekenen tegen zinsneden als de volgende, die of van verkeerde pathologische inzigten of van eene vage terminologie getuigen: ‘Hier kwam door zweet of urine ziektescheiding, of door uitputting, verborgen inflammatie, effusie of soporeusen toestand, de dood’ pag. 9. ‘Wel veroorzaakten somwijlen *verplaatsingen van rheumatieke stoffen* onvoorziene congestieën enz. (ibid.).’ ‘Menigvuldig kwamen *opstijgingen*, hysterische en hypochondrische verschijnselen, migraine en, in het algemeen, allerlei *intermitterende aandoeningen* van *het hoofd, de borst of den buik*, vooral in den vorm van rheumatische *aandoeningen* voor.’ Wij verklaren eerlijk, dat wij, zonder ons iets wijs te willen maken, van dit alles niets begrijpen. Wat toch is eene verborgene inflammatie? Zij is er, of zij is er niet; men herkent haar, of herkent haar niet. In de beide eerste gevallen is zij niet verborgen, in de beide laatste gevallen kan men er niet over spreken. - Eene dood door effusie? Waarvan? van etter? serum? bloed? - Rheumatieke stoffen, die zich *verplaatsen*, intermitterende aandoeningen van het hoofd, de borst en de buik, en rheumatieke aandoeningen, zijn alle uitdrukkingen waarvan men zich des noods in het dagelijksch gesprek mag bedienen, maar die in een wetenschappelijk verslag alleen achter hare onbepaaldheid en onbegrijpelijkheid onze pathologische onwetendheid schijnen te willen verbergen.

Vestigen wij voorts nog onze aandacht op de *waardering van sommige ziekteverschijnselen*, dan zal het wel niemand verwonderen dat onze voorstelling van de Epidemie zoo onvolledig gebleven is. Op pag. 6 lezen wij onder anderen: ‘De urine, die in het begin der koorts veelal bleek, waterachtig, bleekgeel met een hangend wolkje was, was nu bruiner, hooger gekleurd, en liet, bekoeld zijnde, een wit, witgeel, slijmachtig, troebel, bleekrood of steenkleurig bezinksel vallen. Deze drabbige, bruine, wit troebele zandige urine was - steeds een gunstig teeken.’ Wij bidden u, welke semiotische waarde had

deze urine? Wij kunnen ons er evenmin eenige juiste voorstelling van maken, als wij op pag. 3 tot zekerheid kunnen geraken welke verschijnselen nu eigenlijk wel in het begin der ziekte als karakteristiek te beschouwen waren, een drooge of een slijmerige mond, ontlastingen met of zonder persingen, soms met verligting, soms met afmatting enz. Gaarne erkennen wij dat bij elke Epidemie de tegenstrijdigste verschijnselen gevonden worden, maar dan moet men ze niet in hun verschil zoo achter elkander opsommen, alsof zij karakteristiek waren aan die Epidemie, zonder dat men die tegenstrijdigheden uit de individualiteit van den lijder of uit andere omstandigheden tracht af te leiden of haar daardoor tracht toe te lichten. Het is toch niet genoeg te zeggen wat wij gezien hebben, wij moeten ook mededeelen hoe, waardoor, wanneer wij het zóó gezien hebben. Daarin bestaan juist de bijna onoverkomelijke zwarigheden aan de beschrijving eener Epidemie verbonden, dat men om het algemeene te kunnen opvatten, eerst van het bijzondere moet abstraheren. - Vele van de gebreken van dit verslag zijn het noodzakelijk gevolg van onze zoo weinig praecise terminologie en van onze nog vaak zoo onzekere semiotiek, aan wier verlammende kluisters, aan wier verduisterenden invloed zelfs de geleerdste en talentvolste in ons vak zich niet geheel onttrekken kan. Wij willen dit gaarne toestemmen, maar moeten er tevens bij te kennen geven, dat zij hier voor een groot deel ook aan andere redenen te wijten zijn, waaronder zelfs aan onnadenkendheid en overhaasting geene geringe plaats moet aangewezen worden. Aan deze moeten wij het toeschrijven, dat wij (pag. 5) zonder verdere verklaring lezen: ‘De pols was - tusschenpoozende, sidderende, golvende, soms bijna onmerkbaar. Dit *laatste* meest bij vreemdelingen die van elders herwaarts waren ingekomen.’ Alsof dit iets tot den pols zou gedaan hebben. - Alleen bij gemis aan kalm nadenken, kon de verwarde beschrijving der koorts zijn blijven staan, die wij pag. 7 lezen, en volgens welke onder de kenmerken der koorts opgegeven worden, zinkingachtige pijnen door de ledematen, *met koorts*. Alleen bij overhaasting kon eene slordige redactie aan des schrijvers aandacht ontsnapt zijn als volgt: ‘ook wel deden zich bij enkelen duidelijke teekenen van congestiën naar de hersenen op, dan zelden gingen deze in *ontsteking over*, en *wanneer dit al het geval was, dan* waren eenige bloedzuigers voldoende, om zulks

voor te komen (NB. als de ontsteking er reeds was?) of weg te nemen' en eindelijk, wanneer er van aanhoudend *karakter* der koorts in plaats van *type* gesproken wordt (21).

Doch waartoe nog meer soortgelijke voorbeelden opgesomd? Behoeven wij nog des schrijvers *aetiologie* aan eene onpartijdige en breedvoerige kritiek te onderwerpen? moeten wij met vele woorden ons leedwezen te kennen geven van daarin eene humoraal-pathologische leer gevonden te hebben, die ons in die eeuwen terugverplaatste, waarin men zich met verklaringen als de volgende tevreden stelde: 'De staande wateren droogden, door de aanhoudende droogte en groote hitte uit en ontwikkelden nadeelige dampen; de dunne vochten bij den mensch werden uitgewasemd en verteerd, en daarentegen kwade moeraslucht opgenomen, de inwendige sappen scherp, - *van daar de ziekte*' (! !) (pag. 13) 'en verdikte of scherp gemaakte uitwasemingsstoffen, die naar het darmkanaal teruggedreven werden, was de oorzaak der ziekte op de hooge kleigronden, pag. 15, en verkoelende zeewinden beletteden of onderdrukten de huiduitwaseming, en verstoorden het wederkeerig verband der in- en uitwendige deelen' enz.? (ibid). Ons ontbreekt de lust er toe om deze lijst nog grooter te maken, en de moed ontzinkt ons om over de opgegevene behandeling breedvoerig uit te weiden. Dit punt is trouwens al te delicaat. Wij deinsden daarenboven terug voor die magt van geneesmiddelen uit de klasse der emollientia, resolventia, purgantia, nutrientia, sudorifera, narcotica, amara, tonica, amaro-aromatica enz. enz., die vaak als in één adem ge noemd worden; die ons den pijnlijksten indruk gaven van de onzekerheid onzer therapie, maar de hoogste bewondering inboezemden voor het alvermogen der natuur; die ons meer dan ooit deden wanhopen, van naauwkeurig de éénheid te kunnen aantoonen in die verscheidenheid van ziektetoestanden, die door zulk een verschil van geneesmiddelen bestreden moesten worden; maar die ons ongeloovig het hoofd deden knikken, toen wij, verschrikt van die groote lijst, toevallig op pag. 4 lazen: *Veeltijds gevoelde de lijder zich na het braken* van wit zuursmakend slijm, van gal, of van de genotene spijs en drank, zelfs (vooral?) *van de medicijn, verligt*. Was dat niet de vis medicatrix naturae?

Doch hier leggen wij de pen neder, en laten de overige opstellen uit dit nummer onaangeroerd voorbijgaan. Ook de

Heer ASCHENDORF met zijne wezenlijk veel goeds bevattende mededeelingen *omtrent vier geneesmiddelen aan het Bentheimsche bad* vergeve ons voor dit maal ons onbeleefd stilzwijgen. Wij zouden de overigen slechts kunnen bezigen om ons oordeel over het plan en de strekking van dit tijdschrift nog eens van voren af aan toe te lichten en te staven. - Dit oordeel was niet zacht, en toch, wij vertrouwen het vast, ook niet onbillijk. Ex uno disce omnia. En tot dat eene kozen wij het eerste beste opstel, en wel van eenen der mederedacteurs, van wiens beslissing de keus der stukken voortaan welligt zal afhangen, wiens geest den arbeid bezielen moet. - Men vergisse zich echter niet in de bedoeling, waarmede wij ons oordeel uitspraken, men zoeke haar niet in betweterij of onbetamelijke bedilzucht. Neen, waarlijk niet. Ongaarne aanvaardden wij de ons door de Redactie van *de Gids* opgedrongene taak. Teleurstelling trof ons bij elke schrede, die wij bij het onderzoek naar eene Epidemie aflegden, waarvan ook wij in ruime mate getuige moesten zijn, die ook onze belangstelling zoo levendig gaande gemaakt had. Het innige besef, dat ieder, die de wetenschap lief heeft, tevens verpligt is hare regten te verdedigen, voor hare uitbreiding te werken, tegen haren achteruitgang te waken, misbruiken van haar te weren, deed ons streng zijn in onze beoordeeling. Overtuigd, gelijk wij zijn, dat een tijdschrift op den gang der wetenschap eenen onmetelijken invloed uitoefent, meenden wij met ernst op het gevaar van dien invloed, zoo hij ten kwade leidt, opmerkzaam te moeten maken. Erkennende dat men vaak, en te regt, de hoogte der wetenschap in een land naar zijne journalistiek beoordeelt, wilden wij ter eere van de meer wetenschappelijke kunstgenooten onze stem verheffen tegen den dunk alsof *zulk* een tijdschrift op de *algemeene goedkeuring* rekenen mogt. Wij wilden niet, dat ons stilzwijgen voor toestemming gehouden werd. - Maar van den anderen kant verdenke men ons niet dat wij de eischen aan dit journaal overdrijven, dat wij de behoeften van zoovelen zijner lezers over het hoofd zien. Dit Tijdschrift heeft niet noodig, ofschoon het zijne verdiensten verhoogen zou, zijne kolommen open te stellen voor geleerde bespiegelingen, historische navorschingen, breedvoerige physiologische opstellen, maar het bevordere, des noods alleen door zijne ziektegeschiedenissen en korte berigten, de kennis eener physiologische pathologie, eener positieve diagnostiek en eenen rationeele therapie. Wij vorderen

van den practischen arts geene geleerdheid, maar wel dat hij goed observere, logisch redenere, ten einde met die mate van zekerheid zijne resultaten te kunnen trekken, waartoe de wetenschap op haar tegenwoordig standpunt hem in staat stelt; ten einde met die gemoedsrust tot de hulpmiddelen der kunst z ijnetoevlugt te kunnen nemen, of, hetgeen nog verdienstelijker zijn kan, zich daarvan te onthouden, die hij alleen kan vinden wanneer hij zich bewust is, dat hij met een helder oog en open oor de vorderingen van den tijd gevolgd is, en daarvan het goede heeft opgenomen. Wil het nieuwe practische Tijdschrift aan deze eischen gehoor geven, zelfs op het gevaar van de goedkeuring van sommige zijner tegenwoordige lezers te verliezen, dan wenschen wij het van harte eenen ruimen werkkring en een langdurig bestaan toe. Anders - transeat cum caeteris! -

SCHNEEVOOGT.

Mirakel-geloof en mirakelen in de nederlanden. Historisch letterkundige proeve, naar aanleiding van het vijfde eeuwfeest van het H. Sacrament van mirakel te Amsterdam, 5 Maart 1845, door *D. Buddingh*, lid van ondersch. letter- en oudheidk. genootschappen.

's Gravenhage, H.C. Susan, C. Hz., 1845. VIII, 128 bl.

Bij de lezing van dit boekje kwam herhaaldelijk de vraag bij ons op: wat is eigenlijk het doel geweest, dat de schrijver zich er meê voorstelde? Uit de voorrede zou men moeten opmaken, dat dit daarin gelegen was, om aan te toonen, hoe een groot aantal der wonderen, in de middeleeuwen aan de heiligen der kerk toegeschreven, eigenlijk een naklank was uit het heidendom; dat inzonderheid de Mariadienst slechts eene wijziging of een uitvloeisel was der heidensche vereering van de godin Frowa, en dat de wonderkracht, door sommigen

aan den zoogenoemden heiligen rok te *Trier* toegeschreven, voor het naast aan eene heidensche tooverkap of tooverhemd herinnert.

Men zou dus verwachten die stelling betoogd te zien door ontleding van ettelijke Christelijke mirakelen en hunne vergelijking met soortgelijken uit het heidendom, ten einde aldus de heidensche bestanddeelen daarin aan te toonen. Zien wij of dit geschiedt.

In eene inleiding spreekt de schrijver in het algemeen over de zucht tot het wonderbare en geheimzinnige, die in alle oude godsdiensten aangetroffen wordt, ook bij de Germanen aanwezig was, en vooral in de algemeen verbreide Freija-dienst (?) tot menige wonderbare sage en mythe aanleiding gaf. Op dezen grond, zegt hij, werd nu het Christendom overgeplant, dat niet minder dan het heidendom de kiemen van groote *wonderen en mirakelen* in zich droeg. Zoo ontwikkelde zich allengs de poëzij der legende als eene losse en vrije voortzetting der H. Schrift, terwijl daarin tevens menige trek van het vroegere heidendom werd opgenomen. Maar terwijl in de heidensche volkssage de tooverkracht het wonderbare te weeg bragt, waren bij de Christelijke mirakelen *geloof* en werkdadige *liefde* onmisbare voorwaarden.

Na deze algemeene opmerkingen beschouwt de schrijver den aard der middeleeuwsche wonderen, volgens eenige *groeperingen*, door hem opgegeven, als: *Maria en hare mirakelen; het kindeken Jezus, S. Petrus en mirakelen der Heiligen; mirakelen van het kruis, het H. Sacrament den Roozenkrans en Reliquiën* (sic), bl. 8-46; waarop de *aanteekeningen* volgen, bl. 46-88, en eindelijk *bijlagen en toevoegsels*, bl. 89-128. Men ziet, dat de tekst slechts een klein gedeelte van het boek vult, en de ophelderende aanhang dien verre in uitgebreidheid overtreft, even als in sommige uitgaven der oude classici van vroegeren tijd, thans grootendeels ongebruikt.

In het eerste hoofdstuk over MARIA, maakt de Heer B. de opmerking, dat de attributen der heidensche Freija of Frowa op onze lieve Vrouwe werden overgedragen, schetst kortelijk, hoe men zich deze in de middeleeuwen voorstelde, noemt eenige wonderen van haar op, en gaat alsdan tot het tweede hoofdstuk over, zonder in eenige bijzonderheid te treden, die zijne stelling zou moeten waar maken, noch zich verder om Frowa te bekommeren.

Weinig meer zegt de schrijver daarover in het tweede hoofd stuk; hij merkt alleen op, dat vele visioenen betreffende de hel en het vagevuur ‘ons aan de oudere voorstellingen van Helheim en den lijkenbrand herinneren,’ gelijk de visioenen van TONDALUS en S. BRANDAEN, maar geen woord om aan te toonen, waarin dan die heidensche elementen in beider legenden bestaan. Voorts wordt eene plaats uit GRIMM's *Mythologie* aangehaald, waarin deze beweert, dat de Petrus der Christelijke legende met den heidenschen Wuoden of Mercurius overeenkomt; maar in plaats van dit nu nader te onderzoeken, galoppeert de schr. maar voort, en deelt ons een half dozijn mirakelen mede, waarin S. PETRUS niet eens voorkomt, en niets verder van heidendom gerept wordt.

Eindelijk, in het derde hoofdstuk, wordt met geen enkel woord meer over die heidensche bestanddeelen gesproken.

Nu volgen de aanteekeningen, een verward mengelmoes van vreemdsoortige mededeelingen, waarbij des schrijvers hoofdoogmerk schijnt geweest te zijn, een aantal oude schriften over mirakelen bekend te maken, zonder zich verder om eenig regelmatig plan te bekommeren. Ten besluite wordt *voor zulken, die nu op mirakelen gesteld zijn*, nog een en ander medegedeeld, inzonderheid uit een HS. der koninklijke bibliotheek te *'s Gravenhage*.

En nu herhalen wij de vraag: wat heeft toch de Heer B. met het schrijven van dit boekje bedoeld? Wij hebben gezien, dat het niet datgene bevat, wat men er volgens de voorrede in verwachten mogt. Het bevat evenmin eene beredeneerde opgaaf der merkwaardigste mirakelen, hier te lande voorgevallen, noch ook een onderzoek naar den aard van het Nederlandsche mirakelgeloof, vergeleken met dat in andere landen: niets van dat alles. Mogen wij gissen, dan komt het ons voor, dat de schrijver, door vroegere mythologische geschriften reeds op de middeleeuwsche wonderen opmerkzaam geworden, bij gelegenheid van de tentoonstelling te *Trier* en het mirakelfeest te *Amsterdam*, eene heilige drift gevoeld heeft, om ook een werk over mirakelen in de wereld te sturen, zonder eigenlijk zelf te weten, wat hij daarover schrijven wil de; daardoor dwaalt hij regts en links af, en maakt zoo vele uitweidingen, dat hij eindelijk zelf niet meer weet, welken weg hij op moet om tot zijn doel te geraken. De schrijver schijnt veel en velerlei gelezen te hebben, maar het bleef hem

eene *rudis indigestaque moles*, waaruit hij geen geregeld zamenstel wist op te bouwen; wij hadden dit reeds vroeger in eenige andere werken van hem opgemerkt, en vinden diezelfde planloosheid hier terug.

En toch ware er, uit beide boven opgenoemde oogpunten beschouwd, een niet onbelangrijk werk over de middeleeuwsche mirakelen te schrijven. Had hij een onderzoek willen beproeven, in hoeverre O.L. Vrouwe de heidensche Frowa vervangen heeft, hij had GRIMM's *Mythologie* ten gids kunnen nemen en dien volgende (het is een vertrouwde gids), door zoodanig onderzoek, meer bepaaldelijk ten aanzien van *Nederland* ingesteld, ongetwijfeld wel iets belangrijks kunnen ontdekken; maar zijne mythologische kennis vreezen wij dat ook niet overal even helder is. Vreemd is ten minste, wat wij al aanstonds in de Voorrede lezen ‘nopens den overgang der heilige FREIJA-dienst; in de *latere* FROWA- en daaruit voortgevloeide LIEVE VROUWE-dienst,’ waaruit des schrijvers meening schijnt te blijken, dat de godin eerst Freija en later Frowa heette, ofschoon het eerste alleen de IJslandsche, het andere de Duitsche benaming is, omtrent eveneens als *Heracles* en *Hercules* bij de Grieken en Romeinen. Even verward is de uitlating des schrijvers, bl. 85: ‘Wij voor ons - wij zien in den *Trierschen rok* of *tunika* en in alle die heilige rokken niets anders, dan tooverkappen, tooverhemden, of rokken van het vroegere heidendom,’ zonder dat hij eenigzins het bezwaar tracht op te lossen, dat, uit de geheel verschillende wonderkracht dier tooverkappen en hemden, tegen deze stelling spreekt. Men zie kortheidshalve GRIMM, *Mythol.*, 2° Ausg., bl. 303 en 431.

Uit het tweede oogpunt beschouwd, ware er insgelijks stoffe te over voor onderzoek en mededeeling geweest. Immers onder de groote menigte zin- en geestlooze mirakelen der middeleeuwen, die best onaangeroerd blijven, zijn er verscheidene, die om bijzondere redenen merkwaardig zijn, wanneer zij namelijk opheldering geven over de denkbeelden dier eeuwen aangaande belangrijke onderwerpen, of ware gebeurtenissen behelzen, in het kleed der mythe gehuld, of eindelijk eene aesthetische waarde bezitten; doch dan doet men best uit de oorspronkelijke bronnen te putten, uit de *acta sanctorum*, die daarvan een grooten voorraad bewaard hebben, vanwaar ze veelal vermeerderd en opgesierd door de latere schrijvers

zijn overgenomen. Geven dezen mirakelen van hunnen tijd op, dan zijn ze dikwijls alle aandacht onwaardig, gelijk b.v. die broeder THOMAS in zijn *Bienboec* mededeelt; evenwel ook hier is uit het vele kaf soms nog eenig koren op te lezen.

Op deze wijze gelooven wij, dat men uit een anders geheel onvruchtbaar onderwerp nog eenig nut zoude kunnen trekken: *gather honey from the weed*, gelijk SHAKSPEARE zegt; maar zoo als de stof in dit geschriftje behandeld is, dunkt zij ons der lezing niet waardig.

Over schrijf- en drukfouten, hier nog al menigvuldig, willen wij den auteur niet hard vallen, maar bij zijne opheldering van een gedicht van WILLEM VAN HILDEGAERTSBERCH, bl. 80, wenschten wij toch, dat hij den raad eens deskundigen ingenomen had; dan had hij ligt vernomen, dat *Haspangouwe*, Hasbanie of het Luiksche is; dat *God wouts der vaert* niet is: *Hemel wilt gij derwaarts?* maar: God bestiere die vaart!; dat *dwaet* niet is *afweert*, maar wascht; dat men niet moet lezen: *af ter lande*, maar *after*, d.i. achter, met de beteekenis van door.

Overigens ziet het boekje er netjes uit, en doet den drukker eer aan.

B.

Beoordeelingen en aankondigingen.

1. De godsdienstoorlog in duitschland, door Dr. *Söltl*, Hoogleeraar te Munchen. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Nijmegen, bij J.F. Thieme. 1842. 2 Deelen.
2. Geschiedenis van den dertigjarigen oorlog, door *Johan Sporschil*. Uit het Duitsch vertaald door Dr. *J.J. Kreenen*. Nijmegen, bij C.A. Vieweg. 1845. 2 Deelen.
(*Vervolg en slot van bl.* 714)(†)

IV.
§ 1. Oxenstierna. - Wallenstein.

Wanneer een volk van twee millioenen zielen zich in eenen menschenleeftijd tot de hoogte verheft, waarop *Zweden* zich thans geplaatst had, kan de dood van één' mensch zijne bewe-

(†) In het vroeger gedeelte van dit oorspronkelijk in het Fransch gestelde artikel, inzonderheid in de laatste 22 bladzijden (van 693 tot 714), zijn, door een' zamenloop van omstandigheden, dien het overbodig zou zijn hier nader aan te wijzen, eenige misstellingen, deels van den vertaler, deels van den zetter, blijven staan, waarover de schrijver zich met regt bij ons beklaagd heeft. Uit vreeze, dat de lijst der *errata* niet altijd door onze lezers geraadpleegd wordt, willen wij gaarne den schrijver de voldoening schenken van hier kortelijk de voornaamste dezer misslagen aan te wijzen.
Bl. 698, reg. 8, staat van GUSTAAF ADOLF: 'Hij zag te snel en te ver, dan dat hij noodig zou gehad hebben *de omstandigheden te onteijferen*.' Dit is te veel gezegd. De auteur schreef: 'd'épeler les circonstances,' *de omstandigheden to spellen* of *letter voor letter te ontcijferen*.

Op dezelfde bladz., reg. 34, heeft de vertaler, in de aanbaling van BAZIN, de woorden 'le vieil art,' verwisseld met 'le vieillard.' Voor *de grijze dienaar* leze men *do oude kunstgrepen*, namel. der diplomatie.
De noot op bl. 703 bevat de zonderlinge woorden: 'om den *doortogt* van KHEVENHILLER te verklaren.' De auteur doelde op eene *plaats*, een *gezegde* van KHEVENHILLER, den bekenden schrijver der *Aunales Ferdinandei*.
Bl. 711, bovenaan, staat: 'Wij hebben in dit *Heiligthum* (de Duitsche constitutie) -- nooit iets anders kunnen zien dan eene overeenkomst tusschen de Duitsche vorsten, --- *om, zonder iets te vreezen to hebben, hunne onderdanen, de groote en kleine, en allen te zamen den Keizer, to tyranniseren*.' Lees: *om hunne onderdanen gerust te tyranniseren, zonder iets to vreezen te hebben, de kleine Vorsten van de groote, en allen te zamen van den Keizer*.
Eenige fouten van minder aanbelang hebben wij in de *errata* aangewezen.
De Reductie.

ging niet stuiten. De senaat besliste eenstemmig, dat de oorlog zou voortgezet worden, en aan OXENSTIERNA, den vriend van GUSTAAF ADOLF, werd het opgedragen, het werk van dezen laatsten te vervolgen. Dit bestond, gelijk wij gezien hebben, daarin, om de Protestantsche staten in een *Corpus formatum* te vereenigen, met *Zweden vinculo confoederationis* verbonden en met éénen bestuurder aan het hoofd. Ongelukkig kon deze bestuurder, indien men eenige kans van welslagen verlangde, niemand anders wezen dan de overledene koning. OXENSTIERNA, die hem opvolgde, was meer een man van het kabinet, dan een krijgsman; bovendien bezat hij geen' koningstitel, om door diens gewigt de kleine ijdelheden der rijksvorsten te verpletteren. De taak was niet gemakkelijk. RICHELIEU zocht het protectoraat van *Frankrijk* voor den invloed van *Zweden* in de plaats te stellen; en zijne agenten kochten overal stemmen, terwijl zij de beweegredenen, die OXENSTIERNA deden handelen, verdacht maakten. De naijver van *Saksen* ging langzamerhand in werkelijke vijandelijkheid over; JOHAN GEORGE beproefde nogmaals zich aan het hoofd der Unie te plaatsen. Van zijnen kant legde het Zweedsche leger, slecht betaald, eene neiging tot muiterij aan den dag; DERNARD VAN SAKSEN WEIMAR, dien de soldaten als hun opperhoofd beschouwden, overstelpte den kanselier met zijne vorderingen. De andere Protestantsche vorsten gaven zich de moeite niet, om de beweegreden te verbergen, die hen met GUSTAAF ADOLF had vereenigd. Zij hadden naauwelijks gestreden, en reeds verlangden zij de vruchten der overwinning. Zij verlangden landen, kasteelen, schatten, steden, provinciën: het was een stortvloed van eischen. Tot

dien prijs slechts wilde men OXENSTIERNA helpen, om den oorlog voort te zetten. Het gelukte hem echter nog, om de afgevaardigden der kleine staten te *Heilbron* te verzamelen (April 1633), en, over de ceremoniële langzaamheid der Duitsche vergaderingen zegepralende, hen te doen besluiten, om onder het protectoraat van *Zweden* vereenigd te blijven; het gelukte hem zelfs zich te bevrijden van eenen raad, dien men hem wilde toevoegen, om de militaire zaken te regelen. Ook was deze vergadering de zegepraal van den diplomaat; de Unie bestond ten minste op het papier, en was van hem afhankelijk; het was derhalve aan hem, Zweedsch edelman, dat zij, vorsten des rijks, erkenden, in het rijk zelf, een of ander stuk gronds verschuldigd te zijn. Men sprak er zelfs van, om hem keurvorst van *Maintz* te maken. Hetgeen *Duitschland* van de omkeering redde, welke de vorsten wilden, was zeker niet een diep gevoel van nationaliteit; ditmaal ten minste was het *Frankrijk*, door FEUQUIÈRES te *Heilbron* vertegenwoordigd, dat de verbrokkeling belette, - even als het een weinig later OXENSTIERNA was, die het weder uit de gretige handen van RICHELIEU verloste[1].

Maar in het leger, dat wil zeggen in de werkelijkheid, stonden de zaken anders. *Pommeren, Mecklenburg, Brandenburg* en *Oostenrijk* waren de eenige landen, die toen niet door troepen bezet waren. Overal elders bevonden zich afdeelingen van het leger verspreid, welke GUSTAAF ADOLF wel met de algemeene operatielinie had weten in verband te brengen, maar sedert zijn' dood gingen de Saksers hunnen weg, de landgraaf van *Hessen* den zijnen, en het hoofdleger, het eigenlijk gezegde Zweedsche leger, had zich onder de bevelen van BERNARD geplaatst, een tot vermetelheid toe dapper vorst, door de soldaten bemind, maar eigenzinnig en naijverig, om den titel en de regten van opperbevelhebber te bewaren. Na den slag van *Lützen* had hij *Saksen* van de keizerlijken gezuiverd en zich in *Frankenland* gelegerd. OXENSTIERNA, hem niet kunnende berooven van een gezag, dat hij als al te onafhankelijk van het zijne beschouwde, wilde het ten minste verzwakken, door hem zijnen bloedverwant HORN toe te voegen. Maar op het oogenblik, dat de veldtogt in *Beijeren* zou beginnen, was het leger

(1) SPORSCHIL heeft, misschien niet geheel zonder opzet, van het gezantschap van FEUQUIÈRES en zijne gevolgen naauwelijks melding gemaakt. - SCHILLER heeft de laagheid der Duitsche vorsten bitter doen gevoelen.

aan het muiten geslagen. BERNARD, die met zeker genoegen de verlegenheid des kanseliers aanzag, vergrootte die nog door te eischen, dat men, volgens de belofte des overledenen konings, *Frankenland* tot een Hertogdom voor hem zou verheffen. Men moest zich naar zijnen zin voegen; en terwijl HORN tot *Constanz* voortrukte, om FERIA en zijne Spanjaarden, die uit *Italië* aanrukten, tegen te houden, wist BERNARD den Beijerschen generaal JOHAN VON WERTH te verschalken, en zich door de verovering van *Regensburg* meester te maken van den loop van den *Donau*. Hij rekende reeds, gelijk voorheen GUSTAAF ADOLF, eenen inval in *Oostenrijk* te doen, toen de tijding der nadering van WALLENSTEIN zijnen verderen voortgang stuitte. Hij betrok zijne winterkwartieren digt bij de grenzen van *Boheme*.

Gelijk men ziet, was deze veldtogt van 1633, hoe gunstig ook voor de Zweedsche wapenen, toch inderdaad eene schrede achterwaarts. De tijd, die door de muiterij der troepen verloren was, had MAXIMILIAAN gelegenheid gegeven, om een nieuw leger te vormen. De keizerlijken hadden hulp uit *Italië* ontvangen, en vielen reeds de *Paltz* aan. De Zweedsche generalen verstonden elkander niet langer; en met uitzondering der inneming van *Regensburg*, had de geheele veldtogt zich bepaald tot vermoeijende manoeuvres, tot kleine veroveringen, die niets beslisten. Het was niet aldus, dat GUSTAAF ADOLF den oorlog verstond; zijne slagen hadden meer te beteekenen.

Wij hebben ons dan ook in het eerst geene reden kunnen geven van de breedvoerigheid, waarmede SPORSCHIL dezen veldtogt heeft behandeld. Later hebben wij ingezien, dat hij slechts een uittreksel heeft gegeven uit de levensbeschrijving van BERNARD door ROSE; en hij schijnt het zijn' pligt te hebben geacht, ook de onbeduidendste bijzonderheden niet met stilzwijgen voorbij te gaan. Met meer reden heeft SÖLTL zich bij de vergadering van *Heilbron* opgehouden. Er is echter een algemeen verwaarloosd punt, dat wel eenige nasporingen verdient: wij bedoelen de toeneming der Spaansche of Ultramontaansche factie en de herleving van de militaire magt der Katholijke partij. Hare legers bevinden zich in 1633 weder op de been; zij kampen, zonder althans groote verliezen te ondergaan. Dit doet eene ontzaggelijke werkzaamheid van MAXIMILIAAN onderstellen, ofschoon de historieschrijvers zich zoo zeer met OXENSTIERNA, BERNARD of WALLENSTEIN bezig houden, dat zij geen' tijd vinden om daarvan te gewagen.

Vanwaar erlangt MAXIMILIAAN het noodige, om eensklaps zoo

geducht op te treden? Hoe komen zijne door nederlagen gedemoraliseerde legers met nieuwen moed bezield? JOHAN VON WERTH is niet vreemd aan dezen arbeid. Hoe is ook die band tusschen de twee Katholijke hoven hersteld, welken WALLENSTEIN, om zoo te zeggen, verbroken had? Bij al deze vragen hadden de zoo belangrijke rapporten van RICHELIEU, eenige mededeelingen van KHEVENHILLER, gevoegd bij de nasporingen der historieschrijvers van *Beijeren* en van MAILATH (geschiedschrijver van *Oostenrijk*), nieuwe en belangrijke bijzonderheden kunnen leveren. En hiermede zijn wij dan gekomen tot den dood van WALLENSTEIN, tot dien politieken moord, die in *Europa* zoo veel gerucht - maar ook niet meer dan gerucht - heeft veroorzaakt.

Er zou een boekdeel noodig wezen, alleen om de geschiedenis te beschrijven van het zoo vermaarde geschil, dat over de schuld van dezen buitengewonen persoon ontstaan is; want gelijk altijd hebben de schrijvers met hunne twijfelingen, hunne vooringenomenheden, hunne meeningen, die zij, zonder ontferming over hunne lezers, in plaats van feiten opdisschen, de vraag moeijelijker en moeijelijker gemaakt. Zij hebben de feiten naar hunne persoonlijke meening gekneed: zoo heeft b.v. de onschuld van WALLENSTEIN meer dan eens afgehangen van de verschillende denkbeelden, welke men zich van *verraad* vormde. - Er was een tijd, wanneer WALLENSTEIN eenparig voor schuldig werd gehouden; vrienden en vijanden erkenden, dat hij zijne trouw jegens den keizer, en jegens de zaak, welke hij gezworen had te verdedigen, had geschonden. Deze waren de tijdgenooten; en in dien tijd was de verdediging van de godsdienst en den souverein een heilige pligt, welken men niet zonder misdaad kon verzaken. - Er was ook een tijd, waarin men dien pligt als verouderd beschouwde. Toen deed men vooral in WALLENSTEIN den vijand der Jezuïten, der *ultra's*, uitkomen, den voor alle secten verdraagzamen man. gereed om zich met de Protestanten te verstaan. WALLENSTEIN had zich boven godsdienstige vooroordeelen, boven zijne eeuw, verheven; dit was een eerste stap, om zijne nagedachtenis in achting te brengen. Kan men het wel verraad noemen, wanneer men zoo groote ontwerpen wil verwezenlijken? En mag zijn gedrag jegens eenen dweepzieken souverein, den kweekeling en het werktuig der Jezuïten, wel als verraad worden gebrandmerkt? - Het denkbeeld van pligt wordt derhalve hier afhankelijk van den persoon, jegens wien

men den pligt te vervullen heeft. - Bovendien, wie had hem veroordeeld? Tijdgenooten, beneden hem staande, en zijner begrippen vijandig. Kan zelfs het verhaal, zoo als het ons wordt voorgesteld, wel getrouw wezen? Zoo wist men door haarkloverijen het klaarblijkelijke duister te maken, en door spitsvindige redeneringen de echtheid der feiten in verdenking te brengen. - Er was nog een tijd van sentimentaliteit, waarin het genoeg was een *groot* man te zijn, om door zijne grootheid zijne gebreken te doen verontschuldigen (*groot* wil hier zeggen, die zekere uitstekende geestvermogens bezit); - van verontschuldigen tot regtvaardigen is de sprong niet groot; men heeft zijne woorden slechts een weinig te verplooijen. Het genie en het ongeluk! Menschen van kleiner gestalte, wie van u zou opstaan, om te veroordeelen? - des te meer (men beriep zich op het reeds te voren beweerde), daar het verraad niets minder dan bewezen is. Omstreeks dien zelfden tijd was men er ook op uit, om aan *Europa* de werkelijkheid eener krachtige nationaliteit voor *Duitschland* te bewijzen; deze vooringenomenheid bleef zelfs de geschiedschrijvers in hunne nasporingen bij. Tegen OXENSTIERNA stelde men BERNARD over; tegen TURENNE, MERRY, en zoo vervolgens; maar de gestalte van GUSTAAF ADOLF baarde verlegenheid. Hoe kon er onder hem, en gelijktijdig met hem, eene nationale partij bestaan? Men beproefde JOHAN GEORGE aan haar hoofd te plaatsen, maar deze stelling was niet houdbaar. Eindelijk vond men in het leven van WALLENSTEIN eene geheimzinnige zijde, tegenstrijdigheden in zijn gedrag, die slechts konden ontstaan uit eene verkeerde opvatting der eerste geschiedschrijvers, geheime onderhandelingen, waarin er sprake van was, om de Zweedsche vreemdelingen uit *Duitschland* te verdrijven. Alles helderde zich op, wanneer men toegaf, dat WALLENSTEIN *Duitschland* vrij en van vreemdelingen gezuiverd had willen zien: de held der Duitsche nationaliteit was gevonden. Sla SCHILLER op (B. IV, op het einde), daar zult gij de resultaten vinden van deze historische constructie. Eerst is het wel eene zamenzwering, die hij verhaalt: '*Die rächende Nemesis*[1] *wollte dass der* Undankbare (WALL.) *unter den Streichen des* Undanks *erliegen*

(1) Het is een zwak van SCHILLER te vermijden, het woord Voorzienigheid uit te spreken. In zijnen *Dertigjarigen Oorlog* vervangt hij het, gelijk hier, door *rächende Nemesis*, elders door *mächtige Natur, Deutschlunds Genius*, enz., waarschijnlijk tot bevordering der duidelijkheid.

sollte.' - Maar weldra wordt WALLENSTEIN een slagtoffer te meer, om te plaatsen op de lange lijst der slagtoffers van de vijandschap der kerk, die met de dagen van SAMUEL begint. Vervolgens: '*Unter seinen öffentlichen allgemein beglaubigten Thaten, ist keine die nicht endlich aus einer unschuldigen Quelle könnte geflossen sein*.' Eindelijk een woordenspel, om de onzekerheid, die bij SCHILLER overblijft, te verbergen: '*So fiel* WALLENSTEIN, *nicht weil er Rebell war, sondern er rebellirte, weil er fiel*'[(1)].

Zoo hing er nog eenige twijfel, een ligte damp, welken de opgaande zon der nieuwere nasporingen zou doen verdwijnen. Inderdaad, gebruik makende van hetgeen de haarkloverij en de spitsvindigheid, de sentimentaliteit en de nationaliteit hadden opgehoopt, heeft men de brieven van WALLENSTEIN, zijne papieren, zijne manifesten uitgegeven; en uit dezen arbeid is een WALLENSTEIN te voorschijn gekomen, geheel zuiver, Duitscher, met onschuld en genie gekroond, en het slagtoffer van eene hatelijke zamenspanning der Spaansche factie. FÖRSTER biedt u de papieren zelve van den held aan, de vertrouwde mededeelingen, welke hij aan boezemvrienden heeft gedaan. Men moet niet vragen, of dit *al* de brieven, *al* de vertrouwde mededeelingen zijn. Men moet ook de brieven niet uitpluizen, en zekere uitdrukkingen niet al te naauw bezien. Slechts wete men, dat WALLENSTEIN ontevreden was, wijl men hem miskende. Zie liever dien edelen WALLENSTEIN den keizer aanbieden, om het leger te verlaten en zich te verwijderen, op het oogenblik, dat de keizer het bevelschrift teekent, dat hem den dood zal berokkenen. Indien juist op hetzelfde tijdstip KINSKY, zijn gevolmagtigde, bepaaldelijk het voorstel van *Frankrijk* aannam; indien LAUENBURG zich met BERNARD verstond; is het niet de keizer, op wien WALLENSTEIN het gemunt had, maar alleen de

(1) SÖLTL redt er zich niet beter uit, zelfs met de hulp van zijn' vertaler. SPORSCHIL, die in dit geheele gedeelte weinig meer gedaan heeft, dan een uittreksel van ROSE te geven, beslist voor de schuld, doch er een weinig van het zijne bijvoegende, zegt hij (D. II, bl. 212): 'Wanneer er nu tusschen den Vorst en den onderdaan vijandschap ontstaat, is het eene natuurwet, dat een van beiden moet vallen. In eene en dezelfde eeuw zegepraalde in *Engeland* CROMWELL, in *Boheme* Keizer FERDINAND, in *Portugal* de Hertog van *Bragánsa*, in *Hongarije* Keizer LEOPOLD' (Ik verbeeld mij, dat, wanneer men dit gezegde met zekeren toon leest, men zou kunnen doen gelooven, dat er eene gedachte in steekt). Eenige hoofdstukken vroeger was WALLENSTEIN de man der nationaliteit, maar toen volgde SPORSCHIL de voetstappen van SCHILLER.

Spanjaarden, de vijanden der rust van *Duitschland*, en zoo vervolgens. Ziedaar hoe men de geschiedenis construeert, door de een op de schouders van den ander te klimmen.

Voegen wij er echter bij, dat te allen tijde protestatiën tegen deze vervalschingen der geschiedenis hebben plaats gehad. Er is altijd eene of andere stem geweest, die het verraad verraad heeft genoemd, en WALLENSTEIN een verrader: het protest van Dr. ROEPELL (*Historisches Taschenbuch* van RAUMER, 1845), bij gelegenheid van het werk van FÖRSTER, is zeker niet het minst gewigtige.

Om tot eenig afdoend resultaat te komen, zou men eerst hebben moeten beginnen met onpartijdig de waarachtigheid der getuigen in de zaak te onderzoeken - zoo veel mogelijk die van allen, - als ook van de andere gelijktijdige schrijvers, die het verhaal der gebeurtenissen hebben overgeleverd. Men zou dan SESYNA RADSCHIN niet verworpen hebben, alleen omdat hij, na onder WALLENSTEIN gediend te hebben, tot den keizer overging, - te minder, daar zijn verhaal, met de geschiedenis van CHEMNITZ vergeleken, die onder het oog van OXENSTIERNA schreef, met het verhaal van den Protestantschen schrijver zeer wel overeenstemt. Men zou niet met zoo veel minachting de getuigenis van KHEVENHILLER verwerpen, alleen omdat hij in den raad des keizers was (ROEPELL). Van den anderen kant moeten de *Mémoires* van FEUQUIÈRES en RICHELIEU, die zeker niet geschreven hebben, om het huis van *Oostenrijk* en de Spaansche factie te regtvaardigen, een zeer groot gewigt hebben. Wanneer men nu slechts deze getuigenissen vereenigd had, maar zonder verklarende zamenvoeging, zonder opmerkingen, om ze in verband te brengen, zou men tot veel meer voldoende resultaten, wat de historische waarheid betreft, gekomen zijn. SPORSCHIL b.v. zou niet in zes weken ledig in *Boheme* doorgebragt, die slechts een tijdrekenkundige misslag zijn, iets misdadigs vinden. Men zou die kleine aanhangsels aan zijne perioden vermijden, die op zich zelve niets beteekenen, maar op eene onmerkbare wijze het oordeel voorbereiden: b.v., wanneer BECKER (*Allg. Gesch.*), sprekende van het vermaarde stuk, te *Pilsen* geteekend, laat voorafgaan, *dat* WALLENSTEIN *gebruik wilde maken van de omstandigheid, dat al de hoofden des legers zich op die plaats bijeen bevonden;* waaruit men *in petto* moet opmaken, dat deze ontmoeting der opperhoofden geheel niet vooroverlegd was, hetgeen zeker niet volkomen juist is.

Naar ons gevoelen blijkt uit authentieke getuigenissen, dat WALLENSTEIN, toen hij van het bevel was beroofd, met GUSTAAF heeft onderhandeld, ten einde dezen over te halen, om gemeene zaak te maken; dat hij de Saksen tweemalen ten behoeve zijner eigene belangen heeft gespaard; dat hij onderhandeld heeft, toen hij benoemd was om te handelen; dat hij het keizerlijke leger tot tweemaal toe heeft belet, om MAXIMILIAAN te hulp te komen; dat hij zijne winterkwartieren tweemaal in *Boheme* heeft genomen, waar zijne troepen zich als in vijands land gedroegen, terwijl hij die gemakkelijk elders had kunnen nemen; dat hij het innemen van *Regensburg* door BERNARD had kunnen beletten; dat hij, zonder daartoe gemagtigd te zijn, eenen vrede op zijne manier heeft willen sluiten; dat hij met de Saksen en de Zweden heeft onderhandeld, om hen te bewegen, zich met hem tegen den keizer te vereenigen; dat hij met LODEWIJK XIII overeengekomen is, tot prijs van zijnen opstand, de kroon van *Boheme* en een millioen livres te ontvangen. Ziedaar de feiten. Men heeft ook gepoogd ze te verklaren; men heeft voorgegeven, dat al deze handelingen geen ander doel hadden, dan de vijanden des keizers te verschalken, *Saksen* tot de Oostenrijksche zaak terug te brengen, en te bewerken, dat de vreemdelingen elkander wederkeerig verdreven. Let wel, dat deze verklaring slechts gissing is en niet op feiten rust, zelfs niet op hetgeen men van het karakter van WALLENSTEIN weet. - En welke is voorts de list, die er in kan verborgen zijn, dat hij RICHELIEU geld vraagt, om te beproeven zich koning van *Boheme* te maken? aangenomen, dat de minister hem deze som gezonden had, zouden dan daardoor de Franschen en de Zweden met elkander handgemeen zijn geworden? Buitendien, als het er op aankwam, om de vreemdelingen te verjagen, waarom dan zoo vele personen in het geheim genomen, uitgezonderd juist dien, die er het meest belang in had, den keizer; indien ten minste WALLENSTEIN hem geene *surprise* bereidde. Er is nog eene omstandigheid, waarover men niet al te ligt moet heenloopen. Het is de vermaarde maaltijd te *Pilsen*, waar men door eene goochelstreek van de dronkenschap der generalen gebruik maakte, om hen een stuk te doen teekenen, waarin eene hun onbekende clausule voorkwam, en die hen letterlijk als in opstand tegen den keizer deed voorkomen. FÖRSTER heeft zich hieruit gered door de echtheid van het feit te loochenen - omdat het document niet wedergevonden is!! ROEPELL beweert, dat er

zulk een document bestaat[1] (*Hist. Taschenbuch*, bl. 219, noot).

Van den anderen kant, terwijl ik de schuld van WALLENSTEIN beweer, erken ik desniettemin als zeker het bestaan van eene ultramontaansche factie, die *ten minste* de verwijdering van den Friedlander verlangde: hier zijn nogmaals de feiten stellig. Maar deze kwaadwilligheid van het hof van *Weenen* belet geenszins het gelijktijdig bestaan van het verraad. WALLENSTEIN, reeds eenmaal weggezonden, bedreigd met dit nogmaals te worden, heeft daartoe eene dubbele beweegreden gehad, haat en eerzucht.

Voegen wij er bij, dat er niets in het karakter van WALLENSTEIN is, hetgeen belet, om tegen hem te besluiten. WALLENSTEIN is ons altijd als het volkomenste contrast van GUSTAAF ADOLF voorgekomen: het is de valsche grootheid naast de ware. Dit contrast vindt men terug in hunne inzigten, in het gebruik van middelen, in hun gedrag, in hun leger, ja tot zelfs in hunne omgeving. - De grondslag van zijn karakter is een onbegrensde, onbevredigbare, bijna duivelsche hoogmoed, die zich verraadt in zijne betrekkingen met allen, maar vooral met zijne meerderen. Eenige zijner gezegden zijn in het geheugen gebleven: ‘Het was goed, dat GUSTAAF ADOLF stierf, het rijk kon geene twee hoofden bevatten gelijk de hunne.’ De tweede maal, dat hij tot opperbevelhebber werd aangesteld, zou hij de Zweden met zweepslagen verjagen; - ‘met God zelven zou hij het bevel niet willen deelen.’ ‘Slechts ontbreekt er nog aan,’ merkt een tijdgenoot aan, ‘dat hem de duivel met zich voert op de tinne des tempels’ (SÖLTL, D. II, bl. 166, noot). Wee hem, die dezen trots in het geringste kwetste, want WALLENSTEIN had geene rust, eer hij gewroken was. Voor zijne wraak offert hij tweemalen al zijne ontwerpen

(1) ‘Eindelijk,’ zegt PFISTER, die in sommige opzigten nog verder gaat dan FÖRSTER, ‘het bevel, om WALLENSTEIN van zijn gezag te ontzetten, en misschien om hem te vermoorden, werd van *Weenen* verzonden, eer de zamenzwering bekend was, alleen omdat de Spaansche factie de overhand behield.’ En toch had de Hertog van *Savoije* al de bijzonderheden der zamenspanning te *Weenen* doen kennen, en de hiechtvader der Koningin van *Hongarije* was er mede door zijne ambtsbroeders, die zich in het leger bevonden, naauwkeurig van onderrigt (KHEVENHILLER, XIII, 1131). Men weet bovendien, dat FEUQUIÈRES zich over de onvoorzigligheid van WALLENSTEIN beklaagde, *die iedereen in het geheim ran den aanslag nam*.

op. Hoevele listen, hoevele kunstgrepen, kostte hem de vernedering van MAXIMILIAAN van *Beijeren!*

Het is in dezen nimmer te bevredigen hoogmoed, dat men, naar het mij voorkomt, den sleutel moet zoeken van al de tegenstrijdigheden, welke zijn karakter aanbiedt. Want, wanneer men hem, gelijk SCHILLER, *die Tugenden des Herrschers und des Helden, Klugheit, Gerechtigkeit, Fertigkeit und Muth*, toeschrijft, en zijn leven niet de vruchten van deze deugden aanbiedt, is men wel genoodzaakt in zijn karakter eene tot nog toe miskende zijde te vooronderstellen, combinatiën, plannen, die door hunne diepte het te kortzigtig oog zijner tijdgenooten zijn ontsnapt. Integendeel, wanneer men erkent, dat de Friedlander aan de inblazingen van den hoogmoed gehoorzaamde, blijven deze tegenstrijdigheden wat zij zijn, en verklaren zij zich zeer natuurlijk; de besluiteloosheid blijft besluiteloosheid, en men heeft bovendien het groote voordeel, dat men geene poëzij met de geschiedenis vermengt.

Met den hoogmoed paart zich eigenbelang en heerschzucht. Nooit treedt WALLENSTEIN op als de belanglooze kampvechter eener zaak; het is altijd en overal zijne eigene grootheid, de bevrediging zijner hartstogten, welke hij zich voorstelt. Trekt hij tegen de Denen op, hij eischt een loon, zijner diensten waardig; zelfs het hertogdom *Mecklenburg* is hem niet genoeg. De tweede maal, dat hij zich verwaardigt op te treden, vraagt hij niets minder dan een' der erfstaten, titels, eene volstrekte magt, onbestaanbaar met het karakter van een' onderdaan. Later onderhandelt hij, om zich als koning van *Boheme* te doen erkennen; hij denkt er b.v. geen oogenblik aan, om de nationaliteit van dit ongelukkige land op te beuren[(1)]; hij, die zich met zijnen buit heeft verrijkt. Hij verandert bovendien nog: koning van *Boheme* te zijn komt hem nog wat gering voor, en zijne heerschzucht is onverzadelijk. Wie weet, tot hoever zijne onbeteugelde verbeelding zich uitstrekte:

> .... o ciel! être ce qui commence!
> Senl debout, au plus bant de la spirale immense!

(1) Jammer, dat SPORSCHIL zich niet van deze gedachte heeft meester gemaakt! Zij zou onder zijne pen vruchtbaar zijn geworden; en de opmerking, dat de voornaamste gunstelingen van WALLENSTEIN, ILLO, KINSKY, TERCZKA, van Slavonische afkomst waren, had er eenige waarschijnlijkheid aan kunnen geven!

D'une foule d'états l'un sur l'autre étagés
Etre la clef de voute, et voir sous soi ranges
Les rois, et sur leur téte essuyer ses sandales, etc.[1]

Zeker, het was niet aldus, dat ALEXANDER, CESAR of NAPOLEON heerschzuchtig waren. ‘Zij zijn groot onder de menschen, wier bijzonder doel hetzelfde beoogt, wat in den wil van den wereldgeest hoofdzaak is. Dit is de oorzaak van hunne magt: en de menschen worden, door een instinct, waarvan zij zich geene reden weten te geven, innerlijk gedreven, om zich daaraan te onderwerpen, zonder aan de uitvoering van dit schijnbaar geheel individuële doel tegenstand te kunnen bieden. De volken vereenigen zich onder hunne vaan; zij wijzen hun datgene en voeren datgene uit, wat eigenlijk hun eigen doel is’ (HEGEL, *Phil. der Gesch.*, S. 32). Het is boven allen twijfel verheven, dat WALLENSTEIN uitstekende talenten bezat, dit hebben wij hooger gezien; maar men zou ongelijk hebben met ze af te meten naar de mate van magt, tot welke hij opgeklommen is. De weg is veel gemakkelijker, wanneer men niet op de middelen ziet, en vooral wanneer men slechts om zich zelven denkt. Geenerlei zedelijke of maatschappelijke bedenkingen stuiten, of vertragen zelfs, alsdan de vaart van den heerschzuchtige. Men kan wel een ontzaggelijk leger scheppen, als men, om het te onderhouden, de gedachte durft koesteren en verwezenlijken, het zoo sterk te maken, dat niemand het kan beletten, in zijn eigen onderhoud te voorzien, en de ontzettende rampen als niets rekent, die daardoor over duizenden zullen gebragt worden. - SCHILLER heeft dit gebrek aan moraliteit willen verbloemen: ‘*Sein freier Sinn und heller Verstand erhob ihn über die Religionsvorurtheile seines Jahrhunderts*.’ Let wel, dat in dit gezegde *über* naar de geschiedenis moet verklaard worden: ‘*tot aan de astrologie*.’

Wij zullen ons wel wachten, om hem, wat de krijgskunst betreft, naast GUSTAAF ADOLF te plaatsen. Was er dan zoo veel bekwaamheid noodig, om met 60,000 man MANSFELD, wiens leger slechts 20,000 telde, uit *Duitschland* te verdrijven; of wel om den Deen naar zijne eilanden terug te dringen, toen TILLY reeds zijn leger had vernietigd, en dan, wanneer het Noorden geen tegenstand meer biedt, *Mecklenburg* te veroveren.

(1) In deze zoo bekende tirade heeft de dichter wel de ijdelheid der heerschzucht, maar geenszins de heerschzucht geschilderd.

En in zijnen veldtogt tegen GUSTAAF ADOLF, zeker de merkwaardigste, kan hij, met eene driedubbele meerderheid in getal, de Zweedsche legerafdeelingen niet beletten, om zich te vereenigen, noch den koning te *Neurenberg* voorkomen. Later was zijn tegenstand wel berekend, maar, buiten deze positie, voorkomt GUSTAAF zijne plannen, wint marschen op hem, en dwingt hem tot het gevecht. - Buitendien, waar is de school, die hij gevormd heeft? ALTRINGER, PICCOLOMINI, GOETZ, HOLK, enz. waren zijne kweekelingen niet. Waar zijn zijne scheppingen ten aanzien der taktiek?

Als diplomaat of onderhandelaar wist hij geenerlei oogmerk te bereiken. Te hartstogtelijk, om lang hetzelfde denkbeeld te volgen, om de wonden van zijnen hoogmoed te verbergen, bedierf hij zelf met de Zweden of Franschen, wat hij met den Sakser had begonnen. Hij verstaat zich met ARNIM; het voordeel komt hem waarschijnlijk met de Zweden grooter voor, maar OXENSTIERNA staat hem tegen. Nu spreekt hij van de Zweden te verjagen, en spant hij zamen met FEUQUIÈRES. De zaak vordert te langzaam, hij komt op ARNIM terug, en wendt zich ten slotte tot *Frankrijk* en BERNARD. Hij wist zich van niemand te verzekeren; hij kwam zelfs niet zoo ver, van ARNIM van zijne opregtheid te overtuigen, zelfs niet van zijne vijanden te *Weenen* te misleiden; en evenwel was dit niet uit gebrek aan veinzerij, want zijne vertrouwden wisten nooit, waaraan zij zich ten zijnen opzigte moesten houden, getuige de onderhandeling met FEUQUIÈRES. Ook ontvielen hem allen op het oogenblik van gevaar, *en* de officieren[1], welke hij door mildheid aan zich had gemeend te hechten, vergetende, dat, gelijk het belang hen bij hem hield, een grooter belang hen tegen hem kon doen keeren, behalve dat sommigen, gelijk ALTRINGER, mannen van overtuiging waren, - *en* het leger, waarvan hij zich zoo zeker achtte, dat hij op de tijding van zijn ontslag een vreesselijker bloedbad op den *Witten Berg* aankondigde, dan ten tijde van den Paltzgraaf: - *en* zijne nieuwe bondgenooten, aan welke hij volstrekt geen vertrouwen had kunnen

(1) De onde BUTTLER, een der moordenaren van WALLENSTEIN, had zich zeker reeds aan eene of andere gruwelijke misdaad schuldig gemaakt; want toen GUSTAAF ADOLF te *Frankfort aan den Oder* een' BUTTLER had gevangen genomen, vroeg hij, of het de jonge of de oude was, want in het laatste geval zou hij hem dadelijk zijn degen door het lijf hebben gejaagd (HARTE, D. I, bl. 248).

inboezemen. Het was ledig om hem heen geworden, en de verlatenheid, waarin hij zich bevond, was zoo volkomen, dat men medelijden gevoelt bij het aanschouwen van zulk eenen diepen val. Het graf sluit zich over hem, en in plaats van die eenstemmige rouwbetuigingen en weeklagten, die het lijk van GUSTAAF ADOLF vergezellen, geen enkel woord van achting, geen enkel waarachtig blijk van sympathie van de zijde zijner tijdgenooten - behalve van RICHELIEU, wien een dergelijk lot dagelijks bedreigde. Zij koesterden voor hem niets anders, dan eene vreesachtige en achterdochtige bewondering. Nog een veelbeteekenende trek! Het sterven van GUSTAAF ADOLF was een bijna doodelijke slag voor zijne zaak; WALLENSTEIN verdwijnt, en de zaak, welke hij gezworen had te verdedigen, heeft daarna meer voorspoed dan te voren.

Indien wij hem bij iemand moesten vergelijken, zien wij niemand, met wien hij zoo zeer overeenstemt, dan met den CATILINA van SALLUSTIUS, uitgezonderd in diens losbandigheid van gedrag. *Vastus animus, immoderata, incredibilia, nimis alta petebat, etc.* Dezelfde hoogmoed, dezelfde eigenbaat, dezelfde wraakzucht. Het is door middel van eenen soldatentroep, door de hoop op buit vereenigd, het is door met de vijanden des vaderlands te onderhandelen, dat zij zoeken te slagen. Dezelfde huichelarij: de vrijheid van *Rome*, de redding van *Duitschland*, ziedaar het masker, waarachter zich hunne eeren heerschzucht verschuilt.

§ 2. Het Zweedsch-Fransche tijdperk. - Richelieu.

De dood van WALLENSTEIN bragt zoo weinig verandering in zijne partij, zijn verlies werd zoo weinig gevoeld, dat BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR, die tot *Eger* genaderd was, om van de verwarring gebruik te maken, welke een bijna noodzakelijk gevolg van zulk eene gebeurtenis moest wezen, er niet het geringste voordeel uit kon trekken. Integendeel, de keizerlijke troepen onder GALLAS[1], aan de Katholijke zaak teruggegeven, vereenigden zich met die van *Beijeren* en met de Span-

(1) SPORSCHIL noemt hem *ervaren*, bl. 233, maar op bl. 345 zegt hij het tegendeel.

jaarden van FERIA. De zoon des keizers zou er het opperbevel over voeren. De eenheid herleefde in de Katholijke partij, terwijl bij de Protestanten BERNARD en OXENSTIERNA, geen hunner belangen aan de gemeene zaak willende onderschikken, hoe langer hoe meer tegen elkander verbitterd werden. *Regensburg*, niet tijdig bijgestaan wordende, ging wederom verloren, en BERNARD, steeds meer door de Katholijke troepen gedrongen, bewerkstelligde eindelijk zijne vereeniging met den Zweedschen generaal HORN. Door eene kwalijk geplaatste vermetelheid dwong hij hem, om den keizerlijken slag te leveren(1); dit was de vermaarde nederlaag van *Nordlingen* (6 Sept. 1635), waarvan de gevolgen ontzettend waren. HORN werd gevangen genomen; hét gelukte BERNARD 8000 man te herzamelen, welke hij genoodzaakt was naar den *Elzas*, aan de overzijde van den *Rijn*, te brengen, ten einde hen door de hoop op plundering vereenigd te houden. *Wurtemberg*, de *Opper-Paltz, Frankenland* werden door de keizerlijken overstroomd. Het geloof aan de wondermagt der Zweedsche wapenen was vervlogen. De Protestantsche staten verzonken weder in moedeloosheid, den voorlooper der onderwerping. Door dringende verzoeken verkreeg OXENSTIERNA van de Opperkreitsen, dat zij 80,000 man zouden ligten: niemand verscheen. Het *consilium formatum* van *Heilbron* had geene kracht meer. Eindelijk bleef het andere Protestantsch Saksisch-Zweedsch leleger, dat in *Boheme* moest ageren, onbewegelijk. JOHAN GEORGE onderhandelde over eenen bijzonderen vrede, en den 30sten Maart van het volgende jaar kon geheel *Duitschland* weten, dat de eerste der Protestantsche staten de zaak verraden had. Voor een gedeelte van de *Lausnitz*, voor het aartsbisdom *Maagdenburg*, aan zijnen zoon gegeven, besloot de keurvorst om zijne troepen met die des keizers te vereenigen en de Zweden te verdrijven; de godsdienstige belangen, de belangen van de *Paltz* en die van *Boheme* werden als niets geacht; de uitvoering van het beruchte edict van restitutie werd slechts uitgesteld. Dit was het werk van den staatkundigen vorst, *die eene nationale derde-partij wilde vormen!!* Ten tijde der onderhandelingen te *Munster* zag men nog zijn' afgezant tegen de toelating der Calvinisten tot den godsdienst-

(1) Ik begrijp niet regt, waarom de geschiedschrijvers voor dezen veldtogt geen gebruik maken van het verhaal, opgesteld door den Maarschalk HORN zelven. Zou het wezen, omdat BERNARD daarin niet genoeg verheven wordt?

vrede protesteren (PFISTER, *Gesch van Duitschland*)! Verscheidene kleine staten volgden het voorbeeld van *Saksen*. De landgraaf van *Hessen-Darmstadt*, hij, die reeds onder GUSTAAF ADOLF door den keizer bezoldigd werd, verklaarde: de ‘Zweden mogten in tijds den Duitschen bodem verlaten, anders wilde hij hun den weg wijzen’ (SÖLTL, D. II, bl. 235). Het spreekt van zelf, dat hij zich niet met de Zweden durfde meten. - Weldra bleef er voor OXENSTIERNA niets meer over, dan de Duitschers aan zich zelven over te laten, tegen ‘eene goede som gelds,’ gelijk de edele JOHAN GEORGE hem voorstelde, of wel zich in de armen van *Frankrijk* te werpen. Hij koos het laatste.

En aldus bereikte RICHELIEU het zoo zeer gewenschte doel: regtstreeks in *Duitschland* tusschen beide te komen, en zich voor zijne interventie te laten betalen. Het *consilium* van *Heilbron* stond, in weêrwil der protestatiën van OXENSTIERNA, aan *Frankrijk* voor eenen tijd den *Elzas* en de plaatsen op den regter *Rijn*-oever af als prijs voor zijne hulp; alleenlijk moest het die nog op de keizerlijken veroveren. - Van dit oogenblik verliest de dertigjarige oorlog zijn belang als godsdienstoorlog: hij neemt een bijna uitsluitend staatkundig karakter aan. De materiële belangen verkrijgen de overhand. *Zweden* en *Frankrijk* zijn tegen *Oostenrijk* en *Beijeren* vereenigd; wanneer de namen van Protestanten en Katholijken nog genoemd worden, is het slechts voor den vorm. Het komt er voor den een op aan, om grondgebied te winnen, voor den ander, om het overwigt in *Europa* te verkrijgen of te bewaren, voor een' derden, om schadeloosstelling te ontvangen, enz.

Tot aan den dood van GUSTAAF ADOLF hadden de Zweedsche legers eene wezenlijke meerderheid bewaard door hunne krijgstucht en door den geest, die hen bezielde. Eene nederlaag had hen niet ontmoedigd. Maar van het oogenblik af, dat zij tot gelijkheid met de keizerlijke legers zijn afgedaald, welke zij in wreedheid navolgen, om niet te zeggen overtreffen, doen zij afstand van die meerderheid; en zij dragen ook de straf voor het nadeel, dat zij der godsdienst en der beschaving aandoen. Eene nederlaag demoraliseert hen geheel. De hoofden zelven dezer legers hebben niets meer dan hunne talenten als bekwame tactici, om ons belang in te boezemen; en dit is weinig. Hunne avontuurlijke veldtogten, doorgaans gelukkig, worden niet meer naar een algemeen, zamenhangend

plan geregeld. Persoonlijk belang, zucht naar roem, en meermalen de nood jagen hen zonder ophouden van het eene eind van *Duitschland* naar het andere. De keizerlijke legers, na 1638, met eenige zeer zeldzame uitzonderingen, tot een' verdedigings-oorlog beperkt, zijn genoodzaakt, om hunne vijanden overal te volgen, waar dezen den krijg overbrengen; en bij gevolg vertoonen ook zij niet meer die eenheid van werking, die regelmatigheid van voortgang, welke misschien mogelijk zouden geweest zijn, als zij weder bepaaldelijk aanvallenderwijze hadden kunnen te werk gaan[(1)].

Het verhaal van den geschiedschrijver kan niet meer dien eenvoudigen gang, dat onverdeelde belang aanbieden, welke het in de vorige tijdperken aanbood. Zijne taak is van aard veranderd. Het moet ons niet meer in het gevolg der legers medevoeren; het is niet daar, dat het lot der volken beslist wordt; en buitendien kan het niet volledig zijn, of het moet de duidelijkheid en naauwkeurigheid van het verhaal opofferen. Er is voortaan oorlog in de *Pyreneën*, in *Italië*, in de Spaansche *Nederlanden* (op de Hollandsche en Fransche grenzen), aan den *Rijn*, in den omtrek van *Hessen*, tusschen de *Elbe* en den *Oder*. Hoe tegelijk al die veldtogten, aanvallen, terugtogten, kampementen, manoeuvres, veldslagen, belegeringen te volgen, zonder te verdwalen in eenen doolhof, waarin de geleidende draad ieder oogenblik zou ontbreken? Gewoonlijk ontwijken de geschiedschrijvers de moeijelijkheid, door zich te bepalen tot het Zweedsche leger tusschen de *Elbe* en den *Oder*, en het verbondene, half Fransche, half Duitsche, leger aan den *Rijn*. Maar behalve dat men aldus slechts ééne zijde van den oorlog voorstelt, gelijk gedenkschriften of levensbeschrijvingen zouden doen, brengt men zich daardoor in de onmogelijkheid, om de afwisselingen in het geluk van eenen veldtogt te verklaren. Men ziet b.v. niet in, waarom BANER genoodzaakt is naar *Pommeren* terug te trekken, in plaats van in *Boheme* voorwaarts te rukken, indien men niet tegelijk weet,

(1) Men heeft den Protestantschen geschiedschrijvers het verwijt gedaan, dat het in hunne verhalen aan onpartijdigheid ontbrak, omdat zij zich bestendig op het Protestantsche gezigtspunt plaatsten. Maar het is in elk verhaal natuurlijk, dat men zich aan de zijde van hem plaatst, die aanvallend te werk gaat: even als men, de geschiedenis van *Rome* schrijvende, naar de zijde van HANNIBAL overgaat, zoolang hij in *Italië* blijft; en weder naar de Romeinen, wanneer SCIPIO in *Afrika* ontscheept.

dat de Franschen, door de Spanjaarden gedrongen, BERNARD zonder troepen laten[1], en dat aldus de keizerlijke legers, aan den *Rijn* nutteloos geworden, den tijd hebben, om *Boheme* te komen redden, en zulk eene groote overmagt te ontwikkelen, dat BANER moet terugtrekken. Even als later het geluk van HARCOURT in *Italië*, de opstand van *Catalonië* en *Portugal*, de flaauwe verdediging verklaren, welke de Spanjaarden in de *Nederlanden* den Franschen wapenen tegenstellen, en de mogelijkheid voor GUÉBRIANT, om tot in het hart van *Duitschland* door te dringen.

Als men deze feiten nagaat, ziet men spoedig in, dat al deze bijzonderheden aan de werkzaamheden der staatkunde ondergeschikt zijn, dat het minder de nederlagen of overwinningen zijn, dan wel zekere meer juiste, omvattende, beter aangelegde of nieuwere combinatiën, die over den uitslag der gebeurtenissen zullen beslissen. En gewis, men behoeft niet lang te zoeken, om te onderscheiden, vanwaar al deze combinatiën uitgaan, al die magtige arbeid, welke *Europa* in beweging zet. Het is voorzeker noch van *Weenen*, noch van *Munchen*. FERDINAND II en zijn opvolger FERDINAND III, als ook MAXIMILIAAN, kunnen niets anders doen, dan hunne tegenstanders volgen. Het is ook niet uit *Zweden;* GUSTAAF ADOLF heeft geen' opvolger nagelaten. De kanselier van *Zweden* is wel zonder twijfel een bekwaam staatsman; maar hij is tot onregtvaardigheid toe naijverig op zijne magt, zonder buigzaamheid, trotsch jegens in zijne oogen verachtelijke bondgenooten; hij merkt met juistheid op, maar zonder inschikkelijkheid, hetgeen waarschijnlijk eene uitmuntende hoedanigheid is, om *maximes* te schrijven, maar zeker weinig geschikt, om vorsten te winnen. Om de bevolking aan zich gehecht te houden, bezit hij die godsdienstige geestdrift niet, welke de volken bij den doortogt van GUSTAAF ADOLF electriseerde. Bovendien zijn de hulpbronnen van *Zweden* niet onuitputtelijk; hij heeft de Duitschers bijna evenzeer noodig als zij hem noodig hebben: wanneer zij hem verlaten, is hij ook genoodzaakt, om zich naar eenen anderen wil dan zijnen eigenen te voegen. Hij heeft te zeer doen gevoelen, dat het bij hem op schadeloosstellingen aankwam, eene onder GUSTAAF ADOLF geheel ondergeschikte vraag, maar

(1) Het is, omdat hij den oorlog niet overal gevolgd heeft, dat SPORSCHIL RICHELIEU zoo heftig beschuldigt van voorbedachtelijk BERNARD zoo lang aan zich zelven overgelaten te hebben.

voortaan de hoofdzaak. Bij gevolg verkwijnt zijn glans, sedert den slag van *Nordlingen*, langzamerhand bij dien van RICHELIEU.

Nog moeten wij van BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR spreken, den geliefkoosden held der Duitsche geschiedschrijvers - nog een held der nationaliteit[1]! BERNARD is zonder twijfel Protestant; maar voor alle dingen verlangt hij een vorstendom, en voor dit vorstendom heeft hij zich aan *Zweden* verkocht; *Frankenland* ontgaat hem; het *consilium formatum* weigert hem - als ware hij een andere WALLENSTEIN - tot generalissimus met volstrekt gezag te benoemen; daarop verkoopt hij zich aan *Frankrijk*, dat hem den *Elzas* belooft. Gedurende twee jaren door zijnen nieuwen bondgenoot slecht ondersteund, moet hij wonderen van volharding en werkzaamheid verrigten, om zich aan den *Rijn* staande te houden. In 1638 keert de kans tot zijn voordeel. Overwinnaar bij *Rheinfeld*, herovert hij al de steden aan den *Rijn*. Om zich van *Breisach*, den sleutel van den *Elzas*, te verzekeren, behaalt hij vier overwinningen op de keizerlijken. Eindelijk is hij meester van deze plaats; *Duitschland* verwacht hem in verband met het Zweedsche leger van BANER te zien ageren; hij verdiept zich integendeel in *Franche-Comté*, en maakt zich daarvan meester. Zijn ontwerp van een onafhankelijk vorstendom is op het punt om verwezenlijkt te worden, de *Elzas* ontvangt reeds een begin van organisatie; maar hij bezwijkt (8 Julij 1639), en zijn vorstendom verdwijnt met hem. *Frankrijk* erft de vrucht van zijnen arbeid. Maar wat heeft er de Protestantsche zaak door gewonnen[2]? Welke belangen knoopen zich aan BERNARD vast? Eigenlijk brengt zijne verschijning aan den *Rijn* slechts eene verwoesting te meer aan, en later eene verminking van het rijk.

Aan het andere einde van *Duitschland* herstelt BANER te *Witstock* de eer der Zweedsche legers. Gedurende bijna vijf jaren kan niets zijnen moed verzwakken (1636-1641). Geducht vooral, wanneer hij voor eenen vijand terugtrekt, brengt hij den oorlog in *Silezië*, in *Boheme*, aan de *Elbe*, in *Saksen*, in *Thuringen;* hij verschijnt voor *Regensburg*, op het

(1) SCHILLER durft beweren, dat hij, indien hij was blijven leven, GUSTAAF ADOLF zou geëvenaard, *misschien overtroffen* hebben!

(2) Met zijne gewone schranderheid vraagt SPORSCHIL (D.H, bl. 320), of BERNARD niet beter zou gedaan hebben, zich met den keizer te verzoenen; want hij zou waarschijnlijk even goed zijne zaak hebben gediend. Overigens, wat hem tegen den keizer wapende, was zijne godsdienstige dweeperij, bl. 319.

oogenblik, dat de rijksdag vergaderd is. Nu alleen, dan met de Fransche troepen vereenigd, laat hij overal de onuitwischbare sporen van zijn verblijf, of zelfs van zijnen doortogt na. Men zou somtijds zeggen, dat hij den vijand door verwoestingen tot den vrede wil dwingen(1). En evenwel onder zijn beleid vordert niets, wordt nog niets beslist. Hij sterft zonder het minste duurzame voordeel aan zijne zaak verzekerd te hebben. - TORSTENSON, zijn opvolger (1641-1645), ontwikkelt nog meer militair genie. Hij vernietigt drie keizerlijke legers, verplettert den Deen, die tegen *Zweden* partij had gekozen, verovert *Boheme, Moravië*, verschijnt voor *Weenen;* en in weêrwil van al deze overwinningen, is er naauwelijks bij den keizer te *Osnabruck* en *Munster* eenige meerdere inschikkelijkheid te bespeuren.

Het is derhalve in *Frankrijk* het is in het kabinet van den minister, die daar zoo despotisch regeert, dat de geschiedschrijver den sleutel der gebeurtenissen, de orde, welke hij in zijn verhaal behoort te volgen, moet zoeken. RICHELIEU is wel wezenlijk de hoofdfiguur in dit laatste tijdperk. Hij is als het ware het middelpunt, waarom al de andere belangen draaijen. Overal staat hij op den voorgrond, gehaat, benijd, gevreesd, maar overal noodzakelijk; en men verstaat, naar het mij voorkomt, de geschiedenis zeer slecht, men drijft de nationaliteit veel te ver, wanneer men, gelijk de meeste Duitsche schrijvers doen, hem de hoofdrol weigert. En ook hier hebben de tijdgenooten, met de gebeurtenissen voor zich, *Europa* door zijne combinatiën geschokt ziende, ieder weten te geven wat hem toekwam.

Wij hebben gewis hier niet meer te doen met een van die reine en edele gestalten, zeldzame en voorbijgaande verschijningen in de geschiedenis der menschheid, gelijk GUSTAAF ADOLF. Het is niet meer het genie op het Christendom geënt. Het is de menschelijke rede, de menschelijke kracht, zoo hoog als de heerschzucht, de buigzaamheid, de list, de hardnekkigheid, om een eenig doel te bereiken, de schrandere berekening, haar verheffen kunnen. De geest van RICHELIEU vervulde ongetwijfeld den wil der Voorzienigheid; maar dit is buiten zijn weten, en het is deze vervulling niet, welke hij zich voorstelt.

(1) SÖLTL stelt zich in tegenspraak met zich zelven, wanneer hij verzekert, dat ‘vriend en vijand hem om zijne goede gezindheid vereerden’ (D. II, bl. 301, noot).

Kortom, het is het genie, zonder zedelijke grootheid; iets, dat met verbazing treft, maar dat schrik aanjaagt door hetgeen er bitters, onmeedoogends, onbuigzaams in den wil is. Hij werd door niemand bemind; en, - merkwaardig resultaat, - hij versleet zijn ligchaam, hij offerde zijn leven op voor zijne taak; evenwel ademde *Frankrijk*, van den koning tot den minsten zijner onderdanen, met meer ruimte, toen hij niet meer hun lot besliste. Zijn dood was als het ware eene verlossing.

Evenwel was hij geen gemeene en zuiver egoïstische eerzuchtige gelijk WALLENSTEIN. Hij wist zijne eigene grootheid te verbinden aan die van het volk, dat hij bestuurde, zoodanig, dat hij de afscheiding onmogelijk maakte. LODEWIJK XIII, die hem vreesde, die hem haatte, gevoelde dit wel; hij wilde liever de beul van zijn geslacht en der grooten en der Protestanten worden, dan hem wegzenden.

RICHELIEU doet zich in zijne staatkunde op als de eerste der staatslieden, die zijne gedachten en handelwijze geheel van den invloed der godsdienstige meeningen heeft bevrijd. Een Katholijk en Kerkvorst, bestrijdt hij zijne geloofsgenooten, wederstaat hij den paus, betaalt hij Protestantsche legers, en brengt hij de Jezuïten tot de rol van toeschouwers[1], ontevredene, gramstorige misschien, maar toeschouwers en niets meer[2]. Hij legde het eerst, door de onbekrompenheid zijner inzigten, de grondslagen der nieuwere staatkunde. Maar hij dacht er niet aan, dat hij, om *Oostenrijk* te vernederen, *Frankrijk* al te hoog verhief, en dat dit rijk weldra zou blootgesteld zijn aan dezelfde rampen, als zijn mededinger.

Voor het overige was RICHELIEU niet naauwziende in de keuze zijner middelen: de misdaad en de deugd dienden hem evenzeer. Hij achtte zich door geen verdrag gebonden, offerde vriend en vijand aan zijne ontwerpen op, en eerbiedigde regt en wet slechts in zooverre, als hij daaruit eenig voordeel trok. Hij onderhandelt met BERNARD en koopt heimelijk zijne officieren. Hij zweert bondgenootschap aan de Zweden, en als

(1) SÖLTL stelt de Jezuïten voor als tegen RICHELIEU zamenzwerende, en elders (bl. 373, noot) als met hem vereenigd.

(2) Toen Pater CAUSSIN, biechtvader des konings, de goddeloosheid zijner hondgenootschappen aantoonde, werd hij verbannen; toen Pater SIRMOND dezelfde snaar aanroerde, hoewel met meer kieschheid, liet men hem gevoelen, dat hij te ver begon te gaan.

MAXIMILIAAN van *Beijeren* het gewild had, zou hij hen verlaten hebben.

Bij zijne terugkomst aan het ministerie (1624), had RICHELIEU reeds zijn programma vastgesteld: de eenheid van *Frankrijk* te vestigen en *Oostenrijk* te vernederen. Dit was gedeeltelijk het denkbeeld van HENDRIK IV, maar gewijzigd en uitvoerbaar gemaakt. Terwijl hij bezig is, om de Protestanten allen staatkundigen invloed te ontnemen, om den adel te vernederen, neemt hij slechts in de verte deel aan den grooten kamp van *Duitschland*. Evenwel banen zijne agenten intusschen den weg voor zijne bemoeijingen. CHARNACÉ, door zijne tusschenkomst tusschen *Polen* en GUSTAAF ADOLF, Pater JOSEPH door zijne kunstgrepen te *Regensburg*, bevorderen de eerste schreden van den Zweedschen held. Daarna, wanneer *Zweden* te magtig wordt, ondermijnt FEUQUIÈRES heimelijk zijnen invloed; van den anderen kant tracht ST. ETIENNE MAXIMILIAAN van de zaak des keizers af te scheiden. Eindelijk, als OXENSTIERNA, ten einde raad, zijne toevlugt tot hem neemt, als de keizerlijken als overwinnaars den *Rijn* naderen (1635), begrijpt hij, dat het tijd is, om regtstreeks tusschen beide te komen. Hij handhaaft BERNARD aan den *Rijn*, en stelt FREDERIK HENDRIK, die zich daaraan niet veel laat gelegen liggen, de deeling der Spaansche *Nederlanden* voor. Echter is de oorlog in het begin verre van gelukkig voor hem. Het volgende jaar dringt het Spaansche leger met JOHAN VON WERTH tot op twintig mijlen afstands van *Parijs* door, en vertoont GALLAS zich in *Bourgogne*. RICHELIEU had er niet op gerekend, dat zijne generalen en soldaten niet sterk genoeg waren, om tegen de oude krijgers der Duitsche oorlogen te kampen. Maar zijn plan was al te wel overlegd, en zijne inzigten waren te juist, dan dat eene nederlaag hem kon overstelpen. De Zweden, welke hij niet opgehouden had met verbazende sommen te ondersteunen, bewerkstelligden onder BANER eene schrikkelijke afleiding in *Boheme*. RICHELIEU krijgt de handen weder vrij, en de noordelijke grenzen worden heroverd. BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR behaalt zijne schitterende overwinningen van *Rheinfeld* en *Breisach; Frankrijk* breidt zich uit tot aan den *Rijn*. Terwijl BERNARD zich van den *Elzas* tracht te verzekeren, koopt RICHELIEU den gouverneur van *Breisach* voor het geval, dat BERNARD mogt komen te sterven, en dit geval heeft plaats[1]. - De Zweed, de jonge Paltzgraaf, de

(1) SPORSGHIL en SÖLTR verdenken blijkbaar genoeg RICHELIEU van de vergiftiging van BERNARD; maar er is nooit iets hewezen geworden. RICHELIEU had belang hij zijnen dood, het is daarop, dat alle bewijzen rusten. - Het is hiermede als met den dood van BANER. Het verhaal van PUFFENDORF aangaande den maaltijd van *Hildesheim* is zeer verdacht.

Duitsche vorsten, de keizer, allen willen het door BERNARD nagelatene leger koopen. RICHELIEU komt hen allen voor. Men zou schier meenen, dat *Frankrijk*, nog niet geheel van inwendige onlusten hersteld, eensklaps tot eene reusachtige inspanning gedwongen, onder de taak moest bezwijken, welke RICHELIEU het oplegde; maar de onmeedoogende minister heeft reeds berekend, dat de uitputting het eerst *Spanje* zou aantasten. In 1640 komen de Cataloniërs inderdaad in opstand en geven zich over aan LODEWIJK XIII; *Portugal* herwint zijne nationaliteit. HARCOURT bedreigt het Milanesche, en weldra stroomen de Fransche legers al de grenzen over. GUÉBRIANT kon zich met BANER en TORSTENSON vereenigen.

Van toen af kon men voorzien, dat *Frankrijk* met het meeste voordeel uit den kamp zou geraken; het had er zich het laatst in begeven, en leed diensvolgens het minst aan uitputting. Bovendien waren zijne legers slechts de werktuigen van zijne staatkunde; zij voerden geen oorlog, om den oorlog alleen, gelijk die van *Zweden*. Nu ontving GUÉBRIANT bevel, om gezamenlijk met BANER te ageren, dan weder zag RICHELIEU er meer voordeel in, om MAXIMILIAAN te sparen, en trok zijne troepen terug; het was minder op het gelukkig afloopen van eenen veldtogt, dat de kardinaal-minister het oog hield, dan wel op den uitslag van den geheelen kamp.

Evenwel werd het RICHELIEU niet gegeven, de vruchten zijner staatkunde te plukken. De vernedering van *Oostenrijk* moest den aanvang der regering van LODEWIJK XIV verheerlijken. - Voor alle groote gebeurtenissen zijn ten minste twee groote mannen noodig: PHILIPPUS moet den weg banen voor ALEXANDER, FERDINAND voor KAREL V, WILLEM VAN ORANJE voor MAURITS, RICHELIEU voor LODEWIJK XIV.

MAZARIN vervolgde in alle opzigten de buitenlandsche staatkunde van zijnen voorganger. Weldra doen de overwinningen van CONDÉ in de *Nederlanden* en die van TORSTENSON tegen *Oostenrijk* den keizer besluiten, om met ernst de onderhandelingen over den vrede te openen (6 April 1644). Reeds in 1636 was *Oostenrijk* te *Keulen* met *Frankrijk* en te *Hamburg* met *Zweden* in besprek getreden. Maar toen waren de kansen

voor hetzelve te gunstig; wrok behield de overhand over voorzigtigheid, en na acht jaren van beraadslaging was het eenige punt, waarover men overeengekomen was, de onderhandelingen met *Frankrijk* te *Munster* onder bemiddeling van den Paus en van *Venetië*, en te *Osnabruck* met *Zweden* onder bemiddeling van *Denemarken* voort te zetten. Maar in 1644 gevoelde *Oostenrijk*, dat het niet sterk genoeg meer was, om tegenstand te bieden; het deed eene eerste inwilliging: al de staten des rijks konden zich bij de conferentiën doen vertegenwoordigen, en bevonden zich derhalve bevrijd van de voogdijschap van *Oostenrijk*. De moeijelijkheden, om tot een verdrag te komen, werden wel is waar menigvuldiger en ingewikkelder door den strijd van al die kleine belangen, maar *Frankrijk* vond daarin een wapen te meer tegen *Oostenrijk*.

Wanneer men aan al de hinderpalen denkt, die men te boven moest komen, aan de onmetelijke klove, die een oorlog van dertig jaren tusschen de partijen had gevestigd, aan de stijfhoofdigheid van het Oostenrijksche hof, aan de overdrevene aanspraken van *Frankrijk* en *Zweden* en aan den onbuigbaren trots der Spanjaarden; wanneer men daarbij nog voegt de kleine hartstogten, welke deze verschillende hoven beroerden, die zelfs de vertegenwoordigers derzelfde mogendheid verdeelden (D'AVAUX en SERVIEN - J. OXENSTIERNA en SALVIUS), dan moet men zich verwonderen, niet slechts dat de onderhandeling niet nog langer heeft geduurd, maar dat zij ooit aan een einde heeft kunnen komen. - De twee beste koppen van het congres waren TRAUTMANNSDORF en Dr. VOLMAR, afgevaardigden van *Oostenrijk*.

De beide hoofdvraagstukken waren de herstelling van den godsdienstvrede en de schadeloosstellingen, aan de vreemde mogendheden, *Frankrijk* en *Zweden*, verschuldigd. - De tegenwoordigheid van TORSTENSON in de erflanden (1645) bewoog den keizer tot inwilligingen, die te *Rome* en onder de geestelijken een groot geschreeuw deden opgaan. - Men liet het edict van restitutie varen! *Osnabruck* was derhalve de hel en *Munster* het vagevuur (PFISTER). Evenwel was de groote moeijelijkheid te weten, welke *norma* men voor de teruggave der geestelijke goederen zou volgen. Men stelde voor, de zaken in den staat te herstellen, waarin zij in 1624 geweest waren. De Protestanten eischten het jaar 1621.

Wat de schadeloosstellingen betreft, *Zweden* vroeg eene som tot vergoeding der kosten, *Silezië, Pommeren* en eenige vaste

plaatsen. Het had eene gewigtige omstandigheid tegen zich: zijne eischen hadden het misnoegen der Protestantsche staten opgewekt en *Brandenburg* maakte aanspraak op *Pommeren*. - *Frankrijk* vroeg, dat men het het bezit zou verzekeren van hetgeen het tot aan den *Rijn* had gewonnen. De afgezant van *Oostenrijk*, tusschen deze eischen geplaatst, zocht beide beurtelings te vleijen en oneenigheid te verwekken, opdat hij ten minste slechts éénen vijand zou hebben tevreden te stellen.

MAZARIN nam eindelijk een besluit, dat den afloop verhaastte. TURENNE ontving bevel (1646), om zich met WRANGEL, opvolger van TORSTENSON, te vereenigen; en de twee generalen vielen in *Beijeren*, waar zij vreesselijke verwoestingen aanrigtten. De oude MAXIMILIAAN, tot nog toe onverzettelijk, teekende eenen wapenstilstand, afgezonderd van den keizer, op wien nu voortaan al het gewigt van den oorlog zou nederkomen. Maar weldra bemerkende, dat hij, door zijne zaak van die van *Oostenrijk* af te scheiden, voor beide de kansen op eenen goeden uitslag verminderde, verbrak de keurvorst zelf den wapenstilstand. De verbondenen drongen voor de tweede maal in *Beijeren*. MAXIMILIAAN, zonder schuilplaats, redde zich in *Salzburg;* en daar tegelijker tijd een ander Zweedsch leger een gedeelte van *Praag* had verrast en het overige belegerde, besloten FERDINAND III en MAXIMILIAAN om toe te geven. Den 24sten October 1648 werden de verdragen geteekend. De voorwaarden daarvan zijn te zeer bekend, om ze hier te vermelden. - Er waren nog twee jaren noodig - zoo groot was het wantrouwen, zoo veel moeite hadden de verbitterde gemoederen, om zich aan den vrede te gewennen, - om *Duitschland* van de troepen en bezettingen te bevrijden, die het als in ketenen hielden.

Wij verwijten, wat dit tijdperk aangaat, zoowel aan SPORSCHIL als aan SÖLTL, dat zij de rol, die *Frankrijk* speelde, niet begrepen hebben, misschien niet hebben willen begrijpen, en dat zij alzoo slechts ééne zijde der gebeurtenissen hebben voorgesteld. Dit gebrek is vooral bij SPORSCHIL merkbaar. Hij wijdt 60 bl. aan BERNARD alleen, sedert den slag van *Nordlingen* tot aan zijnen dood, en niet meer dan 80 aan al de gelijktijdige en latere gebeurtenissen. Hij toont overal, zelfs waar de gelegenheid zich niet aanbiedt, eene zeer sterke vooringenomenheid tegen *Frankrijk*, die meer dan eens in onregtvaardigheid ontaardt. Voor de eerste maal beslist hij de vraag van het regt van interventie stellig ten nadeele der Franschen. Hij veronachtzaamt de

werkzaamheden van RICHELIEU; hij weigert GUÉBRIANT het aandeel, dat hem in de overwinningen van BANER toekomt. Om TURENNE te smaden, verwijt hij hem het platbranden van de *Paltz*, dat eerst later plaats had. - In andere opzigten is hij onvolledig en van belang ontbloot. Hij slaat de onderhandelingen over den Westfaalschen vrede bijna geheel over. Daar hij niet buiten *Duitschland* treedt, heeft hij geen woord over voor den oorlog in *Italië*, en zeer weinig voor dien in de *Nederlanden*. Militaire détails nemen de overige ruimte in: - alles doorzaaid met echt Duitsche opmerkingen (bl. 248): ‘Misgewas, hongersnood en pest voegden zich daarbij, en voltooiden de ellende van een volk, waaraan sedert lang alle volken cijnsbaar zouden geworden zijn, zoo het zijne belangen ingezien en de eendragt hersteld had;’ of onbeduidende (bl. 397): ‘De eenige troost, die met den dertigjarigen oorlog verbonden was, bestond daarin, dat hij ten minste een bewijs gaf van *Duitschlands* kracht.’ De gevolgen van den dertigjarigen oorlog meent hij te kunnen zamenvatten in de volgende woorden (bl. 399): ‘*Duitschland* loste zich op in eene menigte van staten: het verdween uit de rij der Europesche mogendheden, en lang duurde het, eer het weder door éénen enkelen zijner zonen als vaderland beschouwd werd.’ Evenwel zou men regt hebben eenige beschouwingen van anderen aard over de gevolgen van den dertigjarigen oorlog te verwachten. In welken staat lieten de godsdienstoorlogen *Europa* in een godsdienstig en staatkundig opzigt? Welken invloed hebben zij op de zeden en de beschaving uitgeoefend? Ziedaar vragen, welke het belangrijk zou geweest zijn behandeld te zien. Maar noch SPORSCHIL, noch SÖLTL zeggen er een woord van.

SÖLTL behandelt *Frankrijk* een weinig beter, zonder daarom naauwkeuriger te zijn in het aandeel, dat hij het in de gebeurtenissen toekent. Hij heeft wel begrepen, dat de onderhandelingen en de veldtogten elkander wederkeerig aanvulden; maar uit gebrek van een middelpunt in zijn verhaal, waarom zich de feiten groeperen, heerscht daarin eene voor den lezer pijnlijke verwarring, des te meer, daar hij, hoewel evenvele uitlatingen aanbiedende als SPORSCHIL, de vreemdsoortigste gebeurtenissen opneemt. Behalve het verhaal van de opvoeding der dochters van den Paltzgraaf, en van die van DESCARTES, is hij ook op den inval gekomen, dat de geschiedenis der Engelsche omwenteling een aanhangsel van den dertig-

jarigen oorlog was. Daar hij veel van de bemoeijingen der Katholijken in *Engeland* en hunne geheime aanslagen heeft gesproken, en daar hij de roijalistische partij met de belangen der Katholijke zaak verwart, verbeeldt men zich in het begin, dat het eene dwaling in zijn oordeel is, welke hem tot zulk eene zonderlinge uitweiding vervoert. Maar dit is het geval niet; hij heeft daartoe eene gansch andere reden. - De Paltzgravin is eene STUART van geboorte en zuster van KAREL I; de Paltzische Prinsen treden in dezen oorlog op; zie daar nu, hoe deze met den dertigjarigen oorlog in verband staat! Evenwel in 1648, als KAREL I gevallen en de Westfaalsche vrede gesloten is, zoudt gij denken, dat gij aan het einde waart! Gij vergist u. De regering van CROMWELL en de herstelling der STUARTS moeten nog verhaald worden - omdat ELISABETH, de Paltzgravin, dan naar *Engeland* terugkeert, om de oude Penaten weder te zien! ‘Hiermede kon de opsteller dezer geschiedenis eindigen’ (bl. 412) - nog niet, - ‘tot volmaking van het geheel’ (ibid.) moet SÖLTL de geschiedenis der Paltzgraven voortzetten tot op het oogenblik, dat de linie der WITTELBACHS van *Beijeren* uitsterft, en de keurvorstelijke waardigheid in de oudste linie terugkeert. Men moet zeggen, dat dit wel op den koop toegeven is.

En thans, de twee werken van SPORSCHIL en SÖLTL in hun geheel beschouwende, zijn wij genoodzaakt te erkennen, dat zij zeer weinig, om niet te zeggen niets, gevoegd hebben bij hetgeen andere geschiedschrijvers, die hun voorafgegaan zijn, ons hebben geleerd; geen enkel nieuw gezigtspunt, geen enkel gewigtig denkbeeld. Integendeel, in meer dan een opzigt hebben wij eene schrede achterwaarts gedaan. In plaats van het levendige tafereel van SCHILLER, geeft men ons niets dan koude, dikwijls verminkte, strategische combinatiën, of wel den dertigjarigen oorlog uit een Paltzisch oogpunt beschouwd. Evenwel waren er sedert SCHILLER belangrijke werken voor de kennis der détails in het licht gekomen: FÖRSTER en ROEPELL over WALLENSTEIN, ROSE over BERNARD VAN SAKSEN WEIMAR, WOLF over MAXIMILIAAN van *Beijeren*, STUMPF voor de geschiedenis der Ligue, artikelen in de verschillende *Taschenbücher* (over TILLY in het *Taschenb.* van HORMAYR), bijzondere werken over den Westfaalschen vrede, enz. Deze verschillende monographiën strekten, om nog duistere punten op te helderen om eenige dwalingen in SCHILLER

te herstellen, of om gapingen in zijne geschiedenis aan te vullen. Men had derhalve eenvoudig op denzelfden weg voort te gaan, wachtende tot een wezenlijk historieschrijver, zich van al deze uitmuntende bouwstoffen meester makende, eene nieuwe geschiedenis van den dertigjarigen oorlog te boek stelde. Derhalve, indien Mijnheer SPORSCHIL in het geheel niet geschreven had, of indien Mijnheer SÖLTL zich bepaald had tot het schrijven eener geschiedenis van het Paltzgrafelijke huis, zouden zij ons beide eene wezenlijke dienst hebben bewezen.

Een ander verwijt, hetwelk wij deze twee schrijvers moeten doen, is, dat zij bijna volstrekt geen gebruik hebben gemaakt van de Fransche bronnen. De *Mercure Francais* met zijne vertalingen van gelijktijdige brochures en zijne berigten, de gedenkschriften van FEUQUIÈRES, van RICHELIEU, de mededeelingen van officieren, die in dezen oorlog dienden, biographische werken, gelijk dat over den maarschalk DE GUÉBRIANT, over GASSONI, enz., ziedaar toch wel bronnen, die het niet geoorloofd is ongebruikt te laten, welk een goed Duitscher men ook wezen moge.

In één woord, SPORSCHIL, wij achten het onzen pligt dit te zeggen, heeft zonder roeping en bijna zonder onderzoek geschreven; het leven ontbreekt in zijn werk. SÖLTL heeft meer gearbeid; maar hij heeft zijne bouwstoffen niet verarbeid, hij blijft verward, vermoeijend voor den lezer. Dit alles in aanmerking nemende, begrijpen wij niet, wat de Hollandsche uitgevers heeft kunnen bewegen, om deze twee werken de eer eener vertaling te bewijzen. Het was reeds erg genoeg ze in het oorspronkelijke te moeten doorloopen. Eene goede vertaling van het werk van ROSE zou tegelijk leerzamer en meer onderhoudend zijn geweest[1]. Wij zullen niets van de vertaling zelve zeggen; want, om de zaak ten beste te nemen, zou men moeten zeggen, dat de vertalers eene nuttelooze taak goed hebben verrigt, en zich wel gekweten hebben bij eenen arbeid zonder wezenlijke waarde.

Rotterdam, Junij 1847.

E. PIAGET.

(1) De druk en het papier der uitgaaf van den Heer THIEME laten voor het overige veel te wenschen over. Eenige kleine feiten zijn ons bij de lezing in het oog gevallen: *Palzbury* voor *Salzburg*, FAUQUIÈRES voor FEUQUIÈRES, *Strauburg* voor *Straubing*. De biechtvader van FERDINAND II heette niet LÄMMERMAN; maar LAMORMAIN (zie PAQUOT ad voc.).

Alamontade, de galeislaaf. Een boek voor onbedorven harten, die aan godsdiensttwijfel lijden.

Naar het Hoogd. van *Heinrich Zschokke*, schrijver van de ‘Uren aan de Godsdienst gewijd,’ door Dr. *Jos. Oliv. Josset*. Amst., J.C. van Kesteren, 1845. 270 bl. gr. 8°.

De Heer JOSSET, door keurige vertalingen en oorspronkelijke opstellen over onderwerpen van zedelijkheid, wijsbegeerte, godsdienst, gunstig bekend, levert ons onder bovenstaanden titel eene nette omwerking van ZSCHOKKE's beroemde novelle: ‘*Alamontade*.’ Die schoone lettervrucht van den grooten man mag niet onbekend zijn aan het beschaafde publiek, dat wij ons, bij het schrijven dezer recensie, als onze lezers voorstellen. Bovendien herinneren wij ons reeds veel vroeger den *Alamontade* in een Nederlandsch kleed van twee klein-octavodeeltjes gezien te hebben. Wij willen dus onze lezers niet beleedigen, door eene eigenlijke aankondiging of aanprijzing van het genoemde stuk. Maar onze taak is ook eene andere. De Heer JOSSET is niet de vertaler, maar de *omwerker* van het voornaamste gedeelte van den *Alamontade*. Hij schrijft in zijne voorrede: ‘hij (namelijk de Heer ZSCHOKKE) zal het niet euvel opnemen, dat ik zijn werk zóó heb zoeken te wijzigen, als ik het voor mijn vaderland het doelmatigst oordeelde, zelfs wanneer het daardoor aan letterkundige waarde mogt verloren hebben.’ Wij hebben dus ons oordeel over deze omwerking uit te spreken.

Wij kunnen zeker niet weten, wat ZSCHOKKE zou gedaan hebben, indien ooit deze omwerking ter zijner kennis ware gekomen. Doch, naar wij vertrouwen, zou het hem een' glimlach hebben afgeperst, wanneer hij zich door een' Hollander woorden in den mond had zien leggen, die geheel niet van zijnen geest waren. Wij, die met eerbied vervuld zijn voor al wat ZSCHOKKE was, dacht, schreef en werkte, die in hem een' der grootste geesten van onzen tijd huldigen, en hem bewonderen, als hij, de onafhankelijke, oorspronkelijke, vernuftige, gemoedelijke, beminnelijke man, zich een' eigen' weg zoekt te banen tot vrede met zich zelven en geluk voor zijne natuur- en tijdgenooten; - wij beschouwen zulk een ‘wijzigen’ zijner redeneringen en

denkbeelden als eene soort van heiligschennis. Gelijk wij de meesterstukken van schilderkunst, ook beschadigde, veel liever in het origineel zien, dan wanneer zij, zelfs door bekwame handen, zijn gekopijeerd of bijgewerkt, vooral wanneer de schilders juist in die stukken hunnen eigen' trant bijzonder karakteriseerden, zoo oordeelen wij ook over den *Alamontade*. ZSCHOKKE zelf verzekert het in de *Selbstschau*, dat hij zich zelven, zijn eigen zielelijden en zijne althans gedeeltelijke genezing, in deze novelle heeft geschetst. Bij ieder ander opstel van zijne hand, hetzij novelle of van geschiedkundigen of wetenschappelijken inhoud, zou daarom zulk eene omwerking nog beter kunnen geregtvaardigd worden, dan juist bij dat geschrift, waarin hetgeen in zijne jeugd het gemoed des schrijvers bewoog, als in een' spiegel werd teruggekaatst. - Wij betreuren het echter niet minder, dat ook ZSCHOKKE's '*Selbstschau*' onder de handen van den Nederlandschen vertaler moest lijden, gelijk deze den zoo karakteristieken titel al dadelijk verdraaide in: 'Mijn leven, denken en werken.' Wij vinden ZSCHOKKE's theologie niet, dan zeer gemaskerd en 'gewijzigd', daarin voorgesteld; de titel is onwaar, en moest luiden, want dit is het boek geworden: 'ZSCHOKKE's leven, wat zijn vertaler hem denken laat, en ZSCHOKKE's werken.' Ach, wat is het toch jammerlijk en kleingeestig, dat men bij ons te lande zich zoo veel laat besturen door de vrees, om ons volk te ergeren met de vrije denkbeelden van een' onafhankelijken geest! Is dan de geest onzer natie niet Christelijk genoeg, om zich zoo haast te laten schokken in zijne evangelische overtuiging? Dan ware het wel noodig, dat die overtuiging eens geschokt werd, want het zou blijken, dat ze op onvaste, den springvloed der eeuw niet weêrstaande palen stond, en men zou leeren ze op betere gronden te bevestigen. Of zou ons volk het niet verdragen kunnen, dat er eene vrije ontwikkeling vergund werd aan godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden? Waar bleef dan onze zoo hoog geroemde verdraagzaamheid en vrijzinnigheid? Gewis, dan zou het wel noodig zijn, dat schrijvers, vertalers en uitgevers het ons leerden, in dit opzigt niet bij de andere beschaafde volken der eeuw ten achter te blijven.

Deze laatste aanmerking intusschen zij als in het voorbijgaan gerigt tot den vertaler der *Selbstschau*, en menig' dergelijk' vertaler. Zij is geenszins van toepassing op den Hr. JOSSET, die moeds genoeg toont te bezitten, om niet alleen met de vrijere denkbeelden van een' buitenlander, maar even zeer met die van zich zelven

voor het Nederlandsch publiek op te treden. Wij keurden het om eene andere reden af, dat hij juist den *Alamontade* zich ter omwerking uitkoos. En toch heeft hij ook hier grond om zich te verdedigen. ZSCHOKKE schreef zijnen *Alamontade* voor twijfelaars in de godsdienst onder zijne Duitsche stamgenooten, of onder zijne Duitsch-sprekende Zwitsersche landgenooten. Deze menschen denken anders, gevoelen anders, leven naar ligchaam en geest anders, voeden dus ook andere twijfelingen, dan de bewoners van ons *Nederland*. Wilde hij dus voor zijn vaderland met eene vertaling doen, wat ZSCHOKKE wilde en deed met het oorspronkelijke, dan *moest* JOSSET omwerken. Maar dan moest hij ook Nederlandsche positiën, d.z. enkele toestanden van den Nederlandschen geest, in het costuum van het zuidelijk *Frankrijk*, dat ZSCHOKKE gekozen heeft, laten optreden, en op dien bodem Nederlandsche twijfelingen door Nederlandsche redeneringen laten overwinnen. Voorzeker eene hagchelijke taak! doch waarom zich er aan gewaagd? waarom niet getrouw aan zijnen schrijver gebleven? Wij Nederlanders zouden uit den onveranderden *Alamontade* nog genoeg hebben kunnen leeren.

Nu schromen wij niet, onze bekentenis ronduit af te leggen, dat de omwerking ons mislukt voorkomt. De twijfelingen, door JOSSET geopperd, zijn geene echt Nederlandsche; moeijelijk kunnen zij nu nog aan den tijdgeest toegeschreven worden (moge al gewoonlijk de vertrekkende genius des tijds in ons vaderland zijne laatste voetstappen zetten); zij zijn voornamelijk nagalmen der buitenlandsche deïsten, naturalisten, rationalisten, die ons Nederlanders uit de boeken over de natuurlijke gods dienst, de zedekunde of de kerkelijke geschiedenis bekend zijn, maar die ons zelden aangevochten hebben. En hoe worden zij wederlegd? Ref. is geen filozoof *ex professo*, en kent de stelsels der nieuwere filozofie pas bij name; hij meent echter, dat hier geene andere dan *Kantiaansche* wapenen gebruikt worden. Wij willen den lezer laten oordeelen, en omdat wij zóó den misslag des vertalers eenigermate meenen te kunnen herstellen, eerst den gang der hoofdgedachten bij ZSCHOKKE en daarna dien bij JOSSET opgeven.

ZSCHOKKE laat zijnen ALAMONTADE aldus redeneren:

‘Mijne (de ware) godsdienst is die, welke de Schepper zelf in het binnenste van mij (den wèl ontwikkelden mensch) openbaart; men vindt ze niet in het kerkelijk leven.

Deze godsdienst is het gemeene eigendom van alle volken,

doch het eene voegt dit, het andere iets anders er aan toe. Elk beschouwt zijne bijvoegsels als het wezen der godsdienst. Ik, ALAMONTADE, de galeislaaf, de verworpene van de burgerlijke maatschappij, ik behoor niet meer tot een bepaald volk, maar ik ben slechts een mensch; daarom is mijne godsdienst de echt menschelijke, de godsdienst der menschheid.

Alle godsdienst, ook zelfs die op valschen grond staat, maakt den mensch gelukkig. Daarom taste men eens anders geloof niet aan! De meeste menschen missen het vertrouwen op zich zelven, om in zich zelven de ware godsdienst te vinden, zij hebben den leiband der openbaring noodig. Deze wordt hun door God gegeven, want elk volk heeft zijne profeten of zijne zelfstandige en wel ontwikkelde mannen.

Men mag met reden twijfelen, of het menschdom wel ooit uit dezen staat van onmondigheid zal geraken, en uit zich zelf zijne godsdienst leeren ontwikkelen; maar zeker veredelt zich de menschheid gedurig meer en meer onder de wisseling der tijden.'

- 'Mijne godsdienst maakt mij gelukkig; ik verlang naar den dood, die mij weder in mijn vaderlijk huis brengen zal. Ik was hier op aarde niet te huis, maar de mensch, wiens geest in alle zijne vermogens harmonisch ontwikkeld is, bevindt zich in het gansche wijde heelal te huis.

Eene eenzijdige ontwikkeling geeft eene valsche rigting aan den geest en veroorzaakt twijfelingen aan de onsterfelijkheid, aan God, - onzekerheid der overtuiging.

Aldus: Wij leven in eene wereld vol verschijnselen: de oorzaken daarvan zijn ons zelden bekend. Wel weten wij, dat *vrije*, zelfstandige wezens, *geesten*, de oorzaken zijn aller verschijnselen, maar zij zelven zijn voor ons verborgen en blijven ons een geheim. Waarom? omdat onze geest niet zelf de oorzaak is van zijn bestaan, maar een uitvloeisel van een hooger wezen. Misschien is dit Wezen, GOD, de zamenvatting van alle geesten, een eenig ongedeeld AL, hoewel het ons gedeeld en deelbaar toeschijnt. Maar het is verwaand hierover te filozoferen, het is dwaas en laat ons onbevredigd. De eerste stap tot wijsheid is het *erkennen*, de tweede het *niet willen* van het onmogelijke. Wat wij weten, is voor ons geluk genoeg. - Nu weten wij, dat alle verschijnselen veranderen, maar de oorzaken blijven. De harmonisch ontwikkelde mensch is tot bewustheid gekomen zijner harmonische verbindtenis met God, de eeuwige oorzaak van alles; hij kan

dus, ook met het weinige, dat hij weet, in leven en dood niet ongelukkig zijn. - Maar waarom vinden zoo weinige menschen dit geluk? Omdat schier elk, die zich uit de boeijen der luije domheid losrukt, aan alles twijfelt, niet voortgaan durft, en - geen licht vindt. Sommige van dezen zoeken hun licht op valsche wegen, of komen niet buiten den omtrek des cirkels hunner twijfelingen; zij vorderen dus ook niets. Anderen verklaren het onbekende uit vermeende bekende dingen, doch het wezen dier bekende dingen is hun duister, en daarom wordt hun het heelal en zijn Bestuurder iets levenloos en stoffelijks, de mensch een automaat; - hun hart blijft er onbevredigd bij. - Waarschijnlijk ontstaat alle godsdienst-twijfel uit den lust om zich onder beelden voor te stellen, wat alleen denkbaar is, d.i. om met de verbeelding te *grijpen*, wat met het verstand *begrepen* moet worden.

De eenige wegen, die uit de duisternis des twijfels ten licht leiden, zijn die der bloote *ervaring* en der *zelfstandige rede*. Maar de ervaring is in dezen al te beperkt. Zoo blijft dan vooral de rede. Deze werkt naar vaste wetten, zij dringt ons eene grondoorzaak van alles en van ons zelven aan te nemen, volmaakter dan wij, ten minste zoo veel boven ons, als de inrigting der zigtbare schepping boven het grootste menschelijke kunstwerk staat. Allen denken zoo; slechts verschillen de menschen in hunne voorstellingen van het hoogste Wezen, naarmate van den trap hunner ontwikkeling. Zal men dan God loochenen, omdat men Hem *niet begrijpt?* De kleine mensch *kan* Hem immers niet begrijpen. Daarom is ook de algemeen-menschelijke uitdrukking niet: *ik weet* (ken) *God*,' maar '*ik geloof aan God*.'

Dit geloof is het goddelijke, dat bij onze schepping in onze natuur is ingeweven, dat ons uit God en in God doet zijn. Het is Gods openbaring (in onze rede?) in onzen geest. Zij is de beste, de zekerste openbaring Gods, want het geestelijke kan slechts door den geest bemerkt en gekend worden. Zij is de algemeene: want alle geesten zeggen: God is, - omdat ik ben, ik ben, - omdat God is.

Met dit geloof kunnen wij hier op aarde gelukkig genoeg zijn. Wij zijn dan overtuigd, dat wij Gods geslacht, dat wij naauw aan Hem verwant zijn. En daar God volmaakt is, daar een onweêrstaanbare trek ons streven doet naar het verwante in God, zoo moeten wij eindeloos toenemen in volmaking, zoo zijn wij onsterfelijk, zoo kunnen wij niet ver-

gaan. - De onsterfelijkheid des menschen is niet het eindeloos opvolgen zijner geslachten op aarde. De mensch gevoelt zich *persoon*. Wanneer deze persoonlijkheid zich oplossen moest in de persoonlijkheid van God, dan ware ook dat geen ongeluk voor ons, want de troost blijft, dat wij zoo tot oneindige volmaking zullen komen.

- Deze is mijne godsdienst; zij is de echt menschelijke. JEZUS CHRISTUS heeft zich jegens de menschheid oneindig verdienstelijk gemaakt, dat Hij God voorstelde in het beeld des Vaders, als het heiligste, volmaaktste, liefderijkste Wezen, hetwelk echter door geen' aardschen zin begrepen kan worden.

- Op zich zelf staat dit geloof aan God en onsterfelijkheid niet met de zedelijkheid, d.i. met de belooning der deugd, in verband; want de ware deugd is zelfstandig, ook zonder uitzigt op God, onsterfelijkheid, vergelding. Maar deze godsdienst is het beste middel tot deugd. - *Deugd* is de verschijning, de openbaring, van den werkenden geest des menschen, zoo als hij waarlijk is. Een geest, afgescheiden van het dierlijk ligchaam, zou alleen zedelijk, goed, handelen. - *Pligten* zijn de regten van den zedelijken geest, zijne natuurwet. Wil men goed doen uit vrees voor God, uit hoop op vergelding, of vrees voor straf, het is geene deugd. Wie op vergelding hoopt, terwijl hij zich lijdende opoffert, handelt verstandig, want hij laat het mindere varen voor het betere, dat hij verwacht, maar niet deugdzaam. Doch zoo iets breekt toch de boeijen der zinnelijkheid en leidt tot deugd.

- ‘Alle lijden is zinnelijk en voorbijgaande. De Bestuurder der wereld leert er ons door, dat wij ons heil en hoogste doelwit des levens niet in het aardsche, maar in ons zelven zoeken. Daardoor rijpt de mensch tot zelfstandigheid. - Wil men een lijden des geestes stellen, het is de bewustheid van in den strijd tegen de zinnelijkheid overwonnen te zijn. En deze drijft den mensch tot vrijheid en zelfstandigheid, tot deugd.’

Zietdaar den ALAMONTADE van ZSCHOKKE, zietdaar den ZSCHOKKE van 1801 en 1802, wiens denkbeelden men ook in zijne latere geschriften, hoezeer hier en daar gewijzigd, overal weêrvindt. Zijn standpunt is verre van het kerkelijke, maar is ook niet het Evangelisch-Christelijke. En toch, wat een' Christelijken zin, wat een Christelijk leven heeft hij niet bevorderd! Wat nuttig leven was dat van ZSCHOKKE voor Christenen van zijnen,

van onzen tijd! Voorzeker gebruikt de Heer der kerk dikwijls geesten, die hem miskennen, om in zijnen geest het goede te werken. En wij beamen gaarne een sterk gezegde, dat wij eens hoorden: ‘hoewel ik mijne Christelijke overtuiging niet ruilen wil met de denkbeelden van ZSCHOKKE, zoo geef ik gaarne mijn leven en mijne overtuiging beide voor de zijne.’

De ALAMONTADE van JOSSET redeneert als volgt. Deze redenering is veel uitvoeriger, doch wij kunnen hier naar evenredigheid korter zijn, omdat wij den draad in het vorige hebben opgegeven. De denkende lezer ziet den zamenhang spoedig in.

‘De ware godsdienst is die der liefde, der pligtsbetrachting. Zij is algemeen bij alle onbedorven harten. Die deze godsdienst niet volgt, gelijk maar al te veel onder Christenen gebeurde en steeds gebeurt, dient God niet waarlijk.

De ware dienaar Gods gelooft aan de onsterfelijkheid, en is in dat geloof gelukkig. God spreekt in ieder hart, dat naar Hem luistert. Dit is Gods openbaring in de ziel. God spreekt ook door den mond onzer medemenschen tot ons (openbaart zich in den Bijbel), maar het geloof hieraan steunt op de openbaring in ieders ziel.

Tot deze openbaring in de ziel komt men door de harmonische ontwikkeling van den ganschen aanleg des geestes. De aldus ontwikkelde mensch kan niet twijfelen: hij *gelooft*. Het is een eisch van ons inwendig redelijk bestaan te *gelooven*, dat er dingen buiten ons, gelijk ook dat wij zelve bestaan. Wij kunnen het niet *bewijzen*. Het ligt dus in 's menschen bestemming, deels te *weten*, deels te *gelooven*.

Wat wij kunnen *weten*, is toereikend voor de *gerustheid* van ons leven.

Maar de *zaligheid* des levens, hier en bij 't vooruitzigt der eeuwigheid, komt voort uit het *geloof*. Die niet wil gelooven blijft steeds ongelukkig. Weinigen vinden dit geluk, want maar weinigen hebben moeds genoeg om dit pad, dat moeijelijk is, te bewandelen.

Welk is dit pad? - Eerst wil men *zekerheid* van alles, alles *weten*. Daarom *beoordeelt* men scherp, wat er van onderwerpen als God, godsdienst, zedelijke vrijheid, enz. houdbaar is. - [Aard dezer beoordeeling:] Al wat wij kunnen weten, moet uit de wereld om ons heen, of uit de besluiten

onzer redelijke ziel bewezen worden. - Het eerste middel (de waarneming, ervaring) verlaat ons, waar wij bovenzinnelijke dingen willen kennen. Het tweede (het denken) behoort met behoedzaamheid te worden aangewend, want de besluiten der rede zijn slechts in zooverre waar, als hare vormen haar niet misleiden; en deze vormen reiken niet tot in de geestenwereld. Vandaar, dat zij zich zelve dikwijls tegenspreekt, als zij onbedacht den maatstaf des eindigen op het oneindige aanwendt. (Hier worden zes voorbeelden dier tegenspraak aangehaald). - Dezelfde tegenspraak met zich zelven vindt men in de zoogenaamde bewijzen voor het bestaan van God uit het algemeen geloof van alle volken aan een hooger Wezen en de wijsheid, orde en liefde in de natuur. Zij hebben geene waarde van bewijs. - Een nieuwe weg moet dus ingeslagen, de rede nog eens ondervraagd worden. Men moet tot zich zelven inkeeren. Daar vindt men een vast geloof, eene zekere overtuiging van zijne zedelijk natuur. Er is eene zedewet in ons, die zegt, dat wij het goede moeten doen. Aan die zedewet *kunnen* wij niet twijfelen, dus ook niet aan haren Gever, *God*. Daarom gelooven wij aan God, en deze overtuiging is duizendmaal zekerder, dan die van ons *weten*. Zij is zelfs zekerder, dan die der openbaring in den Bijbel. Wij kennen door haar alles, wat wij redelijkerwijze van een hoogste Wezen verlangen mogen te weten.

- JEZUS CHRISTUS heeft de onberekenbare verdienste, dat Hij, als hoogste tolk der Godheid, met reuzenkrachten het veld in onze ziel, waarop Gods wetten te lezen stonden, gezuiverd en voor ieders oogen leesbaar gemaakt heeft. Zoo heeft Hij ons de gehoorzaamheid aan den wil van zijnen en onzen Vader als afgedrongen; dit doel zijner komst op aarde heeft Hij schitterend bereikt door het voorbeeld van zijn leven en sterven. - Maar dit alles is steeds miskend door eene valsche Godgeleerdheid.

- Ook de gewone bewijzen voor de onsterfelijkheid zijn niet geldig. Alleen de eisch der werkdadige zedewet, der zedelijk handelende rede, geeft hier den waren grond. Deze *eischt* de overtuiging der onsterfelijkheid, en op grond van dien eisch begrijpen wij het ontijdige sterven, het onrijp afvallen van zoo vele edele vruchten. Er is eene toekomende wereld van herstel, waar het *goed* zijn met het *wel* zijn zamengaat, waar wij een eigen, ondeelig, persoonlijk bestaan

zullen hebben met bewustzijn dier persoonlijkheid en der eenzelvigheid met die wij hier geweest zijn. De deugdzame en de booswicht vinden er beide hunne taak van zedelijke zelfvolmaking, ofschoon langs verschillende wegen.

- De godsdienst is bij ieder mensch verschillend, naarmate zijne zedelijke begrippen meer of minder ontwikkeld zijn. Joden en Christenen vereerden meest een' afgod onder den naam van den waren God. De hervorming bestond niet in het verwerpen van eenige valsche stellingen, maar in de veredeling van zedelijke beginselen.

Niemand is om zijne overtuiging te haten, te bespotten, te vervolgen. Wie opregt en moedig het licht volgt, dat in hem is, dient de heilige zaak Gods, hij is godsdienstig. De openbare eerdienst is daartoe niet noodzakelijk. 's Menschen geheele leven behoort eene aanhoudende Godsvereering te zijn. Hoe vreemd het oppervlakkig schijne, God bestuurt met vaderlijken zin de belangen van elk mensch; daarom mogen wij ons lot Hem *blindeling* aanvertrouwen, want niemand is reddingloos. Ons leven is niet altijd aangenaam, want het is een strijd voor de deugd. Valsch is daarom het beklag van velen over hunne onmagt en het onvrije van 's menschen handelingen. Dat leert het Evangelie niet, maar zijne valsche opvatting. JEZUS' dood diende tot bevestiging zijner leer, en had aldus eene verlossende kracht voor allen, die de waarheid liefhebben.

De ware, boven beschrevene godsdienst maakt onuitsprekelijk gelukkig in het bewustzijn onzer gemeenschap met God en het vooruitzigt in een beter leven.'

Men ziet, dat de arts van den godsdiensttwijfel bij JOSSET vrij wat meer Duitsch denkt en Kantiaansch redeneert, dan die bij ZSCHOKKE. Wel is zijn Kantianisme veelzins gewijzigd, maar de hoofdzaak bij de overtuiging van bovenzinnelijke dingen zijn toch steeds bij hem de '*Postulaten der praktischen Vernunft*.' Wij zullen daarom aan het werk van JOSSET niet alle waarde ontzeggen; integendeel, hij behandelt vele gewigtige punten met een onpartijdig, doch niet altijd onbevangen oog; hij doet het in fraaijen, bloemrijken stijl, wel is waar gekunsteld genoeg, maar zijne taal moest die der Novelle zijn, en mogt den tooiloozen vorm der Verhandeling niet aannemen; hij is niet door groote abstractie duister, en laat zich vloeijend genoeg lezen

door hem, die zich eenige inspanning bij het lezen wil getroosten. Maar het blijft onze hoofd-aanmerking: wij hebben noch ZSCHOKKE, noch den Nederlandschen geneesmeester van Nederlandsche twijfelingen in JOSSET's *Alamontade* gevonden. In het geval van den overigens keurigen omwerker zouden wij den 'godsdienst-twijfel' dergenen, voor wie wij schreven, minder gezocht hebben in twijfelingen aan het *bestaan van God;* maar vooral aan de *onsterfelijkheid*. Immers, wij houden ons overtuigd, dat maar weinige Nederlanders wankelen in hun geloof aan een' God; maar dat vele zeer zwak zijn in hunne denkbeelden van onsterfelijkheid. De verdere twijfelingen omtrent het wezen der godsdienst, omtrent de waarde van kerk, van Christendom, van Evangelie, omtrent de openbaring in den Bijbel, enz., welke zeer dikwijls door den eenigzins ontwikkelden Nederlander gekoesterd worden, vinden naar evenredigheid te weinig plaats, en ook te weinig, d.i. te zwakke, wederlegging. Hier is JOSSET niet onpartijdig genoeg, hier beschuldigt hij ons, theologen, van domheid, stelselzucht, geestelijke heerschzucht, schriftverkrachting. Zulks is waarlijk al te erg van eenen oningewijde. Men verwerpe toch onze ingespannen worstelingen niet tot verovering van eene kleine, hoe ook beperkte ruimte, om er de kennis der goddelijke waarheid, als eene vrije. onverdrukte plant, welig te doen opschieten. Men verachte ook nu onze ijverige verdediging van dit gewijde plekje niet, waarvoor wij goed, eer, het leven zelfs veil zouden hebben. Men erkenne ook een weinig, wat wij gedaan hebben ter bevordering der vrijheid en zelfstandigheid in denken en gelooven. Neen, wij zijn de hiërarchen niet meer, die andersdenkenden verketteren en vervolgen; het is ons hoofdbeginsel niet meer het kwaad te onderdrukken en te verdelgen, maar het goede te wekken en te kweeken. Waarlijk, Mijnheer JOSSET! het blijkt, dat gij ons, latere theologen, met onze latere wetenschap weinig kent. Zoo gij die wetenschap met minder tegenzin onderzocht hadt, gij zoudt u wel niet meer als kampvechter tegen reeds zoo vaak verwonnen twijfelingen aangegord hebben. Wij meenen althans zonder hoogmoed te mogen zeggen, dat wij hooger staan, dat wij over Gods openbaring in de natuur, in den Bijbel, in CHRISTUS vooral, denkbeelden hebben, die hem waardiger zijn; wij meenen, op grond der geschiedenis, aan de gemeenschappelijke godsdienst der gemeente van CHRISTUS beter en heiliger invloed te moeten toeschrijven;

wij meenen, dat de Christelijke godsdienst, die wij kweeken, ons zaliger maakt, dan eene *blinde* overgave aan een wijs en liefderijk Godsbestuur (bl. 123). Wij zeggen hier geene magtspreuken. Een denker als JOSSET kan de bevestiging onzer woorden in menige lettervrucht van godsdienstigen inhoud lezen, hij kan ze in menige preek hooren.

Doch laten wij terugkeeren tot den godsdiensttwijfel onzer land en tijdgenooten. Voorzeker bestaat hij. Maar hij ontstaat minder uit eene scheeve rigting onzer denkende rede ten aanzien van het bovenzinnelijke, dan wel uit eene scheeve beoordeeling der personen of inrigtingen, die daarin tot hiertoe den grootsten invloed geoefend hebben. Men meent, dat de Christén-leeraar, de Christelijke gemeente, of ook de enkele Christen, die zoo veel spreken over het volmaakte, ook volmaakter moesten zijn. En daar men het niet kan zien, zoo betwijfelt men de waarheid en de goddelijkheid des Christendoms. Hierin dwaalt men echter op tweeërlei wijze. Vooreerst mag men niet alles betwijfelen, wat men niet kan zien, en geene menschen of inrigtingen voor ongoddelijk en nietig verklaren, wanneer men hunnen zedelijken grond niet gepeild heeft, hetwelk altijd uiterst bezwaarlijk is; en ten tweede mag men geene volmaaktheid eischen, waar slechts volmaakbaarheid bestaan kan. Voor het eerste levert de Christelijke kerkgeschiedenis ruime stof op, ten bewijze, dat er zeer veel goeds, ja waarlijk goddelijks, door Christenen en de kerk is tot stand gekomen. Jammer maar, dat zulke twijfelaars bijna nooit op de gedachte komen, om hunne genezing dáár te zoeken, en even jammer, dat de kerkgeschiedenis maar zelden zóó behandeld is, dat zij ten hunnen nutte kan dienen. Voor het tweede dient een scherper onderzoek naar de zedelijke waarde van hetgeen ons omgeeft. De gemeente van CHRISTUS is geene volmaakte inrigting, want zij bestaat uit menschen, die onvolmaakt zijn; menschen geven haar een' verschillenden vorm, naarmate zij dien den geschiktsten oordeelen voor hunnen toestand. Desniettemin blijft haar eenig doel onder alle vormen, alle verbasteringen, onmiskenbaar doorblinken: eene leerschool te willen zijn van zedelijke en godsdienstige volmaking, eene kweekschool voor den hemel. Dit doel zijn wij, Protestanten, ons vooral duidelijk bewust. Wij beschouwen de leerlingen dezer school als staande op zeer onderscheiden trap, en miskennen ook dáár geen Christendom, waar wij de vruchten van den

arbeid der verstgevorderden nog niet ontdekken. Wij weten, dat zeer velen niet verder komen, dan de eerste beginselen van het lezen der sprake Gods, maar zouden wij daarom de waarde en doelmatigheid der school betwijfelen? - Deze verwarring van den eersten aanvang met de verste vorderingen in het Christelijk leven, geeft, meenen wij, thans groote aanleiding tot twijfelzucht. Men onderscheidt niet tusschen braaf en vroom, tusschen godsdienstig en godzalig (heilig), tusschen kerkelijk en Christelijk leven; men verwart de welmeenende pogingen tot verspreiding van waarachtig licht en goddelijk leven te voel met het ongoddelijk streven veler onwaardige dienaren van CHRISTUS, om heerschappij te voeren over het geloof; men ergert zich aan alles, en veroordeelt allen, en eindigt met alleen bij zich zelven te zoeken, wat men ook en veel beter in de gemeente van CHRISTUS vinden kon. Wij ontkennen echter niet, dat er dikwijls van wege de kerkgenootschappen, hunne herders, hunne leeraars, tot de genoemde twijfelingen aanleiding werd gegeven; maar gelijk eene armec om vele slechte legerhoofden nog niet kan afgekeurd worden, evenzoo mogen wij om iets soortgelijks de Christelijke gemeente niet veroordeelen. Zulke onwaardige hoofden worden door de kerk zelve en haren Heer eenmaal zeker veroordeeld. ‘Wee hem, door wien de ergernissen komen!’

Misschien dwalen wij, doch wij hebben uit onze ondervinding en volgens onze overtuiging gesproken.

Het filozofisch gedeelte van het aangekondigde werk heeft ons zoo lang bezig gehouden, dat wij bijna niet meer kunnen zeggen van het romantische. Dit gedeelte hebben wij dan ook als den lezer bekend voorondersteld. Men weet, de *Alamontade*, een mensch met het reinste hart en de beste bedoelingen, wordt door de menschen en, naar het schijnt, door God in alles te keer gegaan, moet onverdiend negen en twintig jaren op de galeijen smachten, en verliest onder alle lijden nog zijn geloof aan God en menschen niet. De gronden voor dat geloof waren hem reeds in vroegere dagen eigen geworden, maar werden vooral in de ketenen bevestigd, en strekten wederkeerig tot versterking van zijnen geest onder het lijden. - Wij willen naar de aesthetische waarde der novelle geen onderzock doen, wijl wij oordeelen, dat de verhalen van ZSCHOKKE reeds boven den lof en de blaam van tijdschriften verheven zijn. Maar de auteur zelf vond den vorm ge-

brekkig, zonder de gebreken aan te wijzen. Wij gelooven wel niet zijne meening te raden, wanneer wij de hoofdfeil in de misplaatsing der twee hoofddeelen van het werk vinden, maar houden het er voor, dat het publiek, voor hetwelk hij schreef, hem gemakkelijker en met meer voldoening zou gevolgd zijn, indien hij eerst het leven en daarna de denkbeelden van den galeislaaf had opgegeven. Dan hadde hij langzamerhand zijne lezers, afwisselend en opklimmend, zonder vermoeijenis des geestes, op de hoogte gebragt, waar hij ze hebben wilde. Immers hij stelde zich geene geleerden als zijne eenige lezers voor, want deze behoefden den vorm der novelle niet. Hij schreef evenmin alleen voor dames en liefhebbers van lectuur, daartoe is het werk te filozofisch. Hij schreef voor jonge lieden als de twee vrienden van DILLON, die nadenken, maar niet doordenken, het eene oogenblik ingespannen, het andere ontspannen willen zijn. Wat hiervan zijn moge, wij beschouwen het eene fout, dat ZSCHOKKE zijne filozofie zoo scherp van zijn verhaal gescheiden heeft, en vooral dat hij ze voorop heeft gesteld. Waarlijk geene aanmoediging voor het schoone geslacht, om het anders niet onaardige romannetje ter hand te nemen! - Bij eene omwerking als die van JOSSET ware deze omzetting ongetwijfeld eene verbetering geworden.

Overigens is de vertaling zuiver, vloeijend, keurig zelfs; men vergeet, dat men vertaling leest. En mogt naar ons oordeel de uitgave het doel gemist hebben, wij hebben evenwel ook dezen Nederlandschen *Alamontade* met genoegen gelezen, en gelooven, dat enkele twijfelaars uit ons volk er wel door kunnen naderen tot den beteren weg des Christelijken geloofs, volgens het Evangelie van den Zoon Gods.

R.
K.

1. Onschendbaarheid des konings.

's Gravenhage, bij de Erven Doorman. 1847. 2. Proeve van onderzoek naar den aard der koninklijke onschendbaarheid, door Mr. *J.H.G. Boissevain*. Utrecht, D. Scheltema. 1847. 3. Een woord van herinnering, bemoediging en raad bij den aanvang van het jaar 1847, door *Alethophilus*. Te Amsterdam, bij Johannes van der Hey en Zoon. 1847. 4. Grondwetsherziening. Vereenigingen van voorstanders van maatschappelijken en constitutionnelen vooruitgang, door Mr. *H.C.A. Thieme C. Azn.* Utrecht, D. Scheltema. 1847. 5. Wat heeft nederland noodig? of het Voorstel tot herziening der Grondwet van de Heeren Thorbecke, Luzac, enz., getoetst aan den geest des tijds, door *F.W. von Mauvillon*. Amsterdam, P.R. Otto. 1846. 6. De oppositie en hare organen in nederland, door *F.W. von Mauvillon*. Gouda, G.B. van Goor. 1847.

In den regel dunkt ons de eigenlijke beoordeeling eener brochure in een tijdschrift als het onze misplaatst. Een boekwerk van eenigen omvang, hoe spoedig het ook der vergetelheid ten deele moge vallen, blijft toch altijd eenigen tijd bij het publiek in omloop. Het behoeft zijne lezers niet terstond bij het verlaten der pers te vinden, en kan zijnen tijd afwachten; de beoordeeling, al komt zij ook soms wat laat achteraan, mag het nog lang als een verschijnsel van den dag beschouwen. Daarenboven vooronderstelt ieder boek, dat niet geheel beneden het peil ligt, althans een zekeren omvang van onderzoek, een zekeren graad van inspanning bij den schrijver, en moet ook den beoordeelaar daartoe den

tijd laten. Geheel anders is het met het vlugschrift. Vrucht eener plotselinge opwelling, te voorschijn geroepen door den drang van het oogenblik, als het vaak is, ware het ongerijmd, met angstvallige bezorgdheid den vorm, waarin het zich vertoonde, de uitdrukkingen, waarvan het zich bediende, aan eene strenge en naauwlettende kritiek te toetsen. Maar daarenboven: vlugschriften komen niet alleen veelal met weinig inspanning en voorbereiding ter wereld, maar zij verouderen ook snel. Zij behooren aanstonds in omloop te komen en snel gelezen te worden. Bij dengene, die ze eene maand of soms eene week te laat in handen neemt, hebben zij hun doel gemist, en eer een nieuw nommer van een maandelijksch tijdschrift verschijnt, heeft het vlugschrift, dat gelijktijdig met het vorige het licht zag, zijne loopbaan vervuld, zijne rol uitgespeeld, en de rij der verschijnselen van den dag reeds verlaten, om onder de bewijsstukken van het verledene plaats te nemen.

Maar zoo het daarom dwaas zijn zoude, over elk dier ‘gewiekte scheps'len van één' dag’ in naam van wetenschap en kritiek een doodengerigt of eene lijkrede te houden, somwijlen heeft het zijne belangrijkheid, een terugblik te werpen op de talrijke strijders, die in het kampperk der openbare meening afdaalden en de aandacht der toeschouwers vergden of verwierven; een oor te leenen aan den naklank van zoo veelvuldige en veelsoortige stemmen, als zich, gehoord of ongehoord, geëerbiedigd of overschreeuwd, uit het midden der natie verhieven. Vaak lossen zich strijd en disharmonie, op meerderen afstand vernomen, in één accoord op; de eenzijdigheid van dezen wordt gewijzigd, de overdrijving van genen getemperd, en op nieuw wordt de waarheid uit den schok der strijdende opiniën geboren. Maar al wijken de denkbeelden steeds verder uitéén, al schijnt de strijd de klove slechts te vergrooten en de toenadering onmogelijker te maken, toch heeft het een eigenaardig belang, om met den leiddraad, dien de uiting van zoo vele individuële meeningen aan de hand geeft, de rigting der publieke opinie na te sporen, en eene poging te wagen, uit de verspreide trekken het beeld der algemeene denkwijze te ontwerpen.

Telkens biedt zich, bij de ontwakende belangstelling in openbare zaken ten onzent, de gelegenheid tot zulk een overzigt aan, en ook nu zouden wij uit de menigte der nog in

dit jaar verschenene brochures een rijken oogst kunnen inzamelen. Wij willen ons echter tot een nederiger bestaan beperken en bepalen ons, trots de vele soortgelijke voortbrengselen onzer pers, ditmaal tot eenige weinige geschriften, die destijds aan de Redactie ter beoordeeling werden ingezonden, en door deze aan ons werden toevertrouwd. Ook in dien zoo veel naauweren kring echter zal het aan strijd van meeningen, aan contrast van denk- en voorstellingswijze niet ontbreken; ook hier zal de gelegenheid niet falen, om, naar aanleiding der enkele brochures, een vlugtigen blik op de algemeene stemming te werpen.

N°. 1 en 2 der aangekondigde vlugschriften zijn hun ontstaan verschuldigd aan de drukpersvervolgingen, waartoe de heftige beoordeeling der troonrede van 1845 aanleiding gaf. Wij zullen over het veelbesproken vraagstuk geene nieuwe woorden verliezen. De zuivere constitutionnele theorie voorzeker kan ook in eene troonrede slechts het werk van een ministerie zien, welks dwalingen en misgrepen den eerbied voor de kroon ongeschonden, welks val en ondergang het gezag des konings ongedeerd laten. Maar is die theorie wel zoo onbepaald in onze Grondwet gehuldigd; is het later toegevoegde artikel, waarbij de ministeriële verantwoordelijkheid erkend wordt, wel én op zich zelve volledig genoeg én in genoegzame harmonie met de overige bepalingen der Grondwet, om daarin eene gave huldiging te zien van het beginsel, dat niet slechts elk minister voor de door hem geteekende stukken, maar tevens het geheele ministerie voor eene algemeene regeringsdaad als de troonrede is verantwoordelijk zijn zoude? Misschien moet in die disharmonie tusschen het Nederlandsch en het algemeen theoretisch Staatsregt de oorzaak van het verschil gezocht worden, dat op een schijnbaar zoo eenvoudig punt de verschillende regterlijke collegiën in ons vaderland verdeelde. Wat hier echter van zij, de theorie van den Haagschen vlugschrijver kan in geen geval opgaan. Volgens hem toch is niet slechts bij eene troonrede, maar bij elk besluit, bij ieder wetsontwerp, de koning dader, en de contrasignerende minister slechts medewerker. Geeft niet zulk eene leer, meer dan eenige andere, het beginsel der koninklijke onschendbaarheid bloot? Stel, de ministeriële verantwoordelijkheid ware ten onzent niet slechts een ijdele klank, maar werkelijk, zoowel door duidelijke en volledige strafbepalingen als door eene toekenning van het

regt van aanklagt aan de Tweede Kamer of cenig ander onafhankelijk staatsligchaam, gewaarborgd, en er vond eens eene vervolging van den verantwoordelijken minister wegens grondwetschennis, bij besluit of bijzondere beschikking gepleegd, plaats: welke zou dan volgens den Haagschen publicist de stelling des konings zijn, die mede-, ja hoofdpleger was van het bedrijf, waarvoor zijn dienaar moest teregtstaan? Welke andere dan die van een om bijzondere redenen onstrafbaar medeschuldige? Wordt zoo niet de zedelijke onschendbaarheid des konings tot eene bloot materiële straffeloosheid verlaagd?

Maar wat vermoeije ik mij eene staatregtelijke ketterij te bestrijden, die zoo uitstekend wederlegd wordt in de tweede der aangekondigde brochures? Mr. BOISSEVAIN heeft als publicist der oppositie in den laatsten tijd eene groote bekendheid verkregen. Talent en ijver zal niemand hem betwisten. Heeft hij echter ook sympathie verworven, geëvenredigd aan de hulde, welke men zijner bekwaamheid moet laten weervaren? Wij betwijfelen het. De scherpte en heftigheid van toon, waardoor hij zijne tegenpartij verbitterd heeft, heeft hem zelfs bij de mannen zijner kleur slechte diensten gedaan. Voor dien ongunstigen indruk had hij zich zeker gevrijwaard, zoo zijne overige vlugschriften en artikelen denzelfden geest van kalme overtuiging geademd hadden, welke in deze brochure doorstraalt. Zorgvuldig is het polemische terrein - in den langen strijd, waartoe de persvervolgingen het signaal gaven, door zoovele publicisten en dadbladschrijvers platgetreden - ontweken. Eene wèlgestelde en heldere ontwikkeling van het leerstuk der koninklijke onschendbaarheid is alles wat het boeksken, dat op de laatste bladzijde in een twaalftal stellingen de hoofdresultaten van het betoog zamenvat, den lezer aanbiedt. Of het zoovele lezers gevonden zal hebben als het verdient? Dat zoude het zeker, wanneer elk, die zich in den laatsten tijd op beslissenden toon over het vraagpunt heeft uitgelaten, genoeg belang in de zaak stelde, om haar tot een voorwerp van naauwkeurig en onbevooroordeeld onderzoek te maken. Maar in politiek als in theologie zijn de meeste leeken gemeenlijk te wijs, om zich op eenig bepaald punt door beterwetenden te laten onderrigten, terwijl daarentegen, hoe gemoedelijk men zich over de treurige strekking der twisten in kerk en staat beklage, niets meer en gereeder lezers vindt dan eene regt vinnige en hatelijke polemiek.

N°. 3 en 4 beperken zich niet binnen den kring eener spe-

cialiteit, die, welke ook hare wetenschappelijke belangrijkheid zijn moge, slechts ten gevolge eener bijzondere aanleiding de aandacht van het groote publiek spannen kan; zij bewegen zich op het uitgebreide veld van den geheelen staatkundigen en maatschappelijken toestand onzer natie. Reeds uit de titels ziet gij, in welken geest die toestand door beide schrijvers beoordeeld wordt. De schrijver van N°. 4, die zijn onschadelijk woord van *herinnering, bemoediging* en *raad* den volke ten nieuwjaarsgeschenk aanbiedt, is geen man van vooruitgang, welk denkbeeld hij van eene naauwe verwantschap verdenkt met ‘de tooverwoorden van *vrijheid, gelijkheid* en *broederschap*, die bij de ouden van dagen zulke wrange en bittere herinneringen hebben nagelaten.’ Voorts bevat het woord van *herinnering* een kort overzigt onzer geschiedenis, beginnende met de zilvervloot en eindigende met de leening van honderd zeven en twintig millioen - *rapprochement tragique* -; het woord van *bemoediging* levert een betoog, ‘dat het moeijelijk is voor oningewijden, om over de staatsinkomsten en uitgaven te oordeelen, en dat dit met gerustheid en volkomen vertrouwen moet overgelaten worden aan diegenen, die gewoon zijn daarin te arbeiden’; ‘*que la critique est* BIEN *aisée et l'art est difficile;*’ ‘dat de beste stuurluî aan wal zitten’, en ‘dat het tot gebreken van onzen tijd schijnt te behooren, dat ieder het land wil regeren.’ Het woord van *raad* eindelijk is vooral gerigt tot diegenen, welke ‘in onzen leeftijd, zoo rijk aan de gewrochten der kunst en de edelste voortbrengselen van den menschelijken geest,’ desniettemin, op het voetspoor van de andere natiën, aan *landverhuizing* willen deel nemen, bij welke gelegenheid een afschrikwekkend tafereel van Amerika wordt opgehangen en de geruststellende verzekering wordt gegeven, ‘dat op vaderlandschen bodem niemand ongelukkig is dan die zich zelven in het verderf wil storten.’

Hoe vlugtig onze inhoudsopgave zij, wij gelooven genoeg gezegd te hebben, om den geest der vreedzame brochure aan onze lezers te doen kennen. Het wordt daarenboven zaak, dat wij van het *Woord* afstappen; want een onweêrstaanbare lust bekruipt ons eene poging te wagen, den sluijer der anonymiteit op te ligten, waarachter zich ALETHOPHILUS verbergt. Wij zullen die booze begeerte manhaftig weerstaan: misschien toch zijn reeds de aanhalingen voldoende geweest, om den lezer aan een' publicist te herinneren, met wiens geschriften

ons Tijdschrift hen reeds meer dan eens bekend maakte, en die, in weelderige ongebondenheid van stijl, in eigenaardige rangschikking van geschiedkundige herinneringen, in juistheid en verrassendheid van letterkundige aanhalingen zoo zeer naar den schrijver dezer brochure zweemt, dat wij zouden durven beweren, dat zoo ALETHOPHILUS en die man niet één zijn, ALETHOPHILUS zich naar dien man gevormd heeft.

Dat de brochure van den heer THIEME (N°. 4), zoo in geest als in toon, scherp met de vorige contrasteert, behoeft wel niet gezegd te worden. Het opschrift en de naam des schrijvers zijn voldoende, om aan te wijzen, welke soort van beschouwingen hier te verwachten zijn. De ontwaking van het nationaal gevoel, de spanning waarin de natie zich tegenover hare regeerders geplaatst ziet, de ontevredenheid des volks, hetwelk, dank de staatkundige ketterijen van hoogerhand verkondigd, al ligt zoude vergeten, dat de verantwoordelijkheid voor de daden der regering nooit hooger kan opklimmen dan tot de dienaars der kroon, zijn de feiten, waarvan de schrijver uitgaat, om op de noodzakelijkheid eener hervorming onzer instellingen aan te dringen, terwijl hij in aansluiting en toenadering van de vrijzinnige leden der natie, in het oprigten van genootschappen, ‘waar de grond tot volkskennis aan staats-instellingen en staats inrigtingen gelegd zoude worden, en de kiem van volksbelangstelling in de aangelegenheden des lands ontluiken zoude,’ het middel ziet, om tot die langgewenschte hervorming te geraken.

De brochure is met warmte en helderheid geschreven; alleenlijk dunkt ons, dat er te veel emphase, te veel theatrale ophef in den toon ligt. Eenvoudigheid en kalmte schaden nimmer, en bij een dergelijk betoog, dat den lezer tot een bepaalde daad, tot het deelnemen aan staatkundige genootschappen zoekt te bewegen, allerminst. Intusschen hangt dat gebrek misschien zamen met een ander, waaraan zich, naar onze meening, niet alleen de heer THIEME, maar met hem verreweg het grootste deel van de publicisten der oppositie schuldig maken. Wij bedoelen de eenzijdige overdrijving, waarmede men op de hervorming onzer staatkundige instellingen aandringt, alsof met eene herziening der Grondwet de bronwel van alle rampen, die ons vaderland treffen en dreigen, gestopt, en de sluizen zouden opengezet zijn, waardoor zich de stroom van welvaart en voorspoed, die thans

met zoo loomen tred voortkruipt, met onbelemmerende vaart over onze akkers verspreiden zoude. Niemand zal ons, hopen wij, van onverschilligheid omtrent staatkundige hervormingen verdenken, wanneer wij luide onze overtuiging uitspreken, dat de oppositie zich op dit punt met bedriegelijke illusiën vleit, schoon het haar dan al gelukt zij een aanzienlijk deel des volks in die illusiën te doen deelen. Ontwijfelbaar zijn de staatkundige instellingen eener natie van grooten invloed op hare ontwikkeling en haren bloei, en zeker werkt de politieke onmondigheid, waartoe ons de tegenwoordige Grondwet voortdurend schijnt te veroordeelen, in meer dan een opzigt stremmend en belemmerend op onzen vooruitgang; maar desniettemin liggen de oorzaken der kwijning, waaraan ons volksleven lijdt en waarvan zich zoowel op het gebied onzer materiële als op dat onzer zedelijke ontwikkeling de treurige verschijnselen alomme vertoonen, haast altijd dieper en veelal op een geheel verschillend terrein. De onnatuurlijke toestand, waarin wij door een buiten alle verhouding hoog opgevoerden schuldenlast geplaatst zijn; de stand der vernederende minderheid, waarin zich onze industrie tegenover die van andere natiën bevindt; de laauwe onverschilligheid, welke ten onzent elke onderneming, die zich buiten het door onze voorgangers platgetreden spoor durft wagen, ontmoet; het gebrek aan publieken geest, dat zich, niet slechts bij staatkundige aangelegenheden, maar bij alles, wat de grenzen van het privaat belang overschrijdt, doet gevoelen: meent men in ernst, dat alléén de onvolkomenheid onzer Grondwet, de bekrompenheid onzer Regering, de flaauwhartigheid onzer Vertegenwoordiging aan dat alles schuld zoude zijn? En toch, als men de dagbladen en vlugschriften der oppositie leest, is het alsof een homogeen en verantwoordelijk ministerie en eene regtstreeks gekozene Kamer dien treurigen toestand, waaronder wij gebukt gaan, plotseling opheffen en als met den slag eener tooverroede in een staat van ongekenden bloei en welvaart herscheppen zoude. Wij zouden intusschen der liberale partij over deze overdrijving niet hard vallen: het is toch steeds gebruikelijk, dat men, om eene verandering te weeg te brengen, opzettelijk de donkerste verwen voor den tegenwoordigen toestand en de lichtste kleuren voor de schildering van den vermoedelijken uitslag der voorgestelde maatregelen bezigt, - ware het niet, dat die verblinding werkelijk eene hoogst schadelijke zijde heeft. Immers, naarmate het

denkbeeld veld wint, dat slechts eene politieke hervorming redding en uitkomst kan aanbrengen, kruist men te eerder de armen over den tegenwoordigen toestand, acht men zich te minder tot werkelijke en oogenblikkelijke krachtsinspanning geroepen, en vergeet, dat het eigenlijke veld voor hervorming en verbetering op den grond der natie zelve ligt, en het politiek leven nimmer meer dan eene enkele zijde van het volksleven is. Men verliest alle kans op genezing, wanneer men én den aard der kwaal én de kracht van het middel zoo zeer miskent, dat men in de uitbreiding van den staatkundigen invloed der burgers den onfeilbaren waarborg voor de verbetering van hunnen maatschappelijken toestand zien wil.

Die tegenstrijdigheid intusschen, die er tusschen de grootsche verwachtingen, welke de liberale partij ten onzent van de verwezenlijking harer theoriën koestert, en de beperktheid van het programma der wijzigingen, welke zij daartoe voorslaat, bestaat, kan minder dan aan anderen aan den heer VON MAUVILLON, den schrijver van de vijfde en zesde der aangekondigde brochures, te laste worden gelegd. Zoo toch ook hij op *staatkundige* hervormingen aandringt, het woord wordt bij hem wel in den allerruimsten zin genomen, en, wat er van zijne hervormingsplannen zelve ook zij, zooveel blijkt er althans uit, dat hij het volkomen beseft, hoe onvoldoende de veranderingen, waarop de liberalen in *Nederland* aandringen, tot verbetering van den nationalen toestand zijn. Immers, het voorstel tot herziening der Grondwet, destijds in de Tweede Kamer der Staten-Generaal door de Heeren THORBECKE, c.s., gedaan, dat voor het grootere deel der Nederlandsche vrijzinnigen nog steeds het *nec plus ultra* uitmaakt, vindt bij den heer MAUVILLON slechts eene gedeeltelijke goedkeuring. Eerst dan acht hij eene Grondwetsherziening het ware middel om *Nederland* uit zijnen *desolaten* toestand op te heffen, wanneer zij *radikaal* is. (*Wat heeft Nederland noodig*, bl. 4.)

Ons bestek veroorlooft ons niet, den heer MAUVILLON in de kritiek, waaraan hij uit dat oogpunt het *Voorstel ter Grondwetsherziening* onderwerpt, op den voet te volgen. Inderdaad gaat hij op elk punt veel verder dan de voorstellers. Hij wil niet slechts regtstreeksche, maar volstrekt algemeene verkiezingen; de bezuinigingen drijft hij veel verder door dan in het voorstel gedaan was, en laat ook de civiele lijst niet onaangetast; het staande leger verlangt hij grootendeels door eene algemeene volkswapening vervangen te zien; de druk der belastingen moet

op de meervermogenden overgebragt, de garantie der schuld aan de goedkeuring der natie onderworpen worden, om van andere radikale hervormingen te zwijgen. Dan eerst, maar ook dan zeker, zal de Grondwetsherziening voldoende vruchten opleveren.

Het is niet de eerste maal dat wij den heer VON MAUVILLON op het terrein der Nederlandsche politiek ontmoeten. Meer dan eene brochure van gelijke strekking is reeds zijne pen ontvloeid. Bevoegdheid tot beoordeeling van onzen toestand zoude men ten onregte aan den man ontzeggen, die, lange jaren in Nederlandsche krijgsdienst werkzaam, nog op vèrgevorderden leeftijd met een belangstellenden en naauwlettenden blik alle verschijnselen op het gebied van ons politiek en nationaal leven gadeslaat en zich meer dan eens als een grondig kenner, zoowel van onzen maatschappelijken als van onzen letterkundigen toestand betoond heeft. Met bevreemding en leedwezen hebben wij het dan ook vaak gezien, dat Nederlandsche publicisten, die zijne radikale beginselen niet deelden, hem met onheuschheid als een vreemdeling en indringer afwezen. Zulk eene bejegening heeft vooral van de vrijzinnigen in den lande de belangelooze ijver, waarmede de wakkere grijsaard wat hij ons nationaal belang rekent dient en bevordert, niet verdiend. Wij gaan zelfs verder, en gelooven dat de heer VON MAUVILLON, vreemdeling als men hem schelden moge, vaak juister en scherper ziet en vrijer is van zelfbedrog en illusiën dan menig publicist, aan wiens burgerregt niet te twijfelen valt. Vooral in zijne laatste brochure (*de Oppositie en hare organen in Nederland*,) heeft hij zich vrij bewezen van de vulgaire dwaling dergenen, die in onze Regering de eenige oorzaak zien willen van den achterlijken toestand, waarin ons land verkeert, en zich in den waan vermeiden, alsof eene krachtige, staatkundig ontwikkelde natie door eene bekrompene en baatzuchtige oligarchie werd onderdrukt en uitgezogen, en slechts de afwerping van dat dwangjuk vereischt werd, om nationalen voorspoed en bloei aanstonds te zien herboren worden. Dat zoeke men zich en anderen diets te maken, om daardoor de schuld der Regering te verzwaren en hare impopulariteit te verhoogen: die meening staat den toets der oppervlakkigste kritiek niet door. Neen, niet uitsluitend, niet bij voorkeur in de maatregelen der regering: in den boezem der natie moet de bron van het kwaad gezocht worden. Geene regering ter wereld kan, hetzij dan voor zeer korten tijd, met den geest en de bedoelingen van de meerderheid der natie in strijd handelen en zoo rus-

tig en ongeschokt als de Nederlandsche bestaan blijven. De toestand eener Regering is immer de maatstaf van den toestand der natie.

Maar juist, omdat wij in dit opzigt de gevoelens, die de heer MAUVILLON vaak in zoo sterke en harde bewoordingen uitdrukt, grootendeels deelen, betwijfelen wij het ten sterkste, of eene Grondwetsherziening, hoe radikaal ook, voldoende zijn zoude, den bronwel des kwaads te stoppen.

Gematigdheid in het staatkundige is niet altijd, gelijk de heer VON MAUVILLON en velen met hem schijnen te gelooven, een bewijs van zwakkere overtuiging, van mindere ruimte van blik, van angstvalliger gehechtheid aan het bestaande: zij ontspruit, waar zij van den echten stempel is, uit kalme en grondige toetsing van het absoluut wenschelijke aan het tijdelijk en plaatselijk mogelijke. Zij gaat uit van een beginsel, welks waarheid maar al te vaak door de ondervinding bewezen is, dat geene staatsregeling eene natie moet zoeken te vormen, maar integendeel de uitdrukking moet zijn van den trap van ontwikkeling, welke de natie reeds bereikt heeft. Gold het slechts de toepassing der volmaaktste en meest consequente theorie, niets zoude gemakkelijker zijn dan algemeen volksgeluk en beschaving weldra alomme op vasten grond te plaatsen en voor immer te vestigen; maar niet die staatsregeling is de volmaakste, welke het naast bij komt aan de wetenschappelijke theorie, maar die, welke het meest aan de behoeften, de inzigten, den ontwikkelingsgraad eener bepaalde natie voldoet. Zeker, er bestaat eene wederkeerige werking tusschen de ontwikkeling eener natie en hare staakundige instellingen. Despotisme, hetzij door enkelen, hetzij door ligchamen en collegiën geoefend, kan langen tijd de kiemen verstikken, die anders welligt reeds tot bloesem en vrucht ontwikkeld zouden zijn; maar die wederkeerige werking oefent zich langzaam en trapsgewijze, zij is het werk der geschiedenis; geene wetgegevende magt, hoe doorkneed en ervaren ook in de theorie der liberale staatkunde, kan in een oogwenk de vrucht doen ontluiken, die slechts op haren tijd tot vollen wasdom geraken kan. Wil men een voorbeeld, hoe zeer de heer MAUVILLON, in stede van naar de geschiktheid en behoeften, ja zelfs naar de wenschen des volks te vragen, die onbesuist voorbijstreeft, wij verwijzen onder velen naar zijne beschouwingen over het kiesregt. De voorstellers der Grondwetsherziening wilden ons trechterstelsel opheffen en door eene regtstreeksche keuze der volksvertegenwoordiging vervangen. Hun plan voldeed aan eene werkelijke

behoefte; het beschaafde gedeelte onzer natie, onze gezeten en gegoede burgerstand is voor oefening van dat kiesregt ontwijfelbaar rijp; er is geene enkele reden, waarom de verschillende collegiën, waardoor thans alle staatkundige bevoegdheid gemonopoliseerd wordt, van dat voorregt, dat zij naauwelijks waarderen en in den regel met bekrompene laauwheid oefenen, de overige stemgeregtigden zouden uitsluiten. Maar verder gaat de heer MAUVILLON: hij wil geheel geene beperking van staatkundige bevoegdheid; elk die lezen en schrijven kan is, volgens hem, bevoegd tot de benoeming der volksvertegen woordiging mede te werken. Hier wordt de theorie doorgedreven, zonder acht te slaan op het bestaande: de lagere klassen hebben ten onzent niet alleen aan geen stemregt behoefte en zijn daaromtrent onverschillig, maar zouden er zelfs, wat meer zegt, geenerlei gebruik van weten te maken; hier is de grens, waar het radicalisme zich van de gematigde hervorming afscheidt, overschreden, en - de wezenlijke verbetering aan de gedroomde volmaaktheid opgeofferd.

Slaan wij ten slotte een terugblik op het zestal brochures. Wij vinden vooreerst een heftigen strijd op het gebied der bestaande staatkundige instellingen: tegenover de pogingen om het constitutionneel-monarchaal beginsel te vervalschen, ontmoeten wij eene krachtige verdediging van den grondslag, waarop die staatsvorm rust. Die strijd verdient onze aandacht, omdat de kennis en handhaving der bestaande vormen de eenige weg is, om tot hunne verbetering en uitbreiding te geraken. Geldt het de vraag, of zulk eene verbetering noodig is en hoe verre zij gaan moet, wij vinden eene partij, die angstvallig en beschroomd zich aan het bestaande vastklampt, en in den adem des levens, die de Europesche maatschappij onzer dagen doortrilt, slechts de voorbode van den storm ziet, voor welks vernielende nadering zij angstig terugdeinst; wij vinden eene andere partij, die de ware constitutionnele hervorming voorstaat, maar cenzijdig vooringenomen met hare ontwerpen, zich den invloed dier hervormingen overdrijft, omdat zij de ware oorzaak van het kwaad voorbijziet en verplaatst; wij ontmoeten eindelijk den vertegenwoordiger van het radicalisme, beter ingelicht wel is waar omtrent den aard van het verderf, dat het wezen van staat en volk doordringt, maar even goedgeloovig aan de volkomene heelkracht der staatkundige geneesmiddelen.

Wat ons belangt, voorstanders van staatkundigen vooruitgang als wij zijn, wij overdrijven deszelfs invloed niet. Men geve der

natie eene staatsregeling, die, zoo zij als absolute theorie nog veel te wenschen overlaat, aan de huidige behoefte voldoe en met de politieke ontwikkeling des volks in overeenstemming zij, maar men wachte van de ontheffing der banden, die thans de vrije werking der krachten welke nog in den boezem der natie aanwezig zijn belemmeren, geene te groote gevolgen. Men leere inzien, dat niet slechts, niet vooral, hervorming der staatsregeling dienstig is, dat hervorming van het wezen des volks, opwekking der daar verborgene krachten, koestering der daar sluimerende kiemen het meest noodig is en de rijkste vruchten belooft; men rigte zijne schreden ook elders dan op de platgetreden bane der politiek, en men trachte alzoo naar de verwezenlijking der radicaalste van alle hervormingen - opheffing van het volk en vooral der lagere klasse uit hunnen gedrukten en vernederenden toestand, verbreiding van algemeenen voorspoed en welvaart, zonder zich op het glibberig pad te wagen van het staatkundig radicalisme, waarop reeds zoo menig welmeenend hervormer uitgleed en velen in zijn val medesleepte.

De verkiezingen voor 1847; eene opwekking aan de stemgeregtigde burgers, door een Lid van het Kiezers-Kollegie.

Amsterdam, A. Zweesaardt en Zoon, 1847. Een woord ter waarschuwing, uitgesproken bij gelegenheid der jongstgedane benoemingen van Kiezers. Amsterdam, bij J. de Ruyter. 1847.

Twee brochures, over hetzelfde onderwerp, maar in geheel tegenovergestelden geest en onder verschillende omstandigheden geschreven. Waarin het verschil ligt, behoeft, algemeen verspreid en veelgelezen als beide ongetwijfeld zijn, naauwelijks vermelding. Het eerst aangekondigde vlugschrift verscheen tijdens de rondzending der stem-billetten, om de belangstelling der burgerij in de verkiezingen op te wekken, en een elftal ‘vrijzinnige kandidaten’ openlijk aan te bevelen; het tweede betreurt, nadat die ook elders aangeprezene kandidaten werkelijk met groote meerderheid benoemd zijn, den uitslag der verkiezingen, en waarschuwt tegen eene hernieuwing van hetzelfde verschijnsel. Beide zijn met onmiskenbaar talent geschreven en verdienen zoowel daardoor, als om het onderwerp,

dat zij behandelen, en de beginselen, welke zij vertegenwoordigen, de algemeene aandacht.

Dat de wijze, waarop de verkiezingen dit jaar in de hoofdstad des rijks hebben plaats gehad, en de uitkomsten, tot welke zij geleid hebben, een belangrijk en in de staatkundige geschiedenis van ons vaderland éénig verschijnsel zijn, wordt zoowel door hen, welke dien afloop toejuichen, als door dezulken, die er zich over verontwaardigen, gelijkelijk toegegeven. De zege, door de liberale partij behaald, moge weinig beteekenen wat haren onmiddellijken invloed op de benoeming der leden van algemeene en provinciale staten, ja zelfs van den stedelijken raad betreft, haar gewigt ligt elders. Zij is gewigtig, omdat voor het eerst de bevolking der hoofdstad een levendig belang in de oefening harer staatkundige regten getoond heeft; zij is het, omdat die belangstelling de verkiezing van mannen heeft ten gevolge gehad, wier benoeming een protest is tegen de staatkundige beginselen, door de Hooge Regering, door de meerderheid der Volksvertegenwoordiging, door de Staten der provincie, door den Raad der stad tot nog aangekleefd. De oppositie - eene bezadigde, constitutionnele, maar daarom niet min krachtige en besliste oppositie - heeft bij de Amsterdamsche verkiezingen getriomfeerd.

Dien triomf heeft de schrijver der eerste brochure gewild, en ongetwijfeld door zijne pogingen bevorderd. Zijne bondige argumenten hebben in veler gemoederen overtuiging gewekt; zijne krachtige aansporing heeft hare vruchten gedragen. De maatregel, door de voorstanders van vooruitgang na rijp overleg en met volle overtuiging beproefd, moest tegenover het groote publiek met warmte verdedigd, met kracht ondersteund worden. Die taak nam de bekende publicist, uit wiens pen de brochure gevloeid is, op zich, en hij heeft ze op die wijze volbragt, waarop zij volbragt worden moest. Van angstvallige toetsing van den voorgestelden maatregel, van naauwkeurige overweging en weêrlegging der beweegredenen, welke men daartegen konde aanvoeren, kon geene sprake zijn. De toon der brochure is kernig, wegslepend, dringend, en zij moest het zijn. Het was het oogenblik van den strijd en het gold de overwinning.

Na den afloop echter van den strijd, welks herhaling in een verwijderd verschiet ligt, voegt een geheel andere toon; zoowel den overwinnaar als den overwonnene betaamt alsdan een kalme terugblik op den afloop, eene rustige waardering van de verkregene uitkomst, eene naauwkeurige monstering der aange-

wende of verspilde krachten. Al kan de overwinning niet meer betwist worden, de vraag blijft over, of zij al dan niet beslissend is, of zij door wettige middelen is verkregen, of zij voor de toekomst heilrijke dan noodlottige gevolgen belooft. Bij de beantwoording dier vraag hebben beide partijen een gelijk belang. De schrijver der tweede brochure heeft hare oplossing ondernomen uit het gezigtspunt der partij, welke in die zegepraal eene rampspoedige gebeurtenis ziet. ‘De verkregen uitkomst heeft bij hem slechts een gevoel van diepen weemoed opgewekt; hij acht, dat zij noch den Stemgerechtigden, noch den Gekozenen tot eere strekt.’ Niet alleen echter wordt die uitkomst zelve betreurd, hare beteekenis wordt ontkend, de middelen, waardoor zij verkregen is, worden veroordeeld. Wij willen beproeven die verschillende bezwaren te wegen. Schoon wij gaarne bekennen, dat ons die uitkomst verheugd heeft, en dat wij vooral daarom aan haar eene hooge beteekenis hebben, omdat wij uit volle overtuiging de middelen billijken, waardoor zij verkregen is, zijn wij gaarne gereed elke tegenwerping, al spreekt ook uit haar een toon van kwalijk verholen bitterheid, met aandacht te overwegen en met onpartijdigheid te toetsen.

Op welke wijze dan heeft men gestreden, en tot welke uitkomst heeft die strijd gevoerd? Eene lijst van elf mannen, die vooraf verklaard hadden die candidatuur te aanvaarden, is door alle middelen, welke de publiciteit aanbiedt, onder de oogen der stemgeregtigde burgers gebragt. In dagbladen en vlugschriften is niet slechts de aandacht der menigte op dat verschijnsel gevestigd, maar is de keuze dier candidaten luide aanbevolen. Men beeft daarbij een beroep gedaan, niet op bijzondere en persoonlijke gevoelens, maar op beginselen; men heeft die elf candidaten aangeprezen, niet als de bij uitsluiting achtingwaardigste en uitstekendste ingezetenen, maar als de verklaarde voorstanders van staatkundigen vooruitgang en hervorming. Men heeft, in één woord, eene politieke candidatuur opgeworpen en ondersteund. Gaarne zeker neemt de liberale partij de verantwoordelijkheid van die daad in al haren omvang op zich; zij zal de schuld niet van hare schouders zoeken af te werpen door op de andere candidatenlijsten te wijzen, naast en tegenover de hare aanbevolen en verspreid; zij zal gereedelijk erkennen, dat deze door haar zijn uitgelokt en veroorzaakt; ja, zij ziet in dien openlijken wedijver - harddraverij heet het in de brochure - een verschijnsel, op

zich zelve en geheel onafhankelijk van de uitkomst, wenschelijk en verblijdend.

Door dergelijke candidaturen alléén toch verkrijgen de stedelijke verkiezingen - dat minimum van staatkundige bevoegdheid, den burgers gelaten - hare beteekenis. Wij behoeven ons niet op de ervaring van alle constitutionnele landen ter wereld te beroepen, ten bewijze, dat politieke verkiezingen slechts dan eene waarheid zijn en den geest der publieke opinie uitdrukken, wanneer de kiezers eener bepaalde kleur zich, met voorbijzetting van de persoonlijke wenschen en sympathiën der enkelen, op dezelfde personen vereenigen: reeds het voorbeeld van elke associatie, maatschappij of societeit is voldoende. Wie, die in den bloei eener vereeniging, van welken aard ook, belang stelt, zal het bij de keuze van een' bestuurder of afgevaardigde op de toevallige rigting der individuële stemmen laten aankomen? Wie zal zich niet met gelijkgezinden over den persoon zoeken te verstaan, die, zoo al niet aan elk persoonlijk de liefste, tevens met erkende geschiktheid de meeste kansen op den algemcenen bijval in zich vereenigt? En waar het de burgerlijke maatschappij geldt, zoude een maatregel ongeoorloofd zijn, die in elke andere vereeniging onmisbaar geacht wordt! - de vooronderstelling zelve is ongerijmd.

Inderdaad, wie te goeder trouw wil zijn, zal ons moeten toegeven, dat de vereeniging van de stemmen dergenen, die zich een bepaald staatkundig doel voorstellen, die de zegepraal eener stellige staatkundige overtuiging beoogen, op dezelfde personen, niet alleen geen ongeoorloofde, maar een verstandige en noodzakelijke maatregel was. Aanéénsluiting, opoffering van persoonlijke sympathiën en neigingen ter bevordering eener onontbeerlijke overeenstemming, is voor elke staatkundige partij pligt, ja levensvoorwaarde. De tegenpartij moge den wensch koesteren, dat die eenheid op de stijfhoofdigheid of kleingeestigheid van personen afstuite: zoo zij desniettemin tot stand komt, heeft zij geene reden om zich te verwonderen, veelmin om zich te ergeren.

Maar een voorname grond van het afkeurend oordeel, dat de schrijver over den maatregel uitspreekt, schijnt daarin te liggen, dat hij bij de 1500 stemgeregtigden, die hunne stemmen op de vrijzinnige candidaten vereenigd hebben, die gelijkheid van staatkundige overtuiging, die overeenstemming niet vooronderstelt. ‘De publieke opinie,’ meent hij, ‘heeft niet vrij en onbevooroordeeld uitspraak gedaan; de keuze heeft, in stede van de ver-

lichte denkbeelden, de politieke gevoelens der stemgeregtigden, slechts hunne *slaafsche gedweeheid en volslagen onverschilligheid* bewezen.' Ten einde aan deze opvatting geloof te verschaffen, onderscheidt hij zorgvuldig diegenen, die hunne bemoeijingen aan de verkiezingen geleend zouden hebben, van de volgzame menigte, welke zich blootelijk naar het gegevene wachtwoord zoude gedragen hebben. Wij zouden kunnen volstaan met de geheel willekeurige onderscheiding te loochenen. Ons kiesstelsel is waarlijk zoo gul niet in het toekennen van staatkundige bevoegdheid, om de onderstelling te wettigen, dat eene bekrompene en onverschillige menigte, gereed aan den leiband van den eersten volksmenner den beste te loopen, bij de verkiezingén der hoofdstad eene zoo beslissende meerderheid zal te weeg brengen. Maar het zij zoo, dat niet allen zulk eene gevestigde en door studie verkregene staatkundige overtuiging gehad hebben, als de schrijver toch wel aan enkele leden zijner tegenpartij zal willen toekennen, wat gelooft hij daarmede te bewijzen? Door welke middelen heeft men die uitkomst verkregen, zoo de stemgeregtigden niet uit overtuiging gehandeld hebben? Wat toch den invloed belangt op cliënten, op ondergeschikten, op leveranciers uitgeoefend, waarvan de schrijver gewaagt: gelooft men in ernst, dat op dit punt de liberale partij in deze stad het gunstigst terrein heeft; is het niet veeleer waarschijnlijk, dat zij juist hier het zwakste staat en naauwelijks door meerderen ijver en hoogere belangstelling den evenaar hangende heeft kunnen houden, wel verre van dien naar hare zijde te doen overslaan? Maar wie ziet niet daarenboven, dat deze invloedsoefening, wel verre van met het stelsel eener openlijke candidatuur zamen te hangen, niet alleen zonder deze even mogelijk en uitvoerbaar blijft, maar juist daardoor overbodig gemaakt wordt? Zooveel althans is zeker, dat eene publiciteit, die onverholen de motieven opgeeft en aan openbare tegenspraak onderwerpt, waarom een bepaalde candidatuur ondersteund wordt, voor alle plooijing, ontveinzing of misleiding bij persoonlijke aanbeveling den weg sluit en alzoo den krachtigsten waarborg oplevert tegen het misbruik, dat in zoodanige gelegenheid van persoonlijken invloed zou kunnen gemaaktworden.

En wat nu de werking dier publiciteit zelve aangaat: zoo veelvermogend als zij is, om gelijkgezinden wakker te maken en onder ééne vaan te scharen, zoo onvermogend zoude zij zijn, waar het gelden zou, andersdenkenden te verschalken en tegen hunne overtuiging te doen stemmen. Zoo bekrompen

en onkundig wane men toch de Amsterdamsche burgerij niet, dat zij in onzen tijd vreemd zijn zoude aan de staatkundige verdeeldheid, die allengs onze natie in twee partijen splitst - de partij, die hervorming en ontwikkeling onzer nationale vrijheden begeert, en de partij, die sinds lang onverholen en luide verklaard heeft geen stap op dien weg te zullen doen. Het voorstel ter Grondwetsherziening en het onthaal dat het gevonden heeft is ook voor het groote publiek geen geheim gebleven, en nog niet zoo lang geleden om reeds vergeten te zijn. Behoud en vooruitgang zijn woorden, waarvan het verschil scherp genoeg uitkomt om ook aan den staatkundig slechts onvolledig gevormde in het oog te springen. Wie dit jaar eene kieslijst invulde, heeft geweten dat hij eene keuze tusschen die twee beginselen deed, en het is de vraag, of zij, die voor het eerste stemden, doorgaans beter tot het doen van zulk eene keuze bevoegd waren dan hunne tegenpartij; het is de vraag, *pour trancher le mot*, of onze hoogere klassen zoo veel meer staatkundige ontwikkeling bezitten dan onze burgerstand.

Met al het talent zijner sophistiek zal de schrijver niet ligt eenen onpartijdige diets maken, dat men de vele stemmen door verschalking verkregen heeft. Het valt ieder in het oog, dat geenerlei belang, en althans geene onverschilligheid, eenig burger konde nopen de namen te stemmen van personen, die openlijk als candidaten der vrijzinnige partij werden aangeprezen, zoo die partij zijne sympathie niet had. De schrijver gaat dan ook zoo ver, dat hij de stemgeregtigden beschuldigt *hunne zelfstandigheid voor de overredingskracht van anderen te hebben prijs gegeven!* Zeker, zoo het voor *zelfstandigheid* pleit dat men voor overreding onvatbaar zij, en *onverschilligheid* bewijst wanneer men openlijk partij kiest, dan moge onzentwege de uitslag der verkiezingen ook den stemgeregtigden tot *schande* zijn.

Het kan den schrijver dan ook naauwelijks ernst zijn, de beteekenis van de door zijne tegenpartij behaalde zegepraal te loochenen. Meer ernst is het hem zeker, wanneer hij dien uitslag zelven betreurt, en men heeft slechts enkele bladzijden te doorloopen, om te zien dat het alleen die uitslag is, welke den schrijver zoo gestreng in de beoordeeling der middelen, waardoor hij verkregen is, en zoo onbillijk in de waardering zijner beteekenis doet zijn.

De reden echter, waarom de schrijver de keuze afkeurt, is bevreemdend. Het is alsof het den schrijver onbewust ware, dat hier twee staatkundige stelsels tegen elkander overgestaan heb-

ben, en geenszins personen over personen, maar veeleer beginselen op beginselen hebben gezegevierd. Zoo uitsluitend vestigt hij de aandacht op een verschijnsel, dat, onverschillig als het in den grond is, welligt de groote meerderheid der stemgeregtigden ontsnapt is.

Niet als liberalen toch of als petitionarissen worden de gekozenen voor het publiek gebrandmerkt, maar als - vreemdelingen. Wij zullen het vreemdsoortig verwijt niet ontleden; wij zullen niet vragen hoe men in het oog des schrijvers het Amsterdamsche burgerregt verkrijgt; want zelfs geboorte binnen de muren der stad schijnt niet voldoende te zijn. Trouwens, zoo wij andere voorwaarden gaan stellen dan die, welke het Stedelijk Reglement aangeeft, welken maatstaf zullen wij ons kiezen? Zullen wij de jaren gaan tellen, welke een geslacht binnen deze stad gevestigd was, of het aanzien gaan afmeten, door de voorouders der tegenwoordige stemgeregtigden alhier genoten, en daartoe de lijsten der stedelijke besturen van vroegere dagen raadplegen? Gaarne zouden sommigen het zeker dien boeg uitwenden. Hoe ver zij het echter met hunne candidatenlijst van Amsterdammers *pur-sang* brengen zouden, mogten wij gaarne weten. Als mededingers zouden zij zeker niet zeer te vreezen zijn.

Maar daarenboven, de schrijver kent het onderscheid tusschen de zoogenaamde Amsterdamsche patriciërs, en de aristocratie, tegen welke men bij de laatste verkiezingen is te velde getrokken, te wel, om niet te weten dat het niet tegen den invloed der burgemeesterlijke geslachten is, dat men zich gewapend heeft. Men voert geen politieken strijd tegen hersenschimmen en droombeelden, en wat is in onzen tijd het gezag der Amsterdamsche patriciërs anders dan eene allengs uitstervende herinnering. Men bedriege zich niet met historische partijnamen en leuzen op het terrein der huidige werkelijkheid over te brengen. Het geldt niet meer een strijd van de massa der burgerij tegen enkele gezagvoerende familiën; het geldt thans hier zoo als elders den strijd tusschen conservativen en vrijzinnigen - tusschen aristocraten en liberalen, zoo men die namen verkiest. Maar die aristocratie, - de vereeniging dergenen, die, met hunne individuele plaatsing en uitzigten in de maatschappij volkomen tevreden en omtrent de politieke ontwikkeling der natie onverschillig, voor elke verandering terugdeinzen, en de zaken zooveel mogelijk op den ouden voet en buiten den invloed van den geest des tijds willen houden, die aristocratie is zoo min van afkomst en be-

trekkingen zuiver Amsterdamsch als de mannen van vooruitgang hier ter stede het zijn. En trouwens hoe kan het anders? Is niet de wisseling van namen en personen, het afsterven en verdwijnen van oude geslachten, het toevloeijen en verrijzen van nieuwe, eene wet der natuur, een gevolg van den gewonen loop der zaken, vooral in de groote steden? Is het niet juist een voorregt der hoofdsteden, dat zij de bekwaamste, uitstekendste, vooruitstrevendste mannen en familiën uit het geheele land tot zich trekken, een verschijnsel, dat zich in de hoofdsteden der groote rijken in al zijne volheid, maar ook ten onzent, schoon op veel kleinere schaal en in mindere verhouding, vertoont? En zoude het in het belang dier steden kunnen zijn, de aankomelingen, schoon zij door de vestiging hunner fortuin, hunner familiën, hunner industrie, elken waarborg aanbieden, met wantrouwen te behandelen en uit elke stedelijke betrekking te weren? Zoude de leer, op het veld der staathuishoudkunde zoo vaak van dwaling overtuigd, dat elk volk, elke stad zich zelve genoeg moet zijn, en zich zoo weinig mogelijk van vreemde hulp moet bedienen, op het terrein der staatkunde, waar zij zooveel ongerijmder is, ingang vinden? Zouden de burgers van *Amsterdam*, die niet aarzelen de belangen hunner gezondheid, hunner fortuin, hunner godsdienstige leiding, de opvoeding hunner kinderen, de wetenschappelijke vorming hunner zonen aan *vreemdelingen* toe te vertrouwen, huiverig moeten zijn, om de behartiging hunner staatkundige aangelegenheden aan die vreemdelingen op te dragen? De vraag behoeft slechts gesteld te worden om beslist te zijn.

Maar waarom strijd gevoerd tegen ongerijmdheden, die zich zelve weêrleggen. Er bestaat in *Amsterdam* geen strijd tusschen burgers en vreemdelingen. Van eene toevallige omstandigheid, die zich in gelijke mate op elke candidaten-lijst der tegenpartij had kunnen opdoen, heeft de schrijver der *Waarschuwing* een behendig gebruik gemaakt, maar dat den toets niet zal doorstaan. Weggesleept door zijne eigene sympathie voor de Amsterdamsche aristocratic van vroeger dagen, heeft hij zelve het verschil voorbijgezien, welks veronachtzaming hij zijne tegenpartij verwijt, en vergeten, dat hier aan beide zijden der kampplaats even zeer ook vreemdelingen onder de strijders stonden en staan moesten, en het alleen van het toeval kon afhangen, aan welke zijde hun aantal het grootst zijn zoude.

De schrijver vreest, dat de strijd, die nu eenmaal onherroepelijk is aangevangen, op een strijd van personen en persoon-

lijkheden zal uitloopen; hij zie toe, dat hij zelf door de beschuldiging, alsof de leden der vrijzinnige partij, die zich in de hoofdstad gevormd heeft, vreemdelingen waren, geene eerste schrede op dien weg doe. Zulk een stap behoeft van de zijde der vrijzinnige partij niet te geschieden, en zal ook, vertrouwen wij, niet gedaan worden. Zelfs dan niet, wanneer een derde van het kiezers-collegie uitvalt. Het zal toch wel geene persoonlijke aantijging zijn, wanneer men de liberale gevoelens van enkele leden van dat collegie betwijfelt, daar zij zelve zeker de eerste zijn zouden zulk een smet van zich af te weren, wanneer men hun dien wilde aanwrijven.

Dat eene politieke partij bij voorkeur mannen van hare kleur op de verschillende trappen der nationale vertegenwoordiging geplaatst wil zien, zal ook hare tegenpartij haar moeijelijk ten kwade kunnen duiden. Hoe openlijker zulk eene partij voor hare staatkundige leuze en bedoelingen uitkomt, hoe meer publiciteit zij aan hare pogingen geeft, te verder weert zij allen schijn zelfs van persoonlijkheid van zich. Elke partij, elke kleur, elke rigting doe hetzelfde, teekene zich even sterk, zondere zich even scherp af, en geen burger ter wereld zal het als eene persoonlijke beleediging of verongelijking beschouwen, zoo zijne tegenpartij hem niet tot haren candidaat benoemde.

Ware de schrijver der *Waarschuwing* zoo openlijk voor de bedoelingen zijner partij uitgekomen, hij had den strijd niet op zulk een vreemdsoortig terrein behoeven over te brengen. Maar het zal hem niet gelukken, der burgerij te bewijzen, dat zij zich heeft laten verschalken, dat zij dupe eener illusie geweest is. Slechts ééne zaak heeft hij bewezen: dat, zoo men den liberalen verwijt, dat zij hunne eischen overdrijven en te uitgebreide staatkundige regten, te grooten invloed voor het volk verlangen, de behoudsmannen van den echten stempel, in hunnen afkeer naar al wat naar staatkundige ontwikkeling zweemt, ook zelfs het minimum van staatkundige bevoegdheid, thans den burgeren verleend, overdreven achten, en niet willen, dat zelfs de laagste trap der tegenwoordige verkiezingen eene waarheid worde.

Geert. Een verhaal voor het volk, vooral ten platten lande.

't Hoogduitsch gevolgd door *C. van Schaick*. Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck. 1847. 354 bll. in kl. 8°.

Wat men der hedendaagsche letterkunde ook ten laste moge leggen, welke grieven de aesthetiek ook tegen haar inbrenge, ééne eigenschap moet men haar toegeven: haar streven naar waarheid. Zij moge dikwerf de grenzen overschrijden, binnen welke de kunst zich behoort te beperken; zij moge somwijlen zelfs jagt maken op het afschuwelijke en wanstaltige; zij moge een andermaal zich tot een blooten spiegel vernederen, die de voorwerpen en verschijnselen van het werkelijke leven slechts terugkaatst, zonder hun den adelenden stempel in te drukken, welke alleen de nabootsing der natuur tot een kunstwerk verheft: zij heeft voor de schatten des levens open oog en oor, zij heeft een afkeer van die gekunstelde en conventionnele waarheid, waarnaar men zoo lang en zoo vaak de werkelijkheid heeft willen buigen, van die fletse, ziekelijke, romaneske tinten, waartoe men de schelle, scherpafstekende en vaak zoo schitterende verwen der natuur zoo lang heeft willen verwateren.

Greift nur hinein ins volle Menschenleben,

heeft de groote meester vermaand, en waarlijk, sinds men, met opzijdezetting van valsche kieschheid en angstvallige keurigheid, den sikkel in de volle halmen geslagen heeft, welke op dien weligen akker tieren, heeft men zich niet over den oogst te beklagen gehad.

Die zucht, om niet langer toestanden en menschen van conventie, maar den werkelijken mensch met al zijne eigenaardigheden, het leven met zijn natuurlijk licht en schaduw te bespieden en weêr te geven, heeft naar menige voormaals onbezochte streek den weg gebaand; en - zoo zij soms tot de schildering van tooneelen gevoerd heeft, die men ongaarne uit het duister, waarin zij te huis behoorden, in het volle kunstlicht gebragt zag, zij heeft ook aanleiding gegeven tot de teekening van toestanden, waarop het oog met te meer welgevallen rust, naarmate zij ons zeldzamer in hunne volle wezenlijkheid ter aanschouwing geboden worden.

Zoo de reeks der *Mystère's* en *Geheimenissen*, die SUE's mees-

terstuk zijn opgevolgd, een ziekelijke uitwas aan den boom der hedendaagsche letterkunde zijn, de Dorpsnovelle, zoo als zij zich in den laatsten tijd, vooral in *Duitschland*, heeft ontwikkeld, mag eene rijpe, kernige, voedzame vrucht heeten.

Het land- en dorpsleven, hoe nabij het ons vaak schijnt, ligt ons in zijne eigenaardige verschijnselen in waarheid veel verder dan wij meenen. Het is meermalen te regt opgemerkt, dat het verschil in zienswijze, karakter en opvattingen tusschen den meest ontwikkelden en den minst beschaafden stedeling minder groot is, dan tusschen den stedeling en den boer. De boerenstand ligt als het ware buiten den kring der algemeene beschaving, hij staat op zich zelven en komt met de stadswereld immer slechts in vlugtige aanraking, nimmer in duurzame betrekking. Het eigenaardige, het afgescheidene, dat hij in costuum en dialect tegen alle verbetering en verbastering tevens bewaard heeft, ligt ook in de diepste plooijen van zijn gemoed, in zijne geheele wijze van zijn, van denken, van handelen.

En toch, zoo van de eene zijde de boeren te midden onzer zich meer en meer alles assimilerende beschaving, de levende overblijfselen der feodale maatschappij, de echte afstammelingen der voormalige *serfs de la glèbe* gebleven zijn, wie gevoelt niet, hoeveel goeds en krachtigs er tevens onder en met die verouderde vormen bij dien stand moet bewaard zijn gebleven, hoeveel, dat zelfs de hoogere klassen in de steden misschien te ligtvaardig hebben opgeofferd, en wat der lagere zonder eenige schadeloosstelling ontgaan is? Wie gevoelt niet, hoe anders, hoeveel frisscher, energischer, volkomener, men zich naar ligchaam en ziel ontwikkelen moet onder den vrijen Hemel, dan in de naauwe werkplaats, op den akker dan achter het weefgetouw?

Wie den boerenstand in die mengeling van zwakheid en kracht, van bizarrerie en energie, van achterlijkheid en voortreffelijkheid het best begrepen heeft, is de schrijver der *Schwarzwalder Dorfgeschichten*, BERTHOLD AUERBACH. Onder de velen, die zijne voetstappen gedrukt hebben, komt ALEXANDER WEILL met zijne *Sittengemälde aus dem Elsässischen Volksleben* hem het naast.

JEREMIAS GOTTHELF, van wiens *Uli der knecht* het aangekondigde werk eene navolging is, neemt op het terrein der Dorpsnovellen eene van deze beide Coryphaeën eenigzins onderscheidene plaats in. Deze toch rigten zich in hunne schilderingen van het dorpsleven, zoo al niet bij uitsluiting, althans bij voor-

keur tot een hooger geplaatsten kring van lezers; GOTTHELF daarentegen schrijft niet slechts over, maar ook voor den landman en dorpeling. Met een talent als het zijne intusschen kan men zich gerust den kring zijner lezers zoeken te beperken, het boek zal ook buiten dien kring zijnen weg wel vinden. Zijne werken zijn dan ook in zijn geboorteland (*Duitsch Zwitserland*) tot volksboeken geworden, in dien ruimen zin, dat zij inderdaad door het geheele volk en niet slechts door eene enkele klasse gelezen worden, en wij wenschen, dat GEERT ten onzent hetzelfde lot hebbe.

Dat lot verdient de Hollandsche bewerking ten volle, want zij is oneindig meer dan eene bloote vertaling, zij heeft haast al de verdiensten der oorspronkelijkheid. Vaak hebben wij den wensch gekoesterd en uitgedrukt, dat vertalers zich niet mogten tevreden stellen met de vruchten, die zij op vreemden bodem plukken, voetstoots op den onzen over te planten, maar de eigenaardigheden van dien bodem in het oog mogten houden, dat zij, in één woord, mogten verhollandschen, in stede van enkel te vertolken. Hoe zulks geschieden kan, hoe men zich al de voortreffelijkheden van het vreemde werk kan eigen maken, zonder er het uitheemsche, het anti-nationale bij over te nemen, hoe men niet slechts woorden, maar beschrijvingen, tooneelen, handelingen, karakters van de eene in de andere taal, van het eene in het andere volksleven kan overbrengen, daarvan levert het aangekondigde werk eene uitstekende proeve. GEERT is een boek, zoo echt populair, als wij er in onze taal geen tweede kennen; en het is de populariteit van de echte soort, die den min ontwikkelde opheft, in plaats van zich tot hem te verlagen. Maar tevens verdient het werk, ook als letterkundig verschijnsel, alle aandacht, zoo om den zuiveren, levendigen, gemakkelijken stijl, waarin het geschreven is, als om de kennis van Drentsch volksdialect, volkstoestanden, volksgewoonten, die het verraadt en op zoo gelukkige wijze aanwendt. Het is een boek dat zoowel voegt in de hand die de pen, als in die welke de spade voert, en uit geen van beiden ter zijde zal gelegd worden zonder bewondering voor het talent, zonder sympathie voor het hart van schrijver en verduitscher beiden.

Beoordeelingen en aankondigingen.

Verhandeling over de gothische litteratuer, gevolgd van eene vormenleer, eene keus van stuk - ken en een woordenboek, door *G.D. Franquinet*, Lid van het Tael- en Letterlievend Genootschap, opgerigt bij de Kathol. Hoogeschool. Leuven, 1846.

Uit den titel van dit werkje kan men den inhoud genoegzaam leeren kennen. Des auteurs voorname doel schijnt geweest te zijn de mededeeling van eene Gothische anthologie, vergezeld van eene beknopte Spraakleer en eene lijst der woorden, in de uitgelezene stukken voorkomende, alles voorafgegaan door eene inleiding, behelzende eene korte geschiedenis der *Gothen* en een verslag omtrent de overblijfselen van hunne taal en voorheen zoo rijke letterkunde, bepaaldelijk van ULFILA's bijbelvertaling.

Wie kan dit doel anders dan toejuichen? Door zijnen arbeid wordt de aandacht van velen, die geen toegang hebben tot de werken van FULDA, ZAHN en VON GABELENTZ en LOEBE, op de taal der *Gothen* gevestigd; en eene oppervlakkige kennismaking is voldoende, om ons het belang te doen bevroeden van eene wetenschap, die voor de studie der Duitsche talen niet meer ontbeerd kan worden, en ons op te wekken tot grondiger en vollediger onderzoek.

De schrijver begint met eene korte geschiedenis der Gothen. Als bijdrage daartoe zij het mij vergund, hier met een woord mede te deelen, hoe het gebleken is, dat er werkelijk tot in de zestiende eeuw afstammelingen der Gothen in de *Krim* bestaan hebben (eene bijzonderheid, die de S. op bladz. 32 ter loops vermeldt). Een van die nazaten der oude Gothen, door

BUSBECK te *Constantinopel* ondervraagd, gaf dezen reiziger eene menigte woorden uit zijne moedertaal op, van welke sommige BUSBECK voorkwamen met het Duitsch overeenkomstig, en dus ligt verklaarbaar, andere daarmede niet overeenkomstig te wezen. Onder de rubriek nu der door BUSBECK voor onverklaarbaar gehouden woorden, heeft MASSMANN er verscheidene gevonden, die eerst in de voor weinige jaren opgespoorde fragmenten van ULFILA's vertaling der brieven van PAULUS teruggevonden zijn. Stelliger bewijs van de waarachtigheid van BUSBECK's berigt was er wel niet mogelijk. MASSMANN's onderzoek dienaangaande treft men aan in eene Verhandeling, getiteld *Gothica minora*, en te vinden in M. HAUPT's *Zeitschr. f. deutsches Altherthum*, B. I, Heft 2. Dit stuk van den geleerden Duitscher is onzen schrijver onbekend gebleven. Hij zou met behulp daarvan, zoo als wij te zijner plaatse zien zullen, eene en andere onnaauwkeurigheid in zijn werk hebben kunnen herstellen.

In § 4, *Over het leven van Ulphilas*, vind ik onder de bronnen het werk van WAITZ niet vermeld, *über das Leben u. die Lehre des Ulfila*, Hannover, 1840, naar een onuitgegeven leven van ULFILA, door zijn eigen leerling AUXENTIUS. Menige belangrijke bijdrage zou de Hr. FRANQUINET daaruit hebben kunnen ontleenen.

Wij komen tot de §§ 5 en 6, waarin de S. *over het schrift der Gothen vóór* ULPHILAS *en over het alphabet van* ULPHILAS handelt. Hier ontmoeten wij (bl. 17) de aanmerking, dat 'ULPHILAS in zijnen nieuwen alphabet eene Runische letter behouden heeft, wier klank door de Grieksche en Romeinsche boekstaven niet uitgedrukt kon worden.' En welke is nu die letter? Het is het teeken voor de *th*. Gesteld eens, dat het teeken voor dezen klank door ULFILA uit het Runenschrift[1] behouden is, zoo kan men toch niet beweren, dat ten minste het Grieksch geene letter voor de Gothische *th* zou bezeten hebben. Maar ook de eerste stelling trek ik in twijfel. Waarom voerde ULFILA een nieuw alphabet, naar het model van het Grieksche gevormd, onder zijne landgenooten in? Immers om geene andere reden, dan omdat hij het niet oorbaar achtte tot het heilige werk der bijbelvertaling het Runenschrift, te voren aan Heidensche bijgeloovigheden dienstbaar, aan te wenden? Zoo laat zich reeds vooruit nagaan, dat hij

(1) Het Runenschrift is overigens zelf uit eene gemeenschappelijke bron met het Grieksche en het Latijnsche alphabet gevloeid.

dan ook geene enkele Runen in zijn alphabet zal hebben toegelaten, te meer daar het Grieksche alphabet, des noods door het Latijnsche aangevuld, rijk genoeg was. De Gothische *u* en *f* hebben mede volgens de meeste geleerden - en de Schr. deelt in hun gevoelen - meer overeenkomst met de Runen *ur* en *fe*, dan met de letters, die in het Latijnsche alphabet dezelfde waarde hebben. Dit kan zijn; maar dan is de overeenkomst onwillekeurig ontstaan, doordien de Gothische hand, ook na de invoering van het nieuwe alphabet nog het schrijven der Runen gewoon, weder eenigermate tot den ouden vorm terugkeerde. ULFILA, meen ik te mogen vaststellen, heeft zijne *u* en *f* aan het Latijnsche alphabet ontleend[1]. Beschouwen wij de Gothische letters eens van naderbij. De vijf eerste letters komen overeen met de Grieksche *A, B, Γ, Δ, E*. Hierna vult ULFILA de plaats van de Grieksche cijferletter *vau* met eene letter, die de waarde heeft der *qu*. Doch welke is deze letter? Mij dunkt de Latijnsche *c*. De vorm wijkt slechts weinig af, en de waarde is overeenkomstig aan die der *c*, in *cum*=*quum, cui* van *qui*, en dus voor *quui, eculeus*=*equuleus, secutus*=*sequutus*, enz. Of wat is hier de *c* anders, dan eene *qu* met één letterteeken geschreven? De plaats, welke alzoo de Latijnsche *c* in de orde van het Gothische alphabet zou innemen, heeft niets bevreemdends, zoo men aanneemt, wat ik elders (*Symb. Litter.*, V; *Nederd. Bijdr.*, bl. 6) als een vermoeden geuit heb, dat het Latijnsche alphabet vroeger, en dus nog in ULFILA's tijd, dezelfde orde als het Hebreeuwsche en Grieksche bezeten heeft, en alzoo de *g* toen ook daar de derde plaats, en de *c* (Hebr. *zain*, Grieksche *zeta*) de plaats achter de *van* of *F* (door ULFILA elders aangebragt) vervulde[2]. - ULFILA nam na de Latijnsche *c*, die bij hem voor *qu* moest gelden, de Grieksche *Z* aan, die het teeken voor eene zeer zachte *s* werd, en daarna de *H*, welke hier geene vokaal, maar de Latijnsche *h* is. Maar nu komen wij in zijn alphabet aan de zoo even vermelde letter *th*, die de waarde heeft der

(1) Dat het Angelsaksisch voor de klanken *thorn* (*th*, en *ven* (*v* = *w*) de Runenletters aanhield, bewijst niets voor het gevoelen, dat zich ook in het Gothische schrift Runenletters bevinden; het Angelsaksisch toch nam het Latijnsche alphabet aan, en dit ontbeert teekens voor die klanken.

(2) De alphabetisch gerangschikte Latijnsche werken uit den tijd vóór die verplaatsing, zouden alzoo door latere afschrijvers in eene andere dan de oorspronkelijke orde gebragt zijn.

Grieksche *Θ*, maar het teeken der Grieksche *Ψ*. Zien wij verder rond, zoo ontmoeten wij daarentegen op de plaats der Grieksche *Ψ*, het teeken ⊙, dat is, het teeken der Grieksche *Θ*, met de waarde van den klank *hv*. Deze *hv* zal in de uitspraak eene geaspireerde *v* of *w* geweest zijn, dus = *wh* (werkelijk is in het Engelsch de Gothische *hv* door *wh* vervangen, in wier uitspraak nu eens de *v*, dan eens de *h* den boventoon heeft). De Grieksche *Ψ* nu, wat is zij anders, dan eene geassibileerde en juist daardoor verscherpte *v* (= *φς*)? Bij gevolg is de Gothische *hv* zoo naauw met de Grieksche *Ψ* verwant, als aspiratie en assibilatie onderling verwant zijn, en kon ULFILA voor zijne *hv* geen geschikter teeken vinden, dan dat der Grieksche *Ψ*. Doch vanwaar dan, dat wij dit teeken op de plaats der *Θ* aantreffen en aan den klank *th* gegeven zien, en daarentegen het teeken *Θ* op de plaats der *Ψ*, met de waarde van *hv?* Dit is, dunkt mij, niet moeijelijk te verklaren. Het Runenteeken voor *th* had meer overeenkomst met de Grieksche *Ψ*, dan met de Grieksche *Θ*. Zoo zal men zich gewend hebben het teeken *Ψ* voor *th* te bezigen, en was dit gebruik eenmaal gevestigd, zoo moest wel tevens het teeken der *th* de waarde erlangen, die door ULFILA aan de Grieksche *Ψ* was toegekend. - De vijf volgende letters bieden geene zwarigheid; zij zijn de Grieksche *I, K, Λ, M, N*. Maar nu volgt, in de plaats der Grieksche *Ξ*, de Gothische *J*, wier teeken ik niet aarzel voor dat der Latijnsche G te honden. ULFILA kon deze Latijnsche letter voor dien klank geschikt achten; want groot was de verwantschap tusschen de Gothische *J* en de *g*, blijkens zeker Handschrift der K.K. Bibliotheek te *Weenen*. waarin men, nevens verschillende Gothische alphabets, een regel ter onderscheiding tusschen *J* en *g* opgegeven vindt, welks auteur zelf de beide letters verwart (zie MASSMANN, *Gothica min.*, t.a. pl., blz. 298). Deze verwarring, vermoedt MASSMANN (blz. 301), is ontstaan uit de bijzonderheid, dat de steller van dien regel Gothisch met Angelsaksische letters geschreven voor zich had. Het is mogelijk: doch in allen gevalle strekt het tot bevestiging van mijn gevoelen aangaande de verwantschap tusschen *J* en *g*, dat de Gothische *J* aan den aanvang der woorden in het Angelsaksisch door eene *g* werd wedergegeven. Maar hoe kwam ULFILA er toe, om zijne *J* op de plaats der Grieksche *Ξ* te stellen? Hiertoe kan hij door overeenkomst van uitspraak tusschen zijne *J* en de Grieksche *Ξ* (X) gebragt zijn. De *ξ* is eene geassibileerde en juist daardoor ver-

scherpte *g* (vóór de invoering van het teeken Ξ schreef men voor dien klank χ^{σ}), en de Gothische *J* is de weeke stomme verhemelteletter (de *g* van het Hgd. *Garten*), door aspiratie gewijzigd. Dus staat Ξ (X) tot *J*, gelijk ψ (*phs*) tot *hv*, dat is, gelijk assibilatie tot aspiratie[1]. - Nu volgt in de plaats der Grieksche O de Gothische vokaal *u* (de *o* ontbreekt in het Gothisch), met het teeken der Latijnsche *u*, maar eenigermate naar dat der Rune *ur* vervormd. Al de nu nog overschietende letters zijn kennelijk dezelfde, die in het Grieksche alphabet op de O volgen, met deze bepaling, dat de Y de waarde der *v* heeft, en voor de Grieksche Φ de latijnsche F optreedt (zoo als wij boven toegaven eenigzins naar het model der Rune *fe* gewijzigd). Dus zal de Gothische *f*, evenzeer als de Latijnsche, van de Grieksche φ verschild hebben; dat de Latijnsche *f* van de φ verschilde, bewijst het gebruik der Romeinsche schrijvers, die de Grieksche φ door *ph*, en nimmer door hunne *f* teruggeven. Dat de *hv* (ψ) het teeken der Θ bezit, zagen wij zoo even.

De tabèl op bl. 23, die ons de verwantschap en afstamming der Germaansche talen verduidelijken moet, geeft stof tot meer dan ééne vraag. De S. bedoelt met zijn *Midd. Nederd*. en *N. Nederduitsch* ongetwijfeld het *Midden-Nederlandsch* en *Nieuw-Nederlandsch*. Deze laatste benamingen had hij moeten gebruiken, want onze oudere en latere taal *Nederduitsch* te noemen, veroorzaakt verwarring. Daarentegen had hij, in plaats van de namen *Middel Saksisch* en *N. Saksisch*, die van *M. Nederd*. en *N. Nederduitsch* moeten bezigen voor de taalvormen, in welke het *Oud-Saksisch* in latere eeuwen is opgetreden. Voorts ontmoeten wij de namen *Nieuw IJslandsch* en *Nieuw Friesch*, aan het *Noordsch* (*Oud IJslandsch*) en *Oud Friesch* ondergeschikt. Dat wij geen *Midden IJslandsch* noch *Midden Friesch* genoemd vinden, is naar behooren; maar evenmin kan men van *Nieuw-IJslandsch* en *N.-Friesch* gewagen. Op *IJsland* toch heeft zich, om GRIMM's uitdrukkingen te gebruiken (*D. Gramm.*, I^3, 6), de vorm van het Oud Noordsch bijna nog heden gehandhaafd; in het IJslandsch blijkt, hoe ook een volkomen en zuivere typus der oude vormen, als hij zich

(1) In het Spaansch - en in *Spanje* is het Gothisch letterschrift het langst (tot in de 11de eeuw) in zwang gebleven - strekten, nog niet lang geleden, *J* en X tot afbeelding van denzelfden klank, en de *J* heeft er de waarde van de *y* vóór *e* en *i*, d.i. van onze *ch*.

binnen de grenzen van een afgesloten volksstam bepaald ziet, vermag voort te duren. En wat het Friesch aangaat, dit had nog in de 13de en 14de eeuw den ouderen vorm behouden, en wat in lateren tijd en in onze dagen van het Friesch voortleeft, kan op het karakter van heerschenden taalvorm geen aanspraak maken. Dat de schrijver *Oud-Noorweegsch, Oud-Deensch* en *O.-Zweedsch* op gelijke lijn met *Middel-Hoogd., Midd.-Nederduitsch*, enz. plaatst, kwam ons mede vreemd voor, daar toch aan het Noordsch (om weder met GRIMM te spreken, bl. 7) de middeltijd ontbreekt, of liever deze hier met den oudsten taalvorm zamenvalt. Nog daargelaten, dat hij onderscheid maakt tusschen *Noorweegsch* en *Deensch*, welke namen in den grond ééne taal beteekenen. Wat ten slotte de verdeeling van den Germaanschen taalstam in twee takken, den Duitschen en den Skandinaafschen, betreft, eene verdeeling, waarbij de S. het Gothisch niet regt weet te huis te brengen, het komt mij voor, dat het beter is, twee taalgroepen, het Noordsch en het Gothisch, te onderscheiden. Het Hoogduitsch is een door de klankverschuiving gansch vervormd Gothisch, en staat door dit klankverschijnsel geheel op zich zelf tegenover alle andere Germaansche talen. Het Saksisch en Friesch vormen tusschengroepen, in dier voege, dat het Saksisch, hoezeer aan de zijde van het Gothisch staande, eene werkelijke aanraking met het Noordsch vertoont, terwijl het Friesch wederom een overgang tusschen het Saksisch en Noordsch vormt. Angelsaksisch, eindelijk, en Nederlandsch zijn bijzondere vormen van het Saksisch, die hun bijzonderen aard aan de afgezonderde woonplaats of staatkundige zelfstandigheid der stammen, die deze talen spraken, te danken hebben.

Wij gaan de hooggestemde lofspraak op de Gothische taal (bl. 24) stilzwijgend voorbij, en komen tot bl. 26, waar de S. ons begint te onderhouden *over de overblijfselen der Gothische bijbelvertaling*.

Uit de plaats van den Benedictijner WALAFRID STRABO (leerling van RHABANUS MAURUS) leidt MASSMANN (t.a. pl., bl. 306), en mij dunkt te regt, eenvoudig af, dat er in de negende eeuw nog handschriften van den Gothischen bijbel voorhanden waren. Er staat in die plaats (Cap. 8, *de rebus eccles*. - de S. citeert Cap. 7) niet uitgedrukt, dat toen reeds een goed deel der bijbeloverzetting verloren was geraakt. Uit de plaats van KORTHOLT, aangehaald op bl. 26 en 27, kan niet afgeleid worden, dat er meer dan ééne Gothische vertaling bestaan zou heb-

ben; zij doet slechts het bestaan van een ander *Codex*, nevens den *Codex argenteus*, vermoeden. Deze laatste toch bevat van ULFILA's vertaling slechts de vier Evangeliën, niet het geheele Nieuwe Testament. Voor het overige maakt de vermelding, dat die *Codex* van het geheele N. Test. op *Papyrus* zou geschreven geweest zijn, de geheele zaak onwaarschijnlijk. MASSMANN haalt dezelfde plaats aan (bl. 343, volg.), doch niet uit KORTHOLT, maar regtstreeks uit den brief van Bisschop USHER aan FR. JUNIUS (te vinden vóór JUNIUS *Glossar*), en hij deelt haar mede, vrij van die fouten, welke haar bij onzen S. ontstellen. USHER heeft niet geschreven *in bibliotheca Hermanni Comitis Neuvarii*, maar *Newenarii;* hij bedoelt een Graaf uit het huis van NIEUWENAAR; noch heeft USHER gesproken van MATALIUS METELLUS SEQUANUS, maar van MATULIUS MET. SEQ., een Bourgondier, die in de tweede helft der zestiende eeuw te *Keulen* leefde (MASSMANN, t.a. pl., bl. 337).

Bl. 28 vermeldt de Schr., dat de *Codex argenteus* op het eind der 16de eeuw uit de abtdij van *Werden* (bij *Keulen*) naar *Praag* kwam, en hij voegt er bij: op welke wijze, weet men niet. MASSMANN maakt het (bl. 321, 322) waarschijnlijk, dat RICHARD STREIN de man was, die het kostbaar MS. voor de keizerzerlijke bibliotheek te *Praag* van de Werdensche kloosterlingen heeft weten te verwerven.

Bl. 29, noot 2, lees ik, dat GOROPIUS BECANUS in 1569 het Gothische *Onze Vader* uit den zilveren *Codex* met *Latijnsche* letters in het licht gaf, lees: met *Duitsche* letters (zie MASSMANN, bl. 308). En naar aanleiding van hetgeen de S. in noot 3, op dezelfde bladz., mededeelt, dat ANTON MORILLON door USHER voor den schrijver gehouden wordt van een anonym werkje *de litteris et lingua Getarum sive Gothorum*, door BONAVENTUBA VULCANIUS uitgegeven, moet ik vermelden, dat MASSMANN zoo goed als bewezen heeft, dat ARNOLD MERCATOR de auteur van dat werkje is; aan dezen ARNOLD MERCATOR zou zelfs ANTON MORILLON de excerpten uit den *Codex argenteus*, door hem aan GOROPIUS BECANUS verstrekt, te danken gehad hebben.

Wij gaan verder en slaan een blik op de *vormenleer*, door den S. (bl. 46-64) geleverd. Op bl. 47 ontmoeten wij, betreffende de derde sterke verbuiging van mannelijke woorden, de juiste aanmerking, dat, vermits de *u* in deze klasse van woorden het *verbuigingswoordje* (lees liever: *de verbuigingsuitgang*) schijnt te zijn, sunaus en sunau (genit. en dat. sing. van sunus) waarschijnlijk voor sunvis en sunva staan. Dit is te

waarschijnlijker, omdat ook hairdeis voor hairdjis staat. De taal tracht den onaangenamen zamenloop van konzonanten te vermijden, door de daarvoor vatbare konzonant met de vokaal tot een' tweeklank te doen zamensmelten. Voor het overige is dezelfde aanmerking op de derde sterke verbuiging van onzijdige woorden: faihaus en faihau (genit. en dat. sing. van faihu), toepasselijk.

De eerste en tweede zwakke verbuiging van mannelijke en van vrouwelijke naamwoorden, zoo zelfstandige als bijvoegelijke, kunnen, dunkt ons, gevoegelijk tot één teruggebragt worden.

Tot de tweede conjugatie der sterke werkwoorden brengt de S. die werkwoorden, welke zich tegelijk door eene verdubbeling (*reduplicatie*) en eenen *omluid*[1] kenmerken, en deze conjugatie verdeelt hij weder in twee klassen. De eerste bevat werkwoorden als laia, imperf. lailô; de tweede werkwoorden als grêta, imperf. gaigrôt. Intusschen bestaat er minder reden om laian en grêtan, dan om háitan en slêpan en saltan tot verschillende klassen te brengen, welke laatste hij niettemin onder ééne rubriek zamenvat. In laian, namelijk, en grêtan schijnen de verschillende klanken uit dezelfde vokaal ontstaan. Om dit gevoelen te staven, redeneer ik aldus. Het is onmogelijk, dat de Ablaut *ô*, dien het praeter. van laian en grêtan vertoont, uit *ái* of *ê* ontstaan zij; *ái* en *ê* zijn onvatbaar om door vokaalsverwisseling gewijzigd te worden, blijkens háitan, praeter. háiháit; slêpan, praeter. sáislêp. Daarom acht ik de *ô* van lailô (praet. van laian) en van gaigrôt (praet. van grétan), even als de *ô* van svôr (praet. van svaran), uit *a* ontstaan, en meen ik, dat laian en grêtan ons praesensvormen vertoonen met eene door oorspronkelijke reduplicatie gewijzigde vokaal; laia zou alzoo staan voor laila, grêta voor gaigrata. Het Grieksch biedt talrijke voorbeelden van gereduplicéerde praesensvormen: *πιπράσκω, διδάσκω, γίθημι, πίμπλημι*, enz. Ja! hetzelfde verschijnsel der versterking van de stamvokaal in het praesens, ten gevolge eener vroeger aanwezige en later, als het ware, geabsorbeerde reduplicatie, meen ik ook in deze zelfde taal te bespeuren. Men denke aan *χαίω* en *χλαίω* (Att. *χάω* en *χλάω*), welligt ontstaan uit *χιχάω* en *χιχλάω*. Zekerder nog kan

(1) De Duitsche taalgeleerden noemen de klankverandering der ongelijkvloeijende werkwoorden doorgaans *Ablaut;* slechts enkelen noemen haar *Umlaut*, Deze laatste benaming geeft aanleiding tot verwarring.

men aannemen, dat de vokaalsversterking in het praesens der verba op *νω* en *ρω, ει* uit *ε*, en *αι* uit *α*, het gevolg is eener oorspronkelijke reduplicatie van den praesensvorm. Zoo zou *τείνω* staan voor *τιτένω*, gelijk *μένω, μιμένω* (*μίμνω*) nevens zich heeft; *φαίνω* voor *πμράνω*, enz. Later zouden ook de denominatieve stammen, als *ξηραίνω*, enz. de analogie dier vokaalsversterking, ook zonder vroegere reduplicatie, gevolgd zijn.

De uitspraak van den S. op bl. 63, dat de werkwoorden haban en skulan nooit als hulpwerkwoorden worden aangetroffen, is eenigzins te beperken. Wel is haban in het Gothisch geen hulpwerkwoord der volmaakte tijden, maar met munan en skulan vervult het eene enkele maal de plaats van het Gr. *μέλλειν*, en treedt het dus eenigermate als hulpwerkwoord van het futurum op. De plaatsen heb ik aangehaald in mijne *Holl. Spraakk*., bl. 622.

Nu volgen van bl. 65-84 eenige uitgelezene stukken uit ULFILA's bijbelvertaling, voorzien van eene interlineaire overbrenging in het Nederduitsch, en dan eindelijk komt het woordenboek, voorafgegaan van eene tabèl, of vergelijkenden staat van de vokalen en konzonanten in de verschillende Germaansche talen. Wij hebben deze tabèl slechts vlugtig ingezien en de woordenlijst even doorbladerd. Eene opzettelijke lezing zou waarschijnlijk stof tot meer vragen en opmerkingen gegeven hebben. Onder de vokalen, die in het Nederd. de Goth. *i* vervangen, geeft de S. ook *ei* op. Voor zoo verre mij bekend is, biedt het Nederl. ten minste nimmer de vokaal *ei* voor de *i*, wel de *ij*, als in bi, *bij;* mis, *mij;* si, *zij*. Als vertegenwoordigster der Goth. *k* vind ik op dezelfde tabèl nevens *k*, ook *ch* gemeld; doch is niet het terugwerkend voorn. sik, *zich*, het eenige woord, waarin de Goth. *k* bij ons in *ch* is overgegaan?

Bl. 89. Daar de S. de taalvergelijking in dit woordenlijstje ook tot het Grieksch en Latijn uitstrekt, zoo zou hij bij alids of aliths het Latijnsche alere hebben kunnen vergelijken.

Bl. 90. Waarom vermeldt de S. bij af-leithan niet ons *lijden, gaan?* Noch bij gáumjan (bladz. 93) het Midden-Nederl. *goem*, alsmede het Hoogd. *Gaumen?*

Bladz. 98. Aan het Gothische hêthjô kan onmogelijk ons *hut* beantwoorden; noch vokaal, noch konzonant stemmen zamen, daar de *ê* bij ons *a*, de *th, d* oplevert. - Bij himins moest ook het Eng. *heaven* vermeld wezen; de *m* ging over in *v*, als in *ever, immer*. - Ons *gehucht* behoort niet bij

het Goth. hugs; het woord staat voor *gehufte* (Hoogd. *Gehöfte*) van *hof*.

Bl. 101. In-raúhtjan kan niet afstammen van ráuds; veeleer is het regelmatig afgeleid van riukan, rauk, rukans (*rieken*, vanwaar *rook*).

Bl. 105. Bij mith vergelijke men ook het Eng. *with;* de verwisseling van *m* en *w* is niet ongewoon; men denke slechts aan het Eng. *meek*, ons *week*, en *meadow*, ons *weide;* voorts aan het voegwoord *maar*, dat uit *ten ware* ontstaan is.

Bl. 114. Táujan is etymologisch geenszins ons *doen*, maar het thans verouderde *toúwen*, dat *maken, bereiden*, beteekent.

Bl. 116. Bij vlits vergelijkt de S. te regt het Zweedsche *anlete*, en Deensche *anled*, maar dan had hij ook het Nederd. *antlât* en Nederl. *gelaat* niet onvermeld moeten laten. Vlits is een stamvorm van een Goth. vleitan, vláit, vlitans. Tot het praes. behoort het Angels. vlîtan, tot het praet. het Gothisch vláitôn, en ook ons *ge-laat* (*a* uit *ái* (*ee*), als *blaken* van *bleek*), en tot het deelw. het Goth. vlits en Oud-Saks. wliti.

En hiermede nemen wij afscheid van den auteur en zijn werk. Wij hebben het niet zoozeer gecritiseerd, als wel naar aanleiding van zijn werk onze meening geuit over eenige meer of min belangrijke punten van Gothische letterkunde. Dus neme de Heer FRANQUINET onze aanmerkingen welwillend op. Ten slotte wenschen wij onze Belgische naburen geluk met een geleerde, die zich beijvert, om zelve de bronnen der Germaansche taalstudie op te sporen, en voor anderen den toegang tot die bronnen gemakkelijker te maken. Mogt zijn arbeid ook in ons vaderland vruchten dragen! Hiertoe bevelen wij dit boek aan onze landgenooten aan.

W.G. BRILL.

De voormalige kloosters in drenthe.

Geschiedkundig beschouwd, door *J.S. Magnin*, Provinciaal Archivarius van Drenthe, Lid van onderscheidene geleerde Genootschappen. Tweede Druk. Verbeterd en vermeerderd door den Schrijver. (Te) Heerenveen, (bij) F. Hessel, 1846.

Een tweede druk van een geschiedkundig werk, dat niet uit hoofde der tijdsomstandigheden bijzondere belangstelling inboezemt, dat grootendeels uit de letterlijke mededeeling van archivalische bronnen bestaat, is inderdaad in *Nederland* een opmerkelijk verschijnsel. Het legt zoowel van den arbeid des kundigen schrijvers een gunstig getuigenis af, als van de toenemende zucht des publieks, om grondige historische studie te bevorderen en aan te moedigen.

In 1835 trad de Heer MAGNIN met zijnen eersteling: *De voormalige Kloosters in Drenthe*, als geschiedvorscher op. Het werkje, toen ter tijde het eerste, dat sedert vele jaren aan de Geschiedenis van het thans zoo veler belangstelling gaande makend Landschap gewijd was, werd met zoo veel gretigheid ontvangen, dat het binnen weinige jaren uitverkocht was, en ik herinner mij nog levendig, dat ik, om een exemplaar magtig te worden, op eene Boekverkooping te *Groningen*, meer dan den oorspronkelijken vollen prijs daarvoor moest besteden. Er was dus inderdaad aan een herdruk van dit boek behoefte. Gaarne nam de zedige S. deze gelegenheid te baat, om zijnen arbeid hier en daar te verbeteren en aan te vullen, en thans biedt hij aan zijne landgenooten, ‘die prijs stellen op eene zuivere, onopgesmukte en eenvoudige behandeling der geschiedenis,’ de resultaten zijner voortgezette studie met bescheidenheid aan. Niet alzoo de Heer HESSEL. In brommende dagblad-aankondigingen meende deze het boek, van welks kopijregt hij thans eigenaar was geworden, als een *klassiek* werk te mogen aanprijzen. Het lust ons niet, over de beteekenis van dat al te vaak misbruikte woord met den Heerenveenschen boekhandelaar in een' pennestrijd te treden. De Drentsche kloostergeschiedenis, die ons niet vergunt één enkelen blik in het inwendige kloosterleven te werpen, is welligt geen onderwerp, dat voor eene klassieke behandeling vatbaar is; de getrouwe mededeeling van veelsoortige oirkonden, met de daar-

tusschen ingelaschte opmerkingen van den Heer MAGNIN, zijn ons niet minder welkom, hoewel zijn arbeid misschien niet den toets kunne doorstaan aan de qualificatie, daaraan door den boekhandelaar gegeven.

't Reeds voor twaalf jaren in het licht gezonden werkje behoeven wij thans niet te beoordeelen. Vragen we liever, of het bij de nieuwe uitgave werkelijk heeft gewonnen. Deze is honderd bladzijden grooter dan de vorige; is die ruimte goed besteed, en zal de kooper zich over den verhoogden prijs van het boek niet te beklagen hebben?

De geschiedenis van *zes* kloosters of conventen wordt achtereenvolgens door den Heer MAGNIN behandeld: ze waren gevestigd te *Ruinen*, te *Dickninge*, onder de gemeente *De Wijk*, nabij *Schoonebeek*, onder het gebied der stad *Coevorden*, te *Assen*, te *Blijdenstein*, in de gemeente *Ruinerwold*, en te *Bunne*, een gehucht, in de nabijheid van het kerkdorp *Vries* gelegen.

't Convent te *Ruinen* is het oudste, waarvan men in schriftelijke oirkonden gewag vindt gemaakt. Reeds in een Charter van den jare 1036 wordt het vermeld. Er was twist ontstaan tusschen den abt met de broeders van die stichting, en de ridders JOHANNES en LAURENTIUS VAN RUINEN, over het veen, genaamd *Buddingwolt*, en bij akte van dat jaar hebben JOHANNES, verbi crucis Minister, Canonicus van *Osnabruck*, FREDERIK VAN COEVORDEN en JOHAN VAN PETHE, als scheidsmannen in die zaak regt gesproken. Reeds dit niet onbelangrijk Charter kwam in de eerste uitgave van MAGNIN's kloosters niet voor; thans heeft hij het, bl. 20, in de aanteekening medegedeeld. Uit onderscheidene bescheiden is 't duidelijk, dat deze stichting geruimen tijd eene abdij geweest is der Benedictijnen, gewijd aan de Heilige Moedermaagd, waarin later ook geestelijke dochters zijn opgenomen. Uit de eerste uitgave van het thans aangekondigde werk bleek niet, waar men de stukken, die tot de geschiedenis van dit convent betrekking hebben, kan vinden; en wie het niet bij toeval wist, hij was buiten staat de feiten, door MAGNIN medegedeeld, aan den inhoud der giftbrieven zelve te toetsen; thans heeft de Schr. ook dit gebrek verholpen, door bl. 23 te wijzen op het voortreffelijke werk van wijlen den Groningschen Archivarius Mr. ROBERTUS KEUCHENIUS DRIESSEN, waarin deze bescheiden voor een goed deel zijn afgedrukt, naar den zoogenaamden blaffer van *Dickninge*, die genoegzame blijken van echtheid draagt, en nog heden ten dage ter Provinciale Griffie van *Drenthe* berust.

Maar de Heer MAGNIN heeft meer gedaan; hij heeft eene blijkbare dwaling, waarin hij vroeger vervallen was, hersteld. Op bl. 18 der eerste uitgave had hij geschreven, dat ‘in eene akte van den Utrechtschen Elect OTTO II VAN DER LIPPE, van den jare 1215, van den abt FREDERICUS, mitsgaders van de *broeders en het klooster van Ruinen*, wordt gesproken.’ Thans zegt hij, bl. 24, ‘dat in die akte gewaagd wordt van de *eerwaarde broeders en nonnen van Ruinen*,’ en door de volledige mededeeling van het Charter zelf, doet hij zien, dat hij vroeger het woord *sanctimoniales* niet begrepen had; trouwens hij zou anderszins destijds ook niet geschreven hebben, dat eerst na 1215, en wel in 1217, van nonnen uit het Convent te *Ruinen* wordt gewaagd.

Naauwelijks echter was van de veertiende eeuw onzer jaartelling het vierde deel ten einde geloopen, of dit Convent werd naar *Dickninge* overgeplaatst, op last van den Utrechtschen bisschop JAN VAN DIEST, aan wien de abt van *Ruinen* had geklaagd, dat laatstgemelde plaats, uit hoofde der aldaar heerschende drukte, voor het verblijf der kloosterlingen ongeschikt was geworden. De mededeeling van het hiertoe betrekkelijk schrijven des bisschops is almede eene aanwinst, die de tweede uitgave versiert. Dat echter het Convent te *Ruinen* eerst langzamerhand is opgeheven en te niet gegaan, blijkt onder anderen uit een banbrief, door JAN VAN ARKEL uitgevaardigd tegen elk en een iegelijk, die den abt, prior en de kloosterlingen der kloosters te *Dickninge* en te *Ruinen* met woorden of daden beleedigde[1] In de eerste uitgave meldde de S., dat ook nog in eene oorkonde van 1367 van den abt van *Dickeninghe* en *Ruinen* gesproken wordt; welke oorkonden bedoelde hij? In zijn tegenwoordig geschrift wordt daarvan geen gewag gemaakt, maar wij zijn hem daarentegen dank schuldig voor de mededeeling van een paar Charters van 1355 en 1358, die, in verband met de bij DRIESSEN afgedrukte stukken, over de geschiedenis van het zoogenaamde *ghemene Convent van Dickninghe en van Rune* een helder licht werpen.

Wij zouden te veel van het geduld der lezers van dit Tijdschrift vergen, zoo wij alle bijzonderheden wilden opsommen,

(1) Deze brief, door MAGNIN vroeger verkeerdelijk gedagteekend 12 September 1347, is den 12den Maart van dat jaar uitgegeven. Zoo is ook in den brief van FLORENTIUS van 1382 (bl. 34-48) de dagteekening 15 April in 20 April veranderd.

die de Heer MAGNIN omtrent de geschiedenis van 't klooster te *Dickninge* uit allerlei oude stukken heeft medegedeeld. Opmerking verdient het, dat de S., die vroeger meende, dat in de kerk te *Ruinen* slechts drie altaren aanwezig waren, later eene oirkonde betrekkelijk een vierde, en wel het altare *Sanctae Annae*, heeft gevonden. Vgl. bl. 80 en 81, waar hij ook zijne opgaven betrekkelijk de onderscheidene priesters te *Ruinen* eenigermate heeft gewijzigd. Maar bevreemdend mag de nieuwe aanteekening, betrekkelijk de kapel der Heilige Maria en Heilige Catharina te *Ruinen*, bl. 93, genoemd worden. In de eerste uitgave (bl. 61) lazen wij dienaangaande: ‘De kapel, waarin het aan de Heilige Maagd en de Heilige Catharina gewijde altaar heeft gestaan, was gebouwd aan de zuidzijde van het koor der kerk te *Ruinen*, en is voor zeer korte jaren weggebroken. Zij diende nog in 1820 en later tot eene bewaarplaats voor gevangenen.’ Thans heeft de Heer MAGNIN daarbij nog het volgende gevoegd: ‘In dezelve heeft zich bevonden het lijkgesteente van den ridder JOHAN VAN RUNEN, die, als zonder mannelijke nakomelingschap overleden zijnde, volgens ridderlijk gebruik met helm en schild werd begraven. Bij de onrustige bewegingen van het jaar 1795 werd zijn praalgraf van deszelfs sieraden beroofd en geschonden; later is hetzelve geheel verdwenen, zoodat van de voormalige pracht der bedoelde grafstede niets is overgebleven, dan ridder JOHAN's helm, welke door den Schrijver dezes aan den Heer ARENT VAN RUNEN, te *Bussem*, provincie Noord-Holland, is *geschonken*.’ Mij dunkt, de lezer is hierdoor nog niet volkomen op de hoogte der geschiedenis van den eigendomsovergang dezes helms, gedurende de laatste halve eeuw.

In de eerste uitgave van de *Kloosters* kwam nagenoeg niets voor aangaande de betrekking van het Convent te *Ruinen* tot de kerken te *Beilen* en *Westerbork*. Deze leemte is thans aangevuld door de inlassching van een groot aantal Charters, bl. 98-110. Dergelijke opgaven, ofschoon oogenschijnlijk van ondergeschikt belang, zijn nogtans hoogst gewigtig, doordien zij ons den aard der kerkelijke inrigtingen vóór de hervorming leeren kennen. Echter hadden wij wel gewenscht, dat de S. zich hier niet zoo geheel met de ter zijner beschikking staande Archiven had bezig gehouden, maar ook de beste werken had geraadpleegd, die omtrent de inrigting der oude kloosters voorhanden zijn; ik twijfel geenszins, of hij zou dan, deels op sommige punten eene duidelijker en ook levendiger

voorstelling aan zijn verhaal hebben kunnen geven, deels het genoegen gesmaakt hebben, van sommige zijner gissingen door anderen te zien bevestigd.

Voor hen, die de dikwerf tot in de kleinste bijzonderheden afdalende mededeelingen des Schrijvers juist daarom ligt gering zouden schatten, mag de opmerking niet achterwege blijven, dat er ook daarin voor dezen tijd praktisch nut en belang schuilt. Men zie eens, wat de Heer MAGNIN, bl. 121 vlg., nopens den oorsprong van het zoo bekoorlijk gelegen dorp *De Wijk* heeft bijeengebragt; men bedenke daarbij, dat dit dorp burgerlijk eene afzonderlijke gemeente in de provincie *Drenthe* vormt, doch kerkelijk onder de *IJhorst*, provincie *Overijssel*, behoort; van hoeveel belang moeten dan niet dergelijke historische nasporingen voor velen zijn, om met juistheid over kerkelijke geschillen en vooral over twisten nopens de verpligting tot onderstand der armen te kunnen oordeelen?

Ik ga voorbij, wat de S. (bl. 91-104 = 136-162) aangaande de vroegste geschiedenis der stad *Meppel* vermeldt: naar mijn oordeel is dat geheele stuk, hoe gewigtig ook, hier een *hors d'oeuvre;* in allen gevalle beslaat het in de nieuwe uitgave veel te veel plaats. De lezer gist niet, dat hij later nog op anderhalve bladzijde eene aanteekening zal vinden aangaande de latere lotgevallen van het kloostergebouw en de kerk te *Dickninge*. Intusschen heeft men geen reden van klagen over de wijze, waarop de S. de vroegere geschiedenis van dit Convent uit vele, meestal volstrekt niet met elkander zamenhangende stukken, heeft opgediept. In dit opzigt hebben wij menigwerf de vernuftige combinatiën des Schrijvers bewonderd.

De geschiedenis der overige Drentsche kloosters (zoo men het huis te *Bunne* uitzondert) heeft bij de nadere omwerking van dit geschrift niet veel gewonnen (1ste uitg., 106 - 209, 2de uitg.. 164 - 289); doch de berigten aangaande 't klooster, naderhand de Kommanderij van de Duitsche Orde, ter genoemder plaatse, zijn door de vlijtige nasporingen des Schrijvers zoo zeer toegenomen en vermeerderd, dat wij, in stede van de vroegere schrale mededeeling (bl. 209 - 227), thans eene vrij volledige opgave van de lotgevallen en de opheffing dier Kommanderij erlangd hebben (bl. 289 - 336).

Hetgeen de Schrijver aangaande den oorsprong der Teutonische orde opgeeft, komt mij voor niet geheel naauwkeurig te zijn. ‘De eerste grond (zegt hij) tot deze orde werd gelegd

kort na de verovering van *Jeruzalem*, onder GODFRIED VAN BOUILLON, door zekeren Duitscher, die, ten dienste van de bedevaartgangers zijner natie, in gemelde stad een hospitaal of gasthuis stichtte, benevens eene kapel, aan de Heilige Maagd Maria gewijd. Toen in het vervolg van tijd vele ridders uit *Duitschland* in die kapel zamenkwamen, verbonden deze zich onderling, om de pelgrims tegen de aanvallen der Barbaren te beschermen, en bovendien vergrootten zij *het vermelde hospitaal*, ten einde de arme reizigers des te beter te kunnen verzorgen.' Men zou hieruit afleiden, dat aan het oorspronkelijk gesticht van den ongenoemden Duitscher later slechts eenige uitbreiding is gegeven. Dit is echter het geval niet geweest. In den beginne kwamen onderscheidene Duitsche edellieden den vromen stichter door het bijeenbrengen van gelden te hulp; voor de kranken werd door hunne tusschenkomst zorg gedragen, en vreemdelingen en herstelden werden op hunne kosten te *Jaffa* ingescheept en naar *Europa* op eene geschikte wijze teruggebragt. In 1191 zijn, volgens de geschiedkundige overlevering, eenige rijke burgers der Noord-Duitsche handelssteden, *Lubeck* en *Bremen*, te *Jeruzalem* gekomen; zij bewonderden de heerlijke uitkomsten, waartoe de ijverige pogingen van den stichter des hospitaals, en de mannen, die zich aan dezen hadden aangesloten, geleid hadden, en besloten, door het bijeenbrengen van groote geldsommen, aan die menschlievende onderneming eene geschikte uitbreiding te geven. Toen werd, in stede van het kleine gasthuis te *Jeruzalem*, een heerlijk en aan alle vereischten beantwoordend hospitaal te *Acre* gebouwd, hetwelk zij daarna het hospitaal der Heilige Maagd Maria van het huis der Jeruzalemsche Duitschers noemden[1]. Sommige Schrijvers vermelden, dat de barmhartige mannen uit *Bremen* en *Lubeck* aanvankelijk hunnen ijver slechts daardoor aan den dag gelegd hebben, dat zij bij het beleg van *St. Jean d'Acre* hunne alleen met scheepszeilen overdekte tenten tot een legerhospitaal hebben ingerigt; en dat verhaal schijnt met dat nopens den edelmoedigen Duitscher te *Jeruzalem* zeer wel te kunnen worden overeengebragt. Spoedig toch kan men hebben ingezien, dat de vereeniging van verdeelde krachten ook hier heilrijk zou kunnen werken;

(1) Vgl. ANDRÉ FAVIN, *le Théatre d'Honneur et de Chevalerie. Par.* 1620, p. 1391.

en toen, na de inneming van de stad *Acre*, in November 1191[1] de Duitsche Orde tot stand kwam, was niets natuurlijker, dan dat men, getrouw aan de grondslagen dier instelling, nabij die stad, buiten de St. Nicolaaspoort, het beroemde hospitaal bouwde, op eene door HENDRIK VAN WALPOT tot dat einde aangekochte plek gronds[2]. ‘Cet ordre Teutonique,’ zegt FAVIN, t.a.p., ‘fut confirmé par le Pape Célestin Troisiesme l'an de grace 1195, que les chargea de dire chaque jour deux cent pater noster et Ave Maria, auecques le Symbole des Apostres, et autant chaque nuit; leur enioignit de laisser croistre leurs Barbes à la facon des Hermites de Saint-Augustin, et ordonna qu'en cest Ordre nul ne serait receu, s'il n'estoit Gentil-homme de race, et de nation Allemande.’

Deze orde is verdeeld in Balijen of Landkommanderijen, welke laatste wederom in Kommanderijen zijn gesplitst. In 1231 werd onder Bisschop OTTO II het eerst zulk eene Balije te *Utrecht* gevestigd, die tot op den huidigen dag in stand is gebleven. Als eerste Landkommandeur dezer balije vinden wij ANTONIUS VAN LEDERSACKEN vermeld, die haar gedurende 35 jaren bestuurde; thans staat zij sedert 1841 onder het beheer van den Baron VAN BODELSCHWINGH PLETTENBERG, terwijl zij wijders bestaat uit tien Kommandeurs, twee Jonkheeren en achttien Ridders. Onder de vroegere Kommanderijen, die tot deze Balije behoorden, is slechts ééne in het landschap *Drenthe* gevestigd geweest, en wel te *Bunne*, een klein gehucht, onder de gemeente *Vries* gelegen, en ruim twee uren van de hoofdplaats *Assen* verwijderd. Daar zou, volgens het Woordenboek van HOOGSTRATEN, ‘een Klooster van Jufvrouwen of Zusteren der Duitsche orde geweest zijn, vóórdat er eene Kommanderij der Ridders van gemelde Orde is gesticht, welk Klooster omstreeks het jaar 1271 is daargesteld.’ Dit klooster kan echter wel niet lang vóór de vestiging der Kommanderij te *Bunne* bestaan hebben, vermits HOOGSTRATEN zelf getuigt, dat de Kommanderij te *Bunne* vele jaren onder de Balije van

(1) Onjuist schijnt de opgave in het Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van *Utrecht* (VII, 73), dat de Duitsche Orde den 19den November 1190 is opgerigt.

(2) Zie HÉLYOT, *Histoire des Ordres Religieux et Militaires*. (*Par.* 1792), III, 144 sq.

Westphalen heeft gestaan, terwijl de Landkommandeur van *Utrecht*, GOOSSEN VAN GHERNAAR of VAN GAARNE, die als zoodanig van 1340 tot 1347 (1357?) het bestuur heeft gehad, haar van den Landkommandeur der Balije *Westphalen* voor 1500 ponden heeft aangekocht(1). Behalve dit berigt, overgenomen uit een' schrijver, die schaars zijne bronnen opgeeft, heeft de Heer M. niets kunnen vinden betrekkelijk de vestiging der Kommanderij te *Bunne* en haren overgang tot de Balije van *Utrecht*. Het schijnt hem intusschen ontgaan te zijn, dat, volgens den ongenoemden schrijver van het stuk over de *Land-Commandeurs der Utrechtsche Balie* 1260-1620, die uit weinig toegankelijke bronnen heeft geput, de Kommanderij te *Bunne niet* omstreeks het midden der veertiende eeuw aan de Utrechtsche balije is afgestaan, maar reeds veel vroeger, onder het bestuur van ZEGER ARENTSZ. VAN DER SLUYSE VAN HEUSDEN, die reeds in 1280 is overleden, daartoe gebragt is(2). Voorts verdient het opmerking, dat de vijfde Kommandeur der Utrechtsche Balije, die van 1286 tot 1288 de teugels van het bewind in handen had, LUDOLPHUS van *Bunne* heette, waaruit men toch wel de gissing zal mogen afleiden, dat reeds op dat tijdstip *Bunne* tot deze Balije zal hebben behoord. Wel zegt de Heer M., dat deze LUDOLF van *Bunne* eerst als Ridder en Kommandeur in de Balije *Westphalen* is beschreven geweest, en het huis te *Bunne*, vanwaar hij herkomstig was en dat hem in eigendom toebehoorde, aan de Orde gebragt heeft; maar vruchteloos heb ik naar bewijzen voor deze uit HOOGSTRATEN overgenomene opgave gezocht. Eindelijk blijkt uit een' originelen bezegelden op francijn geschreven brief, die onder de stukken: *Jus Patronatus of Collatie te Eelde* aanwezig is, dat reeds in 1289, des Zondags na St. Luciëndag, zekere GHYSELBERT VAN BUCHORST, schildknaap, aan den Kommandeur en de broeders der Orde van St. Maria van *het Duitsche Huis nabij Utrecht*, het *jus patronatus* der kerk te *Eelde* met alle daaraan verbondene regten heeft afgestaan, en wel na daartoe de toestemming en bewilliging te hebben erlangd van zijnen broeder WOLTER, ja, op het verzoek van dezen, *die tot gemelde Orde zoude overgaan*. Had de Heer

(1) Vgl. MAGNIN, bl. 292.
(2) Tijdschrift, VII, 74.

MAGNIN inzage van dit stuk erlangd, waarschijnlijk zou hij dan zijne beschouwingen aangaande den oorsprong der Kommanderij te *Bunne* aanmerkelijk hebben gewijzigd, en in allen gevalle hare vestiging gebragt hebben tot een tijdstip vóór het jaar 1286, toen LUDOLF van *Bunne* de waardigheid van Landkommandeur aanvaardde.

Merkwaardig zijn de oude stukken, die de schrijver in *Drenthe* heeft opgespoord betrekkelijk de geschiedenis der Kommanderij te *Bunne*. Door welwillende hulp van den Heer Rentmeester-Generaal der Utrechtsche Balije, ben ik in staat gesteld, om te beoordeelen, of er ten aanzien der lotgevallen dier Kommanderij nog iets uit de Archieven der Orde te putten ware, waaromtrent de Heer M. het stilzwijgen heeft bewaard; maar eene naauwkeurige vergelijking heeft mij van het tegendeel overtuigd; en al de Charters, die daar aanwezig zijn, heeft de schrijver bij de bewerking der tweede uitgave van zijn geschrift met de meeste zorgvuldigheid gadegeslagen en gebezigd. Slechts een paar brieven schijnen zijne aandacht te zijn ontsnapt, waaruit wij den naam van een der vroegere Kommandeurs te *Bunne* leeren kennen, ROERDERIK VAN VOORST, die ten jare 1503 met den Landkommandeur over een' wederkoop van eenige mudden rogge, die als rente moest worden opgeleverd, in onderhandeling trad.

Reeds in het begin der zestiende eeuw is de Kommanderij te *Bunne* te niet gegaan: eene minder naauwkeurige behartiging der geldelijke aangelegenheden schijnt haren val te hebben verhaast. Nog wordt den vreemdeling, die niet de gewoonte volgt, om den vervelenden weg van *Zwolle* naar *Groningen* hoe sneller hoe liever af te leggen, maar hier en daar in het schilderachtige en in zoo vele opzigten belangwekkende *Drenthe* een zijpad inslaat, te *Bunne* eene boerenwoning gewezen, waar tot voor weinige jaren het inwendige de sporen van een meer luisterrijk verleden droeg. Waar bleven ze, dat schoorsteenstuk, waarop des Heilands opstanding was gemaald, - die Drentsche landsdouw, door het penseel nageteekend, - die schilderij, die ons de jonkvrouw voorstelde, hare wereldsche sieraden voor het geestelijk gewaad verwisselende,

> Jong zonder jeugd en zonder vrijheid vrij,
> Hoe lievenswaard, beminnend noch beminde? -

Hierboven sprak ik reeds met een enkel woord van de be-

langrijkheid dezer geschiedkundige nasporingen, ook uit een *praktisch* oogpunt en voor *onzen* tijd. En ziet, naauwelijks is het boek in het licht verschenen, of de daarin uitgegeven oorkonden worden te baat genomen, om in een belangrijk regtsgeding den regter voor te lichten. Een bijvoegsel tot de *Groninger Courant* van 19 October 1847 is geheel gewijd aan eene Beschouwing van de meest uitstekende punten van een drietakkig regtsgeding, ondernomen door Mr. WIARDUS HORA SICCAMA van *Oosterbroek*, eigenaar van de havezathe van dien naam en bezitter van het regt van collatie bij de Hervormde gemeente te *Eelde*, tegen het plaatselijk bestuur aldaar, de leden der kerkvoogdij en die van den kerkeraad en den voorzitter van het collegie van kerkvoogden; welk proces thans voor de Arrondissements-Regtbank te *Assen* aanhangig is. In dat geding zijn onderscheidene stukken overgelegd of aangehaald, die inderdaad voor de geschiedenis der Kommanderij te *Bunne* van hoog gewigt moeten zijn, en die, zoo de belangstelling des publieks in dergelijke nasporingen niet verflaauwt, ongetwijfeld in eene derde uitgave van *de voormalige Kloosters in Drenthe* eene waardige plaats zullen innemen. Hiertoe moeten gerekend worden, behalve den hierboven vermelden schenkbrief van 1289:

1°. Eene oorspronkelijke bezegelde akte van den 8^en^ November 1531, waarbij de Landkommandeur WOLTER VAN AMSTELL VAN MYNDEN zekeren priester JOHAN HEMRICKINGE benoemt tot pastoor van de parochiekerk te *Eelde* in *Drenthe*, toegewijd aan St. MARIA en den heiligen GANGULPHUS, ter vervanging van den pastoor LUYKEN KORENPOERT, die zijne betrekking had nedergelegd;

2°. Eene originele geteekende en bezegelde akte op papier van 14 April 1559, waarbij JOANNES KRITHE, destijds pastoor van de parochiekerk te *Eelde*, voor deze zijne betrekking bedankt, en die weder nederlegt in handen van den Landkommandeur der Balije *Utrecht*, ALBERT VAN EGMOND VAN MERENSTEIN, die hem vroeger als zoodanig had aangesteld;

3°. Eene bezegelde op francijn geschrevene akte van 1 Junij 1559, waarbij de eigenerfden en ingezetenen des Kerspels *Eelde* van genoemden Landkommandeur verzoeken, om zekeren priester ANTONIUS GOTTFRIDUS met de pastorij dier plaats te begiftigen.

Waarbij nog verdient gemeld te worden, dat in eene den

5^{en} December 1627 aan *Drost* en *Etten* van het landschap *Drenthe* overgelegde regtskundige Memorie wordt gewag gemaakt van eene bezegelde akte van Koning PHILIPS II, d.d. 12 Mei 1564, waarbij eene door de opheffing der Kommanderij te *Bunne* teweeg gebragte ruiling van landerijen is goedgekeurd, mitsgaders van een' stokleggingsbrief van 9 November 1564, waarbij bedoelde ruiling finaal is tot stand gebragt.

Uit al het hier vermelde zal de oudheidvorscher ontwaren, hoe ook somtijds omslagtige regtsgedingen hem in zijne nasporingen van dienst kunnen zijn. Kostbare bouwstoffen komen dan op eene kostbare wijze aan het licht!

Wij scheiden van den schrijver, met ongeveinsde dankbaarheid voor de hernieuwde zorgen, aan dit geschrift over de voormalige kloosters in *Drenthe* te koste gelegd. Openhartig betuigen wij, dat het, naar onze bescheidene meening, zijn grooter werk over de *Gewestelijke Besturen in Drenthe* verre overtreft. Zoo *daar* somwijlen zijne regtswetenschap te kort schoot, *hier* wisten zijne locale kennis en grondige nasporing tot verrassende resultaten te leiden.

Utrecht, 13 October 1847.

Mr. J. DE WAL.

De duitschers en de nederlanden vóór den munsterschen vrede.

Eene Voorlezing. Door *J. Bosscha*, Hoogleeraar te Amsterdam. In 's Gravenhage, bij J. Roering. 1847.

De periodieke pers heeft één gewigtig nadeel, dat met een zeer kennelijk voordeel verbonden is. Het *nonum prematur in annum* kan uit den aard der zaak nimmer op hare voortbrengselen worden toegepast. Dit heeft niet slechts een bezwaar, in zooverre de volkomenheid van den vorm daardoor verder buiten ons bereik wordt gesteld, ook de inhoud moet er de gevolgen maar al te zeer van ondervinden. Onbekookte meeningen, gewaarwordingen door het oogenblik opgewekt, maar die geen duurzaam spoor achterlaten, voorbarige oordeelvellingen, straks in hare ongegrondheid ten toon gesteld, verzekeringen en voorspellingen, morgen door feiten gelogenstraft,

worden ons dagelijks door dagbladen en tijdschriften verkondigd, en naarmate de periodieke pers politiek en industrie, kunst, wetenschap en letteren meer en meer beheerscht, schijnt het gezag der individuële meening, die niet langer voor het tijdstip, om zich te uiten, de rijpheid der overlegging en der ondervinding, de uitkomst der omvattende studie van al wat haar steunt of weêrstreeft kan afwachten, dieper en dieper te moeten zinken. Maar in al die meeningen en gewaarwordingen, die oordeelvellingen en voorzeggingen, liggen getuigenissen van hetgeen de harten der tijdgenooten beweegt; daarin worden stemmen en kreten vernomen, door den lust of den last, de vreugde en het leed der tijden afgeperst, welker uiting de bedachtzaamheid zou onderdrukt hebben, hadde deze gelegenheid gevonden, om hare aanspraken te laten gelden. Iedere snaar des gemoeds, door de hand der dagelijksche gebeurtenissen geroerd, weêrklinkt in de kolommen, die ons dagbladen en tijdschriften te lezen geven; elke in het hart opwellende zucht vindt het middel, om zich kenbaar te maken, eer zij zich in den stroom der tijden verliest. De uiting eener gedachte zal ons de sympathie onzer vrienden kosten, die eener andere ons op ééne lijn doen scharen met hen, voor wier omgang wij zouden terugschrikken, maar eer de berekening dier gevolgen in ons is opgekomen, is zij in *ἔπεα πτερόεντα* het land rondgedragen. En daarom juist is de periodieke pers de getrouwe tolk van hetgeen omgaat in aller hoofd en hart, de bewegelijke kwikkolom, die dagelijks den stand van gevoelens en meeningen verkondigt, en als de pols des tijds, aan welker vertraagde of versnelde slagen de kwalen, waaraan hij lijdt, kunnen onderkend worden.

Deze opmerkingen, die wij voor ons zelven toepassen op hetgeen door ons in een der jongste nommers van dit tijdschrift naar aanleiding van het Arnhemsche Zangersfeest geschreven werd, wenschten wij, dat ook door onze lezers bij de beoordeeling daarvan werden in het oog gehouden. Niemand zal het miskennen, dat de gemoedsstemming van het oogenblik die woorden uitgelokt of althans sterker gekleurd heeft, en niemand dan ook zal er de waarde of het gewigt aan toekennen, die men er misschien met reden aan hechten zou, zoo de leer, die zij verkondigen, het resultaat was van jaren van gezet onderzoek en met zorg opgegaarde ervaringen. Maar niemand toch ook, die bedenkt, dat die stem door de omstandigheden gewekt werd, dat bij honderden in meerdere

of mindere mate diezelfde gevoelens ontwaakt zijn, dat die woorden de tolken waren eener gedachte, die niet slechts die van den schrijver, maar eene gedachte van zijnen tijd is, zal haar gering schatten of in den wind slaan, hetzij hij voor zich zelven het gesprokene moge laten gelden als een louteren wensch, als eene voorspelling, of als eene waarschuwing. Als een wensch werden zij gesproken, en er zijn velen, bij wie die wensch weêrklank heeft gevonden; als eene voorspelling, uit de teekenen der tijden afgeleid, werden zij aangekondigd, en er zijn velen, die aan die voorspelling hebben geloofd; maar hoe sterker en meer verbreid die wensch en dat geloof zijn, des te krachtiger wordt de waarschuwing voor hen, die, wijzer en beter welligt, in dien wensch eene laagheid en eene ondankbaarheid, in zijne vervulling een ongeluk zien. Een iegelijk zie toe!

Misschien echter zal aan velen het mengelwerk van *de Gids* eene onvoegzame plaats zijn toegeschenen voor de uiting van zulk eene gedachte; want niet zonder reden kon het schijnen, dat die woorden een' vreemdsoortigen wanklank vormden met de krachtige pogingen tot opwekking der Nederlandsche nationaliteit, tot ontwikkeling der eigenaardig Nederlandsche rigting in kunst en wetenschap en letteren, tot waardering en navolging van de deugden en daden der vaderen, waar de vroegere jaargangen van dit tijdschrift op schier elke bladzijde van getuigen. En toch die gedachte is een tak van denzelfden stam, een tak, die slechts eene andere rigting heeft genomen, en gevoed is door de sappen, aan dien schooner en krachtiger twijg onttrokken, wien geen vrjendelijk koesterend zonlicht van gunst beschenen, en geen malsche daauw van goedkeuring verfrischt heeft, tot hij eindelijk (en God verhoede, dat die toestand moge aanhouden of verergeren!) schier heeft opgehouden bloesems en vruchten te geven.

Liefde voor den burgerzin en de burgerdeugd der vaderen, eerbied voor hunne grootsche daden, hunnen eenvoud en hunne vroomheid, gehechtheid aan onze schoone moedertaal, die ik immer met weêrzin en onwil op het gebied der wetenschap door het Latijn, en in het verkeer der hoogere kringen door het Fransch zag verdrongen, spreken voorzeker, in weêrwil van den antinationaal gekeurden wensch, te duidelijk uit mijne beschouwing van het Arnhemsche Zangersfeest, dan dat men mij de getuigenis onthouden zou, dat de daar uitgedrukte wensch nimmer bij mij kon zijn opgerezen zoo ik eene, naar mijne opvatting,

echt Nederlandsche nationaliteit, een krachtig voortstreven in eigenaardig Nederlandsche rigting, eene hoogte van morele en intellectuele ontwikkeling in echt Nederlandschen zin, in staat om de nadeelen onzer materiele zwakheid te vergoeden, rondom mij had mogen aanschouwen.

Doch naar mijn inzien verdient eene nationale rigting slechts dan gekweekt en bevorderd te worden, indien zij in staat is zich in grootsche gedachten en schoone daden uit te drukken, en de belangen der nationaliteit behooren altijd aan die der menschheid ondergeschikt te zijn. Eene nationaliteit, te onbeduidend geworden, om haar eigenaardig karakter in de betrekkingen der staatkunde en het verkeer des handels, in de scheppingen der kunst en de onderzoekingen der wetenschap met kracht en met eere te laten gelden, die alleen door vooroordeelen en antipathiën en gehechtheid aan doode vormen wordt staande gehouden, verdient niet te worden gekoesterd, opdat zij haar traag en werkeloos aanzijn moge voortsleepen; voor het heil der menschheid is het beter, dat zij onderga. De elementen van het goede, die zij nog bevat, met eene verwante, maar krachtiger nationaliteit ineengesmolten, en in die ineensmelting voor vernietiging bewaard, kunnen welligt nog nieuwe en schoone vormen van ontwikkeling in het aanzijn roepen; aan zich zelve overgelaten, wacht haar niets dan de langzame wegkwijning van een taai, maar geen vrucht dragend leven.

Wat wij hier zeiden, is slechts in het afgetrokken gesproken, en zonder dat wij het regtstreeks op onze Nederlandsche nationaliteit willen toepassen. Maar toch, wij willen het niet ontveinzen, de Jan-Saliegeest, die, hoe dikwijls en welsprekend bestreden, aan den wortel van ons volksleven blijft knagen; het gebrek aan ondernemingsgeest en vlijt, dat ons in den handel zelven, de bron onzer welvaart en onzer politieke beteekenis, tot een' ondergeschikten rang heeft verlaagd; de verachtering van ons zeewezen, waaraan wij eenmaal onzen roem en onze zegepralen verschuldigd waren; het tot dusverre hardnekkig gehandhaafd behoud van instellingen, die, de ondervinding heeft het genoeg geleerd, de geschiktheid missen, om eene nationale kracht te worden; het gebrek bij het volk aan eene overtuiging, sterk genoeg in woorden en daden, om zulk een ellendig conservatisme onmogelijk te maken; het gemis van energie in de verdediging onzer nationale belangen, tegenover de aanmatigingen en het onregt van het buitenland,

uit het gevoel onzer zwakheid geboren; de geringe prijs, dien wij op onze eigene taal en letterkunde toonen te stellen; het volslagen verval van ons nationaal tooneel; de afhankelijkheid in wetenschap en kunst van de impulsiën, uit den vreemde gegeven; de overtuiging, die schier allen bezielt, dat onze gouden dagen nimmer zullen wederkeeren - - - ziedaar zoo vele verschijnselen (en hoe zou de treurige lijst nog te vermeerderen zijn), die weleens in een somber oogenblik aan de toekomst der Nederlandsche nationaliteit mogen doen wanhopen, die weleens aan den twijfel mogen plaats geven, of haar behoud der menschheid ten nut en zegen zal zijn. Zelfs wat wij in onze zeden nog schoons en goeds uit betere tijden behouden hebben, de liefde voor het huiselijk leven, de onkreukbare heiligheid van den echt, wordt meer en meer bedreigd, sedert de Fransche letterkunde ons uit *België* overstroomt, en dagelijks in de hoofdstad drie kleine, maar altijd druk bezochte tooneelen, het volk met Fransche zeden en Fransche denkwijze gemeenzaam maken.

Maar het gevaar, dat in het algemeen elke nationaliteit bedreigt, die geene geestdrift weet te wekken, en geene groote verschijnselen weet in het leven te roepen, is honderdmaal grooter voor ons Nederlanders in het bijzonder. Het Germaansche volk, de eindelooze verdeeldheden, de verzwakkende verbrokkeling moede, die eeuwen lang zijne nationale ontwikkeling stremden, streeft met alle inspanning naar concentratie en eenheid, om alzoo die plaats en dien rang in de Europesche volken-maatschappij in te nemen, die aan zijn aantal en zijne krachten evenredig zijn. Het streeft er naar, zich alle verwante elementen te assimileren; het tracht de takken, van zijnen stam afgescheurd, op nieuw daarop te enten. Wanneer het zijne aanspraken tot *Nederland* uitstrekt, dan vindt het daartoe zijn regt in de drie groote feiten, dat de bevolking dezer landen in oorsprong Germaansch is, dat zij een deel van het Duitsche keizerrijk uitmaakte, in een' tijd, toen de uitwendige staatsvorm de nationale éénheid nog afspiegelde, en dat nog in deze landen eene taal wordt gesproken, die niet ligt iemand aarzelen zal als een dialekt van den Germaanschen taalstam te erkennen. Het vindt daartoe zijn regt in de behoefte, die *Nederland* in weinig mindere mate dan *Vlaanderen* ondervindt, om, door naauwere aansluiting aan de bevolkingen van Germaanschen stam, zich tegen het indringen van het Fransche element te wapenen. Het vindt daartoe zijn regt in de geo-

graphische positie dezer gewesten aan de monding van *Duitschlands* rivieren. Het vindt daartoe zijn regt in het aantal zijner zonen, die zich onder de stamverwante Nederlanders gevestigd hebben, voor hunne belangen en hunnen roem, tot in de verste gewesten, hun leven en hunne krachten hebben veil gehad, en door hunne vlijt en bekwaamheden zeker niet het minst hebben toegebragt om *Nederland* in dien rang te handhaven, dien het nog in het Europesche Staten-verbond bekleedt(1).

Het komt ons bijna onbetwijfelbaar voor, dat, tegenover deze eischen en deze regten, eene zelfstandige Nederlandsche nationaliteit op den duur slechts zal te handhaven zijn door het voeden van onredelijke en ongegronde antipathiën, door het gaande houden van een' strijd van belangen, die het waar belang van *Nederland* niet zijn kan. Wij beschouwen het als

(1) Het is ongeloofelijk, hoeveel alleen maar op het gebied van wetenschap en letteren door Duitschers is tot stand gebragt, in dienst der Nederlandsche regering of van Nederlandsche instellingen. Tot onze eigene beschaming, en tot teregtwijzing dergenen, die nog het regt meenen te hebben laag op de Duitschers neder te zien, herinneren wij, om ons tot onzen leeftijd en eenige der bekendste namen te bepalen, slechts aan VON SLEBOLD en zijne gevangenschap in *Japan*, aan HOFFMANN, onzen eenigen kenner der Chinesche en Japanesche talen, aan REINWARDT en zijne natuurkundige nasporingen op *Java*, aan GEORGE MÜLLER, op *Borneo* vermoord, aan JUNGHUHN en de ons door hem ontsluijerde kennis der *Battalanden*, aan FRIEDERICH en zijne wetenschappelijke reizen op *Bali*, aan BRUCKNER en zijne proeven van Javaansche Bijbelvertaling, aan GERICKE en het door hem tot stand gebragte Javaansche Woordenboek en Nieuwe Testament, aan de Rhijnsche Zendelingen, en het door hen op *Borneo* gebragte Evangelie. Onze koloniale geschiedenis der laatste jaren getuigt op elke bladzijde van den moed, den ijver, de volharding onzer Duitsche broeders, en beschaamt onze eigene trage handen en slappe knieën. Onder de boden des Evangelies, in wetenschappelijke zendingen en commissiën, bij het leger en onder de ambtenaren, overal wemelt het in onze *Indiën* van Duitschers, en menige naam zou hier nog wegens uitstekende verdiensten vermelding verdienen, indien wij, bij gebrek van naauwkeuriger persoonlijke kennis, niet schroomden ons op den klank te verlaten. Maar de verdiensten der Duitschers jegens ons bepalen zich niet tot onze Overzeesche Bezittingen. Aan onze Hoogescholen en andere inrigtingen van onderwijs zijn nog altijd vele leerstoelen door Duitschers bezet; onze beste Toonkunstenaars van lateren tijd zijn of waren schier allen Duitschers, zelfs de Komponist van het Nederlandsch Volkslied niet uitgezonderd, en aan de opsporing der oude gedenkstukken onzer Moedertaal zelve, getuige b.v. de namen van HOFFMAN VON FALLERSLEDEN en MONE, is door Duitschers welligt meer vlijt besteed, dan door onze eigene landgenooten.

een soort van instinkt des zelfbehouds, dat wij als natie voor de nadere aanraking met *Duitschland* zoo zeer terugbeven. Wij zijn echter daarom geenszins geneigd de klove weg te redeneren, die ons van onze Duitsche broederen scheidt, en erkennen volmondig, wat wij altijd erkend hebben, dat onze vroegere geschiedenis ons als een volk vertoont, dat zich door eene eigenaardige rigting, door eene afgezonderde staatseenheid en door eene oneindig grooter mate van politieke en industriële ontwikkeling van de overige takken des Germaanschen stams heeft onderscheiden, en dat nog, nu wij zijn blijven stilstaan, zoo niet verachterd, en *Duitschland* reeds in honderd opzigten is vooruitgestreefd, en naar eene meer doortastende hervorming zijner instellingen haakt, verschil genoeg aanwezig is, om eene volkomene verbroedering in eene zeer verwijderde toekomst te plaatsen. Onzer landgenooten vrome en praktische zin ergert zich niet zonder reden aan het radicalisme, in de scholen der Duitsche wijsgeerte geteeld, dat aan het leven zijne grondslagen schijnt te rooven, en de heiligste overtuigingen op losse schroeven stelt; aan het grenzelooze theoretiseren, dat luchtkasteel op luchtkasteel stapelt *in 's Blaue hinein*, en geen grond vaak onder zijne voeten heeft. Wij willen hier niet onderzoeken, hoeveel van dit euvel aan de stremming des volkslevens in andere opzigten te wijten zij, noch de belangrijke veranderingen gadeslaan, die zich te dien aanzien deels voorbereiden, deels reeds vertoonen. Indien vooral de verschijnselen, die zich op het gebied des kerkelijken levens in *Duitschland* voordoen, hier het rationalisme, ginds het mysticisme, hier de letterknechterij, ginds de verachting aller banden van overlevering en gezag, hier het piëtisme, daar de wereldvergoding, den tegenzin van vele onzer landgenooten gaande maken; wij zullen niet pogen dien tegenzin te verzachten, door de aanwijzing, hoe het in *Nederland* slechts weinig anders gesteld is, en al de rigtingen der Duitsche godgeleerdheid, met hare terugwerking op de kerkelijke gemeenschap, hier, schoon ten deele meer weifelend en zwak, worden weêrgevonden. Het is verre van ons, iemands overtuiging te willen overrompelen; wij willen zelfs met niemand over het behandelde vraagstuk twisten. Het over dit punt gesprokene is ons genoeg, voor nu, en waarschijnlijk voor altijd, en wie er belang in heeft gesteld te beproeven, daardoor in onze ziel te lezen en het verborgen weefsel onzer gedachten na te speuren, zal zien, dat onze Germanophilie in geene Germanomanie is ont-

aard, dat wij van den uitgesproken wensch gemakkelijk zullen zijn terug te brengen, zoo *Nederland* opstaat met kracht om in eene grootsche en eerbiedwekkende ontwikkeling van zijn volksleven, in verschillende rigtingen, aan de volken van *Europa* zijne zelfstandigheid te toonen, en de hoop op eene schoone toekomst bij zijne zonen te verlevendigen, en dat wij bij niemand wenschen achter te staan in pogingen, om de eer en het welzijn van *Nederland* te bevorderen, pogingen, die, zoo wij vertrouwen, noch door onze vrees zullen verlamd worden, noch door onze in die vrees wortelende wenschen eene zijwaartsche rigting naar onze naburen zullen ontvangen. Zoo iemand het behoud der Nederlandsche nationaliteit, *quand même*, niet wenschen kan, zoo dit voor hem aan de voorwaarde van krachtsontwikkeling in eene eigenaardige rigting, naast vrede en vriendschap met- en regtvaardigheid jegens de naburen verbonden is, zoo hij zich met *Duitschland* in vele opzigten innig verwant gevoelt, en zoo hij het *Vaderland* liever in een Duitsch volkenverbond opgenomen, dan door *Frankrijk* ingezwolgen ziet, dan zal dit, vertrouw ik, door niemand verraad aan het *Vaderland* gekeurd worden, en zulke gevoelens, die ik openhartig als de mijne belijd, zullen in *Nederland* met de achting der weldenkenden niet onbestaanbaar zijn.

Deze ontboezeming werd mij ontlokt, bij gelegenheid dat mij door de redactie van *de Gids* de aankondiging der aan het hoofd dezer bladen vermelde brochure van Professor BOSSCHA werd toevertrouwd, zonder twijfel met het oog op mijne vroeger ten aanzien onzer betrekkingen tot *Duitschland* geuite gevoelens. Tot de beschouwing dezer brochure ga ik thans over met de verklaring, dat ik, welke ook de invloed van de vroegere openbaring mijner denkwijze op de uitgave der daarin bevatte voorlezing moge geweest zijn, met Professor BOSSCHA geen' strijd heb, dan voor zooverre enkele bijzonderheden, naar mijn inzien, overdreven en allen te zamen uit te sterke en niet geheel gemotiveerde gevolgtrekkingen zijn afgeleid. Eene korte opgave van den inhoud, met mijne bovenstaande rekenschap van gevoelens vergeleken, zal dit den lezer van zelve doen in het oog springen.

Na ter inleiding op het onderscheid van volkseenheid en staatseenheid gewezen te hebben, vraagt de schrijver zich af, hoe het met *Nederland* zou gesteld zijn, indien de Statenkaart van *Europa* geene andere verdeeling vertoonde dan de Volkenkaart. ‘Met andere woorden,’ zoo laat de Hoogleeraar

volgen: ‘toen in het jaar 1648, bij den Munsterschen vrede, *Nederland* als een zelfstandige Staat door *Europa* erkend werd, trad *Nederland* toen in een gedwongen toestand, of was deze nieuwe staatseenheid de natuurlijke ontwikkeling van eene volkseenheid, welke kennelijk onderscheiden uit het Pangermanismus, om het zoo eens te noemen, was uitgetreden?’

Onze gewigtigste bedenking tegen de voorlezing van den Heer BOSSCHA ligt juist in de gelijkstelling dezer twee, naar onze meening, zoo zeer verscheidene vragen. Wij aarzelen geen oogenblik te erkennen, dat de bepalingen der diplomaten van *Munster* omtrent *Nederland* in de toenmalige verhoudingen gegrond waren, en achten niets dwazer, dan met sommige Duitsche schrijvers de afscheiding van *Nederland* aan de heillooze staatkunde van het Westfaalsche vredes-congres te wijten, dat in dit geval slechts zoo wijs was van een onloochenbaar feit niet te miskennen. Prof. ARNDT, wien men ons het regt heeft betwist van ‘verstandig’ te noemen, wijl hij ergens eene dwaasheid schijnt gezegd te hebben, is echter, ook blijkens eene noot van Prof. BOSSCHA, hier wederom verstandig genoeg, om niet in die dwaze meening zijner landgenooten te deelen, en het veel meer als eene bijzondere beschikking der Goddelijke Voorzienigheid te beschouwen, ‘dat, tot heil van *Duitschland*, aan de monden van *Rijn, Maas* en *Schelde*, een afzonderlijke, van jeugdige kracht bloeijende staat ontstond, hetwelk volstrekt noodzakelijk was, opdat aldaar voor alle Duitsche toekomst niet alles verloren ging.’ Deze meening kon ARNDT voorstaan, en toch die plaatsen over de tegenwoordige verhouding van *Holland* tot *Duitschland* schrijven, die wij in onze beschouwing van het Arnhemsche Zangersfeest hebben aangehaald, en evenzoo kunnen wij van oordeel zijn, dat de Munstersche vrede, door de afscheiding der Nederlanders van *Duitschland*, slechts een *fait accompli* bekrachtigde, terwijl wij nogtans zouden kunnen meenen, dat de historische ontwikkeling van twee eeuwen, sedert verloopen, die betrekkingen had veranderd, en den terugkeer van *Nederland* tot het Pangermanismus voorbereid en wenschelijk gemaakt had[(1)]. Zij,

(1) Nog een woord over die noot. Prof. BOSSCHA meent, dat het ARNDT's bedoeling niet zijn zou, dat *Nederland* zijn zelfstandig volksbestaan moet opgeven, wijl hij alleen van een politiek Volken-verbond gewaagt. Ik ontken het niet geheel; maar de onderscheiding is glibberig, en vele uitdrukkingen in zijn *Holland en de Hollanders* kunnen het bewijzen, hoe hij zelf ongemerkt van het eene begrip in het andere overstapt. Ook ik heb het onderscheid noch duidelijk gevoeld, noch streng vastgehouden; natuurlijk, wijl ik mij overluigd houd, dat zulk een naauw verbond, als ARNDT bedoelt, welhaast het verlies onzer volkszelfstandigheid zou na zich slepen. Nog zegt ARNDT elders te bidden: ‘dass Golt die Verschiedenheit der Völker und die Abneigung der einen vor den andern erhalte, wodurch die Freiheit und Glückseligkeit der Welt allein bestehen kann.’ Ik kan de plaats niet nazien, maar als ik ze met andere uitspraken van denzelfden schrijver vergelijk, kan hij, dunkt mij, nimmer bedoeld hebben die bede op de verhouding van *Holland* tot *Duitschland* toe te passen. In het afgetrokkene belijd ik gaarne hetzelfde gevoelen.

die van den wensch, in 1815 geuit en sedert meer en meer door vele Duitschers gekoesterd, ‘dat het Duitsche rijk weder zou hersteld worden, en dat daaraan zouden worden toegevoegd al de landen, welke gezegd worden oorspronkelijk Duitsch te zijn,’ het verst verwijderd zijn, kunnen echter, gelijk Prof. BOSSCHA, erkennen, dat de Keulsche dom als nationaal monument uit de bijdragen der Duitsche volken voltooid wordt, *en ook de Koning der Nederlanden de zijne daartoe gezonden heeft;* dat in het *Walhalla* van den Koning van *Beijeren*, eene andere vertooning van den wensch naar inéénsmelting van alle volken van Duitschen stam, ook Nederlanders zijn opgenomen, *en onze eigenliefde daardoor gestreeld is;* dat Duitschers, niet die Nederlanders willen worden, maar die Duitschers willen blijven, zich in ons land, gelijk Teutonismen in onze taal, vermenigvuldigen; dat aansluiting aan-, neen insmelting in *Duitschland* en daartoe voorbereidende *Vereine* worden aangeprezen; dat prijsstelling op Nederlandsche zelfstandigheid reeds als een vooroordeel onder ons bespot wordt, en dat in ons *Nederland* zelfs een geschrift is uitgekomen, waarin met zoo vele woorden te lezen staat: ‘Wij moeten onze jeugd Duitsch leeren gevoelen en Duitsch leeren denken;’ maar zij zouden dan ook niet meer doen dan een onloochenbaar feit te erkennen, indien zij in al die verschijnselen de verzwakking der Nederlandsche nationaliteit, tegenover de Duitsche volkseenheid, en den grootelijks veranderden stand van zaken, sedert de dagen van den Munsterschen vrede, opmerkten, en beleden, dat thans reeds, en in het vervolg ligt meer en meer, de Statenkaart van *Europa*, zoo hare verdeelingen geheel aan de Volkenkaart moesten beantwoorden, tusschen *Nederland* en *Duitschland* geene scherpe grenslijn meer toonen zou.

Zoo wij in onze beschouwing van het Arnhemsche Zangersfeest

losweg de woorden nederschreven: ‘Eerst met het Spaansche juk, zoo haast schier afgeworpen als opgelegd, begint ons bestaan als natie, als een eigen afgescheiden volk,’ zonder dat wij echter eene voorbereiding tot die gebeurtenis in onze vroegere geschiedenis wilden ontkennen, - de diepere historische studie van Prof. BOSSCHA heeft ons gewezen op menig, vroeger minder door ons opgemerkt, verschijnsel van een eigenaardig volksleven, dat zich als één en zelfstandig duidelijk begon te toonen, onder het bestuur van den Hollandschen graaf WILLEM II, en zich, sedert de vergunning door keizer KAREL V aan de Ridderschap en de Steden verleend, ‘om een *Staatsligchaam* uit te maken, dat is eene door den vorst gewettigde vergadering van vertegenwoordigers des geheelen Nederlandschen volks,’ ook in den vorm eener werkelijke staatseenheid begon af te spiegelen. Bekend was het ons echter, dat ‘voor 't minst in de dertiende Eeuw eene Nederlandsche schriftentaal bestaan heeft, van de Hoog en Nederduitsche talen van *Duitschland* zeer kennelijk onderscheiden;’ en nogtans kunnen wij niets terugnemen van onze meening, dat de Nederlandsche taal met hare eigene Vlaamsche, Hollandsche en Friesche tongvallen een Duitsch dialekt (daarom nog niet een dialekt van het Hoogduitsch) is. Doch hier zou eene loutere logomachie kunnen ontstaan, want het onderscheid tusschen dialekt-verschil en taalverschil is eenigzins moeijelijk te bepalen. Stelden wij, wat welligt de eenvoudigste opvatting van het onderscheid zijn zou, en b.v. door het gebruik der benaming van *Semitische dialekten* wordt aanbevolen, dat taalverschil afhankelijk is van stamverschil, en volken van denzelfden stam slechts in dialekt van elkander afwijken, dan zouden wij nog moeite hebben eene plaats aan te wijzen aan die gemengde spraakvormen, zoo dikwijls uit vermenging van stammen gesproten, en geheel zouden wij het niet kunnen ontkennen, dat vreemde inmengselen ook op het verschil van ons Nederlandsch met andere Duitsche tongvallen eenigen, ofschoon dan ook zeer beperkten, invloed hebben uitgeoefend. Liever zeggen wij dus slechts: er bestaat tusschen het Nederlandsch en het Duitsch eene allernaauwste verwantschap; deze verwantschap is veel sterker met de thans schier verdrongen Nederduitsche dan met de Hoogduitsche dialekten, waarom door het bijna uitsluitend gebruik van het Hoogduitsch als schrijftaal die verwantschap minder tastbaar geworden is; oorspronkelijk bestond nergens scherpe afscheiding, maar langzame overgang, naarmate de takken van den grooten stam elk-

ander nader stonden; en binnen de grenzen van ons *Nederland* wordt op den huidigen dag een tongval gesproken (ik bedoel het zoogenaamde boerenfriesch), die van het Hollandsch meer verschilt en voor den Hollander minder verstaanbaar is, dan het Hoogduitsch zelf. Indien de taal de spiegel eens volks is, en daar, waar die spiegel een ander beeld vertoont, men ook zeker kan zijn een ander volk te vinden, de onderscheiding wordt moeijelijk, waar de spiegel geen scherp afgerond beeld aan onze beschouwing aanbiedt, maar de omtrekken in die van andere beelden wegsmelten. Maar overal waar dit plaats heeft, en te meer naarmate het sterker plaats heeft, kan men zeker zijn in den taalspiegel de volkenverwantschap te zien afgebeeld. Doch wij weiden hier niet verder over uit, en volgen den Hoogleeraar liever, waar hij vervolgens de aandacht zijner lezers tot de *uitwendige verschijnselen* [is dan de taal een inwendig verschijnsel?] van een eigenaardig Nederlandsch volksleven bepaalt.

'De worsteling van de eerste bewoners dezer gewesten met de natuur vormde een geheel bijzonder karakter; de bodem van het land deed een' geheel eigenaardigen landbouw ontstaan; de ligging van het land maakte visscherij en koopvaardij tot het hoofdbedrijf. Uit deze drie omstandigheden is de Nederlandsche nationaliteit geboren; en omdat andere gedeelten van den grooten Germaanschen stam, die zich nu gezamentlijk *Duitschers* noemen, tot beschaving zijn gekomen onder omstandigheden, onderling nagenoeg gelijk, maar van de opgenoemde geheel verschillend, zoo is daardoor veroorzaakt, dat er eene Duitsche volkséénheid ontstaan is, veel grooter en talrijker, omdat zich die gelijkheid van omstandigheden over een grooter uitgebreidheid gronds heeft uitgestrekt.' Ziedaar de stelling, die door Prof. BOSSCHA in eenige volgende bladzijden regt schoon en overtuigend ontwikkeld, en met vele historische feiten gestaafd wordt. Wij bepalen ons tot eene enkele bedenking.

Het is namelijk onmiskenbaar, dat het Nederlandsch karakter en volksleven, met zulke schoone kleuren door Prof. BOSSCHA geschetst, eerst en bij uitnemendheid het Hollandsche karakter en volksleven, dan ook nog voor een goed deel dat der Vlaamsche gewesten is, die helaas reeds lang voor de erkenning van *Neêrlands* onafhankelijkheid door het Munstersch congres van de Nederlandsche staatseenheid waren afgescheurd, en door den onverbiddelijken loop der gebeurtenissen van het besef hunner nationale éénheid met ons later al meer en meer wer-

den vervreemd. ‘Toen *Brugge* en *Antwerpen* en *Amsterdam*,’ zegt de Hoogleeraar, ‘de groote marktplaatsen waren geworden, waar de koopvaarders uit het Zuiden en uit het Noorden hunne volgepropte bodems kwamen lossen, en zich duizenden verzamelden om te deelen in den overvloed, van alle zijden aangevoerd - hoe vertoonde zich toen hier in de Ne derlandsche Gewesten eene woeling van koophandel, eene levendigheid van nering en bedrijf, een luister van rijkdom, eene dartelheid van levensgenot! Voorzeker die in die dagen, na *Duitschland* bezocht te hebben, vol regeringloosheid en ruwheid, waar geene maatschappelijke banden de veiligheid van personen en bezittingen verzekerden, onze *Nederlanden* binnentrad, waar, gelijk getuigd wordt, minder vuilnis was op de straten, dan in *Duitschland* in de huizen, en hij zag daar dat nergens overtroffen fabriekwezen, vrucht van eenen levendigen, helderen, praktischen geest, in volkomen kontrast met de weemoedigheden en duisternissen van den Duitschen bespiegelingsgeest; en hij zag dien zindelijken akkerbouw, en die havens vol schepen, en die pakhuizen met allerlei waren volgestuwd, en die geheel eigen nationale klee derdragten, en hij hoorde daar die Nederlandsche taal, door de betrekkingen met *Frankrijk* en *Spanje* verrijkt met een schat van ongermaansche bestanddeelen - voorzeker hij moest de overlevering der geschiedenis te hulp roepen, om zich te overtuigen, dat de bewoners van dat *Duitschland* en de bewoners van dat *Nederland* uit denzelfden stam gesproten waren.’ Dit alles is in het algemeen even waar als welsprekend gezegd, maar zal de scherpe afscheiding van Nederlandsche en Duitsche nationaliteit uit de schilderij kunnen worden afgeleid, dan eischen wij billijk, dat de teekening van *Nederland* op alle Nederlandsche gewesten van dien tijd van toepassing zij, en dat elders in het Germaansche rijk althans geene belangrijke uitzonderingen op de algemeene beschuldiging van ruwheid, onveiligheid, weemoedigheid en duisternis voorkomen. Het is toch niet moeijelijk, om op één en hetzelfde gebied groote contrasten te vinden, indien men de verbindende schakels verwaarloost.

Wat het eerste betreft, willen wij niet daarop wijzen, hoe de gesteldheid der meer oostwaarts gelegen Nederlandsche gewesten van die van *Holland* verschilde, en tot die van *Duitschland* naderde; wij bepalen ons alleen tot het afschrijven der volgende plaats uit DE BARANTE (*Histoire des ducs de Bour-*

gogne), waarvan de trekken aan FROISSARD en andere gelijktijdige schrijvers ontleend zijn, die ons den toestand van *Friesland* schetst, lang na het tijdstip, waarop, volgens Prof. BOSSCHA, het Nederlandsche volksleven zich als één en zelfstandig begon te vertoonen (namelijk omstreeks 1396): ‘De Friezen waren woestelingen, zonder eenige kennis van de regelen der eer en der ridderschap. Zij hadden nimmer eenigen heer bemind of erkend, hoe groot hij ook zijn mogt; hun land, schier van alle zijden door de zee omringd, bestaat slechts uit rivieren, kanalen en moerassen; de inwoners alleen weten hoe er zich door te helpen. Ook hadden verscheidene graven van *Holland* en *Henegouwen*, in verledene tijden, getracht hunne regten op *Friesland* te doen gelden, zonder er in te slagen.’ - ‘In *Vlaanderen, Holland, Henegouwen, Zeeland*, was de haat tegen deze wreede woestaards algemeen. Onophoudelijk werden met hen oorlogen gevoerd; dikwijls waren zij in *Holland* geland, en hadden de steden platgebrand en het land vernield; bijna alle geslachten hadden den dood van een der hunnen te wreken.’ - ‘Men had zooveel schrik voor deze barbaren en voor hun land, dat [bij den togt in 1396 ondernomen] al de vrouwen der Henegouwsche en Hollandsche ridders hare echtgenooten en kinderen voor verloren hielden; zij hadden ze nimmer met zooveel smart zien vertrekken.’ Dit zij genoeg om te doen zien, dat in het Noorden van ons vaderland toen nog vrij wat van die ruwheid en regeringloosheid werd aangetroffen, die, volgens Prof. BOSSCHA, een onderscheidend kenmerk van *Duitschland*, in tegenstelling met de *Nederlanden*, geworden was.

Wat het andere punt betreft, wij willen ons, ten bewijze, dat vlijt en bedrijvigheid en een praktische geest, omstreeks dien tijd, ook in *Duitschland* niet onbekend waren, niet zoozeer en uitsluitend op *de Hanze* beroepen, daar Prof. BOSSCHA deze tegenwerping ten deele ontzenuwd heeft; maar gaarne zouden wij uit KOHLRAUSCH (*Geschiedenis van Duitschland*) het geheele hoofdstuk over de opkomst der Duitsche steden hier willen afschrijven, om onze lezers tafereelen van nijverheid en rijkdom, weinig onderdoende voor dat door Prof. BOSSCHA geschetst, te doen bewonderen. Wij bepalen ons tot de volgende zinsneden: ‘Een aantal dokumenten getuigt van de grootte en bevolking dezer steden, juist in dien tijd, toen het regt des sterksten zich het krachtigst liet gelden. In de 14de eeuw, bij voorbeeld, telde *Aken* 19,826 mannen, in staat om de wapenen te

dragen, en *Straatsburg* 20,000; *Neurenberg* telde 52,000 burgers en jaarlijks 4000 geboorten. In een oproer der burgers van *Lubeck* wapende de raad op een oogenblik 5000 kooplieden en hunne dienaren. In 1580, het tijdstip van haren hoogsten bloei, kon deze stad 50 à 60,000 gewapenden op de been brengen, en telde zij eene bevolking van 200,000 zielen. Behalve de opgenoemde en vele andere groote steden, telde *Duitschland* eene menigte andere steden van middelbare grootte, die alle bloeiden door hare rijkdommen en hare groote bevolking, en thans niet meer dan schaduwen zijn van hetgeen zij eenmaal waren, gelijk b.v. vele keizerlijke steden van *Zwaben*. AENEAS SYLVIUS spreekt nog in de 15de eeuw met groote bewondering over de rijkdommen der Duitsche steden, ofschoon toen haar glans reeds begon te tanen. “De koningen van *Schotland*,” zegt hij, “zouden de woning van een eenvoudig burger van *Neurenberg* benijden. Is er bij u wel eene enkele herberg, waar men niet uit zilveren bekers drinkt? Welke vrouw, ik zeg niet vrouw van aanzien, maar gewone burgeres, is niet met edelgesteenten getooid? Wat zal ik zeggen van de ketenen, die de mannen zich om den hals hangen, van de teugels der paarden, die van het zuiverste goud zijn, van de sporen en scheden, die met kostbare edelgesteenten zijn bedekt?”’

Ware het hier mijn voornemen, om te midden der zich van lieverlede ontwikkelende verscheidenheid, in de dagen vóór de geheele afscheiding van *Nederland* van het Duitsche rijk, de sporen van overeenkomst in ontwikkeling en bewustheid van nationale éénheid verder te vervolgen, wij konden nog op de voortbrengselen der Zwabische minnezangers wijzen, die onze oud-Nederlandsche letterkunde wel kunnen opwegen; op de zoogenaamde Gothische bouwkunst, die de Duitschers zich als de hunne toeëigenen, doch die ook in *Nederland*, maar zeker niet het meest of best in onze Noordelijke gewesten, hare grootsche gedenkteekenen schiep; op den grooten bloei der Duitsche schilderkunst, welke in die dagen niet voor de Vlaamsche en Hollandsche scholen behoefde onder te doen, en op den broederlijken band en de levendige gemeenschap tusschen de kun stenaars van *Neurenberg* en den *Nederrhijn* en die van het vaderland van VAN EYCK, HEMLING en LUCAS VAN LEYDEN. Maar wij hebben het reeds gezegd, bij deze geheele vraag naar het nationaliteitsverschil tusschen *Duitschland* en *Nederland*, boezemen ons de toestanden en gebeurtenissen dier onde tijden veel min-

der belang in, dan wat in later tijd, en het meest in onze eigene dagen, het voortduren der scheiding gevoed, of de toenadering bevorderd heeft. Wij staan daarom ook niet stil bij het onderscheid tusschen den Nederlandschen en Duitschen adel of bij de denkbeelden van volksvrijheid en regeringsvorm, in tegenstelling met de Duitschers bij het Nederlandsche volk ontkiemd, bijzonderheden, die Prof. BOSSCHA in het overige zijner rede ontwikkeld heeft; maar bij de peroratie moeten wij nog een oogenblik vertoeven.

De éénheid van het Nederlandsche volk, afgedrukt in de éénheid van een Staatsligchaam, was pas uit den schoot der eeuwen geboren, toen de geloofsverschillen dat volk weder vanéénscheurden, en het ééne deel *Spanje* bleef aanhangen, het andere, den staatsband vaster om zijne zeven gewesten strengelende, na langdurige worsteling als eene onafhankelijke republiek werd erkend. Natuurlijk komt hier de vraag op, of door de verbreking dier staatseenheid ook de volkseenheid werd opgeheven; waaraan zich dan weder eene andere vraag verbindt, of immer eene hereeniging van de vaneengescheurde Nederlanders tot één zelfstandig Nederlandsch volk te hopen is? Ik meen hier iets verder te moeten gaan dan Prof. BOSSCHA. Bedrieg ik mij niet, dan bestond reeds ten tijde der scheiding in de Zuidelijke *Nederlanden* slechts eene zeer zwakke volkseenheid (gelijk nog thans Walen en Vlamingen, het Fransche en het Duitsch Nederlandsche element, daar in vele opzigten tegen elkander overstaan, en zich zelfs door het gebruik eener verschillende taal onderscheiden), en de volkseenheid der verschillende gewesten met *Noord-Nederland* was zwakker of sterker, naarmate de Fransche, of, zoo gij wilt, Bourgondische invloed er zich meer of minder had laten gelden. Na de scheuring der *Nederlanden* maakte het Fransche element in *Zuid-Nederland* steeds verder en verder grijpende veroveringen, zonder nogtans in staat te zijn het Duitsch Nederlandsche, dat zich bepaaldelijk met *Noord-Nederland* naauwer verwant moest gevoelen, geheel te onderdrukken. Nadat in 1815 de diplomatie eene hereeniging bevolen had, moest weldra in *Noord-Nederland* de ernstige vrees gaande raken, dat zijne nationaliteit door de vereeniging met het Franschgezinde en Franschsprekende *België* zou verloren gaan; waarom ook de roep van '*scheiding!*' na het in *Brussel* in 1830 uitgebroken oproer, van deze zijde met zooveel klem werd aangeheven; maar tevens vertoonde het dralen der Vlaamsche gewesten, om aan de omwenteling deel

te nemen, reeds een spoor van dat wel kwijnend, maar niet verstorven Duitsch-Nederlandsch element: dat zich later, nadat de gemeenschappelijke strijd tegen *Noord-Nederland* had opgehouden, in den tegenstand der Vlamingen tegen den Franschen invloed, in den nieuw oplevenden bloei der Vlaamsche letterkunde heeft aangekondigd. Nogtans is het waar wat Prof. BOSSCHA zegt, dat onder den schepter van koning LEOPOLD de polsslagen van het Nederlandsche volksleven al flaauwer en flaauwer worden; want *Vlaanderen* zelf zoekt voor die nieuwe ontwikkeling zijner nationaliteit niet meer steun bij het naauwer verwante *Noord-Nederland*, maar veeleer bij het toch ook verwante magtiger *Duitschland*. En te vergeefs heeft het dien steun niet gevraagd: de Vlaamsche taalbeweging is in *Duitschland* met oneindig warmer deelneming dan in *Noord Nederland* begroet. De pogingen der Duitschers tot herstel der éénheid van het Duitsche vaderland en tot assimilering van alle verwante elementen, hebben zich ook hier niet verloochend. Voor de toekomst der van *Duitschland* afgezonderde Nederlandsche nationaliteit schijnt van *Vlaanderen* slechts weinig meer te hopen.

Alzoo blijft *Noord-Nederland* op zich zelf staan; maar ook zijne nationale zelfstandigheid wordt van de Duitsche zijde ernstig bedreigd. Prof. BOSSCHA meent nogtans, dat aan de handhaving daarvan ons volksgeluk voor de toekomst verbonden is. Ware dit met onwrikbare bewijzen gestaafd, dan zou aan allen, die den wensch naar naauwere vereeniging met *Duitschland* meer openlijk of meer bedekt koesteren, voor altijd het zwijgen zijn opgelegd; en daarmede ware aan de Nederlandsche nationaliteit gewigtiger dienst bewezen, dan de grondigste onderzoekin gen over hare herkomst kunnen doen. Maar dat bewijs is niet geleverd; en daarom staat het woord, waarmede Prof. BOSSCHA zijne schoone rede besluit, ‘dat om ons huisselijk leven zich een volksleven beweegt, 't welk wij lief moeten hebben, en waarvan de moedwillige prijsgeving eene laagheid zou wezen, eene ondankbaarheid, en een ongeluk,’ slechts daar als eene schier ongemotiveerde magtspreuk. Is dit eigenaardig Nederlandsche volksleven, in onderscheiding van het Duitsche, nog werkelijk in kenbare trekken voorhanden? Is het nog van dien aard, dat het aanspraak heeft op al onze liefde, en verdient gekoesterd en gekweekt te worden? Is de handhaving daarvan, ook tegenover het stamverwante *Duitschland*, nog thans de onmisbare voorwaarde van ons volksgeluk, en belooft zij voor de toekomst even schoone als karakteristieke vruchten?

Met het door gronden gestaafd toestemmend antwoord op deze vragen is het pleit beslecht; door wat Prof. BOSSCHA geschreven heeft, van hoeveel kennis en smaak het getuigen moge, is daartoe, mijns inziens, slechts eene geringe bijdrage geleverd.
P.J. VETH.

Bijdrage tot de kennis der gothische bouwkunst, of spitsbogen-stijl in nederland, door *Servaas de Jong*, Architect, enz. Te Amsterdam, bij M.H. Binger, 1847.

Tegelijk met den prospectus kwam ons de eerste aflevering van dit werk ter hand. Bij het doorbladeren van een en ander vatteden wij het voornemen op, ons nader daarmede bekend te maken, doch stelden dit echter uit totdat de drie nog beloofde afleveringen ook het licht zouden gezien hebben, om dan van het complete werk misschien eene aankondiging en beoordeeling te leveren. Doch weinige dagen na de uitgave der eerste aflevering, vond men in een onzer meest gelezene dagbladen, onder de rubriek: Boekaankondiging, daarvan een verslag. De voortreffelijkheid van het werk werd geroemd en de uitbundigste lof werd aan den schrijver toegebragt. Men oordeele zelf: Nadat er gesproken is over de minachting, welke der middeleeuwsche bouwkunst een' geruimen tijd te beurt was gevallen, - welke dagen thans gelukkig voorbij zijn, daar de oude onverschilligheid voor warme belangstelling heeft plaats gemaakt, en men als om strijd de gothische gebouwen heeft afgebeeld en beschreven, terwijl een aantal Schrijvers dit tijdvak der kunst tot een onderwerp van nasporing en ernstige studie hebben gekozen, - lezen wij de merkwaardige woorden: '*Weet gij, wat die geleerde mannen altijd over het hoofd zagen, weet gij, wat zij telkens vergaten: het beantwoorden der gewigtigste vraag voor hem, die zich met eene ernstige studie der gothische architectuur wil bezig houden, waar alles op neer komt, de spil, waar alles om heen draait, de vraag eindelijk:* WAARDOOR KENSCHETST ZICH DUIDELIJK EN ONMISKENBAAR DE GRONDVORM (typus) DER GOTHISCHE ARCHITECTUUR?'

Daar de beantwoording dier vraag, zoo als de berigtgever zegt, hoogst moeijelijk is, ontvangen dan ook de Schrijvers, welke zich daaraan hebben onttrokken, grootmoedig vergiffenis; maar ook daarom wordt de man bewonderd, die na jaren studie en bezadigd onderzoek, de teekenpen en veder opvat, om eene vraag te beantwoorden zoo gewigtig als deze. Die bewonderingswaardige man is de Heer SERVAAS DE JONG, welke ons naauwkeurig leert, niet slechts wie de bouwmeesters waren, maar tegelijk, waaruit zij hunne kennis hebben geput; welke niet alleen onderzoekt, vanwaar de gothische stijl zijn' oorsprong nam en wie dien invoerde, maar ook wat hij is.

Wij stonden in twijfel, of wij dit dagblad-artikel in ernst zouden opnemen, of wel eene bittere persiflage daarin moesten zien. Wij vreesden echter het eerste, en dit deed ons het werk op nieuw in handen nemen; wij besloten nu niet tot de voltooijing van het geheele werk (zoo het immer voltooid wordt) te wachten, maar onze aanmerkingen daarop dadelijk onzen lezers mede te deelen.

De voorrede geeft met meer dan gewone auteurs-bescheidenheid te kennen, hoe gering het werk in het oog van den schrijver zelven geschat wordt. De dank aan den Koning, welke de opdragt wel geliefde aan te nemen, wordt bij de bewustheid van de geringe verdiensten van den arbeid des te meerder gebragt. Ook alle uitstekende mannen, zoo elders als in *Nederland*, die door hunne kernachtige aanmerkingen of door het beschikbaar stellen hunner belangrijke manuscripten, den schrijver zoo welwillend en hulprijk de hand hebben geboden, worden hartelijk dank gezegd. De namen van vele schrijvers worden genoemd, welke, alvorens het werk ter perse ging, zijn geraadpleegd geworden. Daarna geeft de schrijver te kennen, dat zijn streven ten doel heeft de moedervormen der vijf verschillende tijdperken in den spitsbogen-stijl, zoo als die van de 13de tot de 16de eeuw heerschende waren, uit een aesthetisch oogpunt te beschouwen, en aan de geschiedenis te toetsen, om later de uitgave van een praktisch handboek, over de leer der constructie van dien stijl, te doen volgen.

Wij gaan nu tot het werk zelf over. Loffelijk voorzeker was het van den schrijver, dat de belangstelling, welke de middeleeuwsche bouwkunst in de laatste jaren heeft gewekt, ook in hem den lust deed ontstaan, haar karakter meer van nabij te leeren kennen; doch hij zegt, dat de werken, die hij daarover nalas, hem nog altijd in het duistere en onzekere

lieten, zoodat hem de vraag voor den geest kwam: waardoor kenschetst zich nu duidelijk en onmiskenbaar de grondvorm (typus) der gothische architectuur? Hij moest antwoorden het niet te weten, en dit bragt hem onwillekeurig op den weg van eigen onderzoek. De Domkerk te *Utrecht* en die van St. Jan te *'s Hertogenbosch* boden den schrijver, volgens zijne meening, daartoe eene geschikte gelegenheid aan, en het zijn de vruchten van dezen arbeid, welke hij als eene bescheiden bijdrage mededeelt.

Het zij ons vergund met evenveel of nog meerdere bescheidenheid te zeggen, dat de weg, door hem gekozen, evenmin tot een gewenscht doel zal leiden, als die door zoo vele anderen ingeslagen, waarvan RAMÉE in zijn handboek spreekt, als hij zegt: ‘Jusqu'à présent on a toujours interrogé les monuments seuls, on a constaté l'existance de deux formes, l'ogive et le plein cintre, mais on n'a jamais suivi la marche morale des idées du 12me siècle, de ce grand et beau siècle, qui créa les éléments, sur lesquels la société du 13me devait s'appuyer. Nous engageons donc tous ceux qui s'occupent de l'histoire de l'art, les habitants du Nord de la France surtout, de rechercher dans les archives des villes, s'il ne s'y trouve aucun document ayant un rapport quelconque aux artistes laïques, aux architectes, etc.’ Wij gelooven, dat de studie der monumenten niet veel licht meer zal verspreiden over het duistere der middeleeuwsche bouwkunst; de naauwkeurige waarnemingen omtrent den Dom te *Utrecht* en de St. Janskerk te *'s Bosch* mogen eene leemte aanvullen, welke in de studie van de monumenten der middeleeuwen alsnog bestaat; maar nimmer zullen die waarnemingen in staat zijn om den sluijer geheel op te heffen, dien de studie van zoo vele belangrijker monumenten nog op de bouwkunst van dat tijdvak heeft gespreid gelaten. Oude documenten en handschriften zijn de eenige middelen, om hier het gewenschte licht te zien geboren worden.

Wij vereenigen ons met den schrijver, wanneer hij zegt: ‘de vooronderstelling van de antieke school, alsof het genie der beeldende kunst (waarschijnlijk zal dit bouwkunst moeten zijn) sedert KONSTANTIJN DEN GROOTEN, tot het jaar 1600 in eenen doodslaap had verkeerd of aan looden vleugelen was geboeid geweest, is sedert twintig (hij had een grooter getal kunnen noemen) jaren van lieverleden opgeheven.’ Maar het oordeel omtrent QUATREMÈRE DE QUINCY kunnen wij niet billijken. Naar onze meening is het te gestreng, het vonnis van dien waarlijk

beroemden kunst-historieschrijver eigendunkelijk en eenzijdig te noemen, wanneer men hem met onzen schrijver laat zeggen: ‘Wij nemen geene andere bouwkunst aan dan die, welke haren oorsprong, hare ontwikkeling, hare regelen, hare theorie en uitvoering aan de Grieken heeft te danken.’ Het lag in de rigting der studie van dien geleerden man, dat hij geene sympathie gevoelde voor de middeleeuwsche bouwkunst, en toch zouden wij de woorden, volgens de aanhaling van onzen schrijver, kunnen verdedigen; het *niet aannemen* van eene bouwkunst zegt niet, dat men voor die kunst geene bewondering gevoelt, maar veeleer dat die kunst ongeschikt geacht wordt om wederom in het leven te worden geroepen. Doch wij staan niet op deze verdediging, want de aanhaling is niet juist; in den Franschen tekst (want onzen lezers dient nog gezegd te worden, dat bij het werk van den Heer DE JONG een Fransche, Duitsche en Engelsche tekst is gevoegd) wordt het woord *aannemen* door *admettre* vertaald, terwijl QUATREMÈRE DE QUINCY letterlijk zegt: *nous ne* RECONNAISSONS *de véritable architecture*, etc.[1]. Had onze schrijver dit woord (erkennen) in het oog gekregen, dan voorzeker waren de woorden: eigendunkelijk, eenzijdig, onregtvaardig, onjuist en overspannen, nog niet genoegzaam geweest, om zijne verontwaardiging uit te drukken.

Nu ligt MONTALEMBERT aan de beurt; deze ondergaat hetzelfde oordeel van den schrijver, doch wegens overdrijving in eenen tegenovergestelden zin, daar hij namelijk den oorsprong der gothische bouw*orde* in eenen hoogen Christelijk-Godsdienstigen zin en hare ontwikkeling en vorm aan eene wet van kerkelijkmystische symboliek toeschrijft. Nu zegt de schrijver: ‘de zuivere eenvoudigheid, edele grootheid en kernachtige vastheid van den spitsbogen-stijl weêrspreken geheel dit laatste gevoelen. Omdat de menschelijke geest zich niet verheft door angstvallige beperking en mysticismus, maar alleen door vrijheid en ruimte tot eene hooge vlugt.’ Zou men hieruit niet het gevolg kunnen trekken, dat bij onzen schrijver hooge Christelijk-Godsdienstige zin, en angstvallige beperking en mysticismus, woorden van ééne beteekenis zijn? Hoe dit zij, hij zegt verder: ‘even majestueus als de gothische kerken zich ten hemel verheffen boven de omliggende woningen, was de beschaving van den geest harer bouwmeesters verre verheven bo-

(1) *Hist. de la vie et des ouvrages des plus célèbres architectes*. Paris 1830, pag. VII.

ven de bekrompene verstandsontwikkeling en het kinderachtig bijgeloof van de Mede-Christenen hunner eeuw.' Het lijdt geen twijfel, of de bouwmeesters der verloopene eeuwen stonden op eenen hoogeren trap van beschaving, dan het algemeen, even als zulks nu nog behoort te zijn: intusschen konden zij zonder medehulp, zonder ondersteuning, geene kerkgebouwen stichten. Het behoeft toch geen betoog, dat de voortreffelijkste bouwmeester niets kan voortbrengen, indien zijne werken niet in overeenstemming zijn met den geest van zijnen tijd. Klaarblijkelijk is hier het doel van den schrijver de tijdgenooten van de bouwmeesters te verlagen, ten einde de laatsten des te meer te kunnen verheffen. Hoe geheel anders spreekt VON KLENZE, de man, die in den prospectus van het werk de aanvoerder wordt genoemd der bestrijders van de gothische architectuur, als hij zegt[1]: 'Gewiss ist es aber, dass dieser geheimnissvollen Bauart, als subjective Kunst betrachtet, grosser Werth nicht abgesprochen werden kan. Sie war das Resultat einer ganzen für Religion, Ehre und alles Grossartige wahrhaft begeisterten und aus Jahrhunderten der Barbarie mit frischer Jugendkraft auftauchenden Zeit, und sehr wohl ist es zu erklären, wie jeder geistreiche und für das Grosse empfängliche Mensch tief von ihrer Wirkung ergriffen ward.'

De schrijver van het 'Handbuch der Kunstgeschichte' dacht er ook anders over, toen hij zeide[2]: 'Ein willkührliches, nur etwa auf blossem Contract begründetes zusammentreten von Bauherren, Künstlern und Handwerkern hätte schwerlich diese zahlreichen und vielseitigen Erfolge bewirkt. Der grossartige Wille des mittelälterlichen Bürgerthums, der jene Bauten ins Leben rief, fand, was er bedurfte, in den Vereinen der Steinmetzen, der Organisation der Bauhütten.'

Een vreemdeling in de geschiedenis moet men zijn. om de ontwikkeling van het burgerschap in de 13de eeuw te ontkennen, en het geheele geslacht zoo maar in eens te beschuldigen van bekrompene verstandsontwikkeling en van kinderachtig bijgeloof.

De schrijver geeft ons nu het resultaat van zijn eigen onderzoek; hij zegt: 'Het Latijnsch kruis, als herdenking aan CHRISTUS' dood, en de gelijkzijdige driehoek, als symbool der drieëenheid, tevens met het wiskunstig beginsel van kracht in ver-

(1) *Architectur des Christ. Cultus*, pag. 15.
(2) Fr. KUGLER, bl. 528.

band staande, zijn de eenige hoofdvormen, welke ik in de gothische bouw*orde* als zinspelende op de Christelijke Godsdienst beschouw.'

Tot dusverre vinden wij nog geen bewijs voor dit alles; zijne beschouwing kan dus gevoegd worden bij die der talrijke schrijvers (RAMÉE alleen geeft er omme en bij de tachtig op, en het zou niet moeijelijk vallen dit getal meer dan te verdubbelen), welke hetzelfde onderwerp hebben behandeld. Wie gevoelt echter niet, dat de schrijver zich in die beschouwing niet geheel gelijk blijft, en min of meer in het gebrek van MONTALEMBERT vervalt, vroeger door hem zoo hoogelijk afgekeurd? Ten opzigte van den kruisvorm der gothische kerken toch zal het wel nimmer uitgemaakt worden, of die vorm een symbool is, of wel het gevolg van eene constructie in het belang der kerkdienst, waaraan naderhand het denkbeeld van symbool is gehecht.

Wat den gelijkzijdigen driehoek betreft, als *typus* der gothische architectuur, deze uitvinding (zoo het eene uitvinding is) behoort niet aan onzen schrijver. Het denkbeeld is zoo eenvoudig en natuurlijk, dat het bij iedereen moet geboren worden, die slechts oppervlakkig een gothisch gebouw beschouwt. Overigens heeft SULPICE BOISSERÉE reeds vóór zesentwintig jaren gezegd(1): 'Der Spitzbogen, dessen Weite dem Halbmesser eines Kreises entspricht, so, dass derselbe mit den Sehnen der beiden Bogenschnitte ein gleichseitiges Dreieck bildet, ist eine, dem Kölnischen Dom eigenthümliche Grundform. Und ich will es kurz aussprechen: es ist, neben den mehr oder weniger aller Baukunst gemeinsamen Formen, die ursprüngliche und unterscheidende Grundform der altdeutschen Kirchenbaukunst überhaupt. Alle später angewandten, anders construirten Spitzbogen sind als Abweichungen von dieser, den reinen Stil bezeichnenden Form zu betrachten.'

Wij zullen nu den schrijver volgen in zijne nasporingen, om den oorsprong van de gothische architectuur te ontdekken. Hij herinnert, hoe, als door een' tooverslag, in het midden der 13de eeuw, bijna door geheel *Europa*, de spitsbogige kerkgebouwen zich verhieven. Verder voert hij aan, dat iedere kunstperiode hare ontwikkeling, bloei en verval kan aanwijzen, terwijl hij beweert, dat alleen van den spitsbogen-stijl het tot heden onmogelijk was een ontwikkelingstijdperk te bepalen.

(1) *Geschichte und Beschreibung des Doms von Köln*, bl. 33.

Daar het nu echter noodzakelijk is, dat de ontwikkeling den bloei moest voorafgaan, meent hij, dat het *meer dan waarschijnlijk* wordt, dat eene vereeniging van helderziende mannen hare studiën zoo lang theoretisch hebbe voortgezet, totdat zij, toen de gelegenheid zich daartoe aanbood, aan de tijdgenooten de rijpe vrucht kon aanbieden, zonder dat dezen den bloesem daarvan ooit hadden gekend. De *vooronderstelling* aannemende, meent onze schrijver niet zonder grond den oorsprong bij de orde der vrijmetselaars te zullen zoeken. Men ziet het, deze redenering is gegrond op waarschijnlijkheid en vooronderstelling. De aanhaling van het werk van H. HALLAM geeft hieraan geen meerder kracht, als hij zegt: ‘Sommigen schrijven de gothische kerkgebouwen aan de vrijmetselaars toe;’ al zouden wij deze *sommigen* tot een *groot aantal* kunnen vermeerderen.

Wij ontvangen nu nog van den schrijver een manuscript, hem van eene hooggeachte hand toegezonden. Zou dit een der belangrijke manuscripten zijn, waarvan in de voorrede wordt gesproken? Waarlijk, wij meenden toch iets anders te mogen verwachten, dan handschriften van tijdgenooten. Dit manuscript dan wordt opgegeven te zijn van den Architect A. HIRT. Wij lezen hierin, dat men geheel eenzijdig, onder eene bekrompene leiding, of wel in het geheel niet, in de geschiedenis moet onderwezen zijn, om nog te betwijfelen, dat de orde der vrijmetselaren zeer belangrijke overleveringen betrekkelijk de geschiedenis had, enz. Zoodat deze orde *hoogst waarschijnlijk* den edelen spitsbogen-stijl heeft medegebragt en ingevoerd. Onze schrijver vereenigt zich, wat de hoofdzaak betreft, met de zaken in dit handschrift vermeld; slechts worden eenige uitdrukkingen door hem als minder juist afgekeurd. Het een en ander is vrij onverschillig voor de hier behandeld wordende zaak, want alles grondt zich wederom op gissingen en waarschijnlijkheden. Wij zullen daarom ons niet verder hiermede bezig houden.

Nu zegt de schrijver verder, dat hem te *Keulen* een handschrift werd ter hand gesteld, geheel in den geest van de Montalembertsche school. (?) Waarschijnlijk wederom een der belangrijke handschriften, in de voorrede beloofd. De verwarde inhoud daarvan, als ten deele doelende op de oude Christelijke Basiliken en ten deele op den Dom te *Keulen*, wordt vermoedelijk aan de lezers medegedeeld, om door debestrijding daarvan op nieuw het betoog te leveren, dat geene

kinderachtige mystische dweeperij, maar de geestontwikkeling in volle mannelijke kracht, de reusachtige kerkgevaarten van den spitsbogen-stijl schiep, en dat geene andere bouwmeesters in staat waren zulke gewrochten in de 13de eeuw ten uitvoer te brengen dan de vrijmetselaars-orde. Een afdoend bewijs blijft de schrijver ons echter wederom schuldig, even als de opgave van den oorsprong van het handschrift, uit welke laatste toch alleen de waarde of ouwaarde van dat stuk zou kunnen blijken. Het komt ons voor, dat de schrijver zich eerst voorbedachtelijk laat tegenspreken en daartoe een zoogenaamd handschrift bezigt, om met groote woorden zijn eenmaal opgevat, doch onbewezen denkbeeld, aan den man te brengen.

Doch neen, hij tracht een bewijs te leveren, maar de waarde daarvan kan alleen door broederen vrijmetselaars beoordeeld worden. Hij zegt: Wanneer er onder de broeders der orde nog iemand mogt zijn, die zijn zeggen betwijfelt, hij stelle zich slechts tegenover den voorgevel van den Keulschen Dom, en vestige zijn oog op het beeld, aan den Contrefort uitgehouwen, en hij zal overtuigd worden. Ge ziet, men moet broeder der orde zijn, om het gewigt van dit bewijs te schatten, en lust hebben, om het met eigen oogen te gaan zien. De schrijver zou zeker menigeen verpligt hebben, had hij kunnen goedvinden hierbij te voegen, welk beeld hij bedoelde, en welken Contrefort hij meende; nu is het blind zoeken. BOISSERÉE, die genoegzaam zijn geheele leven aan het opmeten, teekenen en beschrijven van den Keulschen Dom heeft gewijd, beschrijft de beelden van den voorgevel als die van Heiligen, Profeten en Kerkleeraars; zoo daaronder een beeld zich bevond, tot den bouw betrekking hebbende, zou deze man, die alles zoo naauwkeurig heeft nagespoord, daarvan niet gezwegen hebben. Alleen vindt men bij hem, dat de eenige gedachtenis aan een' der bouwmeesters van den Dom, die is van meester KONRAD, in 1469 gestorven.

Doch ook de niet vrijmetselaars wil onze schrijver overtuigen; hij gaat dus voort, om, zoo als hij zegt, door een onpartijdig onderzoek tot de waarheid te komen. Volgens hem leert de geschiedenis, dat in het laatst der 13de en het begin der 14de eeuw tusschen de Kerkbesturen of Bisschoppen en de Bouwmeesters een geschil was gerezen, omdat, daar de eersten het bedongen loon wilden verkleinen, de laatsten zich aan den kerkbouw onttrokken, en dat hunne orde van dien tijd af hevig door de Geestelijkheid werd vervolgd. Dit zou, zegt hij, volkomen

overeenstemmen met de oorkonden van de geschiedenis dier orde. De schrijver zoude ons wederom zeer verpligt hebben, indien hij ons de goedheid had bewezen de bronnen aan te wijzen, waaruit wij het, door hem aangevoerde, historisch feit konden leeren kennen, of ons nader te onderrigten, van welke oorkonden hij spreekt. Maar, in plaats daarvan, vestigt hij de aandacht op het opmerkelijke verschijnsel, dat het grondbeginsel van den zuiveren spitsbogen-stijl, sedert de eerste helft der 14de eeuw, geheel als door eenen tooverslag uit den bouw der gothische kerken is verdwenen, waarvan de schrijver belooft ons later door materiële bewijzen te zullen overtuigen. Dit is de tweede tooverslag, waarvan de schrijver gebruik maakt. De eerste was in de dertiende eeuw, toen men op eenmaal de gothische kerkgebouwen zich zag verheffen, dat wil zeggen de rijpe vrucht, zonder dat ooit de bloesem was gekend geworden. Schijnbaar, het is waar, was dit zoo, maar dan ook alleen maar schijnbaar, wanneer de overgangsperiode van den rondbogen-stijl tot den puntbogigen geheel wordt weggecijferd. De schrijver heeft in zijne voorrede gezegd, dat hij ook, onder andere werken, dat van TH. HOPE had geraadpleegd; hij neme dien schrijver op nieuw ter hand, en zal daar nog wel iets vinden, dat tot den bloesem des spitsbogen-stijls behoort. Evenzoo zal het gaan met den tooverslag, waarvan nu sprake is. Aan een langzaam verval van den goeden stijl mag niet gedacht worden, want ook daardoor zou de geheele redenering omtrent de vrijmetselaars en hunne tweedragt met de geestelijkheid in duigen vallen. Na de helft der 14de eeuw dus verdween de zuivere spitsbogen-stijl uit den bouw, namelijk als door eenen tooverslag. Men zegge niet: de bouw van den Dom te *Keulen* werd gestaakt omtrent het jaar 1520, en toch was alles, van het leggen des eersten steens af, in 1248, tot aan de staking, in den zuiveren spitsbogen-stijl gebouwd; de schrijver zou u toevoegen, waar, na het begin der 14de eeuw, nog in den zuiveren stijl is voortgebouwd, daar is dit alleen daaraan toe te schrijven, dat de bouwmeester, welke dien der vrijmetselaars-orde opvolgde, van de aanwezig zijnde plannen des laatsten heeft gebruik gemaakt. De gemaakte zwarigheid is dus opgelost. Onze schrijver heeft de broeders uitgenoodigd een reisje naar *Keulen* te doen, en zich daar vlak voor den hoofdgevel van den Dom te plaatsen, ten einde overtuigd te worden, dat geene anderen dan vrijmetselaars dat gebouw hebben gesticht. Deze uitnoodiging willen wij met eene tegenuit-

noodiging beantwoorden. Hij gelieve zich te begeven naar *Spanje*, en wel naar *Burgos;* hij plaatse zich aldaar voor de Domkerk, en zegge ons, uit welk tijdvak de bovendeelen der twee torens zijn. Zonder twijfel zal hij daarin den zuiveren spitsbogen-stijl erkennen, en zijn merkteeken: vóór de helft der 13de eeuw, daarop drukken. Intusschen lezen wij, als bewijs van de groote achting, waarin de Keulsche bouwmeesters in de helft der 15de eeuw nog stonden, dat de Bisschop ALPHONSUS van *Burgos*, bij zijn terugkeer van het Concilium te *Bazel*, in 1442, meester JOHAN en zijnen zoon SIMON van *Keulen* naar *Spanje* medenam, om de torens van zijne Domkerk te voleinden, hetwelk ook door hen verrigt is. Hadden de vrijmetselaars hiertoe voor tweehonderd jaren ook een plannetje geleverd?

Het valt niet te ontkennen, dat, zoo als de schrijver zegt, de Kathedraal-Kerken te *Utrecht, 's Hertogenbosch, Antwerpen, Keulen, Straatsburg*, enz. nagenoeg op gelijken tijd, volgens dezelfde grondbeginselen, werden gesticht, en tot deze vijf kolossale ondernemingen, om ons slechts tot deze te bepalen, op in die tijden zoo ver van elkander verwijderde plaatsen uitgevoerd, werden niet alleen vijf bekwame bouwmeesters gevorderd, om het werk te besturen, maar nog tienmaal zoo veel gezellen, om onder hun opzigt over de uitvoering te waken; maar dat de schrijver hieruit wederom wil bewijzen, dat deze lieden tot de orde der vrijmetselaars behoorden, kunnen wij niet goedkeuren. Zijn bewijs rust op de vraag: Welke vereeniging, uitgenomen die der genoemde orde, zou daartoe in de 13de eeuw de zedelijke kracht en voldoende wetenschappelijke kennis hebben bezeten? Hij antwoordt: geene, en wij antwoorden: de vereeniging van steenhouwers (*Steinmetzen*), of de bouwhutters. Ziehier onze redenen. Wij weten, dat die vereenigingen, met hunne zedelijke kracht, hunne wetenschappelijke kennis en hunne geheimenissen, bestonden; wij weten, dat meester GERHARD van *Keulen*, de vermoedelijke ontwerper van het plan van den Dom, *Steinmetz* werd genoemd, en dat wij onder dezen bescheiden naam in de 13de, 14de en 15de eeuw in alle landen van *Europa* de uitstekendste bouwmeesters en soms de voortreffelijkste beeldhouwers aantreffen; doch, zoo als KUGLER te regt zegt, dat omtrent de geschiedenis en de bijzondere inrigting der bouwhutters nog veel duisters heerscht, en een kritisch-historisch onderzoek nog te verwachten is. Evenzoo is het met de oorkonden der vrijmet-

selaren; daaromtrent heerscht ook nog veel duisters en onzekers, ook dezen moesten kritisch onderzocht, en, gezuiverd van de legenden en overleveringen, die geen steek houden, aan het licht gebragt worden; dan eerst zou het besluit kunnen worden opgemaakt, of de beide vereenigingen tegelijk hebben bestaan, of zij iets met elkander gemeens hebben gehad, en of niet later, alleen uit de zucht om de orde te verheffen, het denkbeeld is geboren geworden, de orde op de middeleeuwsche bouwhutters te enten, en daaruit eene geschiedenis is ontstaan, slechts op gissingen en vermoedens gegrond. Beide vereenigingen maakten gebruik van geheime teekenen, want beiden hadden hunne geheimenissen; men zegt, die teekenen stemmen overeen. Toegegeven bij voorbeeld, dat dit het geval is met den gelijkzijdigen driehoek; maar terwijl de eene dit beeld als den grondslag van hare bouwkundige vormen bezigde, heeft de andere welligt dezen vorm als symbool beschouwd, waaraan eene geheel andere gedachte zich knoopte, even als in onze dagen het geval bij de orde is. Men legge ons niet ten laste, dat wij aan de broederschap te kort doen, wanneer wij onze meening uitspreken, dat de oorkonden nog veel duisters bevatten; wij gelooven, dat het opsporen en ontdekken van welligt hier en daar nog verborgen documenten allerbelangrijkst voor de geschiedenis der orde zou zijn; en het verband, hetwelk tusschen haar en de bouwhutten bestond (zoo werkelijk van zulk een verband sprake kan zijn), zou doen kennen. Wij willen met Mr. A. DE BRUINE de echtheid van het zoogenaamde Charter van *Keulen* van 1537 niet betoogen, noch de onechtheid daarvan met Dr. EDUARD BOBRIK beweren; genoeg is het voor ons, dat bij het driehonderdjarig jubilé in 1837 de feestvierende broeders te *Amsterdam* de echtheid van dat Charter hebben erkend. En wat lezen wij in dat Charter? De negentien onderteekenaars verklaren, dat het hun nimmer gebleken is, dat de broederschap vóór het jaar 1440 den naam van vrijmetselaars heeft gevoerd, welke naam toen eerst is aangenomen, en wel bepaaldelijk te *Valenciennes*, op het tijdstip, dat in sommige plaatsen van *Henegouwen* voor het eerst gasthuizen werden opgerigt, ter genezing van behoeftigen, welke door het St. Antony's-vuur aangetast waren. Hoewel dit Charter bestemd was, om, aan tijdgenoot en nakomelingschap, het werken en streven der orde te doen kennen, vindt men er niets in vermeld omtrent het uitoefenen der bouwkunst, tenzij men het oprigten van gasthuizen daaronder wil rekenen.

De schrijver gaat nu over tot de mededeeling zijner vrijmoedige gedachten, om te bepalen, *waaruit* de bouwmeesters hunne kennis hebben geput; hij acht echter deze bepaling op stellige gronden moeijelijk. Wij gelooven dit met hem, en zullen hem in zijne redenering niet volgen, maar den lezer, welke daarin belang stelt, verwijzen naar het werk zelf, waaruit hij alsdan zal kunnen zien, dat onze schrijver den spitsbogenstijl uit *Spanje* doet komen.

De geschiedkundige draad der verhandeling wordt thans wederom opgevat; in fraaije volzinnen wordt de voortreffelijkheid van den puntbogenstijl boven den Romanischen geroemd, welke laatste een getrouw afbeeldsel gaf van den kindschen en verbasterden geest van het Christendom dier tijden. Terwijl de oude eikenlanen der Germanen en de altaarvlammen der Druïden niet vergeten worden, lezen wij nu, dat er tot heden nog geene andere kerken zijn gesticht, beter dan de Gothische tot uitoefening van de Katholiek-Christelijke eeredienst geëigend. Deze uitspraak doet ons leed voor het schoone *Italië*, en vooral voor u, *Rome!* middelpunt van het Katholicisme, Christelijke stad bij uitnemendheid! Dat groote, dat heilige *Rome*, omvat binnen zijne muren gedenkteekenen van al de verschillende tijdvakken van het Christendom, van de Catacomben af, tot aan den heerlijken Tempel van het Vaticaan, maar bezit geen enkel in den spitsbogenstijl opgetrokken heiligdom. En dezen zouden beter dan al uwe basiliken, tempelen en godshuizen, beter dan de metropool der Christenheid, tot de uitoefening van de Katholiek-Christelijke godsdienst geëigend zijn?

Wij lezen verder: ‘Is evenwel de aanblik van het geheel treffend’ (altijd van de Gothische kerken sprekende) ‘en de zamenstelling dichterlijk en werktuigelijk schoon, niet minder is het verband der deelen edel en zijn de vormen vernuftig gedacht,’ en in de volgende zinsnede: ‘meermalen heeft men aan de kerken, in de 13de, 14de en 15de eeuw gebouwd, ten laste gelegd, dat veel van hare vormen en versieringen onverantwoordelijk, willekeurig, overdadig en in weelde uitspattend zijn. Inderdaad kunnen deze aanmerkingen niet altijd wederlegd worden, en zoo vaak ik die zelf heb gemaakt, verwekten zij in mij een onbehagelijk gevoel.’

Het ligt welligt aan ons, dat wij hierin eene tegenspraak zien; intusschen vernemen wij verder, dat dit laatste niet te zoeken is in het grondbeginsel van den stijl zelven, maar geheel elders, namelijk, om kort te gaan, in het verval der spits-

bogen, in den overgang tot den renaissance-stijl, en dus in strijd met den tooverslag, waarvan wij hiervoren gelegenheid hadden te spreken.

Zoo als reeds gezegd is, bepaalt de schrijver vijf tijdperken in den spitsbogenstijl, die te zamen een tijdverloop omvatten van 350 jaren, namelijk van 1225 tot aan het geheele verval van dien stijl in de 16de eeuw. Op de eerste plaat van zijn werk stelt hij de vijf bogen voor, welke hij als het kenmerk der onderscheidene tijdperken beschouwt. Wij mogen ons gevoelen niet verbergen, dat deze scherpe afscheiding ons voorkomt nog al aan bedenking onderhevig te zijn. Wij hadden reeds gelegenheid bij het vermelden van den Dom te *Burgos* een voorbeeld te geven, hoe zeer men zich bedriegen zou, met slechts naar den vorm van een gedeelte van een gebouw het tijdvak van den bouw zelven te bepalen, daar hier de vorm, volgens onzen schrijver, tusschen de jaren 1225 en 1320 behoort, terwijl de geschiedenis ons leert, dat deze bouw na 1442 plaats had. Wij zouden nog meer voorbeelden van deze onze meening kunnen aanvoeren. Tot de juiste bepaling van een tijdvak moet zoowel met de omstandigheden als met den vorm van den bouw geraadpleegd worden, doch te dikwijls gebeurt het, dat wij met de eerste geheel onbekend zijn, en de laatste ons slechts ter bepaling overblijft, zoodat ons oordeel niet veel meer dan eene gissing wordt. Ook de schrijver schijnt dit te gevoelen; ten minste hij belooft in het vervolg zijner verhandeling met de door hem op de plaatsen zelven naar de originele overblijfselen vervaardigde teekeningen, getoetst aan rede en geschiedenis, te zullen bewijzen, dat de aangevoerde typen onmiskenbaar in den spitsbogenstijl als elkander opvolgende grondbeginselen hebben bestaan. Wij willen niet vooruitloopen omtrent hetgeen nog geleverd zal worden, doch mogen den wensch niet onderdrukken, dat de beloofde bewijzen van beter gehalte mogen zijn dan die, welke wij tot dusverre hebben ontmoet.

Zoo als gezegd is, zullen de Dom te *Utrecht* en de St. Janskerk te *'s Hertogenbosch* aan onzen schrijver de verdere bouwstoffen tot zijn werk leveren; wij ontvangen dan ook nu den platten grond benevens eene perspectief-afbeelding van de laatstgenoemde in de platen I en II.

De uitvoering van den platten grond kunnen wij niet anders dan hoogelijk roemen; wij zijn daarvoor den schrijver onzen dank schuldig. Ééne aanmerking veroorloven wij ons echter. Indien de schrijver ons niet gezegd had, dat hij zelf de teeke-

ning had vervaardigd, en ook zijn naam als teekenaar op de plaat zelve te vinden was, zouden wij ligt in het denkbeeld kunnen verkeeren, dat de teekening door eenen timmerman, en niet door eenen architect was gemaakt. Men heeft zich slechts tot het opmeten van den grond bepaald, met aanduiding van hetgeen daarop onmiddellijk rust, zonder de moulures der zuilen aan te wijzen; eene vergelijking met plaat 3 van het werk van BOISSERÉE *over den Keulschen Dom* zal onze aanmerking verduidelijken. Het is welligt ook hieraan toe te schrijven, dat de zij-ingangen van het koor niet aangeduid zijn. Het werk zou merkelijk in waarde rijzen, indien de schrijver kon goed vinden, in het vervolg de platen van het reeds ǵenoemde werk van BOISSERÉE tot voorbeeld te nemen. Den graveur van de eerste plaat, den platten grond namelijk van de kerk te *'s Bosch*, komt alle lof toe; het is jammer, dat wij zijnen naam evenmin als dien van de graveurs der andere platen vermeld vinden. Van de tweede plaat, voorstellende eene perspectief-afbeelding van die zelfde kerk, kunnen wij niet hetzelfde zeggen; in sommige deelen zijn de lijnen zwak en weifelend. Een geometrische opstand zou, naar onze meening, wenschelijker geweest zijn, dan deze perspectief-afbeelding.

Om tot het geschrift terug te keeren, wij vinden daar verder den aanvang eener historische beschrijving van de 's Hertogenbossche hoofdkerk. Daar dit verhaal wordt afgebroken, om in eene volgende aflevering hervat te worden, zullen wij ons thans daarmede niet bezig houden. Wij vinden echter de bewering van den schrijver niet geheel juist, dat aan *alle* Gothische kerken van zuiveren stijl twee torens aan de westzijde behooren; de hoofdkerk van *Freiburg* met slechts éénen toren, voorzeker de schoonste in *Duitschland*, weêrspreekt dit.

Bij deze eerste aflevering ontvangen wij nog twee platen met détails van de beide reeds genoemde kerken; ook ten dezen aanzien moeten wij tot het navolgen van het reeds aangegeven voorbeeld vermanen: deze platen komen ons voor niet goed afgewerkt te zijn; flaauw en als met schroom zijn de voorwerpen afgebeeld.

Vooral met het oog op dit laatste gedeelte van het werk is de slotsom van ons oordeel daarover, dat de schrijver beter zou gedaan hebben, de mededeeling der vruchten van zijne nasporingen en studie te bepalen tot het leveren van monographiën, hetzij over de Domkerk te *Otrecht* of die van St. Jan te *'s Hertogenbosch*, of wel over beiden. Hij zou de weten-

schap aan zich hebben verpligt en een werk geleverd hebben, ook belangrijk voor buitenlanders, daar den vreemdeling, blijkens de talrijke schriften over het hier besprokene onderwerp, zoo weinig bekend is van de overblijfselen der middeleeuwsche kunst, welke op onzen vaderlandschen bodem gevonden worden; hij zou werkelijk eene bijdrage hebben geleverd tot de kennis van den spitsbogenstijl in *Nederland*, en zich niet hebben behoeven te wagen op het veld van bespiegelingen, waar, in plaats van onloochenbare historische bewijzen, niet dan gissingen en vermoedens te rapen zijn, en waarvan de slotsom ook voor hem dezelfde is geweest, als voor zijne talrijke voorgangers, dat namelijk de zaak even duister is gelaten als die door hen gevonden was.

Doch blijkbaar heeft de schrijver, bij het vervaardigen van zijn werk, nog een ander doel op het oog gehad. Waarom anders op den titel vermeld: *ten dienste van bouwmeesters, beeldhouwers, schilders, graveurs, timmerlieden, metselaars en verder allen, wier studie of beroep eene middelijke of onmiddelijke betrekking tot de beeldende kunsten heeft?* Wij vragen het, wat hebben het meertal dier lieden te doen met de beantwoording der vragen: waar, door wie en waardoor is de spitsbogenstijl in de 13de eeuw ontstaan? beantwoording door allen vruchteloos behandeld en door sommigen als vrij onverschillig beschouwd. De schrijver wilde iets anders, dan de middeleeuwsche bouwkunst in hare waarde en voortreffelijkheid doen kennen; hij wilde haar als de kunst, ook voor onze eeuw geschikt, wederom ingevoerd zien. Daarom dan ook de belofte van een praktisch handboek over de leer der constructie van dien stijl; daarom dan ook op bl. 5 de uitdrukking, dat tot de uitoefening der Katholiek-Christelijke eeredienst geen kerken beter zijn geëigend dan de Gothische.

Indien wij eenige waarheid erkennen in hetgeen de schrijver, b.v. in den prospectus van zijn werk, over de warme verdedigers der hooge verdiensten van den spitsbogenstijl en over hunne tegenstanders, over den strijd, welke aanhoudend en hevig gevoerd werd, en over de overwinning, welke aan de verdedigers te beurt viel, heeft in het midden gebragt, en in zoo verre zijne uitdrukking beämen, dat daardoor *de Gothische bouwkunst herrees*, dan meene hij echter niet, dat wij dit herrijzen in dien zin verstaan, welken hij misschien daaraan hecht. Wij verstaan onder dit herrijzen de erkenning van de hooge verdiensten van dien stijl. Doch daarover werd meestal niet ge-

streden, maar wel, of de herleving van den stijl zelven in de 19de eeuw aanwendbaar en wenschelijk mogt geoordeeld worden. Onze schrijver gelooft misschien, dat deze strijd nog onbeslist of ten voordeele van zijn gevoelen is uitgemaakt. Wij vereenigen ons hiermede niet, maar gelooven integendeel, dat de spitsbogenstijl der middeleeuwen als een allervoortreffelijkst voortbrengsel van dat afgesloten tijdvak moet beschouwd worden, maar nimmer in de 19de eeuw op nieuw mag worden ingevoerd. Wij spreken hier van de edele voortbrengselen dier bouwkunst, maar niet van die kleinigheden, welke wij soms ontmoeten en welker ontstaan aan gril of luim alleen moet toegeschreven worden. De schrijver zelf zal het omtrent deze laatste wel met ons eens zijn, wijl zijn streven zich toch zeker verder uitstrekt, dan den puntbogenstijl toe te passen op kermisvermakelijkheden en tuinhuizen.

Wij geven dus als onze meening te kennen, dat de spitsbogenstijl nimmer in de 19de eeuw op nieuw behoort te worden ingevoerd. Het zou ons te verre leiden, indien wij dit breedvoerig naar onze overtuiging wilden betogen; wij bepalen ons dus, om onze lezers, en allen welke in deze zaak mogten belang stellen, te verwijzen naar de uitspraak, onlangs door de Fransche academie (*Académie Royale des beaux arts*) openbaar gemaakt(1), aan den minister van binnenlandsche zaken van dat rijk ingezonden, en in haar archief gedeponeerd, *pour*, zoo als daar gezegd wordt: *servir d'avertissement ou de protestation, dans le cas possible d'une faute du pouvoir, ou d'une erreur de l'opinion.* Ook in dat hooggeplaatst ligchaam, waarvan zoowel de uitmuntendste architecten als kunstenaars van de Fransche hoofdstad leden zijn, ontbrak het niet aan warme verdedigers van den spitsbogenstijl, en toch werd de vraag: of het in het tijdperk, hetwelk wij beleven, de 19de eeuw van de Christelijke jaartelling, voegzaam is, in den zoogenaamden Gothieschen stijl kerken te bouwen? ontkennend beantwoord. Wij eindigen met een' vromen wensch, hoewel wij maar al te wel weten, welke uitkomsten die soort van wenschen opleveren: dat de periodieke drukpers, hoe ijverig wij ook voor de vrijheid van de pers zouden wenschen te pleiten, wat meer naauwgezetheid in acht nam bij het plaatsen van ingezonden artikelen over eenig vak van weten-

(1) In de *Revue générule de l'architecture et des travaux publics*, 6me année, 1846, No. 7, en verlaald in de *Bouwkundige Bijdragen*, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, 4de jaargan, 3de stuk.

schap of kunst. Dan zeker zou dergelijk zot opstel, als waarvan wij in den aanvang gewaagden, een veel gelezen en geacht dagblad niet ontsierd hebben. En daar wij nu toch eenmaal aan het vormen van vrome wenschen zijn: mogt toch cenmaal een einde gemaakt worden aan de vertaal-woede onzer natie, mogten vertalers en uitgevers toch eenmaal ophouden niets beduidende prullen der natie in onze taal aan te bieden! Deze wensch is voornamelijk zijnen oorsprong verschuldigd aan het ontvangen eener zoogenaamde proefaflevering van de *Verhandeling over den oorsprong, de geschiedenis en de grondbeginselen der Gothische bouw*KUNDE, door J.J. HALL, te *Leyden* bij C.C. VAN DER HOEK, 1847. Dit werk van HALL is reeds in 1809 gedrukt geworden in de Handelingen van het genootschap van oudheidkenners te *Edimburg*, en in 1813 afzonderlijk uitgegeven. Denken de vertaler en uitgever dit ons nu als een nieuwtje op te disschen? Waarlijk, er is sedert acht-en-dertig jaren nog al wat over dat onderwerp geschreven, zoodat wij deze Verhandeling wel missen kunnen. Deze goede Mijnheer HALL wil ons beduiden, dat de oorsprong der Gothische architectuur te vinden is in de tezamenvoeging van teenen; de vertaler heeft misschien gemeend, dat dit systema het meest welkom moest zijn in het vaderland der knotwilligen, en daarom heeft hij welligt de vertaling beproefd. Mogt de uitgever willen voortgaan met het doen drukken van deze verhandeling, dan raden wij hem een' overzetter te nemen, welke het Hollandsch van den vertaler nog eens in *leesbaar* Hollandsch overzet.

D.D. BÜCHLER.

De st. paulus rots. Dichtstuk van *Bernard ter Haar*.

Tweede druk. Amsterdam, G.W. Tielkemeijer en W. Willems. 1847. XII bladz. Voorrede. - 108 blz. De St. Paulus Rots, in Vijf Zangen. - 18 blz. Aanteekeningen. - 40 blz. De Schipbreuk van het Nederlandsche Barkschip Jan Hendrik. (Naar het Dagverhaal van *J. Hanou Jz.*). - 42 blz. De Reis naar Brazilië (Naar het Dagverhaal van *H. Vierow*). Te zamen 208 blz.

De Heer BERNARD TER HAAR deelt ons in de Voorrede van dit Dichtstuk de geschiedenis mede, hoe deze nieuwe proeve van zijn talent geboren werd. Hij trof, in den herfst van 1845 eene der Geldersche steden bezoekende, bij zijnen gastheer een jongske aan, dat tot de schipbreukelingen van den *Jan Hendrik* had behoord. De gezellige kring leende gaarne het oor aan het verhaal der rampen, welke de knaap had doorgestaan, en de auteur was de eerste, die het stilzwijgen, dat er op volgde, afbrak. Hij uitte den wensch, de heugenis, aan hoe velerlei gevaren zij ontworstelden, bewaard te zien; wat was natuurlijker, dan dat de heer des huizes TER HAAR aanspoorde, zelf daarvoor zorg te dragen? Welligt hadden wij in zijne plaats hetzelfde gedaan; schoon wij zeker tegelijk eene bedenking hadden gewaagd tegen de toepassing, door den auteur uit het verhaal afgeleid. Ons die aanmerking veroorloovende, is het intusschen slechts billijk, dat wij de plaats geheel overschrijven; is het slechts billijk, dat wij er bijvoegen, dat het voorafgaand gedeelte der inleiding het van deze in eenvoud van uitdrukking en fraaiheid van stijl verre wint. '"Ja,"' zoo luidt het woord, waarmede wij ons niet onvoorwaardelijk hadden vereenigd, '"ja, wij zijn gewoon, in de Geschiedenis van het voorgeslacht, den vinger Gods eerbiedig op te merken en elkander aan te wijzen, en ik reken het ook den heiligen pligt eens Geschiedschrijvers, dat te doen; maar hoe veel merkwaardigs valt er ook in onzen leeftijd voor, wat veel te weinig onze aandacht trekt, of ras weder wordt vergeten, hoewel het ten volle waardig was, ook in de herinnering der nakomelingschap te blijven leven. -

Hoe jammer zou het zijn, indien er van deze schipbreuk - welke wegens de bewarende en reddende hand der Voorzienigheid, daarin zigtbaar, zóó gedenkwaardig is - niet een naauwkeurig en aaneengeschakeld verhaal in het licht verscheen!"' Immers, heuschelijk hopende, dat TER HAAR die gedachten, bij den kruiderwijn van zijnen gastheer, niet zoo boekig zal hebben uitgedrukt, roepen zij onwillekeurig een paar vragen op onze lippen. Hier hebt gij de eerste: Welke overeenkomst is er toch tusschen de wonderen, door de vroedheid en vroomheid onzer vaderen verrigt, wonderen, die ons, als onze geschiedschrijvers, van zelve doen opzien tot den Almagtige, door het voorgeslacht in zijnen nood aangeroepen, - en het verzeilen van den *Jan Hendrik?* En de tweede vraag volgt onmiddellijk. Als gij van harte gelooft, dat er geen muschje op aarde valt zonder den wil van uwen hemelschen Vader, zijt ge dan de beschouwing niet te boven, welke hier in 'eene bewarende en reddende hand' een steun voor haar geloof zoekt, - een steun, die wankelen zal, als gij dáár, op bl. 137 des boeks, de namen van vier verdronkenen vindt? Het zijn maar twee bedenkingen, het is waar; doch die wij hier niet zouden hebben gemaakt, als zij op onze gansche beschouwing van het Dichtstuk geen' overwegenden invloed uitoefenden, - doch die wij niet zouden hebben in het midden gebragt, als de Heer TER HAAR ons later niet gelegenheid te over gaf er weder op terug te komen. Voor het oogenblik mogen zij volstaan; de Voorrede is nog niet ten einde.

De belangstelling in de stof - men zag waardoor - bij den Dichter opgewekt - werd verhoogd, zoo door de lezing van het hem medegedeelde Journaal des Scheepsdoctors, als door die der Aanteekeningen van den Opperstuurman. Hij besloot voor de uitgave van beide stukken zorg te dragen, 'in welken vorm dan ook,' en, eere hebbe zijn hart! 'het was hem eene streelende gedachte door deze aan beiden' - voor hetgeen zij bij de schipbreuk hadden verloren - 'eenige geldelijke vergoeding te doen geworden.'

Er volgen op de aangehaalde woorden een dertigtal regels, waarin de Dichter ons in het vertrouwen neemt, hoe hij zijn plan voor dit werk ontwierp, welke bezwaren er zich opdeden, 'om dit verhaal in den vorm van een dichtstuk over te gieten.' Hij noemt het zedig slechts eene proefneming, en zal het ons daarom te eerder ten goede houden, zoo wij hier reeds bekennen, wat de opvatting en behandeling des onder-

werps betreft, van hem in gevoelen te verschillen. ‘Om geene bijzondere Personen te kwetsen,’ zegt hij, ‘had ik met de uiterste kieschheid en omzigtigheid te werk te gaan.’ Het vervolg onzer beoordeeling zal ongezocht gelegenheid geven aan te wijzen, hoe hij door beide genoopt werd op de schipbreuk slechts een scheef licht te laten vallen; waarin wel meer onderwerpen geplaatst worden, als men die beide deugden, van schroomvalligen, zoo niet van twijfelachtigen aard overdrijft. ‘Daar de meeste bijzonderheden dezer schipbreuk wereldkundig waren, of nog meer zouden worden, was de Dichterlijke verbeelding in zulk een verhaal, veel meer dan elders, aan teugels gelegd.’ - Zonder twijfel, een bezwaar, dat een talent van minderen rang had mogen afschrikken, te meer, daar het verrassende van de redding, door het bekend zijn der uitkomst, zoowel voor den lezer als voor den schrijver, verloren was. Maar tevens, zoo zeiden wij in ons zelven na deze rondborstige bekentenis, maar tevens een spoorslag, om, dieper doordringende in den gemoedstoestand der ongelukkigen, gewaarwordingen van het menschelijk hart te bespieden en aan het licht te brengen, waarvoor een courantier tijd noch zin heeft. ‘Doch ik vleide mij,’ luidt de Voorrede verder, ‘dat eene gebeurtenis, welke in zich zelve zóó belangwekkend mogt heeten, en zóó vele schilderachtige situatiën en partijen opleverde, het den Dichter - die niet geheel onhandig met de bearbeiding zijner stof te werk ging - geenszins aan de noodige sieraden zou laten ontbreken, en dat hare aanschouwelijke voorstelling te dieper in het gemoed zou grijpen, juist omdat zij w a a r h e i d en geene v e r d i c h t i n g behelsde.’ Wat schort er aan deze woorden, aan dezen zin toch, die ons alles schijnt te beloven, wat we regt meenen te hebben van TER HAAR te eischen, - en echter, met het Dichtstuk in de hand, nog door den auteur kan worden verdedigd, als de lezing ons onbevredigd liet? We willen beproeven het door eene beschouwing van het vers zelf duidelijk te maken, om aan het einde van ons opstel de laatste bladzijden der Voorrede nog eens in te zien. Waarom zouden wij intusschen de verdediging der gekozene versmaat en de vergoelijking van den stijl van het laatste dagverhaal niet stilzwijgend overspringen? Beide verdedigen zich zelve voldingend, en wij hebben op de regels, welke TER HAAR er aan wijdde, geene aanmerking, dan dat wij het door hem gebezigde woord: g e m a k z u c h t , leelijk zouden vinden, al bragt het ook een

aanbevelingsbrief van den Vasten Secretaris der Tweede Klasse van het Kon. Ned. Instituut meê.

De Reis naar Java luidt het opschrift van den eersten der Vijf Zangen, waarin het dichtstuk de St. Paulus Rots werd voltooid, en beginnende met het begin, dat is het wegzinken van *Hollands* duin in den schoot der wateren, outplooit de zangster van TER HAAR, zoodra zij het doel van den togt heeft aangegeven, hare wieken in steigerende vlugt:

o JAVA! Grootvorstin dier landen,
Die, als met zaâmgevlochten handen,
  Zich slingren over d'Oceaan,
En met hun bosch- en kruidwaranden,
In 't bogtig kronklen van hun stranden,
  De zee een' krans om 't voorhoofd slaan; -
o Land der zonne, land der kleuren,
  Waar 't vuur, dat van den hemel speelt,
  In de aarde een dubble groeikracht teelt,
Of, als de nachtwind 't hoofd gaat beuren,
Elk luchtjen is bevracht met geuren,
  Dat de afgekoelde slapen streelt; -
Waar, in de scheemring van de bosschen,
  Met eeuwig groen en goud gekroond,
Met bloem en vrucht aan de eigen trossen
  De koninklijke tijger woont,
  Die rustend op zijn' hoomstam troont,
Of vleuglen aan zijn' klaauw gaat binden,
  En hongrig langs het rijstveld dwaalt,
Om voor zijn welpen roof te vinden; -
  Waar hemelhoog de ceder praalt;
Waar naast *Banaan* en *Tamarinden*
  Tot reuzenstam de heester groeit,
  En welig de *Waringa* bloeit,
Die, tak en vrucht naar 't aardrijk buigend
En uit zijn korst weêr voedsel zuigend,
  Dáár wortel schiet, en aan haar voet
  Weêr bloem en vrucht ontspringen doct; -
Waar met zijn scherpgepunte loten
De *Sago*-palm staat opgeschoten,
  Die om zijn kruin een' haarbos vlecht,
  Die sterker dan de vlasdraad hecht;
Die 't merg houdt met zijn schors omsloten
  Dat levensterkend voedsel schenkt,

En met het sap, zijn stam ontvloten,
Als laafdrank den vermoeide drenkt; -
Waar 't *Bamboes*-riet uit forsche schalmen
Zijn mastbosch bouwt en *Kokos*-palmen
Hun blaad'ren welven over 't hoofd;
Waar suikerplant en *Mokka's* ooft
Door 't keerkringvuur wordt rijp gestoofd:
o Vruchtbre en rijk gezegende oorden!
Welk zoon van 't kil en neevlig Noorden -
Schoon hij die bark en Hollands vlag
Niet naar uw reede volgen mag,
Schoon hij den rook van uw vulkanen,
Van 't spieglend vlak der waterbanen,
Nooit uit uw bergen rijzen zag,
Noch onder palm- of *Pisang*-loover
Uw' middaggloed ontschuilen kon -
Brengt niet verrukt zijn groete u over,
o Land der kleuren, land der zon!
Als Neêrlands rijkste welvaartbron?

De passage is populair geworden, - zij had er allen aanleg toe, want wie heeft ten onzent geen belang bij de betaling der rente? - en echter eerbied voor uwen kunstsmaak, als ge bij den afloop der tirade het hoofd schuddet over ‘de steigerende vlugt,’ die wij der Zangster toekenden. Veroordeel ons nogtans niet te vroeg. Wij bejammeren het even als gij, dat Venus, de schoone, tintsgewijze op het doek in ik weet niet wie, de rijke, verkeert; dat de dichterlijke aanhef, dat de eerst zoo fraaije natuurbeschrijving, ons allengs tot ‘de integraaltjes’ brengen; maar erken tevens, dat TER HAAR getracht heeft zich te herstellen, al zouden ook wij liever hebben gezien, dat hij zich op onze baatzucht, op de beurs gewroken had. Immers, hij vaart voort:

Ja, u, bij d' aanhef van mijn zangen,
Mijn dichtgroet, Morgenlandsche kust!
Waar onze schoonste hope op rust;
Die, als er dreigend wolken hangen
Om 't eens gezegend moederland,
Weer 't eerst, hoe fel de nood moog prangen,
De vrees voor donkrer toekomst bant,
En 't drukken van de veêr ontspant
Door 't oopnen van uw goud-trezoren;

Die, als ge uw kielen zendt naar 't West,
Voor 't laatst een matten straal doet gloren,
Die ons van vroeg're grootheid rest!
o Zag men tot uw verste streken -
Waar thans nog Brama's outers staan,
Waar thans nog Islams halve maan
Haar hoornen boven 't kruis blijft steken -
Den zilverglans dier maan verbleeken
Voor 't morgenrood van schooner zon,
Waarmeê voor JAVA's binnenlanden
Een nieuwe dag des heils begon!
o Bragt de vreemdling aan uw stranden,
o Bragt, de dankbre Europeaan -
Die thans met nooit verzaadbre handen
Blijft graven in uw ingewanden,
Die thans Maleijer en Javaan,
Om uit uw altijd vloeijende aderen
Zich vrucht en rijkdom op te gaderen,
In 't dienstbaar juk gekromd doet gaan, -
In ruiling voor de ontvoerde schatten,
Zóó wijd om 't strand uw golven spatten,
U 't hoogre licht des geestes aan!

Al mogt gij onze lofspraak van ‘steigerende vlugt’ nog niet geregtvaardigd achten, ge duidt der schare van hoorders, aan welke TER HAAR die verzen voordroeg, hare toejuiching niet euvel, schoon gij met ons van zijne poëzij iets meer had verwacht, dan een weerklank van het proza van KIST, VETH en BOEKE! De verzuchting, hoe keurig ook uitgedrukt, ware gesmoord, als hij den kreet had beluisterd, die uit de *Oost* tegen *Europa* opgaat, en welke in de hoogste hemelen een open oor vindt, al schijnt het uitspansel, dáár in ondoordringbaarheid als in glans aan metaal gelijk, dien eeuw in eeuw uit met onbarmhartigheid terug te kaatsen.

Zal ook uw oog dat oord begroeten,
Koen scheepsvolk! dat die bodem draagt? -

is de vraag des Dichters, die ten overgang strekt voor de beschrijving van den togt door het Kanaal, van de reize tot op de hoogte van *Madera*, van het passeren der linie, - neen, van den avond voor het Neptunusfeest. De verzen gaan in het eerst zoo vlot als de vaart; er is vervolgens, met al het

talent voor natuurschildering, dat TER HAAR onderscheidt, partij getrokken van het vergeefs verbeiden van den Oost-passaat; hij steekt op, en het feest van morgen wordt geschilderd, het feest, dat nooit door de bemanning van den *Jan Hendrik* zou worden gevierd. Wilt gij haar leeren kennen, zoo luister:

Nu heerscht gewoel en vreugde op 't dek,
En schoon aan 's hemels koepeldak
De nacht haar lampenkroon ontstak,
Nog blijft het bootsvolk in gesprek;
Niet met het drukkend voorgevoel
  Van ongekende smart,
Maar deelende in het blij gejoel
  Bant elk de zorg van 't hart.
Men drinkt met lang gerekte togen
  Den stroom der frissche zeelucht in,
Die wapperend komt aangevlogen.
  Men kout en schertst met schalken zin;
Men haalt weêr op van vroegre togten,
  Van vliegend schip en zeemeermin,
Van rooverspraauwen in hun krochten,
  En zwetst van eigen moed het meest.
  Men scheidt uiteen, verruimd van geest,
  Als wie geen naadrend onheil vreest,
En 't schomlend leger ingesprongen,
Door 't golfmuzijk in slaap gezongen,
  Droomt elk reeds van 't Neptunusfeest.

De schets is niet vleijend, - we laten daar, of zij het wezen mogt, - maar we kunnen ons noode weêrhouden TER HAAR te vragen, of hij ons van Hollandsch zeevolk geen belangwekkender groep zou hebben geteekend, indien er waakzaamheid aan boord had geheerscht, indien de ramp van het schip het gevolg der ongenade van wind en weder en niet dat van pligtverzuim ware geweest? Verbeeld u een drom dier rouwe, maar rappe gasten, voor wier toekomstig leed de Dichter uwe sympathie uit anderen hoofde dan uit dien der deernis had kunnen inroepen, gelooft gij, dat het gesprek zoo onbeduidend ware gebleven? Het had hem vrijgestaan de slagschaduw even zwaar te doen vallen, maar er hadden ook lichtpartijen geschitterd; er zou op eigen moed zijn gestoft, maar gezwetst, neen, dat ware er door allen niet! Een bram uit den hoop mogt tegen den slakkengang, waarmede het

voorgeslacht naar de Oost kroop, onze vogelvlugt naar *Java* hebben overgesteld, die lofspraak ware den vooruitgang onzer koopvaardijvloot ten minste niet ten onregte gewijd geworden. Maar ge hadt op een ander gedeelte des vaartuigs eene gestalte gezien, in gepeins van ernstiger aard, dan over het Neptunusfeest verzonken; in gepeins aan zijne toekomst, waarover de uit- en thuisreize, waarover de lading, die hem op *Java* beidde, beslissen zou, - ge hadt een paar oogen ontmoet, na de mijmering [waarin half, waarin, helaas! misschien heel onze handel te schilderen viel] te scherper én het zwerk én het want én de zee gadeslaande, eene aardsche Voorzienigheid wakende over de wereld haar vertrouwd.

Het was eene opmerking, die wij geloofden aan de eer onzer zeevaart verschuldigd te zijn, die wij te minder lust hadden te weêrhouden, daar de Dichter in de volgende strophe niet enkel het gebrek van zijn onderwerp bewimpelt, neen, de oorzaak van de ramp verzwijgende, den ganschen toestand moedwillig onwaar schildert.

Ach! 't is uw blijdste dag geweest.
Hoe 't scherpziend oog vooruit moog staren -
Niet één, die 't schrift der toekomst leest,
Of ons haar neevlen op kan klaren.
Een handpalm scheidt u van de baren,
Een dunne plank van 't grondloos diep,
Dat nimmer op uw zeereis sliep.
Maar grouwend steeds om offers riep:
Toch slaapt ge en droomt van geen gevaren!
Zoo huppelt aan 't Javaansche strand,
Met argloos uitgestrekte hand,
Het speelziek kind den vlinder na,
Die, dartlend over 't bloemenbed,
Op 't blad van een *Magnolia*
Zijn waaijers vouwt en openzet,
Maar ziet de zwarte boomslang niet,
Die tusschen 't loof haar zwadder schiet. -
Zoo slaapt, van geen gevaar bewust,
De *Hindoe* aan *Bengalen's* kust,
Maar hoort de twijgen ridslend kraken,
En ziet (ô ijzingvol ontwaken!)
Een' tijger, die, op prooi belust,
Den vuurblik van zijn vlammende oogen
Strak houdt geveld, en onbewogen

Hem aanstaart; die zijn' voorklaauw rekt
En 't bronzig lijf, eerst laag gestrekt,
Hoog opkrult tot een reuzenwrong,
De lengte metend voor zijn' sprong.
Ach, 't vuur, nog in de wolk verborgen,
Scheurt ras als bliksem 't zwerk van één,
En tusschen 't heden en het morgen
Bruist ligt een zee van jamm'ren heen!

Wie toch voelt zich niet geroepen te protesteren tegen eene poëzij, valsch als deze in iedere harer vergelijkingen, zoo lang speelgaan en slapen geen zeevaren heeten mag, en eene rots op de kaart aangewezen noch in den lommer wegduikt als eene slang, noch onverhoeds te voorschijn springt als een tijger, noch van plaats wisselt als eene van bliksemvuur zwangere wolk! Wie voelt er zich niet toe geroepen, herhalen wij, die in het Dagverhaal van den Scheepsheelmeester J. HANOU, JZ. (op bl. 134 van dit werk) goedrond geschreven vindt: ‘- - beter nog ware het geweest, indien niemand zich aan pligtverzuim hadde schuldig gemaakt en de wacht naar behooren ware waargenomen, daar men nog twee uren te voren van de nabijheid der Rots was verwittigd geworden; dan zou de ramp zelve, welke ons trof, verhoed zijn gebleven, en geene ouders zouden hunne geliefde zonen beweenen.’ Indien er onder onze lezers zijn, die zich, ondanks dit geweld aller waarheid van voorstelling aangedaan, laten meêsleepen door de op zich zelve fraaije beschrijving der *St. Paulus Rots*, waarmede deze zang besloten wordt; voor hen is de poëzij louter spel der verbeelding, voor hen is zij niet, wat wij wenschen dat ze ons blijve, de uitdrukking van het hoogste en heiligste gevoel, der menschelijke natuur bedeeld.

We zijn den Tweeden Zang van dit Dichtstuk, we zijn *de Schipbreuk* genaderd; het valt niet te loochenen, dat de eerste indruk van den noodkreet: ‘Land! en branding aan lij!’ dat het bovenkomen dier uit den slaap opgeschrikte schepelingen kort maar fiksch is geschilderd. Het is, of gij de ramp meê aanschouwt:

Dáár staan ze... o God, 't is reeds te laat!
De hoop op redding ging verloren.
Het grijnzend land ligt dwars van voren;
De branding, die er tegen slaat,
Is alles, wat zij zien en hooren.

De rots verheft haar kalen romp,
Maar scherpt, bij 't weiflend licht der starren,
De hoeken van haar omtrek niet.
Alleen een graauwe mengelklomp,
Dien men met ijzing naad'ren ziet,
Laat uit de neevlen zich ontwarren.
De zee is zilverwit of grijs,
Als 't veld in 't lijkkleed van den winter;
Het schip is 't spel der golven prijs,
En als het op die rotsen stoot,
Dan gruizelt zich de kiel te splinter
En onontwijkbaar is de dood!

Wij hebben niets dan lof voor de stoffaadje, maar waar blijven de schepelingen? vraagt ge welligt.

Dáár staan ze... in d' eersten oogenblik
Als vastgenageld door den schrik;
Toen jamrend over 't dek gevlogen,
Blijft de een van angst verwilderde oogen
Op 't loeijen van den afgrond slaan,
En de ander schreit den Hemel aan:
'o Heer! behoed ons, wij vergaan!'
Maar wanhoopt, dat het moedigst pogen
Nog iets ter redding zal vermogen.
De kiel genaakt de branding snel,
De Scheepsvoogd heeft het scheepsbevel,
Al 't volk en hoop en moed verloren.

Het is, of de Dichter naauwelijks den weêrzin heeft vermoed, die zijn onderwerp hun zou kunnen inboezemen, bij welke nog het oud-Hollandsch spreekwoord geldt: 'waar ge voor scheep komt, moet ge voor varen.' De deernis, hem door den knaap ingeboezemd, van wien wij in den aanvang van dit opstel spraken, de achting, welke hij later voor den Stuurman te regt leerde opvatten, verklaren die ingenomenheid slechts ten deele. Doch het onverklaarbaarst van alles is, dat wij hier onder een drom van hartstogten, onder schrik, angst, bede, wanhoop en verbijstering ééne gemoedsaandoening missen, die, zoo niet bij velen, ten minste bij eenigen, ware het ook maar bij een enkele geweest! luid had moeten spreken, die ons in den ongelukkige met de stoffe zou hebben verzoend. Behoeven wij te zeggen, dat wij het gemis aan

den kreet der wroeging, van de verslagenheid des berouws bedoelen? Hoe is het mogelijk, dat TER HAAR verzuimde beide op te merken, zoowel uit een zedelijk als uit een dichterlijk oogpunt? Vergrijp, misdaad, zonde, zouden slechts walging inboezemen, als de gevallene niet weder op kon staan; en hoeveel aantrekkelijks er voor de kunst in berouw schuilt, dat mogen de tallooze boetende MAGDALENA's bewijzen! Er is wel niemand onder onze lezers, die om deze opmerking gelooft, dat wij hier een vloed van tranen, dat wij hier een lang gejammer hadden gewenscht, maar een woord uit het hart: 'Vergeve God het mij, het is mijne schuld!' zou zijne uitwerking niet hebben gemist. Het tafereel zou daardoor niet enkel aan veelzijdigheid hebben gewonnen; de beraden moed des stuurmans, die nog eene poging ter redding beproefde, ware er te treffender door uitgekomen. Helaas! zij mislukte, het schip stiet op eene klip onder water en de giek werd het eenige middel tot lijfsbehoud.

De lezing der beide dagverhalen, achter het vers geplaatst, volstaat, om ons te overtuigen, dat de zoo even vermelde Opperstuurman in iedere beschrijving der redding van de manschap hoofdfiguur worden moet; en het is schier de eenige dankbare zijde van het onderwerp, dat er zich bovendien een zoon van dezen aan boord bevond, die weigerde gered te worden zonder zijnen vader. TER HAAR verzoekt ons in eene zijner aanteekeningen, 'dit geenszins voor poëtische fictie te houden;' de bijzonderheid is hem door beide personen zelve medegedeeld. 'Zij wordt te treffender,' vaart hij voort, 'in verband beschouwd met de daarop volgende scheiding van vader en zoon.' Eindelijk voegt hij er nog bij: 'Ik verheugde mij bij de voorstelling cener gebeurtenis, welke, hoe belangwekkend op zich zelve, wegens de algemeene bekendheid harer bijzonderheden geenerlei *intrigue* toeliet, en waarin ik slechts weinige personen handelend kon doen optreden, hier een draad te kunnen aanknoopen, dien ik kon blijven vasthouden, en welke tot het einde des verhaals doorloopt.'

Het is echter geen gemis aan *intrigue*, waarover wij ons beklagen, als wij bekennen, dat de volgende passage ons onvoldaan liet. Eerlijk, als wij in onze beoordeeling hopen te zijn, dewijl we verlangen op onze beurt ook slechts eerlijk te worden beoordeeld, deelen wij de strophe weder in haar geheel mede, ten einde men in staat zij onze bedenking te wegen.

De giek heeft een achttal der manschap naar de St. Paulus-Rots overgebragt; de aan boord achtergeblevenen zien hare terugkomst te gemoet:

Maar angstig hopen! vreeslijk wachten!
En langste en bangste nacht der nachten
  Voor wie in de bezaansrust slaan,
Met de armen door het want gestrengeld,
Dat krakend over d' afgrond zwengelt;
  Die bij het zilver, dat de maan
Laat stroomen uit haar glanzig bekken,
Voor 't eerst elkaèrs gelaat en trekken,
Waaruit de wanhoop spreekt, ontdekken.
  Dáár stond een vader naast zijn' zoon,
  De stuurman, die een' jongeling
  Met zijn gespierden arm ontving.
  Hij ziet de bleekheid van zijn koon;
Hij wil hem moed in 't harte spreken,
  Maar denkt aan vrouw, aan kind en huis,
En hoe hun allen 't hart zou breken
Als... de oude zwijgt, zijn stem blijft steken,
  En met de mouw van 't wollig buis
  Heeft hij den traan, die 't oog ontspringt,
  Van 't bruin gelaat weêr afgewischt,
  Terwijl hij zucht en klagt bedwingt.
  Hoor! naakt de giek weêr? ja, zij is 't!
Zij werpt een lijn! zij worstelt nader!
‘Nu gij, mijn kind!’
    ‘“Nu gij, mijn Vader!”’
  ‘Neen, vlugt, en red u 't eerst aan 't strand!
  Reeds is de giek weêr sterk bemand;
  Ik weeg het zwaarst... Ik blijf aan boord.’
  ‘“En ik met u!”’
    is 't wederwoord,
  ‘“'k Verlaat u niet, maar blijf u bij.”’
  ‘God zegen' u, mijn Zoon! het zij!
Hij zal het bidden niet beschamen,
  Dat voor mijn kind ten hemel klom;
Of sterven wij, wij sterven zamen!’
  Ze omarmen *zich* en blijven stom
Van weemoed in de diepte staren. -

Wat angstgil rees dáár uit de baren? -
't Wordt stil.... o God! de giek sloeg om!
Wel wilde de Almagt ons bewaren;
Van wie van 't wrak zijn afgevaren
Niet één, wis, die den dood ontzwom!

Een oogenblik vergelijkens onzer vroegere aanhalingen met deze, en men zal niet ontkennen, dat de Dichter meer zin aan den dag legt voor natuurtafereelen dan voor gemoedsstudiën, dat hemel en aarde grooter plaats in zijn vers beslaan, dan de geschiedenis van het hart. Het is of zijn penseel heel den verwenschat van het palet ten beste heeft, waar het de zee, het schip of de rots geldt; den mensch, vergun ons de beeldspraak voort te zetten, den mensch trekt hij slechts met potlood om. ‘Uiterste kieschheid en omzigtigheid,’ maar gelooft ge dan, dat iemand het zou hebben gewraakt, als die vader en die zoon ons een weinig aanschouwelijker waren geworden, dat we niet meer belang in ‘vrouw, kind en huis’ zouden hebben gesteld, zoo het eene als het andere ons niet als schaduwen waren langs gegaan en verdwenen? Tien regels voor den omtrek der fraaiste groep van de gansche schilderij, - het wollig buis voor alle trekken van het kostuum, - ter aanduiding van de houding het omvangen door een' gespierden arm, - voor aangezigten slechts eene bleeke koon en een bruin gelaat. - Eer onze eigene verbeelding het overige heeft kunnen aanvullen, hooren wij de giek alweêr, Het is jammer, driewerf jammer, want het gesprek, dat, hoe kort ook, er nog bij zou hebben gewonnen, ware het een paar opmerkingen en aanvulsels korter uitgevallen, brengt thans den indruk, dien het maken moest, niet te weeg. Het is als ware de Dichter geen getuige geweest van den dubbelen strijd van ouder- en kinderliefde met de zucht voor het leven. Hij heeft het den lezers niet alleen overgelaten die woorden te bezielen, maar hij eischt ook van hen, dat zij zich onder het

‘Ik weeg het zwaarst’

b.v. den vader voorstellen, die voor de toekomst zijns zoons gaarne het overschot zijner dagen veil heeft; - maar hij eischt ook van ons, dat wij ons onder het:

‘'k Verlaat u niet,’

den zoon denken, die uit dankbaarheid de inspraak der natuur

verloochent. Waarlijk, de gelegenheid, om den evenaar te houden voor de schalen zulker offers, is zoo zeldzaam, dat het genie er geen afstand van mag doen: het offer van een hart, dat al de teleurstellingen des levens heeft geleden, tegenover dat eens harten, 'tgeen nog alles van het leven verwacht!

Wij durven aan de uitspraak van den Heer TER HAAR zelven de beslissing overlaten, of de volgende strophen van dezen zang er niet bij zouden hebben gewonnen, als dit tooneel uitvoeriger geschilderd ware. Thans wedijvert het door zijne mislukte dispositie slechts in belangrijkheid met de episode van de redding des knaaps uit de omgeslagen giek, - met de overtogt man voor man, dwars door de branding langs de lijn - en met de berging der vlag om het lijf van den laatstovergeblevene, een kleinood, dat Janmaat zeker vuriger aan den vijand dan aan de golven betwist. Het is waar, TER HAAR heeft beproefd den stuurman tusschen de tweede en derde schets op nieuw en wel als den uitvinder van dien overtogt langs de lijn op den voorgrond te brengen, maar hij voerde hem sprekend, lang en leerzaam sprekend op:

‘Weêr zijn wij aan den dood ontkomen,’
(Barst de oude zeeman uit) ‘Maar nu
De giek te loor ging in de stroomen,
Wat thans gedaan door mij, door u?
Hier eindigt menschenkracht tot handelen.
Wie onzer die op 't schuimend bed
Dier golven stout zijn voetzool zet,
Om van het dek naar 't strand te wandelen?
Een was er, één, maar die was meer
Dan allen, die dat kon... de Heer!’
Hij zwijgt en peinst een poos en zegt:
‘Neen, wanhoopt niet! de tros, de lijn,
Die uitgeworpen op de plecht
Der giek aan 't strand gered kan zijn -
Bleef hier aan 't schip nog vastgehecht.
Houdt, mannen: moed! die tros, die lijn
Kan 't pad en 't snoer tot redding zijn,
Van boord gevierd en uitgeschoten,
En ginds weêr palmend ingehaald.
Maar vaardig tot dien togt besloten!
En, waar 't uw beurt is, lotgenooten!

Niet laf gesidderd, niet gedraald!
Moge ook de zee u overstelpen,
Houdt vast, eer u de lijn ontschiet!
God helpt wie trouw elkander helpen,
Wie werkt en bidt... hij wanhoop' niet!’

Het viel niet te vergen, dat TER HAAR al de zwarigheden zou zijn te boven gekomen, die er in dergelijk verhaal aan verknocht zijn, om de zoogenaamde waardigheid van het vers op te houden, zonder der karakteristieke waarheid van uitdrukking te kort te doen; maar eene poging, het in de kunst van strepen een stap verder te brengen, zou toch waarschijnlijk een gelukkig gevolg hebben te weeg gebragt. Liever echter dan met den vinger aan te wijzen, wat geheel had kunnen worden gemist en wat gevoegelijker door den dichter zelf ware gezegd, scheiden wij van dezen zang met de mededeeling van zijne laatste strophe. Zij verdient fraai te heeten, en zou onverdeelde bewondering wegdragen, als er een weinig schulderkentenis in den dank ware gemengd; al hadden wij er dan ook de vier laatste regels door moeten missen, die toch onwaar zijn, daar er lofzangen zijn opgerezen voor grooter redding dan die van louter het leven hier op aarde.

o Heuglijk, pijnlijk weêr ontmoeten!
o Bittre vreugd, van smart doormengd,
Die zelfs geen weêrzien kan verzoeten,
Voor wie hier 't onheil zamenbrengt!
o Droeve en blijde welkomstgroeten,
Voor hen, die na dien jammernacht,
Vol doodsgevaren en verschrikking
In duldloos lijden aangebragt,
Niet weten, welk een lot hen wacht!
o, 't Was hun weldaad, 't was verkwikking
Het hoofd tot stervens afgemat,
Op 't glibbrig strand, van 't zeeslijm nat,
En d'ijzren rotsgrond neêr te strekken,
Waar niets het rillend lijf kan dekken,
Staâg van de golven overspat,
Maar schoon geen oog de sluimring vat,
Schoon veler wond nog gaapte en bloedde,
Die klip of branding in haar woede

't Gekneusde lijf geslagen had:
Geen, die niet vurig dankte en bad!
Geen hart bleef koud, geen oog bleef droog;
Wie nooit geroerd zijn knieën boog,
Hief thans geroerd de dankbre handen,
En zonk voor 't eerst aanbiddend neèr,
En nimmer rees bij 't wierook branden,
En orgelbruisen tot Gods eer,
Langs hoog verwulfde tempelwanden,
Een schooner loflied tot den Heer!

(*Vervolg en slot in het volgende nommer*.)

De twee studenten.

Tafereel uit het huiselijk leven in Jutland, door *Carit Etlar*. Vertaald door *D. Inges*. Amsterdam, Weijtingh en van der Haart. 1846.

Een onbeduidend romannetje, dat best onvertaald had kunnen blijven. Eene hoogst oppervlakkige levensbeschouwing; alles vlugtig, zelfs onzamenhangend, geschetst; weinig is uitgewerkt, niets gemotiveerd. De auteur schijnt zich het schrijven van eenen roman als een zeer gemakkelijk werk te hebben voorgesteld, waarbij men met wat verbeelding zoo maar wat nederstelt. Studie van menschen en hunne karakters, van zaken en haren, vaak in de werkelijkheid, en steeds in den roman, zoo zonderlingen en toch natuurlijken gang: van dit alles weinig of niets; beginselen, eenige aanleg: niets meer.

Kwaad kan het boek niet. De onverzadelijke leeshonger van velen, die alles lezen, wat hun in handen komt, zonder nadenken, zonder vergelijking, wordt er onschadelijk door gestild - voor eenige dagen. Goed doet het boek ook niet.

Onder een schijn van gemoedelijkheid, heerscht er eene volkomene afwezigheid van Christelijkheid daar, waar zij zich openbaren moest, b.v. op het sterfbed van een' predikant (bl. 61 en volg.). Het boek stijft zoo doende die onnadenkende, onverschillige, bij tijden het gevoel aandoende, Zondagsmorgens naar de kerk gaande, tevredene schijn-godsdienstigheid, waarin duizenden voortsluimeren.

Het *huisselijk* leven in *Jutland* wordt niet in dit *Tafereel* geschilderd. Het huisselijke leven, dat er in mag geschilderd zijn, is dat van *Koppenhagen* - zoo als men weet in *Zeeland* gelegen - en, volgens de schildering van dit werk, in niets onderscheiden van het huisselijk leven in alle groote steden. Van *Jutland* wordt geschilderd - en dit is het best geslaagde gedeelte van het geheele boek - de *heide*, met eene voorliefde, die voor den schrijver, zoo hij een Jut is, inneemt, want vaderlandsliefde heeft soms iets naïf-kinderlijks. Doch het Deensche landleven *en province*, de zeden en manieren van den fatsoenlijken stand in *Jutland*, schijnen daarentegen in ULRICK en zijne familie al zeer partijdig te zijn voorgesteld.

Genoeg van een boek, welks schrijver van onze gedachten toch geen gebruik maken kan, en welks lief, ofschoon wat stijf vignetje, het waarschijnlijk reeds lang een weg heeft gebaand in de leesgezelschappen, voor welke het bestemd is.

De vertaler heeft de verdienste, dat hij zich genoemd heeft; dat hij niet voorgegeven heeft, uit het Deensch oorspronkelijke te hebben overgezet (wat door eenige germanismen zoude zijn gelogenstraft); en dat hij zijne taak vrij goed volbragt heeft. Dat het oorspronkelijke, ten gevolge der filtrering door het Hoogduitsch heen, veel van zijn geur en smaak verloren heeft, spreekt van zelf: het ongelukkigste komen er bij zulke gelegenheden de *aardigheden* van af, om welke in de vertalingen doorgaans niet meer gelagchen wordt. Zoo vervalt, bl. 59, de dubbelzinnigheid, omdat de woorden *troef* en *triomf* in het Deensch veel meer op elkander gelijken dan in het Nederduitsch.

Er heerscht in deze vertaling weder de onbedachtzaamheid, om, uit talen overbrengende, die den verkleinenden vorm missen en zich daarom met het adjectivum *klein* behelpen moeten, onzen rijkdom ongebruikt te laten liggen, en b.v.

te schrijven: kleine dochter, kleine zuster, in plaats van dochtertje, zusje.

Waarom bestempelt de vertaler de Heidens (Zigeuner, Gypsies), die op de Jutsche heide rondzwerven, en waarvan de schrijver eene schets geeft, met den onbeduidenden naam van *landloopers?* Daardoor wordt de lezer van den weg af en in dwaling en tot verkeerde opvatting gebragt van hetgeen karakteristiek is en tot het wezen der zaak behoort.

Het Nederduitsch is redelijk, ruim doorspekt met *hetzelves* en *dezelves*, hier en daar ontsierd door taalfouten (*den* rol, bl. 7, *den* leest, bl. 160, enz.), doch in vergelijking met vele andere vertalingen kan zij er mede door.

SCHÜLLER.

Beoordeelingen en Aankondigingen.

Het leven en de regering van z.m. willem i, Koning der Nederlanden, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz., door *G. Engelberts Gerrits*. Met vier Staalplaten, xx en 391 blz., in 8°. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1845.
Nieuwste geschiedenissen van nederland, in jaarlijksche overzigten (ook van Europa's toestand), door *A.J. Lastdrager*. Deel I-V, viii en 368; viii en 388; xii, 323 en 79; viii, 375 en 64; viii, 330 en 78 blz., in 8°. Met Platen en Kaarten. Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck, 1839-1844.
Belegering en verdediging des kasteels van antwerpen, door *A.J. Lastdrager*. x, 270 en 80 blz., in 8°. Met Platen en Kaarten. Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck, 1846.
België sedert de omwenteling in 1830. Naar het Hoogduitsch van *Ignaz Kuranda*. II Deelen, xii en 226; xi en 226 blz., in 8°. Met platen. Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink, 1846.

(*Vervolg en slot van bladz*. 312.)

Wij hebben in een vorig nommer van dit tijdschrift naar aanleiding der bovenstaande geschriften een blik geworpen op den staatkundigen toestand van het Koningrijk der *Nederlanden* gedurende de vijftienjarige vereeniging van *Holland* en *België* onder den scepter van Koning WILLEM DE EERSTE. Wij hebben trachten aan te wijzen, hoe de kiem der gewelddadige afscheuring, welke op dien toestand volgen zoude, reeds aanwezig

toen de afstammeling der Stedehouders van de zeven provinciën tot Koning der Vereenigde Nederlanden verheven werd, gedurende vijftien jaren van schijnbaar ongestoorde kalmte zich ontwikkelde en tot rijpheid kwam. Wij hebben de verschillende oorzaken van den Belgischen opstand trachten aan te wijzen en te waarderen, en de meening der schrijvers, welke in die oorzaken slechts voorwendsels en in de langzaam gerijpte vrucht van velerlei en veelsoortige omstandigheden enkel het kunstmatig voortbrengsel van boosaardige opruijing zien willen, pogen te weêrleggen.

Ons rest een blik te werpen op de catastrophe zelve en hare gevolgen, en ook hier onze beschouwingswijze te ontwikkelen en te handhaven. Zoo wij echter reeds in de eerste helft van ons opstel ons op bondigheid van voordragt hebben toegelegd: hier vooral, waar zich het veld onzer onderzoekingen zoo zeer verbreedt en het vraagstuk zich in zoo vele vertakkingen splitst, zullen wij eene kortheid behoeven, die, wil zij ons niet tot oppervlakkigheid dwingen, ons verpligten zal de feiten zelve bekend te stellen, of althans onze lezers ter verversching van hun geheugen naar de bovenstaande of elders door ons aangehaalde werken te verwijzen[(1)]. Dat toch eene, zelfs vlugtige, geschiedschrijving der Belgische omwenteling geheel buiten de strekking en den omvang dezer bladzijden ligt, behoeft naauwelijks herinnerd te worden.

Wij zagen, onder welke ongunstige voorteekenen zich het jaar 1830 opende. Zoo de koninklijke boodschap van 11 Dec. 1829 de aanneming der tienjarige begrooting had doorgedreven, zij had tevens de klove tusschen Noord en Zuid, tusschen het hoofd van den staat en een deel zijner onderdanen verbreed.

(1) Vooral het werk van CHARLES WHITE, dat ten onzent veel te weinig bekend is, verdient in dit opzigt aanbeveling. Het oorspronkelijke kennen wij niet en kunnen dus slechts den titel der Fransche vertaling opgeven: *Révolution Belge de* 1830, *par* CHARLES WHITE, *traduit de l'Anglais sous les yeux de l'auteur, par Miss* MARY CORR, 3 Vol. Bruxelles, LOUIS HAUMAN et Cie., 1836.

Wie tegen den omvang van dit geschrift opziet, dien verwijzen wij naar het met mindere uitvoerigheid, maar geenszins met minder talent geschreven geschiedverhaal van den *Vicomte* DE BEAUMONT-VASSY, in zijn werk: *Histoire des États Européens depuis te congrès de Vienne. Belgique-Hollande*. Paris, Librairie D'AMYOT, 1843.

De velerlei onstaatkundige regeringsdaden, welke haar gevolgd waren, hadden dien noodlottigen indruk levendig gehouden en versterkt. De gisting der openbare meening, welke zich sinds 1828 in de zuidelijke gewesten vertoonde, nam hand over hand toe; de partij, welke in de kamer en in de journalistiek tegen de regering overstond, won dag aan dag in de gemoederen der ingezetenen veld.

En evenwel - tusschen dien toestand van spanning en ontevredenheid en den staat van openlijke tegenkanting en gewapenden opstand, welke daarvoor spoedig in de plaats zoude treden, lag nog eene breede en naar het scheen onoverkomelijke klove.

In onzen tijd toch - een tijd van materiële ontwikkeling aan de eene, van centralisatie aan de andere zijde - heeft elk staatsbestuur, om de enkele reden dat het bestaat, alle stoffelijke belangen en daardoor de geheele klasse der maatschappij, welk die belangen vertegenwoordigt, vóór zich. Eene regering, hoe impopulair zij wezen moge, welke grieven men tegen haar moge laten gelden, vertegenwoordigt altijd een beginsel van orde en rust, - en aan orde en rust hebben de hoogere en middelklassen der maatschappij volstrekte behoefte. In vorige eeuwen verkeerden zoowel de edelen binnen de muren hunner sloten, als de poorters binnen de wallen hunner steden, in een staat van zelfgenoegzaamheid, die hun in gewone gevallen de bescherming van het staatsgezag ontbeerlijk maakte. Zij konden de gehoorzaamheid aan den Rijksmonarch opzeggen, en de een vond in het gezag, dat hij over zijne onderhoorigen wist te bewaren, de ander in het inwendig bestuur van de stad zijner woning, al die waarborgen voor veiligheid van persoon en goederen, welke hij behoefde, en had van zijne tegenkanting tegen het oppergezag geen ander gevolg dan van elken anderen oorlog te vreezen. Maar naarmate de magt van den adel gefnuikt en het zelfbestuur der steden door het algemeen geldig regt verdrongen is, is de invloed, welken het staatsbewind oefent, belangrijker en onontbeerlijker geworden, en bij het zamengestelde raderwerk onzer constitutionnele staten hangen orde en veiligheid door het geheele rijk van de ongekrenkte handhaving van het hoogste gezag af. De geweldige verbrijzeling van het veeltandige rad, dat overal ingrijpt en alles in beweging brengt, verbreekt het geheele mechanisme der maatschappij en geeft alles aan wanorde en willekeur prijs: - wanorde en willekeur, die in onze maatschappijen, waar de ongelijkheid ten troon zit en een zoo overwe-

gend aantal der bevolking slechts door magtbetoon in bedwang kan gehouden worden, met eene geheele omkeering der bestaande orde van zaken dreigt en op de ontbinding van alle maatschappelijke elementen kan uitloopen. Die waarheid wordt al te zeer voorbijgezien door hen, die bij elke financiële verwikkeling, bij elke verkorting van de staatkundige regten der burgers, bij elke overtreding van het staatsverdrag, de regeringen met opstand en omwenteling dreigen; maar zij wordt, schoon vaak misschien onbewust, door de gezeten staatsburgers te beter gevoeld.

Maar *België* had in den aanvang van 1830 nog andere redenen om een opstand boven alles te vreezen. Al waren de hoofden der Catholijke en Liberale partijen zeker geweest, den storm dien zij gingen wekken meester te zullen blijven, en de teugels weêr te kunnen vatten, zoodra de toomelooze volksmenigte de grenzen eener *staatkundige* omwenteling zoude overschrijden, nog ware de verijdeling van den opstand en het verderf zijner bewerkers onvermijdelijk geweest. Hadden de Groote Mogendheden in het belang van het Europeesch evenwigt den band tusschen *Holland* en *België* gelegd, zij zouden tegen de verbreking van dien band in hetzelfde belang weten te waken, maar vooral zouden zij zorg dragen, dat het beginsel der legitimiteit, waarvoor zij zoo lang en zoo bloedig gestreden hadden, niet op nieuw door de woelingen cener kleine natie op het spel werd gezet. Eer zoude een verdelgingsoorlog het laatste spoor van tegenstand in *België* hebben uitgevaagd, eer het *Europa* der restauratie lijdelijk had toegezien, dat zich een brandpunt van democratie en liberalisme in zijn midden vestigde, vanwaar, met het ligt ontvlambare *Rijn-Pruissen* aan de eene en het reeds smeulende *Frankrijk* aan de andere zijde, op nieuw en straffeloos de omwentelingtoorts boven de hoofden der naauw herstelde monarchen zoude gezwaaid worden.

Zóó hingen de schalen in den aanvang van 1830. Wij behoeven niet te herinneren, welk gewigt de Parijsche Julij-dagen in de eene wierpen.

Sinds, na hardnekkigen en bijna tienjarigen strijd, het revolutionnair beginsel door de staatkunde van LOUIS-PHILIPPE bedwongen is en het Julij-*Frankrijk* zijne plaats onder de Groote Mogendheden van *Europa* heeft ingenomen, heeft men allengs den indruk vergeten, welken de tijding, dat de driekleurige vlag op nieuw te *Parijs* wapperde, op het *Europa* van 1830

maakte. De werking dier mare was verpletterend. Nog was de heugenis van den reuzenstrijd, door Republiek en Keizerrijk tegen de vereenigde Mogendheden gevoerd, niet uitgewischt. Wat kon men van het *Frankrijk*, dat in drie dagen zijnen Koning verdreven had, anders verwachten dan eene hernieuwing der revolutionaire propaganda, die reeds eenmaal geheel Europa in vuur en vlam had gezet; - eene propaganda, die dan ook werkelijk in de plannen der eigenlijke omwentelingsmannen, der republikeinen en democraten van 1830, lag en liggen moest. En elk der Groote Mogendheden was zich maar al te zeer van de zwakke zijde bewust, waar de Fransche revolutie weêrklank wekken, en de pogingen tot hare verbreiding ingang vinden zouden. Die kwetsbare plek had *Rusland* in het verdrukte *Polen*, waar de herinnering aan vroegere onafhankelijkheid nog niet was uitgestorven, en de aloude adel in een staat van voortdurende zamenspanning tegen het opgedrongen bewind verkeerde; *Oostenrijk* in zijne Italiaansche bezittingen, bij welker bevolking de geestdrift voor nationale eenheid en onafhankelijkheid met den haat tegen de vreemde overheersching in warmte en heftigheid wedijverde; *Pruissen* in de Rijn-provinciën, waar de vereeniging met *Frankrijk* nog zoo vele herinneringen had nagelaten, en men tot nog vruchteloos beproefd had de Fransche wetgeving door de Pruissische te verdringen; *Engeland* eindelijk, zelve door de pijnlijke spanning cener commerciële crisis gedrukt, in het rampzalige *Ierland*, waar de crisis voortdurend en de genezing onmogelijk scheen. Voeg daarbij de houding der verschillende Duitsche staten, waar overal, vooral aan de Universiteiten, de geestdrift der eerste jaren na 1815 scheen teruggekeerd, en de gisting, waarin de staten van het Spaansche schiereiland, beide aan den rand van een successie-oorlog, verkeerden, en men gevoelt, dat de vrees voor eene plotselinge en geweldige verbrijzeling der banden, met zooveel zorgvuldigheid en omzigtigheid door het Weener Congres gelegd, verre van overdreven was. De omvang van het gevaar intusschen leidde tot angstvallige omzigtigheid. Aan eene krachtsontwikkeling tegenover den plotseling herrezen geest der omwenteling waagde niemand te denken. Elk der bedreigde Vorsten mogt zich tot persoonlijke verdediging zijner regten en belangen wapenen; niemand was gezind de eerste te zijn het zwaard voor de zaak van het absolutisme te trekken. Te veel andere zwaarden stonden gereed zich voor de zaak der vrijheid te ontblooten. En daarom werd eene Belgische revolutie, die

korten tijd te voren in de geboorte verstikt ware geworden, mogelijk; onmiddellijk toch krenkte zij de belangen van geen der Mogendheden; hare krachtdadige beteugeling daarentegen ware eene eerste schrede geweest op eene lijn, die tot de vreesselijkste uitersten konde leiden.

Maar, hoezeer dan ook de hinderpalen waren uit den weg geruimd, waarop het aanvankelijk scheen dat elke Belgische omwenteling aanstonds zou moeten schipbreuk lijden, de vraag blijft over, hoe die omwenteling den binnenlandschen tegenstand ontworstelde, hoe in een land, waar tevens een magtige adel en een vermogende en bloeijende middelstand gevestigd waren, eene openlijke vertreding van het staatsgezag, een staat van gewapenden opstand mogelijk werd.

Vragen wij den Heer ENGELBERTS GERRITS naar de verklaring van het verschijnsel, het antwoord, dat hij ons geven zal, is niet twijfelachtig. Wie in de langzame ontwikkeling der Belgische oppositie slechts het werk van enkele zaamgezworenen ziet, moet ook pogen in de omwenteling de hand dierzelfde kinderen zijner verbeelding te herkennen, En waarlijk, de laatste verklaring is niet ongerijmder dan de eerste. Waarom zouden de mannen, wien het gelukte eene geheele bevolking, te midden van stoffelijken bloei en intellectuële ontwikkeling, aan het bestaan van vermeende en voorgewende grieven te doen gelooven; die er in slaagden twee partijen, wier verdeeldheid en weêrzijdsche afkeer tot nog op elk punt des lands plagt uit te breken, tot verzoening te bewegen; die den Koning zelven de maatregelen voorschreven, welke zij ter bereiking hunner oogmerken behoefden[(1)], niet evenzeer jaren te voren voorzien hebben, wat niemand buiten hen giste: de ontbinding der Fransche kamers en de ordonnantiën van CHARLES X, den gewapenden wederstand der liberalen en hun triomf, de staatkundige verwikkelingen, die juist op dat oogenblik de vorsten van *Europa* beletten zouden zich de zaak van hunnen bondgenoot aan te trekken, de houding eindelijk zoowel der Nederlandsche regering als der Brusselsche burgerij, bij de herhaling van het Parijsche drama in de straten der Belgische hoofdstad? Zoo de Belgische oppositie en de vereeniging der Catholijken

(1) Zoo toch zoude de Graaf DE CELLES reeds in 1825 den Koning tot het oprigten van het *Collegium Philosophicum* bewogen hebben, ‘in de hoop, dat die maatregel tot wanorde en misschien tot opstand leiden zou.’ (ENGELBERTS GERRITS, bl. 182.)

en Liberalen de vruchten van sluwe afspraken en fijn gesponnen listen geweest zijn: waarom ook niet de revolutie zelve? Men blijve zich ook in het ongerijmde gelijk, zij het al door onmogelijkheden opeen te stapelen. Te eerder zinkt het gebouw der fictie, bij de eenvoudige voorstelling der historische waarheid, inéén.

Een onpartijdig onderzoek toch leidt tot eene verklaring van den snellen voortgang en de volkomene zegepraal der Belgische omwenteling, welke evenzeer het blind geloof aan de buitengemeene sluwheid en bovenmenschelijke voorwetenschap van enkele volksleiders overbodig maakt, als zij aan den anderen kant de Belgische voorstelling, alsof de geheele bevolking, door eene zelfde aandrift voor nationale en vrijzinnige instellingen bezield, plotseling het opgedrongen juk afgeworpen en zich, in het volle bewustzijn der hagchelijke kans waaraan zij zich blootstelde, onder de vanen der omwenteling geschaard had, als overdreven afwijst. Zulk een onderzoek wijst, als de voorname oorzaak, waardoor de Brusselsche volksbeweging, in den aanvang waarschijnlijk tegen elk krachtbetoon onbestand, tot eene omwenteling geworden is, de onstaatkundige handelwijze der regering aan, terwijl daarentegen die omwenteling bij de meerderheid der bevolking minder haren steun vond in den werkelijken bijstand dien men haar leende, dan in de lijdelijke onverschilligheid, waarmede men haren voortgang aanschouwde. Wij zullen, bij het vlugtig doorloopen van de verschillende keerpunten der revolutie, weinige woorden behoeven om overal de werking dier dubbele oorzaak te doen uitkomen.

De schriktooneelen, die het omwentelings-drama openden, zijn ondanks de zeventien sinds verloopene jaren nog uit niemands geheugen gewischt. De opvoering der *Muette;* de geest drift der toeschouwers; de klimmende spanning, zich bij de finale in een gejuich oplossende, dat de uitbarstingen van den Vesuvius verdooft; de menigte, uitstroomende op de *Place de la Monnaye* en daar nieuwe brandstof gereed vindende in het opeengehoopte gepeupel; de straten van *Brussel*, daverende van de door duizend keelen uitgegalmde oproerkreten; de bureaux van den *National* en de woning van LIBRY BAGNANO der plundering en vernieling ten prooi; het hôtel van VAN MAANEN in vlammen opgaande, wier rosse gloed eene barbaarsche horde beschijnt, die elken nieuwen gruwel der verwoesting met nieuwe jubelkreten begroet: wien staat dit alles niet nog levendig voor den geest?

Zijn de tooneelen overbekend, moeijelijker valt het te beslissen, welke personen in dat voorspel de hoofdrol vervulden. De beschuldiging, aan de hoofden der Unie ten laste gelegd, dat zij, zoo al niet onmiddellijk, althans door zijdelingsche opzetting, en vooral door gelduitdeelingen, die uitspattingen zouden hebben uitgelokt en in de hand gewerkt, mist allen grond. Zulke geruchten, die in dagen van wederzijdsche verbittering gretige ooren vinden, behooren bij nader en onpartijdig onderzoek te worden ter zijde gesteld. Daarenboven is die aantijging, ter verklaring van het gebeurde in den avond van den 25sten Aug., volkomen ontbeerlijk. Reeds lang was *Brussel*, zoo om zijne gunstige ligging als door de vrijzinnige bescherming, door de Nederlandsche staatsregeling aan alle vreemdelingen verleend, eene verzamelplaats van staatkundige uitgewekenen uit bijna geheel *Europa*. Zoowel de leden der Fransche conventie, als de slagtoffers der jongste bewegingen in het zuiden van *Italië*, hadden zich daar gevestigd, en waren niet zonder invloed op den geest der bevolking gebleven. Het laat zich gissen, welken indruk de tijding der Fransche omwenteling, in geheel *België* met zooveel geestdrift ontvangen, op de gemoederen dier gemengde en uitheemsche bevolking maakte, welke verwachtingen en uitzigten zij dáár opende, tot welke plannen zij opwekte. Maar daarbij bleef het niet. Eene menigte Fransche democraten, ten deele medestrijders der Julij-dagen, ten deele door die mare naar *Parijs* gelokt, vonden weldra bij den gematigden gang, welken de omwenteling daar allengs aannam, zich alle gelegenheid tot verwezenlijking hunner radicale ontwerpen afgesneden; de opgewekte verwachtingen intusschen lieten zich zoo ligt niet teleurstellen; de ontwaakte hartstogten eischten bevrediging; het buitenland, *België* vooral, scheen een geschikt tooneel voor hunne woelingen aan te bieden. Vandaar eene propaganda, die zich bij voorkeur naar *Brussel* rigtte en nergens een meer vruchtbaren bodem vond dan daar.

De aanwezigheid van deze verschillende elementen van beweging' opwinding, en de sympathie, welke zij ontwijfelbaar althans bij het jongere geslacht van de stad zelve moesten opwekken, verklaren de gebeurtenissen in den schouwburg voldoende, zonder dat men daarin de vooraf beraamde uitbarsting eener zamenzwering behoeft te zien. En wat de plundering aangaat: behoeft het wel vermelding, dat zij, op zeer enkele uitzonderingen na, slechts door de heffe des volks gepleegd werd?

Dat het plan eener populaire manifestatie, door enkelen welligt vooraf ontworpen en tot welks uitvoering zich anderen door de geestvervoering van het oogenblik lieten medeslepen, in handen eener woeste en onbesuisde menigte tot roof en plundering oversloeg, behoeft geene buitengewone bevreemding te wekken. De geschiedenis leert, hoe ligt het volk in de groote steden tot zulke uitersten overslaat. Hoeveel te meer, wanneer de personen, aan wier eigendom men zich gaat vergrijpen, zoo door de publieke opinie geschandmerkt worden als de verachte journalist en de gehate minister, door het volk als de oorzaken van elke openbare ramp en de verderfelijkste vijanden van het algemeene welzijn beschouwd.

Zoo lag dan in de Brusselsche onlusten zelve, gelijk zij zich aanvankelijk voordeden, geenszins de onvermijdelijke kiem der latere gebeurtenissen. Zij ontleenden hunne voorname beteckenis aan de houding der overheid. Reeds was het een bewijs van raadselachtige zwakheid, dat men, aan de eene zijde, genoeg waarde aan de geruchten en aanplakkingen gehecht had, die de volksbewegingen vooraf hadden aangekondigd, om de openlijke verlichting, waardoor de verjaardag des Konings gevierd zoude zijn, geen voortgang te doen hebben, en, van den anderen kant, schoon reeds op den 24sten Augustus een oploop in het Park had plaats gehad, geenerlei voorbehoedsmaatregelen genomen had om de herhaling dier ongeregeldheden te keer te gaan: en dat, terwijl de opvoering der *Muette* reeds geruimen tijd te voren als het tijdstip was aangekondigd, waarop de populaire manifestatiën zouden plaats grijpen! Maar dat verzuim, hoe onverklaarbaar, werd overtroffen door de houding van burgerlijke en militaire overheden gedurende de plundering zelve. Immers, schoon het later overtuigend is aangewezen, dat de geringste magtsontwikkeling, hetzij op het plein, waar de beweging haren aanvang nam, hetzij in de naauwe straat, waar de woning van LIBRY gelegen was, het oproer had kunnen uiteendrijven, liet men de plunderaars ongemoeid en de stad weerloos aan al de gruwelen der anarchie overgeleverd.

Het was de Brusselsche bevolking zelve, die de herstelling der rust en de handhaving der geschondene veiligheid op zich nam. Eenige der aanzienlijkste ingezetenen belastten zich met de vorming eener burgerwacht; een groot aantal der gezeten burgers gaf aan hunne oproeping gehoor, en zoo vielen de teugels van het bewind, die de bevoegde autoriteiten uit magteloosheid of verblinding hadden laten glippen, van zelve der

Brusselsche burgerij in handen. Reeds den volgenden dag werd het gemeen door de nieuw gevormde burgerwacht uit het park verdreven, terwijl de militairen, voor de paleizen geschaard, den strijd werkeloos aanzagen; en denzelfden avond werd in de *Rue royale* eene bende plunderaars, die op eene herhaalde aanmaning weigerde uitéén te gaan, voor het eerst met geweervuur begroet, en de zegepraal der orde over het oproer verzekerd.

Die overwinning echter vestigde niet alleen voor het oogenblik de rust in de hoofdstad; zij deed meer. Zij besliste den overgang van het werkelijk gezag in *Brussel* uit de handen dergenen, welke het tot nog in naam des Konings geoefend hadden, in de handen der gewapende burgerij. Reeds den volgenden dag werd de feitelijke afstand, door de militaire autoriteiten gedaan toen zij de beteugeling van het oproer aan anderen overlieten, ten gevolge eener overeenkomst tusschen het hoofd der burgerwacht - de Baron VAN DER LINDEN D'HOOGVORST - en den militairen commandant van Zuid-Braband - de Graaf VAN BYLANDT - in eene van wederzijde uitgevaardigde proclamatie[(1)] formeel en openlijk bekrachtigd. Tevens verzamelden zich de aanzienlijkste burgers op het stadhuis, waar men besloot, dat een eerbiedig adres[(2)] den Koning zoude worden aangeboden, waarin de grieven der burgerij zouden worden uiteengezet, terwijl reeds vroeger eene voorloopige proclamatic[(3)] de verwijdering van den Minister VAN MAANEN en de afschaffing der belasting op het gemaal aan het volk had toegezegd.

Het is voor de beoordeeling van den geheelen Belgischen opstand van overwegend belang, de juiste beteekenis dezer eerste feiten te doorgronden. Zoo veel bleek ons reeds, dat niet in de plundertooneelen door het volk aangerigt, maar wel in de houding door de gevestigde burgers aangenomen, de kiem der omwenteling lag. Die omwenteling toch was dáár, zoodra de gewapende burgerij aan het volk veranderingen in het bestuur toezegde, en der regering, in hoe eerbiedige vormen dan ook, de voorwaarden voorschreef, waarvan de herstelling van het wettig gezag afhankelijk zijn zoude. Zij, wien het ongerijmde denkbeeld van een geheim en listig aangelegd complot door het hoofd spookt en den blik benevelt, zien dan ook in de houding, door de burgerwacht aanstonds na de beteugeling van het

(1) CH. WHITE, *Pièces Justificatives*, N°. 2 en 3, T. III, p. 308, 309.

(2) CH. WHITE, *Pièces Justificatives*. N°. 4. ibid. p. 309.

(3) CH. WHITE, *Pièces Justificatives*, N°. 1. ibid. p. 307.

oproer aangenomen, eene nieuwe vrucht dier vermeende zamenzwering, het tweede bedrijf als het ware der vooraf ontworpen vertooning. En toch is een enkele oogopslag voldoende om te bewijzen, dat die houding, van hoe veel beteekenis ook, een noodwendig gevolg der omstandigheden, en voor mannen, die herstelling van rust en orde verlangden, de eenig mogelijke was. Niet alleen of voornamelijk door geweld van wapenen, maar door zedelijk overwigt hadden de aanzienlijke burgers het dreigend oproer bedwongen. Maar dat overwigt hing af van de overtuiging, dat de beginselen, die het volk in de wapenen geroepen hadden, door hen, schoon met meerdere kalmte en langs den wettigen weg, zouden gehandhaafd worden. Het oogenblik, waarop de hoofden der burgerwacht hun gezag aan de van haren eersten schrik herstelde en door nieuwen toevoer versterkte bezetting hadden willen overgeven, zou tevens de laatste vertooning van dat gezag zelve geweest zijn, en de stad op nieuw aan al de gruwelen van het gewapend oproer hebben prijs gegeven. En aan dat gevaar zouden zij zich blootgesteld hebben ten gevalle van een stelsel, dat zij zelve veroordeelden, en welks onhandige volhouding hunne stad eerst zoo even op den rand van het verderf had gebragt! De eenige aanspraak, welke een impopulair bestuur op de gehechtheid der gezeten burgers heeft, het bezit der feitelijke magt, was door het Bestuur zelve prijsgegeven. De Regering had de openbare meening in *België* getrotseerd en was voor de eerste uiting dier openbare meening bezweken. Kan het bevreemding wekken, dat juist de voorstanders der orde draalden, haar op nieuw in het bezit te stellen van een gezag, tot welks handhaving zij onbekwaam was gebleken? Is het bevreemdend dat er althans bedingen gemaakt werden? En behoeft men ter verklaring van het een en ander zijne toevlugt tot geheime drijfveeren te nemen?

Evenwel, hoe veelbeteekenend de vestiging van zulk een opgeworpen bewind, dat zich zelve den lastbrief geschreven had. ook zijn mogt, nog lagen afscheiding en opstand in niemands bedoeling. Tot de wegzending van een enkelen minister en de opheffing van sommige politieke grieven bepaalden zich de eischen, niet slechts der aanzienlijkste burgers, maar zelfs der heftigste dagbladschrijvers[1]. Gewijzigde omstan-

(1) ‘La démission de M. VAN MAANEN,’ heette het in den *Courrier des Pays-Bas*, die destijds geacht kon worden het eerste en krachtigste orgaan der oppositie te zijn: ‘doit toujours être la condition de toute pacification et le gage indispensable du retour à un meilleur état de choses. Aussi longtemps qu'il restera en place, les Belges ne peuvent avoir aucune confiance dans les intentions du gouvernement, ni s'endormir dans une fausse sécurité. Nons répétons que nous ne sommes ni en insurrection ni en révolution; nous ne voulons que l'adoucissement des griefs dont nous avons si longtemps souflert, et quelques gages d'un meilleur avenir.’

digheden, nieuwe dwalingen der Regering, zouden aan andere eischen de geboorte geven. Dwalingen toch voorzeker waren de halve maatregelen, door den Koning bij de eerste tijding der Brusselsche gebeurtenissen genomen. Wel werden de Prinsen naar *Antwerpen* gezonden, en zeker ware hunne hooge tegenwoordigheid, vooral die van den in *België* algemeen beminden Kroonprins, een veelvermogend middel tot stuiting der onlusten geweest, maar de onbeperkte volmagt, die hen alleen konde in staat stellen naar bevind van zaken te handelen, werd hun onthouden. Tevens werden, bij besluit van 28 Augustus, de Staten-Generaal bijeengeroepen; maar ook deze maatregel bleef onvolledig, wijl de bijeenkomst eerst tegen den 12^{den} September werd vastgesteld; alsof niet binnen veertien dagen de geheele stand van zaken veranderd en de opstand bedwongen of triomferende zijn moest! Zoo het Brusselsche oproer niet anders was dan eene doellooze volksbeweging, dan moest deze aanstonds en met geweld bedwongen worden; was het daarentegen slechts aanvang en voorspel van eenen volksopstand, die alleen door ruime concessiën kon afgewend of gestild worden, zoo was insgelijks beslissende spoed onvermijdelijk noodig. In elke vooronderstelling kon uitstel het gevaar slechts wekken of vergrooten. En toch was het een noodlottig uitstel, eene verderfelijke aarzeling tusschen toegevendheid en bedwang, tusschen zachtheid en geweld, waartoe de Regering de toevlugt nam.

De nadering der Prinsen aan het hoofd der troepen besliste de houding van *Brussel*. De bevolking besloot geweld met geweld te keeren. De vrees voor den gewapenden intogt van het Hollandsche leger schaarde de verschillende partijen aaneen. Het was nu niet langer het enkele gepeupel, dat gereed stond weerstand te bieden; ook de burgerwacht verlangde niet tegen dien prijs de rust hersteld te zien, schoon hare hoofden geene poging verzuimden om eene botsing te voorkomen. Men weet, hoe het manmoedig besluit des Prinsen van *Oranje*, om zich alléén binnen de oproerige stad te wagen, den knoop doorhakte, en, zoo al onvermogend de tooneelen van bloed en moord voor

immer te voorkomen, die althans tot later dagen uitstelde. Maar in tijden, als de laatste Augustus-dagen voor *België* waren, moet het oogenblik gegrepen worden, en wie voelt niet, dat men de gunstige gelegenheid had laten ontglippen? Zoodra men niet vast besloten was tot een gewapenden intogt, was de gewapende aantogt de verderfelijkste misslag. Daardoor toch schonk men juist aan de Brusselsche bevolking, nu door een gelijk gevaar bedreigd, die éénheid, welke men zoo ligt had kunnen verijdelen, en ontnam aan de persoonlijke verschijning der Prinsen den gunstigen indruk, welken deze anders ontwijfelbaar gemaakt had. Het zwaard wordt tegenover eene verhitte en opgewonden bevolking niet straffeloos uit de schede getrokken, hoe snel men het ook weder verberge; wie eens als vijandig legerhoofd zich vertoond heeft, neemt niet ligtelijk weder de houding van een vredelievenden bemiddelaar aan.

De dramatische geschiedenis van 's Prinsen intogt binnen *Brussel* leeft nog in elks geheugen. Die herinnering is eene eervolle voor den Vorst, wiens houding in die bange en gevaarvolle dagen geen oogenblik beneden de groothartige opwelling daalde, waarin hij besloten had zijn leven voor de herstelling der orde, voor de besparing van burgerbloed, in de waagschaal te stellen. Schoon en edel komt de vorstelijke gestalte tegen den donkeren achtergrond der sombere en onrustige stad uit, en behoeft, om in het volle licht te staan, geene moedwillige overdrijving der schaduwen. Zoo de ontvangst dreigend en onheilspellend was, gelijk die van gewapende opstandelingen te wachten viel, geen blaam[(1)] rust op de man-

(1) Het beweren van den Heer ENGELBERTS GERRITS, ‘dat de Prins *Brussel* om lijfsbchoud moest verlaten’ (bl. 229) is een van die opgeraapte aantijgingen waarvan het werk overvloeit. De Prins verliet de stad omdat zijne zending volbragt was, en hij, voldoende omtrent den staat der zaken ingelicht en onvermogend zelve eene afdoende beslissing te nemen, de wenschen der Brusselsche bevolking aan zijnen vader wilde mededeelen. Dat de intogt, langs de door de drommen der verbitterde en opgewondene volksmenigte vervulde straten en pleinen, niet zonder gevaar was, kan aan de hoofden der beweging, zelve tegenover de dreigende massa onvermogend, niet geweten worden. Van hunne zijde werd niets verzuimd, om aan het vertrouwen, door den Vorst in hunne loyaliteit gesteld, te beantwoorden. Personen, tot de hoogste Aristocratie behoorende, onderscheidden zich door hunnen ijver om de burgerwacht voor het Vorstelijk paleis te betrekken, en VAN DE WEYER zelf betoonde, bij eene treffende gelegenheid in dienst van 's Prinsen veiligheid, even veel vastberadenheid als moed. De mededeelingen van BEAUMONT-VASSY, op dit punt door een ooggetuige - de Graaf DUVAL DE BEAULIEU - ingelicht, zijn omtrent den intogt des Prinsen in *Brussel* en zijn verblijf aldaar allerbelangrijkst, en strekken beide partijen tot eere.

nen, die zich aan het hoofd der beweging gesteld hadden - eene beweging die henzelve sneller medesleepte dan zij bij den aanvang vermoedden. Want reeds waren de gevraagde concessiën, door den Koning aan de Brusselsche deputatie in denzelfden geest van besluiteloosheid geweigerd, die al zijne handelingen in die dagen kenmerkte, niet voldoende meer. Niet straffeloos was *Brussel* vijf dagen lang aan zich zelve overgelaten. Het denkbeeld eener geheele afscheiding was allengs gerijpt en beheerschte reeds aller gemoederen; en toen de Prins aan de vereenigde notabelen de vraag rigtte, welk antwoordhij zijnen Koninklijken Vader had over te brengen, was het reeds alleen tot den prijs eener administratieve scheiding van Zuid en Noord, dat men aanhoudende verkleefdheid aan het Regerend Huis toezegde. Maar het ontbrak den Prins aan volmagt, zoowel om de voorwaarde te weigeren als om haar te aanvaarden; en andermaal zou *Brussel* aan zich zelve worden overgelaten, om op nieuw verder af te glijden langs de onvermijdelijke helling der revolutie. ‘Zoo ligtten de zaamgezworenen het masker al verder en verder af,’ zeggen de kortzigtigen, die niet gevoelen, hoe het in de natuur eener omwenteling ligt, dat elken nieuwen dag de geweigerde eischen van den vorigen te gematigd schijnen, die niet gissen, hoe snel men in zulke dagen leeft, en met welk eene reuzenvaart de bewogene volksmenigte van den eenen tot den anderen stap gedreven wordt.

De edelmoedige poging des Prinsen bleef vruchteloos. De Koning, die geen stap buiten de perken zijner constitutionnele bevoegdheid wilde wagen, achtte, dat de beslechting van het vraagpunt der scheiding bij de Staten-Generaal te huis behoorde en wilde de oplossing dier vergadering niet vooruitloopen. Zoo wachtte, terwijl in Noord en Zuid de klove zich bij ieder uur verbreedde, en de horizont zich elken dag verduisterde, de Vorst, ter kwader ure slaafs aan de Grondwet gehecht en voor alle willekeur bevreesd, den langzamen gang der parlementaire beraadslagingen af. De minister VAN MAANEN, het is waar, werd eindelijk prijs gegeven, maar reeds was het niet meer om de verwijdering van den impopulairen staatsdienaar te doen.

Alreeds had zich het vuur des oproers wijd en zijd door *België* verspreid, en overal brandstof, nergens tegenstand ontmoet. Op weinige eervolle uitzonderingen na, had zich overal de-

zelfde verblinding van de bewindvoerders meester gemaakt, die *Brussel* den opstandelingen in den schoot wierp. Maar niet slechts dat steden en vestingen, bijna zonder dat er weêrstand geboden werd, het volk in handen vielen, en slechts door den moed en de gematigdheid der burgers zelve voor plundering en vernieling bewaard bleven: men zag het lijdelijk toe, dat geheele benden met brandende lonten en ontplooide vaandels het rijk van de eene tot de andere zijde doortrokken en de propaganda der omwenteling van de eene plaats naar de andere voerden. Zoo togen reeds den derden September - nog naauw eene week na de eerste Brusselsche beweging - vierhonderd Luikenaars, onder aanvoering van den journalist ROGIER, kisten met wapenen uit de Luiksche magazijnen en zelfs kanonnen met zich voerende, ongedeerd naar *Brussel* om aldaar de geestdrift der burgerij ten top te voeren, en elken terugtred onmogelijk te maken. Weldra was het een kruistogt, die uit alle hoeken des lands zich naar *Brussel* rigtte, om daar de gemeene vrijheid te verdedigen. Patriotten en gelukzoekers; vergrijsde krijgers en moedwillige knapen; vreemdelingen en Belgen; boeren, mijnwerkers, fabriekarbeiders, alles trok naar *Brussel* heen, en zoo werd aldaar, onder het lijdelijk toezien van het Nederlandsche leger, dat op weinige uren afstands zijne kwartieren betrokken had, een brandpunt gevormd van al wat in *België* op verandering belust, van de bestaande regering afkeerig en der omwenteling toegedaan was.

Het kon wel niet anders, of de openbare stemming der Belgische hoofdstad moest de sporen dragen der vreemdsoortige en woelzieke elementen, welke zich aan hare bevolking aangesloten en daarmede vermengd hadden. Na het vertrek van den Prins van *Oranje*, wien bij zijnen uittogt de bezetting gevolgd was, had ook de Raad der stad het kwalijk geëerbiedigd gezag nedergelegd, en deed zich alzoo de behoefte aan een bestuur, dat althans tijdelijk de teugels van het stedelijk bewind vatte, levendig gevoelen. Nog ontweek men evenwel met groote omzigtigheid elken schijn, alsof men door de vestiging eener nieuwe regering de bestaande banden reeds onherroepelijk verbrak, en na lang beraad koos men den naam van *Commission de sûreté publique* voor de vereeniging der acht mannen, wien de burgerij de handhaving der openbare veiligheid opdroeg. Maar weldra was deze commissie, uit de bekwaamste en achtingwaardigste ingezetenen der stad gekozen, niet langer op de hoogte der beweging, die, onder den aan-

drang der onafgebroken toestroomende vreemdelingen, een telkens versnelden loop aannam. De onveranderlijke wet van alle revolutiën handhaafde zich ook hier: tot op het oogenblik der crisis werd telkens de meer gematigde partij door eene onbesuisder vooruitstrevende overvleugeld. Eene vereeniging, onder den naam van *Réunion centrale*, door DUCPÉTIAUX en ROGIER opgerigt, maakte zich van de leiding der openbare meening meester. Terwijl de Veiligheidscommissie met angst het oogenblik te gemoet zag, waarin de lang gedreigde nadering der troepen zoude plaats vinden, en met schroomvallige voorzigtigheid poogde te verhoeden, dat de gematigdheid van Prins FREDERIK miskend en zijn geduld tot het uiterste gedreven werd, wendden de leden der centrale vereeniging en de talrijke vrijwilligers, die zich aan hen hadden aangesloten, openlijk eene pogchende geringschatting der Hollandsche krijgslieden en een onbepaald vertrouwen op de zegepraal der revolutionnaire vrijscharen voor. Zelfs zetten enkele dier vrijwilligers hunne strooptogten tot onder de oogen der Hollandsche voorposten voort, waar eene onverklaarbare en in elk geval hoogst onstaatkundige zwakheid of lankmoedigheid - even ontzedelijkend voor het leger als aanmoedigend voor de opstandelingen - hunnen overmoed straffeloos duldde. De openlijke afkeuring door de Veiligheidscommissie over dergelijke fanfaronnaden uitgesproken, strekte slechts om de reeds wankelende populariteit dier vereeniging te eerder ten val te brengen, en de baan effen te maken voor de schaar van roekelooze maar heldhaftige heethoofden, die de wanhopige verdediging van *Brussel* ondernemen zouden.

Zóó snel ontwikkelde zich de omwenteling in het leven, terwijl men te *'s Gravenhage*, den lankwijligen gang der parlementaire debatten volgende, zich op het terrein eene fictieve legaliteit bleef bewegen, den opstand zelven scheen te ontkennen, en de scheiding tot het onderwerp eener stemming maakte, die hare noodzakelijkheid met slechts geringe meerderheid uitsprak.

Evenwel, hoe ver men zich ook in *België* reeds buiten de grenzen der wettigheid gewaagd had, nog was de terugtred niet volstrekt afgesloten. De wettige vertegenwoordigers der Belgische natie waren, bijna zonder uitzondering, op de oproeping des Konings verschenen. Nog wachtten zij van het gemeen overleg van Koning en Staten-Generaal de vredelievende oplossing van het vraagstuk, dat zich zoo plotseling en gebiedend had opgeworpen. Zoo al de verbrijzeling der volkseenheid reeds

feitelijk beslist, en eene administratieve scheiding onvermijdelijk was, nog stond de weg open om die met gemeen overleg te doen plaats grijpen. De Belgische Leden der Staten-Generaal bezaten het vertrouwen der Zuidelijke provinciën volkomen, en zouden op den duur over de vlugtige populariteit der volksmenners, die bij hunne afwezigheid het roer in handen genomen hadden, gezegevierd en de uitvoering der met vereend goedvinden genomene besluiten verzekerd hebben.

Eene daad van geweld, vreemd afstekende bij de vergedrevene lankmoedigheid, tot nog toe betoond, en toch op hare beurt even onstaatkundig en noodlottig als deze, zou de laatste kans op eene kalme en onbloedige schikking vernietigen.

Op hétzelfde oogenblik, waarop te *'s Gravenhage* althans de weg tot eene ontwarring van den knoop geopend was, welks verwikkeling men te lang werkeloos had aangezien, besloot men dien te *Brussel* door te hakken. Terwijl de Belgische hoofdstad zich, onder het lijdelijk toelaten der nog schijnbaar erkende overheid, tot een brandpunt van revolutionnaire strijdkrachten gevormd had, wilde eene verblinde staatkunde den kamp aanvaarden met eene omwenteling, voor welke men bij hare geboorte was teruggedeinsd. En toch: ook de aanslag op *Brussel* was geene daad van plotseling ontwaakt zelfsvertrouwen, geen betoon van herleefden staatkundigen moed. De uitkomst heeft maar al te onwedersprekelijk bewezen, dat die maatregel, hoe ook schijnbaar van de vroegere handelwijze der Regering verschillende, een uitvloeisel was derzelfde noodlottige besluiteloosheid, eene vrucht derzelfde verderfelijke zelfverblinding, onder wier invloed Koning WILLEM de korte en gewigtige dagen doorleefde, die de schoonste helft zijner Staten voor immer aan zijn scepter ontroofden. Geene bestrijding toch eener verbitterde bevolking, geene onverbiddelijke tuchtiging eener oproerige stad lag in het plan der Regering, toen het noodlottige bevel tot den optogt naar *Brussel* gegeven werd. Met opene armen waande men ontvangen te zullen worden in de stad, die men door den loop der zaken in de jongstverloopen weken tot inkeer gebragt en uit de hitte der omwentelingskoorts tot de lijdelijkheid der afmatting overgegaan geloofde. Als reddende engelen, meende men, zouden onze krijgslieden begroet worden door eene geheele bevolking, die slechts op eene gelegenheid wachtte, om het schrikbewind van eenige volksmenners af te werpen.

Aan alle waarschijnlijkheid zeker ontbrak het dezer meening

niet. Dat menigeen in *Brussel* verlangend naar het einde van den hagchelijken toestand, waarin de stad verkeerde, uitzag en gereed was alle maatregelen toe te juichen, waardoor rust en orde hersteld zouden worden, dat de gezeten burgers met klimmende verontrusting de gisting der lagere klassen, maar vooral den dagelijks wassenden vloed der van wijd en zijd toestroomende vreemdelingen aanschouwden, lijdt geen twijfel. Even zeker is het, dat velen, schoon der omwenteling toegedaan en met reikhalzend verlangen de vestiging eener nieuwe orde van zaken verbeidende, ongezind waren de verwezenlijking hunner wenschen met strijd en bloedstorting te koo pen en leven en bezittingen voor de zegepraal hunner beginselen op het spel te zetten. Van de eersten had men welligt medewerking te hopen, van de tweeden althans geen tegenstand te vreezen. Maar, geneigd als men was, zich de gunstige verwachting, welke men omtrent den uitslag der roekelooze onderneming koesterde, zoo aannemelijk mogelijk voor te stellen, verzuimde men ook de tegenovergestelde kansen in rekening te brengen. Men vergat, wanneer men de eigenlijke omwentelingsmannen tot eene doldriftige maar magtelooze minderheid verlaagde, dat eene vastbesloten minderheid bij zoodanige gelegenheden tegen eene weifelende meerderheid opweegt. Men vergat, terwijl men zich met de toejuiching der vermogende klassen vleide, dat het volk, omtrent de materiële resultaten der omwenteling onverschillig, des te hartstogtelijker voor die omwenteling zelve was opgewonden; men vergat vooral, terwijl men zich in de gunstige vooronderstelling eener vrijwillige overgave toegaf, dat, mogt het tot eene gewapende botsing komen, waarvan men de mogelijkheid althans niet konde uitsluiten, bij elk oogenblik dat de wederstand aanhield, de moed der bevolking aangevuurd, de geestdrift der onverschilligen opgewekt, en zelfs de wenschen dergenen, op wier belangzucht men rekende, aan de zijde der omwenteling overgebragt zouden worden. Maar niet om naauwkeurige weging der tegenovergestelde kansen: - om voorpleiting en troeteling van geliefkoosde denkbeelden was het doen. Met gretige goedgeloovigheid werden de berigten en mededeelingen dergenen aangenomen, die den intogt der troepen binnen *Brussel* wenschten, en opzettelijk alles verzwegen, wat den vorstelijken veldheer had kunnen weêrhouden of doen aarzelen; en de beslissende stap werd gewaagd, terwijl men op alles voorbereid was - behalve op den hardnekkigen tegenstand, dien men ontmoette.

Die tegenstand was in *Brussel* zelf op den vorigen avond door weinigen voorzien. De tijding van het naderen der geduchte legermagt had een' panischen schrik ook onder de heftigste voorstanders der omwenteling verwekt; de mannen, die de leiding der omstandigheden hadden op zich genomen, wanhoopten aan de mogelijkheid eener gewapende verdediging en waren de eersten om de beangstigende verantwoordelijkheid van zich te werpen. Maar terwijl de hoofden zich terugtrokken of schuilhielden, dreef het instinct der vrijheid de massa's naar de plaatse des gevaars. Eene bende, door enkele fortuinzoekers aangevoerd, ondernam den strijd met het geregelde en talrijke leger, dat zich gereed maakte de stad binnen te dringen. Roekeloos als de poging scheen, zij bleek beslissend. De vrees week weldra uit aller gemoederen, om voor geestdrift en verbittering plaats te maken; naarmate de gedwongen besluiteloosheid onzer troepen de opstandelingen moed liet scheppen, groeide het aantal der verdedigers aan; velen die, hetzij om lijfsbehoud, hetzij om den veldheer in de eerste opwinding der zegepraal niet noodeloos te tergen, de stad reeds verlaten hadden, keerden terug; weldra was overal de burger tot soldaat herschapen en stond eene geheele bevolking tegenover onze krijgslieden in de wapenen. Het einde weet ieder. De mare van den terugtogt onzer troepen uit *Brussel* zal niet ligt door iemand, die ze, zelfs als kind, vernam, worden vergeten.

Onwedersprekelijk had de onderwerping van *Brussel* in de hand van Prins FREDERIK gelegen, zoo hij al zijne middelen had willen aanwenden, en was het zijne menschelijkheid die de stad spaarde. Geen Hollander zeker, die immer *Brussel* bezocht en zich de punten liet aanwijzen, in die dagen door onze troepen bezet, of hij zal bij den aanblik der breed uitgestrekte benedenstad, die toenmaals even bloot lag voor het Hollandsch kanon, als zij het nu doet voor den verrukten blik des kalmen beschouwers, iets van die tinteling gevoeld hebben die den vorst doortrild moet hebben, eer hij zich bedwong en het sein gaf tot den terugtogt. Eere der menschelijkheid, die, ook waar een koninkrijk op het spel stond, voor de vernieling eener bloeijende stad terugdeinsde, en weigerde den troon zijns vaders op bloedige puinhoopen te vestigen! En toch, zoodra men niet besloten was om de stad tegen elken, ook den duursten prijs te winnen, was de geheele togt eene roekeloosheid. Wie de partij niet tot het einde toe durft spelen, moet

geene kroon op het spel zetten. De matiging van den Prins bewaarde *Brussel* voor een onvermijdelijk verderf en zijn eigen naam voor een onuitwischbaren bloedsmet, maar zij kostte zijnen vader de helft zijner staten.

Wat de houding der verdedigers aangaat, de onpartijdigheid verbiedt niet alleen de verwenschingen te herhalen, in de opwinding dier dagen over het hoofd der meineedige stad uitgestort; zij eischt zelfs, dat wij om den regtmatigen weemoed, dien de herdenking der in de moorddadige worsteling gesneuvelde krijgslieden wekt, den moed niet voorbijzien, door de Brusselsche bevolking in de schijnbaar zoo wanhopige verdediging aan den dag gelegd. Naauwkeuriger onderzoek moge veel van den lof hebben afgedongen, aanvankelijk aan de vastberadenheid der volksleiders toegezwaaid, en een tafereel ontsluijerd hebben van verwarring en verslagenheid vóór den aanvang van het gevecht, waaraan men na den uitslag zoude weigeren te gelooven, wij zien daarin slechts een bewijs te meer voor wat de ondervinding zoo vaak elders leerde: - dat het in de ure des gevaars niet de hoofden en aanzienlijken der natie, maar de kinderen des volks zijn, bij wie de geestdrift alle bedenkingen van vreesachtigheid of belangzucht overweegt en wonderen van dapperheid en zelfsopoffering werkt; en dat veelal in beslissende oogenblikken de redding van staten en beginselen niet door de fijne vingeren van diplomaten en staatsmannen, maar door de ruwe handen des gepeupels volbragt wordt. Men mag daarenboven, hoe men overigens de personen en omstandigheden, die de Belgische omwenteling veroorzaakt hebben, beoordeele, niet vergeten, dat in de laatste dagen van September de verdediging van *Brussel* tegen het koninklijke leger eene heilige en nationale zaak was. De scheiding van *Holland* en *België*, reeds door den Koning aan de vertegenwoordiging voorgesteld, door geheel de Belgische natie begeerd en door de gebeurtenissen der laatste weken tot een feit geworden, had in zekere mate op den opstand zelven het zegel gedrukt, en verbood, het middenpunt der beweging aan het koninklijke leger prijs te geven en zich alzoo van alle waarborgen voor eene eerlijke en billijke splitsing te berooven. Reeds de voor het zuiden anti-nationale zamenstelling van het leger wettigde de voorstelling, alsof een Hollandsch leger de hoofdstad van *België* bedreigde, en gaf aan den wederstand een karakter van nationale zelfverdediging. Welke daarenboven ook de vredelievende bedoelingen geweest mogen zijn, die Prins FREDERIK, door on-

juiste inlichtingen maar meer nog door zijne eigene wenschen misleid, geloofde te kunnen verwezenlijken: zijne nadering moest, uit het standpunt der opstandelingen gezien, eene geheel andere kleur aannemen en den schijn dragen eener machiavelistische politiek, die gelijktijdig in *'s Hage* onderhandelend en in *Brussel* strijdend optrad, gereed met de wapenen in de vuist af te dwingen, wat men op den parlementairen weg niet erlangen konde. - Noodlottige vloek die steeds op eene weifelende staatkunde rust, dat, terwijl zij zich voor iedere uitlegging vatbaar stelt, zij geene partij bevredigt en door elke in den ongunstigsten zin wordt opgevat!

Had de houding der Nederlandsche gezagvoerders in de Belgische gewesten althans dit voordeel gehad, dat zij het nergens tot een openlijken strijd tusschen de Regering en de afvallige bevolkingen had laten komen, en men alzoo op den weg der onderhandelingen, die men nu was ingeslagen, geene bloedige herinneringen ontmoette: die gunstige indruk was nu voor immer uitgewischt. Het burgerbloed had, ondanks de gematigdheid van het vorstelijk legerhoofd, bij stroomen gevloten; de opstand was, ondanks zijne leiders zelve, op een nieuw terrein overgebragt.

Het karakter, dat de strijd had aangenomen, verloochende zich dan ook na de zege niet. DE POTTER, door een vonnis, in naam des Konings gesproken, van den Belgischen bodem verbannen, werd bij zijnen terugkeer met triomf ingehaald en tot lid van het voorloopig bestuur verheven, dat nu niet langer angstvallig zijne ware beteekenis achter een kleurloozen naam zocht te verbergen; het Belgische leger zag zich aan eene volkomene desorganisatie ten prooi, en waar nog de officieren, getrouw aan den gezworen eed, hunne sympathiën aan hunnen krijgsmanspligt ten offer bragten, zagen zij zich door hunne soldaten verlaten; de enkele steden, die getrouw of weifelende gebleven waren, kozen nu openlijk de partij der omwenteling; zelfs *Gent*, welks industrieele bloei zoo naauw aan de voortdurende betrekking met de Hollandsche koloniën gehecht was, verscheurde in nationale geestdrift dien band; de gehoorzaamheid werd den Koning niet langer zijdelings of voorwaardelijk onthouden, maar openlijk en onverholen opgezegd; van alle zijden stortte het gebouw der vorstelijke heerschappij, door geenerlei steunsels meer staande gehouden, ineen[(1)]. Na de slui-

(1) 'Dieses *allgemeine* Zusammenbrechen,' zegt teregt een Duitsch publicist, wiens oordeel overigens der Belgische omwenteling geenszins bijzonder gunstig is, 'ist das stärkste Urtheil wider die Regierung WILHEMS.' HERMANN WUTTKE, *Die Belgische Revolution im Jahre* 1830, (*Monatblütter zur Ergänzung der Allgemeine Zeitung*, 1847, bl. 442.)

ting van de zitting der Staten-Generaal keerden de Belgische afgevaardigden naar hunne haardsteden terug; maar de besluiten tot splitsing des Rijks en herziening der Grondwet, welke zij met geringe meerderheid hadden doorgedreven, stonden reeds verre bij de omstandigheden ten achter. Alleen de stem der Belgische natie zou voortaan over België's aangelegenheden beslissen. Niet slechts van het Noorden, maar van Nederlands Koning, had zich het Zuiden onherroepelijk losgescheurd.

Eene laatste kans bleef er over. Wat voor den persoon des Konings verloren was, kon voor zijn stamhuis bewaard blijven. Eene voorzigtig voorbereide toekomst kon de banden weder aanknoopen, welker verbreking men thans niet meer bij magte was tegen te gaan. De Kroonprins, van wien men wist dat hij ten stelligste den aanslag op *Brussel* had afgekeurd, was tegenover *België* vrij gebleven van het aldaar gestorte bloed. Zijne eigene houding, toen hij zich onverzeld te midden der opgewondene bevolking waagde, had de populariteit, welke zijne innemende en ridderlijke manieren hem steeds in *België* verschaft hadden, verhoogd. Van hem alleen kon nog bevrediging en herstelling uitgaan. Ook bij den koning begon ten laatste die overtuiging veld te winnen. Daarenboven was, ook voor de weldadigste en vredelievendste besluiten welke men in *'s Gravenhage* willens mogt zijn te nemen, de weg naar *België* versperd; een voorloopig bestuur, in *Antwerpen* gevestigd, met den algemeen beminden Kroonprins aan het hoofd, zou, meende men, gunstiger geplaatst zijn om eene bezadigende stem te midden der opwinding en verdeeldheid des oogenblieks te doen hooren. De proefneming werd door een koninklijk besluit van 4 Oct.[1] ingeleid, waarbij het tijdelijk beheer over de Zuidelijke Provinciën aan den kroonprins werd opgedragen. Eene proclamatie van den prins zelven[2] gaf weinige dagen later van de vestiging van zijn bestuur aan de Belgische bevolking kennis, wees op de beslissing der Staten-Generaal, die grondwetsherziening en scheiding voor de toe-

(1) CH. WHITE, *Pièces Justificatives*, N°. 20 (T. III, p. 331.)

(2) Mr. S.P. LIPMAN, *Nederlandsch Constitutionneel Archief*, Tweede verzameling, n^{o}. X (II, bl. 12).

komst zeker stelde, en zeide bij voorraad de bevrediging van alle nationale behoeften toe, welker miskenning de Belgische omwenteling veroorzaakt had. Maar reeds was op den snellen stroom der omwenteling het oogenblik verre voorbijgedreven, waarop een dergelijke maatregel doel had kunnen treffen, en zulke taal, uit zulk een mond gesproken, aller harten had kunnen winnen. Een voorloopig bestuur had zich reeds te *Brussel* gevestigd, welks eerste daad de bijeenroeping geweest was van afgevaardigden uit alle oorden des Rijks, die in een nationaal congres over het toekomstig lot van *België* beschikken zouden; en geen gezag daar buiten, van hoe veelbelovende taal het zich ook mogt bedienen, kon in dien toestand gehoor vinden. Daarenboven had de Koning, om door zijnen zoon te herwinnen wat hij zelf verloren had, dezen eene onbeperkte volmagt moeten verleenen. Slechts op voorwaarde dat de kroonprins geheel vrij zoude zijn in de keuze der middelen, welke hij zoude aanwenden om zich door de Zuidelijke gewesten te doen erkennen en huldigen, was die huldiging mogelijk. Hoe onjuist de Koning dien toestand waardeerde, hoe zeer hij zijner dubbelzinnige en wankelende staatkunde getrouw bleef, bleek wel het sterkst daaruit, dat op denzelfden dag, waarop de Kroonprins, in overleg met zijn vader de vrede en verzoening ademende proclamatie aan de Zuidelijke gewesten uitvaardigde, deze een wapenroep[(1)] tot zijn Noordelijke onderdanen deed uitgaan, welke, schoon dan al openlijk slechts de verdediging der Noordelijke gewesten beoogd werd, daarom niet te minder eene dreigende houding tegenover den opstand teekende; - en een onmisbaar middel was om den invloed, welken de komst des Prinsen en zijne proclamatie had kunnen hebben, in de geboorte te verstikken.

Men weet, welke lijn de Vorst, onder de moeijelijkste omstandigheden geplaatst, waarin zich welligt immer Erfprins bevond, zich koos. Tot de keuze verpligt om in gedwongen werkeloosheid *België* voor immer aan zijn stamhuis te zien ontvallen, of de perken te overschrijden, waarin hem de vaderlijke volmagt gebonden had, aarzelde de Prins lange en kostbare dagen, eer hij zich ontrukte aan den band eener staatkunde, die hem als een verloren post had vooruitgezonden en van allen steun en medewerking verstoken hield. Eindelijk evenwel bleek de stelling onhoudbaar en werd de knellende en strem-

(1) Ibid., n°. IX (II, bl. 11).

mende band losgescheurd. Bij eene proclamatie[1], elf dagen in dagteekening later dan de eerste, sloot zich de Vorst onverholen aan de Belgische beweging aan, veroorloofde in die gewesten, waar zijn gezag nog erkend werd, de verkiezing van afgevaardigden voor het congres, erkende *België* als een onafhankelijken staat, en stelde zich aan het hoofd der beweging. Maar nog had de omwenteling het keerpunt niet bereikt, waarop doldriftige overmoed voor kalm overleg wijken en eene bezadigde toetsing en vergelijking der verschillende staatkundige uitzigten en kansen mogelijk worden zoude. Eene aankondiging van het voorloopig Gouvernement, geheel den democratischen toon der eerste Fransche omwenteling ademende, verwittigde den vorst, dat, zoo hij, bij de scheiding tusschen *Holland* en *België*, zich als burger der laatste natie beschouwd wilde zien, hij zich aan de wetten des lands behoorde te onderwerpen en zijne aanspraken tot de regten bepalen moest, aan alle Belgische burgers gemeen. Ontmoedigd en teleurgesteld, prijsgegeven door de regering zijns vaders en door *België* teruggestooten; in het tot nog getrouwe *Antwerpen* daarenboven, bij eene botsing, waarvan zich de nadering voorzien liet, door nieuwe bezwaren en verwikkelingen bedreigd, verliet de Vorst den grond, waarop hij vruchteloos beproefd had den standaard des vredes te planten.

Intusschen, hoe honend de afwijzing was, welke de Prins van het voorloopig bewind ontvangen had, het was verre dat zijne kans hopeloos stond. Velen, die de omwenteling of lijdelijk toegezien, of zelfs mede bewerkt hadden, waren tot het treffen van zoodanige overeenkomst tusschen het monarchaal beginsel en den volkswil, gelijk die zich in de omwenteling had kondgedaan, geenszins afkeerig; en om aan die candidatuur, welke ongetwijfeld reeds uit zich zelve vele voorstanders zoude gevonden hebhen, op het naderend Congres de meerderheid te verzekeren, ware het slechts noodig geweest dat de Groote Mogendheden, die van hunne zijde een zoodanigen afloop voorzeker met welbehagen hadden aanschouwd, die keuze tot voorwaarde der erkenning van *Belgie's* onafhankelijkheid gesteld hadden. Om die laatste kans te vernietigen, dat laatste uitzigt te verstoren, was eene daad noodig, die alle vroegere wonden op nieuw en plotseling openreet, den gunstigen indruk door 's Prin-

(1) Mr. S.P. LIPMAN, *Nederlandsch Constitutionneel Archief*. Tweede verzameling, n°. XII (II, bl. 16).

sen laatste pogingen gemaakt in een zee van bloed en tranen uitwischte, en de geheele Belgische natie met een haat doordrong en bezielde, gloeijend genoeg om haar voor alle bedenkingen van staatkunde en voorzigtigheid onverschillig en blind te maken. - Zulk een daad was het bombardement van *Antwerpen*. Wij zullen in geene beoordeeling van het vreesselijke feit zelve treden. Wij willen toegeven, dat er veel in de omstandigheden lag, dat het nemen van den gestrengen maatregel verklaarde en verontschuldigde, en de zaak in een ander licht stelde dan waaruit latere tijden haar gezien hebben. Wij willen erkennen dat de generaal CHASSÉ, zoowel gedurende het bombardement zelve als bij latere gelegenheden, genoegzame blijken van matiging en menschelijkheid gegeven heeft om hem voor de blaam van doellooze wreedheid te vrijwaren. Wij vragen hier slechts naar den indruk, welken het feit in *België* moest maken; en wien zal het bevreemden dat men daar in die dagen naar verklaring noch verontschuldiging vroeg. Slechts één kreet van verontwaardiging ging bij het vernemen der schrikkelijke mare door het geheele land op. ‘Plus de traité, plus d'oubli,’ verkondigden de dagbladen[1], un fleuve de ‘sang nous sépare. Anvers! Anvers! là est écrit l'arrêt de GUILLAUME d'Orange et de tous les siens!’ Woorden die op het Congres, in de eeuwige uitsluiting van het huis van NASSAU, weerklank en duiding zouden ontmoeten.

Zoo was het drama dan nu voltooid, twee maanden vroeger in *Brussel's* straten aangevangen. Wij doorliepen met vlugtigen blik de reeks van omstandigheden, die de noodlottige ontknooping voorbereidden. Wij zagen, hoe de leiders der omwenteling geenszins naar een vooruitberekend plan handelden, maar door den drang der gebeurtenissen van de eene schrede tot de andere gevoerd werden; hoe hunne eischen elken dag hooger en dreigender werden; hoe de bede om herstel van enkele grieven tot een wensch naar scheiding, de wensch naar scheiding tot eene aanspraak op onafhankelijkheid, de aanspraak op onafhankelijkheid tot openlijke verwerping van den Koning en zijn stamhuis werd; hoc zich uit oproer opstand, uit opstand omwenteling ontwikkelde. Wij zagen tevens, welke rol de regering speelde: hoe zij verhaastte en onvermijdelijk maakte, wat zij had kunnen voorkomen en verhoeden. Zwak toen zij had moeten ingrijpen, besluiteloos toen

(1) *l'Union Belge* du 30 Octobre 1830.

zij had moeten kiezen, dralend toen zij had moeten ijlen, voorbarig toen zij had moeten toezien, aarzelend toen zij had moeten wagen, en eindelijk verbolgen toen zij had moeten berusten, was bij haar elke stap een misstap, en blijft het slechts de vrage, welke van beide haar het noodlottigst was, - hare langdurige werkeloosheid of hare ontijdige krachtsontwikkeling. Immers, zoo het lijdelijk toezien der Regering de eerste oorzaak was dat eene weinigbeteekenende volksbeweging een dreigend en gevaarvol karakter aannam, later was het telkens eene daad van het gezag, die de omwenteling eene schrede verder dreef en haar een nieuw terrein opende. Het was de gewapende aantogt der Prinsen, die, terwijl zij de hoofdstad op tegenweêr bedacht maakte, den opstand organiseerde, het ontwaakte onafhankelijkheidsgevoel tot een wensch naar scheiding opdreef en de aansluiting van zuidelijk en oostelijk *België* aan den Brusselschen opstand besliste. Het was later de ontijdige en onberaden aanslag op *Brussel*, die uit eenen eisch tot administratieve scheiding eene onafhankelijkheidsverklaring, niet slechts tegenover het Noorden, maar tegenover den Koning zelven ontwikkelde, der omwenteling de gelegenheid gaf zegevierend op te treden en den afval van *Vlaanderen* besliste. Het was eindelijk het kanon der Citadel dat voor het huis der Nassau's alle kans op eene latere herwinning van *België*, voor het Noorden de mogelijkheid eener minnelijke en voordeelige scheiding vernietigde, de stad die het langst getrouw was gebleven voor immer van ons vervreemdde en tot de bitterste vijandin der Regering herschiep, en de reeks der dwalingen besloot, die Koning WILLEM de kroon van *België* kostten.

Wij zouden echter jegens den Koning en zijne staatkunde onbillijk zijn, zoo wij vergaten dat niet alleen de toestand van *België*, maar ook de houding van *Noord-Nederland* daarop invloed moest oefenen Het is alzoo, om de stelling des Konings en zijne handelingen juist te beoordeelen, noodig, dat wij ook een blik werpen op de stemming, waarin het Noorden in die gewigtige dagen verkeerde.

Wij hadden in een vorig artikel de gelegenheid aan te wijzen, hoe wijd eene klove verdeeldheid van belangen en inzigten, verschil van volksaard, taal en godsdienst allengs tusschen de beide natiën gevormd had. Die nationale tegenzin, van weêrszijde gekoesterd, was vooral in het laatste jaar, sinds catholijken en liberalen zich in *België* vereenigd hadden, en

bijna de geheele bevolking der Zuidelijke Provinciën zich in staat van oppositie tegen de Regering had gesteld, toegenomen en algemeen geworden. De eerste tijdingen uit *Brussel* voerden dan ook aanstonds de verontwaardiging in het Noorden ten top. Met een als bij ingeving vooruitzienden blik, welks juistheid later door de ondervinding bevestigd werd, ontwaarde aldaar de publieke opinie dadelijk in de schijnbaar op zich zelve staande tooneelen van het Brusselsche oproer, het voorspel eener omwenteling, die, zoo zij niet met geweld gestuit werd, met de vernietiging der laatste overblijfselen van het vorstelijk gezag in geheel *België* eindigen moest. En moge men al, door volkshaat verblind, de oorzaken voorbijgezien hebben, die sinds jaren eene omwenteling in *België* hadden voorbereid, en aan de woelingen eener factie hebben toegeschreven, wat in waarheid slechts aan den drang der omstandigheden en aan de misslagen der Regering te wijten was, men hield zich althans vrij van de dwaling, in welker bedriegelijke stralen de Koning zich bleef koesteren, zoolang de verberging der waarheid slechts eenigermate mogelijk was: - dat de afvallige provinciën gereed stonden onder zijnen scepter terug te keeren en slechts door enkele volksleiders omtrent hare ware begeerten en behoeften bedrogen werden.

Maar dezelfde volkshaat, die den blik omtrent de onhoudbaarheid der vereeniging en de noodzakelijkheid der scheiding scherpte, verhinderde en verwarde de toepassing van dat beginsel. De raad, reeds van den aanvang af door enkele bezadigde en helderziende Staatsmannen gegeven, om *België* en de hoop op zijne herwinning geheel te laten varen en slechts naar de middelen ter vestiging en beveiliging der onafhankelijkheid van het Noorden om te zien[(1)], vond weinig ingang in de verbitterde gemoederen, die in de vertreding van 's Konings gezag tevens eene verguizing der Hollandsche Natie wilden zien. Daarentegen ontwikkelde zich onder de aanblazing van

(1) Dien raad gaf onder anderen de Heer LIPMAN in een reeds den 8sten September verschenen vlugschrift, waarin hij der Regering 'niet, gelijk de staatkundige schrijvers van den dag, het staken van te laat in het werk gestelde pogingen weet. Waartoe konde deze dienen, dan om den val der Regering door de wereld te doen goedkeuren en toejuichen?' maar slechts wilde dat de Natie zoude toezien, bij de scheiding 'alle die voordeelen in te oogsten, die zij door eene ongelukkige staatkundige verbindtenis verloren had.' *De Scheiding van België in derzelver gevolgen getoetst door* Mr. S.P. LIPMAN, Amsterdam, 1830.

hartstogtelijke dagbladschrijvers en publicisten een dubbele, schoon inderdaad onvereenigbare wensch, door de onweerstaanbare hartstogten van het oogenblik ingegeven, maar door het beraden overleg gewraakt. Men koesterde in het Noorden tevens vurige begeerte om het oproer in *België* getuchtigd en het koninklijk gezag aldaar hersteld te zien, en beslisten onwil om ook na die herstelling op nieuw in de naauwe vereeniging te treden, waarvan men vijftien jaren lang den druk gevoeld had.

Bij enkele schrijvers, die de Natie in dien geest voorgingen en op de algemeene stemming grooten invloed oefenden, was het echter geenszins hartstogt of onberadenheid die de uiting van zulke strijdige begeerten veroorzaakte. De wensch om eerst en vóór alles het oproer bedwongen te zien ontstond bij hen uit eene overdrevene maar stelselmatige vereering van het beginsel der vorstelijke oppermagt, in welks schennis zij een gruwel zagen, welks bestraffing een heilige pligt was, waaraan zich noch de Vorst, noch de trouwgebleven onderdanen onttrekken mogten. Bij den heiligen kruistogt tegen het liberalisme, dien zij predikten, moest de stem van het belang, dat vrede en vergeving aanried, zwijgen; en de tastbare waarheid dat hier twee natien tegenover elkander stonden, waarvan de eene zich aan den knellenden band ontscheurd had, welks verbreking beider wensch en in beider belang was, werd op zijde gesteld, om slechts een strijd tusschen wettig gezag en snoode rebellen te zien. Die beginselen, schoon ze ook elders hunnen weerklank vonden, werden vooral door den begaafden schrijver der *Nederlandsche Gedachten* en naast dezen, wel met minder talent maar met nog grootere heftigheid, door het *Nederlandsch Verbond* gepredikt in eene reeks van artikelen, die met meedoogenlooze gehoorzaamheid aan de eischen der strenge beginselen, de beteugeling van den opstand en de herstelling van het geschonden oppergezag vorderden[(1)].

(1) ‘Daar is opstand: het gezag des Konings en der wetten wordt miskend. Een einde moet aan die rebellie worden gemaakt. - Dit komt te pas; dit terstond; dit bovenal: dit voor alsnog enkel en alleen.
Men noemt de voordeelen op, die de scheiding aanbrengen zou. Het behoeft thans niet te worden betwist. Zoo die scheiding mogelijk is, zal zij aan velen ook hier aangenaam zijn. Eerst gehoorzaamheid aan de overheden; eerst onderwerping aan de wet.’ *Nederlandsche Gedachten*, II, No. 16 (13 Sept.).
‘De Regering behoort niet langer stil te zitten; de meest krachtige maalregelen, hopen wij, zullen reeds aanstonds bij de opening der Staten-Generaal worden voorgedragen. De rebellen hebben het masker afgeworpen; men spare hen dus niet langer.’ ‘Wanneer de Belgische afgevaardigden zich tot eene afzonderlijke kamer mogten constitueren, dan behooren zij terstond bij eene wet voor Landverraders verklaard en door eene militaire commissie gevonnisd te worden.’ *Nederlandsch Verbond*, No. 11 (10 Sept.)

Het behoeft evenwel naauwelijks gezegd, dat zulke streng anti-revolutionnaire begrippen, die zoowel in de Belgische omwenteling als in de Fransche Julij-revolutie eene spruit zagen van denzelfden verderfelijken wortel, hoezeer dan ook onder den invloed der reactic van die dagen eene populariteit deelachtig welke hun anders geheel vreemd was, nimmer eene algemeene volksovertuiging worden konden en dat er weinig kans bestond dat eene verlichte en handeldrijvende natie, uit eene omwenteling geboren en onder republikeinsche instellingen ontwikkeld, zich als eene tweede *Vendèe* op het altaar der legitimiteit ten offer zoude gaan brengen.

De verbittering tegen de Belgische opstandelingen, de wensch om in de stad, waar de Nederlandsche vlag was afgescheurd, de koninklijke wapenborden baldadig waren verbrijzeld, het wettig gezag straffeloos gehoond was, dat gezag met geweld van wapenen hersteld te zien, was bij de natie geenszins de gevolgtrekking van een beginsel, maar de inspraak van een gevoel, welks stem die van volksbelang en voorzigtigheid beide verdoofde: - het gevoel der beleedigde nationaliteit, eerbiedwaardig ook in zijne afdwalingen, omdat het ook daar, waar zijne eenzijdige ontwikkeling tot onbillijkheden voert, de kenmerken van zijnen edelen oorsprong nimmer geheel verloochent.

Wij behoeven wel naauwelijks op de geschiedenis onzer verceniging met *België* terug te wijzen, om de voorbereidende oorzaken aan te wijzen dier uitbarsting van nationale verontwaardiging, die in het Noorden de Brusselsche oproerkreten beantwoordde. *Noord-Nederland* was reeds met Oranje hereenigd, toen het Europeesch Staatsbelang ook de Belgische gewesten onder den scepter van WILLEM DE EERSTE plaatste. Hoe innig men de vereeniging poogde te maken, de Nederlander bleef in zijne nieuwe medeburgers slechts toegevoegde vreemdelingen zien; de Koning bleef in ieders oog Hollander, en reeds uit nationale sympathie voelde zich het Noorden sterker tot hem aangetrokken, inniger aan hem verknocht, dan het Zuiden, dat in hem slechts een willekeurig opgedrongen heerscher zien konde. Zoo bestond, reeds bij de vestiging van het

rijk, scheiding onder de leus van vereeniging, verdeeldheid onder den schijn van eenheid. Die scheiding en verdeeldheid, wij zagen, hoe zij telkens, bij ieder jaar, toenamen, en zoo al de partijdigheid voor zijne vroegere onderdanen, welke de Belgen den Koning verweten, door de Hollanders, welke zich vaak van hunne zijde bezwaard en in hunne belangen verkort achtten, niet zoo gaaf werd toegegeven, juist de verklaarde tegenstand in den laatsten tijd door de Zuidelijke gewesten der Regering geboden, had den band tusschen *Noord Nederland* en Oranje vaster gesnoerd en hunne aaneensluiting vernaauwd. Zóó stonden de zaken, toen de mare dat in *Brussel* 's Konings gezag niet langer erkend werd de vonk in de opgehoopte brandstof wierp. De kwalijkverholen weerzin jegens de natie, aan welke men zoo lang gedwongen de broederhand toegereikt had, barstte los; de zaak van Hollands in *België's* hoofdstad gehoonden Koning werd aanstonds die der geheele Hollandsche Natie, en weldra was het niet slechts de Regering die, door hare ambtenaren en haar leger gesteund, zich tegenover rebellerende onderdanen geplaatst zag: het was Hollands Koning, die, door geheel het Noorden omringd, tegen het Zuiden overstond, en de eene helft zijner onderdanen zich te vaster aan hem zag aansluiten, naarmate de andere helft openlijker en onherstelbaarder van hem afviel.

Op meer dan eene wijze deed zich die volksstemming kond. Terwijl men in *België* de Nederlandsche kleuren door de Brabandsche verving, waren het in de Noordelijke steden juist de kleuren van het vorstelijke stamhuis, welke men algemeen en openlijk ten toon droeg; de oranje-kokarde toch was, volgens een welsprekend publicist, ‘het echte vrijheidsteeken, de kleur eener familie en de volkskleur te gelijk’[(1)]; ja zoo naauw vereenzelvigd achtte men de belangen van Natie en Stamhuis, dat reeds in de allereerste dagen na den opstand, toen er van bescherming van het Noorden of verdediging der grenzen nog zelfs in de verte geene sprake kon zijn, de Noord-Nederlandsche jongelingschap zich in grooten getale beschikbaar stelde[(2)], niet slechts om de inwendige rust te herstellen, maar ook ‘om den vijand in zijn nest te gaan bestoken’[(3)]. Eens tot die

(1) *Ned. Gedachten*, II, N°. 13 (30 Aug.).

(2) VAN KAMPEN, *Gedenkboek van Neêrlands Trouw en Moed gedurende den Belgischen Opstand*, bl. 119. *De Noordstar*, N°. 37, bl. 3.

(3) *De Noordstar*, N°. 36, bl. 2 (30 Aug.).

hoogte gestegen, moest elke dag de geestdrift vermeerderen en nieuwe brandstof aanbrengen, en terwijl de *Courier des Pays-Bas*, die nu ook van zijne zijde den Koning en zijne Noordelijke onderdanen vereenigd ten doelwit aan zijne aanvallen stelde, zich niet ontzag de Hollandsche Natie ‘des bàtards d'un peuple génereux; une poignée de marchands, destitués depuis longtemps de toute sorte de gloire’ te schelden, putteden de Nederlandsche dagbladen van hunnen kant de lijst der verwenschingen uit, om ze over het hoofd der meineedige Belgen uit te gieten.

Zoo intusschen het volk in *Noord-Nederland* met geestdriftige vervoering de zaak des Konings tot de zijne maakte, het was er verre van af dat de Regering en de Natie ééne lijn trokken. Geene voorstelling zou valscher zijn, dan wanneer men het *Holland* van 1830 wilde schilderen als gedwee aan den leiband der Regering loopende, en het contrast met *België* daarin wilde zoeken, dat ginds vastbesloten wederstand, hier blinde gehoorzaamheid zoude geheerscht hebben. De beweging in het Noorden was eene echt-nationale; dit is haar roem en spreekt haar bij velerlei overdrijving vrij. Eerst later zou de tijd van blind vertrouwen en goedgeloovige insluimering komen. In 1830 was de Natie niet slechts scherpziende en wakker, maar zelfs tot wantrouwen toe naauwlettend op alles wat hare belangen scheen te krenken, en, zoo zij zich met al het vuur der geestdrift aan den Koning sloot en van ijver voor de handhaving zijner geschondene regten blaakte, het was niet om zich aan de verwezenlijking van 's Vorsten persoonlijke uitzigten en dynastische belangen ten dienste te stellen, maar omdat de Vorst tegenover *België* tot nationaal middenpunt strekte. Vandaar de impopulariteit, die elken maatregel, elke uitdrukking trof, waardoor de Koning dat standpunt scheen te verloochenen; vandaar de ergernis, welke alle toenadering tot *België* wekte; vandaar dat de openbare meening in het Noorden zich niet minder sterk verhief tegen de twee Belgische ministers - VAN GOBBELSCHROY en LA COSTE - dan de opinie van het Zuiden tegen VAN MAANEN; vandaar eindelijk, tot op het tijdstip der koninklijke proclamatie van 5 October, een staat van spanning, die, had de Koning langer geaarzeld zich onbewimpeld aan het Noorden aan te sluiten en alle openlijke pogingen tot herwinning van *België* te laten varen, niet minder gevaarlijk voor zijne kroon had kunnen worden, dan de gebeurtenissen in *België* zelve.

Een vlugtige overblik van het tijdperk, dat wij zoo even uit een geheel ander gezigtspunt beschouwden, moge onze stelling regtvaardigen en voor een deel althans ter verklaring strekken van den weifelenden gang van de staatkunde der Nederlandsche regering in *België*.

Beslissend voor de houding, welke de Koning tegenover de zich allengs uit het oproer ontwikkelende omwenteling zoude aannemen, moest de ontvangst zijn, welke aan de verschillende deputatiën, door de voorloopige commissiën of wettige besturen der Belgische steden afgevaardigd, te 's *Gravenhage* ten deel zoude vallen. Wij zagen hoe onvoldoende die ontvangst, waarbij de Koning zich, met inachtneming der minzaamste vormen, achter het schild zijner constitutionnele onmagt verschool, ter bevrediging der gemoederen in *België* bleek. In het Noorden werd zij uit een geheel ander licht beschouwd. 'Het schijnt,' heette het in de *Nederlandsche Gedachten*, 'dat bezendingen uit *Brussel* en *Luik* aangekomen zijn om den Koning te hoonen tot in zijn paleis. Laten die ambassadeurs der rebellen vernemen, dat men met verraders niet in onderhandelingen treedt, en dat de eerste voorwaarde van genade in onderwerping bestaat.'[1] Maar hierbij bleef het niet. Zoodra was het niet bekend dat de deputatiën werkelijk waren toegelaten, of er werd een adres opgemaakt, naar alle steden des Rijks ter teekening toegezonden en in het *Nederlandsch Verbond*[2] met ophef en toejuiching opgenomen, waarin niet slechts de 'diepe droefheid' der inzenders over het verleend gehoor betuigd, maar met een veelbeteekenend en dreigend '*nog* is de Residentie, *nog* is het noordelijke gedeelte des Rijks in rust' gesloten werd. Zoo heftig was de spanning in het Noorden; zoo naauw werd elke daad des Konings bewaakt.

Vandaar dan ook dat de bijeenroeping der Staten-Generaal, uit het standpunt der Belgen en bij den snellen keer welken de zaken ten hunnent namen nog onvoldoende, in *Holland* daarentegen ontijdig en voorbarig geacht werd. 'Om oproerlingen te bedwingen behoeft de Koning de hulp der Staten-Generaal niet,' verklaarde de *Noordstar*[3]; en elders werd overtuigend betoogd, dat de Koning grondwettig bevoegd was

(1) *Ned. Gedachten*, II, N°. 14, (31 Aug).

(2) *Het Nederlandsch Verbond*, N°. 8 (1 Sept.).

(3) *De Noardstar*, N°. 37, bl. 2 (3 Sept.).

zonder medewerking der Staten-Generaal de middelen ter beteugeling van het oproer aan te grijpen, terwijl de Staten-Generaal zelve grondwettig onbevoegd waren over de scheiding der beide natiën uitspraak te doen. Alsof de grondwet voor oogenblikken als de toenmalige geschreven en hare letterlijke en getrouwe opvolging in zulk een tijdstip denkbaar ware!

De Zitting der Kamers spiegelde met getrouwheid de stemming van den openbaren geest af. De Koning had met de besluiteloosheid welke hem in die dagen kenmerkte, in stede van bepaalde voorstellen aan de vertegenwoordigers te rigten, hun slechts vragen voorgelegd en raad bij hen gezocht in plaats van medewerking. Maar de hoop, dat Noordelijke en Zuidelijke afgevaardigden van wederzijde hartstogt en vooringenomenheid zouden afleggen en in kalme bezadigdheid de middelen zouden gewogen hebben, die tot eene vredelievende oplossing der tallooze zwarigheden leiden konden, bleek, gelijk te voorzien ware geweest, ijdel.

Naauw is de vereenigde Zitting door den Voorzitter der Eerste Kamer, de Prins DE GAVRE, in de Fransche taal gesloten, waarbij tevens de Leden der Tweede Kamer uitgenoodigd zijn bijeen te blijven, of een der Zeeuwsche afgevaardigden, de Heer BYLEVELD, neemt het woord, verklaart: ‘dat hij door den Heer, die de vereenigde zitting gepresideerd heeft, wel eenige woorden heeft hooren spreken *in eene taal, die hij hier niet verstaan wil*, maar dat hem van geene wettige bijeenroeping gebleken is’ en verlaat terstond de vergadering(1). Onder zulke voorteekenen opende zich eene Zitting, die, wilde zij eenige vruchten opleveren, eene voorbeeldelooze opoffering van allen persoonlijken weerzin en prikkelbaarheid vorderde.

Die voorteekenen verloochenden zich niet. Een voorstel van den Heer VAN SYTZAMA, strekkende om de ministers een rapport uit te doen brengen over de oorzaken van den opstand, en een ander van den Heer DONKER CURTIUS, die eene commissie wilde belast zien met het voorstellen van maatregelen tot herstelling der wettelijke orde en ter beteugeling van den opstand, mogten als voorbarig ter zijde gesteld worden: zij bewezen wat er van de overeenstemming der vertegenwoordigers te wachten was. Immers, zoo zij aan de eene zijde de juiste en onverbloemde uitdrukking der volksbegeerte waren, zij sneden van den anderen kant juist daardoor de mogelijkheid af

(1) DE GERLACHE, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, T. I, p. 529.

om zich met de Belgische afgevaardigden te verstaan, en bragten de tweedragt, die de beide volken splitste, ook in de vergaderzaal hunner vertegenwoordigers over.

Maar welke andere kleur dan die der verdeeldheid en van den haat kon eene vergadering dragen, beraadslagende over de regten en belangen van natiën, welker leden op denzelfden oogenblik in *Brussels* straten ten moorddadigen strijd tegen elkander overstonden? Waartoe kon zulk eene vredesonderhandeling te midden van den burgerstrijd leiden? Kon men woorden van kalm overleg verwachten uit den mond der Belgische afgevaardigden, terwijl zij de tijding ontvingen, dat het Hollandsche leger in *Brussel* was binnengedrongen, of klanken des vredes te gemoet zien van de lippen der Hollandsche vertegenwoordigers bij het vernemen der verpletterende mare, dat de bloem der Hollandsche krijgslieden in *Brussel* was gevallen, en het overschot - gelijk de overdrijving wilde - ter naauwernood het lijf uit de onherbergzame stad gered had?

De indruk, welken lie tijding door het geheele land te weeg bragt, was verpletterend. Men herinnere zich de gespannen verwachting, die ons leger in de oproerige stad verzelde, toen eindelijk, hoe noode en traag dan ook, aan den volkswensch gehoor was gegeven en geweld met geweld zoude gekeerd worden; men herroepe zich de aanvankelijke teleurstelling, den klimmenden angst bij het achterblijven der tijdingen, de grenzenlooze verslagenheid toen de vreeselijke waarheid aan het licht kwam, voor den geest. Toen, luider dan immer, ging de wraakroep door het geheele Noorden op; toen steeg de verbittering tot den felsten haat, die de stem niet slechts der billijkheid maar zelfs der menschelijkheid deed zwijgen. Één voorbeeld volsta. ‘Er had burgerbloed gestroomd,’ was er geklaagd, en een blad, door bezadigde, kundige, achtenswaardige mannen geschreven, antwoordde: ‘verdienen oproerlingen, verklaarde vijanden van den Staat, den naam van burgers, al wonen zij in *Nederland*? En zoo zij dien naam al dragen, is het het storten van *hun* bloed, dat men bovenal te beklagen heeft?’ Schrikkelijke en meedoogenlooze toepassing der leer, weinige dagen te voren door hetzelfde blad gepredikt: ‘Rebellenbloed is geen burgerbloed.’ Wie denkt niet aan het ‘le sang qui coule est-il done si pur?’ het vreeselijke woord, dat nog na zoo vele jaren eene donkere schaduw werpt op de beminnelijke gestalte van BARNAVE en een onuitwischbaren smet doet kleven op zijne nagedachtenis!

Treurige verdooling van een gevoel, voor welks hartstogtelijkste overdrijving in de omstandigheden dier dagen echter zoo al geene verontschuldiging, althans verklaring te over te vinden is. Hoe verklaarbaarder en meêsleepender intusschen de nationale opwinding was, te meer eerbied vordert de helderheid van hoofd en vastheid van karakter dergenen, wier blik te midden der algemeene bedwelming onbeneveld, wier overtuiging trots de koortsige trilling der openbare meening ongeschokt bleef. Voorzeker, ook in die dagen heeft het aan de zoodanigen niet ontbroken. Onder die allen echter dringt zich vooral ééne gestalte gebiedend en eerbiedwekkend aan den beschouwer op; één man vooral is het, wiens houding ook zijne tegenstanders achting afdwong, maar vooral bij dengene bewondering wekt, die in kalmer dagen bij het licht der ervaring de waarheid leerde bevroeden van wat *zijn* heldere blik reeds te midden van den storm waarnam en erkende.

De man, wien in vroeger dagen Neêrlands grootste redenaar ‘een karakter’ toekende, ‘gelijkende naar dat der Romeinen, uit de schoone tijden dier Republiek[1],’ verloochende ook later de onwrikbaarheid van overtuiging niet, welke hem die schoone lofspraak verworven had, en zoo hij in de dagen van Nederlands overheersching getoond had niet voor den dreigenden blik eens dwingelands te sidderen, thans bleek hij even onverzettelijk tegenover de opwinding zijner medeburgers. GYSBERT KAREL VAN HOGENDORP was een der grondvesters geweest van den Nederlandschen Staat. De Grondwet, waardoor die Staat beheerscht werd, was grootendeels zijn werk, door hem met de geloofsvastheid eens zieners voor de toekomst van het herstelde Nederland in hetzelfde tijdperk ontworpen, waarin NAPOLEON van stap tot stap de wereldmonarchij scheen te naderen. Zoo iemand, hij zeker moest aan den Staat, welks herstelling hij bewerkt, aan het Vorstenhuis, welks terugroeping hij voorbereid had, gehecht zijn. Maar had die gehechtheid hem niet verhinderd steeds, zoo in 's lands vergaderzaal als daar buiten, luide zijne stem te verheffen tegen de afwijkingen van de zuivere beginselen van staatkunde en volkshuishoudkunde, welke hij zich onder zijne oogen zag vermenigvuldigen, zij was ook nu voor zijn onafhankelijk karakter geen hinderpaal maar een spoorslag, om in eene reeks van vlug-

(1) VAN DER PALM, *Geschied- en Redekunstig Gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare* 1813, bl. 65.

schriften[1] de ware beginselen te handhaven tegenover het eenzijdige vonnis, door de Natie over de Belgische omwenteling uitgesproken, en in de onpartijdige ontwikkeling van den werkelijken stand der zaken[2] den grond te vinden om ook voor de

(1) Cte G.K. VAN HOGENDORP, *Séparation de la Hollande et de la Belgique* (22 Oct. 1830); *De Schutterijen* (18 Oct.); *Het Krediet* (29 Oct.); *De Prins van Oranje* (29 Oct); *De Vrede* (3 Nov.); *De Kaning* (8 Nov.); *De Natie* (15 Nov.); *De Verantwoordelijkheid* (6 Dec); *De ontwikkeling*, I-IX (13, 22, 25 Dec. 1830; 4, 10, 17, 20, 25, 26 Januarij 1831).

(2) 'J'ai exposé,' zegt de Graaf VAN HOGENDORP, na eene onpartijdige en naauwkeurige overweging van het adres door den Raad der stad *Mons* bij den Koning ingediend, dat hem voorkwam zich boven andere soortgelijke stukken door bezadigdheid en volledigheid te onderscheiden, 'J'ai exposé au long les griefs des Belges parce que c'est le point capital; c'est là qu'on trouve les causes de tous les évènemens qui ne cessent d'agiter les esprits. On est frappé de ces évènements, on les explique de mille manières, on se dispute sans s'entendre; mais ils découlent naturellement d'une même source. En se la représentant, on tient le fil qui conduit à travers le labyrinthe. Mais généralement on ne s'y prend pas ainsi, on laisse détourner son attention des griefs, on va jusqu'à les oublier. Dès-lors on ne voit plus les évènements dans leur véritable jour, on porte sur eux les plus faux jugements, on n'est plus entraîné que par ses préjugés et ses passions,' *Sép. de la Holl et de la Belgique*, pag 41. Men moet bekend zijn met den toon, die destijds bijna zonder uitzondering in alle dagbladen en vlugschriften heerschte, om de hooge onpartijdigheid naar eisch te waarderen, die in deze regelen doorstraalt. Ter tegenstelling schrijven wij de woorden af, waarmede een man, dien zeker niemand voor eene oppervlakkige echo der algemeene opinie houden zal, de scherpzinnige schrijver der reeds aangehaalde en overigens zoo uitstekende brochure over de *scheiding*, zich ten opzigte der Belgische omwenteling uitlaat. 'Bij voorspoed zonder wederga in deszelfs geschiedenis, toonde *België* zich ondankbaar voor alle verleende voorregten, ongevoelig voor alle toegeeflijkheid. Het volk werd door de strijdigste van alle partijen bestuurd, het overdrevenste ultramontanisme en het buitensporigste jacobinisme; het bestaan van het gezag berustte alleen op de onderlinge tweedragt dier heillooze partijen, en ongelukkig waande men dat deze tweedragt geen einde zoude hebben. Een woelgeest, wiens onzalige beginselen voor beide factiën gelijkelijk geschikt waren, en die beurtelings beide had gediend en verlaten, ontdekte dat *sine qua non* van het bestaan der Regering, - en van dit oogenblik af dagteekende zich de bekende unie en de zekere ondergang van het wettige gezag.' *De scheiding van België in derzelver gevolgen getoetst door* Mr. S.P. LIPMAN, bl. 3, 4. Wanneer wij den lezer uitnoodigen deze regelen met de beschouwingen te vergelijken, door denzelfden schrijver onlangs (*Ned. Constitutionneel Archief*, II, bl. 172 vv.) aan hetzelfde onderwerp gewijd, dan willen wij den verdienstelijken publicist geene inconsequentie verwijten, waarvan trouwens elk die sinds 1830 met den tijd is medegegaan zich zou moeten beschuldigen. Wij willen integendeel op zijn voorbeeld wijzen ter beschaming dergenen, die nog in onze dagen de taal van 1830 onveranderd tot de hunne maken.

afgescheidene[1] en zelfstandig gevestigde Noordelijke helft des Rijks die verbetering van staatsinstellingen, die uitbreiding van volksregten en vrijheden te vragen, welker gemis zoo krachtdadig tot de voorbereiding en mogelijkmaking van den Belgischen opstand had medegewerkt.

Die onafhankelijkheid zoude zich ook daar handhaven, waar zij den Graaf gebood nog veel sterker en openlijker met de openbare meening in strijd te treden.

Reeds de intrede van den Kroonprins in *Brussel*, hoezeer men ook aan de groothartigheid, die de onderneming had ingegeven en de kalme kloekmoedigheid, waarmede zij was uitgevoerd, hulde moest doen weêrvaren, had eenen slechts gedeeltelijk gunstigen indruk gemaakt op de Noordelijke bevolking, die er op gerekend had, dat die intrede niet dan aan het hoofd des legers geschieden en met de onderwerping der oproerige stad bekroond zou worden. Zoo de vreugdekreten over 's Vorsten behouden terugkomst het gemompel dier eerste ontevredenheid verdoofd hadden, de geruchten omtrent de mededeelingen en voorslagen welke de Prins zijnen koninklijken vader gedaan zoude hebben, de vermoedens welke men omtrent 's Prinsen persoonlijke gevoelens en denkwijze koesterde, hadden dien ongunstigen indruk levendig gehouden. Het vertrek van den Prins naar *Antwerpen*, zijne begeleiding door de voornaamste Belgische afgevaardigden, de opdragt van het beheer der zuidelijke gewesten, hem door den Koning gedaan, moesten dien versterken. Die zending verminderde in het Noorden evenzeer de gunstige werking der koninklijke oproeping, als in het Zuiden juist de koninklijke proclamatie allen invloed aan die des Prinsen ontnam. Hoe het wantrouwen bij elken dag, door den Prins in *Antwerpen* doorgebragt, rees, behoeft naauwelijks vermelding. En toen de Vorst een stap verder waagde, de Belgische onafhankelijkheid erkende, en zich aan het hoofd der beweging stelde, rekende zich het Noorden prijsgegeven en verraden, en steeg de ongunst der

(1) De Graaf VAN HOGENDORP verdedigde aanvankelijk eene scheiding onder dezelfde dynastie, eene meening, waartegen zoowel de reeds meermalen aangehaalde brochure van Mr. LIPMAN, als eene andere van denzelfden schrijver, *Rèfutation du système du comte de* HOGENDORP, te velde trok. Het gevoelen van den heer LIPMAN vond toen verreweg de meeste voorstanders, en prees zich ook naar ons oordeel door meer dan ééne reden aan. Slechts korten tijd was trouwens het vraagstuk hangende; weldra hadden de omstandigheden onherroepelijk beslist.

openbare meening tot den trap der bitterste verontwaardiging. Noch de banden die den Vorst aan zijnen koninklijken vader hechtten, noch de roemvolle heugenis zijner eigene verdiensten, noch de populariteit welke zijne edele minzaamheid hem zoowel hier als in *Belgie* verworven had, konden den indruk zijner laatste daden wegnemen of hem voor de uitbarsting der volksverbittering vrijwaren. Tegen die gisting der openbare meening, welke in alle dagbladen krachtigen steun en luiden weêrklank vond, waagden zelfs naauwelijks de trouwste vrienden van den Vorst en zijn stamhuis, zijne verdediging op zich te nemen. Maar het was weder de Graaf VAN HOGENDORP, die, terwijl de dagbladschrijvers reeds durfden vragen, 'of de omstandigheden bij Art. 24 der Grondwet voorzien ook daar waren en of niet eenige verandering in de troonsopvolging aan de Staten-Generaal behoorde te worden voorgedragen,' terwijl een veelgelezen publicist de bekende schildering van TACITUS - *protendens manus, adorans vulgus, jacens oscula et omnia serviliter pro dominatione* - zoo niet onmiddellijk op den Vorst toepaste, hem althans dreigend boven het hoofd deed zweven, met eene rondborstigheid, aan welker bedoelingen geen Nederlander kon twijfelen, het op zich nam, 'den Prins te zuiveren van de blaam die hem aangewreven was bij het goede volk[1],' en het gewigt zijner openlijke goedkeuring, ja zijne bewondering en toejuiching[2], in de schaal legde tegen de eenzijdige en in zoo menig opzigt onbillijke vooringenomenheid der natie.

Treurige oogenblikken van verdeeldheid en wantrouwen, waarin de band tusschen *Nederland* en *Oranje* wel vaster dan immer gestrengeld, maar tevens, juist door zijne bovenmatige spanning, der verbreking nabij scheen; waarin de natie zich met heldenmoedige zelfsopoffering om den Koning schaarde, en tevens met achterdochtige naauwlettendheid de schreden van dien Vorst en zijn huis bewaakte; waarin de achtingwaardigste burger des lands zich verpligt zag tegen de opgewonden volksmeening in het harnas te treden en zijn in de dienst des vaderlands vergrijsd hoofd der grievendste miskenning bloot te geven; waarin de burgers van een land, welks geschiedenis zoo naauw met die der vrijheid is ineengeweven, gevaar liepen hunnen afkeer tegen de uitspattingen der anarchie tot de eeu-

(1) *De Prins van Oranje*, bl. 2.
(2) *De Prins van Oranje*, bl. 9.

wige beginselen der vrijheid zelve uit te strekken en, bij den strijd die zich in *Europa* scheen voor te bereiden, in de gelederen van het despotisme plaats te nemen!

Gelukkig dat die pijnlijke en tweeslachtige toestand van korten duur was, en de omstandigheden zelve de nationale geestdrift voor afdwaling bewaarden en een harer waardigen weg voorteekenden. Niet ter bestrijding van het liberalisme, niet ter onderdrukking eener vreemde nationaliteit, maar ter handhaving van eigen regten, ter verdediging van eigen onafhankelijk volksbestaan, zoude het zwaard getrokken worden, dat reeds in den aanvang van October mannen en jongelingen, aanzienlijken en geringen, met gelijke geestdrift aangespten. Daartoe werkte de anders zoo noodlottige gebeurtenis mede, die de laatste schakel der keten, waarmede *België* aan zijne voormalige Regering verbonden was, verbrak. Het bombardement van *Antwerpen* sneed alle kans op verzoening, alle mogelijkheid tot terugtred af en schonk aan de weifelende houding, die men nog steeds bij de Regering ontwaarde of vermoedde, de vastheid welke zij behoefde. Maar tevens gaven de gedragingen en ontwerper der Belgen zelve aan de houding der Hollanders karakter en kleur. De geslaagde verdediging van *Brussel* had niet slechts aan de leiders der omwenteling dat zelfvertrouwen geschonken dat zij tot de vestiging van den nieuwen staat behoefden, zij had tevens, althans bij de heethoofdigsten der volksmenners en vooral bij de talrijke en dweepzieke vreemdelingen, welke in die dagen van onzekerheid en regeringloosheid in *België* de wet stelden, eenen overmoed gewekt, die de onafhankelijkheid van het Hollandsch grondgebied bedreigde. Het plan om den *Moerdijk* tot grensscheiding te stellen en het Hollandsche leger tot daarover terug te drijven, was niet alleen reeds herhaaldelijk geuit en door velen toegejuicht, maar was zelfs een eisch geworden, dien men zich niet ontzag bij onderhandelingen op den voorgrond te stellen[1]. En dat die ontwerpen, welke zoowel bij hen die slechts de nationale grootheid van *België* op het oog hadden, als bij de eigenlijke propagandisten der radicale en republikeinsche beginselen gereeden ingang vonden, niet zoo geheel ongerijmd waren, leert de geschiedenis dier dagen voldoende. In *Noord-Braband*, zooveel nader aan *België* gelegen en in meer dan een opzigt zooveel naauwer aan de Vlaamsche gewesten verwant, ontbraken, schoon de stemming

(1) VAN KAMPEN, *Gedenkboek*, bl. 103.

over het algemeen der omwenteling geenszins gunstig was, toch de sporen niet der beweging, die zich door het Zuiden met zooveel snelheid en eenparigheid verbreid had. De vestingen daarenboven, die den eersten schok zouden moeten verduren, in gewone omstandigheden door hunne ligging in het midden des lands genoegzaam beveiligd, waren in hunnen toenmaligen staat weinig berekend om een buitenlandschen aanval te weêrstaan. Het leger was door het ontslag of de desertie der Belgische krijgslieden gedund en gedesorganiseerd. En al waren zelfs de middelen van verdediging zoo juist en volledig ingerigt geweest, als men had mogen verlangen, moesten niet de tooneelen, in *België* aanschouwd, het vertrouwen schokken op legers en versterkingen die daar als door den adem der omwenteling weggeblazen en op het geklank der oproerbazuin waren ineengestort? Reeds was het Parijsche legioen, aan welks hoofd de Burggraaf DE PONTÉCOULANT het land doortrok om de propaganda der beginselen, waarvoor hij en de zijnen belangeloos en edelmoedig hun leven prijsgaven, des noods met het zwaard te verbreiden en voort te planten, in *Staats-Vlaanderen* gedrongen, en slechts door den vastberadenen tegenstand der inwoners, wien eenige Hollandsche krijgslieden ter goeder ure ter hulpe snelden, geweerd[1].

Onder zulke omstandigheden kwam de vrijwillige volkswapening in het Noorden, eerst meer eene doellooze opwelling van het oogenblik maar allengs raadzaam en noodzakelijk geworden, tot stand. In bijzonderheden veroorlooft ons bestek ons niet te treden; wij verwijzen daaromtrent, behalve op zoovele andere meer voorbijgaande geschriften, op de uitvoerige voorstelling in VAN KAMPEN's *Gedenkboek*[2]; en, zoo men ook daar maar al te veel bewijzen vindt dier overdrijving en eenzijdigheid, trouwens haast aan al de schrijvers uit de dagen der Belgische omwenteling gemeen, - in de lofspraak over de zelfopofferende groothartigheid bij die gelegenheid ten toon gespreid zal men ook thans nog volgaarne instemmen. Men beoordeele die poging niet valschelijk naar den uitslag, noch late zich door politieke voorliefde of tegenzin in de waardering van daden van onloochenbaren moed en vaderlandsliefde misleiden. ‘Loochene of vergete het wie wil,’ zeggen wij gaarne een publicist van onze dagen

(1) Over dien inval in *Staats-Vlaanderen* en den geboden tegenstand bevat het *Gedenkboek* van VAN KAMPEN (bl. 152-170) belangrijke bijzonderheden.

(2) bl 141-152).

na, ‘de geschiedenis vertoont geene meer schitterende bladzijde dan deze, waarin de Hollandsche natie als van zelve op nieuw verrees, groot in zedelijke kracht, groot in moed en in lijdzaamheid, groot in willen en handelen; en waarin noch de opeenstapeling van alle lasten, rampen en verliezen, noch de vereeniging der magtigste mogendheden van *Europa*, noch de aanranding en belemmering van den koophandel, de bronader van hare welvaart, noch de vaneenscheuring van al hare betrekkingen, haar deed terugdeinzen of bezwijken[(1)].’

Voor het oogenblik evenwel zoude het bij den krachtig geopenbaarden wil blijven; reeds de eerste bewegingen werden door eene wapenschorsing gestuit, die den strijd op het gebied der diplomatische onderhandelingen overbragt - onderhandelingen, zoowel wat de geschiedenis van den Belgischen opstand als wat de houding van den Koning betreft, te belangrijk, om ook niet daarbij nog eenige oogenblikken stil te staan.

Met de overlevering van de ‘schaamtelooze ondankbaarheid’ der *Belgen*, hangt die van de ‘gewetenlooze trouwloosheid’ der Bondgenooten zamen. Uit beider vereeniging ontwikkelt zich het ideaal van ‘snood miskende goedheid’ en ‘hard beproefde standvastigheid,’ dat men zoo lang in de gedragingen der Nederlandsche Regering heeft willen verwezenlijkt zien, en waaruit sommigen ook na de noodlottige uitkomst nog eenen vrijbrief voor hare handelingen willen ontleenen. Onpartijdige geschiedvorsching zal, gelooven wij, zoo over het eene als over het andere voorbarig gevelde vonnis regt spreken. De naauwlettende weging der langdurige uitvoerige onderhandelingen echter zoude eenen omvang vorderen, welken ten eenenmale buiten de grenzen van een tijdschrifts-artikel ligt; wij willen slechts beproeven met een enkel woord althans het gezigtspunt aan te geven, waaruit de houding der Mogendheden en de hardnekkige tegenstand, door den Koning der Nederlanden aan hunne voorstellen en eischen geboden, behooren beschouwd te worden.

Zoodra de mislukte aanslag op *Brussel* de hoop verijdeld had om den Belgischen opstand met geweld te dempen, riep de Koning de gewapende tusschenkomst der vijf Groote Mogendheden, in hunne hoedanigheid van onderteekenaars der tractaten van *Parijs* en *Weenen*, waarbij het koningrijk der *Ne-*

(1) *Constitutionneel Archief*, II, bl. 181.

derlanden gevestigd was, ter herstelling van zijn gezag in[1]. De toezending der hulptroepen werd echter geweigerd, maar tevens eene bijeenkomst van de gevolmagtigden der vijf Mogendheden aangekondigd, welker hoofddoel zijn zoude ‘te beletten dat de onlusten, in de Nederlanden ontstaan, tot eene verbreking van den algemeenen vrede leidden’[2]. In antwoord op die mededeeling verzocht de Nederlandsche Regering dat de Mogendheden aanstonds een wapenstilstand mogten uitvaardigen, die niet eindigen zoude dan om door de nieuwe schikkingen vervangen te worden, waaromtrent men in dien tusschentijd zoude overeengekomen zijn; - eene uitvaardiging, die, gelijk de Heer FALCK zich in zijne nota uitdrukte ‘met dankbaarheid door de Regering, welke hij vertegenwoordigde, ontvangen zoude worden’[3].

Zoo was, overeenkomstig de bepalingen op het Congres van *Aken* vastgesteld[4], eene ‘uitdrukkelijke uitnoodiging’ der Nederlandsche Regering aan de besluiten der Conferentie voorafgegaan, en had de Koning der *Nederlanden* zelf niet slechts de gewapende, maar ook de bemiddelende tusschenkomst der Groote Mogendheden ingeroepen. Zoo was tevens de afscheuring der Belgische gewesten, feitelijk wel aan geenen twijfel onderhevig, ook regtens erkend.

Eene wapen*schorsing* althans kwam weldra onder de bemiddeling der Groote Mogendheden, welker gevolmagtigden bij den aanvang hunner werkzaamheden[5] den opstand reeds voltooid vonden, trots velerlei bezwaren door de strijdende partijen, zoo tegen den vorm der onderhandelingen als tegen den grondslag en de strekking der schorsing zelve ingebragt, op den voet van het *status quo* tot stand[6].

(1) De aan het kabinet van St. JAMES ingezondene nota droeg de dagteekening van den 5^{den} Oct. 1830. *Papers relative to the affairs of Belgium*, 1st part, N°. 1.

(2) Nota van Lord ABERDEEN, d.d. 17 Oct. Ibid. N°. 2.

(3) Antwoord van den Ambassadeur FALCK aan Lord ABERDEEN, d.d. 21 Oct. Ibid. N°. 9.

(4) VAN KAMPEN, *Geschiedenis van den 25jarigen vrede*, D. I, bl. 200.

(5) Het eerste protocol voert de dagteekening van den 5^{den} Nov. 1830, toen aldus ook reeds *Antwerpen* en *Venloo* door de Belgen bezet waren.

(6) *Protocole de la confèrence tenue au foreign-office le* 27 *Dec.* 1830 (N°. 8) *Recueil des pièces diplomatiques relatives aux affaires de la Hollunde et de la Belgique* en 1830-1832. 3 Vol in 8°., La Haye 1831-1833, T. I, p. 51.

Reeds was - een noodzakelijk gevolg zoo van den gang der gebeurtenissen, die de bijeenkomst der Conferentie waren voorafgegaan als van den loop, welken de onderhandelingen sinds genomen hadden - de toekomstige onafhankelijkheid van *België* en zijne volkomene afscheiding van *Noord-Nederland* door de Groote Mogendheden erkend(1). Het kwam er nu dus slechts op aan, de voorwaarden en grondslagen dier scheiding te regelen. Die regeling was het doel der protocollen van den 20sten en 27sten Januarij 1830(2), welker overweging van te hooger belang is, daar de Koning der Nederlanden aan de grondslagen en beginselen daarin vervat eene volkomene en gave toestemming (*adhesion pleine et entière*)(3) verleend heeft - eene daad, die tevens de kracht van alle vroegere protesten(4) ophief en den Koning in eene geheel nieuwe verhouding tegen-

(1) *Prot. du* 20 *Décembre* 1830 (N°. 7), waarin de volgende verklaring voorkomt, die wij in haar geheel overnemen, omdat zij het standpunt aanwijst, waaruit van den aanvang af het Hollandsch-Belgische vraagstuk door de Mogendheden beschouwd is
'En formant par les traités en question l'union de la Belgique avec 1a Hollande, les puissances signataires de ces mêmes traités et dont les plénipotentiaires sont assemblés dans ce moment avaient en pour but de fonder un juste équilibre en Europe et d'assurer le maintien de la paix générale.'
'Les évênemens des quatre derniers mois ont malheureusement démontré que eet amalgame parfait et complet que les puissances voulaient opérer entre les deux pays n'avait pas été obtenu, qu'il serait désormais impossible à effectuer, qu'ainsi l'objet même de l'union de la Belgique avec la Hollande se trouve détruit, et que dès-lors il devient indispensable de recourir à d'autres arrangemens pour accomplir les intentions, à l'exécution desquelles cette réunion devait servir de moyen.'
'Unie à la Hollande, et faisant partie intégrante du Royaume des Pays-Bas, la Belgique avait à remplir sa part des devoirs Européens de ce royaume et des obligations que les traités lui avaient fait contracter envers les autres puissances. Sa séparation d'avec la Hollande ne saurait la libérer de cette part de ses devoirs et de ses obligations.'
'La Conférence s'occupera conséquemment de concerter les nouveaux arrangemens les plus propres à combiner l'indépendance future de la Belgique avec la stipulation des traités, avec les intéréts et la sécurité des autres puissances et avec la conservation de l'équilibre Européen.'
Recueil des p. d T. I, p. 44 ss
(2) *Recueil*, T. I, pp. 70-74 et 103-111.
(3) Prot. du 18 Fév. 1831 (N°. 18). *Recueil*, T. I, p 138.
(4) Met name het protest tegen de verklaring der onafhankelijkheid van *België*, vervat in de nota van den Ambassadeur FALCK van 22 Dec. 1830. (*Recueil*, T. I, p. 46, ss.)

over de Mogendheden plaatste. In die protocollen ligt alzoo het standpunt opgesloten waaruit 's Konings latere gedragingen beschouwd, de toetssteen waarnaar zij beoordeeld moeten worden.

De grondslagen, op welke volgens beide protocollen de scheiding zoude plaats hebben, waren de volgende. De grenzen van *Holland* zouden het grondgebied omvatten, dat in 1790 aan de Republiek der Vereenigde Provinciën toebehoorde; *België* zoude uit al het overige zamengesteld worden, met uitzondering van het Groot-Hertogdom *Luxemburg*, dat, onder een anderen titel door de Vorsten van het huis van *Nassau* bezeten, een deel van het Duitsch Verbond zou blijven uitmaken. Omtrent de vrije vaart op de bevaarbare stroomen en rivieren zouden de artt. 108-117 der algemeene acte van het Weener Congres ook de betrekking tusschen *Holland* en *België* regelen. Wegens de *enclaves* volgens de voorgestelde beginselen door *Holland* in *België* en door *België* in *Holland* bezeten, zouden door de zorg der Groote Mogendheden ruilingen bewerkstelligd worden, waardoor beide Staten een aaneensluitend giondgebied en vrije gemeenschap tusschen de steden en plaatsen binnen hunne grenzen gelegen erlangen zouden. De voortdurende onzijdigheid van den Belgischen staat zoude door de Mogendheden gewaarborgd worden. De schuld van het koningrijk der Nederlanden zou tusschen beide staten verdeeld worden naar evenredigheid van hetgeen door beide bevolkingen in de jaren 1827-1829 aan directe en indirecte belastingen en accijnsen betaald was; daarentegen zoude dan ook aan de inwoners van *België* de handelsvaart op de Hollandsche koloniën, op een voet van volkomene gelijkheid met de Hollandsche ingezetenen, vrijstaan. Intusschen verdient opmerking dat, terwijl de bepalingen van het protocol van 20 Januarij omtrent de verdeeling van het grondgebied, de vrije rivier- en stroomvaart en de onzijdigheid van den Belgischen staat als bepaalde en onherroepelijke grondslagen der scheiding werden vastgesteld, de schuldverdeeling, de vrije handel der Belgen op de koloniën en meer andere soortgelijke bepalingen, in het protocol van 27 Januarij vervat, slechts als voorstellen, (*propositions*) ter vergemakkelijking eener schikking (*pour faciliter un accord*) aan de goedkeuring der beide belanghebbende staten werden onderworpen[(1)].

(1) Zie die opvatting gehandhaafd in het protocol van 19 Feb. 1831 (N°. 19): ‘Les puissances par le protocole du 27 Janvier ne firent néanmoins d'une part qu'énumérer les charges inhérentes soit au territoire belge, soit au territoire hollandais, et se bornèrent à *proposer* de l'autre des arrangemens fondés sur une réciprocité de concessions.’ *Recueil*, T. I, p. 145.

Een veelbeteekenende volzin besluit het protocol van 27 Januarij: ‘Sans préjuger d'autres questions graves, sans rien décider sur celle de la souveraineté de la Belgique, il appartient aux cinq puissances de déclarer qu'à leurs yeux le souverain de ce pays doit nécessairement répondre aux principes d'existence du pays lui-même, satisfaire par sa position personnelle à la sécurité des états voisins, accepter à cet effet les arrangemens consignés au présent protocole et se trouver à même d'en assurer aux Belges la paisible jouissance.’

Schoon de waarschuwing ontwijfelbaar tot de Belgen gerigt was, die reeds door de verkiezing van den Hertog van Nemours en de candidatuur van den Hertog van Leuchtenberg de voorwaarden, waaraan de erkenning hunner onafhankelijkheid door de Mogendheden gebonden was, hadden overtreden, valt het geenszins te ontkennen dat die verklaring, vooral in verband met de eeuwige uitsluiting van het huis van Oranje-Nassau, door het Congres uitgesproken(1), niet slechts de mogelijkheid der verkiezing van eenen anderen Souverein openstelde, maar het beginsel eener vrije koningskeuze huldigde en aan den uitslag dier keuze, mits daarbij de opgenoemde voorwaarden werden in het oog gehouden, bij voorraad de goedkeuring der Mogendheden verzekerde. Er is dus geen twijfel aan of de Koning der *Nederlanden*, door tot die protocollen toe te treden, onderwierp zich aan de mogelijkheid, dat de keuzé der Belgische Natie op een vreemden Souverein vallen konde, - eene mogelijkheid, die door de gemelde beslissing van het Congres reeds eene zekerheid geworden was. In dien zin dus was het vraagstuk der souvereiniteit bij het vaststellen van de grondslagen der scheiding geenszins onaangeroerd gelaten, gelijk het Haagsche kabinet, zoodra LEOPOLD gekozen was, beweerd heeft(2).

En desniettemin, schoon de ware beteekenis van dien slotzin, hoe men haar ook later hebbe pogen te ontzenuwen, den scherpzienden blik des Konings wel niet ontgaan zal zijn,

(1) Den 24sten November 1830, met 161 tegen 28 stemmen. NOTHOMB, *Essai historique et politique sur la révolution Belge*, p. 79.

(2) Die bewering is het eerst gevoerd in het *office* van den Nederl. Minister van buitenlandsche zaken van den 12den Julij 1831, (*Recueil*, T. I, p. 258), niettegenstaande de Mogendheden reeds in hun protocol van 21 Mei verklaard hadden de verkiezing van LEOPOLD te beoogen. (Ibid. p. 184.)

volgde zijne volledige en gave toetreding; en de Vorst, zoowel vroeger als later zoo vindingrijk in tegenwerpingen en zwarigheden, had ditmaal geen enkel bezwaar, maakte geene enkele bedenking. Wanneer men die toetreding in verband beschouwt met den hardnekkigen tegenstand, later aan de 24 artikelen geboden, die, al mogten ze op enkele punten van de letter der protocollen van Januarij 1831 afwijken, daarmede in geest en strekking zoo naauw overeenkomen, dan wordt het bijna ondenkbaar dat Koning WILLEM werkelijk de scheiding en onafhankelijkheid van *België* op den voet der protocollen van Januarij 1831 door zijne opregte medewerking zoude hebben willen bevorderen. De dubbelzinnigheid, welke in deze tegenstrijdige houding ligt opgesloten, werd destijds in een artikel van den *Edinburgh Review*[1] met al het talent, waardoor zich dat Tijdschrift steeds kenmerkt, in het licht gesteld. De verklaring echter, welke de schrijver van de handelingen des Konings geeft, door de oorzaak der gereede aanneming van de protocollen van Januarij in de onbepaaldheid der termen te zoeken, waarin de daarbij vastgestelde grondslagen van scheiding vervat waren, dunkt ons onvoldoende. Het moge waar zijn, dat de voorschriften der 24 Artikelen, vooral wat de ontruiming van het grondge bied aanbelangt, strenger en volledige zijn dan de vroegere bepalingen, ook zij moesten uit den aard der zaak veel aan latere vereffening overlaten, en boden aan een diplomaat als Koning WILLEM genoegzame gelegenheid, om na de aanneming het schijnbaar onherroepelijke weder op losse schroeven te stellen. Daartoe had vooral het gebrek aan volkomene eenheid dat er tusschen de vijf hoven bestond en het aanbod door de drie oostelijke Mogendheden aan den Koning gedaan, om na de teekening nog nieuwe wijzigingen te bedingen, ruime gelegenheid gegeven. Ene andere verklaring van 's Konings bereidwilligheid ligt voor de hand, en, schoon zij de overtuiging der standvastige opregtheid, door dien Vorst tegenover de dubbelhartigheid der Mogendheden aan den dag gelegd moge schokken, wij aarzelen niet haar aan het oordeel onzer lezers te onderwerpen. Daartoe echter is een terugblik op den toenmaligen toestand van *België* noodzakelijk.

Reeds zagen wij, hoe, onder den indruk der revolutionnaire hartstogten die aldaar de gemoederen in beweging bragten, zich

(1) *Affairs of Belgium, Ed. Rev.* V. LVI, p. 449.

allengs de meer gematigde partijen door onstuimiger mededingers verdrongen zagen. Wel verligtte de verwijdering der vrees voor een gewapenden inval de bestaande spanning, wel opende de vergadering van het Congres[1] het uitzigt op eene beteugeling der anarchie en de vestiging eener geregelde regering, maar slechts langzaam leggen zich de stormen der omwentelingen ter ruste en niet dan allengs treden opgezette vloeden in hunne beddingen terug. Zoo de voorstanders van het welbegrepen volksbelang eene schitterende overwinning behaalden, toen ondanks de dreigende houding door de opgewonden volksmeening aangenomen, de regeringsvorm van den nieuwen staat met 174 tegen 28 stemmen verklaard werd eene monarchale te zullen zijn, eene latere vergadering - uitdrukking van het revolutionnair zelfvertrouwen, dat zich zonder aarzeling in staat van oorlog tegenover geheel *Europa* stelde - verwierp met nog beslissender meerderheid (163 tegen 9 stemmen) de *grondslagen der scheiding*, door de conferentie ontworpen. Een tweede, zoo mogelijk nog gewaagder besluit zou de wereld toonen dat *België* gereed was de Mogendheden te trotseren en alleen aan zijne persoonlijke symphathiën, al ware het ten koste van den Europeschen vrede en het algemeen staatsbelang, te gehoorzamen. Alles liep zamen om aan de eerste Belgische koningskeuze dat uitdagend karakter te geven. Eerst bepaalde het Congres dat bij die keuze de Mogendheden niet zouden geraadpleegd worden; later werd besloten dat men alleen den persoonlijken raad van LOUIS-PHILIPPE, in wien *Europa* nog steeds den zoon der omwenteling wantrouwde, zoude inwinnen; en toen deze, met meer eerbied voor de algemeene Europesche belangen dan men buitenslands van hem verwachtte en velen binnenslands van hem verlangden, verklaarde den Hertog van *Nemours* niet aan de wenschen der Belgen te zullen afstaan, maar tevens te kennen gaf dat hij de bestijging van den Belgischen troon door den Hertog van *Leuchtenberg*[2] niet dulden zoude, waren het juist deze beide candidaten, waarop zich de stemmen van het congres bij voorkeur vestigden. Gelukkig dat de meerderheid zonder het zelve te bedoelen eene uitnemende taktiek volgde, door zich althans tot die keuze te

(1) De zitting van het Congres werd den 10^{den} November geopend. NOTHOMB, pag. 78.

(2) De zoon van EUGÈNE BEAUHARNAIS, en alzoo de aangenomen kleinzoon van NAPOLEON.

bepalen[1], welker verderfelijke gevolgen door de weigering van den koning der Franschen werden opgeheven.

Maar schoon alzoo het Belgisch Congres door zijne onberadene keuze de aan hetzelve toebetrouwde belangen niet onherroepelijk benadeeld had, desniettemin had de door die vergadering aangenomene houding de Conferentie hoogst ongunstig jegens den nieuwen staat gestemd. Noodlottiger gevolg echter nog van den beganen misstap was het, dat de vestiging van het koningschap, waarvan alleen in den toenmaligen toestand herstel der orde en geruststelling van den openbaren geest te wachten was, zich tot een onbepaalde toekomst verschoven zag. De treurige gevolgen der verlengde regeringloosheid bleven niet uit. Eene algemeene beroering, veroorzaakt zoo door de woelingen der republikeinen als door de aanslagen der orangisten, die tot tweemaal toe eene poging waagden om ondanks de verklaring van het Congres de kroon aan den Prins van Oranje te verzekeren[2], schokte de natie tot in hare grondvesten. Een tijd van gisting, wanorde en verdeeldheid was aan gebroken, onstuimiger, maar vooral gevaarlijker voor het nieuwelings gevestigd volksbestaan dan de dagen na den Brusselschen opstand geweest waren. Reeds begon men de mogelijkheid eener duurzame onafhankelijkheid van *België* in twijfel te trekken. Niet slechts werd de candidatuur van den Prins van Oranje door de Conferentie ondersteund, maar zelfs begon, bij sommige althans der Groote Mogendheden, een plan van deeling ingang te vinden[3]. Wederzijdsche naijver intusschen zou zulk een ontwerp zeker onoverkomelijke zwarigheden in den weg gelegd hebben; maar dan lag ook het denkbeeld

(1) Bij eene eerste stemming verkreeg de Hertog van *Nemours* 89, de Hertog van *Leuchtenberg* 67, de Aartshertog KAREL van *Oostenrijk* 35 stemmen. Bij eene tweede stemming erlangde de Hertog van *Nemours* 97 stemmen, en alzoo juist de vereischte volstrekte meerderheid. NOTHOMB, p. 121.

(2) Een orangistische aanslag van GRÉGOIRE op *Gent* vond den 1sten Februarij plaats, en werd slechts door de tegenwoordigheid van geest en den moed van den Gouverneur der provincie, VAN DE POEL, verijdeld. (CH. WHITE, II, 353). Eene tweede zamenzwering die den 24sten Maart moest uitbarsten, en waarin VAN DER SMISSEN, NYPELS, BORREMANS en verscheidene andere hoofdofficieren gewikkeld waren, werd kort vóór dien dag verraden. (CH. WRITE, III, 48 sqq.).

(3) Volgens WHITE werd een zoodanig voorstel door de Pruissische en Fransche gevolmagtigden werkelijk gedaan. Hij verwerpt echter het vermoeden van NOTHOMB, dat *Engeland* in het ontwerp gedeeld, en zich *Antwerpen* zou hebben voorbehouden. (WHITE, III, pp. 29 et 30).

eener restauratie niet verre. Onder zulke omstandigheden was het dat de Koning der *Nederlanden*, die zich bij den aanvang der onderhandelingen, zeker niet minder dan *België*, op vermeende regten gezet en tot alle toegevendheid ongeneigd had betoond, de voorwaarden eener scheiding, welke zijn rijksgebied onherroepelijk tot den kring der voormalige Vereenigde Provinciën beperken zoude, met gretige bereidvaardigheid aannam. En is nu de vooronderstelling te gewaagd, dat, terwijl de bijna cenparige verwerping dier voorwaarden door het Congres de mogelijkheid scheen af te snijden dat zij immer in werking zouden kunnen treden, terwijl de onafhankelijkheid van *België* door den geschokten staat dier natie en de onstaatkundige handelwijze harer vertegenwoordigers met een spoedigen ondergang bedreigd scheen, terwijl de Mogendheden zelve, door de houding van het Congres verbitterd en ontstemd, ter vernietiging dier onafhankelijkheid niet ongeneigd konden geacht worden, de Koning, op het oogenblik dat hij in eene scheiding toestemde, zich verzekerd hield juist daardoor den eersten steen tot eene hereeniging te leggen?

Wat hiervan echter zij, de Mogendheden bewaarden hem voor de hagchelijke keuze tusschen ontduiking zijner belofte en tenuitvoerlegging der hem zeker persoonlijk grievende voorwaarden. Zij toch waren de eersten om van de lijn door hen gebakend af te wijken.

Zoo de houding, door het Belgisch Congres aangenomen, aan de eene zijde den weerzin, waarmede de Europesche Mogendheden de vorming van een revolutionnairen staat in hun midden beschouwden, vermeerderen moest, zij moest aan den anderen kant de vrees, dat een algemeene oorlog uit het Belgische vraagstuk geboren zou worden[1], doen toenemen, en de zucht der conferentie om zoo mogelijk tot eene vredelievende oplossing te geraken, verhoogen. Daartoe bood het Congres eene gelegenheid aan, door, in zijne zitting van den 2^{den} Junij, het ministerie te magtigen de territoriale geschillen door geldelijke opofferingen te vereffenen, - eene vergunning, die, hoe onvoldoende ook, althans cene gelegenheid tot hervatting der

(1) Een merkwaardig gedenkstuk van de roekelooze geestdrift dier dagen is de proclamatie van den Regent (*Surlet de Chokier*) aan de Luxemburgers, waarin door uitdrukkingen als de volgende aan geheel *Europa* de handschoen werd toegeworpen: ‘Nous avons commencé notre révolution malgré les traités de 1815; nous la finirons malgré les protocoles de Londres.’ (CH. WHITE, p j., N°. 30 (T. III, p. 348).

onderhandelingen opende en den volksgeest in *België* op het denkbeeld van wederzijdsche opofferingen voorbereidde. Wat echter vooral het uitzigt opende, dat *België* zich allengs naar de eischen der Europesche politiek zoude voegen, was de gunstige ontvangst welke de candidatuur van Prins LEOPOLD van *Saxen-Coburg* in *België* ontmoette, - eene canditatuur, die, niet alleen, zoo door de stelling als door het karakter van dien Vorst aan alle eischen van het Europesche staatsbelang voldeed, maar tevens het bewijs leverde, dat de partij, die den weg der politieke matiging inslaan en de omwenteling voor nieuwe uitspattingen bewaren wilde, in *België* de overhand erlangde. Onder die indrukken en uitzigten kwamen de befaamde 18 artikelen[1] tot stand, die, zoo zij al met de letter der *grondslagen* vereenigbaar waren, die althans in den voor den Koning der *Nederlanden* ongunstigsten zin uitlegden, door aan de bepaling dat *Noord-Nederland* tot het grondgebied van 1790 beperkt zoude worden eene verklaring te geven, die zelfs het behoud van *Maastricht* in het onzekere stelde, door in *Luxemburg* tot eene latere beslissing het *België* zoo gunstige *status quo* te handhaven, en overigens de *voorstellen* in meer dan één opzigt, vooral ten opzigte der schuld, nadeelig te wijzigen. Hoe gunstig echter de 18 artikelen inderdaad voor *België* waren, het was er verre van, dat zij daar als zoodanig erkend werden. In nog ongeknakten overmoed weerde de geest der omwenteling elke vreemde tusschenkomst, die het grondgebied dat hij voor zich eischte beperken wilde, met honende verwatenheid af. De standvastige verklaring echter van Prins LEOPOLD, dat hij zich alleen op voorwaarde van de aanneming der 18 artikelen zich zijne verkiezing zou laten welgevallen, ondersteund door de overredingskracht van den Belgischen Minister LEBEAU, die in eene gedenkwaardige rede[2], nadat negen dagen lang revolutionnair en nationaal fanatisme het Congres tot de tuimelplaats hunner onbeteugelde hartstogten gemaakt hadden, den verrassenden triomf behaalde, dat hij de geestdrift op het oogenblik harer hoogste opwinding in het belang der matiging omstemde - een triomf, die in de geschiedrollen der welsprekendheid naast de schoonste herinneringen uit

(1) Aangehecht aan het protokol van 27 Junij 1831 (N°. 26). *Recueil*, T. I, p. 211 ss.

(2) Zie die rede in het *Recueil*, T. I, p. 217-246, en over hare werking onder anderen: CH. WHITE, T. III, p. 118; *Galerie des Contemporains illustres*, T. II, p. 144.

het Engelsche parlement verdient te worden opgeteekend - behield eindelijk de overhand, en LEOPOLD, aan zijne toezegging getrouw, aanvaardde den Belgischen troon, zonder de toestemming van Koning WILLEM af te wachten.

Men weet hoe van de Hollandsche zijde op de aanneming der 18 artikelen en de huldiging van LEOPOLD, door de hervatting der vijandelijkheden en den roemvollen tiendaagschen veldtogt, geantwoord is.

Wanneer men van het standpunt, waarop ons eene treurige ervaring geplaatst heeft, en bij het bedroevende licht door de geschiedenis van latere jaren op het Belgische vraagstuk geworpen, op de gebeurtenissen dier dagen terugziet, voelt men zich al ligt genoopt in dien veldtogt, de mare van welks schitterende uitkomst eens aller tongen tot lof en dank ontboeide en aller harten van aandoening en geestdrift deed trillen, slechts eene nieuwe schrede te zien op den weg, die van stap tot stap tot de verderfelijkste uitkomsten heeft geleid; - en werkelijk is reeds meermalen in dien geest over het gebruik, destijds van den moed en de opoffering der natie gemaakt, gevonnisd(1). De strikte eerlijkheid, welke wij ons in deze netelige beschouwingen ten eersten pligt gesteld hebben, gebiedt ons tegen die veroordeelende uitspraak op te komen. Op het punt, waarop destijds de onderhandelingen stonden, werd eene dergelijke krachtsontwikkeling van onze zijde evenmin door de billijkheid(2) als door het staatsbelang gewraakt;

(1) Onder anderen nog dezer dagen in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, N°. 11, bl. 834.

(2) Vragelijker is het, in hoeverre het door de onderhandelingen met de Mogendheden gevestigde regt een gewapenden inval in *België* vergunde. *Holland* en *België* waren onder het beheer eener onbepaalde wapenschorsing, welker voortduur nog zeer onlangs in eene nota, den 21sten Mei door de Ambassadeurs FALCK en VAN ZUYLEN ingediend (*Rec.* T. I, p. 191), erkend was, en die volgens al de regelen van het volkenregt in tijds moest opgezegd worden, eer de vijandelijkheden konden hervat worden. Dat die opzegging niet aan de Belgen behoefde gedaan te worden, die, zoo lang er geen traktaat gesloten was, door den Koning steeds als rehellerende onderdanen moesten beschouwd worden, geeft NOTHOMB zelve toe, op bl. 181 van zijn vaak aangehaald werk, dat in degelijkheid en onpartijdigheid van redenering en vooral in hooge voegzaamheid van toon een beschamend contrast oplevert met de meeste werken van onze zijde over de geschiedenis der omwenteling geschreven.
Zij moest dus aan de Mogendheden gedaan worden, jegens wie zich de Koning verbonden had. Is dit geschied?
Tot staving van een bevestigend antwoord heeft men aangehaald:

1. De slotwoorden der nota van 21 Mei 1831:

   'Sa Majesté déclare qu'à partir du 1er Juin elle se regardera comme libre, soit de coopérer aux mesures à adopter par les puissances pour réaliser enfin la séparation d'après l'annexe A du 12me protocole, - soit d'agir pour son propre compte et de la manière, que les circonstances lui paraîtront exiger, *mais toujours dans la seul et unique but de parvenir à l'ordre des choses, que l'ucte de séparation a reconnu juste et convenable*.' (*Recueil*, T. I, p. 19).
2. De verklaring vervat in de nota van 12 Julij 1831. 'que sa Majesté, dans le cas qu'un prince, appelé à la sonverainеté de la Belgique, l'acepiât et en prît possession sans avoir préalablement accepté les dits arrangemens, ne pourrait considérer ce prince que comme placé par eela seul dans une attitude hostile envers lui et comme son ennemi.' (*Recueil*, T. I, p. 263).
3. De mededeeling gedaan in de nota van 1 Augustus 1831, 'que sa Majesté s'est décidée à appuyer la négociation par ses moyens militaires.' (*Recueil*, T. 1, p. 266).

Daartegen is door de andere partij aangevoerd: dat de volzin, voorkomende in de nota van 21 Mei hare verklaring had gevonden in eene latere nota van 10 Junij, waarin de Koning zich aldus uitdrukt:
'Une chose également évidente et certaine, c'est que les Belges ayant laissé passer le terme du 1er Juin sans accepter les propositions de la conférence, le roi est parfaitement libre de recourir aux mesures nécessaires pour rétablir son autorité legitime à *Venloo* par exemple,

ja zij werd bijna in het belang onzer houding gevorderd, en heeft inderdaad zoo bij de beraadslagingen der conferentie als tegenover de openbarige meening in *Europa* een belangrijk gewigt ten onzen voordeele in de schaal gelegd. Wij kunnen, ook bij de onpartijdigste beschouwing dier gebeurtenissen, zoo vaak door hartstogetlijke overdrijving in een bedriegelijk licht geplaatst, op den tiendaagschen veldtogt terugzien, niet slechts als op

et dans tont autre district à lui appartenant, et *situé hors du territoire Belge déclaré neutre*.' (*Papers rel. to the aff. of Belgium*, B. 1rst part, No. 16).
Dat de verklaring, dat de Koning der *Nederlanden* den Belgischen Vorst als vijand beschouwde, geenszins als eene opzegging der wapenschorsing kan gelden, wijl eene wapenschorsing juist tusschen vijandelijke staten plaats vindt.
Dat eindelijk de uitdrukking *appuyer par des moyens militaires* slechts in den zin van nieuwe krijgstoerustingen verstaan kon worden, daar het ongerijmd zoude zijn te heweren, dat een gewapende inval een middel ter *ondersteuning van onderhandelingen* konde heeten.
Wij leggen onzen lezers de stukken voor en onthouden ons van eene beslissing; alleen zagen wij de geschiedschrijvers, die de verdediging der Regering op zich nemen, liever de verklaring dier althans schijnbare tegenstrijdigheden beproeven, dan hen stoutelijk van 'het onbetwistbaar regt tot tuchtiging van *België*,' te hooren spreken, alsof dat regt door voorafgaande verdragen en verbindtenissen niet gewijzigd konde zijn.

eene gebeurtenis, van den moed en de onverschrokkenheid onzer landgenooten getuigende - twijfelachtige lofspraak, zoo wij in blinde opgewondenheid de wapenen tegen onze eigene belangen gevoerd hadden, - maar als op een feit, dat *Nederland* in de achting der volken herstelde, de blaam ophief die de onbekwaamheid van enkelen en vooral de besluiteloosheid der Regering gedurende de Septemberdagen op ons geworpen hadden, den revolutionnairen overmoed der Belgen fnuikte, hunne eischen lager stemde, en tevens de Conferentie van haar stelsel van inwilliging dier eischen terugbragt; - een feit alzoo, en voor onze nationaliteit eervol èn voor onze belangen heilrijk, hoe dan ook later de staatkunde onzer Regering de gunstige kansen, haar in de hand gelegd, verspeeld hebbe.

De houding daarenboven, tot nog door den Koning der *Nederlanden* tegenover de Conferentie aangenomen, stelde hem in het gunstigste licht en regtvaardigde de houding der natie, die zich eenparig om zijnen troon sloot, ten volle. In de eerste voorslagen der Conferentie was door den Koning aanstonds getreden; hij had daardoor het beginsel eener scheiding, die zoowel door de begeerte zijner voormaals vereenigde onderdanen als door het belang van *Europa* gevorderd werd, maar hem zelven altijd persoonlijk grievend moest zijn, zonder bedenking of bewimpeling aangenomen en slechts billijke voorwaarden voor zijne getrouw geblevene onderdanen gevorderd. Die voorwaarden waren door de Conferentie willekeurig in het belang van *België* veranderd; een verderfelijk *status quo* werd volgehouden in eene provincie, waarop de Conferentie zelve 's Konings regt erkend had; eene sophistische uitlegging van eenen zeker door geen der partijen in dien geest bedoelden volzin gaf aan de Belgen regten en aanspraken tot in het hart der getrouwe provinciën; de medewerking der Belgen tot bestrijding der gezamenlijke schuld werd op losse schroeven gesteld; en, terwijl voormaals de Conferentie zelve verklaard had, dat de aanstaande Koning van *België* de scheidingsvoorwaarden, reeds door den Koning der *Nederlanden* aanvaard, zoude moeten aannemen, liet zij thans de huldiging toe van eenen Vorst, die juist door het aannemen der door den Koning der *Nederlanden* geweigerde 18 artikelen, zich op vijandelijken voet tegen dezen had overgesteld. Uit dat standpunt kon en mogt de zaak toen gezien worden, en mogen wij haar nog beschouwen. Welke geheime drijfveeren den

Koning gespoord mogen hebben, deze openbare beweegredenen nen volstonden ter aanrading van een stap, op welken wij met nationale zelfvoldoening mogen terugzien, schoon wij met den Heer GROEN de stuiting van de vaart der overwinning op hare beurt welligt even heilrijk achten als die overwinning zelve: ‘wie toch.’ zeggen wij hem gaarne na, ‘berekent de gevolgen, menigvuldig, gevaarlijk, verderfelijk misschien, welke een langer verblijf der Hollandsche troepen voor den Koning en voor *Holland*, niet enkel tegenover de Mogendheden, zoude gehad hebben[(1)]!’

De gunstige werking van den veldtogt bleef niet achter. De minachtende gerustheid, waarmede *België* onze bedreigingen aangehoord en onze pogingen te gemoet gezien had, was geweken; de sympathie voor de Hollandsche belangen was in *Europa* verlevendigd, en de noodzakelijkheid, om zich niet van de lijn der strikte billijkheid te verwijderen, den Mogendheden duidelijk geworden. Nieuwe onderhandelingen werden geopend, en de afgevaardigden van *Holland* en *België* uitgenoodigd hunne wederzijdsche scheidingsontwerpen met de noodige bewijsstukken der staving ter aangevoerde gronden en beweerde regten aan de gevolmagtigden der Mogendheden over te leggen. Dat die ontwerpen wijd uiteenliepen en er, zoo door den strijd der wederzijdsche vorderingen als door den onwil der Hollandsche Regering om regtstreeks met het Belgische bestuur te onderhandelen, geenerlei kans op minnelijke vereffening bestond, eischt geen betoog. In dien stand der zaak en na het herhaaldelijk verkregen bewijs, dat er op geene duurzame wapenschorsing te rekenen viel, namen de Mogendheden eindelijk het besluit, om ‘vraagstukken, welker onmiddelijke oplossing eene behoefte voor *Europa* geworden is, aan geene langere onzekerheid kunnende overlaten; gedwongen ze te beslechten, op straffe van daaruit de onberekenbare ramp van eenen algemeenen oorlog te zien te voorschijn komen, de voorwaarden eener beslissende (*definitive*) schikking vast te stellen[(2)].’ De vrucht dier overweging waren de 24 artikelen, aanstonds verklaard ‘de laatste en onherroepelijke besluiten[(3)] te zijn der vijf Mogendheden, die met gemeen overleg

(1) Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, § 1085.

(2) *Note aux plénipotentiaires de sa Majesté le Roi des Pays-Bas, annexée au protocole du* 14e *Oct.* 1831 (No. 119). (*Recueil*, T. II, p. 92, 93).

(3) *Décisions finales et irrévocables*, (*Recueil*, T. II, p. 94).

besloten zijn derzelver volledige en gave aanneming door de partij, die ze verwerpen mogt, te weeg te brengen.'

De gewigtige rol door die 24 artikelen in de geschiedenis der Hollandsch-Belgische geschillen gespeeld ligt ieder nog versch in het geheugen. Men weet, hoe zij, door *België* aan genomen[1], aan deze Natie onherroepelijk hare plaats in het Europesche statenstelsel verzekerden. Men herinnert zich, hoe zij bij Koning WILLEM een onverzettelijken tegenstand ontmoetten - een tegenstand, die bij de Mogendheden op gelijke onwrikbaarheid stuitte, door grievende dwangmaatregelen gefnuikt maar niet bedwongen werd, en eerst na lange jaren, waarin het land, met ondragelijke lasten bezwaard en door aanwassende schulden overstelpt, zich op den rand des verderfs gevoerd zag, voor den eindelijk luid geworden onwil der natie zwichtte. Beproeven wij of eene vlugtige aanwijzing der punten, waarin die artikelen van de door onzen Koning gaaf en volledig aangenomene *grondslagen van scheiding* en de daaruit gevolgde *voorstellen* wezenlijk of schijnbaar verschilden, ter verklaring van dien tegenstand voldoende is.

Bij de beslechting der territoriale geschillen was in het protocol van 20 Januarij het Luxemburgsche vraagpunt in het midden gelaten, schoon daardoor geenszius, gelijk men van de Hollandsche zijde beweerde, in het voordeel des Konings beslist. *Luxemburg*, sinds 1461 aan de Bourgondische, later Spaansche en Oostenrijksche Nederlanden verbonden en daarmede één geheel uitmakende, was eerst in 1815 door zijne aanhechting aan het Duitsche Verbond in eene gewijzigde verhouding getreden. Evenwel was het, wat vertegenwoordiging en wetgeving betrof, een integrerend deel der Zuidelijke Nederlanden gebleven, en had ook, met uitzondering der getrouw geblevene hoofdstad, in den opstand gedeeld. Nog in zooverre verkeerde overigens dat gewest in een eigenaardigen toestand, als het, den Koning bij ruiling tegen de vier aan Pruissen toegevoegde Nassausche Staten toegekomen, bij uitsterving van diens nakomelingschap aan de Nassausche agnaten vervallen moest[2]. In dit alles lag echter geene reden, waarom dezelfde cerbiediging van

(1) In de Kamer der Vertegenwoordigers den 1sten November 1832, met eene meerderheid van 59 tegen 38 stemmen, en den 3ten November in den Senaat met eene meerderheid van 35 tegen 8 stemmen. (NOTHOMB, p. 221).

(2) Prins FREDERIK had van zijne eventuele regten destijds afstand gedaan tegen eene schadeloosstelling uit de domeinen der heerlijkheid van *Breda*, bij de wet van 25 Mei 1816 geregeld.

den volkswil, die de erkenning der Belgische omwenteling had te weeg gebragt, zich niet ook over *Luxemburg* uitstrekken zoude. De voormalige ruiling toch tegen de Nassausche Staten sloot geenszins eenen waarborg tegen eventuële omwentelingen in. Evenwel schenen de Mogendheden aan de regten des Konings op *Luxemburg* eene buitengewone onschendbaarheid toe te kennen. De *grondslagen der scheiding* intusschen, uitgaande van het beginsel dat *Nederland* en *België* wederzijds op elkanders grondgebied *enclaves* bezaten, hadden tevens de noodzakelijkheid verklaard eener latere ruiling, door de zorg der Mogendheden te bewerkstelligen. Van die bepaling maakte men gebruik, om, terwijl men het westelijk gedeelte van *Luxemburg* aan *België* liet, aan *Holland* daarvoor, mits de goedkeuring van den Duitschen Rijksdag verkregen werd, in *Limburg* den geheelen regter Maas-oever, den linkeroever boven *Wessem* en de vesting *Maastricht* toe te deelen, terwijl die staat, volgens de letter van het eerste artikel der annexe aan het Protocol van 20 Januarij, slechts 40 verspreide gemeenten op den regter- en 13 op den linkeroever en het gedeeld beheer van *Maastricht* zoude bezeten hebben; - eene ruiling, eer in het voor- dan in het nadeel van *Noord-Nederland*, maar in geen geval tegen den geest der *grondslagen* aandruischend.

Ook het financiële vraagstuk werd door de 24 artikelen op eene andere wijze dan door het protocol van 27 Januarij 1831 opgelost; maar men zie niet voorbij dat de oplossing, daar gegeven, geenszins onder de *grondslagen* der scheiding was opgenomen, maar tot de latere *voorstellen* behoorde. Dat dit onderscheid meer dan een woordverschil was blijkt daaruit, dat de *grondslagen* steunden op bepaalde beginselen van staatsen volkenregt, terwijl men bij de schuldverdeeling een stelsel had aangenomen, dat alleen uit de vrijwillige toetreding der partijen zijne waarde en kracht erlangen konde. Immers reeds in het protocol van 27 Januarij had men het onbetwistbare beginsel erkend, dat bij de scheiding der gemeenschap elke partij de baten en lasten moest terugnemen, welke door haar destijds in de gemeenschap gebragt waren, terwijl de schulden, gedurende de gemeenschap gemaakt, verdeeld moesten worden. Men was toen echter voornemens aan *België* ook na de scheiding de vrije vaart op onze Koloniën te blijven verleenen, en wilde dat ter opweging van dat voordeel *België* tevens een gelijk[1]

(1) Volgens het eerste plan zou *België* 16/31 gedragen hebben; later werd het cijfer op de zuivere helft gebragt.

aandeel in de geheele in 1830 aanwezige schuld dragen zoude. De grondslag echter dier ruiling van commerciële en financiële voordeelen moest vervallen, zoodra gebleken was dat *België* ongezind was de koloniale vaart met zulke zware opofferingen te koopen, en de toenemende spanning tusschen beide natiën daarenboven eene gezamenlijke exploitatie der Koloniën slechts als een nieuwe bron van twist en verdeeldheid in de toekomst deed vooruitzien. Men zag dus van het gedane *voorstel*, dat trouwens slechts bij aanneming door beide partijen verbindende kracht zou erlangd hebben, af en keerde tot het algemeen geldige regtsbeginsel terug, in welks toepassing men, gelijk uit de velerlei bedenkingen van NOTHOMB blijkt, een voor Nederland geenszins ongunstigen maatstaf aanlegde(1). Ook op dit punt waren alzoo noch de *grondslagen* geschonden, noch de Nederlandsche belangen gekrenkt.

Een nog meer zamengesteld vraagstuk dan de beide vorige leverde de Scheldevaart op. Art. 3 der *grondslagen* had op de stroomen en rivieren, die tevens het Hollandsch en Belgisch territoir doorsnijden, de Artt. 108-117 der Weener acte toepasselijk verklaard. Dat echter door die bepaling geenszins alle zwarigheden waren opgeheven blijkt voldoende uit het feit dat de Meintzer Conferentie der Rijnoever-Staten, welke met de regeling der Rijnvaart naar aanleiding dier artikelen belast was, reeds volle 18 jaren vruchtelooze pogingen tot de vereffening der geschillen en de verzoening der verschillende stelsels, daaruit gesproten, had aangewend, en in dien tijd (ongelooflijk als het mag schijnen) niet minder dan 512 protocollen had uitgevaardigd. Het zal niemand onbekend zijn, dat buitenslands de ongehoorde vertraging der eindschikking en de bemoeijelijking der schijnbaar zoo eenvoudige onderhandelingen aan de onverzettelijke hardnekkigheid der Nederlandsche Regering werden toegeschreven. Wij willen hier in geene beoordeeling treden van het standpunt door die Regering op grond der spitsvindige uitlegging van het be-

(1) Bij de schuldverdeeling kwam ten laste van *België:*

Het Belgisch aandeel aan de Fransche schuld berekend op een rentebedrag van	ƒ 2,000,000.
De Austro-Belgische schuld	ƒ 750,000.
De helft der schuld gedurende de vereeniging aangegaan	ƒ 5,050,000.
Ter vergoeding van ettelijke voordeelen van Scheepvaart en Handel.	ƒ 600,000.
Alzoo een jaarlijks rentebedrag van	ƒ 8,400,000.

De interessen zouden betaald worden van 1 November 1830 af.

faamde *jusqu'à la mer*[1] gekozen; alleen achten wij het hoogst verklaarbaar dat de Conferentie, die in de 24 artikelen niet slechts algemeene beginselen stellen, maar ook zoo veel mogelijk hunne toepassing bepalen en den weg tot latere oneenigheden afsnijden wilde, zich hierdoor verpligt achtte de bepalingen der Weener Acte, die tot zoo uiteenloopende uitleggingen aanleiding hadden gegeven, ten opzigte der Scheldevaart nader te preciseren. Zij koos daarbij het standpunt, waartoe de onderhandelingen te *Meintz* eindelijk gevoerd hadden; immers het regt van vrije vaart ook op de tusschen uitsluitend Nederlandsch gebied[2] doorstroomende wateren, die de binnenlandsche gemeenschap tusschen Rijn en Schelde daarstellen, en door welks toekenning aan *België* de Nederlandsche Regering zich zoozeer bezwaard achtte, was niet alleen steeds ook door de Rijnoeverstaten gevorderd, maar hun zelfs ten slotte door de Nederlandsche Regering bij een tractaat toegestaan, waarvan de inwerkingtreding slechts door de Belgische onlusten en het verloren bezit van *Antwerpen* geschorst was[3]. Op één punt echter ging de Londensche Conferentie een stap verder. Terwijl de Meintzer overeenkomst zich vergenoegde op het punt van tonnen-, loods-, vuur- en baakgelden en dergelijke de vaartuigen der overige Rijnoeverstaten met de Nederlandsche vaartuigen gelijk te stellen, begeerde de Conferentie dat voor de Schelde deze bepalingen met ge-

(1) De woorden der Weener acte: ‘du point où ils (les fleuves) deviennent navigables jusqu'a la mer,’ of, zoo als elders in die acte voorkomt, ‘jusqu'a leur embouchure,’ werden in het Nederlandsch systeem in dien zin uitgelegd, dat de vaart vrij was tot op het punt, waar zich de werking van vloed en eb laat gevoelen, hetgeen voor de *Waal* te *Gorkum*, voor de *Lek* te *Krimpen* plaats heeft, terwijl zich vandaar tot in volle zee een zeearm of binnenzee (*mer territoriale*) uitstrekt, op welke de Koning der *Nederlanden* zijne souvereiniteitsregten konde laten gelden, en welker bevaring hij geenszins verpligt was vrij te laten. (Zie de nota van den Minister VERSTOLK VAN SOELEN aan den Graaf DE MIER, buitengewoon Oostenrijksch gezant, aangehaald door den Baron SIRTEMA DE GROVESTINS in zijn werk: *La Conférence de Londres et Guillaume* 1er, *Paris* 1844, p. 43).
Men vindt de verdediging dier uitlegging bij den Baron VAN KEVERBERG, *Le Royaume des Pays-Bas*, T. I, p. 103-113, en in het werk van den Heer or DEN HOOFF, *Coup d'oeuil sur la navigation du Rhin*.

(2) Tusschen *Duiveland* en *Tholen*.

(3) Zie het *Extrait du* 512e *protocole des séances de la commission centrale constituèe par le congrès de Vienne pour l'organisation et l'administration de la navigation du Rhin*. (*Recueil*, T. II, p. 201).

meen goedvinden door *België* en *Nederland* zouden worden vastgesteld. De reden van het verschil ligt echter voor de hand. Terwijl toch op den Rijn de belangen van al de oeverstaten dezelfde waren, had *Antwerpen* ongetwijfeld een geheel ander belang bij de vrije Scheldevaart dan Nederland, door de sluiting dierzelfde Schelde weleer tot zoo hoogen trap van bloei gestegen. Reeds had de Nederlandsche Regering zich laten ontvallen, dat zij door de afscheiding van *België* het befaamde 14de Artikel van het Munstersche tractaat, waarbij die sluiting bepaald was, weder in het leven getreden achtte: was het wonder dat de Conferentie weigerde de vernietiging van den Antwerpschen handel in de hand eener naijverige mededingster te leggen? In geen geval lag in die bepaling echter eene eigenlijke afwijking van het 3de Art. der *grondslagen* of eene bepaalde verongelijking der Nederlandsche natie.

Wij hebben de drie hoofdpunten, waaruit de Nederlandsche Regering hare bezwaren tegen de 24 Artikelen putte, met eenige breedvoerigheid uiteengezet en gelooven dan ook, zonder onbillijkheid, de overige bedenkingen: tegen den afstand der gemeente *Lommel*, - een gebied van weinig beteekenis -, tegen de vrije vischvangst op de *Schelde*, - eene levensvraag voor de armenbevolking van *Antwerpen* en de Nederlandsche belangen weinig schadende -, tegen de vrije handelsgemeenschap door *Maastricht* en *Sittard* en de vergunning tot aanleggen van een kanaal door het Limburgsche, den Belgen verleend - een noodzakelijk gevolg van den afstand der helft van die Provincie -, tegen de eventuële uitkeering van het batig saldo, dat het Amortisatie-Sijndicaat zou opleveren, en tegen enkele punten van redactie, als zwarigheden van ondergeschikt belang te mogen beschouwen.

Wij geven gaarne toe dat onze uiterst beknopte voorstelling, al vleijen wij ons dat zij onzen lezers eenig denkbeeld van den stand van het vraagstuk gegeven zal hebben, vele punten in het duister heeft moeten laten, welke, bij eene naauwlettender vergelijking der 24 Artikelen met de *grondslagen* van 20 Januarij 1831 de meening zouden kunnen wettigen, dat er inderdaad hier en daar verschil en afwijking bestaat. Maar wij gelooven aangewezen te hebben, dat dat verschil dan toch van weinig beteekenis was en nimmer voldoende kan zijn om de tegenstrijdigheid tusschen de gave en volkomene aanneming van het eerste ontwerp en den onwrikbaren tegenstand tegen het laatste te verklaren.

En toch die tegenstand werd geboden en geene der talrijke

pogingen, aangewend om haar te buigen of te breken, mogt haar doel bereiken. De weifelende houding, door de Oostelijke Mogendheden aangenomen, bewoog den Koning tot geen terugtred, schoon zij er hem den tijd toe liet; de beslissende spoed[1], waarmede *Engeland* en *Frankrijk* zich onherroepelijk aan *België* verbonden, noopte hem niet tot eene orde van zaken toe te treden, waarvan hij de onveranderlijkheid moest erkennen. Doof, zoowel voor den welmeenenden aandrang, door de absolute monarchen gebezigd, als voor de dreigende stem die zich in de constitutionnele rijken tegen hen verhief; even ongeloovig of onverschillig voor de beslissende mededeeling[2], waarmede zijn keizerlijke bondgenoot de laat ste onderhandeling afbrak, als voor de stellige verklaring[3] der interveniërende Mogendheden, dat het oogenblik van handelen gekomen was, bleef Nederlands vorst zijn standpunt onverzettelijk bewaren. Men weet met welken uitslag. Noode en langzaam, maar toch eindelijk, werden de ratificatiën door al de Mogendheden uitgewisseld[4]; en, gedekt door de gedwongen lijdelijkheid der onbeperkte vorsten, legden *Engeland* en *Frankrijk* de gedreigde maatregelen ten uitvoer. Onze schepen werden gevankelijk in de Engelsche havens binnengevoerd, en na eene heldhaftige maar vruchtelooze verdediging bezweek de Citadel van *Antwerpen* voor het Fransche geschut.

Wel had alzoo de tusschenkomst der Mogendheden een geheel onverwachten keer genomen. Door den Koning ingeroepen om zijn geschonden gezag in de oproerige gewesten te her-

(1) Het traktaat erlangde den 22sten November de ratificatie van den Koning der Belgen, den 24sten November die van den Koning der Franschen en den 6sten December die van den Koning van *Groot-Brittannie*.

(2) Zending van den Graaf ORLOFF naar *'s Gravenhage;* zijne verklaring d.d. 22 Maart 1832, waarin onder anderen de volgende uitdrukkingen voorkomen. ‘Après avoir épuisé tous les moyens de persuasion, toutes les voies de conciliation, pour aider Sa Majesté le Roi Guillaume á établir par un arrangement à l'amiable et conforme tout-à-la-fois à la dignité de sa counronne et aux intérêts des sujets qui lui sont restés fidèles la séparation des “deux grandes divisions du Royaume, l'Empereur ne se reconnaît plus la possibilité de lui prêter dorénavant aucun appui ni secours.” *Recueil*, T. III, pag. 19.’

(3) Nota's der Fransche en Engelsche zaakgelastigden d.d. 29 October 1832. *Recueil*, T. III, p 283 et 285.

(4) Protocole du 18 Avril 1832 (N°. 87) pour l'échange des ratifications autrichienne et prussienne. (*Recueil*, T. III, p. 37). Protocole du 4 Mai 1832 (N°. 58) pour l'échange des ratifications Russes.

stellen, hadden zich na langdurige en vruchtelooze onderhandelingen de wapenen van *Frankrijk* en *Engeland* juist in het belang dier gewesten tegen den Koning zelven gekeerd. Was echter die buitengewone keer van zaken aan de trouweloosheid, misschien aan den naijver dier Bondgenooten te wijten? Wij gelooven dat de voorstelling, die wij gepoogd hebben van den gang der onderhandelingen te geven, het antwoord reeds buiten twijfel gesteld heeft. Het is hier de vraag niet, of elk der talrijke protocollen volkomen geregtvaardigd kan worden, of op elk der vele geschilpunten de uitspraak der Mogendheden even onberispelijk is, of de evenaar steeds met gelijke onwrikbaarheid tusschen de strijdende belangen is vastgehouden. Het geldt hier vooral het beginsel der interventie - een beginsel door diegenen gewraakt, die der Conferentie verweten hebben, dat zij, 'het karakter eener vreedzame bemiddeling afleggende, zich het gezag van oppermagtige beslissing en gedwongene uitvoering heeft aangematigd[(1)].'

Dat karakter eene vreedzame bemiddeling, dat de Conferentie ten onregte zoude afgelegd hebben, heeft zij nimmer gehad. Zoo zij telkens en bij herhaling gezocht heeft niet slechts de belangen maar ook de eischen der beide partijen in overeenstemming te brengen en de vrijwillige toetreding van *Holland* en *België* tot hare scheidingsontwerpen te verwerven, het was geenszins omdat zij den uitslag van haren arbeid van die vrijwillige onderwerping aan hare besluiten volstrekt afhankelijk stelde. Ware het niet reeds op zich zelve eene ongerijmdheid, dat de vertegenwoordigers der vijf magtigste Mogendheden van *Europa* onder gedurige ruggespraak met hunne hooge lastgevers onderhandeld zouden hebben over het uitbrengen van een enkel raadgevend advies, dat door beide partijen naar goedvinden kon aangenomen of verworpen worden - eene taak waartoe elk vijftal bekwame en wel ingelichte privaatpersonen even geschikt ware geweest - de Hollandsche Regering zou het allerminst geregtigd zijn om aan de Conferentie een zoodanig karakter toe te schrijven. Geene vriendschappelijke bemiddeling is door den Koning aangevraagd maar gewapende tusschenkomst, en toen de weigering der gevraagde hulptrocpen het bewijs had geleverd, dat de mogendheden op eene geheel andere wijze wilden tusschentreden, dan door hunne legers ter demping

(1) *Constitutionneel Archief*, D. II, blz. 185.

van den opstand tot 's Konings beschikking te stellen, was het wederom de Koning, die hen uitnoodigde tot het uitvaardigen van een wapenstilstand (*la déclaration d'un armistice*)[1], - eene noodiging, waarin toch wel de erkenning gelegen moet hebben van het regt, èn om de voorwaarden bij oneenigheid der partijen zelve vast te stellen, èn om de voortzetting der vijandelijkheden des noods met geweld te keer te gaan. Datzelfde standpunt heeft de Nederlandsche Regering bewaard toen het niet langer een wapenstilstand, maar de scheiding zelve gold, waarvan de voorwaarden door *Holland* aangenomen, door *België* geweigerd waren. ‘Ce n'est pas sur des *bons offices* seule ment,’ heet het in eene nota, die ten doel had de tenuitvoerlegging dier voorwaarden van de Mogendheden te verzoeken: ‘que le roi est autorisé à compter pour obtenir la contiguité du territoire hollandais. Cette contiguité, il s'attend d'après l'annexe de l'article A à la voir *effectuer par les soins* des cinq cours[2]’, en het was een der hoofdbezwaren des Konings tegen de 18 artikelen: ‘que les cinq puissances se contentent dans l'article 17 de se réserver leurs bons offices, lorsqu'ils seront réclamés par les parties intéressées, sans déclarer formellement comme dans l'annexe A qu'elles *interposeront* leur médiation et *ajusteront* les différends de la manière la plus conforme aux dispositions de ladite annexe.’ Stelliger erkenning van het regt der Mogendheden tot gewapende tusschenkomst kan men wel niet verlangen.

De tegenwerping laat zich voorzien dat de Koning, door die tusschenkomst tegen *België* in te roepen, zijn eigen gebied niet aan haar onderworpen had, maar zijn laat zich ligtelijk wederleggen. Immers, zoo het zeker is, dat bij zijne eerste aanvrage de Koning slechts de gewapende beteugeling van den Belgischen opstand verzocht heeft, zonder daardoor den Mogendheden eenig regt van beschikking in zijne eigene aangelegenheden toe te kennen, de zaak veranderde geheel van standpunt, zoodra de Conferentie *België* onafhankelijk had verklaard[3], en de Koning door zijne toetreding tot de protocollen van 20 en 27 Januarij in die verklaring, tegen welke hij aanvankelijk protest

(1) Nota van de Ambassadeur FALCK aan Lord ABERDEEN, d.d. 21 October 1831. (*Papers relative to the affairs of Belgium*, B. 1st part, No. 2.)

(2) Note de Mess. les plénipotentiaires Hollandais du 21 Mai 1831. (*Recueil*, T. I, p. 189).

(3) Protocole du 20 Déc. 1830, (No. 7). *Recueil*, T. I, p. 40.

had ingeleverd[1], berust had. Van dien oogenblik af zag zich de Conferentie tusschen twee onafhankelijke natiën geplaatst, en uit hare bevoegdheid om hare uitspraken tegen de eene ten uitvoer te leggen, vloeide onmiddellijk en onwedersprekelijk dezelfde bevoegdheid jegens de andere voort. Gemis aan wederkeerigheid is in zulk een toestand ondenkbaar.

Maar er is nog een ander standpunt, waaruit de houding der Mogendheden beschouwd kan worden, een hooger beginsel waaruit hun regt kan worden afgeleid. Zoodra het gebleken was dat de beëindiging der Hollandsch-Belgische geschillen door eene minnelijke schikking tusschen beide natiën onmogelijk was, stonden der conferentie twee wegen open: - het Belgische vraagstuk onbeslist te laten, of zelve de voorwaarde der scheiding gebiedend voor te schrijven. De laatste beslissing schond de volstrekte onafhankelijkheid der beide natiën, maar zij handhaafde de regten dier Europesche Souvereiniteit, die, tot zich allengs een volkomener staatkundige vertegenwoordiging ontwikkele, bij de conferentie der vijf Groote Mogendheden berust. In naam dier Souvereiniteit werd het geschil beslecht, waaruit een Europesche oorlog zich dreigde te ontwikkelen, en werden met naauwlettend en onpartijdig overwegen der eischen en belangen van beide partijen die beschikkingen gemaakt, welker regeling anders aan de blinde zorg der wapenen ware overgelaten. En kan iemand in ernst bij het terugzien op die dagen wenschen, dat de Mogendheden, in stede der omzigtige maar tevens beslissende wijze, waarop zij handelden, aan een schroomvalligen eerbied voor de individuële souvereiniteit der beide natiën hadden gehoor gegeven, die hen belet had de vlam welke geheel *Europa* bedreigde te blusschen, zoolang die nog slechts op vreemden grond hare verwoestingen aanrigtte, en zoo door hunne lijdelijkheid over ons werelddeel de gruwelen gebragt hadden van eenen algemeenen oorlog, die, buiten al de andere schrikkelijke gevolgen welke hij onvermijdelijk na zich zoude gesleept hebben, zeker voor de onafhankelijkheid der beide natiën niet gunstiger zoude geweest zijn dan de besluiten der Londensche Conferentie? Of betreurt men het, dat de Mogendheden gehoor hebben geweigerd aan den wensch, in *Engeland* destijds door eene talrijke partij, van dezelfde hooge onpartijdigheid doordrongen, die alle tusschenkomst bij box-partijen en

(1) Note de l'Ambassadeur FALCK, en date du 22 Décembre 1830. (*Recueil*, T. I, p. 46).

hanengevechten afweert, luide geuit: - ‘to leave the Dutch and Belgians *to fight it out* themselves[1]?’ Zoude eene beslissing der Mogendheden, - die, om een algemeenen oorlog te voorkomen zonder de souvereiniteit van den koning der *Nederland* te kort te doen, de strikte neutraliteit van alle Europesche Staten bedongen en het verscheurde Koningrijk der *Nederlanden* tot een gesloten kampperk gevormd had, waarin Belgen en Hollanders hunnen vijftien jaren lang gevoeden en in de laatste maanden tot de felste verbittering gestegenen haat aan elkander ten aanschouwe van *Europa* hadden kunnen koelen, schoon zij de Conferentie van het verwijt ontheven had, den haar door Koning WILLEM opgedragenen last overschreden te hebben, - haar gewaarborgd hebben tegen het verwijt den last onvervuld gelaten te hebben, haar door de zaak der menschelijkheid en der beschaving opgelegd?

Nog een derde weg, meent men welligt, ware er voor de vereenigde mogendheden opengeweest: - demping van den opstand in *België* en herstelling van 's Konings gezag in den vollen omvang zijner staten. Men vergeet dat na de protocollen van 20 en 27 Januarij 1831, waartoe de Koning zelve was toegetreden, zulk eene handelwijze toch wel niet meer mogelijk was. Maar in die protocollen zelve zien sommigen eene eerste schrede op den weg eener misdadige toegeeflijkheid: het regt van den opstand had nimmer gehuldigd, de onafhankelijkheid van *België* nimmer erkend moeten worden. Er is weinig twijfel aan, of, zoo de Belgische opstand eenige maanden vroeger ware voorgevallen, en het *Frankrijk* der restauratie in stede van het *Frankrijk* der Julijrevolutie aan de conferentie had deelgenomen, er een dergelijke weg ware gevolgd. Welke de gevolgen van zulk eene gedwongene onderwerping van *België* voor dat land zelve en voor *Nederland* geweest zouden zijn, zullen wij hier niet vragen: de volksstem, die zich zoo luide voor scheiding verklaarde, bewijst voor het minst dat die huldiging van het goddelijk regt der koningen zoo min aan de eene helft der natie als aan de andere welkom geweest ware. Maar al had men die gedwongen hereeniging der Nederlanden gewenscht, al betreurt men nu nog met spijt de afscheuring dier schoone zuidelijke gewesten, die, ten deele door gelijkheid van taal en afstamming aan ons verknocht, welligt door den tijd met ons tot ééne, bloeijende en magtige natie met ons zamengesmolten

(1) Et. ab. *Revieu*, Vol. LVI, p. 456.

waren, bij beschouwingen als deze moet men zich boven den kring van het nationaal belang weten te verheffen; - en dan vragen wij met overtuiging, of iemand, wien de zaak van beschaving en vooruitgang dierbaar is, er zich over beklagen kan, dat in den raad der magtigste Mogendheden van *Europa* het belang eener natie meer heeft gegolden dan dat van haren Vorst, de regten des volks hebben opgewogen tegen de aanspraken der dynastie, en de ontwijfelbare voorliefde der Mogendheden voor het werk, door hen zelve in 1815 opgerigt, heeft moeten wijken voor de luide en ondubbelzinnige verklaring van den volkswil. Voor ons, zoo wij trots de twijfeling, door zoo menige bedroevende omstandigheid uitgelokt, onze overtuiging willen versterken, dat ook op het veld der internationale politiek de beginselen van regt en billijkheid zich eene baan breken, wij zouden geen krachtiger grond weten om haar te steunen, dan wanneer wij naast die tallooze traktaten en conferentiën van vroegere eeuwen, waarbij elke mogendheid slechts de uitbreiding en afronding van haar eigen grondgebied beoogde, en in de onlusten en verdeeldheden van kleinere Staten slechts eene welkomene gelegenheid zag, om onder den schijn van bondgenootschappelijke hulp zich ten koste van eene der beide partijen of soms van beide te verrijken, de plegtige verklaring der Conferentie stellen - eene verklaring met strikte trouw nagekomen - dat geen der Mogendheden in de schikkingen *België* betreffende, zoomin als in eenige der omstandigheden die zich nog zoude kunnen aanbieden, eenige vermeerdering van grondgebied, uitbreiding van invloed of afzonderlijk voordeel zou zoeken[(1)].

Ons oordeel over de houding der Londensche Conferentie, sluit reeds eenigermate onze uitspraak over den onverzettelijken wederstand, door *Noord-Nederland* aan de besluiten dier Conferentie geboden, in zich. Voorzeker, het laat zich verklaren dat het standpunt, waarvan men thans op zooveel verderen afstand de handelwijze der Groote Mogendheden overziet, moeijelijk reeds toen door de opinie in *Nederland* kon worden ingenomen. Het moest in de dagen van spanning en gisting, die op de Belgische omwenteling volgden, een bitteren indruk maken en tegenstand uitlokken, de Nederlandsche souvereiniteit aan de souvereiniteit van *Europa* onderworpen, de volstrekte onafhankelijkheid van onzen staat aan het Europeesch staatsbelang opgeofferd, het af-

(1) Protocole du 20 Janvier 1831 (N°. 11), art. 4. *Recueil*, T. I, p. 72.

vallige *België* op den voet van volkomen gelijkheid naast de getrouw geblevene helft des koningrijks geplaatst te zien. Die indruk moest versterkt, die zucht tot tegenstand verhoogd worden, toen men de Conferentie in haar streven om de opgewonden stemming der gemoederen in *België* te ontzien, de palen zag overschrijden, welke haar de eerbied voor het gekwetste en beleedigde zelfgevoel der Hollandsche Natie had moeten stellen. Wij verloren bij de beoordeeling van het staatkundig en nationaal belang van den tiendaagschen veldtogt die beschouwingen niet uit het oog. In stede evenwel in de gunstiger beschikkingen der 24 Artikelen de welverdiende vrucht van hare roemvolle krachtsontwikkeling te zien, bleef de Natie zich ook tegen deze verzetten of liever den tegenstand der Regering aanmoedigen en ondersteunen. Wij hebben reeds gepoogd het bewijs te leveren, hoe weinig eigenlijk de bepalingen der 24 Artikelen van de oorspronkelijke voorwaarden van scheiding verschilden, waaraan de Koning aanstonds zijne toestemming geschonken had. Maar al ware het dat enkele onzer opvattingen onjuist en de uitlegging destijds door de Regering aan de protocollen van 20 en 27 Januarij gegeven de juiste zij, nog waren het enkel materiële grieven, waarover wij ons te beklagen hadden. En nu vergelijke men de weinig beteekenende voordeelen, die er in de gunstigste vooronderstelling van onzen tegenstand te hopen waren, met de schatten, welke die tegenstand verslonden, met de inspanning, welke zij gevorderd, met de nadeelige wijziging, welke zij als laatste en eenige vrucht in de 24 Artikelen zelve gebragt heeft! Inderdaad, wanneer het, zoo als sommige vreemdelingen beweerd hebben, de Hollandsche handelsgeest geweest was, die, in de hoop van nog eenmaal de sluiting der *Schelde* en de vernietiging der Antwerpsche scheepvaart te verwerven, het goed en bloed der Nederlandsche ingezetenen koelbloedig had op het spel gezet, de uitkomst zou wel een gestreng, schoon verdiend strafgerigt over dien onzedelijken speculatiegeest gehouden hebben. Maar het is voldoende mij op elks herinneringen en op de menigvuldige dagbladen en geschriften dier dagen te beroepen, om zoo valsch eene beschuldiging te logenstraffen. Neen, het is geene naauwlettende vergelijking der verschillende scheidingsvoorwaarden, geene angstvallige berekening van de mogelijke voordeelen der krijgskans geweest, die den volksgeest tot zulk eene reusachtige inspanning bewogen heeft: - het is voor een beginsel, voor een kwalijk toegepast, maar daarom toch

edelmoedig en bezielend beginsel geweest, dat men geijverd en gestreden heeft. Voor de nationale regten, die men aangetast, voor de nationale eer, die men geschonden waande, vatte men de wapenen op en ontsloot zijne koffers, zonder zich door de langdurigheid of veelvuldigheid der gevraagde offers te laten afschrikken. Dat velen daarbij minder naar de uitkomsten van een naauwgezet onderzoek der feiten, dan naar de inspraak van een sterk opgewekt gevoel vraagden, kan niemand verwonderen, die weet, hoe de menigte steeds, zoowel waar zij zich onder de vanen van het liberalisme schaart als waar zij zich met opoffering van eigen belang en voordeel eener aangetaste legitimiteit ten schild stelt, naar leuzen handelt, voor leuzen strijdt en sterft. Die leuze was in 1831 en 1832: - het behoud der nationale onafhankelijkheid, die men door *België* bedreigd, door de Mogendheden miskend achtte. En even weinig te verwonderen is het dat de nationale hartstogten, eenmaal opgewekt, ook hen meêsleepten, die, aan zich zelve overgelaten, zeker een kalmer en onpartijdiger oordeel geveld zouden hebben, en vooral krachtigen invloed oefende op elk bij wien de levendige vlugt der fantazy den kalmen tred van het berekenend verstand pleegt voorbij te snellen(1).

(1) Wie weet niet, hoe zeer ook vooral de Dichters in dien tijd tot opwekking der algemeene geestdrift hebben medegewerkt. Dat er bij hen ook nog op het einde van 1832 geen zweem van verflaauwing of desillusionering bestond, bewijst ons eene menigte dichtstukken van die dagen, welke vóór ons liggen, waaronder enkele van uitstekende dichterlijke verdienste. In twee daarvan (*De Citadel van Antwerpen* en *De algemeene Bededag*), schoon ze geen naam op den titel voeren, meenen wij den toon van TOLLENS te erkennen; andere dragen de te regt hooggevierde namen van BOGAERS, (*Volharden*, 4 Nov. 1832), CORNELIS LOOTS, (CHASSÉ *op het puin der Citodel van Antwerpen*, 1833), BEELOO, (*Frankrijk, Engeland en Neder land*, 1832) en anderen; wij behoeven naauwelijks te zeggen, dat alle den geest dier dagen ademen: - diepe ergernis over de besluiten der Mogendheden; hooge bewondering voor den heldhaftigen weerstand.
Dat het echter ook niet aan de zoodanigen ontbrak, die toen reeds de heillooze uitkomsten vooruitzagen, waartoe dat volhardingsstelsel leiden zoude, laat zich ligtelijk gissen. Onder de hooggeplaatste personen, die van den aanvang af eene schikking met *België* verlangd hadden, noemt de Baron SIRTEMA VAN GROVESTINS, in de aangehaalde *Brochure* (GUILLAUME I *et la Conférence de Londres*), den Baron HENDRIK FAGEL en zijne broeders, den Minister van Staat, Baron ROEL, den Baron VAN DE CAPELLEN, voormalig Couverneur der *Oost-Indiën*, den Graaf VAN DER DUIN, een van het roemvolle driemanschap van 1813, en den Ambassadeur FALCK zelven, wien men dan ook later door den aan het volhardingstelsel geheel gedevoueerden Baron ZUYLEN VAN NYEVELT verving.

Ter gelegenheid van het Staatshuishoudkundig Congres, onlangs te *Brussel* gehouden, heeft een der Nederlandsche leden zijne verwachting te kennen gegeven, dat het in onze dagen niet ligt meer tot oorlogen komen zoude, daar, zoo de regeringen niet wijs genoeg waren ze te voorkomen, de bevolkingen wijs genoeg zijn zouden ze te beletten[1]. Voor ons, zoo wij de gerustheid van onzen geachten landgenoot al deelden, wij zouden onze hoop meer op de voorzigtigheid en het welbegrepen belang der regeringen, dan op de bezadigdheid der volkeren vestigen. De oorlogspartij heeft immer in den tegenwoordigen stand der maatschappijen de menigte vóór zich, omdat zij steeds een beroep heeft te doen op edele neigingen en drijfveêren of magtige driften en hartstogten, tegenover welke de taal van het bezadigd verstand flaauwhartig, de stem van het belang kleingeestig schijnt. Vandaar dat de regeringen, op een hooger en kalmer standpunt geplaatst, niet slechts de roeping hebben om in oogenblikken van spanning den volksgeest te temperen en althans elke uitbarsting te voorkomen, maar vooral de grootste voorzigtigheid moeten aan den dag leggen, om niet zelve den zoo ligt ontvlambaren gloed aan te blazen.

Wanneer wij de rol door de Nederlandsche regering in de jaren 1830-1832 gespeeld aan die eischen toetsen, dan valt het niet te ontkennen, dat zij integendeel, zoo zij aanvankelijk zelve aan den aandrang der openbare meening heeft toegegeven, later op die openbare meening een aanvurenden en prikkelenden invloed geoefend heeft. Er kan geen twijfel aan zijn, of de natie, die de aanname der protocollen van 20 en 27 Januarij 1831 had goedgekeurd, zoude ook de toetreding tot de 24 Artikelen hebben toegejuicht. De houding der Tweede Kamer tijdens het verblijf van Graaf ORLOFF hier te lande, toen zij, schoon onwillig om door eene openlijke daad eene scheuring tusschen den Vorst en de Vertegenwoordiging te doen vermoeden, desniettemin tot de afvaardiging van een harer leden - den Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE - besloot, om den Koning te verzoeken aan de voorstellen van het Hof van *Petersburg* het oor te leenen[2], teekent den toestand der natie, die van haar

(1) Woorden van den Heer SURINGAR op het banket der Economisten. (*Congrès des économistes réunis à Bruxelles*, p. 202)

(2) Baron STRTEMA VAN GROVESTINS, *Guillaume I et la Conférence de Londres*, p. 64.

goed regt overtuigd, gereed was de Regering, ook zoo zij tot de uiterste grens van dat regt gaan wilde, te ondersteunen, maar zich gelukkig had gerekend, zoo zij door eene wijze toegevendheid dier Regering van die harde verpligting ware ontslagen geworden. Maar zoodanige toegevendheid lag geenszins in de plannen des Konings. De weifeling, bij den aanvang der Belgische onlusten betoond, de inschikkelijkheid, aanvankelijk tegenover de Conferentie aan den dag gelegd, hadden plaats gemaakt voor eene verbittering, waarvan zoowel de toon der door den Baron VAN ZUYLEN VAN NYEVELT bij de Conferentie ingeleverde nota's[1] als de rigting van een door de Regering bezoldigd dagblad, dat zich zelfs niet ontzag de personen der Londensche afgevaardigden aan te tasten en te beleedigen, de bedroevende blijken opleverden.

Maar nog eene andere vraag vergt hier beantwoording. Heeft de Regering de opwinding, waarin de natie verkeerde, werkelijk gedeeld, of heeft zij die slechts kunstmatig opgewekt; - hadden de regering en de natie inderdaad dezelfde bedoelingen? Wij betreuren het, dat ons antwoord hier zelfs niet twijfelachtig zijn mag, maar de naauwkeurige overweging van den gang der onderhandelingen liet bij ons zelfs geenen twijfel achter. Neen! een volkomene en billijke afstand van *België*, het eenige wat de Natie verlangde, heeft nimmer in de bedoelingen der Regering of liever in de bedoelingen van hem, in wien zich die gansche regering oploste, gelegen. Neen, tot op het oogenblik, waarop hem het vredestractaat met *België* door zijne eigene onderdanen, den vruchteloozen weerstand eindelijk moede, werd afgeperst, heeft Koning WILLEM nimmer van de herwinning van het schoone geschenk der Mogendheden afgezien.[2] Wij willen onze reeds te uitgebreide schets niet verlengen, door op nieuw uit dit oogpunt de reeks der onderhandelingen te doorloopen. Wien de wauverhouding tusschen de reusachtige inspanning en het geringe voordeel dat men schijnbaar daarmede op het oog had, de onverklaarbare tegenspraak tusschen

(1) Zie vooral de nota van 20 September 1832, (*Recueil*, T. III, p. 188), - door de Conferentie zelve in haar memorandum van den 24sten September (*Recueil*, T. III, p. 202) 'une nouvelle note' geheeten: 'plus acerbe qu'aucune des précédentes, qui a tout l'air d'un manifeste contre la Conférence,' - een waardige tegenhanger, wat den toon betreft, van de befaamde koninklijke boodschap van 1829.

(2) Zie over de noodlottige diensten, destijds door het *Journal de la Haye* aan de Regering bewezen en den verderfelijken invloed door dat dagblad geoefend, VAN KAMPEN, *Gedenkbook* etc, bl. 196, 197.

de aanname der *grondslagen* en de onverzettelijke weigering der 24 Artikelen niet voldoende zijn, dien zouden wij anders op menige omstandigheid kunnen wijzen, waarin zich de eigenlijke oorzaak van den tegenstand verried. Maar zulk een betoog zou inderdaad overbodig zijn; immers zoo al de gebeurtenissen vóór 1833 nog eenigen twijfel omtrent de ware bedoelingen des Konings overlieten, na de lange jaren van het *Status quo* zal die twijfel wel zijn opgeheven, en weinigen zullen in onze dagen den Heer ENGELBERTS GERRITS toestemmen, dat het na de onbepaalde verdaging der Londensche Conferentie en tijdens de onderhandelingen met het Duitsche Verbond en de agnaten van het Huis van Nassau 'duister bleef of het 's Gravenhaagsche kabinet, met koestering van hoop op *België's* herwinning, zich te weinig toegevend betoonde, dan wel of het meende alleen in het belang des vaderlands te handelen[(1)].' Wij vreezen dat er over die vermeende duisterheid maar een al te helder en bedroevend licht is opgegaan.

Wij zullen den gang der volhardingspolitiek, die sinds dien oogenblik den schijn van grootheid verloor, dien zij tot nog toe althans vertoond had, niet verder volgen. Een wapenstilstand van onbepaalden duur, den 24sten Mei 1833 op den voet van het toenmalige, voor *Nederland* zoo nadeelige, *status quo* gesloten, hief voor *Europa* het gevaar van den oorlog, dien men steeds gevreesd had uit het Belgische geschil te zien ontstaan, op. Evenwel werden de onderhandelingen over eene eindschikking voortgezet, maar terwijl de Nederlandsche Regering van hare zijde weigerachtig bleef de vergunning van het Duitsche Verbond en der Agnaten van het huis van Nassau tot den afstand van *Belgisch Luxemburg* te vragen, zoo lang men nog omtrent alle andere punten van schikking niet tot volkomene overeenstemming was gekomen, oordeelde de Conferentie daarentegen dat deze wijze van behandeling de beeindiging der geschillen slechts op nieuw vertragen zoude, en vorderde zij de werkelijke overlegging van beide vergunningen, eer men verder ging. Op dit ultimatum werden de onderhandelingen te *Londen* den 24sten Augustus afgebroken. De volgende jaren leverden niets op dan langwijlige en met traagheid gevoerde onderhandelingen ter verkrijging dier geëischte vergunningen - eene traagheid, die in eene zaak voor *Nederland* van zoo overwegend gewigt de Regering tot genoeg-

(1) ENGELBERTS GERRITS, bl. 304.

zaam verwijt strekt, al weigert men geloof aan de beschuldiging, dat de Koning den Hertog van Nassau in het geheim tot het weigeren zijner toestemming zoude aangespoord hebben. Zóó verging jaar op jaar, terwijl de Koning, zijne blikken onafgewend op het tooneel der Europesche politiek gevestigd, in elke wolk die de helderheid van den staatkundigen horizont benevelde de voorbode begroette van den storm, die het Verbond der Mogendheden uiteendrijven en eene nieuwe kans voor de zegepraal zijner belangen openen zoude. Intusschen hadden zich de Leden der Conferentie, door hunne verschillende Hoven teruggeroepen, verstrooid; de stand van zaken, door de omwentelingen van 1830 in het leven geroepen, bevestigde zich zoo in *Belgie* als in *Frankrijk*; slechts Koning WILLEM bemerkte niet dat de oorlogstoorts, welke hij eenmaal met dreigende hand ten schrik van *Europa* gezwaaid had, sinds lang was uitgebluscht en niemand meer vreeze inboezemde(1). Maar zoo het vertrouwen des Konings onverzettelijk bleef, het geduld der Natie bleck voor uitputting vatbaar; de Staten-Generaal, die nog in 1832 zoo krachtigen weerklank hadden gegeven op de oorlogzuchtige verklaringen des Konings, begonnen reeds in 1834 van *gemengde gewaarwordingen*(2) te gewagen, waarmede zij de mededeelingen der Regering over de buitenlandsche aangelegenheden ontvingen. Bij ieder jaar nam de vroegere geestdrift af en groeide het ontwaakte misnoegen aan, en ten laatste zag zich de Vorst, die vruchteloos den terugkeer der tijden verbeid had, waarin geheel *Europa* voor de belangen eener enkele Dynastic in de wapenen trad, genoodzaakt de zoo lang verworpene 24 Artikelen onder hoogst ongunstige wijzigingen aan te nemen. Den 19^{den} April 1839 werd eindelijk het eindverdrag gesloten en de afscheiding van *Belgie* ook van onze zijde als een onherroepelijk feit erkend.

En hiermede mogen wij de taak volbragt achten, die wij ons misschien onvoorzigtiglijk oplegden, toen wij ons protest tegen de beschouwingswijze der Heeren ENGELBERTS GERBITS en LASTORAGER inleverden. Wij hebben gepoogd in breede trekken een tegenbeeld te ontwerpen der eenzijdige voorstelling, die nog in onze dagen het vonnis poogt te wettigen, in een oogenblik van nationale opwinding over naburen en bondgenooten uit-

(1) Zie eene belangwekkende teekening van den toestand en de verwachtingen des Konings in het werk van Baron VAN GROVESTINS (bl. 22-25).

(2) *Constitutionneel Archief*, II. 41.

gesproken, en het licht der waarheid zoekt terug te houden, opdat het den stralenkrans niet doe verbleeken, die het hoofd van Neêrlands Koning en volk in die dagen omschitterde. Men verge niet dat wij den Heer ENGELBERTS GERRITS ook daar volgen, waar hij zich aan eene karakterbeschrijving waagt van den Vorst, die eene zoo gewigtige rol in de geschiedenis van dien tijd vervult en een zoo overwegenden invloed op de lotgevallen van onzen Staat oefende. Wij willen liever het harde oordeel, dat ons over de lippen mogt komen, weerhouden. Er is meer weemoed dan bitterheid in ons, wanneer wij de heilspellende uitzigten van 1815 naast de bittere uitkomst toetsen, wanneer wij den Vorst, wiens hart van zoo hooge verwachtingen zwol, toen hij na lange jaren zwervens voor het eerst weder dien erfgrond zijner vaderen betrad, aan het einde zijner loopbaan den grond op nieuw voor eene willige ballingschap zien verruilen en een leven, waarop eenmaal de hoop eener geheele Natie gebouwd was, in den vreemde, te midden der algemeene onverschilligheid, zien eindigen. Zoo *Nederland* in die vijfentwintig jaren zijne schoonste illusiën verstoord, zijne schitterende uitzigten verijdeld, zijne nieuw herboren jeugd tot voorbarige veroudering zag wegkrimpen, ook de vorst, die de eene helft zijner onderdanen tegen zich zag opstaan en bij de andere allengs tot den laatsten sprank der geestdrift, waarmede hij eenmaal was ingehaald, zag wegsterven, heeft eene treurige ervaring gekend, en zijn deel aan de bittere teleurstelling gehad. Slechts dit eischen wij, dat de historische waarheid aan geene karakterlooze plooizucht worde opgeofferd, - en geen gedienstig lofredenaar door een willekeurig spel met licht en schaduw eene vergoelijkende vrijspraak zoeke te verwerven, waar de geschiedenis zelve onherroepelijk gevonnisd heeft.

Wij konden hier onzen arbeid voltooid rekenen, ware het niet dat wij, weinig vooruitziende welk eenen omvang de ontwikkeling van de oorzaken en gevolgen der Belgische omwenteling zoude innemen, ook het werk van KUBANDA aan het hoofd van ons opstel geplaatst hadden. In zooverre mag inmiddels reeds tusschen het voorafgaande en de aankondiging van dat werk eenig verband bestaan, als wij ons vleijen misschien bij dezen en genen onzer lezers de begeerte te hebben

opgewekt, zich omtrent den toestand, waarin *Belgie* zich thans bevindt, nader in te lichten. Den zoodanige zouden wij ten sterkste de lezing van dat werk aanbevelen, dat, zonder juist overal tot de volle diepte der verschillende maatschappelijke en staatkundige vraagstukken door te dringen, welke in *Belgie* hunne oplossing wachten, met evenveel scherpzinnigheid als helderheid de toestanden en verschijnselen des lands teekent. Een jarenlang verblijf in *Brussel*, waar een Tijdschrift - *die Grenzbote* - door hem werd uitgegeven, heeft den schrijver in staat gesteld, land en volk met naauwkeurigheid te leeren kennen, en geeft aan zijne oordeelvellingen over den toestand en de eigenlijke beteekenis der rigtingen en partijen op elk verschillend gebied eene hoogere waarde, dan anders meestal aan de beschouwingen eens vreemdelings kan toegekend worden. Daarbij heeft echter de schrijver geenszins zijne Duitsche eigenaardigheid en nationale sympathiën verloochend, hetgeen aan het boek eene des te hoogere waarde geeft, daar wij anders slechts te veel gewoon zijn Belgische toestanden ook door Belgen uit een geheel Fransch oogpunt beschouwd te zien.

Voor den Noord-Nederlander van 1830, die zich zonder andere voorbereiding plotseling aan de hand van KURANDA in het bloeijende *België* van 1845 verplaatst zag, zou reeds het voortdurend bestaan zelve van den Belgischen staat een verrassend verschijnsel zijn. Onder de verschillende oplossingen toch, waarvoor het vraagstuk der Belgische nationaliteit in 1830 vatbaar scheen, zag men zeker die, welke de geschiedenis der zeventien laatste jaren gegeven heeft, het minst te gemoet. Vanwaar toch zoude eene bevolking, die steeds aan vreemde heeren gehoorzaamd had, eene plotselinge vatbaarheid voor vrijheid en onafhankelijkheid ontleenen? Zouden niet weldra de opgeworpen bewindslieden onder het gewigt van den last, dien zij zich in blinden overmoed op de schouders geladen hadden, bezwijken? Hoe, daarenboven, zoude er duurzame zamenwerking mogelijk zijn tusschen twee partijen, wier onnatuurlijke vereeniging slechts aan eene gemeenschappelijke ondankbaarheid en ontevredenheid te danken was? Wat zoude het lot worden van een land, dat geen midden scheen te kennen tusschen de duisternis van een bekrompen, lichtschuw bijgeloof en den vernielenden gloed der oproertoortsen, door ontzinde woelgeesten gezwaaid? Op eene inlijving in *Frankrijk*, of, zoo de Europesche diplomatie dit niet gedoogde, op eene indeeling bij de verschillende naburen moest de omwenteling onvermijdelijk uitloopen. Zoo oordeelde niet slechts nog lang

na 1830 de openbare meening in *Nederland*, maar ook in *Frankrijk* hield men zich lang overtuigd, dat vroeg of laat de Belgische provinciën slechts zoovele Fransche departementen zouden uitmaken. En nu vergelijke men de voorspelling met de uitkomst. Men plaatse naast de onvermijdelijke ontbinding, den zeventienjarigen duur; men toetse aan de bekwaamheid en bezadigdheid, waardoor de Belgische Staatslieden aan hun land niet slechts eene gevestigde plaats in het Europesche statenstelsel verzekerd, maar ook het inwendig beheer tot een zeldzamen trap van volkomenheid gebragt hebben, het vonnis reeds bij voorbaat over hun onvermogen geveld; men stelle den bloei en de ontwikkeling der Belgische steden over tegen het verval, waarmede men de nijverheid bedreigde, zoodra Koning WILLEM zijne behoudende hand zoude terugtrekken. Men oordeele eindelijk of de krachtvolle herleving vooral der Vlaamsch-Belgische nationaliteit de kans van *Frankrijk* op het verwerven van den verlokkenden buit vermeerderd of verminderd heeft. Gaarne zouden wij uit dit oogpunt de resultaten zamenvatten, in het werk van KURANDA verspreid, en op zijn voetspoor het beeld van *België*, gelijk het zich in zijne industriële, staatkundige, maatschappelijke en nationale verhoudingen voordoet, ontwerpen. Wij zijn daartoe echter de grenzen reeds te nabij, buiten welke wij onze beschouwingen niet mogen uitbreiden, en zien ons tot een beperkter programma verpligt. Slechts bij twee aan *België* eigenaardige verhoudingen, door KURANDA met zorg en talent behandeld, wenschen wij ter besluiting van ons opstel, althans even stil te staan; wij doen dit te eer, omdat zij met het te voren ontwikkelde, vooral met de voorstelling van *België* gedurende de vijftien jaren der vereeniging gegeven, naauw zamenhangen. Wij bedoelen de verhouding tusschen Catholijken en Liberalen en die tusschen Walen en Vlamingers.

Men herinnert zich, dat de vereeniging der Catholijke en liberale partijen den val der Hollandsche regering, tot nog door beider verdeeldheid magtig, besliste. Die vereeniging, door het gemeen belang in het leven geroepen, bleef in wezen zoolang dat belang haar gebiedend vorderde. Toen de toestand van den Belgischen staat nog onzeker en het bestuur nog ongevestigd was, werd de band tusschen beide partijen door gelijkheid van gevaar en patriotisme vastgehouden. Gedurende de zittingen van het Congres vertoonde zich geen spoor van strijd; naauwelijks liet zich een bepaald onderscheid waarnemen, tenzij dan dat de gees-

telijkheid zich naauwer aan de radicalen aansloot, omdat ook zij voor het vervolg veel van eene onbeperkte invloedsoefening op de lagere klassen wachtte, terwijl de kern der voormalige liberale oppositie eene meer gematigde houding bewaarde. Evenwel ware het onjuist den radicalen geest der Belgische constitutie aan den invloed der geestelijkheid toe te schrijven, daar het juist de liberalen waren, die in de commissie, welker ontwerp met slechts zeer geringe wijzigingen door het Congres werd aangenomen, eene overwegende meerderheid hadden[1]. Volkomene gelijkstelling aller gezindheden, volstrekte afscheiding van kerk en staat, schoon de kosten der eeredienst uit de staatskas bestreden worden, algemeen stemregt, slechts door een lagen census beperkt, ontheffing der verkiesbaarheid tot vertegenwoordiger van allen census, volkomene vrijheid van drukpers en onderwijs, onbeperkte bevoegdheid tot het oprigten van genootschappen en het houden van volksvergaderingen, de hoofdbeginselen der nieuwe grondwet, waren evenzeer als de monarchale regeringsvorm zelve, de uitdrukking der wenschen niet van ééne partij, maar van de geheele natie. Aanvankelijk handhaafde zich die eenstemmigheid ook in den gang der regering, en de hoofden der liberale partij, door hunne staatkundige talenten het meest tot de leiding der aangelegenheden bevoegd, hielden zich met de volkomene toestemming der Catholijke meerderheid staande. Weldra echter stak de oude verdeeldheid op nieuw het hoofd op.

Schoon de Constitutie aan beide partijen gelijke wapenen in de hand had gegeven, bleek weldra uit het gebruik, dat de Catholijke partij van die wapenen wist te maken, hoeverre hare krachten die harer tegenpartij overtroffen. En kon het anders? Sterk door hare talrijkheid, door haren invloed op het volk, door hare uitstekende inwendige organisatie, stond de geestelijkheid slagvaardig, terwijl de liberalen alles nog te scheppen hadden. Terwijl de behoefte aan het houden van volksvergaderingen nog te weinig in de natie doorgedrongen was om de daartoe verleende vrijheid vruchtbaar te maken, bood de vrijheid tot het oprigten van genootschappen der Catholijke kerk eene gewenschte gelegenheid aan, het aantal van hare dienaars

(1) Leden dier commissie waren de Heeren VAN MAANEN, DE GERLACHE, CH. DE BROUCKÈRE, NOTHOMR, LEBEAU, TIELEMANS, DEVAUX, BALLIN, THORN, ZOUDE, DUBUS en BLARGNIES. De eigenlijke stellers van het ontwerp echter waren NOTHOMB en DEVAUX.

met vreemde monniken te versterken en aan hare kloosters eene rigting te geven, meer met hare wezenlijke belangen en de eischen van den tijd overeenkomstig dan de geestdoovende werkeloosheid, die aldaar plagt te heerschen. De vrijheid van onderwijs gaf haar de gelegenheid, zich overal van de leiding der jeugd meester te maken, terwijl het der liberale partij èn aan middelen èn aan personen ontbrak, om haar dat terrein te betwisten. De vrijheid der drukpers, der geestelijkheid minder noodig, was daarom niettemin ook voor haar bruikbaar, en werd door den invloed der priesters althans onschadelijk gemaakt; de geringe census eindelijk, op het platteland nog lager gesteld dan in de steden, legde den uitslag der staatkundige verkiezingen in hare handen. Zulke middelen stonden der Catholijke partij ten dienste, en zij aarzelde niet er een werkzaam gebruik van te maken. Enkele cijfers mogen leeren, met welken uitslag. Het aantal kloosters, dat vóór de omwenteling in *België* 284 bedroeg, was in 1837 reeds tot 375 gestegen, en hoe die vermeerdering blijft voortgaan, blijkt uit het enkele voorbeeld der parochie van *Mechelen*, die in 1837 reeds 86 kloosters telde, en dat aantal gedurende het verblijf van KURANDA, aan wien wij deze getallen ontleenen, tot 140 zag klimmen[1]. Gelijken tred met dien voortgang houdt de aangroei van het vermogen der kerk, die, reeds in het bezit van verbazende rijkdommen, buiten het jaarlijksch bedrag der bezoldiging van de wereldlijke geestelijken, dat 4,186,150 franken beloopt, van 1830 tot 1839 voor niet minder dan vier millioen franken aan geschenken en legaten van bijzondere personen ontving. Op het gebied van het onderwijs vertoonen zich gelijksoortige verschijnselen. Over het lager onderwijs, dat zich tot lezen, schrijven en rekenen beperkt, kan in een Catholijk land weinig verschil zijn. Op het gebied van het middelbaar onderwijs daarentegen is de staat overal door de mededinging der geestelijken uit het veld geslagen. In 33 van de 70 instellingen voor middelbaar onderwijs, welke *België* bezit, is het onderrigt door de gemeentebesturen geheel aan de geestelijkheid opgedragen; 29 zijn collegien, als zoodanig aan geenerlei toezigt van staatswege onderworpen, en bijna uitsluitend in handen der geestelijke orden; 8 genieten ondersteuning uit de staatskas; slechts 4 behooren uitsluitend aan den staat[2].

(1) Deel I, bl. 32, 33.

(2) *Das Ausland*, 1847, N°. 105.

Nog treffender misschien is de verhouding, waarin de verschillende universiteiten tot elkander staan. De Belgische staat heeft twee universiteiten: eene te *Luik* en eene andere te *Gend*. Eene vrije universiteit, die hare inkomsten uit de bijdragen van bijzondere beschermers en van de studenten zelve put, heeft zich te *Brussel* gevestigd. Te *Leuven* eindelijk is het befaamde *collegium philosophicum* door eene uitsluitend catholijke universiteit vervangen, die geheel onder de leiding der geestelijkheid staat, en, dank der uitgebreide middelen die haar ten dienste staan, niet slechts de uitstekendste hoogleeraren door groote opofferingen aan zich weet te verbinden, maar ook een fabelachtig aantal beurzen ter beschikking van minvermogenden houdt. Het gevolg is, dat de Leuvensche universiteit bijna evenveel kweekelingen telt als al de overige te zamen.(1)

Met even onvermoeiden ijver en met gelijke meerderheid van krachten trok zich de geestelijkheid de zaak der verkiezingen aan. De uitkomst was, dat het ministerie DE THEUX zes jaren lang (1834-1840) zich door eene onveranderlijke catholijke meerderheid geschraagd zag, en die partij zich zelfs na den val van dat ministerie sterk genoeg rekende, om twee der aanzienlijkste liberalen in het nieuwe ministerie toe te laten, die echter, zoodra zij zich op een schijnbaar onbeduidend punt tegen den wil der geestelijkheid durfden aankanten, lot het vragen van een votum van vertrouwen genoodzaakt werden, welks uitslag hunnen val besliste.(2)

Maar niet tevreden zulke vruchten van de vrije instellingen geplukt te hebben, ontzagen de Catholijken zich niet het verbond met de liberalen, waarvan zij zoo groote voordeelen getrokken hadden, te verbreken. Reeds in 1832 (18 September) ontsluijerde eene *encyclica*, tegen de stellingen van LAMENNAIS en LACORDAIRE gerigt, waarin de scheiding van kerk en staat als verderfelijk voorgesteld en alzoo natuurlijk de beheersching van den staat door de kerk gepredikt werd, de geheime be-

(1) In 1844 waren de getallen der studerenden aan de verschillende universiteiten als volgt: Te *Leuven* 776, te *Luik* 441, te *Gent* 355, en te *Brussel* 322. Om eene juiste vergelijking te maken, dient men echter van de som der Gentsche en Leuvensche studenten de leerlingen der ingenieursen mijnenscholen af te trekken, die te zamen ongeveer 200 in getal zijn, Ibid.

(2) Zie eene uitvoerige uiteenzetting dier verhoudingen in de *Revue des deux Mondes*, Liv. du 30 Sept. 1845: *La Belgique et le parti Catholique depuis* 1830, par GUSTAVE D'ALLAUX.

doelingen der Belgische geestelijkheid. Maar zij vielen elk in het oog, toen de vijf bisschoppen gelijktijdig de Belgische vrijmetselaars-loges in den ban deden, en alzoo een aanval rigtten tegen het beginsel van vrije associatie, waaraan de catholijken zelve zooveel verschuldigd waren. Gelijke beteekenis had de kruistogt tegen de liberale dagbladen, overal waar zulks in haar vermogen stond door de geestelijkheid geweerd. Op het terrein der wetgeving vertoonden zich gelijksoortige verschijnselen: - weêrstand tegen het beginsel van centralisatie, toen ROGIER het geestelijk onderwijs aan een jaarlijksch *concours* met de overige instellingen wilde onderwerpen; - verheffing van hetzelfde beginsel ten koste der gezamenlijke vrijheid bij het uitlokken en ondersteunen eener wet, die den koning het regt geeft de burgemeesters te kiezen buiten den kring der stedelijke besturen, die zich allengs hier en daar aan de eischen der geestelijkheid weêrbarstig hadden betoond. Meer nog echter dan door dit alles vond zich de openbare meening beleedigd door het voorstel van de afgevaardigden BRABANT en DUBUS, om de Leuvensche universiteit tot eene *personne civile* te verheffen, en alzoo de *doode hand* te herstellen, - een voorstel, dat bij de Catholijke partij algemeenen bijval vond, en waarvan de terugname slechts met moeite door NOTHOMB, die zich na den val van het ministerie LEBEAU-ROGIER met de leiding van een gemengd ministerie belast had en reeds het *concours*-besluit van ROGIER aan den tegenzin der geestelijkheid had opgeofferd, verkregen werd.

Zulk eene krachtige werking moest echter onvermijdelijk tegenwerking uitlokken. Vandaar, dat, terwijl de Catholijke partij van verovering tot verovering voortschreed, zich allengs een aanzienlijk deel der openbare meening van haar vervreemdde en zich aan de liberalen aansloot.

Men is ten onzent, zoowel als in *Frankrijk*, te zeer gewoon, onder den naam van liberalen die staatspartij te verstaan, die tegenover een behoudend bestuur op herziening der staatsinstellingen en uitbreiding der volksregten aandringt, om niet eene waarschuwing noodzakelijk te maken, het woord in *België* niet in dien zin op te vatten. De liberale partij in *België*, althans de gematigde meerderheid dier partij, ziet het programma harer voormalige eischen volkomen in de constitutie van 1830 vervuld, en verlangt slechts de ongestoorde ontwikkeling dier beginselen en hunne handhaving tegenover de magtsoverschrijding der geestelijkheid. Maar ook tegen deze staat zij slechts

op staatkundig terrein gewapend over; nimmer keert zij hare wapenen tegen de godsdienst zelve, en hare aanhangers zijn veelal, in stede van vijandig tegen het Catholicisme over te staan, getrouwe en ijverige leden dier kerk. Zelfs de zoogenaamde ultra-liberalen, aan wier hoofd de volksvertegenwoordiger VERHAEGEN staat, schoon hun programma iets verder moge gaan dan dat hunner meer gematigde medestanders, voeren geenszins eene eigenlijk radicale oppositie, terwijl dezelfde practische zin, die de Belgen in de eerste oogenblikken van hunne onafhankelijkheid voor een ontijdig republicanisme bewaarde, ook thans verhindert dat de verderfelijke propaganda van het communisme op hunnen bodem wortel schiete.[1]

Zoodra de dreigende houding door de geestelijkheid aangenomen de vereeniging van de verschillende fractiën der liberale partij, die haar aanvankelijk beurtelings bestreden en gesteund hadden, beslist had, was ook hare nederlaag aanstaande. Zoowel in 1844, bij de gewestelijke verkiezingen, als in 1845, bij de herkiezing van de eene helft der vertegenwoordiging, hebben onbetwistbare cijfers de aanstaande zegepraal der liberalen verkondigd. Vruchteloos heeft de koning na den val van twee gemengde ministerie's (NOTHOMB en VAN DE WEYER) en het mislukken der pogingen, om op nieuw zulk eene vereeniging der beide partijen daarte stellen, zich in 1846 in de armen van een uitsluitend Catholijk ministerie geworpen. De verkiezingen van 1847 hebben het aangevangen werk voltooid, aan eene liberale meerderheid in de kamer der vertegenwoordigers zitting gegeven, en een liberaal ministerie aan het bestuur gebragt, aan welks hoofd een der uitstekendste staatsmannen geplaatst is, die de omwenteling heeft opgeleverd. - een man, wiens naam aan twee van de schoonste herinneringen der Belgische geschiedenis onafscheidelijk verbonden is: - de verdediging van *Brussel*, waaraan hij als hoofd der Luiksche vrijwilligers een werkdadig aandeel nam; de spoorweg-wet, onder zijn ministerie in 1834 tot stand gebragt - CHARLES ROGIER[2].

(1) Het feit dat het communisme, hetwelk zich in *Duitschland* en *Frankrijk* zoo dreigend ontwikkelt, in *België*, waar schijnbaar geenerlei hinderpalen zijne uitbreiding in den weg staan en volkomene vrijheid van associatie en drukpers heerschen, zoo weinig ingang vindt, verdient de aandacht dergenen, die in strenge voorbehoedende maatregelen den eenigen waarborg voor de rust der staten zien. Over den toestand der socialistische en communistische partijen in *België* vindt men belangwekkende mededeelingen in het werk van KARL GRÜN: *Die sociale Bewegung in Franckreich und Belgien*.

(2) Zie over ROGIER, *Les Centemporains illustres*, T. I, p. 276 ss.

Zoo heeft, ondanks de dreigende voorspellingen dergenen, die bij de aaneensluiting van liberalen en Catholijken de duurzame zege van de welgesloten gelederen der geestelijke militie op de ongeoefende en slecht georganiseerde liberalen geen oogenblik twijfelachtig stelden, en ondanks de aanvankelijke uitkomst, die de waarheid dier voorspellingen maar al te zeer scheen te bevestigen, de Catholijke partij, die zelve de scheuring had voorbereid, en harer vroegere bondgenoote het eerst de handschoen had toegeworpen, het onderspit gedolven.

Een belangrijk en gewigtig verschijnsel! Immers zoo in het Catholijke *België*, toegerust met alle wapenen en ondersteund door alle hulpmiddelen, die haar de zege moesten verschaffen, de hierarchie in hare pogingen om zich het staatsgezag te onderwerpen, en de volkomenste volksvrijheid tot eene dienaresse harer heerschappij te maken, heeft schipbreuk geleden, dan is wel het ontegenzeggelijk bewijs geleverd, dat de onderwerping van den staat aan de kerk in onze dagen eene onmogelijkheid is geworden, en het ijdele gebleken van de vreesachtigheid dergenen, die gereed zouden zijn zich zelve de handen te binden om der Catholijke geestelijkheid de hare niet vrij te laten.

Zal echter die scheuring tusschen liberalen en Catholijken in *België* eene voortdurende zijn[(1)]? Wij zijn overtuigd van het tegendeel, en voor de belangen van den Belgischen Staat zouden wij die duurzaamheid verderfelijk achten. In een land als *België*, ware het eene ongerijmdheid aan de mogelijkheid eener onderdrukking van het Catholijke beginsel te gelooven; daar waar de invloed van den priester overal het huisselijk en burgerlijk leven doordringt, en het godsdienstig element eene zoo aanzienlijke plaats in het volksleven inneemt, komt ongetwijfeld der geestelijkheid op het staatkundig terrein ook eene aanzienlijke plaats toe. Hare uitsluiting wenschen ook de staatslieden der liberale partij niet, en in de bereidvaardigheid, welke zij steeds tot de zamenstelling en ondersteuning der gemengde ministeriën getoond hebben, ligt het bewijs, hoe zeer zij van de noodzakelijkheid eener vereeniging overtuigd zijn. In zulk een gemengd ministerie ligt op den duur het heil van *België*,

(1) Zie over de uitzigten, welke de Catholijke partij nog bezit, vooral in verband met hare industriële en commerciële politiek, een artikel van GUSTAVE D'ALLAUX, *La Belgique en* 1846. (*Revue des Deux Mondes*, Liv. du 1 Décembre 1846.)

mits in waarheid beide partijën vereenigd werken, en niet slechts de eene de dienaresse der andere zij.

De geestelijkheid zelve zal op den duur inzien dat haar belang haar zulk eene opregte vereeniging gebiedt. Eene zeventienjarige ondervinding heeft haar geleerd, welke vruchten zij in het belang der kerk van liberale staatsinstellingen plukken kan, hoe eene vrije en onbelemmerde werking haar voordeelen aanbiedt, grooter dan vorstengunst ze schenken kan. Maar zoo zij de uitgebreidheid van hare magt heeft leeren kennen, zij heeft ook kunnen zien dat er grenzen bestonden, die zij niet dan tot haar nadeel kan overschrijden. Hare magt steunt minder nog op de middelen en talenten waárover zij beschikt, dan op den eerbied en de genegenheid, welke het volk voor haar koestert. Zij zal het niet wagen die volksgunst te verspelen door zich in voortdurenden strijd te stellen met de uitspraak, door de meerderheid der natie gedaan; zij zal zich wachten het karakter eener factieuse minderheid aan te nemen, en daardoor misschien allengs de godsdienst zelve bloot te stellen aan den onwil, welken de staatkundige houding harer dienaren zoude opwekken. Zij zal veeleer haar heil daar zoeken, waarheen de welsprekendste redenaar en meestbegaafde schrijver harer partij haar reeds in 1845 heeft heengewezen[(1)]: - in eene herstelling der vereeniging, waaraan zij haren eersten triomf te danken had.

Maar nog een ander belang wordt in *België* door de Catholijke partij vertegenwoordigd: het is in deze, dat de staat den hechtsten waarborg voor zijne nationale zelfstandigheid vindt. Geenszins, alsof de liberalen tot eene vereeniging met *Frankrijk* zouden overhellen. Wie zoude in den tegenwoordigen stand van zaken de Belgische staatsregeling voor de Fransche, de vrije ontwikkeling van het gemeenteleven voor de strenge centralisatie willen ruilen, die aan *België* alle zelfstandigheid rooven zoude? Maar iets anders is het van zulk eene aansluiting, om welke reden dan ook, afkeerig te zijn, iets anders in eene krachtige nationaliteit een onomstootelijk bolwerk te bezitten, dat niet slechts onder den tegenwoordigen staat van zaken, maar bij elke woeling, die op nieuw de lijnen en kleuren der kaart van *Europa* zou kunnen verschuiven en vermengen, vaststaat. En zulk een nationaal zelfgevoel is bij de Catholijken oneindig sterker dan bij de liberalen, die veel meer

(1) P. DE DECKER, *Quinse ans*, (1830-1845).

van Fransche denkbeelden doordrongen zijn, en niet slechts vooral in de meest Fransche provinciën de meerderheid hebben, maar ook onder hunne dagbladschrijvers en publicisten een overwegend aantal Franschen tellen.

Maar de Belgische nationaliteit bezit een nog krachtiger steun, een steun, tevens vermogend de Catholijke partij, mits zij hare roeping begrijpe, op den duur te schragen; - zij vindt die in de Vlaamsche beweging.

Het werk van KURANDA heeft de verdienste, die beweging in hare hooge beteekenis te waarderen. Trouwens als Duitscher[1] was hij daartoe beter berekend dan de vele Fransche schrijvers over *België*, die, met de oppervlakkigheid hunner natie eigen, waar het de beoordeeling van den inwendigen volkstoestand eener andere geldt, van de nationale beweging, die eerlang misschien de gansche gedaante des lands veranderen zal, naauw met een enkel minachtend woord reppen[2].

Dat de Belgische volkseenheid, gelijk zij zich sinds 1830 vertoont, eigenlijk uit twee geheel verschillende volksstammen is zamengesteld, waarvan de eene tot de Romaansche, de andere tot de Germaansche volkeren-familie behoort, is ook ten onzent, gelooven wij, genoegzaam bekend. Walen en Vlamingen dragen, zoowel in uitzigt en karakter als in de taal, waarvan zij zich bedienen, de onmiskenbare blijken dier geheel verschillende afstamming[3]. KURANDA heeft dat onderscheid met scherpzinnigheid

(1) In de laatste dagen is in *Duitschland* een hoogstbelangrijk werk over de Vlaamsche beweging verschenen - GUSTAF NÖFKEN, *Vlämisch-Belgien* -, een werk, gelijk reeds uit de tegenover den titel prijkende beeldtenis van den grooten Vlaming WILLEMS blijkt, der Vlaamsche zaak geheel toegedaan, en aan belangrijke détails en merkwaardige beschouwingen rijk.

(2) Zoo doet b.v. G.T. POUSSIN, in zijn voor ongeveer anderhalf jaar verschenen werk over *België*, de geheele zaak af met de woorden, dat de Vlaamsche taal zich in een *état margué d'infériorité* tegenover de Fransche bevindt, en hij zich dus alleen met de Fransche dagbladen zal ophouden. Een ander, in *België* gevestigd, Fransch schrijver verbaast zich, bij het vermelden der triomfen, door de Fransche taal aldaar behaald, over de *résistance singulière d'une petite coterie, qui voudrait élever le Flamand jusqu'au rang d'idiome littéraire*. (*La Belgique, sa nationalité, sa situation actuelle, par* EUGÈNE ROBIN. *Revue des deux Mondes*, Liv. du 28 Fév. 1843)

(3) De reeds aangehaalde Fransch-Belgische schrijver zegt in zijn artikel, dat nog al over Belgische nationaliteit heet te handelen: ‘Quant à l'ancienne division des Wallons et des Flamands, elle ne se fait point jour dans la politique, et s'efface insensiblement dans le peuple’ (*Revue des deux Mondes*, Liv. du 28 Fév. 1843, p. 107). Het verraadt zeker reeds politieke kortzigtigheid, in 1843 nog niet voorzien te hebben, welke politieke beteekenis de zich voorbereidende nationaliteitsstrijd in zich sloot, maar hoe iemand, die *Gent* en *Luik* slechts eenmaal bezocht, en beide zoo hemelsbreed van elkander verschillende bevolkingen aanschouwde, kan beweren, dat het onderscheid zich in het volk uitwischt, gaat onze bevatting te boven.

opgemerkt en met helderheid weêrgegeven. De taal der Walen (*la langue d'oeil*) intusschen heeft zich nimmer tot eene eigenlijke schrijftaal verheven. Zij is dan ook, niet slechts bij de hoogere klassen, maar bij alles wat de eigenlijke heffe des volks te boven gaat, door de Fransche taal verdrongen, - een verschijnsel te natuurlijker, daar zij eigenlijk slechts als een verouderd dialect dier taal te beschouwen is. Geheel anders is het met de Vlaamsche taal gegaan, die, schoon het Fransch reeds sinds den tijd der Bourgondische hertogen ook op haar gebied zijne veroveringen heeft uitgebreid, zich steeds heeft weten staande te houden en te minder voor versmelting in de Fransche taal vatbaar was, wijl zij met deze niets gemeen heeft. Zoo zijn dan ook zoowel de stormen der Fransche omwenteling als de Napoleontische overheersching over haar heengegaan zonder haar te ontwortelen, en wat zij in dien tijd mogt verloren hebben, heeft de kortstondige vereeniging met *Holland* en het toenmaals ingevoerde schoolonderwijs haar dubbel weêrgegeven, zoodat zij in de eerste jaren na 1830 krachtiger en ongedeerder dan immer daarstond. Ongelukkig had de Nederlandsche Regering, in stede van hare ontwikkeling langzaam te bevorderen, haar plotseling tot den rang willen verheffen, welke haar inderdaad toekomt, en alzoo de knop, waarin de schoone bloem der toekomst sluimerde, met voorbarig geweld opengebroken. De uitkomst was, gelijk wij reeds zagen, dat de Fransche sympathiën, bij de hoogere klassen in *Vlaanderen* aanwezig, vuur vatteden, de echt Vlaamsch-nationale zijde der taalbesluiten werd voorbijgezien, om daarin slechts een politieken kunstgreep ter uitbreiding van den Hollandschen invloed te aanschouwen, en alzoo de op zich zelve lofwaardige poging, om de taal, door de grootste helft der Belgen gesproken, in hare regten te herstellen, eene der grieven werd, die de omwenteling van 1830 voorbereidden.

In dien toestand kon het niet anders, of de nieuwe orde van zaken van 1830 moest sterk tegen de Vlaamsche taal reageren. Daartoe bragt veel bij, dat de meeste mannen van talent, die

zich in de oppositie tegen de Hollandsche regering en in de eerste dagen na de omwenteling onderscheidden, Walen waren, wier gelederen weldra door de vele Franschen, die in de eerste jaren zich bij honderden in *België* inburgerden, versterkt werden. Daartoe werkte mede, dat de omwenteling, in het grootendeels verfranschte *Brussel* begonnen, het meest en het snelst weêrklank vond in de Waalsche gewesten, terwijl *Gent* en *Antwerpen* zich eerst na lang dralen en aarzelen aansloten. Daaraan was de onverschilligheid schuld der hoogere klassen in *Vlaanderen* zelve, die in den regel het Fransch volkomen meester en daaraan gehecht waren. Maar de hoofdoorzaak lag hierin, dat de jeugdige staat, vol sympathie voor *Frankrijk*, in de Vlaamsche taal eene gevaarlijke vijandin harer nieuwverworvene nationaliteit en eene bondgenoote der Hollandsche zaak aanschouwde. Het Vlaamsch was in de eerste jaren na de omwenteling, ja, zoolang de Koning der Nederlanden zijne aanspraken op *België* nog niet onherroepelijk had opgegeven, van *Orangisme* verdacht, en zoo hield jarenlang staatkundig wantrouwen een staat van zaken gaande, in waarheid oneindig drukkender dan die, waarover men zich vroeger zoo luide beklaagd had. In stede zich de omzigtigheid tot voorbeeld te stellen, waarmede de taalbesluiten der Nederlandsche Regering zich ontzagen de belangen der Waalsche provinciën te krenken of eenig verkregen regt te schenden, verklaarde de nieuwe Belgische staatsregeling het Fransch als alleen geldige taal, en vaagde het Vlaamsch, de moedertaal van twee en een halve millioen Belgen, met eene enkelen pennestreek weg. In de Kamers wordt slechts Fransch gesproken; wetten en besluiten worden enkel in die taal uitgevaardigd; in de hoogere inrigtingen van onderwijs wordt ook in *Vlaanderen* de volkstaal geheel veronachtzaamd; zelfs de regtspleging wordt in de Fransche taal gevoerd; en de Vlaming, zoo hij het Fransch niet volkomen magtig is, is daardoor niet alleen onbevoegd aan de jury deel te nemen, maar ziet zich zelfs, waar het zijne bezittingen, eer en leven geldt, in eene vreemde taal aangeklaagd en gevonnisd, zonder dat hem de mogelijkheid tot verdediging geopend is; ja, wat hoewel schijnbaar van minder beteekenis, te sterker misschien de vernedering, waarin taal en volk zich bevinden, doet uitkomen: ook op de Spoorwegen, die het Vlaamsch gebied doorloopen, geschieden alle aanplakkingen in het Fransch en bedienen alle beambten zich slechts van de Fransche taal.

Zoo is de Vlaming, schoon ingezeten van een land, boven eenig ander in *Europa* met burgerlijke en staatkundige vrij-

heid gezegend, in waarheid van het genot dier vrijheid ten eenemale uitgesloten. Wat baat hem de openbare behandeling der belangen van zijnen staat, zijn gewest, zijne stad, in eene taal die hij niet verstaat? wat zijne verkiesbaarheid tot alle ambten en betrekkingen, daar zijne taal hem den schijnbaar geopenden toegang aanstonds weder sluit? wat de Jury, waaraan hij geen deel kan nemen? wat eindelijk de openlijkheid en mondelijkheid der regtspleging zelve, daar hij in waarheid steeds ongehoord veroordeeld wordt?

Het is in verband met die miskenning van nationale regten en belangen, die in geheel *Europa* hare wedergade zoekt, dat de Vlaamsche beweging beoordeeld moet worden. De studie, aan Vlaaínsche taal en oudheden gewijd, de ontwaking van Vlaamsche dicht- en letterkunde zijn slechts eene enkele zijde dier beweging, en wie hare belangrijkheid naar de mindere of meerdere aesthetische waarde dier voortbrengselen wilde afmeten, zoude haar grootelijks miskennen. Het geldt de redding eener verdrukte en met ondergang bedreigde nationaliteit, en uit dat oogpunt zijn zeker de talrijke rederijkerskamers, liefhebberijtooneelen, zangvereenigingen (koormaatschappijen) en taalkundige genootschappen, maar vooral de anders misschien wel wat te overvloedige productiviteit der Vlaamsche dichters, uitnemende middelen om tevens de liefde voor de volkstaal in de hoogere kringen te doen herleven en voor de mindere standen eene bron van letterkundige beschaving te openen, die hun anders geheel ontbreken zoude.

De Vlaamsche beweging, reeds lang te voren in het verborgen werkzaam, trad, zoodra het traktaat van 1839 alle vrees voor Hollandsche heroveringsplannen had opgeheven, onverschrokken in het openbaar op. In 1840 reeds leverde de afgevaardigde DE DECKER eene petitie ten voordeele der Vlaamsche taal in, door duizenden van Vlamingen onderteekend. Die petitie vond destijds bij de Kamer, die in de geheele beweging slechts eene verderfelijke poging tot scheuring van den staat zien wilde, weinig ondersteuning. Evenveel wederstand vond de beweging bij de Fransche drukpers, en niet het minst bij de verfranschte Vlamingen aan de Gentsche Universiteit zelve. Intusschen begint zij allengs, terwijl zij inwendig in krachten toeneemt, ook over de vooroordeelen der tegenpartij te zegevieren. Reeds heeft VAN DE WEYER op eene eervolle wijze de verguizing doen vergeten, door hem in de opwinding van 1829 zijner moedertaal aangedaan, die hem destijds de scherpe berisping van

WILLEMS op den hals haalde[1], door de weigerende Akademie te dwingen hare deuren ook voor Vlaamsche geletterden open te zetten[2] en twee der voornaamste Vlaamsche schrijvers, CONSCIENCE en DE LAET, tot buitengewone hoogleeraren aan de Gentsche Hoogeschool te verheffen. Zelfs de Fransche schrijvers in *Vlaanderen*, over wier tegenwerking nog HÖFKEN zich zoo bitter beklaagde, beginnen het belang der Vlaamsche beweging te erkennen, en zoo zij daarom nog geenszins in de hoogst verklaarbare, schoon vaak overdrevene ingenomenheid deelen, waarmede de Vlaamsche letterkundigen hunnen arbeid beschouwen en elkander den wierook toezwaaijen, te meer verdient hunne raadgeving[3] ter harte genomen te worden, om de Vlaamsche taal niet slechts tot een veld te vormen voor het bloemenspel van scherts en rijm, maar tot een voertuig te maken voor grootsche en beschavende gedachten, opdat zich uit den bellettristischen bloesem een oogst van degelijke letterkundige vruchten ontwikkele. Ja, wat meer is, zelfs onder de Waalsche en Fransche Belgen zijn er, die niet slechts erkennen dat in de ontwikkeling der Vlaamsche nationaliteit de hechtste waarborg voor *België's* duurzame zelfstandigheid ligt, en den Vlaamschen afgevaardigde DE DECKER bijstemmen, wanneer hij de opbouwing der Vlaamsche taal, die een onstaatkundig vandalisme tot den grond wil slechten,

(1) Lettie de J.F. WILLEMS à Monsieur SYLVAIN VAN DE WEYER, 1829.

(2) Koninklijk Besluit van 1 Dec. 1845. Bij gelegenheid van de inwijding der door dat besluit hervormde Akademie op des konings geboortedag (11 Dec. 1841) dreef de baron DE STASSART zijne minachting jegens de Vlaamsche taal zoo ver, dat hij eene lofrede over den toenmaligen toestand der litteratuur in *Betgië* durfde houden, zonder met een enkel woord van de voortbrengselen der Vlaamsche pers te gewagen. De Koning, die den ongunstigen indruk door die rede gemaakt wenschte weg te nemen, wendde zich na den afloop tot WILLEMS, en verhaalde hem, dat zijn zoon, de graaf van *Vlaanderen*, hem dien morgen met een vierregelig Vlaamsch versje geluk had gewenscht. ‘Vous voyez!’ voegde de koning er bij, ‘que *nous* n'oublions pas le flamand.’ - ‘Sire!’ antwoordde de Vlaming snel, ‘le flamand n'est oublié que dans les discours de Mr. DE STASSART.’ (G. HÖFKEN, *Vlamisch-Belgien*, II, 128).

(3) ‘La cause de la langue Flamande est dans nos provinces la cause du peuple; c'est à ce titre qu'elle nous est chère et que le parti libéral regarde comme un devoir de la soutenir et de la défendre. Le *mouvement flamand* est done à nos yeux d'un intérét vital; nous le suivrons d'un oeuil dévoné, heureux si nous le voyons entrer franchement dans la voie de la civilisation et du progrès. *La Flandre libérale, Bevue politique, littéraire et scientifique*. 1e. Liv. *Gand*, Juillet 1847. De tweede aflevering bevat een artikel over de Vlaamsche beweging.

de oprigting van een muur tegen *Frankrijk* noemt[1]; maar die voor de geheele toekomst van *België* oneindig meer van het Germaansche dan van het Romaansche beginsel verwachten[2].

Dat in een democratisch land als *Belgie*, waar alle rigtingen zich ongestoord ontwikkelen kunnen, waar elk belang vroeg of laat aan het woord komt, de Vlaamsche beweging op het einde moet zegevieren, behoeft bijna geen betoog. De eischen van hare leiders, gelijk zij, zoowel in de reeds vermelde petitie als in een onlangs verspreid manifest[3] worden ontwikkeld, zijn te billijk om in den boezem der twee en een halve millioen Vlamingen, die de grootere helft der Belgische bevolking uitmaken, geen ingang te vinden. Op den duur zullen ook de hoogere klassen in *Vlaanderen*, die thans, aan het Fransch gewend en daarin bedreven, hunne moedertaal hoogstens als een idioom voor het dagelijksch gebruik bezigen, der volksstem, die zich rondom hen verheft, geen weêrstand kunnen bieden; en wanneer eenmaal het Vlaamsch element in den Belgischen staat den rang zal hebben ingenomen, waarop het regt heeft, wie kan voorspellen welk eene geheel andere gedaante dan door dat land, dat ons thans zoo na en toch zoo verre ligt en in zoo veler oog slechts een Fransche voorpost is, zal worden aangenomen. Voorwaar, zoo er iets is, dat ons met weemoed op de in 1830 bewerkstelligde scheiding doet terugzien, het is die Vlaamsche beweging, die ons in korten tijd elkander zooveel nader gebragt en welligt in weinige jaren een band geknoopt zoude hebben, door geene staatkundige oneenigheid, door geene misslagen der regering verbreekbaar. Tot welk eene krachtige vereenigde nationaliteit hadden zich de beide Nederlandsche bevolkingen kunnen verheffen! Werd echter dat uitzigt in de geboorte verstoord, het zij ons geene vrijbrief om de ontwikkeling van het volksleven in *Vlaanderen* met een onverschillig oog aan te zien. Het blijft altijd de zaak van onze na-

(1) P. DE DECKER, *Du pétitionnement en faveur de la langue flamande*. Bruxelles, 1840.

(2) Met name de bekende Belgische publicist JOTTRAND, die, schoon zelf een Waal, overtuigd is dat de toekomst in *België* aan het Vlaamsche element behoort. Zie over zijne denkbeelden GRÜN, *die Sociale Bewegung in Frankreich und Belgien*, S. 38-47.

(3) *Vlaamsche beweging. - Verklaring der grondbeginselen, door de verdedigers der Nederduitsche volksregten aan hunne landgenooten gegeven. Gent, den* 7den *November* 1847.

tionaliteit, die daar op het spel staat. In onze dagen van vrije ontwikkeling, bij het verdwijnen der afstanden die vroeger naauwverwante natiën scheidden, worden staatkundige grenspalen hoe langer hoe minder beletselen voor intellectuële gemeenschap. Voor het leven en de bewegingen des geestes is nu reeds de volkenkaart belangrijker dan de statenkaart, en die volkenkaart kent geene streep tusschen Staats- en Belgisch *Vlaanderen*, tusschen *Noord-Braband* en *Antwerpen*. Ook wij hechten aan dien gemeenschappelijken Germaanschen grondtrek, die op den bodem van het volksleven van alle Hoog- en Nederduitsche natiën aanwezig is; maar ook de verwantschap der volkeren heeft hare graden; wie kan het ontkennen dat onze Zuidelijke naburen, wier taal aan de onze bijna volkomen gelijkvormig is, wier geschiedenis zoo naauw met de onze verbonden is, ons de naaste zijn?

Ook uit dit oogpunt alzoo is het van belang, dat geene kunstmatig opgewekte antipathie langer der natuurlijke sympathie in den weg sta, die tusschen de Germaansche bevolking van *Noord-* en *Zuid-Nederland* bestaan moet. De naklank der veete van 1830 behoort althans in de gemoederen van het jongere geslacht, dat sinds in beide natiën rijpte, weg te sterven. Mogt onze bestrijding der HH. LASTDRAGER en ENGELBERTS GERRITS, wier eenzijdige beschouwing ten onzent nog door te velen gedeeld wordt, en onze aanprijzing van het uitstekende werk van KURANDA daartoe iets hebben bijgedragen!

Geschiedenis van het spaansche schiereiland, gedurende de jaren 1807-1814.

Naar het Engelsch van *Archibald Alison*, door *G. Kuyper, Hz.*, Luitenant-Ingenieur bij de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. 2de Deel. Te Breda, bij Broese en Comp, 1847.

Bij de aankondiging van dit tweede en laatste deel van het hierbovengenoemde werk, kunnen wij verwijzen op wat bij de vermelding van het eerste deel gezegd is, omtrent de eigenaardigheid van ALISON als geschiedschrijver, en omtrent de wijze, waarop de vertaler het werk van den Brit in onze taal heeft overgebragt. Wij zullen alleen zeggen, dat de vertaling van deze tweede helft van dit werk voortdurend even goed is, als die van de eerste; en dat de vertaler, in een aantal noten, opheldering gegeven heeft aangaande verscheidene onduidelijke of onjuiste opgaven, bij ALISON voorkomende. Met leedwezen hebben wij echter de beloofde Schetsen-Atlas gemist, door de bijvoeging waarvan het verhaal der veldslagen en krijgsverrigtingen oneindig zou gewonnen hebben aan duidelijkheid en verstaanbaarheid.

Voor het overige nemen wij geene der aanmerkingen terug, bij de beoordeeling van het eerste deel op den algemeenen geest en de strekking dezer geschiedenis gemaakt. Wij ontmoeten hier dezelfde staatkundige inzigten, dezelfde blinde ingenomenheid met de zoogenaamde behoudende beginselen, denzelfden bekrompen afkeer van alles wat naar vrijheid en vooruitgang streeft; - maar ook dezelfde kalme onpartijdigheid, denzelfden eerbied voor regt en waarheid. Wij vinden hier weder die levendig gekleurde schildering der krijgsgebeurtenissen, dat talentvol groepeeren der feiten, dat eenheid brengt in deze zoo uiteenloopende bedrijven van het groote drama; - maar ook dezelfde oppervlakkigheid en onkunde in krijgszaken, dezelfde valsche en overdreven gunstige voorstelling van de wapenfeiten zijner landgenooten.

Laat ons enkele punten aanduiden, tot staving van dit ons oordeel.

In September van het jaar 1810 komt te *Kadix*, toen de zetel van het Spaansche bestuur, de vergadering der *Nationale Cortes* bijeen. Groote vrijheidsgezindheid kenteekende deze

vergadering, en het zou onbillijk zijn te ontkennen, dat hare handelingen op de latere lotgevallen van *Spanje* een' gunstigen invloed hebben uitgeoefend; maar aan den anderen kant is het ook zeker, dat tweedragt onder de natie en verslapping van den tegenweer, tot dien tijd toe der Fransche overheersching geboden, de gevolgen waren van de dikwijls onberadene besluiten en handelingen der Cortes. Welsprekende redenaars ijverden dáár voor de zaak der vrijheid; maar dikwijls met meer ijver dan overleg. Van geestdrift vervuld voor de Republikeinsche instellingen van *Griekenland* en *Rome*, poogden zij die blindelings na te volgen, niet inziende, hoe het groote verschil van tijden en zeden die navolging ondoenlijk maakt en *hoe slecht Sparta's enge helm past op het hoofd eener verouderde maatschappij*. Hunne opgewondene taal vond geen weêrklank bij het volk, dat daarin aan niets herinnerd werd, wat met zijne oude zeden, instellingen en volksroem overeenstemde. Er was meer: die vrijheidlievende, maar onbekookte besluiten vervreemdden een aanzienlijk gedeelte der natie van de regeerders. De adel en de geestelijkheid, teregt beducht, dat het verkondigen van de beginselen der gelijkheid den val of de vermindering van hun gezag moesten met zich voeren, werden met een niet ongegrond wantrouwen tegen de Cortes vervuld, dat weldra in openlijke vijandschap verkeert. - Van daar oncensgezindheid onder de natie; vandaar het ontstaan van magtige staatspartijen, toenadering van enkele dier partijen tot den vreemden opgedrongen koning, merkbare verzwakking van den tegenstand, tot nu toe der Fransche overheersching geboden.

Het is dus niet te verwonderen, dat de handelingen dier volksvergadering aan ALISON stof geven tot veroordeelende aanmerkingen, tot een scherp en berispend oordeel over de volksregeringen in het algemeen, en tot uitbundige lofrede op de wijsheid van Groot-Brittanje's staatsregeling, die de voornaamste magt in handen der aristocratie laat. Die aanmerkingen zijn, hier, niet geheel ongegrond; maar zij zijn overdreven; het is onbillijk, om uit de misslagen van eene vergadering, zamengesteld als dat eerste Spaansche parlement, te besluiten tot de veroordeeling van elke vergadering van volksvertegenwoordigers; en er is, in ons oog, eene erge staatkundige ketterij in WELLINGTON's woorden, die de schrijver hier aanhaalt (bl. 73), en die hij stilzwijgend tot de zijne schijnt te maken: ongelukkig echter worden wetgevende vergaderingen door de

vreezen en hartstogten van enkelen beheerscht; zoo lang zij niet in hunne vaart gestuit worden, zijn zij despotiek en onregtvaardig; ja, zelfs meermalen gebeurt het, dat de meest despotische en onregtvaardige maatregelen ook 't meest in de volksgunst deelen.'

Wanneer de bestrijders der vrijheidsbegrippen zoo gedurig verwijzen op de misslagen en verkeerde handelingen, waaraan zich, hier en daar, eene volksvergadering schuldig maakte; wanneer zij die als voorboden aanhalen, om daardoor af te schrikken van elke afwijking van de leer van blinde onderwerping aan de bestaande magten, - handelen zij dan wel ter goeder trouw? - o Zeker, geen verstandig mensch zal de besluiten en wetten dier eerste Cortes-vergadering als modellen van wijsheid aanhalen; niemand zal loochenen, dat de wetgevende vergaderingen, die gedurende de Fransche Staatsomwenteling de teugels der regering in handen namen, niet herhaaldelijk zich aan dwaasheden, onregtvaardigheden, zelfs aan gruwelen, hebben schuldig gemaakt; - maar neem ook in aanmerking, dat die vergaderingen zamengesteld waren uit menschen, de meesten goedgezind, vol ijver en vaderlandsliefde, velen zelfs met groote bekwaamheden bedeeld, maar bijna alle zonder de minste ondervinding; neem ook in aanmerking, dat die vergaderingen plaats hadden in eenen tijd - niet van woeling en gisting, die woorden zijn veel te zwak - maar in eenen tijd van worsteling en strijd, waarin twee vijandige beginselen, vrijheid en dwingelandij, op leven en dood kampten; neem ook in aanmerking, dat die vergaderingen, dadelijk met de hoogste magt bekleed, het lot van een geheel volk, van een werelddeel, in handen hadden, en dat zij, bedwelmd door het gevoel van magt en aan alle zijden door weinig naauwgezette vijanden belaagd, dikwijls in de misdaden dier vijanden aanleiding, zoo niet verschooning, vonden voor hare eigene misdadige buitensporigheden; - en wanneer men dat alles overweegt, dan zal men niet zoo spoedig zijn in het veroordeelen dier wetgevende ligchamen; men zal erkennen, dat, bij veel kwaads, hetwelk vooral toe te schrijven is aan den tijd, waarin zij werkten, zij ook veel goeds, veel uitstekends hadden; dat het voornamelijk alleen gebrek aan staatkundige ondervinding was, waaraan men de misslagen dier ligchamen moet wijten; en dat het niet moeijelijk is, oneindig grooter dwaasheden, oneindig grooter misdaden op te merken, - en *niet* verschoond door gemis aan staatkundige op-

leiding en ondervinding, - bij die eenhoofdige of adelsregeringen, die men ons als toonbeelden van een volmaakt bestuur wil voorstellen!

Wanneer wij zóó den minsten misslag in den burger, die tot het bestuur des lands wordt geroepen, ten breedste zien uitmeten en ten strengste veroordeelen, door die zelfde menschen, die de gruwelen, door vorsten en grooten der aarde gepleegd, ongemerkt voorbijgaan of zelfs trachten te regtvaardigen; wanneer wij, b.v., het bestuur der Bataafsche Republick onmiddellijk na 1795, als een schrikbewind hooren voorstellen door denzelfden man, die een PHILIPS II en een ALVA verdedigt, - dan herinneren wij ons altijd LAFONTAINE's geestige fabel: *Les animaux malades de la peste*. In den leeuw, die zich verwijt, dat hij wel eens menschen gedood en verslonden heeft, vindt men dit hoegenaamd geen kwaad:

> ‘Vous leur faites, Seigneur,
> En les croquant, beaucoup d'honneur;’

maar laat de arme onschuldige ezel zich aanklagen, van eenmaal wat gras te hebben gegeten, dat hem niet tockwam, dan kent de verontwaardiging geen perk:

> ‘Manger l'herbe d'autrui! quel crime abominable!’

Is dit niet de wijze, waarop in onze dagen, dikwijls, de geschiedenis wordt geschreven?

Een ander kenmerk van ALISON is het streven, om, bij den strijd tusschen *Groot-Brittanje* en *Frankrijk*, het regt uitsluitend aan de zijde van zijn land te plaatsen. De bewijzen voor die gezindheid des Britschen schrijvers vindt men door zijne geheele geschiedenis; wij halen slechts de woorden aan, op het einde van bladzijde 53 voorkomende: ‘*Frankrijk* had *Europa* vermeesterd, door de deugd met het vermogen des verstands, voorgelicht door het vuur van 't genie en aangeprikkeld door de hartstogten der verdorvenheid, aan te vallen; maar WELLINGTON onderwierp *Frankrijk* door er de hulpbronnen der wijsheid, geschraagd door volharding en pligt, en geleid door de beginselen der deugd, tegen in 't harnas te jagen.’ Voeg hierbij de plaats, op bl. 212 voorkomende, waar een uittreksel wordt medegedeeld van eene leerrede, reeds in 1812 door A. ALISON, SENIOR, gehouden, en waarin door dien geestelijke, in profetentaal, den val van het Fransche keizerrijk wordt

verkondigd, *omdat dit rijk onregt en geweld tot grondslagen had;* en dan heeft men twee voorbeelden uit vele, die aantoonen, hoe ALISON den strijd tegen NAPOLEON beschouwt als een strijd voor regt en pligt.

Eene zoodanige beschouwing is niet de onze; en stuitend vinden wij die regtstreeksche inmenging van het Opperwezen in al de rampzalige twisten en oorlogen, welke het menschdom verscheuren. Men versta ons wel: wij zijn vijanden van die ongodsdienstigheid, die een BÉRANGER verleidt tot ligtzinnige spotternijen over de uitdrukking: *le Dieu des armées;* en die er op uit is, om het Opperwezen voor te stellen als te ver boven het menschdom verheven, om belang te stellen in onze worstelingen; wij gelooven integendeel, dat hij, die met eerlijke wapenen voor de zaak van regt en waarheid strijdt, dat een WILLEM I, die voor een onderdrukt volk den kamp tegen de dwingelandij aanvangt, met vol vertrouwen op de bescherming en zegen des Hemels kan rekenen. Maar wij haten het misbruik maken hiervan; wij vinden het godslasterlijk, om bij een oorlog, uit onzuivere beweegredenen ontstaan, of door wreedheden en misdaden bezoedeld, het Opperwezen aan te roepen, alsof die zulk eene handeling zou goedkeuren en beschermen; en wij kunnen niet zien, dat, in den kampstrijd tusschen NAPOLEON en het Engelsche volk, eene der beide partijen eene zóó goede zaak voorstond en met zóó edele wapenen streed, dat zij daarover de bescherming des Hemels konde inroepen. - Bovendien is het eene stelling, die geheel en al door de geschiedenis wordt tegengesproken, ‘dat elke magt moet vallen, die onregt en geweld tot grondslagen heeft.’ Herinnerde zich de Britsche geestelijke, die dit beweerde, dan niet de heerschappij zijner landgenooten in *Hindostan?* Welke andere grondslagen heeft deze, als onregt en geweld? En toch bestaat zij nog, en zal denkelijk nog lang bestaan.

De waarheidsliefde van ALISON laat hem niet toe, de tooneelen van plundering en moord, die de inneming van *Cindad Rodrigo, Badajoz* en *S. Sebastiaan* vergezelden, stilzwijgend voorbij te gaan; integendeel, met verontwaardiging gewaagt hij van die gebeurtenissen, zoo krenkend voor de eer van het Britsche leger. Evenwel kan men ook hier bij den schrijver die ingenomenheid opmerken met zijn eigen land en met de staatspartij, waartoe hij behoort; ingenomenheid, die, bij het onmogelijke om die gruwelen te verzwijgen of te vergoêlijken,

hem er ten minste naar doet streven, om bij andere volkeren, bij andere staatspartijen, erger misdrijven op te sporen. Zoo wordt op blz. 233 WELLINGTON'S gevoelen medegedeeld, dat, na de bestorming van *Badajoz* door de Engelsche troepen, in die stad veel minder kwaad is aangerigt, dan door de Chartisten in de stad *Birmingham*, tijdens den opstand in Julij 1839. - Daargelaten, of WELLINGTON'S geheugen hem zoo getrouw was, om gebeurtenissen te vergelijken, die zeven en twintig jaren van elkander verwijderd zijn; en daargelaten, of, om die vergelijking te maken, hij wel de onpartijdigste beoordeelaar was, - zoo kan men in die zamenvoeging niets anders zien, als de zucht des schrijvers, om eene staatspartij aan te vallen, door haar verantwoordelijk te maken voor de gruwelen, door een woesten volkshoop gepleegd.

Maar erger dan die zamenvoeging is de vergelijking, welke de schrijver maakt tusschen de plundering van *Badajoz* en het bloedbad, door het Fransche leger bij de inneming van *Tarragona* aangerigt; en wij stuitten hier op eene afwijking van die waarheidsliefde, welke anders het gewone kenmerk van ALISON is. Hij zegt namelijk: ‘dat die overweldiging van *Tarragona* bezoedeld werd door de slagting van *vier duizend hoofdzakelijk ongewapende burgers’* (bl. 233), en haalt, als bewijs dier bewering, in eene noot eene plaats van BELMAS aan. Nu moet men natuurlijk denken, dat die plaats uit het werk des Franschen schrijvers ALISON'S gezegde bevestigt; maar volstrekt niet; BELMAS zegt: de Spanjaarden verloren 4000 man, *zoo van de bezetting als van de ingezetenen;* en wanneer men nu opmerkt, dat een groot gedeelte der ingezetenen krachtdadig heeft medegewerkt tot verdediging der stad, dan ziet men, dat die plaats uit BELMAS geheel iets anders zegt, als wat ALISON haar wil doen zeggen. - Voor het overige, hoezeer wij de wreedheden, bij de inneming van *Tarragona* gepleegd, niet in het minste willen verschoonen, zoo moeten wij echter aanmerken, dat het Fransche leger in de inwoners dier stad verbitterde vijanden zag, die met hardnekkigheid den strijd hadden volgehouden en menigeen der bestormers doen sneuvelen; terwijl daarentegen de Britten in de door hen mishandelde bevolking van *Badajoz* bondgenooten hadden moeten zien, die, wel verre van hunner zege hinderpalen in den weg te leggen, die zoo veel zij konden, wilden begunstigen en gemakkelijk maken. Dezelfde wreedheden, door de Fransche en door de Engelsche legers tegen de Spaansche bevolking gepleegd, zijn

niet gelijk te veroordeelen; want voor de Fransche legers was die bevolking een vijand, voor de Engelsche een bondgenoot.

De oppervlakkigheid des schrijvers in krijgszaken, zijne overdreven gunstige voorstelling van de wapenfeiten zijner landgenooten, zijn ten duidelijkste blijkbaar in het verhaal, dat hij in het 3de en 4de Hoofdstuk geeft van de drievoudige belegering van *Badajoz*. Wie alleen dat verhaal leest, zal nooit zeggen, dat er bij die belegeringen iets te berispen was in de handedelingen der hoofden van het Britsche leger; en toch, hoe berispelijk, hoe slecht waren die handelingen! Wij zullen trachten dit aan te toonen door een kort verslag dier belegeringen, waartoe wij onze opgaven hoofdzakelijk zullen ontleenen aan een ander Engelsch schrijver, NAPIER, een veel meer bevoegd beoordeelaar in krijgszaken dan ALISON. Wij hopen, door dit verslag, zelfs den leek in de krijgskunst het bewijs te geven, dat er niets overdrevens was in de afkeuring, door ons vroeger over die handelingen uitgesproken.

Badajoz ligt op den linkeroever der *Guadiana*, juist daar, waar die stroom den Spaanschen grond voor den Portugeschen verlaat. Eene kleine beek, de *Rivillas*, werpt zich hier op den linkeroever in de bijna 500 ellen breede *Guadiana;* ter plaatse, waar beide wateren zich vereenigen, op den linkeroever der *Rivillas*, verheft zich eene 30 ellen hooge rots, waarop het oude kasteel van *Badajoz* staat; de stad zelve breidt zich, om het kasteel heen, waaijersgewijze langs de *Guadiana* en de *Rivillas* uit; zij is regelmatig versterkt, heeft 8 bastions, die eene hoogte van 8 of 10 ellen en goede bekleedingsmuren hebben, en vóór zich van eene gemetselde *contrescarpe*, een bedekten weg, en glaces zijn voorzien. Verschillende buitenwerken verhoogen de sterkte dezer vesting. Op den linkeroever der *Guadiana* heeft men de lunet *S. Roch*, oostwaarts van de stad gelegen; zij dekt eene sluis in de *Rivillas*, door middel van welke men eene onderwaterzetting kan bewerkstelligen. Zuidelijk van *S. Roch*, en ook op den regteroever der *Rivillas*, heeft men eene bijna vierhoekige schans, *la Picurina;* zij ligt op eene hoogte, nagenoeg 400 ellen van de stad verwijderd. Zuidwaarts van *Badajoz*, in de ruimte tusschen de *Rivillas* en het lagere gedeelte der *Guadiana*, heeft men de *Pardaleras*, een gebrekkig hoornwerk, dat ook op eene hoogte ligt, bijna 200 ellen van den hoofdwal verwijderd. Eene brug over de *Guadiana*, van bijna 600 ellen lengte, is op den regteroever gedekt door een klein bruggenhoofd, dat, laag gelegen, door

de andere werken beheerscht wordt. Op denzelfden oever, eenige honderden ellen stroomopwaarts, heeft men een fort, dat, op eene hooge rots gelegen, het kasteel aan de overzijde bestrijkt; het is het fort *San Christoval*, een regelmatig vierkant, waarvan elke zijde omstreeks 100 el groot is.

Men ziet uit deze beschrijving van *Badajoz*, dat die stad, hoezeer met zorg bevestigd, evenwel niet meer dan eene gewone sterkte had. Indien door de *Rivillas* en de onderwaterzetting, welke men door middel dier beek kon daarstellen, de oostzijde tusschen *la Picurina* en het kasteel al minder aanvalbaar was, zoo waren de zuid- en westzijde niet in denzelfden gunstigen toestand: aan de zuidzijde was men, na de vermeestering der *Pardaleras*, dadelijk aan den hoofdwal; aan de westzijde had men, om zoo ver te komen, geen buitenwerk hoegenaamd te vermeesteren. Het was dus aan die zijde *een gewoon beleg*, waarbij zeker de hooge muren der vesting eene overrompeling, of bestorming zonder bres, bijna ondoenlijk maakten; maar dat evenwel, *met genoegzame middelen en volgens de regelen gevoerd*, noodwendig den aanvaller alle kansen gaf op de inneming der vesting. - Sterkte ontleende echter de vesting uit het talent van hem, die haar verdedigde: PHILIPPON heeft zich door de drievoudige verdediging van *Badajoz* beroemd gemaakt, en teregt noemt NAPIER dien Franschen aanvoerder ‘een der bekwaamste bevelhebbers, die immer eene vesting verdedigden.’

In Maart 1811 was *Badajoz*, na een goeden wederstand, door den Franschen maarschalk SOULT vermeesterd. Die vermeestering moest dienen, om een lateren inval van SOULT in *Portugal* voor te bereiden, ten einde dáár MASSENA's leger bijstand te bieden. Van dien inval kwam echter niets; SOULT keerde naar *Andaluzië* terug; en toen later MASSENA's verzwakt leger gedwongen was *Portugal* te ontruimen, en de strijdkrachten van WELLINGTON aanzienlijk waren toegenomen, ging de Britsche veldheer op zijne beurt tot den aanval over; en in den loop der jaren 1811 en 1812 werd door hem, tot driemalen toe, eene poging gedaan om *Badajoz* te hernemen.

Vraagt men nu, of het bezit van die vesting van een zoo overwegend belang was, om die herhaalde pogingen tot hare vermeestering te regtvaardigen, en of, zonder dat, het voortrukken van het Engelsche leger in *Spanje* ondoenlijk of moeijelijk was? dan moeten wij daarop ontkennend antwoorden.

Het was niet in het zuiden, aan de *Guadiana*, dat WELLINGTON'S leger moest doordringen; integendeel, de gunstigste operatielijn voor dat leger was ten noorden van de *Douro*, omdat men, dáár vooruitrukkende, de gemeenschap der Fransche legers met *Frankrijk* bedreigde, en die legers dus dwong van zelve de zuidelijke gewesten van *Spanje* te ontruimen; de veldtogt van 1812 heeft dit overtuigend aangetoond. De vermeestering van *Badajoz* was dus volstrekt geene noodzakelijkheid; en wanneer WELLINGTON zich om die vermeestering zoo groote opofferingen getroostte, dan is dit, omdat die veldheer te werk ging volgens de beginselen eener verouderde krijgskunst, die gewoon is eene overdrevene waarde aan de vestingen te hechten, en er iets ongehoords in vindt, eene vijandelijke vesting voorbij te trekken en onbelegerd te laten.

Noodzakelijkheid voor de belegering van *Badajoz* bestond er dus niet; maar was er ten minste kans, dat men die vesting, daar zij geene buitengewone sterkte had, ten koste van niet te groote opofferingen zoude bemagtigen? Ook niet. De ongenoegzaamheid van de aanvalsmiddelen der Britten; hun geringe voorraad aan belegeringsgeschut en de slechte toestand daarvan; hun gebrek aan mineurs; de weinige bedrevenheid van hunne genie-officieren; de volslagene onbekendheid der troepen met alles, wat eenen belegeringsarbeid betrof; de bekwaamheid en geestkracht van den Franschen bevelhebber in *Badajoz*; de waarschijnlijkheid, dat er spoedig Fransche legers tot ontzet dier vesting zouden oprukken en dus haar beleg niet lang kon duren, dit alles te zamen genomen, maakte de kans, om *Badajoz* te bemagtigen, uitermate gering.

Het ondernemen van het beleg dier vesting was dus een grove misslag; maar door hoeveel andere misslagen, gedurende de belegeringen, werd die eerste misslag vermeerderd en verzwaard!

Het eerste beleg heeft plaats in Mei 1811. De Engelsche generaal BERESFORD was met een leger, uit Britsche en Portugesche troepen bestaande, en 20,000 man voetvolk, 2000 ruiters en 18 stukken geschut sterk, naar de *Guadiana* getrokken en met die magt voor *Badajoz* verschenen. De vesting had toen eene bezetting van 3000 man, en was van al het noodige voorzien.

Slechts korte dagen duurde het eerste beleg van *Badajoz*, maar lang genoeg, om de onbekwaamheid der Britsche aanvoerders in dezen gewigtigen tak der krijgskunst aan de wereld te

openbaren. Den 5den Mei werd de vesting ingesloten op den linkeroever der *Guadiana*, en den 8sten op den regteroever dier rivier. De Engelsche ingenieurs wilden schijnaanvallen doen op de *Pardaleras* en *la Picurina*, maar den waren aanval verrigten tegen het kasteel, en hiertoe eerst op den regteroever der *Guadiana* het fort *S. Christoval* vermeesteren, dat het kasteel beheerscht. Daargelaten, of de keus van het front van aanval wel gelukkig was, zoo was de wijze, waarop die aanval werd uitgevoerd, zóó gebrekkig, dat zij noodwendig moest mislukken.

In den nacht van den 8sten Mei, bij helder maanlicht, werd, op nog geene 400 el van het fort *S. Christoval*, aan eene batterij begonnen; die arbeid, weldra door de belegerden bemerkt, en door hun onophoudelijk geschut- en geweervuur vertraagd, werd tot den 10den voortgezet, toen PHILIPPON een uitval deed, welke de verovering der batterij ten gevolge had. De Franschen werden echter weldra binnen de vesting teruggedreven; maar de bondgenooten, hen te ver vervolgende, leden door het vuur des vijands een verlies van 400 man. De beschadiging aan de batterij werd hersteld, en in den ochtend van den 11den dáár 5 stukken geplaatst; tot die onbeduidende uitkomst waren de Engelschen gekomen ten koste van het verlies van 700 man, waaronder zich 5 genie-officieren bevonden.

Het is eene der eerste beginselen der belegeringskunst, dat de aanvaller zijne batterijen tegen de vesting niet één voor één, maar gelijktijdig, in werking moet brengen. Dit beginsel vloeit zoo zeer uit den aard der zaak voort, dat zelfs een oningewijde in de krijgskunst er de noodzakelijkheid van inziet, dewijl, wanneer eene enkele batterij des aanvallers haar vuur begon te openen, zonder door andere batterijen ondersteund te worden, die ééne batterij weldra al het vuur der vesting tot zich zoude trekken, en daardoor schielijk tot zwijgen worden gebragt. Maar zelfs dit *a-b-c* der belegeringskunst schijnt den Engelschen ingenieurs vreemd te zijn gebleven: die batterij tegen *S. Christoval* was met zoo veel moeite opgeworpen, had zoo veel verlies gekost, dat men geen oogenblik wilde wachten om haar in werking te brengen. Reeds op den 11den opende zij, alléén, haar vuur, met het vrij natuurlijke gevolg, dat, vóór het avond werd, van de vijf stukken vier reddeloos waren geschoten, en een aantal manschappen den dood vonden.

Hier niet slagende, wilde men de kans op een ander punt beproeven, en begon men met het aanleggen eener batterij te

gen het bruggenhoofd, in de verlenging der brug over de *Guadiana;* maar ook die batterij werd weldra door het vuur der belegerden vernield. Mogelijk, dat men met die proefnemingen den geheelen kring der vesting had rondgegaan, toen, ter goeder ure voor zoo veel dapperen, die nog de slagtoffers konden worden van schandelijke onkunde, in den nacht van den 12den Mei de tijding kwam, dat SOULT met een leger tot ontzet oprukte. BERESFORD deed dadelijk het beleg opbreken, en begon den 13den met het geschut en de beddingen op den regteroever der *Guadiana* te doen overbrengen, en de schanskorven en fascinen te doen verbranden. Zeer tegen den zin was dit van de officieren der genie, die, om de kroon op hunne onbekwaamheid te zetten, den veldheer de verzekering gaven, dat, wanneer het beleg nog maar drie dagen werd voortgezet, *Badajoz* in zijne handen zoude vallen.

Het oprukken van SOULT gaf aanleiding tot den veldslag bij *Albuera*, op den 16den Mei 1811. Na dien bloedigen en voor de Britten zoo roemvollen strijd, was de Fransche maarschalk op *Andaluzië* teruggetrokken; en WELLINGTON, die nu het bevel over het leger der bondgenooten had op zich genomen, besloot ten tweedenmale het beleg voor *Badajoz* te slaan.

In den toestand van die vesting was, sedert het opbreken van het eerste beleg, weinig verandering gekomen. PHILLIPPON had van het vertrek der bondgenooten gebruik gemaakt, om hunne aanvalswerktuigen te vernielen (geen zware arbeid!), de verschillende deelen der vesting te versterken en meer te bewapenen, en levensmiddelen binnen de stad te brengen. De bezetting was echter niet talrijker geworden; en het binnenhalen der levensmiddelen had zoo weinig opgeleverd, dat eene insluiting van eene groote maand *Badajoz* door hongersnood zou moeten doen vallen. Zoo veel tijd rekende echter WELLINGTON niet ongehinderd voor *Badajoz* te kunnen blijven, en hij besloot der halve een geregeld beleg te ondernemen.

De wijze van aanval zoude dezelfde zijn, als de vroeger door BERESFORD ondernomene. De belegerde magt telde 15000 man. Het belegeringspark bestond uit 30 vierentwintigponders, 4 zestienponders en 12 houwitzers; voegt men hierbij 6 Portugesche scheepskanonnen van ijzer, dan verkrijgt men in het geheel 52 vuurmonden. Eenige dier stukken waren evenwel in een slechten toestand, en de kogels van verschillend kaliber en de meeste te klein. Het aantal kanonniers bedroeg 600 man, waarvan het grootste gedeelte Portugezen waren, die weinig

oefening hadden. Bij de 21 genie-officieren werden 11 andere officieren gevoegd, die zich vrijwillig aanboden tot het verrigten der werkzaamheden van dat wapen; en een driehonderdtal der geschiktste manschappen werd er uitgekozen, om de dienst der ontbrekende mineurs te doen. - Wij vermelden deze bijzonderheden, om het minder volledige der aanvalsmiddelen aan te toonen.

De insluiting der vesting, den 19^{den} Mei begonnen, is eerst den 23sten voltooid. Niet voor den nacht van den 29sten Mei begint men aan eenen schijnaanval tegen de *Pardaleras*, en eerst den volgenden nacht aan een parallel tegen *S. Christoval* en een andere parallel tegen het kasteel. Bij die parallellen worden batterijen aangelegd, die gedurig meer veranderd en door anderen vervangen worden; maar daarbij blijft het ook, en het naderen van de vesting, door middel van vooruitgaande schuine loopgraven (*zigzags*), komt hier in het geheel niet voor. De parallellen waren zoo verkeerd aangelegd, dat de verlenging van enkele gedeelten op de werken der vesting uitkwam, en dus die gedeelten door het vuur der belegerden bestreken werden.

In den nacht van den 2^{den} Junij werden de batterijen bewapend met 43 vuurmonden, waarvan er 20 tegen het kasteel waren gerigt. Van nu af aan bestaat de geheele belegering in het onderhouden van een sterk vuur uit deze en uit telkens nieuw opgeworpene batterijen, en in het bestormen van bressen, door dit vuur gemaakt. Die stormen hadden echter weinig kansen om te gelukken; want men had niet de minste poging gedaan, om het geschutvuur der verdedigers tot zwijgen te brengen; men had enkel getracht bressen te maken; maar die bressen waren nog honderden ellen van de loopgraven verwijderd; de stormkolonnen moesten dien afstand doorloopen onder het geduchte vuur des vijands, dat in hunne onbedekte rijen groote verwoestingen aanrigtte; bij de bres komende, vonden zij die afgegraven en versterkt; de stormladders waren te kort; de kolonnen door de reeds geledene verliezen te veel verzwakt; en het gevolg van dit alles was, dat, niettegenstaande de onmiskenbare dapperheid der Engelsche troepen, de aanvallen telkens werden afgeslagen. - De tijding van het oprukken van Fransche legers bewoog WELLINGTON, om den 10^{den} Junij het beleg op te breken; - niet het minste buitenwerk was toen nog vermeesterd.

De onpartijdigheid vordert, dat men opmerkzaam maakt op

den korten tijd, welke aan dit tweede beleg van *Badajoz* kon besteed worden, en op het ongenoegzame der aanvalsmiddelen, die WELLINGTON daarbij ten dienste stonden; daardoor werden de handelingen der bondgenooten, in enkele opzigten, verschoonbaar; maar desniettegenstaande moet men erkennen, dat zelden bij een beleg meer tegen de regels is gezondigd, dan hier. Het front van aanval was verkeerd gekozen; de wijze van aanval geheel ondoelmatig; men maakte wel is waar een parallel, maar daarbij bepaalde het zich ook; en niemand schijnt op het denkbeeld gekomen te zijn om op de kapitalen der werken, zigzagsgewijze, vooruit te gaan, en een tweede en derde parallel te maken. Het gedurig opwerpen en weêr verlaten der batterijen bewijst, dat zij zonder overleg aangelegd werden; men bepaalde zich voornamelijk tot het maken van bressen, en liet daardoor het vuur der vesting de volle kracht behouden; het bresschieten ging ook met veel moeite, daar de naaste batterij nog een 500 el van het kasteel was verwijderd; op dien afstand kon men de belegerden niet beletten de bres weêr af te graven en te versterken; de batterijen tegen *S. Cristoval* waren digterbij, maar toch moesten dáár de stormkolonnen nog ongeveer 400 el onder het vuur des vijands doorloopen, alvorens aan de bres te zijn; - deze en andere omstandigheden moeten tot een overtuigend blijk strekken, dat de noodlottige uitkomst der tweede belegering van *Badajoz* nog minder te wijten is aan PHILIPPON's dapperen tegenstand en aan het beperkte der aanvalsmiddelen, dan wel aan het slechte beleid en de onkunde, waarmede die vesting werd aangevallen.

NAPIER, zijn veldheer niet van alle blaam kunnende vrijspreken, tracht hem door eene algemeene wijsgeerige aanmerking te verdedigen: ‘in den oorlog,’ zegt hij, ‘zijn de zwarigheden zoo ontelbaar, dat geen verstand sterk genoeg is, om die allen vooraf te berekenen.’ - Wij nemen die spreuk als verschooning aan, daar waar het de handelingen van een leger te velde betreft, handelingen, waaromtrent geene vaste regelen kunnen worden gegeven, en die naar verschillende inzigten worden bestuurd, zoodat het zeer moeijelijk is ze bepaaldelijk goed- of af te keuren, omdat men daarbij zich geheel en al verplaatsen moet in den toestand van den aanvoerder. Maar bij een beleg, bij eene handeling, die zóó aan regelen gebonden is, zulk een wiskunstigen gang heeft; die, wanneer zij eenige speelruimte voor de dapperheid overlaat, dit bijna

alleen doet ten voordeele van den verdediger, en den aanvaller dwingt, om langs een afgebakenden weg met afgemeten tred voort te gaan; bij zulk eene handeling is dit geheel anders: - hier is niets onzekers, niets onbepaalds; hier heeft de wetenschap vaste regelen, vaste beginselen, die reeds op de militaire scholen onderwezen en betoogd worden, en wier miskenning en verwaarloozing alleen in zeer enkele gevallen het genie aanduiden van een aanvaller, die partij trekt van eene buitengewone omstandigheid, maar anders meesttijds het gevolg zijn van onbekwaamheid, van drieste onkunde. Als zoodanig kan men de handelingen van den Britschen veldheer en van zijne ingenieurs niet te sterk veroordeelen; en wij stemmen volkomen met FOG in, wanneer hij zegt: ‘dat, wanneer er in het Engelsche Parlement mannen waren geweest, die iets van de kunst van VAUBAN en COEHOORN hadden verstaan, zij rekenschap zouden gevraagd hebben van de stroomen bloeds, die bij de belegeringen in het Spaansche schiereiland *door onkunde* zijn vergoten.’

De tegenspoed, bij die twee eerste belegeringen van *Badajoz* ondervonden, had de Britten niet ingelicht omtrent de begane misslagen; integendeel, én bij het derde beleg, én bij de latere belegeringen van het kasteel van *Burgos* en van de vesting *S. Sebastian*, werden dezelfde misslagen herhaald. De ondervinding maakte hier niet wijzer.

Dat derde beleg van *Badajoz* had plaats in de maanden Maart en April 1812. De weêrstands-middelen van die vesting waren, sedert het opbreken van het tweede beleg, vermeerderd. PHILIPPON voerde daar nog altijd het bevel; en die dappere en bekwame aanvoerder had door zijne bezetting, in alles 5000 man tellende, uit Fransche, Hessische, en zelfs Spaansche troepen zamengesteld, de stad van meerdere vestingwerken voorzien, en uit de omliggende landstreek levensmiddelen doen ophalen. In het kasteel was eene binnenverschansing gemaakt, en daar meer geschut geplaatst; eene bedekte gemeenschap tusschen *S. Christoval* en het bruggenhoofd daargesteld; aan de zuidzijde der stad twee nieuwe ravelijnen opgeworpen; aan een derde en aan contregarden voor de bastions begonnen; de gracht voor den hoofdwal op enkele gedeelten met water gevuld en over het geheel van eene *Cunette* (smalle natte gracht) voorzien; bij de drie westelijke fronten der vesting een mijnstelsel gemaakt; het buitenwerk, de *Pardaleras*, met de vesting verbonden; en zijdwaarts van *S. Roch*, door het afdammen der *Rivillas*, eene onderwaterzetting in het

werk gesteld van bij de 200 ellen lengte. Vertrouwende op de sterkte, die *Badajoz* nu had, op de dapperheid zijner soldaten, en op zijn eigen stout beleid, wachtte PHIHIPPON rustig den aanval des vijands af; de inwoners hadden zich voor drie maanden van levensmiddelen moeten voorzien; en hoezeer de voorraad aan kruid en kanonkogels niet groot was, rekende de Fransche bevelhebber echter met grond daarop, dat uit *Andaluzië* de maarschalk SOULT tot ontzet zou opgedaagd zijn, lang voordat die voorraad was verbruikt.

Ruim 30,000 man der Bondgenooten waren bestemd om SOULT tegen te houden; 20,000 man om de belegering te verrigten: 52 vuurmonden maakten het belegeringsperk uit. WELLINGTON, den raad van zijne ingenieurs volgende, besloot den aanval te verrigten op de bastions *Trinidad* en *S. Maria*, de tweede en derde bastions, van het kasteel af gerekend. Men wilde daartoe eerst het buitenwerk *La Picurina* vermeesteren, dáár bresbatterijen opwerpen, en vervolgens (ouder gewoonte!), zonder bekrooning van den bedekten weg of vernieling der contrescarpe, tot den storm overgaan.

Ons bestek laat niet toe, dit merkwaardige beleg in alle zijne bijzonderheden te vermelden. Wij zullen ons dus bepalen tot het zeggen: dat op den 17^{den} Maart, 's nachts, de loopgraven geopend werden op ongeveer 150 ellen afstands van *La Picurina*, en op nog geene 300 ellen van de lunet *S. Roch;* eerst eenige dagen later werd de vesting geheel ingesloten, en PHILIPPON maakte van dien groven misslag gebruik, om met het geschut, op den regteroever der *Guadiana* geplaatst, de loopgraven des aanvallers te bestoken; in den avond van den 25sten Maart werd *La Picurina* stormenderhand vermeesterd, wat meer de dapperheid der troepen dan het beleid der bevelhebbers bewijst, want in dit buitenwerk was nog hoegenaamd geene bres, en de verdedigingsmiddelen hadden bijna nog niets geleden; meer dan één parallel werd door de belegeraars niet gemaakt, maar uit de daarbijzijnde batterijen, en uit die in en bij *La Picurina* aangelegd, werd nu maar onophoudelijk gevuurd, om bressen in den hoofdwal te maken; die bressen waren ten getalle van drie, namelijk: eene in de regterface van het bastion *La Trinidad*, eene in de linkerflank van het bastion *S. Maria*, en eene derde in de courtine, welke beide bastions verbond; reeds den 2^{den} April waren twee dier bressen vrij aanmerkelijk; eerst den 6^{den}, 's avonds, doet WELLINGTON den storm ondernemen.

De beschikkingen tot dien storm waren de volgende: regts moest PICTON met de 3e divisie de *Rivillas* overtrekken, en de muren van het kasteel beklimmen; links LEITH door een gedeelte der 5e divisie eenen schijnaanval laten doen op de *Pardaleras* en eenen wezenlijken aanval op *S. Vincent*, het laatste bastion van *Badajoz*. In het midden zoude de 4e divisie, onder COLVILLE, de bressen van *La Trinidad* en van de courtine, en de ligte divisie, onder den kolonel ANDREW BARNARD, de bres van *S. Maria* bestormen; te gelijker tijd moest de loopgravenwacht, onder den majoor WILSON, de lunet *S. Roch* wegnemen; en, op den regteroever der *Guadiana*, de Portugezen op het bruggenhoofd aanvallen. Elke divisie zou voorafgegaan worden door eene voorhoede van 500 man, waarbij manschappen met ladders en bijlen; en voorts verdeeld worden in een gedeelte, dat stormen, en een ander gedeelte, dat vuren moest, en hiertoe op de kruin van het glacis zoude blijven. 18,000 man zouden in het geheel aan den storm deel nemen; en men hoopte, door de vesting aan alle zijden te gelijk aan te tasten, ergens een zwak punt te ontmoeten, waar men, doorbrekende, de zege zou behalen.

Op losse gronden, evenwel, berustte die hoop; want de dappere verdediger had de beste maatregelen genomen, om den aanval, die hem bedreigde, af te slaan. Met ongeloofelijke werkzaamheid waren de bressen in *La Trinidad* en *S. Maria*, de meest bedreigde punten, zoodanig verschanst, dat zij, in plaats van de zwakste gedeelten der vesting, de sterkste konden worden gerekend. In de gracht was eene diepe, met water gevulde *coupure* gemaakt, die zich tot aan de contregarde van *La Trinidad* uitstrekte; en voor de bres in de courtine waren wolfskuilen gegraven. De bressen zelve waren geheel afgesloten met goed vastgemaakte vriesche ruiters, bewapend met scherpe pieken en tweesnijdende degenklingen; op de hellingen der bressen lagen losse, met spijkers voorziene planken, die noodwendig den bestormer moesten doen vallen en hem wonden; en achter de vriesche ruiters stonden de belegerden, ieder gewapend met drie geweren, waarin, behalve de gewone lading, nog eene kleine houten cilinder vol hagel was. Eene geheel voltooide borstwering en gracht, die zich in een boog van de regterface van *S. Maria* tot aan de linkerface van *La Trinidad* uitbreidden, zouden eindelijk den bestormer nog tegenhouden, wanneer hij de bressen mogt vermeesterd hebben. Op de andere aanvalspunten was de wal nog ongedeerd, en

had de escarpemuur bij het bastion *S. Vincent* eene hoogte van 9 à 10 ellen; de muren van het kasteel waren lager, maar toch nog omstreeks de 7 ellen hoog.

PHILIPPON had dus alles gedaan, wat de pligt van den bevelhebber eener belegerde vesting is; en alleen ongehoorde dapperheid kon, ten koste van stroomen bloeds, den vijand binnen de muren van *Badajoz* brengen.

Om 10 uren 's avonds moest overal de storm beginnen. Maar eene lichtkogel, uit het kasteel geworpen, doet de 3^{e} divisie ontdekken, en den aanval een halfuur vroeger beginnen. De loopgravenwacht vermeestert dadelijk de lunet *S. Roch*. De 3^{e} divisie trekt toen over eene smalle brug de *Rivillas* over, onder het geweervuur van het kasteel; bestormt dit, maar wordt afgeslagen; verzamelt zich weêr achter eene hoogte, hervat den storm en vermeestert het kasteel. Vruchteloos wil de Fransche reserve het hernemen; en er ontstaat een scherp gevecht bij den uitgang van het kasteel naar de stad.

Minder gelukkig waren de 4^{e} en de ligte divisie bij de bressen. Slechts 5 ladders waren bij die beide divisiën; en toen zich de bestormers met onstuimigheid in de gracht wierpen, kwam een aantal hunner in de *coupure* te regt, en vonden meer dan honderd man den dood in het water. De ligte divisie viel, bij vergissing, de bressen van *La Trinidad* en van de courtine aan, en vermengde zich daardoor met de 4^{e} divisie; en daar de troepen, die op het glacis moesten blijven vuren, ook naar de bressen snelden, ontstond er weldra eene schromelijke verwarring onder de opeengehoopte menigte, die in de gracht stond, en op het onvoltooide ravelijn, dat ook al voor eene bres werd aangezien. Verdelgend woedde daar nu het geweervuur der Franschen, wier schoten bijna zeker moesten treffen; vergeefs trachtten de Britten de bressen te vermeesteren, voornamelijk die bij *La Trinidad;* zij werden telkens teruggeslagen, en om 12 uren, toen het bloedbad twee uren had geduurd, en *reeds twee duizend man der bondgenooten dáár waren gevallen*, gaf WELLINGTON bevel terug te trekken, hetgeen ook niet zonder verlies geschiedde. In dien tusschentijd had de 3^{e} divisie zich in het kasteel blijven handhaven, maar niets gedaan om in de stad door te dringen.

Van de 5^{e} divisie had eene brigade een schijnaanval op de *Pardaleras* gedaan, en was eene andere naar het bastion *S. Vincent* getrokken. Door het ruischen der rivier werden de Engelschen eerst ontdekt, toen zij reeds zeer nabij waren;

zij drongen in den bedekten weg, daalden neêr in de gracht, maar vonden nu, dat de ladders te kort waren, om den hoofdwal te beklimmen. De aanvallers in de gracht leden toen veel door de granaten en zware balken, welke de Franschen van den wal op hen wierpen; maar toen een gedeelte der verdedigers wegtrok om het kasteel te hernemen, slaagden de Engelschen eindelijk in hunnen aanval. In den hoek van een bastion, waar de escarpemuur, veel lager dan elders, eene hoogte van slechts 6 el had, was een schietgat, waarachter geen stuk stond, maar dat met eenen schanskorf was afgesloten; hier plaatsten de Britten drie ladders en beklommen den wal met moeite en verlies. Een gedeelte van het 4de regiment verdreef de Franschen uit de nabijzijnde huizen; een ander gedeelte volgde den hoofdwal naar de zijde van de bressen, en vermeesterde drie bastions; maar eene op den grond liggende brandende lont deed gelooven, dat er eene mijn zou springen, en bragt zulk eene verwoesting onder de Engelschen, dat dezelfde oorlogsramp, die hen twee jaren later binnen *Bergen-op-Zoom* trof, bijna in *Badajoz* was voorgevallen. Eene Fransche reserve viel de Britten aan, wierp hen geheel overhoop, en vervolgde hen tot aan het bastion *S. Vincent;* hier echter stond een bataillon van het 38ste regiment, 200 man sterk, dat de Franschen met een algemeen vuur begroette, en deze daardoor wijken deed. - Nu dringen de Britten verder op den hoofdwal en in de stad voort; de Franschen verlaten de bressen; er hebben in de straten nog gedeeltelijke gevechten plaats; maar de zege is toch beslist en *Badajoz* veroverd. PHILIPPON, die gekwetst is, trekt met eenige honderde soldaten in *S. Christoval* terug, waar hij zich den volgenden ochtend overgeeft.

5000 man had dit beleg aan WELLINGTON gekost. Alleen bij den storm bedroeg het aantal dooden en gewonden 3500; hiervan vielen er 600 bij het kasteel, evenveel bij het bastion *S. Vincent*, en meer dan 2000 bij de bressen; 60 officieren en 700 soldaten sneuvelden op de plaats; en van de gewonden bezweek nog een groot aantal.

Wanneer een leger van woeste *Tartaren* voor eene Europeesche vesting verscheen, dan zou het, vreemd aan de hulpmiddelen der belegeringskunst, zijne toevlugt alleen in geweld en dapperheid zoeken, de grachten met stapels dooden vullen, de wallen aan alle zijden beklimmen, en mogelijk zóó, ten koste van stroomen bloeds, tot de overwinning komen. Even zóó heeft WELLINGTON bij *Badajoz* gedaan. De veldheer van een

der grootste volkeren van het beschaafde *Europa* heeft gehandeld als de aanvoerder eener barbaarsche horde; en wanneer men de verrigtingen der Britten voor *Badajoz* gadeslaat, dan is men te moede, alsof men tot de kindschheid der krijgskunst is teruggekeerd; alsof de regelen, om vestingen te belegeren, nog moesten worden uitgevonden!

Wij hebben reeds vroeger gezegd, dat de inneming van *Badajoz* voor de Britten niet noodzakelijk was; en zeker behoefde die inneming ook niet gekocht te worden ten koste van zoo groote verliezen. Die verliezen zijn grootendeels het gevolg geweest van de verkeerde keus van het front van aanval, en van de slechte leiding der belegering en bestorming. De duizenden, die voor *Badajoz* hun leven hebben verloren, zijn - om ons van eene uitdrukking van NAPIER te bedienen - opgeofferd aan den *moloch* der onkunde.

De Fransche kolonel LAMARRE, die in *Badajoz* aan het hoofd der genie stond, beweert, dat het front bij het kasteel het zwakste was, omdat het noch voorliggend ravelijn, noch gracht, en slechts kleine flanken had, en bovendien groote moeijelijkheden opleverde, om binnenverschansingen te maken. Dit front had moeten aangevallen worden, en niet *La Trinidad* en *S. Maria*.

Verder beweert LAMARRE, dat WELLINGTON met minder moeite de bestorming had kunnen doen in den eersten nacht van het beleg, als in dien van 6 - 7 April. ‘Dien nacht,’ zegt de Fransche ingenieur, ‘was de verdediging nog niet voltooid, de bezetting minder voorbereid, en de verrassing had kunnen gelukken; maar in het tweede tijdvak van de belegering waren de bressen het sterkste gedeelte van de stad geworden, en daar de belegeraars volstrekt geen ander voordeel hadden behaald, was dus de kans ten gunste van het eerste tijdvak.’

Over den toestand der bressen zijn de verschillende narigten met elkander in tegenspraak. De kolonel JONES en andere Engelsche ingenieurs beweren, dat zij wél te nemen waren, maar dat zij niet met kracht zijn bestormd. NAPIER weêrspreekt dit ten sterkste; en zeker, wanneer het verlies van meer dan twee duizend soldaten, wier dapperheid boven allen twijfel was, niet kan voeren tot de vermeestering eener bres, dan mag zij teregt onneembaar heeten.

En nu de wijze, waarop de bestorming is uitgevoerd! Men is daartoe overgegaan, zonder den toestand der bressen te kennen; men nam te weinig stormladders mede, die bovendien nog te

kort waren; men hoopte aanzienlijke massa's bij de punten van aanval opeen, in plaats van den storm eerst door kleine afdeelingen te doen ondernemen, langzamerhand door andere ondersteund; men drong, meer door toeval, of liever door de dapperheid der bestormers, dan wel door het beleid der bevelhebbers, in het kasteel; dáár zijnde, deed men niets om verder in de stad door te dringen, waardoor men een einde zou hebben gemaakt aan den tegenstand der Franschen, en het bloedbad bij de bressen zou hebben voorkomen of ten minste verkort; - dit alles zijn feiten, die niet pleiten voor het goed beleid van den aanval. Voegt men hierbij de fouten, bij de belegering zelve begaan (onder anderen den groven misslag, om het beleg op den éénen oever van de *Guadiana* te beginnen, terwijl de vesting op den anderen oever nog niet ingesloten was), dan zal men overtuigd zijn, dat het opofferen van zooveel dapperen niet volstrekt noodzakelijk was voor de inneming van *Badajoz;* en dat, indien de vermeestering dier vesting den moed der soldaten op de schitterendste wijze heeft gestaafd, de wijze, waarop die vermeestering is verrigt, de onbekwaamheid der aanvoerders bewijst, en hen tot eeuwige oneer moet verstrekken.

NAPIER wil de schuld geheel op de Engelsche ingenieurs werpen, en zegt: ‘dat de behoorlijke verdeeling der vuurmonden, munitie en anderen voorraad, het tracé der loopgraven, en de keus der punten van aanval, zaken zijn, die *uitsluitend* tot den werkkring der ingenieurs behooren.’ Dit is niet zoo: de veldheer zelf blijft altijd verantwoordelijk voor de leiding van het beleg. Hij moet verstand en kunde genoeg hebben om te beoordeelen, of de maatregelen en werkzaamheden, hem door zijne ingenieurs voorgesteld, werkelijk goed en doeltreffend zijn; geen tak der krijgskunst mag hem vreemd zijn gebleven. Op WELLINGTON, evenzeer als op de Engelsche ingenieurs, komt dus de blaam neêr van de begane misslagen; en toen het Britsche opperhoofd, bij het vernemen van den bloedigen prijs, waarop de overwinning hem te staan kwam, een stroom van tranen vergoot, kan wroeging en schuldbesef hieraan evenzeer aandeel gehad hebben, als de smart over den dood van zooveel wapenbroeders.

Wij vragen verschooning voor de uitvoerigheid, waarmede wij de misslagen van de Britsche aanvoerders bij die belegeringen hebben getracht aan te toonen; zij was noodig om ons vroeger daarover geveld oordeel te regtvaardigen, tegen het stil-

zwijgen van ALISON, die niets van die misslagen zegt; zij was noodig, om het verwijt te ontgaan, dat wij het Britsche leger onbillijk hebben beoordeeld. Niets zou ongegronder zijn dan dit verwijt. Niemand doet meer regt dan wij aan de schitterende eigenschappen van dat leger; niemand heeft meer achting voor den echt ridderlijken geest, welke de Engelsche officieren bezielt; niemand bewondert meer dan wij, in den Britschen krijgsman, die dapperheid op het slagveld, door de krijgslieden van andere natiën mogelijk wel geëvenaard, maar zeker niet overtroffen; - maar is dit alles? moet men niet meer van een leger verwachten? en moet men niet evenzeer de kwade als de goede eigenschappen opmerken? Kunnen wij zeggen, dat de Britsche soldaat voldoet aan een hoofdvereischte des krijgsmans, het doorstaan van vermoeijenissen, het verduren van ontberingen? Kunnen wij hem vrijpleiten van de beschuldiging van dronkenschap en losbandigheid, zoodra eene behaalde zege hem aan het gezag zijner bevelhebbers ontrukt, of tegenspoed de krijgstucht heeft geschokt? mogen wij de schandelijke middelen goedkeuren, waardoor die krijgstucht zelve wordt onderhouden; die ligchaamsstraffen, die in het openbaar gegevene zweepslagen, die den mensch tot een dier verlagen en alle gevoel van eer in hem uitwisschen? Mogen wij den Britschen officier gemoedelijke beoefening van zijn vak toeschrijven, evenzeer als dapperheid? Kunnen wij, alleen de roemrijke verrigtingen der Britsche legers vermeldende, stilzwijgend die gebeurtenissen voorbijgaan, welke hunnen wapenroem bezwalken? Mogen wij zeggen, dat hunne ingenieurs kundig, en hunne belegeringen eervol zijn geweest? - neen, zeker niet; de waarheid verbiedt het.

Bovendien moet men het zich niet ontveinzen, dat de betrekking van onzen Staat tot *Engeland* thans eene vijandige betrekking is, en dat men aan een vijand alleen regtvaardigheid, en niets meer, verschuldigd is.

Wij willen ons, aan den eenen kant, vrij houden van die partijdige drift, welke, het goede en groote in het Engelsche volk voorbijziende, dat volk telkens met verbittering aanrandt, en vaderlandsliefde denkt te toonen, door schimp- en scheldwoorden te bezigen; maar aan den anderen kant willen wij ons nog meer vrij houden van die zwakheid, van die verblinding, die meer dan één onzer landgenooten, bij alle twistpunten, het regt van *Groot-Brittanje* tegen het eigen Vaderland doet verdedigen; en die alle onregt, alle hoon, stil-

zwijgend doet verkroppen, uit vrees van anders de vijandschap van een magtig volk tegen *Nederland* op te wekken.

Tegen de eersten zullen wij zeggen: ja, gij hebt gelijk, wanneer gij de ongeregtigheden aantoont, waaraan ons Land van de zijde onzer overzeesche naburen heeft ten doel gestaan en nóg ten doel staat; gij hebt gelijk, wanneer gij door kracht van redenen het goed regt van *Nederland* bewijst; - maar gij hebt ongelijk met telkens herhaalde klagten te uiten, die niets helpen, die het kenmerk zijn van zwakheid; gij hebt ongelijk met op uw vijand te schimpen en hem in de openbare meening te verkleinen; - hij wordt daardoor niets minder, en integendeel ontstaat daardoor bij uw eigen volk een dwaas zelfvertrouwen, te dikwijls de bron van tegenspoeden en nederlagen.

Tegen de anderen zeggen wij: ‘al uwe toegevendheid, al uwe slaafsche inschikkelijkheid voor de eischen van uwe naburen, baten hoegenaamd niets; gij meent daarmede het gevaar af te wenden, gij stelt het slechts uit en maakt het grooter. Geeft vrij toe aan alle vorderingen van *Groot-Brittanje;* doet alles wat in uw vermogen is om het te vriend te houden; vermijdt alles wat het kan verontrusten en krenken; vergeet alle herinneringen aan vroegeren wapenroem; wischt zelfs den naam *Doggersbank* van uwe schepen uit; offert de volkseer op, om eenen oorlog te ontgaan; - toch is die oorlog onvermijdelijk, want het belang van *Groot-Brittanje* brengt dien mede.’ De kampstrijd tegen dat Land is onvermijdelijk; vroeg of laat moet hij plaats hebben; en daarom is het, voor ons Nederlanders, pligt, ons bij tijds daarop voor te bereiden. Laten wij den vijand, die ons bedreigt, niet versmaden of gering achten; maar laten wij, met oplettendheid, zijne hulpmiddelen, zijne strijdkrachten gadeslaan; zijne zwakke, kwetsbare punten opsporen; en daaruit besluiten, wat voor *Nederland* de kansen van den oorlog kunnen zijn, en hoe die oorlog moet worden gevoerd. Alles wat dienen kan om bekend te worden met *Engeland's* toestand, is, op dit oogenblik, voor ons eene belangrijke studie; want een dreigend gevaar wordt kleiner, naarmate men er zich meer gemeenzaam mede maakt.

Bovendien, laat ons ook geen te overdreven denkbeeld hebben van de sterkte onzes vijands of van onze eigene zwakheid. *Groot-Brittanje* bezit zeker eene geduchte magt, en eene hersenschim ware het, indien wij weêr, als in DE RUYTER's tijd, met dat Rijk om de heerschappij van den Oceaan wilden kam-

pen; maar wij kunnen onzen eigen grond met voordeel verdedigen, zoo als wij dit in 1799 en 1809 hebben gedaan; wij kunnen onze Oostersche bezittingen, waarvan het behoud van ons Land afhangt, met goed gevolg beschermen, wanneer daar slechts een goed leger, eene genoegzame zeemagt, en vooral een krachtvol bewindhebber is, een man van den stempel van DAENDELS; wij kunnen geene groote zeeslagen leveren, maar in het klein kan onze zeemagt den vijand gevoelige afbreuk doen; wij moeten niet onbepaald op de hulp van bondgenooten vertrouwen, maar toch mogen wij als niet onwaarschijnlijk aannemen den bijstand van *Frankrijk* en van *Amerika*, minder uit sympathie met ons, als uit gemeenschappelijken naijver jegens onzen vijand; die vijand, eindelijk, hoe geducht ook, heeft toch ook kwetsbare punten: de Indische regimenten, die viervijfden van de Britsche legermagt in *Azië* uitmaken, en op wier trouw zoo weinig valt te rekenen; *Canada* en de *Kaap*, die gereed zijn tot opstand; *Ierland* met eene geheel vijandige bevolking; de toenemende last der publieke schuld; de ongeloofelijke armoede en ellende der fabriekplaatsen, stellig toenemende wanneer een oorlog de nijverheid aan banden legt; - dit alles bewijst ten duidelijkste, dat men *Engeland's* magt veel te hoog stelt, wanneer men alleen let op het aantal zijner oorlogschepen, en op de millioenen, die zijn budget uitmaken. Wanneer men dit alles overweegt, dan verkrijgt men de overtuiging, dat het voor *Nederland* volstrekt geene onmogelijkheid is, den kamp tegen *Groot-Brittanje* vol te houden; maar twee zaken worden hiertoe volstrekt gevorderd: veerkracht bij de Regering en geestdrift bij het volk. God geve, dat het ons nimmer aan een van beide moge ontbreken!

Breda, 11 November 1847.

W.J. KNOOP.

De ziekten der kinderen.

Een Handboek voor practiserende geneesheeren, naar de derde geheel omgewerkte en zeer vermeerderde Hoogduitsche uitgave, van *F.L. Meissner;* in het Nederduitsch bewerkt en met aanteekeningen vermeerderd door *J.M. Godefroi*, Med. Dr. te 's Hertogenbosch, en *S. Bezeth*, Med. Dr. en Heelm. te Rotterdam. Twee Deelen. Te Gorinchem, bij J. Noorduijn en Zn. 1846.

De gewoonte brengt mede, dat men eene *voor*rede ook vóór aan het boek geplaatst vindt. De vertalers van het bovenstaande werk hebben gemeend van dezen regel te moeten afwijken, en gaven haar eerst aan het einde van de derde aflevering van het eerste deel. Wat hen daartoe noopte, is ons onbekend; zeker is het, dat de voorrede daardoor minder gelezen zal worden, dan indien zij op hare plaats stond; maar even zeker is het, dat noch het werk zelf, noch het lezend publiek daarbij veel verliest. Dat MEISSNER door eene bijzondere liefde voor de studie der kinderziekten bezield was (hetgeen de vertalers zeer omslagtig aldus uitdrukken, dat hij eene *bijzondere voorliefde tot het streven naar de kennis van kinderziekten gevoelde*); dat hij eene niet onbeduidende practische loopbaan had; dat hij zich op eene vijfentwintigjarige ervaring mogt beroemen, enz., kon men uit MEISSNER's eigene korte voorrede reeds vernemen; dat hij veel geschreven en gecompileerd heeft, weet bijna ieder, en zal men uit de lezing van dit werk zelf weer kunnen zien; dat de vertalers met het werk van MEISSNER zeer ingenomen zijn, daarvoor strekt hunne vertaling zelve tot genoegzaam bewijs; en dat zij deze vertaling meenden te moeten leveren, om daardoor in de wezenlijke behoefte, zoowel aan een goed boek over de kinderziekten, als aan eenen leerstoel, en aan de gelegenheid tot ruimere oefening in deze specialiteit te voorzien, zal iedereen gaarne willen gelooven, die niet toevallig aan eene natuurlijker drijfveêr voor hunne vertaling denkt; ja, niemand zal hun die meening ten kwade duiden, die het werk zelf niet gelezen heeft. Ons mogen zij het vergeven, dat wij

‘hunne taak in het algemeen onnoodig, en volgens die onnoodigheid (?) onvoldoende achten’ (zie voorrede); en dat wij bij deze gelegenheid aan het groote publiek van dit gevoelen eenige rekenschap geven. Zich zelven mogen zij het wijten, indien wij van hunne bekwaamheid als vertalers door de voorrede geenen gunstigen, ja zelfs eenen ongunstigeren dunk kregen, dan waartoe de verdere lezing van hun werk ons het regt gaf. Die voorrede toch munt uit door onzuiverheid van taal, gedwongenheid van stijl en onjuistheid van uitdrukking. Door een paar voorbeelden willen wij dit harde oordeel staven: ‘waarheden, voor welke het verstand niet één oogenblik stilstaat, doch welke *zij* (*het*) onmiddellijk aanneemt, - dat dit deel eene geheel eigendommelijke praxis uitmaakt, *hetwelk* (*welke*) afzonderlijk beoefend wil worden, - dat het niet de *vermindering der gift* is, die iemand tot kinderarts geschikt maakt, - de overtuiging, dat eene bijzondere studie *tot* derzelver behandeling eene behoefte is, - de vooruitgaande schreden (*vorderingen*) der geneeskunde, - eene *aandacht*, die stellige *voldoening wacht*, - leering ontvangen *van* (*omtrent*) den kinderlijken leeftijd; - ziedaar de natuurlijke drijfveer *onzer* (*voor onze*) vertaling, enz. enz.’

Doch nu wat het boek van MEISSNER zelf betreft, zoo vragen wij:

1°. Staat het op de tegenwoordige hoogte der wetenschap?
2°. Draagt het de blijken van genoegzame historische kennis van de specialiteit, die daarin behandeld wordt?
3°. Is de ondervinding van anderen daarin aan een helder oordeel onderworpen, en door voldoende eigene ondervinding gecontroleerd?
4°. Kan men de orde, die daarvoor is aangenomen, en de vorm, waarin het verschijnt, goed en gepast noemen?

Ziedaar eenige vragen, waarvoor het antwoord in de navolgende beschouwing moge gevonden worden.

Met grond verwacht men toch tegenwoordig, dat de vorderingen der natuurkundige wetenschappen in een Handboek over de ziekten der kinderen eenigzins gewaardeerd worden. De chemie is als zoodanig in dit werk gansch verwaarloosd. Zoo toch zijn sinds 1830, waarin MEISSNER de vertaling bezorgde van MAGENDIE's *physiologische und medizinische Untersuchungen über Haingries, nach der 2ten Aufl. des Franz.*, hare vorderingen voor onzen schrijver spoorloos voorbijgegaan, althans te

oordeelen naar hetgeen hier voorkomt in Hoofdst. 16, *over de aandoeningen der piswerktuigen bij kinderen en over de pisgruis en pissteenen*. Na aldaar gezegd te hebben, dat de ongemakken, door pissteenen veroorzaakt, gemakkelijk onderscheiden kunnen worden van die, welke door andere aandoeningen der piswerktuigen opgewekt zijn, alhoewel het ‘niet onopgemerkt mag blijven, dat in sommige gevallen alle rationele verschijnselen van den steen aanwezig zijn, zonder dat de steen zelve bestaat,’ enz., gaat de schrijver voort: ‘onder de pissteenen zijn het voornamelijk de roode uit acid. uricum en de witte bestaande uit de aardachtige bestanddeelen, die door de natuur tot den wasdom der beenderen bestemd zijn, phosphas calcis, volgens MAGENDIE, welke menigvuldig voorkomen.’ Dit nu is ongeveer alles, wat over den aard van den steen gerept wordt, waarbij eenige denkbeelden van MAGENDIE over het nut der alcaliën niet verzwegen worden; welk nut in de slijmoplossende kracht, volgens PETIT, en niet in het veel gewigtigere vermogen, om de gevoeligheid van het blaasslijmvlies te verminderen, gelegen zoude zijn. Laat zich iets meer onvolledigs denken? hetgeen dan vooral onvergeeflijk wordt, wanneer men let op de herhaalde Duitsche uitgave van het alom bekende Handboek van BERZELIUS, vergel. Holl. uitgave, Deel VI, p. 230, 236, 238. Vooreerst zijn niet alle steenen rood of wit, en zeer weinige hebben eene dezer kleuren; ten tweede zijn de meest algemeene bestanddeelen der steenen uraten, phosphaten, als ammonia, magnesia, kalkzouten, enz., terwijl bij kinderen vooral de moerbeivormige steenen meestal uit oxalas calcis bestaan.

RAPP uit *Würtemberg* vond van 81 steenen 34 oxalas calcis houdend, 22 alleen daaruit zamengesteld. - Over cystin en menige andere belangrijke zaak, zoo als over het in 110 gevallen van graveel niet éénmaal gevonden carbon. calcis, wordt geen woord gerept. Eischen wij nu te veel, indien wij bij een' geneeskundige van onzen tijd BERZELIUS als niet onbekend aanmerken? Het werk is echter van grooten omvang en ruimen inhoud: welnu! des schrijvers landgenoot HOFFMANN heeft het werkje van BENCEJONES over graveel, jicht en steen vertaald, en ook de Hollandsche litteratuur is met den afzonderlijken afdruk der bladz. over steen uit BERZELIUS, tusschen eenige bespiegelingen en vooronderstellingen ingesloten, verrijkt; die had men kunnen raadplegen. Het lust ons niet, iets meer hieromtrent na te schrijven, of andere autoriteiten op te noemen.

Al spoedig wordt men op de therapie der steenziekte vergast. Hoezeer de empirische aanwending dier middelen afkeurende, noemt de schrijver achtereenvolgend allerlei op, b.v. p. 279: ‘MELLIN prees bij ongemakken uit steen voortspruitende, het berkensap, het citroensap met boomolie en suiker, of het sap van gele peen; RUSH de aanwending van koud water op de heupstreek; RAMBACH de Haarlemmerolie; RINMANSSON zure wei; BRANTSTRÖM resina pini in pillenvorm; LEMWIJK de aardbezien-brandewijn; NAUCHE het af kooksel van roode aardappelen,’ enz. Hierop volgt eene zeer bruikbare aanwijzing ter behandeling, waarbij natuurlijk de soort van den steen geen deel der beraadslaging uitmaakt; baat dat alles niet, zoo komt de chirurgie te hulp, en wanneer de steen soms in de urethra vastzit, kan hij, wien het lust, den heelmeester, van wien FRERE COSME verhaalt, navolgen, wiens operative methode de kieschheid ons verbiedt hier mede te deelen!

De schrijver maakt, wel is waar, ook gebruik van natuurkundige hulpmiddelen, maar soms zonder hunnen natuurkundigen grond te kennen; daaruit blijkt zijn gebrek aan kennis in de physica als hulpwetenschap.

Zonder het verband, dat tusschen haar en de geneeskunde bestaat, na te gaan, leert het volgende genoegzaam, waartoe die gebrekkige kennis leidt.

Ware toch in hetgeen men over percussie en auscultatie, met naauwkeurigheid, maar niet overal even duidelijk, uit Fransche schrijvers bijeengebragt vindt, de arbeid van des schrijvers landgenooten, ZEHETMAIJER en SKODA, vooral de natuurkundige verklaringen van den laatstgenoemden, niet veronachtzaamd, wij zouden verschoond zijn gebleven van dergelijke onverklaarbare plaatsen, die een struikelblok zijn voor den toelichtenden vertaler, als D. I, p. 86: ‘wanneer een longlap(!), zooals BECQUEREL zich uitdrukt, zich reeds in den 2^{den} *graad* (liever *tijdperk*) van ontsteking bevindt, zou een jong geneeskundige den toon zelfs helder kunnen vinden bij gebrek aan oefening.’ Deze door niets bevestigde uitspraak wordt door de vertalers op de navolgende onjuiste wijze verklaard: ‘De oorzaak van dit helder geluid is ligt verklaarbaar uit de gesteldheid der kinderlijke longen; deze toch naar evenredigheid veel kleiner van omvang zijnde dan bij volwassenen, zijn met een veel grooter aantal luchtopnemende cellen voorzien. Hierdoor wijders, in verband met de bij kinderen natuurlijke meerdere naauwte der cellen, wordt aan de lucht eene grootere opper-

vlakte en dus meerdere gelegenheid tot oxydatie van het bloed geschonken.'

Voorwaar, indien men van de resultaten der auscultatie en percussie geene betere toepassing kan maken, dan doet men wel, den raad der vertalers te behartigen, die op p. 232, Deel II, gevonden wordt, om met haar niet te spilziek te zijn, 'doordien dezelve bij kinderen oorzaak kunnen worden van vernieuwde aanvallen van hoest, enz.;' maar anders zouden wij meenen, dat het bij vele vrouwen in zwang zijnde kloppen op den rug der kinderen, om hoestbuijen te bedaren, meer zal schaden dan het percuteren, dat men slechts zeer zacht behoeft te doen, vooral op de dunne wanden der kinderborst.

Ontwaarden wij daar even, dat de practische schrijver tot zijn groot nadeel zich niet genoegzaam met hulpwetenschappen heeft bezig gehouden; anders is het gelegen met de Physiologie en Anatomie. Deze worden als wederzijds bekend aangemerkt; p. 2 leest men namelijk: 'dat wij over de ziekten van het kind handelende deszelfs physiologischen toestand, alsmede de kennis van het natuurlijke beloop der verlossing, bij onze lezers als bekend vooronderstellen, ligt in den aard der zaak opgesloten; intusschen zullen wij ..... daar, waar onze gevoelens van die onzer voorgangers afwijken, bij voorkomende gelegenheden enkele natuurkundige aanmerkingen mededeelen.' Iemand, die dit zegt, is zeker in het meest algemeene handboek dier wetenschap geen vreemdeling. En toch leest men p. 55: 'van de thijmus willen wij hier niet spreken, daar derzelver verrigting na de geboorte schijnt op te houden,' en p. 56: 'de thijmus wordt kleiner en verdwijnt zelfs langzamerhand bij de geboorte,' enz. Wij hadden voor de noot der vert., pag. 55, II: dat men voor een kind wel een lymphatisch temperament mag aannemen, mits men dit onderscheide van het T. phlegmaticum, hier ter plaatse liever het volgende aangehaald gevonden uit JOH. MÜLLER. Th. I, p. 491: 'die Thymusdrúse ist verhältnissmässig beim Fötus am grössten, nach der Geburt wächst sie noch und bleibt gross im ersten Jahr, hernach vermindert sie sich allmählig, bis sie zur Zeit der Pubertät meist ganz geschwunden ist' - en p. 492: 'Jede Hypothese ist unzureichend, welche die Function der Thijmus als eines Theils des Fötus und nicht als eines Theiles auch des kindlichen Alters betrachtet.'

Ten overvloede zij gezegd, dat reeds in 1832 ASTLEY COOPER: *the Anatomy of the thymus gland*, en *Haugstedt Thymi in homine ac*

per seriem animalium descripti Fasc. 1831 *et* 1832, dezelfde waarneming gemaakt en een overeenstemmend gevoelen geuit hebben.

Waarom in hetzelfde hoofdstuk de bloedsomloop bij den volwassenen wordt beschreven, terwijl van die van het foetus niet wordt gerept, verklaren wij niet te begrijpen; de eerste immers zal wel aan niemand uit de grondbeginselen der Physiologie onbekend zijn; de laatste ware in dit handboek geheel op zijne plaats, althans evenzeer, als eene afzonderlijke beschouwing van de eigendommelijke bewerktuiging van het ligchaam des kinds, waaraan een geheel hoofdstuk gewijd is.

Een andere onmisbare grondslag der geneeskunde ligt in de pathologische Anatomie. Ieder, ook MEISSNER, erkent hare waarde ter opheldering der verschijnselen gedurende het leven niet altijd naauwkeurig genoeg te huis te brengen.

Treurig stemt ons daarom de lezing van Hoofdstuk IV over *cephalaematoma*, wat tot 20 pagina's uitgerekt, zooveel namen bevat, zooveel verschillende waarnemingen, zoo tegenstrijdige meeningen, zoo uiteenloopende handelwijzen in individuële gevallen gevolgd, dat men wanhoopt uit dien doolhof een uitweg te vinden; en toch, indien schrijver of vertalers bekend geweest waren met den tegenwoordigen stand hunner wetenschap, wij zouden ROKITANSKY's kernachtige en zamenhangende woorden over cephalaematoma niet ter vergelijking behoeven aan te prijzen. Wij zouden zijne heldere kort tezaamgevatte waarneming niet der langdradige wanorde in MEISSNER's werk tegenover behoeven te stellen. Nu erkenne een ieder de waarheid zijner uitspraak, ook hier ten volle bevestigd: ‘das Cephalaematoma worüber *so ungebührlich viel geschrieben ist*,’ u.s.w. - De paragraaf over de blaauwe ziekte, cyanose, doet alweder zeer onaangenaam MEISSNERS onbekendheid met de tegenwoordige ziektekundige ontleedkunde uitkomen. Het aankleven der vroegere stelling, dat de blaauwzucht als vermenging van aderlijk en slagaderlijk bloed berust op de overgebleven gemeenschap tusschen beide harten enz., noodzaakt hem vele daarmede strijdige waarnemingen op te sommen, en van cyanose zonder hartgebrek, en van hartgebrek zonder cyanose te gewagen; ten slotte wordt er daarenboven van Febris coerulea, Cyanosis spasmodica en Cyanosis abdominalis melding gemaakt. Wel merkt de vertaler in het begin der 16 pagina's beslaande paragraaf aan: dat de naaste oorzaak voornamelijk schijnt gelegen te zijn in den belemmerden terugvoer van het aderlijk bloed, door abnormiteiten in de hoofdwerktuigen van den bloedsomloop te

weeg gebragt; maar hier blijft het bij - de duitsche tekst wordt in de Hollandsche bewerking (?) trouw gevolgd, en van ROKITANSKY's waarneming, dat cyanose uit het hart oorspronkelijk berust op de verkeerde verhouding tusschen de hoofdstammen, zoodat bij te naauw slagaderstelsel het regterhart overvuld wordt, wordt niet gerept, evenmin als de acute cyanose bij bronchitis capillaris bekend schijnt te zijn.

De verschillende wegen ter behandeling voorgeslagen besluiten dit hoofdstuk; geen wordt er voorbijgezien, tot zelfs de radicale kuur van DITTMER vindt hier eene plaats, te weten: men zette door alle mogelijke middelen den bloedsomloop door de longen aan en bewerke alzoo sluiting van den Ductus arteriosus. Dat voorstel wordt zonder bedenking zaamgekoppeld met de palliative behandeling, die versnelden bloedsomloop of ademhaling tracht te voorkomen, enz. Het inademen van azijnaether, ten einde eene meer volkomene ademhaling te verkrijgen, behoeft, wat doelmatigheid aanbelangt, ook geene nadere overweging. Met de hoop, spoedig verdere mededeelingen aangaande het met een blaauwe kleur der huid gepaard gaande zweet te zullen ontvangen, wordt deze paragraaf finaal gesloten, waarin onmiskenbaar de grootere neiging tot curiosa, dan tot rationele ziektekunde in het oog valt.

De lezing van de twaalfde en volgende paragraphen, waarin de overige aangeboren gebreken en de breuken worden behandeld, deed het ons al weêr betreuren, dat van de rijke ondervinding van éénen ROKITANSKY en anderen een zoo schaarsch gebruik gemaakt werd. Men herinnere zich bij de paragraaf over spina bifida wat door genoemden waarnemer is opgeteekend over het ontbreken van het ruggemerg, over de gedeeltelijke genezing door afsnoering en sluiting van den met de uitgezette ruggemergs-holte zamenhangenden waterzak, enz., en wij hadden daarvoor gaarne de waarneming geruild van JOS. CAMSTOCK, die ‘bij een aangeboren hersenbreuk slechts nog zoo omstreeks een soeplepel vol(!) hersenmassa in het hoofd vond, terwijl het overige naar buiten getreden was.’

Wierpen wij daareven op de schrijver de blaam van stilstand bij vooruitgang der anatomisch-pathologische wetenschap, de innige zamenhang tusschen onderkennen en behandelen zou ons zeker eene betere verwachting doen koesteren ten opzigte van de diagnostiek van eenen man, wien eene vijfentwintigjarige praktijk een zoo ruim veld ter waarneming moest aangeboden hebben.

Zijne dusgenoemde praktische rigting vertoont zich echter vaak, helaas, in al hare overdrevenheid, zoo als bij zijne pogingen om de Febris intermittens te onderkennen bij de vrucht. Wij halen die tevens aan als zeldzame uitzondering op de klagt kort te voren uitgesproken, dat de onderkenning der ziekten van de vrucht *geheel* ontbreekt, en dat ook volgens HUFELANDS stelling, op het verzien gegrond, geene andere behandeling dan door middel der moeder mogelijk is. De plaats is merkwaardig genoeg om in haar geheel overgenomen te worden, p. 135: 'P. RUSSEL verhaalt, dat eene jonge ten derdemale zwangere vrouw, in de zevende maand harer zwangerschap, door anderdaagsche koorts werd aangetast, waarbij het vreemde verschijnsel plaats had, dat iederen morgen van den koortsdag het kind hevig beefde, en de moeder te gelijker tijd eene plotselinge koude en zwakte (?) in de baarmoeder gewaar werd. De koude duurde naauwelijks een kwartier uurs, daarop volgde eene brandende hitte, welke meer dan een uur aanhield, gedurende welke intusschen de bewegingen de gewone waren en geene siddering werd opgemerkt. RUSSEL voegt bij deze waarneming de aanmerking, dat hij meerdere gevallen gezien heeft, waar bij het foetus dergelijke koortsaanvallen voorkwamen; in alle andere gevallen echter zoude men, eer dan in het zoo even medegedeelde, deze verschijnselen aan de verbeeldingskracht der moeder kunnen toeschrijven; de lijderes, waarvan in bovengenoemde waarneming werd gesproken, was evenwel eene verstandige, vrolijke, en niet aan hysterische toevallen onderhevige vrouw. Het gebruik der Kinabast nam de koortsaanvallen bij moeder en kind te gelijk weg.' Aanm. der vert. IX. 'Deze gedachte aan vergissing in de diagnosis' (in den text geopperd, daar de verschijnselen, misschien uit eene Febr. interm. 3^{ana} duplicata hunnen oorsprong namen) 'vervalt door de opmerking van PATRIK RUSSEL zelven, dat gedurende het paroxysmus der vrucht, de pols der moeder onveranderd was, en zij niets anders gewaar werd dan het lastig gevoel in den buik en de voorboden van den voor haar zelve naderenden aanval, die tegen 12 ure des morgens plaats vond.' Onder deze waarneming rijzen 12 namen op als zoovele steunpilaren voor hare geloofwaardigheid en voor de herkenning van intermittens bij het foetus in het algemeen, zonder stethoscoop, op het gevoel der moeder af, en vóór hare genezing. - Aanm. VIII werd wel gezegd, dat het stethoscoop in de voorgaande gevallen van nut zoude hebben kunnen zijn; het is hier echter niet gebruikt. Bij deze gele-

genheid bejammert men waarlijk, dat de vert. ons bl. 124 berigten, de bijdrage van NASSE SEN., over de waarde der bewegingen en van den hartslag van de vrucht bij de onderkenning, als te uitgebreid te moeten voorbijgaan, daar zelfs eene korte inhoudsopgave hen en den lezer te ver zou leiden (waarheen? tot juiste kennis?).

De kroon echter wordt het werk opgezet door de waarneming eener vrouw: ‘welke, door de koude koorts (sic!) aangetast, duidelijk voelde, hoe het kind telkens door de koorts werd bevallen, wanneer zij in den koortsvrijen tijd verkeerde. Beide werden door chinine genezen.’ En door het volgende, bl. 136: ‘VOIGT nam een geval waar, waarbij, volgens zijn gevoelen, eene tusschenpoozende koorts van de zuster eener zwangere vrouw op het foetus van deze was overgegaan, zonder zich aan de vrouw zelve mede te deelen. (?)’ Is VOIGT een parasitist, die aan metempsychose gelooft? Of moet men zich op MEISSNER beroepen, bl. 141: ‘dat het kind, zoo als het ten minste schijnt, zonder zenuw-atmospheer bestaat, enz.,’ en de zaak alzoo onverklaard laten? Misschien ook is febr. intermittens sinds 1835 (in dat jaar verscheen KNESCHKE's *Summarium des Wissenwürdigsten* (?) *u.s.w.*, waaruit VOIGT's geval is overgenomen) besmettelijk?

Doch, hoe het zij, later zullen wij gelegenheid hebben MEISSNER's stoute hypothesen-vlugt met verbazing na te staren; hier verwonderen wij ons over zijne ligtgeloovigheid. Hadde mysticismus ook in ons vak stem en regt boven vrijheid van onderzoek verworven, dan zou men zich kunnen begrijpen, hoe de schrijver hier het gelooven zoo ver boven het weten verheft, en hoe de vertalers zich beijveren zijnen laatsten twijfel nog uit den weg te ruimen. Maar nu is het gelukkig nog niet zoo ver met ons gekomen, en nu maken wij het den schrijver regtstreeks tot een verwijt, dat hij gelooft, waar hij behoorde te twijfelen en te onderzoeken. Wij doen dit te meer, daar dat gelooven door hem al te zeer als grondslag voor onze wetenschap wordt aangenomen. Zoo toch lezen wij op bl. 1 der inleiding: ‘Daarbij meenen wij ons overtuigd te mogen houden, dat elke poging, om licht te verspreiden op de duistere wegen der natuur, ten minste zoo dezelve op vernuftige (Duitsch) analogie, natuurkundige gronden en bovenal (!) op waarschijnlijkheid berust, aan iederen geneesheer welkom zijn moet,’ en zien daaruit, dat hij de kennis, die op *natuurkundige gronden* berust, minder schijnt te schatten, dan die, welke

men door *analogie* verkrijgt, maar dat hij bovenal aan de *waarschijnlijkheid* gewigt gehecht wil hebben. Deze opvatting wordt versterkt aan den eenen kant door de hoofdstukken, waarin hij over de krampachtige ziektevormen bij kinderen en wel over binnenstuipen (?) en kinnebakskramp (?) (*mondklem*), over asthma, tussis convulsiva en andere zenuwziekten handelt, waarbij hem de natuurkundige grondslag ontzinkt en hij zich aan analogie en waarschijnlijkheid moet vastklampen; aan den anderen kant door die, waarbij natuurkundige studie zijne schreden in het onderzoek had moeten leiden, zoo als bij lithiasis, auscultatie en percussie, enz., waarover reeds vroeger sprake was. Wel bevat het IX^{de} Hoofdstuk, bl. 66, Deel I, over de onderkenning der kinderziekten (lees: leer der teekenen) veel lezenswaardigs, en onderscheidt zich gunstig door het over ligging, houding, gesteldheid der huid, enz., gezegde; maar de waarde aan de teekenen, door JADELOT en PIEPER uit het gelaat en hoofd bij verschillende toestanden opgemaakt, wordt wederom door zijne zucht naar analogie en waarschijnlijkheden zeer overdreven. MEISSNER toont hier, wel is waar, bekend te zijn met het beste, dat door latere kinderartsen medegedeeld is, zoodat AUG. SCHÖPFF, ELSÄSSER, LÖBISCH, RILLIET en BARTHEZ teregt eene eervolle plaats bij hem bekleeden; maar al te dikwerf veroorzaakt die velerlei kennis onzekerheid en verwardheid, zoo als zulks uit het hoofdstuk over de huidziekten ten duidelijkste blijkt.

Zonder den schrijver de gedeeltelijk nieuwe namen en verdeelingen te willen opdringen, die FUCHS b.v. aan de huiduitslagen geeft, welke men vooral bij kinderen vindt, zal men toch bezwaarlijk diezelfde juiste diagnostische kennis terugvinden in MEISSNER's paragraphen, D. I, over: ontvelling, medeeters (!), pemphigus neonat., de tinea recens natorum (die naam is hem geheel synoniem met seborrhagia capitis), de melkkorst of melkgrind (!), de gierstuitslag, de strophulus, het nat zijn der huid, en in D. II, bl. 303, de altijd besmettelijke (!!) tinea capitis, de algemeene naam voor elke scrophuleuse en niet scrophuleuse ziekte der behaarde huid des hoofds. Tot verdediging dier onnaauwkeurigheid, onvolledigheid, en van dat vasthouden aan den ouden slenter, waardoor de arts zich in de onderkenning der huidziekten in niets boven den grooten hoop verheft, leest men bl. 303: ‘In den laatsten tijd hebben onderscheidene nosologen zeer hun best gedaan, eene menigte verdeelingen en onderafdeelingen op te sporen en vast te stellen, die intusschen

voor de geneeskunde geen nut aanbrengen, en derhalve hier door ons kunnen worden voorbijgegaan, vooral daar wij op eene andere plaats (Forschungen des 19^{en} Jahrh.) reeds daarover gesproken hebben.' Men denke hier aan de door FUCHS tot motto gebezigde woorden van BACO: *citius emergit veritas ex errore, quam ex confusione*. Maar waar dwaling zich aan verwarring paart, daar zal de waarheid gewisselijk weldra wegzinken.

De vertalers, anders toch zoo bereidvaardig hunnen schrijver de hand boven het hoofd te houden, laten hem hier een weinig in den steek, als zij zeggen, noot CCXXXIX: 'het lijdt evenwel geenen twijfel, dat als geheel van elkander verschillend erkende uitslagen, gelijk *Favus, Impetigo, Eczema* van het behaarde hoofd, onder den algemeenen naam van *tinea capitis*, zijn verward geworden. MEISSNER schijnt in het algemeen, ten opzigte van de aan scrophulosis eigene ziektevormen (dus ook tinea), zijne aandacht het volledigst op de behandeling gevestigd te hebben.' Het laatste, dunkt ons, is eene nietsbeduidende poging tot redding van den man, die, ouder gewoonte, het eene middel voor, het andere na, op grond van de eene of andere autoriteit, aanprijst; b.v. bl. 306 ibidem: 'Zijn de korsten vochtig, dan stelt HEIM voor dezelve met dubbel op elkander gelegde koolbladeren te bedekken, deze dagelijks meermalen te verwisselen en daarmede eenige weken voort te gaan; in 14 dagen ten minste zou men noch korst, noch ichoreuse stof meer waarnemen. Het lastigste is de hoogst onaangename reuk.'

Wel is waar, is niet de behandeling der scrophulosis van dergelijken aard; doch deze enkele aangevoerde geneeswijzen en niet minder het stukje over de materies medica voor kinderen, onder den hoogen titel van *therapie voor kinderen in het algemeen* een deel der inleiding uitmakende, doen ons elke verdere aanhaling, als overbodig, achterwege laten. Ieder zal zich spoedig genoeg kunnen overtuigen, dat de therapie evenmin als de diagnostiek geeft wat men in dezen tijd met regt verwachten kan en mag; dat de den schrijver toegekende belangstelling en voorliefde voor de behandeling der kinderziekten eenen geheel vreemden en onwetenschappelijken weg inslaan, waarvoor de jeugdige geneeskunstoefenaar niet genoeg gewaarschuwd kan worden. Op dien onwetenschappelijken weg is hij zonder twijfel daardoor verdwaald, dat hij er minder naar trachtte, om de op natuurkundige gronden steunende

diagnose met eene rationele behandeling in overeenstemming te brengen, dan wel om van alle geneesmiddelen, zoo zij slechts eenen lofredenaar kunnen aanwijzen (en welk middel kan dit niet?) melding te maken. Het was hem er meer om te doen een groote massa van meeningen, verklaringen en geneesmiddelen te bezitten, dan wel om door eene kleine keus daaruit, die echter door grondigheid, volledigheid en zekerheid uitmunt, stellig nut aan te brengen. Daardoor deelt dan ook zijn werk in ruime mate de nadeelen, die aan elke compilatie vastkleven.

De afstand tusschen compilatie en historische bewerking volgens de beste bronnen, is soms van geringe uitgestrektheid, hier is hij óp enkele plaatsen onmetelijk groot. Meerdere paragraphen lijden aan dezelfde kwaal. Zij bevatten eene nu eens onvolledige dan weder wijdloopige opsomming van zaken en namen, van handelwijzen en meeningen, die, daar de meeste dier praktische autoriteiten haar eigen pad bewandelen, eene rijke bron oplevert van verwarring, tegenstrijdigheid, twijfeling in denken en daaruit voortspruitende gevaarlijke onzekerheid in handelen.

De lezer vergunne ons deze beschuldiging door een paar voorbeelden te staven. Het zogen wordt, bl. 28, *afgeraden* aan borstzieke, bepaald teringachtige moeders. ‘Ook bij andere gewigtige ziekten, die minder gemakkelijk op het kind overgaan, moet men de moeder somtijds het zogen verbieden, omdat men te vreezen heeft, dat het kind zulk ongezond voedsel uit de moederborst zuigt, dat het niet gezond blijven kan (!), zoodat de kiem tot haar (?) verderf reeds in de naauwelijks met leven bedeelde (sic?) bewerktuiging zou worden opgenomen. Vooral zijn het de dyscrasien (kwaadsappigheden) der moeder, welke het zogen der kinderen aan (lees: door) minnen raadzaam maken, in het bijzonder de dikwijls hoogst nadeelige klierziekte.’ Het volgende hoofdstuk over de melk, enz., volgens DONNÉ, dat voor het overige der lezing allezins waardig is, geeft ons daarentegen de met het bovenstaande geheel tegenstrijdige opmerking: ‘Men heeft meermalen geaarzeld, moeders en minnen bij plaats hebbende ziekten te laten zogen. De natuur schijnt echter ten dien opzigte zeer goed voor het kind gezorgd te hebben, want men heeft zich dikwijls overtuigd, dat niet ligt door de melk ziekten van de moeder op het kind worden overgebragt. In de hospitalen voor syphilitische lijders te *Parijs* werd de syphi-

lis door de melk (zoo de tepels slechts gezond bleven) nooit op het kind overgeplant. J. SEMMOLA (4) verzekert gezien te hebben, dat zuigelingen aan de borst van derzelver door de Aziatische cholera aangetaste moeders tot den dood van deze laatste bleven zuigen, zonder ziek te worden; TROUSSEAU (5) voert uit eigene ondervinding gevallen aan van erysipelas, typhus abdominalis, ja zelfs van contagieuse en miasmatische ziekten, b.v. van pokken en varioloïden, gedurende welke de moeders hare kinderen bleven zogen, zonder dat de laatste ziek werden. Wij aarzelen echter, zoo wij meenen teregt, in alle zulke gevallen het zogen der moeders of minnen als met geen gevaar verbonden te verklaren; maar zijn voor het overige overtuigd, dat het niet noodig is, bij iedere onbeduidende ziekte der moeder of van de min, het kind dadelijk van de borst te doen; houden het echter integendeel met TROUSSEAU voor raadzaam, in alle die gevallen, waarin eene ziekte der zogende langdurig wordt, zoowel in het belang van de moeder of de min, als in dat van het kind, het zogen te verbieden.'

Dergelijke weifelende begrippen laten geene bestendigheid en gelijkmatigheid in gedrag en handelen toe, en verdienen dubbele afkeuring in een werk, dat voor jonge geneeskundigen een leidsman des geestes wil zijn. Waarom zwijgt hier 's mans vijfentwintigjarige ondervinding, al leverde zij ook niet geheel voldoende resultaten op? Welligt was men der waarheid een stap nader gekomen. - Wil men een ander voorbeeld, men sla in de Semiologie p. 75 op, waar de pols van weinig belang genoemd wordt, daar men geen normaalpols voor het eerste levensjaar kan vaststellen, zoo als verschillende schrijvers bevestigen. 'De pols is niet zelden onregelmatig, ongelijk, ligt weg te drukken en niet altijd met de hartslagen synchronisch, waarvan de oorzaak ligt (dat BILLARD ten onregte door M. als zegsman genoemd wordt, toonen de vertalers aan) in de plotselinge veranderingen, welke de bloedsomloop bij de geboorte ondergaat, en in de onregelmatigheid, waarmede de werktuigen in den beginne hunne nieuwe verrigtingen doen.' Zonderling volgt daarop p. 76: 'hoewel men zich in het eerste levensjaar minder op den pols verlaten kan, des te meer kan men uit de ademhaling opmaken, die vooral in koortsige ziekten voor den geneesheer den pols kan vervangen. Dit geldt wel niet van de eerste weken des levens, daar, enz. (?).' Gelukkig dat BERTON heeft opgemerkt

p. 79: ‘dat slechts het door pijn opgewekt geschreeuw der kinderen den pols sneller maakt.’

De behandeling der asphyxie levert een nieuw bewijs, hoe de jonge geneesheer, die niet van elders zijne kennis heeft, door den schrijver gebragt wordt tot nutteloos en besluiteloos twijfelen, waar handelen te pas komt. Zal hij hier toch lucht inblazen of zal hij ze uitzuigen? Beide elkander uitsluitende methoden worden hier even aannemelijk voor gesteld.

Zonder den dikwijls tragen voortgang der geneeskunde alleen den schrijver te wijten, voeren wij de hoofdstukken over *Jcterus, Erysipelas* (lezenswaardig om het voor het grootste deel aan de vertalers verschuldigde over *Omphalitis*), *Induratio telae cellulosae, Syphilis neonatorum* (de aanmerkingen brengen den lezer op de hoogte der strijdvraag) om van anderen niet te spreken, als zoo vele korte staaltjes aan, hoe men oud en nieuw kan zamenstellen, zonder der waarheid iets nader te komen. Daartoe leidt alleen de verstandige toepassing van trouwe waarneming en welingerigte proefneming. Wij hadden die van onzen schrijver verwacht, wiens geschiktheid (zie de Voorrede) grond gaf voor deze hoop.

Zeer onbevredigd liet ons ook het hoofdstuk over Gastromalacie. Het wezen der ziekte blijft ons geheel onbekend, de herkenning moeijelijk, ja onmogelijk, de behandeling vruchteloos, tenzij dan dat men hen gelooven wil, die beweren haar genezen te hebben, of voorgekomen te zijn, toen zij nog niet te herkennen was. Te vergeefs zochten wij naar raad en licht bij den kunstbroeder, die gedurende het vierde eener eeuw den jongen kinderen zijne zorg toewijdde. Wel vonden wij bij hem eene menigte namen van schrijvers, die voorgeven deze ziekte herkend, behandeld en genezen te hebben; maar daartegenover staan zij, die haar bestaan in twijfel trekken en hare herkenning althans onmogelijk achten. De tegenstrijdigste meeningen omtrent den aard der ziekte, zoo van eenen HUNTER, die haar slechts voor een aan het lijk eigen verschijnsel houdt, van eenen ROKITANSKY, die haar aan gestoorde innervatie wil toegeschreven hebben, van het grootste gedeelte der Fransche school, die haren grondslag in ontsteking zoeken, staan hier zonder oordeel en orde bij en na elkander. Zonder tot eene eigene vaste overtuiging geraakt te zijn, geeft de schrijver de therapie op, die natuurlijk even tegenstrijdig en weifelende zijn moet. Hoe men hier tot meerdere zekerheid zal kunnen

geraken, leert ons het belangrijke werkje van ELSAESSER (*Die Magenerweichung der Säuglinge*, enz. enz.)

De gebrekkige opvolging, waarvan wij den schrijver voorts beschuldigden, ontmoet men in de hoofdstukken, voornamelijk in die der Inleiding, en in de afzonderlijke leden der paragraphen overal. Het X^{de} hoofdstuk getiteld: *ziektekundige opmerkingen*, behelst altemaal stukken, die hier en daar in het voorgaande hadden moeten ingelascht zijn.

Zijne zucht tot verzamelen en voetstoots bijeenzetten van al wat eens betrekkelijk zijn onderwerp gedacht en geschreven is, zonder het nader te toetsen of te wegen[(1)], deed den schrijver vervallen in dat gebrek aan orde, en in die onevenredigheid in de behandeling der afzonderlijke deelen. Dus vinden wij bij te groote uitbreiding en breedvoerigheid aan den eenen kant tallooze herhalingen; van de andere zijde onvolledigheid, die onmogelijk te vermijden, hier te meer in het oog valt, omdat de schrijver zich weinig of niet bekommert over de keuze der stof. Vruchteloos pogen de noten der vertalers het laatste gebrek te verbeteren; zij wilden HIPPOCRATES en GALENUS niet achter de bank schuiven, en dweepen waarschijnlijk daarom met (p. 21): ‘de schoone dichterlijke denkbeelden over de bevruchting’ uit het boek *de genitura*, dat, ongelukkig door HALLER en GRÜNER voor onecht verklaard, aan de Hippocratici den roem dier poëzij moet doen toekennen. Wij voor ons hadden die plaats gaarne zien innemen door de prozaïsche ervaring van BISCHOFF en RACIBORSKY. - Zoo ook zocht men in de Litteratuur, die van 1477 tot op onzen tijd voortgezet ruim vier bladzijden vult, ongaarne te vergeefs bij de hollandsche vertaling de verdienstelijke vertaling van ROSENSTEIN door E. SANDIFORT en die van JÖRG, door Dr. DE BOER pas in 1842 voltooid. Vreemd is het eveneens in eene Hollandsche bewerking bij het hoofdstuk over de wangeboorten, den Hoogleeraar VROLIK onvermeld te vinden, en bij de uitgebreide Litteratuur, die van pag. 143 tot pag. 148 telkens de helft der bladzijden beslaat, GEOFFROY DE ST. HILAIRE, ROKITANSKY enz. te missen, van de oudere, SANDIFORT, ALBINUS enz. Den laatsten toch was het verband tusschen *la-*

(1) Enkele plaatsen onderscheiden zich gunstig hiervan; zoo vindt men b.v. op eene krachtige wijze het beweren van HENKE, dat het veelvuldig sterven der paageborenen eene natuurwet zou zijn, weêrlegd door de teleologische stelling, dat God onmogelijk, als met Zijne wijsheid niet overeenkomstig, schepselen kon doen geboren worden, om ze terstond te laten sterven.

bium leporinum, os incisivum en het soms bij volwassenen nog zigtbaar blijven der naden reeds bekend, voordat NICATI in 1822 eene dissertatie schreef, die hier als bron geciteerd wordt.

Levert de schrijver ons aan den eenen kant te weinig, aan den anderen kant gaat hij, onzes inziens, in zijn ijver om den jongeren kunstbroeder het gemis aan praktijk te vergoeden te ver, wanneer hij de dwalingen van het volk met vele woorden verklaart en bestrijdt, zoo als zijn betoog tegen het onbillijke vooroordeel, dat de meeste ziekten der kinderen door het *tandenmaken* (!) ontstonden (pag. 14); of zijn zijne woorden soms tot het volk zelf gerigt? Bijna zoude men het opmaken uit den bij uitnemendheid didaktischen vorm van Afd. 7, 1: 'Het meest echter en het sterkst wordt gezondigd ten opzigte van de voeding, en wel niet alleen bij de zonder moederborst groot gebragte kinderen, maar ook bij de door moeders en minnen gezoogden. De fout ligt hier: *a*) in de ongepaste leefwijze; *b*) in het *te* vroegtijdig overladen met voedsel; *c*) in de keuze der voedingsmiddelen, welke men aan het zoo teedere kind geeft; *d*) in het te buiten gaan wat de hoeveelheid betreft; *e*) in het verkeerde spenen; *f*) in het onbepaalde van de voeding, en *g*) in het gebrekkige van het kunstmatig opvoeden zonder moederborst.'

Soms wordt een thema, b.v. dat de kinderarts zich de toegenegenheid zijner zieken moet trachten te verwerven, tot in het vervelende toe gevariëerd, zoodat wij, ondanks de slotregels: 'geen geneesheer beschouwe deze wenken als onbeduidend' en 'in het praktische leven ontdekt men spoedig, wie voor kinderdoctor geschikt is en wie niet,' dergelijke dwaasheden als: dat de doctor met het mes zal komen en dat men gebraden appels enz. ten geschenke moet geven, - ronduit verklaren voor nietsbeduidende beuzeltaal, onwaardig in een handboek twee regels, veel minder twee compres gedrukte bladzijden in te nemen. Men houde niets wat nuttig kan zijn voor te gering, noch noeme hem, die er zich meê bezig houdt, kleingeestig, en toch het soeppraatje op pag. 73 zouden wij naauwelijks voor bakers doen drukken: 'Men staat het kind eerst wat soep uit duivenbouillon toe, gaat vervolgens tot soep uit kalfspooten gekookt, welke zeer voedzaam en gemakkelijk te verteren, of tot bouillon uit kalfsvleesch getrokken, en eindelijk tot de van al het vet ontdane en niet gekruide kippensoep over.'

Door deze en dergelijke loci communes zou bij ons het ver-

moeden voortgebragt worden, dat het den schrijver voornamelijk er om te doen geweest was, een dik boek over kinderziekten in het licht te doen verschijnen, dikker dan men er tot nog toe één vond.

Ligt vraagt iemand, na deze aankondiging gelezen te hebben: van welke zijde verdient het werk dan toch aanbeveling? Het beleefde immers in *Duitschland* eene 3de uitgave. Zonder tot nog toe die vreemde gebeurtenis te kunnen verklaren, antwoorden wij: MEISSNER's werk bezat reeds voor 20 jaren, bij vele kwade, eene menigte goede eigenschappen, doch de opvolgende bewerking heeft steeds de eerste ten koste van de tweede doen toenemen, daar elke volgende uitgave eene bloote vermeerdering, geene verbetering der voorgaande was.

Vele der fouten, die wij bij den schrijver gispten, worden door de vertalers ook begaan. Ook bij hen vindt men tegenstrijdigheden, zoo als die tusschen het gezegde op pag. 49 Y: ‘van hier bij kinderen de dunnere ontlastingen, de gemakkelijke tranenvloed’ en dat op pag. 81: ‘Het is eene eigenaardige opmerking, dat jonge kinderen zelden of nooit tranen storten, hoewel de glandulae lacrymales even volmaakt als andere klieren ontwikkeld zijn: daartoe schijnt eene zekere vatbaarheid voor gemoedsaandoeningen noodig te wezen.’ De invloed door des schrijvers voorbeeld ongevoelig op de vertalers uitgeoefend, deed hen op gelijke wijze zondigen. Waaraan anders zijn enkele langdradige noten haar bestaan verschuldigd? Want gerekte uiteenzettingen van bekende zaken en herhalingen, zoo vervelend als die b.v. p. 7, 9, 11, 12, 13, 40, 42, komen niet bij uitsluiting in des schrijvers Inleiding, hoofdstuk I, V, VII, VIII en XIII voor. Wordt de stof wat te droog en te taai ter behandeling, dan weten de vertalers haar door smakelijke bijvoegsels te kruiden, b.v. het hoofdstuk over de *Atresid ani* door noot XXXIV, p. 206. ‘Eigenaardig hoewel onvolledig wegens het gemis der verdere anatom. path. nasporing, is de volgende waarneming van RUYSCH:’ (eene atresia ani met een bastaard-endeldarmpje breeder omschreven). - ‘Eigenaardiger nog verhaalt BAUX, dat hij een meisje kende van 14 jaar zonder opening aan de teel- of pisorganen, als ook zonder anus, bij hetwelk de faeces door den mond, en de urine door de borsten ontlast werden; het meisje was daarbij volkomen gezond.’ (? !)

Hoe het zij, de betrekking tusschen het oorspronkelijke en de vertalers komt ons voor de volgende te zijn.

Bij eene eerste lezing met den schrijver en den rijken in houd zijns werks ingenomen, voelden zij bij de vertaling weldra de menigvuldige leemten, en poogden nu door toelichtende en bevestigende aanmerkingen het gevoelde gebrek te verbeteren: verschillende voornamelijk Fransche schrijvers, voor de verloskunde CHAILLY, werden hiertoe gebruikt.

Langzamerhand echter begonnen zij duidelijker de behoefte te gevoelen aan eene kritiek, die den voorraad een weinig schiftte. CANSTATT kwam hun dus als leidsman en als rijke bron te hulp, die ongeveer op de helft van Deel I en vervolgens, ook voor nieuwere waarnemingen niet vruchteloos werd geraadpleegd. De vertraagde uitgave der twee laatste deelen van CANSTATT's *Handbuch der Klinik* liet de vertalers, die van tijd tot tijd van MEISSNER verschilden, ja meermalen ondanks verbloemde aanmerkingen lijnregt tegenover hem stonden, in den steek, toen zij tot de heete uitslagziekten genaderd waren; zij namen dus hunne toevlugt tot de hedendaagsche Nederlandsche schrijvers, SURINGAR, PRUYS V.D. HOEVEN, GODÉE, SAS NAEGELI en anderen, waardoor waarschijnlijk de strijd over vaccinatie en revaccinatie hier niet onaangeroerd bleef. Hier en daar in het II^{de} Deel kwam den vertalers hunne eigene waarneming te stade, terwijl zij, evenmin als vroeger bij het volgen van CANSTATT, de buitenlandsche journalen en meer zelfstandige werken geheel buiten hunnen werkkring sloten. Maar toch, hoe zij ook (zie het nawoord) hunne uiterste pogingen hebben aangewend, om MEISSNER in zijne voor elken geneeskundige (wordt ook hij, die van de meest noodige grondslagen verstoken toch practiseren wil, onder dat woord begrepen?) bereikbare rigting weder te geven, huns ondanks moesten zij den gevierden telg, zoo als zij hem verkiezen te betitelen, vermeerderen en verbeteren. Het woord '*bewerkt*' op het titelblad beloofde eene zamensmelting van tekst en aanmerkingen, doch gelukkig weerhield eerbied voor den schrijver, wiens laatste bladzijde aan erysipelas intestinorum gewijd is, hen van die onvruchtbare bemoeijing.

Zoo wij derhalve ten slotte ons minder gunstig oordeel over het werk van MEISSNER zoowel als over dat van de vertalers zamenvatten, dan kunnen wij onze verwondering over de aankondiging daarvan in het Tijdschrift *Boerhaave* niet verbergen, waarbij een zoo bij uitstek zacht vonnis daarover geveld wordt.

Het werktuigelijke der vertaling is wel is waar over het

geheel vrij gelukkig geslaagd. Enkele onvertaalde Duitsche woorden, b.v. *Mailand* voor *Milaan, geestig* (van den geest), *vernuftig* (verstandig), *stiere* (strak), *porceleinkoorts* voor netelroos (essera, urticaria alba, porcellanea) en misstellingen, pag. 240, I, *ruggemergholte* voor *wervelkanaal*, pag. 260, niet het *gubernaculum Hunteri*, maar de *processus vaginalis Halleri* of *tunica vagin. comm. test. et funic.* geeft door zijn openblijven de gelegenheid tot hernia scrotalis, - beletten niet beide fouten bij uitstek zeldzaam te noemen.

Wij verheugen ons intusschen van harte voor de ijverige vertalers, dat zij eindelijk het vaarwel aan de vrucht van hunnen moeitevollen arbeid konden toeroepen, doch zagen met verwondering, dat een hunner zich slechts eene al te korte rust gegund heeft, daar wederom van zijne hand de vertaling van DIETL's *Klinik der Gehirnkrankheiten* het licht zal zien. Wanneer zal die vertaalmanie toch bij ons een einde nemen?

Z.

De st. paulus rots. Dichtstuk van *Bernard ter Haar*.

Tweede druk. Amsterdam, G.W. Tielkemeijer en W. Willems. 1847. XII bladz. Voorrede. - 108 blz. De St. Paulus Rots, in Vijf Zangen. - 18 blz. Aanteekeningen. - 40 blz. De Schipbreuk van het Nederlandsche Barkschip Jan Hendrik. (Naar het Dagverhaal van *J. Hanou Jz.*). - 42 blz. De Reis naar Brazilië (Naar het Dagverhaal van *H. Vierow*). Te zamen 208 blz.

(*Veroolg en slot van bls.* 866.)

De Heer TER HAAR zal ons, gelooven we, het regt niet ontzeggen van hem als Dichter rekenschap te vragen zijner ingenomenheid met een onderwerp als de schipbreuk van den *Jan Hendrik*, en ons even weinig weêrspreken, vertrouwen wij, indien we zijn antwoord gereed achten in de gelegenheid ter schildering van den geheel buitengewonen toestand, dien het hem in het verblijf der schipbreukelingen op de St. Paulus Rots aanbood. Eenig, als zij heeten mogt, wettigt ze voorzeker al zijne belangstelling. Of twijfelt een onzer lezers er aan, als hij de volgende fragmenten uit het Dagverhaal van den Heer J. HANOU JZ., die als Scheepsheelmeester in de ramp deelde, als hij de volgende schets van den eersten morgen gelezen heeft, waarin het treffende der waarheid het kunstelooze der schikking ruim vergoedt?

‘Er verliep een geruime tijd, eer wij geheel tot ons zelven waren gekomen. De meesten onzer hadden veel zeewater binnengekregen, en waren min of meer gekwetst. Den een' bloedde het gezigt; den ander' waren de handen of voeten opgereten. Deze had zijne borst gekneusd; gene klaagde over hevige pijn in de zijde. Naauwelijks één was er geheel onbeschadigd gebleven. Het meest hinderde ons het gemis van schoenen, die velen onzer in de branding hadden verloren, daar het volstrekt ondoenlijk was, om barrevoets op de scherpe klippen voort te komen. Ook hier echter was de dringende behoefte de moeder der uitvinding.

Onder het tusschen de klippen aangespoelde hout vond

men enkele losse duigen en plankjes. Deze bond men, bij gebrek aan hoosblokken, onder de voeten, en zóó geschoeid begon men, toen de morgen aanbrak, de Rots te onderzoeken.

Bij den opgang der zon bespeurden wij, dat de hoogste rotspunten aan honderden van zeevogels tot eene schuilplaats dienden, die, door onze komst in hunne rust gestoord, verschrikt opvlogen, met angstig gekrijsch rondom onze hoofden fladderden, en sommigen onzer zelfs in hunne kleederen beten, als poogden zij ons het bezit dier plaats, welke bij de eerste beschouwing reeds afgrijzen verwekte, nog te betwisten.

Hoe verheugd wij ook over onze redding waren, deze onze blijdschap werd spoedig gematigd, toen wij helder en volkomen van onzen toestand bewust werden. De Rots bestond - werwaarts het oog zich wendde - uit niets dan scherpe steenen. Plant noch kruid was ergens te ontdekken. Wij hadden volstrekt geen voedsel kunnen redden, en nog dieper werden wij ter nedergeslagen, toen men nergens een druppel drinkbaar water vond.

Naauwelijks waren wij aan den eenen dood ontkomen, of wij zagen den anderen in nog verschrikkelijker gedaante, als met opgesperde kaken ons aangrijnzen. Ik duizelde toen ik hierover nadacht. De dorst deed zich nu reeds gevoelen, en enkelen gaven dit in luide klagten te kennen.

De jongens wekten vooral mijn medelijden op, en thans nog komen zij mij dikwerf voor oogen, hoe zij op handen en voeten omkropen, zich meester maakten van ieder stukje hout, dat tot schoeisel kon dienen; elke spleet, iedere kuil in de rots nazochten, het daarin staande water, in de vooronderstelling, dat het regenwater was, gretig met hunne handen opschepten en aan den mond bragten, maar telkens te leur gesteld, het hoofd droevig afwendden. Welkom was hun het bevel van den Kapitein, om eijeren te zoeken en vogels dood te slaan, waarvan sommigen zóó tam of argeloos waren, dat zij zich bij de vlerken lieten grijpen.

Eene onzer eerste zorgen was om de giek, welke geweldig veel geleden had, weder in een drijfbaren staat te brengen. De stuurman, timmerman en enkele andere manschappen sleepten haar naar de linkerzijde van de Rots; sjorden haar met een eind van het touw, waarmede wij aan wal waren getrokken, stopten zoo goed mogelijk de reten, en bragten

haar toen weder te water, ten einde van de provisie, die men in de nabijheid der Rots drijvende zag, iets magtig te worden. Eenige vaatjes met spek, kool, boter, meel en genever gevuld, werden nog gelukkig opgevischt; maar tot onze groote smart vond men er geen enkel met water of bier. Waarschijnlijk waren de watervaten, waarvan men er hier en daar nog één met ingestooten bodem zag dobberen, gelijktijdig met het schip verbrijzeld. Weinig baatte het, dat wij nog twee vaatjes met azijn bekwamen; want dit oogenschijnlijk uitmuntend middel tegen den dorst deed meer kwaad dan goed, daar het den mond pijnlijk deed zamentrekken en de keel ontvelde.

Een varken, dat zich, even als onze scheepshond, zwemmende aan wal had gered, diende nog om onzen spijsvoorraad te vermeerderen.

Midden tusschen de klippen in, bevond zich een gat of draaikolk, die onder de Rots doorliep, en met de zee gemeenschap had. Hier werden met behulp van een der riemen en een langen stok, waarin een spijker geslagen was, eenige lakens, het karpet en tafelkleed van de kajuit, een kluiver en nog andere voorwerpen opgevischt. Hier ook kwam het lijk van een' der drenkelingen boven. Het was een lieve jongen, nog geen veertien jaren oud, dien wij allen hartelijk genegen waren. Men bond een' steen op het lijk en liet het zóó zinken.’

Hoe getrouw geeft de aangehaalde plaats, naar de karakteristiek-individuële opvatting des schrijvers, den schrikkelijken toestand weder. Al hadden wij het u niet vooruit gezegd, ge zoudt den Scheepsheelmeester hebben herkend aan den aanhef, die de gewonden schetst, aan de betrekkelijke uitvoerigheid over het velerlei ligchamelijk lijden. Foei van den Cri ticus, die beweren zou, dat het in het verhaal dag wordt, eer van den opgang der zon werd gewag gemaakt; in de schemering moest naar schoeisel worden omgetast, als men bij het krieken zou kunnen klauteren. Het is naauwelijks licht geworden, of de schrijver heeft al de naaktheid der rots gezien, heeft al den omvang hunner ellende begrepen; want de man, wiens studie de geneeskunst is, duizelt bij de gedachte, dat zij eerder nog van dorst dan van honger zullen sterven. Er is zoo veel welsprekendheid in den eenvoud der uitdrukking, waarmede ons de jongens worden geschilderd, die een handvol waters uit spleet bij spleet en kuil bij kuil gretig aan den

mond bragten, of het drinkbaar zijn mogt, ‘maar telkens te leur gesteld, het hoofd droevig afwendden,’ dat we ze vóór ons zien, maar wanhopen het beter over te vertellen. Nog eenmaal komt de man van het vak aan het licht in de klagt over het ontvellen der keel door den azijn, en dan hoort gij den mensch, den mensch, dien gij de hand zoudt willen drukken, om het woord, aan het vol gemoed ontschoten, in den lof aan een der drenkelingen bedeeld: ‘Het was een lieve jongen, nog geen veertien jaren oud, dien wij allen hartelijk genegen waren.’ Of zou er na die woorden niet menige traan zijn gevallen op de beide laatste regels?

Zoo veel over de verdiensten der voorstelling van een' der ooggetuigen, van den Scheepsheelmeester, die den Heer TER HAAR tot bouwstof strekte; zie nu welk gebruik de Dichter er van heeft gemaakt - wij schrijven daartoe den aanhef van den Derden Zang, *de Klip* getiteld, voor u af:

De scheemring dunt - het zwerk gaat blozen;
De morgen daagt. Het kleurloos graauw
Der lucht versmelt in lieflijk blaauw;
Het blaauw in 't rood van purp'ren rozen,
Die versch geplukt zijn van haar steel;
Het rood wordt hoog-oranjegeel;
Het geel wordt goud; het goud vat vuur -
Dáár rijst de zon, die 't vlammend hoofd
Uit 't lichtweêrspieglend golfazuur
Ten hemel beurt; de sterren dooft,
De rots haar nevelkleed ontrooft,
En met ontelbre regenbogen
De wolken kleurend van kristal,
Hun 't oord van schrik ontrolt voor de oogen,
Wat thans hun woonoord worden zal.

Duizend en een malen is zeker de opgang der zon met meer of minder verkwisting van verwen nagebootst; maar waarom wij er hier nog eens eene proeve van ontvangen; waarom de Dichter ons haar bij zijne lamp beschrijft, en ons dat schouwspel niet met de oogen van een' der schipbreukelingen doet gadeslaan, het zal u duidelijk worden na de mededeeling der onmiddellijk volgende verzen:

Dáár lag de rotsklip arm en naakt,
Wier rug de zee doorzaagde en kloofde;

Zwart als de kool, in 't vuur geblaakt,
Die pas in 't sissend nat zich doofde,
Dat kokend opdampt wijd en zijd;
Zwart als een uitgebrande krater,
Die eens zijn vlammen spoog in 't water,
Maar wien reeds sinds onheugbren tijd
De gorgel weêr was toegewrongen,
En die bij d' onderaardschen strijd
Van 't vuur, dat lucht zocht door zijn longen,
In stukken is van één gesprongen.
Hier rijst geen boom, geen struik omhoog;
Geen bloemgewas der keerkringlanden
Verrukt met bonte pracht hier 't oog; -
Hoe fel van d' onbewolkten boog
't Loodlijnig zonnevuur moog branden, -
Het wekt geen leven in de borst
Dier rotsen, met een ijzren korst
Als harnas van metaal omschorst.
Geen scheutje worstelt door de reten,
Als splintrend glas van één gespleten.
Geen half-ontsloten oesterschaal
Wil op dien dorren rotsgrond kleven.
Geen krans van breed getakt koraal -
Als loofwerk in albast gedreven,
Of als borduursel zaamgeweven,
En ragfijn uitgewerkt als kant -
Schenkt aan dit doodsch en vreugdloos strand
Een' zweem van plantengroei of leven.
De krab alleen, die als de spin
De wandelende pooten zet,
Maar voort zich sleept met loomer tred,
Kruipt ieder rotsholte uit en in.
En aan den bovenrand der klippen,
Wier glinstrend zwart met witte stippen
Is digt bezaaid en oversneeuwd,
Dáár huist en joelt, dáár tiert en schreeuwt
Een talloos heir van zeegevogelt
Met gele sneb en bont gevlogelt;
Reeds liet het, toen 't nog duister was,
Door naar gekrijsch en schrillen kreet,
Door dwarlend zwieren langs den plas
En soms door scherpen snavelbeet,
Zijn schrik en onrust klaar bemerken,

Alsof op zwarte vleêrmuis-vlerken
   Een spokendrom de lucht doorreed.
En nu, bij de eerste morgenstralen,
De rots in 't volle licht gaat pralen,
   Nu vliegen digte zwermen op.
En drijven, onder rustloos snateren
In witte wolken, langs de wateren.
   Men ziet er met gepluimden kop
   En toornig opgezwollen krop
   Steeds fladdren om den hoogsten top.
Men ziet, met angstig vleugelkleppen,
De gaaikens naar het nest zich reppen,
   Waar 't piepend jong werd uitgebroed.
   Men ziet er, 't vonklend oog in gloed,
Die van de steilste rotspunt turen
   Op 't scheepsvolk, klautrend aan hun voet
En sluiks dáár van hun wachtpost gluren
   Alsof hun schrander oog reeds gist,
Welk lijfsgevaar hun valt te schromen,
Nu zij het rijk zien ingenomen,
   Nooit door een' stervling hun betwist!

Wij keeren terug tot onze bedenking tegen de eerste regels van dezen zang, die den Heer TER HAAR wel aanleiding gaven, om, in de jongst aangehaalde, even gemakkelijk als geleidelijk het voorkomen van de Rots bij het aanbreken van den dag te beschrijven, maar hem tevens tot eene uitweiding over de vogelen verlokten, waarbij zijne Zangster hem begeeft. Hoeveel schoons had hij ons, bij een anderen aanhef, in stede van die prozaïsche plaats kunnen geven; hoe zou een flinker greep, - men houde ons de vermetelheid dien aan te duiden ten goede, - van grooter heerschappij over zijn onderwerp hebben getuigd. Aan het slot van den tweeden zang werd ons de verkwikking beschreven, die er voor de schipbreukelingen in school, het lijf op den harden grond neêr te strekken; maar sliepen dan allen zoo gerust, als ROBINSON CRUSOE ons vertelt dat hij deed, in den dikken boom, die zoo veel van een den met dorens had? Onder het aantal slagtoffers van de ramp, den *Jan Hendrik* overkomen, school er zeker een enkele, scholen er waarschijnlijk een paar, wier oogleden de slaap dien nacht niet look, die elkander van wake tot wake afvroegen, of het nog niet daagde? Indien de Dichter goed had kunnen vinden, ons den indruk weêr te geven,

dien het eerste gloren van den morgen op hen maakte, we hadden die bonte beschrijving van den opgang der zon er door gemist, het is waar, maar eene huivering ware u en mij door de leden gegaan, als wij met die sprekend-opgevoerde ellendigen slechts de driedubbele woestenij van lucht en zee en rots hadden gezien. De manschap der bark bestond, ja, met uitzondering van één passagier en den scheepsheelmeester, uit maar zeeluî, doch er is stand noch beroep ter wereld, die alle karakters vereenzelvigt, en voor de dubbele gave der vinding en des gevoels, die dichterlijk genie heet, moest de voorstelling, hoe onderscheiden gemoedsaard in zulk een oogenblik aan het licht komt, iets uitlokkends hebben gehad. Geen enkele trek, ter teekening van dien misdeelden grond vereischt, had behoeven te loor te gaan in de mijmering van een' slapeloozen lijder, in het gesprek van een paar matrozen, uit bangen of blijden droom opgeschrikt of ontwaakt; maar in plaats der pracht van woordenbeelden, waarmede ons nu het ontbreken van bloemgewas en koraal wordt veraanschouwelijkt, zouden wij meê op de rots zijn geweest, en hadden wij die niet doodsbedaard, maar van verre - bekeken.

In de Voorrede van dit boek zegt de Auteur, dat ‘de wensch bij’ hem ‘levendig werd, om’ het verhaal dezer schipbreuk ‘in den vorm van een Dichtstuk over te gieten.’ De uitdrukking is zedig, doch TER HAAR staat onder onze poëten te hoog aangeschreven, om uit dat woord af te leiden, dat zijn doel niet verder reikte, dan om de gebeurtenis op rijm te brengen. En echter, wat zullen wij zeggen, indien wij hem louter de gedachten, door HANOU aangegeven, zien uitwerken, als in de regels, welke zich aan de overgeschrevene sluiten?

Thans ziet, thans weet ge waar gij zijt,
Geredden! tot wat prijs het leven,
Zóó duur gekocht, u is verbleven!
Ach, have en leeftogt, alles kwijt,
Aan duizend nooden prijs gegeven,
Slaat gij uwe oogen rond met beven!
Gij ziet het slinkend wrak van 't schip
Tot gruis vermalen op de klip;
Gij blikt die woeste rotsen over,
Gij kruipt ze op knie en handpalm rond,
Maar vindt geen plek beschaauwd met loover,
Geen bronaêr zijplend uit den grond,

Die u de lippen laaft. Wel blinkt
Van verre een heldre plas u tegen;
Maar 't is geen bronnat, 't is geen regen
Wat ge opschept, en zóó gretig drinkt:
't Is zeevocht, dat den mond verwringt;
Dat walglijk zout en bitter smaakt,
En, pas *geslorpt*, wordt *uitgebraakt*.

Of is TER HAAR's poëzij hier niet beneden HANOU'S proza gebleven? Terwijl zij zich niet verwaardigt ‘de duigen en plankjes,’ uit nood aangeschoeid, op te merken, is ze niet half zoo schilderachtig in het zoeken naar regenwater als ‘de jongens,’ die, ‘telkens teleurgesteld, het hoofd droevig afwendden.’

Doch de toespraak is nog niet ten einde:

Thans weet gij, Droeven! waar gij zijt;
En 't denkbeeld zinkt als lood op 't harte,
Hoe al de doodsangst, dien gij tartte,
Hoe al de ellende, die gij lijdt,
Slechts een beginsel is van smarte!
(Ach, 't is niet ijdel, wat gij vreest!)
En 't schrikbeeld spookt reeds voor uw' geest,
Hoe gij, met toegeschroefde borst,
En half verstikt van hitte en dorst,
De voeten kwetsend aan die scherven,
Om voedsel gillend dáár zult zwerven;
Hoe gij, gekluisterd aan die rots,
Gedoemd kunt zijn om dáár te sterven,
En, eer ge uw laatste kracht gaat derven,
Den dood zult wenschen duizendwerven,
Tot hij verschijnt als Engel Gods!

Wij weten niet, welk een indruk deze verzen bij de voordragt hebben gemaakt, doch bij de lezing gelooven wij te mogen zeggen, dat zij koel laten, zoo als alle redenering doet over een' toestand, die in beelden en groepen moet worden veraanschouwelijkt, als hij het hart treffen zal.

Het is beproefd in de volgende schetsen, die ge met HANOU'S proza vergelijken moogt:

Toch leent de hoop op redding krachten,
Hoe weinig haar ook 't hart vertrouwt;
De zucht herleeft tot zelfbehoud,

Bedwingt de half geslaakte klagten,
Hoe reeds de drooge lippen smachten,
   En spoort tot d' arbeid jong en oud.
De scheepsvoogd wenkt de rapste knapen,
   In 't springen vlug, in 't klimmen stout,
Om eijers van de rots te rapen;
   En dikwerf heeft een sluwe gast
Een' vogel, suffende ingeslapen,
   Of wakend bij zijn nest, verrast,
Die wel met strak gespannen veeren,
Met sneb en klaauw zich blijft verweren,
   Doch, bij de vlerken neêrgehaald,
   Dien weêrstand met den dood betaalt. -

En op de vogels volgt de giek:

De giek, in 't slingren lek geslagen,
   Wordt leeggehoosd en digt gesjord,
   Met touw gestevigd en omgord,
Half voortgezeuld, half voortgedragen,
   En weêr van 't strand in zee gebragt.
De kloeksten gaan er 't lijf in wagen;
   Zij maken op het drijfhout jagt,
   En achterhalen 't dobbrend vat,
   Waarin nog 't vleesch begraven zat,
   En keeren met een rijke vracht,
   Die telkens uitgezet aan wal,
   Voor 't minst een poos nog strekken zal
Tot rekking van het kwijnend leven.

We onthouden ons van alle aanmerking op deze strophe, om er op terug te komen, als wij de vergelijking van HANOU'S proza met TER HAAR's poëzij zullen hebben ten einde gebragt. Zonder onbillijk te zijn, zouden we de eerstvolgende twintig regels kunnen overspringen, daar zij eene bijzonderheid vermelden, die, naar het Dagverhaal van den Scheepsheelmeester, tot den tweeden morgen behoort, en waarbij onzen lezers dus de opgave der bouwstof ter waardering ontbreekt; doch we zijn den Dichter te dankbaar voor een blijk, dat hij naar schikking heeft gestreefd, dat hij aan eene smaakvolle afwisseling behoefte gevoelde, om dit niet te erkennen en de plaats meê te deelen:

Een wacht wordt beurtlings uitgezet,
Die op het zwalpend scheepstuig let,
En wat van 't wrak komt aangedreven
Wordt, daar men dreg en handboom mist,
Met plank en roeispaan opgevischt.
De vlag op 't hoogste punt geheven,
Den scheepling tot een sein en baak,
Waait uit van d' opgerigten staak.
Ach, niet, gelijk in vroeger eeuwen -
Toen ze als 't blazoen der Waterleeuwen
Bij pulverdamp of stormgeloei,
Met fierheid uit haar kreuken woei,
En nimmer laf werd neêrgestreken,
Maar vaak op 't nieuw veroverd land,
Als 't vreugdeschot werd losgebrand,
Oud-Neêrlands zeetriumf ten teeken
Als zegestandaard stond geplant -
Gaat zij van Hollands glorie spreken,
Maar angstig-wuivend redding smeeken
Aan elk, wie in het bleek verschiet
Haar driekleur in de lucht ziet steken
En 't wapp'ren van haar dundoek ziet.

De draaikolk brengt ons weder tot HANOU'S proza.

Maar ginds aan een der steilste kloven,
Diep door de golven uitgehoold,
Dáár staat het scheepsvolk zaâmgeschoold.
Zie, wat de zee van 't wrak gaat rooven
(o Wonder!) drijft dáár zwalpend boven
En borrelt uit den wijden mond
Der draaikolk, die er giert in 't rond.
Dáár heeft, door rustloos voort te delven
In de onderwoelde rotsgewelven,
De branding, die de klip bestormt,
Een diepe loopgraaf zich gevormd,
Die, alles dreigend met vernieling,
Zich hier een uitgang heeft geboord,
En wat zij aangrijpt in haar wieling,
Dat zuigt zij door die draaikolk voort.
Men vischt er latwerk, zeil en koord,
't Gordijn-feston der scheepskajuit,
Gebroken raas en planken uit,

Dooreengeward met doek en tijk;
Maar als de hand weer plompend daalt,

‘Een weinig eerbiediger, poëzij!’ roepen wij uit, ‘de proza heeft meer gevoel, als zij ten minste “laat bovenkomen.”’

Vat ze in de kleedren van een lijk.
Een drenkling wordt er opgehaald,
Een blonde knaap, nog jong van jaren,
Het bol gelaat nog vriendlijk rood,
Die droevig hen scheen aan te staren,
Als smeekte hij nog in den dood:
Hem niet te werpen in de baren.
Zij zoeken hem een legersteê,
Die niet bereikt wordt door de zee,
En overstaaplen 't lijk met steenen;
Maar kunnen 't neêrgezonken hoofd,
Dat hangen blijft, van steun beroofd,
Een' rotsklomp slechts als peluw leenen.
o Jonge doode, aan verre kust!
Gij slaapt uw diepen slaap gerust,
Ook zonder grafkuil, wade of kist;
Maar zoo uw droeve Moeder 't wist,
Zij zat hier dagen lang te weenen;
Zij hield hier bij uw lijk de wacht,
En joeg van 't aas de vogels henen,
En zeî u snikkend: goede nacht!
o Moog Gods liefde u eens hereenen!
Slaap op dat harde doodsbed zacht!

Er is poëzij in de uitdrukking aan het gelaat des verscheidenen verleend, als smeekte hij nog in den dood hem niet in het water te werpen, en de Heer TER HAAR zou zich nog meer op dezen greep te goed mogen doen, als het verhaal van den Stuurman, dat ten opzigte der begrafenis van den jongeling van dat des Scheepsheelmeesters afwijkt, er zijne hand niet toe had verlokt (bl. **146, 147**, Aanteek.).

Het overschrijven der beide lezingen van den eersten dag, - de eene in ongebonden stijl, de andere in vloeijende verzen - is ten einde gebragt; ieder onzer lezers kan vergelijken en oordeelen; ons zijn, hopen wij, de volgende vragen vergund. Wat heeft de aanschouwelijkheid der voorstelling bij ‘het overgieten in den vorm eens dichtstuks’ gewonnen? Wien heeft

de gebeurtenis er ‘dieper door in het gemoed gegrepen,’ omdat zij zulke ‘w a a r h e i d ’ behelst? Wij hebben der verbeelding des Dichters twee schilderijen dank te weten; de eene stelt den opgang der zon, de andere het gevogelte der rots voor; maar de schipbreukelingen zelve zijn zoo min *en masse* gegroepeerd, als *en détail* geteekend; *men* en *zij* komen, in de betrekkelijk uitvoerigste schets, om het lijk van den jongen doode zamen; maar wie wijst ons uit den hoop een enkele aan, die iets kennelijks heeft, die niet even nevelachtig blijft als zijn buurman? Er is gevoel, - wij vergen waarlijk niet veel van den Heer TER HAAR, als wij dit erkennen, - in de woorden over de Moeder van den Verdronkene; maar gelooft iemand, dat die ongelukkige ballingen op de barre rots den eersten dag hebben doorgebragt, zonder ter prooi te zijn aan tal van aandoeningen en gewaarwordingen, van welke de toespraak des Auteurs niet rept, en die veelzijdiger en misschien verhevener menschelijk waren, dan slechts de vreeze voor den dood? Het is geen verdicht feit, geen verdicht lijden, geene verdichte redding, waarvoor TER HAAR onze belangstelling inroept, en hij vleit zich, dat zijn vers om die onloochenbaarheid der gebeurtenis te dieper in het gemoed zal grijpen; maar zou hij dan verdichting geleverd hebben, indien hij bewezen had zoowel innerlijk als uiterlijk leven te hebben bestudeerd; zou zijn tafereel de verdienste der waarheid hebben gemist, als blik bij blik op zijne personen in ons de overtuiging hadden versterkt, dat zij vleesch waren als wij, maar ons tevens verwant naar den geest, met al het onderscheid van geboorte, beroep en leeftijd, maar ook met al de gemeenschap van natuur, land en tijdgenooten?

Wij hebben gevraagd naar aanleiding van den eersten dag, - de Derde Zang ligt nog voor ons open.

De beschrijving in verzen van den tweeden dag op *de Klip* beslaat slechts ruim drie bladzijden, of nog geen tachtig regels. Het verhaal van den Scheepsheelmeester wordt er, met ééne enkele uitzondering, weder op den voet in gevolgd. De hoofdincidenten zijn het zeilreê maken der sloep en het opslaan van eene hut. Wij zouden eenige der technisch-fraaije verzen, welke zij aanbiedt, mededeelen, als wij het onzen Auteur konden ten goede houden, dat hij den Heer HANOU niet op den voorgrond doet treden, wanneer het dezen door zijn verrekijker eindelijk gelukt, een vonk te doen ontglimmen, en hij

den schipbreukelingen vuur bezorgt. Ongaarne zouden wij ons geroepen zien te beslissen, wie zich meer regt op de dankbaarheid zijner lotgenooten verwierf, die Scheepsheelmeester of de Stuurman H. VIEROW; maar de Dichter zoude zich slechts van zijne taak hebben gekweten, als hij had aangevuld, wat beider zedigheid den dagverhalen moest doen ontbreken, het scherp uitkomen hunner meerdere kennis, hunner hoogere ontwikkeling van hoofd en van hart, dan die den overigen schepelingen ten deel viel. Op den tweeden dag bood zich de gelegenheid ongezocht aan, om den eerste uit den drom te onderscheiden; zeventien regels worden aan het vuurmaken gewijd; hij, die het na velerlei vruchtelooze pogingen eindelijk in het hout opwekt, wordt maar aangeduid met het leelijke ‘één.’ De Heer TER HAAR beroepe zich niet op bl. 54 en 55 van dit Dichtstuk, waar hij den Scheepsheelmeester andermaal onder het woordeke ‘één geschetst heeft, als iemand, die de vonk der hoop nog levend houdt, eer zij uitgegloord in het hart sneven gaat; die, ter redding van het bedreigde leven, dikwijls aan het leger van kranken stond, maar thans, nu hij dieper wonden, dan ligchaamssmarte, te heelen vindt, voor zijne broederen raad en troost overheeft; - iemand, die de krachten dier moedeloozen door menig troostrijk woord weder opheft, die hen hulp en uitkomst verwachten doet, die hen tot bidden aanspoort; - iemand eindelijk, die de woeste jammerklagten der wanhoop smoort (?), die moedig orde en rust handhaaft,’ enz. Ons schijnt het toe, dat de Auteur eerst dan zijn onderwerp regt zou hebben gedaan, wanneer hij, in stede van ons zulk eene prozaïsche gemeenplaats over een opbeurder te schenken, die zielskracht, dien moed, dat geloof, die tucht in beelden had veraanschouwelijkt. En zou het ondichterlijk zijn geweest, indien het beproefd ware ons te schilderen, hoeveel ligter het viel de vlam uit het hout te lokken, dan de hoop in die harten te doen ontgloren? En zou het onwaar zijn geweest, als het geen avond was geworden van den tweeden dag, of een der schipbreukelingen had uitgezien, angstig, radeloos, wanhopig uitgezien naar een vaartuig aan de kimmen? En zou het niet in ons gemoed hebben gegrepen, als we dezen rampzalige, die honderd malen een zeil! een zeil! meende te aanschouwen, en even zoo vele malen hartbrekend te leur werd gesteld, eindelijk, dank zij HANOU! tot berusting hadden gebragt gezien, dewijl er zich, indien al geen schip uit de zee opdoemde, toch een

ander verschiet voor hem ontsloot, uw verschiet en het mijne, vleijen wij ons, het verschiet des levens na dit leven!

Het zijn andermaal maar vragen, vragen naar aanleiding van den tweeden dag - nog ligt de Derde Zang van het Dichtstuk voor ons open.

Het wordt weder ochtend in het verhaal, doch daar de beschrijving van dien dag het zegel op al onze bedenkingen drukt, schrijven wij de verzen, weinige als zij buitendien zijn, getrouw over:

De derde morgen was verrezen.
Wat is die glinstrend-witte stip? -
Zij galmen 't uit: een zeil! een schip!
God! zou er redding mooglijk wezen?
Haalt hooger nog de vlag in top,
Of beurt met staak en al haar op!
Laat golven 't uitgespreide laken,
Ligt dat de brik haar koers zal staken,
Als zij dat fladdrend noodsein ziet.

Wij beklaagden ons in de eerste bladzijden van dit opstel over de onevenredigheid van deelen, aan natuurschildering en gemoedsbeschrijving gewijd; hadden wij er geen regt toe? De Dichter heeft ons de beide eerste dagen op de klip doen doorbrengen zonder naar een zeil uit te zien; de onverwachte opdoeming verrast niet te sterker in de vlugtige trekken er aan besteed.

Vergeefs, zij wendt of nadert niet!
‘Springt in de sloep dan, vóór de vloed
Weêr opkomt, roeit haar in 't gemoet,
Of in haar zog haar nagereden!’
De stuurman heeft het laatste woord
Des scheepskapteins pas half gehoord,
Of rigt vooruit naar 't strand zijn schreden.
Hij fladdert met de sloep door 't nat,
Dat over knie en schouders spat,
En houdt reeds, de eerste er ingetreden,
Den roeispaan als een roer omvat.
Vier, vijf, zes makkers volgen snel;
Nog één - de boot is volgeladen.
Nu houdt men af op zijn bevel,
Maar schudt de hand tot laatst vaarwel
Hun, die vol spijt weêr rugwaarts traden.

Groote rampen plegen de geheimste schuilhoeken van het menschelijk hart te ontsluijeren, en iedere beschrijving van brand, pest of schipbreuk vindt eene harer aantrekkelijkheden in de schier dierlijke zelfzucht, in de schier engelachtige zelfverloochening, welke zij bij beurte aan het licht brengt. Er is echter geen zweem van een van deze in bovenstaande beschrijving te ontdekken; wisch de spijt uit, en ge hebt eene zeer ordelijke. geregelde, misschien een weinig overhaaste inscheping gezien. Toch was het inderdaad iets geheel anders, schoon de nood op de klip nog niet het toppunt bereikt had. Ten bewijze, wat er aan die sloep hing, schrijven wij de volgende plaats uit het Dagverhaal van den Scheepsheelmeester over. Zij gewaagt van het vaartuigje, eer het schip in het gezigt kwam. ‘Het was wel te zien, wie op de herstelling der sloep de hoop hunner redding bouwden. Op het gelaat, waarop vroeger niets dan moedeloosheid stond uitgedrukt, was thans weder blijde hope te lezen. Men was namelijk op het denkbeeld gekomen, dat eenige manschappen met de sloep, van de noodige levensbehoeften voorzien, in zee zouden steken, ten einde, voor den wind afhoudende, zoo mogelijk het vaste land van *Brazilië* te bereiken, dáár het ongeluk der ekwipaadje bekend te maken, en een vaartuig op te zoeken, om de teruggeblevenen af te halen. De drenkeling zoekt zich aan een' stroohalm vast te houden. Met ons ging het niet anders. Eene geteisterde sloep, die door weinige spijkers te zamen hing, wier scheuren en naden niet eens behoorlijk waren gedigt - dit broze en kranke vaartuig zou moeten dienen, om eene reis van ettelijke honderd Engelsche mijlen af te leggen; en zoo men al het geluk had het land te bereiken, zou het dan eene bewoonde streek zijn? - Zou men dan aanstonds genegen zijn, om ons ter hulpe te komen? - En indien ook dit alles naar wensch gelukte, hoe vele dagen of weken zouden er nog moeten verloopen, eer het vooronderstelde vaartuig de Rots konde aandoen.’ Hoe de nuchtere proza die sloep belangrijk weet te maken, en wat nu hare bemanning betreft, HANOU moge er slechts van getuigen: ‘Eenige matrozen bragten nu de sloep te water, waarin zij met den eersten Stuurman en den Passagier zich plaatsten, ten einde zoo mogelijk het schip te bereiken, of zoo digt te naderen, dat men zich kon doen opmerken. In de haast nam men eenige provisie mede; doch er niet aan denkende, om nu reeds de reis naar het vaste

land te aanvaarden, vergat men het kompas,' - in het Dagverhaal van den Opperstuurman werpt men er zich in, en storten de mannen, die achter moeten blijven, tranen. 'In de hoop,' zegt de Heer H. VIEROW, 'van de Brik, die wij des morgens in het gezigt hadden gekregen, op zijde te zullen komen, of haar zóó digt te naderen, dat zij ons moest gewaar worden, hadden wij in allerijl de sloep te water gebragt. De Stuurman' (de flinke vent spreekt van zich zelven in den derden persoon), 'de Stuurman en zeven van de moedigste manschappen hadden zich daarin geworpen. Eenigen, die ook gaarne in de gevaren van onzen togt wilden deelen, doch op afraden van den Stuurman, om zoo velen in te nemen, zich lieten weerhouden, bleven met betraande blikken op den kant van de Rots staan.' Er is meer teekening in deze eenvoudige regelen, dan in het kunstige vers, - hoe heeft TER HAAR de toets, waarmede VIEROW zijner schets leven geeft, de opmerking, dat de moedigsten de rapsten waren, voorbij kunnen zien, ongebruikt kunnen laten? Verklaar u dien moed, en ge zult velerlei oorzaken vinden, die u verpligten te karakteriseren, - stel dien moed tegen den schroom der zwakkeren over, en gij zult hen om u zien, zij, die de kansen wegen en te laat besluiten, zij, die zuchtende den blik van de zee op de rots wenden, en, gevaar tegen gevaar, liever hier wegkwijnen, dan dáár omkomen, gij zult een groep menschen zien en gemoederen leeren kennen, - welnu, ziedaar wat wij gewenscht hadden, dat de Dichter met talent, met genie had gedaan!

Wij hebben beloofd den ganschen derden dag over te zullen schrijven, en houden woord:

De Stuurman draalt, - hij zoekt zijn' zoon.
'Groet hem!' spreekt hij op doffen toon,
'Ligt wordt de brik niet weêrgekregen;
Maar roeijen wij nog 't schip op zij',
En redt men ons, dan keeren wij
En redden u met 's Hemels zegen,
Of vinden in de zee ons graf.' -
Dáár komt de jong'ling aangevlogen!
Maar 't is te laat - de hoot stak af.
De vader, die er 't sein toe gaf,
Staart op zijn' zoon met vochtige oogen,
Die tot aan d' uithoek van de baai
Hem groet met doek en armgezwaai.

Anders, en bedriegen wij ons niet, fikscher en natuurlijker tevens is de lezing van VIEROW: ‘Tot de laatsten’ (de achterblijvenden, die gaarne meê waren gegaan) ‘behoorde ook de eenige zoon des Stuurmans, die één oogenblik te laat op de plek aankwam, waar de boot afvoer, om nog, gelijk hij vurig gewenscht had, zijnen vader te vergezellen. - Wij staken dan met ons vaartuig af, haalden ons zeil op, uit twee beddelakens bestaande, met kabelgaren aan elkander geregen. Ieder nam een *Pagaijer* om te roeijen, de Stuurman den gebroken riem om te sturen in de hand, en zóó ging het de baai uit. Aan den uitersten hoek gekomen zijnde, waar de Kapitein met onze teruggeblevene makkers bij de vlag stonden, om ons na te staren, wuifden zij ons een goed succes toe, hetwelk van onze zijde werd beantwoord: Indien het Gods wil “is, dat wij gered worden, weest dan gerust, dan halen wij u allen spoedig af!”’ - Naar ons oordeel ten minste verliest TER HAAR het beide, én in aanschouwelijkheid van voorstelling des vertreks, én in hartelijkheid van uitdrukking bij het afscheid. En ter eere van VIEROW zij het hier gezegd, het is niet de eenige plaats in zijn Dagverhaal, die in waarheid van schets en in gemoedelijkheid van stijl aan de dagen van het Voorgeslacht herinnert, toen het penseel onzer schilders zich in zulke groepen vermeidde, en de lier onzer dichters voor zulke gewaarwordingen de juiste klanken aan te geven wist. Er is iets oud-Hollandsch in den toon van dat Journaal, kwalijk strookende met de modern-sentimenteele toespraak, welke in het vers den derden dag besluit:

Ach! al te wreed wordt gij bedrogen,
Die op die rotspunt zaamvergaard,
Geheel den dag dáár tuurt en staart.
De brik is uit het oog verdwenen,
En ook de sloep - zij keert niet weêr.
De zon heeft aanstonds uitgeschenen,
En dubbel zwart zinkt de avond neèr.
Hoopt, Droeven! nu geen redding meer!
Die 't waagstuk al te kloek bestonden,
Wis, dat zij door de zee verslonden
Hun graf in 't diep der golven vonden!

We hebben met onzen Dichter - wij zeggen niet met de schipbreukelingen - drie dagen op *de Klip* doorge-

bragt; hij zelf heeft den vierden met een enkelen regel afgescheept:

> Een loome dag kroop weêr voorbij;

Bewijs genoeg voorwaar, dat het onderwerp niet door hem beheerscht werd, dat hij hun lijden niet meê geleden heeft! Wij zouden het verder kunnen betoogen uit de wijze, waarop de redding van een gedeelte der bemanning van den *Jan Hendrik* door *the Chance*, Capt. R. ROXBY, in het verhaal van den vijfden dag beschreven wordt; maar al waren wij ingenomen genoeg met ons opstel, om het zoo zeer uit te breiden, het geduld onzer lezers mogt in taaiheid te kort schieten. We volgen daarom in dit opzigt gaarne het voorbeeld van den Dichter, die daarop niet minder dan zes dagen overspringt, om op den elfden in het slot van den zang het toppunt der ellende in den dorst der overgeblevenen te schetsen. Men ziet het, ten einde toe is het lijden slechts ligchamelijk opgevat, en welligt daardoor de voorstelling der Voorzienigheid te valscher geworden.

> Men vraagt of neemt geen voedsel meer,
> Maar ligt van hitte en dorst bezweken
> Half wakend en half droomend neêr;
> De tong kleeft vast bij 't *rogglend* spreken,
> En aller klagt smelt zaam in it smeeken:
> ‘Ai! geef een druppel regen, Heer!’
> Soms schijnt het stervensuur geslagen,
> Maar in 't verkwikkend bad gedragen,
> Herleeft de matte lijder weêr.
> Soms rolt de waanzin wild door de oogen,
> En één half ijlend opgevlogen -
> Die in het koortsig brein besloot
> Zijn leed te korten door den dood,
> En reeds de polsaêr ging ontblooten
> Om 't roestig mes er door te stooten -
> Lacht woest en wreed en gilt toen luid
> Zijn razernije en wanhoop uit:

‘Ook deze bijzonderheid,’ zegt de Heer TER HAAR in de Aanteekeningen, met betrekking tot het paar op twee na laatste regels, ‘is mij door mondelinge mededeeling bekend geworden. Zij schetst in een' enkelen, maar sterk spreken-

den trek, te duidelijk, tot welk eene hoogte de ellende der schipbreukelingen, vooral gedurende de laatste dagen vóórdat er regen viel, moet zijn geklommen, dan dat ik niet zou getracht hebben, zoo veel mogelijk daarvan partij te trekken.'

Voor ons, wij zouden ons waarschijnlijk met het vermelden der bijzonderheid in de boven aangehaalde regels vergenoegd hebben, maar er zoo melo-dramatisch op door te draven, als in de volgende strophe geschiedt, hoe kwam iemand van den smaak, die TER HAAR anders kenmerkt, er toe:

'Zoo u nog kracht tot duldloos lijden
   En vruchtloos hopen overschiet,
Aan mij verging de moed tot strijden.
   't Is water, water, wat men ziet,
Maar schoon ons de Oceaan omspoele,
   Hij tergt den dorst, maar stilt dien niet.
   Ik steek de heete lippen op:
   Geen droppel aan' een vingertop,
Die 't branden van de tong verkoele!
Hoe 't magtloos lijf zich wring' en woele,
   De zon steekt, martelt even fel.
Wat prevelt gij van 't lot der boozen? -
't Is hier de strafplaats der godloozen;
   Wij lijden hier de smart der hel! -
   Maar zoo ik hier toch sterven moet -
   'k Zal drinken!' roept hij meer verwoed,
   'k Zal drinken, zwelg ik ook mijn bloed,
Als 't op zal spuiten uit mijne aderen,
En 'k slorp, tot ik den dood voel naderen,
   Ha! na die teug is 't sterven zoet!'

Wij dragen in de werkelijke wereld hun hoogen eerbied loc, die zich uit menschenliefde den krankzinnigen wijden, - maar in de kunst, gelooven wij, dat er niets raadzamer is dan zich van de laatste op den grootst mogelijken afstand te houden; het vernuft moet sober met den waanzin omgaan, want hij eischt diepe studie. Of TER HAAR's redenerende dorstige natuurlijk waar is, voor zooverre ziekte- en zielkennis reiken, moge onze vriend SCHNEEVOOGT beslissen, - als kunstenaar had hij niet mogen verzuimen gebruik te maken van den wenk, hem door HANOU over de misleiding der verbeeldingskracht gegeven: 'Gedurig hadden wij schepen voor het gezigt. Soms

zóó helder en duidelijk, dat één onzer, in zee rondziende, verheugd uitriep: “Een schip! Een schip!”’ (Dagverhaal, bl. 159.)

Op de proeve van razernij volgt eene proeve van teregtwijzing, waartegen wij straks met een enkel woord reeds onze stem ophieven:

> Ontzinde! zwijg, of hef uw klagten
> Tol God, die 't al verzorgend leeft,
> Die voor het lam, dat blaat en beeft,
> 't Gesnerp der winden wil verzachten,
> Die aan den uitgeputte krachten
> En 't hongrend muschken voedsel geeft.
> Hij schenkt de tranen aan bedroefden,
> Hij schenkt aan 't smachtend bloemken dauw,
> En zoudt gij meenen, zwaarbeproefden!
> Dat u die God vergeten zou?
> Blikt opwaarts! in het dampig Zuijen,
> Dáár stijgt een wolk, dáár drijven buijen,
> De zon schuilt weg, het zwerk wordt zwart!
> Dáár valt een drop - dáár stroomt de regen!
> De Hemel geeft voor vloek u zegen:
> En smelt van deernis met uw smart!

Het gevaar, aan dien vorm van voorstelling verknocht, welke door den Heer TER HAAR bij voorkeur wordt gebezigd, - de voorstelling, door beschrijving en toespraak en toespraak en beschrijving, die beurt houden, - komt in de laatst overgeschrevene verzen, in heur ongelukkig knal-effect, scherp uit. In plaats van zijn onderwerp zelf te doen spreken, spreekt hij er over, spreekt hij het toe, en rhetorische behoefte aan climax verleidt hem, de natuur, God zelf antwoord te doen geven op de klagt van een' krankzinnige. Het is der strophe aan te zien, dat het publiek den auteur voor den geest stond, hoe kan hij zich vleijen, dat de kunst hem haren bezielenden adem niet onthouden zou? ‘Ontzinde!’ vangt hij aan, en brengt eenige blijken van Gods Voorzienigheid bij, die wèl voor ons, maar niet voor dien ongelukkige dáár geschreven staan; indien in waarheid zulk eene klagt op de St. Paulus-Rots hadde weêrgalmd en in waarheid de regen op den vloek verschenen ware, eene vingerwijzing naar dat dampig Zuiden zou de natuurlijkste, zou de beschamendste teregtwijzing zijn geweest; de eenige, voor welke zulk een ontzinde vatbaar

heeten mogt. Doch het Dagverhaal van HANOU maakt noch van den waanzin, noch van het wonder gewag: ‘Dagelijks baden wij God om regen,’ zegt het in zijnen eenvoud. ‘Elke wolk, welke zich boven ons vertoonde, bleven wij met gespannen verwachting aanstaren. Soms viel er een enkele droppel neder. Dan zochten wij, op de steenen uitgestrekt, met geopenden mond dien op te vangen; doch de wolken verdeelden zich en de lucht stond weder strak en helder. Des daags hadden wij eene brandende zon en des nachts een' prachtigen starrenhemel. Hoe zielverheffend en rijk in genot is de beschouwing van die duizenden van hemelligchamen, wier verscheidenheid en kleur, grootte en afstand, onze gedachten opvoert tot Hem, die dat alles met eene onbegrensde magt heeft voortgebragt. Ik ken niets schooners, vaart de man voort, met karakteristieke natuur-godsdienst, niets heerlijkers, niets wat den geest hooger boven het aardsche verheft, niets wat ons meer de grootheid van den Schepper leert bewonderen; niets wat ons meer onze eigene verhevene bestemming doet gevoelen, dan de beschouwing van den starrenhemel, gelijk deze zich in de nabijheid van de evennachtslijn met ongekende pracht en luister aan het oog vertoont. Hoe gaarne evenwel,’ besluit hij, en wie zou het op de Klip niet met hem hebben gedaan? ‘hoe gaarne had ik thans dien aanblik opgeofferd, en al dat schoone met eene donkere door wolken betrokkene lucht verwisseld gezien. Dikwerf werd door ons de wensch geuit, dat eene hevige donderbui boven ons hoofd mogt losbarsten; ja, de grootste gevaren zouden wij blijmoedig getart hebben, indien het vooruitzigt hieraan verbonden ware geweest, om eenig water tot lessching van onzen dorst te bekomen.’ En zoo natuurlijk als die wensch om een onweder in dien toestand was, zoo onnatuurlijk achten wij dezen wedergegeven in de voorwaarde er den hemel bij gesteld, in den eisch van een druppel voor iedere bliksemstraal en voor iederen donderknal, dien wij op bl. 80 aantreffen:

Soms overtrekt een floers de lucht;
Dan rijst uit ieders hart de zucht:
‘Ach! dat er regen daal
Zij 't onweêr vreeslijk en geducht,
Zoo slechts met elken bliksemstraal
En losgebroken donderknal
Een droppel nederval!’

Vergiffenis voor de afdwaling, die echter niet onwillekeurig was, en ons door den Heer TER HAAR zelf niet euvel zal worden geduid, als wij na deze proeve, hoe wij hem ongaarne in verzen zien ‘overgieten,’ er onmiddellijk eene andere op laten volgen, die bewijst, hoe zeer de gave hem verleend is den fijnsten kunstsmaak te bevredigen, als hij zich een' toestand volkomen vertegenwoordigt, als het hem te moede is of hij leed en lief beide zelf ervoer. ‘Eindelijk,’ zoo eindigt HANOU'S mededeeling over den dorst en zijne lessching, ‘eindelijk werden onze vurige wenschen en smeekingen vervuld. Op den vijftienden dag van ons verblijf op de Klip viel er regen. Geene gebeurtenis kon ons ooit meerdere vreugde verwekt hebben dan deze. Men wierp een vat met spek om, om het water te verzamelen, dat gelijktijdig door ons met het uitgespannen zeildoek werd opgevangen. Wij dronken allen, totdat wij ten volle verzadigd waren, en toen scheen al ons leed vergeten. Het vuur was uitgebluscht, ons brandhout genoegzaam verbruikt; maar dit alles bekommerde ons weinig. Wij gevoelden ons rijk en gelukkig, toen wij een geheel vat met water zagen gevuld, waarvan de voorraad verscheidene dagen zou kunnen strekken.’

Het is maar *de la vile prose* in vergelijking met de volgende, schilderende verzen:

Het regent! - Hoor dat lieflijk ruischen!
't Is of men harpmuzijk hoort suizen!
Zie in het leeggeschudde vat,
Den gaârbak van het kostbre nat,
Het hooger klimmend water bruisen!
Wat zijn die eerste droppels zoet
Die de opgekrulde lippen vangen,
Die 't oog besprenklen en de wangen!
Wat doet die eerste teug hun goed!
Wat spreidt zij frischheid door hun bloed!
't Is *fijne* wellust, *hemel*weelde,
Als nooit hun borst of aad'ren streelde,
Die 't leven uit den doodslaap wekt!
't Is Nardus, waar zij 't hoofd in doopen,
Die, uit de wolken neêrgedropen,
Met balsemgeur 't gewaad doortrekt!

TER HAAR's Muze heeft de wieken hooger willen uitslaan, eer zij dezen Zang besloot, en wij zouden de laatsten zijn er

ons eene aanmerking op te veroorloven, dat hij HANOU dankend en biddend voorstelt, dat hij ons in hem den indruk der stilling van den nood op al de schepelingen vertegenwoordigt; doch waartoe dien regenboog, waartoe de profeetsy, welke hij den Scheepsheelmeester in den mond legt? Er is niets onwaarschijnlijks in, dat de eerste zich op dat oogenblik zou hebben vertoond, maar

> Een vlag-guirlande uit licht geweven!

is een bewijs te meer, hoe vruchteloos de nieuwere poëzij zich afpijnigt natuurverschijnsels in beeld te brengen, welker verklaring door de verspreiding der kennis gemeen goed is geworden. HANOU zelf vertelt ons, dat hij, ‘om den gezonken moed zijner lotgenooten weder op te wekken en te verlevendigen, hen verzekerd had, dat zij den eerstvolgenden Zondag zouden worden gered.’ Maar hij voegt er bij, ‘dat, hoe ongerijmd zulk eene voorspelling ook schijnen of wezenlijk zijn mogt, zij toch eenige nuttigheid had;’ maar hij getuigt, als het reeds Zaturdag geworden was: ‘reeds Zaturdag... Nog was er niets van een schip te zien. Maar ook hoe zonderling! den volgenden morgen werd mijne voorspelling bewaarheid. Die dag was de dag onzer redding!’ - Zie, dat is een andere toon, dan er heerscht in de regelen, welke van vrome tooneel-declamatie niet vrij te pleiten zijn:

> ‘Leest, Broed'ren! 't zielvertroostend schrift,
> Dat dáár Gods vinger heeft geschreven!
> 't Is 't handschrift van des Eeuwgen trouw;
> 't Voorspelt behoudnis, redding, leven,
> Na zóó veel kommer, angst en rouw! -
> Neen, *dempt* dien kreet der razernije!
> Houdt aan in 't stil geloofsgebed!
> 't Is meer dan hoop - 't is profecye:
> Gij sterft hier niet, maar wordt gered!’

Eer iemand het voor eene grillige bedenking houde, verzoeken wij hem niet uit het oog te verliezen, dat zij met onze beschouwing van het gansche Dichtstuk zamenhangt; dat zij op den Vierden Zang: ‘*de Sloep*’ getiteld, met dubbele kracht wegen mag. ‘Vierde Zang, zuchten onze lezers misschien, en het vers telt er vijf; hoe vele bladzijden zullen wij nog moeten doorworstelen, eer -’ Weest gerust, bidden wij!

Al mogten wij van dit tijdschrift de ruimte vergen, vereischt om de laatste zangen even uitvoerig te ontleden als wij het de eerste deden, indien wij er nog niet in geslaagd zijn aan te toonen, waarom wij geloofden het regt te hebben van den Dichter in gevoelen te verschillen over beide, de opvatting en de behandeling zijns onderwerps, we zouden er van afzien, we zouden de verdrietige taak opgeven, als boven ons bereik. Eenige woorden nog over het verband tusschen onze gisping der woorden, den Heer HANAU aan het slot van den Derden Zang in den mond gelegd, en den groep, in den Vierden geteekend, eene schoone plaats ten slotte, en wij trekken ons oordeel zamen en laten de uitspraak over het Dichtstuk en de recensie gerust aan hen, die geduld hadden ons tot zoo verre te volgen, en aan den Heer TER HAAR zelven over.

Wij verlangden, dat der godsdienstige begrippen van den scheepsheelmeester iets individueels ware gegeven, dat men er én zijnen stand én zijne studie in hadde herkend. En waarom wenschten wij dit? Sla den Vierden Zang op, en zie dat bootje, die sloep, door HANOU en TER HAAR om strijd beschreven, voortdrijven over den Atlantischen Oceaan, voortdrijven, neen, voortvliegen of het haar gelukken mogt, de Brik in te halen, door de bemanning dier Brik te worden gezien. Vergeefs, hoe het zevental roeijers zich inspanne, de hoop eindigt in teleurstelling, in teleurstelling, die radeloosheid worden mag, want het terugkeeren naar de Rots blijkt onmogelijk, de stroom stuwt hen westwaarts voort, de woestenij der wateren in! En de vroedste der ongelukkige zwervers is de eerste om het gevaar geheel te doorzien, maar tevens ook de eerste, om hen op te wekken, de eenige kans te wagen, die hen overblijft: de stuurman, de achtste der ongelukkigen, schetst de mogelijkheid, *Brazilië* te bereiken. En hij doet het, - wie zou er zich aan ergeren? - niet enkel als een vroed, hij doet het te gelijk als een vroom man; er ligt een bijbelsch waas over zijne berusting. Hij spreekt van *Zarphath's* weduwvrouw, even als HANOU ons straks N o a c h herinnerde, - maar is die eentoonigheid niet beneden het talent van TER HAAR, is zij niet met de waarheid der karakters in strijd? Ook de passagier stemt in het voorstel des stuurmans, en ook hij, door den weerspoed zonder weerga, sterker nog verteederd, wordt uit volheid des harten vroom, waarlijk vroom - helaas! waarom is er tusschen zijn' toon en dien van den scheepsheelmeester en den opperstuurman zoo weinig onderscheid, dat iemand, dien men slechts de fragmen-

ten hunner rede voorlegde, niet zou kunnen bepalen, welke de woorden HANOU'S waren, en welke de woorden WASZINK'S, en welke de woorden VIEROW'S? Zoo ergens, hier werd TER HAAR de gelegenheid aangeboden, ons het bewijs te leveren, dat hij een diepen blik in de geheimen des gemoeds sloeg. Welk een toestand, die van dat achttal, in dien notendop op den Atlantischen Oceaan alleen, - alleen met den dood in het gezigt! Het is ons allen gezet, eens te sterven, maar voor u, die dit leest, als voor mij, die het schrijve, schijnt de ure nog verre, - hoe zouden wij te moede wezen, als het waarschijnlijk heeten mogt, dat wij geen' avond meer zouden zien dalen, dat er voor ons geen morgen meer aanlichten zou? TER HAAR had ons den spiegel onzes gelaats in zulk een oogenblik kunnen voorhouden; onder acht menschen school verscheidenheid van vorming te over, om u en mij te doen uitroepen: ‘die man ben ik!’ Vier van dit achttal waren maar matrozen, de vijfde een bootsman, de zesde een timmerman, maar hoe gering hun stand zijn mogt, het waren menschen, en dank zij der natuur! wat er waarachtig goeds en groots in den mensch schuilt, hebben wij gemeener dan men gelooft. En was den Dichter niet de vrijheid gelaten, uit die zes levens te kiezen wat hem het merkwaardigst scheen? vielen er in die zes zielen, op die lange reize, niet velerlei gedachten aan allerlei verleden, schuldelooze jeugd, gedroomden voorspoed, berouw over misstappen, eene zucht om eene arme, oude moeder, een oogwenk herlevens der hoop, en tevens de gedachte aan de liefste? - maar laat ons ophouden, want wie schetst al het schilderachtige, dat hier te schilderen viel? Er was één passagier aan boord der sloep, en wat de kieschheid gebieden mogt te verzwijgen, zij gebood niet, het tafereel der veelzijdigheid te onthouden welke zijn lotwissel, zijne hoop op de herstelling zijner fortuin in Indië er aan geven kon. En eerst als dat alles uitgewerkt ware met al de menschenkennis, welke wij weten, dat TER HAAR in de gelegenheid was zich te verwerven, uitgewerkt met al den zin voor zielkennis, dien wij zoo gaarne bij zijne betrekking onderstellen, eerst dan zoude - boven de afwisselende beschrijvingen van zee en zwerk, - waarvan ook deze zang fraaije proeven aanbiedt, - boven de variatie, op het reeds uitvoerig behandeld thema van den dorst, het even bewonderenswaardig als beminnelijk beeld des Stuurmans zijn uitgekomen, eene type, uit ons volksleven. Hollandsch tot in merg en been, - op zee verloren wij onze nationaliteit nog niet!

We meenden het te mogen verwachten van TER HAAR, van TER HAAR, die de volgende schoone verzen schreef:

Amerika! - welk dichtrenlied
Verheft tot stouter galm zich niet,
Waar gij 't geklank uws naams laat hooren?
God sprak - toen in Columbus ziel
Het grootsch, bevruchtend denkbeeld viel,
Een wareld stond daar, jonggeboren!
Als nieuwe zon, wier dageraad,
Waar de oude zon ter ruste gaat,
Het eerst in 't west begon te gloren;
Als schoone, donkerkleurge bruid,
In volle ontwikkeling geschapen,
Zich bloemen vlechtend om de slapen,
Reest gij den schoot der golven uit,
Het hoofd omkranst, de borst bepareld.
En 't grijs Euroop ontvlamde in gloed,
Die 't hart eens minnaars jagen doet,
Toen gij voor 't eerst door de oude wareld,
Als nieuwe wareld werdt begroet.
Het stak begeerig langs den vloed
U de armen als zijn weêrhelft tegen,
Maar 't bragt, als bruidschat, vloek voor zegen,
En trapte, na geleschten dorst,
Als zijn slavinne u op de borst.
Maar fier hebt gij u zelf gewroken,
De schalmen van uw boei verbroken,
Uw kluisters tot een zwaard versmeed!
Gij wiescht de striemen aan uw koorden,
En 't Zuid geeft antwoord aan het Noorden
In d' opgewonden vrijheidskreet!
Nog staat gij dáár vol kracht en schoonheid,
Die onverzwakte jeugd ten toon spreidt;
En zoo de last van zonde en schuld,
Die 't grijs Euroop weegt op de schoudren,
U niet als ons doet vroeg veroudren,
Wie schetst ons, wat gij worden zult,
Wat nieuwe toekomst u gaat blinken,
Als reeds Euroop in 't graf zal zinken,
Schoon de oude wareld onderga, -
o Jong en schoon Amerika!

Wij danken den Heer TER HAAR voor deze meesterlijke ver-

persoonlijking van twee werelden; uraar wat zullen wij zeggen van de Aanteekening waartoe de beide laatste verzen hem verleidden. ‘Toen ik deze regelen nederschreef,’ getuigt hij, ‘was de zucht tot landverhuizing naar *Noord-Amerika* nog niet zoo sterk, als nu, onder onze landgenooten ontwaakt, althans niet tot mijne kennis gekomen. Ik weer dus de verdenking verre van mij, alsof ik haar zou hebben toegejuicht; maar wel bevestigt ook dit verschijnsel in onze dagen, hoe belangrijk dit werelddeel in de verre toekomst worden kan.’ Slechts dit zullen we er op antwoorden - want het is maar billijk, dat wij, die geene ruimte meer over hebben, om de fraaije apostrophe aan *Brazilië* uit dezen zang over te nemen, ons van aanmerkingen onthouden, die niet met het Dichtstuk *de St. Paulus Rots* onmiddellijk in betrekking staan, - slechts dit, dat het ons deert, de landverhuizing onzer medeburgers zoo laat tot zijne kennis gekomen te zien. Welk een schooner, welk een dankbaarder onderwerp, dan de schipbreuk van den *Jan Hendrik*, had een der bodems, die eene schare onzer landgenooten naar de *Vereenigde Staten* overbragt, hem kunnen aanbieden. Hij is te groot Dichter, om niet bij de eerste vergelijking toe te geven, hoe weinig louter ligchamelijk lijden in aandoenlijk belang bij dat, van, zij het vermeende, vervolging naar de ziel halen mag! Maar terwijl wij aldus, ons oordeel zamentrekkende, geneigd zijn, in de schaal ter zijner gunste al datgene te werpen, wat uit den aard der stoffe voor hem pleiten kan, gevoelen wij ons niet gedrongen, eene enkele der bedenkingen terug te nemen, waarom we van meening zijn, dat *de St. Paulus Rots* geen bewijs levert, dat de Dichter van *Joannes en Theagenes* is vooruitgegaan. De Vijfde Zang, *de Redding* geheeten, lijdt aan dezelfde, herhaaldelijk aangeduide gebreken; - en, noodlottig maar noodzakelijk gevolg der flaauwe trekken, waarmeê de individuële toestanden en karakters geteekend zijn, de thuiskomst der geredden, het wederzien hunner betrekkingen wordt in nog geen dertig regels afgehaast. Wij wenschten de slotstrophen te kunnen prijzen; maar men moet aannemen, dat het in poëzij geoorloofd is eene voorstelling van den Schepper te geven, die TER HAAR het eerst van allen in proza laken zou, als men vrede heeft met eene uitdrukking als de volgende:

> Gij plek van d' aard vergeten,
> Dáár *grimmig* neérgesmeten
> Alsof Gods *toorn* u schiep;

En wie kan de laatste acht regels toejuichen, in welke zich het gansche begrip van Voorzienigheid, in dit Dichtstuk gegeven, resumeert in eene afgesletene gemeenplaats, die te stuitender wordt, daar TER HAAR, naauwelijks ergens van de verdronkenen reppende, ook nergens de hope der onsterfelijkheid vurig bezongen heeft:

> Geen vruchtbre dauw of regen
> Moog op uw toppen zijn,
> o Plek, misdeeld van zegen,
> Verschroeid door zonneschijn!
> Toch blijft ge aan Neêrland heilig
> *Beschaauwd door vleuglen Gods*,
> Wien God bewaakt, is veilig,
> Ook op ST. PAULUS ROTS!

'Het zoude vermetel van mij zijn, te vooronderstellen, dat eene gelijke goedkeuring,' zegt de Heer TER HAAR in de Voorrede, op welke wij, in het begin van dit opstel, beloofden terug te zullen komen, 'als aan de mondelinge voordragt van dit Gedicht is te beurt gevallen, ook deze uitgave zal volgen. Om dit te durven verwachten, zou ik ten eenemale moeten vergeten, hoe verre de levende en bezielde stem het van de koude en onbezielde letter wint, en hoe ligt het den Auteur moet vallen, sommige leemten en gebreken, welke zijn werk ontsieren en aan het scherpziend oog geenszins ontglippen, met zijne uitwendige voordragt, als onder de wijde plooijen van den mantel des Redenaars, te bedekken en te verbergen.' Vergun ons, eer wij scheiden, deze plaats toe te lichten. De Dichter heeft niets te veel gezegd, als hij van 'goedkeuring' spreekt, die het vers is ten deel gevallen; zij was groot, weêrgaloos groot; zoowel in kleinen gezelligen kring, als bij de schare van toehoorders veler geletterde maatschappijen; de salons onzer aristocratie weêrgalmden van zijnen lof, en de Tweede Klasse uit het Trippenhuis hing er haar zegel aan. Allen eerbied voor de gaven ter voordragt den Auteur verleend; doch verklaren zij die onbepaalde bewondering ten volle? We twijfelen er aan, en bij menigeen, die ons minder kent dan TER HAAR het doet, staan wij, die hem, ondanks al dien lof, geen geluk met dit nieuwe voortbrengsel van zijn talent wenschen, der verdenking van onedelen naijver bloot. Wat maakt het uit? Hij weet, dat

wij hem die daverende toejuichingen niet benijden, dat zoo min de handdruk onzer verhandelaars als de hoofdknikjes onzer douairières afgunst bij ons gaande maken. Hij weet tevens - en dit verklare, waarom wij den moed hebben openlijk tegen dat oordeel op te komen, - dat wederzijdsche inschikkelijkheid, of wilt gij het beleefdheid genoemd hebben? het zij zoo! dat stilzwijgende overeenkomst voor het minst, uit de zalen onzer genootschappen, van het Instituut af tot het Nut toe, alle andere dan ‘bescheidene kritiek’ verbant - en och, de kritiek, die iets meer dan enkele woorden of uitdrukkingen min gelukkig vindt, is haast nooit bescheiden! Het is waar, bij de mondelinge voordragt had het vers de vuur- en waterproef der vergelijking met de beide dagverhalen niet door te staan; een paar toetssteenen, thans den eersten lezer den beste in de hand gegeven, en waarop het, zoowel wat natuurlijkheid als aanschouwelijkheid geldt, bezwijkt. Een paar ‘schilderachtige situatiën en partijen,’ waarbij de Dichter waarlijk ‘niet onhandig met de bearbeiding zijner stof te werk ging,’ hebben enkelen kunnen betooveren; maar de goedkeuring, aan het geheel door onze eerste vernuften gehecht, schijnt ons tot die schaduwzijden van genootschappen en maatschappijen te behooren, welke ons in dit Tijdschrift meermalen deden vragen of er wel licht van uitgaat, of men er niet willens en wetens in de schemering zit? Ons blijft die onopregtheid een gruwel, en daarom aarzelen wij, eindigende, niet, het aan TER HAAR's beslissing over te laten, of wij hem mogen toestemmen, ‘dat hij een greep midden uit onzen tijd en ons eigenaardig volksleven heeft gedaan,’ als het werk geene blijken draagt, dat die tijd begrepen en dat volksleven is bestudeerd? En daarom schroomen wij niet hem te betuigen, dat wij er verre af zijn te gelooven, ‘dat hij’ te regt ‘deelneming voor den zeemansstand heeft gevraagd en opgewekt,’ het verzuim der bemanning van den *Jan Hendrik* verbloemende! En daarom verhelen wij niet, dat het ons aangenamer zou geweest zijn, zoo hij, in stede van er zich op te goed te doen, dat hij, zijner roeping als Evangeliedienaar indachtig, ‘ook in dit Gedicht dien godsdienstigen toon heeft aangeslagen, welke nog altijd bij het grootste gedeelte onzer Landgenooten een' gelukkigen weerklank vindt, getoond hadde, de bewustheid te hebben voor mannen broeders’ te schrijven, die niet hier dezen en ginder

genen toon verlangden, maar hunne verwachting slechts bevredigd zouden zien, als het geheele Gedicht het bewijs leverde van een in iedere rigting Christelijk ontwikkeld gemoed!

En zoo wij na dit alles niet vreezen, dat TER HAAR ons onbescheiden heeten zal, het is dewijl wij de overtuiging hebben, dat hij liefde voor de kunst eerbiedigt, en van den steller dezer regelen, welke voor onze letteren nog veel van hem verwacht, slechts waarheid vergen mag.

E.J. POTGIETER.

Mengelingen.
De Oorlog van Basoes.
Eene sage uit den Voor-Islamitischen tijd.

I.
Moord van Kolaib.

Slechts drie malen waren de Maäddieten onder één opperhoofd vereenigd, en de laatste hunner vorsten was KOLAIB-WÁYIL. ‘Trotscher dan KOLAIB-WÁYIL,’ zeide het spreekwoord, en niet ten onregte; maar toch was er edelaardigheid in dien trots. KOLAIB was gastvrij in de hoogste mate. De woestijnbewoners hadden de gewoonte, des nachts vuren rondom hunne legerplaats aan te steken; het waren bakens, die den vermoeiden of van den weg afgedwaalden reizigers de legerplaats van broeders aanwezen, van wie zij het gulste onthaal te wachten hadden. Maar KOLAIB wilde niet, dat er des nachts een ander vuur behalve het zijne in zijn gebied werd aangestoken, en noodigde daardoor een iegelijk uit bij hem, maar ook bij hem alleen, de regten der gastvrijheid te genieten. Maar was er iets edels in *die* tirannie, bij andere gelegenheden was KOLAIB slechts op zijn eigen belang bedacht. Schaarsch zijn de putten in de woestijn, en KOLAIB gedoogde niet, dat de kameelen, die aan een' ander toebehoorden, te gelijk met de zijnen gelaafd werden. ‘Dit wild staat onder mijne bescherming,’ zeide hij, ‘men verstoute zich dus niet, er jagt op te maken!’ - ‘Hier is de regen zoo even op de weide gevallen; niemand wage het, er zijn vee te laten grazen!’

In dien tijd bewoonde de stam TAGLIB, waartoe KOLAIB behoorde, met den stam BEKR verbonden, *Tehámah*. Beide stammen hadden éénen stamvader, WÁYIL, en KOLAIB had twee doch-

ters van MORRA, den Emír der *Bekrieten*, tot echtgenooten genomen. DJASSáS, hun broeder, had zijne tent naast die van KOLAIB opgeslagen, en zijne kudden deelden de weide, die geen ander vee mogt betreden, met de kudden van KOLAIB. Op zekeren dag was KOLAIB zijne weide rondgegaan. Eene leeuwerik, die op haar nest zat, kreet angstig op het hooren zijner voetstappen, en klapwiekte met hare vleugelen; maar KOLAIB sprak: 'stel u gerust, o vogeltje! uwe eijeren staan onder mijne bescherming.' En hij zong het liedeken:

'o Leeuwerik in mijne weide! Fladder vrij door de lucht, broei uwe eijeren uit en zing vrolijk: pik de graankorrels op, waar gij ze vindt!'

Toen KOLAIB nu op een' anderen dag weder uitging, zag hij het spoor eener hem onbekende kameelin, die de eijeren vertrapt had. Vertoornd sprak hij: 'Bij de Goden van WáYIL! Geen der kameelen van WáYIL zou het gewaagd hebben, hetgeen onder mijne bescherming staat aan te randen!' en toen hij naar zijne tent terugkeerde, was zijn gelaat rood van gramschap. Den volgenden dag ging hij te gelijk met DJASSáS uit, en KOLAIB bemerkte eene vreemde kameelin onder de kudde van zijnen schoonbroeder: het was die van BASOES, eene vrouw, die zich onder de bescherming van DJASSáS gesteld had. *Die*, meende hij, had de eijeren vertrapt. 'Dat alle rampen u treffen!' riep hij haar toe; 'argwaan voed ik, maar had ik volle zekerheid, dan zoude ik niet spreken, maar handelen! Laat mij deze kameelin niet weder onder uwe kameelen zien!' sprak hij tot DJASSáS. - 'Bij God!' was het antwoord, 'deze kameelin zal op dezelfde plaats terugkeeren, waar zij nu is, en nergens zullen *mijne* kameelen hunne koppen nederleggen, of deze kameelin zal den haren nederleggen op dezelfde plaats.' - 'Het schijnt wel,' hernam KOLAIB, 'dat gij meer bezorgd zijt om het lot eener kameelin, dan om dat van uwen rug. o DJASSáS! Maar, bij God! zoo zij op deze plaats terugkeert, dan doorboort mijn pijl haren uijer!' - 'Bij de Goden van WáYIL!' riep DJASSáS uit, 'indien uw pijl haren uijer doorboort, dan zal mijn speer u den ruggegraat doorboren!'

Na weinige dagen reed KOLAIB, met boog en pijlkoker gewapend, weder uit, en zag, dat zijne kameelen zich naar de bron begaven, gevolgd door die van DJASSáS. Bij de fontein genaderd, bond men de kameelen van DJASSáS, waaronder ook de kameelin van BASOES was, vast; maar deze rukte, op het gezigt van

het water, het touw los, wierp de herders, die haar wilden terugdrijven, overhoop, en dronk. KOLAIB herkende haar; ‘dat is gedaan om mij te tergen!’ riep hij uit; op hetzelfde oogenblik rigtte hij een' pijl op haar af, die haar den uijer doorboorde. Loeijend van smart, rende het dier naar zijne stalling terug, en een dubbelkleurige straal van melk en van bloed, stroomde uit haren uijer. Op dit gezigt sprong BASOES op, rukte haren sluijer van haar hoofd, en riep: ‘o Schande! de regten der gastvrijheid zijn geschonden!’ - ‘Zwijg, vrouw!’ riep haar DJASSáS toe; ‘ik schenk u eene grootere kameelin dan de uwe was.’ Maar BASOES bleef voor ieder aanbod doof, en toen de nacht gekomen was, zong zij:

‘Vreemdélingen! die den nacht bij dezen stam doorbrengt, weest op uwe hoede en neemt u in acht; want wij zijn onder een' stam, die zijne gasten niet weet te beschermen. Neemt mijne kudde, neemt ze! Hoe zou ik voor haar kunnen zorgen, daar ik vrees, dat men mij mijne dochtertjes zal ontrukken? Voorwaar! in de legerplaats van mijn' vader MONKIDH ware zulk eene schanddaad nimmer bedreven; onder diens tenten woont de gast veilig en heeft geene beleediging te vreezen; maar nu woon ik onder een' stam - wanneer de wolf dien overvalt, dan is *mijn* schaapje het eerste slagtoffer zijner woede!’

Met luider stemme had zij gezongen, opdat DJASSáS haar zoude hooren. en deze riep uit: ‘Zwijg, o vrouw! morgen zullen de peezen van de pooten van een' kameel doorgesneden zijn, wiens verlies WÁYIL meer smarten zal, dan het verlies van uwe kameelin u verdriet heeft gebaard!’

Nu lette DJASSáS naauwkeurig op KOLAIB's gangen; maar hij hoorde, dat deze immer gewapend uitging, en daarom durfde hij niets tegen hem ondernemen. Maar eindelijk berigtte men hem, dat KOLAIB ongewapend was uitgegaan; toen volgde hem DJASSáS, en als hij hem achterhaald had, sprak hij: ‘Wend uw gelaat naar mij toe, o KOLAIB! want uw dood is besloten.’ Maar uit trots keerde KOLAIB zich niet om. ‘Stel u te weêr, o KOLAIB! want vermoorden zal ik u!’ - Zoo gij waarheid spreekt, plaats u dan ‘voor mij,’ was het antwoord, ‘want gij weet, dat ik mij niet omkeer.’ - ‘Gij hebt gelijk,’ sprak nu DJASSáS, ‘ik geloof niet, dat gij het meer doen zult;’ en op hetzelfde oogenblik doorboorde hij KOLAIB's rug en de vorst viel levenloos neder.

II.
Mohalhil.

Zoolang KOLAIB leefde, had zijn broeder MOHALHIL zich geheel aan min en spel overgegeven; bevallig dichter, bezong hij den wijn en de schoonen, en KOLAIB noemde hem spottend: den vrouwenvleijer. Zijn boezemvriend was HAMMáM, de broeder van DJASSáS, en zij hadden elkander plegtig beloofd, dat de een voor den ander geen geheim zoude hebben. Toen nu DJASSáS KOLAIB vermoord had, was HAMMáM bij MOHALHIL in een vrolijk drinkgelag. De Bekrieten zonden een' bode naar hem, om hem heimelijk met het gebeurde bekend te maken, want zij vreesden de wraak der Taglibieten. Toen de bode hem het gebeurde had toegefluisterd, verbleekte HAMMáM, en MOHALHIL vroeg hem, wat die man hem toch gezegd had, en toen deze aarzelde, herinnerde hij hem hunne plegtige belofte en HAMMáM sprak: 'DJASSáS heeft KOLAIB gedood!' - 'Dat is eene onmogelijkheid en een leugen!' riep MOHALHIL uit, 'zou DJASSáS moed tot zulk een waagstuk hebben?' HAMMáM zweeg, en de bekers werden weder gevuld, en zorgeloos ledigde MOHALHIL het eene glas na het andere; maar angst had het hart van HAMMáM vervuld, en naauwelijks had de wijn MOHALHIL overmeesterd, of HAMMáM vlugtte in allerijl naar zijne stamgenooten, die hunne kudde en paarden reeds bijeengebragt en hunne tenten afgebroken hadden, om zich ten spoedigste te verwijderen.

Toen MOHALHIL den volgenden dag uit zijnen roes ontwaakte, werd hij weldra overtuigd, dat hetgeen hij gehoord had waarheid was. Brandende begeerte om den moord zijns broeders te wreken, schudde hem nu eensklaps uit zijne zorgeloosheid wakker; om vrouwen noch spel bekommerde hij zich meer, en hij zwoer, dat geen wijn zijne lippen meer zou besproeijen; en de snaren der luit, die vroeger slechts voor zoete min waren getokkeld, zouden nu enkel door smart en wraakzucht worden geroerd. Maar vóór hij den strijd aanving, zond hij gezanten naar de Bekricten, die zich naar het hoofd van den stam, MORRA, den vader van DJASSáS, begaven, en zich in de vergadering der Emirs aldus lieten hooren: 'Voorwaar, Bekrieten! gij hebt eene vreesselijke daad bedreven, toen gij KOLAIB dood-

det wegens eene kameelin. De banden der bloedverwantschap, die ons aan u verbonden, hebt gij verscheurd; maar toch willen wij ons niet in overijling wreken, maar willen u de gelegenheid geven ons voldoening te schenken. Daarom laten wij u de keus tusschen vier voorstellen; neemt een van deze aan, en gij zijt gered, en wij voldaan.' - 'Welke zijn zij?' vroeg MORRA. - 'Roep KOLAIB weder in het leven terug, of lever ons DJASSáS over, opdat wij hem dooden, als voldoening voor den dood van KOLAIB, of lever ons in plaats van DJASSáS zijn' broeder HAMMáM over, want hij weegt tegen KOLAIB op, of geef u zelven aan ons over, dan zal KOLAIB's bloed gewroken zijn.' - 'KOLAIB in het leven terug te roepen is onmoģelijk; DJASSáS is een onbezonnen jongeling, die in overijling tot een' speersteek zijne toevlugt nam, en die daarop zijn paard besteeg: waar hij zich thans ophoudt weet ik niet; HAMMáM is de vader van tien, de broeder van tien en de oom van tien: die allen zijn de ridders van hunnen stam, en zullen hem aan mij niet overleveren, opdat ik hem aan uwe woede blootstelle, en gij op hem eene misdaad verhalet, waar aan hij onschuldig is; en ik - zullen dan de ruiters niet heden of morgen den kamp met elkaâr beginnen, en zal ik dan niet de eerste zijn, die den dood vind op het veld van eer? Maar op mijne beurt laat ik u de keus tusschen twee voorstellen. Ziet hier mijne mij overgeblevene zonen; kiest een' uit hen, werpt een touw om zijn' hals, brengt hem tot uwe stamgenooten, en slagt hem, zoo als men een lam slagt; wilt gij dit niet, welnu, dan zal ik u duizend zwartoogige kameelen geven, en een mijner Bekrieten zal als gijzelaar bij u zijn, totdat gij ze ontvangen hebt.' Vertoornd riepen de gezanten uit: 'Schandelijk handelt gij! Durft gij ons het bloed uwer onnoozele kinderen of kameelmelk aanbieden, tot vergelding van het bloed van KOLAIB!'

Toen ontstond de oorlog tusschen de Bekrieten en Taglibieten, die, naar den naam der beleedigde vrouw, de oorlog van *Basoes* werd genoemd, en die langen tijd, veertig jaren, volgens de Oostersche spreekwijze, duurde. En als, in den ouden tijd, deze of gene stam, na vreedzaam het vee te hebben geweid, of een' gevaarvollen rooftogt gelukkig te hebben volvoerd, des avonds naar zijne tenten terugkeerde, dan stond de Arabische bard, de *ráwi*, op, en verhaalde de daden der vaderen en verheerlijkte den ouden heldentijd; en dan geleek zijn zang een sierlijke krans, door geschiedenis en phantasie

zoo zusterlijk gestrengeld, dat het nageslacht het niet meer waagt te beslissen, welke bloem aan deze, welke aan gene toebehoort. En lang bleef die oorlog in het geheugen der woestijnbewoners bewaard; eene menigte spreekwoorden, aan de geschiedenis van dien langen strijd ontleend, herinnerde er hen telkens aan, en ook de schoone zegezang van den na iederen slag als overwinnaar terugkeerenden MOHALHIL, ging niet uit hun geheugen verloren:

'Hoe helder was de nacht, dien ik in *Dsoe-Djosam* doorbragt, en hoe snel ging hij voorbij, om nimmer terug te keeren! Zoo de nacht mij lang viel vóór den slag van *Dhanáyib*, dan ween ik nu, dat *die* nacht zoo kort was. Hoe snel verdween het tweelinggesternte uit mijn gezigt, even als een oude kameel, die slechts wenscht naar zijne ruime stalling terug te keeren. Angstig en ongeduldig zag mijne tegenpartij naar de twee schitterende sterren van den kleinen beer op, en zij schenen hem de handen van een' dobbelaar te zijn, wiens worp over de overwinning zou beslissen. Het morgenrood verwijderde mij van de strijdplaats, maar ik had den grond met lijken bedekt.

Nog heugt mij hoe het teedere meisje, de schoone dochter eener schoone moeder, mijne dartele vriendin, wier omhelzingen zoo zoet zijn, toen ik haar vaarwel zeide, mij aan haren boezem knelde en sprak: "Dierbare MOHALHIL! dat geen pijl u treffe!" En toch, - zoo KOLAIB nu weder uit zijn graf verrees, dan zou de slag bij *Dhanayib* hem melden, wie de vrouwenvleijer is!'

'Te *Wáridát* heb ik BODJAIR als een geslacht kameel in zijn bloed wentelend verlaten, en weeklagend gaan de vrouwen der Obáditen, hunne tenten verlatende, het lijk te gemoet. Maar aan KOLAIB was hij niet gelijk in moed, als gasten, die onder zijne bescherming stonden, beleedigd werden; maar aan KOLAIB was hij niet gelijk in hoofschen eerbied, wanneer eene schuchtere en gesluijerde maagd hem ontmoette. KOLAIB... onder den killen grafsteen ligt de vooruitziende, de vastberadene! KOLAIB.... niets is goed meer op de aarde, en geen edel man bewoont ze meer, sinds ook gij, onder zoo velen die haar verlieten, haar verlaten hebt! KOLAIB ... wie kon tegen u wedijveren in dapperheid en edelaardigheid? Wie was tegen u bestand, als gij, onder het dak der drinkers, bokaal op bokaal ledigdet[1]?

(1) Vóór MOHAMMED waren dappere krijgslieden vooral geacht, als zij tevens groote drinkers waren.

Bij *Onaizah* streden wij in den ochtendstond met hen, die met ons denzelfden stamvader hebben, en wij schenen twee molens, die onophoudelijk door het water worden voortgedre ven; naauwelijks konden onze rossen hunne hoeven uit den met lijken bedekten grond losrukken; want zij doorwaadden den bebloeden grond, alsof die een moeras geweest ware.

Zij hadden KOLAIB gedood in hunne razernij, en spraken: “Geen' meester erkennen wij meer.” Bij alles wat heilig en niet heilig is, gelogen hebben zij. Zij hadden KOLAIB gedood en spraken toen tot mij: “Rigt geen bloedbad aan!” Maar bij den Heer van den heiligen Tempel! een bloedbad zal ik onder hen aanrigten, totdat hunne opperhoofden, na alle verdedigingsmiddelen vruchteloos te hebben beproefd, hunne vingers knagen, uit smart over hetgeen zij zien gebeuren: totdat hunne vroeger gesluijerde vrouwen met onbedekt gelaat radeloos om - zwerven, het zweet afdroogende, dat aan de lokken hunner vaderlooze kinderen kleeft!’

III.
Hárith. Einde van den oorlog. Dood van Mohalhil.

Overtuigd van de regtvaardigheid van MOHALHIL's zaak, had een der opperhoofden der Bekrieten, de wijze HáRITH, de zoon van OBáD, een der dapperste maar tevens een der zachtmoedigste mannen van zijnen tijd, zich tot nu toe onzijdig gehouden; slap hing het koord van zijn' boog en de punt was van zijne speer afgenomen; en toen de overige Bekrieten hem om hulp vroegen, had hij geantwoord: ‘Noch kameelin, noch kameel is voor mij in dien oorlog[1].’

Toen nu HáRITH den dood van zijnen zoon BODJAIR in den slag van *Wáridát* vernam, sprak hij: ‘Welnu! het zij zoo! de gedoode zij gedood! Hij heeft door zijn' dood den vrede tusschen de beide zonen van WáYIL hersteld!’ want de grijsaard meende, dat MOHALHIL nu de bloedwraak voldaan had. Maar

(1) D.i. ‘Ik heb er geen belang bij.’ Dit werd een spreekwoord.

toen men hem MOHALHIL's woorden overbragt, die gezegd had: ‘Ziedaar eene voldoening voor den riem van den voetzool van KOLAIB!’ toen ontbrandde zijn toorn; ook hij mengde zich nu in den strijd, en de Bekrieten verkozen hem tot hun opperhoofd. De eerste slag, waarbij hij tegenwoordig was, was de slag van *Kiddhah*, die de slag van het afscheren des hoofdhaars genoemd wordt. HáRITH namelijk had den Bekrieten bevolen hunne vrouwen met zich naar den slag te nemen, en deze achter de legerbenden te plaatsen, opdat zij de gewonde vijanden zouden dooden, en hunne gewonde stamgenooten met drank en spijs zouden verkwikken. Toen hem nu gevraagd werd, hoe de vrouwen de Bekrieten van de Taglibieten zouden onderscheiden, had hij den zijnen bevolen het hoofd te scheren, en alle Bekrieten hadden aan dit bevel gehoor gegeven, met uitzondering van DJAHDAR. DJAHDAR was klein en misvormd, en zijne weelderige lokken waren zijne eenige schoonheid; daarom sprak hij: ‘Mannen! zoo gij mijn hoofdhaar afscheert, dan maakt gij mij geheel afzigtelijk. Laat het mij dus behouden, en den eersten kampvechter der vijanden, die morgen gindschen heuvel afdaalt, zal ik dooden.’ Hij deed meer dan hij beloofd had, want hij doodde twee ruiters, den een' met de punt zijner speer, den ander' met het achtereinde; maar in de hitte van den strijd werd hij van zijn paard geworpen, en toen de Bekrietische vrouwen hem ongeschoren zagen, meenden zij, dat hij een Taglibiet was, en maakten hem af. Op dezen dag zegepraalden de Bekrieten voor het eerst, want vroeger had MOHALHIL immer als overwinnaar de strijdplaats verlaten.

In een der gevechten, die HáRITH tegen de Taglibieten leverde, maakte hij MOHALHIL gevangen, en daar hij hem niet kende, zeide hij tot hem: ‘Wijs mij MOHALHIL en ik schenk u de vrijheid.’ - ‘Zweert gij mij, dat gij dat doen zult?’ vroeg de ander. - ‘Ja!’ was het antwoord. - ‘Welnu,’ hernam MOHALHIL, ‘ik ben, dien gij zoekt.’ HáRITH bleef zijn woord getrouw; hij gaf aan MOHALHIL de vrijheid terug, en vergenoegde zich de voorste lokken van zijn hoofdhaar af te snijden; want de Arabieren hadden de gewoonte aldus met hunne gevangenen te handelen, en hunne helden beroemden er zich op, in menigte de voorste lokken afgesneden te hebben.

Eindelijk sloten beide partijen, afgemat door den strijd, den vrede, Maar voor MOHALHIL was vrede met de moordenaars zijns broeders eene onmogelijkheid; hij vlugtte naar den stam

der Madhhidjieten, waar hij een gastvrij onthaal vond. Doch na veertig jaren krijgs kon hij zich niet aan rust gewennen; hij kocht daarom twee slaven, en ondernam, door hen vergezeld, verscheidene strooptogten tegen naburige stammen. Den slaven verdroot dit onrustige leven, en zij besloten den ouden krijgsman op eene eenzame plaats te dooden. Toen hij hunne moorddadige plannen bemerkte, en zag, dat er geene redding voor hem mogelijk was, verzocht hij hun als laatste gunst, het volgende vers aan zijne bloedverwanten over te brengen:

'Wie zal melden dat MOHALHIL - God zij u beiden en uw beider vader genadig -'

Toen de slaven hem nu gedood hadden, en naar zijne bloedverwanten waren teruggekeerd, vroeg men hun, waar hun heer was. 'Hij is daar en daar gestorven,' luidde het antwoord, 'en wij hebben hem daar begraven.' En op de vaaag, of hij hun dan vóór zijnen dood niets belast had, spraken zij het vers uit, dat niemand begreep. Slechts MOHALHILS dochter begreep het en sprak: 'Bij God! een slecht dichter was mijn vader niet, en zinnelooze woorden sprak hij nimmer; hij wilde ons bekend maken, dat de twee slaven zijne moordenaars zijn, en zie hier de verzen:

Wie zal melden dat MOHALHIL gedood is, nedergeveld in de woestijn? God zij u beiden en uw beider vader genadig: geeft acht, dat de slaven de verdiende straf niet ontgaan!'

Door deze woorden verschrikt, bekenden de slaven hunne misdaad en werden dadelijk ter dood gebragt.

De markies van Pombal.

Memoirs of the Marquis of pombal; *with Extracts from his writings and from despatches in the State paper office, never before published. By* john smith, *Esq., private Secretary to the Marshal Marquis* de saldanha. London, 1843, 2 Vol.

Schoon de voorbeelden niet zeldzaam zijn, waarin het oordeel der geschiedenis misleid werd door de eenzijdige berigten van het vooroordeel en de partijschap, is dit echter met weinigen in hoogere mate het geval geweest, dan met den grooten Portugeschen staatsdienaar SEBASTIAN JOZEF DE CARVALHO E MELLO, markies van POMBAL. Voorzeker had de man, wiens schitterend genie en onvermoeide werkzaamheid *Portugal* uit de diepste vernedering tot eenen hoogen trap van luister, uit de schandelijkste afhankelijkheid tot eervolle zelfstandigheid, uit armoede en ellende tot eenen staat van rijkdom en voorspoed verhief, die het zonder schaamte kon doen herdenken aan de dagen van den grooten EMANUEL, een ander lot verdiend, dan de lafhartige mishandeling en verguizing, waaraan hij in zijne grijsheid ten doel stond. Maar zoo het ons onmogelijk is deze onregtvaardigheid van het lot te herstellen, eene andere onregtvaardigheid, die hem getroffen heeft in het oordeel der nakomelingschap, misleid door de lasteringen zijner vijanden, kan en moet hersteld worden, nu over zijne daden een licht is aangebroken, dat de nevelen verdrijft, door partijschap en godsdiensthaat daarover verspreid. De historische studiën van onze dagen, die, ongezind om in het overgeleverde oordeel te berusten, zich den toegang zoeken te banen tot de geheimste gedenkschriften, de vertrouwelijkste uitstortingen van de groote mannen op het wereldtooneel, mogen menigen met roem ge-

kroonden die kroon van den schedel gerukt hebben - gelukkig is het voor de eer der menschheid, dat zij ook somtijds de brandmerken van haat en laster uitwisschen, en een omgeworpen standbeeld weder op zijn voetstuk beuren mogen. Dit herstel van eer is zij aan niemand meer dan aan den markies van POMBAL verschuldigd, daar schier al de over hem handelende geschriften, uit ééne en dezelfde bron afgeleid, zamen schijnen te spannen om zijnen naam verdacht en verachtelijk te maken.

Zulk een herstel van eer is het voorname doel, dat zich de heer JOHN SMITH heeft voorgesteld, door de uitgave van het aan Sir ROBERT PEEL opgedragen geschrift, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel geplaatst is. Hij stelde zich ten dien einde voor, den minister uit zijne eigene daden, verordeningen en geschriften te doen kennen, en getroostte zich de moeite om de geschiedenis der wetgeving onder zijn bestuur, waaromtrent de bestaande geschriften slechts valsche en scheeve voorstellingen bevatten, zonder eenigen anderen gids dan zijne liefde tot de waarheid, uit de verspreide maar echte bronnen op te sporen, die de staatsarchieven van *Londen, Lissabon* en het archief der Portugesche zending te *Weenen*, voor hem openden. Vooral tot de te *Londen* in het *Statepaper Office* voorhandene stukken werd hem de meest vrije toegang verleend, terwijl de uittreksels, in de aanhangsels achter ieder hoofdstuk geplaatst, bewijzen, van hoe onberekenbaar nut zij hem in het zamenstellen van zijn werk zijn geweest. Voorzeker zal een ieder volgaarne met den schrijver erkennen, dat dusdanige stukken ‘eene onpartijdiger getuigenis afleggen van het karakter van POMBAL, dan afgeleid kan worden, hetzij uit de lofspraken zijner vrienden, hetzij uit den smaad zijner vijanden.’ Wij hebben gehoopt geene ondienst te zullen doen aan de lezers van dit geschrift, door hen met de voornaamste nasporingen en resultaten, in dit uitvoerige werk bevat, in eenige weinige bladzijden bekend te maken, vooral ook daar het ons voorkomt, dat de geschiedenis van *Portugal*, onder het bestuur van dezen staatsdienaar, voor ons Vaderland in zijnen tegenwoordigen toestand niet zonder leering is. Opdat men zich echter de omwentelingen, door dezen beroemden staatsman in alle takken van binnen- en buitenlandsch bestuur teweeggebragt, en de veranderingen door hem ingevoerd, juist en levendig moge voor den geest stellen, zal het noodig zijn den toestand van *Portugal*, gelijk die bij den dood van JOAO V was, in korte trekken te schetsen.

De overweldiging van *Portugal* door PHILIPS II in 1580, en

de daarop gevolgde zestigjarige Spaansche heerschappij hadden dit ongelukkig land in zijne levensbeginselen aangetast. De Portugezen, als Spaansche onderdanen, zagen zich in het tijdperk van 1599-1636[1] van hunne schoonste Oost- en Westindische bezittingen door de voorspoedige wapenen van den jeugdig opbloeijenden Nederlandschen vrijstaat beroofd, en ofschoon zij in 1640 het juk der Spanjaarden hadden afgeschud en onder der den hertog VAN BRAGANZA, als JOAO IV, eene plaats in de rij der vrije staten van *Europa* hadden hernomen, zagen zij zich over het geheel genomen niet weder in het bezit van het eenmaal verlorene hersteld. - Toen vervolgens, na den Pyrenéschen vrede, in 1659, *Spanje* zijne geheele magt tegen *Portugal* wendde, was ALFONSUS VI genoodzaakt de hulp van *Engeland* in te roepen, ten einde rijk en troon staande te houden. *Engeland* verkreeg, vooral van dezen tijd af, eenen grooten en beslissenden invloed in de Portugesche aangelegenheden. Door bemiddeling toch van *Engeland* sloot *Spanje* in 1668 vrede met *Portugal*[2]. Onder de zwakke regering echter van PEDRO II (1683-1706), maar vooral onder zijn' opvolger, JOAO V (1706-1750), geraakte het rijk meer en meer in verval en geheel afhankelijk van het Britsche kabinet. De handel vooral was sedert het handelsverdrag van 1703 (*Methuen treaty*) bijna geheel in de handen der Engelsche kooplieden geraakt[3]. De eenmaal zoo aanzienlijke handel op *China* en *Indië*, was,

(1) Onze landgenooten verschenen namelijk voor het eerst onder den Vice Admiraal WAARWIJCK, in den Molukschen archipel in 1599, van welken tijd af de Portugezen langzamerhand geheel uit dezen archipel en de verdere eilanden werden verdreven, zoodat men in 1610 nagenoeg geheel van de Molukken meester was. Zoo werd ook in 1629-1640 bijna geheel *Brazilië* den Portugezen ontweldigd. Men zie N.G. VAN KAMPEN, *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa*, D. I, p. 83, sqq. 142, 178, 366, 435.

(2) Vrede van 13 Febr. 1668 te *Lissabon*, door bemiddeling van KAREL II, koning van *Engeland*. Zie *Quadro Elementar das Relacões Politicas de Portugal com as diversas potencias do Mundo pelo Visconde* DE SANTAREM. *Pariz* 1842, Tom. II, p. 124.

(3) Bij dit verdrag werd onder anderen bepaald, dat Fransche wijnen 33⅓ pCt. hoogere inkomende regten zouden betalen dan de Portugesche, terwijl *Portugal* daarentegen zich verbond tot het ontvangen der Engelsche wollen stoffen, tegen een vast en zeer verminderd regt. Men zie een kort verslag van dit verdrag in de beroemde *Commercial Dictionary* van M^{c} CULLOCH, *London* 1844, in voce *wine*. Het werd toen voor een meesterstuk van staatkundige wijsheid gehouden en den handel van *Engeland* uiterst voordeelig. Thans denkt men er anders over. Zie M^{c} CULLOCH, t.a.p.

door het verlies der koloniën, en vooral ook door gebrek aan het noodige kapitaal en gemis aan dien ondernemingsgeest, die de dagen van VASCO DE GAMA kenmerkte, bijna geheel te niet gegaan.

De landbouw, die groote bron van nationalen rijkdom, werd geheel verwaarloosd, waartoe zeer bijdroeg het stelsel van kolonisatie in *Brazilië*, hetwelk aan het moederland vele van zijne meest ondernemende bewoners ontnam. Ook de ontginning van de goud- en diamantmijnen, die vooral op het einde der 17de eeuw plaats vond, en door het gouvernement uit verkeerde inzigten van staatshuishoudkunde begunstigd werd, had den verderfelijksten invloed.

Bij dezen algemeenen achteruitgang in alle takken van handel en nijverheid kwam nu nog, dat de magt der geestelijkheid, en wel voornamelijk die van de orde der Jezuïten, zich dagelijksch uitbreidde. Deze orde, steeds naar vermeerdering van invloed dorstende, maakte zich het onverschillige en trage karakter van JOAO V ten nutte, om hare magt en aanzien tot eene bijna ongeloofelijke hoogte op te voeren. Onder zijne regering groeide het getal der godsdienstige stichtingen in *Portugal* tot 800 aan, in welke omtrent 1/10 der geheele bevolking een lui, nietig en ten deele zedeloos leven sleet. JOAOV, hiermede echter niet tevreden, verkreeg op zijn dringend verzoek, tegen opoffering van ongeloofelijke sommen, van den Roomschen stoel de vrijheid tot het daarstellen eener kerkelijke inrigting, geheel op den voet van die te *Rome*. Er werd dien ten gevolge, als hoofd der Portugesche kerk, een patriarch aangesteld, die benevens 24 hem toegevoegde prelaten, den titel van excellentie voerde, toen zeer geacht als alleen aan grandes van het koningrijk toekomende. De kleeding van den patriarch en der prelaten was op feestdagen gelijk aan die van den paus en zijne kardinalen. Meer dan honderd ondergeschikte waardigheden van verschillende rangen waren aan dit hoogste geestelijke ligchaam toegevoegd en daarvan afhankelijk. En deze instelling, een gewrocht van priesterlijke heerschzucht en vorstelijke ijdelheid, kostte het rijk eene jaarlijksche som van niet minder dan 80,000 £st (ƒ 960,000). Het is waar, dat de koning, van dezen tijd af, den titel van den Allergetrouwsten verkreeg; maar bezwaarlijk konden de onderdanen daarin eene genoegzame schadeloosstelling vinden voor de ongehoorde sommen, jaarlijks aan *Rome* uitgekeerd. Hetzelfde beginsel van ijdelheid deed den koning besluiten tot den bouw van het kloos-

ter en de kerk te *Mafra*, terwijl zijne zucht, om de Jezuïten te believen hem aan de kerk *St. Roque* te *Lissabon* eene som van 225,000 £st. (2,700,000) in nuttelooze sieraden deed verkwisten. Het natuurlijk gevolg van deze en soortgelijke geldverspillingen was eene bijna geheele verwaarloozing van leger en zeemagt. De verdedigingswerken des lands zonken in puin; forten en vestingen waren ontmanteld en zonder bezettingen. Soldaten had men bijna niet in dienst, en die men had, leden gebrek aan alles, en bedelden dikwerf, op post staande, den voorbijganger om brood. Met de zeemagt was het niet beter gesteld, daar de geheele vloot uit een of twee vaartuigen bestond. Slechts weinige dagen voor den dood van JOAO V ankerden eenige Algerijnsche kapers op de hoogte van kaap *Spichel*, slechts weinige mijlen van *Lissabon*, terwijl het geheel aan krijgsmagt ontbrak om deze overmoedige handelwijs te verhinderen of te bestraffen. Het laat zich ook ligt denken, hoe, bij den overwegenden invloed eener heerschzuchtige en de verspreiding van alle licht en beschaving tegenstrevende geestelijkheid, diepe onkunde en gemis van alle ware zedelijkheid dagelijks meer en meer moesten toenemen. De hooge adel gaf het voorbeeld door woeste en teugellooze buitensporigheden. De straten van *Lissabon* waren dikwerf des nachts de schouwplaatsen van twisten en gewelddadigheden, waarbij niet zelden onschuldige en vreedzame burgers het slagtoffer werden, terwijl hooge rang, groote waardigheden of rijkdommen deze aristokratische boosdoeners meestal voor alle vervolging en straf beveiligden en vrijwaarden.

Ziedaar in eenige groote en algemeene trekken den rampzaligen toestand van *Portugal* geschetst, toen in 1750, bij den dood van JOAO V, diens zoon JOZEF EMANUEL de regering aanvaardde. Ofschoon deze vorst door verwaarloosde opvoeding en slechte voorbeelden zelf waarschijnlijk niet in staat zoude geweest zijn, het rijk van den afgrond des verderfs terug te voeren, zoo bezat hij echter genoegzaam doorzigt, vastheid van geest en eerzucht, om eenen man te zoeken, aan wien hij de hervorming des rijks kon toevertrouwen, en die wederkeerig, zich dit vertrouwen waardig betoonende, verzekerd konde zijn van zijne voortdurende medewerking en onveranderlijke genegenheid.

Zulk eenen getrouwen en helderdenkenden staatsdienaar had JOZEF EMANUEL het geluk te vinden in SEBASTIAN JOZEF DE CARVALHO E MELLO, later graaf van OEYRAS en markies van POMBAL.

Deze buitengewone man werd geboren den 13^{den} Mei 1699, te *Soure*, een klein dorp, niet verre van de stad *Pombal*. Zijn vader, MANOEL CARVALHO, was een land-edelman of *fidalgo de provincia*, aan wien als zoodanig de rang en voorregten van *grande* des koningrijks niet toekwamen. Zijne moeder, THERESA DE MENDONÇA, was uit een aanzienlijk geslacht gesproten, en schonk buiten POMBAL haren echtgenoot nog twee zonen, FRANCIS en PAUL. Van zijne jeugd is weinig bekend. Hij volbragt zijne studiën aan de hoogeschool te *Coïmbra*, die hij echter met blijdschap verliet, daar zijn heldere geest reeds toen overtuigd was van de onmogelijkheid om aan deze Universiteit juiste en rigtige denkbeelden te erlangen, zoo lang zij geheel onder het opperbestuur en toezigt der Jezuïten gesteld bleef. Hij diende hierop als vrijwilliger in het leger, eene gewoonte in *Portugal* toen in zwang, maar verliet de krijgsdienst spoedig, om zich in het afgezonderde leven aan de beoefening der historische, politieke en legislatieve studiën toe te wijden. In 1739 benoemde JOAO V hem, op voordragt van zijnen oom, den kardinaal MOTTA, tot afgezant aan het hof van *St. James*. Hij vervulde deze betrekking, zoo het schijnt, zeer ten genoege des konings. In 1745 werd hij, waarschijnlijk op eigen verzoek, herroepen, en, te *Lissabon* teruggekeerd, had hij de ruimste gelegenheid, het geheele bestuur zijns vaderlands in al zijne gebreken en misbruiken ten volle te leeren kennen. Hoe groot een naam POMBAL zich reeds buiten'slands had verworven, bleek weldra daaruit, dat MARIA THERESIA zijne komst te *Weenen* verlangde, ter beslissing van moeijelijkheden, tusschen haar en paus BENEDICTUS XIV gerezen over de opheffing van het patriarchaat van *Aquileja*. Zijne komst in 1745 had weldra het gewenschte gevolg van eene spoedige en minnelijke bijlegging der gerezene geschillen[(1)]. - Korten tijd voor den dood van JOAO V keerde hij te *Lissabon* terug, en terstond na de troonsbestijging van JOZEF aanvaardde hij de gewigtige betrekking van eersten minister[(2)], die hij gedurende 27 jaren met onvermoeiden ijver waarnam.

(1) Hoe gunstig hij te *Weenen* bekend stond, blijkt onder anderen uit eene Dépêche van den Franschen gezant BLONDEL, d.d. 10 Jan. 1750 aan zijn hof toegezonden, waar het heet: 'Il est noble en tout sans ostentation; il est sage et très-prudent, rempli de sentimens et principes d'honneur, ne visant qu'au bien général. Il est aussi bon citoyen du monde, qu'ami solide' etc.

(2) PEDRO DE MOTTA bleef eigenlijk wel aan het hoofd des bestuurs, maar zijne verzwakte gezondheid veroorzaakte, dat bijna alle werkzaamheden van POMBAL uitgingen, daar de koning niets zonder zijne goedkeuring deed. Zie SMITH, *Memoirs*, etc. Vol. 1, p. 63.

Gedurende de vijf eerste jaren van zijn bewind werden er krachtige middelen aangewend tot verbetering van het binnenlandsch bestuur en ter herstelling van eenige orde in de geldmiddelen. De belastingen waren tot hiertoe op de willekeurigste wijze geheven, en door de knevelarijen der ambtenaren werd het volk verarmd, zonder dat men de schatkist verrijkte. POMBAL zette niet minder dan 22,000 lieden af, die zich met het innen der belastingen bezig hielden. Bij de zoogenaamde directe belastingen benoemde hij een' tresorier, met een jaarlijksch inkomen van 700,000 *reis*, die eenen hoofdambtenaar onder zich had. In de overige belasting-departementen moest de burgerlijke kamer in ieder hoofd-district (*Comarca*) jaarlijks eenen ontvanger benoemen, die toezigt had over de ondergeschikte ontvangers in de verschillende onderdeelen van zijn district. Voor het geheele koningrijk telde men achtentwintig zulke hoofd-ontvangers, wier gezamenlijk inkomen omtrent *één conto* of 1,000,000 *reis* bedroeg. De corporatiën van ieder district moesten voor de getrouwe ambtswaarneming van den door hen benoemden ontvanger borg blijven. - Door dit eenvoudig stelsel werden de perceptie-kosten tot ½ pCt. van de bruto-opbrengst verminderd. Men ziet hieruit, hoe POMBAL, die in dit opzigt SULLY navolgde, te regt oordeelde, dat men in een belastingstelsel niet genoeg op eenvoudigheid en zuinigheid bij de inning zien kan, - een beginsel, hetwelk, helaas! ook heden ten dage dikwerf geheel miskend wordt, zoo als zoo vele belastingen getuigen, die bijna geheel in perceptiekosten verdwijnen, drukkend zijn voor de ingezetenen en weinig of geen voordeel voor den staat opleveren[1]. In 1761 had POMBAL de koninklijke schatkist reeds in de uitnemendste orde gebragt. Vele nuttelooze pensioenen en ambten werden afgeschaft, en, ten einde hier geene redenen tot klagten te geven, ging hij zelf in het geldelijk beheer des rijks met edele

(1) Men zoude welligt kunnen zeggen, dat niets zoozeer het verval en den naderenden ondergang van een land schijnt aan te duiden, dan deze onevenredige verhooging der perceptie-kosten. Men ziet dit uit het voorbeeld van *Portugal*, en hetzelfde vindt men, dat plaats had, toen SULLY het bestuur der geldmiddelen in *Frankrijk* op zich nam. Hij verhaalt toch in zijne *Mémoires*, dat hij met schrik zag, hoe voor de 30,000,000, die de koning ontving, 150,000,000 door het volk werden opgebragt.

belangeloosheid te werk, daar hij in al de posten die hij gedurende zijn veeljarig bestuur waarnam en dikwerf in zijn' persoon vereenigde, geen ander inkomen ontving dan het zeer matige van secretaris van staat en eene jaarlijksche som van 400,000 *reis*, als secretaris van het huis van BRAGANZA. Alle toen gebruikelijke geschenken, vrijstellingen en dergelijke, werden door hem geweigerd. Van iedere *cruzado*, die men ontving of uitgaf, werd boek gehouden, welke boeken door den koning en zijnen minister zorgvuldig werden nagegaan. Wekelijks bood POMBAL den vorst eenen staat aan, bevattende een algemeen overzigt over de geldmiddelen des geheelen koningrijks. Ook de koninklijke hofhouding werd geheel veranderd en groote bezuinigingen daarin ingevoerd, zoodat deze uitgaven tot op de helft verminderden. Het geheele staatsinkomen in 1761 begrootte men op eene som van tusschen de 3 en 3½ millioen £*st*. (ƒ 36 à 42,000,000). Het goede beheer der geldmiddelen blijkt overtuigend daaruit, dat volgens eenen staat, door hem bij het eindigen van zijn ministerie in 1777 aan den koning aangeboden, zich op dat tijdstip eene som van 78,000,000 *cruzados* in de koninklijke schatkist bevond, buiten de diamanten en kostbaarheden in des konings kabinet. Niets voorzeker toont ook beter, dat men met orde en waarachtige zuinigheid nimmer aan den geldelijken toestand van eenen staat behoeft te wanhopen.

Om echter, ook bij een verbeterd stelsel van belastingen, de opbrengst van zulke aanzienlijke sommen mogelijk te maken, moesten landbouw, handel en fabrieknijverheid uit den doodslaap opgewekt worden, waarin die geheel verzonken schenen, moest vooral ook de handel aan de Engelsche monopolisten ontrukt en weder aan eigen onderdanen verzekerd worden. POMBAL sloeg hiertoe eenen weg in, die hem reeds toen vele vijanden verwekte, en door velen, bij de meer verlichte denkbeelden, die men in onze dagen omtrent dergelijke onderwerpen heeft, welligt niet zal gebillijkt worden: het oprigten namelijk van groote maatschappijen, gepaard met daaraan verleende monopoliën. Hoe verderfelijk dergelijke inrigtingen ook bij eenen eenmaal ontwikkelden handel zijn mogen, zoo schijnt het echter, dat voor een volk, dat de eerste grondslagen tot handel leggen en alle zwarigheden eener gevestigde buitenlandsche mededinging overwinnen moet, en waarbij alle ondernemingsgeest onder particulieren is uitgedoofd, eene vereeniging van kapitalen en gemeenschappelijke krachten, ondersteund

door voorregten, niet alleen nuttig, maar bijna noodzakelijk is ter bereiking van het voorgestelde doel. De geschiedenis leert ons iets dergelijks, dat bij bijna alle volken heeft plaats gehad. Oost- en Westindische Compagniën bestonden in bijna alle lan den en werkten in den aanvang heilzaam, schoon zij later, wanneer die zwarigheden eenmaal overwonnen en de oogmerken der instelling bereikt waren, den handel doorgaans in den weg stonden, terwijl de zaden hunner vernietiging zich in hunnen eigen boezem ontwikkelden. POMBALS maatregelen en inzigten, ofschoon te veel door den geest van zijnen tijd beheerscht, schijnen echter op dit punt zeer wel verdedigd te kunnen worden, gelijk de uitkomst dit ook ruimschoots bewees. Om den handel op *Indië* en *China* te doen herleven, vormde zich eene vereeniging van kooplieden, onder den naam van *Oldenburgsche Compagnie*, terwijl POMBAL, reeds in de eerste jaren van zijn bestuur, ALEXANDER METELLO DE SOUZA E MENEZAS, als ambassadeur naar *Tartarije* en *China* zond. - Om den handel van het moederland met de overige koloniën, vooral met het rijke *Brazilië*, te herstellen, werden door een Decreet van 8 Junij 1755, de Indianen in de provinciën *Maranhâo* en *Gran Pará* vrij verklaard, en alle mogelijke middelen aangewend om hunne beschaving te bevorderen, waartoe zekere voorregten werden toegekend aan die Portugezen, die zich met hen zouden vermaagschappen. Lastige en bezwarende beperkingen, die vroeger den handel tusschen de koloniën en het moederland drukten, werden opgeheven, de tijd van vertrek der jaarlijksche koopvaardijvloot van en naar *Amerika* op gelegener tijdpunten gesteld, en de *Maranhâo* en *Gran Pará Compagniën* vereenigd, terwijl tevens bij Decreet van 5 Januarij 1757 aan den Portugeschen adel het koopen en aandeel houden in deze Compagnie werd vergund.

Reeds in 1756 beklaagden zich de wijnbouwers van de Boven-*Douro*, bij monde van zekeren FREI JÔAO DE MANSILHÂ, dat deze tak van welvaart in de provinciën *Beira, Minho* en *Traz-Os-Montes* zoo verminderd was, dat de opbrengst de kosten van bebouwing niet goedmaakte, hetgeen aanleiding gaf tot armoede, gebrek en toenemende zedeloosheid onder het landvolk. Het geheele voordeel kwam in handen der kroeghouders te *Oporto*, die de wijnen op eene ongeloofelijke wijze vervalschten[(1)]. Bij Decreet van 10 September 1756, werd

(1) Dit blijkt onder anderen uit een Decreet van 30 Aug. 1757, 't welk bepaalde, dat geene vlierbeziën zouden gebruikt worden, om den wijn te kleuren, enz.

dus eene inrigting daargesteld, onder den naam van: *Companhia Geral da Agricultura das Vinhas do Alto Douro*, met een kapitaal van omtrent 120,000 £st. Het hoofddoel dezer vereeniging was, de goede hoedanigheid der wijnen te bewaren, de planters, door het bepalen van een' vasten prijs, voor geheelen ondergang te behoeden, en te bevrijden van de lagen, die hun door de monopolisten, en vooral door de Engelsche opkoopers, gelegd werden. De Compagnie verkreeg het uitsluitend regt, om tegen eenen vasten prijs, al de wijnen in zekere distrikten gegroeid, tot zekeren tijd na de wijnoogst te koopen, na welken termijn de wijnbouwers het overschietende konden verkoopen, waar en hoe zij wilden. De uitkomst leerde, dat deze inrigting den wijnbouw in de noordelijke provinciën des rijks zeer vermeerderde en verbeterde, en eene nieuwe bron van rijkdom en koophandel opende. POMBALS belangeloosheid openbaarde zich ook hier weder op eene schoone wijze. Toen namelijk de *Junta* hem voor de pijp wijn van zijn landgoed *Oeyras*, die door deugdzaamheid uitmuntte, 50,000 *reis* bood, stond hij die voor 36,000 *reis* aan de Compagnie af, zijnde dit de prijs voor den Dourowijn bepaald[1].

Om den handel nog meer op te heffen, werd den 30sten September 1756 het oude Handels-Collegie (*Meza dos homens de negocio*) afgeschaft, en eene nieuwe *Junta do Commercio* opgerigt. Deze bestond uit een' *Provedor, secretaris, Procurador*, zes afgevaardigden (vier uit *Lissabon* en twee uit *Oporto*), een' *Juiz Conservador* en een *Procurador Fiscal*. Zij werden gekozen voor den tijd van drie jaren, regelden alles wat tot den handel behoorde, voorkwamen en bestraften den smokkelhandel, gaven vergunningen (*licences*) uit om winkels te openen, en oefenden toezigt over die, welke reeds bestonden.

Bij Decreet van 19 Mei 1759 werd de *Aula do Commercio* opgerigt, - eene instelling, die ten doel had, jonge lieden in den handel en alle daarmede verwante kundigheden op te leiden. Zij stond onder toezigt van de *Junta do Commercio*, en beantwoordde zóó wel aan haar oogmerk, dat in 1775 200 leerlingen bij een openlijk examen de voldoendste blijken van vorderingen

(1) Des ministers landgoed *Oeyras* lag namelijk buiten de grenzen der provinciën, alwaar de wet van 10 September kracht had.

in handelskennis en zeevaartkunde gaven. Omstreeks dezen zelfden tijd werd nog eene *Pernambuco en Paraïba-compagnie* opgerigt. alsmede een zeer voordeelig handelsverdrag met *Marocco* gesloten, welk rijk daarop een' ambassadeur naar *Lissabon* zond.

Evenmin als de handel, ontging onzen staatsman de landbouw, en dit zoo veel te minder, daar hij, van de beginselen en stellingen des grooten SULLY's doordrongen, dezen als de hoofdbron van de welvaart eens lands beschouwde(1). Hij bragt eene oude wet van 17 Maart 1691 weder in werking, waarbij alle gronden, voor den korenbouw geschikt, maar die gebruikt werden om een slecht en ongezond soort van wijnen te teelen, aan de eerste bestemming werden hergeven. POMBAL beval dus, bij Decreet van 26 October 1765, dat velen dezer slechte wijngaarden binnen drie maanden uitgeroeid, en de landerijen met graan bezaaid moesten worden. De streken, die aldus voor den korenbouw bestemd werden, bevatten de *Lizirias*, van de rivier *Secavem* tot *Villa Nova da Rainha*, de oevers van den *Tagus*, en de vlakten van *Vallada, Santarem* en *Golgâo*, als ook de boorden der rivieren *Mondego* en *Vouja*. Alle plekken echter, die door hunne natuurlijke ligging voor den wijnbouw gunstig waren, werden in de bepalingen dezer wet niet begrepen. In ditzelfde jaar werd LUIZ FERRARIS tot intendant-generaal benoemd, om de landerijen van *Alemtejo* te onderzoeken; en te berigten over de beste wijze ter verbetering van den landbouw dezer provincie; alsook over de hoeveelheid der bebouwde landerijen en den aard der voortbrengselen. Ter opbeuring der zijdeteelt werden aan de planters van moerbezieboomen aanzienlijke voorregten toegestaan, als vrijheid van belasting, tienden, enz. Sommigen, die eene groote hoeveelheid zijde leverden, verkregen eenige regten, die vroeger alleen den adel toekwamen. Ook werd in 1756 eene koninklijke zijdefabriek opgerigt, die spoedig in bloei toenam, gelijk blijkt uit de officiële opgave van het aantal der stukken zijde van verschillende soorten, die zij afleverde, als:

(1) Het is genoeg bekend, dat SULLY tot de zoogenaamde physiocratische school behoorde. Zijne spreuk was: '*labourage et paturage sont les deux mamelles de l'ètut*.' Die een kort en belangrijk overzigt van zijne inrigtingen verlangt, zie BLANQUI, *Histoire de l'économic politique en Europe*, Vol. I, p. 347 sqq. POMBAL schijnt gedurende zijn verblijf te *Londen* vooral de schriften van SULLY en COLBERT te hebben leeren kennen, en hun stelsel te hebben aangenomen.

In 1769 stukken 1482	In 1772 stukken 2159.
In 1770 stukken 1513	In 1773 stukken 2220.
In 1771 stukken 1807	In 1774 stukken 2485.

Terwijl door de opgenoemde maatregelen voor de stoffelijke welvaart des rijks gezorgd werd, wendde POMBAL tevens alle middelen aan tot opbeuring van den diep gezonken wetenschappelijken toestand des lands, en van het geheel verwaarloosd onderwijs. Getrouw aan zijne schoone en edele leer: ‘dat de aankweeking van letterkundig onderzoek de grondslag van elke wetenschap is, en dat op hare volmaking de roem en bloei der staten berust,’ verscheen 28 Junij 1759 een Decreet, hetwelk het verval der wetenschappen grootendeels op rekening der Jezuïten stelde, en nieuwe verordeningen behelsde, om ze weder op te beuren. Wat de beoefening der Latijnsche taal betrof, zoo werden eenige leerboeken, toen algemeen gebruikt, ter zijde gesteld als ‘ondoeltreffend,’ en andere daarvoor aangewezen. In *Lissabon* werd een Hoogleeraar in deze taal aangesteld, zoo ook in elke provincie-stad, aan wien leeraars voor het Grieksch, de Rhetorica, Logica en andere verwante wetenschappen werden toegevoegd. Ten einde den stand der geleerden in de oogen van het volk achtingswaardiger te maken en meer luister bij te zetten, verleende men hun de voorregten, aan de *nobreza* of adel toegekend. Het kon ook niet anders, of de verouderde gewoonte, om zich in het dagelijksche leven nog van de Latijnsche taal te bedienen[1], moest iemand van POMBAL's heldere inzigten belagchelijk en ondoelmatig voorkomen. Hij schafte haar af, en bepaalde, dat de studerenden voortaan zich zouden moeten bedienen van de Portugesche, Fransche, Italiaansche of Engelsche talen, dewijl het gebruik eener doode taal, gelijk hij zeer juist aanmerkte, hare eigenlijke kennis weinig bevorderde en slechts diende, ‘*para os ensinar a barbarisar*’ (om ons barbarismen te leeren)[2]. Hij bepaalde ook, dat deze levende talen zoo veel mogelijk *viva voce* zouden onderwezen worden. - De

(1) Gelijk SMITH te regt zegt: ‘*to the utter destruction of good taste and good Latinity*.’

(2) De maatregelen van POMBAL, het onderwijs betreffende, vonden buiten 's lands grooten bijval, en werden door MARIA THERESIA in hare staten nagevolgd. Men zie hieromtrent een schrijven van den Portugeschen minister, dd. 3 Nov. 1759, bij SMITH, Vol. I, p. 308.

invloed der Jezuïten had het onderrigt, vooral ook aan de hoogeschool te *Coimbra*, zoo zeer doen achteruitgaan, dat POMBAL in 1772, op last des konings, als luitenant-generaal dier universiteit, met hare geheele hervorming belast werd. De jammerlijke toestand van het hooger onderwijs aldaar blijkt uit niets beter, dan uit het feit, dat in 1766 de Grieksche klasse 7 studenten telde van de 6000, die ingeschreven stonden op de rollen der academie. Terstond werden hier nieuwe Hoogleeraren aangesteld en nieuwe faculteiten voor natuurlijke historie en mathematische wetenschappen ingerigt. Men voegde hierbij musea van natuurlijke historie, laboratoriën voor de medische en chemische wetenschappen, alsmede een observatorium. De duur der vacantie werd op twee maanden bepaald. Getrouwe bijwoning der lessen werd uitdrukkelijk aanbevolen, op straffe van boeten, en bij herhaalde overtreding, van gevangenis. Zij die vroeger hunnen tijd elders in ledigheid doorbragten, en alleen aan de universiteit kwamen, om hunne graden te erlangen, welke hun als ingeschreven studenten nooit geweigerd werden, werden van de rollen der academie geroijeerd, zoodat het getal der studenten spoedig van eenige duizenden tot 6 of 700 verminderde. Geen graad mogt voortaan verleend worden dan na een onpartijdig en streng examen. Maar niet slechts het hooger onderwijs was het onderwerp der zorg van den ijverigen hervormer: het lager of volksonderwijs ging hem evenzeer ter harte. In hetzelfde jaar, 6 Nov. 1772, werden 887 hoogleeraars en leeraars in het koningrijk aangesteld, die aan allen, die zulks verlangden, om niet onderrigt zouden verschaffen. Ieder hunner moest een jaarlijksch verslag van de vorderingen zijner leerlingen indienen. Men benoemde 497 onderwijzers in het lezen en schrijven, 236 voor het onderrigt in het Latijn, en 88 voor dat in het Grieksch. Hierbij kwamen spoedig 49 scholen voor Rhetorica en 30 voor wijsbegeerte. Deze zorg voor het onderwijs bepaalde zich bovendien niet alleen tot het moederland, maar strekte zich ook tot de koloniën uit, waar 94 leeraren in verschillende vakken moesten werkzaam zijn. Men ziet uit het aangevoerde, welke groote en doortastende maatregelen er genomen werden, om *Portugal* weder tot zijnen voormaligen staat van bloei en voorspoed te verheffen. En toch maakten wij slechts van de belangrijkste en meest algemeene dier maatregelen gewag, daar bijna geenerlei tak van bestuur, hoe gering ook, POMBAL's scherpzienden blik ontging en van de vruchten zijner vrijgevige en heldere denkbeelden verstoken bleef.

Onder de maatregelen toch van groot belang voor het rijk en de koloniën verdieneu nog vermeld te worden, de uitdrukkelijke afschaffing der zeer verderfelijke gewoonte, om jonge meisjes van goeden huize uit *Brazilië* naar het moederland te zenden, ten einde daar hare opvoeding te genieten, alwaar zij echter veelal, door den invloed der geestelijkheid, in de kloosters geraakten, alsmede de oprigting van een *Collegio dos Nobres*, hetwelk eene betere opvoeding des adels ten doel had. Gelijktijdig werd den vreemdelingen vergund, nieuwe uitvindingen en werken van erkend nut in *Portugal* in te voeren, door welke mededinging POMBAL de fabrieknijverheid in zijn vaderland poogde aan te moedigen. Hoogst belangrijk, als getuigende van eene vrije en menschlievende denkwijze, was het Decreet van 19 December 1761, waarbij bepaald werd, dat alle slaven, op het grondgebied van *Portugal* komende, vrij werden. In 1768 werd de *Index Expurgatorius* afgeschaft en een nieuw collegie ingesteld, belast met het toezigt over de drukpers. Deze inrigting, *Real Meza Censoria*, bestond uit eenen president, 7 gewone en 10 buitengewone afgevaardigden, wien de magt werd toegekend, alle boeken en geschriften te onderzoeken, en hunne uitgave toe te staan of te verhinderen. Ofschoon nu deze inrigting geenszins met de denkbeelden onzer dagen omtrent vrijheid van drukpers overeenkomt, was zij echter voor dien tijd, en na de slaafsche boei, waarin de geestelijke censuur de drukpers gekneld had gehouden, een ware voortuitgang te noemen. Ook werd in dit jaar eene koninklijke drukkerij opgerigt, onder het bestuur van NICOLAS PAGLIARINI, een' Italiaan, die wegens het drukken van anti-Jezuitische werken zijn vaderland had moeten verlaten. Verscheidene nieuwe wetten werden ook nog uitgevaardigd ter beteugeling van het onbedachtzaam wegschenken van goederen aan godsdienstige instellingen tot nadeel der erfgenamen, ter verbetering en vereenvoudiging van den gang der processen, ter afschaffing van verscheidene kloosters, enz.

Maar evenzeer als men in het ontwerpen en tenuitvoerleggen van alle deze maatregelen het genie onzes staatsmans moet erkennen, evenzeer voelt men zich gedrongen, zijne geestkracht in alle omstandigheden des levens te bewonderen. Een merkwaardig voorbeeld van kalmte en onverschrokkenheid in een moeijelijk tijdsgewricht geeft ons POMBAL's gedrag op den voor *Portugal* onvergetelijken 1sten November 1755, toen het prachtige *Lissabon* eensklaps door de geweldigste aardbeving

omvergeworpen, en als uit de rij der Europesche steden werd uitgedelgd. Het is ons oogmerk niet, hier een verslag dezer algemeen bekende gebeurtenis te geven, maar alleen om het oog te vestigen op de houding van den staatsman, die in dien oogenblik aan het hoofd der natie stond. Wij hooren, terstond bij het vernemen der jammerboodschap in Belem (het kleine paleis, alwaar het koninklijk gezin toen verblijf hield), POMBAL met onverstoorbare kalmte den radeloozen koning op zijne vraag: 'wat staat ons thans te doen, om deze bezoeking der goddelijke regtvaardigheid te dragen?' te gemoet voeren: '*Senhor, enterrar os mortuos, e cuidar os vivos*' (Sire, de dooden te begraven en de levenden te verzorgen). Terstond daarop werpt hij zich in zijn rijtuig, snelt naar de vreesselijk geteisterde stad, heeft gedurende verscheidene dagen geene andere woning, dan dit rijtuig, terwijl hij daaruit onophoudelijk bevelen uitvaardigt, gedeeltelijk slechts met potlood op zijne knie geschreven. Twee honderd zulke verordeningen regelden de inlegering der van woning beroofden, de verdeeling van levensmiddelen; de begrafenis der dooden, de verpleging der verwonden en kranken; de middelen ter voorkoming van plundering en geweldenarijen en honderd andere omstandigheden, en bragten gewis niet weinig toe, om deze ramp te lenigen en zoo veel mogelijk te herstellen. Later, nadat orde en rust geheel hersteld waren, had *Lissabon* het aan den ijver en het goed bestuur haars eersten ministers te danken, dat eene schooner en regelmatiger stad uit de assche der vernietigde herrees.

Wij hebben ons echter reeds lang genoeg met de veranderingen en verbeteringen in het inwendig bestuur bezig gehouden, en willen thans overgaan tot de beschouwing van eene der gewigtigste daden van POMBALS ministerie, gewigtig niet alleen voor *Portugal*, maar voor de geheele menschheid: de beperking van het gezag, en ten laatste de geheele verdrijving der Jezuïten orde; - eene beschouwing, die te gewigtiger is, daar juist hierin de bron ligt der miskenning en mishandeling, die later onzen staatsman wedervoer.

De orde der Jezuïten had bij eene pausselijke bul in 1540 de vrijheid verkregen, zich in Portugal te vestigen ten getale van 60 personen; maar reeds in 1543 werd hun toegestaan, zich tot een onbepaald getal uit te breiden. In het begin der 18de eeuw waren reeds duizenden hunner door het geheele rijk en zijne bezittingen verspreid, en hadden zij zich van vele

aanzienlijke bedieningen en van het onderwijs meester gemaakt, terwijl zij vooral den zwakken en bijgeloovigen Joâo V geheel beheerschten. Onder voorwendsel van de bekeering der Indianen in *Zuid-Amerika*, hadden zij zich aldaar eenen zeer voordeeligen handel weten te verschaffen, en oefenden een bijna onbeperkt gezag over de Indiaansche bevolkingen van *Paraguay* en *Uraguay* uit[1]. Korten tijd voor den dood van JOàO V[2] was tusschen de hoven van *Spanje* en *Portugal* een verdrag gesloten, waarbij eene ruiling van grondgebied werd bepaald. Men kwam namelijk overeen, dat *Spanje* de lang betwiste provincie *Nova Colonia* zoude behouden, *Portugal* daarentegen de zeven *Paraguaysche missiën*. Toen echter de hiertoe benoemde commissarissen in 1751 dit verdrag wilden ten uitvoer leggen, ontmoetten zij den hevigsten tegenstand van de zijde der Jezuiten. Deze toch, voor de vernietiging van het door hen over de Indianen verkregen gezag bevreesd, poogden de Spanjaarden en Portugezen op alle wijzen bij de inboorlingen in het ongunstigste daglicht te stellen, en hen te laten voorkomen als natuurlijke vijanden van God en menschen, die er slechts op bedacht waren, om hen en hunne leeraars te verdelgen. Dit ging zoo verre, dat zij zich gewapenderhand tegen den Spaanschen generaal, den markies DE VALDELIRIOS, en den Portugeschen gouverneur van *Rio Janeiro*, ANDRADE, verzetteden; eerst in 1756 gelukte het laatstgenoemden hunne vestigingen op de oostzijde der rivier *Uraguay* te bezetten. Deze wederspannigheid had aan *Portugal* omstreeks 3,000,000 £ (ƒ 36,000,000) gekost.

Deze weerspannigheid, gevoegd bij de gestadige vijandelijke gezindheid, die de orde tegen alle verbeterings- en hervormingsmaatregelen van den minister aan den dag legde, deed den koning, op

(1) Zij hadden in deze streken eene bijna onafhankelijke republiek gevormd, bestaande uit 32 steden, met eene bevolking van 100,000 zielen. Om alle gemeenschap tusschen de inboorlingen en Spanjaarden of Portugezen te voorkomen, en dus hun gezag zooveel te vaster te vestigen, verboden zij het aanleeren der Spaansche en Portugesche taal, terwijl zij zich met alle vlijt op de landtaal toeleiden. De Jezuïten hadden kortom in deze oorden het plan verwezenlijkt, hetwelk eenmaal LAS CASAS met edeler bedoelingen voor het geluk der Amerikanen ontworpen had, en zoo jammerlijk zag mislukken. Men zie hierover ROBERTSON, *History of America*, Edinburgh, 1808, Vol. I, p. 198 sqq. Over der Jezuïten bemoeijingen in *Paraguay* zie men nog ROTTECK, *Allgemeine Geschichte*, Th. VIII, p. 304.

(2) Tractaat van 13 Jan. 1750, ter regeling der grenzen van de wederzijdsche bezittingen in *Zuid-Amerika*, vooral art. 23, 14. Cf. SANTAREM, *Quadro Elementar*, cet., Tom. II, p. 233-243.

raad van POMBAL, besluiten, zijnen biechtvader MOREIRA af te zetten, en bij Decreet van 19 December 1757 aan de Jezuiten den toegang tot het hof, zonder uitdrukkelijke toestemming des konings, te ontzeggen. Den 8sten October van ditzelfde jaar ontving Dom FRANCISCO D'ALMADA, Portugeesch ambassadeur aan het hof van *Rome*, den last, om een geheim onderhoud met paus BENEDICTUS XIV te vragen, ten einde hem verslag te doen van de kuiperijen en misdaden, waaraan de Jezuiten zich hadden schuldig gemaakt. Den 10den Febr. 1758 werden deze beschuldigingen door nieuwe bewijzen bij zijne Heiligheid gestaafd, vooral door hun openlijk verzet in *Brazilië* en door den opstand, dien zij te *Oporto* verwekt hadden tegen de oprigting der Oporto-wijncompagnie, bij welke gelegenheid zij het volk poogden diets te maken, dat wijn, door de compagnie verkocht, ongeschikt was ter viering van het heilige avondmaal, terwijl zekere vader BALLASTER openlijk leerde, dat allen, die deel namen aan de Maranhao en Pará-compagnie, 'nooit deel konden hebben aan onzen Heer JEZUS CHRISTUS.' - Ten gevolge dezer herhaalde klagten benoemde BENEDICTUS XIV, 1 April 1758, den kardinaal SALDANHA, om onderzoek te doen naar de handelingen der orde van JEZUS binnen het gebied Zijner Allergetrouwste Majesteit. Deze was spoedig ten volle van de gegrondheid der aangevoerde klagten overtuigd, en vaardigde 15 Mei 1758 een Decreet uit, waarbij de Portugesche Jezuïten van ongeoorloofden handel, strijdig met goddelijke en menschelijke wetten, overtuigd werden verklaard, en hun deze ten eenemale verboden werd(1). Den 7den Junij daaraanvolgenden verbood hij hun bovendien, 'om gegronde redenen,' de prediking en biechtafneming binnen de grenzen van zijn patriarchaat.

(1) Reeds vroeger waren dergelijke besluiten genomen. Zoo verbood BENKDICTUS XIV, bul van Febr. 1741, 'aan alle geestelijke orden elke soort van handel en den *koop en verkoop van bekeerde Indianen*.' In Dec. 1741 verscheen de bul *Immensa pastorum*, voornamelijk tegen de Jezuïten gerigt, waarin de paus hun op straffe van excommunicatie verbood, '*om de Indianen tot slaven te maken, hen te verkoopen, te verruilen of weg te schenken; hen van hunne vrouwen en kinderen te scheiden, van hun eigendom te berooven of uit hun geboorteland to vervoeren*.' Men mag hier waarlijk wel de woorden van onzen schrijver laten volgen, '*this affords a pretty clear insight into what was really going on. And could Benedict the XIV have issued such a bull without an urgent necessity? Will any champions of the Jesuits charge His Holiness with injustice to the Order in this instance? And what must have been the state of things fifteen years later, when Pombal strove to reform these abuses*?'

Aldus stonden de zaken met de orde, toen, 3 September 1758, de mislukte aanslag op het leven des konings plaats greep. De aanvoerder van deze vreesselijke zamenzwering was de *Môrdomo Môr* (opperste van de koninklijke huishouding) de Hertog VAN AVEIRO, verder de Markies VAN TAVORA, zijne echtgenoote en beide zoons, LUIZ BERNARDO en JOSÉ MARIA DE TAVORA, Dom JERONIMO D'ATAIDE, graaf van *Antiguia*, benevens nog vijf personen van minderen rang. Na het mislukken van dit afschuwelijk opzet, verliepen echter drie maanden, eer POMBAL, bij den nog weinig gevestigden toestand des regts, deze hooge personen kon vervolgen. In stilte echter werden alle maatregelen genomen en onderzoekingen gedaan, die ook groote verdenking tegen de Jezuiten deden geboren worden. De medepligtigen werden daarop in hechtenis genomen, en twee commissiën aangesteld, eene om de beschuldigden te onderzoeken, eene andere, om berigten tot hunne ontlasting te ontvangen. De bewijzen echter waren zoo overtuigend, dat het onderzoek den 12^{den} Jan. 1759 ten einde werd gebragt, waarop de drie staatsministers, als voorzitters van het hof, en zeven regters het vonnis onderteekenden en 12 der beschuldigden terstond ter dood veroordeelden. Deze veroordeeling behelsde eene uitvoerige vermelding der gronden, waarop de schuld der veroordeelden aangenomen werd en van die, waarop de uitspraak van het hof berustte. Het vonnis werd spoedig daarop openlijk te *Lissabon* voltrokken. Den 11^{den} Jan. 1759, twee dagen vóór de voltrekking, werden acht Jezuiten, en daaronder de geestdrijver MALAGRIDA, gevat en hunne papieren onderzocht, uit welke hun deelgenootschap aan den aanslag overtuigend bleek.

Vooral schijnen zij, als biechtvaders des hertogs VAN AVEIRO, van de zamenzwering kennis te hebben gedragen, en die door hunne raadgevingen te hebben ondersteund. Ook bleken uit de stukken, onder hen gevonden, hoe langer zoo meer de geheime en verderfelijke kuiperijen en aanslagen, die de orde tegen het rijk vormde. Een en ander deed den koning besluiten, bij Decreet van 19 Jan., alle hunne goederen verbeurd te verklaren en alle gemeenschap tusschen hen en zijne onderdanen te verbieden. Den 20sten April 1759 diende POMBAL eene Memorie aan Zijne Heiligheid, Paus CLEMENS XIII in, waarbij, na eene uitvoerige opsomming van alle bezwaren, die Zijne Allergetrouwste Majesteit tegen de orde meende te hebben, hare geheele opheffing in het koningrijk en zijne koloniën gevorderd werd. Deze Memorie ging vergezeld van eenen staat der goe-

deren, die de orde in *Portugal* bezat, opdat Zijne Heiligheid omtrent hare verdeeling of beheer zoude mogen beschikken. Ook werd verlof gevraagd ter bestraffing van zoodanige Jezuïten, welke aanstokers of medepligtigen geweest waren in den aanslag van 3 September 1758. Dit laatste werd toegestaan bij rescript van 2 Augustus 1759(1). Den 5den October daaraanvolgende nam de patriarch SALDANHA, op koninklijk gezag, een besluit ter dadelijke en algeheele verdrijving der orde van JEZUS uit *Portugal*. De meeste der broeders werden hierop ingescheept naar *Italië*, en te *Civita Vecchia* aan land gezet. Hetzelfde had kort daarop ook plaats met de broeders, die in de koloniën hun verblijf hielden.

Op deze bezadigde en wettige wijze werd *Portugal* van eene orde verlost, die immer gevaarlijk was voor de rust en het welzijn van staten en vorsten. Voorzeker zal dan ook niemand, na het gedrag door onzen minister in deze zoo hoogst moeijelijke zaak gehouden, aarzelen, de uitspraak van SMITH te onderschrijven: '*had* POMBAL *done nothing else to command our respect and admiration, this one bold act is sufficient to immortalise his name, and to render his administration celebrated in the Annals of European history, and the most glorious in those of Portugal*.'

De heerschzuchtige CLEMENS XIII echter, ofschoon hij zich tegen de middagklare bewijzen van de schuld der orde niet openlijk had durven verzetten, voedde diepen onwil tegen den man, die eenen zoo beslissenden slag aan het Roomsch gezag had toegebragt. Om aan dezen onwil lucht te geven, deed zich spoedig eene gelegenheid op. Toen de koning namelijk den bisschop van *Angola* tot het opengevallen aartsbisdom van *Bahia* benoemd had, en deze benoeming Zijner Heiligheid ter bekrachtiging aanbood, weigerde de paus deze, op grond, dat hij niet overtuigd was van des aartsbisschops afstand. Deze grove beleediging gaf aanleiding tot ernstige moeijelijkheden tusschen de beide hoven, en tot een *Manifesto* van de zijde van *Portugal*, waarbij in 57 artikelen alle bezwaren uitvoerig werden

(1) Wat aangaat vader GABRIEL MALAGRIDA: eerst voor het geregtshof der inquisitie wegens valsche en godslasterlijke leeringen veroordeeld, werd hij door ditzelfde geregtshof aan de wereldlijke magt ter bestraffing overgeleverd, en daar hij als biechtvader der familie TAVORA, en uit bewijzen in zijne papieren gevonden, voldoende bleek medepligtig aan den aanslag op des konings leven, werd het doodvonnis tegen hem uitgesproken, en den 20den Sept. 1761 op de *Praça do Rocio* te *Lissabon* openlijk voltrokken.

uiteengezet, die dit rijk tegen den pausselijken stoel vermeende te hebben, terwijl tevens in 1760 den pausselijken nuntius gelast werd, *Lissabon* te verlaten, en de Paus alle onderhandelingen met den Portugeschen gezant ALMADA afbrak.

Daar eene vredebreuk thans onvermijdelijk scheen ontvingen den 2^{den} Julij alle Portugesche onderdanen bevel, om *Rome* terstond te verlaten. Terwijl dus door de hardnekkigheid van CLEMENS XIII in het begunstigen eener orde en het verdedigen van regten, die aan de meeste rijken van *Europa* hatelijk en ondragelijk waren geworden, eene algemeene vredebreuk met den pausselijken stoel te duchten was, werd dit gelukkig, 2 Febr. 1769, door zijnen dood voorkomen. Zijn opvolger, de verstandige en helderdenkende CLEMENS XIV (GANGANELLI), schafte de gehate orde geheel af door de Bul: *Dominus ac redemptor noster Jesus Christus*, van 21 Julij 1773, die den 19^{den} September daaraanvolgende door koning JOZEF voor *Portugal* bekrachtigd werd, terwijl tevens CONTI, aartsbisschop van *Tyrus*, als pausselijk nuntius te *Lissabon* aankwam, en de goede verstandhouding tusschen de beide hoven weder geheel hersteld werd. Grootendeels, zoo niet eeniglijk, had men deze gelukkige uitkomst te danken aan den moed en de standvastigheid, waarmede POMBAL de regten en het aanzien van zijn vaderland tegen de aanmatigingen der pausselijke heerschzucht, gedurende lange en moeijelijke onderhandelingen, verdedigd had, gelijk dit ook openlijk door den nieuwen paus erkend werd, die hem, tot een bewijs van goedkeuring en hoogachting wegens zijn gehouden gedrag, eenen ring, met zijne beeldtenis versierd, ten geschenke zond.

In de oorlogen, die, gedurende POMBAL's ministerie, *Europa* beroerden, poogde hij zich steeds aan het Britsche kabinet aan te sluiten. De bescherming van en het bondgenootschap met *Groot-Brittannië* achtte hij voor *Portugal* raadzaam en voordeelig, en verre te verkiezen boven de hulp en vriendschap van het naburige *Spanje*(1). Inderdaad schijnen taal, zeden en gewoonten en vooral geschiedkundige herinneringen een' onoverkomelijken scheidsmuur tusschen deze naburige volken daar

(1) POMBAL volgde hierin eene staatkunde, reeds zeer vroeg door de koningen van *Portugal* aangenomen. Wij zien toch reeds bij tractaat van Julij 1372 *Portugal* zich vereenigen met den hertog van *Lancaster* tegen de koningen van *Kastilië* en *Arragon*, terwijl don JOAO I zich niet alleen door tractaten, maar ook door het aanknoopen van huwelijksverbintenissen aan het hof van *Engeland* aansloot. Men zie SANTAREM, *Quadr Elementar*, Tom. II, *Introduccao* p. 8 sqq.

te stellen. Wederzijdsche trots op de daden der voorvaderen, vooral echter de herinnering aan de zestigjarige Spaansche onderdrukking, bij de Portugezen bewaard, zullen dien afkeer steeds levendig houden. Spanje was immers sedert dien tijd steeds op de herwinning van *Portugal* bedacht, en het schijnt eene der geheime bedoelingen van het zoogenaamde *Bourbonsche* familieverdrag geweest te zijn, dit doel te bereiken, terwijl *Frankrijk* daarbij tevens begeerige blikken op de Portugesche koloniën wierp(1). Daar nu in den zevenjarigen oorlog *Spanje* de zijde van *Frankrijk* koos, en dus met Engeland in oorlog geraakte, diende dit tot voorwendsel, om *Portugal* bij monde der gezanten JOSÉ TORRERO en JACOB O'DUNE in eene nota van 16 Maart 1762 uit te noodigen, zich bij deze magten te voegen en zijne havens voor *Engeland* te sluiten, terwijl de Spaansche monarch, voorzeker zeer welmeenend, den Portugezen aanbood, om, wanneer hunne legermagt hiertoe ongenoegzaam mogt zijn, hen met Spaansche troepen bij te staan, en men binnen vier dagen een beslissend antwoord verlangde op de vraag, *of Portugal al dan niet van het bondgenootschap met Engeland afzag*(2). POMBAL antwoordde hier-

(1) Dit verdrag, een der treurigste voorheelden van vorstelijke aanmatiging en vertreding van alle volkszelfstandigheid, kwam tot stand onder bemiddeling des Hertogs DE CHOISEUL, te *Parijs*, 15 Aug. 1761, tusschen KAREL III van *Spanje* en LODEWIJK XV, en had volgens ROTTECK, *Allgemeine Geschichte etc.*, Th. VIII, p. 268, ten doel: '*jede gegen eine Linie oder gegen ein Glied des Hauses von wo immer her gerichtete Feindseligkeit sur Gesammtsache der familie zu erklären*.' Hetgeen blijkt uit art. 1 der overeenkomst: '*Le Roi F.C. et le Roi C. déclarent, qu'en vertu de leurs intimes liaisons de parenté et d'amitié et par l'union qu'ils contractent par le présent traité ils regarderont à l'avenir comme leurs ennemis toute Puissance, qui le deviendra de l'une ou de l'autre des deux Couronnes*.' Zie ook art. 20, en het geheele verdrag bij MARTENS, *Récueil des Traités etc.* Tom. I. - Wat de geheime bedoelingen, waarvan wij melding maken, belangt, raadplege men onzen schrijver in zijne *Memoirs*, Vol. I. p. 325 sqq. Dat dit denkbeeld reeds vroeger aan de beide hoven niet vreemd was, blijkt vooral uit eene Depèche van den Britschen gezant, lord KINNOUL, dd. 16 Apr. 1760, waarin hij meldt, dat de graaf van *Oeyras* (POMBAL) hem gezegd had: '*he knew, that twenty years ago a plan had been formed at Paris and sent to Madrid, to invite Spain into an offensive war against Portugal, and to propose the partition of the dominions of his Most Faithful Majesty, by which the Kingdom of Portugal, and the islands were to be annexed to the Crown of Spain, and France was to have the Brazils*.' (*Extracts from the despatches in the State-paper-Office*).

(2) Men zie deze *nota's* en vooral de antwoorden van 20 Maart, van 5 en 25 April 1762, bij SANTAREM, *Quadro Elementar*, Tom. II, p. 248, 251, 260, 275 sqq. Zij zijn meesterlijk gesteld en regtvaardigen, naar ons oordeel, ten volle het getuigenis van SANTAREM, die ze noemt: '*um verdadeiro modelo de dignidade, firmeza, e energia, mórmente em presença das gravissimas circumstancias, em que se achava a Corte de Lisboa*,' etc.

op, bij monde van den secretaris van staat, Dom LUIZ DA CUNHA, met wijze gematigdheid, en gaf de ernstige begeerte van zijnen koning te kennen om eenen staat van onzijdigheid tusschen de oorlogvoerende partijen te bewaren en zijne bemiddeling aan te bieden, ten einde verdere bloedstorting te voorkomen. De Fransche en Spaansche afgezanten verlieten hierop, in het laatst van April, *Lissabon*, en den 5^{den} Mei rukten de Spanjaarden, ofschoon de oorlog nog niet verklaard was, onder den markies DE SARRIA in de provincie *Tras-Os-Montes*, onder het uitvaardigen van een Manifest(1), waarbij verklaard werd, dat hun eenig oogmerk was het rijk van het Britsche juk te verlossen. Het Portugesche hof, de grenzen aldus geschonden ziende, aarzelde nu geen oogenblik aan beide hoven openlijk den oorlog te verklaren, en aan alle hunne onderdanen te bevelen, binnen vier dagen het grondgebied van den staat te verlaten.

POMBAL echter, die, gelijk wij zagen, de geheime bedoelingen van *Spanje* reeds lang gekend had, liet niet na, ook in het krijgswezen die verbeteringen daar te stellen, die volstrekt noodzakelijk waren, wilde men het rijk niet geheel aan zijn lot overlaten. *Portugal* was echter, gelijk ons reeds in den aanvang bleek, welligt nimmer in ellendiger toestand geweest om eenen oorlog te voeren. De voortvarende ijver des grooten mans, die de teugels van 't bewind in handen had, wist echter ook hier alle zwarigheden te overwinnen. Met ongeloofelijken spoed was een leger van 36,000 man voetvolk en 6000 ruiters, behalve de militie, uitgerust(2). *Groot-Brittannië* werd echter ijverig om hulp aangezocht, daar POMBAL

(1) Men zie het bij SANTAREM, Tom. II, p. 278 sqq.

(2) Dat ook de militaire maatregelen van POMBAL geenszins verwerpelijk waren, blijkt vooral uit de getuigenis van den graaf VAN LIPPE, die, kort na zijne aankomst te *Lissabon*, 3 Julij 1762, aan het Britsche gouvernement schreef: '*I have employed every day since my arrival to get information of the real state of the military preparations they are now making in this country. I found most things surpass by much my exspectations, and particularly the manufacture of muskets. There is powder, cannon, bullets and founderies. These things only want order. There are also pretty good workmen.*' (*Extracts from Despatches in the State-paper-Office*).

zeer wel gevoelde, dat het zijn nieuw opgerigt leger, ofschoon met blakende geestdrift bezield, aan de noodige ondervinding en oefening, maar vooral ook aan bekwame aanvoerders zoude ontbreken. *Engeland* zond een hulpcorps van 10,000 man, en, wat meer was, den graaf WILLEM VAN LIPPE BÜCKEBURG, een' der beroemdste krijgslieden van zijn' tijd, om het opperbevel over de gezamenlijke legermagt te aanvaarden. Wij laten de bijzonderheden van dezen oorlog daar, en melden slechts, als in het voorbijgaan, dat de Spaansche troepen zeer spoedig het Portugeesch grondgebied moesten ruimen. Bij den daarop gegevolgden vrede van *Fontainebleau*, 1763[1], werd in art. 20 bepaald, dat *Portugal* al zijne bezittingen terug zoude erlangen, op den voet, waarin zich die vóór den oorlog bevonden, zoowel in *Europa* als in *Amerika*. *Portugal* had dus in dezen korten oorlog, buiten geldelijke opofferingen, niets verloren, en genoot daarentegen het voordeel, dat de graaf VAN LIPPE zich gedurende eenigen tijd binnen het rijk bleef ophouden, en gedurende dit verblijf den minister op de uitmuntendste wijze ondersteunde in de geheele reorganisatie van het leger, alsmede om alle forten en vestingwerken des koningrijks in den besten staat van verdediging te stellen. De grensvesting *Elvas* werd met een nieuw fort versterkt, dat naar den aanlegger den naam van *Lippe* ontving.

Vooral wendde POMBAL thans zijne geheele aandacht op het zeewezen. Hij begreep te regt, dat een land, dat zijne hoofdwelvaart in koophandel moest en wilde zoeken, dat bovendien aanzienlijke en rijke koloniën bezat, zonder eene behoorlijke en achtingwekkende zeemagt geen oogenblik van een onafhankelijk bestaan zeker kon zijn. Ondertusschen bestond de geheele vloot uit twee vaartuigen! POMBAL zette terstond over de 300 Engelsche scheepstimmerlieden aan het werk. Het dok en het arsenaal te *Lissabon* werden hersteld en van al het noodige voorzien, en men werkte met zoo veel ijver voort, dat binnen weinige jaren de Portugesche vloot 10 linieschepen en een evenredig getal fregatten en kleinere vaartuigen telde. Ook naar *Mozambique* en *Brazilië* werden schepen met werklieden en krijgsbenoodigdheden gezonden.

(1) Deze vrede kwam 10 Febr. 1763 te *Parijs* tot stand, nadat 3 Nov. 1762 te *Fontainebleau* de preliminariën gesloten waren. Men zie over dezen vrede SMITH, *Memoirs*, Vol. I, p. 232. K. VON ROTTEGK, *Allg. Gesch*. Th. VIII, p. 271. SANTAREM, II, p. 282 sqq. MARTENS, *Recueil, etc.* I, p. 24.

Niettegenstaande bij den vrede van 1763 de grenzen tusschen de Spaansche en Portugesche bezittingen in *Zuid-Amerika* ten volle bepaald schenen, bleven in die gewesten zelve steeds moeijelijkheden bestaan, die tot gedurige onderhandelingen aanleiding gaven. POMBAL verklaarde zich hierover aan den Engelschen gezant, waarop het Britsche ministerie zijne tusschenkomst aanbood. De beide hoven lieten hierop werkelijk de vijandelijkheden staken. In 1774 ontstonden echter weder nieuwe zwarigheden, waarvan POMBAL terstond den Engelschen ambassadeur, Mr. WALPOLE, berigt gaf, en daarenboven een schip met versterkingen naar *Brazilie* zond. Hoe zeer *Portugal* thans zijne krachten had ontwikkeld, en hoe weinig het eenen oorlog vreesde, blijkt uit de vertrouwelijke mededeelingen aan het Britsche kabinet gedaan. POMBAL meende, dat, wanneer het tot eene vredebreuk mogt komen, men welligt slechts een hulpcorps van 6000 man zoude noodig hebben, en vooral eenige bekwame officieren, daar het Portugesche leger spoedig op 40,000 man konde gebragt worden. Gedurende de onderhandelingen, door Lord GRANTHAM te *Madrid* gevoerd, en bij den onwil van *Engeland* om met *Spanje* tot eene openlijke vredebreuk te komen, ging men in *Portugal* gedurig voort met zich ten oorlog toe te rusten. Aan ieder regiment voetvolk werden drie compagniën toegevoegd, 12 man aan iedere ruiterafdeeling en 14 aan iedere compagnie zeesoldaten, hetgeen gezamenlijk eene vermeerdering van 8000 man uitmaakte. Deze voortdurende staat van vijandelijkheid in de koloniën, die ook het moederland in gestadige vrees en onrust hield, werd ten laatste geëindigd door de verdragen van 1 October 1777 en 11 Maart 1778. Wij maakten er kortelijk gewag van, om te doen zien, hoe POMBAL zich steeds aan *Engeland* poogde aan te sluiten en hoe hij, overtuigd van de inwendige krachten des vaderlands, poogde zijne regten overal, waar het noodig was, met klem te verdedigen, en nergens door lage of kwalijkgeplaatste toegevendheid de achting der vreemde hoven te verbeuren. Dit laatste beginsel deed hem ook niet zelden zich tegen het bevriende *Engeland* verzetten. Want, ofschoon hij *Groot-Brittannie* als *Portugal's* natuurlijken bondgenoot beschouwde, verre was het er van af, dat hij zijn vaderland steeds aan den Engelschen leiband wilde zien gaan, die sedert *the Methuen treaty* bijna al zijne schreden bestuurd had. Men ziet dit vooral uit al zijne inrigtingen, om den Portugeschen handel te doen herleven, den landbouw en het fabriek-

wezen te herstellen; alle welke maatregelen, althans naar de gedachten dier tijden, de Engelsche belangen regtstreeks benadeelden. Het was dan ook niet vreemd, dat *Engeland* zich hierover meermalen ernstig beklaagde, en dat dit onderwerp aanleiding tot veelvuldige moeijelijkheden en onderhandelingen gaf[1]. Onze staatsman was hier echter even onwrikbaar als in zijne onderhandelingen met *Rome* en *Spanje*. Wat naar zijne gedachte tot welzijn des vaderlands strekte, werd nimmer aan buitenlandsche staatkunde of aanmatigende vorderingen opgeofferd. De eer van *Portugal* was hem boven alles dierbaar, en dat hij ze door onverschrokkenheid ook tegen *Groot-Brittannië* wist te verdedigen, leert een merkwaardig voorbeeld. Toen in 1759 de Engelsche admiraal BOSCAWEN een Fransch eskader, onder den admiraal DE LA CLUE, in het gezigt der haven van *Lajos*, op de Portugesche kust aangetast en genomen had, beklaagde POMBAL zich aan het hof van *St. James* over deze verkrachting van het volkenregt in het schenden van een onzijdig watergebied met zooveel aandrang, dat Lord CHATHAM het raadzaam oordeelde terstond Lord KINNOUL naar *Lissabon* te zenden, om het gedrag van den admiraal te regtvaardigen en genoegdoening voor deze beleediging te geven.

Zoo hebben wij dan in eenige hoofdtrekken de veelvuldige verbeteringen en veranderingen geschetst, die in *Portugal*, onder het bestuur van dien grooten minister werden tot stand gebragt; de welvaart en den bloei, die het rijk binnen zijne grenzen en in de koloniën genoot; de magt en het aanzien, die het bij vreemde hoven deden eerbiedigen. Hoe gaarne zouden wij den man, die 27 jaren lang en tot in hoogen ouderdom steeds onvermoeid aan het welzijn des vaderlands arbeidde, ook algemeen geacht en bemind ten grave zien dalen! Maar een ander lot was over hem bewaard!

Deze treurige uitkomst was echter een natuurlijk gevolg van de beginselen, die hem in al zijne handelingen bestuurd hadden. Door zijne vrijzinnige denkbeelden en maatregelen in zaken van godsdienst, had hij zich de vijandschap eener van allen vooruitgang afkeerige geestelijkheid op den hals gehaald, - eene vijandschap, die voor het oogenblik wel sluimerde, maar

(1) Men zie POMBAL's *Account of the Establishment and progress of the Oporto Wine Company*, en de klagten, door de Britsche gezanten HAIJ, *lord* KINNOUL en LYTTELTON tegen de oprigting dezer compagnie ingebragt. SMITH, vol. I, p. 147 sqq.

slechts op eene gunstige gelegenheid wachtte, om te feller los te barsten. Niet minder had hij, door het verheffen van landbouw, handel en fabriekstand, door het beperken van teugellooze ongebondenheid en het straffen van hoog aanzienlijken, den haat des hoogen adels op zich geladen. Hij zag dan ook zeer goed vooruit, dat zijn ministerie met koning JOZEF, zijnen weldoener en beschermer, staan of vallen moest, en diende den 5den Februarij 1777, korten tijd voor 's konings dood, een verzoekschrift aan hare majesteit de koningin, *Donna* MARIANNA VICTORIA, regentesse gedurende des vorsten ziekte, in, ten einde, uit hoofde van toenemende jaren en ligchaamszwakte, uit zijne gewigtige betrekkingen ontslagen te worden. JOZEFS daarop gevolgde dood deed de beslissing op dit verzoek uitblijven. Onze minister hernieuwde het den 1sten Maart 1777 aan de koningin MARIA I, die haren vader was opgevolgd, en ontving den 4den Maart deszelfden jaars een eervol ontslag uit al zijne betrekkingen. De jonge koningin intusschen, wier zwakheid van karakter later tot volslagene verstandeloosheid overging, herstelde de meeste personen in hunne waardigheden, die onder het vorig bestuur in ongenade waren gevallen, en liet zich geheel door de geestelijkheid beheerschen. Het bestuur werd geheel veranderd en vele voortreffelijke inrigtingen des vroegeren ministers afgeschaft(1).

Ook POMBAL ontging in zijne stille afzondering op zijn landgoed *Oeyras* de lagen zijner vijanden niet. De hatelijkste en verkeerdste aanmerkingen op zijn gedrag en bestuur werden openlijk verkondigd en alom verspreid, ten einde hem aan de openbare verachting prijs te geven. De grijsaard zag zich dus nog genoodzaakt eene verdediging te schrijven, vooral gerigt tegen een schandschrift van zekeren FRANCISCO JOSÉ CALDEIRA SOARES GALHARDO E MENDANHA, niet zoozeer, gelijk hij in den aanvang dier verdediging zegt, om zich zelven, als wel om zijne zonen, schoonzonen en hunne nakomelingen. De koningin beroofde hem echter ook van den troost dezer regtvaardiging, daar zij, bij Decreet van 3 Decemb. 1779, beval, dat men beide stukken zoude vernietigen, en, hiermede nog niet voldaan, twee commissarls-

(1) De koningin zond onder anderen 40,000 1st. naar *Rome*, ter betaling van de onkosten, die het overzenden der Jezuïten naar *Italië* den pausselijken stoel mogt veroorzaakt hebben! Te regt zegt ook SMITH: '*nothing was left undone to distroy the Herculean labours of* 27 *years of wisdom and continual improvement*.'

sen naar de stad *Pombal* zond, om onzen staatsman te ondervragen op al de punten, waarvan zijne vijanden goed gevonden hadden hem te beschuldigen. Deze gaven na een lang en voor hem vermoeijend en vernederend onderzoek, in Januarij 1780, verslag van hunne verrigtingen aan het hof. POMBALS gezondheid was door dit alles zoo verzwakt(1), dat de geneesheeren hem raadden de baden te *Coïmbra* te gebruiken, wat hem echter door het hof niet werd toegestaan. Het verder onderzoek werd door zijne vijanden met de grootste stilte en geheimhouding voortgezet; maar toen in 1780, op aandrang van den markies DE ALORNA, de koningin een besluit nam, waarbij het vonnis van 12 Januarij 1759 tegen de zamenzweerders op 's konings leven vernietigd werd, was het genoeg vooruit te zien, dat den grijzen staatsman geenerlei regt meer wedervaren zoude. En toch, zoo overtuigend was zijne onschuld aan de koningin en aan hare raadslieden gebleken, dat men na verloop van 18 maanden besloot, geene verdere openbaarheid aan den uitslag van het onderzoek te geven, dan eenige algemeene beschuldigingen, die zonder eenigen grond den vlek der schande voor altijd op den grooten man schenen te doen rusten. Men vindt die in een Decreet van 16 Augustus 1781. Daarin werd onder anderen in algemeene woorden gezegd: ‘Dat het onderzoek, wel verre van 's ministers onschuld te bewijzen, integendeel gestrekt had haar te overtuigen, *dat de markies* DE POMBAL *een misdadiger was, waardig voorbeeldig gestraft te worden*.(2) Dat zij echter uit mededogen voor zijne gevorderde jaren en zwaar ligchaamslijden, en hare goedertierenheid, meer dan de regtvaardigheid raadplegende, door de gebeden van den markies zich had laten overhalen, om hem van alle ligchamelijke straffen vrij te stellen, en hem slechts tot op een' afstand van 20 mijlen van het hof te verwijderen: dit alles echter zonder benadeeling van alle regten of wettige vorderingen, die de kroon of eenig ingezeten tegen genoemden markies mogt vermeenen te hebben, wiens bezittingen, zoo-

(1) Men zie dit uit eenen brief van 8 December 1779, aan zijnen zoon graaf van OEYRAS, waarin hij zich beklaagt over verhooren, gedurende 5 dagen gehouden, en die telkens 5, 6, 7 en 8 uren duurden.

(2) Men zie dit stuk in het Portugeesch bij onzen schrijver in het Appendix van het Hde Deel der *Memoirs*. Het heet hier uitdrukkelijk: ‘*O que sendo todo examinado por uma Junta dos ministros a que me pareceu emcarregar este negocio, foi vencido que o dito Marquez* DE POMBAL *era reo, e merccedor de exemplar castigos,’ etc.*

wel gedurende zijn leven, als na zijnen dood, daarvoor aansprakelijk bleven.'

Hoe diep dit schandelijk besluit hem gegriefd hebbe, laat zich ligt denken; een verzet was echter onmogelijk, en hem bleef, gelijk hij zelf gedurende eene zijner laatste ongesteldheden aan zijnen zoon schreef, niets anders overig, dan dat liefdevol vergeven zijner vijanden, hetwelk ons het Christendom leert. Gelukkiglijk duurde zijn lijden niet lang, daar hij op den 5^{den} Mei 1782, in de armen zijner betrekkingen, in het drie en tachtigste jaar zijns levens stierf. Zijn dood was kalm, gelijk men verwachten kon van iemand, die bij een opregt en braaf gemoed, een geheel lang leven in gedurige bemoeijingen voor het welzijn van anderen en voor den voorspoed van zijn vaderland had doorgebragt.

W.R. BOER.

Paulus voor Agrippa.

De stemme des Heeren was tot hem gekomen
   En had hem zijn heilige roeping ontvouwd;
Zijn oor had de woorden des levens vernomen,
   Het oog zijner ziele *de Waarheid* aanschouwd!
De nacht die zijn' geest van der jeugd hield bevangen
   Week snel voor het licht van de hemelsche leer;
Zijn haat werd door gloeiende liefde vervangen,
   De waarheid zijn leus in zijn' strijd voor den Heer!

Gerugsteund door haar, was 't zijn wellust, gevaren
   Het voorhoofd te bieden; met manlijken moed
De leer van zijn' Zender alom te verklaren
   Met ijvrige lippen en rustloozen voet;
Gevallenen burgers van 't Godsrijk te maken,
   Den weg hun te wijzen dien CHRISTUS ontsloot,
En duizenden hemelsche vreugd te doen smaken,
   Al dreigen op aarde hun lijden en dood!

Geweld vermag niets - dan zijn moed te doen stijgen,
   Een aanval - doet hem slechts onwrikbaarder staan;
Geen vorstlijke mond brengt zijn lippen tot zwijgen,
   Geen waerelds gezach jaagt ontzetting hem aan.
Hij, sterk in 't geloof, doet der machtigen ooren
   Vrijmoedig en krachtig zijn last van omhoog,
Wat dient tot hun vrede, *de Waarheid* hun hooren,
   En kent geen vertsagen, al bliksemt hun oog!

Daar zetelt AGRIPPA door luister omgeven;
Zijn vingren omklemmen den eierlijken staf;
Het kleed, door deemoedige slaven geweven,
Golft prachtig en vrij van zijn schouderen af;
Een heirmacht van krijgers, ontzachlijk in 't wapen,
Eerbiedigt de wenken der machtige hand;
Een kostbare kroon drukt zijn vorstlijke slapen,
En 't woord van zijn mond is bevel voor een land!

De wachters geleiden een' man voor zijn oogen,
Geketend, veracht, onmeêdogend bespot;
Geen enkele boezem is met hem bewogen,
Hij staat daar alleen, en weet niets van zijn lot.
De vorst blikt hem aan, en geeft FESTUS een teeken -
Men voert den gevangne zijn' zetel nabij;
AGRIPPA verleent hem de vrijheid tot spreken -
Die man in de boeien is grooter dan hij!

o PAULUS! ik zie u met fonkelende oogen
Getuigenis geven van daden en leer;
Ik zie u door de edelste driften bewogen
Welsprekend daar ijvren voor 't rijk van den Heer!
Mijn ooren vernemen het rammlen der keten
Bij 't krachtig gebaar van uw opene hand,
Ik lees op uw voorhoofd een rustig geweten,
En heldenmoed spreekt uit uw' edelen stand!

Zie, alles schijnt aan uwe lippen te hangen,
En buigt voor den invloed der kracht van uw taal!
Gij, eenige vrije! schoon Rechtren u prangen,
Sla de oogen nu rond door de zwijgende zaal!
Uw vijanden luistren, de grooten der aarde,
Beheerscht door uw geest, staan verbaasd om u heen,
De vorstlijke trots zwicht voor zeedlijke waarde -
De Apostel staat daar, de gevangne verdween!....

De Apostel stond daar!.... Wie de waarheid vereeren
Slaan d'oogen na eeuwen met geestdrift op hem,
Om wat hun betaamt van zijn lippen te leeren,
En 't laatste geslacht leen' nog 't oor aan zijn stem....
o Held des geloofs, die in latere dagen,
Als hij, voor de Waarheid den strijd hebt aanvaard,
Hebt gij toen op hem uwen blik niet geslagen
o LUTHER! en vaak op zijn voorbeeld gestaard?

Flaauwhartige zonen van latere tijden!
Die menschen ontziet en de machtigen vreest,
Waar 't plicht is de Waarheid als man te belijden,
Roept PAULUS gestadig terug voor uw' geest!
o Ducht dan, als hij, voor *de Waarheid* geen keten;
Verheft uwe stem boven dreigend geschreeuw,
Spreekt moedig de taal van het vrije geweten -
En bloost op uw throonen, AGRIPPA's der eeuw!

A.J. DE BULL.

Mengelingen.
Studiën over heilige kunst.
door J.A.M. Mensinga.

§ 1.
Een kunstavond van eenen dorper in de stad.

Wel lang genoeg heb ik u laten wachten naar 't geen ik u, ruim anderhalf jaar geleden, beloofde, een vervolg op de *Maria der Kerk en de Maria der Kunst*, als resultaat van den kunstavond, bij onzen vriend Z. doorgebragt. Te lang? Ik hoop het niet. 't Zal er, hoop ik, niet te slechter om wezen; ik heb in dien tijd veel aan Marianische studiën gedaan, polemische en dogmatische niet enkel, maar ook, en meer nog, archeologische en artistische. Ik behoef mij thans zoo niet enkel te verlaten op die herinneringen uit mijne jongelingsjaren, toen ik zoo half en half lid van de Utrechtsche bent, een halve bentvogel was, - wat mij nooit berouwd heeft, hoe menigen, nimmer terugkeerenden dag het ook aan de ernstiger akademische, en niet enkel aan de propaedeutische studiën ontfutseld heeft. Althans ik loop nu minder gevaar van eenen zoo groven misslag, als ik toen beging, omtrent RAFAËLS *Madonna del pesce*, waarvan het mij nog altijd verwondert, dat hij geen uwer dadelijk in het oog gevallen is, en waarover straks nog een woord nader.

Vergeten? Neen! dat was ik mijne belofte niet, zoo min als dien kunstavond, die mij nu, na anderhalf jaar, bijna even

zoo levendig voor oogen staat, als in den nacht daarop, toen ik van niets dan Madonna's droomde. Zulke uren van dubbel, van verhoogd zieleleven, die zich zoo diep in de verbeelding indrukken, verliest men zoo spoedig niet weder. 't Is voor hem geheel iets anders, die het gansche jaar door geniet en zwelgt in kunstgenot, van tentoonstellingen en kunstbeschouwingen, van welke de meeste voorwerpen, in bonte rijen voorbijgaande, slechts over de oppervlakte der ziel henenglijden; geheel anders dan voor mij, die van het boekenstof, van de doove en stomme letter, aan welke mijne eigene ziel eerst hare kracht besteden moet, om ze sprekende te maken, geene andere dagelijksche afwisseling heb, dan het veld, wel liefelijk groen, en, met zijne witte plekken van vee en lammeren, meer gestoffeerd dan menig boschachtig landschap in onze zuidelijker provinciën, - waar mij, bij al de schilderachtige afwisseling van voorwerpen en tinten, toch wel eens een onbestemde angst overmeestert, als ik nergens eenig leven zie, - wel groen en bezield, maar toch vlak en plat, al is 't ook achtergrond voor eenen stier van POTTER, -

> De vlakte zonder boomen
> Waar, naast mijn kerk, mijn woning staat;
> Waar 't Heden, vijand aller droomen,
> Mij langs een wei voert, naakt en plat,

zoo als BEELOO mij het pad schilderde, waar hij zoo menigmaal, reeds op een half uur afstands, zijne oogen scherpt, of hij mij nog niet, in de deur mijner pastorij, hem het welkom reeds van verre ziet toewuiven.... Naakt en bloot, ja, die ‘Werkelijkheid,’ dat Heden: ‘koud, kleurloos, effen, naakt, bepaald!’ En daarom is voor mij zulk eene kunstbeschouwing. geheel iets anders. Voor hem een lichtend punt, voor mij eene zon in mijn kunstleven; ik doe op zulk eenen avond voorraad van genot op, en van genot niet alleen, maar van kennis, van bouwstof, misschien voor een jaar lang genoeg.

Onze vriend Z. verstaat de kunst om eene kunstbeschouwing tot iets hoogers dan genot alleen te doen strekken; haar zóó in te rigten, dat zij eenige wezenlijke resultaten nalate. Op dien avond ten minste, heeft hij dat getoond. 't Was enkel kerkelijke stijl, en wel bepaald de Madonna's, waaraan zijne verzameling zoo rijk is, vooral die van de beide groote meesters, wier talent zich aan haar, de heilige der maagden, het meest

geheiligd heeft. Enkele malen, ja, liep er iets onder van anderen aard, als ter sluik genoten. Nog staat er mij van voor de oogen, die aanbidding der wijzen, van PAUL VERONESE, met al de pracht der school van dat *Venetië*, dat in de middeleeuwen, het meest van alle Europesche staten, met de weelde van het Oosten en den Levant bekend was; *Venetië*, welks *nobili*, lang vóórdat het westen van *Europa* aan die weelde dacht, zich omringden met een gevolg van moorsche knechten, in hunne kleurenrijke kleeding, zoo zonderling afstekende tegen de statig zwarte kleedij hunner meesters, met hunne witte tulbanden, en nog witter, op het zwart hunner huid zich schitterend teekenende, oogappels en tanden. Een kontrast met dien rijken stoet was de vlugt naar *Egypte*, van onzen FERDINAND BOL, uit die degelijke trouwhartige Vlaamsche school, welker bestendigste karaktertrek, van dat zij zich onder de VAN EYKEN schiep, de naïveteit was, waarmede zij zich om geene kostumen bekommerde, en de helden, uit welken tijd en wat land dan ook, in die dragt kleedde, waaraan het oog gewoon was, en waarvan zij de modellen ter studie dagelijks binnen- en buitenshuis voor zich had. Zij wekt daardoor onzen spotlust wel eens, als wij de Emmausgangers, met kanten lubben en kragen en lange Spaansche stootdegens op zijde, voor onze oogen zien; zoo erg toch nog niet, als een schilderijtje van eenen braven dorpsschilder in mijne nabijheid, waarvan ik den tijd der vervaardiging, zonder naar naamcijfer of jaartal moeizaam gezocht te hebben, naauwkeuriger kon bepalen, dan van menig stuk uit de oude Christelijke kunst, alleen aan het kostuum van den profeet ELIAS, dat mij op die snel voorbijgaande periode van de geschiedenis der mode bragt, toen de *incroyables* aan een enkel horologie niet genoeg hadden, en aan weêrszijde eene *breloque* lieten slingeren.

Wie zich eenmaal in die school te huis vindt, en aan hare naïveteit van opvatting zich gewend heeft, stoort er zich niet meer aan, dat de leerling van REMBRANDT, even naïf als zijn meester, ons, in zijne vlugt naar *Egypte*, eene degelijke oudvaderlandsche jonge moeder, met de Brabandsche trekmuts op het hoofd, voorstelt, het kindje terdeeg gebakerd en bewonden, en voor alle kou en ongemak op de groote reis beschut; JOZEF met den warmen karpoetsmuts van den burgerstand, de korte broek, bijl en zaag op zij, en vooral de veldflesch niet vergeten. Toch ziet dat paartje, hoe weinig, óf zij, óf het landschap, ook doen denken aan het drietal heilige reizigers door de

zandwoestijn, waarvan de palmboom de type[1] is, door de natuur niet alleen, maar ook door de overlevering der apocryfe geschiedenis van JEZUS kindschheid ons aangegeven; toch ziet die degelijke ouderwetsche handwerksman met zijn wijfje er regt lief uit, en ge ziet ze met welbehagen. Gij gevoelt er bij, dat het Hollandsche kunst is; 't is zoo geheel de type van de Vlaamsche school, van datgene, wat onze oude school van haar aloud karakter moest en kon behouden, sinds zij het katholicisme verliet en daarmede vaarwel zeide aan de plegtige vormen, aan de geheiligde traditiën der kerk, waarvan de aanbidding van het Lam, te *Gend*, het meesterstuk van de gebroeders VAN EYK, de arche-type was. Die vormen, - over hare aesthetische waarde willen wij thans niet twisten, - zijn voor de Hollandsche en in 't algemeen voor de Protestantsch-Christelijke kunst verloren. Alleen de Katholijk-Duitsche en Zuid-Nederlandsche kunst mag ze nog als haar eigendom behouden; wanneer *onze* schilders hen trachten na te volgen of terug te nemen, is 't eene onwaarheid, eene retrocipatie, eene loochening van een *fait accompli*. Of onze Protestantsch-Christelijke kunst een eigen element, een eigen leven, eigene vormen en stijl bezit, ik weet het niet, ik twijfel er aan; *dit* geloof ik, dat zij 't best doet van zich te vormen naar den stijl der school van RAFAËL, die, - ik meen het u in *de Maria der Kerk en der Kunst* bewezen te hebben, en onlangs nog nader[2] door de eigen bekentenis van eenen der hoofdaanvoer-

(1) De palmboom is eene traditionele type van de vlugt naar *Egypte*. Deze rust niet zoo zeer op de natuurkunde van het land, als wel op het verhaal in het Apocryfe Evangelie van JEZUS kindschheid. Nog heden toont men den pelgrims in *Egypte* den palmboom, waarbij het heilige paar zoude gerust hebben, en welke, naar het apocryf verhaal, uit eerbied zijne takken zou gebogen hebben. Ik weet niet, of ik het den heer C. KRUSEMAN tot eenen misslag mag aanrekenen, dat hij in zijne vlugt naar *Egypte*, voor zoo ver ik althans kan oordeelen uit de gravure in den *Musen-Almanak* voor 1845, den palmboom zoo wijd in het verschiet plaatste, bijna onzigtbaar. Het is nu eenmaal traditie en type, en wel eene geenszins onhistorische of bijgeloovige, integendeel, eene zeer natuurlijke, dat, waar JOZEF en MARIA hebben uitgerust, zij het liefst in de schaduw van eenen palmboomengroep hebben gestaan. Zelfs om artistisch-aesthetische redenen is de palmboom aan te bevelen. Hij geeft het leven aan de doode natuur der zandvlakte; zijn ruwe bast geeft op den voorgrond, aan ééne der zijden van de schilderij, eene goede stoffaadje en met zijne slagschaduw maakt hij een uitnemend effekt tegen het eentoomge, gele verschiet en de strakke lucht, die hier de historie eischt.

(2) Zie mijne vereering van MARIA, III St. bl. 69.

ders van de Neo-Katholijke kunstschool, - in waarheid Protestantsch Christelijk schilder was.

§ 2.
Kostumen. Naakt. Laatste oordeel van Michel Angelo. Avondmaal van Leonardo da Vinci.

Om nog eens op dat kontrast van de kostumen van PAUL VERONESE en de Italiaansche school met BOL, REMBRANDT en onze geheelé Vlaamsche school terug te komen, en tevens op de naïveteit van de laatste, zoo *choquant* voor het strenge historische purisme van de latere tijden, - ik wil u toch wel eens vragen, of de onzen zoo geheel en al in 't ongelijk waren, zoo veel verder van de waarheid afstonden dan gene. 't Is zeker, de helden der heilige geschiedenis in het kostuum van de vijftiende of zestiende eeuw zijn voor ons stuitend; de schilderkunst heeft hen sinds lang, en met regt, uitgebannen; zij verklaarde zich vroeger geëmancipeerd dan de dramatische kunst, die nog tot aan de grenzen van onze eeuw geenen HERCULES, al voerde ook zijn arm de reuzenknods, zonder poederparuik op het tooneel gedoogde, en die het TALMA zelven tot een waagstuk maakte, den stijven, gechamarreerden rok, voor de toga des Romeinschen magistraats weg te werpen. Maar toch, zijn dan, ik zeg niet eens de Italianen, maar zelfs nog heden enkelen van de onzen, zoo veel nader aan de historische waarheid? Is het historisch Israëliten te kleeden in het gewaad der Romeinen en Grieken? Heeft het paludamentum der Romeinsche veldheeren om de schouders, hun helm op het hoofd van DAVID, zooveel meer waarheid dan de Spaansche mantilla en de gepluimde barret, des noods de wijde hoozen der zestiende eeuw? - Wij laten ons misleiden door dat woord: *antiek*! Even alsof het Oosten eene antiquiteit bezat, alsof niet dáár hetzelfde karakter, dezelfde geest, dezelfde stijl - in leven zoowel als in vormen van het leven - nog heerschte, als voor twintig en dertig eeuwen. Het is eene dwaling, even zoo onhistorisch als de andere, het kostuum der Pelasgische oudheid te schenken aan de aloude bewoners van *Palestina;* wij hebben, toen wij het middeleeuwsch-Germaansche kostuum verlieten, niets anders gedaan dan eene andere dwaling van de

Italiaansche school over te nemen; het is van hen, dat wij die overal terugkeerende Romeinen en Grieken hebben ontvangen, van welke, hoe schilderachtig hunne vormen ook zijn. en hoe gunstig voor het naakt, zoowel als voor de draperingen, toch die kunst, die in de eerste en hoogste plaats naar waarheid vraagt, even als hare zuster zeggen moet:

> Qui nous délivrera des Grees et des Romains?

Hoe zij beide er aan gekomen zijn? Zeer eenvoudig. - Men verbeeldt zich dikwijls, dat het bij de Italiaansche, en in 't algemeen bij de in het kostuum romaniserende schilders, eene poging was om tot de historie terug te keeren, dat zij aan het oosten de klassieke kleederdragt schonken, om het ten minste iets antieks te geven, daar zij begrepen, dat, in ieder geval, de moderne daaraan niet past. Niets minder dan dat. Het was hun even zoo weinig om de historische waarheid te doen, als den moderniserenden. De eenvoudige reden van het kostuum ligt bij beiden hierin, dat de Neder-Rijnsche school studeerde naar de natuur, en wel naar het gekleed, dat ze dagelijks voor zich zag, en waarvan de Oud Duitsche ingetogenheid hun verbood af te wijken; de Italianen daarentegen, in het tijdvak na LEONARDO DA VINCI, naar de antieke standbeelden. Bij beiden rezen de beelden hunner compositiën voor hunne verbeelding op, in die vormen, aan welke hunne studie hen gewend had. - Het klaarste bewijs voor deze stelling, wat de laatsten aangaat, ligt daarin, dat gij niet alleen bij MICHEL ANGELO overal het naakt ziet uitkomen, en hij het zelfs onder zijne draperingen altijd laat raden, - maar ook, dat gij bij de vroegere Italianen, vóór de Lombardische school, bij GIOTTO[1], bij GIOVANNI DA

(1) Deze namen zullen aan velen, anders ijverige beoefenaars van de geschiedenis der schoone kunst, tamelijk vreemd klinken. Dit was ook bij mij het geval, vóór ik de middeleeuwsche kunst was beginnen te beoefenen, en toen mijne kunst-studie nog aanving met LEONARDO DA VINCI. Door den arbeid, die in den laatsten tijd aan middeleeuwsche kunst is besteed, in *Duitschland* vooral door KUGLER, in *Frankrijk* door DIDRON, zijn zij meer algemeen bekend geworden. Het best heb ik hen echter leeren kennen, sedert ik mij het groote plaatwerk van SEROUX D'AGINCOURT, *Denkmäler der Architectur, Sculptur und Mulerei vom* IV^{ten} *bis zum* XVI^{ten} *Jahrhundert; revidirt von* A. VON QUAST, Frankf a/M., heb aangeschaft. En al wat de lezer van deze bladen omtrent ordonnantie, teekening, en wat verder beoordeeld kan worden uit omtrekplaten, hier vinden zal, is gegrond op mijne autopsie in dit voor degelijke en grondige studie onmisbare werk.

FIESOLE, UCCELLO, LORENZO DI VITERBO, GIOVANNI DA PISA, ALEGRETTO NUGGI, CAVALLINI, TADDEO GADDI, zelfs nog bij MASAGGIO, niet het Romeinsche, maar òf het modern Italiaansche kostuum van hunnen leeftijd, òf dat van de Byzantijnsche traditie vindt. LEONARDO DA VINCI was de eerste, die het klassieke kostuum begon te volgen. Men zie b.v. de drapering van den mantel, hier geheel als eene toga, in de figuur van BARTHOLOMAEUS (het laatste beeld aan de regterhand) in zijn avondmaal. Het zal misschien wel meer opgemerkt zijn, wat mij altijd bij het beschouwen van dit stuk in de oogen valt, dat de hoofden van BARTHOLOMAEUS en MATTHEUS (de vierde aan de linkerhand), beide door DA VINCI *en profil* geteekend, iets antiek-Romeinsch hebben. Men vergelijke ze slechts met de koppen van sommige keizers op munten. Daarentegen hebben al de anderen, behalve JOANNES, den Zaligmaker zelven en PHILIPPUS, eenen in het oog loopenden, aan allen gemeenen vorm van neus, die aan het vóóroverbuigen van dit deel van het aangezigt bij AUGUSTOS, TIRERIUS en CALIGULA herinnert. Joodsch, zoo als zij bij den eersten opslag schijnen, zijn de neuzen evenwel niet; dan hadden zij meer gekromd moeten zijn, haviksneuzen, dat de echte type van den Joodschen neus is, en juist zelden in de heilige kunst voorkomt. Die van JACOBUS *den Jongeren* en van THOMAS zijn zelfs binnenwaarts gebogen. JOANNES en PHILIPPUS hebben beide iets vrouwelijks, ofschoon nog zeer veel van elkander verschillend; het profil van den laatste is, dunkt mij, het meest Westersch van allen. Het hoofd van den Zaligmaker komt mij voor, iets te hebben van het beroemde, aloude mozaïk portret van JEZUS, misschien wel uit de vierde eeuw, dat te *Rome*, in *St. Jan van Lateraan* bewaard, sinds eeuwen her den pelgrim plagt aan te trekken; evenwel, 't is veel edeler en verhevener[1].

Wat zou toch wel de reden zijn, dat de schilders altijd den Joodschen gelaatstrek vermeden hebben bij alle Bijbelsche personen? Een trek, die toch even zoo gemakkelijk was waar te nemen, als weder te geven. De algemeene minachting, waarin

(1) Wat voorts vooral in het oog valt, bij vergelijking met verdere schilderijen, is, dat, even zoowel als de kleeding de Byzantijnsche traditie verloren heeft, even als er perspectief, aan de Byzantijners doorgaans vreemd, in de decoratie gebragt is, zoo ook de physionomiën geheel en al de stijve Byzantijnsche typen verlaten hebben. 't Zijn alle originelen van des schilders eigen vinding en intuïtie. In dit opzigt vooral is DA VINCI's *Avondmaal* voor een der meest gekarakteriseerde voortbrengselen van den overgang der Italiaansche kunst te rekenen.

de Joden te allen tijde, maar vooral in de middeleeuwen, stonden? Zou BAPHAËL zelf er bang voor geweest zijn, dat eenige zijner hoofden een portret uit den verachtelijken *Ghetto* zou geschenen hebben? - Geheel en al zonder belang is die vraag niet. Het is voor ons gevoel niet onverschillig, of wij ons onzen Heer en Zaligmaker, ‘uit de Vaderen voor zoo veel het vleesch aangaat,’ hebben voor te stellen, òf, met die eigene, door geene eeuwen noch hemelstreken uit te wisschen Joodsche physionomie, òf wel met het profil der traditie, hetzij dan dat der *Abgarus*-, hetzij der *Veronica-sage*.

Eer wij verder gaan, nog een enkel woord over de studie van het naakt bij MICHEL ANGELO. In zijn *laatste oordeel* zijn al de beelden geheel naakt, of althans slechts weinig bedekt, vooral de mannelijke figuren. Dat streed regelregt, niet alleen tegen de toenmalige traditie, uit de Byzantijnsche kunst afkomstig, maar ook tegen de kloostergestrengheid, die destijds menig offer van de heilige kunst eischte, hetgeen RAPHAËL zelfs moest brengen, toen hij voor een nonnenklooster een Christuskindje schilderde. Beide eischten gebiedend het gekleed. Zelfs geen kind naakt!

De vrouwelijke figuren zijn evenwel, op het laatste oordeel, ter halver lijf gekleed, en de schilder verdiende dus de kritiek niet van den kardinaal, die, terwijl de groote kunstenaar op zijn zestigste jaar nog den moed had, om deze reuzen-compositie aan te vangen - een drama, reusachtiger misschien nog dan dat van DANTE - de vrome opmerking maakte: het ware beter voor een bordeel, dan voor eene kerk geschikt.

Men weet, het was de pauselijke ceremoniemeester, BLASIO CASENA. De kunstenaar, een *genus irritabile*, gelijk alle dichters, nam oogenblikkelijk wraak van deze geestelijke neuswijsheid, en plaatste het portret van den prelaat op de schilderij, en dat niet alleen met lange Midasooren, maar onder de verdoemden, die CARON's bootje juist uitgestapt zijn, om regelregt naar den *Tartarus* te marcheren. Dat het, ongelukkigerwijze, juist onder dien hoop verdoemden kwam, zal immers wel bij toeval geweest zijn, omdat MICHEL ANGELO juist dááraan nog bezig was te werken, zijnde de geheele schilderij ('t is *fresco*, en er is dus niet aan te veranderen, het moet er in ééns op) op zoo verre na af; anders had hij hem toch immers wel in den hemel gezet? - Evenwel, MICHEL ANGELO wist, dat strenge onderhouding

van het zevende gebod juist het middel niet was, waardoor de prelaat zich den ingang in den hemel trachtte te verzekeren. De geestelijke Heer vervoegde zich, opgezwollen van toorn, bij den paus zelven, om wraak over dezen bloedigen hoon aan het purper, of eischte ten minste verlossing uit de hel. PAULUS III echter kende den schilder; hij wist en gevoelde ook, dat het alleen op zijn' aandrang was, dat de grijze kunstenaar zich, met den voet in het graf staande, nog aangegord had tot dit reuzenwerk, dat hem acht jaren van onafgebroken arbeid kostte. De ceremoniemeester ontving van den heiligen vader geen ander, dan het zeer regtzinnige, zeer pauselijke antwoord: dat hij uit het vagevuur hem met alle liefde zou willen en kunnen helpen, maar uit de hel - dat zelfs der pausen magt zóó ver niet reikte.

Ook de anatomische studie van MICHEL ANGELO komt in dit stuk sterk uit. Men ziet, dat de grijsaard het nog *con amore* bewerkt heeft, met de geestdrift der jeugd en de volharding van den mannelijken leeftijd, die tegen geene studie, hoe moeijelijk ook, immer opziet.

Men zal mij misschien de tegenwerping maken, dat MICHEL ANGELO hier niet vrij, maar tot de voorstelling van het naakt verpligt was, omdat hij het beeld van *zielen* moest ontwerpen, welke men zich, volgens de Byzantijnsche symboliek, zoowel als volgens het algemeen gevoelen, als naakt voorstelde. Ik ant woord dáárop, dat de afgestorvene heiligen in den hemel altijd gekleed worden afgebeeld. En als MICHEL ANGELO het naakt gekozen had, alleen en bepaaldelijk wegens die aetherische voorstelling van de ziel, dan had hij ze *geheel* naakt moeten nemen, even zoo als anderhalve eeuw vroeger gedaan was door ORGAGNA, in die schilderij van de hel, in de *Sta. Maria Novella kerk* te *Florence*, waar hij eene plastische voorstelling leverde van het eerste gedeelte van DANTE's *Inferno*.

Het naakt behoorde eigenlijk, naar de denkbeelden van die tijden, alleen in de hel, het gekleed in den hemel; de duivel is altijd naakt, de engelen gekleed; op MICHEL ANGELO's *laatste oordeel* zijn dan ook de verdoemden, beneden aan de linkerzij, geheel naakt. En ORGAGNA zelf schilderde in dezelfde kerk, in eene kapel (*Capella Strozzi*), de engelen en de zielen der zaligen gekleed.

§ 3.
Kunststudie op platen.

Gij herinnert u zeker nog die vergelijking van de *drie gratiën*, volgens de voorstelling van RAFAËL, met die van CANOVA. RAFAËL hield zich trouw aan het antieke model, zoodat bij den eersten opslag zijne teekening bijna eene copij scheen van die beroemde groep. Maar hoe fijn heeft hij het zinnelijk betooverende opgevat en verhoogd in zijne voorstelling! CANOVA schijnt daarentegen meerdere zedigheid in zijne groep te willen uitdrukken. Hoe ver staat RAFAËL hier niet boven CANOVA! Maar wanneer wij, bij de voorstelling der *gratiën*, de hoogste uitdrukking van het zinnelijk schoon eischen, geheel iets anders moet den kunstenaar voor den geest zweven, waar hij ons de *Madonna* afbeeldt. Er is wezenlijk meer dan ééne *Madonna* van RAFAËL, die u aan die *gratiën* herinnert. Daarvoor had hij zich moeten wachten. Gij kent immers de schilderij van MARECHAL. Zie, hoe bij hem MARIA iets nog hoogers, nog edelers is, iets, dat u zelfs geene enkele zinnelijke gedachte inboezemt, al wist gij ook niet, dat die vrouw de reinste aller maagden, haar kind de Zaligma ker der wereld is; omdat bij hem hare trekken en hare geheele houding, bij al het schoone van RAFAËL, en zonder in Byzantijnsche, kerkelijke stijfheid te vervallen, tevens nog het edele, het hoogwaardige en heilige hebben der *moeder van den Godmensch*. RAFAËL heeft wel de moeder van JEZUS, maar nooit de moeder van het vleesch geworden goddelijk woord geschilderd[1].

En zoo komen wij van zelf op de madonna's en de studie van dien avond terug. Waarlijk, ik herhaal het, vriend Z. verstaat de kunst, om eene kunstbeschouwing tot eene kunststudie te maken, die tot resultaten leidt. Zoo langzamerhand

(1) Van de glasschilderij, waarop ik hier doel, in de schoone kerk *St. Fincent de Paul* te *Partjs*, vindt men een uitstekend welgelukte omtrek in de *Annutes Archeotogiques par* DIDRON, Vol. I, Paris, 1844. DIDRON zelf, gloeijend voorstander van middeleeuwsche kunst, buigt het hoofd voor de geniale meerderheid van MARECHAL, en huldigt, zoo doende, onwetend, althans onwillekeurig, eene waarheid, welker bestrijding het hoogste doel van zijnen veelvuldigen artistischen en archeologischen arbeid is, dat namelijk de Christelijke kunst eerst van de zestiende eeuw dagteekent.

klommen wij hooger, tot wij met RAFAËL eindigden. Wat heugen ze mij nog, die heerlijke CORREGGIO's, CARRACCI's en MURILLO's! - Wat is het mij duidelijk geworden, dat RAFAËL niet alleen de vruchtbaarste, maar ook waarlijk de grootste aller madonnaschilders geweest is! Wat heb ik het opgemerkt, dat er bij RAFAËL een ideaal bestond, dat zich, schoon onder velerlei afwijkingen en schakeringen, toch bij allen herkennen laat, als ware het een geslachtstrek, dien hij streeft overal te laten raden; als een thema, dat dezelfde grondtoonen behoudt, onder allerlei variatiën, waaraan zich toch altijd de harmonie van de eerste, eenvoudige gedachte huwt; wat is dat bij hem veel sterker, dan bij MURILLOS! - De hoogste ontwikkeling van dat ideaal, ik heb hét nu gevoeld, en ik stem het den kunstregters volkomen toe, het is niet de *Madonna della Sedia*, maar de hemelkoningin (om de gewone nomenclatuur te behouden, schoon ze ongetroond, ongescepterd en ongemanteld is) te *Dresden*!

Wij hebben er dan ook werkelijk, om dat te kunnen gevoelen, gedurende die uren op gestudeerd! Wij hadden er niet te weinig, maar ook niet te veel, om te bestuderen. Heugt het u, hoe wij telkens, wanneer ons eene nieuwe kopergravure werd voorgelegd, stil, zwijgend, slechts die MARIA beschouwende, niets ziende dan haar, haar zoo lang aanstaarden, tot zij voor ons begon te leven, tot dat de ideale opvatting zich uit de stoffelijke vormen rein voor ons ontwikkeld had?

Het is zoo, het waren alle slechts platen, - de eenkleurige, zwarte kunst. Zij haalt voorzeker, voor dat oogmerk, niet bij de nabootsing der natuur in kleuren, 't zij in olie of met andere verw. In zoo verre is zij zeker aan kunstgenot armer, dan eene tentoonstelling of museum van schilderijen. Evenwel, zij is voor zulk eene studie, als wij dien avond voorhadden, geheel toereikend; het komt hier weinig of geheel niet aan op het koloriet, op het penseel, maar op de ordonnantie, en vooral op de teekening. Het licht en bruin zijn zelfs, in zulk een geval, slechts accessoiren, en zelfs eenvoudige omtrekken zouden kunnen volstaan. Deze hebben echter het gebrek van geenen genoegzamen indruk op de ziel te maken, en zich niet diep genoeg in te drukken. De studie der kunst op platen heeft echter in mijn oog een bepaald voordeel. Het koloriet is te veel het goochelspel der kunst; achter een malsch penseel verbergt zich zoo dikwijls armoede van gedachte, gemis van verhevenheid en van gevoel, gebrek in teekening en ordonnantie; 't is datgene, waardoor de *dii minorum gentium* in de kunst zich

laten wegslepen. Niet dat ik de waarde van het koloriet in de *tableaux de genre* wil ontkennen; maar in de waardering van historische stukken, moeten voor het gevoel van het dichterlijke de andere eigenschappen ver achterstaan. Het koloriet is eene verdienste van de lagere orde, welke de ware kunst wel niet versmaadt om zich daarmede te sieren, maar die zij toch niet voor het *criterium* van hare eigenlijke waarde houdt. Vandaar, dat de groote dichters der kunst, wier rijk genie onophoudelijk stroomde, en zich uitgoot in menigte van vormen en compositiën, vaak weinig om het koloriet gegeven hebben. Het is er mede even als met een geniaal schrijver, wiens pen niet spoedig genoeg den stroom zijner gedachten kan uitdrukken, om de menigte van beelden, die voor zijne ziel oprijzen, onder woorden te brengen: die beelden, die zich als in éénen oogopslag voor hem vertegenwoordigen, terwijl de menschelijke taal eene menigte van woorden noodig heeft, om dat geheele beeld in klanken terug te geven, te ontleden, te vergelijken, en weêr tot een geheel te maken. Zoo is 't ook met den schilder. Moeite genoeg voor hem, wanneer hij onder de gelukkigen behoort, wien de beelden snel en in overvloed, en in ééns in hare volmaaktheid oprijzen, om haar dan met geduld, trek voor trek, weder te geven! Hunne schetsboeken zijn vaak even als de schetsen van eenen schrijver: enkele woorden, die hij alleen verstaat. Wanneer hij later zijne schetsen weder inziet, brengen zij hem het geheel van de voorstelling weder even levendig voor den geest. Door hem alleen kunnen zij begrepen worden. Hij alleen zal daarvan een uitgewerkt beeld kunnen maken. Hij alleen zal die vlugtige gedachte in eene voor een ander zigtbare en genietbare gestalte weder in het leven kunnen roepen, - gelijk als een geestenbezweerder de schimmen naar willekeur oproepen en bezielen kan. Voor den dichter zelven heeft dus het koloriet bijna geene waarde; 't is alleen het middel, waardoor hij zijne gedachte plastisch omkleedt en voor een ander bereikbaar maakt. De poëzij zit in de schets, niet in de uitwerking. Koloriet is hem, wat stijl voor den schrijver is: eene gave, niet te versmaden, eene gave, waardig beoefend te worden; gelukkig wie er mede geboren is, bij wien zij zich snel en gemakkelijk ontwikkeld heeft! Maar zoude de kenner die gaaf wel als gebiedenden cisch stellen? Immers hij erkent daarin veeleer het middel, om de man voor zijnen tijd te worden, niet om voor de eeuwigheid te leven. En hij weet dan ook, dat de groote Italiaansche schilders, in die eeuw van waarachtige

geniën, die eeuw, grooter dan de onze, omdat zij eene scheppende eeuw was, op de olieverw met minachting nederzagen (wij zwijgen van de miniatuur). Gelijk een volleerd stuurman met vaste hand zijn schip binnen de haven stuurt, wel rakelings tusschen, maar niet rakende aan de riffen, zoo zien wij de groote meesters van dien tijd zich bij voorkeur wijden aan het werk, hetgeen alleen hunner waardig was. Met vaste hand en even vast oog grepen zij hunnen arbeid aan. Ware het mogelijk geweest, zij zouden zich eenig en alleen bepaald hebben bij het manhafte *fresco*, dat in eens met de meesterhand er opgelegd, geen daskwast noch verdrijving der tinten toelaat, dat, even gelijk de breede trekken van REMBRANDT, niet gemaakt is om beroken, maar om in de verte aan de hooge koepels of gewelven der kerken bewonderd te worden. En, in waarheid, is 't niet het ware en hooge kunstgenot? Is 't niet het geniale genot van het genie?

Gij zult overtuigd zijn, ook indien gij het nog niet waart, dat eene kunstbeschouwing van plaatkunst, mag zij ook het koloriet missen, het hoogere genot aanbiedt; en zelfs in geval van studie van een bepaald onderwerp, zoo als dien avond, te verkiezen is boven die van de gekleurde kunst, en zeer zeker altijd, wanneer het de REMBRANDT's-geldt, wier karakter en verdienste boven alles bestaat in de werking van licht en bruin, en de breede behandeling; dát kan de graveerkunst, zoo niet de ets of het staal, dan ten minste het koper of de steen volkomen genoegzaam wedergeven.

Ik heb nog ééne opmerking. Het is zeer onnaauwkeurig uitgedrukt, wanneer men zegt, dat aan de plaat-kunst de kleur der *schilderij* ontbreekt; - dat men, om door haar een volledig effect te genieten, er de kleuren der schilderij, in welke manier dan ook, opleggen moet. - Neen, waarlijk niet; even zoo min als gij u, bij eene glasschilderij, waarvan de kleuring toch altijd zeer onnatuurlijk, en ver beneden die van de andere verwen is, moet trachten te verbeelden: hoe zou dat beeld er wel uitzien, als 't in olieverw ware behandeld? Er is onder de manieren van stoffelijke bearbeiding slechts ééne, die wezenlijk niets anders dan copiïst is, wier hoogste doel is, een zoo getrouw mogelijk afdruksel weder te geven van de gekleurde schilderij. 't Is de mozaïk. Op zich zelf is ze leelijk, - 't is een handwerk, eene machinale kunst, maar men kiest ze, om daardoor aan de vergankelijkheid van de groote werken, vooral de fresco's, te gemoet te komen; sints

de uitvinding van de zoo duurzame olieverw is ze veel minder noodzakelijk geworden.

Geheel anders is het met de plaatkunst. Haar ware oogmerk, hare beteekenis in de kunst, is niet om eenige werken te verveelvuldigen, in ruimeren kring bereikbaar te maken, - niet eene werktuigelijke en onvolmaakte vermenigvuldiging. Zij is, mag ik het eens zoo uitdrukken, niet een *secundair*, maar een *primair* vehikel. De plaat staat eigenlijk in kunstbeteekenis boven de copie. Zij heeft een meer zelfstandig karakter. Minder volmaakt, wel is waar, dan de schilderij, heeft zij denzelfden rang als de fresco's, de tempera, de olie, het sap, het glas, het email, het pastel - zij spreekt tot de ziel hare eigene taal. - En wat doet nu hij, die een dichtstuk uit eene vreemde taal voor zijne landgenooten wil overbrengen? Immers niet woord voor woord wedergeven, wat hij in het oorspronkelijke vindt; de dichter immers heeft, bij het gebruik van zijne taal, ook slechts het beeld zijner gedachten onvolmaakt kunnen uitdrukken. Hij zal des dichters gedachten-beelden opgrijpen, zich op nieuw scheppen en bezielen, en dan inkleeden in het gewaad, schilderen in de verwen van zijne eigene taal!

Even zoo is het met de plaatkunst, wanneer ze althans hare hoogste kunstbeteekenis hebben zal. Het is ongelukkig genoegdat er zoo vele platen niet anders zijn dan copij van de kleurschilderij, niets anders dan prenten om gekleurd te worden. Het *moet* haar hoogste doel niet zijn, den beschouwer als laatste vraag op de lippen te laten: hoe ziet de schilderij er wel uit, waarnaar deze plaat genomen is? - Neen, de graveur moet opklimmen tot de architype, tot het beeld, dat den schilder voor oogen stond, toen hij zijne schets ontwierp, of zijn carton schilderde, - hij moet zich afvragen: hoe zou de schilder, die deze zijne schets met het penseel op die wijze uitwerkte, aan zijn ideaal op die wijze zigtbare vormen gaf en het onvergankelijk maakte, hoe zou hij het gedaan hebben, wanneer hem niets anders dan het krijt, de pen of de graveerstift hadden ter hand gestaan; hoe zou hij het daarmede op de voor hen volmaaktst mogelijke wijze hebben voorgesteld en uitgewerkt? Ook moet hij zich afvragen: welke manier van plaatwerk zou de schilder gekozen hebben, indien hij uit al de thans bekende de keus gehad had? Ik spreek natuurlijk altijd van het plaatwerk als kunst - niet als broodwerk; broodwerk moet men niet uit een kunstkeurig oogpunt beoordeelen. In de plastische

kunst, zoowel als in de letterkunde, geldt het: *ventre affamè n'a point d'oreilles*.

Het is hiermede al weder even als met het vertalen van poezij. Gij kunt, o ja! overzetten, in alle talen, in de talen der engelen en der menschen, indien het u alleen te doen is, om voor de grootst mogelijke menigte menschen, met de minst mogelijke moeite, de vreemde lettervrucht bereikbaar te maken. Uwe vertaling zal dan toch in den grond altijd machinaal werk blijven; maar wanneer wij ook de vertaling in den hoogeren kunstzin nemen, dan zult gij een Westersch gedicht in Westersche, een Noordsch in Noordsche talen overgieten, - ge zult het Hebreeuwsch niet uitkiezen, om er eene liefelijke Italiaansche *Stanza*, of een wijsgeerig Germaansch leerdicht, - of eene satyre van HORATIUS, *le lutrin* van BOILEAU, of eene burlesque parodie van onzen tijd in over te brengen.

De stukken zelve zijn dáár voor de waarheid mijner bewering. Waar vertoonen de paarden van HORACE VERNET zich in hunne wilde kracht beter dan in de breede lithographie? - Waar een Italiaansche hemel van KRUSEMAN, eene effene, spiegegelende zee van SCHOTEL in zijne kalme rust? waar een uitvoerig gepenseelde DOUW of NETSCHER, waar anders dan in de even fijne als effene streken der staalgravure? Waar de ernstige kerkelijke kunst beter dan in de statige koperplaat? - En, aan den anderen kant, welke gekleurde manier is in staat om de zoo karakteristieke, hoekige, puntige, maar altijd even luchtige en meesterlijk in het was gegroefde etsen van JAN LUIKEN - door FOKKE wel gevolgd maar niet verbeterd, - of de even meesterlijke, maar wild, grillig en toch prachtig, vaak als aan zwevende vingers ontsnapte trekken van ROMEIN DE HOOGHE weder te geven? - Van REMBRANDT wil ik niet spreken; ik geloof niet, dat hij, als hij in onzen tijd geleefd had, de ets zou gekozen hebben, - maar OSTADE en TENIERS, - hebt gij ooit krijt, koperplaat of lithographie gezien, die, zoo juist als de losse, capricieuse ets, het beeld afspiegelde van hunne naïve, luimige, gansch en gaaf natuurlijke manier.

§ 4.
Ideaal van de moeder des heeren. Italiaansche school vóór de zestiende eeuw. Giotto, Guido da Siena en Cimabué.

Zoo was derhalve onze kunstbeschouwing van dien avond, ofschoon wij niets dan plaatwerk hadden, wel degelijk geschikt voor studie, geschikt ter verkrijging van resultaten ter oplossing der vraag, door mij in de *Maria der Kerk en der Kunst* reeds half beantwoord: hoe de nieuwere Christelijke kunst het ideaal van de moeder des Heeren opgevat en wedergegeven, en of er bij die kunst werkelijk een ideaal bestaan heeft, waarnaar zij allen streefden. Half, zeg ik, was die vraag reeds door mij beantwoord, terwijl ik namelijk de Byzantijnsche en middeleeuwsche kunst met de nieuwere Italiaansche vergeleek, en tevens met den gang der denkbeelden van de Christelijke kerk nopens de vereering van MARIA. Wilt gij beide nader ontwikkeld en nader bevestigd zien, sla dan mijne Verhandeling over de vereering van MARIA op, waarvan de *Maria der Kerk en der Kunst*, eene ten behoeve van *de Gids* uitgesnoeide tak en voorloopige proeve tevens was. Daar zult gij vinden, wat gij ten opzigte van de leer en de praktijk der Christelijke kerk mogt verlangen te weten; en had ik u hier bij mij op mijne studeerkamer, ik zou u, voor de geschiedenis der Byzantijnsche en middeleeuwsche kunst, de bronnen mijner studie voorleggen; laten mijne bezigheden het toe, dan geef ik u te eeniger tijd eene afzonderlijke *Iconographia Mariana*, die ik thans, om het werk, voor eene *monographie* reeds groot genoeg, niet al te onevenredig aan het *debiet* in ons Vaderland te laten uitdijen, ook al heb moeten wegsnoeijen. Bij eene vergelijking van deze mijne middeleeuwsche kunst met de nieuwere van onzen vriend Z., zult gij eene menigte gegevens vinden, ter beantwoording der eerste helft van de straks gestelde vraag. Het kan niet missen, of gij zult juist hetzelfde resultaat verkrijgen, als dat, wat ik u voor twee jaren gaf. Het middeleeuwsche gedeelte der geschiedenis van de *Iconographia Mariana* is echter op zich zelf rijk genoeg, om zich op dien grond van belangstellende lezers verzekerd te mogen houden, en dit nog te meer, daar de geheele middeleeuwsche kunst, in verband met de godsdienstige denkbeelden, zoo bij uitstek belangwekkend is.

Het andere gedeelte der vraag: hebben de nieuwere schilders naar een ideaal van de moeder onzes Heeren gezocht? en zoo ja, welke is er de type van? is oneindig moeijelijker. Na al wat ik er sedert over gelezen en van gezien heb, blijf ik bij hetzelfde resultaat, dat wij reeds dien avond opmaakten: geen ideaal, geene type. Gij moogt in de *Madonna's* van CARLO DOLCE de waardigheid, in die van GUIDO RENI de teederheid, de onschuld, den ootmoed als karaktrek aanwijzen, in die van GIULIO ROMANO, RAFAëLS liefsten leerling, eene aardsche, begrijpbare; in die van CORREGGIO daarentegen, eene ideale, hemelsche schoonheid erkennen - eene algemeene type kan men bij geene mogelijkheid daarin aanwijzen. Zelfs bij eene vergelijking der werken van denzelfden meester vindt men verschil, zoodat men spoedig tot de overtuiging komt, dat bij geen van allen (RAFAëL misschien uitgezonderd) een ideaal, eene type, aan hunne verbeelding ontleend, gevonden wordt. Bij geen van allen merkte ik dit zoo sterk op als bij MURILLOS. 't Is verwonderlijk, welk een onderscheid er tusschen zijne *Madonna's* bestaat. Allen zijn zij, wel is waar, minder of meer *Spagnola's*; ge kunt ze allen, op het eerste gezigt, aan de school van het schiereiland toewijzen, maar het onderscheid in trekken en uitdrukking is inderdaad eenigzins zonderling. Beproef het, neem er eene en andere achtervolgend voor u, beschouw haar, en stel u zelven de vragen voor: Uit welken maatschappelijken rang is de beeldtenis dier vrouw ontleend? Welke gedachte, welke gewaarwordingen drukt dat gelaat uit? Ik ondervond zelf, hoe uiteenloopend de uitdrukking der *Madonna's* van dezen meester is, toen ik, kort na onze kunstbeschouwing, het werk van STAUDENMAIER (*Geist des Christenthums, dargestelt in der Heiligen Zeiten, u.s.w., Dritte Auflage*, Mainz, 1843, *Zweiter Theil*) in handen kreeg, en daar, vóór in het tweede deel, eene zeer goed uitgevoerde staalplaat, naar eene *Madonna* van MURILLOS, vergeleek met hetgeen mij nog uit onze studie versch en levendig voor het geheugen stond; 't was eene geheel andere uitdrukking, eene geheel vreemde vrouw.

Ga ik een weinig terug, vóór het ontstaan der school van DA VINCI, bij GIACOMO BELLINI (1456) FRANCISCO SQUARCIONE (1450) (leermeester van den beroemden ANDREA MONTEGNA,) GHIRLANDAJO, (leermeester van MICHEL ANGELO BUONAROTTI,) CARLO CRIVELLO (1476) LORENZO DI VITERBO, alle in de vijftiende, GIOVANNI PADOVANO (1380), BERNA DI SIËNA, ALLEGRETTO NUCCI (1365), GIOVANNI DA PISA, VITALE DA BOLOGNA, PIETRO CAVALLINI, uit de veertiende eeuw, - nog steeds

verschil in de gelaatstrekken, nog alles behalve algemeene portretstype. 't Is zoo, het zijn alle min bekende meesters, maar het is hier niet om de kunstwaarde, maar enkel om de trekken der figuur te doen; een copiïst is mij zelfs voor *die* studie nog welkomer dan een schilder, die origineel en naar zijne ingeving werkt. Toch begint zich, naarmate wij hooger opklimmen, in deze twee eeuwen, reeds eene type te vertoonen, waarvan de lateren, 't zij vrij in hunne fantasie, 't zij hun model volgende, zich geheel losgemaakt hebben, namelijk het sterk uitkomend ovaal van den gelaatsvorm, de neus lang, regt, dun, de neusvleugels fijn, de oogen veelal neêrgeslagen. De mond is hier nog, even als bij de lateren, klein en liefelijk, ook de lippen fijn besneden; de oogen hebben nog hunne natuurlijke grootte. Op eene enkele profilteekening, die er bij voorkomt, zweemt de neus naar het antiek-Grieksche, het voorhoofd is schuins achteroverliggende, en rond naar de kruin oploopende. In het algemeen mist men ook reeds hier die molligheid, die ronding, dat zinnelijke, dat RAFAËLS en CORREGGIO's *Madonna's* karakteriseert, even zoowel als die uitdrukking van innige tevredenheid en gelukzaligheid, waarvan de *Madonna della sedia* de type is. Zij zijn allen reeds strenger, meer afgetrokken, meer bespiegelend; voor geen een van haar heeft eene gelukkige jonge moeder, en - minst van allen, eene hartstogtelijk beminnende *mia donna* geposeerd.

Klim ik eindelijk nog hooger op, tot de drie beroemde meesters, GIOTTO in de veertiende, GUIDO DA SIËNA en CIMABUÉ in de dertiende eeuw, dan kom ik tot beter resultaat. Zij waren, als gij weet, de eerste eigenlijke Italiaansche schilders, de eersten die het waagden, zich los te maken, niet nog van de traditie en hare vormen - die vindt gij zelfs nog bij RAFAËL, in de *poses* die hij der Heilige Maagd geeft -, maar alleen van het strenge copiëren, dat, vóór hen, den weinigen die de kunst beoefenden, was opgelegd. De Grieksche meesters, hunne leermeesters, de eenigen, die vóór hen het zuidelijk en grootendeels ook het noordelijk en westelijk deel van het Christelijk *Europa* met hunne kunst voorzagen, copieërden allen, gelijk zij nog heden doen. Het was slechts eene proeve, die CIMABUÉ zich onderwond te nemen. En hoe gering daarbij nog zijne vrijheid was, ziet gij, wanneer gij de *Madonna* van GUIDO VAN SIËNA, in de kerk *S. Dominico*, te *Florence*, en het beroemde, in zijnen tijd door allen bewonderde, stuk van CIMABUÉ, dat hem eigenlijk zijnen grooten naam verschaft heeft,

de Moeder Gods te *Florence*, in de *Sta Maria Novella*, vergelijkt, zoo met de Byzantijnsche modellen uit dien tijd, als met de nog hedendaagsche Grieksche kerkelijke kunst van de Hagioriten op den berg *Athos*. De pose, de decoratie, de houding, de kleeding, de proportie en vormen van de ligchaamsdeelen, de gelaatstrekken, 't is alles Byzantijnsch. Ze zijn leelijk, dit moet ik u vooraf zeggen, vooral die van CIMABUÉ. Hij had óf geen begrip en gevoel wat eene schoone vrouw is, óf hij had geene vaardigheid of vrijheid om vrouwelijk schoon graphisch uit te drukken. Die van GIOTTO, in de *Santa Croce* te *Florence*, is merkelijk beter, en de gelaatstrekken ook minder afschrikkend, maar toch nóg ver verwijderd van het ideaal. Gij herinnert u wat ik elders schreef (*Vereering van Maria*, I^{ste} Stuk, bl. 109), dat er onder de beeldtenissen der *Madonna's* weinige gevonden worden, die in mijn oog uitstekend schoon mogten genoemd worden. Ik ben door het zien van een groot aantal afbeeldingen meer en meer in deze opvatting versterkt. Wel bewonder ik daarin de passie en de uitdrukkingen van het gelaat, de reinheid, de maagdelijkheid, den ootmoed, de moederlijke zaligheid, - uitdrukkingen evenwel, die gij aan ieder gelaat, al is het ook leelijk, leenen kunt; maar schoone portretten, die schoon zouden blijven, al deed ook ijverzucht of toorn die oogen schitteren, die wangen gloeijen, dien mond en wenkbraauwen zamentrekken, neen, die vind ik er veel minder, minder althans dan ik verwacht zou hebben, bij een onderwerp, waarvoor de nieuwere kunst zooveel vrijheid bezat! Om op de drie Italiaansche meesters en hunne *Madonna's* terug te komen -, die van GIOTTO, zijnde eene krooning van MARIA (de beide anderen zijn Moeder-Gods beelden, in eenen zetel met het kind op den schoot) is verreweg de schoonste, of eigenlijk de eenige schoone van de drie. Zij maakt, dunkt mij, veel meer dan die van de beide andere, den overgang uit de Byzantijnsche type tot die der Italiaansche kunst. Er ligt iets reins maagdelijks over het geheele gelaat, welks profil zigtbaar is, doordien de schilder de vrijheid genomen heeft, om het, tegen de oude traditie, die de koppen altijd vlak van voren geeft, naar de linkerzijde om te wenden. Om den mond, klein en wel besneden, zweeft in den mondhoek, vereenigd met de uitdrukking van den neusvleugel, een trek van die zaligheid, die later de algemeene uitdrukking werd, en waarvan vooral RAFAËLS *Madonna Sistina* en *Della sedia* de

idealen zijn. Ook het halfgeloken oog stemt met deze uitdrukking zamen. Het voorhoofd (wat ver door de haren bedekt) is effen, schoon, gewelfd in de u zoo even reeds genoemde manier van deze en de volgende eeuw. Over het geheel ligt eene uitdrukking van kalm welgevallen, veel meer dan van majesteit en hoogheid, iets wat trouwens, in de pose van gekroond *te worden*, zeer goed door den schilder begrepen is. Vergeleken echter met de Madonna's of Hemelkoninginnen van lateren tijd is het koud; trouwens, wij kennen dit als het algemeen karakter vóór de zestiende eeuw. De neus is schoon, fijnbesneden, antiek, maar wat lang, in vergelijking met het onderste vierde gedeelte van het aangezigt; en juist dit is de invloed der Byzantijnsche school, waar gij de neuzen altijd te lang zult vinden, zoodat voor mond en kin te weinig ruimte gelaten is.

Aan dien Byzantijnschen invloed moet men ook toeschrijven de verlengde, wat schrale gelaatsvorm, die, zoo als ik zeide, een kenmerk van deze eeuw is, veel verschillend van de gevulder trekken, en ronder vorm, die gij bij de lateren zoo dikwerf aantreft. Oppervlakkig beschouwd, zoudt gij het misschien voor een ideaal van schoonheid en waardigheid houden, waarnaar zij gestreefd hebben, of wel voor een provincialisme, eene localiteit, als ik het zoo noemen mag, omdat dat verlengde profil veelal de vrouwen in *Italië*, en over het geheel in het zuiden van *Europa*, kenschetst, zoo als gij het dan ook zeer dikwijls bij MURILLOS ziet, soms overdreven tot mager en schraal toe. Maar behalve dat deze trek dan bij de nieuwere Italiaansche school, die volkomen vrij en naar het levendige model werkte, nog veel algemeener en sterker moest zijn, - en hier is juist het tegendeel het geval, - zoo is het buitendien de traditie der Byzantijnsche school, gelijk ik u zoo dadelijk hoop aante toonen. Dat verlengd ovaal is derhalve noch bij GIOTTO noch bij eenig ander uit die eeuw origineel, maar copij en traditie, waar zij aan gebonden waren.

We keeren tot de beide meesterstukken der beide, in hunnen tijd zoo hooggeëerde, door de Neo-Katholijke kunstschool op nieuw verhemelde, en, *si Dis placet*, boven RAFAËL gestelde meesters, CIMABUÉ en GUIDO van *Siena* terug. Dat ze beide leelijk zijn, heb ik u reeds gezegd. Geen van beide de portretten vertoonen iets liefelijks of bevalligs. Beider houding en actie is stijf, de ledematen, vooral die van CIMABUÉ, gedisproportioneerd. Het profil bij beide verlengd, het gelaat schraal en mager, de

oogen overmatig groot, de neus lang, en bij CIMABUÉ beenderig en leelijk; op beiden, vooral de laatsten, ligt, in plaats van die uitdrukking van moederlijke zaligheid en van die innemende bevalligheid, waaraan wij door de *Madonna's* der nieuwe kunst gewend zijn, integendeel eene uitdrukking van treurigheid. Smart is het wel niet - daar is de wenkbraauw te rond voor -, maar in het ernstige, groote, wijdgeopende oog, de opgetrokken neusvleugel, de neêrgetrokken mond, valt eene ernstige, treurige gemoedsstemming terstond in het oog. Daarenboven, in plaats van de jeugd en frischheid der nieuwere school, zijn ze beide bedaagde matronen; die van CIMABUÉ is minstens vijftig jaren oud.

Vanwaar dit alles? vraagt gij, vanwaar eene zoo zonderlinge strijdigheid met alles wat wij gewoon zijn, ons bij de Italiaansche *Madonna's* te denken? Vanwaar dat minder bevallige, terwijl toch de hoofden der engelen bij beide, vooral bij CIMABUÉ, iets liefs en bevalligs, iets ronds en molligs hebben, waaromtrent zij bij de beste van de latere cherubijnenkopjes niet behoeven achter te staan? Is het portret, is het type van het karakter der dertiende eeuw? Is het traditie?

Traditie en niets anders! Gebondenheid der kunst. Het is volmaakt hetzelfde, dat gij in de Byzantijnsche kunst aantreft. Ook dáár, niet alleen die disproportie, die groote hoofden en handen, maar ook dat lange, vaak hoekige en beenderige gelaat, die groote oogen, die lange neus, die uitdrukking van treurigheid om den mond, en over 't geheel die onbevalligheid, die leelijkheid.

§ 5.
Portret van Maria. Byzantijnsche tradities daarover. Blachernische moeder gods.

Nu ligt u echter de vraag op de lippen: vanwaar ook dit? Is het het portret van MARIA? of wel type en geest van de geheele school? Ik geloof iets van beide. Er is iets in, dat portret is, iets dat aan den geest der school moet toegeschreven worden, iets eindelijk nog, dat bijzondere schooltype ten op-

zigte van MARIA is. Tot den invloed van den geest der school breng ik, behalve de disproportie der ledematen en de snede en versiering der kleeding, die veelal stijf is, ook de groote oogen, benevens die uitdrukking van treurigheid, door sommigen, vooral door de Neo-Katholijke school, voor ernst en waardigheid aangezien, maar waaraan ik. als ik mijn oog vertrouwen mag, geen anderen dan den gebezigden naam mag geven. 't Zijn alle drie doorgaande karakters der Byzantijnsche school; inzonderheid is die strengheid, die somberheid, eene der meest kenbare, en voor ons, aan den bevalliger, levenslustiger, losser en vrijer geest der Westersche kunst gewenden, meest in het oogvallende harer eigenschappen. Een ander gedeelte houd ik voor portret, waarbij ik natuurlijk er niet aan denk, om de in de vijfde eeuw het eerst opkomende, aan LUCAS toegeschrevene portretten, voor authentiek te verklaren, maar in den zin van oudste en algemeene traditie nopens de gelaatstrekken van MARIA. Hiertoe breng ik de verlenging zoowel van den neus, als van den geheelen gelaatsvorm, de ronding der wenkbraauwen, de lengte der vingers. (Hoezeer evenwel het een zoowel als het ander, tevens de geest der school is; het Oosten streefde altijd naar verlenging, vaak schraalheid, het Westen naar ronding en molligheid). Wat verder de kleuren betreft, brengen wij hier ook toe, het zwart der wenkbraauwen, het rood der lippen, het blonde der haren, het geelgroene, naar de kleur der olijf zwemende der oogappelen, de heldergele kleur des aangezigts. *Tarwkleurig* noemt haar NICEPHORUS CALLISTI, van wien (*Hist. Eccles*. Tom. I, Lib. 11, Cap. 23) deze geheele schets afkomstig is. (1) Het is eene zon-

(1) Zie hier de geheele schets van NICEPHORUS:
‘De H. Maagd was in alles deftig en eerbaar, zij sprak weinig en niet meer dan noodig was; antwoordde altijd vriendelijk, gaf iedereen de eer die hem toekwam. Hare gestalte was middelmatig, schoon er zijn die zeggen, dat zij iets langer was dan de gewone vrouwenstatuur. In haar spreken met de menschen gebruikte zij eene betamelijke vrijheid, zonder lagchen, zonder angstvalligheid en vooral zonder toorn. Hare kleur zweemde naar die der tarwe, haar hoofdhaar was geel, hare oogen levendig en scherp, met geelachtige en naar de kleur der olijven trekkende oogappels. Hare wenkbraauwen waren gebogen en sierlijk zwart; de neus wat lang, de lippen frisch rood, en als tot eene zoetluidende uitspraak der taal gevormd; de gelaatsomtrek niet rond noch scherp, maar iets verlengd; ook de hand en de vingers wat lang. Voorts was zij afkeerig van allen pronk, eenvoudig, nooit in haar gelaat eenige affectatie toonende; van weekelijkheid (*sentimentaliteit*?) had ze niets, maar wel buitengemeene nederigheid. In hare kleeding was zij tevreden met de natuurlijke kleur der stoffen, zoo als men ook nog zien kan aan den sluijer van haar allerheiligst hoofd.’ (Dit is waarschijnlijk die reliquie geweest, waarvan men in *Venetië* ook een gedeelte bezat, en die dus, ten tijde van NICEPHORUS, nog te *Konstantinopel* moet aanwezig geweest zijn, tenzij dan, dat NICEPHORUS zich hier grondt op het getnigenis van vroegeren, die dezen sluijer gezien hadden, vóór nog *Konstantinopel* door de Kruisvaarders ingenomen en vele reliquiën van daar geroofd waren. Zie over haar mijne *Vereering van Maria*, II St, bl. 169). ‘En, opdat ik het in korte woorden zamenvatte: in alles wat zij deed was eene goddelijke bevalligheid.’ (χάρις; herinnering aan χαίρε χεχαριτομένη).

derlinge bepaling van kleur; indien zij volkomen juist ware, en wij er geheel op aan konden, dan zouden wij er uit moeten opmaken, dat de moeder van JEZUS blanker van huid geweest zij, dan gewoonlijk de dochteren van het Oosten zijn; want hoewel blanker dan het Egyptische, uit *Nubië* en *Aethiopië* afstammende ras, stonden toch de Israëlieten, tot den Semitischen stam behoorende, niet gelijk met het Kaukasisch ras, het blankste van alle menschenrassen. SALOMO vergelijkt ergens, *Hoogl.* VII: vs. 12, naar de vertaling van VAN DER PALM, den boezem zijner SULAMITH bij ‘een tarwehoop waar leliën voor wijken,’ waarop v.D.P. aanteekent: dat de rijpe, doorrijpe tarwenair, wanneer zij op schoven staat, onder den hemel van *Palestina* eene schitterend witte kleur krijgt, welker helling naar het ligte stroogeel haar nog levendiger maakt, dan het sneeuwblank is.

Vraagt ge mij nu verder: vanwaar had NICEPHORUS, die wel in de veertiende eeuw leefde, maar bij wien men dikwijls, even als bij PHOTIUS, kostbare overblijfselen uit menig verloren werk kan oplezen, de trekken van zijn portret? - ik antwoord: voor een deel uit de traditie, voor een deel, geloof ik, naar een aloud schilderij dat onder zijn bereik was. Hij zelf beroept zich op overleveringen, en onder deze is eene merkwaardige, zeer oude, reeds uit de derde eeuw van JULIUS AFRICANUS afkomstige, namelijk, dat de Zaligmaker in alles naar den vleesche aan zijne moeder gelijk was. Eene zeer waarschijnlijke, zeer natuurlijke meening, aangaande Hem, die uit eene maagd was geboren! En hoewel wij nu, noch aan de overlevering aangaande bet gelaat des Zaligmakers, 't zij bij NICEPHORUS, bij DAMASCENUS, of in den brief van LENTULUS[1], een apocryf

(1) Er is verschil tusschen de overleveringen bij PSEUDO-LENTULUS, bij DAMASCENUS en bij NICEPHORUS. Het betreft vooral de kleuren. De oogen zijn bij LENTULUS blaauw, bij NICEPHORUS geelachtig, bij beide echter schitterend; het hoofdhaar bij LENTULUS van kleur als wijn, bij NICEPHORUS geelachtig en dun; de baard bij LENTULUS van kleur als het hoofdhaar, bij GERMANUS zwart, bij NICEPHORUS geel (ros), voorts bij LENTULUS gespleten, bij NICEPHORUS kort, bij GERMANUS gekruld; de haren hij allen gelokt, bij LENTULUS glad op het hoofd, gescheiden en in lokken op de schouders en den rug nederdalende. De geelachtige gelaatskleur komt bij GERMANUS en NICEPHORUS voor. De zamengewassen wenkbraauwen (zoo als E. SUE nu den AHASVERUS schildert), zijn wij aan GERMANUS schuldig. De gestalte is bij allen hoog. Zonderling is het, dat Grieksche Mozaïken somtijds aan den Zaligmaker zwarte of bruine oogen gaven. Zie DIDRON, *Guide de la peinture ou manuel d'iconographie Chretienne, Paris*, 1845, p. 454. Evenwel, het voorbeeld dat hij aanhaalt is uit de tiende eeuw, en hij zelf schijnt het voor eene uitzondering te houden.

uit de vierde eeuw, althans niet ouder, noch aan de aloude portretten van den Zaligmaker, die in de vijfde eeuw het eerst vermeld worden, eenige authenticiteit mogen toekennen, zoo vinden wij toch enkele van de u reeds opgenoemde karakteristieke trekken van MARIA terug, in het door hen geschetste beeld van den Zaligmaker, met name de verlengde gelaatsvorm (noch rond, noch scherp, zegt NICEPHORUS), de lengte van den neus, de zwarte gebogene wenkbraauwen, het blonde haar, de geelgroene oogen, het tarwekleurige gelaat en de lange vingers. Voor de overige trekken van zijn portret heeft NICEPHORUS waarschijnlijk dat oudste afbeeldsel van MARIA gebruikt, in het midden der vijfde eeuw door EUDOXIA aan de keizerin PULCHERIA gezonden[1], op den naam van LUCAS gaande, sedert te *Konstantinopel* bewaard, en, naar de plaats waar het bewaard werd, het keizerlijk paleis, de Moeder Gods van *Blachernae* genaamd. Daar het binnen zijn bereik was,[2] is er alle reden om te denken dat hij er ook gebruik van heeft gemaakt, en zijne traditie verkrijgt dus veel gewigt ten aanzien van dit, zoo al niet uit een godsdienstig of artistisch, ten minste uit een archeologisch oogpunt zeer belangrijke voorwerp, dat bij de verovering van *Konstantinopel* verloren is geraakt, zonder er-

(1) Volg. THEODORUS LECTOR, p. 509.

(2) Hij zegt zelf (*Hist. Eccl.*, lib. I, p. 67, cit. ap. CAVE, *Hist. Litt.*), dat hij vele jaren in letterarbeid doorgebragt heeft in de groote bibliotbeek van de *St. Sophia Kork*. Of zou het Blachernische portret reeds hij de verovering onder JOINVILLE zoek zijn geraakt? Onder de naar *Europa* gevoerde reliquien heb ik het nergens vermeld gevonden, en het was dan toch, in *die* eeuw, daar het bij de Grieken als *Palludium* van *Konstantinopel*, als MARIA ὁδηγηιρία vereerd werd. al te merkwaardig om vergelen te worden. In ieder geval is er de Russische MARIA naar gecopieerd, en moeten ook de bronnen, welke NICEPHORUS gebruikte, er mede overeengestemd hebben, want het werd in het Oosten voor authentick gehouden.

gens een spoor achter te laten. Wel bestaan er nog vele kopijen van in *Rusland*, afkomstig uit het beroemde klooster te *Kiew*, welks schilders in de middeleeuwen voor de Russische Kerkelijke kunst hetzelfde waren wat tegenwoordig de Hagioriten der kloosters op den berg *Athos* voor *Griekenland* zijn; zoo is, onder anderen, de hoogvereerde Moeder Gods van WLADIMIR of van NOWGOROD, tegenwoordig op het *Kreml* te *Moskou* in de kerk van *Maria Hemelvaart* bewaard, en als Palladium van *Rusland* vereerd, met genoegzame zekerheid van de Kiewsche kunst afkomstig, en mogelijk zelfs wel die oudste Russische kopij naar het Blachernische afbeeldsel, waarvan de naïve sage der Moscoviten den oorsprong op deze wijze verhaalde, dat de Moeder Gods zelve uit de lijst der schilderij getreden was, om zich op het paneel van den kopiïst te plaatsen. Of echter de hand en het oog van den Byzantijnschen kunstenaar getrouw geweest zijn, en of *Rusland's* schutsheilige de gelijkenis draagt van het oorspronkelijke beeld, waarnaar meer dan waarschijnlijk NICEPHORUS ons zijne schets gegeven heeft, ben ik niet in staat, om u te zeggen, en, denk ik, niet ligt iemand in ons vaderland. Ik vermoed wel, dat de kleur des gelaats, even als van de meeste heiligenbeelden in *Rusland*, zwart in plaats van schitterend blank of tarwekleurig zal zijn; en, in elk geval, zou ik meer op NICEPHORUS, dan op de Russische kopij ver trouwen.

Ons blijft derhalve de vraag overig naar de authenticiteit van de *Moeder Gods* van *Blachernae*. Dat zij werkelijk van de hand van LUCAS afkomstig zou zijn, is eene traditie, die, alhoewel, ja, gelijk zoo menige andere, nog altijd binnen den uitersten omtrek van den wijden kring der mogelijkheden liggende, toch zóó veel onwaarschijnlijks heeft, dat wij ons daarbij niet behoeven op te houden. Er zijn in en vóór de vijfde eeuw reeds genoeg voorbeelden van *piae fraudes*, en een apostolische naam en herkomst was, ook voor andere en belangrijker voorwerpen dan schilderijen, destijds reeds gewigtig genoeg, om er eene legende om te verdichten, zoodat wij ook hier aan niets anders behoeven te denken. 't Was genoeg, indien PULCHERIA en EUDOXIA slechts geloofden, dat de schilderij het zegel droeg van die hoogheilige hand. - Inderdaad, hoe zou zulk eene schilderij zóó lang verborgen gebleven, en eerst toen ontdekt zijn geworden, daar de aandacht der kerk toch reeds veel vroeger, getuige de apocryfe Evangeliën, op MARIA gevestigd was geworden? - Zij is derhalve, of toen, door eene

gedienstige hand, ten behoeve der keizerin vervaardigd, óf het was eene andere schilderij, in welke men de trekken meende te zien, die men gaarne aan MARIA toeschreef. Kon men er op aan, dat de bronnen, welke GERMANUS en NICEPHORUS voor hunne beschrijving van het gelaat van CHRISTUS opgegeven hebben (die juist in de punten, welke ons hier van belang zijn, van die van LENTULUS verschillen) reeds destijds mondeling of schriftelijk aanwezig waren, - of wel, dat het afbeeldsel van den Zaligmaker, 'twelk Hij zelf aan koning ABGARUS van *Edessa* zou gezonden hebben, en van 't welk dit ten minste zeker is, dat het de type is geworden der Oostersche Christusbeelden, destijds reeds aanwezig en genoegzaam bekend ware geweest, dan hadden wij hier waarschijnlijk den sleutel; dan heeft men, ten behoeve van EUDOXIA, zoodanig een portret gemaakt of gekozen, dat op deze beeldtenis geleek, en alzoo met de reeds vroeger bekende sage over de gelijkheid van JEZUS aan zijne moeder overeenstemde. Van het mogelijke geval, dat er eene afzonderlijke traditie bestaan hebbe aangaande de gedaante en trekken van MARIA, wil ik niet eens spreken; niet zoozeer omdat, zoo als SIEGEL aanvoert (*Handbuch der Christl. kirchl. Alterthümer*, Th. III. S. 299), de Oostersche vrouwen altijd gesluijerd zijn, - want zóó streng was die regel toch niet, of de apostelen althans zullen MARIA wel somtijds ongesluijerd gezien hebben, - maar - om dezelfde reden, waarom ik de authenticiteit van het aan LUCAS toegeschrevene portret meen te moeten verwerpen. Ook hier is het mij al te moeijelijk om te gelooven aan eene traditie, die vier honderd jaren van mond tot mond zou geloopen hebben, zonder dat daarvan in den tusschentijd eenig blijk of berigt voorkomt; dus, hoewel ook ik gaarne geloof, dat de eerste belijders van den Heer zich zoowel de trekken zijner moeder, als de Zijne, diep in het geheugen zullen geprent hebben, zóó, dat zij, bij het bezit der vereischte kunstvaardigheid in staat zouden zijn geweest, om die uit hun geheugen weder te geven - het geloof aan de echtheid der overlevering komt mij al te stout, al te gewaagd voor.

Wij blijven dus staan bij de ons door NICEPHORUS bekende *Moeder Gods* van *Blachernae*, uit het midden der vijfde eeuw; waaromtrent ik u dit nog te zeggen heb, dat zij, behalve de heldere kleur van het aangezigt, de blonde haren, en de olijfgroene oogen, niets bevat, of het laat zich bij eene Oostersche vrouw, bij eene Jodin, en bij MARIA in 't bijzonder, allezins

verwachten. Zwarte (maar toch daarom niet geverwde) en gebogene wenkbraauwen, verlengde neus, frischroode lippen, ovaal gelaat, lange vingers zijn gewoon bij de Oostersche vrouwen; - indien het Blachernische beeld groote ooogen vertoonde, zou 't ook niets vreemds zijn; - en wat zouden wij bij MARIA anders verwachten dan eerbaarheid, eenvoudigheid, openheid, nederigheid in houding en kleeding, waardigheid tevens met vriendelijkheid in haar gedrag, stille ernst en spaarzaamheid in haar spreken?

Het derde eindelijk, de bijzondere schooltype ten opzigte van MARIA, waarin CIMABUÉ en GUIDO van *Siena* hunne modellen nog gevolgd, GIOTTO en al wie na hem gekomen zijn, ze verlaten hebben, is de oudschheid van het gelaat, de leeftijd aan de Moeder Gods gegeven. 't Is een der karakteristieke punten van onderscheid tusschen de Oostersche en de Westersche kunst. De Grieken stellen MARIA altijd voor als eene bedaagde vrouw, als ware haar portret kort vóór haren dood (op 63jarigen leeftijd, volgens de overlevering) geschilderd; het Westen daarentegen maakt, - even als het meer andere voorwerpen idealiseert, - b.v. het gewaad van CHRISTUS aan het kruis, in de elfde eeuw nog eene talaar met mouwen, in de dertiende eene korte tuniek, die de armen bloot laat, in de nieuwe kunst slechts een doek om de heupen geslagen, welks einden in de lucht fladderen; - zoo ook het portret van MARIA met iedere eeuw jonger, zóó, dat het eerst in de zestiende eeuw met de overlevering overeenkomt, die haar, bij de geboorte van JEZUS, slechts veertien jaren geeft. Bij GIOTTO en zijnen leerling PUCCIO CAPANNA zal zij ongeveer dertig jaar zijn, en bij BERNA nog jonger, - op het *sposalizio* van LORENZO DI VITERBO (XVe. eeuw) is zij reeds, hoewel overeenkomstig de traditie rijzig, en al de overige meisjes in grootte overtreffend, toch eene maagd, zoo als er menige in Italië op haar veertiende jaar wezen mag. RAFAËL echter houdt zich doorgaans aan de 18 of 20 jaren; ik denk, ten behoeve van de meer ontwikkelde schoonheidsvormen.

Gaarne zou ik nu dit streven naar verjeugdiging voor eene geheel originele rigting der Italiaansche school willen houden, maar opmerkelijk is het, dat zich in de Duitsche kunst hetzelfde verschijnsel vertoont; waar gij daar oudachtige MARIA's vindt, - houdt u zeker van eene Byzantijnsche hand; jeugdige daarentegen, - houdt u dan overtuigd, dat het zuiver Duitsche kunst is. Zoo is de *Madonna* op het meesterstuk der gebroeders VAN EYCK in de groote kerk te *Gend*[1] ongeveer van

(1) Ik hoop dat ik kan staat maken op mijne gravure, geplaatst in *Notice sur le chef d'oeuvre dos frères* VAN EYCK, *traduit de l'ullemand du* Dr. G.T. WAAGEN, *par* L. DE BOIT, Gand 1825. Zij is nog al groot, en, schoon slechts een omtrek,uitvoerig genoeg.

denzelfden ouderdom als bij RAFAëL, ofschoon, in den geheelen geest van deze groote schilderij en van de gansche Nederrhijnsche school, veel ernstiger en waardiger. - Zou dit streven naar vrouwelijk schoon en bevalligheid ook in verband staan met de dubbelzinnigheid van het woord χάρις, *gratia* (*gratia plena*, d.i. vol van bevalligheid, of, vol van genade, naar men het nemen wil) dat als karaktertype van de: Moeder der genade, *Mater misericordiae*, zich in de godsdienstbegrippen van het Westen, na de dertiende eeuw, zoo algemeen ontwikkelde?

Het onhistorische van eene bejaarde MARIA met het kind, in nog zeer jeugdigen leeftijd, op haren schoot, dat u gehinderd, althans verwonderd mag hebben, strekke u ter bevestiging van hetgeen ik elders[1] reeds geschreven heb, dat het kindeken, in de middeleeuwsche en Oostersche kunst, geene andere, dan eene symbolische beteekenis heeft; eene aanduiding is, dat de persoon, daar verbeeld, de moeder van den Godmensch, de Theotokos is. Zulke bijzonderheden moet men wel in het oog houden; anders wordt het even zoo onverklaarbaar, waarom de Westersche kunst aan MARIA - niet alleen bij hare hemelvaart, b.v. die van CORREGGIO, in de domkerk te *Parma*, waar het zich nog liet verklaren, maar ook op haar sterfbed, - de trekken der jeugd laat behouden, zoo als b.v. op de schilderij van JAN VAN SCHOREL. Het is traditie, type, en niet historie[2].

Vraagt gij mij, hoe ik denk over den oorsprong van dat ons zoo vreemd verschijnsel van den bejaarden leeftijd der heilige maagd in de Grieksche kunst? Of het de geest is der school, of het gevolg van de trekken van haar oudste, tot type geworden portret, de Blachernische Moeder Gods? - Ik weet niet,

(1) *Vereering van* MARIA, St. II, bl. 95.

(2) STAUDENMAYER schrijft (*Geist des Christenthums*, Theil II, Seite 862, Mainz, 1843), dat, naar eene vrome overlevering, de tijd geene magt uitoefenen kon op de gestalte der Goddelijke moeder, en dat zij steeds als jonkvrouw voortbloeide in onverwelkelijke schoonheid en jeugd. Waar hij dat van daan gehaald heeft, mag de hemel weten; hij heeft ten minste de geheele Grieksche traditie tegen zich. Prof. MOLL schrijft (*Kerkelijk Leven*, Deel I, bl. XVII aan dit werk eene grondige, rijke kennis toe. Ik gebruik het voor de aesthetiek van het Catholicisme met het grootste genoegen, maar - wat de historische waarheid betreft, heb ik reeds geleerd er uiterst voorzigtig mede te moeten wezen; de kennis moge rijk zijn, grondig is zij alles behalve. En de *Christelijke zin* dien MOLL er ook aan geeft - - ja - ja - met onderscheid; meer overmystiek en schwärmerisch, dan wel Christelijk; 't is geheel de Duitsehe geest van onzen tijd. Het begin reeds hinderde mij, waar STAUDENMAYER over het feestelijke van den Christelijken Zondag, als Scheppingsfeest, sprekende, gebruik maakt van den proloog uit den *Faust*, hoe heerlijk ook de reizang van BAPHAëL, GABRIëL en MICHAëL, hoe schoon en waar ook het Trio

> Der Anblick giebt den Engeln Stärke
> Da keiner Dich ergründen mag,
> Und alle Deine hohen Werke
> Sind herrlich wie am ersten Tag -

wezen moge. Heeft STAUDENMAYER wel bedacht of willen bedenken, hoe echt Voltairiaansch juist die zelfde proloog eindigt, en hoe digt het bij dien Engelenzang staat:

> Von Zeit zu Zeit seh' ich den Alten gern,
> Und hüte mich mit Ihm zu brechen.
> Es ist gar hübsch von einem grossen Herrn
> So menschlich mit dem Teufel selbst zu sprechen.

Er moet in het gemoed iets ongodsdienstigs liggen, de godsdienst moet wel geheel poëtische fictie zijn, als iemand zoo iets in woorden durft kleeden.

wat ik gissen moet. - 't Is zeker, dat de geest der Byzantijnsche school over het geheel ernstig, streng, somber is; dat zij ongaarne jeugd, schoonheid, levenslust vertoont; maar aan den anderen kant is het even zeker, dat wij de schoone, jeugdige Christustype juist aan haar te danken hebben, terwijl de leelijke, lijdende Christusbeelden aan het Westen toebehooren. Hare traditie kon dus, op zich zelve beschouwd, ook wel ten opzigte van Zijne Moeder, althans waar zij niet als *mater dolorosa* naast het kruis staat, of in zwijm ligt bij de afneming, voor schoonheid en jeugd geweest zijn. Wij moeten de vraag onbeslist laten; autopsie van het portret is onmogelijk geworden, de Russische kopij is te weinig te vertrouwen, en de door NICEPHORUS bewaarde trekken zijn juist op dit punt zwijgende.

Maar mij dunkt, ik zie reeds uwe ontevredenheid, - gij hadt verwacht, iets, al was het dan ook weinig, toch iets bepaalds aangaande de ware trekken van de moeder onzes Heeren te vernemen, waarvan gij misschien, bij inductie, ook hadt willen gebruik maken voor de voorstelling, die gij u van Hem zelven wildet vormen, en die, misschien, vergelijken met het ideaal in de transfiguratie? - Gij zijt onvoldaan, dat ik hier reeds de punt zet, en de rede afbreek, eer gij de apodosis

hebt, en gij beschuldigt mij welligt van te veel omhaal voor zoo weinig resultaat. - Ja, - daar zult gij vrede mede moeten hebben, even als gij dat wel meer in de historie hebben moet, en u eenvoudig te vreden houden met het weten van hetgeen gij weet. - Als gij den geleerden, voor ons land wel wat al te geleerden, arbeid van onzen DOEDES over de kritiek des N. Test. gelezen hebt; als gij dien dikken kwartijn met begeerige oogen geopend hebt, in de hoop, dat het doorworstelen van zoo vele niet altijd even uitlokkende bladzijden u eindelijk beloonen zou, en gij dat lang gezochte voorwerp, waar toch immers de vroegere critici u zoo rakelings digt aan gebragt hadden, den oorspronkelijken tekst, de eigene, '*mijne hand Pauli*,' voor het grijpen zoudt hebben, ... en gij dan, ten slotte, van hem, dien gij toch, na zoo veel onderzoek, wel op zijn woord zult moeten gelooven, tot resultaat gekregen hebt, dat die oorspronkelijke tekst niet alleen voor u verloren is, maar dat het zelfs niet meer het doel der kritiek wezen mag, daarnaar te zoeken, - eilieve, heb er dan toch ook vrede meê, wanneer mijn niet alleen kortere, maar ook in alle nederigheid voor de geleerdheid des onvermoeiden Hallenaars zich buigende arbeid, met een vraagteeken eindigt.

(*Het vervolg in een volgend Nommer.*)

Pericles[1].
(*Eene historische studie*.)

Zijn de voortbrengselen van de rede- en dichtkunst der Grieken onze bewondering waardig, niet minder verdient hun staatsleven, bepaaldelijk dat der Atheners, onze beschouwing. Beide, hunne letterkunde en hunne staatsinstellingen, zijn planten van denzelfden bodem. Is die letterkunde de vrucht van het talent van enkele individuën, die als uitverkoren waren om den rijken, veelvuldigen inhoud van den geest des menschen in schoone vormen te gieten; ook hunne staatsgeschiedenis levert mannen op, die het denkbeeld des staats zoo diep gevat hadden, dat het zich in eene schepping van hunnen geest moest openbaren. Zulk een man was PERICLES van *Athene*.

Vragen wij, welke eigenschap die dichters en redenaars van *Griekenland* moest kenmerken, om het hun mogelijk te maken zulke voortbrengselen in het leven te roepen? ik weet op die vraag niet beter te antwoorden, dan door hun *vrijheid des geestes* toe te schrijven, eene eigenschap, waardoor zij zich van hun gevoel

(1) In deze beschouwing van PERICLES heb ik mijn oordeel alleen uit de twee eigenlijke bronnen, THUCYDIDES en PLUTARCHUS, opgemaakt. Het oordeel van anderen over hem heb ik niet vermeld: evenmin het gevoelen over PERICLES, dat hier en daar in PLATO's dialogen wordt uitgesproken, als dat van CICERO en anderen der Ouden; evenmin de waardering van zijne verdiensten en karakter, door onzen beroemden landgenoot, Prof. VAN ASSEN, als het vonnis over PERICLES gestreken door de Duitsche geleerden BÖCKH, DRUMANN, WACHSMUTH,enz. Men wijte dit niet aan geringschatting van het gevoelen van mannen, in geleerdheid en menig ander opzigt verre boven mij verheven; maar aan de noodwendigheid, waarin ik mij bevind, om enge grenzen aan mijne lectuur en mijn onderzoek te stellen.

wisten rekenschap te geven, en zich los te maken van den verwarrenden invloed der wereldsche zaken, ten einde aldus de oorspronkelijke gedachte, die aan al die omstandigheden ten grondslag ligt, te vinden, en ze, eenmaal gevonden, in eigen scheppingen te verligchamelijken. Die zelfde vrijheid des geestes vormde den staatsman PERICLES, en riep den staat, door hem ontworpen, in het leven.

Bleven andere volken onbewust aan den leidband gaan eener roeping, hun van wege het wereldbestuur opgedragen, de Atheners hielden zich niet lang geloovig aan de overgeleverde inrigting van hunnen staat; dit volk (en dit was *zijne* roeping) trachtte hoe langer hoe meer instellingen te bekomen, op eigen begrippen van orde en regt gegrond, en in PERICLES stond een man op, die het ondernam, de diepste en zuiverste *idée* tot den grondslag te maken, waarop hij den staat zijner vaderstad oprigtte. En welke was die *idée*? Deze vraag is niet moeijelijk; want inderdaad, hier is eigenlijk slechts *ééne idée* mogelijk. Al is het, dat daar, waar de instellingen des staats een voorwerp van onderzoek geworden zijn, zich meer dan ééne rigting schijnt te vertoonen, die rigtingen lossen zich alle in slechts twee op, en schoon elk van deze beide van een bepaald denkbeeld schijnt uit te gaan, de eene is in waarheid slechts de vrucht der andere, zij is enkel *reactie*; met andere woorden: aan ééne der beide zijden slechts is idée, is leven.

In het tijdperk der Atheensche geschiedenis, dat ons zal bezig houden, was (zoo men eigendunkelijk een woord mag kiezen voor een denkbeeld op honderderleiwijze uitgedrukt) de leus der eene partij *verwerven*, die der andere *behouden*, en dat zoowel in een staatkundig als in een staatshuishoudkundig opzigt; en PERICLES was van de partij, wier leuze *verwerven* was.

Wie niets hoogers bedoelt, dan het behoud der bestaande staatsinstellingen, maakt zich van die instellingen afhankelijk; hij erkent ze als eene magt boven zich, en is dus inderdaad een onnutte dienstknecht van den staat; want, zoo de staatsinstellingen werktuigen zijn, die aan het staatsligchaam leven en aan al zijne leden levensgenot moeten verzekeren, hoe zal men die werktuigen tot hun doel doen werken, bijaldien men zich niet als heer en vrij beschikker daarover beschouwen kan? Er is een hooger doel, dan de bloote zucht tot behouden. Het is het streven, om den staat en zijne instellingen in hun' aard, oorsprong en doel te begrijpen, en ze des noods te hervormen, om ze met de eischen der rede en der behoeften

van het tegenwoordige in overeenstemming te brengen. Zoo, terwijl de geest zich boven het bestaande weet te verheffen, verwerft men voor zijn vaderland instellingen, niet enkel op het toeval, maar op de rede gegrond, die de burgers met hart en ziel aanhangen, omdat zij daarin de vervulling vinden hunner wezenlijkste en edelste behoeften.

Hetzelfde geldt met betrekking tot den bijzonderen eigendom. Wie niets hoogers kent, dan het verworven goed te behouden, is er met der daad geen heer over: *hij* heeft het goed niet, maar het goed heeft *hem*. Daarom wenscht hij, die de leus *verwerven* in zijn schild voert, de goederen, die het eigendom der staatsburgers uitmaken, gebruikt te zien ter opwekking van vértier en nijverheid, opdat hij, die heeft, eerst verwerve wat hij heeft, en zij, die geen eigendom bezitten, zooveel mogelijk hun deel van het vermogen der rijken bekomende, tot welvarende en nuttige leden der maatschappij mogen worden; opdat alzoo doorstraling en leven het maatschappelijk ligchaam beziele, en het niet door ophooping van onvruchtbare stof aan de eene, en door gemis van voedsel aan de andere zijde, versterve. Ik druk mij nog niet juist genoeg uit. De man, wiens leus *verwerven* is, wil in zijne medeburgers het gevoel opwekken, dat het ligchaam meer is dan de goederen, waarvan het zich bedient, en dat de geest meer is dan alles, daar deze in staat is, om, al geeft men het verworven goed ook prijs, het terug te winnen, en, waar geen goed was, het te verwerven, zoodat volgens hem, de geest het eenig goed, het eenig vermogen is in den staat.

Zulke beginselen stond PERICLES voor; van zulke beginselen was hij in het staatkundige de hoogste vertegenwoordiger, die er welligt ooit of ergens geweest is. Moge het ons blijken, terwijl wij, vooreerst, de trekken verzamelen van het ideaal des staats, door hem ontworpen en verwezenlijkt; ten tweede, de stelregels beschouwen, die hem in de voornaamste handelingen van zijn openbaar leven, bijzonder in het aangaan en voeren van den oorlog tegen de Spartanen, bestuurden. Eene schildering van zijn karakter en bijzonder leven moge ons, ten laatste, de proeve leveren van de zuiverheid zijner beginselen, en den grond leeren kennen, waarop die staatkunde geteeld was.

Zijn wij voornemens eenige trekken te verzamelen van het ideaal des staats, door PERICLES ontworpen en verwezenlijkt, wij zullen hiertoe uit de beste bron putten, uit de uitspra-

ken van PERICLES zelven, ons deels door THUCYDIDES, deels door PLUTARCHUS bewaard. Maar, voert men mij te gemoet, THUCYDIDES voert PERICLES wel sprekende in; maar wij kunnen die redevoeringen, in het werk van den beroemden geschiedschrijver ingelascht, niet als PERICLES eigen woorden aanmerken. Dit stem ik toe, en zoo de vraag is, of de *litterator* zich beroemen mag onder de Atheensche redenaars ook werken van PERICLES te bezitten, dan zeker moet men deze vraag ontkennend beantwoorden. Doch aan zulk een roem behoeft ons weinig gelegen te zijn. Wij hebben, het is waar, PERICLES denkbeelden niet onmiddellijk; wij hebben ze, als het ware, herboren uit den geest van THUCYDIDES: maar verbiedt dit ons, die redevoeringen van PERICLES bij THUCYDIDES aan te nemen, alsof de groote staatsman zelf tot ons sprak? Immers neen! THUCYDIDES laat, volgens zijn eigen getuigenis[1], zijne personen spreken, zoo als hij acht, dat zij overeenkomstig hun' geest en karakter gesproken moeten hebben. Alzoo is het slechts de vraag, of THUCYDIDES geest diep en onpartijdig genoeg was, om een trouw beeld van den spreker te leveren. En hier getuigt zijn werk voor zich zelve. Lees de redevoeringen, die hij PERICLES in den mond legt, en zeg dan, of wij hier het werk eens verdichters hebben. PERICLES spreekt hier zoo eenvoudig en tegelijk zoo verheven waar, dat wij gedwongen worden uit te roepen: Wie in staat was zulk eene eerlijkheid, zulk eene verloochening van allen opschik en tevens zulk een' hoogen geest weder te geven, moet warsch geweest zijn van die zelfbehagende gekunsteldheid, waarin zich te vaak opstellers van verdichte redevoeringen toegeven. Dus geeft THUCYDIDES ons PERICLES zonder twijfel, zoo als deze werkelijk was; want hij heeft slechts welgevallen in de waarheid, en wie zulk een beeld kan schetsen, staat volkomen op de hoogte van zijn onderwerp. - En wat PLUTARCHUS aangaat: deze is, ik erken het, te vaak een onkritisch verzamelaar van vreemdsoortige opgaven, dien het slechts te doen schijnt om de vruchten zijner belezenheid, in zijne aanteekeningen als in een magazijn op elkander gestapeld, in zijn werk te pas te brengen. Zoo betoont hij zich ook in de negen eerste hoofdstukken van zijn *Leven van Pericles*; maar van het tiende hoofdstuk aan leveren zijne aanteekeningen doorgaans eene edelere stoffe op en zijne beschouwing wordt meer geëvenredigd aan de verhevenheid van zijnen held, en in het twaalfde hoofdstuk put hij kennelijk uit het

(1) I, 22.

verslag eener door PERICLES gehoudene rede. THUCYDIDES en PLUTARCHUS derhalve zijn onze bronnen, als in de volgende deelen van onzen arbeid, zoo ook in dit.

In de redevoering, volgens THUCYDIDES[1] door PERICLES uitgesproken bij gelegenheid der uitvaart van de eerste slagtoffers van den Peloponnesischen krijg, hangt hij een tafereel op van hetgeen *Athene's* staatsinrigting geworden was in zijnen tijd[2], en, voegen wij er bij, door den invloed van zijnen geest. Zijn tafereel is eene lofrede, en wij meenen daarin zijn ideaal terug te vinden. Mijne vertaling is eene verklarende omschrijving; eene woordelijke overzetting acht ik, wegens de eigenaardigheid en kortheid der uitdrukking, onmogelijk. ‘In onzen staat,’ zegt hij[3], ‘kent de wet tusschen de burgers als zoodanig geen onderscheid, bij al het verschil, dat er voor het overige, door de ongelijke verdeeling der geluksgoederen, tusschen de ingezetenen bestaat; blinkt toch iemand in eenig opzigt uit, niet een toevallig voorregt doet hem ook als burger iets vooruit hebben, maar de deugdelijkheid van zijn' persoon. Waar dus datgene, wat eigenlijk den rijke op onderscheiding aanspraak geeft, bij den arme wordt aangetroffen, vindt deze in zijne armoede geen beletsel om eer en invloed in den staat te erlangen. En evenwel stelt bij ons rijkdom en weelde niet aan verdenking bloot. Wangunstige heethoofden zijn vaak geneigd zich aan den rijke te ergeren, die zijne schatten gebruikt om zich het leven aangenaam te maken, en, straft men den rijkdom al niet als iets ongeoorloofds, middelen zijn er genoeg om den vermogenden man zijn genot te vergallen: welnu, zulk eene nijdige ligtgeraaktheid ligt niet in het karakter onzer medeburgers, en zulke middelen om den rijke te kwellen worden bij ons versmaad. Wij streven bovenal naar een rustig leven zonder overlast van buiten, en zoo wij aan de verpligtingen, welke de staat ons oplegt, niet te kort doen, is het vooral uit ontzag voor de overheid en de wetten, bovenal voor dezulke, die den zwakke tegen het onregt in bescherming nemen, en voor die, welke, niet geschreven, maar niet minder

(1) II, 35-46.
(2) II, 36. Τὰ δὲ πλέω αὐτῆς (ἀρχῆς) αὐτοὶ ἡμεῖς οἴδε, οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν ιῇ χαθεστηχνίᾳ ἡλιχίᾳ, ἐπηνξήσαμεν, χαὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι παρεσκενάσαμεν χαὶ ἐς πόλεμον χαὶ ἐς εἰρήνην αὐταρχεστάτην.
(3) THUCYD. II, 37.

heilig, de overtreders met geene andere straf dan met schande bedreigen.'

Ziedaar, voorwaar! de schildering van eenen staat, die, zoo als PERICLES zelf zegt[1], voor anderen tot een voorbeeld strekken kon. Maakte het karakter der Atheners de volkomene verwezenlijking van dit beeld mogelijk? Geenszins. Maar al was de werkelijkheid niet ten volle overeenkomstig aan het hier opgehangen beeld, het beginsel van zulk een staat leefde in den geest van PERICLES, en dit ideaal trachtte hij steeds te verwezenlijken. Als middel daartoe, hield hij het zijnen medeburgers meermalen, in woorden, gelijk de zoo even aangehaalde, waarschuwend voor, en zijn verheven doel bereikte hij in zoo verre, dat hij de ondeugden, die de verwezenlijking het meest in den weg stonden, gedurende den tijd, dat zijn invloed gold, wist te beteugelen of af te leiden. - Beschouwen wij zijne denkbeelden wat nader. Vóór alle dingen bemerken wij, dat in den staat, zoo als hij PERICLES voor den geest stond, geene standsvoorregten gelden: 'de wet,' zegt hij, 'kent tusschen de burgers geen onderscheid.' Standsvoorregten berusten op geheiligde overleveringen; doch voor het gevoelen van PERICLES geldt slechts de heiligheid der rede, die niet stilstaat bij het overgeërfde en onnut gewordene; maar het begrip van den staat, waarvoor allen gelijk zijn, als eenig gezaghebbend beginsel doet gelden. Zoo, zien wij, was PERICLES einddoel hetzelfde, als waarnaar wij de geschiedenis der nieuwere volken sedert eeuwen zien streven. - Het eenige onderscheid, dat in PERICLES staat erkend wordt, is dat, waarop verstand en zedelijk karakter aanspraak geven: 'geen rijkdom,' heet het, 'de deugdelijkheid van den persoon des bur gers verzekert hem eer en invloed in den staat.' Zoo vinden wij hier regten erkend, die in onzen tijd, waarin het stoffelijk vermogen de maatstaf der bevoegdheid tot staatkundigen invloed is, nog niet gelden mogen, en bijna nog slechts in zekere utopiën verheerlijkt worden, waar de erkenning dier regten met grove dwalingen gepaard gaat; dwalingen, die wij in PERICLES stelsel vermeden zien. Want hier wordt niet tevens het uitwendig goed als aan het hooger begaafde lid der maatschappij toekomende en van staatswege uit te deelen voorgesteld, en daarmede het regt van eigendom geschon-

(1) THUCYD. II, in het begin van dit 37ste hoofdstuk.

den. Integendeel, uitdrukkelijk stelt en vooronderstelt hij dit regt, en juist bij het verschil van geluksgoederen komt eensdeels de algemeene gelijkheid en anderdeels de voorkeur, aan den hooger begaafden verleend, het heerlijkst uit: geen rijkdom geeft aanspraak op eere in den staat, en geene armoede sluit daarvan uit; daarom gunt dan ook de arme den rijke zijne schatten, en gevoelt zich de strenge gemeensman niet geërgerd door de weelde van den vermogende. Blijft alzoo in PERICLES staatsideaal het gebied der bijzondere en dat der openbare regten der burgers van weêrszijde onaangerand, ook de strijd is bijgelegd tusschen de neiging naar ongestoord genot die den mensch gewoonlijk kenmerkt, en de pligten, wier vervulling de staat van hem vordert. En waardoor wordt die harmonie bewerkt? Door het heerschend ontzag voor de wet en hare uitvoerster, het staatsbewind, en voor de openbare meening. Want waar men de wet als handhaafster en beschermster ook der bijzondere regten erkent, en gevoelig is voor het oordeel der openbare meening, hoe zou men daar de wetten niet nakomen, die ons een leven zonder overlast waarborgen, en zich aan de staatszaken onttrekken, terwijl het heerschend gevoelen, volgens PERICLES eigen uitdrukking[1], dengenen, die wel de zaken van zijn' bijzonderen kring, maar niet die, welke den staat aangaan, meent te moeten onderzoeken en behartigen, niet onder den een' of anderen verschoonenden naam laat doorgaan, maar met den naam van *onnut lid der maatschappij* schandvlekt.

Thans vordert de vraag, welk doel PERICLES staatshuishoudkunde zich voorstelde, onze aandacht. Wij putten ter harer beantwoording vooral uit PLUTARCHUS.

In het twaalfde hoofdstuk van PERICLES *Leven* vermeldt deze schrijver, hoe PERICLES, opgeroepen, om zich te verantwoorden wegens de wijze, waarop hij met de gelden handelde, die de bondgenooten ter voortzetting van den oorlog tegen de Perzen verstrekten, eene rede hield, waarin onder anderen het volgende voorkwam: ‘De schatkist moet aangewend worden tot den aanleg van werken, wier voltooijing der stad eenmaal onsterfelijken roem, en wier vervaardiging haar welvaart kan verschaffen, daar zij algemeene bedrijvigheid en allerlei behoeften doet ontstaan, en deze behoeften allerlei ambachten

(1) THUCYD. II, 40. *Μόνοι γὰρ τόν τε μηδὲν τῶνδε* (*τῶν πολι τιχῶν*) *μετζζοντα, ονχ ἀπ ρ ά γ μ ο ν α, ἀλλ᾽ ἀ χ ρ ε ῖ ο ν νομιξομεν*.

in het leven roepen en alle handen in beweging brengen, zoodat de stad door die ondernemingen niet alleen verfraaid, maar door de voordeelen, welke zij afwerpen, bijna geheel aan den kost geholpen wordt. Want wel werd aan de jeugdige en krachtige manschappen door den oorlog uit de middelen van den staat brood verschaft; maar het verwaarloosd gemeen bleef onverzorgd.' Dit behoeftig gedeelte der natie nu wilde PERICLES (blijkens zijne toen gehouden rede) niet van de baten verstoken laten, die andere burgers toevloeiden; maar hun om niet geld en goed verstrekken, om hunne ledigheid te voeden, dit wilde hij niet. Dus moesten zij hun deel aan de algemeene welvaart *verdienen*, en hoe konden zij dit anders, dan door bij die openbare werken arbeid te vinden? Alzoo kreeg het tehuisblijvend gedeelte der bevolking, evenzeer als de zee- en landsoldaten, aanspraak op deelgenootschap aan het staatsvermogen. De behoefte aan allerlei bouwstoffen, steen, koper, ivoor, goud, ebbenhout, cypressenhout, enz., gaf werk aan mijnwerkers, houthakkers, voerlieden, vrachtschippers, die wederom allerlei gereedschappen, wagens, schepen met hun toebehooren, noodig hebbende, den arbeid van duizenden vorderden, terwijl de bouwstoffen, eenmaal aangebragt, door de handen moesten gaan van smeden, timmerlieden, verwers, schilders en welke kunstenaars niet al. Ieder ambacht en iedere kunstgilde maakte, als het ware, eene *phalanx* uit. onder een bevelhebber: het anders ongeordend en hoofdeloos gemeen stond aldus onder opzigt en was in een georganiseerd ligchaam herschapen. En zoo werd het vermogen van den staat onder menschen van allerlei leeftijd en stand verdeeld.

Wat dunkt u ook van dit tafereel? Is het niet alsof PERICLES de droombeelden der socialisten onzer dagen, wier dwa lingen hij in het staatkundige wist te vermijden, op dit gebied heeft weten te verwezenlijken? Doch laat ons liever letten op de gezonde beginselen van staatshuishoudkunde, die hij predikte. Aan de genezing van den gevaarlijken kanker der armoede is den staat alles gelegen; deze belemmert zijne vrije werking, put zijne beste krachten uit, en met haar blijft er immer een deel der staatsleden beneden den rang, die den burger voegt, en buiten het bereik der algemeene zedelijkheid. Maar zal men door liefdegaven die ellende te keer gaan? Immers neen! Beproefde men het, men zou geene vruchten van zijne pogingen zien. Er moet leven en werking in de

verstervende leden der maatschappij gebragt worden; de middelen om te bestaan moeten zoo ruim vloeijen, dat allen doorvoed en tot gezonde leden van het groote ligchaam verheven worden. Zoo moet dan ook de arme zijn deel aan de welvaart des staats verdienen, en, heeft hij opwekking noodig, dan moet hem werk verschaft, dan moeten de scharen der behoeftigen op krijgsmanswijs door en tot den arbeid geordend en geoefend worden. Doch het is niet altijd mogelijk dit te bewerkstelligen? Toen PERICLES zijne loopbaan begon, was het voor *Athene*, naar het gewone spraakgebruik, ook niet mogelijk nieuwe banen voor de werkzaamheid der burgers te openen, en gelden te vinden om van staatswege vruchtdragende kosten te maken. De zee scheen slechts voor den oorlog geopend; het geld, dat voorhanden was, mogt slechts voor dienzelfden oorlog besteed worden. En evenwel, PERICLES peilde de diepte der wonde, en deinsde voor geene mogelijke gevolgen van de stappen, die hij wagen moest, terug; hij schiep zich uit belemmeringen hulpmiddelen, en hij werd de man, die, zoo als PLUTARCHUS(1) zegt, *Athene* het meeste zingenot verschafte; die zelf zeggen kon(2): ‘uit de geheele aarde vloeit ons toe, wat wij begeeren, en wat andere landen en menschen voortbrengen, wordt bij ons genoten, alsof het hier was voortgebragt.’ En elders(3): ‘telt de geneugten op, die hier en in andere staten den ingezetene (van den hoogsten tot den laagsten) ten dienste staan, nergens zal de som dier geneugten zoo groot, nergens zullen de middelen om een onbekrompen leven te leiden, zoo ruim bevonden worden.’ En bij zijn stelsel was welvaart en zingenot niet het hoogste en eenigste, dat bereikt werd. Diezelfde bouwwerken, welke algemeen arbeid en welvaart verschaften, hoe waren zij uitgevoerd? Zij waren grootsch en schoon tegelijk, kolossaal en onnavolgbaar in bevalligheid(4). Zij waren gekenmerkt door dat eeuwig schoon, dat hun dadelijk een karakter van onberispelijkheid gaf, alsof zij door de eeuwen waren tot stand gebragt, en hen tevens altijd nieuw deed schijnen; zoodat PLUTARCHUS(5), vijfhonderd jaren later, zeggen kon: ‘het is alsof een eeuwig bloeijende, eeuwig jeugdige geest en leven die bouwwerken be-

(1) V. PERICI. 12, in het begin.
(2) THUCYD. II, 38.
(3) Ibid 41, in het begin.
(4) PLUT., l.l. c. 13 in het begin.
(5) l.l. c. 13.

zielt, zulk een nieuw, zulk een ongeschonden voorkomen hebben zij, in weêrwil van den tijd, tot nu toe bewaard.' - Wat dunkt u: kon de schoonheidszin bij een volk, als het Atheensche, onontwikkeld blijven, waar het zulke kunstwerken dagelijks voor oogen had? Het gezigt dier tempels en paleizen, die sprekende getuigen van 's menschen scheppenden geest, moest kracht en moed en afkeer van al wat onedel is, bij den beschouwer wekken; de schoonheid, die van hen afstraalde, moest die *somberheid*, in welker drukkenden nevel allerlei lage ondeugden gekoesterd worden, bij den geringen man *wegvagen*(1) en zijn gemoed voor levensvreugde openen. Rijkdom en weelde zijn niet ieders deel, maar die gebouwen, die stad, behoorden aan allen; haar had PERICLES tot eene meer dan gerijfelijke, tot eene heerlijke, geestverheffende woning voor zijne medeburgers gemaakt; in de eerste plaats voor den gemeenen man, die geen te huis komen heeft, dat hem aantrekt door de gemakken, welke het aanbiedt. Met den schoonen hemel van het kustland der Aegaeische zee boven zich, en die pronkstukken der bouwkunst rondom zich, behoefde hij den rijke zijne enge woning niet te benijden. - En die tempels waren de zetels eener godsdienst, wier oefening eene verheffende uitspanning was, en in die praalgebouwen werden de schoonste feesten gevierd, waartoe toonkunst en dichtkunst en tooneelspeelkunst hare diensten leenden, en de edele zucht der Grieken om hun meesterschap over de vermogens, waarmede de natuur het schoone ligchaam des menschen heeft toegerust, in renbaan of strijdperk te toonen, gereede aanleiding gaf; feesten, waarvan de arme zoo verre was van buitengesloten te wezen, dat PERICLES hem zelfs van staatswege gelden liet verstrekken, bepaaldelijk met het doel om ze bij te wonen. Want ook in het aanleggen van openbare vermakelijkheden was PERICLES een meester. Op gezette tijden moest de staat zijne kinderen ter feest noodigen; dan vertoonde de stad werkelijk het beeld van een groot huisgezin; allen genoten gelijkelijk van de mildheid en heerlijkheid hunner algemeene moeder, die onbekrompen genoeg was, om zelfs geene vreemdelingen te weren; en verwezenlijkt werd dan althans voor een' tijd het einddoel van den staat, dat misschien nimmer op den duur zal kunnen verwezenlijkt worden: alle onderscheid tusschen burgers en burgers verviel, allen gevoelden zich even edel en even

(1) Vergelijk PERICLES uitdrukking (THUCYD. II, 38): *τὸ λνπηρὸν ἐχπλήοσειτ.*

rijk. Wel mogt PERICLES zeggen[1]: ‘Brengt het leven moeite mede; bij ons kan de geest meer dan elders uitspanning smaken, en het dagelijksch genot van al wat de welvaart, met de schoone kunsten in verband, tot verfraaijing van ons leven toebrengt[2], verjaagt bij ons alle droefgeestigheid.’ Gij ziet, PERICLES rekende er op, dat al wat *Athene* opleverde, op het ge moed der Atheners eene dergelijke uitwerking maakte, als wij zoo even beschreven; hij rekende er op, dat het ruime genot, dat hun ten dienste stond, het groote en schoone, dat hen omgaf, hun tot hulpmiddel strekken zou om den geest opgeruimd te bewaren. Ja! waar de Atheners door oorlog buiten en pest binnen de muren bezocht worden, houdt hij het hun voor als eene verheffende gedachte, dat zij inwoners zijn eener groote stad en hunne zeden daarmede overeenstemmen, en leidt hij hieruit de verpligting af, om ook groote rampen willig te dulden en niet beneden datgene te blijven, wat men van hen kon verwachten; want, zegt hij, wie lafhartig beneden datgene blijft, waartoe zijn staat hem roept, wordt evenzeer misprezen, als hij, die zich stoutmoedig boven zijn' staat wil verheffen[3].

Vóórdat wij van PERICLES theorie tot zijn leven overgaan, schiet ons nog slechts over te onderzoeken, welk eene staatkunde hij in de betrekkingen met het buitenland, bepaaldelijk met de overige Grieksche Staten, voorstond. Hier geeft hij ons zelf antwoord in dezelfde rede, uit welke wij reeds meer dan eene plaats aanhaalden: ‘Wij verleenen vrijen toegang tot onze stad en de genoegens, die zij aanbiedt, aan allen; wij sluiten geen' vreemdeling buiten, noch van de plaatsen, waar nuttige leering, in welk vak ook, is op te doen, noch van de openbare schouwspelen; want de bekrompene vrees bezielt ons niet, dat hij met het eene of het andere zijn voordeel doen zou; wij vertrouwen niet zoo zeer op onze verdedigingsmiddelen en op geheimhouding van onzen waren toestand, als veeleer op onze eigene wezenlijke kracht en dapperheid, die ons vrolijk en fier het gevaar te gemoet doet gaan.’[4] Veel zegt deze taal in den mond eens Atheners in die dagen. Want gevaarlijk kon het schijnen, den afgezant des vijands toe te laten tot de wapenplaatsen en tuighuizen der stad, en tot de oefenscholen dier zeelieden, die bij geen' der overige Hel-

(1) THUCYD. II, 38.
(2) Vergel. II, 41, in het begin.
(3) THUCYD. II, 61.
(4) THUCYD. II, 39, in het begin.

leensche natiën hunne wedergade vonden; gevaarlijk kon het schijnen, hem eene zitplaats te vergunnen in het theater bij de vrijheid der komedie, die de wonde van den staat roekeloos onthulde, den naijver der partijen aan het daglicht stelde, en niet alleen de overheden, PERICLES zelven vóór alle anderen, aan de kaak stelde, maar geheel het Atheensche volk, met al zijne zwakheden, der lachlust ten prooi gaf. En toch geene uitsluiting, geene geheimhouding voor vreemdelingen; liever gebouwd op waarheid, liever vertrouwd op de oneindige hulpmiddelen, die de burger eens vrijen staats zich niet in het stoffelijke, maar in den geest, die hem bezielt verschaft ziet. - Dit zij genoeg om ons PERICLES oorlogspolitiek te doen kennen. Wat de houding aangaat, die hij in tijd van vrede tegenover het buitenland wilde aangenomen hebben, wij hebben gezien, hoe hij in onbeperkte nijverheid het heil des staats zag, en zou hij de grenzen dier nijverheid niet door vriendschappelijke betrekkingen met vreemde natiën zoo ver mogelijk gewenscht hebben uitgebreid te zien? Zoo was het ook: *Athene* was de vrije markt van alle volken, en het werd er rijk door, terwijl het anderen verpligtte. Voorts laat het zich vermoeden, dat de zoodanige, die in de beschouwing van den aard, de geschiedenis en de instellingen van zijn eigen volk een onbevooroordeeld standpunt inneemt, ook door geen vooroordeel in de beschouwing van vreemde natiën misleid zal worden: voor hem, die in dit opzigt boven zich zelven staat, zijn de scheidsmuren gevallen, die natuurdrift en bijgeloof tusschen volken en volken optrekken. Dus ook PERICLES. Door zijnen geest bezield, trachtte *Athene* wel de andere steden en volken van *Griekenland* aan het geluk eener staatsregeling, als de zijne, deel te doen nemen, doch drong hun geen staatsvorm op; den vijand zelfs gunde de Athener zijn standpunt, en bestreed hem zonder gramschap, noch nam het den onderdanen des vijandelijken staats kwalijk, dat zij geen verstandiger leidslieden gehoorzaamden(1). Zoo dan PERICLES *Athene* tot den invloedrijksten staat der Hellenen, tot de hoofdstad van *Griekenland*, wilde maken, zoo als hij werkelijk bleek te willen uit hetgeen PLUTARCHUS (in zijn 17de Hoofdstuk) verhaalt, hoe zou hij het anders hebben willen doen, dan door het voordeel en het geluk der verbondene

(1) THUCYD. II, 41, *μόνη* (*ἡπόλιζ*) *οὔτ∈ τῷ πολ∈μιῳ ἐπ∈λθόντι ἀγανάχτησιν ἔχ∈ι, ὑφ' οἵων χαχοπαθεῖ, οὔτ∈ τῷ ὑπηχόῳ χατάμεμψιν, ὡζ οὐχ ὑπ ἀξίων ἄρχεται.*

steden te bewerken, volgens den stelregel, uitgedrukt in de volgende woorden: ‘wij maken ons vrienden, niet door weldaden te ontvangen, maar door die te bewijzen, en wie weldaden bewijst, bewaart den beweldadigden zijne trouw ongeschonden, want hij wil geen' afstand doen van de zedelijke overmagt, die hem zijne welwillendheid geeft; terwijl de beweldadigde in zijne dienstvaardigheid verlamd wordt door de bewustheid, dat hij tot dank verpligt is. Wij, Atheners, alleen,’ voegt hij er bij, ‘wij alleen bewijzen diensten, niet met de bedoeling en in het vooruitzigt van eigen voordeel, maar onbeducht voor eigen schade, sterk door het zelfsvertrouwen, dat den burger eens vrijen staats kenmerkt[1].’

Door zulke grondbeginselen werd *Athene* groot en magtig. De algemeene deelneming aan staatszaken en de openbare beraadslaging over alle staatsbelangen maakte den Athener daarom niet minder krijgshaftig, want grondig inzigt, door gemeen overleg verkregen, gaf hem een' beredeneerden moed[2]; de weelde maakte hem niet bedorven, want in zijnen sterk ontwikkelden schoonheidszin had hij een schild tegen de verleiding, en, eindelijk, de vrijzinnige staatkunde ten aanzien van het buitenland droeg de gezegendste vruchten. ‘Om van de bewondering van tijdgenoot en nakomeling verzekerd te zijn[3], hebben wij’ zegt PERICLES[4], ‘geen HOMERUS noodig; laat zulk een lofredenaar met schoone woorden feiten versieren, die, van nabij gezien, zoo groot niet zijn; wij hebben de geheele aarde en de zee gedwongen, eene baan voor onze stoutheid te openen, en hebben overal onvergankelijke gedenkteekenen van onze rampen en van ons geluk gesticht.’ Was het wonder, dat de geest des volks wel eens overmoedig werd, dat er waren, die er van droomden, om *Athene* tot het middelpunt eener Grieksche wereldheerschappij te maken, die *Egypte* wilden bemagtigen, den koning van *Perzië* in zijn rijk gaan bestoken, het gebied over *Italië* en *Carthago* wilden uitbreiden[5]? PERICLES ging dien overmoed tegen, en wendde de magt des staats voornamelijk aan ter bevestiging van het verkregen gezag; hij achtte het reeds veel gedaan, zoo men de Lacedemoniërs

(1) THUCYD. II, 40, op het einde.
(2) *Διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν, ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστά, καὶ περὶ ὧν ἐπιζειρήσομεν, ἐχλογίζεσθαι, χ. τ. λ.* II, 40.
(3) Zie PLUT. c. 12, in het begin.
(4) THUCYD. II, 41.
(5) PLUT. l.l. c. 20.

kon afweren[1]; doch hoe het zij, in zulke geesten woelde het voorgevoel van hetgeen de Voorzienigheid voor *Griekenland* bestemd had. Want werkelijk zou *Griekenland* de zetel eener wereldheerschappij worden. Maar, GOETHE[2] zegt het niet ten onregte, de giften des hemels komen van boven in hare eigene gestalten, en hemelsbreed verschilde ook hier van den wensch de vervulling. Eerst moest *Athene's* veroveringszucht op *Sicilië* eene met onopdroogbare tranen beweende nederlaag lijden, eerst moest *Athene* zelfs zijnen schat, zijne vrijheid, verliezen, en dan eerst zou een eerzuchtige, die weenen zou, omdat hij geen HOMERUS tot lofredenaar had, een Halfgriek uit *Macedonië*, zich aan het hoofd der Grieken plaatsen, om de beschaving van de eeuw van PERICLES tot aan de uiteinden van het Oosten te dragen. Om deze uitkomst mogelijk te maken, moest PERICLES dood *Athene* weduw laten, moesten lage *demagogen* met ongewasschen handen zijne erfenis, het beleid van den staat, aanvaarden: eigenbelangzuchtigen, die *Athene* te eerder ten val moesten doen neigen, naarmate PERICLES meer alle krachten des volks in werking gebragt had.

Nu wij tot de beschouwing van PERICLES openbaar leven overgaan-, hebben wij het voornemen niet een verhaal te leveren van al zijne daden en krijgstogten; wij willen slechts de voornaamste dier handelingen van PERICLES vermelden, welke invloed hadden op den toestand en den gang der zaken in *Athene*, en daarna bij zijn gedrag, met betrekking tot den Peloponnesischen oorlog, stilstaan: alles met het doel, om de stelregels, die hem bij een en ander bestuurden, na te gaan. Wanneer wij gebruik maken van het vooraf gezegde, en, waar het mogelijk is, dezelfde bronnen als vroeger raadplegen, zal ons dit niet moeijelijk vallen.

Vooreerst wil ik met een kort woord melding maken van de besnoeijing, welke de *Areopagus* zich onder PERICLES moest laten welgevallen. Dit geregtshof was met andere regtbanken door SOLON in stand gehouden, omdat zijn bestaan en werking zamenhingen met regten, door godsdienst en gewoonte geheiligd. Wel had die wetgever den *Areopagus* eene andere inrigting en zamenstelling gegeven, en hem de handhaving der wetten als voornaamste taak opgedragen; doch altijd bleefhier de regtspraak met vele bijgeloovige ceremoniën verbonden, en was hier aan het

(1) PLUT. c. 21. THUCYD. II, 65.

(2) *Herm. u. Doroth.*, 5e Zang.

gezag en de overtuiging des regters eene te groote speelruimte gelaten. Hoe kon zulk eene regtbank voor PERICLES beginsels bestaan? Deze duldden geene onderwerping des geestes aan bijgeloovige gebruiken, maar wilden de stem der rede, door geene schrikinboezemende plegtigheden of andere beperkingen belemmerd, voor den regter aan het woord laten komen, en de uitspraak van dezen slechts door de geschrevene wet en door regtsbewijzen bepaald hebben. Dus liet PERICLES het volk, op voorgang van EPHIALTES, den *Areopagus* van de regtspraak over alle misdaden, die te voren tot zijn gebied behoord hadden, berooven: slechts de vervolging in geval van manslag bleef hem over; en sedert kon men den *Areopagus* als staatkundig vernietigd aanmerken.

Eene andere daad van PERICLES verdient in het licht van zijn stelsel beschouwd te worden. Ik bedoel de invoering van het gebruik, om den burger voor de deelneming aan de wetgevende vergaderingen en voor de uitoefening zijner regterlijke bevoegdheid uit de staatskas geld te verschaffen, derwijze, dat hij voor elke bijwoning eener volksvergadering of eener zitting der regtbank, waartoe hij behoorde, eene soort van soldij of presentiegeld ontving. De reden, die PERICLES tot deze inrigting bewogen heeft, wordt doorgaans in zijn verlangen gezocht, om zich ter bereiking zijner staatkundige plannen van de gunst en medewerking des volks te verzekeren. Doch wie PERICLES wel kent, is buiten staat, ter verklaring der gronden zijner handelingen, aan belangzuchtige beweegredenen te denken. Hij beoogde niets dan de verwezenlijking van zijn staatsideaal, en dit bragt mede, dat elk burger zich denkend en werkzaam lid moest gevoelen van het groote geheel, dat de kennisneming van de staatsbelangen en de medewerking tot het invoeren van nuttige bepalingen, alsmede het deelgenootschap aan het souvereine regt, om misdadigen te vonnissen, als eene heilige verpligting van elken burger moest beschouwd worden. Zou derhalve de geringe man door de noodzakelijkheid, om den kost te verdienen, teruggehouden worden? zou hij dus inderdaad uitgesloten zijn van de uitoefening van zijn burgerregt en de schoonste gelegenheid missen om praktische belangstelling op te doen in het gemeene welzijn, in hoogere aangelegenheden derhalve, dan die van den kring, waartoe hij door zijn gezin en zijn handwerk beperkt was? Dit mogt het geval niet zijn. Treft men in onze beschaafde staten bij den gemeenen man zoo vaak eene geheime vijandelijkheid aan tegen staatsorde en regtsbedeeling, eene vijande-

lijkheid, die bij hem voortspruit uit het onvermogen, om zich tot het begrip des staats te verheffen, dit kwaad wilde PERICLES keeren; hij wilde in alle burgers verlichte vrienden van den staat en zijne instellingen opkweeken; daarom verschafte hij den onvermogenden de uitwendige middelen, om zijne regten uit te oefenen.

Groot was de blaam, die PERICLES in zijnen tijd bij velen op zich geladen heeft wegens de wijze, waarop hij over de gelden beschikte, door de bondgenooten uitgekeerd ter bekostiging der uitgaven, voor den oorlog tegen de Perzen gevorderd. Hij vond, namelijk, geene zwarigheid, om uit die algemeene kas de kosten te bestrijden ter versiering van *Athene* met de praalgebouwen, waarover wij zoo even gesproken hebben. Deze handeling van PERICLES eischt thans onze aandacht. Bondiger kan zij niet opgehelderd en verdedigd worden, dan door hemzelven geschied is. Zijne begrippen betrekkelijk deze zaak, heeft PLUTARCHUS[1] voor ons bewaard. 'PERICLES,' zegt deze schrijver, 'ter verdediging zijner handelwijze opgetreden, hield het volk voor, dat zij den bondgenooten geene rekenschap wegens de ontvangene gelden verschuldigd waren, daar zij voor hen streden en de Perzen afweerden, terwijl toch die bondgenooten geene paarden, geene schepen, geene manschappen leverden, maar slechts geld, en het geld niet toekwam aan hem, die het verstrekte, maar aan dengenen, die het ontving. Dewijl nu de stad voldoende voor den oorlog was toegerust, was het betamelijk, haar vermogen tot werken aan te wenden, die, voltooid, haar eeuwigen roem verwerven zouden, en, terwijl zij vervaardigd werden, overal welvaart verspreidden.' Wat is de zin dezer woorden? Immers deze: den Atheners was de verpligting opgelegd, de Grieken ontzagwekkend en krachtig tegenover den vijand te maken; voldeden zij aan deze verpligting, dan hadden de bondgenooten geen regt om zich te beklagen over de wijze, waarop zij het verlangde doel bereikten. PERICLES nu meende de Grieksche nationaliteit veel beter tegen de Perzen toe te rusten, door in het hart van *Griekenland* eene stad in het aanzijn te roepen, van welke algemeene krachtsontwikkeling en welvaart uitging, dan door met bekrompene naauwgezetheid de verleende gelden slechts in krijgstoerustingen en soldaten te verkeeren. Had hij dit gedaan, hij zou aan één orgaan van het staatsligchaam, het

(1) C. 12.

leger, eene bovenmatige ontwikkeling hebben gegeven, en de overige deelen zouden daarnevens kwijnend zijn gebleven, ja! geheel en al zijn verstorven. En hoe zou daarbij *Griekenland* magtig tegenover zijne vijanden hebben gestaan? Er moest eene natie zijn met een leger, geen leger zonder natie. Dus was de vraag: zou hij de slaafsche uitvoerder zijn van de letter der overeenkomst, en de verleende middelen slechts tot oorlogsbehoeften durven besteden; zou hij eene verderfelijke bepaling bijgeloovig ontzien, en zich aan haar gezag niet durven onttrekken, of zou hij zich boven de verkeerd werkende wet plaatsen, ten einde aan den geest, die haar ingaf, te beter te beantwoorden? Voor een' PERICLES kon hier de keus niet twijfelachtig zijn. Daarenboven, die gelden, dus besteed ter ontwikkeling en versiering van *Athene*, waren voor de bondgenooten niet verloren. Hij wenschte zoo gaarne, dat dezen *Athene* ook als hunne stad aanmerkten; zij sloot toch voor niemand hare poorten, noodigde een iegelijk tot hare feesten en opende voor een iegelijk eene bron van nijverheid en winstgevend handelsverkeer. Waren de bondgenooten buiten staat om *Athene* als hun eigendom aan te merken en lief te hebben, dit was hunne schuld; zij bewezen daarmede, dat zij eene bekrompene nationaliteit wilden bestendigen en die bron van naijver nimmer wilden gestopt hebben; zij bewerkten door hunne kleingeestigheid, dat de Hellenen altijd zwak en onvermogend tegen een vijand zijn moesten, dien het immers niet aan schatten ontbrak om den eenen Griekschen staat tegen den anderen om te koopen en op te stoken. Zoo was het PERICLES niet moeijelijk, zijnen tegenstanders onder zijne stadgenooten den mond te stoppen, want van de zijde der bondgenooten kwam die aanklagte niet. Zijne binnenlandsche vijanden waren het, die, om hem hatelijk te maken, zich tot schijnheilige verdedigers van de regten dier bondgenooten opwierpen[1]. Doch genoeg: wij gaan over tot de beschouwing der grondbeginselen, die PERICLES bij het aangaan en voeren van den oorlog tegen de Spartanen bestuurden.

Hier is weder THUCYDIDES onze bron. Deze geschiedschrijver toch deelt ons eene rede mede, door PERICLES vóór het aangaan van dien oorlog gehouden[2]. Uit deze rede blijkt, dat PERICLES den oorlog voor onvermijdelijk hield. Hij zag over de

(1) PLUT. 12 in het begin, 14 in het begin.
(2) I. 140-144.

schijnbare aanleidingen heen, en doorgrondde de eigenlijke oorzaak, die in het verschil tusschen het Attisch en het Dorisch beginsel, welke beide het regt meenden te hebben, om in Hellas den toon aan te geven, gelegen was. Zou hij dus aanraden, de grieven, die de Lacedemoniërs tegen *Athene* aanvoerden, uit den weg te ruimen? Wat zou dit gebaat hebben? De grondoorzaak bleef toch bestaan, en kon door geen bemiddeling of inschikkelijkheid weggenomen worden. Dus niet vergoelijken of bemantelen, niet uitstellen of afwachten, maar dadelijk handelen. Hij treedt op met de woorden: 'Ik voor mij, o Atheners! blijf altijd dezelfde meening toegedaan: niet te wijken voor de Peloponnesiërs.' En verder: 'Niemand meene, dat eene geringe inschikkelijkheid van onze zijde den oorlog zou kunnen voorkomen, en dat wij dus eigenlijk om eene onbeduidende kleinigheid zullen strijden. Want aan die kleinigheid is alles gelegen: het komt er immers op aan, eene proeve af te leggen, of gij standvastig zijt, ja dan neen. Wie onstandvastig is in eene kleine zaak, is niettemin onstandvastig, en die onstandvastig toegeeft, verraadt vrees en geeft den tegenstander moed, om meer te vorderen, en bij iederen nieuwen eisch van den vijand is hij zwakker en onvermogender om te weigeren. Wie eenmaal tot verontschuldiging afdaalt, hetzij hij aan eenen grooten of geringen eisch gehoor geve, altijd erkent hij zijne minderheid. Het komt hier alzoo niet aan op de vraag, of wij veel of weinig zouden toegeven, maar of wij onze minderheid zullen erkennen; niet op de enkele toevallige daad, maar op den oorsprong en de strekking dier daad[(1)].'

Wat dunkt u, redeneerde PERICLES wijs of niet? Mij dunkt, zoo wijs, dat hij niet alleen alle nietige, op onbegrepen grappen van blijspeldichters steunende verdichtselen aangaande de oogmerken, die hem tot het aangaan van den oorlog zouden hebben overgehaald, met deze woorden in hun niet doet wegzinken, maar ook aan vele weifelende, pallierende en temporiserende staatsministers van later eeuwen, een verheven voorbeeld gegeven heeft. Neen! Zich naar de omstandigheden te schikken of zijne beslissing afhankelijk te maken van de mogelijke uitkomst, was PERICLES zaak niet. Daartoe was zijn geloof aan de uitspraak zijner rede te heilig. Hij wist, dat de redelijkheid

(1) Hier zijn het einde van het 140ste en het begin van het 141ste Hoofdstuk van THUCYD. 1, vrij door mij vertaald.

van ons besluit niet altijd den gelukkigen afloop onzer ondernemingen waarborgt. ‘Het toeval,’ zegt hij[1], ‘is in zijne beschikking soms even dom en onredelijk als de mensch in zijne besluiten.’ Doch daarom niettemin moedig op den door die rede voorgeschreven weg voortgegaan! Dus stort PERICLES zich ook geenszins in den oorlog met een blind vertrouwen op de zegepraal. Integendeel, hij waarschuwt zijne medeburgers, en wapent zich vooraf tegen het geval, dat nederlaag en rampen *Athene's* deel mogten wezen. ‘Daar ik weet,’ zegt hij[2], ‘dat de aandrift, die de menschen overhaalt om den oorlog te ondernemen, hen in den loop van den krijg niet altijd bijblijft; dat daarentegen hunne stemming met de omstandigheden wisselt; zoo verklaar ik vooraf mijn verlangen, dat zij, die nu voor den oorlog stemmen, dit hun besluit, als het in een staatsbesluit zal zijn overgegaan, ook dan getrouw blijven, wanneer ons geen voorspoed in den krijg mogt weêrvaren.’ En eerst nadat hij dit een en ander gezegd heeft, gaat hij de kansen opsommen, die den Atheners de overwinning waarschijnlijk maken, om hun een zoo noodig vertrouwen in te boezemen[3]: *Athene* had geld, *Sparta* niet; en slechts met geld voert men een geregelden langdurigen oorlog: enkele gelukkig geleverde veldslagen en met voorspoed uitgevoerde strooptogten doen weinig af. *Athene* gehoorzaamde aan ééne stem, 's volks wettig verklaarden wil; in *Sparta* bestond gemis aan eenheid, en hoe zou dan op den duur de zaak van het algemeen met opoffering van het bijzonder belang behartigd worden? Weldra zou de een het op den ander laten aankomen, en ongemerkt zou de staat te gronde gaan, terwijl een iegelijk zich zelven zou zoeken te redden. *Athene* had eene vloot en bedreven scheepsvolk, *Sparta* niet, en kon dit gemis niet zoo ligt verhelpen, deels wegens gemis aan geld, deels wegens gemis aan tijd, maar vooral omdat de Lacedemoniër niet als de Athener voor de zee was geboren. ‘Groot,’ zegt hij[4], ‘is het vermogen der zee: wie de zee bezit, bezit alles. Laten de Peloponnesiërs komen en geheel *Attika* wegnemen; dit zegt niet zoo

(1) C. 140: *Ἐνδέχεται γὰρ τὰς ξυμφορὰς τῶν πραγμάτων οὐχ ἧσσον ἀμαθῶς χωρῆσαι, ἢ χαὶ τὰς διανοίας τυὺ ἀνθρώπον.*
(2) C. 140 in het begin.
(3) In Hoofdst. 141-143.
(4) C. 143.

veel als dat wij een deel van den *Peloponnesus* afstroopen, want zij kunnen zonder strijd geen nieuw land bekomen, terwijl wij buiten *Attika*, zoo veel grond wij slechts willen, zoo eilanden als vastland, bezitten en ons toeëigenen kunnen. Verbeeldt u, dat *Athene* op een eiland gelegen ware, zou er eene stad kunnen zijn, onaantastbaarder en onverwinnelijker dan zij. Welnu, wij kunnen en moeten ons, zoo veel mogelijk, inrigten, alsof wij eilanders waren: wij moeten het land van *Attika* en onze landhoeven prijs laten, maar de stad bewaken en op zee vrij baan houden. Dat de Spartanen vrij zich vermoeijen met de verdelging van onze landgoederen. Zoo lang wij schepen hebben, dragen wij op die schepen ons vermogen en ons geluk met ons en naar alle oorden der aarde. Dus niet getreurd over het verlies van huizen en land, maar gejuicht, als wij ligchaam en leven behouden, want huizen en landgoederen maken geen menschen, maar menschen huizen en landgoederen. Ja, indien ik kon verwachten, dat gij mij gehoor zoudt geven, zou ik u voorstellen, zelve uit te trekken en uwe landbezittingen te gaan vernielen, vóórdat de Peloponnesiërs komen en dit doen. Zoo zoudt gij dezen uwen vijand toonen, dat gij om den wil van die woningen en dat land voor hen niet zult onderdoen.' Kan er grootscher gesproken, kan er meer vertrouwen op den geest en den moed, die meer is, dan alle goed, aan den dag gelegd worden, dan hier door PERICLES geschiedt? 'Het beste vertrouwen heb ik op de zegepraal,' zoo besluit hij zijne rede[(1)]; 'indien gij niet te midden van den oorlog op landverovering uitgaat (hier heeft hij de bovenvermelde onberadene veroveringszucht op het oog) en u geene onnoodige gevaren op den hals haalt; want ik ben veel banger voor onze misslagen dan voor alles wat de vijanden kunnen ondernemen.' Hierop schrijft hij in de kernachtigste bewoordingen het waardig antwoord voor, dat men den Lacedemonischen gezanten moest geven, en zegt eindelijk: 'Gij moet u wel doordringen van het denkbeeld, dat de oorlog noodwendig is; indien gij nu dezen strijd als eene verpligting vrijwillig op u neemt, zoo zal hij u minder drukken; en weet ook dit, dat hoe grooter het gevaar is, dat men braveerde, des te grooter de eer is, die men behaalt. Ziet, ten slotte, op onze vaderen: toen dezen, den Meden het hoofd biedend, zich niet bekrompen vastklemden aan hetgeen zij bezaten, maar dit zelfs aan

(1) C. 144.

den vijand prijs gaven, hebben zij met meer wijsheid dan geluk, met grooter moed dan vermogen, den barbaar verjaagd en den grond gelegd tot onze tegenwoordige ontwikkeling. Dus ook moeten wij hun werk niet laten varen, maar den vijand op allerlei wijze weêrstaan, en wat wij van onze vaderen ontvingen, niet verachterd, maar uitgebreid en bevestigd aan onze nazaten trachten over te leveren.'

Toen de oorlog werkelijk was uitgebroken, en van den eenen kant de Lacedemoniërs het land van *Attika* afliepen en akkers en landhuizen verwoestten, en van den anderen kant in de stad, die thans, boven hare gewone bevolking, eene menigte gevlugte landlieden binnen hare muren besloot, de vreeselijkste pest woedde; toen nu de toorn des volks zich tegen PERICLES keerde, den voornaamsten drijver van den Peloponnesischen krijg, bleef hij zijne beginsels getrouw. In de rede, ter zijner verdediging, en meer nog, ter verlevendiging van 's volks moed gehouden[(1)], zegt hij naar waarheid[(2)]: 'Ik ben dezelfde gebleven, maar gij zijt veranderd,' en verder drukt hij dezelfde gevoelens, zoo mogelijk, nog krachtiger uit: 'Zoo men zich de keuze gelaten ziet,' zegt hij[(3)], 'of men oorlog zal voeren, al of niet, zou het groote dwaasheid zijn, den oorlog te kiezen; maar wanneer er geene andere keuze is, dan óf te wijken en voor den nabuur onder te doen, óf zich strijdend te doen gelden, dan verdient hij, die het gevaar ontvliedt, berisping.' - 'Tracht u dan niet te onttrekken aan de lasten van den krijg, of laat tevens alle aanspraak varen op de eer, die u als heerschers in *Griekenland* toekomt, en meent niet, dat wij slechts strijden, om tot de beslissing te geraken, of wij slaven zullen zijn, of vrij: hoe oneindig veel dit reeds wezen moge, wij hebben meer dan de vrijheid te verliezen; wij verliezen tegelijk onze heerschappij, en stellen ons bloot aan alle gevaren, die ons dreigen van de zijde dergenen, die wij ons door die heerschappij tot vijanden gemaakt hebben. Ook is het niet eens meer mogelijk van die heerschappij afstand te doen, al wordt u dit thans door den een' of ander, verschrikt door de omstandigheden, als iets edels en groothartigs aangeraden. De heerschappij,

(1) THUCYD., II, 60-64.
(2) C. 61.
(3) Ter zelfder plaatse.

die gij uitoefent, is, zoo als de zaken nu staan, werkelijk een willekeurig gezag geworden, en het moge onregtvaardig zijn zich zulk een gezag eigen te maken, het is gevaarlijk het af te leggen. Dat vermeend grootmoedig afstand doen zou den staat spoedig te gronde rigten, daar het in onze omstandigheden niet mogelijk is, zich met het bescheiden geluk te vergenoegen van zonder gevaar voor personen en goederen aan een' vreemden meester te gehoorzamen[1].' - Nog verheffender dan vroeger stelt hij het volk thans de magt voor, die het zich vooral in het bezit hunner scheepsmagt gegeven zag; wat zij met die vloot zouden wenschen uit te rigten, kon noch de groote koning, noch een der toenmalige volken hen beletten. 'Dus,' zegt hij[2], 'staat het verlies van eenige huizen en land, waarover gij thans klaagt, alsof u iets groots ontnomen ware, volstrekt in geene verhouding tot de magt, die gij nog altijd ongeschonden bezit, en het zou onredelijk zijn over die geringe schade te treuren: een rijke acht immers het verlies van een enkel kleinood gering, en meer hebt gij in dit alles niet verloren. Bovendien moogt gij er op rekenen, dat, wanneer wij de vrijheid behouden, wij alles spoedig terug kunnen winnen, terwijl zij, die een' vreemden heerscher gehoorzamen, hunne bezittingen uit den aard der zaak moeten zien verachteren.' En hoe zou het mogelijk geweest zijn, dat PERICLES door het gebeurde in zijne beginselen geschokt ware? Er was immers niets voorgevallen, wat hij niet verwacht had; hij had voorzien, wat de Lacedemoniërs uitrigten zouden, en voorspeld, dat de nood het volk in zijne overtuiging zou doen wankelen. Alleen boven hetgeen hij verwacht had, was de pest uitgebroken. En wat zegt hij dienaangaande? 'Ik weet, dat ik wegens de ziekte nog meer in haat gekomen ben; dit is niet billijk, zoo gij ten minste, wanneer er iets boven verwachting voorspoedigs voorvallen mogt, mij ook daarvan de eer niet wilt geven. Hoe het zij: het betaamt den wijze, wat hem, even als deze pest, van God toekomt, als eene noodwendigheid, geduldig te dragen, maar, daarentegen, wat hem van den vijand bejegent, met dapperheid te keer te gaan[3].' Dus:

(1) C. 63.
(2) C. 62.
(3) C. 64.

met voorbijzage van eigen leed[1], ziende op het ongeschokte welzijn en de grootheid van den staat, geduldig te dragen, wat niet te keeren was, en moedig te handelen, waar handelen baten kon: deze was de leus, die hij in die benarde omstandigheden het volk niet vruchteloos voorhield.

Bedrieg ik mij, of ben ik er in geslaagd, u in PERICLES een' man van verhevene staatkundige beginselen te doen erkennen? Op welk een' bodem die staatkunde geteeld was, moge ons ten slotte een blik op zijn karakter en bijzonder leven leeren.

Het eerste, dat ons treft, wanneer wij PERICLES bijzonder leven nagaan, is de omstandigheid, dat hij aanvankelijk dien invloed op het volk, die glansrijke betrekking in den staat, geenszins gezocht heeft[2]. Zijne talenten, waardoor hij tot redenaar voorbestemd scheen, zijn rijkdom en aanzienlijk geslacht, zijne vermogende betrekkingen, alles scheen hem uit te noodigen en als het ware te noopen om het staatstooneel te betreden; doch hij trok zich terug - wel niet uit de dienst van den staat, want in de Atheensche legers betoonde hij zich een dapper en stoutmoedig krijgsman; maar hij onthield zich van het strijdperk der staatspartijen en van het spreekgestoelte in de volksvergadering, waar hij zijn redenaarstalent zou hebben kunnen aanwenden om reeds dadelijk een aanmerkelijken invloed te verkrijgen. Want niets hield hem in zijnen jongelingsleeftijd en in zijne eerste mannelijke jaren zoo zeer bezig, als die diepste en ernstigste van alle studiën, waardoor de mensch zich rekenschap tracht te geven van den aard van zijn aanzijn, en tot de wereld der idéen tracht door te dringen. Baat voor dit onderzoek geen leermeester of uitwendige aanleiding, daar de mensch hier alleen uit zich zelven moet putten, PERICLES bezat niettemin in het verkeer met mannen als DAMON en ANAXAGORAS de gunstigste gelegenheid om zich zonder zwaren strijd ras en volledig te ontwikkelen. En toen hij nu eenmaal dien arbeid des geestes voltooid had, stond hij als een nieuw mensch, maar nog altijd met al die uitwendige voorregten toegerust, te midden zijner medeburgers en tegenover den staat zijns vaderlands. Waar licht is, moet het schijnen; waar kracht is om te handelen, moet gehandeld wor-

(1) *Ἀπαλγεῖν τὰ ἴδια* is zijne uitdrukking, C. 51, op het einde.
(2) PLUT., C. 7.

den. Dus begaf hij zich toen tot de bemoeijing met staatsaangelegenheden, koos zijn standpunt en trad op in het openbaar. Maar hoe anders, dan dezulken, die zich door de omstandigheden op het staatstooneel laten medeslepen en dáár al hunne zelfzoekende driften en zwakheden medebrengen! *Hij* zou daar optreden in geen andere dienst, dan in die der idée, welke aan zijnen geest was opgegaan en zich ook in den staat laat verwezenlijken; niet in de dienst eener partij, niet in die des volks, allerminst in de dienst van eigen roem of heerschzucht. Dus zou (ten eerste) zijne staatkunde de strekking hebben om de partijen te verzoenen, (ten tweede) zou hij zich nimmer tot een vleijer des volks verlagen, (ten derde) zou hij nooit tot die verkeerde stappen en tot die valsche welsprekendheid vervallen, waartoe de zelfzuchtige zich noodwendig laat verleiden, en zou juist daardoor meer dan de zelfzuchtige vermogen. Van een en ander een kort bewijs of voorbeeld. - Toen de aristokraten zagen, dat PERICLES het hoogste aanzien bij de burgers van *Athene* verworven had, begrepen zij, dat zij een man tegen hem over moesten zetten, en deze, eenmaal gevonden, had niets dringenders te doen, dan de onder het volk verstrooide elementen zijner partij te verzamelen en tot eenheid te brengen(1). Zoo bragt hij kunstmatig eene partij tot stand, gelijk hij zelf niet geroepen, maar opgeworpen was geworden. Doch wat bewijst die kunstgreep anders, dan dat onder den invloed van PERICLES reeds eene weldadige ineensmelting der standen en belangen had plaats gegrepen, dat, zoo als die aristokraten het uitdrukten, hunne natuurlijke bondgenooten zich reeds met het gemeen hadden afgegeven en door die vernederende aanraking de ingenomenheid met hunne hoogere waarde hadden verloren. Hoe het zij, vergeefsch was de poging van PERICLES tegenstanders: de door hen opgemaakte partijganger moest voor PERICLES vallen, zijn aanhang versmolt en de eenheid en eendragt werd hersteld(2).

Nimmer verlaagde hij zich tot een vleijer des volks. THUCYDIDES zegt het zelf(3): ‘Terwijl hij der volksmenigte de vrijheid gaf, hield hij haar niettemin onder bedwang, en liet zich niet door *haar* leiden, maar leidde haar, doordien hij, langs geene onbetamelijke wegen in het bezit der magt gekomen, nooit

(1) PLUT., C. 11.
(2) Ibid., 14 op het einde, 15 in het begin.
(3) II, 65.

sprak om haar te vleijen, maar zich bevoegd rekende om, waar het pas gaf, haar ernstig te bestraffen. Wanneer hij dus bespeurde, dat het volk overmoedig tot onberadene stappen stond over te gaan, sloeg hij het neder door zijne taal, en bewerkte, dat die overmoed voor vreeze plaats maakte; en wanneer zij even onredelijk aan angstige vreeze toegaven, wist hij moed en vertrouwen bij hen op te wekken.' Wie, die zich de redevoeringen, door PERICLES gehouden, herinnert, zal deze woorden van THUCYDIDES niet beamen? Of men moest het vleijen willen noemen, dat hij meer dan eens zulk een verheven tafereel van de magt van *Athene* ophing. Doch bij welke gelegenheid deed hij dit? Immers bij het dreigen van den Peloponnesischen krijg, en later, toen alle verschrikkingen van oorlog en pest *Athene* bestormden. Toen, zoo immer, was het de tijd, om de gemoederen op te beuren. En vleide hij het volk, dat is, stijfde hij de verkeerde neigingen der menigte, toen hij bij de lijken der in den oorlog gevallenen het ideaal van *Athene's* staatsregeling schetste? Bij beide gelegenheden onttoog hij de individuën aan zich zelven en aan hunne lage neigingen, door hun een denkbeeld te geven van de verpligtingen, die het opleide, en van de eere, die het inhad, lid eener voortreffelijk ingerigte en magtige maatschappij te wezen. Niet hij vleit de schare, die den individu tot die hoogte opvoert, maar hij, die den staat en zijne middelen dienstbaar maakt aan de grillen of de driften der menigte. En dit deed PERICLES niet.

Zijn doel was het behoud van den staat. Had hij zich zelven gezocht, hij zou zich tot even dwaze stappen als volgende demagogen hebben laten verleiden; hij zou, voortreffelijk krijgsbevelhebber als hij was, zich aan het hoofd der legers geplaatst hebben en op veroveringen zijn uitgegaan. Den staat zou hij aan gevaar van schade en schande gewaagd hebben; maar, waren zijne ondernemingen gelukt, eer en winst zouden zijn deel zijn geweest. Maar tot dien prijs begeerde PERICLES geene eer, en winst verlangde hij tot geenen prijs hoegenaamd. Toen de oorlog zich ongezocht opdeed, en hij zich daarmede een voorwendsel voor zijne eerzucht zag aangeboden, veroordeelde hij zich tot eene roemelooze afwezigheid van de kampplaats, en tot de zware taak om binnen de muren eener beknelde stad onder de verbitterde menigte de orde te handhaven. Had hij zich tot aanvoerder van den een of anderen krijgstogt laten benoemen, en de stad met alle hare bezwaren en gevaren den

rug toegekeerd, wie zou hem hebben kunnen laken? Maar hij bleef, waar hij achtte dat het belang van den staat hem zijne plaats aanwees, en wilde die niet verlaten, al had hij daar moeten vergaan van onwil over de beleedigingen en hatelijkheden, die de ontevredene menigte hem aandeed, en van jammer over de ellende, die hij daar onder de oogen had. Maar wat zeg ik? Hij liet zich schokken noch door het een, noch door het ander. Rustig en stil verdroeg hij schande en haat[1], en zelf datgene in uitoefening brengende, waartoe hij het volk vermaande, zag hij de ellende der individuen voorbij, om slechts op het behoud des geheels te zien. Doch had hij toen niet moeten wijken, wijken voor de stem des volks, wijken voor den wil des hemels, die pest nederzond? Was dat wijsheid, en werd aldus het middel tot behoudenis niet verkeerd in het wreedste verderf? Maar *kon* PERICLES dan wijken? Zich zelven kon hij opofferen, maar dat, wat hij als redelijk en waar had erkend, op te offeren, kon hij niet. Meene wie wil, dat het geloof begint, waar de rede stilstaat: welk een heilig geloof aan de openbaring der rede in den menschelijken geest was er toe noodig, om staande te blijven, waar PERICLES staan bleef, tegenover het dreigende volk en de slaande hand des hemels? PERICLES! zoo roepen wij hier onwillekeurig uit, gij zijt een der groote lijders, die ons geslacht heeft opgeleverd: te grooter, omdat gij u zelven uit begrip van pligt, uit liefde voor uw volk, tot dat lijden hebt veroordeeld. En toch ten blijke, hoe geene grootheid algemeen begrepen wordt, heeft het nageslacht tot op onze tijden toe de stem van partijhaat gaan gelooven en den scherts van blijspeldichters als ernst gaan opvatten, en heeft u, even als SOCRATES met de sophisten, met latere demagogen gelijk gesteld, die juist uwe tegenbeelden waren: zij zelfzuchtig, gij u zelven verloochenende; zij wuft en ijdel, gij zoo ernstig, als hij het wel zijn moet, die heeft doorgrond, wat de mensch is op aarde.

En wanneer die man optrad op het spreekgestoelte, hetgeen zelden gebeurde, want waar hij zijn doel zonder zelf te spreken bereiken kon, sprak hij niet[2]: meent gij, dat hij dan zijne liefelijke stem en schoon voorkomen misbruikte, om den lauwer eener zoogenaamde welsprekendheid te winnen; dat hij be-

(1) PLUT., C. 33 en 34.
(2) PLUT., C. 7.

hagen schepte in het strooijen met bloemen en het schilderen met bonte verwen? Neen! zijne rede was alleen berekend op het doet om de waarheid, zoo als hij die inzag, zoo stipt mogelijk uit te drukken. Daarom was de waarheid ook zoo magtig in zijnen mond. Vergat hij zich zelven voor haar: door hem uitgesproken, maakte die waarheid zijne hoorders dan ook klein voor hare magt; zij voelden zich verbrijzeld; zij sidderden en beefden, wanneer PERICLES *de Olympiër*, zoo als zij hem heetten, bliksemde en donderde. Maar, wanneer hij in die lichtsfeer, waarin hij zich boven de stormen des levens wist te handhaven, het volk wilde opheffen, wanneer JUPITER van uit zijnen helderen hemel lachte, dan verrukte hij het volk, en het voelde zich niet alleen overgehaald tot hetgeen hij hun voorhield, maar met kracht aangedaan, om het verheven doel te bereiken, waartoe hij hen wilde opvoeren. Wilt gij uit een voorbeeld zien, hoe de redenaar PERICLES zich zelven vergat, en juist daardoor magtig was in woorden als in werken, zoo slaat de rede na, door hem over de gevallenen in den krijg uitgesproken. Bij de Atheners bestond het gebruik om de gesneuvelden van staatswege ter aarde te bestellen, en wanneer dit onder de schoonste en aandoenlijkste plegtigheden geschied was, betrad die redenaar, welken men daartoe de waardigste achtte, het gestoelte. Tot deze taak nu werd in het eerste jaar van den Peloponnesischen oorlog PERICLES gekozen. Was er sedert de Perzische tijden en den veldslag van MARATHON geen zoo gewigtige strijd gestreden, dubbel eervol was de verkiezing van PERICLES tot woordvoerder. Daar begeeft hij zich van het grafteeken naar het hooge gestoelte; daar staat hij, rondom hem de praalgestichten van het *Athene*, dat hij gebouwd had; in het verschiet de zee, die voor hem zulk eene hooge beduidenis had; aan zijnen voet een bewogen volk en de betrekkingen der gesneuvelden; voor hem het praalgraf, waarin hun gebeente rust. Ware het wonder geweest, zoo hij zijne snaren te sterk gespannen had, zoo in zijnen mond alles kolossale verhoudingen had aangenomen, zoo hij een dithyrambe had gezongen, zoo hij, zich zelven tot in de diepste kern der persoonlijkheid gevoelende en genietende, tot tranen geroerd ware geworden? Voorzeker een gewoon redenaar verheft de gelegenheid, waarbij hij het woord voert, gevoelende, dat hij daarmede zich zelven verheft: hier zou zulk een de gesneuvelden gelukkig geroemd hebben, dat door dit gedenkteeken en vooral door het welsprekende woord zoo goed voor hunnen roem gezorgd was, en dan zou hij wel-

ligt met eene valsche nederigheid zich zelven als onbekwaam voor zijne taak hebben voorgesteld, maar niettemin zijn voortgegaan. Maar wat doet PERICLES? Hij begint, let wel, met het gebruik af te keuren, want aldus werd de roem van de verdiensten der gesneuvelden van de bekwaamheid of onbekwaamheid eens redenaars afhankelijk gemaakt. Ook is het, gaat hij voort, geene aanbeveling van dit gebruik, dat het onderwerp voor den redenaar moeijelijk is en ondankbaar, want het is, zegt hij, van dien aard, dat de spreker den eenen ligt te weinig, den ander ligt te veel schijnt te zeggen(1). Ja, zoo verre drijft hij de onverbiddelijkheid zijner koele beschouwing, dat hij later(2) zelfs het feit van het sneuvelen in den strijd als in zich zelve volstrekt onbeduidend voorstelt. Tot zelfs het opgerigte praalgraf, zegt hij, is niets waard, want de geheele aarde is het graf der beroemden, en geen opschrift op eene zuil in het vaderland, maar de eeuwigdurende roemvolle gedachtenis, verzekert hunne onsterfelijkheid(3). Alzoo is alles voor de scherpe redenering van den spreker als te niet gedaan, en toch: wijl de ouden het zoo verordend hebben, moet hij de wet gehoorzamen en zal hij het woord voeren(4). En hoe doet hij het? Hij spreekt eene hymne uit op den staat(5), eensdeels om te doen zien, dat die staat waardig was, dat men, als deze gesneuvelden, het leven voor hem veil had en hem met zulk eenen dood verheerlijkte; anderdeels, om allen op te wekken hun voorbeeld te volgen. Daarna spreekt hij de ouders, de kinderen en de weduwen der gesneuvelden aan, zóó, dat hij lessen op lessen stapelt, en eindelijk laat hij het volk uiteengaan. als een meester, die zijne scholieren heeft toegesproken, natuurlijk zonder de mogelijkheid van eenig lofbejag. Maar daarom juist was hij de meester der Atheners, de geneesmeester, die hunne maatschappelijke en zedelijke krankten behandelde(6), de leermeester, die hun lessen gaf en hunnen geest opklaarde, en, eindelijk, hun meester in een' zin, zoo als misschien nooit een vorst het zich heeft kunnen noemen. Na zulk eene rede, dunkt mij, moest het volk heengaan en zeggen, als CYAXARES tot den jon-

(1) THUCYD., II, 35.
(2) Ib., 42.
(3) Ib. c. 43.
(4) Ib. c. 35 op het einde.
(5) *Α γὰρ τὴν πόλιν ὕμνηοα* c. 42.
(6) PLUT. c. 15.

gen CYRUS: ‘PERICLES! doe met ons wat gij wilt, het blijkt immers, dat gij onze koning zijt.’

En hoe vertoonde zich PERICLES in zijn bijzonder leven? Ook hier gedroeg hij zich, gelijk het dengenen voegt, die iets hoogers dan de vergankelijke dingen erkend en lief gekregen heeft. Rijkdom derhalve en vermaken zocht hij niet. Zoo zeer hechtte hij aan den stelregel, dat, wie den geest wakker houdt en zijnen tijd in nuttige werkzaamheid besteedt, zich de behoeften des levens als van zelve ziet toevloeijen, dat, had hij geen goed bezeten, hij het niet zou hebben trachten op te leggen, zelfs niet door eerlijke, veelmin door oneerlijke middelen. Hij kon zich, zonder vrees van weêrsproken te worden, voor eene verbitterde menigte, verheven noemen boven de aanlokselen van geld en goed(1). Verre van zulke uitgaven en geldverkwistingen toe te laten, als zij, die een' weidschen staat voeren, zich getroosten moeten, werd door hem geen penning uitgegeven, of het gebruik moest hem bekend en aan de waarde geëvenredigd zijn. Deze zorgvuldigheid werd zelfs de bron van hooggaande oneenigheid met zijnen zoon XANTHIPPUS; maar zij had hare reden. Hij wilde niets vooruit hebben boven dengenen, die zich door eigen nijverheid een bestaan moet verschaffen. Daarom merkte hij zich slechts als de rentmeester van zijn vaderlijk erfgoed aan; hij bestuurde het naauwgezet, maar maakte het geen drachme grooter(2). Slechts dan beschouwde hij zich als eigenaar van zijne vaderlijke goederen, wanneer het er op aankwam, ze voor het vaderland veil te hebben. Getuigen de woorden, door hem in de volksvergadering geuit, toen men hem verkwisting der staatsinkomsten, die hij aan de oprigting dier praalgebouwen besteedde, ten laste legde: ‘Welnu!’ zeide hij bij die gelegenheid, ‘zoo zal *ik* de kosten van die werken dragen; maar mijn naam zal dan ook als de naam des stichters aan die onvergankelijke gebouwen verbonden blijven(3).’ Getuige nog zijne handelwijze bij eene andere gelegenheid. Toen PERICLES verwachtte, dat de Spartanen het land afloopen en alle goederen vernielen zouden, en de mogelijkheid voorzag, dat hun aanvoerder, ARCHIDAMUS, zijne eigendommen sparen zou, al ware het om geene andere reden dan om hem

(1) *Χρημάτων χρείουων*, THUCYD, II, 60. Vgl. II, 65, waar hij *χρημάτων ἀδωρότατος* genoemd wordt, en PLUT. c. 15.
(2) PLUT. ib.
(3) PLUT. c. 14.

bij het volk in verdenking te brengen; toen wilde hij dit op de nadrukkelijkste wijze verhoeden, en schonk zijn landgoed met vruchtgebruik en al aan den staat[1]. Het laat zich denken, dat zulk een man geen liefhebber was van gastmalen en drinkgelagen. Ook nam hij de vrijheid, alle diergelijke uitnoodigingen af te slaan[2]. Hij ging bijna niet uit; men zag hem nergens op straat, dan op den weg naar de vergaderzalen, waar burgerpligten te vervullen waren. PLUTARCHUS[3] is geneigd om in dit een en ander de blijken van trotschheid te zien. Maar is het dan zelfs voor uwe voorstelling geene ongerijmdheid, u PERICLES te verbeelden met dartelende jonge lieden uit de modekringen van *Athene*, lagchend op de openbare plaatsen en wandelwegen; PERICLES getuige en deelgenoot van uitspattende vermakelijkheden? AUGUSTUS moge zich zoo gedragen hebben, wijl hij zich afliet uit de hoogte, waarop hij zich geplaatst gevoelde; maar PERICLES schreef zich in het minst geene verhevenheid boven anderen toe, vanwaar hij tot hen zou hebben kunnen of moeten afdalen. Dus schoot hem niets over, dan zich hierin overeenkomstig den ernst van zijn karakter en roeping te gedragen. - Meent echter niet, dat PERICLES uiterlijk voorkomen verwaarloosd, dat zijn huiselijk leven ongenoegelijk en onbevallig was. Verre vandaar. De boven de armzaligheden van het aardsche verheven geest openbaart zich in betamelijke, edele zeden; de vrede des gemoeds straalt af in waardige en schoone vormen. PERICLES uiterlijk was in de hoogste mate edel en geheel rein van alle smet van gemeenheid, zijn gelaat vertrok zich nimmer tot schaterend gelach, zijn gang was bedaard, zijne stem, zelfs bij het woeden der hartstogten in de volksvergadering, nimmer driftig en bits, ja, zelfs zijne ligt omgeworpen kleeding kwam bij het meest bezielde spreken niet uit den plooi[4]. Hoe groot, wie erkent het niet? is de waarde van zulke uiterlijkheden! Van welk een zelfbezit, van welk eene verhevenheid boven zelfzuchtige aan-

(1) Id. c. 23.
(2) PLUT. (c. 7) vermeldt, dat hij eenmaal de huwlijksplegtigheid van zijn neef EURYPTOLEMUS bijwoonde, maar zich verwijderde vóór dat het eigenlijk feest begon. Doch kan men op zulke berigten aan? Ik voor mij vermoed hier het verzinsel van een blijspeldichter. Men denke aan de dubbelzinnigheid van het woord *σπονδαί*.
(3) PLUT. c. 7.
(4) PLUT. c. 5.

doeningen getuigen zij! Moest dit alles bij zijne haters wederom trotschheid heeten, *wij* zeggen met ZENO[1]: ‘het ware te wenschen, dat een ieder zich op die wijze trotsch betoonde, want de nabootsing van het schoone gewent aan het schoone en doet het ongemerkt lief krijgen.’ - En de vriend van PHIDIAS, de aanlegger van al die heerlijke kunstgewrochten, de grondige kenner der liefelijke toonkunst, de kundige en schrandere verordenaar van zoo vele openbare feesten, zou hij der schoonheid in zijnen huiselijken kring ontrouw zijn geweest? Hiervoor waarborgt ons alles, hiervoor waarborgt ons de naam der schoone en geestrijke ASPASIA. die hij zich tot levensgezellin had gekozen. Hij was gehuwd geweest met eene rijke vrouw van even edel geslacht als hij zelf; doch van deze had hij zich overeenkomstig haar eigen verlangen, gescheiden, en daarop verbond hij ASPASIA aan zich. Deze vrouw was eene vreemde; en daardoor niet gebonden aan de banden, die het leven der Atheensche vrouwen van aanzien beknelden en in een toestand plaatsten, verre beneden den rang, dien de beschaafde vrouw in onze maatschappijen inneemt. Door ASPASIA tot zijne levensgezellin te verheffen, gaf PERICLES het voorbeeld eener verbindtenis tusschen beide kunnen, welke werkelijk veredelend en verheffend voor beiden zijn kon, en alzoo een kwaad konde te keer gaan, dat aan de Grieksche maatschappij knaagde. Aldus verhief hij zich ook hier, door de edele en teedere behoeften van zijn geest en hart geleid, boven de perken en de gebreken zijner nationaliteit[2].

Gemakkelijk, zal men zeggen, is het, verbonden met eene bevallige en rijkbegaafde vrouw, in omstandigheden, die ons boven het nijpen van de minste behoefte verheffen, de schoonheid der vormen te bewaren; maar ook bij verdriet en smart den geest opgeheven te houden, dit zegt meer. - Aan verdriet en smart ontbrak het PERICLES in zijn huiselijk leven geenszins. Maar hoe is het te verwachten, dat grieven en ram-

(1) Id. ib.

(2) Vooral van den naam van ASPASIA hebben zich de blijspeldichters meester gemaakt. HERMIPPUS (zie PLUT. c. 32) zal, in plaats van haar aangeklaagd te hebben wegens *ἀσεβεία*, een stuk geschreven hebben, waarin haar die schuld komisch te last werd gelegd. Juist omdat de blijspeldichters van ASPASIA's en PERICLES losbandige zeden spraken, moet men het er voor houden, dat zij boven verdenking waren. Het is de taak en de kracht van den comicus niet, de waarheid te zeggen.

pen den man ter neêr zouden geslagen hebben, die het geluk niet gelegen achtte in vrijheid van droefenis, maar in de wijze, waarop men de droefenis verdraagt[1], in den opgebeurden en vrijen moed, waardoor de anders grievende omstandigheden als het ware ganschelijk van aanzien veranderen. Met dien moed toegerust, was PERICLES gedekt tegen de schande, welke het gedrag en de bejegening van zijn' oudsten zoon XANTHIPPUS over een zwak vader zouden gebragt hebben; thans viel alle oneer op dien zoon zelven terug. Die moed, welke slechts uit de bewustheid voortvloeit, dat alle aardsche betrekkingen vergankelijke vormen zijn, en het eeuwige alleen het voorwerp onzer liefde is, die moed stelde hem in staat om mannelijk het verlies van vrienden en bloedverwanten te verdragen, en daaronder het verlies van dien zoon, die hem, zonder dat hij zich met zijnen vader had laten verzoenen, door de pest ontviel. ‘Ook verloor hij,’ zegt PLUTARCHUS[2], wiens woorden ik tot de mijne maak, ‘zijne zuster en van zijne vrienden en bloedverwanten de meeste, en juist die, welke hem bij den last van het staatsbewind ten besten steun verstrekten. Evenwel verloor hij door die rampen zijne beradenheid en zielegrootheid niet, en hij werd weenend noch rouwbedrijvend gezien bij het graf van een' hunner, totdat hij eindelijk zijn eenig overgeblevenen echten zoon, PARALUS, verloor. Onder dezen slag gebukt, poogde hij zich te vermannen; maar toen hij op het geliefde lijk den krans nederleide, overmeesterde hem zijne smart, en hij, die nimmer geweend had, stortte thans een' vloed van tranen.’ Hoe onschatbaar is ons dit berigt! Want dat PERICLES zoo diep gevoelen, dat hij zoo weenen kon, geeft eerst waarde aan zijne kalmte en standvastigheid.

Nu schiet ons niets meer over, dan PERICLES dood te verhalen. Ook hij werd het slagtoffer van die pest, welke zijn' laatsten levenstijd mede zoo bemoeijelijkt had. Maar die ziekte had bij hem een ander karakter, dan bij de overige lijders: zij was niet hevig en fel, maar werkte langzaam; zoo verteerde zij van lieverlede zijn ligchaam en ondermijnde de krachten van zijnen geest. Smartelijker, voorwaar, kon PERICLES niet getrof-

(1) *Τὸ δ’ ϵὐτυχές, οἵ ἂν τῆς ϵὐπρεπεστατης λάχωσιν, ὥσπερ σΐδε μὲν νῦν, τελεντῆς, ὕμεῖς δὲ, λὔπης*. THUCYD. II, 44. Vergel. ook II, 64: *ὡς οἵτινες πρὸς τὰς ξυμφορὰς γνώμῃ μὲν ἥχιστα λυποῦνται, ἔργῳ δὲ μάλιστα ἀντέχουσιν, υὗτοι χαὶ πόλϵων χαὶ ἰδιωτῶν χράτιστοί εἰσιν*.

(2) PLUT. c. 36.

fen worden! Had hij hen gelukkig genoemd, die in den slag een' schoonen dood stierven en dus bezweken, dat het beslissend oogenblik voor hen het toppunt der krachtsontwikkeling veeleer, dan het laagste peil der krachtsontzinking was[(1)]; had hij nimmer zulk een' dood op het veld geschroomd, ja, dien veeleer gezocht dan ontweken[(2)], thans lag hij daar in langen doodsangst, het verlies van ligchaams- en geestkracht smartelijk overlevende. Zulk een sterfbed moest PERICLES hebben; hij moest voorbeeldig lijden tot het einde, lijden juist in datgene, wat hem in het leven kracht tot lijden gegeven had. Twee gezegden, door hem onder dit lijden geuit, worden ons medegedeeld beide den man waardig. De vrouwen, die hem verzorgden, hadden hem een amuleet omgehangen. Hij, de leerling van ANAXAGORAS, de vijand en uitroeijer van alle bijgeloof, waar het zich ook voordeed, lag daar, het teeken des bijgeloofs aan zijn eigen ligchaam dragende. Een vriend komt om hem te bezoeken, en PERICLES wijst hem den amuleet, zeggende: ‘het moet wel erg met mij zijn, dat ik ook deze domheid moet verdragen[(3)].’ De andere trek van den stervenden PERICLES is deze: Reeds was hij op het punt van den laatsten adem uit te blazen, de aanzienlijkste burgers en zijne overgebleven vrienden zaten rondom hem en spraken over zijne verdiensten, en hoe magtig een invloed hij bezeten had, en maten zijne daden uit en somden zijne zegepralen op. Zij meenden, PERICLES hoorde het niet meer; doch hij had het wel gehoord, en eensklaps verhief hij zijne stem: ‘Ik verwonder mij,’ zeide hij ‘dat gij mij over zulke toevallige en gewone feiten[(4)] roemt; het schoonste en grootste vermeldt gij niet, en dit is, dat om mij geen Athener rouw gedragen heeft.’ Dus stelde hij nog op het sterfbed zijne eer, niet in zijne grootheid, maar in de matiging, met welke hij die grootheid genoten had; niet in zijne magt, maar daarin, dat hij die magt slechts gebruikt had om zegening rondom zich te verspreiden; niet in zijne sterkte, maar daarin, dat hij sterk was geweest

(1) *Καὶ δι᾽ ἐλαχίστου χαιροῦ τύχης ἅμα ἀχμῇ τόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν*. THUCYD., II, 42.
(2) *Ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνηρστάγαθὸς ἦν καὶ φιλοχίνδυνος*. PLUT. c. 7, en vergelijk THUCYD. II, 43 op het einde.
(3) C. *Ὡς σφόδρα χαχῶς ἔχων, ὁπότε καὶ ταύτην ὕπομένοι τὴν ἀβελτερίαν*, PLUT. c. 38.
(4) *Πρὸς τύχην χοινά*. PLUT. ib.

door lankmoedigheid. - Wilde ik verder in mijne beschouwingen voortgaan, ik zou vreezen niet genoeg van zulk een man te kunnen zeggen, en toch zou ik u ligt overspannen in mijne waardering kunnen schijnen. Dit nog alleen. PERICLES is een opgerigt teeken in de geschiedenis der menschheid; een teeken, dat op de toekomst wijst. Hij duidt het einddoel aan, waarheen de ontwikkeling der staten streeft; in hem verpersoonlijkte zich, voor den korten tijd van één menschenleeftijd, die geest, die zich moeijelijk en trapswijze door den loop der eeuwen in de geschiedenis der maatschappijen ontwikkelt. Uit PERICLES blijkt en in PERICLES ligt voor een aanmerkelijk gedeelte het groote gewigt, dat de Grieksche wereld tot nog toe voor de moderne volken heeft.

W.G. BRILL.

Mengelingen.
Studiën over heilige kunst.
door J.A.M. Mensinga.

§ 6.
De transfiguratie.

(*Vervolg van bladz*. 70.)

Keeren wij na de vergeefsche expeditie, die ons noopte, tot de eerste eeuw der Christelijke jaartelling op te klimmen, terug tot den avond, toen wij ons verlustigden in die keur van afbeeldingen, waardoor de beroemde meesters der graveerkunst de voortbrengsels van het genie van RAFAËL gereproduceerd hebben. Maar die avond leverde nog iets anders dan genot; hij leverde stof voor studiën. Hij was voor mij een feestavond. Gij herinnert u, hoe de Madonna *della Sedia* de rij van Madonna-beelden besloot, welke onze vriend Z. dien avond aan onze beschouwing prijs gaf. Ik mag het niet ontveinzen, dat ik daarin eene zeer vleijende oplettendheid jegens mij erkend heb; immers hij zelf moest, even als ik thans, eene andere voor de hoogste idealisering van zijne typen houden; hij, die zelf in *Italië* en *Saksen* de oorspronkelijke werken van RAFAËL aanschouwd had, hij kon gemakkelijk voorzien, dat mijn aesthetische zin der waarheid regt zoude laten wedervaren, al was het mij slechts gegund uit platen mijne opvatting te vormen.

Hoe het zij, ik genoot, ik genoot iets van eenen triomf, dubbel groot voor mij, eerstbeginnend schrijver! voor mij, *dorpspfarheer*! toen ik u, wier aesthetische zin zoo sterk ontwikkeld

is door dagelijksch kunstgenot, meer en meer met bewondering voor BAFAËL vervuld zag; toen ik gevoelde, hoe gij, hem meer en meer in zijne werken doorgrondende, tot hem wist op te klimmen om hem te leeren begrijpen; hoe zijn ideaal langzamerhand ook voor u uit de nevelen der verbeelding oprees; hoe, onder den ligten adem der aetherische kunst, de nevel verdween, die het voor u als ware het omgaf; hoe gij eindelijk allen, met ingehouden adem, met heiligen eerbied, met zwijgende verwachting, om het heerlijk kunstgewrocht stondt, dat mij sinds lang sprekend was geworden, - - en gij mij eindelijk allen beleedt: 'ja, zij is het, die gij ons sprekende hebt gemaakt; zij is het: - "Ecce enim ex hoe beatam me dicent omnes generationes - magnificat anima mea dominum, quia respexit humilitatem ancillae suae." - En beide, moeder en kind, zij zijn het, die daar bidden: "niet mijn wil, maar uw wil geschiede" - *ecce ancilla domini, fiat mihi secundum verbum tuum*.'

o Het was mij, toen mijn mond onwillekeurig dat laatste woord uitsprak, het was mij een triomf - neen, op dat oogenblik iets anders en iets meer dan een triomf - 't was mij goed, met u te zijn.

Wij waanden ons aan het einde der rij van afbeeldingen der Rafaelsche kunst. Doch neen! er restte ons nog één gewrocht van zijn Goddelijk genie! Een kunstvoortbrengsel, waardoor ons genot geheiligd moest worden.

Het was van onzen vriend Z iets meer dan eene vleijende attentie jegens den jeugdigen schrijver, die hem eenige oogenblikken van genot bezorgd had, dat er onder de plaat van de *Madonna della Sedia*, die wij de laatste meenden te zijn, nog eene andere lag, - eene, waaraan niets ontbrak, dan dat er nog eene andere onder gelegen hadde, een doortrek, in de oorspronkelijke grootte, van het *toppunt van den driehoek der verheerlijking*; dat punt, waar de hyperbool zich neigt, en henenwijst naar de plaats, waar de beide asymptoten zich snijden; het punt, voor geen geschapen oog ooit zigtbaar, dat wel eene vroegere, grovere, zinnelijker kunst als bereikbaar meende te mogen voorstellen, dat ook RAFAËL, in vroeger jaren, in de *Loggie* bij voorbeeld, bereikbaar waande, maar waar hij toen reeds te groot, te helder, te bovenzinnelijk voor geworden was, om niet te weten, dat het zich zou opgelost hebben in dien vormloozen lichtschijn, 'in het aanzien den steen *jaspis* en *iarêius* gelijk, en eenen regenboog (breeden kleurenband) rondom, in het aanzien een *smaragd* gelijk.' (*Openb.* IV: 3.)

Het was de *Transfiguratie*! o Dat ik er dat toppunt, dat aanbiddelijk hoofd van had, als eenig wandsieraad, al ware 't ook slechts in doortrek, maar naauwkeurig en trouw met die zelfde trekken, waarmede de vaste hand des meesters de trekken volgde van het gelaat, dat zich als in openbaring voor hem vertoonde!

De *Transfiguratie*! wat het mij heugt, hoe wij in stille bewondering van het hoogste der heilige kunst, in zwijgende aanbidding dit kunstgewrocht aanstaarden en het naauwelijks waagden om Hem aan te zien, gelijk wij Zijne moeder hadden aangezien; Hem op te roepen voor onze oogen. - -

o Indien Hij, des menschen Zoon, zóó geweest is; indien zijn gelaat zóó het zegel eener reine en heilige menschheid, het afschijnsel tevens van 's Vaders heerlijkheid, gedragen heeft, indien ‘zijne heerlijkheid, door zijne jongeren aanschouwd, eene heerlijkheid als van den Eeniggeboren van den Vader, indien de heerlijkheid van het Woord, het licht en het leven der menschen, ook in zijne vleeschwording zóó vol van genade en waarheid’[1] geweest is, hoe is het mogelijk, dat Hem de Joden bespuwd hebben?

o Zij is heerlijk, die geheele piramide! Doch neen! eene piramide is het niet, daarvoor krommen zich hare zijden te veel. Zij spaart aan het oog de onaangename gewaarwording der architectonische regte lijn. Ook de omtrek der groep zelve heeft de kromming van de schoonheidslijn, die de schilderkunst boven de bouwkunde vooruit heeft; en onverschillig voor de schoonheid zal het toch wel wezen, of de groep dien vorm van een' druiventros hebbe, die, sierlijk als hij wezen mag, toch wel aan zeer enkele ordonnantiën, als de afneming van het kruis, zal aan te brengen zijn; wanneer de omtrekken der groepen slechts, in het algemeen, de ronding hebben eener kromme lijn, niet onregelmatig, maar integendeel altijd aan wiskunstige formule onderworpen, zonder nogtans tot den al te eenvormigen cirkelomtrek, de lijn van den eeuwigen stilstand, te veel te naderen.

Er is dikwijls, zeer dikwijls, door kunstregters van hoogen rang aanmerking gemaakt op deze ordonnantie; er is gezegd: zij zondigt tegen een' der eerste regelen van het kunstschoon; zij mist de éénheid; het zijn twee aaneengevoegde schilderijen; het zijn twee geheel verschillende ordonnantiën, verschillend

(1) Genade en waarheid = Goedheid en trouw: *choesed weëmoena*, dat is: trouwe, eeuwige, onveranderlijke goedheid. *Psalm* XXXVI vs. 6.

van zamenstelling, verschillend van actie, verschillend in den indruk, dien zij achterlaten.

Eenheid! Wij stemmen het toe, geen waarachtig meesterwerk zonder eenheid. De schepping zelve, het grootste meesterstuk, is eenheid. En gelijk het de karakteristiek van het genie is, (zoo als onze BORGER, zelf een genie die het genie begreep, het definieerde) om tusschen de verst verwijderde punten en zaken overeenkomsten te vinden, zoo is ook het zegel van het genie, waar het zich in plastische vormen heeft uitgedrukt, het monogram als 't ware van den meester, vaak in eenen duisteren hoek der schilderij verborgen, en kunt gij er met alle inspanning lang vergeefs naar zoeken, totdat gij het als bij toeval ontdekt. - Dat zegel, aan het kunstwerk ingedrukt, wat zoude het anders zijn dan de éénheid?

Het is zoo, de *Transfiguratie* schijnt, zelfs in den omtrek harer ordonnantie, éénheid te missen. De omtrek van de bovenste groep is eene hyperbola; - de benedenste is een ruit, een vierhoek, die de geheele ruimte der schilderij inneemt. Het schijnen twee schilderijen te zijn, die gij veilig van elkander snijden kunt, die er zelfs beide door winnen zouden. Maar is u daarbij nog nooit het denkbeeld voor den geest gekomen van eenen pedestal onder een standbeeld? Heeft juist dat vierkante van het benedenstuk, welke vorm zulk eene idée van soliditeit bij u opwekte, u nog nooit daaraan doen denken? En waar dient de pedestal alleenlijk, geheel alleenlijk voor? Immers enkel tot verhooging, tot cothurnering van het standbeeld. Juist daarom moet de pedestal zoo geheel andere lijnen en vormen hebben; juist daarom moet hij wel eenig verband, maar toch ook weder niet al te veel, met het bovenstuk hebben, opdat het éénige denkbeeld, dat hij bij u achterlaat, zoude wezen: de hoogheid, de verhevenheid van het standbeeld.

Versta mij wel! Ik spreek niet van den pedestal in de architectuur. De pedestal eener zuil dient, dunkt mij, alleen om het denkbeeld van soliditeit op te wekken. - Die van een standbeeld daarentegen, om het te verhoogen. En dat wel, zedelijk te verhoogen, als ik het zoo eens mag uitdrukken. Het is niet opdat het, op een marktplein geplaatst, over alle hoofden zoude zien, opdat het door allen gezien zoude worden, - maar ook opdat de eenzame beschouwer, die op den heeten middag zijn' blik daarop laat rusten, bij de grootte van den halfgod, van den *inter Divos relatum*, zou begrijpen en gevoelen, dat de kunst, zoo zij ook de vormen niet verlaten heeft, waarin zij het leven opvat en teruggeeft, toch eenen verhoogden, iemand die reeds

boven uw bereik is, heeft willen voorstellen; dat zij hulde vordert voor hem, wien de stervelingen nog slechts bewonderen en danken, niet meer schaden of nutten kunnen, die zoo min om uwen lof glimlagchen als om uwe berisping blozen zal; dien gij zoo min door uwe menschelijke, wereldsche drijfveeren van hartstogt, eer of goed meer in beweging brengen kunt, als het koude marmer of metaal. - Daartoe dient de pedestal van een standbeeld, waarbij de kunstenaar dien eerbied van u vordert. Waar hij integendeel de natuur tot ideaal zijner kunst koos, alleen de schoonheid der natuur heeft willen uitdrukken, daar voegt geen pedestal. Daarom moet de Mediceesche Venus niet op een' pedestal geplaatst zijn; het beeld moet in uwe onmiddellijke nabijheid staan, om u niet verwijderd te houden van het genot, dat de beschouwing der bijzonderheden bij u opwekt.

Mij dunkt, bij de toepassing van deze begrippen omtrent den pedestal op RAFAËLS *transfiguratie*, zult gij moeten gevoelen, hoe de omtrekken der beide deelen van de ordonnantie daarin hare verklaring vinden, hoe die geheele benedenste groep daar staat, enkel en alleen om den wil der bovenste.

Er zijn er geweest, die RAFAËL hebben willen redden, zoo zij meenden, door de Chronologie der Evangelische geschiedenis, die de beide gebeurtenissen onmiddellijk nevens elkander plaatst, even alsof alles wat gelijktijdig gebeurd is, daarom alleen op één schilderij bij elkander behoorde; even alsof eene schilderij eene synchronistische tafel ware! Maar men heeft hierbij vergeten, dat LUCAS Evang., Cap. IX: 37, uitdrukkelijk zegt: ‘en het geschiedde daags daarna.’ Daardoor wordt het ten allerminste zeer twijfelachtig, of de beide gebeurtenissen ook niet door tijd gescheiden zijn, gelijk zij het door plaats zijn. Immers, wáár wij ook de vruchteloos door de discipelen beproefde genezing van den maanzieken plaatsen, hetzij te *Cesarèa Philippi* (*Matth.* XVI: 13), hetzij te *Kapernaüm*, (vergel. de aanteekeningen van VAN DER PALM op *Matth.* XVII: 14), altijd zal de afstand tusschen die plaatsen en *Thabor* - waar eene overlevering, tot welker verwerping geene de allerminste rede is, de verheerlijking plaatst - groot, althans voor eene schilderij veel te groot zijn.

Anderen hebben gewezen, tot RAFAËLS verontschuldiging, op de gewoonte, destijds nog algemeen, door RAFAËLS voorgangers, b.v., GIOTTO[1], zonder schroom gevolgd; eene gewoonte, aan

(1) Zie, b.v., de wonderdadige opwekking der vrouw, door S. FRANCISCUS, in de kerk van dien heiligen, te *Assisi*, hij D'AGINCOURT, *lav.* 116.

de Byzantijnsche kunst ontleend, die, min getrouw aan de historie, onbepaald toelaat, om de opvolgende, of ook gelijktijdige, maar in plaats verschillende momenten van eene gebeurtenis in ééne enkele schilderij te vereenigen, - als het ware verschillende bedrijven van één drama, die gelijktijdig op hetzelfde tooneel en tusschen dezelfde decoratiën spelen.

Zekerlijk, die vereeniging van verschillende handelingen in ééne schilderij hinderde de tijdgenooten van RAFAËL, aan dat gebruik gewoon, bij lang na zóó niet als ons, die dat gebruik sinds lang aan de kunst van den laagsten rang hebben overgelaten. - Evenwel, ook dan moet er eenheid van geschiedenis wezen. De Byzantijnsche kunst offert van de drie eenheden wel die van plaats en tijd op, niet de grootere, die van handeling. En dat is toch immers de eenige, ware en waarachtige!

Neen, ik geloof, dat wij de *Transfiguratie* anders lezen, anders commentariëren moeten. Het is RAFAËLS grootste, het is zijn laatste stuk. Hij was toen reeds geheel onafhankelijk, geheel vrij van de banden der traditie, hij had het hoogste punt van zijn kunstenaarsleven, van de ontwikkeling der *vrije* kunst in zijne ziel bereikt. Het geheele stuk draagt overal blijken van de vrijheid, de geheele originaliteit, waarmede het bewerkt is RAFAËL, in wiens vroegere stukken anders dikwerf nog veel meer getrouwheid aan de traditie te lezen is, als men voorheen, vóór men de middeleeuwsche en Grieksche kunst bestudeerd had, vermoedde, vergrijpt zich in de *transfiguratie* overal aan de *traditie*. De nimben - nu ja, dat spreekt wel van zelf, - ook ontbreekt de *aureole*, die de Byzantijnen in deze ordonnantie rondom de geheele figuur van CHRISTUS, en nog eens rondom de geheele groep maken; - MOZES en ELIAS, zoowel als CHRISTUS, zweven, in plaats van te staan - de Zaligmaker zegent niet, maar heeft de handen vlak en omhoog; MOZES mist de, in het westen zoo onmisbare, twee hoornen; JOHANNES ziet maar beneden, in plaats van naar boven; PETRUS is nog niet in de actie van te spreken (*Matth.* XVII: 4; *Marc.* IX: 5; *Lucas* IX: 33), iets, wat de Byzantijnsche voorschriften gebiedend eischen[(1)]; het is zoo duidelijk de pose van het 32ste vers, bij LUCAS, waarbij men vooral opmerke, dat, volgens het 33ste vers, PETRUS eerst begint te spreken: ‘toen MOZES en ELIAS van

(1) Men vergelijke verder, behalve de transfiguratie van vroegere kunst, vooral de regelen dezer ordonnantie in de *Ἑρμην. τ. ζωγρ.*, p. 179. Het geval met den maanzieken wordt dáár altijd afzonderlijk geschilderd.

hem afscheidden,' - met één woord, de tekst zelve (de schilderij namelijk) bevestigt ons duidelijk, wat reeds de geschiedenis van den tekst en de tijd van deszelfs vervaardiging ons zeiden: de dichter was op het oogenblik, toen hij dit gewrocht schiep, geheel vrij en origineel.

Bedrieg ik mij niet, dan heeft RAFAËL zich geheel laten inspireren door de lezing van de Evangeliegeschiedenis zelve, waarin ditmaal alle drie de *Synoptici* met zoo weinig afwijking overeenstemmen. Het is, meen ik, een bewijs, dat hij de Evangeliën met een aesthetisch gevoel las. Alle drie de *Synoptici* laten in hun verhaal de genezing van den maanzicken onmiddellijk op de verheerlijking volgen, en plaatsen dus de vergeefs beproefdc genezing gelijktijdig met de laatste. Ik spreek hier slechts van den indruk, dien de lezing van het verhaal op onze ziel maakt, niet van chronologie of localiteit; en ik twijfel niet, of uw aesthetisch gevoel doet u hier spoedig dat scherpsnijdend contrast opmerken. Van die contrasten levert ons de Evangelische geschiedenis eene reeks van voorbeelden. Gij herinnert u hierbij misschien, hoe BEETS zulk een contrast heeft opgevat in zijne *Zeven Kruiswoorden*, bl. 73; een meestergreep, waarvoor zelfs het *vulgus* der kunstregters niet verblind had behooren te zijn, al vonden zij ook regtmatigen aanstoot aan menigen groven misslag, aan menigen trek van valsch vernuft en aan den onhomiletischen vorm dier *meditatiën in de Passieweek*.

RAFAËL heeft daar een' genialen, meesterlijken, homiletischen greep gedaan, dien ik nog nooit bij eenen prediker gevonden heb. Hoe ontzettend moeijelijk hij wezen moge om hem na te volgen, ik hoop het te beproeven, maar zal dan ook gaarne belijden, het denkbeeld aan RAFAËL schuldig te zijn, gelijk ik er hem en der heilige kunst over het geheel reeds meerdere dank weet. - Hij heeft den indruk, den magtigen indruk wedergegeven, dien de lezing van deze drie hoofdstukken op zijn gemoed gemaakt had. De *transfiguratie* is eene *homilie* over die drie *synoptische* teksten, *Matth*. XVII: 1-21, *Marcus* IX: 1-30 en *Lucas* IX: 28-43. - Zij staat dáár, zij tart u, meesters van de kunst! zij vraagt u: wie durft het wagen, mij te volgen? wie het wagen, van den pedestal op te klimmen tot Hem, wiens aangezigt daarboven 'veranderd is van gedaante, blinkend gelijk de zon, wit in gewaad als de sneeuw?'

Reeds de uitwendige vorm der groep, de grenslijn, die haar bepaalt, moet u overtuigen, dat zij één geheel is. - Het beeld van een' pedestal, er zoo even door mij op toegepast, is, gelijk ieder ander, eene vergelijking, die gij niet verder dan het derde van vergelijking trekken moet. Het zijn geene twee scherp afgescheidene, ook door haren vorm van elkander verschillende groepen; het onderscheid van begrenzingslijnen is niet zoo sterk, zoo generisch, als tusschen die van een standbeeld en zijn' pedestal. Zie den omtrek van het bovenste. Het is die eener *hyperbola*. Maar gij weet, hoe moeijelijk de kegelsneden, uit het topgedeelte alleen, te beoordeelen zijn; hoe het somwijlen boog van eene ellips is, wat gij op het eerste gezigt voor die van eene *para*- of *hyperbola* gehouden hadt. Juist zoo is het hier. Zie, die beide trekken van de *hyperbola*, buigen zich, wanneer zij aan het benedenste deel raken, tot die der *parabola*, welker karakter is, te streven naar evenwijdigheid. Die evenwijdigheid hebben de beide verticale grenslijnen van de benedengroep; de schouder van het uiterste beeld aan de regterzijde staat juist regt boven de ronding van de heup van den vader des jongelings, - de laatste figuren aan de linkerzijde, iets buiten de schilderij gaande, beantwoorden, dunkt mij, aan de helling, die ook de bovengroep aan de linkerzijde heeft; de omtrek, aan de regterzijde, daarentegen, doet iets raden van eene neiging naar het midden, naar de as. Er ligt in den geheelen omtrek, dunkt mij, een idée van voleindiging. Ook beneden zou de groep *kunnen* worden aangevuld, de *parabool* zou tot eene ellips kunnen worden, welker groote alsdan, beneden, een weinig naar de linkerzijde zou hellen, boven, door de linkerhand van den Zaligmaker gaan. - Ik doe u dit opmerken, om u het volmaakte van de groep te doen gevoelen. Het behoeft wezenlijk geen druiventros-vorm te wezen, om eene volmaakte groep te zijn; er moet slechts over het geheel van de hoofdfiguren, over het *ensemble* van de actie, een algemeen idée van vorm, van omtrek liggen; het moet één ovaal zijn, waarin het geheel besloten is of zou kunnen worden, onverschillig voorts, welke de rigting en strekking van zijne groote as zijn. Het ovaal is, geloof ik, de volmaakte figuur voor eene groep; dit is ten minste zeker, in den omtrek moet éénheid liggen, eenheid, welgevallig voor het oog, welgevallig voor den geest, die het begrip der actie, het denkbeeld van den schilder opspoort. Het is een mathematisch geheim, eene onderwerping

van de kunst aan die eerste en hoogste van alle wetenschappen, die gij nooit straffeloos verwaarloost, welker geheimzinnige invloed zoo verre reikt! Het is een geheim, waar de groote meesters dikwijls mede gewerkt hebben, waardoor zij hunnen stukken eenen stempel, iets eigenaardigs hebben gegeven, dat gij gevoelt, dat u treft, waar gij naar raadt, en dat ge toch dikwijls niet vindt. - Misschien juist omdat het zoo eenvoudig is!

Er is gezegd: men kan de beide groepen van elkander snijden; de horizontale lijn, die ze afscheidt, is op de schilderij zelve aangewezen. Of het geheel er te beter om zou zijn, wanneer die lijn niet horizontaal was, of wanneer de beide deelen der groep in elkander grepen, dat laat ik u over te beoordeelen. Maar haar van elkander snijden?? Het bovenste deel der schilderij is zeker, op zich zelf, volledig, even als eene preek of gedicht over de verheerlijking op zich zelf volledig en afgerond kan wezen, even als een standbeeld, ook zonder zijn pedestal, volledig is. - Maar het benedenste? - En heeft men dan niet gelet op die opgeheven, naar boven wijzende hand van eenen der apostelen? Wat zou die hand dáár doen, als het bovenstuk er afgesneden was?

En die hand is iets anders en meer dan de ijzeren of koperen pin, waarmede het standbeeld op zijn pedestal genageld is. Het is geen bloot werktuigelijke, maar een zedelijke band. Neem het avondmaal van LEONARDO DA VINCI voor u. Waarmede zijn de vier afzonderlijke groepen, die de hoofdfiguur ter wederzijde omgeven, aan elkander vereenigd? wat maakt den band, die belet, dat gij die niet in vier tafereelen snijden kunt? Zijn het niet de linkerhand van JACOBUS den jongeren, die aan den schouder van PETRUS raakt, de beide armen van MATTHEUS, die naar den Zaligmaker wijzen? En lees nu dat Avondmaal; vraag aan DA VINCI, zoo gij het durft, of die beide armen bloot stoffelijke middelen zijn, kettingen, om de vier groepen aan elkander te hangen? dan wel zedelijke banden, die de elve, waarvan JUDAS zoo karakteristiek reeds door den heftigen PETRUS wordt uitgestooten, aaneenbinden en wier aller rigting is naar het gemeenschappelijk middelpunt.

Nu! datzelfde is de hand eens apostels op de *Transfiguratie*. Zij wijst naar de oplossing van dat raadse! van menschelijke ellende, dat ge daar beneden ziet, - die hand zegt u: er is hulp voor die ellende, die, het meest van alle menschelijke kwalen, uw gevoel schokt; van dien rampzaligen, bezeten door een geslacht, dat niet uitvaart dan door vasten en bidden; er is uit-

komst voor die namelooze vadersmart in dat betraande oog, dat vraagt: is er dan voor mij, voor mij alleen geene hulp; moet ik hem zóó dragen, dragen tot aan zijn graf toe? er is uitredding voor dat onuitsprekelijke moederwee; voor haar, die te vergeefs geknield heeft en weder oprijst, om haar kind, dat juist op dat oogenblik eenen aanval zijner rampzalige kwaal gekregen heeft, ter hulp te komen; er is voor die - en RAFAËL heeft u immers ook willen zeggen, er is voor *alle* menschelijke ellende - hulp, en ieder raadsel van rouw en smart hier beneden, wordt opgelost, dáár, waarheen u die hand wijst.

Op DA VINCI's Avondmaal hebben die handen, ten minste die van JACOBUS, iets van de uitdrukking van liefde, òf onderling, òf tot den Heer. Hier is de opgeheven hand de uitdrukking des geloofs. De band tusschen boven en beneden is nog niet gebroken, al mag ook hij, daar beneden op den linker voorgrond, sidderend terugwijken voor de magt van het booze geslacht. Zoo lang nog de arm de kracht bezit om zich op te heffen, zwak geloof is het wel, kleiner dan een mostaardzaad, maar geloof toch nog, en zoo lang er geloof is, is ook de band nog niet gebroken.

Gij gevoelt nu, waarom het gemis van perspectief en wijking, dat anders wel eens hinderlijk is op de tafereelen van RAFAËL, en voor welker aanleering, daar zij toen toch reeds bekend was, hij zich weinig moeite schijnt gegeven te hebben, waarom dat onnatuurlijke, dat de groepen op den berg en die aan deszelfs voet u even nabij zijn, u toch hier geen aanstoot wezen mag; integendeel, het behoort tot de mystiek van de schilderij. Die schilderij is geen gewoon tafereel, waaraan gij de regelen van natuur of kunst ter beoordeeling moogt aanleggen. Dat het zich zóó aan de verbeelding van den schilder heeft kunnen vertoonen, dáár twijfelt wel niemand aan, want er is niets zoo bizars, als de droomen van onze verbeelding; maar buitendien, er ligt mystiek, er ligt symboliek in, aan welke men destijds, zóó nabij aan het Byzantijnsche tijdvak der kunst, nog zoo gewoon was, die men nog zoo gemakkelijk verstond, waarmede de latere eeuwen, toen zij er den sleutel van verloren hadden, dikwijls gespot hebben, alsof het enkel kinderlijke naïveteit ware. Volgens die opvatting, in min beleefde spraak vertolkt, heet het: kindschheid, onkunde der kunst; even alsof zij dan niet even goed als wij zouden gezien en geweten hebben, alsof een RAFAËL het niet zou geweten hebben, dat de voet van eenen berg en zijn top langer dan eene manslengte van elkander afliggen. -

Neen, het is symboliek, dat die twee groepen zoo digt bij elkander liggen; de moderne kunstregter, die niets anders dan de zigtbare natuur kent, en geene mystiek in de kunst erkent, waarschijnlijk ook niet kent, hij veroordeelt dit, van zijn standpunt teregt, als onnatuurlijk. Maar is het billijk, is het juist, tegenover den kunstenaar? Het is niet opdat de bovengroep toch ook zigtbaar zou zijn, en binnen het bereik van oog en penseel vallen, - neen, het is opdat het één tafereel zij, waarvan de beide hoofddeelen elkander raken; het is opdat zij éénen indruk bij u zullen achterlaten, gelijk dengenen te beurt valt, die het Evangelisch verhaal met aesthetisch gevoel gelezen heeft.

En nu die eenheid, het sloteffect, - het is, voor een deel, even als in het verhaal, het contrast tusschen de twee deelen. Zie daar beneden: kent ge eene diepere smart, dan een zoo rampzalig kind als vader in uwe armen te houden, en zijne spieren te voelen schokken en verstijven, terwijl zijn bloedig mondschuim u over de handen gudst? Zie, die vader had de genezing van zijn kind gezocht, gehoopt, gewacht, omdat honderden haar gevonden hadden in de magtige stem des bezwerenden geneesmeesters, - en - op dat eigen oogenblik vindt hij zich reddeloos teruggeworpen in den afgrond van dien eindeloozen vaderlijken jammer. Kent ge er dieper ongelukkig, beklagenswaardiger op aarde; kent ge er, bij wie u zoo dikwijls de vraag op de lippen ligt: en waarom die ziel gebonden aan dat ligchaam; waarom die ziel niet uit haren kerker verlost? die ziel, in dat ligchaam hoe langer hoe meer verdierlijkt en verstompt, en toch een redelijk schepsel, het evenbeeld, de sprank van het eeuwige *Denken*; waarom die eindelooze marteling voor hen, die dien ongelukkige toch zoo lief hebben? - kent ge er, bij welke gij zóó vragend en biddend omhoog opziet, en het voelt, hoe zwaar het dikwijls valt te *gelooven* - kent ge er, bij welke het u zóó op de lippen ligt:

> Och! och! och! och! de mensch waar nutter nooit geschapen[1]?

En nu, geleid uwen blik naar boven. Die drie, zij ontwaken, als in het paradijs; een paradijs, overal met Hem, maar dáár, het waarachtige, onvergankelijke paradijs, waar het hen: ‘goed is, dat zij hier zijn, en waar ze tabernakelen willen maken.’ Zie die twee reeds gezaligden, boven alle ondermaansche leed ver

(1) VONDEL, *Lucifer*, laatste bedrijf, laatste tooneel.

heven, aetherisch zwevend en aan geene aarde meer gekluisterd, - en *Hem, Hem* zelven, den verheerlijkten reeds vóór Zijne verheerlijking, zie den voorsmaak Zijner heerlijkheid, eer Hem nog de handen en voeten doorgraven zijn, - zie die volzaligheid, door geene woorden uit te drukken. - Zie, zij hebben met Hem gesproken over 'Zijnen uitgang, dien Hij zoude volbrengen te *Jeruzalem*,' en Hij, Hij heeft. als het bewustzijn hem levendig werd, dat het nabij was, wat Zijne oneindige liefde en Zijne gehoorzaamheid volbrengen zou, Hij heeft het oog omhoog geslagen en gezegd: 'Zie, ik kom om uwen wil te doen, o God!' (*Hebr.* X : 7, 9). O! het ligt op Zijne lippen, op Zijn gelaat, - zoo aanstonds hooren *zij* de stem Zijns Vaders: 'Deze is mijn geliefde Zoon! -'

Zie, het is daarboven de hoogste zaligheid, 'den wil Gods te doen.' Daar beneden is slechts zwak geloof; bij dien apostel, wiens omhoog wijzende hand gij reeds opgemerkt hebt, is het nog levend en hopend, maar bij die benedenste groep der apostelen, aan de linkerhand, - zie, hoe na zij aan de grenzen van het ongeloof zijn! En daarboven het geloof in zijne volheid, in zijne kracht, in zijne zaligheid! Het is daarbeneden de onrust, de hartstogt, de woeling, de strijd van den mensch op aarde; dáárboven.... de rust, de kalmte, de rust Gods, des Eeuwigen, des Onveranderlijken, die, de alleen zalige en magtige Heer, volzalig in zich zelven, kalm en onveranderd nederblikt op deze aarde. Daarboven is het de heerschappij Gods; daarbeneden is het de heerschappij van een geslacht, het onze en Gode eeuwig vijandig! Zie, als het ovaal verlengd en voleindigd ware, het hadde gewezen naar het kruispunt van een paar *asymptoten*, die óók zich daar snijden; het hadde den blik gerigt naar een wezen, door ORCAGNA en DANTE wel, in het onderste punt van den vreesselijken kegel, zigtbaar voorgesteld, maar aan welks voorstelling, op *dit* tafereel, en met die klaarheid van gedachten, die waarheid van uitdrukking, welke deze geheele schilderij ademt, RAFAËL zich voorzeker evenmin zou gewaagd hebben, als aan het bovenste. En toch! het ligt er in, als gij de schilderij voleindigt, en met uwe verbeelding aanvult. - Het is God en de erf-vijand Gods en der menschen, het is hemel en hel! In het midden daarvan, de schilderij zelf, het zigtbare, het voor plastische voorstelling vatbare, de openbaring van beide geesten in het vleesch; - het gehcel is RAFAËLS geloof, RAFAËLS intuitie van het Christendom, van de transcendentale wereld en haar verband met de zigtbare, van de Christelijke Theodicée. Wilt gij u voor die indrukken, bij de

aanschouwing van RAFAËLS *Transfiguratie*, ontvankelijk stellen, gij zult dan met mij erkennen dat het middelpunt van dat alles, de band, die 't beneden aan het boven verbindt, de ladder, die opklimt van beneden naar boven, het punt, waar die fatale horizontale lijn der scheiding gebroken en geopend wordt, - dat die gevonden worden in de hand des apostels, welke opwaarts wijst, als *het symbool des geloofs*.

Waar echter meest van allen de schilderij heenwijst, wat zij het meest ontwikkeld voorstelt, is het bovengedeelte. Boven ziet gij de ellips geheel voleindigd, beneden is haar aanwezen slechts flaauw en raadselachtig aangeduid. De zijden van het benedenste stuk zijn nog meer die eener hyperbool dan eener ellips; zie, zij krommen aan den kant zich merkbaar opwaarts; de grenslijn strijkt langs de groep der drie slapenden; zie, zij wijzen u, opwaarts, naar het gezaligde hoofd; dáárhenen uw oog te rigten, het dáár te doen terugkeeren, telkens als het zich met tranen gevuld heeft, bij het medegevoelen van dien jammer daar beneden; u dáár uw rustpunt en de kalmte uwer ziel te doen zoeken, dat is het oogmerk des schilders geweest. - Bij dat hoofd vergeet gij alles, vergeet gij den schilder zelven, de deugden en gebreken van zijn leven, zoowel als die zijner kunst.

U dat hoofd, dat goddelijke, volzalige hoofd te ontleden, sprekend te maken, gelijk ik getracht heb u de compositie en de ordonnantie van de geheele schilderij te doen! Neen! dat verlangt gij niet van mij; dat kunt gij niet verlangen, zelfs al bezat ik er een afdruk van, groot genoeg om het te herkennen, om het physiognomisch te lezen. Wat heb ik in verrukking niet dikmaals de teekening van dat hoofd aangestaard; dat hoofd, dat nimmer voleindigd werd, waaraan de laatste penseelstreken van den grooten meester bleven ontbreken; de laatste uitdrukking, de toetsen, die volmaakt zouden doen leven op het paneel, wat RAFAËLS geest gezien had, - - en waarvan ik mij zelven zoo dikwijls heb afgevraagd: hoe is het mogelijk dat zulk een gelaat voor de ziel eens menschen is opgekomen; - hoe was 't mogelijk, om dat goddelijke lang genoeg aan te staren, om in staat te zijn het te volgen met het penseel, het uit te drukken, het trek voor trek weder te geven! Het duizelt mij, wanneer ik in die spanning van het edelste, dat de ziel bezit, die overspanning, gevaarlijk voor de ziel, gevaarlijk zelfs voor den band tusschen ligchaam en ziel, slechts voor eenige oogenblikken tracht in te dringen.

Ik beproeven, u met woorden te geven, wat RAFAËL u met

verwen zeî, dat hij gezien had? - - - Weet ge wel, wat het RAFAËL gekost heeft, die overspanning? Waaraan anders schrijft gij de hersenkoorts toe, die snel zijn leven sloopte, eer hij de toetsen ter voleindiging gelegd had, van het werk, dat hem de laatste maanden had bezig gehouden; een arbeid, misschien reeds lang te voren in zijne ziel gerijpt en gevormd, gelijk zoo vaak eene *epopée*, in de mannelijke jaren, de volmaking was van een ideaal der jongelingschap. Maar RAFAËL had niet straffeloos de ontsluijering van het afschijnsel en het uitgedrukte beeld der zelfstandigheid Gods gezien....!

o Dat hoofd - - rein en heilig, vroom en geloovig moet dat gemoed geweest zijn. Het moge dan niet doorgaand waarheid zijn, wat LAVATER, meer op zijn gevoel dan op studie afgaande, ergens zegt, dat de Christenzin van iedere eeuw het best beoordeeld wordt uit de Christushoofden, die zij geleverd heeft; toch is het waarheid, dat zulk een Christushoofd niet in een onheilig, ongeloovig gemoed heeft kunnen opkomen. En juist geloof, kinderlijk, open geloof en vertrouwen, het spreekt uit zijne levensgeschiedenis niet alleen, maar ook uit zijn gelaat, - ge weet, dat de kunst er drie afbeeldselen van bezit, op verschillenden leeftijd vervaardigd; - zijn gelaat, open, rein, kinderlijk, bij den man nog hetzelfde, wat het bij den jongeling en den knaap geweest was.

RAFAËL, voorzeker, in hem was de kunst ontdaan van de boeijen der kloosters zoowel als der traditie, maar tegelijk ge heiligd en gekerstend; - moge ook eene nieuwere, nieuwste kunstschool het ons tot dwaling aanrekenen, tot eene '*singulière erreur*'[1], wij volharden er in, en onze lezing van zijn laatste werk bevestigde er ons in, hem te verklaren: 'den Christelijken schilder bij uitnemendheid.'

§ 7.
Verband van de studie der geschiedenis van de kunst met die van de kerk.

Ik gaf u boven te kennen dat eene *Iconographia Mariana* niet buiten de plannen van mijne studie ligt. De bouwstoffen althans liggen er meerendeels reeds voor gereed, ook de

(1) DIDRON, *Annales Archéologiques*, Tom. I, p. 217.

grondschets reeds. - Waar belangstelling, waar lezers, waar koopers onder onze landgenooten, voor zulk eene studie te vinden? vraagt gij. Het is op dit oogenblik, in den vreemde, juist de rigting van den tijd, waarvan, ja, de grondtoon hier reeds bij menigeen weêrklank gevonden heeft; maar van welks vol accoord de afzonderlijke klanken, van welken grondtoon de hoogere, gegenereerde toonen nog lang kunnen klinken, eer zij ons gehoor bereikt zullen hebben. Wij brommen hier zoo wat in den fondamentaalbas mede.

Laat mij echter niet ondankbaar zijn. Ik mag, mij zelven consequent, niet behooren onder degenen, die wenschen, dat wij te eeniger tijd al de gegenereerde toonen van dat grondgeluid zullen medepiepen. Voor mij zelven mag ik, liefst van allen, lijden, dat wij ons tevreden stellen met eenvoudig er kennis van te nemen, dat men in *Duitschland* uit H mol speelt; het zij ons genoeg als wij het notenschrift van die *Anklange der Zeit* kunnen lezen, om, als wij, op reis zijnde, in hun concert geraken, met hen te kunnen medespelen. Dan zijn ze wonder ingenomen met *die Junge Holländische Schule*, de school van dat *Holland*, dat toch slechts eene aanslibbing is van den *Deutschen Rhein*, en immers door de natuur zelve bestemd, om hand of voet te zijn van het groote ligchaam, dat het middelpunt van *Europa* is!

Ik hoop, dat gij ook mijn notenschrift zult kunnen lezen, en begrijpen, dat ik over HEGEL sprak, bij wien gij, niet enkel om het stokrijm, mijnentwege HASE ook voegen moogt. Het is de school van HEGEL, gesproten uit die van GÖTHE, welke aan de Duitsche kunststudie zulk eene rigting gegeven heeft. Dat ons vaderland die immer zal overnemen, ben ik ver van te wenschen, en indien de beeldende kunst werkelijk in 't naauwst verband staat met de zedelijke wetenschappen, indien zij de plastische uitdrukking is van den geest, die de studie dier wetenschappen *belebt*, en haar hare rigting aanwijst, dan zal een woord over die kunstrigting genoegzaam doen zien, hoe noodlottig die zwaai van denkbeelden voor de Hollandsche studie worden zou. Men wil ons naar de middeleeuwen terugvoeren; men wil, dat wij er ons in verplaatsen, er in *leven* zullen, in plaats van ze, gelijk het Hollandsche gezond verstand betaamt, als iets buiten ons te *beschouwen*. Voor notificatie willen wij de middeleeuwen nemen, en, op de griffie gedeponeerd, vlijtig door onze rapporteurs doen lezen, maar meer ook niet. Wij willen onpartijdige regters blijven, die bij de zaak voor ons zelven geen belang hebben, en

mogen ons daarom met de partijen niet eens vermaagschappen, veel min vereenzelvigen.

Zoo doende, houden wij ons tegelijk vast aan onze oud-Hollandsche trouw en rondborstigheid, en zeggen waarachtig wat wij denken. Want geloof mij, de Duitschers, ik meen de school van HEGEL, zij meenen niet wat zij zeggen; hoe vereenzelvigd hunne theorie ook met hunne persoonlijkheid schijne, het is louter hunne wetenschappelijke persoonlijkheid. Het is bij mij zeer de vraag, of die geheele school wel aan eene wezenlijke, objectieve persoonlijkheid gelooft of gelooven kan; of niet, met al het overige, ook eindelijk het *Ik* slechts ‘droom en logen’ wordt. Lees slechts den *Faust*, waarin het geheele leven en zweven dier school geprofeteerd en gedramatiseerd is, - meesterlijk wel, o ja, ik buig mij tot den grond voor den grootvorst van het genie, - maar lees nogmaals den *Faust*, en zeg mij, of de dichter zelf er een aasje van geloofde; of niet VOLTAIRE oneindig positiver, of niet GOETHE's geest juist dat is, wat men wel eens van dien des wijsgeers van *Ferney* gezegd heeft: ‘der alles verneinende Geist’; - of gij wel niet eens genoopt wordt te denken, dat hij bij zijn slot:

> ‘Alles Vergängliche
> Ist nur ein Gleichniss;’

ook ‘das Unvergängliche mit eingeschlossen’ hebbe.

Er is niets beteekenisvoller dan het begin en het slot van den *Faust*. - Bij alle klassieke treurspelen is het begin of het slot, en liefst heb ik het beide, eene waarheid, eene diep gevoelde, heilige, onbetwijfelbare waarheid, eene morele stelling, die uwe gansche ziel toestemt, van welke gij 't alleen betreurt, dat ze niet meerder in praktijk wordt gebragt. Die waarheid, aan het slot, drukt u het besef in van de waarheid, van de objectiviteit des dichters, al is ook haar kleed dat der dramatische dichting; - dat slot is u de wijding van het drama. Het is om den wille van dat slot, dat uw hooger *Ik* zich voor eene poos het zweven gunt in de benedenstreken van de wereld der fantasie, waar de koninginnen der dichting, MELPOMENE en THALIA, afwisselend het gebied voeren.

Maar neem nu den *Faust*. Hij begint met den *Duivel*, en eindigt met de ‘*Mater gloriosa*,’ schoon GÖTHE toch wel aan geen van beide geloofde; die koren aan het slot, van engelen en heiligen, van MARIA AEGYPTIAGA en *Jungfrau, Mutter, Königin*, doen u vermoeden, dat hij ook van de koren van RAFAëL, MICHAëL

en GABRIËL, van ‘das ewig-weibliche,’ waar alles mede besluit, dat hij ook van den ‘Herr’ den ‘Alten,’ aan het begin, niet veel geloofde. - En de indruk, die het geheel bij u achterlaat, is, dat de kern van de geheele Tragedie besloten is in het ‘Vorspiel’ - dat alles niets anders en niets hoogers is, hoe hoog en hoe diep het ook schijne, - dan een ‘Spiel auf dem Theater’; - en dat GÖTHE en allen, die hem volgen, even als CLEMENT MAROT, zijn leven veilig heeft mogen eindigen met een: *tirez les rideaux, la farce est jouée*.

En als nu wezenlijk de *Faust* de profetie is van die geheele school, heb ik dan zoo geheel onregt, wanneer die school, met al hare ap- en dependentiën, in al de rigtingen, in welke zij zich over de verschillende velden der wetenschap heeft uitgebreid, voor mij niets anders is dan een voorwerp van lief hebberijstudie; wanneer ik aan hare resultaten noch mijn geloof, noch mijn hart schenk, maar ik mij tevreden houde, met ze historisch te beoefenen, zoo als ik elke rigting van wetenschap beoefen, welke iedere eeuw, ieder volk, iedere periode van het leven der menschheid heeft opgeleverd?

Doch keeren wij bepaaldelijk tot de kunst-studie terug. Wij moeten rapporteurs hebben, die de ter griffie gedeponeerde stukken, welke de heeren, die in de andere sectiën zoo ijverig bezig zijn, noch tijd noch lust hebben om na te lezen, ten hunnen behoeve resumeren. Het is immers niet al te arrogant, wanneer ik, wat de kunst-studie aangaat, voor mij zelven ook een plaatsje bij de rapporteurs verzoek? - Heel groot is de commissie van rapport voor dat vak hier te lande niet, en van het benoemen bij monde van den voorzitter kan in dit geval bezwaarlijk sprake zijn. Voor een deel zal u daardoor de bedenking reeds ontnomen worden, of het mij zedelijk geoorloofd is, tijd en vlijt te besteden aan een vak, algemeen zoo onvrnchtbaar geacht, dat zoo weinig de groote vragen van onzen tijd en van de wetenschap aanraakt, dat hier te lande zoo weinig sympathie vindt? - Zou ik er beter aan doen, wan neer ik mij, *tête baissée*, in de *mêlée* wierp van den strijd tusschen geloof en wetenschap, en ééne der partijën, - nog zeer onzeker welke, - hielp versterken met eene lans, die, ik gevoel het maar al te wel, door mijne vingers nog niet vast genoeg omklemd wordt.

En zoo geheel onvruchtbaar is toch ook de studie der kunst, met name ook die der middel-eeuwsche kunst, niet, mits zij, wanneer de theoloog, en in het algemeen de beoefenaar der zedelijke wetenschappen, haar bestudeert, van die zijde door hem

worde aangegrepen, waar ze aan andere vakken raakt. Het is er mede als met de heraldiek; zij moet tot hulpwetenschap gemaakt worden. En dat kan zij gemakkelijk en met overvloedig nut; beter dan de ridderlijke dochter der middeleeuwen, de aangeboren ambtsliefhebberij der heeren, die het eervolle privilegie hebben, om voor hunnen naam een kruis te teekenen. Onder de wetenschappen, die met de kunst in aanraking zijn, is de theologie wel eene dergenen, die er in de naauwste betrekking mede staan. Of rekent gij niet de overblijfselen der beeldende kunst voor hoofdbronnen uwer studie van het Pelasgische heidendom? bestudeert gij niet de Javaansche godsdienstleer op de *Ganésa's*, het Brahmanisme op de grotwerken van het *Ghautgebergte*, de beelden der pagoden in de *Indus* en *Gangesvlakten*? Roept gij, zelfs bij den ruimsten overvloed van schriftelijke gedenkstukken, ook niet deze ter hulp? Leiden niet juist deze u tot hoogere, algemeenere resultaten? als gij, b.v., in de schoone Grieksche godenbeelden de hoogste verzinnelijking van het schoon, het *χάλον*, - in de leelijke, afgrijsselijke van *Indië* en *Japan*, met hunne, met moord- en verdelgingstuig gewapende, vaak honderdvoudige armen, het idée der vereering eener vrees inboezemende magt herkent; beide denkbeelden, die in zoo zigtbare betrekking staan met den staatkundigen en zedelijken toestand dier volken?

En staat nu niet het Christendom in eene gelijksoortige be trekking tot de kunst? Waren de beelden niet in de middel-eeuwen de boeken der leeken? Die godsdienstige beelden en beeldwerken - de eenige, tot welke de kunst zich in de middel-eeuwen bepaalde, - die kerkelijke kunst, is zij niet de dochter der kerk, even gelijk zij, op hare beurt, der kerk weder kinderen teelde? - Is zij niet, voor hem, die de geschiedenis der kerk beoefent, eene *historia dogmatum* in beelden? Ja, is zij nog niet iets hoogers? - Van het lagere standpunt is zij eene in beelden voorgestelde geschiedenis der leerbegrippen, even gelijk gij de mythologie der Heidensche volken leest in de attributen hunner goden; - dat is de speciale *Bilder-Theologie*; - maar er is ook een hooger, dat, even als gij, uit vergelijking van den algemeenen geest der godsdienstige plastiek bij *Pelasgen* en *Hindoe's*, tot algemeene resultaten komt nopens den geest hunner godsdienst, zoo ook den geest der kerk in het algemeen doet her kennen in den geest, die over hare beeldwerken ligt, en de verschillende eeuwen en perioden, de verschillende afdeelingen der kerk, vooral de beide groote, de Oostersche en Westersche, aan dien geest van elkander leert onderscheiden. Wordt de plastiek u

met, op die wijze, tot eene bron, eene nieuwe orde van historische documenten, voor de geschiedenis der ontwikkeling van het godsdienstig idée, ja, in zekeren zin, van het geheele Christelijk bewustzijn in de kerk?

Voorbeelden, die ik in den loop mijner studiën ontmoet heb, welke mij dit, reeds *à priori* zoo waarschijnlijke vermoeden *à posteriori* bevestigden, liggen mij bij honderden voor de hand, groote en kleine, algemeene en bijzondere.

Zie ik, b.v., dat de Byzantijnen, in hunne kunstvoortbrengselen, wel de symboliek beminnen, en daarin rijker en overvloeger zijn dan de Latijnen, maar tevens ook trachten de eenheid te behouden, ééne allegorie in haar geheel voor te stellen(1), terwijl de Latijnen daarentegen ze verbrokkelen, - het herinnert mij aanstonds aan het karakteristieke onderscheid tusschen de liturgiën der Latijnsche en Grieksche kerk, de laatste niet alleen ongelijk veel rijker aan Symbolismus, en in elke harer handelingen, tot de kleinste toe, het historisch karakter verlatende, waar de Latijnsche kerk zich nog aan vasthoudt, om zich geheel aan de symboliek over te geven, maar ook de gansche Godsregering over de wereld, van de schepping af, in haar geheel zinnebeeldig voorstellende, terwijl de Latijnsche kerk op zijn best eenige momenten uit de Lijdensgeschiedenis, eenige hoofdpunten uit het Evangelie in de mis tracht te verzinnelijken.

Zie ik de Byzantijnen in hun kunstleven aan doode vormen gebonden, verstijfd, de traditiën of de oude, voor acheiropoëtisch gehoudene, portretten copiërende, ik herinner mij dadelijk, hoe de orthodoxie der Grieksche kerk eene doode let terdienst is, verstijfd in de vormen harer zeven oecumenische synoden, en aan geene verdere ontwikkeling denkende, noch die toelatende, en daarom vreemd aan den vooruitgang in het Westen, uit de wrijving van scholastieken en mystieken geboren.

Zie ik, om eens meer in bijzonderheden af te dalen, zie ik eene enkele maal, in het laatst der middeleeuwen, de Godheid afgebeeld als een hoofd met drie aangezigten(2), ik denk dan: eindelijk is men er toe gekomen, om in hieroglyph te zeggen, wat men schroomde met woorden uit te drukken: *Deus trifrons*, 't welk men, misschien uit vrees om aan den Heidenschen *Janus bifrons* te doen denken, ontzag, toen men het *προσώπον* der Grieksche regtzinnigen, die, na lang twisten, eindelijk dit woord als het schibboleth der Trinitarische orthodoxie hadden vastgesteld, in het Latijn vertolkte.

(1) Zie mijne *Mariavereering*, III^{de} St., bl. 311.

(2) Een voorbeeld zie bij DIDRON, *Histoire de Dieu*, p. 580.

Zie ik somtijds bij de Latijnen de duif, het symbool des Geestes, zóó geplaatst, dat gij niet weet, aan welke der beide figuren, óf van den gekruisten óf van den eeuwigen Vader zij toebehoort, - eene kettersche beeldtenis, den Grieken een gruwel, tegen welke zij zeker, volgaarne, de Iconoclastische rol van LEO den Isauriër zouden gespeeld hebben, - ik denk dadelijk aan dat *filioque*, dat den reeds gescheurden rok der kerk geheel vaneenreet.

Zie ik Vader, Zoon en Geest afgebeeld, als drie elkander volmaakt gelijkende personen, ik weet, dat de schilder mij het leerstuk van het *Symbolum quicunque* heeft willen voorstellen; stelt hij mij daarentegen den Vader als grijsaard, den Zoon als man, den Geest als baardeloos jongeling voor, dan heeft hij geredeneerd: de Vader is meerder dan de Zoon, maar ook de Zoon, indien ook hij den Geest uitzendt, moet meerder zijn dan de Geest.

Zie ik het voetebankje (*suppedaneum*), dat de Grieksche kunst van ouds onder de voeten van den gekruiste plaatste, bij de Latijnen somwijlen den vorm van eene kom of halven ledigen bol aannemen, en eindelijk bij hen, wat nimmer bij de Grieken plaats had, overgaan in eene schaal, door Engelen gedragen, waarin het dierbaar bloed verzameld wordt, of in latere tijden zelfs, met het getal der wonden vermenigvuldigd, tot een vijftal schalen klimmen; ik denk aanstonds aan den wonderbaren *Graal*, het onderwerp van zoo menig middeleeuwsch gedicht, van welken ik nog niet weet, of hij in verband staat met de reliek[1], door de Genuezen uit *Konstantinopel* gebragt,

(1) *Il sugro Catino*. Hij plagt te *Genua*, in de sacristij der *S. Lorenzo*, bewaard te worden. Eigenlijk zeide de legende, dat het de schaal was, waarin de Heiland, bij de Avondmaalsinstelling, den wijn had rondgegeven. Vandaar, later, de verwarring met het *bloed* door Hem aan het kruis gestort: en het komt mij waarschijnlijk voor, dat het verhaal, dat dit bloed zou opgevangen zijn, afstamt van de schilderijen, waarop het aldus was afgebeeld. - Van geheel anderen aard en afkomst zijn de bloeddroppels, die na de invoering der transubstantiatieleer, tot staving daarvan, zich meermalen op de *corporulen* vertoonden, en hier en daar bewaard worden, zoo als b.v. te *Priegnits* in de *Lausnitz*; van anderen aard ook nog was het *Sagro Sangue* te *Mantuu*, (waarover zie mijne *Vereering* van MARIA, St. II, bl. 165). Men heeft den *S. Catino* lang voor eene smaragd gehouden, en dan zou het wel het grootste stuk van dezen kostelijken steen wezen, dat er ooit gevonden is. (Hij is zeshoekig, met eenen voet uit hetzelfde stuk, en heeft niet minder dan veertien duim in middellijn.) Maar later onderzoek, o.a. van DE LA CONDAMINE, heeft bewezen, dat het groengekleurd glas was. De *pocula vitrea* waren trouwens bij de ouden zeer gemeen. Ook de Avondmaalskelken der Christenen plagten in de eerste eeuwen veel van glas te wezen.

dan wel met het, mij tot nog toe raadselachtige en onverklaarbare onthouden van den kelk aan de leeken in de Latijnsche kerk.

Zie ik den Zaligmaker afgebeeld, in het gewaad van een Grieksch aartsbisschop[1], met MICHAëL, RAFAëL en GABRIëL nevens

(1) Bij DIDRON, *Histoire de Dieu*, p. 312. De Zaligmaker is er zittend afgebeeld, als Grieksch patriarch, in vol ornaat, met het *omophorium* en *epigonatium* en de patriarchale kroon (gelijk aan onze keizerskroon); de regterhand zegent, de linker houdt het geopend Evangelie; gekruiste nimbus, met het Ο ΩΝ. De duif er boven, in eene stralende zon, en daarboven de Vader, met denzelfden nimbus als CHRISTUS, kroon als tiare, regterhand scepter, linkerhand wereldbol, omgeven met wolken. Aan CHRISTUS' regterhand MARIA, in de eenvoudige, aloude, Oostersche kleeding, ΜΡ ΘΥ in haren nimbus. Links JOHANNES *de Dooper*, aan den hairenmantel kenbaar, en aan het ΙΩ Ο ΠΡΔ (*πρoδρόμος*) in zijnen nimbus, beide de handen gekruist, d.i. aanbiddend, op de borst. Boven hen twee engelen, gemerkt met de letters Γ Β (GABRIëL) en ΜΙΧ (MICHAëL), en boven dezen de beide groote krijgsheiligen der Grieksche kerk, s. GEORGE en s. DEMETRIUS.
Een ander denkbeeld, dan het in den tekst vermelde, vertegenwoordigt de rij beelden op het beroemde, voor twee jaren ook hier in *'s Gravenhage* vertoonde gouden altaarstuk van keizer HENDRIK III. Men ziet daar: MICHAëL, GABRIëL, RAFAëL, den Zaligmaker en s. BENEDICTUS, met het onderschrift:

> Quis sicut Hel, fortis, medicus, soter, benedietus.
> Prospice terrigenas clemens mediator usias.

De woorden Soter, Usias (= *ουοίας*, d.i. wezens, schepselen), zijn duidelijke hewijzen, dat de maker een Byzantijnsch kunstenaar was. De legende zegt, dat S. BENEDICTUS er op geplaatst werd, omdat het geheel een *ex voto* was, door den keizer geschonken, wegens zijne herstelling uit eene ziekte, die hij aan S. BENEDICTUS toeschreef. Niet Byzantijnsch gedacht. Wat doen er dan de drie aartsengelen bij? - BENEDICTUS moet eene personificatie, een collectief symbool van de gezamenlijke heiligen wezen; de vijf figuren verbeelden dan CHRISTUS met zijne engelen en heiligen; óf, wat ik nog veeleer denk, het geheel is ééne enkele allegorie, en de vier nevensstaande beelden zijn personificatiën van eigenschappen van den Zaligmaker. Het onderschrift prijst deze gedachte zeer aan; het *geheele* distichon is dan tot den Zaligmaker gerigt. De verklaring van den *hexameter* wordt dan deze: *Quis sicut Hel*, (מי כאל) doelt op de Godheid van den Zaligmaker; *fortis* (גבריאל van גבר, kracht) beteekent: Hij is magtig; *medicus* (רפאל van רפא, sanavit): Hij is een geneesmeester; *Soter, σωτὴρ* (Sint Salvator; ik zeg met opzet *Sint*; als de Zaligmaker in de rij der heiligen geplaatst wordt, b.v. wanneer Hem kerken toegewijd worden, dan geeft men Hem den naam van S. SALVATOR): Hij was mijn redder; - *Benedictus*: Hij zij gezegend, óf, gezegend Hij die komt in 's Heeren naam. Deze verklaring is beter Byzantijnsch; zóó wordt het eene geheele allegorie; anders zijn het slechts vijf naast elkander geplaatste beelden. De dank van den keizer rigt zich dan alleen en zooveel te nadrukkelijker tot CHRISTUS, den *rex regum, dominus dominorum*, zoo als het bovenschrift luidt, en voor wien HENDRIK en CUNEGONDE geknield liggen.

Hem, ik zeg: de kunstenaar heeft Hem mij willen voorstellen als het Hoofd der kerk en der engelen.

Zie ik in de Grieksche kerk de moeder Gods aan de eene zijde van den ingang tot het koor der kerk afgebeeld, liefst in de aloude symbolische pose, de handen biddend opgeheven, een medaillon of rond schilderij voor het lijf, waarop de *θεάνθρωπος*, kenbaar aan het kruis in zijnen nimbus en zijne drie zegelletters *ὁ ὢν* (d.i. *die is* = *Jehova*[1]); in de Latijnsche kerk daarentegen die type al vroeg verlaten, indien ooit ingevoerd, en in plaats daarvan de verheerlijkte Godsmoeder, de ten hemel gerezene, gekroonde koningin der hemelen; het herinnert mij, dat de Grieksche kerk, ten opzigte van dit leerstuk, liefst blijft staan bij de conciliën van *Ephesen* en *Chalcedon*, die, ter wille van de vereeniging der beide naturen in den Godmensch, den reeds vroeger aan de H. Maagd gegeven naam van Moeder Gods, kerkelijk stempelden.

Zoo hebben wij niet tien, maar honderd, maar duizend voorbeelden. Ja, ik wilde, dat ik u eens eenen avond hier had, om uw hiërophant te zijn, om u in te wijden in dat licht, en u die hiëroglyphen te leeren lezen, *interessanter* in ieder geval, dan die van *Thebe* en *Memphis*, en meer belangstelling zou ik van u vragen, dan *champollion* eischen mag, omdat het *onze* Godsdienst aangaat. o Ik twijfel geen oogenblik, of gij zoudt, zoodra gij maar ingewijd waart, die prentjes, waar ge vroeger met een medelijdend: ‘Roomsche heiligjes’ den schouder over opgehaald hebt, met al de belangstelling der wetenschap en der Godsdienst beschouwen.

Zoo behoort dan de plastische kunst, als bron en document, tot de *historia dogmatum*? Ik geloof van ja, althans wat de middeleeuwen aangaat, even zoo goed als de legenden. Na de middeleeuwen, na de voor de kunst zoo beslissende *époque* van 1500, de geboorte der Italiaansche, moderne school, wordt de band losser, omdat de kunst meer vrij en zelfstandig wordt. Na dien tijd acht ik het gevaarlijker, en ligt op een dwaalspoor leidend, de geschiedenis der kunst met die der godsdienstleer in verband te brengen.

Behoort zij dan ook tot de geschiedenis der kerk? - Zoo gij, onder deze geschiedenis, *alles* bevat, wat de kerk, het gezelschap der belijders van CHRISTUS, aangaat, mitsdien ook de *historia dogmatum*, dan, ja, van zelf. Gij weet, HASE heeft de

(1) Afgebeeld: *Annales Archéologiques*, Vol. I, p. 217 en *Histoire de Dien*, p. 291. Beschreven: *Vereering van* MARIA, St. II, bl. 139 en volg.

geschiedenis der Christelijke kunst, schilder- en beeldhouwzoowel als bouw- en toonkunst, aan zijne kerkgeschiedenis verbonden[1]; evenwel juist dáár, waar ze, mijns inziens, minst belangrijk voor de kerk, althans voor de kerkleer is, waar de band tusschen kunst en kerk reeds losser wordt; slechts van de moderne kunst maakt hij gewag. Vandaar, dat het oogpunt, waaruit hij de kunst beschouwt en beschrijft, veel meer artistisch en aesthetisch is, dan kerkelijk en godsdienstig. Juist het belangrijkste, de symboliek der beeldende kunst, heeft hij over het hoofd gezien, terwijl hij daarentegen met vóórliefde verwijlt bij de symboliek der bouwkunst, die in den grond zoo bitter weinig om het lijf heeft. - Of hij voor het een en ander genoeg eigene en autoptische kunstkennis, ten minste studie bezat, om te weten op wat grond hij bouwde, durf ik niet beoordeelen; evenwel, als men ook zulke hooge eischen doet, zou er wel nooit een universeel werk geschreven worden, en wij zouden in de beoefening der wetenschap altijd in de microscopische ontleding blijven hangen; men moet somtijds wel eens op de schouders van anderen gaan staan, zonder al te angstvallig te vragen, of ze wel sterk genoeg zijn om ons te houden. - De bron, waarop hij zich verlaat, en waaruit tegenwoordig de meesten putten, is vooral KUGLER, die voorzeker eene rijke kunstkennis en breede studie bezit; ware zijne theologische kennis even zoo breed en rijk, dan ware hij onfeilbaar!

Het blijft echter de vraag: behoort de geschiedenis der Christelijke kunst, ook uit dat oogpunt, waaruit HASE, hetzij dan uit eigen studie, of op gezag zijner bronnen, die opvat, - een oogpunt, waarvan ik u het *criterium* niet beter kan opgeven, dan door u de woorden aan te halen, waarmede hij RAFAËL's transfiguratie, ten slotte zijner paragraaf over de Christelijke kunst in de vierde periode der kerkgeschiedenis (1216-1517), karakteriseert: ‘Sterbend hat er den verklärten CHRISTUS *der Zukunft* geschaut,’ - behoort *die* geschiedenis der kunst tot het gegenwoordig zoo algemeen veldwinnende, Hasiaansche, of, in den grond, Hegelsche idée der kerkgeschiedenis? Gij hebt, om die vraag te beantwoorden, slechts HASE's eerste definitie na te gaan; eene definitie, waaraan zijn werk over het geheel vrij getrouw blijft, mits gij er enkele episodes uitneemt, b.v. die der Spaansche inquisitie, die hij toch ook zelf erkent, geen ‘Fortleben des CHRISTUS in der Menschheit’

(1) In zijne *Kirchengeschichte*, 4te Periode, Cap. IV, § 276 en 5te Periode, Cap. VI, § 401. In de derde en zesde perioden (jaar 800-1216 en 1648-1843) ontbreken zij.

te zijn. - Zijne definitie van het voorwerp, welks geschiedenis hij gaat beschrijven, van de Kerk, is: ‘die Kirche ist ein stetes Werden, d.h. ein Streben darnach, der in der Menschheit fortlebende CHRISTUS zu seyn, oder sein Leben immer vollkommener und im weiteren Kreise darzustellen, u.s.w.’ Het Panentheïstische van dat ‘in der Menschheit fortlebende CHRISTUS’ te wederleggen, en met aanvoering van gronden er voor in de plaats te stellen: ‘het Evangelie - de leer aangaande den persoon en de leer van CHRISTUS,’ behoort op dit oogenblik niet tot mijn oogmerk. Gij hebt evenwel dadelijk gezien, dat de definitie valsch is, niet logisch, niet mathematisch, dat ze geheel mank gaat. Keer ze slechts om, gij zult het dadelijk zien. ‘Een bestendig streven, om de in de menschheid voortlevende CHRISTUS te zijn, is’ - nu, wie zal daarop antwoorden of daarin herkennen: ‘de kerk?’ Het is alsof men zeide: a=b, maar b niet =a. Het is eene vergelijking van ongelijksoortige dingen. HASE heeft blijkbaar de kerk verward met het zedelijk beginsel der kerk: hij had moeten zeggen: ‘*In* die Kirche ist ein stetes Werden,’ u.s.w., in plaats van: ‘die Kirche ist.’ In mijne noch Pantheistische, noch Panentheistische, noch Panenchristische, maar eenvoudige, nuchtere, Hollandsche, Theïstische en Christelijke taal overgebragt, zou het heeten: ‘In de kerk is eene bestendige, dan eens vermeerderde, dan eens verminderde, in verschillende rigtingen zich bewegende, ontwikkeling van het Christelijk bewustzijn.’ - Werkelijk is zijne Kerkgeschiedenis veeleer eene geschiedenis van dat bewustzijn, dan van de kerk. Was hij zich zelven beter bewust geweest, had zijne eigene definitie hem helderder voor den geest gestaan, hij hadde aan zijn werk beteren titel gegeven, en het werk zelf ware consequenter geworden, en er ware veel achterwege gebleven, dat *niet* tot de geschiedenis van het Christelijk bewustzijn, ofschoon wel tot de algemeene geschiedenis der kerk behoort. Onze vraag nu is: behoort die voorstelling, die opvatting van een gedeelte der geschiedenis van de Christelijke kunst, welke HASE aan KUGLER en anderen ontleent, als integrerend deel in zijne geschiedenis van het Christelijk bewustzijn? - Ik geloof, met het oog op de Italiaansche kunst in de vijftiende en zestiende eeuw, op die kunst, welke ook bij HASE in RAFAËLS transfiguratie culmineert, hierop volmondig *Ja* te moeten antwoorden; die kunst kan en moet worden beschouwd als een streven naar de ontwikkeling van het religieuse. Christelijke element, even als de godsdienstige kunst der Grieken, der Egyptenaren, der Indianen, enz., behoort tot de geschiedenis van hunne gods-

dienst, en een streven is, om hunne religieuse idéen plastisch voor te stellen en te ontwikkelen. - Maar - uit dit oogpunt, en met toestemming van deze vraag, geloof ik weder, dat HASE en zijne school aan den eenen kant te veel, aan den anderen te weinig doen. Ik geloof, dat TITIAAN, de CARACCI, DOMINICHINO, GUIDO RENI[1], in het algemeen de jongere school, niet meer dan in eene zeer verwijderde betrekking tot de kerk staan; de kunst is van toen af te zelfstandig, te vrij, te universeel geworden, even als de bouwkunst, welker naar den klassieken stijl terugkeerende vormen van toen af ook niet meer der Christelijke kerkgeschiedenis toebehoorden. - Aan den anderen kant heeft HASE de Byzantijnsche kunst veel te kort en te oppervlakkig behandeld, aan hare belangrijkheid veel te weinig regt gedaan. Zijne derde periode, 800-1216, bevat in het geheel geene § over kunst, en die uit de tweede periode (§ 142) sluit zich onmiddellijk aan die uit de vierde (§ 276). En juist heeft de Byzantijnsche en middeleeuwsche kunst uit het artistisch oogpunt weinig of geen belang, veel daarentegen uit het symbolische; op dat symbolische werd, in die eeuwen zelve, de hoogste prijs gesteld, niet op het artistische. Het was juist omgekeerd als het bij ons, sedert het ontstaan der moderne kunst, geworden is; wij vragen van den kunstenaar geen hieroglyphisch, maar demotisch schrift; hoogstens verlangt de kerk nog van hem het hieratische. Daarom is de middeleeuwsche kunst veel belangrijker voor de geschiedenis der kerk, dan de moderne, - daarom had juist dát, wat in HASE's geschiedenis op den voorgrond had moeten komen, de symboliek der beeldende kunst, de vraag: waartoe gebruikte de kerk destijds hare dienares, de plastiek? hoe ontwikkelde zij daardoor het Christelijk bewustzijn? - dat had breede ruimte mogen innemen. Zeg niet: maar daartoe zijn de bronnen niet aanwezig, althans nog niet bekend genoeg; - in 1844, toen HASE zijne vijfde oplage uitgaf, was toch het eerste deel van het hoofdwerk voor dezen tak der kunststudie, DIDRON's *Iconographie Chrètienne* (1re partie, *Histoire de Dieu*, Paris, 1843), reeds in het licht, en de Jenasche hoogeschool zal aan haren gevierden hoogleeraar immers de hulpmiddelen voor zijne studie niet weigeren?

Zeg nu ook niet, dat zijn *ja kleinliche* aanmerkingen. Als gij den geest der Göthe-Hegelsche school kent, weet ge, dat zij juist de hoofdzaak daarvan betreffen. Het aesthetische en artistische is juist een der meest karakteristieke trekken van die school: geen Hegeliaan zonder aesthetica; van aesthetica is zij, althans bij GÖTHE,

(1) HASE, *Kircheng.*, seite 438.

overal uitgegaan en begonnen; een misslag tegen het *schoone*, geldt daar voor zwaarder zonde dan een tegen het *ware*; dat aesthetische heeft hen zoo getrokken naar het Katholicisme; van hen is die aesthetische rigting uitgegaan, bij welke wij zooveel nuchter Hollandsch gezond verstand noodig hebben, om den *Kopf* niet te laten *schwindeln* en met hen mede te *schwärmen*.

Zeker is het, de geschiedenis der kunst behoort in de kerkgeschiedenis van de Hegelsche school. - Ook in mijne kerkhistorische studiën behoort zij (dat zij, of althans een deel van haar, bij mij sorteert onder de rubriek: oorzaken die het bijgeloof hebben bevorderd, wil ik u ditmaal schenken, - gij weet het toch wel); gij zaagt er het bewijs van in mijne eerste zwakke proeve van studie: de *Maria der Kerk en der Kunst*; gij hebt het duidelijker en breeder gezien in menige bladzijden van mijne *Vereering van* MARIA; gij zoudt het op zijn breedst en meest ontwikkeld zien, als ik u ooit eene *Iconographia Mariana* gaf. Mij behoort ze tot de *historia dogmatum*, de geschiedenis der Kerk*leer*.

Alzoo geef ik aan de Byzantijnsche en middeleeuwsche kunst eene veel hoogere beteekenis; zij is bij mij een veel gewigtiger moment in de geschiedenis der Christelijke kerk; zij staat bij mij in veel naauwer verband met de geschiedenis der godsdienst en van het Christelijk begrip, - dan bij HASE, of degenen, van wier inzigten en arbeid hij gebruik gemaakt heeft. Hij beschouwt ze te veel in het groot en uit de hoogte; en toch, om met éénen enkelen pennestreek gekarakteriseerd, of liever, afgescheept te worden, dáár is immers haar verband met de godsdienst te naauw toe? HASE staat, waar hij den band tusschen de heilige kunst en de kerk aangeeft, veel te veel op het moderne standpunt; - met hetzelfde oog, waarmede hij RAFAËL als heilig kunstenaar beschouwt, beschouwt hij ook de middeleeuwsche kunst; met dezelfde maat, waar hij hem mede meet, meet hij ook de vroegeren. Dat kan toch niet! - Er is een geheel ander historisch talent, een geheel ander oog, eene andere taal noodig, om de geschiedenis der middeleeuwen, dan om die der nieuwere tijden te schrijven; - de philosophie, de beschaving, het maatschappelijk, het huisselijk leven der middeleeuwen, het is naauwlijks mogelijk, dat dezelfde geschiedschrijver die beschrijve, die zich met zijne geheele ziel in de nieuwere tijden heeft ingedacht! Voor dien zijn de middeleeuwen te *kleinlich; à tort et à travers* wil hij ze van uit de hoogte beschouwen en verklaren, en

haar zin gaat voor hem verloren! *Kleinlichkeit* is het karakter der middeleeuwen, in de plastiek, in de bouwkunst, in de poëzij, in de philosophie, in de theologie! Men moet eerst en vóór alle dingen niet alleen met die *Kleinlichkeit* verzoend en er aan gewoon zijn, maar, om zoo te spreken, zich zelven *verkleinlichen*; met dien monnik, in zijne naauwgezette getrouwheid, aan zijne miniaturen medegewerkt, de teekening van die kerk of dien toren zelf, met al die angstvalligheid voor de symboliek, mede gemaakt hebben, - eerder kan men de historie der middeleeuwsche kunst niet schrijven, nog veel minder in verband brengen met de geschiedenis der kerk! Men dient ze toch wel te begrijpen, alvorens men hare geschiedenis schrijft! - Ik vermoed wel eens, dat de studie der middeleeuwsche kunst nog niet rijp is, om er reeds zulke algemeene resultaten van te geven, om reeds met zoo veel zelfvertrouwen haren schakel met de kerkgeschiedenis aan te wijzen, als de Hegelsche school in *Duitschland* dat doet.

Daarentegen durf ik weder gerust de partij van HASE op mij nemen tegenover AUGUSTI, wat de moderne Katholijke kunst, en haar verband met de kerk, of liever met de ontwikkeling van het Christelijk bewustzijn aangaat. AUGUSTI heeft, in zijnen *Grundrisz einer Christlichen Kunst-Geschichte*[1], vooreerst, de middeleeuwsche en oud-Christelijke kunst enkel en alleen in verband gebragt met de geschiedenis der eerdienst, dus bloot antiquarisch beschouwd, en, ten tweede, - zwaarder schuld, - er de moderne Katholijke kunst geheel uitgelaten. Kunstgeschiedenis staat bij hem, in dit zijn laatste werk, bijna enkel in verband met de polemische vraag over het al of niet toelaten der beelden in de kerk, en terwijl hij de zoo rijke Katholijke kunst voorbijgaat, verwijlt hij, aan het slot, lang bij de vraag, of de Protestantsche kerk aan de kunst geheel vreemd en vijandig is; daarbij vooral wijzende op de Luthersche kerk. Dat is een veel te laag standpunt; dat is, voor kunstgeschiedenis, te eenzijdig Protestantsch. Die zoo denkt, moet zich niet verbeelden eene kunstgeschiedenis te schrijven. Om dát te doen, moet men zich eerst op het algemeene, hoogere, Katholijk-Christelijke standpunt plaatsen, en de kunst beschouwen, geheel afgezonderd van de kerkgebouwen. Blijft men aan het kerkgebouw hangen, dan is daarmede ook alle kabinet-kunst buitengesloten. RAFAëL's *Della Sedia*, RENI's *Ecce*

(1) Geplaatst in zijne *Beiträge zur Christlichen Kunst und Liturgik*, Leipz. 1841, 1er Band, S. 1-71. Vgl. zijne *Denkwürdigkeiten aus der Christlichen Archäologie*, Band XII, Leipz. 1831, passim, vooral S IX en X, ook zijn *Lehrbuch der Christlichen Alterthümer*, 1819, S. 191, ff.

Homo, zouden buiten het gebied der kerkelijke kunst vallen, omdat zij voor geene kerken geschilderd zijn; de geheele Christelijke kunst zou zich tot de *fresco's*, de altaarbladen en de beelden bepalen! - Neen, zóó niet! Als men van kerkelijke kunst spreekt, dan neemt men het woord kerk, niet in de beteekenis van kerkgebouw, maar van gemeente. Alle heilige kunst is kerkelijke kunst, om het even, of zij een kabinet of eene kerk, een algemeen of een bijzonder bidvertrek moet versieren. Men vrage alleen: hoe heeft zij het Christelijk bewustzijn uitgedrukt? De vraag, of het Protestantisme de beeldende kunst in de kerk toelaat, behoort niet tot de geschiedenis der heilige kunst, maar óf tot de polemiek, óf tot de geschiedenis van de Eerdienst.

De betrekking der kunst, afgescheiden zelfs van de eerdienst, tot de kerk, blijkt ten duidelijkste uit de wijze, waarop de poëzij in verband gebragt wordt met de kerkgeschiedenis. Wie zal er een oogenblik aan twijfelen, om MILTON en KLOPSTOCK, KLOPSTOCK vooral, eene plaats te vergunnen in de geschiedenis van het Christelijk bewustzijn? Zie eens, welk eene ruimte HAGENBACH verleent aan de Protestantsche dichters, in de laatste deelen van zijne geschiedenis der Hervorming! En waarom nu ook niet aan de dichters op het doek of paneel? Liggen die dan onder den ban? Dat de R. Katholijke schilderkunst niet behoort in de geschiedenis der Protestantsche kerk, ja, dat spreekt van zelf, - maar zij behoort toch wel in de algemeene Kerkgeschiedenis!

En aan welke schilders behoort nu eene plaats in de algemeene Kerkgeschiedenis? Aan allen, die voor kerken, d.i. kerkgebouwen gewerkt hebben? Neen, zeker niet; want zij konden er wel een' PRIAPUS voor geschilderd hebben. Daarom sluit ik PAUL VERONESE, met zijne onheilige bruiloft van *Kana*, van de kerkgeschiedenis uit. Zijn werk moge kunst zijn, het is geene *heilige* kunst. Maar van den anderen kant ook geen ban voor die heilige kunst, die niet in de kerken komt. De kerkgeschiedenis is geene geschiedenis van de houten en steenen huizen, die men kerken noemt!

Intusschen kan zelfs eene der kerk vijandige kunstrigting in de Kerkgeschiedenis eene plaats vinden. Waar de Kerkgeschiedschrijver, b.v., den invloed der letterkundige school van VOLTAIRE en der Encyclopedisten, met haren nasleep in de revolutie en het keizerrijk, en haren anti-Christelijken zin verhaalt, daar moet hij even zoo goed, als hij aan de Christelijke kunst toe is, u opmerkzaam maken op het anti-Christelijke karakter der school van het consulaat en het keizerrijk, van DAVID, GIRODET, GUERIN, VERNET. Hij mag u spreken van de muzijk der Fransche republiek, welker volslagen ongeschiktheid tot godsdienstig gebruik zoo volko-

men bleek, toen de republikeinen de melodie der *Marseillaise* voor eenen *Hymnus* aan de godheid (*Etre infini que l'homme adore*) poogden te gebruiken. - Zelfs het onchristelijke van de *Heraldiek* en de *blazoenen* van het keizerrijk vermag hij op te merken. Alles bouwstof! Als het maar door den regten architect wordt geplaatst.

Wat de bouwkunst, de kerkelijke architectuur aangaat, die staat in een geheel ander verband met de kerkgeschiedenis. Het bouwen van kerken in het algemeen behoort tot de geschiedenis der uitbreiding van het Christendom; de tijdvakken, waarin de zucht daartoe het levendigst ontwaakte, de twaalfde en dertiende eeuw, staan, voor een gedeelte ten minste, - want ook de algemeene zedelijke en materieële ontwikkeling, na de kruistogten, had er haar deel aan, - in verband met het ontwaakte Christelijk leven. De pracht en versiering der kerken, in de eerste helft der middeleeuwen, is een symptoom van den uitwendigen bloei der kerk, onder de schuts van de keizers, die het Christendom tot staatsgodsdienst verhieven. Maar hare *vormen* houden op, tot de algemeene geschiedenis der kerk te behooren. Die staan *alleen* in verband met de geschiedenis der *eerdienst*. Hier komt het te pas, om van Grieksche, van Latijnsche, van Protestantsche kunst te spreken. - Op dit punt wandelt de geheele Duitsche kunstschool nog in eene Egyptische duister nis, die, helaas! hare mistige wolken ook reeds over onzen helderen Hollandschen hemel begint uit te strekken. Christelijke bouwkunst, waar men zoo mede dweept, het is een onding, eene *chimère*, een luchtkasteel! - Wel bouwkunst, door de Christenen beoefend, wel kerken, door Christenen gebouwd, maar geene Christelijke kerken! Roomsche kerken, voor de Roomsche eerdienst geschikt; Protestantsche, voor de Protestantsche godsdienst, - ja, dát wel, maar geene Christelijke! De geschiedenis van den kerkbouw staat in naauw verband met die der eerdienst, niet met die van de ontwikkeling van het Christelijk bewustzijn.

Dat onhoudbare van een Christelijken bouwstijl, waarvan men inzonderheid met toepassing op den Germaanschen stijl te spreken gewoon is, blijkt het duidelijkst uit vergelijking van de platte gronden. Is niet de *St. Pieterskerk* even zoo goed als eene kruiskerk? Hebben de Italiaansche bouwmeesters het niet met de daad bewezen, dat de klassieke stijl even bruikbaar is voor die menigvuldige nissen en kapellen, welke de Roomsche eerdienst voor hare veelvuldige missen, voor die lange zuilengangen, welke zij voor hare processiën noodig heeft? En zijn, daarentegen, de platte gronden der Grieksche kerken in het Oos-

ten niet altijd vierkant of rond, juist omdat dáár de processiën minder gebruikelijk zijn? Viert men ook, bij geval, de eerdienst *tegen* de wanden en de zuilen *op*, of op den grond, langs en rondom dezelve?

Ik wil niet ontkennen, dat de Germaansche, of puntboogstijl, (dien men, gratis, den Christelijken bij uitstek noemt) eene eigenaardige verhevenheid heeft. Treed eene kerk in dien stijl binnen, - zij toont, niet zoozeer door het opwaarts trekken van al de architectorale lijnen, en het vermijden der horizontale rigting, als wel door de smalheid, door de groote hoogte, in verhouding tot de breedte, veel grooter dan zij is, en zeker, de intrede in den *Dom* van *Keulen* moet majestueus zijn, moet u drukken en u uwe geringheid doen gevoelen. Maar.... de *St. Pieter* te *Rome* dan? - Het is waar, dáár vindt men zich niet zoo dadelijk getroffen door de grootte; omdat de proportiën breeder (beter geëvenredigd?) zijn, dáár valt de ontzettende massa der ruimte niet zoo in het oog; maar, als gij eenige oogenblikken stil hebt gestaan, en uw oog is afgedaald van de hoogte van dien ontzettenden koepel, waaronder menige hooge toren van ons vaderland gemakkelijk zijne plaats vinden kan, tot op het *Baldaquin* onder dien koepel, met zijne vier ontzaggelijk zware torsen; en van dat zware *Baldaquin*, eene kerk op zich zelve, op het verheven hoogaltaar, dat er onder staat, waarvan gij de hoogte eerst gewaar wordt, wanneer gij de balustrade, die het ter hoogte van meer dan eene halve manslengte omgeeft, tot maat gebruikt voor de hoogte, waartoe zich de top van het groote kruis op dat altaar boven den vloer der kerk verheft; - en - wanneer gij nu vervolgens weder opklimt, van den priester, die binnen het altaarruim staat, tot het altaar, waarbij hij in het niet verzinkt, tot het *Baldaquin*, waarbij het altaar, tot den koepel, waarbij het *Baldaquin* verdwijnt, - en nu, onder dien koepel, de kleinheid van dat levend stipje, daar op den vloer, gadeslaat - mij dunkt, zulk een indruk behoeft bij dien van den *Dom* of *Nôtre Dame* niet onder te doen! Zelfs is deze mij meer beredeneerd, meer waarheid, duurzamer dan gindsche.

Om verheven en grootsch te bouwen, - o 't is eene kleinigheid! Als er maar GELD is! Maar *Christelijk verheven* zijn óf beide, óf geen van beide. Mij dunkt, het laatste!

Maar de symboliek, de symboliek, dáár steekt het specifiek Christelijk karakter van de Germaansche bouwkunst in! De *St. Pieter* - het is een Heidensche bouw, eenen Corinthischen Venustempel waardig, - aan die kapiteelen, die entablementen,

die rosetten, is alles Heidensch - in de Germaansche bouwkunst, daarentegen, op Christelijken bodem geteeld, in de kerk en door hare dienaren gekweekt, dáár draagt alles een' echt Christelijken stempel, - alles symboliseert er het Christendom.

Die dierbare symboliek! Niet dat ik ze niet lief heb. Integendeel, ik studeer er veel en *con amore* in; zij is mij een wetsteen, waarop ik gaarne mijn vernuft slijpen mag; ik heb van der jeugd af eene bijzondere neiging gehad voor alles wat geheimzinnig en mijnen tijd- en studiegenooten vreemd was; niet alleen *Heraldiek*, maar *Astrologie, Chiromantie, Kabbala*. Wat heb ik er maanden van de kostelijke akademiejaren, *quos mihi praeteritos referat si Jupiter*, aan verbeuzeld; - nog zou ik, in de Bibliotheek te *Utrecht*, CARDANUS en den *Almagest* van PTOLOMEUS, en AGRIPPA van *Nettesheim, de Occulta philosophia*, op den tast af uit de rijën weten te grijpen; - en dus, zeer zeker ook bouwkunstige symboliek!

En ik vind het ook wel zeer aardig, dat zij zoo vernuftig hunne Christelijke ideën in die symboliek wisten in te werken, - de drie personen der Drieënheid, en de vier Aristotelische deugden, en de vijf maagden, en de negen koren der engelen, en de twaalf apostelen, enz., enz. Wezenlijk, ik vind het soms zeer aardig; ik bewonder dikwerf de vindingrijkheid en het vernuft; het doet mij wel eens denken aan dien kardinaalshoed, dien de prinses DE S. DIZIER (ja, voor zoo iets moet men eene vrouw zijn) met zulk eene fijne attentie onder het suikerwerk mengde, op die ontbijttafel (nog watertand ik er van), die hare echt vrouwelijke vroomheid Zijner Eminentie Monsignore MALIPIERI voorzette; daar waren, meen ik, ook Calvariebergjes van gebrande amandelen onder....

Ja, ik weet zeer wel, dat, als men die symboliek verchristelijken, er hoogere zin en wijding aan geven wil, men er in de oudste Christeneeuwen gezag voor kan vinden; - ik weet zeer goed, dat reeds JUSTINUS de martelaar overal het kruis in vond, en van gevoelen was, ‘dat er niets zonder dit teeken bestuurd wordt: - het schip ploegt de baren der zee niet, zonder dit overwinningsteeken (de mast); de aarde wordt zonder dit niet geploegd;’ - hoe hij het terugvindt in spade, hamer, enz, - in de gestalte van vliegende vogelen, van den mensch, als hij zwemt of bidt (men bad namelijk, oudtijds, zoo als de *monumenten* in de *Catacomben* toonen en TERTULLIANUS bevestigt, met uitgebreide armen); - hoe ook de vier hemelstreken een kruis met elkander maken, en zelfs de voornaamste verhevenheid van het ligchaam des menschen boven dat der dieren daarin

bestaat, dat hij, zijne armen uitbreidende, de figuur van een kruis maken kan, - alsmede daarin, dat zijn neus met de lijn van zijne oogen juist een kruis vormt. (Abuis, vader JUSTIJN! want dat hebben de apen ook!)

En of het nog niet genoeg ware, voegt CHATEAUBRIAND(1) er nog bij: 'dat er eene geheele familie van bloemen is, die tot dezen vorm behoort, en dat deze familie zich onderscheidt door eene neiging tot de eenzaamheid; ja, dat zelfs de hand des Almagtigen den standaard onzes heils geplaatst heeft onder de zonnen.' (Dáár hebt ge nog weder een' *Commentaar* bij noodig; hij meent het noordelijke kruis, dat gevormd wordt door de sterren, *α, γ, x mutab*. (het kwestieuse *suppedaneum*?) *β, ε* en *δ* van het sterrebeeld de zwaan.)

Mijne vingers hebben wel eens gejeukt, om eene pittige satyre te schrijven over die symboliek in de bouwkunst, te beginnen met dat naar den hemel wijzen der verticale liniën van den Gothischen stijl en van de klokketorens (*flèches*) en spitsen. Ik zou begonnen hebben met de vraag, waarom men in de middeleeuwen toch nooit torens gebouwd heeft, met de punt naar beneden? want ook daarin zouden zeer dierbare gedachten en aanwijzingen gelegen hebben; - en met het vermoeden, dat misschien die naar beneden afhangende punten der ojijven, over welker symboliek de geleerden het nog in geenen deele eens zijn, daar misschien eene vergoeding voor waren. - Maar - dat ware immers water dorschen? Er zijn zotheden, waartegen de satyre het beste wapen is; maar er zijn er ook, van welke het bloote refereren genoeg is. Wie bij zulke zotheden nog niet van zijne staar geligt wordt, wie dáár nog niet hooren wil, die is willens blind en Oostindisch doof. - Hoe kunnen wijze menschen zich daar nog, in ernst, mede ophouden, en het niet inzien, dat, als men dat vak bestudeert, men het dan enkel historisch en aesthetisch (artistisch-aesthetisch namelijk) moet doen? - Maar zoo gaat het. Wie te veel en te lang door het microskoop ziet, en nooit over Gods frissche natuur, over de ruime velden den vrijen blik laat weiden, die wordt eindelijk bijziende, en is niet langer betrouwd, om alleen bij den weg te loopen.

(*Zal later vervolgd worden*).

(1) *Génie du Christianisme*, T. III, p. 195, ed. de *Bruxelles*, 1836.

Martha Brown.
(*Naar het Engelsch.*)

Twintig jaar geleden, las men in een Tijdschrift de volgende door mij geplaatste aankondiging: ‘Te *Bunderjamm*, in de Oostindiën, is overleden THOMAS SNEEZUM Esq., die door een aantal vrienden en bekenden te regt wordt betreurd.’

Hij was mijn oom, en ik zijn erfgenaam; hij was een allerrespectabelst man en een ervaren ossenkooper. Hij zat in het commissariaat en liet veertig duizend pond sterling na. Wanneer gij op den muur van onze parochiekerk zijn monument zaagt en zijne karakterschets laast, zoudt gij zien, welk eene bekoorlijke sympathie er bestaat tusschen een' overleden oom en een' dankbaren neef. Ik voegde den naam van SNEEZUM bij den mijnen, kocht een landgoed en eene ontelbare menigte boeken en bearbeidde mijn land en de litteratuur met de meeste zorg. Ik plantte boomen, maakte weilanden droog en schreef boeken. De boomen groeiden, de weilanden werden fleurig, maar de boeken kwamen nooit ten einde. Sommige dingen op dit ondermaansche worden eeuwig gedwarsboomd. Ik kon de menschen maar geen' trek doen krijgen in mijne novellen. Wanneer mijne personen begonnen te spreken, hielden zij nooit op: wanneer zij duëlleerden kwamen zij altijd om 't leven; en wanneer ik ben in een gevaar had gebragt, vergat ik altijd, op wat wijze ik besloten had, er hen weêr uit te redden. De eeuwen botsten tegen elkander gelijk de locomotieven van een spoorweg. Ik verwarde KAREL DE GROOTE met FREDERIK BARBAROSSA en den kardinaal DE RICHELIEU met den heer THIERS. Met uitzondering van de bovenstaande regels in het Tijdschrift, en een paar brieven

over de aardappelkwaal, ben ik een Groote Onuitgegevene, op gelijke wijze, als ik hoor, dat er een aantal geniën in het dramatische vak zijn, die zich de Groote Onvertoonden noemen, Ik kan alleen hopen, dat de voortgaande beschaving voor ons beiden betere dagen zal aanbrengen - drukletters voor mij - acteurs voor hen.

Tijdens den treurigen dood van mijn' oom, was ik ongeveer dertig jaar, en tien jaar te voren was ik compagnon van een Liverpoolsch huis, en ik kan opregt zeggen, dat ik mijn' pligt vervulde tot volkomen tevredenheid van hen, die er bij betrokken waren. Tweemaal 's jaars kreeg ik eene balans en een weinig gereed geld. Het geld sloot ik zorgvuldig in mijne secretaire en de balans wierp ik op het vuur. Het was een zeer gelukkig leven; want ik abonneerde mij in eene leesbibliotheek en schreef het begin van een aantal boeken.

Op zekeren dag, ongeveer zes maanden nadat ik in het bezit van mijn vermogen was geraakt, hoorde ik schellen. Het geluid was geheel anders dan ik het nog altijd gehoord had; het was een zacht en zeer bescheiden belletje, eene soort van *tingeling*. De meid was zeer langzaam in het opendoen. Nu liet zich eene ruk hooren, die insgelijks iets eigenaardigs en vreemds had ik zelf ging naar de deur en - op de allerzonderlingste wijze zagen mij op eens twee van de zwartste oogen aan, die ik ooit had gezien; blinkende wangen van eene donkergele kleur, en sneeuwwitte tanden, de glanzigste en schitterendste, die men zich bij mogelijkheid verbeelden kan. Zij - want ik mag u wel vertellen, dat het eene vrouw was - droeg een' witten athangende sluijer over het hoofd, den wonderlijksten rok en de alleraardigste schoenen; op dien tijd had ik de Chinesche collectie nog niet gezien, en ik dacht, dat het DESDEMONA was, in OTHELLO's kostuum rondwandelende. Ik was te zeer verbaasd, om te onderscheiden, of zij iets zeide, of wat zij zeide; maar zij kwam in mijne kamer, lachte met hare wonderlijke tanden, maakte met den vreemdsoortigen rok eene buiging tot den grond en noemde mij: '*Massa* SIB!'

'Goede vrouw!' zeide ik, 'ik geloof dat gij u vergist. Ik ken niemand onder den naam van SIB!' Maar ik bedwong mij; want ik dacht, dat zij - ik droeg toen verbazend groote knevels - mij misschien voor een' galant kolonel aanzag, wiens naam met die welluidende lettergreep begint.

‘Neen, neen, niet kolonel!’ zeide zij, ‘ik heb noodig u: om kolonels ik niet geef.’

Wat kon zij toch met mogelijkheid met mij te maken hebben? Ik had de vrouw nooit te voren outmoet, noch iemand, die naar haar geleek, uitgezonderd eene schilderij van de koningin van *Scheba*, terwijl ze SALOMO een bezoek brengt, Zou zij van *Scheba* kunnen komen? Zou ze mij.... neen! neen! ze kon onmogelijk *mij* voor SALOMO houden. - Ik had geene woorden meer.

‘Gij geen brief ontvangen heb, *Massa* SIB! om te zeggen u, dat wij gekomen zijn?’

Een brief? een brief? Ik had wel honderd vijftig brieven ontvangen; maar ze allen in eene houten doos gestopt. Hoe was het mij mogelijk, er zulk een aantal te lezen? En wie meende zij met het woord *ons*? Hoeveel van die soort zouden er dan nog wel komen?

‘*Massa* SIB blij zal zijn met zijn *babba*; (*babe* is kindje, wichtje) hij zal....’

Er kwam eene vreesselijke gedachte bij mij op - eene zamenzwering om mij geld af te persen - eene aanklagte in *Bowstreet* - eene wekelijksche toelage.

‘Vrouw!’ zeide ik, ‘in 's hemels naam, wat meent gij met uw *babba*?’

‘Die klein *babb*; hij zoo lief is, zoo op papa gelijkt.’

‘En wiens *babe* is het? want ik gis dat gij een kind meent, met uw gerel van *babba*.’

‘Het uwe! o Gij zal het zoo lief heb!’

‘Mijn kind? Ellendige onbeschaamde! ik heb nooit van mijn leven een kind gehad.’

‘En hier is het! - o de aardige klein -’

Op dat zelfde oogenblik bragt eene andere vrouw, even uitheemsch gekleed, een klein, rond pakje, dat er als een bundeltje kleêren uitzag, en eer ik tijd had om een woord te spreken, of de deur te sluiten, of te vlugten, legde zij het in mijne armen; toen lieten de beide vrouwen hare glinsterende tanden zien van het eene oor tot het andere, en riepen nu als uit één mond: ‘o Gij zal het zoo lief heb; het is zoo een aardige klein.’

Ik stond eene poos als verstomd, hetgeen met mijne zwartkleurige bezoeksters geenszins het geval was. Zij liepen, schreeuwden en raasden; zij draafden en sprongen op en neêr;

vulden den gang, vervolgens de receptiezaal, en daarna de kleine slaapkamer daarachter, met koffers, zakken en doozen, vogelkooijen met papegaaijen, mantels en shawls, totdat ik ten laatste van verbazing opsprong en bijna het kind liet vallen; want ik zag mijn gansche huis ingenomen, en de twee vrouwen schenen zoo geheel op haar gemak, alsof zij er twintig jaar met mij gewoond hadden.

Ik deed *babba's* gelaat uit de shawls en doeken te voorschijn komen. Het kind was ongeveer een jaar oud en deed de oogen open toen ik het aankeek: het staarde mij zoo verstandig aan, dat ik bijna moest gelooven, dat het meer van de zaak wist dan ik; en dat kon waarachtig het geval wel zijn, zonder dat het een mirakel van vroegtijdige wijsheid behoefde te wezen; want ik begreep geen' tittel van hetgeen er voorviel. Ik legde het kind op de sofa en ging naar de schel om de policie te roepen.

'o Niet aan de bel trek! wij hier goed zijn op ons gemak,' zeide er eene van de twee. 'YESHA weêr gaan zal naar huis, en ik een klein bed krijg in de andere kamer; ik met de *babba* zeer goed slapen zal.'

'Zoo! zoo! dat zullen wij eens zien,' antwoordde ik, verstomd over deze schaamteloosheid. 'Ik zal u met heel uw winkel van *New-Castle* op straat laten zetten.'

'Och, *Massa* MORGAN spoedig hier zijn zal! Verleden week hij een' brief geschreven heeft: van daag hij hier komen zal.'

'Ha!' sprak ik, en trok niet aan de schel, maar keek de twee indringsters aan, even als MACREADY de geesten in de *Macbeth*; want Mr. MORGAN was mijn raadsman, was de agent van mijn' oom geweest, en had al de zaken met betrekking tot de nalatenschap geregeld; ik stelde zulk een onbepaald vertrouwen in hem, dat ik nooit mijne brieven opende; bij gevolg had ik ook den brief, waarvan zij spraken, in de groote doos gestopt, die de vergaarbak mijner correspondentie was.

Te gelijker tijd zette het kind eene keel op.

'Breng de schreeuwster weg, dan zal ik u iets van Mr. MORGAN zeggen!' riep ik, en knarste op de tanden. In een oogenblik liepen de twee vrouwen met de lieve *babba* heen, die schreeuwde en tierde, alsof zij haar met spelden prikten, om mij dol te maken.

Indien ik iemand van tragischen aanleg geweest ware, en mij door eene hartstogtelijke scène lucht had kunnen geven, zou ik de kamer op en neêrgewandeld en op mijn hoofd of

borst geslagen hebben, onder den uitroep: ‘Verbijstering, waanzin!’ en dergelijke krachtige woorden, waarvan Mr. KEAN zich met verbazingwekkenden nadruk bediende; maar ik had geen talent voor het overspannen hoogdravende, en ik wierp mij op de sofa onder den uitroep:

‘Dat is een fraai stukje!’

Inderdaad was het dit; twee zwarte vrouwen en een saffraankleurig kind in mijn huis te hebben, als ware ik met eene Hottentotsche getrouwd, en daarenboven mijne schoonzuster te zullen zien komen, om van de opvoeding van haar nichtje getuige te zijn!...

‘En wat beduidt dat alles, Mr. MORGAN?’ riep ik overluid.

Maar eer ik tijd had tot verdere uitboezemingen, trad juist mijn vriend MORGAN bedaard en kalm de kamer in.

‘Hei! hei, vriend SNEEZUM! gij zijt opgeruimd, naar het schijnt. Eene belangrijke gebeurtenis - niet?’

‘Wat! die dingen zijn goed en wel in een boek!’ riep ik; ‘maar, bij mijn ziel! in het werkelijke leven is het iets anders; en ik zeg u rond weg, ik was liever op eens getrouwd, dan den last te hebben om een schot kinderen op te brengen, waarmeê ik niets te maken heb.’

‘Kinderen! waarde SNEEZUM?’

‘Wel zeker! hoe weet ik, dat er niet meer van die zwarte vrouwen zullen komen, met nog meer kinderen, totdat mijn huis eene galerij van bronzen beelden wordt; maar ik zal ze verkoopen, dat zal ik, of op sterk water zetten.’

‘Gij gaat onder een misverstand gebukt, goede vriend! Hebt gij mijn' brief niet ontvangen?’

‘Ja wel - maar...’

‘o Dan zijt gij natuurlijk al te gelukkig, dat gij de wenschen van den overledene kunt vervullen.’

‘Welke overledene?’

‘Wel, uw oom!’

‘Wat! mijn oom SNEEZUM?’

Op eens ging er een wonderbaar licht voor mij op.

‘Heeft *hij* dat kind op mij afgestuurd?’

Mr. MORGAN knikte, en daar hij een hoogstvoorzigtig man was, bragt hij slechts op eene geheimzinnige wijze den vinger aan den neus, met de woorden:

‘Iedere familie heeft hare geheimen, SNEEZUM!’

‘Goed en wel! maar die vrouwen - het zijn beiden lee-

lijke feeksen; mijn oom SNEEZUM was geen kenner van de schoone sekse.'

'Die vrouwen! Wat meent gij?' vroeg MORGAN.

'Wel! wie van de twee het is? Maar gij moet duidelijk spreken; want anders begrijp ik van mijn leven niet, wie gij meent; zij gelijken zoo precies op elkaâr, als twee druppels water. Moeten wij haar *Mrs.* SNEEZUM noemen?'

Nu barstte Mr. MORGAN in een schaterend gelach uit.

'Kom, kom, goede vriend! gij zijt er altijd op uit, een vreemd tooneel of iets van dien aard te verzinnen, om het in een van uwe boeken in te vlechten. Het zijn de twee minnen; de eene blijft hier voor het kind; de andere keert onmiddellijk naar *Calcutta* terug.'

'En waar moet zij, die hier blijft, wonen?' vroeg ik, met het vreesselijk voorgevoel, dat ik iets onaangenaams zou hooren. Maar eer MORGAN kon antwoorden, zag hij het zwart gelaat van de min zelve aan de deur; zij lachte, en hare tanden schenen witter en blinkender dan ooit.

'Wij hebben genomen de kamer onder deze; *babba* ligt in het mooije bed, en wij zullen nooit verlaten *Massa* SIB, die zoo goed is.'

Het was dan aldus over mij besloten, en klagten waren ijdel geweest.

II.

Vijftien jaren gingen zeer gelukkig voorbij. Ik vestigde mij, - of liever, de oude MORGAN deed dit - in mijn tegenwoordig huis. Hij betaalde vijf en twintig duizend pond voor het landgoed, en, zoo als ik zeide, begon ik mijn land en mijne talenten met de meeste zorg te cultiveren. Het kleine meisje groeide en groeide, tot ik dacht, dat zij nimmer zou uitscheiden, en op haar zestiende jaar was zij ten minste een duim langer dan ik. Velen houden van die ontzaggelijke vrouwen van vijf à zes voet; ik zelf ben niet langer dan vijf, hetgeen ik geloof, dat juist de lengte van NAPOLEON was, en ik moet bekennen, wanneer ik MARTHA BROWN - zoo heette zij - aankeek, at ik altijd hare Indiaansche moeder een komplimentje

maakte over hare schoonheid; want ik kon mij maar niet verbeelden, dat zij de dochter was van een zoo zonderling en ouderwetsch creatuur, gelijk ik altijd mijn' oom SNEEZUM had hooren afschilderen.

MARTHA dan werd lang, werd kloek, werd bevallig, en al ware de oude MORGAN zelf haar vader geweest, zoo kon hij geen grootere zorg voor haar gehad hebben. Altijd was hij op *Goslin bury*, - zoo heette mijn landgoed, en ik voegde er soms *park* achter; maar de plantaadje is nu een knolleveld geworden - met zijne vrouw en zijne twee dochters en zijn' kleinen jongen, dus met de geheele familje; en ofschoon ik moet bekennen, dat zij altijd zeer vriendelijk en oplettend jegens *mij* waren, maakten zij toch veel meer werk van MARTHA BROWN. Ik dring mij nooit in, als ik zie, dat men het op mijn gezelschap niet erg gemunt heeft. Ik ging dus uit om naar de plantaadje te kijken, of om nieuwe hagen aan te leggen, of het opzigt te hebben over de bebouwing en beploeging; of ik begaf mij aan de studie, en vierde mijne verbeeldingskracht bot in mijne eeuwigdurende eerste hoofdstukken van eene *novelle* of *roman*.

Het was op dien tijd, nu ongeveer vier jaren geleden, dat ik een werk begon, 't welk ik echter niet aan de vijandige kritiek zal bloot geven. Ik wil mij zelven niet prijzen; maar ik stel het toch gelijk met iedere inleiding, die ik ooit gelezen heb. Het geheele eerste hoofdstuk bevat eene beschrijving van mijn eigen huis, de naam natuurlijk veranderd en de ligging in een ander graafschap overgebragt, Ik noem het getal der kamers op, de breedte van de gangen, de hoogte van de zoldering en beschrijf de nieuwe hefscharnieren aan de deur van de eetzaal, waardoor deze niet over het Turksch tapijt kan heenschuren. In het bijzonder zijn ook de landerijen beschreven, en de grootte is naauwkeurig aangeduid; en dit alles geeft aan het geheel evenveel schijn van wezenlijkheid, als men bij AINSWORTH of anderen kan aantreffen. Het tweede hoofdstuk heb ik gewijd, of liever, gemeend te wijden, aan de levende voorwerpen der geschiedenis, aan de dramatische personen, met hunne hoop, hunne vrees, hunne grieven en alle andere hartstogten, zoo als men die in COLLINS *Ode* vindt.

Alles wat geheimzinnig is, heeft eene onbeschrijfelijke bekoorlijkheid voor mij; vandaar, dat ik zoo verzot ben op raadsels, en nu dan ook besloot, een' held en eene heldin in te voeren, zoo als er nog geen bestond. Ik kon mij echter maar niet verbeelden. hoe ik zulk een' voorbeeldeloozen held zoo

vinden. Er was reeds zooveel door anderen verzonnen; de vreesselijke OTHELLO was een moor, SHYLOCK een jood, PELHAM een gek en JACK SHEPPARD een zakkenroller. Wat bleef er nog over? Ten laatste nam ik het besluit, mij zelven te nemen als de zoetste bron aller geheimzinnigheid en het vermakelijkst voorwerp ter ontwikkeling. Ja, *ik* wilde de held van mijn eigen boek zijn, en wat eene heldin betreft, welnu, de dames MORGAN, of MARTHA BROWN, of *Mrs.* MORGAN, of de Indiaansche min, konden als zoodanig fungeren, en - ik begon mijne historie.

Men moet zich verbazen over het weinige verschil, dat er tusschen menschen en menschen bestaat. Eenige weinige verstandig aangebragte trekken zouden van een' ROEBUCK een' WELLINGTON maken. Onwillekeurig zag ik, dat mijne lengte toenam, mijn *embonpoint* verminderde, mijne oogen schitterden, mijne haarlokken over majestueuze wenkbraauwen golfden, totdat ik onder aan de tweede bladzijde THEODOOR FITZHEDINGDAM was, vijf en twintig jaar oud, met verscheidene grootvaders en grootmoeders, die zich in de geschiedenis, vóór de invallen van de Noormannen, bijzonder onderscheiden hadden, en met een inkomen van veertig duizend pond renten. En toch was ik, individueel, niemand anders dan THOMAS SMITH SNEEZUM - misschien wel niet precies zoo als ik toen was - maar zoo als ik mij in mijne verbeelding dikwijls mij zelven had voorgesteld, bij het doorloopen der kronijken van THUDDENS, WARSAN of anderen, waarin van dappere en schoone mannen gewag wordt gemaakt. Ik beken toch, dat ik niet wijzer was dan anderen, en men weet maar al te goed, dat de meeste menschen verbazend geneigd zijn, te vereenzelvigen met de karakters uit de boeken, die zij lezen, hetgeen misschien eene reden is van de verachting, welke de vrouwen van dorpsgeneesheeren of geestelijken gevoelen voor iemand, die b.v. SPOOKER heet; en dit geeft haar zulk een ontzaggelijken dunk van haar eigen gewigt, dat zij, voor de gansche wereld, geen' actie-handelaar of geen' manufacturier in flanel zouden bezoeken. Maar - op de tweede bladzijde van het derde hoofdstuk was ik blijven steken als THEODOOR FITZHEDINGHAM, gezegend met al die heerlijkheden, rollende in al dat geld, en niet in staat om handen of voeten te bewegen, of, in 't kort, om een' stap voorwaarts te doen, tot ontknooping van de historie. In weêrwil toch van al mijn studeren, kon ik uit geen der meisjes rondom mij, eene heldin fabriceren. *Miss* LETITIA MORGAN had valsche tanden; het

was dus onmogelijk, *haar* tot heldin te nemen; daarbij was ik niet overtuigd van de echtheid harer lange krullen; want men neme in aanmerking, dat ik bij de verfraaijende beschrijving, waarvan ik gesproken heb, mij altijd zoo na mogelijk aan de waarheid zocht te houden. *Miss* SOPHIA was ontzaggelijk lang en dun, en wanneer zij des morgens *en négligé* voor den dag kwam, hingen hare kleederen perpendiculair naar beneden, zoo dat zij als een druppel water op een luchtbuis van zeildoek leek, gelijk men die op stoombooten ziet. Zulk een wezen kon mij dus evenmin van nut zijn. Wat MARTHA BROWN betreft, deze was te jong en in dien tijd te beschroomd voor eene heldin; daarbij was de smet niet weg te nemen, die op hare geboorte rustte. THEODOOR FITZHEDINGHAM kon er nooit aan denken, eenige acht te slaan op de dochter van eene Hindo en den ouden SNEEZUM, den ossekooper van *Bunderjamm*. Op zekeren dag echter was ik in het plantsoen aan het werk, en juist bezig een boompje te merken, dat geveld moest worden, toen er eene gedachte bij mij opkwam. Ik snelde naar huis, en sloot mij in mijn studeervertrek op. Ik nam pen en papier voor mij, en in een' oogenblik had ik een' diepen blik geworpen in de omstandigheden van mijne heldin. Zij was eene wees, toevertrouwd aan de zorg van FITZHEDINGHAM, jong, schoon, voortreffelijk, maar van een onbekende, geheimzinnige familie, en de ontknooping moest in de ontdekking bestaan, dat haar vader.... maar dit schrijf ik thans hier niet ter neder; want de halve waarde van dergelijke dingen is in de verrassing gelegen. Ik wil er u eene bladzijde of twee van aanbieden, u alleen verzoekende, in aanmerking te nemen, hoe iemands stijl ten eenemaal verandert, wanneer hij zich aan een ernstig werk zet. Hier babbel ik met u, zonder op den stijl te letten, en misschien ook niet op de spelling (wanneer men er fouten in aantreft, zij men zoo goed die te verbeteren, eer men het stuk aan anderen laat zien) maar op het oogenblik, dat ik de pen opnam, om een gedeelte mijner *novelle* te schrijven, werd ik edel en heldhaftig, misschien wel een weinig stijf, zult gij zeggen; maar ik verzeker u, dat ik mij naar de beste modellen heb gevormd. De passage, waarvan ik sprak, was deze:

MARIA VALENTINA DE COURCY paarde al het bevallige der uitwendige schoonheid aan al de innemendheid van het verstand, met al het bekoorlijke van het vernuft, al de betooveringen van de ziel. Gegoten in den fraaisten vorm van aardsche beminne-

lijkheid, stralende van al de verrukkelijkheden der jeugd, der onschuld en regtschapenheid - was zij de beminde van allen, die haar naderden, de afgod van allen, die haar aanschouwden, de eigenaresse van aller toegenegenheid. Een weinig meer etherisch, en - zij ware eene godin geweest; een weinig minder hemelsch, en - zij ware eene meer gewone vrouw geweest, dan zij was. Hare natuur toch was al te beminnenswaardig, haar verstand al te verheven, en hare goedaardigheid al te groot, om haar onder de gewone individu's te rangschikken, die het vrouwelijk geslacht uitmaken, Vele jaren vervlogen er, eer zij voor het eerst haar verblijf nam in de weidsche zalen, de adellijke corridors en de wapenkamers van *Fitzhedingham-kasteel*. De winter zag haar wandelen in de met sneeuw bedekte lanen; de lente begluurde haar, als zij de ontluikende veldbloempjes plukte; de zomer zag haar de bloemrijke boschjes doorkruisen, en de herfst sloeg haar gade, wanneer zij op haar fraai genet onder het lommer van het geboomte reed, of in haar ligt bootje over het helder zilvermeer zweefde. Jaren lang maakte dit hare onveranderlijke gewoonte uit; en wanneer beminnelijkheid iets bekoorlijks, wanneer onschuld iets verlokkends, wanneer jeugd iets betooverends heeft, dan dat was alles, alles zaamgevat en vereenigd in het edele gelaat en de keurig gebeeldhouwde gestalte van het voorwerp mijner schildering. Zij had het coloriet van TITIAAN, het veêrkrachtige van RUBBENS, het verhevene van eenen MICHEL-ANGELO BUONAROTTI. - -

'SNEEZUM! SNEEZUM!' riep de oude MORGAN, met al zijne magt aan het studeervertrek kloppende, en mij overvallende, eer ik mijne schets volkomen geëindigd had, 'kom hier, en zeg BILLY goeden dag.'

'BILLY? Wie is BILLY?' dacht ik, een weinig van mijn stuk gebragt, misschien door mijn' romantischen arbeid.

'Kom! hij gaat zoo aanstonds naar *Dublin*, als opzigter bij de Spoorwegen; - eene groote eer voor een knaap, die nog geen zes maanden bij de genie is.'

De oude gek sprak over zijn' zoon WILLIAM MORGAN, die eene maand te *Goslinbury* was geweest - een aardig, vrolijk, jong mensch, en zoo knap in de mathematische hydraulische en andere wetenschappen, dat hij te *Addiscombe* al de prijzen had behaald. en, ofschoon slechts tweede luitenant, nu reeds tot opzigter gekozen was.

'Ik kom!' zeide ik, pakte mijne schets van MARIA VALEN-

TINA DE COURCY op, en begaf mij met den ouden MORGAN naar de plantaadje, waar wij den luitenant hoopten te vinden. Maar er was noch luitenant, noch iemand anders te zien.

'Ik geloof, dat zijne moeder en zijne zuster gek zijn geworden,' sprak ik, 'zij krijten en janken over den knaap, alsof hij zich in *Nieuw-Zeeland* ging neèrzetten.'

'Ja, ik vooronderstel, dat zij nog al vrij wat leven maken;' antwoordde de oude MORGAN; 'laat ons eens in het zomerhuis gaan kijken.'

Zoo gezegd, zoo gedaan, en juist toen wij aan de deur kwamen, toen ik den koepel wilde instappen, en de oude MORGAN mij op de hielen volgde, kwam er iemand, met een zakdoek voor de oogen, in hevige gemoedsbeweging, aan, en wierp ons beiden zoo onstuimig de trappen af, alsof wij door de hoorns van een' stier opgenomen waren. Toen ik na een paar minuten tot mij zelven kwam, lag ik met de voeten in een kruisbeziënboompje en met mijn hoofd in een' bloempot; de oude MORGAN was op een bed te land gekomen, dat voor selderij was omgespit, en daar lag hij nu uitgestrekt, zoo lang als hij was, met de handen op de borst, en zeker in den waan, dat hij op zijne eigene grafstede lag. Dit was al het afscheid, dat wij van den ingenieur namen; want in een' aanval van bittere smart, dat hij zijne moeder verliet, en misschien om zijne tranen te verbergen, was hij blindelings henengesneld, en had van zijn' gastheer en vader niet meer notitie genomen dan van een paar koolstronken. Ik stond echter zoo spoedig op, als ik er mij toe in staat gevoelde, en ik hielp ook den ouden MORGAN op de been. Daarna gingen wij vrij wat behoedzamer naar het zomerhuis; op de bank zagen wij MARTHA BROWN zitten; zij zuchtte zoo hard als zij kon, met haar hoofd op den schouder van *Mrs.* MORGAN, terwijl SOPHIA haar een fleschje *spiritus* onder den neus hield, waarover nu en dan een traan rolde, LETITIA hield hare handen vast, en gaf haar nu en dan een' stomp, om haar voor flaauw vallen te bewaren.

Die Hindoos zijn inderdaad schoon gevormd. Nooit zag ik iets bevalligers dan het gelaat van MARTHA BROWN, en ik geloof toen voor het eerst te hebben opgemerkt, dat zij geen kind meer was. Vóór dien tijd. had ik hare houding ter naauwernood opgemerkt; maar nu zag ik, dat zij eene volwassene vrouw was, ofschoon ik tevens moet zeggen, dat zij zich als een kind gedroeg, door zoo overdreven te weenen en te zuchten, enkel omdat ik van de trappen gevallen was.

‘Wat beduidt dit alles?’ riep ik, ‘heeft iemand haar leed gedaan?’

‘Neen, neen, Mr. SNEEZUM!’ riep *Mrs.* MORGAN, zonder mij aan te kijken; ‘laat haar slechts een paar minuten alleen, het zal spoedig over zijn.’

‘Hoe voelt gij u, lieve?’ vroeg LETITIA.

‘Zijt gij iets beter?’ liet SOPHIA er op volgen.

En blijkbaar bekreunden zij zich volstrekt niet over het noodlottig ongeval, dat ons getroffen en de arme MARTHA zoo innig had aangedaan. Ik werd dus min of meer warm.

‘Het is fraai! op mijn woord, zeer fraai!’ zeide ik. ‘Wat is er toch in 's hemelsnaam hier gebeurd? Die dolle WILLIAM heeft zijn' vader en mij van al de trappen gesmeten, en MARTHA schijnt de eenige te wezen, die er wat om gegeven zou hebben, wanneer wij den hals hadden gebroken.’

Bij die woorden deed het meisje eene hevige inspanning, en ligtte haar hoofd op; maar zoodra hare oogen op mij vielen, gaf zij een' geweldigen gil; een schaterend gelach ging met droevige zuchten vergezeld; dat was zeker een vreesselijke aan val der zenuwen.

‘Hoe! zij wordt erger!’ zeide ik.

Maar de oude MORGAN nam mij ter zijde.

‘Ziet gij niet,’ sprak hij, ‘dat zij hoogstgevoelig en teeder van aard is, en dat WILLIAMS overijld....’

‘o Ja, en dat zijne onbesuisde handelwijze mij zoo noodlottig had kunnen zijn. Arm kind! het is alleen om mij, dat zij in zulk eene hevige spanning is.’

Nu snelde ik naar haar toe, greep hare hand en zeide:

‘Schrei niet, MARTHA! ik heb mij niet bezeerd; bedaar dus kind lief! bedaar!’

Bij die woorden keek *Mrs.* MORGAN mij aan, als dacht zij, dat 't mij in 't hoofd scheelde; dit was ook het geval met LETITIA en SOPHIA, en toen MARTHA zelve mij andermaal aanzag, kreeg zij weêr een' nieuwen aanval, onder den uitroep: ‘Zijn hoofd! zijn hoofd!’ ditmaal echter had het lagchen verre de overhand boven het zuchten.

‘Kom eens hier! kom eens hier!’ zeide de oude MORGAN eindelijk; ‘geen wonder, dat zij zoo bang als de dood zijn. Wat duivel hebt gij daar toch?’

En - daar stond ik, met den bloempot tot aan de wenkbraau wen op mijn hoofd gezakt.

III.

Ik zag, dat de MORGANS alles deden wat zij konden, om mij in te pakken. - Soms was het LETITIA, soms SOPHIA, en altijd de moeder. Wanneer men die vrouw over hare dochters hoorde spreken, zou men gezworen hebben, dat er nooit twee zulke engelen op aarde geweest waren. Hare lieftalligheid, hare gemoedskalmte, hare schoonheid, de menigte menschen, die haar lief hadden, de bevallige en rijke jonge lieden, die zij afgewezen hadden, en de neiging, die beiden gevoelden voor het stille landleven en het gezelschap van een welopgevoed. verstandig man ván zekeren leeftijd - ziedaar de lokvinken. *Mrs.* MORGAN was eene slimme vrouw, en ik geloof inderdaad, dat zij dacht, dat zij altijd de eenvoudige waarheid sprak. Maar het ging niet; ik nam nooit eenige notitie van al hare wenken en aanprijzingen. Ik beproefde, hen minder in huis te laten komen, dan zij gewoon waren; maar niets kon hen weg doen blijven; zij gaven altijd voor, dat het ter wille van MARTHA BROWN was. MARTHA nu was het liefste meisje van de wereld, en inderdaad niet zoo zwart als ik gedacht had. Ze was nu bijna eenentwintig jaar, speelde en zong, en had een uitmuntend oordeel. Altijd las ik haar mijne geschriften voor, op het oogenblik, dat ik ze voltooid had, en zij vond er nooit de geringste fout in. Ik had mijne schets van MARIA VALENTINA DE COURCY eenige jaren onvoltooid gelaten; want het is reeds lang geleden, sedert dat gekke avontuur met den bloempot mij het bewijs had gegeven, dat zij eene inniger belangstelling voor mij gevoelde, dan zij mij als nicht schuldig was, en ik besloot nu, aan mijn tweede hoofdstuk de laatste hand te leggen, en met haar over den verderen loop der geschiedenis te raadplegen.

‘MARTHA!’ zeide ik, ‘ik wenschte wel, dat gij een paar minuten luisteren wildet naar hetgeen ik geschreven heb.’

Zij ging dus in mijne studeerkamer zitten, en terwijl zij zich met eenig borduurwerk bezig hield, scheen zij zich gereed te maken om met alle aandacht te luisteren.

‘Het is het slot van het tweede hoofdstuk,’ zeide ik.

‘o Zijt gij dáár pas? Ik hoopte, dat gij de geschiedenis af zoudt hebben.’

De geschiedenis af hebben! Kon het meisje vermoeden, dat

ik haar mijn hart zou openleggen? want ik moet rondborstig verklaren, dat ik alle vooroordeelen wegens hare geboorte over het hoofd had gezien, - en dat ik bepaald besloten had, een nog krachtiger blijk te geven van mijn' eerbied voor haars vaders nagedachtenis, door aan zijne kleine arme wees mijn' naam te schenken. Zou zij iets kunnen bedoelen met dien wensch, dat mijne geschiedenis af mogt zijn? -

'Hoe denkt gij uw verhaal te eindigen?' vroeg zij.

'o Op de geheimzinnigste en verrassendste wijze.'

'Maar wij zijn nog niet tot de ontknooping genaderd. Er moet een duël plaats hebben; dat spreekt van zelf: een misverstand en een medeminnaar.'

'o THEODOOR FITZHEDINGHAM behoeft voor geene medeminnaars te vreezen,' zeide MARTHA.

'Niet? op mijne eer! dat is zeer goed van u gedacht. Denkt gij werkelijk, dat MARIA VALENTINA DE COURCY hem boven ieder de voorkeur zal geven?'

'Zij zou een zeer dwaas en ondankbaar meisje zijn, wanneer zij het niet deed; want heeft hij haar niet van kinds af bemind?'

'Inderdaad, MARTHA! gij zijt een allerliefst, innemend meisje, en ik kan u het overige wel in eens af zeggen, namelijk....'

'SNEEZUM! SNEEZUM!'

Daar klopte de oude MORGAN weêr aan de deur van mijne studeerkamer, en riep uit al zijne magt: 'SNEEZUM!' Ik had MARTHA's hand gegrepen, en was juist op het punt, haar te zeggen, dat zij zich gereed moest maken, binnen een paar weken *Mrs.* SNEEZUM te worden.

Ik liet hare hand los en snelde naar de deur.

'Wat wilt gij?' riep ik.

'Wel, daar is BILLY teruggekomen,' zeide hij, 'zoudt gij den armen BILLY niet eens willen verwelkomen?'

'Neen! ik mag hangen, als ik het doe. Nooit heeft hij mij om verschooning gevraagd, dat hij mij van de trappen heeft gesmeten; zeg hem, dat hij mijn huis verlaat; ik heb nog niet vergeten, hoeveel ontsteltenis dat ongeluk toen bij de arme MARTHA te weeg bragt. Herinnert gij het u wel, lieve?'

Maar MARTHA zat daar, nu eens rood, dan bleek, met tranen in de oogen en de lippen half open, even als het afbeeldsel van de heilige CECILIA.

'Zie! alleen de herinnering jaagt haar den dood aan. Ga

naar uwe kamer, lief meisje, en ik zal dien razenden knaap uit mijn huis jagen.'

Zij verliet de studeerkamer zonder een woord te spreken, en ik snelde naar de receptiezaal; maar er was geen BILLY te vinden. Zijne moeder en zijne zusters waren gelukkig in *Londen*, en ik keerde dus verstoord naar den vader terug.

'Een lieve knaap, uw zoon! nooit een enkel woord tot verschooning aan mij of MARTHA; ik wil niet, dat hij hier met zijne wildheid de meisjes op den duur schrik zal aanjagen.'

'Wie heeft hij dan toch schrik aangejaagd?' vroeg de oude MORGAN. 'Welke meisjes meent gij? Ik weet zeker, dat hij zijne zusters nog nooit van zijn leven bang heeft gemaakt.'

'Misschien niet - misschien niet, Mr. MORGAN! - maar er is een ander meisje, dat ik in geen geval wil beleedigd hebben. Ik wil u ook wel in eens zeggen, dat MARTHA verwacht, dat ik voor haar geluk zal zorgen, en dat ik mij daarmede juist bezig houd.'

'Welnu, dat kan niet beter. Maar hoe?'

'Wat die kleine vlek op hare geboorte betreft, daarover ben ik heengestapt. Mijn oom was een goed vriend voor mij, en mij dunkt, dat ik niet beter doen kan, dan zijne dochter een' goeden en degelijken echtgenoot te bezorgen.'

'Bravo! bravo! wanneer gij haar gevonden hebt.'

'Wat meent gij daarmeê, wanneer ik haar gevonden heb?'

'Wel, hebt gij dan nooit de brieven gelezen?'

'Neen, ik las nooit brieven; die zitten alle in de houten doos.'

'Waar dan, wanneer en hoe hebt gij eene dochter van uw' oom ontmoet?'

'Wie anders dan MARTHA BROWN? Ik zeg u immers, dat ik over hare geboorte ben heengestapt.'

'En wie is de echtgenoot, dien gij voor haar gekozen hebt?'

'Ik zelf.'

De oude MORGAN barstte in een schaterend gelach uit; maar ik was in geene luim om zijn' onzin aan te hooren. Ik werd driftig; hij gaf een beleedigend antwoord, en ik beval hem derhalve, mijn huis te verlaten, met zijn' zoon en met al zijne bagaadje.

'Goed, goed, Mr. SNEEZUM! maar het zal u berouwen; en wat uw huwelijk met MARTHA betreft, gij kunt even ligt de kroonprinses trouwen.'

Toen hij weg was, ging ik MARTHA opzoeken, om de zaak nu maar in eens tot stand te brengen.

In het midden van de laan bevond zich een ronde vijver met eene nimf, die eene cascade vormde; de waterstralen vielen als een sluijer rondom haar neder; het was een sieraad van de plantaadje: aan de eene zijde was een klein prieël, waar ik dikwijls zat te kijken, hoe de zon regenbogen vormde uit de waterstralen rondom het hoofd der nimf. Om er te komen, moest men over een' kleinen muur gaan, die eenige voeten boven den vijver uitkwam, en dit deed ik ook thans; want terwijl ik naar MARTHA zocht, meende ik in het prieël eene stem te hooren, en ik snelde er heen, om haar te zeggen, hoe ik den ouden MORGAN bejegend had. Ik liep op de teenen over het muurtje; want ik wilde haar verrassen; maar een tooneel, dat ik in het prieëltje gewaar werd, deed mij eensklaps door den schrik het evenwigt verliezen, en - onder een' kreet van verontwaardiging en woede, stapte ik achteruit in den vijver, waar ik met de waterplanten om het behoud van mijn leven moest kampen. MARTHA snelde uit het prieëltje toe, en strekte te vergeefs de banden uit; maar hij, die bij haar was, - een lang jong mensch, met zware bakkebaarden en ontzaggelijke knevels, - sprong in den vijver en bragt mij op den kant, juist toen ik er het hopelooze van inzag, om langer met de breede waterplanten te worstelen. Toen ik weder tot mij zelven kwam, was mijn redder vertrokken, maar MARTHA ondersteunde mijn hoofd.

‘o Dubbelzinnige en bedriegelijke feeks!’ begon ik. ‘Wie had kunnen denken, dat gij hand in hand zitten zoudt met zulk een' afschuwelijken knaap als de struikroover, die bij u in het prieël was.’

‘Een struikroover, lieve voogd? Kent gij hem dan niet?’

‘Hoe zou ik hem kennen? Ik heb dat vreesselijke gezigt vroeger nooit gezien.’

‘Hemel! het was WILLIAM MORGAN! - Hoe zonderling, dat gij hem niet herkend hebt.’

‘Al ware hij twintigmaal WILLIAM MORGAN, dat is geene reden om met hem hand in hand te zitten.’

‘Maar - hij is een oud vriend van mij. Bedenk, dat wij te zamen opgegroeid zijn; en hoe kunt gij verstoord op hem wezen? Hij heeft u het leven gered.’

‘Na mij eerst in het water te hebben doen vallen. Neen! neen! ik wil niemand van de MORGANS meer in mijn huis heb-

ben. Ik ga andere kleederen aandoen, en dan zal ik voleindigen, wat ik u begon te zeggen, toen de oude MORGAN aan de deur klopte.'

Ik was onverbiddelijk; ik wilde geen' van de MORGANS meer in mijn huis laten. LETITIA schreef mij een' brief van vier bladzijden, SOPHIA sloot er een sonnet in. Niets kon helpen. Ik besloot, MARTHA geheel voor mij zelven te bewaren, en uit vrees voor verdere avontuurtjes in het priëel, gaf ik haar den stelligen last, het huis niet te verlaten. Ik stelde menschen aan, om haar te bewaken. Ik dreigde de min, haar met eigen handen te zullen ophangen, en toonde haar zelfs den tak van den boom, dien ik daartoe toe zou gebruiken, wanneer zij toeliet, dat MARTHA met iemand anders sprak dan met mij. - Ik besloot, haar binnen eene week te trouwen, en ik nam al die voorzorgen, alleen om te beletten, dat zij in dien tusschentijd door de MORGANS werd lastig gevallen. Daarna zou ik aan de geheele familie vergiffenis schenken, en ik had zelfs reeds een' brief gereed, waarin ik hen allen op den dag van mijn huwelijk ten eten noodigde. MARTHA scheen niet ontroostbaar te zijn; dag aan dag verliep er, en om te toonen, hoezeer ik op mijn gemak was, ging ik aan het laatste hoofdstuk van mijne *novelle* werken, terwijl het middengedeelte voor eene latere gelegenheid bewaard bleef.

Op een' woensdagmorgen begaf ik mij naar mijne studeerkamer en had juist de pen in de hand genomen, toen ik mij herinnerde, dat het de dag was, waarop ik al de werklieden bij mij ontboden had, om de komst tegen te gaan van de opnemers en ingenieurs van een' ellendigen spoorweg, dien men goed gevonden had door mijn' tuin en vlak langs de ramen mijner eetzaal te laten loopen. Ik ging naar de schuur, allen waren present. Ik gaf hun de noodige orders, om de indringers af te keeren; om hen, als zij tegenstand boden, zonder pligtplegingen een beentje te ligten, en hen in bewaring te houden, totdat ik ze voor den magistraat zou gedagvaard hebben. Mijn' geest op dit punt gerustgesteld hebbende, rekende ik mij, wat MARTHA aangaat, zóó zeker van mijne zaak, dat ik aan den ouden MORGAN mijn' brief afzond, waarin ik de geheele familie tegen aanstaanden vrijdag, den dag van mijn huwelijk, ten eten noodigde. - MARTHA zat naast mij in mijne studeerkamer, en ging weder aan het borduren; ik las haar het volgende voor:

'"Ligt het in den kring der mogelijke gebeurtenissen: is het uit de orakels van het noodlot te berekenen," riep THEODOOR

FITZHEDINGHAM, (dit was het fraaiste brok uit mijn laatste hoofdstuk) “dat het meisje, hetwelk ik bemin, het ideaal, dat ik vereer, de engel, die ik aangebeden heb, niet langer iemand van onedele geboorte is, zoo als ik dacht, maar de afstammelinge van vorsten, de bloedverwante van keizers, de erfgename van koningen?”

“Het is ver van valsch te zijn, neen, het is volkomen waar,” antwoordde MARIA VALENTINA DE COURCY, met cen' goedgunstig glimlachje, “dat ik de persoon niet ben, die gij in mij voorondersteld hebt; maar, o dierbare THEODOOR! getrouwe FITZHEDINGHAM! moet ik u zeggen, dat mijne liefde dezelfde, mijne genegenheid onwankelbaar, mijn hart onveranderd is?”

Mijnheer! mijnheer!’ liet zich eene stem aan de deur hooren, ‘ze zijn gekomen!’

Ik haastte mij naar buiten; mijn bediende was met de pook gewapend; ik greep de tang uit de kamer; in de laan zagen wij een half dozijn knapen, die zoo koel en onverschillig mogelijk hunne cigaartjes rookten, en nu en dan door een blinkend, koperen instrument keken, terwijl zij het resultaat dier beschouwing met de meeste onverschilligheid opteekenden.

‘Hola!’ riep ik, en snelde op de indringers aan, ‘roep het volk uit de schuur, THOMAS! Wie zijt gij, onbeschaamde landloopers?’

‘Ingenieurs van de Episcopale en Algemeene Spoorweg-Maatschappij, mijnheer! en wij moeten u lastig vallen. Ga wat uit den weg,’ zeide een lange deugniet, die zich naauwelijks verwaardigde mij aan te kijken.

‘Zegt gij dat? zegt gij dat? Wacht een oogenblik, en ik zal u en uw spoorweg in den vijver laten smijten.’

‘Hinder ons niet, oude man!’ antwoordde de geleerde struikroover; ‘als wij eenige schade aanrigten, kunt gij het op de Maatschappij verhalen; wij hebben vijf en zeventig duizend aandeelen, en kunnen dus wel eenige eischen betalen.’

‘Hier!’ riep ik mijne manschappen toe. ‘Neemt dien langen schelm met zijn' dwergtelescoop gevangen, en breng hem in huis. Als ik hem niet voor zes weken in den tredmolen laat brengen, zal mijn naam geen TOM SNEEZUM zijn.’

De man bood hevigen tegenstand, maar werd ten laatste overweldigd en in de zaal gebragt. Ik hielp de anderen wegjagen, en daar zij, nu de belhamel overwonnen was, vrij handelbaar waren, hield ik mij tevreden, met hen slechts van mijne grenzen te verwijderen; ik zeide hun echter, dat, zoo zij het waagden terug

te keeren, ik hen dan eveneens behandelen zou als hun' aanvoerder. Met dit alles ging niet meer dan een uur heen, en vóórdat ik naar huis keerde, begaf ik mij naar den majoor SLOWTOPS, den digtstbijwonenden magistraat, en, vond hem gelukkig te huis. Hij beloofde mij, den knaap ten strengste te zullen doorhalen; ik sprak dus af, met den beschuldigde en de getuigen binnen een half uur te zullen terugkomen, en, in zegepraal, ging ik weder naar *Goslinbury*.

'Waar is de deugniet?' riep ik, zoodra ik in huis kwam.

'Hij is zoo even uitgegaan, mijnheer!' zeide THOMAS, die zeer veel zin had, om in een' schaterend gelach uit te barsten.

'Uitgegaan? Wie heeft hem laten gaan?'

'Wel! hij heeft het rijtuig laten inspannen, en is met *Miss* MARTHA naar *Londen* vertrokken.'

'Zijt gij dol, THOMAS? Van wien spreekt gij? Waar is die schelm van den Spoorweg?'

'Maar, mijnheer! weet gij het dan niet? Het was niemand anders, dan Mr. WILLIAM, die eene zijner guitenstreken bedreef. Zoodra het spektakel begon, kenden wij hem allemaal, en *Miss* MARTHA scheen bijzonder in haar' schik.'

'*Miss* MARTHA?'

'o Ja, en Mr. WILLIAM, die nu kapitein is, zoo als men zegt, lachte uit al zijne magt. Het was immers niets dan eene verrassing, mijnheer?'

Ik snelde naar mijn studeervertrek.

'Laat haar gaan,' zeide ik, 'de valsche, bedriegelijke, Hottentotsche, Indiaansche, of wat zij ook wezen moge; zij is zoo zwart als mijn hoed, en eene vlek op de nagedachtenis van mijn' ouden oom.'

En daar stond ik, kalm als een man, nadenkende over mijn ongeluk - wanneer het een ongeluk was - en mij wrekenke, door het begin en het einde mijner romantische *novelle* in honderdduizend stukken te scheuren.

'Beste jongen! SNEEZUM! hier zijn wij' zeide de oude MORGAN, des vrijdags, ongeveer te twee ure. 'Ik ben vooruit gekomen om u in eene goede luim te brengen; want misschien is de gedane uitnoodiging voor van daag u uit het hoofd gegaan.'

'En wat is er van het jonge meisje geworden?' vroeg ik verontwaardigd, 'van de zoogenaamde dochter van mijn' oom?'

‘Van WILLIAMS vrouw, meent gij?’ vroeg de oude MORGAN; ‘ze zijn van morgen getrouwd, en zullen u binnen een paar uren komen bezoeken.’

‘Ik zal alles nietig verklaren,’ riep ik, ‘zij - de dochter van mijn' oom....’

‘Bedaar, bedaar, goede SNEEZUM! gij verkeert in dwaling: zij was geen kind van uw' oom. Zij was de dochter van Mr. BROWN, die in het Commissariaat zat, en zij bleef ten laste van uwen oom; gij, zoo als van zelf spreekt, volgdet hem, als zijn vertegenwoordiger, in de voogdij op; maar zij is evenmin eene Indiaansche als gij.’

‘Dat verergert de zaak nog, mijnheer!’

‘Kom, kom, oude SNEEZUM! laat uwe gramschap varen; bedenk, dat gij oud genoeg zijt om haar vader te wezen, en dat zij bij WILLIAM juist past. Geef hem de hand en weest vrienden: hebt gij ooit de dwaasheid gehad, aan een huwelijk met haar te denken - bewaar uw eigen geheim, en geen sterveling zal er een jota van weten.’

Het kwam mij voor, dat de oude MORGAN verstandig redeneerde, en daar ik voor geen geld zou willen, dat de wereld er iets van wist, zoo deel ik deze mijne avonturen onder een verbloemden naam mede.

T.S.S.

Mengelingen.
Franz Dingelstedt te Scheveningen.

Ik vrees, dat ik een voor velen onbekenden naam aan het hoofd dezer regelen stel. En toch bekleedt DINGELSTEDT onder de levende dichters van *Duitschland* eene eerste plaats. Maar de moderne Duitsche letterkunde telt ten onzent weinig beoefenaars, en onder degenen, die heeten er zich meê bezig te houden, zult ge menigeen aantreffen, die het niet verder gebragt heeft dan het tijdvak van SCHILLER en GOETHE.

Inderdaad, het is alsof dat schitterende tweelinggesternte niet slechts de oogen van geheel *Europa* tot zich trok, maar die tevens vestigde op al de lichten, die, vaak met flaauwen glans en weifelende flikkering, zich in hunne nabijheid bewogen. Maar sinds SCHILLER's star op het oogenblik van hare sterkste schittering plotseling werd weggevaagd, en die van GOETHE wel steeds hooger bleef stijgen en in licht en helderheid toenemen, maar den koesterenden gloed verloor, dien zij eens van zich had gegeven, wendden zich allengs, althans hier te lande, de blikken naar andere hemelstreken en de Duitsche Litteratuurstudie werd bij velen een *culte de souvenirs*.

En toch verdienden zij die onverschilligheid niet, die jongeren des grooten meesters, die wel elk slechts een deel hadden opgevangen van den mantel, die zich eenmaal zoo majestueus plooide om de Jupitersgestalte van den dichtervorst, wiens rijk, als dat van ALEXANDER, voor een enkelen opvolger te groot, zich onder velen splitste; maar die niettemin, vooral in die

heerschappij over taal en vormen, die zij den meester hadden afgezien, het kenmerk der echte wijding droegen.

Een en ander vond wel is waar den weg naar ons heen: eene enkele Ballade van UHLAND of CHAMISSO, een Oosterling van RÜCKERT, een Epigram van PLATEN; misschien zelfs waaide soms een vlugtige geur uit den weelderigen bloemhof der Romantische School tot ons over; maar wie op die geuren af den voet op het vreemde grondgebied waagde, zag zich bij de eerste schrede vaak weder uitgedreven door de reuke van onregtzinnigheid, die van het *jonge Duitschland* was uitgegaan en de geheele Litteratuur had doortrokken. Waar men de classische ironie van GOETHE geduld had, daar beefde men bij den roekeloozen kwinkslag van HEINE's romantiek terug.

Ik zou wel lust gevoelen, om, zoo het mij al niet gelukte een volledig beeld der tegenwoordige Duitsche Litteratuur te ontwerpen, mijne krachten eens aan enkele karakteristieken te wagen; en eene eerste proeve zou ik gaarne nemen met dat miskende en mishandelde *jonge Duitschland*, welks leden overigens reeds sinds lang de lange haren afgesneden, en de theoriën over de *Emancipation des Fleisches* besnoeid hebben, en, tot loon voor die bewilligingen, nu ook openlijk als groote mannen erkend worden, den onbekeerlijken HEINE alleen uitgezonderd, die nog altijd als balling in *Parijs* verwijlt, de fiole zijner dichterwrake over de achtendertig Duitsche staten uitgiet, zich in alle partijen door zijn bitteren spot vijanden maakt, en, schoon door velen in het geheim, slechts door weinigen openlijk erkend wordt voor wat hij toch trots dat alles is en blijft: *Duitschlands* grootste dichter na SCHILLER en GOETHE.

Intusschen heb ik thans evenmin tijd als plan, eene Litteratuur-geschiedenis te schrijven of *portraits littéraires* te ontwerpen. Ik wilde niets anders, dan, op het voetspoor van wat in vroegere jaargangen van *de Gids* wel plagt te geschieden, mijnen landgenooten de gelegenheid geven, zichzelven eens even door een nieuwen, fashionablen, Duitschen bril te bezien. Daartoe mogen enkele aanhalingen strekken uit DINGELSTEDT's laatste werk, een *souvenir* van een kortstondig verblijf te *Scheveningen*, en grootendeels over *Holland* en Hollandsche toestanden handelende.

Boeken, door vreemdelingen over *Holland* geschreven, wekken bij mij altijd eene groote nieuwsgierigheid, en het is in het vertrouwen, dat dezelfde prikkelbaarheid althans bij een deel mijner lezers ook bestaan zal, dat ik mij aan deze mededee-

lingen waag. Het verhoogt daarenboven de waarde van zulke boeken, dat ze niet talrijk zijn. Het is nu reeds eene ware *bonne fortune* als er eens een letterkundig tourist uit den vreemde naar onze streken verdwaalt, en, sinds het ons gelukt is, ons volkomen van het Europesche spoorweg-net uit te sluiten, zullen zulke verschijningen op den duur nog zeldzamer worden.

Wij dienen intusschen een weinig *bonhommie* mede te brengen, zoo wij ons bij eene dergelijke lectuur niet te veel ergeren zullen. Wij bevinden ons altijd eenigzins in dezelfde positie, alsof we toevallig de onopgemerkte aanhoorders waren van onze eigene karakterbeschrijving bij welke gelegenheid wij misschien veel hooren zouden, wat men in ons bijzijn niet gezegd zou hebben. Aan iemand van zeer prikkelbare ijdelheid zou ik zulk een avontuur niet toewenschen. Wie derhalve op het punt van nationalen trots eene zeer gevoelige opperhuid heeft en geen scherts kan velen, spare zich de ergernis van te vernemen, op hoe weinig ceremonieusen toon DINGELSTEDT, alleen tot Duitschers sprekende en er misschien niet eens om denkende, dat hij ook wel eenige Hollanders onder zijne lezers kon hebben, zich over die eerzame natie uitlaat.

Maar er zijn er misschien, die, zoo zij zich al niet over de onbescheidenheid der touristen in het harnas jagen, zich ergeren aan hunne oppervlakkigheid. Hoe! in acht of veertien dagen wil men het Hollandsche volkskarakter, de Hollandsche geschiedenis, de Hollandsche letterkunde leeren kennen en zich een beslissend oordeel aanmatigen over onderwerpen en punten, waarover de bezadigde inwoner, na jarenlange beschouwing, zich naauwelijks een stellig gevoelen veroorlooft! Hoe schudt men het hoofd bij zulk eene wuftheid; met welk een genoegen wrijft men zich in de handen, wanneer men den vreemdeling telkenreize op verkeerde cijfers, misspelde namen, onjuiste data betrapt! Met hoeveel zelfvoldoening ziet de degelijke Hollander op den oppervlakkigen vreemdeling neêr, die niet eens het juiste getal palen kent, waarop het Amsterdamsche Stadhuis rust, zich bij de vermelding van het jaar, waarin het haringkaken is uitgevonden, op de ergerlijkste wijze vergist... en zich toch verstout een boek over *Holland* te schrijven.

Ik wil niet vragen, hoe diezelfde degelijke Hollander op zijne beurt over den oppervlakkigen vreemdeling oordeelt: waarlijk, als er sprake is van nationale onbillijkheid, slaat de schaal niet ten onzen voordeele over. Ik wil gaarne toegeven, dat men zijne notiën omtrent Nederlandsche merkwaardigheden niet uit

de geschriften van vreemden behoeft te halen. Het ontbreekt ons niet aan beschrijvingen van reizen, wandelingen, togtjes, enz., door het koninkrijk der *Nederlanden* en het groot-hertogdom *Luxemburg*, door bedaarde Hollanders, aan het hoekje van den haard, zoo al niet met veel talent, althans met veel naauwkeurigheid geschreven, waarin meer bijzonderheden te vinden zijn over Nederlandsche steden en gebouwen, uitvindingen en ontdekkingen, fabrijken en trafijken, uit zuiverder bronnen geput en met juister cijfers gestaafd, dan het DINGELSTEDT ooit gelukt zou zijn te verzamelen. En toch houd ik het met zijn boek, schoon het overvloeit van onjuiste oordeelvellingen en schrikkelijk oppervlakkig is, daar het mij veel belang inboezemt, den indruk, zij het al een oppervlakkigen, te leeren kennen, welken mijn land maakt op iemand, dien ik uit zijne vroegere werken als een man van smaak, van geest en van hart leerde kennen, en het mij bitter weinig schelen kan, hoe men eenige deelen lang variëert op het thema, dat *Nederland* het beroemdste land, de Nederlanders de degelijkste menschen en de Nederlandsche gedenkteekenen de merkwaardigste monumenten uit *Europa* zijn.

Maar het wordt tijd, dat ik den reiziger bij mijne lezers inleide. Alleen heb ik aan dezen en genen, die zonder mijne waarschuwing misschien had doorgelezen, eene ergernis of eene teleurstelling willen sparen.

FRANZ DINGELSTEDT is in de Duitsche Litteratuur, gelijk de meesten zijner tijd- en geestverwanten, met een heftig protest tegen de bestaande organisatie van staat en maatschappij opgetreden; hij is een der gelukkigste voorstanders geweest dier politieke poëzij, die in *Duitschland* te meer opgang maakt en sympathie vindt, naarmate het politiek proza er nog minder geoorloofd is: eene poëzij, die in HERWEGH aan de eene zijde haar toppunt bereikt heeft, maar aan den anderen kant in zijne metalen strophes veel van den humor en de bevalligheid verloren heeft, die in de coupletten zijner voorgangers schitteren.

Intusschen heeft zich het talent van DINGELSTEDT, naarmate de wereld, die hem omringde, hem een vriendelijker gelaat heeft getoond, allengs van zijne hoekige en polemische kanten ontdaan. Vooral sinds hij in *Stuttgard* zijn *Weimar* gevonden heeft en door den Koning van *Wurtemberg* tot Bibliothecaris en Hofraad verheven is, heeft hij voor goed de nachtwachtswanten[1] voor

(1) De dichtbundel, die DINGELSTEDT's roem gevestigd heeft, voert ten titel: *Lieder eines Politischen Nachtwächters*, en roert in afwisselenden en veelsoortigen vorm en toon de belangrijkste vragen en toestanden Duitschlands aan. Een mijner vrienden, wien ik het bundeltje onlangs eenige dagen leende, verraste mij bij de terugzending met eene verhollandsching van een der gedichten, waarvan ik mij de mededeeling veroorloof. Het Duitsche gedicht heeft geen ander opschrift dan vier vraagteekens, en behoort tot *die Berliner Station*. De vier vraagteekens zijn bij de verhollandsching tot één versmolten.

?

Gij weet wel wat dat zeggen wil, en krijgt het niet gestreken:
't Is een onschuldig wezentje - dat kleine kromme teeken.

't Staat diep in 't Hollandsch hart geprent, hoe gij 't ook moogt weérspreken,
En wortelt als een eik zoo vast, dat kleine kromme teeken.

Hoeveel er ook al werd beproefd om 't hals en voet te breken,
Toch ziet ge 't daaglijks tergend weêr, dat kleine kromme teeken.

Waarom toch, met ontsteld gelaat, steeds uit den weg geweken,
Als niets u te gemoet komt dan... dat kleine kromme teeken.

glacé-handschoenen verruild. Toch is bij de wijziging van den vorm het wezen niet opgeofferd; en zoo min als de vriendschap,

Met diepe buiging staat het daar, den hoovling afgekeken,
Een need'rig smeekschrift in de hand, dat kleine kromme teeken.

Maar altijd, altijd wijst ge 't af. Gekrenkt, doch onbezweken,
Sluipt het nu fluistrend rond bij 't volk, dat kleine kromme teeken.

Wel krijgt het mooglijk nooit zijn wensch en schijnt zijn kans verkeken:
Toch blijft het onveranderd staan, dat kleine kromme teeken.

Ja, zoo 't ook welhaast sterven moet, nog zal 't u doen verbleeken,
Wanneer 't u opschrikt uit den droom, dat kleine kromme teeken.

En eens, als gij gestorven zijt, zal 't tot het nakroost spreken,
Als grafschrift op uw lijkgestcent, - dat kleine kromme teeken.

dier politieke dichters, die in de Duitsche vorsten vervolgers in stede van Mecenen gevonden hebben, heeft hij de sympathie voor hunne pogingen en uitzigten verloren.

In 1845 is hij met zijne jonggchuwde vrouw - de beroemde Weensche zangeres JENNY LÜTZE - naar *Scheveningen* gereisd, om zich daar aan eene badkuur te onderwerpen, en het is dat verblijf, waaraan wij zijn laatste werk, *Jusqu'à la Mer* - een titel, die op het befaamde grammatisch-diplomatische geschil over de vrije Rhijnvaart zinspeelt - verschuldigd zijn.

Ik weet geen beter middel om den lezer mijne lange voorafspraak te vergoeden, dan door hem dadelijk met den Schrijver zelven in aanraking te brengen. Ik kies daartoe een paar schetsen uit de dagelijksche wereld: *Scheveningen* en het Haagsche Bosch.

'*Scheveningen*,' zoo beschrijft DINGELSTEDT, 'dat met eene bevolking van bijna 5000 zielen den Idyllischen naam van "een visschersdorpje" wel eenigermate ontwassen schijnt, ligt vlak aan het duin, ten noorden van *den Haag*. De plaats is oud en heeft veel ondervonden. Voormaals vlak aan het strand gebouwd, werd zij drie of viermalen geheel door de zee verwoest. De kerk, waarin het water vier voeten hoog stond, nam landwaarts in tot over de duinen de vlugt, en rondom haar herrezen langzaam en schroomvallig de vernielde, met man en muis weggesleepte huizen. Sinds zich bij het eenige bedrijf der plaats - de vischvangst - ook de vreemdelingenvangst gevoegd heeft, neemt zij in omvang en bevalligheid toe.

Volg mij, de *Keizersstraat* langs, eerst tusschen boomen en huizen door, dan over eene opene plaats, waarop de beide kerken - de Protestantsche en de Catholijke - staan, naar de Duinen, wier rij juist hier aan den ingang van het dorp is afgebroken. Eene brug, steeds door visschers en schippers belegerd, voert u over het hooggelegen zand heen; de daaraangeplaatste armenbus stelt ons geduld nog eene wijle op de proef. Reeds ruischt het, reeds bruischt het nader - nog ééne schrede: daar is de zee.

Weg met de pen! met meeuwenvlerken moet men schrijven! neen, vliegen! met adelaarsoogen blikken, met lynxooren luisteren!

Links en regts, onafzienbaar, eentoonig, graauwkleurig, strekt zich het duin uit, in zijne zandige heuveling een versteenden golfslag gelijk. Noordwaarts schemeren u de torens van *Katwijk* in 't gezigt, de eenige afwisseling in die reusachtige lijst om

eene reusachtige schilderij. Een breed strand spreidt zich, daar het juist het uur der ebbe is, tusschen duin en zee uit. In het verschiet wijst een scherpe streep, grensscheiding tusschen geel en groen, het punt aan, waar de gevaarlijke zandbanken ophouden en het hooge vaarwater begint. Geen stoomboot rookt in zee, geen fregat, geene brik spant de zeilen; op deze gevaarlijke kusten is alleen de pink, de visschersboot, tehuis, waarvan enkele zich ginder ter afreize gereed maken en slechts op den beginnenden vloed wachten, terwijl de kiel der overigen rustig op het strand ligt. Negentig groote en dertig kleine pinken, op de werven der Scheveningers getimmerd, met hunne zonen bemand, met hun geld betaald, op húnne rekening uitgezonden, drijven van hier uit het visschershandwerk. Eerbied voor die bruine gelaatstrekken, die breedgeschouderde gestalten! Zij bouwen, zij schilderen, zij tuigen, zij besturen hun schip zelve. Eerst moeten zij met onbeschrijfelijke moeite, de paarden bij het dozijn voor de kiel spannende, man aan man met hun vijftigen en meer als zoovele Atlassen de buik van het zwemgevaarte op hunne schouderen torschen, eer het door het diepe zand naar het zilte water den weg vindt. Dan gaan zij, zeven op elke pink, nacht en nevel, storm en dood in 't gemoet, en brengen jaarlijks meer dan één menschenleven uit hun midden der zee ten offer.

Als er eene pink terugkeert, levert de geheele plaats een even vrolijk als bedrijvig schouwspel op. Daar stroomen zij van alle zijden aan, de vrouwen met hunne zwarte, door vorm en snede nog aan *Spanje* herinnerende mantels, met de breed omgebogen stroohoeden en de ronde vischmanden. Kan het schip niet vlak aan het strand komen, zoo snellen de knapen, de roode wollen broeken hoog opgestroopt, heen en weêr, en dragen de kostbare vangst aan land. Dáár wordt zij op het doorweekte zand uitgespreid, de slanke makreel naast de wanstaltige rogge, tongen in verbazende menigte, vette zeealen, kostelijke botten, somtijds een enkele lange steur er onder; dáár krielen en wentelen zij dooréén, schieten in de hoogte, slaan met de vinnen om zich heen, terwijl, als een ravenzwerm om het aas, de vrouwen, schreeuwend, kijvend, biedend, grijpend, door elkander gemengd, gestooten en geworpen, zich om de vangst heen dringen, die naar soort en waarde uitgezocht en op hoopen gelegd wordt. Kinderen spelen rondom de groepen, en de oude visschers zien, met de pijp of de tabakspruim in den mond, van het boord hunner pink en van het duin, het

zonderlinge tooneel aan. Een omroeper snelt terstond, onverschillig of het late avond dan vroege morgen zij, de *Keizersstraat* op en af, slaat met een hamer op het koperen bekken dat het klinkt, en roept er uit luider keel bij: ‘Koopt visschen! visschen koopt! tongen koopt! zeealen koopt!’ Tegelijk draven de vrouwen, de manden op het hoofd gestapeld, reeds door het bosch naar *den Haag*. Kleine karren, duchtig beladen, met honden bespannen, door knapen bestuurd, slepen zich insgelijks door het zand van den weg naar stad.

Zóó windt zich in voortdurenden cirkelgang, slechts door den gelukkigen Zondag afgewisseld, het leven der goede Scheveningers af. Over het geheel is het een, zoo al niet schoon, toch flinkgebouwd en gezond ras. Der vrouwen strakke houding, volle boezem en forsche armen leggen een hoogst gunstig orthopaedisch getuigenis af ten gunste van het gebruik om den last op het hoofd te dragen. Zij leggen eene ongekunstelde beleefdheid en voorkomendheid aan den dag, wanneer zij 's avonds, na volbragt dagwerk, voor de kleine deuren staan, de eene buur naast de andere, de handen in den schort gewikkeld, en het keuvelende, lagchende gelaat naar alle zijden gekeerd. Meer deftigheid ligt er in de houding der mannen, wien de zwarte hoed met den hoogen bol en smallen rand, de wijde pantalon en buis, en de onuitdoofbare pijpen uitmuntend staan. Over het geheel vindt ge, zoo bij de inheemsche als bij de vreemde bevolking, eene verrassende levendigheid en bedrijvigheid. Het klinkende schelletje der bakkers- en kruidenierswinkels, staat den ganschen dag door geen oogenblik stil, en tot laat in den avond klapperen de houten klompen over de klinkers. De nabijgelegen Hofstad en het Bad strooijen hunnen voornamen glans, hun hoogmoedig gedruisch over de Idylle heen; geene minuut gaat er op den dag voorbij, dat niet een wagen - équipage of huurkoets - de *Keizersstraat* op en neder ratelt. Schetterend klatert de trompet van de omnibus ‘voor de zeevaart,’ er tusschen door. Heeren en dames slenteren te voet, te paard, of in 't rijtuig, door de menigte, om zich aan het strand of in het bosch te verstrooijen.

‘Als zich nu 's Zondags de gewone drukte van zulk een verkeer nog vermeerderd heeft, dan kan het ligt gebeuren, dat de vreemdeling, die hier rust en stilte zocht, den ganschen nacht door het gejoel geen oog sluit. Daar komen zij aan, niet slechts uit de stad, maar van wijd en zijd, en wel allen op wagens, daar de Hollander geen denkbeeld heeft van een vermaak, dat hij

zich met zijne voeten zou moeten verdienen. De meisjes pronken met reusachtige hoofdijzers, van echt goud of zilver, waarover de witte kanten in breede strooken heengolven; oorringen en broches van ongeloofelijken omvang sieren de in gelijke verhouding ontwikkelde leden van heur nog beter gevoed dan gevormd ligchaam. Jonge knapen dragen breede fluweelen broeken en blinkende gespen op de schoenen. De oude heeren en wie overigens eenigermate voor deftig wil doorgaan, verschijnen in zwarte rokken en witte dassen, die echter alles behalve naauwsluitend of elegant zijn, met eene patriarchale parapluie onder den arm. Zóó komen zij opdagen, in familiën, in rotten en scharen, twintig op één wagen gepropt, opeengepakt als echte Hollandsche haring, luid juichende en door den rooden genever reeds roodachtig ontgloeid. In een oogenblik zijn de thee- en koffij-kroegen, de herbergen, de billardten bezet. De ketels dampen; koppen en flesschen krassen; de gedroogde visschen halen zij uit den zak en de kaas van de tafel. Vonkelende gelaatstrekken, waarheen men de oogen wendt; zelfs zang, dans en muzijk, die hier anders niet te huis schijnen, getuigen van het exceptionnele geluk dezer menschen. Alle pijpen, alle harten branden, zoodat weldra in het lage vertrek door de opstijgende wolken van damp en stof haast geen enkele trek van het echt Nederlandsche tafereel meer zigtbaar is; forsche vuisten slaan op de tafels en schelle vrouwenstemmen antwoorden. Wie had aan dit phlegmatische volk zooveel bloed, aan hunne wijdmondsche, gorgelende taal zooveel kracht toegeschreven. - Waarlijk, het is goed, dat elke dag geen Zondag is.’

Zooveel over *Scheveningen*. Wij volgen den schrijver nu in het Bosch.

‘Na den middag eene wandeling in het “Bosch,” het schoonste Park in *Europa*, zoo als alle Hollanders weten. “Het Haagsche Bosch” is een tooverwoord. De militairen maken er 's Woendags eene zeer dragelijke muzijk, die veel volks trekt. Een lusthuis, “societeit” gedoopt, opent zich voor een gesloten kring, terwijl in het “Pavilloen,” iets dieper in het Park verscholen, iedereen den toegang heeft. Dáár zitten, dáár staan, dáár wandelen zij: witte dassen, witte pijpen, witte mutsen; verbazende vuurtesten tot voetstooven en tabakskomfooren; “kopje koffij” hier, “kopje thee” daar. Dienstmeisjes dwalen rond met grenadiers, kinderen met honden, vreemdelingen met zichzelve. Eigenlijk past deze wereld volstrekt niet in

het Bosch. Hier moesten Spanjaarden opdagen met trotschen afgemeten tred onder die trotsche afgemeten bogen, mantels wuiven door het gebladert, guitarren fluisteren in het donker, degens blikkeren en dolken. Het huidige Holland voegt in het Bosch als het jonge Frankrijk te *Versailles*. Zoodra het avond wordt, druipt een fijne mist van de hooge donkere toppen af, traag stelen zich enkele roode, warme stralen door de zuilen des wouds over het groene hakhout, het schelpgrijs der wegen, het donkerbruin der vijvers. In het verschiet der onafzienbare lanen fllikkert een scheidend licht, dat in den nevel dreigt uit te dooven. Wij knoopen huiverig den rok digt, en snellen naar de stad terug. Onze weg leidt langs het Theater. Een blik naar binnen? - Mijnentwege. Is het der moeite waard? Het vaudeville is afgespeeld; opera en ballet beginnen. Eene Mlle. BOUVARD, eene goede altstem met veel manier, verrukt de diplomatische loge. Zij zingt Italiaansche muziek en Fransche woorden, gelijk het voorstukje ook Fransch was. Ik merk weder dat ik in *den Haag* ben. De eerlijke houten “Schouwburg” in *Amsterdam* was mij oneindig liever. Maar de hoofstad laat slechts in den winter tweemalen 's weeks een Hollandsch tooneel toe, terwijl zich 's zomers vaudeville, opera, drama en ballet afwisselen, door Franschen, en somwijlen zelfs door Italianen opgevoerd. De beschaafde Hollanders, heet het, hechten aan hunne inheemsche kunst zeer weinig waarde. Het is mij wel. Mij is alles wel. Het eerste, tweede, derde, vierde bedrijf van DONNIZETTI's *Favorite* verveelt mij op eene ongeloofelijke wijze. Tot verbazing mijner buren gaap ik uiterst melodieus. Ik zie met mijn tooneelkijker de zaal rond: wederom *den Haag*; de zaal is te klein voor eene residentie, te groot voor eene provinciestad, en in plaats van het publiek, vullen slechts ambtenaren en militairen de galerijen. In mijne verveling smacht ik terug naar den poppigen *Salon des Variétés*, te *Amsterdam*, waar men met zijn vriendschappelijken buurman een aarden pijpje stopt en een kopje koffij voor zijn entrée-kaartje erlangt. Eindelijk aanvaardt Mlle. BOUVARD met een gebroken hart hare pelgrimaadje. Doen wij desgelijks - eer het scherm valt.’

Men ziet hoe de schrijver, wien men geen scherp opvatten en gelukkig wedergeven van toestanden ontzeggen zal - zoo ten minsten al de verdiensten van het oorspronkelijke niet in mijne gebrekkige vertaling zijn te loor gegaan - bij voorkeur het nationale, burgerlijke, ouderwetsche opzoekt en beschrijft.

Zijne teekening zou echter te eenzijdig worden, als hij niet toegaf, dat die eigenaardige trekken allengs uitgewischt worden, en ook bij ons het vernis der Europesche beschaving althans de bovenste laag der maatschappij dekt. Met leedwezen echter ziet hij dien nationalen type verdwijnen, dien de Hollanders, schoon met de gansche wereld in onophoudelijke aanraking, zoo vriendschappelijke als vijandelijke, als door eene steenen muur hadden weten te beveiligen, met een geduld, eene hardnekkigheid en eene kalmte, die eerbied vorderen.

'Eerst de laatste tijd,' zegt hij, 'die alle individualiteit bij menschen en natiën doodt, schiet met stoomkracht bressen in dien muur, en de oude Hollanders bemerken met verbazing en misnoeģen, hoe het nieuwe element op hen losschiet, hunne tulpenbedden en taxuslanen vertrapt, in den zindelijksten huisgang het slijk der straten binnensleept, en eindelijk zelfs de praedestinatie-leer en het *jusqu'à la mer* en *dans la mer* der befaamde acte aantast. Weldra zal het tijd worden, dat de laatste Hollander - op den vliegende, die hun joodsche wandelaar is, na - zich met zijn' gouwenaar in het oudeerwaardig komfoor als eene Indiaansche weduwe verbrandt, of in een nog nationalere urn, het reeds bijna geheel verdwenen kwispedoor, zich verdrinkt.'

Men vergeve het den levenslustigen vreemdeling, zoo zijn toon wat ironisch klinkt en hij met enkele nationale eigenheden wat scherp den spot drijft. Men vergeve het den dichter, zoo hij, alleen om een *tableau de genre*, eene historische zeldzaamheid te bewaren, ons tot een eeuwigen stilstand schijnt te willen veroordeelen, en bij voorkeur de stationnaire zijde van onze nationaliteit op den voorgrond stelt. Zoo men overigens vergt, dat hij met warmte en sympathie over ons volkskarakter spreke, men volge hem op het historisch terrein, het veld, waarheen ook wij de oogen wenden, zoo dikwerf wij ons vaderlandsch gevoel voor uitblusschen bewaren willen. Eenige hoofdstukken lang verwijlt de schrijver in onze geschiedenis, en geeft de resultaten zijner Scheveningsche lectuur, waartoe hij enkele onzer geschied- en kronijk-schrijvers, - met name en bij voorkeur VAN METEREN - koos, in eene reeks tafereelen terug, zoo keurig van omtrek en tint, dat ook de Nederlander gaarne de overbekende feiten zich in zoo bevalligen vorm op nieuw voor oogen zal gebragt zien. De dramatische rigting van zijn geest volgende, groepeert DINGELSTEDT die tafereelen om drie groote catastrophen uit onze geschiedenis:

een sluipmoord, een geregtelijke moord, een *lijnch*moord. Ik behoef niet te zeggen, welke grootsche gestalten de helden der drie drama's zijn: WILLEM DE EERSTE, OLDENBARNEVELD en de DE WITTEN.

Ik mag weder slechts eene enkele bladzijde overnemen. Ik kies daartoe de laatste van het tweede tafereel, de zamenzwering van OLDENBARNEVELD's zonen, in wier treurige geschiedenis de schrijver eene tragedie ontwaart, tot welker bewerking hij zich slechts een gelukkig oogenblik en eene vaardige hand wenscht.

Wij zullen hem het plan laten ontwerpen.

Het eerste bedrijf speelt in *den Haag*, in OLDENBARNEVELD's huis, op den morgen van den noodlottigen dag, die in het binnenhof een treurtooneel der bloedigste soort aanschouwde. De ochtendschemering vindt het huis reeds ontwaakt; geen slaap is op de hoofden der huisgenooten nedergedaald. Angstige schaduwen treden af en aan, uitgeweende oogen blikken door de gordijnen, nu en dan een luide jammerkreet uit een verwijderd vertrek, of de bittere klagt van snikkende kinderstemmen of weenende dienstmaagden. OLDENBARNEVELD's gade zit in een gevlochten leunstoel in den hoek van het woonvertrek; eene hooge, bejaarde gestalte, in een wijd, zwart gewaad, den bijbel op den schoot, de handen gevouwen: doch geen gebed op de lippen, maar eene vervloeking in het hart. Om acht ure des morgens komt de oudste zoon uit zijn huis derwaarts: REINIER VAN GROENEVELD, door zijns vaders verdiensten een man van beteekenis in den staat geworden, met de orde des Heiligen Michaëls door HENDRIK van *Frankrijk* gesierd. REINIER wordt ons als een zachtmoedig, stil en deugdzaam man geschilderd. Weenend stort hij voor zijne moeder neder, en een hoofdschudden is zijn eenig antwoord op de vraag, die in hare blikken brandt. Hij heeft den vader nog gezien, hij heeft... ‘Gij waart toch niet bij den Nassauer?’ vraagt de moeder, zich in schrikwekkende houding opheffende. - ‘Ik was niet, waar gij hadt moeten zijn,’ antwoordt de zoon. Zijne vrouw, zijne schoonzuster, OLDENBARNEVELD's kleinzonen, komen binnen; de kring der huisgenooten schaart zich, de werktuigelijke orde van den dag volgende, om den te vergeefs gedekten ontbijtdisch. Buiten wordt nu en dan eene trom geroerd; hoefgetrappel, verward gedruisch, mompelende stemmen, doen zich op de straat hooren. Één ontbreekt er in den kring: de vader. Zijne plaats is ledig. Daar is naast zijn stoel nog een andere, voor den jongsten zoon des huizes bestemd, voor WILLEM

VAN STOUTENBURG, den wilden, bandeloozen, trotschen WILLEM, wiens jeugd den vader zoo veel leed had berokkend, en die - nogtans of daarom? - de lieveling was der moeder. Zijn dienstpligt als gouverneur der vesting *Bergen-op-Zoom* had hem verwijderd moeten houden; maar men wist onder de zijnen, dat hij in *den Haag* was. Hij moest den vader zien sterven, hetgeen REINIER niet over zich had kunnen verkrijgen. Om tien ure stort hij, bleek, ontdaan, de haren te berge, het vertrek binnen; JOHAN's oude dienaar volgt hem. Hij werpt een bloedigen doek op de tafel, welks versche vlekken zijne eigene hand geverwd heeft. Het afgrijsselijk tooneel, waarvan hij komt, verhaalt hij aan moeder, gade, broeder, zuster en kinderen. Hij heft de regterhand omhoog, om bij de borst der moeder, bij het bloed des vaders wraak te zweren, heete, volle, snelle wraak op ORANJE, die den ondergang van hun huis besloten, den vader gemoord, de zoons uit hunne ambten ontzet, het vermogen aan den staat heeft vervallen verklaard. REINIER moet dien eed met hem deelen. Deze is weigerachtig; zijne vreedzame ziel is zoo geheel verzonken in den onuitsprekelijken rouw, dat zij geene enkele wraakzuchtige gedachte in zich kan opnemen. Ook stuit hem een geheime aanslag op het leven des mans, die het hoofd is van den staat, een plan ter omverwerping van al het bestaande, zoo als de wilde broeder het reeds sedert jaar en dag koestert, tegen de borst. ‘Volg dan den zwager VAN DER MYLE na,’ roept hem WILLEM hoonlagchend toe, de sidderende zuster met toornige blikken metende, ‘ontvlugt en laat der moeder en den jongsten zoon de wraak over.’

Dusverre de expositie. In het tweede en derde bedrijf worden de draden der aangelegde zamenzwering verder ontwikkeld en uitgesponnen. STOUTENBURG's razende ijver werft in alle kringen medestanders voor zijnen aanleg op het leven van MAURITS: met afgezette staatsdienaars, met wraakzuchtige en naijverige vijanden van ORANJE, met fortuinzoekers en Papisten treedt hij in verbinding. SLATIUS, de Remonstrantsche predikant, en meer van diens aanhangers treden toe. Met het aantal der zaamgezworenen breidt zich ook de omvang hunner plannen uit. Het geldt niet meer ORANJE's dood alleen, maar eene aristocratische omkeering der staatsorde, eene Remonstrantsche reactie tegen de Synode. De Heer VAN GROENEVELD weigert hardnekkig aan zulke bemoeijingen deel te nemen. Eerst als men hem toont, dat zijn broeder reeds te ver is gegaan om

terug te keeren, en zijn leven op het spel staat, zoo het plan mislukt; eerst toen, uit broederlijke liefde, niet uit wraak- of eerzucht, laat zich de edele man tot eene halve medepligtigheid vervoeren: hij leent zijn crediet, om geld voor de zamenzwering te verschaffen.

Het vierde bedrijf, de ontknooping, speelt te *Rijswijk*, een dorpje, op een kwartier afstand van *den Haag*. MAURITS had daar zijne stallen, en verscheen vaak, zonder eenig geleide, op den druk door wandelaars bezochten weg. Aan dien weg ligt eene herberg. Daar zijn de zaamgezworenen bijeen, om jenever- en wijnflesschen heengeschaard. Hun plan is rijp. Heden komt, zoo hebben zij van een stalknecht vernomen, ORANJE naar buiten; heden valt hij. Zij zijn, ten deele in burgerkleeding, ten deele in matrozen en boerendragt, voor de herberg in de laan verspreid. Ongewapend, opdat geenerlei vermoeden gewekt worde. Een paar kruijers werden in *den Haag* gehuurd, om eene kist, met dolken en sabels gevuld, over te brengen. De kist komt aan. Jubelend geeft STOUTENBURG, die als matroos gekleed is, den dragers een nieuwen Hollandschen dukaat voor drinkgeld. De knapen staan versteld. Het goudstuk verraadt de zaamgezworenen en hunne plannen. ORANJE wordt gewaarschuwd; hij komt naar *Rijswijk*, maar met zijne lijfwacht. Slechts voor een gedeelte kunnen de zaamgezworenen ontvlugten; de meerderheid wordt gevat.

Voor het vijfde bedrijf is er haast te groote overvloed aan stof en afwisselende tooneelen. Het gansche land wordt, om in den stijl van onze dagen te spreken, in een *procès-monstre* gewikkeld. De pijnbank bedreigt de hoofden der Remonstranten, wijl men hen voor de aanstokers der zamenzwering houdt. De schuldigsten zijn het juist, die ontkomen: onder anderen STOUTENBURG, die naar *Braband* vlugt, later, in het jaar 1626, Catholijk wordt, en in het Spaansche leger tegen zijn Vaderland dient. Zijne vrouw, eene dochter van FILIPS VAN MARNIX, blijft in *Holland* achter, en laat zich van den apostaat scheiden. GROENEVELD was gelukkig in visschersкleeding ontvlugt; eene boot zou hem naar *Engeland* overbrengen. Tegenwinden drijven hem op de eerst zoo even verlatene kust terug, en op het eiland *Vlieland* valt hij zijnen vervolgers in handen. Even als de andere zaamgezworenen, die men gevat heeft, wordt hij naar *den Haag* gevoerd, en wegens het niet openbaren van het complot, waar van hij kennis droeg, ter dood veroordeeld. Nu eerst vernedert zich de gade van OLDENBARNEVELD voor den Nassauer;

zij doet een voetval in de galerij van het Buitenhof. ‘Waarom,’ zegt de prins, ‘spreekt gij voor den zoon, daar gij voor den “man stom zijt gebleven?” - “Prins,” antwoordde de Romeinsche vrouw, “wijl mijn man onschuldig was en mijn zoon schuldig is.” - Een antwoord, zeker weinig geschikt om het gevonnisde hoofd te redden. GROENEVELD stierf den dood zijns vaders; zijne gade had als eenige gunst voor hem afgesmeekt en verworven, dat hij als een Edelman mogt sterven, niet door den strik, maar door het zwaard.’

De toon van onzen auteur wijzigt zich met de tijden, die hij schildert, en de Nederlandsche geschiedenis onzer dagen levert zeker weinig stof tot drama's of tragediën op. Het gemis aan dien prikkel wordt vergoed door een vrij helder en belangwekkend overzigt van onzen huidigen toestand, dat wel niet vele nieuwe gezigtspunten opent, maar ons althans de aangename overtuiging geeft, dat onze nationale stelling, hoe hagchelijk en treurig zij ook in velerlei opzigten zijn moge, toch nog dien medelijdenden glimlach niet op de lippen des vreemdelings wekt, welken het al te grievend zijn zoude, daarop te lezen. Wel beschouwt DINGELSTEDT, die meestal in *den Haag* verkeerde, waar men zeker de zaken niet van de onvoordeeligste zijde inziet, die houding van ministerie en kamers misschien uit een te gunstig oogpunt. Wel klinkt de lof, dien hij in den aanvang des zomers van 1845 der Regering toezwaaide, ‘dat zij tegenover de waakzame en strenge kritiek der dagbladen, die in de schijnbaar zoo zachte en kinderlijke Hollandsche taal zulke venijnige, harde en bittere woorden weten op te delven, niets minder dan ligtgeraakt is, althans jegens personen’ in 1847 als bittere ironie; maar het dient den vreemdeling toegegeven, wanneer hij de voorstelling, welke zijne landgenooten zich over het diepe bederf van ons staatshuishouden en den dreigenden geldelijken nood maken, in vele opzigten overdreven noemt. ‘Er zijn menschen genoeg in *Duitschland* van oordeel, dat de machine geen dag langer kan blijven gaan en morgen in de lucht moet springen. En ziet, zij blijft voortloopen! *E pur si muove*. Het kleine, uitgeputte, gedrukte land vindt hulpmiddelen en uitwegen, die onze bewondering vergen.’ - ‘De heldentijd der wakkere Nederlandsche natie zij voorbij,’ meent DINGELSTEDT: ‘verouderd, levenszat, afgeleefd is het volk nog niet. Als alle amphibiën heeft het eene taaije natuur, en bij alle wekelijke zwelling van het ligchaam, gezond merg in

de beenderen. Het staat vast op zijne voeten, op eigen voeten daarenboven; zijn blik is scherp, zijn glimlach veelbeteekenend. *Mijnheer* levert zijnen man in de Europesche volkeren- en staten-familie: een volwassenen, mondigen, statigen, bruikbaren man.'

Wij treden uit het gebied der Staatkunde op dat der fraaije Letteren. Wij behoeven wel niet te zeggen, dat DINGELSTEDT hier slechts zeer oppervlakkig bekend is, en vooral zijne biographie van BILDERDIJK ruime stoffe tot teregtwijzingen en verbeteringen zou opleveren. En toch zouden wij niet durven zeggen, dat hij in zijn wel wat streng klinkend oordeel zoo geheel heeft misgetast.

'De physionomie van land en volk beiden zijn hoogst onpoëtisch, en de litteratuur verloochent dat karakter niet. Schoon de taal niet slechts inwendig met grondige en krachtige consequentie ontwikkeld is, maar zich ook onder den invloed van gunstige staatkundige en maatschappelijke omstandigheden een tijd lang buitenslands verbreid heeft, heeft de Nederlandsche letterkunde toch nimmer eene eigentlijke eereplaats in de wereld-litteratuur verworven. Zij heeft een provinciaal karakter gehouden, zoodat ook niet eene enkele maal eenige verschijning uit haren kring met gebiedende noodzakelijkheid de aandacht van den vreemdeling vordert. De beperkte omvang van het land is hier geene voldoende verklaring. ESAÏAS TEGNER werd algemeen bekend, schoon het Zweedsch even weinig eene modetaal is als het Hollandsch. Alleen de man van het vak behoeft de Hollandsche literatuur te kennen; het publiek kan haar ontberen. De Nederlandsche geest bloeit weliger op het terrein der strenge wetenschap dan op het veld der vrije poëzij. Uitvinden en scheppen is minder zijne zaak, dan nasporen, verklaren, toepassen. Daarom waren de Hollanders voortreffelijke philologen van de oude school, terwijl zij ook in de philosophie (met uitzondering van SPINOZA, die een Jood, geen Nederlander was) minder door nieuwe stelsels, dan door de aanvulling en volmaking van wat reeds voorhanden was, uitblonken. Het is in den grond dezelfde vaardigheid van hunnen geest, die in de medicijnen door de scherpzinnigste ontleedkunst, in de schilderkunst door de getrouwste nabootsing der natuur en der uiterlijke voorwerpen, in de poëzij eindelijk door fijn uitgesponnen beschrijvingen en tafereelen, zich werkzaam betoont. Daarin, niet in de nieuwheid en diepte der idée ligt hunne kracht, hunne beteekenis, hunne specialiteit, en een natuur-

lijk gevolg daarvan is, dat hunne kunst zich altijd het cerst van de technische zijde aan ons voordoet.

Een vlugtige blik echter op hunne letterkundige en kunstgeschiedenis bewijst ons, dat ook hier, even als in handel en politiek, het volk achteruit is gegaan. Uit den geuzentijd klinken frissche toonen van ontwakende kracht en nationaal leven tot ons over; van MARNIX tot VONDEL ontwikkelt zich de geest des volks in eene reeks van eigenaardige voortbrengselen en houdt gelijken tred met zijne klimmende magt. De Doctrinaires, die van de Vaderlandsche taal af- en naar de Latijnsche heendwalen, breken het eerst deze rij af: GROTIUS en HEINSIUS verledigen zich slechts bij uitzondering, om, in stede hunner Latijnsche disticha, een Nederlandsch gedicht te maken. Daarentegen brengen zij de wetenschap in hooge eere: regtsgeleerde, philologische, mathematische, natuur- en geneeskundige studiën bloeijen. Leyden voorziet geheel Europa met den toestel ter klassieke beschaving, en er worden in velijn-papier en kleine editiën haast even groote zaken gedreven als in suiker en koffij. De nationale letterkunde gaat intusschen uit de handen der Latijnen in die der Franschen over; de Alexandrynen, reeds vroeger in zwang geraakt, worden thans onontbeerlijk. Mevrouw LUCRETIA WILHELMINA VAN MERKEN overstroomt met hare tragediën, uit RACINE's school, het tooneel, waar VONDEL weleer als volksdichter de baan had geopend. Het leerdicht komt op den voorgrond en stelt den oorspronkelijken lierzang in de schaduw; eene rampzalige sententiezucht, met gelijkenissen en allegoriën pronkende, slechte nabootsing van den werkelijk populairen en naïven vader CATS, maakt de Hollandsche letterkunde tot een spiegel der Hollandsche natuur. Zoo gaat het door eene reeks van namen en verschijnselen heen, waarvan de laatste allen op elkander gelijken, tot eindelijk in WILLEM BILDERDIJK, in 1831 gestorven, weder eens een karakter, een man van waarachtige beteekenis, optreedt. VAN KAMPEN noemt hem Holland's GOETHE, 's GRAVENWEERDT diens VOLTAIRE: reeds uit de dubbele vergelijking blijkt, hoe weinig elke van beide gegrond is. BILDERDIJK is even weinig GOETHE of VOLTAIRE, als VONDEL SHAKESPEARE is. VONDEL heeft iets van de natuur van den grooten Brit, BILDERDIJK iets van de vorming, zoo des Franschen als des Duitschen schrijvers; maar noch in hunne rigtingen, noch in hunne werken, kunnen zij gevoegelijk op ééne lijn gesteld worden. BILDERDIJK, die het, trots alle in- en uitwendige geschoktheid zijns levens, tot op eenen vijfenzeventig-

jarigen ouderdom bragt, neemt een groot en merkwaardig tijdperk der geschiedenis van zijn Vaderland als het ware in zich op, en spiegelt diens wisselingen en omkeeringen microcosmisch af. Uit overmaat van ontwerpen en rigtingen heeft hij het tot niets groots, niets volkomens gebragt; onvoltooide meesterstukken, grootsche schetsen en proefnemingen, liggen bij menigte in zijne werken verspreid; aan alles neemt hij werkzaam deel; staatkunde en godgeleerdheid, regtsgeleerdheid en grammatica beoefent hij; hij arbeidt practisch en theoretisch aan zijne moedertaal; en toch, als hij de slotsom zijns levens moet trekken, ziet! daar heeft hij, trots al zijne dramatische gedichten, niet eens een blijvend treurspel achtergelaten, bij allen partijstrijd vóór en tegen, het volk van zich vervreemd, en een onnatuurlijken uit- en ondergang in de religieuse poëzij moeten zoeken. Hij begint als LESSING met de uitdrijving der Fransche navolgingen en de handhaving en herstelling der oorspronkelijke Grieksche typen, waarnaar hij in zijnen voortreffelijken EDIPUS henenwijst, en eindigt als KLOPSTOCK met een schoolmeesterachtigen krijg over orthographie, schoon hij dien met beter gevolg voerde dan onze grijze landgenoot het deed. Een ijverig vriend en aanhanger van het Huis van Oranje, laat hij zich toch naar het hof des Napoleoniden troonen, en zich alle persoonlijke onderscheiding van het koningschap welgevallen, nadat hij jaren lang in den vreemde, in *Engeland* en *Duitschland*, als teekenmeester en taalonderwijzer had rondgezworven. De afzetting van Koning LOUIS stortte den reeds bejaarden dichter in nieuwe verlegenheid: noch NAPOLEON, noch de Restauratie wilden van hem weten. Vruchteloos streefde hij naar een academischen leerstoel; men was bevreesd voor een man, die met alle partijen overhoop lag en het Huis van Oranje onder het Huis Bonaparte gediend had. Met een karig pensioen maakte men zich van hem af. Met de gansche wereld in strijd, diepgekrenkt en verbitterd, gaf hij zich aan mystieke en theosophische bespiegelingen over, en eindigde met een fragment van een religieusen epos, dat op Miltoniaanschen toon den ondergang der voorwereld behandelt. Waar is, vragen wij telkens, in dit leven en zweven ook maar een zweem van gelijkheid met het rustige, kalme aanschijn van onzen Olympiër? Neen, ook zelfs het koloriet hunner gedichten, de uitwendige vorm, is bij beiden ongelijk: BILDERDIJKS stijl munt meer uit door eene forsche stoutheid en zaamgedrongen kracht van uitdrukking, dan door die helderheid en bevalligheid van vormen, die aan

GOETHE eigen, maar, naar het schijnt, der Hollandsche taal ontzegd zijn.

Maar was het ook eene dwaalster, die met den ongelukkigen dichter onderging, altijd blijft hij eene ster der eerste grootte, wier stralen verder dan den hemel van zijnen geboortegrond doordringen. Nog heeft geen navolger zijne baan betreden, zijne hoogte bereikt. De hedendaagsche letterkunde der Nederlanders is, zoo een zoo vlugtig oordeel niet te gewaagd of te hard schijnt, een product van allerlei toevalligheden, eene verstrooide, onstandvaste reeks van pogingen en proefnemingen, een diletterend tasten in allerlei stoffen en vormen, een angstvallig overleunen naar het Buitenland.'

Welligt zou DINGELSTEDT's oordeel over de letterkunde van den dag gunstiger zijn uitgevallen, zoo hem ook hier een veilige gids, zoo als hij dien voor vroegere tijdperken onzer letterkundige geschiedenis in VAN KAMPEN en 's GRAVENWEERT schijnt te hebben gevonden, de merkwaardigste voortbrengselen had aangewezen. Wel blijken hem de namen van DA COSTA, TOLLENS en VAN LENNEP bekend te zijn, maar van zijne bekendheid met hunne werken, die toch niet eens tot onze jongste letterkunde behooren, blijkt niets. Voor de ramen van een Haagschen Boekwinkel ziet hij een tal van vertalingen uitgestald en aangekondigd, EUGÈNE SUE's *Joodschen Wandelaar* natuurlijk vooraan; rondziende naar oorspronkelijker voortbrengsels van het Hollandsch vernuft, ontmoeten zijne oogen eindelijk eene navolging van SHAKESPEARE's *Macbeth* door JURRIAAN MOULIN, welken dichter hij zich tot aandenken aan *Holland* en Hollandsche letterkunde aanschaft. Bij zijne terugreis leert hij op de stoomboot de groote alleenspraak van *Lady* MACBETH van buiten, om er zijne vrienden te *Stuttgard* meê te verrassen. Zij verstonden hem allen op één na, en die één was een Hollander. Pleit die omstandigheid tegen DINGELSTEDT's voordragt, of tegen MOULIN's vaerzen, die ik, minder gelukkig dan de Duitsche dichter, nimmer onder de oogen kreeg? Ik waag hier geene beslissing.

Over 't geheel schijnt DINGELSTEDT weinig met Hollanders in aanraking gekomen te zijn, die zijne belangstelling in onze nationale toestanden en letterkunde bevredigen en op het regte spoor konden leiden. Zijne betrekking aan het Hof te *Stuttgard* verschafte hem den toegang tot het paleis der prinses VAN ORANJE. Van een bezoek, bij die vorstin afgelegd, gewaagt

hij met een enkel woord, maar voegt er niet bij, of die eerste schrede door andere gevolgd werd, en hem in de Residentie met dezen en genen in aanraking bragt. Trouwens dergelijke aanrakingen zouden zeer veelvuldig en evenwel voor de kennis van het eigenlijke Hollandsche volksleven van weinig belang kunnen geweest zijn. Eene kennismaking van anderen aard - eene uitzondering op den regel, dat DINGELSTEDT met geene Hollanders van nationale beteekenis in betrekking kwam - wil ik mededeelen en daarmede de reeks mijner aanhalingen besluiten. De wakkere landgenoot van wien er in de volgende regelen sprake zal zijn, heeft toch humaniteit genoeg, om zijn Duitschen vriend de eenigzins phantastische wijze, waarop hij hem bij zijne lezers inleidt, ten goede te houden.

Eene afzonderlijke bladzijde in mijn Dagboek verdient eene verschijning, welke de welwillende lezer, even als ik, onder den naam van ‘het Zeespook’ maken zal. Zóó namelijk, doopten mijne reisgenooten eenen ‘vliegenden Hollander,’ die, van het oogenblik onzer aankomst af, overal, op weg en pad, te land en te water, om ons heen was. Gingen wij 's avonds laat aan strand, den lichttoren voorbij, het duin in: ziet! daar kwam hij op eens te voorschijn, van achter een heuvel, misschien zelfs wel uit zee opgedaagd, met zijn wapperenden grijzen jas en zijn helderblaauw, diepvorschend oog. Wij aten 's mid dags bij Mevrouw MAAS aan de *table d'hôte*, en het Zeespook was weder op zijne plaats, zette zich met ons aan tafel, en at met onnatuurlijken, grafachtigen eetlust. Ik ga 's morgens in zee, duik naar onderen, kom weder boven, en het eerste wat ik, rondziende, op twee schreden afstands ontwaar, is weder het Zeespook, ditmaal zonder den grijzen jas, maar met de grijze, wapperende haren.

Ter liefde der waarheid zij het gezegd: het Zeespook lag aanvankelijk bij mij onder eene vreesselijke verdenking. Uit den volgepropten binnenzak van zijn bewusten grijsjas staken altijd eene menigte gedrukte en geschrevene papieren uit, die van tijd tot tijd, met die zekere uitnoodigende blikken in de rondte, welker beteekenis ik maar al te wel meende te kennen, voor den dag gehaald en overgelezen werden, en mij al den schijn van inteekenlijsten hadden. De uitkomst bewees, dat ik niet zoo geheel verkeerd gegist had. Ja, het Zeespook zocht inteekenaars, doch niet voor zijne ‘gedichten,’ ook niet voor een viool-concert, maar ten behoeve eener Kinderbewaarschool in *Scheveningen*; het Zeespook was een philantroop, een van die moderne soort,

die de wereld rondzwerven om de schaduwzijde der maatschappij te bestuderen, in misdaden reizen, en gratis-voorstellingen in spinhuizen en pennsylvanische gevangenissen geven. De goede man legde voor mij eene onmiskenbare belangstelling aan den dag, en zocht met eene zoo vleijende opzettelijkheid zich met mij in aanraking te stellen, als had hij gehoopt een geheimen moord, *à la* EUGÈNE ARAM, bij mij op het spoor te komen. Toen wij met elkander kennis gemaakt hadden, helderde zich de zaak, wel is waar, meer prozaïsch en minder interessant op: het Zeespook kende uit *Duitschland*, dat hij ook somwijlen bezoekt, mijnen naam, dien hem een toeval in *Holland* verraden had. Hij wist, dat ik voor de '*Allgemeine Zeitung*' schreef, en wilde uit mij een proselyt voor zijne zaak maken. Hij zelf is bij ons ook geen onbekende; de naam W.H. SURINGAR werd meermalen in onze Dagbladen vermeld, terwijl zijn drager, op reis door *Duitschland*, bij zijn verblijf te *Kissingen, Ems* of *Homburg*, door gesprekken met onze *Grands Seigneurs* voor zijne menschlievende doeleinden werkte. Ik herinner mij van eene eigenaardige inrigting gelezen te hebben, die, op zijne aansporing, te *Verneck* in *Beijeren* tot stand gebragt en met den gelukkigsten uitslag bekroond werd. De '*Augburgsche*' deelde daarover destijds een lang artikel mede. Van dat punt uitgaande, hield mij de Heer SURINGAR, dien ik spoedig lief kreeg, peripathetische voorlezingen over de gebreken van School- en Gevangeniswezen in het algemeen, over de behoeften van het menschelijk geslacht en de eischen van den nieuwsten tijd in het bijzonder. Hij ried mij welmeenend een Weekblad uit te geven onder den titel: '*Wat is er in de wereld goeds*?' en mijne verzekering, dat het zulk een blad nog meer aan stof dan aan abonnenten zou haperen, wees hij als misanthropisch zeer onwillig van de hand. Bij langeren omgang ontwaarde ook hij, gelijk vele toegevende vrienden, de groote kloven en afgronden, welke natuurlijke prikkelbaarheid en tijdelijke afmatting en misstemming in mijn leven, gelijk welligt in ieder dichterleven, hebben achtergelaten. Die dorre ontevredenheid en onzekerheid, die mij, zonder dat ik zelf wete hoe, somwijlen overvalt, beloofde hij te genezen, zoo ik mij op zijne practische studiën toeleggen wilde. 'Wie altijd,' zeide hij welmeenend en vriendelijk, 'alleen met dichterlijke plannen en droomen, met de scheppingen van eigene of anderer verbeeldingskracht bezig is, die moet aan het einde vermoeid en verdoold raken: u ontbreekt niets als eene bepaalde werkzaamheid, een nuttig doel. Ga in plaats

van in zee, naar mijne gevangenissen en gasthuizen: daar zult gij gezond en vrij worden.'

'De Heer SURINGAR verstaat de kunst, tot het hart te prediken; welligt komt hem daartoe zijne oefening in de gevangegenissen te stade. Het heldere oog des braven en verstandigen mans blikt met kalme zekerheid de wereld in. Hij is niet jong meer: zestig jaren hebben sneeuw op zijne kruin gehoopt, maar niet op zijn hart. Zijn naam heeft als die van een achtingswaardig man, wien men velerlei goeds te danken heeft, in de Nederlanden een goeden klank. Er spreken diepe menschenkennis, rijke ondervinding en gezond verstand uit hem, zoodat zijn omgang op velerlei wijze onderhoudt en opwekt. Het is waar, hij stuurt - en juist dat is zijne kracht - altijd denzelfden koers uit. Alles ziet hij enkel uit het oogpunt zijner ontwerpen en plannen. Hij hoorde mijne vrouw te huis zingen, en aanstonds moest zij hem een concert voor zijne Bewaarschool tot stand brengen. "Zijne misdadigers," zoo als hij ze noemt, zijne weezen, zijne armen, staan voor hem in het middenpunt der wereld. Hun is zijn leven gewijd, sinds hij, in den handel rijk geworden, zijne zaken aan kant heeft gedaan. Hij dient hunne zaak met een ijvergloed, welks uitingen vaak aan het komische grenzen, en met eene belangeloosheid, die men bij vele priesters van dezelfde tempeldienst vruchteloos zoeken zoude. Zijne philanthropische bemoeijingen, waaraan hij, behalve zijnen tijd en zijne krachten, ook zijne inkomsten ten offer brengt, hebben hem nog niets opgeleverd, dan dat hij het lintje van den Nederlandschen Leeuw in zijn knoopsgat dragen en zich ridder noemen mag. Want de boeken en vlugschriften, die hij in grooten getale heeft uitgegeven - en de *Voorlezingen* en *Toespraken in den kerker*, hebben zelfs eene tweede uitgave beleefd - worden slechts tot weldadige doeleinden verkocht. Die zelfde doeleinden beoogt en bevordert hij ook op zijne groote reizen, welke zich bijna over geheel het westen en noorden van *Europa* uitstrekken.'

Ik wil den gunstigen indruk, dien ik vertrouw dat de wel verdiende hulde, onzen achtenswaardigen landgenoot door den anders zoo moeijelijk bevredigden Duitscher gebragt, ook op hen gemaakt zal hebben, die zich misschien elders aan de kritiek des vreemdelings mogten geërgerd hebben, door geene nieuwe aanhalingen verzwakken. Ik neem daarom hier van FRANZ DINGELSTEDT, dien ik gaarne eene eervolle plaats in de harten mijner lezers verzekerde, afscheid.

Een Engelsch landschap.

Liefelijk groen op de zwellende heuvelen; parken en boschjes, of eenzame eiken, verstrooid, naar het toeval wilde, over de zonnige landsdouwen, en waaronder het korte, gedrongen maar zware rund koelte en frischheid zoekt; hier in de diepte een dorpje, in het zedige groen verscholen; op gindschen heuvelkling de graauwe toren der gothische kerk; in de verte, over dat onafzienbare effene grasveld, een statig landhuis, in den stijl van ELISABETH's tijdvak, waar het pachtersgezin vorstelijk leeft; regts en links golvende akkers van rijpend graan, afgewisseld door de zeegroene, ligtbewegelijke hop, met zijne sierlijke bloesems; velden en akkers gekruist en doorsneden van donkere hagen, waarover de boerendeern nieuwsgierig u nagluurt, terwijl ge pijlsnel voorbij stuift; zelden een beekje of een regtlijnig kanaal; overal breede, deftige wegen, zacht en effen als de kolfbaan: - zoo is het landschap, dat zich, in onophoudelijke afwisseling en toch in bestendige gelijkvormigheid, aan uwe blikken vertoont, wanneer ge langs de draden van het spoorwegnet *Engeland* doorkruist, van *Ramsgate* en *Brighton* af tot *Manchester* of *Liverpool*. Altijd hetzelfde en altijd weder anders; altijd bekoorlijk en vriendelijk; zelden verheffend, maar nooit ook vervelend. Heuvel na heuvel snelt u voorbij, dal na dal doorkruist gij; nu zwelt de grond naast u op, en zijt ge regts en links ingesloten; daar stuift ge de duisternis van eenen langen Tunnel in, en wanneer ge aan de andere zijde het opene landschap wederziet, is het niet anders, dan dat ge zoo even verliet; nu voert de snorrende sleper u onder de bogen door, waarboven het kanaal vloeit, dat van *Londen* tot *Liverpool* het geheele land doorsnijdt; dan zweeft ge zelf, op een sierlijken viaduct, boven huizen en dorpen, en vangt in het voorbijsnellen een tooneel op uit eene binnenkamer, als kondet ge met ASMODEUS de daken van de huizen ligten. En zoo stoomt ge voort, uren en uren lang, honderde mijlen ver op eenen voormiddag, zonder dat u rust gegund worde, anders dan de twee of drie minuten op de stations, die om het halfuur of kwartier wederkeeren, waar het woelige reisgezelschap onophoudelijk

afwisselt, schoon het voor u, vreemdeling! toch geene verande ring aanbrengt.

Maar somwijlen ontmoet ge ook verrassende uitzonderingen.

- ‘Ik moet toch volstrekt naar *Birmingham, Manchester* en *Leeds*,’ zeide ik tot eene goede kennis, die ik toevallig te *Londen* gewonnen had. ‘Maar ik ken er niemand. Zoudt ge zoo goed willen zijn, mij eenige aanbevelingsbrieven mede te geven?’

Mijn goede kennis was een civiel ingenieur, eene maatschappelijke betrekking, die ten onzent nog niet in de patentwetten gevonden wordt. Hij reisde het land door, hier, om eenen spoorweg te helpen aanleggen; dáár, om de vernuftige machinerie voor eene nieuwe fabriek op te zetten; ginds, om eene kolenmijn te ontginnen; elders, om over den bouw eener schroefstoomboot het opzigt te hebben. Hij had te *Hamburg* twee jaren lang eene fabrijk bestuurd en te *Petersburg* een paar gebouwd. Hij sprak alle talen van *Europa*, maar alle gebrekkig. Zijn zwervend leven had hem overal bekenden, zijn goedaardig, gul karakter vele vrienden geschonken. Evenwel vertrouwde ik nog niet veel op zijne recommandatie-brieven. Eene persoonlijke introductie maakt u bij de Engelschen dadelijk tot vriend des huizes; een brief brengt u naauwelijks op het kantoor van hem, wien ge allerdringendst wordt aanbevolen.

Twee dagen later zat ik weder met mijne goede kennis aan tafel in de klassieke *George-and-vulture-Tavern*, in het hart der City.

- ‘Daar hebt ge,’ zeide hij, terwijl wij het dessert gebruikten - dat wil zeggen, terwijl we uit het voor ons staande segment eener matelooze Chesterkaas, een hompje uitgroeven -, daar hebt ge brieven voor *Liverpool*, daar voor *Manchester*, hier voor *Leeds*; en hier is een adreskaartje van den Heer W., den eigenaar van een uitgebreid ijzerwerk nabij *Birmingham*.

- ‘En dat kaartje?’

- ‘Zal u bij hem introduceren. De heer W. was heden morgen in stad; ik heb hem over u gesproken. Zorg, dat ge morgen ten drie ure in de *Talbot-inn* te *Birmingham* zijt, daar zult ge hem vinden, en hij zal u wel voorthelpen.’

Ik bedankte mijne goede kennis voor zijne moeite, maar kon toch de gedachte niet onderdrukken, dat hij voor eenen

vreemdeling, die hem tweemalen op *claret* getracteerd had, wel iets meer had mogen doen.

Evenwel, Donderdag, 's namiddags ten half drie ure stapte ik voor de deur der *Talbots-inn* uit de vigelante.

- ‘Mr. W. hier?’

- ‘Nog niet, over een half uur!’

Men moet Engelschman zijn, om zoo naauwkeurig op den tijd te letten.

Zoo wandelde ik dan een' tijd lang door de straten van *Birmingham* en kocht mij een pennemes; ik vreesde toch, niet te *Sheffield* te zullen komen.

Tegen half vier was ik terug in de herberg.

- ‘Is Mr. W. nu gekomen?’

- ‘Ja, maar hij zit aan tafel. Zal ik hem roepen?’

Wederom was ik bij de Britsche tijdmeetkunst te kort geschoten.

- ‘O neen!’ zeide ik, als boete doende voor mijne onnaauwkeurigheid, ‘ik zal wachten tot hij van tafel komt.’

Ik wachtte in het spreekvertrek, en kortte mij den tijd met te peuzelen aan een keurig fijn hammetje, dat ik weet niet in welken der Vereenigde Staten gegroeid en gemest was, van tijd tot tijd van tafel opstaande, zoowel uit ongeduld, als om ‘over het horretje’ het gewoel op straat gade te slaan.

Daar kwam een *gig* aanrijden. De dame, die de teugels van den wèlgedanen *pony* in handen had, wierp ze achteloos TOM den stalknecht toe, wipte uit het wagentje, en trad, gevolgd door eene nog jongere dame en een zesjarig meisje, het spreekvertrek binnen. Ik maakte eene buiging; de dames zetteden zich op de stoelen langs den wand neder en fluisterden met elkander. Ik kon niet ophouden het zesjarig meisje aan te zien, een blond krulkopje met groote blaauwe oogen, zóó, als gij ze allen meer dan eens op eene Engelsche staalplaat gezien hebt, zich half verschuilende in de vacht van eenen reusachtigen New-Foundlander. Na eenige oogenblikken kwam een coquet kamermeisje binnen en zeide tot de dames:

- ‘Mr. W. zal zoo aanstonds komen.’

Ik moet bekennen, dat ik schril opkeek, en voor mij zelven een gek figuur maakte. Doch ik zegende mijn goed gestarnte.

- ‘Als dat zoo is,’ zeide ik tot het coquette kamermeisje, ‘wees dan zoo vriendelijk hem deze twee kaartjes te brengen:’ - het zijne en het mijne.

Mr. W. kwam: een man, wien de jovialiteit uit de oogen

schitterde. De boodschap, welke, naar het bleek, eene der dames, uit naam van haren echtgenoot, aan Mr. W. over te brengen had, was spoedig afgedaan. Toen wendde hij zich tot mij, reikte mij de hand, heette mij welkom te *Birmingham*, en

- 'Hier heb ik u een' landsman voor te stellen, Mrs. C.!' sprak hij tot de dame, die de leidsels had gevoerd.

- 'Hoe! is u uit *Holland*?' zeide de dame in goed Amsterdamsch.

- 'Van *Amsterdam*, mevrouw!'

En toen moest ik mevrouw zeer veel van hare te *Amsterdam* wonende familie vertellen, die ik gelukkig vrij wel kende.

Het duurde echter niet lang, of de *gig* kwam weder voor, en de dames namen haar afscheid.

- 'Ik dacht wel,' liet zich de andere dame bij het heengaan ontvallen, 'dat deze heer een Duitscher was.'

Arme landgenooten! hoe krachtig ge u nog altijd weert tegen de inzwelgingszucht van het jonge 'groote *Duitschland*,' in de publieke opinie van uwe westelijke buren zijt ge reeds verslonden. Wanneer ge eenen Engelschman vraagt, of hij ooit te *Amsterdam* of te *'s Hage* geweest is, dan is, tenzij hij speciaal in boter en kaas handel drijft, tien tegen een het antwoord: 'Yes, I have been in *Germany*,' of: 'No, I have not been in *Germany*.'

- 'En nu,' zeide Mr. W., mij nog eens de hand schuddende, 'zie hier mijn plan: Gij gaat van avond met mij naar buiten. Ik woon vijf mijlen van hier, te *Hansworth*, op het land. Kom nu met mij naar de eetzaal; daar kunt ge kennis maken met een aantal onzer eerste fabrijkanten. Wij wonen allen op het land. Maar Donderdags is het marktdag en dan komen we in de stad, en hebben hier onze tafel. Wij zijn nu aan het dessert. Van avond, met den laatsten trein, komen mijne drie zoons hier, die te *Frankfort* ter school hebben gelegen, en dan gaan we zamen naar huis en ge blijft minstens eene week bij mij logeeren.'

Ik werd aan 'de tafel' voorgesteld als een jong Hollander, begeerig om Engelsche instellingen en Engelsche fabrijken te leeren kennen; men schikte mij gaarne een plaatsje in; de flacons met *port* en *cherry* gingen rond, grollen en grappen vlogen over en weder, toasten werden uitgebragt, met aandacht aangehoord, schoon ze ook al wat lang waren, en alleen nu en dan door een aanmoedigend *hear! hear*! afgebroken, terwijl we braaf sigaren rookten en neuten kraakten - behalve de kaas

en eenige harde peeren, de eenige schotel van het dessert. Voor iemand, die met JOHN BULL nooit anders kennis gemaakt had dan door de stalen, welke hij jaarlijks naar de Duitsche badplaatsen zendt, of door de stijve figuren, die *Lombardstreet* en *Pallmall* bevolken, was er wel iets verrassends in zulk een prettig tafelgezelschap. Sommige tooneelen van de *Pickwick-Club* begonnen mij nu eerst begrijpelijk te worden.

Mijn oude vriend W. zat echter blijkbaar niet op zijn gemak. De brave man wachtte zijne drie zoons!

- 'Zullen we niet wat wandelen?' vroeg hij mij eindelijk. 'Ge moet toch ook onze stad eens leeren kennen.'

Ik nam zijn voorstel dankbaar aan, hoewel het reeds donker was, en gazlicht niet het geschiktste is om u eene stad te doen kennen.

Zoo wandelden we dan arm in arm de breede *trottoirs* van *Birminghams* hoofdstraten op en neêr; ik zag niet veel meer dan prachtig verlichte winkels. Wij kwamen voorbij den schouwburg, die juist geopend was, en waar de goede ingezetenen in grooten getale binnenstroomden. Geen wonder: een verlicht chassinet kondigde bij wijze van affiche aan: een nieuw belangwekkend drama, door nieuwe vuurwerken opgeluisterd. Een eind verder kwamen wij op een ruim plein. In het midden stond een statig gebouw, dat, zoover de duisternis toeliet te gissen, eene getrouwe copij scheen van het *Parthenon*.

- 'Dat is ons stadhuis,' zeide mijn gastheer; 'waar we verleden week een groot muzijkfeest hebben gevierd. Er waren wel drieduizend dames, en er werd een nieuw *Oratorium* van MENDELSOHN uitgevoerd.'

Niet verre van dit stadhuis stond eene deftige kerk met spitsen toren, die *Franeker* en *Tjum* beiden de loef afstak. Eenige schreden verder bleven we staan voor eene andere zware steenmassa, die groote overeenkomst scheen te hebben met den nieuwen gevel van het paleis in het *Noord-Einde*.

- 'Vindt ge dat niet een schoon gebouw?'
- 'Wat is het? eene kerk of een kasteel?'
- 'Neen! onze nieuwe Armenschool.'
- 'Zoo!' zeide ik; en de duivel der pedanterie blies mij de verzoeking in, om mijnen geleider eene plaats te vertolken uit XENOPHON's *Mémoires*, waarin SOCRATES over het verband tusschen het gepaste en het schoone spreekt. Hij liet er mij echter den tijd niet toe.
- 'Willen we nu weder naar de herberg gaan? Mijne zoons zullen haast hier zijn.'

- ‘Wanneer komt de laatste trein aan?’
- ‘Over een uur, ze zijn nog maar dertig mijlen ver.’

Den volgenden morgen was ik reeds te zeven ure op de been, want op het land staat men vroeg op, dacht ik. Ik kleedde mij zoo deftig als mijne bekrompene reiszak me toeliet, en ging naar beneden. In de eetkamer vond ik eene dienstbode, die de stoelen wreef, en mij blijkbaar als eenen onbeleefden rustverstoorder beschouwde. Zij wees mij den weg naar de gezelschapszaal, waar op de middentafel, in sierlijke orde, een aantal boeken plaatwerken gerangschikt lagen. En weldra had ik mij geheel verdiept in ROSCOE's *Life of Lorenzo de Medici*. Te negen ure werd ik genoodigd tot het ontbijt in de eetkamer, en met eenen vriendelijken handdruk verwelkomd door de nicht en huishoudster van mijnen gastheer (hij was sedert jaren weduwnaar) en zijne beide lieve dochters, *Miss* LUCY en *Miss* FANNY. Spoedig traden ook de drie zoons binnen en hun geleider, een jong Duitsch Techniker, die óók gekomen was om Engelsche instellingen en Engelsche fabrijken te leeren kennen. Papa verscheen eerst om half tien; maar vóór zijne komst hadden wij reeds ons ontbijt, bestaande uit koffij, brood, schapenbout en gebraden spek, genuttigd. Gelukkig had ik reeds drie weken lang de Engelsche lucht ingeademd. Onze Duitscher vertelde mij later in vertrouwen, dat hij dien morgen eene indigestie had opgedaan.

- ‘En nu ingespannen en naar de ijzerwerken.’

Mr. W. had acht paarden op stal. Drie zomerwagentjes werden ingespannen, ieder voor twee personen, behalve den koetsier. Nicht wenschte te huis te blijven. *Miss* FANNY moest piano spelen. Maar *Miss* LUCY ging gaarne mede, en mij viel de eer te beurt van haar gezelschap te houden; een der zoons kwam naast onzen koetsier op den bok te zitten. De oude heer, de Duitsche gast en de beide andere zoons verdeelden zich in de twee andere rijtuigen.

Het was een heerlijke, zonnige September morgen. Zoolang wij op eigen grond van Mr. W. waren, reden wij door kronkelende lanen, - niet al te breed, door heggen omzoomd, door talrijke hekken afgesloten - regts en links voorbij de hoeven zijner pachters. Mr. W. was nog te veel industriëel, nog niet genoeg landeigenaar, om een park aan te leggen. Voor zijne *pleasure-grounds* was een kleine, zeker smaakvolle tuin nog voldoende. Maar *Miss* LUCY scheen het jammer te vinden.

Nog eene kronkeling, nog een hek, en wij zijn op den breeden heirweg. De drukte verraadt ons de nabijheid eener bedrijvige stad. Zie welk eene reeks vrachtwagens, bespannen met twee, drie of vier stevige paarden van Northumberlandsch ras, met steenkolen, ijzerwerk, veldvruchten en bundels hooi beladen. Voortdurend jagen ons ruiters voorbij in vollen galop, stadbewoners, die hun morgenrid doen, landbewoners, die eene boodschap in de stad hebben, slagersknechts en bakkersjongens, die bij de verspreid wonende klanten rondgaan, kleuters van tien jaren met de broodmand in de eene en een peer in de andere hand, terwijl de leidsels langs den nek van den snuivenden hit bungelen; met bedachtzamer tred komt ons nu en dan een eenzame pachter te gemoet, met breedgeranden hoed en lederen rijbroek en in een langen, effengraauwen jas, waarvan de breede panden ter wederzijden van zijn goedig huisdier nederhangen; dan nadert een sierlijke *Einspänner*, aan de onzen gelijk, en in het voorbijgaan wisselen we eenen groet met de dames, die, als wij, door het schoone weder reeds vroeg zijn uitgelokt: daar snelt een Omnibus aan, van een der dorpen stadwaarts, van binnen volgepakt, van buiten omkransd met een paar dozijn afhangende beenen, welker eigenaars op den *top* zijn bijeengeschoold; de voerman, een deftig man, met ongekreukte boordjes, satijnen das en gemslederen handschoenen, slaat in het voorbijgaan een kennersoog op den nieuwkoop, die heden voor het eerst voor ons wagentje loopt, en geeft zijne goedkeuring aan onzen koetsier door een ligten sierlijken zwaai met de zweep te kennen. Intusschen heeft *Miss* LUCY de beleefdheid mij tot cicerone te zijn. ‘Zie, dáár is onze Parochie-kerk; - ginds, dat torentje, is van een klooster, onlangs hier opgerigt; - dat gothische kasteel is eene jonge-jufvrouwen kostschool; - hier hebt ge het park van graaf ***, dat twintig mijlen omtrek heeft; zoo ge een oogenblik kunt opstaan, zult ge over den muur, die het van rondom afsluit, er in kunnen zien.’ - En intusschen scheen de zon zoo vrolijk, en zongen de vogeltjes zoo vrolijk in het kreupelhout, en stoeide het zuidoostekoeltje zoo vrolijk door het espenloof, en wiegelden zelfs de statige eiken zoo vrolijk hunne oude kruinen, en draafden onze beestjes zoo vrolijk met ons voort, en schertsten wij met elkander zoo vrolijk, alsof we, kennissen van éénen avond, reeds oude vrienden waren, terwijl de *malentendus* van mijn gebroken Engelsch, alleen reeds stof tot ‘een eindeloos lagchen’ - vader HOMERUS wist wel, wat hij

zeide met zijn: ‘*νἀσβεστος δ᾽ἄρ ἐνῶρτο γέλως μακάρεσσι Θεοῖσιν*’ - opleverden.

> Anders en speelt er het windetje niet,
> Op elsetakken en leuterig riet,
> Als lustigjes, lustigjes. Lustigjes gaat
> Het watertje, dat tegen 't walletje slaat.

Maar allengs, schoon voor mij eerst onmerkbaar, tot ik op eens verbaasd om mij zag, is het landschap veranderd. Een ligte nevel zweeft boven ons en zet aan het zonlicht een rosachtigen tint bij: vóóruit, in het westen, is die nevel zwaarder en zwarter; er is geen wolkje aan den hemel; mist kan het niet zijn: het is een damp als die van den heibrand, welke ons jaar op jaar zoo menige zoeten Meiavond bederft. Het houtgewas wordt schaarscher rondom ons; de heuvelen worden kaal; de huizen staan onbeschut voor zon en regenvlagen: enkele boomen, nog hier en daar verstrooid, treuren met verschroeid loof, en steken eene kale kruin en naakte takken in de sombere lucht uit. Zie, daar wentelt zich eene zwarte rookkolom tragelijk over de vlakte; daar, nog eene; daar weder eene. Geen groen tapijt meer over den grond, maar eene graauwe stoflaag, die om ons opdwarrelt; geene schoven sieren den akker, maar zwarte hoopen steenkolen liggen regts en links van den weg gestapeld: hoor, dat gerommel en geruisch en gesis en gekras en gestamp, dat het lustig getjilp heeft vervangen; waar ge om u ziet, alles doodsch, hoekig, stijf; zoo ver uw horizont reikt, niets dan vierkante breede, logge gebouwen, met spichtige schoorsteenen; de eenige afwisseling, welke uw naar een spoor van de schoonheidslijn zoekend oog ontmoet, zijn eenige geknotte kegels, die, als zoo vele vulkanen, rook en vlammen uitbraken. We zijn in het hartje van *Engeland*, van het industriëele *Engeland*. Die verspreide huizen vormen het vlek *Wednesbury*, alleen door mijnwerkers bevolkt; links vóór ons ligt *Wolverhampton*, de stad der grofsmeden, regts *Willenhall*, de stad der slotenmakers, achter u *Birmingham*, de stad der fijn- en bankwerkers.

- ‘Welkom aan de fabrijk!’ klonk het nu.

> - ‘Daar zwoegt men, zweet en stookt altijd
> En laat altijd de balgen blazen,
> Als moest men berg en rots vergiazen.

Het vuur en 't water even sterk,
Vereenen hier 't geweld;
De stroom beweegt het molenwerk,
Dat om den asspil snelt;
De raders kleppren nacht en dag
In maatklank bonst de mokerslag,
En altijd brekend, altijd gloeijend,
Wordt zelfs het ijzer week en vloeijend.'

Och, dat was het nog niet, al bewondert ge ook de harmonie der verzen met het onderwerp; dat was het nog lang niet, al vindt ge ook intuïtie, profetie in de zamenwerking van vuur en water, al werpt ge ook uit den zesden regel - als een postume drukfout - eene *r* weg. O, hoe anders nog, hoeveel krachtiger, hoeveel ontzettender zouden de woorden des gevoeligen dichters geklonken hebben, indien hij de reuzenkracht gekend had, die in onze dagen werkt en woelt en heerscht: hoe zou hij zelf zijne verzen als zwak en toonloos hebben verworpen, indien hij daar met ons gestaan had in het midden van dat ruime paleis der industrie, trillende onder het geweld van den despoot, die daar gromde en raasde, op wiens wenk om ons en onder ons en boven ons en naast ons, en tot in de verste hoeken als zoo vele sidderende hovelingen, tallooze raderen om- en om- en omsnorden, krakende en ratelende, zonder rust en verademing, altijd ijverig, altijd werkzaam, of in den kring van die mokers, die voor den adem zijner lippen zich ophieven om te verpletten en te vermorselen, wat onder hun bereik kwam; wat zou hij met ons gehuiverd hebben voor dien geest, die, opgedaagd uit zijne schuilhoeken door het tooverwoord van het genie, altijd streeft zijnen ban te breken, en naar hartelust te vernielen, in stede van te scheppen; altijd op de loer ligt, of ook één oogenblik van achteloosheid den teugel, die hem nog bedwingt, laat glippen; de geharnaste strijder, die in verbetene woede zijnen krijgszang bromt:

'Harness me down with your iron bands
Be sure of your eurb and rein,
How I scorn the power of your puny hands,
As the tempest scorns a chain.
How I laughed as I laid conccaled from sight
For many a countless hour,
At the childish boast of human might
And the pride of human power.

Ha! ha! ha! they found me at last
   They invited me forth at length;
And I rushed to my throne with thunder blast
   And laughed in my iron strength.
O, then ye saw a wondrous change
   On the earth and ocean wide,
Where now my fiery armies range,
   Nor wait for wind or tide.

Hurra, hurra! the waters o'er!
   The mountains steep decline;
Time, space have yielded to my power -
   The world, the world is mine!
The rivers, the sun has earliest blest,
   Or those, where his beams decline,
The giant streams of the queenly west
   Or the orient floods divine.

The ocean pales where'er I sweep,
   To hear my strength rejoice,
And the monsters of the briny deep
   Cower, trembling, at my voice.
I carry the wealth and the lord of earth,
   The thoughts of the godlike mind,
The wind lags after my flying forth
   The lightning is left behind.

In the darksome depths of the fathomless mine
   My tireless arm doth play,
Where the rocks never saw the sun decline,
   Or the dawn of the glorious day.
I bring earths glittering jewels up
   From the hidden cave below,
And I make the fountains granit cup
   With a crystal gush overflow.

I blow the bellows, I forge the steel
   In all the shops of trade;
I hammer the ore and twin the wheel,
   Where my arms of strength are made.
I manage the furnace, the mill, the mint,
   I carry, I spin, I weave,
And all my doings I put into print
   On every saturday-eve.

I've no muscle to weary, no breast to decay,
No bones to be laid on the shelf,
And soon I intend “you may go and play”
While I manage the world by my-self.
But harness me down with your iron hands
Be sure of your curb and rein,
For I scorn the strength of your puny hands
As the tempest scorns a chain.’[1]

Rusteloos, ademloos kruisten de werklieden door elkander, heen en weder, van de smeltovens naar de walzen en terug; de gespierde armen en de ruige borst bloot, maar met ingevallen wangen, met bleeke lippen en ingezonken oog; zwijgend, onbewogen, hartstogteloos, maar onvermoeid, als waren ze zelven niet anders dan werktuigen. Alleen een luid gebel, of een schelle schreeuw, een of ander sein, klonk nu en dan boven het verdoovend geraas der machines uit.

- ‘Pas op!’ en Mr. W. trok mij bij den arm naar zich toe.
- ‘Wat is er?’
- ‘Uit den weg voor dien gloeijenden ertsklomp, dien ze daar aansleepen.’

Een oogenblik later was de gloeijende ertsklomp tot een ru wen staaf uitgetrokken; nog een oogenblik en een gladde staaf van acht tien voeten lengte, een paar duimen dik, lag vóór ons te koelen.

- ‘Die staven gaan naar *Amsterdam*.’
- ‘Zoo!’
- ‘Onze industrie is tegenwoordig in vollen bloei’
- ‘Zoo!’ was weder mijn antwoord.
- ‘De fabrijkanten hebben een goed jaar.’
- ‘Zoo!’

Ik kon het niet beteren. Mijne aandacht was uitsluitend door de bezielde werktuigen, die om ons heen arbeidden, vermeesterd.

Het was juist twaalf uren. Een aantal vrouwen, meer nog kinderen, slopen de fabrijk binnen, even haveloos, even fletsch

(1) Onze lezers zullen ons, hopen wij, de overneming ten goede houden van dit lied eens onbekenden Amerikaanschen dichters, - het beste antwoord op de klagt, dat de louter industriëele rigting onzer eeuw alle poëzij doet verloren gaan. Mogen zij het ook kunnen vergeven, dat wij ons ontzien hebben, de oorspronkelijke kracht en frischheid van het gedicht in eene vertolking verloren te doen gaan.

en zwaarmoedig van uitzigt, even zwijgend als de mannen die er arbeidden. Zij zetteden hier en daar in eenen hoek, op een afgezonderd plekje, eene pan of korf, zorgvuldig gedekt, op den grond, enkelen eene bierkruik er naast; toen verwijderden zij zich weder zonder een woord te spreken. Daarop sloop deze en gene uit de werklieden ter zijde, de eene hier de ander daar, in een hoek en zetteden zich neder op bundels ijzerstaven, en gebruikten hun middagmaal; - - wat ze aten bedekten zij zorgvuldig met de handen, als schaamden zij zich, het elkander te laten zien. Geene twee voegden zich te zamen; geen enkel vriendelijk woord kruidde de spijs; alleen de raderen ratelden en de mokers sloegen onvermoeid voort. Als wij hen voorbijgingen, sloegen ze schuchter de oogen op.

- ‘En hoe lang werken deze menschen?’

- ‘Van tien tot twaalf uren 's daags, en 's nachts wisselen zij elkander bij beurten af.’

- ‘Kunnen ze dat volhouden?’

- ‘Ja, dat gaat wel: zie maar eens, welke stevige kerels. Jammer maar, dat de grond hier in den omtrek zoo duur is. Nu moeten ze ver van de fabrijk wonen; sommigen vier of vijf mijlen ver; en dat brengt, begrijpt ge, een groot tijdverlies te weeg.’

Goede Mr. W.! ik mag u niet beschuldigen. In de weinige dagen van ons zamenzijn heb ik u leeren kennen als een braaf, zachtzinnig, goedhartig man. Maar waarom zoudt ge anders denken en spreken, anders rekenen over de paardenkrachten uwer stoomfabrijk en de mannenkrachten uwer arbeiders, dan uwe concurrenten?

- ‘Maar wat, als *deze* werktuigen eens den breidel verbroken en hunne krachten tegen hunne meesters gebruikten?’

- ‘O geen nood! Zij weten wel, dat zij dan met vrouw en kinderen van honger omkomen.’ - ‘Maar komt, nu naar de spreekkamer. LUCY heeft zeker voor een goeden *lunch* gezorgd, en wij hebben allen zonder twijfel goeden eetlust opgedaan.’

- ‘En wat zullen we morgen doen?’ was de vraag, toen wij 's avonds aan het *souper* nog eens over de ontmoetingen en opmerkingen van den dag hadden gekeuveld.

De vraag gaf tot levendige discussiën aanleiding. De oude heer zat voor, en leidde de debatten met onpartijdigheid en

orde. Eindelijk werden, bij meerderheid van stemmen, de volgende resolutiën aangenomen.

1º. Papa zou alleen naar de ijzerwerken gaan. Het stond hem echter vrij het gezelschap van eenen buurman te verzoeken.

2º. De drie zoons zouden met hunnen Duitschen vriend en mij, vroegtijdig naar *Birmingham* rijden, om daar eenige fabrijken te bezien. Daarna zouden wij langs den spoorweg een uitstapje doen naar *Coventry, Warwick* en *Kenilworth-Castle*.

3º. De dames zouden te huis blijven. Nicht had echter de bevoegdheid, zich morgen ochtend te verklaren, of zij mede naar stad wilde rijden om eenige boodschappen te doen.

- 'Das wird also morgen einen *historischen* Ausflug geben,' zeide onze jonge Germaan, toen wij daarna arm in arm de breede trap naar onze slaapkamers opklommen.

Die Duitschers, ze moeten toch alles en overal en altijd systematiseren. Had de man er dan niet genoeg aan, dat hij pleizier zou hebben?

- 'Oder einen poëtischen,' antwoordde ik met eenen verwijtenden blik.

En dat was het, dat werd het voor ons in den volsten zin. Geen zomerdag was er ooit door levendiger zonnetinteling en door frisschere koeltjes vervrolijkt; geen harten hadden ooit op Britschen bodem zoo opgewonden geklopt als de onze. De spoortrein reed ons nog te langzaam. De *beefstakes* in het *Warwick-Arms-Hotel, Highstreet, Warwick*, versmolt voor onzen jongenshonger. De historie werd verloochend, en vruchteloos beproefde de eerwaardige major-domo van *Warwick-Castle* - een andere CALEB, maar in gunstiger omstandigheden - het, hare regten te handhaven, terwijl hij ons rondleidde door de holle galerijen, ridderzalen en statievertrekken van het aloude kasteel, en hier sympathie wenschte te wekken voor eene wapenrusting van den zooveelsten graaf, daar voor het gewei van een hert door den zooveelsten eigenhandig gedood, elders voor de leuningstoel van de zooveelste gravin, of voor het staatsiebed waarop het ligchaam van deze of gene koningin eenmaal vernacht had. Zelfs mogt het hem niet gelukken, ook toen hij, malicieus genoeg, de teederste snaren aanroerde, en tegelijk de vaderlandsliefde en de historische en kunst-kritiek wondde, toen hij voor een der vele portretten, die in de ridderzaal rond-

hingen, stilstaande, sprak: ‘dat is de beroemde Hollandsche admiraal RUITER die door Prins RUPRECHT in den slag bij Soulsbay is verslagen het stuk is geschilderd door VANDYCK.’ Wij schaterden het uit van pleizier, en gaven den man eene dubbele fooi, en lachten nog, toen wij door het onvergelijkelijk schoone park van het kasteel omdoolden, en een oogenblik ons nedervleiden aan de zoom van de *Avon*, en PUCK en *Sir* JOHN FALSTAFF voor den geest riepen; en wij lachten nog van harte, om den pedanten major-domo en om de slechte schilderij en om het mooije weer, en om de lange boerenjongens, die ons tegen kwamen, en hunne korte broeken en blaauwe kousen, en om de schalke deerns, die wij voorbijreden, toen wij op het dak eener Omnibus uitgestrekt ons naar *Kenilworth* lieten brengen. En toen we eindelijk ieder een vervallen stuk muurwerk of een afgebrokkelden torentrap der wijd verspreide ruïne hadden beklouterd en jubelende hallós door de avondstilte deden galmen, toen heerschte er weder vrolijkheid binnen de muren van *Kenilworth-Castle,* als in de dagen, toen de edele ROBERT DUDLEY, graaf van *Leycester* er de eer had, zijne beminde koningin en koninklijke beminde te onthalen. En toen wij ons in het midden op een zacht grazig plekje hadden neêrgevleid, met onze rottingen steentjes los wroetende, die naar beneden tuimelden, toen rezen voor onze oogen de schimmen van de arme verstootene AMY en van den rampzaligen TRESSILIAN, terwijl de laatste gloed der achter de kimmen gedokene dagvorstin met de rijzende maan kampte, wie heerlijker, zoeter, poëtischer licht over het wondervolle landschap zoude uit stroomen.

Maar het wordt koud in de avondlucht. De dauw valt en de oostenwind breekt door en dringt door onze luchtige zomerkleeding. Ook hebben wij nog maar een half uur tijd, vóór de Omnibus ons weder aan de dorpsherberg zal afhalen. Naar de herberg dus togen wij, en grog van rum werd gedronken, en met vergunning van de hupsche kasteleines cigaren gerookt - een genot, waarvan wij ons twee dagen lang hadden moeten spenen - tot wij zelven tegen den scherpen damp proestten, en de eenige dikke smeerkaars, die onze *kneipe* moest verlichten, flaauw en somber begon te branden.

S.V.

Mengelingen.
Iets over de Maleische poëzij.

De Maleische literatuur onderscheidt zich van die van andere Oostersche volken inzonderheid daardoor, dat zij, bij den grooten rijkdom van proza-werken, slechts een betrekkelijk gering aantal dichterlijke voortbrengselen telt. Welke de oorzaken van dit verschijnsel zijn, staat ons thans niet te onderzoeken; welligt zouden zij te vinden zijn in de meer practische rigting van den geest der Maleijers, die, stout en ondernemend van aard, zich van de vroegste tijden af liever met daden dan met bespiegelingen bezig hielden; welke neiging, nadat zij met de Arabieren in aanraking gekomen waren, door deze meer en meer werd opgewekt en versterkt; terwijl eindelijk de invoering van het Islamisme zeker hunner dichterlijke ontwikkeling zeer in den weg stond. - Wij zijn echter door VALENTYN, WERNDLY, JACQUET, DULAURIER, VAN HOËVELL en anderen, bekend gemaakt met de opschriften van verscheidene Maleische gedichten; en MARSDEN heeft het eerst fragmenten van sommige er van medegedeeld, in de achter zijne Spraakkunst gevoegde Bloemlezing. Dit voorbeeld van den, jegens het Maleisch zoo verdienstelijken Engelschman, heeft echter, ongelukkig, geene navolgers gevonden; immers allen, die zich, sedert hem, met de beoefening dier taal bezig hielden, hebben, althans voor zooverre zij de resultaten hunner studiën hebben publiek

gemaakt, zich alleen aan het proza gewijd, en het veld der poëzij geheel onbearbeid gelaten. Welligt werden zij hierin geleid door de overtuiging van het grooter *practisch* nut, dat de beoefening van het eerste boven die der laatste opleverde; en wij deelen die overtuiging; maar nu wij eenmaal zoo verre gevorderd zijn, dat het niet meer aan hulpmiddelen tot aanleering der taal ontbreekt, achten wij den tijd gekomen om de literatuur uit een hooger oogpunt te beschouwen; en ook aan de poëzij, die zulks zoo zeer verdient, onze aandacht te schenken. Door dat beginsel gedreven, waagden wij zelve het, voor een paar jaren, een van de voornaamste Maleische gedichten door den druk meer algemeen bekend te maken[(1)], hoewel wij er slechts één H.S. van bezaten, waarvan de redactie nog veel te wenschen overig liet; wij deden dit vooral met het doel, om daardoor de aandacht van anderen op dit dichtstuk te vestigen, en mogen ons vleijen dat doel niet geheel gemist te hebben; althans op dit oogenblik ligt eene geheel nicuwe, door den Heer DULAURIER bewerkte uitgave der *Kin Tamboehan* te *Parijs* ter perse. Dat zelfde beginsel noopte ook den Heer VAN HOËVELL om het gedicht *Bidasari* voor de pers te bewerken; immers hij zegt in de *Inleiding* vóór zijne uitgave van dit gedicht, bl. VII: ‘Dat ik juist eene poëtische conceptie ter bewerking heb gekozen, is daaraan toe te schrijven, dat dit gedeelte der Maleische taalen letterkunde nog geheel onbeoefend ligt: want als men de korte uittreksels, welke MARSDEN uit het gedicht *Kin Tamboehan* mededeelt, en een paar andere kleine versjes uitzondert, dan is er letterlijk nog niets van gepubliceerd. En toch ver dient die poëzij de aandacht der beoefenaren van de Indische Taal- en Letterkunde in ruime mate. Velen, die het vonnis van JOHN CRAWFURD over haar kennen, zullen mijn oordeel waarschijnlijk in twijfel trekken. “Van de Maleische gedichten mag men zeggen,” zoo drukt die schrijver zich uit, “dat het eene rijmelarij is alleen voor het oog en het oor, vermits er verbeelding, vuur en hartstogt, met één woord alles aan ontbreekt, om ze tot wezenlijke dichtstukken te maken.” Misschien zijn deze woorden wel gedeeltelijk de oorzaak geweest, dat men, vooringenomen tegen eene zaak, waarvan het onderzoek zoo weinig voldoende resultaten beloofde, haar sedert geheel heeft verwaarloosd. Om nu dit vooroordeel

(1) De كن تمبوهن, in de *Handleiding tot de keunis der Maleische Taal- en letterkunde*, Breda 1845, blz. ٢٥٩.

weg te nemen, heb ik geenen beteren weg weten in te slaan, dan een der onder de Maleijers meest bekende en beroemde dichtstukken of Sjaïr's uit te geven.'

Wij hebben gemeend onzen lezers geene ondienst te zullen bewijzen, door hen met den aard der door CRAWFURD, en anderen vóór en na hem, zoo zeer miskende, hoewel misschien slechts gebrekkig gekende, Maleische poëzij, hoe oppervlakkig dan ook, iets nader bekend te maken.

De *Pantons* (liedjes) komen hier minder in aanmerking; zij zijn wel metrische compositiën, doch die eigenlijk niet geacht kunnen worden een deel der Maleische literatuur uit te maken, daar zij, met uitzondering van die, welke somtijds in andere gedichten worden ingevlochten, door de Maleijers zelven slechts zeer zelden worden opgeschreven. Het zijn coupletten van vier regels, elke van acht tot twaalf of dertien lettergrepen, die gewoonlijk *extempore*, en dikwijls door twee personen beurtelings, worden opgezongen; de beide eerste regels bevatten één, of ook wel twee beelden of leenspreuken, die echter tot elkander of tot de twee volgende regels dikwijls niet in het minste verband schijnen te staan, behalve dat zij voor deze de rijmwoorden aangeven; de twee laatste regels hebben meestal de liefde tot onderwerp. Het geheel, hoe geliefkoosd ook bij den Maleijer, is voor een Europeër vrij onbeduidend, en wordt vervelend, wanneer het wat lang gerekt wordt, hetgeen bij zoodanige beurtzangen niet zelden het geval is, daar hij, die zijne tegenpartij tot zwijgen weet te brengen, op de luide toejuichingen zijner hoorders kan rekenen. Als voorbeeld van zulk een' *panton*, willen wij slechts de volgende coupletten bijbrengen, in den Zesden Zang der *Bidasari* voorkomende[1].

Schitterend is de glans van een diamanten ring.
Pluk *melempari*-vruchten.
Indien de doorluchte vorst bezwijkt,
Waar zal ik mij bergen?

(1) Blz. 161 der uitgave van VAN HOËVELL. Men raadplege overigens over de *Pantons*, MARSDEN, *Maleische Spraakkunst*, bl. 218 der vertaling van ELOUT; E. DULAURIER, *Mémoire, lettres et rapports relatifs au cours de langues malaye et javanaise* etc. p. 53 et 54, die ook de schoone vertaling eener Maleische panton in de *Orieutales* van VICTOR HUGO mededeelt; en VAN HOËVELL, *Inleiding* vóór de *Bidasari*, bl. XVI-XVIII.

Pluk *melempari*-vruchten.
De rhinoceros-vogel vliegt naar de rotsen.
Waar zal ik mij bergen,
Ik, die eene vreemdeling, eene wees ben?

De rhinoceros-vogel vliegt naar de rotsen.
Basilicum groeit in eene betel-schaal.
Ik, die eene vreemdeling, eene wees ben,
Hoop op de liefde van den vorst.

Van een geheel anderen aard zijn de *Sjaïrs* (Gedichten), die den naam, welken zij dragen, werkelijk verdienen, en onze nadere beschouwing overwaardig zijn. Men stuit hier niet, zoo als in de *Pantons*, op woorden zonder zin en beelden zonder gelijkenis; integendeel, men vindt er sierlijke schilderingen, juist gekozen vergelijkingen, eene kinderlijke naïveteit, eene eenvoudige voorstelling van gebeurtenissen en toestanden, eene natuurlijke uitdrukking van aandoeningen en gemoedsbewegingen, die niet missen kunnen den lezer te behagen en te boeijen, zoodra hij geleerd heeft het gebrekkige in het werktuigelijke der poëzij over het hoofd te zien. - Wanneer wij hier over het werktuigelijke der poëzij spreken, bedoelen wij daarmede niet de versificatie, die vloeijend en zangerig genoeg is, maar de pleonasmen en herhalingen van hetzelfde woord in verschillende talen, die de dichters zich ter liefde van maat en rijm veroorloven. - Het is in den lezer van Maleische poëzij een volstrekt vereischte, niet alleen dat de Maleische taal en stijl hem gemeenzaam zijn, hetgeen trouwens van zelf spreekt, maar ook dat hij zich geheel in den Maleischen geest kunne verplaatsen, en vooral dat hij niet ieder woord, dikwijls zelfs niet iederen volzin, op zich zelf beschouwe en beoordeele; hij moet de gansche voorstelling van eene gebeurtenis of toestand, de gansche schildering van een tafereel, met éénen blik omvatten, en in haar geheel beoordeelen. Voor alle poëzij, maar inzonderheid voor de Maleische, is analyse doodelijk.

Wij meenen de *Sjaïrs* hoofdzakelijk in vier soorten te kunnen onderscheiden, namelijk:

I. Gedichten van godsdienstigen aard.
II. Dezulke, waarin eenig geschiedkundig onderwerp behandeld wordt.
III. Zedekundige en leer-dichten.
IV. Gedichten van romantischen inhoud.

I. De gedichten van godsdienstigen aard hebben zeker, als dichtstukken beschouwd, wel de minste waarde, daar zij voornamelijk slechts verklaringen van de leerstellingen der Mohammedaansche eerdienst behelzen. Zij zijn dus weinig meer dan berijmd proza, en maken ook slechts een klein gedeelte van de poëtische literatuur der Maleijers uit.

II. De historiëele gedichten zijn mede, voor zoo verre ons bekend is, niet zeer talrijk. VALENTYN[1], WERNDLY[2], MARSDEN[3] en DULAURIER[4] maken melding van eene *Geschiedenis der keizers van Java*[5]; een *Gedicht over de Hollanders*, ook wel bekend onder den titel van *Gedicht over* SPEELMAN[6], behelzende het verhaal van de verovering van *Makassar*, door den admiraal SPEELMAN voor de O.I. Compagnie (1666), en van een *Gedicht over de oorlogen der Javanen tegen de Chinezen*. Over de dichterlijke waarde van deze werken kunnen wij geene uitspraak doen, daar het ons nog niet gelukt is een tot deze soort behoorend stuk in handen te krijgen.

III. De zedekundige en leerdichten onderscheiden zich, voor zoo verre zij ons bekend zijn, wel niet door dichterlijke schoonheid; - de aard der onderwerpen brengt dit ook minder met zich; - maar dat gemis wordt genoegzaam vergoed door de waarheid der bespiegelingen en het kernachtige der voorgedragen lessen. Wij willen met de twee volgende voorbeelden, die het oorspronkelijke getrouwelijk teruggeven, ons gezegde trachten te staven[7].

Zedenbederf.

Wèl zijn de menschen thans vernuftig,
Vele zijn hunne kundigheden; maar het regte verstand ontbreekt hun.

(1) F. VALENTYN, *Beschrijving van Oud- en Nieuw Oost-Indië*, Vol. III, fol. 26.
(2) In de *Boekzaal*, achter de oorspronkelijke uitgave van zijne *Spraakkunst*. Amsterdam, 1736.
(3) In zijne *Spraakkunst*, vertaling van ELOUT, p. 216.
(4) *Lettre adressée au Redacteur du Journal Asiatique* (Journ. As. N°. 8, année 1846).
(5) حكاية سكل سسهونن.
(6) شعر اورغ بتاوى of فننن سفيلمن.
(7) Zie den Maleischen tekst dezer beide proeven in mijne reeds aangehaalde *Handleiding*, blz. ٢٥٤.

De sterren aan het uitspansel kunnen zij tellen,
   Maar zij bemerken het niet als hun aangezigt vuil is.
Zij lasteren en spreken kwaad van elkander,
   En snappen onophoudelijk waar zij zich ook bevinden.
Het gedrag der jonge meisjes is hoogst onzedig;
   Zij dartelen en stoeijen met de jongelingen.
Zoo waren de meisjes in vroeger tijden niet;
   Die waren ingetogen en zedig.
Maar thans is het geheel anders;
   Allerlei gesprekken weten zij (te voeren);
Waar vele jongelingen zijn,
   Daar vindt men ook de meisjes;
Hare manieren zijn dubbelzinnig,
   En het einde is, dat men zich geheel vergeet.
Zelfs kinderen heden ten dage,
   Knapen en meisjes, zijn even onbeschaamd;
Zij dartelen hier en ginds met elkander
   Even gemeenzaam als man en vrouw. -
Zijn dit alles geene duidelijke teekenen,
   Dat de jongste dag nadert?

De keuze van een vriend.

Mijn zoon, indien gij u een' vriend wilt kiezen,
   Onderzoek dan, voor gij hem ziet,
Of zijne inborst ook slecht is,
   Opdat gij hem (dan) niet tot uw' vriend maakt.
Zoek een' vriend die zulks kan blijven,
   En goed en kwaad met u deelt;
Dien gij in uwe woning kunt brengen
   Zonder uwen naam te bezwalken.
Kies tot vriend een verstandig man,
   Die u tot broeder en medgezel verstrekt,
In voor- en tegenspoed;
   De zoodanige kan steeds uw vriend blijven. -
Zoekt gij slechts een' tafelvriend,
   Dien kunt gij elk oogenblik vinden;
Maar hem, die zulk een' vriend begeer,
   Noem ik een onverstandig man.

IV. De gedichten van romantischen inhoud zijn verreweg de talrijkste. De straks aangehaalde Schrijvers noemen ons de *Sjaïr Kin Tamboehan*(1), *Sjaïr Bidasari*(2), *Sjaïr Salimbari*(3), *het gedicht over den visch Tambra*(4), *het gedicht van den opgesloten vogel*(5), en andere; en hunne opgave zoude nog met vele kunnen vermeerderd worden. Doch het is niet slechts hun grooter aantal, maar vooral de hoogere dichterlijke waarde, die deze soort van *Sjaïrs* boven alle andere belangrijk maakt. De nadere beschouwing der twee voornaamste of althans meest bekende, van die dichtstukken, de *Kin Tamboehan* en de *Bidasari*, zal, zoo wij vertrouwen, onze lezers overtuigen, dat zij de eigenschappen, die wij hierboven aan de *Sjaïrs* boven de *Pantons* hebben toegekend, in ruime mate bezitten. Wij willen daartoe van elk dezer gedichten eerst kortelijk den hoofdinhoud opgeven, en daarna meer bepaald op enkele trekken de aandacht vestigen.

Sjaïr Kin Tamboehan.

RADÈN MANTRI, de kroonprins van het rijk *Poera Negara*, verlieft op KIN TAMBOEHAN, eene in den krijg gevangen genomene prinses, thans eene der hofdames van zijne moeder, en neemt haar heimelijk tot vrouw. Dit komt aan de vorstin ter ooren, die eene prinses van *Bandjar Koelon* tot gemalin van haren zoon bestemd had, en, door diens liefdehandel zich in hare eerzuchtige plannen gedwarsboomd ziende, in toorn ontbrandt, en het besluit neemt KIN TAMBOEHAN te doen dooden. Hiertoe moest de prins van zijne woning verwijderd worden, wien zij dus gelast ter jagt te gaan, om haar eenig wildbraad te bezorgen. Inmiddels geeft zij eenen beambte last om KIN

(1) شعر کن تمبوهن.
(2) شعر بيد ساری.
(3) شعر سلمباری.
(4) شعر ايکن تمبر.
(5) شعر بورغ فيغت.

TAMBOEHAN met list naar het woud te lokken, en haar daar om te brengen, zoodat men niets meer van haar zoude vernemen. Deze begeeft zich tot haar, en geeft voor door RADÈN MANTRI gezonden te zijn, om haar tot hem te brengen in het woud waar hij ter jagt was. Hoewel door een angstig voorgevoel ontrust - daar zij kennis droeg van den haat, dien de vorstin haar, wegens hare liefde voor den prins, toedroeg - volgt zij hem, door twee van hare voedstermoeders begeleid. Na een langen togt, langs ongebaande paden, tegen het vallen van den avond, op eene geheel eenzame plaats in het woud gekomen zijnde, ontdekt de beambte, na hevigen inwendigen strijd tusschen zijne vrees voor de wraak der vorstin, en zijn medelijden en eerbied voor de geliefde van zijnen prins, haar noode zijnen last, en doorsteekt haar, nadat KIN TAMBOEHAN nog op een boomblad eenige regels voor RADÈN MANTRI gegrift had, waarin zij hem hare liefde en onschuld betuigt, hare overtuiging openbaart, dat zij stierf als een slagtoffer der wraakzucht van zijne moeder, en hem geluk toewenscht in zijn huwelijk met de prinses van *Bandjar Koelon*, dat nu wel zeker zoude voltrokken worden. - De prins, van zijne jagt terugkeerende, vindt toevallig het lijk der geliefde, leest haar laatste geschrift en doorsteekt zich nevens haar. De vorst, door de jagtgezellen van den prins berigt ontvangen hebbende van het treurig uiteinde van zijnen zoon en diens geliefde, ijlt wanhopend naar het woud, en doet de beide lijken met vorstelijke staatsie begraven. Vervolgens doet hij den beambte, die KIN TAMBOEHAN gedood had, spiesen, en verbant zijne gemalin, als de aanleidende oorzaak van den dood huns zoons, uit zijne tegenwoordigheid, haar veroordeelende om levenslang zijne jagthonden op te passen.

Ziedaar den hoofdinhoud van het stuk, waaraan poëtische conceptie wel niet zal kunnen ontzegd worden; maar ook de bearbeiding blijft niet beneden het onderwerp. De karakters zijn juist geteekend en uitmuntend volgehouden; de personen spreken en handelen altijd zoo, als zij in de gegevene omstandigheden, en de rol waarin zij optreden, spreken en handelen moeten.

Slaan wij het oog op de twee hoofdpersonen KIN TAMBOEHAN en RADÈN MANTRI. Wij vinden hen, het geheele gedicht door,

alleen voor elkander levende; doch overal zóó, dat de liefde van RADÈN MANTRI van een vast, mannelijk karakter getuigt, dat voor het voorwerp zijner genegenheid alles trotseert; terwijl die van KIN TAMBOEHAN daarentegen een zachteren geest, een stillen weemoed ademt voortspruitende uit het besef van de opofferingen en gevaren, die haar geliefde zich om harentwil getroost, en van haren, zonder hem, verlaten toestand, in een vreemd land, verre verwijderd van hare ouders en vrienden. - Schoon en menschkundig schildert de dichter het kinderlijke, beweeglijke en onderworpene gemoed van KIN TAMBOEHAN. RADÈN MANTRI wordt bij zijne moeder ontboden, en terstond ducht zij eenig onheil;

Een angstige kommer overvalt haar,
Doch zij uit dien niet, maar zwijgt.

Evenwel, RADÈN MANTRI bemerkt het, en belooft haar, indien zij zulks verlangt, niet naar de vorstin te zullen gaan. ‘Maar,’ zegt zij:

‘Wie zoude u zulks willen beletten?
Ik zelve, hoe zoude ik kunnen
Beminnen een man, die (zijnen ouderen) niet gehoorzaamt?’

De prins gaat dus tegen het vallen van den avond naar het paleis van zijne moeder, en KIN TAMBOEHAN, nu geheel alleen, en aan zich zelve overgelaten, wordt door allerlei gemoedsaandoeningen overstelpt.

RADÈN MANTRI was vertrokken,
En KIN TAMBOEHAN bleef alleen achter met haren kommer.
In hare onrust ging zij op en neder,
En zag nù naar den hemel,
Dàn naar de lichtende maan;
En teedere gedachten rezen op in haar hart. -
De helder schijnende maan,
Door tallooze starren omringd,
Werd met donkere wolken overtogen;
En treurige gewaarwordingen rezen op in haar hart. -
De donder ratelde in den hooge,
En hare droefgeestigheid nam toe;
Zij dacht aan den stond, toen ze aan vader en moeder
Op eens als gevangene werd ontrukt, -
Die gedachte beklemde haren boezem,
Maar geene klagt ontsnapte haren mond.

Hoe natuurlijk en kunsteloos zien wij hier den invloed geschetst, dien de verschillende natuurtooneelen op de gewaarwordingen der menschelijke ziel uitoefenen. Wie gevoelt niet de waarheid der voorstelling, en wie zal er poëzij in miskennen?

Regt schoon is ook de geheele passage van het oogenblik af, dat, terwijl de prins ter jagt is, de met den moord van KIN TAMBOEHAN belaste Bostangi bij haar verschijnt, tot op haren dood toe. KIN TAMBOEHAN, door een angstig voorgevoel gekweld, maar toch ter liefde van RADÈN MANTRI den Bostangi naar het woud volgende, haar angst onder weg, haar gedrag nadat de Bostangi haar het noodlottig vonnis had aangekondigd, verdienen ten volle onze opmerkzaamheid. Wij willen de gansche plaats getrouw wedergeven, hoewel niet woordelijk, gelijk het bovenstaande, maar zoo als, naar ons hier boven geuit gevoelen, Maleische poëzij moet gelezen worden.

De Bostangi
Vond KIN TAMBOEHAN weenende;
Haar hart klopte onstuimig.
De Bostangi groette haar eerbiedig, en sprak:
'Gij wordt ontboden door RADÈN MANTRI.'
Op het hooren dier woorden, ontstelde zij in het hart;
Haar gelaat verbleekte en verloor zijnen glans;
En zij zeide tot den Bostangi:
'Wacht mij, ik wil van gewaad verwisselen.'
Ook wilde zij nog eenig voedsel nemen,
Maar de keel weigerde hare dienst.
Nu sprak KIN TAMBOEHAN:
'Ik ben gereed om mijnen geliefde op te zoeken.'
Daarop vertrok zij, door den Bostangi gevolgd;
En vele van hare gezellinnen deden haar uitgeleide.
Zij ging werktuigelijk voort,
Zonder te weten dat of waar zij ging;
Haar ligchaam was geheel krachteloos,
En tranen stroomden haar uit de oogen.
Aan de poort van den hof gekomen,
Namen hare vriendinnen afscheid;
Hare harten versmolten,
Zij weenden onophoudelijk,
Omhelsden en kusten haar,
En zeiden haar voor eeuwig vaarwel.
Nu ging zij het woud in
Gevolgd door den Bostangi;

Zij smolt weg in tranen,
   En het hart klopte haar hoorbaar.
Het gebloemte langs den weg sloot zich
   Uit deernis met den jammer van KIN TAMBOEHAN;
En de vogelen in het geboomte
   Zongen op klagenden toon.

- Na een langen weg gegaan te zijn, zonder dat zij eenig spoor van RADÈN MANTRI ontdekt, wordt hare onrust heviger en heviger, tot eindelijk de angst haar de vraag afperst, wat dan toch de ware reden is, dat zij herwaarts gevoerd wordt? Nu openbaart de Bostangi baar noode zijnen gruwzamen last.

‘Ach, mijne gebiedster, weet dan
   Dat de vorstin mij gelast heeft u te dooden.’
Toen KIN TAMBOEHAN die woorden hoorde,
   Sloeg haar het hart, en het bewustzijn begaf haar;
Magteloos viel zij in zwijm,
   En werd door hare voedsters in de armen opgevangen.
Deze sloegen zich op de borst,
   En weenden en kermden:
‘Waren hare ouders hier,
   Zij was niet in dien toestand!’,
Nu komt zij bij uit hare bezwijming,
   En blikt verwilderd rondom zich,
En slaakt luide zuchten,
   Denkende aan de liefde van RADÈN MANTRI.
Een tranenstroom ontvloeit hare oogen,
   En snikkende spreekt zij:
‘Ben ik schuldig, dan behoor ik te sterven;
   Bostangi, volbreng spoedig uwen last.’
Maar, terwijl zij dus sprak, werd haar hart weêr verteederd,
   Denkende aan de liefde van haren echtgenoot;
Zij trok voor hem een ring van den vinger
   En overhandigde dien den Bostangi,
(Zeggende): ‘Ik heb niets om tot aandenken te geven
   Dan dezen ring slechts. -
Bostangi, wees niet te zeer ontroerd;
   Welaan, volbreng den last der vorstin;
Maar weet, o Bostangi!
   Dat ik onschuldig sterf.’
Toen de Bostangi die woorden hoorde,
   Brak hem het hart van medelijden;

Hij sprak: ‘Ik kan u niet sparen,
Daar de vorstin uwen dood bevolen heeft, -
Vergeef mij het onregt, de wreedheid,
Die ik jegens u moet plegen.’
Nu sprak zij met vaste stem:
‘Bostangi, volvoer uwen last;
Dood mij spoedig,
Opdat ik de vreugde des hemels smake!’
Maar nog eens dacht zij aan den geliefde,
En sprak tot den Bostangi:
‘Een enkel oogenblik nog,
Dat ik een laatst vaarwel schrijve!’
Nu grift zij op een *lontar*-blad
Met haren nagel deze woorden:
‘Vaarwel! vaarwel, mijn geliefde!
Ik sterf op last van' uwe moeder.
Moge der Goden gunst ons schenken
Elkander in den hemel weder te zien!
Ware ik blijven leven,
Gij zoudt toch geene zuivere vreugde gesmaakt hebben;
Nu ik sterf, blijft gij alleen over,
En kunt naar den wensch uwer moeder huwen.
Maar weet, dat ik u altijd opregt
En onuitsprekelijk heb bemind;
Geen ander was als gij in mijn hart. -
Nu kan ik den dood niet ontgaan.
Ik heb het u immers altijd gezegd,
Dat ik slechts een gevangene van uwen vader was.
(Dat ik niet uwe gemalin,
En onze liefde niet gelukkig zijn kon). -
Vaarwel! - Nu is het ontwijfelbaar,
Dat ik u nimmer weder zal aanschouwen.’

Thans is het noodlottig oogenblik daar; de Bostangi doorsteekt KIN TAMBOEHAN met zijne *kris*; hare gezellinnen vlieden ontsteld en wanhopend vandaar; en ook hij zelf keert met een beklemd hart naar zijne woning terug.

Zijne veelvuldige liefdesbetuigingen uitgezonderd, spreekt RADEN MANTRI weinig; hij handelt. In spijt van den tegenstand van den wachter, dringt hij door in het afgesloten verblijf,

waar zich KIN TAMBOEHAN bevindt; in spijt van het tegenstreven harer gezellinnen en van zijne eigene vrienden, in spijt van den toorn zijner moeder, waarvoor hij gewaarschuwd wordt, voert hij haar met zich naar zijne woning; volstandig weigert hij het voor hem bestemde huwelijk, en aarzelt niet, toen zijne geliefde hem door den dood werd ontrukt, haar ook in den dood te volgen. De beschrijving van dit laatste tooneel, dat aan den dood van PYRAMUS bij OVIDIUS[1] doet denken, nemen wij hier over:

Het lijk van KIN TAMBOEHAN ziende,
Sloeg RADÈN MANTRI zich op de borst;
Hij barstte in tranen uit,
En omhèlsde en kuste het lijk zijner gade.
‘Ach! mijne eenig geliefde,
Ik heb u dan voor eeuwig verloren,
U, mijne geliefde!.....
Maar ik zal met u sterven.
O! had ik u toegestaan mij te vergezellen,
Deze slag had mij niet getroffen!’
En weder omvatte hij het lijk,
En drukte het aan zijn hart,
En omhelsde en kuste het,
En riep snikkend uit:
‘Zoude ik van hier huiswaarts keeren!
Neen, geliefde! ik sterf met u!’
Nu zag hij de wond in hare borst,
En bedekte die met kussen, en riep:
‘O geliefde! leven van mijn leven!
Uw lot zal ook het mijne zijn!
Maar wien toch kon het in het harte komen
Zulk eene euveldaad te plegen?’
Eindelijk ontdekte de vorst
Het beschreven *lontar*-blad;
Hij las het, in tranen badende,
Ook hare zegenbede over zijn huwelijk.
Toen hij het geschrift gelezen had,
Wierp hij zich weenend ter aarde.
Daarop beschreef ook hij een blad,
Gerigt aan zijne ouders:
‘Uw zoon zendt zijnen laatsten groet

(1) Metam. Lib. IV.

Aan zijnen vader en moeder.
Niet stoorloos zal mijne moeder zich in hare wraak verheugen:
Want zie, ik sterf met mijne gade.
Wèl ben ik uw kind,
Van der jeugd af met zorg door u opgevoed;
Maar nu is er geene liefde meer in het hart,
En het is beter dat ik sterf dan dat ik leef.'
Nu omhelsde en kuste hij
Nog eenmaal het lijk van zijne gade,
Drukte zich de kris in het hart,
En stierf nevens haar.

Maar het scherpst geteekende karakter is dat der oude vorstin; eerzucht en trotschheid maken er de grondtrekken van uit. Hare plannen, op die beginselen gebouwd, worden gefnuikt, en eene toomelooze wraakzucht maakt zich meester van haar hart; eene wraaklust, die te hatelijker is, daar zij tegen de aan hare grieven minst schuldige KIN TAMBOEHAN gerigt is. - Zoodra de gezellinnen van KIN TAMBOEHAN haar berigt hadden, dat deze door RADÈN MANTRI weggevoerd was,

Werd zij bedroefd in het hart,
Ziende dat haar zoon zulke plannen koesterde;
En zij werd vergramd, en zeide in haren toorn:
'Dat is het bedrijf van die ellendige KIN TAMBOEHAN.
Wat wordt er, bij dit gedrag van RADÈN MANTRI,
Van mijne huwelijkaplannen voor hem?
Maar aan mijn hart zal ik voldoening schenken
Door die KIN TAMBOEHAN te dooden.'

Ten einde dit oogmerk te gemakkelijker te bereiken, verbergt zij haren wrok; ja zelfs, toen RADÈN MANTRI op haar opontbod bij zijne ouders gekomen was, en zijn vader hem berispte, dat hij zich in zoo lang niet aan hen vertoond had, verontschuldigde zij hem, niettegenstaande

Haar hart onstuimig was,
En haar gelaat paars van gramschap,

met te zeggen: 'Bedenk, dat hij pas gehuwd is.' Intusschen, zoodra haar zoon zich ter jagt begeven heeft, geeft zij last KIN TAMBOEHAN te dooden; en als de Bostangi zich verstout de tegenwerping te maken, dat zij toch de gemalin van RADÈN

MANTRI is, en hij het niet wagen durft aan haar de hand te slaan, duwt zij hem toe:

Indien gij mijnen wil niet volbrengt,
Voorzeker zal ik *U* dooden.

Haar haat vervolgt KIN TAMBOEHAN niet slechts bij haar leven, maar ook nog na haren dood; immers:

De vorst beval weenende,
Dat men zijn zoon en KIN TAMBOEHAN te zamen zoude begraven.
Maar de vorstin verbood het (zeggende):
'Verwijdert die KIN TAMBOEHAN.'
Doch nu gaf de vorst den uitdrukkelijken last:
'Begraaft KIN TAMBOEHAN te zamen met hem;
In het leven waren zij vereenigd,
In den dood zullen zij niet gescheiden worden.'
Nu zweeg de vorstin en verbeet zich;
Maar met een gevoel of haar hart verschroeide.

Wij hebben een' blik geworpen op het karakter der drie voornaamste personen, en van hunne wijze van spreken en handelen uitvoerige voorbeelden bijgebragt. Wij meenen daarmede te kunnen volstaan, om onzen lezers den aard van dit gedicht te leeren kennen[(1)]; en gaan nu, in de tweede plaats, over tot de beschouwing van de

Sjaïr Bidasari.

Dit gedicht is niet alleen van veel wijderen omvang dan het vorige, maar ook van veel rijkere conceptie; het getal der handelende personen is grooter, en de geschiedenis veel ingewikkelder; zij doorloopt een tijdvak van vele jaren, en verschillende plaatsen zijn het tooneel er van; in één woord, het is

(1) Over den Schrijver of Vertaler van dit gedicht, en over de zeer afwijkende redactie daarvan in verschillende HSS., vergelijke men mijne *Handleiding*, bl. 154.

een volledige roman, met belangwekkende toestanden, goed geteekende karakters, geregelden gang en natuurlijke ontknooping. De Heer VAN HOËVELL heeft, in de *Inleiding* vóór zijne uitgave, den hoofdinhoud van dit stuk medegedeeld; wij nemen dien hoofdzakelijk daaruit over.

'In den *Eersten Zang*(1) brengt de dichter zijne lezers aan het hof van den sultan van *Kembajat*. Hij schildert het geluk van dien even magtigen, als wijzen en regtvaardigen vorst: - maar ziet, daar brengt eensklaps eene ontzettende gebeurtenis schrik en ontroering in zijne hoofdstad. Een *garoeda*(2) zweeft met zijne onheilspellende wieken boven het vorstelijk paleis, brengt vrees en ontzetting in het gansche land, en doet den ontstelden vorst met zijne gemalin den zetel van zijn rijk verlaten. Maanden lang zwerven ze nu in de wildernissen rond. De vorstin bevindt zich in eenen toestand, waarin de vermoeijenissen en ontberingen haar dubbel afmatten. Aan den oever eener rivier zinkt de uitgeputte vrouw eindelijk magteloos neder, - daar wordt ze moeder van hare eerstgeborene dochter. Hoe verblijdend die gebeurtenis in andere omstandigheden ook voor hen zoude geweest zijn, thans, bij de gedachte aan de ellende en het gebrek waarmede zij te worstelen hebben, wijkt de blijdschap voor de bitterste smart. 't Zou eene hardvochtige wreedheid geweest zijn, het teedere wichtje in hunne ballingschap, op den moeijelijken togt, door bosschen en wildernissen, met zich te willen voeren, en aan de brandende zonnestralen, aan de gevaren van wilde dieren,

(1) Ieder Maleisch gedicht is in eenige قصة letterl. *verhalen, geschiedenissen*, verdeeld; ook de *Kin Tambochan*. Wij hebben het echter bij de inhoudsopgave daarvan niet noodig geacht die verschillende Afdeelingen of Zangen aan te wijzen, daar de duidelijkheid er niets bij won. Anders is het geval in de *Bidasari*, waar elke nieuwe Afdeeling den lezer op een ander terrein plaatst.

(2) 'De *garoeda* is een mythologisch monster, dat, volgens de Maleijers, vier beenen met lange klaauwen gewapend, en de vleugels en bek van een vogel heeft. Het komt in hunne geschriften ontelbare malen voor, en verwoest, naar hun begrip, geheele steden en landen, doodt de menschen of pikt hun de oogen uit, en is de verschrikkelijkste volksramp die zij kennen. Er is daarom voor den Maleijer niets buitengewoons in gelegen, dat een vorst, bij de verschijning van dit monster, met achterlating van al wat hij bezit, overhaast de vlugt neemt. Zij hebben dit volksgeloof, even als zoo vele andere personen en voorwerpen hunner mythologie, aan den invloed der Indiërs van het vaste land te danken, bij wie *Garoeda* de vogel is, waarop WISCHNOE rijdt.' (Aanteek. van V. HOËVELL op de *Bidasari*, blz. 243.).

aan kommer en ontbering bloot te stellen. Aan den oever der rivier leggen ze het dus te vondeling. Treffend is inderdaad de schildering van de scheiding der ouders van hunne lieveling; aandoenlijk de ontboezeming van de radelooze smart der moeder, die liever wil sterven, dan haar kind verlaten, en meesterlijk is de voorstelling van den inwendigen strijd des vaders, tusschen zijn verlangen om bij het wicht te blijven, en de overtuiging, dat het voor het geluk van allen beter is, het aan de verzorging van anderen over te laten. Hij vermant zich, voert zijne vrouw van het tooneel der smarte weg, ondersteunt hare wankelende schreden, en beiden vervolgen, met gebogen hoofd en gebroken hart, den langen weg.'

'Het begin van den *Tweeden Zang* geeft ons de beschrijving van de woning en de aanzienlijke bezittingen eens rijken koopmans, LILA DJOEHARA genaamd, in de stad *Indrapoera*. Verblindend is de pracht van zijn huis; eer en aanzien vallen hem van zijne stadgenooten ten deel; maar iets ontbreekt er aan zijn geluk - hij heeft geene kinderen. Op zekeren morgen wandelt hij met zijne echtgenoot aan den oever der rivier, die voorbij hunne stad stroomt; daar vernemen zij het weenen van een pasgeboren kind; ze snellen er heen; vinden een meisje, schoon als een engel, brengen het naar hunne woning, noemen het BIDASARI, verplegen en verzorgen het, en voeden het op.'

'De koning der stad *Indrapoera*, waar deze koopman woonde, was gehuwd met eene jonge schoone vrouw. Hevige hartstogten gloeiden in het gemoed dezer vorstin. Trotsch op hare schoonheid, hield ze het hart van haren gemaal, die zich gewillig naar hare luimen schikte, in hare kluisters geboeid. Met argusoogen bewaakte ze hem, en reeds de mogelijkheid, dat hij zich misschien nog eens eene tweede gemalin kon kiezen, deed haar in onstuimige drift en woede en minnenijd ontvlammen. De karakterteekening dezer vrouw is vol leven, natuurlijk, en niet overdreven; de maatschappelijke toestand der vrouwen onder de Maleijers moet wel zulke ongelukkige karakters ontwikkelen. Eens wilde ze haren echtgenoot over een tweede huwelijk polsen, en het gevolg daarvan was, dat hij zeide: "Indien ik eene vrouw vond, wier geboorte en uiterlijk u gelijk waren, dan zoude ik haar u tot vriendin geven." Op dat woord ontvlamt de jaloezij als een brandend vuur in de borst der vorstin. Ze geeft aan hare vertrouwelingen last, de geheele stad rond te zoeken, of er ook eene vrouw is schooner dan zij. Na langen tijd vergeefs te hebben gezocht, vinden ze

eindelijk BIDASARI, die tot eene volmaakte schoonheid was opgegroeid. Door list weet zij het meisje bij zich te lokken. Op eene afschuwelijke wijze koelde zij nu haren moedwil aan de ongelukkige, pijnigde en martelde haar zeven dagen lang, en zond haar toen, gelijk ze meende als een lijk, naar de ouderlijke woning terug. Aandoenlijk is de smart der ouders, bij het zien van dit ontzettend schouwspel. Ze barsten uit in tranen en jammerklagten - maar, daar bemerken ze, dat de mishandelde nog teekenen van leven geeft. Alle middelen worden nu beproefd, en ziet - BIDASARI herleeft.'

'Ondertusschen waren de pleegouders in groote verlegenheid, wat te doen, om hun kind aan de vervolgingen der magtige vorstin te onttrekken. Ze komen op het denkbeeld, om verre van de stad, in eene onbewoonde streek, een huis te bouwen. Derwaarts brengen ze BIDASARI, en komen haar nu en dan bezoeken; zij is echter alleen des nachts bij hare kennis, en ligt den ganschen dag bewusteloos, daar de vorstin haar eene amulet, die tot haren levensgeest in verband stond, heeft afhandig gemaakt.'

'De dichter brengt den lezer in den *Derden Zang* terug in het paleis van den koning van *Indrapoera*. De wreede vorstin gevoelde zich gelukkig, omdat zij van hare mededingster zich bevrijd waande, en zich voor altoos in het onverdeeld bezit van haren gemaal meende te mogen verheugen. Maar weldra wordt de misdaad door de vergelding achtervolgd. Op zekeren dag ging de koning ter jagt, en komt bij toeval aan het verblijf van BIDASARI. Verwonderd over dit nieuwe gebouw, dat hij nog nimmer te voren in deze wildernis ontmoette, treedt hij het binnen, en vindt op een prachtig rustbed een slapend meisje, schoon als een engel. Hij trachtte haar te doen ontwaken, maar te vergeefs. Reeds bij den eersten aanblik was hij door hare schoonheid getroffen, en, op den terugtogt naar zijn paleis, zweeft haar aanminnig beeld hem onophoudelijk voor oogen. Onder het voorwendsel van eene tweede jagt, herhaalt hij den volgenden dag zijn bezoek. Hij komt tegen den avond en vindt BIDASARI weder slapend. Schoon eerst in het denkbeeld verkeerende, dat het misschien een betooverd huis en eene betooverde maagd is, ziet hij echter de bewijzen, dat zij sedert zijn vorig bezoek wakker is geweest. Zij ontwaakt dan ook bij het vallen der duisternis, en verhaalt den vorst haar noodlot, zonder te weten dat het de koning is; ook ontdekt zij hem het geheim, waardoor ze voortaan alleen

's nachts leven kan, en bij dag door eene onafgebrokene bewusteloosheid overvallen wordt. Een regtmatige toorn vervult den vorst over hetgeen hij hier van zijne gemalin verneemt; hij vergelijkt de zachtheid en aanminnigheid van BIDASARI bij de hevigheid zijner gade, en weldra is zijn besluit genomen. Hij keert naar zijne gemalin terug, ontrukt haar de aan BIDASARI toebehoorende amulet, en redt alzoo het meisje uit haren onnatuurlijken toestand. Een nieuw paleis wordt op zijn bevel gebouwd; hij vraagt de schoone aan hare pleegouders ten huwelijk, en voert haar, onder het gejuich en gejubel van het volk, als zijne tweede echtgenoot naar het pas opgetrokken prachtig gebouw. - Wie schetst de woede der ijverzuchtige vrouw, toen dit tweede huwelijk haar ter ooren kwam! Zij overlaadt den vorst, bij zijn eerste bezoek, met beschimpingen en bittere verwijten; maar deze ontvlugt spoedig de uitbarsting van haren toorn, om bij BIDASARI niets dan zachtheid en liefde te vinden.'

'De *Vierde Zang* verplaatst ons op nieuw naar de stad, waarmede het gedicht een aanvang nam, naar *Kembajat*. Na jaren zwervens was de uit zijn rijk geweken koning teruggekomen, en had den troon zijner vaderen weder beklommen; maar nacht en dag beweende hij met zijne gade hun kind, dat ze, in droevige omstandigheden, zoo jammerlijk moesten verliezen. Wel werd hun een zoon geboren, die de eer en de kroon zijner ouders was; maar hunne eerstgeborene konden zij niet vergeten. Die zoon ziet hun harteleed, en biedt zich aan om de betreurde dochter te gaan zoeken. Met moeite verkrijgt hij daartoe verlof; want het denkbeeld van ook hem misschien te verliezen, doet den vader de haren te berge rijzen. Vóór zijn vertrek wint de zoon alle mogelijke narigten in; hij ontbiedt daartoe alle zeelieden en vreemdelingen, die zich te *Kembajat* bevinden, bij zich; onder deze is een jongeling SINAPATI, die verbaasd staat over de gelijkenis, welke hij tusschen den prins en zijne zoogzuster ontdekt, en zoo komt men op het spoor, dat die zoogzuster misschien de verloren vorstentelg is. De prins reist met SINAPATI naar diens vaderland; zij komen te *Indrapoera*, en daar blijkt het, dat inderdaad de pleegdochter van LILA DJOEHARA, thans de gemalin des konings, zijne zuster is. De ontmoeting van broeder en zuster, de vreugde van BIDASARI, de vriendschap en liefde, die, zoowel de koning als zij, den prins toedragen, dat alles bevat het einde van den Vierden Zang.'

'De *Vijfde Zang* begint met de verklaring van den prins, dat hij naar zijne ouders wenscht terug te keeren, ten einde

hun de blijde mare van het vinden zijner zuster mede te deelen. Maar de koning en zijne gade willen den broeder niet laten vertrekken; zij halen hem over om te blijven, en een brief te zenden, waarin van het gebeurde verslag wordt gedaan, en de ouders worden uitgenoodigd, om in persoon zich van het geluk hunner dochter te overtuigen. SINAPATI wordt als gezant afgevaardigd.'

'In den *Zesden Zang* ontvangt men te *Kembajat* de blijde tijding. Onbeschrijfelijk is de vreugde der ouders; zij begeven zich spoedig op reis, en komen behouden te *Indrapoera* aan. Aandoenlijk is de ontmoeting der oude lieden met hunne zoo lang verloren dochter, en talrijke feesten worden bij deze heugelijke gebeurtenis gegeven. Men zeilt naar het eiland *Noesa Antara*, om zich daar eenigen tijd te vermaken; en terwijl hier de prins zich ter jagt begaf en in het woud verdwaalde, vond hij in een betooverd paleis de vorstin MANDOEDARI, die daar door eenen boozen geest, IFRIET, werd opgesloten gehouden. In een gevecht met dezen overwon hij hem, en voerde de bevrijde schoone in zegepraal als zijne echtgenoot met zich.'

Men ziet, de Heer VAN HOËVELL heeft reeds hier en daar, waar hij in het gedicht zelf bijzondere aanleiding daartoe vond, iets meer dan eene bloote inhoudsopgave geleverd, en op de plaatsen, die hem voorkwamen boven andere de aandacht te verdienen, oplettend gemaakt. Het zijn hoofdzakelijk die zelfde plaatsen, die ook ons toeschijnen op die voorkeur aanspraak te hebben, als in poëtische waarde het meest uitmuntende boven de overige gedeelten van het stuk, die, hoewel als Maleische *roman* onberispelijk, zich overigens van gewoon proza veelal alleen door maat en rijm onderscheiden. Wij meenen dus te kunnen volstaan, met het door v.H. gezegde hier en daar te commentarieren en met voorbeelden te staven.

Als eerste voorbeeld brengen wij bij het einde van den Eersten Zang, dat eene schoone en diepgevoelde schildering bevat van de droefheid der ouders over hun kind, dat zij door de omstandigheden gedwongen waren, te vondeling te leggen. - In den inwendigen kamp tusschen hunne liefde voor, en deernis met het hulpelooze wicht, en het besef van de noodzakelijkheid om het te verlaten, had dit laatste eindelijk de overhand behouden, en

> Toen ze nu waren overeengekomen
> En besloten hadden het kind te verlaten,

Was hunne droefheid radeloos;
  En toen zij zich van daar wilden spoeden
Nam de vorst nog eenmaal het kind,
  En legde het op zijnen schoot,
En suste het in slaap, dus klagende:
  ‘Slaap toch, vrucht van mijn hart;
Slaap toch, mijn ziel! slaap, mijn kind!
  Slaap, glans der oogen uws vaders!
Treur niet te zeer om uwe moeder;
  Zij wenscht u met zich te nemen, maar 't is niet mogelijk.
Slaap toch, mijn kind! glans mijner kroon!
  Kind! die uws vaders oogappel zijt!
Vaarwel! treur niet te zeer;
  Ik beveel u aan den Heer des heelals.
Slaap toch, mijn kind! kroon van mijn hoofd!
  En laat uw vader spoedig vertrekken;
U te aanschouwen, maakt mij het harte week,
  En alsof het door doornen wordt vanéén gereten.
Ach, mijn kind! teeder schepsel!
  Uw vader heeft smart over u als over eene amulet[1].
Moogt gij na mijn vertrek behouden blijven,
  En leven en gezond zijn!’
Door haren vader in slaap gesust,
  Sliep het vorstelijk kind eenigen tijd.
Nu nam de vorst haar van zijnen schoot,
  En legde haar neder op eenen kostbaren doek,
Ook spreidde hij er een satijnen kleed onder,
  En bedekte haar met een fijn, met goud doorweven kleed.
De moeder zag het aan met kommer,
  En zij was hevig ontroerd.
Toen de dag begon aan te breken
  Werd haar hart nog meer bekommerd en ontroerd;
Zij omhelsde en kuste haar kind, en sprak
  Terwijl hare tranen onophoudelijk stroomden;
‘Ach, mijn dierbaar kind,
  Ik beveel u aan den Heer des heelals.’
(De moeder weende, terwijl zij dus sprak,

(1) Om dezen regel wèl te begrijpen, moet men onder het oog houden de hooge waarde, die aan zoodanige amulet of talisman gehecht wordt, als een voorwerp van welks hezit of verlies men bewaring tegen allerlei gevaren, gezondheid of zickte, ja het leven zelfs afhankelijk acht.

Geheel het ligchaam van haar kind nat).
‘Ach, mijn kind! leven van mijn leven!
Blijf behouden en leef, al verlaat uwe moeder u?
Uwe moeder is diep ongelukkig;
Waar zij gaat, draagt zij hare smart met zich.
Slechts eene kortstondige vreugde mogt ik smaken,
Toen ik u aan mijnen boezem koesterde;
Want nu wil uw vader u verlaten,
Maar niet alzoo denkt uwe moeder;
Zij wenschte met gade en kind
Te zamen om te komen of zamen behouden te blijven;
Doch anders is de raad van uwen vader;
Hij is het die u wil achterlaten.
Maar in het hart uwer moeder
Is droefheid, daar zij u alleen moet laten.
Negen maanden en negen dagen
Heb ik u gedragen in wouden en wildernissen;
En nu blijft gij alleen achter;
Hoe, zou mijn hart dan niet bedroefd zijn!’
Hevig weende de vorstin,
En zij viel bewusteloos ter aarde,
De vorst zag den toestand zijner gemalin,
En het kwam in hem op zich te dooden;
Zoo bedroefd was des vorsten hart.
Nu nam hij het hoofd zijner gemalin op den schoot,
En door de almagt van den Schepper der zee
Kwam de vorstin weder bij en stond op.
De vorstin weende zeer lang,
Toen zij haar kind weder aanschouwde.
‘Indien gij omkomt, reine ziel,
Dat dan uwe moeder met u omkome!
De ziel uwer moeder is aan u verbonden;
De glans harer oogen is verduisterd;
De hoop is verdwenen uit haren boezem
Omdat zij u niet meer zien zal!’
Nu brak de vorstin weder in tranen uit, en zeide:
‘Ach, mijn hartader! glans mijner oogen!
Nu is het oogenblik van onze scheiding daar;
Vaarwel, mijn kind! treur niet te zeer!’
Hevig weende de edele vorstin;
Haar hart was bedroefd en ontroerd.
‘O mijn ongelukkig kind,
Moogt gij door een liefdadig mensch gevonden worden!’

De vorst wischte de tranen af
  Toen hij zijne gemalin dus hoorde spreken.
(Hij sprak:) ‘Ach mijn geliefde! - Welaan, laat ons gaan:
  De dageraad begint haast aan te breken.’
Nu gingen zij voort, telkens omziende,
  En telkens op het punt staande om terug te keeren,
Maar de doorluchte vorst verhinderde dit;
  En zij gingen verder, telkens omziende.
Beiden, de vorst en zijne gemalin, trokken voort
  Zonder medgezel en zonder vriend,
Slechts door hunnen kommer vergezeld;
  En het schijnsel der maan verlichtte hun pad.

Een tweede punt, waarop de Heer VAN NOËVELL in zijne inhoudsopgave de lezers opmerkzaam maakt, is de karakterschildering der vorstin LILASARI, gemalin van DJOHAN MENGINDRA, den vorst van het rijk *Indrapoera*. Schoon is zij, en trotsch op hare schoonheid; zij bemint haren gemaal, gelijk hij haar, vurig; reeds de gedachte aan de mogelijkheid, dat hij te eeniger tijd eene tweede echtgenoot nevens haar zoude nemen, is haar onverdragelijk, en werpt de zaden van minnenijd in haar hartstogtelijk gemoed. Zij wil het weten, in hoeverre zij op de liefde van den vorst in dit opzigt rekenen kan; zij vraagt het hem echter niet regtstreeks - hij mogt dan veinzen, - maar tracht langs een menschkundig aangelegden omweg tot haar doel te komen. - Doch hooren wij den dichter zelven:

De doorluchte vorst (DJOHAN MENGINDRA)
  Was reeds twee jaren gehuwd
Met de vorstin LILASARI,
  Die aanminnig, lieftallig en schrander was;
Waar men haar's gelijke ook zocht,
  Niemand was aan de vorstin gelijk.
Ook de vorst was zeer schoon van voorkomen,
  In *Indrapoera* was niemand hem gelijk;
Hij was verstandig en wel ter taal,
  En zijn mond hupsch in het aanspreken en vragen.
Zoo lang hij gehuwd was geweest
  Met de vorstin LILASARI,
Had hij haar lief en beminde haar onuitsprekelijk,
  En al wat zij verlangde stond de vorst toe.
De vorstin zag in het gedrag van den vorst
  Dat zijne liefde niet verkoelde;

En trotschelijk verheugde zij zich in haar hart (hierover),
  Dat niemand haar in schoonheid gelijk was.
Zoo werd van dag tot dag hunne vereeniging naauwer,
  (Wordende) gelijk die van de ziel met het ligchaam.
Ook de vorst meende dat er geene twee waren (gelijk zij);
  De vorstin alleen was zijne innig geliefde. -
Op zekeren dag nu gebeurde het,
  Dat de beide echtgenooten schertsten en boertten,
En de vorstin zong aldus:
  ‘Ach, mijn gemaal! laat mij spreken!
Uwe liefde is mij nu wel duidelijk,
  Maar zij is mij nog niet gebleken in kommer; -
Als mij eenig gevaar overkwam,
  Zoudt gij mij dan niet begeven?’
De vorst glimlachte en sprak:
  ‘Moge geen gevaar u overkomen!
Maar dit is in mijn hart bepaald:
  Als gij sterft, sterf ik met u.’
Hierover was de vorstin verheugd; - nu hernam zij:
  ‘O mijn voortreffelijk gemaal,
Als er eens eene goede, eene uitstekende vrouw was,
  Zoudt gij haar tot uwe tweede gemalin nemen?’
De vorst beantwoordde haar lagchende:
  ‘Ach, mijne innig geliefde!
Hoe goed eene vrouw men mij ook brenge,
  Ik zal haar u niet als tweede vrouw toevoegen.
Gij zijt goed en uitstekend;
  Waar zou men nog eene (gelijk gij zijt) kunnen zoeken?
Al doorzocht men het geheele land,
  Geene is er aan u gelijk.
Mijne altijd geliefde! Gij zijt van edel geslacht;
  Volmaakt is uw verstand, ook zijt gij schoon;
Niemand is hier aan u gelijk;
  Gij zijt als eene hemelsche verschijning in de wolken;
Uw gelaat is schoon, als ware het geschilderd;
  Bevallig en minnelijk zijt gij om aan te zien;
Gij zijt besloten in mijn hart;
  Tot een tweede huwelijk ben ik niet genegen.’
Een glimlach van vreugde zweefde nu
  Over het verhelderde gelaat der vorstin;
Doch eensklaps rees de gedachte in haar op:
  ‘Maar hoe, als er eens eene schoonere was dan ik?’
Nu sprak zij weder:

‘Geliefde! hoor mijne woorden:
Als èr eens eene vrouw was, gelijk eene *Widyâdara*(1),
Zoudt gij haar tot uwe echtgenoot willen maken?
Indien er zich eene aan uwe oogen vertoonde,
Die schooner was dan ik,
Zou er dan geen verlangen in uw hart ontstaan?’
De vorst glimlachte, maar sprak niet.
De vorstin glimlachte ook, en vervolgde,
Terwijl zij 's vorsten houding gadesloeg:
‘Naar uwe houding te oordeelen
Zoudt gij haar wel huwen.’
Nu sprak de doorluchte vorst:
‘O, mijne geliefde! mijne dierbare!
Als hare afkomst dan met haar uiterlijk overeenkwam,
Zoude ik haar nemen tot gezellin voor u.’
Toen de vorstin deze woorden hoorde
Beefde zij, en werd door hare drift overmeesterd;
Zij wierp een vertoornden blik op den vorst,
En stond op, en verliet den vorstelijken zetel.

Van nu aan had de jaloezij zich van haar hart meester gemaakt; wel werd zij door de liefkozingen van den vorst voor het oogenblik weder tot bedaren gebragt, maar toch

Het hart der vorstin bleef zwaarmoedig,
En zij zat te treuren gelijk een uil.

Van oogenblik tot oogenblik wordt haar haat tegen hare, althans als zoodanig, nog niet bestaande mededingster, heviger; en spoedig is haar besluit genomen, om tot elken prijs, al ware het door verraad en moord, dat gevreesde tweede huwelijk te voorkomen.

‘Welaan!’ zegt ze,
‘Welaan, morgen zal ik laten zoeken;
Ik vrees, of er misschien in het rijk
Eene dochter van een der staatsdienaren is,
Die schooner van voorkomen is dan ik.
Dan zal ik haar door list in mijne magt brengen;

(1) *Widyâdara*, d.i. luchtgeest, hemelnimf. Deze wezens komen in de Indische fabelleer nagenoeg overeen met de *Hoeri's* in MOHAMMED's hemel.

Dooden zal ik haar, om mijn hart voldoening te geven,
  Opdat ze mijne mededingster niet worde.
Als de vorst haar eens huwde,
  Zoude zijne liefde voor haar grooter zijn (dan voor mij);
Op de jongere (vrouw) zon hij verzot zijn,
  En mijn hart verscheurd worden en bezwijken.'
Zulke gedachten vermeerderden hare woede,
  Alsof zij door zuur en zout geprikkeld werd.
'Moge ik mij een vloek op den hals laden,
  Zoo ik maar niet (in mijne liefde) gekrenkt worde!'

Maar toen nu de door haar uitgezondene vrouwen eindelijk in BIDASARI een meisje gevonden hadden, wier schoonheid haar haar oordeel, die der vorstin evenaarde; toen zij haar do[...]st in de magt der ijverzuchtige vrouw gebragt hadden, en deze zich met eigen oogen overtuigde, dat zij in bevalligheid voor het meisje moest onderdoen, kende hare woede geene palen meer. Zij rustte niet voordat zij haar, onder de gruwzaame kwellingen, (zoo zij meende) had doen bezwijken. Maar nu[...]

Was de vorstin LILASARI
  Onuitsprekelijk gelukkig en innerlijk verheugd.
Sedert zij BIDASARI gedood had
  Leefde zij in onafgebroken genot.
Zij dacht in haar hart:
  'Nu zal de vorst geene andere huwen:
Sedert die BIDASARI dood is
  Is in het rijk mijne wedergade niet.'

Men stelle zich dus haren toorn voor, bij het vernemen der tijding, dat BIDASARI niet slechts nog leefde, maar zelfs door den vorst tot zijne gemalin verheven was. Geheel in haar karakter is de vloed van bittere verwijten, waarmede zij haren echtgenoot, bij hunne eerste ontmoeting, overstroomt.

  Toen zij den vorst zag komen

  Keerde zij hem den rug toe, en voer tegen hom uit,
En overlaadde hem met scheldwoorden:
  'Kom niet herwaarts, ongelukkige!
Ik heb geen lust uw gelaat te aanschouwen;
  Ik haat u, ik bemin u niet meer;
Gij, schoonzoon van LILA DJOEHARA,

Gij zijt mijn's gelijke niet langer.
Uw wijf ziet er uit als een aap;
In de wildernissen behoort zij te wonen.'

Te vergeefs tracht de vorst haar tot bedaren te brengen; zijne redenen brengen slechts eene vernieuwde uitbarsting van hare woede te weeg.

'Ga van mij, gij toorn Gods!
Als echtgenoot zijt gij mij niets meer waard;
Leef met die van God vervloekte
Aan wie gij al uwe liefde hebt gewijd.
Eertijds was wel uwe afkomst edel als een diamant,
Maar nu is die tot kaf geworden;
Uw wijf is van een stom geslacht,
Ruw gelijk grof linnen;
Gij zelf zijt een dwaas.
Vlei en betuig mij uwe liefde niet meer;
Al hadt gij u zevenmaal gehaad en met reukwater gewasschen,
Toch duld ik u niet meer.'

Geen gering deel van zijne schoonheid ontleent dit gedicht ook, voor 't minst in het oog van den Maleijer, aan de talrijke beschrijvingen van vrouwelijke schoonheid, prachtige sieraden, vorstelijke woningen, plegtige optogten en dergelijke. De eerste zijn, door de in ons oor vreemd klinkende, hoewel gewoonlijk zeer juist gekozene, vergelijkingen, voor den Europeër, die niet geheel van den Maleischen geest doordrongen is, weinig behagelijk; men vindt er in SALOMO's *Hooglied*, waaraan zij niet geheel ongelijk zijn. In de paleizen der grooten, over de feestgewaden der vrouwen, worden goud en diamanten even kwistig, als in de *Arabische Nachtvertellingen*, uitgestrooid. Verlangt men eene schildering van een statelijken optogt, wij geven haar van dien van den koning van *Kembajat*, toen hij naar *Indrapoera* toog, om zijne dochter BIDASARI te ontmoeten.

De vorst vereenigde zijne hofgrooten, ouden en jongen,
En verzamelde zijn volk, en olifanten, en paarden.
In zeven dagen was alles gereed,
En onder gunstige voorteekenen ging de vorst op weg.
De glans der sterren was nog niet verduisterd,
Toen de *gong*(1) geslagen werd,

(1) Zeker muzijkinstrument, eene soort van bekken.

En zich herhaaldelijk deed hooren.
Toen stond de schare met blijdschap op,
Ook de hofgrooten en helden;
Zij zetteden hunne glinsterende helmen op;
Hunne getrokken zwaarden blonken en schitterden;
En zoo omstuwden zij den vorst.
Met vanen en banieren
Togen de aanvoerders voorop.
Allen die achterbleven hadden smart,
Alsof zij door doornen werden gewond.
Lansen en schilden gingen in rijen,
En geleken naar eene bewegende stad.
Bijna werd de glans der maan (er door) verduisterd,
Gelijk iemand die bedroefd is.
Zwaarden en speren schitterden,
Gelijk een eiland in het midden der zee.
Zoodanig vertoonde zich
Het geleide van den optrekkenden vorst.
De vorst besteeg een moedigen olifant,
En zijn *siri*-drager besteeg dien met hem.
De vorstelijke, met bellen omzette, zonnescherm werd geopend
Boven het hoofd van den vorst.
De *genderang, seroeni* en *nafiri*[1] weêrgalmden
Onuitputtelijk helder en luid.
Zoo trok de vorst uit de stad,
Omgeven door alle zijne rijksgrooten.

Zoo hebben wij dan een overzigt gegeven van twee der belangrijkste Maleische gedichten, en daarmede, zoo wij meenen, den aard der romantische, dat is van nagenoeg alle, poëzij der Maleijers voldoende leeren kennen. En welk is nu het resultaat van deze beschouwing, het eind-oordeel over dezen tak van hunne literatuur? - Ieder lezer zal wel reeds voor zich eene uitspraak hebben gedaan; echter zij het ons vergund, ook de onze mede te deelen.

Wij willen het niet loochenen, - wij kunnen dit ook niet, nadat wij gezegd hebben naar twee stukken den ganschen schat te willen beoordeelen - dat vele gedichten slechts variatiën van een zelfde thema zijn; dat de geheele poëzij iets gelijkvormigs

(1) De *genderang* is eene groote trom, de beide andere zijn blaasinstrumenten.

en eentoonigs heeft. Een schoon meisje - soms zinnebeeldig als een vogel of ander wezen voorgesteld; een hartstogtelijk minnaar; vooral eene trotsche, jaloersche of wraakgierige vrouw, die hunne liefde dwarsboomt; deze allen van vorstelijken bloede, als hoofdpersonen; hieraan sluiten zich een vader, of broeder, of oom, die den liefdehandel onverschillig aanziet of heimelijk begunstigt, doch overigens niet veel beteekent; en een aantal personen van minderen rang, die eene ondergeschikte rol spelen; - ziedaar de voorname bestanddeelen van elke *Sjaïr*. Maar dit bevreemde ons niet: immers de maatschappelijke toestand der Maleijers, en vooral hun gemis aan eene nationale mythologie en godenleer, die bij andere volken, ook bij de Javanen, de rijke grondstof van alle poëzij is, liggen als tastbare oorzaken van dit verschijnsel voor de hand. Of kon het anders bij een volk, dat door geheel den Archipel is verspreid, en dat geene andere goden, dan die in het oord waar het zich nederzette, werden gediend, en deze nog slechts hoogst gebrekkig, kende[(1)]? Waar niet de liefde voor een gemeenschappelijk vaderland en gemeenschappelijke altaren tot roemruchte daden drijft, en de groote mannen vormt, die door het nageslacht als heroën worden bezongen; waar geene onzigtbare wereld, door eene vruchtbare verbeelding met een heir van geesten en goden bevolkt, de zinnen boeit; moet dáár de ziel zich niet met het stoffelijke, het grover zinnelijke, het alledaagsche bezig houden? En de dichter, - welk een onderwerp biedt zich hem dan gereeder aan dan de liefde? - Geen wonder dus, dat deze voor den Maleijer de onuitputtelijke stof van zijne zangen is.

Hoe nu die stof door hem bearbeid wordt, ziedaar de vraag, op welker beantwoording het hier voornamelijk aankomt. Wij hebben het reeds met een woord gezegd, men begaat eene onbillijkheid, door de Maleische dichters te beoordeelen naar den maatstaf van *onze* maatschappelijke ontwikkeling en beschaving, even als men daardoor onregt zoude plegen jegens den Zanger van *Chios*. Niet dat wij hiermede aan hunne poëzij gelijke waarde als aan de *Ilias* of *Odyssea* van HOMERUS willen toekennen; maar de Grieken bezaten ook juist alle die voordeelen in groote mate, die aan de Maleijers ontbreken, en

(1) Omtrent de eerdienst der Maleijers vóór hunne bekeering tot het Islamisme, is niets met genoegzame zekerheid bekend; wel vertoonen zich enkele sporen van de leer van Brahma, maar nevens deze ook de blijken van veelsoortige en grove afgoderij.

maakten daarvan meesterlijk gebruik; en toch, die eenvoudige verhaaltrant, die natuurlijke beschrijving van plaatsen en toestanden, die juiste, ja ik mag zeggen, die schoone karakterschilderingen, hebben iets Homerisch; bij beide vindt men dezelfde naïveteit, dezelfde kinderlijkheid en - mag ik mij zoo uitdrukken - ongegeneerdheid van een nog niet kunstmatig beschaafd volk. Maar er is meer; er is in de Maleische gedichten ook, wat CRAWFURD er aan ontzegt, verbeelding en hartstogt (*fancy and passion*). Of zijn niet de beide *Sjaïr's*, die wij hebben beschouwd, geheel vruchten der verbeelding? Of kan er iets hartstogtelijker zijn, dan het karakter der moeder van RADÈN MANTRI in het eerste, en dat van de vorstin LILASARI in het tweede stuk? - Met dat al is het waar, dat in ieder gedicht ook zeer vele plaatsen worden aangetroffen, die niets meer dan berijmd proza zijn; maar de zoetvloeijendheid der taal, die men teregt het Italiaansch van den Archipel heeft genoemd, en de zangerigheid van den versbouw, komen ook hier krachtdadig te hulp, en zijn oorzaak, dat zelfs zulke plaatsen zich met genoegen laten lezen, en met nog meer genoegen laten hooren. In één woord, wij kunnen de Maleische poëzij schoon vinden, wanneer we er op bedacht zijn, dat wij karakters en zeden, die van de onze hemelsbreed verschillen, zullen aantreffen; en vooral, dat wij, met terzijdestelling van *onze* begrippen van schoonheid en dichterlijke waarde, ons geheel in den geest der Maleijers moeten verplaatsen.

Dr. J.J. DE HOLLANDER.

De sphinx en de pyramiden.

(*Fragment uit mijn Reisjournaal*.)

Beneden gekomen, vonden wij onze reisgezellen met hunne dragomans voltallig.

Eene menigte kleine ezels met hooge zadels, en even veel smerige, halfblinde, zwarte drijvers, stonden voor de huispoort op ons te wachten, en waren bijna geheel ingesloten door eene massa nieuwsgierige Kaïrezen, die allen doorgang versperden en gewoonlijk eene plaag zijn voor den vreemdeling.

Spoedig stegen wij op en begaf de karavaan zich op marsch. Het was waarlijk een lust te zien, hoe wij van alle kanten bekeken en door een sleep van Arabieren gevolgd werden, die onophoudelijk hunne handen uitstaken, onder het roepen van: '*Bakshies! bakshies*!' Sommigen waren beschaafder en riepen, even als te *Point de Galle* en te *Aden: 'Sir! give me a bakshies*!' een verzoek, dat wel het idée geeft van eene Hollandsche bedelarij, doch hier meer voor de leus, dan uit wezenlijke behoefte gedaan wordt.

Overal waar wij doorreden, was de straat opgepropt met menschen en dieren. Mooren, Negers, Kopten, Barabrahs, Grieken, Joden, Syriërs en verscheidene soorten van volken meer, zoo als men anders nergens bij elkander treft, stroomden bij het aanbreken van den dag door *Kaïro* heen en weêr, en leverden eene vertooning, die veel naar een volslagen oproer geleek. Daglooners, met balen en lederen zakken beladen, vrouwen en

kinderen, groote steenen vaten of kannen op het hoofd torschende, kameelen, paarden en ezels, allen van de noodige lastgoederen ruim voorzien, wemelden hier zoo door een, dat wij telkens eenig ongeluk te gemoet zagen en van onze verhevene zitplaatsen naar den grond dachten te tuimelen. '*Jallaroe! Iembara*!' (pas op! uit den weg!) schreeuwden telkens onze cicerones tegen de dringende menigte, ten einde daardoor ruime baan te houden; maar niets ter wereld was in staat onder dit volkje eene afdoende opening te maken, en even als dronken ruiters trippelden wij op onze driftige viervoeters regts en links door elkander, zoodat wij zelve moeite hadden over onzen toestand ernstig te blijven.

Zóó was het den 8sten Mei 1846 met ons gesteld te *Kaïro*, in de hoofdstad van *Egypte*, welke de Arabieren niet oneigenaardig *de moeder der wereld* en *de wellust der verbeelding* noemen. Zonder ongeval ontkwamen wij haar gedrang en bevonden ons binnen weinige oogenblikken op het vrije veld.

Onder vrolijke scherts en levendig gesprek, reden wij stapvoets voort, onbezorgd over de rigting waarheen, alsof dwalen niet mogelijk ware; en toen onze ezels door het gedurig prikken der drijvers met hunne houten stokjes in snellere beweging werden gezet, galoppeerden wij de heuvelachtige woestijnvlakte op en af, zonder ergens eenig bepaald spoor te kunnen ontdekken, waarnaar wij ons te rigten hadden; want hevige windvlagen zwiepen onophoudelijk over den schralen grond en bedekken onmiddelijk met het stuivende zand alle daarin gemaakte indrukken. Alleen wisten wij, dat in de buurschap der steengroeven van *Mahasara*, die, zoo men zeide, ongeveer 8 mijlen ten zuiden van *Kaïro* en aan de oevers van den *Nijl* lagen, onze eerste halteplaats zoude zijn. Alles ging dus op goed geluk, maar in tamelijke orde voorwaarts; en, deels door de leiding der drijvers, deels door de ezels zelve, die den weg schenen te kennen, hielden wij eindelijk stil ter plaatse, waar men den *Nijl* pleegt over te gaan; om achter het dorp *Giseh* lijnregt op de pyramiden te kunnen aanrijden.

De *Nijl*, die van Januarij tot Junij weinig of niet bevaarbaar en op enkele plaatsen geheel en al uitgedroogd is, had nu ook op deze hoogte een eind ver zijnen bodem van al het water ontbloot, zoodat wij eene voortreffelijke gelegenheid hadden, om op onze ezels te blijven, en, zonder veel moeite of gevaar, door de met steenen en roodachtig zand rijkelijk gevulde rivierbedding te trekken. Som-

migen onzer, die aan dit voorregt weinig waarde hechtten en verscheidene flesschen *cherry wine, pale-ale* en *sodawater* medegebragt hadden, stegen van hunne ezels af en gingen plat op den grond van de rivier zitten, om, ter wille van het zonderlinge geval, zich te verkwikken en toasten te drinken op den waterloozen *Nijl*, zijne afwezige bewoners, op *Victoria, Engeland*, enz., terwijl anderen zich onledig hielden met de stof van hunne kleêren weg te vegen en eenige dadels, meloenen en oranje-appelen te nuttigen, die het ontloopen *déjeuné* moesten vergoeden. De een was onuitputtelijker in dwaasheden en kluchtige vertooningen dan de ander. Onze zwarte volgelingen waren er meestal het voorwerp van, en zulks dikwijls ten spijt van de voorschriften van den Grooten Propheet, dien de Arabieren over het algemeen niet meer schijnen lief te hebben en na te volgen dan volstrekt noodzakelijk is.

Ons vertoef in den schoot van den *Nijl* duurde niet lang, daar er nog ongeveer 8 mijlen tusschen ons en de pyramiden waren af te leggen, waartoe slechts korte tijd ter onzer beschikking overbleef.

Toen wij den tegenovergestelden oever bereikt en eenige zandhoogten achter den rug hadden, lieten zich op eenigen afstand, zuidwestwaarts van *Giseh*, de drie hoofdmonumenten, naar *Cheops, Cephrennes* en *Mycerinus* gedoopt, duidelijk tegen den heloeren hemel onderscheiden.

Het eerste, wat ieders aandacht bij deze ontdekking boeit, is het groote steenen menschenhoofd, dat op den voorgrond staat en als het ware de pyramiden bewaakt - een bestoven, donkerbruin, schijnbaar van kleiachtige aard gevormd beeld, gedekt met eene platte, geplooide muts of kap, ter weêrzijde achter de ooren afhangende en rustende op een hoog en gedeeltelijk in den grond verzonken voetstuk - de Sphinx, een kolossaal allegorisch gedrocht, bij de Ouden de reusachtige bode der overstroomingen van den *Nijl*, naar welke rivier hij zijn gelaat keert.

> ‘Majesty,
> Power, Glory, Strength, and Beauty, all are aisled
> In this eternal ark of worship!’

Ziedaar wat de vreemdeling thans nog in verrukking uitroepen kan, bij het zien van dit onnavolgbaar voortbrengsel van handenarbeid. Het is in de daad een voorbeeld van bouwkunde - een werk, dat gewis nog vele eeuwen verduren zal, schoon het al niet

zoo standvastig als de pyramiden aan de verwoestingen van den tijd weêrstand zal kunnen bieden, wijl het hier en daar reeds verscheidene brokken verloren heeft, en op enkele plaatsen diepe kloven vertoont. En toch is het, even als de pyramiden, de duurgekochte vrucht van den gedwongen arbeid van duizenden Egyptenaren, gedurende meer dan 20 jaren - de vrucht der hersenschimmige ijdelheid van een' bijgeloovigen PHARAO, of welligt van die van NERO of CARACALLA zelven, wier namen men zegt dat op het voetstuk te lezen zijn.

Naar het verhaal onzer Dragomans had de vervaardiging van den Sphinx, behalve onnoemelijke schatten, ook nog onnoemelijke menschenlevens gekost, die onder het werk door de felle hitte en de stikkende woestijnwinden bezweken waren. Deze treurige mededeeling trok niemand onzer in twijfel; maar dat het gevaarte ettelijke jaren geleden door zekeren CAVIGLIA tot aan zijnen staart uit den grond zoude zijn opgedolven geweest en later van zelf tot aan zijn hals weder ingezakt, werd niet zoo gereedelijk voor goede munt aangenomen.

Hoe getrouw wij de overleveringen ten opzigte van den Sphinx, in ons geheugen zochten te herroepen, wij konden ons met geene mogelijkheid een' evenredigen omvang voor het ontbrekend gedeelte voorstellen, zonder in het overdreven giganteske te vervallen, in vergelijking waarvan de pyramiden niet meer dan kinderspeelgoed zouden worden.

Volgens onze gidsen (en immers ook volgens de historische berigten?) zoude de Sphinx eene hooge borst, een lijf dat ruim driemaal zoo lang was als de diametrale lengte van het hoofd, een' langen staart, twee vleugels, vier pooten, enz., gehad hebben; doch niemand hunner wist op te geven, of CAVIGLIA het beeld in eene staande, zittende, of liggende houding gevonden had - of het lijf soms dat van een mammoeth, en de pooten die van een drommedaris moesten verbeelden - of CAVIGLIA in zijn onderzoek al dan niet tot beslissende resultaten gekomen was. Men blijft dus in het onzekere, zoowel omtrent de vraag, of de Sphinx al dan niet voltooid is geworden, als ten opzigte zijner eigenlijke gedaante, daar de meeste mythologen, de Grieksche sphinxen met de Egyptische verwarrende, in hunne algemeene beschrijvingen altijd de Grieksche schijnen voor oogen gehad te hebben.

Hoe het zij, wij zelven, die misschien te zeer aan de voorstellingen van een' Sphinx in *Europa* gewoon waren, durfden, ongeacht onze bedenkingen, niets van al de fantastische wandroch-

telijkheid van dit ondier betwijfelen, noch ook over de onuitvoerbaarheid van zulk een werk als dat van CAVIGLIA op eenige wijze eene oordeelvelling wagen. *Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable*; en, als men dan hier rondziet en zich in tegenwoordigheid van zoo vele monsterachtige voortbrengselen der Oudheid bevindt, zou men in staat zijn aan alles te gelooven, wat maar de een of ander opgewonden Egyptenaar of Griek ons geliefde wijs te maken.

Het hoofd van dezen Sphinx is, met dat al, wel zóó groot, dat men alleen in een zijner oorgaten zeer gevoegelijk een partijtje zou kunnen omberen, zonder elkander in de kaarten te moeten zien. Het overige is dus naar evenredigheid.

Verder kwam mij zijn gelaat veel te gehavend voor, om er die zachte, bijna vrouwelijke uitdrukking in te herkennen, welke gewoonlijk de reisbeschrijvers en teekenaars er aan geven. De Arabieren noemen hem ABOE-L-HOEL, dat is: *de vader der verschrikking*, en willen er mannelijke kracht, mannelijke vormen, mannelijke eigenschappen aan verbonden hebben, gelijk zijn ter naauwernood merkbare baard onder de kin, ons reeds aanvankelijk vooronderstellen doet. Hoe men echter in *Europa* aan die vreesselijk volle vrouwenborsten komt, waarmede alle marmeren of gipsen sphiuxbeelden bezet zijn, die wel eens in de tuinen of op de stoepen der buitenverblijven te vinden zijn, is gemakkelijk na te gaan, als men slechts enkele schrijvers over dat onderwerp raadpleegt, en ziet, hoe zij ons met schijnbare zekerheid vertellen willen: *es giebt männliche und weibliche Sphinxe in Aegypten*, even alsof het levende diersoorten zijn en *Egypte* er mede bezaaid ware. Het kunnen fransch-porseleinen schoorsteen-ornamenten zijn, welke die heeren bedoelen, dat is mogelijk; doch sphinxen, zoo als die van *Gisch*, zijn wis niet bij dozijnen te vinden; althans tegenwoordig niet.

Na nog eene vlugtige schets van dit beeld genomen te hebben, haastte ik mij de grootste en meestberoemde van de pyramiden te bereiken, die ruim 500 meters van den Sphinx verwijderd staat, en in wier nabijheid de plaats is, waaraan vele geschiedkundige herinneringen zich verbinden.

Op deze hoogte onder anderen erlangde *Egypte* eene nieuwe onsterfelijke vermaardheid door BONAPARTE, als hij tegen MURADBEY ten strijde trok, en zijn leger moed insprak. '*Soldats! songez que du haut de ces monuments quarante siècles vous contemplent*!' zijn woorden, die de nazaat heeft opgeteekend, en eene uitstekende uitdrukking der diepe gewaarwordingen

zijn, welke in de borst des Franschen veldheers oprezen, toen hij deze gedenkzuilen der eeuwen vóór zich zag, en de zijnen oplettend maakte op den nog steeds onvoldongenen strijd tusschen het menschelijk genie en den tijd.

Leur masse indestructible a fatigué le temps!

Ja, het geslacht, dat de zege van den tijd over de pyramiden beleven moet, wordt vermoedelijk eerst vele eeuwen na ons geboren. Zóó staan zij in hare reusachtige bouwkracht dáár, nog bijkans ongeschonden, en den mensch zelven, uit wiens handen zij haren oorsprong ontvingen, tartende.

Het verwarde en doorgaans verkeerde denkbeeld, dat men zich vaak van de pyramiden maakt, wekt bij het eerste gezigt eene verwondering, welke eerst later, na eene beschouwing van naderbij, in opgetogenheid overgaat. Hoe digter men nadert, des te ruwer vertoonen zich deze vreesselijke steenklompen aan onze oogen, en leeren ons, hoedanig eigenlijk onze verwachting had behooren te wezen.

Zij zijn, zoo als bekend is, van verschillende bouwstoffen: kalksteen, bazalt, graniet, enz., zamengesteld, hebben eene verschillende grootte, en staan op eene regte lijn, van het oosten naar het westen, tusschen *Giseh* en *Memphis*.

Iedere pyramide op zich zelve schijnt niets anders dan eene regelmatige opeenstapeling van breede en platte, gemetselde, vierkante steenen vloeren, die alle eene gelijke hoogte (2 voeten) doch overigens eene ongelijke dimensie hebben, en zoodanig op elkander geplaatst zijn, dat de grootste vloer tot bazis strekt van al de anderen. Midden op deze bazis namelijk ligt de tweede vloer, die in breedte dadelijk op den eersten volgt; op dezen tweeden ligt wederom een derde van minderen omvang, en zoo vervolgens, tot aan den top toe, in eene opgaande reeks van vloeren, die al kleiner en kleiner worden en eindelijk zich in eene smalle *plate-forme* verliezen; makende de een met den ander in de breedte een verschil van slechts 1 vierkanten voet aan ieder der 4 zijden, waardoor zich van beneden tot boven trappen vormen, welke tot de gewone beklimming dienen, en welker aantal alzoo gelijk is aan dat der vloeren.

Aan de pyramide van *Cheops* telde ik meer dan 200 zulke trappen, zoodat hare hoogte op omstreeks 450 voeten mag gerekend worden. Eene vergelijking met de torens onzer voornaamste kerken in *Holland*, kan een denkbeeld van de verhevenheid dezer pyramide geven. Van bijzonder belang is

hare bazis of eerste vloer, die, zoo men zegt, eene oppervlakte heeft van meer dan 500,000 vierk. voeten, en op zich zelve zulk eene ontzaggelijke steenmassa daarstelt, dat ik moeijelijk iets uit *Holland* ter vergelijking zoude kunnen aanhalen.

Door uit het voorgaande eene berekening der overige vloeren te maken, kan men zich, in zijne gedachte, het geheel dezer pyramide naauwkeuriger voorstellen, en beseffen, hoeveel moed, ja, roekeloosheid er vereischt wordt, om haar tot aan den top te willen beklimmen.

En toch begint ieder reiziger, aan den voet van dit gedenkstuk gekomen, meestal dadelijk met zich op eene duchtige wijze af te matten, om zonder hulp naar boven te geraken; want niets ter wereld schijnt hem gemakkelijker. Niet lang duurt het, of hij ondervindt, dat de bijstand van minstens drie Arabieren daartoe noodzakelijk is, daar hij anders, van de tiende of vijftiende trede af, gedurig zoude moeten halte maken om adem te halen en nieuwe krachten te verzamelen, zonder ergens een steun te ontmoeten, om zich overeind te houden en voor vallen te behoeden, buiten den trap, dien hij boven zich heeft, doch wiens randen door den tijd rondgesleten en niet meer te omvatten zijn. Bovendien ontbreekt het volstrekt niet aan dienstvaardigheid van de zijde der gidsen, die gewoonlijk, en dikwijls ongevraagd, dadelijk den patient aan beide zijden bij den arm vatten en op eene ruwe wijze *pyramiden leeren klimmen*, terwijl een derde achter hem, zonder pligtplegingen, zijne *partes posteriores* ondersteunt, en met zulk eene snelheid naar boven duwt, dat men spoedig ophoudt met eigene krachten te werken.

Op deze wijze had men mij, min of meer tegen wil en dank, in minder dan een half uur tijds, alle treden van de pyramiden doen bestijgen en eindelijk op haren top of *plate-forme* gebragt, waar ik, hijgende van warmte en vermoeidheid, dadelijk zitten ging, zonder eenige dienst van mijne beenen te kunnen vorderen. Terwijl de gidsen amphitheatersgewijs rondom aan onze voeten zaten en den meesten onzer ten stut strekten, had ik gelegenheid het tooneel te overzien, dat zich hier aan ons voordeed.

Welk een prachtig panorama! Welk eene afwisseling van vruchtbaarheid en weelde tegenover dorheid en armoede, die hier hare eigene tinten hebben gekozen en den beschouwer onwillekeurig het beeld van leven en dood te binnen brengen!

De cirkel, die hier de gezigteinder vormt, scheidt zich als het ware door eene donkere noordwestwaarts loopende streep, in twee bijna gelijke deelen. Aan de linkerhand de onmetelijke zandwoestijn, die tegen de toppen van den *Mokattam* en den Lybischen bergketen opklimt - een golvende oceaan zonder water-duinen, waarop geen boom, geen struik, geen grasscheutje te ontdekken is; en waar, op enkele plaatsen alleen, eenige oasen en karavanen als onbeduidende zwarte stippen te zien zijn. Aan de regterhand de valei van *Egypte* en de oogstrijke, altijd groene velden van de *Delta*. Hier de onuitputtelijke vruchtbaarheid eener lagchende natuur; ginds het afgrijsselijk grimmen eener uitgestrektheid gronds, waar de hitte der zon alle groeikracht verstikt. Links eenzaamheid en verwoesting; regts het volkrijke *Kaïro*, de talrijke bloeijende dorpen van *Egypte*, eene levensvolle wereld over onafzienbare bloeijende landschappen uitgebreid. In een ander saizoen, wanneer de *Nijl* zijne oevers overstroomt en zijne waters zich uitzetten, zou het niet moeijelijk zijn den stroom te herkennen in de blinkende lichtstreep, welke door het vruchtbare deel dezer landen kronkelende voortloopt en in het noorden zich verliest. Nu evenwel liet hij slechts hier en daar bij gedeelten zich onderscheiden en konden onze oogen ter naauwernood geregeld zijne bogten volgen. Het geheel levert een schouwspel, dat geen penseel in staat is te malen en dat een herhaald, langdurig bezoek van deze plaats vordert, opdat de verwarring van den eersten plotselingen indruk van lieverlede weggenomen en een meer geleidelijke gang aan onze gedachten gegeven worde.

Het zou niettemin eene onregtvaardigheid wezen, te beweren, dat nergens een uitzigt schooner dan hier te vinden ware. Zij, die b.v. *Java* en *Zwitserland* gezien hebben, en aldaar de rijkste streken bezochten, zullen welligt op eene andere plek van onze aarde te vergeefs zoeken naar eene schoonere natuur; doch het genot er van is alleen voor het oog, houdt spoedig op te boeijen, verveelt op den duur, en eindigt met niet meer gewaardeerd te worden; waardoor? door de monotonie van een eeuwig bekoorlijk groen op *Java*, en door gebrek aan verscheidenheid en drang van bevolking, aan handelsvertier en beweging in *Zwitserland*. Beide hebben eene rijke, maar stille, slapende natuur, vol voorspoed en geluk, zoo als niemand iederen dag genieten en evenmin aanschouwen kan, zonder zelf week te worden of in slaap te vallen.

Gansch anders is het hier, waar ontelbare volkssoorten, kam-

pende tegen eene felle zon, levensgevaarlijke winden en besmettelijke ziekten, niet ophouden te vermenigvuldigen, en hunne steden en dorpen aan mierennesten gelijk maken. Bedrijvigheid en leven, bevorderd door den handel met de voornaamste volken van *Europa, Azië* en *Afrika*, zijn hier aan de orde van den dag, boeijen den geest, en verhoogen het genot van eene natuur, die, door hare dorre woestijnen naast bloeijende akkers, als het ware winter en zomer te gelijk, in hetzelfde klimaat, onder ééne atmospheer, op eene wonderdadige wijze vereenigt.

Indien derhalve *Egypte* reeds daardoor onze verbeelding bij uitstek gaande maakt, hoeveel te meer moet men dan niet een land bowonderen, dat in zijne trotsche monumenten tevens eene zoo grootsche ontwikkeling van menschelijk oordeel en vermogen aan den vreemdeling ten toon spreidt!

> The mind,
> Expanded by the genins of the spot,
> Has grown colossal and can only find
> A fit abode wherein appear enshrined
> The hopes of immortality.

En deze onsterfelijkheid, wilde zij in persoon, in eenige zigtbare gedaante, aan de wereld verschijnen, zij zoude niet anders dan van de toppen der pyramiden zich openbaren!

Zóó peinzende, hadden wij welligt vergeten, dat wij naar de aarde en hare alledaagsche werkelijkheid terug moesten. Het duurde echter niet lang, of onze Dragomans begonnen te spreken van eene *descente*, van een *départ pour Boulac*, enz., daar anders de Nijlboot, zonder ons, naar *Alexandrië* zoude afvaren.

Geheel vervuld van het genot, dat ons hier te beurt viel, bleven wij nog eenige minuten in overweging, om te *Kaïro* de volgende landmail af te wachten, ten einde bij de pyramiden te kunnen terugkomen en de stad en bare omstreken op ons gemak op te nemen; doch de meesten onder ons, ongenegen deze gelegenheid te laten voorbijgaan en door een langer verblijf overgroote kosten te maken, beslisten eindelijk tot den algeheelen aftogt. Wij lieten dus alle verdere opsporingen van hetgeen binnen de pyramiden te zien was, varen, en trachtten, zoo geschikt mogelijk, van onze hoogte naar beneden te geraken, waartoe gemeenlijk meer voorzigtig-

heid en meer tijd worden vereischt dan tot het beklimmen. Er zijn verschillende wijzen van afstijgen, doch geene van allen is geheel zonder levensgevaar. Die, welke men ons in praktijk liet brengen, scheen wel de meest verkieslijke, namelijk: door omgekeerd, dat is: met het gezigt naar de pyramide, trap voor trap af te dalen. Op deze wijze gelukte het ons drie kwartiersuurs later behouden beneden te komen, waar een ander, minder aangenaam tooneel ons verbeidde.

Utrecht.

M^{r}. C. VAN HEERDT.

Mengelingen.
De nationaliteits-strijd in Sleeswijk.

Er openbaart zich in onze dagen in het volksleven der meest verschillende natiën een tweestrijd, welke den aandachtigen beschouwer der wereldgebeurtenissen niet ontgaan kan. Het is de gelijktijdige ontwikkeling en verbreiding van cosmopolitische en nationale sympathiën - twee rigtingen, welke elkander schijnbaar moesten uitsluiten -; de gelijktijdige verhooging van vatbaarheid voor indrukken uit den vreemde, van belangstelling in het leven van andere natiën, en tevens van gehechtheid aan de eigendommelijkheden van eigen taal en nationaliteit.

Men moge dien tweestrijd verklaren uit de natuurlijke reactie, welke het toenemende cosmopolitisme volgens den natuurlijken loop der zaken bij velen moet opwekken. Men moge in de herleving van het nationaal gevoel bij zoovele volken, waar men het sinds lang uitgedoofd waande, de laatste opflikkering zien van een levensbeginsel, welks ontbinding nadert: altijd blijft het feit de hoogste aandacht verdienen.

Maar die aandacht verdient het vooral dan, wanneer men in dat opgewekte nationaliteitsgevoel eene vrucht ziet van dienzelfden maatschappelijken en staatkundigen vooruitgang, waardoor zich in andere opzigten onze eeuw onderscheidt, een blijk van dat verhoogde zelfbewustzijn, dat thans alle volkeren doordringt. Zoo lang toch de natiën, onder de willekeurige alleenheersching van enkele vorsten, bij hoogst beperkte zede-

lijke en maatschappelijke ontwikkeling, van burgerlijke en staatkundige vrijheid verstoken, in een staat van voortdurende onmondigheid gehouden werden, konden zich evenmin nationale als cosmopolitische sympathiën bij hen vertoonen. Bij vrijere ontwikkeling, bij eene algemeen gevoelde behoefte naar vrijheid en vooruitgang, die, hoezeer nog slechts zelden en gedeeltelijk door de bestaande instellingen vervuld, daarom slechts des te levendiger gevoeld wordt en te werkzamer in het nationale leven ingrijpt, is voor beide sympathiën plaats. Echte humaniteit sluit evenmin eene nadere betrekking uit op stamverwanten, waarmede men zich door gelijkheid van afkomst, geschiedenis en taal verbonden voelt, als belangstelling in de algemeene zaak en echte burgerzin ongevoelig maken voor de aantrekking, welke de kring van het huisgezin of van naauwverbonden betrekkingen altijd oefent.

Is dit oogpunt het ware, dan begroeten wij in het ontwakend nationaal leven eene vrucht van diezelfde aandrift, die thans allen noopt, zich uit den naauwen kring van een engbeperkt individualisme op het ruime veld te begeven van volksen staatsleven, en zien in de angstvallige vasthoudendheid aan verouderde nationale eigendommelijkheden, en de bekrompene vrees voor vreemden invloed, welke vaak het patriotisme ontsieren, slechts eene ziekelijke ontaarding eener op zich zelve echt menschelijke en hartverheffende neiging.

Zoo veel ter waardering eener rigting, die zich in onze dagen op meer dan één terrein in veelzijdige vormen vertoont.

Het is wel onnoodig voorbeelden te noemen. Wien is het ontgaan, hoe sterk het nationaliteitsgevoel heeft medegewerkt om kracht en éénheid te geven aan de houding, welke het rampzalige *Ierland*, door nood en verongelijking gedwongen, in de laatste jaren heeft aangenomen? Wie ontwaarde niet korten tijd geleden met trillende aandoening het aandoenlijk levensblijk, door die Poolsche nationaliteit gegeven, welke geene met bloed geschrevene ukasen hebben kunnen uitroeijen? Tot wien drong niet uit de feestzalen der juichende studentenvereenigingen van *Upsala* en *Kopenhagen* de weêrklank door dier Panscandinavische sympathiën, die zich een oogenblik van eene geheele bevolking schenen meester te maken, en den doffen nagalm der eeuwenoude veten in een accoord van broeder schap en eenheid oplosten?

Elders bedekt vaak de regering met angstvallige zorg de uitvloeiselen en bewijzen dier nationale sympathiën, welke zij

zoo gaarne in de geboorte verstikken zoude. *Oostenrijk*, dat zijne Hongaarsche gardes de wacht laat houden voor de paleizen van *Venetië*, en zijne Italiaansche keurbenden legert te midden der gedenkteekenen der voormalige Boheemsche grootheid, tracht althans zijne armee vrij te waren voor den invloed, dien het verblijf te midden van medeburgers oefent, maar kan het daarom niet beletten, dat Tschechen en Magyaren, Slavonen en Duitschers dagelijks afkeeriger worden van den kunstmatigen band, welke zoo vele vreemdsoortige natiën omsluit en de eigenaardige ontwikkeling van elke belemmert, en blijft magteloos tegenover de broederlijke geestdrift, waarmede de bewoners van zijne Italiaansche staten de vreugdevuren begroeten, die aan de overzijde der grenzen den jaardag der uitdrijving der keizerlijken uit *Genua* vieren. Wij gewagen hier niet van de gisting, welke zich thans onder de nog aan de Porte onderworpene Grieksche stammen vertoont, noch van het Panslavisme, dat geroepen schijnt zoo groot eene rol in Oostelijk *Europa* te spelen. Overal is er brandstof aanwezig, gereed bij de eerste vonk te ontvlammen; en met zekerheid kan men beweren, dat, zoo andermaal een Europesche oorlog het kunstmatig evenwigt der verschillende staten aan het wankelen moest brengen, de verschillende nationaliteiten eene rol zouden spelen en eenen invloed zouden oefenen, geheel verschillende van den toestand dier dagen, toen zich de natiën naar de baatzuchtige willekeur der diplomatie lieten inkorten en uitbreiden, en er bij de splitsing en meting van het grondgebied, dat de Europesche vorsten elkander met hoffelijke vrijgevigheid toedeelden of met kleingeestige jaloerschheid onthielden, naar alles eer gevraagd werd dan naar de neigingen en behoeften der volkeren.

De verschijnselen, welke zich in de laatste helft van het vorige jaar in de aan den Deenschen scepter onderworpene Duitsche hertogdommen *Sleeswijk* en *Holstein* vertoond hebben, vloeijen uit dezelfde bron. Het is hetzelfde drama, dat, op grootscher tooneelen opgevoerd, zulke hartschokkende aandoeningen verwekt, maar hier op beperkter terrein en in kleinere afmetingen wordt voorgesteld, schoon de spelers wel eens door eene overdrevene opwinding verlokt, een empatischer toon aanslaan dan met de verhoudingen, waarin zij geplaatst zijn, strookt. Het is echter er verre van af, dat het schouw spel daarom onze aandacht onwaardig zoude zijn. De strijd tusschen twee nationaliteiten, de worsteling tusschen een ontwakend volksleven en eene regering, door andere inzigten en

belangen geleid, is een verschijnsel, dat, ook waar het zich op een kleiner schaal openbaart, altijd belangrijk blijft.

Belangstelling heeft de Deensch-Sleeswijksche strijd dan ook vooral in *Duitschland*, insgelijks ten gevolge dier zelfde stamverwantschap, die in *Sleeswijk* en *Holstein* zich zoo levendig gevoelen doet, in hooge mate gewekt. Op elke wijze heeft zich de letterkunde, die daar te lande thans met zoo veel helderheid en getrouwheid de bewegingen van het volksleven afspiegelt en de openbare meening vertegenwoordigt, de zaak aangetrokken, en eene geheele litteratuur staat reeds ten dienste van wie een weinig dieper in de zaak wil doordringen, dan de vlugtige dagblad-artikelen veroorloven. Enkele dier werken liggen voor ons, waarin het geschil zoowel uit een wetenschappelijk, als uit een maatschappelijk en staatkundig oogpunt beschouwd en toegelicht wordt, en wij doen welligt den lezer van *de Gids* geene ondienst door een en ander uit die geschriften te ontleenen en in enkele bladzijden de resultaten zamen te vatten van wat daar niet zonder talent, maar vaak met veel wijdloopigheid gezegd is.

De grove omtrekken van het geschilpunt zijn natuurlijk aan ieder bekend. Ieder weet, dat de tegenwoordige Deensche koning, even als zijne voorgangers, buiten het eigenlijk *Denemarken*, waartoe zoowel de Deensche eilanden in de *Oostzee* als *Jutland* behooren, en waaronder ook *IJsland* en de *Feroë's* begrepen zijn, ook over de Hertogdommen *Sleeswijk* en *Holstein* heerscht, die, ten zuiden van *Jutland* gelegen, het laatste geheel, het eerste gedeeltelijk door eene Duitsche bevolking bewoond worden[(1)]. Men herinnert zich daarenboven dat de strijd, welke aanleiding tot de laatste beweging gegeven heeft, zich om de vraag draait, of, indien de tegenwoordige mannelijke linie mogt uitsterven, *Denemarken* en die beide hertogdommen onder denzelfden scepter zullen blijven, dan wel of in elk een verschillende troonsopvolger zal gehuldigd worden? In *Denemarken* toch is volgens de *lex regia*, aldaar in 1660 ingevoerd, ook de vrouwelijke linie ter opvolging bevoegd; in

(1) Ook over het zuidelijk van *Holstein* gelegene *Lauenburg* regeert de koning van *Denemarken* als hertog. Dit hertogdom echter, vooreerst in omvang en gewigt geenszins met de beide anderen te vergelijken, is eerst sinds het Weener Congres met *Denemarken* verbonden, en staat in eene geheel andere verhouding tot dat rijk als *Sleeswijk* en *Holstein*. Het is dan ook bijna geheel buiten het bereik der jongste Duitsche beweging gebleven, en ligt alzoo tevens buiten den kring der onderzoekingen.

de hertogdommen is zij dit, in zooverre deze zich naar de oorspronkelijk voor hen geldende opvolgings-orde schikken, niet. De mogelijkheid van het kinderloos overlijden van een vorst uit de regerende lijn is zeker nog niet oogenblikkelijk daar, maar kan toch zeer aanstaande zijn. De regerende vorst is reeds zestig jaren oud; de kroonprins, zijn eenige zoon, slechts achtendertig, maar na een tweeden echt nog kinderloos. Hetgeen intusschen de algemeene aandacht bij voorraad op het mogelijk openvallen van den Deenschen troon gevestigd heeft, is een open brief, door den koning den 8sten Julij 1846 aan de bevolking der Hertogdommen gerigt, op welken wij later zullen terugkomen, en waarbij wordt medegedeeld, dat de vorst, na het onderzoek over het vraagpunt aan eene Staatscommissie te hebben opgedragen, zich volkomen overtuigd had, dat zijn koninklijke opvolger, tevens met den Deenschen troon, ook het gezag over het Hertogdom *Sleeswijk* verkrijgen zoude, en hij het alzoo voor zijne pligt en roeping hield, dat regt te bewaren en te handhaven.

Het is deze brief, die aan de openbare meening den schok gegeven heeft, welke noodig was om van de geheime oneenigheid een openbaren strijd te maken. Van den tijd zijner uitgifte dagteekent alzoo, ofschoon hij noch de oorzaak, noch het eerste bewijs der bestaande verdeeldheid zij, de openlijkheid van den strijd, op welken zich thans ook de oogen der overige Europesche Staten, die vroeger aan het geschil waren vreemd gebleven, gevestigd hebben, en in welks oorzaken en eigenaardigheden wij thans een blik willen werpen.

Ter juiste beoordeeling van eenen strijd, waarbij elke partij hare wapenen aan het arsenaal der geschiedenis ontleent, is het noodzakelijk een stap rugwaarts te doen, en in het verledene de verklaring van het tegenwoordige te zoeken. Intusschen heeft ook zulk een terugblik zijne bezwaren. De strijdschriften, welke voor ons liggen, in omvang klimmende, naarmate zij van latere dagteekening zijn, omdat elk zijn voorganger, zoo niet in grondigheid van redenering, althans in omhaal van bewijsgronden wil overtreffen, behandelen de zaak met zulk eene wijdloopige uitvoerigheid, en leiden het regt hunner partij van zoo veelvuldige en vreemdsoortige feiten en omstandigheden af, dat er eene scherpe ontledingskunst gevorderd wordt om te bepalen, welke, in het lange tijdvak, dat er verloopen is sinds zich het eerst Deenen en Germanen op het Cimbrische Schiereiland ontmoetten, de juiste momenten geweest zijn, die op

de regten van eene der beide partijen een beslissenden invloed geoefend hebben. Wij zullen intusschen, zoo het ons al niet gelukt, in onze korte schets een overzigt van al de talrijke feiten zaam te dringen, waarop zich beide partijen beurtelings beroepen, den lezer ten minste de hoofdpunten voor oogen stellen, waarom zich aanval en verdediging bewegen.

Het Schiereiland werd oorspronkelijk door verschillende volkeren van Germaanschen stam bewoond, door Angelen, Saxen en Friezen, waarnaast wij vrijelijk ook Jutten en Deenen mogen noemen, schoon enkele der Duitsche geleerden, om den oorsprong van den strijd tusschen beide volkeren en van het goed regt der Duitschers tot in den duisteren Europeschen vóórtijd te doen opklimmen, hardnekkig blijven volhouden, dat oorspronkelijk de Duitschers hun gebied tot de noordelijkste punt van *Jutland* uitstrekten, en eerst later door de van de Scandinavische bente overstekende Jutten en Deenen verdreven zijn. Hoe het zij, zoo ver de eigenlijke geschiedkundige oorkonde reikt, vinden wij Deenen in het bezit van *Jutland, Sleeswijk* door eene gemengde bevolking bewoond, en *Holstein* Duitsch. De staatkundige betrekking, waarin deze drie landen tot elkander stonden, was deze, dat *Sleeswijk* door de Deensche kroon aan overigens onafhankelijke hertogen werd in leen gegeven, *Holstein* daarentegen een grafelijk leen van het Duitsche rijk was. Even min echter als andere staatkundige splitsingen en indeelingen, was deze in die dagen van geweld en krijg van bestendigen duur. Zoo werd in den aanvang der dertiende eeuw *Holstein* voor eene wijle onder Deenschen scepter gebragt; weldra echter herwon het zijne onafhankelijkheid, en nu werd zelfs de Holsteinsche graaf GERHARD DE GROOTE, eene heldengestalte uit de Noord-Duitsche geschiedenis, door den Deenschen rijksraad bij een regeringstwist tot scheidsregter ingeroepen, en plaatste hij zijn eigen neef, WALDEMAR, op den Deenschen troon.

Tot loon voor zijne diensten werd de Holsteinsche graaf met het Hertogdom *Sleeswijk* erfelijk beleend, bij welke gelegenheid de *constitutio Waldemariana* - de eerste schakel aan den keten van bewijsgronden, waarop de inwoners van het Hertogdom hun regt op vereeniging met *Holstein* en scheiding van *Denemarken* gronden - *Sleeswijk* tot een voor immer van *Denemarken* gescheiden rijk verklaarde[1].

(1) Ducatus Suder Luciae regno et coronae Daniae non unietur, nec annctetur, ita quod unus sit dominus utrinsque. Zie *die Staats-Erbfolge der Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lanenburg*, von HUGO HÄLSCHNER, p. 8.

De Deensche vorsten zochten echter weldra op hunnen vrijgevigen afstand terug te komen. GERHARD zelve werkte hun in de hand, door tegen schadeloosstelling ten behoeve eener zijdlinie van het Hertogdom afstand te doen, en er verliep meer dan eene eeuw van bijna onafgebroken krijg tusschen Deenen en Holsteiners, eer koning CHRISTOFFEL van *Denemarken* in 1440 op nieuw aan graaf ADOLF VIII van *Holstein* het gansche Hertogdom *Sleeswijk* in erfelijke beleening gaf.

Weinige jaren later werd, bij het uitsterven van het Deensche koningshuis, aan graaf ADOLF de Deensche kroon aangeboden, die ze voor zich zelven weigerde, maar voor zijnen neef CHRISTIAAN; den stamvader van het Oldenburgsche vorstenhuis, aanvaardde. Deze hernieuwde bij zijne troonsbestijging niet alleen de beleening van *Sleeswijk* aan zijnen oom, maar verbond zich ook uitdrukkelijk, het artikel der Waldemarsche constitutie, dat de eenwige afscheiding van *Denemarken* en *Sleeswijk* vaststelde, te zullen handhaven.

Weldra echter werd zijne belofte door het toedoen der Sleeswijksche en Holsteinsche stenden zelve ontzenuwd, die, na den dood van graaf ADOLF, koning CHRISTIAAN tot hunnen Landheer kozen, eene keuze, van welke, naar het gevoelen der Sleeswijk-Holsteinsche geschiedschrijvers, de reeks van rampen en vernederingen dagteekent, welke voor hun Vaderland van eene vereeniging met *Denemarken* onafscheidelijk zijn.

Wel trachtten de Stenden het beginsel der Waldemarsche constitutie te bewaren door de uitdrukkelijke verklaring, dat zij CHRISTIAAN ‘niet als koning van *Denemarken*, maar als hunnen Heer dezer voorschrevene landen’ huldigden. Wel lieten zij CHRISTIAAN eene capitulatie bezweren, waarin het beginsel, dat de vereeniging van *Denemarken* en *Sleeswijk-Holstein* eene personele, geene reële unie was, op den voorgrond gesteld, en niet alleen de politieke onafhankelijkheid hunner landen verzekerd, maar ook, wat de onafscheidelijke vereeniging van *Holstein* en *Sleeswijk* belangt, verklaard werd, ‘dat se bliven ewich tosamende ungedelt.’ Wel werden de Stenden zelfs geregtigd, voortaan onder de zonen of verdere erfgenamen van koning CHRISTIAAN hunne landsheeren vrijelijk te mogen verkiezen, zonder aan dengene gebonden te zijn, die de Deensche kroon beërven zoude; maar al deze privilegiën en waarborgen zou-

den allengs verstuiven, en het overwigt der Deensche kroon zou zich maar al te spoedig laten gevoelen.

Zeker werkten de Stenden zelve daartoe krachtig mede, toen zij, na den dood van CHRISTIAAN I, zijne beide zonen, koning JOHAN en prins FREDERIK, tot Landvorsten verhieven, waardoor de ondeelbaarheid der beide vorstendommen even spoedig na hare openbare afkondiging verbroken werd, als eenige jaren vroeger de eeuwige scheiding tusschen *Denemarken* en *Sleeswijk* gelogenstraft werd. De toestand verergerde zich, toen in 1533, na den dood van FREDERIK, die sedert tevens koning van *Denemarken* geworden was, diens oudste zoon, CHRISTIAAN, zich op den landdag te *Kiel* tevens met zijne drie broeders als Landsheer van *Sleeswijk-Holstein* liet huldigen. Intusschen beperkten zich op den duur die herhaalde deelingen tot eene blijvende splitsing tusschen twee liniën, waarvan de eene tevens erfelijk in *Denemarken* regeerde, en de andere, naar het gedeelte des lands dat haar was toegevallen, den naam van de *Gottorpsche* droeg. Om nieuwe onderverdeelingen te voorkomen, besloten de hoofden van beide liniën het oorspronkelijk kiesregt der Stenden op te heffen, en daarom het beginsel der erfelijke huldiging in de plaats te stellen, hetgeen na lange tegenspraak en wisseling van redenen der Gottorpsche linie in 1608, en der Koninklijke in 1650 gelukte. Het beginsel waarvan beide statuten van erfopvolging uitgingen, was, dat steeds de oudste zoon in de afdalende mannelijke lijn, de gezamenlijke Landen beërven zoude, terwijl, bij kinderloos overlijden van den vorst, de naast volgende mannelijke linie tot de opvolging geregtigd zoude zijn.

De splitsing tusschen de beide liniën echter bleek eene voortdurende oorzaak van strijd en verdeeldheid. Bij de vele oorlogen, welke *Denemarken* vooral met *Zweden* voerde, koos de Gottorpsche linie meestal de zijde van den vijand, bij wien zij vaak bescherming zocht tegen den toenemenden invloed der koninklijke linie, die steeds begeerig was, tot het ongedeelde bezit der landsoverheid in *Sleeswijk* en *Holstein* te geraken, en dikwerf op het punt was dit doel te bereiken. Eindelijk, in 1714, toen andermaal het Gottorpsche huis de zijde der Zweden gekozen had, werden de Gottorpsche landen door koning FREDERIK IV van *Denemarken* als vijandsland in bezit genomen. En ditmaal was het geknakte *Zweden* niet meer in staat den overweldigden bondgenoot, gelijk vroeger in 1658 bij den vrede van *Rotschild*, in zijnen vorigen staat te herstellen,

maar werd integendeel in 1720 den koning van *Denemarken* het voortdurend bezit der voormalige Gottorpsche landen door *Engeland* en *Frankrijk* gewaarborgd. En sedert zijn dan ook *Sleeswijk* en *Holstein* onverdeeld onder den scepter der opeenvolgende koningen van *Denemarken* gebleven.

Zoover de grove omtrekken der hoofdgebeurtenissen, die de onderlinge verhouding van *Denemarken* en *Sleeswijk* bepaald hebben. De vraag blijft, welke de regtsgevolgen dier gebeurtenissen geweest zijn; of namelijk de verhouding tusschen de beide rijken van dien aard is, dat *Sleeswijk*, bij uitsterving der thans regerende mannelijke lijn, in stede der aan het Hertogdom eigenaardige mannelijke primogenituur-orde, de Deensche erfopvolging behoort te volgen. Immers zoo, volgens het gevoelen der Duitsche schrijvers, het verband tusschen *Denemarken* en *Sleeswijk* nog op dezen oogenblik geene andere is dan eene personele unie, dan behouden beide rijken, elk zijne onafhankelijke erfopvolging, en komen, na het uitsterven der regerende lijn, onder verschillende vorsten.

Het gevoelen, dat in *Sleeswijk* de Deensche erfopvolging geldig is, berust op twee gronden, waarvan men echter vroeger liefst den eersten liet gelden, dien men thans bijna geheel heeft opgegeven, om zich met te meer gezag op den tweeden te beroepen. De eerste grond zoude in het onverbroken leenverband liggen, waardoor *Sleeswijk* aan *Denemarken* verknocht zoude zijn, en krachtens hetwelk, bij het uitsterven der thans regerende mannelijke linie, het leen *Sleeswijk* weder aan de kroon *Denemarken* vervallen, en deze in alles volgen zoude.

Hiertegen wordt echter aangevoerd, dat de leenroerigheid reeds *ipso jure* vervallen was, toen CHRISTIAAN I, koning van *Denemarken* en als zoodanig Leenheer, zich door de Stenden der Hertogdommen tot Landsheer verkiezen liet; dat hij toch door, in stede van *Sleeswijk* als vervallen leen onder zijnen scepter terug te brengen, zich in *Sleeswijk* en *Holstein* beide zich door vrije keuze te laten huldigen, onvermijdelijk van zijn leenregt afstand deed. Intusschen is het met dezen afstand gegaan zoo als met zoo vele regtsafstanden, waarop de vorsten, zoodra hun de gelegenheid daartoe schoon dacht, terugkwamen. FREDERIK II toch, tijdens de Hertogdommen nog tusschen de koninklijke en de jonge liniën gedeeld waren, vorderde als koning van *Denemarken* van zijne mederegenten leendiensten, en wist dezelve na lange weigering en tegenstand te verkrijgen. Sinds bleven de koningen van *Denemarken* zich zelve als Leenheeren van *Sleeswijk* en

de hertogen der Gottorpsche linie als hunne vassallen beschouwen. Bij den vrede van *Rotschild* echter, in 1658, bedong *Zweden* voor de Gottorpsche hertogen volledige souvereiniteit en ontheffing van alle leenpligtigheid, bij welke gelegenheid natuurlijk ook het leenregt van *Denemarken* op het koninklijke gedeelte der hertogdommen verviel. In de souvereiniteits-diplomen van den 12^{den} Mei 1658 werden beide, hertog FREDERIK III van *Gottorp*, en koning FREDERIK als hertog van *Sleeswijk*, van den leenpligt jegens *Denemarken* vrijgesproken, en behielden met hunne mannelijke nakomelingen de souvereiniteit, terwijl de kroon *Denemarken* van alle leen aanspraken, met name ook van het *jus infeudationis et sublimis dominii*, afzag.

Deze overeenkomst heeft ontwijfelbaar voor altijd den leenregtelijken band verscheurd, voormaals tusschen de beide rijken gelegd. En toch hebben een tijdlang de Deensche publicisten in dezelfde akte, waarbij de aanspraken van *Denemarken* op *Sleeswijk* te niet werden gedaan, den grond van die aanspraken willen zien. Volgens hen toch zou de onafhankelijkverklaring van het gezag der koninklijke linie in *Sleeswijk* eene absolute geweest zijn, waarbij de oorspronkelijke staatsregeling van het hertogdom vernietigd zoude zijn en de koning van *Denemarken* eene onbeperkte magt verkregen zou hebben; terwijl daarentegen de opheffing van het leenregt over het Gottorpsche gedeelte slechts ten behoeve der destijds regerende linie geschied zoude zijn, en nadat deze van de regering vervallen was, van zelve weder zoude zijn ingetrokken. Reeds de tegenstrijdigheid der tweeledige verklaring pleit voor hare onjuistheid. Men heeft haar trouwens weldra laten varen, en schijnt thans te erkennen, wat naauwelijks ter goeder trouw kon geloochend worden, dat het Rotschildsche verdrag en de diplomen, daaruit voortgevloeid, geenerlei verandering gemaakt hebben in de verhouding tusschen de Sleeswijksche vorsten en hunne onderdanen, maar daarentegen de leenbetrekking tusschen *Denemarken* en *Sleeswijk*, in zoo verre zij na CHRISTIAAN I nog kon geacht worden te bestaan, volkomen hebben opgeheven.

In zoo verre dus staan *Denemarken* en *Sleeswijk* als onderling onafhankelijke rijken tegen elkander over.

Eenen anderen echten en schijnbaar vasteren grond voor hun vermeend regt zoeken de Deenen in hetgeen er, tijdens de inbezitneming van het Gottorpsche deel van *Sleeswijk* door FREDERIK IV, is voorgevallen; en het is deze grond, waarop het advies der Deensche staatscommissie en alzoo ook de daarop

steunende *opene brief* het voortdurend regt der Deensche troonopvolgers vestigt.

Nadat *Engeland* en *Frankrijk* het bezit van het veroverde gedeelte van *Sleeswijk* en *Holstein* aan FREDERIK IV gewaarborgd hadden, vaardigde deze den 22sten Augustus 1721 een patent uit, waarbij hij verklaarde, het aandeel, door hertog KAREL FREDERIK van *Holstein* in *Sleeswijk* bezeten, als een in moeijelijke tijden onregtmatig van de kroon *Denemarken* afgereten pertinens weder in possessie te nemen en van nu aan dat aandeel met het zijne te vereenigen en te incorporeren (*selbigen Antheil mit dem unszigen zu vereinigen und zu incorporiren*).

Daarentegen moesten de edelen van het Gottorpsche *Sleeswijk* zweren voor hunnen eenigen Souverein en Landsheer te erkennen Hoogstdenzelven, gelijk ook Hoogstdeszelven koninklijke erf-opvolgers in de regering, *secundum tenorem legis regiae*, trouw, genegen en onderdanig te zullen zijn.

Op deze beide stukkken bouwt het advies der Deensche Commissie de aanspraak der Deensche troonsopvolging, als zoodanig, op het hertogdom. Vooreerst toch kan de uitdrukking ‘met hetzelve te vereenigen en te incorporeren,’ volgens het oordeel dier Commissie, geene andere beteekenis hebben dan met hetzelve te vereenigen en (tevens met hetzelve) te incorporeren, welke incorporatie natuurlijk alleen eene inlijving in *Denemarken* zijn kan. Iets minder gewrongen is de duiding, door de Deenen aan den huldigings-eed gegeven. Zoo toch de edelen aan de *koninklijke* erf-opvolgers, *secundum tenorem legis regiae*, onderwerping zwoeren, zwoeren zij die natuurlijk tevens aan de afstammelingen der vrouwelijke linie, wijl ook deze, volgens de in 1660 in *Denemarken* ingevoerde *lex regia*, koninklijke troonsopvolgers zijn. Een deel der Duitsche publicisten hebben de juistheid dier verklaring bestreden en beweerd, dat, ware zij de juiste, alsdan de Sleeswijksche ridderstand niet slechts beloofd had de erfopvolging volgens de *lex regia* te doen plaats hebben, maar krachtens de plaatsing der comma, welke vóór *secundum* stond, in alles gehoorzaamheid, aan de *lex regia* beloofd zoude hebben, welke wet echter nimmer in *Sleeswijk* ingevoerd was; zoodat de *lex regia* hier niets anders zijn kon dan de in 1650 in *Sleeswijk* ingevoerde primogenituur-orde.

Anderen daarentegen hebben zich een gunstiger standpunt gekozen. In stede van angstvallig de uitdrukkingen van FRE-

DERIK IV te wegen, en daarin een naauwgezetten eerbied voor verkregen regten te zoeken, welke dien vorst in waarheid vreemd was, hebben zij toegegeven, dat eene dergelijke inlijving zeer ligt de wensch van FREDERIK geweest kan zijn, maar dat hij buiten staat was dien te bevredigen.

Noch het patent toch, noch de huldiging der Gottorpsche Edelen was daartoe voldoende. Immers zoo een patent, eene eenzijdige koninklijke verklaring, voldoende was, dan kon zij even goed door den tegenwoordigen Koning als door FREDERIK IV gegeven worden, en kon men dan onbewimpelde taal bezigen, in plaats van naar de verklaring van dubbelzinnige uitdrukkingen te zoeken. De huldiging daarentegen was in elk geval slechts door de Gottorpsche Edelen geschied, en kon dus den ridderstand van het koninklijk deel van *Sleeswijk* niet binden; maar daarenboven werd tot eene wijziging der erfopvolging vooreerst de toestemming der agnaten, wier eventuële regten door die wijziging werden opgeheven, ten andere de goedkeuring der vereenigde stenden van *Sleeswijk* en *Holstein* vereischt, wijl het beginsel der onafscheidelijke vereeniging van de beide hertogdommen nimmer eenzijdig verbroken mogt worden. Die dubbele toestemming is nooit verkregen; zelfs heeft men nimmer beproefd haar te erlangen; en alzoo kan de eenzijdige daad van FREDERIK IV geenszins de regtsgevolgen gehad hebben, welke de Deensche Staats-Commissie daaraan toeschrijft.

Het onpartijdig historisch onderzoek schijnt alzoo, niettegenstaande de stoutmoedige verzekering aan het einde van het meergenoemde advies, dat, na al het aangevoerde het voortdurend regt der Deensche kroon op *Sleeswijk* zelfs niet meer vragelijk kan geacht worden, tot eene juist tegenovergestelde uitkomst te leiden, en, bij kinderloos uitsterven der thans in *Denemarken* regerende mannelijke lijn, den prins van *Sonderburg-Augustenburg*, den vertegenwoordiger der naast aangrenzende mannelijke lijn, als hertog van *Sleeswijk* aan te wijzen, terwijl de prins van *Hessen* daarentegen, als afstammeling eener naderverwante vrouwelijke linie, tot den Deenschen troon zoude geroepen worden.

Hoe magtig een wapen intusschen de Duitschgezinde partij in de resultaten van dat onderzoek vinden moge, en hoe hardnekkig zij zich aan haar regt vastklampe, het behoeft wel geen betoog, dat, zoo eenmaal de tegenwoordige Deensche staat uiteen moet spatten, de oorzaak niet in eene onvolledigheid van

de titels der vorstelijke bezitters liggen, maar het feit een dieperen grond hebben zal.

Wat er ook van den historischen oorsprong der vereeniging zij, *Denemarken* en de hertogdommen hebben nu sinds onheugelijke jaren één staat uitgemaakt, slechts een tijdlang door gedeeltelijke splitsing gescheiden. Zoo die politische staatseenheid zich op den bodem van het volksleven terugvond, welke pretendent zoude het wagen aanspraken te laten gelden, die tot splitsing en scheuring van eenen welgevestigden staat zouden leiden, al zouden niet ten overvloede de Stenden, wanneer er zich een dergelijke opdeed, met grond kunnen beweren, dat, zoo de wettige vorstenstam was uitgestorven, het oude kiesregt voor hen herboren was, hetwelk ook in oude tijden bij alle geschillen over de hertogelijke kroon werd te rade geroepen, en zich op nieuw aan *Denemarken* kunnen aansluiten.

Reeds in de omstandigheid, dat het hier geen regeringslustige bloedverwant is, die, bij het vooruitzigt eener mogelijke kans, een naauwkeurig onderzoek instelt naar zijne verouderde en in veler oogen verjaarde regten en zich vasten grond tracht te winnen in de volksopinie tegen het oogenblik, waarin hij openlijk voor zijne aanspraken zal optreden; maar dat het de natie zelve is, die den aanstaanden erfstrijd voorbereidt en begunstigt, ligt eene eigenaardigheid, die der Sleeswijksche opvolgings-vrage eene eigene plaats in de geschiedenis verzekert.

Ter ontwikkeling van de oorzaken, welke dien volkswil bestemd, en de verschijnselen, welke zijne uiting verzeld hebben, is het noodig een blik op het karakter van land en volk in *Sleeswijk* te werpen.

Gelijk veelal de natuurlijke ligging der landen een gewigtigen invloed oefent op de rol, welke hunne bevolking spelen zal en die als het ware vooraf bepaalt, zoo schijnt *Sleeswijk* van nature bestemd, om de brug te wezen tusschen *Duitschland* en het Scandinavische Noorden; het punt, waarop zich Deenen en Duitschers ontmoeten en vermengen zouden.

Terwijl zich toch in den aanvang de digtere massa's van *Holstein* en *Jutland*, de eerste uit *Duitschland*, de andere van de Scandinavische kust en de Deensche eilanden bevolkten, moest de smallere streek, die beide scheidt, het punt zijn, waarop beide elementen elkander ontmoeten en op elkander stuiten zouden, en tevens de onzijdige grond, waarop weldra de beide vijandige natiën elkander tegenover zouden staan en die het tooneel hunner strooptogten en veldslagen zijn zoude.

Aan den anderen kant echter gaf de strenge geographische grensscheiding, welke zeeboezems en rivieren zoo ten noorden als ten zuiden vormen, een hechten waarborg, dat het isthmusachtige land, hoe ook door de strijdende partijën geteisterd, niet door hen vaneengescheurd en verdeeld zoude worden, maar zijne geographische eenheid en zelfstandigheid zich ook in het karakter zijner bevolking bewaren zoude.

Vandaar dat het mengvolk, dat zich in *Sleeswijk* uit Deensche en Duitsche elementen zamenstelde, trots de verwantschap met noordelijke en zuidelijke naburen, een eigenaardig, schoon in de verschillende deelen des lands gewijzigd karakter behield.

Dat gewijzigd karakter der enkele deelen is ook weder door de natuurlijke gesteldheid des lands bepaald. Van het noorden naar het zuiden, van de *Köningsau* tot den *Eider* breiden zich drie streken in evenwijdige rigting uit - eene smallere oost- en westzijde en een breede middenrug - welke in aard en natuur even verscheiden zijn als hunne bewoners het vooral voormaals waren en gedeeltelijk nog thans gebleven zijn.

Vooral tusschen het westelijk en middengedeelte vertoont zich bij de meest oppervlakkige beschouwing een scherp verschil. Bij de bewoners worden de beide streken door de namen *Marsch* en *Geest* onderscheiden. *Marsch* heet de vruchtbare kleigrond, die, op velerlei wijze door golven en inhammen gekarteld en doorsneden, zich langs de zee uitstrekt en aan de uiterste westzijde in eene archipel-achtige verzameling eilandjes - hier *Halligen* geheeten - zich oplost. Zoowel die *Halligen*[1], als ook een deel der grootere op een iets meer van

(1) Het doel en de omvang van dit opstel veroorloven ons niet bij andere bijzonderheden van de natuurlijke gesteldheid of maatschappelijken toestand van *Sleeswijk* stil te staan, dan die ter toelichting van de verhouding des Hertogdoms tegenover de Deensche kroon strekken kunnen, hoe verlokkende aanleiding tot velerlei mededeeling de reisbeschrijvingen van MÜGGE en KOHL ons anders ook zouden aanbieden. Wij veroorloven ons slechts ééne uitzondering, en nemen, terwijl wij in den tekst van de *Halligen* gewagen, die gelegenheid waar tot overname eener beschrijving dier eilandjes, door BIERNATZKY, die op een derzelve, op *Fudö*, predikant was, ontworpen en door MÜGGE medegedeeld, welke een even treffend als helder beeld van dien zoo eigenaardigen en aan onze stranden zoo geheel vreemden vorm van het kustenleven aanbiedt:

Aan de westkust van het hertogdom *Sleeswijk*, zegt hij, bevinden zich, omspoeld door de golven der *Noordzee*, verscheidene eilanden, welke als overblijfsels eener tezamenhangende landstreek, die eenmaal de zee ten prooije geworden is, de bewoners van het vasteland ter waarschuwende herinnering dienen, om zich met alle middelen, die ter hunner beschikking staan, tegen de golven te wapenen.

De grootste dezer eilanden zijn door dijken en dammen voor de golven beschut, welke dagelijks nieuwe pogingen aanwenden, om de laatste brokken van hunnen grooten roof te verzwelgen. Bij de ebbe treedt de zee zoover terug, dat zij mijlen ver een weeken slijkgrond ontbloot, die nog in zijne gekartelde vlakte het beeld der golven afspiegelt, welke hem voor weinige uren overdekten. Enkele diepe gleuven en spleten, die steeds met water gevuld blijven, loopen door het slijk heen. Ten deele zijn het voortzettingen der stroomen en beeken, welke in de *Noordzee* vallen, ten deele zijn het stroomgaten, waardoor de zee terugvloeit. Men heet ze *diepten, stroomen* en *spleten*. De grootsten dienen ter scheepvaart, tallooze kleineren echter kronkelen door den ter ebbetijd blootliggenden bodem der zee; vooral omwinden zij de eilanden, als waren zij de slangenarmen, waarmeê de eeuwig loerende reus de nooit vergetene buit omklemt. - Deze diepten, welke den eenzamen wandelaar, die op den zeegrond krabben, roggen, of een door het snelle afvloeijen der golven verrasten zeehond zoekt, ook bij de laagste ebbe onoverkomelijke grenzen stellen, verhinderen de verbinding der eilanden te lande, ook dan, wanneer zij het ligtst te bereiken schijnt. Slechts enkele kleine eilanden mogen zich in eene korte gemeenschap verheugen; maar wee den wandelaar, die den verraderlijken reus te veel vertrouwde. Vaak keert hij met ongewone snelheid en vóór zijnen tijd terug, en voert den nevel als bondgenoot met zich, die plotseling, als met een tooverslag, dag in nacht herschept, de zinnen verwart en de verraste slagtoffers eenen zekeren dood in handen levert. De slijklooper - zoo heet men dengene, die zich van de ebbe tot grootere togten bedient -

ziet het bekende strand voor zijne blikken verdwijnen. Dra voelt hij den stroom hem om de voeten spelen. Ontzetting drijft hem het haar te berge; in doodsangst ijlt hij voort, maar de reeds gansch gevulde spleten versperren hem den weg. Hij begeeft zich zijdwaarts om ze te omgaan; daardoor verliest hij zijne rigting, en met elken oogenblik kruipt de vloed hooger tegen hem op. Duim voor düim stijgt hij zwijgend en begeerig om zijn lijf; zijn angstgeschrei sterft in de groote, breede waterwoestenij weg; niemand hoort, niemand ziet hem. In waanzinnige doodsangst beweegt hij zich voort, eindelijk verliest hij grond, hij struikelt, valt, worstelt, verdwijnt, en de golven ruischen over zijn verstikt lijk; want eene diepe zee is daar, waar nog zoo even de voetstappen des ongelukkigen zigtbaar waren.
In tegenoverstelling der grootere, door duinen en dijken beveiligde eilanden, worden de kleinere *Halligen* genoemd. Zulk eene *Hallig* is een vlak grasveld, dat twee of drie voeten hooger ligt dan de gewone waterstand, en derhalve, noch door de natuur, noch door de kunst beschermd, zeer dikwerf, en vooral in de wintermaanden soms tweemaal daags, door de golvende zee overstroomd wordt. De grootste *Halligen* hebben naauw den omvang eener halve vierkante mijl; de kleinere, hoogstens vaak slechts door één gezin bewoond, zijn een paar duizend voeten lang en breed. Vele, die geheel onbewoond zijn, dienen slechts daartoe, om een weinig hooi te winnen, dat echter vaak, eer het geborgen kan worden, door de golven wordt weggewasschen.
Waar huizen zijn, staan zij op kunstmatige heuvelen, *Werven* geheeten, die meestal slechts zooveel plaats opleveren, dat een smalle gang om de hut kan loopen. Vandaar dat men bijna nergens een stukje tuinland, een struik, een boom, die eenige schaduw zou kunnen aanbieden, aantreft. Daartoe zouden de Werven grooter moeten zijn, en nu reeds heeft de halligbewoner genoeg te doen om zijn klein eigendom in stand te houden. Op de vlakte eehter, aan den voet der Werf, ontspruit geene voedende vrucht, geen frischbloeijend gewas; de overstroomingen laten het niet toe. De Hallig is eene woestenij, die slechts door haar vaal groen, door slijkplassen en watergaten afgebroken, aanduidt, hoe het ligtbevredigde schaap hier eenig voedsel kan vinden, dat koeijen, paarden of andere dieren vruchteloos zoeken zouden. Zoekt gij borrelende bronnen daar waar de zonnestralen in zomerhitte op een bleek grasveld neêrschieten? Gij vindt slechts oevers, door den golfslag geborsten en gescheurd, en kuilen door de zee gegraven, die zich diep in het land uitstrekken en diens geheelen ondergang voorbereiden; de wind speelt met het schuim, door den oceaan na de laatste overstrooming achtergelaten. Drinkwater zoekt ge vruchteloos. Op de werf wordt een put gegraven, waarin het regenwater zich van boven verzamelen of aan de zijden insijpelen mag. Het dient den schapen tot drank en hunnen meesters tot de toebereiding der thee, hunne eenige lafenis, schoon het door het zeezout, waarvan de grond doortrokken is, den walgelijksten smaak heeft aangenomen. Somwijlen brengt eens een boot een vaatje water van het vasteland mede, en in tijden van droogte wordt zulk een toevoer een dringend vereischte. Toch heeft de Halligbewoner één genot meent ge, hij bezit een rijkelijken vischvangst? - Neen, zelfs niet eenmaal de aanblik eener helderstroomende zee wordt hem ten deel. Met modderig slijk is deze bezwangerd; de visschen schuwen haar en laten haar den rog en den zeehond over.
En zalig de Hallig, wanneer het beeld hiermede voltooid ware. Maar de overstroomingen, die al het vlakke land overdekken, en, tot de werven opstijgende, hun schuim tegen wanden en vensters der hut slingeren, zijn tot een gewoon verschijnsel geworden. Hunne stroodaken steken dan als enkele punten boven het golfgewoel uit; niemand zou gelooven, dat menschelijke wezens daaronder wonen, en toch is het zoo. Dáár leven mannen, vrouwen, grijzaards en kinderen, die welligt rustig om de theetafel zitten en naauwelijks een blik om den hen omstroomenden oceaan werpen. Vaak reeds zeilde op zulke oogenblikken een schip des nachts over eene Hallig heen, en de verbaasde zeelieden geloofden zich onder den indruk eener betoovering, als zij op eenmaal naast zich lichtglans door de helle vensters schemeren zagen van een vertrek, dat, half door de golven bedekt, geen ander steunpunt scheen te hebben dan deze.
'Wanneer zich echter storm met springvloed vereenigt, dan bereikt de ellende haar toppunt. De wateren stijgen wel 20 voeten boven hunnen gewonen stand, de golven worden tot bergen en afgronden, en deze stuwt ze telkens op nieuw tegen de werven om deze te verpletteren. De aardheuvel, die een tijdlang sidderend weêrstand bood, laat los; het eene stuk voor, het andere na, brokkelt af en stort in de diepte. De palen van het huis, die even diep in de werf geheid zijn als zij daarboven uitsteken, worden ontbloot; de zee vat ze aan en schudt ze heen en weder. De verschrikte bewoner brengt vruchteloos zijne beste schapen en goederen op het dak, en zelve te vlugten, is reeds te laat. Want reeds storten de muren in; slechts enkele bulken steunen het wankele dak. De golven houden huis in het onderste deel der woning, zij werpen kasten, kisten, bedden, wiegen, in hunne wilde speling dooreen, en banen zich een vrijen doortogt, om alles naar buiten te sleuren naar het breede worstelperk hunner bandelooze kracht, en de steunpunten van het dak worden telkens minder. Angstig luistert het oor of het stormgedruisch ook afneemt, angstig kloppen de harten bij elken schok. In de duisternis van den nacht ziet niemand het van angst verbleekte gelaat der anderen; in het gedonder der

de kust verwijderden afstand gelegene eilanden, zijn nog door Friezen bewoond, welke stam oorspronkelijk bijna de geheele

golven, in het gehuil van den storm, sterft het gebed en de diepe verzuchting weg. De man drukt de vrouw, de moeder hare kinderen met de wanhoopvolle gewisheid van eenen naderenden dood aan zich vast. De planken onder hunne voeten worden door den aandringenden vloed opgetild, uit alle spleten borrelt het water op, het dak is van de stortzeeën doorlekt; een onzeker maanlicht dringt door de verscheurde wolken, en valt op het jammertooneel, dat, door het bleeke licht beschenen, zich in zijne gansche verschrikkelijkheid vertoont, en spiegelt zich in gelaatstrekken door den angst misvormd. Daar kraakt een balk. Een vreesselijke angstkreet volgt. Nog eene martelende minunt! Nog eene. De dakzolder stort aan de ééne zijde in; een reusachtige waterberg schiet schuimende naar binnen; een gedruisch van vallen en kraken vermengt zich met een wild gegil en - sterft weg in het stormgehuil. De zegepralende golven slingeren zich bouwvallen en lijken toe.' THEODOR MüGGE, *Streifzüge in Schleswig-Holstein und im Norden der Elbe*. Th. I, p. 257-265.

Marsch bevolkte. In die weelderige landsdouw zijn zij echter allengs door de Duitschers verdrongen, die thans aldaar in

afgezonderde hoeven levende, alleen door een dijk- en kerspelverband aanééngehouden, eene boerenaristocratie vormen, zoo vermogend en trotsch op hare voorregten, als er niet ligt elders eene zal te vinden zijn. Hier is het vooral, dat niet slechts graanbouw en veeteelt, maar ook de Duitsche sympathiën een vruchtbaren bodem vinden. De stelling van den rijken Marschboer tegenover de arme Jutten, wier zeestrand in stede van den vetten Marsch-grond slechts schraal duinzand aanbiedt, en die daarom tegen den oogsttijd in zwermen naar de Marsch afdalen om zich daar tot den veldarbeid te verhuren, wekt van zelve reeds een gevoel van meerderheid, die zich slecht met het denkbeeld verdraagt van enkel een toevoegsel aan *Denemarkén* daar te stellen. Daarenboven is het immer zuidwaarts, dat de Marsch-bewoner het oog heeft, wanneer hij zich van

zijnen overvloed ontdoen en de voortbrengselen van zijnen akkerbouw en veeteelt ter markt wil brengen. *Hamburg* is in dat opzigt de stapelplaats, en, schoon staatkundig van hen gescheiden, het eigenlijk maatschappelijk en commercieel middenpunt der Hertogdommen, terwijl daarentegen de betrekking der Marschzijde met de Deensche eilanden uit den aard der zaak geene, en die met *Jutland*, waaruit de Hertogdommen het vee halen, dat op hunnen vetten bodem eerst zijne eigenlijke waarde verkrijgt, eene zoodanige is, waarin de Deen steeds in eene afhankelijke houding voorkomt.

Een geheel anderen aanblik levert de *Geest* op, de heiderug, welke het midden van *Sleeswijk* beslaat. Hier was het tooneel der lange en moorddadige oorlogen, in de middeneeuwen tusschen Deenen en Duitschers gevoerd. Haast geen der breede heidevelden en zandvlakten, welks naam niet in de geschiedenis bewaard is, verbonden aan een dier talrijke veldslagen, waartoe hunne effene uitgestrektheid eene zoo uitlokkende gelegenheid aanbood. Daarentegen is de grond even arm aan natuurlijke voortbrengselen als zij rijk is aan historische herinneringen, en, schoon eene nijvere bevolking overal, waar het mogelijk was, van den ondankbaren grond heeft zoeken partij te trekken, levert deze zelden tot iets anders dan tot schapenteelt gelegenheid op, die daar, even als op de onafzienbare heiden van *Jutland*, op uitgebreiden voet gedreven wordt.

Daalt men aan de oostelijke zijde weder van den onvruchtbaren heiderug af, zoo vindt men zich op nieuw in eene landouw verplaatst, in weelderige vruchtbaarheid aan de westkust gelijk, maar in elk ander opzigt van geheel verschillende natuur. In stede van den lagen *Marsch*-bodem, welke den smallen westerrand van het Hertogdom vormt, strekt zich hier eene breede vlakte uit van rivieren doorstroomd en van golvende heuvelklingen doorāderd. Aan deze zijde bevinden zich de grootere steden: *Flensburg, Sleeswijk, Hadersleben, Apenrade*. Hier was tevens voormaals de zetel van den magtigen en overmoedigen Sleeswijkschen Adel, die in vadsige traagheid de vruchten van den weelderigen grond genoot, terwijl een uitgemergelde en uitgeperste drom van lijfeigenen al de lasten van den gedwongen arbeid moest dragen. Allengs heeft zich echter ook hier de landbouwer tot onafhankelijkheid en welvaart verheven, en toen het Edict van 19 Dec. 1814 de lijfeigenschap regtelijk ophief, was zij reeds lang feitelijk verdwenen, en had voor de opkomst van een vrijen en onafhan-

kelijken boerenstand het veld geruimd. En thans wedijvert de eenvoudige boerenhoeve, vooral in de provincie *Angeln*, zoo zeer in grootschheid van stijl en pracht van bouworde met de adellijke huizinge, dat het den vreemdeling vaak moeijelijk valt de eene van de andere te onderscheiden. Een eigenaardig karakter ontleent het land aan de hooge en digte hagen, die overal de verschillende hoeven en akkers van elkander afsluiten. De Duitsche reiziger, die, in echt Sleeswijk-Holsteinsche en anti-Deensche stemming, de smalle wegen doorwandelt, welke, aan elke zijde door eene hooge en breede haag begrensd, in duizenderlei rigting de geheele oostkust doorkruisen, stelt zich nu reeds voor, hoe heerlijk zich zulk eene streek tot eene Deensche *Vendée* zou schikken en hoe magteloos hier ook het uitmuntendste leger tegen eene strijdvaardige bevolking zou overstaan, op een grond, welks zonderlinge en eigenaardige splitsing den vijand zwaarder hindernissen in de weg zoude liggen dan zelfs de drassige *Marsch*-bodem aan de andere zijde des lands zoude vermogen[1].

Gelijk wij *Sleeswijk* in vertikale rigting gesplitst hebben, om den verschillenden, natuurlijken en maatschappelijken toestand der onderscheidene gedeelten te kenschetsen, zoo zal eene verdeeling door horizontale, ofschoon eenigzins golvende, lijnen, ons de verhouding verduidelijken, waarin Duitsche en Deensche elementen tot elkander staan. Wij hebben te dien einde slechts zoo kort mogelijk de uitvoerige onderzoekingen zamen te vatten, welke de beroemde reiziger KOHL in zijn laatste werk[2] met de hem eigene helderheid en onpartijdigheid heeft nedergelegd. Wij zullen daartoe met hem de landtaal als het voorname en onbedriegelijke kenmerk der verschillende nationaliteiten aannemen, die zich echter ook buitendien in meer dan ééne rigting en omstandigheid vertoonen. In *Sleeswijk* worden eigenlijk vijf verschillende talen gesproken: het hoog- en plat Deensch, het hoog- en plat Duitsch en het Friesch,

(1) MÜGGE, *Streifzüge* etc. Th. II, s. 44 sqq.

(2) *Bemerkungen über die Verhältnisse der Deutschen und Dänischen Notionalität und Sprache im Herzogthum Schleswig*, von J.G. KOHL. Stuttgart und Tübingen 1847, welk geschrift als het ware een aanhangsel uitmaakt der beide korten tijd vroeger uitgegevene werken: *Reisen in Dänemarken und den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, von J.G. KOHL, 2 Bände. Leipzig 1846; en *Die Marschen und Inseln der Herzogthümer Schleswig und Holstein*, von J.G. KOHL, 3 Bände. Dresden und Leipzig 1846.

elk van welke taaltakken zich nog in verschillende dialecten zou laten splitsen. Men kan evenwel, vooral uit het oogpunt van den staatkundigen invloed, welken de taalverdeeling oefent, de verschillende dialecten gereedelijk onder de beide hoofdrubrieken - het Deensch en het Duitsch - brengen, daar ook het Friesch, niettegenstaande de scherpafgeteekende eigenaardigheden, waarin het van het Duitsch afwijkt, niet alleen zeker nader aan den Germaanschen dan aan den Scandinavischen stam verwant is, maar daarenboven de Friezen zich zonder aarzelen aan de zijde der Duitsche tegenover de Deensche propoganda gesteld hebben.

Wat het volslagen Duitsch en het volkomen Deensch gedeelte van *Sleeswijk* betreft, zoo zijn in de lange reeks van jaren, sinds den tijd, waarvan de eerste eenigzins geloofwaardige berigten en herinneringen dagteekenen, de grenspalen nog weinig aan beide zijden verschoven. Het oorspronkelijk Duitsch en Friesch gebied wordt volgens KOHL ten noorden begrensd door eene lijn, welke, van de oostkust af, de oevers der *Schlei* volgende en in gelijke rigting tot de aloude havenstad *Hollingstedt* voortgaande, vandaar tot *Tondern*, eene noordwestwaartsche rigting aanneemt, en alzoo ook de Marschlanden insluit. Het volslagen Deensch gedeelte laat zich ten zuiden door de lijn afperken, welke van *Tondern* in regtstreeksche rigting naar *Flensburg* kan getrokken worden. Zoo men op de kaart de aangeduide grensscheidingen gadeslaat, bemerkt men ligtelijk, dat alzoo vooreerst, gelijk van zelve spreekt, het noorden de hoofdzetel van het Deensch en het zuiden die van het Duitsch is, maar daarenboven het midden van het land Deenscher is, dan de kusten, en van deze weder de Oostkust Deenscher dan de Westkust.

Tusschen de beide stukken echter, het Deensche en het Duitsche, blijft nog eene aanmerkelijke uitgestrektheid lands over, waar zich de vermenging van beide volken en talen, die overigens geheel het Hertogdom kenschetst, met verhoogde intensiteit gevoelen laat, en waar het onmogelijk wordt geographische grenzen tusschen het gebied der eene en dat der andere taal te trekken. In cijfers uitgedrukt, is de verhouding der drie verschillende gedeelten deze: ten Zuiden een zuiver-Duitsch gebied met ongeveer 60 vierkante mijlen en 150,000 inwoners; ten Noorden een zuiver-Deensch gedeelte met ongeveer 80 vierk. mijlen en 115,000 inwoners, en in het midden eene tusschenstreek van ongeveer 30 vierkante mijlen, met 60,000 inwoners.

Intusschen zoude deze splitsing den toestand der Deensche taal in *Sleeswijk* veel te gunstig schilderen, wanneer men niet in het oog hield, dat de Deensche en Duitsche taal door het geheele Hertogdom als de lagere en hoogere tegen elkander overstaan. Die verhouding komt het scherpst uit in het middenste gedeelte, waar de Deensche taal wel veelal bij de lagere klassen de taal des dagelijkschen levens is, maar daarentegen de Hoogduitsche, als de taal, die zoowel in de school geleerd als in de kerken gepredikt wordt, evenzeer aan allen bekend is, en de geijkte is voor alle handelingen, die buiten den kring van het alledaagsche gaan, waardoor zij van zelve bij die klassen in veel hoogere achting staat dan de Deensche, zoodat dezelfde boeren, die zich dagelijks van Deensch bedienen, het hunnen leeraar hoogst euvel zouden duiden, wanneer hij bij huwelijks- of begrafenis-plegtigheden in deze taal het woord tot hen wilde voeren. Maar diezelfde invloed laat zich ook in het zuiver-Deensche gedeelte gevoelen, met uitzondering misschien alleen van de noordwestelijke punt - de stad *Räbe* en omstreken - die bijna geheel met *Jutland* vereenzelvigd is. Terwijl toch in zuidelijk *Sleeswijk* de Deensche taal geheel onbekend is, is de Duitsche dit nergens in het noorden. Zoowel de Duitsche kerk als de Duitsche schouwburg worden door de hoogere en middelklassen niet slechts in *Flensburg*, maar ook in *Apenrade* en *Hadersleben* bij voorkeur bezocht; Duitsche boekwerken, tijdschriften en dagbladen vinden meer lezers dan Deensche, en veelal zelfs wordt, althans in gezelschappen en bijeenkomsten, de Duitsche taal bij uitsluiting gesproken[1]. Deze ongelijkheid is niet alleen aan de meerdere volkomenheid der Duitsche taal en het Europeesch belang van hare letterkunde, maar ook veelal daaraan toe te schrijven, dat in de groote Sleeswijksche handelssteden een levendig handelsverkeer met *Duitsch*-

(1) KOHL, die een zoo eigenaardigen blik heeft voor die kleine details, die vaak meer afdoen tot bewijs eener stelling, ter teekening van eenen toestand, dan de uitvoerigste uiteenzettingen, deelt ook op dit punt eene anecdote mede, waarvan hij in eene der Noord-Sleeswijksche steden getuigen was, en die op eene sprekende wijs de verhouding tusschen de beide talen voorstelt.
'Een burger dezer stad,' zegt hij, die zijn geboortedag vierde, en wiens talrijke familie alle krachten inspande, om den huisvader zoo veel vreugde mogelijk te verschaffen, verzocht aan het einde der plegtigheid nog ééne zaak als verjaargeschenk van vrouw, zonen en dochters, en wel deze, dat van nu aan in zijn huis niet anders dan *Duitsch* zoude gesproken worden, waartoe zich 'dan ook allen bereid verklaarden.'

land bestaat, en ook op het land meer en meer de groote goederen in het bezit raken van rijke Holsteinsche, ja zelfs Hamburgsche kapitalisten, die zich op deze wijze tot in *Jutland* vestigen, terwijl het tegenovergestelde geval, dat een inwoner van *Jutland* grondeigenaar in *Sleeswijk* geworden zou zijn, haast zonder voorbeeld is.

Eene menigte feiten door KOHL bijeenverzameld, doch welker mededeeling ons tot te groote uitvoerigheid zoude leiden, bewijst, hoezeer met het verschil der talen ook de geheele verhouding der beide nationaliteiten gelijken tred houdt, en hoe *Sleeswijk*, dat als het ware in alle opzigten en toestanden het midden houdt tusschen *Jutland* en *Holstein*, tusschen *Denemarken* en *Duitschland*, telkens meer naar de eene of andere zijde, in instellingen, bouwtrant, zeden en ligchaamsgesteldheid der inwoners overhelt, naarmate de Deensche of Duitsche taal in eenig bijzonder gedeelte meer of minder verspreid is.

Wij hebben op het voetspoor van KOHL de verhouding pogen te schetsen, welke de beide talen in *Sleeswijk* tegenover elkander innemen. Die toestand dagteekent van oudsher en, schoon in lateren tijd de Duitsche taal allengs meer bij de hoogere klassen is ingedrongen, zoo hebben toch de grenspalen, die de eigenlijke landtalen van elkander scheiden, haast geene merkbare verandering ondergaan. De houding daarentegen, welke het Deensch- en Duitschsprekende deel der bevolking tegen elkander aannemen, heeft zich in de laatste jaren aanmerkelijk gewijzigd: verdraagzaamheid en vrede hebben voor strijd en naijver plaats gemaakt.

Reeds in den aanvang van dit opstel maakten wij de opmerking, dat de herleving van het nationaliteitsgevoel, zoo al niet onafscheidelijk verbonden, althans naauw verwant is aan de geheele burgerlijke en staatkundige ontwikkeling eener natie. Zoolang onder den invloed, hetzij eener onbeperkte alleenheersching, hetzij eener alvermogende aristocratie, het volk van alle deelneming in zijne staatkundige belangen geweerd wordt, zwijgen, nevens andere stemmen, ook die der nationaliteit. Zoo ging het ook in *Denemarken* en de Hertogdommen, tot, in 1834, Koning FREDERIK VI, schoorvoetende toegevende aan eene zucht naar staatkundige vrijheid, welke zich alom in zijn gebied deed gevoelen, aan de verschillende gewesten van zijn rijk provinciale stenden verleende, die wel slechts eene raadgevende stem in de aangelegenheden hunner gewesten konden doen hooren, maar desniettemin, vooral wegens

het onbeperkte regt van petitie, dat hun werd toegekend, een veelvermogend middenpunt vormden, waar zich de wenschen en begeerten des volks konden doen hooren.

Naauw waren dan ook de Sleeswijksche stenden geopend, of de aangelegenheden der taal werden er ter sprake gebragt, en wel het eerst van de Deensche zijde. Het gold destijds de belangen van het noordelijk *Sleeswijk*, waar, schoon de Deensche taal zoowel in het dagelijksche leven als in kerk en school de gebruikelijke is, desniettemin sinds onheugelijke jaren alle regtszaken in het Hoogduitsch behandeld werden. De billijkheid van den wensch naar eene regtsbedeeling in de landtaal, werd ook door de Duitsche leden der Stenden toegegeven, en bijna eenstemmig besloot de Regering om de invoering der Deensche taal bij de Regtbanken in noordelijk *Sleeswijk* te verzoeken. Het verlangen der Deensche Sleeswijkers werd vervuld; maar tevens hadden deze beraadslagingen de aandacht van *Denemarken* op de Deensche bewoners van *Sleeswijk* gevestigd. In *Kopenhagen* vooral trok men zich hunner met warmte en ingenomenheid aan. Een genootschap tot uitbreiding van Deensche lectuur in het Hertogdom *Sleeswijk* (*Forening til Dansk Laesnings Fremme i Sleswig*) werd opgerigt. Eene vereeniging tot bevordering van Deensch onderwijs in *Sleeswijk* (*Forening til Dansk Underwisnings Fremme i Sleswig*) volgde. Met de oprigting van dergelijke vereenigingen verbond zich tevens de vestiging van dagbladen, welke, in *Sleeswijk* zelve geschreven, de belangen der Deensche Sleeswijkers zouden moeten handhaven. Het eerste van deze verscheen in 1838 onder den dreigenden naam van *Dannewirke*. Een *Apenrader weekblad*, insgelijks in het Deensch geschreven, schaarde zich weldra onder dezelfde banier. En korten tijd later nam het derde blad, de *Flensburger Courant*, in het Duitsch de verdediging derzelfde belangen op zich.

Niet lang konden de dagbladen, die telkens nieuwe stof voor hunne kolommen behoefden, zich uitsluitend bij de belangen der taal bepalen, voor welke trouwens, sinds men haar als regtstaal in noordelijk *Sleeswijk* had toegelaten, niet veel meer te vragen bleef, tenzij men haar overal in het Hertogdom volkomen gelijke regten met het Hoogduitsch wilde geven, en zooverre gingen de eischen der Deensche Sleeswijkers in den aanvang nog niet. Men begon dus niet alleen naar het gebruik der Deensche taal bij regtszaken, maar tevens naar de invoering van Deensche regten en wetten te verlangen. Dit was

inzonderheid het geval, toen zich ook twee Kopenhagensche bladen, *Faedrelandet* en *Folkebladet*, aan de Deensche zaak aansloten. Nu werd er eene Deensche propaganda opgerigt, die niet slechts een vloed van vlugschriften en brochures over het Hertogdom verspreidde, maar zelfs van hare leden, ter bevordering der goede zaak, persoonlijke pogingen vorderde, waarmede men vooral reizen naar *Sleeswijk*, en deelneming aan de volksvergaderingen, welke aldaar in menigte gehouden werden, bedoelde. De voormaals opgerigte genootschappen voldeden dan ook, wegens de bekrompenheid van hun programma, niet langer aan de bestaande behoeften. Zij losten zich in eene algemeene *Sleswigsche Forening* op, die zich door de algemeenheid van hare benaming, voor alle beperking vrijwaarde in de keuze der middelen, welke zij raadzaam zou kunnen achten, in het belang der Deensche zaak aan te wenden. Eene hulpvereeniging (*Hjaelpe Forening*) te *Kopenhagen*, trad het nieuwe genootschap aanstonds ter zijde. De eisch tot volstrekte gelijkheid der beide talen werd nu weldra onbewimpeld uitgesproken en er deed zich zelfs onder de Deenschgezinde leden der Sleeswijksche Stenden eenen PETER HJORD LORENZEN uit *Hadersleben* op, die dezen eisch openlijk liet gelden, door plotseling in de Sleeswijksche Stendenvergadering het woord in het Deensch op te nemen. Groot was de beweging, door eene daad veroorzaakt, welke zoozeer tegen alle parlementaire vormen en gewoonten aandruischte, en LORENZEN werd, na vruchteloos door den Voorzitter aangemaand te zijn om tot de gebruikelijke taal terug te keeren, met geweld uit de vergadering verwijderd. Het spreekt wel van zelve, dat die uitdrijving hem den naam van martelaar der Deensch-Sleeswijksche belangen, en held der Deensch-Sleeswijksche zaak gaf. Reeds sinds lang de eerste redenaar op de Sleeswijksche volksvergaderingen, werd hij, nu ook naar *Kopenhagen* ontboden, en daar door de nationale partij met gejuich begroet en onthaald, schoon hij, volgens MÜGGE, de teleurstelling ondervinden moest, toen hij op een ter zijner eere aangerigt gastmaal eene rede hield, van om zijn Sleeswijksch plat-Deensch, voor welks regten hij zoo wakker gestreden had, door de Deensche puristen uit *Kopenhagen* te worden uitgelagchen.

Intusschen begonnen de pogingen der Deensche partij, schoon zij om de liberale beginselen, welke zij tevens huldigden, overigens in geene hooge gunst bij de Regering stond, desniettemin reeds eenigen invloed op de beschikkingen van deze uit te oefenen. Althans enkele inrigtingen, die voormaals in de

Hertogdommen gevestigd waren, - eene veeartsenijschool, eene kweekschool voor houtvesters en eene militaire academie, werden naar *Kopenhagen* overgebragt, hetgeen in *Sleeswijk* geene geringe ontevredenheid wekte. Maar het kwaad steeg ten top, toen in 1844 in de zitting der Deensche Stenden te *Roeskild*, door den voormaligen *Kopenhagenschen* Hoogleeraar USSING het voorstel gedaan werd, dat de Stenden den Koning zouden verzoeken een bepaald besluit ter incorporatie der Hertogdommen te willen nemen. Was reeds het enkele feit, dat er zulk een voorstel gedaan werd, veelbeteekenend, het werd zulks vooral, zoo door den bijval, welken de Minister OERSTEDT daaraan schonk, die zelfs verklaarde, dat, wilde zulk eene dergelijke koninklijke verklaring eenige beteekenis hebben, zij tevens het verbod moest inhouden, dat men immer de ondeelbaarheid van het Rijk tot een onderwerp van discussie maakte, als door de eenparige goedkeuring, welke de voorgestelde petitie bij de Stenden vond, die haar den 21sten December aan den Koning toezonden.

Nu was dan ook het oogenblik daar, waarop de Duitsche partij, welke, schoon aanvankelijk op hare meerderheid in *Sleeswijk* gerust, reeds allengs door het drijven der Deenen tot eene nationale reactie geleid was, besloot zich ook van hare zijde te laten gelden.

De Duitsche beweging in *Sleeswijk* moest natuurlijk aanstonds in tegenovergestelde rigting eene gelijke lijn kiezen met de Deenschen. Had zich de Deensch-Sleeswijksche partij den Deenen der eilanden in de armen geworpen en in *Kopenhagen* zoowel stoffelijke als zedelijke ondersteuning gevonden, de Duitsche Sleeswijkers moesten die in *Holstein* zoeken. Evenwel duurde het een geruimen tijd, eer het tot eene wezenlijke tegenbeweging kwam. Voorts bevond zich, gelijk wij reeds vroeger aantoonden, de Duitsche taal in *Sleeswijk* op een zeer bevredigenden voet, zoodat zij moeijelijk die sympatic inboezemen konde, welke alleen eene eenigermate verdrukte en miskende nationaliteit opwekt. Maar daarenboven scheen men in *Holstein* weinig geneigd zich het in *Sleeswijk* bedreigde nationaliteitsbelang met bijzondere warmte aan te trekken. Zoo lang men toch dáár begreep, dat alleen *Sleeswijk* bedreigd werd, en zich zelve, althans sinds de aanhechting aan het Duitsche verbond, voor alle toeëigeningsplannen van de zijde van *Denemarken* beveiligd achtte, verkoos men liever die hervormingen en verbeteringen in instellingen en

bestuur uit te lokken, waartoe men de Deensche regering niet ongeneigd achtte, dan ze enkel om de Deensche kleur, welke haar aankleefde, van de hand te wijzen en zich in het belang eener aangrenzende nationaliteit tot een staatkundigen stilstand te veroordeelen.

Die stemming echter werd door het besluit der *Roeskilder* Stenden aanmerkelijk gewijzigd. Zoodra men zag, dat de Deenen niet slechts het behoud van *Sleeswijk* vorderden, maar dat hun eisch zich tot de bestendiging der geheele staatkundige rijkseenheid uitstrekte, voelde zich het geheele Duitsche *Holstein* tevens gekrenkt en verontwaardigd, en natuurlijk moest de opflikkering der Duitsche sympathie, door de onvoorzigtige eischen der *Roeskilder* Stenden aangeblazen, eene naauwere aansluiting aan de Duitsche partij in *Sleeswijk* met zich voeren. Van nu aan werd ook in *Holstein* leuze, wat sinds lang in zuidelijk *Sleeswijk* leuze geweest was: onafscheidelijke vereeniging der Hertogdommen, scheiding van *Denemarken*! Het is dan ook van dien tijd af, dat de beweging, welke men uit *Sleeswijk* naar *Holstein* had overgeplant, den naam van *Sleeswijk-Holsteinsche* verkregen heeft, schoon het na al het bovenstaande den lezer wel niet behoeft herinnerd te worden, dat er aan een eigenlijk *Sleeswijk-Holstein* niet alleen op dezen oogenblik, nu beide Hertogdommen hunne verschillende rijksprivilegiën en hunne afzonderlijke Stenden-Vergaderingen hebben, niet te denken valt, maar dat ook zulk eene zamensmelting nog op dezen oogenblik geenszins in het programma der nationalen ligt opgesloten. Al wat men door de vereeniging der beide namen zoekt uit te drukken, is het regt, voortdurend door denzelfden scepter bestuurd te worden, een regt, dat natuurlijk voor *Sleeswijk* de meeste waarde heeft, en op welks handhaving *Holstein* ook eerst toen zoo krachtig heeft aangedrongen, toen het zijn eigene verbinding met *Duitschland* bedreigd zag, en in de Sleeswijkers bondgenooten zocht in den strijd voor eigen nationaliteit. Evenwel, de toenadering is, toen zij eenmaal plaats had, van beide zijden met gelijke geestdrift geschied, en het teeken, dat de vereeniging moest verzinnelijken, de Sleeswijk-Holsteinsche vlag, waarin het blaauw van *Sleeswijk* tusschen de roode en witte banen van *Holstein* heengolfde, is in het eene Hertogdom met geene mindere luidruchtigheid dan in het andere bij alle plegtigheden in top geheschen of gezwaaid.

Die vlag, onder welke zelfs de Sleeswijksche en Holsteinsche Liedertafels naar de Zangersvereeniging te *Würzbürg* optrokken, was het eerste openlijke teeken van wederstand, dat aan de Deensche propaganda geboden werd. Zij werd dan ook door de geheele ultra-Deensche partij als het symbool van opstand en afscheuring uitgekreten en verguisd, en de Regering zelve achtte de zaak gewigtig genoeg, om door een openlijk verbod der Sleeswijk-Holsteinsche vlag de gemoederen in de Hertogdommen tegen zich in het harnas te jagen. Het was eene eigenaardige wraakneming over dat ‘Vlaggenverbod,’ toen, bij 's konings laatste reize door de Hertogdommen, een geheel koor zich in de takken der boomen nestelde, welke te *Tondern* het húis, waar de vorst zijn intrek genomen had, omringden, en hem door het gedurig aanheffen van den beminden Volks- of liever Partij-zang:

‘Schleswig Holstein Stammverwandt’

den slaap uit de oogen hield, terwijl noch de overheid, noch 's konings gevolg zich in staat zag, om zonder tot uitersten, welke men vermijden wilde, over te gaan, de factieuse koristen uit hun vreemdsoortig orkest te verdrijven.

Zoo bleven de beide bewegingen zich tegenover elkander ontwikkelen: vaan tegen vaan; dagbladen tegen dagbladen; Sleeswijk-Holsteinsche tegen Sleeswijksche Vereenigingen, met gelijk zelfvertrouwen hunne krachten metende, met gelijken naijver de pogingen der tegenpartij aanschouwende, tot eindelijk de koninklijke open brief van 8 Julij 1846, waarvan wij in den aanvang van dit opstel gewaagden, het gewigt eener vorstelijke verklaring in de schaal der Deensch-Sleeswijksche belangen geworpen heeft, maar daardoor ook de Sleeswijk-Holsteinsche partij tot het uiterste gedreven en aan hunne pogingen en ondernemingen eene veêrkracht heeft bijgezet, waarvoor de Deensche propaganda, die trouwens haar doel reeds gedeeltelijk bereikt mogt achten, in de schaduw moest treden.

Het is waar, de brief, verzacht als hij daarenboven nog is door eene latere verklaring van den 18^{den} September 1846, geeft de overdrevene eischen der Deensche partij geenszins ten volle toe. Voorzigtiglijk laat hij de vraag omtrent de Holsteinsche erfopvolging in het midden, en verzekert daarentegen,

om den tegenstand der Hertogdommen te ontwapenen, zoowel de zelfstandigheid van *Sleeswijk* en *Holstein*, elk op zich zelve, als den voortduur van het verband, waarin de Hertogdommen tot nog toe met elkander gestaan hebben. Evenwel, hoe schoon die betuigingen klinken mogen, en hoe omzigtig de geheele brief gesteld zij, de stellige verzekering, dat de Deensche kroon omtrent de bevoegdheid der vrouwelijke linie tot opvolging in *Sleeswijk* geen twijfel voedt, en die regten zal weten te handhaven, voert, hetzij de wijziging der erfopvolging in *Holstein* ten gunste der Deensche kroon, hetzij de afscheiding der beide Hertogdommen, als eene onvermijdelijke gevolgtrekking mede.

Nevens den brief werd als bijlage een uittreksel medegedeeld uit het advies der van koningswege met het onderzoek der erfopvolgingsvrage belaste commissie, dat de gronden moest inhouden, waarop de verklaring des konings omtrent het onbetwistbaar regt der Deensche kroon op *Sleeswijk* berustte. Wij hebben van die vermeende gronden bij de uiteenzetting van den historischen oorsprong van het geschil gewaagd.

Tegen dat advies heeft het boeken en vlugschriften geregend. Niet slechts in de hertogdommen, maar door geheel *Duitschland*, hebben geleerden en geletterden, geschiedkundigen en publicisten om strijd hunne pennen ter bestrijding van het Deensche systeem gescherpt, en de afwisselende opeenvolging van list en geweld, welke de geschiedenis der meeste staatsverdragen en erfopvolgingen, zoo in den tijd der middeneeuwen als in die van het latere onbeperkte koningsgezag, aanbiedt, met eene naauwkeurigheid ter toetse gebragt en ontleed, als had bij elk der veelvuldige patenten en traktaten eene juiste kennis en eene angstvallige eerbiediging van staatsen volkenregtelijke beginselen voorgezeten.

Intusschen, sinds eenmaal de Deensche partij den strijd op die wijze had aangevangen, en de koning zelve in zijn open brief zich op de verklaringen en tractaten zijner voorgangers beroepen had, was het der Duitsche publicisten niet te wijten, dat zij denzelfden weg, maar met vasteren tred, volgden, en ook van hunnen kant constitutiën en privilegiën te berde bragten, welker opdelving ongerijmd geweest ware, zoo de Duitschers in *Denemarken* het Deensche vaderland hadden willen behouden, maar die gewigtige tegenbewijzen opleveren, nu de Deensche kroon op historischen grond den onderdanen, welke zich

aan haar zoeken te ontwringen, hunne onderdaanspligten tracht te betoogen.

De belangrijkste dezer verschillende publicatiën is ongetwijfeld, zoo wegens hare wetenschappelijke degelijkheid, als om de namen en de stelling harer schrijvers, het *Staats- und Erbrecht des Herzogthums Schleswig* der negen Kielsche professoren, FALK, TÖNSEN, HERRMANN, CHRISTIANSEN, MADAI, DROYSEN, WAITZ, RAVIT en STEIN, dat zoowel wat het aantal als wat het gezag der onderzoekers belangt, een gelijk gewigt tegenover het Deensche advies in de schaal legt. Daarnaast mag misschien de kritiek van SAMWER gelden, die het advies der Staats Commissie met scherpe tegenspraak op den voet volgt, daar hij zich, wat de algemeene gezigtspunten belangt, op zijn reeds vroeger ver schenen werk: *Staatserbfolge der Herzogthümer Schleswig-Holstein*, beroepen kan. Wij zouden ook nog van de te *Bonn* verschenen *Staats-Erbfolge der Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lauenburg*, van Dr. HUGO HäLSCHNER, en van het *Schleswig-Holstein Danemark und Deutschland*, van Dr. LUDWIG HäUSER, uit *Heidelberg*, waaraan de eer eener Hollandsche vertaling te beurt viel, minder misschien omdat het grondiger, dan wel omdat het korter dan de bovengenoemde geschriften was, en van verschillende anderen, kunnen gewagen. Bij alle hulde echter, die wij aan den ijver en het geduld der schrijvers brengen, kunnen hunne geschriften moeijelijk eene aangename lectuur heeten. Slechts een hunner heeft de moeijelijkheid overwonnen om, bij de uitvoerige behandeling van een zoo ingewikkeld en schijnbaar dor punt, niet slechts helder, maar ook boeijend te zijn, en heeft over de vraag zoo al geen nieuw licht verspreid, althans de schittering eener dichterlijke taal daarover weten uit te storten, en aan hare behandeling de prikkeling eener geheele oorspronkelijke opvatting van personen en toestanden weten te leenen. Die schrijver, wiens naam reeds sinds lang in Duitschland met roem bekend is, is LUDOLF WIENBARG. Zijn werk over de Sleeswijksche questie geeft reeds in den titel: *die Dänische Fehdehandschab aufgenommen*, als het ware een voorproef van den levendigen, scherpen, beslissenden toon, waarin het geheele boek tegen de Deensche aanspraken opkomt.

Een ander schrijver van gevestigden naam, FRANZ SCHUSELKA, heeft in eene rij *Geschichtsbilder aus Schleswig-Holstein*, natuurlijk bij voorkeur uit de veelvuldige oorlogen met *Denemarken* gekozen, zijne offers op het altaar van de bedreigde

nationaliteit der Hertogdommen gebragt. Ja zelfs een dichter en een romanschrijver, F.TH. WANGENHEIM en C. GÖHRING, hebben, hetzij uit werkelijke sympathie, hetzij uit eene handige speculatie op de openbare belangstelling, *Sleeswijk-Holstein* de een tot het onderwerp van een gedicht, de ander van een nationalen roman gemaakt.

Zooveel gedruisch van buiten is niet zonder weêrklank van binnen gebleven. Trots drukpersgedingen blijven de dagbladen, trots verbod en vervolging de volksvergaderingen, de gemeene zaak handhaven en voorstaan. De Stenden der Hertogdommen, die reeds voormaals tegen het besluit der Roeskilder vergadering waren opgekomen, hebben ook bij den open brief niet gezwegen: het ontwaakte nationaal gevoel is nog verre van weder ingeslapen.

Zoo kort mogelijk heb ik getracht den strijd, welke in *Denemarken* thans nog met de wapenen des vredes gevoerd wordt, maar weldra misschien tot de opvatting van andere wapenen leiden kan, te schetsen, het terrein waar zij gevoerd wordt, de oorzaken van het geschil, de houding der partijen pogen aanschouwelijk te maken. Ik heb mij daartoe moeten beperken, en de uiteenloopende trekken moeten bijeendringen. Ten dien einde heb ik mij bij voorkeur tot *Sleeswijk* bepaald, wijl daaromtrent alleen de beide partijen zich even sterk uitdrukken. *Holstein*, wij zagen het reeds, wordt door de Deensche partij slechts ten halve en op onzekeren toon opgeëischt. Op *Lauenburg* daarentegen, in 1815 door het Weener-Congres tot vergoeding van het verlies van *Noorwegen* aan *Denemarken* toegekend, worden de voortdurende aanspraken der Deensche kroon slechts door enkele ultra's der Sleeswijk-Holsteinsche partij ontkend. Maar niet alleen op dit terrein beweegt zich de strijd. In het leger der verbondenen zelve is men het oneens, aan wien men de hertogdommen, zoo men ze eenmaal aan *Denemarken* ontscheurd had, zal opdragen. Wij noemden voormaals als erfgenaam den Hertog van *Sonderberg-Augustenburg*, omdat deze ontwijfelbaar de meerderheid der opiniën op zich vereenigt. En toch is er buiten dezen nog menig pretendent, die, zoo al niet op het geheel, althans op een deel van *Sleeswijk* of *Holstein* aanspraak maakt. En waarlijk, men heeft zich slechts te herinneren, hoe vaak en in hoeveel deelen die rijken, gedurende den geheelen loop hunner geschiedenis, en vooral na den dood van CHRISTIAAN I, gedeeld en gesplitst zijn, om

zich gereedelijk te kunnen verklaren, dat zich daaruit eene reeks van erfopvolgingsstelsels heeft moeten ontwikkelen, waarvan geen enkel misschien van allen historischen grond ontbloot is. Deze verschillende aanspraken intusschen, zoo zij eene zuivere voorstelling der zaak al bemoeijelijken, kunnen op den duur geene werkelijke staatkundige zwarigheden blijven opleveren. Immers, zoo het eenmaal den Hertogdommen gelukte, hunne onafhankelijkheid en onderlinge onafscheidelijkheid tegen *Denemarken* te handhaven, zou het toch wel niet zijn om dezelfde onafscheidelijkheid weder aan de eerzucht van enkele pretendenten op te offeren, en die onafhankelijkheid door eene splitsing in velerlei kleine vorstendommen op nieuw tegenover *Denemarken* in gevaar te stellen.

Er blijft ons dus slechts over, eene poging te wagen ter beoordeeling en waardering van het verschijnsel, dat wij, zoo al niet in zijne vollen omvang, althans in zijne voornaamste omtrekken voor de oogen onzer lezers hebben zoeken te brengen, en de resultaten van ons onderzoek in enkele trekken zamen te vatten.

Reeds in den aanvang hebben wij het op den voorgrond gesteld, dat de nationale beweging in de Hertogdommen in elk geval eene vrucht is van een ontwakend volksgevoel, en als zoodanig regt heeft op onze sympathie. Een gevolg van de meerdere staatkundige vrijheid, welke het patent van 1834 verleende, heeft zij tevens niet weinig medegewerkt om de belangstelling in de openbare aangelegenheden, de behoefte aan politieke ontwikkeling levendig te houden, en voor insluimeren te bewaren. Verre van het baatzuchtige werk van enkele drijvers te zijn, is zij inderdaad de uitdrukking der wenschen en verwachtingen eener geheele natie.

Zullen wij het er desniettegenstaande voor houden, gelijk en talentvol Fransch publicist onlangs betoogde[1], dat die beweging zich jammerlijk in haar doel vergist heeft, en een dwaalspoor is ingeslagen, toen zij, in stede van zich naar staatkundige waarborgen en vrijheden uit te strekken, zich beperkte binnen den kring eener nationale propoganda, die, welke haar uitslag ook zijn moge, de wezenlijke belangen des volks geenen

(1) *L'agitation Allemande et la question Danoise, par* ALEXANDRE THOMAS, *Revue des deux Mondes*. Nouvelle série, t. XV, pp. 1050 sqq.

stap verder brengen, en slechts de eerzucht van enkele dienen zal?

Wij aarzelen zulks te gelooven. De eenzijdigheid, waarmede zoo vaak in *Frankrijk* de toestand en het streven van andere natiën beoordeeld worden, komt steeds het sterkste uit, wan neer het de waardering geldt van die behoefte naar nationale eenheid, welke zich thans in *Duitschland* zoo algemeen gevoelen doet, wijl *Frankrijk*, bij den graad van ontwikkeling, welke centralisatie en assimilatie der verschillende deelen daar bereikt hebben, juist in dit opzigt geenerlei analogiën met *Duitschlands* toestand aanbiedt.

En toch is het juist *Frankrijk*, dat, sedert de reuzenvuist der nationale conventie de grenspalen voor immer uitrukte, welke vermeend belang en eeuwenoud vooroordeel tusschen de verschillende gewesten des rijks hadden opgerigt, meer dan eenig ander volk ter wereld getoond heeft, welke kracht eene hechte en ongedeelde nationaliteit verleent. Zoo in *Duitschland*, dat zijn heerlijk grondgebied niet slechts in provinciën gesplitst, maar in zooveel verschillende vorstendommen vaneengescheurd ziet, zich tegen de vestiging eener nationale eenheid nog gansch andere hinderpalen verheffen dan *Frankrijk* immer te slechten had, zij leenen slechts te sterkeren prikkel aan de behoefte, zonder welker althans gedeeltelijke bevrediging, de Germaansche stam nimmer de groote rol vervullen zal, tot welke hij op het wereldtooneel zoozeer geroepen en berekend schijnt.

Echte humaniteit is zeker het hoogste, waarnaar zoowel de enkele mensch als de geheele menschheid in hunne ontwikkeling streven kunnen, en alle patriotismus, dat zich van die algemeene ontwikkeling zoekt uit te sluiten, is eenzijdig en onvruchtbaar; maar wie die algemeen-menschelijke ontwikkeling door uitdooving en bestrijding van nationale sympathiën zoekt te bespoedigen, doet niet wijzer, dan hij, die meenen zou de ontwikkeling van den boom het best te bevorderen, door met omzigtige hand de takken af te snijden, uit vreeze, dat de sappen daardoor op een dwaalspoor geleid, en aan de voeding van den stam zouden onttrokken worden.

Zoo dan de Fransche schrijver met eene zekere minachting van het *intérêt de nationalité* gewaagt, dat de deelneming in *Duitschlands* staatkundige toekomst in de Hertogdommen veroorzaakt, zien wij ons verpligt, ons legen zijne opvatting te kanten.

Liever vallen wij hem bij, wanneer hij gelooft, dat de vrees voor Russischen invloed, hoezeer ook op zich zelve gegrond, de Duitsche publicisten den kant, waarvan werkelijk het gevaar te dreigen schijnt, doet voorbijzien.

Immers, het schijnt te ver gezocht, in het aanvaarden der Hertogelijke kroon door den Prins van Hessen, omdat deze eenmaal met eene Russische vorstin gehuwd is geweest, eene vestiging van Russischen invloed in het noorden van *Duitschland* te willen zien, terwijl daarentegen juist de afscheiding der Hertogdommen en het openvallen van den Sleeswijk-Holsteinschen troon, eene geschikte gelegenheid aan het Huis van HOLSTEIN-GOTTORP, waarvan de tegenwoordige Russische Keizer afstamt, schijnt aan te bieden, om, onder voorwendsel, dat de toenmalige afstand slechts ten voordeele der thans in *Denemarken* regerende linie heeft plaats gehad, zich onder de candidaten te rangschikken, en des noods zijn goed regt met de wapenen te handhaven.

Evenzeer als de vrees voor Russischen invloed, werken zeker ook de belangen van het Tolverbond op de stemming der openbare denkwijze in *Duitschland*. Het laat zich ligt gissen, hoe zeer die vereeniging, door de volhardende weigering van *Hannover* en de vrije handelsteden in het noorden in haren werkkring belemmerd, de toetreding der Holsteinsche havens wenscht. Evenwel, schoon die wensch een veelvermogenden invloed op de stemming der staten van het Tolverbond moge hebben, in *Holstein* zelve wordt zij geenszins algemeen gedeeld, hetgeen voldoende blijkt uit de omstandigheid, dat het juist de handels- en havensteden der Hertogdommen zijn, waar de Duitsche propoganda den minsten indruk maakt.

Zoo is het dus vooral eene nationale spanning, welke in *Sleeswijk* en *Holstein* de gemoederen doortrilt. Maar ook hier is een woord ter nadere verklaring noodig. De behoefte aan volkseenheid, welke zich in *Duitschland* laat gevoelen, heeft tot nog toe geenszins vijandig in de staatkundige zelfstandigheid der enkele staten ingegrepen. Enkele geëxalteerde hoofden mogen de verwerkelijking hunner wenschen op de bouwvallen van het geheele in Duitschland bestaande statenstelsel bouwen: nergens heeft de algemeene opinie zulk een radicaal en vernietigend karakter aangenomen. En evenmin heeft zich in die gedeelten van Duitschland, waar eene Germaan-

sche bevolking met eene van anderen stam door denzelfden scepter bestuurd wordt, het Germanisme vijandig tegen de vreemde inmengselen gekant, of uitsluiting en afscheiding begeerd.

Wij moeten hier vooral het reactionnaire karakter der Sleeswijk-Holsteinsche beweging in het oog houden, waarop wij reeds vroeger wezen. De Deensche propaganda, die den strijd tusschen de beide nationaliteiten geopend heeft, is geen op zich zelf staand feit. Ook zij is slechts eene der vruchten eener beweging, welke zich in eene andere volken-familie, de Scandinavische, laat gevoelen. De studentenvereenigingen te *Upsala* en te *Kopenhagen* hebben het eerst de oogen van *Europa* gevestigd op de rigting, waarvan zij de uitdrukking waren. Die rigting, schoon haar wezenlijk einddoel door velen misschien nog naauwelijks bevroed, door anderen omzigtig bewimpeld wordt, strekt zich tot niets minder uit dan tot de vereeniging der drie Noordsche natiën tot een groot Scandinavisch rijk; en het is vooral in *Kopenhagen*, dat die beweging haren zetel heeft en algemeene sympathie wekt. *Denemarken* toch, aan de eene zijde door den beperkten omvang van zijn gebied thans tot de rol eener ondergeschikte nationaliteit veroordeeld, acht zich aan den anderen kant, zoo wegens de intellectueele meerderheid en de hoogere beschaving zijner bewoners, als wegens de gunstige ligging zijner hoofdstad, van een beslissend overwigt bij zulk eene zamensmelting der Scandinavische rijken verzekerd, en wenscht die daarom vuriger dan Zweden, vuriger vooral dan Noorwegen, waar de herinnering der voormalige Deensche onverheersching nog niet uit het geheugen gewischt is. Maar om zich dat overwigt te kunnen verzekeren, behoort *Denemarken*, bij zulk eene vereeniging, ook het gewigt der Duitsche hertogdommen in de schaal te kunnen leggen. En het is daarom vooral, dat de Scandinavische partij zich met zulk eene heftigheid aan de verdeensching van *Sleeswijk* heeft laten gelegen liggen, en zich zoo sterk tegen de mogelijkheid eener afscheiding der zuidelijke helft van het schiereiland verheven heeft. Maar het is tevens daarom, dat de propaganda zulk een krachtigen wederstand ontmoet heeft bij eene bevolking, die, alleen met *Denemarken* vereenigd, zich in staat gevoelt de schalen in evenwigt te houden, maar niet te onregte in eene aansluiting aan een magtig Scandinavisch rijk de verdrukking en den ondergang van hare nationaliteit te gemoet ziet.

Behoeven wij te zeggen, dat de Regering te *Kopenhagen*, schoon zij zich in den laatsten tijd gedrongen heeft gezien, vooral tegen de Duitsche beweging beslissend op te treden, evenmin in de Scandinavisch Deensche partij een bondgenoot ziet? Zoo toch aan de eene zijde de eenheid van den staat bedreigd wordt, aan den anderen kant wordt zijne zelfstandigheid prijsgegeven. Zoo de Duitsche beweging de erfopvolging, door de *koningswet* voorgeschreven, bestrijdt, de Deensche propaganda tast de *koningswet* zelve aan, en toonde zich reeds vaak bereid, om niet slechts aan een aanstaanden opvolger, maar aan den huidigen regeerder zelven de onbeperkte gehoorzaamheid op te zeggen, door die wet gevorderd. En zoo de Regering thans gaarne eene partij bij zoude vallen, die de handhaving der ondeelbaarheid van den Deenschen staat met zooveel geestdrift doordrijft, zij wordt bij de eerste toenadering afgewezen door den wensch naar eene Noorweegsche Constitutie, die even luide en onbewimpeld wordt uitgesproken.

Zoo ziet zich koning CHRISTIAAN geplaatst tusschen twee partijen, waarvan de eene noordwaarts, de andere zuidwaarts de oogen wendt, welke zamenwerkende pogingen zijn rijk dreigen vaneen te scheuren, en die, schoon de eene hem soms een tijdelijk steunpunt tegen de andere schijnt aan te bieden, op den duur beide evenmin hun gebrek aan sympathie voor zijnen persoon, als hunne onverschilligheid omtrent de regten van zijn stamhuis bewimpelen.

Welke zal de uitkomst dezer wederzijdsche spanning zijn? Wij zullen geene vruchtelooze poging wagen om den gang der gebeurtenissen vooruit te loopen. Het is mogelijk, dat de Deensche koning of zijn opvolger door eene behendige aanwending dier middelen van dwang en overreding, welke een onbeperkten alleenheerscher, ook onder de dreigendste omstandigheden, immer ten dienste staan, den dreigenden storm zal bezweren; het is mogelijk, dat de hulp van magtige naburen, de tusschenkomst der groote mogendheden, ook dan wanneer de aanstaande erfopvolgingsmoeijelijkheden eene vrage van het oogenblik zullen geworden zijn, den tegenstand der bevolking fnuiken en den Deenschen troon bestendigen zal. Maar wij vragen niet, of de bevestiging der Deensche staatseenheid aan willekeur en geweld mogelijk zij; wij vragen, of zij zonder deze bereikbaar is. Eene gewelddadige beteugeling kan eene latere uitbarsting slechts vertragen, eene wegname der oorzaken alleen kan haar voorko-

men. Die oorzaken, zoo verre zij in eene splitsing der nationaliteit liggen, zijn natuurlijk voor geene opheffing vatbaar. Elke poging om eene toenadering te dwingen tusschen partijen, die thans zoo scherp tegen elkander overstaan, zou de breuke slechts verwijden. Maar is er wel eene zeer diepgaande ontleding noodig, om in den wensch naar splitsing en afscheiding, aan de beide uiterste einden van het rijk, schoon onder andere vormen geuit, eene dubbele rigting te onderscheiden. Niet om de magt eens vorsten uit te breiden of zijner eerzucht te dienen; niet om het aantal der regt en weêrlooze onderdanen van een willekeurigen alleenheerscher te vergrooten, streven die Duitsche en Scandinavische volkeren naar éénheid. Zoo zij leden wenschen te zijn van groote en magtige rijken, in stede van burgers te wezen van kleine en gesplitste staten, het is niet opdat de scepter, die hen regeren zal, zooveel te zwaarder wege, maar opdat het vorstelijk gezag in een groot en magtig volk, door eenheid van belang en afkomst verbonden, dat tegenwigt en die teugels ontmoete, waaraan het in kleinere staten steeds ontbreekt. De eenheid, waarnaar Duitschers en Scandinaviërs haken, is niet de eenheid der slavernij, maar de eenheid der vrijheid. En daarom zal koning CURISTIAAN, zoo hij den wensch naar vrijheid, naar constitutionnele waar borgen, slechts op zoo gebrekkige wijze door het patent van 1834 bevredigd, vervullen wil, den prikkel gedood hebben, die, schoon het velen welligt nog onbewust zij, de geheele, schijnbaar enkel nationale, beweging verwekt heeft, welke thans zijne staten beroert en zijn vorstenhuis bedreigt. Of meent men, dat *Sleeswijk* en *Holstein*, in het bezit eener vrije drukpers, eener onschendbare grondwet, eener regtstreeks gekozene vertegenwoordiging, eener openbare regtspleging, die goederen, waarnaar *Duitschland* sinds zoo lang vruchteloos haakt, in brooddronkenheid zal wegwerpen, om zich, ter wille eener schoonklinkende zelfstandigheid, aan een kleingeestig en wantrouwend despotisme te onderwerpen, als dat, waardoor thans b.v. het naburige *Mecklenburg* wordt beheerscht? Of gelooft men, dat de Deenen de nationale zelfstandigheid, waarvan zij zelve als leden van een vrijen staat de vruchten plukken, de onafhankelijkheid eener Regering, welke zij zelve door hunne vertegenwoordigers mede oefenen zouden, prijs zouden geven voor de hagchelijke kans van een overwigt in den Scandinavischen staat, dat hun zoo ligt ontgaan kan?

Zoo immer het belang zelve den koning geraden heeft de verouderde droombeelden van goddelijk regt en onvervreembare magtsvolkomenheid op te geven en dat vergelijk te sluiten tusschen zijn gezag en de vrijheden zijns volks, waardoor alleen het eerste zijn waren steun erlangt, dan is die raad zeker den tegenwoordigen koning van *Denemarken* ten deele geworden.

Sinds de minister OERSTEDT in de Roeskilder Stendenvergadering den historischen grond van het gezag der Deensche opvolging op de hertogdommen heeft prijs gegeven, sinds de koning zelf later, bij zijne pogingen om dat onvoorzigtig ontruimde terrein te herwinnen, de luide tegenspraak van alle geleerden en geletterden onder zijne Duitsche onderdanen ontmoet heeft; sinds de vermeende volkswensch, die wat er aan de historische vastheid ontbrak, zoude moeten aanvullen, juist tegen de koninklijke begeerte aangekant is gebleken, heeft zich de overtuiging bij den vorst moeten vestigen, dat slechts op het breede voetstuk van volksvrijheden zijn troon eene veilige standplaats vinden kan. Geeft de vorst aan die stem der ondervinding gehoor, zoo zal ook de gedeelde nationaliteit zijner rijken haar gevaar verliezen. De nationale eenheid, waaraan zich overal de behoefte gevoelen laat, is niet onvermijdelijk van eenheid van staatsvorm afhankelijk. Een verbond tusschen vrije volkeren, door eenheid van stam verwart, zou haar eenen bevredigende kring openen. Zoo het Duitsche vorstenbond zich eens in een volkenverbond veranderde, zouden de wenschen, die zich thans door geheel *Duitschland* uiten, hare vervulling gevonden hebben. Slechts het despotisme is uitsluitend, en scheidt verwante en bevriende natiën door scherp gebakende grenzen; de vrijheid stelt gaarne alle poorten voor beschavenden invloed van buiten open.

Naar men verzekert, zoude de koning van *Denemarken* werkelijk de invoering eener algemeene staatsregeling beöogen, die onder Fransche en Engelsche garantie tot vereenigde grondwet zijner staten zou verheven worden.

Zal die staatsregeling werkelijk eene vrije zijn? de eenige, die in den huidigen toestand der Deensche staten op bestendigheid mag rekenen? Zoozeer wij het wenschen, durven wij het naauwelijks hopen. De voorbeelden, dat vorsten, zonder dadelijken dwang, zich van eenig gedeelte van hun gezag ontdaan hebben, zijn te zeldzaam, om spoedig aan dergelijke verschijningen te gelooven. Het woord, eenmaal in *Frankrijks* con-

situerende vergadering gesproken: ‘Eer mogen de koloniën vergaan dan een beginsel,’ is vaak aangevoerd, om te bewijzen, hoe verderfelijk de zucht naar volksvrijheden op het plotselijke welzijn der natiën kan werken. Met woeker zoude men aan de voorstanders der onbeperkte monarchiën de beschuldiging kunnen teruggeven. Mogt de Deensche geschiedenis der volgende jaren geen nieuw voorbeeld geven, hoe roekeloos vorsten, niet slechts den bloei, maar zelfs de zelfstandigheid van hun rijk op het spel zetten, waar het de handhaving van hunne onbegrensde magtsvolkomenheid - dat beginsel der koningen - geldt.

Oostersche legenden.

I.
Idrîs.

AHNOCH of IDRÎS was de zoon van JÀRID, den zoon van MAHLALÎL. Hij ontving den bijnaam IDRÎS, van het werkwoord *darasa*, studeren, wijl hij zich voortdurend met de studie der Heilige Schrift bezig hield, zoowel van die boeken, welke God aan ADAM had geopenbaard, als van die welke de Engel GABRIËL uit den hemel tot hem zelven gebragt had. Hij was namelijk een zoo vroom en deugdzaam man, dat God hem tot Profeet wijdde, en als Prediker tot de nakomelingen van KÂBÎL[1] zond, die de reuzengestalte en buitengewone ligchaamskracht, waarmede God hen beschonken had, slechts tot geweld en boosheid misbruikten. Hunne losbandigheid ging zoo ver, dat zij eene volkomene gemeenschap der vrouwen invoerden, en zich aan de verregaandste bloedschande schuldig maakten. IDRÎS vermaande hen onophoudelijk tot bekeering van hunnen boozen weg, doch zag zich dikwijls genoodzaakt, naar het zwaard te grijpen, om zijn leven tegen hunnen haat te verdedigen. Hij werd derhalve de eerste strijder voor de zaak Gods. Ook was hij de uitvinder der weegschaal, om alle bedrog in den handel voor te komen, en de eerste die genaaide kleederen droeg, en den *kalam*[2] als schrijftuig bezigde.

IDRÎS verlangde smachtend naar de zaligheid van het paradijs, maar wenschte aan den anderen kant nimmer te sterven, opdat hij gedurig meer goeds op aarde zou kunnen stichten, daar het te wachten was, dat zonder zijne vermaningen en feitelijken tegenstand, de boosheden van KÂBÎL's verworpen geslacht welhaast de geheele aarde zouden vervullen. God wilde hem voor zijne vroomheid door de bevrediging van beide zijne wenschen

(1) D.i. KAÏN.
(2) Soort van pen, uit riet vervaardigd.

beloonen; maar zond hem vooraf den Engel des Doods in de gestalte eener schoone jonkvrouw, om te beproeven of hij zich zulk eene genade, die nimmer aan een mensch ten deel was gevallen, waardig betoonen zou. ‘Reis met mij.’ sprak de Engel tot IDRÎS, ‘gij kunt eene Godegevallige daad verrigten. Mijne jongere zuster is door een' goddeloozen afstammeling van KÀBÌL geschaakt en wordt in een slot in het verre westen gevangen gehouden; wapen u en help mij haar bevrijden.’ IDRÎS gordde zijn zwaard aan, hing zich den boog om, en nam zijne knods in de hand, waarmede hij gewoon was geheele gelederen zijner vijanden met éénen slag te verpletteren, en volgde daarop de jonkvrouw van den morgen tot den avond door eene onbewoonde, onvruchtbare en dorre streek, zonder een woord met haar te spreken. ja zonder haar aan te zien. Des avonds sloeg zij eene tent op, doch IDRÎS strekte zich buiten de tent op den harden grond uit. ‘Kunt gij mij ook iets te eten geven?’ vroeg hij aan de jonkvrouw, als deze hem aanbood hare tent met haar te deelen, en als zij hem daarop een schaap toonde, hetwelk digt in hunne nabijheid eenzaam omdoolde en hem aanspoorde om het te slagten, antwoordde hij: ‘Liever wil ik honger lijden, dan mij aan het eigendom van anderen vergrijpen.’ Den volgenden dag zetten zij hunne reis op dezelfde wijze voort. IDRÎS volgde steeds de jonkvrouw op de voeten; en ofschoon hij veel van honger en nog meer van dorst had te lijden, slaakte hij geene enkele klagt. Tegen den avond vonden zij eenen met water gevulden zak op den grond liggen. De jonkvrouw wilde hem openen, en spoorde IDRÎS tot drinken aan, doch hij weigerde zelfs den geringsten droppel en zeide: ‘Voorzeker heeft een reiziger dezen zak verloren, die welligt spoedig terugkeert om hem te halen.’ In den nacht, toen IDRÎS andermaal, in weêrwil der verleidingen van de bekoorlijke jonkvrouw, hardnekkig weigerde hare tent te betreden, liet God aan zijne voeten eene bron van het zuiverste water ontspringen, en eenen dadelboom ontspruiten met geheel rijpe vruchten beladen. IDRÎS noodigde de jonkvrouw om het eerst te eten en te drinken, en verborg zich achter den boom, om te wachten, tot zij zich weder in hare tent zou hebben begeven. Toen echter de jonkvrouw in het geheel niet naar buiten kwam, riep hij vóór de deur: ‘Wie zijt gij toch, wonderbare jonkvrouw? Gij ziet er zoo bloeijend uit als eene lenteroos, en zoo volkomen als de maan in den vijftienden nacht, en toch hebt. gij reeds twee dagen gevast, en wilt ook nu nog aan uw

vasten geen einde maken, ofschoon God zelf op wonderbare wijze ons tot eten en drinken noodigt?'

'Ik ben de doodsengel!' hernam zij, 'door God gezonden, om u in de gedaante eener schoone jonkvrouw te verzoeken; gij hebt gezegepraald; voorzeker zal thans uw Heer alle uwe wenschen vervullen!'

'Indien gij de doodsengel zijt, neem dan mijne ziele!'

'De dood is bitter, waarom wilt gij reeds sterven?'

'Ik zal God bidden, dat hij mij het leven wedergeve, opdat ik hem na de verschrikkingen des graf nog ijveriger dienen moge.'

'Wilt gij dan tweemaal sterven? Uw tijd is nog niet daar; maar bid tot God! wat Hij mij beveelt, zal ik doen.'

Daarop bad IDRÎS: 'Heer! veroorloof den doodsengel mij den dood te doen smaken; maar roep mij spoedig weder in het leven terug. Gij zijt toch de Almagtige en Genadige.'

De doodsengel ontving nu het bevel de ziel van IDRÎS te nemen, maar ze hem in dezelfde seconde terug te geven. Toen hij in het leven teruggekeerd was, bad hij den doodsengel hem de Hel te toonen, opdat hij in staat mogt zijn haar met alle hare verschrikkingen den zondaren af te malen. De doodsengel voerde hem tot MALIK, den bewaker der Hel, welke hem er dadelijk in wilde slingeren; doch eene stem van den Hemel riep hem toe: 'Wacht u, o MALIK! den profeet IDRÎS eenig leed te doen, toon hem slechts de merkwaardigheden der Hel!' MALIK bragt hem op den muur, die de Hel van dat oord scheidt, hetwelk tot verblijfplaats bestemd is voor de menschen, die noch de Hel, noch het Paradijs verdienen. Van deze plaats zag hij allerlei slangen, scorpioenen en ander vergiftig gedierte, tallooze hoog opflikkerende vlammen, ontzaggelijke ketels met ziedend water, boomen met stekelige vruchten, rivieren van etter en bloed, gloeijende ketenen, kleederen met pek bestreken, en zoo vele andere tot pijniging der zondaars bestemde voorwerpen, dat hij MALIK bad hem zoo spoedig mogelijk van dezen aanblik te bevrijden, en weder aan den doodsengel over te leveren. Daarop bad hij dezen hem ook het Paradijs te toonen. De doodsengel bragt hem tot aan de poort, welke door RIDHWÂN bewaakt wordt; doch deze wilde hem niet binnenlaten Daarop beval God eenen tak van den boom Toeba, die in het midden van het Paradijs staat, zich tot over den muur te laten zakken. IDRÎS klemde zich daaraan vast, en werd, zonder dat RIDHWÂN het bemerkte, opgetrokken, en

in het Paradijs nedergezet. De doodsengel wilde hem terughouden; doch God riep hem toe: ‘Wilt gij IDRÎS tweemaal dooden?’ Aldus geschiedde het, dat IDRÎS, met verlof des Algoeden, trots RIDHWÂN en den doodsengel, levend in het Paradijs kwam, om het nimmer weder te verlaten[1].

II.
Joesoef en Zalîkha.

Nadat JOESOEF, door zijne broeders verkocht, in *Egypte* was aangekomen, en vóór het koninklijk paleis te koop was gesteld, zonden de aanzienlijkste vrouwen hare echtgenooten of dienaren derwaarts, om hem tot slaaf te koopen. Niemand echter bood hooger prijs dan IFTÎR[2], des konings schatmeester, die kinderloos was, en door het innemend voorkomen van den jonjeling tot het voornemen bewogen werd, om hem als zoon aan te nemen. Zijne echtgenoot ZALÎKHA ontving hem met de grootste vriendelijkheid en schonk hem nieuwe kleederen; ook bestemde zij een afgezonderd tuinhuisje voor zijne woning, dewijl hij weigerde met de Egyptenaars te eten, en zich liever alleen met kruiden en vruchten voedde.

JOESOEF verzorgde 6 jaren lang den tuin van ITFÎR; en ofschoon

(1) Van deze legende van IDRÎS, den HENOCH des Bijbels, overgenomen uit WEIL's *Biblische Legenden der Muselmänner*, blz. 62, volg., bevat de *Koran* naauwelijks eenig ander spoor dan de woorden in *Sura* XIX: 57, 58. ‘En gedenk in hetzelfde hoek aan IDRÎS. Voorwaar, hij was een regtvaardig man en een profeet, en wij hebben hem verheven tot eene hooge plaats.’ Wat de geleerdheid van HENOCH betreft, het is bekend, dat hem reeds vroeg door de Joden een boek met profetiën werd toegekend, waaruit zelfs in het N.T. (*Jud.* vs. 14 en 15) eene aanhaling voorkomt. Dit boek, later onder de schriften der Ethiopische Christenen wedergevonden, is door LAWRENCE in het Latijn vertaald uitgegeven. Deze vertaling met de daarbij gevoegde verhandeling is op nieuw uitgegeven door GFROERER, *Profetae veteres Pseudepigraphi* (*Stuttg.* 1840), p. 169.

(2) ITFÎa of KITFÎR is de naam, dien BEIDHAWI, ed FLEISCHER, D. I, p. 456, aan POTIFAR geeft. POTIFAR's vrouw noemt hij RÂ'IL of ZALÎKHA (niet, zoo als gewoonlijk, ZOELEIKHA).

ZALÎKHA, die wegens de zwakheid van haren echtgenoot van het genot der huwelijkssponde verstoken was, hem van het eerste oogenblik af hartstogtelijk beminde, wist zij echter haren hartstogt te bedwingen, en vergenoegde zich met uit haren *Kiosk* JOESOEF's werkzaamheden in den tuin met vlammende oogen gade te slaan. In het zevende jaar echter werd zij geheel krank van liefde, hare wangen verbleekten, haar blik werd dof, hare houding nedergebogen, terwijl haar gansche ligchaam vermagerde. Daar geen arts in staat was haar te genezen, zeide hare voedster op zekeren dag tot haar: 'Beken mij, ZALÎKHA! dat niet uw ligchaam alleen, maar uwe ziel krank is; eene verborgene smart knaagt aan uwe gezondheid; vertrouw ze aan uwe voedster, die u met hare melk heeft gespijsd en van kindsbeen af als eene moeder verzorgd; welligt kan mijn raad u van nut zijn.' ZALÎKHA wierp zich in de armen harer oude vriendin en bekende haar hare liefde tot JOESOEF. Zij verhaalde haar, hoe zij zes jaren vruchteloos getracht had hare neiging te bekampen. 'Wees welgemoed,' antwoordde de oude; 'gij hebt meer gedaan dan anderen van uw geslacht, en zijt zoo veel te eerder te verontschuldigen, daar gij u, wegens de zwakheid van uwen echtgenoot, wel als weduwe beschouwen moogt. Draag weder zorg voor u zelve als te voren, eet, drink, kleed u tot uw voordeel en verfrisch u door baden; dan zal uwe vroegere schoonheid spoedig wederkeeren, en JOESOEFS liefde welhaast de uwe nog overtreffen. Voor het overige, hij is immers uw slaaf, en reeds uit gewoonte om u te gehoorzamen, zal hij aan al uwe wenschen gehoor geven.'

ZALÎKHA gaf zich, na dit gesprek met hare voedster, geheel aan de hoop over, van JOESOEF weldra te bezitten. In korten tijd werd zij weder even bloeijend en gezond, als voor zijne komst in ITFÎR's huis; want zij geloofde slechts eene gunstige gelegenheid te moeten afwachten, om het doel harer wenschen te bereiken. Op zekeren dag kwam hare voedster tot haar en zeide: 'Morgen, ZALÎKHA! is de groote feestdag, op welken alle Egyptenaren, zonder onderscheid van geslacht, ouderdom en stand, den tempel moeten bezoeken. Houd u dan heden reeds ziek, om morgen des te voegzamer te kunnen te huis blijven; gij zult dan alleen zijn met uwen geliefden Hebreër, die aan onze godsdienstplegtigheden geen deel neemt, en kunt u zonder eenige vrees aan de begeerten van uw hart overgeven.' ZALÎKHA volgde den raad harer voedster, en toen den volgenden morgen ITFÎR en het gansche huisgezin zich verwijderd had-

den, trok zij hare schoonste kleederen aan, riep JOESOEF, die in den tuin met de bloemen bezig was, tot zich in haren *Kiosk* en sloot de deur, zoodra hij was binnengetreden. Hier noodigde zij hem om op een' zachten met zijde overtrokken' *Divan* aan hare zijde plaats te nemen, terwijl vóór hen een tafeltje was geplaatst, met de schoonste vruchten, lekkernijen en wijnen beladen. JOESOEF at en dronk en gevoelde zich even gelukkig als ZALÎKHA; want ook hij was in liefde tot haar ontvlamd, maar had nimmer durven hopen, dat zijne meesteres de liefde van haren slaaf zou verhooren. Nu bleef hem geen twijfel meer over aangaande zijn geluk, en reeds stond hij op het punt, om hare verdere toeschietelijkheid overbodig te maken, en haar in zijne armen te drukken, toen hij plotseling het beeld zijns ouden vaders aan de deur zag, en eene stem hoorde die hem op dreigenden toon toeriep: 'JOESOEF! JOESOEF! wanneer gij uwen naam met echtbreuk bezoedelt, dan wordt hij uit het Boek der Profeten uitgewischt!' JOESOEF stond eensklaps van den *Divan* op, en wilde naar de deur snellen; maar ZALÎKHA klemde zich aan hem vast en zeide: 'Gij vliedt mij, geliefde mijns harten? wat is u, dat gij op eenmaal zoo verbleekt? Er is niemand in het gansche huis; wij zijn hier even veilig voor verrassing als ADAM en EVA, toen zij nog alleen in het Paradijs waren. Kom in mijne armen!' - 'Nimmer!' riep JOESOEF uit, 'zal ik zoo tegen God zondigen, en tegen mijnen meester, uwen echtgenoot, die mij met weldaden overlaadt.' Daarop reet hij zich van haar los, een stuk van zijn overkleed in hare hand latende, en opende de deur. ZALÎKHA liep hem na, en zocht hem nogmaals terug te houden, toen eensklaps ITFÎR voor hen stond, die, ongerust over de ziekte zijner vrouw, den tempel vroeger dan zij vermoed had, had verlaten. 'Welke straf verdient de vermetele?' vraagde zij, haren echtgenoot vastberaden te gemoet tredende, 'die de vrouw van zijnen heer tracht te verleiden, en haar zelfs geweld aan te doen?' JOESOEF stortte vóór ITFÎR op de knieën en bezwoer zijne onschuld; maar ZALÎKHA beweerde halsstarrig, dat JOESOEF ongenoodigd in haren *Kiosk* was gekomen, en dat zij hem met geweld daaruit te verdrijven getracht had. ITFÎR wist niet aan wien van beiden hij geloof zou schenken; maar toen hij in zijne woning trad, waar een zuigeling, een neefje van ZALÎKHA, in de wieg lag, rigtte het kind zich op en sprak: 'Wilt gij de waarheid leeren kennen, zoo onderzoek JOESOEF's overkleed; is het van voren gescheurd, dan is hij schuldig;

want dan heeft ZALÎKHA, toen hij tot haar wilde naderen, hem gegrepen om hem van zich te duwen; maar is het van achteren gescheurd, dan is uwe vrouw schuldig; want dan heeft zij hem vervolgd en getracht hem aan het overkleed vast te houden.' Dit schrander oordeel wekte ITFÎR's verbazing, en hij berustte er te gereeder in, daar het de eerste woorden waren, die het kind ooit had gesproken. JOESOEF's overkleed werd onderzocht, en daar er van achteren een stuk uit gescheurd was, dat nog in den *Kiosk* van ZALÎKHA gevonden werd, riep ITFÎR in verwarring uit: 'Hoe groot is de list der vrouwen!' Om intusschen geen opzien te wekken, onthield hij zich van verdere bestraffing en zich op de deugd van JOESOEF verlatende, behield hij hem ook nog verder in zijne dienst.

In weêrwil van ITFÎR's zelfbeheersching, werd het voorgevallene tusschen ZALÎKHA en haren slaaf weldra het onderwerp der dagelijksche gesprekken, door de praatzucht eener buurvrouw, die even als zij, doch om werkelijke ziekte, op den feestdag tehuis was gebleven, en van uit haar bed, dat onder eene tent in den tuin stond, alles gehoord had wat tusschen haar en JOESOEF was voorgevallen. ZALÎKHA liet derhalve de voornaamste vrouwen der stad, door welke zij het scherpst was berispt geworden, tot eenen maaltijd vragen. Ofschoon zij slechte gedachten van ZALÎKHA hadden, liet zich toch geene harer te vergeefs noodigen, dewijl zij de vrouw van des konings schatmeester was, en alles smaakte haar even goed, als wanneer zij bij eene vrouw van ongerepten naam waren te gast geweest. ZALÎKHA verborg wat in haar binnenste omging, tot de maaltijd geëindigd was, en nog slechts wijn en vruchten werden voorgediend. Toen liet zij aan iedere der aanwezige vrouwen een oranjeappel geven, benevens een zeer scherp mes, en op hetzelfde oogenblik, waarop zij het mes grepen om de oranjes te schillen, kwam JOESOEF op een afgesproken teeken plotseling uit de naastgelegen kamer in haar midden. Geheel in vervoering riepen allen uit éénen mond: 'Groote God! dat is een goddelijke engel.' Tevens sneden zij zich, zonder het te bespeuren zoodanig in de hand, dat het bloed over de tafel stroomde; zoozeer waren zij door JOESOEF's schoonheid buiten zich zelven gebragt, en in zijn' aanblik verzonken. 'Dit is de jongeling,' sprak daarop ZALÎKHA, 'om wiens wille gij mij hebt berispt. Ik bemin hem, het is waar, en zocht hem te verleiden, maar tot dusverre was zijne deugd onverwinbaar; intusschen zal ik hem, wanneer hij mij langer wederstaat, in den

kerker laten smachten.' JOESOEF, die het hoorde, bad: 'o Heere! de gevangenis is mij liever dan de zondige daad, waartoe men mij verleiden wil; hoed mij voor vrouwenlist!' - God verhoorde zijn gebed. ZALÎKHA was na eenigen tijd zoodanig over zijne hardnekkigheid vergramd, en werd door hare vriendinnen zoo zeer tot wraak aangespoord, dat zij gevolg aan hare bedreiging gaf, en haren echtgenoot overhaalde om JOESOEF alsnog, ten einde haren goeden naam voor de wereld te redden, in den kerker te laten werpen. Maar God, die zijne onschuld kende, veranderde de donkere cel, waarin hij werd opgesloten, in eene woning vol licht en vrolijkheid; hij liet in het midden eene bron ontspringen, en voor de deur een' boom ontspruiten, die hem schaduw en goede vruchten verleende.

Nadat JOESOEF zeven jaren in de gevangenis had doorgebragt, waar hij de droomen van 's konings schenker en bakker verklaard had, werd hij, ten gevolge eener spade herinnering van den schenker, tot den koning geroepen, om eenen droom op te helderen, dien niemand in staat was te verklaren. JOESOEF weigerde echter vóór den koning te verschijnen, voor dat zijne onschuld volledig was aan het licht gebragt. Hij verhaalde daarom den schenker de oorzaak zijner gevangenschap, en noemde hem ook al de vrouwen, welke ZALÎKHA bij zich had genoodigd en voor welke zij van hare liefde jegens hem geen geheim had gemaakt. De schenker bragt JOESOEF's antwoord aan den koning over, die dadelijk ZALÎKHA en de andere door JOESOEF aangewezen vrouwen tot zich liet komen. Zij bekenden, dat zij JOESOEF belasterd hadden, en ZALÎKHA zelve beleed, dat zij getracht had hem te verleiden; waarop de koning JOESOEF niet slechts uit de gevangenis ontsloeg, maar hem zelfs schriftelijk bewijs gaf, waarbij de reeds doorgestane straf voor onregtvaardig en op valsche aanklagt steunende verklaard werd.

De verklaring van 's konings droom verhief JOESOEF weldra tot groot aanzien, en in ITFÎR's plaats werd hij tot rentmeester van al 's konings bezittingen aangesteld, en bij den toen heerschenden overvloed met het voorzien der korenschuren tegen de naderende onvruchtbare jaren belast. Als hij op zekeren dag uitreed, om een buiten de stad gelegen korenmagazijn te bezigtigen, zag hij eene bedelares op de straat, welker uiterlijk voorkomen wel is waar allerellendigst was, doch die nog onmiskenbare sporen van vroegere grootheid vertoonde. JOESOEF naderde haar vol medelijden, en wilde haar eene handvol goud geven. Zij weigerde echter iets aan te nemen, maar

zeide snikkend: ‘Groote Profeet Gods! ik ben uwe gave niet waardig, ofschoon mijne misdaad de ladder tot uw tegenwoordig geluk is geworden.’ Bij deze woorden beschouwde JOESOEF haar nader, en zie! het was ZALÎKHA, de vrouw zijns meesters, die hem zoo hartstogtelijk bemind had. Hij vroeg haar naar haren echtgenoot, en vernam dat hij weldra na zijne afzetting van verdriet en gebrek gestorven was; maar dat hij eigenlijk sedert hun huwelijk zoo zwak was geweest, dat zij altijd slechts den *naam* van echtgenoot had gedragen. Toen JOESOEF dit hoorde, bragt hij haar tot eenen bloedverwant des konings en liet haar als eene zuster verzorgen. Weldra vertoonde zij zich weder even bloeijend en jeugdig, als toen hij het eerst in hare woning was getreden. Hij vroeg derhalve den koning om hare hand, en huwde haar met zijne inwilliging, terwijl het verbond hunner liefde achtervolgens door de geboorte van twee knapen werd verzegeld(1).

(1) Dit fragment der geschiedenis van JOZEF komt voor in WEIL's *Biblische Legenden*, p. 105 en volgg. passim. De hoofdtrekken van het voorafgaande verhaal, met uitzondering van JOZEF's huwelijk met POTIFAR's vrouw, vindt men reeds in de XII *Sura* van den *Koran*; zij zijn echter ook daar niet oorspronkelijk, maar MOHAMMED had ze van de Joden vernomen, gelijk blijkt uit de vergelijking der Joodsche *Midrasjim* bij WEIL, en uit GEIGER's werk, *Was hat Mohammed aus dem Judenthum aufgenommen*, p. 143 volgg. De buitengewone schoonheid van JOZEF is door het geheele Oosten ten spreekwoord geworden. De meening, dat JOZEF zon gehuwd zijn met de vrouw van POTIFAR, ligt ten grondslag aan BILDERDIJK's schoone romance *Assenede*, waarin hij ook tevens van eenige andere versierselen der Mohammedaansche legende heeft gebruik gemaakt. Ten slotte merken wij op, dat de geschiedenis van JOESOEF en ZALÎKHA, niet minder dan die van MEDJNOEN en LEILA, eene der geliefkoosdste liefdesgeschiedenissen van het Oosten is, en dat zij door vele Perzische en Turksche dichters is bezongen, waaronder de beide flonkerstarren aan den Perzischen dichthemel Nidhami en Djami. Yeelal wordt in deze gedichten, onder het heeld der aardsche liefde, de hemelsche liefde bezongen tusschen den Schepper en zijne schepselen. Men kan daarmede het gebruik vergelijken, dat de Christenen van het Hooglied maken.

III.
Moesa en Al-Khidhr[1].

Wanneer de zonen ISRAËLS, wegens hun wantrouwen op de goddelijke hulp in de verovering van het beloofde land met zijn volk van reuzen, tot veertigjarig rondzwerven in de woestijn waren veroordeeld, nam MOESA de Profeet afscheid van hen, en trok, vergezeld van zijnen dienaar JOESJA'[2] den zoon van NOEN, de gansche aarde door, van het oosten naar het westen en van het noorden naar het zuiden, overal predikende en de ware leer verkondigende.

Op zekeren dag, toen MOESA zich tegenover JOESJA' op zijne meerdere wijsheid verhief, sprak God tot hem: 'Ga naar de Perzische golf, waar zich de zee der Grieken met die der Perzen vereenigt; daar zult gij eenen vromen godsvereerder aantreffen, die u verre in wijsheid overtreft.'

'Waaraan zal ik dezen wijze erkennen?'

(1) 'Of AL-KHABRIR. Deze geheimzinnige persoon, wien de groote hoop en sommige geletterden als een' profeet beschouwen, en met ILJâS ELIAS) vereenzelvigen, en anderen verwarren met ST. GEORGE, was, volgens het meer gewone gevoelen der geleerden, een regtvaardig man, een heilige, de Vezier en raadgever van dien eveneens duisteren persoon DZOE'L-KARNEIN, elders in den *Koran* vermeld. Men zegt dat AL-KHIDHR gedronken had uit de fontein des levens, uit kracht waarvan hij nog leeft en leven zal tot den dag des oordeels. Ook zegt men dat hij zich dikwijls vertoont aan Muzelmannen, die in grooten nood zijn, en gemeenlijk in groene kleederen gehuld is, waarvan volgens sommigen zijn naam moet worden afgeleid. SALE beweert in eene aanteekening op den *Koran*, dat de Muzelmannen AL-KHIDHR gewoonlijk verwarren met PINEHAS, zoowel als met ELIAS en ST. GEORGE, zeggende dat zijne ziel door metempsychosis achtereenvolgens in alle drie huisvestte, en hij voegt er bij, dat zij een deel dezer verdichtselen aan de Joden ontleenden, van wie mede sommigen zich verbeelden, dat PINEHAS dezelfde was als ELIAS.' LANE, *Selections from the Kur-dn*, p. 221. Vgl. ook D'HERBELOT in *Khedher*. BEIDHAWI, ed. FLEISCHER, p. 568, schrijft: 'zijn naam is BALJâ IBN MALKâN, ook zegt men AL-JASA en ILJâS.'

(2) D.i. JOSUA, gelijk MOESA het Arabisch is voor MOZES.

‘Neem een' visch in een' korf met u; deze zal u toonen, waar zich mijn trouwe dienaar ophoudt.’

MOESA reisde nu met JOESJA' naar het gewest hem door God aangewezen, en de laatste droeg overal den visch in den korf met zich. Eens leiden zij zich geheel afgemat aan den oever der zee neder en vielen in slaap. Toen zij ontwaakten was het reeds laat, en zij moesten zich spoeden om nog vóór den nacht de verlangde herberg te bereiken. JOESJA' vergat in der haast den visch mede te nemen, en ook MOESA dacht er niet om, hem daaraan te herinneren. Eerst den anderen morgen misten zij den visch, en wilden daarom naar de plaats terugkeeren, waar zij den vorigen dag hadden uitgerust. Zoodra zij echter aan den oever der zee kwamen, zagen zij eenen visch, die in plaats van gelijk andere visschen liggend te zwemmen, regt overeind, met den kop in de hoogte, over het water heengleed. Zij herkenden hem spoedig als hunnen visch, en volgden hem langs den oever. Nadat zij eenige uren lang hunne schreden naar hunnen gids hadden gerigt, duikte deze plotseling onder. Zij stonden stil en dachten: ‘Hier moet de godvreezende man wonen, dien wij zoeken.’ Weldra ontdekten zij ook een hol, boven welks ingang geschreven stond: ‘In den naam Gods, des Barmhartigen en Genadigen.’ Zij traden binnen en vonden eenen man, die er bloeijend en krachtig uitzag als een zeventienjarige jongeling, doch eenen sneeuwwitten baard had, die hem tot op de voeten nederhing. Het was de profeet AL-KHIDHR, die wel is waar met eeuwige jeugd, maar tevens met het schoonste sieraad der grijsheid begaafd was.

‘Neem mij als uwen leerling aan!’ zeide MOESA, na wederzijdsche begroeting, ‘en veroorloof mij, u op uwe omzwervingen door de wereld te vergezellen, opdat ik de wijsheid bewondere, die God u geschonken heeft.’

‘Gij kunt ze niet begrijpen, en zult het daarom niet lang bij mij uithouden.’

‘Zoo God wil, zult gij mij gehoorzaam en geduldig vinden; verstoot mij slechts niet!’

‘Gij kunt mij volgen, maar moogt mij naar niets vragen, tot ik u uit eigen beweging de noodige opheldering mijner handelingen geef.’

Nadat MOESA zich aan deze voorwaarde onderworpen had, nam AL-KHIDHR hem met zich naar den oever der zee, waar een schip voor anker lag. AL-KHIDHR nam daarop eene bijl en sloeg twee planken uit het schip, zoodat het zonk. ‘Wat doet gij

daar?' riep MOESA, 'de menschen die in het schip zijn, zullen verdrinken!'

'Heb ik u niet gezegd,' hernam AL-KHIDHR, 'dat gij het niet lang geduldig bij mij zoudt uithouden?'

'Vergeef mij,' sprak MOESA, 'ik heb mijne belofte vergeten.'

AL-KHIDHR trok nu met hem verder, tot zij eenen schoonen knaap tegen kwamen, die aan het strand der zee met schelpen speelde. AL-KHIDHR trok een mes uit den zak, en sneed hem den hals af.

'Waarom vermoordt gij een onschuldig kind,' vraagde MOESA weder, 'dat op geenerlei wijze den dood kan verdiend hebben? Gij hebt eene zware misdaad gepleegd.'

'Heb ik het u niet gezegd,' hernam AL-KHIDHR, 'dat gij niet lang in mijn gezelschap zoudt kunnen reizen?'

'Vergeef mij nog ditmaal!' hervatte MOESA; 'en wanneer ik u nog eens over iets tot verantwoording roep, verstoot mij dan.'

Zij reisden nu langen tijd rond, tot zij vermoeid en hongerig in eene groote stad kwamen. Maar geen mensch wilde hen herbergen, nech hun zonder geld eenige spijs of drank verschaffen. Toen zag AL-KHIDHR dat de muur van een zeer fraai huis, waaruit zij waren weggejaagd, dreigde in te storten. Hij plaatste zich tegen den muur, en steunde dien tot hij weder regt stond, daarop maakte hij hem vast en ging heen. MOESA zeide tot hem: 'Gij hebt hier een werk volbragt, waartoe vele metselaars menigen dag zouden noodig gehad hebben. Waarom hebt gij niet ten minste een loon gevraagd, waarvoor wij spijs zouden hebben kunnen koopen?'

'Thans zijn wij gescheiden!' hernam AL-KHIDHR, 'doch voor gij mij verlaat, wil ik u nog rekenschap van mijne handelingen geven. Het schip, hetwelk ik beschadigd heb, maar dat gemakkelijk weder te herstellen is, behoort aan arme lieden, voor welke het hun eenig middel van bestaan is. Op het oogenblik, waarop ik het doorboorde, kruisten vele schepen van eenen naburigen tyrannieken koning in die streek, en sleepten alle slechts eenigzins bruikbare schepen met zich. Door mijn toedoen derhalve hebben deze arme schippers hunne eenige bezitting behouden.'

'De knaap, dien ik heb omgebragt, is de zoon van vrome ouders. Hij zelf echter had, gelijk ik aan hem zien kon, een' boozen aard, en zou ten laatste ook nog zijne ouders tot boosheid verleid hebben; daarom heb ik hem liever ge-

dood. God zal hun in zijne plaats vrome nakomelingen schenken.'

'Wat eindelijk den muur betreft, dien ik heb opgerigt, deze behoort aan twee weezen, wier vader een vroom man was. Onder den muur is een schat verborgen, welken de tegenwoordige inwoners van het huis, indien hij ware ingestort, zich zouden hebben toegeëigend; daarom heb ik hem gestevigd, opdat de schat in zekere bewaring blijve, totdat de kinderen zijn groot geworden.'

'Gij ziet nu,' voer AL-KHIDHR voort, 'dat ik in al mijn doen niet de stem der blinde hartstogt gehoord heb, maar de uitvoerder geweest ben van den onnaspeurlijken wil mijns Meesters.'

MOESA bad AL-KHIDHR nogmaals om vergeving, maar waagde het niet hem verlof te vragen, om hem verder op zijne togten te vergezellen(1).

IV.
'Isa en het doodshoofd.

'ISA, de zoon van MARIAM, de groote en wonderdadige Profeet, die den eernaam van het Woord Gods voerde, wandelde op zekeren tijd met zijne jongeren langs den oever der *Doode Zee*, toen hij met den voet tegen een' schedel stiet, dien zijne volgelingen hem baden in het leven terug te roepen. 'ISA bad tot God, en wendde zich daarop tot den schedel met de volgende woorden: 'Word levend door den wil des Heeren, en verhaal ons hoe gij den dood en het graf en het gindsche leven gevonden hebt.' De schedel nam daarop de gedaante van een levend menschenhoofd aan, en antwoordde:

(1) Deze schoone parabel, die ook reeds door Westersche Schrijvers in eenigzins gewijzigden vorm behandeld is, leest men bij WEIL, p. 176-181; doch men vindt ze reeds in schier alle bijzonderheden in de achttiende *Sura* van den *Koran*.

‘Weet, o Profeet Gods! dat ik op zekeren dag, het zal nu ongeveer vierduizend jaar geleden zijn, met mijne vrouw stoeide, en vervolgens een bad nam, waarna mij eene heftige koorts overviel, die, in weêrwil van alle geneesmiddelen, zeven dagen duurde. Op den achtsten dag was ik zoo afgemat, dat alle mijne leden trilden, en mijne tong aan mijn gehemelte kleefde. Daar verscheen mij de Doodsengel in de vreesselijkste gestalte. Zijn hoofd verhief zich tot in de wolken des hemels, terwijl zijne voeten tot aan de diepste afgronden der aarde reikten. In zijne regterhand hield hij een zwaard, en in zijne linkerhad een' beker. Bij hem waren nog tien andere engelen, die er als zijne dienaren uitzagen. Ik was op het punt eenen kreet te uiten, die de bewoners van hemel en aarde zou hebben doen sidderen, maar dadelijk vielen zij mij op het lijf en hielden mij de tong vast; daarop drukten eenige van hen met groote kracht al mijne aderen, om er de ziel uit te persen. “Verhevene Engelen!” zeide ik tot hen, “ik wil alles wat ik bezit voor mijn leven geven.” Maar een van hen sloeg mij op het aangezigt, zoodat hij mij de kakebeenen verbrijzelde, en zeide: “Vijand Gods! God neemt geen losgeld aan.” Daarop hief de doodsengel het zwaard op en reikte mij den beker, dien ik tot den laatsten droppel moest ledigen. Dit was mijn dood. Ik werd nu zonder bewustheid gewasschen, in het lijkgewaad gehuld en begraven. Nadat mijn graf met aarde bedekt was, keerde de ziel weder in mijn ligchaam terug, en ik vreesde zeer in mijne eenzaamheid. Doch weldra daarop kwamen twee engelen met een perkament, en herinnerden mij al het goede zoowel als het kwade, dat ik in mijn leven gedaan had; daarop bevalen zij mij, het met eigene hand op te schrijven, en met mijne onderteekening te bekrachtigen[1]. Vervolgens verschenen twee andere Engelen, van zwartachtig blaauwe kleur, welke ieder eene vurige zuil in de hand hadden, waarvan eén vonk, zoo die op de aarde viel, genoegzaam was om haar te doen ontbranden. Zij riepen mij met eene donderende stem toe: “Wie is uw Heer?” Door angst verloor ik alle besef en zeide stotterend: “Gij zijt mijne Heeren.” Daarop schreeuwden zij mij toe: “Gij liegt, vijand Gods!” en gaven mij zulk een' slag met eene der vuur-

(1) Dit heeft betrekking tot de ondervraging des grafs, door de Engelen MONKIR en NAKÎR, die ieder mensch onmiddellijk na zijnen dood moet ondergaan.

zuilen, dat ik tot op het zevende welfsel der aarde nederzonk. Toen ik weder tot mijn graf was opgestegen, zeiden zij: “Aarde! bestraf hem, die wederspannig was tegen zijnen Heer.” Daarop perste de aarde mij in elkander, zoodat schier al mijn gebeente tot stof werd verbrijzeld, en sprak: “Vijand Gods! ik haatte u, toen gij op mij ronwandeldet, maar nu, bij Gods heerlijkheid! nu gij in mijnen schoot rust, zal ik mij wreken.” De Engelen openden nu eene poort der hel, en riepen den boozen geesten toe: “Neemt eenen zondaar, die niet aan God geloofde en kookt en verbrandt hem!” Men sleepte mij voort aan een' keten, welke zeventig el lang was, tot in het midden der hel, en zoo dikwijls de vlammen mijne huid verteerd hadden, ontving ik weder eene nieuwe, om de smart der verbranding op nieuw te ondergaan. Daarbij had ik zulk een' vreesselijken honger, dat ik om voedsel smeekte. Ik ontving evenwel niets anders dan de stinkende vrucht van den boom Zakoem[1]. welke niet slechts mijnen honger vermeerderde, maar mij nog bovendien de smartelijkste krimpingen en den hevigsten dorst veroorzaakte. Vroeg ik echter iets te drinken, dan werd mij niets dan kokend water gereikt. Eindelijk duwde men mij het ééne eind van den keten met zoo veel geweld in den mond, dat het mij den rug weder uitkwam, en ketende mij aan handen en voeten.’

Als 'ISA dit hoorde, weende hij van medelijden; nogthans drong hij er bij het doodshoofd op aan, om hem de hel wat nader te beschrijven. Daarop ging het aldus voort:

‘Weet dan, o Profeet Gods! dat de Hel uit zeven verdiepingen bestaat, de eene onder de andere. De bovenste is voor de huichelaars, de tweede voor de Joden, de derde voor de Christenen, de vierde voor de Magiërs, de vijfde voor diegenen, welke de Profeten leugenaars noemen, de zesde voor de afgodendienaars, en de zevende voor de zondaars onder de volgers van MOHAMMED, den Profeet die in later tijd verschijnen zal. Het verblijf in deze laatste is het minst smartelijk, ook worden deze zondaars op MOHAMMED's voorbede eenmaal daaruit verlost. In de overige echter zijn de smarten der zondaren zoo groot, dat wanneer gij er getuige van waart, o Profeet Gods! gij uwe tranen zoo weinig zoudt kunnen weêrhouden, als eene moeder, die haar eenig kind

(1) De boom der Hel.

heeft verloren. Het uitwendige der Hel is van koper en het inwendige van lood. De bodem is straf, het verwelfsel toorn des Almagtigen. Van alle kanten is vuur, en wel geen vlammend, maar zwart en donker, dat een dikken, stinkenden rook verbreidt, en door menschen en afgodsbeelden gevoed wordt.'

'Isa weende lang, en vraagde daarop den schedel, tot welk geslacht hij in zijn leven behoord had.

Hij antwoordde: 'Ik stam af van den Profeet ILJâS'[1].

'En wat zoudt gij thans verlangen?'

'Dat God mij in het leven terugriep, opdat ik hem van ganscher harte mogt dienen, en eenmaal het Paradijs waardig worden.'

'ISA bad tot God: 'o Heere! Gij kent dezen mensch en mij beter dan wij ons zelven kennen, en zijt almagtig!' Daarop openbaarde God hem: 'Wat hij wenscht, was voorlang bij mij besloten. Hij moet, daar hij toch veel goeds bezat en bijzonder weldadig jegens de armen was, door uw toedoen in deze wereld terugkeeren, en wanneer hij mij van nu af aan getrouw dient, dan zullen hem zijne zonden vergeven worden.'

'ISA riep daarop den schedel toe: 'Word weder tot een volkomen mensch, door de Almagt Gods!' Naauwelijks had hij deze woorden gesproken, of een man verrees, die er nog bloeijender, dan in zijn vroeger leven, uitzag, en sprak: 'Ik betuig, dat er slechts één God is, dat IBRAHÎM Gods vriend was, dat MOESA van aangezigt tot aangezigt met God heeft gesproken, dat 'ISA de Geest en het Woord Gods is en dat MOHAMMED Gods laatste gezant zal zijn. Verder belijd ik, dat de opstanding even zeker is als de dood, en dat Hel en Paradijs werkelijk aanwezig zijn.'

Deze man leefde na zijne herrijzenis nog zes en zestig jaren, en bragt zijne dagen vastend en zijne nachten biddend door, terwijl hij tot aan zijnen jongsten snik geen enkel oogenblik aan de dienst des Heeren onttrok[2].

(1) ELIAS.

(2) Deze legende komt voor hij WEIL, blz. 286-291; voor het overige bevat zijn artikel over JEZUS weinig meer, dan ons reeds uit den *Koran* bekend is, in ons artikel over de *Christologie des Koruns*, in het twaalfde nummer van den Jaargang 1845 van dit Tijdschrift. Daarentegen wordt van de hier verhaalde legende geen woord in den *Koran* aangelroffen.

V.
De zeven slapers.

DEKIANUS, de Sultan van *Roem*, was een vijand en vervolger der ware geloovigen, en trachtte hen door list en geweld tot de belijdenis van het veelgodendom te bewegen. Op zekeven dag werden zeven jongelingen tot hem gebragt, die in den eenigen God geloofden, en in zijne tegenwoordigheid, onverschrokken, belijdenis van hun geloof aflegden. ‘Onze Heer, dus spraken zij, is de Heer des hemels en der aarde. Wij zullen geenen anderen God dan Hem aanroepen; immers zouden wij ons dan aan de ongerijmdste misdaad schuldig maken? Deze onze medeburgers vereeren buiten Hem nog andere Goden. Welaan! dat zij ons met klare bewijzen van hun aanwezen overtuigen; maar zoo zij dit niet kunnen - wie is ongeregtiger, dan die leugenen ten aanzien van God verdicht?’

De toorn des konings ontstak; maar door de hulp van dienzelfden God, die hunne harten gesterkt had, om getuigenis der waarheid te geven, ontkwamen zij aan zijne woede en ontvlugtten de stad. Op hunne vlugt werden zij door een' hond achtervolgd, dien zij te vergeefs trachtten te verdrijven, en die eindelijk, toen zij eene spelonk beneikt hadden, in een afgezonderd oord gelegen, en geschikt om hun tot eene veilige schuilplaats tegen hunne vervolgers te verstrekken, eensklaps op wonderdadige wijze met menschelijke spraak begiftigd, hun toeriep: ‘Ik bemin degenen die vrienden Gods zijn. Gaat gij slapen en ik zal u bewaken.’ Uitgeput van vermoeijenis zonken zij weldra in een diepen slaap neden, terwijl God door zijn alvermogen hunne ooren voor de sterkste geluiden ontoegankelijk maakte. Zoo sliepen zij eene lange reeks van jaren; doch hunne oogen bleven geopend, en opdat zij het gevaar ontgaan zouden van hunne ligchamen door te liggen, keerde God hen nu eens op de regter-, dan weder op de linkonzijde, zoodat gij, de grot binnengetreden, op het eerste gezigt niet zoudt vermoedt hebben, dat zij sliepen. Ook de

hond was in slaap gevallen, met de voorpooten in den ingang van het hol uitgestrekt, en wendde zich, even als zijne medgezellen, nu op deze, dan op gene zijde, eeuwen lang deelgenoot hunner onveranderlijke rust. De grot was zoo gelegen, dat de opening naar het sterreteeken van den *Grooten Beer* was gekeerd, zoodat de zon bij het opkomen slechts even den regterwand van den toegang bescheen, en bij het ondergaan den linkerwand der opening slechts met een' enkelen straal verlichtte. Geene zonnewarmte kon hen dus deeren, en daar zij zich in het midden van het hol hadden nedergelegd, zoodat de wind vrijelijk door hunne lokken kon spelen, ondervonden zij geenerlei letsel van de bedomptheid der spelonk. Aldus waakte God voor de zijnen, om hen, tot der menschen leering en waarschuwing, te zijner tijd weder tot het leven terug te roepen.

Nadat zij op deze wijze drie honderd zonnejaren (welke volgens de rekening der Arabieren driehonderd en negen jaren uitmaken) slapende hadden doorgebragt, wekte God hen weder op uit hunnen slaap. Het was vroeg in den morgen, toen zij zich in de spelonk verborgen hadden, en volle middag op het oogenblik, waarop zij ontwaakten; en daar zij in den slaap geene bewustheid gehad hadden van het voorbijgesnelde tijdsverloop, twijfelden zij niet, of het was nog dezelfde, of ten hoogste de volgende dag. Toen zij echter zich zelven nader beschouwden, en de lengte hunner nagels en haren opmerkten, geraakten zij het spoor geheel en al bijster, terwijl hun alle middelen ontbraken, om de lengte van tijd te bepalen, die zij al slapende hadden doorgebragt. Wel erkenden zij de bijzondere zorg die God voor hen gedragen had, en dankten zij Hem vurig voor de weldaden die zij van Hem ontvangen hadden; doch zij zagen zich genoodzaakt te erkennen, dat Hij alleen bekend was met den waren aard der wonderdadige hulp, die zij hadden ervaren. Eindelijk besloten zij deze vragen te laten rusten, en éénen hunner met eenig geld naar de naburige stad *Tarsus* te zenden, ten einde eene gelegenheid te zoeken, om hen van voedsel te voorzien. Echter werd hem de bijzondere last medegegeven, om zich met de meeste voorzigtigheid te gedragen, en vooral te zorgen, dat hij hunne schuilplaats niet bekend maakte. ‘Want,’ zeiden zij, ‘indien zij ons uitvinden, dan zullen zij ons steenigen, of ons dwingen tot hunne godsdienst terug te keeren, en alsdan zullen wij nimmermeer gelukkig zijn.’

Toen hun afgezant in de stad en op de markt was gekomen, en gepoogd had zijne dirhems uit te geven, die met den muntslag van koning DEKIANUS voorzien waren, werd hij aangezien voor iemand die een' verborgen' schat had gevonden, en dadelijk voor den koning gebragt. Deze koning was een Christen en belijder van den eenigen God, en nadat hij den jongeling ondervraagd had, hoe hij in het bezit van dit geld was gekomen, verhaalde deze hem wat hij wist van zijne geschiedenis en die zijner makkers. Hierop herinnerden zich eenige der omstanders, dat zij van hunne vaderen vernomen hadden, dat eenmaal, ten tijde van koning DEKIANUS, eenige jongelingen wegens vervolging om de godsdienst gevlugt waren, van welke men sedert nimmermeer vernomen had. Thans ging hun een licht op, en zij twijfelden niet langer, of deze waren dezelfde jongelingen, wier lot toenmaals zoo onzeker was gebleven. Dadelijk maakte zich de koning op weg, gevolgd van al de inwoners der stad, zoo geloovigen als ongeloovigen; want iedereen was begeerig hen te zien en met hen te spreken. Toen de koning in de grot was gekomen, zeiden de jongelingen tot hem: ‘Wij bevelen u Gode! Hij alleen zij uwe toevlugt voor het kwaad, dat u de djins en de menschen zouden kunnen aandoen.’ Na aldus nogmaals getuigenis voor het ware geloof te hebben afgelegd, leiden zij zich weder op hunne plaatsen neder, en onmiddellijk daarop gaven zij den geest. De koning beval, dat zij terzelfde plaats zouden begraven worden, en liet over hun graf een bedehuis oprigten.

Toen de Khalîf MO âWÎA het koningrijk *Roem* beöorloogde, kwam hij de spelonk der zeven slapers voorbij, en gaf zijne begeerte te kennen, om hunne lijken te doen opgraven en hen te zien. IBN 'ABBâS trachtte hem dit voornemen te ontraden, zeggende, dat hem niet geoorloofd was, wat God aan een beter man, namelijk den Profeet, had ontzegd. Hierop zeide hij deze woorden van den *Koran* op: ‘Indien gij hen plotseling aanschouwd hadt, gij zoudt u hebben afgekeerd en gevlugt zijn, en gij zoudt met vrees voor hen zijn vervuld geworden.’ Mo'âWÎA liet zich echter niet van zijn voornemen afbrengen, en zond eenige mannen in de grot om zijnen wil uit te voeren. Doch naauwelijks hadden zij het gewaagd den voet daarin te zetten, of zij werden door een' brandenden wind verzengd[1].

(1) Wij wenschten deze legende der slapers van *Efesus*, die, vertrouwen wij, door de schoone dichterlijke bewerking van den Heer TEN KATE algemeen

P.J.V.

De wandeling te middernacht.

Ik wandel met den geest der middernacht
De breede, stille straten op en neder.
Hoe werd hier voor een uur nog cijns gebracht
Aan vreugde en leed!.... En nu, nu droomt men weder.
Een bloem gelijk ontbladerde de lust,
De volle bekers hielden op te stroomen,
De kommer ging met de avondzon ter rust,
De waereld is vermoeid.... och, laat haar droomen!

Hoe al mijn haat en wrevel ging te niet,
Sints 't onweêr van een dag begon te pozen,
Nn weêr de maan heur zachten luchtstroom giet
Al is het ook op uitgebloeide rozen,
Licht als een klank, en hoorbaar als een ster,
Ontstijgt mijn ziel de laagre waereldzoomen,
Als in zich-zelf verloor zij graag zich ver
In aller menschen diepst verborgen droomen.

Een spie gelijk sluipt achter mij mijn schaâuw;
Een kerkerhol ontwaar ik aan mijn voeten.
O Vaderland! uw zoon, u veel te trouw,
Moet bitter zijne onkrenkbre liefde boeten!
Hij slaapt - en voelt hij wat hem werd ontroofd?
Droomt hij misschien ook van zijne eikenboomen?
Droomt hij zich soms een zegekrans om 't hoofd?
O God der vrijheid, laat hem verder droomen!

Daar rijst voor mij een reuzig Hofgevaart.
Schoon purperen gordijnen 't raam bedekken,
Zie 'k hoe in slaap men rondtast naar een zwaard,
Met zondige en door angst verwrongen trekken.
Als 't geel der kroon is zijn gelaat miskleurd,
Hij laat ter vlucht zich duizend rossen toomen,
Hij stort ter aard - en 's aardrijks bodem scheurt...
O God der wrake, laat hem verder droomen!

Het huisjen ginds aan 's beekjens groenen zoom!
Gebrek en onschuld deelt er 't leger samen,
Toch schonk de Heer den landman droom bij droom,
Opdat ze uit wakende angst hem redden kwamen.
Bij iedre korl, die Morfeus band ontglijdt,
Wordt door zijn oog een akkerveld vernomen,
Zijn hart is tot een waereld uitgedijd.....
O God der armoê, laat den arme droomen!

Bij 't laatste huis wil 'k op den bank van steen
Verwijlen en geen zucht der ziel verheelen;
Trouw min ik u, mijn kind! maar niet alleen,
Gij zult mij eeuwig met de vrijheid deelen.
In gouden lucht wiegt u een duivenpaar,
Ik zie slechts wilde rossen steigrend komen,
Gij droomt van vlinders - ik van d'adelaar....
O God der liefde, laat mijn liefste droomen!

Gij ster, die breekt door wolken als 't geluk,
Gij nacht, die stil en lieflijk neêr komt daauwen,
O laat de outwaakte waereld mijn door druk
Misvormd gelaat niet al te vroeg aanschouwen.
Op tranen valt de ontwakende uchtendstraal,
De vrijheid vlucht als zij den dag ziet komen....
De dwinglandij scherpt dan op nieuw het staal.
O God der droomen, laat ons allen droomen!

Naar G. HERWEGH.
S.J. VAN DEN BERGH.

Mengelingen.
Oostersche legenden.

VI.
Nimroed.

NIMROED, de zoon van KENAäN en kleinzoon van HAM, was een man van groote ligchaamskracht en reusachtige gestalte. Hij regeerde in het magtig rijk van *Babel*, en verhief zich zoo zeer op zijne magt en sterkte, dat hij zich als God liet vereeren. In zijn rijk en onder zijne regering werd de groote profeet IBRAHÎM, de vriend Gods, geboren, die voorbestemd was om de ware Godsdienst op aarde te herstellen, en de dwaasheid van hem aan den dag te brengen, die het waagde zich met den Almagtige gelijk te stellen.

Reeds voor de geboorte van IBRAHÎM, was eenmaal aan dezen tiran een droom verschenen, waarin zich eene ster aan hem vertoonde, welker schitterende glans zon en maan deed verbleeken; en zijne droomuitleggers hadden hem gewaarschuwd voor de geboorte van een kind, dat hem de regering ontweldigen, en het geloof aan zijne godheid vernietigen zoude. Daar hij echter van dat oogenblik af alle pasgeboren knapen liet dooden, geloofde hij niets te vreezen te hebben. Doch door de Almagt Gods werd IBRAHÎM wonderdadig gered, daar het voorkomen zijner moeder hare zwangerschap niet verraadde, en zijn een uur voor hare bevalling naar een nabij de stad gelegen hol vlugtte, waar zij door de hulp van den engel DJIBRÎL[1] ver-

(1) D.i. GABRIèL.

lost werd. In dien zelfden nacht verscheen aan NIMROED andermaal een droom, waarin eene stem hem luide toeriep: ‘Wee dengenen, die weigeren den God van IBRAHÎM te belijden! de waarheid is aan het licht gekomen, en de logen verzwindt.’ Den volgenden morgen liet NIMROED zijne priesters en toovenaars bij elkander roepen; doch niemand wist eene verklaring van den droom te geven, of hem omtrent den persoon van IBRAHÎM in te lichten.

Nadat IBRAHÎM was opgegroeid, gaf hij door woord en daad zijnen afkeer van alle afgodendienst te kennen, en verbrijzelde eene menigte van afgodsbeelden. NIMROED liet hem gevangen zetten, en veroordeelde hem als Godslasteraar tot den brandstapel. Gedurende eene gansche maand werd hout bijeengelezen, en toen de brandstapel eene hoogte van dertig en eene breedte van twintig ellen bereikt had, liet NIMROED dien ontsteken. De rook verduisterde de gansche stad, de vlam verbrandde de vogelen in de lucht, en het knappen des vuurs deed zich eene dagreize ver hooren. Hierop liet NIMROED IBRAHÌM tot zich roepen, en vroeg hem nogmaals: ‘Wie is uw God?’ - ‘Hij,’ was het antwoord, ‘die de magt heeft het leven en den dood te schenken.’ Daarop riep IBRAHÎM, door Gods kracht, eenen man uit het graf op, die reeds voor vele jaren gestorven was, en beval hem een' witten haan, eene zwarte raaf, eene groene duif en een' veelkleurigen paauw te brengen. IBRAHÎM sneed deze vogels in tallooze kleine stukken, die hij naar alle kanten heenstrooide, en hield alleen de vier koppen in de hand. Daarop sprak hij een gebed uit, en riep de vogels bij hunnen naam, en zie, de kleine stukjes vlogen van alle kanten toe, voegden zich weder aaneen, en sloten zich aan den kop, zoodat de vogels in hunne gedaante hersteld en aan het leven teruggegeven werden, waarna IBRAHÎM den uit de dooden opgewekten beval tot het graf terug te keeren. NIMROED, om ook zijne magt over leven en dood te bewijzen, liet nu twee misdadigers uit de gevangenis halen, waarvan hij den een' liet afmaken, en den ander' het leven schonk, terwijl hij uitriep: ‘Ook ik ben God, want ik beschik over leven en dood!’ IBRAHÎM antwoordde niets op deze dwaze snoeverij, maar zeide alleen: ‘God laat de zon in het oosten opgaan; zoo gij God zijt, laat haar dan eens opgaan in het westen.’ Onwillig om zijn onvermogen te belijden, gaf NIMROED thans bevel, IBRAHÎM met een schietwerktuig in het vuur te slingeren.

Daarop beijverde zich de geheele schepping om IBRAHÎM te redden, maar deze, alleen op God betrouwende, riep van den brandstapel; ‘Er is geen God dan Gij, eenig zijt Gij, en U alleen komt lof en prijs toe!’ Reeds had het vuur zijn gewaad aangetast, toen DJIBRÎL op Gods bevel de vlammen toeriep: ‘Wordt koud en doet IBRAHÎM geen leed.’ Oogenblikkelijk ontstond er om IBRAHÎM henen eene koude, zoo sterk, dat hij zou hebben moeten bevriezen, indien God geene zorg had gedragen, die dadelijk weder te verzachten. Het vuur bleef schijnbaar gelijk het was, en brandde knetterend voort, doch had inderdaad alle hitte verloren, en hetzelfde was op dien dag het geval met alle vuur, dat over den ganschen aardbodem werd ontstoken. Te midden des vuurs, op de plaats waar IBRAHÎM lag, liet God eene bron van zoet water ontspringen, en rozen en andere bloemen uit den bodem voortspruiten; door de hand van DJIBRÎL liet hij hem een zijden gewaad uit het Paradijs reiken, en een engel in menschengedaante kreeg bevel hem gezelschap te houden, gedurende de zeven dagen, dat hij op den brandstapel vertoefde. IBRAHÎM noemde deze dagen naderhand meermalen: ‘de schoonste zijns levens.’

IBRAHÎM's wonderbare redding werd tevens de aanleiding tot zijn huwelijk met RADHA, NIMROED's dochter. Zij had namelijk haren vader, op den zevenden dag nadat IBRAHÎM in het vuur was geworpen, om verlof gevraagd, hem te gaan zien. NIMROED wilde haar terughouden, terwijl hij zeide: ‘Wat zoudt gij nog van hem kunnen zien? sedert lang reeds is hij tot assche geworden.’ Echter bleef zij zoo lang bij hem aanhouden, tot hij haar eindelijk vergunde, zich tot den brandstapel te begeven. Met onuitsprekelijke verbazing zag zij IDRAHÎM door de vlammen heen rustig in eenen bloeijenden tuin gezeten. ‘Zijt gij dan onkwetsbaar door het vuur, o IBRAHÎM!’ riep zij hem toe. ‘Wie God,’ was het antwoord, ‘in het hart draagt, en de woorden *In den naam des barmhartigen Gods* op de tong, over dien heeft het vuur geene magt,’ Toen zij hem daarop verlof vroeg. om nader bij hem te komen, sprak hij tot haar: ‘Belijd dat er slechts één God is, die mij tot Zijnen gezant heeft verkozen.’ Zoodra zij deze geloofsbelijdenis had afgelegd, scheidden zich de vlammen, om haar eenen doortogt te verleenen, waarlangs zij ongedeerd tot IBRAHÎM kwam. Toen zij daarna tot haren vader terugkeerde, hem verbaalde, hoe zij IBRAHÎM gevonden had, en hem mede tot zijn geloof trachtte over te

halen, werd zij door hem op eene zoo gruwzame wijze gepijnigd en gefolterd, dat God haar door eenen engel uit zijne handen bevrijden en tot IBRAHÎM voeren liet, die inmiddels *Babel* verlaten had.

Ofschoon in sommige overleveringen verhaald wordt, dat NIMROED door de wonderbare verlossing van IBRAHÎM voor een oogenblik tot nadenken zou gebragt zijn, en, na te hebben uitgeroepen, dat hij den God van IBRAHÎM een offer zoude brengen, vier duizend stuks rundvee ter Zijner eere zou geslacht hebben, moeten echter die betere gedachten van slechts korten duur zijn geweest, daar hij kort daarna, in zijnen godslasterlijken eigenwaan, zijnen hovelingen den wensch te kennen gaf, om ten hemel te stijgen, en er dien magtigen God te zien, dien IBRAHÎM gepredikt had. Niets baatte het, dat men hem voorstelde, hoe hoog de hemel was, en hoe moeijelijk te bereiken; want dadelijk gelastte hij, dat men een' toren zoude bouwen, die zich tot in de wolken verhief. Nadat men drie jaren achtereen aan dit gebouw had gearbeid, en NIMROED op den top was geklommen, was hij zeer verbaasd, den Hemel nog even ver boven zich te zien, alsof hij nog met den voet op den bodem der aarde stond. Maar nog grooter was zijne verbazing, toen hem den volgenden dag berigt werd, dat het gansche trotsche gevaarte was omgestort.

Maar ook hierdoor liet NIMROED zich niet afschrikken, doch weldra gaf hij bevel een' nog stevigeren toorn te bouwen, die tot de hoogte van vijf duizend ellen werd opgetrokken. Daar de werklieden niet in staat waren verder voort te gaan, en de Hemel nog altijd op onmetelijken afstand van hem verwijderd bleef, liet hij vier jonge arenden op den toren brengen en daar gedurende langen tijd aanhoudend met vleesch voederen. Daarop liet hij hen eenige dagen gebrek lijden, en toen zij uitgehongerd waren, liet hij eene soort van ligten draagzetel aan hunne klaauwen vast maken, die van alle kanten besloten, maar met een venster naar boven en een naar onder voorzien was, en plaatste zich daarin met eenen jager, die een' langen stok in de hand droeg, aan welks boveneinde een stuk vleesch was vastgemaakt. Dit werd door het bovenvenster tot boven den kop der hongerige arenden uitgestoken, die, het vleesch altijd voor zich ziende, immer hooger en hooger vlogen, en den draagzetel met zich door de wolken voerden. Nadat de arenden eenen ganschen dag lang waren opgestegen, hoorde NIMROED eene stem, die hem toeriep: ‘Waar wilt gij heen, o

goddelooze!' NIMROED nam daarop den boog des jagers, en schoot eene pijl af, die terstond met bloed bevlekt weder door het venster viel, zoodat de vermetele dwaas in den waan geraakte, dat hij den God van IBRAHÎM had gewond. Daar hij nu zoo ver van de aarde verwijderd was, dat zij hem niet grooter dan een ei toescheen, gaf hij thans bevel den stok naar beneden te houden, zoodat de arenden met den draagzetel weder naar de aarde afdaalden. De vraag, vanwaar het bloed herkomstig was, dat aan NIMROED's pijl gevonden werd, heeft bij de geleerden tot verschillende gevoelens aanleiding gegeven. Sommigen meenen, dat het het bloed van eenen visch zou geweest zijn, dien de wolken met zich uit de zee zouden hebben opgeheven, terwijl anderen vermoeden, dat NIMROED's pijl eenen vogel zou getroffen hebben, die nog hooger vloog dan zijne arenden.

Nadat NIMROED, juichende over zijne vermeende zegepraal, den top des torens weder bereikt had, vertoonde zich de Almagt Gods op nieuw aan hem in een vreesselijk wonder. De gansche toren spatte uit elkander, met een zoodanig geraas, dat alle bewoners der stad van schrik geheel buiten zich zelven geraakten, en ieder eene verschillende taal begon te spreken, waardoor alle verstandhouding onmogelijk werd gemaakt. Van dien tijd af werden de talen der menschen verschillend, en wegens de daaruit ontstane wanorde, werd aan NIMROED's hoofdstad de naam van *Babel*, d.i. *Verwarring*, gegeven.

Teleurgesteld in zijne plannen, om God zelven den oorlog aan te doen, keerde NIMROED zijne wapenen tegen IBRAHÎM, en vervolgde hem met een leger zoo talrijk, dat het eene oppervlakte van vier vierkante mijlen besloeg. Toen zond God den engel DJIBRÎL tot IBRAHÎM, om hem te vragen, door welk schepsel hij hulp wilde erlangen. IBRAHÎM koos de mug; maar God sprak: 'Voorwaar, indien hij de mug niet gekozen had, dan zou hem een diertje te hulp zijn gekomen, zoo klein, dat zeventig de vleugelen eener mug niet kunnen opwegen.' Daarop liet de hooge God den Koning der Muggen voor zich komen, en beval hem met zijne legerscharen tegen NIMROED op te trekken. De Koning verzamelde al de muggen der gansche aarde en tastte de troepen van NIMROED met zoo veel hevigheid aan, dat zij weldra op de vlugt sloegen; dewijl de muggen hunne huid en vleesch verteerden en hun de oogen uit het hoofd staken. NIMROED zelf nam de vlugt, en sloot zich in eenen toren op, die met sterke muren bevestigd was; doch eene mug drong met

hem binnen, en vloog zeven dagen lang om hem heen, zonder dat hij er in slaagde haar te vangen, terwijl zij zich telkens op zijne lip zette, en er het bloed uitzoog, tot haar ligchaam opzwol. Eindelijk vloog zij hem in den neus, en hoe meer moeite hij zich gaf, om er haar uit te trekken, des te dieper drong zij door, tot zij eindelijk aan de hersenen kwam, en daaraan knaagde. Tot leniging der onverduurbare smarten bleef hem geen ander middel over, dan met het hoofd tegen den muur te slaan, of zich met een' hamer op het voorhoofd te laten beuken. Intusschen werd de mug gedurig grooter, tot aan den veertigsten dag. Toen spleet zijn hoofd van één, en de mug, die tot de grootte eener duif was uitgedijd, vloog weg, terwijl zij den stervenden NIMROED, die ook nu nog geene boete deed, toeriep: ‘Zóó laat God, wanneer het Hem behaagt, dengenen, die Hem en Zijne gezanten verwerpt, door de geringste Zijner schepselen, de verdiende straf ondergaan.’ De toren, waarin NIMROED zich bevond, stortte daarop over zijn hoofd in één, en hij is veroordeeld tot aan den dag der opstanding zich onder zijn puin om te wentelen(1).

(1) Deze legende is door ons grootendeels ontleend uit WEIL, *Biblische Legenden* (p. 60-80), waar zij een klein gedeelte der geschiedenis van ABRAHAM uitmaakt. Echter hebben wij ook van eenige trekken gebruik gemaakt, die bij D'HERBELOT, *Bibliothèque Orientale* in voce *Nomroud*, en hier en daar bij de verklaarders des *Korans* voorkomen. In den *Koran* wordt de naam van NIMROED echter nergens genoemd, ofschoon, zoo men meent, enkele toespelingen op de verhaalde geschiedenis daarin voorkomen. Het is uit FLAVIUS JOSEPHUS algemeen genoeg bekend, dat de Joden NIMROD en den Bouwer des torens van *Bubel* voor één en denzelfden persoon houden, minder algemeen welligt, dat ook ABRAHAM's strijd met NIMROD en zijne redding van den brandstapel in de Schriften der Rabbijnen vermeld worden, gelijk door WEIL, blz. 74, is aangetoond. Tusschen den NIMROD der Oosterlingen en den ORION der Grieken, schijnt eene naauwe verwantschap te hestaan; zelfs is, volgens de meening der Perzen, het sterrebeeld *de Rous*, gelijk zij den *Orion* noemen, niets anders dan de aan den Hemel verplaatste Nimrod.

VII.
Dzoe'l-Karnein.

In de dagen van den profeet IBRAHÎM, leefde een magtig vorst en veroveraar, afstammeling van JOENâN, den zoon van JAFETH en kleinzoon van NOEH[1]. Zijn naam was AL-ISKANDER, doch hij wordt in het boek Gods genoemd met den bijnaam van DZOE'L-KARNEIN of *de Tweehoornige*, een naam, die, volgens het gevoelen der uitstekendste geleerden, afkomstig is van zijne zegevierende togten naar het verste Oosten en Westen, en zooveel beteekent als Heer van de beide uiteinden der aarde. Ofschoon geen profeet, was hij echter een belijder van het ware geloof, en streed hij voor de zaak Gods en de uitbreiding van den Islam. Daarom maakte God hem magtig op aarde, en verleende Hij hem de middelen, om al zijne oogmerken te bereiken. Het eenige, waarin hij niet slaagde, was het opsporen van de bron des levens, die hij lang, doch vruchteloos, in de onbekende streken van het Oosten gezocht had. Hierin was hij minder gelukkig dan zijn vezier en veldoverste AL-KHIDR, de eenige, die haar immer ontdekte en er uit dronk, waaraan hij zijne onsterfelijkheid te danken had[2].

(1) D.i. NOACH.

(2) Zie over AL-KHIDR de noot bij N°. III, blz. 280. Wij nemen de gelegenheid waar, om hier eene opmerking van EWALD, uit het pas verschenen Derde Deel, Eerste Stuk, zijner *Geschichte des Volkes Israël*, blz. 258, betreffende de beweerde identiteit van AL-KHIDR met den profeet ELIAS mede te deelen: 'Aan de geschiedenis van ELIAS' hemelvaart knoopten zich in later tijd nieuwe voorstellingen en verhalen. Men dacht hem zich als met HENOCH, en zoo als anderen wilden met MOZES, in den Hemel een geheimzinnig en door geen' dood afgebroken leven leidend, en steeds bereid om vandaar tot hulp en vermaning naar de aarde terug te keeren. [Vgl. Mal. III: 23, (IV: 5); Sirach XLVIII: 10; Matth. XI: 14, XVII: 10-12, Mare. IX: 11-13, Luc. IX: 8, Joh. I: 21, 25; Matth. XVI: 14; Matth. XVII: 3, 4, Mare. IX: 4, 5, Luc. IX: 30, 33; Matth. XXVII: 47, 49]. En daar een zoodanig eindeloos leven zich in de voorstelling, ook wat zijnen aanvang betreft, ligtelijk in het onbestemde verliest, verkeerden velen in de meening, dat ELIAS reeds eenmaal in den hem zoo zeer gelijkenden kleinzoon van MOZES, PINEHAS (Zie Num. XXV: 11), verschenen was. En daarom eindelijk werd hij ook verward met den man van het Paradijs, den typus van eeuwige jeugd en altijd vaardige hulp, dien de Islamitische volkeren AL-KHIDR noemen.'

De eerste togt van DZOE'L-KARNEIN, waarvan het boek Gods melding maakt, was naar het afgelegenste Westen, tot hij kwam aan de plaats waar de zon ondergaat, en hier niets anders meer voor zich ziende, dan de onafzienbare, donkerkleurige vlakte van den oceaan, die de gansche wereld omringt, geraakte hij in het denkbeeld, dat de zon nederdaalde in een poel van zwarte slijk. De bewoners van den oever waren een woest en ongeloovig volk, dat zich in de huiden van wilde dieren kleedde, en zich voedde met de voorwerpen, die de zee op het strand wierp, en God gaf aan DZOE'L-KARNEIN de vrijheid om dit halfwilde volk, naar willekeur, of door het zwaard voor zijn ongeloof te straffen, of pogingen aan te wenden om het door overreding tot het ware geloof te bekeeren. DZOE'L-KARNEIN koos het laatste, en zeide: 'Wat diegenen betreft, die hardnekkig bij hunne afgoderij volharden, die zullen wij straffen door het zwaard, en de Heer zal hen tot zich nemen, en hen in het helsche vuur met Zijne geduchte wraak achtervolgen; maar wat hen betreft, die gelooven en het goede doen, zij zullen het paradijs tot belooning hebben, en wat wij hun bevelen zullen, zal hun niet moeijelijk zijn.'

De tweede togt van DZOE'L-KARNEIN was naar het verre Oosten, tot hij kwam aan het uiteinde der bewoonde aarde, bij het volk der *Zendj*, dat het eerst van alle stervelingen door de opgaande zon wordt beschenen. Aan dit volk had God noch kleeding, noch dak tot beschutting gegeven; het gansche land bevatte geen enkel gebouw; maar bij den opgang der zon verborgen zij zich in onderaardsche holen, en kwamen weder te voorschijn, wanneer de zon haar hoogste standpunt bereikt had. Ook deze lieden waren afgodendienaars, en DZOE'L-KARNEIN handelde met hen, even als met de bewoners van het Westen.

Doch de merkwaardigste togt van dezen veroveraar was die naar het Noorden, naar de uiterste grenzen van het land der Turken, waar het door het gebergte *Kokaja* van het land der *Jadjoedj* en *Madjoedj* gescheiden wordt. Dit laatste volk heeft, naar de berigten van latere reizigers, eene zeer kleine en onaanzienlijke gestalte, van niet meer dan drie voeten hoog; het is met eene groote menigte donsharen bedekt, en heeft lange,

ronde en nederhangende ooren. Het volk der *Jadjoedj* daarentegen verschilt in uiterlijk voorkomen slechts weinig van gewone menschen. Deze volken zijn menscheneters, en daarbij zoo buitengewoon vruchtbaar, dat, in den regel, niemand hunner sterft, zonder een duizendtal mannelijke nakomelingen, in staat om de wapenen te voeren, na te laten. Het gebergte *Kokaja* is op den top met eeuwig ijs bedekt, het wemelt van wilde dieren, en is altijd gehuld in nevelen met rook vermengd, door welke het slechts zeldzaam gelukt in den nacht de vuren heen te zien, die door de volkeren ten noorden ontstoken worden(1). Niemand kan het wagen door dit gebergte heen te dringen, of hij wordt onvermijdelijk, hetzij door de wilde dieren verscheurd, hetzij door de barbaren aan gindsche zijde opgevangen en verslonden. Echter was dit gebergte, wegens een' daarin zich bevindenden bergpas, geene genoegzame beschutting voor de bewoners der zuidwaarts gelegen streken. Vóór de komst van DZOE'L-KARNEIN in dit afgelegen gewest, overstroomden de *Jadjoedj* en *Madjoedj* jaarlijks in de lente hunne landen, terwijl zij al de vruchten des velds vernielden of met zich voerden. Het was daarom, dat de bewoners, hoezeer naauwelijks in staat om zich door DZOE'L-KARNEIN te doen verstaan, tot hem het volgende voorstel rigtten. ‘O DZOE'L-KARNEIN!’ zeiden zij, ‘*Jadjoedj* en *Madjoedj* bederven deze landen door hunne gedurige invallen. Wij zullen u derhalve gaarne schatting betalen, op voorwaarde dat gij eenen grensmuur tusschen hem en ons oprigt.’ - ‘De magt en rijkdom, die God mij gegeven heeft,’ was het antwoord, ‘is beter dan uwe schatting, welke ik niet behoef. Zonder eenig loon zal ik u gaarne van dienst zijn, indien gij mij slechts ijverig helpt om mij te verschaffen al hetgeen ik zal behoeven. Ik zal tusschen u en tusschen hen eenen sterken scheidsmuur maken; brengt mij derhalve stukken ijzer ter grootte van de blokken steen, die gij gewoon zijt tot bouwen te gebruiken.’ Aan zijn verlangen werd voldaan, en hij liet deze stukken ijzer, met hier en daar ingevoegde lagen brandhout en houtskool, op elkander stapelen, totdat de ruimte tusschen de wederzijdsche

(1) Volgens het grondig onderzoek van STÜWE, *Die handelszüge der Araber*, blz. 348, volgg., is de *Kokaja* het *Altai-gebergte*, en zijn de *Jadjoedj* en *Madjoedj* de bewoners van *Siberië*. De namen komen klaarblijkelijk overeen met de bijbelsche *Gog* en *Magog*, Ezech. XXXVIII en XXXIX; Openb. XX: 8.

bergwanden geheel was aangevuld. Daarop liet hij in het rond groote vuren aanleggen, en plaatste daarbij eene menigte werklieden met blaasbalgen. Dezen gelastte hij te blazen, en toen de geheele muur in eene gloeijende massa was veranderd, liet hij gesmolten koper brengen, dat hij inmiddels in groote hoeveelheid had laten gereed maken, en stortte het uit over het gloeijende ijzer, zoodat het tusschen de reten indrong, en het geheel een vast ligchaam werd. Deze muur was zoo hoog en zoo glad, dat de *Jadjoedj* en *Madjoedj* niet in staat waren den top te beklimmen, en tevens zoo hard, dat er geene mogelijkheid bestond, dien te doorboren. Daarom zeide DZOE'L-KARNEIN, na de voltooijing van zijnen arbeid: ‘Deze muur is voor ulieden een gunstbewijs van mijnen Heer,’ maar zich terzelfder tijd herinnerende, dat, naar de beschikking des Almagtigen, de *Jadjoedj* en *Madjoedj*, als een voorteeken van den naderenden dag des oordeels, eenmaal het gansche land tot aan *Jeruzalem* zouden overstroomen, voegde hij er bij: ‘Doch wanneer de dag nabij is, waarop het woord des Heeren zal vervuld worden, dan zal hij dezen muur tot stof verbrijzelen; want het woord des Heeren is waarachtig.’

Deze muur was nog aanwezig toen de Khalif WATHEK BILLAH, de negende van het geslacht der 'ABBâSIDEN, ten gevolge eener droomverschijning, aan zijnen tolk SALâM den last gaf, dit gedenkwaardig overblijfsel der grijze oudheid, in de geschiedboeken zoo zeer beroemd, te gaan opsporen en er hem een getrouw verslag van te doen. SALâM bereikte na vele bezwaren het doel zijner reize, en vond den muur geheel overeenkomstig met de beschrijving, in de oude geschiedboeken opgeteekend, die hij opzettelijk ter vergelijking met zich had gebragt.

Vele geleerden zijn van meening, dat DZOE'L-KARNEIN, wiens groote daden wij vermeld hebben, niet onderscheiden zou zijn van AL-ISKANDER DZOE'L KARNEIN, bijgenaamd AR-ROEMI, die nevens het koningrijk *Roem* ook dat van *Fârs* aan zijne magt onderwierp[1]; doch het schijnt dat de gelijkheid van naam en bijnaam aanleiding heeft gegeven tot de verwarring van twee veroveraars, wier leeftijd inderdaad door eene tusschenruimte van vele eeuwen is gescheiden geweest[2].

(1) Hiermede wordt de vorst hedoeld, dien wij ALEXANDER DEN GROOTEN noemen. *Ar-Roemi* beteekent *de Griek*, en *Roem* en *Fârs* zijn de Oostersche namen voor *Grickenland* en *Perzië*.

(2) Onder de vele raadselachtige personen der Moslemsche legende is nie-

VIII.
Eijoeb[1].

De groote profeet EIJOEB, die, wegens zijn uitnemend geduld in de zware rampen, waarmede God hem beproefde, den bijnaam van *As-Saboer*, d.i. *de lijdzame*, draagt, was van de vaderlijke zijde een afstammeling in het vierde of vijfde lid van 'AIS[2], den broeder van JA'KOEB, terwijl zijne moeder afstamde van LOETH, den neef van IBRAHÎM. Hij was een moedig strijder voor de zaak Gods, en voerde met zijne zonen een' verdelgingskrijg tegen een' woesten Arabischen stam, die hardnekkig geweigerd had de leer van den waren God, dien hij hun gepredikt had, aan te nemen. Daarna werd hij gezonden om het ware geloof aan de bewoners van *Thaniah*, eene stad van *Sjam*[3] te prediken, en ofschoon slechts drie hunner aan zijne prediking het oor leenden, werd hij, wegens zijnen betoonden ijver in de dienst van God, met groote schatten en eene talrijke nakomelingschap beloond. Hierdoor werd de nijd des Duivels opgewekt, die zich op zekeren dag voor Gods aangezigt stelde, zeggende, dat EIJOEB Hem slechts diende wegens de groote bezittingen, die Hij hem met zoo milde hand geschonken had; maar dat hij zeker geen enkel gebed meer verrigten zou, zoodra Hij de hand van hem zoude hebben afgetrokken. Om Zijnen dienaar te beproeven, vergunde God daarop den Duivel om hem van zijne bezittingen en van zijne

(1) Zoo noemen de Arabieren JOB, wiens geschiedenis, tot onze verwondering, in WEIL's *Biblische Legenden* ontbreekt. De hoofdtrekken daarvan komen tweemaal in den *Koran* voor, *Sura* XXI: 83 en 84 en XXXVIII: 40-44. Daar de uitgave van BEIDHAWI nog niet tot den commentaar op deze beide hoofdstukken gevorderd is, hebben wij ons alleen van MARACCI, SALE en LANE (p. 177) en van de *Bibl. Or.* in voce *Aioub* kunnen bedienen. Ook hier hebben wij getracht uit de uiteenloopende verhalen zoo goed mogelijk een geheel te maken.
(2) D.i. ESAU.
(3) D.i. *Syrië*.

kinderen te berooven, welke laatste onder een instortend huis werden begraven. Maar EIJOEB ging niettemin voort, God als naar gewoonte te dienen, en in weêrwil van al de smartelijke verliezen, die hij ondergaan had, bleef hij lijdzaam en onderworpen, en dankte God zelfs dagelijks voor het goede, dat hem nog was overgebleven.

Hierdoor werd de Duivel nog meer in woede ontstoken, zoodat hij zich nogmaals voor Gods aangezigt stelde, en beweerde, dat het niet te verwonderen was, zoo EIJOEB nog in zijne deugd volhardde, daar hij zeer wel wist, dat de Heer, die hem al zijne bezittingen ontnomen had, in staat was hem veel grootere in de plaats te geven, indien hij voortging Hem te dienen; maar dat, indien ook zijn ligchaam door eene smartelijke ziekte werd aangetast, hij zeker het geduld verliezen, en de dienst van God geheel verlaten zou. God gaf daarop den Duivel nogmaals de vrijheid, EIJOEB's geduld ook door de vreesselijkste ligchaamssmarten te beproeven, doch onder voorwaarde, dat hij zijnen mond, zijne oogen en zijne ooren zoude sparen. EIJOEB werd daarop door eene afzigtelijke ziekte aangetast, zijn ligchaam werd door wormen verteerd, en, terwijl hij op den mesthoop zat, was niemand in staat het in zijne tegenwoordigheid uit te houden. Zijne vrouw alleen, die RAHMAH genaamd wordt, en eene kleindochter was van den profeet JOESOEF, bleef hem met het grootste geduld verzorgen, en onderhield hem met de vrucht van den arbeid harer handen. Doch ook deze laatste troost moest aan den rampzaligen lijder ontnomen worden. Reeds meermalen had de Duivel haar ontroofd, wat zij tot leniging der smarten van haren echtgenoot had gereed gemaakt, en toen hij haar eindelijk zoo ver gebragt had, dat zij hem niets meer tot verligting kon aanbieden, verscheen hij haar onder de gedaante eener kaalhoofdige oude vrouw, welke tot haar zeide: ‘Indien gij de beide haarlokken wilt afsnijden, die langs uwen hals afhangen, en die aan mij geven, dan zal ik u dagelijks de middelen verschaffen om uwen echtgenoot te ondersteunen.’ EIJOEBS vrouw liet zich door dit schijnbaar voordeelig aanbod verschalken, en sneed hare lokken af ten behoeve van het oude besje.

De Duivel, zeer tevreden over den uitslag zijner pogingen, nam dadelijk eene andere gestalte aan, en begaf zich tot EIJOEB, wien hij trachtte diets te maken, dat zijne vrouw hem ontrouw was geworden, en tot bewijs de haarlokken vertoonde, die haar zouden zijn afgesneden, terwijl zij in de armen

van haren minnaar rustte[1]. EIJOEB, bespeurende, dat haar werkelijk deze haarlokken ontbraken, ontstak in hevigen toorn, en zwoer, dat, zoodra hij hersteld was, hij zijne vrouw een honderdtal slagen zou geven. Dadelijk veranderde zich de Duivel in een' engel des lichts, en zich overal aan de bewoners des lands vertoonende, verhaalde hij hun, als uit Gods naam, dat EIJOEB, die tot dusver een der van God geliefde profeten geweest was, van dezen hoogen rang vervallen was, en den toorn Gods op zich had geladen; dat zij daarom geen geloof meer moesten schenken aan zijne woorden, noch toestaan, dat hij langer onder hen vertoefde, uit vreeze dat de wraak van God zich over het gansche volk mogt uitstrekken.

Toen EIJOEB de verschijning en de gesprekken van dezen ver raderlijken engel vernomen had, nam hij zijne toevlugt tot God, en barstte los in het gebed, hetwelk in het boek Gods is opgeteekend: ‘Voorwaar, het leed heeft mij verbrijzeld; maar Gij, o Heer! zijt de barmhartigste van allen, die barmhartigheid betoonen.’ God verhoorde zijne verzuchtingen, en deed in één oogenblik de smarten ophouden, waaronder hij zeven jaren, zeven maanden en zeven uren gezucht had. DJIBRÎL, de trouwe dienaar des Allerhoogsten, daalde neder uit den hemel, nam hem bij de hand en rigtte hem op. Daarop zeide hij tot hem: ‘Trap met den voet op den grond,’ en zoodra hij dit gedaan had, ontsprongen twee bronnen van het zuiverste water, de ééne warm om in te baden, de andere koud om te drinken. Daarop zeide hij tot hem: ‘Dit is voor u verfrisschend wasch- en drinkwater,’ en zoodra EIJOEB zich gewasschen en daarvan gedronken had, hadden hem zelfs tot de geringste sporen zijner ziekte verlaten. Daarop riep God alle zijne afgestorven kinderen voor hem in het leven terug, en hergaf aan zijne vrouw hare schoonheid, jeugd en vruchtbaarheid, zoodat zij hem nogmaals even zoo vele zonen en dochteren schonk, als hem thans uit den dood waren hergeven.

(1) Dit schijnt de zin te zijn van hetgeen verhaald wordt bij D'HERBELOT. Het herinnert aan de geschiedenis van SIMSON en DALILA. Door anderen wordt de aanleiding tot den eed van JOB op deze wijze verhaald: De Duivel verscheen haar op zekeren dag, en na haar herinnerd te hebben aan hunnen vroegeren voorspoed, beloofde hij haar, dat, indien zij hem wilde aanbidden, hij hun alles wat zij verloren hadden, zoude hergeven; hierop vroeg zij de toestemming van haren echtgenoot, die over dit voorstel zoo verontwaardigd was, dat hij zwoer haar te straffen, gelijk wij het in den tekst hebben verhaald.

Opdat hij echter, zonder haar veel leed te doen, in staat mogt gesteld worden, om den eed, jegens haar gezworen, te vervullen, gelastte God hem een' palmtak met honderd bladen, of, zoo als anderen meenen, een honderdtal dunne takjes in de hand te nemen, waarmede hij haar al de honderd slagen in één en hetzelfde oogenblik toebragt. Bovendien werden door de Goddelijke genade zijne schatten zeer vermenigvuldigd; want daar hij twee dorschvloeren had, waarvan de ééne voor tarw en de andere voor garst was bestemd, liet God twee wolken nederdalen, uit welke op den eenen dorschvloer zilver en op den anderen goud regende, totdat beide van deze schatten overliepen.

IX.
Dawoed en Saja[1].

DAWOED, de wijze en dappere vorst der Israëlieten, die reeds als jongeling, naauwelijks aan den kinderlijken leeftijd ontwassen, door het verslaan van den reus DJALOET, zijn vaderland van de grootste rampen en verdrukking verlost had, was echter niet slechts een dapper krijgsman en wijs regent, maar tevens een der grootste profeten. God openbaarde hem zeventig Psalmen, en schonk hem eene zoo schoone stem, als niemand vóór hem immer bezeten had. Zoowel hare diepte als hare hoogte, zoowel hare kracht als hare welluidendheid, waren nimmer door eene menschelijke stem bereikt. Hij kon even goed den ratelenden donder en het gebrul der leeuwen nabootsen, als de teedere toonen van den nachtegaal; ook was, zoo lang DAWOED leefde, geen toonkunstenaar of zanger in gansch

(1) D.i. DAVID en BATH-SEBA. De hier verhaalde geschiedenis is gevolgd naar WEIL's *Biblische Legenden*, blz. 208-212. Eene toespeling daarop komt voor in den *Koran, Sura* XXXVIII: 20-24, terwijl de geschiedenis van den door DAVID verslagen reus DJALOET, d.i. GOLIATH, in de IIe *Sura*, vs. 247-252, vermeld wordt.

Israël te vinden, dewijl niemand, die hem eenmaal gehoord had, immer meer in iets anders vermaak kon scheppen. Om de drie dagen ging hij in eene kapel, die in eenen berg was uitgehouwen, de gemeente der geloovigen voor in het gebed en in het zingen der Psalmen. Daar verzamelden zich niet slechts de menschen om hem te hooren, maar ook vogelen en allerlei gedierte lieten zich door zijne betooverende toonen in groote menigte tot hem lokken. Van de beide overige dagen was hij gewoon, altijd eenen aan de belangen van den staat, en den anderen aan zijne vrouwen te wijden, welker aantal, behalve zijne bijwijven, negen en negentig bedroeg.

Op zekeren dag, toen hij zich na het gebed huiswaarts begaf, hoorde hij, hoe twee zijner onderdanen met elkander twistten, wie van beiden, hij of IBRAHÎM, grooter was als profeet. ‘Is niet IBRAHÎM,’ zeide de een, ‘van den brandstapel gered geworden?’ - ‘Heeft niet DAWOED,’ hernam de ander, ‘den reus DJALOET verslagen?’ - ‘Maar wat heeft dan DAWOED gedaan,’ voerde de ander hem weder te gemoet, ‘dat zich met IBRAHÎMS bereidwilligheid, om zijnen zoon(1) te offeren, maar eenigzins laat vergelijken?’

Zoodra DAWOED te huis was gekomen, boog hij zich voor God neder en bad: ‘Heer! gij die IBRAHÎM's trouw en gehoorzaamheid op den brandstapel beproefd hebt, geef ook mij gelegenheid, om aan mijn volk te toonen, dat mijne liefde jegens u alle verzoekingen kan wederstaan.’

DAWOEDS gebed werd verhoord. Toen hij op den derden dag den kansel weder besteeg, bespeurde hij eenen vogel met zulke schoone vederen, dat zijne geheele opmerkzaamheid daaraan werd gekluisterd, en hij hem naar alle hoeken der kapel, en daar buiten naar alle boomen en struiken, waarop hij zich nederzette, met de oogen trachtte te volgen. Hij zong minder Psalmen dan gewoonlijk, en zijne stem faalde, zoo dikwijls hij den bekoorlijken vogel uit het oog verloor, terwijl zij zelfs bij die plaatsen, die het meeste ernst en vastheid vorderden week en trillend werd, wanneer hij weder te voorschijn kwam. Nadat hij de gemeente had doen uiteengaan, hetwelk ditmaal, tot aller verbazing, eenige uren vroeger dan gewoonlijk plaats had, volgde hij den vogel, die van den eenen boom naar den

(1) De zoon, dien ABRAHAM, volgens de meening der Muzelmannen, uit gehoorzaamheid aan God wilde offeren, was niet IZAäK, maar MOHAMMED's vermeende stamvader ISMAëL.

anderen fladderde, tot hij zich eindelijk tegen zonnenondergang aan den oever van een klein meer bevond. De vogel verdween in het meer, maar weldra had DAWOED hem geheel vergeten, want op die zelfde plaats dook eene vrouwengestalte op uit het water, welker aanblik hem als de glans der middagzon verblindde. Om haar intusschen niet te doen ontstellen, verborg hij zich achter eenig struikgewas, tot zij het bad verlaten en zich gekleed had. Toen ging hij naar haar toe en vroeg haar naar haren naam. ‘Ik heet SAJA, dochter van JOSOE,’ hernam zij, ‘en ben de vrouw van OERIA, den zoon van HANAN, die bij het leger is.’ - DAWOED verwijderde zich weder, maar de hartstogt ontbrandde in hem met zoo veel hevigheid, dat hij, zoodra hij te huis was gekomen, den aanvoerder zijner troepen het bevel gaf, om OERIA, den zoon van HANAN, op den gevaarlijksten post bij de voorhoede te plaatsen. DAWOED's bevel werd volbragt, en weldra daarna werd hem de dood van OERIA berigt. Hij vroeg zijne weduwe ten huwelijk en trouwde haar, zoo ras de door de wet gevorderde tijd voorbij was. Op den dag na de voltrekking des huwelijks, welke juist een dag was voor de staatsbelangen bestemd, verschenen de engelen DJIBRÎL en MIKAÎL, op Gods bevel, in menschelijke gestalte vóór DAWOED, terwijl de laatste sprak: ‘De man, dien gij hier vóór u ziet, bezit negen en negentig schapen, en desniettegenstaande vervolgt hij mij, die slechts een enkel bezit, onophoudelijk, en eischt dat ik hem ook nog mijn schaap zal afstaan.’ - ‘Deze eisch is onbillijk,’ zeide DAWOED, ‘en verraadt een ongeloovig hart en een hardvochtig karakter.’ - ‘Vele hooggeplaatste en welonderrigte geloovigen,’ viel DJIBRÎL hem in de rede, ‘veroorlooven zich dingen, die nog vrij wat onbillijker zijn.’ DAWOED bespeurde nu, dat hiermede op zijne handelwijze jegens OERIA gedoeld werd, en greep toornig naar zijn zwaard, om DJIBRÎL daarmede te doorboren. Hierop brak MIKAÎL in een luid en spottend gelach uit, en terwijl hij, zoowel als DJIBRÎL, zich op zijne engelenvleugelen boven DAWOEDS hoofd verhief, zeide hij: ‘Gij hebt zelf uw oordeel geveld en uwe eigene handelwijze als die van een woesten ongeloovige uitgekreten; daarom zal God een deel der magt, die u was toegedacht, eerst aan eenen uwer zonen verleenen. Uwe misdaad is des te grooter, daar gij zelf hebt gebeden, om in verzoeking te komen, zonder de kracht te hebben haar te wederstaan.’

Bij deze woorden verdwenen de engelen, doch DAWOED ge-

voelde nu het gansche gewigt zijner zonde. Hij rukte zich de kroon van het hoofd, en het koninklijke purper van het lijf en dwaalde, in eenvoudige wol gekleed, in de woestijn rond, weenende en van berouw verteerd, totdat hem de huid van het gelaat afviel, en zelfs de engelen in den Hemel om hem treurden en vergiffenis voor hem van God afsmeekten. Doch eerst nadat hij drie volle jaren in boetedoening en diepe verslagenheid had doorgebragt, vernam hij eene stem uit den Hemel, die hem verkondigde, dat hem de Algoede de deur der genade geopend had. Door deze troostwoorden gesterkt en tot kalmte gebragt, herkreeg DAWOED ook spoedig zijne krachten en zijn bloeijend voorkomen, zoodat men bij zijne terugkomst in zijne hoofdstad niet de minste verandering meer aan hem kon bespeuren.

X.
Het wonder van de tafel.

'ISA, de zoon van MARIAM, had van God de gave ontvangen, om de waarheid zijner zending door wonderen te bewijzen. Uit klei vormde hij vogelen, aan welke zijn adem het leven gaf; op éénen dag genas hij door zijn gebed vijftig duizend blinden en melaatschen, welke de bekwaamste geneesheeren van dien tijd te vergeefs hadden behandeld; ook riep hij verscheidene dooden in het leven terug, onder anderen ook SAM, den zoon van NOEH, die echter dadelijk weder stierf.

Hoe meer wonderen echter 'ISA voor de oogen des volks verrigtte, hoe grooter hun ongeloof werd; want alles, wat zij niet konden begrijpen, hielden zij voor tooverij en zwarte kunst, in plaats van daarin een teeken zijner goddelijke zending te erkennen. Zelfs de twaalf jongeren, die hij zich gekozen had, om de nieuwe leer te verbreiden, waren niet standvastig in hun geloof, en verlangden op zekeren dag van hem, dat hij voor hen eene met spijzen beladen tafel van den Hemel zou doen nederdalen. ‘Eene tafel zult gij hebben,’ zoo

liet zich nu eene stem uit den Hemel vernemen, ‘maar wie dan nog in zijn ongeloof volhardt, dien zal eene zware straf treffen.’ Hierop daalden twee wolken met eene gouden tafel, waarop een overdekte zilveren schotel stond, uit den hemel naar beneden. Vele Israëlieten, die daarvan getuigen waren, riepen uit: ‘Ziet eens dien toovenaar, welke nieuwe goochelarij hij weder heeft uitgedacht!’ Maar deze allen werden dadelijk in zwijnen veranderd. Toen 'ISA dit zag, bad hij tot God: ‘O Heer! laat deze tafel ons tot heil, en niet tot veroordeeling strekken!’ Daarop riep hij de apostelen toe: ‘Wie onder u de voornaamste is, sta op en ontdekke den schotel!’ Doch SJIM'OEN[1], de oudste van hen, zeide: ‘Heer! gij zijt het waardigst, de hemelsche spijze het eerst te aanschouwen.’ Toen wiesch 'ISA zijne handen, nam het deksel weg en sprak: ‘In den naam Gods!’ en zie, op den schotel lag een groote gebakken visch, zonder graten of schubben, die een welriekenden geur om zich verspreidde, als de vruchten van het Paradijs. Rondom den visch lagen vijf broodjes, en op den visch zelven zout, peper en andere specerijen. ‘Geest van God!’[2] vroeg SJIM'OEN, ‘zijn deze spijzen uit deze of uit gindsche wereld?’ - ‘Zijn niet beide werelden,’ antwoordde 'ISA, ‘met alles wat daarin is, een werk van denzelfden God? Geniet slechts met een dankbaar hart, hetgeen u de Heer schenkt, en vraagt niet vanwaar het komt. Is u echter de verschijning van dezen visch nog niet wonderdadig genoeg, dan zult gij een nog grooter wonder aanschouwen.’ Daarop sprak hij, zich tot den visch keerende: ‘word levend door den wil des Heeren!’ De visch begon zich te bewegen, zoodat de apostelen uit vrees wegliepen. 'ISA riep hen echter weder terug en zeide: ‘Waarom vliedt gij voor hetgeen gij gewenscht hebt?’ en daarop zich weder tot den visch wendende, riep hij: ‘Word hetgeen gij te voren waart,’ en dadelijk lag hij daar weder gebakken, gelijk hij uit den Hemel was nedergedaald. De jongeren baden nu 'ISA het eerst daarvan te eten, doch hij zeide: ‘Ik heb deze spijze niet begeerd; hij die ze begeerd heeft, moge nu ook daarvan eten!’ Maar daar de jongeren weigerden daaraan de hand te slaan, dewijl zij wel inzagen, dat hun verlangen zondig geweest was, riep 'ISA eene menigte grijsaards, dooven, kranken, blinden en lam-

(1) D. i SIMON PETRUS.
(2) Eene der benamingen van JEZUS.

men tot zich, en noodigde hen, om van den visch te eten. Niet minder dan dertienhonderd stroomden er toe, om zich aan dezen visch te verzadigen, maar zoo dikwijls een stuk daarvan was afgesneden, groeide hij oogenblikkelijk weder aan, zoodat hij nog in zijn geheel was gebleven, toen de maaltijd geëindigd was. De gasten waren intusschen niet slechts verzadigd, zij waren ook van al hunne gebreken genezen. De grijsaards waren verjongd, de blinden hadden het gezigt, de dooven het gehoor, de stommen hunne spraak, en de lammen het gebruik hunner ledematen terug bekomen. Toen de apostelen dit zagen, kregen zij berouw, dat zij ook niet van den visch hadden gegeten, en ieder, die deze geheelde en gesterkte menschen aanschouwde, betreurde het, dat hij niet mede aan dien maaltijd had deelgenomen. Toen daarop op ISA's gebed andermaal eene zoodanige tafel uit den hemel nederdaalde, stroomde het gansche volk, rijken en armen, jongen en ouden, gezonden en zieken naar hem toe, om zich aan de hemelsche spijze te laven Dit duurde veertig dagen lang. Met het aanbreken van den dag daalde de tafel, door de wolken gedragen, in het gezigt der zonen Israëls naar beneden, en vóór zonnenondergang steeg zij weder langzaam in de hoogte, tot zij achter de wolken verdween. Daar echter, in weêrwil van dit alles, velen twijfelden, of zij wel werkelijk uit den hemel daalde, bad 'ISA niet meer om de herhaling van dit wonder, en dreigde hij de ongeloovigen met de straf des Heeren. In het hart der jongeren was intusschen alle twijfel aan de zending van hunnen Heer geweken, en zij trokken, nu eens door hem vergezeld, dan weder alleen, geheel *Palestina* door, om het geloof aan God en zijnen Profeet 'ISA te verkondigen, terwijl zij, overeenkomstig de nieuwe leer, het gebruik veler spijzen veroorloofden, die vroeger den zonen Israëls waren verboden geweest[(1)].

(1) Wij hebben in onze *Christologie des Korans* (Jaarg. 1845, Mengelwerk, blz. 534) het weinige medegedeeld wat van dit wonder in den *Koran* voorkomt, en daar tevens opgemerkt, dat het uit eene verwarring van het laatste avondmaal met de wonderdadige spijzigingen des Heeren ontstaan schijnt. Hoe deze geschiedenis door de overlevering is opgesierd, kan men zien uit het bovenstaande verhaal, hetwelk gevolgd is naar WEIL's *Biblische Legenden*, blz. 291-295.

P.J.V.

Arnold Ruge over de Fransche socialisten.

De verschijnselen van socialisme en communisme treden ons als het ware elken dag nader en dringen zich gebiedend op ook aan de aandacht dergenen, die de onbepaaldste gehechtheid voor het bestaande en den onvoorwaardelijksten afkeer jegens alle min of meer radicale hervormingen koesteren.

Voor weinige jaren nog zag men in de organisatie-plannen van FOURIER niets anders dan de fantastische droombeelden van een onschadelijken krankzinnige en in den twijfel van PROUDHON aan de absolute bevoegdheid van den eigendom eene der gevaarlijkste, maar tevens vreemdsoortigste afdwalingen van het menschelijk verstand. Heden ten dage wint het Fourierisme in *Frankrijk* dagelijks veld onder de verlichtste en beschaafdste klassen der maatschappij; het ziet zich in de journalistiek op eene waardige wijze vertegenwoordigd, en oefent een onmiskenbaren invloed op de rigting der publieke opinie in *Frankrijk*. En schoon reeds de scherpe, paradoxale en polemische vorm, waarin PROUDHON de resultaten van zijn onderzoek kleedt, hem belet, eene eigenlijke school te vormen en het aantal zijner aanhangers beperkt: ook zijne tegenstanders gevoelen dat zijne redeneringen grondige tegenspraak verdienen en behoeven, en zich evenmin door luchthartige scherts als door bitteren spot laten ontwapenen.

Die belangstelling, welke allengs de plaats der vroegere on-

verschilligheid begint in te nemen, heeft bij de verschillende personen een verschillenden grond.

Sommigen zien in socialisme en communisme niets dan de onwezenlijke, schoon verleidelijke vruchten eener eenzijdige beschouwingswijze van onzen maatschappelijken toestand, welke bij voorkeur de donkere kanten op den voorgrond stelt, en zich uit de overdrevene voorstelling van rampen, bij elke maatschappelijke inrigting onvermijdelijk, de wapenen smeedt, waarmede men zich op de bestaande orde van zaken voor vermeend onregt zoekt te wreken.

Anderen gelooven dat er, niet slechts in de fijngesponnen stelsels der socialisten, maar zelfs in de grovere plannen en uitzigten van het communisme, een kern van waarheid verborgen ligt, of liever, dat er werkelijk in onzen tegenwoordigen maatschappelijken toestand een kiem van verderf verscholen is, tegen welker ontwikkeling de kritiek der socialisten teregt strijdt en waarschuwt, schoon ook zij erkennen dat de stelsels uit die reactie ontwikkeld nog steeds aan eenzijdigheid en overdrijving lijden, en voor toepassing onvatbaar zijn.

Het spreekt van zelve dat deze met belangstelling de ontwikkeling der verschillende socialistische stelsels en scholen aanschouwen; maar ook de eersten gevoelen de noodzakelijkheid om niet slechts de verspreiding en verwerkelijking dier gevaarlijke theoriën door wettelijke middelen tegen te gaan, maar tevens de wapenen der redenering te bezigen, om ze in hunne wetenschappelijke nietigheid en practische onhoudbaarheid ten toon te stellen. Immers, al wie in onze dagen op verstand en beschaving aanspraak maakt, is over de struisvogel-theorie heen, volgens welke het kwaad niet bestaat, voor wie het maar weigert te zien.

Wij willen ons niet aan de waardering der twee aangewezene standpunten wagen. Liever zoeken wij in de belangstelling, die wij aan beide gemeen achten, een grond om voor de volgende bladzijden een gunstige ontvangst te verwachten.

Die bladzijden toch bevatten verschillende en veelsoortige details, zoo omtrent de stellingen en rigtingen, als omtrent de personen en de omgeving der verschillende Fransche socialisten, door een scherpzigtigen ooggetuige op de plaats zelve verzameld.

Het ontbreekt ons zeker sinds de laatste jaren niet aan mededeelingen over en brieven uit *Parijs*, die ons niet slechts op het veld van openbarc aangelegenheden, instellingen en

vertooningen rondleiden, maar ons ook den toegang tot menige bijzondere woning, tot menig gesloten vertrek openen. Wij zijn met *soirées* bij GUIZOT, gesprekken met THIERS, ontmoetingen met ALEXANDRE DUMAS, bezoeken bij JULES JANIN, en wat dies meer zij, overstelpt.

Dergelijke mededeelingen echter over de socialisten, die toch in het openbaar leven van *Parijs* geen geringe rol spelen, behooren nog tot de zeldzaamheden. Buiten eene vlugtige beschrijving der persoonlijkheid van LOUIS BLANC door RELLSTAB in zijne brieven uit *Parijs*, herinneren wij ons naauwelijks iets van dien aard. Te belangrijker was ons daarom het verhaal door RUGE van zijne ontmoetingen gegeven, en de verwachting dezelfde belangstelling misschien bij sommige lezers van *De Gids* aan te treffen, noopte ons tot de vertaling van enkele bladzijden.

Wie RUGE is, zullen de meesten waarschijnlijk weten. Hun echter, wien de befaamde redacteur der *Hallische* en *Deutsche Jahrbücher* zelfs bij naam onbekend mogt zijn, willen wij het niet verzwijgen, dat hij onder de *extrême gauche* der wijsgeerige en staatkundige oppositie gerangschikt moet worden, en tot de diepgevallenen behoort, wier bent bij Prof. HENGSTENBERG steeds de *Jung-Hegelische Rotte* heet, en tegen welke Prof. LEO bij tijd en wijle de bliksems zijner *denunciationen* slingert.

Zooveel ter waarschuwing, opdat niemand in een valstrik gelokt worde en ieder wete dat hij de woorden gaat lezen van iemand, die door de *Evangelische Kirchen-Zeitung* na rijp beraad voor nog gevaarlijker dan het *Junge Deutschland* verklaard wordt.

Intusschen, schoon wij geenszins de verantwoordelijkheid van alle in de volgende bladzijden uitgedrukte opiniën en oordeelvellingen op ons nemen, heeft zich RUGE, hoe subversief hij dan ook zijn moge, tegenover de velerlei stelsels en plannen der Fransche socialisten op een zeer onafhankelijk en onbevooroordeeld standpunt geplaatst, en niemand zal hem eene groote mate van objectiviteit en scherpzinnigheid ontzeggen, welke zijne oordeelvellingen ook voor hen belangrijk maken, die overigens zijne beginselen niet deelen.

Dit volsta ter inleiding. Dat RUGE's begeerte om een Duitsch-Fransch Tijdschrift op te rigten, hetwelk gelijktijdig voor de Duitsche en Fransche oppositie een orgaan opleveren, en de toenadering der beide nationaliteiten bevorderen moest, eene der beweegredenen tot zijne reize naar *Parijs*, en tevens de aanleiding was, waardoor hij met de leden der verschillende socia-

listische partijen in aanraking kwam, blijkt voldoende uit de brieven zelve, tot welker mededeeling wij thans overgaan.

‘Sociale’ kennissen.

Ge ziet, hoeveel aantrekkelijks *Parijs* voor mij heeft, en juist in tegenoverstelling tot de nationalen aan deze en gene zijde van den *Rhijn*, zoude ik gaarne iets voor de verbroedering der Duitsche en Fransche liberalen doen. Wij behoeven niet moeijelijk in onze keuze te zijn: al de schakeringen der oppositie, ja zelfs de eerlijke conservateurs van het Julij-Frankrijk zijn, uit het Duitsche standpunt gezien, liberalen. Moeijelijker is het ons, zelve iets voor de Franschen te zijn, en hun smaak in onze wijze van zijn te geven; en het kon wel gebeuren dat wij enkel met de uiterste linkerzijde tot eenige verstandhouding kwamen: slechts de communisten zijn voor het Humanisme, dat de menschheid in hare volheid opvat, zonder zich aan bekrompene of eenzijdige onderverdeelingen te bekreunen, vatbaar. Evenwel zijn het de communisten niet, die ik hier zoek; zij kunnen geene schrijvers voor het Tijdschrift, dat wij in den zin hebben, leveren, en ik voor mij heb het nog niet tot het geloof aan de alleen- en alles zaligmakende gemeenschap van goederen gebragt.

En toch stoot ik bij elke schrede op de ‘Socialen’, en heden vind ik zelfs in de *Démocratie pacifique* de aankondiging, dat ik naar *Parijs* gekomen ben, om ‘de Sociale Wetenschap’ (natuurlijk FOURIER's systeem) te bestuderen. Er is iets van aan; slechts stuit het mij, die tot nog toe alle menschen voor Socialisten gehouden heb, dat hier nu plotseling het socialisme heet uitgevonden te zijn, en een geheel nieuw stelsel wezen moet; en ik heb geruimen tijd noodig gehad, eer ik in die aanmatiging eenigermate berusten konde. Intusschen is het somwijlen noodig, zich geheel van het verledene los te rukken, en daarom zij het dan zoo: *wij kennen nog geene eigen-*

lijke zamenleving en moeten den waren vorm der maatschappij nog tot stand brengen. In elk geval kan men er slechts bij winnen, steeds in beter gezelschap te komen. Schaft alle slechte societeit af, en laat niemand van de goede uitgesloten zijn.

Mijn communistische reisgenoot, een goed en beminnelijk man, zorgde aanstonds dat ik met 'sociale mannen van naam' in aanraking kwam: mijne eerste kennismaking was die met den 'Correspondent uit *Parijs*,' die onder dezen naam in het Communistenberigt uit *Zwitserland* voorkomt; daarop vereerde mij *Madame* FLORA TRISTAN, de schrijfster der 'Wandelingen door *Londen*' en der '*Union Ouvrière*,' met haar bezoek, en eindelijk leerde ik VICTOR CONSIDÉRANT, den hoofdredacteur van het orgaan der Fourieristen, de *Démocratie pacifique*, en CABET en DEZAMY, de twee sommiteiten der communisten, kennen, eer ik er nog aan had kunnen denken, mijne oorspronkelijke bezoeksplannen bij niet of half socialistische schrijvers, die in *Duitschland* gezag en naam hebben, ten uitvoer te brengen.

De 'Correspondent uit *Parijs*' is een man van geringe bekwaamheden, maar van grooten ijver, en die zich daardoor slechts te gelukkiger voelt in zijne eenige gedachte: 'Zoo wij maar eerst gemeenschap van goederen hebben.' Hij ziet in zijne verbeelding ieder gelukkig en elke bekwaamheid tot den hoogsten trap van ontwikkeling gebragt, zoodra het communisme verwezenlijkt zal zijn. Toen wij zamen in den *cirque* bij FRANCONI de dames met evenveel onverschrokkenheid als bevalligheid op de paarden dansen zagen, riep hij uit: 'Heerlijk! en in het communisme zullen alle vrouwen zoo kunnen dansen.' Hij behoort dan ook geenszins tot de brooden waterpredikers; hij zet geen donker gezigt, en noodigt de proselyten, die hij maken wil, geenszins tot den puriteinschen drinkbeker der onthouding. FOURIER heeft hem jegens alle genietingen verdraagzaam gemaakt, en hij deelt chinaasappelen, ananassen, champagne, oesters en Indische vogelnestjes aan alle communisten uit, even als hij ze alle bij FRANCONI in de leerschool zenden wilde. Zoo hij echter zonder veel verstand en zonder zich aan de vatbaarheid, de duizelingen of de maag der toekomstige communisten te bekreunen, over talent en smaak beschikt, zoo doet hij het met des te meer humor, en het laat zich allerliefst aanhooren, wanneer hij met dezelfde naïve opgewondenheid over de gelukkige toekomst

spreekt, waarmede kinderen ons vaak vertellen, wat zij al hebben en doen zullen als zij groot zijn. Ondertusschen versmaadt hij ook voorloopig de chinaasappelen der ‘slechte maatschappij’ niet, en onderwerpt zich voor zijn persoon aan de Parijsche zeden, tot ‘in de vrije liefde’ toe. Hij houdt het duizendjarige rijk van het communisme, waarin de liefde geheel vrij, de goederen eerlijk beheerd en regtvaardig verdeeld en de talenten volkomen ontwikkeld zijn zullen, wel voor zeer na op handen, maar hij gelooft tevens dat ‘die geweld hebben het met geweld nemen.’ Over het geheel zijn de communisten, even als de vromen, deels blijmoedigen, wien de hemel van het communisme en al de ellende dezer slechte wereld, ‘der oude maatschappij’, niet hindert zich te goed te doen, en hunnen humor te behouden; deels dweepers, die nu reeds hunne banvloeken gedrukt en ongedrukt uitvaardigen, en hunne bullen met de guillottinne bezegelen. In *Parijs* hebben de vrolijke, humane, philosophische karakters de overhand. CABET en DEZAMY gaven mij die opmerking toe. ‘De Correspondent uit *Parijs*,’ die overigens zijn naam te regt voert, want hij correspondeert met onverwoestbaren ijver naar alle hemel- en wereldstreken, is bij dat alles niet zonder priesterlijk talent, en oefent zelfs eene soort van herderlijke tucht, die zich echter tot de beurzen en de financiële regtgeloovigheid der communisten en communistengenooten beperkt. Hij was zoo vriendelijk mij voor een geloofsgenoot aan te zien, onderhield mij over mijne geldverspillingen, en meende, ik konde maandelijks wel twintig franken uitzuinigen en die tot de uitgave van communistische geschriften - er was van WEITLING's *Evangelie der arme zondaars* sprake - bijdragen.

Ik zag hem verbaasd aan; hij daarentegen vertrok geen plooi van zijn gelaat.

‘Ik moet bekennen’, voer ik uit, ‘dat ik niet daarom de Duitsche policie en censuur uit den weg ben gereisd, om hier tot zelfs mijn uitgaafboek onder toezigt te stellen. Ik verzoek van dergelijke belangstelling in mijne persoonlijke aangelegenheden verschoond te blijven.’

‘Er bestaan geene bijzondere aangelegenheden meer, en men moet van wederzijde onder elkanders toezigt staan.’

‘Ik onder het uwe en gij onder het mijne? Maar ik stel geenerlei belang in u, althans niet genoeg om uwe *femme* en uwe huishouding in orde te houden.’

‘Mannen van gelijke beginselen *moeten* in elkander belang stellen.’

‘Welke beginselen bedoelt gij?’

‘De gemeenschap van goederen.’

‘Ik wil geene gemeenschap van goederen, en allerminst met u. Noch uwe beginselen, noch de wijze waarop gij ze wilt toepassen, bevallen mij. En zelfs indien onze beginselen overeenstemden, zoo ware mij dat nog bij lange na geen reden, om met u in persoonlijke betrekking te treden.’

Ik liep driftig heen.

En toch had de naïve man slechts daarin ongelijk, dat hij zoo naïf was. Niemand zal het een ander ten kwade duiden, dat deze hem tot het voorwerp zijner opmerkingen en beoordeelingen maakt; maar men zal ieder de deur wijzen, die openlijk voor die bedoeling uitkomt. En voor het communisme is dit zeker niet de geringste hinderpaal, dat er nu eenmaal onverdragelijke menschen en onverdragelijke karakters zijn.

Cabet en het humanisme.

Mijn reisgenoot bragt mij den ex-député en advokaat CABET, den schrijver van den *Voyage en Icarie*, een communistischen roman, waarin eene gewijzigde gemeenschap van leven en huishouding, onder beheer van alle goederen en zaken van staatswege en met behoud der familie en der republikeinsche staatsvormen, beschreven wordt. CABET was in 1830 niet zonder invloed. De koning raadpleegde hem en zocht hem voor zich te winnen. CABET verklaarde zich reeds destijds tegen de *bourgeoisie*, en verlangde, dat de koning zijn steun in de massa, het *peuple*, zoeken, en de radicale democratie voorbereiden zoude. LOUIS PHILIPPE hield dat voor onmogelijk, en achtte de massa tot zulk eenen toestand voorbereid noch berekend. CABET bezwoer hem de proef te nemen, en stelde zich voor den gunstigen uitslag borg. Hij verkreeg zijnen wensch niet, maar bleef toch in goede verstandhouding met den koning, en nam korten tijd later de moeijelijke zending naar *Corsica*, om daar als

Procureur-Generaal de Jury in te voeren, op zich. Later kwanr het tot eene openlijke scheuring, en thans behoort CABET tot de uiterste oppositie, welke hij echter, als bedreven advokaat, op legaal terrein zoekt te vestigen en binnen de palen der wettigheid poogt te houden. Geen nommer van zijn maandschrift, de *Populaire*, verschijnt, waarin hij niet de *sainteté de la famille* handhaaft, en zich tegen alle geweld en zamenspanning verklaart. Tijdens het jongstverledene communisten-proces te *Toulouse* was CABET voornemens, als verdediger van verscheidene der beschuldigden daarheen te gaan, en hield zich stellig overtuigd, dat hunne onschuld voldingend blijken zoude. De vrijspraak volgde ook; doch CABET werd op allerlei wijze verhinderd te pleiten, ja men vreesde hem zoo zeer, dat men hem zelfs, toen hij zich vrijwillig op de bank der beschuldigden plaatste, het woord ontzegde. Men wilde hem met geweld buiten de zaak houden. Desniettemin bereikte hij zijn doel. De geheele communistische partij, die door den afloop van het proces in eene veel gunstiger stelling kwam, vestigde nu de oogen op hem, en zoo het communisme in staat ware, de arbeidende klasse, al ware het slechts in de steden, voor zich te winnen (de 130,000 naamteekeningen onder LEDRU ROLLIN's arbeiders-petitie, zijn eene veel te geringe deelname), zoo zoude CABET zich aan de spits eener onwederstaanbare legermagt geplaatst zien. Voor het oogenblik intusschen is de partij der communisten zeer zwak, en geheel buiten staat om op eigen voeten te staan, hoe veel te meer om eene omwenteling te beginnen. Alle Fransche socialisten, voor zooverre zij eene omwenteling wenschen en te gemoet zien, vestigen hunne blikken op de bewegingen der *politieke* partijen. In zich zelve zien zij wel de erfgenamen, maar geenzins de vaders der aanstaande revolutie. Het spreekt overigens van zelve, dat CABET's legaliteit slechts op zijne feitelijke houding, geenszins op zijne eigenlijke zienswijze betrekking heeft. Er is geen Franschman, voor wien de wet eene andere geldigheid heeft dan eene voorloopige; de Franschen hebben allen dit boven ons vooruit, dat zij hunne wetten door hun volksleven, niet hun volksleven door hunne wetten beheerschen laten. Zoo de *charte* nooit eene waarheid geworden is, de Septemberwetten zijn het evenmin: tusschen beide ligt de Fransche vrijheid, de beschaving, de houding, de zeden van het humaanste volk ter wereld. CABET is Fransch van het hoofd tot de voeten, een bejaard man, maar nog vurig als een jongeling, met vriendelijke, veelbeteekenende, ja sluwe en sceptische gelaatstrek-

ken. Hij maakt zich geene illusiën over de zwarigheden die zijn ontwerp, om alle kapitalen door den staat te laten monopoliseren en administreren, die de vruchten geregeld verdeelen, en daarenboven vooraf ieder tot het voortbrengen dier vruchten in staat moet stellen, in de uitvoering ontmoeten zal. Want hoe uitvoerig zijne 'reize naar *Icarië*' ook zij, zoo twijfelachtig blijft altijd het waar en hoe; en hoe zeer de aanhangers van het communisme mogen toenemen, zoo verre blijft deze secte nog steeds van de meerderheid en vooral van de zegepralende meerderheid verwijderd. Maar CABET is nu eenmaal overtuigd, dat slechts langs den weg der *communauté* de menschen tot menschen kunnen gemaakt worden, en daarom wil hij dien weg inslaan. Hij voelt ook, dat met het bloote dogma der gemeenschap van goederen niets aan te vangen is; daarom heeft hij het ondernomen, de nieuwe inrigting uitvoerig en naauwkeurig te beschrijven. Het wekte bij hem geene geringe belangstelling, dat wij Duitschers eindelijk met grooten toestel van geleerdheid daar gekomen zijn, waar eigenlijk de achttiende eeuw reeds stond, en hij hoorde mij opmerkzaam aan, toen ik hem over de ontwikkeling van den Duitschen geest en over de noodzakelijkheid onzer theoretische grondigheid onderhield. Met groote vaardigheid van geest vatte hij aanstonds elk beslissend keerpunt der theorie op, en vooral boezemde hem mijne bewering belang in, dat het gevaarlijk is, de metaphysica, zoo als Engelschen en Franschen gedaan hebben, ter zijde te laten: men moet veeleer de metaphysica door zich zelve oplossen, en alle hare mysteriën op den eenvoudigen, waren grond terugbrengen, door de menschenwereld uit de natuur des menschen en de natuur uit haar zelve te verklaren.

'Men ontneemt alzoo der wetenschap den geheimzinnigen achtergrond: maar wat men nu niet verklaren en begrijpen kan, wat vangt men daarmede aan?' vroeg hij.

'Dat blijft een wetenschappelijk vraagstuk, dat slechts wetenschappelijk opgelost kan worden; en geen mysterie, dat eerst zoude moeten geopenbaard worden en dat men dan nog altijd, geopenbaard als het is, als geheimenis zou moeten vereeren.'

'Dat is zeer juist; maar wanneer men bij u de wetenschap aldus tot wezenlijkheid brengt en de wereld der denkbeelden rationaliseert: wat doet men om de idee der menscheid tot wezenlijkheid te brengen en der maatschappij eene rationele organisatie te geven?'

‘Niets, of zoo goed als niets. Integendeel, men zoekt de wetenschap weder irrationeel, en de maatschappelijke organisatie zoo Russisch mogelijk te maken.’

‘Ge spreekt van de Regeringen. De onze is niet beten, en zoo zij zich al, in stede van *Rusland*, ons oude koningschap ten voorbeeld stelt, zie ik nog niet in wat wij vooruit hebben. Wij hebben vrijheid van drukpers en men neemt de boeken die der heerschende klasse niet aanstaan in beslag; wij mogen dagbladen schrijven, maar de partij, welke niet minstens een halve millioen francs uitschieten kan, is van de journalistische openlijkheid uitgesloten: dus komt de partij der armen, de massa des volks, niet eens aan het woord. Ik bedoel derhalve met mijne vraag niet de regeringen, ik meen onze partij.’

‘Zij bestaat niet in *Duitschland*,’ antwoordde ik.

Ontsteld viel mij mijn reisgenoot in de rede, en verklaarde, er waren toch in elk geval vele communisten in *Duitschland*.

‘Maar zeker geene communistische partij,’ zeide ik.

‘En gij zelve, zijt gij geen communist?’ vroeg CABET, oogenschijnlijk een weinig verwonderd.

Ik begreep, dat mijn echt-Duitsch gebrek aan allen partijgeest, mij in eene vrij scheeve stelling gebragt had. CABET en mijn reisgenoot wilden en moesten Duitsche communisten, en eene uitbreiding van het communisme in *Duitschland* hebben, en zoo ik zelve niet een bewijs der Duitsche propaganda zijn wilde, waarmede konde ik mijn bezoek, om niet te zeggen mijn geheele bestaan, regtvaardigen? Ik bezon mij intusschen snel, en, daar ik nu toch eenmaal de waarheid gezegd had, wilde ik daarbij blijven, en antwoordde: ‘Deze practische vragen liggen ons zoo verre, dat wij ze ons nog niet eens voorgesteld hebben; als ik *wij* zeg, bedoel ik onze wijsgeerige en staatkundige oppositie. In de hoofdzaak echter zijn wij het met u eens; wij enkennen met u den mensch als het beginsel en het doel der maatschappij; maar de wijze, waarop de maatschappij tot dat doel moet georganiseerd worden, is ons nog niet helder. Wij kunnen voor het oogenblik niets *doen* als zelve het zuiver-menschelijke in ons ontwikkelen; aan eene theorie om met éénen slag allen te humaniseren, ontbreekt het ons echter nog geheel. Ik beken derhalve mijne onwetenheid, maar ook mijne begeerte om mij daarvan te ontdoen, en zal trachten mij uwe werken en die, waarin de overige socialistische stelsels van eenige beteekenis ontwikkeld worden, te verschaffen.’

Hiermede was de vriendelijke man volkomen tevreden, ja

ons gesprek was hem zoo gewigtig, dat ik bij het heengaan nog eens alles met hem recapituleren moest. Hij hield een for meel eindverhoor met mij en het had allen schijn, als wilde hij, wat ik hem had medegedeeld, punt voor punt opteekenen.

Dezamy en de vrijheid der drukpers.

CABET is hoogst naijverig op zijne suprematie, en vergat in zijnen strijd met DEZAMY, die op alle punten met veel meer openheid en eerlijkheid radicaal is, de broederlijkheid; in zijne kritiek van FLORA TRISTAN de galanterie. Men zoude haast gelooven, dat geene maatschappij van gelijken hem behagen zoude, waarin hij niet de eerste was. Intusschen zijn misschien de bittere uitvallen der communistische schrijvers tegen diegenen hunner broeders, die of verder gaan dan zij zelve, of bij hen achterblijven, slechts eene zonde der ‘oude slechte maatschappij,’ welke van zelve verdwijnen zal, zoodra ‘de goede maatschappij’ in het leven getreden is.

DEZAMY bezocht mij meer dan eens, hij at somwijlen met mij, en wij hebben tot het laatst een hoogst aangenamen omgang gehad. Hij is materialist en zoekt de wereld uit haar zelve te verklaren; hij wendt noch een Christendom naar zijne eigene uitlegging, noch eene legaliteit van CABET's maaksel voor; hij ontkent niet, dat met den bijzonderen eigendom ook de bijzondere huishouding der familie ophouden, en de ‘liefdeverbindtenissen’ in de plaats van het huwelijk treden zouden. In het kort, hij komt voor al de gevolgtrekkingen van zijn beginsel met open vizier uit. CABET is oud en wacht zijn tijd af, als iemand, die zich reeds met voorbarige *pronunciamiento's* de vingers gebrand heeft; DEZAMY daarentegen is jong, zijne zaak sleept hem mede, en hij heeft genoeg vertrouwen in de waarheid, om haar luide te verkondigen. Hij zegt even min als CABET: wij willen door een opstand tot ons doel komen; maar zijne geheele wijze van spreken is een opstand

tegen de denkwijze der Fransche natie, die het veel schrikkelijker vindt, wanneer iemand zich atheïst en onchristelijk, dan wanneer hij zich, als THIERS en LAMARTINE, een zoon der omwenteling noemt; de Franschen vreezen de philosophie meer dan de straatsteenen, en hoe meer zij zich in de liefde de teugels vieren, des te meer hechten zij in hunne maatschappelijke geloofsbelijdenis aan de *sainteté de la famille*. En zij hebben geen ongelijk: een feit, dat uit geen bepaald beginsel ontspruit, is niets; een beginsel, dat tot een feit wordt, is alles. De vereeniging der Cabetisten te *Toulouse* werd vrijgesproken, DEZAMY's *Almanach de l'organisation sociale* van 1844 werd veroordeeld, en weswegens? wegens goddelooze leerstellingen. De straf was: vernietiging van het boekje, 300 francs boete en acht weken gevangenisstraf. Toen dit vonnis bekend werd, trok zich geen enkel staatkundig dagblad de zaak van den communist aan. Ik had den in zeer beschaafden en voegzamen toon geschrevenen almanak gelezen, en sprak verschillende redacteurs van oppositie-bladen over het gevaar, dat er in lag, om *procés de tendance* te laten opkomen, maar het antwoord was overal hetzelfde: ‘hij is niet van onze partij,’ en het oogpunt der regtvaardigheid scheen voor dit geval volstrekt niet te bestaan. Ja, de *Charivari*, die toch waarlijk niet tot de heiligen behoort, ging zoo verre, dat hij FELIX PYAT's veroordeeling op de bekende aanklagte van JULES JANIN met die van DEZAMY vergeleek. De een had een slecht schrijver vernietigd, de ander vernietigde alle grondslagen der maatschappij - de godsdienst, het eigendom en de familie - en de eerste werd tot eene straf van 2000 francs boete en zes maanden gevangenis, de andere tot eene kleinigheid veroordeeld Misschien kon men den geheelen almanak in *Duitschland* met het *imprimatur* van den een of anderen verstandigen censor gedrukt krijgen, zoo bezadigd, zoo ten deele dogmatisch is hij gesteld; maar de Franschen hebben ROBESPIERRE's *anathema* tegen de goddelooze philosophie en de veroordeeling van den communist BABOEUF nog in het hoofd, en de partijen zijn even onbillijk tegen wie beneden als wie boven hen staan. Eenige voorbeelden uit den Almanak en uit den *Charivari* mogen het begrip van wat in *Frankrijk* geoorloofd en wat ongeoorloofd is, aanschouwelijk maken.

‘Rationalisme en éenheid’ zeggen de uitgevers van den Almanak: ‘is ons beginsel. Éénheid zoowel in het maatschappelijke als in het metaphysische. De oorzaak, het steunpunt en

de aanvang van alles wat is, was en zijn zal,' vaart DEZAMY voort, 'de eenige, standvastige en algemeene grondslag van alles wat geschiedt, in het kwade zoowel als in het goede, is de NATUUR, een eeuwig, onbeperkt, eenig wezen, onbegrijpelijk in zijn laatsten grond, maar tastbaar in zijn bestaan, en in zijne verschijnselen en openbaringen in het algemeen en in wezenlijkheid harmonisch, geregeld, regtvaardig en welwillend.'

Deze geheimzinnige en welwillende Natuur is niet eens geheel zonder mysticisme, zij is onbegrijpelijk en niet zonder de gewone eigenschappen van het Allerhoogste wezen: regtvaardigheid en goedheid; zij is in geen geval erger dan de beginselen onzer meest officiële wijsgeeren. En hoe laten nu de diepgezonken schrijvers, welke zelfs de *Charivari* goddeloos vindt, Natuur en Rede gelden? 'Dit kleine boekje' zeggen zij: 'geven wij uit om de wetenschap der maatschappij onder het volk te verspreiden. Het bevat in korte trekken het plan, hoe de *algemeene gemeenschap* zou moeten ingerigt worden. Het stelsel dat wij aan den toets der openlijke bespreking onderwerpen, is geene theorie, met wegdenking van de bestanddeelen der tegenwoordige maatschappij ontworpen en slechts na een voorbereidend overgangstijdperk te verwezenlijken, geen stelsel, welks zegepraal eerst na eene groote omwenteling of eene bloedige catastrophe mogelijk zijn zoude. Integendeel, wij hebben de elementen der huidige maatschappij naauwkeurig onderzocht en gewogen, wij hebben hare gebreken, die het ongeluk van het menschdom na zich slepen, gepeild, en uit deze studie, uit deze strenge toetsing is voor ons de vaste overtuiging ontstaan, dat het stelsel der gemeenschap volkomen uitvoerbaar zijn zal, zoodra slechts de openbare meening er de billijkheid en voortreffelijkheid van erkend zal hebben.'

Het eerste opstel wendt zich daarop onmiddelijk tot de arbeidende klasse. 'Arbeiders,' zoo begint het, 'alles om u heen verbetert zich, slechts uw toestand niet. Moet dat zoo blijven? Neen. Hoe wilt gij het veranderen? Verandert u zelve, ontdoet u van uwe onverschilligheid, leert willen, nadenken, onderzoeken, en laat uwe regten gelden. Broeders, hoort de bevriende stemmen, die uit uw midden uitgaan. Maakt de oplossing der maatschappelijke vraagstukken, welke wij u hier aanbieden, tot een voorwerp van ernstig nadenken, en, wij twijfelen er geen oogenblik aan, weldra zult

gij de zekerheid erlangen, dat de rampen, die u nederdrukken, hoe groot en vreesselijk zij ook zijn mogen, geheel opgeheven kunnen worden.'

De schrijver, de Heer NAVEL, zelf een arbeider, toont daarop nader aan, dat geene omwentelingen de lagere klassen baten kunnen, zoo lang zij de noodige bekwaamheden missen, om aan de openbare aangelegenheden deel te nemen. 'De inrigting der maatschappij,' vaart hij voort, 'is de eenige oorzaak van het kwaad: die moet gij leeren kennen, die hervormen. En welke is de beste inrigting der maatschappij? Na lange en ernstige overweging dezer vraag twijfelen wij niet langer: het is de gelijkheid van toestand voor, en de gemeenschap van goederen onder allen. Allen moeten in dezelfde uitwendige stelling, in denzelfden maatschappelijken toestand verkeeren, dat is: aan allen moeten dezelfde middelen om zich te ontwikkelen en zich te onderhouden, dezelfde gelegenheid tot krachtsontwikkeling en talentsaanwending verschaft worden. En opdat dit mogelijk worde, mogen niet enkelen de vruchten en bronnen der natuurlijke en maatschappelijke productie in beslag nemen. Vandaar de noodzakelijkheid der gemeenschap van goederen.'

Een ander arbeider, GAY, laat zich verder over het huwelijk uit. 'De geheele menschheid' zegt hij 'is een gezin: dat gezin echter verkeert in geen geordenden toestand, en heeft het nooit gedaan. Ons doel moet het zijn dien geordenden toestand in het leven te roepen, en wel door een maatschappelijk verdrag, dat de plaats van het huwelijk vervange, en waardoor het voorregt der gemeenschap aan elk en een iegelijk verzekerd worde. In dit groote gezin houdt het kleine op. De personen van beide sexe zullen die vrijheid der wederzijdsche neigingen genieten, waartoe zij van nature bestemd zijn, en hierin door geenerlei maatschappelijken afstand of kunstmatige ongelijkheid belemmerd worden. En de vrijwillig verbondenen zijn zelfs door de opvoeding der kinderen niet aan elkander geketend, wanneer overigens hunne karakters en neigingen op de duur uiteenloopen. De kinderen zijn evenmin een eigendom als de vrouw, zij worden door de maatschappij opgevoed. De man zal de broeder, de vriend, de minnaar, niet langer de heer zijner vrouw zijn.' Dit is de veel besprokene *Emancipatie der vrouwen*. 'En de liefdeverbindtenissen zullen duurzamer en aangenamer zijn dan thans; want daar de vrouw feitelijk en regtelijk onafhankelijk is, zoo zal men,

om het voorwerp zijner liefde niet te verliezen, op den duur alle beminnelijkheid voor haar ten toon spreiden en haar alle gehechtheid bewijzen moeten; terwijl thans onafscheidelijk verbondenen zich vaak niet ontzien, alle vormen jegens elkander uit het oog te verliezen.'

'En waartoe zoude het huwelijk in de aanstaande maatschappij nog dienen? Thans zeker, nu alles in verdeeldheid verkeert, nu de menschen onophoudelijk in strijd, in concurrentie, in naijver met elkander leven, is eene kleine gemeenschap, het huisgezin, de eenige plaats, waar ware vrienden en trouwe lotgenooten gevonden worden. Heeft echter de onbeperkte gemeenschap en broederschap, welke wij voorslaan, niet eene veel hoogere geschiktheid dan elke onvolkomene gemeenschap om alle menschen in trouwe en ijverige vrienden te veranderen? De enkele mensch wordt allengs met iedereen bevriend; die vriendschappen zullen reiner zijn, als eenige in de tegenwoordige wereld, en hoe grooter hun aantal wordt, des te gelukkiger zal men zijn; gewaarborgd tegen het lijden der wereld, zal de menschelijke maatschappij te vaster onderling verbonden zijn.'

Deze zijn in de hoofdzaak 'de schrikkelijke leerstellingen' van den jongen DEZAMY en zijne vrienden NAVEL en GAY. Zij verdienen noch gevangenis, noch zelfs verbod. Men kan het niet beter met de wereld meenen dan zij het doen, men kan zijne denkwijze en zijn doel niet duidelijker uitspreken; men konde ook den domsten schreeuwer met zoo veel beminnelijkheid en humaniteit tot zwijgen brengen, en er ware tegen het uitgekreten communisme niets ter wereld te zeggen, *zoo het slechts mogelijk ware*. Ongelukkiglijk is eene wereld van broederen en de vereeniging der menschheid tot één gezin niets - dan een droom. Het separatisme is de onafscheidelijke tegenpool van het communisme. De positieve pool der vriendschap bestaat niet zonder de negatieve der vijandschap, de liefde niet zonder den haat, de eenheid niet zonder de tweedragt. Maar wanneer de gemeenschap des levens en der goederen onmogelijk is, wanneer de eigenaardigheid en het eigendom der enkelen zich noodzakelijk overal tegen de eenheid van allen overstelt: waarom wordt dan het communisme zoo zeer gevreesd?

Het is waar: *in gedachte* is dat communisme mogelijk; het kan alzoo overal, waar de werkelijkheid onverdragelijk wordt - en men moet bekennen dat zij dit voor de arme en arbei-

dende klassen haast overal geworden is - talrijke aanhangers vinden; het kan zich in strijd en zege tot fanatisme ontwikkelen en trots alle broederliefde met vuur en zwaard op de tegenstanders inhouwen. Die illusie en dat fanatisme zijn niet anders te voorkomen dan door vrijwillige opname der onderdrukten in den kring der vrijen. Dit is het echter juist, wat de bevoorregte klasse niet wil, en daarom bestrafte zij de philanthrophische droomerijen van den *Almanach de l'organisation Sociale* als eene misdaad tegen de openbare orde.

Leggen wij nu eens even eenige staaltjes der ongestrafte naast deze proeve der veroordeelde drukpers. Wij willen slechts den *Charivari*, die in roekelooze scherpheid door zijn voorganger, den *Figaro*, en door zijn opvolger, den *Corsaire-Satan*, vaak nog overtroffen wordt, aanhalen, wijl het de *Charivari* was, die het noodig achtte den veroordeelden schrijver, in stede van zijnen broederlijken bijstand, nog een stoot op den koop toe te geven.

Den 4^{den} Julij, na het mislukken der poging, in den *Moniteur* aangewend, om eene dotatie voor een der prinsen te verkrijgen, bevat de *Charivari* een artikel, dat de ooren der Duitschers, die ten hunnent door de censuur voor dergelijke wanklanken vaderlijk bewaard werden, letterlijk verscheuren moet, al stond ook het vignet - een duivel, die door de initiaalletter gluurt en spottend de handbeweging van het geldtellen nabootst - er niet vóór. Het opschrift luidt: ‘Geene *auréole* meer!’

‘In de gedenkwaardige zitting, toen de kamer in den bedelzak der *liste civile* gespogen heeft, zeide de Heer CHERBETTE: “heden ten dage hebben de aureolen afgedaan.” Naauwelijks was het woord over zijne lippen, of de Heer GUIZOT begon op zijne bank heen en weder te schuiven en te gesticuleren om zoo duidelijk mogelijk zijne meening uit te drukken: “Er zijn nog aureolen genoeg, ik ken ze, ik heb ze gezien.”

De opmerking van CHERBETTE is daarom niet minder treffend en juist, zij is eene van de weinige waarheden die ooit in de kamer gezegd zijn. Ja, het behoort tot het karakter van onzen tijd, dat men alle *fetischen* van het voorledene ter zijde heeft geworpen en niets gelooft, eer men het onderzocht heeft. Tegen die waarheid zijn alle vleugelslagen van GUIZOT vruchteloos. Maar GUIZOT is de man niet, om zich zwaar om feiten te bekreunen; hij buigt ze liever naar den eisch zijner theoriën en vindt ze uit waar ze ontbreken. Er zijn nog aureolen, hij

heeft ze noodig, hij heeft ze gezien! Wij wilden wel eens weten: waar en wanneer?

Daar het woord van CHERBETTE op het koningsehap sloeg, zoo zullen wij het koningschap nemen. Voorheen was een koning van *Frankrijk* geen mensch, maar een wezen, dat tusschen God en mensch zweefde: onfeilbaar als de Paus en eeuwig als de Eeuwige. De koning is dood, leve de koning! Die kreet zeide alles. De koning had allen rijkdom, alle verstand, alle schoonheid. Men waagde het niet hem aan te zien, en LODEWIJK XIV had tijd om te leven en te sterven: niemand van zijn hof merkte dat de koning eenoogig was. Één enkel mensch, de Engelsche Lord ARGYLE, merkte het gebrek op en hield er aanteekening van in zijne *mémoires*. Zoo men thans weet dat LODEWIJK XIV éénoogig was, dan heeft men dit Lord ARGYLE te danken.

Wijs mij heden ten dage zulke illusiën; zij zijn verdwenen, en bijna ter zelfder tijd als het geslacht der mopshonden.

En als nu de grootste stralenkrans, die alle andere overschitterde, is uitgedoofd, welke zou er dan nog bestaan?'

'De ministeriële? Denkt de Heer GUIZOT dat men hem voor den *Dalaï-Lama* houdt. Vraagt het den Heer GUIZOT zelven, hem, die zoo grovelijk verguisd werd in de befaamde zitting: "Ik ben te *Gend* geweest." Vraagt het den ministers der Restauratie, die in 1830 tusschen twee gensd'armes hun vonnis ontvingen.

Of zouden het de pairs zijn, welker glans ons verblindt? Nog gisteren ontmoette ik een man uit de provincie, die stellig geloofde dat het *Luxembourg* sinds 1830 gesloten en het *Théatre de Bobino* in de voormalige vergaderzaal der pairskamer zijne voorstellingen gaf.

Neen, men gelooft aan geen heiligenglans meer; men maakt zich geene illusiën meer, noch over den koning, dien men voor een mensch houdt als een ander, noch over de ministers, noch over den heer PASQUIER. *Frankrijk* is voor altijd van de politieke afgoderij genezen, de verderfelijkste ziekte, waaraan eene natie lijden kan.'

En nu, nadat alle staatkundige altaren omvergeworpen zijn, komen de kwinkslagen nog achteraan, waarmede de mislukte dotatie wordt uitgeluid.

'Als de Intendant der *liste civile* arm is, behoort hij ten minste niet tot de beschaamde armen.'

‘De Heer MONTALIVET beweert dat de *liste civile* 30 millioen schuldig is voor een kanaal dat zij gebouwd heeft. Zij heeft toch anders de gewoonte niet haar geld in het water te werpen.’

‘Volgens den *Moniteur* redt zich het Hof door leeningen, Misschien in zijne politiek, die althans verre van oorspronkelijk is.’

Welke galg was hoog genoeg voor een Duitschen schrijver, die zulke ‘oneerbiedige’, ‘boosaardige’ en ‘majesteitschennende’ dingen van Duitsche *Dalaï-Lama's* gezegd zou hebben; maar den Franschen is de eigendom en het theïsme veel heiliger dan de koning en alle waardigheden des Rijks. Bij ons is het juist omgekeerd. Ieder weet wat hij te verliezen heeft. Wij, Duitschers, hebben zelve geen geld en geen geloof, en waren glad geruïneerd als wij nu ook onze koningen verloren, die beiden in overvloed hebben; terwijl er in *Frankrijk* daarentegen eene menigte menschen zijn, die het zeer voordeelig zouden vinden, de geheele *liste civile* uit te zuinigen.

Terstond na zijne veroordeeling zocht DEZAMY mij op, en noodigde mij uit met hem zijne vrienden in *Engeland* te gaan bezoeken.

‘En zijt ge niet verpligt in de gevangenis te gaan?’ vroeg ik hem.

‘Ik zal het na mijne terugkomst doen,’ antwoordde hij rustig, alsof zulk eene vriendelijkheid der justitie van zelve sprak. Gaarne hadde ik hem op zijn togt verzeld en welligt veel daarbij geleerd, maar eene ligte ongesteldheid, die mij aan mijne kamer bond, belette mij mijn wensch in te volgen.

Flora Tristan en de ‘union ouvriere.’

FLORA TRISTAN is in den bloei harer jaren gestorven. Waarschijnlijk had zij haar vroegen dood te wijten aan een pistoolschot, dat haar man voor 15 jaren op de galeijen bragt, en aan welks gevolgen zij in den winter van 43 op 44 voortdu-

rend leed. In den zomer van 43, toen ik haar leerde kennen, was zij gezond, en moediger dan menig man. Vooral aan de vreedzame Fourieristen ergerde zij zich. Eens vond ik een' der redacteurs van de *Démocratie pacifique* bij haar, die zijne meening, dat de maatschappelijke hervorming der wereld onder elken regeringsvorm mogelijk was, met de gewone goedgeloovigheid zijner partij verdedigde. Zij hoorde hem glimlagchend aan, en hij nam zijn afscheid, terwijl hij zijne hoop te kennen gaf, dat zij nog overtuigd zoude worden. Naauw had hij het vertrek verlaten of zij keerde zich ongeduldig tot ons, die nog in den salon waren en riep uit: ‘Die menschen hebben geen bloed in de aderen, geen vuur in het hart! Zij gelooven aan niets, niet eens dat het smadelijke stelsel, waaronder wij thans zuchten, nog eens voor den onwil van het edele *Frankrijk* ineen zal storten. Geene twee jaren meer geef ik het tijd. Zijne dagen zijn geteld, en zoo het sinds 1830 in elke onbeschaamdheid is toegenomen, zoo is ook in die 14 jaren een geslacht daarnaast opgewassen, dat vast besloten is, het nest der revolutie - ons schoone vaderland van dit koekoeksbroedsel te bevrijden.’ Zij stond op. Hare groote gestalte, hare edele gelaatstrekken, door vonkelende zwarte oogen bestraald, verhoogden de werking harer rede. GERMAN, een Duitsch Dichter, die naast mij zat, riep mij toe: ‘Welk eene vrouw! zij zal zelve het vaandel nemen en vooruittrekken: nu begrijp ik de Franschen!’

‘FOURIER,’ ging zij voort, ‘is een groot man, hij had althans de bevoegdheid zijn oordeel over de omwenteling en haar voortbrengsel, onze tegenwoordige maatschappij, uit te spreiden; maar hij heeft ons deze zwakhoofden nagelaten, die zijn misslag, zijne ongeregtigheid tegen de omwenteling en tegen de invoering eener vrije Constitutie, vereeuwigen willen.’

De Dichter maakte haar de opmerking, dat zij in hare schriften niet zoo beslissend sprak, en zelfs, geheel in den geest van FOURIER, onder de tegenwoordige omstandigheden onmiddellijk iets voor de arbeidende klassen poogde te doen.

‘Men moet altijd iets doen,’ zeide zij, ‘maar men moet nooit vergeten, wat men verhinderd wordt te doen. En een der drukkendste beletselen is juist dit, dat *wij* niet zoo schrijven kunnen, als wij denken. Elk woord uit de volle borst ware een brandende toorts in het stelsel, die aanstondsverstikt zoude moeten worden.’

‘Maar zulke toortsen moet men er juist inslingeren,’ meende de Dichter.

‘Niet eer:’ zeide zij, ‘tot men zeker is dat zij onuitbluschbaar zullen branden. Gij zijt geen schrijver, anders zoudt gij niet vorderen dat men zoude ophouden te bestaan, eer men nog begonnen is.’

De *Salon* vulde zich allengs. Er kwamen enkele jonge letterkundigen, en zooveel Duitsche en Fransche handwerkslieden, dat er eene verzameling van 15 of 16 personen bijeen en alle stoelen bezet waren. De ‘eerste zitting’, waartoe wij ook genoodigd waren, werd geopend.

De handwerkslieden waren geschikte en verstandige menschen. FLORA TRISTAN kende hen sinds geruimen tijd. Bij hare bezoeken in de kroegen en andere verzamelplaatsen, waar zij vereenigd met hen tegen het oude drink- en gildewezen met zijne vele misbruiken gestreden had, waren deze kennissen aangeknoopt, en er was nu sprake van, vereenigingen tot verstandelijke en maatschappelijke beschaving der arbeiders op te rigten, waarin deze jonge lieden onderwijzers en opzigters zijn zouden. De *Union ouvrière*, welke FLORA TRISTAN bedoelde, was op alle arbeiders in geheel *Frankrijk* berekend. Zij oordeelde dat er een ontzagchelijke som bijeenkomen, en beschavings- en verzorgingsinrigtingen door geheel *Frankrijk* zouden kunnen opgerigt worden, zoo slechts elk van de 14,000,000 arbeiders jaarlijks twee franken bijdroeg. Daarbij wilde zij met de organisatie eener groote beschavingsvereeniging, in sectiën gesplitst, beginnen: de bijdragen en de overige inrigtingen zouden eerst later volgen. Zij zelve en twee jonge lieden, die zich reeds vroeger met haar verstaan hadden (het waren geen handwerkslieden maar letterkundigen), droegen dit plan voor, en vroegen nu de aanwezigen, hoe het wel zou moeten uitgevoerd worden en of zij de oprigting van beschavingsvereenigingen voor een geschikt begin tot eene algemeene *Union ouvrière* hielden. De Duitschers namen slechts een zwijgend deel aan de beraadslagingen, ofschoon zij die volkomen verstonden, en zich ook zelve wel in het Fransch wisten uit te drukken: de wettelijke bepalingen, welke hen geheel aan de vrije beschikking der politie blootgeven, veroorloofden hen niet, om, gelijk het hier noodig werd, met geschriften en bijeenkomsten, zich tot op de grenzen van het geoorloofde te wagen. De Franschen daarentegen bespraken den voorslag in alle rigtingen. Allen waren van oordeel dat de voorname

zwarigheid deze was, dat de werklieden niet onmiddelijk de takken van bedrijf, waarin zij werkzaam waren, voor eigen rekening overnemen en inrigten konden, ja dat niet eens eene vereeniging van bureaux, waar de werkman verzorging en inlichtingen omtrent de gelegenheid tot arbeiden zou kunnen erlangen, toegelaten zoude worden. Zoo bleven slechts de letterkunde en de individuële pogingen ter inlichting omtrent het gemeene belang over, wanneer men ten minste niet openlijk de Septemberwetten tegen zamenspanning en verbodene bijeenkomsten het hoofd wilde bieden. Een der aanwezigen maakte de opmerking dat de vijandelijke houding der eigenaars en werkgevers omgekeerd eene vijandschap tegen den eigendom en de ondernemers te voorschijn riep, en dat hij, zoo als de vraag thans daar lag, geen anderen uitweg zag, dan, gelijk ook PROUDHON het reeds gedaan had, den eigendom en zijn absoluut regt onbewimpeld aan te tasten. Slechts onder die voorwaarde, dat namelijk alle arbeiders als verbondene gildebroeders op eigen naam hunne zaken drijven zouden, was de *Union ouvrière* tot eene invloedrijke onderneming te maken.

FLORA TRISTAN maakte de bedenking dat de beschaving, welke tot dergelijke inzigten en eene daarmede overeenkomstige regeling van den arbeid behoorde, eerst in het leven geroepen moest worden, en dat men daartoe de beschavingsvereenigingen behoefde.

Naast mij op de sopha zat een man van eene forsche gestalte met zwarte lokken en sterksprekende gelaatstrekken. Het was een hoedenmaker. Met zijne zwarte vingers haalde hij een lijvig handschrift uit zijn rokzak voor den dag, en zeide:

‘Er zijn twee wegen, die hier worden voorgeslagen, de eene gaat van de algemeene behoefte uit, de andere van den nood van elk in 't bijzonder; de eene lijdt tot de beschaving van allen, de andere ter verbetering van ieders toestand. Wij zijn tot de eerste beperkt, omdat ons de tweede versperd is. Ik heb verwacht, dat de beraadslagingen dezen loop nemen zouden; wij kunnen ons niet bewegen zonder ons het hoofd tegen de tralies van onzen kooi te stooten, en toch moeten wij ons met alle krachten weren en inspannen om niet in den onverbiddelijken draaikolk der hedendaagsche industrie te gronde te gaan. Waren de practische vereenigingen tot ondersteuning en werkverschaffing niet onderdrukt geworden, zoo als b.v. die der hoeden- en kleedermakers, zoo zouden

zich de beschavingsvereenigingen ligtelijk daaruit ontwikkeld hebben, en de zamensmelting der verschillende vereenigingen zoude door het voordeel dat zij medebrengt spoedig bewerkt zijn geworden. Thans echter zijn wij uit het natuurlijke spoor uitgedreven, en daar er weinig meesters zijn, die, zoo als ik, het belang hunner gezellen voor het hunne verklaren, zoo is er een toestand van krijg ontstaan, waarin zeker goede raad duur is.

Des te hooger waardering verdient *Madame* TRISTAN voor hare poging om eene *Union Ouvriére* op vredelievenden weg tot stand tot brengen, en voor de voorslagen daartoe, die in hare boekjens vervat zijn. Ik heb die met groote opmerkzaamheid gelezen en bij herhaling overdacht. Maar ik moet tot mijn leedwezen bekennen, dat ik volkomen met mijne jonge vrienden, die reeds gesproken hebben, overeenstem: voor een bloot theoretisch belang zijn de arbeiders niet te vereenigen, tot een algemeen gezigtspunt kan diegene zich niet verheffen, wien zijn eigen persoonlijk gebrek geen rust laat. Ik houde daarom het plan van *Madame* TRISTAN, dat van een algemeen standpunt uitgaat, en de enkele arbeiders onmiddelijk voor de gemeene zaak winnen wil, voor onuitvoerbaar. Ik heb mijne gedachten en de voorslagen, die ik voor uitvoerlijk houde, op het papier gebragt: mag ik ze voorlezen?'

Hij las ons een uitvoerig, door en door verstandig en waarlijk praktisch vertoog voor, dat nergens van het terrein zijner vraag afweek, hoe eene *union ouvrière* gevestigd, en ook den onbeschaafde belangstelling in de beschaving zou kunnen ingeboezemd worden. 'Laat de werkman, die niet meer verdient als hij noodig heeft,' zeide hij onder anderen, 'voor zijn dadelijk belang maandelijks, ja wekelijks, twee franken bijdragen. Hij kan ze geven en hij geeft ze. Vraagt slechts twee franken jaarlijks voor eene instelling, waaraan hij geene onmiddelijke behoefte heeft: hij heeft ze er niet voor over. Aan welke instellingen heeft de werkman behoefte? Aan vereenigingen die hem tot medeëigenaar van de vruchten van zijnen arbeid maken! Zal hij geld hebben om zulke vereenigingen op te rigten? Zonder den minsten twijfel, en deze associatiën zullen wederom rijk genoeg zijn om alle plannen tot beschavings-, verzorgings, verzekerings-inrigtingen in zich op te nemen en tot uitvoering te brengen.'

Dat *Madame* FLORA TRISTAN de proef nam, konde nimmer schadelijk zijn; hij geloofde echter niet aan den uitslag, en

sloeg daarentegen voor, de practische vereenigingen ter vervulling van werkelijk bestaande behoeften, zoo ver de onregtvaardige en tyrannieke wetten tegen de werklieden en ten gunste der ondernemers zulks toelieten, tot *point de dèpart* te nemen. De zaak was zeker véruitziende, maar zelfs om eenmaal van eene omwenteling ter bevrijding der onderdrukte klassen partij te kunnen trekken, moest men dezen weg inslaan.

De vergadering was overtuigd, en de uitkomst der eerste zitting was eigenlijk reeds tegen het plan der edelmoedige dame uitgevallen Evenwel beloofden al de jonge lieden en zelfs de hoedenmaker hunne medewerking tot de proefneming, en zij zelve begaf zich den volgenden morgen op reis, om in alle voorname steden van *Frankrijk* bestuurders voor hare beschavings- en ondersteunings-vereenigingen op te sporen en aan te stellen.

Toen ik haar later, eenige maanden vóór haren dood, sprak, erkende zij, dat haar plan voor het oogenblik mislukt, en zij zelve overtuigd was dat men het niet onmiddelijk ten uitvoer leggen konde. Evenwel bleef zij ijverig werkzaam, en gaf mij een tweede exemplaar van hare brochure, om die in het Duitsch te vertalen, In *Duitschland* echter, waar niemand er aanspraak op maakt om niet verdrukt te worden, zou het boekje weinig weerklank vinden. Men behoeft bij ons niet eerst Septemberwetten uit te vaardigen om eene algemeene vereeniging van werklieden te onderdrukken: het Duitsch regtsgebruik en de policie zijn daartoe volkomen voldoende.

FLORA TRISTAN stierf op eene tweede reis in de provincie.

De salon der democratie pacifique.

De vader van al de denkbeelden en stelsels, die thans onder den naam van het socialisme de Fransche maatschappij tot in hare onderste lagen doordringen, en in de letterkunde, vaak zonder bewustzijn van hunnen oorsprong, te voorschijn komen, is FOURIER. Hij speelt in de Fransche wereld eene soortgelijke rol als HEGEL in de onze: aan alle partijen leent hij zijne wa-

penen. Zijne polemiek tegen de philosophie en de omwenteling behaagt den mannen der reactie, zijne kritiek der beschaving, des handels, der familie, der zede en der staatkunde den revolutionnairen. Even als men van HEGEL niet zeggen kan of hij vóór dan tegen is, zoodra het op een beslissend geschilpunt tusschen de partijen aankomt, en elke, zoowel de absolutistische als de republikeinsche, hem in haar voordeel kan aanhalen, zoo is het ook met FOURIER. Onder FOURIER's volgelingen vindt men dezelfde analogiën terug. De regtzinnigen en geleerden onder hen verwijzen naar zijne *science sociale* als naar de oplossing van alle raadsels, en wie niet bepaaldelijk in de terminologie en in de rigting, waarin hier alle problemen behandeld worden, arbeidt, die zal het nimmer zoo ver brengen, dat zij hem toegeven, dat hij de *science sociale* begrepen heeft. Hetzelfde is bij onze vergrijsde schoolmannen het geval, en even als bij ons hebben zich ook in *Frankrijk* de jongere en stoutmoediger discipelen tegen den meester gekeerd, en gevolgtrekkingen uit hem afgeleid, welke tevens zijne kritiek zijn.

Het communisme is niets anders, dan de associatie op eene eenzijdige wijze in al hare gevolgtrekkingen doorgevoerd; en, is ‘de nieuwe regeling der maatschappij’ bij FOURIER de Gordiaansche knoop, zoo hakt het communisme dien met den enkelen zwaardslag der gemeenschap van goederen door.

Toen ik eenigermate die verhoudingen begon in te zien, en de schriften van FOURIER nog niet alle en nog niet genoegzaam kende, om aanstonds voor een ingewijde te kunnen doorgaan, zag ik eenigzins tegen den omgang met de Fourieristen op, hoeveel belang zij mij ook inboezemden, vooral de edele en eenvoudige VICTOR CONSIDERANT, dien ik door mijnen vriend en reisgenoot reeds had leeren kennen. Later, toen ik de onmogelijkheid erkende, om ooit aan de eischen hunner school te voldoen zonder hun aanhanger te zijn, viel die vrees weg, en ik konde, altijd onder de stilzwijgende vooronderstelling dat de wetenschap nog voor mij lag, mij uitnemend met hen verstaan. De Fourieristen, die alles van de uitbreiding hunner school en van de beoefening der leer van FOURIER, welke even als eene openbaring vereerd wordt, verwachten, zijn veel minder aan het fanatisme blootgesteld als de communisten, die ongeduldig naar het oogenblik haken, waarop zij de wereld met éénen slag gelukkig zullen kunnen maken, en zich deswege over elk, die aan hunne panacee twijfelt, verbitteren. Ik heb echter bemerkt, dat onder de Franschen zelfs de revolutionnaire communisten oneindig verdraag-

zamer en humaner zijn, dan de opgewonden Duitsche schreeuwers, die plotseling uit de ketenen onzer doode wereld ontslagen en in dit bewegelijk element worden overgebragt. Deze hebben de theoretische ontwikkeling, waarin de Franschen tehuis zijn, niet medegemaakt; zij krijgen nu de leerstellingen aanstonds als gereede en bruikbare resultaten in handen, en zelfs de critische hoofden, die overigens niet talrijk zijn, moeten er de werking van gevoelen, zich plotseling op een standpunt geworpen te zien, waar het ongeduld om de leer in toepassing te brengen uitbreekt, en het fanatisme der propaganda, de haat tegen ‘traagheid,’ ‘onwetendheid’ en ‘ongeloof’ slechts ééne schrede verder ligt. ‘Het kruis is al lang genoeg gepredikt. Neemt het op u en trekt op, om het land der volmaakte gelukzaligheid te veroveren!’ Zoo roepen deze; terwijl de Franschen van de eene zijde de welwillendheid hebben, hunne ontdekkingen telkens van nieuws af voor te dragen, en van den anderen kant het gezonde verstand om in te zien, dat de staatkundige ontwikkeling en de oplossing der naastvoordehandliggende vraagstukken - republikeinsche staatsregeling en deelneming van allen aan de regeling van het geheel - onvermijdelijk zijn, wil men de problemen des geluks of het maatschappelijke heil werkelijk aan de orde van den dag brengen.

In den *Salon* der *Démocratie pacifique* waren het vooral de Fransche gezellige manieren en hunne oneindig boven de onze verhevene vormen, waardoor de pedanterie van het Fourierisme zoo goed als geneutraliseerd werd. Men verkeert in volle vrijheid, men leest als men wil, men schaakt, men ziet het aan, men redetwist, men luistert, men politiseert, men maakt afspraken, en men beweegt zich in dat geheele verkeer op een terrein en te midden van toestanden, die door ons Duitschers tot de ongehoorde dingen gerekend worden. De oppositie is openlijk, zij verbergt evenmin hare plannen als hare maatregelen, en hare vrije dagbladen hebben, wanneer zij beslissend en grondig in eene zaak optreden, al het gewigt van een' gemotiveerden volkswil. Hier dus komen vrije mannen bijeen, en elk woord, waarmede eene wezenlijke zwarigheid wordt opgelost, vindt een vruchtbaren akker.

VICTOR CONSIDÉRANT heeft eene voorliefde voor de Duitschers. Het Fourierisme, dat eene gelijke betrekking op alle natiën heeft, begunstigt natuurlijk de toenadering der beide naburige volken bij al zijne aanhangers. Ik trof daarom voor mijn plan eener *alliance intellectuelle* der Duitschers en Franschen in een

orgaan, door letterkundigen uit beide natiën geschreven, den gunstigsten bodem. Ik had echter het vooroordeel tegen mij. De legitime Fourieristen meenden dat ik in de *Duitsche Jaarboeken* tot opstand had aangezet, en derhalve met regt tot zwijgen gebragt was. Zij verstaan bijna geen van allen Duitsch genoeg, om onze in het Fransch onverklaarbare verhoudingen aan de bron te leeren kennen. Zij schudden daarom ongeloovig het hoofd, toen ik hen zeide, dat alles onder de antoriteit en met bijzondere vergunning der regering werd uitgegeven, en dat aan hun blad reeds wegens den titel de invoer in de Pruisische staten verboden zou worden ja dat ons zelfs een nommer van ons Tijdschrift, dat de regering eerst met haren vergunningsstempel ter druk bevorderd had, ons later ontnomen en zonder eenige schadeloosstelling onthouden was.

‘Dan zeker hebt ge het regt eene omwenteling te maken,’ riepen verscheidene stemmen tegelijk.

‘Het regt? waartoe hadden wij al geen regt?’ antwoordde ik tevens lagchende en verbitterd. ‘Ongelukkig is het in politische zaken nog niet zooverre gekomen, of het onregt heeft nog steeds de magt, en het regt de lafhartigheid op zijne zijde. Op dit gebied heerscht niets dan de willekeur, getemperd door haar eigen belang, dat het medebrengt, dat men de onnoozele menigte niet te veel achter de schermen laat zien en alzoo zijn spel een weinig bedekt houde.’

‘En toch geloof ik,’ zeide een jong mensch van fijne gelaatsvorming, ‘dat FOURIER gelijk heeft, wanneer hij de maatschappelijke hervorming en het geluk van allen onder elken staatsvorm mogelijk acht.’

‘Zij zouden daardoor allen overbodig worden,’ merkte ik aan.

‘Zij zouden dit eerst inzien,’ viel hij mij snel in de rede, ‘wanneer zij zich zelve voor overbodig zouden moeten verklaren, daar de stof voor al hunne vroegere werkzaamheid verloren zou zijn.’

‘Zoude ik in *Berlijn*,’ vroeg CONSIDÉRANT, ‘toehoorders vinden, wanneer ik voorlezingen over FOURIER hield? Ik heb eene reize daarheen in den zin.’

‘Ongetwijfeld,’ antwoordde ik met volle overtuiging, ‘zoudt gij een zeer groot auditorium hebben, te grooter omdat gij Fransch spreekt.’

‘De taal zou dus geen hinderpaal zijn.’

‘Integendeel, men zou juist daarom u de vergunning tot het houden dier voorlezingen zeker niet ontzeggen: het is waarlijk

een zoo uitnemend plan, dat gij van de verdere uitvoering niet moogt afzien, antwoordde ik.

Jammer, dat het er niet toe gekomen is. VICTOR CONSIDÉRANT is een zoo schoon, innemend en humaan man, dat zijne verschijning een hoogst gunstigen indruk voortbrengen en vele vooroordeelen tegen de Fransche leerstellingen en karakters uitroeijen zoude. O, hoeveel hebben de Franschen boven de Duitschers voor! Zij zijn zeker, overal, waar zij komen, door de beschaafden verstaan te worden: een Duitscher daarentegen zou in geheel *Parijs* geene tien Franschen vinden, die eene Duitsche voordragt zouden kunnen volgen.'

Dit gesprek had een grooten kring om ons heen verzameld. Men vernam, dat ik een Duitsch schrijver en eerst kortelings aangekomen was. Van verscheidene kanten vroeg men mij aanstonds naar den stand der Fourieristische wetenschap in *Duitschland*, en ik zag mij genoodzaakt te bekennen, dat de 'maatschappelijke vragen' in dezen uitvoerigen stelselmatigen vorm bij ons in het geheel niet ter sprake kwamen. 'Te wenschelijker,' voegde ik er bij, 'zou de reis van M. CONSIDÉRANT naar *Berlijn* zijn. Daarentegen heeft zich de communistische oplossing dier vraagpunten door schriftelijke en persoonlijke overlevering naar *Duitschland* verspreid; het ware echter moeijelijk te bepalen, hoeveel grond die denkbeelden gewonnen hebben; de gedrukte toestand der Duitsche pers maakt de sterkte van elke partij tot een geheim.'

Betere tijding bragt een geneesheer, die uit *Nieuw-Orleans* terugkwam, en na veeljarige afwezigheid dezen avond voor het eerst zijne vrienden wederzag. Nadat hij van de groote belangstelling der Amerikanen uit die streken in het Fourierisme verhaald had, kwam hij op de lotgevallen der leer in *Frankrijk*, en verheugde zich over den opgang der school en van haar dagblad; alras echter vernam hij, dat men weinig hoop op nieuwe veroveringen koesterde, en veeleer duchtte, door het communisme overvleugeld te zullen worden.

'Ongetwijfeld,' zeide een man, die mij van dien oogenblik af een groot belang inboezemde, 'zal men eerst practisch de onuitvoerlijkheid der communistische abstractie moeten ondervinden, om dan later weder tot het ingewikkelder stelsel van FOURIER, dat zich juist op het individuële verschil der menschen en hunner neigingen steunt, terug te keeren.'

Ik geraakte met hem in gesprek over mijne opmerking, dat men tot nog toe geen *Phalanstère* had kunnen tot stand brengen.

Toen hij mij antwoordde, begon hij eensklaps Duitsch te spreken. Hij sprak het Paltzer dialect met veel gemak en was een Belg van geboorte. Als schoenmaker had hij in *Duitschland* gewerkt, thans was hij meester en stond aan het hoofd van eene der grootste werkplaatsen in *Parijs*. Hij wees mij zijne handen, wie men het handwerk nog genoeg konde aanzien. ‘Gij ziet dat ook onder ons handwerkslieden de leerstellingen van FOURIER vrienden vinden, zoo zamengesteld zij zijn mogen en ofschoon, bij gebreke van proefnemingen op eene groote schaal ingerigt, de praktijk nog niet in hun voordeel beslist hebbe. Ik voor mij ben aan deze leer mijne beschaving, mijne rust, mijne uitspanning en den aangenamen kring mijner vrienden, waarin gij mij ontmoet, verschuldigd, en schoon wij zelve toegeven dat ons stelsel nog niet voltooid is, zoo mogen wij toch aan zijne vruchtbaarheid voor de menschheid niet twijfelen. Gij ontmoet FOURIER's denkbeelden overal waarheen gij de oogen wendt; slechts *de Globe* (het bijzondere orgaan van GUIZOT, door GRANIER DE CASSAGNAC, den verdediger der negerslavernij, geredigeerd), konde onlangs met de hem eigene grofheid, FOURIER's geniale schilderingen eener nieuwe wereld naast de plompe dogmen zijner eigene zedeleer plaatsen om ze te verketteren. Daarentegen is de verkiezing van CONSIDÉRANT in den gemeenteraad van *Parijs* het zekerste bewijs, hoe zeer het onbevooroordeelde publiek de opregtheid en den goeden kern van het stelsel weet op prijs te stellen. Ik zal er niet verder van spreken, hoe de letterkunde overal, schoon vaak zich zelve daarvan onbewust, van FOURIER's denkbeelden doortrokken is. Dat weet ge zelve.’

Hadde ik ooit aan de vruchtbaarheid der *science sociale* voor de menschheid getwijfeld, zoo ware deze schoenmaker alleen voldoende geweest om ze mij te bewijzen. Wij bleven nog langer in gesprek en ten laatste mengde zich ook een mijner vrienden daarin, die zich ijverig met FEUERBACH had bezig gehouden, en FOURIER's gebrekkige theologie, of liever zijn gebrek aan theologie kritiseerde. Deze geheele kring van denkbeelden was den schoenmaker vreemd, en men zag duidelijk hoe hinderlijk het hem viel de taal en voorstellingwijze, waarin hij zich steeds plagt te bewegen, in twijfel getrokken te zien. Desniettemin liet hij het gesprek rustig zijnen gang gaan en luisterde met groote belangstelling toe, toen de Amerikaansche geneesheer en eenige jongere lieden eene veel verstandiger verklaring van FOURIER's denkbeelden gaven, dan die gewoonlijk geleverd wordt.

Bij de groote theoretische belangstelling der Fourieristen was dit gesprek eene gebeurtenis, en vele hunner verklaarden, dat men de kritiek van FEUERBACH tot een onderwerp van studie moest maken.

Wij begeleidden den schoenmaker tot zijne woning, en beloofden hem bij het afscheid, elkander meermalen in den *Salon* der Fourieristen te ontmoeten.

Audientiën bij Lamennais en Louis Blanc.

Ik wil de lijst mijner ontmoetingen niet sluiten, zonder nog met een woord stil te staan bij een paar audientiën, welke ik verzocht had met het oogmerk om Fransche schrijvers voor de ‘Jaarboeken’ aan te werven.

Wij achtten het mogelijk, LAMENNAIS tot een brief over ons plan te bewegen, en die in ons eerste nommer mede te deelen. Wij verzochten hem om een gehoor, en hij schreef ons een vriendelijk antwoord, dat tevens als toegangsbillet bij den portier vertoond moest worden. Hij woont achter de *Madelaine* in de schoone *rue Tronchet*, maar op de zesde verdieping. Toen wij naar hem vroegen, heette het dat hij niet te huis was, en wij herinnerden ons nog bij tijds aan ons billet, zonder hetwelk wij onze reis, gelijk men dergelijke *courses* in *Parijs* wel noemen mag, vruchteloos gemaakt zouden hebben.

LAMENNAIS is een klein, mager, oud man, die, trots al zijne ketterijen, levendig aan een' geestelijke doet denken; de beslissende onderwijzende toon, die in de plaats van het vurige geloof van den verkondiger getreden is, verzacht dien indruk slechts, zonder hem geheel weg te nemen.

Toen hij ons oplettend had aangehoord, zeide hij: ‘Gij zult bij ons uw doel niet bereiken. Gij moet u aan eene bepaalde partij aansluiten, en ik zoude er u geene weten aan te raden, gelijk er dan ook geene is, waarmede ik zelve geheel overeenstem.’

Wij maakten hem opmerkzaam dat hij slechts *Frankrijk*, wij daarentegen beide natiën in het oog hadden, en, zoo ook hij ons afwees, waar hadden wij dan eene ruimere en onbe-

krompener belangstelling in de algemeene vrijheidszaak te wachten?

Voor deze bedenking bezweek zijn weêrstand; hij verzocht om ons programma, en beloofde zich daarover in eenen brief aan de Redactie uit te laten.

Het is waar, eene bepaalde medewerking konden wij niet van hem verwachten, en, schoon wij niet verder gingen dan het beginsel, dat de wetenschap van het geloof onafhankelijk zijn moest en de mensch in de zedelijke wereld tot einddoel moest verheven worden, zoo maakte hem reeds dit huiverig. Hij gaf wel is waar toe, dat ook hij tot die uitkomst geraakt was, maar waarschijnlijk langs eenen geheel anderen weg, en, om ons op zijn standpunt te plaatsen, voegde hij er bij: ‘Veroorloof mij een weinig metaphysica.’

Hij droeg ons nu in eene zeer vloeijende rede, die bijna twee uren duurde, zijne metaphysica voor - eene soort van godsdienst-philosophie, die met de oud-Hegeliaansche wijze van philosopheren de meeste overeenkomst heeft. Aan het einde hield hij zich met de constructie en den inhoud der Drieëenheid op, en even als deze bij HEGEL tot momenten der dialektische ontwikkeling, en God tot een verstandbegrip wordt, zoo wordt zij bij LAMENNAIS tot eene drieëenheid van *égalité, fraternité* en *liberté*. Zoowel in de dialektiek, als in dit denkbeeld ligt het beginsel der vrijheid opgesloten; wel is waar hier eene Franschpolitische, daar eene Duitsch-theoretische. Reeds nu intusschen mag men zich verwonderen, dat beide mannen zoo lang de theologische mom voor 't aangezigt houden en daarin strijd voeren, schoon zij zich toch hun menschelijk gelaat volkomen bewust zijn, en op het einde niet vermijden kunnen, zich den volke te vertoonen, gelijk zij wezenlijk zijn.

LAMENNAIS gaf ons bij ons vertrek bij herhaling de belofte, ons uitvoerig over ons plan te schrijven. Toen hij het echter gelezen had, kwam hij tot zijn eerste inzigt terug, en voegde er nog slechts bij, dat wij ons eerst in daden toonen, en daardoor de gelijksoortige elementen der Fransche wereld aantrekken moesten.

Frankrijk is voor de Franschen de wereld, zij is het te zeer; en LAMENNAIS zoude moeijelijk in HEGEL's *Religionsphilosophie*, zoo hij die al las, een verwant element ontdekken.

LAMENNAIS vereenigt het vuur der jeugd met de bezwaren, die den vergevorderden ouderdom eigen zijn. Hij hield eene nieuwe omwenteling voor onvermijdelijk: de invloed der vrijheid doordrong de geheele natie te zeer, dan dat de dynasti-

sche illusiën eener herstelling van het oude koningschap daarop geen schipbreuk zouden moeten lijden; evenwel vreesde hij dat ook de aanstaande omwenteling weder zoude mislukken. Het volk kan de tyrannij wel omverwerpen, maar is nog niet op de duurzame vestiging der vrijheid voorbereid.

Ook met de jeugd in de democratische partij was hij niet tevreden; hij laat zich zeer scherp over de woeling van al die elementen, die hem vreemd zijn en weêrzin inboezemen, uit. En toch zouden zelfs de uitersten hunne kiemen in zijne schriften, vooral in zijne *Paroles d'un croyant*, kunnen aanwijzen.

Vooral stuit hem LOUIS BLANC met zijne despotische meening, dat men in bijzondere omstandigheden eene dictatuur noodig heeft en geene volstrekte vrijheid van drukpers kan toestaan, tegen de borst; en inderdaad heeft LAMENNAIS tegen al diegenen gelijk, die de tyrannij als middel tot de invoering der vrijheid willen aanwenden, en 1793 daarin nog overtreffen, dat zij de dictatuur niet als een redmiddel in den uitersten nood, maar als een blijvenden toestand ter doordrijving van een leerstelsel, verlangen.

LOUIS BLANC vindt intusschen voor zijn dictatuur-systeem weinig weêrklank in de democratische partij; des te hooger staat hij als een van hare vaardigste schrijvers en als een uitstekend redenaar bij haar aangeschreven.

Zoo de partij eene toekomst heeft, mag men aan de zijne niet twijfelen. Deze partij is die fractie der republikeinsche, welke zich van de democratische instellingen als van een middel tot de invoering eener maatschappelijke hervorming bedienen wil, en LOUIS BLANC behoort tot die schrijvers en staatsmannen, die het ‘sociale’ element uit het theoretische sectenleven in den kring der politisch-bestaande magten - het journalisme, de kamer enz. - en uit de doctrinaire en geleerde magazijnen in de letterkunde van den dag zoeken over te brengen. Naast GEORGE SAND is onder alle schrijvers LOUIS BLANC in deze poging het best geslaagd.

Evenmin als aan iemand in zijne partij is echter aan LOUIS BLANC het denkbeeld zijner ‘maatschappelijke hervorming’ helder. Men wil slechts de regten en belangen des volks, dat naast den middenstand - *de bourgeoisie* - in verlatenheid en verdrukking leeft; maar men wil noch het Fourierisme, noch het communisme, en heeft toch geene bepaalde ontwerpen, welke men tegen deze stelsels zou kunnen overstellen. Slechts daarin heeft men tegen beide gelijk, dat men alle hervormingen der

menschelijke maatschappij als hervormingen van den staat behandelt, en de sociale secte tot eene politieke partij zoekt te verheffen.

De onderste lagen der maatschappij door het algemeen stemregt op te heffen, en het welzijn van het algemeen tot doel van den staat te stellen, dat is het, wat der democratische partij het naast voor den geest zweeft. Zij stelt zich niet vijandig tegen de omwenteling over, als de Fourieristen; zij bouwt al hare verwachtingen niet op eene onmogelijkheid, gelijk de communisten; zij heeft de traditie der revolutie en het instinct der vrijheid, dat in alle Fransche harten leeft, voor zich. Maar haar programma is inhoudsledig en bepaalt zich tot den vorm. Wanneer allen stemmen mogen en de democratie verwezenlijkt is, zoo is de vraag: waarvoor zullen zij stemmen en hoe ver zullen hunne inzigten reiken? Zonder twijfel even ver en misschien nog verder dan de inzigten der Noord-Amerikaansche republikeinen; maar hoe zal men het algemeene welzijn opvatten, en hoe het verwezenlijken?

Men is er nog verre van af de staathuishoudkundige problemen, het vraagstuk der opvoeding, de religieuse zwarigheden, in het kort: alle staatkundige moeijelijkheden, die het openbaar leven in *Frankrijk* oplevert, in den zin van het zuiver menschelijke beginsel opgelost te hebben. Dat is het theoretische gebrek, waaraan de democratische partij en al hare organen, welke zij zoowel in de journalistiek als in de werken der enkele schrijvers vindt, maar al te zeer lijden. Verkrijgt de partij den noodigen theoretischen inhoud, waardoor zich dat gebrek zoude opheffen, dan behoort haar de toekomst; want haar beginsel is zonder eenigen twijfel het beginsel der geschiedenis. In de Kamer wordt zij stelselmatig slechts door de uiterste linkerzijde, ARAGO, JOLY en LEDRUROLLIN, gelegentlijk ook door LAMARTINE vertegenwoordigd; in de journalistiek door de *Réforme* en de *Revue Indépendante*. Hoe uitstekende en indrukwekkende artikelen ook van tijd tot tijd in deze beide organen der staatkundig verstgevorderde rigting verschenen zijn, over het geheel hebben zij moeite zich staande te houden en het is meer de hoop dan de werkelijkheid, waarvan zij leven. De bovengenoemde notabiliteiten zien dien stand van zaken volkomen in, en de volharding, waarmede zij hunne werkzaamheid voortzetten, verdient daarom slechts te meer op prijs gesteld te worden.

Wij keeren tot LOUIS BLANC terug. Hij gaat in de kritiek der tegenwoordige toestanden, die door zijne geheele ‘Geschie-

denis der tien jaren' heenloopt, niet verder dan FOURIER, en vindt hier, even als in zijn werkje over de organisatie van den arbeid, den grond van alle kwaad in de vrije concurrentie; alleenlijk voert hij, even als de geheele partij waartoe hij behoort, den bepaalden politischen strijd slechts tegen den voormaligen derden, thans eenigen, d.i. regerenden stand, de *bourgeoisie*, terwijl daarentegen FOURIER de beschaving in het algemeen aanviel. Nu is het echter zeker niet de *geheele* middenstand, of de *bourgeoisie* in eigenlijken zin, welke regeert; de oppositie tegen de *bourgeoisie* is daarom eene phrase, die te veel zegt, en in die overdrijving ligt misschien grootendeels de oorzaak der inpopulariteit, waaronder de partij zucht.

LOUIS BLANC houdt ontwijfelbaar een eenig ongedeeld staatseigendom en een gelijk aandeel van allen daaraan voor het ware; de meerderheid en overheersching daarentegen, die door het crediet en den grooten eigendom der enkelen veroorzaakt wordt, voor de tyrannij, waartegen gestreden moet worden.

Dit is de duidelijkste uitdrukking van het denkbeeld der politisch-oeconomische oppositie; het is tevens hare scherpste kritiek. Hoe toch is de verschaffing van een *gelijk* aandeel aan het staatsvermogen aan alle burgers bereikbaar? Werd er niets anders verlangd dan de zekerstelling van ieder enkelen burger in het algemeen vermogen, zoo was de onderneming altijd nog moeijelijk genoeg, maar ten minsten niet aanstonds logisch onmogelijk gemaakt.

Door mijne voorrede voor de vertaling van zijn werk door G. FINK, kwam ik met LOUIS BLANC in nadere aanraking. Een mijner bekenden had de voorrede vertaald, en hij hoorde het geheele korte vertoog, dat veel minder over zijn boek dan over de Duitsche politiek handelt, met groot geduld ten einde. Toen de voorlezing afgeloopen was, en wij hem om zijn oordeel vroegen, zeide hij: 'Uw opstel is rijk aan schoone zaken, maar zeer geleerd en oneindig lang. In *Frankrijk* wordt iets dat zooveel inspanning vordert, slechts door den handwerksman en den geleerde gelezen, en waar vindt gij een orgaan, om het deze beide soorten van lezers onder de oogen te brengen? Misschien, maar ook slechts misschien, in de *Revue Indépendante*. Neem er de proef van.' De proef mislukte. Tevens beloofde hij een opstel over het intellectuele verbond met *Duitschland*, waarvan in mijne voorrede sprake was, voor het Duitsch-Fransche tijdschrift, waarvan ik hem het

plan mededeelde. Dit opstel verscheen later in de *Revue Indèpendante*, en bevat de stelligste verklaringen tegen de nieuw-Duitsche goddelooze philosophie. LOUIS BLANC hakt de vraag naar de *autonomie* of *heteronomie* der wereld eenvoudig door met zijne eigene behoefte aan een persoonlijken God. Onze vromen zullen over deze vroomheid weinig gesticht zijn, en zij zullen volkomen gelijk hebben.

LOUIS BLANC zal de geschiedenis der groote omwenteling schrijven. Hij zal ze, naar men zegt, in oppositie met THIERS en uit het standpunt van ROBESPIERRE behandelen; maar hij zal ROBESPIERRE veel van zijne eigene bedoelingen moeten leenen, wanneer hij met hem tevreden wil zijn De dictatuur, de politisch-noodzakelijke God, het volk als doel, en de besehikking van staatswege over alles ten algemeenen beste, zijn zeker toenaderingspunten. Het was echter den Franschen even nuttig, hun hunnen eerbied voor ROBESPIERRE, als dien voor NAPOLEON te ontnemen; en THIERS heeft in de dialektiek, welke hij in zijne 'Geschiedenis der revolutie' ontwikkelt, meer historische wijsheid betoond, dan in zijn stelsel politische. Zijn geschiedwerk is daarom moeijelijker aan te randen, dan zijne politiek.

Overigens is LOUIS BLANC nog jong en voor ontwikkeling vatbaar; de bearbeiding zijner stoffe zelve zal hem misschien over ROBESPIERRE heenbrengen, tot groot voordeel van zijn werk en van zijne partij. Hij heeft het talent, zich voor een groot publiek te handhaven, en ik beken gaarne, ik heb zijn verwijt: '*trop sèrieux et infiniment long*,' hetgeen wij Duitschers haast altijd zijn, ernstig ter harte genomen. Het publiek moge beslissen of ik het met gunstigen uitslag gedaan heb.

‘*Als de dag zijn jonge stralen*
Langs het trillend luchtruim schiet.’

Als de dag zijn jonge stralen
   Langs het trillend luchtruim schiet,
En 't ontwakend woudland losbarst
   In een lovend jubellied,
En de stroom de pracht weêrspiegelt
   Van den vonkelenden trans,
Wat de schoone hemelkindren
   Dan verbleeken in dien glans!

O, 't is droevig in die stonde
   Van gezang en heerlijkheid,
Om te zien, terwijl de heuvel
   Op zijn top de zon verbeidt,
Hoe de tintelende heirschaar,
   Die ter avondwacht verscheen,
Over slaap en liefde waakte,
   Uitgebluscht wordt, één voor één,

Tot de cirkel van den aether,
   Blozend als een zee van gloed,
Nog maar flikkert door een enklen
   Van den reeds verdwenen stoet,
En de morgenstar, hun leidsvrouw,
   Schoonste en laatste van den rij,
Bleekt en langzaam gaat versterven
   In de hemelwoestenij.

Zoo, Vergetelheid, wier donker
Wij ontkomen zijn, sluipt gij
Weêr op ons, wanneer de scheemring
Onzes levens ging voorbij,
En de namen aan den hemel
Van de Faam zoo vaak gespeld,
Bleeken, worden uitgewreven,
Naar de Tijd meer voorwaart snelt!

Dat zij bleeken! maar wij bidden,
Dat, rijst eens die dageraad,
Als aan ons en onze vrienden
't Laatst herdenken zelfs vergaat,
Hij moge opgaan voor de waereld
Met die zelfde vreugde en glans,
Waar de dageraad de starren
Meê verdooft aan 's hemels trans!-

Naar den Amerikaanschen Dichter
B.

W.C. BRYANT.

Mengelingen.
Het goddelijke onder lompen.
(*Naar het Engelsch.*)

‘Hm! Niets anders dan dit pleeten theelepeltje, twee kammen, die tinnen kan, een kralen kettingje en dit - *dit* stukje spek,’ zeide vrouw TOGG, optellende, terwijl zij elk der genoemde voorwerpen aanraakte met den kop van een zwart pijpje, dat zij uit haren mond nam, en een glurenden blik wierp naar drie of vier jammerlijke kleine kabouters, die deze dingen voor haar op de morsige, wrakke tafel hadden gelegd. ‘Gij zijt knap, niet waar, na zoo veel moeite om u te leeren.’

‘Wel vrouw, ik kon niet meer doen,’ zei de snedigste van de vier, terwijl hij achteruit ging om een verwachten klap te ontwijken. ‘De menschen passen tegenwoordig zoo geweldig op de eetbare waar, en laten niets buiten de schaduw van hunne neuzen komen, zoo als ik gemerkt heb, toen ik vier uren lang op een kuiken heb staan loeren; en toen ik het juist dacht te pakken, kreeg de jufvrouw het in haar hoofd - dat zag ik duidelijk - om het van avond zelf op te smullen, en ging er meê heen, en toen mogt het pakken wie kon.’

Vrouw TOGG verschoof zich onrustig op haar vermolmden leuningstoel, en schudde haar met eene vuile havelooze muts bedekt hoofd. Daarna wierp zij weder een van hare kwaadaardig glurende blikken naar hare lieve leerlingen, en eindelijk deed zij een woedenden slag naar hen, die echter, gelijk dikwijls in menschelijke zaken het geval is, niet neêrkwam waar hij be-

stemd was, maar op den zwaksten en jammerlijksten van den troep.

‘Komaan daar, ga je gang zoo niet, of ge zult van avond naar een vuur kunnen fluiten,’ riep een armzalig, verschrompeld menschelijk wezen, naar zijn gezigt een man van dertig jaren, naar zijne gestalte een knaap van twaalf, die bij den smerigen, met aschhoopen overdekten haard zat, en het armzalige vuur in den rooster aanstookte met brokjes hout en steenkool uit een vochtigen linnen zak, die tusschen zijne knieën lag. ‘Ja, als ge hen in mijn baantje liet komen, zou het wat wezen, want modder is geen daglicht. Ik zeg niets; maar doe dat niet weêr, want het is SAMMY's vier *pence* geweest, waarvan ge gisteren avond bestoven naar bed zijt gegaan.’

Dit zeggende, propte het manneke al meer en meer hout op het vuur, tot de knetterende vlam bulderend en gevaardreigend den wijden schoorsteen insloeg. Daar allen buiten haar bereik waren geweken, behalve de vuurstoker - DUCKLING heette hij - en een meisje, dat in een hoek van den schoorsteen, met een voorschoot over haar hoofd, op de hurken zat, begon vrouw TOGG de waarde der bovengemelde voorwerpen, die op de tafel lagen, op te rekenen, en daar deze hare verwachting bleek te overtreffen en het vuur nu een warmen gloed afstraalde, stak zij met een loenschen blik van genoegen hare pijp aan, aan de korte dikke kaars, die in eene schoensmeerflesch op de tafel stond. Juist toen, terwijl zij op het punt was om haren pligt jegens de maatschappij te gaan vervullen, door hare vier kleinste leerlingen, die in een hoek aan het pleijen waren met geld, dat nooit de koninklijke munt had gezien, een lesje voor den volgenden dag te geven, werd de deur van het vertrek geopend, en trad een jongen van veertien jaren binnen, die echter voor dien ouderdom een dwerg was, gevolgd door een anderen veel jongeren knaap. Met een paar schreden was hij bij de tafel, waarop hij eene onaangesnedene Stiltonsche kaas neêrlegde. Zijne verwilderde oogen en hijgende borst verhaalden al het gevaar en de geheele geschiedenis van den diefstal.

‘Wel weêrga's, BELLA, BELLA! of TOMMY toch eindelijk zich heeft laten kijken,’ schreeuwde vrouw TOGG met eene uitbarsting van blijdschap, terwijl zij zich naar het slapende meisje keerde.

‘O ja, het was aardig,’ riep de handlanger van den kleinen dief uit, terwijl hij zijne vroege rijpheid in het kwade nog verder toonde, door als een kunstmatige bokser met zijne vuisten te schermen, ‘het was een flinke slag. TOMMY kan zich goed

houden, dat kan hij.' En TOM zag om zich heen, vol trots op den verworven bijval, met zulke doorslepene oogen en zulk een schrander gezigt, dat vrouw TOGG reeds in hare verbeelding een hoop klinkklaar goud op de plaats van de kaas zag liggen.

Wat zij in hare vervoering wilde zeggen, ging echter te loor door het binnentreden van SLIMPS, die, omdat hij een kaalgesleten jas bezat en lang was, voor den APOLLO der Toggsche hofhouding doorging. Deze zag in een oogenblik, hoe de zaken stonden - want de dief van eet- en koopwaren heeft zijne prikkelingen van eerzucht, evenzeer als de dief van staatkundige regten - haastte zich om van onder den bovengemelden jas een vetten kalkoen voor den dag te halen, waarop nog eene rist saucysjes en eene flesch ingelegde kersen volgde, alles de vruchten der behendigheid van dien heerachtigen, sluipenden en nooit het avondmaal vergetenden strooper. Dat alles te zamen maakte de koningin van dat gewest, Hare Majesteit TOGG, zeer genadig, want zij riep terstond uit: 'Komaan, krijgt uwe pijpen, wij zullen gebraad hebben en een halfje met ons allen.'

Daar DUCKLING voor den besten kok gold, kwam het voor zijne verantwoording den kalkoen te braden, en daar zijn vochtig en benaauwd leven in en bij de rioolen hem een bijzonderen smaak gaven voor de warmte en het licht van een vuur, stookte hij dit spoedig op met de beste stukken uit zijn zak. De kalkoen geraakte aan het draaijen, om den jenever werd uitgezonden, en de kleinen, die nog tot geen edeler taak in staat waren, moesten terstond op weg om boter en peper te kapen, of iets anders, dat hen onder de vingers kwam.

TOM - hij had geen anderen naam - hoewel hij niet met een jas kon pronken gelijk SLIMPS - want zijne geheele garderobe bestond uit een hemd zonder mouwboorden en een bombazijnen broek, die blijkbaar in vroeger tijd een boer had toebehoord en met touwtjes over zijne schouders hing - was, in spijt van den kalkoen en het daarbij behoorende, de held van den avond, en in hooge gunst bij vrouw TOGG. Blijkbaar was de knaap dronken van misdaad, want opgetogen over zijn strafbaar bedrijf, vertelde hij dit met onvergelijkelijke geestigheid en luim; zijne oogen schitterden van pret, en de manier, waarop hij zijne pijp rookte, zijn jenever slurpte, en het meisje, dat naast hem zat, loensche blikken toewierp, deed zelfs Hare Majesteit TOGG uitroepen: 'Welk een jongen!' en den kok van lagchen schudden, terwijl hij den kalkoen bedroop.

Tegen den tijd, dat de vogel gaar was, de saucijsjes gebraden waren, en een groote pot vol aardappelen in een aarden schotel was geledigd, waren andere jongens en meisjes, vroegtijdig oud in misdaad en zedenbederf, komen binnensluipen; maar daar hunne armzalige bijdragen hun geene aanspraak gaven om als voorname lieden van een kalkoen te smullen, dropen sommigen achteraf, om onopgemerkt hunne gekaapte kliekjes op te eten, terwijl anderen brood en vleesch voor het vuur kwamen roosteren, en nog anderen slechts om de kalkoenbeenderen van de Toggsche tafel bedelden. En terwijl de jenever rondging, bood deze kamer, van acht bij tien voet, onder welke men in de stilte van den nacht het borrelen van een groot riool hoorde, waarin ook afzigtelijk ongedierte omkroop, maar niet half zoo vuil en afzigtelijk als dat er boven door elkander wriemelde, in het hart van eene beschaafde maatschappij, die zich niet verwaardigde om er acht op te geven, zulk een tooneel van brooddronkenheid, ellende en misdaad aan, dat zelfs ik, die luidkeels lach om alle valsche zedigheid en femelarij, zij moge eene deftige pruik of armoedige lompen dragen, het penseel neêrleg, dat ik van HOGARTH heb opgenomen, en mijne schets afbreek met.....

Gelukkig voor het menschdom is zinnelijk genot vermoeijend, en de braspartij raakte aan een eind toen middernacht voorbij was. Maar, hetgeen wederom in den aard van den mensch ligt, de trotsche blijdschap van den kleinen dief was nog niet voorbij; onder dien opeengetasten hoop van menschen en vodden triumfeerde hij over zijn nieuwen stap naar de galg, en lachte in zijn hart, dat de maatschappij hem verachtelijk noemde. Hij lachte met regt, in het vermogen van dat verstand, waarop de maatschappij zich niet verwaardigde acht te slaan, en dat zij toch verachtelijk verkoos te noemen. Verkeerdelijk en ten onregte; want de maatschappij, die over leerstellingen haarklooft, maar verzuimt te onderwijzen, is eene moeder van ondeugd; de maatschappij, die gevangenissen bouwt, in plaats van scholen, kweekt de ondeugd aan, en de maatschappij, die eene galg bouwt, als troon en altaar voor die ondeugd, welke zij door haar verzuim ter wereld gebragt en opgekweekt heeft, noemt deze verkeerdelijk en ten onregte ondeugd, en laat de vooruitgang der verlichting deze waarheid overal uitroepen!

Het was eenige avonden later, een scherp koude winteravond, en de sneeuw lag versch en onbetreden in eene oude en stille, maar fatsoenlijke straat van de City; fatsoenlijk omdat

men wist, dat vele rijke lieden daarin woonden en handel dreven, en andere rijke lieden daar in- en uitgingen, en hare donkere schatkamers van koopwaren en goud bezochten. Het gaslicht der lantarens vormde groote en schitterende plekken, en liet hier en daar smalle paden, die bij vergelijking donker waren, inzonderheid voor een oud huis, zoo hoog opgetrokken, dat men een aantal van deszelfs ouderwetsche vensters tusschen het zware muurwerk uit het gezigt verloor. Het had eene zeer ouderwetsche winkelpui, waarvan de vensterruiten dik met rook en stof waren bedekt, zoo vast er op aangegroeid, dat het vuil slechts hier en daar, in slingerende strepen en lijnen, gelijk de sporen van eene slak over een tuinmuur, er was afgewreven door het langs schuren van zachte balen, op de schouders van kruijers gedragen, of het schrapen van parapluis, groot genoeg om er eene geheele familie onder te bergen. Onder deze vensters had men dikke, geroeste ijzeren roosters, door welke men eens in wijdgapende keldergaten had kunnen afzien, maar die zoo vol puin en vuil geraakt waren, dat men er dikwijls een hond een been, dat hij had laten vallen, of een klerk een pakhuissleutel uit had zien oprapen, ja zelfs eens, op een regenachtigen dag, een oud heer den oorband van zijn paraplui.

In deze schaduw verschool zich TOM, de jonge dief, eer nog de winkel gesloten werd, want een zwak schemerlicht drong door de bovengemelde strepen heen, en liet zien, dat oude en kostbare boeken, de graven van menschelijke gedachten en aandoeningen, de koopwaar uitmaakten, die daar opgestapeld lag. Groote God, dat in de wereld deze fonteinen der waarheid zoo diep en onuitputtelijk moeten zijn, en toch, uit hoofde der duisternis, zoo weinigen die kunnen proeven en door ruime teugen de melaatschheid hunner zedelijke huichelarij genezen! Maar wij zullen nog proeven en drinken, als wij tot volle kracht zijn gekomen, want weinigen zijn nog sterk genoeg om volop te kunnen drinken uit de volmaakte kennis van de volmaakte wetten der natuur in hunne goddelijke overeenstemming.

De roestige ijzeren kruk der deur werd omgedraaid, de deur geopend, de knaap sloop naar binnen, en de deur werd weder gesloten; het scherpste oor had niets kunnen hooren. De winkel was buitengewoon groot, hoog en donker; boeken stonden in de kasten gepakt tot aan den zolder toe, en waren van den grond af in groote hoopen opgestapeld. Het licht, waarbij dit alles zigtbaar was, kwam van twee lampen, waar-

van eene achter in den winkel hing, boven een lessenaar, aan welken een oud, tamelijk zwaarlijvig man gezeten was, met een vaal zwarten rok aan. Hij las in een groot dik boek, en toen de kleine dief een blik op zijn gelaat wierp, hoewel hij het weken lang door de bovengemelde strepen had bespied, ontzette hij van de strakke en strenge uitdrukking der trekken. Evenwel, boeken waren geene voorwerpen om zijnen roem als heldhaftige dief op te bouwen; het moest iets van meer zwaarte en waarde zijn, dat de geheele hofhouding van TOGG kon doen verbaasd staan en de Stiltonsche kaas en SLIMPS geheel in de schaduw plaatsen. Met dezen roem in het oog, ligtte TOM de klink eener deur op, die het hoofdvoorwerp van zijne honderdvoudige bespiedingen was geweest, want zij leidde naar het binnenste van het huis. Zonder adem te durven halen en met een kloppend hart, sloop hij om de half geopende deur heen, en nadat hij eenige schreden had gedaan, zonder ergens een muur te kunnen voelen, bevond hij, dat hij boven aan een breeden trap stond, die naar de kelderverdieping van het huis voerde. Met de lucifers, die hij had medegebragt, stak hij een eindje kaars aan, sloop naar beneden, en vond daar de groote holle keukens geheel eenzaam. Zij waren, naar het scheen, jaren lang onbewoond en ongebruikt geweest, hoewel zij nog vol huisraad waren: dat nu met stof en schimmel was bedekt. In de eene, hetgeen iets bijzonders was, schenen de toebereidselen voor een feestelijk middag- of avondmaal eensklaps te zijn blijven staan, zonder ooit weder aangeraakt te worden. De sauspannen op het fornuis waren zwart van roest en roet; in het ruime vuurrooster lagen uitgebrande sintels opgehoopt; stukken vleesch en been, nog aan het roestige spit gehecht, kondigden aan, dat men ze daaraan had laten bederven en verteren; schotels, eens met fijn dessertwerk opgevuld, stonden nog op de regtbanken, maar lang reeds geledigd door de ratten, die zich op den smakelijken inhoud hadden vergast; flesschen waren ongekurkt blijven staan, en vlijtige spinnen hadden hare lange zwarte halzen aan elkander gesponnen; groene kruiden, om de tafel te versieren, lagen verdroogd in het rond; zelfs de wijzer van eene oude hangklok scheen op dat uur te zijn blijven stilstaan, het tot zijn doodsuur te hebben gekozen en geen oor meer gehad te hebben voor de duizenden en duizenden, welke de stem van den tijd naderhand geteld had. Maar dit alles beteekende niets voor dat schaduwbeeld van roem, waardoor TOM zijne bekenden moest doen verbaasd staan en doen zien, dat

hij de galg zou durven tarten. Hij sloop derhalve weder naar het donkere voorhuis en eenen anderen trap op, opende deuren, die in kamers uitkwamen, sommigen gemeubeleerd, anderen met ontelbare boeken volgestapeld, waarop een dikke grijze laag van stof lag, dat zelfs door de voorzigtige stappen van den dief in eene wolk werd opgejaagd, die om de flikkerende vlam zijner kaars bleef hangen, en de benaauwde lucht nog muffer en dompiger maakte. Eéne kamer was gesloten. Vlak daarnaast was de deur eener andere, waarin een smeulend vuur brandde; digt daarbij stond eene kleine tafel, een stoel met eene hooge leuning, en in een hoek een laag ledekant zonder gordijnen. Daar dit waarschijnlijk het veld was, waar hij als heldhaftige dief roem zou kunnen behalen, begonnen de scherpe oogen van den knaap, glanzende van eene vervoering, welke de maatschappij aan de verachtelijkste driften belieft toe te schrijven, met behulp van zijne flaauw brandende kaars, eene naauwkeurige verkenning te doen, toen zich voetstappen op den trap lieten hooren. Het waren die van den ouden man, want zij waren onvast en langzaam. Hij had echter tijd om zijne verkenning te voltooijen, en nadat hij zich had verzekerd, dat er niets van waarde in het gezigt lag, zijne kaars uit te blazen en in eene kast te kruipen, aan den voet van het ledekant, eer de voetstappen de kamer bereikten. Waarschijnlijk was de winkel nu gesloten, want het vuur werd opgestookt, eene kaars aangestoken, de oude leuningstoel vooruitgeschoven, tot deze met een tik tegen het haardijzer stuitte, en daarna zette de oude man - want aan een korten zwakken hoest wist TOM, dat hij het was - zich op zijn gemak neder, misschien om de verstrooide bloemen van eene oude zonderlinge geschiedenis op nieuw zamen te vlechten; hoewel een luisterend oor, dat van zulke dingen kennis had, wel had kunnen vermoeden, dat die bloemen niet ongedeerd waren gebleven door al wat zulke teedere voorwerpen kan doen verwelken en verdorren; want een zucht was nu en dan de eenige klank, die verried, dat er nog eenige muzijk van gevoel in dat eenzame hart verscholen was. Eene dunne streep, gelijk een gouden draad, was al het licht, dat in de kast doordrong; maar terwijl het tegen den achtermuur flikkerde, trof het eindelijk eene kleine koperen knop, welker gevonkel dadelijk de oogen van den verborgen dief aantrok. Eerst had hij naauwelijks durven adem halen, maar nu, het gevaar vergetende door het prikkelen

zijner brandende nieuwsgierigheid, stak hij zijne hand omhoog naar eene plank, en daar vond hij iets, dat zijne hoop op den roem, waarnaar hij haakte, weder vernieuwde: een klein vierkant eikenhouten kistje, met zwaar koperen beslag. Te weten, dat dit voorwerp in zijn bereik was, het aan te raken, te betasten, te voelen dat het zwaar was, zich te verzekeren dat het goud genoeg bevatte om hem eenen trotschen triomftogt naar de galg te banen, dat alles vernieuwde zijn geduld en zijne vermetelheid; en neêrhurkende in den donkersten hoek, om te wachten, tot de oude man naar bed ging, gaf dat hoopje mensch in vodden geen teeken van leven meer, behalve wanneer het zijne flikkerende oogen opsloeg naar die tastbare belofte van roem, die hem deed gloeijen van eene geestdrift, welke de maatschappij verachtelijk genoemd en met haren vloek gebrandmerkt zou hebben. Na verloop van eenigen tijd echter - en gelukkig voor den dief, dat de oude man geene kaars medebragt - kwam deze datzelfde kistje halen; en toen hield TOM zich meer dan ooit verzekerd, dat het een geldkistje was, hetwelk nu nog met de ontvangst van dien dag verrijkt zou worden. Het slot knipte hard en veelbelovend, hoewel daarop geen geluid van klinkend geld volgde; dit maakte het kistje evenwel des te geheimzinniger en scheen daarom nog te meer roem te beloven. Na verloop van een tamelijk langen tijd knipte het slot nog eens, en daarop verdween de flikkerende lichtstreep. De oude man had zich te rust begeven, niet zonder eenige woorden van dankzegging voor het verzachten van die bitterheid des levens, welke misschien ook bij hem het goddelijke in de menschelijke liefde tot eene bron van smart had gemaakt. Eindelijk, toen het zeker was, dat hij sliep, kwam de dief voorzigtig uit zijnen schuilhoek. Eenige kolen in den haard glommen nog, en bij dit schijnsel kon hij juist het gelaat van den slapenden ouden man onderscheiden, en zien, dat het kistje op eenen lagen stoel, naast zijn bed, stond. Een horologie lag er op, maar dit rekende de dief beneden zijne eerzucht. Met eenige moeite - want het slot van de deur was oud en roestig - kwam hij veilig de kamer uit en in den hollen winkel beneden. Hier echter vond hij, tot zijne ontzetting, alles zoo goed en stevig gesloten, dat hij, na een uur in vruchtelooze pogingen te hebben gesleten en zijn eindje kaars geheel te hebben opgebrand, eene schuilplaats achter een hoop boeken moest zoeken, en daar blijven wachten tot de winkel weder geopend werd, en hij zich onopgemerkt uit de voeten kon ma-

ken. Er waren nog andere deuren, die achter op eene plaats uitkwamen; maar deze, gelijk hem op zijne nachtwandelingen was gebleken, waren zoo lang gesloten gebleven, dat de sloten en grendels dik met roest waren bedekt en reuzenkrachten zouden vereischen om ze te openen of af te schuiven. Hij dacht er vervolgens aan om het kistje te openen en den inhoud bij zich te verbergen - hij had het niet durven wagen naar den sleutel te zoeken - maar het was te sterk en te stevig om het zonder gereedschap open te breken. Aldus aan zijne eigene gedachten overgelaten, terwijl het kistje veilig naast hem stond, was het misschien niet zoo vreemd, dat het door sluwe misdaden vroeg ontwikkelde denkvermogen eene nieuwe baan insloeg; en de aaneenschakeling der gedachten was natuurlijk genoeg. Het gaslicht van de straat, door de reten der vensterluiken binnendringende, scheen hier en daar op de stapels boeken. Terwijl de rustelooze hand van den knaap eenige oude boeken opende, die het naast bij hem lagen, scheen dit licht op het papier te willen blijven rusten, en flikkerde met schooner glans over de letters, de teekenen van onvergankelijke gedachten, opgegaard om den menschelijken geest ten dienste te blijven staan en te veredelen. Het goddelijke in dat gemoed, de aanleg tot iets beters en hoogers, die daarin verscholen lag, werd opgewekt; voor het eerst vertoonde zich een blijk, dat het kwaad voor de majesteit van het goed zou zwichten; en zelfs hij, de jeugdige misdadiger, de verworpeling der maatschappij, de kleine booswicht, verwonderde zich, welke geestelijke magt het toch wezen mogt, die in deze oude boeken leefde, om zoo geëerbiedigd en aangebeden te worden.

Maar mijn verhaal wacht. Ten zeven uur of daaromstreeks, toen in die doodsche straat nog slechts eene graauwe schemering heerschte, kwam de oude man naar beneden, ontsloot zijne winkel deur en liet een ander oud man, met eene rooden neus, binnen, die aan het werk ging en de vensterluiken een voor een in huis haalde. Het was blijkbaar, dat het kistje nog niet gemist was. Oppassende toen het tweede luik achter in den winkel werd gebragt, gelukte het den dief om met zijn buit behouden op straat te komen, en hij sloeg toen de eerste de beste steeg in. Daar raapte hij een stuk van eene mat op, dat hij om het koffertje heen sloeg, ten einde te voorkomen, dat het iemands aandacht trok; vervolgens begaf hij zich, door achterstraten, naar een ongebruikten stal, in de nabijheid der woning van vrouw TOGG, haalde van achter eene ruif eene oude vijl, brak

daarmede het koffertje open en ontdekte nu het geheim. Wat hij vond, kon echter zijn roem als heldhaftigen dief niet vergrooten; integendeel het moest de geheele Toggsche hofhouding doen schateren van lagchen en SLIMPS weder tot den grootsten man maken. Een oud boek, dat er zeer vreemd uitzag, en eenige voorwerpen van vrouwelijken opschik, was al wat het koffertje bevatte. En daarvoor had hij zoo vele winteravonden koude en honger geleden! Terneêrgeslagen door teleurstelling en honger, want hij had in vele uren niets gegeten, kroop hij onder eenig vochtig stroo, en schreide, misschien voor de eerste maal sedert zijne ellendige kindschheid, tot hij in slaap viel. Het was weder donker nacht, toen hij, verstijfd en ver doofd van koude, ontwaakte. Daar de lekkernijen van vrouw TOGG alleen voor hen te bekomen waren, die daarvoor eene tastbare waarde terug konden geven, aldus eene voorstelling gevende van de groote maatschappij, die ook niet genegen is om eenen roem te erkennen, welke haar geen voordeel aanbrengt, begaf de dief, nadat hij het koffertje verborgen had, zich naar de woning van zekeren jood, CRIPPS geheeten, die sedert veertig jaren met vrouw TOGG een handel in allerlei goederen had gedreven, van een roestigen sleutel af tot eene gouden snuifdoos toe.

‘Boeken zijn niet eens zoo goed als oude eindjes pijp, dat moest ge toch weten TOMMY,’ zeide de Jood met een loenschen blik, terwijl hij met zijne vingers de kaars snoot, en rondkeek naar de groep diefachtige klanten, die in allerlei houdingen om zijne toonbank was verzameld.

‘Maar,’ zeide de jongen vurig, terwijl zijne oogen schitterden van eene schranderheid, dat de Jood er de zijne voor moest nederslaan. ‘Dit boek werd zoo zorgvuldig bewaard in een kistje met koper beslag.’

‘Zoo, zoo!’ En de Jood, die reeds met een anderen klant was begonnen, tastte gretig naar het boek, haalde het naar zich toe, en zeide: ‘Nu een *shilling* dan, jongetje.’ Maar wat CRIPPS was ingevallen, bleek nu den dief insgelijks. Iets, dat zoo zorgvuldig werd bewaard, moest zeker eene innerlijke waarde bezitten. Hij rukte het boek uit de hand van den nu gretigen Jood en liep naar de deur, zonder naar den ouden man om te zien, die, over zijne toonbank gebogen, hem met eene piepende stem nariep: ‘Hou tegen dien jongen, twee *shillings*, drie *shillings*, mannetje. Hou tegen dien jongen.’

Al had hij dien avond voor niet bij vrouw TOGG te eten

kunnen krijgen, dan zou toch de jonge dief haar of het meisje niet in het gezigt hebben kunnen zien; want hij had zich wenken laten ontvallen van zijnen aanstaanden roem, en thans daarbij ten achter te blijven, was eene vernedering, al te diep, zelfs voor eene eerzucht in lompen. Hij sloop derhalve terug naar den stal en vond daar BELLA, die naar hem wachtte.

'Gij wilt daarmeê toch niet bij vrouw TOGG aankomen?' vroeg zij met eenige verachting, toen de dief het boek uit zijn hemd te voorschijn haalde. 'Waarachtig TOMMY, ik zal trouw bij u blijven tot aan de galg toe, maar gij moet zóó niet beginnen. Smijt het weg. Zij, die door de groote luî gedwongen worden om als vleêrmuizen en uilen te leven, hebben immers niets beters te doen dan te vangen en te kapen waar zij kunnen. Daarom TOMMY, laat het spelboek loopen en wees een held.'

Deze raad, gevoegd bij het berigt, dat SLIMPS zich weder bijzonder had onderscheiden, verduisterde het schoone jeugdige licht van het natuurlijke goede wederom zoo zeer, dat, toen BELLA eenig koper geld te voorschijn haalde, het boek zorgvuldig werd verborgen, en de duisternis van den morsigen kouden stal spoedig verwisseld werd met de warmte en de pracht van den naasten jeneverwinkel. Een der voornaamste klanten sloeg juist eene courant open, en daar zijn letterkundige moed kort geleden door een glas was versterkt, las hij, tot stichting van eenigen om hem heen, eene advertentie voor, die hem bijzonder in het oog viel: 'Twintig pond belooning en Volle Vergiffenis. Gestolen uit den winkel van DAVID BRANDLE, Boekverkooper, - straat, Cheapside, verleden avond of dezen morgen vroeg, een kistje met koper beslag, inhoudende een boek.'

De dief zette het glas jenever, waarvan hij nog niet geproefd had, weder op de toonbank, keek oplettend rond, om te zien of het meisje iets had gehoord of opgemerkt, en toen hij bevond, dat zij, onder de woelende golven dier doode zee, ver van hem af was, sloop hij de deur uit, en liep toen hard weg. Het schaduwbeeld van dievenroem stond weder voor zijne oogen, en daar al zijne bekenden te onkundig waren om het geheim, dat achter deze advertentie en de plotselinge gretigheid van CRIPPS verscholen was op te helderen, besloot hij, bewogen door zulk eene innerlijke aandrift, die in het menschelijke gemoed de inspraak van zijne geestelijke natuur schijnt te zijn, om zelf den draad van het raadsel te zoeken. Er was in de buurt eene school, waar misdaad en liederlijkheid, gelijk hij bij vrouw

TOGG dikwijls lasterend had hooren zeggen, vriendelijk bejegend werden; en aldus was de volgende drempel, dien hij overstapte, na den jeneverwinkel dien van de *ragged-school*[1]. Het hart der verstaalde ondeugd bleef moedig tot aan het doen van dezen laatsten stap; en toen moest het, met de lage en laffe vrees van schuldbewustheid, en met de nederige bekentenis van deszelfs verdorvenheid, zich diep buigen voor het stralende licht van het goede. Maar eindelijk moed vattende, ging de knaap met wankelende schreden naar binnen, vol schaamte over de laagheid zijner lompen, maar om toch vriendelijk welkom te worden geheeten, als een wezen, dat het beeld van het goddelijke droeg. Die hand, die den vorigen nacht was uitgestoken om te stelen, hield nu het spelboek, en het verwonderde en gretige oor hoorde als het ware eene zilveren hemelmuzijk, waarvan het in de schoonste droomen van hoop zich niets had verbeeld.

Natuurlijk was de beweegreden nog het schaduwbeeld van dievenroem. Als hij lezen kon en begrijpen wat er in het boek stond, voor welk eene som zou hij het dan kunnen verkoopen! Zoo vermengde zich kwaad met goed, toen de dief dien avond weder in het stroo kroop - om echter meer van het spelboek dan van den strop te droomen, en, toen hij des morgens ontwaakte, te bevinden, dat de arme DUCKLING daar geweest was en eenig voedsel voor hem gelaten had. Dit bedrijf viel als daauw op het door verwaarloozing en misdaad verharde gemoed.

Evenwel, schoon het doel nog dievenroem bleef, was het verwonderlijk, met welke snelheid de arme dief leerde. Weken deden voor hem, wat slechts maanden voor anderen konden doen. Hij was het wonder van de school, en zijne kennis groeide van dag tot dag aan; het schaduwbeeld van dievenroem werd flaauwer, het stelen in het klein bevredigde naauwelijks de dringende eischen van den honger, en behalve den smaad van vrouw TOGG en haren aanhang, bevond de knaap zich ook eensklaps blootgesteld aan de kwaadaardigheid van den Jood, die den prijs, welke zijne vingers ontglipt was, niet vergeten had. Door dezen uit zijn ellendig nachtverblijf verdreven, moest hij eene schuilplaats zoeken, waar hij die vinden kon, somtijds onder bogen van bruggen, of in dompige blindloopende gan-

(1) Over de *ragged-schools* vindt men een lezenswaardig berigt in het *Leeskabinet*, 1846, N^{o}, 12.

gen, of zelfs bij DUCKLING in zijn eenzaam riool, want het verschrompelde manneke was onlangs ziek geworden, en natuurlijk was de toegang tot het rijk der dievenkoningin gesloten voor hem, die niet iets van tastbare waarde kon aanbrengen. Het was nu de beurt van TOM om een vriend te worden. Toen hij niet langer stelen kon - toen de verlamming der misdaad de stalen zenuwen der aangroeijende kennis scheen te treffen - toen de laatste diefstal zijn geest als een spooksel bijbleef - zocht hij het afval der markten bijeen, of verdiende hij eenige *pence* bij werven en stallen, en kon hij dit niet, dan leed hij honger bij zijn kwijnenden vriend. Wonderbaar was ook dikwijls het Rembrandachtige tafereel in het eenzame riool. Bij het flaauwe vuur, dat bij vlagen naar het vochtige gewelf opschoot, verhaalde de knaap den bleeken lijder van dat inwendige leven, dat door het goddelijke goede wordt opgewekt, of las brokken van couranten voor, die hij op de straat had opgeraapt, of sprak van de geheimzinnige titelbladen, die als verlokkende vruchten voor sommige winkelvensters stonden; en zoo begon eindelijk, zelfs in dit afzigtelijke verblijf, de geest van den verworpeling warm te worden voor het goede, edele en schoone. Toen kwam de heerlijke avond, dat hij goed genoeg lezen kon om bij het vuur van DUCKLING den zonderlingen schat des boekverkoopers te openen. Het was nu niet meer eene misdadige, maar eene edele nieuwsgierigheid Het was een deel vol oude zangstukjes met bijgevoegde muzijk, en DAISY DRANDLE was de naam, die op het schutblad stond. Waar het openviel, waren muzijk en poëzij tweelingen in bekoorlijkheid. Het was nu zeker, dat hier geen schat voor vrouw TOGG was gevonden, maar de gedachtenis aan een gevoelig verlies of andere aardsche smart. Nu werd dan ook besloten, waarover reeds te voren gedacht was, en eenige dagen later (God zegene u, TOM) werd voor een eerlijk verdienden *shilling*, hoewel er bittere honger naar geleden was, het slot gemaakt, en het boek met eerbiedige hand in het kistje gelegd. Toen legde TOM het vuur wat bij, hing DUCKLING een stuk van een deken om, en ging, met het kistje onder zijn arm, zoo naakt en hongerig als hij was, naar den winkel van BRANDLE. En nu - God zegene u, verworpeling der Maatschappij - nu aarzelde hij niet, zoo verschillend zijn de beginselen van goed en kwaad, maar ging regtstreeks naar binnen en zette het kistje op het boek, waarin de oude man zat te lezen. Deze werd doodsbleek, zag den dief woest in het gezigt, stond toen snel op en greep den armen

knaap bij zijn naakten arm. Maar de vrees was voorbij. Den eigenaar van het kistje aanziende met oogen, die geene enkele maal blikten of afzwierven voor het uitvorschend staren van den ouden man, verhaalde TOM de geheele waarheid, zonder echter een woord te spreken om medelijden op te wekken. Een voor een lieten de vingers van den ouden man los, en toen het verhaal uit was, zeide hij slechts: ‘Hm! wij zullen eens zien of gij de luiken kunt voorzetten; daar staan zij,’ en toen de knaap met blijde drift heensnelde, viel de oude hand op het kistje en droppelden er tranen als een zomerregen. Toen de winkel gesloten was, en TOM zich bijzonder handig had getoond, wenkte hem de oude man, met de woorden: ‘Gij hebt honger, zie ik,’ om mede naar boven te gaan, bragt hem naar hetzelfde kamertje, stookte het vuur op, zette hem brood en vleesch voor, liet zich op den ouden leuningstoel zakken, en verzonk in eene droomerige mijmering, waaruit hij echter tusschenbeide ontwaakte, om den naam van den schoolmeester te vragen en dien op te schrijven; en toen eindelijk de honger gestild en de beste beet voor DUCKLING bewaard was, stond de knaap op en dankte den ouden man, die toen zeide: ‘Ik zal u naar beneden lichten, maar kom morgenmiddag terug. Dan zal ik zien wat er voor u gedaan kan worden.’

Het was een nacht vol hoop en vrees, dien TOM nu doorbragt. Toen hij juist op den middag terugkwam, bevond hij, dat de oude man reeds naar den schoolmeester was geweest, en deze zulk een gunstig berigt had gegeven, dat hij, TOM, de verschoppeling, de vagebond, vijf minuten later zich zag aangesteld als winkelknecht bij den ouden boekverkooper, daar de oude man, die te voren de luiken afnam en opzette, den vloer veegde en andere kleine diensten verrigtte, onlangs gestorven was. Met weinige woorden deelde deoude boekverkooper hem mede, dat hij zeer eenzaam leefde, dat het eene voorwaarde was om in dienst te blijven dat hij weinig spreken moest, dat hij zich in de keuken beneden naar zijn zin kon inrigten, dat daar kolen genoeg lagen voor zijn gebruik, en dat, hoewel hij zich zelven gestreng alle overtolligheden ontzegde, en slechts van een naburigen gaarkok eten liet komen, hij, TOM, eene kleine som in de week zou krijgen- om daarmede te doen wat hem beliefde, en dat er in eene kist boven eenige oude kleederen lagen, die hij nemen mogt.

De contrasten des levens maken de poëzij des levens uit. Dien avond was het eene echte poëzij van hoop en dankbaarheid,

toen het vuur hoog en helder brandde in den lang verwaarloosden haard der zonderlinge keuken, toen er, met hulp eener schaar, van eene veel te groote broek eene kleinere werd gemaakt, toen de oude hangklok weder werd opgetrokken, en de tijd, die lang had stil gestaan, op nieuw eene stem kreeg, toen een van die bestofte boeken werd opengeslagen, en het bier gewarmd werd. O gezegende poëzij van vergenoegen en vreugd!

Weken van geluk vlogen snel voorbij, en nooit bleek duidelijker de waarheid, dat elk groot natuurlijk verstand, getrouw aan de groote wetten der natuur, waarmede het overeenstemt, zijn vermogen om alles te volmaken zoowel op de geringste als op de verhevenste zaken uitoefent. De eens veel te lange en wijde broek paste nu juist; de jas verdonkerde den besten van SLIMPS; de sauskommen blonken; in de regtbanken spiegelde zich het heldere vuur; het vuur zelf brandde zoo vrolijk, dat de lang versufte krekeltjes begonnen te zingen; de muzijk der hangklok speelde geregeld voort; het eten van den ouden man, hoewel hij zelf het niet wist, was warmer dan anders; zijn haard werd heimelijk schoon gemaakt; en, wat het laatste en beste was, met zijn verlof werden verwarde hoopen boeken, in de verwaarloosde bovenkamers, uitgezocht en in orde geschikt; en toen op zekeren avond een stapel van duizenden spel- en taalboeken zich verhief, dacht dat verstand, hetwelk de maatschappij hare aandacht onwaardig gekeurd en verachtelijk genoemd had: ‘Elk van deze boeken zal een licht wezen in de jammerlijke Toggsche duisternis,’ en aldus begon dat geestelijke en goddelijke zich te openbaren, dat eens geheel van onder de lompen zou te voorschijn komen.

Nog eene blijdschap. Op zekeren dag kreeg TOM, door eenige vragen, die hem gedaan werden, moed om den stilzwijgenden ouden man de geschiedenis van den ongelukkigen DUCKLING te verhalen, die in een riool lag te vergaan. In een oogenblik, met een enkel kort woord van barmhartigheid, zeide die vermeende hardvochtige oude man: ‘Wel, laat hem hier komen en beneden bij uw vuur blijven.’ En dien zelfden avond, in een ouden draagstoel, geleend door een vriendelijken *beadle* (welk een wonder!), die in de buurt woonde en voorheen draagstoelen had verhuurd, werd het tot eene schim uitgeteerde wezen overgebragt en door TOM zelf zacht op een bedje gelegd, dat hij, voor het warme vuur, op drie stoelen gemaakt had.

En hoewel de verschrompelde hongerlijder bijna den geheelen dag alleen was, zonder ander gezelschap, dan de tikkende muzijk der klok en het zingen der krekels, het werd toch telkens avond, wanneer TOM bij hem kon komen zitten lezen, en zijn grafwaarts afdalend pad met bloemen bestrooijen. Hoewel nog stilzwijgend, scheen de oude man behagen in het gezelschap van den knaap te scheppen. Op zekeren avond, nadat TOM een tabakskistje op eene plank had vinden staan, kocht hij eene pijp en wat ligten tabak, en legde de pijp gestopt naast den ouden man. Deze schudde zijn hoofd, en zeide zoo iets, dat hij in jaren niet gerookt had, maar legde toch de pijp voorzigtig naast zich op den schoorsteenmantel. Toen de omgang tusschen hem en zijnen meester langzamerhand vrijer werd, ontdekte TOM, dat de oude man des avonds dikwijls bezoek ontving, namelijk van een tenger en schraal oud heer, WEBBE geheeten, die in eene straat, digt bij, een muzijkwinkeltje hield; en naarmate de bovengemelde vriendelijke *beadle* langzamerhand de geschiedenis van des ouden mans dochter, DAISY BRAMBLE, liet uitlekken, begon TOM veel belang in de komst van dat oude heertje te stellen, want bij zulke gelegenheden werd dikwijls aan de muzijk van die oude zangstukjes weder eene stem gegeven. Deze WEBBE was de muzijkmeester van het meisje geweest, dat, behalve dat zij buitengemeen schoon was, eene uitmuntende stem had bezeten, en daar zij eenigzins in haars vaders zonderlingen smaak deelde, veel van zulke muzijk en zulke woorden had gehouden. Over den vroegeren tijd hing veel geheimzinnigs; maar op denzelfden dag, dat zij met een neef zou getrouwd zijn, die haar teeder beminde en de toen uitgebreide zaken van den ouden man bestuurde, vertrok zij met eenen adelijken landlooper, dien zij toevallig bij WEBBE had ontmoet. Weinig had men van dat uur af van haar gehoord. De zaken verliepen, en de neef stierf van verdriet; de oude man verzonk in die akelig eentoonige levenswijs, waarvan men vernomen heeft, en slechts eens in het jaar, op den jaardag van haar vertrek, opende hij de kamer, die de hare geweest was, en die, naar men fluisterde, juist zoo gebleven was als zij die gelaten had; terwijl WEBBE op dien avond altijd zijn gast was. Uit woorden, die de bovengemelde voorganger van TOM zich had laten ontvallen, had de *beadle* opgemaakt, dat DAISY in later tijd, met een jong kind, naar Engeland was teruggekomen, en als zwervende muzikante een onzeker bestaan had gewonnen. Dit was al wat men wist.

Het was opmerkelijk, dat in het laatst van den zomer, terwijl DUCKLING zijn kwijnend leven nog voortsleepte, eene boodschap den knaap op zekeren avond naar den winkel van den ouden WEBBE bragt. De muzikant was in het achterkamertje en zocht naar eenige oude muzijk voor een klant met een zeer stijf en ernstig gezigt, dat nog stijver en ernstiger werd, als hij een ligtvaardig lied, dat hem onder de oogen kwam, verachtelijk ter zijde legde.

'Dat is een aardig dingje, mijnheer,' zeide TOM, terwijl hij een zangstukje opnam, dat hij WEBBE wel had hooren zingen.

'Profaan, profaan,' was het stugge antwoord. 'En toch hoort men het uit den mond van kinderen en zuigelingen, want niet langer geleden dan laatsten maandag, zat eene kleine landloopster het te zingen op *mijn* kerkhof, en wat het nog erger maakte, vlak onder *mijn* venster. Maar ik joeg haar spoedig weg, want, even als MOZES, sloeg ik haar met mijn staf, vooral daar het die kleine landloopster was, waarover onze gezegende predikant van *Goldencorn* een proces zal hebben met den naburigen predikant van *Butter cum Bacon*, omdat de moeder, ook eene landloopster, op de grenslijn gestorven is, en geen der beide kerspelen de dochter wil onderhouden, en...'

Met schitterende oogen en een hart, dat alles raadde, viel TOM hem hier in de rede om naar den naam te vragen.

'Wel, een stukje papier, met BRANDLE daarop, werd in den zak van de moeder gevonden, en...'

Dit was genoeg, de jongen vergat zijne boodschap en liep ijlings naar zijnen vriend, den vriendelijken *beadle*; en dien zelfden avond vroeg TOM zijnen meester om een vrijen dag, die hem werd toegestaan.

Het was op een schoonen herfstdag, eenige dagen later, dat de gewezen verschoppeling en vagebond navraag deed aan de deur van een arbeiderswoningje, tusschen de heuvelen van *Surrey*. 'Het kind, daar die dominee's zoo veel leven over maken! Wel, daar GRUNDPIPE zijne appelen aan het plukken is, zal zij wel naar het kerkhof zijn geloopen, het arme schepsel, dat is haar eenig te huis.'

Zonder bijna adem te durven halen, klom TOM het eenvoudig hek over, en ging met zachte schreden naar de plek, die door de kerk beschaduwd werd. In een hoek, tot armenbegraafplaats afgezonderd, want het gras was daar hoog en vet, zat een meisje van omtrent zeven jaren, en liet, gelijk een ver-

tredene bloem, het hoofdje naar de aarde hangen. Schrikkende, zelfs van den ligten tred van den knaap, rees zij op, en stond toen voor hem, teeder en bekoorlijk gelijk het bloempje, welks naam zij droeg[1], en te gelijk het beeld van den ouden man. ‘DAISY!’ - In dat zacht uitgesproken woord herkende het vertrouwelijke kinderhart terstond eenen vriend, en terwijl die vriend haar in zijne armen sloot, stortte de engel der barmhartigheid tranen van vreugd bij de nederige groep. TOM droeg haar in zijne armen het kerkhof af, en naar het eind van eene laan, waar eene diligence voorbij moest komen, bleef daarop wachten en bragt haar zoo naar de stad. Toen hij tegen den avond te huis kwam, bragt hij haar binnen, zonder dat de oude man het zag; en het langzaam stervende wezen, wiens verstand tusschenbeide verbijsterd was, zeide dikwijls in dien nacht, terwijl zij, door TOM opgepast, bij het vuur lag te slapen: ‘Zie haar niet te hard aan, TOM, zij gelijkt al te veel naar die schoone verschijnsels, met zuiver witte vleugelen, waarvan gij wel gelezen hebt.’

De volgende avond, gelijk TOM wel berekend had, was de jaardag, waarop de geslotene kamer werd geopend. TOM was daar nooit in geweest, maar toen hij wist, dat de oude WEBBE gekomen was, en nadat hij met de kleine DAISY op het portaal had staan luisteren naar eenige van die oude zangstukjes, welke het meisje spoedig herkende, want zij had ze door hare moeder hooren zingen, vatte hij moed en ging naar binnen. Het was eene slaapkamer, waar hier en daar kleederen verspreid lagen, juist gelijk de dochter die had laten liggen; en de twee oude lieden zaten bij de piano, waarop zij zoo dikwijls gespeeld had. De een had treurig gespeeld, de ander neêrslagtig geluisterd, en zij hoorden den knaap en het meisje niet binnenkomen; voor hen was alleen het verledene zigtbaar en levend, het tegenwoordige dood.

‘Och, Mijnheer!’ zeide TOM, terwijl hij zijne hand eerbiedig op die van den ouden boekverkooper legde, ‘laten die oude zangstukjes u niet langer droevig maken; hier is een levende geest, die ze vrolijk zal zingen; vrolijk, omdat de muzijk de blijde stem van God zelf is. Dit meisje is uwe kleindochter.’ Het vermogen der gramschap was geheel verdwenen, en de oude man vergat zijne jaren van leed in het levende beeld en de stem van het kind. En als een van allen dieper getroffen

(1) *Daisy* beteekent madeliefje.

was dan de anderen, het was de gewezen verstooteling, vagebond en dief, die met de daad zich zelven had gedoopt en zijne zonden afgewasschen, en die allen had leeren gevoelen, welk eene schoone magt het goede door zijnen aard over het kwade uitoefent!

De pijp werd dien avond vier malen gestopt; er kwam een kostelijk avondmaal uit de herberg aan den overkant, en terwijl DAISY, aan de knie van den ouden man staande, voor den verrukten WEBBE zong, luisterde TOM met eerbied en liefde.

En thans, terwijl ik schrijf, is TOM BRANDLE, gelijk hij genoemd wordt, inderdaad een held, die tegen de misdaad en voor de volksopvoeding strijdt, en waarschijnlijk zal de Britsche Leeuw, die zoo stelselzuchtig en met zich zelven ingenomen is, in spijt van al zijn brullen, te kort schieten; want behalve dat TOM een boekverkooper en opsteller van voor het volk berekende spelboeken is, en niet schroomt in alle schuilhoeken van misdaad en ellende door te dringen, heeft hij de eens zoo naargeestige magazijnkamers in eene groote *ragged school* veranderd, waar elken avond een roemrijke en zegevierende slag tegen de onkunde en het bijgeloof wordt geleverd. Opdat de invloed van het goddelijke, in welluidende toonen gekleed, niet ontbreken zou, heeft DAISY zich laten onderrigten om daar dikwijls te zingen, en de oude WEBBE is een onderwijzer vol geestdrift geworden. En SLIMPS is, van een APOLLO in een dievenhol, een verspreider van BRANDLE's spelboeken door het land geworden, en hij spreekt dikwijls over den gelukkigen dood van den armen DUCKLING en de groote vriendschap van TOM. En de oude BRANDLE rookt met smaak zijne pijp bij zijne geliefde boeken, en denkt dikwijls aan een trouwring, dien TOM eerlang aan DAISY zou kunnen geven, met evenveel eerbied voor dat menschelijke bloempje, als de dichter[1] gevoelde, toen hij het zomerbloempje opnam, dat zijn bergploeg had afgesneden.

Het goddelijke bovenzinnelijke beginsel der waarheid is derhalve dit: *Het kwaad is voor den mensch geene noodzakelijkheid, maar een toevallig gevolg der onkunde, dat verdwijnen zal, naarmate het menschdom vooruitgaat naar het groote beginsel van het goede, hetwelk datgene is der natuur*.

(1) De Schotsche dichter, ROBERT BURNS, wiens poëtische klagt over een door zijn ploeg afgesneden bloempje onder de schoonste voorbeelden van treffend eenvoudige natuurpoëzij behoort.

Dodypol, de kantoorklerk.

Eene vertelling van een Londenschen mist.
(*Naar het Engelsch, van* Thomas Gampion.)

Het was omtrent een uur na den middag, op een dag in de mistige maand November 18.., dat de hoofdstad van Engeland door een van die buitengemeen dikke misten werd bezocht, die gelukkig zeer zeldzame bezoekers zijn, en gewoonlijk, wanneer zij zich vertoonen, den goeden burgers veel overlast en ongemak veroorzaken. De mist, dien wij bedoelen, was een van de zeldzaamste. Dienstmeiden in keldergaten verklaarden, dat men hem met een mes kon snijden. Men kon er inderdaad bijna alles meê doen wat men wilde, behalve hem verdrijven. Dat kon geen mensch, want hij werd met ieder oogenblik al dikker en dikker. Blijkbaar was hij van besluit om zulk een lastige en onrustbarende mist te wezen als er maar immer zijn kon. De huizen aan den overkant zien? Gij kondt uwe eigene teenen niet zien. Men oordeele, welk een dringen en stooten dit gaf in den menschenstroom, door zulke drukke doorloopen als het Strand en Cheapside. Niemand was in staat om te zien, waar hij zijne voeten zette.

Men behoefde niet te vragen, of het ook mistte. Londen scheen het leven moede te zijn geworden en voornemens om zich te laten stikken. Natuurlijk bleven alle zaken stilstaan. De menschen, die in huis waren, wenschten zich zelven vol innerlijk genoegen geluk met hunne fortuin, en zij, die buiten waren, verloren spoedig hun geduld onder hunne vruchtelooze pogingen om den weg naar huis te vinden, terwijl zij verkeerde hoeken omsloegen, op een van de bruggen omtastten als zij naar Somers Town wilden gaan, vreemde huizen binnengingen, waar zij als dieven bij den kraag werden gepakt, of in andere dergelijke ongerijmde vergissingen vervielen. Zeer grappig om naderhand te hooren vertellen, maar volstrekt niet aangenaam op den tijd dat zoo iets gebeurt, voor hem, die de lijdende partij is.

Stegen, hofjes, doorloopen in de City, donkere gaten, waar-

in nog donkerder kantoren weggestopt zijn, hoe ontoegankelijk waren deze op dien namiddag! Men had even goed kunnen beproeven om in het binnenste van *Afrika* door te dringen. De Heeren DENHAM en CLAPPERTON, die in dat werelddeel hebben rondgedoold, hadden het nog gemakkelijk, vergeleken met den ouden klerk, die op een stoel in ons kantoor grijs geworden was, en nadat hij uitgegaan was om in eene herberg, digt bij, te gaan eten, twee oneindige uren doorbragt in vruchtelooze pogingen om weder bij zijn lessenaar te komen, tot groot nadeel van zijn anders onverstoorbaar humeur, want zijne scheenen waren bijna raauw van het stooten tegen voetenschrappers en stoepen; en een geschaafde scheen zou genoeg zijn om een engel kregelig te maken. Maar wat zal men zeggen van den onbehouwen matroos, die, terwijl hij meende den drempel van het *afloopende schip* over te stappen, bij *Wapping Stairs* in de rivier plompte en de lucht, zoo dik als zij was, door zijn vloeken in trillende beweging bragt? Wat zal men zeggen van de voerlieden, huurkoetsiers en cabrioletrijders, die, met aan stukken gestooten glazen en portieren, zichzelven en hunne paarden hoe langer hoe verder van de wijs hielpen in hunne wanhopige en ijdele pogingen om naar den stal te komen?

Laten wij liever bij den ouden klerk blijven, want wij zullen in het vervolg zien, hoe hij reden had om dien mist het overige van zijn leven lang in geheugen te houden.

Nog niet. - Wel juist zulk eene straat, maar toch de regte nog niet, hoewel ze niet ver kan wezen. - Nog al niet. Neen, deze keer gelijkt het er zelfs niet naar, want zoo waar als het monument een monument is, scharrelt hij langs het ijzeren hek. Digt bij is de Londensche brug en de rivier; als hij eens naar dien kant afdwaalde, in het water viel en verdronk? Zoo iets, zegt men, is in een mist wel meer gebeurd.

Nog niet - maar nu denkt hij toch, dat hij er is. Ja. Eenige stappen den gang in, en dan een trap op. Hoe vrolijk ziet het verlichte vertrek er uit, tegenover de stikdonkere duisternis op straat. Maar het is ook anders dan anders. Een gedeelte van den mist moet er door de reten in zijn doorgedrongen, of de klerken, na den eten terugkomende, moeten hem in hunne vochtige kleeren hebben medegebragt. Er hing zeker overal een damp, die alles eenigzins scheen te veranderen. Daar waren zijn lessenaar en stoel; maar de stoel was op het gevoel dezelfde niet, niet zoo versleten als de zijne - hij had er toch twintig jaren op gezeten, en moest hem wel kennen, dacht hij. Er

bestond een verschil, dat hij niet verklaren kon. De mist moest hem verbijsterd hebben, of mogelijk was het bier, dat hij na den eten had gedronken, sterker dan gewoonlijk. De herbergier had zoo iets gezegd van een nieuw brouwsel.

‘Mijnheer DODYPOL,’ zeide een stem, ‘gij zijt aan een verkeerden lessenaar.’

‘Heer, dat is ook waar,’ zeide de klerk, ‘de mist moet mij nog in de oogen zitten. Juist zulk een mist hebben wij nog eens gehad, zes en twintig jaren geleden, in het jaar van de groote komeet.’

‘Wel, Mijnheer DODYPOL,’ zeide een ander spreker, ‘wat zijt ge schor - gij hebt eene geheel andere stem.’

‘Zoo, heb ik? Dat moet van den mist komen. Het is een verschrikkelijke mist. Ik vrees, dat wij van eene menigte ongelukken zullen hooren.’

‘Ja, ik heb nooit zulk een mist gezien, maar ik ben ook zoo oud niet als Mijnheer DODYPOL,’ zeide een snibbige jonge klerk, met een gebaar, alsof hij eene pen op zijn neus wilde laten balanceren, maar zich eensklaps bedacht.

Op dit oogenblik opende zich voor DODYPOL eene nieuwe bron van verlegenheid. De stemmen, gelaatstrekken en kleederen van de menschen, die om hem heen aan het werk zaten, waren niet die van de makkers, met welke hij gewoon was te zitten. Evenwel konden het geene anderen zijn, want hadden zij hem niet bij zijnen naam genoemd? Hij bleef in het rond staan kijken, alsof hij geheel versufd was. Hij hoorde een der jongste klerken een ander toefluisteren, dat ‘DODYPOL dronken was.’ Kon het waar zijn? O dat nieuwe bier en die schelmsche herbergier!

‘Wel, Mijnheer DODYPOL, uw gezigt is zoo veranderd, dat ik u naauwelijks herken. Wat is uw neus dik,’ zeide de stem, die het eerst gesproken had.

‘Ik ben tegen een lantarenpaal aangeloopen,’ antwoordde onze vriend.

Onder het bedwongen gelach, dat op deze bekentenis volgde, sloeg het vier uur, en in een oogenblik waren al de lessenaars en stoelen ledig, namen de klerken hunne jassen en hoeden, maakten elk eene buiging voor de firma, in den persoon van TWIGGERS, den chef, en ook voor hem - voor *hem*, DODYPOL, hun makker, en gingen heen.

‘Gij zult morgen wel precies om den tijd denken, Mijnheer DODYPOL, als het u belieft,’ zeide Mijnheer TWIGGERS - wie

kon het anders wezen dan TWIGGERS, hoewel zijn uitzigt niet veel geleek? Maar dat lag aan den mist, meende DODYPOL. ‘Gij zult wel om den tijd denken - hoewel wij juist niet voornemens zijn veel omslag te maken. Gij blijft natuurlijk bij ons eten, en dan kunnen wij naderhand vrolijk wezen. Waarachtig,’ en hierbij glimlachte TWIGGERS vriendelijk, ‘het zal mij even veel pleizier doen, dat ik uw naam in de firma zie, als u, dat gij bij ons komt. Goeden avond, beste vriend.’

De spreker ging het kantoor uit, terwijl hij den klerk met zijne hand toewuifde, en het in de hersenen van den goeden DODYPOL even duister als het buiten op de straat was. Niemand bleef, behalve een kleinen gemeenen jongen, om het kantoor aan te vegen.

‘Mijnheer DODYPOL, ik zal u heel en al met stof maken,’ zeide de knaap op een eerbiedigen toon.

‘O - ja - Och hemel nog toe,’ antwoordde DODYPOL verstrooid, en terwijl hij bij zich zelven mompelde, dat het zonderling was en hij er niets van begreep, nam hij zijn hoed en liet den jongen vrijheid om zijn werk te doen. De mist was even dik als te voren, en hoe hij te huis kwam, heeft DODYPOL nooit regt geweten; maar nu zijne verbijstering ten aanzien der kantoorzaken zoo groot was, scheen het bij vergelijking gemakkelijk om op straat den weg te vinden. Het is waar, de toortsen, die als dwaallichtjes omhuppelden, maakten de taak minder moeijelijk dan zij een uur vroeger zou geweest zijn, want door het zwervende licht der flambouwen werden de straten ten minste hier en daar verlicht. Eer het vijf uur sloeg, zat hij warm en wel in zijn voorkamertje te Islington, en luisterde met geduld naar de herinneringen zijner huiswaardin van al de Londensche misten, sedert het jaar 1791, zijnde dit het jaar, waarin haar geheugen eene kronijk was beginnen te schrijven.

Na het thee drinken nam hij een boek uit zijne karig voorziene kas en begon te lezen. Voor de vijftigste maal was zijne belangstelling opgewekt door de lotgevallen van TOM JONES, een vondeling, toen zijne huiswaardin een bezoeker kwam aandienen.

Het was BEN RAWLINGS, die met hem aan denzelfden lessenaar zat, en bijna even oud was als hij; een man, wiens haar begon te verkleuren, maar toch nog niet grijs was, gelijk BENJAMIN zelf met zekeren hoogmoed gewoon was te zeggen.

‘Zoo DODYPOL, ik ben blij, dat ik u zie,’ zeide BEN met hartelijkheid. ‘Wij werden van middag ongerust over u; wij dach-

ten, dat ge in den mist een ongeluk hadt gekregen. Wat was dat een mist! Maar hij is nu opgetrokken.'

'Ongerust over mij?' zeide DODYPOL.

'Wel ja, daar ge na den eten niet aan het kantoor kwaamt, en iemand in zulk een mist wel een ongeluk kan krijgen,' antwoordde RAWLINGS.

'Ben ik niet weder aan het kantoor geweest?' riep zijn vriend uit. 'Wat meent ge? Ik ben terug geweest, zeker.'

'Gij terug geweest?' hervatte RAWLINGS, terwijl hij DODYPOL's verbaasden blik met een van denzelfden aard beantwoordde. 'Ik heb den geheelen namiddag geen voet buiten het kantoor gehad, en ik mag weêr een kleine jongen worden, als wij u terug gezien hebben, nadat ge waart gaan eten.'

'Zoo zeker als gij nu op dien stoel zit,' zeide DODYPOL plegtig, 'en ik hier tegen u zit te spreken - let wel op, ik zeg, zoo zeker als wij hier vriendschappelijk met elkander zitten te praten, was ik aan het kantoor toen wij allen naar huis gingen. Nog meer. Ik bleef het laatste aan het kantoor, behalve den jongen, die den vloer aanveegde toen ik heenging.'

'Maar, beste DODYPOL, wat kan u toch schelen? De jongen is er van middag in het geheel niet geweest. Hij had een halven dag vrijaf gekregen, omdat zijne moeder ziek is. Ik heb zelf het kantoor gesloten, en ben nog wel een half uur gebleven, nadat al de anderen weg waren, om nog eenige papieren uit te zoeken eer ik heenging.'

'De mist heeft het alles gedaan,' prevelde DODYPOL, geheel verbluft door den stelligen toon, waarmede zijn vriend sprak; 'of het bier,' voegde hij er stil bij, 'of het bier.'

'Gij zijt van avond niet regt helder,' merkte RAWLINGS peinzend aan.

'Neen, dat moet ik zeker niet wezen, als ik mij wel bedenk,' zeide DODYPOL met zekere verlegenheid. 'want ik hoorde TWIGGERS iets zeggen van mijn naam in de firma te hebben - het klonk alsof ik compagnon zou worden. Ik moet niet regt helder wezen - gij hebt gelijk, mijn vriend.'

'Zeg eens,' zeide RAWLINGS vleijend. 'Gij zijt altijd evenmatig, en een klein beetje te veel zou den drommel met u kunnen spelen - hebt gij vandaag bij het eten ook iets krachtigers genomen dan gewoonlijk?'

'Dat geloof ik niet - ik heb mijn gewoon glas bier gedronken - het scheen niet krachtiger te wezen dan anders - maar het zou toch mogelijk kunnen zijn,' antwoordde DODYPOL.

‘Dat was het - koppig goed dat berbergiersgebrouw. Dat heeft het u gedaan, vriend. Gij zijt niet aan het kantoor geweest, maar gij hebt gedroomd,’ zeide RAWLINGS.

‘Het kan wel wezen gelijk gij zegt,’ antwoordde DODYPOL, terwijl hij zijnen makker met berouwvolle treurigheid aanzag.

‘Het moet wel zoo wezen - ik geef er u mijn woord op,’ zeide RAWLINGS zacht lagchende; maar hij scheen toch medelijden te hebben- met de verlegenheid van zijnen vriend.

DODYPOL was echter zoo gemakkelijk niet overtuigd. Hoe lang duurde het, eer hij dien avond in slaap viel? Hoe lag hij in zijn bed te woelen, terwijl hij onrustig nadacht over de gebeurtenis van dien namiddag! Een droom! Hoe verbazend duidelijk waren alle omstandigheden geweest voor een droom! Was die mist op zijn weg naar huis dan ook een droom? Waren de toortsen, de dwaalsterren in de duisternis, een droom? Was het kantoor, vroeger dan gewoonlijk verlicht, dan ook een droom? Waren de vriendelijke glimlach van TWIGGERS en het familiare ‘goeden avond, beste vriend,’ een droom? Neen - neen - neen - het bezoek van RAWLINGS moest een droom wezen, indien hij gedroomd had.

De volgende morgen verschafte hem geene opheldering. Aan het kantoor verzekerde hem iedereen, TWIGGERS ingesloten, dat hij het geheel en al mis had, als hij zich verbeeldde, dat hij gedurende den mist teruggekomen was. Hij moest niet weinig plagerij doorstaan, maar deze nam hij in het vriendelijke op.

‘Als gij niet in de herberg bij het vuur in slaap gevallen zijt, en alles gedroomd hebt,’ zeide BEN, terwijl zij op weg naar huis Cheapside langs gingen, ‘moet gij een ander kantoor voor het onze hebben genomen - dat zou in zulk een mist wel kunnen gebeuren.’

‘Maar de naam,’ antwoordde DODYPOL. ‘Hoe zouden zij in een ander kantoor mijn naam weten? Of, wel is waar...’

‘Of wat?’ vroeg RAWLINGS, opmerkende dat zijn makker eensklaps treurig en nadenkend werd. ‘Of wat?’

‘Denkt gij, dat romanschrijvers al hunne voorvallen maar verzinnen?’ vroeg DODYPOL, uit eene vlaag van verstrooijing ontwakende; ‘of zouden zij die uit het werkelijk leven ontleenen? Iemand - BYRON, is hij het niet? - zegt, dat “de waarheid vreemder is dan de verdichting.” Zou dat waar zijn, RAWLINGS, zeg?’

‘Ga met mij naar huis, zeide de ander kortaf, terwijl hij zijne hand op den arm van zijnen vriend legde, en drink

eene kop thee in den ouden leuningstoel, dien gij zoo wel kent, dan zal ik het vertellen.'

'Wat vertellen?' vroeg DODYPOL verwonderd.

'Wel een roman uit het werkelijke leven, dien ik van daag op de vreemdste manier gehoord heb,' antwoordde RAWLINGS met ontroering. 'Een roman, die, zoo vreemd als eenig verdichtsel, toch zoo waar is als de dagelijksche wereld om ons heen. Kom en hoor het. Ik stel er belang in, dat ge met mij naar huis gaat, dat doe ik inderdaad.'

De stem van den spreker was eensklaps heesch geworden. Klagende, dat zijne oogen waterig waren, zeide hij, dat het van den wind kwam, en dat zijne oogen gevoelig werden. Terwijl hij stilstond, alsof hij een prachtig schenkblad voor het venster van een goud- en zilversmid wilde bewonderen, haalde hij zijn zakdoek uit, om de hinderlijke vochtigheid uit zijne oogen te vegen.

'Ik ben verlangend om dien roman te hooren,' antwoordde DODYPOL, toen de ander weder bij hem gekomen was.

'Niet meer verlangend dan ik om hem te verhalen,' antwoordde RAWLINGS. 'Misschien zal hij u niet veel belang inboezemen. Ik geloof wel van ja, maar het kon toch wezen van neen. Hoewel, als ik, na een omgang van dertig jaren, het hart van mijn ouden vriend ken - hoeveel jonger waren wij een dertig jaren geleden, he? - mijn roman echte tranen zal lokken uit uwe oogen, die niet, zoo als de mijne, met eene lastige verkoudheid zijn geplaagd.'

Onder het theedrinken spraken zij over alledaagsche nietige dingen, niet omdat zij daarin het minste belang stelden, maar om zich zelven af te houden van eene voorbarige toespeling op het onderwerp, dat hen bijeen had gebragt; misschien ook wel om voor elkander wederkcerig eene stemming te verbergen, treuriger dan met de pligten van een gastheer, of de welvoegelijkheid van een bezoek in het huis van eenen vriend, overeenkwam. Maar toen het nuchtere onthaal afgeloopen was, de tafel door het handige kamermeisje was opgeruimd, en het vuur bijgelegd was, begon RAWLINGS:

'De korte roman, dien ik u beloofd heb, zal misschien, gelijk ik zeide, falen om u belangstelling in te boezemen, hoewel ik dit voor onwaarschijnlijk houd; misschien zult gij er geheel niet door aangedaan worden, schoon ik dit ook onwaarschijnlijk acht; maar van één ding ben ik zeker, hij zal u een beter of een slechter mensch doen worden, dan gij te voren

waart. Maar ik heb u dertig jaren lang gekend, en daarom zeg ik stellig - beter.'

'Maar hoe kan uw verhaal zulk eene werking op mij moeten hebben, beste vriend? Waarom moet ik er noodzakelijk beter of slechter door worden?' vroeg DODYPOL.

'De geschiedenis kan wel eene zedelijke strekking hebben,' antwoordde RAWLINGS.

'Dat is waar, en gij meent mijne denkwijs te beoordeelen naar de toepassing, die ik er van maak.'

'Zij kan ook een beroep inhouden op uw gevoel, op uw hart.'

'Ook waar - en gij zoudt mijn hart er mede op de proef willen stellen?'

'Zij kan ook - zij zal waarschijnlijk de edelste of de onedelste hartstogten opwekken, die den mensch eigen zijn.'

'Wat noemt gij de edelste en onedelste?'

'De gezindheid om zware beleedigingen te vergeven behoort zeker onder de edelste - onverzoenlijke vijandschap of wrok, die men blijft koesteren, nadat hij, die ons verongelijkt heeft, berouw toont, is het tegenovergestelde daarvan.'

'Waar - volkomen waar.'

'Wanneer romans, zelfs als zij geheel verdicht zijn, eene heilzame zedeleer bevatten - niet aan het slot er bijgevoegd, op de stijve manier van de oude boeken met fabelen, maar die aan het gezonde verstand van den lezer blijft overgelaten, om er in den loop van het verhaal uit af te leiden - kunnen zij iemands karakter op de proef stellen. Maar het verhalen van een roman uit het werkelijke leven, zoo als men zegt, waarbij het gevoel, dat er door opgewekt wordt, ook door den getroffen toehoorder werkelijke aan den dag gelegd en met de daad bewezen kan worden, is nog veel meer geschikt om zulk eene proef te nemen. Onderstel eens, dat ik u een verhaal van treffende rampen zou mededeelen, die op dit oogenblik worden verduurd door een menschelijk wezen, een mensch, naar uwe gelijkenis en de mijne, en die geene twee straten ver te vinden is, en gij liet dan geene smart, geen medelijden blijken, gij waart dan in staat om hem hulp te bewijzen, en toch onwillig om dit te doen? Onderstel bij voorbeeld...'

'Uw verhaal,' viel DODYPOL hem in de rede, 'zou mij dan een slechter mensch hebben gemaakt, dan ik was eer ik het hoorde.'

‘Juist - en het verhaal, dat ik u wil mededeelen - geen verdichtsel, bedenk dit wel - maar iets zoo werkelijks als een slecht doorgebragt leven, en ook, Goddank, iets zoo werkelijks als een daarop volgend berouw - dit verhaal zal u een beter of een slechter mensch maken, naarmate gij het opvat. Zal ik voortgaan?’

‘Ja zeker. Ik wil de proef afwachten.’

‘Er waren twee broeders, tweelingen,’ begon RAWLINGS te verhalen.

‘*Waren* of *zijn*?’ viel DODYPOL hem in de rede.

‘Ik zeg *waren* - ik moet het verhaal op mijne eigene manier vertellen, - broeders, die, toen zij de jongelingsjaren bereikt hadden, voorbeelden van broederliefde waren, die elkander nooit - en dat is veel gezegd - een hard woord gegeven hadden; en, in zoo verre zij vreugd en smart, hoop en vrees, met elkander deelden, slechts één gemeenschappelijk aanzijn schenen te hebben, zoodat er slechts één hart, één middelpunt van gevoel voor deze twee personen scheen te bestaan, die ik, om hen te onderscheiden, eenvoudig weg LUCAS en PAUL zal noemen.

Een korte geschiedenis behoeft in het verhaal niet lang gerekt te worden. Het was op den dag na hun' twee en twintigsten verjaardag...’

‘Gij hebt mij niets van de ouders dezer tweelingbroeders gezegd,’ viel DODYPOL hem in de rede. ‘Zeg mij iets van hen.’

‘Ik weet niets van hen, en het belangrijke van het verhaal wordt door het gemis van opheldering in dit opzigt niet minder. Het was op den dag na hun' twee en twintigsten verjaardag, dat PAUL zijnen broeder een geheim mededeelde, zeggende, dat het hem zeer smartte den schijn te hebben gegeven, alsof hij zijn broeder niet genoeg vertrouwde om hem niet alles te openbaren wat hem aanging; en dat hij de gedachte niet kon verdragen om langer iets voor hem verborgen te houden. Het geheim, dat hij openbaarde, was zijn naderend huwelijk. Verre van zich te verstoren over deze ongewone achterhoudendheid, wenschte LUCAS zijnen broeder geluk met zijne heuchelijke vooruitzigten, en verlangde om met de toekomstige bruid in kennis gebragt te worden, een verzoek, waaraan de ander met trotsche blijdschap voldeed. Die kennismaking was noodlottig. Het ligtvaardig vrouwspersoon vergat de trouw, die zij aan PAUL had verpand, en ging drie weken later met LUCAS...’

‘Neen, bij den Hemel’, riep DODYPOL met de grootste ontroering uit, ‘zij was geen ligtvaardig vrouwspersoon. Zij was het beste schepsel dat ooit op deze wereld adem haalde.’

‘Derhalve, mijn beste makker en vriend van dertig jaren, hebt gij *haar* vergeven; maar uwen broeder?’

‘Ik heb hem vergeten,’ antwoordde DODYPOL.

‘Hem vergeven?’ vroeg zijn vriend dringend.

‘Hem vergeten,’ herhaalde de ander met warmte.

‘Gij herinnert u, wat ik gezegd heb,’ merkte RAWLINGS met met een zucht aan, ‘mijn verhaal zou u een beter of een slechter mensch maken.’

‘Zeg mij, hoe gij aan deze geschiedenis gekomen zijt,’ zeide DODYPOL, den aandrang van zijnen vriend ontwijkende. ‘Slechts twee menschen, namelijk die, van welke gij spreekt - waren, behalve ik, ten volle met dit treurige geheim bekend. *Ik* wist het maar al te wel, door hetgeen ik leed - *zij*, ten minste een van hen, door hunne schuld. De andere geloof ik dat eigenlijk onschuldig was, zoo waar als ik eenmaal zalig hoop te worden. Het is zes en veertig jaren geleden; en niemand heeft ooit een woord er van gesproken, voordat uw mond het deed.’

‘Gij moet mij daarom niet laken,’ zeide RAWLINGS, ‘al mogt het schijnen, dat ik u eenig ongelijk aangedaan had, door een geheim te ontdekken, dat gij in dertig jaren van vriendschappelijken omgang niet goed hebt geacht mij toe te vertrouwen.’

‘Spreek daarvan niet verder, mijn vriend,’ zeide DODYPOL. ‘Maar wat mijn broeder betreft - gij moet hem gezien hebben. Leeft hij nog - is hij hier?’

‘Ja. Gisteren onder den mist - en dit is het romaneske van mijn verhaal - zijt gij voor zijn lessenaar gaan zitten.’

‘Ik kan het niet gelooven,’ riep DODYPOL vol verbazing uit.

‘Wat ik u zeg, is de zuivere waarheid,’ verzekerde zijn vriend. ‘Gij zijt het kantoor van BARKER ingegaan - BARKER in *Ironmongerlane*, weet ge - en zijt door de andere klerken voor uwen broeder gehouden, die tien jaren lang daar op dien stoel heeft gezeten en al dien tijd in Londen heeft gewoond.’

‘En wij hebben elkander nooit bij toeval ontmoet?’

‘Uw broeder zou vandaag bij BARKER in de zaak zijn gekomen.’

‘Ha!’ riep DODYPOL uit, ‘ik herinner mij nu iets, waarvan ik maar geen begrip kon krijgen. Hij is dan compagnon geworden?’

‘Dat zou hij geworden zijn, maar het is niet gebeurd. Zoo spoedig kan iemands lot verkeeren, dat hij, die gisteren de schoonste vooruitzigten had, vandaag geheel geruïneerd is. Hij ging, zoo als gij weet, nadat hij u zoo zeer had verongelijkt, naar *Amerika*, waar hij jaren lang bleef en veel geld won. Voor dit geld kocht hij, nadat hij hier in het land teruggekomen was, vaste goederen, waarmede het blijkt, dat de verkooper hem schandelijk bedrogen heeft. Hij was nog niet lang in het bezit geweest, of een ander maakte aanspraak op het regt van eigendom, en zelfs van dezen werd het regt door een derde betwist. Het proces duurde zoo lang, tot het in de kanselarij kwam. Uw broeder, die van het goed, dat hij gekocht had, voorshands geene inkomsten trok, en ook voor de toekomst, door de verdrietelijke traagheid van het regt, geene beste vooruitzigten had, zocht een middel van bestaan, en werd klerk bij BARKER. Eerst zeer kort geleden is het langgerekte proces zoo ver gekomen, dat er uitspraak zou gedaan worden; naar het scheen was alles reeds tot zijn voordeel beslist, en de firma van BARKER deed hem het voorstel om met zijn kapitaal aandeel aan de zaken te nemen. Vandaag zou hij deelgenoot zijn geworden, maar gisteren avond ontving hij het berigt, dat er verzet tegen de uitspraak had plaats gehad, en deze nu stellig geheel en al in zijn nadeel zou zijn. Dit is alles nog niet, want de kosten, die voor zijne rekening komen, zijn zoo hoog opgeloopen, dat hij zijn leven in eene gevangenis zal moeten ten einde brengen.’

DODYPOL schoof onrustig op zijnen stoel heen en weder, en slaakte een zwaren zucht.

‘Als hij al wat hij bezit overgeeft, daaronder begrepen wat hij in tien jaren heeft opgespaard,’ vervolgde RAWLINGS, ‘zal hij nog vijfhonderd pond te betalen hebben, en dat zal hij nooit kunnen doen.’

‘Dat zal hij wel. Ik heb in dertig jaren meer dan die som opgespaard. Om 's Hemels wil, ga hem dat zeggen, als gij weet waar gij hem vinden kunt, en stel zijn gemoed gerust,’ zeide DODYPOL, bijzonder luid en snel sprekende.

‘Wat - hem zeggen, dat gij die vijfhonderd pond zult betalen?’ riep RAWLINGS bijna gillend uit, terwijl hij van zijnen stoel opsprong.

‘Zeker zal ik dat. Mijn eigen tweelingbroeder, al heeft hij

mij nog zoo grievend verongelijkt, zal niet voor schuld in de gevangenis komen, terwijl ik nog een penning heb, die hem dienen kan,' antwoordde DODYPOL, en begon, grijskop als hij was, te schreijen als een klein kind.

'Beter - beter - beter heb ik gezegd,' riep zijn vriend uit, terwijl hij den verteederden broeder in zijne armen sloot.

'Ik vergeef hem, nu hij in nood is,' zeide DODYPOL snikkende.

'*Gelijk wij onzen schuldenaren vergeven*,' prevelde RAWLINGS bij zich zelven, terwijl hij zich weder op zijnen stoel liet zinken, eerbiedig peinzende over het voorschrift van eens Christens gebed.

'Maar zeg mij - want op dat punt ben ik nog geheel in het duister - waar hebt gij hem gevonden, of waar heeft hij u gevonden?' vroeg DODYPOL, tien minuten later.

'Wel,' antwoordde RAWLINGS, 'dat heeft zich op deze manier toegedragen. Toen uw broeder van morgen naar het kantoor ging, om BARKER te zeggen hoe zijne omstandigheden veranderd waren, stond hij even vreemd te kijken als gij gedaan hebt. Men schertste met een dikken neus, dien hij den vorigen dag zou hebben laten zien, en in een gevecht met een lantarenpaal had gekregen, maar die in den nacht zoo wonderbaar snel was gebeterd, dat men nu geen spoor van eenige kneuzing meer bemerken kon. Hij was vlugger van begrip dan gij. Toen hij alles vernomen had, wat er te vernemen was, van den man, die als het ware in zijne schoenen was verschenen en voor hem zelven was gehouden, dewijl hij zoo bijzonder op hem geleek en op denzelfden naam antwoord gaf, vroeg hij zich zelven af, of deze man niet zijn tweelingbroeder kon zijn, wien hij in zijne jeugd zoo grievend had beleedigd, van wien hij na dien tijd alle spoor had verloren, en wien hij nu in geen zes en veertig jaren had gezien. Kon het waar zijn? Had de mogelijkheid dan volstrekt geene grenzen? Hij begon terstond onderzoek te doen. Hij liep van het eene kantoor naar het andere om naar u te vernemen, tot hij eindelijk, juist toen ik wilde gaan eten, vlak in de deur van ons kantoor, mij ontmoette en ook mij vroeg, of ik iemand kende, die veel op hem geleek, ook even oud was en DODYPOL heette. Ik antwoordde ja. Of ik hem lang had gekend? Dertig jaren. Gij hadt zijne blijdschap eens moeten zien. Of ik met hem wilde medegaan, en aanhooren wat hij mij zou verhalen? Of ik bij u voor hem wilde spre-

ken? Of ik u wilde voorbereiden om hem te ontmoeten? Nu, gij kunt u het overige wel verbeelden, even goed als ik het vertellen kan.'

'Hoe meer ik over dezen zonderlingen zamenloop van omstandigheden nadenk,' zeide DODYPOL, 'des te meer verwonder ik mij. Hoe is het mogelijk, dat alles zoo zamenwerkte?'

'De Voorzienigheid heeft het zoo bestuurd,' antwoordde RAWLINGS. 'Ik geloof aan de Voorzienigheid. Ik maak er geen ophef van, gelijk zij, die van de godsdienst een ambacht maken, maar ik kan duidelijk zien, dat de Hemelsche Vader gisteren het eene einde van een keten hield, waarvan de mist en andere toevallige omstandigheden de schakels uitmaakten, en dat gij, door eene wijze beschikking, het andere einde hebt gevat. Doch laten wij nu geen tijd verliezen, maar terstond naar uws broeders huis gaan.'

'Met al mijn hart. Zes en veertig jaren geleden? Geef mij uwe hand, oude vriend! Ik dank u.'

En DODYPOL wischte zijne tranen af, de eerste, die hij als grijsaard had geschreid.

Mengelingen.
Verovering van Algerië.
Zeventienjarige strijd.

I.
Inleiding. - Verovering.

Onder de tooneelen, waarop sedert 1830 de aandacht van staats - en krijgsman voortdurend gespannen is, behoort vooral ook *Algerië*. De strijd ter verovering van de befaamde plonderstad, de pogingen tot uitbreiding van het Fransch gezag, de Europesche beschaving in het Algerijnsch gebied, de midde len beurtelings van overreding en van geweld, hiertoe aangewend, de heldenmoed van Franschen en van Arabieren, de behendigheid en loosheid, zoo lange ten toon gespreid, de groote mate van inspanning, de standvastigheid, de hardnekkigheid, bij aanval en verdediging, in eindeloozen strijd aan den dag gelegd, wien zou dat schouwspel geen belang inboezemen, al moet men soms de blikken afwenden van vreesselijke jammeren, van gruwzame moordenarijen en barbaarschheid, aan beide zijden in dezen krijg heden ten dage in *Mauritanië* hernieuwd, en aan den tijd herinnerende, toen de Romeinen er hunne adelaren verhieven boven het rookend puin van steden en het bloed van duizende slagtoffers.

Ruim het zesde deel eener eeuw reeds duurt die worsteling; jaar

op jaar biedt eene nieuwe droevige schakel aan dien geduchten strijd tusschen de al verder en verder dringende Franschen en de Arabieren, die hen met al de woede van volks- en geloofshaat wederstaan, die zich rond den man vereenigen, wien velen het ontwerp toeschrijven om een nieuw Moorsch rijk te stichten als een dam tegen de Westerlingen, die, thans op hunne beurt veroverziek, naar de oorden snellen, vanwaar eenmaal de Saracenen zijn overgetogen, om een der schoonste deelen van Europa te overheeren.

Welke zijn echter de lotwisselingen van beide partijen in den kamp van zeventien jaren geweest? hoe heeft een eenvoudig Arabisch hoofd eene beteekenis kunnen erlangen, welke hem een der gevaarlijkste vijanden heeft doen worden, dien *Frankrijk* ooit heeft gehad, en die van dat land reeds het bloed van duizenden bij duizenden en millioenen schats heeft afgeëischt?

Niet zonder belang, voor de herinnering van velen en tot beter inzigt in de kennis van een belangrijk deel van ons tijdsgewricht, is het mij voorgekomen, de oplossing van die vragen, naar geloofwaardige bronnen, te geven in een geschiedkundig overzigt van het gebeurde in den langdurigen strijd zelven; daarin liggen trouwens de kiemen tot verdere ontwikkeling van gebeurtenissen, ja, welligt van zoodanige, als de Noordkust van Afrika eenmaal een schouwtooneel kunnen doen worden van nog veel grooter beteekenis voor Europa's belangen en toekomst, dan men oppervlakkig zou meenen.

Sedert drie eeuwen had *Algiers* den afschuwelijksten roof bedreven, en, naarmate de geschillen der Europesche volken het de handen vrij lieten, de Middellandsche zee niet alleen, maar tot zelfs het Kanaal, onveilig gemaakt door barbaarschheid, die ten spreekwoord was geworden. De magtigste volken hadden de Algerijnen gehoond; duizenden ongelukkigen hadden zij in bange slavernij doen zuchten, of wreedelijk om hals gebragt. ‘In oorlog wreed en trouweloos in vrede’ - zoo teekent hen een Nederlandsch schrijver bij uitnemendheid - ‘was voor hen de nederlaag eene drijfveêr tot nieuwe wandaden, de straffeloosheid een prikkel tot grooteren euvelmoed, de peis slechts eene wapenschorsing’[1].

Vruchteloos hadden vele Europesche mogendheden, sedert den mislukten togt van KAREL V, beproefd hen op afdoende

(1) Mr. LIPMAN, *Geschiedenis van de Staatkunde van Europa*, II, blz 662.

wijs onder den teugel te krijgen. Had men een ontwerp van Neêrlands Staten in de zeventiende eeuw aangenomen[1], vóór lang vermoedelijk ware aan hun roof- en moordbedrijf een einde gemaakt geweest. Naijverige staatkunde belette het.

Nog in het begin van de tegenwoordige eeuw hadden Brittanje's en Neêrlands vlag den Algerijn doen sidderen; maar naauwelijks waren de wraakoefenende vloten uit zijn gezigt verdwenen, of hij sloeg tot zijn oude handwerk over.

Jaren lang hoorde men weder van de rooverijen, afpersingen en overmoed van deze zeeplaag. Eene oogenschijnlijk nietige oorzaak, een waaijerslag, bragt echter den toorn van *Frankrijk* over den Dey, en was de naaste aanleiding tot de gebeurtenis, die van zoo groote gevolgen werd voor twee werelddeelen, lang door een bond van roovers, meer dan door eene middenzee, van elkander gescheiden. Het hoofd van *Algiers* dwarsboomde *Frankrijk* in 't bezit van de koraalvischerij, die reeds van de vijftiende eeuw dagteekende. Nog meer, Frankrijk's vlag werd gehoond, zijne schepen in vollen vrede aangehouden en beroofd.

Dit kon *Frankrijk* niet dulden. Eene geduchte uitrusting werd aldaar tegen den roofstaat beraamd. Op zeer uiteenloopende vertoogen, die van de gezonkene Porte en van het magtige Albion, werd niet te veel gelet; men had eenen regtvaardigen krijg voor, en Europa over 't algemeen zag met welgevallen, dat KAREL X, wankelend op zijnen troon, als stuiptrekkend zijne laatste krachten inspande tot uitroeijing van een roofgebroedsel, dat de eeuw, de beschaving van alle tijden, ten spijt en spot strekte.

Levendig staat nog in de geheugenis die togt, met zóó veel moeds en beleid, onder aanvoering van den maarschalk BOURMONT, ondernomen, ondanks de voorspiegelingen van deskundigen, die de gevaren van wateren, bodem, luchtgestel en bevolking donker afmaalden (waaronder de onlangs overleden admiraal VERHEULL); ondernomen, ondanks de tegenwerkingen van staatkunde en partijzucht.

De toerustingen waren met ongemeenen spoed in gereedheid gebragt; niets werd gespaard om het welslagen te bevorderen.

1 Men weet dat de Staten in Januarij 1664 daartoe eenen voorslag deden, die echter om staatkundige redenen afsprong. Zie Jhr. Mr. DE JONGE, *Neêrlands Zeewezen*.

In de eerste dagen van April zag men van alle zijden regementen in *Toulon* zamenvloeijen, welke aan den togt zouden deel nemen. Het leger was door den besten geest bezield. Vele vrijwilligers bevonden er zich onder, vele soldaten, die hun afscheid reeds hadden gekregen. Als eene gunst smeekten officieren en minderen, om tot dit leger te behooren. De luisterrijkste geslachten zonden hunne zonen. ‘De stad *Toulon*,’ zegt een officier en ooggetuige der gebeurtenissen(1), ‘bood thans een schouwspel aan, waaraan zich oogen, ooren en geest moeijelijk konden gewennen. Officieren en soldaten van alle wapenen vulden de straten, de wandelingen en openbare plaatsen. Matrozen uit *Provence, Italië, Katalonië, Malta, Griekenland, Barbarije, Bretagne, Normandië*, in hunne landsdragt en de taal hunner onderscheidene gewesten sprekende, verdrongen elkander en woelden van den ochtend tot den avond aan het strand in bonte mengeling ondereen. In plaats van den gere gelden klokslag, vernam men niet dan het geluid van trompetten, bazuinen en trommelen; in plaats van 't gerucht en gedruisch eener stad vol nijverheid, het gedaver der kanonnen en 't geknal der musketten. Kruid- en ammunitiewagens en talrijke vuurmonden rammelden door de straten, in plaats van de gewone karren en rijtuigen, en eene menigte sloepen, booten en andere vaartuigen wemelde in de haven en op de reede. Van de landzijde had men gewaand eene bij storm ingenomene, of althans eene door vijandelijke legermagt overvallene stad te zien; van de zeezijde eene ontzettende stapelplaats, waarheen schepen van alle punten des aardbodems waren zamengekomen.’

‘Met de daad zwierven al deze schepen nog weinige maanden te voren op alle zeeën en thans raakten ze elkaar bijna en vormden hunne masten als éénzelfde woud; hetzelfde windgeblaas deed hunne zeilen zwellen, één enkele wil zou ze, als één man, in beweging zetten.’

Het leger te lande was uit drie divisiën voetvolk te zamengesteld, gezamenlijk bij de 37,000 man tellende, waarbij omstreeks 4000 paarden, met 156 kruidwagens en al het noodige tot het voeren van den oorlog te velde, tot beleg of tot lan-

(1) De heer BARCHON DE PENHOëN, adjudant van generaal BERTHEZÈNE, in zijne schets: *Herinneringen nopens de expeditie naar Algiers* in de *Revue des Deux Mondes*.

ding; de scheepsmagt telde 103 grootere en kleinere oorlogsvaartuigen en 300 handelsschepen, welke in drie smaldeelen waren verdeeld: het slag-eskader, het ontschepings-eskader en de reserve.

De opperbevelhebber was, zoo als gezegd is, graaf BOURMONT; aan het hoofd van den generalen staf stond de luitenant-generaal DESPREZ; generaal LAHITTE kreeg het bevel over de artillerie, generaal VALAZÉ over de genie; de andere voorname bevelvoerders waren de luitenants-generaal BERTHEZÈNE, LOVERDO en de hertog D'ESCARS. Onder de generaal-majoors bevond zich de graaf DAMRÉMONT, die later gouverneur van *Algiers* werd en onder de muren van *Constantine* een roemrijken dood vond.

Den admiraal DUPERRÉ werd het opperbeleid over de zeemagt toevertrouwd; onder-bevelhebber was de schout bij-nacht ROSAMEL.

Breedvoerige uitweidingen over de inscheping en den togt ter verovering gedoogt ons bestek niet, en het zijn ook vooral de gebeurtenissen na de verovering, die onze aandacht zullen bezig houden.

De hertog van ANGOULÈME had korte dagen te voren de vloot bezocht, en was aldaar met de levendigste geestdrift begroet. Het was een schilderachtig, grootsch schouwspel, die talrijke vloot, met zoo vele helden bemand, met vlaggen en wimpelen versierd, de duizenden op de kaden, rondom de schepen en huppelende booten te zien; voor 't laatst woei de Lelievaan zoo fier aan Frankrijks hemel.

Den 10^{den} Mei vaardigde de opperbevelhebber eene indrukwekkende dagorder uit, den volgenden dag had de eigenlijke inscheping der krijgshelden plaats, den 18^{den} was de geheele armee aan boord en de vloot zeilreê; doch storm belette het uitgaan eenige dagen en een paar schepen gingen er daarna nog op de Afrikaansche kust te loor, waar de manschap bij de Mooren in gevangenschap raakte.

Den 12^{den} Junij kreeg de vloot de Afrikaansche kust in het gezigt; den volgenden dag, ten 8 ure des morgens, verscheen zij voor *Algiers*, en aanschouwde men de trapsgewijs, als een onmetelijk amphiteater gebouwde stad, waar, eeuw in eeuw uit, zoo veel aanslagen tegen de Christenen gesmeed, zoo veel zuchten en snikken der gevangenen ten hemel geschreid hadden. Duizende toeschouwers bedekten de platte daken der woningen, die met bezorgden blik de drievoudige linie van Frankrijks schepen schenen aan te staren. Een luid gejuich

ging van de schepen op. Die juichtoon werd geslaakt voor Frankrijks roem, voor 't belang der menschheid.

De vloot liep voor den toren van *Torre Chica*, dien men met zwaar geschut beplant achtte; men was op heftigen tegenstand voorbereid. Men vond hier echter geen verdediging hoegenaamd; slechts op de heuvelen van de tweede linie bespeurde men eenige verstrooide Bedouïnen-tenten. Den 14^{den}, in den vroegen ochtenstond, ondernam men de landing. In een oogenblik waren 6000 man aan land gezet. Nu vernam men het geschut van de omliggende hoogte, dat dadelijk van de toesnellende stoombooten werd beantwoord. De generaal BERTHEZÈNE rukte met de eerste divisie en 8 stukken geschut voorwaarts; de vijand vuurde heftig; de Fransche generaal ging de stelling links om, en bemagtigde haar: dertien zestienponders en 2 mortieren vielen in der Franschen handen, de versterkingen volgden, en ten elf ure had de vijand de wijk genomen. Door talrijke massa's Arabische ruiters aangevallen, had het Europesche voetvolk eene bewonderenswaardige koelbloedigheid aan den dag gelegd. Op den middag had de geheele armee de hoogten bezet, en was het hoofdkwartier te *Torre Chica* opgeslagen. De volgende dagen drong men verder door, doch men had gestadig te strijden met de wakkere Moorsche ruiters, met de moeijelijkheden van den bodem of met een orkaan, die bijna de vloot vernielde en de troepen in het gebergte verpletterde. Voor het eerst zagen de Fransche soldaten het schouwspel, waaraan zij later zoo gewoon zijn geraakt, hoe deze ruiterij toesnelt en vuurt en weder even gezwind wegijlt om te laden, bijkans onbereikbaar op zijne vlugt. De generaal BERTHEZÈNE onderscheidde zich bij alle bezwaren ongemeen, en de troepen bleven met den besten geest bezield.

Een luisterrijk wapenfeit, de slag van *Staoneli* (19 Junij) opende den toegang tot de stad. Allerhevigst door bijkans 40,000 man Mooren en Turken aangevallen, bedekten de Fransche troepen, door den maarschalk BOURMONT zelven aangevoerd, zich met roem; de rijdende artillerie bragt den grootsten schrik onder den vijand. Deze toog, na een zwaar verlies, op de vlugt, zijne legerplaats in de magt der Europeanen latende: vierhonderd tenten, waaronder die van den Aga van *Algiers* en de Bey's der provinciën door rijke versierselen uitblonken.

Deze slag verspreidde eenen algemeenen schrik onder de Algerijnen; de bevolking kreeg de overtuiging, dat voortaan

alle wederstand ijdel was; de Bey's van *Constantine* en *Titteri* onttrokken zich, en de magt van den straks nog zoo overmoedigen Dey raakte verstrooid en als verlamd.

Maar hij herstelde zich nog even; in de schoone streek van *Sidi-Kalef* leed hij eene nieuwe nederlaag (die echter graaf BOURMONT een der vier zonen kostte, welke hem naar Afrika gevolgd waren). Nog eenige weken werd er hardnekkig gestreden; doch dat keizers-kasteel, ‘gedenkteeken van keizer KAREL'S nederlaag,’ viel in de handen der Franschen, en van nu af was des Dey's val beslist. Den 4^{den} Julij verscheen zijn geheimschrijver voor Frankrijks opperbevelhebber om over den vrede te onderhandelen. De Algerijn wilde thans volledige voldoening en schadevergoeding voor den oorlog geven; *Frankrijk* eischte de overgifte van het kasteel, van al de forten, de stad en haven van *Algiers*, waartegen hij persoonlijke veiligheid en vermogen, de ingezetenen vrijheid van godsdienst en bedrijf, en bescherming zouden genieten.

Hij moest zwichten en in den vreemde als balling zwerven, tot zijnen dood. *Algiers* had zijnen laatsten Dey gezien, en zijne roofvlag werd voor altijd neêrgerukt.

II.
Eerste Fransch bewind. - Troonsverandering in Frankrijk. - Graaf bourmont *door generaal* clausel *vervangen. - Van* 5 *Julij* 1830 *tot* 20 *Februarij* 1831.

Graaf BOURMONT's eerste zorg was om het regerings-werktuig, dat door HUSSEIN's val zoo goed als geheel vernietigd was, weder eenigzins te herstellen en in gang te brengen. Geene gemakkelijke taak voorwaar, in een pas ingetreden land, waar men niet of ongenoegzaam bekend was met den aard der vroegere regeerwijze aldaar, en vreemd aan de belangen, de meeningen, de vooroordeelen der bevolking: waar men alle boeken ter inzage van staats-ontvangsten en uitgaven miste; want met de millioenen schats, in de *Casauba* bewaard, en waarvan *Frankrijk* nog

ruim twintig millioenen guldens Nederl. aanwezig vond, werd naar willekeur door de oppergebieders gehandeld; zonder regel werd daaruit geput, en nieuwe zeeroof vulde van oudsher de bressen weder aan.

In deze omstandigheden kon de Fransche bevelvoerder niet dan voorloopig handelen. Er werd door hem een regeringsraad of commissie ingesteld, waaraan bijzondere raden ondergeschikt waren, als die der gemeente, die der geldmiddelen, die voor de levensmiddelen, enz. Kortom hij deed al het mogelijke, om eenige regelmaat in de verovering te brengen; dit liep echter slechts zoo als 't kon, en gelukkig althans dat de goede orde in de stad weldra hersteld was; de bevolking was goedsmoeds, daar zij een storm gevreesd had, die gelukkig was afgewend.

In het laatst van Julij werden de vijandelijkheden tegen verder gelegen punten gerigt; de opperbevelhebber sloeg de oogen op *Belida, Oran* en *Bona*. Te veel op 't geluk vertrouwende, stelde hij zich met te kleine magt in beweging, en werd door zwermen Arabieren overvallen, die hem tot den terugtogt noodzaakten. Hoewel deze in volle orde geschiedde, beschouwden de Arabieren dien terugtogt als eene schandelijke vlugt. In 't begin van Augustus werden deze pogingen hervat, en aanvankelijk met meer kans op goeden uitslag; doch spoedig kregen alle uitgezonden afdeelingen bevel zich te *Algiers* te vereenigen, en moest men den Arabieren vrij spel laten.

De tijding van eene allergewigtigste gebeurtenis was ontvangen; de Julij-omwenteling was uitgebarsten, die den vorst had doen vallen, uit wiens naam voor eenige dagen de Dey werd verdreven. KAREL X, de zegevierende in *Afrika*, moest troon en vaderland derven, en, gelijk zijn verwonneling, doolen en sterven in den vreemde.

De maarschalk BOURMONT bevond zich in geene geringe verlegenheid: hij kreeg het bevel van den nieuwen minister van oorlog, om allerwege, waar Frankrijks heerschappij erkend was, de driekleurige vaan te planten, en de witte leus door de driekleurige te vervangen. De maarschalk was den gevallen tak der Bourbons toegedaan, schroomde welligt ook den indruk, dien deze plotselinge verandering op de zoo even onderworpen bevolking moest maken; werd door eenige der ijverigste legitimisten (in den krijgsraad van den 12^{den} Augustus) aangezet, om de verovering op te geven, met vloot en leger

naar *Normandije* over te steken, en dáár de bewegingen ten voordeele van den omvergeworpen troon te steunen. BOURMONT weifelde; doch de heerschende stemming in het leger, op het levendigste geuit, besliste. Leuzen en veldteekenen waren weldra de driekleurige vanen.

Zonder invloed bleef echter deze wending der dingen op de gemoederen in *Afrika* niet; de Moorsche hoofden hadden ras de lucht van het gebeurde, van de crisis, waarin zich de onderneming bevond.

De nieuwe Fransche regering had echter ingezien, dat de maarschalk BOURMONT, bij zijne bekende gevoelens, de man niet meer was tot leiding van de zaken, en had zich gehaast hem een opvolger te geven. De generaal CLAUSEL werd daartoe gekozen, wiens vrijzinnige geest geheel met dien des legers zamenstemde. Deze scheepte zich onverwijld naar *Algiers* in, waar hij den 2^{den} September het opperbevel over het expeditionnaire leger op zich nam. BOURMONT, die eerst naar zijn vaderland wilde wederkeeren, veranderde plotseling van meening, en scheepte zich op eene Oostenrijksche brik naar *Spanje* in. Wat hem ook nopens zijne vroegere handelwijze jegens NAPOLEON verweten werd, hij had zich verdienstelijk gemaakt jegens *Frankrijk* door de verovering van *Algiers*, die hem zelven een zoon gekost had.

Generaal CLAUSEL vond in *Algiers* de zwaarste taak; want, behalve de verovering der eigenlijke stad en de vernietiging van des Dey's hoofdbewind, was er met de daad nog niets geschied, en de zedelijke kracht der Franschen was door de weifelingen en den dubbelzinnigen aard van het jongstge beurde, zoo goed als te loor gegaan; bovendien had het leger zwaar geleden; aan dooden, gekwetsten en zieken was het reeds met 15,000 man verminderd[1], en CLAUSEL had dus misschien meer te doen, dan zoo er nog niets gedaan ware.

Met groote vreugde werd hij alzoo door het leger ontvangen, daar zijne persoonlijkheid, zijne benoeming tot opperbevelhebber reeds tot waarborgen verstrekten van hetgeen spoedig daarop in den *Moniteur* werd verkondigd, dat *Algiers* eene Fransche kolonie blijven, en de verovering van 't gebied des regentschaps voltooid zou worden. GLAUSEL werd tevens tot

(1) E. HATIN. *Description d'Alger*.

Gouverneur-Generaal benoemd en hem zoo tamelijk in alles de ruime hand gelaten.

Zijne eerste zorg was eenige orde te brengen in de onbegrijpelijke verwarring, die, in al wat de regering betrof, heerschte, of liever, het nog stilstaand werktuig des bestuurs weder aan den gang te brengen; want de maatregelen, welke BOURMONT had verordend, waren meestal op het papier gebleven. Dat de beste wil hem daarbij bezielde, is niet te ontkennen, en dat hij daarbij verscheidene feilen beging, wie zal hem hierover, bij het bestaan van gemelde omstandigheden, te hard vallen? In elk geval was hij de eerste, die, nevens een geordend bestuur, de kolonisatie met ernst aanvatte en in werking bragt. Eene zijner eerste ondernemingen, om op drie mijlen afstands van *Algiers*, bij 't begin van de vlakte van *Metidja*, eene modellandhoeve op te rigten, welke der volkplanting als middelpunt moest dienen, had evenwel, deels door de gebrekkige inrigting, deels, zoo als men beweerde, door het ongunstige klimaat, slechts geringen voortgang.

Een hoofddeel van zijnen last was, dat hij 't oog op de openbare inkomsten moest rigten, waarover men geheel in het onzekere was, daar met de inneming van *Algiers* alle betaling van belastingen had opgehouden, en zich genoegzaam nergens eenige grondslag voor derzelver inning voordeed. Aan eene gewone belasting, gelijk in Europa, was natuurlijk voor 's hands niet te denken; men stelde nu eerst een nieuw toltarief vast, en reeds in de vier eerste maanden, dat is tot 31 December, bedroegen de tolregten 147,505 franken, terwijl onder de oude heerschappij de jaarlijksche inkomsten nooit boven de 162,000 franken waren gestegen. Het getal der in dezen tijd ingeloopen schepen beliep 210, met een tonneninhoud van 8750 ton. De invoer-artikelen waren wijn brandewijn, levensmiddelen, koloniale waren en eenige fabrijkgoederen; de uitvoer-artikelen bestonden in ijzer, koper, lood, wol en was. Als zeker steunpunt voor den handel in 't algemeen, diende de oprigting van een algemeen entrepôt, onder den waarborg der regering. Ter bevordering van den binnenlandschen handel werd de invoer naar *Algiers* van alle lasten bevrijd en slechts van granen een gering regt geheven, waarvan men het bedrag voor 25,000 franken verpachtte, hetgeen ook met het uitsluitend regt, om met ruwe huiden handel te drijven, voor 62,000 franken geschiedde. Van olie werd eene heffing *in natura* gevorderd, en deze slechts tot de stads-verlich-

ting gebezigd. De belasting der Joden en Moorsche handwerkslieden, de regten op winkels en landhuizen bleven op den ouden voet, en alle monopoliën der regering, behalve dat van het zout, werden afgeschaft.

CLAUSEL's tweede hoofdoogmerk was de uitbreiding van de Fransche heerschappij in *Afrika*. Daar men intusschen op eenen Europeschen oorlog gevat moest zijn, zoo sloeg hij 't bewind voor, twee derden van het Afrikaansche leger langzamerhand naar *Frankrijk* terug te zenden. De hierdoor ontstaande gapingen wilde hij gedeeltelijk door de vorming van inlandsche troepen aanvullen. Reeds den 1sten October verscheen een bevelschrift tot de oprigting van een batailjon Zuaven!

Al dadelijk in de eerste dagen nadat hij 't opperbevel had overgenomen, had CLAUSEL in alle rigtingen sterke verkenningen laten doen, om der Franschen wapenen de achting onder de Arabieren weder te geven, welke in den laatsten tijd door BOURMONT's werkeloosheid een beduidenden schok had gekregen. CLAUSEL's blik zag echter verder, dan naar de naaste omgeving, en had het vooral op vier punten gemunt: op *Medeah* in de provincie *Titteri, Oran, Bona* en *Constantine*.

De eerste togt, onder CLAUSEL's eigene aanvoering, gold den Bey van *Titteri*, MUSTAPHA, die spottende met zijne vroegere vrijwillige onderwerping, straks weder openlijk de wapenen tegen *Frankrijk* had opgevat. Den 17den November braken 8000 man naar den *Atlas* op, nadat twee dagen te voren de afzetting van den Bey uitgesproken, en hem een opvoler, in den persoon van MUSTAPHA-OMAR, gegeven was. Na eenige kleine gevechten, werd *Blidah* ingenomen, en door eene scherpe ontmoeting met eenige Kabylen-stammen, die stad en hare omstreken behouden; den 21sten kwam het in de bergpas van *Tenia* tot een hoofdtreffen met den Bey van *Titteri*, die op de vlugt geslagen werd en zich den Franschen in handen gaf. Den 23sten waren deze meester van *Medeah*. De achtergelatene bezetting werd allergeweldigst bestookt, en slechts met moeite van levensmiddelen voorzien. *Blidah* had CLAUSEL te geringbeteekenend geschat, om er eenige Fransche magt te houden, en er een inboorling tot *Kalif* aangesteld, die echter na weinige maanden door de zijnen verjaagd werd.

Zoo had men door dezen togt slechts weinig gewonnen; de bezetting van *Medeah* was de eenige vrucht daarvan. Daarentegen droeg hij er zeer toe bij, om den haat tusschen in-

boorlingen en Franschen te doen aangroeijen. Overigens was Frankrijks heerschappij in *Medeah* van weinig duur; want reeds in de eerste dagen van het jaar 1831 zag zich CLAUSEL, na de terugzending van een deel zijner troepen naar *Frankrijk*, genoodzaakt, de bezetting in te trekken, daar het hem aan middelen faalde, om den zoo verwijderden post met den noodigen nadruk te ondersteunen.

Te gelijker tijd wilde CLAUSEL in de overige gewesten door diplomatische onderhandelingen Frankrijks heerschappij verzekeren, gelijk hij die in *Titteri* door geweld van wapenen poogde te bevestigen. De Bey van *Constantine*. de Turk ACHMED-BEY, had nimmer het Fransche gezag erkend. Hierom werd den 15^{den} December zijne afzetting uitgesproken. Zijne waardigheid gaf CLAUSEL nu den broeder van den Bey van *Tunis*, SIDI-MUSTAPHA, ingevolge een verdrag, tegen eene schatting van 800,000 franken voor het eerste jaar en een millioen voor de volgende jaren; de verovering der provincie liet hij SIDI-MUSTAPHA zelven over, die echter niet in staat was, ACHMED-BEY te verdrijven.

Dit, even als een soortgelijk verdrag met opzigt tot de door de Franschen bezette provincie *Oran*, welker Bey zich naar *Alexandrië* inscheepte, met een anderen prins uit het Tunische huis, tegen eene jaarlijksche schatting van een millioen franken, bekrachtigde de Fransche regering niet. Waarom, is niet regt bekend. Naar het schijnt, vermits de toenmalige minister der buitenlandsche aangelegenheden, generaal SEBASTIANI, zich gekrenkt gevoelde, en het als eigendunkelijk beschouwde, dat deze verdragen zonder zijn medeweten gesloten waren, en CLAUSEL ze louter voor een militair-administrativen maatregel wilde doen doorgaan.

Dit schijnt dan ook als een hoofdgrond van de onmiddellijk daarop gevolgde terugroeping van CLAUSEL te moeten worden beschouwd. Ook geloofde de regering, dat de betrekkingen in Europa het raadzaam maakten, de ondernemingen in Afrika tot de bezetting van *Algiers*, de omstreken en eene kleine streek aan de kust te beperken, hetgeen reeds uit den weinig ophef makenden naam bleek, dien men nu aan het achterblijvend corps gaf, te weten dien van de bezettings-divisie van Afrika (*division d'occupation d'Afrique*), even als ook CLAUSEL's opvolger, generaal BERTHEZÈNE, die bij de inneming van *Algiers* onder BOURMONT eene divisie aanvoerde, slechts divisiekommandant van dit corps heette BERTHEZÈNE kwam den

20sten Februarij 1831 in *Algiers* aan, en des anderen daags keerde CLAUSEL naar *Frankrijk* terug.

III.
Generaal berthezène. - *Togt naar Medeah en Bona. - Terugroeping van den generaal* berthezène. - *Van* 21 *Februarij tot December* 1831.

Generaal BERTHEZÈNE vond, toen hij *Algiers* overnam, behalve een meer geregeld door CLAUSEL ingevoerd burgerlijk bestuur, de zaken bijkans nog op hetzelfde standpunt als CLAUSEL ze had aangetroffen. In de provincie *Algiers* waren, na de ontruiming van *Blidah* en *Medeah*, de liniën van het bezetting-corps tot de omgevingen van de hoofdstad beperkt geworden; *Buffarik* en het model-etablissement, dat door eenige blokhuizen gedekt werd, konden slechts als versterkte voorposten beschouwd worden. In *Oran* stond nog een klein gedeelte van de divisie DAMRÉMONT, en in *Mers-el-Kebir* bevond zich eene Fransche bezetting.

Naar luid van zijne meer bepaalde lastbrieven, volgde generaal BERTHEZÈNE een vredelievender stelsel dan zijn voorganger, en hield vooral het oog op het bestuur. Daarbij verviel hij echter al dadelijk in eene feil, waaraan later verscheidene zijner opvolgers zich mede schuldig maakten, dat hij namelijk het geheele voorhanden zijnde personeel voor de verschillende takken der openbare dienst verwisselde en door lieden verving, die niet eens de halfjarige ondervinding van hunne voorgangers voor zich hadden. Over het geheel droeg de eeuwigdurende afwisseling van de opperbevelhebbers, zoowel als van het overige personeel des bestuurs, gepaard met het weifelend stelsel der regering en der kamers, ja de onzekerheid, waarin men zich verscheidene jaren, tot in den laatsten tijd, over het behoud van het regentschap in 't algemeen bevond, wel het meeste bij tot de geringe slaging van de pogingen ter kolonisatie der Franschen in *Algerië*, en tot de ongewisheid

van hun bezit van dit schoone en uitgestrekte land, als ook tot het vele vruchtelooze bloedvergieten aldaar.

Bij het hem voorgeschreven meer vredelievend stelsel moest BERTHEZÈNE bovenal daarop uit zijn, om zich, zoowel als het Fransche bestuur over het geheel, in gunstiger betrekkingen ten opzigte der inboorlingen te plaatsen. Daartoe was hij echter niet altijd gelukkig in zijne keuze van personen, en vele misbruiken vloeiden daaruit voort. Intusschen had de algemeene strekking van het bestuur voordeelige gevolgen en BERTHEZÈNE legde eene groote werkzaamheid als bewindvoerder aan den dag. Hij bragt orde in het bestuur der domeinen, gaf den zoutverkoop vrij, bouwde kazernen, molens, slagthuizen, marktplaatsen, en liet nog meerdere gebouwen tot openbaar nut stichten. Dit alles kon evenwel den diepgewortelden afkeer der Arabieren tegen de Europeanen niet wegnemen, en van tijd tot tijd hadden er rooverijen en moorden langs de Fransche liniën plaats, welke in 't begin van Maart en in de eerste weken van Mei tot eenige strooptogten aanleiding gaven.

Intusschen was de door *Frankrijk* aangestelde Bey van *Titteri*, BEN-OMAR, in eene hoogst moeijelijke stelling geraakt. Hij werd, al spoedig na den aftogt der Franschen, in *Medeah* zoo goed als opgesloten, en bij de woelingen der partij van den ouden Bey, was hij ten laatste in zijn eigen huis niet meer zeker. BERTHEZÈNE zag in, dat hij hier krachtig moest handelen; hij schoot ter hulp toe, en, na eenige gevechten, bevond hij zich den 29sten Junij in *Medeah*. Van hier werden verscheidene strooptogten gedaan; doch de horden in den omstreek gaven den Franschen handen vol werk, en generaal BERTHEZÈNE zelf bevond, dat hij zich in de slecht voorziene plaats, te midden van eene zoo vijandige bevolking kwalijk handhaven kon. Den 2den Julij nam hij den terugtogt aan. Op den geheelen weg hevig bestookt, kwam de kolonne den 5den te *Algiers* terug. BEN-OMAR en vele zijner volgelingen sloten zich aan haar aan. De togt was dus mislukt. Dit oefende op Frankrijks invloed in *Algerië* den allernadeeligsten invloed uit. De inboorlingen zagen den aftogt der Franschen als eene schandelijke vlugt aan, hunne hoop werd opgewekt, dat zij de Franschen gansch en al zouden verdrijven, en eerlang spoorden de aanzienlijkste Bey's en Marabouts de inwoners tot openlijken strijd aan. Welhaast ontstonden in de nabijheid van *Buffarik* en het model-etablissement volkomen legerplaatsen van Arabieren, die vele invallen op het eigenlijk Algerijnsch gebied

deden, ja, in die stad sluipmoorden waagden en moedeloosheid verbreidden. Daaraan echter werd eenigermate perk gesteld door een beslissenden slag, dien de generaal BERTHEZÈNE den 22sten Julij leverde. Ter bewaring van de rust verhief nu de gouverneur het hoofd van de oude Marabouts van *Koleah*, MAHIDDIN, tot Aga der Arabieren, met eene bezoldiging van 70,000 franken. Deze bewees met de daad de treffelijkste diensten, en van nu af stond de generaal met de Arabieren slechts door zijne tusschenkomst in betrekking.

Daarentegen kreeg BERTHEZÈNE spoedig van eene andere zijde de handen vol. *Bona* was sedert 1830, toen DAMRÉMONT het ontruimd had, aan zich zelf overgelaten gebleven, en door de hulp eener geringe Turksche bezetting, die zich in de *Casauba* had geworpen, slechts met veel moeite tegen de omwonende stammen verdedigd. In den zomer van 1831 drongen die van *Bona* bij het Fransche hoofd om hulp aan, onder voorwaarde nogtans, dat men hun slechts inheemsche troepen zou zenden. Eene kleine afdeeling Zuaven werd in September derwaarts gezonden; doch het verraad van een sedert lang te *Bona* wonenden gewezen Bey van *Constantine* speelde er onder; zoodat in October de overblijfselen van deze bende te *Algiers* terugkwamen, en *Bona* op nieuw aan zijn lot werd overgelaten.

Ook *Bona*, dat reeds lang verwaarloosd was, kon nu, volgens eene beslissing des bewinds in *Frankrijk*, bezet worden. Generaal BOYER verlangde aldaar het opperbevel en kwam omstreeks de helft van September aldaar aan; spoedig kreeg het geheele landschap, door zijne veêrkracht, een gansch ander aanzien. Hij liet den Tunischen Kalif, die er zich ophield, naar *Tunis* terugbrengen, maakte aan de woelingen ten behoeve van *Marokko's* keizer een spoedig einde, en rigtte een bestuur in den geest van dat te *Algiers* op. Er heerschte destijds onder de Arabieren een tamelijk algemeen, wel is waar nog onbepaald streven naar nationale onafhankelijkheid, maar waaraan slechts de eenheid van een leidenden wil ontbrak. In *Mascara* waren de Turken verdreven of vermoord, en was er eene soort van republikeinsch bestuur opgerigt; in *Tlemsen* bezaten de Turken nog slechts de citadel. *Mostaganem* en *Arzew* hadden zich daarentegen voor *Frankrijk* verklaard. Behalve verscheidene hoofden van stammen, die alsnu te voorschijn traden, stond de Marabout MAGIDDIN, en zijn later zoo beroemd geworden zoon ABD-EL-KADER, bijzonder

in aanzien. BERTHEZÈNE liet zich overigens aan *Oran* weinig ge legen liggen, en liet daar den onbuigzamen BOYER de vrije hand. Over het geheel was zijn aanzien in *Afrika* sedert den ongelukkigen togt naar *Medeah* en *Bona* merkbaar gezonken, terwijl de regering, evenzeer ontevreden, slechts de gepaste gelegenheid afwachtte tot zijne terugroeping, welke zich bij de nieuwe denkbeelden van het ministerie PÉRIER omtrent het bestuur der Afrikaansche bezittingen, niet lang wachten liet.

(*Vervolg hierna*.)

Het derde Nederrhijnsch-Nederlandsch zangersfeest te Arnhem.

(14 *en* 15 *Aug.* 1847.)

Was het enkel de opgewondenheid der feestvreugde, de kracht van REICHARDT's wegslepende melodie door meer dan 500 kelen opgezongen, of eene hulde van dankbaarheid aan hen gebragt, die, een oogenblik te voren, zoo niet ‘met diepgeroerde borst,’ ten minste met bereidwillige lippen, het ‘Wien Neêrlandsch bloed’ mede hadden aangeheven, welke, aan het einde der zangen van den tweeden feestdag, de talrijke schaar der toehoorders deed instemmen in het schoone lied:

‘Was ist des Deutschen Vaterland?’

Of tintelde er welligt in dat uur van vervoering in menige borst een verhoogd gevoel van den broederlijken band, die al de zonen van den Rhijn omvlecht? werd het welligt erkend, dat de Nederlanders slechts een tak zijn van den onmetelijken stam, die zijne wortelen uitschiet, zoowel

‘- - wo der Sand der Dühnen weht,’

als tot in het verre

‘Oesterreich,
An Ehren und an Siegen reich?’

En werd er in waarheid een zucht geslaakt voor het groot gemeenschappelijk Vaderland, dat zich uitstrekt:

‘So weit die Deutsche Zunge klingt,
Und Gott im Himmel Lieder singt?’

Wij durven de vraag niet beslissen, al klinkt het ook in *het lied der Hoog- en Nederduitschers aan den Rhijn*:

‘Broeders, Vrienden, Feestgenooten,
Zonen van den vrijen Rhijn,
Laat ons steeds gedachtig zijn,
Dat we uit d'eigen stam ontsproten!’

Maar dit zouden wij durven beweren, dat zoo ten onzent het gevoel van verwantschap en nationale eenheid met de Duitsche broeders nog in weinige harten ontwaakt is, door de Nederrhijnsch-Nederlandsche Zangvereeniging het regte middel beproefd is, om de vonk te doen opglimmen, sints eeuwen onder de assche verborgen.

Het bezielend beginsel, de wereldveroverende kracht der Duitsche nationaliteit is niet gelegen in de Duitsche wijsbegeerte, - schrale troost voor het lijdend hart, en nutteloos werktuig voor hem, wiens leven, als dat van den Hollander, een worstelstrijd is met de ruwe baren; - niet in de Duitsche wetenschap, - zoo vaak onpraktisch en onvruchtbaar, en gebukt onder eene jaarlijks toenemende veelschrijverij, die vaak nog meer weêrzin dan bewondering wekt; - niet, Gode zij dank! in de Duitsche Staatkunde, die de boekencensuur handhaaft, de vrije ontwikkeling der volkskrachten belemmert, en, terwijl zij op *Duitschlands* eindeloos verbrokkeld grondgebied de troonen van tallooze vorsten en vorstjes voor waggelen moet behoeden, de krachtige uiting en zamenwerking van den Duitschen volksgeest met hydra-armen bedwingt, en den naijver voedt, die de verschillende bevolkingen vanéénscheidt; - maar in de onpeilbare en geheimnisvolle diepten van het weemoedig en ernstig Duitsch gemoed, waaruit gedurig de liefelijkste liederen, de heerlijkste toonen opwellen, getuigen tevens van des levens onschatbaren rijkdom en van zijne nimmer te bevredigen behoefte, tolken nu eens van den lust der lente en der liefde, als in het bekoorlijke lied:

‘O Sonnenschein, o Sonnenschein,
Wie scheinst du mir in's Herz hinein!’

dan weder van de verzuchtingen naar beter Vaderland:

‘Unter allen Sternen ist Ruh[(1)].’

(1) Ik kan mij niet weêrhouden hier eenige regelen van HIPPOLYTE FORTOUL neêr te schrijven, die ik onlangs in den *Spektator* vond aangehaald: ‘J'ai déja parcouru l'Allemagne presque entière, fouillant les monuments anciens, considérant les nouveaux, étudiant les galeries, visitant les ateliers, interrogeant les artistes et l'histoire; mais au milieu des ouvrages muets de la main de l'homme, j'étais toujours poursuivi par une voix qui ravissait mon esprit et qui le menait à son gré dans des régions, où je ne saurais vous faire pénétrer avec moi. Cette voix est celle de la musique.’

Ja, voorzeker, *Duitschland* is vorst in het rijk der toonen. Maar, vraagt gij mij, waar, buiten zijne grenzen, zijn heerscherstaf op dit gebied het meest geëerbiedigd wordt, ik aarzel niet te antwoorden: in het stamverwante *Nederland*. Of zou het welligt in *Engeland* zijn, dat, wel is waar, HäNDEL huldigt, wijl het zich hem als den zijnen toeëigent, maar tevens zijne schatten voor het klatergoud der Italiaansche opera veil heeft? Of in *Frankrijk*, het Vaderland van den *chanson* en de *romance*, van het vlugtig genot en de oppervlakkige levensbeschouwing, dat zich verlustigt in de toonen van AUBER? Zou het *Italië* zijn, trotsch op zijne zegepralen in deze als in elke andere kunst, maar thans tevreden met zijne *opera buffa*, zijne bravoure-aria's en zijn' DONIZETTI? Neen, voorwaar! nergens buiten *Duitschland* worden de heroën der Duitsche toonkunst gevierd en gehuldigd, als in het versmade *Nederland*, nergens vooral valt inniger vereering te beurt, - de Amsterdamsche *Eutonia* leverde er op het Arnhemsche Zangersfeest op nieuw het bewijs van[1], - aan dat meest Duitsche aller Duitsche geniën:

‘Hochentzückt, doch düster schauend,’

LUDWIG VON BEETHOVEN.

Maar is dit te verwonderen? Zijn wij niet bloed van *Duitschlands* bloed en been van zijn gebeente? Ruischt niet dezelfde wel in de diepten ook van ons gemoed? Hebben niet ook wij eene stem in het rijk der toonen, al buigen wij gaarne voor den magtiger' nabuur het hoofd? Hooren wij slechts, wat GUICCIARDINI in de XVIde eeuw van ons Nederlanders getuigde. ‘Deze Nederlanders,’ zegt hij, ‘zijn echte voorstanders van de toonkunst, welke zij grootelijks hebben verbeterd en tot de hoogste volkomenheid opgevoerd. Deze kunst is hun zoo natuurlijk en als aangeboren, dat mannen en vrouwen, zelfs zonder oefening, gezamenlijk de liefelijkste en wel meerstemmige gezangen aanheffen, terwijl wij aan de vlijtige kunstoefening,

(1) Door namelijk hare keuze voor een concoursstuk in de eerste plaats te bepalen tot MILLER's *Apotheose von Beethoven*.

later met dezen natuurlijken aanleg gepaard, die heerlijke proeven zoowel van vokale als van instrumentale muzijk verschuldigd zijn, welke den Nederlandschen toonkunstenaars aan de hoven aller Christen-vorsten zulk eene hooge en welverdiende achting verzekerd hebben[1].' En moge nu al deze kunst, door den drang en druk der tijden, door den veranderden vorm van eeredienst, door het ingeslopen Puritanisme, langzamerhand bij ons in een diep verval zijn geraakt, zoo zelfs, dat *Nederland* bij velen als het onmuzijkaalste land van *Europa* gold, hare krachtige wederopleving in de laatste jaren, dank zij der *Maatschappij van Toonkunst*, de aanvankelijk bij de jeugd zoo wel geslaagde pogingen der *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* tot verbetering van het volksgezang, het Arnhemsche Zangersfeest zelf, waar de Nederlanders niet voor hunne Duitsche broeders behoefden te blozen, toonen, hoe onwaar, hoe overdreven althans, de beschuldiging was.

Maar toch men wane niet, dat, waar *Nederland* en *Duitschland* elkander op het terrein der toonkunst ontmoeten, een wedstrijd met gelijke krachten mogelijk of zelfs denkbaar zou zijn! Wij brengen gaarne onze hulde aan VAN BREE's bevalligen avondzang:

> 'Waar het maanlicht zilvren stralen
> Over 't slapend bloembed giet,'

en aan het fiksche en krachtige Jagerkoor van SMITS:

> 'Op, jagers! daarheen, waar de beker ons wacht!'

(1) Zie *Descriptio Belg. Gen.* vers. Lat. ed. apud BLAEU, 1635, p. 56. Het is zonderling, dat de vroegere verdiensten der Nederlanders, zoowel Noord-Nederlanders als Vlamingen, jegens de toonkunst, aan onze eigene landgenooten, in weêrwil der door het *Instituut* bekroonde prijsverhandelingen van DE FÉTIS en KIESEWETTER, zoo weinig bekend zijn, dat men, daarvan sprekende, doorgaans met een ongeloovig schouderophalen beantwoord wordt. *Duitschland* laat ons echter in dit opzigt gaarne en volkomen regt wedervaren. 'Dass *die Niederlande*,' zegt FORKEL, *Allg. Gesch. d. Muzik*, II, p. 479, 'im sechzehnten Jahrhunderte eine allgemeine musikalische Pflanzschule für ganz *Europa* waren, und alle Höfe und ansehnliche Städte mit Musikern und Componisten versorgen konnten, eben so, wie es ein Jahrhundert später von *Italien* ans geschah, ist völlig erwiesen, und kann auf keine Weise bezweifelt werden. Auch dieser Umstand setzt eine lange vorhergegangene Ausübung der Harmonie in diesem Lande voraus. Aber nicht blosz im sechzehnten, sondern schon im fünfzehnten Jahrhundert, nahmen die Grossen, und sogar in *Italien*, ihre Tonkünstler aus *den Niederlanden*.' Vgl. G. MOLL, *Commentatio de Mus. S. in Eccl. Prot. ad exempl. vet. Christ. emendanda*, p. 36.

- de beide liederen, die, naar ons bescheiden en weinig beteekenend oordeel, de eer der Nederlandsche komponisten op het Arnhemsche Zangersfeest het best hebben opgehouden; - maar in wiens herinnering zijn zij niet verdrongen door de heerlijke zangen van KLEIN, *der Herr ist König* en *der Herr ist mein Hirt*; door KREUTZER's betooverend lied: *die Kapelle*, door MENDELSSOHN's *Festgesang an die Kunstler*, REICHARDT's *Bild der Rose*, LACHNER's *Lenzfragen* en *an den Sonnenschein*, en bovenal door FISCHER's *Meeresstille und glückliche Fahrt*, wegslepend schoon zelfs voor hem, wien de naklank van BEETHOVEN's verrukkelijke compositie bij denzelfden tekst nog in de ooren trilt. Wat vermogen de pogingen onzer tientallen krachtige strijders, zoo nieuwelings ten strijde aangegord, en belemmerd door de vooroordeelen van een volk, dat veelal zijne eigene geschiktheid voor muzijkale ontwikkeling nog wantrouwt, aan de verdiensten zijner componisten geen geloof waagt te slaan, en zich heeft laten diets maken, dat zijne taal te wanluidend is voor een hartverheffend lied; wat vermogen zij, zeg ik, tegen de talrijke welgeordende en welgeoefende legerscharen onzer naburen, aangevuurd door den roem en het voorbeeld van onsterfelijke helden als BACH, HäNDEL, HAYDN, MOZART, BEETHOVEN, WEBER en zoo vele anderen, en gerugsteund door de algemeene geestdrift der natie en de bewondering der gansche beschaafde wereld? Maar daarom ook kan de muzijk, terwijl zij *Duitschland* en *Nederland* vereenigt, niet tot een verband leiden als tusschen onafhankelijke magten; zij zal *Nederland* als eene provincie aan de Duitsche landen toevoegen, zij zal krachtig medewerken tot de vervulling van den wensch des Duitschen volks, dat *Nederland* tot de éénheid des gemeenschappelijken Vaderlands moge terugkeeren.

Duitschland gaat in zijn hier en daar ontwakend en in de materiële en morele belangen zijner bevolking gegrondvest streven naar afwerping van alle banden, die zijn politiek en industriëel leven belemmeren en drukken, en naar vereeniging onder ééne banier van allen die uit Duitschen stam gesproten zijn, eene grootsche toekomst te gemoet. Maar het kan zijn doel niet bereiken, zijne droomen kunnen geene werkelijkheid worden, zonder de toetreding van *Nederland*. Onze kapitalen, onze *débouché's*, onze marine, onze koloniën, zouden voor *Duitschland* van onberekenbare waarde zijn; aan onze kusten en riviermonden heeft het behoefte als aan zijn dagelijksch brood. De vijandschap, die de Duitsche journalistiek tegenover

Nederland aan den dag legt, is nimmer door partiële concessiën te bevredigen. Zij spruit voort uit den kwalijk verkropten spijt, dat *Nederland* iets voor zich zelf wil zijn, dat het zich in anti-Germaansche rigting beweegt, dat zijn onwil, om aan *Duitschland* de broederhand te reiken, de pogingen van het gansche groote Vaderland verlamt, dat het eigenaardig levensbeginsel, hetwelk zich van een afgezonderd lid heeft meester gemaakt, de vrije en krachtige ontwikkeling van het gansche uitgestrekte organismus belemmert.

Nederland, dus eischt men, moet met *Duitschland* inéénsmelten, gelijk de wateren van den stroom zich verliezen in den oceaan; en wij mogen het ons niet ontveinzen, dat de natuur der onderlinge betrekkingen geene andere vereeniging gedoogt. En daarom is elke schrede tot verbroedering met *Duitschland* ook eene schrede tot verloochening onzer eigene Hollandsche nationaliteit, die zich noodwendig tot het bewustzijn onzer éénheid met de groote Duitsche natie moet verruimen.

Onze geschiedenis pleit voor dien eisch, al laat zij ook de tegenpartij niet om redenen verlegen zijn. Wien is het onbekend, dat onze voorvaderen, Friezen en Batavieren, Franken en Saksers, of hoe ook hunne namen zijn mogen, loten zijn van den stam der zonen van TUISKO? Wien is het onbekend, dat de verschillende gewesten van ons Vaderland oorspronkelijk slechts zoo vele leenen waren van het Duitsche Keizerrijk, en eerst, als erflanden van het Huis van *Oostenrijk*, door den afstand van Keizer KAREL V, aan de Spaansche kroon werden toegevoegd, door den tweeden PHILIPS gedragen? Wien is het onbekend, dat onze voorvaderen zich-zelven *Dietscers* noemden, en hunne taal als de *Dietsce* van de reeds vroegtijdig als hoftaal ingeslopen Fransche onderscheidden? Eerst met dat Spaansche juk, zoo haast schier afgeworpen als opgelegd, maar om vervangen te worden door de roemrijke dagen onzer republiek, begint ons bestaan als natie, als een eigen afgescheiden volk. En nog, wat tot die omwenteling aanleiding gaf, - de weêrklank namelijk, dien de Kerkhervorming in het hart der Nederlanders vond, - bewijst het niet op nieuw onze verwantschap met dat groote Duitsche volk, dat wel met de voeten in de aarde wortelt, maar het hoofd, als zijne eiken, hoog opheft ten hemel?

En voegt dan, als wij van het Vaderland spreken, ook in onzen mond niet de bede:

‘Das *ganze* Deutschland soll es seyn!
O Gott vom Himmel, sieh darein!
Und gieb uns ächten Deutschen Muth,
Das wir es lieben treu und gut!’

Of heeft niet het gemeenschappelijk Vaderland regt op de liefde en den steun van alle zijne zonen?

Maar, zegt gij, aan dat eigen volksbestaan is de herinnering verbonden aan een groot en heerlijk verleden, toen wij magtig waren door vroomheid en moed, rijk door nijverheid en spaarzaamheid, toen zich de kunsten des vredes in eigenaardige rigting bij ons ontwikkelden, toen onze kielen de zeeën van geheel den bewoonden aardbodem doorkliefden? Gij wijst mij op onze vrijheid, toen *Duitschland* in slavenketenen zuchtte; gij wijst mij op onze VONDELS en HOOFTEN, lang vóór OPITZ in *Duitschland* voor de Muzen den weg bereidde; op onze REMBRANDTS en RUYSDAALS, terwijl de Duitsche schilderschool in barbaarschheid was ondergegaan; op onze TROMPEN en DE RUYTERS, bij wier scheepskroon de lauweren van EUGENIUS verbleeken. En zeker, wij mogen er ons op beroemen, dat, zoo *Duitschland* ons als zijne zonen erkent, het op die zonen trotsch kan zijn, en *Duitschland* mag het belijden, dat, gedurende twee eeuwen, de roem onzer kleine republiek dien van zijn magtig keizerrijk overschaduwd heeft, maar zich dan ook over zijne slavernij en rampen troosten, met de gedachte aan hetgeen de Duitsche geest in de moerassen aan het strand der *Noordzee* groots en heerlijks wrocht, ten bewijze dat het

‘Freiheit wohnt auf Bergen’

van KUCKEN's krachtigen *Normanns-sang* eene niet te regtvaardigen magtspreuk is. Maar wat baat het ons, te spreken over dat verleden? ik vraag u naar uw tegenwoordig, naar uwe toekomst. Ik zal hier niet gewagen van de gebreken van uw inlandsch beheer, van de kwijning uwer middelen van bestaan, van uw toenemend pauperisme, van uwe reusachtige staatsschuld; maar ik wijs u alleen op uwe betrekkingen naar buiten. Vijf groote magten hebben zich verheven aan de spits van het Europesche Statenverbond, en hebben zich opgeworpen als scheidslieden en regters in de verschillen der volken, als beslissers van het lot der wereld. Wat vermag een kleine staat als de onze tegen de willekeur hunner beschikkingen,

tegen de ons vijandige belangen hunner staatkunde? Van hunne genade hangt gij af; gij leeft van hetgeen zij u nog gelaten hebben, wijl zij in onderlingen naijver het elkander betwisten. Gij weet reeds bij ondervinding, hoe zij u de wet voorschrijven, en is u die ondervinding niet genoeg, ziet op *Griekenland, Portugal, Zwitserland, Polen, Italië* zelfs! En wat zal het zijn, als hunne eendragt, zoo dikwijls bedreigd, eens verbroken wordt? Een enkele schok doe *Europa* trillen, en *Frankrijk* staat aan uwe zuidelijke grenzen, de Engelsche luipaard slaat de klaauwen aan uwe koopvaardijvloot, aan uwe rijke koloniën! En daarom, verheft u niet op uw glansrijk verleden, maar haast u om steun te zoeken, niet bij vreemden, als in den tijd uwer schande, maar bij uwe broeders, niet bij vorsten, maar in het hart des Duitschen volks, en erkent het gelijk het op het Arnhemsche Zangersfeest erkend werd, zoo ool voor de oogen van geheel *Europa*, dat gij met hen ‘uit d'eigen stam ontsproten’ zijt. En *Duitschland*, dat reeds zijn *Walhalla* geopend heeft voor uwe verheerlijkte helden, zal ook zijn hart voor u openen, en de vriendschap der Duitschers zal u ten schild zijn!

Helaas! wel heeft professor ARNDT de waarheid gesproken, als hij, aan het eind van zijn *Holland en de Hollanders*, zich dus over de verbroedering der beide volken doet hooren: ‘Ja, de Duitscher mag zuchten of vloeken, zoo veel als hij wil, hij mag met alle politieke redeneringen bewijzen, hoe gelukkig en magtig *België, Holland* en *Duitschland* zijn zouden, bijaldien zij, met politiek verstand en geregtigheid, hunne landen, stroomen en zeeën in een onverscheurbaar volkenverbond vereenigden, - zulke dingen worden door geene zuchten en gebeden te weeg gebragt. Aan zoo iets hebben sommigen ook in de jaren 1814 en 1815 gedacht - wij weten immers welk eene ligtzinnige, losse en het zegevierende *Duitschland* schadelijke vereeniging toenmaals gemaakt is, - maar zoodanige verbindtenissen willen en kunnen de koningen en vorsten niet maken, zoo iets wordt slechts uit het geluk of uit den nood der volken geboren. Opdat zoo iets geschiede, moet *Holland* vooraf zeer klein, en zijn Duitsche broeder zeer groot worden.’

Want het is niet te ontkennen, er heeft zich in *Holland* eene ‘vaste en trotsche eigenaardigheid’ gevormd, die der Duitsche vriendschap niet gunstig is, en menig vooroordeel, menig met *Duitschlands* wenschen strijdig belang zou moeten worden op-

geofferd, eer er een innig verbond en versmelting zou kunnen plaats grijpen. En zelfs wanneer ARNDT zich met de gedachte troost: ‘de Duitscher en de Hollander spreken beide nog Duitsch,’ moeten wij daartegen opmerken, dat zich, sedert LUTHERS bijbelvertaling in alle landen van het Keizerrijk de zegepraal aan het Hoogduitsch verzekerd heeft, tusschen *Hollands* en *Duitschlands* spraak eene breede klove heeft gevestigd, en dat de taal, waarin VONDEL en BILDERDIJK gezongen hebben, niet zoo gemakkelijk als de onbeschaafde en ongevormde platduitsche dialekten, uit de school en de letterkunde en het openbaar leven te verdringen is. En men vorme zich geen te gering denkbeeld van den slagboom, dien het verschil van taal aan de vereeniging der volken in den weg stelt! Dat verschil was welligt de sterkste hinderpaal tegen onze verbroedering met *België*, dat verschil is misschien het krachtigste wapen, waarmede *Sleeswijk* en *Holstein* hunne Duitsche nationaliteit tegen het indringen van het Deensche element verdedigen.

Wie echter met onzen toestand inniger vertrouwd was, zou welligt vragen, of die opoffering der moedertaal zoo zwaar zou zijn voor een volk, dat bij al den lof, zoo kwistig daaraan toegekend, nimmer getoond heeft op die moedertaal hoogen prijs te stellen, dat meer dan eenige andere natie het Latijn op den troon der wetenschap heeft gezet en daarop hardnekkig blijft handhaven, welks hoogere kringen steeds met het Fransch hebben geboeleerd, dat veelal het aanleeren van vreemde talen als het voornaamste element der opvoeding beschouwt, dat, met zeldzame uitzonderingen, nog altijd weigert zijne eigene taal, anders dan in gemeene en walgelijke straatliederen, te zingen? En wie zich vereenigen kon met het anathema, vooral in verhouding tot de zangkunst, door velen onzer landgenooten zelven over hunne moedertaal uitgesproken, zou er de vraag kunnen bijvoegen, wat men verliezen zou aan eene taal, die ongeschikt is voor een hartverheffend lied?[1] Doch

(1) Schoon wij deze, onzes inziens, ongerijmde meening niet deelen, willen wij echter toegeven, dat de pedanterie eener uitspraak die zich naar een aangenomen schrijfstelsel wil regelen, hier en daar bij ons in zwang gekomen, de slapper en weekelijker vokaaluitspraak in verhouding tot die onzer naburen, aan onze moedertaal eigen, en vooral de ongewoonheid onzer ooren aan Hollandschen zang, aan het Hoogduitsch, met zijn' overvloed van heerlijke liederen, in dit opzigt een overwigt op het Nederduitsch verzekeren.

men late zich door den schijn niet bedriegen! Ongetwijfeld zouden er ook thans nog velen gevonden worden, die geneigd zouden zijn met den zang in te stemmen, door LOOTS ten tijde onzer inlijving in het Fransche keizerrijk aangeheven:

‘Ach! houden wij dat pand in waarde,
Als d'afdruk van der vaadren beeld!
't Is 't eenigst merk voor 't oog der aarde,
Uit welk een' stam wij zijn geteeld.’

En zelfs de onverschilligen zouden ijveraars worden, indien men te gewelddadige en voorbarige pogingen wilde in het werk stellen, om aan het Hoogduitsch ingang te verschaffen.

Doch, wij erkennen het, wij voor ons zouden ongaarne zien, dat door dit noodlottig verschil in taal onze verbroedering met *Duitschland* werd tegengewerkt, of tot het tijdstip werd uitgesteld, waarop inderdaad *Holland* ‘zeer klein’ zou geworden zijn. Niet *als Holland* klein zal zijn geworden, maar *opdat* het nimmer klein worde, wenschten wij het met *Duitschland* onverbrekelijk verbonden te zien. En daarom zij mij de herinnering vergund, hoe dikwijls zich bij ons de behoefte openbaart, om van eene uitheemsche taal gebruik te maken, zoo vaak wij namelijk het woord willen voeren tot ruimer kring, dan onze beperkte grenzen omsluiten; en de vraag, of het ons zooveel harder en zwaarder zou vallen, ons in dat geval van de taal van SCHILLER en GOETHE, dan die van CORNEILLE en VOLTAIRE te bedienen? Of is het ons weinig waard, dat wij, met Hoogduitsch te schrijven, niet van taal, maar slechts van tongval wisselen, en in ieder geval ‘het merk onzer voorvaderen’ niet verloochenen, tenzij wij dit begrip binnen zeer enge grenzen beperken willen. Werd ten onzent slechts de helft van den tijd en de moeite aan het onderwijs in het Hoogduitsch besteed, die aan het Fransch worden ten koste gelegd, wij zouden er allen gemeenzaam mede zijn, en de sluitboom tusschen *Duitschland* en *Holland* ware opgeheven, die door het verschil der talen gevormd wordt. Maar is daar ook niet reeds de hand aan geslagen, sedert wij de Duitsche toonkunst hebben lief gekregen, en geleerd hebben bij voorkeur Duitsche klanken te paren aan de toonen van ons lied?[1]

(1) Men denke slechts aan den Hoogduitschen tekst, waarvan zelfs onze Nederlandsche komponisten zich zoo gaarne bedienen, zoo als, om ons tot de liederen van het Arnhemsche feest te hepalen, het *Soldaten-Trinklied* van BERTELMANN en de *Serenade* van MABX.

Maar de taal is niet de eenige slagboom, die de ineensmelting van Duitsche en Hollandsche nationaliteit verhindert; volksvooroordeelen en antipathiën scheiden niet minder de beide volken vaneen. Wij moeten het erkennen, de figuur des Duitschers vertoont zich aan onze verbeelding niet altijd onder aangename kleuren. Het rijke *Nederland* zag er te allen tijde vele als gelukzoekers tot zich afzakken, en-ook thans zijn zij niet zeldzaam, die zich, met den hoed in de hand, eenen weg weten te banen tot de gunst van vrouw FORTUNA, en wanneer zij de bovenzijde van haar rad bestegen hebben, van uit de hoogte op minbegunstigden nederzien, en wie er onder liggen door hunne zwaarte verpletteren. Maar onverantwoordelijk zou het zijn, hier, waar het *ex uno disce omnes* zoo weinig geldt, om die enkelen eene gansche natie te veroordeelen. De Duitscher evenwel geeft ons niets toe in nationale vooroordeelen. ‘Al wat dor, stom, stijf en koud is, ja zelfs somberheid en hebzucht, kortom eene volkomene pedanterie en gemaniereerdheid in zeden, manieren, gebruiken en religie, iets dat niet te beschrijven is, en dat op de Indische en Chinesche geaardheid gelijkt,’ dat is het wat hij dikwijls onder ‘Hollandsche geaardheid’ verstaat. Maar verstandigen, als professor ARNDT, halen daar de schouders over op; zij ‘merken nog in honderd duizend teekens en vormen op, hoe de gelijkvormigheden en verwantschappen wederzijds te voorschijn treden en tastbaar worden,’ en erkennen dat ‘de Hollander en de Duitscher, naar alles wat zij in aanleg, in bedoelingen en in belangen gemeen hebben, elkander als broeders weêrkeerig behoorden te beminnen en hoog te achten.’ Voorzeker zal betere bekendheid onderling wederzijds juistere waardering van het volkskarakter des nabuurs te weeg brengen, en meer en meer tot de ontdekking leiden, dat de grondtoon van het gemoed bij Neder- en Hoogduitschers dezelfde is, en het verschil meerendeels slechts met die kleine versieringen is te vergelijken, die de voordragt van een muzijkstuk aanmerkelijk kunnen wijzigen, zonder dat zij in staat zijn den opmerkzamen hoorder dezelfde gedachte van den komponist in de verschillende uitvoering te doen miskennen. De Nederrhijnsch-Nederlandsche Zangvereeniging zal, door althans het westelijk *Duitschland* meer met *Nederland* in aanraking te brengen, de beide

volken meer aan den omgang met elkander gewennen, en daardoor ook veel kunnen bijdragen, om de scherpe hoeken in zeden en karakter af te ronden, waardoor zij thans nog met elkander in botsing geraken, en niet zelden elkander kwetsen.

Eindelijk, wij mogen het niet verhelen, indien wij van de groote belangen der beide volken tot de bijzondere belangen van enkelen afdalen, vinden wij ook daar geduchte hinderpalen, die der verbroedering in den weg staan. Vele opofferingen zouden bij eene naauwere aaneensluiting gevorderd worden, die vooral voor *Nederland* niet het minst zwaar zouden wegen. Ik wil echter hierover niet uitweiden, want ik zou een veld moeten betreden, waarop ik mij bijna een volslagen vreemdeling gevoel. Slechts waag ik het mijn vertrouwen uit te drukken, dat de strijd van belangen, die de vriendschapsbetrekkingen der volken, die met name de vereeniging van allen, welke tot Duitschen stam behooren, belemmert, langzaam maar zeker zal beslecht worden op het terrein der Staathuishoudkundige wetenschap, naarmate hare ware beginselen beter worden aan het licht gebragt, en hare wijze lessen meer en meer worden toegepast.

Ik heb het Nederrhijnsch-Nederlandsch Zangersfeest, als een bewijs van toenadering tusschen vervreemde broeders van één huisgezin, met levendige belangstelling begroet. Ik heb het op dat feest gevoeld, hoe vooral de toonkunst geschikt is, om den band te vlechten, die, voor het welzijn van beide, hen beide naauw omstrengelen moet. Ik ben beurtelings geroerd en verteederd, geschokt en verrukt geweest, door Duitsche zangen en Duitsche toonen, door Hoog- en Nederduitschers gezamenlijk of afzonderlijk aangeheven. Ik heb het met welgevallen aangezien en mede ondervonden, hoe menig vooroordeel en menige antipathie versmolt in het gevoel van gemeenschappelijke kunstliefde en broederlijk streven naar één doel. En ik heb ten slotte met vele mijner landgenooten, terwijl wij ons bestaan als afgezonderd volk vergaten, uit volle borst het lied mede aangeheven:

‘Was ist des Deutschen Vaterland.’

In schijnbaar onbeduidende omstandigheden liggen de kiemen van groote gebeurtenissen, en voor hem, die op de teekenen der tijden let, gaan de wenken niet verloren, die door anderen naauw worden opgemerkt. Wij gelooven dat velen onze gedachten bij dit Zangersfeest als een' ijdelen droom zullen bespotten. Ook wij willen de gebeurtenissen niet te zeer vooruitloopen, en te veel van de vrucht verwachten, wanneer wij de plant nog naauw zien ontkiemen, gedachtig aan de gevaren, die haar bedreigen, en aan de vele gunstige omstandigheden, die tot haren voorspoedigen groei moeten medewerken. Maar, zoo het lot ons gunstig is, wij zullen niet verzuimen, het eerstvolgend Zangersfeest, dat tot onze vreugde andermaal te *Arnhem* zal gevierd worden, op nieuw te gaan bijwonen, en voor den bloei der vereeniging de hartelijkste wenschen te koesteren.

26 Aug. 1847.
P.J.V.

De levenswijze aan de lagere scholen.

(*Naar* Esaïas Tegnér.)

[ESAÏAS TÈGNER zag zich, als Bisschop van *Wexiö*, de zorg voor het Gymnasium dier stad toevertrouwd, en plagt jaarlijks voor de kweekelingen dier school eene afscheidsrede te houden. Wij bieden onze lezers in de volgende bladen eene vertaling der toespraak aan, waarmede hij het onderwijs van het jaar 1838 besloot; en zullen, indien wij mogten ervaren, dat zijne meeningen over opvoeding en onderwijs ook ten onzent sympathie vinden, later eene bloemlezing uit de overige opstellen mededeelen.]

Sedert ik, voor ongeveer een jaar, van deze zelfde plaats, het laatst het woord tot u rigtte, is de stad door een groot ongeluk getroffen. Het geviel in een kouden, van sterren schitterenden nacht, die den wolf in het bosch hoorde huilen, maar de vrolijke menigte van eene harer liefste uitspanningen zorgeloos huiswaarts keeren zag. Hier, zoo als elders, gingen verstrooijing en verwoesting schier hand aan hand; want eer de wind de laatste toonen der dansmuzijk nog had medegevoerd, was de engel des verderfs gedaald, en had hij zijn kansel midden in de stad opgeslagen. Hoe vervaarlijk was zijne prediking! - voor zijn vlammenden adem zonk het eene huis voor, het andere huis na in asch. Het was een verschrikkelijke

nacht; hij, die hem beleefd heeft, vergeet hem nimmer. Intusschen heeft dezelfde God, die toeliet dat de stad door zulk een ongeluk werd geteisterd, ook het harte der menschen tot deelneming en hulpbetoon bewogen; en zoowel van de zijde des bestuurs, als uit bijzondere middelen, zijn haar milder gaven bedeeld, dan ooit eenige andere in ons land onder dergelijke rampen ontving. Wij mogen ons dus vleijen, de afgebrande woningen spoedig uit hare puinhoopen te zien herrijzen. Er heeft twist geheerscht op de blootgelegde grondvesten; maar de inwoners zullen niet vergeten, dat de welwillendheid des algemeens hen in staat stelt, de huizen weder op te bouwen, en dat het een der minste bewijzen hunner dankbaarheid behoort te zijn, met een hart vol van vrede en eendragt over haren drempel te gaan.

Groote rampen hebben ten minste dat goede, dat zij den mensch dwingen of behoorden te dwingen voor het oogenblik der ijdelen ligtzinnigheid, die onzen tijd kenschetsen, den rug toe te keeren, en het leven eens in de donkere, ernstige oogen te zien. Het is zeker eene duurgekochte, maar daarom niet minder heilzame herinnering, dat het leven iets anders in dan spel, en zijn hoogste doel niet eigenlijk en uitsluitend heeten mag zich te vermaken. Men pleegt in onzen tijd veel van de school, veel van de lagere inrigtingen tot onderwijs in het algemeen, te eischen; men weidt er gaarne over uit, in hoe menig opzigt deze te kort schieten, en dringt luidkeels op hervorming aan, te luider misschien, naar men minder begrip van de zaak heeft. In zekeren zin heeft men er ongetwijfeld reden toe; en het is ook *mijne* meening, dat de school eene wezenlijke, eene volslagen hervorming behoeft. Maar het punt vanwaar zulk eene omkeering diende uit te gaan, ligt niet binnen de school, ligt er buiten. Een oogenblik nadenkens moest volstaan om ons te doen inzien, dat de school, in haren tegenwoordigen toestand, eer eene inrigting voor onderwijs is en zijn moet, dan voor eigenlijke opvoeding, of met andere woorden gezegd: vorming van zeden, denkwijze, gemoedsaard, wereldbeschouwing. De school ligt midden in het leven; maar het staat niet aan haar dat leven om haar heen te beheerschen, de arme! het is integendeel zijn dampkring die haar nederdrukt en misvormt. Het eerste, het werkzaamste opvoedingselement in alle menschenbeschaving, is de heerschende geest des tijds, die vol strekt door de school niet wordt bepaald. Of wilt gij dat ik het anders uitdruk, welaan, het eigenlijk levensbeginsel der

school ligt buiten haren kring, het schuilt in het huisselijk leven. Ieder huisvader is niet slechts de eerste, maar tevens de werkzaamste opvoeder, en het staat in zijne magt oneindig meer te bederven, dan eenige school goedmaken kan. Wij gelooven daarom het doel van dezen dag niet uit het oog te verliezen, zoo wij onze gedachten voor eene wijle bepalen bij eenige aanmerkingen op de levenswijze aan de lagere scholen.

Indien er iets is dat in dit opzigt het eerst van allen in het oog valt, wat anders zou het wezen dan de verandering in levenswijze, welke gedurende eene halve eeuw in het gansche rijk heeft plaats gegrepen, en zich natuurlijk ook uitgestrekt tot die steden, waarin ten onzent de inrigtingen voor onderwijs gevestigd zijn. Zoo wij ons, ten einde een begin te maken, slechts bij het stoffelijke, bij voedsel en kleeding bepalen, zoo is het onderscheid groot, zeer groot. Wat de spijze betreft, het is immers bekend dat de studerende jeugd, in vroeger en krachtiger tijden, grootendeels teerde op van huis medegebragt en gezouten vleesch, op den knapzak, die over den schouder des knaaps had gebengeld. Het lijdt geen twijfel dat zulk voedsel den ouderen minder duur stond dan wat de jonkheid onzer dagen nuttigt; maar het is ook zeker dat het ongeschikt, dat het schadelijk was voor een zittend leven. In dat opzigt is het dus verre van mij, een terugkeer tot het oude te wenschen. Maar aan de nieuwe gewoonte kan ook wel eenig misbruik verknocht zijn. Indien er onder hen, die den kost geven, die tafel houden, zoo ge wilt, een onverstandige wedijver ontstond, om door een keuriger disch de jeugd tot zich te trekken, dan zou zij zich bij den terugkeer in het ouderlijk huis teleurgesteld vinden door zijne schrale schotels; en men zegt dat dit reeds dikwerf het geval is geweest. Een stellig misbruik zie ik in de veelvuldige maaltijden, vier, vijf, misschien meer nog des daags. Dat is verkwisting, dat is verkeerdheid. Het kind en de knaap beide, *kunnen*, even als het dier, zoo dikwijls eten, als men hun voedsel biedt. Maar geen mensch, tenzij hij zwaren arbeid verrigte, of sterke beweging neme, geen mensch kan honger gevoelen, dat wil zeggen, *behoefte* hebben om meermalen te eten dan driemalen des daags. Wat daarboven gaat, is overprikkeling of dierlijke vraatzucht, die het ligchaam verzwakt en den geest suf en slaperig maakt. - En slaan wij nu een blik op de kleeding, dan gaapt de klove tusschen weleer en nu nog wijder. De beroemde OEDMAN verhaalt in zijne *Herinneringen*, dat er, toen hij voor omstreeks

zeventig jaren in *Wexiö* studeerde, enkele leerlingen aan het Gymnasium waren, die de dansende wereld verbaasden met de voor dien tijd ongehoorde weelde van witte katoenen kousen. Wat is alles sedert veranderd! Met ieder geslacht zijn de kousen keuriger - en de kuiten schraler geworden. Op zich zelf is de kleeding iets onbeduidends, wat ook de vrouwen hiertegen in mogen brengen. De man, de jongeling, het kind, elk kleede zich zindelijk, kleede zich als het past; maar wat grovere of fijnere stoffe betreft, die hange van ieders middelen, van ieders stand af. Ik haat alle cynismus, 't zij het zijn oor sprong neme uit onreinheid, of uit ijdelheid (die onreinheid der ziel) of uit een kinderachtige zucht om zich van anderen in kleinigheden te onderscheiden. Vergete men niet, dat het louter ijdelheid was, die door de gaten van den gescheurden mantel des wijsgeers aan het licht kwam. Dwaas toch, dwaas, niet slechts de modegek en de behaagzieke vrouw, die de klee ding voor het wigtigste der wereld houden, maar ook de bestudeerde ruwheid, die voorwendt grof te zijn, zoo uiterlijk als innerlijk, om daardoor de opmerkzaamheid tot zich te trekken. Om het even of de zotskap smerig of prachtig zij, ik mag de eene noch de andere lijden. Er scholen zeker geen beschavingsmiddelen in wollen buis en lederen broek, in saijetten kousen en getraande schoenen; maar de eene als de andere kunnen toch gepaard gaan met vlijt, kennis en heuschheid, zoo ons de middelen ontbreken ons anders te kleeden. Waar die voorhanden zijn, zie ik er niets verbazends of berispelijks in, dat de jeugd er naar streve om er net uit te zien, ja zich smaakvol voor te doen; want de schoonheidszin en de daaraan verwante zucht en sier zijn der menschelijke natuur bedeeld en op zich zelve onschuldig. Menigeen beweert bovendien, dat de fijnste rok op den duur de bestkoope is. Dat zij zoo; maar hij eischt ten minste een uitschot dat met de beurs van den arme niet strookt. Het zij mij vergund hier eene andere opmerking in te lasschen. Er is eene soort van rokken, die ik niet uit kan staan, die het slechtst, die het ongemak kelijkst van alle zitten, al schitteren zij ook van goud en zijde, - het zijn de rokken die niet betaald zijn.

Intusschen, hoe groot ook de stoffelijke verandering, ten op zigte van voedsel en kleeding, aan onze scholen zij, zoo bekommer ik er mij toch weinig over. Valle het al niet te loochenen dat zij hier en daar, door beider overdrijving, van ligtzin-

nigheid getuigen, zoo is het ten minste eene uitwendige ijdelheid, en het is de innerlijke ijdelheid, waarvoor ik het meest vreeze. Ik ontrust mij over de ijdelheid, die zich openbaart in ligtvaardigheid en moedwil van geest, die onmondig is en en blijft, dewijl zij zich nooit aan eenig gezag heeft leeren onderwerpen; eene ijdelheid, die reeds van kindsbeen af als een roestvlek op het gemoed kleeft en zijn erts verteert. Ik ontrust mij over de ijdelheid, die zich kennen doet door onverzadelijken honger naar uitspanningen en verstrooijing, eene behoefte aan genot, der verloochening vreemd, hoe hoog de nood des lands stijgen moge, hoe zwaar de druk des dags wege. Ziedaar de ijdelheid waarvoor ik vreeze; de ijdelheid, die allen ernst, alle kracht, allen arbeidslust van den geest verdooft; die geen genoegen in het leven vindt, louter door allerlei genoegens na te jagen, die kennis en deugd beide gaarne in louter tijdverdrijf verkeeren zou. Aan haar hebben wij die zucht naar gezelschap te wijten, welke de algemeenste, maar ook de ongeneeslijkste ziekte onzes tijds heeten mag, en die daarin bestaat, dat men zich zelven niet meer vergenoegt, neen, altijd haakt om eens anders armzalige leegte van geest voor zijne eigene in te ruilen. Zij is het, die de veerkracht voor al het hoogere verlamt, der gedachten de wieken kort, en het verstand in een cyferlei verkeert voor eigen kleingeestig voordeel. Zij is het eindelijk, die de zeden in den knop vergiftigt en den spiegel der onschuld, eer iemand het weet, door haren adem besmet; zij is het ten leste, die het gevoel van bron in poel verkeeren doet, en het hoogaltaar der menschheid, zijn allerheiligste, de binnenkameren des harten, tot bewaarplaatsen van allerlei prullen ontheiligt. Zij is het, die met duizende draden door de wereld omzweeft, en er dagelijks meerdere aan onze scholen hecht. Wat heeft zij al menige voegen van het gebouw der maatschappij in het zuidelijk Europa los doen springen, en hoe is zij naar het ernstige Noorden op weg, de wereld met eene overbeschaafde, met eene verfijnde barbaarschheid bedreigende, gelijk aan die, welke Romes doodstrijd met de Middeleeuwen voorafging, die ook barbaarsch waren, maar in eene tegenovergestelde en natuurlijke rigting; - voor haar is het dat ik u waarschuw, jongelingen! wacht u voor haar! -

‘Dit is een hard woord, wie kan het verdragen?’ zeiden de Joden weleer. Ook ik ben zoo overtuigd als iemand, dat het

niets, volstrekt niets baten zal. Iedere verdorven tijd, of wilt gij het met andere woorden, ieder tijdperk zonder liefde, zonder eer, zonder geloof, als het tegenwoordige, is altoos atomistisch, is altoos verdeeld en verbrokkeld in tal van onbeduidendheden, die zich verbeelden alles even goed te kunnen als ieder ander, en luimen en lusten op eigen hand hebben, waarom niet? Zulk een tijd is altoos anarchisch, want hij acht niemand den heerschersstaf waard. De vele planeten of dwaalsterren reiën zich niet om eenige zon, neen, ieder atoom wil op zich zelf eene zon zijn, ja, zijn eigen zonnestelsel. Dat behoort tot de gevierde gelijkheid en vrijheidszucht. Of is men hier thans niet zoo liberaal, niet zoo democratisch, dat men ter nood een demagoog erkennen wil? Verre zij het, verre, zegt men, zich uit achting en vertrouwen iemand aan te sluiten; jan en alleman is in zijne inbeelding zijn eigen zelfstandig middelpunt. Onder den invloed van zulk een geest zou het immers onnoozel zijn zich te vleijen, dat men eener waarschuwing gehoor geven, wat zegge ik, naar eene bestraffing luisteren zou? Maar het is dikwijls pligt voor zijne overtuiging uit te komen, dit zonder schroom zelfs scherp te doen, als de zaak gewigtig is. Het is daarom dat ik voortvare.

Ik heb onzen tijd losbandig genoemd, ik heb gezegd, dat hij schier van geen gehoorzaamheid, van geen tucht, van geen orde weet of weten wil. Als gij er aan twijfelt, zoo zie om u, en sla het huisselijk leven ga. Wat zijn de ouders schaarsch geworden, die met de heilzame strengheid onzes voorgeslachts den zin van het kind teugelen, het gemoed tot gehoorzaamheid en berusting, tot bescheidenheid en eerbied voor het hoogere stemmen. Het monarchaal beginsel gold weleer ten minste in den familiekring. Nu speelt de democratie tot zelfs in de huishouding den baas. Vader en zoon zijn maar al te dikwijls twee staatsmagten, die elkander weêrspreken, of ieder zijns weegs gaan, zonder zich om den andere te bekommeren. Wat valt er van de schooltucht te wachten, als de huistucht, die haar steun en staf moest zijn, ontbreekt? Vermag de school regt te buigen, wat van den grond af krom gewassen is? Het is natuurlijk, dat ouders hunne kinderen liefhebben, en eenige partijdigheid in het beoordeelen van hunnen aanleg vindt verschooning. Maar hoe eigenlievender de tijd wordt, en hoe meer hij zich zelven afgodeert, hoe meer hij het ook zijne kinderen doet, en der ouderen ingenomenheid met hun kroost wordt

beide deerniswaardig en bespottelijk. De knaap heeft maar blijk te geven van alledaagsch menschenverstand, en hij wordt aangegaapt als een genie. Is hij uitgelaten, driest, opvliegend, waar anders is het aan toe te schrijven dan aan de aangeboren levendigheid des vernufts? Is hij traag, dom, slaperig als een jansalie, het wordt bescheidenheid geheeten, hij gaat voor een bedaard mannetje door. Laat hij bij den minsten weêrspoed de lip hangen, malmoêrtjes malkind, - och, hij heeft zooveel gevoel, zulk een aandoenlijk, zulk een lief hart! Het goede of dragelijke wordt opgehemeld tot voortreffelijkheid; de dubbelzinnige, ja, de bestraffenswaarde, de booze inborst, heet kinderlijkheid, onbedachtzaamheid, vergefelijke, ja, beminnelijke zwakheid. Een gedurige hyperbool, of een gedurig euphemismus, ziedaar de heerschende figuren, als ouderen van hunne kinderen spreken. Er is niets dat wij zoo ligt en zoo gaarne gelooven, als de goede gedachten van anderen over ons. Waarom zouden kinderen dan geen geloof slaan aan die ongetemperde loftuitingen hunner ouders? Hoe zouden zij dan niet eigenlievend, ingebeeld, vol van hun zelven opgroeijen? Men leest geen druiven van doornen, en evenmin brengt zulk eene opvoeding zedelijkheid of zelfverloochening voort.

Verder. Het is natuurlijk, dat de jeugd zich vermaken wil. Het kind moet spelen, want het heeft overtollige levenskracht, die afleiding eischt. Ook den knapen gun ik bij wijle uitspanning en verstrooijing; als de wijn, zoo sterkt ook de vreugde de krachten, en geeft der zinnen hunne veerkracht weêr, als zij met mate genoten wordt. Maar uitspanning, geneugten, vreugd, het zijn toch prikkels als de wijn; en worden die in overvloed aangewend, dan verslappen zij de ziel, in stede van haar te versterken. Zoodra het vermaak gewoonte wordt, verkeert het in misbruik; het kweekt eene behoefte, die slechts door eene telkens vergroote dosis te bevredigen valt, en het verliest juist daardoor allengs zijne opwekkingskracht. Lust en arbeid en zin voor ernstige studie gaan er door te loor, en er wast een geslacht op, dat eer, pligt en ambt voor vervelende bijzaken houdt, dat het hoofddoel des levens ziet in zich uit te spannen en den tijd te verdrijven. Daarom wordt het op zijne beurt ook door den tijd verdreven, als de hand van dezen zich verzwaart, en de beradenheid des krachtigen mans den wederspoed opwegen moest, maar ontbreekt. De schoonste droomen der jeugd, de droomen der toekomst, die zij scheppen zal, een droom van

vermaardheid, van menschenheil en van eer, hebben nooit de slapen derzulken doen kloppen. Wat gaan die hun aan? Als zij droomen, dan is het van het eerstvolgend bal, van den speeltafel, die te avond gereed zal staan. Of draait ons gezellig verkeer zich tegenwoordig niet louter om die beide palen, spel en dans, van welke de eerste het hart verkoelt, en de laatste het hart verteert? Het hoogste doel des levens wordt omgang met al zijn verstrooijingen; en van kindsbeen af gewent men der jeugd, voor niets zoo bang te zijn als voor de eenzaamheid, waarin zij geen ander gezelschap heeft dan het slechtste ter wereld, dat wil zeggen, haar eigen. Over deze behoefte aan gezelschap, aan een verkeer dat de school der gedachtenloosheid, dat het paradijs aller leêge hoofden heeten mag, heb ik bij eene vorige gelegenheid u van deze zelfde plaats mijne gedachten gezegd. Ik heb er slechts bij te voegen, dat een greintje onverschilligheid voor de menschen in zulk een tijd uit alle gevoel van menschenwaarde kwalijk te weren is. Het heeft daarom niets vijandigs tegen den mensch; het is slechts koel voor zijn scheef oordeel, en voor het eindeloos en geesteloos gebabbel, dat voor gezelligheid pleegt door te gaan. PINDARUS heette het menschelijk leven de schaâuw van eene schaduw. Maar een zinlediger schouwspel, een onbeduidender, flaauwer bestaan, dan ik u hier naar de natuur teekende, is er wel niet. Het leidt tot louter ijdelheid, het doet het hart zaamkrimpen tot kleingeestige zelfzucht of eene bekrompen zorg voor eigene stoffelijk voordeel; en als het stuk afgespeeld is, dan heeft men geleefd zonder baat en sterft zonder eere.

Als het zoo toegaat buiten de school, hoe zou die geest des tijds zijn invloed niet doen gevoelen op het nog ongevormde, op het ontvlambare gemoed der jeugd, op een leeftijd, waarin de prikkel des vermaaks het onwederstaanbaarst is, waarin het voorbeeld zoo veel meer geldt dan de leer! Al mogten er hier en daar, eene overlevering van betere tijden, in de school nog ernst en nog tucht schuilen, hoe zouden zij weerstand kunnen bieden aan die besmetting des dagelijkschen verkeers? Wat baat het, of de onderwijzer het jonge gemoed met het merg van het verledene tracht te voeden, als de geest des tijds niet ophoudt op louter lekkernijen te nooden, wier mengelmoes de spijsvertering der ziel bederft, de zenuwen van den wil verslapt en de veerkracht des hoogeren zins verbranden of verdooven doet? Ik heb het reeds gezegd, dat men veelomvattende eischen aan de

school pleegt te rigten, dat men haar alléén voor de vorming der jeugd aansprakelijk houdt. Maar ik heb ook gezegd, dat iedere tijd opvoedt, meer dan de eigenlijke onderwijzer, die slechts zijne bepaalde uren heeft. En is deze bovendien niet zelf een zoon van zijnen tijd, ofschoon hij in vele opzigten slechts zijn stiefzoon heeten mag? De jonge lieden, welke hun worden toevertrouwd, zijn ook zij niet kinderen des dags, met zijn brandmerk op het voorhoofd? In één woord, onder den invloed van dien geest, die nu de wereld beheerscht, en bij de levenswijze onzer dagen, die er slechts de uitdrukking van is, kan naauwelijks eenige school haar doel bereiken, indien men haar als opvoedingsgesticht beschouwt.

Het is volstrekt mijne meening niet, dat het aangevoerde op ons gewest, niet eens op ons land bij uitzondering of in het bijzonder toepasselijk zou zijn. IJdelheid en eigenwaan zijn in alle tijden en bij alle volkeren de vruchten der beschaving geweest, die er te milder mede is, naarmate zij volwassen weelderiger loten schiet, waarin het bederf zich eerst openbaart. Er zijn landen waarin het kwaad nog hooger gestegen is, waarin het nog dieper aan de wortelen der maatschappij knaagt. Die onzalige, die ijdele geest vliegt door de gansche wereld om, en blaast zijn gif over land en stad. Maar in de steden verzamelt zich, uit natuurlijke oorzaken, al het bederf des lands en vooral des lands ijdelheid. De kleine steden, waarin onze meeste lagere scholen werden opgerigt, maken daarop geene uitzondering. Geene stad is zoo klein, dat zij geen hoofdstad in het klein wil zijn; het mannetje wordt zoo gaarne voor een man aangezien. Daarom ontleent men aan de hoofdstad niet slechts den snid zijner kleêren, maar ook den vorm van uitspanningen, maar ook de levenswijze, maar de zeden ook. Wie wil ouderwetsch zijn? en de mode geldt niet, zoo als het pas geeft, voor de muts alleen, maar ook voor het hoofd, maar ook voor het harte. Het is toch eene beklagenswaarde eigenaardigheid der geneugten van het gezellig verkeer in het Noorden, dat zij zelden vrolijk, dat zij zelden levendig zijn, dat zij doorgaans slechts in ruwe en logge vormen aan het licht komen. De zoon van het Zuiden kleurt uitspanning, en uitspatting misschien, door eene dichterlijke verrukking; het is een hartstogt, die aan bacchanalische uitgelatenheid grenst. De Brit veredelt zijne bij wijle buitensporige verlustigingen schier altoos door eene oorspronkelijke opvatting, door een diepen humor en

wereldironie. De Franschman, geboren voor het gezellig verkeer, vermaakt zich tintelende van geest; het is of vrolijkheid en vlugtigheid slechts zijner natie ten deel zijn gevallen; hij is de beminnelijkste man ter wereld, schoon hij overigens ook de onbeduidendste zij. Maar de Duitscher, maar de Deen, maar de Zweed, zijn lomp en log, ook als zij zich willen vermaken, en hunne vrolijkheid gelijkt altijd min of meer op een beerendans. Niets is deerniswaardiger, niets bespottelijker, dan eene zwaarmoedige vrolijkheid, dan eene mislukte poging om beminnelijk te zijn. Intusschen, men doet zijn best, en er is geen gezellig verkeer in de hoofdstad, dat men niet tracht na te bootsen in het onbeduidendste stedeke, hetzij men er de middelen toe hebbe of niet. Vandaar in alle provinciestadjes, even als in *Stockholm*, bals, soireés, tableaux (sprekende en stomme) benevens schouwburgen. In het laatste opzigt is het alleen te bejammeren, dat de vele stedekens het nog tot geen eigen troep hebben gebragt, maar den nomadischen hoop slechts van tijd tot tijd zien verschijnen; dat in enkele van deze de schouwlustige menigte, even als het hooi, in eene schuur wordt zaamgetast. Beklagelijk is het vooral, dat wij nog altijd het genot moeten derven, den wereldberoemden Aap te zien, die triomf van den Stockholmschen schouwburg, die zoo lang reeds het publiek der hoofdstad opgetogen houdt. Maar wij willen er het beste van hopen. Hij zal niet zoo onbarmhartig zijn, dat hij niet te avond of morgen een uitstapje in de provincies doet. Hij heeft ons immers reeds, tot voorlooper, meer dan een van zijne tweebeenige vertegenwoordigers uit *Stockholm* gezonden?

Indien levenswijze en toon in de meeste steden geene andere zijn dan de straks geschetste, zoo komt de vraag bij mij op, of het passend, of het heilzaam voor de jeugd heeten mag, dat onze inrigtingen voor lager onderwijs daarin gevestigd zijn? Het kind wordt vrijgewaard door zijn leeftijd: het heeft slechts zijn naam te geven, als een voorwendsel voor de zoogenaamde kinderenbals, die toch eigenlijk aangelegd worden voor de volwassene kinderen. Maar de jongeling valt in de algemeene conscriptie, hoezeer hij nog wassen moet. Daardoor wordt zijn zin van ernstige bezigheden afgeleid, die toch eigenlijk zijn doel aan het gymnasium moesten zijn, - hij is cavalier lang reeds voor hij man wordt, - en in de broeikastlucht worden driften gewekt en lusten geprikkeld ten zwaren, al te zwaren toets voor het jonge, onbewaakte hart. Te vroeg in alle

geneugten des gezelligen verkeers ingewijd, verliest hij den arbeidslust, en wil zich gedurig vermaken: - dat hij de ongelukkige gevolgen dier ijdelheid van zin niet zijn gansche leven lang meè te slepen hadde! Het is waar, naar den thans heerschenden toon, zou hij toch eens in dien draaikolk worden medegesleurd; maar het zou reeds veel gewonnen zijn, als men dit uitstellen kon, tot de jongeling meer naar ligchaam en ziel zou zijn ontwikkeld, tot zijn karakter zou zijn gevormd. Men zegt, dat het de taak des onderwijzers is, de tucht te handhaven, dat hij der jeugd vrijwaren moet van alles, wat haar schaden kan. Maar hoe is dit mogelijk, als de verzoeking haar dagelijks omgeeft? Hoe vele ouders zijn er niet, die, gestreeld door de eer, hunne kinderen vroeger in het gezellig verkeer te zien opgenomen, uit kwalijk begrepene teederheid het bederf in de hand werken, dat zij te keer moesten gaan? Het is buitendien met gezellig geneugt als met de cholera: de besmetting erft niet enkel over door aanraking; ook de lucht brengt haar aan. De onderwijzer kan niet eischen, dat de stad hare levenswijze veranderen zal om den wille der school. Er blijft dus slechts over, dat de school zich van de stad verwijdere, en hare wijk neme op het land. In de middeleeuwen waren de meeste lagere scholen in de kloosters gevestigd. Wij hebben geene kloosters meer in protestantsche rijken, maar de school kan en moest een protestantsch klooster zijn, zoo ver mogelijk van de algemeene uitspanningen afgezonderd. De jeugd had weleer geen ander gezelschap dan hare meesters en hare makkers, dan de wetenschap en de klassieken. Ook behoeft zij geene andere; en een beter, een werkzamer, een reiner geslacht zou waarschijnlijk uitgaan van zulk eene school.

Hoezeer wij in dit jaar, ten gevolge van de ramp, die de stad heeft getroffen, slechts de helft van den gewonen tijd aan het onderwijs mogten besteden, is er meer, dan ik durfde hopen, geleerd, en heb ik reden met het afgelegd examen, vooral met dat der kweekelingen van het gymnasium, tevreden te zijn. Daarvoor zeg ik den bekwamen en ijverigen onderwijzers dank. Daarvoor doe ik het ook der jeugd, van welke een goed deel met den tijd, hoe kort die zijn mogt, heeft gewoekerd. Ten deele misschien valt de goede uitslag dááraan toe te schrijven, dat er geene vermakelijkheden vielen bij te wonen in de afgebrande stad, en dat aldus de adellijke oefeningen

aan het gezellig verkeer der meer burgerlijke, het onderwijs eigen, niet in den weg stonden. Het is daarom, dat wij maar zelden, sedert ik hier Epharus geworden ben, de voldoening gesmaakt hebben, zoo bekwame, zoo vlijtige, wat zeden en gedrag betreft zoo onberispelijke jongelingen uit de hoogste afdeeling van het gymnasium hun afscheid te geven, als heden het geval is. Verheft u echter niet op dien bijval, gij jongelingen! want met dat doel wijde ik u den lof niet; er blijft nog oneindig veel voor u te leeren overig. Het elementair onderwijs is slechts de voorbereidende klasse aan de hoogeschool der beschaving. Maar het verheugt mij, dat velen uwer die niet eerder verlaten, en daardoor een' hechten grond hebben gelegd, om op voort te bouwen. Het is daarom, dat ik hoop, dat gij uwe plaats zult weten te handhaven, niet slechts bij een academisch examen, maar bij een zwaarder toets, bij het examen rigorosum, waartoe men voor een menschenleven geroepen wordt, en dat voor de eeuwigheid dimitteert. Daar geldt het niet alleen het weten, ofschoon ook dat noodzakelijk is, maar het geldt ook, en nog meer, eer en trouw, en die welwillendheid van voornemen, welke voor geenerlei ondankbaarheid bezwijkt, dien goeden wil des harten, welke voor geen weerspoed zwicht. Het is u onmogelijk er u voor te wachten, met de ijdelheid des levens in aanraking te komen, daar het geslacht onzer dagen in hare uniform is uitgedost; maar het staat ten minste in uwe magt haar te verachten, ofschoon gij hare kleuren draagt. Als gij het ernstig wilt, kunt gij u onbesmet houden van de ijdelheid van ziel, dien afgod onzer dagen, de volslagen tegenstelling van mannelijken trots; die ijdelheid van ziel, die bij den man aan het licht komt, door te draaijen naar den wind; die populariteit, die volksgunst heet. Het staat aan u te gelooven en te gevoelen, dat gij voor iets hoogers geschapen werdt, dan voor den voorbijgaanden lof des dags, die lage zielen streelt, maar de groote blozen doet. O dat gij met dien zin in den schoot van kerk of staat terugkeerdet! Dat ook uwer verbeelding de droom aanlachte, die alle edele harten op uwen leeftijd te boeijen plagt. Beproeft, tracht ten minste te leven voor haar, voor welke alle betere menschen hier hebben geleefd, voor de nawereld. Ik vermaan er u toe met de woorden, welke KLOPSTOCK aan een' jongeling rigtte:

‘Noch viel Verdienst ist übrig: auf! hab er nur!
Die Welt wird's kennen.’

Of, zoo uwe wieken weigeren u zoo hoog te dragen, leef dan meer *voor* dan *met* uwe tijdgenooten. Een edel streven mislukt nooit geheel. Zijn slagen ligt reeds in zijne aanwezigheid, even als de vrucht in den wortel schuilt. Het is ligt mogelijk, dat het door weinigen zal worden opgemerkt, dat het door velen zal worden miskend. Maar wat maakt dit uit? Wie het voorbijzie, niet God; wie u miskenne, Hij niet. Zijn zegen rust op alles, wat edel en regt is. Die God zij met u op alle uwe wegen, - vaartwel!

Avondschemering.

Ein stiller Friede kommt auf mich, Weiss nicht wie mir geschehn.
GÖTHE.

Wat is ze vredig de avond, wat is de hemel blaauw!
Zie, alle vooglen baden zich in den zachten daauw;
Zij knikken en zij droomen, ontroof haar niet heur zoet!
Want waerelden verrijzen tot zelfs in 't kleinst gemoed.
De leeuwrik droomt zich boven gedoken tusschen 't kruid,
Wat elke bloem mag voelen, aâmt zij in geuren uit.
De schoone wijde waereld met wat zij heeft en had,
En aller hemel hemel wordt door mijn hart omvat;
Een traan glanst in mijne oogen al lachen zij van vreugd,
'k Omarmde graag elk schepsel van nameloos geneucht!
Zie, alle starren blinken - en de avond schemert zacht;
Laat vrij de starren naken en ook de zwarte nacht,
Slaapt zacht en droomt gij vogels! u bloemtjens nett' de daauw!
't Is stil in 't diepst des harten, daar is de hemel blaauw!

Naar H.C. ANDERSEN.
S.J. VAN DEN BERGH.

Mengelingen.
verovering van Algerië.
Zeventienjarige strijd.

(*Vervolg van blz.* 396.)

IV.
Generaal savary, *hertog van Rovigo, als gouverneur-generaal; Decemb.* 1831. - *Krachtige maatregelen.* - *Gruwzaamheid van den krijg.* - *Voorvallen in Oran.* - *Terugroeping van den hertog van Rovigo in Maart* 1833.

De generaal SAVARY, hertog van *Rovigo*, de opvolger van BERTHEZÈNE in het opperbevel over *Algiers*, kwam den 25sten December 1831 in *Afrika* aan, en twee dagen daarna keerde BERTHEZÈNE naar *Frankrijk* terug. Nog eer het nieuwe hoofd *Algiers* bereikt had, den 1sten December, verscheen een lang voorbereid bevelschrift, volgens hetwelk het burgerlijk bestuur van het militair kommando afgescheiden en een civiele intendant voor het finantie- en justitiewezen, onafhankelijk van den gouverneur-generaal, benoemd werd. Dezen laatsten bleef dus, behalve het militaire, nog alleen het staatkundige deel over; de civiele intendant, baron PICHON, stond regtstreeks met de hem betreffende ministeriën in verband, en hierdoor werd de in *Afrika* zoo hoogst noodzakelijke eenheid van de dienst verbroken.

De nieuwe gouverneur-generaal wijdde aldra aan de zamen-

stelling van het bezettings-corps zijne bijzondere aandacht, en nam te dien einde verschillende, zeer geroemde maatregelen. De gansche zamenstelling van zaken kon zeker op zich zelve niet goed genoemd worden, maar zij ging meer van het Parijsche ministerie van oorlog, dan van den hertog uit. Men wilde namelijk *Afrika* gebruiken als een voertuig, om zich te bevrijden van alle rustelooze en lastige koppen, die de Julij-omwenteling in *Frankrijk* had doen opsteken, of van elders aldaar deed zamenkomen. Aan dat denkbeeld was onder anderen het 67ste regement van linie zijn bestaan verschuldigd, zijnde de kern van al die woelzieke hoofden, die men, om ze uit *Parijs* te verwijderen, onder den naam van het legioen van ‘Parijsche vrijwilligers,’ bij menigte naar *Afrika* heeft gezonden, waar zij ruime gelegenheid vonden, om hunnen revolutionnairen overmoed te bekoelen. Aan dapperheid mangelde het dezer bende zeker niet; maar wel aan tucht en orde, zoodat de slechte roep, die er van uitging, weldra op het gansche bezettings-leger kleefde. Een andere maatregel, van gelijksoortigen aard, de oprigting van een *vreemden-legioen*, had geene betere gevolgen. De krijgstucht verliep bij die uit allerlei volken zamengeraapte benden zoo zeer, dat men eerlang eene ligte infanterie moest vormen uit de soldaten, die, na afloop van hunnen straftijd, weder tot de dienst werden toegelaten. Nog in den loop van het jaar 1832 werden twee batailjons van deze ligte infanterie voltallig, en daar men dit stelsel ook op de armee in *Frankrijk* toepaste, zoo bevond zich spoedig het meest bandelooze gedeelte, om niet te zeggen de heffe, van Frankrijks gewapende magt in *Algiers* te zamen. Geen wonder, dat men eindelijk die beruchte *compagnies franches* moest oprigten, waarin het uitschot des legers werd opeengehoopt, en die men overal henenzond, waar het meer een gruwzaam bloedvergieten dan strijden gold. De discipline van deze kompagniën kreeg op zekeren tijd zulk een gevaarlijk aanzien, dat men 't volstrekt niet meer waagde ze in de steden op te nemen, maar ze voortdurend in het open veld liet legeren, en een' tijd lang zelfs de bloote verschijning te *Algiers* van een daartoe behoorend soldaat, met den dood meende te moeten straffen. Over 't geheel was de hertog van ROVIGO er afkeerig van, de troepen in de steden te houden, waar hij de verslapping van de krijgstucht duchtte, en dit bragt hem op het denkbeeld, een aantal kleine vaste kampen op te rigten, waar de troepen zouden kantonneren. De zwarigheden,

die zich bij de oprigting daarvan voordeden, konden evenwel niet dan later uit den weg geruimd worden.

Het nadeel van de afscheiding des krijgs- en burgerlijken bewinds in een nog niet volkomen veroverd en zich steeds in oorlogstoestand bevindend land, kwam al spoedig aan het licht. De gouverneur-generaal legde, wegens de slechte verpleging van de troepen in *Algiers*, aan die stad eene schatting in wol of geld op; deze echter schreeuwde over willekeur, en de hertog van ROVIGO werd door het ministerie teregtgewezen, ofschoon dan met afschaffing van de bestaande misbruiken en bewilliging van de hiertoe strekkende gelden. Men bevond intusschen, dat die teregtwijzing voornamelijk geschied was op aandrijven van den civielen intendant, die de stad ijverig gesteund en, bij de aanvankelijke weigering des hertogs, om de ontvangene bevelen na te leven, op diens vervolging aangedrongen had. Zoo ontstond er, van den aanvang af, eene nadeelige spanning en wedijver tusschen de beide hooge beambten, en het ministerie zag zich genoodzaakt, den 12^{den} Mei 1832, het bevelschrift van 1 Dec. 1831 weder in te trekken en de opperleiding geheel aan den gouverneur-generaal terug te geven. Niettemin heeft de meergemelde intendant veel goeds tot stand gebragt; ook is hij de stichter van den *Moniteur Algérien*, die sedert Februarij 1832 verschijnt. De opvolger van PICHON, GENTY DE BRESSY, stond weder in eene aan het militaire ondergeschikte betrekking; hij stichtte de dorpen voor Duitsche kolonisten, *Kuba* en *Dely Ibrahim*, waarbij het echter weder aan geene misslagen ontbrak, die de kolonisatie-plannen des hertogs van ROVIGO zeer in den weg stonden. Ook rigtte hij de nationale garde te *Algiers* op, herschiep het gewezen landhuis van den Dey in een groot stevig gebouw en stichtte eene katholijke kerk.

Aanvankelijk poogde de hertog van ROVIGO met de Arabieren buiten de door de Franschen bezette plaatsen, in goede verstandhouding te leven. Daarom liet hij op het terrein, dat de door hem aangelegde legerkampen omgaf, eene onafgebrokene linie van blokhuizen oprigten, welke een gebied van zes vierkante mijlen voor de vijandelijke invallen zou beveiligen. Toen evenwel de Arabieren niet nalieten de voorposten aan te vallen, den schildwachten, die zij konden verrassen, de hoofden af te houwen, de met *Frankrijk* bevriende stammen te bestoken en de toevoeren af te snijden, besefte de hertog wel, dat het tot nieuwe krijgsondernemingen zou moeten komen. Twee stammen, die van *Elefiah* en *Melinah*, werden beschuldigd twee

gezanten van een met den hertog bevriend opperhoofd te hebben vermoord. Deze kwam nu tot het vreesselijk besluit, die twee stammen geheel te vernielen, ten einde de overige af te schrikken. En van dat oogenblik af dagteekent de wederzijds met zoo veel woede gevoerde verdelgingskrijg, waarvan jaar op jaar zoo jammerlijke voorbeelden opgeleverd, en welke zoo veel bijgedragen heeft, om ABD-EL-KADER te doen opkomen. Diens vader moet trouwens reeds in 't geheim, en in weêrwil van zijne stelling en bezoldiging als Aga der Arabieren, vele aanslagen van dezen hebben aangestookt.

Eene eerste hoogst treurige episode in den langdurigen en bloedigen wortelstrijd was die gebeurtenis op den 25sten April 1832, toen twee magtige Arabische stammen, beroemd door de aloudheid van hunnen oorsprong, ten onder gingen. Eene sterke afdeeling jagers te paard en lansiers, meestal vrijwilligers, uit *Algiers* uitgetrokken, vereenigde zich bij de zoogenaamde *Maison-carrée* met de grenadiers en voltigeurs van het vreemdenlegioen, benevens twee kompagniën fuseliers. In den vroegen morgen van genoemden dag, werden de legerplaatsen der beide stammen overvallen, en huivering wekt de bloote beschrijving, hoe 't bloedbevel volvoerd werd, ongeacht of het vrouwen, kinderen of grijsaards gold. Een Turksche woestaard, MUSTAPHA, die bij de Spahi's diende, ging hierin voor; de harten van zoo velen, die tot het uitschot des legers behoorden, schenen in wreedheid behagen te vinden. Het middel, de uitdelging van twee stammen, werd gebezigd; maar niet het doel, de afschrikking der Arabieren, bereikt. Integendeel, deze werden feller dan ooit tegen de Franschen verbitterd, en binnen drie weken reeds na de schrikkelijke slagting, moest op de eigen plaats een gansch piket van het vreemden legioen den dood van zoo velen boeten. Maar spoedig sloeg de beweging der naar wraak dorstende Arabieren tot verdere streken over. MAGIDDIN werd er geheel door meêgesleept, en moest zich openlijk tegen *Frankrijk* verklaren. Zeker kregen de Arabieren, in een gevecht bij *Buffarik*, eene geduchte les, zoodat velen naar hunne haardsteden terugkeerden; maar de gestrengheid des hertogs van ROVIGO, die zich voortaan allerwege deed gevoelen, brouwde meer kwaad dan goed. Spoedig werden nieuwe togten tegen *Bona* en *Oran* ondernomen, in welk laatste landschap de keizer van *Marokko* nog altijd troepen vereenigd en voortdurend de hand in het spel had. Wel trok hij, toen *Frankrijk* hem door eenen afgezant bepaalde

verklaringen deed vragen en bedreigingen liet doen, zijne troepen uit dat gewest terug, maar bleef sedert met den jongen ABDEL-KADER toch in geheime verstandhouding, en was er op uit, om, als hij de kans schoon zag, zich althans van een deel dezer streken meester te maken. Altoos won *Frankrijk* door deze togten naar *Oran* en *Constantine* weder eenigen grond en klem.

Het bleef verder, gedurende het bewind des hertogs van ROVIGO, een gestadig schermutselen en strijden en afmatten en wegsterven des legers, met gedurig nieuwe aanvoeren van manschap, zonder dat dit alles op den wezenlijken stand der dingen eenen beslissenden invloed uitoefende; zoodat men van nu af veilig voorspellen kon, dat de krijg met de inboorlingen meer was aangevangen, dan op zekere hoogte gebragt.

In Maart 1833 keerde de hertog van ROVIGO, om zijne verzwakte gezondheid, naar *Frankrijk* weder, volgens sommigen, zonder dat hij eigenlijk was teruggeroepen.

V.
Generaal avizard. - *Generaal* voirol. - *Graaf* drouet-d'erlon. *Van Maart* 1833 *tot Augustus* 1835.

Bij het vertrek des hertogs van ROVIGO, had de regering nog niets ten opzigte van eenen opvolger bepaald, zoodat generaal AVIZARD, als oudste generaal-majoor, voorloopig het opperbevel op zich nam; dit was echter van korten duur, en behalve de oprigting van het Arabische bureau, bood dit kortstondig bewind niets bijzonders aan.

Den 20sten April 1833 kwam de generaal VOIROL in *Algiers* aan, en nam, onder den titel van kommandant en inspecteur der troepen, het opperbevel insgelijks slechts tijdelijk op zich, daar de regering het nog altijd met zich zelve niet eens scheen, hoe zij het bestuur, en wat verder de Afrikaansche koloniën betreft, zou inrigten, en zij zich dus nog niet nopens de keuze van een gouverneur-generaal wilde bepalen. Ook vingen toen

de voor den bloei der kolonie zoo verderfelijke worstelingen aan in de Kamers, tot het opgeven, behouden, uitbreiden of beperken daarvan.

Generaal VOIROL, wiens tijdelijke waarneming van het opperbevel tot in het midden van bet jaar 1834 liep, volgde eene zeer vredelievende staatkunde. Intusschen duurden de roofzieke invallen der Arabieren en Kabylen, vooral der Hadsjouts, waarover nader, en de strooptogten tegen die allen, voort. De eenige grootere onderneming was de bemagtiging van *Budschia*, waartoe echter een klein expeditie corps, onder bevel van den generaal TRÉZEL, uit *Toulon* overkwam. Als plaatskommandant werd de toenmalige batailjons-chef, DUVIVIER, die zich later zoo roemrijk bekend maakte, in *Budschia* achtergelaten.

In de provincie *Bona*, waar generaal UZER het bevel voerde, bleef voor het oogenblik, eenige rooftogten uitgezonderd, alles rustig, maar in de provincie *Oran*, waar sedert het jaar 1830 generaal DESMICHELS het beleid had, kregen de zaken, door de steeds wassende magt des Marabouts. ABD-EL-KADER, een ander aanzien. De inbezitneming van *Arzew* en *Mostaganem* door de Franschen, omstreeks het midden des jaars, en de eerste vrede met ABD-EL-KADER, den 26sten Februarij 1834, kunnen te gelijk als de grenspalen van deze merkwaardige episode in Frankrijks heerschappij in *Afrika* aangemerkt worden. Er doet zich voor het oog des beschouwers van den Algerijnschen oorlog van nu af, gedurende langen tijd, eene worsteling op tegen twee personen, de vertegenwoordigers van twee partijen: als van 1834 in de provincie *Oran* tegen ABD-EL-KADER, den voorganger der Arabieren, en van 1835 af in de provincie *Constantine*, tegen ACHMED-BEY, den vertegenwoordiger der Turken.

Later smelt die tegenstand weêr zamen, breidt zich al meer en meer uit, en vereenigt zich onder het Arabisch hoofd, die zelfs *Marokko* daarin, bedekt of openlijk, medesleept.

Dan loopen wij de gebeurtenissen niet vooruit. Den generaal VOIROL, die de genegenheid van inboorlingen en Franschen had weten te winnen, werd een opvolger gegeven in den zeventigjarigen graaf DROUET D'ERLON. Niet weinig was men daarover verbaasd. Den 28sten September 1834 kwam hij te *Algiers* aan. De graaf volgde mede een vredelievend stelsel, en hij voerde vele verbeteringen in het regtswezen in; nogtans grepen onder zijn bewind krijgsondernemingen plaats, welke daarom gewigtig waren, omdat zij de grondslagen van

alle latere veldtogten uitmaakten: het begin der vijandelijkheden tegen ACHMED-BEY door generaal UZER, en de schrikbarende nederlaag der Franschen aan de *Makta*, in Junij 1835, tegen ABD-EL-KADER.

Omstreeks dezen tijd toog het vreemden-legioen af naar *Spanje*. De regering was al spoedig ontevreden over den loop der zaken onder den graaf D'ERLON en werd er op bedacht, hem een opvolger te geven. Zij kantte zich tegen de door hem bedoelde bezetting van het reeds ten tweede male verlaten *Medeah*, daar zij zich niet buiten noodzakelijkheid in nieuwe moeijelijkheden wilde wikkelen; aan de andere zijde evenwel vond men het noodig, de eere der Fransche wapenen te redden, die door de nederlaag van generaal TRÉZEL aan de *Makta* weder een harden slag had gekregen. De keuze viel voor de tweede maal op eenen man, die reeds den eersten keer veel veerkracht had betoond, op den intusschen tot maarschalk verheven generaal CLAUZEL.

VI.
Maarschalk clauzel. - *Togt tegen* achmed, *Bey van Constantine. - Ongelukkige afloop daarvan. - Terugkeer van den maarschalk* clauzel. - *Generaal* rapatel. - *Van* 10 *Augustus* 1835 *tot* 12 *Februarij* 1837.

Maarschalk CLAUZEL was ditmaal met het vaste voornemen bezield, om Frankrijks heerschappij in *Algerië* eerst door strenge en nadrukkelijke maatregelen tegen de opstandelingen te bevestigen, en vervolgens, door vredelievende betrekkingen en de bevordering van het welzijn der provinciën en der kolonisatie, zich met de inboorlingen op eenen goeden voet te stellen. Met deze denkbeelden was hij den 10^{den} Augustus 1835 in *Algiers* aangekomen. De uitvoering van zijn weldoordacht plan ontmoette echter in de weifelingen der Regering en de weêrstreving der Kamers, die hem de daartoe noodige middelen niet bewilligden, onoverkomelijke hinderpalen.

Om nu niet te spreken van meer op zich zelve staande, kleinere gevechten en strooptogten tegen de Hadsjouts en andere strijdbare stammen, noch ook van den togt tegen ABD-EL-KADER, die de expeditie van *Constantine* voorafgingen, bepalen wij de aandacht thans tot den strijd tegen ACHMED-BEY en den volgenden togt naar *Constantine*.

Maarschalk CLAUZEL was, om de Regering en de Kamers geheel voor zijne ontwerpen te stemmen, den 13^{den} April 1836 zelf naar *Parijs* vertrokken, en bekwam werkelijk alle toezeggingen in dit opzigt. Maar de aftreding van het ministerie THIERS veranderde de zaak; het volgende ministerie vond bezwaren, en, mogt het al ten slotte tot iets besluiten, zoo ging het met de inscheping der krijgsbenden zeer tragelijk voort, hetgeen waarschijnlijk de oorzaak van den slechten afloop der onderneming was. In stede dat deze, gelijk eerst was bedoeld, in September kon worden aangevangen, zoo werd dit eerst twee maanden later, in den regentijd mogelijk. De hertog van NEMOURS was, om de onderneming bij te wonen, naar *Afrika* gekomen. Aan dezen ongelukkigen veldtogt namen vele vrijwilligers deel, die, even als ware de tijd der kruistogten wedergekeerd, uit alle oorden van *Europa* aan Afrika's noorderkust zamenvloeiden. Hoe weinig vermoedden zij den uitslag!

Den 13^{den} November verliet het expeditie-leger *Bona* en betrok nog denzelfden dag eene legerplaats te *Behurfa*, aan den oever van eene beek. Hevige regenvlagen bemoeijelijkten al dadelijk den togt, en eerst den volgenden middag kon men opbreken. Op den ganschen togt van *Bona* viel geene vijandelijkheid voor; integendeel toonden de bewoners veel vertrouwen, en maakten de Fransche krijgers zich dit ten volle waardig. Dit vreemd verschijnsel voor hen, die slechts de bevolking van het westen kenden, vertoonde zich tot onder de poorten van *Constantine*. Den 15^{den} Nov. kwamen de Franschen aan den oever van de *Seybouse*; de overgang kon echter, wegens het buitengewoon steile van de oevers, dezen dag niet meer bewerkstelligd worden. Den 17^{den} bevonden zij zich aan den voet van 't gebergte, hetwelk de Arabieren *Dsjibel el' Sada* (gebergte des geluks), de Franschen *Ras el Akba* (Trappenkop) noemen, ofschoon de laatste naam slechts aan de hoogste punt van het gebergte toekomt. Zij bestegen dit gebergte en legerden zich des avonds op een bergplat, met bouwvallen bedekt. Men begon groot gebrek aan hout te krijgen, en men kan

beseffen, hoe bekneld het leger zich daardoor in het regensaizoen bevond. De soldaten namen de toevlugt tot de distelen, welke de uitmuntende graanvelden, waarop zij gelegerd waren, bedekten. Den 19den moesten de Franschen de *Wad-Zenati* doorwaden, aan wier regteroever zij echter eenige ververschingen opdeden; en na den ganschen dag door de vallei langs deze rivier gemarcheerd te hebben, legerden zij zich omstreeks de bron van dezen stroom. Van de hooggelegene vlakte *Ras el Akba* af, was het uiterlijke des lands onveranderd hetzelfde gebleven: overal graanvelden, wier dorre naaktheid thans den onaangenaamsten indruk maakte. Geen spoor van geboomte of struik; en het gebrek aan alle brandstoffen was te gevoeliger, daar des nachts de regen met stroomen begon neder te storten en de soldaten geen middel hoegenaamd hadden, om zich tegen de ijskoude vochtigheid te dekken.

Den 20sten verliet men de bivouacq, in de hoop, dat men *Constantine* nog denzelfden dag zou bereiken. De sluwe Bey volgde nu in 't klein het gebeurde in *Rusland*; hij lokte de Franschen al dieper en dieper; er vertoonden zich nu en dan eenige zijner benden, maar die zich ook even spoedig verstrooiden. Inmiddels hielden regen en hagel aan, en de wegen werden zoo onbegaanbaar, dat het leger het naar CONSTANTIJN genaamde gedenkteeken niet voorbij kon. De konvooijen konden niet eens tot daartoe komen, en moesten iets rugwaarts eene schuilplaats zoeken. Men verbeelde zich den toestand des legers: afgemat, op eenen doorweekten bodem, zonder behoorlijken toevoer, zonder brandstoffen, in de duisternis, aan de aanvallen van een achter de omliggende bergen loerenden vijand blootgesteld. ‘Gedurende dezen troosteloozen nacht,’ schrijft een ooggetuige, ‘brandde niet een eenig vuur in onze bivouacqen; eene doffe stilte heerschte allerwege. De sneeuw maakte het tooneel nog schrikvoller. Verscheidene menschen stierven van koude en kommer; anderen bevrozen de handen en voeten.’

Den volgenden morgen vernieuwde moeijelijke marschen; de wagens konden niet dan met twee en driedubbelspan voortgetrokken worden. Eindelijk zag men den 21sten *Constantine* in 't verschiet. Doch de beeken waren gezwollen en konden slechts bezwaarlijk doorwaad worden; de soldaten, die bijna verkleumd waren van den schrikkelijken nacht, dien zij doorgestaan hadden, werden nu gedwongen tot aan de dijen in het water te gaan. Eenigen, door het lijden verzwakt, wankelden in dien

overtogt, en, waren ze eenmaal gevallen, dan bleven zij als verstijfd liggen. Zonder de hulp van menschlievende makkers, zouden op deze wijze de meeste dezer ongelukkigen zijn omgekomen. Verscheidene lastdieren werden, benevens de goederen, die zij droegen, door het geweld van den stroom weggesleept. Onder zulke rampspoedige omstandigheden kwam het leger ten twee ure des nademiddags voor *Constantine* aan; de brigade van de voorhoede ging de *Rummel* (de *Wad-el-Kebir*) over, en nam eene stelling in op de hoogte van *Cudiat-Ati*, welke het voorgebergte beheerscht, op welks uiterste punt de stad op eene steile rots gebouwd is, die men noch door kogels ligtelijk vernielen kan, noch door mijnen laten springen. De maarschalkgouverneur, aan de spits der brigade TRÉZEL, bezette het bergplat van de *Mansurah*, hetwelk evenzeer *Constantine* beheerscht, en waarvan het door de *Rummel* is afgescheiden. Over die rivier leidt eene Romeinsche brug naar eene der stadspoorten.

De Franschen waren nog slechts op een geweerschot van de stad verwijderd, zonder dat de geringste vijandelijke daad hun scheen aan te duiden, dat de inwoners van zins waren wederstand te bieden. De poorten stonden open; eenige inwoners wandelden de brug op en neder, zoodat alles de Franschen in den waan bragt, dat ACHMED met zijne krijgers was afgetrokken en de bevolking geneigd was hen wèl te ontvangen. Zóó ook luidden de ingekomen berigten. Doch 't zij dat eene verandering in de gevoelens der ingezetenen had plaats gegrepen, 't zij dat de rust slechts een valstrik was: ter naauwernood waren eenige oogenblikken vervlogen, of een kanonschot werd van de brugpoort (*Bab-el-Cantara*) losgebrand en op eene andere batterij, onder het kasteel, de roode vlag geheschen. De artillerie der Franschen beantwoordde de vijandelijkheden. Inmiddels was de brigade RIGNY de rivier overgetrokken en eene kompagnie had reeds de graven, welke de hoogte van *Cudiat-Ati* bedekken, bereikt. Eensklaps dringt een hoop volks ter stad uit en opent een vinnig geweervuur, om die stelling te verdedigen. De Fransche kompagnie laat zich door de hitte van 't oorlogsvuur medeslepen, en, zonder op het gevaar, waaraan zij zich blootstelt, acht te slaan, scheidt zij zich te verre van het batailjon d'Afrique af. De vijand wordt tot onder de stad gedrongen; doch, het gering getal der Franschen ziende, keeren de Kabylen in talrijke menigte ijlings weder, en de kompagnie moest op hare beurt op de linie terugtrekken, met achterlating van eenige dooden in 's vijands

handen. Deze koelde zijne woede aan de lijken op de afschu-welijkste wijzen. Doch de rugwaartsche beweging der Franschen was van korten duur. Toen het batailjon jagers te paard de hoogte bestegen had, stortte de infanterie zich met de bajonet op de Kabylen en dreef ze tot in de stad. De eerste brigade sloeg nu haar bivouacq op.

Gedurende al deze voorvallen waren de vrachtwagens een half uur achterwaarts gebleven en men deed alle mogelijke moeite, om, door het slijk henen, tot het leger te komen; doch vergeefs. Eindelijk wilde men de pakkaadje van de wagens op de muilezels laden; doch op 't oogenblik, dat men dit poogde te bewerkstelligen, vernam men, dat het batailjon, hetwelk met de bescherming van de bagaadje belast was, deze verlaten en nog wel eerst geplunderd had, trots alle pogingen van den overste, om deze strafbare daad te verhinderen. Zoo was echter het leger van een deel zijner hulpbronnen verstoken. De dag van den 21sten ging zonder verdere belangrijke vijandelijkheden voorbij. Het weder beterde er niet op, en van dat oogenblik scheen het met de daad bezwaarlijk de stad te bemagtigen, indien zij met eenigen klem verdedigd wierd. Bovendien was het onmogelijk de veldstukken op de hoogte van *Cudiat Ati* te brengen, ofschoon de aanval vandaar met het meeste voordeel kon geschieden. Alle kansen waren dus den Franschen tegengeloopen.

Het hoofdkwartier was in eene stroohut; de hertog van NEMOURS had zich tusschen eenige ellendige bouwvallen gelegerd. De stad werd door verscheidene batterijen verdedigd, waarvan eenige met vierentwintigponders waren gewapend; behalve deze werken waren alle wallen en huizen sterk met strijdbare manschap bezet. Den 22sten hadden er eenige gevechten plaats, en men wilde de hoop nog niet opgeven om het doel te bereiken; doch de gevaarlijkste vijand, dien de Franschen te bekampen hadden, was het weder. Er viel zware sneeuw; de koude werd ongemeen fel. In *Afrika* vond men de vorst van *Rusland* en *Polen*. In zulk een toestand kon men niet lang blijven. Aan een langzaam beleg was niet te denken; alleen de storm bleef over. Den 23sten werd daartoe de stad hevig beschoten; doch de bouwtrant der huizen, waartoe weinige brandbare stoffen worden gebezigd, liet de houwitsers en het congrevische werptuig zonder veel uitwerking. De Fransche troepen waren inmiddels aan herhaalde aanvallen, zoowel van Turksche infanterie, als van de Arabieren uit de omstreken,

blootgesteld. Ondanks deze inspanning, beproefde men des avonds nog op twee plaatsen den storm; doch de bezetting, die de beweging bemerkt had, opende een allerlevendigst vuur. Vele Franschen raakten buiten gevecht. De generaal TRÉZEL zelf, die zich het digtst bij het vuur hield, werd door een kogel aan den hals getroffen. De overste LEMERCIER verklaarde, dat, daar de verrassing mislukt was, er geene hoop op slaging overbleef, en men op een' behoorlijken aftogt moest bedacht zijn.

De opperbevelhebber zwichtte voor de noodzakelijkheid: den 24sten ving de terugtogt in alle orde aan. Naauwelijks hadden die van *Constantine* zulks bemerkt, of eene menigte Arabische ruiters bestookten de achterhoede, doch werden gelukkig afgeslagen. Thans, bij den terugtogt, kreeg men het schoonste weder, en dit strekte het leger tot groot voordeel. Eenige aanvallen met nagezonden geschut van ACHMED-BEY deed den Franschen weinig of geene schade; den 28sten gingen zij rustig de *Seybouse* weder over en betrokken hunne vorige kantonnementen. Te *Bona* werden vele zieken achtergelaten en de noodige maatregelen genomen, om de post van beteekenende versterkingen te voorzien.

Deze ongelukkige afloop van den eersten togt tegen *Constantine*, welke een tweeden onvermijdelijk maakte, oefende den nadeeligsten invloed op de heerschappij van *Frankrijk* in *Afrika* uit, dewijl daardoor het geloof der inboorlingen aan 't alvermogen van Frankrijks wapenen op de sterkste wijze geschokt werd. Uit *Frankrijk* zelf ging een luide kreet tegen den maarschalk CLAUZEL op; aan verwijtingen en beschuldigingen over zijne aanvoering was geen einde, en daar deze een bijkans persoonlijk karakter aannamen, zoo geloofde CLAUZEL niet langer meer te mogen dralen, maar zich voor de Kamers en zijne landgenooten in 't algemeen te moeten verdedigen. Hij droeg derhalve het oppergezag voorloopig aan den generaal RAPATEL over en keerde in den jare 1837 naar *Frankrijk* terug, alwaar hij in de Kamer het woord voerde. In zijn vlugschrift, *Explication du maréchal* CLAUZEL, breekt hij met veel bitterheid tegen het ministerie los en werpt het ten deele zeer harde waarheden naar het hoofd. Den 12^{den} Februarij 1837 werd generaal DAMRÉMONT tot zijn' opvolger benoemd. - Den maarschalk CLAUZEL dankte men de oprigting van eene spaarkas in *Algiers*, in den aanvang des jaars 1836.

VII.
Generaal damrémont. - *Tweede expeditie tegen Constantine. - Dood des generaals* damrémont. - *Generaal* valée. - *Van* 12 *Februarij* 1837 *tot* 1 *December* 1837.

Generaal DAMRÉMONT had nu de dubbele taak te vervullen, om eenerzijds den smet van *Constantine* weg te wisschen, anderzijds evenwel zich zoo veel mogelijk in goede verstandhouding met de Arabieren te stellen, hetgeen voor eenigen tijd althans gelukte door den vrede, dien generaal BUGEAUD aan de *Tafna* sloot, waarop wij, gelijk mede wat den strijd tegen ABD-EL-KADER in 't bijzonder betreft, nader zullen terugkomen.

DAMRÉMONT zette met ijver de krijgstoerustingen voort en omstreeks het midden van September was het expéditionnaire corps op 13000 man en 5000 paarden te ramen; bovendien bevonden er zich, in verscheidene bezettingen en de legerplaats van *Chalma*, nog 8000 man in de provincie. Den 29sten September zou men opbreken en den volgenden dag den *Ras-el-Akba* overgaan, toen een onvoorzien voorval den togt vertraagde; in het 12de regement van linie toonden zich eenige cholera-zieken. De tijd drong intusschen op het sterkste, wilde men zich niet aan dezelfde rampen als in het vorige jaar blootstellen, en de onderneming nu volvoeren. Men besloot dus het aangetaste regement te *Bona* achter te laten en aan eene nieuwe quarantaine te onderwerpen.

ACHMED was inmiddels ook niet werkeloos gebleven. Nadat in September zijne poging, om de Franschen uit hunne legerplaats te verdrijven, mislukt was, was hij weder naar *Constantine* teruggetrokken, maar had aanzienlijke versterkingen in Turken en Koeloeglis uit *Smirna, Tunis* en *Tripoli* bekomen, en ook de omwonende stammen zooveel mogelijk in zijn belang gewonnen; een deel der bergstammen, die hem den vorigen keer zulke goede diensten hadden bewezen, bleef daarentegen achter. Hij had intusschen nog altijd 5000 Turken, 10,000 Kabylen en omstreeks 9000 ruiters onder zijne bevelen; daarbij eene artillerie van 15 stukken, behalve het kanon op de wallen.

De Franschen hadden eveneens toezeggingen van onderscheidene stammen, die deels sedert lang met hen bevriend waren, deels ACHMED om zijne verregaande wreedheid haatten; en gebood de voorzigtigheid op die toezeggingen niet te veel te steunen, men mogt zich evenwel dáárvan genoegzaam zeker houden, dat men in den rug niet zou worden verontrust.

Gelijk de vorige maal bevonden zich ook bij dezen togt eene menigte vrijwilligers uit de hoogste standen, uit *Frankrijk* zoowel als uit bijkans alle Europesche landen. Eveneens zorgde de regering, dat, gelijk NAPOLEON op zijnen togt naar *Egypte*, het leger door eene kommissie van geleerden werd begeleid, die handschriften, voorwerpen der oudheid, voor kunst en wetenschap van belang, zouden vereenigen. De dappere en ridderlijke NEMOURS liet zich, ondanks al het in 't vorige jaar doorgestane lijden, niet afhouden, om aan de nieuwe onderneming deel te nemen.

Onder den gouverneur-generaal DAMRÉMONT voerden voornamelijk het bevel de generaal-majoor PERRÉGAUX, de luitenant-generaal graaf VALÉE, de generaal-majoors hertog van NEMOURS, TRÉZEL, RULHIÈRES, en de kolonel COMBES. De krijgsmagt was van allen voorraad wel voorzien, en onder anderen ruim van belegeringsgeschut.

Den 1sten October zette men zich in twee kolonnes in marsch en bivouaqueerde op de hoogten van *Rasel-Akba*. Weder had men in 't begin met regen te worstelen; doch den 2^{den} helderde de lucht op. Een paar brigaden bleven wel eene halve dagmarsch achter en beschermden het konvooi, dat met zijne wagens en muildieren eenen weg van twee uren lang besloeg, hetgeen, indien een vijandelijke aanval daartegen ware gerigt, eene groote ongelegenheid zou hebben kunnen veroorzaken.

Men toog in goede orde voort, en kreeg den 5^{den}, van den top eener hoogte, die met de bouwvallen van een oud Romeinsch gedenkstuk was gekroond, de stad *Constantine* in 't gezigt. De inboorlingen noemen dit *Sommach*, de Franschen *Monument de Constantine*. In den avond van den 5^{den} zag men voor het eerst den vijand; deze monsterde veel volks, doch er vielen slechts eenige schoten.

Den 6^{den}, des morgens ten acht ure, defileerde de eerste brigade van de voorhoede, onder bevel van den hertog van NEMOURS onder de muren van *Constantine*. De hertog reed steeds aan de spits zijner brigade en kommandeerde met de daad; hij nam zijne stelling op het bergplat *El Mansurah*. Generaal DAMRÉMONT sloeg zijn hoofdkwartier bij den marabout SIDI MABRUK, in een klein bouwvallig huis, op.

De Zuaven, onder den dapperen LAMORICIÈRE, kwamen het eerst in 't gevecht en verdreven de troepen van den Bey geheel van de bovenvlakte. Nu deden de generaal VALÉE en ROHAUT DE FLEURY eene verkenning der plaats. Ontzettend groote roode vlaggen wapperden van twee poorten. Een woedend krijgsgeschreeuw ging van alle muren en schansen op; op de moskeetorens hieven de marabouts hunne gebeden luide aan, en beneden op de daken en straten beantwoordden hun de scharen van vrouwen, die met het trillend weegeschrei, hetwelk op sommige feesten en bij de lijkplegtigheden der Arabieren vernomen wordt, de lucht vervulden. In het eigen oogenblik stonden al de omliggende Arabische dorpen, door hunne eigene bewoners in den brand gestoken, in lichtelaaije vlammen. Een tot de wolken reikend gebergte rees westwaarts van de stad op; zwijgend stonden de generaals en officieren aan den afgrond der rots en zagen naar de in spookachtige nevelen gehulde stad. ‘Dat is 't verblijf des duivels!’ riep de adjudant des hertogs, de prins der Moskowa, uit, en naauwelijks had hij dien uitroep gedaan, of vier batterijen, vooral van het kasteel, openden een welgerigt vuur tegen het bergplat. Een der eerste kanonkogels vloog, nabij DAMRÉMONT en den hertog van NEMOURS, in de kleine leêge ruimte tusschen hen door, sloeg een' pomp achter hen in den grond en sprong. De generaal VALÉE schudde bedenkelijk het hoofd en riep: ‘De schurken hebben goede artilleristen!’ Daar ook tallooze geweerkogels uit de stad werden afgezonden, zoo was voor die toeschouwers, wier pligt hen niet dadelijk op deze plaats riep, het vertoeven aldaar niet zeer behagelijk. Deze zochten dan ook meer beschutte stellingen; maar DAMRÉMONT bleef, alle gevaren trotserend, verscheidene uren lang, aan den rand van de groeve, die de geheele stad omgeeft. Men heeft hem dit tijdverlies euvel geduid; het weder was toch nog gunstig, de grond droog; bij sneller maatregelen meende men, dat hij nog eenige batterijen op de *Mansurah* had kunnen aanbrengen en de andere helft naar *Cudiat-Ati* doen voeren.

Uit de opneming van de stad bleek namelijk, dat een storm slechts van laatstgemelde zijde mogelijk was, daar, tusschen de poorten *el Wed* en *el Dsjedid*, zich het eenige punt bevond, waar men eene bres kon openen; want verder vormt de rots een loodregten muur, door kogels noch mijnen te slechten. Zonder het trefbare punt ware *Constantine* een tweede

Gibraltar, dat men wel van de *Mansurah* af met bommen kan vernielen, maar nooit door storm veroveren.

Bij *Cudiat-Ati* had ACHMED-BEY, om den vijand alle dak te benemen, de geheele voorstad laten omhalen; maar anders, vol vertrouwen op de onneembaarheid der vesting, bij weinige nieuwe verdedigingsmiddelen baat gezocht.

Men besloot dus op *Cudiat-Ati* vasten voet te erlangen, het belegeringsgeschut daarheen over te voeren en in den vrijstaanden muur bres te schieten; tot ondersteuning van den aldaar te bewerkstelligen aanval ook op de *Mansurah* batterijen aan te leggen, welke het in den ringmuur staand vijandelijk geschut in de flank nemen, het frontvuur der batterij in het kasteel bestrijden en het bombardement van *Cudiat-Ati* af voorbereiden zou.

Reeds in den middag van den 6^{den} October werd met de uitvoering van dat ontwerp een aanvang gemaakt. Een dagorder maakte bekend, dat de hertog van NEMOURS het bevel der belegering op zich nam. Generaal RULHIÈRES moest *Cudiat-Ati* met de 3de en 4de brigade bezetten, hetgeen zonder veel tegenstand geschiedde, waarop tersond eenige verschansingen werden opgeworpen. Te gelijker tijd rigtte men op de hoogte der *Mansurah* drie batterijen op, bestaande uit een vier en twintigponder, twee zestienponders, vier houwitsers en drie achtduims-mortieren. De arbeid was ten vier ure des namiddags in vollen gang, en werd, zonder bemoeijelijking van den vijand, den ganschen nacht door voortgezet; de grootste hinderpaal leverde de rotsige bodem op.

Den 7^{den} vond er een aanval van 3000 Arabische ruiters van het gebergte plaats, alsook een uitval van 800 man voetvolk uit de stad: beide werden teruggeslagen.

De beste bondgenoot van ACHMED was ook nu het ongunstige weder, dat verscheidene dagen aanhield; het leger sliep onder eene ijskoude en de soldaten staken soms tot de knieën in den modder; geen dak beveiligde hen tegen den bij stroomen neêrstortenden regen. Daarbij zetteden de stadsbatterijen het vuur voort, ja eenige vermetele vijanden waagden zich tot onder de linie der Franschen. Alleen de bajonet dreef hen terug, daar men door het natte weder met het geweer niet schieten kon. Met eindelooze bezwaren had men te kampen, eer het geschut naar *Cudiat-Ati* overgebragt was; bijkans het geheele leger werd daartoe ingeroepen. Door koude en vermoeijenis verloor men vrij wat volk, en nog meer leden de paarden. Niettemin hield

men vol, sloeg alle aanvallen af en den 11den des morgens kon het vuur der batterijen op *Cudiat-Ati* geopend worden. Eene batterij op de *Mansurah* ondersteunde het. Nadat het vuur drie en een half uur onafgebroken was volgehouden, stortte een deel van den muur in. Nu begon ook de mortierbatterij de nabij de bres gelegene gebouwen te beschieten, waarmede den ganschen nacht werd voortgegaan. De gemeenschap tusschen *Cudiat-Ati* en de *Mansurah* was inmiddels voortdurend onderhouden; niettemin was de overgang over den *Rummel* niet zonder gevaar, daar het vuur der belegerden den stroom bestreek en op generzijdsche hoogten sterke ruiterbenden stonden, die het de enkelen, die 't waagden over den vloed te gaan, duur lieten betalen. Op de hoogten der Romeinsche waterleiding stonden 500 Arabieren; de Bey zelf had zijn hoofdkwartier bij zijn groot landhuis, alzoo meer zuidwaarts. Aldaar had hij 3 of 4000 Arabische ruiters uit het binnenland en wel even zoo vele Kabylen te voet bijeen.

DAMRÉMONT had zich, reeds van het begin der belegering, of veeleer reeds van het verschijnen voor *Constantine*, met de gedachte gevleid, dat de inwoners, zoodra zij de Fransche magt zouden ontwaren, de stad goedwillig overgeven zouden. De onderscheidene uitvallen hadden hun nog niet geleerd, dat zij hier te doen hadden met een welgesloten en geoefend heir, door de Europesche oorlogkunst gestevigd; en de Fransche opperbevelhebber wilde nog ééne poging doen, eer hij tot de ontwikkeling van al zijne krachten overging, om de ingezetenen met zachtheid te winnen. Hij rigtte eene korte en bondige proclamatie aan hen; een jong Arabier werd met het overbrengen van die gevaarlijke boodschap belast. Doch zij had geen gevolg. Het antwoord daarop luidde hooghartig: ‘Wanneer gij kruid begeert, zullen wij het u geven; wanneer gij brood verlangt, zullen wij u spijzen; de stad bekomt gij echter niet, zoo lang er nog één verdediger leeft.’ En het bleef niet bij woorden. De Arabieren deden uitval op uitval, om de belegeringswerken te vernielen en de bres vol te werpen met steenen, doch werden, vooral onder beleid van den kolonel LAMORICIÈRE, afgeslagen.

Den 12den begon het kanonvuur op nieuw; het zwaar geschut werd, bijkans zonder tusschenpoozen, losgebrand. DAMRÉMONT reed, onder eene hagelbui van bommen en musketkogels van vriend en vijand, langs de werken, met den kijker in de hand, allerwege de uitwerkselen van het vuur nagaande. Het was

onvoorzigtig: hij werd bij het tranché-dépôt door een vierpondskogel ter nedergestrekt. De uitroep van: *mon Dieu*! was al wat hij nog uitbrengen kon. De generaal PERRÉGAUX, die zich vol smart over het lijk zijns vriends boog, werd door een snaphaankogel aan 't voorhoofd gewond. Generaal RULHIÈRES kreeg een schampschot in de wang en zijn rok werd door verscheidene kogels doorboord. De hertog van NEMOURS bevond zich ook op die gevaarlijke plaats, waar de kogels rondom hem henen sisten. Hij bleef er, hoe men ook drong, tot DAMRÉMONT's lijk was weggedragen. De prins toonde over 't geheel gedurende den togt den grootsten moed.

Op de troepen maakte des opperbevelhebbers dood weinig indruk; men was nog in al de hitte van 't vuur, en slechts weinige soldaten hadden hem zien vallen. De gedachte aan de inname der stad had aller harten bemeesterd; alle andere gevoelens moesten daarvoor zwichten. Hierbij kwam nog, dat de generaal niet bijzonder in het leger van *Afrika* gezien was, dat men wel zijnen persoonlijken moed bewonderde, doch, vergeleken met den maarschalk CLAUZEL, hem de doortastende kracht eens veldheers van genie ontzeide, zoo als men dan ook aan zijn vertragen het verlies van verscheidene kostbare uren weet. Het was trouwens de eerste krijgsonderneming, die hij ooit geleid had.

Terstond na zijnen dood werd er een krijgsraad gehouden, en het opperbevel toevertrouwd aan den oudsten luitenant-generaal, den aanvoerder der artillerie, graaf VALÉE, een krijgsman uit den Keizerstijd. Deze voerde de onderhandelingen met den vijand liefst met zijne kanonnen, verdubbelde het vuur, zoodat hij 't geschut van de vesting deed verstommen, en aldra zelfs het geweervuur daaruit zweeg. Den eigen avond was de bres reeds zoo wijd, dat men den storm op den volgenden ochtend bepaalde. ‘Het verdoovend gedonder van al 't belegeringsgeschut,’ zegt een ooggetuige, ‘de opklarende hemel en de voorgenomen storm deden der soldaten moed op 't wonderbaarlijkst stijgen. Maar het was ook tijd. De soldaat had in vijf regenachtige nachten bovenmenschelijk geleden; de arme dieren kregen sedert den 10^{den} October geen korrel graan meer, en vielen bij hoopen, de lucht door kwade dampen verpestende. Thans was 't alsof een nieuw leven in 't leger was gekomen; met vrolijken moed, met zelfvertrouwen en geestkracht, voerde de krijgsman de hem gegevene bevelen uit.’

Eensklaps verlangde de Bey te onderhandelen, en vroeg

eene wapenschorsing van vier en twintig uren. Hij wilde blijkbaar slechts tijd winnen, om de Franschen af te matten. VALÉE echter wilde wel den vrede, doch eerst de overgave, vrijwillig of gedwongen, van *Constantine*. De batterijen vuurden den geheelen nacht door, en des anderen daags, 's morgens vroeg, begaven zich de generaal VALÉE en de hertog van NEMOURS, welke laatste de stormkolonnes zou aanvoeren, in de bresbatterij; bij het vuur van deze werden drie kolonnes geformeerd onder LAMORICIÈRE, COMBES en CORBIN. Het was bij half acht ure, toen met het kanonsein, het gelijktijdig afvuren van acht stukken, onder het daverend muzijk van het vreemden-legioen, tegelijk de stormmarsch werd geslagen, en in dit oogenblik liet de hertog van NEMOURS de eerste kolonne, onder bevel van den kolonel LAMORICIÈRE, voorrukken; die kolonel was de eerste, die uit den hollen weg sprong, en met de sabel zwaaijende, naar de bres henensnelde. De zijnen volgden hem met groote koelbloedigheid. In dit oogenblik hieven alle zuidwaarts en op de oostelijke hoogten gelegerde Arabieren en Kabylen zulk een woest en wild geschreeuw aan, dat zij de blaasinstrumenten der Fransche regementen verdoofden. De bres was men spoedig meester; slechts twee man vielen. Maar nu zagen de stormenden zich in een doolhof van half verwoeste huizen en met schietgaten voorziene muren en versperringen verward. Een schrikkelijke strijd, zoo als de latere geschiedenis er weinig meldt, ving in de straten aan. Een moorddadig vuur werd uit alle huizen geopend en vaak moest er met de standhoudende Arabieren man tegen man gekampt worden. De straten waren zeer krom en zoo naauw, dat geen bevracht lastdier er kon doorkomen en de wat hellend gebouwde huizen van boven elkander bijkans raakten. De Zuaven rukten echter vast voorwaarts; maar bij het dringen naar eene poort vond er eene geweldige uitbarsting plaats, volgens VALÉE, door het springen van eene door de Arabieren sterkgeladene mijn, volgens vele ooggetuigen echter, van eenige zakken kruid, door de sappeurs ontstoken. Hoe 't zij, de poort sloeg open, maar tevens de voorste stormenden terug, de patroontasschen ontvlamden; een wat afzonderlijk staand sappeur met een zak kruid werd in het gedrang medegesleept; die zak kruid ontvlamde evenzeer, en eene tweede, nog heviger uitbarsting greep er plaats, waardoor een groot getal soldaten deels ter nedergeworpen, deels verbrand, twee genie-officieren gewond en den kolonel LAMORICIÈRE het gezigt gezengd werden. Van deze verwarring trokken de Ara-

bieren partij, en het zou hun ongetwijfeld gelukt zijn, den Franschen nog een kwaad spel te laten spelen, indien niet ter regter ure versterking ware opgedaagd. Met vreesselijke woede stortten zich nu de Zuaven in de opene straten. De inname der vesting was beslist.

Eenstemmig zijn de getuigenissen, ook van geachte Duitsche officieren, die de zaken in 't Algerijnsche met een helderen blik nagaan, dat de heldenmoed van aanvoerders en soldaten in dezen geduchten strijd bewonderenswaardig was; en de officieren hadden zoo zeer het voorbeeld gegeven, dat hunne lijken op de bres genoegzaam gelijk in getal als die der gevallene soldaten waren.

Voortreffelijk verhaalt MÄHRLEN de schoone episode van kolonel COMBEN's dood. Toen deze de bres betrad, om zijne schaar in de stad te voeren, werd hij door twee vijandelijke geweerkogels getroffen, doch behield zijn kommando zoo lang, totdat zijne manschap was binnengedrongen. Nu ging hij koelbloedig naar den hertog van NEMOURS, deelde hem zijn berigt over den stand van zaken mede, en voegde er ten slotte bij: ‘Monseigneur! vergunt ge mij, dat ik den strijd verlate. Ik ben doodelijk verwond; ik bevele u mijne ongelukkige familie.’ Hij had zich, terwijl hij deze woorden sprak, zoo vermand, dat de prins zijnen toestand niet bemerkte, en eerst uit het bleeke gezigt des oversten de waarheid van zijne gesteldheid vernam. Met moeite sleepte hij zich nog tot het bivouacq zijns regiments en stierf onder vele smarten, den 10^{den} October.

De vreesselijke strijd in de straten duurde twee uren lang; de vijand werd van stelling tot stelling verjaagd; hij poogde zich den terugtogt naar den *Casauba* en vandaar eenen weg ter vlugt te verzekeren. Al wat loopen en klauteren kon, zocht dan ook over de rotsen te ontkomen. Ten dien einde werden touwen naar den afgrond afgelaten; mannen, vrouwen en kinderen gleden daaraan af; maar dikwerf schoten de touwen los en de daaraan hangenden werden jammerlijk tegen de rotsen verpletterd. Hoopsgewijs lagen dooden, gekwetsten of verbrijzelden over elkander. Die onbeschadigd of slechts met gebroken armen de diepte bereikten, ijlden of sleepten zich naar de tuinen van *Hamma*, of werden door de hunnen derwaarts gedragen. Hier liet zich ook BEN-AÏSSA in 't oogenblik van den storm af en vlood met zijne juweelen naar de legerplaats van den Bey. Daags te voren had hij elken man, die de wapenen kon voeren, 20 Duro's (ongeveer vijftig gul-

den) laten uitbetalen, om den ijver ter verdediging aan te vuren.

Een panische schrik had echter hem en vele hoofden der Arabieren bemagtigd, daar zij, behalve de stormenden, ook den aantogt van de Fransche brigade van de hoogte der *Mansurah* zagen. De eer der zege kwam echter der eerste stormende schaar en haren dapperen bevelhebber LAMORICIÈRE toe, die als de held van deze hagchelijke uren is aan te merken. Gewond, met zwart verbrand gezigt en bijkans blindgezengde oogen, voerde hij zijne Zuaven tot in den *Casauba*, waar hij met den luitenant-generaal RULHIÈRES, wien het kommando der plaats werd opgedragen, aankwam, en den vijand tot nederlegging der wapenen dwong. De tweede kolonne ondersteunde de eerste wel, doch had niet met zoo groote gevaren te kampen.

Des morgens ten negen ure woei de driekleurvaan, in plaats der roode, boven de stad uit; een uur later hield de slagting op en geen schot werd er meer gehoord. De Arabieren en de Kabylen, die van de toppen der bergen de bestorming hadden aangezien, namen zwijgend den terugtogt aan, toen zij de roode vlag zagen nederhalen.

Zes uren lang werd de stad der plundering ten prijs gegeven, maar het leven van alle ingezetenen gespaard. Geld werd overigens weinig gevonden; het was óf door de vlugtenden medegevoerd óf verborgen; wapenen, rijkversierde stoffen en dergelijke leverden echter nog ruimen buit; maar de beste, dien de krijgers zochten en vonden, was leeftogt in de magazijnen en verversching in de heerlijke, zuidwaarts van de stad gelegene tuinen. De arme paarden, die sedert drie dagen weinig anders dan gevast hadden, deden zich te goed aan de gerstzakken van den Bey.

Nog den eigen dag liet de opperbevelhebber strenge maatregelen nemen om de inwoners voortaan in het rustig bezit hunner eigendommen te verzekeren; waartegen zij op doodstraf alle voorhanden wapenen moesten uitleveren. Men vond 59 vuurmonden, van Turkschen, Spaanschen of Duitschen oorsprong, van 1515 en 1530; 3000 kogels, 500 bommen, 1100 geweren, 200 pistolen, een 100tal sabels, 6500 ponden kruid en 20,000 patronen. Bij de huiszoekingen vond men nog 2000 geweren en eenige andere wapenen.

De Franschen hadden, naar de regeringsberigten, van 1 tot 10 October verloren aan dooden: 14 officieren, 86 onder-of:

ficieren en soldaten; aan zieken: 5 officieren en 43 onder-officieren en soldaten. Voorts vielen er 237 paarden.

Het lijk des gesneuvelden opperbevelhebbers werd naar *Parijs* gebragt en in de grafgewelven van de Invalidenkerk plegtig bijgezet; zijner weduwe en kinderen een pensioen als nationale belooning toegekend. Eene menigte bevorderingen en begiftigingen met het ridderkruis vielen het leger ten deel; VALÉE werd tot maarschalk van *Frankrijk* verheven.

Ruim dertig stammen in de omstreken van *Constantine* zonden eerlang hunne onderwerping in.

De prins van JOINVILLE, op eenen zeetogt opgehouden, kwam even te laat met versterkingen aan, om nog deel aan den strijd te nemen.

Den 3^{den} November aanvaardden de beide prinsen met het leger den terugtogt, en kwamen, zonder dat zij in het allerminste verontrust werden, te *Bona* weder. Kolonel BERNELLE werd door den hertog van NEMOURS voorloopig tot bevelhebber van *Constantine* benoemd en met eene bezetting van 2500 man achtergelaten, die echter later tot 5000 man werd vermeerderd.

Na eenig aarzelen, dat den maarschalk vrij wat verbitterde, en hem zelfs aanleiding gaf om zijn terugkeer naar *Frankrijk* te verzoeken, werd hij tot gouverneur benoemd, en die benoeming den 1sten December in den *Moniteur* medegedeeld.

Meer nog dan de inname van *Algiers* zelf, droeg de verovering van zulk eene sterke vesting, in 't hart des lands, er toe bij, om den schrik en den roem van Frankrijks wapenen door geheel *Afrika* te verbreiden. ACHMED vlood naar de groote woestijn. Door dit luisterrijk wapenfeit won Frankrijks heerschappij in *Afrika* zeker in stoffelijke en zedelijke kracht, ofschoon zij dan ook nog steeds de noodige waarborgen miste voor hare duurzaamheid en tegen de afbreuk, die eene vijandig gezinde staatkunde haar mogt willen doen. Den inlander mogt ontzag en vrees zijn ingeboezemd, den krijgsman vertrouwen: de ware steunsels van de heerschappij, een ordelijk wèlzamengesteld bestuur, eene volkplanting op groote, krachtgevende schaal, een vast stelsel van betrekkingen met de inboorlingen, zoodat deze zich met de Fransche heerschappij konden verzoenen, faalden steeds.

Maar dit maakte den uitslag van den togt naar *Constantine* toch altijd merkwaardig, dat daardoor Frankrijks bezittingen in het oostelijk *Algerië* vaster voet kregen; en dat, over het geheel, een geduchte schok was gegeven aan het planlooze in de onder-

nemingen en het onwisse der raadslagen, welke zoo veel onheils gebrouwen hadden, gelijk uit de veldtogten tegen *Tlemsen* en *Mascara*, de gebeurtenissen aan de *Tafna* en de verheffing van ABD-EL-KADER was gebleken.

Nog onder de bouwvallen van *Constantine's* muren, reeds in zijne eerste depêche aan de regering, sprak de maarschalk VALÉE tegen het stelsel van overheerschenden dwang, door zijne voorgangers vaak gevolgd; hij wilde, ja, eene geduchte magt ontwikkeld hebben, maar overigens aan de bestaande instellingen zoo min raken als mogelijk, en het land, waar het slechts doenlijk was, zich door zich-zelf laten regeren.

Dit werd als de grondslag voor 't bewind der nieuwe verovering aangenomen. De inrigtingen te *Constantine*, zoo wereldlijke als geestelijke, werden in de hoofdzaak behouden. Alleen een opperste raad van bestuur werd er ingevoerd, welke uit Fransche beambten en aanzienlijken der stad werd zamengesteld. Deze en andere veranderingen van VALÉE wekten meerder vertrouwen, en vele van de vorige benden van ACHMED en talrijke Bedouïnen uit de omstreken schaarden zich onder de vanen des overwinnaars.

(*Vervolg hierna*.)

Tijd en werk.
(*Naar het Engelsch*.)

‘Wel, SAM!’ zeide SHUTTLE, nadat hij zijn gezigt met een handdoek had gewreven, tot het glom als een winterpippeling, ‘gij schijnt een aardig, gemakkelijk leventje te hebben, een kuijertje in Luilekkerland, hè?’

‘Zoo tamelijk,’ antwoordde SAM, terwijl hij zijne fijne liverei bekeek; ‘maar men raakt aan die soort van dingen gewoon, en wij denken ook niet altijd om eten en drinken, zoo als gemeene lieden. Het is het fatsoen, dat het onderscheid maakt.’

‘Het is slavernij, SAM! slavernij!’ zeide de oude wever, terwijl hij zijne weinige dunne lokken glad kamde, want hij wilde naar eene bijeenkomst van handwerkslieden over de Tien-uurs-

wet gaan, en was bezig met zich op te knappen; ‘want zulke menschen als gij en ik, SAM! kunnen alleen op handen en knieën kruipende in Luilekkerland komen, en...’

‘Och, SHUTTLE!’ viel zijne vrouw hem in de rede, wier forsche en lijvige gestalte wel naar een uitroepingsteeken (!) geleek, naast haar oude, kleine, gebogene, afgewerkte comma (,) van een man, ‘zulke uitdrukkingen komen goed in uwe vergaderingen en bijeenkomsten; maar SAM heeft groot gelijk, dat hij bij het fatsoen, de kuikens en de madera blijft, als hij ze bekomen kan. Zulke dingen uit de groote wereld zijn stichtelijk voor ons Christenmenschen, SHUTTLE, en, als ik het zoo zeggen mag, het naaste bij de waarheden van den Kathechismus, in plaats dat uwe gevoelens, gelijk TROUNCE de *beadle* zegt, kerk en staat omver zouden halen. Neen, SAM zou mijn lieve zusterszoon niet wezen, die tweeentwintig jaren en tien maanden in de keuken van den edelen markies VAN FRIZZLE gewoond heeft, als hij niet van kuikens hield en trotsch was op zijne betrekking met groote luî.’

‘Malligheid, vrouw!’ zeide de oude man, terwijl hij zijn hoed opzette. ‘Ge praat over hetgeen ge niet verstaat. Maar kom aan, SAM! gij wilt wel een beetje gezond verstand hooren, niet waar?’

‘Och neen!’ antwoordde SAM, terwijl hij, vrouw SHUTTLE groetende, den ouden man naar de deur volgde, en tegelijk het stof van een gemeenen stoel van de uniform afsloeg, welke het teeken was, dat hij Luilekkerland was binnengekropen; ‘het is mij niet om de redevoeringen te doen; maar *Mylord* HONEYSIP spreekt zoo dikwijls over parlements-committees, terwijl ik achter zijn stoel sta, dat ik gaarne een *idée* van de zaak zou willen hebben, omdat het mij niet bevallen zou, als een weet-niet te staan kijken voor zulk een man als POPP, onze bottelier, die inderdaad bijna even knap is als *Mylord* zelf.’

Na deze woorden deed SAM de deur digt en stapte met voorzigtige schreden de modderige straat langs, terwijl de oude man hem een paar stappen vooruitging, reeds in gedachten verdiept over den nood en de behoeften van zulke menschelijke wezens, die hun brood in goeden ernst moeten verdienen. Het was eene gemeene, donkere straat, en het flaauwe licht, dat door de doffe ruiten of gespletene vensterluiken scheen, sprak van dunne kaarsjes voor uitgespaarde stuivers gekocht, of op borg genomen in den naasten komenijswinkel. Vooruit was echter een tamelijk sterk licht te zien, en toen de oude man nader kwam, zag hij, dat het de lantaarn van TROUNCE,

den *beadle* van het kerspel, was, die met zijn ambtelijken stok geweldig op de deur van een armoedig huisje stond te beuken.

'RICHARD LACKBREAD is van avond onze president,' zeide SHUTTLE, terwijl hij staan bleef, 'en zal nu al wel in de vergadering wezen.'

'Geven dan vrouwen daar ook stem, of houden kinderen daar oproerige aanspraken?' vroeg TROUNCE gramstorig. 'Want het is, omdat de kinderen met zulke verplukte jurken school komen, en dat kan zoo niet, vriend SHUTTLE! eerbied, eerbied is een pligt jegens onze meerderen.'

Zijne krachten bewarende, tot hij TROUNCE eens op een nog ongerijmder uitlating van verwaandheid kon betrappen, zeide de oude man slechts, dat RICHARDS vrouw en kinderen waarschijnlijk in of bij de vergaderzaal zouden te vinden zijn, en ging toen voort; maar spoedig bleef hij een weinig achter, daar TROUNCE nooit achter iemand ging, behalve den predikant, en natuurlijk een vriendelijk woordje overhad voor een fatsoenlijk jongman gelijk SAM, dien hij aan den Luilekkerlandsuniform voor den lakei van *Mylord* HONEYSIP kon kennen, en die derhalve de man niet wezen zou om het maagdelijke oor van eenen eerzamen *beadle* met woorden van eene oneerbiedige strekking te beleedigen. Aan het eind van de straat kwamen deze drie vertegenwoordigers der constitutie, als ik het zoo mag uitdrukken, namelijk de kerk, de aristocratie en het volk, in eene andere, die beter verlicht was, niet slechts met de gewone lantarens, maar ook door de schitterende gasvlammen in de opene winkels van vischkoopers en meubelmagazijnen. Op het voetpad voor een dezer laatste werd het kleine gezelschap een oogenblik opgehouden door een jong handwerksman en een lief, zedig meisje, dat, gelijk uit een etensmandje aan haren arm bleek, in eene fabriek werkte, en de vreugd van haar hart en haren vrouwelijken trots aan den dag legde door haar neêrgeslagen blik, wanneer de ander haar aanzag, en door een handje, dat geheel in eene veel grootere hand verborgen was.

Dat het paartje spoedig zou gaan trouwen, was duidelijk genoeg, want het keek naar eene mahonijhouten tafel en zes nieuwe stoelen met echt paardenhaar en koperen spijkers.

'Ja, liefste!' zeide de jongman, het kleine handje nog dieper in de zijne nemende, 'ik zou er wel hard voor willen werken om de stoelen van mahonijhout te hebben; want als iemand zijn best doet om een goed begin te maken, dan

blijft hij daarbij, en als wij daarom eene maand langer wachten, zullen....'

'Gij zult nog vrij wat maanden moeten wachten, jonge FILLOVER!' zeide de oude SHUTTLE, op eene bijzondere manier zijn hoofd schuddende, nog sterker dan TROUNCE deed, als hij een jongen in het gezigt kreeg, die een appel at. 'Onze goede heeren in het parlement gaan de uren tamelijk bekorten, en het werk van den armen man aan banden leggen, even als de landheeren-wetgevers het koren hebben gedaan.'

'Maar wat kwaad steekt er in, als iemand twee of vier uren minder werkt en toch hetzelfde loon krijgt, gelijk zij zeggen dat het geval zal zijn?'

'Ha! ha!' lachte de oude man; 'men zou gedacht hebben, ROBERT! dat het vrijen u eenige geheimen van het menschelijke hart moest geleerd hebben. Denkt gij dan, dat de wereld al zoo edelmoedig is geworden, dat, als gij iemand een *penny* geeft, hij u een *shilling* zal teruggeven, en dat alleen om den wil van zijne beginselen?'

'Ik blijf hier niet staan om goddeloosheden te hooren tegen onze gezegende Constitutie,' viel TROUNCE hierop in, die door een toeval, dat zijne deftigheid zeer benadeelde, in de achterhoede was geraakt; 'maak ruimte voor een constitutioneel ambtenaar, en laat ik nog aanmerken, dat knapen en meisjes op dezen tijd te huis moesten zitten en aan hunne gebeden zijn,' en met een trotschen blik, als tot naderen aandrang van zijnen raad, stapte TROUNCE voorbij, gelijk die opgeblazene kikvorsch van u, o menschenkenner PHAEDRUS! en terwijl hij dit deed, zag hij niet, dat SHUTTLE den jongen FILLOVER wenkte om hem te volgen.

Een breeden gemeenen trap op, die juist licht genoeg kreeg van eene afloopende kaars, om de bleeke gezigten en digtgeknepene lippen zigtbaar te maken van ernstige mannen, die op en afgingen, vonden zij het ruime vertrek, met naakte muren, dat zij gezocht hadden, en dat reeds digt opgevuld was met de onvermoeide mieren van kapitaal en arbeid. De bezigheden waren reeds begonnen en RICHARD LACKBREAD zat als president aan het hoofd van eene ruwe houten tafel, de vergadering voorhoudende, terwijl TROUNCE zich met zijn stok eenen weg baande, dat men bijeengekomen was om eene petitie aan het parlement op te stellen tegen alle verdere wettelijke bemoeijing met de werkuren. RICHARD sprak met ernst en vuur; als een man een regtschapen hart heeft, dat de teekenen van den edelsten adel der natuur draagt, heeft hij geene rede-

neerkunst noodig om het een beginsel in te prenten, en dat beginsel ontwikkelt zich spoedig tot heldere geregelde gedachten, die, daar zij de waarheid zijn, zich nimmer valsch kunnen uitdrukken.

'Mijne vrienden,' dus besloot RICHARD, 'als gij deze wet in de weegschaal legt, zal een weinigje valsch gemeende menschlievendheid de veder aan den eenen kant wezen, en vijandschap tegen het ministerie en de fabrieken de steen aan den anderen. Nu begeeren wij ons van beide vrij te houden. Daar tijd ons eenig erfgoed is, is het onze zaak niet er verder het teeken en zegel van het monopolie op te laten zetten. Niet dat ik betwisten wil, vrienden! het groote beginsel van rust, waarvan wij een voorbode en eene afschaduwing zien, en dat zich trapsgewijze zal ontwikkelen door de groote dwangmiddelen van kennis, wetenschap en vooruitgang, zonder de bemoeijing van gentleman-achtige wetgevers. Ik stel derhalve eene petitie voor.'

'God zij ons genadig!' riep de *beadle* uit, hard genoeg, dat iedereen hem hooren kon, 'welk eene goddeloosheid, om de wijsheid van onze gezegende herders en meesters in het Huis te betwisten! Maar de jongste dag is nabij, en...'

'Natuurlijk zullen gij en uw steekhoed wel ontkomen, mijnheer TROUNCE; want er zou eene geweldige aardbeving noodig zijn om hen te verzwelgen,' viel de kleine, oude, spotzieke SHUTTLE hem in de rede, terwijl hij zijn afgesleten jas ontknoopte en naar de tafel kwam; 'maar vóór dien tijd vertrouw ik, dat de wereld zal...'

'Dat is al genoeg voor mij om te hooren,' zeide TROUNCE, hem stuitende. 'In plaats van zoo uwe beteren in het gezigt te vliegen, moest gij nederig dankbaar zijn voor twee uren meer op den dag om u zelven van goddeloosheid te reinigen.'

'En met een brood daags minder, hè?' zeide SHUTTLE, knipoogend. 'Maar het lijkt ons niet om vleesch te verliezen, mijnheer TROUNCE, of eerlijk brood, of ons meesters kapitaal te laten stil liggen, of...'

'Al genoeg, al genoeg,' riep de statige kerkendienaar uit. 'Ik ben hier niet gekomen om over onze heilrijke Constitutie te spreken, maar om u, RICHARD LACKBREAD! te zeggen, dat uwe vier kinderen aanstaanden zondag niet school kunnen komen, als gij hen niet in ordentelijke jurken en schoenen steekt; want welvoegelijkheid is een Christelijke pligt, voornamelijk als iemand geen kwartier ver behoeft te loopen, om bij een schoenenwinkel te komen.'

‘En wie heeft de kinderen van hun werk en hun loon beroofd, hè?’ vroeg SHUTTLE.

‘o Hemel! o hemel!’ riep TROUNCE kermend uit. ‘Gij zoudt een moordenaar van onnoozele kinderen wezen, als onze gezegende Constitutie het u toeliet. Het is mijn opregt geloof, dat gij uwe eigene kinderen zoudt opeten, en hunne beenderen afkluiven ook, als de wijsheid van het parlement u niet tegenhield. Neen, gij zoudt hun zelfs daarvoor geen uur voor den Katechismus overlaten.’

‘Wat heeft ouders zoo gevoelloos gemaakt,’ liet RICHARD hierop volgen, ‘om, zoo als gij zegt, hun eigen vleesch op te eten? - Armoede en onkunde. Laat er brood genoeg wezen, laat er kennis genoeg wezen, en God en de natuur zijn weldadig genoeg voor het heerlijke menschdom. Maar wanneer gij de ouders tot redelooze dieren maakt, vertrapt gij het kind.’

‘Praatjes,’ zeide de kerkendienaar, ‘dat heeft niet te maken met het punt van zondagsche jurken en schoenen.’

‘Wel, daar gij er bij blijft om bloed te willen tappen uit een droog stuk hout,’ zeide SHUTTLE, zijn vriend te hulp komende, ‘zult gij misschien voor eene enkele maal een barmhartige Samaritaan wezen, en geven...’

‘Hm! hm!’ kuchte de *beadle*, ‘openbare en bijzondere pligten zijn verschillende dingen, en het hemd is nader dan de rok, en niet omgekeerd. Maar ik zie, ik kan niet overtuigen, en daarom zal ik er berigt van doen aan den kerkenraad, hm!’

Met een minder opgespannen vel stapte deze kikvorsch heen, o PHAEDRUS! gelijk vele menschelijke vorschen doen, als zij van weldadigheid hooren; en toen men daarna met de bezigheid van den avond voortging, vernam men, dat *Lord* HONEYSIP, hun vertegenwoordiger, den volgenden morgen naar *Londen* zou vertrekken, om voor de wet te stemmen.

‘Nu, SAMPJE!’ zeide SHUTTLE, nadat hij SAM bij de tafel had gebragt, en de vergadering onderrigt, dat hij een lakei van *Lord* HONEYSIP was, ‘wat zou uw meester van het parlement zeggen, als het hem eens op een bepaald uur naar bed zond, en op een ander gelastte te eten, en op een ander te lezen, en...’

‘Heere!’ viel SAM haastig in, wiens redenaarstalent nog nooit buiten de keuken was gehoord, ‘als hij voor eene redevoering studeert, zoo als POPP onze bottelier zegt, zit hij wel achttien uren achtereen bij zijne bocken; en natuurlijk, als gij eene wet woudt maken om hem maar twaalf te laten

lezen, zou hij al in het begin van zijne redevoering blijven steken; dat heeft POPP zelf zich laten ontvallen tegen de keukenmeid en mij, toen wij een beetje Champagne onder ons hadden gekregen, en...'

'Wel,' zeide SHUTTLE, 'als iemand op die manier de onmisbaarheid van den tijd kan inzien, om eene aanspraak te maken, kunnen wij hem ook overtuigen van de onmisbaarheid van tijd voor kapitaal en brood, en daarom stel ik aan deze vergadering voor, dat eene bezending, met RICHARD LACKBREAD aan het hoofd, morgen ochtend naar *Lord* HONEYSIP zal gaan, om hem over zijn voorgenomen stemmen te onderhouden.'

Dit voorstel werd eenparig goedgekeurd.

'Nu, vrienden!' zeide SHUTTLE, toen de petitie behoorlijk geteekend was, en de bezigheden van den avond bijna afgedaan waren, 'laat niet dat roepje van barmhartigheid u doof maken voor hetgeen regt is; het is maar een vogelaarsfluitje, waarnaar niemand behoort te luisteren, als het een band om zijne armen moet leggen, terwijl hij jong is, om hem naar het werkhuis te brengen als hij oud is. Mannen! laat de arbeid vrij zijn, en al het overige zal wel komen. Nu, jonge FILLOVER! wij hebben goeds genoeg geleerd uit onze magazijnen en nieuwsbladen, om zin te krijgen in wat beters, en dat kunnen wij niet bekomen zonder goed loon. Goed loon en de welvaart des lands gaan te zamen. Nu doe ik u ééne vraag, ROB! wat is het echte beginsel der menschheid - twaalf uren werk, goed loon, de zes mahonijhouten stoelen en...'

'MARIA en de twaalf uren werk,' antwoordde ROBERT op een vrolijken toon; 'liever dan haar niet te krijgen; en met de hoop om een beetje in de wereld vooruit te komen, zou ik twintig willen werken.'

'Gij hebt gelijk,' zeide SPINDLEGOLD, een kapitalist, die met veel aandacht al wat er verhandeld werd had gadegeslagen. 'Als men om beperking roept, vergeet men ons kapitaal en onze machinerie; eene stoommachine staat niet gelijk met het spinnewiel van eene oude vrouw, om te draaijen of stil te staan, naar het believen van elken heer en dame. Wacht maar, laten wij goedkoop brood en vrijen handel krijgen; laten wij de markt der wereld hebben voor onze wollen en katoenen; laten wij het reeds verbazende vermogen van ieder weefgetouw door nieuwe uitvindingen vergrooten, en zonder dat ooit de markt overvoerd wordt of een enkel pond ruwe stof meer verwerkt wordt dan er afgezet kan worden, zullen

wij u een beter loon kunnen geven voor acht uren arbeid, dan voor de twaalf, die gij nu werkt. Als wij dit kunnen doen, als wij, aan het eind van de acht uren, een nieuw leger van werklieden aan het getouw en de spillen kunnen plaatsen, dan zal het groote vraagstuk van arbeid en tijd, gelijk het in verband staat met rust, uit het regte oogpunt worden beschouwd; tot dien tijd is elke beperkingswet slechts een groot monopolie, dat u de armen verlamt.'

'Regt zoo, Mijnheer!' riep SHUTTLE uit, terwijl hij den kraag van zijn kalen jas met zooveel deftigheid opsloeg, alsof het een hermelijnen mantel was. 'Als wij in staat zijn om *Lord* HONEYSIP tot zulke gedachten te brengen, zal er ééne stem minder voor de wet zijn. En zoo, geluk op onzen togt!'

De gebeurtenissen van dien avond, na de vergadering, waren van verschillenden aard: vooreerst eene geduchte bedpredikatie van vrouw SHUTTLE, over het zondige van petitiën, welke SHUTTLE uit gewoonte op dezelfde wijs verdroeg als eene koe een onweêrsbui - door er zijn rug naar toe te keeren; vervolgens het opgeven van zekere huwelijks-afkondiging aan den klerk van het kerspel; vervolgens een briefje van de schoolmatres, door TROUNCE in de pen gegeven, over het laakbare van havelooze jurken; en ten laatste, niet het minst gewigtige, SAM's geschokt geloof in de wijsheid der aristocratie - in weêrwil van haren groei onder den heilrijken invloed van voedzame kuikens en madera - en zijne groote overwinning op POPP, den bottelier, in eene staatkundige woordenwisseling, gevolgd door een besluit in het hart der hem toejuichende keukenmeid, om hem op de eerste overschietende confituren te onthalen.

Lord HONEYSIP, vooraf door SAM gewaarschuwd, werd den volgenden morgen door de kaalgejaste deputatie, met LACKBREAD en SHUTTLE aan het hoofd, in zijn studeervertrek gevonden, waar hij met naauwgezetheid (want *Mylord* was een regtschapen man) dat onbeduidende, bij uitstek onbeduidende ding, den tijd van den armen man, opwoog tegen de statelijke wijsheid en den daaruit voortspruitenden wil van door den hemel beroepene, erfelijke wetgevers.

Mylord hoorde LACKBREADS voorafspraak zeer vriendelijk aan.

'Eene vraag zult gij mij wel vergeven,' zeide LACKBREAD. 'Onderstel eens, dat wij, arbeidslieden, eene *bill* aan het parlement zonden, om u een zesde deel van uw eigendom af te nemen....'

'Maar, maar,' zeide *Lord* HONEYSIP haastig, 'het goed behoort

mij toe, volgens de wet van het land en de gift van den koning.'

'En ons goed, tijd geheeten, *Mylord*! komt onder de wetten der natuur, en is de heerlijke gift van God.'

'Gij neemt de zaak al te ernstig op,' zeide zijne Lordschap glimlagchend. 'De stem, die ik meen te geven, spruit uit de menschlievendste gevoelens. Ik verzeker u, ik verlang dat gij rust, spelen, godsdienstig en zedelijk onderwijs zult hebben. en...'

'Geef ons eerst brood, *Mylord*! en dan zullen al die dingen gemakkelijk volgen. Maar het baat niet te praten tegen een hongerig man en zijne uitgerammelde kinderen; ik zeg hongerig, omdat, als gij door deze wet een zesde deel van ons loon wegneemt, en een zesde deel van ons meesters kapitaal vastzet, schraalhans keukenmeester bij ons zal worden. Onderstel nu eens, dat gij een zesde deel van uw geld moest verliezen, en een zesde deel van uw land, een zesde van uwe kerkinkomsten, een...'

'Ik heb de zaak zeker niet in dat licht beschouwd. Wat de wet zelve aangaat, ik dacht dat alle handwerkslieden er vóór waren.'

'Eenige weinigen, die niet ver zien. Nu, *Mylord*! geloof ik opregt aan uwe menschlievendheid in dit opzigt; maar het is even onmogelijk voor een rijk man om de waarde van den tijd voor den arme te kennen, als het voor den blindgeborene is om te zien. Daarin is het kwaad gelegen, dat de rijken wetten maken voor de armen; het is de verdichting, die een bedriegelijk spel speelt om de waarheid te winnen. Houdt aan de weinige ver uitstrekkende beginselen vast, en laat de ontwikkeling van de algemeene regten der maatschappij aan *ons* over. Het volk wenscht ontslagen te worden van het monopolie in elken vorm; geene beperkingswetten onder het mom van liefdadigheid - wij hebben daar genoeg van gehad. Dan, wanneer wij loon genoeg zullen hebben om alle dringende behoeften te voldoen, en ons boven het nijpende gebrek te verheffen - als wij onze kinderen gevoed en gekleed, onzen huiselijken haard vrolijk kunnen zien, dan zullen wij minder werken en meer rusten - want de natuur zoekt rust. Wanneer wij door eene betere opvoeding de verbazende kracht en waarde der machinerie zullen inzien, wanneer wij nieuwe ARKWRIGHTS, nieuwe HARGRAVES, nieuwe LEES en nieuwe WATTS zullen hebben, dan zullen wij ook het thans ingewikkelde vraagstuk van rust duidelijker beginnen in te zien; dit na-

melijk, dat stoom, of misschien eene meer vermogende, nog niet ontdekte beweegkracht, de arbeider en geduldige slaaf - de houthakker en waterhaalder - zal wezen, en voor den mensch den verhevener arbeid van bestuur en vooruitgang overlaten. Dit is het vraagstuk, maar de Tien-uurswet is geen stap voorwaarts naar deszelfs oplossing.'

'Gij spreekt met kracht, Mr. LACKBREAD! en ik verzeker u, dat ik nog met de meesters spreken zal, eer ik de stad verlaat.'

'Denk er eens over na,' voegde SHUTTLE er bij. 'Praten helpt nooit zoo veel als nadenken. De hoofdzaak is, te weten, dat eten, jurken en schoenen voor kinderen reeds schaars genoeg zijn, en dat, als het loon van den vader...'

'Ik ben inderdaad voornemens om over de zaak na te denken.'

'Als gij dat doet, *Mylord*! zal het de eerste maal wezen, dat de LACKBREADS op de wereld de HONEYSIPS van eene waarheid hebben overreed[(1)].'

Na eene nogmaals herhaalde belofte en een goedgunstig aannemen der petitie, boog *Mylord* de deputatie de kamer uit.

'Wel,' zeide SAM, die uit eene zijdeur het voorhuis kwam inspringen, 'ik heb mijn oor al den tijd voor het sleutelgat gehad, en gij kunt gerust zeggen, dat de heerlijke aristocratie, in spijt van kuikens en madera, door eenvoudige broodeters uit het veld geslagen is, zoodat ik het niet langer met dien kant van de kwestie houd.'

'Wel, SAM!' liet SHUTTLE hierop volgen, 'het is niet de eerste maal, dat een oor voor een sleutelgat van vreemde waarheden overtuigd is. Blijf nu bij uw gevoelen, mijn jongen, en bedenk, dat de spoel en het getouw, de spa en de hamer, de pers en de pen, nog zullen toonen, dat arbeid en tijd dingen zijn, die meer eer verdienen, dan al de schatten in het geheele aristocratische Luilekkerland! Dat zeg ik, SAMPJE!'

(1) *Lackbread*, broodsgebreklijder; *Honeysip*, honigzuiger.

Mengelingen.
Verovering van Algerië. zeventienjarige strijd.

(*Vervolg van bladz*. 445.)

VIII.
Abd-el-kader. - *Zijne vroegere lotgevallen. - Eerste vrede met hem. - Nederlaag aan de Makta. - Veldtogt van Tlemsen en Mascara. - Vrede aan de Tafna. - Van het jaar* 1830 *tot het einde van* 1837.

Alvorens wij den draad der verdere gebeurtenissen opnemen, behooren wij een' blik terug te werpen, tot regt begrip van de latere voorvallen en die nog voorbereid worden. Het wordt tijd eenigzins in 't bijzonder stil te staan bij de eerste optreding en de verdere handelingen van den man, in wien zich sedert lang de tegenstand tegen *Frankrijk's* heerschappij in *Afrika* als in één brandpunt vereenigd heeft; den man, die, vaak geslagen, even dikwerf wederkeert, en het Fransch gebied alhier bestookt en ondermijnt, in 't eigen oogenblik, dat hij 't onderspit schijnt te delven. Deels door de vastheid van zijn karakter, deels door zijne bijzondere stelling, daar hij den geest, of liever de dweepzucht der bevolking voor zich heeft; deels ook door de misslagen en feilen zijner geduchte tegenpartij, heeft hij zich niet alleen weten op te heffen tot hoofd zijner landgenooten, en den rang van een veelbeteekenend man in te nemen, maar tot hiertoe zich meesterlijk weten te handhaven, trots alle aanvallen en de hem vijandige staatkundige toeleggen, hierin gelijk aan het opperhoofd der Circassiërs in den krijg tegen de Russen, maar boven dat opperhoofd te stellen, omdat

de strijd reeds zoo veel langer duurt en hij meer dadelijk in aanraking met de Westersche staatkunde is.

Sidi-'l-Hadsj'-ABD-EL-KADER-*Mahiddin* stamt uit een zeer oud priesterlijk geslacht af, dat zijnen oorsprong tot op de Kalifen van den stam der Fatimiten (nakomelingen van den vierden Kalif, ALI, en FATIME, dochter des Profeten) terugleidt. Als zijn geboortejaar wordt gemeenlijk 1807 genoemd. Zijn vader, de marabout SIDI-MAHIDDIN, die in 1834 overleed, had niet verre van *Mascara* eene soort van kweekschool voor jonge lieden, die zich aan de Gods- en regtsgeleerdheid toewijdden, opgerigt, en stond wegens zijne wijsheid en heiligheid in hoog aanzien bij de stammen in die streken; vandaar dan ook, dat, gelijk men gezien heeft, de Franschen hem, dien zij wilden winnen, tot aga der Arabieren benoemden. ABD-EL-KADER gaf reeds vroeg blijken van groote begaafdheid; hij las en schreef het Arabisch met eene ongewone vlugheid, en beoefende vooral met veel zorg den Koran. Tweemalen deed hij eene reis naar *Mekka*, en verwierf daardoor den bijnaam van *El-Hadsji*, den Heilige. In het jaar 1827 bereisde hij *Egypte*, en was daar voor het eerst in de gelegenheid, de door MEHEMED-ALI naar het Oosten overgebragte beschaving van het Westen te leeren kennen. Reeds destijds bezat ABD-EL-KADER al die hoedanigheden, welke de Arabier in zijne leiders mint en hoogschat. Ofschoon klein en wat schraal van gestalte, ligt er iets edels in zijn uiterlijk, dat over 't geheel eenen gunstigen indruk te weeg brengt. Blank van gelaat, steken zijne donkere zwarte baard en knevels daarbij af; zijn voorhoofd is breed en hoog; schranderheid spreekt uit zijne blaauw-grijze oogen; zij schitteren, als hij met vuur het woord voert; welluidend is zijne stem; hoogst eenvoudig zijne kleeding, en zoo vereenigt hij al het uiterlijke, wat een geducht Arabisch aanvoerder kan vormen. Maar daarmeê stemmen ook zijne zeden, zijne handelingen en hoedanigheden volkomen overeen. De gewone tent van den Arabier is zijne woning; matig, schroomt hij honger noch dorst, noch de uiterste vermoeijenis; hij gaat met ongemeene behendigheid met de wapenen om, en wordt voor den besten ruiter van het gansche land gehouden. Hij heeft maar ééne vrouw; deze is beminnelijk, schoon en geheel overgegeven aan de zorg voor hare kinderen, twee dochters. Haar gemaal acht haar, maar bewijst haar weinig teederheid. Hij heeft zich toegewijd aan den heiligen krijg, zich dien tot doel zijns levens gesteld; want ten sterkste is ABD-EL-KADER aan zijn geloof verkleefd; zijne opvoeding, zijne

vroegere bestemming, die van geestelijke, de zucht om den hem reeds in zijne jeugd toegekenden naam van *Heilige* te behouden, en zijne geheele verdere loopbaan leiden hem tot warme gehechtheid aan zijn godsdienstig geloof, zoodat hij zijn leven daarvoor opzet. ‘Driemalen daags - zegt een levensberigt nopens hem - buigt hij zich, in het gezigt zijns legers, in het stof. Somwijlen predikt hij zelf, waarbij zijne liefelijk klinkende stem hem zeer te stade komt. Verwoed en geslepen in den krijg, is hij niet ontbloot van grootmoedigheid jegens vijanden, en regeert hij zijne onderdanen met zachtheid. De mate van eerbied, dien hij inboezemt, kan men daaruit afleiden, dat er nog nooit eene poging gedaan is om hem te vermoorden. Zijne tent is altijd open; en dikwerf wandelt hij alleen en ongewapend te midden van de *decars* of tentdorpen.’ Over zijn karakter wordt maar in weinige trekken verschillend geoordeeld. Men vindt er die het onbepaald verheffen(1), het als eene ‘vereeniging van zachtaardigheid, grootmoedigheid en opregtheid’ roemen. Zij brengen onderscheidene voorbeelden bij van edelmoedigheid en ongeveinsdheid, en hij zou aan een Fransch officier hebben gezegd: ‘Ik heb *Mekka* bezocht, en het graf des Profeets gezien; men kan dus mijne woorden betrouwen.’ Vijanden zou hij gespaard, ja gewaarschuwd hebben voor den euvelmoed van rondzwervende Arabieren. Anderen evenwel hechten niet te veel aan die buitengewone grootmoedigheid des Emirs, en nog minder aan die zoo hooggeroemde ongeveinsdheid. Zij brengen voorbeelden bij van wraakzucht, en doen zijne loosheid in onbegrijpelijke sluwheid ontaarden. Trouwens, het ligt in den aard van den krijg, dien hij jaren lang gevoerd heeft, dat hij, ter verschalking van zijne vijanden, tot scherpe bedekking van zijne oogmerken moest komen, en bij alle meesterschap over zichzelven, is hij mensch, is hij Arabier gebleven, wien 't zwaard der wrake niet altijd uit de handen is gevallen, als hij gruwzame tooneelen wilde beantwoorden, die minder door Franschen, dan door de heffe uit alle volken wel eens werden bedreven. In den regel slaat hij zeker minder, dan andere Arabische hoofden, tot toorn over; hij bedenkt meer de gevolgen van zijne slagen, en zonder zelf

(1) Onder anderen de Pruissische generaal-majoor C. VON DECKER, die door zijne regering naar het krijgstooneel van *Algerië* is gezonden om den gang van zaken aldaar op te nemen, en wiens werk, tot 1843 loopende, verleden jaar is uitgekomen.

de blinde geestdrijver te zijn, waarvoor hij oppervlakkig wordt gehouden, weet hij de zwaarmoedige dweeperij zijner volgelingen te voeden, en die als het werkzaamste middel tot doorzetting van zijne plannen te bezigen. Hij gelooft aan eene goddelijke roeping, die hij vervult met het uiterste in te spannen voor de zelfstandigheid der Arabische stammen, zoo als zijne voorvaderen die gekend hebben; hij ducht het verdringen van de Oostersche zeden; hij treedt op als de vertegenwoordiger van de onafhankelijkheid van *Arabië's* zonen; dat heeft hij zelfs tegen de Turken gedaan, wier dwingelandij in *Oran* en elders in *Algerië* werd gehaat. Predikt hij den heiligen oorlog voor de verwering der Halve Maan, het is ook uit staatkundige vrees voor de al wijdere en wijdere uitzetting van de grenzen der Fransche verovering. Voldoening van persoonlijken wraaklust tegen de Franschen kan niet de uitsluitende drijfveer van zijnen onvermoeibaren strijd zijn; het is het hoogere beginsel van het volksgevoel, dat hem zoo hardnekkig doet volhouden, dat hem 's volks steun zoo dikwerf verzekert, en naast dezen, de stem der Godsdienst, die hier gewoon was de andersdenkenden te onderdrukken, en die de verlokselen biedt van een eigenaardig Paradijs aan wie den dood op 't slagveld, ter eere van MAHOMED, veracht en vindt. Groot mag ABD-EL-KADER geheeten worden als staatsman en als bestuurder, en hij verheft zich als zoodanig soms boven de vooroordeelen van zijne landgenooten. Want hij, met zijnen doordringenden blik, zag het gewigt in van de regeling der middelen, waarover hij beschikken kon; hij wist zich steeds hulpbronnen te scheppen, als die het meest uitgeput schenen, en hij verachtte b.v., geheel tegen den geest zijner landgenooten, het voetvolk niet, om tegen de gesloten Fransche gelederen te strijden, ofschoon zijne ruiterij hem de gewigtigste persoonlijke diensten bewees, om zijne vervolgers vóór te komen of te ontsnappen. In persoonlijke dapperheid behoeft hij voor geen beroemd krijgsheld onder te doen; vele bewijzen heeft hij daarvan gegeven; ongeloofelijk is het getal paarden, dat onder hem is doodgeschoten, en hij spot met de kogels, die rondom hem snorren, en stort alzoo zijnen krijgers eenen verbazenden moed in. Hij moet in het jaar 1834 den generaal DESMICHELS eenen brief hebben geschreven, waarin men de woorden las: ‘De dood is ons een genot; 't geloof, onze wapenen en onze paarden, dat is het eenige, waar wij op steunen; 't gefluit der kogels is streelender voor ons dan het murmelen van eene beek voor den dorstige; en het hin-

neken onzer paarden vervrolijkt ons meer dan het liefelijkste gezang.' Voorzeker konden de Franschen wel geen gevaarlijker vijand dan dezen invloedrijken geloovige en onvermoeibaren vijand vinden; hij heeft hun nu reeds zeventien jaren lang de handen vol werks gegeven; want van de eerste komst der Fransche legerbenden in *Algiers* af dagteekenen reeds zijne pogingen, om ze te verdrijven; hij heeft hun in veldtogt op veldtogt geleerd, dat zij, met gronds te veroveren, en woningen en oogsten te vernielen, en duizenden te slagten, niets winnen; hij, de Emir, verscheen immer weder aan 't hoofd van de zonen der woestijn op hunne snelle rossen en met geduchter magt, om over de vroegere aanvallen wraak te nemen. 'Gelijk de visch heer is van den Oceaan, evenzoo is de Arabier de gebieder der woestijn!' was zijn trotsch antwoord aan een afgevaardigde van den Maarschalk CLAUZEL, en tot op dezen stond heeft hij dat antwoord met het zwaard in de vuist pogen gestand te doen.

Naauwelijks hadden de Franschen met de Arabieren den eersten vrede gesloten, of ABD-EL-KADER spande alles in, om den haat en de dweepzucht der bij hem wonende Bedouinen-stammen te ontvlammen, en toonde zich bereid, om in den krijg tegen de ongeloovigen zich zelf aan hunne spits te stellen. Zijne meerderheid van geest, zijne erkende bekwaamheid, zijn persoonlijke moed, en vooral ook aanvankelijk de invloed zijns va ders, kwamen hem hierbij te hulpe. Hinderpalen legden hem nog de oude bezitters des lands, de Turken, in den weg. Zwak en afgezonderd, konden deze zich echter, na den val van *Algiers*, in het landschap *Oran* niet lang meer handhaven, en zoo bekwamen ABD-EL-KADER en zijn vader vrij spoedig hier een ruim veld tot het doordrijven van hunne verdere ontwerpen, welke eigenlijk op de opperheerschappij van hun huis over de verspreide Bedouinen-stammen uitliepen. De tweede bezetting van *Oran* door de Franschen, in het jaar 1831, gaf der beweging onder de Arabieren in dat gansche landschap eene nieuwe aandrift, waarvan ABD-EL-KADER en zijn vader op alle wijzen zochten partij te trekken. Tot groote slagen nog te zwak, zonden zij eerst slechts kleine ruiterscharen naar de hun toegestane stammen af, welke reeds in den zomer van 1831 de Fransche voorposten begonnen te verontrusten. Omstreeks denzelfden tijd had ABD-EL-KADER ook betrekkingen met den Keizer van *Marokko* aangeknoopt, ten gevolge waarvan vermoedelijk de eerste invallen dezerzijds op het gebied van het Regentschap plaats

vonden. Meer openlijke optreding van dien kant verhinderden echter Frankrijk's vertoogen bij den Keizer, in den aanvang des jaars 1832. ABD-EL-KADER's magt groeide intusschen van dag tot dag aan, en indien zijne eerste togten meest slechts uit verontrustingen van voorposten, meer uit kleinere aanslagen en plunderingen hadden bestaan, zoo waren zij toch doorgaans stout beraamd en werden ze door het geluk bekroond. Werd hij geslagen, hij ontweek het snel en van verre verzamelde hij zijne strijdgenooten weder; hij zag zijne benden, trots elke nederlaag, versterken door her- en ginds zwervende Arabieren; zoodat, toen hij in de lente van 1832 *Oran*, hoewel dan vruchteloos, omsingelde, zich 32 stammen voor hem verklaarden en zijne magt tot 12,000 man aanwies. Wel werden de aanvallen der Arabieren onder ABD-EL-KADER, in de jaren 1832 en 1833, door de Franschen steeds (vooral door het overwigt der artillerie) afgeslagen, en leidden zij zelfs tot de bezetting van onderscheidene punten aan de kust, gelijk *Arzew, Mostaganem*, enz.; - maar hiertegen zette ABD-EL-KADER zich in *Tlemsen* (of *Tremecene*) en breidde in het binnenland zijne magt al verder uit. Overigens onderwierpen zich den Franschen weder vele stammen, waartoe het kloeke gedrag van generaal DESMICHELS, die in *Oran* 't bevel voerde, en die eerst streng, maar te regter tijd ook verzoenend te werk ging, het meeste bijdroeg. Aan den anderen kant waren ABD-EL-KADER's pogingen bij de stammen in de provincie *Algiers* niet gelukkig; vele toonden zich integendeel hem vijandig, en zoo was hij tot het aanknoopen van vredesonderhandelingen, door genoemden generaal voorgeslagen, gansch niet ongeneigd.

De voorwaarden tot dezen vrede, die den 26sten Febr. 1834 werkelijk werd gesloten, waren in de hoofdzaak de volgende: De Emir ABD-EL-KADER erkent den Koning der Franschen als opperhoofd; alle vijandelijkheden tusschen Franschen en Arabieren hebben een einde, en de Emir verbindt zich, vriendschap en eendragt tusschen beide volken, zoo veel mogelijk, aan te kweeken; hij stelt gijzelaars, en Fransche officieren zullen, als tusschenpersonen tusschen hem en den in *Oran* kommanderenden generaal, te *Mascara* hun verblijf vestigen; voorts uitwisseling van gevangenen over en weder, met verbindtenis aan de zijde der Arabieren, om alle Fransche deserteurs naar *Oran* terug te brengen; - vrijheid van handel en verkeer in het geheele gewest, en opdragt aan den Emir van de zorg voor de veiligheid der reizende Europeërs in 't binnenland.

Van dezen vrede spiegelden de Franschen zich eindeloos veel gunstigs voor; zij geloofden, dat nu op eens alle hinderpalen tegen de uitbreiding en bevestiging van hunne heerschappij in *Algerië* te boven waren gekomen. Daartoe bragt het oordeel van den genoemden generaal DESMICHELS veel bij. Deze, een groot bewonderaar van den Emir, leverde hem zelfs, tot uitvoering van het traktaat, kruid en geweren. Geheel anders werd echter de zaak door ABD-EL-KADER, en die hem omgaven, beschouwd en behandeld. De haat en het vooroordeel der Arabieren tegen de Christenen heerschten te sterk, dan dat zij met opregtheid zouden gehandeld hebben. ABD-EL-KADER vatte de vredes-voorwaarden louter naar zijnen zin en belangen op, en juist deze vrede legde den eersten waren grondsteen tot zijne magt. Het traktaat van *Oran* was een duidelijk bewijs van zijne staatkundige geslepenheid; want, terwijl hij de oppermagt van der Franschen Koning erkende, verzekerde hij zich tevens een staatkundig aanwezen. Men heeft wel eens ontkend, dat de voorslagen tot dien vrede door *Frankrijk* zijn gedaan, doch de heer VON DECKER bestrijdt zulks opzettelijk. Intusschen ging het jaar 1834 tamelijk rustig voorbij; maar de kunstenarijen van ABD-EL-KADER deden zich het eerst gevoelen bij den alleenhandel, waaraan hij alle inlandsche voortbrengselen onderwierp. In *Oran* liet hij alles opkoopen, en dwong daarna de markt, zoodat de Franschen tegen zwaar geld in hunne behoeften moesten voorzien. De sluwe Arabier stijfde hiermede zijne geldmiddelen en daardoor zijne magt, wist zich door eenige verbeteringen in het regtswezen de gehechtheid der zijnen nog meer te verzekeren, en vervolgens een klein geoefend legertje te scheppen, waarvan de kern bestaan zou uit een op Europesche wijze gewapend voetvolk. De geweren en het scherp, welke hij daartoe noodig had, kocht hij eerst van de Franschen zelve, en - toen men te *Oran* wat wantrouwend begon te worden - in alle stilte, over zijne vrijhaven te *Arzew*, van de Engelschen. Het behoort overigens tot de bekende beschuldigingen der Franschen tegen de Engelschen, dat zij, elke kolonisatie hunner naburen buiten *Europa* weêrstrevende, ABD-EL-KADER op alle wijzen gesteund en geschraagd hebben, en dat zij ook nu den Emir opzetteden tot de verbreking des vredes, die zijne regtschapenheid in geen helder licht deed voorkomen. Eveneens vond zulks van de Marokkaansche zijde plaats, en ABD-EL-KADER hernieuwde thans zijne pogingen, om zich in de provinciën *Algiers* en *Titteri* eenen aanhang te verwerven, waardoor hij

eene vereeniging der Bedouinen-stammen van het Westen en Oosten poogde tot stand te brengen.

In Februarij 1835 gaf de generaal DESMICHELS het bevel te *Oran* aan den generaal TREZEL over, die, het vredelievend stelsel zijns voorgangers minder geneigd, althans op ABD-EL-KADER's listen en treken meer opmerkzaam scheen te zijn, en slechts de gelegenheid scheen af te wachten, om hem voor zijne reeds gemaakte inbreuken op de vredes-voorwaarden en voor zijne aanvallen tegen de met *Frankrijk* bevriende stammen gevoelig te tuchtigen. ABD-EL-KADER had inmiddels zijne magt van *Medeah* tot *Tlemsen* uitgebreid, doch wenschte nog uiterlijk den vrede, tot omstreeks het midden van 1835; evenwel openbaarde zich reeds zekere spanning tusschen hem en den generaal TREZEL; hevige klagten kwamen bij den laatstgenoemden in over handels-onderdrukkingen van den Emir, en deze antwoordde op de aanmaningen van TREZEL - met de klagenden in den kerker te laten werpen. Dit was het sein tot nieuwe vijandelijkheden. TREZEL trok met een deel der bezetting tegen den Emir op, doch leed reeds merkelijk in verscheidene ongelukkige gevechten, die hij tegen overmagt leverde; maar volkomen was zijne nederlaag, toen hij, op den 28sten Junij, plotseling in een bergpas aan de *Makta* werd overvallen, waarbij hij 262 dooden en 300 gekwetsten had, een kanon en al zijne bagaadje verloor.

Het ergste was echter de indruk, dien deze nederlaag op de Arabieren te weeg bragt. Wel verklaarde de geslepen Emir in een schrijven aan den toenmaligen gouverneur-generaal, DROUET D'ERLON, dat de generaal TREZEL zelf de schuld van het gebeurde droeg, omdat hij hem zonder genoegzamen grond had aangevallen; maar *Frankrijk* kon, wilde het zijnen invloed, ja de gansche volkplanting, niet op 't spel zetten, zich niet zwak toonen; het moest zich hier nadrukkelijk doen gelden.

Maarschalk CLAUZEL kwam te dezer tijde in plaats van DROUET D'ERLON aan het opperbevel, en de generaal D'ARLANGES werd tot opvolger van TREZEL in *Oran* gekozen. Geweldig rustte men zich nu van de Fransche zijde toe, en zelfs de hertog van ORLEANS toog naar *Algiers*, om den krijgstogt bij te wonen. ‘De eigenliefde van ABD-EL-KADER,’ schrijft de heer VON DECKER, ‘moet zich zeer gestreeld gevoeld hebben, toen hij vernam, dat de erfgenaam van den Franschen troon zelf onder zijne vijanden streed, dat de ridderlijke Prins, wiens krijgszuchtige bekwaamheden zoo geroemd werden, tegen hem den degen had ge-

trokken.' De rol des Emirs nam in aanzien toe, naarmate *Frankrijk* grooter krachten tegen hem ontwikkelde. CLAUZEL beijverde zich, de weder moedig en onrustig geworden stammen in de provincie *Algiers* te kastijden, die *Buffarik* aangrepen en zich tot voor de stad *Algiers* gewaagd hadden. Bijzonder de Hadjouts moesten hunnen cuvelmoed zwaar boeten.

De toerustingen tegen ABD-EL-KADER zelf, die bepaaldelijk eerst zijne zoogenaamde hoofdstad *Mascara* golden, liepen, loffelijker wijze, weder tot in den regentijd. Eerst den 26sten November ging het leger, 13,000 man sterk, met leeftogt voor 17 dagen voorzien, op marsch. Maar ook de Emir was niet werkeloos gebleven; hij stond thans, zoo men beweerde, met 60,000 man nabij *Mascara*. Den 2^{den} December nam CLAUZEL, na een strijd van vijf uren, eene legerplaats der Bedouinen aan de *Zig* in. Den volgenden dag kwam het, bij de rivier *Hebra*, tot eenen bloedigen en heftigen kamp, waarbij de Franschen, ondanks hunne beteekenende minderheid in getal, in 't einde het veld behielden. Van nu af vond er geen ernstige tegenstand meer plaats, en den 6^{den} toog de maarschalk CLAUZEL met den hertog in *Mascara* binnen, uit welke stad echter alle Arabieren waren gevlugt. Aan 't bezetten der stad kon men, ook al ware zij geen lastpost geweest, niet denken; men legde haar dus in kolen. Dit was nu al de winst van eene onderneming, die zoo veel bloeds en gelds gekost had. Op den terugtogt overviel het leger zulk een aanhoudend ongunstig weder, dat, ten gevolge van de geleden kommer en ontberingen, nog velen in de hospitalen stierven. In den beginne gaf men echter hoog op van het behaalde voordeel, daar ABD-EL-KADER's eerste aga en verscheiden scheiks, met hunne stammen, hem straks ontvielen en tot de Franschen overgingen; maar spoedig stond ABD-EL-KADER weder met een leger van 12,000 man bij de bouwvallen van *Mascara* en was nog volkomen in *Tlemsen* meester, dat hij nu tot zijne wapenplaats maakte, en vanwaar hij de gemeenschap met *Marokko*, waaraan hem zooveel gelegen was, gemakkelijk kon onderhouden. De Turken en Koeloeglies, die het kasteel van *Tlemsen* bezet en het met de Franschen hielden, werden door hem belegerd, en smeekten *Frankrijk* bij herhaling om hulp.

Maarschalk CLAUZEL rustte dan ook eene expeditie tegen *Tlemsen* uit, om ABD-EL-KADER voor goed te verdrijven. Den 8sten Januarij 1836 verliet hij, door het ongunstige jaargetijde eenigzins opgehouden, met 8000 man de muren van *Oran*;

zonder dat ze een schot gedaan hadden, trokken de Franschen den 13^{den} te *Tlemsen* binnen, daar ABD-EL-KADER, in den waan, dat de vijand die plaats, na eenige dagen, weder zoude ontruimen, in den nacht van den 11^{den} op den 12^{den} vandaar was heengetogen en alle Moorsche inwoners met zich had gevoerd. Twee mijlen van *Tlemsen* sloeg hij zijne legerplaats op, in eene bergkloof. Den 15^{den} liet de maarschalk een deel zijner krijgsbenden tegen die legerplaats opbreken, doch men bereikte slechts des Emir's achterhoede, daar hij zich reeds naar *Mascara* op weg begeven had. Deze achterhoede werd door JUSSUF-bey en zijne den Franschen toegedane Arabieren op 't felste aangegrepen. ABD-EL-KADER's standaard, zijne tent, zijne bagaadje en een zijner beste paarden vielen den verwinnaar in handen; hij ontsnapte zelf slechts met moeite de vervolging, ja het gerucht ging van zijnen dood. Nadat de maarschalk den 17^{den} nog eenen strooptogt gedaan had tegen de aan de *Tafna* verzamelde Kabylen en Marokkanen, die tot des Emir's legers behoorden, stelde hij MUSTAPHA voorloopig als bey van *Tlemsen* aan, liet eene bezetting van 500 man in het kasteel, deed den Koeloeglis een geschenk van 500 geweren en aanvaardde daarop den 7^{den} Februarij den terugtogt. In 't gebergte van *Beni-Hamer* ondervond men, dat de Emir nog in leven was; hij bestookte vinnig de Fransche achterhoede.

Men hoopte evenwel, dat men hem nu voor goed alle ondernemingen van aanbelang afgeleerd, en alle steunpunten ontnomen had. Verre vandaar. Men was zelfs niet in staat eene geregelde gemeenschap met *Tlemsen* te onderhouden, ook niet, toen men die van het eiland *Rasjgoen*, over den mond van de *Tafna*, trachtte daar te stellen. Eindelijk kon men *Oran* niet meer even verlaten, om zich van het noodigste, water, hout, enz., te voorzien, of het kwam tot bloedige ontmoetingen met de inboorlingen. En men zag in, dat er geen middel meer overig bleef, om *Tlemsen* leeftogt te verschaffen en het op den duur te behouden, of men moest een verschanst leger aan de *Tafna* oprigten. Men scheepte dus het corps der genie met het noodige derwaarts in, terwijl de generaal D'ARLANGES den 7^{den} April, met 3000 man, over land van *Oran* daarheen opbrak.

ABD-EL-KADER, die door zijne verspieders hiervan dadelijk verwittigd werd, gelijk hij over 't algemeen zeer naauwkeurig bekend was met hetgeen, zoowel in *Afrika*, als in *Parijs* zelf plaats had, en welke meeningen nopens hem heerschten, poogde

den 15den met 2000 man den weg naar de *Tafna* af te snijden. Men had intusschen beweerd, dat ABD-EL-KADER geen 200 man meer in 't veld kon brengen. Den volgenden dag vatte het expeditie-corps eindelijk vasten voet aan de *Tafna*, maar ABD-EL-KADER's scharen groeiden nu ook zóó aan, dat D'ARLANGES zelf de Arabieren, die rond het leger zwierven, op 10,000 man schatte. Den 25sten deed hij eene poging om naar het, 14 mijlen verwijderde, *Tlemsen* door te slaan. Nog had hij geen twee mijlen afgelegd, of hij zag zich van alle zijden aangegrepen en, na moorddadigen strijd, verpligt naar zijne verschansingen terug te keeren. Thans bevonden zich zijne troepen in eenen wezenlijk zeer kwaden pas. Van de landzijde was het leger naauw ingesloten, de generaal D'ARLANGES zelf verwond, en de overmagt des vijands zoo groot, dat men geen tweeden uitval durfde wagen. Tot overmaat van ongeluk stak nog een hevige storm op, die allen toevoer van de zeezijde afsneed. Verscheiden dagen zweefde het corps tusschen leven en dood. De generaal verlangde nu eene versterking van duizend man uit *Frankrijk*, dewijl er van *Algiers* geene zoodanige te hopen was, want ook in de provincie *Titteri* hadden de Bedouinen, op 't berigt van de rampen, die den Franschen aan de *Tafna* hadden getroffen, weder het hoofd opgestoken, en men had alle beschikbare troepen en stammen noodig, om *Medeah* in toom te houden. Generaal DESMICHELS had den bey van *Medeah*, ter zijner verdere zelfverdediging, een geschenk van 600 geweren, 50,000 patronen en 6000 franken aan geld gezonden; naauwelijks had ABD-EL-KADER daarvan de lucht gekregen, of hij zond eenen aga naar *Medeah*, liet geld, kruid en geweren voor zich in beslag nemen, en den bey op een ezel door de straten rijden. Het berigt hiervan kwam nagenoeg te gelijk met dat wegens de onheilen aan de *Tafna* te *Parijs* aan, juist toen de maarschalk CLAUZEL aldaar persoonlijk aanwezig was, om zijn stelsel voor de Kamers te verdedigen. Men scheepte dadelijk, den 28sten Mei, te *Port-Vendres* 4000 man, onder generaal BUGEAUD's bevel, naar de *Tafna* in, welke magt er tusschen den 3den en 7den Junij aankwam. Generaal D'ARLANGES liet nu aan BUGEAUD het leger bij de *Tafna* over en keerde naar *Oran* terug.

Onder de inboorlingen heerschte inmiddels eene groote beweging. ABD-EL-KADER had de behaalde voordeelen eindeloos vergroot, ze met hoogdravende afkondigingen door gansch het land laten uitbazuinen, en der Arabieren moed hierdoor zoo ontvlamd, dat zij waanden, dat er nog maar één slag noo-

dig zou zijn, om aan *Frankrijk's* heerschappij in *Afrika* een einde te maken.

Over het algemeen is bij deze volken de meening verspreid, dat *Frankrijk* de middelen niet bezit om zijne verovering te behouden, waartoe buiten ABD-EL-KADER's woelingen de fout der Kamers schijnt te hebben bijgedragen, om aanvankelijk de zaak dezer kolonie te laauw op te nemen. *Tlemsen, Arzew* en *Mostaganem* werden nu bedreigd, en den 6^{den} Mei kwam het andermaal tot een bloedig voorposten-gevecht aan de *Tafna*, terwijl ondertusschen ABD-EL-KADER met zijne hoofdmagt *Oran* zelf scheen te willen aangrijpen. Dit bepaalde de eerste bewegingen van den generaal BUGEAUD. Den 11^{den} Junij verliet hij het leger aan de *Tafna*, sloeg den volgenden dag eene afdeeling van ABD-EL-KADER's heir op de vlugt, die hem den weg naar *Oran* wilde afsnijden, en bereikte den 15^{den} die stad. Vier dagen later stelde zich het corps, met veel voorraad voor *Tlemsen*, derwaarts in beweging, en den 24sten volgde een heet gevecht met ABD-EL-KADER, waarin deze werd teruggedrongen. *Tlemsen* werd nu geapproviandeerd, en na drie dagen bevond BUGEAUD zich weder in de legerplaats aan de *Tafna*. ABD-EL-KADER nam met eene groote magt zijne stelling op den weg naar *Tlemsen*. BUGEAUD achtte die gunstig om eens een' beslissenden slag te slaan; hij zag kleinere aanvallen voorbij, maar stortte, den 6^{den}, op eens met geestkracht op den Emir in, en won bij de *Sikah* eene luisterrijke zege. Bijkans al het voetvolk van ABD-EL-KADER werd hier neêrgeveld, zijne ruiterij verstrooid, eene groote menigte vendelen, wapenen en veldteekenen hem ontnomen, en voor het eerst vielen hier een 120 tal Arabieren in der overwinnaren handen. Nu rukte BUGEAUD, den 7den, *Tlemsen* binnen, deed eenige strooptogten in de omstreken, om den oogst magtig te worden en zich van de nabijwonende stammen te verzekeren; en keerde daarna over *Oran* naar *Algiers* weder, om zich naar *Frankrijk* in te schepen. De gevangene Arabieren werden naar *Marseille* overgevoerd. Intusschen had de generaal *letang* het opperbevel in de provincie *Oran* aanvaard.

Maar ook deze slag schrikte ABD-EL-KADER en de Arabieren niet af; de strooptogten der trouwelooze horden Bedouinen hielden niet op, en de Emir zamelde nieuwe strijdkrachten; slechts toonde hij zich wat toegevender, en poogde het vernielde *Tekedempt* te herstellen, om daar zijnen zetel te vestigen. Toen de generaal LETANG in November, aan de spits van 4000 man, *Tlemsen* weder van voorraad voorzag, liet men hem

wel den vrijen doortogt, maar bij zijnen terugkeer werd hij den 2^{den} December in eene bergpas door de Arabieren overvallen. Hij ontkwam het. Opmerkelijk was het, dat de ongelukkige afloop van den eersten krijgstogt naar *Constantine* zonder nadeeligen invloed op de gebeurtenissen in de provincie *Oran* bleef, hoewel ABD-EL-KADER aldaar dreigende genoeg was. Generaal LETANG keerde in Februarij naar *Frankrijk* terug en BUGEAUD bekwam weder het opperbevel der provincie *Oran*. ABD-EL-KADER speelde, denkelijk om zijne toerustingen beter te kunnen voleinden, weêr de gewillige, kwam tot de uitwisseling van gevangenen, en geruchten wegens een' naderenden vrede werden vernomen. Doch *Frankrijk* had genoeg geleerd, dan dat het zich hierop zou verlaten, en spande nieuwe krachten in, om in de provincie *Oran* met nadruk te handelen, te meer omdat daarvan het bezit van *Constantine* afhing, waarop de Franschen vlamden. Generaal BUGEAUD verscheen in 't begin van April op het oorlogstooneel; eene afdeeling van 12,000 man ging op marsch, voorafgegaan door eene krachtige proclamatie des bevelhebbers, die echter den Arabieren ook den vrede bood. ABD-EL-KADER was hiertoe niet ongeneigd; het kwam slechts op de voorwaarden aan. Na veel onderhandelens, werden de moeijelijkheden in eene bijeenkomst van BUGEAUD met ABD-EL-KADER vereffend. Deze bijeenkomst is de bekende aan de *Tafna*, waar den 30sten Mei 1837 de vrede werd geteekend. Men weet, hoe veel daarover sedert, in- en buiten de Kamers, in *Frankrijk* is voorgevallen, en met de daad scheen die vrede voor den veroveraar niet zeer eervol, en gaf hij aan ABD-EL-KADER niet slechts regt, maar magt.

Die Emir erkende *Frankrijk's* oppergezag in *Algiers; Frankrijk* behield in de provincie *Oran, Mostaganem, Mazagram, Arzew* en *Oran*, een gebied, welks grenzen als met eene mogendheid bepaald werden. - ABD-EL-KADER zou de provinciën *Oran* en *Titteri* besturen, eveneens het gedeelte van *Algiers*, dat westwaarts niet in de grensbepaling was begrepen. Hij zou schatpligtig zijn aan *Frankrijk*, alleen vandaar kruid en wapenen koopen, enz. Hem werd echter ook de regteroever van de *Makta* gelaten; *Frankrijk* sneed zich dus zelf alle gemeenschap te lande met *Mostaganem* af. ABD-EL-KADER zag het gewigt van de stelling zeer goed in, zond naar den bedoelden oever eene verkennings-magt van 3000 man, en verklaarde zich, voor de leuze zeker, bereid eenen militairen weg van *Oran* naar *Mostaganem* te openen. Daarentegen kwam

Frankrijk in 't bezit van een aanzienlijk deel van *Oran* en het grootste deel van de provincie *Algiers* dezerzijds den *Atlas*.

Den 24sten werd deze vrede gesloten en twee dagen later bekrachtigd.

De gocde uitkomsten van meerdere rust voor den bloei der volkplanting bleven niet uit. De Europesche bevolking nam, hoewel dan ook langzaam, toe; de landbouw begon zich hier en daar op te beuren.

Maar dit alles nam het kwaad niet weg, dat door dezen vrede aan de *Tafna* de grond van ABD-EL-KADEN's wezenlijke sterkte en magt gelegd was; dat hij, kort geleden nog een eenvoudig Arabisch hoofd, en beschouwd als balling 's lands, in eene houding van zelfstandigheid, om niet te zeggen van zedelijk overwigt, ten aanzien van *Frankrijk* optrad, waartoe hij waarschijnlijk niet zou geraakt zijn, indien hij zich uitsluitend op 't geluk zijner wapenen had moeten vertrouwen, dat hem nu begunstigde, straks verliet.

Hij had zich, juist blijkens zijne geneigdheid tot den vrede, niet tot zulk eene hoogte kunnen opwerken, daar hij nooit de verwachtingen door 't zwaard had kunnen verwezenlijken, die hij louter tot opwekking van de geestdrift zijner landgenooten zoo krachtig had aangevuurd.

Volgens den Franschen schrijver HATIN wist ABD-EL-KADER nu niet ter juister tijd van zijne voordeelen gebruik te maken, welke de misslagen van *Frankrijk* hem in de hand hadden gespeeld, en miste hij een vast plan, zoodat hij zelf in feilen verviel, die zijne zaak lange achteruitstelden. Had hij dadelijk zoo groote bedoelingen gekoesterd, als later het geval is geworden; had hij zoo geheel omvattend den heiligen oorlog verklaard, welke, wat men er van zeggen moge, een deel van *Marokko* althans, tot zijne zijde doet neigen; hadden ook aan zijnen kant niet vele bekrompenheid, afgunst en eerzucht geheerscht, zoo had hij *Frankrijk's* magt nog sterker geknakt en haar de gelegenheid niet gelaten zich eenigzins vaster te vestigen.

De vrede aan de *Tafna* had bepalingen genoeg, om tot ontduikingen en dubbelzinnigheden aanleiding te geven; aanvankelijk evenwel scheen ABD-EL-KADER aan het behoud van dien vrede gelegen te zijn, om zijne verzwakte magt te herstellen. En daartoe bezigde hij dien ook. Voor den aandachtigen beschouwer was het vooruit te zien, dat deze vrede, zoomin als die van 1834, van langen duur zou zijn: 't was niet anders dan een wapenstilstand.

IX.
Uitbarsting van nieuwe vijandelijkheden. - De hertog van orleans in Algiers. - Maarschalk valée *tegen* abd-el-kader. - *Die maarschalk vervangen door den generaal* bugeaud. - *Van* 1 *December* 1837 *tot* 3 *Januarij* 1841.

De maarschalk VALÉE vond dan, bij de werkelijke opvatting van de teugels des bewinds (1 December 1837), de zaken eenigzins tot rust gekomen, doch de nieuwe gouverneur-generaal moest aldra zeer stellige voorschriften omtrent de uitlegging van het vredesverdrag der Tafna vragen. ABD-EL-KADER begon toch al spoedig, naar zijne verklaringen van dat verdrag, de oogen gretiglijk op de provincie *Constantine* te vestigen, en poogde zich met den vandaar verdreven bey te verstaan. Hij hield niet op onder de westelijke stammen van *Constantine* te stooken en betrekkingen aldaar aan te knoopen. Reeds in Januarij 1838 matigde hij zich hier, in den vorm, de opperheerschappij aan, en benoemde zelfs een bey. VALÉE kon vooreerst niets daartegen doen, dan zich met den medestander van den nieuwen bey te verstaan, en zóó diens kracht te breken. Eene andere gewelddadigheid van ABD-EL-KADER was het aanvallen en grootendeels over den kling jagen van de Koeloeglies, die zijne heerschappij niet wilden erkennen. Die vlugten konden, traden in Fransche dienst.

Ondertusschen werd eene soort van gezant, BEN-ARRATSCH, van wege den Emir naar *Parijs* afgevaardigd, die in het laatst van Junij terugkeerde, en den 4^{den} Julij werd te *Algiers* een nader verdrag ter betere grensbepaling en tot regeling van de achterstallige schatting van ABD-EL-KADER geteekend; terwijl de verkoop van wapens aan de Arabieren alleen aan den gouverneur zou verblijven.

De uitbarsting van nieuwe vijandelijkheden, welke men reeds weder te gemoet zag, werd door dit verdrag eenigzins verschoven; maar men liet zich door al de schoone woorden van den Emir niet afbrengen, om maatregelen van voorzorg te nemen. Alleen kwam een nieuwe veldtogt dezerzijds ook ongelegen, omdat koortsen de legermagt zwaar teisterden, en men uit het

moederland, zonder bepaalden grond, geene hulp te wachten had.

Zoo verliep er een jaar van herstel en van toebereidselen in de stilte, over en weder.

Den 27sten September 1839 bezocht de hertog van ORLEANS de kolonie, en wekte, gedurende zijn verblijf van zes weken aldaar, de opmerkzaamheid van inlander en Europeër. Hij wist zich vele harten te winnen. Over het eigenlijk doel des kroonprinsen, die zoo ongelukkig aan Frankrijk zou ontrukt worden, bleef men in het onzekere. Men meende er echter altijd in te zien de zucht, om zich persoonlijk met den stand van zaken bekend te maken, en daarvoor de ontwerpen tot kolonisatie en het burgerlijk beheer in te rigten. 's Prinsen reize door de volkplanting zweemde naar een triumftogt. Den 9den October kwam hij te *Constantine*; de stemming der inboorlingen scheen uitmuntend, de hoofden werden weggesleept door 's prinsen vriendelijkheid, en de marabouts keurden zich gelukkig, dat zij uit de hand van den toekomstigen koning der Franschen de toegekende ridderkruisen mogten erlangen. Den 13den October vierde men den verjaardag van Constantine's verovering. Den 16den verliet de hertog met VALÉE, aan de spits van een paar afdeelingen, *Constantine*, om het binnenland te doorkruisen; de togt ging door streken henen, waar sedert de overwinningen der Romeinsche keizers geen Europeër zich vrij had bewogen, en door de ijzeren poort (*Biban*), den vermaardsten bergpas van den Atlas.

Den 4den November keerde de hertog met de expeditie naar de vlakte van *Metidjah* terug, zonder eenigen wederstand van belang te hebben ontmoet; en spoedig scheepte hij zich weder naar Frankrijk in. Terwijl destijds de Fransche dagbladen om strijd den triumftogt des kroonvorsten verkondigden, en luide van de tegenwoordige vredelievende gezindheid der inlanders opgaven, broeide er reeds een onweder in het Westen en Zuiden.

ABD-EL-KADER, meer en meer inziende, hoe veel kracht de jongste vrede hem had gegeven, begon zich overmoedig te beschouwen als regtmatig heer van gansch *Algerië*, en de gesloten verdragen als loutere wapenschorsingen. Hij had, zoo bedekt mogelijk, een nieuwen geduchten veldtogt voorbereid, zich andermaal een geregeld legertje als kern zijner magt gevormd, al zijne verzamelde schatten en zelfs de kostbaarheden zijner vrouw daarvoor veil gehad, en allerwege in de woestijn den ‘heiligen krijg’ tegen de Franschen doen prediken.

Maar straks ligtte hij het masker geheel af; openlijk zwoer hij, dat hij nimmer meer het zwaard in de schede zou steken, eer hij tot den laatsten Franschman van den bodem zijns vaderlands zou hebben verjaagd. Zijn aanhang werd dagelijks grooter; de woestijn zond hare zonen aan den held, die zulk eene heilige taak had aanvaard, en over *Marokko* werd hij ruim van kruid en wapenen voorzien.

In November 1839, weinige dagen nadat de hertog van ORLEANS huiswaarts was gekeerd, verlieten de Arabieren, op des Emirs wenk, de woestijn en den *Atlas*, en als zwermen sprinkhanen vielen zij met duizenden op alle door Europeëers bezette gewesten aan; zij liepen de landhoeven af en verbrandden de woningen, vermoordden de bewoners, verwoestten de velden, overrompelden de op marsch zijnde kolonnes, de zwakke buitenposten en kleine legerplaatsen; en, reeds met het laatst van November, waren de Franschen en hunne heerschappij van 't platte land verdreven en tot de vestingen en versterkte legers teruggeweken. Zelfs de etablissementen in de naaste omgeving der hoofdstad, die in de *Metidjah*, waren verloren; 40,000 Arabieren legerden zich in de vlakte op de puinhoopen van de dorpen der kolonisten, en hunne meest gezwinde benden stroopten vermetel tot onder de poorten van *Algiers*.

Men ijverde nu tegen den maarschalk VALÉE, dat hij zich op den bovengemelden zegetogt had laten verblinden, en zoo weinig den naderenden storm had vooruitgezien. De maarschalk wees echter op de onmogelijkheid, bij het beperkte zijner hulpbronnen, om te gelijk de versterkte posten en het vlakke land in te houden. Hoe 't zij, hij zag zich tot het verdedigend stelsel teruggebragt, en zuiverde alleen de omstreken van *Algiers* van de alvernielende horden. Het jaar eindigde onder gedurigen strijd, waardoor echter niets beslist werd, ofschoon de bulletins van den grijzen maarschalk zege op zege aan 't moederland verkondigden. Intusschen had deze strijd den Franschen verre over de 2000 man gekost.

Deze nieuwe aanval van ABD EL-KADER, door helder-inzienden lang verwacht, had echter dat goede, dat hij eindelijk den meest verblinden de oogen opende, en de Regering, zoowel als de Kamers, tot de overtuiging bragt, dat alle halve maatregelen hier luttel of niets baten zouden, dat men een stelsel aannemen, en dit met kracht volhouden moest.

Aan een opgeven van *Algerië*, of eene bloote bezetting van eenige steden en punten aan de kust was niet meer te denken;

Frankrijk's eer verzette er zich tegen; de algemeene stemming was voor het behoud der kolonie en de bestraffing van de trouwelooze Arabieren.

Gedurende den winter was cchter niets meer te doen; men moest het voorjaar afwachten, en inmiddels troepen naar *Afrika* zenden. Welhaast bevonden zich aldaar 60,000 man, waarvan meer dan de helft in *Algiers* en de omstreken, 18,000 man in de provincie *Constantine* en de overige in *Oran* lagen. De veldtogt werd begonnen met de bezetting van *Belida* en *Colea*. Dit en eenige aanvankelijke nadeelen deden een luiden kreet van afkeuring tegen den maarschalk VALÉE opgaan.

De juichtoon over de Algerijnsche zaken werd echter weldra weder aangeheven, toen in Februarij het kasteel van *Mazagran*, ofschoon slechts 300 man inhebbende, op de heldhaftigste wijze eenen aanval afsloeg van vele duizende Arabieren, die hier eene meer dan gewone hardnekkigheid in den aanval van sterkten aan den dag legden. De belegeraars klouterden tegen de muren op, en rukten er met de handen de steenen af; alles vruchteloos. De bezetting trouwens had besloten zich liever in de lucht te laten springen, dan zich over te geven. De kolonel LELIÈVRE had zijnen soldaten zijn besluit kenbaar gemaakt, en allen onderteekenden, dat zij er volkomen meê instemden.

Dit heldhaftig wapenfeit ontvonkte der Franschen geestdrift; nationale belooningen werden den dapperen van *Masagran* toegekend; de bevelhebbers werden verheven, en de Koning liet een gedenkpenning ter gedachtenis van deze gebeurtenis slaan.

Ook *Arzew* werd aangetast en den chef der Spahis, JUSSUF-pacha, de doortogt naar *Oran* betwist; in de eigenlijke provincie *Algiers* werden nieuwe invallen gedaan; maar dit alles scheen slechts te moeten dienen, om den Franschen werk te verschaffen en hunne aandacht van de verdere ontwerpen van ABD-EL-KADER af te leiden. Hij poogde de stammen omstreeks *Biscara* tegen de Franschen op te zetten; doch leed bij die gelegenheid eene nederlaag, welke genoemde plaats in *Frankrijk's* handen bragt. Dit maakte een' diepen indruk op de Arabieren van 't Zuiden, die zich voortaan rustiger hielden; maar in 't Noorden woedden de Kabylen met te meer hevigheid; zoodat maarschalk VALÉE besloot, tusschen *Budschia* en *Setif* een punt te bezetten, om daardoor de gemeenschap te bevorderen. Hij liet (den 45^{den} Maart) *Cherchel* bezetten, de Kabylen werden in ontzag gehouden, doch daartoe waren ook 10,000 man noodig.

De veldtogt werd eerst voor goed in April 1840 aange vangen. *Belida* was het hoofdpunt der bewegingen, en talrijke mobiele kolonnes maakten het terrein schoon, om tot het doel der onderneming, *Medeah*, zuidwaarts van *Belida*, aan gene zijde van eene bergketen, te geraken. De Arabieren werden naar het gebergte teruggedrongen, doch met eene door hem opgerigte telegrafische linie bekwam maarschalk VALÉE, den 30sten April, de tijding, dat *Cherchel* door eene zeer aanzienlijke magt was aangevallen, al de geregelde infanterie van ABD-EL-KADER in den bergpas van *Tenia*, die van *Muzaia* naar *Medeah* leidt, stelling gekozen en dezen pas op het sterkste bevestigd had. Snel viel des maarschalks besluit. Omstreeks *Muzáia* moest eene legerplaats betrokken, de bergpas vermeesterd en *Cherchel* ontzet worden. De togt van VALÉE werd door gestadige vijandelijkheden gekenmerkt; den 11den Mei bereikte hij *Muzaia*, en reeds den volgenden dag greep hij den bergpas aan, waar ABD-EL-KADER zijne uitgelezen benden had vereenigd. De maarschalk VALÉE bekent zelf, dat, indien hij tegenover een Europeesch leger had gestaan, hij nooit gewaagd zou hebben zulk eene stelling aan te tasten; maar hij meende hier door eenen stouten slag ontzag te zullen inboezemen. Dit was ook met de daad het geval. De aanval gelukte, ondanks eenen geduchten wederstand; de maarschalk spreekt echter veelbeteekenend ‘van een oogenblik van bedenkelijkheid,’ en geeft zijn verlies niet op, dat, volgens sommigen, wel op 1000 man zou zijn te staan gekomen.

Nu moest *Medeah* bezet worden, waartoe men niet dan na voortdurende gevechten, den 17^{den}, geraakte. De plaats werd eenigzins hersteld, en den 20sten nam men den moeijelijken terugtogt naar *Muzaia* en *Belida* aan; vaak moest men hier man tegen man strijden, en menige Franschman liet er het leven.

De geestkracht, waarmeê deze onderneming was volvoerd, kon niet geloochend worden, doch het toeven des maarschalks bij *Muzaia*, terwijl *Cherchel* in zoo hoogen nood verkeerde, werd hem toch als eene feil toegerekend. De onderneming wederhield nog menigen stam, om zich aan ABD-EL-KADER te veel aan te sluiten; doch men had ondervonden, dat hij zijner magt eene orde en standvastigheid had ingescherpt, die verbazing wekten. Hij had ook eene groote gemakkelijkheid in de bewegingen door zijn overwigt van ruiterij, wel 12,000 man, terwijl zijn voetvolk slechts de helft beliep.

Gedurende den hoofdstrijd in de provincie *Algiers*, was het in beide de andere gewesten ook niet rustig; de Arabieren stroopten allerzijds en de bevelhebber van *Constantine*, de luitenant-generaal GALBOIS, rukte tegen hen uit, waardoor hij wel 60,000 stuks vee buit maakte. Den 15^{den} Mei viel er een scherp gevecht voor, dat ten voordeele der Franschen afliep.

Nu volgde ook hier een rusttijd; van beide zijden gordde men zich echter tot nieuwen kamp aan; want men gevoelde, dat al het gebeurde nog maar een voorspel tot eene meer geduchte ontwikkeling was geweest.

De eerste veldtogt was voorbij, maar het wantrouwen des algemeens niet geheel geweken. De bewoners van *Algiers* hadden zoo veel schrik en angst doorgestaan, en zoo vele nadeelen geleden, dat zij de behaalde voordeelen in 't geheel niet wilden erkennen en de ongunstige berigten, die de Europesche dagbladen nopens den stand van zaken behelsden, maar al te zeer versterkten; aldus moest de meening wel veld winnen, dat de maarschalk VALÉE ter vervulling van zijne moeijelijke taak gansch en al onbekwaam was. Reeds verwachtte men in Mei zijne terugroeping, doch dit geschiedde, tot veler verwondering, niet; veeleer werden er aanstalten tot eenen nieuwen veldtogt onder zijn beleid gemaakt. Waarschijnlijk had de maarschalk dit aan den invloed des hertogs van ORLEANS te danken; en de Regering had ook vroeger met den maarschalk de ontwerpen beraamd, die men nu op 't oog had: de organisatie van de provincie *Titeri*, op denzelfden voet als *Constantine*, en de aantasting van des Emirs magt in *Oran*. Blijkbaar wilde men dus die magt in 't hart aantasten, en twee even dappere als beleidvolle generaals werden tot de uitvoering gekozen: LAMORICIÈRE en DUVIVIER. Het eerste doel van dezen veldtogt zou zijn de bezetting van *Milianah*, een gewigtig punt in het gebergte, op tien mijlen afstands van *Medeah*, 2400 voet boven de oppervlakte der zee gelegen.

Ruim 10,000 man verzamelden zich in 't begin van Junij in het leger van *Belida*, en nu rukte men snel naar *Miliana* voort. ABD-EL-KADER had in de nabijheid eene wapensmederij aangelegd; maar, hoe noode hij die opgaf, hij gevoelde, dat hij de stad niet zou kunnen houden, sleepte dus de inwoners met zich en stak de stad in brand; de Franschen kwamen (den 9^{den}) nog even in tijds, om het vuur te blusschen.

Na het herstel van hare vestingwerken, daalde de maarschalk naar de vallei van *Schelif*, en zette daar de menigvuldige stroop-

togten der Arabieren ruim betaald. Van hier steeg men naar *Medeah* op, en eerlang ontwaarde men des nachts de vuren, die generaal DUVIVIER liet ontsteken. ABD EL-KADER, die zich intusschen behendig in 't gebergte had genesteld, werd, met vrij wat bloedvergieten over en weder, verjaagd. Eindelijk had, in 't midden van Junij, de vereeniging der Franschen plaats; generaal CHANGARNIER deed eenen verren strooptogt, en van 22 Julij nam VALÉE den terugtogt aan.

Over het algemeen had hij minder orde en beleid bij zijnen tegenstander, dan in den eersten veldtogt, gevonden; waarschijnlijk ten gevolge van de aanmerkelijke verliezen, die des Emirs geregelde benden hadden ondergaan; ook waren de ongeregelden ten deele verloopen.

Na dezen tweeden veldtogt verflaauwde de tegenstand tegen den maarschalk in Europa; en het bleek uit zijne berigten en andere officiële stukken, dat de Fransche regering zich nu de kolonie in 't groot aantrok; men had nu vasten voet gezet in de vallei van *Schelif*, ABD-EL-KADER zijne oostelijke landen zoo goed als ontweldigd; zoodat zijne zedelijke kracht zeer was gezonken, en zijne benden verstrooid of afvallig raakten. Des Emirs wapensmederijen waren verloren, en hij moest naar *Tekedempt* terugtrekken. De Franschen beoogden hunnerzijds de duurzame bezetting van *Tlemsen* en *Mascara*, gelijk van *Me deah* en *Milianah*; en zij vingen de insluiting aan van het vlakke land van *Algiers*, de *Metidjah*, door eene gracht; de eigenlijke provincie *Algiers* zou daardoor geheel voor de Europesche kolonisten toegankelijk worden, en de andere provinciën, door versterkte steden en legerplaatsen beschermd, zouden meerdere veiligheid erlangen. Dat plan werd van het laatst van 1839 af gevolgd, ofschoon het terstond door deskundigen werd voorspeld, dat de veroveraren hierdoor, vroeger of later, met *Marokko* en *Tunis* in botsingen zouden komen, en dat, wierd de kolonie zoo beteekenend, Engeland's nijd en ijverzucht op 't sterkste zouden worden geprikkeld: de gebeurtenissen hadden Frankrijk ecńter al van zelve zoo verre gebragt, en noch zijne eer, noch zijne belangen, meende het, stonden toe terug te treden, al kostte het nog zoo veel bloeds en schatten.

Doch, om tot de gebeurtenissen terug te keeren, noodlottig voor de Franschen was de hitte, die in het begin van Julij inviel en de groote bewegingen geheel belemmerde, doch waarvan de Arabische partijgangers, aan 't klimaat meer gewoon, alle voordeel trokken, om den oogst te velde te vernielen, en zoo

veel schade toe te brengen als mogelijk ware. Deze en andere ongelegenheden werden al weder grootelijks aan den maarschalk geweten. De gemeenschap met *Milianah* en *Medeah* was maanden lang geheel afgesneden, en de Franschen moesten hunne aandacht nu vooral wijden aan de betere inrigting van de hospitalen, waarover sedert lang de luidste klagten waren aangeheven. *Medeah* was na VALÉE's vertrek aangevallen, doch behouden; ofschoon ook dáár vele zieken waren.

ABD-EL-KADER schijnt meestal de maand Augustus - den tijd der schrikkelijkste hitte; RÉAUMUR's thermometer staat dan vaak op 36 graden, - gekozen te hebben, om de Franschen op het vinnigste te bestoken. Onvoorzigtig had men dezerzijds jonge, aan 't luchtgestel niet gewende, manschappen op buitenposten gesteld, en bij *Colea* werden deze òf nedergesabeld òf gevankelijk naar de woestijn gesleept. Dit verwekte eenen grooten schrik, en de maarschalk VALÉE zond een officier van beproefde dapperheid, kolonel CAVAIGNAC, naar de plaats, waar deze een gruwzaam schouwspel vond: 73 lijken, waarvan het meerendeel regelmatig naast elkander uitgestrekt, onthoofd, de meeste zonder wonden, en een aantal doode paarden der Franschen en Bedouïnen daarnevens. Één enkel jager was het ontkomen, en gaf het verhaal, hoe de Arabieren de zege vierden, en zonder genade ombragten, die zij niet medevoerden.

Weinige dagen na dit voorval volgde een allerhevigste aanval tegen *Cherchel*; de Franschen werden in de stad teruggeworpen, en de vijand, slechts na een moorddadig gevecht van eenige uren, genoodzaakt af te houden.

CHANGARNIER voorzag hierop *Medeah, Belida's* bezetting werd versterkt en eene poging van ABD-EL-KADER's broeder tegen *Constantine*, na nieuwen fellen strijd, afgeslagen.

Dit waren de voornaamste gebeurtenissen, die den herfstveldtogt voorafgingen. Ook deze was gewigtig. Aan de spits van drie voorposten werden de drie uitstekendste officieren van het Fransche leger in *Afrika* gesteld, de generaals LAMORICIÈRE, CHANGARNIER en DUVIVIER; de eerste trok uit *Oran* en moest de magtigste stammen, die den Emir het meeste waren toegedaan, aangrijpen; de tweede zou van *Mostaganem* opbreken en vandaar de beste ruiterij van dat opperhoofd pogen te omsingelen; DUVIVIER, eindelijk, bij wien VALÉE zich zou voegen, het regtstreeks op de hoofdmagt van ABD-EL-KADER wenden, hopende, dat de twee andere corpsen slagen en alsdan met hem op één brandpunt, *Tekedempt* en *Mascara*, uitkomen zouden.

Groot waren alzoo de bedoelingen, welke men met dezen togt in het oog had: doch zij werden niet verwezenlijkt, vooral omdat ABD-EL-KADER zich meer toelegde, de Franschen af te matten, dan aan te vallen; maar men verzorgde toch de sterke plaatsen, loste de bezettingen af, zuiverde het *Schelif*-dal en boezemde door de nieuwe verschijning op het gebergte ontzag in. Men spoorde de heirbanen op, welke de Romeinen aldaar hadden aangelegd, ter verzekering van hunne magt in 't noorden van *Afrika*. Hun voorbeeld, hunne stellingen prees de maarschalk in zijne berigten hoogelijk aan, als het *Frankrijk* ernst ware deze bezittingen in het groot te behouden.

Nogmaals rees echter de vraag, of de Regering zich in zulk een omvattend bezit zou willen handhaven. Gewigtige gebeurtenissen hadden in het moederland plaats gegrepen, alwaar het ministerie THIERS, zoo het scheen van krijgsontwerpen zwanger, en dat Engeland wilde trotseren, gevallen en vervangen was door dat van GUIZOT, hetwelk de handen vol kreeg, om de geldmiddelen des Staats weder op te beuren, de hitte der driften te bedaren, en zóó het herstel van de goede verstandhouding met het buitenland mogelijk te maken.

Men was dus weder tot eene wending in de staatkunde nopens *Algiers* gekomen.

De voortdurende opofferingen, de weinige uitkomsten tot dus verre, die eene duurzame verovering lieten voorspellen, de jongste met zoo afwisselenden kans geleverde bloedige veldtogten, en het getal zieken in het laatste jaar (11,000), waartoe de slechte inrigting van hospitalen en andere deelen des beheers scheen bij te dragen, - dat alles veroorzaakte, dat men weder beproeven wilde, of door verandering van 't hoofd der kolonie en met invoering van eenig nieuw stelsel niet veel van die kwalen waren te boven te komen, om toch eindelijk meer vastheid aan de volkplanting te geven.

De maarschalk VALÉE werd (den 3^{den} Januarij 1841) teruggeroepen, en in zijne plaats benoemd de generaal BUGEAUD.

X.
De genoraal bugeaud *in de drie eerste jaran van zijn bewind*, 1841-1843.

De generaal BUGEAUD was, ondanks eene magtige tegenpartij, die hem altijd den vrede aan de *Tafna* verweet, aan het hoofd der kolonie gesteld; en de oppositie in *Frankrijk* bragt met zijne verheffing ook het ontwerp in verband, dat het bewind zou beraamd hebben, ten einde *Engeland* te believen, om de volkplanting zoo veel mogelijk te bekrimpen, en alleen de kusten in te houden.

De ondervinding heeft dit beweren echter weêrsproken.

De generaal BUGEAUD deed in 1841 twee veldtogten, in Mei en in October.

Bij dien van Mei had men het oog op nieuwe verzorging van *Medeah* en *Milianah*. De hertog van NEMOURS woonde dezen togt weder bij. Den 3^{den} Mei had de vijand op de gebergten boven *Milianah* 5 of 6000 Kabylen en zijne geregelde infanterie vereenigd, welke magt door 15,000 ruiters, die in de vallei van de *Schelif* waren verzameld, moest worden geruggesteund. Na eenen geveinsden aftogt der Franschen, werd de aanval langs geheel de linie geslagen, en de Arabieren, met achterlating van verscheidene honderden dooden, geheel op de vlugt gejaagd. De hertog van NEMOURS voerde een regement kloekhartig tegen den vijand in.

Bij het terugkeeren over de brug *el Kantara* over de *Schelif*, had er nog een ernstig gevecht plaats, hetwelk tot een strooptogt der Franschen leidde; 170 Arabische ruiters en verscheidene opperhoofden werden buiten gevecht gesteld, een 70tal vrouwen en kinderen krijgsgevangen gemaakt, en een paar duizend stuks vee bemagtigd. Nog andere soortgelijke togten hadden er plaats, *razzia's* genaamd, en over welke thans de afgetreden Engelsche minister PALMERSTON, namens de *Whigs*, in het parlement dezelfde klagten over barbaarschheid aanhief, als vroeger de *Tories* hadden doen hooren. *Colea* werd door de Arabieren vruchteloos berend. En nu was het oog der Fran-

schen gerigt op *Tekedempt*, de eenige belangrijke stad, welke nog in des Emirs handen was.

Den 18^{den} Mei brak de gouverneur-generaal met eene kolonne van 12,000 man, over eene van welker afdeelingen de hertog van NEMOURS het bevel voerde, uit *Mostaganem* op. Na eenen moeijelijken marsch van acht dagen en verscheidene kleine gevechten op de flanken en aan de achterhoede, die gelukkig voor de Fransche wapenen uitvielen, bezette de kolonne den 25sten Mei *Tekedempt*, vooral ten gevolge van een voor de Zouaven eervol gevecht. Maar - ook deze stad vond men ledig van bewoners, en van alle goederen van waarde ontbloot. De Franschen lieten het fort in de lucht vliegen en legden de stad in kolen.

Daarop ging de togt naar *Mascara*; wel bleef men onophoudelijk door des Emirs benden omsingeld, doch deze hielden zich op eenen afstand. Men bezette *Mascara*, maar bij den verderen togt werd de achterhoede, onder den generaal LEVASSEUR, in den bergpas van *Akbet-Kreda*, door een troep ruiters, wel van 6000 man, overvallen, waardoor, volgens de officiële berigten, slechts 10 dooden en 54 gekwetsten aan der Franschen zijde zouden gevallen zijn, hoewel anderen dit veel hooger opgaven.

Na dezen veldtogt keerde de kolonne den 3^{den} Junij te *Mostaganem* weder. Wel had de generaal BUGEAUD zijn voornemen, het vernielen van des Emirs voornaamste wapenplaats in de provincie *Oran*, bereikt; doch diens behendigheid, om een grooten slag te ontwijken, was weder gebleken. Te eerder had dat sluwe hoofd zich daartoe verpligt gezien, omdat eene kolonne onder generaal BARAGUAY D'HILLIERS in de provinciën *Algiers* en *Titeri* den oorlog met kracht voerde, en ook daar wapensmederijen des Emirs vernielde. Hoog tijd was het tot die onderneming geweest, daar de ligte Arabische benden de strooperijen en moordaanslagen, in Mei, nog tot onder de muren van *Algiers* volvoerden. De generaal BARAGUAY ontzag zich niet om den te velde staanden oogst in die streken geheel te vernielen.

Zóó was weêr de voorjaarstogt geëindigd; de hertog van NEMOURS vertrok nu met zekere overhaasting naar *Frankrijk*, zoo men beweerde, ten gevolge van oneenigheid met den gouverneur-generaal.

In Junij en Julij trok eene kolonne andermaal naar het binnenland; voorzag voor eenige weken *Mascara*, en men bepaalde zich nu tot het afzenden van kleine benden tegen de

Arabieren, totdat in September de veldtogt in *Oran* weder voor goed aanving. De generaal LAMORICIÈRE voorzag *Mascara* voor een half jaar, ten einde men gedurende den winter geene moeijelijkheden mogt ontmoeten. ABD-EL-KADER deed zijn uiterste best om die vette prooi in handen te krijgen, en had daartoe wel 9000 man, meest ruiters, bijeengebragt. Doch te vergeefs! De generaal BUGEAUD ging met zoo veel veerkracht en snelheid te werk, dat de aanslag mislukte. Hij deed zijn voetvolk den afstand van drie uren, volgens zijn eigen schrijven, in vijf vierendeeluurs afleggen. Men noemde dit in *Frankrijk* ‘den gymnastischen pas.’ Ook vervolgde hij de volksstammen, die hij bestreed, tot in ongehoord diepe bergkloven, waarin de Turken nooit waren doorgedrongen. Meer dan van 't vuur des vijands, hadden de troepen op dezen togt van 53 dagen te lijden door vermoeijenissen. Rust was hoog noodig. Het verlies aan paarden en muilezels was aanzienlijk.

De generaal gaf zelf als de vruchten van dezen togt op: ‘het vernederen van den magtigen stam der *Hachem*, die steeds de zijde van ABD-EL-KADER hield, en met vrouwen en kinderen voor de Franschen heeft moeten vlugten; het vernielen van het dorp, waarin ABD-EL-KADER geboren is; het verwoesten van de door hem sedert 1838 opgerigte aanzienlijke wapenplaats *Saïda*, waaruit echter de daar aanwezige voorraad, op 1000 kameelen geladen, nog bij tijds weggevoerd is; voorts het aanknoopen van vriendschapsbetrekkingen met magtige inlandsche stammen, en eindelijk het goed voorzien der stad *Mascara*. Deze meer binnenslands gelegene stad zal voortaan, in plaats van de zeehaven *Oran*, de hoofdzetel der Franschen in deze streken zijn. Er zijn aldaar 6000 man achtergelaten, die in den omtrek paardenvoeder, graan en moeskruiden moeten aankweeken en de met *Frankrijk* verbondene volksstammen tegen eene aanranding van ABD-EL-KADER beschermen.’

Zelfs van de zijde, waar men den generaal BUGEAUD niet gunstig was, werd zijne handelwijze ten aanzien van *Mascara* zeer geroemd en als het eenige middel voorgesteld, om de provincie *Oran* voor goed te onderwerpen. De bekende JUSSUF, het hoofd der Franschgezinde inlandsche ruiters, onderscheidde zich op dezen togt bijzonder.

De gouverneur-generaal begaf zich nu voor een paar maanden naar *Frankrijk*, en werd tijdelijk door den generaal DE RUMIGNY vervangen.

De Heer BUGEAUD keerde naar *Frankrijk* weder, om de zaak

der kolonie in de Kamer met kracht te bepleiten, en scheen inmiddels het stelsel van militaire koloniën gevormd, ja, gedeeltelijk ingevoerd te hebben.

Men omwalde nu ijverig de vlakte van *Metidjah*, en hoopte daardoor de volkplanters uit te lokken, om die schoone en vruchtbare streek te bevolken. Om de dorpen te beveiligen, zou men ze van verdedigingsmiddelen voorzien. Aan de bezettingen der steden werden werktuigen voor den landbouw, zaden, enz., uitgedeeld; de brigades der gendarmerie kregen, zoo 't slechts even kon, zekere uitgebreidheid gronds, ‘opdat,’ zeide de *Moniteur*, ‘de manschappen van dit zoo geachte wapen aan de volkplanters het voorbeeld van eene goede beoefening van den landbouw zouden geven.’

Ondanks alle tegenspoeden, was de Europesche bevolking in *Algerië* in den laatsten tijd zeer vermeerderd. Zij stroomde niet enkel uit *Frankrijk*, maar ook uit naburige landen toe. Een deel der landverhuizingen uit *Duitschland* werd herwaarts heengeleid, en vond hier ruime en rijke gronden. Buiten de krijgsmagt, telde men reeds 32,000 Europeërs in deze gewesten; veel, bij vroegere jaren vergeleken; gering echter, wanneer men ze met de onmetelijke woestenijen, met de uitgestrekte vruchtbare streken vergelijkt, die slechts naar handenarbeid, naar de verlevendiging door Europesche nijverheid wachten.

Deze maatregelen, gepaard aan de kennis, die hij droeg van een nieuwen veldtogt, die tegen hem werd voorbereid, deden ABD-EL-KADER in 't begin des jaars 1842 weifelen, welke partij hij te kiezen had. Te meer weifelde hij, daar BUGEAUD hem geene rust gunde. Naauwelijks heeft hij den voet weder op Afrika's bodem, of hij snelt naar *Oran*, vernielt het fort *Sebdon*, en brengt een stam der *Beni Hamer* tot onderwerping. Hij doet voorts eene nieuwe stad, *Philippeville*, aanleggen, treft verschillende maatregelen om het vervoer van leeftogt te verbeteren, en wacht slechts versterkingen uit *Frankrijk*, om den stam der *Hadjoets* op het lijf te vallen. Al hunne hutten werden in brand gestoken; menigeen moest het met 't leven boeten; 480 personen, meest vrouwen, kinderen en grijsaards, werden gevankelijk weggevoerd; en het was over het geheel hetgeen de Franschen eene ‘uitstekende *razzia*’, dat is een welgeslaagde strooptogt noemen.

Een en ander scheen ABD-EL-KADER bedacht te maken op den vrede, en werkelijk liet hij zich iets daarvan verluiden, terwijl

hij naar *Marokko* vlugtte. Nu dacht men aan den eindpaal van Frankrijk's wenschen te zijn; en te meer, daar ook de generaal BEDEAU, in 't laatst van Maart, voordeelen behaalde; doch eensklaps verschijnt de Emir weder in het veld; de hoop op blijvende rust en vrede in de kolonie verflaauwt, en nieuwe maatregelen zijn er noodig, om het Arabisch opperhoofd, dat waarschijnlijk in *Marokko* heul en steun had gevonden, met nadruk te beteugelen.

De generaal BEDEAU zag nu zijnen voortgang niet alleen belemmerd, maar leed zelfs eenige nadeelen; intusschen onderwierpen de Franschen gedurende den zomer de Mouzaïas en andere stammen, vernielden de nieuwe werken van *Boghar*, tuchtigden de stammen van *Beni-Menasser* en zoo bevonden zij zich weder meester van den *Atlas*, van *Cherchel* tot aan den *Haratsch*. Hun gezag werd er meer en meer verwijd. Maar ABD-EL-KADER liet niets onbeproefd, om de pas onderworpen stammen weder afvallig te doen worden. Zoo drong hij tot in het hart der woonplaatsen van den stam der *Ouled-Chegara* door, en het zal uit het volgende berigt, betreffende een voorval op den 10^{den} Julij, blijken, hoe listig hij zich van de gemoederen wist meester te maken.

‘De Emir begaf zich tot hen, en werd door eenige Arabieren, die het vee bewaakten, herkend; zij namen terstond de vlugt, en verspreidden alom schrik en verwarring, door te verkondigen, dat de Sultan ABD-EL-KADER hunnen stam kwam verdelgen. De Emir was intusschen reeds in een der tentdorpen verschenen, en vroeg naar het hoofd van den stam, Sidi OULED-ABD-ALLAH. Deze vertoonde zich, zonder de minste ongerustheid of vrees aan den dag te leggen, voor den Emir, en was ten hoogste verwonderd, vriendschappelijke en welwillende woorden uit den mond van zijn voormaligen meester te hooren. Zonder eenige gramschap over den afval van den stam te laten blijken, vroeg ABD-EL-KADER aan dit hoofd, of hij zich wèl bevond bij de verbindtenis met de Franschen, en of hij meende, de in de laatste veldtogten geledene verliezen spoedig door den vrede en den veldarbeid te zullen kunnen herstellen; hij voegde er bij, dat de wetten en de wil van den Arbi (aldus noemen de Arabieren den Almagtige) geëerbiedigd moesten worden, en dat de Profeet hem in eenen droom verschenen was, om hem aan te raden, zijne kinderen eenige rust te gunnen, ten einde den strijd later met nieuwe kracht en moed te hervatten; dat alzoo de oorlog overal een einde zou ne-

men, en dat hij zijne getrouwe stammen magtigde, om van de hulp, die de Christenen onnoozel genoeg waren hun aan te bieden, partij te trekken; dat, wat hem, HADSJI-ABD-EL-KADER, betrof, hij beschermd werd door de schim van zijnen roemrijken en heiligen vader MAHIDDIN; dat hij zonder lijfwacht en zonder gevaar het geheele land, waar hij zoo dikwijls voor de majesteit van den waren God gestreden had, kon doortrekken, en dat hij zich dus thans van den eenen stam naar den anderen begaf, om zich in persoon omtrent het lot van zijn volk te onderrigten. Hij deelde raadgevingen aan Sidi ABD-ALLAH mede; keurde zijn gehouden gedrag in allen deele goed, verlangde zijne kinderen te zien en ontving allen, die tot hem naderden, zeer welwillend. Vervolgens zijn paard naar de zijde van den *Schelif* gewend hebbende, zeide hij luide: Van dien kant zal het eerste krijgsgeroep weèrgalmen.'

'Daarop spreidde hij al de behendigheid, die hem den naam van den eersten ruiter van het regentschap heeft doen verwerven, ten toon, en verdween, terwijl hij zijn paard verbazende sprongen liet doen.'

Zoodanig was woordelijk het verhaal der Arabieren, die een paar dagen later te *Mostaganem* ter markt kwamen. Zij spraken van dit zonderling voorval als van een droom of geestverschijning. Het strekte op nieuw ten bewijze van de groote sluwheid des Emirs, die van den nood eene deugd maakte. Op alle punten verwonnen, door de zijnen verlaten, genoodzaakt om een zwervend en gevaarvol leven te leiden. speelde dit jeugdige opperhoofd met verwonderlijke behendigheid de rol van een uitverkorene der Godheid. of een door hoogeren geest aangeblazen profeet. Hij wankelde ook geen oogenblik in de hoop, om terug te winnen, wat hij in herhaalde slagen had verloren.

En met de daad hadden deze pogingen des Emirs aanvankelijk maar al te veel invloed; hij durfde zich weder met eenige ruiterij te velde te begeven; de stam der *Beni-Benasser* stak andermaal het hoofd op, en weinig baatten de voordeelen, door generaal BUGEAUD in September behaald, of de verstrooijing des vijands op een enkel punt; de generaal CHANGARNIER werd door overmagt aangevallen. Hij bevond zich tusschen *Milianah* en *Mascara*, en moest twee dagen lang met het blank geweer of slechts op een pistoolschot afstands strijden. De kolonne, 2500 man sterk, bleef onverwrikt, doch verloor wel 100 man, of misschien meer dan dit getal, dat men opgaf; want daaronder telde

men toch niet de vele officieren, die dapper het voorbeeld gaven.

Een nieuwe togt naar het oosten der kolonie was, in het midden van October, noodig; des Emirs magt werd op nieuw verstrooid, en generaal BUGEAUD bestrafte andermaal de Kabylen.

Op deze gronden meende hij in November zeer gunstig luidende berigten, wegens den toestand der kolonie, naar *Frankrijk* te kunnen zenden; en als bewijs, hoe men reeds op de werken des vredes kon bedacht zijn, werd de oprigting van een standbeeld, ter eere van den hertog van ORLEANS, voorgenomen.

Dan zoo lange ondervinding had getoond, dat het ijdel was zich in slaap te laten wiegen; en in *Parijs* scheen men met een groot plan om te gaan, de opdragt eenmaal van het stedehouderschap over *Algerië* aan een der telgen van Frankrijk's nieuwen koningsstam, nu, in 1847, eerst volvoerd.

Daarenboven had de gouverneur-generaal BUGEAUD in het najaar goedgevonden een geschrift over de Algerijnsche zaken openbaar te maken, hetwelk eene kreuk in de betrekkingen tusschen hem en het bewind veroorzaakte. Het geschrift voerde ten titel: *Algerië. De middelen om die verovering te behouden en zich die ten nutte te maken*. Rondborstig, onopgesmukt werd daarin betoogd, dat, nu *Frankrijk* eenmaal *Algiers* veroverd had, iets, hetgeen de generaal oorspronkelijk niet wenschelijk had gekeurd, het in bezit houden van die landstreek wel aan geen twijfel onderhevig kon zijn; dat ook de beperking van het bezit aldaar niet meer denkbaar was, en het Fransche gezag zich over geheel het voormalige regentschap moest uitstrekken; dat echter nog in langen tijd geen geheel vreedzame toestand des lands te verwachten was, zoodat *Frankrijk* in *Algiers* voortdurend 75,000 of 80,000 man onderhouden moest, maar dat dan ook de vruchten, die *Frankrijk* uit *Algiers* trekken kon, overrijk zouden zijn. Omtrent dit laatste punt vindt men in het werkje de volgende zinsnede:

‘Gedurende mijn kort oponthoud in 1836 en 1837 in *Algerië*, vatte ik een weinig gunstig denkbeeld op van de vruchtbaarheid van den Afrikaanschen grond, die door de ouden zoo zeer wordt geroemd. Slechts het schraalste gedeelte der provincie *Oran* doorkruist hebbende, meende ik, dat de Romeinsche geschiedschrijvers overdragtelijk gesproken hadden, toen zij beweerden, dat *Afrika* de korenschuur van *Rome* was.

Maar sedert ik in bijna alle rigtingen van dat land ben doorgedrongen, is mijne overtuiging veranderd, en heb ik moeten erkennen, dat *Algerië* reeds veel graan en eene overgroote hoeveelheid vee voortbrengt, dat het vatbaar is om nog meer voort te brengen, en dat andere belangrijke producten, zoo als olie en zijde, daarbij kunnen worden gevoegd. De Arabieren bebouwen uitgestrekte akkers, die gewoonlijk, zonder bemest te zijn, 25 tot 30 hectoliters (mudden) tarwe en 40 tot 50 hectoliters gerst per hectare (bunder) voortbrengen.'

De uitgave van dit geschrift berokkende den generaal evenwel vele onaangenaamheden; het deed de gisping van zijne wijze van beheer en oorlogvoeren toenemen; de voortdurende strooptogten op groote schaal, en die tot plundering en haat van de inboorlingen aanleiding gaven, werden sterk afgekeurd; bovendien streed deze uitgave met een algemeen verbod van den minister SOULT aan het leger, om zich in beschouwingen over de dienstzaken in te laten. Vrij luid hoorde men dan ook reeds van de terugroeping des generaals spreken.

Het scheen, dat de zending van den hertog van AUMALE in 't laatst van 1842 naar *Algerië* een hooger doel had, dan om eenvoudig eene of andere kleinere expeditie bij te wonen; dat men hem meer en meer in de Algerijnsche zaken wilde doen inwijden, om hem eenmaal, gelijk gezegd is, de leiding daarvan op te dragen.

Vooreerst kwam echter noch daarvan, noch van de terugroeping des generaals BUGEAUD, welke laatste trouwens aan SOULT de voldoening gaf, dat hij erkende door de uitgave van zijn geschrift een misslag te hebben begaan.

Tot een wintertogt werd besloten. Deze moest voornamelijk strekken tegen de stammen ten zuiden van *Milianah*, waar ABD-EL-KADER zich thans ophield. In December had er een treffen plaats tusschen de kolonne van den generaal BUGEAUD, waarbij zich de hertog van AUMALE bevond. De Franschen noemden dit gevecht gelukkig; doch zij verloren toch weder 100 man, en het groote doel, de verdrijving van den hoofdvijand uit het gebergte, werd niet bereikt. Deze ligtte straks het mom van zachtheid af, pleegde in Januarij (1843) gestrenge wraak tegen de aanvankelijk onderworpen stammen, en noodzaakte den generaal BUGEAUD al weder om met aanzienlijker magt te velde te trekken. Doch deze togt der Franschen duurde niet lang. Na sommige volkstammen tot hunnen pligt gebragt te hebben, moest BUGEAUD, om het hoogst ongunstige weder, terugkeeren. De Fransche troepen

waren vreesselijk door stormbuijen, hagel, sneeuw en regen geteisterd. Men kon geene wachtvuren aanhouden, en de tenten woeijen weg. Met de grootste moeite en het verlies van eenige manschappen, waren de troepen de geweldig gezwollene stroomen overgetrokken. Bij eene verkenning werd het paard van den generaal BUGEAUD door de geweerschoten van eenige in hinderlaag liggende Arabieren gekwetst.

In het laatst van Maart werd er een kamp aan de rivier *Schelif* betrokken. De hertog van AUMALE, die zich in den jongsten tijd te *Medeah* had opgehouden, trok vandaar uit, om eenen stam der Kabylen, die al weder oproerig was geworden, te tuchtigen. Dat doel werd bereikt, zonder dat de Franschen door het vuur des vijands eenig noemenswaardig verlies leden. Intusschen was ook die togt, ten gevolge van het ongunstige weder en van de woeste, rotsachtige landstreek, die men moest doortrekken, allermoeijelijkst geweest. Zelfs met hevige sneeuwbuijen hadden de Franschen te strijden. ‘Er beginnen onder ons zieken te komen,’ schreef de jeugdige koningszoon aan het einde van zijn rapport; ‘onze soldaten, die gedurende deze moeijelijke onderneming somwijlen in het slijk hebben moeten slapen, zijn blootgesteld aan slagregens; zij hebben zich bewonderenswaardig gehouden, maar hebben thans gebrek aan schoenen, en hun uniform is in lompen verkeerd. Onze levensmiddelen zijn bijna ten einde, en onze kolonne heeft behoefte aan rust!’

De gouverneur-generaal BUGEAUD verleende, na het ontvangen van dit berigt, werkelijk aan de kolonne een rusttijd tot den 15^{den} April. De generaal LAMORICIÈRE had een soortgelijken togt gedaan, en was den 4^{den} Maart met zijne kolonne te *Mascara* teruggekeerd. Hij had een gedeelte van het grondgebied, waar men nog het gezag van ABD-EL-KADER erkende, doorgetrokken, maar was almede door het slechte weder gedrongen geweest eene veilige schuilplaats te zoeken.

Omstreeks dezen tijd verscheen er een krachtig vertoog in het Algerijnsche regeringsblad, strekkende om aan te bevelen, dat men voortdurend op aanvallen gevat zou blijven, en men had daartoe te meer reden, omdat de betrekkingen met *Marokko* van ongunstiger aard werden. De keizer van dat land weigerde zelfs den heer PELISSIER als Fransch Consul-Generaal toe te laten.

Naauwelijks liet het weder zulks toe, of de plaatsen, die het tooneel waren geweest der krijgsbedrijven in den af-

geloopen winter, werden op nieuw bezocht; maar ABD-EL-KADER liet zich niet wachten, hij overviel den stam der *Hachem*. BUGEAUD trok naar *Milianah*, en besloot in de vallei van *el Esram* eene sterke plaats te vestigen; de hertog van AUMALE deed eenen strooptogt omstreeks *Titteri*, en veroverde eerlang de *smalah* van den Emir, waarop hij in Mei naar *Frankrijk* wederkeerde. Bij de verdere gevechten, op het laatst van den zomertogt, werd zoo veel vee buit gemaakt, dat men het leger voor verscheidene maanden van vleesch had voorzien.

Den 22sten Junij had er een gevecht plaats tusschen kolonel GÉRY met ABD-EL-KADER, in de woestijn *Djeda*. Zonder de ongepaste drift van de Arabische hulpbenden, zou het den Emir moeijelijk zijn geweest te ontsnappen. Men zag hem te midden van een drom ruiters, dezen tot tegenstand aanzetten, maar weldra in vollen galop de vlugt nemen. Zijn voetvolk werd overhoop geworpen; twee uren lang werd de vijand vervolgd, die ongeveer 250 lijken en 140 gevangenen achterliet; de Franschen behaalden een grooten buit aan wapenen en kameelen. In dit of eenig later gevecht werd de Emir zelfs gekwetst, en dacht men hem voor lang van den hals te hebben; doch ook nu verschijnt hij spoedig genoeg terug, zijne benden zelfs met Europesche overloopers versterkt hebbende; en in dezelfde depêches, waarin BUGEAUD met zekeren ophef gewaagt van de beperking des gebieds, waarop ABD-EL-KADER thans slechts steun kon vinden, en van het grootere vertrouwen der bevolking, blijkbaar uit de rijke voorziening der markten, moest hij ten slotte zeggen: ‘Maar de kern van des Emirs benden is, op verschillende punten, aan de *Tell* gebleven. Alzoo is de oorlog verplaatst. ABD-EL-KADER is nietiger geworden; hij kan ons nergens ernstige slagen toebrengen; maar hij kan ons nog op de grenslinie verontrusten, die wij hem niet zouden kunnen beletten hier of daar te overschrijden. Daarom heb ik onmiddellijk al onze kolonnes weder in het veld gebragt, hoewel het mij veel kostte onze soldaten aan nieuwe vermoeijenissen, in dit ongunstig jaargetijde, bloot te stellen; maar, indien wij anders handelden, liepen wij gevaar, de gelukkige vruchten van onzen arbeid in dit jaar te verliezen.’

Dit had vooreerst de gewenschte gevolgen.

Door onderscheidene kleinere togten, werd in het najaar de rust dan ook tamelijk wel behouden, en kon de, inmiddels

tot maarschalk verheven, gouverneur-generaal eene rondreize doen, waarop hij zich zeer met de inboorlingen verbroederde, terwijl hij hun de toezegging deed tot groote ondersteuning in de werken des vredes, als het afdammen der rivieren *Zig* en *Mina*, tot het besproeijen der landerijen, enz. Aan *Trappisten* was ook eene streek op de vlakte van *Staoneli* ter bebouwing toegestaan. Meerdere zorg werd voor het beheer gedragen; het notarisambt in *Algerië* ingevoerd; op het onderwijs en andere punten meer het oog gevestigd. - Na nog eenige vruchtelooze pogingen met zijne half naakte en uitgehongerde manschappen gedaan te hebben, zag ABD-EL-KADER, dat voor dit jaar zijne kans vervlogen was, en hij week op nieuw naar *Marokko*.

Welk een gunstig onthaal hij dáár genoot, hoe aldus de gebeurtenissen van 't volgende jaar werden voorbereid, die het Fransche geschut langs Afrika's noordkust ook van de zeezijde deden weêrgalmen, zullen wij thans vernemen.

(*Vervolg en Slot in het volgend nommer*.)

Eenige bijdragen tot de kennis der oudheden op Java.

Maken de prachtige natuurtafereelen op hem, die dit land voor het eerst bereist, eenen te voren ongekenden indruk, niet minder belangwekkend komen hem de overblijfsels van *Javaas* vroegere geschiedenis en van de godsvereering der vroegere bewoners voor. Zij zijn overwaardig, dat de weetgierige reiziger daarbij vertoeve, al heeft hem ook de gang van zijne studiën en van zijn streven niet tot in de verborgene en vaak donkere schuilhoeken der oudheid gevoerd. Zoo ging het mij althans, toen ik vóór drie jaren het voorregt genoot, om het middengedeelte van ons eiland door te trekken en te bezigtigen. Ik zou derhalve volgens mijne aanteekeningen eene vrij volledige opgave kunnen mededeelen van de Brahminsche of Buddha-tempels, die in het schoone landschap *Kadoe*, op de vlakke velden van *Djocjocarta*, op den *Lawoe*, den *Oengarang* of op *Diëngs plateau* worden aangetroffen; maar noch *Borobodoer*, noch *Parambanan* en *Kalassan*, noch *Soeko* en *Kedong Song-o* vorderen eene beschrijving van mijne hand. Sedert 1812, toen de kolonel MACKENZIE en na hem dè kapitein BAKER de ruïnen in het oude rijk van *Mataram* begonnen te onderzoeken, heeft eene menigte van beoefenaren en geleerden haren ijver aan het onderzoeken van dezen tak der Indische oudheid gewijd; onder deze behooren RAFFLES en CRAWFURD als grondleggers en hoofdbearbeiders der Javasche oudheidkunde tot den eersten rang. Na hunne belangrijke boekdeelen zagen vele kleinere geschriften over dit onderwerp het licht, meestal strekkende om nieuwere ontdekkingen en opdelvingen bekend te maken; en nog onlangs heeft de roemwaardige reiziger en natuuronderzoeker, Dr. JUNGHUHN, in het *Tijdschrift voor N. Indië*, 1844, N°. 6, ons eene getrouwe opsomming en beknopte beschrijving gege-

ven van al de oudheden, welke *Java* van het westen naar het oosten telt.

Er blijft mij dus slechts over het een en ander hier mede te deelen, hetwelk mij door min of meer toevallige omstandigheden onder de oogen kwam, maar aan het publiek nog onbekend bleef, of hetwelk, althans voor zoo ver ik weet, tot dusverre niet beschreven werd. Daar ik geen archaeöloog van studie ben en van de inlandsche talen niet meer versta dan het dagelijksche leven vereischt, zoo zal de deskundige lezer zelf mijne fouten in deze opzigten wel goedgunstig willen verbeteren.

1. *Tempels van Grogol in Kadoe*. Toen ik van *Borobodoer* en *Moendoet* terugkeerde, werd mijne opmerkzaamheid door den Heer Resident HARTMAN op eene andere streek gerigt, terwijl hij mij op zijne gewone voorkomende wijze de middelen tot een togtje derwaarts verschafte.
   Den grooten weg van *Magelang* naar *Djocjocarta*, linksaf, ik meen bij den post *Blabak*, verlatende, vervolgt men, in de rigting naar den westelijken voet van den *Merapi*, het pad, hetwelk opwaarts naar *Sello* leidt. Door rijstvelden rijdende komt men aan de rivier *Pabillan*, in de nabijheid van het dorp *Grogol*, op eene grasvlakte, welke drie kleine tempels of tempelruïnen draagt. De resident verhaalde mij, dat zij toen nog niet lang geleden waren ontdekt, en hij zich beijverde om ook deze steenmassen der oudheid aan de vergetelheid te ontrukken. Belangrijk vooral was het mij, daar getuige te kunnen zijn van de moeijelijke ontgraving of liever loshakking dezer overblijfselen uit eene bijkans ijzerharde lavabedding. Had ik vroeger met aandacht toegezien, hoe de inlanders nog wekelijks eenen dag besteedden om de tusschengangen van het groote praalgebouw van *Borobodoer* van de zamengepakte vulkaanasch te zuiveren, thans trof het mij, hoe eenmaal de alles overstelpende woede eens gloeijenden bergstrooms deze kunstgewrochten der Hindoesche tijden met de hen omringende natuur had bedolven en omkorst. Het spreekt van zelf, dat onder houweel en bijl vele steenen werden verbrijzeld en dat het werk daaronder aanmerkelijk schade moest lijden. De Javanen trachtten daarbij terstond de breuken en ontstane inzakkingen met andere steenbrokken zoo goed mogelijk te herstellen, en daarenboven rangschikten zij alles, wat zij verspreid vonden, naar hun denkbeeld van orde, of liever naar het toeval. Ik merk dit aan, opdat een later bezoeker zich soms niet door den schijn late bedriegen, en ik opper bij deze gelegenheid de vraag, of die zoogenaamde

vloeren en fondamenten, waarmede het *plateau* van *Diëng* overdekt is, en omtrent welke men zoo vele uiteenloopende gissingen hoort, misschien ook het werk zouden kunnen zijn van de laatste bewoners dier hooge bergstreek; althans het steenen pad naar den *Tjandi Werkoêdoro* is blijkbaar van zoodanigen oorsprong, en tot niets anders gemaakt dan om zich den weg over dezen moerassigen grond gemakkelijk te maken.
Deze tempels vertoonen, gelijk gewoonlijk, eene vierhoekige gedaante, rusten op een voetstuk met uitspringende randen en zijn omgeven, even als de *Tjandi Moendoet*, van eene breede, zoogenaamde drooge gracht. Waarschijnlijk werden ook deze vroeger door eene vierzijdige pyramidale torenspits bekroond, welke echter thans bij allen is ingestort. Hunne grootte overtreft die van de *Kedong Song-o* op de zuidoosthelling van den *Oengarang*, terwijl zij even als de overige constructiën van dien tijd uit zuiver-vierkante graauwe steenblokken - trachiet? - bestaan, met de uiterste naauwkeurigheid zonder tusschenvoeging van eenig cement opeengestapeld, en aan de buitenzijde uitgebeiteld naar den loop der randen of lijsten, paneelen en andere bouwkunstige sieraden. Van verre gelijken zij min of meer naar oude graftomben. Een kleine uitspringende trap van weinige treden voert uit de drooge gracht door eene vierkante opening in de binnenruimte, welker wanden, glad en effen, niet het minste versiersel dragen. Zij breidt zich naar de diepte uit in eenen vierkanten steenen put, met aarde gevuld.

a. *Tjandi Loembong* (rijstschuur) wordt de eerste en voornaamste dezer tempels geheeten. Behalve de spits werd hij door den tijd nog in zijn geheel gespaard. Staande aan den rand der diepte, door welke de *Pabillan* over steenen en rotsblokken bruischend afstroomt, levert hij een romantisch gezigt op. Toen ik deze plaats bezocht, was men nog met de ontblooting bezig.

b. *Tjandi Andjing* is het tweede dezer gebouwen. Deze vertoont nog slechts het voetstuk en den trap en beslaat eene vierkante vlakte van 108 voeten in den omtrek, terwijl de put van binnen, ten tijde van mijn bezoek reeds geheel uitgegraven, eenen omtrek heeft van 18, en eene diepte van 17 voeten. Langs eene bamboezen ladder naar beneden gaande, komt men op de bloote aarde. Noch beelden noch andere reliquiën werden er, geloof ik, bij de uitgraving gevonden.

c. *Tjandi Pendóm* (begraven), de derde tempel, bevat eenen put van 26 voeten in het vierkant, die nog niet van

aarde was gezuiverd. Het gebouw zelf is bijkans geheel tot cenen puinhoop vervallen.

Wanneer werden deze tempels gesticht? Aan welk doel waren zij geheiligd? Door welke vulkanische uitbarsting werden zij onder den lavastroom bedolven? Ziedaar vragen, welke wij op menig oud gedenkstuk van *Java* mogen toepassen, zonder dat tot heden het antwoord met volkomene zekerheid kan gegeven worden. Omtrent de tijdrekening toch, zoo gebrekkig door de zoogenaamde geschiedschrijvers van dezen Archipel bewaard, verschillen onze oudheidonderzoekers dikwijls vele eeuwen; men herinnere zich, hoezeer RAFFLES en CRAWFURD in dit opzigt uiteenloopen. Voor zoo verre mij bekend is, werden hier geene *reliefs* en inscriptiesteenen gevonden, welker ontcijfering eenige opheldering zoude kunnen geven. Wat het vroegere doel dezer gebouwen aanbelangt, zeker iemand verhaalde mij van meening te zijn, dat al deze en dergelijke tempels eenmaal tot grafsteden gediend hadden, in welke de overblijfselen van verbrande lijken bewaard werden, en dat men dienovereenkomstig ook andere oorden, h.v. het *plateau* van *Diëng*, slechts als heilige en aanzienlijke begraafplaatsen moest beschouwen. Ik zelf wil dit oordeel noch tegenspreken noch verdedigen. In *Hindostan* worden onder de vereerders van *brahma* de lijken der geringeren in den *Ganges* geworpen of ter prooi aan het roofgedierte gelaten, die der voornamen echter met veel plegtigheid verbrand; maar wat er met de overblijfselen verder gebeurt, en of het de gewoonte is die op de gezegde wijze te bewaren, weet ik niet, daar het mij aan de middelen ontbreekt om mij hiervan nader te vergewissen.
Wel valt hier in het oog, dat een dezer tempels den naam van *pendóm* voert, hetwelk *begraven* beteekent; doch dit woord werd waarschijnlijk door de latere Javaansche bevolking op deze bedolven ruïnen toegepast. - Ik heb ook opzettelijk vele inlanders naar de eigenlijke beteekenis van het woord *tjandi-djandi*?-gevraagd. Eenigen hunner vertolken het: *bewaarplaats van water*; men denke hier aan het Sundasche *tji, water*. Anderen verklaarden: *oud overblijfsel* in het algemeen; doch volgens sommigen beteekent het ook *heilig graf, praalgraf*. Dan dit geheele onderwerp laat ik gaarne aan onze taalvorschers over; want ik bevind mij hier op een al te vreemd veld, om éénen voetstap verder te wagen, uit vreeze van soms deerlijk te verdwalen of te struikelen.

2. De kleine tempelruïne, *Brodjongalan* genaamd, aan den

weg van *Borobodoer* naar *Moendoet*, is voorzeker door velen opgemerkt. Daarbij trok de reusachtige *randoe alas* of wilde katoenboom (*Salmalia malabarica*), welks stam en wortels dit gebouw bijkans geheel uiteendrongen, bijzonder mijne aandacht.

3. Ik wijs hier tevens op een oud steenen beeld, staande op den top van eenen met djatieboomen beplanten heuvel, *Daghi*, welke eene halve mijl van *Borobodoer* naar den kant van *Magelang* ligt. Dit geheel alleen staande stuk heeft eene hoogte van twee voeten. Zijnen dikken buik heeft het met vele andere beelden van dien tijd gemeen, doch het vreemdsoortige kapsel der haren, met eene scheiding in het midden, zoekt men te vergeefs bij andere terug. Zijne gedaante en misschien ook zijne bestemming schijnen overeen te komen met die der groote wachters of *rèchaas*, welke wij bij de *Tjandi séwoe* te *Parambanan* ontmoeten.
   Men wilde, dat het de godheid of liever den *dejwa, geest*, moest voorstellen, die in der tijd den opbouw van *Borobodoer* bestuurde en beschermde: eene bijgeloovige meening, waarschijnlijk van lateren Javaanschen oorsprong. Zulke meeningen toch zijn onder dit volk geenszins vreemd. Eene dergelijke vertelling deelde mij mijn inlandsche Mentor door het *Prahoegebergte* mede. Bij *Diëng* het goudgeelkleurige en kleinste gedeelte des zwavelmeers *Telaga wernó* doorwaad hebbende, beklommen wij eenen aan den overkant liggenden heuvel van den *goenoeng Kandil*. Nabij den top bevinden zich onder het zware geboomte een paar onaanzienlijke grotten. De benedenste is eerder eene opene uitholling in de rots te noemen, naauwelijks groot genoeg om éénen mensch te bevatten. Hare wanden ziet men hier en daar uitgebeiteld naar de wijze van de randversierselen der voetstukken of kussens, op welke de beelden van BUDDHA gewoonlijk rusten. De *mantri* (Javaansch hoofd), die mij in deze streken vergezelde, verhaalde mij ter goeder trouw, dat aldaar de *dejwa* had gewoond, die *toekan, maker*, was van het groenkleurige of middelste meer. Wij laten thans onze opmerkingen volgen over eenige tem pels in *Djocjocarta*.
4. De *Tjandi dsing-o* (tijgertempel), 1½ E. mijl ten Z.O. van *Tjandi kali bening*, is, geloof ik, onlangs het eerst door Dr. JUNGHUHN algemeen bekend gemaakt. Het is een alleenstaande tempel, naar het schijnt van eene zijkapel voorzien, die door de wortels van eenen hoogen vijgenboom vast wordt omklemd. Het overige is geheel met struiken en aarde overdekt, zoo als

genoemde reiziger reeds opmerkte. Vooral dit overblijfsel kan ons een bewijs opleveren, dat er niet altijd groote werkingen der natuur of vernielende menschenhanden toe noodig zijn, om de kunstgewrochten der oudheid te verwoesten. Reeds de eenvoudige uitzetting, de vertakking, de groei der planten zijn voldoende om, langzaam maar zeker, elken steen van den anderen te dringen.

5. De *Tjandi benér* (ware tempel) ligt een weinig ten noor den van *Tj. sêwoe*, maar zoodanig onder heesters en aarde - vulkaanasch? - bedolven, dat men dezen tempel voor eenen gewonen heuvel zoude aanzien. Vermoedelijk evenwel zal eene ontblooting dit gebouw nog vrij wel in zijn gebeel doen te voorschijn komen.
6. Een dergelijk overblijfsel ontmoet men aan den weg van *Tj. loembong* naar *Tj. sèwoe*.
7. De *Tjandi segàwon, assoe, andjing* (hondstempel) schijnt grooter en schooner dan de reeds genoemden. Men vindt dezen beoosten *Tj. séwoe* naast de woning van den Soloschen regent. Ofschoon het gebouw ook al geheel begroeid en bedolven is, ziet men den tempel met beelden van SIWA (?) *en relief* bekroond.
8. Den *Tjandi palaôssan* vonden wij eene halve mijl oostelijker, midden in het rijstland. Deze plaats verdient alle aandacht, als bevattende de overblijfselen van eene groote tempelverzameling, gelijk aan die van *Tj. séwoe, Loembong* en *Loro djongrang* of *Doerga*. Ik wil daarvan eene beschrijving geven, voor zooveel de begroeijing met lang gras, enz., mij het onderzoek toeliet.
   De ruïne dan stelt een langwerpig vierkant voor, begrensd door eenen ringmuur van ongeveer 500 roeden in den omtrek. In het midden der vlakte bevinden zich vier *plateau's* of verhevenheden, op ééne rij naast elkander liggende. De noordelijkste hoogte is een vierkant fondament van opeengestapelde steenen, even als bij andere Hindoetempels, naar het schijnt omgeven door eene drooge gracht. Van een gebouw bestaat geen spoor meer, doch ik telde er drie-en-twintig Buddhabeelden van middelmatige grootte, met de beenen kruisseling zittende, en geschaard in eenen dubbelen regthoek, gelijk wij nog dagelijks in de *pandoppoos* der regenten hunne ondergeschikte hoofden vergaderd zien, op deze wijze

met de ruggen naar het oosten, zuiden en noorden. Waarschijnlijk werden zij door latere inlanders alzoo gerangschikt. Bij drie van deze beelden waren de hoofden bewaard gebleven en deze dragen eenen mijter (*tiara*). - Het tweede *plateau*, naar het zuiden, vertoont niets anders dan een vlak fondament, welligt het voetstuk van eenen tempel. - De derde verhevenheid is wel de merkwaardigste; zij wordt gevormd door de overblijfselen van eenen tempel, geheel van dak of spits ontbloot, doch door allerlei boomen en struiken gedekt, die zelfs uit de binnenruimte omhoog schieten. Hunne stammen slechts gaven ons gelegenheid om af te dalen en het inwendige der ruïne te bezigtigen, niet zonder moeite. Wij vonden de twee hooge vertrekken door eenen middelmuur gescheiden en met elkander door eene naauwe vierkante opening gemeenschap hebbende. In deze vierzijdige kamers zijn tegen elken wand in het midden twee Buddhabeelden geplaatst. Deze hebben de gewone grootte en gedaante en het hoofd wederom met den *tiara* gedekt, doch zij onderscheiden zich daardoor, dat hun regterbeen als in onze zittende houding nederhangt, terwijl het linker zich, naar de gewoonte der Oosterlingen, vóór het ligchaam vouwt. Ik geloof, dat de laatstgenoemde afwijking nog nergens elders in steen gevonden werd; in metaal en in miniatuur komt zij meermalen voor en vinden wij haar afgebeeld in RAFFLES, *History of Java*, vol. II. Overigens prijkt het inwendige met fraai loofwerk. - De vierde hoogte bevat eene gelijksoortige, echter nog meer verwoeste, tempel-ruïne, indien ik hier mijne eenigzins duistere aanteekeningen vertrouwen mag. Het overige gedeelte dezer bouwvallen, rondom de genoemde verhevenheden, heeft een zeer zonderling aanzien, doordien het eene menigte kleine, ronde, ondiepe kommen schijnt te bevatten, in regelmatige orde, in enkele van welke ik geheele of gedeeltelijke fondamenten, vond. Het hooge gras en de struikgewassen beletteden mij echter eene naauwkeurige telling. - Het geheel wordt door het onderstuk van eenen ringmuur omgeven, terwijl men aan de buitenzijde nog drie reusachtige wachters, *réchaas*, gelijk aan die van *Tjandi séwoe*, ontmoet. - Waarschijnlijk bestond eenmaal het geheel uit vier hoofdgebouwen, omringd door eenige rijen van kleinere tempels.

9. RAFFLES spreekt van belangrijke overblijfselen en zelfs van eenen tempel te *Dinangan* of *Randoe Goenting*. In het fortje *Randoe Goenting*, bij *Kalassan*, heb ik slechts twee zeer groote wachters, *réchaas*, opgemerkt, die hunne achtkantige knodsen

naar beneden houden, welk laatste ik mij niet herinner ergens elders gezien te hebben.

10. Op eenen heuvel, achter *Tjandi kali bening*, vonden wij wederom eenen kolossalen wachter, volkomen gelijk aan die van *Tjandi séwoe*, doch grooter dan alle anderen. Hij lag daar geheel afgezonderd en met regt mogt men vragen, hoe dat onhandelbare stuk daar gekomen is en tot welk einde? Of zoude deze heuvelgrond meer bouwvallen bedekken?
11. *Tjoepoe Wátoe*, vaas van riviersteen. Links van den grooten weg van *Djocjocarta* naar *Parambanan*, in een indigoveld, naar ik meen op het land van den heer LOUDON, staken tijdens mijn bezoek even boven den grond in eene schuinsche rigting twee steenmassen uit, blijkbaar mede van Hindoeschen oorsprong. Het onderstuk of de eigenlijke vaas, van hetwelk slechts de rand en de opening zigtbaar zijn, doet vermoeden, dat het geheel tot de prachtwerken dier tijden behoort. Het kleinere bovenste gedeelte of deksel ziet men niet verre van daar eenigzins ontbloot. Het is niet uitgehold, maar de grondvlakte bevat in het midden eene afgeronde verhevenheid, die in de holte der vaas volkomen passen moet, zoodat er geene ledige ruimte meer overblijft. De randen van het vat en het dekstuk zijn, naar ik meen, achtkantig. De grootte van het geheel liet zich niet meten of bepalen. Opmerkelijk is het, dat het nabij liggende dorp naar dit overblijfsel ook den naam van *Tjoepoe Wátoe* draagt.
12. In de djatiebosschen of liever wildernissen van het Zuidergebergte, een eind wegs achter den zoogenaamden *Kedaton Ratoe Bókó*, zagen wij, op aanwijzing en met behulp van eenige Javanen, de weinige overblijfselen van eenen onden tempel en overigens eenige beelden; onder de laatsten behoort een overeind staande steen, waarop *en relief* eene monsterbeeldtenis van SIWA, ter hoogte van 13 voeten, is uitgewerkt, kenbaar aan den drietand en de heilige kruik en aan de woeste uitdrukking der oogen en van het gelaat. - De overige beelden aldaar dragen vier armen en vertoonen zich in de gewone zittende houding der Buddhabeelden, doch zij hebben zoo veel geleden, dat men ze naauwelijks als beelden zou erkennen. Onder de verwarring der struiken en slingergewassen en tusschen deze bij elkander staande steenmassen, ontwaart men diepten, die het genaken dezer ruïnen min of meer gevaarlijk maken, maar die welligt nog wel het een of ander belangrijks verbergen. De nabijheid van den kraton of het vorstelijke verblijf, bovengenoemd, wekt in mij het vermoeden

op, dat hier eenmaal eene plaats of een tempel van godsdienstige vereering bestond, ten behoeve van den achtsten Hindoekoning BÓKÓ, die gezegd wordt in de eerste helft der tiende eeuw naar de tijdrekening van SALIVANA, of in het begin van de elfde onzer jaartelling, te *Parambanan* geregeerd te hebben.

Het was de Heer LICHTE, in wiens landhuis te *Tandjoong tirta*, bij *Parambanan*, ik eenige onvergetelijke dagen doorbragt, die mij in deze streken, van zoo veel belang voor de oudheidkennis, rondleidde. Behalve dat hij mij telkens op de aangenaamste wijze gelegenheid gaf, de elders reeds beschrevene oudheden van *Parambanan* en *Kalassan* op mijn gemak te leeren kennen, ben ik hem ook grootendeels de beschouwing van het hier vermelde gedenkteeken verpligt, en moet men dus aan hem alleen de eer der eerste opsporing toekennen. Deze landheer maakt veel werk van de oudheden en bij zijne woning stond toen reeds eene aanzienlijke en schoone verzameling van steenen beelden, altaren, enz., hier en daar in de velden verspreid gevonden. Een deskundig reiziger door de residentie *Djocjocarta* mag, dunkt mij, deze verzameling niet onbezocht voorbij gaan.

Op vele plaatsen van *Java* ontmoet men dergelijke grootere of kleinere verzamelingen van steenen oudheden. Wien behoef ik hier te herinneren aan den schoonen tuin van de residentswoning te *Magelang*, in *Kadoe*, waar wij een aantal Hindoesche beelden groepsgewijze in de bloem- en heesterperken geplaatst vinden, welke wij hier niet zullen opsommen, maar die, door de zorg van den voormaligen resident van *Kadoe*, HARTMAN, opgespoord en onderhouden, dezen prachtigen hof als het ware tevens tot een oudheidkundig museum maken?

Ook in den tuin vóór de residentswoning te *Djocjocarta* treft men eenige partijen beelden aan, onder welke belangrijke en zeldzame voorkomen.

Te *Wonosobo*, in de residentie *Baglen*, staan bij het verblijf van den adsistent-resident eenige beelden, onder anderen een met vier aangezigten, misschien eene Avatara van SIWA voorstellende (?) - de attributen of onderkenningsteekenen zijn verloren geraakt - doch mogelijk ook een beeld van BRAHMA, hoezeer wijlen de resident VALCK beweerde, dat het beeld van BRAHMA in den residentietuin te *Kadoe* het eenige van dien aard in steen is, hetwelk op *Java* gevonden wordt.

Desgelijks vindt men te *Bandjarnegara*, in *Banjoemaas*, bij de woning van den adsistent-resident en in het fort eenige zeer goed geconserveerde beelden, onder welke een met vier aange-

zigten en bovendien een vijfde aan den buik, hetgeen ik nergens anders heb gezien.

Overigens bezoekt men bijkans geene plaats in *Java's* middengedeelte, of hier en daar ziet men een beeld der Hindoesche oudheid pronken, b.v. in het Madioensche, waarop dr. JUNGHUHN ons reeds opmerkzaam maakte. Dit is vooral het geval in de hoofdplaats *Madioen* en te *Magittan*. Ook te *Sarangan*, tegen de zuidhelling van den *Lawoe*, heeft men een steenen bad zamengesteld, waar uit de borsten van twee Doerga-beelden (?), tegen den bergwand geplaatst, bestendig stralen van het helderste water ontspringen. Op dit hooge en romantische bergpunt was het evenwel bij mijn bezoek zoo frisch, dat men eerder naar eene warme kagchel dan naar zulk een stortbad verlangde. In het oog vallend is het veelvuldig voorkomen, tot zelfs in de hoofdstad *Samarang*, van beelden van GANESA, de zinnelijke voorstelling der goddelijke wijsheid, die zich in de staatkunde openbaart. Wanneer ik mij niet vergis, dan werd GANESA tevensals beschermer der onderlinge landsgrenzen vereerd.

Wie onzer heeft niet op zijne togten door deze vreemde gewesten eenen aandachtigen blik gewijd aan die zonderling prachtige bouwgewrochten van een vroeger volk, hetwelk eenmaal deze gelukkige streken bewoonde en bearbeidde? Wie onzer heeft daarbij die oude gedenkteekenen geene opheldering gevraagd over het verledene en de verzwonden geslachten? Hij, wien gevoel voor wetenschap en beschaving ten deel mogt vallen, vergenoegt zich niet met zijnen tegenwoordigen dag, noch met de bemoeijingen en nooddruft van zijn eigen bestaan; maar hij slaat begeerig en vorschend het oog der verbeelding en des oordeels in het grenzeloos gebied van verleden en toekomst, tot in de oneindigheid toe. Gelijk hij gestadig de komende jaren en eeuwen te berekenen en hare geheimen te voorspellen tracht, even zoo hunkert hij naar het vervlogene, en eischt van eenige steenhoopen en tempelzuilen, die, als zeldzame rotspunten, boven den grooten stroom der vergetelheid uitsteken, rekenschap over het lot der wereld en over den vlugtigen bloei der volkeren. - De oudheid heeft voor ons, even als de ouderdom, die veel beleefde, iets aantrekkelijks: zij boezemt weetgierigheid, belangstelling en eerbied in; zij kan ons vaak meer boeijen dan het schoone gelaat der natuur, dan de lagchende tafereelen van onzen eigen lentedag; zij rijst voor ons in waarde, naar mate zij van jaar tot jaar, van eeuw tot eeuw, verder en verder achter ons wegdeinst; wij betreuren het op hare

ruïnen, dat de storm des tijds zooveel schoone bladeren uit het geschiedboek der menschheid deed verwaaijen, en dat de stamboom van onzen wereldouden adel zoo menigen forschen tak heeft verloren, en wij mogen elkander wel met ernst en weemoed afvragen: ‘welk lot zal ons en onze grootheid wedervaren?’ - De grijze kruin en de ingevallen kaken eens grijsaards leveren eene treffende overeenkomst op met de vervlogene praal van vroeger eeuwen, met de bouwvallen van de verhevene ijdelheid der voorgeslachten. In de groeven des eenen, op de puinhoopen der andere, staat onbedriegelijk geschreven: ‘ik heb geleefd, ik ben geweest’; maar nog, maar nog blijven beiden in hunne weggezonken kracht de kenmerken dragen van schoonheid, trots en kracht, tot dat de vergankelijkheid den schedel en den laatsten steen zal hebben overmeesterd. - Is er dus in de gedenkrollen des menschdoms zoo menige regel onleesbaar geworden en uitgewischt, bloeit de natuur even welig voort op de graven en puinhoopen onzer vaderen, als om onze lustverblijven en vóór onze schreden, lacht eene eeuwigschijnende lente over de laatste getuigen van het aanzijn van vroegere aardbewoners, gelijk de kleinkinderen onbezorgd en onbedacht rondom den afgeleefde spelen - de gevoelige en nadenkende staart verder. Hij hecht zich aan elk overblijfsel van hetgeen eenmaal was, al brengt het hem dan ook niet verder, dan dat hij op zijne kapiteelen en bogen en in de zwijgende vergadering van beelden mag mijmeren over de grootsche ontwikkeling, het werkzaam vernuft en de voorbijgegane grootheid der ouden.

Veel, onnoemelijk veel, is er beschadigd en verloren geraakt van de monumenten van het vroegere Hindoeïsme op *Java*, van dat tijdperk, toen waarschijnlijk dit eiland in zijnen schoonsten bloei, zijne bewonersop hun hoogste toppunt zich vertoonden. Niet alleen hebben aschregen en lavastroom de kostbaarste reliquien dier eeuwen bedolven en vernield, maar ook in latere tijden liet de alles aantastende menschenhand *Javaas* oudheden niet ongeschonden. Vele stukken, voor het onderzoek en de wetenschap van hooge waarde, indien zij bij het geheel waren gebleven, dwaalden wijd en zijd de wereld door en vielen in verkeerde handen.[1] Ik meen, dat, na zekere plundering van

(1) Ik zelf herinner mij op eene publieke verkooping eene menigte Hindoesche voorwerpen van metaal, behoorende tot de oudheden van *Java*, als eenen hoop *oud koper* op den grond te hebben zien liggen. Wat er evenwel verder mede geschied is, weet ik niet.

dien aard, ons geëerbiedigd gouvernement het uitvoeren van antiquiteiten buiten *Java* ten eenemale heeft verboden. Een zeer nuttig verbod; maar daarenboven ware het wenschelijk, dat de vervoerbare voorwerpen, die er nu nog overig zijn, ook die, welke zich in particuliere handen bevinden, op ééne of meerdere punten wierden verzameld on onder behoorlijk toezigt gesteld, en dat de Brahminsche tempels geheel wierden opgegraven en gezuiverd, en even als andere landseigendommen in goeden staat moesten worden onderhouden en bewaakt[1]. Zoo zouden deze oudheden het schoone *Java* tot een blijvend sieraad verstrekken; elke reiziger zou daarbij eene wijle met aandacht en verwondering vertoeven, en dan zouden zij welligt voor de wetenschap en voor de geschiedenis der volkeren van het Oosten dezelfde waarde bezitten, als de zuilen van *Rome* en de opdelfselen van *Pompeji* voor de kennis van het Oude Westen.

Alhoewel de schrijver van het bovenstaande zich heeft voorgesteld niet buiten de grenzen van zijn bestek te gaan, zoo kan hij zich toch hier ter plaatse van ééne aanmerking niet onthouden. Het geldt het algemeene begrip, hetwelk men zich omtrent de Godsdienst der Brahminen vormt. In de dagelijksche gesprekken en ook nu en dan in geschrifte hoort men nog altijd gewagen van *Hindoesche goden en godinnen*, als stond de oude godsdienst der Zuid-Aziaten met het veelgodendom van *Egypte, Griekenland* en *Rome* gelijk. Het verkeerde dezer denkwijze is reeds veelvuldige malen in het breede aangewezen en daarom herhaalt de schrijver dezer bladen slechts met korte woorden het volgende:[2] Naar de leer van den *Bedang* (vedam), het ligchaam der wetenschap of de heilige boeken der goddelijke openbaring, belijdt de priester- of Brahminen-kaste in *Hindostan*

(1) Thans worden de voornaamste heelden in het Museum van het Bataviasche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen verzameld.

(2) Ik heb dit getrokken uit eene verhandeling over de zeden, gebruiken taal, godsdienst en wijsbegeerte der Hindoes, voorkomende in den *Oosterling*, derde deel, eerste stuk.

slechts één ondeelbaar opperwezen, *Brimh*, (God), overeenko mende met den *Jehova* der Israeliten, met den *onbekenden God* van den Areopagus, met onzen *Opperheer* - onstoffelijk, onzigtbaar, eeuwig, almagtig, alwetend en alomtegenwoordig - die alles is in allen. Als onstoffelijk en onzigtbaar is Hij boven alle menschelijke voorstelling verheven. Het is evenwel noodzakelijk, dat de mensch, de slaaf der zinnelijkheid, door eenige zinnebeelden van Gods eigenschappen indruk ontvange, omdat anders alle gevoel van godsdienst uit zijn gemoed zoude worden gewischt.

De *Liefde (Maiah)* woonde van alle eeuwigheid bij God. Zij was van drieërlei aard: *Scheppend, onderhoudend, vernietigend* en *herscheppend*. De eerste eigenschap wordt voorgesteld door *Brimha* (Brahma) - genitivus van *Brimh* - of God in zijne wijsheid; de tweede door *Bishen* (Vischnoe) of God in zijne voorzienigheid; de derde door *Shibah* (Siwa) of God als vernielingsmagt, namelijk in den goeden zin van omkeerend, herscheppend. Deze drie hebben zichzelven figuurlijk drie mannelijke gedaanten gegeven. Evenzeer heeft Gods goedheid drie vrouwelijke gedaanten aangenomen: *Drugah* (Doergah) of de Deugd, gehuwd met *Shiba*, om aan te toonen, dat goed en kwaad noodzakelijk met elkander vermengd zijn. *Granesh* (Ganesa) of de Staatkunde wordt de eerstgeborene van *Shiba* genoemd. Als gemalin van *Bishen* wordt Gods goedheid hoofdzakelijk vereerd onder den naam van *Lischmi* (Lakschmi), de Fortuin, en als gemalin van *Brimha* neemt ze dien aan van *Surrittî*, de Schenkster van wijsheid. Ziedaar de inleiding tot het zonderlinge, zinnebeeldig-ideale, maar diep wijsgeerige stelsel der Brahminen over de Godheid, Haar bestuur over de wereld en Hare openbaring aan de menschen. Wij zien in de geschiedenis der *avataraas* of figuurlijke voorstellingen van Gods eigenschappen, niets anders dan het niet te onderdrukken streven van den mensch, om zich een min of meer duidelijk begrip te maken van dat Wezen, welks aanzijn hij in den grond zijner ziel gevoelt, hetwelk hij als Schepper van alles en ook van zich zelven huldigen moet, welks liefde, magt en wijsheid hij gedurig in den loop zijner lotgevallen, in den op- en ondergang der volken en in de eeuwige orde der natuur aanschouwt; maar dat, verre verheven boven de bevatting van het zintuigelijke en zwakke verstand, voor den grootsten wijsgeer de Onbegrijpelijke, de Onzigtbare blijven zal.

Dat zulk eene zamengestelde leer, als de Brahminen heleden, onder de minder beschaafde klassen en kasten der Hindoes eene vruchtbare bron moest worden vzn allerlei dwalingen, bijgeloof, misbruiken, ja van volslagene veelgodendienst, behoeft ons niet te verwonderen; de sluijer, waarmede de Brahminen hunne wijsheid en de openbaringen van God voor de oogen der menigte bedekten, droeg tot zulk eene verbastering veel bij; want gewoonlijk is het geheimzinnige aan honderden van uitleggingen en oordeelvellingen onderhevig en verblindt het geloof der oningewijden. Dat de dienst van *Brahma* hier en daar in oorzakelijk verband staat met de begrippen, fabelen en godsdienstgebruiken van andere volken, en van denzelfden oorsprong dagteekent, is door voorbeelden te bewijzen; wij herinneren slechts aan de vereering van den *Lingam* der Hindoes, van den *Priapus* der Phrygiërs, van den *Belphègor* der Moabiten en Midianiten, van den *Phallus* van *Osiris*, in *Egypte* het zinnebeeld der huwelijkstrouw, later in *Athene* en *Rome* tot de verachtelijkste en schandelijkste ontaarding vervallen.

Maar wie zal het wraken, dat de mensch, te nietig en kortzigtig om zich den Oneindige, zoo als Hij was, is en zijn zal, in het volle licht der aanschouwelijkheid en waarheid te verbeelden, eenige der eigenschappen van dat hoogste wezen onder het gebied der zinnen zoekt te trekken? Heet dat zich een veelgodendom scheppen? De Brahmin schetst zich *Brimha* of den schepper met vier aangezigten, aaaduidende hoe God alles ziet; nog staart een *alziend oog* in onze heiligdommen van boven CHRISTUS' altaren op de biddende belijders Zijns naams - waar is hier het verschil? De Brahmin gaf aan zijnen *Brimha* met de vier armen in de eene hand de vier *Bedaas* of boeken der wetenschap, in de tweede eenen schepter, ten teeken van magt en opperbestuur, - de dichterlijke wijsgeer des Christendoms zegt, dat God in zijn gedenkboek de daden der menschen opteekent, dat de Hemel Zijn troon, de aarde de rustbank Zijner voeten is en dat Hij van daar Zijnen schepter zwaait over het heelal. Desniettemin, laat ons de vergelijkingen niet verder trekken - wij erkennen eenen grooteren en verheveneren wijsgeer en profeet dan BIASS-MUNI en GOUTAM!

Samarang.
J. MUNNICH.

Mengelingen.
Verovering van Algerië. zeventienjarige strijd.

(*Vervolg en Slot.*)

XI.
De gebeurtenissen in 1844. - *De slag aan de Isly. - Oorlog met Marokko te land en ter zee*. - Abd-el-kader, *onafgebroken bestreden, ontsnapt voortdurend*.

Om van eenige gevechten in den aanvang des jaars niet te gewagen, gaan wij dadelijk over tot den voornamen krijgstogt, in Mei aangevangen. ABD-EL-KADER had, al of niet met voorkennis des Keizers, hulp uit *Marokko* gekregen, en stond, wat maarschalk BUGEAUD in het laatst des vorigen jaars ook van zijn beperkten kring van gezag en invloed had gezegd, weder gereed om dezen de spits te bieden. Zijn godsdienst-ijver had de legermagt, de bevolking van *Marokko* ontvonkt, en zoo was de geslagen en verdreven vijand geduchter dan ooit, in 1844, op het tooneel zijner bedrijven teruggekeerd.

Wat baatte het dan ook, of de gouverneur-generaal BUGEAUD (den 12^{den} Mei) de Kabylen versloeg, en (den 17^{den}) eene nieuwe overwinning behaalde op de stammen, welke den linkeroever van de rivier *Ould-Sebaou* bewonen. De hertog van AUMALE leed een gevoelig verlies met de troepen, die uit *Constantine* waren getrokken ten geleide van een aanzienlijk convooi, dat door een zwaren mist belemmerd was geworden; de wakkere kolonel GALAIS sneuvelde hier. Te *Biscara* werd een viertal Fransche officieren vermoord. De Marokkaansche krijgsmagt stond op de grenzen vereenigd en tartte de Franschen. Eene uitbarsting van die zijde kon niet lang achterblijven. Den 30sten Mei kwam het er toe: eene Fransche legerafdeeling, onder bevel van generaal LAMORICIÈRE, werd aangevallen door 2000 Marokkanen. De strijd was hardnekkig en de Moorsche

ruiterij gaf weder onmiskenbare blijken van hare voortreffelijkheid.

Deze gebeurtenis maakte een' diepen indruk in *Frankrijk* en ook in *Engeland*. Het eerste was verpligt, hoe 't liep, eene aanzienlijke versterking naar *Algiers* te zenden; het andere was meer bezorgd dan ooit over *Frankrijk's* bedoelingen met opzigt tot *Noord-Afrika*.

Het scheen het voortdringen der Franschen tot aan de overzijde van *Gibraltar* te willen verhoeden, en spoorde *Marokko* tot vrede aan. *Frankrijk* wilde ook gaarne nog den weg der onderhandelingen betreden, zoowel om alle mogelijke botsingen met *Engeland* te mijden, als om zich niet, boven den strijd in *Algerië*, nog te werpen in een krijg met een land, welks magt niet te verachten is, waar de bevolking door geloofshaat werd aangeblazen, en waar grond en luchtgestel den Europeschen soldaat de hardste beproevingen zouden opleggen.

MULEI ABD-EL-RAHMAN regeerde sedert 1822 in dat oude Muzelmansche rijk, als eerste vertegenwoordiger der Halve Maan in het Westen, hetwelk sedert eene eeuw zijn gedurig afnemend bestaan schier onopgemerkt voortsleepte. De verovering van *Algerië* door de Franschen had aan de bevolking evenwel zekeren schok gegeven; ligt verklaarbaar was de vrees, bij het al meerder en meerder aangroeijen der Westersche magt, dat het ook eenmaal *Marokko* zou gelden, als *Algerië* stevig gegrondvest zou zijn; en vandaar de geheime of openbare hulp, door de Marokkanen aan den handhaver van hun geloof en eigen bestaan geboden; vandaar het dubbelzinnig gedrag, door den Keizer gehouden, en dat reeds twee malen, in 1831 en 1836, vertoogen had noodzakelijk gemaakt, alles slechts het voorspel van het tegenwoordig geschil.

De bevolking van *Marokko* werd tusschen de acht en tien millioen zielen gerekend[1]; waaronder 3½ millioen Mooren, in twee stammen verdeeld, als de Berbers 2,300,000 zielen, en de Schellechs 1,450,000; de Arabieren telden slechts 740,000 zielen, de Joden 350,000, meestal afstammelingen van de onder FERDINAND uit *Spanje* verdrevenen.

Des Keizers inkomsten beliepen ongeveer 10 millioen guldens 's jaars. Het leger telde gewoonlijk 12,000 ruiters, voorts Mooren en Negers te voet; in tijd van nood kan het wel op 100,000 man gebragt worden. Een 24tal oorlogsvaartuigen maakt de kracht ter zee van den Keizer uit.

(1) Zie *Annales de l'Institut d'Afrigue*.

Verkeerd zou men doen, indien men dit land te gering schatte, wat zijne natuurlijke hulpbronnen betreft. Rijk is het binnenland aan koren, olie, amandelen en dadelen; talrijke schaapskudden, goed hoornvee, uitmuntende paarden levert het op; veel koper en ijzer, eenig zilver en goud maakt het delfstoffenrijk hier belangrijk; de voorname nijverheid is hier het marokkijn-leder en de zijden. In tijden van schaarschte worden de kustlanden van *Spanje* en *Frankrijk* van hier met graan voorzien. De Moorsche bevolking leeft in de steden en drijft handel en handwerken; de Arabische bewoont de dorpen en leidt een zwervend leven; de Joodsche houdt de uitgebreide handelsbetrekkingen met de Christen-staten levendig en wel vooral met *Sardinië, Engeland* en *Amerika*.

Het is uit de hoofdstad *Marokko* - in de 11de eeuw gebouwd, in eene palmrijke streek, schoon gelegen, doch somber van binnen - het is vandaar, dat de karavaan naar *Tombucto* trekt, die stad, die zoo lang tot de geheimzinnigheden van 't hart van *Afrika* heeft behoord, en die toch eindelijk door den voet des Europeërs is betreden.

Uit deze vlugtige trekken ontwaart men echter genoegzaam, dat de Staat, met wien *Frankrijk* thans tot eene botsing kwam, nog niet zoo klein te achten was, en dat eene overwinning vooral te duchten was, als die groote uitgestrektheid gronds tegelijk met *Algerië* bezet moest worden, en als *Engeland*, waarmeê men het over de zaak van *Otaheite* lang niet eens was, het gevaar te dringend oordeelde, om de driekleurvaan over de *Gibraltar*-rots geplant te zien, op het gebied van een ouden bondgenoot van *Enge land*(1).

Er werden onderhandelingen aangevangen, doch door de Marokkanen verkeerd geduid, ofschoon de maarschalk BUGEAUD in het veld verscheen, om er klem aan bij te zetten. Bij herhaling werden de grenzen van het Fransch-Algerijnsche gebied

(1) De eerste bepaalde betrekkingen van *Engeland* met *Marokko* dagteekenen reeds van 1585, toen Koningin ELIZABETH een gezant aan den Keizer MULEY HAMED afvaardigde. Die gezant, HENDRIK ROBERTS, vertrok den 14^{den} Augustus van dat jaar uit *Londen*, met verscheidene vaartuigen, werd te *Marokko* zeer wel ontvangen, en sloot een verdrag, dat den 20sten Maart 1587 geteekend werd. ELISABETH betuigde den Keizer haren dank voor hetgeen hij voor *Engeland* gedaan had, en verzekerde hem van hare ondersteuning, zoo veel de oorlogen, waarin zij gewikkeld was, dit toelieten. - Men begrijpt, dat het dier vorstin, in den oorlog tegen *Spanje*, niet onverschillig was, aan de overgelegene kust eenen bondgenoot te hebben. - Men zie over een en ander LEDIARD, *Geschiedenis van het Engelsche Zeewezen*.

op het stoutste overschreden; alle vertoogen waren ijdel; de zonen van *Marokko's* Keizer, aan het hoofd van talrijke benden, schenen de wenken te volgen van den Emir ABD-EL-KADER. Zoo was het zuid-westelijk deel van *Algerië* op het punt, na zoo vele jaren strijds, van de kolonie te worden losgescheurd.

Dit kon niet werkeloos aangezien, niet langer straffeloos geduld worden. BUGEAUD besloot te handelen met al den nadruk, dien de omstandigheden vereischten. Onbekendheid met het terrein en de zware hitte (op het laatst van Julij) deden hem even ter zijde afwijken. Dit hielden de Mooren voor het sein tot vernietiging der Franschen; reeds waanden zij, de Halve Maan weder voor en binnen *Algiers* te zien blinken. Maar het was een terugtred om beter te treffen. BUGEAUD zag met scherpen krijgsmansblik, dat hij hier moest voorkomen, wilde hij niet voorgekomen worden.

Den 14^{den} Augustus leverde hij den veldslag aan de *Isly*.

Zesduizend Franschen, met luttel ruiterij, doch uitstekend geoefend en vol geestdrift, verwonnen vijfentwintigduizend Mooren, meestal ruiters.

Zulk eene uitkomst verdient eenige meer omstandige vermelding. BUGEAUD had zijn voetvolk ruitsgewijs gesteld, zoodat elk batailjon een gesloten vierkant uitmaakte, en deze batailjons elkander steunden. De spits van de ruit was naar den vijand gekeerd, en bestond uit een batailjon jagers van *Orleans*, waarbij de maarschalk zich steeds in persoon bevond. De ruiterij, het veldhospitaal, en wat dies meer zij, waren te midden van het groote vierkant, de batterijen artillerie verdedigden elk der vier zijden. In deze krijgsorde toog de maarschalk rustig het riviertje de *Isly* over. Een zoon des Keizers voerde der Mooren magt aan, en de jeugdige vorst, blijk willende geven, dat hij, die tot dusverre nog weinig anders dan voorposten-gevechten had geleverd, ook geen groote slagen vreesde, aanvaardde den strijd.

‘De Marokkanen steunden op hun viermaal grooter getal, op de bedrevenheid en onversaagdheid hunner ruiters; de Franschen op de kracht van het welgeslotene voetvolk, op de overwegende sterkte van de Europesche krijgskunst, en hun moed ontvlamde door de noodzakelijkheid om te verwinnen, daar eene nederlaag op dit punt de schromelijkste gevolgen voor hunne kleine schare, en voor de met zoo veel moeite, reeds veertien jaren lang, behoudene volkplanting moest hebben. Dit zagen de Franschen in: zij zegevierden.

Ouder gewoonte, trachtten de Mooren in den eersten schok

door te breken, doch dit mislukte, en een gevoelig verlies, dat zij al dadelijk leden, toonde hun reeds het verschil, dat er tusschen hunne en welgeregelde benden bestond. Poging op poging werd er nogtans door hen aangewend; doch het kanonen geweervuur rigtte eene vervaarlijke slagting onder menschen en paarden aan, zoodat de vijand in verwarring geraakte. Dit oogenblik was voor BUGEAUD's krijgsmansoog het beslissende: hij laat zijne gelederen voor de Fransche ruiterij openen, die met drift den vijand aangrijpt, en hem tevens door de orde, waarmeê zij strijdt, verbaast. Nu neigt de zege tot de Franschen, en het Marrokkaansche leger tijgt regelloos op de vlugt, latende elf stukken geschut, zestien standaarden en zijne geheele legerplaats van 1000 of 1200 tenten, met den zonnescherm des bevelhebbers, het zinnebeeld van zijn gezag, in der overwinnaren handen en acht honderd dooden op het slagveld.

De Marokkanen hadden inmiddels weder eene aanzienlijke magt van ruiterij op den regtervleugel verzameld, doch door een 500tal Fransche ruiters, onder den kolonel MORRIS, werd deze magt, uit 6000 man bestaande, aangetast. De generaal BEDEAU, het gevaar bespeurende, waarin de kavallerie verkeerde, zond een drietal batailjons af, om den vijand van de bergzijde aan te tasten. Die beweging noopte de Mooren tot den terugtogt, waarop zij nog zeer door de Franschen werden verontrust. De vijand, die nog even zijn kamp scheen te willen heroveren, werd door schrootvuur tot inkeer gebragt, en op het midden van den weg was de zege volkomen. De Fransche bevelhebber liet de vervolging staken en vereenigde de troepen in 's vijands kamp.

Het verlies der Franschen werd door hem opgegeven op 27 dooden, waarvan 4 officieren, en 96 gekwetsten, waaronder 10 officieren. Behalve 800 dooden, schatte men het getal gekwetsten aan de zijde der Marokkanen op 1500 à 2000, die echter later, bij gemis aan wondartsen, meest alleen bezweken zijn.

De maarschalk BUGEAUD erkende, dat zijn voetvolk, bij den eersten aanval, al zijne zelfstandigheid behoefde, maar verklaarde tevens, dat niemand eenige flaauwhartigheid had betoond. Over het geheel prees hij het gedrag zijner troepen uitermate. De batailjons, welke de hoeken van het groot vierkant uitmaakten, werden meer dan eens door 3 tot 4000 ruiters besprongen, zonder een oogenblik te weifelen. Aan den anderen kant roemde hij ook de kloekheid der Arabische ruiters en hield ze in staat, bij voldoende oefening, tot het bewijzen van groote diensten; doch hij meende, dat, met het bestaande bewind, eeu-

wen zouden verloopen, eer zij het op de hoogte der Europeanen zouden kunnen brengen[(1)].'

Overigens verklaarde de maarschalk, dat hij, zoowel als geheel het leger, zich overtuigd hield, dat *de slag aan de Isly Frankrijk's bezit van geheel Algerië* bevestigd had.

In *Europa* bragt de gebeurtenis een soortgelijken indruk te weeg, en zelfs de Engelschen moesten bekennen, dat de Franschen in dezen eersten geregelden slag, dien zij sedert de inbezitneming van *Algerië* geleverd hadden, allen lof hadden verdiend wegens hunne standvastigheid en onverzetbaren moed.

Die zege alleen zou evenwel den overmoedigen, zijne kasteelen onwinbaar achtenden Marokkaan misschien nog niet hebben afgeschrikt, en met sluwheid poogde hij de onderhandelingen slepende te houden. De prins van JOINVILLE was met eene scheepsmagt naar de Marokkaansche kust gezonden; den 6^{den} Augustus was het bombardement van *Tanger* een middel te meer om den Keizer te dwingen. Maar ook dit was nog niet ge-

(1) Geheel overeenkomstig dit oordeel, was dat van den Heer HARINGMAN, in het dagjournaal van eene reis met een Nederlandsch gezantschap in *Marokko*, in het jaar 1788, in het begin dezer eeuw uitgegeven. De mededeelingen van den heer HARINGMAN, omtrent de Moorsche ruiterij, zijn van te meer gewigt, omdat hij zelf kavallerie officier in Nederlandsche dienst was geweest. 'De Moorsche armée (zegt hij) bestaat meestendeels uit kavallerie, welker paarden sterk en van middelmatige taille zijn, en zeer veel uitstaan kunnen. De Mooren rijden goed; alhoewel hunne paarden slecht gedresseerd zijn, zoo zullen zij echter in vollen galop eene sabel, hayck, of iets anders van den grond opnemen. Zij berijden hunne paarden slechts met een kleinen stangteugel, en kennen geen trens; het gebit is gemeenlijk zwaar. De zadels zijn Spaansche; de wapenrusting van de Marokkaansche kavallerie is de sabel, een lang Spaansche geweer, en hunnen kangiar (ponjaard); pistolen gebruiken zij nooit. Hun aanval geschiedt steeds met open en nooit met gesloten gelederen; ettelijke duizenden ziet men in volle carrière, met hunne lange geweren boven het hoofd zwaaijende, onder een verschrikkelijk geschreeuw, aankomen; dan geven zij vuur, en begeven zich hierna, wederom ladende, terug; terwijl een andere zwerm op dezelfde wijze voortrukt. Op die wijze blijft dit vuur, zoowel als hun aanval, immer voortduren, en kunnen zij alzoo den vijand terugdrijven, of in verwarring brengen, zoo bedienen zij zich eindelijk van de sabel. *Dan, hoe weinig dit dot vuren in galop van nut kan zijn, zal iedereen ligtelijk inzien, zoowel als dat niets gemakkelijker is, dan met eenige gesloten eskadrons Europeaansche kavallerie, ettelijke duizenden van die ruiters te verstrooijen of ter neder te sabelen*; hunne infanterie is nog veel slechter, en bestaat in een grooten drom ongeoefende en slecht gewapende lieden.' Opmerkelijk zijn deze woorden, als men ze in volkomene overeenstemming vindt met de jongere Fransche berigten. Dat dit alles nog nagenoeg na zestig jaren kon worden gezegd, bewijst, hoe langzaam alle veranderingen hier zijn.

noeg. Negen dagen later werd ook *Mogador* beschoten, al het Moorsch kanon aldaar tot zwijgen gebragt, een eiland onder hetzelve geheel bezet en een deel van die koopstad ging in vlammen op. Dat alles en de herlevendiging van het vertrouwen tusschen *Frankrijk* en *Engeland*, gepaard met de verslagenheid en doffe ontevredenheid in *Marokko*, deed den Keizer eindelijk met de daad tot den vrede neigen.

Over de voorwaarden van dien vrede werd veel in *Frankrijk* getwist: de oppositie vond ze te gunstig voor *Marokko*, weet zulks alweder aan toegefelijkheid jegens *Engeland*; op den duur mogt daarop niet te veel te rekenen zijn, voor het oogenblik stelde die vrede weder perk en paal aan ABD-ELKADER's pogingen, en de Fransche regering was meer dan ooit bedacht aan de rustige ontwikkeling der volkplanting te arbeiden. De maarschalk BUGEAUD, thans hertog van de *Isly*, verzamelde in het najaar te *Algiers* vele Arabische hoofden om zich henen, en poogde door verzoenende taal de gemoederen voor duurzame rust en verkleefdheid te winnen. ‘Het ploegijzer,’ sprak hij, ‘vereer ik zoo hoog als het oorlogsstaal.’

Tunis, hetwelk, bij meerderen voortgang van *Marokko*, misschien ook Frankrijks heerschappij in *Afrika* had willen bestoken, werd in ontzag gehouden.

In vele opzigten was dus het jaar 1844 gedenkwaardig voor het bezit der Algerijnsche volkplanting; de hertog van de *Isly*, de prins van JOINVILLE, werden met veel geestdrift in *Frankrijk* ontvangen, toen zij er kort na hunne overwinning een bezoek bragten en over de middelen hielpen raadplegen, om de magt in *Algerië* meer duurzaam te grondvesten.

Waarheen was ABD-EL-KADER, na de voor zijne zaak ongunstige gebeurtenissen, echter gevloden? Naar datzelfde *Marokko*, hetwelk hij zoo verre had medegesleept, en dat dit zoo zwaar geboet had. Het bewees, hoe zeer de bevolking ook aldaar in hem den geloofsheld vereerde, dat hij er spoedig een nieuwen aanhang verwierf, die zelfs den Keizer voor zijn eigen troon de grootste zorg wekte.

Alvorens wij de gevolgen daarvan en de bijzonder beklagenswaardige gebeurtenissen van het volgende jaar nagaan, vermeenen wij eenigen tijd te moeten stilstaan bij de houding van een magtiger land met opzigt tot de Fransch-Afrikaansche bezittingen.

Reeds nu en dan is er op gewezen, dat *Engeland*, hetwelk

hier bedoeld wordt, met bekommering en naijver de vestiging en uitbreiding van *Frankrijk*'s magt in *Noord-Afrika* gadesloeg. Voor zijnen handel, en even daarom voor zijne staatkunde, achtte zij het blijkbaar gevaarlijk, dat *Frankrijk* zulk eene gewigtige kolonie zoo nabij ter hand en aan den anderen oever der zee had bekomen, waarover *Engeland* zich door zijne rotsvesting aan de eene zijde, door *Malta* en door zoo vele andere punten aan den anderen kant, het gebied dacht te hebben verzekerd. Erkend heeft *Engeland* dan ook nog dat bezit niet, slechts geduld.

Reeds vóór den aanvang van den togt naar *Algiers* in 1830, kreeg de Engelsche gezant te *Parijs* van zijne regering den last, van omtrent de maatregelen, die bij het gelukken van de onderneming zouden genomen worden, stellige opheldering te vragen. 'De Fransche gezant te *Londen* gaf aan lord ABERDEEN de geruststellende verzekering - welke niemand gerust stelde - dat de Koning, zijn meester, zoo het tegenwoordige bewind van *Algiers* ten gevolge van den oorlog wierd ontbonden, over de invoering eener nieuwe orde van zaken met zijne bondgenooten zoude beraadslagen. Het Britsche Kabinet oordeelde dit antwoord niet voldoende, om zijne regtmatige bekommering weg te nemen, en vorderde van de Fransche regering eenen uitdrukkelijken afstand van alle magtige uitbreiding of territoriale vergrooting. Het hof der *Tuilleriën* weigerde, zich door eene meer stellige verklaring te verbinden, en *Groot-Brittannië*, hetwelk zich tot bloote vertoogen bepaalde, moest zich met ijdele beloften vergenoegen'[(1)].

Na de verovering had de groote omwenteling in *Frankrijk* plaats; gewigtige veranderingen van personen en zaken vielen ook in *Engeland* voor; de diplomatie van *Europa* was genoodzaakt haar uiterste vermogen in te spannen, om den vrede in dat werelddeel te handhaven; men moest veel toegefelijkheid jegens *Frankrijk* in acht nemen; schier alle mogendheden hadden ruimschoots werk in eigen boezem en zoo kwam het er toe, dat toen en later wel vele woorden gesproken, ja, misschien nadrukkelijke vertoogen ingeleverd zijn, doch dat de Franschen in het bezit van *Algerië* zijn gebleven en dat het tot een Europeschen oorlog leiden zou, indien men hen er thans uit wilde verdrijven.

Jaar op jaar, nu door de Whigs, dan door de Tories, in het Parlement en in de Dagbladen, werd luide in *Brittannië* ge-

(1) Zie LIPMAN, *Geschiedenis*, enz. IIde Deel, bl. 666-670.

klaagd over het niet nakomen van beloften, die *Frankrijk* in 1830 evenwel zoude gedaan hebben, dat het *Algiers* slechts tijdelijk zou bezetten. Verklaringen der Ministers van KAREL X werden zelfs bijgebragt; de tegenwoordige Fransche regering werd hierdoor, niet minder dan door de gebeurtenissen in *Algerië*, den voortdurenden strijd aldaar en de verschillende stelsels van behoud dier kolonie geslingerd. Haar eigen belang, zoowel als de eer van *Frankrijk*, bragten de handhaving van de driekleurvlag in *Algerië* mede. De legitimisten zelve tartten de nieuwe regering om de kolonie op te geven; zij loochenden stoutelijk alle beloften, welke KAREL X aan *Engeland* of eenige andere mogendheid, wegens de ontruiming van *Algerië*, zou hebben gedaan. De liberale oorlogspartij in *Frankrijk*, of liever de revolutionairen, verweten *Engeland* onophoudelijk, dat het den opstand van ABD-EL-KADER voedsterde en de volkplanting zocht te ondermijnen, die het een doorn in de oogen was. Wat hiervan zijn moge, zeker was de taal der Engelsche, zelfs ministeriële Dagbladen weinig geschikt om gerustheid aan *Frankrijk* in te boezemen, en men moet zeggen, dat die bladen met de grootste hardnekkigheid en beteekenende consequentie, van den aanvang tot den dag van heden, zijn te werk gegaan; dat zij geene gelegenheid hebben laten voorbijgaan om *Frankrijk's* overwinningen te verkleinen en zijne nederlagen te vergrooten, om de diensten weinig te tellen, welke de verovering aan de menschheid, aan de beschaving van *Afrika* bewezen heeft, of vooral nog bewijzen kan, en om daarentegen donkere tafereelen op te hangen van de gruwelen, die de Franschen in deze streken hebben bedreven. Zij beijverden zich voorts om de gevaren in het breede uit te meten, die er in zouden bestaan, dat eenmaal, bij onverhoopten krijg, dat leger, verhard in den strijd tegen barbaarsche volken, belust op plundering en moord, en voor een ruim deel minder bestaande uit weldenkende krijgslieden dan uit de heffe van velerlei natiën, op Europeschen bodem gevoerd kon worden, en aldaar de schromelijkste rampen en verderf zoude brengen.

Zelfs die Engelsche dagbladen, die zich het minst aan deze schilderingen toegaven, beschouwden der Franschen magt in *Afrika* evenwel slechts als tijdelijk, en vleiden zich blijkbaar daarmede, dat regering en volk in *Frankrijk* ten laatste zouden inzien, dat het hier slechts menschen en goud verspillen, dat *Algiers* een kanker was voor *Frankrijk*, waarvan men zich vroeger of later zou moeten ontslaan.

Al die beschouwingen en verwijtingen werden vooral her-

nieuwd bij gelegenheid van de houding van *Marokko* tegenover *Algerië*. De Engelsche ministers zagen, na de vredebreuk tusschen *Frankrijk* en *Marokko*, zich door hunne eigene en hunne tegenpartij gedrongen, om het Fransche bewind ophelderingen te vragen wegens zijne inzigten met betrekking tot *Marokko*. Men scheen in *Engeland* vooral beducht voor uitbreiding van Frankrijk's gezag in dien Staat, en met zelfvoldoening kwam *Sir* ROBERT PEEL dan ook aan het Parlement verklaren, dat de Fransche regering niet dan gematigde wenschen aan den dag legde, dat zij van den Keizer slechts vrede en onschendbaarheid van de grenzen van *Algerië* verlangde; dat zij voorts niet meer begeerde, dan dat de Marokkaansche troepen van de grenzen verwijderd, en de officieren, die vijandelijkheden gepleegd hadden, afgezet en gestraft zouden worden; eindelijk, dat, ingeval de Keizer al eene schuilplaats aan ABD-EL-KADER mogt willen verleenen, dezen een vast verblijf in het binnenland zou worden aangewezen. De minister, die de gevaarlijke gevolgen voorzag, welke een lang gerekte oorlogstoestand tusschen *Frankrijk* en MAROKKO zou na zich slepen, deed al het mogelijke om daaraan een einde te maken. *Engeland* vervulde de rol van eene bemiddelende mogendheid; zijne scheepsmagt in de Middellandsche zee werd echter geducht versterkt; want PEEL had ook aan het Parlement verklaard, dat hij voor Engelands eer en belangen zou weten te zorgen, als het noodig ware. Wij willen niet uitweiden over de beruchte spotbrieven, van een dier schepen geschreven, en welke de onder JOINVILLE's invloed herrijzende Fransche zeemagt op het gevoeligst moesten treffen; noch over de vertoogen in het meest gelezen Engelsche dagblad, die deze gevoeligheid zeer moesten prikkelen; noch, eindelijk over het bitse tegengeschrijf, dat hierdoor van de Fransche zijde werd uitgelokt: de Engelsche regering gaf hieromtrent al de voldoening, welke zij kon en met haar stelsel van bevrediging overeenkwam. Dit onaangename incident, gering op zich zelf, leverde echter op nieuw een bewijs, hoedanig de vestiging van de Fransche volkplanting in *Algiers* door velen in *Engeland* werd beschouwd.

Gedurig, bij elke raadpleging der Fransche Kamers en Regering over het behoud van *Algiers*, is dan ook in dezen zin van de Engelsche zijde over die volkplanting met spijt en wrevel geredekaveld; en nog laatstelijk, bij de benoeming van den hertog van AUMALE tot gouverneur-generaal, werden die oude bezwaren en uitvallen wegens *Algerië* hernieuwd, ja, zoo men verhaalde, in eene ernstige nota van den Britschen gezant te *Parijs*.

Maar om tot den vrede met *Marokko* in 1844 terug te keeren, men kwam daartoe aan de eene zijde, door het Fransch geschut ter zee en het beleid van BUGEAUD te lande; aan de andere zijde, door de bemiddeling van de Engelsche regering. Voldeed echter het met *Marokko* gesloten verdrag aan de verwachting van velen in *Frankrijk*? Neen; want zijn hoofdvijand, ABD-EL-KADER, bleef vrij, vond in *Marokko* nieuwen steun en wierp jaar op jaar van hier den fakkel tot den krijg. Maar ook gedurige vernieuwing van de beschuldigingen uit *Frankrijk* tegen de Engelschen, dat dezer naijver schuld is van het onvoldoende van het verdrag, van de onveiligheid der kolonie en van de middelen, die ABD-EL-KADER ter zijner beschikking krijgt om zich te redden, te herstellen en gedurig den verdelgingsoorlog te hervatten.

De *Times* achtte het zelfs eens geraden[1], deze beschuldigingen opzettelijk te wederspreken, en schreef het gebeurde sedert het jaar 1843 toe aan den invloed van het terrein, aan de ontberingen en vermoeijenissen des Franschen legers, aan den geloofshaat der bevolking; aan alles, behalve aan Engelands invloed. Het blad laat zich overigens aldus uit: ‘De Franschen zullen ongetwijfeld elke bende, die hen aantast, overwinnen; zij zullen elke stelling, waaruit zij den vijand willen verdrijven, veroveren. Maar zij zullen daarmede ook niet den geringsten stap voorwaarts geraken tot onderwerping der bevolking. Zij zullen slagtoffers, geene onderdanen maken; en indien zij zich in het ongunstigste jaargetijde te diep in het gebergte mogten wagen, dan stellen zij zich aan de ernstigste gevaren bloot. De daadzaak reeds alleen, dat zij het tooneel der oorlogsbedrijven, hetwelk reeds veel te uitgestrekt is, zoo verre moeten verwijden, is een groot kwaad. Elke mijl, welke het Fransche leger in deze woestenijen voorwaarts schrijdt, verkleint, vermindert zijnen zamenhang, zijne kracht tot bijeentrekking, en maakt het minder gevaarlijk voor zijne verstrooide en ongeregelde tegenstanders. Van hier de betrekkelijke ongenoegzaamheid van het ontzettende leger, dat alreeds in *Afrika* wordt onderhouden; van hier de noodzakelijkheid om het bij het minste ongewone voorval alweder met versche krijgsbenden te versterken.’ Het blad beijverde zich vervolgens om op de moeijelijkheid, vooral van een winterveldtogt te wijzen, waarin het zoo bezwaarlijk viel de troepen van het noodige te voorzien; het gewaagde van de vele zieken, die

(1) In zijn nummer van 22 October 1845.

zulk een togt veroorzaakt; en meende dan ook, dat men minder een eigenlijken veldtogt, dan wel eene poging in den zin had, om ABD-EL-KADER te vatten, en dat men daartoe het Marokkaansche grondgebied niet meer zou sparen. ‘Maar,’ zoo besloot het dagblad, ‘het vatten van den Emir moge eene gebeurtenis zijn, welke te een of anderen tijd door toeval mogelijk is, op deze wijs kan zelfs gansch een leger zich niet verzekerd houden dit doel te bereiken, en het is waarschijnlijk, dat de wonderbare man, die zoo lang alle ontwerpen tegen hem verijdeld en de magt der Franschen getart heeft, wel altijd genoegzame trouwe aanhangers en snelle rossen zal hebben om te ontsnappen en zich in veiligheid te stellen.’

XII.
Blik op de innerlijke verbeteringen des lands. - Gebeurtenissen in 1845 *en 't begin van* 1846. - *Nieuwe aanslagen van* abd-el-kader. - *Rampen over en weder. - Nieuwe winterkrijgstogt; weinig bemoedigende uitkomsten daarvan*.

Nog vóórdat de maarschalk BUGEAUD in 't begin van 1845 in *Algiers* was teruggekeerd, was men begonnen de maatregelen ten uitvoer te leggen ter verbetering van den toestand des lands, die hij in het najaar van 1844 had helpen beramen. Zoo werden de havens van *Algiers* en *Cherchell* zeer verbeterd. Tot het aanleggen van een hoofd bij de eerstgenoemde plaats, werden maandelijks 125,000 fr. besteed. Te *Cherchell* herstelden en vergrootten de Franschen het dok, dat reeds van de Romeinsche tijden dagteekende, doch in den loop der eeuwen geheel onbruikbaar geworden was. *Cherchell* zou daardoor de haven van *Milianah* worden, en wel vijftig schepen van honderd of honderdvijftig ton aldaar eene veilige ligplaats erlangen. De handelsbetrekkingen tusschen de steden, door de Franschen bezet, met het binnenland, begonnen zeer in levendigheid toe te nemen. Zelfs de karavanen uit de woestijn, uitgelokt door de veiligheid, die thans vooral op de wegen heerschte, rigtten meer en meer hunnen togt naar de plaatsen, waar de Franschen meester zijn. Dit mogt te regt als een bewijs worden aangemerkt, dat men tot diep in het binnenland besefte, dat de zaak van ABD-EL-KADER, wel niet verloren, maar toch achteruit gegaan was, dat men de Franschen ontzien,

en duurzame betrekkingen met hen aanknoopen moest. En zoo mogt de maarschalk BUGEAUD zich dan ook, in de Kamer der Afgevardigden, met de vleijendste hoop streelen; zoo mogt men er van gewagen, dat de Fransche regie geheel of grootendeels de tabak, die zij noodig mogt hebben, uit de Algerijnsche kolonie zou trekken; zoo had men alle reden tot het vermoeden, dat de Fransche katoenen-stoffen, die in de haven van *Algiers* werden aangebragt, tot in het hart van *Afrika*, tot op de markt van het nog schaars gekende *Tambucto*, werden overgevoerd.

Intusschen bleven de woelingen van ABD-EL-KADER steeds nieuwe inspanniugen vorderen. Men zou gewaand hebben, dat na de geduchte lessen, in de tweede helft van 1844 aan de Marokkanen gegeven, na het bestooken van den Emir tot in zijne ware schuilhoeken in dat Moorsche keizerrijk, en de blijkbare meerdere kracht, welke *Frankrijk's* bezitting innerlijk gekregen had, - de pogingen van dien geduchten vijand voor een langen tijd zouden verijdeld zijn.

Doch reeds in het najaar deden zich hier en daar bewegingen op, die van zijn woelen getuigden; en in het eind van Januarij 1845 toonde de overval van eene sterkte, zuidwaarts van *Oran* gelegen, door een hoop opgewonden Arabieren, waarbij de Franschen 30 man, de aanvallers wel het dubbel verloren, dat men geenszins mogt insluimeren. De maarschalk BUGEAUD ontweek dan ook het gewoel der feesten te *Parijs*, ter zijner eere aangelegd, en begaf zich in allen haast naar *Algiers* terug. Hij vond de noodige toebereidselen tot eenen togt tegen de Kabylen gemaakt. Eene aanzienlijke magt trok in het begin van April uit *Oran*, ten einde de onrustige volksstammen weêr tot gehoorzaamheid te brengen; doch eene beteekenende gisting begon zich in het binnenland te vertoonen, en maar al te duidelijk was de hand zigtbaar, die *Frankrijk* hier reeds zoo veel moeite, inspanning en opofferingen had berokkend.

ABD-EL-KADER had den tijd van werkeloosheid, waartoe de Franschen, ten gevolge des weders, nu vier maanden lang gebragt waren, gebruikt, om zich eenen nieuwen aanhang in *Marokko* te verschaffen. De Marokkaansche regering was zoo weinig bij magte of gezind zijne woelingen te beletten, dat zij niet eens die gedeelten der Algerijnsche volksstammen terugzond, welke het gebied van *Algerië* verlieten, om zich in *Marokko* bij de aanhangers van den Emir te voegen. Deze rustte zich op het ijverigste toe en achtte zich dan ook welhaast in staat, weder den handschoen te werpen. Reeds in April vestigden zijne

bewegingen, aan de westelijke grenzen, grootelijks de aandacht. En spoedig bleek het den maarschalk BUGEAUD, dat een nieuwe veldtogt noodzakelijk was. Vele volksstammen in het Westen staken het hoofd op, de heilige krijg werd op nieuw gepredikt, allerwege verspreid, dat men op den steun van *Marokko* kon rekenen, en de geestelijken stelden zich aan het hoofd der opstandelingen, wier getal dagelijks aangroeide.

Weldra hoorde men dan ook van nieuwe gevechten; het Fransche kamp bij *Tenez* werd aangetast. Het was aan de verdediging van een 50tal jonge soldaten toevertrouwd, waaronder nog vele zieken; gemakkelijk werden zij teruggeworpen, het kamp vermeesterd, en wat de Arabieren niet konden medeslepen, staken zij in den brand. Ook op andere punten verloren de Franschen manschap en bagaadje. Dit was alles nog slechts voorspel. ABD-EL-KADER trad eerlang zelf meer op den voorgrond, en verliet het gebergte aan de grenzen, waar hij zich lang had opgehouden. De generaal CAVAIGNAC werd met alle beschikbare troepen hem tegengezonden. De Emir trok aan het hoofd van 1500 ruiters tot *Saïda* door, teisterde die landstreek geweldig, plunderde de stad *Stittin* en deed in deze dagen weder ongeloofelijke togten. Ongelukkig was de provincie *Oran* thans van Fransche troepen ontbloot en op geen der voorposten een genoegzame voorraad aanwezig, om eene kolonne voor een eenigzins langdurigen marsch te provianderen. Geen wonder dan ook, dat de Emir de vrije speelruimte had en al de pogingen der Fransche bevelhebbers, waaronder de generaal LAMORICIÈRE, om hem te achterhalen, mislukten. Half Julij toog hij echter uit het Zuiden, waarheen hij reeds was gekomen, en wel eerst naar het Westen en vervolgens naar *Marokko* terug.

Die terugtogt schijnt echter minder het gevolg te zijn geweest van de krijgsbewegingen der Franschen, dan wel van de toedragt der zaken in *Marokko*. Dat land namelijk had eerst geweifeld, de onlangs met *Frankrijk* gesloten overeenkomst wegens de grenzen te bekrachtigen, en ten laatste zulks geweigerd. Zoo scheen men eensklaps tot het punt te zijn teruggekomen, waarop men zich verleden jaar omstreeks dezen tijd had bevonden: oorlog met ABD-EL-KADER en geschil met den Keizer. Vele toebereidselen werden in allerijl te *Toulon* en elders gemaakt, om, des noods, met zooveel nadruk als in 1844 te handelen; maar men sloeg nog voor het laatst den weg der onderhandelingen in. Ten laatste gaf *Marokko* toe, en het verdrag nopens de grenzen werd bekrachtigd.

Dit nu schijnt ABD-EL-KADER's terugkeer naar *Marokko* te hebben veroorzaakt; hij kon slechts baat vinden bij het voortduren der geschillen tusschen *Frankrijk* en *Marokko*, en met leede oogen moest hij het aanzien, dat de vredepartij in laatstgenoemd land weder den boventoon scheen te slaan. Hij dreef aldaar zijn oude spel; wij zullen straks zien, met welken uitslag.

Inmiddels had de maarschalk BUGEAUD het zich tot taak gesteld, de Kabylen te tuchtigen; de Hertog DE MONTPENSIER volgde het spoor zijner broederen en nam aan dezen krijgstogt in het oostelijk gedeelte van *Algerië* deel. Deze togt gelukte in de maanden Mei en Junij; de bewoners dezer streken kwamen ten laatste den maarschalk om genade smeeken, die hij hun toestond, onder voorwaarde, dat zij hunne wapenen uitleverden.

De ondervinding heeft echter geleerd, dat zij er wel nieuwe weten te krijgen, en een groot deel van *Kabylië* kan nog niet als duurzaam onderworpen beschouwd worden. Gaf ABD-EL-KADER *Frankrijk* niet voortdurend de handen vol werks, men zou daarin beter geslaagd zijn. De Fransche krijgsmagt in het Noorden van *Afrika* was nu toch al tot 90,000 man aangegroeid, waarvan echter gemeenlijk 13 à 15,000 man, deels in de hospitalen worden verpleegd, deels uit *Frankrijk* in aantogt zijn of derwaarts terugkeeren. Van deze krijgsmagt bevinden zich 29,000 man in de provincie *Oran*, 37,000 man in die van *Algiers*, en 24,000 man in het landschap *Constantine*. Deze magt zou voorzeker genoegzaam zijn, om het gezag der Franschen onder de bevolking des lands, die zich heeft onderworpen, te handhaven; maar tot duurzame verzekering der rust aan de volkplanting, schijnt zij nog ongenoegzaam, niet alleen wegens den onrustigen aard der Kabylen en de invallen van ABD-EL-KADER, maar ook om de dubbelzinnige houding der naburige staten, en omdat de Fransche bevelhebbers ook van tijd tot tijd, zelfs nog in het binnenland, middelen van geweld aanwenden, om zich naar behooren te doen gelden. Zoo waren in het laatst van Junij de stammen van *Ouled-Azir*, die vijandelijkheden tegen bondgenooten gepleegd, en geweigerd hadden de hun uit dien hoofde opgelegde schatting te voldoen, door twee afdeelingen, te gelijkertijd uit *Medeah* en *Setif* afgezonden, zeer streng getuchtigd. Elf kampen werden daarbij geheel verbrand, en de daarbij gemaakte aanzienlijke buit aan de genoemde bondgenooten ten beste gelaten.

Maar niets was dit, in vergelijking met een voorval, hetwelk een diepen indruk in *Frankrijk* en elders in *Europa* maakte, te meer, omdat de Engelsche drukpers zich daarvan

bij uitstek bediende, om de heerschappij der Franschen in *Algerië*, en tevens geheel het Fransche leger, met de zwartste kleuren af te schilderen. Men gevoelt, dat wij van het gebeurde in de grotten van *Dahra* spreken. De kolonel PÉLISIER had in Julij een oproerigen stam tot in zijne laatste schuilhoeken vervolgd, en toen deze zich niet wilde overgeven, de stroobossen voor de spelonken doen ontsteken, en zoo honderden menschen, mannen, vrouwen en kinderen, doen verstikken of verbranden. Luid waren de klagten, die hierover opgingen; zij drongen door tot de Fransche Kamer van Afgevaardigden. De maarschalk BUGEAUD en de Fransche regering trachtten het gebeurde zoo goed mogelijk vrij te spreken, en betoogden, dat de kolonel PÉLISIER niet dan in het uiterste, na alle andere middelen te hebben uitgeput, tot dezen stap was overgegaan; dat zijne vijanden tot de gevaarlijkste des lands hadden behoord en menig Fransch soldaat gruwzaam hadden mishandeld en afgemaakt; dat hij ze geenszins in hunne donkere holen had kunnen opzoeken, zonder dat hij zijne soldaten aan eenen gewissen dood had ten prooi gegeven. De maarschalk BUGEAUD verklaarde openlijk, dat die harde maatregel onvermijdelijk was geworden; - dat men noodwendig een ernstig voorbeeld had moeten stellen, en vooral de kwalijkgezinden doen gevoelen, dat zij in de bedoelde onderaardsche holen voortaan geene veilige schuilplaats meer zouden vinden; - dat het een ramp was, in elken oorlog mogelijk, enz. Het nam echter niet weg, dat de menschheid er voor huiverde, en dat de zucht naar wraak, feller dan ooit, in de borst der Arabieren ontbrandde.

De maarschalk BUGEAUD zag zich in Julij en Augustus verpligt, een nieuwen togt tegen sommige stammen der Kabylen te ondernemen; en men hoorde van niets dan tuchtigen der inboorlingen op de gestrengste wijze.

Dit en de openbaar gemaakte barbaarsche wijze van strafoefeningen in het Fransche leger van *Afrika*, de verijdeling der hoop op blijvende rust in de kolonie, deden den ouden tegenstand tegen den maarschalk BUGEAUD weder wakker, ja heviger worden dan ooit te voren. Daarbij kwam, dat hij geenszins die gehoorzaamheid betoonde, welke de minister SOULT vooral van zijne onderhoorigen eischte. Men vond de inzigten van BUGEAUD, om het gezag der Franschen allerwege in deze gewesten uit te breiden, niet strekkende ter bereiking van het groote doel, te weten: rust, orde en veiligheid, maar regtstreeks leidende tot zeer aanzienlijke en jaarlijks terugkomende opofferingen, zoo van geld als van manschappen.

Nu reeds moest men besluiten, het leger van 90 tot 110 à 115 duizend man, waaronder 20,000 ruiters, te vermeerderen. Algemeen riep men om een nieuw stelsel, om de zending van verscheidene zaakkundige mannen naar de plaats zelve, tot een naauwgezet onderzoek, en men begon den val van den gouverneur-generaal te voorspellen.

Met nadruk bleef deze echter, volgens zijn plan, gedurende den geheelen zomer-veldtogt, in spijt van de buitengewone hitte van het jaargetijde, de oproerige stammen bestrijden; de onderwerping van verscheidene hunner in de maand Augustus was daarvan het gevolg.

De storm, die intusschen tegen den maarschalk BUGEAUD te *Parijs* was opgestoken, werd nog heviger door verordeningen, welke hij (den 9^{den} Augustus) had uitgevaardigd, waarbij hij belangrijke voordeelen beloofde aan de officieren en minderen in *Algerië*, die zich voor eene militaire kolonisatie aldaar wilden verbinden. Hij achtte die wijze van kolonisatie als de eenige mogelijke, zoo lang men door vijandige stammen omringd en van die in het land zelf maar half verzekerd was. Dit kolonisatieplan weêrstond echter de meerderheid der Afgevaardigden, en het schijnt, dat BUGEAUD hieromtrent meer zijne eigene begrippen, dan eenigen last des bewinds in *Frankrijk* gevolgd heeft, zoodat zulks als een nieuw bewijs werd aangemerkt van zijne onverschilligheid voor de goed- of afkeuring zijner meerderen.

Veel invloeds moet deze handelwijs gehad hebben op een bevelschrift, dat den 29sten Augustus het licht zag, en waarbij het opperbevel over de kolonie *Algerië tijdelijk* werd opgedragen aan den generaal LAMORICIÈRE, en den maarschalk BUGEAUD verlof verleend, om zich met 1 September naar *Frankrijk* te begeven. Dit was eene halve terugroeping, en zelfs de vrienden van den maarschalk begonnen hem te ontvallen, omdat zij hem, bij al zijne wezenlijke verdiensten, niet van eigendunkelijkheid konden vrijpleiten. Alleen de tolk van den heer THIERS verdedigde onvoorwaardelijk den gouverneur-generaal, en men zag daarin een blijk, dat, indien het eenmaal door de verzwakking van den maarschalk SOULT of bij eene nederlaag van den minister GUIZOT, tot eene verandering van bewind, en de heer THIERS weder aan het hoofd der zaken mogt komen, de maarschalk BUGEAUD met het beleid van de oorlogszaken zou worden belast, en hij dan zijn stelsel omtrent *Algerië* toch zou weten door te zetten.

Naauwelijks echter (in 't begin van September) in *Frankrijk* terug, begeeft hij zich naar den maarschalk SOULT, verzoent zich met hem, en de vrucht hunner raadpleging zou eenige wijziging in het algemeen beheer van *Algerië* zijn; waarbij, wel is waar, aan het militair gezag het opperbestuur zal verblijven, maar tevens de burgerlijke overheden meer invloed en zelfstandigheid zouden erlangen. Het was dan ook aan een der warme voorstanders van de beginselen des maarschalks BUGEAUD, den heer MAGNÉ, dat van regeringswege eene zending werd opgedragen, om op de plaats zelve een verslag van den toestand van zaken op te maken.

Het vertrek van BUGEAUD uit *Algerië* scheen den staat der kolonie merkelijk te hebben verachterd. Hetzij dat men zijne klemmende hand miste, hetzij dat de Arabieren zijne afreize als het sein van zijne terugroeping en als de beste gelegenheid tot nieuwe uitbarsting zagen, zeker is het, dat men op alle punten bijkans weder van opstanden hoorde, en het Fransch gezag in *Algiers* besluiten moest een der meest geestdrijvende priesters, MOHAMED-BEN-HAMED, die een der volksstammen in beweging had gebragt en gevangen was geraakt, te laten doodschieten.

De Flitta's stonden op, en bragten eene kolonne van 15 à 1800 man, onder den generaal BEAUJOLLY, zoodanig in het naauw, dat men in allerijl hulp moest zenden. De aanvoerder dier hulpmagt, kolonel BERTHIER, werd echter bij eenen aanval doodelijk getroffen, en een woedend gevecht was daarvan het gevolg, waarbij het lijk des kolonels beurtelings den handen der Franschen of der Arabieren werd ontscheurd. De kolonne moest naar *Bel-Assel* terugtrekken, en had ten minste 100 man dooden en gekwetsten.

Erger wachtte de Franschen. Op het eerste berigt van het evenvermeld gevecht, zond generaal LAMORICIÈRE, als tijdelijk hoofd der kolonie, dadelijk troepen naar *Oran* af; doch inmiddels kreeg hij berigt van een nieuw gevecht, waarin de Fransche troepen een zwaar verlies leden. Door het verraad van een inlandsch hoofd, dat nooit aanleiding tot wantrouwen had gegeven, werd de kolonel MONTAGNAC, bevelhebber van het kamp van *Djemina Ghazaout*, met 450 man van een batailjon jagers en een regement huzaren in eene hinderlaag gelokt, waarin hij door eenige duizende Arabieren en Kabylen, door ABD-EL-KADER in persoon aangevoerd, werd overvallen, en wel met zoo veel onstuimigheid, dat het meerendeel zijner manschap, gelijk ook hij zelf, werd nedergesabeld, zon-

der zich te kunnen verdedigen. Eene afdeeling van 80 man wist zich nog een doortogt door de zwermen van vijanden te banen, en op de begraafplaats van een Marabout vasten voet te krijgen. Gedurende twee dagen handhaafden zij zich hier, zonder leeftogt of drinkwater, en sloegen elken aanval heldhaftig af. De Emir bood hun lijfsbehoud, zij weigerden zich over te geven; eindelijk deden zij een uitval, doch vruchteloos, tegen de overgroote magt der belegeraars. Allen werden nedergehouwen. De bezetting van het kamp rukte, op 't hooren van het aanhoudend vuur, uit; doch kwam te laat; slechts 14 man van de kolonne van 450, waarbij 2 hoofd-officieren en 9 officieren van minderen rang, werden gered.

Zijn voordeel willende vervolgen en gebruik maken van de geestdrift, die zijne benden weder bezielde, poogde de Emir thans den generaal CAVAIGNAC, die met 1300 man ter hoogte van *Tlemecen* stond, te overvallen; doch dezen vond hij gereed hem te ontvangen, en na een kort gevecht moest hij aftrekken. Bij die gelegenheid is echter de bevelhebber van de Zuaven, PEYRAGUEZ, een oud soldaat, die den Keizer naar *Elba* was gevolgd, gebleven. - Elders werden evenwel 200 Franschen opgeligt, door toedoen van BOU-HAMID, partijganger des Emirs.

De generaal LAMORICIÈRE begaf zich in persoon naar het Westen, waar zijne tegenwoordigheid op het onverwachtst zoo noodzakelijk was geworden.

De Emir had alles met zoo veel geheimzinnigheid belegd en met zoo veel snelheid uitgevoerd, dat de generaal CAVAIGNAC van zijne nieuwe aanslagen geene kennis kreeg, dan toen het te laat was, om ze krachtdadig te verhinderen. De generaal trok terstond zijne magt bijeen, en vatte den 25sten September post aan de *Tafna*. Het ergste was, dat op de plaatsen, waar de Franschen zulk eene geduchte nederlaag hadden geleden, en waardoor het gebeurde in de *Dahra*-grotten zoo fel was gewroken, gedurende vier jaren eene diepe rust geheerscht en niemand eenig verraad gevreesd had. In het begin van October ging ABD-EL-KADER zelf de *Tafna* over, om den opstand, die zich als een loopend vuur verspreidde, al meer en meer aan te wakkeren. De geestkracht van LAMORICIÈRE stelde hem eigenlijk den voornaamsten dam. Die bevelhebber snelde naar *Tlemsen* en vereenigde aldaar 5 à 6000 man, om aanvankelijk de stammen in den omtrek in het oog te houden, en hij bragt werkelijk den opstand in de provincie tot staan.

Het vertrouwen, dat aan de Fransche zijde door de jongste gebeurtenissen zoo zeer was geschokt geworden, begon eenigzins te herlevendigen, vooral daar de provincie *Constantine* nog al rustig bleef. Intusschen werd niets door den vijand gespaard om de bevolking tot den uitersten haat tegen de Franschen aan te vuren. Zoo werden de afgehouwen hoofden der jongst gesneuvelde Fransche soldaten allerwege in de provincie *Oran* rondgedragen; talrijke benden doorkruisten het land, de gemeenschap tusschen *Tlemsen* en *Mascara* werd afgebroken, en de Franschen moesten zich - kwam er geene nieuwe versterking uit het moederland - tot de verdediging van de door hen bezette stellingen bepalen.

Die versterking zou opdagen, en alzoo het leger, dat wij trapswijze hebben zien vermeerderen, tot weinig minder dan 125,000 man worden gebragt.

De jongste gebeurtenissen waren toch van dat gewigt door de Fransche regering geoordeeld, dat zij besloot, de krijgsmagt in *Algerië* onmiddellijk met 12,000 man te versterken, en den maarschalk BUGEAUD te gelasten, terstond naar *Algiers* terug te keeren, het opperbevel in het Westen dadelijk te aanvaarden en den hoofdvijand te achterhalen en te vatten, *waar het slechts mogelijk ware*. De bedoeling der laatste woorden was wel geene andere dan die, dat men zich in de vervolging van ABD-EL-KADER niet moest ontzien, des noods de grenzen van *Marokko* te overschrijden, en met de daad de hand te houden aan het verdrag, ten verleden jare met dat land gesloten. De maarschalk BUGEAUD was op het ontvangen van de onrustbarende tijdingen uit *Afrika* reeds naar *Marseille* gesneld, en schreef vóór zijn vertrek een zonderlingen brief aan den prefect van zijn departement, waarin hij meer dan ooit op de opvolging zijner inzigten nopens de militaire kolonisatie bleef staan, waarin hij zich met de ministers weder overhoop wierp, en deed gevoelen, dat men hem, in den tegenwoordigen stand van zaken, niet missen kon, maar dat hij niet gezind was, om zijne inzigten en ontwerpen op te geven.

Zijn brief maakte op de ministers een zeer ongunstigen indruk, en had men een veldheer kunnen vinden, wien men zoo veilig als aan den maarschalk het opperbevel had kunnen toevertrouwen, dan hadde men hem gewis van de Afrikaansche reis verschoond. Thans moest men zich wel vergenoegen met eenige verontschuldigingen van den maarschalk en hem nog bovendien verdedigen. De bedoelde brief was zelfs meer

dan iets anders de oorzaak, dat de maarschalk SOULT als minister van oorlog zijn ontslag nam. Hij moet verklaard hebben, dat hij die betrekking niet konde blijven waarnemen, zoo lang men den gouverneur van *Algerië* de magt, welke hij tegenwoordig bezit, en die hem in staat stelt om geheel onafhankelijk van den minister van oorlog te handelen, liet behouden.

Den 15^{den} October kwam de maarschalk BUGEAUD te *Algiers* aan en vaardigde eene proclamatie uit ter geruststelling van de kolonisten, wijzende op de versterkingen, die er werden ingescheept, en gewagende van de krachtige pogingen, die hij zou aanwenden om hen te beschermen, en om den Emir, dien hij 'het onverzoenlijk opperhoofd des lands' noemt, naar *Marokko* terug te drijven. Ook aan de inboorlingen rigtte hij eene proclamatie naar de omstandigheden, waarin hij verklaarde, dat *Frankrijk*, hetwelk over zoo vele duizende soldaten kon beschikken, zich het oppergezag in *Algerië* niet zal laten ontwringen. Den 19^{den} verliet de maarschalk *Algiers*, ten einde het bevel te gaan op zich nemen van de afdeeling, die bestemd was om op de Marokkaansche grenzen werkzaam te zijn. Hij rigtte zich over *Miliana* naar *Teniet-el-Ad*, en zoude verder den weg naar *Tiaret* inslaan. In deze laatste plaats bevindt zich een stapelmagazijn. Geheel de omtrek was thans in opstand en de bezetting geblokkeerd. De maarschalk dacht *Tiaret* den 27sten of 28sten te zullen bereiken. Hij had nog eenige troepen aan zich getrokken, alsmede eene versterking van 4 à 500 Arabische ruiters van bevriende stammen, welke zich vrijwillig hadden aangeboden, en die hij had gemeend niet te moeten afwijzen. Men rekende, dat de maarschalk, bij het verlaten van *Milianah*, 9000 man bijeen had.

De maarschalk, den 29sten October te *Tiaret* aangekomen, vereenigde zich met den generaal LAMORICIÈRE; zij werden het spoedig over het plan van bewegingen eens; maar deze bleven nog altijd zeer afhankelijk van den staat des weders, de bewegingen van ABD-EL-KADER en een nieuwen vijand, BOU GERRA, uit het Zuiden opgedaagd. De maarschalk wilde eerst de opstandelingen in het binnenland en aan de *Milianah* bedwingen en tuchtigen, en daarna den hoofdvijand aangrijpen. Hij gebruikte de voorzorg, om de troepen, welke uit *Frankrijk* werden gezonden, vooreerst in de zeeplaatsen in bezetting te leggen, ten einde voor den winterveldtogt geene andere korpsen te bezigen, dan die aan de luchtstreek gewoon waren.

De eer van zijn bevelhebbersstaf, zijn krijgsroem, de belangen van *Frankrijk* waren grootelijks aan dezen veldtogt verbonden. Ofschoon velen op zijn beleid en meer nog op zijne veerkracht steunden, en men van de versterkingen, die naar *Algiers* waren gezonden, veel verwachtte, toch waren ook velen bezorgd voor eenen winterveldtogt in onherbergzame streken, te midden van verraderlijke vijanden.

De Koning der Franschen sprak, in 't laatst des jaars 1845, met opzigt tot de Afrikaansche bezittingen, en met den blik op den zomerveldtogt, de volgende woorden:

'Gebeurtenissen, die ik betreur, maar die den heldenmoed van onze krijgslieden op nieuw in het licht hebben gesteld, hebben de rust in onze Afrikaansche bezittingen gestoord. Ik heb terstond maatregelen genomen, opdat het gezag van *Frankrijk* daar allerwege de kracht en den invloed behoude, die aan hetzelve toekomen. Met hulp van den tijd zal onze krachtige volharding de veiligheid en den voorspoed van *Algerië* verzekeren.'

Laat ons thans een blik werpen op den uitslag van die maatregelen.

Het voornaamste ministeriële blad in *Frankrijk* moest erkennen, dat het Afrikaansche leger, door den drang der omstandigheden wel in 13 of 14 kolonnes gesmaldeeld, een groot aantal opstanden te bekampen had, die door de menigte en gelijktijdigheid beide, gevaarlijk waren. Eerst wanneer deze onderdrukt waren - hetgeen men eene moeijelijke en langdurige taak achtte - zou dat leger zich naar de grenzen van de woestijn en van *Marokko* kunnen uitbreiden, om den onverzoenlijken vijand uit *Algerië* te verdrijven, en daarna bedacht te zijn op de verdere vervolging van hem en van het leger, dat hij bijeengebragt zou hebben door de verhuizing der volksstammen naar *Marokko*.

Eindeloos zijn de wendingen des Emirs, om dat krijgsplan in duigen te werpen, en het gelukt hem grootendeels.

In November verspreidt zich het gerucht, dat ABD-EL-KADER in het hart van *Algerië* doorgedrongen is; maar eensklaps vertoont hij zich in de omstreken van *Taguin*, plundert de aan de Franschen onderworpen stammen, en staat welhaast te *Souary*, ten zuiden van *Medeah*, in het landschap *Titteri*. De generaal BEDEAU rukt onmiddellijk uit laatstgemelde stad naar *Boghar* op, om het verder voortdringen van den Emir te beletten. Blijkbaar was het dezen te doen, om de van Fran-

sche benden ontbloote streken te verontrusten en *Constantine*, waar men nu sedert geruimen tijd rust genoot, insgelijks tot den opstand aan te moedigen.

Deze bewegingen dwongen den maarschalk BUGEAUD, zijn plan geheel te veranderen. In plaats van naar het Westen te trekken, sloeg hij in 't laatst van November van de rivier *Mina* af, den weg naar het Oosten in, en keerde dus op zijne schreden terug. Met zijne hoofdkolonne intusschen scheen hij niets afdoende tegen ABD-EL-KADER te kunnen uitrigten; hij zond hierom den generaal JUSSUF af, of 't mogelijk ware, den vijand met zijne eigene wapenen te bestrijden, dat is, hem rusteloos met ruiterbenden na te jagen; en voorzeker was niemand daartoe beter geschikt dan JUSSUF, een gewezen Muzelman, wel bekend met het land, de taal en de wijze van oorlogvoeren des Emirs. - De maarschalk zelf trok nu naar het land der Flitta's terug, om aldaar de krijgsverrigtingen voort te zetten.

Hoe BUGEAUD onder de Flitta's oorlogde, kan men daaruit besluiten, dat hij eerlang duizende schapen, ossen en, zoo als men in éénen adem er bijvoegde, cenige honderde vrouwen en kinderen, die buit gemaakt waren, naar de kust opzond. Met vermoeijenis, koude, sneeuw en hagel moest hij worstelen, doch hij hield den moed onder zijne krijgslieden levendig. Hij, aan de eene zijde, JUSSUF aan de andere zijde, bleef den Emir op het felste vervolgen, en men slaagde er tevens in, om de provincie *Algiers* zoodanig te bezetten en door versterkte legerplaatsen af te sluiten, dat ABD-EL-KADER niet ligt daarin zou durven invallen. De toestand verhelderde zich, in 't begin des jaars, aldaar eenigermate.

Het regensaizoen, dat in December was ingevallen, had echter niet weinig medegewerkt om de geduchte worsteling weder te bemoeijelijken. Het vervoer van levensmiddelen en oorlogsbehoeften ging met groote bezwaren gepaard; een aanzienlijk getal paarden en muilezels bleef, vooral door gemis aan voeder, in den steek; door de togten van 20 of 25 dagen lang, leden de troepen geweldig; zij hadden aan het noodigste gebrek; gansche batailjons ontbrak het aan schoeisel, daar de convooijen niet bij tijds op de plaatsen hunner bestemming konden aankomen. Eenige rust moest hun dus gegund worden.

Maar hoe gedroeg zich inmiddels ABD-EL-KADER? Eerst ontwijkt hij JUSSUF in de woestijn, daarop daalt hij onverwachts in de provincie *Orleansville*, ten zuiden van het gebergte

Ouarensis, wordt daar met geestdrift ontvangen, en verspreidt weder schrik tot in de vlakte van de *Metidjah*. Naauwelijks rigt JUSSUF zich tegen *Orleansville*, of de Emir ontsnapt andermaal aan de tegen hem afgezondene kolonnes, en wendt zich naar de Marokkaansche grenzen. Hij wordt echter, in 't laatst van December, door beide zijne vervolgers zoo naauw vervolgd, dat zij de hoop koesteren, hem eindelijk te zullen omsingelen en vatten. JUSSUF ijlt met 450 ruiters den Emir na, BUGEAUD bezet zelf met zijn voetvolk een bergpas, door welke men meende dat ABD-EL-KADER zoude ontvlugten.

Men leest in een berigt nopens dat voorval het volgende: ‘De Fransche ruiters moesten gedurende eenen duisteren nacht, onder een gestadigen slagregen en langs allerslechtste wegen, eenen zeer bezwaarlijken togt afleggen. Toen zij tegen den morgenstond den trein van ABD-EL-KADER bereikten, vielen 10 paarden der Franschen van vermoeijenis dood. JUSSUF tastte evenwel den trein aan; maar nu vertoonde ABD-EL-KADER zich zelf aan het hoofd van 800 uitgelezene ruiters, en er had een gevecht plaats, waarbij men zich van weêrszijden dapper kweet, en ABD-EL-KADER, nadat hem een paard onder 't lijf doodgeschoten was, eindelijk genoodzaakt was te wijken. De ruiters van JUSSUF waren echter zoodanig vermoeid, dat zij den Emir niet konden vervolgen.’ Volgens de bekend gemaakte berigten, was dit gevecht den Franschen op een 30 tal dooden of gekwetsten en een 60 tal paarden te staan gekomen; maar of dit meer of minder zij, het hoofddoel, tot welks bereiking men zoo nabij was, werd *niet* bereikt; en het allerongunstigste weder belette om den Emir met dien nadruk te vervolgen, als nu noodig ware geweest.

De maarschalk BUGEAUD, die wel bevroedde, dat hij aan de beschuldigingen der partijen zou bloot staan, daarover, dat hij 't Arabisch hoofd als in het beslissend oogenblik had laten ontsnappen, zond een afzonderlijk berigt aan den minister van oorlog, om de redenen bloot te leggen, waarom hij bij deze gelegenheid slechts 450 ruiters had kunnen bijeenbrengen. Dit was aan de vermoeijenissen toe te schrijven, die het leger verduurd had, en waarvan wij hierboven gewaagd hebben.

Na het bedoeldé gevecht met ABD-EL-KADER moesten de Franschen naar *Orleansville* terugkeeren, en JUSSUF bleef nog alleen het veld houden om den vijand eenigzins te keeren. ABD EL-KADER wierp zich in de woestijn, om langs eenen omweg *Marokko* weder te bereiken.

Men dacht hem reeds lang in laatstgemeld land, toen hij, als een tijger, weder een sprong waagde uit de woestijn van *Mascara*. In Januarij volvoerde hij een rooftogt tegen een aan *Frankrijk* onderworpen stam, ten zuiden van *Medeah*; hij trok rustig met zijnen buit af, en men verloor weder zijn spoor. Die kortstondige verschijning had echter ten gevolge, dat vele Fransche troepen, ondanks de ongehoorde vermoeijenissen, sedert eenige maanden het veld moesten blijven houden.

Het was bij zulk een' geduchten winterstrijd, bij zoo veelvuldige bewegingen geen wonder, dat ook deze togt door bijzondere rampen gekenmerkt werd.

Spreken wij er slechts ter loops van, dat het in 't begin van dezen veldtogt weinig had gefaald, of de generaal D'ARBONVILLE, in het oosten van het krijgstooneel, een soortgelijk lot zou hebben ondervonden als de Fransche bevelhebber bij *Djemmâa-Ghazaouat*. Ter goeder trouw te midden van eenen volksstam verschenen, die aangeboden had zich te onderwerpen, werd hij aanvankelijk zeer goed ontvangen; doch toen hij verder trok en in bergachtige streken kwam, werd hij onverhoeds aangevallen en kon zich niet dan na eenig verlies aan de vervolging onttrekken.

Maar het einde van dezen veldtogt werd door eene gebeurtenis gekenschetst, die onder de treurigste van den langdurigen Algerijnschen strijd geteld moet worden.

De generaal LEVASSEUR, die in de provincie *Constantine* bevel voerde, was omstreeks de helft van December, aan 't hoofd van eene kolonne, uit de stad van dien naam uitgetrokken, om eenige oproerige stammen, in de rigting van *Setif* wonende, te kastijden. Zijne krijgsverrigtingen werden met eenen gunstigen uitslag bekroond en zijne benden hadden luttel of geen verlies geleden. Doch den 2^{den} Januarij, toen genoemde bevelhebber 2500 man vereenigd had, werd hij in de berglanden plotseling door eene snerpende koude en hevige sneeuwjagt overvallen. Nog even scheen hij naar het nabijgelegene *Bathena* te hebben kunnen ontwijken; doch de bevelhebber verkoos op zijne schreden terug te keeren, en dacht over het gebergte ligtelijk *Setif* te kunnen bereiken. Dat was noodlottig. De generaal LEVASSEUR moest, in het onstuimige weder, te midden van 't gebergte, zijne vermoeide benden des avonds rust gunnen. De tenten (uit twee kleine linnen zakken zamengesteld) werden met moeite opgeslagen. Doch des ande-

ren morgens, bij het ontwaken, bevond men zich door den sneeuw bedolven en omwald: een (Nederlandsche) el hoog was die opgestoven; en bij de strenge koude was alles zoo vast gevrozen, dat men de bijl moest gebruiken om de begraven goederen te delven. Men stelle zich den toestand van de ongelukkige krijgers voor, afgesloten van allen bijstand, overgegeven aan iederen vijand, van koude en honger krimpende. Zelfs geen teug water kon men erlangen, daar dit in de blikken waterflesschen bevroor. In allerijl werd het bevel tot den aftogt naar *Setif* gegeven; doch die togt veranderde ras in eene algemeene vlugt.

Alles scheen nog niets, zoo lang het dag was; men kon elkander nog eenigermate helpen, met hoe veel moeite dan ook, en de verspreide scharen tot staan en orde terugbrengen. Het gros der uitgeputte benden bereikte dan eindelijk den ingang van den bergpas. Maar nu was de avond gevallen, en, in den toestand waarin men zich bevond, misschien van vijandelijke horden omsingeld, ware het roekeloos geweest dien bergpas met den duister door te trekken.

Men besloot dit tot den volgenden morgen uit te stellen. Maar wie beschrijft den vreesselijken nacht, dien de strijders voor dien pas moesten doorbrengen? Gebrek neep op 't gevoeligste; maar nog strenger striemde de koude. Wat men slechts vinden kon, werd verbrand; de beschuitkisten zelfs met den voorraad, die nog eenigen het leven had kunnen rekken. Rust mogt men zich niet gunnen; rusten was den dood inslapen; velen lagen reeds verkleumd, bewegingloos, de ledematen bevrozen ten bodem; de lastdieren bezweken; de snerpende wind sloeg telkens nieuwe offers; de sneeuwjagten begroeven ze schier in den eigen stond; den dappersten in 't oorlogsveld ontzonk de moed op dat veld van wee der natuur; en, te midden van zoo veel jammeren, bij het verdoven der luttele vlammen, waaraan men zich kortstondig had gekoesterd, moest men - dansen; dansen om zich te verwarmen; dansen, als laatste middel, om niet van koude en kommer om te komen, en de gevaarvolle slaap van zich af te weren, die reeds zoo menigeen, als eene bedriegelijke sirene, had aangegrepen.

Eindelijk brak de dag aan: velen waren onherroepelijk verdwenen, anderen lagen met verstijfde voeten roerloos, of rigtten nog even de laatste magtelooze blikken tot hunne makkers en ten hemel. En voor die overbleven, was het lijden

nog niet ten einde. Den bergpas, dien men voor zich zag, had men in gewone tijden in een uur doorgetrokken, thans verliep daarmeê de gansche dag; ter naauwernood had men bij het opbreken, eene keurbende, onder den braven overste CHAPUY, kunnen vormen, die als achterhoede de rampzaligsten kon dekken. Deze werden op den togt door eenige plunderzieke bergbewoners aangetast; de uitgeputten moesten zich verdedigen; zij waren aan schipbreukelingen gelijk, die op een onherbergzaam strand geslagen en door barbaren met wisser verderf bedreigd werden, dan door den storm, die hun bodem had verbrijzeld. Schier onbegaanbaar was bovendien de weg. De moed, neen de hoop ontvlood. De beste soldaten hoorden luttel of niet meer naar bevelen; de lastdieren, die nog cenigen voorraad torschten, werden in den steek gelaten, bezweken al meer en meer; vruchteloos vermaanden de bevelhebbers de manschap om zich met de overgeblevene levensbehoeften te belasten; zij verroerden zich daar niet voor, en, op het gevaar af, om van den honger te sterven, dachten zij er enkel aan, om zich voor bevriezing te redden, zich eenen weg door de bergkloven en over de sneeuwhoopen te banen. Eerst omstreeks drie ure ging de achterhoede op marsch. Nieuwe offers eischte deze doortogt: hier stortten manschappen in de diepten, met bedriegelijke sneeuwkorsten overspreid; daar zonken anderen magteloos ter neder, om niet weder op te staan; ginds verdwaalden manschappen in 't gebergte, in eenen staat, dat zij zelfs de woeste bergvolken met deernis vervulden en de aloude gastvrijheid der Arabieren, in dezen uitersten nood hunner vijanden, zich niet verloochende.

Die gastvrijheid was de eerste straal van hoop, ook voor hen, die den bergpas waren doorgeworsteld: zonder deze, waren zij denkelijk alle bezweken; want aan gene zijde van den pas vertoonde zich aan hunne matte oogen een nieuw uitgestrekt sneeuwveld. Nog negen lange en bange uren was men van *Setif* verwijderd. Geen nieuwe nacht, als de vorige, ware meer door te brengen geweest. Hadden de omringende Arabieren zich nog vijandig getoond tegen die uitgevaste en krachtelooze scharen, zij zouden ze ligtelijk hebben kunnen ter nederstooten; - doch op 't gezigt van dat droevig overschot der uitgelezene bende, die bedelde om een stuk broods en een dronk ter lafenis, werden de wraakgierige harten vermurwd; verpleging, verwarming, bescherming vonden de Fransche strij-

strijders onder de hutten van hunne vijanden. Andere Arabieren boden zich als gidsen aan, en eindelijk tegen vier ure na den middag begonnen de eerste dezer zoo hard beproefde troepen te *Setif* aan te komen en naar het hospitaal te waggelen.

De generaal LEVASSEUR, van het gros zijner magt afgeraakt, was onder de laatsten, die met zijne ruiterij te *Setif* aankwam, vanwaar dadelijk hulp werd afgezonden voor de achtergeblevene soldaten, die zich in alle rigtingen hadden verstrooid. De weg, dien de kolonne gevolgd had, werd door de lijken der bezwekenen aangewezen. Velen dergenen, die in het leven waren gebleven, kwamen gedurende de volgende dagen in den rampzaligsten toestand te *Setif* aan. Den 8sten miste men echter nog 800 man, en van de geredden waren er 250, waaronder niet weinig officieren, wier voeten bevroren waren. Den 10^{len} waren reeds 283 lijken van door koude en honger omgekomene Franschen, te *Setif* aangebragt. Men rekende, dat de kolonne 1200 geweren en haren geheelen veldtrein verloren had. Daarentegen hadden de Arabische hulpbenden zich weten te redden. Vijfhonderd man moesten te *Setif* in het hospitaal lang verpleegd worden. Eener Fransche ruiterbende, die tot het opsporen van verdwaalde manschappen was afgezonden, trof bijkans hetzelfde lot. Gelukkig werden sommige dezer ruiters, door het instinct hunner paarden, die over de diep met sneeuw bedekte bergstreken den weg vonden, gered.

Meermalen had men de Arabieren van zulke zware sneeuwstormen, als nu de kolonne van generaal LEVASSEUR had getroffen, hooren verhalen, en hun het treurig lot afschilderen van gansche karavanen, die daaronder bedolven waren geraakt. Men had dit alles aan den invloed van de Oostersche verbeelding toegeschreven; doch, helaas, nu zelve, in den bergpas van *Bou-Taleb*, ondervonden, dat die verhalen maar al te veel waarheid behelsden.

Bij al deze gebeurtenissen, was vooral ook de blik geslagen op de houding van *Marokko*. Druk werd met den Keizer aldaar onderhandeld, om hem rekenschap te vragen van al het drijven van ABD-EL-KADER op zijn gebied, en om hem nadrukkelijk tot het in acht nemen van onzijdigheid te bewegen. - Een gezant werd door *Marokko* naar *Parijs* afgevaardigd, een gezant met een zeer weidschen naam, en die ook zeer weidsch onthaald werd met wapenschouwingen enz.; doch die weinig of geen verandering kon brengen in den toestand van zijnen heer, tegenover den rondzwervenden Emir en diens bondgenooten in *Marokko*.

Hoe weinig ABD-EL-KADER gezind was, zijne ontwerpen tot het herwinnen der heerschappij over *Algerië*, of althans het westelijk gedeelte daarvan, op te geven, bleek ook daaruit, dat hij, ondanks zijnen kortstondigen aftogt naar *Marokko*, de stoutheid zoo verre dreef, van nieuwe Kalifa's van *Titteri* en *Milianah* te benoemen, welke bevelhebbers op hunne beurt weder een aantal inlandsche hoofden over de verschillende stammen aanstelden, zij mogten al of niet door *Frankrijk* gekozene overheden hebben. SI-AHMED, een van de door *Frankrijk* aangestelde Kaids, die bijzonder de zaak van dat land had omhelsd, werd in de uitoefening van zijne waardigheid vermoord.

Als men nu de gevolgen zamentrekt van de buitengewone inspanning van krachten, welke het Afrikaansche leger sedert den herfst had ten toon gespreid, waren zij op zich zelve niet zonder gewigt: het landschap *Algiers* toch was onaangeroerd gebleven; de volksstammen rondom *Orleansville* waren getuchtigd en onderworpen; in het gewest *Oran* was het gewigtigste gedeelte der afdeeling *Mascara* weder bedwongen; eindelijk faalde thans 's vijands poging, om *Constantine* in opstand te brengen.

Doch, aan den anderen kant, waren alle pogingen, om den hoofdvijand in handen te krijgen, weder mislukt; de voordeelen zelve duur gekocht; de staat der manschappen, na de veelvuldige vermoeijenissen, allerbeklagenswaardigst; de hospitalen opgehoopt; de helft der paarden van de ruiterij had men er bij ingeschoten, en eene geduchte ramp had de magt in *Constantine* geknakt, zoodat ABD-EL-KADER op dit landschap weder meer het oog durfde vestigen.

Geen wonder, dat de tegenpartij in *Frankrijk*, meer dan ooit, een hevigen toon aansloeg, en de deugdelijkheid van het stelsel betwijfelde, dat BUGEAUD gevolgd had, waardoor deze er toe gebragt was, om nieuwe versterking van allerlei aard aan *Frankrijk* te vragen.

In andere opzigten waren de jongste gebeurtenissen in het Algerijnsche drukkend voor *Frankrijk*. De minister van finantiën moest, al dadelijk bij den aanvang der zitting, in het begin des jaars, erkennen, dat het evenwigt tusschen ontvangsten en uitgaven, hetwelk men reeds bereikt dacht te hebben, ten gevolge der nieuwe offers, die de tegenwoordige staat van zaken in *Algiers* vorderde, niet kon worden tot stand gebragt.

XIII.
Lente-veldtogt in 1840. - *Voortdurend verschil van beschouwingen over de volkplanting in het moederland. - Nieuwe woelingen van* Abd-el-kader *in Marokko. - Uitwisseling van gevangenen*.

De lenteveldtogt, die nu aanving, had beslissender gevolgen dan de afgeloopene.

Men begon met de vlakte van de *Metidjah* zeer te versterken; zelfs de militie van *Algiers* werd uitgezonden, omdat men voor eenen inval van den onvermoeibaren vijand beducht was.

Vervolgens toog de maarschalk BUGEAUD met 3500 man in de gebergten der Kabylen, die de wapenen hadden opgevat; en hij trok ook een deel der troepen van den generaal LAMORICIÈRE aan zich, die het landschap *Oran* genoegzaam bevredigd had. Den 19^{den} Februarij leverde de maarschalk in 't midden van het *Jurjura*-gebergte een scherp gevecht, waarbij hij den Kabylen een gevoelig verlies toebragt, maar waarbij ABD-EL-KADER het met zijne ruiters over de met sneeuw bedekte bergtoppen, als van ouds, weder wist te ontkomen. De maarschalk zag zich, na dit gevecht, verpligt, om bij den uitgeputten staat zijner benden naar *Algiers* terug te keeren. Het was echter om spoedig met versche magt naar het Kabylenland te snellen, waar het heette, dat de Emir zich nog genesteld had.

ABD-EL-KADER wachtte den maarschalk niet af, vlugtte in eene zuidwestelijke rigting, plunderde eenen aan de Franschen onderworpen stam, doch zag zich ook spoedig den buit door kolonel CAMON ontnemen. Vooral onderscheidde zich in de vervolging van den Emir weder de generaal JUSSUF, die hem half Maart aangreep, doch slechts zijnen trein vermeesterde.

BUGEAUD kon dan ook nu met meer gerustheid naar *Algiers* wederkeeren, en hij meende aan de legermagt eene dagorder te mogen rigten over de volharding en moed, die zij bij de jongste krijgsverrigtingen had betoond; terwijl hij tevens de militie van *Algiers* ontsloeg.

Hij kon zich nu ook verstaan met den hertog van AUMALE, die, op het bekomen van de ongunstige tijdingen in 't begin des jaars, naar *Algiers* was teruggekeerd, zoowel in *Medeah* als *Milianah* de zaken hersteld en geregeld had, en nu gereed was om met den maarschalk en JUSSUF den vijand in de bergachtige streek van *Ouarensis*, ten zuiden van *Orleansville*, te bestrijden.

Genoemde jeugdige vorst was hier echter meer dan onderbevelhebber. Algemeen werd hij gedoodverwd als den toekomstigen landvoogd van *Algerië*. Welligt dat de maarschalk BUGEAUD hierover juist niet gesticht was. Althans deze was op zijn terugkeer naar *Frankrijk* bedacht, zoodra hij den togt naar de *Ouarensis* zou volvoerd hebben. Zoo waar was dit, dat, toen de generaal MAGNAN in de eerste dagen van Mei te *Algiers* aankwam, om den maarschalk namens de regering te bewegen van zijn voornemen (immers vooreerst) af te zien, hij een brief van den maarschalk vond, waarin deze kennis gaf, dat hij zijn ontslag zou vragen en den generaal tevens gelastte *onmiddellijk* naar *Frankrijk* terug te keeren.

Nadat de bedoelde streek werkelijk tot rust was gebragt, in 't begin van Junij, keerde de Fransche prins naar het moederland weder en BUGEAUD was staatkundig genoeg eene welverdiende, maar toch vrij hoogdravende, vereerende dagorder nopens 's vorsten verrigtingen openbaar te maken. ‘Over eene uitgestrektheid lands (heette het) van 140 uren ver, van *Algiers* afgerekend, laat de prins gehoorzaamheid en rust achter. Zijn vertrek, zoowel als onze legerberigten, getuigt, dat de hagchelijke toestand ten einde is, waaruit ons wingewest nieuwe krachten geput en die ons genoodzaakt heeft om *het verder uit te breiden*. Die staat van zaken zal het leedgevoel verflaauwen, dat des prinsen vertrek bij het leger zal veroorzaken. Trouwens, dat leger weet, dat, indien nieuwe stormen over ons mogten opkomen, 's Konings zonen ook herwaarts zouden terugsnellen.’

Inmiddels had er weder eene van die gebeurtenissen plaats, welke met eene zwarte kool in dezen krijg staan opgeteekend en van de woestheid en barbaarschheid getuigt, waarmede die vaak gevoerd wordt. Een driehonderdtal Fransche krijgsgevangenen werd den 27sten April, in het kamp van ABD-EL-KADER, wreedaardig vermoord. De gevangenen werden genoodzaakt de hutten, die zij tot dusverre bewoonden, te verlaten, en bij zeven of acht in de hutten van hunne bewakers opgesloten. Hier

werden zij, omstreeks middernacht, op een gegeven teeken door de Arabieren overvallen, en ter neder geschoten of gestooten. Met de woede der wanhoop stelden zij zich nog te weer; eenigen weinigen gelukte 't, het bloedbad te ontkomen, en de tijding van deze nieuwe ramp in het Fransche leger te *Lala-Magrenia* over te brengen. Een uur lang hoorden die vlugtelingen, die schier wonderdadig den moord ontkwamen, het geweervuur achter hen knetteren; bewijs van den fellen wederstand, dien hunne ongelukkige strijdmakkers nog hadden geboden.

Zeer diep was de indruk, dien deze jammervolle gebeurtenis in *Frankrijk* te weeg bragt, dieper nog dan het onheil, dat den generaal LEVASSEUR in den jongsten winter-veldtogt, te midden van de sneeuwgebergten, had getroffen (en weswege, om dit nog in het voorbijgaan te zeggen, die generaal was teruggeroepen).

De prins van de *Moskowa* viel, in de pairskamer, de ministers over den gepleegden moord hard, omdat hij beweerde, dat ABD-EL-KADER vroeger voorgesteld had, de thans geslagte krijgers uit te wisselen. De minister GUIZOT ontkende dit niet, doch verdedigde zich daarmede, dat de voorslag des Emirs niet ernstig gemeend was geweest, en dat de uitwisseling geduid zou zijn geworden als een bewijs van zwakheid der Franschen. Overigens had de regering al het mogelijke beproefd, om de gevangenen te bevrijden, vooral door onderhandelingen met *Marokko*; want de legerplaats des Emirs bevond zich op Marokkaansch gebied.

Aan deze ramp paarde zich later nog (31 Mei) die, welke eene bezending gekwetsten trof, die alle door een troep Kabylen werden neêrgesabeld. De generaal RONDOM, tot wiens troepen die ongelukkigen hadden behoord, nam daarover felle wraak; hij versloeg de Kabylen, doodde wel een 200tal der hunnen, en ontnam hun vele duizenden stuks vee.

Reeds in Februarij had de minister van oorlog aan de afgevaardigden eene voordragt ingediend, strekkende, om de krijgsuitgaven voor *Algerië* dit jaar met omstreeks 52½ millioen franken te verhoogen. Deze aanzienlijke aanvrage was onder anderen daarop gegrond, dat de uitgaven voor het loopende jaar, ten behoeve van de volkplanting, berekend waren voor 60,000 man, terwijl in December het leger aldaar tot 95,381 man was gestegen (de inlandsche geregelde hulptroepen niet eens medegerekend); dat de krijgsmagt in *Afrika* wel vooreerst op

dit bedrag zou moeten gehouden worden; dat, eindelijk, ten minste 1500 paarden en 1500 muilezels moesten worden aangekocht, om de jongstgeledene verliezen aan te vullen. Daarenboven moest voor aanbouw van kazernen, hospitalen enz. gezorgd worden.

De Kamer had die voorslagen met veel ernst onderzocht; de commissie uit haren boezem had vooral voorgeslagen, om een ministerie uitsluitend voor de Algerijnsche zaken op te rigten, en over het geheel wankelde men in het vertrouwen op het oorlogsstelsel van den maarschalk BUGEAUD. Ja, meer en meer begon men te twijfelen, of het bezit van de Afrikaansche bezitting opgewogen werd door het groot getal menschenlevens en de vele geldelijke offers, die zij jaarlijks kostte.

De aanvragen voor *Algerië* werden intusschen in het laatst der zitting, in Junij, met overgroote meerderheid toegestemd, waarbij het nogtans aan geene gewigtige beschouwingen ontbrak. Een afgevaardigde, de heer DESJOBERT, durfde zelfs van ontruiming spreken, doch werd met vrij wat afkeuring ontvangen. De Minister van Oorlog bragt hulde aan het door den maarschalk BUGEAUD gevolgde krijgsstelsel, hetgeen te meer opmerking wekte, omdat het wel bekend was, dat de regering het met dien veldoverste gestadig oneens was. De minister deed uitkomen, dat men, ondanks alle tegenspoeden, toch geen duim breed gronds verloren, en men allerwege ontzag voor Frankrijk's wapenen opgewekt had. Veel spiegelde hij voor van den verderen aanbouw en de ontwikkeling des lands; hij verklaarde, dat reeds 48,000 bunders gronds door de kolonisten aldaar bebouwd werden, en dit zou meer en meer toenemen, daar de Franschen immer voortgingen met het invoeren van verbeteringen, het graven van kanalen, het gezonder maken van steden, enz.

De heer DE LAMARTINE[1] toonde zich een groot bestrijder van BUGEAUD's stelsel omtrent het aanleggen van militaire koloniën. De dichterlijke redenaar bepleitte daarentegen met vuur het vestigen van burgerlijke volkplantingen, ja, het beperken van de veroveringen. De wijze van oorlogvoeren werd ook, in verschillenden zin, behandeld; sommigen keurden hoogelijk de strooptogten af, die de bevolkingen verbitterden en

(1) De beroemde dichter heeft, in zijne dezer dagen in het licht gekomen staatkundige verloogen, vooral ook *Algiers* als een groot bezwaar voor Frankrijk's vrije beweging in *Europa* voorgesteld.

den krijg eindeloos zouden rekken, terwijl anderen de jammeren van den krijg als onvermijdbaar voorstelden.

Er heerschte nu een paar maanden eene betrekkelijke rust; zoodat de maarschalk BUGEAUD en ook de generaal LAMORICIÈRE naar *Frankrijk* konden oversteken, om aan een anderen strijd, dien der algemeene verkiezingen, deel te nemen.

Alle berigten uit *Algiers* luidden thans even gunstig; de gemeenschap was allerwege vrij en onbelemmerd; reizigers durfden geheel alleen tot zelfs den zoom der woestijn betreden; de koophandel bloeide, en men begon, op vele uren afstands van de uiterste posten, huizen te bouwen.

Thans was echter de beurt aan de Franschen, om eene daad van barbaarschheid te plegen, die de Arabieren met wraakzucht vervulde. De generaal CAVAIGNAC was in de gelegenheid, om op de grenzen van *Marokko* eenige stammen te omsingelen, die zich, bij de jongste vijandelijkheden, schuldig hadden gemaakt aan het vernielen van een detachement. Een 500 tal der Arabieren, waaronder vrouwen, werden afgesneden en tot de zeekust gedreven. Herhaaldelijk, doch vruchteloos, aangemaand, om zich over te geven, werden zij alle door de Fransche soldaten afgemaakt of verdronken. Dezen spoorden hunne vijanden zelfs in de spelonken, of op bijna ontoegankelijke rotsen op, waar zij zich verscholen hadden, om ze neder te vellen. Men verontschuldigde den woesten krijgsman later daarmeê, dat hij tot zoo dolle wraak was aangespoord, omdat de Arabieren nog kleederen of wapenen droegen van de Fransche soldaten, die zij vroeger vermoord hadden.

Zoo volgt hier wraak op wraak, bloedbad op bloedbad; en, behalve den meer geregelden strijd, gaan er weinig maanden voorbij, waarin geen tooneel valt te vermelden, van hetwelk de menschheid gruwt.

Waar was intusschen de hoofdbevelhebber der Arabieren in dezen korten tijd van rust, die den Franschen gegund was?

Hij was naar *Marokko* geweken, trachtte aldaar zijn kamp te herstellen, en was voorts zoo werkzaam, door het uitstrooijen van met opgewondenheid gestelde geschriften, dat de generaal CAVAIGNAC tot dubbele waakzaamheid genoopt werd. Langdurige rust, dit weet men, is bij den Emir altijd een voorbode van een nieuwen storm.

Deze kwam dan ook weder opzetten. Het uit *Algerië* verjaagde krijgshoofd dreef zijn spel in *Marokko* derwijze, dat hij gansche landschappen in zijn belang, of liever, zoo als hij 't

voorspiegelde, in dat des geloofs won. Voorraad werd hem ruimschoots verstrekt; versche manschappen vulden zijne gedunde gelederen; zendelingen, ook in *Algerië*, werden weder naar alle zijden afgevaardigd, om het wat verflaauwde vuur des heiligen oorlogs op nieuw te ontsteken.

Dit alles ging zoo verre, dat de Fransche gemagtigde in *Marokko* den Keizer aansprak om eene genoegzame krijgsmagt bijeen te brengen, ten einde de strooptogten van in *Marokko* gevestigde volksstammen tegen te gaan. ‘Doch,’ zoo als een berigt in der tijd opmerkte, ‘de Keizer van *Marokko* belooft veel, doet niets. Hij is volkomen magteloos om zich te doen gelden.’ De Marokkaansche overheden konden den Emir volstrekt niet beletten, zoo zij hem niet in de hand werkten, om op eenige uren afstands van de Franschen, op 't gebied des Keizers, benden te verzamelen en verbindtenissen met de oproerige stammen aan te knoopen. De Marokkaansche Kaïds, wat zij ook mogten betuigen, als de Fransche bajonetten hun in de oogen schitterden, zoodra deze verdwenen waren, wisten zij den buit met ABD-EL-KADER schoon te deelen. Daarenboven kon deze zich, over de Marrokkaansche haven *Tetuan*, naar welbehagen met zijne agenten te *Gibraltar* verstaan, kreeg aldus keur van wapenen en krijgsvoorraad in overvloed in handen, en de uitdeeling daarvan, beter nog dan zijne woorden, was geschikt om de slechts noode tot rust gebragte stammen op de grenzen van *Algerië* weder tot den oorlog op te wekken. Weinig bekreunde hij zich om den Keizer van *Marokko*; hij liet allerwege met grooten ophef verkondigen, dat hij de man was, die de Halve Maan voor haren ondergang behoedde; hij bewoog zich frank en vrij, en de Keizer gaf nopens hem zoo onbeteekenende, elkander vaak weêrsprekende bevelen, dat, indien de onderbevelhebbers ze al hadden willen uitvoeren, het hun schier onmogelijk zou geweest zijn. ABD-EL-KADER was geslepen genoeg, om steeds zijnen eerbied voor dien Vorst te betuigen, maar met bijvoeging, dat hij zich in gemoede om geen bevelen kon bekommeren, die het gevolg waren van de kuiperijen der Christenen ten hove. Hij stelde de Franschen voor als meer en meer veroverziek, daar zij thans ook de oogen naar *Tunis* begonnen te wenden, hetgeen in zoo verre waar was, dat de Bey van dat landschap zich in Frankrijk's armen wierp, uit zucht tot onafhankelijkheid van de Porte, die daarover niet weinig tegen het Parijsche kabinet in 't harnas geraakte en nu en dan, bij 't

afgeven van firmans, enz., meer dan ooit deed verstaan, dat zij de opperheerschappij over *Algiers* althans regtens niet wil opgeven.

Geen wonder, bij dit alles, dat het volk meer en meer opgewonden werd, en aldra de tijdingen van ernstiger aard werden.

De Marokkaansche Keizer was weder geprangd, aan de eene zijde door de aanhoudende pogingen des Emirs, die hij niet krachtig kon wederstaan, zonder zich aan beschuldigingen van zijn eigen volk bloot te geven; aan de andere zijde door de klemmende vertoogen der Franschen, die met niets minder dan eenen nieuwen inval dreigden.

Hem bleef niets anders over, dan de Franschen te laten begaan, die spoedig krachtige maatregelen namen, te meer, daar zich ook in het binnenland van *Algerië* zulk eene vijandige stemming onder de Arabieren begon te vertoonen, dat de Fransche bewoners niet dan met gewapend geleide aldaar konden reizen. Eene mobile kolonne van 6000 man werd door den generaal DE BAR, tijdelijk opperbevelhebber, bijeengebragt. De generaal PELISIER toog in October met eene kolonne uit *Mostaganem*, ten einde den omliggenden stammen te toonen, dat men steeds op zijne hoede was; de Marrokkaansche grenzen werden thans afgesloten; de maarschalk BUGEAUD, tot inkeer gekomen nopens het opperbewind, haastte zich naar *Algerië* terug te snellen. Zijn naam verspreidt schrik onder de Arabieren. Door gepaste maatregelen van voorzorg werd de Emir thans in bedwang gehouden, en bepaalden zich zijne ondernemingen tot het overvallen van enkele kleine posten, waartegen echter de Franschen, onder den kolonel MAC MAHON, eenen welgelukten strooptogt tegen eenen Marokkaanschen stam aan de grenzen hadden volvoerd, waardoor hun wel 7 of 800 inlanders, meer dan 1000 stuks hoornvee en 15,000 schapen in handen waren gevallen. Deze uitkomst droeg zeker veel er toe bij, om de Marokkanen in teugel te houden.

Te midden der uitrustingen van dezen herfst, trok de uitwisseling van een elftal krijgsgevangenen, een gering overschot van velen, die zich in de deïra van ABD-EL-KADER in *Marokko* bevonden, en wie ellende of den dood wachtten, als zij geen Muzelman wilden worden, de algemeene aandacht. Onder de nu vrijgekomenen bevond zich de luitenant-kolonel COURBY DE COGNARD. Dertig duizend franken werden tot losprijs van deze gevangenen betaald, en onder degenen, die hunne bevrijding nog op Afrikaansche kust vierden, behoorde ALEXANDER DUMAS, die destijds de reis in het noorden van *Afrika* deed, welke hem op zoo veel

onaangenaamheden voor de regtbanken is te staan gekomen, daar hij hierdoor buiten staat was, de naar zijne romans hunkerende dagblad-uitgevers te voldoen, en het publiek zeker niet weinig teleurstelde.

Maar om tot de losgegevene gevangenen terug te komen, het strekte ABD-EL-KADER bij de zijnen niet tot eere, dat hij gevangenen prijs gaf om zich geld te verschaffen, in plaats van ze uit te wisselen, waartoe de overeenkomst reeds zoo goed als gesloten was. Reeds waren ruim 30 Arabische krijgsgevangenen uit *Frankrijk* daartoe op Algerijnschen bodem aangekomen, die thans weder naar *Frankrijk* teruggevoerd moesten worden. Zij keerden derwaarts met woorden vol eerbied voor hun hoofd, en spijtig, dat zij onder zijn oog niet op nieuw den heiligen strijd konden strijden! Getuigenis te meer van de verbittering, die de geestdrijvende ABD-EL-KADER onder de zijnen weet op te wekken en levendig te houden.

Nopens deze geslaakte krijgsgevangenen werden in der tijd vele berigten openbaar gemaakt. Uit dat, hetwelk opgegeven werd als van den kolonel COURBY DE COGNARD afkomstig, bleek, dat hij en zijne medegevangenen langen tijd een zeer hard lot te verduren hadden gehad. Maanden achtereen moesten zij zich voeden met een handvol meel, dat zij met water vermengden. Trouwens, de volgelingen van ABD-EL-KADER zelven schenen niet veel beter lot te hebben, en men schreef dan ook vooral den gruwzamen moord in de *Deïra* toe aan de onmogelijkheid, waarin de Arabieren zich bevonden om de krijgsgevangenen te onderhouden. Althans ABD-EL-KADER wilde daarvan de verantwoordelijkheid niet dragen, en hij liet zich daarover aan den genoemden kolonel op eene wijze uit, die van zijnen afschuw daarvan moest getuigen. De kolonel had namelijk, tijdens de onderhandelingen over de loskooping der gevangenen, een mondgesprek met hem gehouden, waarvan de bijzonderheden der vermelding waardig zijn. De kolonel vond den Emir met eenige zijner onderbevelhebbers in zijne tent. Hij voerde het gesprek door tusschenkomst van eene Fransche vrouw, uit *Arles* geboortig, en wier lotgevallen vrij romanesk luiden. Als een jong meisje, was zij voor eenige jaren door een troep rondzwervende Arabieren voor de poorten van *Oran* opgeligt, en later met een der onderbevelhebbers van den Emir gehuwd. Zij sprak het Arabisch zoo goed, dat zij als tolk kon worden gebezigd. ABD-EL-KADER trachtte den kolonel te winnen of op de proef te willen stellen. ‘Daar uw vaderland u aan uw lot

overlaat,' zeide hij, 'en u niet wil uitwisselen, vraag ik u, of gij bij mij blijven wilt? Ik zal u groot maken, u fraaije wapenen en schoone paarden geven.' Natuurlijk wees COGNARD dit aanbod met fierheid af; hij verklaarde, dat hij niet wist, wat er in zijn vaderland voorviel, maar dat hij niet kon gelooven, dat *Frankrijk* zijne krijgslieden aan hun lot zou overlaten. Hij zeide den Emir dank voor de gedane aanbiedingen, doch gaf zijn vast besluit te kennen, dat hij nooit eenig land zou dienen dan het zijne. Wel verre dat ABD-EL-KADER zich over dit stoute antwoord verstoord toonde, reikte hij hem de hand toe, zeggende: 'Ik ben tevreden; weldra zult gij uw vaderland wederzien.' En nu maakte de kolonel van de gelegenheid gebruik, om even onverschrokken den Emir den moord van de ongelukkigen in de deïra te verwijten; het Arabisch hoofd betuigde, dat, wanneer hij tegenwoordig ware geweest, zulks nooit zou zijn voorgevallen. Of dit nu waarheid is, staat te bezien.

Onder de gewigtige maatregelen, door den maarschalk BUGEAUD nog in dit jaar uitgelokt en door de regering goedgekeurd, behoorde vooral die, dat de zetel der krijgsbevelhebbers, die in elke der militaire indeelingen, waarin het land gesplitst is, het gezag voeren, van de aan zee gelegene steden meer landwaarts in werden overgebragt. Het gevolg daarvan zou bijv. zijn, dat *Medeah* voortaan de hoofdplaats der provincie *Algiers* zou wezen. Deze verandering had ten doel, om den krijg met de binnen 's lands gevestigde en nog altijd woelende stammen met meer kracht te kunnen voeren en de kolonisatie aan de kuststreek aan te moedigen. De stad *Algiers* bleef evenwel de hoofdstad van het geheele wingewest.

De maarschalk BUGEAUD stond overigens met kracht zijn denkbeeld voor, dat alleen militaire koloniën nut konden stichten, en zijne bestrijders beschuldigden hem, dat hij door velerlei maatregelen van bestuur, de vestiging van burgerlijke volkplanters zoo goed als onmogelijk maakte. Het gevolg daarvan zou zijn geweest, dat er zich in de ruime en vruchtbare vlakte van de *Metidjah*, rondom de stad *Algiers* gelegen, en die bijzonder geschikt is voor kolonisatie, nog slechts drie dorpen bevinden, waarvan twee, *Souma* en *Toudouk* geheeten, in eenen kwijnenden toestand; terwijl alleen het derde dorp, naar den maarschalk SOULT *Dalmatië* genaamd, in een bloeijenden toestand verkeert; hetgeen echter vooral aan de nabuurschap van het stadje *Belidah* wordt toegeschreven. De landbouwers in de twee eerstgenoemde plaatsen werden door ziekten, in het heete jaargetijde, zwaar geteisterd, en de

geneeskundige hulp scheen nog al te wenschen over te laten. Daarentegen nam de kolonisatie in het landschap *Oran* zeer toe, ofschoon het, door de nabijheid van *Marokko*, hiertoe minder geschikt is. De gezagvoerders in *Oran* schenen evenwel, in strijd met den maarschalk, het aanleggen van burgerlijke volkplantingen aan te moedigen. Een brief vandaar, van het laatst des jaars, behelsde onder anderen: ‘Vier schoone en gewigtige dorpen worden thans in de provincie *Oran* gebouwd, namelijk het dorp der prinsen, dat van *St. Dénis du Sig*, dat van de landbouwkundige vereeniging, en dat, hetwelk een Spanjaard, de graaf DEL BASSO, geheel alleen sticht. Behalve deze, zijn er nog een aantal andere, die even snel in bloei toenemen, als alles van dien aard rondom *Algiers* langzaam gaat. Groote stukken gronds worden aan Europesche volkplanters in *Oran* toegewezen, en het cijfer der landverhuizers is in het laatste halfjaar reeds hooger gestegen, dan dat naar de provincie *Algiers*.’

Zoo heerschte, na groote inspanning, bij het einde van dit jaar, in de volkplanting weder tamelijke rust, die slechts een oogenblik, diep in het binnenland, door BOU-MAZA, aan het hoofd zijner ruiters, werd verstoord. Deze benden werden echter door de Franschen spoedig in ontzag gehouden; vele naar *Oran* uitgeweken inboorlingen, uitgelokt door den gunstiger toestand aldaar, keerden naar hunne vorige woonplaatsen weder; doch men mogt in geenen deele vergeten, dat de geestdrijverij der Muzelmannen hun in een oogenblik die veerkracht kon teruggeven, welke hun thans scheen te falen. Terwijl de Franschen door zachtere middelen hunnen zedelijken invloed op de volksstammen wilden herstellen, moesten zij zich toch altijd voor oogen houden, dat de strijd morgen kon worden hervat.

XIV.
Togten tegen de Kabylen in 1847. - Abd-el-kadeb *handhaaft zich in Marokko*. - Bugeaud's *ontslag*. - *Verheffing van den hertog van* aumale.

De rust, die in den aanvang des jaars heerschte, stak gelukkig af bij de crisis, waarin zich de bezitting in het vorige jaar

had bevonden. Zelfs legden verscheidene inlandsche opperhoofden grooten ijver aan den dag, om hunne hulde aan den maarschalk BUGEAUD te brengen. Daaronder bevond zich de magtige Kalif van *Mediana*, een grijsaard, die zelfs niet geschroomd had, in het gure jaargetijde met dat doel de verre reis van 60 of 70 uren naar *Algiers* te doen. Met veel onderscheiding werd hij, die nog nooit de befaamde stad had gezien, door den maarschalk ontvangen, die hem onder anderen de middelen verschafte om een huis te bouwen, in plaats van de tent, waarin hij, even als de meeste Arabische hoofden, van oudsher woont.

Als eene kenschetsende bijzonderheid van de pogingen, die de Fransche regering thans aanwendde, om de bevolking te winnen, mag vermeld worden, dat in het begin dezes jaars, te *Philippeville*, in tegenwoordigheid van een aantal Muzelmannen, eene moskee werd ingewijd, die op kosten der Fransche regering is gebouwd. Wat vooral opmerking verdiende, was, dat de Muzelmansche priester bij die gelegenheid gebeden voor den koning der Franschen, in plaats van, gelijk anders het godsdienstig gebruik medebrengt, voor den Sultan heeft gedaan.

Daarenboven vernam men zeer gunstige berigten nopens de ontvangst van een nieuw benoemd Fransch zaakgelastigde bij den Keizer van *Marokko*, die de krachtigste verzekeringen gaf van zijne vredelievende gevoelens en zijn zucht, om *Frankrijk's* vriendschap te behouden. De zaakgelastigde had in zijne aanspraak de gebeurtenissen van het vorige jaar, met veel staatkunde, als het gevolg van een louter misverstand voorgesteld, en gezegd, dat men nu de noodige waarborgen voor de toekomst had.

Sommigen gaven zich, bij een en ander, aan de hoop over, dat ABD-EL-KADER's invloed op de bevolking alsnu zou verflaauwen. Doch anderen, die de vroegere ondervinding raadpleegden, meenden, dat men niet te veel vertrouwen moest op de thans heerschende rust, en zagen reeds met angstvalligheid uit, of niet hier of daar weder eene nieuwe beweging werd voorbereid, een nieuwe opstand was uitgebarsten.

En werkelijk had BOU-MAZA, die zich eenigen tijd bij den stam der *Ouled-Naïls* had opgehouden, een gedeelte der bevolking van de kleine woestijn in het landschap *Constantine* opgeruid, en de Fransche troepen aldaar genoodzaakt, een scherp gevecht te leveren, waarin zij wel 130 man, en daaronder verscheiden officieren, verloren. Tegelijkertijd had de sherif MULEY-OU-MOHAMMED, die zich in het gebergte verborgen had gehouden, den oorlog ten noordoosten van *Setif* hervat. Gelukkig, dat de

scheik BOU-AKKUS, die het landschap *Sahel*, dat is het kustland tusschen *Bugia* en *Philippeville*, erfelijk regeert, den Franschen trouw bleef en tegen den sherif optoog. Het gelukte hem dezen te verslaan, vóór nog de Fransche kolonnes in verschillende rigtingen kwamen opdagen, om aan dezen nieuwen aanval perk te stellen.

Wat de pogingen van BOU-MOUZA betreft, eene kolonne onder den generaal MAREY, die tegen hem was afgezonden, had in Februarij bijkans hetzelfde lot getroffen als dat van den generaal LEVASSEUR in het vorige jaar. Ook nu werd het krijgsvolk, ten noorden van het meer *Zarhet*, door een hevigen sneeuwstorm overvallen, maar het gelukte nog even in tijds eene legerplaats te bereiken, waar de manschap het einde van het ongunstige weder moest afwachten. Na zich hersteld te hebben, greep de generaal MAREY een deel van den stam der *Ouled-Naïls* aan, en bragt het een groot verlies toe. Dit en andere weloverlegde togten van den maarschalk BUGEAUD, die zelf insgelijks te velde was getrokken, bragten de opgestane stammen eerlang tot rust.

Naauwelijks evenwel waren deze bewegingen gestuit, of ABD-EL-KADER zelf verscheen weder ten tooneele, en wel ten zuiden van *Mascara*. Scherpzinnig had hij die landstreek gekozen, welke vroeger bij herhaling door de Franschen bezet was geweest, doch thans kortstondig verlaten. De volksstammen hadden hiervan reeds gebruik gemaakt, om het hoofd op te steken (en dit bewijst, hoe dwang veelzins de Arabieren slechts in teugel kan houden). Reeds waren ook de Franschen beducht geworden om eenige magt derwaarts te zenden; toen zij de tijding bekwamen, dat ABD-EL-KADER hen was vóór geweest, waarschijnlijk met het doel, om de hem eenigzins genegen stammen naar *Marokko* te troonen.

De wederverschijning van den Emir bragt alom in de kleine woestijn schrik te weeg. De generaals CAVAIGNAC en RENAULT vlogen weder te wapen en over *Daya* en *Saïda* naar de bedreigde streken, terwijl ook JUSSUF op nieuw te velde toog.

Eene der belangrijkste gebeurtenissen, die den nu weêr geopenden strijd kenmerkten, was dat gemelde BOU-MAZA den Franschen in handen viel. Men kent dat vermaarde Arabisch hoofd, dat in 1845 den opstand aanstookte, die de geheele bezitting op het gevoeligste schokte, en waarin ABD-EL-KADER welligt eene minder werkzame rol speelde, dan deze BOU-MAZA. De Franschen erkenden, dat hij een hunner gevaarlijkste vijanden

was, en wel te meer, omdat alles voorspelde, dat, indien eenmaal ABD-EL-KADER, op welke wijze ook, van het krijgstooneel mogt aftreden, hij de man zou zijn, die de taak zou voortzetten, om hier de Halve Maan tegenover de Christenheid te planten. Een jaar lang had hij nu reeds onder de stammen ten zuiden rondgezworven, en was nu naar de *Dahra* teruggekeerd, waar zijne tegenwoordigheid genoeg voorspelde, dat hij op nieuw al het mogelijke zou doen, om de Kabylen in die bergachtige streken tot nieuwen opstand te voeren. Zoo verre ging reeds zijn invloed, dat, zoo men verzekert, de Emir hem als zijn verklaarden mededinger beschouwde, en zij het op elkanders leven hadden toegelegd. Het was de kolonel DE ST. ARNAUD, die zich van hem meester maakte; hij werd vervolgens naar *Frankrijk* gevoerd. Hij is nog geen dertig jaren oud, met wonden bedekt, die hem in den strijd tegen de Franschen zijn toegebragt, een man van buitengewone ligchaamskracht en te gelijk van veel vernuft. Hij wordt in *Frankrijk*, vooral in de hoofdstad, met veel onderscheiding behandeld. Men gaf het de kleur, of hij vrijwillig tot de Franschen was overgegaan. Behalve over zijne onderwerping, mogt men zich verheugen over die van de Kabylen in het algemeen; zoodat de stand van zaken zich in Mei al meer en meer begon te verhelderen.

BUGEAUD vertrouwde de Kabylen echter niet te veel, en wilde, om hen voor goed aan het Fransche gezag cijnsbaar te maken, eenen nieuwen togt tegen hen ondernemen. Dit wekte veel tegenspraak in het moederland en het bewind, door velerlei omstandigheden in allerlei moeijelijkheden gewikkeld, wilde de middelen tot het volvoeren van den togt niet ter beschikking van den maarschalk stellen. Deze - men kent hem reeds - was de man niet, om zich van zijn voornemen te laten afbrengen. Hij verschaft zich zelf de middelen, door, op eigen gezag, aanzienlijke sommen uit de koloniale kassen te ligten. Deze daad vermeerdert den storm, die tegen zijn gezag in *Frankrijk* opsteekt, draagt bij tot het ontslag van den minister van oorlog, MOLINE DE ST. YON, en doet scherper blik dan ooit slaan in het bestuur van *Algerië*, met dat gevolg, dat de tegenpartij er misbruik op misbruik in aantoont, en zelfs regterlijke vervolgingen daarop gegrond worden.

Wat nu den krijgstogt van BUGEAUD op zich zelven aangaat, deze slaagt volkomen, ofschoon de Kabylen zich vinnig te weer stelden. Zij waagden, in den nacht van den 17^{den} Mei, zelfs een aanval op het Fransche kamp, die afgeslagen werd, waarop de

Kabylen verre achteruitgedreven, en verscheiden hunner dorpen afgebrand werden.

JUSSUF had inmiddels de stammen van de *Djebel-Amour* tot rede, en de generaal CAVAIGNAC de oproerigen in het zuidwesten van *Oran* aan het wijken gebragt.

In het laatst van Mei keerde BUGEAUD naar de stad *Algiers* terug, en verkondigde, dat meer dan 80 stammen voor *Frankrijk's* wapenen hadden gebukt, dat zijn gezag in *Kabylië* was erkend, en dus gansch een landschap door hem was veroverd. Hij had het bevel over de krijgsmagt aan den generaal BEDEAU overgelaten, en was meer dan ooit gezind om naar het moederland terug te keeren; zoowel om de afkeuring, die zijn stelsel van krijgskoloniën aldaar had gevonden, als misschien omdat hij, bij eene mogelijke verandering van bewind, voor dat van oorlog in aanmerking zou komen: immers werd hij om strijd door de heeren GUIZOT en THIERS beide gevleid en gevierd.

Hij stond bepaald op zijn ontslag, en keerde den 5^{den} Junij naar *Frankrijk*; voorloopig werd hij door den generaal BEDEAU vervangen. In de dagorder, die hij bij zijn vertrek uitvaardigde, verklaarde de maarschalk, dat hij zich zoo zeer door de wetgevende magt belemmerd vond, dat hij met geen vrucht meer het opperbevel over de kolonie kon behouden.

Onder den indruk van de jongste gebeurtenissen in *Algerië*, en bij de zekerheid van het aanstaande ontslag des maarschalks BUGEAUD, werden gewigtige beraadslagingen in de Kamer der Afgevaardigden gevoerd. Van de zijde der tegenpartij werd het stelsel van militaire volkplanting, door BUGEAUD met hand en tand vastgehouden, op het levendigste bestreden; nogtans bragt men vrij algemeen hulde aan het doorzigt en de koenheid van den man, die nu reeds jaren lang den bevelhebbersstaf in het weêrbarstige Algerijnsche gebied had gevoerd. Bij deze beraadslagingen boeide onder anderen de rede van den generaal LAMORICIÈRE de aandacht, die zich voor de burgerlijke kolonisatie verklaarde; een gevoelen, dat zeker van gezag is, als men nagaat, gedurende welk een langen tijd deze bevelhebber aan de gebeurtenissen in *Algiers* een werkzaam aandeel heeft genomen.

De aanvraag van 25 millioen voor het onderhoud van een buitengewoon leger in *Algerië* van bij de 38,000 man, waarvan 3,300 ruiters, boven de gewone krijgsmagt, werd zonder bezwaar goedgekeurd. Doch de regering werd gedwongen, het artikel uit de voordragt te ligten, betreffende de militaire

kolonisatie; in dat voorname opzigt werd aldus BUGEAUD's stelsel veroordeeld, ofschoon de tegenwoordige minister van oorlog, generaal TREZEL, er zijn zegel aan had gehecht.

Bij die gelegenheid kwamen ook twee andere vraagstukken ter sprake, die vrij uiteenloopend beschouwd werden. Het eene, het al of niet toelaten der vrijheid van drukpers in de volkplanting, door sommigen begeerd, achtten de bewindslieden strijdig met de belangen der bezitting. Het andere vraagstuk is de bevordering van de Christelijke godsdienst in *Noord-Afrika*. Van eenige zijden werd het der regering euvel geduid, dat zij daarvoor niet meer deed, waarop de heer GUIZOT zich liet ontvallen, dat de tijd der kruistogten voorbij was, iets hetgeen hem scherpe aanvallen in de bladen der geestelijkheid op den hals haalde, die thans zelfs brieven uit *Algerië* meêdeelen, waarin van den beginne der verovering wordt opgehaald, dat het bewind, in dit opzigt, aan zijne roeping is te kort geschoten. Het verdedigt zich echter daarmeê, dat de verwering, de regeling en de grondvesting van de volkplanting moeten voorafgaan aan de bevordering van die belangen, welke men hier op 't oog heeft.

Het geheel der begrooting voor *Algerië*, 120 millioenen franken beloopende, werd aangenomen.

Terwijl de Kabylen-stammen alsnu tot rust waren gebragt en het opperbevel tijdelijk in andere handen was overgegaan; - terwijl men in het moederland redekavelde en twistte over stelsels van verdediging en bebouwing van de volkplanting, hield ABD-EL-KADER zich aan de grenzen van *Marokko* op, gereed om van elke kleine feil zijner vijanden, van elke onverhoedsche gebeurtenis gebruik te maken, ten einde zijne oude bedrijven te hervatten.

Inmiddels lokte hij de Marokkanen meer en meer rondom zich henen. En zoo, schijnbaar niet handelende, baarde hij genoeg bezorgdheid, dat de Fransche benden een waakzaam oog moesten houden, en de prins DE JOINVILLE, die gewoonlijk des zomers in de *Middellandsche Zee* kruist, den steven naar de Marokkaansche wateren wendde, om op alles gevat te zijn.

De Keizer, door *Frankrijk* gespoord, besloot eindelijk eene poging te wagen, om den Emir van zijn gebied te verdrijven, en zond een zijner zonen, prins SAÏD, aan 't hoofd van 1800 ruiters, daartoe af. ABD-EL-KADER overviel dien jeugdigen bevelhebber, luttel tegen hem opgewassen, bij nacht, en verjoeg hem met verlies van manschap en trein; ja, wist een deel van

de tegen hem afgezondene magt aan de zijne aan te sluiten, zoodat deze geheele poging, wel verre van hem te schaden, hem scheen te sterken.

Door den nood gedwongen, spande de prins echter al het mogelijke in, bragt den Emir op zijne beurt een gevoeligen slag toe, en de Keizer oefende eene bloedige wraak op twee uit het Algerijnsche opgetogen stammen, die tot ABD-EL-KADER's hulp wilden snellen. Dit alles verlamde voor het oogenblik zijne pogingen.

Inmiddels was men in 't moederland tot gewigtige besluiten gekomen. Immers gold het de vragen: Wie den maarschalk BUGEAUD bepaaldelijk zou opvolgen? Welk stelsel men in plaats van 't zijne zou stellen? - Zouden herfst en winter weder aanbreken met de in *Algerië* gewone schriktooneelen van *razzia's* en rampen, over Arabier en Frank beide uitgestort? Of zou men eene poging doen, na zeventienjarigen oorlog, om de zaken meer in den grond te verbeteren, een nieuw tijdvak voor de Afrikaansche bezitting te doen aanbreken?

Wat den opvolger van den maarschalk betreft, men dobberde tusschen verscheidene krijgsoversten; doch, vooral sedert een jaar, scheen de opvolger in 't opperbevel te zullen zijn een Koningszoon, de hertog van AUMALE, een jeugdig vorst, doch die reeds sedert verscheidene jaren, in 't veld en in den raad, aan de gebeurtenissen in *Algerië* deel had genomen. Het gerucht van zijne verheffing bevestigde zich eerlang; in 't begin van October verscheen hij als gouverneur-generaal in *Algerië*; doch het ontwerp, dat er moet bestaan hebben, om hem tot Onder Koning aldaar te benoemen, werd niet verwezenlijkt, omdat dit in strijd werd geacht met de verantwoordelijkheid der ministers. De Mentor van den vorst zal de generaal CHANGARNIER zijn. De generaal BEDEAU herneemt zijn gewigtigen post in *Constantine*; de generaal LAMORICIÈRE in *Oran*.

Een bevelschrift zag voorts het licht tot regeling van het bestuur; verschillende wijzigingen werden ingevoerd, alle met het doel, om de zaken te vereenvoudigen. In stede van drie takken, voor de Geldmiddelen, Binnenlandsche Zaken en Open bare Werken, zal men één bestuur voor de Burgerlijke Zaken instellen. Het gevolg daarvan zal zijn, dat de invloed van de krijgskundigen in den Raad voor de Algerijnsche zaken daardoor zal winnen, daar het burgerlijk gedeelte twee stemmen zal verliezen. Om dit eenigzins op te wegen, zal de zamen

trekking van dienst niet bij het Departement van Oorlog, maar bij dat van Buitenlandsche Zaken plaats hebben.

De verheffing van den hertog van AUMALE toont blijkbaar het voornemen, om eene krachtige wending aan het bestuur van de kolonisatie te geven. Bij de veroordeeling van het stelsel van volkplanting des maarschalks BUGEAUD, is het waarschijnlijk het tegenovergestelde, dat van burgerlijke kolonisatie, dat zal bovendrijven. Men heeft, misschien reeds in dien geest, eene commissie uit *Algerië* afgevaardigd naar den hoofdzetel van Nederlands volkplantingen in het Oosten, ten einde aldaar het stelsel van landbouw op te nemen.

Zal de hertog er in slagen, om de gewigtige roeping te vervullen, welke hem verbeidt? Zal hij gelukkiger zijn dan zoo vele veldheeren en bewindvoerders van rijke ondervinding en groote geestkracht, die hem zijn voorgegaan? Onmiskenbaar heeft de Vorst, vooral bij de gebeurtenissen van 1846, getoond, dat hij dapper was in den strijd, en te gelijk de bevolkingen wist te winnen door gematigdheid en door het brengen van orde in 't bestuur. Zijn lof, die in *Milianah* en elders opgaat, is geene ijdele vleijerij. Maar gewisselijk is 't iets anders, over een enkel landschap de oogen te laten weiden, dan over geheel de volkplanting en over de staatkunde, die rondom hem woelt, den blik te laten gaan; iets anders, den bloei der geheele kolonie bij vrede te bevorderen, dan des noods op dat ruime veld met klem te handelen in den krijg. Dat deze nu plotseling zou geëindigd zijn, omdat de koninklijke prins aan 't hoofd der zaken is gesteld; dat de gang van zaken als met een tooverslag hervormd zal worden, omdat eenige veranderingen in het bestuur zijn gebragt; dat de misbruiken ineens zullen zijn uitgeroeid, ABD-EL-KADER van invloed verstoken op de volksstammen, die op zijn woord gewoon waren te wapen te snellen, wie zou dit gelooven, na eenen slechts oppervlakkigen blik in de geschiedenis van *Algerië*, in de jongste zeventien jaren? Wie zou zich daarmeê durven vleijen, die den uitslag reeds van zoo vele proefnemingen aldaar nagaat, die overdenkt, dat men weder met hartstogten en beschouwingen van zeer uiteenloopenden aard zal te worstelen hebben, en welk een kreet van bitse afkeuring over 's hertogs benoeming van de boorden van den *Teems* is opgegaan!

Nogtans, hoe moeijelijker de taak zij, hoe grootscher, bovenal voor een prins van den bloede, om die te vervullen naar zijne krachten, met den wil om Frankrijk's troon te schragen aan die zijde,

waar hij sedert zoo vele jaren nog op zeer onwissen bodem staat; een bodem, als het zand der woestijn, aan de eindpalen van *Algerië's* bezit.

Er ligt iets geheimzinnigs in de bestemming van dit wingewest, voor de toekomst, voor de uitbreiding van kennis, voor de zaak der beschaving; zij is noodig geworden voor *Frankrijk*; zij staat met zijne ontwikkeling in verband; zij maakt deel zijns levens uit; zij kan niet opgegeven worden; hier is handhaving en uitbreiding wet der noodzakelijkheid, gelijk het die is geweest voor de Britten in *Indië*, voor *Rusland* tegenover de Tartaarsche volksstammen; *Frankrijk* kan en zal niet terugtreden; zijn stamhuis en volk geven elkander hier de hand, om de verovering van 1830 tot het uiterste te behouden: dat ligt in 's Vorsten verheffing; dat is de geest, die uit de meeste geschriften van Franschen ademt.

Voorzeker zal de jeugdige Vorst, in de vervulling van zijne taak, kunnen steunen op de voorlichting van mannen, rijp van raad, op den kloeken geest van anderen, nog sterk van krachten, of grijs geworden in 't zwaaijen van den degen. Voorzeker zal hij al die voorzorgen nemen, welke Frankrijk's eer, zijn roem, ondanks het moeijelijke van zijnen post, kunnen handhaven. Maar ook ongewijfeld zal zijn bewind op harde proeven worden gesteld. De geschiedenis wenkt en waarschuwt hem. Die toont, hoe soms de best berekende ontwerpen hier inzonderheid falen, omdat men 't groote, het waarlijk winnen van de bevolking, nog niet bereikt heeft, al heeft het honderdduizenden menschen ten grave gesleept, en reeds honderde millioenen schats geëischt. Ook nu zijn ontwijfelbaar aanslagen van volksstammen, onverhoedsche rampen, gevolgen van blinden geloofs- en volkshaat, te wachten; ook nu weder moet men verwachten, dat de sluwe en onvermoeibare hoofdvijand der Franschen niet zal nalaten, om 't gezag der Westerlingen over de streken, die hij als zijn voorvaderlijk erf beschouwt, te bekorten en te ondermijnen. Nieuwe strijd wacht zeker den jeugdigen veldheer; ook hij zal zich met het vermaarde hoofd der Arabieren meer regtstreeks moeten meten, en nogmaals zal het dezen niet ongemakkelijk vallen te ontsnappen, op het eigen oogenblik, dat men denken mogt, hem zeker te grijpen. Hij schijnt als de struis zijner woestijn, die den fieren kop in de vederen wegschuilt, om de jagers te verbijsteren en het op de vlugste rossen te winnen. ABD-EL-KADER heeft, de ervaring toont het, den geest van duizenden en duizenden, zoo niet

van allen voor zich, die hij bij den Koran en bij de schimme zijns vaders oproept en bezweert tot den heiligen strijd.

Zeventien jaren duurt reeds die strijd, welken *hij* vooral heeft doen ontbranden tegen het magtige *Frankrijk*. Wij hebben al de wisselingen er van nagegaan, en, als wij, aan de eene zijde, de standvastigheid, de geestdrift en den heldenmoed moesten bewonderen, welke over en weder werden ten toon gespreid; aan de andere zijde moesten wij groote rampen betreuren en werden wij met afgrijzen vervuld over de gruwzame daden, en de verregaande wreedheid, waarmede dikwerf deze krijg werd bezoedeld. Men heeft het gezien, hoe, van den aanvang af der verovering, besluiteloosheid, toevallen, invloed der staatkunde van meer algemeenen aard, belet hebben, dat Frankrijk's heerschappij, trots al de inspanningen en versche aanvoeren van manschap en geld, nog dien diepen wortel heeft geschoten, welke haar duurzaamheid belooft. Men heeft de gedurige en spoedige opeenvolging van gezagvoerders, de verandering van stelsel na stelsel gadegeslagen, hetzij genoemde heerschappij was beperkt tot de zeestad *Algiers*, tot haar onmiddellijk landgebied, of dat zij verder en verder voortschreed, hier tot aan *Marokko*, op den achtergrond tot aan den steilen *Atlas*, ten oosten tot aan *Tunis*. Hoe menige togt, door dapperheid en beleid ondernomen, en zegevierend volvoerd, werd door al die dobberingen van stelsels, door de weifelingen, nu van Regering, dan van Kamers, geheel ijdel gemaakt. Hoe stuitten soms de beste plannen af op de bezwaren van luchtgestel, van weder, van den bodem, en op de moeijelijkheid om talrijke benden, door woeste of slecht gebaande streken henen, van al het noodige te voorzien.

Als men dit alles onpartijdig nagaat; als men de gemakkelijkheid beseft, waarmeê ABD-EL-KADER in *Marokko* een steunpunt vindt en door den sluikhandel, zoo als men beweert, over *Gibraltar* van de noodige krijgsbehoeften wordt voorzien; als men zich voor den geest brengt, wat *Algiers* vóór de verovering geweest is, hoe eeuwen lang de knellendste slavernij, de verfoeijelijkste zeeroof, ten hoon van beschaving en menschheid, aldaar den looden schepter hebben gezwaaid; hoe het doel van *Frankrijk* breede ontwikkeling is van de rijke hulpbronnen zijner volkplanting; hoe 't in het noorden van *Afrika* verlichting wil ontsteken en met den tijd misschien doordringen tot aan gene zijde van matelooze woestenijen; hoe het wetenschappen en kunsten weêr wil doen bloeijen op den bodem,

vanwaar barbaren ze hebben verdreven, dan moet men toegeven, dat *Frankrijk*, te midden van den krijg, in spijt van alle rampen en tegenwerkselen, reeds veel gedaan heeft met zich te handhaven, met de eerste grondslagen te leggen voor den arbeid des vredes; dan bloedt het hart nog meer bij het overzien van zoo vele geofferde menschenlevens, zoo vele platgetreden velden, zoo vele vernielde steden en zoo vele soorten van verderf, gedurende dezen langen strijd; dan zijn toch reeds handel en scheepvaart veel aan *Frankrijk* verschuldigd voor het verdrijvenvan den zeeplaag uit de wateren, die drie werelddeelen omspoelen, en dan neigt de Menschheid er toe, om aan dat land de eindelijke zege toe te wenschen; maar de ondervinding spreekt op onverbiddelijke wijze, dat die nog verre verwijderd is, en dat zij gewisselijk nog door menigen bloedigen, droevigen slag zal moeten worden gekocht.

J.J. BELINFANTE.

Iets over de zeden der Friezen, vóór het verlies hunner vrijheid.

(*Uit* worperi thaboritae *Chronicon Frisiae*).

Het is van algemeene bekendheid, hoe, ten gevolge der aanhoudende veeten en burgeroorlogen, inzonderheid der langdurige twisten tusschen de Schieringers en Vetkoopers, *Friesland* in 1498 genoodzaakt werd, zich aan het juk van hertog ALBRECHT van *Saksen*, stadhouder der *Nederlanden*, onder den titel van *Erfpotestaat* te onderwerpen, en hoe het, na nog eenige jaren aan hertog GEORGE van *Saksen*, graaf EDZARD van *Oostfriesland* en KAREL van *Egmond*, hertog van *Gelre*, ten twistappel gestrekt te hebben, in 1517, voor een' prijs van 100,000 kroonen, door laatstgenoemden vorst werd afgestaan aan KAREL van *Oostenrijk*, die weldra al de *Nederlanden* onder zijne heerschappij zou vereenigen. *Groningen*, dat toen met *Friesland* nog naauw verbonden was, en zelfs onder den meer algemeenen naam van *Friesland* begrepen werd, deed in 1498, uit vrees voor hertog ALBRECHT, hulde aan den Utrechtschen bisschop FREDERIK van *Baden*, moest later graaf EDZARD als Heer erkennen, en geraakte eindelijk mede in handen van KAREL van *Egmond*, wien het echter in 1536 de gehoorzaamheid opzegde, om die insgelijks aan KAREL van *Oostenrijk* op te dragen. Tot dezen tijd hadden de noordelijke gewesten van ons

Vaderland hunne vrijheid onveranderlijk gehandhaafd, wel den keizer in naam als hunnen Opperheer erkennende, maar immer gehoorzaamheid weigerende aan alle vorsten en heeren, die, zelfs op keizerlijk gezag, hen tot schatting of leenpligt hadden willen dwingen. Men kan dus aannemen dat *Friesland, Groningen* daaronder begrepen, zijne onafhankelijkheid verloor omstreeks het einde der 15de eeuw, en deze tijd treft nagenoeg te zamen met dien, waarin WORP of WORPER van *Thabor* zijn *Chronicon Frisiae* heeft geschreven, uit hetwelk wij eene schets van de zeden der bevolking van dit gewest wenschen te ontleenen. Geboren in het Friesche dorp *Rinsmageest*, werd deze WORPER, na vroeger de pastorij in zijne geboorteplaats bekleed te hebben, eerst regulier kanonnik, later onder-prior, vervolgens huisbezorger (*procurator*) en eindelijk prior in het klooster *Thabor*, waar hij in 1538 overleed. De door hem geschrevene Latijnsche Kroniek van zijn Vaderland, die, met ter zijde stelling van alle latere toevoegsels, wat althans de politische geschiedenis betreft, slechts tot den eersten inval van den Hollandschen graaf ALBRECHT van *Beijeren* in *Friesland*, in 1395, voltooid schijnt, werd in den loop dezes jaars door het Friesch Genootschap voor Geschiedenis, Oudheden en Letteren in het licht gegeven. De omtrent de Friesche letterkunde zoo verdienstelijke geleerde, Dr. J.G. OTTEMA, die reeds vroeger in het Tijdschrift *de Vrije Fries*, Derde Deel, Tweede Stuk, een verslag wegens de voorhandene handschriften van genoemde Kroniek had geplaatst, heeft zich ook met de uitgave van dit belangrijk geschiedwerk wel willen belasten. Het is verdeeld in drie boeken, waarvan het eerste de ligging, den omvang en de gesteldheid van *Friesland* beschrijft, het tweede de geschiedenis verhaalt van de prediking des Christendoms in dit gewest, en het derde de oorlogen der Friezen schetst tegen de vorsten die getracht hebben hen aan hunne heerschappij te onderwerpen.

Onder de benaming *Friesland* wordt echter in WORPER's Kroniek niet slechts dat gedeelte van ons Vaderland bevat, hetwelk tegenwoordig de gewesten *Friesland* en *Groningen* uitmaakt; hij vat die benaming nog op in den vollen omvang, dien zij oudtijds bezeten heeft, en verdeelt het geheele land in de navolgende zeven gewesten: 1. *West Friesland*, bevattende een aanzienlijk gedeelte van het tegenwoordige *Noord-Holland*, 2. *Westergoo*, 3. *Oostergoo* met *Opsterland* en *Smallingerland*, 4. *Schooterland, Stellingwerf* en de kleinere Wouden, benevens *Drenthe*, het graafschap *Kuinre* en de omliggende landen tot

aan *Vollenhoven*, 5. *Groningen* en *Ommelanden*, 6. *Oost-Friesland*, bevattende toen schier al de landen tot aan de *Wezer*, en 7. de landen langs de kust der *Noordzee* van de *Wezer* tot aan *Ditmarschen* in het hertogdom *Holstein*. Van deze gewesten was echter te zijnen tijde het eerste reeds onderworpen aan de graven van *Holland*; het vierde maakte, met uitzondering van *Schooterland, Stellingwerf* en de overige Wouden, een deel uit van het *Oversticht*, en gehoorzaamde aan de bisschoppen van *Utrecht; Oost-Friesland* was sedert 1464 door keizer FREDERIK III tot een graafschap verheven; terwijl het land aan de overzijde van de *Wezer* aan verschillende heeren onderworpen was, ofschoon de Ditmarschen nog altijd hunne onafhankelijkheid tegen den koning van *Denemarken* handhaafden. De stad *Groningen* had de omliggende streken, *Ommelanden* genoemd, aan zich schatpligtig genaamd; maar zelve gehoorzaamde zij aan geenen vreemden meester. Echter had zich daar eene andere politische gesteldheid gevestigd, dan in het overige, gedurende WORPER's vroegere jaren nog onafhankelijke, deel van *Friesland*, dat schier alleen uit *Oostergoo* en *Westergoo* bestond, doch waarbij zich ook die gedeelten van het vierde gewest gevoegd hadden, die hunne vrijheid tegenover de Utrechtschen bisschoppen hadden weten te bewaren, en later met *Opsterland* tot de zoogenaamde *Zevenwolden* werden vereenigd. Het zijn dan ook deze drie landstreken, *Westergoo, Oostergoo* en de *Zevenwolden*, die sedert het gewest hebben uitgemaakt, onder den naam van *Friesland* bekend, welks grenzen tot op den huidigen dag nagenoeg dezelfde gebleven zijn.

Indien al de schets van de zeden der Friezen, door WORPER in het tweede hoofdstuk van het eerste boek gegeven, op al de genoemde gewesten van toepassing is, zoo is het toch wel als zeker te achten, dat de schrijver zich daarbij vooral dat gedeelte van zijn Vaderland zal hebben voor den geest gesteld, dat met zijne onafhankelijkheid ook zijne nationale zelfstandigheid het langst had bewaard; eene zelfstandigheid, die in de overige gewesten, welke aan het gezag van vreemde heeren gehoorzaamden en als wingewesten aan andere uitgestrektere bezittingen waren toegevoegd, natuurlijk langzamerhand moest te loor gaan. Wij laten thans van deze schets eene vertaling volgen, waaraan wij straks nog enkele opmerkingen wenschen toe te voegen.

‘Terwijl ik den lof der Friezen te vermelden en hunne zeden te schetsen wensch, verdient het in de eerste plaats vooral te worden opgemerkt, dat de Friezen, ofschoon zij onder de Germanen vertoeven, en gerekend worden tot hen te behooren, echter door voorkomen, taal en zeden ten sterkste van de overige Germaansche volken verschillen. Slechts zeer weinigen zijn er onder de Germanen die hunne taal kunnen verstaan, en nog veel geringer is het aantal dergenen die haar ooit volkomen leeren spreken, hetgeen naauwelijks aan één uit de duizend te beurt valt[1]. Ook verschilden onze vaderen van al de overige Germanen niet weinig in uiterlijk voorkomen, zoodat een Fries, ver van zijn Vaderland verwijderd, alleen daaraan gemakkelijk kon onderkend worden. De oorzaak hiervan meen ik daaruit te moeten verklaren, dat eertijds de Friezen slechts weinig omgang met hunne naburen hadden. Doch thans zijn zij, ten gevolge van het veelvuldig onderling verkeer, naar het uitwendige, bijna aan de overige Germanen gelijk geworden, ofschoon de vrouwen, nog tot op den huidigen dag, in kleeding, en vooral in kapsels, aanmerkelijk van de vrouwen der naburige volken verschillen. En ofschoon *Friesland* slechts weinige steden, maar daarentegen vele dorpen en gehuchten telt, zoodat de bevolking slechts voor een klein gedeelte uit stedelingen, en voor verreweg het grootste gedeelte uit landlieden bestaat, overtreffen deze echter de landlieden van alle andere Germaansche gewesten door de beschaafdheid en ingetogenheid van hunne gesprekken en manieren, door de pracht hunner huizen, de netheid en fraaiheid van hun huisraad, de kostbaarheid en sierlijkheid hunner kleeding, en hunnen overvloed van zilver en goud. En om hier van de meer behoeftigen niet te gewagen, met name van de gehuurde knechten, die zelfs doorgaans nog twee of drie soorten van kleederen bezitten, waarvan zij zich naar den afwisselenden eisch des weders bedienen, wil ik slechts opmerken, dat de vrouwen op feestdagen zoodanig van goud en zilver schitteren, dat het moeijelijk zou zijn elders in de Christenwereld daarvan een dergelijk voorbeeld te vinden. Zelden ziet gij alsdan eene boe-

(1) Men herinnere zich hierbij aan de gewoonte der Friezen, gedurende de twisten der Schieringers en Vetkoopers, om zekere spreekwijzen, bij wijze van *Schibboleth*, door de gevangenen te laten opzeggen, ten einde daaraan de vreemdelingen te onderkennen, die zich in hunne twisten gemengd hadden, en die onmiddellijk te verdrinken.

renvrouw, die niet met een zuiver zilveren of vergulden gordel van groot gewigt is versierd. Hierbij voegen de rijken, naar voorvaderlijk gebruik, armbanden, en als borstsieraad gouden of zilveren agrafen van niet geringe waarde. En dit alles betreft nog slechts de vrouwen uit het volk, terwijl de dames van edelen huize met nog vele andere gouden en zilveren kleinooden van allerlei aard zijn opgepronkt, zoodat zij er bijna meer mede beladen dan versierd schijnen, hetgeen voor de Germanen, die soms *Friesland* bezoeken, een ongewoon en vermakelijk schouwspel oplevert.'

'Ofschoon men gewoon is aan de Friezen eene woeste en onmeêdoogende geaardheid toe te kennen, openbaren zij die echter, zoo men juist wil spreken, alleen ten opzigte van hunne vijanden, en geenszins van allen zonder onderscheid, daar zij veeleer door buitengewone mildheid, wellevendheid en gastvrijheid andere volken overtreffen. Vreemdelingen, onbekenden en behoeftigen worden niet slechts door hen vriendelijk ontvangen, wanneer zij om herbergzaamheid vragen; maar zij noodigen en dringen hen zelfs uit eigen beweging, en zetten hun overvloed van leeftogt voor, zoo vaak er geene openbare herbergen voorhanden zijn, waar zij zich van het noodige voorzien kunnen. Om dezelfde reden vieren zij ook talrijke, ja bijna dagelijksche gastmalen, waar zij echter, naar de wijze der Germanen, gewoon zijn, zich meer dan betamelijk is aan de dronkenschap over te geven. Zij bezitten eene soort van horens, van wilde dieren afkomstig en van ontzettenden omvang, aan den rand, in het midden, en aan het uiteinde met goud of zilver beslagen, van welke zij zich bij hunne maaltijden in de plaats van bekers bedienen. Waarschijnlijk zijn dit de horens, waarvan CAESAR in het zesde boek zijner Gallische oorlogen gewag maakt, wanneer hij zegt: "Het is bekend, dat in het Hercinisch woud velerlei wilde dieren gevonden worden, die elders niet worden aangetroffen, waaronder vooral ook die soort behoort, welke den naam van *Uri* draagt. De grootte, gedaante en voorkomen dezer horens verschilt veel van die van ons rundvee. Deze worden zorgvuldig opgezameld, en, van den rand af met zilver versierd, bij groote gastmalen in plaats van bekers gebezigd[1]."'

'Nog eene andere gewoonte verdient hier vermeld te worden, die bij andere volken zeldzaam, maar aan dit bijzonder

(1) Vgl. CAESAR, *de Bell. Gall.*, l. VI, c. 25 en 28.

eigen is, en bij hen als eene vaste wet geldt, die voorzeker noch verachtelijk, noch belagchelijk mag geoordeeld worden. Zij bestaat daarin, dat zij, aan tafel den vollen beker aan den naast hen zittenden gast toereikende, gewoon zijn, hem daarbij de regterhand te drukken, van welken rang, staat of sekse hij wezen moge; terwijl zij, ingeval de personen van verschillende sekse zijn, of beide tot het vrouwelijk geslacht behooren, gewoonlijk daarbij nog een' kus voegen. Dit wordt in geen geval onvoegzaam geoordeeld, en geeft tot geenerlei verdenking of aanstoot aanleiding, dewijl het in een talrijk gezelschap en voor de oogen van velen geschiedt. En dit heeft niet alleen bij de gastmalen plaats, maar ook wanneer iemand, na kortere of langere afwezigheid, terugkeert, wordt hij niet slechts door zijne gade en vrouwelijke bloedverwanten, maar ook door andere vrouwen, van welke hij slechts een vriend, een buurman of zelfs maar een gewone bekende is, na toereiking der regterhand, omhelsd en gekust. En ofschoon de vreemdelingen anders gewoon zijn met dit gebruik den spot te drijven, maken zij, die zich om eenigerhande reden in *Friesland* ophouden, waarschijnlijk omdat zij het niet onaardig vinden, geene zwarigheid om het gegeven voorbeeld te volgen.'

'Tot lof des Frieschen volks is veel door de uitstekendste mannen geschreven, waarvan ons het een en ander in handen is gekomen. Ik zal mij vergenoegen hier aan te halen, wat BARTHOLOMEUS ANGLICUS, en na hem AENEAS SYLVIUS, die later, tot Paus verheven, den naam van PIUS II heeft aangenomen, in hunne schriften getuigd hebben. "Het Friesche volk," zeggen zij, "is krijgshaftig, in den wapenhandel geoefend, van forschen en krachtigen ligchaamsbouw, van een kalm en onvertsaagd gemoed. Het is een vrij volk, dat zijne eigenaardige zeden heeft, en, ongeneigd om aan vreemden te gehoorzamen, ook over anderen niet begeert te heerschen. Uit liefde voor de vrijheid aarzelt het niet, zich aan levensgevaar bloot te stellen, en het verkiest den dood boven het juk der slavernij. Daarom erkennen zij ook geene militaire waardigheden, en dulden niet, dat iemand hunner, om den wille des oorlogs, zich boven zijne medeburgers verheffe[1]. Echter gehoorzamen zij aan regters, die zij jaarlijks uit hun midden verkiezen, en die het gemeenebest naar billijkheid besturen. De mannen heb-

(1) Ziehier den grond van het oordeel over de Friezen, dat zij geheel vreemd waren aan de begrippen van ridderlijke eer.

ben bijna allen het hoofdhaar in de rondte weggeschoren, en zij achten het voegzaam, dat, naarmate iemand van edeler afkomst is, het overblijvende haar tot geringer omvang beperkt worde. Op kuischheid stellen zij hoogen prijs, en het gebrek aan eerbaarheid wordt in de vrouwen gestrengelijk gestraft. Hunne zonen en dochteren bewaren zij bij de kuischheid, tot zij de volkomene rijpheid bereikt hebben, waaraan het vooral is toe te schrijven, dat zij een gezond en krachtig kroost voortbrengen." Dusverre BARTHOLOMEUS in zijn boek *de proprietatibus rerum* en PIUS in zijn *Europa*. Het hier gezegde is bijna alles nog op de tegenwoordige Friezen van toepassing, met uitzondering van enkele gebruiken, die in verloop van tijd óf gewijzigd, óf geheel afgeschaft zijn. Inzonderheid is het thans niet meer waar, wat BARTHOLOMEUS zegt, dat schier alle mannen, en inzonderheid de edelen, zich het hoofdhaar in de rondte laten wegscheren. Want thans is het algemeen, het haar te laten groeijen, ofschoon onze voorouders voormeld gebruik hadden, en het door KAREL *den Grooten* voor onze edelen was vastgesteld, gelijk blijkt uit de privilegiën, door dezen vorst geschonken.'

'Wanneer verder AENEAS SYLVIUS zegt, dat bij de Friezen niet ligtelijk ongehuwden tot den priesterstand worden toegelaten, uit vreeze voor de verontreiniging van anderer huwelijkssponde, dewijl zij de onthouding als boven de krachten van den mensch verheven en schier tegennatuurlijk achten, dan durf ik (met allen eerbied voor de nagedachtenis van een zoo uitstekend man) stoutmoedig verzekeren, dat dit noch ten huidigen dage waar is, noch immer waar geweest is. En ik kan mij niet voorstellen, hoe zulk een ijdel en beuzelachtig praatje geloof heeft kunnen vinden (want hij schrijft slechts wat hij gehoord had) bij zulk een' man, daar het klaarblijkelijk is, dat onder dit volk vele priesters van onbevlekte kuischheid en reinheid van zeden te allen tijde geweest zijn en nog heden gevonden worden. Ik wil echter van den anderen kant niet ontkennen, dat onder ons volk ook vele onkuische en overspelige priesters zijn aan te treffen; doch zoo er ergens eene natie is, die zich beroemen mag van de zoodanigen geheel vrij te zijn, die moge op de overspelige priesters van *Friesland* den eersten steen werpen. En, indien werkelijk de Friezen van oordeel waren, dat de ingetogenheid de krachten van den mensch te boven gaat, hoe zou men het dan daarmede kunnen overeenbrengen, dat zij in hunne gewesten zulke magtige en vorste-

lijke kloosters gesticht hebben, waarin eene ontelbare menigte personen van beide seksen zich, in reinheid van zeden en onderwerping aan ordelijke kloostertucht, aan de dienst van God hebben toegewijd. Wat eindelijk de getuigenis der aangehaalde schrijvers betreft, omtrent den bijzonderen prijs dien de Friezen op de kuischheid stellen, die behoeft waarlijk met geen ongeloovig schouderophalen ontvangen te worden. Want indien ik mij niet der kortheid bevlijtigde, zou ik daarvan nog vele andere schrijvers als getuigen kunnen bijbrengen. Nog onlangs vond ik in eene zeer oude verzameling van predikatiën, van een' onbekenden schrijver afkomstig, de woorden geschreven: “Het Friesche volk stelt op de kuischheid eenen buitengewonen prijs.”’

Tot dusverre de schets van WORPER THABORITA. Ieder die in de vroegere geschiedenis van *Friesland* geen volslagen vreemdeling is, weet genoegzaam hoe binnenlandsche veeten dit gewest aanhoudend verscheurden, hoe het maar al te vaak het tooneel was van teugellooze woestheid en regeringloosheid, en hoe de vrijheid, die de bevolking tegenover alle vorsten en heeren trachtte te handhaven, zoodat zij in de liefde daarvoor hunne onderlinge veeten vergaten, en zich tijdelijk aaneensloten tot afwering van het gemeenschappelijk gevaar, weinig meer scheen te zijn dan de vrijheid, om elkander ongestoord te moorden en te plunderen. Maar, al meende men ook aan WORPER eenige partijdigheid ter gunste zijner landgenooten zonder onbillijkheid te kunnen toekennen, uit zijne beschrijving schemeren ons te vele sporen van rijkdom en levensgenot tegen, om ons niet met verwondering te doen vragen, hoe dat volk, te midden van schier aanhoudende oneenigheden, tot zulk een' trap van welvaart heeft kunnen geraken, - om ons niet den geest van volhardende nijverheid te doen bewonderen, welke in staat was zoo vele rampen op te wegen, en de sporen der verwoesting telkens weder uit te wisschen. Welke de voorname bronnen van *Frieslands* rijkdom waren, en hoe de Friezen hunne schatten tegen hunnen ergsten vijand, de zee, trachtten te verdedigen, leert ons WORPER op eene andere plaats. In het eerste boek des eersten hoofdstuks beschrijft hij ons *Friesland* als een vlak land, zonder bergen, maar rijk in groot en klein vee.

‘In dat gedeelte,’ zegt hij, ‘hetwelk aan den noordelijken oceaan grenst, bestaat de grond uit zware klei, vruchtbaar in granen, overvloedig in gras, overdekt met weidevelden en voor de veeteelt uitnemend geschikt. Van hier dat deze streken ontzaggelijk groote en vette ossen opleveren, die of door inheemsche, of door vreemde van buiten komende kooplieden, naar de omliggende gewesten ten verkoop worden uitgevoerd. Bovendien levert dit gedeelte van *Friesland* overvloed van melk, boter en honig op, waarvan het vele streken van *Neder-Duitschland* voorziet. Het zuidelijk gedeelte van *Friesland* heeft een' meer zandigen grond, en is meer geschikt voor den graanbouw dan voor de veeteelt. Ook heeft het meer overvloed van hout dan het noordelijk gedeelte. Op vele plaatsen is de grond moerassig, en aldaar worden kluiten aarde uitgegraven, die, in de zon gedroogd, het gebrek van hout, voor zoo verre het aan het vuur tot voedsel moet strekken, rijkelijk vergoeden; anderen evenwel voeden het vuur met gedroogde koemest. Overigens telt *Friesland* slechts weinige steden, maar daarentegen des te talrijker buurtschappen, die, bijna door het gansche land, zoodanig aan elkander gerijd zijn, dat men de eene naauwelijks van de andere onderscheiden kan. In sommige gedeelten vindt men uitgestrekte en nuttige meeren, die wegens hunne grootte en den overvloed van visch, dien zij opleveren, in de moedertaal met den naam van zeeën worden bestempeld.’

‘Daar overigens *Friesland* aan den oceaan grenst, is het, om de inbraak zijner vloeden af te weren, langs het gansche strand met aarden wallen of dijken omringd. Wanneer deze niettemin somtijds doorbreken, bedekken zij weilanden, dorpen en zaaivelden, en komen vaak zelfs menschen en vee in hunne wateren om. Ook kan men, nu althans en in het algemeen, niet aarzelen hoe de vraag te beantwoorden, of zoo danige overstroomingen aan de inwoners meer schade of nut aanbrengen. Want zij dwalen zeer, die meenen, dat verhoogde vruchtbaarheid het gevolg dezer overstroomingen is, en *Friesland* daaraan een' rijken oogst van veldvruchten te danken heeft. Veelmeer worden deze watervloeden door groote onvruchtbaarheid achtervolgd, dewijl het zeewater de gansche oppervlakte des lands met zijn zout overdekt, en zoowel de landerijen als het rivier- en meerwater ziltig maakt. Hierom levert het land in het eerste jaar na zulk eene overstrooming gewoonlijk niets op, terwijl de zoet-

water-visschen, waarvan in de meeren en rivieren eene groote verscheidenheid van soorten voorhanden is, schier alle sterven, tenzij in de lente, door een' overvloedigen en bijna aanhoudenden regen, het land en water zijne vorige zoetheid herkrijge. En ofschoon dit land, wegens het gemis van bosschen, geen wild gedierte oplevert, telt het echter, door Gods voorzienige zorg, zoo velerlei deels land- deels watergevogelte, welks eijeren en vleesch een even voortreffelijk voedsel opleveren, dat zelfs aan rijke lekkerbekken, wat geschikt is om hunnen smaak te streelen, niet ontbreekt. Want, om van eenden, ganzen en andere soorten van vogels niet te spreken, die in *Friesland* ontelbaar zijn, maar toch ook in andere gewesten, ofschoon niet in zoo grooten overvloed, gevonden worden, de zwanen zijn er in zoodanige hoeveelheid voorhanden, dat niet slechts de edelen en vermogenden, tot wier spijs zij meer bijzonder geschikt schijnen, maar zelfs de geringere klassen en de boeren, daarvan tot verzadiging toe kunnen eten... *Friesland* brengt derhalve alles wat tot levensonderhoud noodig is in den ruimsten overvloed voort, wijn en olie alleen uitgezonderd.'

Indien schier volkomene onafhankelijkheid van alle uitheemsche magt, een geheel eigenaardige staatsvorm met eigen wetten en instellingen verbonden, vele kenmerkende bijzonderheden in leefwijze, zeden en gewoonten, en eene eigene ook in schrift gebezigde taal, genoegzaam zijn, om aan de bevolking van eenig gewest den naam van *zelfstandige natie* te verzekeren, dan kan er geen oogenblik twijfel bestaan, of wij kunnen aan de Friezen, ofschoon reeds sedert lang door de overheersching van verschillende gewesten binnen engere grenzen beperkt, althans tot op het tijdstip van het geheel verlies hunner onafhankelijkheid, dien naam op geene goede gronden betwisten. De plaats, die wij in het vorige nommer van dit Tijdschrift, bij onze beoordeeling van prof. BOSSCHA's redevoering, uit DE BARANTE aanhaalden, mede met het doel om door zijne aan oude schrijvers ontleende uitdrukkingen te doen zien, dat de Friezen in de veertiende eeuw als een zelfstandig volk beschouwd werden, en zelfs de overige bevolking der *Nederlanden* verre van het bewustzijn verwijderd was, van met hen tot ééne natie te zijn zamengewassen, bevat dus ook niets, wat zich niet bij nader onderzoek bevestigt. Doch om billijk te zijn moeten wij erkennen, dat zich, blijkens de medegedeelde uittreksels, reeds van de vroegste tijden af eene gelijksoortigheid van streven,

eene overeenkomst van levensrigting, eene verwantschap wat den nijveren en praktischen geest betreft, tusschen de Friezen en de overige Nederlandsche bevolkingen vertoond heeft, waardoor, zoowel als door het langzamerhand aanmerkelijk toegenomen verkeer, de eindelijke inlijving van *Friesland* bij de overige Nederlandsche gewesten gedurende langen tijd was voorbereid. Wij zijn derhalve dank schuldig aan den vriend, die ons op de Kroniek van WORPER THABORITA heeft opmerkzaam gemaakt, en hebben gemeend, wat ons zelven tot juister waardering van de verhouding der oude Friezen tot de overige Nederlanders geleid had, ook aan onze lezers niet te mogen onthouden. Mogen onze uittreksels tevens strekken, om de belangrijke Kroniek, waarvan wij ons bediend hebben, eenige meer algemeene bekendheid te verschaffen, en bij de studie van Oud-Nederlandsche toestanden en geschiedenis ter bijzondere behartiging aan te bevelen.

P.J. VETH.